1886 G
82 (3)

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

18866
82(3)

Anis Book Binding House
Karachi Mohalla, D.H.L.L. Road
JAWALAPUR

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

श्रीमदेकलिंगो विजयते

य: । पुं० वायौ ॥ यवने ॥ गन्तरि ॥ यशसि । योगे ॥ याने ॥ सर्वनाम यदर्थे ॥ यकारे ॥ आदिलघौ । ऽऽ ॥

यकृत् । न० कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डे । कालखण्डे ॥ अधोदक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतः स्थिति: । तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ॥ रोगविशेषे ॥ यथा । प्लीहामयवद्दृत्वादि समस्तं यकृदामये । किन्तु स्थितिस्तयोर्ज्ञेया वामदक्षिण

यजु: । न० [illegible] [illegible] । यस्य उपरमे ताऽनियताक्षरपादे वेदभागे ॥ इज्यतेऽनेन । यज० । अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् इत्युसि: ॥

यज्ञ: । पुं० आत्मनि । नारायणे । विष्णौ ॥ हुताशने ॥ सवे । अध्वरे । यागे । सप्ततन्तौ । मखे । क्रतौ । विताने ॥ दक्षिणाहोत्राच यज्ञपत्नौ ॥ अयूपे ॥ अग्निष्टोमादौ । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादौ

कुबेरे ॥ यक्षसद्मनि ॥ त्रि० पूज्ये ॥ यक्ष्यते० पूज्यते । यक्ष पूजायाम् । अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति० कर्मणि घञ् । पुंसीति वा ॥ यद्वा । ईं लक्ष्मीमश्नोति व्याप्नोति । अशूव्याप्तौ । कर्मण्यण् ॥ यद्वा । । इ: कामस्तस्येवाक्षिणी यस्य । इ रक्षिणु यस्य वा । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् ॥

यक्षकर्दम: । पुं० कर्पूराद्यै: समै: कृतेऽनुलेपनविशेषे ॥ यथा । कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलघुसृणानि च । इष्टार्थे । स्वाश्रमोचितधर्मण्याप्ते ॥ न्द्रिये ॥ समाध्यवस्थायां सर्वेन्द्रियवृत्तिनिरोध: श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये० इत्युक्तत्वात् स एको यज्ञ: । व्युत्थानावस्थायां रागद्वेषराहित्येन विषयभोगो य: सोऽपरो यज्ञ: शब्दादीन् विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वतीत्युक्तत्वात् ॥ अन्ये व्युत्थितावस्था: श्रोत्रादिभिरविरुद्ध

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रसी । श्रौरासे । सरलद्रवे । तरपन तेल० द्रू० गौ० दे० भाषा० ॥

यक्षरस: । पुं० मध्वासवे । पुष्पमद्ये यक्षप्रियोरस: ॥

यक्षराट् । पुं० गुह्यकेश्वरे । कुवेरे ॥ यक्षेषुराजते । राज्० । सत्सूद्विषेति क्विप् ॥ मल्लानांरङ्गचत्वरे ॥

यक्षराज: । पुं० कुवेरे ॥ यक्षाणां राजा । राजाह: सखिभ्यष्टच् ॥

यक्षराट्पुरी । स्त्री० अलकायाम् ॥

यक्षरात्रि: । स्त्री० दीपान्वितायाम् यक्षाणांरात्रि: ॥

यक्षाधिप: । पुं० कुवेरे ॥

यक्षसाधनम् । न० यक्षोपासनायाम्

यक्षामलकम् । न० पिण्डखर्जूरफले ।

यक्षवास: । पुं० वटवृक्षे ॥

यक्षिणी । स्त्री० अलकायाम् ॥ यक्षा: सन्तियस्याम् । इनि: । ङीप् ॥ कुवेरपत्न्याम् ॥ यक्षभार्यायाम् ।

यक्षी । स्त्री० कुवेरपत्न्याम् ॥

यक्षोदम...

तांयस्माद्व्याधेर्यत्ने नयक्ष्यते । सय क्ष्माप्रोच्यतेलोके शब्दशास्त्रविशार दै: ॥ यक्षते० यक्ष्यतेवा । यक्ष० मनिन् ॥

यक्ष्मी । त्रि० क्षयरोगिणि ॥

यक्ष्य: । त्रि० पूज्ये ॥

यजन् । न० यागकर्तरि । यजति । यज० । शतृ० ॥

यजत: । पुं० ऋत्विजि ॥ यजति । यज० । भृमृदृशियजीत्यादिनाऽतच् ॥ यजत: ० यष्टव्यइतिवेदभाष्यम् ॥

यजति: । पुं० यागे ॥

यजत्र: । पुं० अग्निहोत्रे ॥ यज्यन्तेऽत्रदेवा: । यज० । अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् ॥ यजनीये ॥

यजनम् । न० समन्त्रकहवि: प्रक्षेपणादिक्रियायाम् । यागे ॥ अस्यलक्षणं यथा । पशुक्षीराज्यपुरोडाशसोमौषधिचरुप्रभृतिभि...

यजनकर्म्मी । पुं० यजनव्यापारवति० ऋत्विजि श्रौत्रादित्वादिनिः ॥

यजमानः । पुं० अध्वरे० आदेष्टरि । तिनिव्र । यष्टरि ॥ यजते । यज-देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । पूज्-यजोः शानन् । शानज्वा । आने मुक् ॥

यजाकः । त्रि० दानकर्त्तरि ॥

यजिः । पुं० यागकर्त्तरि । यजमाने ॥ यजते । यज० । सर्वधातुभ्य-इनिः ॥

यजुर्वेदः । पुं० नवाधिकशतशाखात्मकेयथा । रुचेः प्रजज्ञेभगवान्यज्ञोनामादिपूरुषः आकूत्यामिति ॥ शुक्राधिपेवेदविशेषे ॥ आध्वर्य्यवंयजुर्भिः स्याद्दृग्भिर्हौत्रं द्विजोत्तमाः । औद्गात्रंसामभिस्तद्वद्ब्रह्मत्वञ्चाप्यथर्वभिः ॥

यजुर्वेदाधिपः पुं० भृगौ । शुक्रे ॥

यजुः । न० वेदविशेषे । गीतिरहिताऽनियताक्षरपादेवेदभागे ॥ इज्यतेऽनेन । यज० । अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योनिदित्युसिः ॥

यज्ञः । पुं० आत्मनि । नारायणे । विष्णौ ॥ हुताशने ॥ स्रवे । अध्वरे । यागे : सप्ततन्तौ । मखे । क्रतौ । विताने ॥ दक्षिणादौचाचयज्ञस्यपत्नी ; अयूपे ॥ अग्निष्टोमादौ । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादौ

श्रौतयागे ॥ स्मार्त्तवैश्वदेवादौ । महायज्ञत्वेनश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धे । देवयज्ञः पितृयज्ञः भूतयज्ञः मनुष्ययज्ञइतिचतुर्विधेस्मार्त्तयज्ञे ॥ अध्यापनादिपञ्चविधमहायज्ञे ॥ यथा । अध्यापनंब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तुतर्पणम् । होमोदैवोबलिर्भौतोनृयज्ञोतिथिपूजनमिति ॥ यज्ञंव्याख्यास्यामोद्रव्यं देवतात्यागइति कल्पकारैर्देवतोद्देशेनद्रव्यत्यागोयज्ञइतिनिरुक्तः । सचयजतिनाजुहोतिनाचोदितत्वेन० यागोहोमश्चेतिद्विविधः । उत्तिष्ठहोमावषट्कारप्रयोगान्तायाज्यापुरोनुवाक्यान्तायजतयः । उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रयोगान्तायाज्यापुरोनुवाक्यारहिताजुहोतयइतिकल्पकारैर्व्याख्याताः ॥ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धज्योतिष्टोमादिः । सचद्विविधः काम्योनित्यश्च ॥ अदृष्टार्थे । स्वाश्रमोचितधर्मे० अतीन्द्रिये ॥ समाध्यवस्थायांसर्वेन्द्रियवृत्तिनिरोधः श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये० इत्युक्तत्वात्सएकोयज्ञः । व्युत्थानावस्थायांरागद्वेषराहित्येनविषयभोगोयः सोऽपरोयज्ञः शब्दादीन्विषयानन्यइन्द्रियाग्निषुजुह्वतीत्युक्तत्वात् ॥ अन्येव्युत्थितावस्थाः श्रोत्रादिभिरविरुद्ध

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

विषयग्रहणं स्पृहाशून्यत्वे नानन्यसाधारणं कुर्वन्ति• सएवतेषांहोमः ॥ सर्ववैदिककर्मणः साधनरूपे ॥ यज्ञः सात्त्विकादिभेदैस्त्रिविधः। यथा। अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टोयइज्यते । यष्टव्यमेवेतिमनः समाधायससात्त्विकः ॥ अभिसन्धायतुफलं दम्भार्थमपिचैव यत्। इज्यतेभरतश्रेष्ठतंयज्ञंविद्धि राजसम् ॥ विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्। श्रद्धाविरहितं यज्ञंतामसंपरिचक्षते ॥ सचानेकविधोयथा । द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तथापरे। स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चयतयः संशितव्रताः ॥ यज्ञानांजपयज्ञोस्मीतिभगवतोविभूतिस्वरूपेजपयज्ञे ॥ जप्येनैवतुसंसिद्ध्येद्ब्राह्मणोनात्रसंशयः। कुर्यादन्यन्नवाकुर्यान्मैत्रोब्राह्मणउच्यते ॥ इज्यते• अनेनवा• अत्रवा । यजयाचेतिनङ् ॥ वर्णानांस्वधर्मयज्ञायथा। आरम्भयज्ञाः क्षत्राः स्मृताः। हविर्यज्ञाविशः स्मृताः। परिचारयज्ञाश्शूद्रास्तुजपयज्ञास्तुब्राह्मणाइति ॥ यजनीये। पूज्ये ॥

यज्ञकृत्। पुं• यागकर्त्तरि । यज्ञं करोति। क्विप् तुक् ॥

यज्ञपशुः। पुं• घोटके ॥ छागे ॥

यज्ञपुरुषः। पुं• विष्णौ ॥ यज्ञवाराहे ॥

यज्ञभाजनम्। । न• यागपात्रे ॥

यज्ञभूषणः। पुं• श्वेतदर्भे

यज्ञयोग्यः। पुं• उदुम्बरवृक्षे ॥ त्रि• यागार्हे ॥

यज्ञवल्ली। स्त्री• सोमलतायाम् ॥

यज्ञवाटः। पुं• यागस्थाने ॥

यज्ञवित्। पुं• यज्ञानांज्ञातरि ॥ यज्ञानांकर्त्तरि ॥ तेचबोधायनादयः। तेहिज्योतिष्टोमादयोयज्ञावस्तुभूताभवन्तीतिमन्यन्ते• तच्चतेषां भ्रान्तिमात्रम्। यज्ञंव्याख्यास्यामो द्रव्यंदेवतात्यागइति। अन्येकेचित् यज्ञविज्ञानाभावात्• समुदायश्चावस्तुत्वात् ॥ यज्ञान्वेत्ति• जानाति• विन्दतिलभतेवा। विद्• । विद्लृभा। क्विप् ॥

यज्ञवृक्षः। पुं• विकङ्कते। स्रुवावृक्षे ॥ वटीवृक्षे ॥

यज्ञशाला। स्त्री• देवयजने ॥

यज्ञशिष्टाशी। पुं• वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टान्नभोजिनि ।

यज्ञशेषः। पुं• होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादौ ॥

यज्ञश्रेष्ठा। स्त्री• सोमवल्ल्याम् ॥

यज्ञसारः। पुं• यज्ञोदुम्बरे ॥

यज्ञसूत्रम्। न• उपवीते । यज्ञोपवीते ॥ तस्यप्रमाणंयथा ॥ ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतंसूत्रंसधवानिर्मितंशनैः ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

तन्तुत्रयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रंविदुर्बुधाः ॥ त्रिगुणंतद्ग्रन्थियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम् ॥ शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम् ॥ यजुर्विदां नाभिमितंसामगानामयं विधि : । वामस्कंधेनविधृतंयज्ञसूत्रंबलप्रदम् ॥ इतिकल्किपुराणे ४ अध्यायः य ज्ञसूत्रम् । यज्ञार्थंधृतंसूत्रं वा । शाकपार्थिवादि : ॥

यज्ञसेन : । पुं० द्रुपदे ॥

यज्ञस्थानम् । न० यज्ञवाटे ॥

यज्ञाङ्ग : । पुं० हेमदुग्धके । उदुम्बरे ॥ यज्ञमङ्गति । अगिगतौ । कर्मण्यण् ॥ खदिरवृक्षे ॥ ब्राह्मणयष्टिकायाम् ॥ वराहमूर्त्तौ । यज्ञाअङ्गान्यस्य ॥ यज्ञवराहस्याङ्गान्युक्तानिहरिवंशे । वेदपादोयूपदंष्ट्र : क्रतुदन्तश्चितीमुख : । अग्निजिह्वो दर्भरोमा० ब्रह्मशीर्षोमहातपाः ॥ अहोरात्रेक्षणोदिव्योवेदाङ्गश्रुतिभूषण : । आज्यनास: स्रुवस्तुण्ड : सामघोषस्वनोमहान् ॥ धर्मसत्यमय : श्रीमान्क्रमविक्रमसत्क्रिय: प्रायश्चित्तनखोघोर : पशुजानुर्महाभुज : उद्गात्रान्त्रोहोमलिङ्ग: फलबीजमहौषधि : । वाय्वन्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृत: सोमशोणित: ॥ वेदिस्कन्धोहविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायोद्युतिमान्नानादीक्षाभिरर्चित : दक्षिणाहृदयोयोगीमहासत्रमयोमहान् । उपाकर्मौष्ठरुचक : प्रवर्ग्यावर्त्तभूषण :॥ नानाछन्दोगतिपथोगुह्योपनिषदासन : । छायापत्नीसहायोवैमेरुशृङ्गमिवोच्छ्रितइति ॥

न० प्रयाजादौ ॥ यज्ञेहिद्विविधमङ्गजातंभवति । सिद्धरूपं० साध्यरूपञ्च । तत्रसिद्धरूपं जातिद्रव्यसङ्ख्यादि० साध्यरूपन्तुक्रियैव । तच्च द्विविधम् । सन्निपत्योपकारकमारादुपकारकञ्च । तत्रद्रव्यादिसंस्कारकत्वे नविधीयमानंयागस्वरूपान्तर्भूतंकर्मसन्निपत्योपकारकम्० व्रीहीनवहन्यात्० व्रीहीन्प्रोक्षतीत्येवंविहितावघातप्रोक्षणादि । तद्विपरीतञ्च फलजननसामर्थ्यजनकत्वादिनायागेन्वितंकर्माराादुपकारकम् ॥

यज्ञाङ्गा । स्त्री० सोमवल्ल्याम् ॥

यज्ञान्त: । पुं० अवभृथे । यागशेषे ।

यज्ञायज्ञीयम् । न० सामविशेषे ॥ यज्ञायज्ञापदयुक्तं साम० यज्ञायज्ञीयम्० इतिव्याख्यातार: । यज्ञायज्ञाशब्दोऽस्मिन्नस्ति । मतौच्छ: सूक्तसाम्नोरितिच्छ : ॥

यज्ञायुधम् । न० स्फ्यकपालादिदशसु । तानियथा । स्फ्यश्चकपालानिचाग्निहोत्रहवणीचसूर्पञ्चकृष्णाजिनञ्चशम्याचोलूखलञ्चमुसलञ्चदृ

। एतानियतिपाचाणिमनुः स्वाय म्भुवोऽब्रवीत् ।

यतिमैथुनम् न० स्त्रुन्नरते यति-गोप्यरतौ ।

यती । स्त्री० गच्छन्त्याम् ॥ इण : शत रि०ङीप् ॥ विधवायाम् ॥

यतुका । स्त्री०)
यतूका । स्त्री०) वृक्षविशेषे ।

यत्तः । त्रि० यत्नवति ॥

यत्नः । पुं० प्रयत्ने ॥ उत्साहे । उ-द्योगे । यतनम्०यत्यतेऽनेनाच-वा । यतो० । यजयाचयतेतिन-ङ् ॥ रूपादिचतुर्विंशतिगुणान्तर्ग तगुणविशेषे ॥ सचत्रिविध : । प्र-वृत्तिः निवृत्तिः जीवनयोनिर्वृ-त्ति ॥

यत्नवान् । त्रि० प्रयत्नविशिष्टे । यत्न-मन्तरेणनकिञ्चिल्लभ्यते०एवंज्ञात्वा-यत्नतत्परे ॥ यत्नोऽस्यस्य । मतुप् ॥

यत्र । अ० अनवक्लृप्तौ । अमर्षे ॥ ग र्हायाम् ॥ आश्चर्ये यस्मिन् स-मम्यात्रल् ॥

यथा । अ० तुल्यार्थे माने ॥ प्रशंसा याम् ॥ निदर्शने दृष्टान्ते ॥ नि र्देशे । हेतूपपत्तौ । योग्यताया-म् ॥ वीप्सायाम् ॥ पदार्थानति वृत्तौ ॥ येनप्रकारेण । प्रकारवचने थाल् ॥ विभक्तित्वात्०त्यदाद्यत्व-म् ॥

यथाकथञ्चित् । अ० येनकेनप्रकारेणे-त्यर्थे ॥ यथाच०कथञ्चिच्च ॥

यथाकथाच । अ० अनादरे ।

यथाकामी । त्रि० स्वेच्छाचारिणि । स्व तन्त्रे । स्वरुचौ । स्वच्छन्दे । स्वैरि णि । निर्यन्त्रणे ॥

यथाकालम् । अ० विहितकाले ॥

यथाक्रमम् । अ० क्रमानुरूपे परिपा ट्याम् । मूलावधिक्रमे ॥ क्रममनति क्रम्यवर्ततइत्यर्थे पदार्थानतिवृत्ताव व्ययीभावेऽव्ययम् ॥

यथाजात : । त्रि० मूर्खे ॥ जातंजन्म कालविशेषमनतिक्रम्यवर्तते । पदा र्थानतिवृत्तावव्ययीभाव : । तदस्या स्ति । अर्शआद्यच् ॥ नीचे ॥

यथाजातरूपधर : । त्रि० दिगम्बरे ॥ परमहंसे ॥ यथा । यादृशंजातमात्र-स्वरूपंधारयतीतितथा ॥

यथातथम् । अ० न० यथावर्ततेतथेत्य र्थे ॥ यथार्थे । सत्यार्थे ॥ सत्यमनति क्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभा व : यथाशब्दस्तथाशब्दोवासत्यार्थः । यथार्थेऽव्ययीभावोवा । सनपुंसक मितिनपुंसकत्वम् । ह्रस्वोनपुंसका इतिह्रस्वत्वम् ॥

यथापूर्वम् । अ० पूर्वदिग्देशकालानु रूपे ॥ यथा । अकृतायांप्रतिष्ठायां प्राणानांप्रतिमासुच यथापूर्वंतथा भाव : स्वर्णादीनांनविष्णुता ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तन्तुत्रयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः ॥ त्रिगुणं तद्ग्रन्थियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम् ॥ शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम् ॥ यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः । वामस्कंधेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम् ॥ इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः य ज्ञस्य सूत्रम् । यज्ञार्थं धृतं सूत्रं वा । शाकपार्थिवादिः ॥

यज्ञसेनः । पुं० द्रुपदे ॥

यज्ञस्थानम् । न० यज्ञवाटे ॥

यज्ञाङ्गः । पुं० हेमदुग्धके । उदुम्बरे ॥ यज्ञमर्हति । अर्गगतौ । कर्मण्यण् ॥ खदिरवृक्षे ॥ ब्राह्मणयष्टिकायाम् ॥ वराहमूर्त्तौ । यज्ञाश्चाङ्गान्यस्य ॥ यज्ञवराहस्याङ्गान्युक्तानि हरिवंशे । वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीमुखः । अग्निजिव्हो दर्भरोमा० ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥ अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः । आज्यनासः स्रुवस्तुण्डः सामघोषस्वनो महान् ॥ धर्मसत्यमयः श्रीमान्क्रमविक्रमसत्क्रियः प्रायश्चित्तनखोघारः पशुजानुर्महाभुजः उद्गात्रान्त्रो होमलिङ्गः फलबीजमहौषधिः । बाय्वन्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृतः सोमशोणितः ॥ वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमा न्नानादीक्षाभिरर्चितः दक्षिणा हृदयो योगी महासत्रमयो महान् । उपाकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः ॥ नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः । छायापत्नीसहायो वैमेरुशृङ्गमिवोच्छ्रितइति ॥ न० प्रयाजादौ ॥ यज्ञे हि द्विविधमङ्गजातं भवति । सि ॱ साध्यरूपञ्च । तत्र सिद्धरूपं जातिद्रव्यसङ्ख्यादि० साध्यरूपन्तु क्रियैव । तच्च द्विविधम् । सन्निपत्योपकारकमारादुपकारकञ्च । तत्र द्रव्यादिसंस्कारकत्वेन विधीयमानं यागस्वरूपान्तर्भूतं कर्म सन्निपत्योपकारकम्० व्रीहीन् वहन्यात्० व्रीहीन्प्रोक्षतीत्येवं विहितावघातप्रोक्षणादि । तद्विपरीतञ्च फलजननसामर्थ्यं जनकत्वादिनायागेन्वितं कर्माराटुपकारकम् ॥

यज्ञाङ्गा । स्त्री० सोमवल्ल्याम् ॥

यज्ञान्तः । पुं० अवभृथे । यागशेषे ।

यज्ञायज्ञीयम् । न० सामविशेषे ॥ यज्ञायज्ञापदयुक्तं साम० यज्ञायज्ञीयम्० इति व्याख्यातारः । यज्ञायज्ञाशब्दोऽस्मिन्नस्ति । मतौच्छः सूक्तसाम्नोरितिच्छः ॥

यज्ञायुधम् । न० स्फ्यकपालादिदशसु । तानियथा । स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च सूर्पञ्च कृष्णाजिनञ्च शम्या चोलूखलञ्च मुसलञ्च दृ

। एतानियतिपात्राणिमनुः स्वाय
म्भुवोऽब्रवीत् ।

यतिमैथुनम् न० स्वस्त्रनरते यति-
गोप्यरतौ ।

यती । स्त्री० गच्छन्त्याम् ॥ इण : शत
रि० ङीप् ॥ विधवायाम् ॥

यतुका । स्त्री० }
यतूका । स्त्री० } वृक्षविशेषे ।

यत्त : । त्रि० यत्नवति ॥

यत्न : । पुं० प्रयत्ने ॥ उत्साहे । उ-
द्योगे । यतनम् ०यत्यतेऽनेनाच-
वा । यतो० । यजयाचयतेतिन-
ङ् ॥ रूपादिचतुर्विंशतिगुणान्तर्ग
तगुणविशेषे ॥ सचत्रिविधः । प्र-
वृत्तिः निवृत्तिः जीवनयोनिश्चे-
ति ॥

यत्नवान् । त्रि० प्रयत्नविशिष्टे । यत्न-
मन्तरेणनकिञ्चिल्लभ्यते० एवंज्ञात्वा-
यत्नतत्परे ॥ यत्नोऽस्त्यस्य मतुप् ॥

यत्र । अ० अनवक्लृप्तौ । अमर्षे । ग
र्हायाम् ॥ आश्चर्ये यस्मिन् स-
प्तम्यास्त्रल् ॥

यथा । अ० तुल्यार्थे साम्ये ॥ प्रशंसा
याम् ॥ निदर्शने दृष्टान्ते ॥ नि
र्देशे । हेतूपपत्तौ । योग्यतायाम्
॥ वीप्सायाम् ॥ पदार्थानति
वृत्तौ ॥ येनप्रकारेण । प्रकारवचने
थाल् । विभक्तित्वात्० त्यदाद्यत्व-
म् ॥

यथाकथञ्चित् । अ० येनकेनप्रकारेणे-
त्यर्थे ॥ यथाच० कथञ्चिच्च ॥

यथाकथाच । अ० अनादरे ।

यथाकामी । त्रि० स्वेच्छाचारिणि । स्व
तन्त्रे । स्वरुचौ । स्वच्छन्दे । स्वैरि
णि । निर्यन्त्रणे ॥

यथाकालम् । अ० विहितकाले ॥

यथाक्रमम् । अ० क्रमानुरूपे परिपा
ट्याम् । मूलावधिक्रमे । क्रममनति
क्रम्यवर्ततइत्यर्थे पदार्थानतिवृत्ताव
व्ययीभावेऽव्ययम् ॥

यथाजात : । त्रि० मूर्खे ॥ जातंजन्म
कालविशेषमनतिक्रम्यवर्तते । पदा
र्थानतिवृत्तावव्ययीभाव : । तदस्या
स्ति । अर्शआद्यच् ॥ नीचे ॥

यथाजातरूपधर : । त्रि० दिगम्बरे ॥
परमहंसे ॥ यथा । यादृशंजातमात्र-
स्वरूपंधारयतीतितथा ॥

यथातथम् । अ० न० यथावर्ततेतथेत्य
र्थे ॥ यथार्थे । सत्यार्थे ॥ सत्यमनति
क्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभा
व : यथाशब्दस्तथाशब्दोवासत्यार्थः
। यथार्थेऽव्ययीभावोवा । सनपुंसक
मितिनपुंसकत्वम् । ह्रस्वोनपुंसक
इतिह्रस्वत्वम् ॥

यथापूर्वम् । अ० पूर्वदिग्देशकालानु
रूपे ॥ यथा । अकृतायांप्रतिष्ठायां
प्राणानांप्रतिमासुच यथापूर्वंतथा
भाव : स्वर्णादीनांनविष्णुता ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथामुखम् । अ० प्रतिबिम्बे ॥ मुखस्य सदृशम्० यथामुखम् । निपातनादव्ययीभावः । पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्दो वा ॥

यथामुखीनः । त्रि० मुखप्रतिबिम्बाश्रये । दर्पणे ॥ यथामुखंदर्शनः : यथामुखस्य मुखस्य दर्शनः स्व-हितश्च : ॥

यथायथम् । अ० यथार्थे ॥ अनतिलङ्घमित्यर्थे ॥

यथायथम् । न० यथास्वमित्यर्थे ॥ यथास्वेऽर्थे० यथाशब्दस्य द्वित्वं नपुंसकत्वञ्च निपात्यते० यथास्वे यथायथमिति सूत्रेण ॥ यो यमात्मा० यश्चात्मीयः० तद्यथास्वम् । आत्मनि ज्ञाता : सर्वपदार्थाद्यथायथम्० यथास्वभावमित्यर्थः ॥ आत्मीये ॥ सर्वेषान्तु यथायथम् । यद्यदात्मीयमित्यर्थः ॥

यथायोग्यम् । अ० यथोचिते ॥

यथार्थम् । अ० सत्यार्थे ॥ अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः ॥

यथार्थः । त्रि० युक्ते ॥

यथार्थानुभवः । पुं० तद्वति तत्प्रकारानुभवे ॥ स एव प्रमेत्युच्यते । स यथार्थानुभवश्चतुर्विधः । प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात् । तत्करणमपि चतुर्विधम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् ॥

यथार्हम् । अ० यथायोग्ये ॥

यथार्हवर्णः । पुं० चरे । प्रणिधौ ॥ अर्हति । अर्ह० । अच् योग्योऽर्हो यथार्हवर्णो रूपमस्य ॥

यथाविधि । अ० यः सद्यथोचितमित्यर्थे ॥ यथाविधानमित्यर्थे ॥

यथावृत्तः । त्रि० यथाचारे ॥

यथाशक्ति । अ० साध्यानुसारे ॥ शक्तिमनतिक्रम्य । यथार्थपदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम् ॥

यथाशास्त्रम् । अ० शास्त्रसम्मते ॥ शास्त्रमनतिक्रम्य । यथार्थेऽव्ययीभावः ॥

यथास्थितः । त्रि० सत्ये ॥

यथास्वम् । अ० यथार्थे ॥ यथायथमित्यर्थे । स्वात्मीये ॥ यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । यो य आत्मा यद्यदात्मीयं तद्यथास्वमित्युच्यते ॥

यथेप्सितम् । अ० कामम् । प्रकाममित्यर्थे ॥ इष्टानतिक्रमे । निकामे ॥ आप्तुमिष्टम् । आप्लृ व्याप्तौ । सन् । क्तः । आप्ज्ञप्यृधामीत् । अव्ययं विभक्तीत्यव्ययीभावः ॥

यथेष्टम् । न० इष्टमनतिक्रम्य स्थिते ॥

यथेष्टचारी । पुं० पक्षिणि ॥

यथेष्टाचरणः । त्रि० यथेष्टाचारिणि ॥ यथा । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च । यथेष्टाचरणस्याहु-

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मरणान्तमशौचकम् ॥

यथेष्टाचारी । त्रि० स्वेच्छाचारिणि ॥ यथेष्टमाचरितुंशीलमस्य । णिनिः ॥

यथोक्तकारी । त्रि० काम्यनिषिद्धवर्जनपुरस्सरंनित्याद्यनुष्ठानलब्धेश्वरप्रीतौ ॥ यथाज्ञाकारिणि ।

यथोचितः । त्रि० यथायोग्ये । यथाप्राप्ते ॥

यथोत्तरम् । अ० उत्तरमुत्तरंप्रतीत्यर्थे ॥

यथोदितम् । न० यथोक्ते ॥

यथोपजोषम् । अ० यथासुखमित्यर्थे ॥

यद् । अ० हेतौ ॥ यच्छति । यम० । क्विप् । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः ॥ यदर्थे ॥

यत्०द् । त्रि० यदर्थे ॥ बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने । बो० वृत्तिभाषा ॥ यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः यच्छब्देनोच्यतेयोर्थस्तच्छब्दस्तस्य वाचकः ॥ अपिच । तच्छब्देनतु यच्छब्दोबोद्धव्यः सततंबुधैः । उदाहृतेतुयच्छब्देतच्छब्दः स्यादुदाहृतः ॥ यजेस्त्यजितनियजिभ्योडिदित्यदिः ॥

यदा । अ० यस्मिन्काले ॥ यथा । यदायदासतांहानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् । तदातदाकलेर्वृद्धिरनुमेयाविचक्षणैः ॥ सर्वैकान्यत्यादिना० दा ॥

यदि । अ० पक्षान्तरे ॥ सम्भावनायाम् । चेदर्थे । असन्देहेसन्देहवचने ॥ यदिवेदाः प्रमाणंस्युः । वेदाः प्रमाणंहिचेत्तृत्यादियथा ॥ यतनम् । यती० । डुन् । पृषोदरादित्वात्तस्यदः ॥

यदीयः । त्रि० यत्सम्बन्धिनि ॥

यदुः । पुं० देवयान्यांययातेर्जातेज्येष्ठपुत्रे ॥ दशार्हदेशे ॥ तद्देशवासिनि० यदव ः ॥

यदुतुङ्गम् । न० तीर्थविशेषे ॥

यदुदेवः । पुं० वसुदेवे ॥

यदुनाथः । पुं० श्रीकृष्णे ॥

यदुपतिः । पुं० श्रीकृष्णे ॥ यदूनांपतिः ॥

यदुवंशः । पुं० यदोःसन्ताने ।

यदृच्छा । स्त्री० स्वातन्त्र्ये । स्वैरितायाम् ॥ स्वारसिक्यामिच्छायाम् । शास्त्रानुमतप्रयत्नव्यतिरेके । ऋच्छनमृच्छा । ऋच्छगत्यादौ । गुरोश्चहलः । याऋच्छा । विशेषणमिति समासः ॥ सहसार्थे । निर्निमित्ते ॥ यथायदृच्छाशब्दः । अथगतंप्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्ययःशब्दः प्रयोक्त्रभिप्रायेणैवप्रवर्ततेसयदृच्छाशब्दोडित्यादिरिति ॥ दैवगतौ ॥

यदृच्छालाभः । पुं० अप्रार्थितोपस्थितेलाभे ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यदृच्छालाभसन्तुष्टः । पुं॰ तत्त्वज्ञे ॥ शास्त्रानुमतप्रयत्नव्यतिरेकात्॰ यदृच्छा॰ तयैवयोलाभोऽन्नाच्छादनादेः शास्त्रानुमतस्य॰ सयदृच्छालाभः तेनसन्तुष्टः॰ तदधिकतृष्णारहितः ॥ यतयोभिक्षार्थं ग्रामंप्रविशन्तीतिशास्त्रानुमतस्तु प्रयत्नः कर्तव्य एव ॥

यद्भविष्यः । त्रि॰ मूर्खे ॥ दैष्टिके ॥ यद्भविष्योविनश्यति ॥

यद्यपि । अ॰ अवधारणे ॥ अभ्यर्थे ॥

यद्वा । अ॰ यदि ॥

यद्वत् । अ॰ प्रश्ने ॥ वितर्के ॥

यद्वा । अ॰ पक्षान्तरे ॥

यन्ता । पुं॰ मेठे । हस्तिपके ॥ सूते ॥ सारथौ ॥ यच्छति । यम॰ । तृच् ॥

यन्त्रम् । न॰ देवाद्यधिष्ठाने ॥ पात्रभेदे ॥ नियन्त्रणे । जन्द्रा॰ ताला इ॰ भा॰ ॥ बन्धने ॥ दृढबन्धनविशेषे । यच्छति । यम॰ । गुधूवीपचियमीतिच । यन्त्र्यतेनियम्यते॰ निगृह्णाति॰ असाधून्॰ चायते॰ असाधून्॰ अनुगृह्णाति साधून् इतिचयन्त्रमितिचतुर्धरनीलकण्ठः ॥ तोप॰ अगनइत्यादिभाषाप्रसिद्धेमहत्यग्नियन्त्रे ॥ बन्दूकइतिप्रथितेसीसगुलिकोत्क्षेपणार्थेलघ्वग्नियन्त्रे ॥ इतिमहाभारतटीकायांनीलकण्ठः ॥ वाद्ये ॥ यथा । यन्त्रस्यगुणदोषौनविचार्यौ मधुसूदन । अहंयन्त्रंभवान्यन्त्रीनमेदोषानमेगुणाः ॥ दारुयन्त्रादौ ॥ काल॰ इ॰ भा॰ ॥ यथा । ईश्वरः सर्वभूतानांहृद्देशेर्जुनतिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानियन्त्रारूढानिमायया ॥ औषधस्यचपाकार्थं यानियन्त्राणिसन्तिहि । तानिभावप्रकाशादौद्रष्टव्यानिमनीषिभिः ॥ तत्रकेषाञ्चिन्नामानि लिख्यन्ते । जलकच्छपपाताल दोलाभूधरवालुकाः । वकाद्यायन्त्रभेदाः स्युर्वंश्यान्याद्यास्मूषिका इतिशब्दचन्द्रिका ॥

यन्त्रकम् । न॰ यन्त्रकाष्ठे । कुंद॰ इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्रसिद्धे ॥ यम्यते काष्ठमनेन । यम॰ पूर्ववत्त्रः । स्वार्थेकः ॥

यन्त्रगृहम् । न॰ तैलशालायाम् ॥ यन्त्राणांस्थाने ॥

यन्त्रगोलः । पुं॰ मटरइतिप्रसिद्धेकलाये ॥

यन्त्रणम् । न॰ रक्षणे ॥ बन्धने ॥ नियमने ॥

यंत्रणा । स्त्री॰ पीडायाम् ॥

यंत्रपेषणी । स्त्री॰ पेषणार्थयंत्रे । जांता॰ चाकी॰ इतिभाषाप्रसिद्धे ॥

यन्त्रिका । स्त्री॰ पत्न्याः कनिष्ठभ

गिन्याम् ॥ यथा । कनिष्ठाग्र्याजि
काद्यावीयन्त्रिकाश्चैलिकुञ्चिकेतिहे
मचन्द्रः ॥
यन्त्रितः । त्रि० यमिते । बद्धे । नि
यमिते । वशीकृते ।
यन्त्री । त्रि० यन्त्रवति ॥ अस्त्यर्थे०
इनिः ॥
यन्मूलः । त्रि० यदाश्रयभूते । यत्
सत्तातिरिक्तसत्ताशून्ये ।
यमः । पुं० दक्षिणाशापतौ । शमने ।
काले । धर्मराजे । पितृपतौ । स
मवर्त्तिनि । यमः संयमतामहम्
। संयमतांधर्माधर्मफलदानेन०
निग्रहानुग्रहंकुर्वतांमध्ये० यमोवै
वस्वतोभगवद्विभूतिः । यमानुशा
सनंयथा । केवलंयेजगद्धामनन्तंस-
मुपाश्रिताः । भवद्भिः परिहार्यास्
तेतेषांनास्तीहसंस्थितिः ॥ नमः
कृष्णाऽच्युतानन्तवासुदेवेत्युदीरित
म् । यैर्भावभावितैर्दूरंतास्ते चत्वाच्याः
सुदूरतद्गतिवह्निपुराणम् ॥ सर्वेषां
संयमनात्यमः यच्छति० उपर
मयतिप्रारब्धे क्षीणे प्राणैर्वियोज
यतिइतियमः । आदित्ये । शनौ
काके । ध्वाङ्क्षे ॥ संयमे ॥ श
रीरसाधनापेक्षनित्यकर्मणि । उपा
यान्तरनिरपेक्षशरीरमात्रेणसाध्यंनि
त्यंयावज्जीवमवश्यकार्यंयत्कर्म०च
हिंसादि० तद्यमइत्यर्थः । अहिं

सासत्यवचनंब्रह्मचर्यमकल्कता ।
अस्तेयमितिपञ्चैतेयमावैपरिकीर्त्ति
ताः ॥ निषिद्धानाचरणे । इन्द्रि
याणांविषयेभ्योनिवारणे ॥ यमा
न्सेवेतसततंननित्यंनियमान्बु-
धः । यमान्पतत्यकुर्वाणोनियमा
न्केवलान्भजन् । अहिंसासत्यास्ते
यब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाइतिपातञ्ज
लसूत्रम् ॥ सर्वंब्रह्मेतिविज्ञानादिन्द्रि
ययामसंयमः । यमोयमितिप्रो
क्तोऽभ्यसनीयोमुहुर्मुहुः ॥ यम
यति । यमउपरमे । बिजन्तादच्
यच्छति० अनेनवा० यमनंवा । य
म० । पचाद्यच्० यमः समुपनिवि
षुचेत्यप्० वा ॥ उपरमे । उपरति
मात्रे ॥ ब्रह्मचर्यादिदशसु ॥ यथा
। ब्रह्मचर्यंदयाक्षान्तिर्ध्यानंसत्यमक
ल्कता । अहिंसास्तेयमाधुर्येयमश्चे
तियमाः स्मृताः ॥
यमौ । पुं० द्विवचनान्तः ०० एकयो
न्यानकुलसहदेवयोः ।
यमौ । त्रि० यमजे ॥ योऽर्भकावायुना
भिन्नौद्वौजीवौकुक्षिमागतौ । यमा
वित्यभिधीयेतेधर्मेतरपुरः सरौ ॥
धर्मस्तदितरोऽधर्मः ० तौपुरः स-
रौययोः । तेनयमौधर्माद्धर्माद्भव
तः इत्यर्थः ॥ तयोर्ज्येष्ठत्वनिरू
पणंयथा । यस्मिन्गर्भेसुचारित्र्याद्यम
कयोः ऽद्ध्यास्तः । यस्माज्जातस्य

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यमयो: पश्चान्तिप्रथमंसुखम् ॥ समा न : पितरस्तेवतस्मिन्जन्मेष्ठंप्रतिष्ठितम् । जन्मप्राथम्यात्० ज्येष्ठंयमयो: ० नतुनिषेकप्राथम्यात्० जन्मप्राथम्यसन्दे हेसुखदर्शनप्राथम्यात्' गृह्मसूत्रवचनम् ॥

यमक : । पुं० संयमे । व्रते ॥ न० शब्दालङ्कारे । तल्लक्षणंयथा । सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते । ... ॥ वर्णवृत्तविशेषे । यथा । नगणमनुहितलघुकम् । फणिभणितयमकमिति । यथा । विषमतरविषमसमर । प्रसरमपिनचिरमपि ॥ त्रि० यमजे ॥

यमकालिन्दी । स्त्री० संज्ञायाम् । सूर्यपत्न्याम् ॥

यमकीटः । पुं० कीटविशेषे । । घुघुरे ॥

यमकोटि : । स्त्री० पुरीविशेषे । सा यमद्वीपाख्यवर्षसनिरक्षदेशेलङ्कायाः पूर्वं पृथिव्याश्चतुर्थभागेवर्त्तते ॥ यथा । लङ्कापुमध्येयमकोटिरस्याः प्राक् पश्चिमेरोमकपत्तनञ्च । अधस्ततः सिद्धपुरंसुमेरु : सौम्येऽथयाम्येवडवानलश्च ॥ कुवृत्तपादान्तरितानितानिस्थानानिषड्गोलविदोवदन्ति इति ॥

यमघण्ट : । पुं० अशुभयोगविशेषे ॥ यथा । रवौमघाचन्द्रदिनेविशाखा चार्द्राकुजेचन्द्रसुतेचमूला । जीवेऽनवर्णंभृगुजेविधिश्चस्तावनौत्रा-यमघण्टयोग : ॥

यमज : । त्रि० समकालीनैकगर्भजा-तसन्तानद्वये ॥

यमदग्निः पुं० ऋचीकमुनिपुत्रे । परशुरामपितरिमुनिविशेषे ॥

यमदूतक : । पुं० कृताश्ववरे । काके ॥

यमदूतक : । पुं० वायसे । यमचरे ॥

यमदूतिका । स्त्री० अम्लिकायाम् । तिन्तिडीवृक्षे ॥ विशेषत : चारभूमौप्रायशःयमदूतिका ॥

यमदेवता । स्त्री० भरणीनक्षत्रे ।

यमद्रुम : । पुं० शाल्मलिवृक्षे ॥

यमद्वितीया। स्त्री० कार्त्तिकशुक्लद्वितीयायाम् ।

यमधार : । पुं० पार्श्वद्वयधारयुक्तास्त्र-विशेषोद्विधारास्त्रंखड्ग० इ० भा० ॥

यमन : । पुं० यमे ॥ न० बंधने ॥ उपरतौ ॥

यमनिका । स्त्री० जवनिकायाम् । व्यवधायकवाससि । तिरस्करिण्याम् ॥ यमयति । यम० । ल्युट् । स्वार्थेकन् ॥

यमपत्नी । स्त्री० सूर्यभार्यायाम् विजयायाम् ॥

यमप्रियः । पुं॰ वटवृक्षे ।
यमभगिनी । स्त्री॰ यमुनायाम् ॥
यमभटः । पुं॰ यमदूते ॥ यदीयमभटाः शठाः । कपटविघटैष्कूटानिधे दयतदीयचलानघाधिकारी मयि । यदनुयमसुन्दरीमरणगणारुण्डक म्बुलनमधुसुधासर्वसमर्पयनूम- आनीतरे ।
यमराट् । पुं॰ धर्मे । यमे ॥ यमेन संयमेन राजते । राज॰ । क्विप् ।
यमराजः । पुं॰ यमे ॥
यमलम् । न॰ युग्मे । युगले ॥ द्विगुणिते ।
यमलपत्रकः । पुं॰ अश्मन्तकवृक्षे ॥ कोविदारवृक्षे ।
यमलार्जुनघ्नः । पुं॰ श्रीकृष्णे ॥
यमली । स्त्री॰ चोटीद्वये । घाटीद्वये ।
यमलेखकः । पुं॰ चित्रगुप्ते ॥ यमस्य लेखकः ॥
यमवान् । त्रि॰ संयमिनि ॥
यमवाहनः । पुं॰ महिषे ॥
यमव्रतम् । न॰ पृथ्वीपतेर्व्रतविशेषे ॥ यथा । यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते कालेनियच्छति । तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥
यमस्वसा । स्त्री॰ यमुनायाम् । कालिन्द्याम् ॥ दुर्गायाम् ॥ यमस्य स्वसा ॥
यमानिका । स्त्री॰ अजमोदायाम् ॥ अजमोदभार्यायाम् ॥ यमेन यमयति यम॰ । ण्वुल् ।
यमानी । स्त्री॰ यमानिकायाम् ।
यमान्तकः । पुं॰ शिवे ॥ यमस्यान्तकः ॥
यमी । त्रि॰ संयमविशिष्टे । यमवति ॥
यमी । स्त्री॰ यमुनायाम् ॥
यमुना । स्त्री॰ कालिन्द्याम् । सूर्यतनयायाम् । यमस्वसरि ॥ यच्छति । यम उनन् । अजियमिशीङ्भ्यश्च उनन् ॥ दुर्गायाम् ॥ यथोक्तं देवीपुराणे । यस्माद्यमुना कृष्णाकेदारीविभाव्यते । यमस्य भगिनीजातायमुनातेनसामतेति ।
यमुनाजनकः । पुं॰ सूर्ये ।
यमुनाप्रभवः । पुं॰ तीर्थविशेषे ।
यमुनाभित् ॰ द् । पुं॰ बलभद्रे ।
यमुनाभ्राता । पुं॰ कृतान्ते । शमने । यमे । यमुनायाः भ्राता ॥
यमेरुका । स्त्री॰ दण्डकायाम् ॥
ययातिः । पुं॰ नहुषात्मजपुराणप्रसिद्धेनृपतिनामनृपौ ॥ यस्यायं श्लोकः । यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नदुह्यन्ति मनः प्रीतिं पुंसः कामहतस्यते ।
ययातिपतनम् । न॰ भीमतीर्थविशेषे ।
ययी : । पुं॰ महादेवे । मोक्षमार्गे ॥ यात्यनेनया॰ । यायोः किदृद्वे च

तिर्हु : ॥

यु : । पुं० अश्वमेधीयतुरगे ॥ तुरङ्गे । हये । याति । यात्रापथं यो- हि बेग्नु : ॥ यदि । अ० यस्मिन्- अर्थे । यदर्थे ॥ यस्मिन्काले । अ धयतनेऽर्थेऽन्यतरस्यां ॥

यवः । पुं० स्वनामप्रसिद्धशूकधान्ये । सितशूके । यवस्तु सितशूकः स्या त् : शूकोऽतियव : स्मृत : । तो क्मस्तु सहरितस्तत : स्यात्पक्वो त्तिं त : ॥ यव : कषायो मधुर : शीतलो लेखनो मृदु : । व्रणेषु ति- लवत्पथ्यो रूक्षो मेधाग्निवर्द्धन : ॥ कटुपाकोऽनभिष्यन्दी स्वर्यो बलकरो गुरु : । बहुवातमलो वर्ण्य : स्थै- र्यकारी च पिच्छिल : । कण्ठत्वगा मयश्लेष्मपित्तमेद : प्रणाशन : । पीनसश्वासकासोरुस्तम्भलोहिततृ ट्प्रणुत् ॥ अस्मादतियवो न्यूनस्तो क्मो न्यूनतर : स्मृत : ॥ षड्भि गौंरसर्षपै : परिमितपरिमाणवि शेषे । सर्षपा : षड्यवो मध्यइति मनूक्ते : । मध्योऽनङ्गुलेनापि सू- क्ष्मो यवो भवतीत्यर्थ : ॥ अपिच । जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रज : । तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लि- क्षाषड्भिश्च सर्षप : ॥ षट्सर्षपै र्यवस्त्वेको गुञ्जैका तु यवैस्त्रिभि : ॥ यौति॰यवतेजा । युमिश्रणे । अ- च्० अथवा । यद्वा । यवस्यफलं य व : अवयवेचप्राण्यत्यय् । फलपा कशुषामितिलुप् । लुपियुक्तव- त् ॥ पृथक्कृते ॥ इन्द्रयवे ॥ यव सदृशबीजत्वात् ॥ अङ्गुलिस्थयवा- काररेखाविशेषे ॥ यथा । तर्ज्ज- नीमूलसम्भूतोयवोपुत्रार्थदोक्रमा त् । मध्यमायांयवश्रेष्ठोऽङ्गुष्ठेऽपूर्व धनप्रद : ॥ अपिच । मध्यमायांय- दियवो दृश्यते सुशोभन : । तदा- न्यसञ्चितं द्रव्यं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठकेयवे ॥ अथापिच्छायामङ्गुष्ठे यवपूर्णं दृश्य- ते । तदापितामहादीनामर्जितं- लभतेधनम् ॥

यवक : । पुं० शूकशून्ययवे ॥

यवक्यम् । त्रि० यवभवनोचितक्षे- त्रे ॥ यवानांभवनंक्षेत्रम् । यवय वकेतियत् ॥

यवक्षार : । पुं० यवाग्रजे । पाक्ये ॥ यवानांक्षार : ॥ यवक्षारोलघु : स्निग्ध : सुसूक्ष्मोवह्निदीपन : । निहन्तिशूलवातामश्लेष्मश्वासगला मयान् ॥ पाण्डुर्शोग्रहणीगुल्मानाह प्लीहहृदामयान् ॥ सीराद०भा० प्रचारे ॥

यवचोद : । पुं० चिक्कसे । यवचूर्णे ॥

यवगण्ड : । पुं० यूनोगण्डस्थव्रणवि- शेषे । युवगण्डे ॥ ०(०)०

यवज : । पुं० यवक्षारे ॥ यवान्याम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यवजोद्भवम् । न० तवक्षीरे ।

यवतिक्ता । स्त्री० लताप्रभेदे । महा-तिक्तायाम् । दृढपादविसर्पिण्याम् । सूक्ष्मपुष्पायाम् ।

यवतैलम् । न० यवचूर्णादियुतपक्वतैलविशेषे । यथा । यवचूर्णार्द्धकुडवं मञ्जिष्ठार्द्धपलेनतु । तैलप्रस्थमतस्तु षीकाञ्जिकेसाधितोजयेत् । ज्वरंदाहंमहारोगमङ्गानाञ्चापकर्षणम् ॥

यवद्वीप: । पुं० सप्तखण्डात्मके० उपद्वीपविशेषे ॥

यवन: । पुं० देशविशेषे ॥ वेगाधिकाश्वे ॥ गोधूमे ॥ गर्जरवृक्षे ॥ तुरुष्के ॥ सुदास: पितरिनृपान्तरे ॥ जातिविशेषे । ययाते: पुत्रस्तुर्वसोर्वंशे । यथोक्तं मात्स्ये । यदोस्तुजातायदवस्तुर्वसोर्यवना: सुता: । द्रुह्योस्तुतनयाभोजाश्वनोस्तुम्लेच्छजातय: । पुरोस्तुपौरवोवंशोयत्रजातोसिपार्थिवइति ॥ मुनिविशेषे । यथा । जातंदिनंदूषयतेवसिष्ठाष्टौचगर्गोयवनोदशाहम् । जन्माख्यमासंकिलभागुरिश्च सौरेविवाहेपिचकर्मवेधे ॥ त्रि० वेगिनि ॥

यवनद्विष्ट: । पुं० गुग्गुलौ ॥

यवनप्रियम् । न० मरिचे ।

यवनाचार्य्य: । पुं० ज्योति:शास्त्रकर्त्तरिमुनिविशेषे ॥

यवनानी । स्त्री० यवनानांलिप्याम् ॥ इन्द्रवरुणेत्यादिना० मुगागमोङीष् च ॥

यवनारि: पुं० श्रीकृष्णे ॥

यवनाल: । पुं० देवधान्ये । जूर्णावृक्षे । बीजपुष्पिकायाम् । जुवार० बाजरा० भू० भा० ।

यवनालज: । पुं० यवक्षारे ।

यवनिका । स्त्री० जवनिकायाम् ।

यवनी । स्त्री० यवनस्त्रियाम् । यवनस्यस्त्रीजातेरितिङीष् ।

यवनेष्ट: । पुं० लशुने ॥ राजपलाण्डौ । निम्बे । पलाण्डौ ॥ न० सीसके ॥ मरीचे ॥ गृञ्जने । सलगम० भू० भा० प्र० ॥

यवनेष्टा । स्त्री० खर्ज्जूर्य्याम् ॥

यवफल: । पुं० वेणौ स्नुक्सारे । यवतुल्यफलान्यस्य । मांसीम् । कुटजे ॥ प्लक्षे ॥

यवमध्यम् । न० चान्द्रायणप्रभेदे ।

यवमय: । त्रि० यवविकारे ॥ यवच्छायामितिमयट् ॥

यवशास: । पुं० यवक्षारे ॥

यवशाकम् । न० वास्तूकशाके । बथु आ० भू० भा० प्र० ॥ प्रायशोयवमध्यस्थायवशाकमिदंतत: ॥

यवशूक: । पुं०)
यवशूकज: । पुं०) यवक्षारे ॥

यवसम् । न० घासे, गवाद्यदनीयतृणे

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ यौति० यूयतेवा । युमिश्र णेऽ
मिश्रणेच । यजियुभ्यांणिदित्यसच्
। संज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धि : ।।

यवसुरम् । न० यवजातसुरायाम् ॥

यवागूः । स्त्री० यवद्रव्यविशेषे ॥ य
ड्गुणजलपक्वघनद्रवद्रव्यविशेषे ।
याबायाम् ॥ यथा । यवागूः षड्
गुणे तोयेसंसिद्धाघनसिक्थिका ।
शृयमद्रव्यैस्तुविरलैः संयुक्ताज्वरि-
णेहिता ॥ यवागूर्दीपनीलघ्वीद
स्तावस्तिशोधनी ॥ श्रमग्लानिह
रीपथ्याज्वरेचैवातिसारके ॥ यौ
ति० यूयतेवा यु० । कृयुबधिभ्यो
ऽन्युजागूजक्ष्णुचइत्यागूच् ॥

यवाग्रजः । पुं० यवक्षारे । यवाग्रा
ज्जायतेऽसौ । जनी० । पञ्चम्यामि
तिडः ॥

यवान : । त्रि० वेगिनि ॥

यवानिका । स्त्री० शस्यदर्भायाम् ।
यवनायन०द्रू०भा० । यवान्याम् ॥
दुष्टोयवः । कुत्सार्थे इति० ङीषा
नुकौ । स्वार्थे० स्वार्थेकन् ॥

यवानी । स्त्री० यमान्यामोषधौ । य
वानिकायाम् ॥ अस्यानामानिगु
णाश्च । यवानिकोग्रगन्धाचब्रह्मदर्भा
जमोदिका । सैवोक्तादीप्यकोदीप्यं
तथास्याद्यवसाह्वया ॥ यवानीपाच
नीरुच्यातीक्ष्णोष्णाकटुकालघु : ।
दीपनीचतथातिक्तापित्तलाशुक्रशूल
हृत् । वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मप्ली-
हकृमिप्रणुत् ॥ दुष्टोयवःकुत्स्यार्थे० कु
न्द्रवकणे तिसूचस्ययवाद्दोषद्गतिवा
र्त्तिकात्० यवशब्दस्यानुगागमस्त
तोङीष्च । अयमेवास्यदोषोयद्दुत
यवत्वजातेरभावेपितदाकारानुवृ-
त्तिरिति ॥

यवानीशाकम् । न० यवान्याः शाके
॥ यवानीशाकमाग्नेयंरुच्यंवातक
फप्रणुत् । उष्णंकटुचतिक्तञ्चपित्त
लंलघुशूलहृत् ॥

यवापत्यम् । न० यवक्षारे ॥

यवाम्लजम् । न० सौवीरके ॥

यवास : । पुं० यासे । दुस्पर्शायाम् ।
रोदन्याम् । दुरालभायाम् । जवा
सा० हि० भा० ॥ खदिरे ॥ यौति
। यु० क्सृतन्यञ्जीति० आस : ॥

यवासक : । पुं० यवासे ॥ स्वार्थेकः ॥

यवासशर्करा । स्त्री० यवासरसघटित
शर्करायाम् । सुधामोदके । तव-
राजे ॥

यवासा । स्त्री० गुण्डासमीहणे ॥

यवाष : । पुं० यवक्षारे ॥

यविष्ठ : । त्रि० कनिष्ठे ॥ अयमेषा
मतिशयेनयुवा । अतिशायनइष्ठ-
न् । स्थूलदूरेति० यणादिलोप
गुणौ ॥

यवीयान् । त्रि० अतितरुणे ॥ कनि
ष्ठे ॥ अयमनयोरतिशयेनयुवा ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुना-
वितीयसुन् । स्थूलदूरयुवेत्यादि
नायणादिलोपगुणौ ॥
यवोत्थम् । न॰ सौवीरके ॥
यव्यम् । त्रि॰ यवक्ये ॥ यवानांभव
नंक्षेत्रम् । यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥
यवेभ्योहितंवा । खलयवेतियत् ॥
पुं॰ मासे ॥ वैशाखे ॥
यशःपटहः । पुं॰ ढक्कायाम् । महा-
राजप्रयाणसमयेवाद्यस्य॰ शत्रोः
सकाशात्प्राप्तराज्यस्यस्वकीयत्वसू-
चनायताड्यमानवाद्यस्यचढोल॰इ
तिख्यातस्यैकतोवादनीयस्यनाम्नि
॥ यशः ख्यापकः पटहः । शाक
पार्थिवादिः ॥
यशःशेषः । पुं॰ मरणे ॥ त्रि॰
मृते ॥
यशदम् । न॰ यसदे ॥
यशः । न॰ सुख्यातौ । कीर्त्तौ । सम
ज्ञायाम् ॥ दानादिप्रभवाकीर्त्तिः
शौर्यादिप्रभवंयशः । इतिमाधवी-
। अतएवयशः कीर्त्त्योर्भेदोदृश्यते ।
यशः कीर्त्तिपरिभ्रष्टोजीवन्नपिन-
जीवतीतिकश्चित्प्रयोगः धर्मनि
मित्ताजीवतीलोकश्लाघारूपाप्रसि-
द्धिर्यशः • मृतस्यख्यातिः कीर्त्ति
रितिकेचित् । तन्नसाधु । कीर्त्ति
स्ते नृपदूतिकेतिप्रयोगदर्शनात् ॥
यश्नुते॰ व्याप्नोति । यशूव्याप्तौस

ङ्घातेच । यशेर्देवनेयुट्चेत्यसुन्॰
प्रकृतेर्युडागमश्च ॥ बिश्रुतत्वे ॥
यशस्करः । त्रि॰ कीर्त्तिकारके । सु
ख्यातिजनके ॥ यशः करोति ।
डुकृञ्॰ । कृञोहेतुताच्छील्येतिटः ॥
यशस्करी । स्त्री॰ विद्यायाम् ॥ टित्त्वा
न्ङीप् ॥
यशस्यः । त्रि॰ यशस्करे ॥ यशसेहि
ते ॥ यशसोनिमित्ते ॥ यशसोनि
मित्तंसंयोगउत्पातोवा । गोद्व्यच-
इत्यादिनायत् ॥
यशस्या । स्त्री॰ जीवन्त्याम् ॥ ऋद्धि
नामौषधौ ॥
यशस्वान् । त्रि॰ यशस्विनि ॥
यशस्वी । त्रि॰ यशोविशिष्टे । कीर्त्ति
मति । यशोऽस्त्यस्य । अस्मायामेधा
स्रजोविनिरितिविनिः ॥
यशस्विनी । स्त्री॰ वनकार्पास्याम् ॥
यवतिक्तायाम् ॥ महाज्योतिष्मत्या
म् ॥ कीर्त्तिमत्याम् ॥ पिङ्गलापु-
रः स्थायांनाड्याम् ॥ यथा । यश
स्विनीशङ्खवर्णापिङ्गलापूर्वदेश-
गा । याम्यभागस्थमूर्धादिपादाङ्गुष्ठा
न्तमाश्रिता ॥
यशोदः । पुं॰ पारदे ॥ त्रि॰यशोदा
तरि ॥
यशोदा ।स्त्री॰ नन्दपत्न्याम् ॥ यशो
ददाति । देङ् पालने । आतश्चेतिकः
। यशोददातिवा । डुदाञ्॰ ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

घातइतिक : ॥

यशोधन : । त्रि॰ स्वयशोरक्षके य शोधनानांहियशोगरीय : ॥

यशोधरेय : । पुं॰ राहुले । शाक्यमुने : पुत्रे ॥

यशोवती । स्त्री॰ मेरोश्चक्रनाटाख्योर्द्ध मेखलायाईशानदिशि॰ईशानपुर्य्याम् ॥ यथोक्तं श्रीमृगेन्द्रसंहितायाम् । ज्वलल्ललाटदृग्दग्धस्मरस्यतु यशोभृत : । पुरीयशोवतीसर्वरत्नजातरुद्रसेविता ॥ ज्वलताल्लतोयेनाक्षाद्दग्धौकामकालौयेन॰अतएवतथाविधसकलजगद्वैरिविनाशाद्॰-यशोभृतईशाननाथस्यसर्वरत्ननिर्मिताद्रुद्रै : सेविताच॰यशोवतीनाम पुरीत्यर्थ : ॥ (*)

यष्टव्य : । त्रि॰ यज्ञेषु यजनीये ॥

यष्टि : । पुं॰ ध्वजदण्डे ॥ पुं॰स्त्री॰ हारलतायाम् ॥ भार्ग्याम् ॥ मधुयष्ट्याम् ॥ शस्त्रभेदे । दण्डे । लगुडे ॥ तन्त्री ॥ यजे : क्तिन् ॰-क्तिज्वा ॥

यष्टिक : । पुं॰ जलकुक्कुटे ॥ दण्डे ॥

यष्टिका । स्त्री॰ मीनगोधिकायाम् । वाप्याम् ॥ लगुडे । यष्ट्याम् । लट्ठी॰इ॰भा॰ ॥ हारभेदे ॥ मधुयष्ट्याम् ॥ स्वार्थेक : । ह्रस्व : ॥

यष्टिग्रह : । पुं॰ लगुडग्राहिणि । यष्टिधारके । छडीबरदार॰इ॰भा॰

। लठेत॰इतिच ॥

यष्टिमधु । न॰ यष्टिमधुकायाम् ॥

यष्टिमधुका । स्त्री॰ क्लीतके । मधुयष्टिकायाम् । मुलहठी॰इतिख्यातौषधौ ॥ यष्टि : मध्विवास्या : । कप् ॥

यष्टिहेतिक : । त्रि॰ याष्टीके । लठैत॰इ॰भा॰ । यष्टिर्हेतिर्यस्य : ॥

यष्टी । स्त्री॰ यष्टिमधुनि ॥ यष्टीहिमागुरु : स्वादीचक्षुष्यावलवर्णकृत् । सुस्निग्धाशुक्रलाकेश्यास्वर्यापित्तानिलास्रजित् ॥ व्रणशोथविषच्छर्दितृष्णाग्लानिक्षयापहा वह्वादित्वात्पक्षे ङीष् ॥

यष्टीकम् । न॰ यष्टिमधुनि ॥

यष्टीपुष्प : । पुं॰ पुत्रजीववृक्षे ॥

यष्टीमधु । न॰)
यष्टीमधुकम् । न॰ } यष्ट्याम् । मधु-
यष्टीमधूकम् । न॰) यष्टिकायाम् ॥

यष्टा । पुं॰ यजमाने । यागकर्त्तरि ॥ यजते । यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । तृच् ॥

यष्ट्याह्वयम् । न॰ मधुयष्ट्याम् ॥

यसदम् । न॰ रङ्गसदृशे । रीतिहेतौ जस्तइतिभाषा ॥ यसदंतुवरंतिक्तं शीतलंकफपित्तहृत् । चक्षुष्यंपरमं मेहान्पाण्डुंश्वासञ्चनाशयेत् ॥

यस्क : । पुं॰ मुनिविशेषे ॥

यह्व : । त्रि॰ महति ॥ यान्त्यनेन ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

या० । शिवयज्ञजिह्वेति० वन्०धा
तोड्स्रोड्डगागमश्च ॥ अन्येतु०यज
तेर्जकारस्यहकारोनिपात्यतइत्याहुः
॥ यजमाने ॥

या । स्त्री० याचायाम् ॥ आप्तौ ॥ धू
मिते ॥ त्यागे ॥ वारणे ॥ योगे ॥ स
मज्ञायाम् ॥ याने ॥ यानम् । या०
सम्पदादित्वात्क्विप् ॥

याच : । पुं० देवसर्गविशेषे ॥

याग : । पुं० देवतोद्देशेनद्रव्यत्यागे । यज्ञे ॥
तत्रश्रौताग्निकृत्यरूपयज्ञा : सप्त
यथा । अग्न्याधानम् ० तदेवाग्निहो
त्रम् । १ । दर्शपौर्णमासौ । २ ।
पिण्डपितृयज्ञ : । ३ । आग्रयणम्
। ४ । चातुर्मास्य : । ५ । निरूढ
पशुबन्ध : । ६ । सौत्रामणि : । ७ ।
स्मार्ताग्निकृत्यपाकयज्ञा : सप्तय
था । औपासनम् । १ । वैश्वदेव :
। २ । स्थालीपाक : । ३ आग्रयण
म् । ४ । सर्पबलि : । ५ । ईशान
बलि : । ६ । अष्टकान्वष्टका । ७
श्रौताग्निसप्तसंस्थायथा । सोमया
ग : ० सएवाग्निष्टोम : । १ । अत्य
ग्निष्टोम : । २ । उक्थ्य : । ३ ।
षोडशी । ४ । वाजपेय : । ५ । स
हिविध. ० संस्था० कुरु स्व । अतिरा
त्र : । ६ । अप्तूर्याम : । ७ उत्त
रक्रमतोऽहवीयथा । महाव्रतम्
। १ । सर्वतोमुखम् । २ । राजसूय :
। ३ । पौण्डरीकम् । ४ । अभि
जत् । ५ । विश्वजित् ६ । अश्व
मेध : । ७ । बृहस्पतिसव : । ८ ।
आङ्गिरस : । ९ । एवमनान्यष्टादश
। २७ । इत्यादिश्रौतसूत्रम् ॥
गन्धादिनादेवपूजायाम् ॥ गन्ध
पुष्पादिनादेवपूजायागोभिधीयते ॥
इज्यतेऽनेनाथवा । यजदेवपूजास
ङ्गतिकरणदानेषु । घञ् ॥ यजनंवा
। भाववचनाश्चेतिभावेघञ् ॥

यागमण्डप : । पुं० न० यजनगृहे ॥ या
गायमण्डप : ॥

याचक : । त्रि० वनीयकै । याचनकै
। मार्गणे । अर्थिनि । याच्ञाकर्तरि
। याचति । टुयाचृयाच्ञायाम् ।
ण्वुल्तृचावितिण्वुल् ॥ तृणादपिल
घुस्तूलस्तूलादपियाचक : । वायु
नाकिन्ननीतोऽसौकिञ्चित्प्रार्थनश
ङ्कया ॥ जगत्पतिर्हियाचित्वाविष्णु
र्वामनतांगत : । कोन्योऽधिकतरस्त
स्यैयोयातिमलाघवम् ॥

याचत् । त्रि० याचकै ॥ याचति । टु,
याचृ० । लट. शतृ ॥ मुखभङ्गःस्वरोदी
नोगात्रस्वेदोमहद्भयम् । मरणे यानि-
चिह्नानितानिचिह्नानियाचत : ॥

याचनम् । न० याच्ञायाम् ॥ याचे
र्भावेल्युट् ॥

याचनक : । त्रि० याचकै ॥ याचति
टु याचृ० । ण्यु : । स्वार्थेकन् ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

याचना । स्त्री॰ याञ्चायाम् ॥ याचेर्युरादिभ्यन्तात्॰ ख्यासश्रन्थोयुच् । टाप् ॥

याचमान : । त्रि॰ याचके ॥ यथा । नवीनदीनभावस्य याचमानस्यमानिन : । वचोजीवितयोरासीत्पुरोनि : सरणेरण : ॥ इतिवरुचि : ॥

याचित : । त्रि॰ प्रार्थिते । टुयाचृ॰ । क्त : न॰ याचनवृत्तौ । मृते । मृतन्तुयाचितंप्रोक्तमितिमनु :॥

याचितकम् । न॰ याञ्चालब्धे ॥ याचितेनानिर्वृत्तम् । अपमित्ययाचिताभ्यांकक्कनाविति कन् ॥ प्रत्यर्पणीयत्वेनयाञ्चयायत्प्राप्तमलङ्कारादिवस्तुतत्याचितकम् । कार्यानन्तरं वस्तुस्वामीयत्पुनर्गृह्णाति॰ तदित्यर्थ : । अंगनीकी॰ दू॰ भा॰ ॥

याचिष्णु : । त्रि॰ याचके ॥

याच्यम् । त्रि॰ याचितुंयोग्ये ॥ टुयाचृ॰ । ऋहलोर्ण्यत् । यजयाचेति कुत्वनिषेध :॥

याञ्चा । स्त्री॰ याचने , अभिशस्तौ । याचनायाम् । अर्थनायाम् । भिक्षायाम् । अर्दनायाम् । मांगना दू॰ भा॰ ॥ याचनम् । टुयाचृ॰ । यजयाचेतिनङ् ॥

याज : । पुं॰ याजे । प्रसादने । अन्ने । भक्ते ॥

याजक : । पुं॰ याज्ञिके ॥ राजकुञ्जरे । ऋत्विजि ॥ यथा । आग्नीध्राद्याधनैर्वार्याऋत्विजोयाजकास्तथेत्यमर : । यजमानेनधनैर्वार्या : धनानिदत्त्वा॰ इष्टसम्पादनायव्रियन्तेप्रार्थ्यन्ते येआग्नीध्रप्रभृतयस्तेऋत्विजोयाजकाश्चकथ्यन्ते ॥ बहुयाजकग्रामयाजकयोर्निन्दायथा । षड्ब्राह्मणास्तुषट्प्रोक्ताऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभि : । आद्योराजभृतस्तेषां द्वितीय : क्रयविक्रयी ॥ तृतीयोबहुयाज्य : स्याच्चतुर्थोग्रामयाजक : । पञ्चमस्तुभृतस्तेषांग्रामस्यनगरस्यच ॥ अनादिस्यास्वय: पूर्वांसादिस्यान्त्वपश्चिमाम् । नोपासीतद्विज: सन्ध्यांसषष्ठोऽब्राह्मण: स्मृत :॥ यजति । यज॰ । ण्वुल् । पुरोहिते ॥

याजनम् न॰ ब्राह्मणस्यकर्मविशेषे । यागक्रियाकारणायाम् । यागकराणाइ॰ भा॰ ॥ अविदित्वातुय : कुर्याद्याजनाध्यापनंजपम् । होममन्तर्जलादीनितस्यचाल्पंफलंभवेदितियाज्ञवल्क्य :॥

याजमानम् । न॰ यजमानस्यभावकर्मणो : । युवादित्वादण् ॥

याजि : । पुं॰ यष्टरि ॥ यागकर्त्तरि ॥ यागे । यजति । यज॰ ब-

सिवपियनिराजोष्यादिना॰ ष्टन् ।
प्रार्थनायाम् ।

याजुष : । त्रि॰ यजुर्वेदसम्बन्धिनि ॥

याज्ञवल्क्य : । पुं॰ यजुःशाखाविशेषस्य प्रवर्त्तके॰ मुनिविशेषे । ब्रह्मराशौ । योगेशे । योगीश्वरे ॥ यज्ञस्य वल्क : वक्ता॰ यज्ञवल्क : । यज्ञवल्कस्य गोत्रापत्यम् । गर्गादिभ्योयञ् ॥

याज्ञसेनी । स्त्री॰ द्रौपद्याम् ॥ याज्ञसेनस्यापत्यं स्त्री । यञ् । ङीप् ॥

याज्ञिक : । पुं॰ याजके । आध्वर्य्यवादियज्ञकर्मकुशले ॥ यज्ञकाण्डद्रष्टरिकृषौ यज्ञमधीते॰ वेत्तिवा । क्रतूक्थादीतिठक् ॥ कुशे । रक्तखदिरे ॥ पलाशे अश्वत्थे ॥

याज्ञिक्यम् । न॰ याज्ञिकानां॰ धर्मे॰ आम्नायेच । छन्दोगौक्थिकेति॰ ञ्य : ॥

याज्य : । त्रि॰ याजनीये । यजमाने ॥ यष्टुंयोग्य : । यज॰ । ऋहलोर्ण्यत् । यजयाचेतिकुत्वनिषेध : । याजयितुंयोग्योवा ॥ न॰ यागलब्धधनादौ ।

याज्या । स्त्री॰ यज्ञाङ्गसाधने । होतृपाठ्यायामृचि ॥ इज्यतेऽनया । यज॰ । ऋहलोर्ण्यत् । यजयाचरुचप्रवचर्च्चश्चेतिकुत्वाभाव : ।

यात : । त्रि॰ गते ॥ याप्रापणे । क्त : ॥ न॰ अङ्कुशवारणे ॥ पादकर्मयत प्रोक्तं यातमङ्कुशवारणमितिहलायुध : ॥

यातना । स्त्री॰ प्रगाढायां वेदनायाम् । कारणायाम् । तीव्रवेदनायाम् ॥ यतनिकारोपस्कारयो : । यस्माणिजन्तात्॰ ण्यासश्रन्थेतियुच् ॥

यातयाम : । त्रि॰ जीर्णे । पक्कसतिप्रहरादिव्यवहिते॰ ओदनादौ॰ शैत्यं प्राप्ते ॥ यथा । यातयामंगतरसं पूतिपर्य्युषितञ्चयदिति ॥ यातोगतोयाम उपभोगकालोयस्य । परिभुक्तोज्झिते । भुक्तसमुज्झिते ॥ यथा । दर्भा : कृष्णाजिनं मन्त्राब्राह्मणाहविरग्नय : । अयातयामान्येतानिनियोज्यानिपुन : पुन : ॥

यातायातम् । न॰ गमनागमने ।

यातु । न॰ राक्षसे ॥ पुं॰ काले । याति । या॰ । कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्चेतितु : । अर्द्धर्चादि: । त्रि॰ गन्तरि । पथिके ॥

यातुघ्न : । पुं॰ गुग्गुलौ ॥

यातुधान : । पुं॰ राक्षसे । यातूनिरवांसि दधाति॰ पुष्णाति॰ स्वजातिपोषकत्वात् । डुधाञ्॰ । बहुलमन्यत्रापीतियुच् । कृत्यल्युटइति ल्युड्वा ।

याता । पुं॰ सारथ्यादौ । स्त्री॰ प

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तिभ्यात्मपत्न्याम् ॥ भार्यासुभात्
वर्गः अथातरः स्त्रः परस्परम् ॥
चि० गमनकर्त्तरि॥ यतते। यती
प्रयत्ने। यतेर्द्विरेतितिस्टन् ॥
यातृकः। पुं० पान्थे॥
यात्व्यः। चि० यतितव्ये। यतनीये॥
यात्रा। स्त्री० यापने। भोजनादि
निर्वर्त्तने। वृत्तौ। यथा० मरी-
च्याद्यापिचतेनप्रसिद्धेदृकर्मवद्व-
तिगीता। ऋपिच येनोपायेनम-
र्त्यानांलोकयात्राप्रसिध्यति। तदे
वकार्यंब्रह्मज्ञैरिदंधर्मंसनातनमि
तिश्रीमहानिर्वाणतन्त्रम्॥ उत्सवे
॥ उपाये॥ ऋध्यायाम्। ऋभिनि
र्याणे॥ प्रस्थाने। गमने। गमे॥
यात्रालक्षणंयथा। यत्किञ्चित्कार्य
मुद्दिश्यदेशान्तरगमनंयात्रेतिज्यो-
तिर्विदः। साद्विधा। संग्राम
विजयाख्या० सामान्याचेतिभेदा
त्। तत्रवशिष्टः। परविषयेविज
यार्थंगन्तुर्यात्रासमरविजयाख्या।
निखिलापरयात्रावासामान्यासाच
द्विविधास्यात्॥ ऋन्यच्च। कथित
तिथिवासरर्क्षेष्वभिमतफलदाभवे-
त्सामान्या। समरविजयाख्ययात्रा
योगविलग्नस्थितौग्रयोगेषु॥ सात्रा
चा०लग्नयहबलवशेन० नवधा य
था। उत्तमा० मध्यमा० ऋधमा०
उत्तमोत्तमा० उत्तममध्यमा० म

ध्यममध्यमा० मध्यमाधमा० ऋध
माधमाचेति। ऋासांलक्षणान्याह
० वशिष्ठः। सर्वैर्यग्लग्नपैर्यस्यां
भास्करस्त्वसुहृद्यदि। सायात्राचोत्त
माज्ञेया० यातुरिष्टफलप्रदा॥१॥
लग्नेशोमध्यमबलोयस्यांसूर्यस्तुमध्य
मः। सायात्रामध्यमाज्ञेयायातुर्म
ध्यफलप्रदा॥२॥ हीरेशोदुर्बलोय
स्यांप्रतिकूलोरविर्यदि। सातुयात्रा
ऽधमाज्ञेयासर्वदाफलवर्जिता॥३॥
वर्गोत्तमेस्वतुङ्गेवालग्नेशः सूर्यवा
न्वव:। उत्तमोत्तमयात्रायात्र्यक्षाधि
कफलप्रदा॥ ४॥ उदयेशोबलीयस्या
मनुक्तस्थोरविः सुहृत्। कुर्क्षेवाफ
लदायातुर्यात्रासोत्तममध्यमा॥५॥
हीरेशोवलवानृयस्यांग्रहःरः सूर्य
बांधवः। उत्तमाधमयात्रासाग्रव
पुष्टफलप्रदा॥ ६॥ उक्तलक्षणएवा
सावनुक्तस्थानगोयदि। यातुः सा
मध्यमायात्रादुःखाधिकफलप्रदा
॥ ७॥ उक्तलग्नाधिपोयस्यामनुक्त-
स्थानगोयदि। प्रायार्थघ्नानिदानि
स्यंसयात्राऽधममध्यमा॥ ८ ॥
उक्तलग्नाधिपोयस्यांग्रहस्थानगतो
यदि। ऋधमाधमयात्रासाकृच्छ्
दाऽनर्थकारिणी॥ ९ ॥ यानम्०-
ऋनयात्रा। वा०। हृयामाशुभसि
ध्यसन्। प्राच्यांगऋरौचसौरि-
भृगिनौयात्र्योनवात्रातिथिः।

याम्यादस्त्वकदाखभं गुरुदिनं पंचम्यादस्थपि । पुष्यारोहिणिकारवि-भं गुरुजीवषष्ठीमनु : पश्चिमे॰ सौम्ये वित्कुजभानवीयमकरौदिग्वैहिती यातिथि॰ रिक्तिकाखिल् ॥

याथातथ्यम् । न॰ यथातथभावे ॥ ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ॥ यथातथा ॥ स्वार्थे ष्यञ् ॥

याथार्थ्यम् । न॰ सत्यार्थतायाम् । वास्तवार्थे ॥ यथा अजस्त्रगृहस्यतोजन्मनिरीहस्यहतद्विष : । स्वपतोजागरूकस्ययाथार्थ्यं वेदकस्तवेतिसुरै : कृताविष्णो : स्तुति : । कोवेदकोवेत्ति । विदोलटोवेतिणलादेश : ।

यादःपति : । पुं॰ समुद्रे ॥ वरुणे ॥ यादसांपति : ॥

यादईश : । पुं॰ समुद्रे ॥

यादव: । पुं॰ केशवे । श्रीकृष्णे वृष्णौ ॥ न॰ गोमहिष्यादौ । पादबन्धने ॥ यदोरपत्यम् । अण् ॥ यदूनामिदम् । तस्येदमित्यण् ॥

यादवी । स्त्री॰ दुर्गायाम् ॥ यदूनामियम् । अण् ॥

याद : । न॰ जलजन्तौ ॥ यातिवेगेन । या॰ । असुन् बाहुलकात्॰ दुक् ॥ यद्वा । याति । क्विप् । या मत्तिचद॰ । असुन् । यांदस्यतिवा । दसुउपक्षये । क्विप्

यादसांनाथ : । पुं॰ वरुणे ॥

यादसांपति : । पुं॰ समुद्रे ॥ वरुणे ॥ तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् ॥

यादृक्ष : । त्रि॰ यादृशि । जैसा॰ दू॰ भा॰ ॥ यद्भवद्दृश्यते॰ यमिवपश्यतिवा । दृशिर्॰ । त्यदादिष्वित्यत्र क्सोपिवाच्यइतिक्स: । आसर्वनाम्न: । दृचेचेतिदीर्घ : ॥

यादृच्छिक : । त्रि॰ यदृच्छयाप्राप्ते । स्वप्रयोजनसङ्कल्पशून्ये ॥

यादृक् । त्रि॰ यथाविधे । यादृशे ॥ यमिवपश्यति॰ यद्वायंदृश्यते । दृशिर्॰ । त्यदादिषुदृशइतिक्विन् । आसर्वनाम्नइत्यात्वम् ॥

यादृश : । त्रि॰ यादृशि । त्यदादिषुदृशोनालोचनेकञ्चेतिकञ् । पूर्ववद्विग्रहादिकम् ॥

यादोनाथ : । पुं॰ समुद्रे ॥

यादोनिवास : । न॰ जले ॥

यानम् । न॰ युग्ये । पत्रे । रथादिवाहने ॥ गतौ । शत्रोरास्कन्दने । विजिगीषोररिम्प्रति यात्रायाम् ॥ यथा । परस्परस्यसंजातास्वस्यवृद्धिं निरीक्ष्यच । राज्ञायानमनुकर्तव्य मित्याहुर्नयकोविदा : ॥ याप्यते । या॰ ल्युट् ॥ यान्त्यनेनवा । करणेल्युट् ॥

यानपात्रम् । न॰ निष्पदयानविशेषे । वहित्रके । बोहित्थे । वहने ।

CCO. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

पीते । जहाजद्युतिसामान्यजनभा षाप्रसिद्धे । समुद्रयाने ॥
यानपात्रकम् । न० यानपात्रे ॥
यानमुखम् । न० रथादेः पुरोभागे । धुरि । बोढृस्थानस्थाने ॥ यानस्य मुखम्० पुरोभागः ॥
यापकम् । त्रि० प्रापके ॥
यापनम् । न० वर्तने ॥ कालक्षेपे ॥ निरसने । निरासे ॥ यातेर्ण्यन्ताल्ल्युट् । अर्तिह्रीत्यादिनापुगागमः ॥
यापितः । त्रि० अपसारिते ॥ प्रस्थापिते ॥
याता । स्त्री० जटायाम् ॥
याप्यः । त्रि० यापनीये ॥ क्षेपणीये कालादौ ॥ निन्दिते । गर्हिते ॥ याप्यत्वेन । वा० । ख्यन्ताद् । यत् ॥ काचित्के ॥ व्याधिविशेषे ॥ यथा । साध्यायाप्याश्चसाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः । सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्यउच्यते ॥ यापनीयन्तुतंविद्यात् क्रियांधारयतेहिताम् । क्रियायान्तु निवृत्तायांसद्योयश्चविनश्यति ॥ प्राप्ताक्रियाधारयतिसुखिनंयाप्यमातुरम् । प्रपतिष्यदिवागारंस्तंभोयत्नेनयोजितः ॥ साध्यायाप्यत्वमायान्तियाप्याश्चासाध्यतांतथा । घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥ यक्रियावतांचिकित्सारहितानाम् ॥
याप्ययानम् । न० शिबिकायाम् । पालकी० हि० भा० । मचापाया० म० गौ० दे० भा० ॥ याप्यैरधमैर्यानम् । दाप्यस्यायक्तस्ययायानम् ॥
याभः । पुं० न० मैथुने ॥
यामः । पुं० दिवसस्य० रात्रेश्च० चतुर्थभागैकभागे । प्रहरे ॥ याति । वा० । अर्तिस्तुसुहुस्त्रितिमन् ॥ संयमे ॥ उपरतिमात्रे । यमे ॥ यमनम् । यमः समुपनिविषुचेतिपक्षेघञ् ॥
यामकौ । पुं० २ पुनर्वसो ॥
यामघोषः । पुं० कुक्कुटे ॥ यामेघोषोस्य ॥
यामघोषा । स्त्री० यन्त्रविशेषे । यामनाल्याम् । घट्याम् । घडी० हि० भा० ॥
यामतूर्यः । प्रहरावसानसूचकेवादनीयवाद्ये ॥ यामस्यतूर्यः ॥
यामदग्न्यः । पुं० परशुरामे ॥
यामनादी । पुं० कुक्कुटे ॥
यामनाली । स्त्री० नाल्याम् । यामघोषायाम् ॥
यामनेमिः । पुं० शचीपतौ । इन्द्रे ॥
यामलम् । न० युग्मे ॥ तन्त्रशास्त्रविशेषे ॥ तल्लक्षणंयथा । सृष्टिश्चज्योतिषाख्यानंनित्यकृत्य प्रदीपनम् । क्रमसूत्रंवर्णभेदोजातिभेदस्तथैवच ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

। युगधर्मं च सङ्ख्यातो यामलस्य तु लक्षणम् ॥ तत् षड्विधम् यथा । आदिब्रह्मविष्णुरुद्रगणेशादित्यभेदतः । षड्विधं यामलं प्रोक्तं वाराहीतन्त्रसम्मतम् ॥ तथाहि ॥ यामलाः षट् च सङ्ख्याता लक्षा द्वावादियामले । द्वाविंशच्च सहस्राणि चयस्त्रिंशच्छतानि च ॥ द्वितीये ब्रह्म संज्ञे तु द्वाविंशतिसंख्यया । सहस्राणि मतान्यत्र शतान्येकाधिकानि च ॥ २ ॥ तावत्संख्यासहस्राणि मतानि परिसंख्यया । विंशतिश्च तथा संख्याः श्लोकानि विष्णुयामले ॥ ३ ॥ कालसंख्यासहस्राणि वेदसंख्याशतानि च । पञ्चशतितथा श्लोकाः कनिष्ठे रुद्रयामले ॥ ४ ॥ नवश्लोकसहस्राणि शरीरे गणशतानि च । द्वात्रिंशतिसहस्राः श्लोकाः गणेशयामले प्रोक्ते ॥ ५ ॥ रविसंख्यासहस्राणि आदित्याख्ये तु यामले ॥ ६ ॥

यामली । स्त्री० रात्रौ ॥

यामाता । पुं० जामातरि ॥

यामार्द्ध । न० प्रहरार्द्धे ।

यामिः । स्त्री० स्वसरि । भगिन्याम् ॥ कुलस्त्रियाम् ॥ यामि । या० । पाकुलकाम्नि : ॥ जाम्याम् ॥ रात्रौ ॥

यामिकभटः । पुं० प्रहरिके । चौकीदार० इतिभाषा ॥

यामित्रम् । न० लग्नात्सप्तमेभवने ॥

यामित्रवेधः । पुं० विवाहादौ वर्ज्जनीयेवेधविशेषे ॥ यथा । लग्नाच्चन्द्रात्सप्तमे क्रूराः सौम्याश्च सप्तमे यदि । तदायामित्रवेधः स्याद्विवाहं तत्र वर्ज्जयेत् ॥ मुहूर्त्तचिन्तामणौ तु । लग्नाच्चन्द्रान्मदनभवनगे खेटेनस्यादिहपरिणयनम् । किंत्वाबाणाशुग ५५ मितलवगेयामित्रं स्यादशुभकरमिदम् ॥ किंत्विति । यद्राशिस्थित राशेर्नवमांशमारभ्य० बाणाशुग ५५ मितलवगे० पञ्चपञ्चाशन्मितनवांशगे चन्द्रे लग्ने वा यामित्रं सूक्ष्मं स्यात् । यथा । मेषे पञ्चमनवांशे भौमोस्ति० तस्मात्तुलायां पञ्चमनवमांशस्थचन्द्रो निषिद्धः । अन्ये ष्टौनवांशास्तुलायांशुभाः एवंविधं सूक्ष्मयामित्रमशुभकरं स्यादिति । विशेषमाह गुरुः । चन्द्रात्सप्तमराशिस्थास्त्याज्याः सूर्यादयो ग्रहाः । हानि दा न बलवन्तोऽपि लग्नेशा लतादृशाः ॥

यामिनी । स्त्री० रात्रौ ॥ भीतिहेतुत्वान्निन्दितायामा यस्याः । इन्दुदीपतावगत्ताविति निन्दायामिनिः । ङीप् ॥ हरिद्रायाम् ॥

यामिनीपतिः पुं० चन्द्रमसि ॥ यामिन्याः पतिः ॥ कर्पूरे ॥

यामी । स्त्री० जाम्याम् ॥ यमसम्बन्धिन्याम् ॥ दक्षिणदिशि ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यामुनम् । न० चक्षुष्ये । सौवीराञ्जने ॥ यमुनायांभवम् । अण् ॥ यद्वा । यमुनायाइदम्० तदध्यामत्वात् ॥ देशविशेषे । कुम्भ्याकारप्रस्तरे ॥ यमुनाजले ॥ यथा । त्रिभि:सारखतंतोयंसप्तभिस्त्वथयामुनम् । नार्मदंत्र्यभिमासैर्गाङ्गंतत्रैवजीर्यति ॥ त्रि० यमुनातीरवासिनि ॥ यमुनासम्बन्धिनि ॥

यामुनेष्टकम् । न० सीसके ॥

यामेय : । पुं० भागिनेये ॥

याम्य : । पुं० अगस्त्यमुनौ ॥ चन्दने ॥ यमस्यायम् । यमाश्चेतिण्य : ॥ न० भरणीनक्षत्रे ॥

याम्या । स्त्री० अवाच्याम् । दक्षिणस्यांदिशि ॥ भरणीनक्षत्रे ॥

याम्यायनम् । न० दक्षिणायने ॥ याम्यायनेहरौसुप्ते सर्वकर्माणिवर्जयेत् ॥ याम्येअयनम् ॥

याम्योद्भूत : । पुं० श्रीताखहचे ॥

यायजूक : । पुं० इज्याशीले । भूयोभूयोयागकर्त्तरि ॥ पुन : पुन :अर्थंवायजते । यजदेवपूजादौ । क्रियासमभिहारे० इतियङ् । यजजपदशांयङ्इत्यूक : ॥

यायावर : । पुं० अश्वमेधीयाश्वे ॥ जरत्कारुमुनौ त्रि० अप्रब्रह्मगमनशीले ॥ पुन : पुनरतिशयेनयाति० तच्छील : । या० । अत्रयङ्इतियाते र्यङन्ताद्वरच् ॥

यायी । पुं० वैरिणमुद्दिश्यजिगमिषौ राज्ञि ॥ याति । या० । यच्चादिभ्याणिनि : । आतोयुक् ॥ त्रिगन्तरि ॥

याव : । पुं० अलक्ते । लाक्षारसे ॥ यौति० यूयतेवा । यु० । अच्० घञ्वा । यवएव । प्रज्ञाद्यण् ॥ पाकभेदे ॥

यावक : । पुं० कुल्माषे अलक्तके । यौति । यु० । क्वुनादिभ्योवुन् । तत : प्रज्ञाद्यण् ॥ यद्वा । यवविकार : । अण् । यवादिभ्यइतिस्वार्थेकन् ॥ यावान्ने ॥

यावज्जीवम् । न० यावदायुषि । जीवनपर्यन्ते ॥

यावत् । अ० कार्त्स्न्ये ॥ अवधारणे ॥ प्रशंसायाम् ॥ परिच्छेदे ॥ माने ॥ अधिकारे ॥ सम्भ्रमे ॥ पक्षान्तरे ॥ अवधौ ॥ यत्परिमाणमस्य । तदितादूलि इुवचनेनाम्येऽनुक्ताअपितद्विताज्ञापिता : । तेन० डावतु : ।

यावान् । त्रि० परिमाणविशेषे । जितना० इतिभा० ॥ यत्परिमाणमस्य । यत्तदेतेभ्य : परिमाणेवतुप् । आसर्वनाम्नइत्यात्वम् ॥

यावतिथ : । त्रि० यावतांपूरणे ॥ तस्यपूरणेडट् । वतोरिथुक् ॥

यावदर्थ : । त्रि० देहनिर्वाहाधिकस्याशून्ये ॥ यावदर्थमेवार्थोयस्य । म

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ध्यमपदलोपीसमास : । यावताच यैर्दिहनिर्वाहोयेन० दरुवा ॥

यावन : । सिह्लके । नागौरीगं दृइति प्रसिद्धेधूपे ॥ यवनदेशेभव : । तत्र भवद्रूत्यण् ॥ यावतेवा । येतेख्यं न्तल्प्युडौ । जुवार० योन्हरीइति ख्यातेधान्यप्रभेदे ॥ यावनोलोहि त : स्वादुर्लोहित : श्लेष्मपित्तजि त् । अहृष्यस्तुवरोरुक्ष : क्लेदह्नतृष विलोलघु : ॥

यावनाल : । पुं० धान्यभेदे । हस्तत ण्डुले । दीर्घनाले । दीर्घशरे । दीर्घ धौ । इक्षुपत्रके । यावने । जुवार० इ० भा० ॥

यावनालशर : । पुं० शरविशेषे । न दीजे । हठत्वचि । वारिसम्भवे । ख रपत्रे । जोहुरली० इतिभाषा ॥

यावनाली । स्त्री० यावनालशर्करायाम् । हिमोत्पन्नायाम् । हिमशर्करायाम् ॥

यावशूक : । पुं० यवक्षारे ॥ इतिरत्नमाला ॥

यावस : । पुं० न० घ० से ॥ तृणसङ्घाते ॥ यूयते । यु० । वहियुभ्यांवि दित्वासच् ॥

याव्य : । त्रि० मिश्रणीये ॥

याशोधरेय : । शाक्यमुनिपुत्रे ॥

याष्टीक : । त्रि० यष्ट्यायोधिनि । यष्टिहेतिके ॥ यष्टि : प्रहरणमस्य । प्रहरणमित्यर्थेष्ठक् । यष्टिपूर्वपदलोपीसमास : ॥ याष्टीकी ॥

यास : । पुं० दुरालभायाम् । यवासे । यास : स्वादु : सरस्तिक्तस्तुवर : शीतलोलघु : । कफमेदोमदभ्रान्ति पित्तासृक्कुष्ठकासनुत् ॥ तृष्णाविसर्प वातास्रवमिज्वरहर : स्मृत : । य वासस्यगुणैस्तुल्या बुधैरुक्तादुराल भा ॥ यसनम् । यसुप्रयत्ने । भावे घञ् ॥ यासोऽस्त्यस्य । अर्शआद्यच् ॥ याति । बाहुलकादसच् ।

यासा । स्त्री० मदनशलाकापक्षिणि ॥

यासापद्मम् । न० विकसितोत्पले । सद्योविकसितंपद्मं यासापद्मं प्रचक्ष ते ।

यास्क : । पुं० मुनिविशेषे ॥ यस्कस्यापत्यम् । शिवादिभ्योण् । बहुत्वे० यस्का : ॥

यियक्षमाण : । त्रि० यष्टुमिच्छति ॥ यजते : सन्नन्तात्लट : शानच् ॥

यियक्षु : । त्रि० यष्टुमिच्छौ ॥ यजे : सन्नन्तादुप्रत्यय : ॥

यियासन् । त्रि० यातुमिच्छति । याते : सन्नन्तात्लट : शत्रादेश : ।

यियासित : । त्रि० जिगमिषिते । यातुमिष्टे ॥ याते : सन्नन्तात्कर्मणि क्त : ॥

यियासु : । त्रि० यातुमिच्छौ ॥ याते : सन्नन्तादुप्रत्यय : ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

युक्तम् । न॰ हस्तचतुष्टये ॥ त्रि॰ युक्ते । अपृथग्भूते । मिलिते । औपयिके । न्यायगतद्रव्ये ॥ युक्तिसिद्धे । यथार्थे ॥ स्थिते । नियुक्ते ॥ अवहिते । अप्रमत्ते । निगृहीतमनसि । समाहितचित्ते । ईश्वरार्पितानिकर्माणिनममफलार्थेत्यवम भिप्रायवति ॥ परिमिते ॥ पुं॰ अभ्यस्तयोगे ॥ यथा । योगीतुद्विविधः प्रोक्तोयुक्तयुञ्जानभेदतः । युक्तस्यसर्वदाभानंचिन्तासहकृतोपरः ॥ युज्यतेस्म । युजिर्योगे-क्तः ॥

युक्तदण्डः । पुं॰ यथापराधदण्डेन्दपे ॥ उद्वेजयतितीक्ष्णेनमृदुनापरिभूयते । दण्डेनन्पतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥

युक्तरसा । स्त्री॰ रास्नायाम् । अटाश्याम्रली॰ सू॰ गौ॰ दे॰ भा॰ । एलापर्य्याम् ॥ युक्तोरसोयस्याः ॥

युक्ता । स्त्री॰ एलानी॰ सू॰ गौ॰ दे॰ भा॰ ॰ प्र॰ छन्दोविशेषे ॥

युक्तिः । स्त्री॰ न्याये ॥ कार्यकारणयोरभेदसाधने॰ न्यायोयथा । यद्धि-मृदात्मनाघटेप्रागसति॰ मृद्धियतो नस्यात्॰ तस्मात्॰ कार्यकारणयोरभेदएव । कार्यकारणयोरनन्यत्वे॰-एककारणज्ञानात्॰ सर्वकार्यज्ञानंन स्यादित्यादिः ॥ योगे । योजनायाम् ॥ लोकव्यवहारे ॥ धर्मशास्त्र विरोधेतुयुक्तियुक्तोविधिः स्मृतः ॥ अनुमाने ॥ अपूर्वार्थप्राप्तौ ॥ सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्येषु षड्गुणेषु ॥ शास्त्रदीपिकायांयुक्तिशब्दस्य॰ प्रमाणपरतयाव्याख्यानात्॰ प्रत्यक्षादिषट्सुप्रमाणेषु ॥ योजनम् । युजेः स्त्रियांक्तिन् । नाट्यालङ्कारविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । युक्तिरर्थावधारणमिति ॥ उदाहरणं यथा । यदिसमरमपास्यनास्तिमृत्योर्भयमितियुक्तमितोन्यतः प्रयातुम् । अथमरणमवश्यमेवजन्तोः किमितिमुधायशः मलिनंयशः कुरुध्वमिति ॥

युगः । पुं॰ रथहलाद्यङ्गे । जूआ॰ इतिभाषा ॥

युगम् । न॰ युग्मे ॥ हस्तचतुष्के । वृद्धिनामौषधे ॥ कृतादिषुचतुर्षु ॥ देवानांद्वादशसहस्रवत्सरेण॰ चतुर्युगंभवति । मनुष्यमानेनचतुर्युगपरिमाणं विंशतिसहस्राधिकत्रिचत्वारिंशल्लक्षम् । ४३२०००० । तत्रसत्ययुगस्यमानम् १७२८००० वर्षाः । त्रेतायुगस्यमानम् । १२९६००० वर्षाः । द्वापरयुगस्यमानम् । ८६४००० वर्षाः । कलियुगस्यमानम् । ४३२००० वर्षाः । तेषांभारतवर्षवर्त्तित्वं यथा । चत्वारि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भारते वर्षे युगानि मुनयोऽब्रुवन् । कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ॥ चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ यदेतत् परिसङ्ख्यातमादावेव चतुर्युगम् । एतद्द्वादशसहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ इति मनुः । तथा विष्णुपुराणे । चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । दिव्याब्दानां सहस्राणि युगमाहुः पुराविदः ॥ तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते । सन्ध्यांशकस्तु तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि सः ॥ सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम । युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञितः ॥ इति ॥ योजनम्। युज्यते वा । युजिर् योगे । घञ् । कुत्वम् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । रथयुगेति निपातनाद्वा ॥

युगकील : । पुं॰ युगकीलके ।

युगकीलक : । पुं॰ युगकाष्ठस्य कीलके । शम्यायाम् । जुएकी कील॰ इ॰ भाषा ॥ स्वार्थे कन् ॥

युगक्षय : । पुं॰ महाप्रलये । युगानां क्षयो यस्मिन् ।

युगन्धर : । पुं॰ यत्र रथयुगकाष्ठमासज्यते तस्मिन् काष्ठे । कूबरे । युगं वोढृस्कन्धस्थकाष्ठं धारयति । संज्ञायां भृतृवृजिधारीति खच् । अरुर्द्विषदजन्तस्येति मुम् ॥ पर्वतविशेषे ॥

युगपत् । अ॰ एकदा । एकस्मिन्नेव काले । युगन्त्यस्मिन् काले । यु॰ । गपतक् प्रत्ययः ॥ यद्वा । युगं पद्यतेऽस्मिन् । पद्गतौ । क्विप् प्रत्ययः ॥

युगपत्र : । पुं॰ कोविदारे । रक्तकाञ्चनारवृक्षे ॥ युगं पत्रमस्य ॥ युग्मपर्णवृक्षमात्रे ॥

युगपत्रक : । पुं॰ कोविदारे । रक्तकाञ्चनद्रुमे । युगं युग्मं पत्रमस्य ॥

युगपत्रिका । स्त्री॰ शिंशपावृक्षे ॥

युगपार्श्वग : । पुं॰ दमनकाले स्कन्धारोपितकाष्ठवाहे । प्रष्ठौहि ॥ युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छति । अन्येष्वपीति डः ॥

युगलम् । न॰ युगे । युग्मे ॥ युज्यते । युजिर् योगे । वृषादिभ्यः कलच् । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् ॥ युगं लाति वा । आतङ्कोति कः ॥ युगं युग्ममस्त्यस्य वा । सिध्मादित्वाल्लच् ।

युगलाख्य : । पुं॰ बर्बुरवृक्षे । त्रि॰ युग्मनामके ॥

युगांशक : । पुं॰ वत्सरे ॥ युगविभागके ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

युगादि: । स्त्री॰ तिथिविशेषेषु ॥ यथा । वैशाखमासस्यसितातृतीया॰ न वम्यसौकार्त्तिकशुक्लपक्षे । नभस्य मासस्यचकृष्णपक्षे त्रयोदशीपञ्चदशी चमाघे ॥ एतायुगादय: प्रोक्ता : स्वाध्यायंवर्ज्ज्येद्बुध : । महापुण्य प्रदाश्चैतादत्तस्याक्षयकारिका : ॥ विशेषमाहनारद: । कार्त्तिकेशुक्ल नवमीचादि: कृतयुगस्यच । त्रेता दिर्माधवेशुक्लतृतीयापुण्यसम्मिता- । कृष्णापञ्चदशीमाघेद्वापरादिरुदी रिता । कल्पादि : स्यात्कृष्णपक्षे नभस्येचत्रयोदशीति । कालविशे षे । युगस्यआदि : ॥

युगान्त : । पुं॰ प्रलये । युगशेषे ।

युग्मम् । न॰ द्वन्द्वे । युगले । युगे । जोडा॰ जोडी॰ इ॰ भा॰ । युज्यते । युजिर्योगे । युजिरुजि तिर्जांकुश्चेतिमक् । द्वयो: श्लोकयो रन्वये ॥

युग्मपत्र: । पुं॰ रक्तकाञ्चने कोविदा रे ॥ न॰ युगलपर्णे ॥ युग्मंप त्रमस्य ।

युग्मपत्रिका । स्त्री॰ शिंशपावृक्षे ।

युग्मपर्ण : । पुं॰ कोविदारे ॥ सप्त पर्णवृक्षे ॥

युग्मफला स्त्री॰ इन्द्रचर्भिट्याम् ॥ वृश्चिकाख्याम् । गन्धिकायाम् ।

युग्मादरणम् । न॰ युग्मतिथिपूज्यता याम् । द्वयोर्मान्यत्वे ।

युग्य : । पुं॰ प्रासङ्ग्ये । शाकटे । युगादीनांवोढरि ॥ युगंरथाद्यङ्गंवह तितद्वहतिरथयुगप्रासङ्गमितियत् । न॰ याने । हस्त्यश्वादिवाहने ॥ युज्यते । युजिर् ॰ । युग्यञ्चपत्रइति क्यवन्तोनिपातित: ॥ युगायहितो वा । उगवादिभ्योयत् युगमर्हति वा । दण्डादित्वाद्यत् ।

युङ्गी । पुं॰ वर्णसङ्करजातिविशेषे । यथा । गङ्गापुत्रस्यकन्यायांवीर्य्येणवेश धारिण : । बभूववेशधारीचपुत्रो युङ्गीप्रकीर्तित: । इ॰ ब्र॰ वै॰पु॰ ।

युक्॰ग्॰ । त्रि॰ समाधिमति । युग्मे ॥ युज्यतेसमाधत्ते । युजस माधौदैवादिक: । क्विप्चेतिक्विप् ।

युङ् । पुं॰ योगकर्तरि । मेलनकर्त- रि । युनक्ति । युजिर्योगे । ऋत्वि गादिनाक्विन् । युजेरसमासे॰ इ॰ नुम् । क्विन्प्रत्ययस्यकु : । इतिन स्यकुत्वेन॰ सानुनासिकोङकार: ॥

युजौ । पुं॰ नित्यद्विवचनान्त : ॰ अ श्विनीकुमारयो : ॥

युजान : । पुं॰ सारथौ ॥

युञ्जान : । पुं॰ सारथौ । विप्रे ॥ भावनासहकारेणसर्वज्ञेयोगिविशे- षे ॥ यथा । योगीतुद्विविध : प्रो क्तोयुक्तयुञ्जानभेदत : । युक्तस्यसर्व दाभानंचिन्तासहकृतोऽपर : । इ॰

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भा० प० ॥ युक्तस्येति० योगाभ्यासावगत्यावशीकृत समाधिसमासादितोविविधसिद्धियुक्तइत्युच्यते ० ष यमेवविशिष्टयोगवत्वात्युक्तइत्युच्यते । सर्वदेतिचिन्तासहकारंविनेत्यर्थः । भानंसर्वविषयाणांप्रत्यक्षम् अपरोयुञ्जानः । विषयव्यावृत्त्यामानससमाधिस्थः । अयञ्च । युञ्जान उच्यते । चिन्ताध्यानम्० तदेवकारणम्० तत्सहकारात्स्थूलसूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानर्थान्मनः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः । इतिसिद्धान्तमुक्तावली ॥

युत् । च० कुत्सायाम् ॥

युतम् । न० हस्तचतुष्टये ॥ त्रि० युक्ते । अपृथग्भूते ॥ पृथग्योगे ॥

युतकम् । न० संशये ॥ युगे । युग्मे ॥ नारीवस्त्राञ्चले । पटाञ्चले ॥ चलनार्थे । पादार्थे ॥ युक्ते ॥ यौतके ॥ स्त्रीवस्त्रभेदे ॥ सूर्पार्थे ॥ मैत्रीकरणे ॥ योनिसम्बन्धे ॥

युतयामित्रवेधः । पुं० वेधविशेषे ॥ सयथा । पापात्सप्तमगः शशीयदिभवेत्पापेनयुक्तोयदायत्तेनाशुविवर्जयेन्मुनिमितेदोषोप्ययंकथ्यते । यात्रायांविपदोगृहेसुतवधः चौरैश्चरोगागमोवैधव्यंविरहेव्रतेचमरणंशूलस्वपुंस्कर्मणि । अस्यापवादोयथा । तुङ्गत्रिकोणनिजमन्दिरगोथपूर्णेमित्रर्क्षंसौम्यगृहगोथतदीक्षितोवायामित्रवेधविहितानपहत्यदोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधंविधत्ते वृषकर्कटसिंहकन्यामिथुनधनुर्मीनतुलास्थे चन्द्रे शुभग्रहवीक्षितेवा ० युतयामित्रदोषोनास्ति ॥

युतवेधः । पुं० वेधविशेषे ॥ सयथा । चन्द्रः करोतिरविणासहितोयमार्गंभौमान्वितः पतिविनाशकरस्तुचन्द्रः । स्वर्भानुकेतुशनिभिर्मतिमादधातिनानासुखानिकविनागुरुणाबुधेन ॥

युद्धम् । न० आयोधने । जन्ये प्रधने मृधे । रणे युद्ध० लड़ाई० इ० भा० ॥ योधनम् । युसम्प्रहारे । भावेक्तः ॥

युद्धरङ्गः । पुं० कार्त्तिकेये ॥

युद्धसारः । पुं० घोटके ॥

युद्धाचार्यः । पुं० युद्धार्थं नायुधविद्योपदेशके ॥

युत् स्त्री० समिति । आजौ । सङ्ग्रामे । युद्धे ॥ योधनम् युध० । सम्पदादित्वात्क्विप् ॥

युधाजितः । पुं० कैकय्याभ्रातरि । भरतमातुले ॥

युधानः । पुं० क्षत्रिये ॥ युध्यते । युध० । युधिबुधिदृशः किच्चेत्यानच् ॥

युधामन्युः । पुं० नृपतिविशेषे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

युधिष्ठिर : । धर्मात्मजे । कुन्त्यागर्भे-धर्मादुत्पन्ने॰अर्जुनाग्रजे॰प्रथमपाण्डवे । अजातशत्रौ । शल्यारौ । अजमीढे ॥ युधिरणे जयभागित्वेन स्थिर : । हलदन्तादित्यलुक् । गवियुधिभ्यांस्थिरइतिषत्वम् ॥

युध्म : । पुं॰ धनुषि ॥ संयुगे ॥ युध्यते । युध॰ । इषियुधीन्धादि-नामक् ॥ बाणे ॥

युयुक्षुर : । पुं॰ क्षुद्रव्याघ्रे ॥

युयुत्सु : । त्रि॰ युद्धेच्छौ ॥ युध : सन्नन्तादुप्रत्यय : ॥ धृतराष्ट्राद्वैश्यायांजाते ॥

युयुधान : । पुं॰ सात्यकौ । शिनेर्नप्तरि ॥ इन्द्रे ॥ क्षत्रिये ॥ योद्धरि ॥

युवगण्ड : । पुं॰ यूनोगण्डस्थव्रणविशेषे । मुखगण्डे । वयस्फोटे ॥

युवति : । स्त्री॰ प्राप्तयौवनायांस्त्रियाम् । तरुण्याम् ॥ यौति॰नित्यं मित्तकास्येषु सर्वं शुभकर्मसुमिश्रीभवतिपतिसत्वेनसहाधिकारात् । युमिश्रणे । कनिन् युवृषितक्षीतिकनिन् , यूनस्तिः ॥ हरिद्रायाम् ॥ स्त्रीसामान्ये ॥

युवती । स्त्री॰ तरुण्याम् । हिरण्याम् । बर्यायाम् । युवती । तल्लक्षणादिर्यथा । आषोडशाद्भवेद्बालातरुणीत्रिंशतामता । पञ्चपञ्चा-शतः प्रौढाद्वाभवतितत्परम् । बालातुप्राणदाप्रोक्तायुवतीप्राणहारिणी । प्रौढाकरोतिवृद्धत्वंवृद्धामरणमादिशेत् ॥ निदाघशरदोर्बालाप्रौढावर्षावसन्तयो : । हेमन्तशिशिरेयोग्यानवबालापिशस्यते ॥ योग्या॰युवती ॥ हरिद्रायाम् ॥ यौति॰शास्त्रविहितसर्वकर्मसुमिश्रीभवति॰दम्पत्यो : सहाधिकारात् । युमिश्रणे । लट : शत् । उगितश्चेतिङीप् ॥ यद्वा । युवतिशब्दात्॰सर्वतोक्तिन्नर्थादितिङीष् ॥ स्त्रीसामान्ये ॥

युवतीष्टा । स्त्री॰ स्वर्णयूथिकायाम् ॥

युवा । पुं॰ वयस्थे । तरुणे । षोडशवर्षमारभ्यत्रिंशद्वर्षपर्यन्तावस्थावति । मतान्तरेणषोडशवर्षादारभ्यसप्ततिवर्षपर्यन्तवयस्के ॥ यथा । आषोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्ततउच्यते । वृद्धस्यात्सप्ततेरूर्ध्वंवर्षीयान्नवतेःपरमितिस्मृतेः यौति । यु॰ । कनिन् युवृषीतिकनिन् ॥ त्रि॰ अल्पवयसि ॥ श्रेष्ठे ॥ निसर्गबलशालिनि ॥ षष्टिवत्सरान्तर्गतनवमवत्सरे ॥ तत्फलं यथा । महार्घंजायतेसर्वंघृततैलरसादिकम् । प्रजानाञ्चभवेद्वृद्धिर्युनिसंवत्सरेशुभे ॥

युवनाश्व : । पुं॰ सूर्यवंशीयराजविशेषे ॥ मान्धातृपितरि ॥

युवनाश्वजः । पुं० मान्धातरि नृपे ॥

युवराजः । पुं० नाम्नोक्त्या० राजपुत्रे । कुमारे । भर्तृदारके । पितरि राज्यं कुर्वत्यपि यस्य सर्वं निर्वाहकत्वेनाभिषिक्तपुत्रे ॥ युवा चासौ राजा च । राजाहः सखिभ्यष्टच् ॥ भाविनृपविशेषे । सेवये । यजिते ॥ त्वम् त्रि० भवति । त्वत्पदवाच्ये ॥ युष्यति । युषसौत्रो धातुर्भजने । युष्यसिभ्यां मदिक् ॥

यूः । स्त्री० यूषे ॥

यूकः । पुं० केशकीटे । स्वेदजे । षट्पदे ॥ यौति । यु० । अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्चेति कन् ॥ तुलाराशौ ॥

यूका । स्त्री० यूके । केशकीटे । जूं० इ०भाषा ॥ लिङ्गाष्टकी । टाप् ॥

यूतिः । स्त्री० मिश्रणे । मिश्रीभावे ॥ युवनम् । यु० । ऊतियूतीत्यादिनाक्तिन्० निपातनाद्दीर्घः ॥

यूथः । पुं० न० सजातीयसमूहे । तिरश्चाङ्गणे ॥ गणे । समूहे ॥ यौति० यूथयति वा । यु० । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथा इति साधुः ॥

यूथचरः । पुं० हस्तिशूकरादौ ॥

यूथनाथः । पुं० यूथपे । वन्यहस्तिनां समूहेश्वरे । यूथमुख्यद्विपे ॥ यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथः ॥

यूथपः । पुं० यूथनाथे ॥ यूथं हस्तिवृन्दं पाति । पा० । आतोनुपेति कः ॥

यूथभ्रष्टः । पुं० यूथात्पतितेविहंगमे ॥

यूथिका । स्त्री० अम्लानके ॥ जूही० इतिख्याते० पुष्पे । यूथ्याम् ॥ यूथमस्त्यस्याः । अतइनिठनाविति ठन् ॥ यद्वा । यूथिकायाः पुष्पम् पुष्पमूलेषु बहुलमित्यनुदात्तादेरञोऽपवादस्य लुप् । लुपियुक्तवद्भावः ॥

यूथी । स्त्री० प्रहसन्त्याम् । मागध्याम् । जुहीतिप्रसिद्धपुष्पे ॥ श्वेतपीतप्रभेदेन प्रोक्तं यूथीयुगं बुधैः ॥ यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकं सरं लघु मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम् ॥ व्रणास्यमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥ यूथ्याः पुष्पम् । पुष्पमूलेषु बहुलमित्यनुदात्तादेरञोऽपवादस्य लुप् । लुपियुक्तवद्भावः । गौरादिः ॥ कुरण्टके ॥

यूथेनः । पुं० यूथपे ॥

यूथ्यः । त्रि० यूथे भवे ॥ दिगादित्वाद्यत् ॥

यूनिः । स्त्री० योगे । मिश्रणे ॥

यूनी । स्त्री० युवत्याम् ॥

यूपः । पुं० जयस्तम्भे ॥ यज्ञस्तम्भे ॥ यज्ञदारुणि । मूढे ॥ पुं० न० यज्ञे संस्कृतपशुबन्धनकाष्ठे ॥ वेदेवैस्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते । तस्य परिमाणादि यथा सूत्रे । चतुरंशो भवेद्यूपो यज्ञवृक्षसमुद्भवः ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वर्त्तुलः शोभनः स्थूलः चार्त्तव्यो-
ष्णमौलिकः ॥ भविष्ये । बिल्व-
स्य बकुलस्य वकस्यौ यूपः प्रशस्यते ॥
पूतिसामवेदिनां यूपोत्सर्गतत्वम् ॥
यूयन्त्यनेन । यु० । क्षुयुभ्यामि-
ति० पो दीर्घश्च ॥ यूपन्ति बध्यन्त्य-
स्मिन् पशुभिरिति वा ॥

यूपकटकः । पुं० चषाले ॥ यूपस्या
ये स्थितः कटकाकारः । यूपमूले
निहितलौहवलये ॥

यूपकर्णः । पुं० यूपैकदेशे । घृता
क्तौ ॥

यूपखण्डः । पुं० तक्ष्यमाणस्य यूप-
स्य प्रथमपतितशकले ॥

यूपद्रुः पुं० खदिरवृक्षे ॥

यूपद्रुमः । पुं० खदिरवृक्षे ॥ यूप
स्य द्रुमः० तस्योपयुक्तत्वात् ॥ रक्त
खदिरे ॥

यूपलक्ष्यः । पुं० पतत्त्रिणिपक्षिणि ॥

यूपाग्रम् । न० तर्म्मणि । यूपस्याग्र
भागे । यूपस्याग्रम् ॥

यूषः । पुं० न० मुद्गादिक्काथरसे ।
जूस० यू० भा० ॥ मुद्गामलकयू
षस्तु भेदी दीपनपाचनः । यद्वत्तु
पयोगि षड्यूषं यथा । मुद्गयूषं र-
संतक्रं धान्यजीरकसंयुतम् । सै
न्धवेनान्वितं स्यात्तु षड्यूषमिति-
कीर्तितम् । रसं० लघुग्राहिमांसभव
म् ॥ ब्रह्मदारुवृक्षे ॥ यूषति । यू

ष० । अच् ॥ इगुपधेतिकोवा ॥

योग्य । त्रि० यातव्ये ॥ यातुं योग्यः ।
या० । अचोयत् । ईद्यति ।
गुणः ॥

योक्ता । त्रि० योगकर्त्तरि ॥ युजेः
कर्त्तरितृन् ॥

योक्त्रम् । न० मन्थनरज्जौ । आब
न्धे ॥ योत्रे ॥ युज्यतेऽनेन । यु
जिर० । दाम्नीशसयुयुजेतिष्ट्रन् ॥

योगः । पुं० सन्नहने । कवचादिधा
रणे । उपाये ॥ ध्याने ॥ सङ्गत्या
म् ॥ युक्तौ ॥ अपूर्वार्थसम्प्राप्तौ ।
अलब्धलाभे ॥ वपुः स्थैर्ये ॥ प्र
योगे ॥ भेषजे ॥ विस्रब्धघातके ।
द्रव्ये । धने ॥ कार्मणे ॥ नैया
यिके ॥ चारे ॥ सूर्ये ॥ विष्कम्भा
दिषु ॥ तेयथा । विष्कम्भः प्रीति
रायुष्मान्सौभाग्यः शोभनस्तथा-
ऽतिगण्डः सुकर्मा धृतिः शूलस्त-
थैवच ॥ गण्डोवृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो
हर्षणस्तथा । वज्रःसिद्धिर्व्यतीपा
तोवरीयान्परिघः शिवः ॥ सि
द्धः साध्यः शुभः शुक्लो ब्रह्मैन्द्रो
वैधृतिस्तथेति ॥ संयोगमात्रे ॥ प
रस्परसमागमे । चित्तवृत्तिनिरोधे
॥ सम्यग्दर्शनोपाये ॥ निष्कामक
र्मणि ॥ समाधौ ॥ दुःखसंयोग-
वियोगे । अन्तःकरणशुद्धिरूपवै
राग्ये ॥ अघटनघटनासामर्थ्यमिति

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पाये ॥ प्रभावे ॥ निरतिशयज्ञानैश्वर्यादिशक्तौ ॥ चित्तैकाग्रतयात्मतत्त्वस्यानुभावारूढत्वे ॥ मनोनाशवासनाक्षयानुकूले पुरुषप्रयत्ने ॥ चित्तस्यात्माकारप्रत्ययेननिर्वृत्तिकतापादने ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वे ॥ ध्यानार्थं वीरासनादिनामनियमोरवस्थे । जीवात्मपरमात्मैक्ये ॥ संयोगोयोगइत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोरित्युक्तेः ॥ जीवात्मपरमात्मैक्यलक्षणे॰ तत्त्वमस्यादिवाक्यजनिते॰ अखण्डसाक्षात्कारे॰ सर्वयोगफलभूते ॥ योजनम् । युजसमाधौ॰ युजिर्योगेवा । घञ् ॥ अवयवार्थे ॥ परमात्मचिन्तने ॥ योगिनि ॥ भगवदर्पणबुद्ध्याफलाभिसन्धिराहित्येन॰ कृतानि शास्त्रोक्तानि कर्माणि योगाः॰ तेविद्यन्ते यस्यस योगः । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच् ॥ ईश्वरसङ्कल्पे ॥ योगोजीवात्मनोरैक्यंपूजनंसेवकेशयोः । सर्वंब्रह्मेतिविदुषोनयोगोनचपूजनमितिमहानिर्वाणतन्त्रम् ॥ ज्योतिषोक्तयोगविशेषे ॥ यथा । बुधगुरुशुक्राणांमध्ये॰ एकोग्रहः केन्द्रे॰ अथवापञ्चमे॰ नवमेवास्थितश्चेत्तदायोगः स्यात् तत्रयात्रायांमङ्गलंभवति ॥ युज्यतेजीवो ब्रह्मणानेन । युजिर्योगे । करणेघ

ञ् ॥

योगचरः । पुं॰ अञ्जनानन्दने । महावीरे । हनुमति ॥

योगजः । अलौकिकसन्निकर्षविशेषे ॥ न॰ अगुरुणि । योगोत्पन्ने ॥

योगतारा । स्त्री॰ दीप्तिमत्तरायांतारायाम् ॥ यथा । स्वतारागणमध्ये तु यातारादीप्तिमत्तरा । योगतारेति साप्रोक्ताशमचार्याः पुरातनैः ॥

योगदानम् । न॰ छलेनदानम् ॥

योगनाविकः । पुं॰ मत्स्यविशेषे । गर्गाटे ॥

योगनिद्रा । स्त्री॰ हरेः परमानन्दस्व्यांशक्तौ ॥ योगः स्वात्मनिष्ठैव॰ निद्रेवनिद्रा ॥ योगः समाधिः॰ तद्रूपानिद्रावा ॥ दुर्गायाम् ॥ यथा । यानिशान्तः स्थलाधस्थाजगदण्डकपालतः । विभज्यपुरुषंयातियोगनिद्रेतिसोच्यते ॥

योगपट्टकम् । न॰ पूजादौधार्ये॰ उत्तरीयविशेषे । योगपटा॰ इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ ॥ यथा । त्रिविधंयोगपट्टकमाद्यंव्याघ्राजिनोद्भवम् । द्वितीयं मृगचर्माढ्यं तृतीयंतन्तुनिर्मितम् ॥ चतुर्मात्रप्रविस्तारंदैर्घ्येणयज्ञसूत्रवत् । चतुर्मात्रम्॰ चतुरङ्गुलमात्रम्

योगपीठम् । न॰ देवानांयोगासने ॥

योगप्रतिपक्षः । पुं॰ योगभङ्गे ॥ योगस्यप्रतिपक्षः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

योगमलः । पुं० अन्तरायशब्दवाच्ये-षु व्याधिस्त्यानादिषु । चित्तविक्षे-पे ॥

योगमाया । स्त्री० सर्वसङ्कल्पाधिष्ठानभूतायांभगवतश्चिच्छक्तौ । ईश्वरसङ्कल्पवशवर्त्तिन्यांमायायाम् ॥ सत्त्वरजस्तमसांमयायांगुणानांयो-गेयुक्तिघटनंमाया । योगश्चमा-या ॥

योगयज्ञः । यमनियमादियोगाङ्गानुष्ठाने । योगएवयज्ञः ॥ वि०त-त्परे ॥

योगरूढः । पुं० योगार्थसद्भावेनरू-ढ्यर्थबोधकशब्दे ॥ यथा । योगरूढाश्चरूढाश्चयौगिकाश्चेतित्रिविधाः । तेशब्दाक्रियाभवन्ति । योगरूढाः पङ्कजादयः । पङ्कजनिडप्रत्ययैः पङ्कजनिकर्त्रभिधायकेनयोगेनापि पद्मार्थएवप्रतिपाद्यतेनकुमुदाद्यर्थः इति । योगार्थपुरस्कारेणापिरूढ्यर्थएवेति०योगरूढः । एवमीश्वर-सङ्केतमहिम्नाझटितिपद्मस्यैवस्मृ-तेः ॥

योगवाही । त्रि० मध्वादौ । संसर्गगुणवाहके ।

योगवाही । स्त्री० क्षारविशेषे । सर्जि-कायाम् ॥

योगविद् त्रि० प्राप्तयोगेयोगंविन्द-तिलभते । विद्लृ० । सत्सूद्विषेत्या-दिनाक्विप् ॥

योगः । न० समाधौ ॥ युनक्ति । यु-जिर्० । भज्युज्ञियुजिभृजिभ्यः कुश्चेत्यसुन्०कवर्गश्चान्तादेशः । योगसी०योगांसि ॥

योगसारः । पुं० तन्त्रविशेषे ॥ सर्व-रोगहरोपाये ॥

योगाङ्गम् । न० यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधि-षु ॥

योगात्मा । पुं० निरस्तसमस्तप्रपञ्चे परमात्मनि । यंविनिद्राजितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्तियुञ्जानास्तस्मैयो-गात्मनेनमः ॥

योगाधमनम् । न० छलेनबन्धके ॥

योगाधियोगः । पुं० यात्रायोगान्त-रे ॥ यथा । एकोऽपिज्यसितेषुपञ्चमतपः केन्द्रेषुयोगस्तथा०द्वौचेत्-तेष्वधियोगएषुसकलायोगाधियो-गः स्मृतः । योगेक्षेममथाधियोगगमनेक्षेमं रिपूणांवधम्प्राप्नोतिक्षेमयशोऽवनीश्चलभतेयोगाधियोगेव्रज-न् ॥

योगान्तरायः । पुं० योगमले । योगस्य०योगेवाअन्तरायः ॥

योगारङ्गः । पुं० नारङ्गे ।

योगारूढः । त्रि० इन्द्रियार्थतत्साध-नकर्मानासक्ते ॥ यथा । यदाहिनै-

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्द्रियार्थेषु नकर्मस्वनुषज्जते । सर्वसङ्कल्पसंन्यासीयोगारूढस्तदोच्यते ॥

योगासनम् । न० ब्रह्मासने । ध्यानासने ॥

योगिदण्डः । पुं० वेत्रे ॥

योगी । त्रि० वसुरुद्रादित्यादिदेवताभक्ते ॥ दरिद्रब्राह्मणे ॥ ध्याननिष्ठे ॥ निरतिशयध्यानैश्वर्यादिशालिनि ॥ समाधिनिष्ठेऽन्तर्दृष्टौ ॥ परमहंसपरिव्राजके ॥ परवैराग्ययुक्ते ॥ योगयुक्ते ॥ योगेननित्यसम्बन्धिनि ॥ योगारूढे ॥ सद्विविधोऽपरमः परमश्च । तत्रोत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽनुत्पन्नजीवन्मुक्तिरपरमः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानउत्पन्नजीवन्मुक्तिस्तुपरमोयोगीति ॥ स्वर्णे लोष्टे गृहेरण्ये सुस्निग्धे चन्दनेतथा । समताभावनायस्य सयोगीपरिकीर्त्तितः ॥ आत्मौपम्येनसर्वत्रसमंपश्यतियोऽर्जुन । सुखंवायदिवादुःखंसयोगीपरमोमतः ॥ योगोऽस्यास्ति । अतइनिठनावितीनिः ॥ कर्मयोगिनि ॥ यथा । योगिनः कर्म कुर्वन्तिसङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धयइति ॥

योगिनी । स्त्री० योगयुक्तायांनार्याम् ॥ भगवत्याः सखीरूपासावरणदेवतासु ॥ ताः कोटिविधा । तासांचतुःषष्टिः प्रधानाः । तासामष्टयोगिन्यो यथा । ततोऽष्टपत्रेष्वजस्रंपूजयेदष्टयोगिनीः । शैलपुत्रींचण्डघण्टांस्कन्दमातरमेवच । कालरात्रिंपूर्वादिचतुर्दिक्षुप्रपूजयेत् ॥ चण्डिकामथकूष्माण्डींतथाकात्यायनींशुभाम् । महागौरीञ्चाग्निकोणे नैर्ऋत्यादिषुपूजयेत् ॥ इन्नन्ताद्योगिनः स्त्रीत्वविवक्षायामृन्नेभ्योङीबितिनान्तलक्षणोङीप् ॥ पश्चात योगिनीचक्रम् ॥ मङ्गलादिषु । यथा मङ्गलापिङ्गलाधन्याभ्रामरीभद्रिकातथा । उल्कासिद्धिः सङ्कटाचयोगिन्योऽष्टौप्रकीर्तिताः ॥

योगिनीचक्रम् । न० तिथिविशेषे दिग्विशेषावस्थितियोगिनीषु ॥ यथा । ब्रह्माणीसंस्थितापूर्वे प्रतिपन्नवमीतिथौ । माहेश्वरीचोत्तरेच द्वितीयादशमीतिथौ ॥ स्थिताग्नेयेचकौमारीतृतीयैकादशीतिथौ ।नारायणीचनैर्ऋत्येचतुर्थीद्वादशीतिथौ॥ पञ्चम्याञ्चत्रयोदश्यांवाराहीदक्षिणे तथा ।षष्ठ्यांचैवचतुर्दश्यामिन्द्राणीपश्चिमेस्थिता ॥सप्तम्यांपौर्णमास्यांचचामुण्डावायुगोचरे । अष्टम्यमावास्ययोश्चमहालक्ष्मीशगोचरे । योगिनीसम्मुखेनैवगमनादिप्रकारयेत् ॥ अपिच । नवमीप्रतिपत्पूर्वे० वह्निरुद्रेग्निकोणके ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चयोदशवर्षेयाम्ये० वेदादित्यैचनै
र्ऋते। चतुर्दशवर्षेपश्चात्० पूर्णि
मासुनिमारुते। दशपञ्चोत्तरे दर्शा
ष्टमीशानेचयोगिनी ॥ वामेशुभप्र
दापृष्ठे वांछितार्थप्रदायिनी ॥ द
क्षिणे धनहन्त्रीचसम्मुखेमृत्युदायि
नी ॥

योगीन्द्रः। पुं० शिवे । योगः पर
मात्मचिन्तनम्० तद्वत्सुश्रेष्ठः ॥

योगीशः। पुं० शिवे ॥ विष्णौ ॥ अ-
न्ये योगिनोयोगान्तरायैर्हन्यन्ते० स्व
स्वरूपात्प्रमाद्यन्ति० अयन्तुतद्रहि
तत्वात्तेषामीशः ॥ याज्ञवल्क्य
मुनौ ॥

योगीश्वरः। पुं० शिवे ॥ योगिनामी
श्वरः ॥ याज्ञवल्क्यमुनौ ॥

योगीश्वरी । स्त्री० दुर्गायाम् । यथा
। योगिशक्रादयोदेवाः सनकाद्या
स्तपोधनाः । तेषांस्वामीतथायोगी
ईश्वरीप्रभुपालना ॥ आत्मेन्द्रियम
नादीनांसंयोगोयोगउच्यते । तेषां
यायोजनायोगी योगैश्वर्यमितीर्यते
तिदेवीपुराणम्

योगेशः। पुं० याज्ञवल्क्ये ॥

योगेश्वरः। पुं० सदाशिवे ॥ सर्वज्ञे
सर्वशक्तौभगवति । श्रीकृष्णे
॥ सर्वेषामणिमादिसिद्धिशालिनां
योगिनामीश्वरः। सर्वयोगसिद्धी
नामीश्वरः ॥

योगेश्वरी । स्त्री० वराटदेशस्थितायां
मृदुर्गायाम् ॥ वन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥

योगेष्टम् । न० सीसके । नागे । सी-
साद्धुतिप्रसिद्धेघातौ ॥ योगेधातु-
सम्बन्धेइष्टम्। सप्तमीतत्पुरुषः ॥

योग्यम् । न० ऋद्धिनामौषधौ ॥ वृद्धि
नामौषधौ ॥ पुं० पुष्यनक्षत्रे ॥
त्रि० प्रवीणे ॥ योगार्हे ॥ उपाये
योग्येनार्थः काञ्चनस्याञ्जनस्य ॥
शक्ते ॥ युज्यते । युजिर्० । ऋह
लोर्ण्यत् ॥ यद्वा । योगायप्रभवति
। योगाच्च ॥ अभ्यासे ॥ यथा ।
अपरः प्रणिधानयोग्ययामरुतः प
ञ्चशरीरगोचरानितिरघुः। प्रणि-
धानयोग्ययासमाध्यभ्यासेनपञ्चमरुत
इतिसम्बन्धः ॥

योग्यता । स्त्री० वाक्यार्थज्ञानहेतौ ।
अर्थाबाधे । वह्निनासिञ्चेदिति
नप्रमाणम्० योग्यताविरहात् ॥
भावेतल् ॥ शाब्दबोधकारणविशे
षे ॥ सतुपदार्थानांपरस्परसम्बंधे
बाधाभावः। इतिसाहित्यदर्पणः
॥ न्यायमते० तत्पदार्थेतत्पदार्थ
वत्ता। यथा । पदार्थेतत्रतद्वत्ता
योग्यतापरिकीर्तिता । एकपदार्थे
ऽपरपदार्थसंबंधोयोग्यतेत्यर्थः
। तज्ज्ञानाभावाच्चवह्निनासिञ्चती
त्यादौनशाब्दबोधः ॥ अमतायामि
तिलोकप्रसिद्धिः ।

योग्यरथ : । पुं० वैनयिके ॥

योग्या । स्त्री० अभ्यासे ॥ अर्कयोषिति ॥ शस्त्राभ्यासे । खुरल्याम् । ऋद्धे ॥ टाप् ॥

योजक : । त्रि० नियोगकर्त्तरि ॥ योजयति । युज० । ण्वुल् ॥

योजनम् । न० परमात्मनि ॥ योगे ॥ चतुष्क्रोशाम् । क्रोशचतुष्टये ॥ यथा । द्वादशाङ्गुलिक : शङ्कुस्तद्द्वयन्तु भव : स्मृत : । तच्चतुष्कंधनु : प्रोक्तं क्रोशोधनु : सहस्रिक: ॥ तच्चतुष्कंयोजनंस्यादित्यादिमानशास्त्रम् ॥ एतन्मतेषोडशसहस्रहस्तै र्योजनंभवति ॥ द्वाभिंशत्सहस्रहस्तै र्योजनमुक्तं लीलावत्यांयथा ॥ यवोदरैरङ्गुलमष्टसङ्ख्यै र्हस्तोऽङ्गुलै : षड्गुणितैश्चतुर्भि: । हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीहदण्ड : क्रोश : सहस्रद्वितयेनतेषाम् ॥ स्याद्योजनंक्रोशचतुष्टयेन० तथाक्राणांदशकेनवंश: ॥ इति ॥ युजेर्ल्युट् ॥

योजनगंधा । स्त्री० कस्तूर्याम् ॥ सीतायाम् । व्यासमातरि । सत्यवत्याम् ॥ योजनाद्गंधोयस्या : ॥

योजनगंधिका । स्त्री० योजनगंधार्थे ॥ स्वार्थेक: । प्रत्ययस्थादितीत्वम् ॥

योजनपर्णी । स्त्री०)

योजनवल्लिका । स्त्री०) । मञ्जिष्ठायाम् ॥

योजनवल्ली । स्त्री० मञ्जिष्ठायाम् ॥ योजनगामिनीवल्ली ॥

योजना । स्त्री० युक्तौ । योगकारणायाम् ॥

योजित : । त्रि० नियुक्ते ॥ प्रवर्त्तिते ॥ सम्पादिते ॥ युज्यतेस्म । युजे : कर्मणिक्त : ॥

योटक : । पुं० विवाहोपयोगिविचारविशेषे ॥ स च० वर्णवश्यादिकूटभेदादष्टधा । तदुक्तम् । वर्णोवश्यंतथातारायोनिश्चग्रहमैत्रकम् । गणमैत्रंभकूटञ्चनाडीचैतेगुणाधिका : ॥ एतेवर्णादिभेदेनोत्तरोत्तरगुणाधिका : स्मृ : । यथावर्णमैत्र्यामेकोगुण: ० वश्येद्वावित्यादि ॥

योतु : । पुं० परिमाणे ॥

योत्रम् न० योक्त्रे । हलादेर्गवादियुगबन्धने ॥ यूयतेऽनेन । यु० । दाम्नीतिष्ट्रन् ॥

योद्धा । पुं० योधे । भटे । युद्धकर्त्तरि ॥ युध्यते । युधसम्प्रहारे । तृच् ॥

योध : । पुं० योद्धरि : युध्यते । युध० । पचाद्यच् । सात्वतौ ॥

योधनम् । न० अस्त्रे । युधे ॥

योधसंराव : । पुं० क्रन्दने । अन्योन्यंस्पर्द्धयायोधानामाह्वाने ॥ योधानांसंरवम् । क्रन्दे । उपसर्गेरुवद्रुसिघञ् ॥

योनाल : । पुं॰ यवनाले । जूर्णाह्वये । देवधान्ये । जुन्दरी॰ जुवार॰ इ॰ प्र॰ धान्ये ॥

योनि : । पुं॰ स्त्री॰ आकारे । कारणे । तोये । स्मरमन्दिरे । भगे । वराङ्गे । उपस्थे । रतिगृहे । जन्मवर्त्मनि । गर्भाधानस्थाने : तल्लक्षणंयथा । शुभ : कमठपृष्ठाभोगजस्कन्धोपमोभग : । वामोन्नतश्चेत्कन्याज : पुत्रजोदक्षिणोन्नत : ॥ आखुरोमागूढमणि : सुश्लिष्ट : संहत : पृथु : । तुङ्ग : कमलवर्णाभ : शुभा अश्वत्थदलाकृति : ॥ कुरङ्गखुररूपोयश्चुल्लिकोदरसन्निभ : । रोमशोविवृतास्यश्च दृश्यनाशोतिदुर्भग : ॥ शङ्खावर्त्ता भगोयस्या : सागर्भंनेच्छति । चिपिट : कर्पराकार : किङ्करोपदरोभग : ॥ वंशवेतसपत्राभोगजरोमोन्नतनासिक : । विकट : कुटिलाकारोलम्बगल्लस्तथाशुभ : । अपिच । शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्तासाप्रकीर्त्तिता । तस्यास्तृतीयेत्वावर्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥ यौति । युमिश्रणे । वह्निश्रीतिनि : । प्रकृतौ ।

योनिकन्द : । पुं॰ योनिरोगविशेषे ॥

योनिकूट : । पुं॰ वैवाहिकविचारोपयोगिनि॰ योटकविशेषे । सयथा । तोयेशाश्विभयोस्तुरङ्गउदितोवातार्कयो : कासर : पूर्वाभाद्रधनिष्ठयोर्मृगपतिर्यामान्त्ययो : कुक्कुर : । मेषोग्नीज्यभयोर्जलश्रवणयो : कीशोऽभिजिद्वैश्वयोर्दंभ्रुब्राह्ममघाह्वयोरहिरपिज्येष्ठानुराधर्क्षयो : ॥ वातायु : शिवमूलयोस्तुसरमागौरर्यमोयान्त्ययोर्व्याघ्रश्चित्रविशाखयो : फणिपुनर्वस्वोस्तुमार्जारक : । आखु : पितृभगर्क्षयोस्तु कथितायोनिस्तुभानामियंवैरस्त्वापितयोर्द्वयोरपि मनुत्पाणिग्रहंवर्जयेत् ॥ गोव्याघ्रं गजसिंहमश्वमहिषं श्वैणञ्चबभ्रूरगं वैरंवानरमेषकञ्चसुमहत्तद्वद्विडालोन्दुरम् । लोकानां व्यवहारतोन्यदपिचज्ञात्वाप्रयत्नादिदंदम्पत्योर्नृपभृत्ययोरपिसदावर्ज्यंशुभस्यार्थिभि : ॥ एकयोनिषुसम्पत्तिर्दम्पत्यो सङ्गम : सदा । भिन्नयोनिषुमध्या आदरिभावोमवेत्तयो : ॥ अपवादश्च । योनेरभावेनोद्वाह : कार्य:सतु वियोगद : । राशिवश्यञ्चयद्यस्ति- कारयेन्नतुदोषभाग् इति ॥

योनिज : । त्रि॰ योनिनि : स्तनधरीरे ॥

योनिदेवता : स्त्री॰ पूर्वफल्गुनी- नक्षत्रे ॥

योनिमुद्रा । स्त्री॰ देवतापूजायांप्रदर्शनीयाङ्गुलीरचितयोन्याकारमुद्रा

काररविशेषे ॥

योनिरोगः । पुं॰ भगन्दरे ॥

योन्यर्शः । न॰ भगजातरोगविशेषे । कन्दसंज्ञे ॥

योषा । स्त्री॰ अबलायाम् । नार्याम् ॥ योषति॰ योषयतिवा । युषसौत्रः सेवायाम् । पचाद्यच् । युष्यते॰ योष्यतेवा । घञ् ॥

योषित् । स्त्री॰ स्त्रीमात्रे । योषायाम् ॥ सात्रिविधा । यथा । योषितस्त्रिविधास्त्रब्रह्मन्पृथिव्यां मूढचेतसाम् । साध्वीभोग्याच कुलटाताः सर्वाः स्वार्थतत्पराः ॥ परलोकभयात्साध्वीतथैवयशसात्मनः । कामस्तु या न कुरुतेभर्तुः स्नेहस्सन्ततम् १ ॥ भोग्याभोग्यार्थिनीधर्मात्कामस्तेहृऽयशोधनम् । कुरुतेपतिसेवाञ्चनच भोग्यादृढेच्छया ॥ वस्त्रालङ्कारसम्भोगंसुस्निग्धाहारमुत्तमम् । यावत्प्राप्नोतिसाभोग्यातावद्वशगाप्रिया ॥ २ ॥ कुलाङ्गारसमानारीकुलटा कुलनाशिनी । कपटात्कुरुतेसेवां स्वामिनोनचभक्तितः ॥ सदापुंयोगमाशंसुर्मनसामदनातुरा । आहाराद्धिकंजारंप्रार्थयन्तीनवंनवम् ॥ जारार्थेस्वपतिंसातुहन्तुमिच्छतिपुंश्चली । मत्तोयोषिद्धरेन्मूढोजीवनं तस्यनिष्फलम् ॥ कथितायोषितः सर्वाउत्तमाधममध्यमाः । स्वात्मा रामाविजानन्तिमनसातांनपण्डिताः ॥ योषते युष्यतेवा । युष॰ । इम् हृषियुषिभ्यइति ॥ अबध्याः सर्वभूतानांयोषितः क्षम्यतामिति ॥

योषिता । स्त्री॰ योषिति ॥ युषेर्षित्वात्कर्मणिक्तः ॥

योषित्प्रिया । स्त्री॰ हरिद्रायाम् ॥

यौक्तिकः । पुं॰ नर्मसचिवे । त्रि॰ युक्तियोग्ये ॥

यौगपद्यम् । न॰ एककालताम् ॥

यौगिकः । त्रि॰ योग्ये ॥ योगंनित्यमर्हति । छेदादित्वाट्ठञ् ॥ प्रकृतिप्रत्यययोगलभ्यार्थवाचके । योगादप्रभवति । योगाद्यच्चेति॰ ठञ् ॥ योगरूढाश्चरूढाश्चयौगिकाश्चेतित्रैविध्यादितिशब्दाश्चशब्दायौगिकाः । अदित्याअपत्यमिति॰ कृदिकारादक्तिन इतिङीषन्तात्स्त्रीभ्योढगितिढक् प्रत्ययेनकेवलंयोगार्थएव ॥

यौजनशतिकः । त्रि॰ शतयोजनयायिनि ॥ योजनानांशतम्॰ योजनशतम् । योजनशतंगच्छति । ठञ् ॥ पुं॰ आचार्ये । योजनशतादभिगमनमर्हति । ततोभिगमनमर्हतीति अवक्तव्यमितिठञ् ॥

यौजनिकः । त्रि॰ योजनमात्रयायिनि ॥ योजनंगच्छति । योजनंगच्छतीतिठञ् ॥

यौतकम् । न॰ यौतुके । परिणयमल

ध्येयौधर्मे ॥ युवत्यांयोनिसम्बन्धः । तद्भवम् । तद्भवबूत्यण् ॥ युवयोर्वधूवरयोर्वा० इदम् । तस्येदमित्यण् ॥

यौतकम् । न० द्रव्ये । परिमाणे । यौतेर्बाहुलकाङ्गादि० कर्तरिवातुन् । यौतुः शोधनम्० शोधकोवा । तस्येदम् । अण् ॥

यौतुकम् । न० यौतके ॥

यौध: । पुं० योधे । योधएव । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् ॥

यौधिष्ठिर: । त्रि० युधिष्ठिरसम्बन्धिनि ॥ साचयौधिष्ठिरीसेनागाङ्गेयशरताडिता । प्रतिपत्पाठशीलानांविद्येवतनुतांगता ॥ युधिष्ठिरस्यायम् । तस्येदमित्यण् ॥

यौधिष्ठिरि: । पुं० युधिष्ठिरात्मजे ॥ कुर्वादिण्यंबाधित्वा० बाह्वादित्वादिञ् । बहुत्वे० युधिष्ठिराः । यञञोश्चेतिलुक् ॥

यौन: । पुं० कन्यादानादिसम्बन्धे ॥ न० योनिसंबन्धाधीनपापे ॥

यौवतम् । न० युवतीनांवृन्दे ॥ परिमाणे० । युवतीनांसमूहः । यौति: शब्दान्तादुगितश्चेतिङीपि० अनुदात्तादेरञित्यञ् ॥ वाक्यभेदे ॥

यौवनम् । न० अवस्थाविशेषे । तारुण्ये ॥ यूनोभावः । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् अन्नितिप्रकृतिभावः ॥ कौमारंपञ्चमाब्दान्तंपौगण्डंदशमावधि । कैशोरमापञ्चदशाद्यौवनन्तुततःपरम् ॥ नवयौवनलक्षणंयथा । दरोद्भिन्नस्तनंकिंचिच्चलाक्षंमिदुरस्मितम् । मनागभिस्फुरद्भावंनव्यंयौवनमुच्यते ॥ नव्ययौवनकारकमौषधं यथा अश्वगन्धानागबलागुडमांसविशेषिणाम् । रूपंभवेद्यथातद्वन्नवयौवनधारिणाम् ॥ इति ॥ युवतिवृन्दे ॥ युवतीनांसमूहः । अवञ्चियूनस्तिरिति० स्त्रोयुवतिशब्दः । तस्माद्भिक्षादित्वादणिविवक्षिते० पुंवद्भावेऽन्नितिप्रकृतिभावः ॥

यौवनकण्टकः । पुं० न० युवगण्डे । मुखस्फोटे ॥

यौवनलक्षणम् । न० लावण्ये ॥ कुच ॥

यौवनाश्वः । पुं० मांधातरिनृपे ॥ यौवनाश्वोऽथमांधाताचक्रवर्त्यवनीप्रभुः । सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा ॥ यावत्सूर्यउदेतिस्म यावच्चप्रतितिष्ठति । सर्वंतद्यौवनाश्वस्यमांधातुःक्षेत्रमुच्यते ॥ इति वह्निपुराणम् ॥

यौवनाश्वकः । पुं० मांधातृनृपे ॥

यौष्माकः । त्रि० युष्मदीये ॥ युवयोर्युष्माकंवाऽयम् । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्चेत्यणि : परेऽण् । प्रकृतेर्युष्माकादेशः ॥

यौष्माकीण : । त्रि॰ युष्मत्सम्बन्धिनि । युष्मदीये । यौष्माके ॥ युष्मयोर्युष्माकंवाऽयम् । युष्मदस्मदोरितिख ञ्तस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकौ ॥

॰ : ॰ : ॰

र : । पुं॰ पावके । दहने ॥ तीक्ष्णे । कामाग्नौ । रेफे ॥ लघुमध्ये ऽ।ऽ पुं॰ न॰ ॥

रंहन् । त्रि॰ रममाणे ॥

रंह : । न॰ वेगे ॥ रमतेऽनेन । रमन्तीहायाम् । रमेर्हुक्चेत्यसुन् । हुगागमश्च ॥ रंहत्यनेनवा । रंहयंवा । रहिगतौ । असुन् ः अत्रैवंवदन्ति रंहेरसुनासिद्धे॰ रङ्हेरसुनि॰ रङ्हतिमाभूदिति॰ रमेरितिसूत्रम् । तथाच । स्थान्यध्येरमचतुष्टत्वमंहसोरंहसस्तथेतिद्विरूपकोश : । एवञ्च॰ रङ्ह : सङ्हाऽसुराणां जगदुपकृतयेनित्ययुक्तस्ययस्यस्तौतिप्रीतिप्रसन्नोन्वहमहिमरुचे : सोऽवतात्स्यन्दनोवइतिपाठोऽनुप्रासरसिकानांप्रामादिकइति ॥ सवेगगतिवचनेस्यप्रयोग : । वेगाख्यगुणे ॥

रकार : । पुं॰ रेफाख्यवर्णे । वासरूपविधिना॰ रात्कारप्रत्ययोपिभवति । रकारादीनिनामानिशृण्वतो ममपार्वतीतिविज्ञात् ॥

रक्त : । पुं॰ बन्धूके । लोहितवर्णे यथा । पाणिपादतलौरक्तौनेत्रान्तनिमखानिच । जिह्वाताल्वधरोष्ठौचसप्तरक्तोधनीभवेदितिसामुद्रिकम् ॥ कुसुम्भे । त्रिव्यक्ते । न॰ कुङ्कुमे । ताम्रे । प्राचीनामलके ॥ पद्मके । सिन्दूरे । हिङ्गुले । रक्तचन्दने ॥ शरीरस्यसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषे । रुधिरे ॥ पर्यायलोहिते । असृजे । क्षतजे । शोणिते । कीलाले । लग्ने । रक्तात्॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ रक्तस्यस्वरूपमाह । यदारसोयकृद्याततत्ररंजकपित्तत ॥ । रागंपाकञ्चसम्प्राप्यसभवेद्रक्तसंज्ञक : ॥ रक्तंसर्वशरीरस्थंजीवस्याधारउत्तम : ॥ स्निग्धंगुरुचलंस्वादुविदग्धंपित्तवद्भवेत् ॥ जीवस्याधारउत्तमइति । यतआह । जीवोवसतिसर्वस्मिन्देहेतत्रविशेषत : । वीर्येरक्तेमलेयस्मिन्क्षीणेयातिक्षयंचयात् इति ॥ वीर्यंरक्तमलेचशरीरारम्भके । वाग्भटोक्तपरिमाणमितेशुद्धे जीवोवसति॰ नतुदुष्टे प्रवृद्धेरक्तस्तावकोपदेशस्यवैयर्थ्यंप्रसङ्गात् । पित्तवद्भवेत्॰ अम्लंभवेदित्यर्थ : । रक्तस्यस्थानमाह । । यकृत्प्लीहाचरक्तस्यमुखं स्थानंतयो : स्थितम् । अन्यत्रापिस्थितसर्वतांरक्तानांपोष

कं भवेत् ॥ इति ॥ रक्तदोषनाशकमौषधं यथा । अक्षयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तमनुलेपन: । तेनवृष्टं रक्तदोष: प्रणश्यतिनसंशय: ॥ रञ्जतिस्म० रज्यतेवा । रञ्जरागे । गत्यर्थेतिक्त: । कर्मणिक्तोवा ॥ त्रि० अनुरक्ते ॥ नील्यादिरंजिते ॥ लोहिते ॥ क्रीडारते ॥

रक्तक: । पुं० अम्लाने ॥ बन्धूके ॥ रक्तवस्त्रे ॥ रक्ताशिग्रौ ॥ रक्तैरण्डे ॥ न० हिङ्गुले ॥ त्रि० अनुरागिणि ॥ विनोदिनि ॥ रक्तपुष्पत्वात्० रक्त: + स्वार्थेकन् ॥

रक्तकन्द: । पुं० विद्रुमे ॥ राजपलाण्डौ ॥ रक्तालौ ॥

रक्तकन्दल: । पुं० प्रवाले ॥

रक्तकमलम् । न० रक्तोत्पले ॥ कोकनदे ॥

रक्तकम्बलम् । न० रक्तोत्पले । यथा पाद्मे । रक्तकमलै: कुमुदै: पुष्पै: कल्हारैरक्तकंबलैरिति ॥

रक्तकरवीरक: । पुं० रक्तप्रसवे । गणेशकुसुमे । चण्डीकुसुमे । भूतद्राविणि । रविप्रिये । लालकनेर० इतिभाषाप्रसिद्धे ॥

रक्तकाञ्चन: । पुं० रक्तकोविदारद्रुमे । चमरिके ॥

रक्तकाण्डा । स्त्री० रक्तपुनर्नवायाम् ॥

रक्तकाष्ठम् । न० पतङ्गे ॥

रक्तकुमुदम् । न० रक्तकैरवे ॥

रक्तकुसुम: पुं० पारिभद्रे ॥ धन्वनवृक्षे ॥

रक्तकेशर: । पुं० पारिभद्रे ॥ पुन्नागवृक्षे ॥

रक्तकैरवम् । न० रक्तकुमुदे ॥

रक्तकोकनदम् । न० रक्तोत्पले ॥

रक्तखदिर: । पुं० रक्तसारे । बहुशल्ये । याज्ञिके ॥

रक्तगन्धकम् । न० बोले ॥

रक्तगुल्म: । स्त्रीणांरक्तजगुल्मरोगे ॥ तस्यौषधं यथा । द्विजयष्टीचिक्कटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव । तिलक्वाथेनसंयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रियाहर ॥

रक्तघ्न: । पुं० रोहितकवृक्षे ॥

रक्तघ्नी । स्त्री० दूर्वाविशेषे । गांठियादूर्वाइ० गौ० दे० भा० प्र० ॥

रक्तचन्दनम् । न० स्वनामाप्रसिद्धेचन्दने । पत्राङ्गे । कुचन्दने । ताम्रसारे ॥ रक्तंशीतं गुरुस्वादुच्छर्दितृष्णास्रपित्तहृत् । पित्तनेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम् ॥ रक्तञ्चतत्चन्दनञ्च ॥ रक्तसारे ॥ रक्तचन्दनमिव । रक्तसारत्वात् ॥

रक्ततचित्रक: । पुं० क्षुपविशेषे । काले । कालमूले । दाहके । चित्राङ्गे । राङ्गचिता० इ० गौ० दे० भाषाप्र० ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रक्तचूर्णम् । न० सिन्दूरे ॥ रक्तवर्णचूर्णमात्रे ॥

रक्तजन्तुकः । पुं० भूनागे ॥ रक्तवर्णजन्तुमात्रे ॥

रक्तजिह्वः । पुं० सिंहे ॥ त्रि० रक्तवर्णजिह्वायुक्ते ॥

रक्तझिण्टी । स्त्री० कुरुबके ॥

रक्ततुण्डः । पुं० शुकपक्षिणि ॥ त्रि० लोहितमुखयुक्ते ॥

रक्ततुण्डकः । पुं० भूनागे ॥

रक्तत्वचा । स्त्री० गोमूत्रिकायाम् ॥

रक्तत्रिवृत् । स्त्री० रक्तवर्णत्रिवृतायाम् त्रिपुटायाम् । ताम्रपुष्पिकायाम् ॥

रक्तदन्तिका । स्त्री० चण्डिकायाम् ॥ तत्स्थाने ॥

रक्तदला । स्त्री० नलिकायाम् ॥ चिविल्लिकायाम् ॥

रक्तधातुः । पुं० गैरिके ॥ ताम्रे ॥

रक्तनालः । पुं० जीवशाके ॥

रक्तनासिकः । पुं० पेचके ॥ त्रि० लोहितनासिकाविशिष्टे ॥

रक्तपः । पुं० यातुधाने । राक्षसे ॥ रक्तंपिबति । पा० । आतोनुपसर्गे कः त्रि० रक्तपानकर्त्तरि ।

रक्तपटः । पुं० वैनाशिकविशेषे ॥ साङ्ख्यभिक्षौ ॥

रक्तपत्रिका । स्त्री० नाकुल्याम् ॥ रक्तपुनर्नवायाम् ॥

रक्तपदी । स्त्री० समङ्गायाम् । क्षुद्रक्षुपविशेषे ॥

रक्तपद्मः । पुं० न० रक्तोत्पले । कोकनदे ॥

रक्तपल्लवः । पुं० अशोकवृक्षे । लोहितपत्रे ।

रक्तपा । स्त्री० जलौकायाम् ॥ डाकिन्याम् ॥ रक्तंपिबति । पा० आतोनुपसर्गेकः ॥

रक्तपाकी । स्त्री० बृहत्याम् ॥

रक्तपाता । स्त्री० जलौकायाम् ॥

रक्तपादः । पुं० शुकपक्षिणि ॥

रक्तपादी । स्त्री० लज्जालौ ॥ हंसपद्याम् ॥

रक्तपायी स्त्री० रक्तपानशीले ॥

रक्तपायिनी । स्त्री० जलौकायाम् ॥

रक्तपारदः । पुं० न० हिङ्गुले ॥

रक्तपिण्डम् । न० जवापुष्पे ॥ इ० शब्दरत्नावली ॥

रक्तपिण्डकः । पुं० रक्तालौ । रतालू० इ० भा० ॥

रक्तपित्तम् । न० रोगविशेषे ॥

रक्तपित्तहा । पुं० रक्तघ्न्याम् ॥

रक्तपुच्छिका । स्त्री० ब्राह्मण्याम् । बाह्मनीतिप्रसिद्धजन्तुविशेषे ॥

रक्तपुनर्नवा । स्त्री० रक्तपुनर्नवाशाके । मण्डलपत्रिकायाम् । रक्तकाण्डायाम् । रक्तपुष्पिकाया

स् शोणपर्चे ॥
रक्तपुष्पः । रक्तकरवीरे ॥ रक्तार्के ॥ बन्धूकवृक्षे ॥ पुन्नागवृक्षे ॥ वकवृक्षे ॥ दाडिमे ॥ रोहितकवृक्षे ॥ रक्तकांचनवृक्षे ॥
रक्तपुष्पकः । पुं० रोहितकद्रुमे ॥ पलाशवृक्षे ॥ पर्पटे ॥ शाल्मलिवृक्षे ॥
रक्तपुष्पा । स्त्री० शाल्मलिवृक्षे ॥ रक्तपुनर्नवायाम् । सिन्दूर्याम् रक्तानिलोहितानिपुष्पाण्यस्याः ॥
रक्तपुष्पिका । स्त्री० लज्जालौ ॥ रक्तपुनर्नवायाम् ॥ भूपाटलौ ॥
रक्तपुष्पी । स्त्री० पाटलिवृक्षे ॥ नवायाम् ॥ आवर्तकीलतायाम् ॥ नागदमन्याम् ॥ करुणीवृक्षे ॥ उष्ट्रकाण्डाम् ॥
रक्तपूरकम् । न० वृक्षाम्ले ॥
रक्तप्रसवः । पुं० रक्तकरवीरे ॥ रक्ताम्लाने ॥
रक्तफलः पुं० वटवृक्षे ॥
रक्तफला । स्त्री० पीलुपर्ण्याम् । बिम्बिकायाम् । कुंदुरु० कुंदूरी० इतिख्यातौषधौ ॥ रक्तानिफलान्यस्याः । अजादित्वाट्टाप् ॥
रक्तफेनजः । पुं० वामपार्श्वस्थ क्लोम्नि । पुप्फुसे ॥
रक्तवालुकम् न० सिन्दूरे ॥
रक्तभङ्गरः । पुं० निचुलवृक्षे ॥
रक्तमत्स्यः । पुं० रक्तवर्णमत्स्यविशेषे ॥ यथा । योरक्ताङ्गोनातिदीर्घोनचाल्पोनातिस्थूलोरक्तमत्स्यः सतूक्तः । शीतोवृष्यः पुष्टिकृद्दीपनो सौनाशंधत्ते किञ्चदोषचयस्य ॥
रक्तमालः । पुं० चिरबिल्वे । करञ्जके ॥
रक्तमूलकः । पुं० देवसर्षपवृक्षे ॥
रक्तमेहः । पुं० प्रमेहरोगविशेषे ॥
रक्तमोक्षणम् न० शोणितस्रावे ॥ वेदनोपशमार्थायतथापाकशमायच । अचिरोत्पत्तिशोथेशोणितस्रवणंचरेत् ॥ चरेत्० कुर्यात् । एकतस्तु क्रियाः सर्वारक्तमोक्षणमेकतः । रक्तंहिवेदनामूलंतच्चेन्नास्तिनचापिरुक् ॥ विवर्णे कठिनेश्यावेव्रणे चात्यन्तवेदने । सविशेषेविशेषेणजलौकाभिः पदैरपि ॥ शोणितस्रावणंचरेदित्यनेनान्वयः ॥
रक्तयष्टिः । स्त्री०)
रक्तयष्टिका स्त्री०) मञ्जिष्ठायाम् ॥
रक्तयावनालः । पुं० तुवरयावनाले ॥
रक्तरजतम् । न० शोणमुक्ताफले ॥
रक्तरेणुः । पुं० सिन्दूरे ॥ पलाशकोरके । पुन्नागे । रक्तारेणवोऽस्य ॥
रक्तरेणुका । स्त्री० पलाशकलिकायाम् ॥
रक्तरैवतकम् । न० महापारेवते ॥
रक्तलशुनः । पुं० महाकन्दे । रसोने । दीर्घपत्रके । पृथुपत्रे । स्थूल

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कन्दे । यवनेष्टे ॥ रक्तलशुनमधुरं कटुकन्दं नालमप्यु पहिशान्तकषायम् । पचनस्वयमुशन्तिसतिक्तं सूरशैलवत्समस्थिवदन्तीतिराजनिर्घण्टः ॥

रक्ता । स्त्री॰ काकतुण्ड्याम् ॥

रक्तलोचनः । पुं॰ कपोते ॥ त्रि॰ लोहितलोचनयुक्ते ॥ रक्तेलोचनेयस्य ॥

रक्तवटी । स्त्री॰ मसूरिकायाम् ॥

रक्तवर्गः । पुं॰ किंशुके ॥ दाडिमे बन्धूके ॥ लाक्षायाम् ॥ निशाद्वये कुसुम्भपुष्पे ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥

रक्तवर्णः । पुं॰ इन्द्रगोपे ॥

रक्तवर्द्धनः । पुं॰ वार्त्ताकौ ॥

रक्तवर्षाभूः । स्त्री॰ रक्तपुनर्नवायाम् ॥

रक्तवसनः । पुं॰ सन्न्यासिनि ॥ त्रि॰ लोहितवस्त्रवति ॥ न॰ रक्तवर्णवस्त्रे ॥

रक्तवातः । पुं॰ रोगविशेषे ॥ नारिकेलस्यैव मूलं हि गोचीरेणसंयुतम् । पिबेच्चत्रिविधस्याश्च रक्तवातोविनश्यति ॥

रक्तवालुका । स्त्री॰ सिन्दूरे ॥

रक्तविन्दुः । पुं॰ रुधिरलवकणे ॥

रक्तवीजः । पुं॰ दाडिमे । शुम्भनिशुम्भयोः सेनापतावसुरविशेषे ॥

रक्तवीजका । स्त्री॰ तरुणीवृक्षे ॥

रक्तवल्ली । स्त्री॰ शेफालिकायाम् ॥

रक्तवृष्टिः । स्त्री॰ रुधिरवर्षणरूपे॰ उत्पातविशेषे ॥ तत्फलंमत्स्यपुराणेयथा रक्तेशस्त्रभयोमांसास्थिवसादिभिर्मरकः । धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्वर्षितेभयंविद्यात् ॥

रक्तशालिः । पुं रक्तवर्णधान्यविशेषे ॥ ताम्रशाली । शोणशाली ॥

रक्तशासनम् । न॰ सिन्दूरे ॥

रक्तशिग्रुः । पुं॰ रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । रक्तके । मधुरे ॥ रक्तोमधुरः॰ रक्तकण्ठानामितिदर्शनात् । सचासौशिग्रुः । रक्तोवर्णोनपुष्पे स्ववा ॥

रक्तशीर्षकः । पुं॰ सरलद्रवे ।

रक्तशृङ्गिकम् न॰ विषे ॥

रक्तसंज्ञः । पुं॰ कुङ्कुमे ॥

रक्तसन्दंशिका । स्त्री॰ जलौकायाम् ॥

रक्तसन्ध्यकम् । न॰ रक्तकह्लारे । हल्लके । रक्तांसन्ध्येव । इवार्थेकन् । कोष : ॥ रक्तान्सन्धीनकति । वक्रकुटिलायांगतौ । मूलविभुजादित्वात्कोवा ॥

रक्तसरोरुहम् । न॰ रक्तपद्मे ॥ रक्तञ्चतत्सरोरुहञ्च ॥

रक्तसर्षपः । पुं॰ राजिकायाम् ॥

रक्तसहा। स्त्री० रक्तम्लाने ॥

रक्तसारः। पुं० रक्तखदिरे ॥ अम्लवेतसे ॥ न० रक्तचन्दने ॥ पत्तङ्गे। वकम्० इतिख्याते ॥

रक्तसौगन्धिकम्। न० रक्तकह्लारे। रक्तसौंधी० इ०भा०प्र० ॥ रक्तवर्णचिकाकविकाशिपुष्पवृक्षे ॥ रक्तस्वस्त्सौगन्धिकञ्च ॥

रक्तस्राव: । पुं० रक्तपतने ॥

रक्तहंसा। स्त्री० रागिणीविशेषे ॥

रक्ता। स्त्री० गुञ्जायाम् ॥ लाक्षायाम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ उष्ट्रकाण्डायाम् ॥

रक्ताकारः। पुं० प्रवाले ॥

रक्ताक्तम्। न० रक्तचन्दने ॥ त्रि० शोणितमिश्रिते ॥

रक्ताक्षः। पुं० कासरे। महिषे ॥ क्रूरे ॥ पारावते ॥ चकोरे ॥ सारसे ॥ षष्टिवत्सरान्तर्गतवत्सरविशेषे। दुर्भिक्षं मरणं रोगोधान्यौषधिप्रपीडनम्। पापरोगोभवेद्दृ विरक्ताक्षेऽमरवन्दिते ॥ ५८ ॥ त्रि० रक्तनेत्रवति ॥ रक्तेऽक्षिणीयस्य सः। अक्षोदर्शनादिस्यच् ॥

रक्ताङ्गः। पुं० भौमग्रहे ॥ कम्पिल्ले ॥ प्रवाले ॥ मत्कुणे ॥ मण्डले ॥ कृकलासे ॥ न० विद्रुमे। धीरे। रक्तचन्दने ॥ कुङ्कुमे ॥

रक्ताङ्गा। स्त्री० जीवन्तिकायाम् ॥

रक्ताङ्गी। स्त्री० मञ्जिष्ठायाम् ॥

रक्तातिसारः। पुं० रोगविशेषे ॥ पित्तकृत्तुयदात्यर्थं द्रव्यमश्नातिपैत्तिके। तद्दोषाज्जायतेशीघ्रं रक्तातीसार उल्वणः ॥ वत्सकतरुत्वगार्द्रादाडिमफलसम्भवास्त्वक्च। त्वग्युगलंपलमानंविपचेदष्टाङ्गसम्मितेतोये ॥ अष्टमभागंशेषं क्वाथं मधुनापिबेत्पुरुषः। रक्तातिसारमुल्वणमतिशयितं नाशयेन्नियतम् ॥ कुटजदाडिमक्वाथः ॥ गोदुग्धनवनीतन्तुमधुनासितयासह। लीढं रक्तातिसारेतुग्राहकं परमं महत् ॥ नवनीतावलेहः ॥ पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनंतण्डुलाम्बुना। रक्तातिसारजिद्रक्तपित्ततृड्दाहमेहनुत् ॥ चन्दनमधष्ठ्वे तम्। चन्दनकल्कः ॥

रक्ताधारः। पुं० चर्मणि ॥

रक्तापहम्। न० बोले ॥

रक्तापामार्गः। पुं० क्षुद्रापामार्गे। आघट्टके ॥

रक्ताम्बरम्। न० वह्निशिखाख्यकुसुमरञ्जितवस्त्रे ॥ काषायवस्त्रे ॥ त्रि० तद्वति ॥

रक्ताम्रः। पुं० कोशाम्रे ॥

रक्ताम्लानः। पुं० कुरुवके ॥

रक्तार्कः। पुं० अर्कपर्णे। विकीरणे ॥ रक्तार्कपुष्पं मधुरं सतिक्तं कु

हृत्कृमिघ्नं कफनाशनञ्च । आखोर्विं षंप्लिहरक्तपित्तं सङ्ग्राहिगुल्म-प्रभ्रयथोहितंतत् ॥

रक्ताम्मंम् । न० नेत्ररोगविशेषे ॥ तल्ल क्षणंयथा । पद्माभंमृदुरक्ताभंय-न्मांसंचीयतेसितेे ॥

रक्तार्बुदः । पुं० उपपापोङ्गवेरोगविशेषे ॥

रक्तार्शः । न० अर्शोरोगविशेषे ॥

रक्तालुः । पुं० रक्तपिण्डालौ । रक्त-कन्दे । लोहितालौ । रतालु०रत गडा०हू०भा०प्र०कान्दे ॥

रक्ताशोकः । पुं० वृक्षविशेषे ॥

रक्तिका । स्त्री० गुञ्जायाम् । रत्ती०घुं घची०चिरमिठी०हू०भा०प्र० भिन्न भूषणायाम् ॥ राजिकायाम् ॥ र-क्तिकापरिमाणे ॥

रक्तिमा ॥ पुं० लोहितत्वे ॥

रक्तेक्षः । पुं० रक्तवर्णचक्षौ । सूक्ष्मपक्षे ॥

रक्तैरण्डः । पुं० व्याघ्रे । हस्तिक-र्णे । रुचौ ॥

रक्तैर्वारुः । पुं० इन्द्रवारुण्याम् ॥

रक्तोत्पलः । पुं० शाल्मलिवृक्षे ॥ न०कोकनदे । रक्तसरोरुहे ॥

रक्तोत्पलाभः । पुं० शोणवर्णे । त्रि० तद्वति ॥

रक्तोत्पलम् । न० गैरिके ॥

रक्षः । पुं० मंत्रगुप्तसमर्थे ॥ रक्षति । रक्षपालने । पचाद्यच् ॥

रक्षः सभम् । न० रक्षः समूहे ॥

रक्षकः । त्रि० रक्षितरि ॥ अनाथवा लवृद्धानांरक्षकाः सर्वदेवताः ॥ रक्षति । रक्ष० । ण्वुल् ॥

रक्षणम् । न० पालने ॥ रक्षल्युट् ॥ आपदर्थेधनंरक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैर पि । आत्मानंसततंरक्षेद्दारैर पिधनैरपि ॥ त्रि० रक्षके । पाल के ॥ रक्षति० पालयति । रक्ष० । नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥

रक्षणिः । स्त्री० त्रायमाणाख्यलता याम् ॥

रक्षणीयः । त्रि० रक्ष्ये । रक्ष० । अ नीयर् ॥

रक्षन् । त्रि० रक्षितरि । रक्षति । र... क्ष० । शतृ ।

रक्षः । न० राक्षसे । निरृतिप्रभृ... । रावणादौ । रक्षन्त्यस्मात् । रक्ष० । सर्वधातुभ्यइत्यसुन् ॥ निर्दये ॥ यथा । दृष्ट्वातुचिन्तान्व्यङ्गानना थान्रोगिणस्तथा । दयानजायतेय स्यसरक्षइतिमेमतिः ॥

रक्षा । स्त्री० जतुनि । रक्षणे । बा धानिवृत्तौ ॥ योगयुक्तोजनार्दनं चिन्तयेदितियत्साक्षाचिन्तकस्यप रारक्षेत्यहंमन्ये । यथोक्तंसहस्र नामभाष्ये । नित्यंसंचिन्तयेदेष योगयुक्तोजनार्दनम् । सास्यरक्षा परामन्येकोहिनस्त्यच्युताश्रयमि ति॥ रक्षणम् । रक्ष० । गुरोश्चहल

त्य: । टाप् ॥ भक्षनि ॥ श्राव
ण्यांपौर्णमास्यान्तुरक्षाबन्धनमिष्यते
। यथा । पौर्णमास्यांहरेरक्षाबन्धनं
विधिपूर्वकम् । नजराजकुमारत्वा
त्कैचिदिच्छन्तिसाधव: ॥ तत्रभ
द्रासङ्गावितामतिक्रम्यैवकुर्य्यात् ।
तथाचस्मृति: । भद्रायांद्वेनकर्त्त
व्ये श्रावणीफाल्गुनीतथा । श्राव
णीन्नृपतिं हन्तिग्रामान्दहतिफाल्
गुनीति ॥ विधिश्चभविष्योत्तरे ।
उपाकर्मदिनेप्रोक्तमृषीणांवैवतर्प
णम् । ततोऽपराह्णसमयेरक्षापोट
लिकांशुभाम् ॥ कारयेदक्षतै:
शस्तै: सिद्धार्थैर्हेमभूषिताम् । व
स्त्रैर्विचित्रै: कार्पासै: क्षौमैर्वा
मलवर्ज्जितै: ॥ विचित्रंग्रथितं
सूत्रंस्थापयेद्राजनोपरि । उपलिप्ते
लागृहमध्ये दत्त्वचतुष्कं न्यसेच्छुभं
पीठम् । तत्रोपविशेद्राजासामा
त्य: सपुरोहित: समुहृत् ॥ तद
नुपुरोधान्नृपतेरक्षांबध्नीतमन्त्रेण ।
येनबद्धोवलीराजादानवेन्द्रोमहाब
ल: । तेनत्वांप्रतिबध्नामिरक्षेमा
चलमाचल ॥ यद्बाबध्नंदाचाययो
हूत्यादिरेदिकोप्यत्रमन्त्र: पठनी
य: ॥ ब्राह्मणै: क्षत्रियैर्वैश्यै:
शूद्रैश्चान्यैश्चमानवै: । कर्त्तव्यो
रक्षाचारोविद्वान्सम्पूज्यद्विजाति
त: । अनेनविधिनायस्तुरक्षिका

बन्धमाचरेत् । ससर्वदोषरहित:
सुखंसम्वत्सरंवसेत् । इति ॥

रक्षापत्र: । पुं० भूर्जवृक्षे ॥ न०भू
र्जत्वचि ॥

रक्षिका । स्त्री० रक्षायाम् । रखडी०
हू० भा० ॥

रक्षित: । त्रि० त्राते । गोपायिते ।
गुप्ते ॥ रक्ष्यतेस्म । रक्ष० । क्त० ॥

रक्षिता । त्रि० रक्षाकर्त्तरि । रक्षके
॥ यथा । आयव्ययज्ञोलोकज्ञोदेशो
त्पत्तिविशारद: । कृताकृतज्ञोभृत्या
नांज्ञेय: स्यादिपरक्षिता ॥

रक्षी । त्रि० रक्षके ॥ अवश्यं रक्षति ।
रक्ष० । णिनि: ॥

रक्षिवर्गः । पुं० अनीकस्थे । राजर
क्षकगणे ॥ अवश्यंरक्षन्ति । रक्ष
पालने । आवश्यकेतिणिनि: । र
क्षिणांवर्ग: ॥

रक्षोघ्न: । पुं० सिद्धार्थे । सितसर्ष
पे ॥ भल्लातकवृक्षे ॥ न० काञ्जि
के ॥ हिङ्गुनि ॥

रक्षोघ्नधूप: । पुं० गुग्गुल्वगुरुसर्जरस
वचागौरसर्षपचूर्णलवणनिम्बपत्र
व्यामिश्रघृतसंयुक्ते ॥

रक्षोघ्नी । स्त्री० वचायाम् ॥ दुर्गाया
म् ॥

रक्षोजननी । स्त्री० रात्र्याम् ॥ राक्ष
ससातरि ॥

रक्षोहा । त्रि० रक्षसांहन्तरि ॥ पुं०

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गुग्गुलौ ॥

रघ्वयः । पुं० व्याघ्रे ॥ रघ० । यज याचेतिनङ् ॥

रघुः । पुं० सूर्यवंशीयदिलीपराजपुत्रे । श्रीरामचन्द्रस्यप्रपितामहे । लङ्घते, लघिगतौ । लघिवं श्योर्नलोपश्चेतिकुर्नलोपश्च । बालमूललघ्वङ्गुलीनांवालोरत्वमापद्यते० इतिरत्वम् ॥ लङ्घतेनाशं गच्छतीतिव्युत्पत्त्या० व्यष्टिसमष्टिरूपेऽन्नमयकोषे ॥

रघुकारः । पुं० कालिदासकवौ ॥ रघुंकाव्यविशेषं करोति । डुकृञ्० । कर्मण्यण् ॥

रघुनन्दनः । } रामचन्द्रे ॥
रघुनाथः । }

रघुपतिः । पुं० श्रीरामे ॥ यथा । यदुपते: क्वगतामथुरापुरीरघुपते: क्वगतोत्तरकोशला । इतिविचिन्त्यकुरुष्वमनः स्थिरंनसदिदंजगदित्यवधारयेतिरूपगोस्वामी ॥

रघुवंशः । पुं० रघोः सन्ततौ ॥ रघोर्वंशः ॥ कालिदासकृते काव्यविशेषे ॥

रघुवंशकेतुः । }
रघुवंशतिलकः । पुं० } श्रीरामे ॥
रघुवरः । }

रघूद्वहः । पुं० श्रीरामे ॥ उद्वहति । वह० । पचाद्यच् । रघूनामुद्वहोनायकः ॥

रङ्कः । त्रि० कृपणे ॥ मंदे ॥ रमते । रमेर्बाहुलकात्कः ॥

रङ्कुः । पुं० शबलपृष्ठे । मृगविशेषे । रमते० रञ्जतेवा । मृगय्वादित्वात् साधुः ॥ जनपदविशेषे ॥

रङ्गः । पुं० रागे ॥ नृत्ये ॥ नृत्यस्थाने ॥ रणक्षितौ ॥ टङ्कणे ॥ खादिरसारे । पुं० न० त्रपुणि । आपूति । वङ्गे । कुरूप्ये । पिच्चटे । पूतिगन्धे । रांग० इ० भा० ॥ तद्विशेषो यथा । श्वेतंमृदुलघुस्वच्छं स्निग्धमुष्णासहंहिमम् । सूचपत्रहरंकान्तं च पुंश्रेष्ठमुदाहृतम् ॥ खुरकंमिश्रकश्चापिद्विविधंरङ्गमुच्यते । उत्तमंखुरकंतत्रमिश्रकंत्वहितंमतम् ॥ तस्याशुद्धस्य दोषोयथा । रङ्गोविधत्ते खलुशुद्धिहीनस्तथाह्यपक्वश्चकिलासगुल्मौ । कुष्ठानिशूलं किलवातशोथं पाण्डुंप्रमेहञ्चभगन्दरञ्च ॥ विषोपमं रक्तविकारवृन्दं क्षयञ्चकच्छादिकफज्वरञ्च । मेहाश्मरीविद्रधिदुष्टरोगान्नागोपिकुर्यात् कथितान्विकारान् ॥ तस्यशोधनं यथा । वङ्गनागौप्रतप्तौचगालितौतौनिषेचयेत् । त्रिधात्रिधाविशुद्धिः स्यादृविदुग्धे पित्रिधा ॥ तैलतक्रकाञ्जिकगोमूत्रकुलत्थक्वाथे पृथक्त्रिधात्रिधा । ततोऽर्कदुग्धत्रिधा ॥ अथमारणविधिः । मृत्पात्रेद्राविते रङ्गे

क्षिप्त्वाऽश्वत्थत्वचोरजः । क्षिप्त्वाव ङ्गचतुर्थांशमयोदर्व्याप्रचालयेत् ॥ दिक्षाश्वमित्री । रज : चूर्णम् । अयोदर्वी लौहकी० करच्छुली ॥ ततो हियाममात्रेणवङ्गभस्मप्रजायते । अथभस्मसमंतालंक्षिप्त्वाम्लेनविमर्दयेत् ॥ ततोगजपुटेपक्त्वापुनरम्लेन मर्दयेत् । तालेनदशमांशेनयाममेकंततः पुटेत् ॥ एवंदशपुटैःपक्वं वङ्गंभवतिमारितम् ॥ अस्यगुणायथा । रङ्गंलघुसरंरूक्षंकुष्ठमेहकफक्रमीन् । निहन्तिपाण्डुंसश्वासंचक्षुष्यंपित्तलंमनाक् ॥ सिंहोगजौघन्तुयथा निहन्तितथैवरङ्गोखिलमेहवर्गम् । देहस्यसौख्यंप्रबलेन्द्रियत्वंनरस्यपुष्टिंविदधातिनूनम् ॥ रङ्गति । रगि गतौ । पचाद्यच् ॥ रज्यत्यस्मिन्० रज्यतेऽनेनवा । रञ्जरागे । अकर्त्तरिचेतिघञ् । कुत्वम् ॥

रङ्गकार : । त्रि० वस्त्रादीनांरङ्गकर्त्तरि । रंगरेज०इ०भा० ॥

रङ्गकाष्ठम् । न० पतङ्गे ॥

रङ्गजम् । न० सिन्दूरे ॥

रङ्गजीवक : । पुं० चित्रकरे ॥

रङ्गद : । पुं० टङ्कणे ॥ खादिरसारे ॥

रङ्गदा । स्त्री० स्फटिकायाम् ॥

रङ्गदायकम् । न० कङ्कुष्ठे ॥

रङ्गहट्ठा । स्त्री० स्फटिकायाम् ॥

रङ्गपत्री । स्त्री०)

रङ्गपुष्पी । स्त्री०) नीलीवृक्षे ॥

रङ्गभूति : । स्त्री० कोजागरपूर्णिमायाम् ॥

रङ्गभूमि : । स्त्री० मल्लभूमौ ॥ नाट्यभूमौ ॥

रङ्गमल्ली । स्त्री० वीणायां ॥

रङ्गमाणिक्यम् । न० माणिक्यरत्ने ॥

रङ्गमाता । स्त्री० कुट्टन्याम् ॥ जतुनि । लाक्षायाम् ॥ चुक्राम् ॥

रङ्गमातृका । स्त्री० लाक्षायाम् ॥

रङ्गलासिनी । स्त्री० शेफालिकायाम् ॥

रङ्गबीजम् । न० रूप्ये ॥

रङ्गशाला । स्त्री० नाट्यगृहे । नाचघर० इतिभाषाप्र० ॥

रङ्गसङ्गम । न० यशदे । जस्त० इ० भा० ॥

रङ्गाङ्गा । स्त्री० स्फटिकायाम् ॥

रङ्गाजीव: । पुं० चित्रकारे ॥ रङ्गेणाजीवति । जीव० । इगुपधेतिकः ॥ रङ्गः आजीवोऽस्येतिवा ॥

रङ्गारि : । पुं० करवीरे ॥

रङ्गावतारक: । पुं० रङ्गावतारिणि । शैलूषे । भरते । नटे ॥ नृत्यगीतस्थानेगीतवाद्यादिनातदनुगुणतयाप्रसङ्गिनि ॥ इ० प्रायश्चित्तविवेक : । नटगायनव्यतिरिक्तेरङ्गावतरणजीविनिइतिकुल्लूक-

भट्टः ॥

रङ्गावतारी । पुं० नटे ॥

रङ्गिणी । स्त्री० कैवर्त्तिकायाम् ॥ शतमूल्यां ॥

रङ्गोपजीवी । पुं० नटमल्लादिवृत्तौ ॥ रङ्गोपजीविप्रभृतीनामल्लादानां-नरकप्राप्तिरुक्ता विष्णुपुराणे २ अंशे ॥ यथा । रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा । सूचीमाहिषिकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः ॥ आगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः । रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये इति ॥

रङ्घः । न० रंहसि ॥ इति भरतद्विरूपकोषः ॥

रचनम् । न० ग्रन्थने । निर्म्माणे ॥

रचना । स्त्री० कुसुमप्रकारादेः पत्रवल्ल्यादेश्च रचने । परिस्पन्दे ॥ रच प्रतियत्ने । चुरादिरदन्तः । ण्यासश्रन्थोयुच् ॥ रच्यते० इति वा ॥ यथाक्रमेण स्थापने । निवेशे । स्थितौ ॥ निर्म्मितौ ॥ यथा । साधारचनञ्चारचनारिणीरचनाद्वि निर्म्मितिः तत्पर्य्यायाः सन्दर्भः । गुम्फः । सन्ग्रथनम् ॥ ग्रन्थनम् ॥

रचितः । त्रि० कल्पिते । कृते ॥ स्थापिते ॥ रच० । कर्म्मणि क्तः ॥

रजः । पुं० रेणौ । धूलौ ॥ परागे ॥ आर्त्तवे ॥ गुणान्तरे । रञ्जयति । रञ्जरागे । घञर्थेकप्रत्ययः ॥ न० स्त्रीकुसुमे ॥

रजःशयः । पुं० शुनि । रजसि शेते । शीङ्० । अधिकरणे शेतेरित्यच् ॥

रजःसारथिः । पुं० वायौ ॥

रजकः । पुं० निर्णेजके । वस्त्रधावके ॥ अयस्त्रीवरपत्न्यां धीवराज्जातः सङ्करजातिः वासांसि फलकैः श्लक्ष्णैर्निर्णिज्याद्रजकः शनैः । अतोऽन्यथा हि कुर्व्वीत दण्ड्यः स्याद्रुक्ममाषकम् ॥ रज्यति । रञ्ज० नृतिखनिरञ्जिभ्य इति० ष्वुन् । असि० अकि० अनेचरञ्जेर्नलोपः । षित्वान्ङीषि० रजकी । भाष्यमते० क्वुन् । टाप् रजिका ॥ शुके ॥ रजकौ धातकशुकाविति हैमः ॥

रजतम् । न० दुर्वर्णे । रूप्ये ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा । त्रिपुरस्य वधार्थाय-निर्निमेषैर्विलोचनैः । निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ॥ ततस्तु एकाऽपतत् तस्यैकस्माद्विलोचनात् । ततो रुद्रः समभवद्वैश्वानर इवज्वलन् ॥ द्वितीयादपतन्नेत्रादश्रुबिन्दुस्तु वामकात् ॥ तस्माद्रजतमुत्पन्नमुक्तकर्म्मसु योजयेत् । कृत्रिममप्यभवेत्तद्विरङ्गादिरसयोगतः । पञ्चाशद्गुणान्रूप्ये ॥ हारे दन्तिदन्तयोः ॥ शोणिते ॥ ह्रदे

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

। शैले ॥ स्वर्णे । रजतिरज्यतेऽनेनवा । रञ्ज० । पृषिरञ्जिभ्यांकिदिल्यतच् ॥ त्रि० शुक्ले ॥
रजतद्युति: । पुं० हनुमति ॥
रजतप्रस्थ: । पुं० कैलासाचले ॥
रजताचल: । पुं० रौप्यपर्वते ॥
रजताद्रि: । पुं० कैलासपर्वते ॥
रजनम् । न० स्वर्णे । सुवर्णे ॥ कुसुमादिरागे ॥ रज्यतेनेन । रञ्ज: क्युन् ।
रजनि: । स्त्री० निशि । रात्रौ ॥ रंजन्ति० अनुरक्ताभवन्ति० रागिणोऽस्याम् बाहुलकाद्रञ्जेरनिनं लोपश्च ।
रजनिकर: । पुं० चंद्रे ॥
रजनी । स्त्री० नीलिन्याम् ॥ रात्रौ ॥ हरिद्रायाम् ॥ जतुकायाम् । लाक्षायाम् रंजन्त्यनुरक्ताभवन्त्यस्यां रागिण: । रञ्ज० । क्षिपे: किच्चेतिचकारादनि: । कित्त्वान्नलोप: । बाहुलकाद्वा० रजनि: । गौरादित्वान् ङीष् ॥
रजनीकर: । पुं० हिमांशौ ॥
रजनीगन्धा । स्त्री० पुष्पविशेषे ॥
रजनीचर: । पुं० राक्षसे । रात्रिचरे ॥ रजन्यांचरति । चरेट: ॥ चौरे ॥ यामिकभटे ॥
रजनीजलम् न० नीहारे । शीस० इ० भा० । रजन्याजलम् ॥

रजनीपुष्प: । पुं० पूतिकरञ्जे ॥
रजनीमुखम् । न० प्रदोषे ॥ रजन्यामुखमिव ॥
रजनीहासा । स्त्री० शेफालिकापुष्पे हारशृङ्गार० पारिजात० इ० लोकप्रसिद्धे ॥ रजन्यांहासोयस्या: ॥
रज: । न० गुणान्तरे । प्रकृतिगुणविशेषे । रागद्वेषात्मकेदु:खहेतौ ॥ रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निबध्नातिकौन्तेयकर्मसङ्गनदेहिनम् । आर्त्तवे । स्त्रीपुष्पे ॥ परागे । सुमनोरजसि । रेणुमात्रे । धूलिमात्रे ॥ निषिद्धाऽनिषिद्धंरजोयथा । आयुष्कामोनसेवेततथासम्मार्जनीरज: । तथाश्वरथधान्यानांगवाञ्चैवरज: शुभम् ॥ अशुभञ्चविजानीयात्खरोष्ट्राजाविकेषुच । गवांरजोधान्यरज: पुत्रस्याङ्गभवंरज: ॥ एतद्रजोमहाशस्तंमहापातकनाशनम् ॥ अजारज: खररजस्तथासम्मार्जनीरज: । स्त्रिय: पादरजोराजन्शक्रादपिहरेच्छ्रियम् इ० ल० चं० ॥ रञ्जयति० रजनम्० रज्यतेऽनेनवा । रञ्जरागे । भूरंजिभ्यांकिदित्यसुन् । नलोप: ॥ अप्सुजि ॥ दिवसे ॥ अहगहनीरजसीउच्येते० इतिनिरुक्तोक्ते: ॥ स्वर्स्तृणीनंरजोहीनंशि

रोनामविवर्जितम् । शुद्धाहीनंहस्त दत्तंपत्रं सिद्धिकरंनहीतिलक्षणम् ॥

रजसानु : । पुं० मेघे ॥ चित्ते ॥

रजस्वल : । पुं० महिषे । सैरिभे ॥ त्रि० सरजस्के ॥ रजोऽस्त्यस्य । रज : कृषीतिवलच् ॥

रजस्वला । स्त्री० स्त्रीधर्मिण्याम् । अव्याम् । आत्रेय्याम् । पुष्पवत्यां- स्त्रियाम् । उदक्यायाम् ॥ द्वादशा द्वत्सराटूर्ध्वमापञ्चाशत्समा : स्त्रिय : । मासिमासिभगद्वाराप्रकृत्यैवार्त्तवंस्रवेत् ॥ तत्र । प्रथमेऽहनि चण्डालीद्वितीयेब्रह्मघातिनी । तृ- तीयेरजकीप्रुंसायथावर्ण्यातथाङ्ग- ना ॥ शुद्धाभर्त्तुश्चतुर्थेन्हिस्नशुद्धादैवपैत्रयो : । दैवेकर्मणिपैत्रेचप- ञ्चमेहनिशुद्ध्यति । रजोऽस्त्यस्या : । रज : कृष्यासुतिपरिषदोवलच् । तस्योमत्वर्थंइतिभत्वम् ॥ सिंहक- र्कटस्थेर्कैनद्याम् ॥ यथा । सिंहक- र्कटयोर्मध्ये सर्वानद्योरजस्वला : । तासुस्नानंनकुर्वीतवर्जयित्वासमु- द्रगा : ॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गेप्रेत- स्नानेतथैवच । चन्द्रसूर्योपरागेचर जोदोषोनविद्यते ॥ दशवर्षाधिका यांनार्याम् ॥

रजि : । पुं० चन्द्रवंशीयराजविशे- षे ॥

रजित : । त्रि० आकृष्टे ॥ रञ्जेर्यथं- न्तात्कर्मणिक्त : । रञ्जेर्णौमृगरम- णइत्युपधानकारलोप : ॥

रजोगुण : । पुं० अप्रीत्यात्मकेप्रकृते- र्गुणे ॥ अप्रीतिरात्मभावोयस्य । उ पष्टम्भकंचलञ्चरज : । सत्त्वतमसी स्वयमक्रियत्वात्स्वकार्यंप्रवृत्तिंप्रत्य वसीदन्तीरजसोपष्टभ्येते० उत्साहंप्र यत्नंकार्येते । तदिदमुक्तमुपष्टम्भकं रजइति । कस्मादित्यतउक्तं० चलमि ति । तदनेन० रजस : प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम् । यदु : खहेतुस्तदु : खा त्मकंरज: ॥ रज:कार्येहास्यहर्षादौ ॥

रजोनिमीलित : । त्रि० रजोगुणावृ त्ते ॥ अपथ्येपदमर्पयन्तिहिश्रुतव- न्तोपिरजोनिमीलिता : ॥

रजोबलम् ।)
रजोरसम् ।) न० अन्धकारे ॥

रजोविशाल : । पुं० भूर्लोके ॥ मध्ये रजोविशाल : सदधर्माधर्मानुष्ठा- नपरत्वात्० दु : खबहुलत्वाच्च० रजो विशालइतिसाङ्ख्याचार्या : ॥

रजोहर : पुं० रजके ॥

रज्जु : । स्त्री० वेण्याम् ॥ बन्धनसाध नवस्तुनि । शुल्वे । वराटके । गुणे । डोरी० रस्सी० इ० भा० । सृज्यते । सृजविसर्गे । सृजेरसुम्च । धात् सलोपउप्रत्ययस्य । सस् सुस्स्वेनश :० अश्लिनज : ॥ मध्यगुरौ० । ऽ । ० ॥

रज्यमान : त्रि० लोहितायमाने ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रञ्जे दैवादिकात्कर्तरिशानच् । अनिदितामितिनलोपः ॥

रञ्जकः । पुं० कुसुम्भादिना वस्त्रादिरागकर्तरि ॥ कम्पिल्यके ॥ प्रीतिजनके ॥ न० हिङ्गुले ॥

रञ्जनः । पुं० रागजनने ॥ मुञ्जतृणे ॥ न० रक्तचन्दने ॥ हिङ्गुले ॥ पतङ्गे । वकम् ० द्रू० भा० ॥ वर्णान्तरापादने ॥ रञ्जयति । रञ्जरागे । ण्यन्तः । युच् ० ल्युड्वा ॥

रञ्जनकः । पुं० कट्फले ॥

रञ्जनी । स्त्री० गुण्डारोचनिकायाम् ॥ नील्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ शेफालिकायाम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ पर्पट्याम् । रञ्जयति । रञ्ज० । ल्युट् । टिल्लोपस्यस्थानिवद्भावादृशनयोस्वेतिवानलोपोन ॥ रज्यतेऽनयेतिविग्रहेतु० करणे तिल्युटिभवत्येव । रञ्जेः क्युन्निति वा ॥

रञ्जनीयः । त्रि० रागोत्पादनयोग्ये ॥

रटितः । त्रि० कथिते ॥ रटेः कर्मणिक्तः ॥ न० कथनमात्रे ॥

रणः । पु० कोणे । वीणादिवादने ॥ क्वणे । पुं० न० युधि । समरे । युद्धे ॥ रणनम् ० रणन्ति० शब्दायन्तेऽस्मिन्निति वा । रणशब्दे । वश्चिरण्योरित्यप् ॥ रणति । रणः पचाद्यच्वा ॥

रणन् । पुं० ध्वनति ॥

रणतूर्य्यम् । न० सङ्ग्रामपटहे । अभयडिण्डिमे । युद्धवाद्ये ॥

रणप्रियः । पुं० श्येनविहगे ॥ न० उशीरे । वीरणस्यमूले ॥

रणमत्तः । पुं० हस्तिनि । द्विपे ॥

रणमुष्टिः । पुं० विषमुष्टिक्षुपे ॥

रणरङ्कः । पुं० रणकातरहस्तिनि । प्रतिमे ॥

रणरणः । पुं० मशके ॥ न० उद्वाहने

रणरणकः । पुं० उत्कण्ठायाम् ॥ कामे ॥

रणसङ्कुलम् न० तुमुले । व्याकुलरणे ॥ रणस्यसङ्कुलम् ॥

रणसमुद्यमः । पुं० युद्धोद्योगे ॥

रणाङ्गनम् । न० युद्धस्थले ॥

रणालङ्कारः । पुं० कङ्कपक्षिणि ॥

रण्डः । त्रि० अर्द्धचर्मावच्छिन्नावयवे ॥ धूर्त्ते ॥

रण्डकः । पुं० अफलद्रुमे ॥

रण्डा । स्त्री० मूषिकपर्ण्याम् ॥ विधवायाम् ॥ रमन्तेऽत्र । रमक्रीडायाम् । अमन्ताड्डः । टाप् ॥

रण्डाश्रमी । पुं० अष्टचत्वारिंशद्वत्सरोपरिभार्याविहीने ॥ यथा । चत्वारिंशद्वत्सराणांसाष्टानांचपरेयदि । स्त्रियावियुज्यतेकश्चित्सतुरण्डाश्रमीमतः ॥

रतम् । न० मैथुने । सुरते ॥ तद्द्विविधम् । यथाहवात्स्यायनः । बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेतिद्विविधंरतम्

च्यते । तत्राद्यं चुम्बनाश्लेषनखद
न्तक्षतादिकम् । द्वितीयं सुरतं
साक्षान्नानाकारेणकल्पितमिति ॥
त्रि० गुह्ये ॥ अभिरते । अनुरक्ते
रमणम् । रम० । नपुंसकेभावेक्तः
। अनुदात्तोपदेशेतिनलोपः ॥

रतकील : । पुं० कुक्कुरे ॥

रतकूजितम् । न० रतिकालकथाया
म् । मणिते ॥

रतगुरु : । पुं० भर्त्तरि हृदयेशे ॥

रतज्वर : । पुं० काके ॥

रततालो । पुं० षिड्गे ॥

रवतालो । स्त्री० कुट्टन्याम् ॥

रतनाराच : । पुं० नारीणांशीत्कारे
॥ स्मरे ॥ शुनि ॥ षिड्गे ॥

रतनिधि : । पुं० खञ्जने ॥

रतराग : । पुं० सुरताभिलाषे ॥

रतर्द्धिकम् । न० दिवसे ॥ सुखस्ना-
ने ॥ अष्टमङ्गले ॥

रतव्रण : ।)
रतशायी ।) पुं० कुक्कुरे । शुनि ॥

रतहिण्डक : । पुं० स्त्रीचौरे ॥ लम्प-
टे ॥

रतान्दुक : । पुं० कुक्कुरे ॥

रतान्ध्री । स्त्री० कुज्झट्यां ॥

रतामर्द्द : । पुं० कुक्कुरे ॥

रतायनी । स्त्री० वेश्यायाम् ॥

रतार्थिनी । स्त्री० मैथुनाभिलाषिण्या
म् ॥ कामुक्याम् ॥

रति : । स्त्री० स्मरदारेषु । कामदेव-
स्यपत्न्याम् ॥ आषाढिस्थानस्था-
यांदेव्याम् ॥ सुरते ॥ गुह्ये ॥ रा-
गे ॥ अनुरागे ॥ यथा । भगवान्०
ब्रह्म०कार्त्स्न्येनत्रिरन्वीक्ष्यमनीष
या । तदध्यवस्यत्कूटस्थोरतिरात्म
न्यतोभवेत्इति ॥ रम्यतेऽनया
रम० । क्तिन् । अनुदात्तोपदेशवन
तितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो-
झलिक्ङिति०इतिमलोपः॥ चेत:
परितोषे ॥ इष्टार्थसंयोगजनितायां
क्रीडायाम् ॥ इच्छाविशेषे ॥ य-
था । यूनोरन्योन्यविषयस्थायिनी-
च्छारति : स्मृतेतिरसार्णवसुधा-
कर : ॥

रतिकुहरम् । न० भगे । योनौ ॥

रतिकूजितम् । न० मणिते । मैथुनश
ब्दे ॥ रते : कूजितम् ॥

रतिक्रिया । स्त्री० संवेशने , मैथुने ॥

रतिगृहम् । न० योनौ ॥ रमणम-
न्दिरे ॥

रतिचक्रम् । न० कामिन्यासहक्रीड-
ने ॥ यथा । शास्त्रस्यविषयस्तावद्या
वन्मन्दरसोनर : । रतिचक्रेप्रवृत्ते
तुनशास्त्रंनापिचक्रम : ॥

रतिनाग : । पुं० षोडशबन्धान्तर्गतप
ञ्चदशबन्धे ॥ तल्लक्षणं यथा ॥ पीड
येदूरुयुग्मेनकामुकंकामिनीयदि ।
रतिनाग : समाख्यात : कामिनी

Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नांसनीरस : ॥

रतिपति : । पुं० कामदेवे ॥ रते : पति : ॥ देशविशेषस्थस्त्रीणांस्था-नविशेषितस्थाविर्भावियथा । वाचि श्रीमाथुरीणांजनकजनगदस्थायिनी नांकटाक्षे • दन्तेगौडाङ्गनानां • सुललितजघनेचोत्कलप्रेयसीनाम् । तैलङ्गीनांनितंबे • सजलघनरुचौके रलीकेशपाशे • कार्णाटीनांकटीच-स्फुरतिरतिपतिर्गुर्ज्जरीणांस्तनेषु ॥

रतिपाशक: । पुं० रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । पीडयेदूरुयुग्मेनकामुकीयदिसुन्दरीम् । रतिपाशस्तथाख्यात : कामिनीनांसुखावह : ॥

रतिप्रिय : । पुं० कामदेवे ॥ रति : प्रियायस्य । सुरतप्रिये ॥

रतिबन्ध : । पुं० पद्मासनादिषोडशसु । तेयथा । पद्मासनोनागपाशो लतावेष्टोऽर्द्धसम्पुटम् । कुलिशंसुन्दरश्चैवतथाकेशरएवच ॥ हिल्लोलोनरसिंहोपिविपरीतस्तथापर : । क्षुब्धोवैधेनुकश्चैवमुत्कंठस्तुतत: परम् । सिंहासनोरतिर्नागोविद्याधरस्तुषोडश : ॥

रतिमदा । स्त्री० अप्सरसि । स्वर्वेश्यायाम् ॥

रतिमन्दिरम् । न० योनौ ॥ मैथुनगृहे ॥

रतिमित्र : । पुं० रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । पातयेदूरुयुग्मेचकामुकंयदिकामुकी । रतिमित्रस्तथाख्यात: कामिनीनांसुखावह : ॥

रतिरमण : । पुं० कामदेवे ॥

रतिलक्षम् । न० निधुवने ॥

रतिलाभ : । पुं० सुरतसुखप्राप्तौ ॥ यथोक्तंरतिरहस्ये । स्रस्ततावपुषिमीलनंदृशोर्मूर्च्छनाचरतिलाभलक्षणम् । श्लेषयेत्स्वजघनंमुहुर्मुहु: सीत्करोतिगलगद्गदाकुलेति ॥

रतिसत्वरा । स्त्री० चिरञ्जीवायाम् । पिडिङ्गशाक • इ • गौ • दे • भा • ॥

रतिसुन्दर : । पुं० रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । नारीपदद्वयंकामीधारयेद्हृदयेयदि । धृतकंठोरमेत्कामीबन्ध: स्याद्रतिसुन्दर : ॥

रतू : । स्त्री० देवनद्याम् । सत्यवाचि ॥ ऋदितिसौत्रोधातु : । तत : ऋतेरम् चेतिकू : अमागमश्च ॥

रतोद्वह : । पुं० कोकिले ॥

रत्यङ्गम् । न० भगे । योनौ ॥ रते : सुरतस्यअङ्गम् ॥

रत्नम् । न० स्वजातिश्रेष्ठे ॥ जातौ जातौयदुत्कृष्टंतद्रत्नमभिधीयते ॥ मणौ ॥ धनार्थिनोजना : सर्वेरमन्ते स्मिन्नतीवयत् । ततोरत्नमिति प्रोक्तंशब्दशास्त्रविशारदै : ॥ तत्तु पाषाणभेदोस्तिमुक्तादिचतदुच्यते तानिनवधानिरूपितानियथा । व

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च । इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥ मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव । रत्नानि भक्षितानि सुमधुराणि सराणि च । चक्षुष्याणि च शीतानि विषघ्नानि धृतानि तु ॥ मङ्गल्यानि मनोज्ञानि ग्रहदोषहराणि च ॥ माणिक्यं तरणेः सुजातममलं मुक्ताफलं शीतगोर्माहेयस्य तु विद्रुमो निगदितः सौम्यस्य गारुत्मतम् । देवेज्यस्य च पुष्परागमसुराचार्यस्य वज्रं शनेर्नीलं निर्मलमन्ययोर्निगदिते गोमेदवैदूर्यके ॥ रत्नानां शोधनमारणविधिर्वज्रशब्दे ज्ञेयः । रमयति । रमक्रीडायाम् । रमतेऽस्मिन्वा । रमेस्तचेति नः । णिट् । माणिक्ये ॥ वज्रे ॥ सगणे० ॥ ऽ० ॥

रत्नकन्दलः । पुं० प्रवाले ॥

रत्नकूटः । पुं० पर्वतविशेषे ॥

रत्नगर्भः । पुं० समुद्रे ॥ रत्नानि गर्भेऽस्य ॥ कुबेरे ॥

रत्नगर्भा । स्त्री० भूमौ ॥ रत्नानि गर्भेऽस्याः ॥ उपचाराद्गुणवत्पुत्रायाम् ॥

रत्नचषकः । पुं० न० स्फटिकादिमणिपात्रे ॥

रत्नद्वीपः । पुं० न० रत्नप्रचुरे द्वीपविशेषे ॥

रत्नधेनुः । स्त्री० महादानविशेषे ॥

रत्ननिधिः । पुं० खञ्जनपक्षिणि ॥

रत्नपञ्चकम् । न० सुवर्णादिपञ्चसु ॥ यथा । सुवर्णं रजतं मुक्ता लाजावर्त्तं प्रवालकम् । रत्नपञ्चकमाख्यातं मुनिभिः कर्मवेदिभिः ॥

रत्नपरीक्षा । स्त्री० मणिविचारे ॥ तत्र मणीनां तावद्गुणप्रधानार्थमाह । रत्नेन शुभेन शुभं भवति नृपाणामनिष्टमशुभेन । यस्मादतः परीक्ष्यं दैवं रत्नाश्रितं तज्ज्ञैः ॥ द्विपहयवनितादीनां स्वगुणविशेषेण रत्नशब्दोऽस्ति । इह तूपलरत्नानामधिकारो वज्रपूर्वाणाम् ॥ रत्नानामुत्पत्तिप्रदर्शनार्थम्मतभेदमाचार्याणामाह । रत्नानि बलाद्दैत्याद्दधीचतोऽन्ये वदन्ति जातानि । केचिद्भुवः स्वभावाद्वैचित्र्यं प्राहुरुपलानाम् ॥ वज्रेन्द्रनीलमरकतकर्केतनपद्मरागरुधिराख्याः । वैदूर्यपुलकविमलकराजमणिस्फटिकशशिकान्ताः ॥ सौगन्धिकगोमेदकशङ्खमहानीलपुष्परागाख्याः । ब्रह्ममणिज्योतीरससस्यकमुक्ताप्रवालानि ॥ वेणातटे विशुद्धं शिरीषकुसुमोपमञ्च कौशलकम् । सौराष्ट्रकमाताम्रं कृष्णं शूर्पारसम्भूतम् ॥ ईषत्ताम्रं हिमवति मतङ्गजं वल्लपुष्पसङ्काशम् । आपीतं कालिङ्गं श्यावं पौण्ड्रेषु सम्भूतम् ॥ ऐन्द्रं षडश्रियुक्तं याम्यं सर्पास्यरूपमसितञ्च । कदलीकाण्डनिकाशं वैष्णवमिति सर्वसंस्थानम् ॥ वारुणमव-

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लाङ्गुल्योपमं भवेत्कर्णिकारपुष्पनि-
भम् । शृङ्गाटकसंस्थानं व्याघ्राक्षि
निभंस्याद्धौतभुजम् ॥ वायव्यंस्याद्यवो
पममशोककुसुमप्रभं समुद्दिष्टम् ।
स्रोतः खनिप्रकीर्णकमित्याकरस
म्भवस्त्रिविधः ॥ १० ॥ रक्तंपीतं
शुभं राजन्यानांसितं द्विजातीनाम्
। शैरीषं वैश्यानांशूद्राणांशस्यतेऽ
सिनिभम् ॥ ११ ॥ वज्रमणेर्मू
ल्यपरिज्ञानार्थमाह । सितसर्ष
पाष्टकंतण्डुलोभवेत् तण्डुलैस्तुविं
शत्या । तुलितस्यद्वेलक्षेद्व्यूनंहि
द्व्यूनितेचैतत् ॥ पादत्र्यंशार्द्धोनं
त्रिभागपञ्चांशषोडशांशश्च । भाग
श्चपञ्चविंशतिकः स्यात्साहस्रिक
श्चैव ॥ १२ ॥ शुभवज्रलक्षणान्या
ह । सर्वद्रव्याभेद्यंलघ्वम्भसितरति
रश्मिवत्स्निग्धम् । तडिदनलश
क्रचापोपमञ्चवज्रंहितायोक्तम् ॥
अथाशुभलक्षणम् । काकपदमक्षि
काकेशधातुयुक्तानिशार्करंविद्धम् ।
द्विगुणाश्रिदग्धकलुषत्रस्तविशीर्णा
निनशुभानि ॥ यानिचबुद्बुददलि
ताग्रचिपिटवाशीफलप्रदीपानि ।
सर्वेषाञ्चतेषांमूल्याद्भागोऽष्टमोहा
निः ॥ १६ ॥ वज्रंनकिंचिदपि
धारयितव्यमेकेपुत्रार्थिनीभिरबला
भिरशंतितज्ज्ञाः । शृङ्गाटकत्रि
पुटधान्यकवत्स्थितं यच्छ्रोणीनि...

स्त्रशुभदंतनयार्थिनीनाम् ॥ स्वज
नविभवजीवितक्षयंजनयतिवज्रम
निष्टलक्षणम् । अशनिभयविषारि
नाशनंशुभमुपभोगकरञ्चभूभृताम्
॥ इतिधाराद्यांसप्तसप्ततितमः ॥

रत्नपारायणम् । न० सर्वरत्नस्थाने ॥ यथा । समुद्रोमल्लकाहैमीपर्वता धिल्यकापुरी । रत्नपारायणंनाम्ना लङ्केतिमममैथिली ॥

रत्नप्रभा । स्त्री० जिनानांनरकविशेषे ॥

रत्नभूः । स्त्री० मणिप्रधानभूमौ ॥

रत्नमुख्यम् । न० हीरके ॥

रत्नमुट् । त्रि० मणिचौरे ॥ रत्नं मुष्णाति । मुषस्तेये । क्विप् ॥

रत्नराट् । पुं० माणिक्ये ॥ रत्नश्रेष्ठे ॥

रत्नवती । स्त्री० भूमौ ॥ रत्नानि विद्यन्ते यस्याम् । मतुप् । उगित्वात् ङीप् ॥

रत्नवर्षुकम् । न० पुष्पकरथे ॥ त्रि० रत्नवर्षणशीले ॥

रत्नसानुः । पुं० सुरालये । सुमेरुपर्वते ॥ रत्नानिसानौशिखरेऽस्य ॥

रत्नसूः । स्त्री० भूमौ ॥

रत्नाकरः । पुं० जलनिधौ । रत्नानांमाणिक्यमुक्तादीनामाकरः ॥

रत्नाङ्कः । पुं० विष्णुरथे ॥ रत्नचि

ङ्के ॥

रत्नाचलः । पुं॰ दानार्थमणिमयपर्वते ॥

रत्नाभरणम् । न॰ मणिमयालङ्करणे । जडाऊगहना॰ इ॰ भा॰ ॥ तस्य धारणगुणाः । धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रीमद्व्यसनसूदनम् । हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥

रत्निः । पुं॰ बद्धमुष्टिकरे ॥ ऋच्छति॰ अर्यतेऽनेनवा । ऋगतौ । ऋतन्यञ्जीत्यर्त्तेः कत्निच् । यण् ॥

रथः । पुं॰ शताङ्गे । स्यन्दने ॥ पादे । चरणे ॥ वेतसे ॥ देहे । शरीरे ॥ रथवद्वयस्थानीयैरिन्द्रियैराकृष्यमाणत्वाच्छरीरस्य ॥ रम्यतेऽत्र॰ रमन्तेऽनेनवा । रम॰ । हनिकुषीति-क्थन् । अनुनासिकलोपः ॥ एकेनसहयोद्धरि ॥ सगणे॰ ॥ ऽ॰ ॥ पौरुषे ॥

रथकट्या । स्त्री॰ रथवृन्दे ॥ रथानांसमूहः । इनित्रकट्यचश्चेतिकट्यच् ॥

रथकरः । पुं॰ रथकारे ॥ रथस्य-करः ॥

रथकारः । पुं॰ तक्षणि । वर्द्धकौ । रथनिर्माणकर्त्तरि । माहिष्यात् करण्यामुत्पन्ने जातिविशेषे । बढई॰ तखाण॰ इतिभाषाप्रसिद्धे ॥ माहिष्येण करण्यां रथकारः प्र

जायते॰ इ॰ याज्ञवल्क्यः । रथं करोति । डुकृञ्॰ । कर्मण्यण् ॥

रथकुटुंबी । पुं॰ सारथौ ॥ रथं कुटुम्बयितुंशीलमस्य । कुटुम्बधारणे । सुपीतिणिनिः ॥ यद्वा । रथएवकुटुम्बम् । रथकुटुम्बमस्यास्ति । इनिः ॥

रथगर्भकः । पुं॰ स्कन्धवाह्ययाने । नररथे । कर्णीरथे । प्रवहणे । डयने ॥

रथगुप्तिः । स्त्री॰ वरूथे । परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथस्यसन्नाहवदावरणे ॥ रथस्यगुप्तिरावरणम् ॥

रथगोपनम् । न॰ रथगुप्तौ ॥

रथचरणः । पुं॰ कोकपक्षिणि । चक्रवाके ॥ रथचक्रे । पैय्या॰ इ॰-भाषा ॥

रथद्रुः । पुं॰ तिनिशवृक्षे ॥ रथस्य-द्रुः । तत्रोपयुक्तत्वात् ॥

रथद्वितीया । स्त्री॰ आषाढशुक्लद्वितीयायाम् ॥ यथा । आषाढस्यसितेपक्षेद्वितीयापुष्यसंयुता । तस्यांरथेसमारोप्यरामंमांभद्रयासह ॥ यात्रोत्सवंप्रवृत्याथप्रीणयेच्चद्विजान्बहून् । ऋक्षाभावेतिथौकार्यासदासाप्रीतयेममेतिस्कन्दपुराणम् । साक्षाच्छ्रीमांजगन्नाथम् ॥

रथन्तरम् । न॰ सामविशेषे ॥ रथेनतरति । तॄप्लवनसन्तरणयोः ।

संज्ञायांभृतॄवृजीतिखच् । व्युत्पत्ति माद्'नत्वथयथार्थानुगमः ॥
रथपर्य्यायः । पुं॰ वेतसवृक्षे ॥ रथः पर्यायोऽस्य ॥
रथपादः । पुं॰ चक्रे ॥
रथव्रजः । पुं॰ रथकठ्यायाम् ॥ रथानांव्रजः ।
रथपुष्पा । स्त्री॰ नदीविशेषे ॥ रथंपिनष्टि । पा॰ । कः । पारस्करादित्वात्सुट् षत्वेनिपातसिद्धे ॥
रथसाधकः । पुं॰ तिनिशे ॥ रथस्यसाधकः ॥
रथाङ्गः । पुं॰ कोकपक्षिणि ॥ अपस्करे । चक्रभिन्नेरथावयवे ॥ न॰-चक्रे ॥ रथस्य अङ्गम् ॥
रथाङ्गपाणिः । पुं॰ विष्णौ ॥ रथाङ्गं पाणौयस्यसः । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौभवतः ॥
रथाङ्गाह्वयः । पुं॰ चक्रवाके ॥ रथाङ्गस्याह्वयोनामयस्य ॥
रथाङ्गी । पुं॰ श्रीहरौ ॥ रथाङ्गंचक्रमस्यास्ति । इनिः ॥
रथाङ्गी । स्त्री॰ ऋद्धिनामौषधौ ॥
रथान्तरः । पुं॰ कल्पभेदे ॥
रथाभ्रः । पुं॰ वेतसवृक्षे ॥
रथावरोही । पुं॰ रथस्थयुद्धकर्त्तरि । रथिनि ॥
रथावर्त्तः । पुं॰ धूमावतीदक्षिणार्द्धे तीर्थविशेषे ॥

रथिकः । त्रि॰ रथिनि । रथस्वामिनि ॥ रथोस्यास्ति । अतइनिठनाविति ठन् ॥ रथेनचरतिवा । पर्पादिभ्यष्ठन् ॥ षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीषि॰ रथिकी ॥
रथिका । स्त्री॰ क्षुद्ररथे । त्वाष्ट्राम् ॥
रथी । पुं॰ स्यन्दनारोहे । रथावरोहिणि । रथस्वामिनि । रथिके ॥ रथोऽस्यास्ति । इनिः ॥
रथिनः । पुं॰ रथिनि । रथस्यइनः । शकन्ध्वादिः ॥
रथिनी । स्त्री॰ रथकठ्यायाम् ॥ रथानांसमूहः । खलादिभ्यइनिर्वक्तव्यः ॥
रथिरः । पुं॰ रथिके । रथोस्यास्ति । मेधारथाभ्यामिरन्निरचौवक्तव्याविति रच् ॥
रथी । स्त्री॰ शकट्याम् । मञ्जोली॰ इ॰ भा॰ ॥ वह्वादिभ्यश्चेतिङीष् ।
रथोद्धता । स्त्री॰ त्रिष्टुप् ११ प्रभेदे ॥ रात्परैर्नरलगैरथोद्धता । यथा । राधिकादधिविलोडनस्थिताकृष्णवेणुनिनदैरथोद्धता । यामुनंतटनिकुञ्जमञ्जसासाजगामसलिलाहृतिच्छलात् ॥ रथवदुद्धता ॥
रथ्यः । पुं॰ रथवाहकाश्वे । रथवोढरि ॥ रथंवहति । तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गमितियत् ॥ रथांसे । चक्रे

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ रथस्याङ्गम् । रथाद्यत् ॥

रथ्या । स्त्री॰ रथौघे ॥ रथानांसमूह : । खलगोरथादितियत् ॥ प्रतोल्याम् । विशिखायाम् । राजमार्गेतरमार्गे । जनसञ्चारिणिमार्गे । वर्त्त्न्याम् । पथि ॥ चत्वरे ॥ रथाय हिता । यत्प्रकरणे : रथाच्चेतियत् ॥ रथंवहतिवा । तद्वहतीतियत् ॥

रद : । पुं॰ विलेखने ॥ दंते ॥ पुरुषदन्तलक्षणंयथा । विवर्णैर्धनहीना स्युदन्ता : स्निग्धघना : शुभा : । तीक्ष्णादंष्ट्रा : समा : श्रेष्ठाजिह्वा-रक्तासमाशुभा ॥ अपिच । कुन्दकुड्मलसङ्काशै : प्रकारैर्दशनैर्नृप: । रुचवानरदन्ताश्चनित्यंक्षुपरिपीडिता : ॥ हस्तिदन्ता : खररदा : स्निग्धदन्तागुणान्विता : । करालैर्विषमैर्दीर्घैर्दशनैर्दु : खजीविन : ॥ द्वात्रिंशद्दंतारा जानएकोनोच्चस्वभोगवान् । त्रिंशद्दंतानरायेतेसुखदु : खस्यभागिन : ॥ एकोनत्रिंशद्दशना : पुरुषादु : खजीविन : । अष्टाविंशद्रदायेषांतेतिदु : खस्यभाजना : ॥ स्त्रीदन्तलक्षणंयथा । कुन्दपुष्पसमादन्ताभाषितंकोकिलासमम् । दाक्षिण्ययुक्तमशठंहंसशब्दसुखावहम् । नासासमासमपुटा-सौभाग्यवर्धिनीशुभा । करालविषमादन्ता : क्लेशायचभयायच ॥ चौर्यायकृष्टमांसाश्चदीर्घाभर्तुस्समृत्यवे । इति ॥ दन्तस्यलग्नशुचित्वं यथा । दन्तवद्दन्तलग्नेषुजिह्वास्पर्शेशुचिर्भवेत् ॥ अपिच । दन्तलग्नसमंहार्यंलेपंमन्येतदन्तवत् । नतत्पहुश : कुर्याद्यत्नमुद्धरणेपुन : ॥ भवेदशौचमत्यर्थंतृणवेधाद्व्रणेकृते ॥ रदति । रदविलेखने । पचाद्यच् ॥

रदच्छद : । पुं॰ ओष्ठे ॥

रदन : । पुं॰ रदे । दन्ते ॥ रद्यतेनेन । रद॰ । करणेतिल्युट् ॥ न॰ उत्खनने ॥

रदनच्छद : । पुं॰ ओष्ठे ॥ अधरे ॥ रदनाश्छाद्यन्तेऽनेन । छदसंवरणे॰ चुरादि : । पुंसीतिघ : । छादेर्घेद्व्युपसर्गस्य : ॥ अस्यशुभाशुभलक्षणंयथा । मांसलैश्चघनोपेताश्चवक्रैरधरैर्नृपा: । विम्बोपमैश्चस्फुटितैरोष्ठैरुक्षैश्चखण्डितै: । विवर्णैर्धनहीना स्युदन्ता : स्निग्धाघना : शुभा : ॥

रदनी ।) पुं॰ हस्तिनि ॥
रदी ।)

रन्तव्य : । त्रि॰ रन्तुंयोग्ये । रम॰ । तव्य : ॥

रन्तिदेव : । पुं॰ साङ्कृतिपुत्रेभरतान्वयोत्पन्ने॰चन्द्रवंशीयनृपतिश्रेष्ठे । यस्ययश : पुराणेप्रसिद्धम् । यस्यकरुणावतोयंश्लोक : । नकामयेहंग

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तिमीश्वरात्परामष्टर्द्धियुक्तामपुनर्भवस्य। व्याप्तिंप्रपद्येखिलदेहभाजामन्तःस्थितोयेनभवन्त्यदुःखा:॥ गरुडध्वजे। विष्णौ॥ कुक्कुरे॥

रन्तु:। पुं॰ वर्त्मनि॥ स्त्री॰नद्याम्॥

रंधनम्। न॰ पाके॥छेदने॥

रन्ध्रम्। न॰ दूषणे॥ छिद्रे॥ रमणम्। सम्पदादित्वात्क्विप्। संज्ञापूर्वकत्वान्नदीर्घः। रमंक्रीडांधरति। मूलविभुजादित्वात्कः॥ यद्वा। रंधयति। रधिहिंसासंराध्योः। बाहुलकाद्रक्॥ अष्टमभवने॥ अश्वस्यकुक्षिनाभिमध्यभागे॥ यथोक्तम्। कुक्षिनाभ्यन्तरेरन्ध्रसुपरन्ध्रंतयोपरीति॥

रन्ध्रकगट:। पुं॰ जालबर्बुरके॥

रन्ध्रकार:। त्रि॰ छिद्रस्यकारके। रन्ध्रहेतौविधेरा॰इ॰भाषा॰प्र॰॥ रन्ध्रंकरोति। कर्मण्हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वितिकृञ: टप्रत्यय:॥

रन्ध्रबभ्रु:। पुं॰ उंदुरौ॥

रन्ध्रवंश:। पुं॰ सच्छिद्रवंशे। कीचकाह्वये। मस्करे। सुषिरास्ये॥ अस्यगुणायथा। वंशौत्वक्षौकषायौचकिञ्चित्तिक्तौचशीतलौ। मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्श:पित्तदाहास्रनाशनौ॥ विशेषोरन्ध्रवंशस्तुदीपनोजीर्णनाशकः। रुचिकृत्पाचनोहृद्यः शूलघ्नोगुल्मनाशन:॥

रप:। न॰ पापे॥

रभस:। पुं॰ हर्षे॥ यथा। शुचांपात्रंधात्रीपरिणतिरमेध्यप्रचयभूरयंभूतावासोविमृशकियतींयातिनदशाम्। तदस्मिन्धीराणांक्षणमपिकिमास्थातुमुचितंफलीकारः कोयंयदहमहमेवेतिरभसइतिशिल्हणमिश्राः॥ पुं॰अभिधानविशेषे॥ पौर्वापर्यविचारे॥ त्रि॰तद्वति॥ रभते। रभरामस्ये। अत्यविचमीत्यादिनाऽसच्॥ तद्वत्यर्थेअर्शआद्यच्॥

रम:। पुं॰ कान्ते॥ रक्ताशोकद्रुमे॥ स्मरे॥ रमते। रम॰। पचाद्यच्॥ रमणे॥

रमक:। पुं॰ विलासिनि। कान्ते॥ रमते। रम॰। रमेरश्चलोवेतिक्वुन्॥ केनापिकर्मणापररञ्जके॥ रमयति। क्वुन्॥

रमठम्। न॰) हिङ्गुनि॥
रमठध्वनि:। पुं॰)

रमण:। पुं॰ धवे। प्रिये। पत्यौ॥ स्मरे। कामदेवे॥ रमयति। रम॰। नन्द्यादित्वाल्ल्युः॥ वर्णवृत्तान्तरे॥ सगणोरमणः। कविनाकथितः॥ यथा। धनदोधनदः। भवतांभवतात्॥ रासभे॥ वृषणे॥ महारिष्टे॥ न॰पटोलमूले॥ जघने॥ जम्भके। ग्राम्यधर्मे। सुरते। मैथुने। क्रीडारते॥ महा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुखे ॥ क्रीडने ॥

रमणकम् । न॰ जम्बुद्वीपस्योपद्वीप विशेषे । रम्यकवर्षे ॥ यथा । एवमेवो त्तरेचैवविवर्षाणिचतपोधन । कुरु वर्षं सिन्धुकूलाच्छृङ्गवानवधिः स्मृ तः ॥ हिरण्मयंततोवर्षं श्वेताव धिनिगद्यते । रम्यकञ्चततोवर्षं नी लस्तस्यावधिः स्मृतः ॥ अपिच । दक्षिणे नतुश्वेतस्यनिषधस्योत्तरेण तु । वर्षं रमणकंनामजायन्ते तत्र मानवाः ॥ शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वेसुप्रियदर्शनाः । दशवर्षसहा- स्राणिशतानिदशपञ्चच ॥ जीवन्ति तेमहाभागनित्यं मुदितमानसाः ॥ इतिपाद्मे भूखण्डे ॥

रमणा । स्त्री॰ रमण्याम् ॥

रमणी । स्त्री॰ विशेषाङ्गनायाम् । ना र्याम् ॥ रमयति॰रम्यतेवास्याम् । रम॰ । ल्युट् ॥ वालाख्यवृक्षे ॥ वेदिकायाम् ॥ • (*) •

रमणीयः । त्रि॰ सुन्दरे । शोभने । रम॰ । अनीयर् ॥

रमणीयकम् । न॰ छन्दोविशेषे । रा ज्ञभहितयरैरुदितंरमणीयकम् । इतिलक्षिते ॥

रमणीयचरणः । त्रि॰ सुकृतिनि । पु ण्यकर्म्मणि ॥ रमणीयंशोभनंचर- णंशीलंयस्य ॥

रमण्यः । त्रि॰ रमणीये ॥ रमतेऽस्मि न् । रम॰ । भूरम्योश्चेत्यन्यः ॥

रमतिः । पुं॰ नायके ॥ नाके ॥ कामदेवे ॥ काले ॥ रमतेऽस्मिन् । रम॰ । रमेर्नित्त्यितिः ॥

रमा । स्त्री॰ लक्ष्म्याम् । पद्मालयाया म् । सर्वंचरमसेयस्माद्रमातस्माद्भ- विष्यसीतिविष्णुशापोच्चैतुरुक्तः श्रीदेवीभागवते ॥ हालाहलोनैव- विषं विषं रमापरं जनाव्यत्ययमेवम न्वते । योगेनजागर्त्तिनिपीयतं शिवः स्मरन्रमांमुह्यतिनिद्रयाहं रिः ॥ रमयति । रमक्रीडायाम् । पचाद्यच्॰टाप् ॥ शशिध्वजराजक न्यायाम् । कल्किदेवपत्न्याम् ॥ शोभायाम् ॥

रमाधवः । पुं॰)
रमानाथः । पुं॰)
रमापतिः । पुं॰) विष्णौ ॥ रमाया धवः ॥ नाथः पतिर्वा ॥ *

रमाप्रियम् । न॰ पद्मे ॥

रमावेष्टः । पुं॰ श्रीवासे ॥

रमितः । त्रि॰ रतिप्रापिते ॥

रमेश्वरः । पुं॰ विष्णौ ॥

रम्भः । पुं॰ वेणौ ॥ वैणवदण्डे ॥ वानरविशेषे ॥ महिषासुरस्यपित रि रभते । रभराभस्ये । पचाद्य च् । रभेरशबलिटोरितिनुम् ॥

रम्भा । स्त्री॰ कदल्याम् ॥ अपसरो भेदे ॥ दुर्गायाम् ॥ गोध्वनौ ॥ वे

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

म्यायाम् ॥ रभते । रभ॰ अच् । टाप ॥ रम्यतेवा । घञ् ॥

रम्भातृतीया । स्त्री॰ व्रतविशेषकाले ॥

रम्भोरू : । स्त्री॰ स्त्रीविशेषे ॥ रम्भा॰ कदलीस्तम्भाविव ऊरू यस्याः सा । ऊरूत्तरपदादौपम्ये इत्यूङ् ॥

रम्य : । पुं॰ चम्पके ॥ वम्पकवृक्षे ॥ न॰ पटोलमूले ॥ प्रधानधातौ ॥ त्रि॰ मनोज्ञे । हृद्ये । स्वभाव सुन्दरे ॥ रम्याणांविकृतिरपिश्रियं तनोति ॥ रम्यतेक्रीडतेयत्र । रम॰ । पोरदुपधादितियत् ॥ बलकरे ॥

रम्यकम् । न॰ पटोलमूले ॥ नील गिरेरुद्गदिग्वर्त्तमाने॰ वर्षवि शेषे ॥ नीलनीरजरम्यस्यरम्यकेद्दा दशस्थिति : । जनस्याब्दसहस्राणि न्यग्रोधफलसम्भृत : ॥

रम्यपत्रपाठ : पुं॰ देवतापदस्तोभे : कालपूरणे ॥

रम्यपुष्प : । पुं॰ शाल्मलिपादपे ॥

रम्यफल : । पुं॰ कारस्करवृक्षे ॥

रम्या । स्त्री॰ रात्रौ ॥ स्थलपद्मिन्याम् ॥

रम्र : । पुं॰ अरुणवर्णे ॥ शोभायाम् ॥

रय : । पुं॰ वेगे । वेगाख्यगुणे ॥ स वेगगति : वचने स्यप्रयोग : ॥ प्रवाहे ॥ रयत्यनेन । रयणंवा । रयगतौ । पुंसीतिघ : । रीणात्यनेनवा । रीगतिरेषणयो : । पुंसीतिघ : ॥ हलश्चेतिघञितु॰ संज्ञापूर्वकत्वा दृद्ध्यभाव : ।

रयि : । पुं॰ अन्ने । जले ॥

रराटी । स्त्री॰ ललाटे ॥

रल्लक : । पुं॰ कम्बले ॥ कम्बलमृगे ॥ पक्ष्मणि ॥ रमते । रम॰ । क्विप् । गमादीनांक्वाविति मलोप : । तुक् । लाति । ला॰ । क्विप् । रल्लासौलाश्च । स्वार्थेकन् । केऽण इतिह्रस्व : ॥ यद्वा । रमणम् । रमे : सम्पदादिक्विप् । रत्क्रीड़ा लक्यतेऽनेन । लकआस्वादने । घ : ॥ रतंलातिवाक्वुन् ॥ स्त्रीणां सिंदूरसरण्याम् ॥

रल्लकभल्लकम् । न॰ सिन्दूसरणौ । मांगइ॰ भा॰ ॥ शिर : सिन्दूरस रणि : स्त्रीणांरल्लकभल्लकमित्युक्तेः ॥ सीतारल्लकभल्लभग्नहृदय: स्वस्थो नलङ्केश्वरइतिलच्यम् ॥ रल्लकोभ ल्लकमिव ॥

रव : । पुं॰ ध्वाने । स्वने । शब्दे ॥ रवणम् । रुशब्दे । ऋदोरप् ॥ ल घुवर्णे॰ ॥

रवण : । पुं॰ उष्ट्रे ॥ कोकिले ॥ खरे ॥ न॰ कांस्ये ॥ रवे ॥ त्रि॰ शब्द- ने ॥ तीक्ष्णे ॥ भण्डके ॥ चञ्चले ॥ रौति॰ तच्छील : । रु॰ । चलन शब्दार्थादकर्मकाद्युच् । सुयुरुवृञो युजितियुच्वा ॥

रवथ : । पुं॰ कोकिले ॥ रौति ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रु० शीङ्शपिरुगमीत्यादिनाऽथप्रत्यय : ॥

रवि । : पुं० सूर्ये । आदित्ये । दिवाकरे ॥ रसान्आदत्ते० इतिरवि : । अत्ररसशब्देसलोप: वीत्यरुादानमर्थ : । वीगत्यादावितिधातोर्वीतिरूपम्० पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । पृषोदरादित्वकल्पनामूलन्तुविष्णुधर्मोत्तरवचनम् । तद्यथा । रसानाञ्चतथादानाद्रविरित्यभिधीयतेइति ॥ प्रकाशानांमध्येरविर्विष्णोर्विभूति: ॥ रूयते० स्तूयते। रुशब्दे । अचइ: ॥

रविकान्त : । पुं० सूर्यकान्तमणौ ॥

रविचक्रम् । न० नराकारसूर्यचक्रविशेषे ॥

रविज : । पुं० शनैश्चरे ।

रवितनय : । पुं० सावर्णिकेमनौ ॥ शनौ ॥ यमे ॥

रविनन्दन : । पुं० सुग्रीवाख्यवानरे ॥ वैवस्वतमनौ ॥ सावर्णिमनौ ॥ शनौ ॥ यमे ॥

रविनाथम् । न० बन्धुजीवके ॥ पद्मे ॥

रविपच : । पुं० आदित्यपत्रक्षुपे ॥

रविपार्श्वग : । पुं० खण्डांशा : पार्श्वकेषु ॥ तेयथा । माठर : पिङ्गलोदण्डखण्डांशा : पारिपार्श्विकाः ॥ अपिच । बाहु : शोष : खर: पचोद्वारकोजानुकारक : । पिङ्गोयजश्चपुरुष : प्राप्तयातप्रतापकौ ॥ आश्विनेयौतथादण्डोकुल्माष: पार्श्वगारवे : ॥

रविप्रिय : । पुं० आदित्यपत्रे ॥ रक्तकरवीरे ॥ लकुचे ॥ न० ताम्रे ॥ रक्तकदले ॥

रविप्रीता । स्त्री० सुवर्चलायाम् ॥

रविरत्नकम् । न० माणिक्ये ॥

रविलोचन : । पुं० विष्णौ ॥ रविर्लोचनमस्यविराडात्मनइतिरविलोचन : ॥

रविलोहम् । न० ताम्रे ॥

रविसंज्ञकम् । न० ताम्रे ॥

रविसुत : । पुं० सुग्रीवे ॥

रविसूनु : । पुं० शनौ ।

रवीन्दम् । न० पद्मे ।।

रवीषु : । पुं० कामे ॥

रशना । स्त्री० काञ्च्याम् । कटिभूषणे ॥ अस्नुते । अशूङ्व्याप्तौसङ्घातेच । अशभोजनेवा ॥ अशेरशचेति युच्० धातोरशादेश : ॥ यद्वा । रशति । रशशब्देसौत्र: । बहुलमन्यत्रापीतियुच् ॥ जिह्वायाम् ।

रश्मि : । पुं । दीधितौ ॥ पक्ष्मणि । नेत्रपत्रे ॥ अश्वरज्जौ । प्रग्रहे । रथादियुक्ताश्वादीनांसंयमनरज्जौ । अश्नुतेनेनवा । अशू० । अश्नोते रश्चेतिमि : ॥ सूर्यस्यरश्मिना

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

जलादानादानेयथा । तेजोभिःसर्वं लोकेभ्योद्यादत्तेरश्मिभिर्जलम् । समुद्राद्वायुसंयोगाद्वहन्त्यापोगभस्तयः ॥ ततस्तुपयसांकालेपरिवर्त्तन्दिवाकरः । नियच्छत्यपोमेघेभ्यः शुक्लाशुक्लैस्तुरश्मिभिरिति ॥ अत्रयादवः । तासांशतानिचत्वारिरश्मीनांवृष्टिसर्ज्जने । शतत्रयंहिमोत्सर्गेतावद्गर्भस्यसर्जने ॥ आनन्दाश्चहिमेध्याश्चनूतनाः पूतनाइति । चतुःशतंवृष्टिवाहास्ताः सर्वाश्चमृताश्चय इति ॥

रश्मिपतिः । पुं० आदित्यपत्रचुपे ॥

रसः । पुं० गन्धरसे ॥ जले ॥ विषे ॥ वीर्ये ॥ द्रवे ॥ रोगे ॥ स्वादे ॥ रसनाग्राह्येगुणे ॥ सचकालसहायभूमिवियदनिलानलसंसर्गेणपरिणामान्तरंगतः षड्विधोभवति । तत्र पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः १ । तोयाग्निगुणबाहुल्यादम्लः २ । पृथिव्यग्निगुणबाहुल्याल्लवणः ३ । वाय्वग्निगुणबाहुल्यात्कटुकः ४ । वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात्तिक्तः ५ । पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात्कषायः ६ । अपोरसानामाधारकारणम् ० अतआप्योनाम । अपांपृथिव्यामनुप्रवेशात्पृथिव्यप्याधारकारणमेव । तेनजलक्षितीअपितदाधारतयारसानामभिव्यक्तौकारणे । अभिव्यक्तिश्चमधुरादिरूपमन्तरेणासत्त्वात् ० मधुरादिविशेषेपिजलक्षितीकारणे । अग्न्यादयस्तुत्रयोनीरसतयामधुरादिविशेषेप्राधान्येननिमित्तकारणम् । तद्व्यतिरेकेणाम्लादिरसाभावात् । रसाभिव्यक्तेश्च ० अग्न्यादिभूतत्रयसन्निधानंविनानुपलब्धेरभिव्यक्तावपि ० अग्न्यादीनांकारणत्वम् । अत्राहमाधवाचार्य्यः । कफवातौवातकफौवातः पित्तस्यवृद्धिशमौ । त्रिभिराद्यैस्त्रिभिरन्त्यैस्त्रिभिराद्यपरैस्तदन्त्यैश्च १ ॥ अन्त्याद्यावाद्यमाद्यान्त्यावन्त्यंकोपशमं मलम् । मध्यमध्येतरौमध्यंप्रयोगान्नयतस्त्रिकौ ॥ २ ॥ आद्यमध्यंन यन्त्यन्त्यंमधुराद्याः शमेतरौ । आद्यंमध्यान्त्यमाद्यञ्चमध्यमान्तिममन्तिमम् ॥ ३ ॥ आद्यंमध्यञ्चमध्यान्त्यमाद्यमध्यान्तिमंक्रमात् । आद्यंदोषंरसाः प्रायः प्रयोगपरिशीलिता इति ॥ ४ ॥ मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः षड्रसाः । तत्रत्रिभिराद्यैर्मधुराम्ललवणैः कफवातौ यथाक्रमम् वृद्धिशमौयातः । यातइत्यर्थः । कफेवृद्धिंयातिवातःशमंयातीत्यर्थः । वातइतिवागतिगन्धनयोरित्यस्यधातोरूपम् । वातइतिसर्वत्रसम्बध्यते । अन्त्यैस्त्रिभिः कटुतिक्तकषायैः वातकफौवृद्धिशमौ

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वात : वातोवृद्धिं वातिकफ : शमं
यातीत्यर्थ : ॥ आद्यपरैस्तदन्यैरेवंपि
त्तंवृद्धिं वातित्यर्थवशाद्वचनविपरि
णाम: । आद्योमधुर: तस्मात्परैरम्ल
लवणकटुकैस्त्रिभि: पित्तंवृद्धिंयातित
दन्यैस्तेभ्योन्यैर्मधुरतिक्तकषायै: शमं
याति । केचित्तुतदन्यैरित्येवम्पठित्वा
सचन्यैरेवेतिविग्रहंकृत्वासमधुर:अ
न्यौतिक्तकषायौतैर्मधुरतिक्तकषा
यैरितिव्याख्यानयंति ॥ पिण्डार्थस्तु ०
कफवातौ ० वातकफौ ० त्रिभिराद्यै
स्त्रिभिरन्यैर्यथासङ्ख्यं वृद्धिशमौ
यात : । पित्तस्त्रिभिराद्यपरैस्तद
न्यैर्वृद्धिशमौयातोत्येकोर्थ : । १
अन्त्येति । अन्त्यस्त्रिक : कटुतिक्त
कषायाख्य : । त्रयाणांसङ्घ : त्रि
क : । आद्यस्त्रिकोमधुराम्ललवणा
ख्य : । एतौद्वौत्रिकौ ० आद्यं मरुं
वातंकोपशमौनयत : । मध्यमध्येत
रौत्रिकौमध्यश्चमध्यौचविद्यातेयस्मि
न्नसौमध्य : इतरस्यतौत्रिकौ ० मधु
राम्ललवणा : आद्यत्रिक :० तत्रम
ध्योऽम्ल : प्रथमातिरिक्तोकारणाऽभा
वात्स्वाद्वम्ललवणकटुतिक्तकषाये
पुषट्सुमध्यौलवणकटूरमध्यस्त्रि
क : इतरोऽस्मादन्योमधुरतिक्तक
षायाख्य :० एतौमध्यंवातपित्तक
फेषुपित्ताख्यंक्रमेणकोपशमौनयत:
। अन्त्यं कफमाद्यान्त्यौ ० आद्यस्त्रिको

रस :

मधुराम्ललवणाख्य : । अन्त्यस्त्रि
क : कटुतिक्तकषायाख्य : क्रमे-
णकोपशमौनयत : ॥ २ ॥ (+)
मधुराद्या : षड्रसा : प्रयोगेणभ-
क्षणादिनापरिशीलिताअभ्यस्ता :
क्रमेणआद्यमध्यमन्त्यमित्यादीन्प्रा
योबाहुल्येन ० शमेतरौशमंप्रशममि
तरंकोपंतेनयन्तिप्रापयन्ति । तत्र
मधुरआद्यमध्यम्आद्यश्चमध्यश्चेति-
द्वन्द्वैक्यम् । आद्यंवायुम्मध्यं-
पित्तंशमंनयति । अन्त्यभवमन्त्यं
कफंकोपंनयति ॥ अम्ल : आद्यं
वायुंशमंनयतिमध्यान्त्यम्पित्तक-
फौकोपंनयति ॥ लवण : आद्यं
वायुंशमंनयतिमध्यमान्तिमंपित्त
कफौकोपंनयति ॥ कटुरन्तिमंकफं
शमंनयतिआद्यंमध्यञ्चवातपित्तौ
कोपंनयति । तिक्त : मध्यान्त्यं-
पित्तकफौशमंनयतिआद्यंवायुंको
पंनयति ॥ कषाय : मध्यान्तिमं-
पित्तकफौशमंनयतिआद्यंवायुंको
पंनयति प्रायइतिव्यभिचारात् ।
यथामधुरशीतापिजीवन्तीकफंशम
यति । मधुरोरसोवायुंकोपयति ।
एवंकटुकोपिरसोनोवायुंशमंनय-
ति । एवमम्लादिष्वपिक्वचिद्व्यभि
चार : ॥ ३ ॥ ४ ॥ तदुक्तं चरके ।
रसनार्थोरसस्तस्यद्रव्यमाप: क्षिति
स्तथा ; निर्वृत्तौचविशेषेचप्रत्यया:

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्वादयस्त्रयः ॥ एतेचरसाः परस्परसंयोगात्सप्तपञ्चाशद्भवन्तीतिचक्रपाणिदत्तः ॥ अपिच । स्वाद्वम्ललवणास्तिक्तः कटुकश्चकषायकः । अमीतुषड्रसाः ख्याताः निर्बलो अपरः परः ॥ न्यायमतेतु । रसस्तुरसनाग्राह्योमधुरादिरनेकधा । सहकारीरसज्ञायानित्यत्वादिचपूर्ववत् ॥ सहकारीति० रासनज्ञानेरसकारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति । जलपरमाणोरसोनित्यः अन्यः सर्वोपिरसोऽनित्यइत्यर्थः ॥ शृङ्गारादौ ॥ तेयथा । शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौचेत्यष्टौनाट्येरसाः स्मृताः ॥ चशब्दात्० शान्तोपिनवमः प्रोक्तोवात्सल्यंदशमः स्मृतः । अष्टविधप्रसिद्धत्वादित्यस्यान्यत्रविस्तरः ॥ देहस्थधातुप्रभेदे । रसिकायाम् । स्वेदमातरि । चर्मसारे । रक्तसारे ॥ भुक्तस्यपक्वस्यसारभूतोयोद्रवः सरसः सोपिपच्यते । इतिभिषजः ॥ अथस्वरूपमाहुः । यथा । सम्यक्पक्वस्यभुक्तस्यसारोनिगदितोरसः । सतुद्रवः सितः शीतः स्वादुः स्निग्धश्चलोभवेत् ॥ तस्यस्थानमाह । सर्वदेहचरस्यापिरसस्यहृदयंस्थलम् । समानमरुतापूर्वंयदयंहृदयेधृतः ॥ तस्यकर्माह । आरुह्यधमनीर्गत्वाधातून्सर्वानयंरसः । पुष्णातितदनुस्वीयैर्व्याप्नोतिचतनुंगुणैः ॥ गुणैः शीतस्निग्धपोषकत्वैः ॥ मन्दवह्निविदग्धस्तुकटुर्वाम्लोभवेद्रसः । सकुर्याद्बहुलान्रोगान्विषकृत्यंकरोत्यपि ॥ पारदे ॥ रसायनार्थिभिर्लोकैः पारदोरस्यतेयतः । ततोरसइतिप्रोक्तः सचधातुरपिस्मृतः ॥ रागे ॥ तृष्णायाम् ॥ चुद्रसुखरागे ॥ सविकल्पकानन्दे रसयति० आस्वादयते । रसआस्वादने । चुरादिरदन्तः । एरच् ॥ रस्यते० आस्वाद्यतेऽनेनवा । कर्मणिघञ् । अल्पापस्यस्यानित्वान्नवृद्धिः ॥ अपांसारोरसइत्यन्यच ॥ षडङ्गे ॥ लघ्वादिचिकले ० । ऽ ॥ मात्रामाचे । न० बोले ॥

रसकः । पुं० निष्क्वाथमांसे । न० खर्परीतुत्थे ॥ येगुणास्तुत्थकेप्रोक्तास्तेगुणारसकेस्मृताः ॥

रसकर्पूरः । पुं० न० कर्पूररसे । रसकर्पूरइतिख्याते ॥

रसकेशरम् । न० कर्पूरे । सिताभ्रे ॥

रसगन्धः । पुं० गन्धरसे । बोले ॥ गन्धवान् रसोऽस्य । राजदन्तादिः ॥

रसगन्धकः । पुं० गन्धरसे । बोले

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ स्वार्थे कन्नतिक : ॥ गन्धके ॥

रसगर्भम् । न० रसाञ्जने ॥ रसोग र्भेऽस्य ॥ हिङ्गुले ॥

रसघ्न : । पुं० टङ्कणे ॥

रसजम् । न० रक्ते ॥ रसाञ्जने ॥ मद्यकीटे ॥ गुडे ॥

रसज्ञ : । त्रि० रसिके ॥ रसं जानाति । ज्ञा० । घातोनुपेतिक : ॥

रसज्ञा । स्त्री० जिह्वायाम् ॥ टाप् ॥

रसज्ञेष्ट : । पुं० मधुररसे ॥ रसज्ञानामिष्ट : ॥

रसज्येष्ठ : । पुं० मधुररसे ॥ शृङ्गाररसे ॥

रसत् । त्रि० गर्जति ॥ रसति । रसशब्दे । लट : शतृ ॥

रसतेज : । न० रक्ते ॥

रसशब्द : । पुं० सशब्दमेघे ॥

रसदालिका । स्त्री० पुंड्रकेक्षौ ॥

रसद्रावी । पुं० मधुरजम्बीरे ॥

रसधातु : । पुं० पारदे ॥

रसधेनु : । स्त्री० दानार्थे चुरसनिर्मितधेनौ ॥

रसनम् । न० स्वदने । स्वादे ॥ ध्वनौ ॥ रसग्रहणलिङ्गेन्द्रिये । जिह्वायाम् ॥

रसना । स्त्री० रास्नायाम् ॥ काञ्च्याम् ॥ रज्जौ ॥ गन्धालिकायाम् ॥ जिह्वायाम् ॥ यस्या : शुभाशुभलक्षणं यथा । कृष्णाजिह्वाभवेद्य-

स्यसमलाबद्विवाभवेत् । नपापवान् भवेन्मर्त्यउष्णांस्थूलांयथाभवेत् ॥ श्वेतजिह्वानरा : ज्ञेया : शौचाचारविवर्जिता : । पद्मपत्रसमाजिह्वासूक्ष्मादीर्घासुशोभना ॥ नस्थूलानातिविस्तीर्णायेषांतेमनुजाधिपा : । निम्नदीर्घाचरक्ताचरक्तायारसनायदि ॥ सर्वविद्याप्रवक्तासौभवेन्नास्त्यत्रसंशय : ॥ रसयति । रसआस्वादने । नन्द्यादित्वाल्ल्यु : ॥ रसयन्त्यनया । ण्यासश्रन्थेतियुज्वा ॥ रसति । रसशब्दे । बहुलमन्यत्रापीतिवायुच् ॥

रसनाथ : । पुं० पारदे ॥

रसनायक : । पुं० शिवे ॥

रसनालिट् । पुं० कुक्कुरे ॥

रसनेत्रिका । स्त्री० मन : शिलायाम् ॥

रसपाकज : । पुं० गुडे ॥

रसफल : । पुं० नारिकेलवृक्षे ॥

रसभवम् । न० रक्ते ॥

रसमर्दनम् । न० पारदचूर्णीकरणे ॥

रसमान : । त्रि० कूजनशीले ॥ रसते : परस्मैपदित्वात् । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषुचानश्प्रत्ययोनशानच् ॥

रसमारणम् । न० पारदस्यमारणे ॥

रसमूर्च्छनम् । न० पारदस्यमूर्च्छाकरणे ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रसराजः । पुं० पारदे ॥ रसाञ्जने ॥
रसवान् । त्रि० सरसे ॥
रसवती । स्त्री० पाकस्थाने । महान-
से ॥ रसाः सन्त्यस्याम् । रसादि-
भ्यश्चेतिमतुप् । उगितश्चेतिङीप् ॥
रसश्रेष्ठः । पुं० पारदे ॥
रसविक्रयी । त्रि० दुग्धादिरसविक्रे
तरि ॥
रसवित् । त्रि० रसज्ञे ॥
रसशेषः । पुं० अपक्वरसे ॥ भुक्तस्यप
क्वस्यसारभूतोयोद्रवः सरसः । स
चापक्वः सरसशेषइत्युच्यते ॥
रसशोधनम् । न० टङ्कणे ॥ पारदशु
द्धौ ॥
रससिन्दूरम् । न० सिन्दूररसाख्यौ
षधे ॥
रसस्थानम् । न० हिङ्गुले ॥ हृदये ॥
रसा । स्त्री० रसनायाम् । राम्नायाम्
॥ पाठायाम् ॥ शल्लक्यामोषधौ ॥
कङ्ग्वाम् ॥ भूमौ ॥ द्राक्षायाम्
॥ काकोल्याम् ॥ रसोऽस्यामस्ति ।
अर्शआद्यच् ॥ रस्यतेवारसआस्वा
दनेचुरादावदन्तः । घञ् ० अज्वा ॥
रसाखनः । पुं० कुक्कुटे ॥
रसाग्रजम् । न० रसाञ्जने ॥
रसाञ्जनम् । न० रसजाताञ्जनविशेषे ।
रसगर्भे । तार्क्ष्यशैले । रसवत् ०र
सौत इतिभाषा ॥ रीत्यान्लुभाय
मानायांतत्किट्टम्तुरसाञ्जनम् ।
तदभावेतुकर्त्तव्यंदार्वीक्वाथसमुद्भव
म् ॥ इतिराजनिर्घण्टः । अपिच
। दार्वीक्वाथसमंक्षीरंपाकंनीत्वाय
थाघनम् । तदारसाञ्जनाख्यंतन्नेत्र
योः परमंहितम् ॥ रसाञ्जनंता
र्क्ष्यशैलंरसगर्भञ्चतार्क्ष्यजम् । रसा
ञ्जनंकटुश्लेष्मविषनेत्रविकारनुत् ॥
उष्णंरसाञ्जनंतिक्तंछेदनंव्रणदोषहृत्
। इति ॥ रसयुक्तमञ्जनम् । शाक
पार्थिवादि ॥
रसाढ्यः । पुं० आम्रातके ॥ त्रि० स
रसे ॥
रसातलम् । न० पाताले ॥ रसायाभु
वस्तलमधः ॥
रसात्मकः । त्रि० रसस्वभावे ॥ रस
आत्मायस्य ॥
रसादानम् । न० शोषणे ॥ रसा
नामादानम् ॥ भूमिदाने ॥
रसाधारः । पुं० सूर्ये ॥ रसस्याधारे ॥
रसाधिकः । पुं० टङ्कणे ॥ अधिक
रसे ॥
रसाधिका । स्त्री० काकोलीद्राक्षाया
म् ।
रसाभासः । पुं० अनौचित्यविशिष्ट
रसे ॥
रसाम्लः । पुं० अम्लवेतसे ॥ न० वृ
क्षाम्ले ॥ चुक्रे ॥
रसायकः । पुं० तृणविशेषे ॥
रसायनम् । न० जराव्याधिजिदौषधे

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ नसूतेनविनाकान्तंनकान्तेनविनारसः। सूतकान्तसमायोगाद्रसायनमुदीरितमितिराजनिर्घण्टः॥ भावप्रकाशेतल्लक्षणादिर्यथा। यज्जराव्याधिविध्वंसिवयस्तम्भकंतथा। चक्षुष्यंबृंहणंवृष्यंभेषजंतद्रसायनम्॥ दीर्घमायुः स्मृतिंमेधामारोग्यंतरुणंवयः। देहेन्द्रियबलंकान्तिंनरोविन्देद्रसायनात्॥ विशेषोस्यभावप्रकाशादिषुद्रष्टव्यः॥ विषे ॥ कटौ ॥ तक्रे ॥ पुं॰ पक्षिराजे। गरुडे ॥ विडङ्गे ॥

रसायनफला। स्त्री॰ हरीतक्याम्॥ रसायनानिफलान्यस्याः॥

रसायनश्रेष्ठः। पुं॰ पारदे ॥

रसायनी। स्त्री मञ्जिष्ठायाम्॥ गुडूच्याम् काकमाच्याम्॥ महाकरञ्जे ॥ गोरक्षदुग्धायाम्॥ मांसच्छदायाम्॥

रसालः। पुं॰ आम्रे॥ इक्षौ॥ रसमलति। अल॰। कर्मण्यण्॥ यद्वा। रसेनअलति॰ अल्यतेवा॰ पूर्यते॰ पूरयतिवा। अलेरच॰घञ्वा॥ पनसे॥ कुन्दरुटणे॥ गोधूमे॥ पुण्ड्रकनामेक्षौ। न॰ वोले॥ सिह्लके।

रसालवटः। पुं॰ यक्षपुर्यांवटयक्षिणीस्थाने॥

रसालसा। स्त्री॰ नाड्यां॥

रसाला। स्त्री॰ रसनायाम्। जिह्वायाम्॥ दूर्वायाम्॥ विदार्याम् द्राक्षायाम्॥ शिखरिणीतिप्रसिद्धायाम्। मार्जितायाम्॥ अस्याः करणप्रकारोयथा। आदौमाहिषमम्लमम्बुरहितंदध्याढकंशर्करांशुभ्रांप्रस्थयुगोन्मितांशुचिपटेकिञ्चिच्चकिञ्चित्क्षिपेत्। दुग्धेनार्द्धघनेनमृन्मयनवस्थाल्यांदृढंस्रावयेदेलाबीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैस्ततोजयेत्॥ भीमेनप्रियभोजनेनरचितानाम्नारसालास्वयंश्रीकृष्णेनपुरापुनःपुनरियंप्रीत्यासमास्वादिता। एषायेनवसन्तवर्जितदिनेसंसेव्यतेनित्यशस्तस्यस्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशंसर्वेन्द्रियाणांबलम्॥ ग्रीष्मेतथाशरदियेरविशोषिताङ्गायेचप्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः। येचापिमार्गपरिसर्पणशीर्णगात्रास्तेषामियंवपुषिपोषणमाशुकुर्यात्॥ रसालाशुक्रलावल्यारोचनीवातपित्तजित्। दीपनीबृंहणीस्निग्धामधुराशिशिरासरा॥ रक्तपित्तंतृषांदाहप्रतिश्यायंविनाशयेदिति॥ अपिच। अर्द्धाढकंसुचिरपर्युषितस्यदध्नःखण्डस्यषोडशपलानिशशिप्रभस्य। सर्पिष्पलंमधुपलंमरिचंद्विकर्षंशुण्ठ्याःपलार्द्धमपिचार्द्धपलंचतुर्णाम्॥ सूक्ष्मपटेललनयामृदुपाणिघृ

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ष्टाकपूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था एषान्वकोदरकृतासरसारसालाया स्वादिताभगवतामधुसूदनेनेति ॥ रसान् आलाति । ला० । मूलविभुजादित्वात्क : । टाप् ॥

रसालिहा । स्त्री० शीर्णनालायाम् । पृथक्पर्ण्याम् । चाकुलिया० इ० गौ० दे० भाषा ॥

रसाली स्त्री० पुंड्रकेक्षौ ॥

रसाश्वासा स्त्री० पलाशीलतायाम् ॥

रसास्वाद: । पुं० अखण्डवस्त्ववलम्बनेनापिचित्तवृत्ते : सविकल्पकानन्दास्वादने । धन्योऽहमित्याद्यानंदाकारवृत्तौ ॥

रसास्वादी । पुं० भ्रमरे ॥ त्रि० रसास्वादविशिष्टे ॥ रसानामास्वादी ॥

रसाह्व : । पुं० सरलद्रुमरसे ॥

रसिक : । पुं० सारसखगे ॥ तुरंगे ॥ हस्तिनि ॥ त्रि० सरसे । रसज्ञे । रसिया० इ० भा० रसोऽस्यस्यास्मिन्वाठन् ॥

रसिका । स्त्री० रसालायाम् ॥ इक्षुरसे ॥ कटिसूत्रे । काञ्च्याम् ॥ रसनायाम् ॥ रागवत्याम् । रसीली० इ० भा० ॥ टाप् ॥

रसिकेश्वर : । पुं० श्रीकृष्णे ॥ वृन्दावनान्तरे रम्येरासोत्सवसमुत्सुकम् । रासमण्डलमध्यस्थंनमामिरसिकेश्वरम् ॥

रसिकेश्वरी । स्त्री० श्रीराधिकायाम् ॥

रसितम् । न० कृते ॥ स्तनिते । मेघनिर्घोषे ॥ त्रि० स्वर्णादिखचिते । सुवर्णादिलिप्ते ॥ रसशब्दे । भावे क्त : ॥

रसितवान् । त्रि० आस्वादितवति ॥ रसआस्वादने । क्तवतुप्रत्यय : ॥ उगितश्चेतिङीपि०रसितवती ॥

रसुन : । पुं० कन्दविशेषे । लशुने ॥

रसेन्द्र : पुं० पारदे । रसानामिन्द्र: ॥

रसोत्तम : । पुं० मुद्गे श्रेष्ठरसे ॥ त्रि० तद्वति ॥

रसोद्भवम् न० हिङ्गुले ॥ त्रि० रसजाते ॥

रसोन : । पुं० लशुने । रसानके ॥ रसआस्वादने०चुरादिरदन्त : । ऊन्यते । पातकहेतुत्वात् । ऊन परिहाणे । चुरादिरदन्त : । एरच् । घञ्वा ॥ लशुनस्तुरसोन : स्यादुग्रगन्धोमहौषधम् । अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्चयवनेष्टोरसोनक : ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा । यदामृतंवैनतेयोजहारसुरसत्तमात् । तदाततोऽपतद्विन्दु : सरसोऽभवद्भुवि ॥ पञ्चभिश्चरसैर्युक्तोरसेनाम्लेनवर्जित : । तस्माद्रसोनइत्युक्तोद्रव्याणांगुणवेदिभि : ॥ कटुकश्चापिमूलेषुतिक्त : पत्रेषुसंस्थित : ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नालिकषायउद्दिष्टोनाखाग्रेलवणः स्मृतः॥ वीर्येतुमधुरः प्रोक्तोरसस्तद्गुणवेदिभिः॥ तस्मभरगणगुणाः रसोनोवृंहणोहृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः। रसेपाकेचकटुकस्तीक्ष्णोमधुरकोमतः॥ भग्नसन्धानकृत्कण्ठ्योगुरुः पित्तास्रवृद्धिदः। वलवर्णकरोमेधाहितोनेत्र्योरसायनः॥ हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविवन्धगुल्मारुचिकासशोफान्। दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्वासकफांश्चहन्ति॥ मद्यंमांसंतथाम्लञ्चहितंलशुनसेवितम्। व्यायाममातपंरोषमतिनीरपयोगुडम्। रसोनमश्नन्पुरुषस्त्यजेदेतन्निरन्तरं॥

रसोनकः। पुं॰ रसोने। स्वार्थेकन्॥

रसोपलम्। न॰ मौक्तिके॥

रसौदनम्। न॰ पुं॰ मांसरसेनसिक्तओदने। रसौदनोगुरुर्वृष्योवल्योवातज्वरापहः॥

रस्नम्। न॰ द्रव्ये॥ रस्यते॰आस्वाद्यते। रस॰। लषिशुषिरसिभ्यः किदितिनः॥

रस्यम्। न॰ रक्ते॥ त्रि॰ आस्वाद्ये। मधुररसप्रधाने॥

रस्या। स्त्री॰ पाठायाम्। रास्नायाम्॥

रहः। अ॰ विजने। विविक्ते॥ रह्यते। रहेरसुन्॥ रमन्तेऽत्रवा। रमेर्देशेहचेत्यसुन्॰हान्तादेशश्च॥

रहः। न॰ तत्त्वे॥ रते॥ गुह्ये॥ रह्यते। रहत्यागे। असुन्॥ यद्वा। रमन्तेऽत्र। रमेर्देशेहचेत्यसुन्हान्तादेशश्च॥

रहस्यम्। त्रि॰ अभिप्राये। उपनिषदि॥ उपासने॥ अतिगोप्ये॥ गोपनीयत्वंसर्वत्रसमानम्॥ रहस्यरोमगुह्यांनिषेधायथा। नसर्पंशस्त्रैः क्रीडेत्मर्माणिखानिचनस्पृशेत्। रोमाणिचरहस्यानिनाशिष्टेनसदाव्रजेत्॥ द्रु॰ रहोभवम् दिगादित्वाद्यत्॥

रहस्या। स्त्री॰ सरिद्विशेषे॥ पाठायाम्॥ रास्नायाम्॥ टाप्॥

रहितः। त्रि॰ वर्जिते॥

रहूगणः। पुं॰ पुराणप्रसिद्धेसिन्धुसौवीरदेशयोर्नृपतिविशेषे॥

रा। स्त्री॰ दाने॥ काञ्चने॥ विभ्रमे॥

राका। स्त्री॰ पूर्णेन्दुपूर्णिमायाम्॥ नदीविशेषे॥ कच्छूरोगे॥ नवजातरजः स्त्रियाम्॥ रातिशुभम्। रा दाने। कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः॰ कृत्यौणादिकः कप्रत्ययः। बाहुलकान्नकस्येत्संज्ञा। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्केणइतिह्रस्वोन॥

राकिनी। स्त्री॰ दुर्गायाअनुचरीविशेषे॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

राक्षसः। पुं० कौणपे। क्रव्यादे। आशरे। रात्रिचरे। यातुधाने॥ रक्षन्त्यस्मात्। रक्षपालने। असुन्। प्रज्ञाद्यण्० राक्षसः। स्वार्थिकाः प्रकृतितोलिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तइतिपुंस्त्वम्॥ विवाहविशेषे। यथा। हत्वाछित्वाचभित्वाचक्रोशन्तींरुदतींगृहात्। प्रसह्यकन्याहरणंराक्षसोविधिरुच्यते॥ रक्षसइदमयम्। अण्। षष्टिवत्सरान्तर्गतवत्सरविशेषे॥ यथा। कोद्रवाः शालिमुद्गाश्चपीड्यन्तेवरवर्णिनि। सर्वौषधानिधान्यानिराक्षसेनिष्ठुराः प्रजाः॥

राक्षसिका। स्त्री० राक्षसीसङ्क्रान्तौ॥

राक्षसी। स्त्री० चण्डायाम्। धनहर्यामौषधौ॥ कौणप्याम्। राक्षसस्त्रियाम्। दंष्ट्रायाम्। डाढ दाढ० इ० भा०॥ सायाह्नवेलायाम्॥ सूर्यसंक्रान्तिविशेषे॥ यथा। शनौ तीक्ष्णसंज्ञे भवेद्राक्षसीसासुखायान्त्यजानांतदामासमेकम्॥ तामस्यांप्रकृतौ॥ अविहितहिंसाहेतुद्वेषप्रधानाराक्षसीप्रकृतिः। वैदिकनिषेधातिक्रमेणस्वभावसिद्धरागद्वेषानुसारिसर्वानर्थहेतुप्रवृत्तिहेतुभूतातामसी हिंसाप्राधान्येनद्वेषप्राबल्याद्राक्षसीत्वमस्याः॥ रक्षसइयम्। तस्येदमित्यण्। ङीप्॥

राक्षसेन्द्रः। पुं० रावणे॥

राक्षा। स्त्री० लाक्षायाम्। रक्ष्यतेऽनया। रक्ष०। गुरोश्चहलइत्यः। प्रज्ञाद्यण्। अजादित्वाट्टाप्॥

रागः। पुं० मात्सर्ये॥ लोहितादिषु॥ जपाकुसुमादिद्रव्ये॥ क्रोधादौ॥ अनुरागे। परस्परप्रीतौ। स्नेहे॥ तल्लक्षणंयथा। सुखमप्यधिकंचित्तेसुखत्वेनैवरज्यते, यतस्तुप्रणयोत्कर्षात् सरागइतिकीर्त्यते॥ इति॥ सुखानुशयिनि। साधनरहितस्यापि० सर्वंसुखजातीयंमेभूयादितिविपर्ययविशेषे। महामोहे॥ मोहादनुभूयमानंसुखमनुशेतेकश्चिद्वृत्तिविशेषोरागसः सर्वंसुखजातीयंमेभूयादिति। तच्चदृष्टादृष्टसामग्र्यभावात्सम्पादयितुमशक्यम्० अतः सचित्तंकलुषीकरोति। यदातु० सुखिषुप्राणिष्वयंमैत्रींभावयेत्० सर्वेप्येतेसुखिनोमदीयाइति० तदातत्सुखंस्वकीयमेवसम्पन्नमितिभावयतस्तत्रागोनिवर्त्तते। यथास्वस्यराज्यनिवृत्तावपिपुत्रादिराज्यमेवस्वकीयंराज्यंतद्वत्। निवृत्तेचरागे० वर्षाव्यपायेजलमिवचित्तंप्रसीदति॥ रज्यतेविषयेषुपुरुषोऽनेनेतिव्युत्पत्त्या० कामे। गर्द्धे। तत्तत्फललिप्सायाम्॥ प्राप्तोविषयः क्षयकारणेसत्यपिनक्षीयतामित्येवमा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कारश्चित्तवृत्तिविशेषोरञ्जनात्मारा
ग : ॥ सदाकामाभिनिविष्टस्वरूपो
भिष्वङ्गोराग : ॥ शोभनाध्यासनि
बन्धनोविषयेषुरञ्जनात्मकश्चित्तवृ-
त्तिविशेषोऽत्यन्ताभिनिवेशरूपोरा-
ग : ॥ रागोलिङ्गमबोधस्यचित्तव्या
यामभूमिषु । कुत : शाद्वलतातस्य
यस्याग्नि : कोटरेतरो : ॥ रागाद
य : सन्तुकामंनतद्वावोपराध्यति ।
उत्खातदंष्ट्रोरगवद्‌विद्याकिंकरिष्य
तीतिचाचार्य : ॥ सितादीनांवि-
कारविशेषे ॥ यथा । सितामध्वा-
दिमधुरोद्राक्षादाडिमजोरस : ।
विरलश्चेत्‌तुक्तोरागइति ॥ गान्धा-
रादौ ॥ नृपे ॥ चन्द्रे ॥ सूर्ये ॥ लाक्षा
दौ ॥ रक्तिमत्त्विषि ॥ रञ्जने ॥ गा
नशास्त्रोयरागेषु ॥ यथा । भरतम-
ते॰हनुमन्मतेचराग : षड्विध : ।
तेषांनामानियथा । भैरव : १ कौ
शिक : २ हिन्दोल : ३ दीप-
क : ४ श्रीराग : ५ मेघ : । हनु-
मद्भरतयोर्मतेप्रत्येकमेषांपञ्चरागि-
ण्य : सोमेश्वरकलानाथयोर्मतेप्र-
त्येकमेतेषांषड्रागिण्य : । एतेषांप्र-
त्येकमष्टौपुत्रा : एकैकापुत्रभार्या-
च ॥ कलानाथसोमेश्वरमतेषड्रागा
यथा । श्रीराग : १ बसन्त : २ पं
चम : ३ भैरव : ४ मेघ : ५ नट
नारायण : ६ । इतिनानासङ्गीत

राग :

शास्त्रम् ॥ अथरागस्यव्युत्पत्तिसङ्
ख्यास्थानानि । येस्तुचेतांसिरञ्ज्य-
न्तेजगत्‌त्रितयवर्त्तिनाम् । तेराग
इतिकथ्यन्तेमुनिभिर्भरतादिभि :
॥ गोपोभिर्गीतमारब्धमेकैकंकृष्णा
सन्निधौ । तेनजातानिरागाणांस-
हस्राणितुषोडश ॥ रागेषुतेषुषड्
त्रिंशद्रागाजगतिविश्रुता : ॥ काल
क्रमेणतत्रापिद्वासएवतुदृश्यते ॥
केचिद्दन्तितेरागा : सर्वेसन्तीति
निश्चितम् । मेरोरुत्तरत : पू-
र्वेपश्चिमेदक्षिणेतथा ॥ समु-
द्रकण्ठेयेदेशास्तत्रामीषांप्रचारणा
। तथाच । अङ्गवङ्गकलिङ्गतै
लिङ्गभूलिङ्गहाषङ्गसुरङ्गपूपलङ्खल
ङ्गसौवीरकीरकाश्मीरनाभीरनाहो
रसिन्धुजालन्धरमगमगधनिषधम
लयहोहयगजाह्वयमालवजालवम
रुमरुचोलोत्कलकुन्तलसिंहलहरि
केलकेरलकोशलमल्लिवालमल्लभल्ल
सौविदल्लवातकिञ्ज्ञातगुजरातगुञ्ज
रकांजरगौडद्रविडोड्रान्तर्वेदिका
च्छोपाञ्चालसौराष्ट्रशबरलोहाबरख
शकोकशवरूपकामरूपहरिगर्भवि
दर्भदुर्मटबाटकोकटदेवेङ्गनटङ्गन
नाटभोटकबाटकरहाटकर्णाटकुन्ति
कावन्तिककनकाञ्चकान्यकुब्जभोज
काम्बोजतोजतुखारबिहारबलिहा
रराजगेहविदेहबाह्लोकचञ्चरीकवी

गर्त्तानर्त्तादिदेशेषु रागा: प्रचरन्ती
ति ॥ यस्यश्रवणमात्रेणरज्यन्ते स
कला: प्रजा:। सर्वाघरञ्जनाद्धेतो
स्तेनरागइतिस्मृत: ॥ अथरागा:
। आदौमालवरागेन्द्रस्ततोमल्लारसं
ज्ञित:। श्रीरामश्चतत: पश्चाद्वस
न्तस्तदनन्तरम् ॥ हिल्लोलश्चाथक
र्णाटएतेरागा: षडेवतु। षड्त्रिं
शद्रागिणीतत्क्रमश: कथितामया
॥ धानसीमामसीचैवरामकीरीच
सिन्धुडा। आशावरीभैरवीचमाल
वस्यप्रिया इमा: ६ ॥ वेलावलीपू
रवीचकानडामाधवीतथा। कोडा
केदारिकाचापिमल्लारदयिताइमा:
६ ॥ गान्धारीशुभगाचैवगौरीकौमा
रिकातथा। वेलोयारीचवैरागीश्री
रागस्यप्रियाइमा: ॥ ६ ॥ तुडीचप
ञ्चमीचैवललितापठमञ्जरी। गुर्ज्ज
रीचविभाषाचवसंतस्यप्रियाइमा:
६ ॥ मायूरीदीपिकाचैवदेशकारीचपा
हिडा। वराडीमोरहाटीचहिल्लोल
स्यप्रियाइमा: ६ ॥ नाटिकाचाथभू
पालीरामकेलीगडातथा। कामो
दाचापिकल्याणीकर्णाटस्यप्रियाइ
मा: ६ ॥ ३६ ॥ अथकालनियम:
। विभाषाललिताचैवकामोदीपठ
मंजरी। रामकीरीरामकेलीवेलोया
रीचगुर्ज्जरी देशकारीचशुभगा
पञ्चमीचगडातुडी। भैरवीचाथकौ

मारीरागिण्योदशपञ्च ॥ एता:
पूर्वाह्णकालेतुगीयन्ते गायनोत्तमै:
। वराडीमायूरीकोडावैरागीचाथ-
धानुषी ॥ वेलावलीमोरहाटीसप्तै
तारागयोषित:। गेयामध्याह्नका-
लेतुयथाभरतभाषितम् ॥ गान्धारी
दीपिकाचैवकल्याणीपूरवीतथा।
कानडाशावरीचैवगौरीकेदारपाहि
डा ॥ मायूरीमालसीनाटीभूपाली
सिन्धुडातथा। सायाह्ने ताश्चरा-
गिण्य: प्रगायन्तिचतुर्द्दश ॥ पुरु-
षावस्तुभूषाढ्यारागास्ते मालवादय:
। प्रदोषेचापराह्णे चरजन्यांगान-
गोचरा: ॥ दशदण्डात्परंरात्रौस
र्वेषांगानमीरितम्। मेघमल्लारारा-
गस्यगानंवर्षासुसर्वदा ॥ श्रीपञ्च-
मींसमारभ्ययावज्जन्मोत्सवंहरे:।
तावद्वसन्तरागस्यगानमुक्तं मनीषि
भि: ॥ शक्रोत्थानंसमारभ्ययावद्दु
र्गामहोत्सवम्। गीयतेतद्बुधैर्नित्यं
मालसीसामनोहरा ॥ सर्वेषामिह
रागाणांरागिणीनाञ्चसर्वश:। र-
ङ्गभूमौनृपाज्ञायांकालदोषोनविद्य
ते ॥ रागञ्चालापयेदादौतत्पत्नी
स्तदनन्तरम्। नान्यपत्नीप्रगातव्या
नृपाज्ञायांनदूषणम् ॥ रागा: षडथ
रागिण्य: षट्त्रिंशच्चारुविग्रहा:
आगताब्रह्मसदनात्ब्रह्माणंसमुपास
ते ॥ अथध्यानम्। नितम्बिनीचु।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्मितवक्त्रपद्मः शुकद्युतिः कुण्ड
लवान्प्रमत्तः । सङ्गीतशालीप्रविश
न्प्रदोषिमालाधरोमालवरागराजः
॥ १ ॥ नीलोत्पलंकर्णयुगेवहन्ती-
श्यामासुकेशीचसुमध्यभागा । ईष-
द्धहासाम्बुजरम्यवक्त्रासाधानसीप-
द्मसुचारुनेत्रा ॥ १ ॥ करेयुताचा
म्बुजयुग्मरम्याद्भुतस्तनश्चारुविलोक
यन्ती । कण्ठस्फुरन्मौक्तिकरत्नहा
रासामालसीसङ्घयिताविचित्रा॥२॥
प्रतप्तचामीकरचारुवक्त्राकर्णावतंसं
कमलंवहन्ती । पौष्पंधनुः पुष्पश
रैर्दधानाचन्द्राननारामकिरीप्रदि-
ष्टा ॥ ३ ॥ महेन्द्रनीलद्युतिर
म्बुजाक्षीप्रवादयन्तीकपिलाशयन्त्र-
म् । विचित्ररत्नाभरणासुकेशी-
सासिन्धुडाकान्तसमीपसंस्था ॥ ४
॥ जवाप्रसूनद्युतिबिम्बवक्त्रास
कञ्चुपद्मं करयोर्दधाना । क्षौमां
शुकाच्छादितगात्रयष्टिराशावरीरङ्ग
कलाविदग्धा ॥ ५ ॥ सरोवरस्था
स्फटिकस्थमन्दिरेसरोरुहैः शङ्कर
मर्चयन्ती । तालप्रयोगप्रतिरङ्गगी
तेगौरीतनुर्भैरविकासतीयम् ॥
६ ॥ अथमल्लारः । विहारशीलो
तिसुकान्तिदेहः कान्ताप्रियेधार्मि
कशीलयुक्तः । कामातुरः पिङ्गल
नेत्रयुग्मोमल्लाररागः प्रियकृत्सु
वेशः ॥ २ ॥ सङ्केतितोत्फुल्ल

तानिकुञ्जेकृतस्थितिः कान्तसमा
गमाय । वेलावलीचम्पकमौलिनी
सावालाविचित्राभरणानिरक्ता ॥
१ ॥ रहः सुकान्तेह्रियमाणपत्रं
रम्यंवहन्तीकुचकुम्भयुग्मे । दूर्वाद
लश्यामतनुः सकामापुरातनैः
सापुरवीनिरुक्ता ॥ २ ॥ अशोक
वृक्षस्यतलेविषण्णाविवोगिनीवाष्प
कणाञ्चिताङ्गी । विभूषिताङ्गीजटि
लेववालासाकानडाहेमलतेवतन्वी
॥ ३ ॥ सङ्ख्यसङ्ख्यगलेदधानाप्र
सूनमालाद्दयितेनवाला । गौरीस्व
कान्ता ननचुम्बितास्यात्मसुन्दरी
माधविकानिकुञ्जे ॥ ४ ॥ सुकच्छ
पीवादयतिस्वभर्तुर्गानार्थमभ्यस्य
तिसम्मुखेन । सदैवतालाविहि
ताचमाला कोडाकलातानवतीम
तासा ॥ ५ ॥ सास्वाससुत्तीर्णव
तीसुदेहाकेशप्रणिस्यन्दितवारिवि
न्दुः । निष्पीडयन्तीतिमिरांशु
कान्तंकेदारिकारक्तपयोधरश्रीः ॥
६ ॥ अथश्रीरागः । लीलावतारेण
वनान्तराणिचिन्वन्प्रसूनानिवधूस
हायः । विलासवेशोज्ज्वलितदिव्यमू
र्त्तिः श्रीरागएषप्रथितः पृथिव्या
म् ॥ ३ ॥ संध्यासुकालेगृहमध्यदे
शेप्रवादयन्तीहपिनाकयन्त्रम् । धा
राधराधातुविचित्रिताङ्गीगान्धारि
कागन्धसृजंनिधत्ते ॥ १ ॥ रस

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

राग :

नयासुविचारितकौतुकं विदधतीक
विकोविदकौतुकम् । सुकवितामृ
तभावनतत्परा भगवतीसुभगासमु
दाहृता ॥ २ ॥ पुष्पोद्यानेसार्द्धमा
लीकलापैः क्रीडन्त्येवं कोकिला
काकलीषु । रामाश्यामासङ्गुणा
नाश्चसीमागौरीगौरीगौरवालोक
दिष्टा ॥ ३ ॥ अट्टालिकायांस्फुट
कौमुदीभिः प्रकाशितायांरजनीवि
हारम् । अज्ञायकान्तेनसमं वसन्ती
कौमारिकाकामकलांवहन्ती॥ ४ ॥
गौरीपादाम्भोजमभ्यर्चयन्तीगन्धोद्भू
तं गन्धमाल्यं दधाना । नानारत्नो
पायनैर्भक्तिभावैर्लोयारीकथ्य
तेवालिकेयम् ॥ ५ ॥ उल्लासयन्ती
धम्मिल्लरुहः स्थान् प्राणवन्धुना ।
मालतीकुसुमस्रग्भिर्वैरागौरागि
णीस्मृता ॥ ६ ॥ अथवसन्तः ।
चूताङ्कुरैर्णैवक्रतावतंसोविघूर्ण
मानारुणनेत्रपद्मः । पीताम्बरः
काञ्चनचारुदेहोवसन्तरागोयुवती
प्रियश्च ॥ ४ ॥ सुनृत्यमानातिसुशी
लयुक्तामुक्तालताकल्पितहारयष्टिः
। चूताङ्कुरं पाणियुगेवहन्तीजवा
रुणाङ्गीतुडिकेरितेयम् ॥ १ ॥ स
ङ्गीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं समाश्रिता
गायनसम्प्रदायैः । खर्वाङ्गिनीनू
पुरपादपद्मासापञ्चमीपञ्चमवेदवेत्री
॥ २ ॥ उरसिकेशचयस्यसुसारं विद

राग :

धतीशयनोत्थितचारुवेशम् । विलु
लितालकवल्लिकशाङ्गीभासुराललि
ताकथितावुधैः ॥ ३ ॥ सखीक
लापैः परिहास्यमानावियोगिनी
कान्तवियोगदेहा । पीनस्तनीचैव
धराप्रसुप्ताश्यामासुकेशीपठमञ्ज
रीयम् ॥ ४ कर्णोत्पलालम्बिमधु
व्रतालीशृणोतिसामञ्जुलकूजिता
नि । कान्तान्तिकंगन्तुमनाः प्रदो
षे सागुर्ज्जरीवेशकलोचिताङ्गी ॥
५ ॥ अध्यापयन्तीनिजशिष्यवृन्दं
संगीतशास्त्राणिविवेचनाभिः ॥ म
नोहराहारलताभिरामासमस्तभा
षाकुशलाविशेषा ॥ ६ ॥ अथहिन्दो
लः । हासाभिलासेनपतन्पृथि
व्यामुत्थापितस्तत्क्षणमालिवृन्दैः
। उल्लोलसंगीतरसैर्विदग्धोहिन्दो
लरागः कथितोरसज्ञैः ॥ ५ मयूरके
काश्रवणोल्लसन्तीमयूरिकान्त्यततं
किरन्ती । मयूरकांतीवसितिं दधा
नामायूरिकासङ्कथितागुणज्ञैः ॥ १ ॥
प्रदोषकालेगृहरुम्प्रविष्टाप्रदीपह-
स्तारुणगात्रवस्त्रा । सीमन्तसिन्दू-
रविराजमानासुरक्तमालाकिलदी-
पिकेयम् ॥ २ ॥ सार्द्धं सखीभिर्वि
जनेवसन्तीविचित्रवचोजनितम्वस
ङ्गा । निरीक्ष्यमाणाननदर्पणाया
सादेशकारीकथितागुणज्ञैः ॥ ३ ॥
भर्त्तुर्दधानाचरणारविन्दं निषेधय

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

राग :

न्तीपरदेशयानम् । प्रकामदाम्पत्य
सुखेनिमग्नासापाहिडासङ्कथिता-
कवीन्द्रै : ॥ ४ ॥ कर्णे दधानासुर-
पुष्पयुग्मं स्फुरत्सुवक्षोजमनोहरा-
ङ्गी । स्मेराननाचारुविलोलनेत्रा
वराङ्गनेयंकथितावडारी ॥ ५ ॥ उ
त्पन्नमात्रे प्रथमापराधेमानंपुन: क
र्त्तुमनास्थिरेण । ऋजुस्वभावान्नि-
यतंरुदन्तीसामोरहाटीहठकेलिरु-
ष्टा ॥ ६ ॥ अथकर्णाट : । कृपाण-
पाणिस्तुरगाधिरूढोमयूरकण्ठाति-
सुकण्ठकान्ति : । स्फुरत्सितस्नि-
ग्धरस : प्रशान्त : कर्णाटरागोह-
रितालवर्ण : ॥ ६ ॥ चिरंनटन्ती-
शुभरङ्गमध्ये संप्रार्थयन्तीनटिनंवस
न्तम् । सुगीततालेषुकृतावधाना-
नटीषुनाटीपरिधानदेहा ॥ १ ॥
स्वनायकंपुष्पलतादिरूढाहसन्मुखी
सर्वमुदंवहन्ती । स्वनानिशश्वद्दित
नोतिमुग्धाभूपालिकासास्खलदु-
त्तरीया ॥ २ ॥ अध्यापयन्तीशुक
सारसारी : श्रीरामरामेतिसुवेशल
क्ष्मी: । वामस्तनोर्द्धस्खलितांशुक
श्री : श्रीरामकेलीकथिताकवीन्द्रै :
॥ ३ ॥ विशेषवैदग्ध्यवतीसमस्ता
न्कलाविलासैनविमोहयन्ती । द्व
हन्नितम्बापरिपुष्टदेहावडाप्रलम्बस्त
नभारभव्या ॥ ४ ॥ भर्त्तु : सम
पार्थसिसन्तरन्तीपयोविहारेणसरो

राग :

रुहाणि । विचिन्वतीसौरभमोद
मानाकामोदरागिण्युदितागुणज्ञै:
॥ ५ व्याधूतानटनृत्यपरिश्रमेण
वालालीलाभि : सुदतीकृतादरा
। नटीनांकल्याणीकलयतिमनह
स्तोएणप्रस्थानंमुखरिताकिङ्किणीक
लापम् ॥ ६ ॥ अथरागरागिणीनां
भावनिरूपणम् । मालव : श्रीश्च
हिन्दोलोमल्लारस्तदनन्तरम् । गाय
न्तिगायकाधीरसानन्देनचतुष्टय-
म् ॥ वसन्तराग: कर्णाटाद्यौवीरोभव
त : क्रमात् ॥ धानसीमालसीचै
वभैरवीमाधवीतथा ॥ सुभगापञ्चमी
नाटीवेलोयाणीचगुर्ज्जरी । कामो
दाचापिकल्याणीकेडाकेदारिका
तुडी ॥ कौमारीमायुरीचैवदेशका
रीचसिन्धुडा । रामकेलीचभूपाली
रागिण्यश्चेतिविंशति : ॥ आनन्दां-
शाद्गतिप्रोक्तागीयन्तेगानकोविदै :
। पूरवीकानडागौरीरामकोरी-
चदीपिका ॥ आशावरीविभाषाच
वडारीचगडातथा । एताश्चनवरा
गिण्योवीरांशेगानमुत्तमम् ॥ वेला
वलीचगान्धारीललितापठमञ्जरी ।
वैरागिरागिणीचापिमोरहाटीच-
पाहिडा ॥ करुणांशाविज्ञानीया
नृपसैतारागयोषित : ॥ रागेण
रसभागेनषट्त्रिंशत्रागिणीषु च
। करुणानन्दवीरेषु ज्ञापनार्थंमत

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चयम्॥ इति संगीतदामोदरे शिवनारदसंवादे १।३ अध्यायी॥ रञ्जनम्। रञ्ज॰ भावे घञ्॥ रज्यतेऽनेनेति वा। अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति घञ्। घञि च भावकरणयोरिति रञ्जेर्नलोपः॥

रागचूर्ण:। पुं॰ दन्तधावने। खदिरे॥ मकरध्वजे। कन्दर्पे॥ लाक्षारसे॥ फल्गुचूर्णे। गुलाल॰ इ॰ भा॰॥ सिन्दूरे॥

रागच्छन्न:। पुं॰ कामदेवे॥ त्रि॰ रागेणच्छन्ने॥

रागद:। पुं॰ तैरणीक्षुपे॥ त्रि॰ रागदातरि।

रागदालि:। पुं॰ मसूरे॥

रागपञ्च:। पुं॰ कामादिषु॥ कामश्चमत्सरश्चैवस्पृहातृष्णातथैवच। लोभोमायाचदम्भश्चरागपञ्चइतीरित:॥

रागपुष्प:। पुं॰ बन्धूके रक्ताम्लाने॥

रागपुष्पी। स्त्री॰ जवायाम्॥

रागप्रसव:। पुं॰ बन्धूके॥ रक्ताम्लाने॥

रागबन्धी। त्रि॰ रागप्रवर्त्तके॥

रागयुक्। पुं॰ माणिक्ये॥

रागरज्जु:। पुं॰ कामदेवे॥

रागलता। स्त्री॰ रत्याम्। कामप्रियायाम्॥

रागवन्त:। पुं॰ कामदेवे॥

रागषाडव:। पुं॰ दाडिमद्राक्षायुक्तमुद्गयूषे॥

रागसूत्रम् न॰ तुलासूत्रे॥ पट्टसूत्रे॥

रागाङ्गी। स्त्री॰)

रागाढ्या। स्त्री॰) मञ्जिष्ठायाम्॥

रागाढ:। त्रि॰ आशादत्त्वादानहीने॥

रागाशनि:। पुं॰ बुद्धे॥

रागिणी। स्त्री॰ विदग्धायांनार्याम्॥ मेनकायाज्येष्ठकन्यायाम्॥ जयश्रीनामन्यांलक्ष्म्याम्॥ षड्रागाणांस्त्रिषु॥ तास्चहनुमन्मतेभरतमतेचत्रिंशत्प्रकारा:॥ सोमेश्वरमतेकल्लिनाथमतेचषट्त्रिंशत्प्रकारा:। आसांविवरणंरागशब्देद्रष्टव्यम्॥

रागी। त्रि॰कामाद्याकुलचित्ते। कामुके। रक्तरि। अनुरक्ते॥ रागिणोदेहवन्तोहिसदेवासुरमानुषा:॥ यथोक्तंभागवतेव्यासेन। रागीविष्णु: शिवोरागी ब्रह्मापिरागसंयुत:। रागवानपिचातुर्योहिदेहइवलक्ष्यत इति॥ रञ्ज: सम्पृचानुरुधेतित च्छीलादिषुघिनुण्॥ तृणधान्यविशेषे। लाञ्छने। बहुतरकणिशे। गुच्छकणिशे॥

राक्॰ग॰। त्रि॰ समर्थे॥ राघति। राघृसामर्थ्येक्विप्॥

राघव:। पुं॰ रघुवंशजे। श्रीरामे।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पुराणप्रसिद्धेमत्स्येमहामीने ॥ यथा । अस्तिमत्स्यस्तिमिर्नामशतयोजनविस्तृतः। तिमिङ्गिलस्तद्गिलोपितद्गिलोप्यस्तिराघवः ॥ इति ब्रह्माण्डाभिमानिनि रघुतिनाशंगच्छतीतिरघुरन्नमयःकोशः। तद्विदितः। अण् ॥

राघवायणः। पुं० रामायणे ॥ यथा । सेतिहासपुराणानिराघवायणभारतम्। समाप्तिरहितान्येवसन्तितानिश्रुतानिते ॥ इत्यग्निपुराणम् ॥

राङ्कलः। पुं० द्रुमकण्टके ॥

राङ्कवम्। न० मृगरोमजेवस्त्रे ॥ रङ्कोर्भवम्। रङ्कोरमनुष्येण्चेत्यण् ॥ मृगरोमजइत्यत्रमृगशब्देनपशुमात्रं ग्राह्यम्। तेनकम्बलाद्यपिराङ्कवम् ॥ पुं० गवि ॥ रङ्को०देशविशेषेभवः। पूर्ववण् ॥

राङ्कवकः। पुं० मनुष्ये ॥ रङ्कोर्भवः। मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥

राङ्कवायणः। त्रि० राङ्कवार्थे ॥ रङ्कोर्भवः। रङ्कोरमनुष्येण्चेतिष्फक् ॥

राङ्गणम्। न० रङ्गन्०इ०गौ०भा० प्र० पुष्पविशेषे ॥

राट्०ड्। पुं० राजनि ॥ राजते। राजृदीप्तौ ॥ सत्सूद्विषेति क्विप्

राजकम्। न० नृपवृन्दे ॥ राज्ञांसमूहः। गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ॥ पुं० राजनि।

राजकदम्बः। पुं० कदम्बविशेषे ॥

राजकन्या। स्त्री० केविकापुष्पे ॥ भूपसुतायाम् ॥

राजकर्कटी। स्त्री० चीनाकर्कट्याम् ॥

राजकशेरुः। पुं० न० जलजकन्दविशेषे ॥ भद्रमुस्तायाम् ॥

राजकीयः। त्रि० राजसम्बन्धिवस्तुनि ॥ राज्ञइदम्। राज्ञः कचेतिच्छः ककारोन्तादेशः ॥

राजकुमारः। पुं० राजपुत्रे ॥

राजकूष्माण्डः। पुं० वार्त्ताक्याम् ॥

राजकोशातकी ॥ स्त्री० धामार्गवे। तोरञो०इ०भा०प्र० फलशाकेराजकोशातकीशीतामधुराकफवातला। पित्तघ्नीदीपनीश्वासज्वरकासकृमिप्रणुत् ॥

राजक्षवकः। पुं० सर्षपे ॥

राजखर्जूरी। स्त्री० श्रेष्ठखर्जूर्य्याम्। पिण्डखर्जूरिकायाम्। राजपिण्डायाम्। नृपप्रियायाम् ॥

राजगामि। त्रि० राजसम्बन्धिनि ॥

राजगिरिः। पुं० शाकप्रभेदे। राजाद्रौ। राजशाकिन्याम् ॥

राजगुह्यम्। न० सर्वेषांगुह्यानांराज्ञि ॥ गुह्यानांराजा। राजदन्तादिः ॥

राजगृहम्। न०। तीर्थविशेषे ॥

राजग्रीवः। पुं० मत्स्यविशेषे ॥ मदार्दे ॥

राजघः। त्रि० तीक्ष्णे ॥ राजहन्तरि

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

राजानंहन्ति । हन० । राजघउप-सङ्ख्यानाट्टक् ॥ टिलोपोघत्त्वञ्च निपात्यते ॥
राजचिह्नम् । न० नृपाज्ञासूचकेल च्छविशेषे ॥ चिह्नानांराजा । राजदन्तादि ॥
राजचिह्नकम् । न० उपस्थे ॥ चिह्नानांस्त्रीपुंविभाजकानांराजा ॥
राजजम्बूः । स्त्री० पिण्डखर्जूरे ॥ जम्बूप्रभेदे । फलेन्द्रे । फरेंदा० इ० भा० ॥ राजजम्बूफलंस्वादुवि ष्टम्भिगुरुरोचनम् ॥ जम्बूनांराजा ॥ राजदन्तादिः ॥
राजतम् । न० रजते ॥ त्रि० रजतनिर्मिते । रूप्यमये ॥ रजतस्यविकारः । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥
राजतरुः । पुं० कर्णिकारवृत्ते ॥ आरग्वधे ॥
राजतरुणी । स्त्री० पुष्पविशेषे । महासहायाम् । वर्णपुष्पे । अम्लाने । सुपुष्पे । सुवर्णपुष्पे ॥
राजता । स्त्री० राजत्वे ॥
राजतालः । पुं० स्वनामख्यातपादपे ॥ गुवाके ॥
राजतेमिषः । पुं० नाटाम्रे ॥ सुखाशे ॥ इ० त्रिकाण्डशेषः ॥
राजदण्डः । पुं० राजशासने ॥
राजदन्तः । पुं० अधोदन्तपङ्क्तिस्थमध्यदन्तयुग्मे ॥ दन्तानांराजा । राजदन्तादिषुपरम् ॥ उपरिस्थेऽधोस्थमध्यवर्त्तिदन्तद्वये ॥ यथा । राजदन्तौतुमध्यस्थावुपरिस्थेऽधिकौ क्वचिदितिहेमचन्द्रः ॥
राजदेशीयः । पुं० राजकल्पे । राजदेश्ये ॥ ईषदूनोराजा । ईषदसमाप्तौकल्पप्देश्यदेशीयरः ॥
राजधत्तूरकः । पुं० वृहद्धत्तूरके । राजधूर्त्ते । महाशठे ॥
राजधर्म्मः । पुं० राज्ञांकर्त्तव्येकर्म्मणि ॥ सचमनुस्मृतेःसप्तमाध्याये० कालीपुराणस्य ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अध्याययोः महाभारतस्यशान्तिपर्वणिपद्मपुराणस्यस्वर्गखण्डे ॥ १३८ ॥ अध्यायेचद्रष्टव्यः ॥
राजधानकम् । न० राजपुरे ॥ (*) ॥
राजधानी । स्त्री० कोट्टे । राजपुरे । स्कन्धावारे ॥ धीयतेऽस्याम् ० इति० धानी । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेल्युट् । ङीप् । राज्ञांधानी ॥
राजधान्यम् । न० श्यामाके ॥
राजधूस्तूरकः । पुं० वृहद्धूस्तूरे ॥ राजधूर्त्ते । महाशठे । निस्त्रैणपुष्पके । भ्रान्ते । राजस्वर्णे ॥
राजा । पुं० प्रभौ ॥ क्षत्रिये ॥ मृगाङ्के । रजनीपतौ ॥ यक्षे ॥ शक्रे ॥ नृपे । पार्थिवे । राज्याभिषिक्तेच क्षत्रिये ॥ अभिषिक्तजनपदपुरपाल-

यित्वपुरुषश्रेष्ठे । क्ष्माभृति । भूपे ।
प्रणताशेषसामन्ते ॥ अराजके हि
लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्र
भुः ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्विष्णुपुराणे०
यथा । महता राजराज्येन पृथुर्वैन्यः
प्रतापवान् । सोऽभिषिक्तो महातेजा
विधिवद्धर्मकोविदैः ॥ पित्राऽपर
ञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः
अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यभा
षतेति ॥ राजकर्त्तव्यकर्म्माणि यथा
मदालसोवाच । वत्स राज्याभिषिक्ते
न प्रजारञ्जनमादितः । कर्त्तव्यमवि
रोधेन स्वधर्मस्य महीभृता ॥ अविरो
धेन० धर्मशास्त्राविरोधेन । व्यस
नानि परित्यज्य सप्तमूलहराणि वै ।
आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बहिर्मन्त्रवि
निर्गमात् ॥ अष्टधा नाशमाप्नोति
स्वचक्रस्यन्दनाद्यथा । तथा राजाप्य
सन्दिग्धं बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥
दुष्टादुष्टांश्च जानीयादमात्यानरिदो
षतः । चरैश्चरास्तथा शत्रोरन्वेष्ट
व्याः प्रयत्नतः ॥ विश्वासो न तु क
र्त्तव्यो राज्ञा मित्राप्तबन्धुषु । का
र्ययोगादमित्रेषु विश्वसीत नराधिपः
॥ स्थानवृद्धिक्षयज्ञेन षाड्गुण्यविदि
तात्मना । भवितव्यं नरेन्द्रेण न का
मवशवर्त्तिना ॥ प्रागात्मा मन्त्रिण-
श्चैव ततो भृत्या महीभृता । जेयाश्चा

नन्तरं पौरा विरुद्धा ये ततोऽरिभिः ॥
यस्त्वेतानविजित्यैव वैरिणो विजि-
गीषते । सोऽजितात्मा जितामा-
त्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥ तस्मात्
कामादयः पूर्वं जेयाः पुत्र महीभृ-
ता । तज्जये हि जयो राज्ञो राजा नश्य
ति तैर्जितः ॥ कामः क्रोधश्च लोभ
श्च मदो मानस्तथैव च । हर्षश्च शत्रवो
ह्येते नाशाय० कु महीभृताम् ॥ का-
मप्रसक्तमात्मानं स्मृत्वा पाण्डुं निपा
तितम् । निवर्त्तयेत्तथा क्रोधादनु
ह्रादं हतात्मजम् ॥ हतमैलं तथा लो
भान्मदाद्वेनं द्विजैर्हतम् । मानादना
युषः पुत्रं हतं हर्षात्पुरञ्जयम् ॥
एभिर्जितैर्जितं सर्वं मरुत्तेन महात्म-
ना । स्मृत्वा विवर्जयेदेतान् षड्दो-
षांश्च महीपतिः ॥ काककोकिल-
भृङ्गाणां बकव्यालशिखण्डिनाम् ।
हंसानां लोहकुट्टानां शिक्षेत चरितं-
नृपः ॥ काकात्० सर्वशङ्किता । को
किलात्० माधुर्यम् । भृङ्गात्० अपी
डयाऽर्थादानम् । बकात्० शत्रुग्रह
णे एकाग्रताम् । व्यालात्० दुरुपस
र्पित्वम् । शिखण्डिनः चित्रता०
म्० सर्पग्रहणाय मूकताम्० राजा-
वात्मगोपनञ्च । हंसात्० सारग्राहि-
त्वम् । लोहकुट्टात्० संधानम् ॥ कौ
शिकस्य क्रियां कुर्याद्विपक्षे मनुजेश्व
रः । चेष्टां पिपीलिकानाञ्च काले भू

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

पः प्रदर्शयेत् ॥ कौशिकस्य० उलू-
कस्यरात्रौकाकावस्कन्दनम् पिपी-
लिकानाम्०सेनावहुत्वंसर्पभच-
णञ्च ॥ वह्नयाग्निविस्फुलिङ्गानांवी
जचेष्टाचशाल्मलेः । चन्द्रसूर्यस्व-
रूपञ्चनीत्यर्थं पृथिवीचिता ॥ अ-
ग्निविस्फुलिङ्गात्०दूराद्दाहः । वी
जात्०महदर्थनिष्पादनम् । उष्ण
काले०चन्द्रः सुखदायी०शीतका-
लेन । एवंसूर्यः शीतेसुखदायीउ
ष्णकालेनएवंकालानुसारेणसुखदुः
खदातृत्वम् ॥ वधकात्पद्मसरभशू
लिन्यागुर्विणीस्तनात् । प्रजान्नृपे
णचादेयातथाचण्डालयोषितः ॥
वधकात् निर्घृणत्वम् । पद्मात्०
कण्टकगोपनम् स्मितमुखताच ।
सरभात्० हत्वापिशत्रून्नोद्रेकः
। यथासरभोऽष्टापदः परोन्नतिंन
सहते । शूलिन्याआर्त्तिच्छापनम् ।
गुर्विण्याः स्तनात्कालेर्थादानम् ।
चण्डालयोषित्शौनिकी० छागशि
रोदर्शयित्वा अन्यद्विक्रीणाति ॥
शक्रार्कयमसोमानांतद्वद्वायोर्महीपतिः । रूपाणिपञ्चकुर्वीतमहीपा
लनकर्मणि ॥ यथेन्द्रश्चतुरोमासान्
वार्योघेणवभूतलम् । आप्याययेत्
तथालोकान् परिचारैर्महीपतिः
॥ परिचारैरर्थदानादिभिः ॥ मा
सानष्टौयथासूर्यस्तोयंहरतिरश्मि

भिः । सूर्येणैवाभ्युपायेनतथाशु
ल्कादिनान्नृपः ॥ यथायमः प्रिय
द्वेष्यौप्राप्तेकालेनियच्छति । तथा
प्रियाप्रियौराजादुष्टादुष्टेसमोभवेत्
॥ पूर्णेन्दुमालोक्ययथाप्रीतिमान्
जायतेनरः । एवंयत्रप्रजाः सर्वा
निर्वृत्तास्तच्छशिव्रतम् ॥ मरुतः
सर्वभूतेषु निगूढश्चरतेयथा । एवं
चरेन्नृपश्चारैः पौरामात्यारिवन्धु
षु ॥ नलोभार्थैर्नकामार्थैर्नार्थार्थै
र्यस्यमानसम् । पदार्थैः क्लिष्यते
धर्मात् सराजास्वर्गमृच्छति ॥ लो
भादिप्रयोजनैः उत्पथग्राहिणो
मूढान्स्वधर्माच्चलितान्नरान् । यः
करोतिनिजेधर्मेसराजास्वर्गमृच्छ
ति ॥ उत्पथग्राहिणः पापिनः ॥
वर्णधर्मानसीदन्तियस्यराष्ट्रे तथाश्र
माः । राजंस्तस्यसुखंतातपरत्रेह
चशाश्वतम् ॥ एतद्राज्ञः परंकृत्यं
तथैतद्वृद्धिकारणम् । स्वधर्मेस्था
पनंनॄणांचाल्यतेनकुबुद्धिभिः ॥ पा
लनेनैवभूत्यानां कृतकृत्योमहीप
तिः । सम्यक्पालयिताभागंधर्म
स्याप्नोतिवैयतः ॥ एवमाचरतेरा
जाचातुर्वर्ण्यस्यरक्षणे । ससु
खीविहरत्येषशक्रस्यैतिसलोकता-
म् ॥ इतिमार्कण्डेयपुराणेमदाल
सोपाख्यानाध्यायः ॥ राजते । रा
जृ० । कनिन्युवृषीतिकनिन् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दीप्तिमति ॥ उत्तरपदे चेत् श्रेष्ठार्थ वाचक : ॥

राजनम् । न० सामविशेषे ॥ त्रि० राज्ञ : शूद्रायामुत्पन्ने ॥ राज्ञोऽपत्यम् । राजश्वशुराद्यत् । राज्ञो जाताववेति वार्त्तिकात् शूद्रायामुत्पन्ने क्षत्रियजातित्वाभावादण् । अन्निति प्रकृतिभाव : ॥

राजनामा । पुं० पटोले ॥

राजनीति : । स्त्री० नीतिशास्त्रे । राजवृत्तौ ॥ पश्चान्यच्च नीतिं राजनीतिश्च ॥

राजनीलम् । न० मरकतमणौ ॥

राजन्य : । पुं० क्षत्रिये ॥ अस्य विधिबोधितानि कर्माणि यथा । राजन्यानां स्वसहस्रं सङ्ग्रामे भूमिशासनम् । अथाशक्तौ वणिग्वृत्तं शूद्रवृत्तमथाश्रयेदिति ॥ अस्य निषिद्धकर्माणि यथा । राजन्यानां करादानं विनावैवाहिकस्त्वय : । प्रतिग्रह : सन्निंद्योऽपरश्चासुखप्रद : ॥ युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु । अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्मे विरक्तता । अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादर : । अमात्यानामसन्मानं तेषां कर्मानवेक्षणम् ॥ भृत्यानाञ्च परीहासो निषिद्ध : क्षत्रजन्मनामिति ॥ राज्ञोऽपत्यम् । राजश्वशुराद्यत् । राज्ञो जाताविव । येचाभावकर्मणो

रिति प्रकृत्या ॥ राजपुत्रे ॥ वह्नौ ॥ क्षीरिकाद्रुमे ॥ राजति । राज्० । राजेरन्य : ॥

राजन्यकम् । न० क्षत्रियसमूहे ॥ राजन्यानां क्षत्रियाणां समूह : । गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्येति वुञ् । प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवान: ॥ पुं० राजन्यादेशे ॥ राजन्यानां विषयो देश : । राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥

राजन्यबन्धु : । पुं० दुर्वृत्तनृपतौ । राजाभासे ॥ राजन्याबन्धवोऽस्य ॥

राजन्वान् । त्रि० सुराज्ञि देशे । यत्र देशे स्वधर्मशीलो राजा० तत्र देशे ॥ राजाऽस्त्यस्य अस्मिन्वा । प्रशंसायां मतुप् । राजन्वान् सौराज्ये० इति निपातनान्नलोपाभाव : ॥ राजन्वती० भूमि : ।

राजपटोल : । पुं० पटोले ॥

राजपटोली । स्त्री० मधुपटोल्याम् ॥

राजपट्ट : । पुं० मणिविशेषे । विराजते ॥

राजपट्टिका । स्त्री० चातकखगे ॥

राजपथ : । पुं० राजमार्गे ॥ राज्ञ : पन्था : । ऋक्पूरिति समासांत: ॥ तल्लक्षणं यथा: धनूंषि दश विस्तीर्ण : श्रीमान्राजपथ : स्मृत : । नृवाजिरथनागानामसम्बाध: सुसञ्चर: इति ॥

राजपर्णी । स्त्री० प्रसारिणीलतायाम् ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

राजपलाण्डु : । पुं॰ रक्तवर्णपलाण्डौ । यवनेष्टे । राजप्रिये । महामूले । दीर्घपत्रे । रक्तकन्दे । लालकांदा॰ लालप्याज॰ हृ॰ भा॰ ॥

राजपीलु : । पुं॰ महापीलुवृक्षे ॥

राजपुत्र : । पुं॰ बुधग्रहे ॥ महाराजात्मजे ॥ राजनन्दने । युवराजे । राजकुमारे । भर्तृदारके ॥ कुमाररक्षाकर्त्तव्याराज्ञायत्नेनसर्वदा ॥ तथाहि । राजपुत्रस्यरक्षाचकर्त्तव्यापृथिवीक्षिता । आचार्यैश्चास्य कर्त्तव्यं नित्यमुक्तैश्चरक्षणम् ॥ धर्मकामार्थशास्त्राणिधनुर्वेदञ्चशिक्षयेत् । रथे चकुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत्सदा ॥ शिल्पानिशिक्षयेच्चैवनाप्तैर्मिथ्याप्रियं वदेत् । गुणाधानमशक्यन्तुयस्यकर्त्तुं स्वभावतः ॥ बन्धनं तस्यकर्त्तव्यं गुप्ते देशेसुखान्वितम् । अविनीतकुमारं हिकुलमाशुविशीर्यते ॥ अधिकारेषुसर्वेषुविनीतं हिनियोजयेत् । आदौ स्वल्पेषु तत्पश्चात्क्रमेणाथमहत्स्वपि ॥ मृगयापानमक्षांश्चवर्जयेत् पृथिवीपतिः । एतान्यासेवमानास्तुविनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥ बहवोनृपशार्दूलायेषांसङ्ख्यानविद्यते । वृथाटनं दिवास्वप्नं विशेषेणविवर्जयेत् ॥ वाक्पारुष्यं नकर्त्तव्यं दण्डपारुष्यमेवच । परोक्षनिन्दा

चतथावर्ज्जनीयामहीक्षिता ॥ अर्थस्यदूषणं राजाद्विःप्रकारं विवर्ज्जयेत् । अर्थानांदूषणञ्चैवतथाचार्थेषुदूषणम् ॥ अकारणात्समुच्छेदं दुर्गादीनामसत्क्रिया । अर्थानांदूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेवच ॥ अदेशकालेयद्दानमपात्रे दानमेवच । अर्थस्यदूषणंप्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्त्तनम् ॥ कामं क्रोधं मदं मानं लोभं हर्षन्तथैवच । जेतव्यमरिषड्वर्गं सादरं पृथिवीक्षिता ॥ एतेषांविजयं कृत्वाकार्यं भृत्यजयं ततः । कृत्वाभृत्यजयं सर्वं राजाजनपदं जयेत् ॥ कृत्वातुविजयं तेषांशत्रून् बाह्यांस्ततोजयेत् । बाह्याश्चत्रिविधाज्ञेयास्तुल्याभ्यन्तरकृत्रिमाः ॥ गुरवस्ते यथापूर्वं तेषुयत्नपरोभवेत् । पितृपैतामहं मित्रं सामन्तञ्चतथारिपोः ॥ कृत्रिमञ्चमहाभागमित्रं त्रिविधमुच्यते । तथापिचगुरुः पूर्वंभवेत्तत्रापिचाहतः ॥ स्वाम्यमात्योजनपदोदुर्गं सैन्यं तथैवच । कोषोमित्रञ्चधर्मज्ञसप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ सप्ताङ्गस्यापिराज्यस्यमूलंस्वामीप्रकीर्त्तितः । तन्मूलत्वात्तथाङ्गानांराजारक्ष्यःप्रयत्नतः ॥ षडङ्गरक्षाकर्त्तव्यातथातेनप्रयत्नतः । अङ्गेभ्योयस्तथैकस्यद्रोहमाचरतेल्पधीः ॥ वधस्त

स्यतुकर्त्तव्य : शीघ्रमेवमहीक्षिता। नराज्ञामृदुनाभाव्यंमृदुर्हिपरिभूयते ॥ नभाव्यंदारुणेनापितीक्ष्णाद्विजतेजन : । कालेमृदुर्योभवति कालेभवतिदारुण : ॥ राजालोकद्वयापेक्षीतस्यलोकद्वयंभवेत् । भृत्यै : सहमहीपाल : परिहासंविवर्जयेत् ॥ भृत्या : परिभवन्तीहनृपंहर्षवशङ्गतम् । व्यसनानिचसर्वाणिभूपति : परिवर्ज्जयेत् ॥ लोकसङ्ग्रहणार्थायकृतकव्यसनोभवेत् । शौटीरस्यनरेन्द्रस्यनित्यमुद्रिक्तचेतस : ॥ जनाविरागमायांतिसदादु : सेव्यभावत : । स्मितपूर्वाभिभाषीस्यात्सर्वस्यैवमहीपति : ॥ मध्येष्वपिमहाभागभृकुटिंनसमाचरेत् । भाव्यंधर्मभृतांश्रेष्ठस्थूललक्षेणभूभृता ॥ स्थूललक्षस्यवशगासर्वाभवतिमेदिनी । अदीर्घसूत्रस्यभवेत्सर्वंकर्मसुपार्थिव : ॥ दीर्घसूत्रस्यनृपते : कर्महानिर्ध्रुवंभवेत् । रागेद्वेषेचकामेचद्रोहेपापेचकर्मणि ॥ अप्रियेचैवकर्त्तव्येदीर्घसूत्र : प्रशस्यते । राज्ञासम्भृतमन्त्रेणसदाभाव्यंद्विजोत्तम ॥ तस्यासम्भृतमंत्रस्यक्षेया : सर्वापदोध्रुवा : । कृत्यान्येवतुकर्माणिज्ञायन्तेयस्यभूपते : ॥ नारब्धानिमहाभागतस्यस्याद्वसुधावशी । मन्त्रमूलंसदाराज्यंतस्मान्मूलंसुरक्षितम् ॥ कर्त्तव्यंपृथिवीपालैर्मन्त्रभेदभयात्सदा । मन्त्रवित्साधितोमन्त्र : संपतानांसुखावहः ॥ मन्त्रच्छलेनबहवोविनष्टा : पृथिवीक्षित : । आकारैरिङ्गितैर्गत्याचेष्टयाभाषितेनच ॥ नेत्रवक्त्रविकारैश्चगृह्यतेन्तर्गतंमन : । नयस्यकुशलैस्तस्यवशेसर्वावसुन्धरा । भवतीहमहीभर्त्तु : सदापार्थिवनन्दन । नैकस्तुमन्त्रयेन्मन्त्रंनराजाबहुभि : सह ॥ नारोहेद्विषमांनावंनापरीक्षितनाविकाम् । येचास्यभूमिंजयतोभवेयु : परिपन्थिन: ॥ तानानयेद्वशेसर्वान्सामादिभिरुपक्रमै : । यथानस्यात्कृशोभाव : प्रजानामनपेक्षया ॥ तथाराज्ञाप्रकर्त्तव्यंस्वराष्ट्रंपरिरक्षता । मोहाद्राजास्वराष्ट्रंय : कर्षयत्यनपेक्षया ॥ सोचिराद्भ्रश्यतेराज्याज्जीविताच्चसबान्धव : ॥ भृतोवत्सोजातबल : कर्मयोग्योयथाभवेत् । तथाराष्ट्रंमहाभागभृतंकर्मसमंभवेत् । योराष्ट्रमनुगृह्णातिराजास्वंपरिरक्षति ॥ सङ्घातमुपयाचेत्तुविन्दतेसुमहत्फलम् । राष्ट्राद्धिरण्यंधान्यञ्चमहीराज्ञासुरक्षिता ॥ नित्यंस्वेभ्य : परेभ्यश्चयथामातायथापिता । नित्यंराजास्वराष्ट्रंय : कर्षत्यन्यस्यचेच्छया ॥ गोपितानिसदाकुर्यात्-

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सविभागीप्रियाणिच । अजस्रमुपयोक्तव्यं फलंतेभ्यस्तथैवच ॥ धर्मकर्मेदमायत्तं विधानेदैवमानुषे । तयोर्दैवमचिन्त्यंहिपौरुषेविद्यतेक्रिया ॥ एवंमहींपालयतोऽस्यभर्त्तुर्लोकानुराग : परमोभवेच्च । लोकानुरागप्रभवाचलक्ष्मीर्लक्ष्मीवतश्चैवपराचकीर्त्ति: ॥ इतिमात्स्ये १९४ अध्याय:॥ रजपूतइतिलोकप्रसिद्धे वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥ यथा । वैश्यादम्बष्ठकन्यायांराजपुत्रस्यसम्भव: इतिपराशरपद्धति: ॥ करणकन्यायांचवियाज्जातश्चेतिपुराणम् ॥

राजपुत्रकम् । न० राज्ञ : पुत्राणांसमूहे ॥ राजपुत्राणांसमूह : । गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रेत्यादिनावुञ् ॥ पुं० राजाम्रे ॥

राजपुत्रिका । स्त्री० राजकन्यायाम्। शरारिपक्षिणि॥जात्याम् ॥ राज्ञ: पुत्रिकेव ॥

राजपुत्री । स्त्री० राजकन्यायाम् । मालात्याम् ॥ रेणुकाख्यौषधौ ॥ ॥ कटुतुम्ब्याम् ॥ राजरीतौ ॥ छुच्छुन्दर्याम् ॥

राजपुष्प : । पुं० नागकेशरवृक्षे ॥

राजपुष्पी । स्त्री०)

राजप्रिया । स्त्री०) करुणीवृक्षे ॥

राजफणिज्झक: । पुं० नागरङ्गवृक्षे ॥

राजफलम् । न० पटोले ॥

राजफला । स्त्री० जम्ब्वां ॥

राजवदर : । पुं० उत्तमकोलौ । नृपश्रेष्ठे । नृपवदरे । राजवल्लभे । पृथुकोले । तनुबीजे । मधुरफले । राजकोले ॥ न० रक्तामलके ॥ लवणे ॥ लवल्याम् ॥

राजवला । स्त्री० गंधालिकायाम् । प्रसारण्याख्यौषधौ ॥ बलानांबलप्रदानांराजेव । राजदन्तादि : ॥

राजभद्रिका । स्त्री० श्यापुरीयपक्षिणि ॥

राजभूयम् । न० राजत्वे ॥

राजभोगीणम् । न० राज्ञ : शरीराय हिते ॥ राज्ञोभोग : शरीरम् तस्मै हितम् । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्ख : ॥

राजभोग्य: । पुं० पियालवृक्षे ॥ न० जातीकोषे । जातीफले ॥

राजभोजी । पुं० वाजपेययज्ञे ॥

राजमण्डूक : । पुं० बृहद्भेके । महामण्डूके । पीताङ्गे । वर्षाघोषे ॥

राजमल्ल : । पुं० नृपमल्ले । उत्सितेर । उद्धते ॥ राज्ञांमल्ल : । मल्लानां राजावा ॥

राजमार्ग : । पुं० राजपथे ॥

राजमाष : । पुं० वर्बटे । नीलमाषे । महामाषे । चौंरा० लोबियाबडा इ० भा० ॥ राजमाषोगुरु : स्वादुस्तुवरस्तर्पणः सर : । रूक्षोवातकरोरुच्य : स्तन्योभूरिमलप्रद : ॥

श्वेतोरक्तस्तथाकृष्णा स्त्रिविध : स प्रकीर्त्तित : । योमहांस्तेषु भवति सएवोक्तोगुणाधिक : ॥ अपिच । राजमाषं परं हृद्यं कफपित्तहरं परम् । आध्मानवातकृद्रूक्षोहीतत्वचं तद्गुणावहम् ॥ माषाणांराजा । राजदन्तादि : ॥

राजमुद्ग : । पुं० मकुष्ठके ॥

राजयक्ष्मा । पुं० क्षयरोगे । यक्ष्मणि ॥ राज्ञश्चन्द्रमसोयस्मादभूदेषकिलामय : । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिण : ॥ षष्ठीतत्पुरुष : कर्मधारयोवा । तथाहवाग्भट : । अनेकरोगानुगतोबहुरोगपुर : सर : । राजयक्ष्माक्षय : शोषोरोगराडितिचस्मृत : ॥ नक्षत्राणांद्विजानाञ्चराज्ञोभूद्यदयं पुरा । यच्चराजाचयक्ष्माचराजयक्ष्माततोमत : ॥ इति ॥ महापातकजचिह्नमप्ययम् । यथाहविष्णु : । अथनरकानुभूतदु : खानांतिर्यक्त्वसुत्तीर्णानांमानुष्येलक्षणानिभवन्ति । कुष्ठ्यतिपातकी० ब्रह्महायक्ष्मी०सुराप : श्यावदन्तक : सुवर्णहारीकुनखीगुरुतल्पगोदुश्चर्म्म्यादिकूर्मपुराणम् ॥

राजयज्ञ : । पुं० अश्वमेधे ॥ राज्ञएवतत्राधिकारात् ॥ राज्ञोयज्ञ : ॥

राजयोग : । पुं० ज्ञानपरिपाके । व्यवहारेप्यविच्छिन्नचित्तलालक्षणेयोगविशेषे ॥ राजत्वात्सर्वयोगानांराजयोगइतिस्मृत : । राजवद्दीप्यमानंतंपरब्रह्माणमव्ययम् ॥ देहिनंप्रापयेद्यस्तुराजयोग : सउच्यते- इत्युक्ते : ॥ राज्ञउपयुक्तोयोग : । योगानांराजेतिवा ॥ हठयोगोदेहआयासकर : । अयंगुरोरवाप्तस्वल्पायासेनमोक्षरूपपुरुषार्थप्रद : । हठस्याप्यष्टाङ्गानिसन्ति ॥

राजयोगी । त्रि० ज्ञानपरिपाकयुक्ते । व्यवहारेप्यविच्छिन्नचित्तलालक्षणयोगश्रेष्ठवति ॥

राजयोग्य : । त्रि० राजार्हे ॥

राजरङ्गम् । न० रजते ॥

राजराज : । पुं० धनाधिपे, कुवेरे ॥ राज्ञांयक्षाणांराजा । राजाह : सखिभ्यष्टच् ॥ नृपेशे । सार्वभौमे ॥ सुधाकरे । चन्द्रे ॥

राजरीति : । स्त्री० पित्तलविशेषे । पाकतुण्डराम् ॥ महेश्वर्याम् । कपिलायाम् ॥

राजर्षि : । पुं० प्रभुत्वे सतिसूक्ष्मार्थनिरीक्षणक्षमे०प्रजापालनाधिकारिणिक्षत्रपर्णनिमिप्रमुखे ॥ राजा चासौऋषिश्च ॥

राजलक्ष्मा । पुं० युधिष्ठिरे ॥

राजवंश्य : । त्रि० राजबीजिनि । राजवंशोद्भवे ॥ वंशेभव : । दिगादि-

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

स्यात् । राज्ञोवंश्य : ॥ राजवंशे साधुर्वा । तत्रसाधुरितियत् ॥

राजवान् । त्रि० राजमात्रयुक्तदेशे ॥ सुराज्ञिदेशेराजन्वान्स्यात्ततोन्यत्र राजवान् । राजास्त्यस्यास्मिन्वा । मतुप् ॥

राजवर्त्म । न० घण्टापथे । राजपथे ॥

राजबला । स्त्री० भद्रबलायाम् ॥

राजवल्लभ : । पुं० राजादन्याम् ॥ राजाम्रे ॥ राजबदरे ॥ नारायणदासकविराजकृतद्रव्यगुणग्रन्थविशेषे ॥ त्रि० नृपतिप्रिये ॥

राजवल्ली । स्त्री० तोयवल्ल्याम् । उच्छा० वृ० गौ० दे० भा० ॥

राजवारुणी । स्त्री० सुराप्रभेदे ॥

राजवाह : । पुं० घोटके ॥ वाहानां राजा । राजदन्तादि : ॥

राजवाह्य : । पुं० राजवाहकहस्तिनि । उपवाह्ये । विजयकुञ्जरे ॥ त्रि० राजवहनीये ॥

राजवीजी । त्रि० राजवंश्ये । राज्ञो बीजयितुंशीलमस्य । बीजव्यजनेऽदन्त : । सुपीतिणिनि : ॥ यद्वा । राज्ञोबीजम् । राजबीजम् । तदस्यास्ति । अतइनि : ॥

राजवृक्ष : । पुं० गिरिमाल० इतिप्रसिद्धसुवर्णके । आरग्वधे ॥ राजा चासौवृक्षश्च ॥ वृक्षाणांराजावा ॥

राजदन्तादि : ॥ रोगाणांराजानं हस्वतिवा । यक्ष्मसूक्ष्मदने । वाहुलकात्सुक् ॥ पियाले ॥ लङ्कास्थायिनिवृक्षे । लङ्कायूहर० वृ० भा० ॥

राजवृत्तम् । न० नृपचारित्रे ॥ तच्चतुर्विधम् । यथाहकामन्दक : । न्यायेनार्जनमर्थस्यवर्द्धनंपालनंतथा । सत्पात्रेप्रतिपत्तिश्चराज्ञोवृत्तं चतुर्विधमिति ॥

राजशण : । पुं० पट्टवृक्षे ॥ पाटसन० वृ० भा० ॥

राजशफर : । पुं० इल्लिशमत्स्ये ॥

राजशय्या । स्त्री० राज्ञ : शयनीये । महाशय्यायाम् ॥

राजशाक : । पुं० वास्तूके ॥

राजशास्त्रम् । न० नीतिशास्त्रे ॥ राज्ञांशास्त्रम् ॥

राजशिम्ब : । पुं० निष्पावे ॥

राजशुक : । पुं० प्राज्ञे । शतपत्रे । नृपप्रिये । राजसूआ० वृ० भा० प्र० पच्चिणि ॥

राजशृङ्ग : । पुं० मद्गुरमत्स्ये ॥ न० राजच्छत्रे । कनकदण्डके ॥

राजस : । पुं० राजसाहङ्कारे । इन्द्रियाणांकारणे । तैजसे ॥ त्रि० रजोगुणोद्भवे । रजोगुणप्रधाने ॥ तल्लक्षणंयथा । आरम्भरुचिताधैर्यमसत्कार्यपरिग्रह : । विषयोपसे

वाचाबद्धं राजसं गुणलक्षणम् ॥ आरम्भरुचिताफलार्थं कर्मानुष्ठान शीलता ॥ अपिच । येनास्मिन् कर्मणालोकेख्यातिमिच्छति पुष्क लाम् । नचशोचत्यसम्पत्तौतद्विज्ञे यन्तुराजसमिति ॥ रजसोयम् । अण् ॥

राजसदनम् । न० राजगृहे । सौधे- ॥ राज्ञः सदनम् । योग्यत्वात् ॥ यद्वा । सदनानांराजा । राजदन्ता दिः ॥ तद्भेदायथा । सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका । स्व स्तिकः सर्वतोभद्रोनन्द्यावर्त्तादयोपिच । विच्छन्दकः प्रभेदाहि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ॥

राजसधनम् । न० धनविशेषे ॥ यथा । कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कगानानुवृत्तिभिः । कृतोपकारादाप्तञ्चराजसं समुदाहृतम् ॥ अनुवृत्त्यासेवया ॥

राजसभा । स्त्री० नृपतिसमाजे ॥ राज्ञः सभा । सभाराजेत्यत्रराजपर्यायस्यैवग्रहणान्नक्लीवत्वम् ॥

राजसयज्ञः । पुं० सकामानांयज्ञे ॥ अभिसन्धायतुफलं दम्भार्थमपिचैव यत् । इज्यतेभरतश्रेष्ठतं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥

राजसर्प्पः । पुं० सर्पविशेषे । भुजङ्गभोजिनि ॥

राजसर्षपः । पुं० राजिकायाम् । आसुर्याम् ॥ तिस्रभिर्लिक्षाभिः परिमिते ॥

राजसायुज्यम् । न० राजत्वे ॥ राज्ञः सायुज्यम् ॥

राजसारसः । पुं० मयूरे ॥

राजसाहङ्कारः । पुं० तैजसाहङ्कारे । इन्द्रियाणांकारणे ॥

राजसाहारः । पुं० रजोगुणिनाम्भोजने ॥ यथा । कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥

राजसी । स्त्री० दुर्गायाम् । रजोगुणसम्बन्धिन्याम् ॥

राजसूयः । पुं० राज्ञाकर्त्तव्ये यज्ञविशेषे । नृपाध्वरे । क्रतुराजे । क्रतूत्तमे ॥ राज्ञासोतव्योऽभिषवद्वारानिष्पादयितव्यः । षुञ् अभिषवे । यद्वा । लतात्मकः । सोमोराजाससूयते । कण्डातेऽत्रेत्यधिकरणे क्यप् । राजसूयसूर्येत्यादिना निपातनाद्दीर्घः ॥

राजसूयकी । स्त्री० राजसूयस्य दक्षिणायाम् ॥

राजस्कन्धः । पुं० घोटके ॥

राजस्वम् । न० करे । राजग्राह्यभागे ॥

राजस्वर्णः । पुं० राजधूस्तूरके ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

राजहंसः । पुं० कलहंसे ॥ चरणै श्चञ्चुसहितैर्लोहितायेस्वयंसिताः । तेराजहंसाविख्याता इत्याहुः कोषकोविदाः ॥ हंसानांराजा । राजदन्तादिः ॥ कादम्बे । वालिहांस० इतिगौडदेशप्रसिद्धे । नील हंसोयम् ॥ नृपोत्तमे ॥

राजहंसिनी । स्त्री० रसालायाः प्रभेदे । राजहंस्याम् ॥ निर्नीरंपाचितंक्षीरंमाहिषंतद्भवंदधि । शुभ्रशर्करयैलाढ्यंगालितंराजहंसिनी ॥ राजहंसीसुमधुराबल्याहृष्यतराहिमा । अत्यर्थंपित्तशमनीकिञ्चित् कफकरीस्मृता ॥

राजहर्षणम् । न० तगरपुष्पे ॥

राजहस्ती । पुं० राजगजे । मारीचे । याजकगजे । मदोत्कटे ॥

राजहासकः । पुं० मत्स्यविशेषे । कातरे । कतले । राजीवे ॥

राजातनः । पुं० पियालवृक्षे ॥ राजानमतति । अत० । कर्तरि०-ल्युट् ॥

राजादनः । पुं० फलाध्यक्षे । क्षीरिकायाम् । न०पियाले ॥ राजभिरद्यते । अद० । कर्म्मणिल्युट् ॥ किंशुके । चिपटके ॥

राजादनी । स्त्री० क्षीरिकायाम् । खिर्नी०इ०भा० ॥

राजानुजीवी । त्रि०राजोपजीविनि ॥ तस्यकर्माणियथा । मत्स्यउवाच । यथानुवर्त्तितव्यंस्यान्मनोराजोपजीविना । तथातेकथयिष्यामिनिबोधगदितोमम । वाङ्मात्रसर्वात्मना-कार्यास्वशक्त्यारविनन्दन । अचिप्यवचनन्तस्यनवक्तव्यंतथावचः ॥ अनुकूलंप्रियंतस्यवक्तव्यंजनसंसदि । रहोगतस्यवक्तव्यमप्रियंयद्धितंभवेत् ॥ परार्थमस्यवक्तव्यंस्वस्थेचेतसिभार्गव । स्वार्थःसुहृद्भिर्वक्तव्योनस्वयन्तुकदाचन ॥ कार्यातिपातः सर्व्वेषुरक्षितव्यः प्रयत्नतः । नचहिंस्यंधनंकिञ्चिन्नियुक्तेनचकर्मणि ॥ नोपेक्ष्यंभाष्यमाणञ्चतथाराज्ञः प्रियोभवेत् । राज्ञश्चनतयाकार्यंवेषभाषितचेष्टितम् ॥ राजलीलानकर्त्तव्यातद्विद्विष्टंविवर्जयेत् । राज्ञः समोधिकोवानकार्योवेशोविजानता ॥ द्यूतादिषुतथैवास्यकौशलञ्चप्रदर्शयेत् । प्रदर्श्यंकौशलंचास्यराजानञ्चविशेषयेत् ॥ अन्तःपुरधनाध्यक्षैर्वैरदूतैः समागतैः । संसर्गंनव्रजेद्राजन्विनापार्थिवशासनम् ॥ निःस्नेहतांचावमानंप्रयत्नेनचगोपयेत् । यच्चगुह्यंभवेद्राज्ञोनतल्लोकेप्रकाशयेत् ॥ नृपेणश्राबितंयत्स्याद्वाच्यावाच्यंनृपोत्तम । नतत्संश्रावयेल्लोकेतदाराज्ञः प्रियोभवेत् । आज्ञाप्यमाने-

चान्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः।
अहं किंकरवाणीति वाच्यो राजा वि-
जानता॥ कार्यावस्थाञ्च विज्ञाय
कार्यमेव तथा भवेत्। सततं क्रियमा
णेऽस्मिन् लाघवन्तु व्रजेद् ध्रुवम्॥ रा
ज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पु
नः पुनः। न हास्यशीलश्च भवेन्न-
चापि भ्रुकुटीमुखः। नातिवक्ता न-
निर्वक्ता न च मत्सरिकस्तथा। आ
त्मसम्भावितश्चैव न भवेत्तु कथञ्चन॥
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु सङ्कीर्त्तयेत्
क्वचित्। वस्त्रं शस्त्रमलङ्कारं राज्ञा
दत्तञ्च धारयेत्। औदार्येण न तद्दे
यमन्यस्मै भूतिमिच्छता। न चैवो
पासनं कार्यं दिवास्वप्नं विवर्जयेत्॥
नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत कदाच
न। न च पश्येत राजानमयोग्यासु-
च भूमिषु। राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वा
मे चोपविशेत्तथा। पुरस्तात्तु तथा प-
श्चादासनन्तु विगर्हितम्॥ जृम्भां नि
ष्ठीवनं कासं कोपं पर्यस्तिकाश्रयम्।
भ्रुकुटीं वान्तमुद्गारं तत्समीपे विव-
र्जयेत्॥ स्वयं तत्र न कुर्वीत स्वगुणा
ख्यापनं तथा। स्वगुणाख्यापने चैव
परमेव प्रयोजयेत्॥ हृदयं निर्मलं
कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितैः। अनु
जीविगणैर्भाव्यं नित्यं राज्ञामतन्द्रि
तैः॥ शाठ्यं लौल्यञ्च पैशुन्यं ना-
स्तिक्यं क्षुद्रतां तथा। चापल्यञ्च प

राजानुजीवी

रित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना॥ श्रु
तेन विद्याशिल्पैश्च संयोज्यात्मानमा
त्मना। राजसेवां ततः कुर्याद्भूत
ये भूतिवर्द्धिनीम्॥ नमस्कार्याः
सदा चास्य पुत्रवल्लभमन्त्रिणः। स
चिवैश्चास्य विश्वासो न तु कार्यः क
थञ्चन॥ अपृष्टश्चास्य न ब्रूयात् का
मं ब्रूयात्तथापदि। हितं पथ्यञ्च
वचनं हितैः सह सुनिश्चितम्॥
चित्तञ्चैवास्य विज्ञेयं नित्यमेवोप-
जीविना। भर्त्तुराराधनं कुर्याच्चित्त
ज्ञो मानवः सुखम्॥ रागापरागौ
चैवास्य विज्ञेयौ भूतिमिच्छता। त्यजे
द्वृत्तिं विरक्तस्तु रक्तो वृत्तिन्तु कारयेत्॥
विरक्तः कारयेन्नाशं विपक्षाभ्युदयं तथा
। आशावर्द्धनकं कृत्वा फलनाशं करो
ति च। अकोपेऽपि सकोपान्तः प्रसन्नो
ऽपि च निष्फलः। वाक्यं समन्दं व
दति वृत्तिच्छेदं करोति च। प्रदेश
वाक्यमुदितो न सम्भावयतेऽन्यथा।
आराधनासु सर्वासु सुप्तवच्च विचेष्टते।
कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभङ्गं करो-
ति च। लक्ष्यते विमुखश्चैव गुणस-
ङ्कीर्त्तने कृते॥ दृष्टिं क्षिपत्यथान्य
त्र क्रियमाणे च कर्मणि। विरक्तल
क्षणं ह्येतच्छृणु रक्तस्य लक्षणम्॥ दृ
ष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति
चादरात्। कुशलादिपरिप्रश्नैः
संप्रयच्छति चासनम्॥ विरक्तदर्शने

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चास्यरहस्यं चनभङ्क्ते । जायते-हृष्टवदन: श्रुत्वातस्यतुतत्क-थाम् ॥ अप्रियाख्यपिबाख्यानि तदुक्तान्यभिनन्दति । उपायनञ्चगृ-ह्णाति स्तोकमप्यादरात्तथा ॥ कथान्तरेषुस्मरतिप्रहृष्टवदनस्तथा । इतिरक्तस्यकर्त्तव्यासे वारविकुलोद्ध ह ॥ आपत्सुनत्यजेत्पूर्वं विरक्तमपि सेवितम् । मित्रं नचापत्सु तथाच भृत्यं त्यजन्तियेनिर्गुणमप्रमेयम् । प्रभुं विशेषेणचतेव्रजन्तिसुरेन्द्रधामा मरवृन्दजुष्टम् ॥ इतिमत्स्यपुराणे राजधर्मेऽनुजीविवृत्तिनामाध्याय: ॥ १९० ॥

राजान्नम् । न० आन्ध्रदेशोद्भवशालिविशेषे । राजार्हे । दीर्घशूकके । धान्यश्रेष्ठे ॥ राजस्वामिकभक्ते ॥

राजाम्र: । पुं० न० आम्रविशेषे । राजफले । मधुरे । कामाङ्गे । टङ्के ॥ राजाम्रं तुवरं स्वादुविशदं शीतलंगुरु । ग्राहिरूक्षं विबन्धाध्मवातकृत्कफपित्तनुत् ॥

राजाम्ल: । पुं० अम्लवेतसे ॥

राजार्क: । पुं० सितार्कवृक्षे । वसुके । मन्दारे । सदापुष्पे । अलर्के ॥

राजार्हम् । न० जोङ्गके । अगुरुणि । त्रि० राजयोग्ये ॥ राजानमर्हति । अच् ॥

राजार्हा । स्त्री० जम्ब्वाम् ॥

राजालाबू: । स्त्री० स्वादुतुम्ब्याम् । महातुम्ब्याम् । शाकालाब्वां ॥

राजालुक: । पुं० महाकन्दे । मूलके ॥

राजावर्त्त: । पुं० उपरत्नभेदे । आवर्त्तमणौ । रेवटी० इ० भा० प्र० ॥ राजावर्त्त: प्रमेहघ्नश्छर्दिहिक्कानिवारण: ॥ विराटदेशज हीरके । विराटजे ॥ राजपट्टे ॥

राजाहि: । पुं० द्विमुखसर्पे । बिषायुधे । अहीरणौ ॥ अहीनांराजा । राजदन्तादि: ।

राजि: । स्त्री० वीथ्याम् । पङ्क्तौ ॥ रेखायाम् । निरन्तरं पङ्क्तिसाधारणे ॥ राजति । राज्० । इन् । वसिवपियजिराजीत्यादिना० इञ् वा ॥

राजिका । स्त्री० आसुर्य्याम् । क्षवे । क्षुधाभिजनने । राजसर्षपे । रा इ० इ० भा० ॥ राजिकाकफपित्तघ्नीतीक्ष्णोष्णारक्तपित्तकृत् । किञ्चिद्रूक्षाग्निदाकण्डूकुष्ठकोष्ठक्रमीन् हरेत् । अतितीक्ष्णाविशेषेणतद्वत्कृष्णापिराजिका ॥ केदारे ॥ रेखायाम् । पङ्क्तौ ॥ राजति० राजयतिवा । राज्० । ण्वुल् ॥

राजिकाफल: । पुं० गौरसर्षपे ॥

राजिफला । स्त्री० चीनाकर्कट्याम् ॥

राजिमत्फला । स्त्री० राजकोशात-

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्याम् ॥

राजिल: । पुं॰ डुण्डुभसर्पे ॥ राजिलोनिर्विषसर्पः ॥ राजि: रेखाऽस्यास्ति । सिध्मादित्वाल्लच् ॥ यद्वा । राजिंलाति । लाऽऽदाने । आतोनुपेतिक: ॥

राजी । स्त्री॰ निश्छिद्रपङ्क्तौ ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

राजीफल: । पुं॰ पटोले ॥

राजीव: । पुं॰ हरिणप्रभेदे ॥ राजीवस्तुमृगोज्ञेयोराजीभि: परितोवृत: । राजीवस्तुगुणैर्ज्ञेय: पृषतेनसमोजनै: ॥ राजीवइतिख्यातेवृहन्मत्स्यविशेषे ॥ हस्तिनि ॥ सारसपक्षिणि ॥ न॰नलिने । पद्मे ॥ राजीरेखाऽस्यास्ति । अन्येभ्योपिदृश्यतइतिवाऽर्शआद्य: ॥ केशरस्यराज्यस्यास्तीतिवा ॥ त्रि॰राजोपजीविनि ॥

राजीवलोचन: । त्रि॰ कमलनयने ॥

राजेन्द्र: । पुं॰ श्रीरामचन्द्रे ॥ मण्डलेश्वराद्दशगुणे राजनि ॥ यथा । चतुर्थींजनपर्यन्तमधिकारोनृपस्यच । योराजातच्छतगुण: सएवमण्डलेश्वर: ॥ तस्माद्दशगुणोराजाराजेन्द्र: परिकीर्त्तित: ॥ इ॰ब्र॰वैवर्तपुराणे ॥

राजोद्विजनसंज्ञक: । पुं॰ भूताङ्कुशवृक्षे ॥

राज्ञी । स्त्री॰ राजप्रियायाम् । नृपते: पत्न्याम् । राणी॰इ॰भा॰ ॥ भास्करस्यभार्यायाम् ॥ कांस्ये ॥ नील्याम् ॥ त्रैलोक्यात्मन: कोशस्यपश्चिमदिग्भागे ॥ राज्ञावरुणेनाधिष्ठितत्वात् । सन्ध्यारागयोगाद्वा ॥

राज्यम् । न॰ नीवृति । जनपदे । देशे । विषये । उपवर्तने ॥ तल्लक्षणमुक्तंवरदातन्त्रे । यथा । लक्षाधिपत्यंराज्यंस्यात्साम्राज्यंदशलक्षके । शतलक्षेमहेशानिमहासाम्राज्यमुच्यते ॥ इति ॥ अपिच ॥ स्वाम्यमात्यौपुरंराष्ट्रंकोशदण्डौसुहृत्तथा । सप्तप्रकृतयोह्येता: सप्ताङ्गंराज्यमुच्यते ॥ इति ॥ राज्ञ: कर्म्मभावोवा ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक् ॥ राज्यंनेच्छयति: पिचारतंतत्परिणामवित् । यत्रप्रविष्ट: पुरुषश्चात्मानंनावबुध्यते ॥

राज्यका । स्त्री॰ पिष्टराजिकादधिलवणमिश्रितवास्तूकादौ । रायता॰ इ॰भा ॥ राज्यकयातिरोचन्यापाचन्यातांस्तुभक्षयेत् ॥ तान्वटकान् ॥

राज्यमूलम् । न॰ मन्त्रसंरक्षणे ॥

राज्याङ्गम् । न॰ राज्यस्योपाये । प्रकृतौ । स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलेषु ॥ राज्यस्यराजकर्म्मणोऽङ्गंसाधनम् । स्वामी॰ राजा॰ पुरो

हितद्रुतिश्रीधर : । अमात्योमन्त्री । सुहृत्० मित्रम् । कोशोभाण्डागार : । राष्ट्रंदेश : । पर्वतादीनि दुर्गाणि । बलंसैन्यम् । उक्तञ्चकामन्दकीये । स्वाम्यमात्यश्चराष्ट्रञ्चदुर्गं-कोशोबलंसुहृत् । परस्परोपकारीदंसप्ताङ्गंराज्यमुच्यते । पौरश्रेण्यासहाष्टाङ्गमपिराज्यंप्रकीर्त्तितमिति ॥ सप्ताङ्गस्यापिराज्यस्यमूलंस्वामी-प्रकीर्त्तित : । तन्मूलत्वात्तथाङ्गानांराजारक्ष्य : प्रयत्नत : ॥ षडङ्गरक्षाकर्त्तव्यातथातेनप्रयत्नत : । अंगेभ्योयस्तथैकस्मिन्द्रोहमाचरतेऽल्पधी : ॥ वधस्तस्यतुकर्त्तव्य : शीघ्रमेवमहीक्षिता ॥

राटि : । स्त्री० युद्धे । राड० द्र०भा० प्र० ॥

राडि : । स्त्री० शरारिखगे ॥

राढ : । पुं० मदनद्रुमे । मयनफलाख्ये ॥

राढक : । पुं० स्वनामख्यातेदेशे ॥ यथा । प्राच्यांमागधशोणौचवारेन्द्रीगौडराढका : । इतिज्योतिषतत्त्वम् ।

राढा । स्त्री० जनपदविशेषे । सुह्मेषु ॥ शोभायाम् ॥ गौडदेशेपुरीविशेषे ॥

राढि : । स्त्री० युद्धे ॥

राढीय : । त्रि० राढदेशोद्भवे ॥

रात : । त्रि० दत्ते ॥

रात्रम् । न० ज्ञाने ॥ यथा । रात्रञ्चज्ञानवचनंज्ञानंपंचविधंस्मृतम् । तेनेदंपंचरात्रंचप्रवदन्तिमनीषिण : ॥

रात्रक : । पुं० पण्यवधूगृहान्तर्वर्षंवासिनि । संवत्सरमभिव्याप्यवेश्यावेश्मनिवासिनि ॥ न० पंचरात्रे ॥

रात्रि : । स्त्री० सूर्यकिरणानवच्छिन्नकाले । निशायाम् । निशीथिन्याम् । त्रियामायाम् । रात० द्र० भा० ॥ तस्या : कारणंयथा । यदादित्यश्चरत्यष्टासुमेरोर्भूगोलकोणगा । छायाभवेत्तदारात्रि : स्याच्चतद्विरहाद्दिनम् ॥ इतिवह्निपुराणम् ॥ रुपंकालस्यमले । पञ्चसंख्यायाम् ॥ रातिसुखम् । रा० । राशदिभ्यांत्रिप् ॥ रात्रे : पूर्वौत्तरौयामौवेदाभ्यासेनतौनयेत् ॥ हरिद्रायाम् ॥

रात्रिचर : । पुं० राक्षसे ॥ रात्रौचरति । चरेष्ट : । रात्रे : कृतिविभाषेतिपक्षेमुमभाव : ॥ त्रि० रात्रौगमनकर्त्तरि ॥

रात्रिचरी । स्त्री० राक्षस्याम् । टित्त्वान्ङीप् ॥

रात्रिजलम् । न० कुज्झटिकायाम् । रात्रेर्जलम् ॥

रात्रिजागर : । पुं० कुक्कुरे ॥ त्रि०

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रात्रौजागरणकर्त्तरि ॥

रात्रिजागरदः । पुं० मशके ॥

रात्रिञ्चरः । पुं० यातुधाने । राक्षसे ॥ रात्रौचरति । चरेष्टः । रात्रेः कृतिविभाषेतिपक्षेमुम् ॥ त्रि० रात्रौगमनकर्त्तरि ॥

रात्रिञ्चरी । स्त्री० राक्षस्याम् ॥

रात्रिन्दिवम् । अ० अहोरात्रयोः ॥ रात्रौचदिवाच । अचतुरेत्यादिना ऽधिकरणार्थयोर्द्वन्द्वेसमासान्तो- निपातितः । अव्ययान्तत्वादव्य- यम् ॥

रात्रिपुष्पम् । न० उत्पले ॥

रात्रिमटः । पुं० राक्षसे ॥ अ- टति । अटगतौ । पचाद्यच् । स मस्नोतियोगविभागात्समासः ॥ रात्रौअटतिवा । रात्रेःकृतिविभा षेतिमुम् ॥

रात्रिमणिः । पुं० चन्द्रे ॥ रात्रेर्म- णिरिव ॥

रात्रिवासः । पुं० अन्धकारे ॥ रात्रौ वासोऽस्य ॥

रात्रिवासः । न० रात्रौशयनकाली नपरिधेयेवस्त्रे ॥ यथाशयनस्नान्ध कारेषुरात्रिवासोदिनेतथा । स्नाना म्बरंकुर्वेशश्च वर्जयेच्छुक्तभोजन म् ।

रात्रिविगमः । पुं० प्रभाते ॥ रात्रे विंगमोऽत्र

रात्रिविश्लेषगामी । पुं० चक्रवाके ॥

रात्रिवेदः । पुं० कुक्कुटे ॥

रात्रिवेदी । पुं० कुक्कुटे ॥

रात्रिहासः । पुं० श्वेतोत्पले ॥

रात्रिहिण्डकः । पुं० अन्तःपुरर- क्षके ॥

रात्री । स्त्री० निशायाम् । रात्रौ ॥ कृदिकारादितिपाक्षिकोङीष् ॥

रात्रौ । अ० निशि ॥

रात्र्यन्धः । त्रि० रात्रौदृष्टिहीनेनरे । रतन्धा० इ० भा० ॥ तन्नाशकौषधंय था । देवदारीश्च वैचूर्णमजामूत्रेण- भावयेत् । एकविंशतिवारमक्षिणी तेनचाञ्जयेत् ॥ रात्र्यन्धतापटलता नश्येदितिविनिश्चयः ॥ इतिगारु- डे ॥ १८९ ॥ अध्यायः ॥ का- कादौ ॥

राद्धः । त्रि० पक्वे । सिद्धे ॥ ल- ब्धे ॥ राध्यति । राध० ॥ राधे रनिटः क्तः ॥

राद्धान्तः । पुं० सिद्धान्ते ॥ राद्धः सिद्धोन्तोनिश्चयोयस्मिन् ॥

राधः । पुं० वैशाखमासे । माधवे ॥ राधा० विशाखा० तद्वतीपौर्णमासी० राधी । सास्मिन्नस्ति । सास्मिन्पौ र्णमासीत्यण् ॥

राधनम् । न० साधने ॥ प्राप्तौ ॥ तोषे ॥

राधना । स्त्री० भाषणे ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

राधा

राधरङ्क :। पुं० सुनासीरे ॥ सीर-
के ॥ घनोपले ॥ शीकरे ॥ इ०
मेदिनी ॥

राधरङ्कु :। पुं० राधरङ्कार्थे ॥ इति
हेमचन्द्र :॥ *

राध :। न० ऐश्वर्ये ॥

राधा। स्त्री० गोपीविशेषे। तस्यानाम
ानियथा। राधारासेश्वरीरासवा
सिनीरसिकेश्वरी। कृष्णप्राणाधि
काकृष्णप्रियाकृष्णस्वरूपिणी।कृष्ण
वामांशसम्भूतापरमानन्दरूपिणी।
कृष्णावृन्दावनीवृन्दावृन्दावनविनो
दिनी ॥ चन्द्रावतीचन्द्रकान्ताश
तचन्द्रनिभानना। नामान्येतानि
साराणितेषामभ्यन्तराणिचेति ॥
राधेत्येवञ्चसंसिद्धाराकारोदानवा
चक :। स्वयंनिर्वाणधात्रीयासारा
धापरिकीर्त्तिता इतिब्रह्मवैवर्त्तपु
राणम्। राध्नोतिसकलान्कामांस्त
तोराधेतिकीर्त्तितेतिदेवीभागवत
म्। राध्नोतिसाधयतीत्यर्थ : ॥
महालक्ष्म्याम् ॥ यथा। यन्माय
यामोहिताश्चब्रह्मविष्णुशिवादय :
। वैष्णवास्तांमहालक्ष्मींपरांराधांव
दन्तिते ॥ यदङ्गांशमहालक्ष्मी :
प्रियानारायणस्यच ॥ धन्विनांचि
त्रभेदे। वेधविशेषे ॥ विशाखान
क्षत्रे ॥ आमलक्याम् ॥ विष्णुक्रा
न्तायाम् ॥ विद्युति ॥ राध्नोति

राधाकान्त :

कार्यमनया। राधसंसिद्धौ। गुरो
श्चहलइत्यकार :॥ यद्वा। राधय
यति। अच्। टाप् ॥

राधाकान्त :। पुं० श्रीकृष्णे ॥

राधाकृष्ण :। पुं० राधाऽविनाभूत
कृष्णे। श्रीकृष्णे। द्विभुजे। मुरली
धरे ॥ राधानामोच्चारणानन्तरंकृ
ष्णनामोच्चारणे विधिर्यथा। नारद
उवाच। आदौराधांसमुच्चार्यपश्चा
त्कृष्णंविदुर्बुधा :॥ निमित्तम
स्यमांभक्तंवदभक्तजनप्रिय ॥ श्रीना
रायणउवाच। निमित्तमस्यत्रिवि
धंकथयामिनिशामय। जगन्माता
चप्रकृति : पुरुषश्चजगत्पिता ॥ ग
रीयसीतिजगतांमाता शतगुणै :
पितु :। राधाकृष्णेतिगौरीशेत्ये
वंशब्द : श्रुतौश्रुत :॥ कृष्णराधे
शगौरीतिलोकेनचकदाश्रुत :।
प्रसीदरोहिणीचन्द्रगृहाणार्घ्यमिदं
मम। गृहाणार्घ्यंमयादत्तंसंज्ञया
सहभास्कर। प्रसीदकमलाकान्त
गृहाणममपूजनम् ॥ इतिदृष्टंसा
मवेदेकौथुमेमुनिसत्तम। राशब्दो
च्चारणादेव स्फीतोभवतिमाधव :
। धाशब्दोच्चारत : पश्चाद्धावत्येव
ससम्भ्रम :। आदौपुरुषमुच्चार्य
पश्चात्प्रकृतिमुच्चरेत्। सभवेन्मा
तृगामीचवेदातिक्रमणेमुने ॥ इ०
इ० ब्र० वै० पु० ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

राधातनय : । पुं॰ कर्णनामनि ॥ राधायास्तनय : ॥

राधावल्लभ : । पुं॰ श्रीकृष्णे ॥

राधावल्लभी । पुं॰ सम्प्रदायविशेषे ॥

राधावल्लभीय : । त्रि॰ सम्प्रदायविशेषयुक्ते वैष्णवे ॥ न । तत्तिलकविशेषे ॥ यथा ॥ आनासामूलमाश्रित्यशिरोमध्यगतं मुने । हरिपादाकृतंनासा मूलमाश्रित्ययत्नत : । हरिमन्दिरवत्सर्वं तद्राधावल्लभीयकम् । श्रीराधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् । यौगुलं तत्तुविज्ञेयं यदिमध्ये सुरंगितम् इतिपद्मपुराणम् ॥

राधाभेदी । पुं अर्जुने ॥

राधावेधी । पुं॰ अर्जुने ॥

राधासुत : । पुं॰ कर्णे । चम्पाधिपे । अंगराजि । अर्कतनये ॥

राधेय : । पुं॰ राधासुते । कर्णे ॥ राधाया : अपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

राभस्यम् । न॰ उपक्रमे ॥

राम : । पुं॰ राघवे दशरथतनये । श्रीरामचन्द्रे ॥ राम : शस्त्रभृतामहम् । युद्धकुशलानांमध्ये रामोऽखिलराक्षसक्षयकर : परमवीरोभगवद्विभूति : ॥ अयमवतारस्त्रेतायुगान्ते रावणादिवधाय : ॥ रैणुकेये । परशुरामे ॥ हलायुधे । बलभद्रे ॥ भार्गवोराघवोगोपस्त्रयोरामा : प्रकीर्त्तिता : ॥ राशक्तिरितिविख्याता म : शिव : परिकीर्त्तित : । शिवशक्त्यात्मकंब्रह्मरामरामेतिगीयते । राशब्दोविश्ववचनोमश्चापीश्वरवाचक : । विश्वेषामीश्वरोयोहितेनराम : प्रकीर्त्तित : ॥ रमतेर्मयासार्द्धंतेनरामंविदुर्बुधा : । रमाणांरमणस्थानंरामंरामविदोविदु : । राचेतिलक्ष्मीवचनोमश्चापीश्वरवाचक : । लक्ष्मीपतिंगतिंरामंप्रवदन्तिमनीषिण : ॥ नाम्नांसहस्रंदिव्यानांस्मरणे यत्फलंभवेत् । तत्फलंलभतेनूनंरामोच्चारणमात्रत : ॥ वरुणे । हये ॥ पशुभेदे ॥ न॰ वास्तुके ॥ कुष्ठौषधौ ॥ तमालपत्रे ॥ त्रि॰ चारौ । मनोरमे ॥ सिते ॥ असिते । श्यामे ॥ परमात्मनि ॥ रमन्तेयोगिनोऽनन्तेनित्यानन्देचिदात्मनि । इतिरामपदेनासौपरंब्रह्माभिधीयते ॥ इतिपद्मपुराणम् ॥ रमते । रमक्रीडायाम् । ज्वलितिकसन्तेभ्योण : ॥ यद्वारमन्तेसत्यज्ञानानन्दलक्षणेयोगिनोऽस्मिन्ननेन वा । हलश्चेतिघञ् ॥ रमयतीति वा ॥ मधुराच्चविलोमेनमध्यमोऽन्त्यं यदक्षरम् । योनस्मरतिलोकेऽस्मिन्स्तन्मध्यंतन्मुखोपरि ॥ रामोपासकस्यतिलकंयथा । श्रीरामोपासनायस्यतिलकंतूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् । भ्रुवोर्मध्ये

सबिन्दुः स्यात्यदिविप्रमनोहरम् ॥
रामकरी । स्त्री० रामकलीरागिण्याम् ॥
रामकर्पूरकः । पुं० स्वनामाख्यातेतृणे ॥
रामगिरिः । पुं० स्वनामप्रसिद्धे०पर्वते ॥ चित्रकूटपर्वते० इतिकश्चित् ॥
रामचन्द्रः । पुं० श्रीरामे । रावणारौ ॥
रामजननी । स्त्री० रेणुकायाम् ॥ कौशल्यायाम् ॥ रोहिण्याम् ॥
रामठः । पुं० अङ्कोठवृक्षे ॥ न० हिङ्गुनि ॥ रामठदेशोद्भवत्त्वादुपचारः । रमन्तेऽनेनवा । रम० । रमेर्वृद्धिश्चेत्यठः ॥ रमयतिवा ॥
रामठी । स्त्री० नाडीहिङ्गुनि ॥
रामणः । पुं० गिरिनिम्बे ॥ तिन्दुके ॥
रामणीयकम् । न० मनोहरत्त्वे । रमणीयत्वे ॥ रमणीयस्यभावः । योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ॥
रामण्यकम् । न० रमणीयतायाम् ॥
रामतरणी । स्त्री० लताविशेषे ॥
रामतरुणी । स्त्री० तरुणीपुष्पे । सेवती० इ०भाषाप्र० ॥
रामतीर्थम् । न० गोमत्याम्प्रसिद्धे ॥ सूर्य्यार्के ॥
रामदूतः । पुं० हनूमति ॥ यथा । मनोजवंमारुततुल्यवेगंजितेन्द्रियंबुद्धिमतांवरिष्ठम् । वातात्मजंवानरयूथमुख्यंश्रीरामदूतंमनसास्मरामीतिरामायणं ॥ रामस्यदूतः ॥
रामदूतिः । स्त्री० तुलसीविशेषे । विशल्यायाम् ॥
रामदूतिका । स्त्री० नागिन्याम् । नागपुष्प्याम् ॥
रामदूती । स्त्री० पर्वपुष्प्याम् । विशल्यायाम् ॥
रामनवमी । स्त्री० चैत्रशुक्लनवम्याम् ॥ रामनवमीव्रतेपारणकालस्तु । नवमीचाष्टमीविद्धात्याज्याविष्णुपरायणैः । उपोषणंनवम्यांत्वेदशम्यामेवपारणमिति ॥
रामपद्मम् । न० तीर्थविशेषे ॥
रामपूगः । पुं० पूगभेदे । कामीने । मुनिपूगे । सुरेवटे ॥
रामभद्रः । पुं० श्रीरामे ॥
रामलवणम् । न० रोमके । सांभर० इ० भा० ॥
रामवल्लभम् । न० त्वचे ॥ त्रि० रामप्रिये ॥
रामबाणः । पुं० औषधविशेषे ॥ यथा । पारदामृतलवङ्गगंधकंभागयुग्ममरिचेनमिश्रितम् । तत्रजातिफलमर्द्धभागिकंतिन्तिडीफलरसेनमर्द्दितम् ॥ वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनोरामबाणइतिविश्रुतोरसः । सङ्ग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकमामवा-

लखरदूषणं जयेत् ।। दीयतेतुमा
षकानुमानतः सद्यएवजठराग्नि-
दीपनः । रोचकः कफकुलान्तका
रकः श्वासकासक्रिमिजन्तुनाशनः ।।
पारदभागः१ विषभागः १लवङ्गभा
गः १ गन्धकभागः १ मरिचभा
गाः ८ जातीफलभागौ २ रामबा
णोरसोऽजीर्णे ॥ रामस्यशरे । राम
शरे ॥

रामवीणा । स्त्री० वीणाप्रभेदे ॥

रामशरः । पुं० शरजचभेदे । राम
काण्डे ॥

रामशीतला । स्त्री० आरामशीतला
याम् ॥

रामसखः । पुं० सुग्रीवे ॥ रामस्यस
खा । टच् ॥

रामसेनकः । पुं० भूनिम्बे ॥ कटु
फले ॥

रामह्रदः । पुं० तीर्थविशेषे ॥

रामा । स्त्री० उत्कृष्टयोषिति । रमते
गीतकलाभिरिति० रमयतिपुरुष
मितिवापुरुषरमणकारिण्यामबला
याम् ॥ रम० । ज्वलादित्वाण्णः ॥
हिंगुलिन्याम् । कष्टकायाम् ॥
गृहकन्यायाम् ॥ आरामशीतला-
याम् ॥ अशोके ॥ गोरोचनाया
म् ॥ गैरिके ॥ हिंगुले ॥

रामानुजः । पुं० लक्ष्मणे ॥ श्रीकृष्णे ॥
आधुनिकवैष्णवसंप्रदाये ॥ न०
तिलकविशेषे ॥ यदूर्ध्वपुण्ड्रं तिलकं
शोभनंतन्मनोहरम् । तन्मध्यपीत
रेखं चश्रीमद्रामानुजं विदुः ॥

रामायणम् । न० वाल्मीकीयेमहा
काव्ये । इक्ष्वाकुवंशउत्पन्ने
महदाख्याने । रामेणरावणवधका
व्ये । कुशलवोपदिष्टचतुर्विंशतिस
हस्रश्लोकसङ्ख्याकाद्यादिकाव्ये ।। य
था । प्राप्तराज्यस्यरामस्यवाल्मी
किर्भगवानृषिः । चकारचरितंकृ
त्स्नं विचित्रपदमर्थवत् ॥ चतुर्विं
शत्सहस्राणिश्लोकानामुक्तवानृ-
षिः । तथासर्गशतान् पंचषट्का
ण्डानितथोत्तरम् ॥ तच्चशतकोटिसङ्ख्य
कमपि । चरितंरघुनाथस्यशतकोटि
प्रविस्तरम् । एकैकमक्षरं पुंसांमहा
पातकनाशनम् ॥ तत्तु सम्पूर्णं ब्रह्म
लोकेस्थितमित्यैतिह्यम् ॥ रामस्यच
यनंचरितम् । पूर्वपदादितिणत्वम् ॥

रामालिङ्गनकामः । पुं० रक्ताम्लाने ॥

रामावचजीपमः । पुं० चक्रवाके ॥

रामावरजः । पुं० लक्ष्मणे ॥ श्री
कृष्णे ॥

रामिलः । पुं० रमणे ॥ कामे ॥

राम्भः । पुं० व्रतिभोवैणवेदण्डे ॥ र
म्भस्यवेणोर्विकारः । पलाशादि
भ्योवेत्यञ् ॥

रायभाटी । स्त्री० आचोड० इ० गौ०
प्र० । नदीस्रोतोविशेषे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रायस्पोषः। पुं॰ धनपुष्टौ ॥ रायो धनस्यपोषः। अलुक्‌मासः। छान्दसोविसर्गस्यसकारः॥

रालः। पुं॰ स्वनामाप्रसिद्धे॰ यक्ष धूपे ॥ अस्यनामानिगुणाश्चयथा। रालस्तुसालनिर्यासस्तथासर्जरसः स्मृतः। देवधूपोयक्षधूपस्तथास र्वरसश्चसः॥ रालोहिमोगुरुस्तिक्तः कषायोग्राहकोहरेत्। दोषा स्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः॥ ग्रहभग्नाग्निदग्धांश्चमूलातीसार नाशनः॥

रालकार्य्यः। पुं॰ सालवृक्षे॥

रावः। पुं॰ शब्दे। ध्वनौ॥ रवणम्। रुशब्दे। भावेघञ्॥

रावणः। पुं॰ लङ्केश्वरे। दशग्रीवे। पौलस्त्ये। पङ्क्तिग्रीवे॥ रावणोलो करावणइतिन्यायात्॰ रावयति। रु॰। नन्द्यादित्वाल्ल्युः। तदुक्त मुत्तरकाण्डे। यस्माल्लोकत्रयंचै तद्रावितंभयमागतम्। तस्मात्त्वं रावणोनामनाम्नावीरो भविष्यसी ति॥ यद्वा। विश्रवसोपत्यम्। शिवादिषु॰ विश्रवसोविश्रवणरव णावादेशौनिपातितौ॰अण्‌च॥

रावणगङ्गा। स्त्री॰ सिंहलदेशस्थनदी विशेषे। येतुरावणगङ्गायांजाय न्ते कुरुविन्दकाः। पद्मरागाघनं रागंबिभ्राणाः स्फुटार्चिषः॥

रावणारिः। पुं॰ श्रीरामे॥ रावण स्यअरिः॥

रावणिः। पुं॰ रावणस्यज्येष्ठपुत्रे। इन्द्रजिति॥ अक्षाख्ये रावणकुमा रे॥ रावणस्यापत्यम्। अतइञ्॥

राशिः। पुं॰ पुञ्जे। उत्करे। कूटे। धान्यादिसमूहे॥ मेषादिस्वरूपे ज्योतिश्चक्रस्यद्वादशांशे॥ तस्यसं स्थानंयथा। विषुवत्क्रान्तिवृत्तै क्यात्पूर्वभागस्थितास्थिराः। मे षाद्याः राशयः क्रान्तिवृत्तयः पू र्वदिक्क्रमात्॥ तेयथा। मेषोवृषो थमिथुनंकर्कटः सिंह एवच॥ कन्यातुलावृश्चिकश्च धनुर्मकरएव च॥ कुम्भोमीनश्चविज्ञेयाराशयो द्वादशैवते॥ रश्यते॰रशतिवा। रशइतिसौत्रोधातुः स्वनार्थः। बाहुलकादिण्। णिजन्तादचइर्वा॥ यद्वा। अश्नुते। अशूव्याप्तौ। अशिपणाय्योरुडायलुकौ चेति॰ इण्॰ धातोरुडागमश्च॥ गणितं॥

राशिचक्रम्। न॰ मेषादिद्वादशराश्या दियुक्तवृत्ते। भचक्रे। ज्योतिष चक्रे॥ सप्तविंशतिभैर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम्। तदर्कांशोभवै द्राशिर्नवर्क्षचरणाङ्कितः॥ तद्विव रणंयथा। भचक्रंध्रुवयोर्बद्धमा क्षिप्तंप्रवहानिलैः। पर्य्येत्यजस्रं तन्नद्धाग्रहकक्षायथाक्रमम्॥ उप

रिश्यस्य महतीकक्षाल्पाधःस्थितस्य च । महत्या कक्षया भागा महान्तोल्पास्तथाल्पया ॥ कालेनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः । ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन् ॥ स्वल्पया तु बहून् भुङ्क्ते भगवान् शीतदीधितिः । महत्या कक्षया गच्छन् ततः स्वल्पं शनैश्चरः ॥ मन्दादधः क्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः । वर्षाधिपतयस्तद्वत्तृतीयाः परिकीर्त्तिताः ॥ ऊर्द्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्मृताः ॥ होरेशाः सूर्यतनयादधोधः क्रमशस्तथा । भवेत् कक्षा तिग्मांशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम् । सर्वोपरिष्टाद्भ्रमति योजनैस्तैर्भमण्डलम् ॥ तत्कक्षाक्रममाह । ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधीयते । तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोधः क्रमशस्तथा ॥ मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधोधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः ॥ रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् । पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥ वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगुः । शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥ एवं प्रमाणात् सकलाः स्वराशिं भुञ्जते ग्रहाः ॥ इति राशिभोगः ॥

राशिविभागः । पुं० अश्विन्यादिनक्षत्रैर्मेषादीनां विभजने ॥ यथा । सपादद्वयनक्षत्रैरश्विन्यादिभिरेव च । राशयः कथितास्ते तु मेषादिद्वादशक्रमात् ॥ तथाहि । अश्विनीभरणीकृत्तिकापादो मेषः १ । कृत्तिकाशेषपादत्रयं रोहिणी मृगशिरोर्द्धं वृषः २ । मृगशिरःशेषार्द्धमार्द्रा पुनर्वसुपादत्रयं मिथुनम् ३ । पुनर्वसुशेषपादैकं पुष्याश्लेषा कर्कटः ४ । मघापूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनीप्रथमपादः सिंहः ५ । उत्तरफल्गुनीशेषपादत्रयं हस्ताचित्रार्द्धञ्च कन्या ६ । चित्राशेषार्द्धं स्वातीविशाखापादत्रयं तुला ७ । विशाखाशेषैकपादोऽनुराधाज्येष्ठा वृश्चिकः ८ । मूलं पूर्वाषाढोत्तराषाढाप्रथमपादो धनुः ९ । उत्तराषाढाशेषपादत्रयं श्रवणा धनिष्ठार्द्धञ्च मकरः १० । धनिष्ठाशेषार्द्धं शतभिषापूर्वभाद्रपादत्रयं कुम्भः ११ । पूर्वभाद्रशेषपाद उत्तरभाद्ररेवती मीनराशिः १२ । इति । उक्तञ्च । सप्तविंशतिभैर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम् । तदर्कांशभवो राशिर्नवर्क्षचरणाङ्कित इति ॥

राष्ट्रः । पुं० न० उपवर्त्तने । चक्रे । नीवृति । देशे । विषये ॥ उपद्रवे

॥ राजति । राज् । ष्ट्रन् । व्रश्चे तिष : ॥

राष्ट्रनिवासी । त्रि० जानपदे । देश वासिनि ॥

राष्ट्रिका । स्त्री० कण्टकारिकायाम् ॥ राष्ट्रमस्त्यस्या : । अतइनिठनाविति ठन् ॥

राष्ट्रिय : । पुं० नाट्योक्त्या राजश्याले ॥ राष्ट्रेऽधिकृत : । राष्ट्रावारपाराद्घखाविति घ : । घस्येयादेश : ॥

राष्ट्रीय : । पुं० राष्ट्रिये ॥ त्रि० राष्ट्र सम्बन्धिनि ॥

रास : । पुं० कोलाहले ॥ ध्वनौ ॥ भाषाशृङ्खलके ॥ विलासे । गोपानां गोपीभि: सह क्रीडाविशेषे ॥ रासते । रास शब्दे । अच् ॥ गर्जिते ॥

रासगोष्ठी । स्त्री० हल्लीषके ॥ तल्लक्षणं यथा । पृथुं सुवृत्तं मसृणं वितस्तिमात्रोन्नतं कौ विनिखन्य शङ्कुम् । आक्रम्य पद्भ्यामितरेतरन्तु हस्तैर्भ्रमोऽयं खलु रासगोष्ठीति हरिवंशटीकायां नीलकण्ठ : ॥

रासन : । पुं० रसे ॥ रसनया गृह्यते । शिवाद्यण् ॥

रासभ : । पुं० गर्द्दभे । रासते । रास० । रासिवल्लिभ्यां च इत्यभच् ।

रासभनन्दिनी । स्त्री० मल्लिकायाम् ॥

रासभी । स्त्री० गर्द्दभ्याम् । गधी० इ० भा० ॥ जातित्वान्ङीष् ॥

रासमण्डलम् । न० श्रीकृष्णस्य रासक्रीडास्थले ॥

रासेरस : । पुं० रासगोष्ठ्याम् ॥ रासे ॥ शृङ्गारे ॥ रससिद्धौ ॥ रसावासे ॥ षष्ठीजागरके ॥ उत्सवे ॥ परिहासे ॥

रासेश्वरी । स्त्री० राधायाम् ॥

रास्ना । स्त्री० स्वनामख्यातलताविशेषे । नाकुल्याम् । सुरसायाम् । भुजङ्गाक्ष्याम् । राइसन० जैत० इ० भा० प्र० ॥ रास्ना तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलं पत्रं तृणं तथा । ज्ञेयो मूलरस : श्रेष्ठो दलं रास्ना तु मध्यमा ॥ इ० रा० नि० ॥ अपि च । नाकुली तु वरा तिक्ता कटुकोष्णाक्षिनाशयेत् । भोगिलूताद्वृश्चिकाखुविषज्वरकृमिव्रणान् ॥ इ० भा० प्र० ॥ रास्नागो घामवातघ्नीति राजवल्लभ : ॥ एलावली० इ० हे० भा० प्र० औषधिविशेषे । एलापर्ण्याम् । सुवहायाम् । युक्तरसायाम् । कांटामरली० इ० गौ० हे० भा० प्र० ॥ अस्या गुणा यथा । रास्ना मपाचनी तिक्ता गुरूष्णा कफवातजित् । शोथश्वाससमीरासृग्वातशूलोदरापहा ॥ कासज्वरविषाशीतिवातिकामयहिध्महृत् ॥ राति० रायते वा । रासते० रसते वा । रा दाने । रस आस्वादने० रास शब्दे वा । रास्नासास्नेति साधु : ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

राहुः। पुं० तमोग्रहे। स्वर्भानौ। सैंहिकेये॥ रहति॰गृहीत्वात्यजति चन्द्रार्कौ। रहत्यागे। बाहुलका-दुण्॥

राहुगृहम्। न० कन्याराशौ॥ राहो गृहम्॥

राहुग्रहः। पुं०)

राहुग्राहः। पुं०) उपरागेचन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणे॥

राहुच्छत्रम्। न० आर्द्रके॥

राहुदर्शनम्। न० राहोश्चाक्षुषज्ञाने। ग्रहणे॥

राहुभेदी। पुं० विष्णौ॥

राहुमूर्द्धभित्। पुं० केशवे॥

राहुरत्नम्। न० गोमेदके॥

राहुलसूः। पुं० बुद्धे। सुगते॥

राहुस्पर्शः पुं० उपरागे॥

राहुहा। पुं० विष्णौ॥

राहूच्छिष्टः। पुं०)

राहूत्सृष्टः। पुं०) लशुने॥

रिक्तः। त्रि० शून्ये॥ यथा। रिक्तहस्तेननोपेयाद्राजानंदेवतांगुरुमिति॥ निर्द्धने॥ न० वने॥ रिच्यतेस्म। रिचवियोजनसम्पर्चनयोः। क्तः।

रिक्तकम्। त्रि० शून्ये॥ स्वार्थे कन्॥

रिक्ता। स्त्री० चतुर्थीनवमीचतुर्द्दशीषु तिथिषु॥

रिक्थम्। न० धनमात्रे। वसुनि॥ रिच्यते। रिचिर्विरेचने। पातॄतुदिवचिरिचीतियक्॥

रिक्थहारी। त्रि० दायादे॥

रिक्थादः। पुं० पुत्रे॥

रिक्थी। त्रि० धनहरिणि॥

रिखा। स्त्री० लिखायाम्। लीख० इ० भा० इतिहेमचन्द्रः॥ लख्यते। लखआलोचने। घञ्। पृषोदरादिः॥

रिङ्खणम्। न० स्खलने॥ धर्मादिस्खलने॥ बालानांहस्तपादाभ्यांचलने। रिखिगतौ। भावेल्युट्॥

रिङ्गणम्। न० स्खलने॥धर्म्मादिस्खलने॥ बालानांहस्तपादाभ्यांचलने। रींगणा० इ० भा० प्र०॥ क्वचित्पिच्छिलादेशस्खलनंरिङ्गणंक्वचित्॥ रिगिगतौ। भावेल्युट्॥

रिङ्गन्। त्रि० जानुभ्यांगच्छति॥ गच्छति॥

रिधमः। पुं० कामे॥ वसन्ते॥

रिपुः। पुं० शत्रौ। अहितकारिणि॥ आभ्यन्तरारिपवोयथा। कामक्रोधौलोभमोहौमदोमात्सर्यएवच। आभ्यन्तराइमेप्रोक्तारिपवस्तत्त्ववेदिभिः॥ अनित्याः शत्रवोबाह्याविप्रकृष्टाश्चतेयतः। अतः सोभ्यन्तरान्नित्यान्षट्पूर्व्वमजयद्रिपून्॥ अनिष्टंरपति। रपव्य

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

त्तार्यांवाचि । रपेरिच्चोपधायाइति कु : ॥ लग्नात्षष्ठभवने ॥ चोरक नामगन्धद्रव्ये ॥

रिपुघातिनी । स्त्री० लताविशेषे । कुचिकायाम् । कुचुड़० गौ० दे० भा० प्र० ॥ शत्रुनाशकारिख्याम् ॥

रिपुद : । पुं० दक्षिणोत्तरद्वारगृहे ॥

रिपुभम् । न० षष्ठराशौ ॥

रिप्फम् । न० व्ययभवने ॥

रिप्र : । त्रि० अधमे । कुत्सिते ॥ रीयते । रीङ् स्रवणे । लीरीङोर्ह्र स्व : पुट् च तरौप्र षणकुत्सनयोरि तिरप्रत्ययोधातोर्ह्रस्व : प्रत्ययस्यपु ट् च ॥

रिभेद : । पुं० अरिभेदे ॥

रिरंसा । स्त्री० रन्तुमिच्छायाम् ॥ रमे : सन् ॥ अप्रत्ययात् । टाप् ॥

ररंसु : । त्रि० रन्तुमिच्छौ । रमे : सन्नन्तादुप्रत्यय : ॥

रिरचा । स्त्री० रचितुमिच्छायाम् ॥

रिरचिषु : । त्रि० रचितुमिच्छौ ॥

रिरी । स्त्री० पित्तले ॥

रिश्य : । पुं० मृगे ॥

रिष्ट : । पुं० खड्गे ॥ फेनिले । रीठा० हू० भा० ॥ न० एनसि । पापे ॥ चेमे । कुशले ॥ अशुभे । अकल्याणे ॥ अभावे । नाशे ॥ चेमाशुभाभावेषु ॥ रेषणम् । रिष्यतेस्मे तिवा । रिषहिंसायाम्

। क्त : ॥

रिष्टक : । पुं० फेनिले । रीठा० हू० भा० ॥

रिष्टि : । पुं० खड्गे । असौ ॥ स्त्री० शुभे ॥ रेषति । रिष० क्तिच् ॥

रिष्फम् : । न० व्ययभवने ॥

रिष्य : । पुं० मृगप्रभेदे ॥ रिष्यते । रिष० । अघ्न्यादित्वात्साधु : ॥

रिष्व : । त्रि० हिंस्रे ॥ न० शस्त्रे ॥ रिष्यतेऽनेन । रिष० । सर्वनिघृष्व रिष्वेतिसाधु : ॥

री । स्त्री० गतौ ॥

रीठा । स्त्री० रीठाकरञ्जे ॥

रीठाकरञ्ज : । पुं० स्वनामख्यातवृत्ते । गुच्छके । गुच्छपुष्पके । गुच्छफले । फेनिले ॥

रीढक : । पुं० पृष्ठवंशे ॥

रीढा । स्त्री० अवमानन्नायाम् । अव ज्ञायाम् ॥ रेहणम् । रिहवधे । औणादिक : क्त : । ढत्वं लोका त् ॥

रीण : । त्रि० स्रुतजलादौ । चरिते । स्रुते ॥ रीयतेस्म । रीङ् स्रवणे । क्त : । स्वादयओदित : । ओदित श्चेतिनत्वम् ॥ णत्वं ॥

रीति : । स्त्री० स्पन्दे । गतौ ॥ प्रचारे ॥ लोहकिट्टे ॥ दग्धस्वर्णादिम ले ॥ सीमनि ॥ स्रवणे ॥ स्वभा वे । रूपे । लक्षणे । भावे । आत्म

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

जि । प्रकृतौ । सहजे ॥ पित्तले ॥ पित्तलन्त्वारकूटं स्याद्रारीरीतिश्च कथ्यते । राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिलापिङ्गलापिच ॥ रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्ययसदस्यच । पित्तलस्यगुणाज्ञेयाः स्वयोनिसदृशाजनैः संयोगजप्रभावेण तस्यान्येपिगुणाः स्मृताः रीतिकायुगलं रूक्षं तिक्तं चलवणं रसे ॥ शोधनं पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं नातिलेखनम् । कांस्यशब्दे स्यवोद्रव्यः शोधनेमारणे विधिः ॥ वैदर्भ्यादौ ॥ रीतिरात्माकाव्यस्य॰विशिष्टापदरचना रीतिरितिचवामनसूत्रे । गुणभेदेनतद्विभागमाह । ओजः प्रसादमाधुर्य्यं गुणत्रितयभेदतः । गौडवैदर्भ्यंपाञ्चालीरीतयःपरिकीर्त्तिताः प्रत्येकमेषांलक्षणानि यथा । ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदडम्बरम् । व्यक्तार्थं पदमग्राम्यं प्रसादः परिकीर्त्तितः शब्दार्थयोस्तुरसवन्मधुरं परिकीर्त्तितम् । सर्वलोकावगम्यंयद्ग्राम्यंतदभिधीयते ॥ सुश्राव्यमपिगम्भीरं प्रसन्नमुपनागरम् । ग्राम्यंयथा । कन्येमन्येऽप्यसौधन्योयस्त्वामद्यविवाहयेत् । नाल्पेनतपसालभ्यः सुन्दरस्त्रीसमागमः ॥ उपनागरं यथा । तन्वित्वदधरं मृदुनाविदं नविदो

रीतिपुष्पम्

जनाः वसुधायांसुधाभावान्मृषासुर्गंयियासवः ॥ शब्दालङ्करणं तत्स्यायदनुप्रासभासुरम् । वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेपादेविधीयते पदावृत्तिस्तुयमकमादिमध्यान्तसर्वगम् । क्रमेणरीतित्रयाणामुदाहरणानि । गंगोत्तुंगतरंगसंगतजटाजूटाग्रजाग्रत्फणिस्फूर्जत्फूत्कृतिभीतिसम्भृतिचमत्कारस्फुरत्सम्भ्रमा । आनन्दामृतवापिकांविदधतोचित्ते गिरीशप्रभोस्त्वांपायान्नवसंगमेभगवतीलज्जावतीपार्वती ॥ भवतोविरहव्याधिमधिगम्यससम्भ्रमा । कामिनीयामिनीकान्तं कृतान्तमिवपश्यति ॥ हन्तालिसन्तापनिवृत्तयेऽस्याः किन्तालवृन्तं तरलीकरोषि । उत्तापएषोन्तरतापहेतुर्नतन्मुवेनव्यजनापनेयः ॥ इतिकाव्यचन्द्रिका ॥ अपिच । वैदर्भीसाथपाञ्चालीगौडीयावन्तिकातथा । लाटीयामागधीचेतिषोढारीतिर्निगद्यते ॥ रीयते॰ रीणातिवा॰रयणंवा । रीङ्स्रवणे॰ रीगतिरेषणयोः । क्तिच्॰ क्तिन्वा ॥

रितिकम् । न॰ पुष्पाञ्जने ॥

रीतिका । स्त्री॰ कुसुमाञ्जनेपित्तले ॥

रीतिपुष्पम् । न॰ कुसुमाञ्जनेरीतिकायांध्मायमानायांजातेमले ॥ रीतेः पित्तलस्यपुष्पमिव॰ तन्मल-

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्वात् ॥
रीतिहेतुः। पुं० रङ्गे। वङ्गे॥ रीतेर्हेतुः॥
रुः। पुं० शब्दे॥
रुकः। त्रि० बहुप्रभेदे॥
रुक्प्रतिक्रिया। स्त्री० रोगनिवारणे। चिकित्सायाम्॥ रुजः प्रतिक्रियानिरसनम्॥
रुक्मम्। न० काञ्चने॥ धूस्तूरे॥ लौहे॥ नागकेशरे॥ रोचते। रुचदीप्तौ। युजिरुजितिजांकुश्चेति मक्॥
रुक्मकारः। पुं० स्वर्णकारे॥ रुक्मं करोति डुकृञ्०। कर्मण्यण्॥
रुक्मकारकः। पुं० स्वर्णकारे॥ रुक्मकारएव। स्वार्थेकः॥
रुक्मवती। स्त्री० पङ्क्तिच्छन्दः १० प्रभेदे॥ तल्लक्षणं यथा। रुक्मवती सा यत्रभमसगौ॥ यथा। कायमनोवाक्यैःपरिशुद्धैर्यस्य सदाकंसद्विषिभक्तिः। राज्यपदेहस्यालिरुदारा रुक्मवतीविघ्नः खलुतस्य॥ इयमेव० चम्पकमाला० रूपवतीचबोध्या। त्रि० स्वर्णवति॥
रुक्मवेदी। स्त्री० काञ्चनवेदिकायाम्॥ रुक्मंहिरण्यंतन्मयाभिरिष्टकाभिश्चितावेदी० रुक्मवेदी॥
रुक्माङ्गदः। पुं० परमभागवतेनृपतितिलके॥

रुक्मिणी। स्त्री० कृष्णस्यप्रधानमहिष्याम्। लक्ष्म्याम्। हरिप्रियायाम्॥
रुक्मिणीव्रतम्। न० व्रतविशेषे॥
रुक्मिदर्पः। पुं०)
रुक्मिदारी। पुं०) बलरामे। बलभद्रे॥
रुक्मी। पुं० भीष्मकात्मजे। रुक्मिणीभ्रातरि॥
रुक्मिभित्। पुं० बलदेवे॥
रुक्षः। त्रि० अप्रेम्णि। परुषे॥ अचिक्कणे। अस्निग्धे॥ रूक्षा० इत्युभयोर्भाषा॥ रुक्षयति। रुक्षपारुष्ये। पचाद्यच्॥ यद्वा। रुहेरीणादिकः सः॥
रुग्णः। त्रि० रोगादिनाकुटिलीकृतेभुग्ने। वक्रे॥ रुज्यतेस्म। रुजोभङ्गे। क्तः। ओदितश्चेतिनत्वम्॥ रोगिणि
रुक्। रुग्०। स्त्री० शोभायाम्॥ तेजसि॥ द्युतौ॥ इच्छायाम्॥ रोचते। रुचदीप्तौ। क्विप्। शारिकाशुकवाचि॥
रुचः। त्रि० शोभमाने॥ रुचेरिगुपधेतिकः॥
रुचकः। पुं० वीजपूरे॥ निष्के॥ दन्ते॥ कपोते॥ एरण्डे॥ न० सर्जिकाचारे॥ अश्वस्याभरणे॥ माल्ये॥ सौवर्चले॥ यथा। रु-

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रुक्रोचनमभिदिदीपनंपाचनंपरम्। सरुचिकृतवातनुन्नातिपित्तलंविशदंलघु ॥ उद्गारशुद्धिदंसूक्ष्मंविबन्धानाहशूलहृत् ॥ माङ्गल्यद्रव्ये ॥ उत्कटे ॥ रोचनायाम् ॥ विडङ्गे ॥ लवणे ॥ पुं० न० राजवेश्मविशेषे॥ वनान्तरे० । रोचतेऽनेन । रुचदीप्तावभिप्रीतौच । अन्तर्भावितण्यर्थः । क्रुन्शिल्पिसंज्ञयोरिति क्रुन् ॥

रुचा । स्त्री० इच्छायाम् । दीप्तौ ॥ शोभायाम् ॥ शारिकाशुकवाचि ॥

रुचिः । पुं० प्रजापतिविशेषे । आकूतीपतौरौच्यमनोः पितरि ॥

रुचिः । स्त्री० दीप्तौ ॥ शोभायाम् ॥ अभिष्वङ्गे । उत्कटानुरागे ॥ अभिलाषे ॥ रोचते । रुच० । इगुपधात्किदितीन् ॥ बुभुक्षायाम् ॥ गोरोचनायाम् ॥ आलिङ्गनविशेषे ॥ तल्लक्षणंयथा नायिकायानायकस्यसम्मुखिजान्वोरुपर्युपविश्यवक्षसिवक्षोदत्त्वायदवस्थानमितिकामशास्त्रं ॥

रुचिकर । त्रि० रोचने ॥

रुचितः । त्रि० दृष्टतमद्रव्ये ॥ रुचेः कर्तरिक्तः ॥ यद्वा । रोचते । रुच० । रुचिवचीतिकितच् ॥

रुचिफलम् । न० अमृताह्वे । अमृतफले ॥

रुचिरम् । न० मूलके ॥ कुङ्कुमे । लवङ्गे । त्रि० सुन्दरे ॥ सौम्ये ॥ मिष्टे । रोचते । रुच० । इषिमदिमुदौतिकिरच् ।

रुचिरा । स्त्री० गोरोचनायाम् ॥ अतिजगतीछन्दः १३ प्रभेदे । तल्लक्षणादियथा । जभौसजौगिरिरुचिराचतुर्ग्रहैः । यथा । पुनातुवोहरिरतिरासविभ्रमी० परिभ्रमन्व्रजरुचिराङ्गनान्तरेसमीरणोल्लसितलतान्तरालगोयथामरुत्तरलतमालभूरुहः ॥ द्युतिमाचावृत्तान्तरेपियथा । सपचतुष्कलकलितसकलदलसंशोभितकुण्डलरुचिरा । नकुरुपयोधरमिहफणिपतिवरभणितमिदंवृत्तंरुचिरा ॥ यथा । कस्यतनुर्मनुजस्यसितासितसङ्गमम्धिविधितः पतिता । यस्यकृतेकरभोरुविषीदसिमिहिरातपनिहतेवलता ॥

रुचिराञ्जनः । पुं० शोभाञ्जने ॥

रुचिराश्वः । पुं० नृपतिविशेषे ॥ शोभनतुरगे ॥ त्रि० तद्वति ॥

रुचिष्यः । त्रि० इष्टवस्तुनि ॥ रोचते० रुच्यतेवा । रुच० । रुचिभुजिभ्यांकिष्यन् ॥ अभिप्रेते ॥

रुचि । स्त्री० दीप्तौ ॥ रुक्रुचौरुचयः समाहृत्यकार्यसङ्ग्रहः । कृदिकारादितिङीष् ॥

रुच्यः । पुं० कतकवृक्षे ॥ शालिधा

न्य ॥ पथ्यौ ॥ न० सौवर्चले ॥ त्रि० मनोज्ञे । सुन्दरे ॥ रोचते० रुच्यते वा । रुच० । राजसूयेतिसाधुः ॥

रुच्यकन्दः । पुं० सूरणे ॥

रुग् । स्त्री० रोगे ॥ रुजतिदेहम् । रुजोभङ्गे । क्विप् ॥ रोजनंवा सम्पदादिक्विप् ॥ कुष्ठौषधौ ॥

रुजा । स्त्री० रोगे ॥ भङ्गे ॥ रुजति । रुजो० । भिदादिपाठात् रुजार्थानामितिनिर्देशाद्वाऽङिटाप् ॥ इगुपधेतिकोवा ॥ कुष्ठे ॥ मेष्याम् ॥

रुजाकरः । पुं० व्याधौ । न० कर्मरङ्गफले ॥ त्रि० पीडाकारिणि ॥

रुजासहः । पुं० धन्वनवृक्षे ॥

रुणस्करा । स्त्री० सुव्रतायाम् । सुखसन्दोह्यायांगवि ॥

रुण्डः । पुं० कबन्धे ॥

रुण्डिका । स्त्री० द्वारपिण्डयाम् । देहल्याम् ॥ दूतिकायाम् ॥ रणभूमौ ॥

रुतम् । न० वाशिते । तिरश्चांशब्दे । कूजिते ॥

रुदथः पुं० कुक्कुटे ॥ शुनि ॥ शिशौ ॥ रोदिति । रुदिर्‌अश्रुविमोचने । रुदिविदिभ्यांङिदित्यथः ॥

रुदन्तिका ।) स्त्री०

रुदन्ती ।) स्त्री० क्षुद्रक्षुपविशेषे । स्रवत्तोयायाम् । सञ्जीवन्याम् । रोमाञ्चिकायाम् । चणपत्र्याम् ॥ अस्याः स्वरूपंयथा । चणपत्रसमंपत्रं क्षुपश्चैवतथाकृतिः । शैशिरेजलबिन्दूनांस्रवन्तीतिरुदन्तिका ॥ रुदन्तीवह्निकृद्वृष्यापित्तघ्नीचरसायनी ॥

रुदितम् । न० क्रन्दिते । क्रुष्टे ॥ रुदिर्० । भावेक्तः ॥ त्रि० तद्वति ॥

रुद्धः । त्रि० नद्योप्राकारादिनाकृतवेष्टने । वेष्टिते । वलयिते । संवीते । आवृते ॥ रुध्यतेस्म । रुधिर् आवरणे । क्तः ॥

रुद्रः । पुं० गणदेवताविशेषे ॥ एकादशरुद्रेषु ॥ तेषांनामानियथा । अजैकपादहिर्ब्रध्नोविरूपाक्षोथरैवतः । हरश्चबहुरूपश्चत्र्यम्बकश्चसुरेश्वरः ॥ सावित्रश्चजयन्तश्चपिनाकीचापराजितः । एतेरुद्राःसमाख्याताएकादशगणेश्वराः । एतेषांमानसानान्तु त्रिशूलवरधारिणाम् । कोटयश्चतुरशीतिस्तत्‌चाश्चाव्ययमामताः ॥ दिक्षुसर्वासुयेरक्षांप्रकुर्वन्तिगणेश्वराः पुत्रपौत्रसुतास्त्वेतेसुरभीगर्भसम्भवाः ॥ इतिमात्स्ये ५ ध्यायः ॥ शिवे । अग्नौ । ईशे ॥ रोदयत्यसुरान् । संहारकालेप्रजाः संहरन्रोदयतिवा । रुदिर्० । रोदेर्णिलुक्चेतिरक्णेश्चलुक् ॥ सर्वगतरुजांद्रावणात्० रोदनहननाद्वारुद्रः । तथाचस्कान्दे । रुजः सर्वगता

यस्माद्द्रावयामिजगत्यहम्। रोदनं हन्मियस्माच्चरुद्रस्तस्मादहं प्रिये ॥ यद्वा। रुतं वेदात्मकं शब्दं कल्पादौ ब्रह्मणे राति॰ददाति। रादाने। आतोनुपसर्गेकः ॥ यद्वा। रुता नादेनसकलं जगदिदं द्रावयतिरञ्ज यतीति॰नादात्मकत्वाद्रुद्रः॥ यद्वा। रुतानादेन॰प्रणवरूपेण॰वेदरूपेण वा॰ द्रावयति॰॰ इष्टमर्थमितिरुद्रः। यद्वा। रुतं संसारदुःखंतद्धेतुं वाद्रावयतीतिरुद्रः तदुक्तंरुतंदुःखमुत्तद्धेतुं विद्रावयतियः प्रभुः। रुद्रइत्युच्यतेतस्माच्छिवः परम कारणमिति ॥ विष्णुरुद्रयोरभेदो यथाकौर्मे। सर्ववदेवोभगवान्म हादेवोनसंशयः। मन्यन्तेयेजग द्योनिं विभिन्नं विष्णुमीश्वरात् ॥ मोहादवेदनिष्ठात्वा तेयान्तिनरकं नराः। वेदानुवर्त्तिनं रुद्रं देवं नारायणं तथा। एकीभावेनपश्यन्ति मुक्तिभाजोभवन्तिते। श्रीमद्भागवते देव्याद्यौरुद्रौपरिकीर्त्तितौ। यथा। दक्षयाब्रह्मणोवक्त्राद्वरदानार्थमुद्भौ। मूलरुद्रस्यांशभूतोरुद्रनामा द्वितीयकइति ॥ आदित्यपत्रवृक्षे ॥ एकादशाङ्के ॥ न॰ रौद्ररसे ॥

रुद्रकोटी। स्त्री॰ तीर्थविशेषे ॥

रुद्रगणः। पुं॰ शिवपार्षदसमूहे ॥

रुद्रचण्डी। स्त्री॰ रुद्रयामलोक्तदेवी माहात्म्ये ॥

रुद्रजः। पुं॰ पारदे ॥

रुद्रजटा। स्त्री॰ लताविशेषे। रौद्याम्। सौम्यायाम्। सुगन्धायाम्। सुपत्रायाम्। सुगन्धपत्रायाम्। पत्रवल्ल्याम् जटावल्ल्याम्॥ अस्यागुणाः। कटुरसत्वम्॰ श्वासकासहृद्रोगभूतरक्षोनाशित्वञ्चेति ॥

रुद्रपत्नी। स्त्री॰ चण्ड्याम्। दुर्गायाम् ॥ अतस्याम् ॥

रुद्रप्रिया। स्त्री॰ हरीतक्याम्॥ रुद्राण्याम् ॥

रुद्रवीणा। स्त्री॰ सङ्गीतनारायणोक्ते वीणाविशेषे। रुद्राम् ॥

रुद्रसर्गः। पुं॰ रुद्रकर्तृकभूतवेतालादिसृष्टौ ॥

रुद्रसावर्णिः। पुं॰ द्वादशेमनौ ॥

रुद्रसूः। स्त्री॰ एकादशपुत्रप्रसवाम् ॥

रुद्राक्रीडः। पुं॰ श्मशाने ॥

रुद्राक्षः। पुं॰ स्वनामप्रसिद्धेवृक्षे। तृणमेरौ। अमरे। पुष्पचामरे। अक्षफले। शिवाक्षे। सर्पाक्षे। भूतनाशने ॥ विनाभस्मत्रिपुण्ड्रेण-विनारुद्राक्षमालया। पूजितोपि महादेवोनस्यात्तस्यफलप्रदः॥ विनामन्त्रेणयोधत्ते रुद्राक्षं भुविमानवः। सयातिनरकान्घोरान्यावदिन्द्राश्चतुर्दशेतिपद्मपुराणम्॥ रुद्राक्षान्कण्ठदेशेदशन ३२ परि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मितान्० मस्तकेविंशतिद्वे ४० षट्६ षट्६ कर्णप्रदेशे० करयुगलकृतेद्वादशे १२ द्वादशे १२ व । बाहोरिन्दोः कलाभि १६ र्नयनयुगकृतेत्वेक १ मेकं १ शिखायाम्० वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयतिशतकं १०८ सस्वयंनीलकण्ठः इतिदेवीभागवतम् ॥ मन्त्रेणेति द्विजेतरविषयम् । सर्वाश्रमाणांवर्णानांरुद्राक्षस्यचधारणम् । कर्त्तव्यंमन्त्रतः प्रोक्तं द्विजानांनान्यवर्णिनामितिनारायणवचनात् ॥

रुद्राणी । स्त्री० शिवायाम् । भवान्याम् । सर्वमङ्गलायाम् ॥ रुद्रस्य स्त्री० इन्द्रवरुणभवसर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुगिति० ङीषानुकौ ॥

रुद्रावर्त्तः । पुं० तीर्थविशेषे ॥ अद्रिकूटस्थानस्थायांपरमेश्वर्याम् । रुद्रजटायाम् ॥

रुद्रास्पदम् । न० तीर्थविशेषे ॥

रुद्री । स्त्री० रुद्रवीणायां ॥

रुधिरः । पुं० अङ्गारके । कुजे । भौमे । मङ्गलग्रहे ॥ न०कुङ्कुमे ॥ शरीरस्थरसभवधातौ । रक्ते । असे । त्वगजे । शोणिते । असृजि । लोहू०इ०भा० ॥ रुणद्धि०रुध्यते वा । रुधिर० । इषिमदिमुदीतिकिरच् ॥

रुधिराख्यम् । न० मणिप्रभेदे । यथोक्तंगरुडपुराणे । हुतभुग्रूपमादाय दानवस्ययथेप्सितम् । नर्मदायांनिचिक्षेपकिञ्चिद्दीनादिभूतले ॥ तत्रेन्द्रगोपकलितंशुकवक्त्रवर्णसंस्थानतः प्रकटपीलुसमानमाचम् । नानाप्रकारविहितंरुधिराख्यरत्नमुद्भूयतस्यखलुसर्वसमानमेव ॥ मध्येन्दुपाण्डरमतीवविशुद्धवर्णंतच्चेन्द्रनीलसदृशंपटलंतुलेस्यात् । सैश्वर्यंभृत्यजननंकथितंतदेवपक्कञ्च तत्किलभवेत्सुरवज्रवर्णम् ॥ इति गारुडे ॥ ७८ ॥ अध्यायः ॥

रुधिरोद्गारी । पुं० षष्ठिसंवत्सराणां मध्ये वत्सरविशेषे ॥ तत्फलंयथा । महिषीगोहिरण्यादितामकांस्याद्यशेषतः । तत्सर्वंदेविविक्रीयकर्त्तव्योधान्यसञ्चयः ॥ रक्तेसंवत्सरेदेविक्रूरबुद्धिर्नराधिपः । मानवाःक्रूरचेष्टाश्चसङ्ग्रामेनजयेभवेत् ॥ ५८ ॥

रुमण्वान् । पुं० लवणाचले ॥ लवणमस्त्यस्मिन् । मतुप् । आसन्दीवदिति०लवणस्यरुमण्भावः ॥ लवणाकरवाचकरुमन्शब्दस्येतन्निपातनंनलोपाभावार्थंणत्वार्थञ्चेत्यपि दतम् ॥

रुमा । पुं० लवणाकरे ॥

रुमा । स्त्री० सुग्रीवदारेषु ॥ विशिष्टलवणाकरे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रुम्र : । पुं० रमणे ॥ अरुणे ॥ रम्य- तेऽस्मिन् । रमक्रीडायाम् । चकि रम्योरुच्चोपधायाद्दतिरक् ॥

रुरु : । पुं० मृगविशेषे । हरिणजात्य न्तरे । भारशृङ्गाख्ये ॥ रुरुर्महान् कृष्णसारइतियादव : ॥ व्याघ्रे ॥ यथा । गे।गोपीगोपवीतारुरुनखविलसत्कण्ठभूषश्चिरं वइति ॥ दैत्य- भेदे ॥ रौति । रुशब्दे । जम्बादय श्चेतिसाधु : ॥ रुशातिभ्यांक्रुन्वा ॥

रुवु : ।) पुं०

रुवुक : ।) पुं० एरण्डे ॥ इतिरत्न- माला ॥ रक्तैरण्डे ॥ इतिराजनिर्घण्ट : ॥

रुशन् । त्रि० निन्द्यार्थायांवाचि ॥ रुशति । रुशहिंसायामृतालव्यान्तस्तौदादिकस्तस्माच्छतृप्रत्यय : । रुशन् शब्द : । रुशतीहिंसा । रुशद्वचनम् ॥

रुशती । स्त्री० निन्द्यार्थायांवाचि ॥ शत्रन्तान्ङीप् । आच्छीनद्योरितिनुम् विकल्पान्नुमभाव : । स्त्रियांवा हुल्ये नास्यदर्शनम् ॥

रुट् । स्त्री० क्रोधे० ॥ रुशहिंसायाम् । सम्पदादित्वात्क्विप् ॥

रुषा । स्त्री० अमर्षे । कोपे । मन्यौ । क्रोधे ॥ क्विबन्ताद्वागुरिमतेनटाप् ॥

रुषित : । त्रि० रुष्टे । क्रोधयुक्ते ॥ रुष्यतेस्म । रुषरोषे । क्त : । रुष्यम् त्वरेतिपक्षे०इड्विकल्प : ।

रुष्ट : । त्रि० रुषिते ॥ शिवेरुष्टे गुरुस्त्राता गुरौरुष्टे नकश्चन । रुष्यतेस्म । रुष० । क्त : । रुष्यम्त्वरसङ्घुषास्वनामितिपक्षेइडभाव : ॥

रुह : । त्रि० जाते ॥ आरूढे ॥ रुहे: कर्त्तरिक : ॥

रुहकम् । न० छिद्रे ॥

रुहा । स्त्री० दूर्वायाम् ॥ छिन्नापिरोहति । रुहबीजजन्मनिप्रादुर्भावे इगुपधज्ञाप्रीकिर : क : । टाप् ॥ महासमङ्गायाम् ॥

रुहिरुहिका । स्त्री० उत्कण्ठायाम् ॥ इतिपुराणम् ॥

रुह्वा । पुं० वृक्षे ॥ रोहति । रुह० शीङ्क्रुशिरुहीत्यादिना०क्वनिप् ॥

रूक्ष : । पुं० वृक्षे ॥ वरकट्टणे ॥ त्रि० अप्रेमणि । परुषे ॥ अचिक्कणे । अस्निग्धे । रूखा०इतिभाषायाम् ॥ रूक्षयति । रूक्षपारुष्ये । पचाद्यच् ॥

रूक्षगन्धक : । पुं० गुग्गुलौ ॥

रूक्षणात्मिका । स्त्री० लङ्काधान्ये ॥

रूक्षदर्भ : । पुं० हरिदर्भे ॥

रूक्षपत्र : । पुं० शाखोटवृक्षे ॥

रूक्षप्रिय : । पुं० ऋषभौषधे ॥

रूक्षस्वादुफल : । पुं० धन्वनवृक्षे ॥

रूक्षा । स्त्री० दन्तीवृक्षे ॥ क्रूरायाम् ॥ अस्निग्धायाम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रूढः। पुं॰ प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्यशाब्दबोधजनकेशब्दे ॥ यथा। मुख्योलाक्षणिकोगौणः शब्दः स्यादौपचारिकः। यौगिकोयोगरूढो वारूढोवामुख्यएवसः॥ इतिशाब्दिकाः॥ अपिच। रूढमालक्षयति॰ विभजतेच। रूढंसङ्केतवन्नाम सैवसंज्ञेतिकीर्त्यते। नैमित्तिकीपारिभाषिक्यौपाधिक्यपितद्भिदा॥ यन्नामयादृशार्थेसङ्केतितमेव॰ नतुयौगिकमपि॰ तद्रूढम्। योगरूढन्तुपङ्कजादिकंनतथारूढानामेवचसंज्ञापदेनाभिलप्यते। नतुरूढादिवत्संज्ञानाम्नोऽवान्तरभेदः। येनविभागव्याघातःस्यात्। संज्ञायास्त्रयो भेदाः नैमित्तिकीपारिभाषिकी॰ औपाधिकीचेति। पाचकपाठकादयस्तुनसंज्ञाः सङ्केतशून्यत्वात्॥ येतुरूढस्यनाम्नश्चतुर्विधत्वमाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति। जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया। जातिशब्दादिभेदेनचातुर्विध्यंपरेजगुः॥ गोगवयादीनांगोत्वादिजात्या। पश्वाम्यादीनांलाङ्गूलधनादिद्रव्येण। धन्यपिशुनादीनांपुण्यद्वेषादिगुणेन। चलचपलादीनाञ्चशब्दानां कर्म्मणाऽवच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेवरूढानामिति। यदुक्तंदण्डाचार्यैः। शब्दैरेवप्रतीयन्तेजातिद्रव्यगुणक्रियाः। चातुर्विध्यादमीषान्तुशब्दउक्तश्चतुर्विधइति॥ तदेतज्जडमूर्खादीनामन्यशून्यादीनाञ्चशब्दानामपरिग्रहापत्त्यापरित्यक्तमस्माभिः॥ नैमित्तिकसंज्ञांलक्षयति। जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकीमता। जातिमात्रेहिसङ्केताद्व्यक्तेर्भानंसुदुष्करम्॥ यन्नामजात्यवच्छिन्नसङ्केतवत्सानैमित्तिकीसंज्ञा। यथागोचैत्रादिः। साहिगोत्वचैत्रादिजात्यवच्छिन्नमेवगवादिकमभिधत्ते नतुगोत्वादिजातिमात्रम्। गोपदंगोत्वेसङ्केतितमित्याकारकग्रहाद्गामानयेत्यादौ गोत्वादिनागवादेरन्वयानुपपत्तेः एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात्॥ पारिभाषिकीमौपाधिकीञ्चसंज्ञांक्रमेणलक्षयति। उभयावृत्तिधर्मेणसंज्ञास्यात्पारिभाषिकी। औपाधिकीत्वनुगतोपाधिनायाप्रवर्त्तते॥ उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवतीसंज्ञापारिभाषिकी। यथाकाशडित्यादिः॥ याचानुगतोपाध्यवच्छिन्नसङ्केतवतीसंज्ञासात्वौपाधिकी। यथाभूतदूतादि। साहिसचेतनवृत्तविशेषगुणवत्त्ववार्त्ताहारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैवप्रवर्त्तते। इतिशब्दशक्तिप्रकाशिकायां॰ जाते। प्रसिद्धे॥

रुहेर्गत्यर्थेतिक्तः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः ॥

रूढपद् : । त्रि० बद्धमूले ॥

रूढि : । स्त्री० शिष्टप्रयोगे ॥ प्रसिद्धौ ॥ अनादिव्यवहारसिद्धसम्बन्धविशेषे ॥ मुख्यशब्दवृत्तिभेदे ॥ साचस्वरूपेणजात्यागुणेन वानिर्दिशाईवस्तुनिसंज्ञासंज्ञिसङ्केतेनप्रवर्त्तते । यथा । डित्य : डवित्य : गौ:शुक्लइति ॥ रूढशब्दनिष्ठशक्तौ ॥

रूपम् । न० वाच्याकारे । स्वभावे ॥ सौन्दर्य्ये । मनोहराकृतौ । तल्लक्षणंयथा । अङ्गान्यभूषितान्येवकेनचिद्भूषणादिना । येनभूषितवद्भान्तितद्रूपमितिकथ्यते ॥ इत्युज्ज्वलनीलमणि । : नाणके । प्रशस्ते ॥ पशौ ॥ शब्दे ॥ ग्रन्थावृत्तौ नाटकादौ ॥ आकारे ॥ श्लोके ॥ अवकाशादिद्विपदान्तेनानाविकारविशेषे ॥ रूपन्तुषोडशविधंमोक्षधर्मेप्रकीर्तितम् । यथा । ह्रस्वम् १ दीर्घम् २ स्थूलम् ३ चतुरस्रम् ४ वृत्तम् ५ शुक्लम् ६ कृष्णम् ७ नीलारुणम् ८ रक्तम् ९ पीतम् १० कठिनम् ११ चिक्कणम् १२ श्लक्ष्णम् १३ पिच्छलम् १४ मृदु १५ दारुण १६ मिति ॥ चक्षुर्मात्रग्राह्यगुणे ॥ तच्चशुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशचित्रभेदात्सप्तविधम् ० पृथिवीजलतेजोवृत्ति तत्र पृथिव्यांसप्तविधम् । अभास्वरंशुक्लंजले । शुक्लंभास्वरंतेजसि ॥ मात्रामात्रे ०।० ॥ त्रि० उत्तरपदस्थित्यास्वसदृशे ॥ यथापितृरूप:पुत्र:मातृरूपाकन्या ॥ प्रापके ॥ रोपयतिविमोहयति । रूपविमोहने । अच् ॥ यद्वा । रूप्यतेऽनेन । स्वष्पशिल्पशब्दे तिसाधु ॥ रौतिवा । रुशब्दे । स्वष्पशिल्पेतिप : रौतेर्दीर्घश्च ॥ अतिरूपन्तुनिन्दितम् ॥

रूपकम् । न० नाटके ॥ मूर्त्तौ ॥ रूपे ॥ काव्यालङ्कारे ॥ तल्लक्षणादि यथा । विषय्यभेदताद्रूप्यरञ्जनंविषयस्ययत् । रूपकंतत्त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभि : ॥ अयंहि धूर्जटि : साक्षाद्येनदग्धा : पुर : क्षणात् अयमास्तेविनाशम्भुस्तार्त्तीयीकंविलोचनम् ॥ शम्भुर्विश्वमवत्यद्यस्वीकृत्यसमदृष्टिताम् । अस्यामुखेन्दुनालब्धेनेत्रानन्देकिमिन्दुना ॥ साध्वीयमपरालक्ष्मीरसुधासागरोदिता । अयंकलङ्किनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोतिरिच्यते ॥ सङ्ख्याविशेषे ॥ यथा । सप्ताशीप्रोच्यतेगुञ्जासातिस्रोरूपकंभवेत् । रूपकैर्दशभि : प्रोक्त : कलञ्जोनामनामत : ॥ त्रि० । मूर्त्तिमति ॥ पुं० । दृढादिसप्तसु ॥

तेयथा । हठ :प्रौढोऽथखचरोविभ
बस्वतुरक्रम : । निशारुक : प्रतिता
ल : कथिता :सप्तरूपकोद्भतिदामो
दर : ॥

रूपकभेद : । पुं० अभिनेयप्रकारे ॥

रूपतत्त्वम् । न० शीले ॥

रूपधारी । त्रि० सौन्दर्यविशिष्टे ॥

रूपधेयम् । न० रूपे ॥ रूपमेव ।भाग
रूपनामभ्यो धेय : ॥

रूपनाशन : । पुं० पेचके

रूपवान् । त्रि० आकारविशिष्टे ॥ सौं
दर्ययुक्ते ॥

रूपस्कन्ध : । पुं० विषयप्रपञ्चे । वास
नामयचित्तेननिरूप्यमाणे षुशब्दस्प
र्शादिषु । पञ्चेन्द्रियेषुच ॥ रूप्यन्ते
एभिर्वाविषयाइतिकर्मकरणव्युत्प
त्तिभ्यांसविषयाणीन्द्रियाणिरूपस्क
न्ध : । रूप्यमाणपृथिव्यादीनांवाह्य
त्वेपिदेहस्थत्वादिन्द्रियसम्बन्धाच्चा
ध्यात्मिकत्वम् ॥

रूपाजीवा । स्त्री० वारस्त्रियाम् । वेश्या
याम् ॥ रूपमाजीवोस्या : ॥

रूपामाली । स्त्री० वर्णवृत्तविशेषे ॥ य
था । चत्वारोस्यांकर्णाजायन्तेछन्दस्ये
वंहारंकुर्वन्ते ।भव्यावर्णापादेराज
न्ते रूपामालीवृत्तं तत्कान्ते ॥ यथा
। हत्वाशत्रुंनृत्यान्तीचण्डंसाचण्डी
व : कल्याणंकुर्यात् । देवेन्द्राद्या :
प्रीत्यासम्प्राप्ता :संसेवन्ते तत्पादा

म्भोजम् ॥

रूपास्त्र : । पुं० कामदेवे ॥ रूपमस्त्रम
स्य ॥

रूपिका । स्त्री० श्वेतार्कवृक्षे ॥ ओड्र
पुष्पे ॥

रूपी । त्रि० रूपवति ॥ मूर्तिमति ॥

रूपेश्वरी । स्त्री० देवीविशेषे ॥

रूप्यम् । न० आहतरजते ॥ आहतहे
म्नि ॥ तारे । चन्द्रहासे । रजते
चन्द्रलोहके । चांदी० इ० भा० ॥
अस्यलक्षणंगुणादयश्चयथा । गुरु
स्निग्धंमृदुश्वेतंदाहच्छेदघनक्षमम्
। स्वर्णाढ्यंचन्द्रवत्स्वच्छंरूप्यंनवगु
णंशुभम् ॥ मारणायचोच्यम् ॥
कठिनंकृत्रिमंरूक्षंरक्तंपीतंदलंल
घु । दाहच्छेदघनैर्नष्टंरूप्यंदुष्टंप्र
कीर्त्तितम् ॥ मारणायायोग्यम् रू
प्यशीतंकषायाम्लंस्वादुपाकरसंसर
म् । वयस :स्थापनंस्निग्धंलेखनंवा
तपित्तजित् ॥ प्रमेहादिकरोगांश्च
नाशयत्यचिराद्ध्रुवम् ॥ तारंशरी
रस्यकरोतितापंविड्बन्धनंयच्छति
शुक्रनाशम् । वीर्यंबलंहन्तितनोश्च
पुष्टिंमहागदान्पोषयतिह्यशुद्धम्
॥ अथशोधनविधि : । पत्तलीकृत्यप
त्राणितारस्याग्नौप्रतापयेत् । निषि
ञ्चेत्तप्ततप्तानितैलेतक्रेचकाञ्जिके
॥ गोमूत्रेचकुलत्थानांकषायेचत्रिधा
त्रिधा । एवंरजतपत्राणांविशुद्धि :स

म्प्रजायते ॥ अथाश्ममारणविधि: । भागैकंतालकंमर्द्यं यामम्लेनकेन चित् । तेनभागचयंतारपत्राणिप्रलिपयेत् ।धृत्वामूषापुटेरुद्ध्वापुटे त्रिंशद्वनोपलै: । समुद्धृत्यपुन स्तालंदत्वारुद्ध्वापुटेपचेत् ॥ एवंच तुर्द्दशपुटैस्तारभस्मप्रजायते ॥ अ न्योपिप्रकारोयथा । स्नुहीक्षीरेणस म्पिष्टंमाक्षिकंतेनलेपयेत् । तालक स्यप्रकारेणतारपत्राणिबुद्धिमान् । पुटेचतुर्द्दशपुटैस्तारभस्मप्रजाय- यते ॥ इति ॥ अथरूप्यकरणम् । मध्वाज्यंगुडताम्रंचक्रमेणामाक्षि- कंसमम् । धमनाच्चभवेद्दिव्यंसुवर्ण करणंशृणु ॥ इतिगारुडे १८८ अध्याय: ॥ कार्षापणे ॥ त्रि० रूप वति । सुन्दरे ॥ आहतं० प्रशस्तं वा० रूपमस्यास्ति । रूपादाहतप्र शंसयोरितियत् ॥ रूप्यते । रूप रूपक्रियायाम् । ण्यन्त: ॥ अच० बा ॥

रूप्यक: । पुं० लङ्कादिद्वीपवत्समुद्रा न्तर्वर्त्तिनिद्वीपविशेषे ॥

रूप्यमाषक: । पुं० कृष्णलादयमि तेरूप्यमाने ॥ द्विकृष्णलेसमधृतेविज्ञे योरूप्यमाषक: ॥

रूप्यशाला । स्त्री० टकसाल० इति प्रसिद्धे रजतादिमुद्रागृहे ॥

रूप्याध्यक्ष: । पुं० नैष्किके ॥ रूप्यस्य अध्यक्ष: ॥

रूबुक: । पुं० एरण्डे ॥

रूम: । पुं० शकदेशे । यथा । योरू मदेशाधिपतिंशकेश्वरंजित्वागृही- त्वोज्जयिनींमहाहवे । आनीयसम्- भ्राम्यमुमोचतन्त्वहोश्रीविक्रमार्क: समसह्यविक्रम: ॥

रूषक: । पुं० बासके ॥

रूषणम् । न० मिश्रणे ॥ रूष० । ल्युट् ॥

रूषित: त्रि० गुण्ठिते । गुण्डिते ॥ रूष्यतेस्म । रूषिर्वेष्टनार्थोऽपठि तोपि० भ्वादौद्रष्टव्योभ्वादेरवृत्कृत त्वात् । क्त: । रूक्षीकृते ॥ लिप्ते ॥ लग्ने । लग० इ० भा० ॥ रूष त० क० विस्फुरणे० इतिकविक ल्पद्रुम: । अरुरूषत् ॥

रे । अ० सम्बोधनविशेषे ॥ यथा । सम्बोधनेङ्गभो:पाट्प्याटहेहैहंहो ऽरेरेपिचेतिहेमचन्द्र: ॥ अनादरे ॥

रेक: । पुं० शंकायाम् ॥ नीचे । हीने ॥ विरेचने ॥ भेके । गूढव- र्चसि ॥

रेका । स्त्री० सन्देहे ॥

रेक्ण: । न० सुवर्णे ।स्वर्णे । रिणक्ति । रिचिर् विरेचने । रिचेर्धनेघिच्चेत्य ऽसुन् । चात्प्रत्ययस्यनुट् । घित्वा त्कुत्वम् ।

रेखा । स्त्री० अल्पके ॥ छद्मनि ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

आभोगे। उल्लेखे ॥ उल्लेखस्त्वत्र दण्डाकारलिपिविशेष:। डंडी र० लकीर० रेख० हू० भा० ॥ राज्याम् ॥ लिख्यते। लिखयक्षरविन्यासे। भिदादित्वादङ् गौरलयोरेकत्वम् ॥

रेखाभूमि:। स्त्री० चारप्रवृत्तिस्थले। लङ्कासुमेरौ मध्यसूत्रगतदेशे ॥ यथा। यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान्स्पृशन्सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदितासामध्यरेखाभुव:। आदौ प्रागुदयोऽपरत्रविषयेपश्चाद्धिरेखोदयात्स्यात्तस्मात्क्रियतेतदन्तरभुवंखेटेष्वृणंस्वंफलमितिसिद्धान्तशिरोमणि: ॥

रेचक:। पुं० यवक्षारे ॥ जयपालवृक्षे ॥ तिलकवृक्षे ॥ क्रीडार्थं जलनिक्षेपयन्त्रे। पिचकारी० हू० भा० प्र० ॥ प्राणवायो: शनैर्वामनासापुटाद्दक्षिण नासापुटाद्वा० सव्यापसव्यन्यायेनवहिर्निस्सरणे ॥ मुच्यमानस्तुरेचकइतियाज्ञवल्क्य:। श्वासइतिशेष:॥ अनात्मोपेक्षायाम् ॥ निषेधनं प्रपंचस्य रेचकाख्य: समीरण: ॥ न० कङ्कुष्ठमृत्तिकायाम् ॥

रेचनम्। न० मलभेदने। प्रस्कन्दने। विरेके। विरेचने ॥

रेचनक:। पुं० कम्पिल्लके ॥

रेचना। स्त्री० काम्पिल्ले ॥

रेचनी। स्त्री० त्रिवृतायाम् ॥ दन्त्याम् ॥ गुन्द्रायाम् ॥ रोचनकायाम् ॥ रिचिर्० । ल्युट्। ङीप्। कालाञ्जन्याम् ॥ काम्पिल्ले ॥

रेचितम्। न० उत्तेजिताश्वे। यथा। उत्तेजितं मध्यवेगं योजनं श्लथरलायेति ॥ रेचनम्। रिचिर्०। क्त:। त्रि० रिक्तीकृते ॥ अश्वगतिविशेषे ॥

रेची। स्त्री० अङ्कोठे ॥ काम्पिल्लके ॥

रेज:। त्रि० तेजिते ॥ रेजति। रेजतेवा। रेजृदीप्तौ। पचाद्यच् ॥

रेणु:। पुं० पर्पटे ॥ रेणुकायाम् ॥ पांशौ। पुं० स्त्री० धूलौ ॥ दीपखट्वातनुच्छायाच्छिन्नकेशनखादिकम्। अजमार्जाररेणुश्चहन्ति पुण्यं पुराकृतम्० हू० क० लो० ॥ रिणाति० रीयतेवा। रीगतिरेषणयो:। अजिहरीभ्योनिच्चेति णु: ॥

रेणुकम्। न० कङ्कुष्ठभेदे ॥

रेणुका। स्त्री० मरिचाकृतिसुगन्धिद्रव्यविशेषे। द्विजायाम्। हरेणौ। भस्मगन्धिन्यामौषधौ ॥ अस्यागुणा: रेणुकाकटुकापाकेतिक्तानुष्णाकटुर्लघु:। पित्तलादीपनी

मेध्यापाचनीगर्भपातनी ॥ बलासवातवैकव्यतट्कण्डूविषदाहनुत् ॥ परशुराममातरि ॥ रेणुरस्यास्ति । व्रीह्यादित्वाट्ठन् । इसुसुक्तान्तात्कः ॥ रेणुरिवबा । संज्ञायामितिकन् ॥

रेणुकातीर्थम् । न० तीर्थविशेषे ॥

रेणुकासुतः । पुं० परशुरामे ॥

रेणुरूषितः । पुं० गर्दभे ॥ त्रि० धूलिसञ्चिते ॥

रेणुवासः । पुं० भ्रमरे ॥

रेणुसारः । पुं० कर्पूरे ॥

रेणुसारकः । पुं० कर्पूरे ॥

रेतजा । स्त्री० बालुकायाम् ॥

रेतनम् । न० वीर्य्ये । शुक्रे ॥

रेतः । न० वीर्य्ये । शुक्रे ॥ अप्सु रेतःपातनिषेधोयथा । नवामहसोनाद्यात्स्थिविदक्षेतवाजलम् । नोत्तरेदनुपस्पृश्यनाप्सुरेतःसमुत्सृजेत् ॥ पारदे ॥ रिणाति । री गतिरेषणयोः । स्रुरीभ्यांतुट्चेत्यसुन् ॥ पुं० । कार्य्ये ॥ अथातोरेतसः सृष्टिरित्यादौरेतःशब्दस्य कार्यपरत्वेनव्याख्यानात् ॥

रेत्रम् । न० रेतसि ॥ पीयूषे ॥ पटवासे ॥ सूतके । पारदे ॥

रेपः । त्रि० निन्दिते । विगर्हिते ॥ क्रूरे ॥ री० बाहुलकात्पः ॥

रेपाः । त्रि० अधमे ॥ क्रूरे ॥ कृपणे ॥ रपति । रप व्यक्तायांवाचि । रपेरतएच्चेत्यसुन् ॥

रेफः । पुं० रवर्णे ॥ रादिफः ॥ रिफ्यते० रिफतिवा । रिफ घञ् ० पचाद्यच्वा । रागे ॥ त्रि० अवद्ये । कुत्सिते ॥ रिफति । रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । अकर्त्तरिचेतिघञ् ॥ यद्वा । रिफति । अवद्यावमाधमेतिअप्रत्ययान्तोनिपातः ॥

रेभणम् । न० हम्भायाम् । गोध्वनौ ॥

रेरिहाणः । पुं० वृषाङ्के । महादेवे । सदाशिवे ॥ अम्बरे ॥

रेवटः । पुं० शूकरे ॥ वेणौ ॥ वातुले ॥ विषवैद्ये ॥ न० दक्षिणावर्त्तशङ्खे ॥

रेवतः । पुं० जम्बीरे ॥ आरग्वधे ॥ रेवतीपितरि० नृपतिविशेषे । बलरामश्वशुरे ॥

रेवतकम् । न० पारेवते ॥

रेवती । स्त्री० ककुद्मिकन्यायाम् । बलदेवपत्न्याम् ॥ मातृभेदे ॥ अन्त्यनक्षत्रे ॥ अस्मिन्नक्षत्रेजातस्यफलंयथा । चारुशीलविभवोजितेन्द्रियः सत्कुले च भवने कमानसः । मानवोनुभवेन्महीपती रेवतीभवतियस्यजन्मभम् ॥ बाल

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ग्रहविशेषे ॥ रैवतमनुमातरि ॥ धेनौ ॥ दुर्गायाम् ॥ रेवतीनक्षत्रे ॰ इतिगौरादिषुपाठान्ङीष् ॥ रेवत्यांजातायाम् ॥ चित्रारेवतीतिनक्षत्राणोलुक् ॥ पिप्पल्यादित्वान्ङीष् ॥

रेवत्य : । स्त्री॰ सामविशेषे ॥ नित्यबहुवचनान्तोचरेवतीशब्द : ॥

रेवतीजानि : । पुं॰ रेवतीरमणे ॥ रेवतीजायायस्य । जायायानिङितिसमासान्तोनिङादेश : । लोपोव्योर्वलीतियलोप : ॥

रेवतीभव : । पुं॰ शनैश्चरे ॥

रेवतीरमण : । पुं॰ रामे । हलायुधे । बलदेवे ॥ रेवत्यारमण : ॥

रेवतीश : । पुं॰ बलभद्रे । रेवतीरमणे ॥

रेवन्त : । पुं॰ सूर्यात्मजविशेषे ॥ गुह्यकाधिपतौ ॥

रेवन्तप्रसू : । स्त्री॰ संज्ञायाम् । सूर्यपत्न्याम् ॥

रेवा । स्त्री॰ नदीविशेषे ॥ नर्मदायाम् । मेकलकन्यायाम् ॥ रत्याम् । मन्मथयोषिति ॥ नीलीवृक्षे ॥ दुर्गायाम् ॥ रेवति । रेवन्नवगतौ । पचाद्यच् । टाप् ॥

रेषणम् । न॰ वृकशब्दे ॥ हिंसायाम् । रिषहिंसायाम् । ल्युट् ॥

रै । भ्व॰ दाने ॥ अनादरे ॥

रा : । पुं॰ स्वर्णे ॥ वित्ते । धने ॥ जलदे ॥ ध्वनौ । शब्दे ॥ रातिसुखम् ॰ रायतेवा । रादाने । रातेडैं : ॥

रैक : । पुं॰ संवर्गविद्याविदिमुनिविशेषे ॥

रैणुकेय : । पुं॰ परशुरामे ॥ रेणुकायाअपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

रैभ्य : । पुं॰ ऋषिविशेषे ॥ रेभस्यगोत्राऽपत्यम् । गर्गादित्वाद्यञ् ॥

रैवत : । पुं॰ सुवर्णालौ ॥ शैलभेदे ॥ शङ्करे ॥ जयन्ते ॥ दैत्यविशेषे ॥ वर्त्तमानकल्पीयेपंचमेमनौ ॥

रैवतक : । पुं॰ द्वारकासमीपस्थेपर्वतविशेषे । उज्जयन्ते ॥ श्रुतिपुराणप्रसिद्धेपरमहंसे ॥ न॰ पारेवतवृक्षे ॥

रोक : । पुं॰ क्रयभेदे ॥ दीप्तौ ॥ न॰ नावि ॥ चरे ॥ बिले । छिद्रे ॥ त्रि॰ चंचले ॥ रोचतेऽत्र, रुच दीप्तौ । हलश्चेतिघञ् ॥ निष्ठासेट्त्वान्न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् ॥

रोग : । पुं॰ कुष्ठौषधौ । दोषवैषम्ये । व्याधौ आमये । गदे ॥ दुष्कर्मजानृणांरोगायान्तिचैवक्रमाच्छमम् । जपै : सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषांशमोभवेत् इतिकर्मविपाक : । रोजनम् । भावेघञ् । रुजतिवा । रुजोभङ्गे । पदरुजेतिघञ् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रुज्यतिपीडयतिदेहीनेनेतिवारोगः॥
रोगघ्नम्। न० औषधे। त्रि० रोग नाशके॥
रोगभूः। स्त्री० शरीरे॥
रोगराजः। पुं० पापरोगे। राजयक्ष्मणि॥ रोगाणांराजेः टच्॥
रोगलक्षणम्। न० निदाने॥
रोगशान्तकः। पुं० वैद्ये॥
रोगशिला। स्त्री० मनःशिलायाम्॥
रोगशिल्पी पुं० शरालु० इ० गौ० दे० भा० प्र० वृक्षविशेषे॥
रोगश्रेष्ठः। पुं० ज्वरे॥ रोगेषुश्रेष्ठः॥
रोगहृत्। न० औषधे। भैषज्ये॥
रोगहारी। पुं० चिकित्सके। वैद्ये॥ रोगंहरतितच्छीलः। सुपीतिणिनिः॥ त्रि० रोगनाशके॥
रोगितरुः। पुं० अशोकवृक्षे॥
रोगी। त्रि० रोगयुक्ते। व्याधिते। आतुरे। अभ्यमिते। रोगार्त्ते॥ रोगमस्यास्ति। इनिः॥ अथयत्रचिकित्सार्थंपरीक्षारोगितस्यहि॥ तत्राहवाग्भटः। दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेतयरोगिणम्। आयुरादिदृशास्पर्शाच्छीतादेः प्रश्नतोऽपरम्॥ आयुरारोग्यचादिशब्दात् साध्यत्वाऽसाध्यत्वादिबोध्यम्। दृशा०दर्शनेन। अवसम्पदादिभ्यश्चे तिभावेक्विप्। स्पर्शात्० शीतादेः। शीतोष्णमृदुकठिनत्वादिनापरीक्षणस्य। प्रश्नतः। उदरस्यघ्रगौरवतृषाऽतृषा०बुभुक्षाऽबुभुक्षाबलाऽबलादिना। मिथ्यादृष्टाविकाराहिदुराख्यातास्तथैवच। तथादुष्परिपृष्टाश्चमोहयेयुश्चिकित्सकान्॥ तत्रदर्शनेनेत्रजिह्वामूत्रादेः कर्त्तव्यम्॥
रोगिवल्लभम्। न० भैषज्ये। औषधे त्रि० रोगिप्रिये॥
रोग्यम्। त्रि० अपथ्ये। अहिते॥ रोगायहितम्। यत्। रोगसम्बन्धिनि॥
रोचकः। पुं० बुभुक्षायाम्। अशनायाम्। जिघत्सायाम्। कदल्याम्॥ राजपलाण्डौ॥ अश्वदंशे॥ ग्रन्थिपर्णभेदे। निशाचरे। धनहरे। कितवे। गणहासके। नैपालदेशभव्डिउर०इतिप्रसिद्धे॥ अस्यगुणाः। रोचकोमधुरस्तिक्तः कटुःपाकः कटुर्लघुः। तीक्ष्णोहृद्योहिमोहन्तिकुष्ठकण्डूकफानिलान्॥ रक्तोऽश्रोखेदमेदोस्रज्वरगंधविषव्रणान्॥ त्रि०रुचिकारके॥
रोचनः। पुं० कूटशाल्मलौ॥ श्वेतशिग्रौ॥ पलाण्डौ॥ आरग्वधे॥ करञ्जे॥ अङ्कोठे॥ दाडिमे॥ त्रि० रोचके। रुचिकरे॥ रोचते। रुचदीप्तौ। अनुदात्तेतश्चेतियुच्॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रोचयति । नन्द्यादित्वाल्ल्युर्वा बहुलमन्यत्रापीतियुज्वा ॥
रोचनक : । पुं॰ जम्बीरे ॥
रोचनफल : । पुं॰ बीजपूरके ॥
रोचनफला । स्त्री॰ चिर्भिटायाम् ॥
रोचना । स्त्री॰ रक्तकह्लारे ॥ गोपित्ते ॥ वरयोषिति ॥ रोचते । रुच॰ । बहुलमन्यत्रापीतियुच् । टाप् ॥
रोचनिका । स्त्री॰ वंशरोचनायाम् ॥ शुण्डारोचन्याम् ॥
रोचनी । स्त्री॰ आमलक्याम् ॥ गोरोचनायाम् ॥ मन : शिलायाम् ॥ श्वेतत्रिवृतायाम् ॥ काम्पिल्यौषधौ ॥ रोचते । रुचदीप्तावभिप्रीतौ च । कृत्यल्युटइतिल्युट् ॥
रोचमान : । पुं॰ अश्वस्यग्रीवास्थरोमावर्त्ते ॥ यथा । ग्रीवायांहृदयावर्त्तोरोचमानोगलोद्भव इतिचिकाण्डशेष: ।। अपिच । कण्ठजोरोचमानश्चश्वासिसौभाग्यवर्द्धनइतिवैजयन्ती ।। त्रि॰ अत्यन्तंदीप्यमाने ।। रोचते । रुच॰ । लट : शानच् । आनेमुक् ।।
रोचित : । त्रि॰ प्रकाशिते ।।
रोची । त्रि॰ रोचिष्णौ ॥
रोचिष्णु: । त्रि॰ अलङ्कारादिनाशोभमाने । विभ्राजि । भाजिष्णौ ।। रोचतेतच्छील : । रुच॰ । अलङ्कृञिति॰इष्णुच् ।।
रोचि : । न॰ शोचिषि । त्विषि । प्रभायाम् । दीप्तौ ॥ रोचतेऽनेन । रुच॰ । बाहुलकादिसि : ।।
रोची । स्त्री॰ हिलमोचिकायाम् ॥
रोच्य : । त्रि॰ प्रकाश्ये ।। प्रीतिविषये ॥
रोटिका । स्त्री॰ रोटी॰ इतिभाषाप्रसिद्धेपिष्टकविशेषे ।। अस्या : करणप्रकारोयथा । शुष्कगोधूमचूर्णं नकिञ्चित्पुष्टाम्बुपोलिकाम् । तप्तकेस्वेदयेत्कृत्त्वा भूयोऽङ्गारेपितांपचेत् । सिद्धैषारोटिकाप्रोक्तागुणानस्या : प्रचक्ष्महे । रोटिकाबलकृद्वृष्याबृंहणीधातुवर्द्धनी ।। वातघ्नीकफकृद्गुर्वीदीप्ताग्नीनां प्रपूजिता । यवजारोटिकारुच्यामधुराविशदालघु : । मलशुक्रानिलकरीबल्याहन्तिकफामयान् ।। पीनसश्वासकासांश्चमेदोमेहगलामयान् ।।
रोड : । पुं॰ क्षोदे ।। त्रि॰ तृप्ते ।।
रोदनम् । न॰ क्रन्दने । शोकादिनास्रुपतने । रोना॰ इ॰ भा॰ ।। अस्रे । अश्रुणि । आंसू॰ इ॰भा॰ रुद्यते । रुदिर्अश्रुविमोचने । बाहुलकात्कर्म्मणिल्युट् । तस्यशुभाशुभंयथा । घनस्तुस्निग्धरुदितमदीनंशुभदंनृणाम् । प्रचुराश्रुदीनंरूक्षस्वरुदितंनसुखावहम्

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ रोदनाश्रुपतनेनमृतानांनरकं यथा ॥ ज्ञानिनोमारुदन्त्येवमारोदी : पुत्रसाम्प्रतम् ॥ रोदनाश्रुप्रपतनान्मृतानांनरकंध्रुवम् ।' मृतमुद्दिश्यरोदननिषेधोयथा ॥ श्लेष्माश्रुबान्धवैर्मुक्तं प्रेतोभुङ्क्तेयतोऽवशः । अतोनरोदितव्यंहिक्रिया कार्याविधानतः इति ॥

रोदनिका । स्त्री० यवासे ॥

रोदनी । स्त्री० कच्छुरायाम् । दुरालभायाम् । यवासे ॥ रोदयति । रुदिर्० । ल्युट् । ङीप् ॥

रोद : न० दिवि ॥ भूमौ ॥ द्यावापृथिव्योः ॥ रोदितिसर्वमस्मिन् । रुदिर्० । असुन् ॥

रोदसी । अ० द्यावापृथिव्योः ॥ दिवि ॥ भूमौ ॥

रोदसी । स्त्री० स्वर्गे ॥ भूमौ ॥ द्यावाभूम्योः ॥ गौरादित्वात्पक्षेङीष् ॥

रोदस्यौ । स्त्री० द्विवचनान्तः । भूमिस्वर्गयोः ॥

रोध : । पुं० नदीतीरे । कूले ॥ रुणद्धि । रुधिरावरणे । पचाद्यच् ॥ प्रतिबन्धे ॥

रोधक : । त्रि० रोधिनि ॥ रुधिर्० । ण्वुल् ॥

रोधन : । त्रि० रोधकर्त्तरि ॥ न० रोधे ॥

रोधवक्रा । स्त्री० सरिति ॥ रोधेनवक्रा ॥

रोध : । न० तीरे ॥ रुणद्धि । रुधिर्० । सर्वधातुभ्योसुन्निति० असुन् ॥

रोधोवक्रा । स्त्री० नद्याम् ॥ रोधसावक्रा ॥

रोधोवती । स्त्री० नद्याम् ॥

रोध्र : । पुं० गालवे । लोध्रे । न० अपराधे ॥ किल्बिषे ॥ रुणद्धि । रुधिर्० । बाहुलकाद्रन् ॥

रोध्रपुष्प : । पुं० मधूकवृक्षे ॥

रोध्रपुष्पिणी । स्त्री० धातकीवृक्षे ॥

रोप: । पुं० रोपणे ॥ इषौ । बाणे ॥ न० लोध्रे ॥ रोप्यतेऽनेनवा । रुपवि मोहने । ण्यन्त : । घञ् ॥ यद्वा । रूयतेऽनेन । हलश्चेतिघञ् ॥

रोपक : । पुं० सुवर्णसप्ततितमेभागे ॥ यथाहविष्णुगुप्त : । दीनारारोपकैरष्टाविंशत्यापरिकीर्त्तित:। सुवर्णसप्ततितमोभागोरोपकउच्यतइति ॥

रोपणम् । न० विमोहने ॥ जनने ॥ प्रादुर्भावे ॥ रुपेर्भावेल्युट् ॥ अञ्जनविशेषे ॥ यथा । रोपणंरसकंपिष्टासम्यक्सम्प्लाव्यवारिणा । गृह्णीयात्तज्जलंसर्वंत्यजेच्चूर्णमधोगतम् ॥ शुष्कंचतज्जलंसर्वंपर्पटीसन्निभंभवेत् । विचूर्ण्यभावयेत्सम्यक्त्रिवेलंत्रिफलारसै : । कर्पूरस्वरसंतद्दशमांशेननि : क्षिपेत् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अञ्जयेन्नयनेतेननेत्राखिलगदच्छिदः ॥

रोपणचूर्णम् । न० नयनाञ्जनविशेषे ॥ यथा । शिलायांरसकंपिष्ट्वासम्यगाप्लाव्यवारिणा । गृह्णीयात्तज्जलंसर्वंत्यजेच्चूर्णमधोगतम् । शुष्कंतच्चजलंसर्वंपर्पटीसन्निभंभवेत् । विचूर्ण्यभावयेत्सम्यक्त्रिवेलंत्रिफलारसैः ॥ कर्पूरस्यरजस्तत्रदशमांशेननिःक्षिपेत् । अञ्जयेन्नयनंतेनसर्वदोषोपशान्तये ॥ समस्तनेत्ररोगघ्नंचूर्णमेतन्नसंशयः ॥

रोपणवर्त्तिः । स्त्री० नेत्राञ्जनप्रभेदे ॥ यथा । अशीतिस्तिलपुष्पाणिषष्टिः पिप्पलतण्डुलाः । जातीपुष्पाणिपञ्चाशन्मरिचानिचषोडश ॥ सूक्ष्मंपिष्टाम्बुनावर्त्तिः कृताकुसुमिकाभिधा । तिमिरार्ज्जुनशुक्राणांनाशिनीमांसवृद्धिनुत् ॥ एतस्याअञ्जनेप्रोक्तामात्रासार्द्धहरेणुका । कुसुमिकावटी० रोपणी ॥

रोप्यातिरोप्यः । पुं० धान्यविशेषे ॥ यथा । रोप्यातिरोप्यालघवः शीघ्रपाकागुणोत्तराः । अदाहिनोदोषहरावल्यामूत्रविवर्द्धनाः ॥

रोमम् । न० जले ।

रोमकम् । न० पांशुलवणे । अयस्कान्तप्रभेदे । पुं० रूमाभिधेनगरे ॥

रोमकन्दः । पुं० पिण्डालौ ॥

रोमकपत्तनम् । न० पश्चिमेकेतुमालवर्षस्थनिरक्षदेशेविद्यमानेपत्तने ॥ रूमे ॥ तच्चाधुनारूमश्याम्० इतिनाम्नाप्रसिद्धम् ॥

रोमकूपः । पुं० रोममूले ॥

रोमकेशरम् ।
रोमगुच्छम् ।
रोमगुच्छकम्
रोमगुल्मम् । } न० चामरे । अवचूलके ॥

रोमः । न० लोम्नि । अङ्गजे । तनूरुहे ॥ तस्यफलंयथा । अल्परोमयुताश्रेष्ठाजङ्घाहस्तिकरोपमा । रोमैकैकंकूपकेस्यान्नृपाणान्तुमहात्मनाम् ॥ द्वेद्वेरोमेपण्डितानांश्रोत्रियाणांतथैवच । रोमत्रयंदरिद्राणां रोगीनिर्मांसजानुकः ॥ अपिच । रोमैकैकंकूपकेपार्थिवानांद्वेद्वेज्ञेयेपण्डितश्रोत्रियाणाम् । त्र्याद्यैर्निःस्वामानवादुःखभाजः केशाश्चैवंनिन्दिताःपूजिताश्चेति ॥ रोहति । रुह० । नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्नित्यादिनासाधु । यद्वा । रूयते । रुशब्दे० रुङ्गतौ० भाषणेवा मनिन् ॥

रोमन्थः पुं० उद्गीर्य्यचर्वणे । पशूनांचर्वितस्याकृष्यपुनश्चर्वणे । जुगार० इ० भा० ॥

रोमभूमिः स्त्री० चर्म्मणि ॥

रोमलता । स्त्री० रोमावल्याम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रोमवान् । त्रि० रोमशे । लोमविशिष्टे ॥

रोमविकार : ।) पुं० रोमाञ्चे ।
रोमविक्रिया ।) स्त्री० रोमहर्षणे ।

रोमश : । पुं० पिण्डालौ । मेषे ॥ कुम्भिनि ॥ शूकरे । त्रि० अतिशय लोमविशिष्टे ॥ रोमाण्यसन्त्यस्य । लोमादित्वात्० श : । रलयो रभेद : ॥

रोमशफल : । पुं० डिण्डिशे । मुनिनिर्म्मिते । डिण्डसौ० टिण्डा० इ० भा०

रोमशा । स्त्री० दग्धावृक्षे ॥

रोमशूकम् । न० स्थौणेयके ॥

रोमहर्ष : । पुं० पुलकितत्वे । रोमाञ्चे ॥

रोमहर्षण : । पुं० सूते । इतिहासपुराणानांधारकेव्यासशिष्ये ॥ अस्य तेसर्वेरोमाणिवचसाहृषितानियत् । द्वैपायनस्यभगवंस्ततोवैरोमहर्षण: ॥ भवन्तमेवभगवान्व्याजहारस्वयंप्रभु : ॥ बिभीतकवृक्षे ॥ न०रोमाञ्चे ॥ रोम्णांहर्षणम् ॥

रोमाञ्च : । पुं० रोमहर्षणे । रोमोद्गमे ॥ रोम्णामञ्चनं पूजनम् । भावेघञ् ॥

रोमाञ्चिका । स्त्री० रुदन्तीवृक्षे ॥

रोमाञ्चित : । त्रि० जातपुलके । हृष्टरोमणि ॥ रोमाञ्च : सञ्जातोस्य । तारकादित्वादितच् ॥

रोमाली । स्त्री० वय : सन्धौ ॥ रोमावल्याम् ॥

रोमालु : । पुं० पिण्डालौ ॥

रोमालुविटपी । पुं० कुम्भीवृक्षे ॥

रोमावली । स्त्री० नाभेरुपरिलोमश्रेण्याम् ॥

रोमाश्रयफला । स्त्री० भिञ्भिरिष्टाचुपे ॥

रोमोद्गम : ।) पुं० रोमहर्षणे ।
रोमोद्भेद: ।) पुं० रोमाञ्चे ॥

रोल: । पुं० पानीयामलके ॥

रोलम्ब : । पुं० भ्रमरे ॥

रोला । स्त्री० मात्रावृत्तान्तरे ॥ यथा । रोलावृत्तमवेहिनागपतिपिङ्गल-भणितंप्रतिपदमिहचतुरधिककला विंशतिपरिगणितम् । एकादश मधिविरतिरखिलजनचित्ताहरणं सुललितपदमदकारिविमलकविकण्ठाभरणम् । यथा । तरतिपयोनिधिसलिलमयतिगिरिशिखरशिखोपरि० विशतिरसातलमटतियशस्ते बसकलदिशोपरि । गगनगमनमभिनयतिसमंशशिनाश्रियमच्छति-चित्रमिदंनतथापिभवन्तं भूपविमुञ्चति ॥

रोट । त्रि० वधके । हिंस्रे ॥ रोषति । रुष० । विच् ॥

रोष: । पुं० कोपे । क्रोधे ॥ चपने

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यमुदेतुमिच्छतातिमिरंरोषमयंधियापुरः। अविभिद्यनिशाकृतंतमः प्रभयानांशुमताप्युदीयते ॥
रोषणम्। रुषहिंसायाम्। भावे घञ् ॥
रोषण :। पुं॰ पारदे ॥ हेमहर्षणे ॥ उपले ॥ ऊषरे ॥ त्रि॰ क्रोधने। अमर्षणे ॥ रोषतितच्छील :। रुष॰। क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेतियुच् ॥
रोषमय:। त्रि॰ रोषादागते। मयड्वेतिमयट् ॥
रोषित :। त्रि॰ रोषंप्रापिते। रुष्टे॥
रोह :। पुं॰ अङ्कुरे ॥ सादिनि ॥
रोहक :। पुं॰ प्रेतविशेषे ॥ त्रि॰ रोढरि। रोहकारे ॥ रुहबीजजन्मनिप्रादुर्भावे। ण्वुल् ॥
रोहण :। पुं॰ गिरिप्रभेदे। विदूराद्रौ ॥ न॰ शुक्रे ॥ जन्मनि ॥ प्रादुर्भावे ॥
रोहन्त :। पुं॰ द्रुमविशेषे। रुह्यात्। रुह॰। रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्य : षिदाशिषीतिझच् ॥ वृत्तमात्रे ॥
रोहन्ती। स्त्री॰ लतान्तरे ॥ षित्वान्ङीष् ॥
रोहि :। पुं॰ बीजे ॥ वृत्ते ॥ धार्मिके ॥ व्रतत्याम् ॥ रोहति। रुह॰। हृपिशिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्त्तिभ्यश्चेतीन् ॥ गन्धमृगे ॥
रोहिण :। पुं॰ भूतृणे ॥ वटवृक्षे ॥ रोहितकवृक्षे ॥ न॰ कालभेदे। रौहिणे। दिनस्यनवमेमुहूर्त्ते। सचपूर्वाह्णश्राद्धस्यगौणकालत्वेनोत्तरावधि :। अपराह्णश्राद्धस्यपूर्वावधि :। एकोद्दिष्टश्राद्धस्यसमानकाल :॥ रोहति। रुह॰। रुहेश्चेति॰ इनन् ॥ त्रि॰ रोहिण्यांजाते। नक्षत्रेभ्योबहुलमितिलुक्। लुक्तद्धितलुकि ॥
रोहिणि :। स्त्री॰ रोहिणीनक्षत्रे ॥
रोहिणिका। स्त्री॰ रागादिनारक्तवर्णायांस्त्रियाम् ॥
रोहिणी। स्त्री॰ अश्विन्यादिषुचतुर्थनक्षत्रे। ब्राह्म्याम् ॥ तत्रजातस्यफलंयथा। स्याद्धर्मकार्येकुशल: कुलीन : सुचारुदेहोविलसत्कलेवर :। स्मराग्निनाचाकुलिताखिलाशयोयोरोहिणीज : सधनीसमानी ॥ इति ॥ रोहिणीनक्षत्रे इति गौरादिषुपाठान्ङीष् ॥ कण्ठरोगविशेषे ॥ अस्यनामानिसङ्ख्याचयथा। रोहिणीपञ्चधाप्रोक्ता कण्ठशालूकएवच। अधिजिह्वश्चबलयोऽलासनामैकवृन्दक : ॥ ततोवृन्द : शतघ्नीचगिलायु : कण्ठविद्रधि :। गलौघ : प्रस्वरघ्नश्चमांसतालस्तथैवच ॥ बिदाहीकण्ठ

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

देशेतुरोगाअष्टादशस्मृता : । इति ॥ धन्नौ । सौरभेय्याम् ॥ रोहित वर्णयोगात्० ङीब्नौ ॥ लोहिताय्याम् ॥ रोहितशब्दात्स्त्रीत्वेच्छायां०वर्णादनुदात्तात् तोपधात्तोनेतिङीप् तकारस्यनकारादेशश्च ॥ तडिति ॥ कटुक्षरायाम् । कटुरोहिण्याम् ॥ सोमवल्के ॥ जिनानांविद्यादेवीविशेषे ॥ बलदेवस्य मातरि ॥ सुरभिकन्यायाम् ॥ नववर्षीयायांकन्यायाम् ॥ हरीतक्याम् ॥ वृत्तासारोहिणीस्मृतेति लक्षणात् । कपिलवर्णावर्त्तुलाकाराविरेचनेप्रशस्ता ॥ काश्मर्याम् ॥ रागाद्यैरक्तितस्त्रियाम् ॥ रोहिण्यां जातायाम् ॥ चित्रारेवतीरोहिणीभ्य : स्त्रियामितिनक्षत्राल्लुक् । गौरादित्वान्ङीष् ॥

रोहिणीपति : । पुं० इन्द्रौ ॥ रोहिण्या : पति : ॥ इन्दुभे ॥

रोहिणीरमण : । पुं० वृषभे ॥ वसुदेवे ॥ चन्द्रे ॥

रोहिणीवल्लभ : ।) पुं० चन्द्रमसि
रोहिणीश : ।)
वसुदेवे ॥

रोहिण्यष्टमी । स्त्री० रोहिणीयुक्तभाद्रकृष्णाष्टम्याम् ॥

रोहित् । पुं० अर्के । भानौ ॥ स्त्री०- मृग्याम् ॥ लताप्रभेदे ॥ रोहति । रुह० । इस्रुहियुषिभ्यइति : ॥

रोहित : । पुं० मीनविशेषे । रोहू० इतिभाषाप्रसिद्धे ॥ अस्यलक्षणंगुणाश्चयथा । क्षुणा : शल्कौरवेतकुचिस्तुमत्स्योय : श्रेष्ठोसौलोहितोवृत्तवक्त्र : । कोणांबल्वंरोहितस्यापिमांसंवातंहन्तिस्निग्धमृष्यातिवीर्यम् ॥ अपिच । रक्तोदरोरक्तमुखोरक्ताक्षोरक्तपक्षति : । कृष्णपक्षोझषश्रेष्ठोरोहित : कथितोबुधै : ॥ रोहित : सर्वमत्स्यानांवरोवृष्योर्दितार्त्तिजित् । कषायानुरस: स्वादुर्वातघ्नोनातिपित्तकृत् ॥ ऊर्द्ध्वजत्रुगतान्रोगान्हन्याद्रोहितमुण्डकम् ॥ अस्यपाकप्रकारोयथा । रोहितोदरखण्डाश्चकासमर्दैनमर्दिता : । कटुतैलपरिभ्रष्टाहिङ्गुसैन्धवसंयुता : ॥ शकलंपृष्ठसम्भूतंरोहितंदधिमर्दितम् । वेसवारान्वितंपाच्यंप्रलेहविधिनाभृशम् ॥ तन्मुण्डस्यतु । रोहितस्योत्तमंदेहंप्रलेहेनावलेपितम् । योश्नातोहनर : पूर्वंभवेत्सस्मररूपभृत् ॥ रोहित : प्रवरोमत्स्योनातिपित्तकरोगुरु: । वातघ्नापुष्टिदोहृद्य: स्निग्ध : पथ्य : समीरित : ॥ इति ॥ मृगविशेषे ॥ रोहितकद्रुमे ॥ हारभेदे ॥ रक्तवर्णे ॥ ऋषभाद्रिवासिगन्धर्वविशेषाणांसंज्ञायाम् ॥ न० कु

द्रुमे ॥ रक्ते ॥ ऋजुशक्रशरासने । दण्डाकारे नानावर्णे दिविदृश्यमाने ज्योतिर्विशेषे ॥ इन्द्रधनुरेवो-त्पातादिना ऋज्वक्रं सद्रोहितं स्यात् ॥ त्रि० रक्तवर्णविशिष्टे ॥ रोहति । रुह० । रुहेरश्चलो वेतीतन् ॥ यद्वा । रोहणं रोह : । सजातोऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

रोहितक : । पुं० वृक्षविशेषे । रोहिणि । प्लीहशत्रौ । दाडिमपुष्पके । सदाप्रसूने । रोहिडा० इ० भा०-प्र० ॥ रोहितोवर्णोऽस्यास्ति । अच् । स्वार्थेकन् ॥

रोहितगिरि : । पुं० पर्वतान्तरे । रोहितास इ० भा० प्र० ॥

रोहितगिरीय : । पुं० आयुधजीविविशेषे ॥ रोहितगिरिरभिजनो ऽस्यायुधजीविन : । छ : ॥

रोहिता । स्त्री० रागादिनारक्तवर्णायांस्त्रियाम् ॥ वर्णादनुदात्तादिति पाणिनिकेो ङीप् तकारस्यनकारादेशश्चन ॥

रोहिताश्व : । पुं० अग्नौ । वैश्वानरे ॥ लोहिताअश्वायस्य । वरुणस्त्वसितानश्वान्० कुबेर : कुमुदोपमान् । हुताशन: किंशुकाभान्० वायुर्धूम्रांस्तथा वर्णोदितिशालिहोत्रात् ॥ रलयो : सावर्ण्यात् रोहिताश्व : ॥ रोहितोमृगोवाहनमस्य

तिवा ॥ हरिश्चन्द्रनृपात्मजे ॥

रोहितिका । स्त्री० कोपादिनारक्तवर्णायाम् स्त्रियाम् ॥

रोहितेय : । पुं० रोहितके ॥ प्लीहारी रोहितेय : स्याद्रक्तपुष्पश्च रोहित इति रत्नकोष : ॥

रोही । पुं० रोहितके ॥ अश्वत्थे ॥ वटद्रुमे ॥ अवश्यं रोहति । रुह० आवश्यके णिनि : ॥

रोहिष : । पुं० रौहिषे ॥ न० तृणान्तरे ॥

रोहीतक : । पुं० रोहितकद्रुमे ॥ रोहीतक : प्लीहघाती रुच्यो रक्तप्रसादन : रोहीतको यकृत्प्लीहगुल्मोदरहर : स्मृत : ॥

रौच्यम् । न० रूक्षतायाम् ॥ पारुष्ये ॥ रूक्षस्यभाव : । ष्यञ् ॥

रौच्य : । पुं० मनुविशेषे ॥ ॥ रुचे : प्रजापते : पुत्रो रौच्योनामभविष्यति ॥ बिल्वकाष्ठदण्डे । वैल्वे ॥

रौद्र : । पुं० घर्मे । सूर्यतेजसि । आतपे ॥ अस्यगुणायथा । आतप : कटुकोरूक्ष: स्वेदमूर्च्छातृषावह : दाहवैवर्ण्यजननोनेत्ररोगप्रकोपण: ॥ रसविशेषे ॥ षष्टिवत्सरान्तर्गतवत्सरविशेषे ॥ तत्फलंयथा । अल्पतोयाघनाश्चैवकीटका : प्रबला : स्मृता: विरुद्धा: पार्थिवादेविरौद्रे संवत्सरे प्रिये । ५४ ॥ शृङ्गारादष्टर

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सान्तर्गतविशेषरसे । उग्रे ॥ त्रि०
तीव्रे ॥ भीषणे ॥ रुद्रसम्बन्धिनि
॥ रुद्रदेवत्ये ॥ रुद्रस्येदम् ।
अण् ॥

रौद्री । स्त्री० चण्ड्याम् ॥ ङीप् ॥
रुद्रजटायाम् ॥

रौप्यम् । न० रूप्ये ॥

रौप्यमाक्षिकम् न० तारमाक्षिके ॥

रौमम् । न० रौमके ॥ रुमायांभव
म् । अण् ॥

रौमकम् । न० साम्भरि० इ० भा०
प्र० लवणे । रौमे । वसुके ॥ रुमा
यांभवम् । तत्रभवइत्यण् । संज्ञा-
यांकन् त्रि० रोमकोभवस्तत्रा
गतोवा । पलद्यादित्वादण् ॥

रौमहर्षणि : । पुं० उग्रश्रवसि । सू
ते ॥ रोमहर्षणस्यापत्यम् । अत
इञ् ॥

रौरव : । पुं० नरकविशेषे ॥ घोरे ॥
त्रि० चञ्चले ॥ घोरे ॥ धूर्ते ॥ रुरु
सम्बन्धिनि ॥ रुरुर्भीरुमृगाख्य :
प्राणिविशेषः । तस्यायम् । तस्ये
दमित्यण् ॥

रौहिण : । पुं० चन्दनवृक्षे ॥ न०
दिनस्यनवमेमुहूर्ते । यथा । अत्र
पूर्वाह्णे श्राद्धमभिधायरौहिणन्तु
नलङ्घयेदित्यभिधानेनपूर्वाह्ण
श्राद्धस्यसङ्गवात्परोरौहिणपर्यन्तगौ
णपूर्वाह्णकाल : प्रतीयते । तेन
रौहिणंपूर्वाह्ण श्राद्धस्यगौणका-
लत्वेनोत्तरावधि : अपराह्णश्राद्
धस्यपूर्वावधिरित्यवगम्यते । ततश्च
पूर्वदिनेसङ्गवात्परं रौहिणपर्यन्तं
तिथिर्लाभेपरदिनेमुहूर्त्तत्रयमात्रे-
तत्तिथिलाभेपूर्वदिनेश्राद्धम् ।
रौहिणान्तरूपगौणपूर्वाह्णलाभान्
नपरदिनेतथात्वभावात् । उभयदिने
सङ्गवलाभेपरदिने० शुक्लपक्षेतिथि
र्ग्राह्येतिवचनात् । रौहिनन्तुदिव-
सस्यनवममुहूर्त्तस्तस्यज्योतिषोक्त-
रोहिणीदैवतत्त्वात्रौहिणत्वमिति
इतिश्राद्धतत्त्वम् ॥ त्रि० रोहि
ण्यांजाते ॥ सन्धिवेलादीत्यनेना
ण् ॥

रौहिणेय : । पुं० बुधग्रहे ॥ हलायु
धे । बलदेवे ॥ न० मरकतमणौ
त्रि० गोवत्से ॥ रोहिण्याअपत्य
म् । शुभ्रादित्वात्ढक् ॥

रौहिष : पुं० मृगविशेषे ॥ रोहिषंतृ
णभेदमत्ति । शैषइत्यण् ॥ रोहित
मत्स्ये ॥ न० कत्तृणे । रोहितइति ।
रोहिसइतिचख्याते तृणे ॥ रोहिषंतुव
रंतिक्तंकटुपाकंव्यपोहति । हृत्क
ण्ठव्याधिपित्तास्रशूलकासकफज्व-
रान् । रोहति । रुह० । रुहेर्वृद्धि
श्चे तिटिषच् ॥

रौहिषी । स्त्री० मृग्याम् ॥ दूर्वायाम् ॥

॥ रकार : समाप्त: ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लः। पुं॰ इन्द्रे। शक्रे ॥ लकारे ॥ लघूच्चरे ०। ० ॥ न॰ पृथ्वीबीजे ॥ लीयते। लीङ्॰। अन्येभ्योपिदृश्यतइतिडः ॥

लकचः। पुं॰ डहौ। लकुचे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

लकुचः। पुं॰ लिकुचे। डहौ। दृढवल्कले। स्थूलस्कन्धे। क्षुद्रपनसे। वडहल॰इ॰भा॰प्र॰ ॥

अस्यगुणाः। आमंलकुचमुष्णञ्चगुरुविष्टम्भकृत्तथा। मधुरञ्चतथाम्लञ्चदोषचितयरक्तकृत्॥ शुक्राग्निनाशनञ्चापिनेत्रयोरहितंस्मृतम्। सुपक्वंतत्तुमधुरमम्लंचानिलपित्तकृत्॥ कफवन्हिकरंरुच्यंवृष्यंविष्टम्भकच्चतत्॥ लक्यते। लकआस्वादने। बाहुलकादुचः॥

लक्तकः। पुं॰ जीर्णवस्त्रखण्डे। कार्पटे। लत्ता॰इ॰भ॰प्र॰ ॥ द्रवद्रव्यंयेनपूयतेतत्ररूढोयमितिस्वामी॥ तत्तुल्येवस्त्रेपिवर्त्तते॥ मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डे॰इतिमुकुटः॥ प्रस्वेदादिमार्जनार्थंहस्तस्यवस्त्रखण्डस्यसंज्ञेयमितिनव्याआहुः॥ लजति। ओलजीव्रीडे। बाहुलकात्तन्। स्वार्थेकन्। यद्वा। लक्यतेस्म। लक॰। क्तः। स्वार्थेकन्॥

लक्तकर्म्मा। पुं॰ पट्टिकाख्ये। रक्तवर्णलोध्रे ॥

लक्षम्। न॰ व्याजे। अपदेशे। परद्रोहफलकातिरिक्तव्याजे॥ शरव्ये॥ न॰ स्त्री॰ दशायुतसङ्ख्यायाम्-१००००० लाखइ॰भा॰ ॥ लक्षणम्। लक्षआलोचने। घञ्॥ लक्ष्यतेवा॥

लक्षकः। त्रि॰ लक्षयितरि। लक्षयतियस्तस्मिन्॥ यथा॥ लक्षकंनामलक्षयति। यादृशार्थस्यसम्बन्धवतिशक्तन्तुयद्भवेत्। तत्रतल्लक्षकंनामतच्छक्तिविधुरंयदि॥ यादृशार्थसम्बन्धवतियन्नामसङ्केतितंतदेवतादृशार्थेलक्षकम्॰यदितादृशार्थेशक्तिशून्यंभवेत्। सैन्धवादयस्तुशब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि॰लवणादाविवतुरगादावपिशक्ताएव। गङ्गादयस्तुतीरादावसङ्केतिताः। तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेनगृहीताएवतीराद्यन्वयंबोधयन्तितत्रलक्षकाएव॥

लक्षणम्। न॰ नाम्नि॥ चिह्ने॥ स्वरूपे॥ फले॥ लक्ष्यतेज्ञायतेपदार्थोनेन। लक्षदर्शनाङ्कनयोः। करणेल्युट्॥ तद्द्विविधम्। इतरभेदानुमापकम्॰व्यवहारप्रयोजकञ्चेतिन्यायमतम्॥ व्याकरणमतन्तु। कृत्तद्धितसमासानामभिधानंनियामकम्। लक्षणन्त्वनभिज्ञानांतदभिज्ञानसूचकमिति॥ सजाती

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यद्विजातीयव्यावर्त्तकोलक्ष्यगतः
कश्चिल्लोकप्रसिद्धआकारोलक्षणमि
तिमीमांसकाः॥ ऋषयोपिपदार्था
नांनान्तंयातिपृथक्त्वशः। लक्ष
णेनतुसिद्धानामन्तंयान्तिविपश्चित
इतिपूर्वाचार्याः॥ स्वरूपंतटस्थं
द्विधालक्षणंस्यात्स्वरूपस्यबोधोय-
तोलक्षणाभ्याम्। स्वरूपेप्रविष्टात्
स्वरूपेऽप्रविष्टाद्यथाकाकवन्तोगृहाः
खंविलक्ष्य॥ शास्त्रे॥ इतिवैयाकर
णाः॥ पुं॰रामभ्रातरि। सौमि
त्रौ॥ सारसखगे॥ लक्षेश्चुरादित्व
न्ताल्लक्षेरट्चेतिनप्रत्ययस्तस्याडा-
गमश्च॥

लक्षणा। पुं॰ वृत्तिविशेषे॥ यथा।
अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्ष्ण
ण्यते॥ साचत्रिविधा। जहल्लक्षणा
॰अजहल्लक्षणा॰जहदजहल्लक्षणेति
। यथास्थानमासांलक्षणमनुसन्धे
यम्॥ शक्यसम्बन्धे॥ यथा।
लक्षणाशक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपप
त्तितः॥ अस्यार्थः। गङ्गायांघो
षइत्यादौ॰गङ्गापदस्यशक्यार्थेप्रवा
हरूपे॰घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्
पर्यानुपपत्तिर्वायत्र प्रतिसन्धीयते
तत्रलक्षणयातीरस्यबोधः। साच
शक्यसम्बन्धरूपा। तथाहि प्रवा
हरूपशक्यार्थसम्बन्धस्यतीरेगृहीत
त्वात्तीरस्यस्मरणंततःशाब्दबो

धइतिसिद्धान्तमुक्तावली॥ शब्दा
नामौपचारिकीषुप्रवृत्तिषु॥ य
था। आधारेकारणेकार्येसमीपे
चोपकारके। धर्मादावनुकूलौचेति
लक्षणांसूरयोजगुः॥ मुख्यार्थानु
गमानुपपत्तेर्गुणार्थंप्रतिप्रतीतिका
रिणींलक्षणांसूरयस्तद्विदोजगुःऊ
चुः। कुवकुर्वत्याह। आधारइ
त्यादि। तत्रतावदाधारेयथा।
मञ्चाःक्रोशन्तीति। अत्रहिमञ्चा
नामधिकरणभूतानामाचेतन्यात्
॰रोदनलक्षणेनक्रोशनार्थेनानन्नु
गमादानर्थक्यात्॰तत्स्थानांबाला
नांसम्बन्धिशत्क्रोशनंतत्तेषुतात्
स्थ्यात्मलक्षणयोक्तम्॥ कारणे
तुलक्षणायथा। शालीन्वृष्टोदेव
इति। अत्रहिमुख्ययावृत्त्याशालि
वर्षणस्यार्थोनन्वितइतिलक्षणया॰
कालोचितायांवृष्टौशालिकारणभू
तायांप्रतिबन्धवैकल्ययोरसम्भाव
नात्॰ सम्पन्नमेवशालिलक्षणंका
र्यमुपचर्यते। अथवा आयुर्घृतमि
ति। आयुष्कारणेघृते॰ आयुषस्त
त्कार्यस्योपचारः॥ एवंकार्येपि
लक्षणासम्भवति॰ यथा। ऊर्णाः
प्रावरणाः केचिदपरे तूलावास
इति। अत्रकिलसूत्रभावंविना
भाविना कम्बलपटादि भाविना
परिणतयोरूर्णातूलयोर्मुख्ययावृ

त्वाप्रावरणत्वमसम्भावितम्० तत्
कार्यस्य कम्बलपटात्मन एव तदुपपत्तेः
। ततश्च कम्बलपटादौ चतयोः कार
णभूतयोरूर्णाकार्पासयोरुपचारः
कृतः॥ समीपार्थं लक्षणा यथा।
गंगायां घोष इति। अत्र हि मुख्यया
वृत्त्या प्रवहज्जलरूपं स्रोतः गुणवृ
त्त्या वा तद्विशेषं यत्किञ्चित् गंगाश
ब्दः कथयेत् तदास्याऽसम्भाव्येव सा
माधिकरणतेति सामर्थ्यात्तत्सा
मीप्यलक्षणत्वेन तद्व्यवतिष्ठते॥
उपकारकेऽपि लक्षणा दृश्यते यथा।
भिक्षा वासयन्ति कारीषोऽध्यापयती
ति। अत्र हि किल न भिक्षास्तत्प्राव
रणांचलं करेण गृहीत्वा गमननिषेधं-
कुर्वन्ति० नापि सर्वथाऽस्मात्स्था
नान्न गन्तव्यमिति प्रणयवचनैरवस्था-
पयन्ति। अपि तु प्रचुरां न व्यंजनव
त्त्वस्तृप्तिहेतुत्वान्निरसनक्रियामुपका
रकत्वेन सम्भाव्यमानाः प्रयोजक-
त्वेनोपचर्यन्ते। एवं च न कारीषोऽङ्ग
पुत्राधीष्वेति ब्रुवन् माणवकमध्याप
यति। नापि तच्छरीरमनुप्रविश्य भू
तवेतालादिभिरिवैनं पाठयति।
किन्तर्हि शीतापनुतिहेतुतयाध्यय-
नविध्युपकारकत्वेनानुकूल्यं भज
स्तत्प्रयोजकत्वेनोपचरितः॥ किं
च धर्माद्यनुकृताविति। आदिग्रह
णादाकारानुकृतौ वा। तत्र धर्मानु

कृतौ यथा। सिंहो माणवकः० गौ
र्वाहीक इति। अत्र किल लक्षणया
सिंहधर्माणां शौर्यादीनामनुकृत्यर्थं
माणवके सामानाधिकरण्येन सिंह
शब्दः प्रवृत्तः० मुख्यया वृत्त्या तस्य-
सिंहत्वस्यासम्भवात्। वाहीकेति
पृष्ठवहनत्वासम्भवात् तिष्ठल्लक्षणग
च्छत्त्वादिवलीवर्दगतधर्मानुक
रणाय गोशब्दः सामानाधिकरण्ये-
नोपचरितवृत्तिरेव प्रवृत्तः० मुख्यया-
वृत्त्या तथाऽनन्वयात्॥ एवमाकारा
नुकृतौ यथा। सूचिभेद्यैस्तमोभिरि
ति। अत्र हि तमसोऽमूर्त्तत्वात्सूचि
भेद्यत्वं मुख्यया वृत्त्या न सङ्गतमतो ल
क्षणयातिनिविडत्वं वस्तुमाकृतिः सू
चिभेद्यत्वेनानुकृता। एवं नाम घ
नानि तमांसि यद्वक्षादिवत्सूच्यादि-
नाभेदमप्येषां वक्तुं शक्यमित्यर्थः॥
मानान्तरोपरोधे मुख्यार्थस्यापरिग्रहे
जाते। मुख्याविनाकृते येयावृत्तिः
सैव लक्षणा प्रोक्तेति पूज्यपादाचा-
र्याः हंसयोषायाम्॥ प्रमाणे॥
लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा। टाप्॥
सारस्यां लक्षणा क्वचिदिति मेदिनि-
करः॥

लक्षणार्थः। पुं० लक्षणस्य प्रयोजने॥
समानासमानजातीयव्यवच्छेदे॥
लक्षणस्यार्थः॥

लक्षणीयः। त्रि० लक्ष्ये॥ भाव

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नीये ॥
लक्षत्वम् । न० लक्षणाव्‌ृत्त्याज्ञाप्यत्वे ॥
लक्षा । स्त्री० दशायुतसङ्ख्यायाम् ॥
लक्षित : । त्रि० ज्ञापिते ॥ आलोचिते ॥ दृष्टे ॥ अङ्किते ॥ लक्षेः कर्मणिक्तः ॥ लक्षणाश्रये ॥
लक्षितलक्षणा । स्त्री० लक्षितेलक्षणायाम् ॥
लक्षिता । स्त्री० परकीयान्तर्गतनायिकाभेदे ॥
लक्ष्मण : । पुं० सौमित्रौ । श्रीरामभ्रातरि ॥ सारसे ॥ ययें । न० चिन्हे ॥ नामनि ॥ लक्षयति । लक्ष० । चुरादिश्चतालब्यरट्‌चेतिनप्रत्ययस्तस्यमुडागमोपीर्ष्यके ॥ त्रि० श्रीयुक्तसश्रीके ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्य । पामादित्वान्नः । लक्ष्म्यात्तर्चेतिगणसूत्रेणात्वंबोध्यं ॥
लक्ष्मणप्रसू : । स्त्री० सुमित्रायाम् ॥
लक्ष्मणा । स्त्री० सारसस्त्रियाम् ॥ श्वेतकण्टकार्याम् । क्षुद्रवार्त्ताकिन्याम् । कटुवार्त्ताक्याम् । नि : स्नेहफलायाम् । चन्द्रपुष्पायाम् ॥ औषधीभेदे । पुत्रकन्दायाम् । पुत्रदायाम् । नागपत्राम् । अस्त्रविन्दुच्छदायाम् । लक्ष्मणाकन्दइतिनाम्ना गौडदेशेप्रसिद्धे ॥ गुणास्तुयथा । पुत्रकाचारक्ताल्पविन्दुभिर्लाञ्छितासदा । लक्ष्मणापुत्रजननी वस्तगन्धाकृतिर्भवेत् ॥ कथितापुत्रदावश्यं लक्ष्मणामुनिपुङ्गवैः ॥ अर्द्धत्वाट्टाप् ॥ दुर्योधनकन्यायाम् । साम्बपत्न्यां ॥
लक्ष्म । न० चिह्ने ॥ प्रधाने ॥ लक्षयति० लक्ष्यतेवा । लक्ष० । मनिन् ॥
लक्ष्मी : । स्त्री० विष्णुपत्न्याम् । पद्मालयायाम् ॥ पद्मायाम् । लोकमातरि । मायाम् ॥ सम्पत्तौ ॥ शोभायाम् ॥ ऋद्ध्यौषधे ॥ वृद्धिनामौषधे ॥ फलनीवृक्षे ॥ सीतायाम् ॥ वीरभार्यायाम् ॥ स्थलपद्मिन्याम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ शम्याम् ॥ द्रव्ये ॥ मुक्तायाम् ॥ मोक्षप्राप्तौ ॥ लक्षयति० पश्यतिनीतिवाम् । लक्ष० । लक्षेर्मुट्‌चेति० ईप्रत्ययस्तस्यमुट् ॥ लक्षते० लक्ष्यतेवा दुर्गायाम् ॥
लक्ष्मी । स्त्री० लक्ष्म्यर्थेषु ॥ कृदिति ङीष् ॥ लक्ष्मीर्लक्ष्मीहरिप्रिया मितिद्विरूपाभिधानम् ॥
लक्ष्मीकान्त : । पुं० नारायणे ॥
लक्ष्मीगृहम् । न० रक्तोत्पले ॥ लक्ष्म्यागृहमिवगृहम् ॥ लक्ष्म्यावेश्मनि ॥
लक्ष्मीजनार्द्दन : । पुं० शालग्रामविशेषे ॥ तल्लक्षणंयथा । एकद्वारेचतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् । लक्ष्मी

घनाङ्गं नं चक्रं यं रहितं वनमालया ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

लक्ष्मीतालः । पुं० श्रीतालवृक्षे ॥ तीर्थचिकस्थपरिच्छेदविशेषे ॥

लक्ष्मीनारायणः । पुं० शालिग्रामविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥

लक्ष्मीनृसिंहः । पुं० शालिग्रामविशेषे ॥ तल्लक्षणन्तु । द्विचक्रं विस्तृतास्यञ्च वनमालासमन्वितम् । लक्ष्मीनृसिंहं विज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् ॥

लक्ष्मीपतिः । पुं० वासुदेवे । नारायणे ॥ लक्ष्म्याः पतिः नरपतौ ॥ पूगे ॥ लवङ्गवृक्षे ॥ सम्पत्तियुक्ते ॥

लक्ष्मीपुत्रः । पुं० कामदेवे तुरङ्गमे ॥ लवे ॥ कुशे ॥

लक्ष्मीपुष्पः । पुं० पद्मरागमणौ ॥

लक्ष्मीफलः । पुं० विल्ववृक्षे ॥ लक्ष्मीप्रदं प्रियं वा फलमस्य । शाकपार्थिवादिः ॥

लक्ष्मीवान् । पुं० पनसवृक्षे ॥ श्वेतरोहितवृक्षे ॥ त्रि० श्रीले । श्रीमति । श्रीसमन्विते ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मतुप् । मादुपधायाइति वत्वं ॥

लक्ष्मीवेष्टः । पुं० श्रीवेष्टे ॥

लक्ष्मीशः । पुं० श्रीशे । विष्णौ ॥

लक्ष्मीसमाह्वया । स्त्री० रामपत्न्याम् । सीतायाम् ॥ लक्ष्मीसममाह्वयो यस्याः ॥

लक्ष्मीसहजः । पुं० चन्द्रे ॥

लक्ष्म्यारामः । पुं० वनविशेषे ॥ लक्ष्म्याः आरामः ॥

लक्ष्यम् न० शरवेध्ये । शरव्ये ॥ व्याजे । अपदेशे ॥ त्रि० अनुमेये ॥ लक्षणयाबोध्ये ॥ दर्शनीये ॥ लक्षणम् ० लक्ष्यतेवा । लक्षआलोचने । ण्यत् ॥

लक्षीकृतः । त्रि० उद्दिष्टे ॥

लगडम् । त्रि० चारुणि । बन्धुरे । मनोज्ञे ॥

लगितः । त्रि० सङ्गयुक्ते । लगाहू० भा० ॥ लगेसङ्गे । क्तः ॥

लगुडः । पुं० दण्डे । दण्डकाष्ठे । लाठी० हू० भा० ॥

लग्नः । पुं० स्तुतिपाठके । प्रातर्गायेि ॥ न० मेषादिराशीनामुदये । त्रिं शङ्कागात्मके ॥ त्रि० लज्जितसक्ते । लगतिफले । लगे० । क्षुब्धस्वान्तेति क्तस्य डभावो निष्ठानत्वमपि निपात्यते ॥

लग्नकः । पुं० प्रतिभुवि यो हि दायं विनाऽन्यकृतस्वर्णस्य परिशोधं कर्त्तुमात्मानं स्वीकरोति० यथा । यद्य

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यस्तृष्णापनयनं नकरिष्यति। तद्ध्वं करिष्यामीतितस्मिन्। जामल। द्रू॰ भा॰ ॥ लजतेस्म। ओलजी व्रीडने। गत्यर्थेतिक्तः। स्वार्थे कः॥

लघट्। पुं॰ पवने। वायौ॥ लङ्घते। लघिगतौ। लङ्घेर्नलोपश्चेत्यटिः॥

लघटिः। पुं॰ वायौ॥

लघिमा। पुं॰ शिवैश्वर्यप्रभेदे॥ येनलघुर्भवति। यतः सूर्यरश्मीनालम्ब्यादित्यलोकं याति॥ लघुतायाम्॥ लघोर्भावः। इमनिच्॥

लघिष्ठः। त्रि॰ अत्यल्पके। अयमेषामतिशयेनलघुः। अतिशायने। इष्ठन्॥ भंले॥

लघीयान्। त्रि॰ अतिशयेनलघौ। लघुतरे॥ यथालघीयान्शब्दोपदेशोगरीयानपशब्दोपदेश इति॥ अयमनयोरतिशयेनलघुः। ईयसुन्॥

लघुः। पुं॰ एकमात्रेवर्णे॥ यथा। गुरोर्विभिन्नोलघुरेकमात्रोऽह्रस्वादिपूर्वोपिलघुर्विकल्पात्। क्वचित्सबिन्दुः क्वचिदर्द्धबिन्दुरोकारयुक्तोपिलघुः क्वचित्स्यात्। उच्चार्यमाणास्वरितप्रयत्नात्द्विचाश्चवर्णाः क्वचिदेकभावम्। भजन्ति भाषास्वथसंस्कृतेषु विनाषमित्यं बहुधानयोज्यम्॥ स्त्री॰ पृक्कानामौषधौ॥ न॰ शीघ्रे॥ कृष्णागुरुणि॥ लामज्जके॥ सत्वगुणे॥ विशेषनक्षत्रादौ॥ यथा। पुष्याश्विन्यभिजिद्धस्तालघुक्षिप्रं गुरुस्तथा। अत्रपण्यरतिज्ञानं भूषाशिल्पकलादिकम्॥ त्रि॰ अगुरौ॥ मनोज्ञे॥ निःसारे॥ ह्रस्वे॥ लङ्घते। लघि॰ लंघिबंह्योर्नलोपश्चेति कुर्नलोपश्च॥ लङ्घतेवा॥

लघुकामः। त्रि॰ अल्पयाचके॥

लघुकायः। पुं॰ अल्पायुषि। छागे। वर्करे॥ त्रि॰ क्षुद्रशरीरे॥

लघुकाश्मर्यः। पुं॰ कटफलवृक्षे॥

लघुक्रियः। त्रि॰ क्षिप्रव्यापारे॥

लघुखट्विका। स्त्री॰ आसन्द्याम्। क्षुद्रखट्वायाम्॥

लघुगर्गः। पुं॰ त्रिकण्टकमत्स्ये॥

लघुचर्भिटा। स्त्री॰ मृगेर्वारौ॥

लघुजङ्गलः। पुं॰ लावकपक्षिणि॥

लघुतमः। त्रि॰ लघिष्ठे॥ अतिशायनेतमप्॥

लघुदन्ती। स्त्री॰ क्षुद्रदन्तीवृक्षे॥

लघुदुन्दुभिः। पुं॰ ढगडवाद्ये॥

लघुद्राक्षा। स्त्री॰ काकलीद्राक्षायाम्। निर्बीजायाम्॥

लघुनाम। न॰ अगुरुणि॥

लघुपञ्चमूलम्। न॰ क्षुद्रपञ्चमूल

पाचने ॥ तद्यथा । शालपर्णीपृश्निपर्णीवार्ताकीकण्टकारिका । गोक्षुरः पञ्चभिश्चैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम् ॥ अस्य गुणाः । पञ्चमूलं लघु स्वादुबल्यं पित्तानिलापहम् । नात्युष्णं बृंहणं ग्राहिज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत् ॥

लघुपञ्चमूली । स्त्री० लघुपञ्चमूले । शालपर्ण्यादौ ॥ पञ्चानांमूलानांसमाहारः पञ्चमूली । लघ्वी चासौपञ्चमूलीचेतिविग्रहः ॥

लघुपत्रिका । स्त्री० रोचन्याम् ॥ गुण्डारोचन्याम् ॥

लघुपत्री । स्त्री० अश्वत्थीवृक्षे ॥

लघुपिच्छिलः । पुं० भूकर्बुदारके ॥

लघुपुष्पः । पुं० भूमिकदम्बे ॥

लघुबदरः । पुं० क्षुद्रकोले । सूक्ष्मफले ॥

लघुबदरी । स्त्री० भूबदर्याम् ॥

लघुब्राह्मी । स्त्री० क्षुद्रब्राह्म्याम् । जलोद्भवायाम् । सूक्ष्मपत्रायाम् ॥

लघुमन्थः । पुं० क्षुद्राग्निमन्थे ।

लघुमांसः । पुं० तित्तिरिपक्षिणि ॥

लघुमांसी । स्त्री० गन्धमांस्याम् । भूतकेश्याम् ॥

लघुराजमृगाङ्कः । पुं० औषधिविशेषे ॥ यथा । घृततीक्ष्णयुतः सुरसास्वरसैर्लघुराजमृगाङ्कइतिप्रथितः । कफहन्त्यनिलान्सबलान्बहु लान्निजभक्तरिपून्निवचक्रधरइति लोलिम्बराजः ॥ *

लघुलयम् । न० वीरणमूले । नलदे ॥ लङ्घतेरोगान् । लङ्घ्यतेवाभूस्थ स्यात् । लघि० । लङ्घिबंह्योरिति क्षुः । लीयते । लीङ्श्लेषणे । अच् । लघुचतत्लयञ्च ॥

लघुसदाफला । स्त्री० क्षुद्रोदुम्बरे ॥

लघुहस्तः । पुं० शीघ्रवेधिनि ॥

लघुहस्तकः । पुं० कृतहस्ते ॥

लघुहेमदुग्धा । स्त्री० लघूदुम्बरिकायाम् ॥

लघूदुम्बरिका । स्त्री० क्षुद्रोदुम्बरिकायाम् ॥ लघुसदाफलायाम् ॥

लघूत्तरम् । न० मात्राकाले ॥ निमेषोन्मेषयोर्मात्राकालोलघ्वक्षरन्तथेतिपुराणम् ॥

लघ्वाशी । त्रि० परिमितमेध्याशिनि लघुपरिमितंमेध्यञ्चाशितुंशीलंयस्य ॥ निद्रालस्यादिचित्तलयकारिरहिते ॥

लघ्वी । स्त्री० लाघवयुक्तायाम् ॥ स्यन्दनस्यप्रभेदे ॥ पृक्कायाम् ॥ दन्त्याम् ॥ लघुस्त्रियाम् ॥

लङ्का । स्त्री० दक्षिणभारतवर्षस्य निम्नदेशेविद्यमानायांरक्षःपुर्याम् । अधुनाशेलन्०इतिख्यातायाम् ॥ जम्बूद्वीपस्योपद्वीपविशेषे शाखायाम् ॥ शाकिन्याम् ॥

कुलटायाम् ॥ धान्यविशेषे । करालत्रिपुटायाम् ॥ लङ्कयतिसुखमस्याम् । लकि आस्वादने । चुरादिः । एरच् । अच् वा । पृषोदरादित्वान्नुम् । नुम्यनुपधत्वान्नवृद्धिः ॥ यद्वा । रमन्तेऽस्याम् । बाहुलकात्कोलत्वश्च ॥

लङ्कादाही । पुं० हनूमति ॥

लङ्काधिपतिः । लङ्कापतिः । पुं० रावणे ॥

लङ्कापिका । स्त्री० पृक्कायाम् । पिडिङ्शाक० इ० गौ० दे० भा० प्र० ॥

लङ्कामलयः । पुं० लङ्काद्वीपस्थमलयशैले ।

लङ्कायिका । स्त्री०)
लङ्कारिका । स्त्री० लङ्कायिकायाम् ॥

लङ्कास्थायी । पुं० वृक्षविशेषे । लङ्कास्नुह्याम् । लङ्कासिज० इ० गौ० दे० भा० प्र० ॥

लङ्केशः । पुं० रावणे ॥

लङ्कोपिका । स्त्री० पृक्कौषधौ ॥ लङ्कायामुप्यते । टुवप् बीजसन्ताने । क्वुन् । वचिस्वपीति वस्य उः ॥

लङ्कोयिका । स्त्री० पृक्कायाम् ॥ लङ्कायामूयते । ऊयी तन्तुसन्ताने । क्वुन् ॥

लङ्गः । पुं० लङ्गे ॥ लिङ्गे । नाङ्
इ० गौ० भा० प्र० विटे ॥

लङ्गूलम् । न० लाङ्गूले । पुच्छे ॥

लङ्घनम् । न० उपवासे ॥ कर्षणे ॥ चतुष्प्रकारासंशुद्धिः पिपासामारुतातपौ । पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनमिति चरकोक्तौ यथा निर्णीतत्वात् ॥ अनशने ॥ लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्धुक्षितेऽनले । विज्वरत्वं लघुत्वञ्च क्षुच्चैवास्योपजायते ॥ इत्यत्रानशनरूपस्य लङ्घनस्य फलकथनात् ॥ त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा । लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनादिति चक्रपाणिदत्तः ॥ क्रमणे ॥ प्लवने ॥ अश्वतृतीयगतौ ॥ प्लुतन्तु लङ्घनं पक्षिमृगगत्यनुकारकमिति हेमचन्द्रोक्तेः ॥ क्रमणे । यथा । नचाग्निं लङ्घयेद्धीमान् नोपदध्यादधः क्वचित् । नचैनं पादतः कुर्यान्मुखेन न धमेद्बुधः ॥

लजकारिका । स्त्री० लज्जालौ । वराहक्रान्तायाम् । समङ्गायाम् । तिक्तगन्धायाम् । नमस्कार्याम् ॥

लज्जा । स्त्री० मन्दाक्षे । त्रपायाम् । सुशीलस्यभार्येयम् । पश्यशान्तिम् ॥ कृतेऽकरणीये परज्ञानसशङ्कयादुःखे ॥ अकरणीयाप्रवृत्तिजनकोऽन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषे ॥ लज्जनम् । ओलस्जी व्रीडने ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गुरोसहलञ्जुत्य : । अलांजभ्भ-शि । टाप् । लज्जालो ॥

लज्जालु : । पुं० स्त्री० वराहक्रान्तायाम् । नमस्कार्याम् । खदिरपत्रिकायाम् । सङ्कोचिन्याम् ॥ लज्जालु : शीतलातिक्ताकषायाकफपित्तनुत् । रक्तपित्तमतीसारंयोनिरोगान्विनाशयेत् ॥

लज्जाशील : । त्रि० अपत्रपिष्णौ । लज्जिते ॥

लज्जित : । त्रि० लज्जायुक्ते । सलज्जे । ह्रीणे । ह्रीते ॥ लज्जासञ्जातास्य । तारकादित्वादितच् ॥

लज्जिरी । स्त्री० लज्जालौ ॥

लज्या । स्त्री० लज्जायाम् ॥ इतिशव्दरत्नावली ॥

लञ्ज : । पुं० पदे ॥ कच्छे ॥ पुच्छे ॥

लञ्जिका । स्त्री० वेश्यायाम् ॥

लट : । पुं० प्रमादवचने ॥ दोषे ॥ लटति । लटबाल्ये । अच् ॥

लटक : पुं० दुर्जने ॥ संज्ञायांकन् ॥

लटपर्णम् । न० त्वचे ॥

लट : । पुं० दुर्ज्जने ॥

लट्व : । जातिविशेषे । नट० इ० भा० ॥ रागभेदे ॥ तुरङ्गमे ॥ इत्युणादिकोष : ॥

लट्वा । स्त्री० करञ्जप्रभेदे ॥ फले ॥ चवर्य ॥ पक्षिविशेषे ॥ कुसुम्भे ॥ लटति । लट० । अशूप्रुषिलटीति कन् । टाप् ॥

लडह : । त्रि० मनोज्ञे ॥ इतित्रिकाण्डशेष : ॥

लड्ड : । त्रि० दुर्जने ॥ इतिशव्दरत्नावली ॥

लड्डुक : । पुं० मोदके । लड्डू० लाडू० इ० भा ॥ लड्डुकोदुर्ज्जरोगुरुरिति-राजवल्लभ : ॥ दधिशाल्यंतथादुग्धकानिक्यामाषपर्पटा : । शूरणार्द्रककूष्माण्डशालूकामिषमत्स्यजा : ॥ नालिकेरप्रियालस्थमज्जाकूष्माण्डकादय : । एतेषांलड्डुका : प्रोक्ता : सम्भवन्त्यन्यतोपिच ॥

लण्ड्र : । पुं० लण्डन्इतिख्यातेइङ्गलपुरे ॥

लण्ड्रज : । पुं० लेण्ड्रजे । इङ्गरेजे ॥

लता । स्त्री० प्रियङ्गौ ॥ शाखायाम् ॥ पृक्कायाम् ॥ ज्योतिष्मत्याम् ॥ लताकस्तूरिकायाम् ॥ माधव्याम् ॥ दूर्वायाम् ॥ शाखिशाखायाम् ॥ अशनपर्ण्याम् ॥ कैवर्त्तिकायाम् ॥ सारिवायाम् ॥ वल्ल्याम् । व्रतती ॥ लतति । लति : सौत्रोवेष्टनार्थ : । लतत्याघातेवा । पचाद्यच्टाप् ॥

लताकस्तूरिका । स्त्री० लताकस्तूर्याम् । दक्षिणदेशजायाम् । मुष्कदाना० इतिख्यातायाम् ॥ लताकस्तूरिकातिक्ताखादीवृष्याहिमालघु : ।

चक्षुष्याश्छर्दनीश्च श्लष्माक्षयाश्चयाक्ष रोगहृत् ॥
लताजिह्व : । पुं० सर्पे ॥ लतेवजिह्वाऽस्य ॥
लतातरु : पुं० तालवृक्षे ॥ नारङ्गवृक्षे ॥ शालवृक्षे ॥
लताद्रुम : । पुं० लताशालि । अश्वकर्णाह्वये । तार्क्ष्ये ॥
लतापनस : । पुं० चलालि । चित्रफलि । सुखाशि । नाटाम्रे । तरमुझे ति० तरबूजइ० चख्याते ॥
लतापृक्षा । स्त्री० समुद्रान्तायाम् । पिडिङ्गशाक०इ०गौ०दे०भा०प्र० ॥
लताफलम् । न० पटोले । लताया : फले ॥
लताभद्रा । स्त्री० भद्रालीवृक्षे ॥
लतामणि : । पुं० विद्रुमे । प्रवाले ॥
लतामरुत् । स्त्री० पृक्कायाम् ॥
लतायष्टि : स्त्री० भण्डीर्याम् । मञ्जिष्ठायाम् ॥
लतायावकम् । न० प्रवाले ॥
लतारसन : । पुं० सर्पे ॥
लतार्क : । पुं० दुद्रुमे । हरित्वर्णपलाण्डौ ॥ लतासुचक्र्य तैरर्च्यतेवावि हृलक्षणयानिन्द्यते । अर्कस्तवने०अर्चपूजायांवाघञ् ॥
लतार्कक : । पुं० दुद्रुमे ॥ स्वार्थेकम् ॥
लतालक: । पुं० गजे । हस्तिनि ॥

लतावेष्ट : । पुं० देशविशेषे ॥ रतिबन्धप्रभेदे ॥ यथा ॥ बाहुभ्यांपादयुग्माभ्यांवेष्टयित्वास्त्रियंभवेत् । लघुलिङ्गताडनंयोनौलतावेष्टोयमुच्यते ॥
लतावेष्टितकम् । पुं० आलिङ्गनभेदे ॥
लताशङ्कु : । पुं० शालवृक्षे ॥
लताश्रम : । पुं० लतामंडपे ॥ लताविशिष्ट : आश्रम : ॥
लतिका । स्त्री० लतायाम् । स्वार्थेकन् । प्रत्ययस्थादितीत्वम् ॥
लत्ता । स्त्री० योगविशेषे ॥ यथा । सूराहुपूर्णेन्दुसिता : स्वपृष्ठे०भंसप्तगोजातिशरे ७ । ९ । २२ । ५ मितंहि । संलत्तयन्त्यऽर्कशनीज्यभौमा: सूर्याष्टतर्काग्निमितं १२८ । ६३ पुरस्तात् ॥ अस्या : फलंयथा । रवेर्लत्तावित्तहरीनित्यंकौजीविनिर्दिशेन्मरणम् । चान्द्रीनाशंकुर्याद्बौधीनाशंबहूनांवस् ॥ सौरीमरणंकरोतिबन्धुविनाशं बृहस्पतेर्लत्ता । मरणंलत्ताराहो : कार्यविनाशं भृगोर्वदति ॥
लत्तिका । स्त्री० गोधायाम् । लति : सौत्र : । कृदिभिदिलतिभ्य : कित् दितितिकन् ॥ लत्तायाम् ॥
लपनम् । न० आनने । मुखे ॥ लप्यतेनेन । लपव्यक्तायांवाचि । करणेल्युट् ॥ भाषणे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लपितम् । न० वचने ॥ लप० । भावे क्तः । त्रि० उक्ते । कथिते ॥ लप्यतेस्म । लप० । क्तः ॥

लप्सिका । स्त्री० सर्पिः पयोभ्यां पक्व खाद्यवस्तुनि । लपसी० लापसी तिच० ख्यातायाम् ॥ सायथा । समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि-क्षिपेत् । तस्मिन्घनीकृतेन्यस्येल्लवङ्गमरिचादिकम् ॥ सिद्धैषा लप्सिका ख्याता गुणानस्यावदाम्यहम् ॥ लप्सिकाद्य हणीहृष्या बल्या पित्तानिलापहा । स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणीपरम् ॥

लब्धः । त्रि० प्राप्ते ॥ सातेभवतु सुप्रीता देवी शिखरवासिनी । उग्रेणतपसा लब्धो यया पशुपतिः पतिरिति लभ्यतेस्म । डुलभष् प्राप्तौ ॥ क्तः ॥

लब्धप्रशमनम् । न० न्यायलब्धधनस्य सत्पात्रे प्रतिपादने ॥ राज्यस्यचिर लब्धस्य शमनं परिपन्थिनाम् । रक्षन प्रतिकाराभ्यां लब्धप्रशमनं विदुः ॥

लब्धलक्ष : । त्रि० आयुधविदि । लक्षादप्रच्युतशरे ॥ लब्धं लक्षं येन ॥

लब्धवर्णः । पुं० विचक्षणे ॥ विदुषि । पण्डिते ॥ लब्धोवर्णः स्तुतिर्येन ॥

लब्धव्य : । त्रि० प्राप्तव्ये । लभ्ये ॥

लब्धस्पर्शः । त्रि० प्राप्तप्रवेशे ॥

लब्धा । स्त्री० नायिकाभेदे ॥

लब्धिः । स्त्री० प्राप्तौ ॥ डुलभष्० । स्त्रियां क्तिन्नाबादिभ्यः ॥

लभसः । पुं० धने ॥ याचके ॥ वाजिबन्धनरज्जौ ॥ लभते । डुलभष्० । अत्यविचमितमील्यादिना० असच् ।

लभ्य : । त्रि० युक्ते ॥ लब्धव्ये ॥ लभ्यते । डुलभष्० । पोरदुपधादितियत् ॥ लाभे ॥

लमकः । पुं० ऋषिविशेषे ॥ रमते । रम० । रमेरश्चलो वेति क्वुन् ॥

लम्पटः । पुं० षिड्गे ॥ मूर्खे ॥ यथा तां श्रीभागवते । यथैहिकामुष्मिककामलम्पटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन् । शङ्कत० विद्वान्कुकलेवरात्ययात्० यस्तस्ययत्नः श्रमएवकेवलमिति ॥ ऐहिकामुष्मिककामेषु ० लम्पटो मूर्खः सुतादिषु योगक्षेमं चिन्तयन्० कुत्सितस्य कलेवरस्य० अत्ययात् मृत्योः शङ्कत । तथा विद्वानपि सन् यः शङ्कत० तस्ययत्नः श्रमएवे व्यर्थः ॥ लोलुपे ॥

लम्पाकः । पुं० लम्पटे ॥ देशविशेषे ॥

लम्पापटहः । पुं० वाद्यप्रभेदे । पटहे ॥

लंफः । पुं० प्लुतगतौ । लांफ० इ० भा० ॥

लम्बः । पुं० नर्त्तके ॥ अङ्गे । कान्ते उत्कोचे ॥ अङ्गभेदे ॥ क्षेत्रादौ लम्बमानरेखासूत्रे ॥ त्रि० दीर्घे ॥ लम्बते । लबि अवस्रंसने । अच् ॥

लम्बकर्णः । पुं० अङ्कोठपादपे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

छगले । राक्षसे । हस्तिनि । श्ये नपक्षिणि ॥ दीर्घग्रीवे ॥ त्रि० दीर्घग्रीववति ॥
लम्बकर्णी । स्त्री० गोविशेषे ॥
लम्बकेश: । पुं० विष्टरे ॥ सतुविवाह कालेवरोपवेशनार्थंसार्द्धद्वितयवा- मावर्त्तवलिताधोमुखाश्वसङ्ख्याताद भैः । यथा । ऊर्द्धकेशोभवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तुविष्टरः । दक्षिणावर्त्त कोब्रह्मावामावर्त्तस्तुविष्टरः ॥ केशो ऽस्त्यग्रम् । त्रि० दीर्घकेशयुक्ते ॥
लम्बदन्ता । स्त्री० सैंहलीपिप्पल्या म् । त्रि० दीर्घदशनविशिष्टे ॥
लम्बन: । पुं० कफे ॥ लम्बते । लवि० । नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥ न० नाभिलम्बितकण्ठिकादौ । ललन्तिकायाम् ॥
लम्बमान: । त्रि० लम्बायमानेवस्तु नि ॥
लम्बबीजा । स्त्री० सैंहल्यांपिप्पल्या म् ॥
लम्बा । स्त्री० पद्मालयायाम् ॥ गौ र्याम् ॥ तिक्ततुम्ब्याम् ॥ दक्षवुहि तृविशेषे ॥ हिमालयकन्याविशे षे ॥
लम्बिका । स्त्री० घण्टिकायाम् । उपजिह्वायाम् । तालुमूलस्थसूक्ष्मजिह्वा याम् ॥
लम्बित: । त्रि० लम्बमानेमाल्यादौ ॥ शब्दिते ॥ स्रंसिते ॥ लम्बते । लवि० । क्तः । इट् ॥
लम्बोदर: । पुं० श्रीगणेशे । गजान ने ॥ उद्वाने ॥ त्रि० आद्यूने । औदरिके ॥ लम्बमुदरंयस्यसः ॥
लम्बोष्ठ: । पुं०)
लम्बौष्ठ: । पुं०)उष्ट्रे त्रि० लम्बितौ ष्ठे ॥ लम्बावोष्ठौयस्यसः । ओत्वो ष्ठयोः समासेवा ॥
लम्भनम् । न० प्रतिलम्भे । लाभे ॥ ध्वनौ ॥
लम्भनीय: । त्रि० प्रापणीये ॥
लम्भा । स्त्री० वाटशृङ्खलायाम् ॥
लम्भित: । त्रि० प्रयुक्ते ॥ प्रापिते ग्राहिते ॥ लभेर्ण्यन्तात्कर्म्मणि क्तः । रभेरशब्लिटोरितिनुमाग मः ॥
लम्भुक: । त्रि० लम्भनशीले । लब्ध रि ॥
लय: । पुं० विनाशे ॥ संश्लेषे ॥ तौर्य्यत्रिकस्यसाम्ये । गीतवा द्यपादादिन्यासानांक्रियाकालयोः साम्ये ॥ लयनम् । लीङ्श्लेषणे । एरच् ॥ लीयन्तेश्लिष्यन्तेऽनेन वा । प्रलये ॥ मोक्षे ॥ लीयतेऽस्या नद्दयमस्मिन्निति० सुषुप्तौ ॥ अख ण्डवस्त्वनवलम्बनेनचित्तवृत्तेर्नि द्रायाम् ॥ न० उशीरे । लीयते ॥ लीङ् ० । पचाद्यच्

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लयनम् । न० गृहे । वेश्मनि ॥ लीयतेऽस्मिन् । लीङोल्युट् ॥

लयपुत्री । स्त्री० नर्त्तक्याम्

लयारम्भ : ।) पुं०सर्ववेशिनिनटे ॥
लयालम्ब : ।)

लल : । पुं० विलासे ॥ लडति । लडविलासे । ललतिवा । ललईप्सायाम् । पचाद्यच् । पूर्ववडलयोरैक्यम् ॥ ईप्सायाम् ॥

ललज्जिह्व : । पुं० क्रमेलके । उष्ट्रे ॥ शुनि ॥ त्रि० हिंस्रे ॥

ललत् । त्रि० विलासयुक्ते । उन्मन्थनविशिष्टे ॥ जिह्वाक्रियाविशिष्टे ॥ सचेपे ॥ ललते : कर्त्तरिशत ॥ ईप्साविशिष्टे ॥ उपसेवायुक्ते ॥ भाषणविशिष्टे ॥

ललद्म्बु : । पुं० लिम्पाके ॥

ललन: । पुं० बाले ॥ साले ॥ प्रियाले ॥ न० केलौ ॥ चालने ॥ अति विस्तारवदनाजिह्वाललनभीषणा ॥

ललना । स्त्री० विशेषाङ्गनायाम् । कामिन्याम् । नारीभेदे ॥ जिह्वायाम् ॥ ललते । लल० चुरादीनां वाणिजितिपचे ०ल्युर्युज्वा ॥ लडति । लडविलासे । बहुलमन्यत्रापीतियुच् । डलयोरैक्यम् । टाप् ॥

ललनाप्रिय : । पुं० कदम्बे । कामिनीवल्लभे ॥ न० ह्रीवेरे ॥

ललन्तिका । स्त्री० लम्बले । आनाभिलंबिकण्ठिकायाम् ॥ किञ्चिद्बलम्बमानकण्ठभूषणे ॥ लडति । लड० । लट : शतृ । उगितश्चेति ङीप् । डलयोरैकत्वम् । ललन्त्येव । स्वार्थेकन् ॥ गोधायाम् ॥

ललाक : । पुं० मेहने ॥

ललाटम् । न० अलिके । गोधौ ॥ भाले ॥ ललंभ्रुवोरुपरिस्थाने । विलासमीप्सांवा०अटति० । अटगतौ । कर्मण्यण् ॥ लडतिललतिवा । लडललधातुभ्यांबाहुलकाटाटच् ॥ अस्यशुभाशुभलक्षणमुक्तं गारुडे यथा । उन्नतैर्विपुलै : शङ्खैर्ललाटैर्विषमैस्तथा । निर्द्धनाधनवन्तश्चअर्द्धेन्दुसदृशैर्नरा : ॥ आचार्या : शुक्तिविशालै : शिरालै : पापकारिण : । उन्नताभिशिराभिस्तु स्वस्तिकाभिर्द्धनेश्वरा : ॥ निम्नैर्ललाटैर्बन्धार्हा:क्रूरकर्मरतास्तथा । संवृत्तैश्चललाटैश्चकृपणाउन्नतैर्नृपा : ललाटोपसृतास्तिस्रोरेखास्यु: शतवर्षिणाम् । नृपत्वंस्याच्चतसृभिरायु : पञ्चनवत्यथ ॥ अरेखेणायुर्नवतिर्विच्छिन्नाभिश्चपुंश्चला : । केशान्तोपगताभिश्चअशीत्यायुर्नरोभवेत् ॥ पञ्चभि : सप्तभि : षड्भि : पञ्चाशद्बहुभिस्तथा । चत्वारिंशच्चवक्राभिस्त्रिंशद्भ्रूलग्न

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गामिभिः ॥ विंशतिर्शमवक्राभि रायुः चन्द्राभिरल्पकम् । नपृथू वालेन्दुनिभे भ्रुवौचायललाटकम् ॥ शुभमर्द्धेन्दुसंस्थानमतुङ्गं स्याद सीमशम् । इति ६५ अध्यायः ॥

ललाटकम् । न० प्रशस्तललाटे ॥ ललाटमात्रे ॥

ललाटन्तपः । पुं० सूर्ये ॥ ललाटं तपति । तपसन्तापे । असूर्यललाटयोरितिखश् । मुम् ॥

ललाटिका । स्त्री० स्वर्णादिकृतेभाल भूषणे । पत्रपाश्यायाम् । पानेपाटी० बिन्दीबेना० टीकाटीको० इतिख्याते ॥ ललाटस्यालङ्कारः । ललाटेभवोऽलङ्कारोवा । कर्णललाटात्कनलङ्कारे ।

ललामम् । न० पुं० लाञ्छने । ध्वजे ॥ शृङ्गे ॥ प्रधाने ॥ भूषायाम् ॥ रम्ये ॥ वालधौ ॥ पुण्ड्रे । अश्वादीनांभालेऽन्यवर्णचिह्ने ॥ तुरङ्गे ॥ प्रभावे । अश्वस्यभूषायाम् ॥ लडनम् । लडवाल्ये० लडविलासेवा । सम्पदादित्वात्क्विप् । डलयोरेकता । ललममतिअमगत्यादौ । कर्मण्यण् ॥

ललामकम् । न० पुरोभागेन्यस्ते ललाटपर्यन्तमागतेशिखालंबिमाल्ये ॥ ललाममिव । इवार्थेकन् ॥ मुण्डमालायाम् ॥

ललाम । न० अश्वे ॥ चिह्ने ॥ शृङ्गे ॥ पताकायाम् ॥ रम्ये ॥ प्रधाने ॥ भूषायाम् ॥ पुण्ड्रे ॥ पुच्छे ॥ प्रभावे लडनम्० लल् । ललमाअमति । अम० । वाहुलकात् कनिन् ॥

ललामी । स्त्री० उत्चिप्तिकायाम् । कर्णाभरणविशेषे ॥

ललितः । पुं० प्रातर्गेयेरागविशेषे ॥ यथा । प्रातर्गेयास्तुदेशागौललितः पठमञ्जरी । विभासभैरवीचैवकामोदीगौडकीर्यपि ॥ अथास्य रूपंयथा । प्रफुल्लसप्तच्छदमाल्यधारीयुवातिगौरोऽलसलोचनश्रीः । विनिःसरन्वासगृहात्प्रभातेविलासिवेशोललितःप्रदिष्टः ॥ न० स्त्रीणांशृङ्गारभावजक्रियाविशेषरूपेहावविशेषे ॥ सुकुमारविधानेनभ्रूनेत्रादिक्रियासचिवकरचरणाङ्गविन्यासोललितम् । तथाच । सुकुमाराङ्गविन्यासेमसृणाललितंभवेत् । यथा । सभ्रूभङ्गंकरकिशलयावर्त्तनैरालपन्तीसालिम्पन्तीललितललितालोचनस्याञ्जनेन । विन्यस्यन्तीचरणकमलेलीलयास्वैरयातैर्निःशङ्काचप्रथमवयसानर्त्तिताप ङ्कजाची ॥ भ्रूनेत्रादिक्रियाशालिसुकुमारविधानतः । हस्तपादाङ्गविन्याससस्तदाख्याललितंविदुरित्यन्ये

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पि ॥ अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितमित्यन्ये । अपिच । विन्यासभङ्गिरङ्गानांभ्रूविलासमनोहरा । सुकुमाराभवेद्यचललितंतदुदीरितम् ॥ विषमवृत्तप्रभेदे । यथा । नयुगसकारयुगलञ्चभवतियदिचेत्तृतीयके । तदुदितमुरुमतिभिर्ललितंयदिशेषमस्यसकलंयथोद्गता ॥ यथा । व्रजसुन्दरीसमुदयेनमुदितमनसास्मपीयते । हिमकरगलितमिवामृतकांलजितंमुरारिमुखचन्द्रविच्युतम् ॥ त्रि॰ ईप्सिते ॥ कोमले ॥ ललिते । मधुरे ॥ लडेर्ललेर्वाभावेक्तः । डलयोरभेदः ॥ सुन्दरे ॥

ललितकान्ता । स्त्री॰ मङ्गलचण्डिकायाम् ॥

ललिता । स्त्री॰ देवीविशेषे ॥ गोपीविशेषे ॥ नदीविशेषे ॥ सागराद्दक्षिणात्पूर्वंमहादेवावतारिता । वैशाखशुक्लपक्षस्यतृतीयायांनरस्तु यः । कुर्य्याद्वैललितास्नानंसशम्भुसदनंव्रजेत् ॥ कस्तूर्याम् ॥ सर्पसिकाभेदे ॥ मेघरागस्यरागिण्याम् ॥

ललितासप्तमी । स्त्री॰ भाद्रशुक्लसप्तम्याम् ॥

ललितिका । स्त्री॰ शान्तनुतीर्थे ॥

लल्लः । पुं॰ आचार्यविशेषे । वराहमिहिरसुते ॥

लवः । पुं॰ लेशे ॥ विनाशे ॥ छेदे ॥ कालभेदे । अष्टादशनिमेषास्तुकाष्ठाद्वयंलवइतिहेमचन्द्रोक्ते ॥ पक्षिविशेषे । लवा॰ इ॰ भा॰ प्र॰ गोपुच्छलोमसु ॥ रामनन्दने ॥ लवोन्मृष्टोलवः । वाल्मीकिना॰ लवैर्गोपुच्छलोमभिरुन्मृष्टोगर्भक्लेदोयस्य ॥ नाशे ॥ लवनम्॰ लूयते वा । लूञ्छेदने । ऋदोरप् ॥ विलासे । इतिविनाशस्थानेपाठो विश्वहेमचन्द्रयोः सम्मतः ॥ न॰ रामज्जके ॥ जातीफले ॥ लवङ्गे ।

लवङ्गम् । न॰ देवकुसुमे । श्रीसंज्ञे । श्रीपुष्पे । वारिसम्भवे । भृङ्गारे । लौंग॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ गुणास्तु । लवङ्गंकटुकंतिक्तंलघुनेत्रहितंमतम् । दीपनंपाचनंरुच्यंकफपित्तास्रनाशकृत् ॥ तृष्णांछर्दिंतथाध्मानंशूलमाशुविनाशयेत् । कासंश्वासञ्चहिक्काञ्चक्षयंक्षपयति ध्रुवम् ॥ लुनाति॰ लूयतेवा । लूञ्॰ । तरत्यादिभ्यश्चेत्यङ्गच् ॥

लवङ्गकम् । न॰) लवंगे
लवंगकलिका । स्त्री॰)

लवंगलता । स्त्री॰ पुष्पविशेषे । गन्धराजइतिकश्चित् ॥

लवणः । पुं॰ समुद्रविशेषे ॥ राक्षसभेदे । लवणासुरे ॥ रसविशेषे । पटी ॥ पृथ्व्यग्निगुणबाहुल्याल्लव

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वाडवसम्भवः। अस्य गुणा यथा। लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः। पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यमृदुताकरः॥ सोऽति युक्तोऽक्षिपाकास्रपित्तकोष्ठक्षयापकृत्॥ अपि च। लवणो रुचिकृद्रसोऽग्निदायी पचनः स्वादुकरश्च। रसितो नितरां जरां च पित्तं शिथिलिमानञ्च ददाति कुष्ठकारी॥ पुनश्च। लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनो दीपनः सरः स्निग्धो रुचिकरः स्यन्दी दृष्टिशुक्रहरो लघुरिति॥ पुनश्च। अस्य भेदः॥ न॰ सैन्धवादौ॥ तथा हि। सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत्। सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे॥ रौमकं वसुकं पाक्यं विडं च कृतकं द्वयम्। सौवर्चलेऽक्षरुचके॰ तिलकं तत्र मेचके इत्यमरः॥ लवणं नेत्रयोर्द्वेषि प्रायशः सैन्धवं विनेति विशेषः। पूर्वाह्णकाले चाम्लानां प्रायशो लवणं हितम्। शूलानाहविबन्धघ्नं लवणं सैन्धवं वरमिति सिद्धयोगीश्वरसङ्ग्रहः॥ त्रि॰ लवणरसयुक्ते। सलवणे। सलूणा॰ इ॰ भा॰॥ लुनाति जाड्यम्। लूञ्॰। नन्द्यादित्वाल्ल्युः। लवणाल्लुगिति लिंगात्सत्वम्॥ लवणेन संसृष्टः। लवणः सूपः॰ लवणा यवागूः॰ लवणं शाकम्। संसृष्टेऽर्थे जातस्य ठको लवणाल्लुगिति लुक्॥ लवणोऽस्त्यस्मिन्नु वा। अर्शआद्यच्॥

लवणकिंशुका। स्त्री॰ महाज्योतिष्मत्याम्॥

लवणक्षारः। पुं॰ क्षारविशेषे। लोणारे॥

लवणखनिः। स्त्री॰ रुमायाम्। सांभरलवणोत्पत्तिस्थाने॥ लवणाकरमात्रे॥

लवणतृणम्। न॰ लोणतृणे। तृणाम्ले। पटुतृणके। अम्लकाण्डे॥

लवणत्रयम्। न॰ विड्रुचकसैन्धवेषु॥

लवणधेनुः। स्त्री॰ दानार्थं लवणादिनिर्मितधेनौ॥

लवणपञ्चकम्। न॰ सैन्धवादिषु॥ सैन्धवं रुचकञ्चैव विडं सामुद्रकं गडम्॥

लवणमदः। पुं॰ लोणारे। लवणक्षारे॥

लवणा। स्त्री॰ नदीविशेषे। त्विषि महाज्योतिष्मत्याम्॥ लोनाख्यवृक्षे॰ इति कश्चित्॥

लवणाकरः। पुं॰ लवणोत्पत्तिस्थले॥ रुमायाम्॥

लवणाकरजम्। न॰ लोणारे॥

लवणाचलः। पुं॰ दानार्थं लवणादिकृतपर्वते॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लवणाब्धिः । पुं० लवणोदे । क्षारा ब्धौ ॥

लवणाब्धिजम् । न० सामुद्रलवणे ॥

लवणाम्भाः । पुं० लवणाब्धौ ॥ लवणं क्षारमम्भोयस्य ॥

लवणासुरजम् । न० लोणारक्षारे ॥

लवणाष्टकम् । न० सैन्धवादिषु ॥ तद्यथा । लवणाष्टकमेतच्चसैन्धवञ्चसु वर्चलम् । विडं समुद्रसञ्जातमुद्भि दंरोमकं गडम् ॥

लवणोत्तमम् । न० सैंधवे ॥

लवणोत्थम् । न० लोणारक्षारे ॥

लवणोदः । पुं० लवणार्णवे ॥ लव णमुदकंयस्य । उत्तरपदस्यचेत्युद कस्योदादेशः ॥

लवनम् । न० छेदने । अभिलावे । लुणनाइति भाषाप्रसिद्धे ॥ लूञ् ० ल्युट् ॥

लवनी । स्त्री० फलवृक्षविशेषे । ग्री ष्मजायाम् । अग्निमायाम् । लोना० इ० गौ० दे० भा० प्र० ॥

लवपतिः । पुं० नवांशेशे ॥

लवली । स्त्री० सुगन्धमूलायाम् । कोमलवल्कलायाम् । नोयाडि० इ० गौ० दे० भा० प्र० फलवृक्षे ॥ अस्यफलगुणायथा । लवलीफल मस्रार्शः कफपित्तहरंगुरु । विश दंरोचनंरूक्षं स्वाद्वम्लंतुवरंरसे ॥

लवाकः । पुं० छेदनद्रव्ये ॥

लवाणकः । पुं० दात्रादौ ॥ लूयतेऽनेन । लूञ्० । आणकोलूधूशि ङ्घिधाञ्भ्यइत्याणकः ॥

लविः । त्रि० छिदुरे ॥

लवित्रम् । न० दात्रे ॥ लूयतेऽनेन । अर्त्तिलूधूस्वित्यादिना० इत्रः ॥

लशुनः । पुं० न० रसोने ॥ अस्यप र्यायाद्ययथा । रसोनोलशुनोरि ष्टोम्लेच्छकन्दोमहौषधम् । महाक न्दोरसोनोन्योगृञ्जनोदीर्घपत्रकः ॥ गन्धाकृतिरसैस्तुल्योगृञ्जनस्तुप लाण्डुना । दीर्घनालाग्रपत्रत्वाद् भिद्यतेसौपलाण्डुतः ॥ अश्नाति ० अश्नुतेवा । अशभोजने० अशू व्याप्तौवा । अशेर्लश्चेत्युनन् ॥

लष्वः । पुं० नर्त्तके ॥ लष्यते । लष कान्तौ । सर्वनिघृष्वेतिसाधुः ॥

लसत् । त्रि० उल्लसति ॥ प्रकाशमा ने ॥

लसमानः । त्रि० दीप्यमाने ॥

लसा । स्त्री० हरिद्रायाम् ॥

लसिका । स्त्री० लालायाम् ॥

लसितम् । न० चेष्टिते ॥

लसीका । स्त्री० इक्षुरसे ॥ त्वङ्मांस मध्यगेरसे ॥

लस्तः । त्रि० श्लिष्टे । क्रीडिते । शि ल्पयुक्ते ॥ लस्यतेस्म । लसश्लेष णक्रीडनयोः । क्तः ॥

लस्तकः । पुं० धनुषोमध्यभागे ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

स्वार्थे कन् ॥

लक्षकी । पुं० कार्मुके । धनुषि ॥

लहरिः । स्त्री०)
लहरी । स्त्री०) तरङ्गे ॥ महातरङ्गे । उल्लोले ॥ कल्लोले ॥

ला । स्त्री० दाने ॥ ग्रहणे ॥ लातिः क्विप् ॥

लाक्षकी । स्त्री० सीतायाम् ॥

लाक्षणिकः । त्रि० लक्षणाभिज्ञे ॥ लक्षणमधीते० वेदवा । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ लक्षणयाप्रतिपादके ॥ लक्षणागम्येऽर्थे ॥

लाक्षा स्त्री० राक्षायाम् । जतुनि । यावे । अलक्ते । द्रुमामये ॥ लाक्षा वर्ण्याहिमाबल्यास्निग्धाचतुवराल घुः । अनुष्णाकफपित्तास्रहिक्काकासज्वरप्रणुत् । व्रणोरःक्षतवीसर्पक्रमिकुष्ठगदापहा । अलक्तकोगुणैस्तद्वद्विशेषाद्व्यङ्गनाशनः ॥ लोष्यते । लषगित्यप्ययोगेचुरादिः । बाहुलकात्सः । यद्वा लक्ष्यते । लक्ष आलोचने । घञ् । पृषोदरादित्वात्० लाक्षारोचनेतिनिर्देशाद्वादीर्घः ॥ लक्ष्यतेऽनयावा । गुरोश्च हलद्वत्यः । प्रत्ययः । अजादित्वाट्टाप् ॥

लाक्षातरुः । पुं० पलाशवृक्षे ॥

लाक्षातैलम् । न० लाक्षादितैलमिति प्रसिद्धे पक्वतैलविशेषे ॥ तद्विविधं स्वल्पंबृहच्चेति ॥

लाक्षापुष्पा । स्त्री० गुलाबाख्यशतपत्र्याम् ॥

लाक्षाप्रसादः । पुं० पट्टिकालोध्रे ॥

लाक्षाप्रसादनः । पुं० रक्तलोध्रे । क्रमुके । पट्टिकायाम् ॥ लाक्षाप्रसीदत्यनेन । षदॢ० । करणे तिल्युट् ॥

लाक्षावृक्षः । पुं० कोशाम्रे ॥ पलाशवृक्षे ॥

लाक्षिकः । पुं० लक्षाभिज्ञे ॥

लाक्ष्यिकः । पुं० लक्ष्याभिज्ञे । अध्येतरिवेदितरिच० क्रतूक्थादिसूत्रस्यानुसूर्लक्ष्यलक्षणे० द्वतिवार्त्तिकाट्ठक् ॥

लाघवम् । न० आरोग्ये ॥ अप्रभुत्वे अनादरविशये । लघिमनि ॥ कार्येऽङ्गमनेहेतुर्धर्मोलाघवम्० गौरव प्रतिद्वन्द्वियतोऽग्ने रूर्ध्वज्वलनम्भवति । तदेव लाघवंक्वचित् तिर्यग्गमनहेतुः यथावायोः । यथा करणानांलब्धिपटुत्वहेतुर्लाघवम्० गुरुत्वे मन्दानिस्सृतिरिति ॥ सत्वगुणे ॥ लघोर्भावः । इगन्ताच्चलघुपूर्वादित्यण् ॥

लाङ्गलम् । न० कुसुमविशेषे ॥ भूमिकर्षणयन्त्रविशेषे । गोदारणे

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

। सीरे । हले ॥ तृणराजे । ताले ॥ गृहदारुविशेषे ॥ लिङ्गे ॥ लङ्ग ति । लगिगतौ । बाहुलकात्कल च् । दीर्घश्च ॥

लाङ्गलग्रह : । पुं० कृषके ॥

लाङ्गलचक्रम् । न० कृषिकर्मणिह लाकारेचक्रविशेषे ॥

लाङ्गलदण्ड: पुं० ईषायाम् । हल युगयोर्मध्यकाष्ठ ॥ लाङ्गलस्य दण्ड : ॥

लाङ्गलपद्धति:।स्त्री॰सीतायाम्। हल रेखायाम् ॥ लाङ्गलस्य पद्धति:॥

लाङ्गलिक : पुं० स्थावरविषभेदे ॥

लाङ्गलिका। स्त्री० लाङ्गलीवृक्षे ॥

लाङ्गलिकी । स्त्री० अग्निशिखौष धौ ॥ लाङ्गलपुष्पविशेषोऽस्त्य स्या : । अतइनिठनाविति ठन् । जातेरितिगौरादित्वाद्वाङीष् ॥

लाङ्गली । पुं० बलदेवे ॥ हलिनि ॥ नारिकेले ॥ सर्पे ॥ लाङ्गलमस्त्य स्य । इनि : ॥

लाङ्गली । स्त्री० लाङ्गलाकारपुष्पज लशाकविशेषे । शारद्याम् । तोय पिप्पल्याम् ॥ कांचडा० इ० गौ० दे० भा० लाङ्गलाकारोस्त्यस्या: । अच् । गौरादि : ।

लाङ्गुलम् । न० पुच्छे ॥

लाङ्गुली । पुं० कपिकच्छ्वाम् ॥

लाङ्गूलम् । न० पुच्छे । लूने । वालहस्ते । वालधौ ॥ लङ्गति । लगि० । खर्जपिञ्जादिभ्यऊरोल चावित्यूलच्० लङ्गेर्वृद्धिश्च ॥ शेफसि । शिश्ने ॥ कुसूले ॥

लाङ्गूलिका । स्त्री० पृश्निपर्ण्याम् ॥

लाङ्गूली । पुं० वानरे ॥ ऋषभना मौषधौ ॥

लाज : । पुं० आर्द्रतण्डुले ॥

लाजा:।पुं०भूम्निचवते। भृष्टधान्ये॥ एतेचव्रीहयोभृष्टास्तेलाजाइतिसंज्ञि ता : । यवादयश्चयेभृष्टास्ते धाना: परिकीर्त्तिता : ॥ लाजास्युर्मधुरा: शीतालघवोदीपनाश्चते । स्वल्पमूत्रमला रूक्षाबल्या : पित्तकफच्छिद: ॥ छ गौधूमयावनालोत्था: किंचिदुष्णा स्तु दीपना : ॥ तृष्णातीसारशमनो- धातुसाम्यकर : पर : मन्दाग्निवि षमाग्नीनांबालस्यविरयोषिताम् ॥ देयश्चसुकुमाराणांलाजमण्ड: सुसं- स्कृत : ॥ अपिच । येषांस्युस्तण्डु लास्तानिधान्यानिसतुषाणिच। भृ ष्टानिस्फुटितान्याहुर्लाजाइतिम- नीषिण : लाजा : स्युर्मधुरा: शी तालघवोदीपनाश्चतेस्वल्पमूत्रमला रूक्षाबल्या : पित्तकफच्छिद: ॥ छ र्द्यतीसारदाहासमेहमेदस्तृषापहा: ॥ न० उशीरे ॥ लज्यते । लज भर्जने ॥ घञ् ॥

लाजा । स्त्री० अक्षते ॥

लाजकन : । पुं० रागोधान्ये ॥ न०

नामनि ॥ चिह्ने ॥ लाञ्छ्यते । लाञ्छिलक्षणे ल्युट् ॥

लाटः । पुं० देशविशेषे ॥ सयथा । अवन्तीतः पश्चिमेतुवैदर्भाद्दक्षिणोत्तरे । लाटदेशः समाख्यातस्तंत्रेशौशक्तिसङ्गमे ॥ अंशुके । वस्त्रे ॥ जीर्णभूषणादिषु ॥

लाटानुप्रासः । पुं० शब्दालङ्कारेषुवृत्तिप्रभेदे ॥ यथा । शाब्दस्तु लाटानुप्रासोभेदेतात्पर्यमात्रतः ॥ शब्दगतोनुप्रासः । शब्दार्थयोरभेदेप्यन्वयमात्रभेदाल्लाटजनवल्लभत्वाच्च० लाटानुप्रासः ॥ एषपदानुप्रासइत्यन्ये । पदानांसः । सङ्गति लाटानुप्रासः उदाहरणम् । यस्य नसविधे दयितादवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य । यस्यचसविधेदयितादवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥ पदस्यापि ॥ अपिशब्देनसङ्गतिसमुच्चीयते । उदाहरणम् । वदनंवरवर्णिन्यास्तस्याः सत्यंसुधाकरः । सुधाकरः क्वनुपुनः कलङ्कविकलोभवेत् ॥

लापः । पुं० कथने ॥ लपनम् । लप० । घञ् ॥

लाभः । पुं० मूलधनादधिकार्ज्जिते । विक्रेयपटादीनांमूल्यादधिकग्राह्यद्रव्ये । फले । इष्टप्राप्तौ ॥ आत्मलाभात्परोलाभो नास्तीति विदुषांमतम् ॥ प्राप्तौ ॥ लग्नादेकादशेस्थाने ॥ लभ्यते । डुलभष् प्राप्तौ । अकर्त्तरीतिघञ् । संज्ञायामित्यस्यप्रायिकत्वात् ॥ उत्कृष्टपुरुषार्थंलाभेसम्भवत्यधमंकाम यमानोमूर्खः ॥

लामज्जकम् । न० वीरणमूले । नलदे । उशीरवत्पीतच्छवितृणविशेषे ॥ लामज्जकंहिमंतिक्तंलघु दोषत्रयास्रजित् । त्वगामयस्वेदकृच्छ्रदाहपित्तास्ररोगनुत् ॥

लालनम् । न० अत्यन्तस्नेहकरणे । प्रेमपूर्वकबालकादरणे ॥ यथा । लालनेबहवोदोषास्ताडनेबहवोगुणाः । तस्मात्पुत्रञ्चशिष्यञ्चताडयेन्नतुलालयेत् ॥ चतुर्वर्षावधिसुतान्लालयेत्पालयेत्पिता । ततः षोडशवर्षान्तंगुणान्विद्याश्चशिक्षयेत् ॥ विंशत्यब्दाधिकान्पुत्रान्प्रेरयेद्गृहकर्मसु । ततस्तांस्तुल्यभावेनमत्वास्नेहंप्रदर्शयेत् ॥

लालसः । पुं० लालसायाअर्थेषु ॥ त्रि० उत्सुके ॥ भृशंलसनमिच्छ्यर्थेयङन्तादघः ॥

लालसा । स्त्री० औत्सुक्ये ॥ तृष्णातिरेके ॥ महाभिलाषे ॥ याञ्चायाम् । लोले ॥ दोहदे ॥ लल ईप्सायाम् । औणादिकोअसच् ॥ यद्वा । लसकान्तौ । भृशंलसन

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लालाटिकः

मित्यर्थे यङन्तात् । टाप् ॥ यद्वा । ललसनम् । लसदीप्तौ । यङन्तः । अप्रत्ययात् । टाप् ॥

लालसीकम् । न० पिच्छिले ॥ विजिले ॥

लाला । स्त्री० सृणिकायाम् । स्यन्दिन्याम् । मुखस्रावे । लाल० इ० भा० ॥ लालयते । लल० । चुरादिः । पचाद्यच् ॥

लालाटिकः । पुं० आश्लेषाविशेषे ॥ मौहूर्त्तिकानां योगविशेषे ॥ यथा । लग्ने १ऽर्के व्ययलाभयो १२ । ११ र्भृगुसुते कर्मस्थिते १० भूमिजे० राहौ धर्मविनाशयो ९ । ८ रविसुते । द्यूने ७ ऽरिसून्वो ६ । ५ र्विधौ । बन्धौ ४ ज्ञे० सहजार्थयोः ३ । २ सुरगुरावेवं ललाटोद्भवे योगे नाशमुपैति मानवपतिः पूर्वादिकाष्ठां गतः ॥ यात्रालग्ने सूर्ये स्थिते सति पूर्वस्यां लालाटिको योगः स्यात् । एवं द्वादशैकादशस्थानस्थिते शुक्रे० आग्नेय्याम् । दशमस्थिते कुजे दक्षिणस्याम् । नवमाष्टमस्थानस्थे राहौ नैरृत्याम् । सप्तमस्थे शनौ पश्चिमायाम् । षष्ठपञ्चमस्थानस्थिते विधौ वायव्याम् । चतुर्थस्थानस्थिते बुधे उत्तरस्याम् । तृतीयद्वितीयस्थानस्थिते गुरावैशान्यां लालाटिको योगः इति । एवं ललाटोद्भवे योगे पूर्वादिदिशाङ्गतो नृपो नाशमुपैतीत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरञ्च यथा । दिनेशाधिष्ठितो राशिर्यदा लग्नगतस्तदा । यातुर्मृत्युप्रदः प्राच्यां दिशि सूर्यो ललाटगः ॥ सूर्यस्य राशितस्तस्माद्द्वादशे लग्नगे गृहे । एकादशे वाग्नेय्यां दिशि शुक्रो ललाटगः ॥ ललाटगः कुजो याम्ये दशमे लग्नगे गृहे ॥ लग्नगे नवमे राशावष्टमे वापि नैरृते । ललाटगः सैंहिकेयो यातुर्द्राङ्निधनप्रदः ॥ लग्नगे सप्तमे राशौ शनिः प्रत्यग्ललाटगः । षष्ठराशौ लग्नगते पञ्चमे वापि चन्द्रमाः । ललाटगो वायुदिशि यातुर्मृत्युप्रदस्तदा ॥ चतुर्थराशौ लग्नस्थे बुधः सौम्ये ललाटगः । राशौ तृतीये लग्नस्थे द्वितीये चेन्द्रपूजितः । ललाटगश्चन्द्रमौलेर्दिशि यातुर्विनाशदः ॥ लालाटिनिर्दिग्धीशे द्विबलिविहगे ललाटगे वापि । प्रतिभृगुजे प्रतिशशिजे कालाशुद्धौ च सन्त्यजेद्यात्राम् ॥ स्पष्टमाह मार्त्तण्डे । लग्नेऽर्केन्दुजशुक्रसौरिगुरवः प्राप्तिव्यये विद्ध्रगूखे शुक्रार्ककुजेन्दुजा अथ तथा मृत्योः सितज्ञासुराः । द्यूने शुक्रकुजार्कजारिपुसुते चन्द्रज्ञशुक्राः सुखे चैते स्वविक्रयोः सितज्ञगुरवः प्राच्यादिलालाटिनः ॥ चि० प्रभोर्भा

लटदर्शिनि सेवके । प्रभुभावनिद र्शिनि ॥ ललाटं कोपप्रसादचिह्नं ललाटमेववापश्यति । संज्ञायांल लाटकुक्कुटौपश्यतीतिठक् ॥ का र्यासमेसेवके ॥ दूरेस्थित्वाप्रभोर्ल लाटं पश्यतिनतुकार्येषूपतिष्ठत इ त्यर्थः ॥ त्रि० ललाटसम्बन्धि नि ॥

लालाभक्ष : । पुं० नरकविशेषे ॥

लालामिक : । त्रि० ललामग्राहिणि ॥ ललामं गृह्णाति । प्रतिकण्ठार्थं ललाम्नेतिठक् ॥

लालामेह : । पुं० प्रमेहविशेषे ॥ य था । लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामे हेनपिच्छिलम् । प्रमेहतीतिशेष : चौषधन्तु । गुडूच्या : स्वरस : पि योमधुनासवंमेहजित् । हरिद्रा चूर्णयुक्तोवारसोधात्या : समाक्षि क : ॥

लालाविष : । पुं० लूतादौ ॥

लालास्राव : । पुं० ऊर्णनाभे ॥

लालिक : । पुं० महिषे ॥

लालित : त्रि० पालिते ॥ उपस्कृते ॥

लालित्यम् । न० ललितस्यभावे ॥ ष्यञ् ॥

लाव : । पुं० पक्षिविशेषे । लवा० इ० भा० प्र० ॥ अस्यप्रभेदामांस गुणाश्चयथा । लावाविष्किरवर्गे स्यु स्ते चतुर्धामतावुधै : । पांशुलोगौ रकोन्योस्तिपौण्ड्रकोदर्भकस्तथा ॥ लावाविष्किरा : स्निग्धाज्वरघ्नाग्रा हिणोहिमा : । पांशुल : श्लेष्मल स्तेषुवीर्योष्णो निलनाशन : ॥ गौरोलघुतरोरूक्षोवह्निकारीत्रिदो षजित् । पौण्ड्रक : पित्तकृत्कि ञ्चिल्लघुर्वातकफापह : ॥ दर्भको रक्तपित्तघ्नोहृद्रामयहरोहिम : पौ ण्ड्रक : किञ्चिद्रक्त : ॥ लावयति । लूञ् ० । स्वार्थेण्यन्त : । अच् । छेदे ॥

लावक : । पुं० लावपक्षिणि । लघु जङ्गले ॥

लावणम् । न० लवणे ॥ नस्ये ॥ इतिरत्नमाला ॥ त्रि० लवणेनसं स्कृते ॥ इतिहेमचन्द्र : ॥ लवण सम्बन्धिनि ॥

लावणिक : । पुं० लवणवणिजि ॥ लवणं पण्यमस्य । लवणाट्ठञ् ॥ त्रि० लावण्यवति ॥ लावण्यंका न्तिविशेषोस्यास्ति । अतइनिठना विलिठन् । ठस्येक : । यस्येतिचे त्यल्लोपेहलस्तद्धितस्येतियलोप : ॥ लवणेनसंस्कृते ॥

लावण्यम् । न० कान्तिविशेषे ॥ तस्यलक्षणंयथा । मुक्ताफलेषुच्छा यायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभा तियदङ्गेषुलावण्यंतन्निगद्यते ॥ लवणात्विट् विद्यतेयस्ततल्लवणम्

। अर्श आदिभ्योऽच् । लवणस्यभाव : । दृढादित्वात्ष्यञ् ॥ यद्वा । लवणात्विट्० सैव । चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थेष्यञ् ॥ रूपे ॥

लावण्यार्जितम् । न० विवाहकालीनेश्वशुराभ्यांदत्तेधने ॥ यथा । प्रीत्यादत्तञ्चयत्किञ्चित्० श्वश्र्वावाश्वसुरेणवा । पादवन्दनिकंयत् तत्लावण्यार्ज्जितमुच्यते ॥ लावण्यंशीलनेपुण्यादि० तथाचपादप्रणतायैशीलादिमत्यैवास्त्रियैश्वशुरादिनादत्तंतृतीयं स्त्रीधनमित्यर्थः ॥

लावा । स्त्री० लावपक्षिणि ॥

लाबु : ।) स्त्री०
लाबुकम् ।) न० तुम्ब्याम् ॥

लाबुका । स्त्री० तुम्बिकाभेदे ॥

लाबुकी० सूचरीणायाम् ॥ इ० श्रा० ली० ॥

लाबू । स्त्री० तुम्ब्याम् ॥

लाषुक : । त्रि० लषनशीले ॥ लष्यति० लषतिवातच्छील : । लषकान्तौ ॥ लषपतपदेत्युकञ् ॥

लास : । पुं० नृत्यमात्रे ॥ स्त्रीणांनृत्ये ॥ यूषे ॥ लसनम् । लसश्लेषणक्रीडनयो : । घञ् ॥

लासक : । पुं० लास्यकारिणि । नर्त्तके ॥ केकिनि । मयूरे ॥ वेष्टके ॥ लसति । लस० ण्वुल् ॥

लासिका । स्त्री० नृत्यकारिण्याम् ॥ नर्तक्याम् । लसति । लस० ण्वुल् । प्रत्ययस्थादितीत्वम् ॥

लास्फोटनी । स्त्री० आस्फोटन्याम् । वेधनिकायाम् ॥

लास्यम् । न० नृत्ये । सुकुमारनृत्ये ।ताललयाश्रये ॥ पुंनृत्यंताण्डवंप्राहु : स्त्रीनृत्यंलास्यमुच्यते ॥ अपिच । छुरितंयौवतञ्चेतिलास्यंद्विविधमुच्यते । यत्राभिनयाद्यैर्भावैरसैराश्लेषचुम्बनै : ॥ नायिकानायकौरङ्गेनृत्यतश्छुरितंहितम् । मधुरंबहलीलाभिर्नटीभिर्यन्नृत्यते ॥ वशीकरणविद्याभंतल्लास्यंयौवतंमतमिति ॥ लस० । ऋहलोर्ण्यत् ॥ तौर्यत्रिके ॥ पुं० नर्त्तके ॥

लास्यकम् । न० नृत्ये ॥

लास्या । स्त्री० नर्त्तक्याम् ॥

लिकुच : । पुं० लकुचे । डहौ । बडहलइ० भा० प्र० ॥ लक्यते । लक आस्वादने । बाहुलकादुचप्रत्यय : । पृषोदरादि : ॥ न० चुक्रे ॥

लिक्षा । स्त्री० लिक्षायाम् ॥

लिक्षा । स्त्री० यूकाण्डे । लिक्षिकायाम् । लीक० लीख० इ० भा० प्र० केशकीटे । यूकाभेदे ॥ लक्ष्यते । लक्षआलोचने । घञ् । पृषोदरादित्वादत्त्वम् ॥ परि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मोणविशेषे । कचाग्राष्टके ॥ यथा । त्रसरेणवोष्टौविज्ञेयालिचैकाप रिमाणत: । इतिमनु: ॥ अपिच । जालान्तरगतेभानौयच्चाणुदृश्य तेरज: । तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिचालि चाषड्भिश्चसर्षपइति ॥

लिचिका । स्त्री॰ लिचायाम् ॥

लिखनम् । न॰ लेखने ॥ अखण्डनी यायांविधिलिपौ ॥ यथा । यस्यय ल्लिखनंपूर्वंयचकालेनिरूपितम् । तदेवखण्डितुंराधेचम्येनाहमुकी निधि: ॥ विधातुश्चविधाताहंये षांयल्लिखनंकृतम् । ब्रह्मादीना ञ्चरुद्राणांनतत्खण्ड्यंकदाचन ॥ इ॰ ब्र॰ वै॰ पु॰ ॥

लिखित: । पुं॰ धर्मशास्त्रप्रवर्त्तके मुनिविशेषे ॥ न॰ वर्णसंस्थाने । लिपौ ॥ लिख्यतेस्म । लिखअचर विन्यासे । क्त: ॥ चि॰ लिखितप चादौ। यथा। प्रमाणंलिखितंभुक्ति: साचिणश्चेतिकीर्त्तितम् ॥ इति मिताचरायांयाज्ञवल्क्य: ॥

लिखिताचरविन्यास: । पुं॰ लि पौ ॥

लिगु: । पुं॰ मूर्खे ॥ भूप्रदेशे ॥ मृगे ॥ न॰ चित्ते ॥ लिगति । लगेस ङ्गे । खलशङ्किति कुप्रत्ययान्त: साधु: ॥

लिङ्गम् । न॰ चिह्ने ॥ शिवमूर्त्तिवि शेषे ॥ यथा । नेहलिङ्गार्चनात् किञ्चित्पुण्यमभ्यधिकं क्वचित् । इ तिविज्ञाययत्नेनपूजनीय: सदा शिव: ॥ तथा । दुर्गार्चनरतोनि त्यंमहापातकसम्भवै: । दोषैर्न लिप्यतेवीरपद्मपत्र मिवाम्भसेत्या चारादर्शेभविष्यपुराणम् ॥ साङ् ख्योक्तप्रकृतौ ॥ हेतौ ॥ धर्म्मे ॥ व्याप्ये । व्यापकस्यस्मारके ॥ व्यक्ते ॥ तच्चलिङ्गंप्रधानस्य । महदादि सूक्ष्मपर्य्यन्ते । लिङ्गनाज्ज्ञापना द्बुद्ध्यादिषु ॥ लयङ्गच्छतीति॰ सूक्ष्मशरीरे । पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि॰ पञ्चकर्मेन्द्रियाणि॰ पञ्चप्राणा: मनोबुद्धिश्चेतिसप्तदशात्मके ॥ य था । बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्म नसाधिया । शरीरंसप्तदशभि: सूक्ष्मंतल्लिङ्गमुच्यते ॥ लिङ्ग्यतेगम्य तेयेनेति॰ बुद्ध्यादौ ॥ अनुमाने ॥ तत्त्रिविधम् । अन्वयव्यतिरेकिके वलान्वयिकेवलव्यतिरेकिचेति ॥ उपक्रमादिषट्सु ॥ यथा । उपक्र मोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्तीचलिङ्गंतात्पर्य निर्णये ॥ प्रमाणविशेषे ॥ शब्दसा मर्थ्यंलिङ्गम्। यथाहु: । सामर्थ्यं सर्वभावानांलिङ्गमित्यभिधीयते॰ इति॰ । सामर्थ्यंरूढिरेव॰समा ख्यातेभेद: । तेनवर्हिर्देवसदनन्दा

मीतिमन्त्रस्यकुशलवनाङ्गत्वंनतु० उलपादिलवनाङ्गत्वम् । तस्यबर्हिर्दामीतिलिङ्गात्तल्लवनं प्रकाशयितुं समर्थत्वात् । एवमन्यचापि लिङ्गाद्विनियोगोद्रष्टव्य : । तदिदं लिङ्गंवाक्यादिभ्योवलवत् । अतएवस्योनंतेसदनं कृणोमीतिमन्त्रस्यपुरोडाशसदनकरणाङ्गत्वं सदनं कृणोमीतिलिङ्गात्०नतु वाक्यात् ॥ मनसि ॥ अवगम्यतेज्ञायतेऽवगच्छतियेनतल्लिङ्गमितिपूज्यपादा : ॥ पुंस्त्वादौ ॥ शेफसि । मेहने ॥ अस्यशुभाशुभलक्षणं यथा । दीर्घलिङ्गेनदारिद्र्यं स्थूललिङ्गेननिर्धन : । कृशलिङ्गेनसौभाग्यंह्रस्वलिङ्गेनभूपति:॥ कर्कशै : कठिनैर्लिङ्गै : परदाररत : सदा । रमतेचसदादासीम् निर्द्धनोभवतिध्रुवम् ॥ कृशलिङ्गेनसूक्ष्मेण रक्तलिङ्गेनभूपति : परस्त्रींरमतेनित्यंनारीणांवल्लभोभवेत् ॥ कृशलिङ्गेनरक्तं नलभतेचोत्तमाङ्गनाम् । राज्यंसुखञ्चदिव्याङ्ग्या : कन्यकाया: पतिर्भवेत् ॥ इतिसामुद्रकम् ॥ अपिच । दक्षिणावर्त्तलिङ्गोय : सभवेत् पुत्रवान्नर: वामावर्त्ते तथाकन्या: सुयहास्तस्यभवन्तिच ॥ स्थूलै : सिरालै:कठिनैर्नरादारिद्र्यभाजना: । ऋजुभिर्वर्त्तुलैर्लिङ्गै : पुरुषा: सुखभागिन: ॥ यस्यपादोपविष्टस्य भूमिं स्पृशतिमेहनम् । भोगवान् सतुविज्ञेयोनरोदारिद्र्यभाजन : ॥ भूमौपादोपविष्टस्ययस्यस्पृशतिमेहनम् । भोगवान्सतुविज्ञेयस्तथातुरगमेहन : ।। स्थूलग्रन्थियुतेलिङ्गेनरोऽतिसुखभाग्भवेत् । लिङ्गेनमृदुनामर्त्त्योम्रियतेकृच्छ्रपीडित इति ।। लिङ्ग्यतेऽनेन । लिगिगतौ । इलश्चेतिघञ् । वेदे ।।

लिङ्गक:। पुं० दन्तशठे । कपित्थे ।।

लिङ्गधारिणी । स्त्री० देवीविशेषे । नैमिषेतुमहास्थानेदेवीसालिङ्धारिणीतिदेवीगीता ।।

लिङ्गपुराणम् । न० लैङ्गे महापुराणे ।। तच्छ्लोकसंख्या यथा । एकादशसहस्राणिलिङ्गाख्यंचातिविस्तृतमिति ।।

लिङ्वर्द्धन : । पुं० कपित्थवृक्षे ।।

लिङ्गवर्द्धिनी । स्त्री० अपामार्गे ।।

लिङ्गवृत्ति : । पुं० धर्म्मध्वजिनि । जीविकार्थंजटादिचिह्नधारिणि ।। जीविकादिनिमितन्तुयोबिभर्त्तिजटादिकम् । धर्मध्वजीलिङ्गवृत्तिरिदंयं तत्रनिगद्यते ॥ लिंगमाश्रमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जीविकाहेतुर्यस्य स : ।।

लिङ्गशरीरम् । न० सप्तदशावयवे

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सूक्ष्मशरीरे । सप्तदशावयवास्तु । ज्ञानेन्द्रियपंचकम् कर्मेन्द्रियपंचकं प्राणादिवायुपंचकं बुद्धिमन सीचेति ॥ लिङ्ग्यतेज्ञायतेप्रत्यगात्मसद्भावोयेन॰ तल्लिङ्गम् । लिगि॰ हलश्चेतिघञ् । लिङ्गञ्च तत्शरीरञ्चेतिविग्रहः ॥

लिङ्गस्थः । पुं॰ ब्रह्मचारिणि । वर्णिनि ॥

लिङ्गानुशासनम् । न॰ वररुच्यादिकृतेनाम्नांलिङ्गबोधकेग्रन्थे ॥ तच्च शासनानर्हम् । लिङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येतिसमासान्ताइति सूत्रभाष्योक्तेर्लिङ्गानुवदनंलोकादेवसिद्धमितिनिर्णयात् ॥

लिङ्गालिका । स्त्री॰ दीनायाम् । क्षुद्रमूषिके ॥

लिङ्गी । पुं॰ प्रव्रजितादिषु । ब्रह्मचार्यादिषु ॥ धर्मध्वजिनि ॥ वेशधरे ॥ गजे ॥ आत्मनि ॥ लिङ्गमस्यास्ति । इनिः ॥ न॰ व्यापके ॥

लिङ्गिनी । स्त्री॰ लताविशेषे । बहुपत्र्याम् । शिववल्लिकायाम् । चित्रफलायाम् । चाण्डाल्याम् । आपस्तम्भिन्याम् । पंचगुरिया॰ इ॰ भाषाप्रसिद्धे ॥

लिन्दुः । त्रि॰ पिच्छिले घृष्टे ॥ वैदिकोयम् ॥

लिपिः । स्त्री॰ लिखिताक्षरे । लिबौ ॥ सापञ्चविधायथा मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा । गुण्डिकाघुणसम्भूतालिपयः पञ्चधास्मृताः ॥ एताभिर्लिपिभिर्व्याप्ताधरि श्रीशुभदाहरेतिवाराहीतन्त्रोक्तेः ॥ लेखन्यालिखितंविप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्चयत् । शिल्पादिनिर्मितंयच्चपाठ्यंधार्यंचसर्वदेतिमुण्डमालातन्त्रोक्तेश्च ॥ लिप्यते । लिप॰ उपलेपे । इगुपधात्किदितीन् ॥ लिपिः प्रमाणंसर्वेषांसर्वत्रैवप्रशस्यते । विशेषाद्व्यवहारेषुनविनश्येच्चिरंयतइतिश्रीमहानिर्वाणतन्त्रम् ॥

लिपिकरः । पुं॰ लेखके ॥ लिपिंकरोति । कृञ॰ । दिवाविभेतिटः ॥

लिपिका । स्त्री॰ लिपौ ॥

लिपिकारः । पुं॰ लेखके ॥ लिपिंकरोति । कर्मण्यण् ॥

लिपी । स्त्री॰ लिपौ ॥ लिप्यतेलिपेरिन्नन्तात्कृदिकारादतिङीष् ॥

लिप्तः । त्रि॰ कृतलेपने । विलिप्ते ॥ विषदिग्धे । विषाक्ते ॥ भुक्ते । भक्षिते ॥ दिग्धे ॥ लिप्यतेस्म । लिप॰ । क्तः ॥ यद्वा । लिनाति । लीश्लेषणे । लीयतेवा । लङ्गिश्लेषणे । लीरीङोर्ह्रस्वः पुट्चतरौश्लेषणकुत्सनयोरितितप्र-

स्ययोधातोक्तः स्व :प्रत्ययःसम्पुट्‌ ।
मिलिते ॥
लिप्तक : । त्रि० विषाक्तवाणे । दि-
ग्धे ॥ स्वार्थे कन्‌ ॥
लिप्ता । स्त्री० घटिकायाम्‌ । दण्डे ॥
लिप्तिका । स्त्री० दण्डे ॥ लिप्तैव ।
स्वार्थेकन्‌ ॥
लिप्सा । स्त्री० इच्छायाम्‌ । वाञ्छा-
याम्‌ ॥ लभे : सन्नन्तादप्रत्यया-
दिति०अ : ॥ लाभेच्छायाम्‌ ॥ य
था । अर्थिनिविलसतिलिप्सादात
रिदित्साःतुदूरतोपास्ता । आस्तांक्ष
पणकथेयंरमापतेनोचिताभवती-
ति ॥
लिप्सु : । त्रि० लब्धुमिच्छौ । गृ-
ध्नौ ॥ लुब्धे । अभिलाषुके ॥ ल-
भे : सन्नन्तादु : ॥
लिबि : । स्त्री० लिपौ । लिखितवर्णे ॥
लिप्यते । लिप० । इगुपधात्कि
दितीन्‌ । बाहुलकात्पस्यबत्वम्‌ ॥
लिबि : सौत्रोधातुर्वा ॥
लिविकर : । पुं० लिपिकरे ॥ लिविं
करोति । डुकृञ्‌० । दिवाविभे
तिट : ॥
लिम्प : । पुं० लेपनकर्त्तरि ॥
लिम्पट : । पुं० षिड्गे ॥ इतिहारा
वली ।
लिम्पाक : । पुं० जम्बीरे ॥ खरे ॥
न० निम्बूके । पातनीबू० इ०

भा० ॥
लिष्व : । पुं० नर्त्तके ॥ लष्यते । ल
षकान्तौ । सर्वनिघृष्वेतिसाधु :
उपधेत्त्वम्‌ ॥
ली : । पुं० श्लेषणे ॥ चपले ॥ लीङ्‌
क्विप्‌ ॥
लीक्षा ।) स्त्री० लिक्षायाम्‌ । इतिश
लीखा ।)
ब्दरत्नावली ॥
लीढ : । त्रि० आस्वादिते । भक्षिते
॥ लिह्यतेस्म । लिहआस्वादने ।
क्त : ढत्वधत्वष्टुत्वलोपदीर्घाः ॥
लीन : । त्रि० प्राप्तलये । विलीने ॥
छन्ने ॥ लीयतेस्म । लीङ्‌श्लेषणे ।
क्त : । स्वादयओदितइतिनत्वम्‌ ॥
लीला । स्त्री० केलौ ॥ विलासे ॥ शृ
ङ्गारभावचेष्टायाम्‌ । गतिहा
स्यवचनादिभि : शृङ्गारभावतो-
जातक्रियानुकरणे ॥ प्रियस्यानुकृ
तिर्लीलाश्लिष्टावाग्वेषचेष्टितैः । अ
लब्धप्रियसमागमयास्वचित्तविनो-
दार्थंप्रियस्ययावेशगतिदृष्टिहसितभ
णितैरनुकृतिः क्रियतेसालीलेत्यर्थः
तथाहि । अप्राप्तवल्लभसमागमना
यिकाया : सख्या : पुरोत्रनिजचि
त्तविनोदबुद्ध्या । आलापवेशग
तिहास्यविलोकनाद्यै : प्राणेश्वरा-
नुकृतिमाकथयन्तिलीलामितिभर
त : ॥ शोभायाम्‌ ॥ लयनंली : ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लीढ०। सम्पदादित्वात्क्विप्। लियंलाति। ला०। आतोनुपेति कः॥ यद्वा। लेलायनम्। लेला दीप्तौ० कण्ड्वादिः। भिदाद्यङ्। अप्रत्ययादितिवा। पृषोदरादिः॥ यद्वा। लयनम्। लीङोबाहुल कात्क्तोगुणाभावश्च॥

लीलाखेलः। पुं० अतिशक्वरीछन्दः १५ प्रभेदे॥ तल्लक्षणोदाहरणे यथा एकन्यूनौविद्युन्मालापादौचेल्लीलाखेलः। यथा। पायाद्वोगोविन्दः कालिन्दीकूलक्षोणीचक्रे० रासोल्लासः क्रीडद्गोपीभिः सार्द्धंलीलाखेलः। मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वैरक्रीडाभिर्लीला० यद्देवानामीशः स्वर्वेश्याभिः खेलन्तीभिः॥ त्रि० विलाससुभगे॥

लीलावती। स्त्री० केलियुक्तायाम्॥ विलासवत्याम्॥ शृङ्गारभावचेष्टाऽन्वितायाम्॥ खेलाविशिष्टायाम्॥ भास्कराचार्यस्यपत्न्याम्॥ भास्कराचार्यकृतपाटीगणितग्रन्थे॥ न्यायग्रन्थविशेषे॥ वेश्याविशेषे॥ मात्रावृत्तविशेषे॥ तल्लक्षणोदाहरणे यथा। लघुगुरुवर्णनियमविरहितमिहहिसुकलयचतुष्कलमष्टगणम्। द्वात्रिंशत्कलविरचितमिदमतिशयसहृदयहृदयदुःखहरणम्। लीलावतिकाभवतिचकरकर्ण द्विजगणजगणभगणकलिता० फणिनायकपिङ्गलविरचितमङ्गतवृत्तममलगुम्फनललिता॥ यथा। गोकोटिंप्रतिदिनमिहवितरन्द्विजवरनिवहेमुदमातनुषेरिपुतिमिरदलनकरहस्तकुशेशयमपिलक्ष्मीवसतिंतनुषे।। दुरितविलयमिलितखञ्जनोदयनृपराजवलयमवलयसिरणेत्वयिचलतिचलतिवसुधावसुधाधिपकीर्त्तिसिंहधरणीरमणे॥ लीलाशोभाऽस्त्यस्याम्। मतुप्। ङीप्॥

लीलोद्यानम्। न० देववने॥

लुक्कायितः। त्रि० अन्तर्हिते॥

लुङ्गः। पुं० मातुलुङ्गे। बीजपूरे॥ लुञ्ज्यते। लुजिभाषार्थः। घञ्। चजोरितिकुत्वम्। न्यङ्क्वादित्वाद्वा॥

लुङ्गुषः। पुं० छोलङ्गे॥

लुठनम्। न० वेल्लने। अश्वस्यभूमौपुनःपुनः श्रमोपहनने। लोटन० इ० भा० प्र०॥

लुठितः। त्रि० श्रमशान्त्यर्थंमुहुर्मुहुः परावृत्तेश्वे। उपोवृत्ते॥ वेल्लते। अपावृत्ते। परावृत्ते॥ लुठतिस्म। लुठप्रतिघाते। अकर्मकत्वात्क्तः॥

लुण्टकः। पुं० शाकविशेषे। नव्या० इ० गो० भा० प्रसिद्धे॥

लुण्टाकः। पुं० चौरे॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लुण्टाकी । स्त्री॰ चौरायांस्त्रिया म् ॥

लुण्ठक : । त्रि॰ स्तेयकारके ॥

लुण्ठनम् । न॰ हयलुठिते ॥ लूटइति प्रसिद्धेसाहसे ॥ लुठिस्तेये । ल्युट् ॥

लुण्ठाक : । पुं॰ परभृत्यो । द्विके । काके ॥

लुण्डिका । स्त्री॰)
लुण्डी । स्त्री॰) न्यायसारिण्याम् ।
लौंडी॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

लुप्तम् । न॰ चौर्यधने ॥ त्रि॰ विलुप्ते । लोपवति ॥

लुप्तवर्णपदम् । न॰ ग्रस्ते ॥ लुप्तोवर्ण : पदंवायत्रवाक्ये पदेवातत् ॥

लुप्तसंवत्सर : । पुं॰ विलुप्ताब्दे ॥ यथा । अतिचारगतोजीवस्तंराशिं नैतिचेत्पुन : । लुप्तसंवत्सरोज्ञे यो गर्हित : सर्वकर्मसु ॥ अस्या पवादश्च वृषेमेषेझषेकुम्भे यद्यतीचारगोगुरु : । नतत्रकाललोप : स्या दित्याहभगवान्यम : ॥ अन्यञ्च । मासान्दशैकादशवाप्रभुज्यराशियं द्वाराशिमुपैतिजीव : भुङ्क्तेनपूर्वंचपुनस्तथापिन लुप्तसंवत्सरमाहुरार्या : ॥ लुप्ताब्ददोषोऽत्रिमतेनमध्येसीमोऽङ्गनाया : सुरनिम्नगाया : ॥

लुप्ताब्द : । पुं॰ लुप्तसम्वत्सरे ॥

लुब्ध : । पुं॰ व्याधे ॥ लम्पटे ॥ त्रि॰ आकाङ्क्षिणि । गृध्नौ । परधनाभिलाषुके ॥ धर्मार्थेस्वद्रव्यत्यागासमर्थे ॥ मातरंपितरंभ्रातॄन्सर्वांश्चसुहृदस्तथा । घ्नन्तिह्यसुतृपोलुब्धा राजान : प्रायशोभुवि ॥ लुभ्यति स्म । लुभगार्द्ध्ये । गत्यर्थेतिक्त : ॥

लुब्धक : । पुं॰ व्याधे ॥ स्वार्थे॰ संज्ञायांवाकन् ॥ चोद्र्यायाम् ॥

लुलाय: ।पुं॰ महिषे ॥ लुडति। लुडसंश्लेषणे । इगुपधेतिक : । डलयोरेकत्वम् । आप्नोति । आप्लृ॰ । अच् । लुलश्चासावायश्च । यद्वा । लुडति । लुडलोडने । भिदाद्यङ् । लुलाबिलोडिताआपोयेन । लुलविमर्दनेसौत्रोधातुर्वा ॥

लुलायकन्द : । पुं॰ महिषकन्दे ॥

लुलायकान्ता । स्त्री॰ महिष्याम् ॥

लुलाय : । पुं॰ महिषे ॥ लुडति । लुड॰ । क : । डलयोरभेद : ॥ यद्वा । लुडति । लुडविलोडने । भिदाद्यङ् । लुलविमर्दनेसौत्रो धातुर्वा । बाहुलकादायप्रत्यय : ॥ यद्वा । अयते । अय॰ । अच् । लुलश्चासौअयश्च ॥

लुलित : । त्रि॰ आन्दोलिते । तरलिते ॥ उत्सृष्टे ॥लिप्ते । यथा । बाल्येदु : खातिरेकोमललुलितवपुरिति ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लुषभ: । पुं० मत्तमातङ्गे । मत्तगजे ॥ रोषति । रुषहिंसायाम् । रुषेर्निल्लुष् चेत्यभच्० इतिरुषिरभच् नित्किद्वातोलुषादेशश्च ॥

लू: । स्त्री० लवने ॥ लवनम् । लूञ् भावेक्विप् ॥ लुनातिवा । अन्नवाच्यलिङ्ग: ॥

लूता । स्त्री० ऊर्णनाभे । मर्कटके ॥ पिपीलिकायाम् ॥ रोगविशेषे । मर्म्मव्रणे ॥ लुनाति । लूञ्० । हसिमृग्रिण्वामीतितन् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभाव: ॥

लूतातन्तु: । पुं० मर्कटकजाले । मकडीकाजाला० इ० भा० लूतायातन्तु: ॥

लूतामर्कटक: । पुं० लूतामर्कटक: पुंसी० नवमालिकयो: कपाविति-हेमचन्द्र: ॥

लूतारि: । पुं० दुग्धफेनीक्षुपे ॥

लूतिका । स्त्री० ऊर्णनाभौ । मर्कटके । मकडी० इ० भा० ॥ लूतैव । स्वार्थेक: ॥

लून: । त्रि० छिन्ने ॥ लूयतेस्म । लूञ्० । क्त: । ल्वादिभ्यश्चेतिनत्वम् ॥

लूनक: । पुं० भिन्ने । भेदिते ॥ पशौ ॥ याबादिषु० पशौलूनविपात-इतिस्वार्थेकन् ॥

लूनि: । स्त्री० छेदे ॥

लूमम् । न० पुच्छे । लाङ्गूले ॥ लूयते । लूञ्० । बाहुलकान्मक् ॥

लेख: । पुं० अदितिनन्दने । देवे सुरे ॥ ध्यानार्थं चित्रादौ लिख्यते । लिखअक्षरविन्यासे । अकर्त्तरिच कारकेसंज्ञायामितिकर्म्मणिघञ् । ग्रीवाहस्तपादेषुतिस्रोलेखा: सन्ति यस्येतिवा । अर्शआद्यच् ॥ लेख्ये ॥

लेखक: । पुं० लिपिकरे । अक्षरचुञ्चौ । लेखनकर्त्तरि । लिखारी० इ० भा० ॥ लिखति । लिख० । शिल्पिनिष्वुन् । ण्वुल्वा ॥ अस्यलक्षणानियथा । सर्वदेशाक्षराभिज्ञ: सर्वशास्त्रविशारद: । लेखक: कथितोराज्ञ: सर्वाधिकरणेषुवै ॥ शीर्षोपेतान्सुसम्पूर्णान्समश्रेणिगतान्समान् । अक्षरान्वैलिखेद्यस्तु लेखक: सवर: स्मृत: ॥ उपायवाक्यकुशल: सर्वशास्त्रविशारद: । बह्वर्थवक्ताचाल्पेनलेखक: स्यान्नृपोत्तम ॥ वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञोदेशकालविभागवित् । अनाहार्य्योनृपे भक्तोलेखक: स्यान्नृपोत्तम ॥ इति मात्स्ये १८९ अध्याय: ॥ अपिच । सकृदुक्तगृहीतार्थोलघुहस्तोजिताक्षर: । सर्वशास्त्रसमालोकीप्रकृष्टोनामलेखक: ॥ राजलेखकलक्षणंयथा । ब्राह्मणोमन्त्रणाभिज्ञो राजनीतिविशारद: । नानालिपि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ज्ञोमेधावीनानाभाषासमन्वितः॥ सन्त्वणाचतुरोधीमान्नीतिशास्त्रार्थकोविदः। सन्धिविग्रहभेदज्ञोराजकार्यविचक्षणः॥ सदाराजहितान्वेषीराजसन्निधिसंस्थितः। कार्याकार्यविचारज्ञःसत्यवादीजितेन्द्रियः॥ स्वरूपवादीशुद्धात्माधर्मज्ञोराजधर्मवित्। एवमादिगुणैर्युक्तः सएवराजलेखकः॥ नृपानुवर्त्तीसततंनृपविश्वासरक्षकः। नृपतेर्हितकान्वेषीसएवराजलेखकः॥ इतिपत्रकौमुदी॥

लेखनः। पुं० काशे। न० छर्द्दने॥ भूर्जे॥ लिपिन्यासे॥ लिख०। ल्युट्॥

लेखनाञ्जनं। न० अञ्जनविशेषे॥ यथा। इक्षाण्डत्वक्शिलाकाचशङ्खचन्दनसैन्धवैः। चूर्णितैरञ्जनंप्रोक्तंपुष्पार्मादिनिक्रन्तनम्॥ कुक्कुटाण्डस्यत्वक्। शिलामनःशिला॥

लेखनिकः। पुं० लेखहारे॥ लेखिपुपरहस्तेनस्वहस्तस्यचलेखके। यः स्वहस्तंपरहस्तेनलिखितेषुविलेखयेत्०तच॥

लेखनी। स्त्री० कलमे। वर्णतूलिकायाम्॥

लेखनीयः। त्रि० लेख्ये

लेखर्षभः। पुं० जिष्णौ। शक्रे। इन्द्रे॥ लेखेषुऋषभः। सप्तमी तिर्यगविभागात्समासः॥ लेखंऋषभइवेतिवा। उपमितसमासः॥

लेखहारः।
लेखहारकः। } पुं० पत्रवाहके॥ लेखंहरति। हृञ्०। कर्म्मण्यण्॥

लेखा। स्त्री० लिपौ॥ राजिकायाम्। रेखायाम्॥ लिख्यते। लिख०। भिदादिपाठादङ्गुणौ॥ न्यायाम्॥

लेखार्हः। पुं० श्रीतालवृक्षे। मृदुच्छदे॥

लेख्यम्। न० भागदानादिव्यवहारकरणे। पत्रे॥ त्रि० लेखितव्ये। लेखनीये॥ व्यवहाराङ्गक्रियापादाङ्गे॥ यथा। यन्मासिकेपिसमयेभ्रान्तिःसञ्जायतेयतः। धात्राक्षराणिसृष्टानिपत्रारूढान्यतःपुरा॥ लेख्यन्तुद्विविधंप्रोक्तंस्वहस्तान्यकृतंतथाअसाक्षिकंसाक्षिमच्चसिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः॥ मृतास्तुसाक्षिणोयत्रधनिकर्णिकलेखकाः तदप्यपार्थंकरणमृतेत्वाधेःस्थिराश्रयात्॥ दर्शितंप्रतिकालञ्चपठितंश्रावितञ्चयत्। लेख्यंसिद्ध्यतिसर्वंचमृतेष्वपिचसाक्षिषु॥

लेख्यचूर्णिका। स्त्री० तूलिकायाम्॥

लेख्यपत्रः। पुं० तालद्रुमे॥ न० लेखनीयपत्रे॥

लेख्यस्थानम्। न० ग्रन्थकुट्याम्।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दृक्तरद्भूतीतरजनभा० प्र०

लेण्डम् । न० गूथे । शकृति । लैण्ड इ० भा० प्र० ॥

लेण्ड्रजः । पुं० इङ्ग्रेजे ॥ इङ्ग्रेजानवषट्पञ्चलेण्ड्रजाश्चापिभाविनद्भूत्यागमात् ॥

लेपः । पुं० लेपने ॥ जग्धौ । अशने ॥ अनुशये । अनुबन्धे ॥ सच० इदमहमकार्षमेतत्फलंभोक्ष्ये० इत्यनुसन्धानकर्त्तृत्ववासनानिमित्तः । सचपुण्येकर्मणिपुण्यरूपः० पापेचपश्चात्तापरूपोभवति ॥ लेपनम् । लिप० घञ् ॥ सुधायाम् । चूना० इ० भा० प्र० ॥

लेपकः । पुं० पलगण्डे । राज इ० प्र० जातौ ॥ त्रि० लेपकर्त्तरि ॥ लिंपति । लिप० ण्वुल् ॥

लेपनम् । न० लेपे । चन्दनागुर्वादिनाङ्गविलेपने ॥ देवगृहादिलेपने । लीपना० इ० भा० लिपेर्ल्युट् ॥ पुं० तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये ॥

लेपभुक् । पुं० पितामहपित्रादिषु ॥

लेपी । पुं० लेपके । पलगण्डे । थैकर० इ० गौ० दे० भा० । राज० इ० दे० भा० ॥

लेप्यः । त्रि० लेपनीये ॥

लेप्यकृत् । पुं० लेपके ॥

लेप्यमयी । स्त्री० काष्ठादिघटितपुत्तलिकायाम् । अञ्जलिकारिकायाम् ॥

लेभिरम् । न० उलूखले ॥

लेयः । पुं० सिंहराशौ ॥

लेलायनम् । न० चलने ॥

लेलायमानः । त्रि० अतिशयचलनविशिष्टे ॥ यथाग्निर्हविर्ग्रहणायलेलायमानोभवति ॥

लेलिहः । पुं० सर्पे ॥

लेलिहा । स्त्री० जीवन्यासमुद्रायाम् ॥ यथा । तर्जनीमध्यमानामाःसमाः कुर्यादधोमुखाः । अनामायांक्षिपेद्वामृज्वींकृत्वाकनिष्ठिकाम् । लेलिहानाममुद्रेयंजीवन्यासेप्रकीर्त्तिता ॥

लेलिहानः । पुं० शिवे ॥ सर्पे ॥ त्रि० ललज्जिह्वे ॥ लेहातिशयकारके । पुनः पुनर्लेहनकर्त्तरि ॥ लिहेर्यङ्लुगन्तात्ताच्छील्येचानश्प्रत्यये० गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः ॥

लेलिहाना । स्त्री० लेलिहायांमुद्रायाम् ॥

लेशः । पुं० अल्पे कणे ॥ लिशति । लिशगतौ । पचाद्यच् ॥ लिश्यतेवा । घञ् ॥

लेशैजः । त्रि० अतिकम्पने ॥ लेशेनाल्पेनापिएजति । एजृ० । पचाद्यच् ॥

लेष्टुः । पुं० दृढमृत्पिण्डे । लोष्टे । ढीम्० ढेला० डला इ० भा० प्र० ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लिश्यति॰लिशतिवा। लिश॰। बाहुलकात्तुन् ॥

लेष्टुघ्न:। पुं॰ लोष्टभेदने ॥

लेष्टुभेदन:। पुं॰ कोटिशे।लोष्टभेदनमुद्गरे ॥

लेसिक:। पुं॰ कटिरोहके। हस्त्यारोहके ॥

लेह:। पुं॰ आहारे। भोजने, स्वादने ॥ लेहने ॥ लेहनम् लिहआस्वादने। घञ्॥ लेढि। शाद्यघेतिणोवा ॥

लेहनम्। न॰ जिह्वास्वादे। जिह्वयारसग्रहणे। चाटना॰इ॰भा॰ ॥ लिहेर्ल्युट्॥

लेह्यम्। न॰ अमृते। सुधायाम्॥ त्रि॰लेहयोग्ये। आस्वाद्ये। यज्जिह्वायांनि:क्षिप्यरसास्वादेननिगीर्यतेकिञ्चिद्द्रवीभूतगुडरसालादितच्च ॥

लैङ्ग:। पुं॰ वैयाकरणे ॥ वैयाकरणाहिस्त्रीपुंनपुंसकंशब्दजातंतत्त्वमितिवर्णयंतितदयुक्तम्। स्वादे: शब्दस्वभावत्त्वे सर्वादीनांत्रिलिङ्गत्वायोगादेकस्यानेकभावस्यायोगात्, औपाधिकधर्मत्त्वे चतस्याबस्तुत्वात् ॥ न॰लिङ्गपुराणे ॥ त्रि॰लिङ्गसम्बन्धिनि ॥ लिङ्गस्येदम्। तस्येदमित्यण्॥

लैङ्गी। स्त्री॰ लिङ्गिन्यामोषधौ ॥

लोक:। पुं॰ जने आत्मनि ॥ लोक्यतेअनुभूयतेशास्त्रोपदेशशीलितबुद्ध्यायमितिव्युत्पादनात्॥ दर्शने ॥ लोक्यमानेविषये ॥ प्राणिनिकाये। भुवने ॥ त्रयोलोका: स्वर्गमर्त्त्यपातालानि ॥ अत्रसप्तलोकनामानियथा। भूर्भुव: स्वर्महश्चैवजनश्चतपएवच। सत्यलोकश्चसप्तैतेलोकास्तुपरिकीर्त्तिता: ॥ दृश्यवर्गे ॥ ग्राह्यग्राहकविषयेस्मिन्शरीरे ॥ लोकोहिद्विविध: प्रोक्तआत्मानात्मविभेदत:। मनुष्यपितृदेवाख्योऽनात्मलोकस्त्रिधामत: ॥ आत्मलोकस्वस्वरूपमित्याहु: शास्त्रदर्शिन: ॥ मनुष्यलोक: पुत्रेणपितृलोकस्तुकर्मणा। विद्ययादेवलोकस्त्वित्यब्रवीत्सङ्ग्रहंश्रुति: ॥ लोक्यतेऽनुभूयते॰दृश्यते॰भुज्यतेवा। लोकृदर्शने। घञ्॥ कर्मफले ॥ प्रसिद्धिमागम:प्राप्तोलोकइत्यभिधीयते ॥ चतुर्दशविद्यास्थानानिलोकाइतिव्याख्यातार:। लोक्यतेज्ञायतेधर्मब्रह्मादिरूपोऽर्थएभिरितिनिरुक्ते: ॥ चिदानन्दस्वरूपब्रह्मातिरिक्तस्यसर्वस्यलोकपदार्थत्वाद्देहस्यापिलोकान्तर्गतत्वम्॥

लोककान्ता। स्त्री॰ ऋद्धिनामौषधे ॥

लोकचक्षु:। पुं॰ सूर्ये ॥ जनलोचने ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लोकजित् । पुं॰ जिने॥ लोकंजयति। जि॰। सत्सूद्विषेत्यादिनाक्किप् । तुक्॥ लोकान्जयत्युपरमयतीति वा॥ त्रि॰ लोकजेतरि॥

लोकतुषारः। पुं॰ कर्पूरे॥

लोकत्रयम् । न॰ सर्वस्मिन्जगति॥ लोकानांत्रयम्॥

लोकदम्भकः। पुं॰ निः क्षेपापहारादिनाजनवञ्चके॥

लोकधातुः। जम्बुद्वीपे॥

लोकनाथः। पुं॰ शिवे॥ ब्रह्मणि॥ विष्णौ॥ बुद्धे॥ लोकानांनाथः॥ लोकैर्नाथ्यतेयाच्यतेवाकर्म्मणिघञ्॥

लोकपालः। इन्द्रादिषु॥ तेयथा। इन्द्रोवह्निः पितृपतिर्नैरृतिर्वरुणोऽनिलः। धनदः शङ्करश्चैवलोकपालाः पुरातनाः॥ राजनि॥

लोकबान्धवः। पुं॰ रवौ। सूर्य्ये।

लोकभावनः। पुं॰ लोककर्त्तरि॥

लोकमाता। स्त्री॰ लक्ष्म्याम्॥ लोकानांमाता॥

लोकयात्रा। स्त्री॰ लोकनिर्वाहे॥ लोकाचारे॥ येनोपायेनमर्त्यानांलोकयात्राप्रसिद्धाति। तदेवकार्य्यंब्रह्मज्ञैरिदंधर्मसनातनम्॥ लोकानांयात्रा॥

लोकलोचनः। पुं॰ सूर्य्ये॥

लोकबाह्यः। त्रि॰ सर्वाचारविवर्ज्जिते॥ लोकाद्बाह्यः॥

लोकवित्। पुं॰ पौराणिके भूर्भुवःस्वरितित्रयोलोकाः वस्तुभूताः सन्तीतिसङ्कल्पयति॥

लोकविनायकः। पुं॰ ग्रहविशेषे॥

लोकविश्रुतिः। स्त्री॰ जनश्रुतौ।

लोकवृत्तम्। न॰ विचित्रपरिहासकथादिके॰ असत्प्रियाख्याने॥ न लोकवृत्तंवर्त्तेतवृत्तिहेतोः कथञ्चन। अजिह्मामशठांशुद्धांजीवेद्ब्राह्मणजीविकाम्॥ लोकानाम्वृत्तम्॥

लोकसङ्ग्रहः। पुं॰ लोकानांस्वस्वधर्मप्रवर्त्तने॥ उन्मार्गान्निवर्त्तनेच॥ सङ्ग्रहणंसङ्ग्रहः। लोकानांसङ्ग्रहोग्रहणम्॥

लोकसारः। पुं॰ प्रणवे॥

लोकाकाशास्तिकायः। पुं॰ लोकानामन्तराकाशे॥

लोकात्मा। पुं॰ परमेश्वरे॥ यथा। यस्याग्निरास्यंद्यौर्मूर्द्धाखंनाभिश्चरणौक्षितिः। सूर्य्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रेतस्मैलोकात्मनेनमः॥

लोकादिः। पुं॰ अग्नौ॥ लोकानामादिः प्रथमशरीरत्वात्॥

लोकाध्यक्षः। पुं॰ परमेश्वरे॥ लोकंदृश्यवर्गंस्वाभाविकेनबोधेनसाक्षात्पश्यतीति॰लोकाध्यक्षः॥ लोका

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नामध्यच : । लोकाअध्यचायस्य तिवा, लोकान्अध्यचयतीतिकर्म्म ण्यणिउपपदसमासोवा ॥

लोकापवाद : । पुं० लोककर्त्तृकायां निन्दायाम् ॥ लोकापवादाद्भयम् ॥

लोकायतम् । न० तर्कभेदे । चार्वाकदर्शने ॥ लोकायतम् ॥

लोकायतिक : । पुं० चार्वाके ॥

लोकालोक : । पुं० परमेश्वरे ॥ लोकआब्रह्मस्तम्बपर्यन्त : आलोक्यते प्रकाश्यतेयेनस : ॥ चक्रवालेऽद्रिविशेषे ॥ लोकालोकोवहिस्तस्यालोकालोकनियामक : । योजनायुतविष्कम्भस्तुङ्गशृङ्गपरिच्छद : ॥ अन्त : स्थितंलोकंवहि : स्थितञ्चालोकंनियमयतीति० लोकालोकनियामक : । तद्वाच्येलोकाभावादित्यर्थ : ॥ लोकदर्शने । भावेघञ् । नलोक : अलोक : । लोकश्चालोकश्च०लोकालोकौ० प्रकाशान्धकारावत्रस्त : अन्तर्वहि : सूर्यकिरणानांस्पर्शास्पर्शाभ्याम् ॥

लोकालोकी । त्रि० त्रैलोक्यदर्शिनि ॥ लोकानालोकते०तच्छील : । णिनि : ॥

लोकेश : । पुं० हिरण्यगर्भे । ब्रह्मणि ॥ लोकानामीश : ॥ बुद्धभेदे ॥ पारदे ॥

लोकेशाधिष्ठित : । पुं० राजनि ॥

लोकेश्वर : । पुं० शिवे ॥ लोकानांजनानाञ्चईश्वर : प्रभु: ॥ बुद्ध भेदे ॥

लोकेश्वरात्मजा । स्त्री० बुद्धशक्तिविशेषे । तारायाम । शिवे । मनोरमायाम् ॥

लोकैषणा । स्त्री० देवलोकादिकामनायाम् ॥ लोकैषणेतिदेवादिलोकार्थोपासनार्थिता ॥

लोकोत्तर : । त्रि० लोकातीते ॥

लोकोद्धार : । पुं० तीर्थविशेषे ॥

लोक्य : । त्रि० परलोकादिसाधने । लोकार्थहिते ॥

लोचनम् । न० अश्रुणि । वास्पे ॥

लोचक : । पुं० मांसपिण्डे ॥ अक्षितारकायाम् ॥ कज्जले ॥ स्त्रीभालभूषणे ॥ कदल्याम् ॥ नीलवस्त्रे ॥ कर्णपूरे । कर्णिकायाम् । कर्णाभरणे ॥ ज्यायाम् । मौर्व्याम् ॥ भ्रूलग्नचर्म्मणि ॥ निर्मोके ॥ त्रि० निर्बुद्धौ ॥

लोचनम् । न० अक्षिणिचक्षुषि ॥ अस्यशुभाशुभलक्षणंयथा । कर्णान्तै: पद्मपत्राभैर्लोचनै : सुखभागिन: । मार्जारलोचनै : पापीमहात्मामधुपिङ्गलै : ॥ क्रूरा : केकरनेत्राश्चहरिणाक्षा : सकल्मषा : । जिह्मैश्चलोचनै : क्रूरा : सेनान्योगजलोचना : ॥ गम्भीराक्षाईश्वरा: स्युर्म

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्निग्धः स्थूलचक्षुषः। नीलोत्पला
ख्याविहासः सौभाग्यंश्यावचक्षुषा
म्॥ स्यात्क्रूरतारकाख्यानाम-
क्ष्णामुत्पाटनंकिल । मण्डलाक्षा
स्तपापाः स्युर्निम्नाः स्युर्दीर्घलो
चनाः॥ हक्स्निग्धाविपुलाभोगी
अल्पायुर्यातिचोन्नता । विशालोन्न
तासुखिनिर्दरिद्राविषमभ्रुवः॥ इ
तिगारुडे ६६॥ लोच्यतेनेन ।
लोचृदर्शने। ल्युट्॥ आलोचने।
लोचनहिता । स्त्री० तुत्थाञ्जने॥
लोचना । स्त्री० बुद्धशक्तिविशेषे॥
लोचनामयः। पुं० चक्षूरोगविशेषे।
अभिमन्थे॥
लोचनी । स्त्री० महाश्रावणिका-
याम्॥
लोचमर्कटः। पुं० लोचमस्तके॥
लोचमस्तकः। पुं० खराश्वायाम्।
कारव्याम्। दीप्ये। मयूरे। म
यूरशिखौषधे। रुद्रजटाइ० गौ०
दे० प्र०॥ लोच्यते। लोचृदर्शने
घञ्॥ यद्वा। लोचयति। लोचृ
भासार्थः। पचाद्यच्। लोचोदर्श
नीयोभासमानोवा० मस्तकोस्य॥
लोठनम्। न० द्रुतस्ततस्खालने॥
लोडनम्। न० प्रतिघाते॥
लोट्णम्। न० लवणतृणे॥
लोणा। स्त्री० क्षुद्राम्लिकायाम्। चा
ङ्गेर्याम्॥ लोणीशाके। लोनिआ०
लो०नी० इ० भा० स्रुते॥ अस्यगु
णाः। लोणारूक्षागुरुः कट्वीवात
श्लेष्महरीपटुः। अर्शोघ्नीदीपनीचा
म्लामन्दाग्निविषनाशिनी॥
लोणाम्ला। स्त्री० क्षुद्राम्लिकायाम्
। चाङ्गेर्याम्॥
लोणारम्। न० क्षारविशेषे। लवणो
त्थे। लवणाकाम्ले। लवणक्षारे।
लवणमदे॥
लोणितम्। न० लोनियाख्यशाके॥
शाकंलोणितसंज्ञकंसुदलितंतप्तेघृते
तापितंहिंग्वार्द्रैणविमिश्रितंसलवणं
तक्रेणसंपाचितम्। नीवास्वेदमि
दंसुहिङ्गुसहितंतैलेनवावासितं
खिन्नंतण्डुलसंयुतंसलवणंतक्रंवि-
नापाचितम्॥ लोणितंशुभशीतो
ष्णंरूक्षंविष्टम्भकारकम्। दोषघ्न
मधुरंपाकेवातहृच्चाम्लपित्तकृत्॥
लोणी। स्त्री० लोणायाम्॥
लोतः। पुं० न० वाष्पे। अश्रुणि।
नेत्राम्बुनि॥ न० लोप्त्रे॥ लुना
ति। लूञ्०। हसिमृग्रिण्वित्यादिना
तन्। लोतोमेषइतिन्यासवतूनि
ष्ठतिसूत्रेकैयटः॥
लोत्रम्। न० लोप्त्रे॥ नेत्रजले॥
लूञः सर्वधातुभ्यष्ट्रनिति ष्ट्रन्॥
लोध्रः। पुं० गालवे। शावरे। ति
रीटे। तिल्वे। मार्जने। लोध०
इ० भा० प्र०॥ लोध्रोग्राहीलघुः

शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत् । क
षायोरक्तपित्तासृग्ज्वरातीसारशो
थहृत् ॥ इत्यादि । रुधिर० । बा
हुलकात्ट्रन् । कपिलकादिः ॥
लोध्रवृक्षः । पुं० गालवे ॥
लोध्रपुष्पकः । पुं० शालिप्रभेदे ॥
लोपः । पुं० अदर्शने ॥ गम्यमाना
र्थस्याप्रयोगएवलोपः । यथाविभक्त
धनेषु० विभक्ताभ्रातरः अत्रोत्तर
पदस्यधनस्यलोपः ॥ लुप्यते । लु
प्लृच्छेदने । कर्म्मणिघञ् ॥ छेदे ॥
लोपा । स्त्री० लोपामुद्रायां ॥
लोपाकः) पुं० शृगाले । फेरौ ॥
लोपापकः)
लोपायिका । स्त्री० शृगाल्याम् ॥
लोपामुद्रा । स्त्री० अगस्त्यमुनेः पत्
न्याम् ॥ नमुदंरातिअमुद्राआती
नुपेतिकः । लोपिधर्म्मलोपाअमुद्रा
हर्षंनलभतइत्यर्थः ॥
लोपामुद्रापतिः । पुं० अगस्त्यमुनौ ॥
लोपाशकः । पुं० शृगाले ॥
लोपाशिका । स्त्री० शृगाल्याम् ॥
लोप्त्रम् । न० चोरिते । चौरधने ॥
लुप् ट० । ष्ट्रन् ॥
लोप्त्री । स्त्री० हस्तलालनयाकृतौ०
षधिमिश्रितगोधूमादिचूर्णपिण्डे ।
लोयी० पेडी० इतिचलोकभाषा
यांप्रसिद्धे ॥ षित्त्वान्ङीष् ॥ लो
प्त्री ॥

लोभः । पुं० धनतृष्णायाम् । मत्त
तिधनागमेजायमानेप्यनुत्तरोत्तरंवर्द्ध
मानेतदभिलाषे । स्वविषयप्राप्त
निवर्त्त्ये० इच्छाविशेषे ॥ आत्मनो
ऽनुकूलेषुसुखहेतुषुदृश्यमानेषुश्रूय
माणेषुस्मर्यमाणेषुवातद्गुणानु
सन्धानाभ्यासेनयोरत्यात्मकोगर्द्धो
भिलाषस्तृष्णा० लोभः ॥ धर्म्म
विरोधेनपरद्रव्येच्छायाम् ॥ यथा
। परवित्तादिकंदृष्ट्वानेतुंयोहृदि
जायते । अभिलाषोद्विजश्रेष्ठसलो
भःपरिकीर्त्तितइति ॥ सतुनाश
कारणम् । यथा । लोभप्रमादवि
श्वासैःपुरुषोनश्यतेत्रिभिः ।
तस्माल्लोभोनकर्त्तव्यःप्रमादोनन
विश्वसेत् ॥ अपिच । त्रिविधंनर
कस्येदंद्वारंनाशनमात्मनः । का
मःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्र
यंत्यजेदिति ॥ अस्यस्वरूपंयथा ।
सन्त्येतेमददन्तिनोमदजलप्रम्लान
गण्डस्थलावातव्यायतपातिनश्चतुर
गाभूयोऽपिलप्स्येपरान् । एतल्लब्ध
मिदंलभेपुनरिदंलब्ध्वाधिकंध्या
यतांचिन्ताजर्ज्जरचेतसांवतनृणां
कानामशान्तिःकथा ॥ अपिच ।
क्षेत्रग्रामवनाद्रिपत्तनपुरीद्वीपत्रमा
मण्डलप्राप्याशाधनसूत्रबद्धमनसां
लब्ध्वाधिकंध्यायताम् । तृष्णेदे
वियदिप्रसीदसितनोष्यङ्गानितुङ्गा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

निचेत् तन्नो : प्राणभृतांकुत : शमकथाब्रह्माण्डलक्षैरपीति ॥ लोभएवमनुष्याणांदेहस्थोमहारिपु: । सर्वदु: खाकर: प्रोक्तोदु: खद : प्राणनाशक : ॥ सर्वपापस्यमूलंहि सर्वदातृष्णयान्वित : । विरोधक्तत्विवर्णानांसर्वार्त्ते : कारणंतथा ॥ लोभात्त्यजन्तिधर्मंवैकुलधर्मंतथैवहि । मातरंभ्रातरंहन्तिपितरंबान्धवंतथा ॥ गुरुंमित्रंतथाभामंपुत्रञ्चभगिनींतथा । लोभाविष्टो नकिंकुर्यादकृत्यंपापमोहित : ॥ क्रोधात्कामादहङ्काराल्लोभएव महारिपु : । प्राणांस्त्यजतिलोभे नकिंपुन : स्यादनावृतम् ॥ तस्माल्लोभाभिभूतस्तुकिंनकुर्यान्नर : किलेतिदेवीभागवतम् ॥

लोभनी । स्त्री॰ महाश्रावणिकायाम् ॥

लोभनीय : । वि॰ तृष्णोत्पादके ॥

लोभी । वि॰ गृध्नौ । लुब्धे । लोभयुक्ते ॥ लोभोस्त्यस्य । इनि : ॥

लोभ्य : । पुं॰ मुद्गे ॥ त्रि॰ लोभनोये ॥

लोमम् । न॰ पुच्छे । लाङ्गूले ॥

लोमकरणी । स्त्री॰ मांसच्छदायाम् ॥

लोमकर्ण : । पुं॰ शशके ॥ त्रि॰ लोमयुक्तकर्णविशिष्टे ॥

लोमघ्न: । पुं॰ इन्द्रलुप्तकेरोगे ॥ त्रि॰ लोमघातके ॥ लोमानिहन्ति । हन॰ । अमनुष्यकर्तृकेचेतिटक् ॥

लोम । न॰ तनूरुहे । रोमणि ॥ रोहति । रुह॰ । नामन्सीमन्व्योमन् रोमन्लोमन्निति साधु ॥ यद्वा । लूयते । रुशब्दे॰ रुङ्गतौभाषणेवा । मनिन् । कपिलकादित्वाल्लत्वम् लूयतेवा ॥

लोमपाद : । पुं॰ ऋष्यशृङ्गमुने : पुत्रे । अङ्गदेशीयराजविशेषे ॥

लोमपादपू : । स्त्री॰ चम्पापुर्याम् । मालिन्याम् । कर्णपुरि ॥

लोमफलम् । न॰ भव्ये ॥

लोमवान् । त्रि॰ लोमशे ॥ लोमानि सन्त्यस्य । मतुप् ॥

लोमविष : । पुं॰ व्याघ्रादौ ॥

लोमश : । पुं॰ मुनिविशेषे ॥ मेषे ॥ त्रि॰ अतिशयलोमान्विते ॥ यथा । कदाचिद्दन्तुरोमूर्ख : कदाचिल्लोमश: सुखी । कदाचित्तुन्दिलोदु : खीकदाचिच्चञ्चलासती ॥ लोमानिसन्त्यस्य । लोमादिभ्य : श : ॥

लोमशकान्ता । स्त्री॰ कर्कट्याम् ॥

लोमशपर्णिनी । स्त्री॰ माषपर्ण्याम् ॥

लोमशपुष्पक : । पुं॰ शिरीषवृक्षे ॥

लोमशमार्ज्जार : । पुं॰ पूतिके । मार्जातके । सुगन्धिनि । मूत्रपतने । गन्धमार्ज्जारकेगन्धगोकुला॰ इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ ॥ गन्धमार्ज्जार

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वीर्य्यनुवीर्य्यं कृतकफवातहृत् । कण्डूकोठहरं नेत्र्यं सुगन्धं स्वेदगन्धनुत् ॥

लोमशा । स्त्री० काकजङ्घायाम् ॥ मांस्याम् ॥ वचायाम् ॥ शूकशिम्ब्याम् ॥ महामेदायाम् ॥ काशीशे ॥ शाकिनीभेदे ॥ शृगाल्याम् ॥ अतिबलायाम् ॥ घण्टारवायाम् । शणपुष्प्याम् ॥ एर्वारौ ॥ गन्धमांस्याम् ॥ लोमानि सन्त्यस्याः । लोमादित्वाच्छः । टाप् ॥

लोमशातनम् । न० लोमपातने ॥

लोमहर्षः । पुं० रोमहर्षे रोमाञ्चे ॥

लोमहर्षणः । पुं० सूते । व्यासशिष्ये ॥ न० रोमाञ्चे ॥

लोमहृत् । पुं० हरिताले ॥

लोमालिका । स्त्री० शृगालिकायाम् । दीप्तजिह्वायाम् । उल्कामुख्यां ॥

लोमावली । स्त्री० रोमावल्याम् ॥

लोल : । त्रि० सतृष्णे ॥ चञ्चले ॥ लोडति । लुडविलोडने । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गं प्रवृत्तेरच् । डलयोरेकत्वम् ॥ यद्वा । लोडति । लोडृउन्मादे । पचाद्यच् ॥ देशविशेषे ॥

लोलमान : । त्रि० चलनशीले ॥ ताच्छील्ये तिचानश् ॥ लुण्ठमाने ॥

लोला । स्त्री० जिह्वायाम् ॥ कमलायाम् । श्रियि ॥ चञ्चलायांनार्याम् ॥ कामनायाम् । शक्करीछन्दः १४ प्रभेदे ॥ तल्लक्षणं यथा । द्विःसप्तच्छिदि लोलाम्सौभौगौचरणं चेत् ॥ यथा । मुग्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला० त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः तद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भृङ्गसनाथे श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरुकेलिम् । लोलाट्टाप् ॥

लोलार्कः । पुं० सूर्ये । काशिस्थरवौ ॥ लोलार्ककेशवौकोटीगङ्गाज्ञ्यानगरं धनुः । कलिलं च शरीरधर्म्मः शिवोधन्वोपुनातुमाम् ॥

लोलिका । स्त्री० चाङ्गेर्य्याम् ॥

लोलित : । त्रि० वर्त्तुलीकृते ॥ चालिते ॥ श्लथे ॥ लोल : सञ्जातोऽस्य । इतच् ॥

लोलुप : । त्रि० अतिलुब्धे ॥ गर्हितं लुम्पति । लुप्लृच्छेदने । लुपसदेतियङन्तादच् ॥

लोलुभ : । त्रि० लोलुपे ॥ भृशं लुभ्यति । लुभगार्द्ध्ये । धातोरेकाचइतियङन्तादच् ॥

लोष्ट : । पुं० न० मृत्खण्डे । पांशुपिण्डे । लोष्टौ । ढीम० ढेला० इ० भा० ॥ लोष्टति । लोष्टसङ्घाते । पचाद्यच् ॥ यद्वा । लुनाति । लूञ० लोष्टपलितावितिक्तः तस्सुट० धातोर्गुणश्चनिपातनात्

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ न० लोहमले ॥

लोष्टघ्नः । पुं० लोष्टभेदने ॥

लोष्टभेदनः । पुं० कोटिशे । लोष्टभङ्गसाधनकाष्ठे ॥

लोष्टमर्द्दी । त्रि० लोष्टमर्द्दनशीले ॥

लोष्टुः । पुं० लोष्टे । दृढमृत्पिण्डे ॥

लोहः । पुं० सर्वलोहितच्छागे ॥ पुं० न० लौहे । लोहविकारे ॥ जोङ्गके । अगुरुणि ॥ सर्वतैजसे रुधिरे ॥ कृष्णायसे । दृषत्सारे । शस्त्रके । कालायसे । लोहा० इ० भा० प्र० अथलोहस्योत्पत्त्यादयो यथा । पुरा लोमिनदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च ॥ लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी । गुरुता दृढतोत्क्लेदकश्मलं दाहकारिता ॥ अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु । लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु ॥ रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं चानिलं जयेत् । कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शः प्लीहपाण्डुताः ॥ मेदोमेहक्रिमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि । षण्ढत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेद्धृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च । नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमशुद्धलोहम् ॥ जो३हारिमदकारि चायसं चेदशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम् ॥ पाटवं न तनुते शरीरके दारुणांश्च हृदि रुजाश्च यच्छति ॥ अथ लोहदोषप्रशान्तये शोधनमभिधीयते । पत्तलीकृतपत्त्राणि लोहस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥ गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा । एवं लोहस्य पत्त्राणां विशुद्धिः सम्प्रजायते ॥ अथाऽस्य मारणविधिः । शुद्धलोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः । मर्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटत्रयम् ॥ पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्निकारसैः । पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत् ॥ अन्यच्च । क्षिपेद्द्वादशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः । मर्दयेत्कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत् ॥ एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात् । सत्यानुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽयं लोहमारणे ॥ कथ्यते रामराजेन कौतूहलधियाधुना । सूतकाद्द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम् । द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ॥ यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके । घर्मे धृत्वा रुबूकस्य पत्त्रैराच्छादयेद्बुधः ॥ यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसेत्ततः । दत्त्वोपरि शरावञ्च त्रिदिनान्ते समुद्धरेत् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पिष्ट्वा चगालयेद्वस्त्राद्देवं वारितरं भवेत् । दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा ॥ तद्रसेनायसश्चूर्णं सन्नीयात् प्लावयेदपि आतपे शोषयेत्तत्रपुटे देवं पुनः पुनः ॥ एकविंशतिरात्रैस्तन्म्रियते नात्र संशयः एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत् ॥ एवं मारितस्य लोहस्य मात्रा । गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नव रक्तिकाः । तावल्लोहं समश्नीयाद्यथा दोषानलं नरः ॥ कूष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा । मद्यमम्लरसञ्चैव वर्जयेल्लोहसेवकः ॥ लुह्यते । लुहगार्द्ध्ये । घञ् ॥ लोहतिवा । अच् ॥ यद्वा । रोहति । रुह० । अच् । रलयोरैक्यम् ॥ रुह्यते वा । घञ् । कपिलकादिः ॥ लूयतेऽनेन वा । लूञ्० । बाहुलकात् हो वा ॥ यदा तु आयसे पात्रे पक्वमश्नाति वै द्विजः । स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तोऽन्नं रौरवे परिपच्यते इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे लोहपात्रे भक्षणनिषेधः ॥ ब्रह्मवैवर्तेऽपि । यथा । अयः पात्रे पयः पानं गव्यं सिद्धान्नमेव च । भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं तथा । फलं मूलं च यत्किञ्चिदभक्ष्यं मुनिरब्रवीदिति ॥

लोहकण्टकः । पुं० मदनद्रुमे ॥

लोहमयकण्टके ॥

लोहकान्तः । पुं० अयस्कान्ते ॥ लोहः कान्तोऽस्य ॥

लोहकारः । पुं० लोहकारके । व्योकारे ॥ लोहं करोति । डुकृञ्० । कर्मण्यण् ॥

लोहकारकः । पुं० लोहकृति । व्योकारे । लोहार० इ० भा० । कर्मकारे ॥ सङ्करजातिरयं यथा । गोपालात्तन्तुवाय्यां वै कर्मकारोऽप्यभूत्सुतः । इ० प० पु० ॥

लोहकिट्टम् । न० लोहमले । किट्टे ॥ यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥ लोहस्य किट्टम् ॥

लोहचूर्णम् । न० लोहकिट्टे ॥

लोहजम् । न० कांस्ये ॥ लोहकिट्टे ॥

लोहद्रावी । पुं० टङ्कणे ॥

लोहधमनी । स्त्री० भस्त्रायाम् ॥

लोहनालः । पुं० नाराचे ॥

लोहपृष्ठः । पुं० कङ्कपक्षिणि ॥ लोहमिव पृष्ठमस्य ॥

लोहप्रतिमा । स्त्री० लोहमय्यां प्रतिमायाम् । सूर्म्याम् ॥

लोहमयः । त्रि० लोहात्मके ॥

लोहमारकः । पुं० शालिञ्चशाके ॥

लोहराजकम् । न० कलधौते । रूप्ये ॥

लोहलः । पुं० शृङ्खलाधार्ये ॥ त्रि०

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अव्यक्तशब्दिनि ॥ लोहमंलोह: लुहकल्पनाद्दावितिस्वामी । लुह श्रौगाहार्दे इतिवोपदेव : । भावेघञ् । लोहंलाति । आतोनुपेतिक : ॥ यद्वा । रोहयतेर्वाहुलकादलच् । कपिलकादित्वाल्लत्वं ॥

लोहवरम् । न० स्वर्णे ॥

लोहशिङ्घाणिका । स्त्री० लोहमले । मण्डूरे ॥

लोहश्लेषण : । पुं० टङ्कने ॥

लोहसङ्करम् । न० वर्त्तलोहे ॥

लोहसार: । पुं० साराख्यलोहे ॥ चमाभृच्छिखराकारान्यङ्गान्यस्मिनलेपिते । लोहेस्युर्यंचसूक्ष्माणितत्सारमभिधीयते ॥ लोहंसाराह्वयंहन्यात् ग्रहणीमतिसारकम् । अर्द्धसर्वाङ्गजंवातंशूलञ्चपरिणामजम् । छर्द्दिञ्चपीनसंपित्तंश्वासमाशुव्यपोहति॥

लोहाख्यम् । न० अगुरुणि ॥

लोहाभिसार: । पुं० भूपानांनीराजनाविधौ । महानवम्यांप्राक्प्रस्थानाच्छस्त्रवाहनादिपूजनविधौ । लोहाभिहारे । लोहस्यशस्त्रस्यअभित: सरणम् । गतौ । भावेघञ् ॥ लोहाभिसारोऽस्त्रभृतांराज्ञांनीराजनाविधि : ॥

लोहाभिहार : । पुं० लोहाभिसारे । लोहस्यशस्त्रस्यअभितोहरणम् । हृञ भावेघञ् । लोहाभिहारइत्य् क्ताविधिर्नीराजनोत्तर : ॥

लोहार्गल : । पुं० तीर्थविशेषे ॥ न० स्त्री० लोहकीलके ॥

लोहि । न० श्वेतटङ्कने ॥

लोहिका । स्त्री० खरसैन्दे । खरपार्श्वे । लौहपार्श्वे ॥

लोहित : । पुं० नदविशेषे ॥ भौमे । मङ्गले । रक्तवर्णे ॥ रोहितमत्स्ये ॥ मृगविशेषे ॥ सर्पे ॥ सुरान्तरे ॥ मसूरे ॥ रक्ताली ॥ रक्तशाली ॥ वलभेदे । न० रक्तगोशीर्षे कुङ्कुमे ॥ रक्तचन्दने ॥ पद्मरागेपतंगे ॥ हरिचन्दने ॥ तृणकुङ्कुमे ॥ रुधिरे ॥ युद्धे ॥ त्रि० रक्तवर्णान्विते ॥ रोहति० रुह्यतेवा । रुह० । रुहेरश्चलोवेतीतन ॥

लोहितक : । पुं० पद्मरागमणौ ॥ भौमग्रहे ॥ लोहितएवमणि : लोहितात्मणाविति कन् । न० रीतौ ॥

लोहितचन्दनम् । न० कुङ्कुमे ॥ लोहितञ्चतच्चन्दनंच ॥ रक्तचन्दने ॥

लोहितपुष्प :)
लोहितपुष्पक:) पुं० दाडिमवृक्षे ॥

लोहितमृत्तिका । स्त्री० गैरिके रक्तवर्णमृत्तिकायाम् ॥ लोहितावासौमृत्तिकाच ॥

लोहिता । स्त्री० रागादिरक्तायाम् ॥ वराहक्रान्तायाम् ॥ रक्तपुनर्नवयाम् ॥ वर्णादनुदात्तादितिपाक्षि

कीङीवभावस्तकारस्यनकारादेश-
श्चन ।

लोहिताक्ष: । पुं० विष्णौ ॥ प्रति
छायामग्निभेषे ॥ कोकिले ॥ त्रि०
रक्तवर्णचक्षुर्युक्ते ॥ लोहितेअक्षि
णोयस्यस: । बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णो:
स्वाङ्गात्षच् ॥

लोहिताङ्ग: । पुं० कुजे ॥ कम्पिल्ल
के ॥ लोहितान्यङ्गान्यस्य ॥

लोहितानन: । पुं० नकुले ॥ त्रि०
रक्तवर्णमुखे ॥

लोहिताय: । न० ताम्रे ॥

लोहितायसम् । न० रक्तवर्णलोहजा
तौ ॥

लोहितिका । स्त्री० लोहितायाम् ॥
लोहितैव । लोहितान्मणाविति च
०लोहिताल्लिङ्गबाधनंवेतिकन् ॥

लोहित्य: । पुं० अब्धौ ॥ नदे ॥
व्रीहौ ।

लोहिनिका । स्त्री० लोहिन्याम् ॥
लोहिन्येव । लोहिताल्लिङ्गबाधनंवे
तिकन् ॥

लोहिनी । स्त्री० लोहितायाम् ॥ वर्णा
दनुदात्तादितिङीप् ० तकारस्यच
नकारादेश: ॥ गुञ्जायाम् ॥

लोहोत्तमम् । न० स्वर्णे काञ्चने ॥
लोहेषुसर्वतैजसेषुउत्तमम् ॥

लौकायतिक: । पुं० चार्वाकदर्शना
भिज्ञे ॥ लोकायतमधीतेवेदवा ।
उक्थादित्वात् ० क्रतूक्थादिसूत्रा
न्ताट्ठक् ॥ तार्किकभेदे ॥

लौकिक: । त्रि० अप्राप्तशास्त्रपरिशी
लनजन्यबुद्धिप्रकर्षे । प्रतिपादे ॥
लोकप्रसिद्धे ॥ लोकव्यवहारमात्र
परे ॥ लोकानुरञ्जनमेवतत्त्वमिति
लौकिकानांभ्रान्तिमात्रमेव । लोक
स्यभिन्नरुचित्वात् ० तदनुरञ्जनस्ये
श्वरेणापिकर्त्तुमशक्यत्वात् ॥ यथा
हु: । विद्यतेनखलुकश्चिदुपाय:
सर्वलोकपरितोषकरोय: । सर्व
थास्वहितमाचरणीयंकिंकरिष्यति
जनोबहुजल्पइति ॥ लोकेविदि
त: । अर्थशास्त्राद्विज्ञाने ॥ लो
कसर्वलोकाट्ठञ् ॥ भवार्थेत्वध्या
त्मादित्वाट्ठञ् ॥ स्मृत्युपनिबद्धे
धर्मादौ । न० जागरिते ॥

लौकिकाग्नि: पुं० असंस्कृताग्नौ ॥

लौल्यम् । न० चापल्ये ॥ लोलस्यभा
व: ष्यञ् ॥

लौह: । पुं० न० लोहे ॥ लोहएव
। प्रज्ञाद्यण् ॥ लोहस्यविकार: ।
रजतादित्वादञ् ॥

लौहचारक: । पुं० नरकभेदे ॥

लौहजम् । न० मण्डूरे ॥

लौहभाण्ड: । पुं० अश्मभाले । हि
मामजिस्ता, इतिसाधारणभाषा
प्रसिद्धे ॥ न० लोहनिर्मितभा
ण्डे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लौहभू : । स्त्री॰ कठिन्याम् ॥
लौहशङ्कु : । पुं॰ नरकविशेषे ॥ लौहनिर्मितकीलके ॥
लौहा ।) स्त्री॰
लौहात्मा ।) स्त्री॰ कठिन्याम् ॥
लौहित : । पुं॰ लौहित्ये ॥ त्रि॰ लोहितसम्बन्धिनि ॥
लौहितीक : । पुं॰ स्फटिके ॥ त्रि॰ लोहितवर्णतुल्ये ॥ लोहितद्रव । कर्कलोहितादीकक् ॥
लौहित्य : । पुं॰ नदविशेषे । ब्रह्मपुत्रइतिप्रसिद्धे । अब्धौ । सागरे ॥ व्रीहौ ॥ न॰ लोहितत्वे । रक्तिमनि ॥ तीर्थविशेषे ॥ †*†

लकारस्समाप्त :

०†—†०

वकारस्य प्रारंभ :

व॰ । अ॰ इवार्थे । औपम्ये ॥ पादपूरणे ॥
व : । पुं॰ वकारे ॥ सान्त्वने । वाते ॥ वरुणे ॥ यातिवानंवा ॥ वागतिगन्धनयो : । ड : ॥ वाहौ ॥ सन्त्वने ॥ कल्याणे ॥ बलवति ॥ शार्दूले ॥ वस्त्रे ॥ शालूके ॥ बन्धने ॥ न॰ प्रचेतसि ॥ वरुणबीजे ॥
वंश : पुं॰ पितृपितामहाद्युत्पादकप्रबन्धे । सन्तती । गोत्रे । जनने । कुले । जन्मनैकलक्षणे । सन्ताने ॥ शिष्याचार्यसन्तानाविच्छेदे ॥ त्वक्सारे । कर्मारे । त्वचिसारे । तृणध्वजे । बांस॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ अस्य गुणा यथा । वंश : सरो हिम : स्वादु : कषायो बस्तिशोधन : । छेदन : कफपित्तघ्न : कुष्ठास्रव्रणशोथजित् ॥ तत्करीर : कटु : पाकेरसे रूक्षो गुरु : सर : । कषाय : कफकृत्स्वादुर्विदाही वातपित्तल : ॥ तद्यवास्तुसरा रूक्षा : कषाया : कटुपाकिन : । वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्रा : कफापहा : ॥ पृष्ठावयवे ॥ वर्गे । सङ्घे ॥ वाद्यविशेषे । वंसी॰ बांसी॰ इ॰ भा॰ ॥ इक्षुविशेषे । वंशके ॥ सालवृक्षे ॥ वमति॰ वम्यतेवा । टूवमउद्गिरणे । वृन्दश्मिभ्य : शक्॰ इतितुन । उत्तासूत्रस्थोज्वलदत्तादिसूत्रवृत्तिष्वदर्शनात्॰ अनुनासिकस्य क्व्युपधादीर्घप्रसङ्गाच्च ॥ वनति॰ वन्यतेवा । वनशब्दे॰ वनसम्भक्तौवा । बाहुलकात्॰ श : ॥ उश्यते॰ वष्टिवा । वशकान्तौ । घञ्॰ अच्वा । सङ्ख्यावंशेनेतिनिर्देशान्नुम् । बाचकोच्यनुमितियोगविभागाद्वा ॥
वंशक : पुं॰ इक्षुविशेषे । वडोखा॰ इ॰ देशभा॰ प्र॰ । बांशा॰ सोमसाडा॰ इ॰ च॰ गो॰ दे॰ भा॰ प्र॰ दीर्घ

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पोरः सुकठिनः सच्चारोवंशकः स्मृतः ॥ वंशकस्तुनभिष्यन्दीलघुर्दोषत्रयापहः ॥ वंशडुब । इक्षुप्रतिकृतावितिकन् ॥ बांशपातामाच० इ० गौ० दे० भा० प्र० मत्स्ये ॥ न० अगुरुणि ॥

वंशकठिनः । पुं० देशविशेषे ॥ वंशाः वेणवः कठिनायस्मिन्सः ॥

वंशकफम् । न० इन्द्रतूले । वृद्धसूत्रके । ग्रीष्महासे । बुढियाकासूत० इ० भा० प्र० ॥

वंशकर्पूररोचना । स्त्री० वंशरोचनायाम् ॥

वंशक्षीरी । स्त्री० वंशरोचनायाम् ॥ वंशात्क्षीरमस्याः । गौरादिः ॥

वंशगुल्मः । पुं० तीर्थविशेषे ॥

वंशजः । पुं० वेणुयवे । वंशबीजे ॥ त्रि० वंश्ये । सद्वंशजाते ॥ बीज्ये ॥ वंशेजातः । जनी० । डः ॥

वंशजा । स्त्री० वंशरोचनायाम् ॥ वंशात्०जायते । जनी० । पञ्चम्यामितिडः ॥

वंशतण्डुलः ।) पुं०
वंशधान्यम् ।) न० वेणुयवे । वंशयवे ॥

वंशनालिका । स्त्री० वंशीवाद्ये ॥

वंशनेत्रम् । न० इक्षुमूले ॥

वंशपत्रः । पुं० नले ॥ न० वंशदले ॥

वंशपत्रकः । पुं० श्वेतेक्षौ ॥ बांशपातामाच० इ० गौ० दे० भा० प्र० चुद्रमत्स्ये ॥ नले ॥ न० हरिताले ॥

वंशपत्रपतितम् । न० अत्यष्टिच्छन्दः १७ प्रभेदे ॥ यथा । दिङ्मुनिवंशपत्रपतितंभरनभनलगैः ॥ यथा । नूतनवंशपत्रपतितंरजनिजललवं०पश्यमुकुन्दमौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् । एषचतंचकोरनिकरः प्रपिवतिमुदितो०वान्तमवेत्त्यचन्द्रकिरणैरमृतकणमिव ॥

वंशपत्री । स्त्री० वेणुपत्र्याम् । हिङ्गुपत्र्याम् ॥ हिङ्गुपत्रीगुणाविज्ञैर्वंशपत्रीचकीर्त्तिता ॥ नाडीहिङ्गुनि ॥ तृणविशेषे । वंशदलायाम् ॥ अस्यागुणाः । सुमधुरत्त्वशिशिरत्वपित्तरक्तदोषनाशित्त्वरुच्यत्वानि०पशूनांदुग्धदायित्त्वञ्चेतिराजनिर्घण्टः ॥

वंशपीतः । पुं० कणगुग्गुलौ ॥

वंशपुष्पा । स्त्री० सहदेवीलतायायाम् ॥

वंशपूरकम् । न० इक्षुमूले ॥

वंशमूलकम् । न० तीर्थविशेषे ॥

वंशयवः । पुं० वंशधान्ये ॥ यवावंशभवारूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । बद्धमूत्राः कफघ्नाश्चवातपित्तकराः सराः ॥

वंशरोचना । स्त्री० त्वक्क्षीर्याम् वै

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गव्याम् । श्वेतायाम् ॥ गुणाय-
था । वंशजाब्दहणीत्वष्याबल्यास्वा
दीचशीतला । तृष्णाकासज्वरश्वा
सचयपित्तास्रकामला : । हरेत्कु
ष्ठंव्रणं पाण्डुं कषायावातकृच्छ्रजि-
त् ॥ रोचते । रुच० । नन्द्यादि : ।
वंशस्यरोचना ॥
वंशरोचनिका । स्त्री० वंशरोचनाया
म् ॥
वंशलोचना । स्त्री०) वंशरोचना
वंशशर्करा । स्त्री०) याम् ॥
वंशशलाका । स्त्री० वीणामूले ॥
वंशस्तनितम् । न० वंशस्यबिले ॥
वंशस्थम् । न० जगती १२ प्रभेदे ॥
यथा । पुरोजकार : परतस्तसंस्न-
कौगणोजकारोरगणस्तत : परम् ।
निवेशितस्त्वेद्यशवन्तभूपतेर्वशीतिवं
शस्थमदस्तदाफणी ॥ जतौतुवंश-
स्थमुदीरितंजराविति चास्यलक्षण-
म् ॥ त्रि० वंशेस्थिते ॥
वंशस्थविलम् । न० जगति १२ प्रभे
दे । वंशस्थेवृत्ते ॥ यथा । वदन्ति
वंशस्थविलंजतौजरौ । यथा । वि
लासवंशस्थविलंमुखानिलै : प्रपू-
र्यंय : पञ्चमरागमुद्गिरम् । व्रजाङ्ग
नानामपिगानशालिनांजहारमानं
सहरि : पुनातुन : ॥
वंशाग्रम् । न० वंशाङ्कुरे ॥
वंशाङ्कुर : । पुं० करीरे । वंशाग्रे ।
यवफलाङ्कुरे ॥
वंशानुचरितम् । न० वंशचरित्रव-
र्णने ॥
वंशिकम् । न० अगुरुणि ॥ वंशोस्त्य-
च । अतइनिठनाविति ठन् ॥
वंशिका । स्त्री० वंश्याम । वेणौ ॥ अ
गुरिणि ॥
वंशी । स्त्री० मुरलीवाद्ये । वंसरी०
इ०भा० ॥ कर्षचतुष्टये ॥
वंशीधर : । पुं० श्रीकृष्णे ॥ धरतीति
धर : । वंश्याधर : ॥ त्रि०वंश्याधा-
रके ॥
वंश्य : । त्रि० सद्वंशजाते । कुल्ये ।
बीज्ये ॥ वंशेभव : ॥ दिगादित्वा
द्यत् ॥
वंहिष्ठ : । त्रि० अत्यन्तबहुले ॥ अय-
मेषामतिशयेनबहुल : । अतिशाय
नेतमबिष्ठनाविती ष्ठन् ॥ प्रियस्थि-
रस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृ-
न्दारकाणांप्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्र
बद्राघिबृन्दाइतिबंह्यादेशेनसाधु : ॥
वंहीयान् । त्रि० बहुलतरे ॥ अयमन
योरतिशयेनबहुल : । द्विवचनवि
भज्योपपदेतरबीयसुनाविती यसुनि
प्रियस्थिरेत्यादिनावंह्यादेश : ॥
वक : । पुं० बकार्थेषु ॥ यन्त्यविशेषे ॥
यथा । जलकच्छपपातालदोलाभूध
रबालुक : । बकाद्यायन्त्रभेदास्युर्वं
काम्रायासमूषिका : ॥ दीर्घक-

शठकाचकुप्यागिलयेत्स्वल्पभाण्डकम् । तिर्यक्कृत्वापचेच्चुल्यांवकयन्त्रमिदंस्मृतम् ॥ असुरविशेषे ॥

वकवृत्ति : । पुं० बकवृत्तौ ॥ तल्लक्षणं यथा । अधोदृष्टिर्नैकृतिक : स्वार्थसाधनतत्पर : । शठोमिथ्याविनीतश्चबकवृत्तिरुदाहृत : ॥

वकुल : । पुं० वकुले ॥ न० अस्यफले ॥ अस्यगुणा : । वकुलंमधुरंग्राहिदन्तस्थैर्यकरंपरम् ॥ पुष्पगुणास्तु । पक्वंकषायंमधुरंशीतंपित्तकफास्रनुत् । तद्वद्वकुलपुन्नागकह्लारोत्पलपाटलम् ॥

वक्तव्य : । त्रि० कुत्सिते । विहितकर्मत्यागाल्लोकविगर्हिते ॥ हीने वचनार्हे । अधीने ॥ वचनार्ह : । वचपरिभाषणे० ब्रूञ् आदेशोवा तव्य : ॥ न० वचने ॥

वक्ता । त्रि० पण्डिते ॥ वदे । वदावदे । योहिवक्तुंजानातितस्मिन् औचित्यादहुविशिष्टंयोवदतितत्रेत्यर्थ : ॥ सुष्ठुवक्तरि ॥ बहुभाषिणि । वाचोयुक्तिपटौ । वाग्मिनि । नावटूके ॥ वक्ति । वचपरिभाषणे । तृन् ॥

वक्त्रम् । न० आस्ये । मुखे ॥ यथा । सौम्यस्वसंवृतंवक्त्रममलंयस्यदेहिन : । महाराजाभवेन्नित्यंविपरीते तुनिर्धनंवदति ॥ उच्यतेऽनेन । वच० । ब्रूञोवचिर्वा । गुधृवीपचिवचियमिसदिच्छदिभ्यस्त्र: ॥ वस्त्रभेदे तगरमूले । विषमवृत्तान्तरे ॥ तस्य लक्षणादियथा । भवत्यर्द्धसमंवक्त्रं विषमञ्चकदाचन । तयोर्द्वयोरूपान्तेचच्छन्दस्तद्धुनोच्यते ॥ वक्त्रंयुग्भ्यामगौस्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभिख्यातम् ॥ अचहिरावृत्याश्लोक : पूरयितव्य : ॥ वक्त्राम्भोजंसदास्मेरंचक्षुर्नीलोत्पलंफुल्लम् । जल्लवीनांमुरारातेश्चेतोभृङ्गंजहारोच्चै : ॥

वक्त्रखुर : । पुं० दन्ते ॥

वक्त्रज : । पुं० ब्राह्मणे ॥ त्रि० मुखजाते ॥

वक्त्रतालम् । न० मुखवाद्ये ॥

वक्त्रपट्ट : । पुं० अश्वान्नभोजनपात्रे । तोवड़ा० इ० भा० प्र० ॥

वक्त्रभेदी । पुं० तिक्तरसे ॥ त्रि० सुखभेदके ॥

वक्त्रवास : । पुं० नागरङ्गे ॥ मुखगन्धे ॥

वक्त्रशोधनम् । न० भव्ये ॥ मुखशुद्धिकरणे ॥

वक्त्रशोधी । पुं० जम्बीरे । त्रि० आस्यशोधके ॥

वक्त्रासव : । पुं० अधरमधुनि ॥

वक्र : । पुं० शनैश्चरे ॥ मङ्गलग्रहे ॥ रुद्रे ॥ त्रिपुरासुरे ॥ पर्पटे ॥ वक्र

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गतिविशिष्टेग्रहे ॥ न॰ सरिद्वङ्के पुटभेदे ॥ त्रि॰ अनृजौ । अराले । कुटिले । क्रूरे ॥ वञ्चतिस्म । वञ्चुगतौ । स्फायितञ्चीतिरक् । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् ।

वक्रकण्ट: । पुं॰ बदरवृक्षे ॥

वक्रकण्टक: । पुं॰ खदिरवृक्षे ॥

वक्रखड्ग: । पुं॰ करवाले ॥

वक्रग्रीव: । पुं॰ उष्ट्रे ॥

वक्रचञ्चु: । पुं॰ शुके । कीरे ॥

वक्रतालम् । न॰) मुखवाद्ये ॥
वक्रताली । स्त्री॰)

वक्रतुण्ड: । पुं॰ गणेशे ॥ शुकखगे ॥

वक्रदंष्ट्र: । पुं॰ शूकरे ॥

वक्रनक्र: । त्रि॰ खले । पिशुने ॥ पुं॰ शुकखगे ॥

वक्रनालम् । न॰ मुखवाद्ये ॥

वक्रनासिक: । पुं॰ पेचके ॥ त्रि॰ कुटिलनासायुक्ते ॥

वक्रपट्ट: । पुं॰ तलसारके । तद्व॰ इ॰ मा॰ प्र॰ ॥

वक्रपुच्छ: । पुं॰ कुक्कुरे ॥

वक्रपुष्प: । पुं॰ पलाशद्रुमे ॥ बकवृक्षे ॥

वक्रवालधि: । पुं॰ शुनि ॥

वक्रभणितम् । न॰ वक्रोक्तौ । कुटिलवाक्ये ॥

वक्रम: । पुं॰ पलायने

वक्रलाङ्गूल: । पुं॰ कुक्कुरे ॥

वक्रवक्त्र: । पुं॰ शूकरे ॥

वक्रशल्या । स्त्री॰ कुटुम्बिनीक्षुपे ।

वक्रशृङ्गी । स्त्री॰ गोविशेषे ॥

वक्रा । स्त्री॰ शृङ्ग्याम् । अजशृङ्ग्याम् ॥

वक्राग्रम् । न॰ कवाटवक्रवृक्षे ॥

वक्राङ्ग: । पुं॰ हंसे । न॰ कुटिलावयवे ॥

वीक्र । पुं॰ बुद्धे ॥ त्रि॰ वक्रगतिविशिष्टे ॥

वक्रोक्ति: । स्त्री॰ काकूक्तौ ॥ शब्दालङ्कारप्रभेदे । यथा । यदुक्तमन्यथावाक्यमन्यथान्येनयोज्यते । श्लेषेणकाक्वावाज्ञेया सावक्रोक्तिस्तथाद्विधा ॥ तयेतिश्लेषवक्रोक्ति: काकुवक्रोक्तिश्च ॥ पदभङ्गश्लेषेणयथा । नारीणामनुकूलमाचरसिचेज्जानासिकश्चेतनोवामानांप्रियमादधासिहितकृन्नैवाबलानांभवान् । युक्तंकिंहितकर्त्तनंननुबलाभावप्रसिद्धात्मन: सामर्थ्यंभवत: पुरन्दरमतच्छेदंविधातुंकुत: ॥ अभङ्गश्लेषेणयथा । अहोकेनेदृशीबुद्धिर्दारुणातवनिर्मिता । त्रिगुणाश्रूयतेबुद्धिर्नतुदारुमयीक्वचित् ॥ काक्वायथा । गुरुजनपरतन्त्रतया दूरतरंदेशमुद्यतोगन्तुम् । अलिकुलकोकिलललितेनैष्यतिसखिसुरभि

समयेसौ ॥ कुटिलोक्तौ ॥ यथा । वादीव्याकरणं विनैवविदुषांधृष्ट : प्रविष्ट : सभांजल्पन्नल्पमति : स्मयात्पटुवटुभ्रूभङ्गवक्रोक्तिभि : । ह्रीत : सन्नुपहासमेतिगणकोगोलानभिज्ञस्तथाज्योतिर्वित्सदसिप्रगल्भगणकप्रश्नप्रपञ्चोक्तिभि : ॥

वक्रोष्ठिका । स्त्री० स्मिते । ईषद्विरहहास्ये । ईषद्धास्ये ॥

वक्षणम् । पुं० वक्षसि ।।

वक्षा : । पुं० अनडुहि ॥ वक्षति । वह० । वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन्० प्रत्ययस्यचसुट् इतिवृत्तिकृत् ॥

वक्ष : । न० अवयवविशेषे । हृदयादुपरिकंठादधोभागे । क्रोडे । भुजान्तरे । उरसि । वत्से ॥ अस्यशुभाशुभलक्षणंयथा । अन्नवान्समवक्षा : स्यात्पीनैर्वक्षोभिरूर्जित : । वक्षोभिर्विषमैर्निःस्व : शस्त्रेणनिधनस्तथैतिगारुडे ६६ ॥ अर्थवान्समवक्षा : स्यात्पीनै : शूराधनान्विता : । अल्पैश्चविकलादीनाविषमै : शस्त्रमृत्यवइतिसमुद्र : ॥ वक्षति । वक्षसङ्घाते । असुन् ॥ उच्यतेऽनेनवा । वच० । पचिवचिभ्यांसुडुत्यसुन् ॥

वक्षोज : । पु०) कुचे । स्तने ॥
वक्षोरुहम् । न०)

वगला । स्त्री० देवीविशेषे ॥ यथा । वैद्यनाथेतुवगलास्थानंसर्वोत्तमंमतमिति ॥

वगलामुखी । स्त्री० महाविद्याविशेषे । पीतांवरायाम् । वगलायाम् ॥

वगाह : । पुं० अवगाहे ॥ भागुरीच्छयाल्लोप : ॥

वग्नु : । पुं० वक्तरि ॥ वक्ति । वच० । वचेर्गंश्चेतिनु : ॥

वङ्क : । पुं० पर्याणभागे । पर्याणकोटौ ॥ नदीपात्रे ॥ भङ्गुरे । वक्रे ॥ इतिमेदिनिकर : ॥

वङ्कसेन : । पुं० अगस्तिद्रुमे ॥

वङ्का । स्त्री० वल्गाग्रभागे ॥

वङ्किल : । पुं० कण्टके । द्रुमनखे० इ० त्रि० शेष : ॥

वङ्क्य : । त्रि० वक्रे ॥

वङ्क्रि : । पुं० न० वाद्यप्रभेदे ॥ वङ्कते । वक्रिकौटिल्ये । वङ्क्यादयश्चेतिक्रिन्नन्त : साधु : ॥ गृहदारुणि ॥ पार्श्वास्थनि । पर्शुके ॥

वङ्क्रिम : । त्रि० कुटिले ॥

वङ्क्षण : । पुं० वस्त्यधऊरुमेढ्राणामन्तरालसन्धौ ॥ वाङ्क्षति० वाङ्क्ष्यतेवा । वाक्षिकाङ्क्षायाम् । ल्युट्वाहुलकाद्व्रातोर्ह्रस्व : ॥ वङ्क्षतेवङ्क्षणइतिस्वामी ॥ यद्वा । वक्षति । वक्षरोषसंहत्यो : । ल्युट् । आच्छीनद्योर्नुमित्यत्र०

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नुमितियोगविभागान्नुम् ॥
वङ्क्षु : । स्त्री० गङ्गास्रोतोविशेषे ॥ यथा । तस्याः स्रोतसिसीताचवङ्क्षुर्भद्राचकीर्त्तितेतिशब्दमाला ॥ सातचपतितादिक्षुचतुर्द्धाप्रतिपद्यते । सीताचालकनन्दाचवङ्क्षुर्भद्राचवैक्रमात् ॥ सागङ्गा ॥ वंक्षुश्चपश्चिमगिरीनतीत्यसकलं तत : । पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमन्वेतिसार्णवम् ॥
वङ्ग : । पुं० कार्पासे । वृन्ताके । चन्द्रवंशीयवलिराजपुत्रे ॥ वङ्गा : पुं० भूम्नि० ०जनपदविशेषे ॥ रत्नाकरंसमारभ्यब्रह्मपुत्रान्तगंशिवे । वङ्गदेशोमयाप्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदर्शकः॥ वङ्गानांनिवासोजनपदः वङ्गाः । निवासेणोजनपदेलुप् । लुपियुक्तवद्भाव : ॥ न०रङ्गे । त्रपुणि । स्वर्णजे । नागजीवने । मृदङ्गे । रङ्गे । सिंहले । रांगइ० भा०प्र०धातुविशेषे ॥ खुरकंमिश्रकंचापिद्दिविधंवङ्गमुच्यते । उत्तमंखुरकंतत्र० मिश्रकन्त्वहितंमतम् ॥ पथ्याचरङ्गम् ॥ सीसके ॥ वङ्गति । वगिगतौ । पचाद्यच् ॥
वङ्गजम् । न० सिन्दूरे ॥ त्रि०वङ्गदेशजाते ॥
वङ्गन : । पुं० वार्त्ताकौ ॥
वङ्गशुल्वजम् । न० कांस्ये ॥
वङ्गसेन :) पुं०वकद्रुमे । अगवङ्गसेनक : ।) स्तिवृक्षे । मुनिद्रुमे ॥ अस्यपुष्पगुणाः । वासकस्यचपुष्पाणिवङ्गसेनस्यचैवहि । कटुपाकानितिक्तानिकासक्षयकराणिच ॥
वङ्गला । स्त्री० रागिणीविशेषे ॥
वङ्गारि : । पुं० हरिताले ॥
वङ्गाल : । पुं० भैरवरागपुत्रे ॥
वङ्गाली । स्त्री० भैरवरागस्यरागिण्याम् ॥
वच : । पुं० कीरे । शुकपक्षिणि ॥ वक्ति । वचपरिभाषणे । पचाद्यच् ॥
वचक्नु : । पुं० विप्रे । ब्राह्मणे ॥ ऋषिविशेषे ॥ त्रि०वावदूके ॥ वक्ति । वच० । स्युवचिभ्योन्युजागूजक्नुचइत्यक्नुच् ॥
वचण्डा । स्त्री० वरिण्डायां ॥
वचण्डी । स्त्री० शारिकायाम् ॥ वर्त्तौ ॥ शस्त्रप्रभेदे । क्षुरिकायाम् ॥
वचनम् । न० द्रुरायाम् । उक्तौ । वाचि । भाषणे ॥ श्रुतिमाचात्सुधातुल्यं सर्वकालसुखावहम् । सत्यंसारंहितकरंवचनं श्रेष्ठमीप्सितम् ॥ वचेर्भावेल्युट् । उच्यतेऽनेनवा ॥ शुण्ठ्याम् ॥ वाचोवृत्तौ ॥
वचनग्राही । त्रि० वचनेस्थिते ॥
वचनीय : । त्रि० वक्तव्ये ॥ वचेरनीयर् ॥

वचनीयता । स्त्री० निंदायाम् । लोकापवादे ॥ भावेतल् ॥

वचनेस्थित : । त्रि० विधेये । विनयग्राहिणि । आश्रवे । प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विधातुंशक्ये ॥ वचनेतिष्ठतिस्म । स्था० । गत्यर्थेतिक्त : । तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् ॥

वचनोपक्रम : । पुं० वाक्यारम्भे । उपन्यासे ॥

वचर : । पुं० कुक्कुटे ॥ शठे ॥

वचलु : । पुं० वैरिणि ॥ शचौ ॥

वच : । न० वाक्ये । वाचि । वचने ॥ वच० । सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुन् ॥

वचसाम्पति : । पुं० सुरगुरौ । बृहस्पतौ ॥

वचा । स्त्री० शारिकायाम् ॥ उग्रगन्धौषधौ । षड्ग्रन्थायाम् । गोलोम्याम् । शतपर्विकायाम् । अस्या गुणायथा । वचोग्रगन्धाकटुकातिक्तोष्णावान्तिवह्निकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नीशकृन्मूत्रविशोधनी ॥ अपस्मारकफोन्मादभूतजन्त्वनिलान्हरेत् ॥ अपिच । अग्निर्वापयसाज्येनमासमेकंतुसेविता । वचाकुर्यान्नरंप्राज्ञंश्रुतिधारणसंयुतम् ॥ चन्द्रसूर्यग्रहेपीतंपलमेकंपयोन्वितम् । वचायास्तत्क्षणंकुर्यान्महाप्रज्ञान्वितंनरम् ॥ अथवचाभेदा : । पारसीकवचाशुक्लाप्रोक्ताहैमवतीतिसाहैमवत्युदितातद्वच्छूलंहन्तिविशेषत : ॥ अथमहाभरीवचा० यस्या : कुलञ्जन० इतिभाषायांनामान्तरम् । सुगन्धाप्युग्रगन्धाचविशेषात्कफकासनुत् । सुस्वरत्वकरीरुच्याहृत्कण्ठमुखशोधनी ॥ अपरासुगन्धास्थूलग्रन्थिर्यस्यालोकेमहाभरीइति नाम । स्थूलग्रन्थि : सुगन्धान्यालतोहीनगुणास्मृता ॥ द्वीपांतरवचा ० याचोपचीनीतिनाम्नालोकेविख्याता । द्वीपान्तरवचाकट्वीतिक्तोष्णावह्निदीप्तिकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नीशकृन्मूत्रविशोधनी ॥ वातव्याधिमपस्मारमुन्मादंतनुवेदनाम्व्यपोहतिविशेषेणफिरङ्गामयमुद्धतम् ॥ वक्ति । वचेरन्तर्भावितण्यर्थात्पचाद्यच् । टाप् ॥

वचोग्रह : । पुं० कर्णे ॥

वचोहर : । त्रि० दूते ॥ वचोहरति । हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥

वज्र : । पुं० श्रीकृष्णस्यप्रपौत्रे ॥ अनिरुद्धात्सुभद्रायांवज्रोनामनृपोभवत् इतिगारुडे १४४ ऽध्याय : ॥ विष्कम्भादिषुपञ्चदशेयोगे ॥ अत्रजातश्चफलंयथा । गुणीगुणज्ञोबलवान्महौजा : सद्रत्नवस्त्रादिपरीक्षक : स्यात् । वज्राभिधानेयदि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चेत्प्रसूतौवज्रोपमः स्याद्रिपुका
मिनीनाम् ॥ कोकिलाचञ्चे ॥
श्वेतकुशे ॥ सेहुण्डवृक्षे ॥ न०
बालके ॥ धात्याम् ॥ काञ्जिके
॥ वज्रपुष्पे ॥ लौहविशेषे ॥ सच
बहुविधोयथा । नीलपिण्डम्०
अरुणाभम्० मोरकम्० नागकेश
रम्० तित्तिराङ्गम्० स्वर्णवज्रम्
०शैवालवज्रम्०शोणवज्रम्० रोहि
णीकाङ्कजम्०ग्रन्थिवज्रकम्० मद
नाख्यमित्यादि। एतेषांनामानुरूपं
चिह्नमितिपुराणम् ॥ अभ्रविशेषे॥
अस्योत्पत्त्यादियथा । पुरावधायवृ
त्रस्यवज्रिणावज्रमुद्धृतम् । विस्फु
लिङ्गास्ततस्तस्यगगनेपरिसर्पिताः
॥ तेनिपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषुम
हीभृताम् । तेभ्यएवसमुत्पन्नं तत्
तद्गिरिषुचाभ्रकम् ॥ तदभ्रंवज्रजा
तत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात् । गगना
त्स्खलितंयस्माद्गगनञ्चततोमत
म् ॥ पिनाकंदर्दुरंनागंवज्रंचेति
चतुर्विधम् । वज्रन्तुवह्निवत्तिष्ठेत्
तन्नाग्नौविकृतिंव्रजेत् ॥ सर्वाभ्रे
षुवरंवज्रंव्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत् ॥
पुं० न० इन्द्रास्त्रविशेषे । ह्रादि
न्याम् । कुलिशे । भिदुरे । पवौ
। शतकोटौ । स्वरौ । शम्बे । दम्भो
लौ । अशनौ । दधीचेरस्थिसम्भवे
ऽस्त्रे । आयुधानांमध्येभगवतोवि

भूतौ । वज्रवारकविधिर्यथामुनेः
कल्याणमित्रस्यजैमिनेश्चापिकीर्त्त
नात् ॥ विद्युदग्निभयंनास्तिपठि
तेचगृहोदरे ॥ लिखितेचगृहोदरे०
इतिवापाठः ॥ जैमिनिश्चसुमन्तु
श्चवैशम्पायनएवच । पुलस्त्यः पु
लहश्चैवपञ्चैतेवज्रवारकाः ॥ रत्न
विशेषे । अभेद्ये । हीरके । हीरा०
इ० भा० प्र० अस्यविशेषोयथा ।
स्वच्छंविद्युत्प्रभंस्निग्धंसौन्दर्यंल
घुलेखनम् । षडारंतीक्ष्णधारञ्च
सुशाम्पारंश्रियंदिशेत् ॥ भस्मा
भंकाकपादञ्चरेखाक्रान्तञ्चवर्त्तुल
म् । आधारमलिनंबिन्दुसन्त्रासं
स्फुटितंतथा ॥ नीलाभंचिपिटं
रूक्षंतद्वज्रंदोषलंत्यजेत् ॥ वज्रस्य
चतुर्वर्णलक्षणंयथा । श्वेतलोहि
तपीतमेचकतयाच्छायाश्चतस्रः क्रमा
द्विप्रादित्वमिहास्ययत्सुमनसः शं
सन्तिसत्यंततः । स्फीतांकीर्त्तिम
नुत्तमांश्रियमिदंदत्तेयथासन्धृतं
मर्त्त्यानामयथायथंतुकुलिशंपथ्यं
हितंजात्यतः ॥ तस्यपरीक्षायथा
। यत्पाषाणतलेनिकाशनिकरैर्नोद्
घृष्यतेनिष्ठुरैर्यच्चान्योपललोहमुद्गर
मुखैर्लेखान्नयात्याहनम् । यच्चा
न्यन्निजलीलयैवदलयेद्वज्रं णवा
भिद्यतेतज्जात्यंकुलिशंवदन्तिकुश
लाः श्लाघ्यंमहार्घ्यञ्चतत् ॥ तस्य

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वर्णगुणीयथा । विप्र : सोपिरसायनेषुबलवानष्टाङ्गसिद्धिप्रदोराजन्यस्तुनृणांवलीपलितजिन्मृत्युंजयेद्द्रुसा । द्रव्याकर्षणसिद्धिदस्तुसुतरांवैश्योऽयशूद्रोभवेत्सर्वव्याधिहरस्तदेषकथितोवज्रस्यवर्णगुण: ॥ अपिच । वज्रस्यनामलक्षणगुणायथा । हीरक : पुंसिवज्रोस्त्रीचन्द्रोमणिवरश्चस : । सतुश्वेत : स्मृतोविप्रोलोहित : क्षत्रियोमत : ॥ पीतोवैश्योऽसित : शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्चस : । रसायनेमतोविप्र : सर्वसिद्धिप्रदायक : । क्षत्रियोव्याधिविध्वंसीजरामृत्युहर: पर : । वैश्योधनप्रद : प्रोक्तस्तथादेहस्यदार्ढ्यकृत् ॥ शूद्रोनाशयतिव्याधीन् वयस्तम्भंकरोतिच । पुंस्त्रीनपुंसकाश्चैतेलक्षणीयाश्चलक्षणै : ॥ सुवृत्ता : फलसम्पूर्णास्तेजोयुक्ताबृहत्तरा : । पुरुषास्तेसमाख्याताःरेखाबिन्दुविवर्ज्जिता : ॥ रेखाबिन्दुसमायुक्ता : षडस्रास्तेस्त्रिय : स्मृता : । षडस्रा : षट्कोणा : ॥ त्रिकोणाश्चसुदीर्घास्तेविज्ञेयानपुंसका : ॥ तेषिस्यु : पुरुषा : श्रेष्ठारसबन्धनकारिण : । स्त्रिय : कुर्वन्तिकायस्यकांतिंस्त्रीणांसुखप्रदा : ॥ नपुंसकास्त्ववीर्या : स्युरकामा : सत्ववर्ज्जिता: । स्त्रिय:

स्त्रीभ्य : प्रदातव्या : क्लीवा : क्लीवेषुयोजयेत् ॥ सर्वेभ्य:सर्वदादेया: पुरुषावीर्यवर्द्धना : ॥ अशुद्धंकुरुतेवज्रंकुष्ठंपार्श्वव्यथांतथा । पाण्डुतापंगुरुत्वञ्चतस्मात्संशोध्यमारयेत् ॥ शोधनविधिस्तु । कुलत्थकोद्रवक्काथेदोलायन्त्रेविपाचयेत् । व्याघ्रीकन्दगतंवज्रंत्रिदिनंतद्विशुध्यति ॥ व्याघ्रीकण्टकारिका । अन्य : शोधनविधिर्यथा । गृहीत्वाक्षिशुभेवज्रं व्याघ्रीकन्दोदरेक्षिपेत् । महिषीविष्ठयालिप्त्वाकरीषाग्नौविपाचयेत् ॥ त्रियामायांचतुर्यामंयामिन्यन्तेश्वसूचके । सेचयेत्पाचयेदेवंसप्तरात्रेणशुद्ध्यति ॥ अथास्यमारणविधि: ॥ हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तेक्षिपेत् क्वाथेकुलत्थजे । तप्तंतप्तंपुनर्वज्रंभवेत्भस्मत्रिसप्तधा ॥ अन्योमारणप्रकारोयथा । मेषशृङ्गभुजङ्गास्थिकूर्मपृष्ठाम्लवेतसम् । शशदन्तंसमंपिष्ट्वावज्रीक्षीरेणगोलकम् । कृत्वातन्मध्यगंवज्रंम्रियतेध्मातमेवहि ॥ मारितस्यवज्रस्यगुणायथा । आयु : पुष्टिंबलंवीर्यंवर्णंसौख्यंकरोतिच । सेवितंसर्वरोगघ्नंमृतंवज्रंनसंशय : ॥ शेषरत्नानांशोधनमारणविधि : ॥ वज्रवत्सर्वरत्नानिशोधयेन्मारयेत्तथा । शुद्धानांमारितानाञ्च

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तेषांशृणुगुणानपि ॥ मणयोवीर्यतः शीतामधुरास्तुवरारसात् । चक्षुष्यालेखनाश्चापि सारकाविषहारकाः ॥ धारणात्तेतुमङ्गल्याग्रहदुष्टिहराश्चपि ॥ वज्रगणनांतस्योत्पत्तिपरीक्षामूल्यानिचपश्चान्यत्रयुक्तिकल्पतरुप्रभृतिषु ॥ मणिवेधकेरत्नविशेषे । मणिवेधकसूच्याम् ॥ वजतिगच्छतिपर्वतादौ । बजगतौ । ऋज्रेन्द्रेतिरन्॥सगणे०।८०॥

वज्रकम् । न० वज्रक्षारे ॥ दुग्धपाचने ॥ वज्रकंदुग्धपाचनमिति हारावली ॥

वज्रकङ्कट : ।पुं० हनुमति ॥

वज्रकण्टक : । पुं० कोकिलाक्षवृक्षे ॥ स्नुहीवृक्षे ॥

वज्रकण्टकशाल्मली । स्त्री० नरकविशेषे ॥

वज्रकन्द : । पुं० वज्रकर्णे । सकरकन्द इ० भा० प्र० ॥

वज्रकन्दा । स्त्री० स्नुह्यां ॥

वज्रकपाली । पुं० बुद्धविशेषे । हेरुके ॥

वज्रकालिका । स्त्री० मायादेव्याम् ॥

वज्रकूट: । पुं० प्लक्षद्वीपस्थाद्रिप्रभेदे॥

वज्रकेतु : । पुं० नरकराजे ॥

वज्रक्षारम् । न० क्षारभेदे । वज्रकेधूमोत्थे । क्षारश्रेष्ठे ॥

वज्रचर्म्मा । पुं० खड्गिनि । गण्डके

वज्रजित् । पुं० गरुडे ॥

वज्रज्वाला । स्त्री० वज्राग्नौ ॥

वज्रटीक : । पुं० बुद्धविशेषे । चक्रसंवरे । वज्रकपालिनि ॥

वज्रतुण्ड : पुं० गणेशे ॥ गरुडे गृध्रे । मशके ॥

वज्रदन्त : । पुं० शूकरे ॥ मूषिके ॥

वज्रदशन : । पुं० मूषिके ॥

वज्रद्रु : । पुं० स्नुहीवृक्षे ॥ वज्रनामाद्रु : ॥

वज्रद्रुम : । पुं० स्नुहीवृक्षे ॥

वज्रधर : । पुं० इन्द्रे ॥ जिनविशेषे ॥

वज्रध्वनि : । पुं० वज्रनिर्घोषे ॥

वज्रनिर्घोष : । पुं० अशनिशब्दे ॥ वज्रस्यनिर्घोष : ॥

वज्रनिष्पेष : । पुं० स्फूर्जथौ । वज्रनिर्घोषे ॥ निष्पेषणम् । पिष्लृसञ्चूर्णने । घञ् । इदुदुपधस्येति ष : ॥ निष्पेषशब्दस्तदुत्थशब्दपर: । सङ्घट्टमात्रपरइत्यन्ये । वज्रस्यनिष्पेष : ॥

वज्रपञ्जर : । पुं० यात्रायोगान्तरे ॥ यथा । उच्चमूलत्रिकोणेषुभवनेषुशनैश्चर: । वज्रपञ्जरयोगोयंहन्तिक्रूरानरीन्प्रति ॥

वज्रपाणि : । पुं० पुरन्दरे । इन्द्रे ॥ वज्रंपाणौयस्यस : ॥

वज्रपुष्पम् । न० तिलपुष्पे । वज्र

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मिवपुष्पं ॥
वज्रपुष्पा। स्त्री॰ शतपुष्पायाम् ॥
वज्रबाहुः। पुं॰ इन्द्रे॥
वज्रमूली। स्त्री॰ माषपर्ण्याम् ॥
वज्ररथः। पुं॰ क्षत्रिये॥
वज्ररदः। पुं॰ शूकरे॥
वज्रलेपः। पुं॰ कल्कविशेषे ॥ स चोक्तोवाराह्यांयथा। आमांतिन्दुकमामंकपित्थकंपुष्पमपिचशाल्मल्याः। बीजानिमल्लकीनांधन्वनकल्कास्त्वचाचेति। एतैः सलिलद्रोणः क्वाथयितव्योऽष्टभागशेषश्च। अवतार्योऽस्यचकल्कोद्रव्यैरेतैः समनुयोज्यः॥ श्रीवासकरसगुग्गुलुभल्लातककुन्दरुकसर्जरसैः। अतसीविल्वैश्चयुतः कल्कोऽयंवज्रलेपाख्यः॥ ३॥ अस्यगुणानाह। प्रासादहर्म्यवलभीलिङ्गप्रतिमासुकुड्यकूपेषु। सन्तप्तोदातव्योवर्षसहस्रायुतस्थायी॥ ४॥ अन्यमप्याह। लाक्षाकुन्दरुगुग्गुलुगृहधूमकपित्थविल्वमध्यानि। नागफलनिम्बतिन्दुकमदनफलमधुकमञ्जिष्ठाः॥ सर्जरससालकानिचेति कल्कः कृतोद्वितीयोयम्। वज्राख्यः प्रथमगुणैरयमपितेष्वेवकार्येषु॥६ अपिच। गोमहिषाजविषाणैः खररोम्णामहिषचर्मगव्यैश्च। निम्बकपित्थरसैः सहवज्रतलीनामकल्को न्यः॥ ७॥ अपिच। अष्टौसीसकभागाः कांस्यस्यद्वौतुरीतिकाभागः। मयकथितोयंयोगोविज्ञेयोवज्रसङ्घातः॥ ८॥ इति॥
वज्रवल्ली। स्त्री॰ अस्थिसंहारलतायाम्॥
वज्रवारकः। पुं॰ जैमिन्यादौ॥ यथा। जैमिनिश्चसुमन्तुश्चवैशम्पायनएवच। पुलस्त्यः पुलहश्चैवपञ्चैतेवज्रवारकाः॥
वज्रवाराही। स्त्री॰ मायादेव्याम्। मारीच्याम्। त्रिमुखायाम्॥
वज्रबीजकः। पुं॰ लताकरञ्जे॥
वज्रवृक्षः। पुं॰ सेहुण्डवृक्षे॥
वज्रव्यूहः। पुं॰ वज्राकाररचनयाविधाव्यवस्थितबले॥
वज्रशल्यः। पुं॰ शल्यकनामजन्तौ॥
वज्रशृङ्खला। स्त्री॰ विद्यादेव्याम्॥
वज्रसारः। त्रि॰ वज्रवत्कठिने॥
वज्रसूर्य्यः। पुं॰ बुद्धविशेषे॥
वज्रा। स्त्री॰ स्नुह्याम्। गुडूच्याम्॥ दुर्गायाम्॥ वज्राङ्कुशकरीदेवीव ज्ञातेनोपगीयतेइतिदेवीपुराणम्
वज्राङ्गः। पुं॰ भुजङ्गमे॥ त्रि॰ वज्रतुल्याङ्गयुक्ते॥
वज्राङ्गी। स्त्री॰ अस्थिसंहारिणि। हाडजोडा इ॰ भा॰ प्र॰॥ गवेधुकायाम्॥
वज्राभः। पुं॰ दुग्धपाषाणे॥ त्रि॰

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वज्रसमानदीप्तिमति ॥

वज्रायुधः । पुं० इन्द्रे ॥

वज्राशनिः । पुं० स्त्री० वज्रे ॥

वज्रासनम् । न० अष्टाङ्गयोगस्यतृतीयाङ्गविशेषे ॥ यथा । ऊर्वोः पादौक्रमाद्यस्यकृत्वाप्रत्यङ्मुखाङ्गुली । करौनिदध्यादाख्यातंवज्रासनमनुत्तममिति ॥

वज्रास्थिशृङ्खला । स्त्री० कोकिलावृक्षे ॥

वज्री । पुं० देवाधिपे । शक्रे ॥ वज्रोऽस्यास्ति अतइनिठनावितीनिः ॥ बुद्धे ॥

वज्री । स्त्री० स्नुहीप्रभेदे ॥

वञ्चकः । पुं० जम्बुके । शृगाले । गृहबभ्रौ ॥ त्रि० खले । धूर्त्ते । परप्रतारणस्वभावे । सुवर्णादिद्रव्यंगृहीत्वाऽपद्रव्यप्रदेपेणवञ्चनशीले ॥ वञ्चयति । वञ्चुगतौ । ण्यन्तः । ण्वुल् ॥ वञ्चयतेवा । वञ्चुप्रलम्भने । आकुस्मीयः । ण्वुल् ॥

वञ्चथः । पुं० धूर्त्ते ॥ वञ्चति । वञ्चु० । शीङ्शपीत्यादिनाऽथप्रत्ययः ॥ कोकिले ॥ वञ्चनायाम् ॥

वञ्चनम् । न० प्रतारणे ॥ शाठ्ये ॥ वञ्चुप्रलम्भने । ल्युट् ॥

वञ्चना । स्त्री० प्रतारणायाम् ॥ प्रमादे ॥ यथा । मन्यतेस्मपिबतांविलोचनैः पक्ष्मपातमपिवञ्चनांमनइ० ११ सर्गेरघुः ॥ ३६ ॥

वञ्चनीयः । त्रि० प्रतारणीये ॥ वञ्चितुमर्हः । अर्हेकृत्यतृचश्चेतिवञ्चेरनीयर् ॥

वञ्चितः । त्रि० प्रतारिते । विप्रलब्धे । वञ्चनाविशिष्टे ॥ वञ्च्यतेस्म । वञ्च० । ण्यन्तः । क्तः ॥

वञ्जुलः । पुं० तिनिशे ॥ अशोकवृक्षे ॥ वानीरे । वेतसे ॥ वञ्च्यते । बाहुलकादुलोजत्वञ्च ॥ वजतिवा । वजगतौ । बाहुलकादुलच्नुम्च ॥ दीर्घपत्रे वेतसे ॥ स्थलपद्मे ॥ पक्षिविशेषे ॥

वञ्जुलकः पुं० कर्णवालखगे ॥

वञ्जुलद्रुमः । पुं० अशोकवृक्षे ॥

वञ्जुलप्रियः । पुं० वानीरे । वेतसे ॥

वञ्जुला स्त्री० बहुक्षीरायांगवि ॥

वटः । पुं० वृक्षविशेषे । न्यग्रोधे । बहुपादि । पादरोहणे । यक्षावासे । अस्यगुणाः । वटः शीतोगुरुर्ग्राहीकफपित्तव्रणापहः । वर्ण्यो विसर्पदाहघ्नः कषायोयोनिदोषहृदिति ॥ कपर्दे । वराटके ॥ गोले । गुणे । रज्जौ ॥ भक्ष्ये । बडा० इ० भा० प्र० ॥ साम्ये ॥ पिशाचविशेषे ॥ पश्यवरफम् ॥ वटति । वटवेष्टने । अच् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

बटक:। पुं० तोलके ॥ पिष्टकप्रभेदे । बडा० भल्ला०इ०भा० प्र०भच्य ॥ तस्यनिर्माणादिर्यथा। माषाणां पिष्टिकांयुक्तांलवणार्द्रकहिङ्गुभि:। कृत्वाविदध्याद्वटकांस्तांस्तैलेषुप चेत्ततः ॥ विशुष्कावटकाबल्या बृंहणावीर्यवर्द्धनाः। वातामय हरारुच्याविशेषादर्दितापहाः ॥ विबन्धभेदिनःश्लेष्मकारिणोत्यग्नि पूजिता। सच्चूर्णनिष्चिपेत्तक्रे भृष्टंजीरकहिङ्गुच ॥ लवणंतत्रव टकान्सकलानपिमज्जयेत्। शुक्र लस्तत्रवटकोबलकृद्रोचनोगुरुः ॥ विबन्धहृद्विदाहीचश्लेष्मलः पवना पहः। राज्यक्तयातिरोचन्यापाच न्यातांस्तुभक्षयेत् ॥ बटति। बट० ।क्कुन् ॥

बटपत्र:। पुं० बर्बराप्रभेदे। सिता र्जके न० न्यग्रोधपर्णे ॥

बटपत्रा। स्त्री० त्रिपुरमालीपुष्पवृक्षे।

बटपत्री। स्त्री० मोहिन्याख्यलताया म्। ऐरावत्याम् ॥ बटपत्रीकषा योष्णायोनिमूत्रगदापहा ॥

बटवासी। पुं० यक्षे ॥ त्रि० बटवृक्ष वासकर्त्तरि ॥

बटाकर:। पुं० शुल्वे। रज्जौ। आ करोति। पचाद्यच् ॥ बटस्यआ कर: ॥

बटारका। स्त्री० रज्जौ ॥

बटाबीक:। पुं० नामचौरे ॥

बटि:। स्त्री० उपजिह्विकायाम् ॥ बटिकायाम् ॥ बटति। बट०। सर्वधातुभ्यइन् ॥

बटिका। स्त्री० बट्याम्। मोदके गुटिकायाम्। पिण्ड्याम् ॥ व्यञ्ज नोपयोगिमाषादिद्रव्ये। बडी० इत्यभयोर्भाषायांप्रसिद्धि: यस्या निर्माणविधिर्यथा। माषाणांपिष्टि काहिङ्गुलवणार्द्रकसंयुता। तया बिरचितावस्त्रे बटिका: साधुशो षिता: ॥ तलितास्तप्ततैलेताऽथ वासुप्रलेहिता:। बटकस्यगुणैर्यु ताज्ञातव्यारुचिदाभृशम् ॥ कु ष्माण्डकबटीज्ञेयापूर्वोक्तबटिकागु णा। विशेषात्पित्तरक्तघ्नीलघ्वीच कथिताबुधै: ॥ मुद्गानांबटिकातद्व द्रचितासाधितातथा। पथ्यारुच्या ततोलघ्वीमुद्गसूपगुणास्मृतेति ॥

बटितम्। न० शिलापिष्टमांसे ॥ त्रि० शिलापिष्टद्रव्ये ॥

बटी। स्त्री० बटिकायाम् ॥ वृक्षविशे षे। नदीबटे। यक्षवृक्षे ॥ त्रि० रज्जौ। गुणे ॥ बटति। बट०। अच् ॥ बट्यतेवा ॥ खनोघचेतिघ:। गौरादि:। यथा। सिताचतुर्गु णादेयावटीष्विहगुणोगुडइति ॥

बटु:। पुं० ब्रह्मचारिणि ॥ ब्राह्मण माणवके ॥ बालके ॥ कुटन्नटवृक्षे।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्योनाके ॥ वटति। वट० । अण

श्चेतिसूत्रेचादु : ॥

वटुक : । पुं० बालके । माणवके ॥

भैरवविशेषे ॥

वटुकरणम् । न० उपनयने ॥

वटेश्वरपुरम् । न० तीर्थविशेषे ॥

वठर : । पुं० मूर्खे ॥ अम्बष्ठे ॥ शब्द

कारे ॥ वक्रे ॥ त्रि० शठे ॥ मन्दे

वक्ति । वच० । वचिमचिभ्यांकिच्चे

त्यरष्टोन्तादेशश्च ॥

वडभी । स्त्री० मुदनी० गृहचूडा०

इ० गौ० दे० भा० प्र० । कुड्य

प्रच्छादनार्थं दत्त वक्रकाष्ठे । गोपा

नस्याम् ॥ वलते । बलसंवरणे ।

बाहुलकादभच् । गौरादित्वान्

ङीष् ॥ चन्द्रशालायाम् ॥ चन्द्र

शालाचवडभीस्यातांप्रासादमूर्द्धनी

तिश्रीधर : ॥

वडवा । स्त्री० द्विजयोषिति । ब्राह्म

ण्याम् ॥ अश्वायाम् । घोटक्याम् ॥

कुम्भदास्याम् ॥ नारीजात्यन्तरे ॥

बलंसामर्थ्यमतिशयितमस्याः । अ

न्येभ्योपीतिवः । डलयोरैकता ॥

वलंवातिवा । आतोनुपेतिकः ॥ व

लेनवजतिवा । अन्येभ्योपीतिडः ॥

वडवाकृत : । पुं० पञ्चदशदासान्तर्ग-

तदासविशेषे ॥ यथा । भक्तदासश्च

विज्ञेयस्तथैववडवाकृत : ॥ वडवा

दासीतल्लोभादङ्गीकृतदासइत्य

र्थः ॥

वाडवाग्नि : । पुं० समुद्राग्नौ । सलि

लेन्धने । वडवाग्नौ ॥

वडवादुग्धम् । न० अश्वाक्षीरे ॥ अस्य

गुणा : ॥ रूक्षोष्णं वडवाक्षीरंबल्यं

शाखानिलापहम् । अम्लं पटुलघु

स्वादुसर्वमैकशफंतथा ॥

वडवानल : । पुं० और्वे । वाडवे ।

वडवाग्नौ ॥ वडवायाअनल : ।

आराधाधेयभावएवसम्बन्धस्त्वेनष·

ष्ठ्यर्थः । पुराकिलऔर्वेणमुनिना०

ऽयोनिजंपुत्रमिच्छताबलोमथितं

तत्रज्वालामयः पुरुषोजातः०सचस

मुद्रे वडवामुखेऽवस्थापितइतिपौरा

णिका : ॥

वडवामुख: । पुं० और्वे । अब्ध्यग्नौ

वडवानले ॥ न० पाताले ॥

वडवासुतौ । पुं० २ अश्विनीकुमार

यो : स्वर्वैद्ययो : ॥

वडवाहृत : । पुं० वडवाकृते । दा

सविशेषे ॥ वडवागृहदासीतयाहृ

तस्तल्लोभेनतामुद्वाह्यदासत्त्वं नप्र-

विष्ट : ॥

वडा । स्त्री० वटके ॥

वडिशम् । न० मत्स्यधरणार्थं वक्रलौ

हकण्टकविशेषे । मत्स्यवेधने ॥

वलिनोमत्स्यान्श्यति । शोतनू

करणे । आतोनुपेतिक : । डल

योरैकता ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वडिशी। स्त्री० वडिशे॥
वड्र:। त्रि० बृहति। वडा० वडी० दु० भा०॥ वलते। वलसंवरणे सञ्चरणे च। बहुलमन्यत्रापीति रक्। डलयोरैकत्वस्मरणाल्लस्य ड:॥
वण:। पुं० शब्दे॥
वणिक्पथ:। पुं० हट्टे। आपणे॥ स्थलवणिज्यायाम्॥ स्थलजलादि नानावाणिज्यमिति कुल्लूकभट्ट:॥
वणिक्। पुं० क्रयविक्रयकर्त्तरि। वाणिज्यकारके। वैदेहके। सार्थवाहे। नैगमे। पण्याजीवे। क्रयविक्रयिके॥ करणान्तरे॥ स्त्री० वणिज्यायाम्॥ पणते। पण०। पणेरिज्यादेश्चव:॥
वणिज्या। स्त्री० विपणे॥ न० वणिज: कर्म्मभावयो:॥ दूतवणिग्भ्याञ्चेति य:। माधवस्तु० वणिज्याशब्द: स्वभावात्स्त्रीलिङ्गो भावएवायप्रत्ययो नतु कर्म्मणीत्याह॥ भाष्ये तु० वार्त्तिकमेवनास्ति॥
वण्ट:। पुं० अंशे। भागे। वाण्टा० दु० भा०॥ दात्रमुष्टौ। वैण्टा० दु० भा०॥ अनूढपुरुषे॥
वण्टक:। पुं० अंशे। भागे॥ वण्टते। वटिविभाजने। कर्म्मणि घञ्। स्वार्थेक:
वण्टाल:। पुं० युद्धभेदे। शूरयुद्धे॥ नौकायाम्॥ खनित्रे॥
वण्ठ:। पुं० अकृतोद्वाहे॥ खर्वे॥ कुन्तायुधे॥ भृत्ये। वांठ० दु० प० भा० प्र० वण्ठते। वठिएकचर्यायाम्। अच्॥
वण्ठर:। पुं० स्थगिकायाम्॥ रज्जौ कुक्कुरस्यलाङ्गूले॥ करीरकोषे। तालस्यपल्लवे॥ पयोधरे॥ वण्ठेरच्॥
वण्ड:। पुं० अनावृतमेढ्रे। दुश्चर्म्मणि॥ त्रि० हस्तादिवर्ज्जिते॥ छिन्नलाङ्गूले। वांडा० दु० भा० प्र०॥ छिन्नहस्ते॥ वनुते। वनुयाचने। वनतिवा। वनसम्भक्तौ। अमन्ताड्ड:॥
वण्डा। स्त्री० पांशुलायाम्॥ अजादित्वाट्टाप्॥
वत्। अ० सादृश्ये॥ तेनतुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिप्रत्यय:। यस्तूपसर्गाद्वास्वर्थइति विहित: सनगृह्यते॥
वत। अ० आमन्त्रणे। सन्तोषे॥ खेदे। अनुक्रोशे॥ विस्मये॥ वयतेर्वा। वयगतौ। गत्यर्थेतिक्त:। नेट्यलोप:॥ वन्यतेस्मवा। वनुयाचने। क्त: अनुदात्तोपदेशेतिनलोप:॥
वतंस:। पुं० कर्णपूरे। कर्णाभरणे॥ शिरोभूषणे। शेखरे॥ अवतंसपति० अवतंस्यतेऽनेनवा। तसि:

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सौचीभूषार्थः । पचाद्यच् । इस
श्वेतिघञ् वा । भागुरिमतेनाका
रलोपः ॥

वतण्डः । पुं० मुनिविशेषे ॥

वतोका । स्त्री० अवतोकायाम् । स्ख
लितगर्भायाम् ॥

वत्सः । पुं० पुत्रादौ । वत्सा० इ० भा०
॥ तर्णके । शकृत्करौ ॥ वदत्यभी-
क्ष्णं मातरम् । वद व्यक्तायां वाचि०
वदत्यर्थैर्वा । वृतृवदीतिसः ॥ ऋ
षिविशेषे ॥ वर्षे ॥ न० । उरसि ।
वक्षसि ॥

वत्सकः । पुं० कुटजवृक्षे ॥ न० पुष्प
कासीसे ॥ संज्ञायां कन् ॥ अनुक-
म्पितो वत्सः अनुकम्पितो वत्सः ।
अनुकम्पायामिति कः ॥

वत्सकबीजम् । न० इन्द्रयवे ।

वत्सकामा । स्त्री० वत्साभिलाषिण्यां
गवि । वत्सलायाम् ॥ पुत्रादिका
मनाविशिष्टायां नार्याम् ॥

वत्सतरः । पुं० दम्ये । वत्सभावमतो
त्यद्वितीयं वयः प्राप्ते ॥ तनुर्वत्सः
वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे इति
ष्टरच् ॥

वत्सतरी । स्त्री० वत्साभावमतीत्यद्वि
तीयं वयः प्राप्तायाम् । त्रिहायण्यां
गवि ॥ तन्वी वत्सा । ष्टरच् ।
ङीष् ॥

वत्सनाभः । पुं० विषवृक्षविशेषे । अ
स्तुते । उग्रे । महौषधे । मारणे ।
माहुरइ० भा० प्र० ॥ अस्य स्वरूप
निरूपणं यथा । सिन्धुवारसदृक्पत्रो
वत्सनाभ्याकृतिस्तथा । यत्पा
र्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषित
इति ॥ अस्य गुणाः । अतिमधुर
त्वम् । वातकफकण्ठरुक्सन्निपात-
नाशित्वम् । पित्तसन्तापकारकत्व-
ञ्चेति राजनिर्घण्टः ॥ वत्सान्न
भूतानि हिनस्ति । णभ हिंसायाम् ।
कर्मण्यण् ॥ वत्सस्य नाभिरिव नाभि
रस्येति वा ॥

वत्सपः । पुं० वत्सचारकबालके ॥

वत्सपत्तनम् । न० भारतवर्षस्योत्तरे
देशविशेषे । कौशाम्ब्याम् ॥

वत्सपालः । पुं० बलदेवे ॥ श्रीकृ
ष्णे ॥ वत्सपे ॥

वत्सरः । पुं० द्वादशमासात्मके का
ले । संवत्सरे । अब्दे । हायने । श
रदि । समायाम् । वर्षे । स च स
वत्सरादिभेदेन पञ्चधा भवति । त
थाहि । शकाब्दात् पञ्चभिः शे
षात् समाद्यादिषु वत्सराः । सम्परी
दनुपूर्वाश्च तथेदापूर्वका मताः ॥
अथ षष्टिसंवत्सराणां गणना । मानै
र्गुरोरगभिदः परिवत्सराणां षष्टिः
स्मृता मुनिवरैः प्रभवादिकाना-
म् । एकादिकं वत्सरमिति गुरुमध्यमे-
कराशिस्तु भोगमिति रविवसदा तथाहि ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदो-
थ प्रजापतिः । अङ्गिराः श्रीमु
खो भावो युवा धातेश्वराभिधौ ॥
बहुधान्यः प्रमाथीच विक्रमो वृ-
षसंज्ञकः । चित्रभानुः सुभानुश्च-
तारणः पार्थिवो व्ययः सर्वजि
त् सर्वधारीच विरोधी विकृतस्त
तः । खर नन्दनसंज्ञौच विज-
यो जय मन्मथौ ॥ दुर्मुखस्तदनु
प्रोक्तो हेमलम्बकसंज्ञकः । विल
म्बाख्यो विकारी स्याच् छर्वरी-
प्लवसंज्ञकौ ॥ उक्तः शुभकृतस्तस्माद
व्दः शोभनकृत्स्मृतः । क्रोधी-
विश्वावसुश्चैव वत्सरोहि पराभ
वः । प्लवङ्गः कीलकाख्यो यः सौ
म्यः साधारणाह्वयः ततो विरो
धकृन्नामा परिधावि प्रमाथिनौ ॥
आनन्दो राक्षसः प्रोक्तो ऽनलः
पिङ्गलसंज्ञकः । कालयुक्ताख्यसि
द्धार्थौ रौद्रो दुर्मतिदुन्दुभी । रु
धिरोद्गारिरक्ताक्षौ क्रोधनः क्षयक
न्मतः । वत्सराणांगुरोर्मानिर्षष्टि
रियमुदाहृता ॥ वत्सरानयनं य-
था । नगैर्नखैः सन्निहतो द्विधाश
कः सखचित्रशक्रोद्वयमाङ्गभाजि-
तः । गताः सतत्त्व्यशकाभ्रषड्ह
तोऽशेषकेऽब्दाः प्रभवादिवत्स-
राः । अत्र आद्यातुविंशतिर्ब्राह्मी
द्वितीया वैष्णवी स्मृता तृतीया रुद्रदै
वत्या श्रेष्ठा मध्या धमा भवेत् ॥ वसन्त्य
स्मिन्नयनर्त्तुमासपक्षादयः । वस
निवासे । वसेश्चेति सरप्रत्ययः ।
सस्यार्द्धधातुकइति सस्य तः ॥

वत्सरान्तकः । पुं० फाल्गुनेमासि ॥

वत्सलः । पुं० शृङ्गारादिरसान्तर्गत-
रसविशेषे । वात्सल्ये । तृणा-
ग्नौ । त्रि० स्नेहयुक्ते । स्निग्धे ॥ व
त्सेपुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्या-
स्ति । वत्सांसाभ्यांकामबले इति
लच् ॥

वत्सला । स्त्री० वत्सकामायांधेनौ ॥

वत्सशालम् । न०)
वत्सशाला । स्त्री०) वत्सानांगृहे ॥

वत्सानांशाला पुं०। विभाषासेनेति प
क्षेक्लीबता ॥ त्रि० वत्सशालोत्प-
न्ने ॥ वत्सशालेजातः । जातार्थे
स्थबालुक् ॥ पक्षेषि वात्सशा-
लोपि ।

वत्सा । स्त्री० पुत्र्याम् ॥ वयसिप्रथ-
मइतिङीपं बाधित्वा अजादित्वा
ट्टाप् ॥

वत्साक्षी । स्त्री० गोडुम्बायाम् । चि
र्भायाम् ॥

वत्सादनः । पुं० वृके ॥

वत्सादनी । स्त्री० छिन्नरुहायाम् ।
गुडूच्याम् । वत्सैरद्यते । अद० ।
ल्युट् ॥

वदः । त्रि० वक्तरि ॥ वदति । वद-

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्यक्तायांवचि । पचाद्यच् ॥

वदनम् । न० आनने । मुखे ॥ वद्-यतेऽनेन । वद० । करणेल्युट् ॥

वदनासव : । पुं० अधरमधुनि । वक्त्रासवे ॥ वदनस्यासव : ॥

वदन्ति : ।) स्त्री० कथायाम् ॥
वदन्ती ।)

वदन्य : । त्रि० वदान्ये ॥

वदान्य : । त्रि० अत्युदारे । दानशौण्डे । बहुप्रदे ॥ मांयाचस्वेतिवदति । वद० । वदेरान्य : ॥ चारुवादिनि । प्रियवादिनि ॥

वदामम् । न० फलविशेषे । सुफले । वातवैरिणि । वातादे ॥

वदाल : । पुं० पाठीनमत्स्ये । बोआलि० इ० गौ० दे० भा० प्रा० ॥

वदावद : । त्रि० वक्तरि ॥ वदति । वद० । पचाद्यचि० चरिचलीतिद्वित्वादि ॥

वद्दि । अ० कृष्णपक्षे ॥

वध : । पुं० हिंसके ॥ हिंसायाम् ॥

वधुका । स्त्री० वध्वाम् ॥

वधू : । स्त्री० स्नुषायाम् । बहू० इ० भा० प्रसिद्ध ॥ वहति० उह्यतेवा । वहप्रापणे । वहेर्धश्च ऊ : ॥ शारिवौषधौ ॥ शच्याम् ॥ नवोढायाम् ॥ भार्यायाम् ॥ पृक्कायाम् ॥ अङ्गनायाम् ॥

वधूजन : । पुं० योषिति ॥

वधूट : । पुं० यौवने ॥

वधूटशयनम् । न० गवाक्षे ॥

वधूटी । स्त्री० स्वल्पवध्वाम् ॥ स्नुषायाम् ॥ सुवासिन्याम् ॥ युवतौ ॥ वयस्यचरमइतिङीप् ॥

वधूत्सवप्रसव : । पुं० रक्ताम्लाने ॥

वध्रम् । न० हयरज्जौ ॥ बध्यतेऽनेन । बधेरौणादिक : ष्ट्रन् ॥

वध्रि : । स्त्री० वध्रे ॥

वध्री । स्त्री० वध्रे ॥ षित्त्वान्ङीष् । चर्म्मा : पश्यवध्रिका : पश्येतिभाष्यम् ॥

वनम् । न० नीरे । जले ॥ निवासे ॥ आलये ॥ प्रस्रवणे ॥ कानने । स्वत : सिद्धवृक्षसमूहे । गहने । घना० इ० भा० ॥ प्रवासे ॥ वन्यते० सम्भज्यते० सेव्यते० याच्यतेवा वनसम्भक्तौ० वनुयाचनेवा । हलश्चेति कर्म्मणिघञ् । संज्ञापूर्वकत्त्वाद् वृद्ध्यभाव: ॥ कर्त्तरिपचाद्यज्वा ॥ त्रि० वननीये ॥ सम्भजनीये ॥

वनकदली । स्त्री० काष्ठकदल्याम् ॥

वनकन्द : । पुं० सितशूरणे ॥ धरणीकन्दे ॥

वनकार्पासी । स्त्री० त्रिपर्णायाम् । भारद्वाज्याम् । वनकपास० इ० भा० ॥

वनकुलत्थ : । पुं० कुलत्थायाम् ॥

वनकोद्रव : । पुं० उद्दाले ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वनकीलि: । पुं० वनजबदर्याम् । कर्कन्धिकायाम् ॥
वनगौ: । पुं० स्त्री० गवये ॥
वनगोचर: । पुं० नारायणे ॥ वनं जलं गोचरो निवासस्थानं यस्य स: ॥ व्याधे ॥
वनचन्दनम् । न० अगुरुणि ॥ देवदारुणि ॥
वनचन्द्रिका । स्त्री० मल्लिकायाम् ॥
वनचम्पक: । पुं० वनदीपे । हेमाह्वे ॥
वनचर: । पुं० किराते ॥ वनमृगे ॥ वने चरति । चर० । चरेष्ट: ॥
वनच्छाग: । पुं० वनच्छगले । एडके । शिशुवाह्यके ॥ शूकरे ॥
वनज: । पुं० मुस्तके ॥ स्तम्बेरमे ॥ वनशूरणे ॥ अम्बुजे ॥ त्रि० वनोत्पन्ने ॥ वने जायते । जनी० । ड: ॥
वनजा । स्त्री० मुद्गपर्ण्याम् ॥ वनकार्पास्याम् ॥ वन्योपोदक्याम् ॥ अश्वगन्धायाम् ॥ गन्धपत्रायाम् ॥ मिश्रेयायाम् ॥ ऐन्द्रे । वनार्द्रकायाम् ॥
वनजायतेक्षण: त्रि० पद्मलोचने ॥
वनजीर: । पुं० सूक्ष्मपत्रे । अरण्यजीरे ॥
वनतिक्त: । पुं० रोहितकद्रुमे ॥
वनतिक्ता । स्त्री० वनतिक्तिकायाम् ॥
वनतिक्तिका । स्त्री० पाठायाम् ॥ हरीतक्यां ॥
वनद: । पुं० घने । मेघे ॥ वनं जलं ददाति । डुदाञ० । क: ॥ त्रि० वनदातरि ॥
वनदमन: । पुं० अरण्यदमने ॥
वनदीप: । पुं० वनचम्पके ॥
वनधेनु: । स्त्री० गवय्यां ॥
वननीय: । त्रि० सम्भजनीये ॥
वनपल्लव: । पुं० शोभाञ्जनवृक्षे ॥ अरण्यजपत्रे ॥
वनपांशुल: । पुं० व्याधे ॥
वनपिप्पली । स्त्री० क्षुद्रपिप्पल्याम् ॥
वनपुष्पा । स्त्री० शतपुष्पायाम् ॥
वनपूरक: । पुं० वनबीजपूरे ॥
वनप्रिय: । पुं० परभृते । कोकिले ॥ न० त्वचे । गुडत्वचि ॥ त्रि० अरण्यप्रियमात्रे ॥
वनभुक् । पुं० ऋषभौषधे ॥
वनमक्षिका । स्त्री० दंशे ॥ वनस्थमक्षिका ॥
वनमल्लिका ।) स्त्री० वनोद्भवमल्लिकायाम् ॥
वनमल्ली ।)
वनमाला । स्त्री० श्रीकृष्णस्रजि सपत्रपुष्पग्रथितायामाजानुलम्बिन्यां स्रजि । तस्या: स्वरूपं यथा । आजानुलम्बिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वन

मालेतिकीर्त्तिता ॥ वनपुष्पस्र जि ॥

वनमाली । पुं॰ हरौ । श्रीकृष्णे ॥ वनं वनपुष्पं तन्मालाऽस्येति॰वनमाली । व्रीह्यादित्वादिनिः । सपल्लवपुष्पग्रथितास्रक् वनमालेत्यन्ये ॥ आपादपद्मं यामालावनमालेति सामतेतितुकलिङ्गः । साऽस्यास्तीतिवा ॥ वनं मलितुं शीलमस्येति वा । मलधारणे । सुपीतिणिनिः ॥ यद्वा भूततन्मात्ररूपां वैजयन्त्याख्यां वनमालां वहन् वनमाली । वनमालापरिच्छिन्नं धन्याः पश्यंतिते मुखमिति हरिवंशोक्तिः ॥

वनमालिनी । स्त्री॰ वाराह्याम् ॥ द्वारकापुर्य्याम् ॥

वनमुक् । पुं॰ जलदे । मेघे ॥ वनंनीरंमुञ्चति । मुच्लृ॰ । क्विप् ॥

वनमुद्ग : । पुं॰ मकुष्ठके ॥

वनमुद्गा । स्त्री॰ मुद्गपर्ण्याम् ॥

वनमूर्द्धजा । स्त्री॰ कर्कटशृङ्ग्याम् ॥

वनमेथिका । स्त्री॰ मेथिकाप्रभेदे ॥

वनमोचा । स्त्री॰ काष्ठकदल्याम् ॥

वनर : । पुं॰ वानरे ॥

वनराज : । पुं॰ मृगेन्द्रे ॥ वनस्यराजनि ॥

वनराजक : । पुं॰ सिंहे ॥

वनराजि : । स्त्री॰ वनछायापङ्क्तौ ॥

वनरुहम् । न॰ पद्मे ॥ वनेरोहति । रुह॰ । इगुपधेतिकः ॥

वनलक्ष्मी : । स्त्री॰ कदल्याम् ॥

वनबर्व्वर : । पुं॰ कृष्णार्जके ॥

वनबर्व्वरिका । स्त्री॰ अरण्यजबर्व्वर्याम् । सुप्रसन्नके । दिषण्णे । सूक्ष्मपत्रके । निद्रालौ ॥

वनवल्लरी । स्त्री॰ निःश्रेणिकातृणे ॥

वनवह्नि : । पुं॰ दवानले ॥

वनवासन : । पुं॰ गन्धौतौ । खट्टाशे ॥

वनवासी । पुं॰ नीलमहिषकन्दे । शाल्मलिकन्दे ॥ पाटल्याम् । मुष्ककवृक्षे ॥ शृङ्ग्याम् । ऋषभौषधे ॥ शूकरकन्दे । वाराहीकन्दे ॥ त्रि॰ वनवासकर्त्तरि ॥

वनबीज : । } मातुलुङ्गिका
वनबीजक : । } पुं॰ याम् ॥ अर
वनबीजपूरक । } ण्यजातबीजपूरे । अस्थिमज्जायाम् ॥

वनवृन्ताकी । स्त्री॰ वृहत्याम् ॥

वनव्रीहि : । पुं॰ नीवारे ॥

वनशूकरी । स्त्री॰ शूकशिम्ब्याम् ॥ अरण्यवाराह्याम् ॥

वनशूरण : । पुं॰ वनोद्भवोले । सितशूरणे । वनकन्दे ॥

वनशृङ्गाट : । पुं॰ गोक्षुरके ॥ वनस्य शृङ्गाटइव ॥

वनशृङ्गाटक : । पुं॰ गोक्षुरके ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वनशोभनम् । न० पद्मे ॥ त्रि० वन स्यशोभाकर्त्तरि ॥
वनश्वा । पुं० गन्धमार्ज्जारे ॥ वृश्चिके । गोमायौ ॥ व्याघ्रे ॥
वनसङ्कटः । पुं० मसूरे ॥
वनसद् । त्रि० वनेचरे ॥
वनसमूहः । पुं० वन्यायाम् ॥ वनानांसमूहः ॥
वनसरोजिनी । स्त्री० वनकार्पास्याम् ॥
वनस्थः । पुं० मृगे ॥ त्रि० वनवासिनि ॥
वनस्था । स्त्री० अश्वत्थीवृक्षे ॥
वनस्पतिः । पुं० द्रुममात्रे । विना पुष्पंफलशालिनिवृक्षे ॥ अपुष्पाफल वन्तोयेतेवनस्पतयः स्मृताइति मनुः ॥ स्यालीवृक्षे । नन्दीवृक्षे ॥ वनस्यपतिः । पारस्करादित्त्वात् सुट् ॥ वटे ॥
वनहरिद्रा । स्त्री० काननोत्पन्नहरिद्रायाम् । शोलिकायाम् ॥
वनहासः । पुं० अश्वबाले । काशतृणे ॥ कुन्दवृक्षे ॥
वनहासकः । पुं० काशतृणे ॥
वनाखुः । पुं० शशके ॥
वनाखुकः । पुं० मुद्गे ॥
वनाजः । पुं० वनच्छागे । दुर्भिक्षे ॥
वनाटुः । पुं० स्त्री० वर्वणायाम् । नीलमक्षिकायाम् ॥

वनाधिवासी । त्रि० वनस्थे ॥ वनमधिवसतितच्छीलः । णिनिः ॥
वनामलः । पुं० करमर्दे । कृष्णपाकफले ॥
वनाम्रः । पुं० कोषाम्रे ॥
वनायुः । पुं० हरिणे ॥ देशविशेषे ॥
वनायवः । पुं० बहुवचनान्तोयम् । देशविशेषे ॥
वनायुजः । पुं० हयविशेषे । वनायुजे ॥ वनायुषुदेशेजातः । सप्तम्याम्जनेर्डः ॥
वनारिष्टा । स्त्री० वनहरिद्रायाम् ॥
वनार्चकः । पुं० पुष्पजीविनि । मालाकारे ॥
वनार्द्रका । स्त्री० ऐन्द्रे । वनभवार्द्रके ॥
वनालिका । स्त्री० वन्यवल्ल्याम् । हस्तिशुण्डायाम् ॥
वनाश्रयः । पुं० द्रोणकाके ॥
वनाहिरः । पुं० दन्तायुधे । शूकरे ॥
वनिः । पुं० अग्नौ ॥ वन्यतेयाचते । वनुयाचने । खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिबलिचरिभ्यश्चेति० इप्रत्ययः ॥
वनितः । त्रि० याचिते ॥ सेविते ॥
वनिता । स्त्री० उत्पादितात्यर्थानुरागनार्याम् ॥ योषिन्मात्रे ॥ वन्यते स्म । वनुयाचने० वनसम्भक्तौवा । क्तः । यस्यविभाषेत्यस्यानित्यत्वा

दिट् ॥ यद्वा । वनतेर्बाहुलकादि तन् ॥
वनी । पुं० कन्दमूलफलाद्याहारैरग्निहोत्रे०निरग्निहोत्रे०वानप्रस्थे । तृतीयाश्रमे ॥ वनं निवासस्थानमस्यास्ति । अतइनिठनाविती निः ॥
वनी । स्त्री० विपिने । गहने ॥ वनति । वन० । पचाद्यच् । गौरादिः ।
वनीपकः । त्रि० याचके ॥ वनींपाति । आतइतिकः । ततः संज्ञायांकन् ।
वनीयकः । त्रि० याचके ॥ वननम् । वनु० । सर्वधातुभ्यइन् । वनिर्याञ्चा०तामिच्छति । सुपआत्मनः क्यच् । ण्वुल् ॥
वनेक्षुद्रा । स्त्री० करञ्जे ॥
वनेचरः । पुं० किराते ॥ त्रि० अरण्यचारिणि ॥ वनेचरति । चरेष्ट इतिटः ॥ तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् ॥
वनेज्यः । पुं० वहरसाले ॥
वनेसद् । पुं० वनेचरे ॥ वनेसीदति । षद्लृ० । क्विप् । तत्पुरुषइत्यादिनाऽलुक् ॥
वनेसर्ज्जः । पुं० असनवृक्षे ॥
वनोद्भवा । स्त्री० वनकार्पास्याम् ॥ त्रि० वनजे ॥
वनोपलः । पुं० आरण्यगोमये ॥
वनौकाः । पुं० वानरे ॥ वनस्थिते । पुलिन्दे ॥ वनमोकोस्य ॥
वनौषधी । स्त्री० वनोद्भवौषधिमात्रे ॥ प्रायोजना ; सन्तिवनेचराद्यागोपाद्यः प्राकृतनामतज्ज्ञाः । प्रयोजनार्थावचन प्रवृत्तिर्यतस्ततः प्राकृतइत्यदोषः ॥ किञ्च । रसवीर्यविपाकेभ्योमूलात्पुष्पात्फलाद्दलात् । आकाराद्देशकालादेर्वनौषध्यर्थमुन्नयेत् ॥
वन्दकः । पुं० नीलवल्ल्याम् । वन्दायाम् ॥ त्रि० वन्दनकृति ॥
वन्दका । स्त्री० वृक्षादन्याम् । वन्दायाम् ॥
वन्दथः । त्रि० स्तोतरि ॥ स्तुत्ये ॥ वन्दते० वन्द्यतेवा । वदि अभिवादनस्तुत्योः । शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथइत्यत्र वन्दीत्यस्यस्थानेवन्दौतिपाठोपिबहुश्रुतैर्निर्धारितइतिवन्देरथः ॥
वन्दनम् । न० नतौ । प्रणामे ॥ वन्दे ल्युट् ॥ मुखे ॥
वन्दनमाला । स्त्री० तोरणे । रम्भास्तम्भचतुष्टयवेष्टितास्रपत्त्ररचितमालायाम् ॥ यथा । कुर्याद्वन्दनमालांयोरम्भास्तम्भैःसुशोभनैः । चूतवृक्षोद्भवैः पत्त्रैर्जागरेचक्रपाणिनः ॥ युगानिपञ्चसङ्ख्यानांस्वर्गेतस्मौ स्यवोभवेत् । पूज्यतेवासवाद्यैश्च क्रीडतेचाप्सरोवृतः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वन्दनमालिका । स्त्री० बहिर्द्वारोपरि शुभदायांमालायाम् ॥ यथा । तोरणोर्द्धेतुमङ्गल्यं दामवन्दनमालिका ॥

वन्दना । स्त्री० समीच्याम् । स्तुतौ ॥ होमभस्मनातिलके ॥ यथा । ऐशान्यामाहरेद्भस्मस्रुचावायव्युवेग वा । वन्दनांकारयेत्तेनशिर : कण्ठांसकेषुच ॥ काश्यपस्येतिमन्त्रेण यथानुक्रमयोगतइतिवशिष्ठ : ॥

वन्दनी । स्त्री० नतौ ॥ जीवातौ ॥ वस्याम् ॥ याचनकर्म्मणि ॥

वन्दनीय:।पुं० पीतभृङ्गराजे ॥ त्रि० नमस्ये । वन्द्ये । स्तवनीये ॥ वन्दितुमर्ह : । वदि० । अनीयर् ॥

वन्दनीया । स्त्री० गोरोचनायाम् ॥ अजादित्वात्टाप् ॥

वन्दा। स्त्री० वृक्षोपरिजातवृक्षे । वृक्षादन्याम् । वृक्षरुहायाम् । जीवन्तिकायाम् । वन्दाके ॥ वृक्षेविजातीयप्ररोहोवन्दा । वन्द्यते । वदि० । गुरोश्चहल : ॥ भिक्षुक्याम् । वन्द्यां ॥

वन्दाक : । पुं० द्रुमरुहायाम् । वन्दायाम् ॥ यथा । वन्दाक : स्यादिमस्तिक्त : कषायोमधुरोरसे । मङ्गल्य : कफवातास्ररक्षोव्रणविषापह : ॥ + * +

वन्दाका ।) वन्दाकी ।) स्त्री० वन्दायाम् । वृक्षादन्याम् ॥

वन्दारु : । त्रि० वन्दनशीले । अभिवादके ॥ वन्दते । वदि० । शृवन्द्योरारु : ॥

वन्दि : । स्त्री० निवद्धमनुजादौ । प्रग्रहे । उपग्रहे । वन्दौ० इ० लोक० प्र० ॥ सोपानके ॥

वन्दिग्राह : । पुं० अग्न्यायुधदेवतागारभेदके ॥

वन्दिचौर : । पुं० माचले । सन्धिचौरे ॥

वन्दित : । त्रि० पूजिते ॥

वन्दी । पुं० राजादे : स्तुतिपाठिनि । स्तुतिपाठके । आट० इ० प्र० ॥ प्रस्तावानुवक्तरि ॥ वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञा : प्रस्तावसदृशोक्तय : ॥ वन्दते । वदि० । ग्रह्यादित्वादावश्यके तिणिनि : ॥ पणमध्यस्थे ।

वन्दिपाठ : । पुं० भोगावल्याम् । स्तुतिग्रन्थे ॥

वन्दी । स्त्री० आहृतस्त्रियाम् ॥ पणमध्यस्थायाम् । वन्द्यते० वन्दते वा । वदि० इन् । ङीष् ॥ शुद्रायांक्षत्रियेणोत्पादितायाम् ॥

वन्दीकार : । पुं० वन्दिग्राहे । प्रसह्यचौरे । माचले ॥

वन्द्य : । त्रि० स्तव्ये । वन्दनीये ॥

वन्द्या । स्त्री० स्तव्यायाम् । वन्दनीयाया

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

म॒॥ गोरोचनायाम्॥ वन्दायाम् ॥
वन्द्र : । त्रि० पूजके ॥ पुं० गुरौ ॥
वन्दते० वन्द्यतेवा । वदि० ।
स्फायितञ्चीत्यादिनारक् ॥ न०
कल्याणे ॥
वन्य : । पुं वनौल्लि । बनशूरणे ॥
वाराहीकन्दे ॥ देवनले ॥ न०
कैवर्तीमुस्तके ॥ त्वचे॥ त्रि० वनो
द्भूते ॥ वनेभव : । यत् ॥
वन्या । स्त्री० वनसमूहे ॥ अम्बुसमू
हे ॥ वनानांसमूह : । पाशादि
भ्याय : ॥ गोपालकर्कंट्याम् ॥
मुद्गपर्ण्याम् ॥ गुञ्जायाम् ॥ भद्र
मुस्तायाम् ॥ गन्धपत्रायाम् ॥
सिम्बयायाम् ॥
वन्योपोदकी । स्त्री० लताप्रभेदे वन
जायाम् । वनसाह्वयायाम् ॥ द्र
तिराजनिर्घण्ट : ॥
वन्न : । त्रि० अंशिनि । भागिनि ॥
वनति । वनसम्भक्तौ । ऋज्रेन्द्राग्र
त्यादिनारन् ॥
वप : । पुं० मेदसि ॥ केशमुण्डने ॥
वीजवपने ॥ वपति । टुवप० ।
पचाद्यच् ॥ वपतियद्दिक्षणा :
षो चमासाद्यबीजम् ॥
वपनम् । न० वीजाधाने ॥ मुण्डने
॥ यथा । गङ्गायांभास्करक्षेत्रे मा
तापित्रोर्गुरोर्मृतौ । आधानेसो
मपानेच वपनंसप्तसुस्मृतम् ॥

टुवप० । ल्युट् ॥ अन्यत्रनिष
नात्पत्यु : पत्नीकेशान्नवापयेत् ॥
वीर्ये ॥
वपनी । स्त्री० नापितशालायाम् ॥
वपा । स्त्री० विवरे । छिद्रे ॥ मेदसि
॥ उप्यतेऽत्र । टुवप० । भिदाद्य
ङ् ॥ यद्वा । वपति । पचाद्यच्
॥ टाप् ॥
वपिल : । पुं० पितरि ॥
वपुस्रव : । पुं० शरीरस्थरसधातौ ॥
वपुन : । पु० देवे । सुरे ॥
वपुषा । स्त्री० हवुषायाम् । ह्रीवेर०
इ० भा ॥
वपुष्टमा । स्त्री० पद्मचारिण्याम् ॥
वपु : । न० तनौ । शरीरे ॥ प्रशस्ता
कृतौ ॥ वपति० उप्यतेवा । टुव
प् बीजसन्ताने । अर्तिपृवपीत्यु
सि : ॥
वप्तव्य : । त्रि० अर्पणीये ॥ भूमौवी
जंहिवप्तव्यं० मुर्वरायांनचोषरे ॥
वप्ता । पुं० जनके ॥ त्रि० वापके ।
जपति । टुवप० । ण्वुल्तृचावि
तिटच् ॥ कवौ ॥
वप्र : । पुं० ताते ॥ प्रकारे ॥ न०
सीसके ॥ पुं० न० प्राकाराधारवे
दिकायाम् । चये ॥ तथाचार्थशा
स्त्रम् । खातादुद्धृतमृदावप्रंकारये
त्० तस्योपरिप्राकारमिति ॥ महा
वप्रोयथा । महोद्यानांमहावप्रां

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लङ्गगमतशोभिताम् । प्राकारग्रह सम्बाधामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ महान्वप्रोयस्याः । प्राकाराधार भूताकृत्रिमोच्छ्रिताभूमिर्वप्रसंज्ञे तिवि० पु० ॥ रोधसि । तटे ॥ रेणौ ॥ क्षेत्रे । केदारे ॥ सानुनि ॥ उप्यतेऽत्र । टुवप० । वृधिवपिभ्यां रन् ॥

वप्रक्रीडा । स्त्री० वृषभादीनांवप्रक्रियायाम् ॥ यथा । उत्खातकेलिःशृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडानिगद्यतेइतिशब्दार्णव : ॥

वप्रा । स्त्री० मञ्जिष्ठायाम् ॥

वप्रि : । स्त्री० क्षेत्रे ॥ वपति । टुवप० । वङ्क्र्यादित्वात्साधु : ॥

वप्री । स्त्री० वल्मीके ॥

वम : । पुं० स्त्री० वमने ॥

वमथु : । पुं० वमने । गजस्यकरशीकरे ॥ वमनं० वम्यतेवा टुवमउद्गिरणे ॥ ट्वितोथुच् ॥

वमन : । पुं० शणे । न० छर्द्दने ॥ अर्द्दने ॥ आहुतौ । आहरणे ॥

वमनी । स्त्री० जलौकायाम् ॥

वमनीया । स्त्री० मक्षिकायाम् ॥ त्रि० वमनयोग्ये ॥

वमि : । पुं० हुताशने । अग्नौ ॥ धूर्त्ते ॥ स्त्री० वान्तौ । छर्द्दने ॥ वमनम् । टुवम० । इक्कृष्यादिभ्य : ॥

वमित : । त्रि० कृतवमने ॥ यथा । वमितंलङ्घयेत्प्राज्ञोलङ्घितंन तुवामयेत् । वमनेक्लेशबाहुल्याद्न्याल्लङ्घनकर्षितम् ॥

वमी । स्त्री० वमने ॥ कृदिकारादिति ङीष् ॥

वम्भ : । पुं० वंशे ॥

वम्री । स्त्री० उपजिह्वायाम् । सीमक० इ० दे० भा० । वालवी० इ० महाराष्ट्रभाषा ॥ इ० हि० न्द्र : ॥

वम्रीकूट : । पुं० वल्मीके ॥

वय : । पुं० पक्षिणि । खगे ॥ तारुण्ये ॥ यौवने ॥ कालकृतायांयौवनादिरूपायांशरीरावस्थायाम् । बाल्यादौ ॥ अत्रहिवय : पञ्च : । यथा । कौमारयौवनमध्यत्वस्थविरत्वानिचत्वारिवयांसीत्येक : पक्ष : । तथाचाहु : । आद्येवयसि नाधीतंद्वितीयेनार्जितंधनम् । तृतीयेनतपस्तप्तं चतुर्थेकिंकरिष्यतीति ॥ त्रीणिवयांसीत्यन्ये । यदाहु : । पितारक्षतिकौमारेभर्त्तारक्षतियौवने ॥ पुत्रास्तुस्थाविरेभावेनस्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हतीति ॥ अन्ये तु०कौमारयौवनस्थविरत्वानि०त्रीणीच्छन्ति । आहुश्चते । आषोडशाद्भवेद्बालोयावत् क्षीरनिवर्त्तक : । मध्यम : सप्तति र्यावत्परतोवृद्धउच्यतइति ॥ केचित्तुउपचयापचयलक्षणे द्वे वयसी

इत्युक्तिरस्मिन्पक्षे यौवनस्य प्रथमवयोवाचित्वाद्वायसि प्रथम इति वधूटी चिरण्टीत्यत्र ङीपि सिद्धे । वयस्य चरम इति नवक्तव्यमिति स्थितम् । यस्त्वर्थं प्रकरणादिकमनपेक्ष्य श्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति । स वयोवाचीत्युच्यते । अन्तरङ्गत्वात् । तेनेह न । उत्तानशया । लोहितपादा । इह प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि । शब्दादप्रतीतेः । अवालापि हि व्याध्यादिवशादुत्तानाशेते । अलक्तकेन चरक्तचरणा भवति ॥ वयते । वेति । अजति वा । वय गतौ । वीगत्यादौ । अजगतौ वा असुन् ॥ वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथेति सुश्रुतः ॥

वयस्थः । त्रि० मध्यमवयसि । तरुणे ॥ वयसि तिष्ठति । सुपीति योगविभागात्कः ॥

वयःस्था ।) स्त्री० ब्राह्म्याम् ॥ गुडूच्याम् ॥ आमलक्याम् ॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ काकोल्याम् । पथ्यायाम् । पूतनायाम् । हरीतक्याम् ॥ सोमलतायाम् ॥ शाल्मलौ । क्षीरकाकोल्याम् ॥ अत्यम्लपर्ण्याम् ॥ मत्स्याक्ष्याम् ॥ वयो यौवनं तिष्ठत्यनया । स्था० । घञर्थे कः । युवतौ । तरुण्याम् । सख्याम् । आल्या
वयस्था ।)

म् ॥ खर्परे शरि वा विसर्गलोपः ॥

वयस्यः । पुं० समानवयस्के । स्निग्धे । सवयसि ॥ वयसा तुल्यः । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् ॥ सख्यौ ॥

वयस्या । स्त्री० सख्याम् ॥ टाप् ॥

वयस्थो । पुं० तरुणे ॥

वयुनः । पुं० देवतालये ॥ न० प्रज्ञाने ॥ कर्मणि ॥ अजति । अज० । अजियमिशीङ्भ्यश्चेत्युनन् चित् । अजेर्वी गुणायादेशौ ॥

वयोधाः । पुं० यूनि । तरुणे ॥ वयो दधाति । डुधाञ् । वयसि धाञ इत्यसिङित् ॥

वयोवङ्गम् । न० सीसके ॥

वयोवाची । पुं० अर्थप्रकरणादिकमनपेक्ष्य श्रवणमात्रेण वयसः प्रतिपादके कुमारादिशब्दे ॥

वरः । पुं० देवाहृते । देवतादेरभीप्सिते ॥ तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मत इति भरतः ॥ भर्त्तरि ॥ जामातरि ॥ वृत्तौ । वरणे ॥ विटे । षिड्गे ॥ गुग्गुलौ ॥ कन्यार्थिनि ॥ वरं परीक्ष्य कन्या देया । तथा हि विद्यां प्रभावं ज्ञानञ्च परीक्ष्य वृणुयाद्वरम् । अत्रोक्तं देवीभागवते । वराय गुणहीनाय वृद्धायाज्ञानिने तथा । दरिद्राय च मूर्खाय रोगिणे कुत्सिताय च ॥ अत्यन्तकोपयुक्ताय

वाऽत्यन्तदुर्मुखायच । पङ्क्तिपङ्क्ति हीनायचान्धायवधिरायच ॥ जड़ा यचैवमूकायक्लीबतुल्यायपापिने । ब्रह्महत्यांलभेत्सोपिय: स्वकन्यां प्रयच्छति ॥ शान्तायगुणिनेचैवयूने चविदुषेपिच । साधकायसुतांदत्त्वा दशयज्ञफलंलभेदितिनवम : स्कन्ध : ॥ न० कुङ्कुमे॥ किञ्चिदिष्टे । मनाक्प्रिये ॥ तथाहि । वरंप्राणास्त्याज्यानचशिशुर्विनाशिष्वभिर तिर्वरंमौनंकार्यंनचवचनमुक्तंय दनृतम् । वरंक्लीवंभाव्यंनचपरक लत्राभिगमनंवरंभिक्षाशित्वंनच परधनानांहिहरणम् ॥ त्रि० श्रेष्ठे ॥ साधुनि ॥ व्रियते०वरणंवा । वृञ्वरणे । ग्रहवृद्दिल्प् ॥ यद्वा । वृणोति० वर्तिवा । पचाद्यच्॥

वरक : । पुं० वनमुद्गे ॥ पर्पटे ॥ तृणधान्यप्रभेदे । स्थूलकङ्गौ । चीणा० इ० भा० प्र० ॥ मधुरोवर क:रूक्ष : कषायोवातपित्तकृत् ॥ न० पञ्चोर्णे । धौताधौतसाधार णवस्त्रे ॥ पोताच्छादने ॥

वरक्रतु : । पुं० इन्द्रे । मरुत्वति ॥

वरचन्दनम् । न० कालीये ॥ देव दारुणि ॥ वरसुतञ्चन्दनस्य ॥

वरट : । पुं० हंसे ॥ गन्धोल्याम् । वरडे० इ० प्र० कीटे ॥ म्लेच्छ जातिविभेदे ॥ न० कुन्दपुष्पे ॥

वृणोतिसेवतेसर : । वृङ्सम्भक्तौ । वृणोतिवा । वृञ्आवरणे । शका दिभ्योटन् ॥

वरटा । स्त्री० हंसस्त्रियोषिति । हंस्या म् ॥ गन्धोल्याम् । वरडे० इ० भा० प्र० कीटे ॥ कुसुम्भबीजे । वरट्टिकायाम् ॥ यथा । वरटाम धुरास्निग्धारक्तपित्तकफापहा । कषायाशीतलागुर्वी स्वादवृष्यानि लापहा ॥ ✝ ✝

वरटी । स्त्री० हंस्याम् । वरडे०इ०- प्र०सपक्षकीटे । गन्धोल्याम्॥गौ रादि : ।

वरट्टिका । स्त्री० वरटायाम् ।कुसुम्भ बीजे ॥

वरण: । पुं० तिक्तशाके । वरुणद्रुमे॥ प्राकारे । सालि॥उष्ट्रे ॥सङ्क्रमे॥ न०कन्यादिवरणे ॥ वेष्टने । वृत्या म् ॥ व्रियते०वृणोतिवा । वृञ्० । युच् ॥ कर्तृकरणयोर्वाल्युट् ॥ व रुणे । यथा वरंवृणवन्तितंदेवावर- दश्चवरार्थिनाम् । धातुर्वैवरणेप्रो क्तस्तस्मात्सवरण : स्मृत : ॥ इति साम्बपुराणम् ॥ पूजनादौ ॥

वरणसी । स्त्री० वाराणस्याम् ॥

वरणा । स्त्री० काश्या:उत्तरसीम्निस्थि तायांनद्याम् ॥

वरणीय : । त्रि० उपासनीये । व- रेण्ये ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वरण्ड : । पुं० अन्तरावेदाम् । वरण्डके ॥ समूहे । सङ्घे ॥ वदनामये । वयस्फोडा० इ० भा० प्र० ॥ वृणोति । वृञ् ० । अण्डन्कसञ्भ्‌-वृञद्रत्यण्डन् ॥

वरण्डक : । पुं० अन्तर्वेदौ । वरण्डे। मातङ्गवेदाम् ॥ अभ्यासकालेकास्वनवेदिमन्तर्धायदन्तिनोयोधयेतेइतिप्रसिद्धि : ॥ यौवनकण्टके ॥ संवर्त्तुले । गोलइतिख्याते ॥ भित्तौ ॥ त्रि० विशाले ॥ भयसम्पन्ने ॥ कृपणे ॥

वरण्डा । स्त्री० शरिकायाम् ॥ वर्त्याम् । शस्त्रविशेषे । छुरिकायाम् ॥

वरण्डालु : । पुं० फलपुच्छे ॥

वरतिक्त : । पुं० कुटजवृक्षे ॥

वरतिक्तिका । स्त्री० पाठायाम् ॥

वरत्करी । स्त्री० रेणुकानामनिगन्धद्रव्ये ॥

वरत्रा । स्त्री० नद्ध्राम् । चर्ममयरज्जौ । वरत० इ० भा० प्र० ॥ दूष्यायाम् । कक्षायाम् । गजमध्यबन्धनरज्जौ ॥ व्रियतेऽनया । वृञ्० । वाहुलकादत्र : । वृञश्चिदिव्यत्रन्वा ॥ यद्वा । वरंत्रायते । त्रैङ्पालने ॥ आतोनुपेतिक : ॥

वरत्वच : । पुं० निम्बवृक्षे ॥ न० श्रेष्ठवल्कले ॥

वरद : । त्रि० प्रसन्ने ॥ अभीष्टदातरि । समर्द्धके ॥ शान्तचित्ते ॥ वरंददाति । डुदाञ्० । आतोनुपसर्गइतिक : ॥ पुं० अग्नौ ॥ शान्तिकर्मणिपुष्टौचवरदोहव्यवाहनइत्यागमात् ॥ ।

वरदा । स्त्री० कन्यायाम् । कुमारिकायाम् ॥ वरदाख्याम् ॥ अश्वगन्धायाम् ॥ आदित्यभक्तायाम् ॥ टाप् ॥ तिथिविशेषे । माघशुक्लचतुर्थ्याम् ॥

वरदाचतुर्थी । स्त्री० माघशुक्लचतुर्थ्याम् ॥ तस्यांगौरीपूज्या । यथा। भविष्योत्तरेमाघशुक्लमधिकृत्य । चतुर्थीवरदानामतस्यांगौरीसुपूजिता । सौभाग्यमतुलंकुर्यात्पञ्चम्यांश्रीरपिश्रियम् ॥

वरदातु : । पुं० भूमिसहेवृक्षे ॥

वरदाची । स्त्री० दुर्गायाम् ॥

वरदानम् । न० भौमेतीर्थभेदे ॥ यत्रविष्णवेदुर्वाससावरोदत्त : ॥

वरदारु : । पुं० शाकवृक्षे ॥

वरदासङ्गम : । पुं० तीर्थविशेषे ॥

वरपर्णाख्य : । पुं० क्षीरकञ्चुकीवृक्षे ॥

वरप्रद : । त्रि० वरदे ॥

वरप्रदा । स्त्री० अगस्त्यमुने : पत्न्याम् । लोपामुद्रायाम् ॥ वरंप्रददाति । डुदाञ : क : । टाप् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वरफः । पुं० पिशाचविशेषे ॥ यथोक्तं शूलिनीमन्त्रविधाने । सहस्रं प्रजपेन्मन्त्रं शूलिन्यायं स्पृशन्नरः । वटाश्च वरफाश्चैव न स्पृशन्ति कदाचनेति ॥

वरफलः । पुं० नारिकेलवृक्षे ॥ वराणि फलानि यस्य ॥ न० श्रेष्ठफले ॥

वरम् । अ० ईषदुत्कर्षे ॥ मनागिष्टे ॥

वरमुखी । स्त्री० रेणुकाभिधगन्धद्रव्ये ॥

वरम्वरा । स्त्री० पृश्निपर्ण्याम् ॥

वरयिता । पुं० भर्त्तरि ॥ वरणकारयितरि ॥

वररः । त्रि० वरप्रदे ॥ वरान् राति । रा दाने । आतइतिकः ॥

वररुचिः । पुं० पुनर्वसौ ॥ कात्यायनमुनौ ॥ विक्रमादित्यराजसभास्थे कविविशेषे ॥ वरेषु रुचिर्यस्य ॥

वरलः । पुं० बरटे । गन्धोल्याम् ॥

वरलब्धः । पुं० चम्पकवृक्षे ॥ त्रि० वरप्राप्ते ॥

वरला । स्त्री० गन्धोल्याम् ॥ हंस्याम् ॥

वरली । स्त्री० बरटायाम् ॥

वरवत्सला । स्त्री० श्वश्र्वाम् ॥

वरवर्णिनी । स्त्री० वरारोहायाम् । मत्तकाशिन्याम् । उत्तमायां नार्य्याम् ॥ अस्याः लक्षणं यथा । शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे या सुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्वरवर्णिनी ॥ इतिरुद्रः ॥ वरो वर्णोऽस्त्यस्याः । इनिः । ङीप् ॥ लाक्षायाम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ रोचनायाम् ॥ फलिन्याम् ॥ साध्वीयस्याम् वरश्चासौ वर्णश्च सोऽस्त्यस्याः । इनिः । ङीप् ॥ श्रियि ॥ गौर्याम् ॥ सरस्वत्याम् ॥

वरबाह्लीकम् । न० कुङ्कुमे ॥

वरवृद्धः । पुं० सुप्रसादे । शिवे ॥ वरेषु वृद्धः ॥

वरा । स्त्री० फलत्रिके । त्रिफलायाम् ॥ पाठायाम् ॥ रेणुकाख्यगन्धद्रव्ये ॥ गुडूच्याम् ॥ मेदायाम् ॥ ब्राह्म्याम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ विडङ्गे । श्रेष्ठायाम् ॥ ग्रहवृद्धिस्त्यवन्ता द्वृजष्टाप् ॥

वराकः । पुं० सङ्गरे । रणे । युद्धे ॥ त्रि० शोचनीये । शोच्ये ॥ अधरे ॥ वृणीतितच्छीलः । वृङ् सम्भक्तौ । जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥

वराकी । स्त्री० अवरायाम् ॥ ङीष् ॥

वराङ्गः । पुं० पुष्करिणि । गजे । मातङ्गे ॥ न० योनौ ॥ मस्तके ॥ गुडत्वचि ॥ शोभनावयवे ॥ त्रि० शोभनावयवविशिष्टे ॥ वरञ्चतदङ्गञ्च । वराण्यङ्गान्यस्य ॥

वराङ्गकम् । न० गुडत्वचि । त्वक्पत्रे । त्वचे ॥ वरमङ्गमस्य । शेषा-

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्विभाषितिकप् ॥
वराङ्गना । स्त्री॰ अतिप्रशस्ताङ्गयुक्तायांस्त्रियाम् ॥ यथा । शिर: सपुष्पं चरणौसुपूजितौवराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् । अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनम्चिरप्रनष्टांश्रियमानयन्ति षट् ॥
वराङ्गरूपोपेत : । त्रि॰ श्रेष्ठरूपयुक्ते । सिंहसंहनने ॥ अङ्गानिचरूपश्चअङ्गरूपाणि । वराणिचतानिअङ्गरूपाणिच॰तैरुपेत : ॥
वराङ्गी । पुं॰ अम्लवेतसे ॥
वराङ्गी । स्त्री॰ हरिद्रायां ।
वराट : । पुं॰ कपर्दके ॥ तस्यभेदा: पञ्चयथा । सिंही॰व्याघ्री॰मृगी॰हंसी॰विदन्तेतिराजनिर्घण्ट: ॥ रज्जौ ॥ वरमटति । अटगतौ । कर्मण्यण् ॥
वराटक: । पुं॰ पद्मबीजकोषे ॥ रज्जौ ॥ कपर्द्दके कौडी॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ तस्यसङ्ख्याभेदेनसंज्ञाभेदा यथा । वराटकानांदशकद्वयंयत् साकाकिणीताश्चपणश्चतस्र : तेषोडशद्रम्मइहावगम्योद्रम्मैस्तथाषोडशभिश्चनिष्क : ॥ इतिलीलावती॥ अपिच । तास्त्रिक : कार्षिक : पणइतियाज्ञवल्क्यवचनेन॰गुञ्जा: पञ्चाद्यमाषकस्तेषोडशाच : कर्षोऽस्त्रीत्यमरसिंहोक्तेनचअशीतिरक्तिकापरिमिततास्त्रे पणशब्द : सङ्केतित : सचतावत्सङ्ख्यकवराटकैर्लभ्यतेइतिवराटकेष्वपितथाव्यवहार : । एतन्मूलकंभविष्यमत्स्यसूक्तयोर्वचनंयथा । अशीतिभिर्वराटकै : पणइत्यभिधीयते । तै : षोडशै : पुराणंस्याद्रजतंसप्तभिस्तु तैरितिप्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ तेच दक्षिणार्थंविधीयन्ते । यथा । हतमश्रोत्रियंदानंहतोयज्ञस्त्वदक्षिण: । तस्मात्पणंकाकिणींवाफलंपुष्पमथापिवा ॥ प्रदद्याद्दक्षिणांयज्ञेतयासफलोभवेत् । इतिशुद्धितत्त्वम् ॥ त्रियतेदलै : । वृञ्आवरणे । अन्येभ्योपीत्याटच् । तत: स्वार्थेक : ॥ यद्वा । वरंदलवर्णमटति । अट॰ । कर्मण्यण् । तत : स्वार्थेकन् ॥
वराटकारजा : । पुं॰ नागकेशरवृक्षे ॥
वराटिका । स्त्री॰ कपर्द्दके ॥
वराण : । पुं॰ इन्द्रे ॥ वरुणवृक्षे ॥
वराणसी । स्त्री॰ काश्याम् ॥
वरादनम् । न॰ राजादने ॥
वराभिध : । पुं॰ अम्लवेतसे ॥ श्रेष्ठनामनि ॥
वरारकम् । न॰ हीरके ॥
वरारोह : । पुं॰ परमेश्वरे ॥ वरआरोहोस्य । पुनरावृत्त्यसम्भवात्॰वरमारोहणंयस्मिन्वा ॥ गजारो

हे ॥ अवरोहे ॥

वरारोहा । स्त्री० मत्तकाशिन्याम् । वरवर्णिन्याम् । वरआरोहोनितम्बोऽस्याः ॥ कटी ॥

वरालिका । स्त्री० आर्यायाम् । पार्वत्याम् ॥ इ० चि० ॥

वराशि: । पुं० स्थूलवस्त्रे । स्थूलशाटके ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वाअश्नुते । अशुव्याप्तौ । इन् ॥

वरासन: । पुं० षिड्गे ॥ द्वारपाले ॥ न० ओड्रपुष्पे ॥ श्रेष्ठासने ॥

वरासि: । पुं० स्थूलशाटके ॥ खड्गधरे ॥

वरासी । स्त्री० स्नानवस्त्रे ॥

वराह: । पुं० विष्णौ ॥ मानप्रभेदे ॥ तीर्थप्रभेदे ॥ अद्रिविशेषे ॥ मुस्तायाम् ॥ शिशुमारे॥ वाराहीकन्दे ॥ अष्टादशद्वोपान्तर्गतचन्द्रद्वीपविशेषे ॥ यथा । गन्धर्वी० वरुण:सौम्योवराह: कङ्कएवच । कुमुदश्चकशेरुश्चनागोभद्रारकस्तथा॥ चन्द्रेन्द्रमलया: शङ्खयवाङ्गकगभस्तिमान् । ताम्राङ्गश्चकुमारोचतत्रद्वीपादशाष्टभिरिति ॥ सूकरे । कोले । भूदारे॥ अस्यमांससाधनादियथा । वराहस्यतनुं तोयै: सम्यक्प्रक्षालितांमुहु: । तप्ताग्निनाथवादग्धांकिञ्चित्तोयेनसेकिताम् ॥ शस्त्रैर्विदंशयेत्तान्तुयावन्निर्लोमता भवेत् । ततोतितीक्ष्णशस्त्रेणकर्त्तयित्वायथोचितम् ॥ गृह्णीयाच्चामिषं तस्यपृथगङ्गविभागश: । रन्धयेद्बहुधाव्रव्यप्रलेहतलनादिकम् ॥ खेदनं बृंहणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु । श्रमानिलहरं स्निग्धं वाराहंबलवर्द्धनम् ॥ वरंश्रेष्ठमाहन्ति । हन० । अन्येष्वोपीतिड: ॥ तन्मांसं विष्णवेनदेयम् ॥ तदुक्तं विष्णुसूत्रे । नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे० भक्षेष्वजामहिषीक्षीरंवर्जयेत् । पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानिचेति ॥ आरण्यवराहमांसंश्राद्धादौविहितम् । अश्नन्तीत्यनुवृत्तौ० महारण्यवासिनश्चवराहांस्तथेतिहारीतोक्ते: ॥

वराहकन्द: । पुं० वाराह्याम् ॥

वराहकर्णी । स्त्री० अश्वगन्धायाम् ॥

वराहकान्ता । स्त्री० वाराह्याम् । वदरादुमे ॥

वराहकाली । स्त्री० सूर्यमणिपुष्पवृक्षे ॥ सूर्यावर्त्ते ॥

वराहक्रान्ता । स्त्री० लज्जालौ । तिक्तगन्धिकायाम् । नमस्कार्याम् ॥

वराहनामा । पुं० वाराहीकन्दे॥

वराहपुराणम् । न० वाराहे ॥

वराहव्यूह: । पुं० वराहाकृतिवत्कृतरचनेव्यूहे ॥ सूक्ष्ममुख पश्चाद्भाग: पृथुमध्योवराहव्यूहोभवति ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अनेनपार्श्वयोर्भयेसतियातव्यंमा
गेंव्रजेत् ॥
वराहाङ्गी । स्त्री० दन्त्याम् ॥
वराहिका । स्त्री० कपिकच्छ्वाम् ॥
वराही । स्त्री० भद्रमुस्तायाम् ॥ शू
करकन्दे ॥
वरिमा । पुं० उरुत्वे । विशालता
याम् ॥ उरोर्भाव : । पृथ्वादित्वा
दिमनिच् । प्रियस्थिरेति० उरो
र्वभाव : ॥
वरिव : । न० परिचर्यायाम् ॥ धने ॥
वरिवसित : । त्रि० उपासिते ॥ वरि
व : कृतम् । नमोवरिवइतिक्यच् ।
क्त: क्यस्यविभाषेतिपत्ते यलोपः ॥
वरिवसिता । त्रि० नमस्कर्त्तरि ॥
वरिवस्या । स्त्री० शुश्रूषायाम् । से
वायाम् ॥ वरिवस : करणम् । व
रिवश्शब्द : पूजार्थ : । नमोव
रिवश्चित्रङ : क्यच् । अप्रत्ययादि
त्य : । टाप् ॥
वरिवस्थित : । त्रि० उपासिते । वरि
वसिते ॥ वरिवस: क्यच् । क्त: ।
क्यस्यविभाषेतिपत्ते यलोपाभाव: ॥
वरिशी । स्त्री० मत्स्यवेधने ॥
वरिषम् । न० वत्सरे ॥
वरिषा : । स्त्री० भूम्नि० वर्षासु ।
प्रावृषि ॥ *
वरिषाप्रिय : । पुं० चातकेखगे ॥
वरिष्ठ : । पुं० तित्तिरी ॥ नारङ्गवृत्ते
॥ न० मरिचे ॥ ताम्रे । त्रि० वरतमे ॥
उरुतमे ॥ अयमेषामतिशयेनवर :
० उरुर्वा । अतिशायने० इष्ठन् ।
प्रियस्थिरेति० उरोर्वभाव : ॥ वत्से ॥
वरी । स्त्री० शतावर्याम् ॥ नीलोत्प
लाकारपुष्पत्त्वात् । वृणोति । वृ
ञ् । पचाद्यच् । गौरादि : ॥ सू
र्यपत्न्याम् ॥ ...
वरीयान् । पुं० विष्कम्भादिष्वष्टादशे
योगे । तत्रजातस्यफलंयथा । दा
तादयालु : सुतरांसुवेश : सत्कर्म
कर्त्तामधुर : स्वभाव : नरोबलीया
न् धनवान् जनाढ्योयोगोवरीयान्
यदिजन्मकाले ॥ त्रि० अतियूनि
॥ श्रेष्ठे । अतिविस्तारे ॥ अयमन
योरतिशयितउरुर्वरोवा । द्विवचने
तीयसुनिप्रियस्थिरेति० उरोर्वरा
देश : ॥
वरीवर्द : । पुं० बलीवर्द्दे ॥
वरुट : । पुं० म्लेच्छजातिविशेषे ॥
यथा । पुलिन्दानाहलानिष्ठ्या :
शबरावरुटाभटा : । मालाभिल्ला:
किराताश्चसर्वेपिम्लेच्छजातय : ॥
इतिहेमचन्द्र : ॥
वरुड : । पुं० अन्त्यजजातिविशेषे ॥
यथा । रजकश्चर्मकारश्चनटोवरु
डएवच । कैवर्त्तमेदभिल्लाश्चसप्तैते
चान्त्यजा:स्मृता : ॥ एतेषांचस्त्रियो
गत्वाभुक्त्वाचप्रतिगृह्यच । पतत्य

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ज्ञानतोऽविप्रोज्ञानात्साम्यन्तुगच्छति ॥ इतियम : ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा । कैवर्त्तस्यचकन्यायांशौण्डिकादेवसौचिक : । सौचिक्यांशौण्डिकाज्जातीनटोवरुडएवच ॥ इ० प० प० ॥

वरुण : । पुं० पश्चिमाशापतौ । प्रचेतसि । पाशिनि । यादसांपतौ । अप्पतौ ॥ यादसांमध्ये तेषांराजा वरुणोनामभगवतोविभूति: ॥ व्रियते० वृणोतिवा । वृञ् ० । कृवृदारिभ्यउनन् ॥ अप्सु । जले ॥ स्वरश्मिसंवरणात्सायङ्कालेसूर्ये ॥ तरुविशेषे । वरणे । सेतौ । तिक्तशाके । कुमारके । अश्मरीघ्ने । श्वेतवृक्षे । तमाले । वरुणा० इ० भा० प्र० ॥ अस्यगुणा : । वरुण : पित्तलोभेदीश्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान् । निहन्तिगुल्मवातास्रकृमींश्चोष्णोऽग्निदीपन: ॥ कषायोमधुरस्तिक्त: कटुकोरूक्षकोलघु : ॥ अपिच । वरुणोनिलशूलघ्नोभेदीचोष्णोऽश्मरीहर : । पुष्पंवरुणजंग्राहीपित्तघ्नमामवातजित् ॥ *

वरुणजा । स्त्री० मदिरायाम् ॥

वरुणात्मजा । स्त्री० मदिरायाम् ॥ वरुणालयोपेववरुण: । तस्यआत्मजा ॥

वरुणानी । स्त्री० वरुणस्यपत्न्याम् ॥ वरुणस्यस्त्री० । इन्द्रवरुण तिङी षानुकौ ॥

वरुणालय : । पुं० समुद्रे ॥ वरुणस्य आलय : ॥

वरुत्रम् । न० प्रावरणे । उत्तरीयवस्त्रे ॥ वृणोति । वृञ् ० । अशित्रादिभ्यइत्रोत्राविति उत्रप्रत्यय : ॥

वरुल : । पुं० सम्भक्तौ ॥

वरूथ : । पुं० रथगुप्तौ । परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथस्यसन्नाहवदावरणकद्रव्ये ॥ वरूथोरथगुप्तिर्यातिरोधत्ते रथस्थितमितिसज्जन : ॥ पिके ॥ काले ॥ समूहे ॥ त्रि० वरणीये ॥ न० चर्मणि ॥ वर्मणि ॥ वेश्मनि ॥ व्रियतेरथोऽनेन । वृञ् वरणे । जूवृञ्भ्यांमूथन् ॥

वरूथाधिपति : । पुं० सेनान्याम् ॥

वरूथी । त्रि० गुप्तिमति ॥ रथिनि ॥

वरूथिनी । स्त्री० सेनायाम् ॥ वरूथा : सन्त्यस्याम् । इनि : ङीप् ।

वरेण्य : । पुं० वह्नौ ॥ प्रजापतौ ॥ ध्यानेनसूर्यमण्डलेद्रष्टव्ये पुरुषे ॥ तथाचयोगियाज्ञवल्क्य : । वरेण्यं वरणीयञ्चजन्मसंसारभीरुभि : ॥ आदित्यान्तर्गतं यच्चभर्गाख्यंवामुमुक्षुभि : । जन्ममृत्युविनाशाय दु : खस्यत्रिविधस्यच । ध्यानेनपुरुषोयस्तुद्रष्टव्य : सूर्यमण्डलेइति ॥ न० कुङ्कुमे ॥ त्रि० प्रधाने ॥ वरणीये ॥ व्रियते । वृञ्० ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

बृजएण्य : ॥

बरेन्द्री । स्त्री० गौडदेशे ॥

बरेश्वर : । पुं० सदाशिवे । बराणा मीश्वर : ॥

बरीटम् । न० मरुवकपुष्पे ॥

बरोल : ।) पुं०
बराली ।) स्त्री० बरटे ॥

बर्कर : पुं० नर्म्मणि । परिहासे ॥ युवपशौ ॥ छागे । बर्करा० इ० भा० प्र० अस्यमांसगुणा : । यथा सहिङ्गुनाज्येनयुतंसुपक्वमजासुतस्यामिषमल्पकस्य । एलालवङ्गोषणयोगयोगात्करोतिपुष्टिंजठरानलस्य ॥ अजासुतस्यबालस्यमांसंगुरुतरंस्मृतम् । हृद्यंमृदुतरंश्रेष्ठंसुस्वादुबलदंस्मृतम् ॥ वर्कर्यास्तु । सिद्धार्थसम्भवेतैलेघृतेवोपस्कराव्विते । साधितस्याप्रसूतायाः पलमाजंगुणोत्तमम् ॥ अजाऽप्रसूतासम्भूतंमांसंपीनसनाशनम् । शुष्ककासारुचेशोफेहितमग्नेश्चदीपनम् ॥ अजासुतस्यपीनस्ययौबनस्यस्वसाधितम् । घृतरामठसंयुक्तोपस्करैरसवत्पलम् ॥ वातपित्तहरंबल्यंसुस्वादुरुचिकारकम् । हृद्यंपीनसकासार्शः शोथघ्नंपुष्टिकृत्परम् ॥ इतिपिठौरा ॥ अथक्लिलोधिया । स्थूलनिष्कासितान्त्रस्यमांसंकृतमजस्यच । रञ्जितंबहुधासूदैराखुरादिकमस्तकम् । तन्मांसंमांसदंबल्यंरुच्यंपित्तानिलापहम् । सुस्वादुमधुरंपाकेकिञ्चित्कफकरंस्मृतम् ॥ वर्कले । वृकस्यादाने । वाहुलकाद्दरन् ॥

बर्कराट : । पुं० कटाक्षे ॥ तरुणादित्यरोचिषि ॥ नारीपयोधरोत्सङ्गकान्तदन्तनखक्षते ॥ इतिमेदिनिकर : ॥

वर्ग : । पुं० स्वजातीयसमूहे । समानधर्मिभि : प्राणिभिरप्राणिभिर्वोपलक्षितेद्वन्द्वे ॥ यथा । कवर्ग : पशुवर्ग : । इति ॥ ग्रन्थपरिच्छेदे ॥ यथा । सर्गोवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसङ्ग्रहा : । उच्छ्वास : परिवर्त्तश्चपटल : काण्डमस्त्रियाम् ॥ स्थानंप्रकरणंपर्वाह्निकञ्चग्रन्थसन्धय : ॥ समानाङ्कद्वयस्यपूरणे । कृतौ ॥ वृज्यते । वृजीवर्जने । घञ् । कुत्वम् ॥

वर्गोत्तम : । पुं० नवांशानांमध्येस्वांशे ॥ यथाचराणांमेषकर्कटतुलामकरराशीनांप्रथमोंश : । स्थिराणांवृषसिंहवृश्चिककुम्भानांपञ्चमोंश:। द्वात्मकानांमिथुनकन्याधनुर्मीनानांनवमोंश : । चराणांप्रथमेचांशेस्थिराणांपञ्चमेतथा । नवमेद्वात्मकानाञ्चवर्गोत्तमइतिस्मृत : ॥ अपिच । मेषाद्यामकराद्याश्चतुलाद्या : कर्कटादय : । क्रमान्नवांशा

राशीनांस्वांशावर्गोत्तमाः स्मृताः॥ इति ॥

वर्चाः। पुं० चन्द्रात्मजे ॥ यथा । रोहिण्यामभवद्वर्चावर्चस्वीयेनचन्द्रमाः। त्रि० ॥ न० रूपे ॥ विष्ठायाम् ॥ तेजसि ॥ वर्चते । वर्चदीप्तौ । सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥

वर्चस्कः। पुं० न० गूथे । पुरीषे । विष्ठायाम् ॥ वर्चते० वर्च्यतेवा । वर्च० । असुन् । कुत्सायांकन् ॥

वर्चस्वी । पुं० चन्द्रमसि ॥ त्रि० वर्चोविशिष्टे ॥ अस्मायामेधेतिमत्त्वर्थीयोविनिः ॥

वर्जनम् । न० हिंसायाम् ॥ त्यागे ॥

वर्जनीयः। त्रि० त्यागार्हे । वर्ज्ये ॥

वर्जितः। त्रि० परित्यक्ते ॥ वृजेः॥ क्तः ॥

वर्ज्यः। त्रि० त्याज्ये । वर्जनीये ॥

वर्णः। पुं० द्विजादौ । ब्राह्मणादौ । ब्राह्मणे । क्षत्रिये । वैश्ये । शूद्रे ॥ देवेषुवर्णायथा । आदित्याः क्षत्रियास्तेषांविषस्तमरुतस्तथा । अश्विनौचस्मृतौशूद्रौतपस्युग्रेसमास्थितौ । स्मृतास्त्वाङ्गिरसादेवाब्राह्मणाइतिनिश्चयः। अपिच । चत्वारः कथितावर्णाआश्रमाअपिसुव्रते । आचारास्तापिवर्णानामाश्रमाणांपृथक्पृथक् ॥ कृतादौकलिकालेतुवर्णाः पञ्चप्रकीर्तिताः। ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रः सामान्यएवच ॥ सामान्योवर्णसङ्करः॥ शुक्लादौ ॥ सचबहुविधोयथा । श्वेतः १ । पांडुः २ धूसरः ३ । कृष्णः ४ । पीतः ५ । हरितः ६ । रक्तः ७ । शोणः ८ । अरुणः ९ । पाटलः १० । श्यावः ११ । धूम्रः १२ । पिङ्गलः १३ । कर्बुरः १४ । यथाह्यमरः। शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः। अवदातः सितोगौरोऽवलक्षोधवलोर्जुनः॥ १ ॥ हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः २ । ईषत्पाण्डुस्तुधूसरः ३ । कृष्णेनीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ४ ॥ पीतोगौरोहरिद्राभः ५ पालाशोहरितोहरित् ६ लोहितोरोहितोरक्तः ७ शोणः कोकनदच्छविः ८ ॥ अव्यक्तरागस्त्वरुणः ९ । श्वेतरक्तस्तुपाटलः १० । श्यावः स्यात्कपिशः ११ धूम्रधूमलौकृष्णलोहिते १२ ॥ कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौकद्रुपिङ्गलौ १३ । चित्रंकिर्मीरकल्माषशबलैताश्चकर्बुरे १४ ॥ गुणे शुक्लादयः पुंसिगुणिलिंगास्तुतद्वति । इति । यशसि॥ गुणे ॥ गजादिचक्कम्बले । प्रवेण्याम् । आस्तरणे ॥ हाथीकीभूल० इ० भा० ॥ स्तुतौ ॥ काञ्चने ॥

व्रते ॥ गीतक्रमे ॥ न० कुङ्कुमे ।
पुं० न० भेदे ॥ रूपे ॥ विलेपने ॥
अक्षरे । अकारादिवर्णे स च द्विवि
धः । ध्वन्यात्मकोऽक्षरात्मकश्च ॥
अक्षरात्मकस्योच्चारणमुक्तं वरदात
न्त्रे । यथा । श्रीशिवउवाच । वि
शेषं कथयाम्यद्य प्रोच्चार्याः कण्ठतः
स्वराः । ऋद्वयं जिह्वया मूर्द्ध्नि द्वयं
जिह्वदन्तजम् ॥ मुखस्थानाद्वलोवा
च्याः अकारः कण्ठघातजइति ॥
चित्रे ॥ शब्दे ॥ तालविशेषे ॥ ष
ड्जादिगतौ ॥ अङ्गरागे ॥ क्रिय
तेऽनेन । वृञ्० । कृवृजॄसिद्रुपन्य
निस्वपिभ्यो नित् इति नः ॥ यद्वा ।
बहवीवर्णाः सन्त्यस्य । अर्श आ
द्यच् ॥ वर्ण्यतेऽर्थोऽनेन वा । व-
र्णवर्णने० वर्णप्रेरणे वा । घञ्
॥ वर्णयति वा । अच् ॥

वर्णकः । पुं० चारणे ॥ मण्डले ॥
न० हरिताले ॥ घृष्टचन्दनादिले
पमात्रे ॥ गात्रानुलेपनयोग्यपिष्ट
घृष्टवासुगन्धिद्रव्ये ॥ चन्दने ॥
पुं० स्त्री० हिङ्गुलहरितालका
चनीलीकादौ ॥ पुं० न० चन्दने
॥ विलेपने ॥ त्रि० वक्तरि ॥ वर्ण
करोति० वर्णयति० वक्तीति वा ।
वर्ण० ॥ ण्वुल् ॥

वर्णकम्बलः । पुं० आस्तरणे ॥

वर्णकविः । पुं० कुवेरात्मजे ॥
मायुराजे ॥

वर्णका । स्त्री० प्रावर्णभेदे ॥ व
र्णवर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेष्विति
चौरादिकः । ततोण्वुल् । वर्ण
कातान्तश्चद्भुतीत्वंन ॥

वर्णकूटः । पुं० योटकविशेषे ॥ य
था । क्षात्रविट्शूद्रविप्राः स्युः
क्रमान्मेषादिराशयः । तत्रवर्णा
धिकाकन्यानवोढाव्याकदाचन ॥
दोषस्तु । वर्णज्येष्ठातुयानारीवर्ण
हीनस्तुयः पुमान् ॥ विवाहंयदि
कुर्वीततस्याभर्ताविनश्यतीति ॥

वर्णकूपिका । स्त्री० मसीधान्याम् ॥

वर्णक्रिया । स्त्री० वर्णकरणे ॥ यथा ।
वर्णस्यकरणे देयं कुङ्कुमं रक्तचन्दन-
म् । ताम्बूलं यत्र यद्युक्तं तत्र तत्र
प्रयोजयेत् ॥ पाकेषु गुरुणा देयो-
गोल्पजे चोरजेषु च ॥ शेषेषु पाक
योगेषु धूपयेद्धिङ्गुसर्पिषा ॥

वर्णचारकः । पुं० चित्रकारे ॥

वर्णज्येष्ठः । पुं० ब्राह्मणे ॥ वर्णानां०
वर्णेषु वा ज्येष्ठः ॥ त्रि० स्ववर्णापि
चयोत्तमवर्णे ॥

वर्णतूलिः ।
वर्णतूलिका । } स्त्री० लेखन्याम्
वर्णतूली ।

वर्णदम् । न० कालीयके ॥ त्रि० व
र्णदातरि ॥

वर्णदात्री । स्त्री० हरिद्रायाम् ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

त्रि० वर्णदातरि ॥
वर्णदूतः। पुं० लेखे। वाचिकहार के ॥
वर्णधर्म्मः। पुं० न० वर्णाधिकृत धर्म्मे॥ वर्णत्वमेकमाश्रित्ययोधर्मः सम्प्रवर्त्तते। वर्णधर्मः सउक्तस्तु यथोपनयनंनृपेतिभविष्यपुराणम् ॥ अपिच। यजनंयाजनंदानंब्राह्मणस्यप्रतिग्रहः। अध्यापनंचाध्ययनंषट्कर्म्माणिद्विजोत्तमाः ॥ दानमध्ययनंयज्ञोधर्मःक्षत्रियवैश्ययोः। दण्डोयुद्धंचक्षत्रियस्यकृषिर्वैश्यस्यशस्यते ॥ शुश्रूषैवद्विजातीनांशूद्राणांवर्णसाधनम्। कारुकर्मतथाजीवःपाकयज्ञोपिधर्म्मतः ॥ क्षमादमोदयादानमलोभस्त्याग एवच। आर्जवंचानसूयाचतीर्थानुसरणंतथा॥ सत्यंसन्तोषआस्तिक्यंश्रद्धाचेन्द्रियनिग्रहः। देवताभ्यर्चनंपूजाब्राह्मणानांविशेषतः ॥ अहिंसाप्रियवादित्वमपैशुन्यमकल्कता। सामासिकमिमंधर्मंचातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मुनिः॥ प्राजापत्यंब्राह्मणानांस्मृतंस्थानंक्रियावताम्। स्थानमैन्द्रंक्षत्रियाणांसङ्ग्रामेष्वपलायिनाम् ॥ वैश्यानांमारुतंस्थानंस्वधर्ममनुवर्त्ततां। गान्धर्वंशूद्रजातीनांपरिचारेतुवर्त्तताम्। इतिकौर्म्मे २ अध्या

यः॥
वर्णनम्। न० उपवर्णने॥ स्तवने ॥ शुक्लपीतादिवर्णयोजने॥
वर्णना। स्त्री० प्रशंसायाम्। गुणकथने। स्तवे॥
वर्णनीयः। त्रि० वर्ण्ये। वर्णितव्ये॥
वर्णपात्रम्। न० चित्रकारस्यनील्यादिवर्णाधारे॥
वर्णपुष्पः।) वर्णपुष्पकः।) पुं० महासहायाम्।
। राजतरुणीपुष्पवृक्षे। अम्लाने॥
वर्णपुष्पी। स्त्री० उष्ट्रकाण्डीपुष्पवृक्षे॥
वर्णप्रसादनम्। न० अगुरुणि॥
वर्णमाता। स्त्री० भारत्याम्॥ लेखन्याम्॥
वर्णमातृका। स्त्री० सरस्वत्याम्॥
वर्णमाला। स्त्री० क्रमागताकारादाक्षरसमूहे। मातृकायाम्॥ वर्णानांमालेव॥ तत्रसंस्कृतवर्णाः ५०। जपमालायाम् ५१। इङ्गलीयवर्णाः २६। फरासीया: २३। हिब्रू० अर्थात्इह्दीयाः २२। आरबीया: २८। पारसीया: ३१। तुरस्कीया: ३३। रूशीया: ४१। ग्रिक० अर्थात्इयुनानीया: २४। लाटिन्देशीया: २२। डच्० अर्थात्ओलन्दाजीया: २६। स्यान्

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

देशीयाः २७। इटलीदेशीयाः २०। तातारीयाः २०२। वर्म्मदेशीयाः १६। चीनदेशीयवर्णाः शब्दात्मकाः तच्छब्दसङ्ख्याः ८००००॥ इतिशब्दकल्पद्रुमेराधाकान्तदेवः॥

वर्णरेखा ।)
वर्णलेखा ।) स्त्री० कठिन्याम्॥
वर्णलेखिका ।)

वर्णवती। स्त्री० हरिद्रायाम्॥ त्रि० वर्णविशिष्टे॥ वर्णोस्त्यस्याम्। रसादिभ्यश्चेतिमतुप्। उगित्वान्ङीप्॥

वर्णविक्रिया। स्त्री० वर्णापचारे॥ ✝

वर्णविलोडकः। पुं० श्लोकस्तेने। काव्यच्छायाहृति॥ सन्धिचौरे॥

वर्णसङ्करः। पुं० सङ्कीर्णाचारे॥ मिश्रितजातौ। मूर्द्धाभिषिक्तमाहिष्यकरणाद्यनुलोमप्रतिलोमजातेऽन्तरालजातौ॥ वर्णयोर्वर्णानांवासङ्करोयस्मिन्जनयितव्येसवर्णःसङ्करः॥ व्यभिचारेणवर्णानामवेद्यावेदनेनच। स्वकर्मणाञ्चत्यागेनजायन्तेवर्णसङ्कराः॥

वर्णसङ्घातः। पुं० अक्षरसमाम्नाये॥

वर्णसमाम्नायः। पुं० वर्णमालायाम्॥

वर्णसिः। पुं० जले। वृणोति। वृञ्०। सानसिवर्णसीत्यादिना०

असिप्रत्ययेधातोर्नुक्च॥

वर्णा। स्त्री० आढक्याम्॥

वर्णाङ्का। स्त्री० लेखन्याम्॥

वर्णाटः। पुं० गायने॥ चित्रकरे॥ स्त्रीकृतजीवने॥

वर्णात्मा। पुं० शब्दे॥

वर्णाश्रमधर्म्मः। पुं० वर्णाश्रमोभयाऽधिकृतधर्मे॥ यथा। वर्णत्वमाश्रमत्वञ्चयोधिकृत्यप्रवर्त्तते। सवर्णाश्रमधर्मस्तुमौञ्जीयामेखलायथा॥ वर्णाश्रमयोर्धर्म्मः॥ सचोक्तः श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे। यथा। श्रुत्वाधर्मान्बहुविधान्भवानीभवमोचिनी। हितायजगतांमाताभूयःशङ्करमब्रवीत्॥ श्रीदेव्युवाच। श्रुतंबहुविधंधर्ममिहामुत्रसुखप्रदम्। धर्मार्थकामदंविघ्नहरंनिर्वाणकारणम्॥ साम्प्रतंश्रोतुमिच्छामिब्रूहिवर्णाश्रमान्विभो। यत्रयेविहिताचाराःकृपयावदतानपि॥ श्रीसदाशिवउवाच॥ चत्वारःकथितावर्णाआश्रमाअपिसुव्रते। आचाराश्चापिवर्णानामाश्रमाणांपृथक्पृथक्॥ कृतादौ० कलिकालेतुवर्णाःपञ्चप्रकीर्त्तिताः। ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रःसामान्यएवच॥ एतेषांसर्ववर्णानामाश्रमौद्वौमहेश्वरि। तेषामाचारधर्मांश्चशृणुष्वाद्येवदामिते॥ पुरैवकथितंतावत्

कलिसम्भवचेष्टितम् ॥ तपः स्वा
ध्यायहीनानां नृणामल्पायुषामपि।
क्लेशप्रयासाशक्तानां कुतो देहपरिश्र
मः ॥ ब्रह्मचर्याश्रमो नास्ति वानप्र
स्थोऽपि न प्रिये । गार्हस्थो भैक्षुकश्चै
वाश्रमौ द्वौ कलौ युगे ॥ गृहस्थस्य
क्रियाः सर्वा आगमोक्ताः कलौ यु
गे । नान्यमार्गैः क्रियासिद्धिः
कदापि गृहमेधिनाम् ॥ भैक्षुकेऽ
प्याश्रमे देवि वेदोक्तं दण्डधारणम् ।
कलौ नास्त्येव तत्त्वज्ञे यतस्तच्छ्रौत
संस्कृतिः ॥ शैवसंस्कारविधिना
ऽवधूताश्रमधारणम् । तदेव कथि
तं भद्रे संन्यासग्रहणं कलौ ॥ विप्रा
णामितरेषाञ्च वर्णानां प्रबले कलौ ।
उभयत्राश्रमे देवि सर्वेषामधिकारि
ता ॥ सर्वेषामेव संस्काराः कर्मा
णि शैववर्त्मना। विप्राणामितरेषां
च कर्म लिङ्गं पृथक् पृथक् ॥ जात
मात्रो गृहस्थः स्यात् संस्काराद्याश्र
मी भवेत् । गार्हस्थ्यं प्रथमं कुर्याद्य
थाविधि महेश्वरि ॥ तत्त्वज्ञाने समु
त्पन्ने वैराग्यं जायते यदा। तदा सर्वं
परित्यज्य संन्यासाश्रममाश्रयेत् ॥ वि
द्यामुपार्ज्ज्य येद्बाल्ये धनं दारांश्च यौव
ने। प्रौढे धर्म्याणि कर्माणि चतुर्थे प्रव्र
जेत् सुधीः ॥ मातरं पितरं वृद्धं भार्या
ञ्चैव पतिव्रताम् । शिशुञ्च तनयं हि
त्वा नावधूताश्रमं व्रजेत् ॥ मातॄः

पितॄन् शिशून् दारान् स्वजनान् बा
न्धवानपि । यः प्रव्रजति हित्वैता
न् स महापातकी भवेत् ॥ मातृहा
पितृहा स स्यात् स्त्रीवधी ब्रह्मघातकः
। असन्तर्प्य श्वपचादीन् यो गच्छेत्
भिक्षुकाश्रमे ॥ ब्राह्मणो विप्रभिन्न
श्च स्वस्ववर्णोक्तसंस्क्रियाः । शैवेन
वर्त्मना कुर्यादेष धर्मः कलौ युगे ॥
श्रीदेव्युवाच । को वा धर्मो गृहस्थस्य
भिक्षुकस्य च किं विभो । विप्रस्य वि
प्रभिन्नानां संस्कारादीन्निवेदय ॥
श्रीसदाशिव उवाच ॥ गार्हस्थ्यं प्र
थमं धर्मं सर्वेषामनुजन्मनाम् ।
तदेव कथयाम्यादौ शृणु कौलिनि त
त्त्वतः ॥ ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्याद्
ब्रह्मज्ञानपरायणः । यद्यत्कर्म प्रकु
र्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत् ॥ न मि
थ्याभाषणं कुर्यात् न च शाठ्यं समा
चरेत् । देवतातिथिपूजासु गृहस्थो
निरतो भवेत् ॥ मातरं पितरञ्चैव
साक्षात् प्रत्यक्षदेवताम् । मत्वा गृ
ही निषेवेत सदा सर्वप्रयत्नतः ॥ तु
ष्टायां मातरि शिवे तुष्टे पितरि पार्व
ति । तव प्रीतिर्भवेद्देवि परब्रह्म प्र
सीदति ॥ त्वमाद्या जगतां माता पि
ता ब्रह्म परात्परम् । युवयोः प्रीण
नं यस्मात् तस्मात् किं गृहिणां तपः
॥ आसनं शयनं वस्त्रं पानं भोजनमे
व च । तत्तत्समयमाज्ञाय मातृ

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पित्रे नियोजयेत् ॥ श्रावयेन्मृदुलां
वाणीं सर्वदाप्रियमाचरेत्। पित्रोरा
ज्ञानुसारी स्यात्सत्पुत्रः कुलपाव
नः ॥ औद्धत्यं परिहासञ्च तर्जनं
परिभाषणम् । पित्रोरग्रे न कुर्वीत
यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥ मातरं
पितरं वीक्ष्य नत्वोत्तिष्ठेत्ससम्भ्रमः
। विनाज्ञया नोपविशेत्संस्थितः
पितृशासने ॥ विद्याधनमदोन्मत्ता
यः कुर्यात्पितृहेलनम् । स याति
नरकं घोरं सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥
मातरं पितरं पुत्रं दारानतिथिसो
दरान् । हित्वा गृही न भुञ्जीयात्प्रा
णैः कण्ठगतैरपि ॥ वञ्चयित्वा गु
रून्बन्धून् यो भुङ्क्ते स्वोदरम्भरः
। इहैव लोके गर्ह्योऽसौ परत्र नारकी
भवेत् ॥ गृहस्थो गोपयेद्दारान्विद्या
मभ्यासयेत्सुतान् । पोषयेत्स्वज
नान्बन्धूनेष धर्मः सनातनः ॥
जनन्या वर्द्धितो देहो जनकेन प्रपोषि
तः । स्वजनैः शिक्षितः प्रीत्या
सोऽधमस्तान्परित्यजेत् ॥ एषामर्थे
महेशानि कृत्वा कष्टशतान्यपि । प्री
णयेत्सततं शक्त्या धर्मो ह्येष सना
तनः ॥ स धन्यः पुरुषो लोके सत्कृ
तो परमार्थवित् । ब्रह्मनिष्ठः सत्य
सन्धो यो भवेन्मु विमानवः ॥ न भार्यां
ताडयेत्क्वापि मातृवत्पालयेत्सदा
। न त्यजेद्घोरकष्टेऽपि यदि साध्वी

पतिव्रता ॥ स्थितेषु स्वीयदारेषु स्त्रि
यमन्यां न संस्पृशेत् । दुष्टेन चेतसा
विद्वानन्यथा नारकी भवेत् ॥ विरले
शयनं वासं त्यजेत्प्राज्ञः परस्त्रिया
। अयुक्तभाषणञ्चैव स्त्रियं शौर्यं न द
र्शयेत् ॥ धनेन वाससा प्रेम्णा श्रद्ध
यामृतभाषणैः । सततं तोषयेद्दा
रान्नाप्रियं क्वचिदाचरेत् ॥ उत्सवे
लोकयात्रायां तीर्थेष्वन्यनिकेतने
। न पत्नीं प्रेषयेत्प्राज्ञः पुत्रामात्य
विवर्जिताम् ॥ यस्मिन्नरे महेशानि
तुष्टा भार्या पतिव्रता । सर्वधर्मः कृतं
तेन भवती प्रिय एव सः ॥ चतुर्वर्षा
वधि सुतान्लालयेत् पालयेत्पिता
। ततः षोडशपर्यन्तं गुणान्विद्या
श्च शिक्षयेत् ॥ विंशत्यब्दाधिकान्
पुत्रान्प्रेरयेद्गृहकर्मसु । ततस्तां
स्तुल्यभावेन मत्वा स्नेहं प्रदर्शयेत् ॥
कन्याप्येवं पालनीया शिक्षणीयाति
यत्नतः । देया वराय विदुषे धनरत्न
समन्विता ॥ एवं क्रमेण भ्रातॄंश्च स्व
सृभ्रातृसुतानपि । ज्ञातीन्मित्राणि
भृत्यांश्च पालयेत्तोषयेद्गृही ॥ त
तः स्वधर्मनिरतानेकग्रामनिवा
सिनः । अभ्यागतानुदासीनान्
गृहस्थः परिपालयेत् ॥ यद्येवं
नाचरेद्देवि गृहस्थो विभवे सति ।
पशुरेव स विज्ञेयः स पापी लोकग
र्हितः ॥ निद्रालस्यं देहयत्नं केशवि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्यासमेवच। आसक्तिमशनेवस्त्रे-
नातिरिक्तं समाचरेत् ॥ ५१ ॥ यु
क्ताहारोयुक्तनिद्रोमितवाङ्मितमै
थुन : । स्वच्छोनम्रः शुचिर्दक्षोयु-
क्त : स्यात्सर्वकर्मसु ॥ शूर : श-
चोविनीत : स्याद्वाग्व्यवेगुरुसन्नि-
धौ । जुगुप्सितान्नमन्येतनावम-
न्येतमानिन : ॥ सौहार्दं व्यवहारां
श्चप्रवृत्तिं प्रकृतिंनृणाम् । सहवासि
नतर्कैश्चविदित्वाविश्वसेत्तत :॥
वसेद्दुष्टैरपिच्छ द्रात् समंयंवीच्य
बुद्धिमान् । प्रदर्शयेत्स्वप्रभावा-
न्नैवधर्मं विलङ्घयेत् ॥ स्वीयंय
श : पौरुषञ्चगुप्तयेत्कथितञ्चयत् ।
कृतंयदुपकारायधर्मज्ञोनप्रकाशये
त् ॥ जुगुप्सितप्रवृत्तौचनिश्चितेपि
पराजये । गुरुणालघुनाचापियश
स्वीनविवादयेत् ॥ विद्याधनयशो-
धर्मान् यतमानउपार्जयेत् । व्यस
नञ्चासतांसङ्गं मिथ्याद्रोहंपरित्यजे-
त् ॥ अवस्थानुगताश्चेष्टा : समया
नुगता : क्रिया : । तस्मादवस्थांस
मयंवीच्यकर्मसमाचरेत् ॥ योगच्चे
मरतोदच्चोधार्मिकः प्रियवान्धव :
। मितवाङ्मितहास : स्यान्मा-
न्यार्थे तुविशेषत : ॥ जितेन्द्रिय :
प्रसन्नात्मासुहृन्त्य : स्याद्दृढव्र-
त: । अप्रमत्तोदीर्घदर्शीमाचास्य-
र्थान्विचारयेत् ॥ सत्यंमृदुप्रियं

धीरोवाक्यंहितकरंवदेत् । आत्मो
त्कर्षं तथानिन्दांपरेषांपरिवर्जये-
त् ॥ जलाशयाश्चवृक्षाश्चविश्रामगृ
हमध्वनि । सेतु : प्रतिष्ठितोयेनते
नलोकत्रयंजितम् ॥ सन्तुष्टौपितरौ
यस्मिन्ननुरक्ता : सुहृद्गणा : । गाय
न्तियद्यशोलोकास्तेनलोकत्रयंजित
म् ॥ सत्यमेवव्रतंयस्यदयादीनेषु-
सर्वथा । कामक्रोधौवशेयस्यतेनलो
कत्रयंजितम् ॥ विरक्त : परदारे
षु निस्पृह : परवस्तुषु । दम्भमात्स
र्यहीनोयस्तेनलोकत्रयंजितम् ॥ न
बिभेतिरणाद्योवैसङ्ग्रामेप्यपराङ्
मुख : । धर्मयुद्धेमृतोवापितेनलो
कत्रयंजितम् ॥ असंशयात्माशुश्र
द्ध : शास्त्रवाचारतत्पर : । सच्छास
नेस्थितोयस्तेनलोकत्रयंजितम् ॥
ज्ञानिनालोकयात्रायैसर्वंचसमदृष्टि
ना । क्रियन्तेयेनकर्माणितेनलोक
त्रयंजितम् ॥ शौचन्तुद्विविधंप्रोक्तं-
वाह्याभ्यन्तरभेदत : ब्रह्मण्यात्मा
र्पणंयत्तच्छौचमान्तरिकंस्मृतम् ॥
अद्भिर्वाभस्मनावापिमलानामपक-
र्षणम् । देहशुद्धिर्भवेद्येनवह्नि :
शौचंतदुच्यते ॥ गङ्गानद्योह्रदावा
प्यस्तथाकूपाश्चपुष्कराः। सर्वंपवित्रं
जननंस्वर्णदीक्रमतः श्रिये ॥ भस्माच
याज्ञिकंश्रेष्ठंमृत्स्नातुमलवर्जिता।
वासोऽग्निनतृणादीनिमृदश्चानी-

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हिसुव्रते ॥ किमत्रबहुनोक्तेनशौ-
चाशौचविधौशिवे । मन : पूतंभवे
द्येनगृहस्थस्तत्तदाचरेत् ॥ निद्रा
न्तेमैथुनस्यान्तेत्यागान्तेमलमूत्रयो : ।
भोजनान्तेमलेस्पृष्टेवहि : शौचंवि-
धीयते ॥ सन्ध्याचैकालिकीकार्या
वैदिकीतान्त्रिकीक्रमात् । उपास-
नायाभेदेनपूजांकुर्य्याद्यथाविधि ॥
ब्रह्ममन्त्रोपासकानांगायत्रीजपना-
त्प्रिये । ध्यानाद्ब्रह्मेतितद्वाच्यंस
न्ध्याभवतिवैदिकी ॥ अन्येषां
वैदिकीसंध्यान्सूर्य्योपस्थानपूर्वक
म । अर्घ्यदानंदिनेशायगाय
त्रीजपनंतथा । अष्टोत्तरंसहस्रंवा
शतंवादशधापिवा । जपानांनिय-
मोभद्रेसर्वंत्राह्निककर्म्मणि ॥ शू-
द्रसामान्यजातीनामधिकारोस्तिके
वलम् । आगमोक्तविधौदेविसर्व-
सिद्धिस्ततोभवेत् ॥ प्रात : सूर्य्योद
य : कालोमध्याह्नस्तदनन्तरम् ।
सायंसूर्य्यास्तसमयस्त्रिकालानामयं-
क्रम : ॥ श्रीदेव्युवाच । विप्रादि
सर्ववर्णानांविहितातान्त्रिकीक्रिया ।
त्वयैवकथितानाथसम्प्राप्तेप्रबलेक
लौ ॥ तदिदानींकथंदेवविप्रान्वै
दिककर्म्मणि । नियोजयसितत्स
र्वंविशेषाद्वक्तुमर्हसि । श्रीसदाशि
वउवाच । सत्यंब्रवीषितत्त्वज्ञेस
र्वेषांतान्त्रिकीक्रिया । लोकानांभो

वर्णाश्रमधर्म्म :

गमोक्षायसर्वकर्मसुसिद्धिदा ॥ इ
यन्तुब्रह्मसावित्रीयथाभवतिवैदि
की । तथैवतान्त्रिकीचेयाप्रशस्तो
भयकर्म्मणि ॥ अतोमयाकथितंदेवि
द्विजानांप्रबलेकलौ । गायत्र्यामधि
कारोस्तिनान्यमन्त्रेषुकर्हिचित् ॥
तारोद्याकमलायाचवाग्भवाद्याय
थाक्रमात् । ब्राह्मणक्षत्रियविशांसा
वित्रीकथिताकलौ ॥ द्विजातीनां
प्रभेदार्थंशूद्रेभ्य : परमेश्वरि ।
सन्ध्येयंवैदिकीप्रोक्ताप्रागेवाह्नि
ककर्म्मणाम् ॥ अन्यथाशांभवैर्मा
र्गै : केवलै : सिद्धिभाग्भवेत् ।
सत्यंसत्यंपुन : सत्यंसत्यमेतन्नसं
शय : ॥ कालात्ययेपिसन्ध्येयंक
र्त्तव्यादेववन्दिते । ओंतत्सद्ब्रह्म
चोच्चार्य्यमोक्षेप्सुभिरनातुरै : ॥
आसनंवसनंपात्रंशय्यांयानंनि
केतनम् । गृह्यकंवस्तुजातञ्चब्र
ह्मात्स्वच्छंप्रशस्यते ॥ समाप्याह्नि
ककर्म्माणिस्वाध्यायंगृहकर्म्मवा ।
गृहस्थोनियतंकुर्य्यान्नैवतिष्ठेन्निरु
द्यम : ॥ पुण्यतीर्थेपुण्यतिथौग्रह
णेचन्द्रसूर्ययो : । जपंदानंप्रकु
र्वाण : श्रेयसांनिलयोभवेत् ॥ क
लावन्नगता:प्राणानोपवास:प्रशस्य
ते । उपवासप्रतिनिधावेकंदानं
विधीयते ॥ कलौदानंमहेशानिस
र्वसिद्धिकरंभवेत् । तत्पात्रं

केवलं च योदरिद्रः सत् क्रियान्वि
तः॥ मासव्रत् सरपक्षाणामारम्भ
दिनमम्बिके। चतुर्द्दश्यष्टमीशुक्ला
तथैवैकादशीकुहूः॥ निजजन्म
दिनं चैव पित्रोर्मरणवासरः।
वैधात् सर्वदिनञ्चैव पुण्यकालः
प्रकीर्त्तितः॥ गङ्गानदीमहानद्यो
गुरोः सदनमेव च। प्रसिद्धदेवता
क्षेत्रं पुण्यतीर्थं प्रकीर्त्तितम्॥
त्यक्त्वा स्वाध्ययनं पित्रोः शुश्रूषां
दाररक्षणम्। नरकाय भवेत्तीर्थं ती
र्थयात्रा तान्नृणाम्॥ न तीर्थसेवा
नारीणां नोपवासादिकाः क्रियाः
। नैव व्रतानां नियमो भर्त्तुः शुश्रूष
णं विना। भर्त्तैव योषितां तीर्थं त
पो दानं व्रतं गुरुः। तस्मात् सर्वा
त्मना नारी पतिसेवां समाचरेत्॥
१०१॥ पत्युः प्रियं सदा कुर्याद्वच
सा परिचर्यया तदाज्ञानुचरीभू
त्वा तोषयेत् पतिबान्धवान्॥ नेक्षे
त्पतिं क्रूरदृष्ट्या श्रावयेन्नैव दुर्व
चः। नाप्रियं मनसा वापि चरेद्भर्त्तुः
पतिव्रता॥ कायेन मनसा वाचा सर्व
दा प्रियकर्म्मभिः। या प्रीणयति भ
र्त्तारं सैव ब्रह्मपदं लभेत्॥ नान्य
वक्त्रं निरीक्षेत नान्यैः सम्भाषणं-
चरेत्। न चाङ्गं दर्शयेदन्यान् भ-
र्त्तुराज्ञानुसारिणी॥ तिष्ठेत् पित्रो
र्वशे बाल्ये भर्त्तुः सम प्राप्तयौवने

। वार्द्धक्ये पितृबन्धूनां न स्वतन्त्रा भवे
त् क्वचित्॥ अज्ञातपतिमर्यादा
मज्ञातपतिसेवनाम्। नोद्वाहयेत्
पिता बालामज्ञातधर्मशासनाम्॥
नरमांसं न भुञ्जीयान्नराकृतिपशूंस्त-
था। बहुप्रकारकान् गाश्वमांसादा
न् रसवर्ज्जितान्। फलानि ग्राम्य
वन्यानि मूलानि विविधानि च। भू
मिजातानि सर्वाणि भोज्यानि स्वेच्छ
या शिवे॥ १०९॥ अध्यापनं याज
नञ्च विप्राणां व्रत्तमुत्तमम्। अशक्तौ
क्षत्रियविशां वृत्तैर्निर्वाहमाचरेत्॥
राजन्यानाञ्च सद्वृत्तं सङ्ग्रामो भू-
मिशासनम्। अत्राशक्तौ वणिग्वृ
त्तं शूद्रवृत्तमथाश्रयेत्॥ वाणिज्या
शक्तवैश्यानां शूद्रवृत्तमदूषणम्। शूद्रा
णां परमेशानि सेवा वृत्तं विधीयते॥
सामान्यानान्तु वर्णानां क्षिप्रवृत्त्यन्यवृ
त्तिषु। अधिकारोऽस्ति देवेशि देहया
त्राप्रसिद्धये॥ अद्वेष्टा निर्ममः शा
न्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः। नि
र्मत्सरो निष्कपटः स्ववृत्तो ब्राह्मणो
भवेत्॥ अध्यापयेत् पुत्रबन्धून् शि
ष्यान् सन्मार्गवर्त्तिनः। सर्वलोक
हितैषी स्यात् पक्षपातविनिर्मुखः
॥ मिथ्यालापमसूयांच व्यसनाप्रिय
भाषणम्। नीचैः प्रसक्तिं दम्भञ्च
सर्वथा ब्राह्मणस्त्यजेत्॥ युयुत्सा
गर्हिता सभ्यौ सन्मानैः सञ्चिकृत्त

मा । मृत्युर्न्न्योवायुद्धेषुराजन्या
नांमरानने ॥ बलीभीस्यात्प्रजा
वित्ते गृह्णीयात्सम्मितंकरम् ।
रक्षन्नङ्गीकृतंधर्म्मं पुत्रवत्पालयेत्
प्रजाः ॥ न्यायंयुद्धंतथासन्धिं कर्मा
ण्यन्यानियानिच । मन्त्रिभिः सह
कुर्वीतविचार्यसर्वथान्नृपः ॥ धर्म
युद्धे नयोद्धव्य न्यायदण्डपुरस्कृयाः
। करणीयायथाशास्त्रं सन्धिंकुर्याद्य
थाबलम् ॥ उपायैः साधयेत्कार्यं
युद्धंसन्धिञ्चशत्रुभिः । उपाया-
नुगताः सर्वाजयन्ते मविभूतयः ॥
स्थान्नीचसङ्गाद्विरतः सदाविद्वज्ज
नप्रियः । धीरोविपत्तौदक्षश्शी
लवान्सम्मितव्ययी ॥ निपुणोदु
र्गसंस्कारेशस्त्रशिक्षाविचक्षणः ।
स्वसैन्यभावान्वेषीस्यात्शिक्षयेद्र-
णकौशलम् ॥ नहन्यान्मूर्छिता
न्युद्धेत्यक्तशस्त्रान्पराङ्मुखान्
। बलानीतान्रिपून्द्वैविरिपुदा
रशिशूनपि ॥ जयलब्धानिवस्तूनिस
न्धिप्राप्तानियानिच । वितरेत्ता
निसैन्येभ्योयथायोग्यविभागतः ॥
शौर्यवृत्तं चयोद्धृणांज्ञे यंराज्ञापृथ
क्पृथक् । बहुसैन्याधिपं नैकं
कुर्यादात्महितेरतः ॥ नैकस्मिन्-
विश्वसेद्राजानैकंन्यायेनियोजयेत्
। साम्यं क्रोडेपक्षासञ्चनीचैः सह
विवर्ज्जयेत् ॥ बहुश्रुतः स्वल्पभा
षीजिज्ञासुर्ज्ञानिधानपि । बहुमा
नोपिनिर्दम्भोधीरोदण्डप्रसादयोः
स्वयंवाचारदृष्ट्यावाप्रजाभावान्नृवि
लोकयेत् । एवं स्वजनभृत्यानांभावा
न्पश्येन्नराधिपः ॥ क्रोधाद्द-
म्भात्प्रमादाद्वासम्मानंशासनंतथा
। सहसानैवकर्त्तव्यंस्वामिनातत्त्वद
र्शिना ॥ सैन्यसेनाधिपामात्यव-
नितापत्यसेवकाः । पालनीयाः
सदोषार्श्च दृढदण्डाराज्ञायथाविधि
॥ उन्मत्तानसमर्थांश्चबालाँश्चमृत-
बान्धवान् । ज्वराभिभूतान्वृद्धां
श्चरक्षयेत्पितृवन्नृपः ॥ वैश्यानां
कृषिवाणिज्यवृत्तंविद्धिसनातन-
म् । येनोपायेनलोकानांदेहया
त्राप्रसिध्यति ॥ अतः सर्वात्मनादे
विवाणिज्यकृषिकर्मसु । प्रमादव्य
सनालस्यं मिथ्याशाठ्यं विवर्ज्जयेत्
निश्चित्यवस्तुतन्मूल्यमुभयोः सम्म
तौशिवे । परस्पराज्ञाकरणं क्रय
सिद्धिस्ततोभवेत् ॥ मत्तक्षिप्ति
प्तबालानामरिग्रस्तनृणांप्रिये । रो
गविभ्रान्तबुद्धीनामसिद्धौदान
विक्रयौ ॥ क्रयसिद्धिरदृष्टानांगुण
श्रवणतोभवेत् । विपर्यये तद्गुणा
नामन्यथाभवतिक्रयः ॥ कुञ्जरोष्ट्र
तुरङ्गाणांगुप्तदोषप्रकाशनात् ।
वर्णातीतेपितत्क्रयमन्यथाकर्त्तुम
र्हति ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांभाव

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नं मानवं वपुः । अतः कुलेशित
त्क्रियो न सिद्ध्येन्मम शासनात् ॥
यत्र गोधूमधान्यानां लाभो वर्षगते
प्रिये । युक्तस्तुर्यो धातूनामष्टमः
परिकीर्त्तितः ॥ स्वर्णं कृषौ च वाणि
ज्ये तथा सर्वेषु कर्मसु । यद्यदङ्गीकृ
तं मर्त्यैस्तत्कार्यं शास्त्रसम्मतम् ॥
दक्षः शुचिः सत्यभाषी जितनिद्रो
जितेन्द्रियः । अप्रमत्तो निरालस्यः
सेवावृत्तौ भवेन्नरः प्रभुर्विष्णुसमो
मान्यस्तज्जाया जननीसमा । मान्या
स्तद्बान्धवा भृत्यैरिहामुत्रसुखेप्सुभिः ॥
भर्त्तुर्मित्राणि मित्राणि जानीयात्
तद्दरीन् अरीन् । सभीतिः सर्वदा
तिष्ठेत् प्रभोराज्ञां प्रतीक्षयन् ॥ अप
मानं गृहच्छिद्रं गुप्त्यर्थं कथितञ्च य
त् । भर्त्तुर्ग्लानिकरं यच्च गोपयेदिति
यत्नतः ॥ अलोभः स्यात् स्वामिध
ने सदा स्वामिहिते रतः । तत्सन्निधा
वसद्भाषं क्रीडां हास्यं परित्यजेत् ॥
न पापमनसा पश्येदपि तद्गृहकिङ्क
रीः । विविक्तशय्यां हास्यञ्च ताभिः
सह विवर्ज्जयेत् ॥ प्रभोः शय्यास
नं यानं वसनं भाजनानि च । उपा
नद्भूषणं शस्त्रं नात्मार्थं विनियोजये
त् ॥ क्षमां कृतापराधश्चेत् प्रार्थयेद्
यत्नतः प्रभोः । प्रागल्भ्यं प्रौढवा
दञ्च साम्याचारं विवर्ज्जयेत् ॥ सर्वे
वर्णाः स्वस्ववर्णैर्ब्राह्मोद्वाहं तथा श

नम् । कुर्वीरन् भैरवीचक्रात् तत्त्व
चक्रादृते शिवे ॥ उभयत्र महेशानि
शैवोद्वाहः प्रकीर्त्तितः । तथाद
ने च पाने च वर्णभेदो न विद्यते ॥ श्री
देव्युवाच ॥ गृहस्थानामशेषेण ध
र्म्मान् कथय प्रभो । संन्यासविहि
तान् धर्म्मान् कृपया वक्तुमर्हसि ॥
श्रीसदाशिव उवाच ॥ अवधूताश्र
मो देवि कलौ संन्यास उच्यते । विधि
ना येन कर्त्तव्यस्तत्सर्वं शृणु साम्प्रत
म् ॥ ब्रह्मज्ञाने समुत्पन्ने विरते सर्व
कर्म्मणि । अध्यात्मविद्यानिपुणः
सन्न्यासाश्रममाश्रयेत् ॥ विहाय वृद्धौ
पितरौ शिशुं भार्यां पतिव्रताम् ।
त्यक्त्वाऽसमर्थान् बन्धून् प्रव्रजन्नार
कीभवेत् ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वै
श्यः शूद्रः सामान्य एव च । कुला
वधूतसंस्कारे पञ्चानामधिकारि
ता ॥ सम्पाद्य गृहकर्माणि परि
तोष्य परानपि । निर्ममो निलयाद्ग
च्छेन्निष्कामो विजितेन्द्रियः ॥ आहू
य स्वजनान् बन्धून् ग्रामस्थान् प्रतिवा
सिनः । प्रीत्यानुमतिमन्विच्छेद्
गृहाज्जिगमिषुर्जनः ॥ तेषाम-
नुज्ञामादाय प्रणम्य परदेवताम् ।
ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य निरपेक्षो गृहा
दियात् ॥ मुक्तः संसारपाशेभ्यः
परमानन्दनिर्वृतः । कुलावधूतं
ब्रह्मज्ञं गत्वा सम्प्रार्थयेदिदम् ॥ गृ

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्वाश्रमेपरब्रह्मन्‌मम तद्विगतं वयः। प्रसादं कुरुमेनाथसन्न्यासग्रहणं प्रति ॥ निवृत्तगृहकर्माणं विचार्य विधिवद्गुरुः। शान्तं विवेकिनं वीक्ष्यद्वितीयाश्रममादिशेत् ततः शिष्यः कृतस्नानोयतात्माविहिताह्निकः। ऋणत्रयविमुक्त्यर्थं देवर्षीन्‌चर्चयेत्पितृन्नित्यादिविधानेन द्वितीयाश्रमं स्वीकृत्य यथातिष्ठेत्तदाह। ततोनिर्द्वन्द्वरूपोऽसौनिष्कामः स्थिरमानसः। विहरेत्स्वेच्छयाशिष्यः साक्षाद्ब्रह्ममयोभुवि ॥ आब्रह्मस्तम्वपर्यन्तं सद्रूपेणविभावयन्। विस्मरन्नामरूपाणिध्यायन्नात्मानमात्मनि ॥ अनिकेतः क्षमावृत्तोनिःशङ्कः सङ्गवर्जितः। निर्ममोनिरहङ्कारः सन्न्यासीविहरेत्क्षितौ ॥ मुक्तोविधिनिषेधेभ्योनिर्योगक्षेमआत्मवित् ॥ सुखदुःखसमोधीरोजितात्माविगतस्पृहः स्थिरात्माप्राप्तदुःखोपिसुखेप्राप्तेपिनिस्पृहः। सदानन्दः शुचिः शान्तोनिरपेक्षोनिराकुलः ॥ नोद्विजकः स्याज्जीवानांसदाप्राणिहितेरतः। विगतामर्षभीर्दान्तोनिस्सङ्कल्पोनिरुद्यमः ॥ शोकद्वेषविमुक्तः स्याच्छत्रौमित्रे समोभवेत्। शीतवातातपसहः समोमानापमानयोः ॥ समः शुभाशुभेतुष्टोयदृ-

वर्णाश्रमधर्म्मः

च्छाप्राप्तवस्तुना। निस्त्रैगुण्योनिर्विकल्पोनिर्लोभः स्यादसञ्चयी ॥ यथासत्यमुपाश्रित्यमृषाविश्वंप्रतिष्ठते। आत्माश्रितस्तथादेहोजानन्नेवं सुखीभवेत् ॥ इन्द्रियाण्येवकुर्वन्ति स्वंस्वं कर्म पृथक्पृथक। आत्मासाक्षीविनिर्लिप्तोज्ञात्वैवमोक्षभाग्भवेत् ॥ धातुप्रतिग्रहंनिन्दामनृतंक्रीडनंस्त्रिया। रेतस्त्यागमसूयाञ्चसंन्यासीपरिवर्ज्जयेत् ॥ सर्वत्रसमदृष्टिः स्यात्कीटेदेवेतथानरे। सर्वं ब्रह्मेतिजानीयात्परिव्राट्‌सर्वकर्मसु ॥ विप्रान्नं श्वपचान्नं वायस्मात्तस्मात्समागतम्। देशंकालंतथापात्रमश्नीयादविचारयन् ॥ अध्यात्मशास्त्राध्ययनैः सदातत्त्वविचारणैः। अवधूतोनयेत्कालंस्वेच्छाचारपरायणः ॥ सन्न्यासिनांमृतंकायंदाहयेन्नकदाचन। सम्पूज्यगन्धपुष्पाद्यैर्निखनेद्वाप्सुमज्जयेत् ॥ अप्राप्तयोगमर्त्यानांसदाकामाभिलाषिणाम्। स्वभावाज्जायतेदेविप्रवृत्तिः कर्मसङ्कुले ॥ तत्रापितेसानुरक्ताध्यानार्चाजपसाधने। श्रेयस्तदेवजानन्तस्तत्रैवदृढनिश्चयाः ॥ अतः कर्मविधानानिप्रोक्तानिचित्तशुद्धये। नामरूपंबहुविधंतदर्थंकल्पितंमया ॥ ब्रह्मज्ञानादृतेदेविकर्मसन्न्यसनंविना। कुर्वन्कल्पशतं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कर्मनभवेन्मुक्तिभाग्ज्ञान : ॥ कुलावधूतस्तत्त्वज्ञोजीवन्मुक्तोनराकृति : । साक्षान्नारायणंमत्वागृहस्थस्तंप्रपूजयेत् ॥ यतेर्दर्शनमात्रेणविमुक्तः सर्वपातकात् । तीर्थव्रततपोदानसर्वयज्ञफलंलभेत् ॥ इतिश्रीमहानिर्वाणतन्त्रेऽष्टमेोल्लासेवर्णाश्रमधर्मनिरूपणम् ॥

वर्णार्ह : । पुं० मुद्गे ॥

वर्णि : । न० सुवर्णे ॥ वर्णोर्वर्णिस्त्रियांहिरण्यइत्युक्त : । अहिरण्येतु० वर्णि : ॥

वर्णिक : । पुं० लेखके ॥

वर्णिका । स्त्री० कथनस्योत्कर्षे ॥ काठिन्याम् ॥ मसौ ॥ नील्यादिरागे ॥ व्याख्यायिकायाम् । ग्रन्थविशेषस्यव्याख्यायाम् ॥ स्तोत्रकर्त्री म् ॥ वर्ण० । चौरादिक : । ततोण्वुल् । प्रत्ययस्थादितीत्त्वं ॥

वर्णित : । त्रि० स्तुतियुक्ते । अभिष्टुते । ईडिते । वर्ण्यतेस्म । वर्णवर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । क्त : ॥

वर्णी । पुं० लेखके ॥ चित्रकरे ॥ ब्रह्मचारिणि ॥ वर्ण : अष्टविधमैथुनाऽभावरूपास्तुति :सास्यास्ति । वर्णीब्रह्मचारिणीति० इनि : । त्रि० वर्णवति ॥

वर्णिनी । स्त्री० वनितायाम् ॥ हरिद्रायाम् ॥

वर्णिलिङ्गी । पुं० ब्रह्मचारिवेशवति ॥ वर्णीब्रह्मचारी० तस्यलिङ्गंचिह्नमस्यास्ति । इनि : ॥

वर्णु : । पुं० सूर्ये ॥ नदविशेषे ॥ वृणोति । वृञ् । अजिवृरीभ्योनिच्चेतिणु : ॥ देशविशेषे ॥ वर्णुनदसमीपदेशोवर्णु : । अदूरभवश्चेत्यर्थे० सुवास्त्वादयणोजनपदेलुबितिलुप् ॥

वर्ण्य : । त्रि० वर्णनीये । श्लाघ्ये ॥ व्याख्यातव्ये ॥

वर्त्तक : । पुं० अश्वस्यखुरे ॥ व्याघ्राटपक्षिणि । भारद्वाजे इ० गौ० दे० भा० प्र० ॥ अस्यमांसगुणायथा । वर्त्तकोग्निकर : शीतोज्वरदोषत्रयापह : । सुरुच्य : शुक्रदोबल्योवर्त्तकाल्पगुणाततः ॥ वर्त्ततेवृतुवर्त्तने । ण्वुल् । न० वर्त्तलोहे । नीललोहे । वितर० इ० भा० इ० केचित् ॥

वर्त्तका । स्त्री० वर्त्तिकायाम् । व्याघ्राटशकुनौ । वटेर० इ० भा० प्र० खगे ॥ वर्त्तकाशकुनौप्राचामितीत्त्वंन ॥

वर्त्तकी । स्त्री० अश्वस्यखुरे । व्याघ्राटे ॥

वर्त्तजन्मा । पुं० अम्बुदे । मेघे ॥

वर्त्तन : । पुं० वामने ॥ न० वृत्तौ । जीविकायाम् ॥ बहवोवर्त्तनोपायाऋषिभि : परिकीर्त्तिता : ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्वेषामपिचैवैषांकुसीदमधिकंबि
दु :॥ विशेष : कुसीदेद्रष्टव्य :॥
वर्त्ततेऽनेन, वृतुवर्त्तने । ल्युट् ॥
साधारणवर्त्तुले ॥ न॰ स्त्री॰ तूल
नालायाम् ॥ तर्कुपीठे ॥ जीवने
॥ त्रि॰ वर्त्तिष्णौ ॥ वर्त्तनशीलः ।
वृतु॰ । अनुदात्ततश्चेतियुच् ॥
वर्त्तनि : । पुं॰ पूर्वदेशे ॥ स्त्री॰ प
थि ॥ वर्त्ततेऽनया । वृतु॰ । वृतेश्चे
त्यनि :॥
वर्त्तनी । स्त्री॰ पथि । वर्त्तने ॥ त
र्कुपीठे । प्रेषणायाम् ॥ कृदिका
रादितिङीष् ॥
वर्त्तमान : । पुं॰ अतीतानागतभि
न्नकाले ॥ आरब्धापरिसमाप्तिर्व
र्त्तमान : काल : । यथा । महा
भारतंपठति । सचतुर्विध : यथा
। प्रवृत्तोपरतश्चैव॰ वृत्ताविरत
एवच ॥ नित्यप्रवृत्त : सामीप्यो
वर्त्तमानश्चतुर्विध :॥ क्रमेणोदा
हरणानि । मांसंनखादति । या
दौप्रवृत्तंमांसभोजनंनिवर्त्तय-
ति॰ इत्यर्थ :। इहकुमारा : क्री
डन्ति॰ तदानीन्तनक्रीडनाभावेपि
पूर्वक्रीडानांबुद्धौवर्त्तमानत्वा
त् । पर्वतास्तिष्ठन्ति॰ नित्यप्रवृ
त्तत्वात् । किन्तुपर्वतानांस्थितत्वे
वर्त्तमानत्वंपिभूतभविष्यत्काला
भ्यांसम्बन्धविवक्षयापर्वतास्स्यु:॰

स्याम्यन्तीत्यपिस्यात् । सामीप्यो
द्विविध : । भूतसामीप्ये यथा ।
कदाआगतोसि॰ इतिप्रश्ने ॰ अ
यमेदादेर्वर्त्तमानत्वात्॰ एषो
हमागच्छामि॰इत्यागतोपिवदति
भविष्यत्सामीप्ये यथा । कदा॰
गमिष्यसीतिप्रश्ने॰ एषोहंगच्छा-
मीतिगमनक्रियमाणोद्यमोपिवद
ति॰ इतिमुग्धबोधटीकायांदुर्गा-
दास :॥ प्रयोगाधिकरणीभूतका
लोवर्त्तमान : कालइतिनैयायि
का :॥ अद्यतने । अधुनातने ॥
त्रि॰ तत्कालवृत्ते । विद्यमाने
। स्थिते ॥ वर्त्तते । वृतु॰ ।
शानच् । मुक् ॥
वर्त्तरुक : । पुं॰ टी : साधिके ।
द्वारपाले ॥ नदीभेदे ॥ काकनीडे
जलावटे ॥
वर्त्तलोहम् । न॰ लोहविशेषे । लो
हसंकरे । नीललोहे । त्रिदर॰
इ॰ भा॰ प्र॰ इतिकेचित् ॥
वर्त्ति : । स्त्री॰ वटिकायाम् । भेष
जनिर्माणे ॥ नयनाञ्जने । लेखे॥
गात्रानुलेपन्याम् ॥ दीपकस्यद
शायाम् ॥ दीपे ॥ वर्त्यते । वृतु॰
। ण्यन्त : अचइ : वर्ततेऽनया
वा वृतु॰ । हपिषिरुहीत्यादि
नेनूवा ॥ वृतेश्छन्दसीति॰ इर्वा
। स्वरभेद : । वाहुलकात्लोकेपि ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वर्त्तिविशेषे ॥ यथा । कतकस्यफलं शङ्ख : सैन्धवं त्र्यूषणं वचा । फेनो रसाञ्जनं चौद्रं विडङ्गानि मन : शिला ॥ एषांवर्त्तिर्हन्तिकासं तिमिरं पटलं तथेति ॥

वर्त्तिक : । पुं० पक्षिविशेषे । वर्त्तके । वटेर० इ० भा० प्र० ॥

वर्त्तिका । स्त्री० वर्त्तकायाम् । व्याघ्राटे । वटेर । इ० भा० प्र० खगे ॥ अस्यामांसगुणायथा वर्त्तिकामधुराकृष्याकफमारुतनाशिनी ॥ अजशृङ्गयाम् ॥ वर्त्तौ । वर्त्तौ० इ० भा० ॥ सापञ्चविधायथा । पद्मसूत्रभवादर्भगर्भसूत्रभवाथवा । शणजाबादरीवापिफलकोषोद्भवा यवा । वर्त्तिकादीपकृत्येषुसदापञ्चविधास्मृता ॥ वर्त्तते० वर्त्यतेवा । वृतु० रवुच् । उदीचांमते०प्रत्ययस्थादितीत्वम् ॥ वस्तुतस्तुवृतेरस्ति कन्निति कन्बोध्य : ॥

वर्त्तित : । त्रि० नीते ॥ निष्पादिते ॥ ग्रथिते ॥

वर्त्तितव्य : । त्रि० वर्त्तितुमर्हे ॥

वर्त्ती । त्रि० वर्त्तिष्णौ ॥

वर्त्तिष्णु : । त्रि० वर्त्तने ॥ वर्त्तनशील : । अलङ्कृञितीष्णुच् ॥ वर्त्तिनि ॥

वर्त्तिष्यमाण : । त्रि० भविष्यत्कालादौ ॥ वर्त्तनप्रागभावाश्रये ।

वर्त्तौ । स्त्री० वर्त्तौ ॥

वर्त्तुल : । पुं० कलायविशेषे । वाटुला० इ० गौ० दे० भा० प्र० ॥ यथा । कलायस्त्वचयोभेदास्त्रिपुटोवर्त्तुलोङ्कटा । इतिशब्दमाला ॥ न० गृञ्जने ॥ त्रि० गोलवस्तुनि । निस्तले । वृत्ते ॥ वर्त्तते । वृतु० । बाहुलकादुलच् ॥

वर्त्तुला । स्त्री० तर्कुपीठ्याम् । टेकोरवाटुल इ० गौ० भा० ॥ इति हारावली ॥

वर्त्तुली । स्त्री० गजपिप्पल्याम् ॥

वर्त्म । न० नेत्रच्छदे ॥ मार्गे । अध्वनि ॥ वर्त्ततेऽनेनास्मिन्वा । वृतु० । मनिन् ॥

वर्त्मनि : । स्त्री० पथि ॥ वर्त्तन्तेऽनया । वृतु० । वृतेश्छन्दस्यनि : । चान्मुडितिगोवर्द्धन : ॥

वर्त्मनी । स्त्री० पथि ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

वर्त्स्यन् । त्रि० वर्द्धिष्यमाणे । लृट: सद्वेतिसदादेश० वृद्भ्य : स्यसनोरितिविभाषयापरस्मैपदम् ॥

वर्द्ध : । पुं० ब्राह्मणयष्टिकायाम् । पूर्त्तौ ॥ छेदे ॥ न० सीसके ॥

वर्द्धक : । पुं० ब्राह्मणयष्टिकायाम् । भार्ग्याम् ॥ वर्द्धते । वृधु च्छेदने । ण्वुल् ॥ त्रि० पूरके । छेदके ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वर्द्धकिः। पुं० त्वष्टरि। रथकारे तक्षणि। बढई० इ० तखाण० इ० भा० प्र०। वर्द्धते। वर्द्धच्छेदने। अच्। वर्द्धं कषति। कष हिंसायाम्। वाहुलकादिः॥

वर्द्धकी। पुं० बढई० इ० भा० प्र० वर्णसङ्करजातौ। त्वष्टरि। सूत्रधारे। रथकारे। काष्ठतक्षके॥

वर्धनम्। न० वृद्धौ॥ छेदने॥ वर्धच्छेदनपूरणयोः ल्युट्॥ त्रि० वर्धिष्णौ॥ वर्धतेतच्छीलः। वृधुवृद्धौ। अनुदात्तेतश्चेतियुच्॥ वर्धयति। नन्द्यादित्वाल्ल्युर्वा॥

वर्धनी। स्त्री० गलन्तिकायाम्। सनालजलपात्रे। बधना० बधनी० इ० भा० सम्मार्जन्याम्। बढनी० इ० भा०॥

वर्धमानः। पुं० प्रश्नभेदे॥ शरावे॥ एरण्डे॥ वीरजिने। चरमतीर्थकृति। महावीरे॥ विष्णौ। नारायणे॥ स्वस्तिके॥ राजगृहविशेषे॥ दक्षिणद्वाररहितोवर्द्धमानोधनप्रदः॥ वर्धते। वर्धच्छेदनपूरणयोः। शानच्॥ स्वनामप्रसिद्धे देशविशेषे। त्रि० वृद्धिमति॥

वर्धमानकः। पुं० शरावे॥ वर्धते। वृधु०। शानच्। शप्।

मुक्। संज्ञायांकन्॥ त्रि० वृद्धिविशिष्टे॥

वर्धापनम्। न० नाडीच्छेदने॥ *

वर्द्धितः। त्रि० प्रसृते॥ छिन्ने॥ पूरिते॥

वर्द्धिष्णुः। त्रि० वर्द्धने। वृद्धिशीले॥ वर्द्धते० तच्छीलः। वृधु०। अलङ्कृञितीष्णुच्॥

वर्द्ध्रः। पुं० न० त्रपुणि। सीसे॥ वरत्रायाम्॥ वर्द्धते० दृढबन्धनेन दीर्घीभवति। वृधु०। वृधिवपिभ्यां रन्। लघूपधगुणोरपरः॥

वर्द्ध्री। स्त्री० नद्ध्राम्। वरत्रायाम्। चर्म्मरज्जौ। बद्धी० इ० भा०॥ वर्द्धते। वृधु०। रन्। गौरादित्वान्ङीष्॥ यद्वा। औणादिकः ष्ट्रन्। गुणोरपरः। प्रत्ययतकारस्य० झषस्तथोर्धोधइतिधत्वे० षित्त्वान्ङीष्॥

वर्पः। न० रूपे॥ वृणीते। वृङ् सम्भक्तौ। वृङ्शीङ्भ्यांरूपस्वाङ्गयोः पुट्चेत्यसुन्० प्रत्ययस्यपुट्॥

वर्म्मकण्टकः। पुं० पर्पटे॥

वर्म्मकषा। स्त्री० चर्म्मकषायाम्। सप्तलायाम्॥

वर्म्मा। पुं० क्षत्रियस्यपद्धतौ॥ यथा। शर्म्मान्तंब्राह्मणस्यस्याद्वर्म्मान्तं क्षत्रियस्यच। गुप्तदासात्मकंनाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः॥ न० कवचे

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

। तनुत्रे ॥ वृणोतिदेहम् । वृञ् व रणे । मनिन् ॥

वर्म्मिः । पुं॰ मत्स्यविशेषे । बाँवी॰ बामी॰ इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ ॥

वर्म्मिकः । त्रि॰ वर्मिणि । वर्म्मास्या स्तिव्रीह्यादित्वात्॰ ठक् ॥

वर्म्मितः । त्रि॰ धृतसन्नाहे । सन्नद्धे । सज्जे । वर्मसञ्जातमस्य । तार कादित्वादितच् ॥

वर्म्मी । त्रि॰ वर्मवति । वर्मिके ॥ व र्म्मास्यास्ति व्रीह्यादित्वादिनिः ॥

वर्म्मिमत्स्यः । पुं॰ वांबीमिस्याते मत्स्ये । वर्मिमत्स्योहरेद्वातपि त्तंरुचिकरोलघुः ॥

वर्म्मुषः । पुं॰ बामिरूप॰ इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ मत्स्ये ॥

वर्य्यः । पुं॰ कन्दर्पे । स्मरे ॥ त्रि॰ वरेण्ये ॥ वर्य्यते । वरईप्सायां चुरादावदन्तः । अचोयत् ॥

वर्य्या । स्त्री॰ पतिंवरायाम् ॥ अव द्यपण्यवर्य्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधे- ष्विति॰ अप्रतिबन्धविषये॰ वृङ् सम्भक्ताविव्यस्मात्॰ यत् ॥

वर्व्वणा । स्त्री॰ बृहन्मक्षिकायाम् । नीलमक्षिकायाम् ॥ वरिति । व णति । वणशब्दे । अच् ॥ यद्वा । वर्बति । बर्बगतौ । युच् ॥

वर्व्वरः । पुं॰ पामरे । नीचे ॥ केशे । बक्र केशे । बावरी॰ इ॰ भा॰ ॥ चक्रले ॥

देशविशेषे ॥ यथा । मायापुरंसमा रभ्यसप्तश्रृङ्गात् तथोत्तरे । वर्बरा ख्योमहादेशः प्रोक्तः श्रीशक्तिसङ्ग मे ॥ पारसिकेजने ॥ वृक्षविशेषे । सुमुखे । गरघ्ने । गन्धपत्रे । का लवाबुइ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ ॥

वर्बर्त्ति । वृञ्॰ । यङ्लुगन्तः । पचाद्यच् ॥ यद्वा । वृणोति । वृ ञ्॰ । कॄगॄशॄवृञ् चतिभ्यः ष्वर च् ॥ न॰ हिङ्गुले ॥ पीतचन्दने बोले ॥ हिमवत्प्रान्तवरु॰ वइ॰ प्र॰ सूपविशेषे ॥ यथा । जलेना लोडितंशालिपिष्टकंखण्डमिश्रित म् । धारायूपकरत् प्राच्यंतद्वै दर्बराख्यकम् ॥ वर्बरंबलकृत् सद्यः श्रेष्ठंपित्तानिलापहम् । रोचनं कफकृच्छीतंहृद्यंहृल्लासनाशनं ।

वर्व्वरकम् । न॰ चन्दनभेदे । श्वेत वर्बरके ॥

वर्व्वरा । स्त्री॰ शोकविशेषे । तुङ् ग्याम् । खरपुष्पायाम् । अजग न्धिकायाम् । वाबुइ॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ कृष्णार्जकस्तथाशुक्लोवटप त्रस्तथापरः । वर्बरात्रितयंरूक्षंशी तंकटुविदाहिच ॥ तीक्ष्णंरुचिकरं हृद्यंदीपनंलघुपाकिच । पित्त लंकफवातास्रदद्रुकृमिविषापहम् । पुष्पप्रभेदे ॥ वृणोति । वृञ्॰ कॄगॄशॄवृञ् चतिभ्यः ष्वरच् । अनि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

च्य : षितांङीष् ॥
वर्वरी । स्त्री० बर्बरार्थे ॥ षित्वान्ङीष् ॥
वर्व्वरीक : । पुं० भार्ग्याम् । ब्राह्मणयष्टिकायाम् ॥ कुटिलकुन्तले । बाबरी०इ०भा० ॥ अजगन्धिकायाम् । बाबुइ०इ०भा० ॥ यूनि ॥ वृणुते । वृञ० । शृॄवृञांहेरुक्चाभ्यासस्येति०ईकन् ॥
वर्व्वा । स्त्री० बर्ब्यर्याम् ॥
वर्व्वि : । पुं० घस्मरे ॥ वृणुते । वृञ० । वृह्वस्यांविन् ॥
वर्व्वुर : । पुं० युगलाक्षे । तीक्ष्णकण्टके । गोशृङ्गे । कफान्तके । बबूर० बबूल०इ०प्र०वृक्षे ॥ बर्वुर : कफनुद्ग्राहीकुष्ठकृमिविषापह : ॥
वर्व्वूर : । पुं० बर्वुरे ॥ इतिराजनिर्घण्ट : ।
वर्ष : । पुं० न० भारतादौ ॥ जम्बुद्वीपे ॥ अब्दे । समायाम् । वत्सरे ॥ वृष्टौ ॥ वर्षधरे । मेघे ॥ बर्षणम्० वृष्यतेवा । वृषुसेचने । अज्विधौभयादीनामुपसङ्ख्यानमित्यच् ॥ वर्षयति०वर्षतिवा । पचाद्यच् ॥ यद्वा ॥ वृणाति । वृञ्वरणे । वृतॄवदीतिस : ॥ वर्षशब्दोदिवसपरोपिदृश्यतेच०दीर्घसत्राणिवार्षशतिकानि०वार्षसहस्रिकाणिचेति ॥
वर्षकरी । स्त्री० झिल्लिकायाम् ॥

वर्षकेतु : । पुं० रक्तपुनर्नवायाम् ॥
वर्षकोष : । पुं० दैवज्ञे ॥ मासि ॥ वर्ष : कोषोऽस्य
वर्षज : । त्रि० वृष्टिजाते ॥
वर्षणम् । न० वृष्टौ ॥ वृषुसेचने । ल्युट् ॥ नद्याऽचाल्युटोबाध : वृषभोवर्षणादितिभाष्यप्रयोगात्०ल्युडपिभवतीतिकैयटादय : ॥
वर्षणि : । स्त्री० वर्तने ॥
वर्षपर्वत: । पुं० वर्षविकृतौ । भाजकगिरौ ॥ यथा । हिमवान्हेमकूटश्चनिषधोमेरुरेवच । चैत्र : कर्णीचशृङ्गीचसप्तैतेवर्षपर्वता : ॥ इतिहारावली ॥
वर्षपाकी । पुं० आम्रातके ॥
वर्षपुष्पा । स्त्री० सहदेवीलतायाम् ॥
वर्षप्रिय : । पुं० चातकपक्षिणि ॥
वर्षवर : । पुं० शण्ढे । अत्यन्तान्तर्महल्लके । खोजा०इ०भा०प्र० ॥ वृणोति०वरतिवा । वृञ् वरणे०-वरणावरणेवा । अच् । वर्षस्यवर : । येत्त्वल्पसत्त्वा : प्रथमक्लीबास्त्रीस्वभाविन : । जात्यानदुष्टा : कार्येषुतेवैवर्षवरा : स्मृता : ॥
वर्षवृद्धि : । स्त्री० जन्मतिथौ ॥
वर्षा : । स्त्री० भूम्नि० ०प्रावृट्काले । नभोनभस्ययो: । श्रावणभाद्रयो : ॥ आषाढादिचतुर्मासेषु ॥ यथा । वर्षासुसविषंतोयंदिव्यमप्याश्विनंविनेति ॥ वर्षंवर्षणमत्रास्ति ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वर्ष आद्यच् । टाप् ।

वर्षांश : । पुं० मासि ॥

वर्षाघोष : । पुं० महाभेके ॥

वर्षाङ्ग : । पुं० मासे ॥

वर्षाभव : । पुं० रक्तपुनर्नवायाम् ॥ त्रि०वर्षासुजाते ॥

वर्षाभू : । पुं० भेके । मण्डूके ॥ भूलतायाम् । गण्डूपदे । किञ्चुलुके ॥ इन्द्रगोपे ॥ वर्षासुभवति । भू० । भुवः संज्ञान्तरयोरितिक्विप् ॥

वर्षाभू: । स्त्री० शोथघ्न्याम् । पुनर्नवायाम् ॥ भेक्याम् ॥

वर्षाभ्वी । स्त्री० भेक्याम् । वर्षासुभवति । भू० । क्विप् । वर्षाभ्वीत्यसाधु : । ङीष् विधायकाभावात् ॥ गौरादित्वाद्वाङीष् ॥ पुनर्नवायाम् ॥

वर्षार्चि : । पुं० कुजे । भौमे ॥

वर्षावसान : । पुं० शरत्काले ॥

वर्षिष्ठ : । त्रि० अतिवृद्धे ॥ अयमेषामतिशयेनवृद्ध : । इष्ठनि० प्रियस्थिरेति० वृद्धस्यवर्षि० आदेश : ॥

वर्षीयान् । त्रि० वृद्धतरे । ज्यायसि ॥ अयमनयोरतिशयेनवृद्ध : । द्विवचनेतीयसुनि० प्रियस्थिरेतिवर्षि आदेश : ॥

वर्षुक : । त्रि० वृष्टिकारिणि ॥ वर्षतितच्छील : । वृषुसेचने । लषपतपदेत्यादिनोकञ् ॥

वर्षुकाब्द : । पुं० वर्षणशीलमेघे ॥

वर्षेज : । त्रि० वर्षाकालजाते । वर्षेजे ॥ विभाषावर्षक्षरशरवरादित्यलुक् ॥

वर्षोपल : । पुं० करकायाम् ॥ वर्षाया उपल : ॥

वर्ष्मम् । न० देहे ॥ इतिद्विरूपकोष : ॥

वर्ष्म । न० देहे । तनौ ॥ प्रमाणे ॥ प्रमाणमाचोन्नतिरितिस्वामी । इयत्तेतिभरत : ॥ अतिसुन्दराकृतौ ॥ वर्षति० वृष्यतेवा । वृष० । मनिन् ॥

बर्हम् । न० पुं० कलापे । मयूरपिच्छे ॥ दले ॥ न० ग्रन्थिपर्णे । स्थौणेये ॥ परीवारे ॥ बर्हति । वृहवृद्धौ । पचाद्यच् ॥ बर्ह्यतेवा । बर्ह हिंसायां । घञ् ॥

बर्हणम् । न० पत्रे ॥

बर्हि : । पुं० पावके ॥

बर्हि : पुष्पम् । न० ग्रन्थिपर्णे ॥

बर्हि : शुष्मा । पुं० अग्नौ ॥ बर्हि : कृश : शुष्मबलमस्येतिविग्रह :॥

बर्हि । न० स्थौणेये । कुकुरोंधा० इ० भा० ॥ बर्हपत्रं प्रशस्तमस्य । अतइनि : ॥

बर्हिकुसुमम् । न० ग्रन्थिपर्णे ॥

बर्हिचूडा । स्त्री० खराश्वायाम् । मयूरशिखेतिप्रसिद्धायामोषधौ ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वर्हिण : । पुं० मयूरे ॥ वर्हमस्त्यस्य । फलवर्हाभ्यामिनच् ॥

वर्हिणवाहन : । पुं० षडानने ॥

वर्हिध्वजा । स्त्री० पार्वत्याम् ॥

वर्ही । पुं० मयूरे ॥ वर्होस्त्यस्य । इनि : ॥

वर्हिपुष्पम् । न० ग्रन्थिपर्णे ॥

वर्हिर्ज्योति : । पुं० अग्नौ ॥

वर्हिमुख : । पुं० गीर्वाणे । देवे ॥ वर्हिरग्निर्मुखंयस्यस : ॥

वर्हिषद् । पुं० दैत्यदानवादीनांपितृषु ॥ यथा । दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । सुपर्णकिन्नराणाञ्चस्मृतावर्हिषदोत्रिजा : ॥

वर्हिष्ठम् । न० वाले । ह्रीवेरे । वाला० । इ० भा० प्र० ओषधौ । वर्हिषिकुशेतिष्ठति । सुपिस्थइति क : । अम्वाम्वे तिषत्वम् ॥

वर्हि : । पुं० हुताशने ॥ चित्रके ॥ यज्ञे ॥ दीप्तौ ॥ न० ग्रन्थिपर्णे ॥ पुं० न० कुशे । दर्भे ॥ वर्हिर्द्विविधम् । मुख्यंगौणञ्च । तत्रमुख्यं कुशकाशादिदशदर्भमयम् । गौणन्तु०तत्सदृशंतृणान्तरम् । वृंहति वर्हिर्वृद्धौ । ओष्ट्यादि : । वृंहेर्न लोपश्चेति० इसि : । वर्हि : सान्त : ॥

वलम् । न० सैन्ये ॥

वलक्ष : । पुं० शुक्लवर्णे । धवले ॥ त्रि० तद्वति ॥ वलते । वलसंवरणे सञ्चरणेच । क्विप् । वलमक्षत्यस्मिन् । अक्ष् ० । घञ् ॥ अवलक्षतेवा । अकारलोप : ॥

वलक्षगु : । पुं० चन्द्रे ॥ वलक्षा : गावोयस्यस : । गोस्त्रियोरितिह्रस्व : ॥

वलभी । स्त्री० गोपानस्याम् । कुडाच्छादनार्थंदत्तवक्रकाष्ठे । वडभ्याम् ॥ पटलाधारवंशपञ्जरे ॥ वलति । वल० । वाहुलकादभच् । गौरादि : ॥

वलय : । पुं० कण्ठरोगे ॥ वेलायाम् ॥ पुं० न० कङ्कणे । कटके । प्रकोष्ठाभरणे ॥ वल्यते । वल० । वलिमलितनिभ्य : कयन् ॥ अस्थिविशेषे ॥ यथा । पार्श्वो : पार्श्वयुगेपृष्ठेवक्षोजठरपायुषु । पादयोरपिचास्थीनिवलयानिबभाषिरे ॥ लघ्वादिनिकले० । ऽऽ० ॥ गुर्वक्षरेपुं० ॥

वलयित : । त्रि० वेष्टिते । नद्यादिनावृते ॥ वलयंजातमस्य । तारकादित्वादितच् ॥ यद्वा । वलयवत्कृतम् । तत्करोतीतिणिच् ॥ क्त : ॥

वला । स्त्री० वलायाम् । वाट्यालके ॥ विद्याविशेषे ॥

वलाक : । पुं० क्षुद्रवके । वलायाम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वलाहक : । पुं० वलाहके ॥

वलिकर : । त्रि० वलिकर्त्तरि ॥ वलिं करोति । डुकृञ्० । दिवाविभेतिट : ॥

वलित : । त्रि० वेष्टिते ॥

वलिर : । त्रि० केकरे । निम्नोन्नताक्षिण ॥ वलते । वल० । बाहुलकात्किरच् ॥

वलिशम् ।) न०
वलिशि : ।) स्त्री० वलिशे । वडिशे ॥
वलिशी ।)

वली । स्त्री० मध्यमरेखायाम् ॥ ऊर्म्याम् ॥ जीर्णत्वचि ॥ गृहदारुणि ॥

वल्क : । पुं० न० त्वचि । वल्कले ॥ शल्के । खण्डे । पुं० पट्टिकालोध्रे ॥ वलते । वल० । शुल्कवल्कोल्कादृतिकक् ॥ यद्वा । वल्कयति । वल्कपरिभाषणे । पचाद्यच् ॥

वल्कतरु : । पुं० पूगवृक्षे ॥

वल्कद्रुम : । पुं० भूर्जवृक्षे ॥

वल्कल: । पुं० न० द्रुमत्वचि । वल्के वक्कल० इ० भा० प्र० ॥ त्वचे । दालचीनीतिभा० प्र० ॥ वलति । वल० । बाहुलकात्कल : ॥ वल्कं लातीतितुस्वामी ॥

वल्कला । स्त्री० शिलावल्कायाम् ॥

वल्कलोध्र : । पुं० पट्टिकालोध्रे ॥

वल्कवान् । पुं० मत्स्ये ॥ त्रि० वल्कयुक्ते ॥

वल्किल : । पुं० कण्टके ॥

वल्ग : । पुं० न० अभ्यवहारे । जेमने ॥ वल्गभोजने । अच् ॥

वल्गन् । त्रि० धावति ॥

वल्गनम् । न० बहुभाषणे ॥ प्लुतगमने ॥

वल्गा । स्त्री० दन्तालिकायाम् । अवक्षेपण्याम् । अश्वमुखरज्जौ ॥ साधोत्क्षिप्तादिभेदेनचतुर्दशविधौ ताहयलीलावल्याम् । उत्क्षिप्ता शिथिलातथोत्तरवतीमन्दाचवैहायसीविक्षिप्तै ककराईकन्धरसमोत् कीर्णाविभक्तातथा । अत्युत्क्षिप्तलोड्डृतिखलुतथा व्यागूढगोकर्णिकेवाहानाङ्कथिताश्चतुर्दशविधावल्गाप्रभेदाअमीति ॥ तल्लक्षणानितुतत्रैवद्रष्टव्यानि ॥ अश्वप्रेरणविशेषे ॥

वल्गाविभागकुशल: । त्रि० वाहानां षड्विधप्रेरणाभिज्ञे ॥ यथाहभोज : । वाहनं प्रतिवाहानांषड्विधंप्रेरणंविदु : । रागावल्गाकशापार्ष्णिप्रतोदरवभेदत : ॥ वल्गायाविभागोविविच्यप्रयोग : तत्रकुशल : ॥

वल्गितम् । न० घोटकस्यविशेषगमने । वेगेनविक्षिप्तोपरिचरणे ॥ गमने ॥ बहुभाषणे ॥ वल्गनम् । वल्गु गतौ । भावेक्त : ॥

वल्गु : । पुं० छागे ॥ त्रि० मनोज्ञे । सुन्दरे ॥ यथाक्रमम् । रूपमाच

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मतिवल्गु जगदेतदतिफल्गु। धन लोभमपहायनमपद्मनयनाय॥ वलते । बल० । बलिगुक्चेल्यु:॥ वाचाले॥

वल्गुकम्। न० चन्दने॥ विपिने॥ पणे॥ त्रि० रुचिरे॥

वल्गुपत्र:। पुं० वनमुद्गे॥

वल्गुला। स्त्री० वाकुच्याम्॥ पक्षिविशेषे। वल्गविष्ठायाम्। बादुड० इतिभाषा॥

वल्गुलिका। स्त्री० तैलपायिकायाम्॥

वल्गुली। स्त्री० स्वविष्ठादेपक्षिविशेषे॥

वल्भनम्। न० भक्षणे॥

वल्मीक:। पुं० न० वामलूरे। वल्मीके॥ तन्मृत्तिकयाशौचनिषेधोयथा। वल्मीकमृत्तिकोत्खातांमृदमन्तर्जलांतथा। शौचावशिष्टांगेहाच्च नादद्याल्लेपसम्भवाम्। अन्त:प्राण्यवपन्नाञ्च हलोत्खातांनकर्दमाम्॥

वल्लरि:। स्त्री० मञ्जर्याम्॥ वल्लते। वल्ल०। क्विप्। ऋच्छति। ऋगतौ अचइ:। वल्लचासावरिश्च॥ मेथिकायाम्॥ चित्रमूले॥

वल्लव:। पुं गोदोग्धरि। गोपे॥ भीमसेने॥ त्रि० सूपकारे॥ वल्लनम्। वल्लसंवरणसञ्चरणेच। वल्लि: सौत्रोवाप्रीतौ। भावेघञ्। वल्लोस्यास्ति। अन्येभ्योपीतिव:॥ वल्लंवाति० वायतिवा। वागतिगन्धनयो: ओवैशोषणेवा। या तोनुपेतिक:॥

वल्लवी। स्त्री० आभीर्याम्। गोपिकायाम्। महाशूद्राम्॥

वल्लि:। स्त्री० वल्ल्याम्। लतायाम्॥ पृथिव्याम्। वल्लते। वल्ल०। सर्वधातुभ्यइन्॥

वल्लिकण्टकारिका। स्त्री० अग्निदमनीक्षुपे॥

वल्लिदूर्वा। स्त्री० मालादूर्वायाम्॥

वल्लिशाकटपोतिका। स्त्री० मूलपोत्याम्॥

वल्लिसूरण:। पुं० अल्पम्लपर्ण्याम्॥

वल्ली। स्त्री० व्रतत्याम्। गुडूच्यादिलतायाम्॥ याभूमेर्व्वामारो हन्तितावल्ल्य:॥ अजमोदायाम्॥ कुसुमान्तरे। वेलाइ० भा० प्र०॥ कृदिकारादितिङीष्॥

वल्लीगड:। पुं० मत्स्यविशेषे॥ भोला० वालिकडा० इ० च० गौ० दे० भाषाप्रसिद्धे॥

वल्लीजम्। न० मरिचे। वेल्लजे*॥

वल्लीबदरी। स्त्री० भूवदर्याम्॥

वल्लीमुद्ग:। पुं० मकुष्ठके॥

वल्लीवृक्ष:। पुं० सालवृक्षे॥

वल्लुरम्। न० शाद्वले॥ क्षेत्रे॥ गहने॥ औषधे॥ कुञ्जे॥ मञ्ज

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

र्याम् । औषधे । निर्जलस्थाने ॥ विश्वधरणिशब्दरत्नावलिषु० बल्लर-मितिपाठः ॥
वल्लूरम् । त्रि० आतपादिनाशुष्कमांसे ॥ वनक्षेत्रे ॥ वाहने ॥ ऊषरभूमौ ॥ कोलमांसे ॥ वल्लते० वल्ल्यते वा । वल्ल० । खर्जादित्वादूरः ।
वल्ल्या । स्त्री० धात्रीवृक्षे ॥
वल्वजाः । पुं० भूम्नि० उलपे । वघ-ही० इ० प्र० तृण ॥ वलते । वल० । क्विप् । वजति । वजगतौ । अच् । वल्चासौवजश्च । एकोवल्वज इतिभाष्यादेकत्वेपि ॥ यद्वा । वलतिभुवंवेष्टयतिविशादित्वाद्वप्रत्यये० वल्वः पर्वतः तत्रजाताः वल्वजाः । इत्यन्ये । स्वभावाद्बहुत्वेवल्वजाः ॥ अतएव० सुमनोऽप्सरोवल्वजादेर्वैतिपाक्षिकबहुत्वाऽर्थंक्रमदीश्वरसूत्रम् ॥
वल्वजा । स्त्री० तृणविशेषे । दृढपत्र्याम् । तृणोर्ध्वौ । मौञ्जीपत्रायाम् । सा वेवागि० इ० भा० ॥
ववः । पुं० एकादशकर्णान्तर्गतप्रथमकरणे ॥ तत्रजातस्यफलंयथा । ववाभिधानेजननंहियस्यशूरोतिधीरोमनुजः कृतीस्यात् । पद्मालयातन्निलयेनिवासंकरोतिनित्यंसुविचक्षणः स्यात् ॥
वशंवदः । त्रि० आयत्तकरवाक्यस्यवक्तरि । इष्टवादिनि ॥ वशंवशकरंमधुरंवर्दति । प्रियवशेवदः खच् । मुम् ॥
वशः । पुं० कान्तौ । स्पृहायाम् । इच्छायाम् ॥ वेश्यागृहे ॥ आयत्ततायाम् ॥ योयस्यवशमापन्नः सतस्यकिङ्करः किल ॥ प्रभुत्वे ॥ जन्मनि ॥ न० आयत्तत्वे ॥ इच्छायाम् ॥ प्रभुत्वे ॥ त्रि० आयत्ते ॥ वशनम् । वशकान्तौ । वशिरण्योरुपसङ्ख्यानमित्यप् ॥ वष्टि । अज्वा ॥
वशका । स्त्री० वश्यायांनार्याम् ॥
वशक्रिया । स्त्री० वशीकरणे । संवदने ॥ मणिमन्त्रौषधैरायतीकरणे ॥ वशस्यकरणम् । कृञः शच ॥
वशगः । त्रि० वशीभूते ॥
वशा । स्त्री० वन्ध्यायाम् ॥ सुतायाम् । दुहितरि ॥ योषायाम् । नार्याम् ॥ वन्ध्यगव्याम् ॥ करिण्याम् । हस्तिन्याम् ॥ वष्टि । वश० । पचाद्यच् । उश्यतेवा । वशिरण्योरुपसङ्ख्यानमित्यप् ॥
वशाध्यक्षः । पुं० शिशुमारे ॥
वशापायी । पुं० कुक्कुरे ॥
वशि । न० वशित्वे ॥
वशिकः । त्रि० रिक्ते । शून्ये ॥ उश्यते । वश० । सर्वधातुभ्यइन् । संज्ञायांकन् ॥
वशिका । स्त्री० अगुरौ ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वशिता । स्त्री॰ वशित्वे ॥ वशोऽस्या स्ति । इनि : । वशिनोभाव : तल् ॥

वशित्वम् । न॰ शिवैश्वर्यविशेषे । अ ष्टभूतिष्वैकस्याम् ॥ येनभूतंभौति कञ्चावश्यमेववशीभवति ॥

वशी । पुं॰ जितेंद्रिये ॥ अव्यसनिनि ॥ स्ववशीकृतकार्यकरणसङ्घाते ॥ स्वतन्त्रे । परमेश्वरे ॥ यत: सर्वंह्य स्यजगद्वशेवर्त्तते॰इतिवशी ॥

वशिनी । स्त्री॰ शमीवृक्षे ॥वन्दा- याम् ॥

वशिर : । पुं॰ किणिह्याम् । अपामा- र्गे ॥ हस्तिपिप्पल्याम् ॥ चव्ये ॥ वचायाम् ॥ न॰अक्षीवे । सामुद्रल वणे ॥ वष्टि । वश॰ । बाहुलका त्किरच् । संज्ञापूर्वकत्त्वान्नसम्प्र- सारणम् ॥ यद्वा । वशनम् । व- श॰ । इन् । वशिंराति । रा॰ । आतोनुपेतिक : ॥

वशिष्ठ : । पुं॰ स्वनामप्रसिद्धेमुनौ । अथर्वनिधौ । अरुन्धतीपतौ ॥ त्रि॰ वशकर्त्तरि ॥ श्रेष्ठतमे ॥

वशीकरणम् । न॰ मणिमन्त्रौषधैराय त्तीकरणे । वशक्रियायाम् ॥

वशीकारसञ्ज्ञा । स्त्री॰ ज्ञानप्रसाद रूपायांतृष्णाविरोधिन्याम् चित्तवृ त्तौ । दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्ण स्यवैराग्ये ॥ औत्सुक्यमाचरणापि निवृत्तिरूपस्थितेष्वपिदृष्टानुश्रवि- कविषयेषुयासंज्ञाचयात्पराचीना सावशीकारसंज्ञावैराग्यम् । उक्त ञ्चपतञ्जलिना । दृष्टानुश्रविकवि षयवितृष्णस्यवशीकारसंज्ञावैरा- ग्यमिति ॥

वशीकृत : । त्रि॰ जिते ॥

वशीभूत : । त्रि॰ वश्यतांप्राप्ते ॥ अवशोवशोभवति । च्वि : । अस्य च्व ॥

वशीर : । पुं॰ गजपिप्पल्याम ॥

वश्यम् । नलवङ्गे ॥ आयत्तीकरणे ॥ वश्यंजनानांसर्वेषांविधेयत्वमुदाहृ तम् ॥ त्रि॰ प्रणये । प्रवर्त्तयितुं निवर्त्तयितुंशक्ये ॥ वशमधीन त्वंगत : । वशंगतइतियत् ॥

वश्यका । स्त्री॰ वशगायाम् ॥

वश्यकूट : । पुं॰ वैवाहिकविचारवि शेषे ॥ यथा । सिंहस्यसर्वेवशगा विनालिंविहायसिंहंवशिनोनरा णाम् । भक्ष्यास्तयैषांजलराशयस्ते वश्यास्तुलोकव्यवहारतोन्ये ॥ एवं वश्यसमायोगेदम्पत्यो : प्रीतिरुत्त मा । वश्याभावेपिदम्पत्योर्विवाह: कलहप्रद : ॥

वश्या । स्त्री॰ वशगायाम् ॥ टाप् ॥

वश्यात्मा । पुं॰ स्वाधीनान्त : करणे ॥ वैराग्यपरिपाकेण॰वासनाक्ष येसति॰वश्य : स्वाधीनोविषयपा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रतन्त्वाशून्यः आत्मायन्तः कर्णयस्यसः ॥

वषट् । अ० देवहविर्दानमन्त्रे ॥ उह्यतेऽनेन । वह० बाहुलकात्० डषट् ॥

वषट्कारः । पुं० देवयज्ञे । आहुतौ । होमे ॥ वषट्क्रियाक्रियतेयस्मिन्नधिकरणे घञ् ॥ विष्णौ ॥

वषट्कृतम् । त्रि० हुते । अग्नौप्रक्षिप्ते ॥ अग्नौहुतन्तुयद्द्रव्यंतत्स्यात्त्रिषुवषट्कृतम् ॥ वषडितिमन्त्रोपलक्षणम् । वषट्मन्त्रेणकृतम्०अग्नौप्रक्षिप्तम् ॥

वष्कयः । पुं० तरुणवत्से ॥ एकहायनेवत्से । वष्कते । वष्कगतौ । बाहुलकादयन् ॥

वष्कयणी । स्त्री० वष्कयिण्याम् । चिरप्रसूतायांगवि ॥ वष्कयस्त्वेकहायनोवत्स इतिशाकटायनः । तेननीयते । णीञ् ० । क्विप् । सर्वतोक्तिन्नर्थादितिङीष् । गौरादित्वाद्वा । पूर्वपदादितिणत्वम् ॥

वष्कयिणी । स्त्री० वष्कयण्याम् ॥ वष्कयस्तरुणोवत्सः । सोस्त्यस्याः । अतइनिः । अट्कुप्वाङितिणत्वम् ॥

वसतिः । स्त्री० वासे । अवस्थाने ॥ यामिन्याम् । निशायाम् ॥ निकेतने । सदने ॥ वसन्त्यस्याम् ०वसनंवा । वसनिवासे । वहिवस्यर्त्तिभ्यश्चिदित्यतिः ॥

वसती । स्त्री० वसतौ ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

वसनम् । न० छादने । वस्त्रे ॥ असाधारणेनक्षत्रादयोयथा । धातानुराधवसुपुष्यविशाखहस्ताचित्रोत्तराश्विपवनादितिरेवतीषु । जन्मर्क्षजीवबुधशुक्रदिनोत्सवादौधार्यं-नवंवसनमीश्वरविप्रतुष्टाविति समयप्रदीपः ॥ वस्यतेऽनेनवा । वस आच्छादने ॥ ल्युट् ॥ निवासे ॥ स्त्रीकटीभूषणे ॥

वसना । स्त्री० स्त्रीकटीभूषणे । सारसने ॥

वसन्तः । पुं० ऋतुराजे । पुष्पसमये । कुसुमाकरे । सुरभौ । पिकानन्दे । कामसखे । मधुमाधवयोः । चैत्रवैशाखयोः ॥ वसन्त्यत्रपठनोत्सवाः । वस० । तॄभूवहिवसिभासीतिझच् ॥ अतिसारे ॥ रागविशेषे ॥ तालविशेषे ॥ वसन्ततालेकर्त्तव्योनगणोमगणस्तथा ॥ श्योनाकविशेषे ॥ क्रतुविशेषे ॥

वसन्तकः । पुं० श्योनाकप्रभेदे ॥ वसन्ते ॥

वसन्तकुसुमः । पुं० शेलुवृक्षे ॥

वसन्तकुसुमाकरः । पुं० औषधवि

शेषे ॥ यथा । प्रवालरसमौक्तिका
भ्वरमिदंचतुर्भागभाक्पृथक्पृथग
यस्मृतेरजतहेमतोद्य शके । अयो
भुजगरङ्गकंचिलवकंविमर्द्याखिलं-
शुभेहनिविभावयेद्भिषगिदंधिया
सप्तश : ॥ द्रवैर्वृषनिशेचुजै : क
मलमालतीपुष्पजै : पय : कदलि
कन्दजैर्मलयजैर्घनाम्युद्भवै : । व
सन्तकुसुमाकरोरसपतिर्द्विवल्लाशि
त : समस्तगदहृद्भवेत्किलनिजानु
पानैरयमितिप्रद्वयोगतरङ्गिणी ॥

वसन्तजा । स्त्री० वासन्तीलतायाम् ॥

वसन्ततिलकम् । न० शर्करीछन्दः १४
प्रभेदे । सिंहोद्धतावृत्ते ॥ यथा ।
त्र्यंयंवसन्ततिलकंतभजाजगौग : ।
यथा फुल्लंवसन्ततिलकंतिलकंवना
ल्यालीलापरंपिककुलंकलमत्ररौति ।
वात्येषपुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो-
यातोहरि : समथुरांविधिनाहता
स्म : ॥ पुष्पविशेषे ॥ औषधविशे
षे ॥ यथा । अचारलूदहनसैन्धववि
श्वशक्रचूर्णकरञ्जसहितंमथितेनपी
तम् । नैवंप्ररोहतिपुनर्गुदज : स्व
हेतोस्तस्मैवसन्ततिलकैरपिकल्पक
ल्पम् ॥

वसन्ततिलका । स्त्री० वसन्ततिलके ॥
यथा । उक्तावसन्ततिलकातभजा
जगौग : ॥

वसन्तदूत : । पुं० चैत्रे ॥ पिकेपञ्च
मरागे ॥ आम्रे ॥

वसन्तदूती । स्त्री० पाटलीवृक्षे ॥ अ
तिमुक्ते । माधवीलतायाम् ॥ ग
णिकायाम् । कोकिलायाम् ।
पिक्याम् ॥

वसन्तद्रु : । पुं० आम्रवृक्षे ॥
वसन्तद्रुम: । पुं० आम्रवृक्षे ॥

वसन्तमालिका । स्त्री० विषमवृत्तप्र
भेदे ॥ यथा । विषमेससजागुरूस
मेचेत्सभरायस्ववसन्तमालिकासा ॥

वसन्तसख : । पुं० कामदेवे ॥

वसन्तोत्सव : । पुं० होलाकायाम् ॥

वसा । स्त्री० मांसप्रभवधातुविशेषे
कायस्नेहे । मेदसि । वपायाम् ॥
वसति० दस्ते वा । वसनिवासे०
वसआच्छादनेवा । पचाद्यच्० भि
दाद्यङ्वा ॥ मांसरोहिण्याम् ॥

वसाढ्य : । पुं० शिशुमारे ॥

वसादनी । स्त्री० सिंहमुख्याम् ॥ वा
सके ॥

वसान: । त्रि० आच्छादयति ॥ वस०
। शानच् ॥

वसापायी । पुं० कुक्कुरे ॥

वसि। : पुं० वसने ॥ वस्ते० वस्त्रतेवा
वसआच्छादने । खनिकष्यज्यसी
त्यादिनाइ : ॥

वसिरम् । न० अचीवे । सामुद्रलव
णे । वशिरे वस्ते वस० । वा
हुलकात्किरच् ॥ यद्वा । वसनम् ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

। वसुस्तम्भे । डुन् । वसिरोति । राद्दाने । आतोनुपेतिक : ॥ करि पिप्पल्याम् ॥

वसिष्ठ: । पुं० वसिष्ठमुनौ । अरुन्धती जानौ । अरुन्धतीनाथे ॥

वसु : । पुं० देवभेदे । गणदेवता विशेषे ॥ यथा । धरोध्रुवश्चसोमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनल: । प्रत्यूष श्चप्रभासश्चवसवोऽष्टौक्रमात्स्मृता: ॥ धनाधिपे ॥ आयाम् । दीप्तौ ॥ अग्नौ ॥ ये.क्त्रे ॥ बकवृक्षे । शिवमल्ल्याम् । पाशुपते ॥ राजनि ॥ साधौ ॥ पीतमुद्गे ॥ शिवे ॥ सूर्ये ॥ अष्टसङ्ख्यायाम् ॥ धनिष्ठानक्षत्रे ॥ पुष्करिण्याम् ॥ क्लीवे ॥ वृद्धौषधे ॥ अश्वे ॥ विष्णौ ॥ वसन्तिसर्वभूतान्यत्र० तिष्ठन्सर्वत्रवसतीतिवावसु:॥ न०रत्ने ॥ धने । रायि ॥ हाटके ॥ जले ॥ स्त्री०दीप्तौ । वृद्धौषधे ॥ त्रि०मधुरे ॥ शुष्के ॥ वसतिसर्व- त्र० उष्यतेवागुणै : सर्वैर्वोष्यतेऽनेनवा०वस्ते०वस्तेवा । वसनिवासे०वसआच्छादनेवा । शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्यु : ॥

वसुक : । पुं० शिववल्ल्याम् । वकपुष्पे । सुरेष्टे ॥ अर्कपर्णे । रक्तार्के । मन्दारे ॥ न०रौमके । साम्भरिलवणे ॥ पांशवे ॥ वासुके ॥ स्वार्थेकन् ॥ वसुकायतिवा । कै० । आतोनुपेतिक : । वस्वेव । यावादिस्वात्कन् वा ॥ वस्वस्त्यस्मिन् । व्रीह्यादित्वाट्ठन् । इसुस्वितिकोवा ॥

वसुकीट : । पुं० याचके ॥

वसुचरणम् । न० भगणे०ऽ ॥ ० ॥

वसुच्छिद्रा । स्त्री० महामेदावृक्षे ॥

वसुद : । पुं० धनाधिपे । कुबेरे ॥ हरौ ॥ त्रि०धनदातरि ॥ वसुदयते । देङ्पालने । वसुददातिवा । डुदाञ्० । आतश्चेतिक : ॥

वसुदान : । त्रि० सर्वफलदे ।

वसुदेव : । पुं० श्रीकृष्णजनके । आनकदुन्दुभौ । शूरे ॥ वसुबुधनेषुदीव्यतिमोदते । दिवु० । पचाद्यच् ॥

वसुदेवता । स्त्री० धनिष्ठानक्षत्रे ॥

वसुदेवभू : । पुं० श्रीकृष्णे ॥

वसुधा । स्त्री० क्षितौ ॥ वसुदधाति । डुधाञ्० । आतश्चेतिक : ॥

वसुधाखर्ज्जूरिका । स्त्री० भूखर्ज्जूरिकायां ॥

वसुधाधिप : । पुं० भूपतौ ॥ जगणे० । ऽ । ० ॥

वसुधान : । पुं० कोशे ॥ वसुधीयतेऽस्मिन् ॥

वसुधारा । स्त्री० वृद्धिश्राद्धपूर्वकर्त्तव्यचेदिराजवसूद्धर्यकुडाग्नघृत

धारायाम् ॥ यथा । कुडाग्लग्नांव सोर्धारांसप्तवारान् घृतेनतु । कारयेत्पञ्चवारान् वानातिनीचांनचोच्छ्रिताम् ॥ आयुष्मानितिशान्त्यर्थंजप्तातचसमाहित: । षड्भ्य: पितृभ्यस्तदनुश्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥ इतिकात्यायन: । अपिच । देहस्थांनाभिमात्रायांप्रादेशपरिमाणत: । सप्तवापञ्चवाबिन्दून् दद्यात् सिन्दूरचन्दनै: ॥ प्रत्येकबिन्दुंमतिमान् कामंमायांरमांस्मरन् । घृतधारामविच्छिन्नांदत्त्वातचवसुंयजेत् ॥ कुबेरपुर्य्याम् ॥ धनसन्ततौ ॥ जिनशक्तिविशेषे । तारायाम् ॥ वसोःश्वेदिराजस्यधारा ॥ भौमेतीर्थविशेषे ॥

वसुनन्दक: । पुं॰ खेटके । धनवृद्धिजीवके ॥

वसुन्धरा । स्त्री॰ गोत्रायाम् । उर्व्याम् ॥ वसूनिधारयति । संज्ञायांभृतृवृजिधारीतिखच् । खचिह्रस्व: । अरुर्द्विषदितिमुम् ॥

वसुप्राण: । पुं॰ वह्नौ ॥

वसुमती । स्त्री॰ भुवि ॥ यथासप्तद्वीपावसुमतीति । वसुधनमस्त्यस्याम् ॥ मतुप् । ङीप् ॥

वसुमना: । पुं॰ विष्णौ ॥ वसुशब्देनप्राशस्त्यंलक्ष्यते । वसुप्रशस्तंमनोयस्य । रागद्वेषादिभि: क्लेशैर्मदादिभिरुपक्लेशैश्चयतोनकलुषितंचित्तंततस्तन्मन: प्रशस्तम् ॥

वसुरोचि: । न॰ यज्ञे ॥ वसव: रोचन्तेअस्मिन् । रुचदीप्तौ । वसौरुचे: संज्ञायामिति॰ इसिन् ॥

वसुल: । पुं॰ देवतायाम् ॥

वसुश्रेष्ठम् । न॰ रूप्ये ॥

वसुसेन: । पुं॰ कर्णे । चम्पाधिपे ॥

वसुस्थली । स्त्री॰ कुबेरपुर्य्याम् ॥

वसुहट्ट: । पुं॰ बकद्रुमे ॥

वसूक: । पुं॰ बकवृक्षे ॥ न॰ साम्भरिलवणे ॥

वसूत्तम: । पुं॰ भीष्मपितामहे ॥

वस्कय: । पुं॰ वष्कये ॥

वस्कयनी ।) स्त्री॰ वष्कयिण्याम् । चिरप्रसूतायांधेनौ ॥ वस्कयिण्या
वस्कयिनी ।)

अपिदोषघ्नंतर्पणंबलकृत्पय: ॥

वस्कराटिका । स्त्री॰ वृश्चिकायाम् । कालिकाव्युपे ॥

वस्त: । पुं॰ छागे ॥ बस्तयते । वस्तअर्द्दनेचुरादि: । पचाद्यच् ॥

वस्तकम् । न॰ कृत्रिमलवणे ॥ वस्तइव । अजगन्धित्वात् । इवेप्रतिकृताविति कन् ॥

वस्तकर्ण: । पुं॰ शालवृक्षे ॥

वस्तगन्धा । स्त्री॰ अजगन्धायाम् ॥ वस्तस्येवगन्धोऽस्या: । वस्तशब्द:

स्वगन्धेलाचणिक : ॥
वस्तमोदा । स्त्री० अजमोदायाम् ॥
वस्तं मोदयति । मुद० । णयन्त :
। कर्मण्यण् ॥
वस्तान्त्री । स्त्री० छगलान्त्रीचुपे । वृ
षगन्धायाम् । मेषान्त्र्याम् ॥ व
स्तस्येवान्त्रमस्या : । गौरादि : ॥
वस्ति : । पुं० स्त्री० नाभेरधोभागे ।
नाभिलिंगयोरन्तरे ॥ मूत्राशयो
धनुर्वक्रोवस्तिरित्यभिधीयते ॥ ना
भेरधस्तादलाबूसदृशमवीनालमने
कच्छिद्रं मूत्रभाजनं वस्तिरुच्यते ॥
अस्यालचणं यथा । विस्तीर्णामांस
लास्निग्धावस्ति : पुंसांप्रशस्यते ।
निर्मांसाकर्कशारूचादु:खदारिद्र्य
दास्मृता ॥ गोमायुसदृशायस्यखरो
ष्ट्रमहिषस्यच । सभवेद्दु : खितो
नित्यं धनहीनश्चमानव : ॥ बसति
मूत्रमत्र । यद्वा । वस्त० बस्तते
वा । वस० निवासे० आच्छादने
वा । बस्यतिवा । वसुस्तम्भे । ब
सेस्ति : ॥ चिकित्साविशेषे ॥ य
था । बस्तिर्द्विधानुवासाख्योनिरूह
श्चतत : पर : । य : स्नेहैर्दीयतेस
स्यादनुवासननामक : ॥ कषाय
चीरतैलैर्योनिरूह : सनिगद्यते ।
वस्तिभिर्दीयतेयस्मात्तस्माद्वस्तिरि
तिस्मृत : ॥ वस्तिभि : मृगादीनां
मूत्राशयै : ॥ भूम्नि० वस्तय : --

वस्त्रान्तावयवेषु ॥ दशासु ॥
वस्तिकर्माढ्य : । पुं० अरिष्टवृत्ते ।
फेनिले ॥
वस्तिमलम् । न० मूत्रे ॥
वस्तु । न० द्रव्ये ॥ पदार्थे ॥ जग
तिवस्तुद्वयंभावोऽभावश्चेतिन्याय
शास्त्रम् ॥ वस्तु० सच्चिदानन्दा
द्वयंब्रह्मेतिवेदान्तशास्त्रम् ॥ वस
ति । वस० । वसेस्तुन् ॥ लचणप्र
माणाभ्यांहिवस्तुसिद्धिर्भवतीतिव्या
ख्यातार : ॥
वस्तुकम् । न० वास्तूके ॥
वस्तुकी । स्त्री० श्वेतचिल्लीशाके ॥
वस्तुपरिच्छेद : । पुं० सजातीयभेदो
विजातीयभेद : स्वगतभेदश्चेतित्रि
विधभेदे ॥ जीवेश्वरभेद:० जीवज
गद्भेद:० जीवपरस्परभेद:० ईश्वरज
गद्भेद:० जगत्परस्परभेदइतिपञ्चवि
धभेदे ॥ वस्तुन : परिच्छेद : परि
च्छिन्नत्वम् ॥
वस्तुविवेक : । पुं० अनित्यान्नित्यस्य
पृथक्करणे ॥ नित्यमात्मस्वरूपं
हिदृश्यं तद्विपरीतगम् । एवंयोनि
श्चय : सम्यक् विवेकोवस्तुन : सवै
॥ वस्तुनोविवेक : ॥
वस्ता । पुं० वास्तव्ये ॥ वसति । व
स० । तृच् ॥
वस्त्यम् । न० निशान्ते । गृहे ॥ वस
नम् । वस० वसेस्ति : ॥ तत्रसा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

धुरितियत् ॥ यद्वा । अवस्यायति । ष्यै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः । आतश्चोपसर्गे इति कः । वष्टीत्यल्लोपः ॥

वस्त्रम् । न० आच्छादने । वाससि । चैले । वसने । अंशुके । कपडा० इ० भा० प्र० ॥ वस्यतेऽनेन । वसआच्छादने । सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ॥

वस्त्रकुट्टिमम् । न० वस्त्रजालये । तंबूटी० इ० भा० प्र० ॥ वस्त्रस्य कुट्टिममल्पगृहम् ॥ छत्रे ॥

वस्त्रगृहम् । न० पटवेश्मनि । पटवापे । पटमये । दूष्ये । स्थूले । तम्बू० इ० भा० प्र० ॥ वस्त्रस्य गृहम् ॥

वस्त्रग्रन्थिः । पुं० उच्चये । नीव्याम् । परिधान वस्त्रस्यग्रन्थने ॥

वस्त्रपञ्जलः । पुं० कीलकन्दे ॥

वस्त्रपुत्रिका । स्त्री० वस्त्रनिर्मितपुत्तलिकायाम् । गुडिया० इ० भा० ॥

वस्त्रभूषणः । पुं० शाकरुण्डवृक्षे ॥

वस्त्रभूषणा । स्त्री० मञ्जिष्ठायाम् ॥

वस्त्रयोनिः । पुं० स्त्री० वसनोत्पत्तिकारणे त्वगादौ । त्वक्फलकृमिरोमसु ॥ वस्त्रस्ययोनिः कारणम् ॥

वस्त्ररञ्जकम् । न० कुसुम्भे । बर्ह्निशिखे ॥ वस्त्राणांरञ्जकम् ॥ त्रि०वस्त्राणांकुसुम्भादिनारञ्जनकर्त्तरि ॥

वस्त्ररञ्जनः । पुं० कुसुम्भे ॥

वस्त्ररञ्जनी । स्त्री० मञ्जिष्ठायाम् ॥

वस्त्वाभासः । पुं० मायामयेरज्जुसर्पादौ० कृष्णोगौरोदीर्घोकृस्वइतिव्यवहारे ॥ वस्तुधर्मिद्रव्यम्० तद्वदवभासते० इतितथा ॥

वस्नः । पुं० मूल्ये । अवक्रये ॥ न० वेतने ॥ वस्त्रे ॥ धने ॥ मूल्ये ॥ मृतौ ॥ द्रव्ये ॥ त्वचि ॥ वसत्यनेनवा । वस० । धापृवस्यज्यतिभ्योनः ॥

वस्नमम् । न० कटिभूषणे ॥

वस्नसा । स्त्री० वायुवाहिन्यांनाड्याम् । स्नायौ ॥ वस्तेशरीरम् । वसआच्छादने । धापृवस्यज्यतिभ्योनः । वस्नंचर्म० स्यति । षोऽन्तकर्मणि । आतोनुपसर्गे इतिकः । टाप् ॥

वस्निकः । त्रि० वस्नजीवातौ ॥ वस्नेनमूल्येनजीवति । वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् । यद्वा । वस्नंमूल्यंहरति० वहति० आवहतिवा । वस्नद्रव्याभ्यांठन्कनाविध्याहीय ष्ठन् ॥

वस्वोकसारा । स्त्री० अलकायाम् । कुबेरपुर्याम् ॥ कुबेरनलिन्याम् ॥ मानसोत्तरशिखरवर्त्तिन्यामिन्द्रस्य नगर्याम् । इन्द्रपुर्याम् ॥ इन्द्रनलिन्याम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

बह्लोकसारिका । स्त्री० बह्लोकसारायाम् ॥

बहंलिहः । पुं० गवि ॥ बहः स्कन्धस्तं लेढि । लिह० । वहाभ्रे लिहइतिखश् । मुम् । खश्योऽङित्त्वान्नगुणः ॥

बहः । पुं० वृषभस्कन्धे ॥ वाहे, हये ॥ गन्धवहे । वायौ ॥ पथि ॥ नदे ॥ वहतियुगमनेन । वहप्रापणे । गोचरसञ्चरेतिसाधुः ॥

बहतः । पुं० वृषे ॥ पान्थे ॥

बहतिः । पुं० गवि ॥ सचिवे ॥ वायौ ॥ वहति । वह० । वहिवस्यर्त्तिभ्यश्चिदित्यतिः ॥

बहतुः । पुं० पथिके ॥ वृषभे ॥ वहति । वह० । एधिवह्योश्चतुः ॥

बहनम् । न० प्रापणे ॥ हेडे । तरान्धौ । हुडि०डू०गो०भा०प्र०नौकाविशेषे ॥ वह० । ल्युट् ॥

बहन्तः । पुं० वायौ ॥ त्रि० बालके । वहति । वह० । तॄभूवहिवसीत्यादिनाझच्षित् ॥

बहलम् । न० वार्वटे पोते ॥ त्रि० बहुले ॥ दृढे ॥

बहलगन्धम् । न० शम्बरचन्दने ॥

बहलचचुः । पुं० मेषशृङ्गाम् ॥

बहलत्वचः । पुं० श्वेतलोध्रे ॥

बहला । स्त्री० शतपुष्पायाम् ॥ स्थूलैलायाम् ॥

बहा । स्त्री० नद्याम् ॥ बहति । वह० । अच् ॥

बहिःकुटीचरः । पुं० तिर्यग्याने । कुलीरे ॥

बहिःप्रज्ञः । पुं० विश्वस्मिन् । व्यष्ट्युपहितचैतन्ये ॥ बहिः स्वात्मव्यतिरिक्तेविषयेप्रज्ञायस्यसः ॥

बहितः । त्रि० अवहिते ॥ अवधीयतेस्म । डुधाञ् । क्तः । दधातेर्हिः । भागुरिमतेऽल्लोपः ॥

बहित्रम् । न० पोते । वार्वटे ॥ वहति । वह० । अशित्रादिभ्यइत्रोत्रावितिइत्रप्रत्ययः ॥

बहित्रकम् । न० जलयाने । यानपात्रे ॥

बहिर्द्वारम् । न० द्वारबाह्यभागे । तोरणे ॥ बहिर्द्वारात् । बहिस्तद्द्वारस्येतिवा ॥

बहिर्द्वारप्रकोष्ठकम् । न० प्रघाणे ॥

बहिर्भूतः । त्रि० बहिर्गते ॥

बहिर्मुखः । त्रि० विमुखे ॥ यथा । शैवोवावैष्णवोवापियोवास्यादन्यपूजकः । सर्वंपूजाफलंहन्तिशिवरात्रिबहिर्मुखः ॥

बहिस्तरः । पुं० कर्कटे ॥

बहिष्ठः । त्रि० बहिर्भवे । बहिःस्थिते ॥

बहिष्पवमानः । पुं० याज्ञिकस्तोत्रे । सामगानांसूक्तत्रयगानसाध्ये

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्तोत्रे ॥

वह्निः । अ० वाढ्ये ॥ वहति । वह० । इस् ॥

वहुलः । पुं० अग्नौ ॥ कृष्णपक्षे ॥ न०आकाशे ॥ सितमरिचे ॥ त्रि०-प्राज्ये । प्रचुरे ॥ कृष्णवर्णे ॥ बहूनर्थान् लाति । ला० । आतदूति-कः ॥ वहति । वह० । बाहुलकादुलच् ॥ बहुलायांजाते ॥ सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । तस्यश्रविष्ठाषाढेतिलुक् ॥

वहुला । स्त्री० नीलिकायाम् ॥ एलायाम् ॥ गवि ॥ मानसाचलस्थदेवी-विशेषे ॥

वहुलाः । स्त्री० भूम्नि० कृत्तिकासु ॥

वहेडकः । पुं० विभीतकवृक्षे । व-हेडा०इ०भा०प्र० ॥

वह्निः । पुं० वैश्वानरे । वीतिहोत्रे । धनञ्जये । अग्नौ ॥ स्वाहादेवीवह्निपती ॥ चित्रकाख्यौषधौ ॥ भल्लातके ॥ निम्बूके ॥ वहतिहव्यम् देवेभ्योहविः प्रापयतिवा । वहप्रापणे । वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्योनिदितिःनिः ॥

वह्निकरी । स्त्री० धातपुष्प्याम् । धातक्याम् ॥

वह्निकाष्ठम् । न० दाहागुरुणि । दाहकाष्ठे ॥

वह्निगन्धः । पुं० यक्षधूपे ॥

वह्निगर्भः । पुं० वंशे ॥

वह्निगर्भा । स्त्री० शमीद्रुमे ॥

वह्निचक्रा । स्त्री० कलिकारीवृक्षे ॥

वह्निज्वाला । स्त्री० धातकीवृक्षे ॥ वह्नेरिवज्वालाऽस्याः । वह्नेर्ज्वालेवबा । रक्तपुष्पत्वात् ॥

वह्निदमनी । स्त्री० अग्निदमनीक्षुपे

वह्निदीपकः । पुं० कुसुम्भे ॥

वह्निदीपिका । स्त्री० अजमोदायाम् ।

वह्निनामा । पुं० चित्रके ॥ भल्लातके ॥

वह्निनी । स्त्री० जटामांस्याम् ॥

वह्निपुष्पी । स्त्री० धातक्यां ॥

वह्निभोग्यम् । न० घृते ॥

वह्निमन्थः । पुं० गणिकारिकावृक्षे ॥

वह्निमन्थकः । पुं० अग्निमन्थे ॥

वह्निमारकम् । न० जले ॥

वह्निमित्रः । पुं० वायौ ॥

वह्निरेताः । पुं० शिवे । कृशानुरेतसि ॥ वह्नौरेतोऽस्य ॥

वह्निलोहकम् । न० कांस्ये ॥

वह्निवक्त्रा । स्त्री० कलिहार्याम् । लाङ्गल्याम् ॥

वह्निवधूः । स्त्री० अग्नाय्याम् । स्वाहायाम् ॥

वह्निवर्णम् । न० रक्तोत्पले ॥

वह्निवल्लभः । पुं० सर्जरसे । धूनके ॥ अनिले ॥ वह्नेर्वल्लभः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वह्निबीजम् । न० निम्बूके ॥ स्व र्णे ॥

वह्निशिखम् । न० कुसुम्भे ॥ वह्नि वत्० शिखाऽस्य ॥

वह्निशिखर : । पुं० लोचमस्तके ॥

वह्निशिखा । स्त्री० अनंतायाम् ॥ फलिन्याम् ॥ कलिकार्याम् ॥ धातक्याम् ।

वह्निसञ्ज्ञ : ।) वह्निसञ्ज्ञक: ।) पुं० चित्रकाख्यौ षधौ ॥ वह्नि : संज्ञायस्यस: ॥

वह्निसख : । पुं० वायौ ॥ जीरके॥

वह्यम् । न० वाहने ॥ शकटे ॥ वहन्त्यनेन ॥ वह० । वह्यंकरण सितियत् ॥

वह्या । स्त्री० मुनिपत्न्याम् ॥

वह्लीक : । देशविशेषे ॥ वह्लते । व ह्लप्राधान्ये । वाहुलकादीकन् ॥

वा । विकल्पे ॥ उपमायाम् । उप माने ॥ वितर्के ॥ पादपूरणे ॥ समुच्चये ॥ विस्रम्भे ॥ नानार्थे ॥ अतीते । एवार्थे ॥ अवधारणे वाति । वागतिगन्धनयो : । क्वि प् ॥

वांश : । त्रि० वंशसम्बन्धिनि ॥

वांशिक : । पुं० वंशीवादके । वैण विके ॥ वंशीवादनं शिल्पमस्य । ठक् ॥ भारभूतान्वंशान्हरति ० वहति० आवहतिवा । तद्धरति वहतीत्यादिनाठञ् ॥

वांशी । स्त्री०वंशरोचनायां ॥

वा: किटि : । पुं० शिशुमारे ॥ कु म्भीरे ॥ वारीजलस्यकिटि:शूकर:॥

वा : सदनम् । न० जलाधारे ॥ ज लान्तस्थगृहे । जलमन्दिर० इ० भा० प्र० ॥

वाक : । पुं० वाचि ॥ उच्यतेऽनये ति । वचपरिभाषणे । करणे घञ् ॥ न० वकसमूहे ॥ वकानांसमू ह: तस्यसमूहइत्यण् ॥ त्रि० व कसम्बन्धिनि ॥ वकस्यावयवोवि कारोवा । प्राणित्वादञ् ॥

वाकी । त्रि० वाग्विशिष्टे ॥ वाकोवि द्यतेऽस्य । अतइनि : ॥

वाकुची । स्त्री० ओषधिविशेषे । सो मराज्याम् ॥ सुप्रभायाम् । काम्बो ज्याम् । पूतिगन्धायाम् ॥ वाकु चीमधुरातिक्ताकटुपाकारसायनी । विष्टम्भहृद्धिमारुच्यासरास्रश्लेष्मास्र पित्तनुत् ॥ रूक्षाहृद्याश्वासकुष्ठमे हज्वरकृमिप्रणुत् । तत्फलंपित्त लंकुष्ठकफानिलहरंकटु ॥ केश्यं त्वच्यंकृमीश्वासकासशोथामपाण्डु हृत् ॥ वातंसङ्कोचयति । कुचश ब्दतारे । मूलविभुजादित्वात्क : पृषोदरादि : ॥

वाकुलम् । न० वकुलफले ॥ वाकु लंमधुरंग्राहिदन्तस्थैर्यकरंपरम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वाकोवाक्यम्। न॰ तर्कशास्त्रे ॥ उक्तिप्रत्युक्तिरूपेवैदिकग्रन्थे ॥ यथा किंस्विदावपनंमहत्० भूमिरावपनंमहदिति ॥

वाक्कीर: । पुं॰ श्यालके ॥

वाक्छलम्। न॰ छलविभेदे। वाक्यव्याजे ॥ यथा। अविशेषाभिहितेऽर्थेवक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना-वाक्छलम् ॥ यत्रशक्यार्थद्वयेसम्भवति॰ एकार्थनिर्णयैकविशेषाभावादनभिप्रेतशक्यार्थकल्पनेनदूषणाभिधानंतद्वाक्छलम्। लक्षणन्तु॰ शक्यैकार्थशब्दबोधतात्पर्यकशब्दस्यशक्त्यार्थान्तरतात्पर्यकत्वकल्पनयादूषणाभिधानम्। यथा। नेपालादागतोऽयंनवकम्बलवत्त्वादित्युक्ते॰ कुतोऽस्यनवसङ्ख्याका: कम्बलाइति ॥ एवंगौर्विषाणीत्युक्ते॰ कुतोगजस्यशृङ्गम्, श्वेतोधावतीतिश्वेतरूपवदभिप्रायेणोक्ते॰ श्वेतोनधावतीत्यभिधानमित्यादिकमूह्यम् ॥

वाक्पति: । पुं॰ बृहस्पतौ ॥ वाचांपति: ॥ त्रि॰ वागीशे। पटुवचने ॥

वाक्पारुष्यम्। न॰ अप्रियवाक्योच्चारणे। तत्तु सप्तधाव्यसनान्तर्गतव्यसनविशेष: । यथा। मृगयाऽक्षा: स्त्रिय: पानंवाक्पारुष्यार्थदूषणे। दण्डपारुष्यमित्येतज्ज्ञेयंव्यसनसप्तकम् ॥ तल्लक्षणमाहनारद: । देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम्। यद्वच: प्रतिकूलार्थंवाक्पारुष्यंतदुच्यतइति ॥ देशादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम्। उच्चैर्भाषणमाक्रोश:॰ न्यङ्गमवद्यम्॰ तदुभययुक्तंयत्प्रतिकूलार्थमुद्वेगजननार्थं वाक्यंतद्वाक्पारुष्यंकथ्यते ॥

वाक्यम्। न॰ परस्पराकाङ्क्षोपेतपदचये। तिङ्सुबन्तचये। तिङन्तानांचयोयथा। पचतिपश्येत्यादिवाक्यम्। सुबन्तानाञ्चयोयथा। प्रकृतिसिद्धमिदंहिमहात्मनामित्यादि ॥ कारकान्वितक्रियायाम् ॥ धात्वर्थ: क्रिया॰ कारकै: कर्त्रादिभिरन्विता सम्बद्धार्थाकारकान्विता॰ अन्वितत्वञ्चक्रियाकारकाणामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशाज्ज्ञेयम्॰ तिङ्सुबन्तचयात्मकोऽपिसम्बद्धार्थताबोध्या॰ असम्बद्धार्थस्याप्रयोगात्॰ अतएवपरस्पराभिसम्बन्ध: पदसमूहोवाक्यमितिवृद्धा: । कारकान्विताक्रियायथा॰ घटमानयेत्यादि ॥ वाक्यस्वरूपमाह। वाक्यंस्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त: पदोच्चय: । वाक्योच्चयोमहावाक्यमित्थंवाक्यंद्विधामतम्। ॥ उक्तञ्च। स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वाक्यानामेकवाक्यत्वंपुनः सम्भूय जायतइति ॥ अत्रवाक्यं यथा। शून्यंवासगृहमित्यादि । महावाक्यंयथा। रामायणमहाभारतरघुवंशादि। इति ॥ पुनश्चतद्द्विविधम्। लौकिकं वैदिकञ्चेति । वैदिकमीश्वरोक्तत्वात्सर्वमेवप्रमाणम् लौकिकन्त्वाप्तोक्तं प्रमाणम् । अन्यदप्रमाणम् ॥ समभिहारोवाक्यम्। समभिहारश्चसाध्यत्वादिबाधकद्वितीयाद्यभावेपिवस्तुतः शेषशेषिवाचकपदयोः सहोच्चारणम्। यथा। यस्यपर्णमयीजुहूर्भवतिनसपापंश्लोकंशृणोतीत्यत्र० पर्णताजुह्वोः समभिहारादेवपर्णतायाःजुह्वङ्गत्वम्। नचानर्थक्यं जुह्वाः सिद्धत्वादितिवाच्यम्। जुहूशब्देनतत्साध्यापूर्वलक्षणात् तथाचबाक्यार्थः० पर्णतयाऽवद्यहविर्द्धारणद्वाराजुहूपूर्वंभावयेदिति। एवञ्चपर्णतयायदिजुहूः क्रियतेतदैवतत्साध्यमपूर्वंभवतिनान्यथेतिगम्यते० इतिनपर्णतायावैयर्थ्यम् । अवद्यहविर्द्धारणद्वारेतिचावश्यंवक्तव्यम्० अन्यथास्रुवादिष्वपिपर्णतापत्तेः। सेयंपर्णता० अनारभ्याधीतापिसर्वप्रकृतिष्वेवान्वेतिनविकृतिषु० तत्रचोदकेनापितत्प्राप्तिसम्भवात् पौनरुक्त्यापत्तेः। तदिदंवाक्यंप्रकरणादिभ्योवलवत्। अतएवैन्द्रामोइदंहविरित्यादेरेकवाक्यत्वाद्दर्शाङ्गत्वम्। नतुप्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् ॥ उच्यतेइतिवाक्यम्। वचेर्ण्यत्। चजोरितिकुत्वम् । शब्दसंज्ञात्वात्० वचोऽशब्दसंज्ञायामितिनिषेधोन ॥ शुभाशुभवाक्यानितु। नैवराज्येनमहतानचैवार्थस्वराशिभिः। प्राप्यतेज्ञानकथनं परलोकसुभाषितम् ॥ स्वर्गापवर्गसिद्ध्यर्थं भाषितंयत्सुशोभनम्। वाक्यंमुनिवरैः शान्तैस्तद्विज्ञेयंसुभाषितम् ॥ रागद्वेषानृतक्रोधकामतृष्णानुसारियत्। वाक्यंनिरयहेतुत्वात्तद्भाषितमुच्यते ॥ संस्कृतेनापिकिन्तेनमृदुनाललितेनवा। अविद्यारागवाक्येनसंसारक्लेशहेतुना ॥ यच्छ्रुत्वाजायतेपुण्यंरागादीनाञ्चसङ्क्षयः। निरुद्धमपितद्वाक्यंविज्ञेयमतिशोभनम् ॥ इतिवह्निपुराणम् ॥

वाक्यलक्षणवित्। पुं० मीमांसाशास्त्रज्ञे ॥

वाक्याध्याहारः। पुं० आकाङ्क्षितैकदेशपूरणे ॥ वाक्यस्यअध्याहारः॥

वाक्याभिधायी। त्रि० पृष्ठमांसादे ॥ वाक्यंभिधायीपुरुषः पृष्ठमांसादउच्यतइतित्रिकाण्डशेषः॥

वागधिपः। पुं० बृहस्पतौ ॥ वाचा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मधिप : ॥

वागर : । पुं॰ गतातङ्के । परित्यक्तभये । मुमुक्षौ ॥ वातवेष्टके ॥ विशारदे । पण्डिते ॥ विषाणे ॥ निर्णये ॥ वारके ॥ शाणे ॥ वाडवे ॥ वृके ॥

वागारु : । त्रि॰ आशाहन्तरि ॥ यथा । आशांबलवतींदत्त्वायोहन्तिपिशुनोजन : । सजीवासोऽपिवागारुर्दुर्गो॰दानुस्तुदातरि ॥ इतिशब्दमाला

वागाशनि : । पुं॰ बुद्धे ॥

वागाशी : । पुं॰ शुभवाचि ॥ वाचि आशीर्यस्य स : ॥

वागीश : । पुं॰ जीवे । बृहस्पतौ ॥ त्रि॰ वाक्पतौ ॥

वागीशा । स्त्री॰ सरस्वत्याम् ॥ वाचामीशा ॥

वागीश्वर : । पुं॰ ब्रह्मणि ॥ बृहस्पतौ ॥ ऋग्वेदादिरूपाणांवाचामीश्वर : । मञ्जुघोषे ॥ त्रि॰वाचामीश्वरे ॥

वागीश्वरी । स्त्री॰ सरस्वत्याम् ॥

वागुजी । स्त्री॰ सोमराज्याम् ॥ वाचं गुञ्जति । गुजिअव्यक्ते शब्दे । मूलविभुजादित्त्वात्क: । पृषोदरादि: ॥

वागुण : । पुं॰ कर्मरङ्गे ॥

वागुरा । स्त्री॰ मृगबन्धनार्थंजाले । मृगबन्धन्याम् ॥ खावल॰खावली॰ इ॰जाल॰इ॰च॰भषा ॥ अवगुरते । गुरीहिंसायाम । इगुपधेतिक : । वष्टिभागुरीत्यवाकारलोप : ॥

वागुरिक : । पु॰ व्याधविशेषे । जालिके ॥ वागुरयाचरति । चरतीतिठक् ॥

वाग्गुद : । पुं॰ पक्षिविशेषे । वागुड॰ बाड॰इ॰भा॰प्र॰ ॥

वाग्गुलि : । पुं॰ ताम्बूलिनि । राज्ञांताम्बूलदातरि ॥ जातिविशेषे ॥

वाग्गुलिक : । पुं॰ ताम्बूलदे ॥

वाग्जालम् । न॰ शास्त्रमात्रे ॥ यथा । परिनिर्मथ्यवाग्जालंनिर्णीतमिदमेवहि । नोपकारात्परोधर्मोनापकारादघंपरम् ॥

वाग्दरिद्र : । त्रि॰ वाग्यमे । मितभाषिणि ॥ वाचादरिद्र : ॥

वाग्दलम् । न॰ दन्तवाससि । ओष्ठाधरयो : ॥

वाग्दुष्ट : । पुं॰ व्रात्ये ॥ त्रि॰ वाचा दूषिते । परुषभाषिणि ॥ वाचादुष्ट : ॥

वाग्देवता ।)
वाग्देवी ।) स्त्री॰ सरस्वत्याम् ॥

वाग्बन्ध : । पुं॰ पणे । समये ॥ *

वाग्मी । पुं॰ सुराचार्ये ॥ त्रि॰ पटौ ॥ वक्तरि । विविधशास्त्राभ्यासाधिवासितप्रशस्तवाग्युक्ते ॥ वाग्मीसत्य

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वाग्भवतीतिनिश्चितोऽर्थः ॥ प्रशस्तावागस्य । वाचोग्मिनिः । गकारोच्चारणं प्रत्ययेभाषायामित्यनुनासिकाभावाय । उत्तरसूत्रस्यबहुभाषिणीत्यस्यापिसम्बन्धात् । सम्यग्बहुभाषिणि॰वाग्मीतिवोध्यम् ॥

वाग्य:। त्रि॰ निर्वेदे ॥ कल्पे ॥ वाग्दरिद्रे ॥

वाग्यत:। त्रि॰ यतवाचि । मौनिनि ॥ वाचियत: ॥

वाग्याम:। त्रि॰ योच्चशक्त्यादिनावाचंयच्छतितस्मिन् ॥

वाग्वज्र:। पुं॰ शापे ॥ वागेववज्रोहिंसकत्त्वात् ॥

वाग्वित् । त्रि॰ वैयाकरणे । वाक्यकोविदे ॥ वाच: विन्दति॰वक्तुं॰विवेकस्त्रजानातिवा । सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् ॥

वाग्विसर्ग:। पुं॰ वाच: प्रयोगे ॥

वाङ्क:। पुं॰ कचङ्गले । समुद्रे ॥

वाङ्मती । स्त्री॰ नदीविशेषे ॥ यथा । हिमाद्रेस्तुङ्गशिखरात्प्रोद्भूतावाङ्मतीनदी । भागीरथ्या: शतगुणं पवित्रंतज्जलंस्मृतम् ॥

वाङ्मय:। त्रि॰ वाक्यात्मके । यथा । म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरचरै:। समस्तंवाङ्मयंव्याप्तंत्रैलोक्यमिवविष्णुना ॥

वाङ्मयी । स्त्री॰ परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपायांवाण्याम् । सरस्वत्याम् ॥

वाङ्मात्रा । स्त्री॰ वाचोमात्रायाम् ॥ यथा । निमेषोन्वेषणं पुंसामङ्गुल्याछोटिकाथवा । गुर्वक्षरोच्चारणंवावाङ्मात्रेयंस्मृताबुधै: ॥

वाङ्मुखम् । न॰ वचनोपक्रमे । उपन्यासे ॥ वाचोमुखमिवमुखम्॰उपक्रम: ॥

वाक् । स्त्री॰ वाण्याम् । भारत्याम् । अर्थपरिज्ञानफलायाम् । सर्वस्यार्थस्यप्रकाशिकायांसंस्कारवाण्याम् ॥ योह्यर्थंसम्यगवबुध्यतेतेनैवसासम्यक्श्रुताभवति । प्रत्यक्षेणशब्दस्वरूपमुपलभमानोऽपिअर्थापरिज्ञानान्नपश्यतिनशृणोतीत्यनुभवात् ॥ शब्दसामान्ये ॥ वचने । वाक्ये ॥ तीक्ष्णानारुन्तुदाबुद्धि: कर्मशान्तप्रतापवत् । नोपतापिमन: सोष्मवागेकावाग्मिन: सत: ॥ कण्ठताल्वादिस्थाने॰इन्द्रिये ॥ जिह्वामूलादिष्वष्टसुस्थानेषुविषक्तेऽग्नेयैवर्णानामभिव्यञ्जकेकरणे ॥ अकारादिवर्णेषु ॥ वर्णास्वार्थसङ्केतपरिच्छिन्नाएतावन्तएवंक्रमप्रयुक्ताइत्येवंतदभिव्यङ्ग्य: शब्द: पदंवागित्युच्यते ॥ इतिभाष्यम् ॥ वक्तीति॰उच्यते॰ऽनयावा । वचपरिभाषणे । क्विब्वचीत्यादिनाक्विप्॰दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वाच : । पुं॰ मत्स्यविशेषे । वाचा॰ दू॰गौ॰दे॰भा॰ ॥

वाचंयम : । पुं॰ मुनौ । मौनव्रतिनि ॥ वाचंयच्छति । यमउपरमे । वाचियमोव्रतइतिखच् । वाचंयमपुरन्दरौचेत्यमन्तत्त्वम् ॥

वाचक : । पुं॰ शब्दे ॥ यथा । शास्त्रे शब्दस्तुवाचक : । शास्त्रे व्याकरणादौयोवाचक : साधुशब्द : सएवनिरुपपदेनशब्दशब्देनव्यवह्रियते ॥ वर्णव्यतिरिक्तस्यपदस्यवाक्यस्यवावाचकत्त्वमिच्छन्तिवैयाकरणा: । वर्णानांप्रत्येकंवाचकत्त्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गादितिकैयट : ॥ कथके । पुराणादिपाठके ॥ सचब्राह्मणएवभवति । यथा । ब्राह्मणंवाचकंविद्यान्नान्यवर्णजमादरात् । श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन्वाचकान्नरकंव्रजेदिति ॥ त्रि॰वक्तरि ॥ वक्ति ॥

वाचक्नवी । स्त्री॰ वचक्नोर्दुहितरि । गार्ग्याम् ॥

वाचनम् । न॰ कथने ॥ पठने ॥ यथा । शुद्धेनानन्यचित्तेनपठितव्यंप्रयत्नत : । नकार्यासक्तमनसाकार्यंस्तोत्रस्यवाचनमितिवाराहीतन्त्रम् ॥

वाचनकम् । न॰ प्रहेलिकायाम् ॥ वायने ।व्रतोपायने । यूपविशेषे ॥

वाचनिक : । त्रि॰ वचनप्राप्ते ॥ वचनादागत : । ठक् ॥

वाचनीय : । त्रि॰ वाचयितुमर्हे ॥

वाचस्पति : । पुं॰ जीवे । बृहस्पतौ ॥ वाच : समस्तविद्यारूपस्यवचस : पति: । षष्ठ्या: पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेष्वितिसत्त्वविधानात् ॰षष्ठ्याअलुक् ॥

वाचस्पतिवल्लभ : । पुं॰ पुष्परागमणौ । पोखराज॰इतिभाषाप्र॰ ॥

वाचस्पत्यम् । न॰ वाग्मित्त्वे ॥ ब्राह्मणादित्त्वाद्भावेष्यञ् ॥

वाचा । स्त्री॰ वाचि । वाण्याम् ॥ क्विबन्तादृचो॰भागुरिमतेटाप् ॥

वाचाट : । त्रि॰ जल्पाके । वाचाले । बहुगर्ह्यवाचि ॥ कुत्सितंबहुभाषते । आलजाटचौबहुभाषिणि । कुत्सितइतिवक्तव्यमितिवाक्शब्दाटच् ॥ सुबहुभाषिण्यपिजल्पाकवाचाटवाचालावर्त्तन्ते । वाचाटोवाचालोजल्पाक : सुबहुभाषीस्यादितिसिंहाकाद्वेपर्यायेवोपालित : । नित्यप्रगल्भवाचालोसुपतिष्ठेसरस्वतीमितिमुरारिश्च ॥

वाचारम्भणम् । न॰ अनृतजडानात्मरूपे ॥ निरूप्यमाणेस्वत : सत्ताहीनमपियदपरोक्षव्यवहारगोचरतयागम्यतेतदित्त्यर्थ : ॥

वाचाल : । त्रि॰ वाचाटे ॥ कुत्सितंबहुभाषते । वाचोवक्तोस्यसन्निवा। आलजाटचौबहुभाषिणि । कुत्सित

इतिवक्तव्य मितिवाचश्चालच् ॥

वाचिकम् । न० सन्देशवाचि ।

वाचोव्याहृतार्थाया मितिठक् ॥

वाचिकंतस्यैवचदूतस्येनाभिशंसन मितिशब्दरत्नावली ॥ पुं० वाक्यारम्भे ॥ यथा । आलापश्चविलापश्च संलापश्चविलापक : । अनुलापोपलापश्चसन्देशश्चातिदेशिक : ॥ अपदेशोपदेशौचनिर्देशोव्यपदेशक: । कीर्त्तितावचनारम्भाद्द्वादशामीमनीषिभिरित्युज्ज्वलनीलमणि : ॥ त्रि०वाचा०वचसाकृते ॥ यथा । कायिकंवाचिकंवापिमानसंवायथामति । आराधनेपरेशस्यभावशुद्धिर्विधीयते ॥

वाचिकहारक :। पुं० लेखे । वार्त्तादूते ॥

वाचोयुक्ति :। त्रि० वाग्मिनि ॥ वाचोवचस : युक्ति : सयुक्तिकस्त्वम् । वाग्दिक्पश्यद्भ्योयुक्तिदण्डहरेष्वितिषष्ठ्याअलुक् ॥

वाचोयुक्तिपटु :। त्रि० सुवक्तरि । वाग्मिनि । वाचोयुक्तिषुसोपटुश्च ॥

वाच्यम् । न० प्रतिपादने । दूषणे ॥ त्रि०कुत्सिते । हीने ॥ वचनार्हे ॥ अभिधेये ॥ यद्यस्माच्छब्दान्नियमत : प्रतीयते०तत्तस्यवाच्यम् । यथा । गामानयेत्यस्मिन्वाक्ये०गोशब्दस्यगोत्वम् ॥ उच्यते । वचपरिभाषणे । ण्यत् । वचोऽशब्दसंज्ञायामितिनकुत्वम् ॥ अर्थोवाच्यश्चलक्ष्यश्चव्यङ्ग्यश्चेतित्रिधामत : । वाच्योऽर्थोभिधयाबोध्योलक्ष्योलक्षणयामत : । व्यङ्ग्योव्यञ्जनयाता : स्युस्तिस्र : शब्दस्यशक्तय :॥

वाच्यमान :। त्रि० प्रस्तूयमाने ॥ वचेश्चौरादिकात्कर्मणिलट :शानच् ॥

वाज :। पुं० निस्वने । शब्दे ॥ पक्षे । शरपक्षे ॥ वेगे ॥ मुनौ ॥ न० घृते । यज्ञे ।। अन्ने ॥ वारिणि ॥ वजत्यनेन । वजगतौ । हलश्चेतिघञ् । निष्ठायांसेटत्वान्नकुत्वम् ॥ वाजयतिवा । अच् : । पचाद्यच् ॥

वाजपेय :। पुं० न० अन्नसुराप्रधाने यागविशेषे ।। वाजपेयप्रतिपादके ग्रन्थे ॥

वाजपेयिक : पुं० वाजपेययागविहितरि ॥ वाजपेयप्रतिपादकग्रन्थाध्येतरि ॥ वाजपेयमधीते०वेदवा । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥

वाजभोजी । पुं० वाजपेययज्ञे ॥

वाजश्रवा :। पुं० अन्नदानादिनिमित्तयशोविशिष्टे ।। वाजमन्नंतद्दानादिनिमित्तंश्रवोयशोयस्यस :॥

वाजश्रवस :। पुं० वाजश्रवसोपत्ये ॥

वाजसनेय :। पुं० जनमेजयकृतवेदा

र्थंयन्थे ॥ सतुवैशम्पायनशापाद्‌च्छिन्न : ॥
वाजसनेयी । पुं॰ यजुर्वेदनि ॥
वाजिगन्धा । स्त्री॰ अश्वगन्धायाम् ॥
वाजिता । स्त्री॰ अश्वत्वे । पचे ॥
वाजिदन्त : । पुं॰ वासके ॥ वाजी दन्तोऽस्य॰ वाजिदन्ताभकेशरत्वात् ॥
वाजिदन्तक : । पुं॰ वैद्यमातरि । अटरूषे ॥ स्वार्थेक : ।
वाजी । पुं॰ अश्वे ॥ पचिणि । खगे ॥ वाणे ॥ वाजा : पचा : सन्त्यस्य । अतइनि : । पूर्वेंह्यश्वा : सपचाआसन् । तथाचशालिहोत्रम् । सपचावाजिन : पूर्वंसञ्जातोव्योमचारिण : गन्धर्वेष्वेयथाकामंगच्छन्तिचसमन्ततइति ॥ अवश्यंवजति । वजगतौ । आवश्यकेतिणिनिर्वा ॥
वाजिनम् । न॰ आमिचाजले ॥ घनीभूत: पिण्डआमिचा॰ जलंवाजिनमितिव्यवहारात् ॥
वाजिनी । स्त्री॰ अश्वगन्धायाम् ॥ अश्वायाम् । वडवायाम् ॥
वाजिपृष्ठ : । पुं॰ अम्लानहक्षे ॥
वाजिभच : ।)
वाजिभच्य: ।) पुं॰ चणके ॥ वाजिनोभच्य : ॥
वाजिभोजन : । पुं॰ मुद्गे ॥

वाजिमान् । पुं॰ पटोले ॥
वाजिवाहन : । पुं॰ गन्धर्वे ॥
वाजिशाला । स्त्री॰ मंदुरायाम् । घुडशाल॰ इ॰ भा॰ ॥ वाजिनां शाला ॥
वाजीकर : । त्रि॰ वाजीकरणे ॥
वाजीकरणम् । न॰ वीर्यवर्धकद्रव्ये ॥ येनस्त्रीषुविषयेवाजीवनर : सामर्थ्यंप्राप्नोति । अस्यलचणन्तु । यद्‌द्रव्यंपुरुषंकुर्यात्‌वाजिवत्‌सुरतचमम् । तद्वाजीकरमाख्यातंमुनिभिर्भिषजांवरैरिति ॥ वाजीकरणतन्त्रंनाम॰ अदुष्टविशुष्कचीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजननिमित्तंप्रहर्षजननार्थंचेतिसुश्रुत: ॥ विधिमाह । नरोवाजीकरान्‌योगान्‌सम्यक्‌शुद्धोनिरामय : । सप्तत्यन्तंप्रकुर्वीतवर्षाटूर्द्ध्वन्तुषोडशात् ॥ नचवैषोडशादर्वाक्‌सप्तत्या: परतोनच । आयुष्कामोनर : स्त्रीभि : संयोगंकर्त्तुमर्हति ॥
वाञ्छनम् । न॰ वाञ्छायाम् ॥
वाञ्छा । स्त्री॰ इच्छायाम् । काङ्‌चायाम् । स्पृहायाम् । वाञ्छनम् । वाञ्छिइच्छायाम् । गुरोश्चल्य : । टाप् ॥ आत्मवृत्तिगुणविशेषइतिनैयायिका : । साद्विविधा ॥ यथा । उपायविषयिणी॰ फलविषयिणीवा । फलंसुखंदु : खा

भावस्य । तत्र० फलेच्छांप्रतिफल ज्ञानंकारणम् । उपायेच्छांप्रति० इष्टसाधनताज्ञानंकारणमितिसि-द्धान्तमुक्तावली । ननाकपृष्ठंनच सार्वभौमंनपारमेष्ठ्यं नरसाधिपत्यम् । नयोगसिद्धीरपुनर्भवंवावा ञ्छन्तितत्पादरजः प्रपन्नाः ॥

वाञ्छितम् । त्रि० अभिलषिते ॥

वाञ्छिनी । स्त्री० वाञ्छनीयायांनार्याम् । लज्जिकायाम् । कलतूलिकायाम् ॥

वाटः । पुं० पथि । मार्गे ॥ वृत्तिस्थाने । वृत्तौ । वाड० इ० भा० ॥ न० वरण्डे ॥ अङ्गे ॥ अन्नप्रभेदे । पुष्पादिवाटिकायाम् ॥

वाटधनः । पुं० भूर्जकण्टकाख्यसङ्कीर्णजातौ ॥

वाटरम् । न० मधुविशेषे ॥ वटरैः कृतम् । क्षुद्राभ्रमरवटरेत्यञ् ॥

वाटशृङ्खला । स्त्री० पद्यरोधकशृङ्खलायाम् लंभायाम् ॥

वाटिका । स्त्री० हिङ्गुपत्याम् ॥ कुट्याम् ॥ वास्तुनि ॥ वाट्यालके ॥ गृहोद्याने ॥ वष्टति । वटवेष्टने । सञ्ज्ञायामितिण्वुल् । टाप् । प्रत्ययस्थादितीत्वम् ॥

वाटी । पुं० वाट्याले ॥ त्रि० वेष्टितस्थले ॥

वाटी । स्त्री० कुट्याम् । वास्तौ ॥ गृहोद्याने । पूगपुष्पादिकृतोपवने ॥ वाट्यालके ॥

वाटीदीर्घः । पुं० इक्कटवृक्षे ।

वाट्टकम् । न० भृष्टयवे ॥

वाट्यपुष्पी । स्त्री० वाट्यालके ॥

वाट्या । स्त्री० बलायाम् । वरिया-रा० इ० भा० ॥

वाट्यालः । पुं० वाट्यायाम् ॥

वाट्यालकः । पुं० क्षुपविशेषे । वाट्यायाम् ॥ वाटीमलति । अलभूषणादौ । कर्मण्यण् । स्वार्थे कन् । ण्वुल्वा ॥ वाट्याआलकोवा ॥

वाट्याली । स्त्री० वाट्यालके ॥

वाडः । पुं० वेष्टने ॥

वाडवः । पुं० ब्राह्मणे ॥ वडवानले ॥ न० स्त्रीणांकरणे ॥ घोटकौघे ॥ पुं० न० पाताले ॥ वडवायां भवः । तत्रभवइत्यण् ॥ वडवायांजातः । तत्रजातइत्यण्वा ॥ वडवानांसमूहः । खण्डिकादिभ्यश्चेत्यञ् ॥

वाडवाग्निः । पुं० वाडवाग्नौ ॥ वाडवस्यासावग्निश्च ॥

वाडवाग्र्यः । पुं० ब्राह्मणश्रेष्ठे ॥

वाडवेयः । पुं० अश्विनीसुते ॥ बीजाश्वे ॥ वडवायाःपुत्रः । वडवायावृषेवाच्ये० इतिढक् ॥

वाडवेयौ । पुं० द्विवचनान्तः नासत्ययोः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वाडव्यम् । न० विप्रवृन्दे ॥ वाडवानां समूहः । ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ वाडवतायाम् ॥ वाडवस्य कर्म भावो वा । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

वाड्वलिः । पुं० वाग्वादस्यापत्ये ॥ अपत्ये० अत इञ् । वाचो वादे डत्वं वल्भावश्चोत्तरपदस्ये ञि ॥

वाढम् न० दृढे । भृशे । अतिशये ॥ प्रतिज्ञायाम् ॥ त्रि० अतिशयिनि ॥ आविष्टके ॥ वाहते । वाहृ प्रयत्ने० ओष्ठ्यादिः । गत्यर्थेति क्त प्रत्यये० क्षुब्धस्वान्तेति निपातितम् ॥ उह्यते स्मवा । वहप्रापणे । क्तः । क्षुब्धस्वान्तेति साधुः ॥

वाढम् । अ० स्वीकारे । अङ्गीकृतौ ॥

वाणः । पुं० काण्डे । शरे । पृषत्के । विशिखे । अजिह्मगे । खगे । कलम्बे । मार्गणे ॥ गोस्तने ॥ केवले ॥ अग्नौ ॥ शरस्यावयवे ॥ वृक्षविशेषे ॥ भद्रमुञ्जे ॥ दैत्यविशेषे । बलेर्ज्येष्ठपुत्रे ॥ कविवरे ॥ मुञ्जे ॥ नीलझिण्ट्याम् ॥ ध्वनौ ॥ त्रि० ध्वनियुक्ते ॥ वाणयति० रोषमुत्पादयति अच् म् । वण शब्दे । स्वार्थण्यन्तः । पचाद्यच् ॥ वण्यते । कर्मणि घञ् वा ॥ वणनम् । भावे घञ् वा ॥ वाणः शब्दोऽस्त्यस्य । अर्श आद्यच् वा ॥

वाणगङ्गा । स्त्री० रावणबाणनिर्भिन्नसोमेश्वरगिरिप्रभवनदीविशेषे ॥ यथा । सोमेशाद्दक्षिणे भागे बाणेनाद्रिं विभिद्य वै । रावणेन प्रकटिता जलधारातिपुण्यदा ॥ बाणगङ्गेति विख्याता यास्नानादघहारिणी । स्नात्वा तु बाणगङ्गायां दृष्ट्वा बाणेश्वरं विभुम् । गङ्गास्नानफलं प्राप्य मोदते देववद्दिवि ॥

वाणदण्डः । पुं० वापदण्डे । वेमनि ॥

वाणपुङ्खा । स्त्री० शरपुङ्खायाम् ॥

वाणपुरम् । न० देवीकोटे । शोणितपुरे ॥ वाणस्यासुरविशेषस्य पुरम् ॥

वाणभट्टः । पुं० ग्रन्थकारविशेषे ॥

वाणयुद्धम् । न० वाणासुरेण सह श्रीकृष्णस्य युद्धे ॥ शरैर्युद्धे ॥

वाणलिङ्गम् । न० नर्मदानद्युद्भवशिवलिङ्गे ॥ यथा । नर्मदाजलमध्यस्थं बाणलिङ्गमिति स्मृतम् । बाणलिङ्गे स्वयंभूते चन्द्रकान्ताद्वयं स्थितम् ॥ चान्द्रायणशतं कार्यं शस्त्रोनैवेद्यभक्षणात् । ग्राह्याग्राह्यविभागोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते ॥ तदर्पितं जलं बाह्यं ग्राह्यं प्रासादसंज्ञया । शिवनाभमयं लिङ्गं सदा पूज्यं महर्षिभिः ॥ यतस्तु सर्वलिङ्गेभ्यस्तदधि पूज्यतमं मतम् । चतुरङ्गुल

मुख्यार्थस्य वेदिकयायुतम् ॥ उत्तमं लिङ्गमाख्यातं पञ्चसूत्रसुसाधितम् । तदर्धं मध्यमं प्रोक्तं तदर्धं मवरं स्मृतम् ॥ तस्मान्न्यूनं पूजनीयं नक्वापि न तत्फलम् ॥ रुद्राक्षं शिवलिङ्गस्य स्थूलं स्थूलं प्रशस्यते । शालग्रामो नार्मदस्य सूक्ष्मः सूक्ष्मोविशिष्यते ॥

बाणवार: । पुं० भटादेर्गोलाकृतिसन्नाहे । वारवाणे । चोलके ॥

बाणवारक: । पुं० कञ्चुके ॥ बाणस्य वारक: ॥

बाणसुता । स्त्री० ऊषायाम् ॥ बाणस्य सुता ॥

बाणहा । पुं० विष्णौ ॥

बाणा । स्त्री० बाणमूले । पुं० स्त्री० नीलझिण्ट्याम् ॥ बण्यते । बणशब्दे । कर्मणि घञ् ॥

बाणाख्य: । पुं० मुञ्जे ॥ बाणतुल्याख्याऽस्य ॥

बाणाश्रय: । पुं० धनुषि ॥

बाणासनम् । न० धनुषि ॥

बाणि: । स्त्री० वस्त्रादेर्वयनक्रियायाम् । व्यूतौ ॥ वचने ॥ वायदण्डे अम्बुदे ॥ मूल्ये ॥ सरस्वत्याम् ॥ बाणनम् । वण० । चुरादि: । अचद्र: ॥

बाणिनी । स्त्री० नर्तक्याम् ॥ मत्तायांनार्याम् ॥ विदग्धवनितायाम् ॥ अवश्यं वणति । वण० । आवश्यके णिनिरित्यादित्वाद्वाणिनि: ॥ अष्टिसंज्ञकछन्द: १६ प्रभेदे ॥ नजभजरैर्यदाभवतिवाणिनीगयुक्तै: ॥ यथा । स्फुरतुममानने ऽद्यननुवाणिनी-तिरम्यं तवचरणप्रसादपरिपाकत: कवित्वम् । भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दं सततमहं स्तवै: स्वरचितैस्तवानिनिशम् ॥

बाणी । स्त्री० सरस्वत्याम् । भारत्याम् ॥ वायक्रियायाम् । व्यूतौ ॥ वचने ॥ बण्यते । वण० । सर्वधातुभ्य इन्निति० इन् । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ॥

बात: । पुं० पवने । श्वसने । वायौ ॥ निमित्तभेदेनास्यगुणायथा । व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापह: ॥ तालवृन्तभवोवातस्त्रिदोषशमनोमत: ॥ वंशव्यजनज: सोष्णोरक्तपित्तप्रकोपन: । चामरोवस्त्रसम्भूतोमायूरोवेत्रजस्तथा ॥ एतेदोषजितावाता: स्निग्धाहृद्यास्तु पूजिता: ॥ वाति । वागतिगन्धनयो: । हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्निति तन् ॥ स्वातिनक्षत्रे ॥ रोगविशेषे ॥ हेमन्तवर्षाशिशिरेषु वायो: प्रकोपोभवति । यत: । मार्गेपौषेतथामाघे माषाढे श्रावणे पिब । भाद्रे मासेचिकि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्माच्चैर्वातीराजाप्रकीर्त्तितइति ॥
वातकः । पुं० शीतले । अपराजि
तायाम् । शणपर्ण्याम् ॥ वातंक
रोति । डुकृञ्० । अन्येभ्योपी
ति डः ॥
वातकर्म्म । न० मरुत्क्रियायाम् ।
पर्द्दने ॥
वातकी । त्रि० वातरोगयुक्ते । वात
रोगिणि ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य ।
वातातीसाराभ्यांकुक्चेतीनिः ॥
वातकुम्भः । पुं० गजकुम्भाधोभागे ॥
वातकेतुः । पुं० पांशौ । धूलौ ॥
वातकेलिः । पुं० कलालापे । चर्च्चरी
के ॥ षिड्गदन्तक्षते ॥
वातखुडा । स्त्री० वात्यायाम् ॥ पि
च्छिलस्फोटे ॥ वामायाम् ॥ वात
शोणिते ॥
वातगुल्मः । पुं० वातूले ववण्डर०
बवूला० इतिभाषाप्रसिद्धे ॥
वातघ्नम् । न० तैले ॥ त्रि० वातना
शकर्त्तरि ॥ वातंहन्ति । हन० अ
मनुष्यकर्त्तृकेचेतिटक् ॥
वातघ्नी । स्त्री० अश्वगन्धायाम् ॥ शा
लपर्ण्याम् ॥ शिम्बीक्षुपे ॥
वातचक्रम् । न० आषाढ्यांवायुविचारे
॥ तच्चोक्तं वाराह्यांभट्टोत्पलेन । य
था, आषाढपौर्णमास्यामस्तुयद्यशा
नोनिलोभवेत् । अस्तंगच्छतिती
क्ष्णांशौसस्यसम्पत्तिरुत्तमा ॥ पूर्वः

वातचक्रम्

पूर्वसमुद्रवीचिशिखरप्रस्फालनाघू
र्णितचन्द्रार्कांशुसटाकलापकलि-
तोवायुर्यदाकाशलः । नैकान्तस्थि
तनीलमेघपटलाशारदसंवर्द्धितावा
सन्तोत्कटसस्यमण्डिततलासर्व्वा
महीशोभते ॥ यदाग्नेर्योवायुर्व्वहतिग
गनेखण्डिततनुः प्रवर्षत्यस्मिन्योगे
भगवतिपतङ्गे प्रवसति । तदानि
त्योद्दीप्ताज्वलनशिखरालिङ्गिततला
खगोच्चाष्मोच्छ्वासैर्व्वमतिवसुधाभस्म
निकरम् ॥ तालीपत्रलताबितान
तरुभिः शाखामृगानर्त्तयन्योगेऽस्मि
न्प्रबलध्वनिः सुपरुषोवायुर्यदाद
क्षिणः । तद्वद्योगसमुत्थितस्तु गज
वत्तालाङ्कुशैर्घट्टिताः कीनाशा
इववन्द्यवारिकणिकामुञ्चन्तिमेघा
स्तदा ॥ सूक्ष्मैलालवलीलवङ्गनि
चयान्व्याघूर्णयन्सागरेभानोरस्त
मयेऽभवस्यविरतोवायुर्यदानैर्ऋतः
। नृत्यत्याहतमानुषास्थिशकल
प्रस्तारभारोत्कटामत्ताप्रेतवधूरिवो
ग्रचपलाभूमिस्तदालक्ष्यते ॥ (*)
यदारेणूत्पातैः प्रविचलसटाटोप
चपलः प्रवातः पश्चाच्चेद्दिनकर
करापातसमये । तदासस्योपेताप्र
वरनिकराबद्धसमराच्छितिः स्थान
स्थानेष्वविरतवसामांसरुधिरा ॥
आषाढीपर्व्वकालेयदिकिरणपतेर
स्तकालोपपत्तौ वायव्योवृद्धवेगः

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

पवनघनवपुः पन्नगार्धानुकारी । आनीयाद्वारिधाराप्रमुदितमुदितां मुक्तमण्डूककण्ठांसद्योद्गासैकचित्रांसुखबहुलतया भाग्यसेनामिवोर्वीम् ॥ मेदग्रस्तमरीचिमण्डलतमोवेश्माबसानेरवौ वात्यामोदिकदम्बगन्धसुरभिर्वायुर्यदाचोत्तरः । विद्युद्भ्रान्तिसमस्तकान्तिकलनान्मत्तास्तदातोयदाउन्मत्ताद्भवदच्च न्द्रकिरणागांपूरयन्त्यम्बुभिः ॥ इतिवातचक्रनामाध्यायः । २७ ॥ दृत्तायामाषाढ्यांकृष्णचतुर्थ्यामजैकपादर्क्षे । यदिवर्षतिपर्जन्यः प्राहट्शस्तानचेन्नततः ॥

वातचटकः । पुं० वार्तिकेखगे । वटेर० इ० भा० ॥

वाततूलम् । न० मरुबूने । वृद्धसूत्रे । आकाशे० उड्डीयमानसूत्रे । ग्रीष्महासे ॥

वातथुडा । स्त्री० वातखुडायें ॥

वातध्वजः । पुं० मेघे ॥

वातपित्तजशूलम् । न० शूलरोगविशेषे ॥ तस्यौषधं यथा । मातुलुङ्गस्यनिर्यासंगुडाज्येनसमन्वितम् । वातपित्तजशूलानिहन्तिवैपानयोगतः ॥

वातपुत्रः । पुं० महाधूर्ते ॥ भीमसेने । हनूमति ॥

वातपोतः ।) पुं० पलाशे ॥
वातपोतकः ।)

वातपोथः । पुं० पलाशे । किंशुके । पर्णे । केसू० इ० भा० प्र० वृत्ते ॥ वातंपोथयति । पुथहिंसायाम् । कर्मण्यण् ॥

वातप्रमी । पुं० स्त्री० वातमृगे । वातादहरिणे । नि: शृङ्गमृगाकृतौ ॥ वातंप्रमिमीते० वाताभिमुखधावनात् । माङ्माने । वातप्रमीत्युणादिसूत्रेणमाङईप्रत्ययः कित् । स्त्रीत्वेकृदिकारादितिङीषिवित्यके । अन्येतुकारग्रहणस्ततपरार्थत्वाद्दीर्घान्तान्ङीषनेत्याहुः नहिकारग्रहणेकेवलग्रहणमितिमुनित्रयेणपरिभाषितम् । अतएव० वातप्रमीर्थीलक्ष्मीतिपत्ते ङान्ताः सुसाधबद्धतिरचितः ॥ अश्वे ॥ नकुले ॥

वातफुल्लान्त्रम् । न० पुपफुसे

वातमजः । पुं० वातप्रमी । वातादहरिणे ॥ वातमजति । अजगतिक्षेपणयोः । वातशुनीतिलगर्द्धेष्वजधेटतुदजहातिभ्यउपसङ्ख्यानमितिखश् । अरुर्द्विषदितिमुम् ॥

वातमजा । स्त्री० वातमृग्याम् ॥

वातमण्डली । स्त्री० वायुसंहतौ । वात्यायाम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वातमृग : । पुं० वातमजे । वातप्रमी ॥ वातद्रव० वातस्यवामृग : ॥

वातरक्तम् । न० रोगविशेषे ॥

वातरक्तघ्न: । पुं० कुक्कुरे । ग्रन्थिपर्णे ॥

वातरक्तारि : । पुं० पित्तघ्नाम् । गुडूच्याम् ॥

वातरङ्ग : । पुं० अश्वत्थे ॥

वातरथ : । पुं० मेघे ॥ वातोरथोऽस्य ॥ गन्धे ॥

वातरशन: । त्रि० दिग्वाससि । दिगम्बरे ॥

वातरायण : । पुं० उन्मत्ते ॥ निष्प्रयोजनपुरुषे ॥ काण्डे । सायके । करपत्रे । क्रकचे ॥ कूटे ॥ शरसङ्क्रमे ॥ परसङ्क्रमे० इ० मेदिनी ॥ सरलद्रुमे ॥

वातरूष : । पुं० वातूले ॥ शक्रकार्मुके ॥ उत्कटे । इ० मेदिनी ॥ उत्कोचे । इ० हेमचन्द्र: ॥

वातरोग : पुं० वायुव्याधौ । चलातङ्के । अनिलामये ॥

वातरोगी । त्रि० वातरोगयुक्ते । वातकिनि ॥ वातरोगोऽस्यास्ति । इन्द्रोपतापेतीनि : ॥

वातर्वि: । पुं० काष्ठलौहोभयनिर्मितपार्श्वे । काष्ठलोष्टाम् ॥

वातल : । पुं० चणके ॥ त्रि० वायुकारके ॥ वातंलाति । ला० । क: ॥

वातलमण्डली । स्त्री० वात्यायाम् ॥

वातवैरी । पुं० वातारे ॥ त्रि० वातहरे ॥ वातस्यवैरी ॥

वातव्याधि: । पुं० वातरोगे । शुष्काम्लिकायाम् । उद्धवे ॥

वातशीर्षम् । न० बस्तौ ॥

वातशोणितम् । न० वातरक्तरोगे ॥

वातष्ठीला । स्त्री० वातव्याधिविशेषे ॥ यथा । नाभेरधस्तात्सञ्जात : सञ्चारीयदिवाचल : । अष्ठीलावद्घनोग्रन्थिरूर्ध्वमायतमुन्नत: । वातष्ठीलांविजानीयाद्बहिर्मार्गनिरोधिनीम् ॥

वातसह : । त्रि० अत्यन्तवायुयुक्ते ॥ वातूले ॥

वातसारथि : । पुं० अग्नौ ॥

वातस्कन्ध : । पुं० आकाशस्यभागविशेषे ॥

वातहा । त्रि० वातघ्ने । वायुनाशकौषधौ ॥

वातहुडा । स्त्री० वातयुडायाँ ॥

वातङ्ग : । पुं० वायुपस्ताङ्गे ॥ वातङ्ग : पारदारिक : ॥

वाताट: । पुं० सूर्यघोटके । वातमृगे ॥

वाताण्ड : । पुं० मुष्करोगविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । कुपितौ दूषयेद्वायु : शेफआयस्यसंवृत: । तस्यमुष्कावलम्बेकोरोगोवाताण्डसंज्ञक : ॥

वातात्मज : । पुं० हनुमति ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वाताद: । पुं॰ बदामपादपे । मेवो पमफले ॥ वातादउष्ण: सुस्निग्धो वातघ्न: शुक्रकृद्गुरु: । वातादमञ्जा मधुरो वृष्य: पित्तानिलापहः ॥ स्निग्धोष्ण: कफकृन्नेष्टो रक्तपित्त विकारिणाम् ॥ वातमत्ति । अद॰ । कर्मण्यण् ॥

वाताध्वा । पुं॰ वातायने ॥

वातापि: । पुं॰ इल्वलभ्रातर्यसुरविशेषे ॥ वातमाप्नोति । आप्॰ । फलियहिरात्मम्भरिश्चे तिचकारादिन् ॥

वातापिद्विट् ।
वातापिसूदन: । } पुं॰ अगस्त्यमुनौ ॥
वातापिहा ।

वाताम: पुं॰ वातादे ॥

वातायन: । पुं॰ एकशफे । अश्वे । हये ॥ न॰गवाक्षे ॥ ईयतेऽनेन । इण्॰ । करणे तिल्युट् वातस्याय नम् ॥ त्रि॰शीघ्रगे ॥

वातायु: । पुं॰ मृगे । कुरङ्गे । हरिणे ॥ वातमयते । अय॰ । बाहुलकादुण् ॥

वातारि: । पुं॰ रक्तैरण्डे ॥ सरथा। वातारिबीजं प्रस्थञ्च चतुष्पलं निस्तुषीकृतम् । क्षीरं द्रोणार्द्धसंयुक्तं भिषक्मन्दाग्निनापचेत् ॥ घृत प्रस्थार्द्धसंयुक्तं खण्डप्रस्थद्वयं क्षिपेत्। व्यूषणञ्च चतुर्जातं ग्रन्थिकं वह्निचित्रकम् ॥ कृष्णामिसीशटीबिल्वं दीप्यग्नीरी निशायुगम् । अश्वगन्धा बलं पाठा हपुषावेरपौष्करम् ॥ श्वदंष्ट्रा रग्वधा दारुवेल्लजं बालकं वरी । एतानि पिचुमात्राणि चूर्णयित्वा विनि: क्षिपेत् ॥ वातव्याधिं सशूलञ्च राजयक्ष्मां तथोदरम् । आनाहं बध्मं गुल्मञ्चामवातं कटिग्रहम् ॥ ऊरुग्रहं तथा हिध्माश्वासकासहृदामयान् । अर्दितापघ्ने पविश्वाचीगृध्रसीमपतन्त्रकम् ॥ पक्षाघातं पाण्डु वातं भङ्गं दण्डापतानकम् । मन्यास्तम्भं हनुस्तम्भं नाशयेदपि वेगतइति ॥ पुष्पदाचीलतायाम् ॥ यवान्याम् ॥ शेफालिकायाम् ॥ स्नुह्याम् ॥ भार्ग्याम् ॥ विडङ्गे ॥ शूरणे ॥ भल्लातके ॥ जतुकायाम् ॥ शतमूल्याम् ॥

वाताली । स्त्री॰ वातसंहतौ । वात्यायाम् ॥

वाताश्व: । पुं॰ कुलीनाश्वे । हयोत्तमे । जात्ये । आजानेये ॥

वातासह: । त्रि॰ वातूले ॥

वाति: । पुं॰ अनिले । वायौ ॥ सूर्ये ॥ सोमे ॥ वाति । वागतिगन्धयो: । क्तिच् । वातेर्नित्यिति र्धा ॥

वातिक: । पुं॰ वायुजव्याधौ ॥ न॰ वातस्यशमने ॥ वातस्यकोपने ॥ वातपित्तश्लेष्मभ्य: शमनकोपनयो

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रूपसङ्ख्यानमितिठञ् ॥

वातिग : । पुं० भण्टाक्याम् ॥ त्रि० धातुवादिनि ॥

वातिगम : । पुं० वार्त्ताकौ ॥

वातिङ्गण : । पुं० वार्त्ताकौ । भण्ट० भटा० इ० च० प्र० फलशाके ॥

वातीयम् । न० काञ्जिके ॥

वातुल : । पुं० वात्यायाम् ॥ त्रि० वायुरोगिणि ॥ वातसुखसेवनयोर दन्त : । बाहुलकादुलच् ॥ उन्मत्ते ॥

वातुलि : । स्त्री० तरुतूलिकायाम् । बादुड० इ० भा० ॥

वातूल : । पुं० वात्यायाम् ॥ त्रि० वातासहे । मारुतासहे ॥ वातानांसमूह : । वातंनसहतेवा । वातात् समूहेचेत्यूल : । चात्तदसहने ॥ यद्वा । वाता : सन्त्यस्यास्मिन्वा । सिध्मादित्वाल्लच् । वातदन्तबलललाटोनामूङ्चेत्यूङ् ॥ उन्मत्ते ॥

वाता । पुं० वाते । वाति । वागतिगन्धनयो : ॥ तच् ॥

वातोना । स्त्री० गोजिह्वाक्षुपे ॥ त्रि० वायुहीने ॥

वातोर्म्मी । स्त्री० त्रिष्टुप्छन्द : ११ प्रभेदे ॥ तल्लक्षणादियथा । वातोर्मीयंगदितामौतगौग : । यथा ॥ ध्यातामूर्त्ति : क्षणमप्यच्युतस्यश्रेणीनामांगदिताहेलयापि । संसारेऽस्मिन्दुरितंहन्तिपुंसांवातोर्म्मीपोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥

वात्या । स्त्री० वातसमूहे । वाताल्याम् ॥ वातानांसमूह : । पाशादिभ्योय : ॥

वात्सकम् । न० वत्सानांवृन्दे । वत्सानांगणे ॥ वत्सानांसमूह : । गोत्रोक्षोष्ट्रेतिवुञ् ॥

वात्सल्य : । पुं० रसविशेषे ॥ न० प्रेम्णि ॥ त्रि० तद्वति ॥

वात्सल्यता । स्त्री० कृपालुत्वे ॥

वात्सीपुत्र : । पुं० नापिते ॥

वात्स्य : । पुं० मुनिविशेषे ॥ वत्सस्यगोत्रापत्यम् । गर्गादिभ्योयञ् । बहुत्वे० वत्सा : । यञञोश्चेतिलुक् ॥

वात्स्यायन : । पुं० शब्दादयोविषयाभूयोभूयोभुज्यमानास्तत्त्वमितिकल्पनापरेऋषिविशेषे । मल्लनागे । पक्षिले । स्वामिनि ॥

वाद : । पुं० यथार्थबोधेच्छोर्वाक्ये ॥ अरिविद्विषोर्द्वयो: कथायाम् ॥ व्यक्तवाक्ये ॥ भगवद्विभूतिविशेषे ॥ यथोक्तंभगवद्गीतायांवाद : प्रवदतामहमिति । अस्यार्थ : । प्रवदतांवादिनांसम्बन्धिन्योवादजल्पवितण्डाख्यास्तिस्र : कथा : प्रसिद्धा: ० तासांमध्येवादोहम् । यत्रद्वाभ्यामपिप्रमाणतस्तर्कतश्चस्वपक्ष:

स्थापयति। परपक्षञ्छलजातिनिग्रह
स्थानैर्दूषयति स जल्पो नाम। यथैके
: स्वपक्षं स्थापयति। अन्यस्तु।
छलजातिनिग्रहस्थानैस्तत्पक्षं दूष
यति। नतु स्वपक्षं स्थापयति। सा
वितण्डानामकथा तत्र जल्पवितण्डे
विजिगीषमाणयोर्वादिनोः ख्याति
परीक्षामात्रफले। वादस्तु वीतराग
योः शिष्याचार्ययोरन्ययोर्वा तत्त्व
निरूपणफलः। अतोऽसौ श्रेष्ठत्वा
न्मादिभूतिरित्यर्थः॥ इति श्रीध
रस्वामिनः॥ अस्य लक्षणं गौतमो
क्तं यथा। प्रमाणतर्कसाधनोपाल
म्भः सिद्धान्ताविरुद्धः॥ १।
४१॥ अत्र च। वाद इति लक्ष्यनि
र्द्देशः। पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्ति
कोटी। तयोः परिग्रहस्तत्साधनो
द्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवचनसन्दर्भः
तावन्मात्रञ्च कथान्तरसाधारणम
तस्त्राह। प्रमाणेत्यादि। प्रमाण
तर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां साधनो
पालम्भो यत्र स तथा। उभयत्रापि
प्रमाणादिसद्भावकोटिद्वयस्यापि सि
द्धिः स्यादतस्तद्रूपेण ज्ञाताभ्यामि
ति। ज्ञानमनाहार्यं विवक्षितम्।
उपालम्भो दूषणम्। जल्पादौ तु प्र
माणाभासत्वादिना ज्ञाताभ्यामपि
साधनोपालम्भौ भवत इति तद्वारणं
तथा। इतरथा तु तद्धेत्वोरेव दुष्टत्व

म्। इत्यत्र च प्रमाणाभासत्वप्रका
रकज्ञानविषयकरणकसाधनोपाल
म्भयोरन्यत्वे सतीत्यर्थः। तेन
तादृशजल्पविशेषेणातिव्याप्तिः। तत्र
च निग्रहस्थानविशेषनियमार्थं सिद्धा
न्तेत्यादिविशेषणद्वयम्। अन्ये तु तदपि
लक्षणघटकमेव। तदर्थश्च। तावन्मा
त्रनिग्रहस्थानयोग्यत्वम्। तावद
तिरिक्तनिग्रहस्थानोपन्यासायोग्य
त्वं वा। निग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहान्या
दीनामेकं धृत्वा। तदुपन्यासायोग्य
त्वमिति निष्कर्षः। तेनोक्तजल्प
विशेषवारणमित्याहुः। सिद्धा
न्ताविरुद्ध इत्यनेनापसिद्धान्तो
द्भावनम्। पञ्चावयवोपपन्न इत्य
नेन न्यूनाधिकोद्भावने। अवयवा।
भासस्य दृष्टान्तासिद्ध्यादेश्चोद्भावनम
। प्रमाणेत्यनेन च प्रमाणाभासत्वेन हे
त्वाभासानां तर्काभासस्य चोपन्यासो
नियम्यते तथा चात्र हेत्वाभासन्यूनाधि
कापसिद्धान्तरूपनिग्रहस्थानचतुष्ट
योद्भावनमिति वदन्ति। वस्तुतस्तु वाद
स्य वीतरागकथात्वेन। तत्त्वनिर्णयस्यो
द्देश्यतया पुरुषदोषस्याविज्ञातार्थादे
रिव न्यूनाधिकयोरपि नोद्भावनमुचि
तम्। अत एव पञ्चावयवावश्यकत्व
मपि भाष्यकारेण नानुमेने। हेत्वाभा
साद्युद्भावनेनापि च तदेव कथाविच्छे
दो यदि हेत्वन्तरेणापि साधयितुं न श

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्यते। इतरथातु तद्धर्मेतोरेवदुष्ट
त्वम्। इत्यत्र चपत्र चावयवोपप
न्न इतिप्रायिकत्वाभिप्रायेणेतितत्
त्वम्। वादाधिकारिणस्तुतत्त्वबुभुत्स
वः। प्रकृतोक्तिकाः। अविप्रल
म्भकाः। यथाकालस्फूर्त्तिकाः
। अनाक्षेपकाः युक्तिसिद्धप्रत्ये
तारः। अनुविधेयस्थेयः सभ्य
पुरुषवतोजनतासभा अनुविधेयो
राजादिः स्थेयान् मध्यः साचवा
देनावश्यकीवीतरागकथात्वादिति
॥१।४१॥ अपिच। वादफलस्यत
त्त्वनिर्णयस्यदुर्दुरूढवादिनिराक
रणेन। संरक्षणार्थं विजगीषुकर्थे
जल्पवितण्डे। जयपराजयमात्रप
र्यन्ते। तदुक्तम्। तत्त्वाध्यवसाय
संरक्षणार्थं जल्पवितण्डेबीजप्ररो
हसंरक्षणार्थं कण्टकशाखाप्रावरण
वदिति॥ छलजातिनिग्रहस्थानैः
परपक्षोदूष्यते। इतिजल्पवितण्डा
याश्चसमानम्। तत्रवितण्डा
यांसिद्धान्तस्वपक्षस्थाप्यतएव। अन्ये
नचसदूष्यतएव। जल्पेतु। उभा
भ्यामपिस्वपक्षः स्थाप्यते। उभा
भ्यामपिपरपक्षोदूष्यतइतिविशेषः
। तदुक्तम्। यथोक्तोपपन्नश्छलजा
तिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भोज
ल्पः॥१।४२॥ सप्रतिपक्षस्थाप
नाहीनोवितण्डेति।१॥४३।

अतोवितण्डाद्वयशरीरत्वाज्ज
ल्पोनामनैकाकथा। किन्तुशक्त्य
तिशयज्ञानार्थंसमयबन्धमात्रेणप्र
वर्त्ततइतिखण्डनकाराः॥ तत्त्वा
ध्यवसायपर्यवसायित्वेनतुवादस्य
श्रेष्ठत्वमेव॥ सङ्घातादिवादेषु॥
तेचोक्तारामगीतोत्सवेयथा। सङ्घा
तवादोलोकायतिकानांनास्तिका
नाम्। अनादौचक्षणिकेलोकेनेश्व
रादिरपेक्ष्यते। प्रत्यक्षसङ्घातभेद
शक्तिभिः सर्वसिद्धितः॥ यथौ
षधानांसङ्घातेमादोरोगीरसायनम्
। तथैवभूतसङ्घाते चैतन्यंकाय
जीवता॥१॥ यथाचारम्भवादस्ता
र्किकाणांमीमांसकानाञ्च। आ
त्माकाशाणुमुखतः कारणंपूर्व
मिष्यते। कुलालादिवद्दण्डस्तुघट
वज्जन्मनाशभाक्॥ पृथिव्यम्भो
ग्निवायूनांकर्मसंयोजिताणवः।
द्व्यणुकादिक्रमेणाण्डमारभन्तइदं
महत्॥२॥ यथाचपरिणामवादः
साङ्ख्यपातञ्जलपाशुपतानाम्। गु
णसाम्यंप्रधानंस्याद्गुणाः सत्त्वंर
जस्तमः। सुखदुःखमोहरूपंदृश्य
तेहिस्फुटंजगत्॥ प्रधानंस्यान्महा
न्सोऽहङ्कारोऽसौषोडशात्मना।
जायतेपञ्चतन्मात्राण्येकादशाक्षका
दशापिवत्॥ तन्मात्राणितुभूतानि
जायन्तेसप्तसङ्ख्यया। चतुर्विंशति

रेतानि तत्त्वात्मा पञ्चविंशतिः ॥ सत्कार्यमुत्पत्तेः पूर्वं कारकरूपकम्। आविर्भावतिरोभावौ जन्मनाशावुदीरितौ ॥ ३ ॥ यथा च जीवोत्पत्तिवादः पाञ्चरात्राणाम्। ब्रह्मणो वासुदेवाख्याज्जीवः सङ्कर्षणाभिधः। जायते च मनस्तस्मात् प्रद्युम्नाख्यं ततः पुनः॥ अहङ्कारोऽनिरुद्धाख्यस्तत्सर्वे विश्वरूपकाः। वासुदेवाराधनाद्यैर्जायते ब्रह्ममोक्षणम्॥ ४ ॥ यथा च क्षणिकविज्ञानातिरिक्ताभाववादो बौद्धानाम्। विज्ञानं बुद्धिरिति नार्थान्तरम्। यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वद्वभासते। स्वप्नवज्जागरेसुतावभावः स्फुट एव हि॥ ५ ॥ यथा च बाह्यास्तित्ववादो बौद्धैकदेशिनाम्। समुदायोऽणुसम्भूतो बाह्यो भूम्यापगादिकः। आन्तरः स्कन्धजस्तत्सत्यरूपस्ततो जगत्॥ क्ष्माम्बुवह्निवायूनां खरस्निग्धोष्णचञ्चलाः। चतुर्द्धा धातवः पञ्चस्कन्धा रूपादिभेदतः॥ रूपं शब्दादयस्तेषां व्यक्तिविज्ञानमुच्यते। वेदना सुखदुःखे स्तः संज्ञा डित्थादिनामवत्। संस्कारो वासना चैव समस्तसङ्घटयात्मकम्। जगत्प्रत्यक्षतः सिद्धं किमन्यपरिकल्पनैः॥ ६ ॥ यथा च सप्तपदार्थवादश्चार्हतानाम्। जी

वाजीवात्मकं विश्वं चेतनः स्वशरीरवत्। परिणामावयववानऽजीवः षड्विधः स्मृतः॥ महीधरादिवेकः स्यात् पञ्चधा चास्रवादिकः। आस्रवः संवरो निर्ज्जरो बन्धो मोक्ष एव च॥ इन्द्रियाख्यविवेकादिः कौशोलुञ्चादिभिस्तपः। जन्मान्यूर्द्ध्वगतिश्चेति पञ्चानामर्थ उच्यते॥ स्यादस्तीत्यादिना सप्तभङ्गीन्यायेन वादिनः। सर्वे वक्षमणोऽपास्य स्वमतं साधयेत् सुधीः॥ सत्त्वासत्त्वोभयाऽवाच्यशालिनः स्युश्चतुर्विधाः। द्विधाऽऽद्यास्त्ववाच्यतोक्त्या वादिनः सम्प्रकीर्त्तिताः॥ ७॥ एतेषां वादानां प्रमाणानपेक्षस्वाग्रहमात्रमूलत्वाद्वक्ष्यमाणप्रमाणबाधितत्वाच्च न सामञ्जस्यम्। तथाहि। तावत्सङ्घातवादो न युक्तिसहः। घटोपलब्धिवत् सङ्घोपलब्धिर्भवेत्स्फुटम्। साऽजीवो मम देहोऽयमिति भेदानुभूतितः॥ योगिनश्चाथभूतादेर्देहान्तरगतिः स्फुटम्। आत्माभावे कृतध्वंसोऽकृताभ्यागमस्तथा॥ क्षणिकान्नोक्तार्थं जन्मसत्कार्यं प्रतीचिणः। सहकारिप्रतीत्यायां च शिक्षत्वं पराहतम्॥ ईशानुमानं तु पुष्पदन्तः समर्थयामास। अजन्मानो लोकाः किमवयववन्तोऽपि जगतामधिष्ठातारं किं भवविधिरनादृत्य भव

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भवति । अनीशोवाकुर्याद्भुवनजनमे
कः परिकरोयतोमन्दास्त्वांप्रत्यमरव
रसंशेरतइमे ॥ इति । यतोवाइमा
निभूतानिजायन्ते येनजातानिजीव
न्तियत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तितद्ब्रह्मे
त्यादिश्रुतयस्तु स्वतन्त्रमेवप्रमाणम्
॥ १ ॥ आरम्भवादोपिनयुक्तिस
हः । यथा । अणुसंयोजकंकर्म्म
निर्निमित्तंयदाभवेत् प्रलयस्तर्हि
नभवेत्सनिमित्तंकथंवद ॥ शरी
राभावतस्तत्रप्रयत्नादेरसम्भवात् ।
नित्यत्वादीशयत्नोपिकादाचित्कोऽ
र्हतोनहि ॥ जीवात्मसमवेतत्वाद
दृष्टंनाणुषुक्वचित् । एवमादिवि
चारेणदुष्टाणुपरिकल्पना ॥ कुला
लवत्तटस्थश्चेदीश्वरस्तर्हिमत्समः
। शरीरोपस्कराकाङ्क्षीविषमोनि
र्घृणस्तथा ॥ ईशोवेदःप्रमाणश्चेत्त्वा
न्यातर्हितटस्थता ॥ यतःस्फुटंनिरा
बाधंमायित्वंतत्रवर्ण्यते ॥ अखण्डस
च्चिदानन्दोजगद्रूपेणभासते । मा
यायांदुर्घटंनास्तिकिञ्चित्तद्रूप
णाहिसा ॥ परमाण्वादिकल्पना
विरोधिन्यः श्रुतयः । एकोऽहं
बहुस्यांप्रजायेयेति । एतस्मादात्म
नआकाशः सम्भूतः आकाशाद्वा
युर्वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृ
थिवीति । मायान्तुप्रकृतिंविद्या
न्मायिनन्तुमहेश्वरमिति । इन्द्रो

मायाभिः पुरुरूपईयते । इत्येव
मायाप्रसङ्ख्याताएव । एवंस्मृ
तीतिहासवाक्यान्यपि ॥ २ ॥ परि
णामवादोपिनयुक्तिसहः । यथा ।
विचित्रजगतोहेतुर्नप्रधानमचेतन
म् । चेतनोपिहिनिःसङ्गोनसहाय
त्वमर्हति ॥ गुणकार्यंसुखादीना
मान्तरत्वस्यनिश्चयात् । घटादावन्व
योनास्तिकथमन्यत्तत्कार्यता ॥ कि
ञ्चापरिणतेतस्मिन्कार्योत्पत्ति
र्नयुज्यते । परिणामेतस्यनाशः
कार्यस्यापिनिराश्रयात् ॥ नचप्र
धानकल्पनायाम् । अजामेकांलो
हितशुक्लकृष्णामित्यादिश्रुतिः प्र
माणम् । तस्याः यदग्नेरोहितं
रूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांय
त्कृष्णंतदन्नस्येतिच्छान्दोग्योक्ते
जोबन्नात्मकप्रकृतिपरत्वेनमायापर
त्वेनापिसूरिभिर्व्याख्यातत्वात् । ए
वमन्यत्स्वयंसमाधेयम् ॥ ३ ॥ जीवो
त्पत्तिश्चनयुक्तिसहा । यथा । जीवोत्प
त्तिर्नयुक्तेतिजीवस्यानादिताश्रुता ।
विनाशेकृतनाशः स्यादकृताभ्या
गमस्तथा ॥ ४ ॥ विज्ञानवादोपि
नयुक्तिसहः । यथा । जागरेबाध्य
तेस्वप्नोजागरोनैवबाध्यते । तद्वत
द्बाधकाभावाद्बाह्यमस्त्युपलब्धितः
॥ बहिर्वर्त्तितेष्युक्तिर्बाह्यमर्थं
प्रसाधयेत् । एवंनयुज्यतेबुद्धे

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वादः

र्वैमहाकारतातव ॥ स्थिरचेतन
राहित्यात् स्वयञ्चक्षणिकत्वतः
। सत्त्वादिव्यवहारस्यलोपस्तत्र
हारुणः ॥ ममतु॰जागरादिमला
धिष्ठानस्याखण्डबोधानन्दरूपस्यब्र
ह्मणः साक्षात्कारोबाधकोस्ति ॥
५ ॥ बाह्यास्तित्ववादो ऽपिनयुक्ति
सहः। यथा। स्थिरचेतनराहित्या
त्स्वयञ्चाचेतनत्वतः । नस्क
न्धानामणूनांवासमुदायोऽप्ययुज्य
ते ॥ ६ ॥ सप्तपदार्थीवादस्तनयु
क्तिसहः। यथा। एकस्मिन् सदस
त्त्वादिविरुद्धधर्मप्रतिपादनात् ।
अपन्यायः सप्तभङ्गीनयजीवस्तसां
मता ॥ अस्यार्थः। स्यादस्ति १
। स्यान्नास्ति २ । स्यादस्तिचनास्ति
च ३ । स्यादवक्तव्यः ४ । स्याद
स्तिचाऽवक्तव्यः ५ । स्यान्नास्तिचा
वक्तव्यः ६ । स्यादस्तिचनास्तिचा
वक्तव्यश्चेति ७ । सप्तभङ्गीवाक्यानि
। तेषुचस्याच्छब्दः ईषदर्थवाची
निपातः। तदर्थेचपूर्वपक्षलोको
क्तानांसद्वादासद्वादयुभयवादानिर्व
चनीयवादयसदनिर्वचनीयवादा
सयानिर्वचनीयवादिनांमतानि ।
क्रमेणाभिहितानि । तेचवादिनः
समागत्याहन्तं प्रतिकिन् त्वन्मते
मोक्षोस्तीत्यादिस्वस्वमतं क्रमेणपृ
च्छन्ति । तत्राहं न तान् प्रतिप्रत्ये

वादः

कं क्रमेणतान्येववाक्यानीषत् तन्म
ताभ्युपगमनार्थं कानिपृथक् पृथगे
वोत्तरत्वेनब्रूते । तावतासर्वे
वादिनोनिर्विषण्णाः सन्तोनो
त्तरं प्रतिपद्यन्तेएवंविधस्तेषांसप्त
भङ्गीरूपोयं न्यायोऽपन्याय एव॰
अपकृष्टोन्यायोन्यायाभ्यास एवे
त्यर्थः । कुतइत्यतआह ।
एकस्मिन्निति । एकस्य जीवप
दार्थस्यसदादिनंप्रतिसद्रूपत्वम्॰
असद्वादिनं प्रत्यसद्रूपत्वञ्चेत्येवमा
दिविरुद्धधर्मप्रतिपादकत्वात् ।
नचजीवस्यसावयवत्वं युज्यते॰ श
रीरादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात् । तद
नित्यत्वेमोक्षः कस्यपुरुषार्थः स्या
त् । तस्मान्न्यायाभासेनसप्तभङ्गाख्ये
नजीवादिपदार्थानांनसिद्धिरिति
॥ ततश्चपारिशेष्याज्जगतोमायाम-
यत्वसिद्धिः। तदुक्तम् । ततोनि
रंशआनन्दे विवर्त्तोजगदिष्यताम्।
अवस्थान्तरभानन्तुविवर्त्तोरज्जुसर्प
वत् ॥ मायाशक्तिः कल्पिकास्या
दिन्द्रजालिकशक्तिवत् । शक्तिः श
क्तात्पृथङ्नास्तितद्वद्दृष्टेनचाभि-
दा ॥ प्रतिबन्धस्यदृष्टत्वाच्छक्त्यभावे
तुकस्यसः। शक्तेःकार्यानुमेयाया
अनिर्वाच्यत्वमिष्यताम् ॥ इति ॥
वदनम् । वदव्यक्तायाम्वाचि ।
घञ् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वादकः । त्रि० वाद्यकरे ॥ वक्तरि ॥

वादनम् । न० वाद्ये ॥ शिवागारेझ ल्लकस्यसूर्यागारेचशङ्खकम् । दुर्गागारेवंशिवाद्यंमधुरींचनवादयेत् ।

वादफलम् । न० तत्त्वनिर्णये ॥

वादरम् । न० कृष्णालाबीजे । काकचिञ्च्याबीजे ॥ दक्षिणावर्त्तशङ्खे ॥ चीरे ॥ काकचिञ्चायाम् ॥ भारद्याम् ॥ कृमिजे ॥ जले ॥ कार्पासीफले ॥ वदराया विकारः फलम् । अवयवेचेत्यण् । तस्यफलेलुक् । वदरस्यविकारः । तस्यविकारइत्यण् । त्रि० कार्पासीनिर्मितवस्त्रादौ ॥

वादरङ्गः । पुं० अश्वत्थवृक्षे ॥

वादरा । स्त्री० कार्पास्याम् ॥

वादरायणः । पुं० व्यासदेवे ॥

वादरायणिः । पुं० शुकदेवे । व्यासतनये । वादरायणस्यापत्यम् । यञ् ॥ व्यासदेवे ॥

वादलम् । न० मधुयष्टिकायाम् ॥

वादवादी । पुं० जिनभेदे । आर्हते ॥

वादवित् । त्रि० धातुवादीमन्त्रवादश्च व्याद्यौवादावस्तुभूतावप्यन्तीतिवादज्ञः ॥ कल्पनैवैषा० ताम्रादिभावेस्थितेनष्टे चकनकादिस्वभावाभावात् । मन्त्रवादेपि० कालदष्टोनजीवति । अकालदष्टः स्वयमेवोत्थास्यतीत्यभ्युपगमात्० व्या

मोहमात्रमेव ॥ वादज्ञे ॥

वादान्यः । त्रि० बहुदातरि । बहुप्रदे ॥

वादमम् । न० वादामे । वातादे ॥

वादालः । पुं० मत्स्यप्रभेदे । सहस्रदंष्ट्रे । बोयालि० इ० गौ० दे० भाषाप्रसिद्धे ॥

वादिः । त्रि० विदुषि ॥ वक्तरि ॥ वादयति । वद० । वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् । सूत्रे वादीतिस्वन्तोनिर्दिष्टः । बाहुलकाद्धन्तादपि । तथाचभूवादिसूत्रे० वदन्तीतिवादयोवाचकाइतिन्यासकारादयः ॥

वादित्रम् । न० वादित्रे । वाद्ये ॥ वाद्यते० अनेन । वदेर्ण्यन्तात् । भूवादिगृभ्योणित्रन्० इति० णित्रन् ॥

वादी । त्रि० वक्तरि । वदनशीले ॥ अर्थिनि । विवादकर्त्तरि । पुत्राक० वादू० इ० आ० प्र० पूर्व्वपक्षकर्त्तरि ॥ वादोऽस्यास्ति । इनिः ॥

वादिरम् । न० वदरीसदृशसूक्ष्मफलवृक्षे ॥

वादिराट् । पुं० पूर्वजिने । मञ्जुघोषे ॥

वादिराजः । त्रि० वादिश्रेष्ठे ॥ वादिनांराजा । टच् ॥ पुं० मञ्जुघोषे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वाद्यम्

वादित्र : । त्रि० साधुवादिनि ॥

वाद्यम् । न० वादनीये । वादित्रे ।
आतोद्ये ॥ वाद्यते॰ध्वन्यते । वदेर्ण्यं
न्तादचोयत् ॥ तच्चतुर्विधं यथा ।
ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुर
जादिकम् । वंश्यादिकन्तुशुषिरं
कांस्यतालादिकं घनम् ॥ अथवा
द्यानि । तालेनराजतेगीतं ताले
वादित्रसम्भव : । गरीयस्तेनवादि
त्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥ ततं शुषिर
मानद्धं घनमित्थं चतुर्विधम् ।
ततं तन्त्रीगतं वाद्यं वं शाद्यं शुषि
रन्तथा । चर्मावनद्धमानद्धं घनं
तालादिकं मतम् ॥ तत्रततं यथा
। अलावनीब्रह्मवीणाकिन्नरीलघु
किन्नरी । विपञ्चीवल्लकीज्येष्ठाचि
त्राज्योषवतीजया ॥ हस्तिकाकुब्जि
काकूर्मीशारङ्गीपरिवादिनी । त्रि
शवीशतचन्द्रीचनकुलौष्ठीचढंसवी॥
औडम्बरीपिनाकीचनिबन्धः शुष्क
लस्तथा । गदावारणहस्तश्चरुद्रोऽथ
स्वरमण्डल : ॥ कपिलासोमधुस्यन्दी
घोषा स्यादिततंभवेत् ॥ अलावणी
यथा । कनिष्ठिकापरिध्यर्द्धमध्यच्छि
द्रेणसंयुत : । दशयष्ठिमितोदण्ड:
खादिरोवेणवोथवा ॥ अध : करभ
वानूर्द्ध कचावल्याभिशोभित : । न
वाङ्गुलादधश्छिद्रोपरिचन्द्रार्द्धसन्नि
भाम् ॥ निवेश्यचुम्बिकांभद्रालाबु

खण्डं निवेशयेत् । द्वादशाङ्गुलवि
स्तारंदृढपक्वंमनोहरम् ॥ तुम्बिका
वेधमध्येनदण्डच्छिद्रे तुनिर्मिताम्
। अलावुमध्यगांडोर्वींकृत्त्वास्वल्पा
न्तुकाष्ठिकाम् ॥ तथासंवेष्ट्यतन्म
ध्ये काष्ठिकांभ्रामयेत्ततः । यथा
स्यान्निश्चलालाबुर्बन्धश्चकरभोपरि ॥
पञ्चाङ्गुलिपृथुसन्त्यज्यालावुंस्वल्पाश्च
वन्धयेत् । केशान्तनिर्मितापट्टम
यीसूत्रकृताथवा ॥ समासूक्ष्मादृढा
तन्त्रतन्त्रदेयाविचक्षणै : । एतल्लक्षण
संयोग्यान्यालावणीप्रकीर्त्तिता ॥
बिन्दुनानसमुपेतं तुम्बंनि : क्षिप्य
वक्षसि । मध्यमानामिकाभ्याञ्च
वाद्यादक्षिणपाणिना ॥ तारमन्द्रे
चघोषेचत्रिस्थानेबिन्दुरिष्यते ।
तुम्बीमूलं समुत्पश्यवामाङ्गुष्ठेन
धारयेत् ॥ ततस्ताभिस्तुसर्वाभि :
स्वरव्यक्तिर्विधीयते । त्रिसरोदत्रि
ण : पार्श्वेर्वामस्तन्त्रचतु : स्वर : ॥
अलावण्यांस्थिताज्ञेया : सप्तषड्
जादय : स्वरा : । रागव्यक्तिर्यथारा
गेभवेत्षड्जादिभेदत : ॥ अंश
न्यासविभेदाश्चतथाचापिविधीयते
। इयमलावणीप्रोक्तामन : श्रवणर
ञ्जनी ॥ प्रत्यत्राशारदादेवीवीणा
रूपेणसंस्थिता । इत्यलावणी ॥
अन्येषांलक्षणं विस्तरभयान्नोक्तम्
॥ शुषिरं यथा । वंशीपारीमधु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वाद्यम्

रीतित्तिरीशङ्खकाहला: । तोडही मुरलीबुक्का शृङ्गिकाखरनाभय: ॥ शृङ्गं कापालिकं वंशश्चर्मवंशस्तथा पर: । एते शुषिरभेदास्तु कथिता: पूर्वसूरिभि: ॥ वर्त्तुल: सरलश्चैकपर्वदोषविवर्ज्जित: । वैणव: खादिरोवापिरक्तचन्दनजोथवा ॥ श्रीखण्डजोथसौवर्णोदन्तिदन्तमयोऽपिवा ॥ राजतस्ताम्रजोवापिलोहज: स्फाटिकोथवा । कनिष्ठाङ्गुलितुल्येनगर्भरन्ध्रेणशोधित: शिल्पविद्याप्रवीणेनवंश: कार्योमनोहर: ॥ वंशेनैकमतोप्रीतिमतङ्गमुनिनोदितम् । ततोन्येपितदाकारावंशाएवप्रकीर्त्तिता: ॥ तत्रत्यम्याशिरोदेशा द्व्यौहिमितमङ्गुलम् । फूत्काररन्ध्रं कुर्वीतमितमङ्गुलिपर्वणा ॥ पश्चाङ्गुलानिसन्त्यज्यतावद्रन्ध्राणिकारयेत् । कुर्यात्तथान्यरन्ध्राणिसप्तसङ्ख्यानिकौशलात् ॥ बदरीबीजतुल्यानिसन्त्यज्यार्द्धार्द्धमङ्गुलम् । प्रान्तयोर्व्यन्नं कार्यंखराद्यैर्नादहेतवे ॥ सिक्थकेनकलादेयातेनसुस्वरता भवेत् । पञ्चाङ्गुलोयंवंश: स्यादेकैकाङ्गुलिवर्द्धित: ॥ षडङ्गुलानिनान्नास्याद्यावदष्टादशाङ्गुलम् । फूत्कारताररन्ध्रश्चयावदङ्गुलिमन्तरम् ॥ तदेवनामवंश

वाद्यम्

स्त्ववांशिकै: परिकीर्त्त्यते । एकाङ्गुलोद्व्याङ्गुलस्त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुल: ॥ अतितारतरत्वेनवांशिकै: समुपेक्षित: । त्रयोदशाङ्गुलोवीणापर: । निन्दितोवंशतत्त्वज्ञैस्तथासप्तदशाङ्गुल: ॥ महानन्दस्तथानन्दोविजयोथजयस्तथा । चत्वारउत्तमावंशामतङ्गमुनिसम्मता: ॥ दशाङ्गुलोमहानन्दोनन्दएकादशाङ्गुल: । द्वादशाङ्गुलमानस्तुविजय: परिकीर्त्तित: ॥ चतुर्दशाङ्गुलमितोजयइत्यभिधीयते । ब्रह्मारुद्रोरविर्विष्णु: क्रमादत्रव्यवस्थिता: ॥ नैविडं प्रौढताचापिसुस्वरत्वञ्च शीघ्रता । माधुर्यमितिपञ्चामीफूत्कृतेषु गुणा: स्मृता: ॥ शीत्काररबहुल: स्तब्धोविस्वर: स्फुटतोलघु: । अमधुरश्चविज्ञेया: षड्दोषा: फूत्कृतेक्रमात् ॥ वृथाप्रयोगबाहुल्यमस्थलगीतवादने । एभिर्दोषैर्युतोतोवनिन्दितोवांशिकोमत: ॥ स्थानकादिलयाभिज्ञोगमकाढ्य: स्फुटाक्षर: । शीघ्रहस्त: कलाभिज्ञोवांशिकोरक्तउच्यते ॥ प्रमुक्तिर्वद्धमुक्तिश्चयुक्तिश्चेत्यङ्गुलेर्गुणा: । सुस्थानत्वंसुस्वरत्वमङ्गुलोसावनक्रिया ॥ समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता । क्रियाभाषाविभा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पाश्रुदत्तगीतवादने ॥ स्वस्थाने चापिदुः स्थानेनादनिर्माणकौशलं । गातॄणांस्थानदातृत्वं तद्देशाच्छादनं तथा ॥ वांशिकस्यगुणा एतेमयासङ्क्षिप्यदर्शिताः॥ इति वंशः॥ ॥ काहलास्त्रीनिषङ्गः । सोडक्कीमुरलीबुक्काद्यास्ते तेचस्त्रियांसप्तस्वराणांनाभिरविस्तरनोभिः स्त्रियांवर्त्तते । इतरेषांविस्तरभयान्नोक्तम् ॥ ॥ आनद्धं यथा । आनद्धे मर्द्दलः श्रेयान् इत्युक्तं भरतादिभिः । अपिच । मुरजपटहढक्काविश्वकोदर्पवाद्यंपणवघनसरुञ्जालावजाह्वचिश्वल्यः । करठक्कमठभेरीस्यात्कुडुक्काहुडुक्काझनसमुरलीझल्लीढुक्कलीदौण्डिशाना ॥ डमरुटमुकिमडुः कुण्डलीस्तुङ्गनामारणमभिघटवाद्यंदुन्दुभीचरञ्ज । क्वचिदपिटुटुकौस्याद्दर्दुरंचाप्युपाङ्गंप्रकटितमनवद्यंवाद्यमित्यंजगत्याम् ॥ त्रिपुरमथनकर्त्तुस्ताण्डवेतत्प्रयाणे ततमुखसुषिरस्वानद्धमित्थंघनस्य ॥ ॥ मर्द्दलः खादिरः श्रेष्ठोहीनः स्यादन्यदारुजः । रक्तचन्दनजोवाद्योगभीरध्वनिरुच्चकैः ॥ सार्द्धहस्तप्रमाणस्तु दैर्घ्यमस्यविधीयते । त्रयोदशाङ्गुलंवाममथवाद्वादशाङ्गुलम् ॥ दक्षिणस्यभवेद्धीनमेकेनार्द्धाङ्गुलेन

वा । करणानद्धवदनोमध्ये चैवपृथुर्भवेत् ॥ षण्मासीयोभवेद्धस्तस्त्वयं करणं मतम् । मृत्तिकानिर्मितश्चैवमृदङ्गः परिकीर्त्तितः ॥ पातयेत्खरलिं वाद्यमादनार्थं स्वमर्द्दले । विभूतिर्गैरिकं भक्तं कैन्दुकेनचसंयुतम् । यद्वाचिपीटकं देयं जीवनीसत्त्वमिश्रितम् । सर्वमेकत्रपिष्टं तल्लेपः खरलिरुच्यते ॥ वामास्ये पूरिकांकृत्वालेपं दद्यात्तद्दक्षिणे ॥ एवं मर्द्दलकः प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमोमतः ॥ अस्यसंयोगमासाद्यसर्व्वंवाद्यंविशोभते । एतदङ्गेश्रीजकाष्ठेदलमर्द्धाङ्गुलं विदुः ॥ तधिधोत्तेमितिर्ज्ञेयाः पाठवर्णाः मृदङ्गजाः । थोंदं ढेंधिक्कटस्तद्धीताकंदंदं थेगं धिधि । खर्झिंझिंनंगटं दं थाकूटपाटामताअभी । तथिं थोंढेंतक्कधीदोंदंदंधिगणांततं तधि ॥ तक्कतं धंधिदोंताधिपाटखण्डेत्वयंक्रमः ॥ तथाचयतिमानेपाटखण्डः । द्रगतथे जांद्रगतथे जांधेघेधिकताधिकाथेजांथेजांतकततधिकाथेताद्रगतताधिधिधिधिकतताकडनाथेधिकथेजांधेताद्रगततातता धि । इतियतिमानेपाटखण्डः ॥ ॥ यतिरोढाप्यवच्छेदोगजरोरूपकं ध्रुवम् । गलपः सारिगोणीचनाद

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वाद्यम्

स्वकथितं तथा ॥ प्रहरणं हृन्दनञ्च
प्रबन्धाद्वादशस्मृताः । यथा । दं
थातइत्येकताल्यांयतिः ॥ चोढ
वाद्यंयथा । दांतथोतधिकतधिक
दंथादंथाथोधिथोधितत्ततत्तथविथ
विदिम्थांदिम्थांटटुनकिटटुनकित
दटङ्गतंटंदगथबटङ्गथबटङ्गत
गिनगितगिनगिदांदांदंदंदींदींदंता
तथा । इत्योढवाद्यम् ॥ अवच्छेद्ये
वाद्यंयथा । दंथातः दंथातः धि
क्किधिक्किदिगणं दंथातः । इत्यव
च्छेदवाद्यम् ॥ ॥ गजावाद्यं
यथा । थोकटे जमेजढें डें गथोगथो
ङ्गटेङ्कथोगतकिधिकटे ङ्कनधिधि
कटतकथोकतधिकटतक्ककतथोग
तद्धीम् । इत्येकताल्यांगजरः ॥
रूपकवाद्यंयथा । तकधिक्तक
धिक्कथवितकिथवितक्किधिक्कदंथातः
। इतिरूपकवाद्यम् ॥ ध्रुवकवा
द्यंयथा । तक्कतक्कटधिक्कधिक्कट ।
इतिनिसारतालेध्रुवकः ॥ ॥
गलपोयथा । तधिद्धिन्धिकतकलधि
गलगंथाथादेंतथाढेनञ ॥ इत्ये
कताल्यांगलपः ॥ ॥ सारिगो
णीयथा । थोङ्गटे ञ्तक्कधिक्कत
कधिक्तकथोहटङ्गनहटङ्गनथो
गक्कथो : । इतिप्रथमखण्डः ॥ ॥
टे जथो : धिथोह : टे जटे जदक्
कतगदक्कधिक्कतदिदक्कटंगदं

गथोगथोक तकतक धिकतधिकत
थोटे जथोटे जथटे गलखोगगलखो
गखोहटगेंटगेंखोहटञ । इत्यस्यछ
न्दनम् । इतिसारिगोणी ॥ ॥
नादोयथा । दांकारचितयंपूर्वं दां
धिगिति ततस्त्रयम् । दांदांधिक
त्रयंयचइतिनादः शचीप्रियः ॥
इतिनादः ॥ ॥ द्रुतंमानसमार
ब्धंशुद्धंकूटविनिर्मितम् । सप्त
खण्डमयंवाद्यंकथितंतदिहोच्यते
॥ द्रुतमानत्वात्प्रतितालेयथा ।
तत्ततत्ततत्तक्किंतक्किदिदंधि
गनथोधिगनथोधिक्कधिक्कधिक्क
धिक्कधिक्नगिनगमिथोथोधिधि
धि : दांदांधिक्कथोथोथोहथोइ
नञिथोनञिथोथोहथोहडेढिडे
ढिथोहथोहतटितटितटुकगींगींध
गिधगिततधे ततधेततगिडी
जडीथोगथोगथोंथोगगथोगथोतत्ता
ता । इतिसप्तपदान्याहुः कथितं वा
द्यपण्डितैः । प्रतितालेनतालेन
पादवर्णसमासतः ॥ गन्धर्वपति
नापूर्वं मूर्वंशीलास्यनर्त्तने । सुध
र्मारङ्गनार्थंस्वकथितंप्रकटीकृतम्
॥ ॥ प्रहरणंयथा । थोगक्का
तदृधिकाथागकटगगोंदंथोगदिद्
धिकधिक्कदिकटे ञ । इत्येकता
ल्यांप्रहरणम् ॥ ॥ वाद्यंविमुच्य
तेयेनछन्दनंतन्निगद्यते । यथा ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तद्विधियोदिजटैजतन्न : । इति
च्छन्दनम् ॥ ॥ कलासोविकलास
स्वटाकलीचाईटाकली । जोला
टाकलिकाचैव गोमुद्रोमुरजस्तथा
॥ अलावुजबाद्यमन्ये च्छवाद्यम् ।
मर्द्दलस्तयोर्दशाङ्गुलबाममुखोद्वाद
शाङ्गुलदक्षिणमुखः । मुरजस्त्वष्टा
दशांगुलबाममुख : सप्तदशांगुलद
क्षिणमुख : । मर्दलमुरजयोरयंभे
द : ॥ ॥ घनंयथा । अनुरक्तंविर
क्तञ्चद्विविधंघनबाद्यकम् । गीता
नुगमनुरक्तंविरक्तंतालसंश्रयम् ॥ कर
ताल : कांस्यबलीजयघण्टोथशुक्ति
का । कम्बिकापटबाद्यञ्चपट्टा
तोघस्वघर्घरम् ॥ झञ्झातालश्च
मञ्जीरकर्त्तर्युङ्करइत्यपि । द्वादशै
तेमुनीन्द्रैयकथिताघनसंज्ञकाः ॥
तयोश्चाङ्गुलव्यासौशुद्धकांस्यवि
निर्मितौ । मध्यमुखौस्तनाकारौत
न्मध्येरज्जुगुम्फितौ ॥ पद्मिनीपत्र
सदृशौकराभ्यांरज्जुयन्त्रितौ । कर
तालावुभौवाद्यौपाटैर्भ्रनटकैरि
ति ॥ यद्वाचयोदशयवव्यासंवक्रय
वोन्मितम् । यवपञ्चकगम्भीरंमध्ये
चयवसप्तकम् ॥ विस्तृतंवर्त्तुलंनि
म्नं यवत्रयमितंततः । पृष्ठतोमध्य
देशेचशिवलिंगसमाकृतिम् ॥ अ
स्यल्पपैष्टीनिर्दिग्धशुद्धकांस्यवि-
निर्मितम् । संरक्ताङ्गुलिसुश्लि
ग्धसुदीर्घंमधुरध्वनिम् ॥ घनानि
साविसंरक्तंदृढंशुष्कंमनोहरम् ।
काश्मीरादिसमुद्भूतंतालमाहुर्मनी
षिण : ॥ सुनादंदक्षिणंतालंततो
हीनञ्चवामकम् । कुर्वीततद्द्व
यंकार्यंतर्जन्यङ्गुष्ठयोगतः ॥ वा
महस्तस्थतालस्यमध्यमंसन्निनादि-
तम् । तिर्यग्दक्षिणतालस्यपरि
व्यंशेनसालयेत् ॥ तालादौवादये
श्चैवमूतदीर्घलघुद्रुतैः । इतिक
रतालविशेष : । कर्त्तरीघनविशे
षः । उङ्कुरश्चघनविशेषोऽदन्तरेफा
न्तपुंल्लिङ्गः अन्येषांलक्षणंविस्तर
भयान्नोक्तम् ॥ ॥ रुक्मिण्या : स
त्यभामाया : कालिन्दीमित्रविन्द
यो : । जाम्ववत्यानाग्निजित्याल
क्ष्मणाभद्रयोरपि ॥ कृष्णस्याष्टमहि
षीणांपुरोद्वाहमहोत्सवे । ततंशुषिर
मानद्धंघनञ्चयुगपज्जनाः ॥ अवा
दयन्नसङ्ख्यातमितिपौराणिकी-
श्रुति : । ततंवाद्यन्तुदेवानांगन्ध
र्वाणाञ्चशौषिरम् ॥ आनद्धं
राक्षसानान्तुकिन्नराणांघनंविदु : ।
निजाबतारेगोविन्द : सर्वमेवानय
त्क्षितौ ॥ यावन्तिवाद्यभांडानि
रामरावणयोर्युधि । तावन्त्योनाभ
वन्सेनाःकुरुपाण्डवसङ्गरे ॥ ॥
किञ्च । निलिम्पहृत्कम्पनतोम
रेणरणे सुरारेर्मथनात्सुरेण । अ

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भूतततादृयैरपिसिंहनादै: साप ञ्चशब्दीतिकथादवाद: ॥ युद्धे सैन्यानांयोऽहङ्काररव: ससिंहना द: । ततादिभिरेभिश्चतुर्भिर्वाद्यै श्चमूनांसिंहनादैश्चपञ्चशब्दीवाद्य मभूत्। सिंहनादेनसहवाद्यं पञ्च विधंभवतीत्यर्थ: ॥ इतिसङ्गी तदामोदर: ॥ शिवागारेझल्लकं ञ्चसूर्यागारेचशङ्खकम् । दुर्गा गारेवंशीवाद्यं माधुरीञ्चनवाद येत् ॥ झल्लकंकांस्यनिर्मितकर तालम् । इतियोगिनीतन्त्रम् ॥ मत्स्यपुराणेपि । गीतवादित्रनि र्घोषंदेवस्याग्रे चकारयेत् । विरि ञ्चे श्चराढक्कांघण्टांलक्ष्मीगृहेत्यजेत् ॥ घण्टाभवेदशक्तश्चसर्ववाद्यमयी यत: ॥

वाद्यभाण्डम् । न० वादनीयपात्रे ॥

वाद्यकर: । त्रि० वादित्रकर्त्तरि । बजन्त्रीतिभाषाप्रसिद्धे ॥

वाधनम् । न० वाधायाम् ॥

वाधुक्यम् । न० विवाहे ॥

वाधू: । पुं० वहित्रे ॥

वाध्रीणस: । पुं० खड्गे । गण्डके ॥ वार्ध्रीणसे ॥ पक्षिविशेषे ॥ यथा । रक्तग्रीवोरक्तशिरा: श्वेत पक्षोविहङ्गम:, सवैवाध्रीणस: प्रोक्तइत्येषानैगमीश्रुति: ॥

वानम् । न० सूतिकर्म्मणि । सौवने ॥ वाटे ॥ गतौ । गमने ॥ जलस म्प्लुतवातोर्म्याम् ॥ सुरुङ्गायाम् ॥ सौरभे ॥ गोच्छीरजीतवचीरे ॥ वाजिनांगतौ ॥ त्रि० शुष्कफले ॥ शुष्के ॥ वनजे ॥ वनसम्बन्धिनि ॥ वायतिस्म । पै ओवै शोषणे । गत्यर्थाकर्मकेतिक्त: । ओदितश्चे तिनत्वम् ॥ वन्यते । वनुयाचने । घञ् वा ॥

वानप्रस्थ: । पुं० मधूकवृक्षे । गुड पुष्पे ॥ किंशुके । पलाशवृक्षे ॥ तृतीयाश्रमे ॥ सचकलौनास्त्येव ॥ वनमिवप्रस्थोवनस्यवाप्रस्थ: प्रवे श: । वनप्रस्थेवनैकदेशेभव: । तत्रभव: इत्यण् ॥

वानर: । पुं० मर्कटे । कपौ । प्लव ङ्गे । शाखामृगे । बन्दर० इ० भा० ॥ वनेभवम् ० फलादि० वा नम् । अण् । वानंराति । रा० । आतोनुपसर्गेक: ॥ यद्वा । वान म् । वा० । सम्पदादित्वात्क्विप् । वा० गमनेपि० नृणाति० वाल कम् । नृनये । पचाद्यच् ॥

वानरप्रिय: । पुं० क्षीरिवृक्षे ॥

वानराक्ष: । पुं वनच्छागे ॥

वानराघात: । पुं० लोध्रवृक्षे ॥

वानरी । स्त्री० मर्क्याम् । बांदरी इ० भा० ॥ वानरस्यस्त्री । ङीष् ॥ शूकशिम्ब्याम् ॥ वानरीद्वविधि

धचेष्टः हेतुत्वात् ॥
बानरेन्द्रः । पुं॰ सुग्रीवे ॥ बानराणामिन्द्रः ॥
बानलः । पुं॰ बायवे । कालीबाबु इ॰इ॰ भा॰ ॥
बानस्पत्यः । पुं॰ पुष्पजातफलवृक्षे ॥ बानस्पत्यः फलैः पुष्पात्दित्यमरः ॥ बनस्पतिः । पारस्करादित्वात्सुट् । बनस्पतौभवः । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः बनस्पतिसमूहे ॥ तस्यसमूहइत्यर्थे॰पूर्ववत्॰ण्यः ॥
बाना । स्त्री॰ वर्त्तिकापक्षिणि ॥
बानायुः । पुं॰ हरिणे ॥ बनंबनभुवमयते । अय॰ । बाहुलकादुण् ॥ भारतवर्षस्योत्तरपश्चिमस्थेदेशविशेषे ॥ बहुवचमान्तः ॥
बानायुजः । पुं॰ हयबिशेषे ॥ बनायुषुजातः । सप्तम्यांजनेर्डः । सएव । प्रज्ञादाण् ॥
बानीरः । पुं॰ वेतसे । बञ्जुले ॥ बायति । पैओवै शोषणे । क्विप् बांशुष्कमासमन्तान्नीरमस्य ॥
बानीरकः । पुं॰ मुञ्जतृणे ॥
बानीरजम् । न॰ कुष्ठे । कूटइ॰ प्र॰ ओषधौ ॥
बानेयम् । न॰ कैवर्त्तीमुस्तके । मोथाख्ये ॥ बनेपानीयेजायते । नद्यादिभ्योढक् ॥

बान्तम् । न॰ उद्गीर्णे ॥ त्रि॰ कृतवमने ॥
बान्तादः । पुं॰ कुक्कुरे ॥ वान्तमत्ति । अण् ॥
बान्ताशी । त्रि॰ उद्गीर्णाशिनि ॥ पुं॰ शुनि ॥
बान्तिः । स्त्री॰ उल्लेखने । वमने ॥
वान्तिकृत् । पुं॰ मदनद्रुमे । मयनफल॰इ॰भा॰प्र॰ ॥ बान्तिंकरोति । डुकृञ्॰ । क्विप् । तुक् ॥
वान्तिदा । स्त्री॰ कटुक्याम् ॥
वान्या । स्त्री॰ बनसमूहे ॥
वापः । पुं॰ क्षेत्रे ॥ उप्यतेऽस्मिन् । डुबप् घञ् ॥ वपने ॥
बापकः । त्रि॰ बपनकारयितरि ॥
बापदण्डः । पुं॰ तन्तुबायदण्डे । वेमनि ॥ बपनम् । डुबप्॰ । घञ् । बापस्यदण्डः ॥
वापिः । स्त्री॰ बापिकायाम् ॥ उप्यतेपद्मादयस्याम् । डुबप् बीजसन्ताने । बसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिबादिबारिभ्यइञ् ॥ भावे इञ्॰वपादिभ्यइतीञ् वा ॥
बापिका । स्त्री॰ बाप्याम् ॥
बापितः । त्रि॰ मुण्डिते ॥ बीजाकृते । उप्तकृष्टे ॥ न॰धान्यविशेषे । बीयाधान॰इ॰भा॰ ॥ बापितंगुरुतद्धान्यंकिञ्चिदधीनमबापितं ॥
बापी । स्त्री॰ दीर्घिकायाबे ॥ बद्ध्यसी

पानकूपे ॥ पाषाणैरिष्टिकाभिर्वा वद्धकूपाद्वहत्तरा । ससोपानाभवे द्वापीप्राहुः शास्त्रविशारदाः ॥ प परिमाणे नद्योणदशगुणाणवापीति । यथा । नव्यवर्द्धमानधृतोवशिष्ठः । शतेनधनुर्भिः पुष्करिणी० त्रि भिः शतैर्दीर्घिका० चतुर्भिर्द्रोण: पञ्चभिस्तडागः द्रोणाद्दशगुणावा वापी । तेनचतुर्दिक्षु पञ्चविंशद्ध स्तान्यूनतायांद्वादशशतहस्तान्तरा न्यूनत्वे नदीर्घिका ॥ चतुर्दिक्षुच त्वारिंशद्धस्तान्यूनतायांषोडशश तहस्तान्तरान्यूनत्वे नद्रोणः । चतु र्दिक्षु त्रिंशदधिकशतहस्तान्यून तायाम् षोडशसहस्त्रहस्तान्तरान्यून त्वेनवापीतिजलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ॥ योवापीमथवाकूपंदेशेवारिविवर्ज्जि ते । खानयेत्सदिवंयातिविन्दौ विन्दौशतंसमाः ॥ तज्जलगुणा स्तु । वाप्यंगुरुकटुक्षारंपित्तलंकफ वातजित् ० इ० । उप्यतेपद्मादिक मत्राम् । डुवप० । वसिवपीत्या दिना० इञ् । ततः कृदिकारा तिपाक्षिकोङीष् ॥ याचायोगा न्तरे ॥ यथा । एकान्तरगतेलग्ना त्कुभेखेटेऽथवाऽशुभे । वापीयो गस्तुविख्याततिमिरौघदिवाकरः ॥

वापीह : । पुं० चातकखगे ॥

वाप्यम् । न० कुष्ठौषधे । पारिभा व्ये ॥ वाप्यांभवम् । दिगादिभ्यो यत् ॥ वापीजले ॥ वाप्यंवारियदि क्षारंपित्तकृत्कफवातहृत् । तदे वमिष्टंकफकृद्वातपित्तहरंभवेत् । त्रि० वापीभवे ॥

वाभ्रवी । स्त्री० चण्डयाम् । दुर्गाया म् । वभ्रोरपत्यंस्त्री । अण् । ङीप् ॥ वभ्रोर्विष्णोरियंवा ॥

वाम् । अ० युवामित्यर्थे ॥

वामः । पुं० उमानाथे । हरे । कामदेवे । पयोधरे ॥ न० धने ॥ वास्तूके ॥ पुण्यकर्मफले ॥ त्रि० वल्गौ । चारौ । शोभने । प्र तिसुन्दरे ॥ प्रतीपे । प्रतिकूले । सव्ये ॥ वमति० वम्यतेवा । टु वमउद्गिरणे । ज्वलितिकसन्तेभ्योण: भावेघञ्वा ॥ यद्वा । वाति । वागतिगन्धनयोः । अर्त्तिस्तुसु हिमन् ॥

वामदृक् । स्त्री० वनितायाम् ॥ वामामनोहरादृक्दृष्टिर्यस्या. सा ॥

वामदेवः । पुं० शिवे ॥ वामयति० दुष्टानांमदमितिवामः । टुवम० । णिजन्तात्पचाद्यच् । वामश्चासौ देवश्च ॥ लोकविपरीतत्वात्० सुन्दरत्वाद्वावामः । सचासौदेव श्च ॥ ऋषिविशेषे ॥

वामदेव्यम् । न० सामविशेषे ॥ वामदेवेनदृष्टम् । वामदेवात्

डात्‌डी ॥

वामनः । पुं० अच्युते । हरौ ॥ मन्वन्तरेप्यसम्प्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज । वामनः कश्यपाद्विष्णुरदित्यां सम्बभूव ह इति विष्णुपुराणम् ॥ अङ्कोठवृक्षे । दक्षिणाशास्थदिग्गजे ॥ मुमुक्षुभिः सम्भजनीये ॥ त्रि० अतिखर्वे । ह्रस्वे । बौना० इ० भा० प्र० ॥ खर्वत्त्वाद्वामनः वामयति त्याजयति मदम् । टुवम्० । नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥ वामशब्दादस्त्यर्थे पामादित्वान्नो वा ॥ न० अयुतं वामनाख्यञ्चैव्युतसङ्ख्याविशिष्टे महापुराणविशेषे ॥

वामनतीर्थम् । न० तीर्थविशेषे ॥ तत्र कौशिकी देवी तिष्ठति ॥

वामनी । पुं० अधिरथे निरञ्जने पुरुषे ॥ वामानि पुण्यकर्मफलानि० पुण्यानुरूपं प्राणिभ्यो नयति प्रापयतीति तथा ॥

वामनी । स्त्री० खर्वायां गवि ॥ वमनप्रदौषधिप्रभेदे ॥

वामनेत्रम् । न० सव्यचक्षुषि ॥ नेत्रस्याधः स्फुरणमसकृत्सङ्गरे भङ्गहेतुर्नेत्रोपान्ते हरति नयनं नेत्रमूले च मृत्युः । नेत्रस्योर्द्ध्वं हरति सकलं मानसं दुःखजातं वामे चैवं फलमविकलं दक्षिणे वैपरीत्यम् ।

वाममार्ग्गः । पुं० पुनः पुनर्गमनागमनवर्ज्जिते विद्यावतां मार्गे । देवयानाख्येऽर्चिरादिमार्गे । शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनः ॥ दक्षिणादुत्तमं वाममित्युक्तं कुलार्णवे ॥ अग्ने नय सुपथेति मन्त्रे० सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम्० निर्विण्णोऽहं दक्षिणेन मार्गेणागतागतलक्षणेन० अतो याचे त्वां पुनः पुनर्गमनागमनवर्ज्जितेन शोभनेन पथा नयेत्याचार्य्यभाष्यम् ॥

वामलूरः । पुं० नाकौ । वल्मीके । बांबी० इ० भा० प्र० ॥ वामैर्वामं वा० लूयते । लूञ् छेदने । बाहुलकाद्रक् ॥

वामलोचना । स्त्री० उत्कृष्टस्त्रीविशेषे ॥ वामः कामी लोचनेऽऽलोचने० नेत्रे वा० यस्याः यद्वा । वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्याः ॥

वामशीलः । त्रि० वक्रस्वभावे ॥ सुन्दरस्वभावे ॥

वामा । स्त्री० नार्य्याम् । वनितायाम् ॥ वमति स्नेहम् । टुवम्० ज्वलादित्वाण्णः ॥ यद्वा वामः कामोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् ॥ दुर्गायाम् ॥ वामं विरुद्धरूपन्तु विपरीतन्तु गीयते । वामेन सुखदा देवी वामा तेन मता बुधैः ॥ पक्षिविशेषे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वामाक्षी । स्त्री० वामलोचनायाम् ॥ वामेमनोहरेअक्षिणीयस्याः । ष च् । ङीष् ॥

वामाचार : । पुं० देवयानमार्गसाधके दक्षिणाचारादुत्तमे सदाशिवोक्ता चारविशेषे ॥ वामश्चासावाचारश्च ॥

वामापीडन : । पुं० पीलुवृक्षे ॥

वामिका । स्त्री० चण्डिकायाम् ॥

वामी । पुं० वामाचारयुक्ते ॥ वामः सव्यः सुन्दरोवादक्षिणादुत्कृष्टत्वा दाचारः सोऽस्यास्ति । अतइनि ठनावितीनिः । नतदक्षिणाया न्तिनाविद्वांसस्तर्पणेन । तन्त्र ग्रन्थलोके ॥

वामिल : । त्रि० दाम्भिके । वामे ॥

वामी । स्त्री० शृगाल्याम् ॥ वडवायाम् ॥ रासभ्याम् ॥ करभ्याम् । वामयति । टुवम् ० स्वार्थण्यन्तः । मितांह्रस्वइत्यत्रवेत्यनुवृत्तेर्न ह्रस्वः ॥ यद्वा । वंवरुणममति । अमग त्यादौ । कर्मण्यण् । घञ्वा । गौरादिः ॥

वामोरू :। स्त्री० नारीविशेषे ॥ वामौसुन्दरौऊरूयस्याः । संहितश फलक्षणवामादेश्च । ऊङ् ॥

वायक: । पुं० गणे । समूहे ॥ तन्तु वायविशेषे ॥

वायदण्ड: । पुं० वेमनि । वापदण्डे ॥ वयनम् । वेञ् तन्तुसन्ताने । भा वेघञ् । आतोयुक् । वायस्य दण्डः ॥

वायनम् । न० व्रतोपायने । प्रहेणके । वायना० द्व० भा० प्र० पूपादिद्रव्ये ॥

वायवी । स्त्री० वायुकोणे ॥

वायव्यम् । न० वायुदेवताकहविषि ॥ वायुदेवताकेऽस्त्रविशेषे ॥ वायुर्देवतास्य । वाय्वृतुपित्रुषसो यत् । गुणावादेशौ । त्रि० वायुसम्बन्धिदिगादौ ॥ न० षट्शत श्लोकाधिकचतुर्विंशतिसहस्रश्लोका त्मकेमहापुराणविशेषे ॥ वायव्यं षट्शतानिचचतुर्विंशतिसङ्ख्या तइतिदेवीभागवतोक्तेः ॥

वायस :। पुं० अगुरुवृक्षे ॥ श्रीवासे ॥ ध्वाङ्क्षे । काके ॥ वयते । वयगतौ । वयश्चित्यसच् । णित् ॥ वायससमूहे ॥ तस्यसमूह इत्यण् ॥

वायसविरुतम् । न० शकुनविशेषे ॥

वायसादनी । स्त्री० तेजोवत्याम् ॥ महाज्योतिष्मत्याम् ॥ काकतुण्डाम् ॥

वायसाराति :। पुं० पेचके ॥ वायसस्यकाकस्यअरातिः ॥

वायसाह्वा । स्त्री० काकनामनि ॥ काकमाच्यां ॥

वायसी । स्त्री० काकोदुम्बरिकाया

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

म् ॥ काकमाच्याम् । महाज्योतिष्मत्याम् ॥ काकनामनि ॥ काकतुण्डाम् ॥ वायसानामियम् । तस्येदमित्यण् । ङीप् ॥ काक्याम् ॥

वायसेक्षुः । पुं० काशे । इक्षुगन्धायाम् ॥

वायसोलिका । स्त्री० काकोल्याम् ॥

वायसोली । स्त्री० काकोल्याम् ॥ वायसान् ओलण्डयति । ओलडि उत्क्षेपे । अन्येभ्योऽपीति डः । शकन्ध्वादिः ॥

वायुः । पुं० श्वसने । स्पर्शने । मातरिश्वनि । शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्रादुत्पन्ने शब्दस्पर्शगुणे सर्वदाचलनस्वभावे रूपरहितस्पर्शवति मारुते ॥ शरीरान्तर्वाह्यभेदेन वायुर्दशविधो यथा । प्राणः ॥ १ ॥ तस्य कर्म बहिर्गमनम् । अपानः ॥ २ ॥ तस्य कर्माधोगमनम् । व्यानः ॥ ३ ॥ तस्य कर्म कुञ्चनप्रसारणादि । समानः ॥ ४ ॥ तस्य कर्माऽशितपीतादीनां समं नयनम् । उदानः ॥ ५ ॥ तस्य कर्म० ऊर्द्ध्वनयनम् । उद्गारे नागः ॥ ६ ॥ आख्यातः कूर्म ॥ ७ ॥ उन्मीलने स्मृतः । कृकरः ॥ ८ ॥ क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो ॥ ९ ॥ विजृम्भणे ॥ न जहाति मृतस्यापि सर्वव्यापी धनञ्जयः ॥ १० ॥ अन्यदप्युक्तं यथा । द्वितीयं मारुतो भूतं त्वगध्यात्मञ्च विश्रुता । स्प्रष्टव्यमधिभूतञ्च विद्युत्तत्राधिदैवतम् ॥ अस्य गुणा यथा । स्पर्शस्त्वगिन्द्रियञ्चापि लघुता स्पन्दनं तनोः । चेष्टा सर्वशरीरस्य वायोरेते गुणा मताः ॥ अपि च । वायोरनियमस्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता । बलं शैघ्र्यञ्च मोक्षश्च कर्म चेष्टात्मता भवः ॥ इ० म० भा० मोक्षधर्मः । अस्यार्थः । अनियमस्पर्शः अनुष्णाशीतस्पर्शः ॥ १ ॥ वादस्थानम्० वागिन्द्रियगोलकानि ॥ २ ॥ स्वतन्त्रता० गमनादौ ॥ ३ ॥ बलम् ॥ ४ ॥ शैघ्र्यम् ॥ ५ ॥ मोक्षः सूत्रादेः ॥ ६ ॥ कर्म० उत्क्षेपणादि ॥ ७ ॥ चेष्टा० श्वासप्रश्वासादि ॥ ७ ॥ आत्मता० प्राणरूपेण चिद्वाधित्वम् ॥ ९ ॥ भवः जन्ममरणे ॥ १० ॥ इति तट्टीका ॥ न्यायमतेऽस्य गुणादिर्यथा । अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवनो मतः । तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ॥ पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापित्वगिन्द्रियम् । प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ॥ वायुं निरूपयति० अपाकज इति । अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वात्० अपाकज इति । अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तम्० अनुष्णाशीत इति । एतेन

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वायोर्विजातीयस्पर्शादिर्मितः। तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमितिभावः। एषवायुःस्पर्शादिलिङ्गकः। वायुर्हिस्पर्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते। विजातीयस्पर्शेन॰विलक्षणशब्देन॰तृणादीनांधृत्या॰शाखादीनांकम्पनेनच॰वायोरनुमानात्। तथाच वायुर्नप्रत्यक्षः। वायुर्नित्योऽनित्योवा॰परमाणुरूपोनित्यस्तदन्योऽनित्यः समवेतश्च। सोऽपित्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। तत्रशरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम्। देहव्यापीति। शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक्। तच्च वायवीयम् रूपादिषुमध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात्। अङ्गसंसर्गिसलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनवातवत्। विषयं दर्शयति॰प्राणादिरितियद्यप्यनित्योवायुश्चतुर्विधः तस्यचातुर्विध्यं प्राणादिना॰ इत्युक्तमाकरे। तथापिसङ्क्षेपाद्द्वैविध्यमुक्तम्॰ प्राणस्त्वेकएवहृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च॰नानासंज्ञांलभतइत्यर्थः॥ ॥ सप्तवायवोयथा। भूवायुरावहइहप्रवहस्तदूर्द्ध्वः स्यादुद्वहस्तदनुसंवहसंज्ञितश्च। अन्यस्ततोपिसुवहः परिपूर्वकोऽस्माद्बाह्यः परावहइमेपवनाः प्रदिष्टाइतिशिरोमणिः

॥ प्रावाहोनिवहश्चैवउद्वहः संवहस्तथा। विवहः प्रवहश्चैवपरिवहस्तथैव च॥ अन्तरीक्षेचवाह्येतेपृथङ्मार्गविचारिणः। महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गामरुतः सप्तकीर्त्तिताः॥ ॥ वायोः सप्तस्कन्धायथा। वायुस्कन्धाः सप्ततेषामेकैकं सप्तसप्तभिः। आमेयादेवावहादिरूपर्युपरिसंस्थिताः॥ आवहप्रवहानुवहउद्वहइ॰पाठान्तरम् संवहविवहपरावहाश्चपरिवहेति पाठान्तरम् वर्त्मेतिभेदात्सप्तवायोः स्कन्धाः॥ तथाचपुराणम्। आवाहः प्रवहश्चैवतथाचैवोद्वहः परः। संवहोविवहश्चैवतदूर्द्ध्वं स्यात्परावहः॥ तथापरिवहश्चोर्ध्वं वायोर्वै सप्तनेमयइति॥ तेषांस्थानानियथा। मध्येभूमेघयोर्वायुरावहः प्रवहस्ततः। मेघभास्करयोः सूर्यशशिनोरुद्वहस्ततः॥ चन्द्रनक्षत्रगणयोः संवहोविवहस्ततः। नक्षत्रग्रहमध्यस्थोग्रहसप्तर्षिमध्यगः॥ परावहः परिवहः सप्तर्षिध्रुवमध्यगः॥ इत्येवं वायवः सप्तवहन्तिभुवनत्रयमिति॥ वाति। वा॰। कृवापाजीत्युण्। आतोयुगितियुक्॥ वायुरायुर्बलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम्। वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुः प्रकीर्त्तितः॥ वाह्यम

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गडलचक्रेषुयथाराजाप्रशस्यते । तथाशरीरमध्येपिवायुरेकः परीविभु : ॥ वायो : पत्नीस्त्रिदेवी ॥

वायुकेतुः । पुं॰ चितिकणे । धूली ॥

वायुगण्डः । पुं॰ अजीर्णे ॥

वायुगुल्म : ।) पुं॰ आवर्त्ते । अम्भसा
वायुगुल्मकः) भ्रमे ॥

वायुग्रस्त : । त्रि॰ विचिप्तचित्ते ॥

वायुदारु : । पुं॰ व्योमधूमे । मेघे ॥

वायुपुत्र : । पुं॰ भीमसेने ॥ हनूमति ॥

वायुफलम् । न॰ शक्रकार्मुके ॥ जलदोपले ॥

वायुभक्ष्य : । पुं॰ सर्पे । त्रि॰ वातभक्षके ॥

वायुवर्त्म । न॰ ख । नभसि ॥ वायोर्वर्त्म ॥

वायुवाह : । पुं॰ धूमे ॥

वायुवाहन : । पुं॰ विष्णौ ॥ बहतः सप्त॰ आवहादीन् वाहयतीतिण्यन्ताद्वहेर्ल्युः : ॥

वायुवाहिनी । स्त्री॰ वायुसञ्चारिण्यां शिरायाम् ॥

वायुष : । पुं॰ मत्स्यविशेषे । कालवायुषपीना॰ इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ ॥ वायुषोष्ठ्हणोव्योमधुरोधातुवर्द्धन : ॥

वायुसख : । पुं॰ पावके । वह्नौ ॥ वायो : सखा । राजाहः सखिभ्यष्टच् ॥

वायुसखा । पुं॰ अनले ॥ अग्नौ ॥ वायु : सखास्येतितथा । टनभावादनङ्सौविस्थनङ् ॥

वाय्वास्पदम् । न॰ आकाशे ॥

वा : । न॰ जले ॥ वारयति । वृञो ण्यन्तात्क्विप् ॥

वार : । पुं॰ सूर्य्यादिवासरे ॥ यथा । रवि : सोमोमङ्गलश्चबुधोजीवः सित : शनि : । एतेषांनामतोवाराविख्याता : सर्वकर्म्मसु ॥ सितेन्दुबुधजीवानांवारा : सर्वत्रशोभना : भानुभूसुतमन्दानांशुभकर्मसुकेष्वपि ॥ द्वारे ॥ हरे ॥ कुब्जवृक्षे ॥ निवहे । वृन्दे ॥ अवसरे ॥ क्षणे ॥ वारयति॰ व्रियतेवा । वृञ्॰ । पचाद्यच् । घञ् वा ॥ यद्वा । वार्यते॰ आच्छाद्यतेऽनेन । वृञश्चुरादेः पुं॰ सीतिघ : ॥ स्यन्दने ॥ न॰ मदिरापात्रे ॥

वारक : । पुं॰ अश्वगतौ ॥ अश्वविशेषे ॥ न॰ कष्टस्थाने ॥ ह्रीवेरे ॥ त्रि॰ कार्य्यनिषेधके ॥ वारयति वृञ्॰ । ण्वुल् ॥

वारकी । पुं॰ शत्रौ ॥ चित्राश्वे ॥ पर्णाम् ॥ जीवे ॥ पर्णाजीविनि पयोधौ ॥ इ॰ मेदिनिकर : ॥

वारकीर : । पुं॰ श्याले ॥ द्वारग्राहि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वारप्रवृत्ति :

णि ॥ बाडवे ॥ यूकायाम् ॥ वेणि वेधिन्याम् ॥ जलौकायाम् ॥ नी राजितहये ॥

वारङ्ग : । पुं० पक्षिणि ॥

वारङ्ग : । पुं० खड्गादिमुष्टौ ॥ वा रयति० व्रियतेवा । वृञ्० । स्तृ ओर्द्वृधिश्च त्वङ्गच् ॥

वारटम् । न० चेत्रे । चेत्रसमूहे ॥

वरटा । स्त्री० हंस्याम् ॥

वारण : । पुं० मतङ्गजे । गजे ॥ वाणवारे ॥ न० प्रतिषेधे । प्रवृ त्तिविघाते ॥ नदेवगुरुविप्राणांदी यमानन्तुवारयेत् । नचात्मानंप्रशं सेद्वापरनिन्दाञ्चवर्ज्जयेत् ॥ वार यतिशत्रुबलम् । वृञ्आवरणे । ल्यु : ॥

वारणवल्लभा । स्त्री० कदल्याम् ॥

वारणबुसा । स्त्री० कदल्याम् । र म्भायाम् ॥ बुस्यते । बुसउत्सर्गे । इगुपधज्ञाप्रीकिर : क : । वारणा नांबुसा ॥

वारणसी । स्त्री० वाराणस्याम् । का श्याम् ॥ वरश्चतदनस्य० वरान : श्रेष्ठोदकम् । तस्यअदूरेभवा । अ दूरभवश्चेत्यण् । वृद्धि : । ङीप् । पृषोदरादि : ॥

वारप्रवृत्ति : । स्त्री० रेखादेशस्थलोका नांसूर्यावलोकनसमये ॥ रेखाभूमौ हिवारप्रवृत्तिर्भवति । रेखाभूमि स्थ० लङ्का सुमेरुपर्वतयोर्मध्यसूत्रग तोदेश : । यथा । यल्लङ्कोज्जयनीपु रोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान्स्पृशन् सूत्रंमेरुगतंबुधैर्निगदितासामध्य रेखाभुव : । आदौप्रागुदयोऽपरत्रवि षयेपश्चाद्धिरेखोदयात् स्यात्त स्मात्क्रियतेतदन्तरभुवंखेटैष्फुणं स्वंफलम् ॥ इतिसिद्धान्तशिरोमणि : ॥ अपिच । रेखोक्तासूर्यसिद्धा न्ते यथा । रेखामधिकृत्य । राच सालयदेवौकश्शैलयोर्मध्यसूत्रगा : । रौहितकमवन्तीचतथासन्निहितं सर : ॥ अस्यार्थ : । लङ्कासुमेरुप र्वतयोर्मध्यसूत्रगादेशारेखासंज्ञि ता : । तान्देशानाह । रौहितक देशोऽवन्तीदेश : सन्निहितंसर : कु रुक्षेत्रञ्चेत्यर्थ : । रेखाया : पूर्व देशे० परदेशेच० यथासङ्ख्यंसूर्यो दयकालात्परकालम्० पूर्वकाल स्थ० वारप्रवृत्ति : स्यादित्यर्थ : । ए तेनैतदुक्तंभवति० रेखासंज्ञकदेशस्थ लोकायदासूर्यंपश्यन्ति० तदैवसर्व देशेवारप्रवृत्तिरित्यर्थ : । तत्र० रे खापूर्वस्था : सन्निहितत्वादादौ सूर्यंपश्यन्ति० तदनन्तरंरेखास्था : । अतोरेखापूर्वे० सूर्योदयात्परं वार : । तथारेखास्थै : सूर्येदृष्टेस ति । पश्चात्रेखापरस्था : पश्यन्ति अतोरेखापरदेशेसूर्योदयात्पूर्ववार

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ह्रूत्यर्थः । तत्कालपरिमाणमाह । रेखातोयावन्तिदेशान्तरयोजनानि० तत्परिमिताभिर्विघटीभिः पलैः पादहीनाभिः चतुर्थभागहीनाभिर्वारप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । देशान्तरसाधनप्रकारस्तु सूर्यसिद्धान्ते० उक्तः ॥ रामदैवज्ञोप्याह । प्राचीनरेखापरपूर्वयोजनैः पलैर्युतोनास्तिथयोदिनाद्गतः । ऊनाधिकास्तद्विवरोद्भवैः पलैरूर्द्ध्वं तथाधोदिनपप्रवेशनमिति ॥

वारमुख्या । स्त्री० जनैः सत्कृतायां वेश्यायाम् ॥ वारे० वेश्यावृन्देमुख्या ॥

वारम्वारम् । अ० पौनःपुन्ये ॥

वारम्वारेण । अ० शश्वदर्थे ॥

वारयिता । पुं० भर्त्तरि ॥ त्रि० निषेधके ॥

वाररुच । पुं० वररुचिनाकृतेग्रन्थे॥ कृतेग्रन्थइत्यण् ॥

वारला । स्त्री० गन्धोल्याम् । वरटायाम् ॥ हंसकान्तायाम् ॥

वारलीक । पुं० बल्वजायाम् । बाबुइ० इ० भा० ॥

वारवधूः । स्त्री० वेश्यायाम् ॥ वारस्य०समूहस्यवधूः साधारणत्वात् ॥

वारवन्तीयम् । न० सामविशेषे ॥ वारवन्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति । मतौच्छः सूक्तसाम्नोरितिच्छः ॥

वारवाण । पुं० न० लोहवर्मणि । कवचे । कञ्चुके । चोलकाकृतिसन्नाहे ॥ वाणं वारयति० वृणोतिवा । वृञ्० ण्यन्तोवा । कर्मण्यण् । राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥ वारमाच्छादकं बाणमस्यवा । पूर्वपदादितिणत्वम् ॥

वारवाणिः । पुं० वंशीवादके ॥ उत्तमगायके ॥ धर्माध्यक्षे ॥ संवत्सरे ॥

वारवाणि ।) स्त्री० वेश्यायाम् ।
वारवाणी ।)
शूलायाम् । झर्झरायाम् ॥

वारविलासिनी । स्त्री० वेश्यायाम् ॥ वारे० जनसमूहे० विलासिनी० विलसनशीला ॥

वारवेला । स्त्री० यामार्द्धविशेषे ॥ यथा । चतुः सप्तद्विपञ्चाष्टत्रिषट् सूर्यादिवारतः । यामार्द्धं वारवेला स्यात्तन्नशुभाशुभकर्मसु ॥ अपिच । कृतमनियमशरमङ्गलरामर्त्तुशुभास्त्रादियामार्द्धे। प्रभवतिहिवारवेलानशुभाशुभकार्यकरणाय ॥ इति ॥

वारसिद्धा । स्त्री० वासरविशेषेनन्दादितिथौ ॥ यथा । वारेनन्दापूर्व्वंदेवार्चिताङ्घ्रिभद्राविद्याऽऽरेजया० सैनिरिक्ता । पूर्णागीर्वाणवन्द्ये

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ऽखिलेषुकर्म्मस्वेवन्दोषवत्यस्तिसि
द्धा ॥ भौमादिवारेएताएवनेष्टा
यथा। सर्वारम्भेमूमिदायादभान्वो
र्नन्दा॰गुर्विन्दुशुभद्राजयाज्ञे ।
रिक्ताधिष्णे॰ हेलिसूनौहिपूर्णा॰
ज्ञेयायास्यागारदा॰कालविद्भिः ॥

वारसुन्दरी । स्त्री॰ वेश्यायाम् । म
ञ्जिकायाम् ॥ वारस्यजनतायाः
सुन्दरी॰स्त्रीसामान्यत्वात् ॥

वारस्त्री । स्त्री॰ गणिकायाम् । वेश्या
याम् ॥ वारस्यवृन्दस्यस्त्री । साधार
णत्वात् ॥

वारांनिधिः । पुं॰ अम्बुधौ । समु
द्रे ॥

वाराणसी । स्त्री॰ विश्वनाथनगर्याम्
। काश्याम् । तपस्थल्याम् । महा
श्मसाने ॥ अविमुक्ते । आनन्दका
नने ॥ मोक्षंसुदुर्लभंमत्वा॰सं
सारञ्चातिभीषणम् । अश्मनाचर
णौहत्वा वाराणस्यांवसेन्नरः ॥
वरणायास्तथाचास्यामध्येवाराणसी
पुरी । वाराणस्यांमहादेशाज्ज्ञानं
लब्ध्वाविमुच्यते ॥ वरणासीचन
द्यौद्वेपुण्येपापहरेउभे । तयोरन्त
र्गतायातुसैषावाराणसीस्मृता ॥
विशेषोऽसिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ वरञ्च
तत् अनश्चवरानः श्रेष्ठाद्काम् ।
तस्यअदूरेभवा । अदूरभवश्चेत्यण्
। आदिवृद्धिः । ङीप् । पूर्वंप

दादसंज्ञायामगङ्गतिणत्वम् ॥

वाराणसीक्षेत्रम् । न॰ सिद्धक्षेत्रविशे
षे । काश्यां ॥

वाराणसेयः । त्रि॰ वारणसीभवे ॥
वाराणस्यांजातादिः । नद्यादिभ्यो
ढक् ॥

वारासनम् । न॰ जलालये । वाः स
दने ॥

वाराहः । पुं॰ महापिण्डीतकवृक्षे
॥ वराहार्थे ॥ वराहएव । अण् ॥
त्रि॰ वराहसम्बन्धिनि ॥ न॰ चतु
र्विंशतिसहस्रश्लोकात्मकेमहापुरा
णविशेषे ॥ चतुर्विंशतिसाहस्रंवारा
हंपरमाद्भुतमितिभागवतोक्तेः ॥

वाराहकर्णी ।)
वाराहपत्री ।) स्त्री॰ अश्वगन्धायाम् ॥

वाराहाङ्गी । स्त्री॰ दन्तीवृक्षे ॥

वाराही । स्त्री॰ मातृप्रभेदे ॥ योगिनी
विशेषे ॥ तीर्थविशेषे वराहदेवस्यशक्तौ
श्यामापक्षिणि ॥ विष्वक्सेनप्रियाया
म् । वृष्टिभेषजे । गेंठी॰ इ॰भा॰
॥ अस्यागुणायथा। वाराहीपित्तला
बल्याकट्वीतिक्तारसायनी । आयुः
शुक्राग्निकृन्मेहकफकुष्ठानिलापहा
॥ वाराहीकन्दसंज्ञस्तुपश्चिमेगृष्टि
संज्ञकः । वाराहीकन्दएवान्यैश्च
र्मकारालुकोमतः ॥ अनूपेसभ
वेद्देशेवाराहइवलोमवान् ॥ वराह
स्येयम्॰प्रियत्वात् । तस्येदमित्यण् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वाराह्या । स्त्री० शूकर्याम् ॥ वराह स्यापत्यं स्त्री । अतइञ् । तस्य० अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ्गोत्रे० इतिष्यङादेशः ॥

वारिः । स्त्री० शचि । सरस्वत्याम् । गजवन्धनभूमौ ॥ वन्द्याम् । वारयति० वार्यते ऽनयावा । वसिवपियजिराजीतीञ् ॥ न० वालके । क्लैवेरे ॥ अम्बुनि । जले । नीरे ॥ रसोरसेन्द्रियंशैत्यंस्नेहश्च गुरुतातथा । सर्वद्रवसमूहश्चशुक्लं वारिगुणास्मृताः ॥

वारिकण्टकः । पुं० शृङ्गाटके ॥ सिंघाडा० इ० भा० ॥

वारिकर्णिका । स्त्री० कुम्भिकायाम् । खमूलिकायाम् ॥

वारिकपूरः । पुं० इल्लिशमत्स्ये ॥

वारिकुजः
वारिकुजकः } पुं० वारिकण्टके । शृङ्गाटके ॥

वारिक्रिमिः । पुं० जलमक्षिकायाम् ॥

वारिचत्वरः पुं० कुम्भिकायाम् ॥

वारिचरः । पुं० मत्स्ये ॥ यादोमात्रे ॥

वारिचामरम् । न० शैवले ॥

वारिजः । पुं० शङ्ख ॥ शम्बूके ॥ न० पद्मे ॥ द्रोणीलवणे ॥ गौरसुवर्णे ॥ लवङ्गे ॥

वारितस्करः । पुं० सूर्ये ॥ मेघे ॥

वारित्रा । स्त्री० जङ्गमकुट्याम् । रा जानके० वारित्रस्त्रमे० चलती तम्बू० इ० भा० यथा । जलत्रा जङ्गमकुटीकावारीमूर्द्धकर्पारीति हारावली । छत्रे ॥

वारिदः । पुं० जलदे । मेघे ॥ मुस्तके ॥ वारिददाति । डुदाञ्० । आतोनुपसर्गेकः ॥ न० वालायाम् । क्लैवेरे ॥

वारिधरः । पुं० मेघे ॥

वारिधारः । पुं० अद्रिविशेषे ॥

वारिधारा । स्त्री० जलधारायाम् ॥

वारिधिः । पुं० समुद्रे । अकूपारे । अर्णवे ॥ वारीणिधीयन्तेऽत्र । डुधाञ्० । कर्मण्यधिकरणे चेति० किः ॥

वारिनिधिः । पुं० वारिधौ ॥

वारिपथिकः । त्रि० जलपथेनागते ॥ जलपथगामिनि ॥ वारिपथेनाहृतम्० तेनगच्छतिवा० । ठक् ॥

वारिपर्णिका । स्त्री० वारिपर्ण्याम् ॥

वारिपर्णी । स्त्री० कुम्भिकायाम् । खमूल्याम् । वारिपर्णीहिमातिक्तालघ्वीस्वाद्वीसरापटुः । दोषत्रयकरीरूक्षाशोणितज्वरशोषकृत् ॥ वारिणिपर्णान्यस्याः ॥ पाककर्णेतिङीष् ॥ यद्वा वारिपिपर्त्ति । पृ० । धापृवस्यज्यतिभ्योनः । जातेरितिङीष् ॥

वारिपालिका । स्त्री० खमूल्याम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वारिप्रवाह : । पुं० निर्झरे । झरे । उत्सान्निर्गतजलप्रवाहे । वारिणः प्रवाहः ॥

वारिप्रश्नी । स्त्री० कुम्भिकायाम् ॥

वारिबदरम् । न० प्राचीनामलके ॥

वारिभवम् । न० स्रोतोञ्जने ॥

वारिमसि : । स्त्री० पाथोदे । मेघे ॥

वारिमुक् । पुं० खतमाले । मेघे ॥

वारिमूली । स्त्री० वारिपर्ण्याम् ॥ वारिणिमूलं यस्याः । पाककर्णेति ङीष् ॥

वारिरथ : पुं० नावि । तरिके ॥

वारिराशि : । पुं० समुद्रे ॥

वारिरुहम् । न० कमले ॥ वारिणि रोहति । रुह० । इगुपधेतिकः ॥

वारिलोमा । पुं० अप्पतौ । वरुणे ॥

वारिवल्लभा । स्त्री० विदार्याम् ॥

वारिवास : । पुं० सुराजीविनि । शौण्डिके ॥

वारिवाह : । पुं० जलदे । मेघे ॥ वारिवहति । वह० । कर्मण्यण् ॥ मुस्तायम् ॥

वारिवाहक : । पुं० बलाहके । मेघ ॥ वारिणोवाहकः ॥

वारिवाहन : । पुं० वारिदे ॥

वारिश : पुं० विष्णौ ॥

वारिशिरीषिका । स्त्री० शिरीषिकायाम् ॥

वारिसम्भव : । पुं० यावनालशरे ॥

न० उशीरे ॥ लवङ्गे ॥ सौवीराञ्जने ॥

वारी । स्त्री० गजबन्धन्याम् । हस्तिशालायाम् ॥ कलश्याम् ॥ वार्यतेऽनया । वृञ्० । णयन्त : । वसिवपियजिराजीवीञ् । वह्वादित्वान्ङीष्वा ॥

वारीट : । पुं० गजे । हस्तिनि ॥

वारीश : । पुं० समुद्रे ॥

वारु : । पुं० विजयकुञ्जरे ॥

वारुठ : । पुं० अन्तशय्यायाम् ॥

वारुडकि : । पुं० वरुडापत्ये ॥ व्यासवरुडव्यादिनेञ्० अकङादेशश्च ॥

वारुण : । पुं० भारतवर्षीयोपद्वीपविशेषे ॥ न० उपपुराणविशे॥ शतभिषर्क्षे ॥ जले ॥ त्रि० वरुणसम्बन्धिनि ॥

वरुणकर्म । न० जलाशयखननादौ ॥

वारुणव्रतम् । न० नृपतेर्नियमविशेषे ॥ यथा । वरुणेनयथापाशैर्बद्धएवाभिदृश्यते । तथापापान्निगृह्णीयाद्व्रतमेतद्धिवारुणम् ॥

वारुणि : । पुं० अगस्त्यमुनौ ॥ वसिष्ठे ॥

वारुणी । स्त्री० गण्डदूर्वायाम् ॥ पश्चिमायाम् । प्रतीच्यांदिशि ॥ इन्द्रवारुण्याम् ॥ दूर्वायाम् । शतभिषानक्षत्रे ॥ तिथिविशेषे ॥ यथा । वारुणेनसमायुक्तमधौकृष्णा

चयोदशी । गङ्गायांयदिलभ्येतसूर्यग्रहशतैः समा ॥ वरुणं॰ शतभिषा ॥ इयमेवशनिवारयुक्ताचेन्महावारुणी सशुभयोगयुताचेन्महामहावारुणीतिसंज्ञांलभते । यथा । शनिवारसमायुक्तासमहावारुणी-स्मृता । गङ्गायांयदिलभ्येतकोटिसूर्यग्रहैः समा ॥ शुभयोगसमायुक्ता शनौशतभिषायदि । महामहेति विख्याताचिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥ सुराधिदेवतायाम् । प्रथमाभिमानिन्यांमहत्त्यांदेवतायाम् ॥ अन्नो वारुणीतिश्रुतेः ॥ ६ ॥ अन्नमय्यां सुरायाम् । पैष्ट्याम् ॥ पुनर्नवा-शालिपिष्टैर्विहितावारुणीस्मृता । संहितैस्तालखर्जूररसैर्यासापिवारुणी ॥ सुरावद्वारुणीलघ्वीपीनसाध्मानशूलनुत् ॥ वरुणप्रेरितवृन्दावनस्थकदम्बतरुकोटरनिःसृतायांबलदेवपीतवारुण्याम् ॥ यथा । पराशरउवाच । वनेविचरतस्तस्यसहगोपैर्महात्मनः । मानुषच्छद्मरूपस्यशेषस्यधरणीभृतः निष्पादितोरुकार्य्यस्यकार्येणोर्वीविचारिणः । उपभोगार्थमत्यर्थंवरुणः प्राहवारुणीम् ॥ अभीष्टा सर्वदायस्यमदिरेत्वंमहौजसः । अनन्तस्योपभोगायतस्यगच्छमुदेशुभे ॥ इत्युक्तावारुणीतेनसन्निधानमथाक

रोत्वृन्दावनवनोत्पन्नकदम्बतरुकोटरे ॥ विचरन्बलदेवोपिमदिरागन्धमुत्तमम् । आघ्रायमदिरातर्षमवापाथपुरातनम् ॥ ततः कदम्बात्सहसामद्यधारांसलाङ्गली । पतन्तीं वीक्ष्यमैत्रेयप्रययौपरमांमुदम् ॥ पपौचगोपगोपीभिः समवेतोमुदान्वितः । उपगीयमानोललितं गीतवाद्यविशारदैः ॥ इतिविष्णुपुराणे पञ्चमांशे २५ अध्यायः ॥ अत्राहाधिकारिणः प्रतिश्रीसदाशिवः । सम्यग्विधिविधानेनसुसमाहितचेतसा । पिबन्तिमदिरांमर्त्त्याअमर्त्त्याएवतेक्षितौ ॥ इयम्बेद्वारुणीदेवीनिपीताविधिवर्ज्जिता । नृणांविनाशयेत्सर्वंबुद्धिमायुर्यशोधनमितिकुलार्णवसेतुः ॥ कुलार्णवोपनिसङ्कोनिर्भयोभीरोनिर्लज्जोनिष्कुतूहलः । निर्णीतवेदशास्त्रार्थोवरदावारुणींपिबेदिति ॥ वरुणस्येयम् । तस्येदमित्यण् । ङीप् ॥

वारुणीवल्लभः । पुं॰ वरुणे ॥ वारुणीवल्लभायस्यसः ।

वारुण्डः । पुं॰ फणिनांराज्ञि । पुं॰ न॰ सेकपात्रे । नौस्थजलनिःसारणभाजने ॥ नेत्रमले ॥ कर्णमले ॥

वारुण्डी । स्त्री॰ द्वारपिण्डाम् ॥

वारुढः । पुं॰ वस्त्राञ्चले ॥ कपाटे ॥ अन्ने ॥ पञ्जरे ॥ शम्बले ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

इतिमेदिनिकर: ॥

वारेन्द्र: । त्रि० वरेन्द्र्यांजाते । अण् ॥

वरेन्द्री । स्त्री० देशविशेषे । राजसाही० इतिगौडदेशभाषाप्रसिद्धे ॥

वार्क्षम् । न० वने ॥ वृक्षाणांसमूह: । तस्यसमूहइत्यण् ॥ त्रि० वृक्षसम्बन्धिनि ॥

वार्क्षदुर्गम् । न० वृक्षै: समन्ताद्वेष्टितेपुरेपुराद्बहि: सर्वतोयोजनमात्रं व्याप्यतिष्ठतिमहावृक्षकण्टकिगुल्मलताद्याचितेराज्ञोवासस्थाने ॥

वार्क्षी । स्त्री० स्त्रीविशेषे । इतिमहाभारतम् ॥

वार्ज्जम् । न० पद्मे ॥

वार्णव: । त्रि० वर्णुदेशजे ॥ कच्छादण् ॥

वार्णिक: । त्रि० लेखके ॥

वार्त्तम् । न० निस्सारे ॥ आरोग्ये । पाटवे । स्वास्थ्ये ॥ त्रि० वृत्तिमति । वृत्तिशालिनि ॥ नीरोगे ॥ वृत्तिरस्त्यस्य । वृत्तेश्चेतिण: ॥

वार्त्तक: । पुं० पक्षिविशेषे । बटेर इ० भा० । वर्त्तके ॥ न० वर्त्तकानांगणे ॥ वर्त्तकानांसमूह: । तस्यसमूहइत्यण् ॥

वार्त्ता । स्त्री० वर्त्तने ॥ वार्तिङ्गने ॥ वार्त्ताक्याम् ॥ कृष्यादौवृत्तौ ॥ यथा । कृषिर्वाणिज्यातद्वच्चतृतीयं पशुपालनम् । विद्यादेतामहाभागवार्त्तांवृत्तित्रयाश्रया ॥ चतुर्विधापिसाप्रोक्ताकृष्णेनपितरंप्रति । कृषिर्वाणिज्यागोरक्षाकुसीदन्तुर्यमुच्यतेइति ॥ जनश्रुतौ ॥ उदन्ते ॥ वृत्तान्ते ॥ वृत्तिर्लोकवृत्तम् । तदस्त्यस्याम् । वृत्तेश्चेतिवार्त्तिकेन० ण: ॥ दुर्गायाम् ॥ यथा । पश्वादिपालनाद्देवीकृषिकर्मादिकारणात् । वर्त्तनाद्धारणाद्वापिवार्त्तासाएवगीयते ॥

वर्त्ताक: । पुं० वार्त्ताकौ ॥ वार्तिङ्गणे । वनभण्टा० इतिख्याते ॥ वार्त्तमारोग्यमाकयति । अककुटिलायाङ्गतौ । ण्यन्त: कर्मण्यण् ॥ वार्त्तंफलमकंयस्यवा ॥ वार्त्तकपक्षिणि ॥

वार्त्ताकी । स्त्री० हिंगुल्याम् । भण्टाक्याम् ॥ जातेरितिङीष् ॥ बृहत्याम् ॥ वार्तिङ्गणे । वनभण्टा० इतिभा० ॥

वार्त्ताकु: । स्त्री० हिंगुल्याम् । भण्टाक्याम् । वृन्ताके । अस्यागुणा यथा । अग्निप्रदामारुतनाशिनीच शुक्रप्रदाशोणितवर्द्धिनीच । हृल्लासकासारुचिनाशिनीचवार्त्ताकुरेषागुणसम्प्रयुक्ता ॥ साबालाकफवातघ्नीपक्वासक्षारपित्तला । सदाफलात्रिदोषघ्नीरक्तपित्तप्रसादनी ॥

अङ्गारपक्वावार्त्ताकु : किञ्चित्पित्तकरीमता । कफमेदोऽनिलहरासरा लघुतरापरा ॥ पुंल्लिङ्गोपीतिचिक्कागडशेष : ॥ वर्त्तते । वृतु० । वृतेर्वृद्धिस्चेतिकाकु : ॥ बाहुलकादुक्कारस्यात्त्वे वार्त्ताकमपि ॥

वार्त्तायन : । पुं० हेरिके । गूढपुरुषे । प्रवृत्तिज्ञे । प्रणिधौ । चरे ॥ इतिहेमचन्द्र : ॥

वार्त्तावह : । पुं० कृषिवाणिज्यादिजीवे । वैवधिके ॥ वार्त्तायाव ह : ॥

वार्ताहारी । पुं० चारे । यथार्हव र्णे ॥

वार्तिक : । पुं० वर्तिके । बटेर० इ० भा० ॥ वार्तिकोमधुरोरुच्य : शीतस्तकफपित्तनुत् ॥ वार्ताकौ॥ चरे । स्पशे ॥ वैश्ये ॥ न० उक्ताऽनुक्तदुरुक्तार्थव्यञ्जकसङ्ग्रहे ॥ उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारितुवार्तिकमितिहेमचन्द्र : ॥ वृत्तिमधीते० वेदवा । उक्थादित्त्वट्ठक् ॥ वृत्तौसाधुर्वा । कथादिभ्यष्ठक् ॥

वार्तिका । स्त्री० वर्तिकायाम् । विष्णुलिङ्ग्याम् । बटेर० इ० भा० ॥ वर्त्तिकेतिहारावली ॥

वार्च्घ्न : । पुं० पार्थे । अर्ज्जुने ॥ वृघ्नोऽपत्यम् । अण् ॥ जयन्तवि० वृत्रहसम्बन्धिनि ॥

वार्दल : । पुं० मेघानन्दायाम् । न० दुर्दिने । बादला० इ० भा० ॥ मस्याम् ।

वार्द्धकम् । न० वृद्धसङ्घाते ॥ वृद्धानांसमूह : । वृद्धाच्चेतिवक्तव्यमितिवुञ् ॥ वृद्धस्यभावकर्मणो : । वृद्धत्वे । यौवनात्पराव स्थायाम् ॥ यथा । तिथिवर्षमतं बाल्यंचिंशद्वर्षन्तुयौवनम् । मुख्यंगौणंद्विधाभिन्नंवार्द्धकन्तुतत : परम् ॥ वृद्धस्यकर्म्मभावोवा । मनोज्ञादित्त्वाद्वुञ् ॥ वार्द्धकेतप आतिष्ठेदितिशास्त्रोदितंवच : ॥

वार्द्धक्यम् । न० वृद्धत्वे । वार्द्धके ॥ वृद्धसङ्घाते ॥ वार्द्धकमेव । चतुर्वर्णादित्त्वात्० स्वार्थेष्यञ् ॥

वार्द्धि : । पुं० समुद्रे ॥ वारीणिधीयन्तेऽत्र । कर्मण्यधिकरणे चेतिधाञ : कि : ॥

वार्द्धिभवम् । न० द्रोणीलवणे ॥ ＊

वार्द्धुषि : । त्रि० वृद्ध्याजीवे ॥ वद्ध्यर्थंद्रव्यंवृद्धि : तत्प्रयच्छति । प्रयच्छतीतिगर्ह्यमितिठक् । वृद्धेर्वृधुषिभाव : ॥ पृषोदरादित्वात्कलोप : ॥

वार्द्धुषिक : । त्रि० कुसीदिके । वृद्ध्याजीवे । वार्द्धुषौ । वहुरा० इ० भा० ॥ तल्लक्षणंयथा । समर्घंधान्यमादायमहार्घंय : प्रयच्छति ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्व्वे वार्द्धुषिकोनाम हव्यकव्यबहिष्कृतः ॥ तस्य वृद्धिग्रहणनियमो यथा । अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्द्धुषिकः शतात् । द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥ द्विकं शतस्य गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्विषीति । शतकार्षापणेऽशीतिभागं विंशतिपणाः, द्विकं पणद्वयम् । एवंविधं नियममतिक्रम्य अनापदि० स्वयमन्यद्वारा वा स्वाच्छन्द्येन यो व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् । आपदि तु स्वयङ्करणे० नियमातिक्रमे च न दोषः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ वृद्ध्यर्थं द्रव्यं वृद्धिः । तां प्रयच्छति । प्रयच्छति गर्ह्यमिति ठक् । वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः ॥

वार्द्धुष्यम् । न० धान्यवर्द्धने ॥

वार्धेयम् । न० द्रोणीलवणे ॥

वार्द्ध्रम् । न० स्त्री० चर्म्मणि ॥ वर्ध्र इदम् । चर्म्मणोऽञ् । त्रि० वर्ध्रस्य विकारे । तस्य विकार इत्यण् ॥

वार्ध्री । स्त्री० चर्म्मरज्ज्वाम् । वध्री० इ० भा० । वार्ध्रान्० ङीष् ॥

वार्ध्रीणसः । पुं० वाध्रीणसे । छागविशेषे ॥ यथा । त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्ध्रीणसमिति प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्म्मणीति निगमे ॥ एकचरे । गण्डके । गण्डा० इ० भा० ॥ पक्षिविशेषे । यथा । नीलग्रीवो रक्तशीर्षः कृष्णपादः सितच्छदः । वार्ध्रीणसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरतिप्रियः ॥ रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वार्ध्रीणसस्य च । तृप्तिमाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि मत्प्रिया ॥ महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षिकीम् । तृप्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा ॥ इति कालिकापुराणे ६६ ऽध्यायः । वार्ध्री वनासिकाऽस्य । अञ् नासिकाया इत्यच्० नसादेशश्च । पूर्वपदादिति णत्वम् ।

वार्भटः । पुं० नक्रे । कुम्भीरे । वारिजले० भटः ॥

वार्म्मणम् । न० वर्म्मसमूहे ॥ वर्म्मणां समूहः । भिक्षादिभ्योऽण् ॥

वार्म्मिणम् । न० वर्म्मिणां समूहे ॥

वार्म्मुक् । पुं० अम्भोदे । मेघे ॥ वाः मुञ्चति मुच्लृ० । क्विप् ॥

वार्य्यः । पुं० ऋत्विजि ॥ व्रियते । वृङ् सम्भक्तौ । ण्यत् । क्यप् तु० इ० अजएव ॥ —*— ॥

वार्य्यः । त्रि० वरणीये ॥ वारिसम्बन्धिनि ॥

वार्य्युद्भवम् । न० पद्मे । त्रि० जलजे ।

वाराशिः । पुं० समुद्रे । इति पुराणम् ॥

वार्व्वटः । पुं० वहित्रे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वार्व्वणा । स्त्री० वर्वणायां ॥

वार्षकम् । न० सुश्रुतोक्तपृथिवीद्रव्यभागान्तर्गतभागविशेषे ॥

वार्षगण्य: । पुं० पतञ्जलौ ॥ वृषगणस्य गोत्रापत्यम् । गर्गादित्वाद्यञ् ॥

वार्षभानवी । स्त्री० वृषभानुकन्यायाम् । श्रीराधायाम् ॥ यथापरात्पर: कृष्णस्तथैयं वार्षभानवीति पद्मपुराणम् ॥

वार्षलम् । न० वृषलकर्मणि ॥ यथा । नकथञ्चनकुर्वीतब्राह्मण: कर्म्म वार्षलम् । वृषल: कर्मचब्राह्मं पतनीयेहितेतयो: ॥

वार्षिकम् । न० त्रायमाणायाम् । बलभद्रिकायाम् ॥ वृष्टिजले ॥ यथा । वार्षिकं तदहर्वृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् । चिरोषितं तत्तु प्रसन्नममृतोपमम् ॥ त्रि० वर्षाभवे ॥ वर्षासुभवम् । जातम्० साधु वा । वर्षाभ्यष्ठक् । ठञ्क: ॥ वर्षभवे । वात्सरिके । वर्षासम्बन्धिनि ॥ यथा । वार्षिकाश्चतुरोमासा दुर्गमा: पथिसर्वदा । तस्मादेकत्र विबुधै: स्थातव्यमितिनिश्चय: ॥ अष्टौमासांस्तुप्रवसेत्सदाकार्यवशाद्द्विज: । वर्षाकालेनगन्तव्यं प्रवासेसुखमिच्छतीतिभागवते नारद: ॥

वार्षिकी । स्त्री० त्रायमाणायामोषधौ ॥ वेलद्रू० प्र० पुष्पविशेषे ॥ यथा । श्रीपदोषट्पदानन्दावार्षिकीमल्लवल्लनैतिभावप्रकाश: । वार्षिकीशीतलालध्वीतिक्तादोषत्रयापहा । कर्णाक्षिमुखरोगघ्नी०तत्तैलं तद्गुणंस्मृतम् ॥ इतिच ॥ वर्षकर्त्तव्यपूजादौ । वर्षासुभवा । ठक् । ङीप् । कालाट्ठञ्वा ॥

वार्षिला । स्त्री० करकायाम् ॥

वार्ष्णेय: । त्रि० वृष्णिवंशोद्भवे ॥

वार्हतम् । न० वृहतीफले ॥ वृहत्या: फलम् । प्लक्षादिभ्योण्विधानसामर्थ्यात्तस्यफलेनलुक् ॥

वार्हद्रथ: । वार्हद्रथि: । पुं० नृपे ॥ वृहद्रथस्यापत्यम् । अण् इञ् वा ॥

वार्हस्पत्य: । पुं० नास्तिके ॥ यथा । स्याद्वादस्याद्वार्हत:स्या० शून्यवादीतुसौगत: । नैयायिकस्त्वक्षपादो० योग: साङ्ख्यस्तुकापिल: वैशेषिक: स्यादौलूक्यो० वार्हस्पत्यस्तुनास्तिक: । चार्वाकोलौकायतिकश्चैतेषडपितार्किका: ॥ मैत्रेये । कृष्णाश्रिद्विद्यायांमैत्रेयोवृहस्पते: शिष्य: ॥ न० नीतिशास्त्रे ॥ वृहस्पतिदेवताके त्रि० वृहस्पतिसम्बन्धिनि ॥ वृहस्पतिर्देवताऽस्य० वृहस्पतेरिदंवा । दित्य

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दित्यादित्यपत्युत्तरपदाख्य : ॥

बालक : । पुं० न० पारिहार्ये ॥ त्रि० अङ्गुरीयके ॥ बालकोऽस्त्रीपारिहार्ये० त्रिपुस्यादङ्गुरीयके । इ० मेदिनि : ॥ बालके ॥

बालव : । पुं० द्वितीयकरणे । तत्र जातस्य फलंयथा । कार्यस्यकर्तास्वजनस्यभर्तासिनाप्रणेताकुलशीलयुक्त : । उदारबुद्धिर्बलवान्मनुष्यस्ते द्वालवाख्ये जननंहियस्य ॥

बाल्कत् । न० चौमादिवस्त्रे ॥ त्रि० बल्कभवे ॥ बल्कस्यबल्कलस्य० विकार : । तस्यविकारइत्यण् ॥

बाल्कलम् । त्रि० बल्कलनिर्मिते ॥ बल्कलस्येदम् । अण् ॥

बाल्कली । स्त्री० मदिरायाम् ॥

बाल्मिकि : । बाल्मीक : । पुं० बाल्मीकि : । } कविज्येष्ठे ॥

प्राचेतसेभृगुवंशीयमुनिविशेषे ॥

बाव । अ० अवधारणार्थे ॥ प्रसिद्धौ ॥

बावदूक : । त्रि० वाचोयुक्तिपटौ । वाग्मिनि । वक्तरि ॥ कुर्वादिषु बावदूकशब्दपाठसामर्थ्याद्वदेरूक : ॥ यद्वा । पुन : पुनरतिशयेनवावदति० इति० वदेर्यङन्तात्० उलूकादयश्चेत्यूक : ॥

बावय : । पुं० तुलसीविशेषे । बाबुइ० इ० भा० ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

बावृत : । त्रि० कृतवरणे । वृते । वृतते । स्वयंवरादिनास्त्रीकृतवरादौ ॥ वावृत्यतेस्म । वावृतुवर्तने । क्त : ॥

बाशा । स्त्री० बासके ॥ बाश्यते । बाशृशब्दे । गुरोश्चेत्य: । टाप् ॥

बाशि : । पुं० छेदनसाधने । कुठारप्रभेदे ॥ अग्नौ ॥ बाश्यते । बाशृ० । वसिवपीत्यादिनाइञ् ॥

बाशिका । स्त्री० बासके ॥ बाश्यते । बाशृ० । गुरोश्चहलइत्य : टाप् । क : ॥ यद्वा । उश्यते । वशकान्तौ । संज्ञायामित्यनेन० ण्वुल् ॥

बाशितम् । न० पशुपक्ष्यादिशब्दे ॥ बाशनम् । बाशृ० भावेक्त : ॥

बाशिनायनि : । पुं० बाशिनोपत्ये ॥ उदीचांवृद्धादगोत्रादिति० फिञ् दाण्डिनायनेति० टिलोपाभाव : ॥

बाशिष्ठ : । त्रि० वशिष्ठसम्बन्धिनि ॥

बाशिष्ठी । स्त्री० । गोमत्यांनद्याम् ॥ तीर्थविशेषे ॥ अत्रैवऋषिकुल्यातीर्थम् । वशिष्ठसम्बन्धिन्याम् ॥

बाशुर : । पुं० गर्दभे ॥ बाश्यते । बाशृ० । मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्यउरच् ॥

बाशुरा । स्त्री० रात्रौ ॥ बाश्यन्तेऽस्याम् । बाशृ० । मन्दिवाशी

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

त्यु रच् । टाप् ॥
वाश्र : । पुं० दिवसे ॥ शकुनौ ॥ रासभे ॥ न० मन्दिरे ॥ चतुष्पथे ॥ वाश्यते । वाश्ट० । स्फायितञ्चिव ञ्चीत्यादिना - रक् ।
वाष्पः । पुं० न० नेत्रजले । भाफइ० भा० प्र० ॥ ऊष्मणि ॥ वायति । ओवै शोषणे० वातिवा । वागत्या दौ । खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्प तल्पाः इतिसाधुः । बाधतेनेत्र मितिवा । वाधते : षोनिपातना त् ॥ लौहे ॥ इतिमेदिनीकारः ॥
वाष्पकः । पुं० मारिषे । यथा । मारिषोवाष्पकोमार्षः श्वेतोरक्तश्चस स्मृतः ॥
वाष्पका । स्त्री० हिङ्गुपत्र्याम् ॥
वाष्पायमाणः । त्रि० वाष्पमुद्वमति ॥
वाष्पिका । स्त्री० हिङ्गुपत्र्याम् । कारव्याम् ॥ वाष्पमिव इवेप्रतिकृतावितिकन् ॥
वाष्पी । स्त्री० वाष्पिकायाम् ॥
वाष्पीका । स्त्री० त्वक्पत्र्याम् । वाष्पिकायाम् । रांधुनी० इ० गौ० दे० भा० प्र० ॥ वाष्पमिव । कन् । टाप् । पृषोदरादिः ॥
वासः । पुं० वेश्मनि ॥ अवस्थाने ॥ वासके ॥ वसन्त्यत्र । वसनिवासे । हलश्चेतिघञ् ॥ लघ्वादिविक ले० । ८० ॥

वासकोषः । पुं० वस्त्रपेटके ॥
वासकः । पुं० वैद्यमातरि । वृषे । अटरूषे । सिंहास्ये । वांसा० वासूटी० इ० भा० प्र० वृषे ॥ अस्य गुणायथा । वासकोवातकृत् स्वर्यः कफपित्तास्रनाशनः । तिक्तस्तुवरकोहृद्योलघुः शीतस्तृडर्त्तिहृत् ॥ श्वासकासज्वरच्छर्द्दिमेहकुष्ठक्षया पहः ॥ गानाङ्गविशेषे ॥ त्रि० गन्धकृति ॥ वासयति । ण्वुल् ॥ यद्वा । वस्तं० आच्छादयति । वस आच्छादने । ण्वुल् ॥
वासकर्णी । स्त्री० यज्ञशालायाम् ॥
वासकसज्जा । स्त्री० स्वीयादिनायिकाभेदे ॥ अद्यमेप्रियवासरः० इत्थं निश्चित्य० या० सुरतसामग्रींसज्जी करोतिसा० वासकसज्जा । वासकोवासरः ॥
वासका । स्त्री० वासकवृषे ॥
वासगृहम् । न० गर्भागारे । गृहमध्यभागे ॥ शयनगृहे ॥ स्थितिगेहे ॥ वासाय० वासस्य वागृहम् ॥
वासतेयी । स्त्री० रात्रौ ॥ वसनम्० वसतिः वसतौसाधुः । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥
वासनम् । न० धूपने ॥ वारिधान्याम् ॥ वस्त्रे ॥ निक्षेपाधारे ॥ वासे ॥ ज्ञाने ॥ त्रि० वसनेनक्रीते ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शतमानविंशतिकसहस्रस्सनाद
या ॥

वासना । स्त्री० प्रत्याशायाम् ॥ ज्ञाने
॥ देहात्मबुद्धिजन्यमिथ्यासंस्कारे
॥ दुर्गायाम् ॥ यथा । वसत्यदृष्टा
सर्वेषुभूतेष्वन्तर्हितायच । धातुर्व
सनिवासितोवासनातेनसास्मृतेति
॥ स्मृतिहेतौ । संस्कारे । भाव
नायाम् ॥ धर्माधर्मरूपेजीवगत
संस्कारविशेषे ॥ वासनाद्विविधा ।
मलिना० शुद्धाच । शुद्धा०
दैवीसम्पत्० शास्त्रसंस्कारप्राब
ल्यात्तत्त्वज्ञानसाधनत्वेनैकरूपै
व । मलिनातु० त्रिविधा ।
लोकवासना० शास्त्रवासना० देह
वासनाचेति । सर्वेजनायथा ननि
न्दन्ति० तथैवाचरिष्यामीति०अश
क्यार्थाभिनिवेशो लोकवासना ।
तस्याश्चकोलोकमाराधयितुम्सम
र्थ इतिन्यायेन०सम्पादयितुमशक्य
त्वात्० पुरुषार्थानुपयोगित्वाच्चम
लिनत्वम् । शास्त्रवासनातु०त्रिवि
धा । पाठव्यसनम्० बहुशास्त्रव्य
सनम्० अनुष्ठानव्यसनञ्चेति ।
क्रमेण० भरद्वाजस्य० दुर्वाससो०
निदाघस्यचप्रसिद्धा । मलिनत्व
ञ्चास्या : क्लेशावहत्वात्०पुरुषार्था
नुपयोगित्वात् ० दर्पहेतुत्वात् ०
जन्महेतुत्वाच्च । देहवासनापित्रि
विधा । आत्मत्वभ्रान्ति: ० गुणा
धानभ्रान्ति: ० दोषापनयनभ्रान्ति
श्चेति । तत्रात्मत्वभ्रान्तिर्विरोच
नादिषुप्रसिद्धा० सार्वलौकिकी
। गुणाधानं द्विविधम्० लौकिकं०
शास्त्रीयञ्च । समीचीनशब्दादिवि
षयसम्पादनम् लौकिकम् ० गङ्गा
स्नानशालग्रामतीर्थादिसम्पादनं
शास्त्रीयम् । दोषापनयनमपिद्वि
विधम्० लौकिकं०शास्त्रीयञ्च ।
चिकित्सकोक्तैरौषधैर्व्याध्याद्यपन
यनंलौकिकं० स्नानाचमनादिभि
रशौचाद्यपनयनंवैदिकम् एत
स्याश्चसर्वप्रकाराया मलिनत्वम्०
अप्रामाणिकत्वात्०अशक्यत्वात्०
पुरुषार्थानुपयोगित्वात्०पुनर्जन्म
हेतुत्वाच्चशास्त्रप्रसिद्धम् । तदेत
ल्लोकशास्त्रदेहवासनात्रयमविवेकि
नामुपादेयत्वेनप्रतिभासमानमपि
० विविदिषोर्वेदनोत्पत्तिविरोधि
त्वात्० विदुषोज्ञाननिष्ठाविरोधि
त्वाच्च०विवेकिभिर्हेयम् । तदेवं
बाह्यविषयवासना० त्रिविधानिरू
पिता । अभ्यन्तरवासनातु०काम
क्रोधदम्भदर्पाद्यासुरसम्पद्रूपासर्वा
नर्थमूलंमानसीवासनेत्युच्यते ।
तदेवंबाह्याभ्यन्तर वासनाचतुष्टय
स्य०शुद्धवासनयात्यय : सम्पाद
नीयोविवेकिभि : ॥ अत्रवशिष्ठ :

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित्। पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारयेत्। स्वमनः पुरुषार्थेन बलेन बलिनां वर ॥ अशुभाच्चालितं याति शुभं तस्मादपीतरत्। जन्तोश्चित्तन्तु शिशुवत् तस्मात् तच्चालयेद्बलात् ॥ अपि च। वासनानां परित्यागे यदि यत्नं करोष्यलम्। तत् ते शिथिलतां यान्ति सर्वाधिव्याधयः क्षणात् ॥ पौरुषेण प्रयत्नेन बलात् सन्त्यज्य वासनाः। स्थितिं बध्नासि चेत् तर्हि पदमासादयस्यलमिति ॥

वासनाक्षयः। पुं० वासनानाशे ॥ यथा। पूर्वापरपरामर्शमन्तरेण० सहसोत्पद्यमानस्य क्रोधादिवृत्तिविशेषस्य० हेतुश्चित्तगतः संस्कारविशेषो वासना। पूर्वपूर्वाभ्यासेन० चित्ते वास्यमानत्वात्। तस्याः क्षयो नाम० विवेकजन्यायां चित्तप्रशमवासनायां दृढायां सत्यपि बाह्ये निमित्ते क्रोधाद्यनुत्पत्तिः। तत्र० तत्त्वज्ञाने सति० मिथ्याभूते जगति० नरविषाणादाविव० धीवृत्त्यनुदयात्० आत्मनश्चद्रष्टृत्वेन० पुनर्वृत्त्यनुपयोगात्० निरिन्धनाग्निवन् मनो नश्यति० नष्टे च मनसि० संस्कारोद्बोधकस्य बाह्यस्य निमित्तस्याऽप्रतिपत्तौ० वासना क्षीयते। एवं क्षीयमाणायां वासनायां० हेत्वभावेन क्रोधादिवृत्त्यनुदयात् मनो नश्यति० नष्टे च मनसि० शमदमादिसम्पत्त्या० तत्त्वज्ञानमुदेति० एवमुत्पन्ने तत्त्वज्ञाने० रागद्वेषादिरूपा वासना क्षीयते० क्षीणायाञ्च वासनायां प्रतिबन्धाभावात् तत्त्वज्ञानोदय इति परस्परत्वं दर्शनीयम् ॥ वासनायाः क्षयः ॥

वासनाक्षयाभ्यासः। पुं० वासनाक्षयस्यावृत्तौ ॥ यथा। दृश्यासम्भवबोधेन रागद्वेषादितानवैः। रतिर्घनोदिता यासौ ब्रह्माभ्यासः स उच्यते ॥

वासनात्यागः। पुं० पूर्वसंस्कारोपेक्षायाम् ॥ वासनायाः त्यागः ॥

वासनापरित्यागः। पुं० मनोनिग्रहस्योपायविशेषे ॥ यस्तु० विद्यामदादिदुर्वासनया पीड्यमानो न साधूननुवर्त्तितुमुत्सहते० तस्य विवेकेन वासनापरित्याग एवोपायः ॥ वासनायाः परित्यागः ॥

वासनिकः। पुं० निवासे। मार्गेनिवासे ॥

वासन्तः। पुं० परपुष्टे। कोकिले ॥ करभे। उष्ट्रे ॥ विटे ॥ मुद्गे ॥ कृष्णमुद्गे ॥ मदनवृक्षे ॥ त्रि० वस

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हिते ॥ वसन्तोद्भवे ॥ वसन्ते भवः
सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योण् ॥

वासन्तक :। त्रि॰ वसन्तसम्बन्धि
नि ॥

वासन्तिक :। पुं॰ विदूषके। केलि
किले ॥ त्रि॰ वसन्तजोत्सवे ॥
वसन्तसहचरिताध्ययनवति ॥ वस
न्तमधीतेवेदवा । वसन्तादिभ्यष्ठ
क् ॥

वासन्ती। स्त्री॰ लताविशेषे। माध
व्याम् ॥ यूथ्याम् ॥ पाटलायाम्
॥ स्मरोत्सवे। चैत्रावल्याम् ।
मधूत्सवे । गणिकायाम् ॥ पुष्प
लताविशेषे। प्रहसन्त्याम् । वसन्त
जायाम् ॥ नवमल्लिकायाम्। नेवा
रा॰ निवारी॰ इ॰ प्र॰ पुष्पवृक्ष
विशेषे ॥ यथा। नेपालीकथिता
तज्ज्ञै : सप्तलानवमालिका ।
वासन्तीशीतलालघ्वीतिक्तादोषत्रया
पजित् । वसन्ते पुष्प्यति। का
लात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेष्वि
त्यण् ॥ शक्करीच्छन्द : १४ प्रभेदे
॥ तल्लक्षणं यथा। मात्तोनोमोगौ
यदिगदितावासन्तीयम् । यथा।
भ्राम्यद्भृङ्गीनिर्भरमधुरालापोद्गीतै :
श्रीखण्डाद्रेरङ्गतपवनैर्मन्दान्दो
ला। लोलालीलापल्लवविलसद्धस्तो
ल्लासै : कंसारातेर्नृत्यतिसदृशी
वासन्तीयम् ॥ वासन्तीदुर्गापूजा
प्रमाणं यथा। चैत्रमासिसिते पक्षे
सप्तम्यादिदिनत्रये। पूजयेद्विधिवद्दु
र्गांदशम्यान्तुविसर्जयेत् ॥ अपिच
। श्रीनारायणउवाच। पुरास्तुता
सागोलोके कृष्णेनपरमात्मना ।
। सम्पूज्यमधुमासेचप्रीतेनरासम
ण्डले ॥ मधुकैटभयोर्युद्धे द्वितीये
विष्णुनापुरा। तत्रैवकालेसादुर्गा
ब्रह्मणाप्राणसङ्कटे ॥ इतिब्रह्मवैव
र्त्ते प्रकृतिखण्डे ६२ अध्याय : ॥

वासयोग :। पुं॰ चूर्णायाम् । पाट
वासादिकोदे । गन्धचूर्णे ॥ वासे
सुगन्धीकरणे योगउपाय : ॥

वासर :। पुं॰ न॰ अह्नि। दिने ॥
रागप्रभेदे ॥ वासयति वसतेर्ण्य
न्तात्॰ अर्त्तिकमिभ्रमीत्यादिनाऽ
र : ॥

वासरच्छवि :। स्त्री॰ प्रकाशे। आत
पे ॥

वासव :। पुं॰ इन्द्रे। मरुत्वति ।
मघोनि। देवाधिपतौ ॥ सचदेवा
नांमध्येभगवतोविभूति : ॥ वसवो
देवा : ॰ वसूनिरत्नानिवा॰ अस्यस
न्ति। ज्योत्स्नादित्वादण् ॥ वासो
रत्यं वा ॥ दैत्यानांवासंवाति ।
वागतिगन्धनयो :। आतोनुपसर्गे
क :॥ त्रि॰ वसुदेवताके ॥ सास्य
देवतेत्यण् ॥ वसुशब्दात्स्वार्थि
क : प्रज्ञाद्यण्वा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वासवदत्ता । स्त्री॰ गद्यरूपे॰ आख्यायिकाग्रन्थविशेषे ॥ वासवदत्तामधिकृत्यकृता॰ आख्यायिका । वृद्धाच्छ : । तस्यलुक् ।।

वासवानुज : । पुं॰ उपेन्द्रे ॥ वासवस्यअनुज : ॥

वासवी । स्त्री॰ व्यासमातरि । सत्यवत्याम् । दासेय्याम् । उपरिचरवसोर्वीर्यजातायाम् ।। वसोरापत्यम् । अण् । ङीप् ॥ इन्द्राण्याम् ॥

वासवेय : । पुं॰ व्यासे । पाराशर्ये ॥ वासव्याअपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

वास : । न॰ वस्त्रे ॥ वस्यतेऽनेनवा॰ वस्ते शरीरंवा । वसआच्छादने । वसेर्णिदित्यसुन् ॥

वाससज्जा । स्त्री॰ नायिकाप्रभेदे ॥

वासा । स्त्री॰ अटरूषे । वासके ।। वासायांविद्यमानायामाशायांजीवितस्यच । रक्तपित्तक्षयीकासीकिमर्थमवसीदति ॥ वासयति । वसनिवासे । ण्यन्त : । पचाद्यच् ॥

वासागारम् । न॰ भोगगृहे । कन्याटे ॥ वासस्यआगारम् ।

वासि : । पुं॰ कुठारभेदे । छेदनसाधने । वसूला॰ इ॰ भा॰ ॥ वास्यादीनांमिवकारणानांकर्तव्यापार्यत्व

नियमादितिवैशेषिका : ॥ वसति॰ वस्तेवा । वसनिवासे॰ आच्छादनेवा । वसिवपियजीत्यादिना॰ इञ् ॥

वासिका । स्त्री॰ वासके ॥ वासैव । स्वार्थेकन् । प्रत्ययस्थादितीत्वम् ॥

वासितम् । न॰ रुते । खगाऽऽरावे॥ ज्ञानमात्रे ॥ त्रि॰ सुरभीकृते । धूपितव्यञ्जनादौ । भाविते ॥ वस्त्रच्छन्ने ॥ वासितेस्म । वासस्नेहनादौ । चुरादि : । क्त : । वासउपसेवायाम्वा ।। ख्याते ॥

वासिता । स्त्री॰ करिण्याम् ॥ नार्याम् ॥ वासयति । वसनिवासे॰ ण्यन्त : । वासृसेवायाम्वा । क्त : । टाप् ॥

वासिनी । स्त्री॰ सितझिण्टाम् ॥

वासिष्ठ : । पुं॰ वसिष्ठात्मजे ॥ ऋष्यण् । बहुत्वे॰ वसिष्ठा : ॥ न॰ रुधिरे ।। उपपुराणविशेषे ।। वसिष्ठकृतेयोगशास्त्रादौ ॥ त्रि॰ वसिष्ठसम्बन्धिनि ॥

वासी । स्त्री॰ तक्षण्याम् । वसूली॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

वासु : । पुं॰ विष्णौ । नारायणे ॥ वसतिसर्वभूतेषु जीवरूपेणान्तर्यामिरूपेणवा॰ वासयतिसर्वाणिभूतानिस्वात्मनिवा । वस॰ । बाहुलका

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

टुण् ॥ पुनर्वसौ ॥ विश्वरूपे ॥
वासुकि : । पुं० अहिराजे । सर्पराजे । सर्पजातिभेदानांमध्ये० भगवतोविभूतौ ॥ वसु : रत्नंकेमूर्ध्नि यस्य । वसुकायतिवा । कै शब्दे । आतोनुपसर्गेक : । वसुकस्यापत्यम् । अतइञ् ॥
वासुकेय : । पुं० अहिराजे ॥
वासुकेयस्वसा । स्त्री० विषहर्याम् । मनसादेव्याम् ॥ आस्तीकस्यमुनेर्माताभगिनीवासुकेस्तथा । जरत्कारुमुने : पत्नी मनसादेविनमोस्तुते ॥
वासुदेव : । पुं० चित्ताधिष्ठातरि । विष्णौ । नारायणे ॥ वृष्णीनांमध्ये० वसुदेवपुत्रत्वेनप्रसिद्धे०ऽर्जुनोपदेष्टरिभगवद्विभूतौ ॥ तस्येश्वरस्यापिविभूत्यन्त : पाठस्तेनरूपेणचिन्तनार्थ : । एवंरामादावप्यवगन्तव्यम् ॥ वसुदेवस्यापत्यम् । ऋष्यन्धकेत्यण् ॥ यद्वा । वसतीति वासु : । वस० बाहुलकादुण् । वासुश्चासौदेवश्च ॥ विष्णुपुराणेनामव्युत्पत्तिर्यथा । सर्वंत्रासौसमस्तंचवसत्यत्रेतिवैयत: । ततोसौवासुदेवेतिविद्वद्भि : परिगीयते ॥ इतिविष्णुपुराणम् ॥ यद्वा । वस्ते आच्छादयति० स्वमायया आवृणोतिजगदितिवासु : । वसेरौणादिकउ : । अन्येषामपिदृश्यतइतिवसुशब्दाकारस्यदीर्घ : । बाहुलकादुण्प्रत्ययोवा । दीव्यतिप्रकाशतइतिदेव : वासुश्चासौदेवश्च ॥ छादयामिजगत्सर्वंभूत्वासूर्यंइवांशुभिरितिमोक्षधर्मेभारतम् ॥ लक्षणंयथा । दक्षिणेतुकरेचक्रमधस्तात्पद्ममेवच । वामेशङ्खंगदाधस्ताद्वासुदेवस्यलक्षणमित्यग्निपुराणम् ॥
वासुदेवप्रियङ्करी । स्त्री० शतावर्याम् ॥ श्रीकृष्णप्रियकारिण्याम् ॥
वासुदेववरीयसी । स्त्री० शतावर्याम् ।
वासुपूज्य : । पुं० जिनविशेषे ॥
वासुभद्र : । पुं० श्रीकृष्णे ॥
वासुरा । स्त्री० वासितायाम् ॥ रात्रौ ॥ भुवि । वासतेयभूमौ ॥
वासू : । स्त्री० नाट्योक्त्यांबालायाम् ॥ वास्यते० स्वगृहे । वसेर्ण्यन्ताद्बाहुलकादूः ॥
वासौक : । न० शयनास्पदे । वासमन्दिरे ॥
वास्तवम् । न० परमार्थभूते । परमात्मनि ॥ वस्त्वेव । स्वार्थेऽण् ॥ जीवे ॥ वस्तुनोंशत्वात् ॥ मायायाम् ॥ वस्तुन : शक्तित्वात् ॥ जगति वस्तुन : कार्य्यत्वात् ॥
वास्तविक : । त्रि० परमार्थभूतेवस्तुनि ॥
वास्तव्य : । त्रि० वस्तरि । वासकर्त्त

रि ॥ वसति । वस० । वसेस्तव्यत् कर्त्तरिणिच्चेतितव्यत् ॥ वासयो ग्ये ॥ पुं० वसतौ ॥

वास्तु । न० वास्तुकशाके । वास्तूके ॥ पुं० न० पुर्याम् ॥ सीम्नि ॥ सुरङ्गायाम् ॥ गृहार्हभूमौ । वेश्मभूमौ ॥ वसन्त्यत्र । वसनिवासे । वसेस्तुन् । अगारेणिच्च ॥ पुं० दैत्यविशेषे ॥ जलाशयगृहारामसेतुसङ्क्रमशाखिनाम् । देवतानांप्रतिष्ठायांवास्तुदैत्यंप्रपूजयेत् ॥ अनर्चयित्वा योवास्तुंकुर्यात्कर्माणिमानवः । विघ्नंतस्यचरेद्वास्तुः परिवारगणैः सहेतिनिर्वाणतन्त्रम् ॥ अपिच । मारीभयेरोगभयेडाकिन्यादिभयेतथा । औत्पातिकेपत्यदोषेव्यालिरक्षाभये पिचेति ॥ ध्यात्वाचपूजयेद्वास्तुं सर्वशान्तिस्ततो भवेदित्यूहः ॥

वास्तुकम् । न० वास्तूकशाके । वथु वा० इ० भा० प्र० ॥ यथास्यगुणाः । लघुदीर्घपत्रभेदाद्वास्तुकद्वितयं मतम् । वास्तुकद्वितयंस्वादुक्षारंपाकेकटूदितम् ॥ दीपनंपाचनंरुच्यंलघुशुक्रबलप्रदम् । सरंप्लीहास्रपित्तार्शः कृमिदोषत्रयापहम् ॥ वास्तौभवम् । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । इसुसुक्तान्तात्कः ॥

वास्तुकी । स्त्री० चिल्लीशाके । क्षुद्र वास्तुके ॥

वास्तुपुरुषः । पुं० वास्तुरक्षसि ॥ पूर्वमासीन्महद्भूतंसर्वलोकभयङ्करम् । तद्देवैर्निहतंभूमौसवास्तुपुरुषः स्मृतः ॥

वास्तुविद्या । स्त्री० वास्तुविधानशास्त्रे ॥ पञ्चवाराहीमन्यच्च ॥

वास्तूकम् । न० वास्तुके । वथुवा० इ० प्र० शाके ॥ वसतिदेहेचिरम् गुणावाऽस्मिन्वसन्ति । वस० । उलूकादयश्चेतिसाधु ॥

वास्तेयम् । त्रि० वस्तिसदृशे ॥ वस्तिरिव । वस्तेर्ढञ् । ङीपि० वास्तेयी ॥

वास्तोष्पतिः । पुं० सुरपतौ । वलारातौ । इन्द्रे ॥ वास्तोर्गृहस्येवचास्य० पतिरधिष्ठाता । वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छचेतिनिपातनादलुक्० षत्त्वञ्चेत्यके । इणः परत्वात्० कस्कादिषुचेतिषत्त्वम् ॥ देवे ॥

वास्तोष्पतीयम् । न० वास्तोष्पत्ये० हविषि ॥ वास्तोष्पतिर्देवतास्य । द्यावापृथिवीत्यादिनाछः ॥

वास्तोष्पत्यम् । न० वास्तोष्पतीये । वास्तोष्पतिर्देवताऽस्य । द्यावापृथिवीत्यादिनायत् ॥

वास्त्रः । त्रि० वस्त्राच्छतरथे ॥ वस्त्रेणपरिवृतोरथः परिवृतोरथइत्यण् ।

वास्थः । त्रि० जलस्थे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वास्यः । त्रि० आच्छाद्ये ॥ वस आच्छादने । कर्म्मणि ण्यत् ॥

वाहः । पुं० भुजे ॥ धान्यमानप्रभेदे यथाहुः । पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुः प्रस्थमथाढकम् ॥ अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः सूर्प उच्यते । सार्द्धसूर्पो भवेत् खारी द्वे खार्य्यौ गोण्युदाहृता ॥ तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयमिति ॥ अश्वे ॥ वृषे ॥ वायौ ॥ वहति वहप्रापणे । हलश्चेति घञ् ॥ उह्यतेऽनेन वा । वहेः कर्म्मणि० करणे वा० घञ् वाह्यते वा । ण्यन्तः । अच् ॥ वाहते वा । वाहृ प्रयत्ने । अच् ॥ रथादौ ॥ त्रि० वहनकर्त्तरि ॥

वाहकः । त्रि० वहनकर्त्तरि ॥ वहति । वह० ण्वुल् ॥

वाहद्विषन् । पुं० महिषे ॥ वाहानां द्विषन्० वाहेषु द्विषन् वा । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

वाहनम् । न० हस्त्यश्वरथादौ । याने युग्ये । पत्रे । धोरणे ॥ देव्या वाहनानि यथा । विष्णुब्रह्मशिवैर्दैवैर्ध्रियते सा जगन्मयी । सितप्रेतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः ॥ हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महौजसः । स्वमूर्त्त्या वाहनत्वन्तु तेषां दस्मान्नियुज्यते ॥ तस्मान्मूर्त्त्यन्तरं कृत्वा वाहनत्वं गतास्त्रयः । यस्मिन् यस्मिन् महामाया प्रीणाति सततं शिवा ॥ तेन तेन बहुरूपेण आसनान्यभवंस्त्रयः । इति कालिकापुराणम् ॥ वहत्यनेन । वह० । करणे ल्युट् । वाहनमाहितादिति निपातनाद्दीर्घः ॥ यद्वा । वाहयति । वहेः स्वार्थण्यन्तात् कर्त्तरि ल्युट् ॥ वाहानां प्रेरणे ॥ यथा । वाहनं प्रति वाहानां षड्विधं प्रेरणं विदुः । रागावबल्गाकषापार्ष्णि प्रतोदरवभेदत ॥ चतुर्थभवने ॥

वाहनश्रेष्ठः । पुं० अश्वे । हये ॥

वाहना । स्त्री० निर्वाहशिल्पे ॥ ण्यासश्रन्थो युच् ॥

वाहवेगः । पुं० पशुभेदे ॥

वाहाः । पुं० अनडुहि ॥ वहति । वह० । वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन्० णित् । श्रोणाद्युणान्हवाहसा ॥

वाहसः । पुं० अजगरे । शयौ । शयालौ ॥ जलनिर्याणे ॥ सुनिषण्णके ॥ वहति । वह० । वहियुभ्यां णिदित्यसच् । णित्वाद्वृद्धिः ॥ वाहं गतिं स्यतीति वा । षोऽन्तकर्म्मणि । आतोनुपेतिकः ॥

वाहा । स्त्री० वाहौ । भुजे ॥ अजादित्वाट्टाप् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वाहिकः। पुं॰ ढक्कायाम्॥ गोवाहे। शकटादौ॥

वाहितः। चि॰ लङ्घिते॥

वाहित्थम्। न॰ हस्तिकुम्भाधोभागे॥ कुम्भोऽन्वातकुम्भः। वाहित्थं वातकुम्भाधइतिभागुरिः। सचललाटाधोभागः। अवश्यंवहति। वह॰। आवश्यकेणिनिः। सतिष्ठत्यच। घञर्थेकः। पृषोदरादित्वात्‌स्थत॥

वाहिनी। स्त्री॰ तरङ्गिण्याम्। शैवलिन्याम्॥ सेनायाम्॥ सेनाविशेषे। चिगुणेषु॥ यथा। इभाः ८१। रथाः८१। अश्वाः २४३। पदातयः ४०५। एतत्परिमाणपरिमितायांसेनायामित्यर्थः। समस्तसङ्ख्या ८१०॥ वहति। वह॰। ग्रहादित्वाण्णिनिः॥ वाहाःसन्त्यस्यांवा। इनिः॥

वाहिनीपतिः। पुं॰ सेनापतौ। सेनान्याम्॥ समुद्रे॥ वाहिन्याः सेनायाः॰ वाहिनीनांनदीनांवा पतिः॥

वाह्लीकः। पुं॰ देशविशेषे॥ जर्त्तिकजातौ जाट॰ जट्ट॰ इ॰ भा॰ प्र॰ जातौ॥ यथोक्तं कर्णपर्वणि २०० अध्याये। तदत्र पुरातनाः कथाः कश्चिद्द्विजोत्तमः। वाह्लीकदेशं मद्रांश्चकुत्सयन्वाक्यमब्रवीत्॥ पञ्चानांसिन्धुषष्ठानामन्तरं येसमाश्रिताः। तान्धर्म्मवाह्यानशुचीन्वाह्लीकान्परिवर्ज्जयेत्॥ शाकलंनामनगरमापगानामनिम्नगा। जर्त्तिकानामवाह्लीकास्तेषांवृत्तंसुनिन्दितमिति॥ शतद्रुविपाशैरावतीवितस्ताचन्द्रभागेतिपञ्चनद्यः सिन्धुः षष्ठः तन्मध्यदेशीवाह्लीकइतिव्याख्यातारः॥ म्लेच्छप्रभेदे॥ गवि॥ वाह्ले॥ वहति। वह॰। अलीकादित्वात्कीकन्॰ वहतेर्वृद्धिश्च॥ चि॰ वाह्ये॥ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु॰ ईकक्चेतिवार्त्तिकेन॰ ईकक्॰ बहिषष्टिलोपश्च॥ वाहीकाः पुं॰ भूम्नि॰ देशविशेषे। टक्कनामसु॥ वाहीकाष्टक्कनामानोवाह्लीकाबह्लिकाश्चयाइतिहेमचन्द्रः॥

वाहुशरः। पुं॰ शृङ्गातके। वहुवारे॥

वाह्यम्। न॰ याने। युग्ये। पत्रे। वाहने। वह्ये॥ चि॰ वहनीये। बलीवर्दादौ॥ बहिरर्थे॥ बहिर्भवे॥ वाहयितुंयोग्यः। वहेर्ण्यत्॥ बहिर्भवोवा। बहिषष्टिलोपोयञ्चेतियञ्॥

वाह्यप्रपञ्चः। पुं॰ आन्तरप्रपञ्चातिरिक्ते॥ सयथा। पृथिव्यादिपञ्चभूततज्जन्यब्रह्माण्ड तदन्तर्भूतोप

र्ध्वंपरिविद्यमानभूर्भुवः स्वर्महर्ज नस्तपः सत्यनामकाधोधोविद्यमा नातलवितलसुतलतलातलमहात लरसातलपातालनामकचतुर्दशभु वनतन्निष्ठजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भि ज्जचतुर्विधभूतग्रामसमुदायोयथा योग्यंविविधनाम रूपगुणधर्म्मग ण्याश्रयो० बाह्यप्रपञ्चः ॥ *

बाह्यमानः । त्रि० पृष्ठेनोह्यमाने ॥

बाह्यवृत्तिः । पुं० श्रोत्रवागादौ ॥

बाह्यास्तित्ववादः । पुं० बौद्धैकदे शिनांवादे ॥ सयथा । समुदायोऽ णुसम्भूतोबाह्योभूत्यापगादिकः । आन्तरः स्कन्धजश्चित्तचैत्यरूपश्च तौजगत् ॥ भूतम्बुवह्निवायूनां खरस्निग्धोष्णचञ्चलाः । चतुर्धाधा तवः पञ्चस्कन्धारूपादिभेदतः ॥ रूपशब्दादयस्तेषांव्यक्तिर्विज्ञानमु च्यते । वेदनासुखदुःखेस्तःसंज्ञा डित्यादिनामयत् ॥ संस्कारोवास नाचैवमुक्तसङ्घद्वयात्मकम् । ज गत्प्रस्थचतः सिद्धंकिमन्यपरिक ल्पनैरिति ॥ नायंवादोयुक्तिसहः । यतः । यथा । स्थिरचेतनराहि त्यात्स्वपञ्चाचेतनत्त्वतः । नस्क न्धानामणूनांवासमुदायोऽत्रयुज्यते ॥

बाह्येन्द्रियम् । न० श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जि ह्वाघ्राणेषु ॥ वाक्पाणिपादपा यूपस्थेषु ॥

बाह्येन्द्रियविषयम् । न० श्रोत्रादिवि षयेषु ॥ यथाहुः । बुद्धीन्द्रिया णितेषांपञ्चविशेषाविशेषविषयाणि । वागभवतिशब्दविषयाशेषाणितुप ञ्चविषयाणि ॥ अस्यार्थः । तेषांद शानामिन्द्रियाणांमध्ये० पञ्च० वि शेषाविशेषविषयाणि० विशेषाः० स्थूलाः शब्दादयः शान्ताघोरामू ढाः पृथिव्यादिरूपाः० अविशेषाः तन्मात्राणि० सूक्ष्माः शब्दादयः । तन्मात्रग्रहणेन० स्थूलभूतभा वमपाकरोति० विशेषाश्चअविशे षाश्चविशेषाविशेषाः० तएवविषया येषांबुद्धीन्द्रियाणांतानि० तथो क्तानि । तत्रोर्ध्वरेतसांयोगिनां चश्रोत्रम्० शब्दतन्मात्रविषयंस्थू लशब्दविषयञ्च० अस्मदादीना न्तुस्थूलविषयमेव । एवंतेषांत्व क्० स्थूलसूक्ष्मस्पर्शविषया० अ स्मदादीनान्तुस्थूलस्पर्शविषयैव । एवंचक्षुरादयोपि० तेषामस्मदा दीनाञ्चरूपादिषुस्थूलेषुद्रष्टव्याः एवंकर्म्मेन्द्रियेषुमध्ये० वागभव तिशब्दविषया० स्थूलशब्दविषया० तद्धेतुत्वात्० नतुशब्दतन्मात्रस्यहे तुः० तस्याहङ्कारकार्यत्त्वेन० वा गिन्द्रियेणसहैककारणत्वात् । शेषा णितुवक्ष्यादि० पाणिपादपायूप स्थानि० पञ्चविषयाणि० । पाण्य

द्याहार्याबांपटादीनांपञ्चशब्दा-
द्यात्मकत्वात् ॥

बल्हि : । पुं॰ अश्वयोनौदेशविशेषे ॥

बाल्हिक : । पुं॰ बाल्हीकदेशे ॥ बाल्हीकदेशोत्पन्नेऽश्वे ॥ न॰ धीरे । कुङ्कुमे ॥ हिङ्गुनि ॥ बल्हिकदेशे भव : । कोपधादित्यण् ॥

बाल्हिज : । पुं॰ बाल्हिदेशोत्पन्नेतुरगे ॥

बाल्हीक : । पुं॰ बलख॰ इ॰ भा॰ प्र॰ देशविशेषे ॥ यथोक्तं शक्तिसङ्गमे । कम्बोजदेशमारभ्यमहाम्लेच्छात्पूर्वकः । बाल्हीकदेशोदेवेशिअश्वोत्पत्तिपरायणः ॥ तद्देशोत्पन्नाश्वे ॥ न॰ हिङ्गुनि ॥ धीरे । कुङ्कुमे ॥ उद्यते॰ वहतिवा । वहप्रापणे । बलीकादयश्चेतिसाधु : ॥ यद्वा । बल्हते । बल्हप्राधान्ये । बाहुलकादीकन् ॥ त्रि॰ बल्हीकदेशोद्भवे ॥ बल्हीकदेशेभवः । कच्छादिभ्यश्चेत्यण् ॥ पुं॰ गन्धर्वविशेषे ॥

बि । अ॰ निग्रहे ॥ नियोगे ॥ पदपूरणे ॥ निश्चये ॥ सहने ॥ ईतौ ॥ अव्याप्तौ ॥ विनियोगे ॥ ईषदर्थे ॥ परिभवे ॥ शुद्धावलम्बने ॥ विज्ञाने ॥ श्रेष्ठे ॥ अतीते ॥ विगते ॥ विशेषे ॥ गतौ ॥ आलस्ये ॥ पालने ॥ नानार्थे ॥ गते ॥ विरुद्धे ॥

वि : । पुं॰ स्त्री॰ पक्षिणि । वागतिगन्धनयोः । वातेर्डिच्चेतीण् ॥

विंश : । त्रि॰ विंशतेः पूरणे विंशतितमे ॥ तस्यपूरणेडट् ॥

विंशक : । त्रि॰ विंशतौ ॥ विंशत्याक्रीते ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यांड्वुन्नसंज्ञायाम् । तिविंशतेर्डितीतिलोप : ॥

विंशति : । स्त्री॰ सङ्ख्याविशेषे । एकाऽधिकोनविंशतौ ॥ सङ्ख्यार्थे॰ एकद्विबहुवचनान्त : । सङ्ख्येये॰ एकवचनान्त : । यथा । विंशत्याद्या : सदैकत्वे सर्वा : सङ्ख्येयसङ्ख्ययो : । सङ्ख्यार्थेद्विबहुत्वेस्तास्तासुचानवते : स्त्रिय : ॥ द्वौदशतौपरिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशतीतिनिपातनात्॰ प्रकृतेर्विन्भाव : शतिप्रत्ययश्च ॥

विंशतिक : । त्रि॰ विंशत्याक्रीतद्रव्याद्यर्थे ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यांड्वुन्नसंज्ञायामित्यत्रयोगविभागात्कन् ॥

विंशतितम : । त्रि॰ विंशे । विंशते : पूरण : ॥ तस्यपूरणेडट् । विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्॰ इतिडटस्तमडागम : ॥

विंशी । पुं॰ विंशतौ ॥

विकम् । न॰ सद्य : प्रसूताया : गो : क्षीरे ॥ यथा । क्षीरंसद्य : प्रसूताया : पेयूष : पालनंविकमितिशब्द

चन्द्रिका ॥

विकङ्कट: । पुं० गोक्षुरे ॥ इति शब्दमाला ॥

विकङ्कत: । पुं० स्वादुकण्टके । स्रुवावृक्षे । ग्रन्थिले । व्याघ्रपादि । स्रुदुफले । वंज्ञ्च०डु०गो०दे०भा०प्र० विकङ्कते । ककिगतौ । अतच् प्रत्यय: ॥ विकङ्कतफलंपक्कंमधुरंसर्वदोषजित् ॥

विकङ्कता । स्त्री० अतिबलायाम् ॥

विकच: । पुं० क्षपणे । केतुग्रहे ॥ त्रि० अकेशे । केशशून्ये । विकसिते । स्फुटिते । कचति । कचबन्धने । पचाद्यच् ॥ विगत: कचोऽस्मादा ॥

विकचा । स्त्री० महाश्रावणिकायाम् ॥

विकक्ष: । त्रि० कक्षरहिते । मुक्तकक्षे ॥

विकट: । पुं० विस्फोटके । साकुरुण्डवृक्षे ॥ त्रि० उरौ । विशाले । पृथुले ॥ पृथौ । विकराले । रम्ये । सुन्दरे । दन्तुरे । कटाभावे । विकटति । कटे वर्षावरणयो: । पचाद्यच् ॥ यद्वा । सञ्जोदस्येतिचकारादेरपिकटच् ॥

विकटा । स्त्री० बौद्धदेव्यन्तरे । मायादेव्याम् । मारीच्याम् । विमुखायाम् । वज्रकालिकायाम् । वज्रवाराह्याम् । गौर्याम् । पीवरथायाम् ॥

विकटानन: । पुं० राक्षसान्तरे ॥ त्रि० भीषणास्ये ॥

विकण्टक: । पुं० विकङ्कते ॥ दुरालभायाम् ॥ विरुद्ध: कण्टकोऽस्य ॥

विकत्थनम् । न० मिथ्याश्लाघायाम् ॥ यथा । श्लाघाप्रशंसार्थवाद: सातुमिथ्याविकत्थनम् । इति हेमचन्द्र: ॥ विकत्थ्यते । कत्थ श्लाघायाम् । भावेल्युट् । त्रि० तच्छीले । ताच्छीलिकेषु० वासरूपविधिर्नास्तीत्युत्सर्गप्रायिकत्वात् । चौकयलसेतिघिनुण् विषये० चलनशब्देतियुच् । स्वगुणश्लाघनादौ ॥

विकत्थी । त्रि० विकत्थनशीले ॥ विकत्थते । तच्छील: । कत्थ० । वौवलसकत्थस्रम्भ: । इतिघिनुण् ।

विकथा । स्त्री० अध्ययनेऽनुपयुक्तायां कथायां ॥

विकनीनिक: । त्रि० काणे ॥ विगताकनीनिकातारायस्मात् ॥

विकम्पित: । त्रि० विशेषेणकम्पविशिष्टे ॥

विकर: । पुं० रोगे ॥ विकीर्यते । कॄ० । ऋदोरप् ॥ त्रि० करशून्ये ॥

विकराल: । त्रि० भयानके ॥

विकर्ण: । पुं० विदिशि । कोणे ।

द्वयोर्म्मध्ये ॥ यथा । शक्रादीनांपुरेतिष्ठन्स्पृशन्त्येषपुरत्रयम् । विकर्णौद्वौ॰विकर्णस्थस्तीन्कोणान्हेपुरेतथेतिविष्णुपुराणम् ॥ दुर्य्योधनानुजे ॥ त्रि॰कर्णरहिते ॥

विकर्णिक : । त्रि॰ कर्णिकारहिते ॥ पुं॰भूम्नि॰सारस्वतदेशे ॥ यथा । काश्मीरास्तुमाधुमता : सारस्वता विकर्णिका : । इतिहेमचन्द्र : ॥

विकर्णी । स्त्री॰ श्रयाङ्कुशेश्वरे॰उत्तारेऽन्त्यहारिणि ॥

विकर्त्तन : । पुं॰ अर्के । मार्त्तण्डे । सूर्ये ॥ विकर्त्तयतिभक्तं रागात् । कृतीच्छेदने । णिजन्तात्ल्युट् ॥ यद्वा । विशेषेणकर्त्तनंयस्य । विश्वकर्मणोयन्त्रोल्लीढत्वात् ॥ अर्कवृक्षे ॥

विकर्म्मकृत् । त्रि॰ निषिद्धकर्मकारिणि ॥

विकर्म्म । न॰ शास्त्रप्रतिषिद्धे॰व्यापारे ॥

विकर्म्मस्थ : । त्रि॰ निषिद्धकृति । औद्धदैहिकश्चकर्मणोविरोधीनियानिकर्म्माणि॰अगम्यागमनादीनि तत्कारिणि ॥

विकर्ष : पुं॰। कर्षणे ॥ विकर्षणम् । कृष॰ । घञ् ॥ वाणे ॥

विकर्षणम् । न॰ आकर्षणे ॥

विकल : । त्रि॰ ऊने ॥ विह्वले ॥ स्वभावहीने ॥ विगताकलायस्य ॥ निष्कले ॥

विकलपाणिक : । पुं॰ कुणौ । कुक्करे । विकृतकरे ॥ विकल : पाणिर्यस्य ॥

विकला । स्त्री॰ ऋतुहीनायाम् ॥ राश्यादिकलाया : षष्टितमांशे ॥

विकलाङ्ग : । त्रि॰ स्वभावतोन्यूनाधिकाङ्गे । अपोगण्डे ॥ विकलमङ्गमस्य ॥

विकली । स्त्री॰ ऋतुहीनायाम् । गौरादित्वान्ङीष् ॥

विकल्प : । पुं॰ भ्रमे । भ्रान्तौ ॥ कल्पने ॥ सङ्कल्पविपर्यये ॥ वितर्के ॥ संशये ॥ तुल्यबलरूपविरोधे विकल्पोभवति ॥ शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्प : ॥ विकल्पनम् । कृपू सामर्थ्ये । भावेघञ् ॥ विविधकल्पे ॥ विशिष्टकल्पे ॥

विकल्पक : । त्रि॰ निर्मातरि ॥

विकल्पित : । त्रि॰ विपरीतत्वेनकल्पिते ॥

विकषा । स्त्री॰ मांसरोहिण्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ विकषति । कषहिंसायाम् । पचाद्यच् ॥

विकस : । पुं॰ सिन्धुनन्दने ॥ चन्द्रे ॥

विकसत् । त्रि॰ जृम्भमाणे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विकसनम् । न॰ स्फुटने ॥

विकसा । स्त्री॰ मञ्जिष्ठायाम् ॥ विकसति । कसगतौ । अच् ॥

विकसितः । त्रि॰ उज्जृम्भिते । विनिद्रे । दलानामन्योन्यविश्लेषे । दलिते ॥ व्यकासीत् । कस॰ । गत्यर्थेतिक्तः ॥

विकस्वरः । त्रि॰ विकसनशीले । विकाशिनि ॥ विकसति । कस॰ । स्थेशभासपिसकसोवरच् ॥

विकस्वरा । स्त्री॰ रक्तपुनर्नवायाम् ॥

विकारः । पुं॰ प्रकृतेरन्यथाभावे । विकृतौ ॥ स्वरूपपरित्यागेनरूपान्तरापत्तौ । कार्ये ॥ पञ्चमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणीतिषोडशकेगणे ॥ जन्मादिनाशान्तेपरिणामे । सचयास्केनपठितोयथा । जायते॰ अस्ति॰ वर्द्धते॰ विपरिणमते॰ अपक्षीयते॰ विनश्यतीतिषड्भावविकारा इति शान्तंज्योतिः कथमनुदितानस्तनित्यप्रकाशं विश्वोत्पत्तौव्रजतिविकृतिंनिष्कलंनिर्मलञ्च । अप्स्वक्षोभोत्पलदलरुचामम्बुवाहावलीनांप्रादुर्भावेभवतिनभसःकोदृशोवाविकारः ॥ विकरणम् । कृञ्॰ । घञ् । रुजि । रोगे ॥

विकारहीनः । त्रि॰ निर्विकारे । जायतेऽस्तीत्यादिषड्भावविकारशून्ये ॥

विकारावर्त्ति । न॰ निर्गुणे॰ भगवद्रूपे ॥ विकारेषुनवर्त्ततइतितथा ॥

विकारी । पुं॰ षष्टिवत्सरान्तर्गतवत्सरविशेषे ॥ विषमस्थंजगत्सर्वंविरोधिभयसम्प्लवम् । विकारीसर्वतोऽपायोममवाक्यन्तुनान्यथा ॥ ३३ ॥ त्रि॰ उपचयादिमति । परिणामिनि ॥ विकारोऽस्यास्ति । इनिः ॥ षड्भावविकारयुक्तेदेहवति ॥ तथाहि । ब्रह्मादितृणपर्य्यन्तादेहवन्तोविकारिणः । किंविष्णुः किं शिवोब्रह्मामघवाकिंबृहस्पतिः । देहवान्प्रभवत्येवविकारैः संयुतः सदेतिव्यासः ॥

विकार्य्यः । पुं॰ सोमादौ॰ कर्मभेदे ॥ विक्रियते । डुकृञ्॰ । विभाषाकृवृषोरितिक्यपभावे॰ ऋहलोर्ण्यत् । वृद्धिः । अहङ्कारे ॥ त्रिविधंकार्य्यमस्य । सचत्रिविधः । तामसोराजसःसात्त्विकइतिभेदात् । तत्रतामसाज्जडानिभूतसूक्ष्माणिजायन्ते॰ राजसाद्बहिर्मुखानिदशेन्द्रियाणि॰ सात्त्विकान्मनइन्द्रियदेवताश्चजायन्ते ॥

विकालः । पुं॰ दिनान्ते । सायाह्ने ॥ दैवपैत्रादिकर्मणिविरुद्धःकालः ॥

विकालकः । पुं॰ विकाले ॥

विकालिका । स्त्री॰ ताम्न्याम् । मा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नरन्ध्रायाम् । तांबी० इ० गौ दे० भा० प्र० बाष्पे ॥
विकाश : । पुं० विजने । रहसि ॥ प्रकाशे । व्यक्ते ॥ विकाशनमस्मि न वा । काशृदीप्तौ । भावेऽकलक्षे ष्वधिकरणे वाघञ् ॥ यद्वा । विक शनमथवा काशशब्दे । पूर्ववद्घ ञ् ॥ विजृम्भणे ॥
विकाशनम् । न० विकाशे ॥
विकाशी । त्रि० विकस्वरे । विकास शीले ॥ विकाशोऽस्यास्ति । अतइ नि : ॥
विकाषी । त्रि० विकाशिनि ॥ वीक षेतिघिनुण् ॥
विकास : । पुं० विकस्वरे ॥
विकासी । त्रि० विकस्वरे । विकसति । कसगतौ ।। वीकषेतिघिनुण् । पृषोदरादि : ॥ विकासोऽस्यास्ति वा । अतइनि : ॥
विकिर: पुं० खगे । पक्षिणि । वि किरति । कॄविक्षेपे । इगुपधेति क : ॥ कूपे ॥ पूजासमयेविघ्नो त्सारणार्थंक्षेपणीयलाजादौ । य था । लाजाचन्दनसिद्धार्थभस्मदू र्वाकुशाक्षता : । विकिराइतिस न्दिष्टा : सर्वविघ्नौघनाशका : ॥ अग्निदग्धादीनांपिण्डदाने ॥ न० जलविशेषे ॥ यथा । नद्यादिनिक टे भूमिर्याभवेद्वालुकामयी । उद्ग
व्यतेततोयत्तु तज्जलं विकिरं विदु : ॥ विकिरंशीतलं स्वच्छं निर्दोषं ल घु चस्मृतम् । तुवरंस्वादुपित्तघ्नं मनाक्कफकरंस्मृतम् ॥
विकीरण : । पुं० रक्तार्कवृक्षे ॥ वि किरति । कॄविक्षेपे । कॄवृइतिक्यु न् । इत्वंरपरत्वम् । बाहुलकाद्दी र्घ : ॥ विक्षेपणे । बखेरणा० इ० भा० ॥ विहिंसने । विज्ञाने॥
विकीर्ण : । त्रि० विस्तीर्णे । लुलिते कीर्णे । विक्षिप्ते । विखराइति ख्याते ॥ विललापविकीर्णमूर्द्धजे ति० कुमारसम्भव : ॥ विकीर्यते स्म । कॄ० । क्त : ॥
विकीर्णरोम । न० स्थौणेये । कुकु रौंधा० इ० भा० प्र० ओषधौ ॥ त्रिकीर्णानिरोमाण्यस्मिन् ॥
विकीर्णसञ्ज्ञम् । न० स्थौणेये ॥ *
विकुण्ठित : । त्रि० कुण्ठीकृते ।
विकुर्वाण : । त्रि० हर्षमाणे । हृष्ट चित्ते ॥ विकुरुते । करोतेश्शानच् । शानज्वा ॥ विक्रियमाणे ॥ वि कृते ॥
विकुस्र : । पुं० चन्द्रे ॥ विकसति । वौकसेरिति रक् । उज्ज्वोपधाया: ॥
विकूणिका । स्त्री० नासिकायाम् ॥
विकूननम् । न० अक्षिगतविकारे । बिरावना० कूटकटावना० छील ना० इत्यादिभाषाप्रसिद्धे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विकृतम् । न० विकारे ॥ तल्लक्षणं यथा । ह्रीमतेर्ष्यादिभिर्यत्रनोच्यते स्वंविवक्षितम् । व्यज्यतेचेष्टयैवेदं विकृतंतद्विदुर्बुधाः ॥ पुं० वत्सरविशेषे ॥ तत्फलंयथा । सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्चजायते । शिरोवक्षोक्षिरोगाश्चपाद्धिविकृतेजनाः ॥ २४ ॥ त्रि० बीभत्से ॥ रोगिते ॥ असंस्कृते ॥ बीभत्सास्यरसान्विते ॥ विकरणं विकृतम्० जुगुप्साप्रभवत्त्वात् ॥ विक्रियतेस्मवा । क्तः ॥

विकृतिः । स्त्री० विकारे ॥ रुजि ॥ डिम्बे ॥ यत्रनसमग्राङ्गोपदेशः साविकृतिरितिमीमांसकाः० यथा सौर्यादिः । तत्रकृतिवधाऽङ्गानामतिदेशेनापिप्राप्तत्वात् ॥ मद्यादौ ॥ विकरणम् । कृञ् : क्तिन् ॥

विकृष्टः । त्रि० दीर्घे ॥ आकृष्टे ॥ विकृष्यतेस्म । कृषविलेखने । क्तः ॥

विकेशः । त्रि० केशरहिते ॥

विकेशी । स्त्री० केशशून्यायाम् ॥ पटवर्त्याम् ॥

विकोकः । पुं० वृकासुरपुत्रे ॥

विकोषः । त्रि० कोषरहिते । निष्कोषे ॥

विक्कः । पुं० करिशावके । कलभे ॥

विक्रमः । पुं० पादविन्यासे ॥ आक्रमे । क्रान्तिमात्रे ॥ शक्तिसम्पत्तौ ॥ यथा । प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु दैवेनप्रहृतेषुच । विक्रमास्तत्रसिद्ध्यन्तिपरीक्ष्यविधिनाकृताः ॥ इतियुद्धकाण्डे रावणं प्रतिविभीषणवाक्यम् ॥ शौर्यातिशये ॥ चरणे ॥ शिक्षाशास्त्रप्रयोगकौशले ॥ लग्नात्तृतीयभवने ॥ प्रभवादिषु चतुर्द्दशवर्षे ॥ यथा । जायन्तेसर्वशस्यानिमेदिनीनिरुपद्रवा । लवणंमधुगव्यञ्चमहार्घ्यंविक्रमेप्रिये ॥ विक्रमादित्यभूपतौ ॥ विक्रमणम्० क्रमेनवा । क्रमुपादविक्षेपे । घञ् ॥ त्रि० क्रमात्च्युते ॥

विक्रमादित्यः । पुं० स्वनामख्यातिप्रसिद्धेनृपतिश्रेष्ठे । साहसाङ्के । शकारौ ॥ विक्रमेआदित्यइव ॥ अथविक्रमार्कवर्णनम् सन्दधातिज्योतिर्विदाभरणसमाप्तौश्रीकालिदासः । वर्षेश्रुतिस्मृतिविचारविवेकरम्ये श्रीभारतेखधृतिसम्मित१८० देशपीठे । मत्तोऽधुनाकृतिरियंसतिमालवेन्द्रे श्रीविक्रमार्कनृपराजवरेसमासीत् ॥ प्रथमंनृपसभायां पण्डितवर्गं वर्णयति । शङ्कुःसुवाग्वररुचिर्मणिरंशुदत्तोजिष्णुस्त्रिलोचनहरीघटखर्पराख्यः । अन्येपिसन्तिकवयोऽमरसिंहपूर्वायस्यैवविक्रमनृपस्य सभासदोऽमी ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सत्योवराहमिहिर : श्रुतसेननामाश्री
बादरायणमणित्थकुमारसिंहा :
। श्रीविक्रमार्कनृपसंसदिसन्ति
चैतेश्रीकालतन्त्रकवयस्त्वपरे महा-
द्या : ॥ धन्वन्तरि : क्षपणकोऽमर
सिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परका-
लिदासा : । ख्यातोवराहमिहिरो
नृपते : सभायांरत्नानिवैवररुचिर्न
वविक्रमस्य ॥ अथपरिजनान्वर्ण
यति । अष्टौयस्यशतानिमण्डलध
राधीशा : सभायांसदास्यु : संस
त्परिवारहकोटिसुभटा : सत्पण्डि
ता : षोडश । दैवज्ञादशवर्णमि
ता॰ सभिषजो॰ भट्टा॰ स्तथा॰ ढड्ढि
नो॰ वेदज्ञारसचन्द्रमा १६ विजयते
श्रीविक्रम : सोऽधिभू : ॥ अथास्य
सैन्यंवर्णयति । यस्याष्टादशयोज
नानि कटके॰ पादातिकोटित्रयम्
३००००००० वाहानामयुतायुतम्
१००००००० च॰ नवतेस्त्रिघ्ना । कृ
ति २४३०० हस्तिनाम् । नौकाल
क्षचतुष्टयं॰ विजयिनोयस्यप्रयाणे
भवेत्॰ सोऽयंविक्रमभूपतिर्विजयते॰
नान्योधरित्रीतले ॥ अथास्यशाकप्र
वृत्तिंदर्शयति । येनास्मिन्वसुधा
तलेशकगणान्सर्वादिश : सङ्गरेह
त्वापञ्चनवप्रमान् ५५५५५५५५५
कलियुगेशाकप्रवृत्ति : कृता ।
श्रीमद्विक्रमभूभुजाप्रतिदिनंमुक्ता

विक्रमादित्य :

मणिस्वर्गेसमोभोग्यपवर्ज्जनेनवि
हितोऽर्म : सुवर्णानन : ॥ अथा
स्यदिग्विजयमाह । उद्दामद्रविडद्रु
मैकपरशुर्लाटाटवीपावकोवल्गद्वङ्ग
भुजङ्गराजगरुडोगौडाब्धिकुम्भोद्भव:
। गर्ज्जद्गुर्ज्जरराजसिन्धुरहरिर्धारा
न्धकारार्यमाकाम्बोजाम्बुजचन्द्र
माविजयतेश्रीविक्रमार्कोनृप : ॥
अथास्यप्रभुत्त्वादिगुणान्वर्णयति
। येनाप्युग्रमहीधराग्रविषयेदुर्गाण्य
सङ्ख्यान्यहोनीत्त्वायानिनतीकृतास्त
दधिपादत्तानितेषांपुन : । इन्द्रा
म्भोध्यमरद्रुमस्मरसुरम्भाभृङ्गुणेना
हुसाश्रीमद्विक्रमभूभृताखलजनाम्भो
जेंदुनामण्डले ॥ अस्यपुरींवर्णय
ति । यद्राजधान्युज्जयिनीमहापुरी
सदामहाकालमहेशयोगिनी । स
माश्रितप्राण्यपवर्गदायिनी श्रीवि
क्रमार्कोऽवनिपोजयत्यपि ॥ योरू
मदेशाधिपतिंशकेश्वरंजित्वागृही
त्वोज्जयिनींमहाहवे । आनीयस
म्भ्राम्यमुमोचतन्त्वहो श्रीविक्रमार्क :
समसह्यविक्रम : ॥ तस्मिन्सदा
विक्रममेदिनीशेविराजमानेसमव
न्तिकायाम् । सर्वप्रजामण्डलसौ
ख्यसम्पद्बभूवसर्वंचचवेदकर्म्म ॥ श
ङ्क्वादिपंडितवरा : कवयस्त्वने
केज्योतिर्विद : समभवंश्चवराहपू-
र्वा : । श्रीविक्रमार्कनृपसंसदिमा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्यवृक्षित्तैरप्यहं नृपसखाकिलका
लिदास :॥ इतिज्योतिर्विदाभरण
म्॥ पाकविशेषे ॥ यथा । घृतेगु
न्दपलं विंशत्पचेत्सम्यग्भिषग्वर:
। उत्तार्यचक्षिपेदेषांखण्डञ्चपलविं
शति : ॥ तालमूलीतुरङ्गीचशुण्ठी
चेतिपलार्द्धकम् । जातीफलंचक
क्कोलंलवङ्गञ्चतिकार्षिकम्॥ मा
लतीश्वकुलिञ्जञ्चकषावंकरभंत्वच
म्। एतेषांकोलमात्रञ्चचायसस्य
पलद्वयम्॥पलैकंमोदकंकृत्वाए
कैकंभक्षयेद्दिने । धातुक्षीणोग्नि
क्षीणश्चबलानलकरंपरम्॥ मेह
रोगेषुसर्वेषुकासश्वासेचकामले ।
प्रमेहान्विंशतिंहन्याद्विक्रमादि
त्यमोदकइति ॥

विक्रमार्क :। पुं॰ विक्रमादित्ये ॥

विक्रमी । पुं॰ सिंहे ॥ त्रि॰ शक्ति
मति ॥ विक्रम : शौर्यम्॰ तद
स्यास्मिन्वाचस्ति । अतइनिठना
वितीनि :॥

विक्रय :। पुं॰ विक्रयणक्रियायाम्
। विपणे । मूल्यग्रहणपूर्वकद्रव्य
त्यागे । बेचा॰ इ॰ भा॰ ॥ क
न्याविक्रयेदोषो यथा । य : कन्या
पालनंकृत्वाकरोतिविक्रयंयदि ।
विपद्धनलोभेन कुम्भीपाकं सग
च्छति ॥ कन्यामूत्रपुरीषञ्चतत्रभक्ष
तिपातकी । कृमिभिर्दंशित : का
कैर्यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ मृतश्वव्याध
योनौच सलभेज्जन्मनिश्चितम्।
विक्रीणीतेमांसभारंवहत्येवदिश
निशमितिब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ॥
विक्रयणम् । डुक्रीञ्द्रव्यविनिम
ये । एरच्॥

विक्रयणम्। न॰ विक्रये ॥ यथा ।
यमाहिशक्राग्निहुताशपूर्वानेष्टा :
क्रयेविक्रयणे प्रशस्ता :। पौष्णाग्नि
चित्राशतबिन्दुवातिा : क्रयेहिता
विक्रयणे निषिद्धा :॥

विक्रयिक :। त्रि॰ विक्रेतरि ॥ विक्र
येणजीवति । वस्नक्रयविक्रयाट्ठ
न्। क्रयविक्रयग्रहणंसङ्घातविग्
हीतार्थम् ॥

विक्रयी । त्रि॰ विक्रयकर्त्तरि ॥

विक्रान्त :। पुं॰ शूरे ॥ विक्रान्तस्य
लज्जाभूषणम्॥ सिंहे ॥ न॰
वैक्रान्तमणौ ॥ नीचवर्षे । कुक्ष
ये ॥ विक्रामतिस्म । क्रमु॰गत्य
र्थे । क्त :॥

विक्रान्ति :। स्त्री॰ अश्वगतौ । पुला
यिते ॥ विक्रमे ॥

विक्रयिक :। त्रि॰ विक्रेतरि ।

विक्रिया । स्त्री॰ विकारे । विकृतौ
॥ विकरणम् । कृञ : शच ॥
विक्रियत्ते नक्रियतेइतिवा ॥ विशे
षाकारे ॥

विक्रीत :। त्रि॰ कृतविक्रये । बेच

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्त्रिया० भा० ॥ विक्रीतेऽक्रीतेविक्रि
मद्‌प्रेविवाद : ॥
विक्रुष्ट : । त्रि० निष्ठुरे ॥
विक्रेता । त्रि० विक्रयकर्त्तरि ॥ वि
क्रयिणि ॥ विक्रीणाति । डुक्रीञ्
० तृच् ॥
विक्रेय : । त्रि० विक्रयणीयद्रव्ये ।
पणितव्ये । विक्रयक्रियाकर्म्मणि
॥ विक्रीयते । डुक्रीञ् ० । अचो
यत् । गुण : ॥
विक्लव : । त्रि० विह्वले । भयादिना
भिभूते ॥ विक्लवते । क्लृङ्‌ती । प
चाद्यच् ॥
विक्लवता । स्त्री० भीरुतायाम् ॥ भव
तिहिविक्लवताङ्‌गुणोऽङ्गनानाम् ॥
विक्लित्ति : । स्त्री० विक्लेदने ॥ क्ति
न् ॥
विक्लिधि: । पुं० विचर्चिकादियुक्तदे
हे ॥
विक्लिन्न : । त्रि० जरसाजीर्णे ॥ शी
र्णे ॥ आर्द्रे ॥ विक्लिद्यतिस्म ।
क्लिदू० । कर्त्तरिक्त : ॥
विक्षत : । पुं० विशेषेणक्षते ॥
विक्षर : । त्रि० अविनाशिनि ॥ वि
गत : क्षरोविनाशोयस्यस : ॥
विक्षवणम् । न० विक्षावे । क्षसि ॥
टुक्षुशब्दे । ल्युट् ॥
विक्षार : । पुं० भोजनादौ ॥
विक्षालित : । त्रि० धौते ॥

विक्षाव : । पुं० विक्षवणे ॥ शब्दे ॥
विक्षवणम् । टुक्षु० । वोक्षुश्र
श्रुतिघञ् ॥
विक्षिप्तम् न० चित्तस्यभूमिकाविशे
षे ॥ यथा । सर्वदाविषयासक्तम
पि० कदाचिद्‌ध्याननिष्ठं क्षिप्ताद्विशि
ष्टतया० चित्तम् ० चित्तस्यतृतीया
भूमि : । तत्र० क्षिप्तमूढयो : स
माधिशङ्कैवनास्ति० विक्षिप्तेतुचे
तसि० कादाचित्क : समाधिर्वि
क्षेपप्राधान्याद्योगपक्षे नप्रवर्त्तते०
किन्तु । तीव्रपवनविक्षिप्तप्रदीपवत्
स्वयमेवनश्यति ॥ त्रि० विप्रस्ते
॥ विक्षेपयुक्ते ॥ विक्षिप्यतेस्म ।
क्षिपप्रेरणे । क्त : ॥ त्यक्ते ॥
विक्षीर : । पुं० अर्कवृक्षे ॥
विक्षुब्ध : । त्रि० कुण्ठिते । क्षुटांगया
क्षु० भा० ॥
विक्षेप: । पुं० प्रेरणे । त्यागे । वि
क्षेपणे ॥ ताडने ॥ अखण्डनस्व
नवलम्बनेन० चित्तस्यान्यावल
म्बने । विषयस्फुरणे ॥ ज्ञानेना
वरणे नष्टे विक्षेपस्त्वगमिष्यति० इ
त्यारादीर्कि : ॥ विक्षेपंलक्षयति
गौतम : कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छे
दोविक्षेप : । इति ॥ अस्यार्थ: ।
कार्यव्यासङ्गात्० कार्यव्यासङ्गमु
त्पाद्य ल्यब्लोपेपञ्चमी ।
कार्यव्यासङ्गसम्भवात्कालान्त

रजत्वेनारोपितः॰ तेनतादृशकथा
विच्छेदोविक्षेपः। तेनराजपुरुषा
दिभिराकारणे॰गृहजनादिभिर्वा
वश्यककार्यार्थमाकारणे॰ स्वगृह
दाहादिकंपश्यतोगमनेवा॰ शिरो
रोगादिनाप्रतिबन्धेवा॰ नविक्षे
पः। ननुकार्यव्यासङ्गोऽज्ञानं
कुतः॰ सभाक्षोभादिनाचेत्॰ अन
नुभाषणमेव॰ उत्तराप्रतिपत्त्याचे
त्॰ अप्रतिभैवेतिचेन्न। उत्तराव
सराभावात्। वस्तुतस्तूत्तरस्फू
र्त्तावपि॰ तद्दूषणसम्भावनयावि
क्षेपसम्भवात्। यथाक्षितिःसक
र्तृकाकार्यत्वादित्युक्तम्॰अत्राङ्कुरे
व्यभिचारस्तावन्मयोद्भाव्यः॰तत्र
चेदयंपक्षसमत्वंब्रूयात्॰ तदामे
किमुत्तरम्॰ अतोऽत्रमहार्णवेलि
खितंमयात्रविचारितम्॰ किञ्चि
त्कार्यमुद्भाव्यगृहेगत्वाद्रक्ष्यते॰ इ
त्येवंविक्षेपसम्भवादिति॥ वि
क्षेपणम्। क्षिप॰। भावे॰ घञ्॥
विक्षेपशक्तिः। स्त्री॰ अज्ञानसाम
र्थ्ये। मायाशक्तौ॥ यथा॰ रज्ज्व
ज्ञानं॰ स्वावृतरज्जौ॰ स्वशक्त्या॰
सर्पादिकमुद्भावयति। एवम्॰ अ
ज्ञानमपि॰ स्वावृतात्मनि॰ तया
विक्षेपशक्त्या॰ आकाशादिप्रपञ्च
मुद्भावयतितादृशंसामर्थ्यम्। वि
क्षेपशक्तिर्लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तंजग
त्सृजेदित्युक्तेः। विविधस्वरूपेण
भवनंविक्षेपशक्तिः॥
विक्षेपसहभूः। पुं॰ अन्तरायविशे
षेषु॥ तेचयोगसूत्रेप्रदर्शिताः।
यथा। दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वा
सप्रश्वासाविक्षेपसहभुवः॰ इति॥
अस्यार्थः। कुतश्चिन्निमित्तादुत्प
न्नेषुविक्षेपेषु॰ एतेदुःखादयः
प्रवर्त्तन्ते। तत्रदुःखंचित्तस्यराग
जःपरिणामोबाधनालक्षणः॰ य
द्बाधात्प्राणिनस्तदपघातायप्रवर्त्त
न्ते। दौर्मनस्यंबाह्याभ्यन्तरैः
कारणैर्मनसोदौस्थ्यम्। अङ्ग
मेजयत्वंसर्वाङ्गीणोवेपथुरासनमनः
स्थैर्यस्यबाधकः। प्राणोयद्बाह्यंवा
युमाचामतिसश्वासः। यत्कौ
ष्ठ्यंवायुंनिःश्वसितिसप्रश्वासः
। तएतेविक्षेपैःसहप्रवर्त्तमाना
यथोदिताभ्यासवैराग्याभ्यांनिरोद्ध
व्याः समाहितचित्तस्यैतेनभवन्ति
॰विक्षिप्तचित्तस्यैवभवन्तीतिविक्षे
पसहभुवोऽन्तरायाएव। एतेअभ्या
सवैराग्याभ्यांनिरोद्धव्याः ईश्वर
प्रणिधानेनवा॥
विखः। त्रि॰ विगतनासिके॥
विखनाः। पुं॰ स्रष्टरि। ब्रह्मणि॥
विखुः। त्रि॰ गतनासिके॥ विगता
नासिकाऽस्य। खुःखौचवक्तव्याबि
तिनासिकायाःखुः॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विखुरः। पुं० राक्षसे॥ चौरे॥

विखिदः। त्रि० गतमोहे॥ विगतः खेदोस्य॥

विख्यः। त्रि० विखौ॥ विगताना सिकास्य। ख्यश्चेतिनासिकाया ख्यादेशोऽच् प्रत्ययश्च॥

विख्यातः त्रि० प्रसिद्धे। ख्यात्या पन्ने॥ विपूर्वात्ख्यातेः क्तः॥

विख्यातिः। स्त्री० अतिप्रसिद्धौ॥ विख्यानम्। ख्याप्रकथने। स्त्रियां क्तिन्॥

विख्यापनम्। न० व्याख्याने॥ प्रकाशने

विख्रुः। त्रि० विख्ये॥ विगतानासिकास्य। खुखौचवक्तव्याविति नासिकायाः ख्रुः॥

विगणनम्। न० ऋणमुक्तौ। ऋणादिनिर्यातने॥

विगतः। त्रि० निष्प्रभे। अरोके। प्रभारहिते॥ वीते। गते॥ विगच्छतिस्म। गम्लृ गतौ। गत्यर्थेति क्तः॥ च्युते॥

विगतकल्मषः। त्रि० निर्गतमले। निर्मले। स्वच्छे॥ संसारहेतुधर्माधर्म्मरहिते॥

विगतक्लमः। त्रि० शरीरक्लेशरहिते॥

विगतज्वरः त्रि० ऐहिकपारत्रिकदुर्यशोनरकपातादिनिमित्तशोकरहिते॥ ज्वरहीने॥

विगतश्रीकः। त्रि० निःश्रीके। श्रीरहिते॥ विगताश्रीर्यस्य सः॥

विगतस्पृहः। त्रि० देहजीवितभोगेष्वपिवाञ्छारहिते। सर्वदृश्येषुदोषदर्शनेन०नित्यबोधपरमानन्दरूपमोक्षगुणदर्शनेनच०सर्वतोविरक्ते॥ स्पृहारहिते॥ विगतास्पृहायस्य॥

विगतार्त्तवा। स्त्री० निष्कलायाम्। पञ्चपञ्चाशदब्देभ्योनिवृत्तरजसिस्त्रियाम्॥ विगतंआर्त्तवंरजोऽस्याः॥

विगन्धकः। पुं० इङ्गुद्याम्॥

विगन्धिका। स्त्री० हवुषायाम्॥

विगमः। पुं० नाशे॥ यथा। एकदेशिनोवेदान्तिनस्तु०यदुपाध्यनवच्छिन्नस्यब्रह्मणोविशुद्धरूपता०तादृशोपाधिविगमएवकैवल्यम्। चिद्देशिनस्तु०आनन्दमयपरमात्मनि०जीवात्मनोलयोमोक्षः। जीवात्मपरमात्मनोरभेदेपि०उपाधिविशेषविशिष्टस्यात्मनोजीवरूपतया०तस्यौपाधिकः परमात्मभेदः। इतिभेदकोपाधिविगमएवजीवस्यपरमात्मनिलयः। यथाघटाकाशस्यघटविगमएवशुद्धआकाशेतस्यलयः। लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्यैवात्मनोजीवभावः इतिलिङ्गशरीरनाश

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

एवपथ्यं वसितोमोघ : । श्रुतिसु विवाद : ॥
विगर्हणम् । न० विगर्हणायाम् ॥
विगर्हणा । स्त्री० निन्दने । भर्त्सनायाम्
विगर्हित: । त्रि० जुगुप्सिते । निन्दिते ॥ निषिद्धे ॥
विगलित : । त्रि० स्खलिते ॥ यथा । विगलितवसनं परिहृतवसनं घटय जघनमपिधानम् । किशलयशयने पङ्कजनयनेनिधिमिवहर्षनिधानम् ॥
विगाढ : । त्रि० प्रविष्टे ॥ विगाह्यते स्म । गाहूविलोडने । क्त : ॥ कठिने ॥ प्रवृद्धे ॥ स्नाते । अवगाहिते ॥
विगाथा । स्त्री० मात्रावृत्तप्रभेदे ॥ यथा । गाथाद्वितीयतुर्यौ०पादौभवतोयदाचविपरीतौ । सेयंभवतिविगाथा०फणिनायकपिङ्गलेनोक्ता॥ यथा । वृन्दारण्यविहारी०बल्लवनारीमनोहारी । गोपालीकरतालो०नर्त्तनशालीपुनातुवनमाली ॥
विगानम् । न० निन्दायाम् ॥ परदेषते ॥ विरुद्धंगानम् ॥
विगाहनम् । न० स्नाने ॥
विगाह्यमान : । त्रि० प्रविशमाने ॥ विगाह्यते । गाहू० । शानच् । मुक् ॥

विगीत : । त्रि० निन्दिते ॥
विगुण : । त्रि० गुणवैपरीत्यविशिष्टे ॥ यथा । यथामनोममाचष्टेयंमाततथामम । विगुणेष्वपिपुत्रेषुनमाताविगुणाभवेत् ॥ पङ्गविकले ॥
विगूढ : । त्रि० गर्हिते ॥ गुप्ते ॥
विगृह्यवाद : । पुं० जयपराजयप्रभेजल्पन्यासे ॥
विग्न : । त्रि० भीते ॥
विग्र : । त्रि० गतनासिके ॥ विगतानासिकाऽस्य । वेर्ग्रोवक्तव्य : । प्रादिभ्योधातुजस्येतिसमास : ॥
विग्रह : । पुं० काये । शरीरे ॥ विभागे ॥ विस्तारे ॥ समासवाक्ये । विस्तरे । व्युत्पत्यर्थबोधकेवाक्ये॥ पुं० न० राज्ञोगुणभेदे । वैरे । रणे । युद्धे । कलहे । सङ्ग्रामे ॥ समज्यायोभ्यांसन्दधीत० हीनेनविग्रहणीयात् । यथा । बालोवृद्धोदीर्घरोगी तथाज्ञातिबहिष्कृत : । भीरुकोभीरुकजनोलुब्धोलुब्धजनस्तथा ॥ विरक्तप्रकृतिश्चैवविषयेष्वतिशक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्चदेवब्राह्मणनिन्दक: ॥ दैवेनोपहतश्चैवदैवचिन्तकएवच । दुर्भिक्षव्यसनोपेतोबलव्यसनसंयुत : ॥ अदेशस्थोवहुरिपुर्युक्तकालविपर्यय : । सत्यधर्मव्यपेतश्चविंशति: पुरुषा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

धर्माः ॥ एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् इति कामन्दकीयनीतिः ॥ विरुद्धं विविधं वा ग्रहणम् । ग्रह० । ग्रहवृदृनिश्चप् ॥ विविधैर्व्याधिभिर्गृह्यते वा । अप् ॥ विविधं सुखदुःखादि गृह्णाति वा । अच् ॥ त्रि० ग्रहशून्ये ॥

विग्रहावरम् । न० पृष्ठे ॥

विग्लापनम् । न० श्रमहेतौ ॥ विग्लापयति । ग्लै० । ल्युट् ॥

विघटनम् । न० विरुद्धनिर्माणे ॥

विघटिका । स्त्री० पले ॥

विघटितः । त्रि० नाशिते ॥

विघटी । स्त्री० पले ॥

विघट्टनम् । न० सङ्घर्षे ॥

विघट्टितः । त्रि० अभिहते ॥ विशेषेण चालिते ॥ विपूर्वात् । घट्टतेः क्तः ॥ इट् ॥

विघसः । पुं० भुक्तशेषे ॥ अतिथिगुर्वादिभुक्तावशेषे ॥ विशिष्टैरद्यते । अद० उपसर्गेऽदङ्त्यप् । घञपोश्चेति घस्लृ ॥ आहारे ॥ न० सिक्थके ॥

विघसाशी । त्रि० अतिथिगुर्वादिभुक्तशेषभुजि ॥ विघसं भुक्तशेषमेवाश्नाति । अश० । णिनिः ॥ विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वाऽमृतभोजनः । विघसो भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥

विघातः । पुं० मारणे ॥ हननं घातः । विशिष्टो घातः ॥ व्याघाते । आघाते ॥

विघाती । त्रि० निवारके ॥ घातके ॥

विघूर्णम् । त्रि० भ्रमति ॥ घुणघूर्णभ्रमणे । अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य० अचिङोङित्वेनानित्यत्वज्ञापनात्० परस्मैपदम् ॥ *

विघ्नः । पुं० अन्तराये । प्रत्यूहे । समाप्तिप्रतिबन्धकदुरिते ॥ विहननम्० विघ्नन्ति मनांस्यस्मिन् वा० विहन्यतेऽनेन वा । हन० । घञर्थे कः ॥

विघ्नकारी । त्रि० घोरदर्शने ॥ विघातिनि । विघातस्य कारके ॥

विघ्नचतुष्टयम् । न० लयविक्षेपकषायरसास्वादलक्षणेषु चतुर्षु ॥ निर्विकल्पसमाधौ क्रियमाणे चैते चत्वारो विघ्नाः सम्भवन्ति ॥ विघ्नानां चतुष्टयम् ॥

विघ्ननायकः । पुं० गणेशे ॥ विघ्नानां नायकः ॥

विघ्ननाशकः । पुं० विनायके । गणेशे ॥ विघ्नानां नाशकः ॥

विघ्ननाशनः । पुं० गणेशे ॥

विघ्नराजः । पुं० विनायके । गणाधिपे ॥ विघ्नानां राजा । राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥

विघ्नविनायकः । पुं० श्रीगणेशे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विघ्नहारी । पुं० गणाधिपे । लम्बोदरे ॥ अवश्यं हरति । हृञ० । णिनि: । विघ्नस्य हारी ॥

विघ्नित: । त्रि० सञ्जातविघ्ने ॥ इतच् ॥

विघ्नेश: । पुं० हेरम्बे ॥ विघ्नानामीश: ॥

विघ्नेशवाहन: । पुं० महामूषके ॥ विघ्नेशस्य वाहन: ॥

विघ्नेशानकान्ता । स्त्री० श्वेतदूर्वायाम् ॥

विङ्क: । पुं० अश्वखुरे । पुटे ॥

विङ्का । स्त्री० अश्वगतिप्रभेदे ॥ शुक्तिसम्ब्याम् ॥ नर्त्तने । इ० मेदिनिकर: ॥

विचकिल: । पुं० मल्लीप्रभेदे । हिपुटायाम् ॥ मदनवृक्षे ॥ इतिमेदिनिकर: ॥

विचक्षण: । पुं० पण्डिते ॥ विचष्टे चक्षिङ० । अनुदात्तेतश्च हलादेरितियुच् । कर्त्तरिल्युडितिन्यासकार: ॥ त्रि० विचारकुशले ॥ निपुणे । तत्तत्कालकर्त्तव्यतायां चतुरे ॥ निपुणतरवस्तुदर्शिनि ॥*

विचक्षणा । स्त्री० नागदन्त्याम् ॥

विचक्षु: । त्रि० विमनसि ॥ चक्षुर्हीने ॥

विचय: । पुं० अन्वेषणे ॥ विचीयते । चिञ् चयने । कर्मण्येरच् ॥

विचयनम् । न० मार्गणे ॥ संवीक्षणे ॥ विविधम्० चयनम् ॥ चिञ० । ल्युट् ॥

विचर्चिका । स्त्री० रोगविशेषे । पामनि । पामायाम् ॥ दाल्यतेत्वक् खराकृत्ता पाण्योर्या विचर्चिका । पादे विपादिकात्रैया स्थानभेदाद्विचर्चिका ॥ दाल्यते० ॥ विदार्यते ॥ विचर्च्यते । चर्च अध्ययने । रोगाख्यायांण्वुल्बहुलम् । प्रत्ययोपसर्गाभ्यां रोगप्रतीति: ॥

विचल: । त्रि० अस्थिरे ॥

विचलनम् । न० विभ्रमे ॥

विचलित: । त्रि० स्खलिते । पतिते ॥ स्थानान्तरप्राप्ते ॥

विचार: । पुं० कार्याकार्यरूपविमर्षे ॥ तत्त्वनिर्णये । सन्दिग्धे वस्तुनि प्रमाणेन तत्त्वपरीक्षायाम् । वितर्के । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षायाम् । चर्चायाम् । सङ्ख्यायाम् ॥ सन्दिग्धं सप्रयोजनञ्च० विचारमर्हति ॥ विवेके ॥ कोऽहं कथमिदं जातं कोवै कर्त्तास्य विद्यते । उपादानं किमस्तीह विचार: सोयमीदृश: ॥

विचरणम् । न० विचरन्त्यनेनवा । चर० । घञ् ॥

विचारजा । स्त्री० विद्यायाम् ॥ यथा । परीक्षा चापरीक्षा च विद्या द्विधा विचारजा । तत्रापरीक्षविद्यायां

विचारोऽयं समाप्यते ॥ त्रि० वि
चारोत्पन्न । विचाराख्याते ॥ व-
नी० । व : ॥

विचारणम् । न० विचारे ॥ चरसंश
येचुरादि : युच् ॥

विचारणा । स्त्री० विचारे । पर्यालो
चन ॥ मीमांसाशास्त्रे ॥ चरसंशये०
चुरादि : । ण्यासश्रन्थोयुच् ।
टाप् ॥

विचारणीयम् । न० शास्त्रे ॥ त्रि०
विचार्ये ॥

विचारित : । त्रि० कृतविचारे । वि
मृष्ट । विमृष्टे ॥ विचारसंज्ञा । चर
गतौ० ण्यन्त : । क्त : ॥ विचार :
सञ्जातोऽस्य । तारकादित्वादि
तच् ॥

विचार्य : । त्रि० विचारयोग्ये । वि
चारितव्ये । विचारणीये ॥

विचार्यमाण : । त्रि० चिन्त्यमाने ॥
ज्ञानं स्वं यंतथाज्ञाताचितयं भाति
मायया । विचार्यमाणे चितयेषा
त्मैवैकोऽवशिष्यतइतिश्रीमद्भाग-
वतम् ॥

विचाल : । पुं० व० अन्तरे । अन्तरा
ले । अन्तराले । रूपान्तरापत्तौ ॥
यथापरिमाणेऽद्ध्यादिरूपताविचाल : ॥

विचि : । पुं० स्त्री० अल्पतरङ्गे ॥

विचिकित्सा । स्त्री० संशये । वितर्का
नेककोट्यवगाहिज्ञाने ॥ विचिकि

त्सनम् । कितसंशये । गुप् तिज्
किद्भ्य : सन् । तत : अप्रत्ययो
दित्यकारप्रत्यय : । टाप् ॥

विचिकित्सित : । त्रि० संशयिते ।
सन्दिग्धे ॥ विचिकित्सासञ्जाता
स्य । तारकादित्वादितच् ॥

विचिकिल : । पुं० त्रिपुटायांमल्लिका
याम् ॥ दमनके । हे० च० चन्द्र : ॥

विचित : । त्रि० अन्विष्टे ॥

विचित्त : । त्रि० उन्मत्ते ॥

विचित्रम् । न० कर्बुरवर्णे ॥ पुं०
न० अलङ्कारविशेषे ॥ विचित्रंतवि
रुद्धस्यफलस्यसात्समुद्यमइतिल
क्षणात् ॥ त्रि० विचित्रवर्णवति ॥
नानाविधे ॥

विचित्रक : । पुं० भूर्जवृक्षे ॥

विचित्रदेह : । पुं० मेघे ॥ त्रि० आश्च
र्यशरीरे ॥ नानावर्णदेहे ॥

विचित्रवीर्य : । पुं० चन्द्रवंशीयनृ
पतिविशेषे ॥

विचित्रवीर्यसू : । स्त्री० सत्यवत्या
म् ॥

विचित्रा । स्त्री० मृगेर्वारौ ॥ चित्रा
ख्यमाडाम् ॥

विचित्राङ्ग : । पुं० शिखिनि । मयूरे ।
व्याघ्रे ॥ त्रि० आश्चर्यशरीरे ॥ वि
चित्राणि० अङ्गानियस्य : ॥

विचिन्वन् । त्रि० मृगयमाणे । अ
न्विष्यति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विची। स्त्री० वीच्याम्। तरङ्गे ॥ इ० द्विरूपकोषः ॥

विचेतनः। त्रि० चेष्टारहिते ॥ विगताचेतनायस्य सः ॥ (*) ॥

विचेताः। त्रि० दुर्मनसि। कलुषमनसि। विमनसि। विगतचित्ते ॥ भगवदज्ञानजनितदुरितप्रतिबद्धविवेकविज्ञाने। विक्षिप्तचित्ते ॥ उद्विग्नचित्ते ॥

विचेयः। त्रि० मृग्ये ॥

विचेष्टकम्। न० अङ्गपरिवर्त्तने ॥

विचेष्टितम्। न० विरुद्धाचरणे ॥ व्यापारे ॥

विच्छन्दः। पुं० विच्छन्दके ॥ विशिष्टश्छन्दोऽत्र ॥

विच्छन्दकः। पुं० ईश्वरसद्मप्रभेदे ॥ विशिष्टश्छन्दोऽभिप्रायोऽत्र। यद्वा। विशिष्टान्॰छन्दयति॰साभिलाषान्करोति। छदि०। ण्वुल्॰कुन्वा ॥ उपर्य्युपरिगृहं तद्विच्छन्दकसंज्ञकमितिभरतः ॥

विच्छर्दकः। पुं० विच्छन्दके ॥ उत्कृष्टछर्दि दीप्तौ ॥ ण्वुल् ॥

विच्छायः। पुं० मणौ ॥ न॰पक्षिणां छायायाम् ॥ त्रि० हतप्रभे ॥ छायारहिते ॥ विगताछायायस्य ॥

विच्छाया। स्त्री० पक्षिच्छायायाम् ॥ स्त्रीवतोचिता॰छायावाहुल्यइतिस्मरणात् ॥

विच्छित्तिः। स्त्री० अङ्गहारे ॥ विच्छेदे ॥ हावभेदे ॥ यथा। मण्डनानादरन्यासोविच्छित्तीरूपदर्पतः। या भरणविलेपनादीनांकृतस्वल्पप्रियापराधादीर्ष्ययानादरेणस्वल्पानांसखीनांप्रयत्नतोधारणंविच्छित्तिः। प्रियेणदत्तंप्रीतिनिबन्धनं स्वल्पमपिविभूषणंविच्छित्तिरित्यन्ये। स्वाकल्पकल्पनाल्पापिविच्छित्तिः कान्तिपोषकृदित्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

विच्छेदनम्। छिदिर् द्वैधीकरणे। क्तिन् ॥ छेदे॰विनाशे॰विच्छित्तिरितिचिकाण्डशेषः ॥ गेहावधौ ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

विच्छिन्नः। त्रि० समालब्धे। छुप्ते। काटा॰इ॰भा० ॥ विभक्ते ॥ कुटिले ॥ विशेषेणच्छिन्नः ॥

विच्छिन्नावस्था। स्त्री० विच्छेदावस्थायाम्। अभिव्यक्तस्यजनितकार्य्यस्यापि॰केनचिद्बलवताभिभवे ॥

विच्छेदः। पुं० वियोगे। विरहे ॥ कान्तायाः कान्तविच्छेदोमरणादतिरिच्यते ॥ विच्छेदनम्। छिदिर्०। घञ् ॥

विच्छेदावस्था। स्त्री० विच्छिन्नावस्थायाम् ॥

विच्युतः। त्रि० विश्लिष्टे ॥ विगते ॥

विच्युतिः। स्त्री० वियोगे ॥

विजनः। त्रि० निर्जने। विविक्ते।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नि : शलाके । रहसि ॥ यथा । आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ॥ अखण्डानन्दे ब्रह्मणि ॥ आद्यावन्ते च मध्ये च जनो यस्मिन्न विद्यते । येनेदं सततं व्याप्तं स देशो विजनः स्मृतः ॥ विगतो जनोऽस्मात् ॥

विजननम् । न० प्रसवे ॥ पुं० सूतिमासि । विजायतेऽस्मिन् । जनी० । करणेतिल्युट् ॥

विजन्मा । पुं० मैत्रे । सुवन्धाचार्य्ये ।

विजपिलम् । न० पिच्छिले ॥

विजय : । पुं० जये । अन्यपराजयनिमित्तउत्कर्षे ॥ पार्थे । अर्जुनपाण्डवे ॥ विमाने । विष्णुनुचरविशेषे ॥ वृत्तार्हत्पितरि ॥ जिनबलदेवे ॥ यमे ॥ कल्किपुत्रे । ब्रह्मरविशेषे ॥ तत्फलं यथा । अस्यतो यास्तयामेवावर्षन्तिखण्डमण्डले । नश्यन्ति सर्वशस्यानि विजयेनाचसंशय : ॥ २७ ॥ यात्रायोगान्तरे ॥ यथा । द्विनीशोद्विन्दुलोचेत्स्वास्तमेशस्सुहृदादि । विजयो नाम योगोऽयं यातारा जाजयी भवेत् । समस्यात्रायोगे ॥ गुरोर्वीर्येकेन्द्रयुते बुधे वाभृगुनन्दने । विजयो नाम योगोयं यातुर्विजयदः सदा ॥ विजयनम् । जिजये । एरच् ॥ एकादशमुहूर्ते । चतुर्दिग्द्वारगृहे ॥ परमेश्वरे ॥ विजयतीज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिगुणैर्विश्वम् । विपूर्वाज्जयतेः पचाद्यच् ॥

विजयक : । पुं० विजयेकुशले ॥ आकर्षादित्वात्कन् ॥

विजयकुञ्जर : । पुं० राजवाह्यमातङ्गे ॥

विजयच्छन्द : । पुं० पञ्चशतमौक्तिकहारे ॥

विजयनन्दन : । पुं० इक्ष्वाकुवंशजराजविशेषे ॥ जये ॥ अभिमन्यौ ॥ विजयस्यनन्दन : ॥

विजयमर्दल : । पुं० ढक्कायाम् । जयढाक० इ० भा० ॥

विजयसख : । पुं० मोक्षके ॥ विजयस्य सखा । राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥

विजया । स्त्री० उमायाम् । कात्यायन्याम् । दुर्गायाम् ॥ यथा । विजित्य पद्मनामानं दैत्यराजं महाबलम् । विजया तेन सा देवी लोकेचैवापराजितेति देवीपुराणम् ॥ उमासख्याम् ॥ तिथिविशेषे ॥ यथा । वृषमासि सिता दशमी विजया शुभकर्म्म सुसिद्धिकरी कथिता । श्रवणर्क्षयुता सुतरां शुभदा नृपतेस्तु गमे जयसन्धिकरी ॥ अस्यां नीलकण्ठदर्शनविधिर्यथा । कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्ध्यै यथाबलम् । शोभनं खञ्ज

गं पश्येज्जलगो गोष्ठसन्निधौ ॥ द
र्शनान्तरं तत्र सत्कारमर्चयेत् ।
कीर्त्तयेच्छृणुयाद्वापि सर्वकामफलप्रद
। पृथिव्यां सर्वतीर्थानि सर्वसङ्कटन
मोऽस्तुते । त्वं देवगणैर्मुनिपुङ्गव
स्त्वं महत्स्थता सेविता विष्णुनैव । सं
हृष्टा सेवाद्धि निर्गतास्तां त्वं वन्दना
सर्वसमेता नमस्ते । द्रव्यविशेषपरि
शिष्टलक्षणदर्शनफलं यथा । च
न्दे सुमेरु गजवाजिमहोरगेषु राज्य
प्रदः कुमुदः शुभिष्ठारलेषु ।
मत्स्याष्टिकेषु मणिसेतुषु तुष्टि-
दुःखं ददाति कुसुमः खलु दग्ध
रीटः । अशुभदर्शने प्रायश्चित्तं य
था । अशुभं च मजनं दृष्ट्वा देवगणास्न-
वपूजनम् । दानं कुर्यात्कुर्याच्चा
नं सर्वौषधीजलैरिति । मादकद्रव्य
विशेषे । भङ्गायाम् । तस्या ना
मानि गुणाश्च यथा । भङ्गा गञ्जा
मातुलानी मादनी विजया जया ।
भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाच
नी लघुः । तीक्ष्णोष्णपित्तला मोह
मदवाग्वह्निवर्द्धनी इति भावप्र
काशः ॥ अपिच । ब्रह्मा सर्वं तुतो
क्षोभ्यं मेऽहमत्कुम्भामृतम् । यत
शेषाद्विन्दवः क्षिप्ता पदे चाविरसाय-
नम् । जाता मन्दरमन्थनाज्जलनि
धौ पीयूषरूपा पुरा त्रैलोक्ये विजय-
प्रदेति विजया श्रीदेवराजप्रिया । लो
कानां हितकाम्यया क्षितितले प्राप्ता
नरैः कामदा सर्वातङ्कविनाशहर्ष
जननी यैः सेविता सर्वदा ह्लादिरा
जन्नभः ॥ वचायाम् । यमभार्या
याम् ॥ हरीतक्याम् ॥ चलालुन्
ताविजयेतितबन्धम् । जयन्त्या
म् ॥ शेफालिकायाम् । मञ्जि
ष्ठायाम् ॥ शमीभेदे । अग्निमन्थे
। गणिकारिकायाम् ॥ अष्टमवाराद
ष्टम्यन्तर्गतवादशीविशेषे ॥

विजयासप्तमी । स्त्री० सप्तमीतिथि
भेदे । सा यथा । शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां
सूर्यवारो यदा भवेत् । सप्तमी विज
या नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥

विजयी । त्रि० विजयशीले । विशे
षजेतुं शीलमस्य । जिहस्य्यादि
ना० इनिः ॥

विज्वरः । पुं० वेदान्तवेद्यात्मनि ।
त्रि० ज्वररहिते । विगतो ज्वरो
यस्य ॥

विजलम् । न० पिच्छिले । पिच्छिले
सूतिरेष मृतबन्धः । त्रि० जलशून्ये ।

विजल्पः । पुं० वाक्यविशेषे ॥ यथा
। व्यक्तयासूयया गूढमानमुद्रान्तरा
लया । अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विज
ल्पो विदुषां मतः । इत्युज्ज्वल
नीलमणिः ॥

विजातः त्रि० विकृते ॥ जाते ॥

विजाता । स्त्री० जातापत्यायाम् ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रजातायाम् ॥
विजातीय : । त्रि० विभिन्नधर्माक्रान्ते ॥ विलक्षणे । भिन्ने ॥ यथात्र च । विजातीय : शिलादि : ॥
विजिगीष : । त्रि० जयेच्छौ ॥
विजिगीषा । स्त्री० विजयेच्छायाम् ॥ स्वोदरपूरणासक्तिनिमित्तकनिन्दाव्यागेच्छायाम् ॥
विजिगीषाविवर्ज्जित : । त्रि० श्वाद्यूने । औदरिके ॥ स्वोदरपूरणासक्तिनिमित्तकनिन्दाव्यागोविजिगीषा० व्यवसाय : कश्चित्प्रकर्षोवा० चालस्यात्तेनविहीनो य : केवलसुदराधीनइतिभाव : ॥
विजिगीषु : । त्रि० जयेषिणि । जयेच्छाशीले । प्रतिवादिजयकामे ॥ यथा । जेतुमीषणशीलस्यविजिगीषुरितिस्मृत : । इति ॥ शक्तस्यापि विजिगीषो : कार्यसाधनंप्रधानम् । अन्यत्समयरक्षणाद्यशक्तस्येतिनीति : ॥ विजेतुमिच्छाधातो : कर्मणइतिसन् । सनाशंसभिक्षउ : ॥
विजिघत्स : । त्रि० विगताशनेच्छे ॥ विगताजिघत्साचुधायस्य ॥
विजिज्ञासितव्य : । त्रि० स्वसंवेद्यतामापादयितव्ये० निजात्मनि ॥ विशेषेणज्ञातुमेष्टव्य : ॥
विजित : । त्रि० पराजिते ॥ विजोयतेस्म । जिअभिभवे । क्त : ॥
विजितात्मा । त्रि० स्ववशीकृतदेहे ॥ वशीकृतान्त : करणे ॥ विजितआत्मादेहो० मनोवायेन ॥
विजिताश्व : । पुं० पृथो : पुत्रे । त्रि० वशीकृततुरगे ॥
विजिति : । स्त्री० विजये ॥ यथाह दण्डी । चितिविजितिस्थितिविहितिव्रतरतय : परगतय : । उरुरुधुर्गुरुदुधुवुर्युधिकुरव : स्वमरिकुलम् ॥ इति ॥
विजिलम् । त्रि० पिच्छिले । मण्डयुक्तजलयुक्तव्यञ्जनयो : ॥ विजनंविजि : । ओविजोभयचलनयो : । इगुपधात्किदितीन् । विजिंलाति । ला० । आतोनुपसर्गेक : ॥
विजिविल : । त्रि० विजिले ॥ इतिहेमचन्द्र : ॥
विजिहीर्षा । स्त्री० विहर्तुमिच्छायाम् ॥
विजिह्म : । त्रि० कुटिले । वक्रे ॥ विशेषेणजिह्म : ॥
विजुल : । पुं० शाल्मलीकन्दे ।
विजृम्भणम् । न० विभ्रमे ॥ विकासे ॥ जृम्भणे ॥
विजृम्भितम् । न० चेष्टायाम् ॥ त्रि० विकस्वरे । विकसनशीले ॥ अभ्यूर्ज्जिते ॥ उल्लसिते ॥ जृम्भायुक्ते ॥ विजृम्भासञ्जाताऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

 विज्ञानम्

विजोहा । स्त्री० वर्णवृत्तान्तरे ॥ यथा । यत्र पक्षिद्वयं दृश्यते सुन्दरम् । सर्पराजोदिता सा विजोहा मता ॥ यथा । आलिवंशीधरे कामकेलीपरे । किं मया साधितं मौनमारोपितम् ॥

विज्जलम् । न० तीरे । सायके ॥ त्रि० पिच्छिले ॥

विज्जिलम् । न० विजिले ॥

विज्जुलम् । न० गुडत्वचि । त्वचे ॥

विज्जुलिका । स्त्री० जतुकायाम् ॥

विज्ञः । त्रि० निपुणे । अभिज्ञे । शिक्षिते । प्रवीणे ॥ विजानाति । ज्ञा अवबोधने । आतश्चोपसर्ग इति कः ॥

विज्ञप्तिः । स्त्री० विज्ञापने ॥ विज्ञाने ॥

विज्ञबुद्धिः । स्त्री० जटामांस्याम् ॥ त्रि० सुशिक्षिते ॥

विज्ञातः । त्रि० विश्रुते ॥ ख्याते ॥ निश्चिते ॥ अथ परिज्ञानात्सर्वं विज्ञातं भवति ॥ ज्ञाते । विशिष्य ज्ञातेर्थे ॥ व्यज्ञायि । ज्ञा० । क्तः ॥ यद्वा । विजानाति । मतिबुद्धीति क्तः ॥

विज्ञाता । त्रि० अनुभवितरि ॥

विज्ञानम् । न० ज्ञाने ॥ कर्मणि ॥ विज्ञानं ज्ञानकर्मणोरिति मेदिनी ॥ कार्मणे ॥ विज्ञानं कार्मणे ज्ञाने इति हेमचन्द्रः ॥ निश्चये । संशयविपर्ययरहितज्ञाने ॥ चिच्छक्तौ । विज्ञप्तिरूपे ब्रह्मणि ॥ अपरोक्षज्ञानफले । ब्रह्मात्मैक्यानुभवे । विज्ञप्तौ ॥ यज्ञादिकर्मकौशले ॥ विवेकबुद्धौ ॥ उपासने ॥ शास्त्रार्थविषयज्ञाने । शिल्पबुद्धौ । शिल्पकर्मणि ॥ विज्ञायतेऽनेन । ज्ञा० । करणे ल्युट् ॥ विवेकेन ज्ञानं वा ॥ मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोरित्यमरः । अस्यार्थः । विशेषेण सामान्येन च० अवबोधो मोक्षो मुक्तिः शिल्पं चित्रादि० शास्त्रं व्याकरणादि । मोक्षे० शिल्पे० शास्त्रे च या धीः सा० ज्ञानं० विज्ञानं चोच्यते० एषा विशेषप्रवृत्तिः । अन्यत्र० घटपटादौ० या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते । एषा सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञानं० विज्ञानञ्च यथा । ज्ञानान्मुक्तिरिति० सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छतीति । अन्यच्च यथा । ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे० इति । घटत्वप्रकारकज्ञानमिति । ये केचित् प्राणिनो लोके सर्वे विज्ञानिनो मता इति । ब्रह्मणो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वात्० इति । एवं च विज्ञानं व्याकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्यादिकं प्रयुज्य

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तएवतद्विगमे। गरुत्मदादिशब्दवत्। गरुत्मच्छब्दोहिगरुडे पक्षिमात्रे चवर्त्तते। मोक्षइतिनिमित्तसप्तमी। मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानमुच्यते। तन्निमित्तोऽन्यनिमित्तं। यातयोर्धीः साविज्ञानमितिकेचित्। मोक्षविषयामोक्षफलाधीर्ज्ञानम्। अन्यधीर्विज्ञानम्। काव्यचेत्याहशिल्पशास्त्रयोरितिकेचित्। अवबोधइत्यध्याहृत्य। मोक्षविषये। अवबोधोधीर्ज्ञानम्। अन्यअघटपटादिविज्ञानं शिल्पशास्त्रविषयेविज्ञानमितिकेचिदितिभरतः॥

विज्ञानतत्त्वम्। न॰ महत्तत्त्वे॥

विज्ञानपादः। पुं॰ वेदव्यासे॥ इतिकेचित्॥

विज्ञानमयः। पुं॰ पञ्चसुकोशेषु चतुर्थे। ज्ञानेन्द्रियैः सहितायांबुद्धौ। ज्ञानशक्तिमतिकर्तृरूपे॰ बुद्धिमये। लीनासुप्तौ॰ वपु बोधे॰ व्याप्नुयादानखाग्रगा। चिच्छायोपेतधीर्नात्माविज्ञानमयशब्दभाक्॥

विज्ञानमातृकः। पुं॰ बुद्धे। सुगते॥

विज्ञानवान्। त्रि॰ निपुणे। विवेकविशिष्टे॥ विज्ञानमस्त्यस्य। तदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुप्॥

विज्ञानवादः। पुं॰ बौद्धानांक्षणिकविज्ञानातिरिक्तभावाभाववादे। वि

ज्ञानं। बुद्धिरितिनार्थान्तरम्। यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वतद्बहिर्वदवभासते। स्वप्नवज्जागरेसुप्ताबभावः स्फुटएवहि॥ अयमत्रवादोन्ययुक्तिसहः। तथाहि। जागरेबाध्यतेस्वप्नोजागरोनैवबाध्यते। तत्रतद्बाधकाभावाद्बाह्यमस्त्युपलब्धितः॥ बहिर्वदितिप्युक्तिर्बाह्यमर्थं प्रसाधयेत्। एवंनयुज्यतेबुद्धं जगदाकारतातथा॥ स्थिरचेतनराहित्यात्स्वयञ्च क्षणिकत्वतः। स्मृत्यादिव्यवहारस्लोपश्चतवदारुणः॥ ममतुजागरादिभ्रमाधिष्ठानस्याऽखण्डबोधानन्दरूपस्यब्रह्मणः साक्षात्कारोबाधकोस्ति॥

विज्ञानवादी। पुं॰ बौद्धविशेषे॥ तेषांभ्रान्तिस्तु। एकैकांशासनांतत्प्रतिक्षणविनाशिनीम्। आहुः क्षणिकमात्मानंबौद्धाविज्ञानवादिनः॥ तच॰ बुद्धौ॰ वासनांतद्धेतुभूतांवृत्तिमितियावत्॥

विज्ञानस्कन्धः। पुं॰ आलयविज्ञानसन्ताने। रूपस्कन्धाभिव्यक्तौ। अहमित्याकारोरूपादिविषयइन्द्रियजन्योदण्डायमानोविज्ञानस्कन्धइतिवाचस्पतिमिश्राः। अहमित्याकारमालयविज्ञानमिन्द्रियादिजन्यं॰ रूपादिविषयज्ञानमेतद्द्वयं॰ दण्डायमानं॰ प्रवाहापन्नंविज्ञानस्कन्धइ

त्वयं इतिकल्पतरु: । अहमितिप्रत्ययोविज्ञानस्कन्धइत्यानन्दगिरि: ॥

विज्ञानावसित: । त्रि० विज्ञानेननिश्चिते ॥

विज्ञानिक: । त्रि० वैज्ञानिके । प्रवीणे ॥ विज्ञानमस्त्यस्य । व्रीह्यादित्वात्मत्वर्थीयठन् ॥

विज्ञापनम् । न० बोधने । जनावना० बुझावना० इ० भा० प्र० ॥ विपूर्वाज्ज्ञाजानातेर्ल्युट् ॥

विज्ञेयम् । न० परमात्मतत्त्वे ॥ त्रि० विज्ञातव्ये । इदमेवमितिविस्पष्टज्ञानार्हे ॥ विज्ञातुंयोग्य: । ज्ञा० । अचोयत् । ईद्यति ॥

विज्यम् । न० निर्गुणधनुषि ॥ विगताज्यायस्मिन्० यस्माद्वा० तत् ॥

विज्वर: । त्रि० विगतज्वरे ॥ विगतमनस्तापे ॥ विगतोज्वरोयस्य ॥

विझर्झर: । त्रि० विषमे ॥

विझामरम् । न० चक्षुष: शुक्लचैर्वे ॥ इतिकश्चित् ॥

विझोली । स्त्री० वीथ्याम् । पङ्क्तौ ॥

विट: । पुं० अद्रौ ॥ लवणविशेषे ॥ षिङ्गे । खगे ॥ मूषिके ॥ खदिरे ॥ कामुकानुचरे ॥ धूर्त्ते ॥ कामतन्त्रकलाकोविदे ॥ नारङ्गवृक्षे ॥ वेटति । विटशब्दे । इगुपधलक्षण: क: ॥

विटका । स्त्री० बीटिकायाम् ॥ इतिकश्चित् ॥

विटङ्क: । पुं० न० गृहप्रान्ते रचितपक्षिस्थाने । कपोतपालिकायाम् ॥ विशिष्टंटङ्कान्तेऽत्र । टकिबन्धने । हलश्चेतिघञ् ॥ तोरणस्तम्भयोरुपरितर्यङ्निहितेदारुणि ॥ त्रि० सुन्दरे ॥ यथा । तस्मिन्नतीव्यमुनय: षडसज्जमाना: कक्षा: समानवयसा वयसन्नतायाम् । देवावचक्षत गृहीतगदौपरार्द्ध्यकेयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेशौ ॥ इतिभा० तृ० स्कन्धे १५ अध्याय: ॥

विटङ्कित: । त्रि० अलङ्कृते ॥

विटप: । पुं० विटाधिपे । पारदारिकश्रेष्ठे ॥ आदित्यपत्रे ॥ पुं० न० शाखापल्लवसमुदाये । विस्तारे ॥ स्तम्बे । गुल्मे ॥ शाखायाम् ॥ पल्लवे ॥ मुष्काण्डङ्क्षणयोरन्तरे । सहबीजे ॥ विटान्पाति । पा० । आतोनुपसर्गेक: ॥ यद्वा । विटानांपानम् । पा० । घञर्थेक: ॥ वेटति० विस्तीर्णोवा । विटआक्रोशे० शब्दे च । विटपविष्टपविशिपोलपा: ० इ० साधु: ॥

विटपी । पुं० पादपे । तरौ । वृक्षे ॥ वटे ॥ विटप: शाखाविस्तारोऽस्यास्ति । अतइनि: ॥

विटप्रिय: । पुं० मुद्गरवृक्षे । मोगरा० इ० भा० प्र० ॥ विटानांप्रिय: ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विटमाक्षिकः । पुं॰ धातुविशेषे । ताप्ये । नदीजे । कामारौ ॥

विटिः । स्त्री॰ पीतचन्दने ॥

विट्कारिका । स्त्री॰ पक्षिविशेषे । गोराख्याम् ॥

विट्खदिरः । पुं॰ दुर्गन्धिखदिरे । अरिमेदे ॥ विड्गन्धिः खदिरः ॥

विट्चरः । पुं॰ ग्राम्यशूकरे ॥ विषं विष्ठां चरति । चर॰ । पचाद्यच् । मूलविभुजादित्वात्को वा ॥ विषचरो वा ॥

विट्ठलः । पुं॰ अज्ञानुग्राहके देवे ॥ यदाहुरर्वाचीना दाक्षिणात्याः । विदा ज्ञानेन ठान् शून्यान् लाति आदत्ते आत्मीयतया गृह्णाति । ला॰ । आतोऽनुपसर्गे इति कः । विदा ज्ञानेन ठान् शून्यान् लाति गृह्णाति यः स्वयम् । अज्ञानुग्रहकृद्देवो विट्ठलः कथ्यते बुधैरिति प्रक्रियाप्रसादः ॥

विट्पतिः । पुं॰ जामातरि ॥ यथा । मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् । दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ एतान् मातामहादीन् दश मुख्यानपि यथासम्भवे भोजयेत् गुरुर्विद्यागुरुराचार्यादिः । विट् दुहिता तस्याः पतिः । इति कुल्लूकभट्टः ॥ भोजयेत् । श्राद्धे इति शेषो बोध्यः ॥ नृपतौ ॥ वैश्यवर्ग्ये ॥

विट्सारिका । स्त्री॰ पक्षिविशेषे । कृष्णायाम् । गुयासालुक् इति गौ॰ दे॰ भा॰ प्रसिद्धे ॥

विठरः । पुं॰ वाग्मिनि ॥

विडम् । न॰ कृत्रिमलवणे । पाक्ये । खारीलूण इ॰ भा॰ ॥ अस्य गुणा यथा । विडं सक्षारमूर्द्ध्वाधःकफवातानुलोमनम् । ऊर्द्ध्वं कफमधोवातं सञ्चारयेदित्यर्थः । दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं व्यवायि च । विबन्धानाहविष्टम्भहृद्रुग्गौरवशूलनुत् । विडति । विड भेदने । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥

विडङ्गः । पुं॰ न॰ वेल्ले । चित्रतण्डुलायाम् । कृमिघ्ने ॥ विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं वह्निकरं लघु । शूलाध्मानोदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत् ॥ त्रि॰ अभिज्ञे ॥ विडति ॥ विड॰ । विड आक्रोशे वा । विडादिभ्यः किदित्यङ्गच् ॥

विडम्बनम् । न॰ अनुकरणे प्रतारणे ॥

विडम्बना । स्त्री॰ विडम्बने । अनुकृतौ ॥

विडम्बमानः । त्रि॰ अनुक्रियमाणे ॥

विडम्बितः । त्रि॰ अनुकृते ॥ व्यस्ते ॥ दुर्गते ॥ उपहसिते ॥

विडम्बाः । त्रि॰ उपहासास्पदे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विडार : । पुं॰ विडाले ॥ रलयोर भेद : ॥

विडारक : । पुं॰ विडाले ॥

विडाल : । पुं॰ ओतौ । मार्जारे । वृषदंशके ॥ नेत्रपिण्डे ॥ विडति॰ विडातेवा । विडआक्रोशे ॥ तमि विशिबिडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चि भ्य: कालन् ॥ नेत्रौषधविशेषे ॥ रगणे॰ ८ । ८० ॥

विडालकम् । न॰ हरिताले ॥ पुं॰ नेत्ररोगौषधविशेषे ॥

विडालपद : । पुं॰ तोलकद्वयपरिमाणे ॥ न॰ मार्जारचरणे ॥

विडालपदकम् । न॰ कर्षपरिमाणे ॥

विडाली । स्त्री॰ भूमिकूष्माण्डे । विदार्याम् ॥ मार्जार्याम् ॥

विडीनम् । न॰ खगानांगतिप्रभेदे ॥ विशिष्टंडयनम् । डीङ् विहायसा गतौ । स्वादि: । नपुंसकेभावेक्त : । स्वादयओदितइत्यतिदेशात्ओदित्वान्निष्ठानत्वम् ॥ विडीनं विचित्रंपक्षिण : पतनमितिमहाभारतं ॥

विडुल : । पुं॰ वेतसवृक्षे ॥

विडोजा : । पुं॰ इन्द्रे ॥ वेवेष्टि । विष्लृव्याप्तौ । क्विप् । विट् ॰ व्यापकम् ॰ ओजस्तेजोऽस्य ॥ विट् सुप्रजासु॰ मनुष्येषुवा॰ ओजोयस्येतिवा ॥

विडौजा : । पुं॰ पाकशासने । इन्द्रे ॥ विडति । विडभेदने । इगुपधेतिक : । विडंभेदकमोजोऽस्य । सान्त : ॥

विड्गन्धम् । न॰ विड्लवणे ॥

विड्ज : । त्रि॰ विष्ठायांजाते ॥

विड्लवणम् । न॰ विडे ॥

विड्वराह : । पुं॰ विट्चरे ॥

वितंस : । पुं॰ वीतंसे ॥

वितण्डा । स्त्री॰ कच्चीशाके ॥ शिलाह्वये । करवीर्याम् ॥ दर्व्याम् ॥ वादप्रभेदे । परपक्षप्रतिवादे । स्वपक्षस्थापनहीनायाम्बिजिगीषुकथायाम् ॥ तथाचन्यायसूत्रम् । सप्रतिपक्षस्थापनाहीनोवितण्डा । यद्यपि तच्छब्देनजल्पोनपरामष्टुंशक्यते॰ जल्पस्यस्थापनाद्वयवत : प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वस्यविरुद्धत्वात् । तथापिस्थापनाद्वयवत्त्वंविहाय॰ जल्पैकदेश : परामृश्यते । प्रतिपक्षोद्वितीयपक्ष : । तथाच॰ प्रतिपक्षस्थापनाहीनाबिजिगीषुकथा॰ वितण्डेति । नचस्वस्यस्थापनीयाभावात्कथमियंकथाप्रवर्त्ततामितिवाच्यम् । परपक्षखण्डनेनजयस्यैवोद्देश्यत्वात् । परेतु॰ यत्परपक्षखण्डनेनैवस्वपक्षसिद्धेर्यादिवसिद्धे तत्साधनाभावेपि नप्रवृत्त्यनुपपत्तिरितिवदन्ति ॥ १ । ४२ ॥ वितण्डातेपरचोऽनया

। लङ्घिग्रघाते । गुरोश्चेत्यः ॥

विततः । त्रि० विस्तृते ॥ विशेषेणत तः ॥

विततिः । स्त्री० विस्तारे ॥

वितथम् । न० अनृतवचसि ॥ त्रि० तद्वति ॥ विगतंतथासत्यंयस्मात् तत् वितथम् । अजितियोगविभागात्समासान्तोऽच् ॥

वितन्द्रः । त्रि० जागरूके ॥ तन्द्रारहिते ॥ विगतातन्द्रायस्यसः ॥

वितन्यमानः । त्रि० वितायमाने ॥ तनोतेः कर्मणिलटः शानजादेशः ॥

वितन्वन् । त्रि० विस्तारयति ॥

वितमाः । त्रि० तमोगुणरहिते ॥

वितरणम् । न० दाने ॥ तॄप्लवनतरणयोः विपूर्वः । भावेल्युट् ॥

वितर्कः । पुं० ऊहे ॥ संशये ॥ विपरीततर्के ॥ वितर्कणम् । तर्कभाषार्थश्चुरादी । भावेघञ् ॥ ज्ञानसूचके ॥

वितर्कणम् । न० वितर्के ॥ तर्क० । ल्युट् ॥

वितर्हिः । स्त्री० वेदिकायाम् ॥ विगतातर्हिःहिंसाऽस्याः । तर्हहिंसायाम् । सर्वधातुभ्यइन्निती न् ॥

वितर्हिका । स्त्री० वेदिकायाम् ॥ स्वार्थेकः ॥

वितर्द्दी । स्त्री० वेदिकायाम् ॥ कृदिकारादिक्तिनःङीष् ॥

वितलम् । न० पातालप्रभेदे ॥

वितस्ता । स्त्री० नदीविशेषे ॥ तीर्थविशेषे ॥ काश्मीरेवितस्ताख्यंनागसदनमस्ति ॥

वितस्तिः । पुं० स्त्री० कनिष्ठयासह विततेऽङ्गुष्ठे । द्वादशाङ्गुलपरिमाणे ॥ वितस्यति० वितस्यतेवा । तसु उपक्षये । वीतसेरितितिः ॥

वितानः । पुं० न० यज्ञे ॥ क्रतुकर्मणि । गार्हपत्यकुण्डस्यानामग्नीनामाहवनीयदक्षिणाग्निकुण्डयोर्विहारे ॥ कदके । उल्लोचे चन्द्रातपे ॥ विस्तारे ॥ न० वृत्तविशेषे ॥ अवसरे ॥ त्रि० मत्ते ॥ तुच्छे ॥ शून्ये ॥ मन्दे ॥ विताननम् ० वितन्यतेवा । तनुविस्तारे । घञ् ॥

वितानकः । पुं० माडवृक्षे ॥ पुं० न० चन्द्रातपे ॥

वितानतनिका । स्त्री० पटमण्डपरज्जौ ॥

वितानमूलकम् । न० उशीरे ॥

वितायमानः । त्रि० वितन्यमाने । विस्तीर्यमाणे ॥ वितनोतेः कर्मणि लटः शानजादेशः । तनोतेर्यकीति० वा० आकारादेशः ॥ क्रिटङ्किते । अलङ्कृते ॥

वितिष्ठमानः । त्रि० अवतिष्ठमाने ॥ समवप्रविभ्यस्थइत्यात्मनेपदम् ॥

वितीर्णः । त्रि० दत्ते ॥ अवगाढे ॥

वितुन्नम् । न० सुनिषण्णे । शिषखप रिया० इ० भा० प्र० शाके ।। शै वाले ।। विगततुन्नं व्यथनमस्मात् ॥ त्रि० व्यथिते ॥

वितुन्नकः । पुं० न० धन्याके॥ भाटा मलौषधौ । तामलक्याम् । भू म्यामलक्याम् ॥ मुस्तावत्पेलवपु रंशुकाभंस्याद्वितुन्नकम् ॥ वितुन्न कंहिमंतिक्तं कषायंकटुकान्तिदम्॥ कफपित्तास्त्रवीसर्पकुष्ठकण्डूविषप्र णुत् ॥ वितुद्यतेऽसौ । तुदव्यथने कर्मणि क्तः । स्वार्थेकन् ॥ विगत तुन्नंदुःखमस्माद्वा । कप् ॥

वितुन्ना ।) वितुन्निका।) स्त्री० तामलक्याम् । भूम्यामलक्याम् ॥ वितुन्नके ॥

वितृप्तः । त्रि० सन्तुष्टे ॥ विशेषेण तृप्तः ॥

वितृष्णः । त्रि० निष्कामे ।

वित्तम् । न० धने ॥ न्यायार्ज्जितध ने ॥ धर्मायशसेऽर्थायकामायस्वज नायच । पञ्चधाविभजन्वित्तमि हामुत्रचमोदते । प्रभृतौहिरण्य रत्नादौ॥ ज्ञाने ॥ लग्नाद्द्वितीय भवने । त्रि० ख्याते । विज्ञाते ॥ विचारिते ॥ विद्यतेऽसौ।विदविचार णे । क्तः ॥ नुदविदेतिपक्षेनत्त्वा भावः ॥ यद्वा । अवेदि । विद्लृ लाभे । क्तः । वित्ताभोगप्रत्यय यौरितसाधुः । लब्धे ॥

वित्तदः । पुं० पूर्वदक्षिणोत्तरद्वारे गृहे ॥ त्रि० धनदातरि ॥ वित्तंद दाति । डुदाञ्दाने । आतदु तिकः ॥

वित्तपः । पुं० कुबेरे ॥ त्रि० धनर क्षके ॥ वित्तंपाति । पा० कः ॥

वित्तमयः । त्रि० धनप्राये ॥

वित्तिः । स्त्री० विचारे । ज्ञाने ॥ यथा । सत्त्वंभावनवित्तिर्व्यपनुद तियतःकर्मनाप्योघटादिर्मिथ्या भूतंचकर्मक्षपयतिनतथावित्तिवा च्यंयतस्तत् ।इत्यंसिद्धेविभागेस्त तिशिखरगिराबित्तिवाच्यप्रतीताव स्थोमिथ्येतिसिद्धेनतदपहतयेवा र्जातंसमर्थम् ॥ इति ॥ लाभे । सम्भवे ॥ विदेर्भावादौस्त्रियांक्तिन् ।

वित्तेशः । पुं० धनपतौ कुबेरे ।

वित्तैषणा । स्त्री० धनलाभेच्छायाम् ॥ कर्मणांसाधनेवित्ते तृष्णा वित्तैष णामता ।

वित्रस्तः । त्रि० त्रासयुक्ते ॥ विप् र्वात्त्रसेः क्तः ॥

वित्रासः । पुं० भये । त्रसीउद्वे गे० विपूर्वः । घञ् ॥

वित्सनः । पुं० वृषभे ॥

विथुरः । पुं० चौरे । राक्षसे ॥ व्य थते । व्यथभयचलनयोः । व्य थेः

सम्प्रसारणं किच्चेत्युरच् ॥

विथ्या । स्त्री० गोजिह्वायाम् ॥

वित्०द् । त्रि० विदुषि ॥ न० ज्ञाने ॥ वेदनम् । विदज्ञाने । सम्पदादित्वात्भावेक्विप् ॥

विद : । पुं० पण्डिते । वेत्ति । विद० क : ॥

विदंश : । पुं० अवदंशे ॥ विदंश्यते । दंश० । कर्मणि० भावेवाघञ् ॥

विदग्ध : । त्रि० चतुरे । दक्षे ॥ नागरे ॥ पण्डिते ॥ अत्यन्तपक्वे ॥

विदग्धता । स्त्री० विदग्धत्वे ॥

विदग्धा । स्त्री० परकीयान्तर्गतनायिकाप्रभेदे ॥

विदथ : । पुं० योगिनि ॥ कृतिनि । प्राज्ञे ॥ वेत्ति । विदज्ञाने । रुदिविदिभ्यांङिदित्यथ : ॥ यज्ञे ॥ वेत्ति० अस्मिन्देवान् ॥

विदन् । त्रि० पण्डिते ॥

विददङ्क्षु : । त्रि० विदंष्टुमिच्छौ । उपदंशेच्छावति । दंशे : सन्नन्तादु प्रत्यय : ॥

विदन्ता । स्त्री० नातिदीर्घायांवराटिकायाम् ॥

विदर : । पुं० स्फुटने । भिदायाम् । फटना०इ०भा० ॥ विदरणम् । दृविदारणे । ऋदोरप् ॥ न० विश्वसारके । नागफणीथूहर०इ०भा० ॥ त्रि० दरशून्ये । निर्भये ॥

विदरणम् । न० विदरे ॥ विद्रधौ ॥

विदर्भ : । पुं० कुण्डिनपुरे ॥ सतुवङ्गदेशस्यदक्षिणपश्चिमेवर्त्तते० अधुना० वडानागपुर० इतिख्यात : । भद्रकालीमहापूर्वेरामदुर्गाच्चपश्चिमे । श्रीविदर्भाभिधोदेशोवैदर्भीतत्रतिष्ठति ॥ त्रि० दर्भशून्ये ॥ कर्मठे ॥ विशिष्टेनदर्भेणोपलक्षित : ॥

विदर्भजा । स्त्री० अगस्त्यमुने : पत्न्याम् । कौशीतक्याम् । लोपामुद्रायाम् ॥ दमयन्त्याम् । रुक्मिण्याम् ॥

विदर्भराज : । पुं० विदर्भदेशाधिपतौ । भीमाभिधे पुराणप्रसिद्धे राजनि । दमयन्तीजनके ॥

विदर्भसुभ्रू : । स्त्री० दमयन्त्याम् ॥

विदर्भाधिपति : । पुं० कुण्डिनपतौ । भीष्मकाभिधे । रुक्मिणीजनके ॥

विदल : । पुं० रक्तकाञ्चने ॥ पिष्टके ॥ न० वंशादिकृतपात्रविशेषे ॥ वेणुदले ॥ शिफाविदलरज्ज्वाद्यै र्विदध्यान्नृपतिर्दमंमितिमनु : ॥ दाडिमवल्कले ॥ द्विधाकृतकलायादौ । दाल०इ०भा० ॥ स्वर्णादिरवयवे ॥

विदला । स्त्री० त्रिवृति ॥ पत्रशून्यायाम् ॥

विदा । स्त्री० ज्ञाने ॥ मनीषायाम् ॥ भिदादित्वाद्विदेरङ् । टाप् ॥

विदाय : । पुं० गमनानुमतौ ॥ यथा । क्षणं वाचम्पकवनंगच्छवातिष्ठम्

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्दरि । चणं गृहस्वयाशामि विशिष्टं कार्यमस्तिमे । विदार्य देहि सस्त्रीत्वा क्षणं मां प्राणवल्लभे ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीराधां प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ॥

विदार : । पुं॰ जलोच्छ्वासे । आजौ । युधि ॥ दारणे ॥ विदार्य्यते । दॄ॰ । कर्म्मणि घञ् ॥

विदारक : । पुं॰ शुष्कनद्यादौ वार्य्यर्थं कृतगर्त्ते । कूपके ॥ नद्यादौ स्रोतोऽवरोधकारिणि तरुशिलादौ । कूपके ॥ याचायोगान्तरे ॥ यथा । मार्गेश : शनिसंयुक्त : सप्तमेऽस्तगतोग्रह : ॥ विदारकमिमं मन्ये प्राहु : पत्नीविनाशकम् ॥ पुनश्च । मार्गेशात् सप्तमे भानु : पञ्चमे क्रूरखेचर : । विदारकाख्य एवासौ भार्य्यामरिवशं नयेत् ॥ न॰ वज्रक्षारे ॥ विदार्य्यते । दॄ विदारणे । णिच् । बाहुलकात् कर्म्मणि ण्वुल् ॥ यद्वा । विदार्य्यते । कर्म्मणि घञ् ॥ कुत्सितो विदार : । कुत्सायां क : ॥ त्रि॰ विदारणकर्त्तरि ॥ विदृणाति । दॄ॰ । ण्वुल् ॥

विदारकसमाख्य : । पुं॰ याचायांनिषिद्धयोगान्तरे ॥ यथा । भार्य्येशो व्ययगो नीचपुत्रस्थानेशनेश्वर : । विदारकसमाख्योऽयं यातु : पत्नीं निहन्ति वै ॥ विदारकेणसमाचाख्यायस्यस : ॥

विदारण : । पुं॰ कर्णिकारवृक्षे ॥ न॰ विडम्बे । विडम्बने ॥ भेदे ॥ भेदने ॥ पुं॰ स्त्री॰ रणे । सम्पराये । समीके ॥ विदार्य्यतेऽनेन दॄ॰ । णिजन्त : । ल्युट् ॥ विदारयति वा ॥

विदारिका । स्त्री॰ शालपर्ण्याम् ॥ विदार्य्यर्थे ॥ विदार्य्येव । स्वार्थे क : ॥

विदारिगन्धा । स्त्री॰ अंशुमत्याम् । शालपर्ण्याम् ॥ विदार्य्या: गन्ध: विदारिगन्ध : । ङ्यापोरिति ह्रस्व : । सोऽस्त्यस्या : ॥

विदारिणी । स्त्री॰ काश्मर्य्याम् ॥

विदारित : । त्रि॰ भेदिते ॥ विदार्य्यते स्म । दॄ॰ । णिजन्त : । क्त : ॥

विदारी । त्रि॰ विदारणकर्त्तरि ॥ विपूर्व्वाद् दृणाते: कर्त्तरि णिनि: ॥

विदारी । स्त्री॰ शालपर्ण्याम् ॥ अष्टादशप्रकारकण्ठरोगान्तर्गतरोगविशेषे ॥ यथा । सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्रमन्तर्गलेपूतिविशीर्णमांसम् । पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ॥ स पुरुषो येन पार्श्वेन॰ विशेषाद्बाहुल्येन शेते॰ तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवतीत्यर्थ : ॥ इक्षुगन्धायाम् । श्वेतभूकूष्माण्डे ॥ विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री चेत्यमर : ॥ अस्या: गुणास्तु । विदारी मधुरा स्निग्धा बृंहणी स्तन्यशुक्रदा । शीता स्वर्य्या मूत्रला च जीवनी बलवर्णदा ॥ गुरु: पित्तास्रपव

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नद्वांस्तृत्वित्रसायनीति ॥ विदारय
ति । दृविदारणे० अन्तः । यथा
दाय । गौरादिः ॥ विदार्याः फलं
मूलञ्च० विदारी । अनुदात्तादेश्च
च्यञ:० पुष्पमूलेषुबहुलमिति० लु
पि० युक्तवद्भावः ॥

विदारु: । पुं० कृकलासे । कृक
लासे ॥

विदाहि । न० परिणामेऽम्लपाकानु
पयाति० दाहजनकद्रव्ये ॥ विदा
हिद्रव्यमुद्गारमम्लं कुर्यात्तथातृषा
म् । हृदिदाहञ्जनयेत्पाकंगच्छ
तितच्चिरात् ॥

विदिक्चक्र: । पुं० हरिद्राङ्गप
क्षिणि

विदित: । पुं० कवौ ॥ त्रि० बुधि
ते । अवगते । ज्ञाते । विदिक्रिय
यातिशयेनाप्ते । विदिक्रियाकर्म
भूते । यथा । तस्मिन्ब्रह्मणिवि
दितेविश्वमशेषंभवेद्विदितम् ।
कारणमृदिविदितायांघटकार्याद्या-
यथाऽवगम्यन्ते ॥ ७५ ॥ श्रुते ॥
अर्थिते ॥ वृत्तान्तज्ञानवति ॥ अ
भ्युपगते ॥ व्याकृते ॥ विद्यतेस्म ।
विदज्ञाने । क्तः । यस्यविभाषेती
ट् ॥ विदितंवेदनमस्यास्तिवा । अ
र्शआद्यच् ॥

विदिक् । स्त्री० अपदिशं । अपदिशि
। दिशोर्मध्ये । अग्निनिर्ऋतिवा
य्वीशानकोणचतुष्टये ॥ दिग्भ्यो
विनिर्गता० प्रान्ताविदिक् ॥

विदिशा । स्त्री० नगरीविशेषे ॥

विदीर्ण: । त्रि० कृतविदारणे ।
चीरा० फाडा हु० भा० ॥ दृ० ।
कर्मणिक्तः । रदाभ्यां० रपर: ।
रदाभ्यामितिनत्वम् । णत्वम् ॥

विदु: । पुं० हस्तिकुम्भयोर्मध्यभागे
॥ कुम्भौतुपिण्डौशिरसस्तयोर्मध्ये
विदुःपुमान् ॥ वेत्तिसंज्ञामनया
तेन । विद० । बाहुलकात्कु: ॥

विदुर: । पुं० नागरे ॥ धीरे ॥ धृत
राष्ट्रानुजे । कौरवाणांमन्त्रिणि ॥
त्रि०ज्ञानशीले ॥ वेदनशील: ।
विदिभिदिच्छिदे: कुरच् ॥

विदुल: । पुं० अम्बुवेतसे ॥ वेतसे ॥
गन्धरसे । वेले ॥ वेत्तिविद्यतेवा ।
बाहुलकादुलच्० गुणाभावश्च ॥ न
ववेतसे ॥

विदुषी । स्त्री० पण्डितायांनार्याम् ।
वेत्ति, विदे: शतुर्वसु: । उगित
श्चेतिङीप् ॥

विदुष्मती । स्त्री० पण्डितवत्यांपु-
र्याम् ॥

विदून: । त्रि० परितप्ते ॥ विदूयते
स्म । टुदुउपतापे । क्तः । स्वादि
भ्यश्चेतिनिष्ठानत्वम् ॥ विशेषेणदू
नोवा ॥

विद्दरम् । न० देशविशेषे । बालवा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ये ॥ बालवायाद्रेः समीपवर्त्तिनिनगरे ॥ त्रि॰ अतिदूरस्थदेशादौ । विप्रकृष्टे ॥

विदूरजम् । न॰ वैदूर्यमणौ ॥

विदूरथः । पुं॰ राजविशेषे ॥

विदूरभूमिः । स्त्री॰ विदूरदेशे ॥

विदूराद्रिः । पुं॰ रोहणपर्वते ॥

विदूषकः । पुं॰ क्रीडनीयेकपात्रे । षिड्गे । विटे । व्यलीके । कामकेलौ । चाटुवटौ । वासन्तिके । वैहासिके । प्रहासिनि । परनिन्दाकरे । खले । अभीरौ । सूचके । कण्टके । परद्वेषिणि ॥ नायकविशेषे ॥

विदेशः । पुं॰ परदेशे । कोतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् । को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥

विदेहः । पुं॰ जनकान्वयभूमिपे । मैथिले ॥ विदेहाः पुं॰ भूम्नि । देशविशेषे । तीरभुक्तौ । तिरुहित॰ इं॰ भा॰ प्र॰ ॥ यथा । गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे । विदेहभूः समाख्याता तीरभुक्त्यभिधः स तु ॥ त्रि॰ कायशून्ये । निर्देहे ॥

विदेहमुक्तिः । स्त्री॰ मुक्तिविशेषे ॥ सा यथा । ततः कालवशादेव प्रारब्धे तु क्षयङ्गते । वैदेहीं मामकीं मुक्तिं याति नास्त्यत्र संशय इति ॥ ततो जीवन्मुक्त्यनन्तरम् ॥

विदेहा । स्त्री॰ मिथिलायाम् ॥

विद्धः । त्रि॰ वेधिते । कृतच्छिद्रे ॥ क्षिप्ते ॥ सदृशे ॥ बाधिते ॥ ताडिते ॥ विध्यतेस्म । व्यधताडने । क्तः । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् ॥

विद्धकर्णः । पुं॰ विद्धकर्ण्याम् ॥ त्रि॰ कृतकर्णवेधे ॥ विद्धौ कर्णौ यस्य ॥

विद्धकर्णा ।)
विद्धकर्णिका ।) स्त्री॰ विद्धकर्ण्याम् ॥

विद्धकर्णी । स्त्री॰ पाठायाम् । अम्बष्ठायाम् ॥ विद्धौ कर्णौ यया॰ यस्मा वा । पाककर्णेति ङीष् ॥

विध्यर्थः । पुं॰ विधिफले ॥ कृतिसाध्यत्वमर्थहेतुत्वमनर्थाहेतुत्वञ्चेति तार्किकाणां दर्शनम् ॥ भाट्टमते विद्ध्यर्थस्तु॰ श्येनफलस्यैवाभिचारस्यानर्थहेतुत्वादधर्मत्वम्॰ श्येनस्य तु विहितस्य समीहितसाधनस्य धर्मत्वमेव । अर्थपदव्यावर्त्यन्तु॰ कलञ्जभक्षणादेर्निषिद्धस्यैवेति । फलतोऽनर्थहेतुत्वेन तु॰ शिष्टानां श्येनानौ न धर्मत्वेन व्यवहारः । तदुक्तम् । फलतोपि च यत् कर्म्म नानर्थेनानुबध्यते । केवलप्रीतिहेतुत्वात् तद्धर्म्म इति कथ्यते ॥

विध्वंसः । पुं॰ विनाशे ॥ विभि-

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ष्टोध्वंसः ॥
विद्यमानः । त्रि० वर्त्तमाने ॥
विद्या । स्त्री० उमायाम् । शिवायाम्
। दुर्गायाम् ॥ मन्त्ररूपायाम् ॥ दे
वताज्ञाने । उपासनायाम् ॥ विज्ञा
ने ॥ श्रेयोविषयायाम् ब्रह्मविद्या
याम् ॥ अनावृतसंवित्तादात्म्यापन्ना
यांब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तौ ॥ आ
त्मसाक्षात्कारे ॥ वेदार्थपरिज्ञाने ॥
शास्त्रे ॥ आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्ताद
ण्डाख्यासुचतसृषु ॥ यथा । आन्वी
क्षिकींत्रयींवार्त्तांदण्डनीतिञ्चपार्थि
वः । तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद्वि
नयान्वितः ॥ आन्वीक्षिक्यात्मवि
ज्ञानं०धर्माधर्मौत्रयीस्थितौ । अर्था
नर्थौतुवार्त्तायांदण्डनीत्यांनयानयौ
॥ विद्याश्चतस्रएवैतायोगक्षेमायदे
हिनाम् । विद्याविनीतोनृपतिर्न
कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ इति ॥ पुराणा
दिचतुर्दशसु ॥ यथा । पुराणन्याय
मीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वे
दाः स्थानानिविद्यानांधर्मस्यचच
तुर्दश ॥ इति ॥ अष्टादशविद्यासु
॥ यथोक्तंविष्णुपुराणे । अङ्गानिवे
दाश्चत्वारोमीमांसान्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रंपुराणञ्चविद्याह्येताश्चतु
र्दश । आयुर्वेदोधनुर्वेदोगान्धर्वश्चे
तितेत्रयः । अर्थशास्त्रंचतुर्थञ्चवि
द्याह्यष्टादशैवताः ॥ इति ॥ तत्रा
ङ्गानिषट्०यथा । शिक्षाकल्पोव्या
करणंनिरुक्तंछन्दोज्योतिषमिति ।
ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः वेदाश्च
त्वारईरिताः । विचारोवेदवाक्या
नांमीमांसाप्रोच्यतेबुधैः ॥ साचपू
र्वोत्तरभेदाद्द्विधा । तथाहि । कर्म
प्रतिपादनपराजैमिनिप्रणीताद्वाद
शाध्यायी०पूर्वमीमांसा । ब्रह्मप्रति
पादनपराव्यासप्रणीताचतुरध्यायी०
उत्तरमीमांसेति । पदार्थनिर्णयप
रंतर्कशास्त्रंन्यायः ०अत्रैववैशेषिक
नयस्यान्तर्भावः । मन्वत्रिविष्णुहा
रीतादिप्रणीतंधर्मशास्त्रम् । कापिलपा
तञ्जलपाशुपतपाञ्चरात्रादीनामाग
मानामपिधर्मशास्त्रएवान्तर्भावः ।
सर्गादिपञ्चलक्षणलक्षितम्०मत्स्य
मार्कण्डेयभविष्यभागवतब्रह्मब्रह्मा
ण्डब्रह्मवैवर्त्तवायुवामनविष्णुवरा
हाग्निनारदीयपद्मलिङ्गगरुडकूर्मस्क
न्दभेदादष्टादशविधंपुराणम् । तदु
क्तम् । मद्वयंभद्वयञ्चैव०ब्रत्रयंवचतु
ष्टयम् । अनापलिङ्गकूस्कानिपुराणा
निविदुर्बुधाः ॥ उपपुराणानामप्य
त्रैवान्तर्भावः । रोगोपशमपूर्वका
नन्दफलकोऽष्टस्थानसंयुतआयुर्वे
दः । शस्त्रास्त्रप्रयोगोपसंहारप्रति
पादकमन्त्रसहितःपादचतुष्टयात्म
कोधनुर्वेदः । पदावस्थिततानपरि
च्छेदप्रयुक्तावधानेपृथक्षड्जादि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

खरसमुदायोगाथर्ववेदः। चतुःषष्टिकलासङ्ग्राहकमौशनसादिशास्त्रमर्थशास्त्रमिति ॥ सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम्। अहार्य्यत्वादनर्घ्यत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥ विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम्। पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मं ततः सुखम् इति विष्णुशर्म्मा ॥ दानेन तपसा यज्ञैरुपवासव्रतैस्तथा। न तां गतिमवाप्नोति विद्यायामवाप्नुयादिति यमः ॥ विदन्त्यनया॰ अस्यामिति वा। विद-ज्ञाने। संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिण इति क्यप् ॥ ब्रह्मविद्या। हि॰ दृश्यमिथ्यात्वं दृग्वस्तुनः स्वप्रकाशत्वं बोधयति ॥ परापरविभेदेन विद्या द्वैविध्यमीरितम्। ऋग्वेदाद्याऽपरा विद्या परा त्वक्षरतत्परा ॥ व्यवहारस्य दृश्येयं विद्याविद्येति भेदपरिभाषा। नास्त्येव तत्त्वदृष्ट्या तत्त्वं ब्रह्मैव नान्यदस्य स्यात् ॥ तत्त्वदृष्ट्या॰ ब्रह्मात्मैकत्वसिद्धान्तदृष्ट्या। तत्त्वम्॰ यथार्थस्वरूपम् ॥ गणिकार्यामेषधौ ॥

विद्यागुरुः। पुं॰ आचार्यातिरिक्तउपाध्यायादौ ॥

विद्यातीर्थम्। न॰ सन्ध्यातीर्थे ॥ विद्यादानपात्रे ॥

विद्यादलः। पुं॰ भूर्जवृक्षे ॥

विद्यादाता। त्रि॰ विद्यादानकर्त्तरि ॥ यथा। अन्नदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च। विद्यादाता जन्मदाता पञ्चैते पितरो नृणाम् ॥

विद्यादानम्। न॰ अध्यापने ॥ पुस्तकदाने ॥ अन्नदानं महादानं विद्यादानं ततोऽधिकम्। अन्नेन क्षणिका तृप्तिर्यावज्जीवन्तु विद्यया ॥ अपि च। वाजपेयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम्। तत्फलं समवाप्नोति विद्यादानान्न संशयः ॥ तस्माद्दे बालयेन्नित्यं धर्मशास्त्रस्य वाश्रुते। पठनं कारयेद्राजन् यदीच्छेत् स्वर्गमात्मनः ॥ गोभूहिरण्यवासांसि शयनान्यासनानि च। प्रत्यहं ते नदत्तानि भवन्ति नृपसत्तम ॥ धर्माधर्म्मं न जानाति लोकोऽयं विद्यया विना। तस्मात् सदैव धर्मात्मन् विद्यादानरतो भव ॥ इति वह्निपुराणे विद्यादाननामाध्यायः ॥ अपि च गारुडे ५१ अध्याये। विद्यां दत्त्वा ब्राह्मणाय ब्रह्मलोके महीयते। दद्याद्दहरहस्तान्तु श्रद्धया ब्रह्मचारिणे ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मस्थानमवाप्नुयात् इति ॥ यस्तु देव्या गृहे नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्। स भवेत् सर्वलोकानां पूज्यः पूजापदं व्रजेत् ॥ धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा। तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवो

विद्याधनम्

परे ॥ विद्ययैव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना । आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् । असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम् । तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ इति मनुः ॥

विद्यादेवी । स्त्री॰ विद्याधिष्ठात्र्याम् । सरस्वत्याम् ॥ जिनषोडशदेवीषु । यथा । विद्यादेव्यस्तु षोडश ॥ १५२ ॥ रोहिणी प्रज्ञप्ती वज्रशृङ्खला कुलिशाङ्कुशा । चक्रेश्वरी नरदत्ता काल्यथोऽसौ महापरा ॥ गौरी गान्धारी सर्वास्त्रमहाज्वाला च मानवी । वैरोट्याच्छुप्ता मानसी महामानसिकेति ताः ॥ १५४ ॥ इ॰ हे॰ च॰ ॥

विद्याधनम् । न॰ विद्ययोपार्ज्जितवित्ते ॥ यथाह कात्यायनः । उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् । विद्याधनन्तु तद्विद्याद्विभागेन नियोजयेत् ॥ शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् । स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत् । विद्याधनन्तु तत्प्राहुर्विभागेन प्रयोजयेत् । शिल्पेष्वपि हि धर्म्मोयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् साधारणस्वर्णादिकमादाय॰ कुण्डलादिकं निर्माय॰ स्वर्णादिमूल्यात्॰ शिल्पगुणेन यदधिकं मूल्यं स्यात् तदित्यर्थः ॥ परं निरस्य यल्लब्धं विद्यया द्यूतपूर्वकम् । विद्यातिशयनैपुण्येन॰ द्यूतपूर्वकं यल्लब्धमित्यर्थः ॥ विद्याधनन्तु तद्विद्यान्न विभाज्यं बृहस्पतिः ॥ अस्यार्थं वचनार्थानुक्रमेणाह । यदीति । यदि भवान् भद्रमुपन्यस्यति॰ तदा भवते॰ एवमेतद्देयमिति पणितं यत्रोपन्यासं निस्तीर्य लभते तन्न विभाज्यम् ॥ शिष्यादध्यापितात्॰ आर्त्विज्यतः ९ यजमानाद्दक्षिणया लब्धं धनम्॰ दक्षिणा च न प्रतिग्रहो वेतनरूपत्वात् तस्याः तथार्त्विक्किञ्चिद्विद्यया प्रश्ने निस्तीर्णे॰ अपणितमेव यदि कश्चित् परितोषाद्ददाति॰ प्रश्ने निस्तीर्णे॰ प्रश्नस्य सम्यगुत्तरे दत्ते इत्यर्थः सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयादिति व्याचष्टे । तथेति॰ तथा योऽस्मिन् शास्त्रार्थे मत्संशयमपनयति॰ तस्मै सुवर्णमिदं ददानीत्युपस्थितस्य संशयमपनीय यल्लब्धम्, तच्चैव विकल्पेन व्याख्यान्तरमाह यद्वेति । यद्वा॰ वादिनोर्वादसन्देहे॰ न्यायकरणार्थमागतयोः सम्यङ्निरूपणेन यल्लब्धं षष्ठांशादिकम् । स्वज्ञानशंसनादिति व्याचष्टे॰ तथेति॰ तथा शास्त्रादिषु प्रक

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ष्टज्ञानंविभाव्ययत्प्रतिग्रहादिनाल
ब्धम् । वादादित्यस्यार्थमाह॰ तथे
ति । तथाद्वयोः शास्त्रज्ञानविवादे॰
अन्यत्रापियत्रकुत्रचिदन्योन्यज्ञान-
विवादे॰ निर्जित्ययल्लब्धम्॰ नि
र्जित्य॰ एककोटिव्यवस्थापनेनवि
वादमपनीय॰ लब्धम्॰ वादिपरि
तंराज्ञावाप्रसाददत्तमित्यर्थः प्रा
ध्ययनादितिव्याचष्टे॰ तथेति॰ त
थैकस्मिन्देयेबहूनामुपप्लवे॰ येन
प्रकृष्टमधीत्य॰ यल्लब्धम् । शिल्पे
ष्वपीत्यस्यार्थमाह॰ तथेति॰ तथा
शिल्पादिविद्यया॰ चित्रकारसुवर्ण
कारादिभिर्यल्लब्धम्॰ शिल्पगुणेन
यदधिकंलब्धम् । तथाद्यूतेनापि
परंनिर्जित्ययल्लब्धं॰ तत्सर्वंविद्या
धनमविभाज्यमितरैरित्यर्थः । त
स्माद्यथाकथाचविद्यालब्धमर्ज-
कस्यैवतन्नेतरेषामिति॰ प्रदर्शना
र्थन्तुकात्यायनेनविस्तारितमितिदा-
यभागः ॥ अत्रनारदः । कुटुम्बं-
बिभृयाद्भ्रातुर्योविद्यामधिगच्छतः
। भागंविद्याधनात्तस्मात्सलभे
ताश्रुतोपिसन्निति ॥ बिभृयादित्ये
कवचननिर्द्देशान्नबहवः । यदिवि
द्यामभ्यस्यतोभ्रातुः कुटुम्बमपरो
भातास्वधनव्ययशरीरायासाभ्यांसं-
वर्द्धयति॰ तदातद्विद्यार्जितधने
तस्याधिकारः॰ अश्रुतोमूर्खः ॥

विद्याधरः । पुं॰ देवयोनिविशेषे ।
जीमूतवाहनपुष्पदन्तादौ॰ कामरू
पिणि॰ खेचरे ॥ विद्यायागुटिका
ञ्जनादिविषयिण्याः॰ धरोधारकः
॥ रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । नार्याऊ
रुयुगंधृत्वाकराभ्यांताडयेत्पुनः ।
कामयेन्निर्भयंकामीबन्धोविद्याधरो
मतः ॥ यन्त्रविशेषे ॥ यथा ॥
विद्याधरयन्त्रम् । न॰ डमरुयन्त्रे ॥
विद्याधारः । पुं॰ वर्णवृत्तान्तरे ॥
यथा । नागाधीशेनोक्तंवृत्तंविद्या
धारम्॰ वह्निः कर्णाः शेते पूर्णंभू
मौसारम् । स्यादस्मिन्विश्रामोवेदै
र्वेदैर्वेदैः॰ कृत्वायस्मात्पूर्णंधीरः की
र्त्यायुक्तः ॥ यथा । वन्देपादाम्भो
जन्नित्यंसीताभर्त्तुः कृत्वासिन्धौ
सेतुंरक्षोनाथंहन्तुः । पौत्र्यामाज्ञां
ज्ञात्वाप्राप्तंराज्यंहातुः स्वीयैः स
र्वैर्लोकैः साकंनाकंयातुः ॥ वि
द्यांधरति । धृञ्॰ । कर्म्म
ण्यण् ॥
विद्याधिकारी । त्रि॰ उपनिषन्निर्वच
नेनोक्ते ॥ विद्यायाः ब्रह्मविद्या
याः अधिकारी ॥ सद्द्विविधः॰
कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्च । तत्रो
पास्तिसाक्षात्कारपर्य्यन्तामुपासनां
कृत्वायोज्ञानेप्रवर्त्ततेसमुख्योविद्या
धिकारी । इदानीन्तनस्तुप्रायेणा
कृतोपासनएवौत्सुक्यमात्रात्सहसा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विद्यायांप्रवर्त्ततेसतुगौणोधिकारी॰ तस्यज्ञानस्यसवातप्रदेशप्रदीपवत्स हसानिवर्त्तनात् । ननु सर्वेषाम पिविदुषामात्मनोनित्यप्राप्तिरूपो मुख्याधिकारः किन्नस्यादविशेषा दविद्यानिवृत्तेरितिचेत्॰ शृणु॰ अ स्यायम्भावः । यस्तूपास्यदेवतासा क्षात्कारपर्यन्तं सगुणोपासनंवि धायविद्यायांप्रवृत्तस्तस्यविचारेणज्ञा नोत्पत्तौविघ्नपाभावात्॰ आत्मधी र्नित्यप्राप्तैव । यः पुनरुपासनमकृ त्वाश्रवणाद्यनुष्ठायतस्यनिश्चिनोति तस्यचित्तवशीकरणाभावेविघ्नप्रस क्तवात्तम्प्रतिनियमविधिः । नच तत्त्वज्ञानेनाज्ञानस्यनष्टत्वाद्विविवे च्यमितिशङ्क्यम्॰ वशीकरणा भावे॰ शास्त्रेणनश्येत्परमार्थबुद्धिरि त्युक्तानेपरमार्थत्वांशनाशेपि॰ जन्म हेत्वज्ञाननाशायोगात् । अन्यथा विद्वान्तेषूपास्तिविधीनामेकाग्रत्वद्वा राऽद्वितीयब्रह्मपरत्वंनस्यात् । अ तस्तेषांश्रुतिप्रसिद्धप्रणवोच्चारणपूर्व कमप्रतिबद्धसाक्षात्कारायनिरन्तरं निर्गुणब्रह्मभावनाकार्या । अतएव शास्त्रे॰ विदुषोविधिर्नास्तीत्युक्ता॰ पुनर्विद्वानश्रवद्विधिमर्हतीतिब्रह्म निष्ठाविधीयते॰ इत्याद्युक्तिर्नविरु ध्यते । अधिकारिभेदेनव्यवस्थास म्भवात् ॥

विद्यानिधिः । पुं॰ विद्यासम्प्रदाय प्रवर्त्तके ॥

विद्यानैपुण्यकामः । त्रि॰ विद्याति शयमात्रार्थिनि ॥

विद्याप्रयोजनम् । न॰ आत्यन्तिक्यांसं सारनिवृत्तौब्रह्मप्राप्तिलक्षणायाम्॥ विद्यायाः प्रयोजनम् ॥

विद्याभीप्सी । त्रि॰ विद्यार्थिनि ॥

विद्यारम्भः । पुं॰ प्राप्तेतुपञ्चमेवर्षे विद्यारम्भञ्चकारयेदितिवचनबोधि तेविद्यायाः प्रारम्भे ॥

विद्यार्थी । त्रि॰ विद्याभीप्सिनि ॥ विद्ययैवार्थः सोस्यास्तीति॰ इ- निः ॥

विद्यावान् । त्रि॰ विद्याविशिष्टे ॥ पण्डिते ॥ विद्यास्त्यस्य । म- तुप् ॥

विद्याविषयः । पुं॰ परब्रह्मणि॰ प्र त्यगात्मभूते ॥ विद्यायाः विष यः ॥

विद्युज्जिह्वः । पुं॰ राक्षसविशेषे ॥ त्रि॰ तडिदाभजिह्वे ॥

विद्युज्ज्वाला । स्त्री॰ कलिकारीवृ- क्षे ॥ तडित्प्रभायाम् ॥

विद्युत् । स्त्री॰ मेघेषुदृश्ये॰ दीर्घाका रे॰ ज्योतिषि । तडिति । सौदा मिन्याम् । चञ्चलायाम् ॥ साचतु र्विधायथा । वातायकपिलाविद्युदा तपायहिलोहिता । पीतावर्षायवि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्नेयादुर्भिन्नायासिताभवेत् ॥ सन्ध्यायाम् ॥ विशेषेणद्योतते । द्युतदीप्तौ । भ्राजभासेतिक्विप् ॥ त्रि० निष्प्रभे ॥

विद्युत्केशः । पुं० राक्षसविशेषे ॥

विद्युत्प्रियम् । न० कांस्ये ।

विद्युत्वान् । पुं० मेघे ॥ विद्युतः सन्त्यस्मिन् । मतुप् ॥

विद्युन्माला । स्त्री० अनुष्टुप्छन्दोभेदे ॥ यथा । मोमोगोगोविद्युन्माला । वासोवल्लीविद्युन्मालावर्हश्रेणीशाक्रश्चापः । यस्मिन्नाखांतापोच्छित्त्यैगोमध्यस्थः कृष्णाम्भोदः ॥ अपिच । उक्तायस्यासष्टौवर्णाः पादेपादेसर्वेदीर्घाः । विश्रामः स्याद्वेदैर्वेदैः साविद्युन्मालानिर्दिष्टा ॥ यथा । आगामिन्येनोयामिन्योयायायाताभूयोभूयः । अभ्रच्छायावत्तादृग्यंमानेनानेनस्यात्किन्तु ॥

विद्युन्माली । पुं० राक्षसविशेषे ॥

विद्योपयोगः । पुं० विद्यायेष्टसिद्धौ ॥ चतुर्भिःप्रकारैर्विद्योपयुक्ताभवति । आगमकालेन० आगमकालश्चविद्याग्रहणकालः । १ स्वाध्यायकालेन० स्वाध्यायकालश्चाभ्यासकालः । २ । प्रवचनकालेन० प्रवचनकालोऽध्यापनकालः । ३ व्यवहारकालेन० व्यवहारोयज्ञानुष्ठानकर्म्मणि । ४ । तत्राद्ययोर्विद्याख्यंयंबुद्धिमानित्यादरपूर्वकमन्नवस्त्रादिलाभरूपोपयोगः । ततोयेप्रतिष्ठा० सच्छिष्यलाभद्वारार्थप्राप्तिः सत्कारविशेषश्च । चतुर्थे० यज्ञाद्यनुष्ठानकालेऽपशब्दप्रयोगप्रयुक्तप्रायश्चित्ताभावः० कर्म्मसाङ्गता० दक्षिणालाभः प्रतिष्ठाचेत्युपयोगः ० तादृशश्चोपयोगः सर्वाध्ययनएवेतिमहाभाष्यकारादयः ॥

विद्रम् । न० छिद्रे ॥

विद्रधिः । पुं० रोगविशेषे । हृन्न्यो । छद्व्रणे ॥ अस्यसम्प्राप्तिपूर्व्वकंसामान्यंलक्षणंयथा । त्वग्रक्तमांसमेदांसिप्रदुष्यास्थिसमाश्रिताः । दोषाः शोथंशनैर्घोरंजनयन्त्यायताभृशम् ॥ महामूलंरुजावन्तंवृत्तंवाप्यथवायतम् । सविद्रधिरितिख्यातोविज्ञेयः षड्विधश्चसः ॥ पृथग्दोषैः समस्तैश्चक्षतेनाप्यसृजातथा । विद्रधिः षड्विधः प्रोक्तोविशेषोभावसङ्ग्रहे ॥ जलौकापातनंशस्तंसर्वस्मिन्नपिविद्रधौ । मृदुर्विरेकोलघ्वन्नंस्वेदः पित्तोत्तरंविना ॥ वैद्यकम् । विदेर्वहुलमन्यत्रापिसंज्ञाछन्दसोरितिवारक् । यद्वा । विद्रास्वप्नेपलायने । आतश्चोपसर्गइतिकः । विद्रं धीयतेऽस्याम् । डुधाञ् । कर्मण्यधिकरणेचेतिकिः ॥ यद्वा । विद्रस्यधानम् । इक्कृष्यादिभ्यः ॥

विद्रधिनाशनः । पुं० शोभाञ्जनवृक्षे ॥

विद्रवः। पुं० विद्रुतौ। पलायने॥ धियि। बुद्धौ॥ विद्रवणम्। द्रुगतौ। ऋदोरप्॥ निन्दायाम्॥ क्षरणे॥

विद्रावितः। त्रि० पलायिते॥

विद्रुतः। त्रि० पलायिते॥ प्रचलिते॥ द्रवीभूतेऽस्त्रतः प्राप्तद्रवीभावे। विलीने। द्रुते॥ विद्रवतिस्म। द्रु गतौ। गत्यर्थेति क्तः॥

विद्रुतिः। स्त्री० पलायने। प्रद्रावे॥

विद्रुमः। पुं० रत्नभेदे॥ प्रवाले॥ किशलये॥ विशिष्टो द्रुमः॥ व द्रुः। विशिष्टे द्रौ वृक्षे भवः। विशिष्टो द्रुमो ऽस्त्यस्य वा। रुद्रुभ्यां मः॥ त्रि० विगतद्रुमे भूमिपर्वतादौ॥

विद्रुमलता। स्त्री० नलीनामौषधौ॥ शुषिराविद्रुमलताकपोताङ्घ्रिर्नटी नली॥ विद्रुमस्येव लता॥

विद्रुमलतिका। स्त्री० विद्रुमलतायाम्॥

विद्वत्कल्पः। त्रि० ईषदूने विदुषि। विद्वद्देशीये॥

विद्वत्संन्यासः। पुं० सम्यगनुष्ठितैः श्रवणमनननिदिध्यासनैः परन्तत्त्वं विदितवद्भिः सम्पाद्यमाने० ज्ञानफलभूते चतुर्थाश्रमे॥ तत्सद्याज्ञवल्क्यादयः सम्पादयामासुः॥

विद्वान्। त्रि० प्राज्ञे। दक्षे। पण्डिते॥ वेदविदि॥ विदितसकलवेद्ये। आत्मविदि॥ व्युत्थानमपरिग्रहरूं लिङ्गं विविदिषूणां साधनत्वेनोक्तम्० तत्० विदुषांस्वतः सिद्धमित्याह। लोकत्रयाद्येषणाभ्यो व्युत्थानस्यापरिग्रहः। इदं वेऽधर्महिन्नैव विदुषांनतु यत्नतः॥ आनन्दैकस्वभावंस्वमात्मानंपश्यतः कुतः। कामः परिग्रहो वा स्यात् येऽकामइतिच श्रुतेः॥ वेत्ति। विद्वानि। विदेः शतुर्वसुरिति पाणिनीवसुरादेशः॥ नसित्यादि ज्ञानयुक्तं विद्वच्छब्दः प्रयुज्यते॥ विद्वत्वञ्च नृपत्वञ्च नैव तुल्यं कदाचन। स्वदेशेपूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते॥

विद्विट्। त्रि० शत्रौ॥

विद्वेषः। पुं० विद्वेषणे। द्विषश्च प्रीतौ। घञ्॥

विद्वेषकः। त्रि० विद्वेष्टरि। द्वेषकर्त्तरि॥ विद्विष्टि। द्विष० ण्वुल्॥

विद्वेषणम्। न० विद्वेषे। वैरे॥ अभिचारकर्मविशेषे॥ स्निग्धानां द्वेषजननं मिथो विद्वेषणं मतम्॥

विद्वेषणी। स्त्री० स्त्रीविशेषे॥

विद्वेषी। त्रि० शत्रौ। वैरिणि॥ विद्वेषोऽस्त्यस्मिन् वा। इनिः॥

विधनम्। त्रि० विनाशयति॥

विधवनम्। न० कम्पने॥

विधरणः। त्रि० विधारयितरि॥

विधवा । स्त्री॰ रण्डायाम् । मृतभर्तृकायाम् । विश्वस्तायाम् । पतिहीनाचयानारीकामंभवतुपुत्रिणी । धनधान्यसमृद्धापिविधवेत्युच्यतेबुधैः । विगतोधवोभर्त्तायस्याः॥

विधा । स्त्री॰ गजाशने । ऋद्धौ । ऋद्धौ ॥ विधौ ॥ विधानम् । डुधाञ् धारणपोषणयोः ॥ आतङ्तिक: ॥ वेतने ॥ कर्माणिविधीयन्तेऽनया ॥ प्रकारे ॥ वेधने ॥

विधाता । पुं॰ वेधसि । द्रुहिणे ॥ स्मरे । कामदेवे ॥ विशिषेणदधाति । डुधाञ्॰ । तृच् । विरन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः ॥ मदिरायामितिराजनिर्घण्टः ॥ भृगुमुनेः पुत्रे॥ विष्णौ कर्माणिदर्शपूर्णमासादीनि॰ तत्फलानिस्वर्गादीनिचविदधातिसृजति । पूर्ववत्तृच् ॥

विधातृभूः । पुं॰ नारदमुनौ ॥

विधातायुः । पुं॰ सूर्यशोभायाम्॥ ब्रह्मणोवयसि ॥

विधात्री । स्त्री॰ पिप्पल्याम् ॥ मद्ये ॥ विधानकर्त्र्याम् ॥

विधानम् । न॰ हस्तिकवले ॥ विधौ॥ करणे ॥ अप्रवृत्तप्रवर्त्तने ॥ वेदे ॥ विधीयन्तेऽनेनकर्माण्यग्निहोत्रादीनि । डुधाञ्॰ । ल्युट् ॥

विधानगः । पुं॰ पण्डिते ॥ विधानं गायति । गै शब्दे । गापोष्टक् ॥

विधानोक्तः । त्रि॰ विधिशास्त्रबोधिते ॥ विधानेनउक्तः ॥

विधाय । अ॰ कृत्वेत्यर्थे ॥

विधायकः । त्रि॰ विधेर्ज्ञापके । विधानस्यकर्त्तरि ॥ विपूर्वोधाञोण्वुल् ॥

विधायी । त्रि॰ विधानकर्त्तरि ॥

विधारकः । पुं॰ विधरणे ॥

विधिः । पुं॰ ब्रह्मणि । परमेष्ठिनि। काले ॥ दैवे । नियतौ ॥ विधाने ॥ विधिवाक्ये ॥ प्रकारे ॥ कल्पे ॥ क्रमे ॥ नियोगे ॥ विष्णौ ॥ वेदे ॥ यागोपदेशग्रन्थे ॥ कर्मणि ॥ लिङादार्थे ॥ वेदे ॥ कुर्यात्क्रियेतकर्त्तव्यंभवेत्स्यादितिपञ्चमम् । एतत्स्यात्सर्ववेदेषुनियतंविधिलक्षणमितिन्यायविदांस्मरणम् ॥ तथाच॰पुरुषार्थमुद्दिश्य॰कर्मोपासनाज्ञानात्मककाण्डत्रयविधायको वेदो॰विधिरितिफलितोर्थः॥ अज्ञातज्ञापकोवेदभागो॰विधिरितिमीमांसकाः। सचतादृशप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान्॰ यादृशंचार्थप्रमाणान्तरेणाप्राप्तंविधत्ते । यथा॰ अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइतिविधिर्मानान्तरेणाप्राप्तंस्वर्गप्रयोजनवद्धोमंविधत्ते॰ अग्निहोत्रहोमेनस्वर्गंभावयेदितिवाक्यार्थबोधः । यत्रकर्ममानान्तरेणाप्राप्तं॰

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तत्रतदुद्देशेनगुणमात्रं विधत्ते । यथा दध्नाजुहोतीत्यत्र ॰ होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेनप्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन ॰ दधिमात्रविधानं ॰ दध्ना होमंभावयेदिति । यत्रतूभयमप्राप्तं ॰ तत्र विशिष्टं विधत्ते । यथा ॰ सोमेनयजेतेत्यत्र ॰ सोमयागयोरप्राप्तत्वात् ॰ सोमविशिष्टयागविधानम् । सोमपदेमत्वर्थलक्षणया ॰ सोमवतायागेनेष्टं भावयेदिति ॰ वाक्यार्थं बोध : । नचोभयविधानेवाक्यभेद : ॰ प्रत्येकमुभयस्याविधानात् ॰ किन्तु ॰ विशिष्टस्यैकस्यविधानात् ॥ विधिश्चतुर्विध : नियोगविधिरधिकारविधि : प्रयोगविधिश्चेति ॥ विधिरत्यन्तमप्राप्तौनियम : पाक्षिकेसति । तत्रचान्यत्रचप्राप्तौ परिसङ्ख्याविधीयते ॥ अप्राप्तप्रापकोविधिरितिवैयाकरणा : ॥ न्यायमतेविधिर्यथा । प्रवृत्ति : कृतिरेवात्रसाचेच्छातोयतश्चसा । तज्ज्ञानं विषयस्तस्यविधि ॰ स्तज्ज्ञापकोथवा ॥ विधिजन्यज्ञानात् ॰ प्रवृत्तिर्दृश्यते ॰ सा ॰ इच्छात : ॰ चिकीर्षात : ॰ चिकीर्षाचकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानात् ॰ तज्ज्ञानस्यविषय : कार्यत्वमिष्टसाधनत्वञ्चविधिरितिप्राचीनमतम् । स्वमतमाह ॰ तज्ज्ञापको थवेति । इष्टसाधनत्वानुमापकप्रमाभिप्रायोविधिप्रत्ययार्थ : । इति हरिदासीयकुसुमाञ्जलि : ॥ विधिर्विधायकइतिन्यायसूत्रम् । इष्टसाधनताबोधकप्रत्ययसमभिव्याहृतवाक्यंविधि : ॰ अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामइत्यादि ॥ विधीयतेत्रेनेनसुखदु : खे । डुधाञ् : ॰ उपसर्गेघो : कि : ॰ ॥ विधत्तइतिविधिर्वा । बाहुलकात् कर्त्तरिकि : ॥ यद्वा । विधविधाने । इन् । इगुपधात्किदितिकित्त्वान्नगुण : ॥ विधानमनेनवा । पूर्ववत्कि : ॥

विधिगोचर : । त्रि॰ विधिकिङ्करे ॥

विधिज्ञ : । त्रि॰ शास्त्रज्ञे ॥

विधित्समान : । त्रि॰ विधातुमिच्छति ॥

विधित्सा । स्त्री॰ विधातुमिच्छायाम् ॥ विपूर्वाद्दधाते : सनिमीमेत्यादिना ॰ इकार: । अत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोप : तत : स्त्रियामित्यनुवृत्तौ ॰ अप्रत्ययादितिअप्रत्ययेटाप् ।

विधित्सित : । त्रि॰ विधातुमीप्सिते । कर्त्तुमिष्टे ॥

विधित्सु : । त्रि॰ विधातुमिच्छौ ॥ विपूर्वाद्दधाते : सन्नन्तादुप्रत्यय : ॥

विधिदर्शी । पुं॰ सदस्ये । न्यूनाधिकविचारकेऋत्त्विग्विशेषे ॥ विधिंद्रष्टुंशीलमस्य । णिनि : ॥

विधिदृष्ट : । त्रि॰ यथाशास्त्रंनिश्चिते ॥ विधिमादृष्ट : ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विधिदर्शकः । पुं॰ सदस्ये । विधिदर्शिनि ॥

विधियज्ञः । पुं॰ विधितोनुष्ठीयमानेबाह्ययज्ञे । दर्शपौर्णमासादौ ॥ विधिविषयेोयज्ञः ॥

विधिवत् । अ॰ यथाविधि । विध्यनुसारेणेत्यर्थे ॥

विधिविषयः । त्रि॰ विधिजन्यप्रयत्नभाव्ये ॥ विधेर्विषयः ॥

विधिहीनः । त्रि॰ यथाशास्त्रबोधितविपरीते ॥ विधिनाहीनः ॥

विधुः । पुं॰ सुधांशौ । सोमे । चन्द्रे ॥ कर्पूरे । अच्युते । हरौ ॥ ब्रह्मणि ॥ राक्षसे ॥ विध्यतिविरहिणम् ॰विध्यत्यसुरान्वा । व्यधताडने । पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः कुः । ग्रहिज्येतिसम्प्रसारणम् ॥

विधुक्षयः । पुं॰ अमावास्यायाम् ॥

विधुतः । त्रि॰ त्यक्ते ॥ निरस्ते ॥ कम्पिते ॥ विशेषेणधुतः ॥

विधुतिः । स्त्री॰ कम्पने ॥

विधुन्तुदः । पुं॰ राहौ । सैंहिकेये ॥ विधुंतुदति । तुद॰ । विध्वरुषोस्तुदइतिखश् । मुम् ॥

विधुपञ्जरः । पुं॰ खड्गे ॥

विधुप्रिया । स्त्री॰ चन्द्रपत्न्याम् ॥ दाक्षायिण्योविधुप्रियाः इतिकोषान्तरम् ॥

विधुरम् । न॰ प्रविश्लेषे ॥ वैकल्ये

त्रि॰ विकले ॥ विगताधूः कार्यभारः । ऋक्पूरित्यप् । धुरोविगतइतिप्रादिसमासोवा ॥ न॰ प्रत्यवाये ॥ कष्टे ॥

विधुरा । स्त्री॰ रसालायाम् ॥ हे॰ मे॰ ॥

विधुरितः । त्रि॰ विह्वलिते ॥

विधुवनम् । न॰ विधूनने । कम्पने ॥ धूविधूनने । ल्युट् । गाङ्कुटादिभ्यइतिङित्त्वाद्गुणाभावः ॥

विधूतः । त्रि॰ कम्पिते ॥ त्यक्ते ॥ विधूयतेस्म । धूञ्कम्पने । क्तः । यस्यविभाषेतिनेट् ॥

विधूननम् । न॰ कम्पने । विधुवने । धूञ्कम्पनेचुरादिः । ल्युट् । धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः ॥ अस्वादीनामृगाणाम्कम्पने ॥

विधूनितः । त्रि॰ व्याहते ॥ कम्पिते ॥ धूञोण्यन्तात्कर्मणि॰ क्तः । धूञ्प्रीञोरितिनुगागमः ॥

विधूम्रः । पुं॰ धूसरे । कृष्णरक्तमिश्रितवर्णे ॥ त्रि॰ तद्वति ॥

विधृतः । त्रि॰ विधारिते ॥ विशेषेधृते ॥ विष्टब्धे ॥

विधृतिः । स्त्री॰ विधरणे ॥

विधेयः । पुं॰ मन्त्रे ॥ विधीयतेविनियुज्यतेब्राह्मणवाक्येनकर्मांङ्गत्वेनेतिहरिहरभाष्यम् ॥ त्रि॰ विनयग्राहिणि । वचनेस्थिते ॥ विधिजन्यबोधविषये ॥ यथा । अनुवाद्यम्

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुक्तातुनर्विधेयमुदीरयेत् । नह्यल
ब्धास्पदंकिञ्चित्कुत्रचित्प्रतितिष्ठति
॥ विधातुंशक्यः । उद्देयत् । ईं
षति ।। गुणः ॥ विधिगम्ये । अ
नुष्ठेये । कर्त्तव्ये ॥ वश्ये ॥

विधेयता । स्त्री॰ विधेयत्त्वे । विधिज
न्यबोधविषयत्त्वे ॥ यथा ॥ यथाब्र
ह्मवधादिषुपापस्यनिषितयोपयुक्त
ब्राह्मणादिज्ञानेहेतुत्वं॰तथागङ्गा
स्नानादिषुपुण्यस्यविधेयतावच्छेदक
गङ्गादिज्ञानेहेतुत्वमितिप्रायश्चित्तत
त्त्वम् ॥

विधेयवर्त्ती । त्रि॰ वशवर्त्तिनि ॥ वि
धेयेवर्त्तते॰विधेयंवर्त्तयतिवा । णि
नि: ॥

विधेयात्मा । पुं॰ वशीकृतान्तःकर
णे ॥ विधेयआत्माअस्य ॥

विनतः । त्रि॰ प्रणते । भुग्ने ॥ शि
क्षिते ॥ विनमतिस्म । अक॰ । क्तः
॥ विशेषेणनतोवा ॥

विनता । स्त्री॰ तार्क्ष्यजनन्याम् । सुप
र्ण्याम् ॥ पिटकाभेदे ॥

विनतासूनुः । पुं॰ अरुणे । सूर्यसा
रथौ । गरुडे । खगेश्वरे ॥ विनता
याः सूनुः ॥

विनतिः । स्त्री॰ विनये ॥ विशिष्टान
तिः ॥

विनदः । पुं॰ छवाके । शिलीन्ध्रे ॥

विनम्रः । त्रि॰ विनयिनि ॥ विशेषे
णनम्रः ॥

विनम्रकम् । न॰ तगरपुष्पे ॥

विनयः । पुं॰ शिक्षायाम् ॥ प्रणतौ
। विनीतत्त्वे । निरहङ्कारे । सौशी
ल्ये । अनौद्धत्ये । अवनतौ ॥ वि
नयप्रशंसायथा । विनयोपग्रहान्भू
त्यैकुर्वीतनृपतिः सुतान् । अवि
नीतकुमारंहिकुलमाशुविशीर्यते ।
विनीतमौरसंपुत्रंयौवराज्येऽभिषेच
येत् ॥ अपिच । वृद्धांश्चनित्यंसेवेत
विप्रान्वेदविदः शुचिन् । वृद्धसे
वीहिसततंरक्षोभिरपिपूज्यते ॥ ते
भ्योधिगच्छेद्विनयंविनीतात्मापिनि
त्यशः ॥ विनीतात्माहिनृपतिर्नवि
नश्यतिकर्हिचित् ॥ बहवोऽविनया
न्नष्टाराजानः सपरिच्छदाः । वन
स्थाअपिराज्यानिविनयात्प्रतिपेदि
रे ॥ वेणोविनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव
पार्थिवः । सुदासोयवनश्चैवसुमुखो
निमिरेवच ॥ पृथुस्तुविनयाद्राज्यंप्रा
प्तवान्मनुरेवच । कुबेरश्चधनैश्वर्यं
ब्राह्मण्यञ्चैवगाधिजः ॥ इतिमनुः
॥ द्विविधोविनयः स्वाभाविकः कृ
त्रिमश्चेतिकौटिल्यः । विशिष्टोन
यः ॥ दण्डे ॥ त्रि॰ वणिजि ॥ चि
प्ते ॥ निभृते । विजितेन्द्रिये ॥

विनयग्राही । त्रि॰ विधेये । वचनेस्थिते
। आश्रवे ॥ विनयंग्रहीतुंशीलमस्य
। सुपीतिणिनिः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विनयस्थ : । त्रि॰ विधेये । आश्रवे । वचनेस्थिते । आज्ञाकारिणि ॥ विनयेतिष्ठति । ष्ठा॰ । क : ॥

विनया । स्त्री॰ बल्लौषधौ । बाट्याल के ॥

विनयी । त्रि॰ विनयान्विते ॥ विनयो स्यास्ति । इनि : ॥

विनर्द : । पुं॰ ऋषभकूजितसमेश्वर विशेषे ॥ विशिष्टोनर्द : ॥

विनशनम् । न॰ तीर्थविशेषे । कुरुक्षेत्रे । सरस्वत्या : प्रथमादर्शनस्थले ॥ विनाशे ॥

विनष्ट : । त्रि॰ अन्तर्हिते ॥ विनश्यति स्म । णशअदर्शने । गत्यर्थेतिक्त : ॥ छिन्ने । भिन्ने ॥ नाशाश्रये । ध्वंसविशिष्टे ॥ पतिते ॥

विनष्टि : । स्त्री॰ विनाशे ॥ णशेर्भावेक्तिन् ॥

विनस : । त्रि॰ विगे । गतनासिके ॥

विना । अ॰ वर्जने । पृथक् । अन्तरेण । ऋते । हिरुक् । विनञ्भ्यांनानाञौनसहेति॰निषेधार्थाद्विशब्दान्ना ॥

विनाकृत : । त्रि॰ विरहिते । भिन्ने ॥ डु॰त्रि॰ ॥

विनाम : । पुं॰ शरीरस्यनम्रतायाम् । व्यथयाल्पुषोनमने ॥ विनमनम् । णम । घञ् ।

विनामक : । पुं॰ अधिमासे ॥

विनायक : । पुं॰ विघ्नराजे । गजानने । हेरम्बे ॥ तार्क्ष्ये ॥ विघ्ने ॥ । जिने ॥ गुरौ ॥ विनयतिहितमनुशास्ति । णीञ्॰ । ण्वुल् ॥ विशिष्टोनायकइतिवा ॥ विगतोनायकोनियन्ताऽस्येतिवा ॥ त्रि॰नायकवर्ज्जिते ॥

विनायिका । स्त्री॰ तार्क्ष्यपत्न्याम् ॥

विनारुहा । स्त्री॰ विपर्णिकायाम् ॥

विनाश : । पुं॰ अदर्शने । विनष्टे ॥ ध्वंसे ॥ विनशनम् । णशअदर्शने । । घञ् ॥

विनाशक : । त्रि॰ विनाशकर्त्तरि ॥ विनाशयतितच्छीलादि : । णश॰ । विपूर्वोहेतुमण्ण्यन्त: । निन्दहिंसक्लिशखादिविनाशपरिक्षिपेत्यादिनावुञ् ॥

विनाशी । त्रि॰ अनित्ये । देशकालवस्त्वात्मकविविधपरिच्छेदवति ॥ विनष्टुंशीलमस्य । णिनि : ॥ विनाशकरणशीले ॥

विनाशोन्मुख : । त्रि॰ पक्के ॥ नाशोद्यते ॥ विनशनंविनाश : । भावेघञ् । उद्गतंमुखमारम्भोऽस्य । विनाशेउन्मुख : ॥

विनासक : । त्रि॰ अनासिके । गतनासिके ॥ विगतानासायस्यस : ॥

विनाह : । पुं॰ कूपाननपिधानके ॥ णहबन्धने । हलश्चेतिघञ् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विनिगमक: । त्रि० विशेषेणनितरां बोधके । ज्ञापके ॥

विनिगमना । स्त्री० एकतरपक्षपातिन्यांयुक्तौ । वैकल्पिकेषुवस्तुष्वेकस्मिन्नवधारणाशक्तौ ॥

विनिद्र: । त्रि० उन्मीलिते । विकसिते । स्फुटिते । निद्रारहिते ॥ विगतानिद्राऽस्य ॥

विनिद्रत्वम् । न० निद्रारहितत्वे ॥ प्रबोधे ॥

विनिनीषु: । त्रि० विनेतुमिच्छौ ॥

विनिपात: । पुं० निपाते । अधःपाते ॥ दैवादिव्यसने । दैविकानर्थे ॥ विशिष्टोनिपात: ॥ अवमाने ॥

विनिमय: । पुं० परिदाने । प्रतिदाने ॥ व्यतिहारे ॥ व्यत्यये । अन्यस्मिन्नन्याऽभ्यासे ॥ बन्धके ॥ यथा । विक्रयेगांविनिमयेदंत्त्वागोमांसखादके । व्रतंचन्द्रायणंकुर्याद्वधेसाक्षाद्वधीभवेत् ॥ इतिगोभिलवचनम् ॥ विशेषेणनिमीयते । मीञ् हिंसायाम् । एरच् ॥

विनियोग: । पुं० विनियोजने ॥ अनेनेदन्तुकर्त्तव्यंविनियोग: प्रकीर्त्तित: ॥ विशिष्टोनियोग: ॥ विभजने ॥ विनियोगोऽर्पणंफले० इ० हेमचन्द्र: ॥

विनियोगविधि: । पुं० अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधकेविधौ ॥ यथा । दध्नाजुहोतीति । सहितृतीयाप्रतिपन्नाङ्गभावस्यदध्नोहोमसंबन्धंविधत्ते० दध्नाहोमंभावयेदिति । गुणविधौच धात्वर्थस्यसाध्यत्वेनैवान्वय: । क्वचिदाश्रयत्वेनापि । यथादध्नेन्द्रियकामस्यजुहुयादित्यत्र० दधिकरणत्वेनेन्द्रियंभावयेत् । तत्रकिंन्निष्ठमित्याकाङ्क्षायां० सन्निधिप्राप्तहोमआश्रयत्वेनान्वेति । एतस्य धे: सहकारिभूतानि० श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि षट्प्रमाणानि । एतत्सहकृतेनानेनविधिनाङ्गत्वंपरोद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वरूपंपारार्थ्यापरपर्यायं ज्ञाप्यते ॥

विनियोजित: । त्रि० प्रवर्त्तिते । विनियुक्ते ॥

विनिर्णीत: । त्रि० विचार्यस्थापिते ॥ विशेषेणनिर्णीत: ॥

विनिर्देश्य: । त्रि० वक्तव्ये ॥

विनिर्धूत: । त्रि० दुरवस्थयाचलिते ॥ विशेषेणनितरांकम्पिते ॥ समुन्मूलिते ॥ परित्यक्ते ॥

विनिर्भय: । पुं० साध्यगणविशेषे । त्रि० भयरहिते ॥

विनिर्मुक्त: । त्रि० वियुक्ते ॥

विनिर्मोक: । पुं० विनिर्मुक्तौ ॥

विनिवृत्त: । त्रि० निष्पन्ने । समाप्ते ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विनिवृत्त : प्रवृत्तविशिष्टे । निरस्थे । शान्ते ॥

विनिवृत्तकाम : । त्रि॰ विवेकवैराग्यद्वाराऽवत्तसर्वकर्मणि ॥ विशेषेणनिवृत्त : कामोऽस्य ॥

विनिवेशित : । त्रि॰ प्रतिष्ठापिते । स्थापिते ॥

विनिश्चित : । त्रि॰ प्रमाणतोनिर्णीते ॥

विनिष्कल : । त्रि॰ निरवयवे ॥ विशेषेणनिर्गता : कला : यस्मात् ॥

विनिहत : । त्रि॰ विनष्टे ॥

विनीत : । पुं॰ सुवहाश्वे । साधुवाहिनि ॥ वणिजि ॥ दमनकवृक्षे ॥ शिक्षितस्वभावे ॥ त्रि॰ जितेन्द्रिये । अपनीते । हृते । निभृते ॥ विनयान्विते । अनुद्धते । नम्रे ॥ शिक्षिते ॥ क्षिप्ते ॥ कृतदण्डे ॥ अनायि॰ विनीयतेस्मसा । णीञ् प्रापणे । क्त : ॥

विनीतक : । पुं॰ दमनकवृक्षे ॥ पुं॰ न॰ वैनीतके । परम्परावाहने ॥

विनीथ : । पुं॰ विष्टोविविशेषे । कल्के ॥ कपटे ॥ विनीयतेसिद्धिं प्राप्यते ॥ णीञ्॰ । निथूथविनीथेतिक्थन् ॥ पपे ॥

विनीयमान : । त्रि॰ शिक्ष्यमाणे ॥

विनेता । पुं॰ देशके । नियामके ॥ राजनि ॥ इ॰ मे॰ ॥ विशिष्टोनेता ॥ देशिके ॥ इ॰ हे॰ चन्द्र : ॥

विनेय : । त्रि॰ नेतव्ये ॥ विनेतुंयोग्य : । णीञ्॰ । अचोयत् ॥ दण्ड्ये ॥

विनेयक : । पुं॰ आदेशके ॥ राज्ञि ॥

विनोक्ति : । स्त्री॰ अलङ्कारविशेषे ॥ यथा । विनोक्तिश्चेद्विनाकिञ्चित्प्रस्तुतंहीनमुच्यते । विद्याहृद्यापि सावद्याविनाविनयसम्पदम् ॥ किञ्चित्॰ विनाप्रस्तुतंयत्र हीनंदुष्टमुच्यतेचेत्तदाविनोक्तिर्नामालङ्कार इत्यर्थ : ॥ प्रकारान्तरमपि । तत्र किञ्चिद्विनारम्यंविनोक्ति : सापि कथ्यते । विनाखलैर्विभात्येषाराजेन्द्रभवत : सभा ॥ तत्प्रस्तुतंकिञ्चिद्विनारम्यञ्चेत्सापिविनोक्तिर्नामालङ्कार : कथ्यते ॥

विनोद : । पुं॰ क्रीडायाम् ॥ यथा । विनोदायचैतन्यमेकंविभज्यद्विधादेशि॰ जीवस्वरूपेतिनाम्ना । शिवस्य जीवत्वमापाद्यक्रीपुनर्जीवमेवंशिवंवाकरोषीति ॥ कुतूहले ॥ चमत्कारविशेषे ॥ अपमोदे ॥ राजगृहविशेषे ॥ आलिङ्गनविशेषे ॥ तल्लक्षणंयथा । नायकोनायिकायादक्षिणपादंवामपादंवास्वमध्यदेशे॰ स्वदक्षिणपादंवामपादंवा॰ नायिकामध्यदेशेनिधाय॰ यच्चसितल्प : ॰ चेष्टेष्टं दत्त्वायदाश्लिष्यतितदितिकामशास्त्रम् ॥

विनोदित : । त्रि॰ अपनोदिते ॥ सन्ता

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रविशेषे ॥ तारकादित्वादितच् ॥
बिन्दः । पुं॰ विजयाख्ये मुहूर्त्ते ॥ वि
न्दति । विद्लृ लाभे । अनुपसर्गाल्लि
म्पविन्दधारीत्यादिना शः । शेमु
चादीनामितिनुम् ॥
बिन्दुः । पुं॰ जलकणायाम् । विप्रुषि
। पृषते ॥ दन्तक्षतान्तरे ॥ भ्रुवो
र्मध्ये ॥ रूपकार्यप्रकृतौ ॥ लवे ॥
अनुस्वारे ॥ नादोद्भवे ॥ त्रि॰ वेदि
तरि । ज्ञातरि ॥ विज्ञानशीले ॥
बिन्दति॰ विदिरवयवे । बाहुलका
दुः । पवर्गीयादिः ॥ यद्वा । वे
त्तितच्छीलः । बिन्दुरिच्छुरितिसा
धुः ॥ दातरि ॥ वेदितरि ॥
बिन्दुचित्रकः । पुं॰ मृगविशेषे ॥
बिन्दुभिक्षिकः । ॰सएवकः ॥
बिन्दुजालम् । न॰ बिन्दुजालके ॥
बिन्दुजालकम् । न॰ तोरणाज्जाय
मानेगजमुखादिस्थबिन्दुसमूहे । प
द्मके ॥ बिन्दूनांजालकमिव ॥
बिन्दुतन्त्रः । पुं॰ शारिफलके ॥ तु
रङ्गके ॥
बिन्दुपत्रः । पुं॰ भूर्जवृक्षे ॥
बिन्दुरेखकः । पुं॰ पक्षिविशेषे ॥
बिन्दुसरः । न॰ हैमवते॰ सरोविशेषे
॥ यथा । अस्त्युत्तरेणकैलासंशिवं स
र्व्वौषधिंगिरिम् । गौरन्तुपर्व्वतंश्रेष्ठं
हरितालमयंप्रति ॥ हिरण्यशृङ्गः
॰ सुमहान्दिव्यौषधमयोगिरिः ।
तस्यपादेमहद्दिव्यंसरः काञ्चनस
न्निभम् ॥ रम्यंबिन्दुसरोनामयत्रवरा
जाभगीरथः । गङ्गार्थेसतुराजर्षिरु
वासबहुलाः समाः ॥ दिवंयास्य
न्तिमेपूर्वेगङ्गातोयपरिप्लुताः । त
त्रत्रिपथगादेवीप्रथमन्तुप्रतिष्ठिता ॥
सोमपादात्प्रसूतासासप्तधाप्रतिभ
ज्यते । यूपामणिमयास्तत्रचितयश्च
हिरण्मयाः ॥ तत्रेष्ट्वाक्रतुभिः
सिद्धः शक्रः सुरगणैः सह । दि
व्यच्छायापथस्तत्रनक्षत्राणान्तुमण्ड
लम् ॥ दृश्यतेभास्वराराजौदेवीत्रि
पथगातुसा । अन्तरीक्षंदिवञ्चैवभा
वयित्वाभुवंगता । भवस्यसाङ्के प
तितासंरुद्धायोगमायया । तस्याये
बिन्दवः केचित्क्रुद्धायाः पतिता
भुवि ॥ कृतस्तुतैर्बिन्दुसरस्ततो
बिन्दुसरः स्मृतम् ॥ इतिमात्स्ये
१०१ अध्यायः ॥
विन्ध्यः । पुं॰ मलयाचले । विन्ध्याचले
॥ व्याधे ॥ विरुद्धंध्यायति । ध्यै चि
न्तायाम् । आतश्चोपसर्गइतिकः
पृषोदरादिः ॥ यद्वा । विन्ध्यते
। विद्लृ धीदीप्तौ । ण्यत् । अन्तर्भावि
तण्यर्थः । शकन्ध्वादिः । अगस्त्या
दिशि ॥ नर्मदासुरसायाश्च नद्योवि
न्ध्यविनिर्गताः ॥
विन्ध्यकूटः । पुं॰ अगस्त्यमुनौ ॥ वि
न्ध्याद्रिशृङ्गे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विन्ध्यवासिदेश : । पुं० विन्ध्यस्थदेशेषु ॥ यथा । मालवास्तककूपाश्चमेकलाश्चोत्कलैः सह । उत्तमार्णा दशार्णाश्चभोजाः किष्किन्धिकैः सह ॥ तोशलाः कोशलाश्चैवचैपुरावैदिकास्तथा । तुमुरास्तुम्बुराश्चैवपटुमान्निषधैः सह ॥ अनूपास्तुण्डिकेराश्चवीतिहोत्राह्यवन्तयः । एतेजनपदाःख्याताविन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥ इतिमत्स्यपुराणम् ॥

विन्ध्यवासी पुं० व्याडिमुनौ ॥

विन्ध्यवासिनी । स्त्री० विन्ध्याचलनिवासिन्यांदुर्गायाम् ॥ विन्ध्यवतीर्थंदेवार्थंहतोचोरोमहाभटः । अथापितत्रसावासातेनसाविन्ध्यवासिनी ॥ इतिदेवीपुराणम् ॥

विन्ध्यस्थ : । पुं० व्याडिमुनौ ॥ त्रि० विन्ध्याचलस्थिते ॥ विन्ध्येतिष्ठति ष्ठा० । कः ॥

विन्ध्या । स्त्री० लवलीवृक्षे ॥ त्रुटौ । सूक्ष्मैलायां ॥

विन्ध्याचलनिवासिनी । स्त्री० विन्ध्यवासिन्याम् ॥ नन्दगोपगृहेजातायशोदागर्भसम्भवा । ततस्तौनाशयिष्यामिविन्ध्याचलनिवासिनी ॥ विन्ध्याचलेतथापिगङ्गातीरेनिवासिनीतिबोध्यम् । अयमवतारोभगवत्याजातएवेतिपुराणप्रसिद्धम् ॥

विन्ध्यावली । स्त्री० बलिपत्न्याम् । बाणराजमातरि ॥

विन्ध्यावलीपुत्र : । पुं० बाणासुरे ॥

विन्ध्यावलीसुत : । पुं० बाणराजे ॥

विन्न : । त्रि० विचारिते । लब्धे ॥ स्थिते ॥ जाते । विद्यतेस्म । विद विचारणे । क्तः । नुदविदेतिवानत्वम् ॥

विन्यस्त : । त्रि० क्रमेणस्थापिते । रचिते ॥ कृतविन्यासे ॥ विशेषेणत्यक्ते ॥ विन्यस्यतेस्म । असु० । क्तः ॥

विन्याक : । पुं० छवाके ॥

विन्यास : । पुं० विभज्यस्थापने ॥ यथा । गृहेषुमणिविन्यासोविन्दूयेनचदण्डवत् । विशुद्धश्चोरकन्यासोविधेयःसदनोपरि ॥ तेनसर्वाणिनश्यन्तिअरिष्टानिमहीभुजामितियुक्तिकल्पतरुः ॥ विन्यसनम् । असुक्षेपणे । विनिपूर्वः । ततोघञ् ॥ सन्निवेशे ॥ विशिष्टोन्यासः ॥ रचने ॥

विपक्ष : । पुं० रिपौ । द्विषि । प्रतिवादिनि । ग्रहे ॥ स्वाभाववति । निश्चितसाध्याभाववति ॥ यथा० धूमवत्त्वहेतोर्ह्रदः ॥ विरुद्धः पक्षः । विविधः पक्षोऽस्यवा ॥

विपक्षिका । स्त्री० विपञ्च्याम् ॥

विपञ्ची । स्त्री वीणायाम् । वल्लक्या

म् ॥ विपस्वीषु सप्तस्वरान् वा दयन्त्यस्त्वयद्वा रिगायन्तिगन्धर्वक-न्या: । त्वया सावधानेनचित्तेन सा तः समाकर्ण्य त्वं मयाप्रार्थितासि विपं चपतिविस्तारयतिशब्दं ॥ पचि विस्तारे । ख्यन्ताद्‍च् । गौरादि : ॥ केलौ । लीलायाम् ॥

विपण : । पुं० विक्रये । विक्रयक्रिया याम् ॥ विपणनम् । पणव्यवहा रे । घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धि: ॥ खनोघचेतिघोवा ॥

विपणि : । पुं० स्त्री० विक्रयार्थ प्रसा रितनानाद्रव्यायांवणिग्वीथ्याम् । पण्यवीयिकायाम् । वणिज् व्यवहा र० बजार० बाणिजा बीथी० इतिच भाषाप्रसिद्धायाम् । पण्यवीथ्याम् । वणिजांविक्रयस्थाने ॥ विपण्यते० ऽस्यांवा । पण० । सर्वधातुभ्यइन् ॥ विपणन्तेऽत्रवा । इक्कृष्यादिभ्य: ॥

विपणी । पुं० वणिजि ॥ विपणोव्यव हार : सोऽस्यास्ति । इनि : ॥ बुद्ध भेदे ॥

विपणी । स्त्री० पण्यवीथ्याम् ॥ कृदि कारादितिङीष् ॥

विपण्यु : । त्रि० विगतव्यवहारे ॥

विपति : । पुं० खगेश्वरे । गरुडे ॥

विपत्ति : । स्त्री० यातनायाम् ॥ आ पदि । विपदि ॥ मरणे । विनाशे ॥ यथा । यस्मिन्राशिगतेभानौविप

त्तिं यान्तिमानवा: । तेषांतत्रैवक र्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ॥ विपद नमनयावा ॥ पदगतौ । स्त्रियांक्तिन् ॥ पुं० विशिष्टे पदातौ ॥

विपथ : । पुं० निन्दितपथे । व्यध्वे । दुरध्वे । कदध्वनि । कापथे ॥ वि रुद्ध : पन्था: । प्रादयोगताद्यर्थेप्र तिसमास: । ऋक्पूरित्य: ॥

विपत् ० द् । स्त्री० विपत्तौ ॥ विपदनम नयावा । सम्पदादित्वात्क्विप् ॥ तृतीयतारायाम् ॥

विपदम् । न० नभसि ॥ वीनांवयसां पदं विहारस्थानम् ॥ त्रि० विगतप्र तिष्ठे ॥

विपदा । स्त्री० विपदि ॥

विपन्न : । पुं० भुजङ्गमे ॥ त्रि० विपदा क्रान्ते ॥ नष्टे ॥ विपद्यतेस्म । प द० । क्त: । नत्वम् ॥

विपरिणाम : । पुं० विशिष्टे : परि-णामे ॥

विपरिश्रम : । पुं० आयासेसत्यपिश्र मरहिते ॥

विपरीत : । त्रि० तम : प्रकाशावि वान्योन्यव्यावृत्तरूपे । प्रतिकूले । उलटा० इ० भा० ॥ यथा० धर्मविप रीतोऽधर्म : ॥ पुं० रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । पादमेकमुरौकृत्वाद्वितो यंकटिसंस्थितम् । नारीषुरमते कामीविपरीतस्तुबन्धक : ॥ अपिच

। पादमेकमुरीकृत्वा द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम् । कामिन्याः कामयेत् कामी बन्धः स्याद्विपरीतकः ॥

विपरीतभावना । स्त्री० अतस्मिंस्तद्बुद्धौ ॥ यद्यथावस्तु तेतस्य तत्त्वं हित्वाऽन्यथात्वधीः । विपरीताभावना स्यात् पित्रादावरिधीर्यथा ॥

विपरीता । स्त्री० कामुक्याम् ॥

विपर्णः । त्रि० पर्णरहिते ॥

विपर्णकः । पुं० पलाशवृक्षे ॥ त्रि० पत्ररहिते ॥

विपर्य्ययः । पुं० व्यतिक्रमे । व्यत्यासे । विपर्यासे । व्यत्यये ॥ मिथ्याज्ञाने ॥ यथा शुक्तिं विन्दु रजतमिति ॥ अन्यथाभावे । देहादिष्वात्माभिमानलक्षणे ॥ यथार्थानिश्चये । अतत्त्वज्ञाने ॥ विपर्ययादिष्यते बन्धः । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः यथासङ्ख्यं तमोमोहमहामोहतामिस्राऽन्धतामिस्रसंज्ञकाः पञ्च विपर्ययभेदा भवन्ति ॥ लक्षणस्तु यथा । किञ्चित्सामान्यतोऽन्यत्र मतिरन्या विपर्ययः । किञ्चित्साधारण्यादन्यस्मिन्नन्यादृशी बुद्धिर्विपर्ययः । मरुमरीचिकास्विव जलावगतिः ॥ अपि च । विपर्ययस्तमोयोनिर्मिथ्यारूपतया स च । सामान्यमात्रकाभासात् सत्त्वात्मेति विनिश्चितः ॥ विपर्ययस्य मिथ्यारूपत्वात्तमः प्रभवत्वम्० स च विपर्ययः साधारण्यमात्रप्रथनात् प्रकाशरूपः सत्त्वात्मकोऽपि निश्चितः ॥ विपर्ययणम् । इणगतौ । एरच् ॥

विपर्य्यस्तः । त्रि० मिथ्याज्ञानविशिष्टे ॥ विपरीते ॥

विपर्य्यायः । पुं० विपरीतमथने । अन्यथान्यरूपग्रहणे ॥

विपर्य्यासः । पुं० विपर्यये । व्यत्यये । व्यतिक्रमे । अतस्मिंस्तद्बुद्धौ । अविवेके ॥ विपर्य्यसनम् । असु० । घञ् ॥

विपव्यः । त्रि० शोधनीये ॥

विपश्चित् । त्रि० विदुषि । दोषज्ञे । पण्डिते । अत्यन्तविवेकिनि । मेधाविनि ॥ सर्वज्ञे० निरस्तभेदे० अविपरिप्लुतचैतन्यस्वभावे ॥ परमात्मनि । विप्रकृष्टं निश्चिनोति० चेतति० चिन्तयति वा । पृषोदरादिः ॥

विपाकः । पुं० पचने ॥ स्वादे ॥ कर्मणो विसदृशिफले ॥ कर्मणः परिणामे । दुर्गतौ ॥ जात्यायुर्भोगात्मके कर्मफले ॥ पचनं पाकः विशिष्टपाकः विरुद्धः पाकोऽस्य वा ॥ विपच्यते वा । घञ् ॥ विपाककटु यत्कर्म न तच्छंसन्ति पण्डिताः ॥ जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति

स्मृतइतिसुश्रुत : ॥ अपिच । मि
ष्ट : कटुश्चमधुरमम्लोऽम्लंपच्य
ते रस : । कटुतिक्तकषायाणांपा
क : स्यात्प्रायश : कटु : ॥ तथा
चवाग्भट : । त्रिधारसानांपाक :
स्यात्स्वादम्लकटुकात्मक : । प्रा
य : पदेन० व्रीहि : स्वादुरम्लविपा
क : शिबाकषायामधुपाका । शु
ण्ठीकटुकमधुरपाकेत्यादि : ॥
विपाकानांगुणायथा । श्लेष्मकृन्म
धुर : पाकोवातपित्तहरोमत : ।
अम्लस्तुकुरुतेपित्तंवातस्य श्मगदा-
पह : ॥ कटु : करोतिपचनंकफं
पित्तञ्चनाशयेत् । विशेषएषरसतो
विपाकानांनिदर्शित : ॥

विपाचनम् । न० नरके ॥

विपाट : । पुं० बाणे अस्त्रकण्टके
। शरे ॥ विपाटयति । पचाद्यच् ॥

विपाण्डु : । पुं० शुभ्रे ॥ अति
शुभ्रे ॥ त्रि० तद्वति ॥

विपादिका । स्त्री० । पादस्फोटे । बि.
बाङ्० ङु० भा० ॥ प्रहेलिकायाम् ॥
वैपादिकंपाणिपादेस्फुटनंतीव्रवेद
नम् । कण्डूमद्भि : सरागैश्चग
ण्डैरलसकंचितम् ॥ विपादिका
वातश्लेष्मोद्भवेतिमाधव : । अयंकु
ष्ठरोग : ॥

विपाट् । स्त्री० विपाशायाम् ॥ पा
शंविमोचयति । सत्वापपाशेत्या

दिना० पाशान्मोचनइतिणिच् ।
क्विप्चेतिक्विप् ॥

विपाश : । त्रि० पाशरहिते ॥

विपाशा । स्त्री० नदीविशेषे । विपा
शि ॥ पाशंविमोचयति । सत्वा
पपाशेत्यादिना० पाशान्मोचनइति
णिच् । तत : पचाद्यच् । पुत्र
शोकादेवगलेपाशंबद्धाप्रविष्टंवशिष्ठं
पाशच्छेदात्विपाशिलवतीविमुक्त
पाशंकृतवतीतिविपाशा । अस्या
जलस्यगुणायथा । शतद्रोर्विपा
शायुज : सिन्धुनद्या : सुशीतंल
घुस्वादुसर्वामयघ्नम् । जलंनिर्मलं
दीपनंपाचनञ्चप्रदत्तेबलंबुद्धिमेधा
युषश्चेतिराजनिर्घण्ट : ॥

विपिनम् । न० अरण्ये । गहने ।
बने ॥ वेपन्तेऽत्र । टुवेपृकम्पने ।
वेपितुह्योर्ह्रस्वश्चेतीनन् ॥ विशेषे
णपियत्यत्रवा । पिगतौ । बाहुल
कान्नक् ॥

विपिनतिलकम् । न० अतिशक्वरी
छन्द : प्रभेदे ॥ तल्लक्षणंयथा ।
विपिनतिलकंनसनरेफयुग्मैर्भवे
त् । यथा । विपिनतिलकंविकसि
तंसिन्तागमेमधुकृतमदैर्मधुकरै :
क्वणद्भिर्वृतम् । मलयमरुतारचित
लास्यमालोकयन्व्रजयुवतिभिर्विह
रतिस्मसुग्धोहरि : ॥

विपीड : । त्रि० निर्बाधे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विपुल : । पुं० मेरुपश्चिमभूधरे । मेरोः स्थैर्य्यविधसात्पृष्टेषु चतुर्षु विष्कम्भशैलेषु० प्रतीच्यां विपुलोनाम विष्कम्भशैलोनीलवर्णः पञ्चाशत्सहस्रयोजनोच्छ्रायोऽस्ति० यत्रयोजनसहस्रोन्नतिमानश्वत्थपादपोऽस्ति । सुमेरौ ॥ हिमाचले ॥ त्रि० पृथुले । विशाले ॥ अगाधे । दक्षिणपश्चिमोत्तरद्वारगृहे ॥ विपोलति । पुलमहत्त्वे । इगुपधेतिकः ॥ विशिष्टपुलके ॥

विपुलपुलिना । स्त्री० नद्याम् ॥

विपुलरस : । पुं० इक्षौ ॥

विपुला । स्त्री० पृथ्व्याम् । क्षितौ ॥ आर्य्याप्रभेदे । यथा । पथ्याविपुला चपलामुखचपलाजघनचपलाच । गीत्युपगीत्युद्गीतयआर्य्यागीतिश्चनवधार्य्या ॥ संलङ्घ्यगणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवतिपादः । यस्यास्तांपिङ्गलनागोविपुलामितिसमाख्याति ॥ पुंसांकालिकालव्यालहतानांनाश्यपद्धतिरल्पापि । वीर्य्यं विपुलासुखेचेत्श्यादृगोविन्दाश्यसक्तोत्ति : ॥

विपुलांस : । त्रि० मांसलोन्नतभुजशिरस्के ॥

विपुलास्रवा । स्त्री० गृहकुमार्य्याम् ॥

विपूय : । पुं० रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्ये० मुञ्जे ॥ विपूयते । पूञ्पवने । विपूयविनीयेतिक्यप् । मुञ्जे ॥ यथा । वसानां वल्कलेशुद्धैर्विपूयैः कृतमेखलाम् । धामामञ्जनपिण्डाभांदण्डिनीमजिनान्तरामितिभट्टिः ॥

विपोथित : । त्रि० आघातेनाधःपातिते ॥ आमर्द्दिते ॥

विप्र : । पुं० ब्राह्मणे ॥ तल्लक्षणं यथा । जन्मनाब्राह्मणोज्ञेयः संस्कारैर्द्विजउच्यते । विद्ययायातिविप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणमिति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ विशेषेण प्राति पूरयतिषट्कर्माणि । प्रा पूर्त्तौ । आतश्चोपसर्गेइतिकः ॥ उप्यतेधर्म्मबीजमत्रवा । डुवप्० ऋज्रेन्द्रेतिसाधुः ॥ त्रिपातिशा० विपश्चिता । विपश्चिते ॥ अश्वत्थे ॥

विप्रकर्ष : । पुं० विप्रेष्टे ॥ विशिष्टः प्रकर्षः ॥

विप्रकार : । पुं० अपकारे । निकारे ॥ विप्रकरणम् । कृञोभावेघञ् ॥ तिरस्कारे ॥

विप्रकाष्ठम् । न० तूलवृक्षे ॥

विप्रकृत : । त्रि० तिरस्कृते । निकृते । यस्यापकारः कृतस्तस्मिन् ॥ विप्राकारि । क्तः ॥ विप्रेणकृते ॥

विप्रकृति : । स्त्री० विप्रकारे ।

विप्रकृत्यम् । न० ब्राह्मणस्यकर्त्तव्ये ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथा । अध्यापनञ्चाध्ययनञ्चयाजनं
दानंद्विजेष्युर्यजनंप्रतिग्रहः । क
र्माणिषड्वैयजनापवर्जनैश्चिकर्मवा
नध्ययनंतथेतिराट् ॥ वैश्यः सदा
प्रापणिकोङ्घ्रिजन्माद्विजन्मसेवारति
रेतदीयम् । कर्मेत्यऽकृत्यव्यवहार
जानिकर्माण्यनेकान्यपरान्त्यजाना
म् ॥ यद्वर्णकर्माणितदेवकालेसंसा
धितान्येवहियान्तिसिद्धिम् । तत्स्व
स्ववर्णव्यवहारकालंनयेन्मनीषीयुग
पन्नयाद्विम् ॥ अथविप्रादीनांस्वभाव
कृत्यमाह । शमोदमः सत्यमथा
र्जवंचक्षमाशौचंतपोज्ञानकथामराचं
नम् । तीर्थंतथास्तिक्यमभिज्ञसङ्ग
तिः स्वभावकर्माग्रजनेर्मखव्रतम्
॥ शौर्यंबलंधैर्यधृतिर्धृतिर्मृधं विद्या
सुदीचेश्वरतापवर्ज्जनम् । क्षमा
भृतः कर्मनिसर्गजंविशोवाणिज्य
गोजीवनकर्षणान्यिति ॥ द्विजाति
सेवावनिदेवताश्रयाधर्मौविधिःशू
द्रनिसर्गकर्मच । स्वभावकर्मप्रविहा
ययोन्यथास्वयञ्चरेत्सोन्त्यजकर्मनर्म
भाक् ॥ इतिकालिदासः ॥

विप्रकृष्टः) विप्रकृष्टकः) त्रि॰ दूरे ॥ विप्रकृष्य
तेस्म । कृषिः क्तः । स्वार्थेकनिविप्र
कृष्टकोपि ॥

विप्रचित्तिः । पुं॰ दनोर्गर्भेकश्यपा
ज्जातेऽसुरविशेषे ॥

विप्रतिपत्तिः स्त्री॰ विरुद्धकोटिद्वयोप
स्थापकेशब्दे ॥ विरुद्धाप्रतिपत्तिः ॥
विरोधे ॥ विकृतौ ॥

विप्रतिपन्नः । त्रि॰ विरुद्धतयावगते ॥

विप्रतिषिद्धः । त्रि॰ निषिद्धे ॥

विप्रतिषेधः । पुं॰ तुल्यबलविरोधे ॥
परस्परविरोधे ॥ विप्रतिपूर्वात्कर्म
व्यतिहारेवर्त्तमानात्सेधतेर्घञ् ॥

विप्रतिसारः । पुं॰ पश्चात्तापे ॥ विप्र
तिसरणम् । सृगतौ । घञ् । उप
सर्गस्यघञीतिपाक्षिकोदीर्घाभावः ॥

विप्रतीसारः । पुं॰ पश्चात्तापे । अ
नुतापे । कौकृत्ये ॥ अनुशये ॥ रु
षि । रोषे ॥ विप्रतिसरणम् । सृ॰
। घञ् । उपसर्गस्यघञीतिदीर्घः ॥

विप्रदेहः । पुं॰ फलमूलादिशुष्कद्रव्ये ॥ ब्रा
ह्मणतनौ ॥ विगतःप्रदेहो॰ विशेषेण
प्रकृष्टोवादेहोस्य । विप्रस्यवादेहः ॥

विप्रप्रियः । पुं॰ पलाशे ॥ विप्राणां
प्रियः ॥ विष्णौ । श्रीरामचन्द्रे ॥ त्रि॰
ब्राह्मणवल्लभे ॥ विप्राः प्रियायस्यसः ॥

विप्रदासः । पुं॰ कायस्थे । मसीशे ॥

विप्रयाणम् । न॰ पलायने ॥

विप्रयुक्तः । त्रि॰ विभिन्ने । विश्लिष्टे ॥

विप्रयोगः । पुं॰ विरहे ॥ ब्राह्मणैः
सहसङ्गमे ॥ विप्रयोजनम् । युजिर्
योगे । घञ् ॥ विरुद्धः प्रयोगो
वा ॥ विशेषेणप्रकृष्टोवायोगः ॥
विप्राणांवायोगः ॥ विप्रलम्भे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विरहोविसम्वादोवेतिस्वामी ॥ रागिणोर्विच्छेदे ॥ इतिसुभूति: ॥
विप्रलब्ध : । त्रि० वञ्चिते ॥ विप्रलभ्यतेस्म । डुलभष्प्राप्तौ । क्त : ॥
विप्रलब्धा । स्त्री० स्वीयादिनायिकाभेदे ॥ सङ्केतनिकेतनेप्रियमनवलोक्य समाकुलहृदयाविप्रलब्धेतिलक्षणम् ॥
विप्रलब्धा । त्रि० प्रतारके ॥
विप्रलम्भ : । पुं० विसंवादे । अङ्गीकृतासम्पादने ॥ वञ्चने ॥ वियोगे । विरहे । रागिणोर्वियोजने ॥ विशेषेणप्रलम्भनम् । डुलभष्प्राप्तौ । घञ् । उपसर्गादितिनुम् ॥ विप्रलब्धि : । लभेर्घञ्वा ॥
विप्रलम्भक : । पुं० मिथ्यावचनै : परस्ववञ्चके । ठग १ इ० भा० प्र० ॥
विप्रलाप : । पुं० विरोधोक्तौ । अन्योन्यविरुद्धवचने ॥ यथा० एकोब्रूते० आगताकल्याणीति० अन्योब्रूतेनेति । तथाभ्युदाजहारसर्वानन्द: । एक:स्वब्रह्मधुसरोजमवैतिवक्त्रमन्य: सुधाकिरणविम्बमदोमृगाक्ष्या: । यूनोर्मुहुर्विवदतोर्वदनेनभ्रू वु: सिद्धान्तयन्मधुपराजिगतागतानीति ॥ विरुद्ध : प्रलाप : ॥ अनर्थकवाक्ये । अपार्थवचने ॥
विप्रलिप्सा । स्त्री० वञ्चनेच्छायाम् ।
विप्रलिप्सु : । त्रि० वञ्चके ॥

विप्रलुम्पक : । त्रि० अन्यायेनधनग्राहिणि ॥
विप्रलोभी । पुं० अशोकपादपे । किङ्किराते ॥
विप्रवसित : । त्रि० कृतदूरदेशगमने ॥
विप्रश्निका । स्त्री० जनानांलक्षणादिनाशुभाशुभनिरूपिण्याम् । ईक्षणिकायाम् । दैवज्ञायाम् ॥ विविध : प्रश्नोस्त्यस्या : । ठन् ॥
विप्रसृत : । त्रि० विक्षिप्ते ॥ विप्रसरतिस्म । सृगतौ । गत्यर्थेतिक्त : ॥
विप्रिय : । पुं० अपराधे । आगसि । त्रि० अप्रिये ॥
विप्रियकृत् । त्रि० शठे ॥
विप्रुट् । स्त्री० विन्दौ । जलकणे ॥ पृषदादित्वात्साधु: । सम्पदादित्वाद्भावेक्विप् । विगताद्रुट्प्रुट्वाप्रुट् दाहोऽस्मात् ॥
विप्लव : । पुं० डिम्बे । धाकडलुटनादौ ॥ अशस्त्रकलहे ॥ विप्लवनम् । प्लुङ् गतौ । ऋदोरप् ॥ परचक्रादिभये ॥ राष्ट्राद्युपद्रवे ॥ नाशे ॥ मतिसम्मोहे ॥
विप्लाव : । पुं० अश्वस्यप्लुतगतौ ॥
विप्लुत : । त्रि० व्यसनार्त्ते । विह्वले ॥ खण्डिते ॥ विप्लवनम् । प्लुङ् । क्त : ॥
विप्लुताक्ष : । त्रि० अश्रुपूर्णनयने ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विप्लुति : । स्त्री० स्वभावच्युतौ ॥

विप्लुष्ट : । त्रि० निर्दग्धे ॥ विशेषेण प्लुष्ट : ॥

विफल : । त्रि० निरर्थके । मोघे ॥ विगतं फलं यस्य ॥

विफला । स्त्री० केतक्याम् ॥ ऋतुहीनायाम् ॥

विबध : । पुं० पर्याहारे । उभयतोबद्धशिक्येस्कन्धवाह्यकाष्ठे ॥ अध्वनि ॥ भारे ॥ विगतोवधोऽस्मात् ॥

विवधिक : । त्रि० वैवधिके ॥ विवधेनहरति । विभाषाविवधादिति ष्ठन् । ङीषि० विवधकी ॥

विबन्ध : । पुं० आनाहे । आध्माने । मूत्रादिरोधे ॥ यथास्यचिकित्सा । तुल्यकारणकार्यत्वादुदावर्त्तहरींक्रियाम् । अनाहेपिचकुर्वीतविशेषश्चाभिधीयते ॥ त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्योद्विचतुष्पञ्चभागिका : । गुडेनतस्यावटिकाहरत्यानाहमुल्बणम् ॥ वर्त्तिस्त्रिकटुकसैन्धवसर्षपगृहधूमकुष्ठमदनफलै: । मधुनिगुडेवापक्वैर्निहितास्याङ्गुष्ठपरिमाणा ॥ वर्त्तिरियंदृष्टफलाशनै : प्रणिहितागुदेघृताभ्यक्ते । आनाहोदावर्तौशमयतिजठरंतथागुल्मम् ॥ त्रिकटुकाद्यावर्तिर्भावप्रकाशे ॥

विबन्धनम् । बन्धबन्धने । घञ् ॥ करणेवाघञ् ॥

विबाधा । स्त्री० विहेठने ॥

विविध : । त्रि० नानाप्रकारे ॥

विबुद्ध : । त्रि० तत्त्वसाक्षात्कारवति ।

विबुध : । पुं० ज्ञे । पण्डिते ॥ सुरे । देवे ॥ चन्द्रे ॥ विशिष्टोबोधोयस्य । विशेषणबुध्यतेजस्वपितीति वा । बुधअवगमने । इगुपधेतिक : ॥

विबुधान : । पुं० आचार्ये ॥ पण्डिते ॥ देवे ॥

विबुधानुग : । पुं० किन्नरादिषु ॥

विबुभूषु : । त्रि० विविधंभवितुमिच्छौ ॥

विबोध : । पुं० प्रबोधे ॥

विबोधनम् । न० प्रबोधने । जगाबना० इ० भा० ॥

विभक्त : । त्रि० विभज्यस्थापिते । कृतविभागे ॥ विभिन्ने । परस्परव्यावृत्ते ॥ प्राप्तविभागे ॥ विभज्यतेस्म । भज० । कर्मणिक्त : ॥ विभक्ताभ्रातरइत्यत्रतु० विभक्तमेषामस्तीतिमत्वर्थीयोऽर्शआद्यजित्यच् । नतुकर्त्तरिक्त : । सकर्मकेभ्यस्तस्यविधानाभावात् ॥ अथवोत्तरपदलोपोद्रष्टव्य : । विभक्तधनाविभक्ता : । गम्यार्थस्याप्रयोगएवलोपोभिमत : । तेनविभक्ताभ्रा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तदूत्यत्रधनस्ययद्विभक्तव्यंतत्॰ भ्रातृष्वारोप्यते ॥ विभक्तेपिधने यस्तुस्वीयांशंप्रतिपादयेत्। पुनर्विभज्यतद्द्रव्यमप्राप्तांशायदापयेत् ॥

विभक्तजः । पुं॰ विभागानन्तरंजाता पत्ये ॥ पुत्रैः सहविभक्तेनपि चायत्स्वयमर्जितम्। विभक्तजस्यतत् सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

विभक्तिः । स्त्री॰ विभागे ॥ सुप्तिङोः ॥ यथा । सङ्ख्यात्वव्याप्यसामान्यैः शक्तिमान्प्रत्ययस्तुयः । साविभक्तिर्द्विधाप्रोक्तासुप्तिङ्चेति प्रभेदतः ॥ सङ्ख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान्यः प्रत्ययः साविभक्तिः । सुप्तिङिति भेदात्साद्विधेतिशब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ कारकशक्तौ ॥ विभज्यतेप्रातिपदिकार्थोऽनया । स्त्रियांक्तिन् ॥

विभजनीयः । त्रि॰ विभाज्ये । विभागयोग्ये ॥ भजनार्हे ॥

विभज्यः । त्रि॰ विभक्तव्ये ॥ ऋहलोर्ण्यतिप्राप्ते॰ द्विवचनविभज्योपपदे॰ इतितद्भवादेशनिपात्यते । तेनविभाज्यमितिनभवति ॥

विभवः । पुं॰ रायि । धने ऐश्वर्ये ॥ विभवति । भू॰ । पचाद्यच् ॥ भिक्षाप्रायस्यरक्षार्थंकन्या शीतनिवारणी । अचलाकेशवेभक्तिर्विभवैः किंप्रयोजनमितिसन्न्यासिधर्म्मः ॥ निर्वृत्तौ ॥ मोक्षे ॥ विगतः भवोयस्मिन् ॥ षष्टिवत्सरान्तर्गतद्वितीयवत्सरे । यथाभविष्ये भैरवउवाच । सुभिक्षं क्षेममारोग्यंसर्वेव्याधिविवर्जिताः । प्रशान्तामानवास्तत्रबहुशस्यावसुन्धरा । हृष्टास्तुष्टाजनाः सर्वेविभवेचवरानने ॥ २ ॥

विभवी । त्रि॰ ऐश्वर्यवति ॥ विभवोस्यास्ति ॥ इनिः ॥

विभा । स्त्री॰ शोभायाम् ॥ प्रकाशे ॥ किरणे ॥ उदीच्यांसीमस्यपुर्याम् ॥

विभाकरः । पुं॰ अग्नौ । वह्नौ ॥ सूर्ये ॥ विभांकरोति । दिवाविभानिशेतिटः ॥ अर्कवृक्षे ॥ चित्रकवृक्षे ॥

विभागः । पुं॰ अंशे । भागे ॥ विवेके ॥ विविच्यप्रयोगे ॥ संयोगनाशकैकवद्द्रव्यवर्त्तिनिगुणे ॥ स्वत्वनिर्णयानुकूलव्यापारे ॥ विभज्यते॰ विभजनंवा । भज॰ । भावेवाघञ् ॥

विभागी । त्रि॰ अंशिनि ॥ विभागोऽस्यास्ति । अतइनिठनावितीनिः ॥

विभाजितः । त्रि॰ विभागेनस्थापिते ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विभाज्यः । त्रि॰ विभजनीये । विभागयोग्ये ॥ विपूर्वाण्ण्यन्तादजेरचोयत् ॥
विभाण्डकः । पुं॰ ऋष्यशृङ्गपितरि॰ मुनिविशेषे ॥
विभाण्डी । स्त्री॰ आवर्त्तकीलतायां ॥
विभान् । त्रि॰ भासमाने ॥ शत्रन्तः ॥
विभातम् । न॰ प्रभाते । प्रत्यूषे ॥ विभातुंप्रवृत्तम् । भा॰ । आदिकर्म्मणिक्तः ॥
विभातकम् । न॰ प्रत्यूषे ॥
विभावः । पुं॰ परिचये ॥ रसस्योद्दीपनादौ ॥ रत्यादीनांकारणेषु । ललनोद्यानादिष्वालम्बनोद्दीपनकारणेषु ॥
विभावनम् । न॰ विभावनायाम् ॥
विभावना । स्त्री॰ अलङ्कारविशेषे ॥ विभावनाविनापिस्यात्कारणंकार्यजन्मचेत् । अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तंतच्चरणद्वयम् ॥ अत्रलाक्षारसासेककारणाभावेपिरक्तिमाकार्यितः स्वाभाविकत्वेनविरोधपरिहारः ॥
विभावरी । स्त्री॰ तमस्विन्याम् । रजन्याम् । यामिन्याम् ॥ निशायाम् । हरिद्रायाम् ॥ कुट्टन्याम् ॥ वक्रयोषिति ॥ विवादवस्त्रगुरुण्याम् ॥ विभातिनवादिभिः । क्वनिप् । वनोरचेतिङीब्री ॥ मौखर्य्यनिरतस्त्रियाम् ॥ मेदावृत्ते ॥
विभावसुः । पुं॰ ग्रहपतौ । सूर्य्ये ॥ अर्कवृक्षे ॥ पावके ॥ हारभेदे ॥ चित्रकवृक्षे ॥ चन्द्रे ॥ विभाप्रभावसुधनंयस्य ॥ असुरविशेषे ॥ मणौ ॥
विभावितः । त्रि॰ अभ्यूहिते । ज्ञाते ॥ विचिन्तिते ॥ विशेषेणोत्पादिते ॥ विशेषेणप्रापिते ॥ विमिश्रयिते ॥ विशेषेणभावितः ॥
विभावि । त्रि॰ प्रभावसम्पन्ने ॥ विभावोस्त्यस्ति । इनिः ॥
विभाव्यः । त्रि॰ संलक्ष्ये ॥
विभाषा । स्त्री॰ विकल्पे ॥ विभाष्यते ॰विकल्प्यते । भाषव्यक्तायांवाचि । गुरोश्चहलइत्यकारः । ततष्टाप् ॥
विभिन्नः । त्रि॰ मिश्रिते ॥ विदारिते ॥ विदीर्णे ॥ विभक्ते ॥ समालब्धे ॥ प्रतिभिन्ने ॥ विकसिते ॥
विभीतः । त्रि॰ विभीतके ॥ विगतंभीतंरोगभयमस्मात् ॥ वि॰निर्भये ॥
विभीतकः । त्रि॰ कर्षफले । भूतवासे । कलिद्रुमे बहेडुके । बहेडा॰ इतिख्याते ॥ बिभीतकंस्वादुपाकंकषायंकफपित्तनुत् । उष्णवीर्य्यंहिमलस्पर्शंभेदनंकासनाशनम् ॥ रूक्षंनेत्रहितंकेश्यंकृमिवैस्वर्य्यनाशनम् । बिभीतमज्जातृट्छर्दिकफवातहरो

लघु : ॥ कषायीमदकृच्चाथधाटम ज्ञाप्तितद्गुणा ॥ विगतंभीतंरोगभ यमस्मात् ॥ स्वार्थेक : स्त्रियां॰जा तेरितिङीष् ॥

विभीषण : । पुं॰ रावणानुजे ॥ नल तृणे ॥ त्रि॰भयानके ॥ विशेषेणभी षयते । ञिभीभये । नन्द्यादित्वा ल्लयु : । भियोहेतुभयेषुक् ॥ निर स्ताबियो ॥ विगतंभीषणंभयङ्करम ज्ञानंयस्मस : ॥

विभीषिका । स्त्री॰ भयप्रदर्शने ॥ य था । कृत्वाशस्त्रविभीषिकांकतिप यग्रामेषुदीना : प्रजा : ॰मघ्नन्तो विटजल्पितेरुपहता :चोणीभुजस्ते किल । विद्वांसोपिवयंपरंचिजगतां सर्गस्थितिव्यापदामीशस्तत्परिचर्य यानगणितोयैरेषनारायण :॥ इति शिह्लणमिश्र : ॥

विभु : । पुं॰ शङ्करे । सदाशिवे ॥ प रमेश्वरे ॥ सर्वमूर्त्तसंयोगिनि । प रममहत्त्ववति ॥ सतु॰आत्मादिर्य था । आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाताकरणं हिसकर्तृकम् । विभुर्बुद्ध्यादिगुणवा नबुद्धिस्तुद्विविधामतेतिभाषापरिच्छे द : । विभुरिति॰विभुत्त्वपरममह त्त्वमितिसिद्धान्तमुक्तावली ॥ काल खात्मदिशांसर्वगतत्त्वंपरमंमहदिति भाषापरिच्छेद : ॥ऋहति ॥ नित्ये ॥ भृत्ये । विष्णौ ॥ त्रि॰व्यापके ॥

प्रभौ ॥ सर्वगते । दृढे ब्रह्मणि ॥ य था । नित्त्व : सर्वदु:खानामीशा न : प्रभुरव्यय : । अद्वैत : सर्वभा वानांदेवस्तुर्योविभु : स्मृतइत्यागम: ॥ विविधंभवतिअस्मात् । भू॰ । वि प्रसम्भ्राद्डुतिडु : ॥

विभुता । स्त्री॰ सामर्थ्ये ॥ भावेतल् ॥

विभूति : । स्त्री॰ भूतौ । ऐश्वर्ये । अ णिमादिषु ॥ यथा । अणिमालघि माप्राप्ति : प्राकाम्यंमहिमातथा । ई शितावशिताचैवतथाकामावशायि तेति ॥ भस्मनि ॥ शिवधृतभस्मनि ॥ अंशे ॥ विविधभावे । विशेषेणभ वनम् । स्त्रियांक्तिन् ॥विभूतिरिति कथनमन्यप्रादिनिवृत्त्यर्थम् ॥

विभूतिद्वादशी । स्त्री॰ विष्णोर्व्रतविशे षे ॥

विभूतिमत् । त्रि॰ ऐश्वर्ययुक्ते ॥ विभू तिर्विद्यतेऽस्य । मतुप् ॥

विभूम । त्रि॰ परिपूर्णे ॥ विगताभू मायस्मात् । यमपेक्ष्यान्यत्रमहत्त्वं नास्तीति ॥

विभूषणम् । न॰ अलङ्कारे । आभर णे ॥ विशिष्टंभूषणम् । विभूष्यते ऽनेनवा । भूषअलङ्कारे । ल्युट् ॥ पुं॰मञ्जुघोषे ॥

विभूषा । स्त्री॰ शोभायाम् ॥ आभर णे ॥

विभूषित : । त्रि॰ अलङ्कृते ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विभृत : । त्रि० धृते ॥ पुष्टे ॥

विभ्यत् । त्रि० भयंकुर्वति ॥

विभेद : । पुं० विशेषे ॥

विभ्रंस : । पुं० नाशे ॥

विभृत् । त्रि० धारणकर्त्तरि ॥ पोषण कर्त्तरि ॥

विभ्रम : । पुं० भ्रान्तौ ॥ संशये । शोभायाम् ॥ भ्रमणे । हावप्रभेदे । स्त्रीणांशृङ्गारभावजातक्रियाविशेषे ॥ तथाहि । मदरागहर्षजनितविपर्यासोविभ्रम : । यथा । अन्यनिमित्तमानसादुत्थायान्यत्रगमनं । प्रियारब्धकथामाक्षिप्यसख्यासहालपनं । मुखैर्हसितक्रोधौ । पुष्पादीनांयाञ्चा । सहसैवतत्परित्याग : । वस्त्राभरणमाल्यानामकारणत: खण्डनंमाननञ्च । यदुक्तम् । क्रोध: स्मितञ्चकुसुमाभरणादियोञ्चातदर्ज्जनञ्चसहसैवविमण्डनञ्च । आक्षिप्यकान्तवचनंलपनंसखीभिर्निष्कारणोत्थितगतंवदर्ाविभ्रमंतत् ॥ इति ॥ चित्तवृत्त्यनवस्थानंशृङ्गाराद्विभ्रमोमत: । इत्यन्यच । अपिच । विभ्रमस्त्वरयाकालेभूषास्थानविपर्यय: । यथा । श्रुत्वायान्तंबहि: कान्तमसमापितभूषया । भालेञ्जनंदृशोर्लाक्षाकपोलेतिलक : कृत : । इति ॥ योषितांयौवनजोविकारोविभ्रमइत्येके ॥ अपिच । वल्लभप्राप्तिवेलायांमदनावेशसम्भ्रमात् । विभ्रमोहारमाल्यादिभूषास्थानविपर्यय : ॥ विविधंभ्रमणम् । भ्रमु अनवस्थाने । घञ् । नोदात्तोपदेशेतिनवृद्धि : ॥

विभ्रमा । स्त्री० विस्रसायाम् । जरायाम् । वार्द्धक्ये ॥

विभ्राट्‌०ड् । त्रि० भ्राजिष्णौ । रोचिष्णौ । अलङ्कारादिनाशोभमाने ॥ विशेषेणभ्राजते । भ्राजृदीप्तौ भ्राजभासेतिक्किप् ॥

विभ्रान्त : । त्रि० विभ्रमयुक्ते ॥ यथा । विभ्रान्तबुद्धेर्मनुजात्कार्याकार्यमजानत : । स्वानिष्टञ्चपरानिष्टंजायतेस्मात्पदेपदे ॥ इतिमहानिर्वाणतन्त्रम् ॥

विभ्रान्ति : । स्त्री० विभ्रमे ॥

विमत : । त्रि० विरुद्धमतिविशिष्टे ॥

विमति : । स्त्री० नानामतौ ॥ विरुद्धमतौ ॥

विमत्सर : । त्रि० मात्सर्य्यरहिते । अद्वितीयात्मदर्शनेननिर्वैरबुद्धौ । विगतोमत्सरोयस्मात् ॥

विमना : । त्रि० दुर्मनसि । अन्तर्मनसि । चिन्तादिनाव्याकुलचित्ते ॥

विमनस्क : । त्रि० विमनसि ॥

विमनीकृत : । त्रि० वैमनस्यंप्रापिते ॥ अविमना : विमना : सम्पद्यमान : कृत : अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसांलोपश्चेतिच्विप्रत्ययसलोपौ ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अस्यचाविलीकार : ॥

विमय : । पुं० परिवर्त्तने । विनिमये ॥ विमीयते । मीञ्० । एरच् ॥

विमर्द्द : । पुं० कालङ्कतव्रचे । चक्रमर्द्दे ॥ युद्धे ॥ व्यालोडने ॥ सङ्घर्षे ॥

विमर्द्दक : । पुं० चक्रमर्द्दे । कसौं०दी तिप्रसिद्धभुप्टे ॥

विमर्द्दनम् । न० कुङ्कुमादिनामर्द्दने । परिमले । मृदक्षोदे ; ल्युट् ॥

विमर्द्दना । स्त्री० कुङ्कुमादिमर्द्दे ॥

विमर्द्दोत्थ : । पुं० परिमले । मर्द्दनाज्जातेसुगन्धादौ ॥ यथा । अथगन्धे परिमलोविमर्द्दोत्थे मनोहरे ।दूरगामीमनोहारीगन्धआमोदईरितइति शब्दरत्नावली ॥

विमर्श : । पुं० विचारे ॥ न्यायमार्गेणविचारे॥ संशयात्मिकायांवृत्तौ ॥

विमर्शनम् । न० परामर्शे । वितर्के ॥

विमर्शित : । त्रि० विचारिते ॥ विमर्श : सञ्जातोस्य । तारकादित्वादितच् ॥

विमर्ष : । पुं० विचारणायाम् ॥ इति जटाधर : ॥ विशिष्टायांचमायाम् ॥

विमर्षणम् । न० ज्ञाने ॥ कर्मणाकर्मनिर्हारोनह्यात्यन्तिकइष्यते । अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तं विमर्षणम् ॥ इतिभागवतेषष्ठस्कन्ध : ॥

विमल : । पुं० सूर्य्यपरिवारे ॥ अर्हति । जिने ॥ न०तारहेमविधाकृते०उपरसविशेषे । निर्म्मले । स्वच्छधातुके ॥ त्रि०निर्म्मले । बौद्धे ॥ विगतंमलंयस्मात् ॥ चारौ ॥ रागादिशून्ये ॥

विमलतीर्थम् । न० तीर्थविशेषे । यत्रापिसौवर्णराजतमत्स्याद्दृश्यन्ते ॥

विमलदानम् । न० नित्यनैमित्तिककाम्यदाने ॥ यथोक्तं गरुडपुराणे । नित्यं नैमित्तिकंकाम्यंविमलंदानमीरितम् । चेतनासत्त्वयुक्तेनदानं तद्विमलंस्मृतमितिग०पु० ॥ ईश्वरप्रीणनार्थदाने ॥

विमलमणि : । पुं० स्फटिके ॥

विमला । स्त्री० शीतलायाम् । सप्तलायाम् । लोहखण्डप्रभेदे ॥ भुव : प्रभेदे ॥ देवीप्रभेदे ॥ यथा । उत्कले नाभिदेशस्तुविरजाक्षेत्रमुच्यते । विमलाचमहादेवीजगन्नाथस्तुभैरव :॥

विमलात्मक : । त्रि० बौद्धे । निर्म्मले । स्वभावनिर्म्मले ॥ विमलआत्मास्वभावोस्य ॥

विमलाद्रि : । पुं० शत्रुञ्जयपर्वते ॥

विमलेश्वर : । पुं० शिवे ॥ विश्वेशादेव्यधिष्ठिते पुण्यस्थाने ॥

विमाता । त्रि० गणयितरि ॥

विमाता । स्त्री० मातु : सपत्न्याम् ॥ विरुद्धामाता । प्रादयोगतेतिसमास :॥

विमातृज : । पुं० सापत्नभ्रातरि ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वैमात्रेये ॥ विमातुर्जातः । पञ्च म्यामजातादितिडः ॥

विमानः । पुं० न० देवतायाने । व्योमयाने । सार्वभौमगृहे । घोटके । यानपात्रे । विशिष्टं मानयन्त्यनेन । पुंसिसंज्ञायामितिकरणे घः ॥ विशेषणसाम्यस्मिन्निति वा । अधिकरणे ल्युट् ॥ विगतंमानमुपमाऽस्येति वा ॥ त्रि० मानहीने ॥

विमानकः । पुं० विमाने ॥

विमानता । स्त्री० तिरस्कारे ॥

विमानितः । त्रि० अनादृते ॥

विमार्गः । पुं० कुपथे ॥

विमिश्रः । त्रि० विभिन्ने ।

विमुक्तः । त्रि० विरहिते ॥ पृथग्भूते ॥ सर्वेषणाविनिर्मुक्ते ॥ नित्यमुक्ते चिदानन्दरसआत्मनि ॥ विशेषेण० अविद्याकामक्रोधादिभिर्मुक्तः परित्यक्तः ॥ त्रिषु ॥ जीवन्मुक्ते ॥ जीवन्नेवदृष्टबन्धात्कामादेर्विशेषेणमुक्तः सन् देहपातेभाविबन्धाद्विशेषेणमुच्यते । विमुक्तश्चविमुच्यतइतिश्रुतेः ॥

विमुक्तिः । स्त्री० मोक्षे ॥ विमोचने । अनुध्यानरूपेऽनुग्रहे ॥

विमुखः । त्रि० पराङ्मुखे ॥ विरुद्धं मुखं यस्य ॥

विमुद्रः । त्रि० प्रस्फुटे । प्रफुल्ले ॥ मुद्रारहिते ॥

विमूढः । त्रि० विचित्ते ॥ अनुत्पन्नब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे । दृष्टादृष्टविषयभोगवासनाकृष्टचेतस्तयाआत्मानात्मविवेकायोग्ये । अदूरदर्शिनि ॥ विगतमूढभावेऽतिचतुरे ॰ शुद्ध्यर्थं विवेचनकुशले ॥

विमूढभावः । पुं० व्याकुलचित्तत्वे ॥

विमूढात्मा । त्रि० रागद्वेषादिदूषितान्तःकरणे ॥ विमूढआत्मायस्य सः ॥

विमूढेनः । त्रि० मूर्खशिरोमणौ । देहात्मवादिनि । शुद्धनादरकारिणि ॥ विमूढानामिनः ॥

विमूल्यः । त्रि० अमोलविमोलइतिभाषायांख्याते । महार्घे ॥

विमृत्युः । पुं० विगतकामाविद्ये वेदान्तवेद्यआत्मनि ॥

विमृशः । पुं० विमर्शे ॥

विमृष्टः । त्रि० विभाविते ॥

विमृष्यः । त्रि० विचार्ये ॥ विमृषेः ऋदुपधाच्चाकॢपिचृतेरितिक्यप् ॥

विमृष्यकारी । त्रि० विवेकिनि ॥ विमृष्यकरोति । णिनिः ॥

विमोक्षः । पुं० विमोचने ॥

विमोक्षः । पुं० मुक्तौ ॥

विमोचणम् । न० विमोचने । परित्यजने ॥

विमोचनम् । न० दूरीकरणे । विमुक्तौ । विपूर्वान्मुचेर्ल्युट् ॥ तीर्थविशेषे ॥

बिमोह : । पुं० भ्रमपरम्परायाम् । विशिष्टोमोह : ॥

बिमोहनम् । न० आकुलीकरणे । वैचित्तीकरणे ॥

बिमोहित : । त्रि० विशिष्टं मोहंभ्रमपरम्परांप्रापिते । मोहयुक्ते ।

बिम्ब : । पुं० कृकलासे ॥ न० प्रतिबिम्बे ॥ बिम्बीफले ॥ वर्णवृत्तान्तरे ॥ नगणककरगणयकवर्णभवतिमवषर्णपूर्णम् । फणिवदनभूषणंयत्तदितिकिलबिम्बमेतत् ॥ यथा । कपटकृतगोपवेश : शयनवरभूतशेष : । जयतिकृतनन्दहर्षोगिरिविधुतशातवर्ष : ॥ पुं० न० सूर्यचन्द्रमण्डले ॥ वेतिशोभते । वीगत्यादिषु । उल्वादयश्चे ति० वन्नन्, मोगमङ्गस्वत्वानि ॥ बिम्बश्चोष्ठाहयशान्॥जात्यन्तरे ॥

बिम्बकम् । न० मण्डले ॥ बिम्बीफले ॥

बिम्बजा । स्त्री० बिम्बिकायाम् ॥

बिम्बट : । पुं० सर्षपे ।

बिम्बभूत: । त्रि० कारणभूते ।

बिम्बा । स्त्री० बिम्बिकायाम् ॥

बिम्बिका । स्त्री० तुण्डिकेर्याम् । रक्तफलायाम् । पीलुपर्ण्याम् । कंदूरी० कंदुरुइतिभाषा ॥ बिम्बींकायति ॥ कैशब्दे । आतोनुपसर्गेक : । ङ्यापोरितिह्रस्व : ॥

बिम्बी । स्त्री० बिम्बिकायाम् ॥ गौरादित्त्वान्ङीष् ॥

बिम्बीफलम् । न० बिम्बिकायाम्, कंदूरी० इ० प्र० फले । बिंम्बीफलंस्वादुशीतंगुरुपित्तास्रवातजित् । स्तम्भनंलेखनंरुच्यंबिबन्धाध्मानकारकम् ॥

बिम्बु : । पुं० गुवाके ॥

बियच्चारी । पुं० चिल्लखगे ॥ त्रि० आकाशगामिनि ॥

बियत् । न० विष्णुपदे । गगने । आकाशे ॥ बिविश्वतएतिव्याप्नोति । इण : शत । यद्वा । बियच्छति० नविरमति । विपूर्वाद्यमेरन्येभ्योपीतिक्विप् । क्वौचगमादीनामितिमलोपेतुक् ॥

बियद्गङ्गा । स्त्री० मन्दाकिन्याम् । स्वर्णद्याम् । सुरदीर्घिकायाम् ॥ बियति० बियतीवागङ्गा ॥

बियद्भूति : । स्त्री० तमसि । अन्धकारे ॥

बियन्मणि: । पुं० सूर्ये । सहस्रांशौ ॥ बियतोमणिरिव ॥

बियम : । पुं० संयमे ॥ बिविधयमने ॥ बियमनम् । यम : समुपनिविषुचेतिपक्षे० अप् ॥

बियात : । पुं० धृष्टे । निर्लज्जे ॥ बिरुद्धंयातंचेष्टितंयस्य ॥ बिरुद्धमयासीद्वा । गत्यर्थेतिक्त : ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वियाम : । पुं॰ संयमे । विविधयमने ॥ वियमनम् । यम : समुपनिविषु चेति॰ अबभावेघञ् ॥

वियुक्त : । त्रि॰ वियोगविशिष्टे ॥

वियोग : । पुं॰ विच्छेदे । विप्रलम्भे । रागिणोर्वियोजने । विरहे ॥ स्मृत्वावियोगजं दु : खंत्यजन्तेहंप्रियेजने । अतिस्नेहपरिष्वङ्गाद्वर्तिरार्द्रापिदह्यते ॥ वियोजनम् । युजिर्योगे । घञ् । वियुज्यतेऽनेनवा ॥

वियोगभाक् । त्रि॰ विच्छेदयुक्ते ।

वियोगी । पुं॰ चक्रवाके । कोके ॥ त्रि॰विरहिणि । वियोगयुक्ते ॥ वियोगोऽस्यास्ति । इनि : ॥

वियोगिनी । स्त्री॰ विरहिण्याम् ॥

वियोजित : । त्रि॰ पृथक्कृते । वियोगंप्रापिते

विरक्त : । त्रि॰ विरागवति ॥ सच॰ कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसभेदाच्चतुर्विध : ॥ विपूर्वाद्रञ्जे : क्त : ॥ अतिरक्तवर्णे ॥

विरक्ता । स्त्री॰ सांसारिकविषयेषुविरागविशिष्टायाम् ॥ दुर्भगायाम् ॥ अननुकूलायाम् ॥ यांचिन्तयामिसततंमतिसाविरक्ता ॥

विरक्ति : । स्त्री॰ वैतृष्ण्ये ॥ तीव्रातीव्रतराचेतिविरक्तिर्द्विविधामता । तवसत्यान्तुतीव्रायांन्यसेद्योगीकुटीचके । शक्तोबहूदकेतीव्रतरायांहंससंज्ञिते । मुमुक्षु : परमेहंसेसाक्षाद्विज्ञानसाधने ॥ रञ्जे : क्तिन् ॥

विरङ्गम् । न॰ काङ्कुष्ठे ॥

विरचनम् । न॰ निर्माणे ॥ विशेषेणरचनम् ॥

विरचित : । त्रि॰ निर्मिते ॥ विशेषेणरचित : ॥

विरजम् । न॰ तीर्थविशेषे ॥

विरजा : । त्रि॰ विगतधर्माधर्मे ॥ रजोगुणरहिते ॥ विगतंरजोयस्य स : ॥

विरजा : । स्त्री॰ विगतार्त्तवायाम् ॥

विरजस्तमा : । पुं॰ द्वयातिगे । निवृत्तरजस्तमोगुणे ॥ रजस्तमोभ्यांविगत : । निरादयइतिसमास : ॥ विगतेरजस्तमसीयस्मादितिवा ॥

विरजा । स्त्री॰ कपित्थपर्ण्याम् ॥ दूर्वायाम् ॥ ययातिमातरि ॥ गोलोकेश्रीकृष्णसखीविशेषे ॥ दोर्घाविशेषे ॥ देवयानपथवर्त्तिन्यां नद्याम् ॥ जगन्नाथक्षेत्रे ॥ यथा । मुण्डनञ्चोपवासश्चसर्वतीर्थेष्वयंविधि । : वर्जयित्वागयांगङ्गांविशालांविरजांतथा ॥

विरजार्च्चनम् । न॰ पुरुषोत्तमतीर्थे ॥ यथा । उत्कलेनाभिदेशस्तुविरजार्चेनमुच्यते । विमलासामहादेवीजगन्नाथस्तुभैरव : इति तन्त्रचूडामणौपीठनिर्णय : ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विरजाहोम: । पुं० अवधूतत्वस्याद्‌दक्षि० आगमप्रोक्तकर्मविशेषे ॥
विरञ्च: । पुं० द्रुहिणे । ब्रह्मणि ॥ विरचयति । रचप्रतियत्ने । पचाद्यच् । पृषोदरादित्वान्नुमागम: ॥
विरञ्चि: । पुं० स्रष्टरि । ब्रह्मणि ॥ विरचयति । रच० । स्वार्थण्यन्तादच्‌ड्: । पृषोदरादित्वान्नुम् ॥
विरणम् । न० वीरणतृणे ॥
विरत: । त्रि० निवृत्ते । विरक्ते ॥
विरति: । स्त्री० आरती । उपरामे । निवृत्तौ ॥ विरमणम् । रमक्रीडायाम् । क्तिन् ॥
विरथ: । त्रि० भग्नरथे ॥
विरमणम् । न० विरतौ ॥ विपूर्वाद्रमेर्ल्युट् ॥
विरमित: । त्रि० निरस्ते ॥
विरलम् । न० दध्नि ॥ त्रि० अवकाशे । पेलवे । तनौ । सान्तरे ॥ विराति । रादाने । बाहुलकात्कलन् ॥ पुं० निर्जने ॥
विरलजानुक: । त्रि० वक्रजानुविशिष्टे । प्रज्ञौ । प्रज्ञे ॥ द्रु० हे० चन्द्र: ॥
विरलद्रवा । स्त्री० श्लक्ष्णयवागाम् ॥ यथा । यवागुरुष्णिकाश्राणा सैवतुद्रुतसिक्थिका । विलेपीतरलाचस्यात्साश्लक्ष्णाविरलद्रवा ॥

विरस: । त्रि० रसहीने ॥ विगतोरसोयस्मात् ॥
विरह: । पुं० विप्रलम्भे । वियोगे । विच्छेदे ॥
विरहिणी । स्त्री० वियोगिन्याम् ॥ विच्छेदविशिष्टायाम् ॥ नार्यां भृतौ ॥ ङीप् ॥
विरहित: । त्रि० त्यक्ते । विहीने विशेषेणरहित: ॥
विरही । पुं० वियोगिनि । विरहविशिष्टे ॥ विरहोस्यास्ति । अतइनि:॥रहतेराभीक्ष्ण्येघिनिर्वा॥
विरहोत्कण्ठिता । स्त्री० नायिकाविशेषे ॥ चिरमप्यत्युदनालोके विरहोत्कण्ठितोन्मनेतिलक्षणात् ॥
विराग: । पुं० वैराग्ये । रागप्रतिद्वन्द्विनि ॥ त्रि० गताभिलाषे ॥ विगत: रागोस्य
विरागार्ह: । त्रि० विरागयोग्ये । वैरङ्गिके ॥ अर्हति । अर्ह० । पचाद्यच् । विशिष्टोराग: विराग: । विरागस्यअर्ह: ॥ धनवति ॥
विरागी । त्रि० विरक्तिमति ॥
विराट् । पुं० विविधंराजमानत्वात्स्थूलसमष्ट्युपहितचैतन्येभगवत: स्थूलरूपे ॥ यथा तत्कार्यंच विराड्देह: स्थूलदेहोयमात्मनइति । पञ्चीकृतभूतानांयत्कार्यंतत्का-

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यं विराट् देहो भवति स च देहः प
रमेश्वरस्य स्थूलदेहः ॥ आत्मनोममभ
गवत्त्वाद् । इ०दे०भा० ॥ विराडात्माना
म० स्थूलप्रपञ्चाभिमानी सूर्य्यमण्ड
लात्मकः समष्टिदेहश्च गोलकह
यानुग्राहको हिरण्यगर्भः चर्चनश्चा
ध्यामर्थान्तरमितिव्याख्यातारः ॥
विशेषेण राजते । राजृ दीप्तौ । विवि
धं राजते वा । सत्सूद्विषेतिक्विप् ॥
त्रिषु ॥ स्त्री० दशाक्षरायां वृत्तौ ॥
विराजः । पुं० विराजि ॥
विराजमानः । त्रि० दीप्तिविशिष्टे ।
शोभमाने ॥
विराजितः । त्रि० शोभिते । दीप्ते ॥
विराटः । पुं० मत्स्यदेशे ॥ वैदर्भदे
शादूर्ध्वमिन्द्रप्रस्थाच्च दक्षिणे । म
रुदेशात्पूर्व्वभागे विराटः परि
कीर्त्तितः ॥ मत्स्यदेशाधिपे ॥
नगरविशेषे ॥
विराटकः । पुं० राजपट्टे ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥
विराटजः । पुं० विराटदेशीयहीर
के । राजपट्टे । राजावर्त्ते ॥ त्रि०
विराटराजजाते ॥
विराणी । पुं० हस्तिनि ॥ इतिश-
ब्दमाला ॥
विराद्धः । त्रि० विप्रकृते ॥ राधेर
निटः कर्म्मणिक्तः ॥
विराधः । पुं० रामायणप्रसिद्धराक्ष

सविशेषे ॥
विराधनम् । न० पीडायां ॥
विराध्यन् । त्रि० अपकुर्वाणे ॥
विरामः । पुं० अवसाने ॥ वितर्कवि
चारानन्दास्मितादिरूपचिन्तात्या
गे । ब्रह्मपरमे ॥ विपूर्व्वाद्रमेर्भावे
घञ् ॥ विरमन्ते निवर्त्तन्तेऽस्मि
न्निति वा ॥
विरावः । पुं० शब्दे । स्वाने । आ
रावे ॥ विरवणम् । रु० उपसर्गेरु
वइतिभावेघञ् ॥
विरिक्तः । त्रि० सञ्जातविरेके ॥
विरिञ्चः । पुं० वैकुण्ठे । विष्णौ ॥
परमेष्ठिनि ॥ शिवे ॥ इ०श०रत्ना
वली ॥
विरिञ्चनः । पुं० विरञ्चने । द्रुहि
णे ॥ इ०हे०चन्द्रः ॥
विरिञ्चिः । पुं० शिवे । विष्णौ ॥
विधातरि । परमेष्ठिनि । सुरज्ये
ष्ठे ॥ भूतानि विरचयति । रचप्र
तियत्ने । स्वार्थण्यन्तादचइः ।
पृषोदरादित्वादकारस्येत्त्वं नुमाग
मश्च ॥
विरिब्धः । पुं० स्वरे ॥ रेभृशब्दे
सौत्रः । क्तः । घुष्यस्वान्तध्वान्ते
त्यादिना निपातितः ॥
विरिष्टः । त्रि० विच्छिन्ने ॥
विरुद्धः । पुं० हेत्वाभासान्तरे । सा
ध्याभावव्याप्ते हेतौ ॥ यथाशब्दोनि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

त्य : कृतकत्वादिति । कृतकत्वं हिनित्यत्वाभावेनानित्यत्वे नव्याप्तम् ॥ न्यायसूत्रञ्च । सिद्धान्तमभ्युपेत्यतद्विरोधीविरुद्धः । अत्र पक्षसिद्धान्तं साध्यम्० प्रतिज्ञायांहिपक्षस्यसिद्धस्यान्तेसाध्यमभिधीयते० तथाचसाध्यमभ्युपेत्यउद्दिश्यप्रयुक्तस्तद्विरोधीसाध्याभावव्याप्तइतिफलितार्थः । यथावह्निमान्ह्रदत्वादिति । एतस्यसाध्याभावानुमितिसामग्रीत्वे नसाध्यानुमितिप्रतिबन्धोदूषकताबीजम् । नच सत्प्रतिपक्षाविशेषः । तत्रहेत्वन्तरंसाध्याऽभावसाधकम्० इहतुहेतुरेवसाध्याभावसाधकः साध्यसाधकत्वेनत्वयोपन्यस्तस्तस्यशक्तिविशेषान्नापकर्तुं नविशेषात् ॥ १ । ४६ ३० ॥ विपरीतधर्माक्रान्ते ॥ विरोधविशिष्टे ॥

विरूढः । त्रि० अङ्कुरिते । विरहा० इतिख्याते ॥ विपूर्वाद्रुहेर्गत्यर्थे क्तः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः ॥ आरोहणविशिष्टे ॥

विरूपम् । न० पिप्पलीमूले ॥ त्रि० कुरूपे ॥ विरुद्धंरूपंयस्यसः ॥

विरूपा । स्त्री० अतिविषायाम् ॥ दुरालभायाम् ॥ कुरूपायाम् ॥

विरूपाक्षः । पुं० त्रिलोचने । शम्भौ । ईशे । शिवे ॥ रुद्रविशेषे ॥ विविधानिरविचन्द्राग्निरूपाण्यक्षीणियस्य । बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोःस्वाङ्गात्षच् ॥ विरूपेष्वपि० अक्षिरूपाद्दृष्टिर्यस्येतिवा ॥ विविधरूपाणि० विविधरूपेषु० अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येतिवा ॥ असुरविशेषे ॥

विरूपिका । स्त्री० कुरूपायाम् ॥

विरूपी । पुं० जाहके ॥ त्रि० कुरूपविशिष्टे ॥

विरेकः । पुं० मलभेदे । रेचने । रेके । रेचनायाम् । विरेचने । पृथक्त्वे ॥ यथा । यत्रयद्ध्यासस्तद्विरेकाग्रहणनिबन्धनोभ्रमइतिभाष्यम् ॥

विरेचकः । त्रि० विरेककारके ॥ यथा । चूर्णमध्येत्रिवृच्चूर्णंस्वरसेकारवेल्लकम् । स्नेहेष्वेरण्डजंतैलंफलेष्वेवहरीतकीतिवाग्भटः ॥

विरेचनम् । न० विरेके । तत्कारकौषधंयथा । हरीतकीसमगुडामधुनासहपेषिता । विरेचनकरीरुद्र भवतीतिनसंशयः ॥ त्रिफलात्रिवृत्कंचित्तथाकटुकरोहिणी । जलस्तम्भहरोह्येषउत्तमन्तुविरेचनम् ॥ अपिच । त्रिफलाखदिरंद्राक्षापिप्पलीचविरेचकात् । हरीतकीसैन्धवाणीरालवणश्चविरेचकात् । इतिगरुडपुराणे ॥ पुं० पीलुवृक्षे ॥

विरेफ : । पुं० नदमात्रे ॥ त्रि० रेफशून्ये ॥

विरेभित : । त्रि० शब्दिते ॥

विरोक : । पुं० सूर्यकिरणे ॥ न० छिद्रे । रन्ध्रे ॥ विरोचतेऽनेन । रुच० । घञ् । चजोः कुघिण्ण्यतोरितिकुत्त्वम् । लिङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्त्वाल्लिङ्गस्येतिनपुंसकत्वा-विरोध : ॥

विरोचनम् । न० स्फुरणे ॥

विरोचन : । पुं० प्रह्लादतनये ॥ अर्के । सूर्ये ॥ अग्नौ ॥ चन्द्रे ॥ अर्कवृक्षे ॥ रोहितकवृक्षे ॥ श्योनाकप्रभेदे । पूतिकरञ्जे ॥ विशेषेणरोचते । रुचदीप्तौ ॥ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् ॥ त्रि० रोचके ।

विरोचनसुत : । पुं० बलिराजाख्यदैत्ये ॥ विरोचनस्यसुत : ॥

विरोध : । पुं० वैरे । विद्वेषे ॥ यथा । प्रधानस्यप्रधानेनसहविरोधोनतुदुर्बलेनेति ॥ विरोधकरणेदोषोयथा । अथपुनरेणकासाक्षात्सेहात्स्ववचसि । उवाचविविक्तवचनंपरिणामसुखावहम् । नविरोधोभवाञ्छीघ्रसर्वमङ्गलमङ्गलम् । विरोधोनाशबीजञ्चसर्वोपद्रवकारणम् ॥ अकर्त्तव्योविरोधस्सदाखलैः सविधैः सह । प्रतिज्ञाचैषाकर्त्तव्या

मदीयंवचनंशृणु ॥ इति ॥ अपि च । नकुर्याद्बहुभिः सार्द्धं विरोधंबंधुभिस्तथा । आत्मनः प्रतिकूलानिपरेषांनसमाचरेदिति ॥ विरोधंनोत्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्चसदाबुधइतिच ॥ विरोधनम् । रुधिर् आवरणे । घञ् ॥ अलङ्कारविशेषे । यथा । विरोध : सोऽविरोधेपिविरुद्धत्वेनयद्वच : । वस्तुवृत्तेरविरुद्धेपिविरुद्धयोरिवयद-भिधानंसविरोध : । जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धास्याद्गुणस्त्रिभि : । क्रियाद्वाभ्यामपिद्रव्यंद्रव्येणैवेति तेदश ॥ अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादिदवदहनराशि : । सुभगकुरङ्गदृशोस्याविधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते ॥ गिरयोप्यनुन्नतियुजोमरुदप्यचलोब्धयोप्यग-म्भीरा : । विश्वम्भराप्यतिलघुर्नरनाथतवान्तिकेतिनियतम् ॥ (*) येषांकण्ठपरिग्रहप्रणयितांसम्प्राप्यधाराधरस्तीक्ष्ण: सोप्यनुरज्यतेचकमपिस्नेहंपराप्नोतिच । तेषांसङ्गरसङ्गसक्तमनसांराज्ञांत्वयाभूपतेपांशूनांपटलै : प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यतेयैः कौतुकम् ॥ सृजतिचजगदिदमवतिचसंहरतिचहेलयैवयोनियतम् । अपसरणशत : शफरीजनार्द्दन : सोपिचित्रमिदम् ॥ सततंमुसलासक्ताब

हुतरगृहकर्मघटनयान्पते । हिम पतीनांकठिनाः सलिभवतिकराः सरोजकुसुमाराः ॥ पेशलमपिख लवचनं दहतितरांमानसंसुतत्त्ववि दाम् । परुषमपिसुजनवाक्यंमलय जरसवत्प्रसीदयति ॥ क्रौञ्चाद्रिरुद्दा मदृषद्दृढोयंयन्मार्गणानर्गलशातपा ते । अभून्नवाम्भोजदलाभिजातःस भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥ परिच्छे दातीतः सकलवचनानामविषयः पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथंयोनगत वान् । विवेकप्रध्वंसादुपचितमहा मोहगहनोविकारः कोप्यन्तर्जडय तिचतापञ्चकुरुते ॥ अयंवारामेकोनि लयइतिरत्नाकरइतिश्रितोऽस्माभि स्तृष्णातरलितमनोनिर्जलनिधिः । कएवंजानीतेनिजकरपुटीकोटरग तंक्षणादेनंताम्यत्तिमिमकरमापास्य तिमुनिः ॥ समदमतङ्गजमदजलनि स्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् । क्षिति तिलकत्वयितटजुषिशङ्करचूडापगा पिकालिन्दी ॥ इति ॥ अनैक्ये । विपरीतार्थे ॥ यथा । श्रुतिस्मृति विरोधेतुश्रुतिरेवगरीयसी । अवि रोधेसदाकार्यंस्मार्त्तंवैदिकवत्सता ॥ असामानाधिकरण्ये ॥ न्यायमते ॰साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वमि तिचिन्तामणिः । साध्यासमानाधि करणमितिदीधितिः । अहिनकु

लादेरन्यतरेणापरस्मरणे ॥ विरोच नाद्भवस्तुनि ॥

विरोधकृत् । पुं॰ वत्सरविशेषे ॥ तत्फ लंयथा । वासवोवर्षतेदेविदेशेचा खण्डमण्डले । अहिच्छत्रेकान्यकु ब्जेविरोधीकृषिनाशकृत् ॥ ४५ ॥ त्रि॰विरोधकर्त्तरि ॥

विरोधनः । पुं॰ विद्विषि ॥ न॰पर्यव स्थायाम् । विरोधे ॥ रुधिर्॰ । ल्यु ल्युड्वा ॥

विरोधी । पुं॰ शत्रौ ॥ विरोधोस्त्यस्य स्मिन्वा । इनिः ॥ वत्सरविशेषे ॥ यथा । अनग्निप्रबलालोकाधान्यौष धिप्रपीडनम् । जायतेमानुषेकष्टं विरोधिनिसंशयः ॥ त्रि॰विवा दिनि ॥ विरोधविशिष्टे ॥

विरोधिनी । स्त्री॰ विरोधकारिकाया म् ॥ विरोधविशिष्टायाम् ॥

विरोधोक्तिः । स्त्री॰ विप्रलापे । पर वचनविरोधिवचने ॥ विरोधस्यउ क्तिः ॥

विलः । पुं॰ उच्चैःश्रवसि । इन्द्रस्य हये ॥ वेतसे ॥ न॰छिद्रे । रन्ध्रे ॥ गुहायाम् ॥ विलंतिभिनत्ति । वि लभेदने॰श्वोष्ठादि । इगुपधेति कः । विल्यतेवा । कृत्यल्युटोब हुलमिति॰इगुपधेतिकः । घञर्थे कोवा । खनोघचेतिघे॰संज्ञापूर्वं कत्वाद्गुणाभावोवा ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विलक्कारकः। पुं० मूषके॥

विलकारी। पुं० मूषिके॥ गर्त्त कारके॥

विलचः। त्रि० विस्मयान्विते। परकीयधर्मशीलादौप्राप्ताश्चर्ये॥ विशेषेणलक्षयति। लक्षयालोचने। पचाद्यच्॥ लक्षाद्भ्रष्टे॥ लज्जिते॥ विलक्षणे॥

विलक्षणम्। न० हेतुशून्यायांस्थितौ। निष्प्रयोजनस्थितौ॥ यथा। विलक्षणंमतंस्थानंयन्नवेन्निष्प्रयोजनमितिभागुरिः॥ त्रि०भिन्ने। अन्यलक्षणे॥ विशेषलक्षणयुक्ते॥ विगतंलक्षणमालोचनंयत्र॥

विलक्षणा। स्त्री० शय्याविशेषे॥

विलक्षितः। चिह्निते॥ विशेषेणलक्षितः॥

विलग्नः। पुं० न० मध्ये॥ न०जन्मलग्ने॥ मेषादिलग्नमात्रे॥ त्रि० लग्ने। संसक्ते॥ विशेषेणलग्नः॥ वियुक्ते॥

विलङ्घनम्। न० अतिक्रमणे॥

विलङ्घितः। त्रि० अतिक्रान्ते॥

विलङ्घ्यः। त्रि० अतिक्रमणीये॥

विलज्जः। त्रि० लज्जयाहीने॥ विगतालज्जायस्य सः॥

विलपनम्। न० विलापे॥ भावे॥

विलम्बः। पुं० उचितकालाधिककाले॥ लम्बने॥ गौणे॥ वत्सरविशेषे। तत्फलंयथा। तस्करैःपार्थिवैश्चैवअभिभूतमिदंजगत्। अर्घोभवतिसामान्योविलम्बेतुभयंमहत्॥ ३२॥

विलम्बनम्। न० अशीघ्रे॥

विलम्बितम्। न० तत्त्वाख्यनृत्यादौ॥ विशेषेणलम्बन्तेऽक्षराण्यत्र। प्रत्ययंकंमतिविशेषप्रदर्शनायाच। लबिअवस्रंसने०। अधोपधः क्तोधिकरणेचेतिक्तः॥ त्रि० आश्रिते। विलम्बमाने॥

विलम्बी। त्रि० लम्बमाने॥ विशेषेणलम्बमाने॥

विलम्भः। पुं० अतिसर्ज्जने। दाने॥ विलम्भिः। डुलभष्प्राप्तौ। घञ्। उपसर्गात्खलघञोरितिनुम्॥

विलयः। पुं० प्रलये॥ विशेषेणलीयन्तेपदार्थाअस्मिन्। लीङ्श्लेषणे। एरच्॥ यथालवणस्यतोये॥

विलसा। स्त्री० श्वेतवलायाम्॥ इ०राजनि०॥

विलवासः। पुं० आहकजन्तौ॥

विलवासी। पुं० सर्पे॥ विलेवसति। णिनिः॥

विलशयः। पुं० विलेशये॥

विलसन्। त्रि० विलासयुक्ते॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विलसितम् । न० चेष्टिते ॥ भावे क्तः ॥ उद्भूते ॥

विलापः । पुं० परिदेवने । अनुशोचनोक्तौ । शोकोक्तौ ॥ विलपनम् । लपेर्भावे घञ् ॥ दुःखजे वचसि ॥

विलापितः । त्रि० घृतवद्द्रवीकृते । विलीनतां प्रापिते ॥

विलालः । पुं० यन्त्रे ॥

विलासः । पुं० लीलायाम् ॥ हावभेदे । स यथा । प्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकनेषु विकारोऽकस्माच्च क्रोधस्मितचमत्कारमुखविकूणनं स विलासः । तथा हि । यो वल्लभां चानुगतो विकारो गत्यासनस्थानविलोकनेषु । तथा स्मितं क्रोधचमत्कृतौ च विकूणनञ्चाप्यगतं विलासः ॥ अपि च । विलासोऽङ्गविशेषो यः प्रियाप्तावासनादिषु । इति । विलसनम् । लसश्लेषणे । घञ् । प्रकाशे ॥ शारीरिकसुखानुभवे ॥

विलासकाननम् । न० क्रीडावने ॥

विलासायुधः । पुं० कामदेवे ॥

विलासी । पुं० भोगिनि ॥ व्याले सर्पे । विष्वक्सेने । हरौ ॥ अग्नौ ॥ चन्द्रे ॥ विलसनशीलः । विपूर्वाल्लसेर्वेः कषलसेति घिनुण् ॥

विलासिनी । स्त्री० नार्याम् ॥ वेश्यायाम् ॥

विलिप्तः । त्रि० श्लिष्टे ॥ विशेषेण लिप्तः ॥

विलिम्पन् । त्रि० उपदिहाने ॥ विलिम्पति । लिप० । शतृ ॥

विलीनः । त्रि० स्वतः प्राप्तद्रवीभावे घृतादौ । विद्रुते । द्रुते । श्लिष्टे । संसक्ते ॥ विलीयते स्म । लीङ् श्लेषणे । गत्यर्थेति क्तः । स्वादय ओदितः इति नत्वम् ॥ विशेषेण लीनो वा ॥ विशेषेण लयङ्गते ॥ यथा । विलीनो वै वैवस्वतनगरकोलाहलभरो गता दूता दूरं क्वचिदपि परेतान्मृगयितुम् । विमानानां व्राता विदलयति वीथीर्दिविषदां कथा ते कस्यायो भवदवधि महीमण्डलमगात् ॥ विश्लिष्टे ॥

विलुप्तः । त्रि० संहृते ॥ चोरिते ॥

विलुप्ताब्दः । पुं० लुप्तसंवत्सरे ॥ यथा । गीजान्त्यकुम्भेतरभेऽतिचारगो नो पूर्वराशिं गुरुरेति वक्रितः तदा विलुप्ताब्द इहातिनिन्दितः शुभेषु देवासुरनिम्नगान्तरे ॥

विलुम्पकः । त्रि० अपहर्त्तरि ॥

विलुलितः । त्रि० आकुलिते । आकर्षणाकुलिते ॥ विधुते ॥

विलेखनम् । न० छेदने ॥ आकर्षणे ॥ लेखने ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विलेप: । पुं० लेपे ॥ लिपेर्भावेघञ् ॥

विलेपनम् । न० कुङ्कुमाद्यनुलेपने । समालम्भे ॥ गात्रानुलेपनयोग्ये पिष्टघृष्टेवासुगन्धिद्रव्ये । गात्रानुलेपन्याम ॥ घृष्टचन्दनादिलेपमात्रे । विलिप्यतेऽनेन । लिप उपदेहे । ल्युट् ॥

विलेपनी । स्त्री० यवाग्वाम् ॥ सुवेशस्त्रियाम् ॥

विलेपी । त्रि० विलेपनकर्त्तरि ॥

विलेपी । स्त्री० यवाग्वाम् । उष्णिकायाम् ॥ अस्याविधिर्गुणाश्च । चतुर्गुणाम्बुसंसिद्धाविलेपीघनसिक्थिका । पृथग्द्रवेणरहिताख्याताशिथिलभक्तिका ॥ संसिद्धा० अतीवसिद्धा । विलेपीगिलह्यो० इतिलोके । विलेपीदीपनी बल्याहृद्यासङ्ग्राहिणीलघु: । व्रणाक्षिरोगिणांपथ्यातर्पणीतृड्ज्वरापहा ॥ विलिम्पति । लिप० । पचाद्यच् । गौरादि: ।

विलेवासी । पुं० सर्पे ॥

बिलेशय: । पुं० सर्पे ॥ मूषिके ॥ गोधादिषु ॥ यथा । गोधाशशभुजङ्गाखुशल्लक्याद्याबिलेशया: । बिलेशयावातहरामधुरा रसपाकयो: । बृंहणाबद्धविण्मूत्रावीर्योष्णाअपिकीर्तिता: ॥ बिलेशेते । अधिकरणेशेते० इत्यच् । शयवासेत्यलुक् ॥

विलोकनम् । न० दर्शने ॥ लोकृ दर्शने । ल्युट् ॥

विलोकित: । त्रि० दृष्टे ॥ लोकृ० । क्त: ॥

विलोचनम् । न० चक्षुषि । विलोच्यतेऽनेन । लोचृ० । ल्युट् ॥ दर्शने ॥

विलोटक: । पुं० नलमीने । वालियामाछ० इ० गौ० भा० प्रसिद्धे ॥

विलोडनम् । न० मथने ॥ आलोडने । बिलोवना० इ० भा० प्र० ॥

विलोडित: । त्रि० आलोडिते । मथिते । बिलोया० इ० भा० न० तक्रे ॥

विलोप: । पुं० विशिष्टलोपे ॥

विलोभ: । पुं० विलोभने ॥ विलुभेर्घञ् ॥

विलोम: । पुं० सर्पे ॥ वरुणे ॥ मुनि । न० अरघट्टके ॥ वैपरीत्ये । त्रि० प्रतीपे । विपरीते ॥

विलोमक: । पुं० प्रतिकूले । विपरीते ॥

विलोमजिह्व: । पुं० अन्त:स्वेदे । महामृगे । हस्तिनि विलोमाजिह्वायस्यस: ॥

विलोमजिह्वक: । पुं० पीलौ । मि

स्युरे । हस्तिनि । बिलोमा जिह्वा
यस्य । क्प ॥
बिलोमवर्णः । पुं॰ वर्णसङ्करजा
तौ ॥
बिलोमी । स्त्री॰ आमलक्याम् ॥
बिलोलः । त्रि॰ चञ्चले ॥ यथा । क्वा
पि विलासबिलोलविलोचनजनित
मनोजम् । ध्यायति मुग्धवधूरधिकं
मधुसूदनवदनसरोजम् ॥
बिलोलितः । त्रि॰ विद्राविते ॥
बिल्लम् । न॰ तले । तल्ले । आलवा
ले ॥ हिङ्गुनि ॥
बिल्वः । पुं॰ श्रीफलद्रुमे । शाण्डि
ल्ये । शैलूषे । मालूरे । श्रीफले ॥
अस्य फलगुणाः । श्रीफलस्तुवरस्ति
क्तो ग्राही रूक्षोऽग्निपित्तकृत् । वात
श्लेष्महरो बल्यो लघुरुष्णश्च पाचनः ।
अपि च । बिल्वं बालं कषायोष्णं पाच
नं वह्निदीपनम् । सङ्ग्राहि तिक्त
कटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम् ॥ प
क्वं सुगन्धि मधुरं दुर्जरं ग्राहि दोषलम् ।
फलेषु परिपक्वेषु ये गुणाः समुदाहृ
ताः ॥ बिल्वादन्यत्र सर्वे ये बिल्वमा
मं गुणोत्तरम् । कफवातामपित्तघ्नी
ग्राहिणी बिल्वपेशिका ॥ अन्यच्च ।
काञ्जिके संस्थितं बिल्वमग्निसन्दीप
नं परम् । इति ॥ अथ भावप्रकाशे
यथा । बालं बिल्वफलं ग्राहि दीपनं
पाचनं कटु । कषायोष्णं लघु स्निग्धं
तिक्तं वातकफापहम् । पक्वं गुरु त्रि
दोषं स्याद्दुर्जरं पूतिमारुतम् । वि
दाहि विष्टम्भकरं मधुरं वह्निमान्द्यकृ
त् ॥ फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदा
हृतम् । बिल्वादन्यच्च विज्ञेयमामं
तद्धि गुणाधिकम् ॥ द्राक्षाबिल्वशि
वादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकमिति
च ॥ अस्य शाकप्रकारस्तु । बाह्लीक
सौरभ्यकृतप्रकाशं बैल्वं फलं खण्डित
मेव तैले । विपाचितं वल्लकचूर्णकी
र्णं रुचिं विधत्तेऽभ्यवहारकाले ॥ कफा
निलहरं स्निग्धं कषायं दीपनं लघु ।
बालं तिक्तं फलं बैल्वं वृद्धं बैल्वं विदम्भकृ
त् । इति ॥ बिलति । बिल भेदने
। उल्वादिः । न॰ बिल्ववृक्षस्य फले
॥ पलपरिमाणे ॥
बिल्वकर्कटी । स्त्री॰ बालबिल्वफले ।
बिल्वपेशिकायाम् ॥
बिल्वजम् । न॰ बिल्वशाके ॥ यथा ।
सुकृतं बिल्वजं शाकं चिक्कमाज्ये सहिङ्गु
के । उषितं क्वथितं तक्रे शुक्लवर्णं सु
पाचितम् ॥ बिल्वजं कटुकं शाकं
तिक्तं स्वल्पदुपाचितम् । सुगन्धं सुर
संप्रोक्तं सुशीतं रुचिकारकम् ॥
बिल्वपत्री । स्त्री॰ बिल्वशुण्ठ्याम् ।
ज्वरापहायाम् । शुष्कबिल्वखण्डे ॥
बिल्वपेशिका । स्त्री॰ बिल्वकर्कट्या
म् । बेलसूंठा॰ इ॰ गौ॰ भा॥ ग्राहि
णी कफवातामशूलघ्नी बिल्वपेशिका

विल्वमूला । स्त्री० वाराहीकन्दे ॥

विल्वशुण्ठी । स्त्री० विल्वपत्र्याम् । बेलशूंठ।०बु०गौ०दे०भा०प्र० ॥

विल्वसूः । स्त्री० दशपुत्रायाम् ॥

विल्वा । स्त्री० हिङ्गुपत्र्याम् ॥

विवः । त्रि० पत्तिवाहने ॥ विनापत्तियावातिगच्छति । वा० । वातङ्गति कः ॥

विवक्षा । स्त्री० कथनेच्छायाम् ॥ यत्नौ ॥

विवक्षितः । त्रि० कथनेच्छाविषये । वक्तुमिष्टे ॥ अवच्यार्थे ॥

विवक्षुः । त्रि० वक्तुमिच्छौ ॥

विवत्सा । स्त्री० नष्टापत्यायाम् ॥

विवदमानः । त्रि० विवादकर्त्तरि ॥

विवधः । पुं० पर्याहारे । वीवधे । अध्वनि ॥ भारे ॥ विविधोवधोहननंगमनंवाऽत्रानेनवा । प्रादिभ्योधातुजस्येतिसमासोत्तरपदलोपौ ॥

विवन्धः । पुं० मलाप्रवृत्तौ ॥

विवरम् । न० दूषणे । गर्त्ते । छिद्रे ॥ अवलव्यस्थाने ॥ विवृणोति । वृञ् वरणे । पचाद्यच् ॥ यद्वा । विव्रियते । ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् ॥ विगतोवरोऽस्माद्वा ॥ वीनांपक्षिणांवरंवा ॥ पुं० अतलादिविलेषु । यथा । अतलंप्रथमंप्रोक्तंद्वितीयंवितलंतथा । तृतीयंसुतलंप्रोक्तंचतुर्थंवैतलातलम् । महातलंपञ्चमञ्चषष्ठंप्रोक्तंरसातलम् । सप्तमंविप्रपातालंसप्तैतेविवराः स्मृताः । एतेषुविलस्वर्गेषुदिवोऽप्यधिकमेवच । कामभोगैश्वर्यसुखंसमृद्धभवनेषुचेतिदेवीभागवतम् ॥

विवरणम् । न० व्याख्यायाम् । अर्थस्फुटीकरणे ॥ कथने ॥

विवरनालिका । स्त्री० वंश्याम् । वेणौ ।

विवरेसद् । त्रि० मध्यवर्त्तिनि ॥ विवरेसीदति । षद्लृ० । सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् । तत्पुरुषेकृतीत्यादिनाऽलुक् ॥

विवर्णः । त्रि० पामरे । नीचे । सङ्करे ॥ विगतोवर्णोयस्माद्वा ॥ मलिने ॥

विवर्णवासाः । त्रि० काषायवाससि ॥

विवर्त्तः । पुं० समुदाये । सङ्घे ॥ अपावृत्तौ । अपवर्त्तने ॥ नर्त्तने । नृत्ये ॥ स्वरूपानुपमर्दनकार्यान्तरापत्तौ । अप्रच्युतपूर्वस्वरूपस्यासत्यनानाऽऽकारावभासे ॥ यथा । सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथाविकारइत्युदीरितः । अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा । विवर्त्तइत्युदाहृतइति ॥ विवर्त्तनम् । वृतु० । घञ् ॥

विवर्त्तनम् । न० परिभ्रमणे ॥ प्रत्यावृत्तौ ॥ पराङ्मुखविलुण्ठने ॥

विवर्त्तवादः । पुं० वादविशेषे । ब्रह्मैवानाद्यनिर्वचनीयाविद्यावशान्नानारू

पिण्डविवर्त्तते। मुखमिव तत्त्वलाया सम्बन्धभेदादित्यर्थं निर्द्धारिते ॥ तथाह । तदेवानिरंशमानन्दं विवर्त्ती जगदिष्यताम् । चन्द्रस्यान्तरभानं तु विवर्त्तो रज्जुसर्पवत् ॥ मायाशक्तिः कल्पकास्यादिन्द्रजालिकशक्तिवत् । शक्तिः शक्तात्पृथङ् नास्ति तद्वद्दृष्टेर्न चाभिदा ॥ प्रतिबन्धस्य दृष्टत्वाच्छक्त्यभावे तु कस्य सः । शक्तेः कार्यानुमेयायाः अनिर्वाच्यत्वमिष्यते ॥

विवर्त्तितः । त्रि० परिमण्डलिते ॥

विवर्द्धनः । पुं० विशेषवृद्धिहेतौ ॥

विवशः । त्रि० अस्वतन्त्रे । अवश्यात्मनि । अरिष्टदुष्टधियि । आसन्नमरणसूचकलक्षणेन दुष्टमतौ ॥ विरुद्धं वष्टि। कामयते । वश० । अच् ॥ कातरे ॥

विवसनः । पुं० अर्हति । जिने । बौद्धे ॥ त्रि० दिगम्बरे । विगतं वसनं यस्य सः ॥

विवस्त्रः । त्रि० नग्ने ॥

विवस्वान् । पुं० सर्वसविश्वंशबीजभूते। आदित्ये । सूर्ये । विविधं वस्ते आच्छादयति । वस० । क्विप् । विवो रश्मिरस्यास्ति । मतुप् । तसौ मत्वर्थे इति भत्वाद्रुत्वाभावः ॥ विवस्वो ह्यास्तीति वा ॥ अर्कवृक्षे ॥ विबुधे । सुरे ॥ अरुणे ॥ वैवस्वतमनौ ॥

विवस्वती । स्त्री० सूर्यनगर्याम् ॥

विवहः । पुं० दारपरिग्रहे ॥ वायोः पञ्चमस्कन्धे । स यथा । मारुद्गीदृग्न्यासुदृकप्रतिज्ञितसम्मतः सप्तस्वंशे ह्यायदेभ्यः पञ्चमो विवहो गणः ॥

विवाकः । त्रि० विवेचनकर्त्तरि ॥ यथा । अर्थप्रत्यर्थिनोर्वचनं वक्तव्यादिकः सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वा । विवाक इति मिताक्षरा ॥

विवादः । पुं० व्यवहारे । ऋणादिन्याये ॥ स च धनविभागादिविषयन्यायादिः ॥ यथा । ऋणादानादानकलहे द्वयोर्बहुतरस्य वा । विवादो व्यवहारस्य समयमेतं जगद्यते ॥ अष्टादश विवादस्थानानि यथा । ऋणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ वेतनस्यैव चादानं संविदव्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसङ्ग्रहणमेव च ॥ स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वयमेव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविहेति मनुः ॥ मिथो विरुद्धवादे । पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण विरुद्धवदने ॥ विरुद्धो वादो विवादः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विवादानुगतः । त्रि० विवादकर्त्तरि ।
विवादी । त्रि० विवादवति ॥ मत्वर्थीयइनिः ॥ विवादकर्त्तरि ॥
विवाधनम् । न० शाठ्ये ॥ पीडायाम् ॥
विबाधा । स्त्री० पीडायाम् ॥
विवारः । पुं० वर्णोच्चारणे प्रयत्नविशेषे ॥ विवारयति विकासयत्यास्यमिति विवार इति कैयटः ॥
विवासः । पुं० समाप्तौ ॥
विवाहः । पुं० भार्याप्राप्तिहेतौ । दारपरिग्रहे । उपयमे । परिणये । उद्वाहे । उपयामे । पाणिपीडने ॥ धर्मप्रजारत्यर्थो हि विवाहः ॥ विवाहोऽष्टविधः प्रोक्तः स्मृतिशास्त्रेषु सूरिभिः । ब्राह्मणैर्वर्णभेदेन कलौ स हि विधीमतः ॥ परिणीतास्तु या नार्यो ब्रह्मैर्वाशैववर्त्मभिः । ता एव दारा विज्ञेया अन्याः सर्वाः परस्त्रियः ॥ इति महानिर्वाणतन्त्रम् ॥ विवाहानन्तरकन्याया भर्तृगृहगमनकाले पित्रादीनां रोदनं पुराणसिद्धम् । यथा दुर्वाससा सहौर्वकन्यायाः कन्दल्या विवाहे । कन्यासमर्पणं कृत्वा मोहाद्दुःखैरुरोद च । मूर्च्छामवाप स मुनिः स्वकन्याविरहातुरः ॥ स पश्यमेदृशौ कौर्वः स्वात्मारामं न मुञ्चति । सर्वं न चेतनां प्राप्य बोधयामास कन्यकाम् ॥ मूर्च्छितां तात-विच्छेदाद्दन्तीशोकसंयुताम् ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ विशिष्टं वहनम् । वहप्रापणे । घञ् ॥
विवाहकः । पुं० विवाहे ॥ स्वार्थे कः ॥
विवाहितः । पुं० स्त्री० कृतविवाहे ॥
विवाह्यः । त्रि० विवाहयोग्ये ॥
विविक्तः । पुं० वसुनन्दने ॥ त्रि० असम्पृक्ते ॥ एकान्ते । रहसि ॥ जनसम्मर्दरहितदेशे ॥ पूते ॥ विवेकिनि ॥ विविच्यन्ते जना अत्र । विचिर० । ध्रौव्यार्थत्वाद्गत्यर्थत्वाद्वा ०क्तोऽधिकरणे चेति क्तः ॥ विविच्यते० विविच्यते वा । विजिर् पृथग्भावे० विचिर् विरेचने वा । क्तः ॥ एकाग्रे ।
विविक्तदेशः । पुं० जनसम्बन्धविवर्जितदेशे । स्वभावतः संस्कारतो वा ०शुद्धे०ऽशुचिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहिते०सुरधुनिपुलिनादौ०चित्तप्रसादकरदेशे ॥ विविक्तश्चासौ देशश्च ॥
विविक्तसेवी । त्रि० एकान्तवासस्वभावे विवेकिनि ॥ विविक्तं जनसम्मर्दरहितं०पूतञ्च०यद्वारण्यगिरिगुहादि ०तत्सेवितुं शीलं यस्य ॥
विविक्ता । स्त्री० दुर्भगायाम् ॥
विविग्नः । त्रि० भीते ॥
विवित्सा । स्त्री० वेदितुमिच्छायाम् ॥
विविक्षितः । त्रि० ज्ञातुमिष्टे । त

श्र,मिष्टे ॥

विविदिषा । स्त्री॰ वेदितुमिच्छायाम् ॥

विविदिषासन्यासः । पुं॰ इहजन्मनि जन्मान्तरे वा सम्यगनुष्ठितैर्वेदानुवचनादिभिरुत्पन्नया॰ विविदिषया॰ सम्पादिते ज्ञानसाधनभूतत्यागे ॥ अयञ्च द्विविधः । जन्मापादककर्मादित्यागमात्रात्मकः प्रैषोच्चारणपूर्वकदण्डधारणाद्याश्रमरूपश्चेति । तत्राद्ये॰ स्त्रियोऽप्यधिक्रियन्ते । अतएव॰ वेदे॰ येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यामित्यादि मैत्रेयीवाक्यमाम्नायते । ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां॰ केनचिन्निमित्तेन॰ सन्यासाश्रमस्वीकारे प्रतिबन्धे॰ स्वाश्रमधर्मेष्वनुष्ठीयमानेष्वपि॰ वेदनार्थी मानसकर्मादित्यागो न विरुद्ध्यते॰ श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु॰ लोके च॰ तादृशानां तत्त्वविदां बहूनामुपलम्भात् । यस्तु दण्डधारणादिरूपो वेदनहेतुः परमहंसाश्रमः स पूर्वाचार्यैर्बहुधा प्रपञ्चितस्तत्तद्वाक्यैरवधेयः ॥

विविदिषुः । त्रि॰ विविदिषासन्यासवति ॥ यथा । ॰क्त्वा विविदिषुः पुत्रवित्तलोकैषणात्रय । अनुतिष्ठति विद्यार्थं श्रवणादीन्यहर्निशम् ॥

विविधः । त्रि॰ बहुविधे । नानाप्रकारे । विचित्रा विधा यस्य सः ॥

विविधप्रहरणनामा । पुं॰ पञ्च

कले॰ ॥४।१०॥

विवीतः । पुं॰ भूमिविशेषे । यथा । समसेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रमहिषीसमम् ॥ विवीतः॰ प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूप्रदेशस्तदुपघाते पीतरक्षेत्रसमं दण्डमेषां महिष्यादीनां विद्यात्॰ इति स्वामिपालविवादे मिताक्षरा ॥

विवीतभर्त्ता । पुं॰ विवीतभूस्वामिनि ॥

विवृक्णः । त्रि॰ छिन्ने ॥

विवृतः । त्रि॰ विस्तृते ॥ उद्घाटिते । व्याप्ते । वा॰यो॰ इ॰ भा॰ ॥ प्रकाशीकृते ॥

विवृता । स्त्री॰ क्षुद्ररोगभेदे ॥

विवृतास्यः । पुं॰ ताम्रचूडे ॥ त्रि॰ व्यादितास्ये ॥

विवृतिः । स्त्री॰ व्याख्यायाम् । विवरणम् । वृञ॰ । स्त्रियां क्तिन् ॥

विवृत्तः । त्रि॰ लुण्ठिते ॥ तिर्यक्चलिते । परावृत्ते ॥

विवृत्ता । स्त्री॰ क्षुद्ररोगभेदे ॥

विवृत्तिः । स्त्री॰ स्फुरिते ॥ घूर्णने । चक्रवद्भ्रमणे । विवर्त्तनम् । वृतु॰ । क्तिन् ॥

विवेकः । पुं॰ विचारे । मिथ्याव्याव स्यावस्तुस्वरूपनिश्चये । इदं हेयमिदमुपादेयमिति विवेचनायाम् ॥ यथा नित्यानित्यवस्तुनोः ॥ तत्त्वज्ञानस्य श्रवणादिकं साधनम्॰ मनीना

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शास्त्रयोगः । वासनाचयस्य प्रतिकूलता । सम्बोध्याऽऽत्मानमस्त्येवं विविच्य निश्चये ॥ पृथगात्मतायाम् । पृथग्भावे । प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञाने । व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञाने विवेचनम् । विचिर् पृथग्भावे । घञ् ॥ तत्त्वावधारणे । विद्यामदधनमदकुलाचारमदादिमदानां विरोधिनि ॥ स च दर्शितो जनकेन । अद्य ये महतां मूर्द्ध्नि ते दिनैर्निपतन्त्यधः । हन्त चित्त महत्तायां कैषा विश्वस्तता तव ॥ क्व धनानि महीपालाः ब्राह्मणाः क्व जगन्ति वा । प्राक्तनानि प्रयातानि केयं विश्वस्तता तव ॥ कोटयो ब्रह्मणां याता गताः सर्गपरम्पराः । प्रयाताः पांशुवद्भूपाः का धृतिर्मम जीविते ॥ येषां निमेषणोन्मेषौ जगतः प्रलयोदयौ तादृशाः पुरुषा याता मादृशां गणनैव का ॥ इति ॥ जलद्रोण्याम् ॥ पृथग्भावविचारे ॥ विभागे ॥ एकान्ते ॥

विवेकिता । स्त्री० विवेकित्वे । कार्याकार्यविचारतायाम् । मदमूढबुद्धिषु विवेकिताकुतः ॥

विवेकी । त्रि० मनीषिणि । गुरुशास्त्राद्युपदेशयुक्ते ॥ विवेकोऽस्यास्ति । अतइनिः ॥ शास्त्रदृष्टिर्विवेकिनाम् ॥ विचारकर्त्तरि ॥ पुं० देवसेनराजपुत्रे ॥

विवेचकः । पुं० विवेचनस्य कर्त्तरि ॥ विवेचयति । विचिर् ० । ण्वुल् ॥

विवेचनम् । न० विवेके ॥

विवेचनीयः । त्रि० विवेच्ये । विवेचितव्ये ॥

विवोढा । पुं० परिणेतरि । वरे । पत्यौ ॥

विब्रुवन् । त्रि० विरुद्धवक्तरि ॥

विव्वोकः । पुं० हावविभेदे । स्त्रीणां शृङ्गारभावजायां क्रियायाम् ॥ यथोक्तम् । विव्वोकोऽभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादर इति ॥ विवानम् वागती । विवुर्गतिविशेषः । स्तम्भादित्वात्कुप्रत्ययः । उच्यते समवैत्यच । उच समवाये । हलश्चेति घञ् । घञर्थे कोवा । ओकउचः के० इति निपातितः । विवौ रोकः स्थानम् ॥

विट् । पुं० मनुजे ॥ वैश्ये ॥ प्रवेशे ॥ विशति । विश प्रवेशने । क्विप् । व्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे ॥

विशम् । न० बिसे । मृणाले ॥

विशकण्ठी । स्त्री० बलाकायाम् ॥

विशङ्कः । त्रि० निश्शङ्के । शङ्कारहिते ॥

विशङ्कटः । त्रि० पृथौ । विशाले ॥ विस्तृतार्थवृत्ते विंशब्दात् । वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ स्त्री० विशङ्कटी । बह्वादिभ्यश्चेति ङीष् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विशद : । पुं॰ शुक्ले । शुभ्रे । श्वेते । पाण्डरे । धवले ॥ त्रि॰धवलवर्णयुक्ते ॥ प्रसन्ने ॥ विमले । व्यक्ते ॥ विविक्तावयवे । यथा॰खरविशदमभ्यवहार्यंभक्ष्यमिति ॥ विशीयते॰शद्लृशातने । अच् ॥
विशदप्रभ : । त्रि॰ निर्म्मलकान्तौ ॥
विशब्दनम् । न॰ प्रतिज्ञाने ॥ शब्देनप्रकटीकृताभिप्राये ॥
विशस्वरा । स्त्री॰ पद्मगाम् ॥ इतिराजनिर्घण्ट : ॥
विशय : । पुं॰ संशयेश्रस्यायमर्थोनवेतिसन्देहे ॥ विविधंशयनम् । शीङ्स्वप्ने । एरच् ॥
विशयी । त्रि॰ संशयिनि ॥
विशर : । पुं॰ वधे । मारणे ॥ विशरणम् । शॄहिंसायाम् । ऋदोरप् ॥
विशरणम् । न॰ अवयवानांविश्लेषे ॥ मारणे ॥ भेदने ॥
विशल्य : । त्रि॰ शल्यरहिते ॥
विशल्यकरणी । स्त्री॰ ओषधिविशेषे॥
विशल्यकृत् । पुं॰ अचोटके । भूपलाशे । हापरमालीति॰गौ॰दे॰भा॰प्र॰वृत्ते ॥ त्रि॰विशल्यकारिणि ॥ विशल्यंकरोति । डुकृञ्॰ । क्विप् ॥
विशल्या । स्त्री॰ अग्निशिखायाम् लाङ्गलिक्याम् ॥ लघुदन्त्याम् ॥ गुडूच्याम् ॥ त्रिपुटायाम् ॥ शल्यनरहितायाम् । लक्ष्मणाख्यौषधौ ॥ अजमोदायाम् ॥ कलिकार्याम् ॥ विगताशल्यात् । विगतंशल्यमनया॰यस्यावा । तीर्थविशेषे ॥
विशल्यानदी । स्त्री॰ तीर्थविशेषे ॥
विशसन : । पुं॰ तरवारौ ॥ खड्गे । नरकान्तरे ॥ न॰मारणे ॥ शसुहिंसायाम् । ल्युट् ॥
विशसित : । त्रि॰ मारिते ॥ विपूर्वाच्छसि : क्त : ॥
विशसिता । त्रि॰ पशोरङ्गानांकर्त्तर्यादिनापृथक्पृथक्कारके ॥
विशस्त : । त्रि॰ अविनीते ॥ शसु॰। क्त : । धृषिशसीवैयात्ये । एतौनिष्ठायामविनयएवानिटौस्त : ॥
विशस्ता । पुं॰ चाण्डाले ॥
विशाकर : । पुं॰ भद्रचूडे ॥
विशाख: । पुं॰ शिखिवाहने । कार्त्तिकेये षडानने ॥ विशाखति । शाखृशाखृव्याप्तौ । पचाद्यच् ॥ विशाखायांजातइतिवा । सन्धिवेलादीत्यण् । श्रविष्ठाफल्गुनीत्यादिनातस्यलुक् । लुक्तद्धितलुकि॥ धन्विनांसमरकाले॰वितस्त्यन्तरेणस्थितेपादद्वयेसतिविशाखाख्यस्थानंभवति॰तस्मिन् ॥ याचके । तर्कके॥ पुनर्नवायाम् ॥
विशाखलम् ।न॰ योधानांपादविन्यासभेदे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विशाखा । स्त्री० षोडशेनक्षत्रे । राधायाम् ॥ अस्यांजातस्यफलंयथा । सदानुरक्तोविविधक्रियाभिःसुवर्णकारैरपिसख्यमेति । यस्यप्रसूतश्चोभवेद्विशाखासखानकस्यापिभवेत्प्रसूत : ॥ पाक्षिकमेकवचनम् ॥ अजन्ताट्टाप् ॥ कठिल्लके ॥

विशाय : । पुं० उपशाये । यामिनांक्रमाच्छयने ॥ यथा । उपशायोविशायश्चपर्यायशयनार्थकौ ॥ विशयनम् । शीङ्स्वप्ने । व्युपयो : शेते : पर्यायइतिघञ् ॥

विशारणम् । न० मारणे ॥ इतिहेमचन्द्र : ॥

विशारद : । पुं० सर्वज्ञे । ईश्वरे ॥ वकुले ॥ सत्यगन्धे ॥ त्रि०पण्डिते ॥ धृष्टे ॥ प्रगल्भे ॥ प्रसिद्धे ॥ श्रेष्ठे ॥ विशिष्टोविपरीतोवाशारद : । प्रादयोगताद्यर्थेतिसमास : ॥ वत्सुवे ॥

विशारदा । स्त्री० क्षुद्रदुरालभायाम् ॥

विशाल : । पुं० मृगप्रभेदे ॥ पक्षिविशेषे ॥ नृपान्तरे । वृक्षविशेषे ॥ त्रि० पृथुले ॥ विस्तृतार्थवृत्तेर्विशब्दात् । वे : शालच्छङ्कटचावितिशालच् ॥ यद्वा । विशति । विशप्रवेशने । लविमविशिविडीच्यादिनाकालन् ॥ विस्तीर्णे ॥

विशालता । स्त्री० पार्श्वविस्तारे । परिणाहे । पनहा० इ० भा० ॥

विशालस्यभाव : । तस्यभावस्त्वतलाविति तल् ॥

विशालतैलगर्भ : । पुं० अङ्कोठवृक्षे ॥

विशालत्वम् । न० विशालतायाम् ॥

विशालत्वक् । पुं० सप्तपर्णवृक्षे ॥ विशालात्वगस्य । बृहत्त्वचि ॥

विशालपत्र : पुं० कासालौ । कोङ्कणदेशप्रसिद्धोयम् । मृदुतालौ । श्रीतालौ विशालानिपत्राणियस्य ॥

विशालफलिका । स्त्री० निष्पाव्याम् ॥

विशाला । स्त्री० इन्द्रवारुण्याम् ॥ अन्येन्द्रवारुणीप्रोक्ताविशालातुमहाफला । विशालाकफवातघ्नी मेहकुष्ठहरासरा । उज्जयिन्याम् ॥ विशलति । शलचलने । ज्वलितीतिण : ॥ यद्वा । विशति । विश० । तमिविशिविडीतिकालन् । विशालशब्दात्स्त्रियामजाद्यतष्टाबिति टाप् ॥ उपोदक्याम् ॥ बदरिकाश्रमे ॥

विशालाक्ष : । पुं० हरे । महेश्वरे ॥ तार्क्ष्ये । गरुडे ॥ त्रि० विशालनयने । सुनेत्रे ॥ विशालेअक्षिणीयस्य । बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णो : स्वाङ्गात्षच् ॥

विशालाक्षी । स्त्री० वरस्त्रियाम् ॥ नागदन्त्याम् ॥ देवताविशेषे ॥ वाराणस्याम् विशालाक्षीविशाला-

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यामपिस्थिता ॥ योगिनीविशेषे ॥ षित्वान्ङीष् ॥

विशालाया । स्त्री० पाटलायाम् ॥

विशाली । स्त्री० अजमोदायाम् । वनयवान्याम् । बस्तगन्धायाम् ॥ बह्वादिभ्यश्चेतिङीष् ॥

विशिखः । पुं० शरे । बाणे ॥ तोमरे ॥ शरवृन्ते ॥ विशिष्टा शिखाअग्रमस्य ॥ त्रि० शिखारहिते ॥ यथा । विशिखोप्युपवीतीच यत्करोतिनतत्कृतमितिस्मृतिः ॥

विशिखा । स्त्री० खनित्र्याम् ॥ रथ्यायाम् ॥ नलिकायाम् ॥ विशेते ॥ शीङ० । शीङः किद्ध्रस्वश्चेतिखः । टाप् ॥

विशिपम् । न० गृहे । मन्दिरे । विशन्त्यत्र । विश० विटपविष्टपविशिपोलपादुति० विशेः कप-न्० प्रत्ययोदेरित्वञ्च ॥

विशिष्टः । पुं० विष्णौ ॥ त्रि० प्रकृष्टज्ञानवति ॥ अधिके ॥ युक्ते ॥ विशेषेणशिष्टः ॥ यद्वा । विशिष्यतेसर्वज्ञत्वादिभिः सर्वेभ्योऽतिरिच्यते । विपूर्वात्० शिष्लृ विशेषणइत्यत: कर्मणिक्तः ॥

विशिष्टाद्वैतवादी । त्रि० प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वेपिमितयोस्तयोर्ब्रह्मत्ववादिनि ॥ तस्यमतंयथा । पुरुषस्तदतिरिक्ताप्रकृतिः० किन्तुभयमितंब्रह्म । चषकद्विदलवत् । द्व्यंब्रह्मणएकत्वं व्यवस्थितम् । चित्परमाणुस्वरूपोजीवः० समस्तविश्वंब्रह्मांशः । इतिमाधवभाष्यादिः ॥

विशीर्णः । त्रि० विध्वस्ते ॥ गलिते ॥ विशीर्यतेस्म । शॄहिंसायाम् । क्तः ऋतइद्धातोः । रदाभ्यामितिनः । णत्वम् ॥ विशीर्णः प्रारब्धोवपुरपिजराव्याधिविधुरंगतंदूरेविप्रस्वजनभरणंवाञ्छितमपि । इदानींव्यामोहाद्हहविपरीतेहतविधौविधेयंयत्तत्त्वंस्फुरतिमनसाव्यापिहृदये । इतिशिह्लणमिश्रः ॥

विशीर्णपर्णः । पुं० निम्बवृक्षे ॥

विशीर्णवाक् । त्रि० स्खलितवचने ॥

विशुद्धम् न० । अज्ञानतत्कार्यमलरहितत्वान्निष्प्रपञ्चे वेदान्तप्रसिद्धेब्रह्मणिषट्चक्रान्तर्गतपञ्चमचक्रे कण्ठस्थे । विशुद्धिंतनुतेयस्माज्जीवस्यहंसलोकनात् । विशुद्धंपद्ममाख्यातमाकाशाख्यंमहाद्भुतम् ॥ जीवस्यहंसस्यपरमात्मनोवलोकनाज्जीवंयस्माद्विशुद्धंतनुते० ततोविशुद्धमित्यन्वयः ॥ त्रि० उज्ज्वले । विमले । शुद्धे ॥ केवले ॥ निभृते ॥ सत्ये ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विशेषेणशुद्ध: ॥ विषयोपरागशून्ये ॥

विशुद्धविज्ञानम् । न॰ कार्यकारणोपाधिविनिर्मुक्तेब्रह्मणि ॥

विशुद्धात्मा । त्रि॰ निर्मलाऽन्त:करणे ॥ विशुद्धोरजस्तमोभ्यामकलुषितआत्माऽन्त:करणरूपंसत्त्वंयस्यस: ॥

विशुद्धि: । स्त्री॰ समे ॥ शोधने ॥ सर्वकर्मक्षयुपादेयाविशुद्धिश्चन्द्रतारयो: ॥

विशृङ्खल: । त्रि॰ शृङ्खलारहिते । अबद्धे ॥ अप्रतिहते ॥ विगताशृङ्खलायस्य ॥

विशेष: । पुं॰ तिलके ॥ प्रभेदे ॥ अतिशये ॥ प्रकर्षे । इतरव्यावर्त्तके असाधारणधर्मे ॥ सप्तपदार्थान्तर्गतपदार्थभेदे ॥ विशेषंनिरूपयति । अन्त्योनित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेष: परिकीर्त्तितइति । अन्तेअवसानेवर्त्तते॰इतिअन्त्य: । यदपेक्षयाविशेषोनास्तीत्यर्थ: । घटपटादीनांत्र्यणुकपर्यन्तानांतत्तदवयवभेदात्परस्परभेद: । परमाणूनांभेदकोविशेषएव॰सतुस्वतएवव्यावृत्त: तेनतत्रविशेषान्तरापेक्षानास्तीत्यर्थ: ॥ इतिमुक्तावली ॥ पञ्चतन्मात्रेभ्योयथासङ्ख्यमाकाशादीनि यानिपञ्चभूतानि । एतेस्मृताविशेषा: कुत: शान्ताघोराश्चमूढाश्चेतिसाङ्ख्या: ॥ अलङ्कारप्रभेदे ॥ यथा । विशेष: ख्यातमाधारंविनाप्याधेयवर्णनम् । गतेसूर्येपिदीपस्थास्तमश्छिन्दन्तितत्करा: ॥ १ ॥ विशेष: सोपियद्येकंवस्त्वनेकत्रवर्ण्यते । अन्तर्बहि: पुर: पश्चात् सर्वदिश्यपिसैवमे ॥ २ ॥ किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्चस: । त्वांपश्यतामयालब्धंकल्पवृक्षनिरीक्षणम् ॥ ३ ॥ विशिष्यते । शिष्लृविशेषणे । घञ् ॥ त्रि॰ शेषशून्ये ॥

विशेषकम् । न॰ तमालपत्रे । ललाटकृततिलके ॥ त्रयाणांश्लोकानामन्वये ॥ पुं॰ तिलकवृक्षे ॥ पुं॰न॰ तिलकविशेषे ॥ त्रि॰ विशेषयितरि । विशेषाधायके॰प्रभेदे ॥ विशिनष्टि । शिष्लृ॰ । ण्वुल् ॥

विशेषकच्छेद्यम् । न॰ चतु:षष्टिकलान्तर्गतषष्ठकलायाम् ॥ सातुतिलकेषुनानाविच्छेदरचनेतिशैवतन्त्रम् ॥

विशेषगुण: । पुं॰ बुद्ध्यादिषट्के ॥ रूपादिचतुष्टये ॥ स्नेहे ॥ स्वाभाविकद्रवत्वे ॥ अदृष्टे ॥ भावनायाम् ॥ शब्दे ॥ इतिभाषापरिच्छेद: ॥

विशेषज्ञ: । त्रि॰ सारविदि ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विशेषणम् । न० विशेष्यधर्मे ॥ स तु गुणादिर्यथा । नीलोत्पलमित्यादि । व्यवच्छेदके ॥ इदमनापोहस्य विशेषणकृत्यम् । विशिष्यते येन तद्विशेषणम् । कर्त्तुः करणत्वविवक्षायां ल्युट् ॥ सुबन्तं हि यथानेकं सुबन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम् ॥ पश्य मृगो धावतीत्यादौ मृगकर्त्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म० प्रधानन्तु दृशिक्रियैव ॥

विशेषणविशेष्यभावः । पुं० पदार्थयोः सम्बन्धविशेषे ॥ द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोके विशेषणविशेष्यभावो भवतीति न्यायभाष्यम् ॥ सम्बन्धवदुभयत्र निरूपणीयत्वात् । यथा सोऽयं देवदत्त इति वाक्ये० सशब्दार्थं तत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य० अयंशब्दार्थं तत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य चान्योन्यभेदस्यावर्त्तकतया विशेषणविशेष्यभावः ॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षे अभावप्रत्यक्षे० विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः घटाभाववद्भूतलमित्यत्र० चक्षुःसंयुक्तभूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात् ॥

विशेषतः । अ० विशेषादित्यर्थः ॥

विशेषप्रतिपत्तिः । स्त्री० उत्कृष्टसम्भावनायाम् ॥

विशेषविधिः । पुं० अल्पविषयकविधौ ॥ यथा । तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषविधिर्बली । बहवो विषया यस्य स सामान्यो विधिर्भवेत् ॥ अल्पः स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्मतः ॥ सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्बलवान् ॥

विशेषव्याप्तिः । स्त्री० व्याप्तिभेदे ॥ तल्लक्षणं यथा । प्रतियोग्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति चिन्तामणिः ॥

विशेषितः । त्रि० व्यवच्छिन्ने ॥

विशेषोक्तिः । स्त्री० अलङ्कारभेदे ॥ तल्लक्षणोदाहरणे यथा । कार्य्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे । हृदि स्नेहक्षये नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्यपीति चन्द्रालोके ॥

विशेष्यः । पुं० व्यवच्छेद्ये । भेद्ये ॥

विशोकः । पुं० खेदान्तवेदात्मनि ॥ विगतः शोकदुःखादिवियोगनिमित्तो मनसः सन्तापो यस्य ॥ अशोकवृक्षे ॥ त्रि० शोकरहिते ॥

विशोधनम् । त्रि० विशुद्धिसाधने ॥

विशोधनी । स्त्री० दन्तीवृक्षे ॥ शोधन्याम् ॥

विशोधनीबीजम् । न० दन्तीबीजे । जयपाले ॥

विशोधिनी । स्त्री० नागदन्त्याम् ॥

विश्नः । पुं० दीप्तौ ॥ गत्याम् ॥ विच्छ दीप्तौ० गतौ वा । यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । इत्यनङ् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विश्रपणम् । न० विश्राणने ॥ चु०श्र०
ण० ॥

विश्रब्ध : । त्रि० अनुद्धटे । शान्ते ॥
विश्वस्ते ॥ अत्यर्थे । गाढे ॥

विश्रब्धनवोढा । स्त्री० मुग्धानवोढा
भेदे ॥

विश्रम : । पुं० विरतौ ॥ अभ्रान्तौ ॥
विश्रम्यतेऽस्मिन्नितिव्युत्पत्त्या विश्रम
आधार : ॥ श्रमापनोदे । श्राम्यते
घञ् । नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्या
नाचमेरितिवृद्ध्यभाव : ॥

विश्रमणम् । न० विश्रामे ॥

विश्रम्भ : । पुं० विश्वासे ॥ विश्रम्भण
म् । अनुविश्वासे । घञ् ॥ केलि
कलहे ॥ प्रणये ॥

विश्राणनम् । न० विहापिते । दाने ।
सम्प्रेषणे । परित्यागे ॥ श्रणदाने
। चुरादि: । प्रायेणविपूर्व : । भावे
ल्युट् ॥

विश्राणित: । त्रि० दत्ते ॥

विश्रान्त : । त्रि० विगतक्लमे ॥ विगत
चित्तादिखेदे ॥ श्रमे : क्त : । अनु
नासिकस्यतिदीर्घ : ॥ श्रान्तियु
क्ते ॥

विश्रान्ति : । स्त्री० विश्रामेतीर्थविशे
षे ॥ विश्रमे : क्तिन् ॥

विश्राम : । पुं० विरतौ । विरामे ॥
अश्रुगुणास्तु । विश्रामेवसकृत्खे
दश्रमजित्वास्वाद: शुभ : । इ
ति ॥ शयनगृहे ॥ परमात्मनि ॥
संसारसागरेचतुर्विपसादरङ्गू-
र्मिभिस्तरङ्गिते० अविद्याद्यै: पञ्चा
क्लेशैर्मदादिभिः पक्षैश्च० वशी
कृतानांविश्रान्तिंकुर्वमाणानां
विश्रामंमोक्षंकरोतीतिविश्राम : प
रमात्मा ॥ विश्रमणम् । भावेघ
ञ् ॥ विश्रामइतित्वपाणिनीय
म् । नोदात्तोपदेशस्येतिवृद्ध्यभा
वात्श्रमे : शुद्धादृघञन्तं दुर्लभ
त्वादितिभाव : । यदितुधुर्यान्
विश्रमयेत्यादाविव० णिचिवृद्धध
माश्रित्यणिजन्तादेरच्क्रियते० त-
दारूपंसिध्यत्येव । अयंतुभिक्षु
लकृतिभाव: । निह्नत्यपणादृघात:
प्राकृतार्थं विजितिविवक्षायांतु०
नदोषइत्यवधेयम् ॥

विश्रामगृहम् । न० पान्थानां० प
थि० निवासोचितगेहे यथा ।
जलाशयास्तडागाश्चविश्रामगृहमध्व
नि । सेतु : प्रतिष्ठितोयेनतेनलो
कत्रयंजितमित्यत्रनिर्वाणतन्त्र-
म् ॥

विश्रामस्थानम् । न० पान्थानां०
पथिनिवासायस्थानविशेषे ॥

विश्राव : । पुं० प्रख्यातौ । अति
प्रसृतौ ॥ विश्रवणम् । श्रुश्रव
णे । विश्रुश्रुइतिघञ् ॥

विश्रि : । पुं० मृत्यौ ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विश्रुतः। त्रि० ख्याते। प्रसिद्धे॥ व्यश्रावि। श्रु०। क्तः॥ ज्ञाते॥ हृष्टे॥ विशेषेणश्रुतः॥

विश्रुतात्मा। पुं० विष्णौ॥ अनाद्यविद्यावशान्मनुष्योहंब्राह्मणोहंकर्त्ताहंभोक्ताहमित्यनृतादात्मना प्रतीयमानोप्यनृतजडदुःखात्मकेभ्योदेहादिभ्यो विशेषेण वैलक्षण्येन वेदान्तवाक्यैः सत्यज्ञानादिलक्षणः सन् श्रुतः श्रवणादिनाऽवगत आत्मा अतो विशेषेणश्रुतत्वाद्विश्रुतात्मा। स च क्षेत्रज्ञः। क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धीति भगवद्वचनात्॥ ब्रह्मविदि। विशेषेणश्रुत आत्मा येन। ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति भगवद्वचनादस्य विष्णुरूपत्वं सुप्रसिद्धमेव॥

विश्रुतिः। स्त्री० कीर्त्तौ॥ विख्यातौ॥

विश्लथः। त्रि० शिथिले॥

विश्लिष्टः। त्रि० शिथिले॥

विश्लेषः। पुं० विधुरे॥ वियोगे विभागे॥

विश्वः। पुं० विश्वरूपभगवति॥ व्यष्ट्युपहितचैतन्ये व्यष्टिस्थूलशरीरोपहितस्य। विश्वशब्दवाच्यत्वे हेतुः सूक्ष्मशरीरमपरित्यज्य स्थूलशरीरादिप्रविष्टत्वादिति। सूक्ष्मशरीरं कारणशरीरम्। तदपरित्यज्य। स्थूलशरीरादौ। तदपेक्षया स्थूलशरीरं लिङ्गशरीरं तदादिर्यस्य परमस्थूलशरीरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। तस्मिन् प्रविष्टत्वात्। तथाहि। जीवस्य त्रय उपाधयः सुषुप्त्यादौ बुद्ध्यादिसंस्कारोपरञ्जितमज्ञानमात्रमुपाधिः। स्वप्ने जाग्रद्वासनामयं लिङ्गशरीरमुपाधिः। जाग्रदवस्थायान्तु सूक्ष्मशरीरसंसृष्टस्थूलशरीरमुपाधिः। तथा च पूर्वपूर्वोपाधिविशिष्टस्यैवोत्तरोपाधिप्रवेशात् सर्वशरीरप्रविष्टत्वेनैव स्थूलभोगायतनाभिमानिनो विश्व इति संज्ञा॥ यद्वा। सूक्ष्मशरीरं लिङ्गशरीरं तदपरित्यज्य। स्थूलशरीरं विराट् व्यष्टि तदादिर्यासां चतुराशीतीनां। तत्तद्विषयाकाराणां तत्तत्प्रविष्टत्वादिति हेतुर्ये जना विश्वशरीरवर्त्तित्वाद्विश्वः॥ गणदेवताविशेषः॥ ते यथा॥ क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामो धृतिः कुरुः। पुरूरवा माद्रवाश्च विश्वेदेवा दश स्मृताः॥ इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः। नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिलोचनौ॥ पुरूरवा माद्रवाश्च पार्वणे समुदाहृतौ॥ ते तु० धर्माद्दक्षकन्यायां विश्वायां जाताः॥ विशति० क्षमं क्षितिविश्वः। विशप्रवेशने। अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः

क्विन्निति क्वन् ॥ ब्रह्मणि ॥ विशन्ति सर्वाणि भूतान्यस्मिन् । तत् । अनुप्रवेशश्रुत्या । विशति सर्वमिति वा ॥ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मके वैराजशरीरे ॥ भुवने । जगति । सर्वस्मिन्प्रपञ्चजाले ॥ विशति स्वकारणमिति निरुक्तिः । अस्य कारणस्वरूपादिविषये तर्कजालं न कर्त्तव्यं मायामयत्वादित्याह किमिदं किमस्य रूपं कथमिदमभूदमुष्य को हेतुः । इति न कदापि विचिन्त्यं चिन्त्यं मायेति धीमता विश्वम् ॥ दन्तिनि दारुविकारे दारुतिरो भवति सोऽपि तत्रैव । जगति तथा परमात्मा परमात्मन्यपि जगत्तिरोधत्ते ॥ ९४ ॥ इति ॥ अपि च । मूलोच्छेदं विना काञ्चित् प्ररोहन्ति पुनः पुनः । यथा लतास्तथा विश्वमज्ञानप्रशमं विना ॥ अपि चाहुः । विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं पश्यन्नात्मनि मायया बहिरिवोद्भूतं यथा निद्रया । यः साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाद्वयं तस्मै श्रीगुरुमूर्त्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्त्तये ॥ इति ॥ अपि चाहुर्गौडपादाचार्याः । स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा । तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैरिति ॥ नागरे । शुण्ठ्याम् ॥ बोले ॥ त्रयोदशाङ्के ॥ त्रि॰ अखिले । कृत्स्ने ॥ विशति स्वकारणम् ॥ विश॰ । कर्त्तरि क्वन् । अनन्ते ॥ विश्वं शतं सहस्रञ्च सर्वमक्षयवाचकमिति भारतम् ॥ सर्वनामसंज्ञोयम् ॥ आधुनिकसंज्ञात्वेन सर्वनामत्वपर्युदासात् ॥

विश्वकद्रुः । पुं॰ आखेटशुनि । मृगयाकुशलकुक्कुरे ॥ ध्वनौ । ध्वाने ॥ त्रि॰ खले । पिशुने ॥ विश्वं कं सर्वं द्रवति । द्रुगतौ । मितद्र्वादित्वात् डुः ॥ यद्वा । विश्वं कन्दते । कदि आह्वानादौ । जत्वादिः ॥

विश्वकर्मजा । स्त्री॰ विश्वकर्मसुतायाम् ॥

विश्वकर्मा । पुं॰ सहस्रांशौ । सूर्ये ॥ मुनिविशेषे ॥ देवशिल्पिनि । त्वष्टरि । देववर्द्धकौ ॥ दौप्रोक्तौ विश्वकर्माणौ मयस्त्वष्टा चयोगवित् ॥ विश्वं कर्माऽस्मादस्येति ॥

विश्वकर्मसुता । स्त्री॰ सूर्यभार्य्यायाम् । संज्ञायाम् ॥

विश्वका । स्त्री॰ गङ्गाचिल्लायाम् ॥

विश्वकृत् । पुं॰ देवशिल्पिनि । विश्वकर्मणि ॥ ब्रह्मणि । परमेष्ठिनि ॥ विश्वं करोति । डुकृञ्॰ । क्विप् । तुक् ॥

विश्वकेतुः । पुं॰ कामे । मदने ॥ विश्वस्मिन् विश्वव्यापी वा केतुर्ज्योतिरस्य ॥ अनिरुद्धे ॥

विश्वगः । पुं॰ ब्रह्मणि ॥

विश्वगन्धः । पुं॰ पलाण्डौ ॥ न॰ बो

ले ॥

विश्वगन्धा । स्त्री० भूमौ ॥ क्षितौ ॥ विश्वस्मिन्गन्धोऽस्याः ॥

विश्वग्रन्थिः । स्त्री० हंसपद्याम् ॥

विश्वचक्रम् । न० महादानविशेषे ॥

विश्वचक्रात्मा । पुं० विष्णौ ॥

विश्वजनः । पुं० सर्वसाधारणेवेश्यादौ । रामजनी० इ० भा० प्र० ॥

विश्वजनीनः । त्रि० सर्वजनहिते ॥ विश्वश्चासौजनश्च० तस्मै हितम् । आत्मविश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ॥

विश्वजनीयः । त्रि० विश्वजनहिते ॥ विश्वस्यजनः सर्वसाधारणोवेश्यादिः । विश्वोजनोऽस्येति विग्रहेपि० सएवान्यपदार्थः । तस्मै हितम् । कर्मधारयादेवेष्यतद्गतीष्टे रचनखः किन्तु छएव ॥ विश्वेषांजनायहितोवा ॥

विश्वजित् । पुं० सर्वस्वदक्षिणेयज्ञविशेषे । सर्वमेधे ॥ त्रि० सर्वजेतरि ॥ विश्वंजयति । जि० क्विप् चेतिक्विप् । तुक् ॥

विश्वतः । अ० सर्वतइत्यर्थे ॥ विश्वस्मात् । पञ्चम्यास्तसिल् ॥

विश्वतोमुखः । त्रि० सर्वतोमुखे ॥ विश्वतोमुखान्यस्य ॥

विश्वदेवः । पुं० गणदेवताविशेषे ॥ यथा । विश्वदेवौक्रतुदक्षौसर्वास्विष्टिषुविश्रुतौ । नित्यंनान्दीमुखश्राद्धे वसुसत्यौचपैतृके ॥ नवान्नालम्भेदेवौकामकालौसदैवहि । अपि कन्यागतेसूर्येश्राद्धेचध्वनिरोचकौ ॥ पुरूरवाआर्द्रवाश्चविश्वदेवौचपर्वणि ॥ इ० वह्निपु० ॥ दक्षादिषुप्राणेषु ॥ देवसख्ये ॥ कृष्णगवेधुकायाम् ॥

विश्वपाः

विश्वदेवा । स्त्री० कृष्णगवेधुकायाम् ॥ गोरक्षचाकुलिया० इ० गौ० दे० भा० प्र० ॥ नागबलायाम् ॥ अरुणपुष्पदण्डोत्पले ॥

विश्वधायाः । त्रि० विश्वस्यधारके ॥ विश्वंदधाति । डुधाञ्० । वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन्० णित् । आतोयुक् ॥ वैदिकोयम् ॥

विश्वधृक् । पुं० श्रीपतौ ॥ विश्वंधृष्णोतिज्ञानैश्वर्यादिभिर्ब्रह्मादीन्वाऽभिभवति । ञिधृषा० । क्विप् । ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां चेति निपातनात् । कुत्वात्पूर्वंजश्त्वेनडः । गः । कः ॥

विश्वनाथः । पुं० विश्वेश्वरे । शिवे ॥ विश्वेषांनाथः ॥

विश्वनाथनगरी । स्त्री० काश्याम् ॥ यत्रदेहपतनेनदेहिनांमुक्तिरेवभवतीतिनिश्चितम् । पूर्वपुण्यनिचयेनलभ्यतेविश्वनाथनगरीगरीयसी ॥

विश्वपः । पुं० अग्नौ ॥ विश्वंपाति । पा० । आतोनुपसर्गेकः ॥

विश्वपाः । पुं० अग्नौ ॥ विधौ ॥ रवौ ॥ प्रजापतौ ॥ विश्वंपा-

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ति । पा० । आतोनुपसर्गेइतिके प्राप्ते०वासरूपन्यायेन०आतोमनिन्क्वनिप्वनिपश्चेतिचेनविच् ॥ देवे ॥

विश्वप्सा । पुं० वह्नौ ॥ चन्द्रे ॥ सूर्ये ॥ समीरणे ॥ कृतान्ते ॥ विश्वंप्साति । प्साभक्षणे । शुन्नुचन्निति साधुः ॥

विश्वबोधः । पुं० धर्मकाये । बुद्धे ॥

विश्वभुक् । पुं० विष्णौ ॥ विश्वं कृत्स्नंजगद्भुङ्क्ते संहरतिप्रलयकालेइति०भुनक्तिपालयतिस्थितिकालेइतिवाभुजेः परिपालनाभ्यवहारकर्मणः क्विप् ॥

विश्वभूः । पुं० बुद्धप्रभेदे ॥

विश्वभेषजम् । न० शुण्ठ्याम् ॥ विश्वस्यदोषस्यभेषजम् ॥

विश्वभोजाः । पुं० इन्द्रे ॥ विश्वं भुङ्क्तेभुनक्तिवा । भुज० । विदिभुजिभ्यांविश्वे०इत्यसिप्रत्ययः॥

विश्वमद्रा । स्त्री० अग्नेर्जिह्वाविशेषे ॥

विश्वम्भरः । पुं० अच्युते । विष्णौ ॥ बिडौजसि । शक्रे ॥ विश्वंबिभर्ति । डुभृञ्० । संज्ञायांभृतृवृजिधारिसहितपिदमइतिखच् । अरुर्द्विषदितिमुम् ॥ अग्नौ ॥ विश्वस्यभरणाद्विश्वम्भरो

म्निरितिभाष्यकाराः ॥ विसम्भरा०इ०भा०प्राणिविशेषे ॥

विश्वम्भरा । स्त्री० धरायाम् । स्थिरायाम् । पृथिव्याम् ॥ विश्वम्भरातद्धरणाच्चानन्तानन्तरूपतः । इतिपुराणम् ॥ विश्वम्बिभर्ति० डुभृञ्धारणपोषणयोः ।संज्ञायामित्यादिनाखच् । मुम् । टाप् ।

विश्वयोनिः । पुं० भगवति ॥ विश्वस्ययोनिः कारणम्०निमित्तोपादानात्मकम् ॥

विश्वरूपः । पुं० विराजि । विष्णौ ॥ आदित्ये । सूर्ये ॥ विश्वानि बहूनिरूपाण्यस्य ॥ विश्वानिनानाविधानि० रूपाणिश्वेतपीतादिगुणात्मकानियस्यसः ॥ मणिविशेषे ॥ सचनानारूपोऽवभासते० उपाधिसन्निधानात्०नस्वतोनेकरूपः॥ न० अगुरुणि ॥

विश्वरूपकम् । न० अगुरुणि ॥

विश्वरेताः । पुं० ब्रह्मणिविधातरि ॥ विश्वस्यरेतः कारणम् ॥ विश्वंसर्वकार्यत्वेनाभिमतंरेताःकार्यंयस्यसविश्वरेताः परमेश्वरः ॥

विश्वरोचनः । पुं० नाडीचशाके ॥

विश्ववेदाः । पुं० अग्नौ ॥ सर्वज्ञे ॥ विश्वंवेत्ति० विदन्तिवा । विद० । विदिभुजिभ्यांविश्वइति० असिप्रत्ययः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विश्वसनम् । न० मुनिविश्रामदेशे ॥ मुनिविश्रामदेशीयस्तत्तु विश्वसनं स्मृतमितिवचनात् ॥

विश्वसहा । स्त्री० वह्निजिह्वाविशेषे ॥

विश्वसारम् । न० तन्त्रविशेषे ॥

विश्वसारकम् । न० विदरवृक्षे । फणिमनसा० इ० गौ० भा० । नागधूहर० इ० भा० प्र० ॥

विश्वसितः । त्रि० विश्वस्ते । कृतविश्वासे ॥

विश्वसृट्ड् । पुं० विधौ । ब्रह्मणि ॥ विश्वं सृजति । सृज० । क्विप् । क्विन्प्रत्ययस्येतिकुत्वं न० रज्जुसृड्भ्यामितिभाष्यप्रयोगात् । यद्वा सृजियज्योः पदान्ते षत्वविधेः कुत्वापवादत्वात् ॥

विश्वस्तः । त्रि० जातविश्वासे । अशङ्किते ॥

विश्वस्ता । स्त्री० विधवायाम् ॥ विफलं श्वसिति । श्वसप्राणने । गत्यर्थेतिक्तः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेट् ॥

विश्वस्था । स्त्री० शतावर्याम् ॥

विश्वा । स्त्री० अतिविषायाम् ॥ शुण्ठ्याम् ॥ शतावर्याम् ॥ विशति । विश० । अशूप्रुषीतिक्वन् । टाप् ॥ पिप्पल्याम् ॥

विश्वाकषायः । पुं० शुण्ठीक्वाथे ॥

विश्वाची । स्त्री० अप्सरोविशेषे ॥

विश्वात्मा । पुं० परमेश्वरे । विश्वस्यात्मनियस्य ॥ प्रतीचि ॥ विश्वस्मिन्पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकेस्थूलेजगतिवैराजशरीरे० जागरितेच० आत्मा अहंममेत्यभिमानोऽस्य । विश्वस्यस्थावरजङ्गमात्मकस्यप्राणिजातस्यात्माप्रत्यग्रूपो वा ॥

विश्वामित्रः । पुं० ब्रह्मर्षिविशेषे । गाधिजे । त्रिशङ्कुयाजिनि । कौशिके ॥ विश्वेषांमित्रः । विश्वयेणयेमैत्रींकर्त्तुमिच्छतिधर्मतः । विश्वामित्रः सद्गतिभागवतोक्तेः ॥ आत्मनि ॥ विश्वस्यमित्रं निरुपाधिप्रेमगोचरतयाप्रेयान् । आत्मानमेवप्रियमुपासीतेतिश्रुतेः ॥ मित्रे चर्षाविति विश्वशब्दस्यदीर्घः ॥ त्रि० सकलशात्रवे ॥ विश्वेषाममित्रः ॥

विश्वामित्रतीर्थम् । न० तीर्थविशेषे ॥

विश्वामित्रप्रियः । पुं० नारिकेले ॥

विश्वाराट् । पुं० विश्वस्मिन्राजमाने ॥

विश्वावसुः । पुं० गन्धर्वविशेषे ॥ विश्वंवसुःयस्यसः । विश्वस्यवसुराटोरितिपूर्वपदान्तस्यदीर्घः ॥ वत्सरविशेषे ॥ ततफलंयथा । सर्वत्रजायतेचान्नंसर्वशस्यमहार्घता । विश्वावसौवराराहेकार्पासस्यमहार्घता ॥ स्त्री० रात्रौ ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विश्वासः । पुं० विस्रम्भे । दृढमित्य
मेवनान्यथेतिनिश्चये ॥ विश्वसन
म् । श्वस० । घञ् ॥ लोभप्रमाद
विश्वासैःपुरुषोनश्यतित्रिभिः । त
स्माल्लोभोनकर्त्तव्यःप्रमादोननवि
श्वसेत् ॥ सामीर्यानमदंकुर्यात्ससु
खीतृष्णयोज्झितः । तन्निमित्तं यस्य
विश्वासः पुरुषः सजितेन्द्रियः ॥
अपिच । सौहार्द्दं व्यवहारांश्चप्रवृत्तिं
प्रकृतिंतथाम् । सहवासेनतर्कैश्च
विदित्वाविश्वसेत्ततः ॥

विश्वास्यः । त्रि० श्रद्धेयवचने ॥

विश्वेदेवाः । पुं० अग्नौ ॥ श्राद्धदेवे ॥
क्रतुर्दक्षोवसुः सत्यः कामः काल
स्तथाध्वनिः । रोचकश्चाद्रवाश्चैव
तथाचान्यः पुरूरवाः ॥ विश्वेदे
वाभवन्त्येतेदशसर्वत्रपूजिताः ॥

विश्वेशः । पुं० परमेश्वरे ॥ विश्वेषां
सर्वेषामीशोनियन्ता ॥

विश्वेशा । स्त्री० विमलेश्वरेवर्त्तमाना
यांदेव्याम् ॥

विश्वेश्वरः । पुं० काशिस्थेशिवे । का
शीनाथेलिङ्गविशेषे ॥ विश्वेषामी
श्वरः ॥ दृश्योविश्वेश्वरोदेवोस्नात
व्यामणिकर्णिका ॥

विश्वौषधम् । न० शुण्ठ्याम् ॥ विश्वे
षामौषधम् । विश्वस्यतदौषधञ्चेति
वा ॥

विट् । स्त्री० विष्ठायाम् ॥ वेवेष्टि ।
विष्लृव्याप्तौ । क्विप् । जश्त्वच
र्त्वे ॥ दुहितरि ॥ विट्पतिशब्द
निर्देशात् ॥ व्यापने ॥

विषम् । न० जले । तोये ॥ वत्सनाभा
भिधे ॥ बोले ॥ सामान्यविषे ॥ पुं०
न० क्ष्वेडे । गरले ॥ तद्भेदायथा ।
पुंसिक्लीवेषकाकोलकालकूटहलाह
लाः । सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयोब्र
ह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ दारदोवत्स
नाभश्चविषभेदाअमीनव ॥ अपिच
। विषंतुगरलंक्ष्वेडस्तस्यभेदानुदाह
रेत् । वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तु
कश्चप्रदीपनः ॥ सौराष्ट्रिकः शृङ्गि
कश्चकालकूटस्तथैवच । हालाहलो
ब्रह्मपुत्रोविषभेदाअमीनव ॥ ब्राह्म
णः पाण्डरस्तेषुक्षत्रियोलोहितप्रभः
। वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रोविषउ
क्तश्चतुर्विधः ॥ रसायनेविषंविप्रं
क्षत्रियंदेहपुष्टये । वैश्यंकुष्ठविनाशा
यशूद्रंदद्याद्वधायहि ॥ अथास्यगुणाः
। विषंप्राणहरंप्रोक्तंव्यवायिचविका
सिच । आग्नेयंवातकफहृद्योगवाहि
मदावहम् ॥ व्यवायि० सकलकाय
गुणव्यापनपूर्वकपाकागमनशीलम्
। विकासि० ओजः शोषणपूर्वकंस
न्धिबन्धशिथिलीकरणशीलम् । आ
ग्नेयम्० अधिकाग्न्यंशम् । योगवाहि
० संसर्गगुणग्राहकम् । मदावहम्०
तमोगुणाधिक्येनबुद्धिविध्वंसकम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तदेवयुक्तियुक्तन्तुप्राणदायिरसायनम् । योगवाहिपरंवातश्लेष्मजित् सन्निपातहृत् ॥ योगवाहित्रिदोषघ्नं बृंहणंवीर्यवर्द्धनम् । येदुर्गुणाविषेऽशुद्धे तेस्युर्हीनाविशोधनात् ॥ तस्माद्विषंप्रयोगेषुशोधयित्वाप्रयोजयेत् । अथशोधनविधि : । गोमूत्रेत्रिदिनंस्थाप्यंविषंतेनविशुद्ध्यति । रक्तसर्षपतैलाक्तं तयाधार्यंत्ववाससि ॥ येगुणागरलेप्रोक्तास्तेस्युर्हीनाविशोधनात् । तस्माद्विषंप्रयोगेषुशोधयित्वाप्रयोजयेत् ॥ स्थावरंजङ्गमञ्चैव द्विविधंविषमुच्यते । दशाधिष्ठानमाद्यन्तु॰ द्वितीयंषोडशाश्रयम् ॥ विशेषोभावप्रकाशेद्रष्टव्य : ॥ वेवेष्टिकायम् । विष्लृ॰ विषविप्रयोगेवा । इगुपधेतिक : ॥ हालाहलोनैवविषंविषंरमापरंजनाव्यत्ययमेवमन्वते । योगेनजागर्त्तिनिपीयतंशिव : स्मरन्रमांसुप्यतिनिद्रयाहरि : ॥

विषकण्टकिनी । स्त्री॰ वन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥

विषकन्द : । पुं॰ नीलकन्दे ॥

विषक्त : । त्रि॰ अतिश्लिष्टे । लग्ने ॥ आश्रिते ॥

विषघा । स्त्री॰ गुडूच्याम् ॥

विषघाती । पुं॰ शिरीषवृक्षे ॥ विषनाशके ॥ त्रि॰ ॥

विषघ्न : । पुं॰ शिरीषद्रुमे ॥ यवासे ॥ बिभीतके ॥ चम्पकवृक्षे ॥ त्रि॰ बिषनाशके ॥ बिषंहन्ति । हन॰ । हन्तेरमनुष्यकर्तृकेषुचेतिठक् ॥ विषघ्नौषधानिमात्स्ये १९२ ऽध्यायेद्रष्टव्यानि ॥

विषघ्नधूप : । पुं॰ धूपविशेषे ॥ तथा । सक्तु : सर्जरसोपेत : सर्षपा एलबालुकै : । सुवर्णातस्करतरो : कुसुमैरर्जुनस्यतु ॥ धूपोवासग्रहेहन्तिबिषंस्थावरजङ्गमम् । नतत्रकीटा : सबिषानदर्दुरसरीसृपा : । नकृत्याकर्मणस्तत्रधूपोयंयत्रदह्यते ।

विषघ्ना । स्त्री॰ चित्रलतायाम् ॥ गुडूच्याम् ॥

विषघ्नी । स्त्री॰ हिलमोचिकायाम् । इन्द्रवारुण्याम् ॥ वनवर्वरिकायाम् ॥ स्वल्पफलायाम् ॥ भूम्यामल्याम् ॥ रक्तपुनर्नवायाम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ वृश्चिकाल्याम् ॥ महाकरञ्जे ॥ हलुषायाम् ॥

विषक्री । त्रि॰ मिथ : श्लिष्टे ॥

विषजिह्व : । पुं॰ देवताडवृक्षे ॥

विषज्वर : । पुं॰ महिषे ॥ बिषजज्वरे ॥

विषडम् । न॰ मृणाले ॥

विषण्ण : । त्रि॰ बिषादप्राप्ते ॥ अनुत्साहे ॥ दु : खिते ॥ बिषीदतिस्म । षदॢ॰ । गत्यर्थेतिक्त : । रदा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्यामितिमत्वम् ॥
विषलता । स्त्री० जडतायाम् ॥
विषतिन्दुः । पुं० कुपीलौ ॥ कारस्करवृक्षे ॥
विषदम् । न० पुष्पकासीसे ॥ त्रि० विषदातरि ॥ यथा । विषदः श्याव शुष्कास्यो विलक्षो वीक्ष्यते द्विशः । खेदवेपथुमांस्त्रस्तो भीतः स्खलति जृम्भते ॥ विषं ददाति । डुदाञ् ० । आतइतिकः ॥
विषदंष्ट्रा । स्त्री० सर्पकङ्काल्याम् ॥
विषदन्तकः । पुं० सर्पे ॥
विषदर्शनमृत्युकः । पुं० चकोरपक्षिणि ॥ जीवञ्जीवस्तु गुन्द्रालो विषदर्शनमृत्युकइति हेमचन्द्रः ॥
विषद्रुमः । पुं० कारस्करवृक्षे ॥
विषधरः । पुं० आशीविषि । सर्पे ॥ विषस्यधरः ॥
विषधर्म्मा । पुं० कुलक्षयायाम् । शूकशिम्ब्याम् ॥
विषघाती । स्त्री० विषहर्य्याम् ॥
विषनाशनः । पुं० शिरीषवृक्षे ॥ त्रि० विषनाशके ॥
विषनाशिनी । स्त्री० सर्पकङ्काल्याम् ॥ नाकुल्याम् ॥
विषनुत् । पुं० श्योनाकवृक्षे ॥
विषपुष्पः । पुं० मदनद्रुमे । मधनफलद्रुमे ॥ न० नीलपद्मे । विषयुक्तपुष्पे ॥
विषपुष्पकः । पुं० मदनवृक्षे ॥ ज्वरे ॥ विषपुष्पभक्षणजन्यरोगे ॥ विषपुष्पैर्जनितः । कालप्रयोजनाद्रोगइतिकन् ॥
विषभक्षणम् । न० विषखादने ॥ अ क्षमुहूर्त्तमाह । चराचरेन्द्रडुलघूडुचित्राविषाशने भानुकवीन्दुभौमान् । यद्वैहतेऽनेकविधानितावत्सकालकूटानि सहेदितिवैना ॥
विषभिषक् । पुं० विषवैद्ये ॥
विषमः । पुं० अलङ्कारविशेषे ॥ यथा । क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्नश्लेषोघटनामियात् । कर्त्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्चयद्भवेत् ॥ गुणक्रियाभ्यां कार्यस्यकारणस्य गुणक्रिये । क्रमेण च विरुद्धे यत्सएवविषमोमतः ॥ द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया० यदनुपपद्यमानतयैवयोगः प्रतीयते० यच्च किञ्चिदारभमाणः कर्त्ता० क्रियायाः प्रधानान्नकेवलमभीष्टं तत्फलंनलभेत० यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत्० तथासत्यपिकार्यस्यकारणरूपाऽनुकारेयत्तयोर्गुणौक्रियेचपरस्परविरुद्धतांव्रजतः ०ससमविषयंधात्मा० चतूरूपोविषमः । क्रमेणोदाहरणम् । शिरीषादपिमृद्वङ्गी केयमायतलोचना । अयंक्वचकुकूलाग्निकर्कशोमदनानलः ॥ सिंहिकासुतसन्त्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः । जग्रसेसाश्रयंतत्र तमन्यः सिं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्विकासुत : ॥ सद्य : करकुड्मलमध्यचित्रं रथेरणे यस्यकृपाणलेखा । तमालनीलाशरदिन्दुपाण्डुयशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते ॥ आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचनेददासित्वम् । विरहस्त्वयैवजनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ अत्रानन्ददानं शरीरतापेन विरुद्धमिति । एवम् । विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा । भुवनानियस्यपपिरे युगक्षये । मदविभ्रमासकलया पपेपुन : सपुरस्त्रियैकतमयैकाद्दशा ॥ इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् ॥ तालविशेषे ॥ यथा । चतुर्विध : परिज्ञेयस्ताल : कङ्कणनामक : । पूर्ण : खण्ड : समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥ सचतुष्कं गणौ पूर्णे खण्डे बिन्दुद्वयं गुरु : । यगणस्तु समे ज्ञेयस्तगणो विषमे भवेदिति ॥ अयुग्मराशौ ॥ न० विषमाशने ॥ बहुस्तोकमकालेच भुक्तं यद्विषमं हितत् ॥ पद्यस्य त्रिविधवृत्तान्तर्गतवृत्तविशेषे ॥ यथा । पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा । वृत्तमक्षरसङ्ख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥ सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत् त्रिधा । समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुन : ॥ आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्यो द्वितीयवत् । भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम् ॥ स्थपुटे । उन्नतानते । उच्चनीचस्थाने ॥ त्रि० असमाने ॥ कोपने ॥ अयुग्मे ॥ विगत : सम : सदृशोऽस्य । सुविनिर्द्देश्यं : सुविसूतिसमाद्भूतिषस्त्वम् ॥

विषमच्छद : । पुं० सप्तपर्णे । छतविनीतिप्रसिद्धे ॥ विषमाश्छदायस्य स : ॥

विषमज्वर : । पुं० चतुर्थकादिज्वरविशेषे ॥ तस्य निदानाद्याह । दोषोल्पोऽहितसम्भूतो० ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुन : । धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ सन्ततं रससंस्थ : सततं रक्तधातुग : । दोष : कुर्य्याज्ज्वरं पुंसां सोऽन्येद्यु : पिशिताश्रित : ॥ मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि अस्थिमज्जगत : पुन : । कुर्य्याच्चतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥ य : स्यादनियतात् कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च । वेगतश्चापि विषमो ज्वर : स विषम : स्मृत : ॥ अस्य भेदा यथा । सन्तत : सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकाविति ॥

विषमनयन : । पुं० शिवे ॥ विषमाणि नयनानि यस्य ॥

विषमन्त्र : । पुं० जाङ्गुल्याम् । विषविद्यायाम् ॥

विषमर्द्दनिका । विषमर्द्दनी । } स्त्री० गन्धनाकुल्याम् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विषमस्थ : । त्रि० दरिद्रे ॥ विषमेतिष्ठति । ष्ठा० । सुपिस्थइतिक : ॥ उपप्लवदेशस्थे ॥

विषमाक्ष : । पुं० शिवे ॥ विषमाण्यक्षीण्यस्य : ॥

विषमायुध : । पुं० कामे । पञ्चशरे ॥ विषमाण्यायुधान्यस्य ॥

विषमाशनम् । न० अकालेबहुचाल्पं वाभुक्तन्तुविषमाशनमितिलक्षिते ॥ बहुस्तोकमकालेवाभुक्तं तद्विषमाशनम् ॥

विषमित : । त्रि० विषमीकृते

विषमीयम् । त्रि० विषमदेशभवे ॥ गहादिभ्यश्चेतिछ : ॥

विषमुष्टि : । पुं० महानिम्बे ॥ क्षुपविशेषे । सुमुष्ट्याम् । रणमुष्टिके ॥ विषंमुष्णाति । मुष० । क्तिच् ॥

विषमृत्यु : । पुं० चकोरे ॥

विषमेषु : । कामे ॥ विषमाइषवोयस्य : ॥

विषमोन्नत : । त्रि० स्थपुटे ॥

विषय : । पुं० चक्षुरादिग्राह्ये रूपादीन्द्रियार्थे । गोचरे ॥ न्यायमतेक्षित्यप्तेजोवायूनांविषया यथा । तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवतीमता । षड्विधस्तुरसस्तत्रगन्धोपिद्विविधोमत : ॥ स्पर्शस्तस्यास्तुविज्ञेयोह्यनुष्णाशीतपाकज : । नित्यानित्याचसा

द्वेधानित्यास्यादणुलक्षणा ॥ अनित्यातुतदन्यास्यात्सैवावयवयोगिनी साचत्रिधाभवेद्देहइन्द्रियंविषयस्तथा ॥ योनिजादिर्भवेद्देहइन्द्रियंघ्राणलक्षणम् । विषयोद्व्यणुकादिश्चब्रह्माण्डान्तउदाहृत : ॥ वर्णः शुक्लोरसस्पर्शौजलेमधुरशीतलौ । स्नेहस्तत्रद्रवत्वन्तुसांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ नित्यतादिप्रथमवत्किन्तुदेहमयोनिजम् । इन्द्रियंरसनंसिन्धुर्हिमादिर्विषयोमत : ॥ स्पर्शउष्णस्तेजसस्तुस्याद्रूपंशुक्लभास्वरम् । नैमित्तिकंद्रवत्वन्तुनित्यतादिचपूर्ववत् ॥ इन्द्रियंनयनंवह्निस्वर्णादिर्विषयोमत : ॥ अपाकजोऽनुष्णाशीत : स्पर्शस्तुपवनेमत : । तिर्यग्गमनवानेषज्ञेय : स्पर्शादिलिङ्गक : ॥ पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापित्वगिन्द्रियम् । प्राणादिस्तुमहावायुपर्यन्तोविषयोमत : ॥ विषिण्वन्तिविषयिणमवबध्नन्ति स्वेनरूपेणनिरूपणीयंकुर्वन्ति० इतिविषया : । षिञ् बन्धने । पचाद्यच् । परिनिवीतिषत्वम् । विषयिणमवबध्नाति वा । षिञएरच् । पुंसीतिघोवा० पचाद्यज्वा ॥ विषस्यविषयाणाञ्चदूरमत्यन्तमन्तरम् । उपभुक्तंविषंहन्तिविषया : स्मरणादपीतिविषयानुसन्धानस्यनिन्दितत्वादिन्द्रियार्थेषु

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

[illegible]विधेयेतिसतांमतम् ॥ यथोक्तम् । दोषेणतीव्रो विषयः कृष्णसर्पविषादपि । विषंनिहन्तिभोक्तारंद्रष्टारञ्चक्षुषाप्ययम् ॥ अपिच । विषयविषधराशीदोषदंष्ट्रोत्कटानांविषविषमविसर्पव्यक्तदुश्चेष्टितानाम् । विरमविरमचेतः सन्निधानादमीषामसुखकणमशिहेतोः साहसंमास्मकार्षीः ॥ इति ॥ नियामके यथा । विशब्दोहिविशेषार्थः सिनोतेर्बन्धउच्यते । विशेषेणसिनोतीतिविषयोऽतोनियामकः ॥ इति ॥ प्रबन्धाद्यन्वयेज्ञातस्तत्र ॥ यथाजीवब्रह्मैक्यंशुद्धचैतन्यंप्रमेयंवेदांतानांविषयः ॥ कुरुपञ्चालादिदेशे ॥ जनपदे ॥ अव्यक्ते ॥ शुक्रे ॥ आश्रये । आशये ॥ भोगसाधने ॥ सर्वस्यहिकार्यमदृष्टाधीनम् यच्चकार्यंयददृष्टाधीनंतत्तदुपभोगंसाक्षात्परम्परयाजनयत्येव । नह्युपभोगप्रयोजनाभ्यांविनाकस्यचिदुत्पत्तिरस्ति । तेनद्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तंसर्वमेवविषयोभवतीत्यर्थः । इतिसिद्धान्तमुक्तावली ॥

विषयवित् । पुं० बात्स्यायनादिमुनिषु ॥ तेहित्थंकल्पयन्ति । शब्दादयोविषयाः भूयोभूयोभुज्यमानास्तत्त्वमिति । तदेतत्कल्पनंतेषांविभ्रममात्रम् । विषयस्यविषयाणामिति विषयानुसन्धानस्यनिन्दितत्त्वात् ॥

विषयाज्ञानम् । न० तन्द्रायाम् ॥

विषयात्मी । पुं० राज्ञि ॥ वैषयिकजने ॥ इन्द्रिये ॥ कामदेवे ॥ विषयासक्तपुरुषे ॥

विषयी । पुं० नृपतौ ॥ कामदेवे ॥ वैषयिके ॥ ध्वनौ । विषयोऽस्यास्ति । अतइनिः ॥ देशे । ग्रह्यादित्वात्निर्वृद्ध्यभावः षत्वञ्चनिपात्यते ॥ न० इन्द्रिये ॥ त्रि० विषयासक्ते ॥ आरोप्यमाणे ॥

विषयोगः । पुं० तिथिवारयोर्योगविशेषे ॥ यथा । षष्ठीशशाङ्केनवमीचशुक्रेबुधेद्वितीयातपनेचतुर्थी । जीवेऽष्टमी । सौरिकुजेऽङ्किसप्तमीयोगाविषाख्याः कुलनाशकाः स्युः ॥ बुधवारेभद्रारूपेणसिद्धियोगस्तुसप्तमीहादश्योश्चरितार्थौ । नतुद्वितीयायामिति । अन्यथाद्वहस्पत्यादिवाक्यविरोधः स्यादिति ॥

विषरूपा । स्त्री० अतिविषायाम् ॥

विषलम् । न० विषे ॥

विषलता । स्त्री० इन्द्रवारुण्याम् ॥

विषविद्या । स्त्री० विषघ्नमन्त्रे ॥

विषवैद्यः । पुं० कथाप्रसङ्गे । गारुडिके । जाङ्गलिके ॥ विद्यामधीते । वेत्तिवा । तदधीतेतद्वेदेत्यण् । विषस्यवैद्यः ॥

विषवैरिणी । स्त्री० निर्विषायाम् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विषशालूकः । पुं॰ पद्मकन्दे ॥

विषशूकः ।)
विषशृङ्गी ।) पुं॰ भृङ्गरोले ॥

विषसूचकः । पुं॰ चकोरे ॥

विषस्त्रा । स्त्री॰ भृङ्गरोले ॥

विषहन्त्री । स्त्री॰ अपराजितायाम् ॥ निर्विषायाम् ।

विषहरः । पुं॰ गरलनाशकौषधादौ ।

विषहरा ।)
विषहरी ।) स्त्री॰ मनसादेव्याम् ॥

विषहा । स्त्री॰ देवदालीलतायाम् ॥

विषा । अ॰ बुद्धौ ॥ विपूर्वात् स्यतेर्विषाविहेत्याप्रत्ययः ॥

विषा । स्त्री॰ अतिविषायाम् ॥ विषासोष्णाकटुस्तिक्तापाचनीदीपनीहरेत् । कफपित्तातिसारामविषकासवमिक्रमीन् ॥ बुद्धौ ॥ वेवेष्टि । विष् ल्ह॰ । विषप्रयोगेवा । इगुपधेति कः ॥

विषाङ्कुरः । पुं॰ शल्यास्त्रे ॥

विषाणम् । न॰ पशुशृङ्गे ॥ कुष्ठनामौषधे ॥ कोले ॥ वृत्ति । वसभुवि । चानश् असोरल्लोपः । उपसर्गात्रादुर्थ्यामितिषत्वम् ॥

विषाणिका । स्त्री॰ मेषशृङ्ग्याम् ॥ सातलायाम् ॥ कर्कटशृङ्ग्याम् । आवर्त्तक्याम् ॥

विषाणी । पुं॰ हस्तिनि ॥ शृङ्गिणि ॥ ऋषभनामौषधे ॥ शृङ्गाटके ॥

विषाणी । स्त्री॰ क्षीरकाकोल्याम् ॥ अजशृङ्ग्याम् ॥ फलस्याजशृङ्गसदृशत्वात् । विषाणमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् । गौरादिः ॥ तिन्तिडायाम् ॥ ऋषभौषधे ॥ वृश्चिकाल्याम् ॥

विषादः । पुं॰ अवसादे । उपतापे । स्नेहविषयीभूतस्वजनविच्छेदाशङ्कानिमित्तशोकापरपर्यायेचित्तव्याकुलीभावे ॥ दुष्टनाशक्तेमनोभङ्गे ॥ तदुक्तम् । विषादश्चेतसोभङ्गउपायाभावनाशयोरिति-विषदनम् । षदॢ॰ । घञ् । मोहे ॥ विषादात्मकस्तमोगुणः ॥

विषादनी । स्त्री॰ पलाशीलतायाम् ।

विषादी । त्रि॰ सततमसन्तुष्टस्वभावत्वेनोनुशोचनशीले ॥

विषाननः । पुं॰ सर्पे ॥

विषान्तकः । पुं॰ शिवे ॥ त्रि॰ विषनाशके ।

विषापहः । पुं॰ पाटलौ । मुष्कके ॥

विषापहा । स्त्री॰ इन्द्रवारुण्याम् ॥ निर्विषायाम् ॥ नागदमन्याम् । अर्कमूलायाम् ॥ सर्पकङ्कालिकायाम् ॥

विषाभावा । स्त्री॰ निर्विषायाम् ॥

विषायुधः । पुं॰ सर्पे । न॰ विषयुक्तास्त्रे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विषार:। पुं० सर्पे॥

विषाराति:। पुं० कृष्णधत्तूरके॥

विषारि:। पुं० घृतकरञ्जे॥ महाचञ्चुशाके॥

विषास्य:। पुं० अहौ॥ त्रि० विषयुक्तमुखे॥

विषास्या। स्त्री० भल्लातके॥

विषीदन्। त्रि० विषादंकुर्वति। अतिदुःखिते॥

विषु। अ० नानार्थे॥ साम्ये॥ सर्वतोर्थे॥

विषुण:। पुं० विषुवदाख्ये काले। विषुवे॥ विषुनानाअहन्ति इति विष्वहि। तान्यस्य सन्ति। पामादिषु० विष्वगित्युत्तरलोपश्चाकृतसन्धेरिति गणसूत्रान्नप्रत्यय उत्तरपदलोपश्च। विषुवदाख्य कालस्य हि नानागतानि दिनानि सं‍ति० दिनान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मूलकत्वात्॥

विषुवम्। न० समरात्रिन्दिवे काले। तुलामेषयोरर्कस्य सङ्क्रमे॥ विषुसाम्यमस्यास्ति० तुलयामेषेणसहवेत्यर्थे० यप्रकरणे अन्येभ्योपीत्युक्तेर्वः॥

विषुवत्। न० विषुवे॥ प्रथमे कृत्तिकाभागे यदा भास्वांस्तदा शशी। विशाखानां चतुर्थेंशे मुने तिष्ठत्यसंशयम्॥ विशाखायां यदा सूर्यस्चरत्यंशं तृतीयकम्। तदा चन्द्रं विजानीयात् कृत्तिकाशिरसि स्थितम्॥ तदैव विषुवाख्योयं कालः पुण्योऽभिधीयते। तदा दानानि देयानि देवेभ्यः प्रयतात्मभिः॥ इति विष्णुपुराणम्॥ विषुसाम्यमस्यास्ति० तुलयामेषेण सह वेत्यर्थे मतुप् प्रत्ययः॥

विषूचि:। स्त्री० नानागतौ॥ पृथक्फले॥

विषूचिका। स्त्री० प्रवाहिकायाम्॥

विषूचीन:। त्रि० सर्वतःप्रसृते॥

विषौषधी। स्त्री० नागदन्त्याम्॥

विष्क:। पुं० विंशतिवर्षकेगजे॥

विष्कम्भ:। पुं० योगविशेषे॥ तत्रोत्पन्नस्य फलं यथा। विष्कम्भयोगे यदि जन्मकाले कार्ये स्वतन्त्रो मनुजस्तदानीम्। सुहृत्कलत्रात्मजसौख्ययुक्तं गृहस्य निर्माणविधौ समर्थः॥ विस्तारे॥ प्रतिबन्धे। अर्गलायाम्। आगल० इति भाषा॥ योगिनां बन्धभेदे॥ विष्कभ्नाति। स्कम्भुः सौत्रो रोधनार्थः। कर्मण्यण्। वेः स्कभ्नातेरिति षत्वम्॥

विष्कम्भक:। पुं० पूर्वं नटसङ्क्षेपपूर्वकृतत्प्रतिपन्नोत्कृष्टनटप्रवेशे॥ यथा। वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां तु सूचकः। विष्कम्भक इति ख्यातो हीनपात्रप्रयोजक इति॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विष्कम्भशैल : । पुं॰ मेरोर्दाव्यार्थं स्थि तेषु चतुर्षु पर्वतविशेषेषु ॥ यथा । विष्कम्भशैलाश्चत्वारो मेरो : स्थैर्याय वेधसा । लक्षार्द्धोन्नतय : कृप्ता स्तेषां पूर्वेण मन्दर : ॥ श्वेतो हरिद्रा चूर्णाभो याम्यतो गन्धमादन : । प्रतीच्यां विपुलो नील : सुपार्श्व : सौम्यतोऽरुण : ॥ सहस्रयोजनोच्छ्रायास्तेषु कल्पद्रुमा: स्थिता: । कदम्बजम्बू अश्वत्थन्यग्रोधाश्चोत्तरान्तिका: ॥

विष्कम्भि : न॰ अर्गलायाम् ॥ विष्कभ्नाति॰ रुणद्धि । स्कम्भु॰ । आवश्यके णिनि : ॥

विष्काल : । पुं॰ ग्राम्यशूकरे ॥ हू॰ रा॰ नि॰ ॥

विष्किर : । पुं॰ खगे । पक्षिणि ॥ पक्षिविशेषाणांगणे ॥ यथा । वर्तकालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिरा: । कुलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किरा: समुदाहृता: ॥ विकीर्य्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किरा : ॥ विष्किरा मधुरा : शीता : कषाया : कटुपाकिन : । बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्ना: पथ्यास्ते लघव : स्मृता : ॥ विकिरति । कृ॰ । इगुपधेतिक : । विष्किर : शकुनिर्विकिरो वेति पक्षेसुट् । परिनिविभ्य इतिषत्वम् ॥

विष्ट : । त्रि॰ प्रविष्टे ॥ संबद्धे ॥ विशति । विश॰ । क्त : ॥

विष्टपम् । न॰ पुं॰ विष्टपे । भुवने ॥ विशन्त्यस्मिन्सुकृतिन : । विशप्रवेशने । विटपविष्टपविशिपोलपा इति विशेरौणादिक : कपन्प्रत्यय: । प्रत्ययस्य तुट् । व्रश्चेतिषत्वम् । सूत्रे विष्टपस्थाने पिष्टप इति पकारादिपाठस्तूज्ज्वलदत्तरीत्योक्त इति बोध्यम् । नायंयुक्त: यत्र त्रधून्स्य विष्टपमित्यादौ॰ दन्त्योष्ठ्यादिपाठस्य दर्शनात्

विष्टब्ध : । त्रि॰ विधृते ॥

विष्टम्भ : । पुं॰ प्रतिबन्धे ॥ आमयस्य प्रभेदे । आनाहरोगे ॥ तल्लक्षणन्तु । आमं सकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं त्रिगुणानिलेन । प्रवर्त्तमानं न यथा स्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥ आममपक्वमाहाररसम्॰ शकृत्पुरीषं वा क्रमेण निचितं सञ्चितम्॰ भूयो विगुणानिलेन दुष्टवायुना विबद्धं व्यामयोषितम् वा यथा स्वं पूर्ववत् अप्रवर्तमानम्॰ एनं विकारमानाहमाहु : ॥ उत्तरदेशगतिप्रतिबन्धे ॥ आक्रमे ॥

विष्टम्भी । त्रि॰ विष्टम्भरोगजनके ॥ विष्टम्भरोगवति ॥

विष्टर : । पुं॰ विटपिनि । महीरुहे ॥ दर्भमुष्टौ ॥ पीठाद्यासने ॥ आदिनाकुशासनादिग्रह : ॥ समध्यग्रन्थि दर्भासने ॥ विष्टरलक्षणम् यथा । विष्टरस्तु॰ सार्द्धद्वितयवामावर्तवलि

ताग्रेमुखाग्राश्चसंख्यातदर्भाः ।
तथाचगृह्यसङ्ग्रहः । ऊर्द्ध्वकेशोभवेद्
ब्रह्मालम्बकेशस्तुविष्टरः । दक्षिणा
वर्त्तकोब्रह्मावामावर्त्तस्तुविष्टरः ॥
इति ॥ दर्भसङ्ख्यानविहिताविं
ष्टरास्तरणेऽप्यपीतिच ॥ विस्तीर्य्यं
ते । स्तृञ्आच्छादने । वृक्षासनयो
र्विष्टरइतिसाधुः । विपूर्वात्स्तृञ्
इत्येतस्मात् । ऋदोरप् । इत्यपि ।
षत्वंनिपातनादित्यर्थः ॥
विष्टरश्रवाः । पुं । विष्णौ ॥ विष्टरेवृ
क्षेश्रूयते । असुन् । वृक्षस्याश्वत्थो
भिमतः । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणा
मित्युक्तेः ॥ विष्टरोदर्भमुष्टिर्विश्व
वसीकरणविश्वेतिवा ॥
विष्टरा । स्त्री । गुण्डासिन्याम् ॥
विष्टरुहः । स्त्री । स्वर्णकेतक्याम् ॥
विष्टिः । स्त्री । वेतनंविनाहठाद्भारो
द्वहनादिकर्म्मणि । आज्ञायाम् । वेठी ।
वेठू । वेगारी । इतिभाषा ॥ ह
ठाद्भृतिकः कर्म्मोविष्टिराजूश्यकी
र्त्यते ॥ वेतने ॥ कर्म्मणि ॥ प्रे
षणे ॥ करणान्तरे । भद्रायाम्
॥ अस्याउत्पत्तिमाह । भद्रापुरा
संयुगईशविग्रहाद्बभूवबामीवदना-
मरासुरे । लाङ्गूलिनीसप्तपदाचि-
पदत्तीवराटकाद्दगघनघोषकस्वना
॥ वामीरासभीतद्वदनंमुखंयस्याः ।
घनोनिविडः । कुत्सितोघोषोघोष
कः कुत्सितकांस्यंतद्वत्स्वनःश
ब्दोयस्याः ॥ जालिप्रविष्टाकुणपां
शुकाम्बराऽमरद्विषामग्रजकाननेत
दा । परेतगाधूम्रनिभाबलोद्धता
बाध्येवसाभूदतिदीर्घविग्रहा ॥ जा
लिसमूहे । अग्रजकानने । पितृव
ने । परेतगा । शववाहना ॥ त
स्यास्तदाचानशिरेऽमरारयः कलि
न्दनासीदरधामपद्धतिम् । अथाप
साकर्ण्यपदकपर्द्दिनोबङ्क्यायुधान-
न्दवतीमरुद्भया ॥ चानशिरे । ज
ग्मुः । वङ्क्यायुधा । अग्निशि
खा । आनन्दवतः । परमसुखयुक्त
स्य ॥ विधेयमेवाऽग्निशिखाग्रता
लुका । फलंनसाशीतवराऽस्तिमङ्गल
म् । नरैरतः स्वात्महितोपलब्धि
भिस्तदाश्रितंस्वाश्रितकर्म्मसिद्धिजम्
शीतवरा । शादीशात्इतः प्राप्ता
वरोयया । अग्निशिखाग्रतालुका ।
वह्निज्वालाग्रवत्तालुकंयस्याः ।
स्वाश्रितकर्म्मसिद्धिजम् । स्वयावि
ष्ट्याश्रितंविहितंकर्म्मतस्यसिद्धि-
स्तस्याजातम् । भद्रायांकृतकार्य्य-
निष्पत्तिजातम् । तदाश्रितम् ।
विष्टिवेलाप्राप्तम् । मङ्गलमुद्राद्या-
दिकंनविधेयम् । स्वात्महितोप
लब्धिभिः । स्वात्मनेनिजजीवाय ।
हिता । हितकारिणी । उपलब्धि
र्बुद्धिः प्राप्तिर्ज्ञानंवायेषांतैः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विष्टियोग्यकालमाह । शुक्लेऽष्टमी
पौर्णमास्योः पूर्वार्द्धे विष्टिसम्भवः
। एकादशीचतुर्थ्योश्च परार्द्धे विष्टिरी
रिता ॥ दशम्यास्तृतीयायाः प
रार्द्धे कृष्णपक्षके । चतुर्द्दश्यास्तु सप्त
म्याः पूर्वार्द्धे विष्टिरेव हि ॥ वि
ष्टिस्तु सर्पाकृतिरेव । आनने पञ्च दं
डाः स्युर्वक्षःस्थाने चतुर्द्दश । म
ध्ये चाष्टौ विजानीयाद्विष्टिपुच्छे त्रयः
स्मृताः ॥ फलं तु । आनने देह
नाशः स्याद्वक्षःस्थाने महद्भयम् ।
मध्ये च मध्यमं विद्याद्विष्टिपुच्छे ध्रुवं
जयः ॥ प्रकारान्तरञ्चापि । मुखे
पञ्च गले त्वेका वक्षस्येकादश स्मृताः
। नाभौ चतस्रः षट् कट्यां तिस्रः
पुच्छे तु नाडिकाः ॥ फलन्तु । मु
खे कार्य्यध्वस्तिर्भवति० मरणं चा
प्यगलके० धनम्लानिर्वक्षस्यथ कटित
टे बुद्धिविलयः । कलिर्नाभौ देशे
विजयमथ पुच्छे च जगदुः शरीरं भ
द्रायाः पृथगिति फलं पूर्वमुनयः ॥
मनुवसुमुनितिथियुगदशशिवगुण-
सङ्ख्यासु तिथिषु पूर्वाम्न्याः १४
। ८ । ७ । १५ । ४ । १० । ११ ।
० ३ । आयाति विष्टिरेषा पृष्ठे शुभ
दा पुरस्त्वशुभदा ॥ पूर्वाम्न्याः० पू
र्वाम्न्यादिदिङ्मुखी भवतीत्यर्थः ॥
शिवाय विपरीताग्रो गिरिविष्टिं सर्वं च व-
र्ज्जयेत् । विष्टिपुच्छे चिरगडेऽपि

शेषे कार्यं शुभावहम् ॥ त्रि० कर्मकरे ॥
विशति कर्मसु । विश० क्तिच ॥ यद्वा
। विष्णाति । विष्ल विप्रयोगे । क्तिच्
॥ यद्वा । विष्यति कर्म्मणि । क्तिन् ॥
विष्टुतिः । स्त्री० सामगानां स्तुतिप्र
कारविशेषे ॥ तस्या विष्टुतेरुद्यती
तिनाम । एवं परिवर्त्तिनी कुलायि
नीति हि विष्टुती ॥
विष्ठा । स्त्री० उच्चारे । शमले गूथे । विषि
पुरीषे ॥ विविधप्रकारेण तिष्ठति उद
रे० अनया वा० पुरुषः । ष्ठा० । आ
तश्चोपसर्गे कः । उपसर्गादिति षः ॥
विष्ठारुहा । स्त्री० स्वर्णकेतक्याम् ॥
विष्णुः । पुं० नारायणे । देशकालव
स्तुपरिच्छेदशून्ये व्यापनशीले परमा
त्मनि वासुदेवे ॥ यथा विष्णुपुराणे
। ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्व
नानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च नद्यः स
मुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च वि
प्रवर्येति ॥ यथा वा तत्त्वादिनीचैः
सुकृतानसत्यान् पाषाणमृद्दारुमया
दिदेवान् । भजन्ति ये माधवनिन्दका
स्ते पूर्णः सदानन्दमयो हि विष्णु
रिति ॥ अपि च । वेदे रामायणे चैव
पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च म
ध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते इति । अ
त्र जातावेकवचनं बोध्यम् ॥ द्वादशा
दित्यानां मध्ये भगवतो वासुदेवस्य वि
भूतौ । आदित्यानामहं विष्णुरित्यु

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्तेः ॥ वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वम् । विष्लृ व्याप्तौ । विषेः किच्चेति॰नुः । रषाभ्यामिति णत्वम् ॥ वेषति॰ सिञ्चति॰ आप्याययति विश्वम्॰ इति वा । विष्णाति॰ वियुङ्क्ते भक्तान्॰ मायापसारणेन संसारादिति वा । पूर्ववन्नुः ॥ विशति॰ भूतेन्द्रियमनोजीवभावेन सर्वप्राणिनः॰ विशन्ति सर्वभूतान्यत्रेति वा । यस्माद्विष्टमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः । तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनात् ॥ यद्वा रोदसी व्याप्य कान्तिरभ्यधिका स्थिता स्थितितया । व्याप्ते मे रोदसी पार्थ कान्तिरभ्यधिका स्थिता । विशेषेणाक्रामति । क्रमु॰ वि पूर्वः । अस्मात् णु प्रत्ययो धातुलोपश्च पृषोदरादित्वात् क्रमणाद्वाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिधीयते ॥ यज्ञे ॥ वामने ॥ वेवेष्टि त्रिभिर्विक्रमैरेव लोकत्रयमिति तथा ॥ शुद्धे ॥ वसुदेवताग्राम् ॥ वह्नौ ॥ धर्मशास्त्रकर्तृमुनिविशेषे ॥

विष्णुक्रमम् । न॰ श्रवणर्क्षे ॥

विष्णुकन्दः । पुं॰ मूलविशेषे ॥ विष्णुगुप्ते । जलवासे । बृहत्कन्दे । दीर्घपत्रे ॥

विष्णुक्रान्ता । स्त्री॰ अपराजितायाम् ॥ अपराजितायामन्याञ्च प्रजातिरपि विष्णुक्रान्ता । तत्पर्यायाः

। हरिक्रान्ता॰ नीलपुष्पा॰ अपराजिता॰ नीलक्रान्ता॰ सुनीला॰ विक्रान्ता॰ इति षड्किति राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुगुप्तः । पुं॰ कौण्डिन्यमुनौ ॥

विष्णुगुप्तकम् । न॰ चाणक्यमूलके ॥

विष्णुगृहम् । न॰ विष्णुमन्दिरे । स्वपुरे ॥

विष्णुचक्रम् । न॰ सुदर्शनचक्रे ॥ करस्थरेखामयचक्रे ॥ विष्णुचक्रं करे चिह्नं सर्वेषां चक्रवर्त्तिनाम् । भवत्यस्याहतो यस्य प्रभावस्त्रिदशैरपि ॥

विष्णुतैलम् । न॰ भैषज्यरत्नावल्याद्युक्ते लघुवृहद्भेदभिन्ने तैलविशेषे ॥

विष्णुदत्तः । पुं॰ परिक्षिन्नृपतौ ॥

विष्णुदैवतम् ।)
विष्णुदैवत्यम् ।) त्रि॰ विष्ण्वधिष्ठातृदेवताके ॥ श्रवणे ॥

विष्णुदैवत्या । स्त्री॰ एकादश्याम् ॥ द्वादश्याम् ॥ एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिनः ॥

विष्णुधर्म्मः । पुं॰ शास्त्रविशेषे ॥ विद्याविशेषे ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरम् । न॰ संहिताविशेषे ॥ तत्र प्रश्नकर्त्ता जनमेजयसुतः॰ वक्तारः शौनकादयः ॥

विष्णुपञ्जरम् । न॰ विष्णुकवचविशेषे ॥

विष्णुपदम् । न॰ वियति । आकाशे ॥ विष्णोः पदम्॰ आस्पदं स्वरूपं वा ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पदे । विष्णोः स्थाने ॥ यथा ।
अपुण्यपुण्योपरमेक्षीणाशेषार्तिहेतवः । यच्च गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ पुं० क्षीरोदे ॥
विष्णुपदी । स्त्री० गङ्गायाम् ॥ विष्णुः पदंस्थानंयस्याः सा । गौरादित्वान्ङीष् ॥ द्वारिकायाम् ॥ रवेः सङ्क्रान्तिविशेषे । वृषालिघटसिंहेषु विष्णुपद्यर्कसङ्क्रमे ॥
विष्णुपुरम् । न० वैकुण्ठे ॥ विष्णोः पूः । ऋक्पूरित्यप्रत्ययः ॥
विष्णुभक्तः । त्रि० वैष्णवे । विष्णुभक्तिविशिष्टे ॥ तल्लक्षणं यथा । मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे । न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः स्थितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥ विमलमतिरमत्सरः प्रशान्तः शुचिचरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः । प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥ सकलमिदमहञ्च वासुदेवः परमपुमान्परमेश्वरः स एकः । इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते व्रज तान्विहाय दूरात् ॥ यमनियमविधूतकल्मषाणामनुदिनमच्युतसक्तमानसानाम् । अपगतमदमानमत्सराणां व्रजभट दूरतरेण मानवानामिति ॥
विष्णुभक्तिः । स्त्री० भगवत्सेवायाम् ॥
विष्णुमाया । स्त्री० दुर्गायाम् ॥ चिच्छक्तौ ॥ अव्यक्तं व्यक्तरूपेण रजः सत्त्वतमोगुणैः । विभज्य यार्थं कुरुते विष्णुमायेति सोच्यते ॥ विष्णोरेव माया । एकैव शक्तिः परमेश्वरस्य भिन्ना चतुर्धा व्यवहारकाले । भोगे भवानी पुरुषेषु विष्णुः कोपेषु काली समरेषु दुर्गा ॥ इत्यनेन विष्णुकालिकयोरेकमूर्तित्वप्रतिपादनात् ॥
विष्णुयशाः । पुं० ब्रह्मयशः पुत्रे । कल्किपितरि ॥
विष्णुरथः । पुं० नागान्तके । गरुडे ॥ विष्णो रथइव ॥ यद्वा । रथः पौरुषदेहयोरिति त्रिकाण्डशेषः । विष्णोरथः पौरुषं देहो वा ॥ विष्णोः स्यन्दने ॥
विष्णुरातः । पुं० अभिमन्युसुते । परीक्षिन्नृपतौ ॥ विष्णुना रातः ॥
विष्णुलिङ्गी । स्त्री० वर्तिकापक्षिणि ॥
विष्णुवल्लभा । स्त्री० तुलस्याम् ॥ लक्ष्म्याम् ॥ अग्निशिखायाम् ॥
विष्णुवाहनम् । न० अरुणावरजे । गरुडे ॥ विष्णोर्वाहनम् ॥ गरुडः शाल्मल्यरुणावरजो विष्णुवाहन इति हेमचन्द्रः ॥
विष्णुवाह्यः । पुं० गरुडे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विष्णुस्थानम् । न० तीर्थविशेषे ॥

विष्यन्दनः । पुं० रोचकरसान्तरे । विष्यंदे ॥ यथोक्तं सूदशास्त्रे । दधि चीरेसमेपक्त्वात्वर्द्धभागावशेषिते । अष्टमांशंक्षिपेत्तत्रतण्डुलान्निस्त्वच स्तिलान् ॥ प्रियालपनसाम्राणांम ज्जामात्रंसमंक्षिपेत् । चीरादर्द्धं घृतञ्चैवशर्करांघृतयान्यसेत् ॥ सिद्ध स्निकटुकोपेतः कर्पूरेणाधिवासि तः । एषविष्यन्दनोनामदेवलोके पिदुर्लभः ॥ यस्मिन्पक्वे हिघृतंस्य न्दतेसर्वतोमुखम् । तस्मात्सूपवि धानज्ञै विंष्यन्दनइतिस्मृतः ॥ वि ष्यन्दोवृंहणोहृद्यः पित्तानिलहरो गुरुः । रुच्योवहुतरंस्वादुर्वलशुक्र करोहिसः ॥ इति ॥

विष्यः । चि० विषवधोचिते ॥ विषेण वध्यः । नौवयोधर्मविषेत्यादिना यत् ॥ विषायहितोवा । उगवा दिभ्योयत् ॥

विष्वः । चि० हिंस्रे ॥

विष्वक्पर्णी । स्त्री० भूम्यामलक्याम् ॥ विष्वक्षिपर्णान्यस्य ॥

विष्वक्सेनः । पुं० जनार्द्दने । वि ष्णौ ॥ विषुनानाचस्वतिगच्छतीति । ऋत्विगादिनाक्विन् । उगितश्चेति ङीप् । विष्वचीसेनायस्य । गकार परत्वादेतिसंज्ञायामगादितिनष त्वम् ॥ विष्वगञ्चतिपलायन्ते दैत्य सेनायद्रणोद्योगमात्रेणेतिवा ॥ वि ष्णोर्निर्माल्यधारिणि ॥ चयोदशम नौ ॥

विष्वक्सेनप्रिया । स्त्री० वाराह्यामोष धौ । चामारआलू० इ० गो० दे० भा० । लक्ष्म्याम् ॥ विष्वक्सेनस्यप्रिया ॥

विष्वक्सेना । स्त्री० प्रियङ्गौ । फलि न्याम् ॥ विष्वक्सेनेति । षिञ् बन्धने । कृवृजृसीत्यादिनानः ॥

विष्वक् । अ० परितः । समन्तादर्थे ॥ नानाविधगतौ ॥ तुल्याहोराच काले ॥ विषुअञ्चति । अञ्चु० । क्विन् ॥

विष्वङ् । पुं० पुरुषे । आत्मनि । चै तन्ये ॥ विविधंसृष्टमञ्चति । अञ्चु ० । क्विन् ॥

विष्वाणनम् । न० भोजने ॥ अभ्यवहर णे ॥

विष्वद्र्यङ् । चि० सर्वतोगच्छति । वि ष्वग्गतिके ॥ विष्वगञ्चति । ऋत्वि गादिनाञ्चेः क्विन् । विष्वग्देवयो रित्यद्र्यादेशः । स्त्रियांविष्वद्रीची ॥

विष्वाणः । पुं० भक्षणे ॥

विसंवादः । पुं० विप्रलम्भे । अङ्गीकृ तासम्पादने ॥ विरुद्धंसम्यग्वदन म् । वदेर्भावेघञ् ॥

विसंवादि । चि० विलक्षणे ॥

विसम् । न० मृणाले । अब्जादीनांमू ले ॥ विसति । विसप्रेरणे । इगु

पर्धेतिक : ॥

बिसकण्ठिका । स्त्री० बलाकायाम् ॥

बिसकुसुमम् । न० कमले ॥

बिसङ्कट : । पुं० सिंहे । मृगेन्द्रे ॥ इङ्गुदीवृक्षे ॥

बिसतन्तु : । पुं० मृणालसूत्रे

बिसनाभि : । पुं० पद्मिन्याम् ॥

बिसपुष्पम् । न० नलिने ॥ बिसस्य पुष्पम् ॥

बिसप्रसूनम् । न० अम्भोरुहे । नलिने । पद्मे ॥ बिसस्यप्रसूनम् ॥

बिसम्वाद : । पुं० बिप्रलम्भे । मिथ्याख्यानेनवञ्चने । अङ्गीकृतासम्पादने ॥

बिसर : । पुं० सन्दोहे । ब्रजे । समूहे । बिसरति । सृगतौ । पचाद्यच् । प्रसरे ॥

बिसर्ग्ग : । पुं० दाने ॥ त्यागे ॥ मलनिर्गमे । पायूपस्थयोर्व्यापारे ॥ बिभासोरयनभेदे ॥ बिसर्ज्जनीये ॥ यथा । शृङ्गबद्बालवत्सस्यबालिकाकुचयुग्मवत् । नेत्रवत्कृष्णसर्प्पस्यविसर्गोयमितिस्मृत : ॥ बिशेषसृष्टौ ॥ यथा । पुरुषानुगृहीतानामेतेषांवासनामय : । बिसर्गोयंसमाहारोबीजाद्बीजंचराचरम् ॥ बिसर्ज्जनम् । सृज० । घञ् ॥ बिविधंसृज्यतेक्षिप्यतेवा० घञ् ॥

बिसर्ज्जनम् । न० दाने ॥ परित्यागे ॥ सम्प्रेषणे ॥ सृजेर्विपूर्वाद्भावे ल्युट् ॥

बिसर्ज्जनीय : । पुं० बिसर्गे । द्विबिन्दुके ॥

बिसर्प्प : । पुं० रोगविशेषे । सचिवामये ॥ अस्यबिप्रकृष्टंनिदानंसङ्ख्यांनिरुक्तिञ्चाह । लवणाम्लकटूष्णादिसेवनाद्दोषकोपत : । बिसर्प : सप्तधाज्ञेय : सर्वत : परिसर्पणात् ॥ आदिशब्दाच्चरकोक्तदधिरतशाकशिण्डाकीप्रभृतीनांग्रहणम् । सप्तधात्वंबिवृणोति । पृथक्त्रयस्त्रिभिश्चैकोबिसर्पोद्वन्द्वजास्त्रय : । वातिक : पैत्तिकश्चैवकफज : सान्निपातिक : । चत्वारएतेबीसर्पावक्ष्यन्तेद्वन्द्वजास्त्रय : । आग्नेयोबातपित्ताभ्यांग्रन्थाख्य : कफबातज : । यस्तुकर्दमकोघोर : सपित्तकफसम्भव : ॥ एषांलक्षणादिकंग्रन्थान्तरादवधेयम् ॥

बिसर्प्पणम् । न० प्रसरे । तन्तुब्रणादेर्विसर्प्पणे ॥ सृप्लृगतौ । ल्युट् ॥

बिसर्प्पि : । पुं० बिषर्पे ॥

बिसलम् । न० किसलये । पल्लवे ॥

बिसार : । पुं० मत्स्ये ॥ बिशेषेणसरति । सृगतौ । व्याधिमत्स्यबलेषुचेतिशाच्यमितिघञ् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विसारिणी । स्त्री॰ माषपर्ण्याम् ॥
विसारित: । त्रि॰ प्रसारिते ॥ विपूर्वात्सर्त्तेः क्त: ॥
विसारी । त्रि॰ प्रसरणशीले । प्रसारिणि ॥ विसरणम् । सृ॰ । घञ् विसारोऽस्त्यस्य । अतइनि: ॥ अभीक्ष्ण्यं विसरति वा । बहुलमाभीक्ष्ण्ये॰ इति णिनि: ॥
विसिनी । स्त्री॰ पद्मिन्याम् ॥ मृणाले ॥ विसमस्त्यस्या: । पुष्करादिभ्यइतिइनि: ॥
विसूचिका । स्त्री॰ अजीर्णहेतुकेरोगविशेषे । विसूच्याम् ॥
विसूची । स्त्री॰ विसूचिकायाम् ॥ अस्यालक्षणन्तु । मूर्च्छातिसारोवमथु: पिपासाशूलंभ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहा: वैवर्ण्यकम्पौहृदयेरुजश्चभवन्तितस्यांशिरसश्चभेद: ॥ अस्याउपद्रवायथा । निद्रानाशोऽरति: कम्पोमूत्राघातोविसंज्ञता । अमीउपद्रवाघोरा: विसूच्या: पञ्चदारुणाइति ॥ निरुक्तिर्यथाहु: । सूचीभिरिवगात्राणितुदन्सन्तिष्ठतेऽनिल: । यत्राजीर्णेचसावैद्यैर्विसूचीतिनिगद्यते ॥ नतांपरिमिताहारालभन्तेविदितागमा: । मूढास्तामजितात्मानोलभन्तेऽशनलोलुपा: ॥ अस्याश्चिकित्सायथा । लशुनजीरकसैन्धवगन्धकत्रिकटुरामठचूर्णमिदंसमम् । सपदिनिम्बुरसेनविसूचिकांहरतिभोरतिभोगविचक्षणे इतिलोलिम्बराज: ॥
विसूरितम् । न॰ अनुतापे ॥ इ॰ ज॰ ध॰ ॥
विसृत: । त्रि॰ विस्तृते ॥ विसरतिस्म । सृ॰ । गत्यर्थेतिक्त: ॥
विसृत्वत: । त्रि॰ विस्तृते ॥
विसृत्वर: । त्रि॰ प्रसारिणि प्रसरणशीले ॥ विसरतितच्छील: । सृ॰ । इण्नशजीतिक्वरप् । ह्रस्वस्येतितुक् ॥
विसृमत्वम् । न॰ विस्तृते ॥
विसृमर: । त्रि॰ विसृत्वरे ॥ विसरतितच्छील: । सृ॰ । घस्यद: क्मरच् ॥
विसृष्ट: । त्रि॰ निक्षिप्ते । उत्पादिते ॥ विपूर्वात्सृजे: क्त: ॥ मुक्ते ॥ दत्ते ॥ विशेषेणसृष्ट: ॥
विस्त: । पुं॰ हेम्नोक्षे । सुवर्णे । हेम्न: षोडशसुमासेषु । अशीतिरक्तिकापरिमिते । स्वर्णे ॥ विस्यते । विसउत्सर्गे । क्त: । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेट् ॥
विस्तर: । पुं॰ शब्दस्यविस्तारे । वाक्प्रपञ्चे ॥ विस्तारे ॥ प्रणये ॥ विस्तरणम् । स्तृञ्आच्छादने । ऋदोरप् ॥ पीठे ॥ समूहे ॥
विस्तार: । पुं॰ तिर्यगायते ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विस्तृतौ । प्रसृतावयवसमूहे । विटपे । शाखापल्लवादिसमुच्चये ॥ स्तम्बे ॥ विस्तीर्णतायाम् । विग्रहे । व्यासे ॥ विस्तरणम् । स्तॄञ् । प्रथने वा अशब्द इति घञ् ॥ विभूतौ । यथा । विस्तार: सर्वभूतस्य विष्णो: सर्वमिदं जगत् । द्रष्टव्यमात्मवत् तस्मादभेदेन विचक्षणैरिति । सर्वभूतस्य सर्वात्मकस्य ॥

विस्तारित : । त्रि० विस्तृते ॥ प्राप्तविस्तारे ॥

विस्तीर्ण : । त्रि० विपुले । विशाले ॥ विस्तीर्यते स्म । स्तॄञ् । क्त: । रदाभ्यामिति न: ॥

विस्तीर्णपर्ण : । पुं० न० मानकद्रुमे । महापत्रे ॥

विस्तृत : । त्रि० विस्तते । तते । विस्तारिते । लब्धविस्तारे ॥ विस्तर्यते स्म । स्तृञ् । गत्यर्थेति क्त: ॥

विस्तृति : । स्त्री० विस्तारे ॥ विस्तरणम् । क्तिन् ॥

विस्पष्ट : । त्रि० सुव्यक्ते । सुस्पष्टे ॥ न० प्रकटोदिते । प्रकटोक्ते ॥

विस्फार : । पुं० धनुष: स्वाने । योधानां धनुर्गुणशब्दे ॥ विस्फुरणम् । स्फुरस्फुरणे । घञ् । स्फुरतिस्फुलत्योर्घञीत्यात्वम् ॥ स्फरस्फुरणे वा ॥

विस्फारित : । त्रि० निर्घोषिते ॥ विवर्त्तिते ॥ प्रकाशिते ॥ विपूर्वाण्ण्यन्तस्फुरते: क्त: ॥

विस्फुरणम् । न० सर्वत्रप्रसरणे ॥

विस्फुरित : । त्रि० स्फूर्त्तिविशिष्टे ॥

विस्फुलिङ्ग : । पुं० विषप्रभेदे । अग्निकणे ॥

विस्फूर्जथु : । पुं० उद्रेके ॥ ट्वितोऽथुच् ॥

विस्फूर्जित : । त्रि० सञ्जृम्भिते ॥

विस्फोट : । पुं० विरुद्धस्फोटके । पिटके । पिटकायाम् । फुड़िया० फोड़ा० इ० भा० ॥ विस्फोटति । स्फुटिर् विशरणे । अच् ॥ करणे घञ् वा ॥

विस्फोटक : । पुं० व्रणविशेषे । विस्फोटे ॥ विस्फोटति । स्फुटिर्० ण्वुल् ॥

विस्मय : । पुं० अद्भुते । आश्चर्ये । अलौकिकचमत्कारविशेषे ॥ यथा । विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु । विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृत: ॥ गर्वे । दर्पे ॥ विस्मयनम् । ष्मिङ् ईषद्धसने । एरच् ॥ सन्देहे ॥

विस्मयान्वित : । त्रि० विलक्षे ॥ विस्मयेनाश्चर्येण अन्वित: ॥

विस्मयाविष्ट : । त्रि० अद्भुतदर्शनजन्याश्चर्येण व्याप्ते ॥ विस्मयेनाश्चर्यबुद्ध्या आविष्टो व्याप्त: ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विस्मरणम् । न० विस्मृतौ ॥ स्मृ आध्याने । ल्युट् ॥
विस्मापन: । पुं० कुहके । इन्द्रजाले ॥ गन्धर्व्वनगरे ॥ स्मरे । कामदेवे ॥
विस्मित: । त्रि० विस्मयमाश्चर्यंङ्गते । विस्मयान्विते ॥ ष्मिङ् । कर्त्तरि क्तः ॥
विस्मृत: । त्रि० अन्तर्गते । स्मरणाविषये ॥ विस्मर्यतेस्म । स्मृ० । क्तः ॥
विस्मृति: । स्त्री० विस्मरणे ॥ विस्मरणम् । स्मृ० । क्तिन् ॥
विस्मेर: । त्रि० विस्मयशीले ॥ विस्मयतेतच्छील: । नमिकम्पीत्यादिना र: ॥
विस्रम् । न० आमगन्धिनि ॥
विस्रंसनम् । न० अवस्रंसने । अधःपतने ॥
विस्रंसमान: । त्रि० ध्वंसमाने ॥
विस्रगन्ध: । पुं० हरिताले ॥ त्रि० दुर्गन्धिनि ॥ विस्रंगन्धोस्य ॥
विस्रगन्धा । स्त्री० हबुषायाम् ॥
विस्रगन्धि: । पुं० हरिताले ॥
विस्रब्ध: । त्रि० अनुद्धटे ॥ गाढे ॥ विश्वस्ते ॥
विस्रम्भ: । पुं० केलिकलहे ॥ विश्वासे ॥ प्रणये ॥ प्रणय: परिचय: शृङ्गारप्रार्थनावेत्यमरमाला । क्रीडापारतन्त्र्यमितिकश्चित् ॥ वधे ॥ परिचये ॥ विप्रलम्भे ॥ विस्रम्भणम्, विस्रभ्यतेऽनेनवा । स्रम्भु विश्वासे । घञ् ॥
विस्रम्भित: । त्रि० विश्वासंप्रापिते ॥
विस्रम्भी । त्रि० प्रणयिनि ॥ विश्वासिनि ॥ अस्त्यर्थे इनि: ॥
विस्रसा । स्त्री० जरायाम् । विस्रस्यतेऽनया । स्रंसु अधः पतने । भिदाद्यङ् ॥
विस्रस्त: । त्रि० विच्युते ॥
विस्रा । स्त्री० हबुषायाम् ॥
विहग: । त्रि० पक्षिणि ॥ आशुगे बाणे ॥ ग्रहे ॥ विहायसा । विहायसिवा गच्छति । गम्लृ० । अन्यत्रापिदृश्यतइतिड: । ङे चविहायसोविहादेशोवक्तव्य: ॥
विहङ्ग: । त्रि० पक्षिणि ॥ आशुगे । बाणे ॥ पुं० चन्द्रे ॥ सूर्य्ये ॥ मेघे ॥ विहायसा । विहायसिवागच्छति । विहायसोविहचगमे: सुपीतिखच् । खच्चडिद्वा ॥
विहङ्गम: । पुं० विहङ्गे । खगे ॥ विहायसागच्छति । गम्लृ० । विहायसोविहच० गमे: सुपीतिखच् ॥
विहङ्गमा । स्त्री० भारयष्ट्याम् ॥
विहङ्गराज: । पुं० गरुडे ॥ विहङ्गानांराजा । टच् ॥
विहङ्गिका । स्त्री० भारयष्ट्याम् । बहंगी० इ० भा० ॥ विहङ्गप्रतिकृति:

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

। इवेप्रतिकृतताविति कन् ॥ विहा यसागच्छतिवा । गमश्चेतिखच् । विहायसोविहच । सच्चवाडिहाच्य: । यावादिस्वात्कन् । टाप् ॥

विहत: । त्रि० विनष्टे । विशेषेणाहत: ॥

विहननम् । न० विघ्ने ॥ हिंसायाम् ॥ तूलपिञ्जले । तूलधनुषि ॥

विहर: । पुं० वियोगे ॥

विहरणम् । न० विहारे ॥ विपूर्वाद्धृञोल्युट् ॥

विहरन् । त्रि० क्रीडति ॥

विहर्तुम् । अ० क्रीडितुमित्यर्थे ॥

विहसितम् । न० महत्त्वाल्पत्वहीने० मध्यहास्ये । यथाहु : । आकुञ्चितकपोलाद्यं सस्वनं निस्वनंतथा । प्रस्तावोत्थंसानुरागमाहुर्विहसितंबुधा : ॥ हसेहसने । भावेक्त : ॥

विहस्त : । त्रि० पण्डिते ॥ विह्वले । व्याकुले ॥ करशून्ये ॥ विगतोविक्षिप्तोवाहस्तोस्य ॥

विहा । अ० स्वर्गे ॥ विशेषेणजहाति । ओहाक्त्यागे । विषाविहेत्याप्रत्यय : ॥ न्यायेनोपार्जितस्यधनादे : सत्पात्रे विनियोगे ॥

विहापितम् । न० दाने ॥ विहापनम् । ओहाक्० । ण्यन्तात्क्त : ॥

विहाया : । पुं० खगे । शकुने ॥ पुं० न०गगने । आकाशे ॥ विशेषेणहापयति०गमयति०विमानादीन् । हयगतौ । ण्यन्तादसुन् ॥ विजहातिभुवंवा । ओहाक्० । वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् । णिदित्यस्यानुवृत्तेर्युक् । क्वचिच्छान्दसाअपि भाषायांप्रयुज्यन्ते तेनलोकेपि ॥

विहायसम् । न० व्योम्नि ॥

विहायसा । अ० नभसि ॥

विहार : । पुं० क्रीडार्थपद्भ्यांसञ्चरणे । परिक्रमे । भ्रमणे ॥ स्कन्धे । लीलायाम् ॥ सुगतालये ॥ विहरणम् । हृञ्० । घञ् ॥ यानादौ ॥ विहरत्यनेन । करणे घञ् ॥ क्रीडास्थाने ॥ विहरन्त्यत्र । अधिकरणे घञ् ॥ बिन्दुरेखखगे ॥ त्रि०हारवर्जिते ॥ विगतोहारोस्य ॥

विहारगृहम् । क्रीडागारे ॥

विहारवित् । पुं० श्रीकृष्णे ॥ त्रि०विहारज्ञे ॥

विहारवेदिका । स्त्री० वितर्दाम् ॥

विहारस्थानम् । न० क्रीडाप्रदेशे ॥

विहारी । त्रि० परिक्रमिणि । विहारकर्त्तरि ॥ मत्वर्थीयइनि : ॥

विहित : । त्रि० सृष्टे । निर्मिते । विधेये । विध्यागतोचितकृत्ये ॥ विधीयतेस्म । डुधाञ्० । क्त : । दधातेर्हि : ॥ अभिहिते । विपूर्वस्य दधाते : क्रियासामान्यवाचित्वात् ॥

विहिति : । स्त्री० विधाने ॥

विहीन : । त्रि० विगते । विशेषेणहो

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ने । व्यक्तं । वर्ण्यते । बोधविही
नेश्रोतरिव्यक्तं वाक्यं प्रयाति वैफल्यम्
। नयनविहीने भर्त्तरि लावण्यमिव
खञ्जनाक्षीणाम् ॥

विहृतम् । न० स्त्रीणां स्वाभाविकदशा
लङ्कारान्तर्गतालङ्कारविशेषे ॥ यथा
। लीलाविलासौ विच्छित्तिर्विब्बोकः
किलकिञ्चितम् । मोट्टायितं कुट्टमि
तं ललितं विहृतं तथा ॥ विभ्रमश्चे
त्यलङ्काराः स्त्रीणां स्वाभाविकाद
शेति हेमचन्द्रः ॥ तल्लक्षणं यथा ।
वक्तव्याभाषणं व्याजाद्विहृतं दर्शितेङ्गि
तम् ॥ विहरणम् हृञ्० । भावे क्तः ॥

विहृतिः । स्त्री० संसारे ॥ विहरणम्
। हृञ्० । क्तिन् ॥ विशेषेणाहरणे ॥

विहेठः । पुं० विहेठने ॥

विहेठनम् । न० हिंसायाम् ॥ मर्द्दने
॥ विडम्बने । हेठ विबाधायाम् ।
ल्युट् ॥ दुःखे ॥

विहेडनम् । न० विहेठनार्थे ॥ हेडृ०
। ल्युट् ॥

विह्वलः । त्रि० भीत्याद्यभिभूते, स्वा
त्मान्यवधारयितुमशक्ते । विक्लवे ॥
विह्वलति । ह्वलचलने । अच् ॥ मू
र्च्छिते ॥ विलीने ॥ विवशे ॥

वी । पुं० गमने । वेति । वीगत्या
दौ । क्विप् ॥

वीकः । पुं० वायौ । वाते ॥ पक्षिणि
। खगे ॥ अवति । पक्त्र० । अजिपु

धूनीभ्यो दीर्घश्चेति कन् ॥ मनसि ॥

वीकाशः । पुं० रहसि । विजने ॥
विकाशे । प्रकाशे ॥ विकाशनम् ।
अस्मिन्वा । काशृ दीप्तौ । भावे ए
लचे व्यधिकरणे वा घञ् । इकः
काशइतिदीर्घः ॥ यद्वा । विकस
नमत्रवा । कसशब्दे । पूर्ववत् घ
ञ् दीर्घौ ॥

वीक्षणम् । न० विलोकने ॥ विशिष्ट
मीक्षणम् ॥

वीक्षणीयः । त्रि० गुरुमुखादवगत्य
विचारणीये ॥ वीक्षितुं योग्ये ॥ ई
क्ष० । अनीयर् ॥

वीक्षापन्नः । त्रि० विस्मयान्विते ॥ वी
क्षणम् वीक्षातामापन्नः ॥

वीक्षितः । त्रि० अवलोकिते । दृष्टे ।
विशेषेणेक्षितः ॥

वीक्ष्यः । पुं० लासके ॥ वाजिनि ।
घोटके ॥ न० विस्मये ॥ दृश्ये ॥ त्रि०
दर्शनीये ॥ *

वीङ्खा । स्त्री० शूकशिम्बायाम् ॥ ग
तिभेदे ॥ नर्त्तने ॥ अश्वगतिभेदे ।
सख्यौ ॥

वीचिः । पुं० स्त्री० स्वल्पतरङ्गे । अ
[illegible] ॥ अवकाशे । वीच० इ० भा०
॥ सुखे ॥ वयति० ऊयते वा । वेञ्
तन्तुसन्ताने । वेञोडिच्चेति० ईचिः
॥ अल्पे ॥ आल्याम् ॥

वीचिमाली । पुं० समुद्रे ॥ वीचीनां

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

माला॰सामस्तिमस्य।भीष्मादित्वा
दिनि :॥

वीची। स्त्री॰ वीचिशब्दार्थे॥

वीचीतरङ्गः। पुं॰ न्यायविशेषे॥ स
तुश्रोत्रेशब्दस्योत्पत्तिकारणरूपः।
यथा। वीचीतरङ्गन्यायेनतदुत्पत्ति
स्तुकीर्त्तिता। कदम्बगोलकन्याया
दुत्पत्तिः कस्यचिन्मते॥ भू॰भा॰
प॰॥ ननुमृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने
शब्दे॰श्रोत्रेकथमुत्पत्तिरित्यतआह
। वीचीति आद्यशब्दस्य॰बहिर्द
शदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेनैवशब्दे
नजन्यते॰तेनचापरस्तद्व्यापकएवंक्र
मेणश्रोत्रे॰त्पन्नोगृह्यतइति। कदम्ब
इति। आद्यशब्दाद्दशदिचु दशश
ब्दाउत्पद्यन्ते॰तैश्चान्येदशशब्दाउत्प
द्यन्तइतिभावः। अस्मिन्कल्पेगौ
रवादुक्तंकस्यचिन्मतइति॥

वीजम्। न॰ अङ्कुरकारणे॥ हेतौ।
तत्त्वे॥ आधाने॥ शुक्रे। रेतसि
॥ सर्वभूतानांप्ररोहकारणंवीजंत
न्मायोपाधिकंचैतन्यंभगवद्विभूतिः
॥ विशेषेणजायतेऽनेन। उपसर्गे
चसंज्ञायामितिडः। अन्येषामपी
तिदीर्घः॥ यद्वा। विशेषेण॰ईजते।
ईजगतिकुत्सनयोः। अच्। वीज्य
तेवा। घञ्। कुत्वन्तुनभवति॰च
जोरित्यत्रनिष्ठायामनिटइतिवार्त्ति
ककृतापूरितत्वात्। अस्यचनिष्ठा

यांसेट्त्वात्॥ यद्वा। वीजयति॰
वीज्यतेऽनेनवा। वीजव्यजने। अ
च्॰घञ्वा॥ मज्जनि॥ गणित
विशेषे॰अव्यक्तगणिते॥ मन्त्रे॥

वीजकः। पुं॰ मातुलुङ्गे॥ असनवृ
क्षे। पीतसारके। विजयसार॰इ॰
भा॰॥ वीजकः कुष्ठवीसर्पश्वित्र
मेहगुदक्रमीन्। हन्तिश्लेष्मास्रपि
त्तञ्चत्वच्यः केश्योरसायनः॥

वीजकृत्। न॰ वाजीकरणे॥

वीजकोशः। पुं॰ वीजकोषे॥

वीजकोशी। स्त्री॰ शिम्बायाम्॥

वीजकोषः। पुं॰ वराटके। कर्णिका
याम्॥ वीजस्यकोषः पात्रमाधार
इतियावत्॥ वीजाभिधाने॥

वीजगर्भः। पुं॰ पटोले॥

वीजगुप्तिः। स्त्री॰ शिम्ब्याम्॥

वीजधर्म्मिणी। स्त्री॰ सर्वेषांमहदादी
नांविकाराणांवीजत्वेनावस्थितायां॰
प्रकृतौ॥

वीजधान्यम्। न॰ धान्याके॥

वीजनम्। व्यजने॥ कोके। चक्रवा
के॥ चकोरे। वस्तुनि॥ विधूनने
॥ वीजव्यजने। चुरादिः। ल्युट्॥

वीजपादपः। पुं॰ भल्लातके॥

वीजपुष्पम्। न॰ मरुवके॥ मदनद्रौ॥

वीजपूरः। पुं॰ फलपूरे। मातुलु
ङ्गे। टावालेबू॰इ॰बगो॰दे॰भा॰बङ्ग
भाषाच॥ गुणास्तु। वीजपूरफलं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्वादुरसेम्लं दीपनंलघु । रक्तपित्तह रंकण्ठजिह्वाहृदयशोधनम् ॥ श्वासकासारुचिहरंहृद्यंतृष्णाहरंस्मृतम् ॥ सैन्धवाद्रकसंयुक्तं बीजपूरकमत्तियः । शाकिनीभिरिवाकृष्टं विशत्युदरमोदनम् ॥ केशरंमातुलुङ्गस्यलघुग्राह्यनिलापहम् । रोचनंदीपनंहृद्यं गुल्मशूलार्शसांजये त्तद्वति ॥ क्वाथेस्यमूलंग्राह्यमित्याहुः ॥ बीजेनपूर्यते । पूरीआप्यायने । इगुपधेतिकः । कर्मणिघञ् वा । देशभाषयाबिजोरा०इतिप्रसिद्धोयम् ॥

बीजपूर्णः । पुं० बीजपूरे ॥ कोलङ्गे ॥

बीजपेशिका । स्त्री० अण्डकोषे ॥

बीजप्रदः । पुं० पितरि । गर्भाधानस्यकर्त्तरि ॥

बीजफलकः । पुं० बीजपूरे ॥

बीजसूः । स्त्री० चितौ ॥

बीजमातृका । स्त्री० पद्मबीजे । पद्माचे ॥

बीजरत्नः । पुं० माषकलाये ॥

बीजरुहः । पुं० शाल्यादौ ॥ यथा । कुरण्टाद्याअग्रबीजामूलजास्तूत्पलादयः । पर्वयोनयइक्षवाद्यास्कन्धजाः ॥ मल्लकीमुखाः ॥ शाल्यादयोबीजरुहाः सम्मूर्छजास्तृणादयः । स्युर्वनस्पतिकायस्यषड्भेदमूलजातयइ० हे

मचन्द्रः ॥

बीजरेचनम् । न० जयपाले ॥

बीजवपनम् । न० क्षेत्रेबीजक्षेपणे ॥

बीजवृक्षः । पुं० असनवृक्षे ॥

बीजसञ्चयः । पुं० बीजसङ्ग्रहे ॥

बीजसन्तानः । पुं० वपने । क्षेत्रे बीजानांविकरणे ॥ गर्भाधाने ॥

बीजसूः । स्त्री० भूमौ । पृथ्व्याम् ॥

बीजाकृतम् । न० उप्तकृष्टे । सबीजकृष्टेक्षेत्रे ॥ बीजेनसहकृतंकृष्टम् ॥ कृञोद्वितीयेतिडाच् ॥

बीजाम्लम् । न० वृक्षाम्ले ॥

बीजी । पुं० पितरि ॥ त्रि० बीजविशिष्टे ॥

बीजोदकम् । न० करकायाम् ॥ बीजाकृत्युदकम् । शाकपार्थिवादिः ॥

बीजोप्तिचक्रम् । न० बीजवपनजन्यशुभाशुभज्ञानार्थसर्पाकारचक्रे ॥

बीज्यः । त्रि० कुलसम्भवे ॥ बीज्यते । बीजव्यजनेऽदन्तः । अचोयत् ॥ यद्वा । बीजमस्यास्ति । अन्येभ्योपिदृश्यतइतियत् । बीजेभवः साधुर्वा ॥

बीटिका । स्त्री० सुसज्जीकृतताम्बूले ॥ इतिकेचित् ॥

बीणा । स्त्री० तडिति । विद्युति ॥ बल्लक्याम् । विपञ्च्याम् ॥ वेति जायतेस्वरोस्याम् । बीगत्यादिषु । रास्नासास्नास्थूणावीणाइति

नप्रत्ययेणत्वं गुणाभावश्चनिपाति
त: ॥ अस्या : प्रभेदायथा । वि
श्वावसोस्तुबृहतीतुम्बुरोस्तुकलाव
ती।महतीनारदस्यस्यात्सरस्वत्यास्तु
कच्छपी ॥ अपिच । शिवस्यवी
णानालम्बीसरस्वत्यास्तुकच्छपी ।
महतीनारदस्यस्यात्गणानाञ्चप्रभा
वती ॥ विश्वावसोस्तुबृहतीतुम्बु
रोस्तुकलावती । चण्डालानाञ्च
कण्डोलवीणाचाण्डालिकापिच ॥
तस्याश्चाङ्गानांनामानियथा । का
य : कोलम्बकस्तस्याउपनाहोनिब
न्धनम् । दण्ड : पुन : प्रवाल :
स्यात्ककुभस्तुप्रसेवक : ॥ मूलेवंश
शलाकास्यात्कलिकाकूणिकापि-
चेति ॥ रत्न० ६।६० ॥

वीणादण्ड : । पुं० वीणास्थिताला
बूपरिकाष्ठे ॥ प्रवाले ॥ वीणाया
दण्ड : ॥

वीणानुबन्ध: । पुं० उपनाहे ॥

वीणाल : । त्रि० वीणावति ॥ पुं०
नारदे ॥ वीणाअस्तिअस्य । सि
ध्मादित्वाल्लच् ॥

वीणावाद : । त्रि० वैणिके ॥ वीणां
वादति । वदेर्ण्यन्तात्० कर्म
ण्यण् ॥

वीणावादक : । पुं० वैणिके ॥

वीणास्य : । पुं० नारदे ॥ वीणा
आस्यमिवप्रधानंयस्य ॥

वीतम् । न० असारगजे । युद्धाक्षमे
हस्तिनि ॥ असारतुरगे । युद्धाक्ष
मेघोटके ॥ अङ्कुशकर्म्मणि । स
रेण : पादाघातपूर्वकाङ्कुशवार
णे ॥ पादकर्मयतंप्रोक्तं यातमङ्कु
शवारणम् । उभयंवीतमाख्यातमि
तिहलायुध : ॥ वेति० अजतिस्म
वा० युद्धादिकर्मणः । वीगत्यादौ०
अजगतौवा । गत्यर्थेतिक्त : ॥
अनुमानप्रभेदे । अन्वयमुखेनप्रवर्तं
मानेविधायकेऽनुमानविशेषे ॥ वी
तानुमानञ्चद्वेधा । पूर्ववत्०सा
मान्यतोदृष्टञ्च । दृष्टस्वलक्षण
सामान्यविषयंयत्तत्पूर्ववत् । पू
र्वंप्रसिद्धम्० दृष्टस्वलक्षणसामान्य
मितियावत् । तदस्यविषयत्वेना
स्त्यनुमानज्ञानस्येतिपूर्ववत् । य
था धूमाद्वह्नित्वसामान्यविशेष :
पर्वतेऽनुमीयते । तस्यवह्नित्वसामा
न्यस्यस्वलक्षणंवह्निविशेषोदृष्टोरसव
त्याम् । अपरञ्चवीतंसामान्यतोदृ
ष्टम्० अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविष
यम् । यथेन्द्रियविषयमनुमानम्०अ
त्रहिरूपादिज्ञानानांक्रियात्वेनकर
णत्वमनुमीयतेयद्यपिचकरणत्वसा
मान्यस्यच्छिदादौवास्यादिस्वलक्षण
मुपलब्धम्० तथापियज्जातीयंरूपा
दिविज्ञानेकरणमनुमीयतेतज्जाती
यस्यकरणस्यनदृष्टंस्वलक्षणंप्रत्यक्षेण

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

इन्द्रियजातीयं हितस्कारणम्० नचेन्द्रियत्वस्य सामान्यस्य स्वलक्षणमिन्द्रियविशेषः प्रत्यक्षगोचरो वर्गिद्दशाम्० यथा वह्नित्वस्य सामान्यस्य स्वलक्षणं वह्निः सोऽयं पूर्ववतः सामान्यतो दृष्टस्य सत्यपि वीतत्वे न तुल्यत्वे विशेषः। अत्र च दृष्टं दर्शनम्० सामान्यस्य सार्वविभक्तिकस्तसिल्० अदृष्टस्वलक्षणस्य सामान्यस्य० दर्शनमनुमानमित्यर्थः॥ त्रि० शान्ते॥ निवृत्ते॥ आच्छादिते। विरहिते॥ विशेषणइत:॥

वीतंसः। पुं० मृगाणां पक्षिणामपि बन्धनोपाये॥ मृगाणां पक्षिणां स्वविश्वासहेतौ: प्रावरणे॥ वितंस्यते। तसि अलङ्कारे। घञ्। उपसर्गस्येति दीर्घः॥

वीतदम्भः। त्रि० त्यक्तदम्भे॥

वीतनः। पुं० कृकपार्श्वद्वये॥ यथा। कृकस्तु कन्धरामध्यं कृकपार्श्वौ तु वीतनौ। इति हेमचन्द्रः॥

वीतभयः। त्रि० निर्भये॥ वीतं विगतं भयं यस्य॥

वीतमन्युः। त्रि० विगतरोषे॥

वीतरागः। पुं० बुद्धे॥ त्रि० निस्पृहे॥ रागशून्ये॥ विशेषणइतः गतः० रागः प्रीतिर्मात्सर्यं वा० यस्य० यस्माद्वा॥

वीतरागभयक्रोधः। त्रि० शुद्धसत्त्वे॥ रागभयक्रोधाः० वीताः विवेकेन विगता यस्मात्॥

वीतरागी। त्रि० इहामुत्रार्थफलभोगरहिते॥

वीतशोकः। पुं० अशोकद्रुमे॥ त्रि० आत्मज्ञे॥ आत्मज्ञ एव वीतशोको भवति नानात्मज्ञः॥ शोकहीने। वीतः विशेषेण गतः शोको यस्य यस्माद्वा॥

वीतस्पृहः। विरक्ते॥

वीतिः। पुं० अश्वे॥ स्त्री० गतौ दीप्तौ॥ प्रजने। अशने॥ धावने॥ वेति। वी गत्यादौ० क्तिच्० भावे स्त्रियां क्तिन् वा॥ निवृत्तौ॥

वीतिहोत्रः। पुं० धनञ्जये। अग्नौ॥ वीयते। वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु। कर्मणि क्तिन्। वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादि० हूयतेऽस्मिन्। हु दानादनयोः। हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्० इति त्रन्॥ वीतिरश्वो होत्रं हवनमस्येति वा॥ अर्के। सूर्ये॥

वीत्तः। त्रि० विशेषेण दत्ते॥ विदीयते स्म। डुदाञ्०। क्तः। अच उपसर्गात्तइति तादेशः दस्तीति दीर्घः॥

वीथिः। स्त्री० वीथ्याम्। अश्वसञ्चारस्थाने॥ तास्वनव। यथा। सि

इदं मुखेन वसु वीथिषु कश्चिदश्वं वल्गाविभागकुशलो गमयाम्बभूवेति माघव्याख्यानावसरे मल्लिनाथः । नव सु वीथिषु सञ्चारस्थानेषु गमयाम्बभूव० वीथयो नवाश्वानां सर्वं च धाराद्यर्था: परिमिताः प्रचारदेशाः । तास्त्विरसादूत्येके० नवेत्यन्ये० तच्चोत्तरपद्यमाश्रित्योक्तं कविना नवस्विति । यथाह भोजः । वीथ्यस्तिस्रोऽथ धाराणां लघ्वी मध्योत्तमाः क्रमात् । तासां स्यादनुषां मानमशीतिर्नवतिः शतम् ॥ श्रेष्ठमध्योत्तमानां तु वाजिनां वीथिकाः स्मृताः । नवानां कथिता वीथ्यो दुष्टानां क्रमणक्रमे ॥ अन्येषामपि सर्वं च गतिदत्त्वर्थमीरिताः ॥ समोन्नतासविषमास्वकीर्णाशुद्धानताग्राटणवी० रुद्राख्या । स्थाणुप्रकीर्णोपलसंप्रकीर्णापार्श्वोन्नताख्या नवधेति वीथ्यः ॥ सर्वं वीथिषु यो वाजी दृढशिक्षासमन्वितः । तेन राजा रणे नित्यं मृगयायां मुदं व्रजेदिति ॥ अन्ये तु० उरसाल्यादयो गतिविशेषा वीथय इत्याहुः । उरसाली वरश्चाली पृथुलोमध्यनामकः । आलीढः शोभनेरङ्गैः प्रत्यालीढस्तथापरः ॥ उपधेन वउत्तस्वपादचालोचसर्वगः । निर्दिष्टा वीथयस्त्वेता इति ॥ विध्यतेनया । विथृ याचने । इगुपधात्किदितीन् । बाहुलकाद्दीर्घः ॥

वीथिका । स्त्री० वीथ्याम् ॥

वीथी । स्त्री० पङ्क्तौ ॥ गृहाङ्गे । गृहपिण्डिकायाम् ॥ नाट्यरूपके । वर्त्मनि ॥ विथ्यतेऽनया । विथृ० । घञ् । पृषोदरादिः । गौरादिः ॥ यद्वा । विध्यते । इगुपधात्किदितीन् । बाहुलकाद्दीर्घः । कृदिकारादिति पाक्षिको ङीष् ॥

वीथ्यङ्गः । त्रि० नाटकभेदे ॥

वीध्रः । पुं० अग्नौ ॥ वायौ ॥ न० नभसि ॥ त्रि० विमले ॥ वीन्धे । ञिइन्धी दीप्तौ ॥ वाविन्धेरिति० क्रन् ॥

वीनाहः । पुं० इष्टकादिभिर्बद्धेकूपस्य मुखे ॥ विनह्यतेऽनेन० कूपमुखम् । णह बन्धने । हलश्चेति घञ् । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः ॥

वीपा । स्त्री० विद्युति ॥

वीप्सा । स्त्री० व्याप्तुमिच्छायाम् ॥ नानार्थकशब्दाधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां प्रयोक्तुर्युगपद्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा ॥ शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे । देशे देशे न विद्वांसः चन्दनं न वने वने ॥

वीवधः । पुं० पर्याहारे । उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे । विहङ्गिकायाम् ॥ अध्वनि । भा

रे ॥ मार्गे ॥ धान्यादिप्राप्तौ ॥ बिविधं बधोहननं गमनं वा ऽस्यानेनश । प्रादिभ्योधातुजस्येतिसमासोत्तरपदलोपो अन्येषामपीतिदीर्घः ॥

वीवधिकः । त्रि॰ वार्त्तावहे ॥ वीवधेनहरति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्॰ विभाषाविवधादितिष्ठन् । षोडशोषर्थः ॥

वीरः । पुं॰ शूरे । विक्रान्ते ॥ विष्णौ ॥ जिने ॥ शृङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गतरसविशेषे । उत्साहवर्द्धने ॥ उत्तमप्रकृतिर्वीरउत्साहस्थायिभावकः । महेन्द्रदैवतोहेमवर्णोऽयंसमुदाहृतः ॥ ककुभद्रुमे ॥ ब्राह्मणे ॥ भावविशेषे ॥ न॰ अग्नौ ॥ तण्डुलीये ॥ वराहकन्दे ॥ लताकरञ्जे ॥ करवीरे ॥ शृङ्गाम् ॥ नले ॥ मरिचे ॥ पुष्करमूले ॥ काञ्जिके ॥ उशीरे ॥ आरुके ॥ त्रि॰ उत्तमे । श्रेष्ठे ॥ वीराचारविशिष्टेयथा । कुलाचाररतोवीरः कुलसङ्गीसदा भवेत् । संविदासेवनंकुर्यात्सोमपानंमहेश्वरि ॥ सर्वदाकुरुतेदेविवीरस्रोद्धतमानसः ॥ पुं॰ वीरयति । शूरवीरविक्रान्तौचुरादिः । पचाद्यच् ॥ यद्वा । विशेषेण॰ईर्त्ते॰ईरयतिवा । ईरगतौ । कोऽज्वा ॥ यद्वा । अजति । अजगतिक्षेपणयोः । स्फायितञ्चीतिरक् । अजेर्वी ॥ विविधानां शत्रूणामीरयितावा ॥ यद्वा । ईरणम् । ईरगतौकम्पनेच । भावेघञ् । ईरः पलायनं कम्पनञ्च॰तदुभये परवीरप्रयुक्ते विगतमस्येतिवीरः ॥

वीरकः । पुं॰ करवीरे ॥

वीरकुलम् । न॰ ब्राह्मणानांगणे ॥

वीरगतिः । पुं॰ स्वर्गे ॥

वीरजयन्तिका । स्त्री॰ रणेवीराणां नृत्ये ॥

वीरणम् । न॰ उशीरस्यतृणे । वीरतरे । बहुमूलके । गाँडरइतिख्याते तृणे ॥ वीरणं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम् । मधुरं ज्वरनुद्वान्तिमदजित्कफपित्तहृत् ॥ तृणासृग्विषवीसर्पकृच्छ्रदाहव्रणापहम् ॥ कुशादीनांगणे ॥ यथा । कुशः काशश्च दर्भश्चकत्तृणं भूतृणं तथा । श्वेतदूर्वानीलदूर्वागण्डदूर्वेतिवीरणम् ॥ विपश्चिणमीरयति । ईरगतौकम्पनेच । ल्युट्वा ॥

वीरतरः । पुं॰ वीरश्रेष्ठे ॥ शरे ॥ न॰ वीरणे ॥ अतिशयितोवीरः । द्विवचनविभज्येतितरप् ॥

वीरतरुः । पुं॰ अर्जुनवृक्षे ॥ वीरस्यासौतरुश्च ॥ कोकिलाक्षवृक्षे ॥ बिल्वान्तरवृक्षे ॥ भल्लातके ॥

वीरपर्णम् । न॰ सुरपर्णे ॥

वीरपत्नी । स्त्री॰ वीरभार्यायाम् ॥ वीरः पतिर्यस्याइतिविग्रहे॰नित्यंस

पल्याद्दिष्विति॰ पतिशब्दस्यनकारा न्तादेशे॰ ततङ्गर्भ्यद्दतिङीप् ॥ नहि वीरपत्नीनामलभ्यंनामकिञ्चिदस्ति ॥
वीरपत्ना । स्त्री॰ विजयायाम् ॥
वीरपाणम् । न॰ वीराणांसमयविशेषे क्रियमाणे मद्यपाने ॥ यथा । वीरपा णन्तुयत्पानं वृत्तेभाविनिवारणे ॥ वीराणांपानम् । वाभावकरणयो रितिणत्वम् ॥
वीरपुरुष: । पुं॰ परैरपराजिते ॥
वीरपुष्पी । स्त्री॰ सिन्दूरपुष्प्याम् ॥
वीरप्रमोक्ष: । पुं॰ तीर्थविशेषे ॥
वीरभद्र: । पुं॰ अश्वमेधाश्वे ॥ वीर श्रेष्ठे ॥ वीरणे ॥ दक्षाध्वरध्वंसि निशिवगणविशेषे ॥
वीरभद्रकम् । न॰ वीरणे ॥
वीरभार्य्या । स्त्री॰ वीरपत्न्याम् ॥ वीरस्यभार्य्या ॥
वीरमाता । स्त्री॰ वीरस्वाम् ॥ वीरस्य माता ॥
वीररज: । न॰ सिन्दूरे ॥
वीररात्रि: । स्त्री॰ निशाविशेषे ॥ यथा । दीपावल्याममायांवैग्रहणंयदि लक्ष्यते । वीररात्रिमहेशानीत्याग म: ॥
वीररेणु: । पुं॰ भीमसेने । नागवले ॥
वीरवती । स्त्री॰ मांसरोहिण्याम् ॥ वीरजनन्याम् ॥
वीरवत्सला । स्त्री॰ प्रवस्याम् ॥
वीरवत्सा । स्त्री॰ वीरजनन्याम् ॥
वीरविप्लावक: । पुं॰ शूद्रद्रव्येणाहोम कर्तरि ॥ यथा । वीरविप्लावकोजु हुयात् शूद्रसमर्पितैरितिहेमचन्द्र: ॥
वीरवृक्ष: । पुं॰ भल्लातके ॥ ककुभद्रु मे ॥ बल्वान्तरे ॥ देवधान्ये । चक्रस रीहरे ॥ वीरद्रुववृक्ष: ॰दुस्पर्शत्वा त् ॥
वीरव्रत: । पुं॰ दृढव्रते ॥ नैष्ठिके ॥
वीरसू: । स्त्री॰ वीरमातरि ॥ वीरंसू ते । षूङ्प्राणिगर्भविमोचने । स त्सूद्विषेतिक्विप् ॥
वीरसेन: । पुं॰ नलाभिधभूपपित रि ॥ न॰ आरुकवृक्षे ॥ आलुके ॥
वीरसेनज: । पुं॰ नलाभिधनृपे ॥
वीरहा । पुं॰ त्यक्तयज्ञाग्नौ । नष्टा ग्नौ । प्रमादादिनायस्याग्निहोत्रि णोऽग्निर्नष्टोनिर्वाण:शान्तस्तस्मि न् ॥ वीरोऽग्निस्तंहन्ति । हन॰ । क्विप् ॥ हरौ ॥ वीरान्असुरभटा न्॰हिरण्यकशिपुप्रभृतीन्आहन्ती तितथा ॥
वीरा । स्त्री॰ सुरायाम् । मदिराया म् ॥ क्षीरकाकोल्याम् ॥ तामल क्याम् । एलवालुके ॥ पतिपुत्रव त्याम् । पत्यासुतेनचयुक्तायाम् ॥ रम्भायाम् ॥ विदार्याम् ॥ विदा रीस्थानेगम्भारीतिपाठान्तरम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

काकोल्याम् ॥ महाशतावर्याम् ॥ एहकन्यायाम् ॥ ब्राह्म्याम् ॥ अतिविषायाम् ॥ शिंशपायाञ्च ॥

वीराध्वा । पुं॰ शूराणांवर्त्मनि ॥ वीराणांसङ्ग्रामेष्वनिवर्त्तिनां॰गोब्राह्मणबालस्त्र्याद्यर्थं॰कण्टकवृश्चिकसर्पसिंहव्याघ्राद्यभीतानामध्वा॥

वीरारुकम् । न॰ आरुके ॥

वीराशंसनम् । न॰ अतिभयप्रदायां युद्धभूमौ ॥ साबीराशंसनंयुद्धभूमिर्यातिभयप्रदा॥वीरा:शंस्यन्तेऽत्र । आङ्: शसिइच्छायाम् । ल्युट् ॥

वीराश्रम: । पुं॰ तीर्थविशेषे ॥ अत्र कार्त्तिकेयस्तिष्ठति ॥

वीरासनम् । न॰ रात्रौखड्गहस्तस्य तिष्ठतोजागरणे ॥ ऊर्द्ध्वस्थाने ॥ वीराणामासनम् ॥ योगिनामासनविशेषे ॥ तदुक्तंयोगशास्त्रेवसिष्ठेन । एकंपादमथैकस्मिन्विन्यसेदूरुसंस्थितम् । इतरस्मिंस्तथावाहुंवीरसनमिदंस्मृतम् । इति ॥ अपिच । एकंपादमध:कृत्वाविन्यस्योरौतथेतरम् । ऋजुकायोविशेन्मन्त्रीवीरासनमितीरितमितितन्त्रशास्त्रम् ॥ श्रीभागवतेपि । कृत्वोरौदक्षिणेसव्यंपादपद्मञ्चजानुनि । बाहुप्रकोष्ठेक्षमालामासीनंतर्कमुद्रयेति ॥

वीरिणी । स्त्री॰ दक्षप्रजापते:पत्न्याम् ॥

वीरुत् । स्त्री॰ शाखापत्रप्रचयवत्यां लतायाम् । गुल्मिन्याम् । उपलेविटपे ॥ विरुणद्धि । रुधिर्॰ । क्विप् । अन्येषामपीतिदीर्घ: ॥

वीरुधा । स्त्री॰ वीरुधि ॥ भागुरिमतेनटाप् ॥

वीरेश: । पुं॰ शिवे ॥

वीरेश्वर: । पुं॰ सदाशिवे ॥ वीराणामीश्वर: ॥

वीरोज्झ: । पुं॰ होमाकर्त्तरि ॥ यथा । अभ्युदिताभिनिर्मुक्तौवीरोज्झोनग्नहोतिय: ॥ इतिहेमचन्द्र: ॥

वीरोपजीविक: । पुं॰ जीविकार्थमग्निहोत्रिणि ॥ यथा । अग्निहोत्रच्छलाद्यस्तुपरोवीरोपजीविकइतिहेमचन्द्र: ॥

वीर्य्यम् । न॰ शुक्रे । रेतसि । यथा । हरितालंहरेर्वीर्य्यंलक्ष्मीवीर्य्यंमन:शिला । पारदंशिववीर्य्यंस्यात्गन्धकंपार्वतीरज: ॥ इति । प्रभावे ॥ तेजसि ॥ इन्द्रियसामर्थ्ये ॥ अतिशयशक्तिभाज्यद्रव्ये ॥ शक्तौ ॥ साचपृथिव्यादीनांय:सारभागस्तदतिशयरूपा । साविविधादिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्त्वेन । तत्रचिन्त्यक्रियाहेतुर्याद्रव्यरसादीनां

स्वस्वकर्मविस्वभावसिद्धाशक्ति:। अचिन्त्यक्रियाहेतुस्वप्रभावापरपर्याय: द्रव्याणां रसाद्यनुरूपकार्यंकरणशक्ति:। उक्तञ्च। भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाकेरसेस्थित:। चिन्त्याऽचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्यं धन्वन्तरेर्मतमिति॥ अस्यावधिमाह। या संकल्कक्षायवीर्यमखिलं चूर्णस्वपञ्चवर्षंगण्मासान् घृतमोदकौस्वहगुडौमासद्वयं गुग्गुलो:। सिद्धानां समभ्रनां सुविपुलं वीर्यं स्ववर्षं चयम् किञ्चिद्गन्धविवर्जितं गुणपरं तैलं पुराणं महदित्तिनारायणदासकृतापरिभाषा॥ वीरे॰ अक्षोवेसाधु। तत्र साधुरितियत्॥ यद्वा। वीर्यंतेऽनेन। वीरविक्रान्तौ। अचोयत्॥ अघ्न्यादिर्वा॥ बले॥

वीर्यवान्। त्रि॰ मांसले॥ वीर्यमस्त्यस्यास्मिन्वा। मतुप्॥

वीर्य्यवृद्धिकरम्। न॰ वृष्ये। वाजीकरणे। शुक्रवृद्धिकारकौषधादौ॥

वीर्य्या। स्त्री॰ अतिशयशक्तौ॥

वीसर्प्प:। पुं॰ विसर्पे॥

वीहार:। पुं॰ बुद्धमन्दिरे। महालये॥

वुक:। पुं॰ बकपादपे। शिवमल्ल्याम्॥ वाति। वा॰ बाहुलकात्कुक:। कुगोकारस्योत्त्वं वा॥

वृंहण:। पुं॰ यावकाख्ये॰ खाद्यभेदे॥ संयावोवृंहणोगुरु:॥ त्रि॰ पुष्टिकारके॥

वृंहितम्। न॰ करिगर्जिते॥ वृहयम्। वृंहिध्वनौ। नपुंसकेतिक्त:॥

वृक:। केके॥ ईहामृगी। हुंडार॰ हु॰ भेडिया॰ हु॰ वभाषा॰ प्र॰॥ वर्कते। वृकआदाने। इगुपधेतिक:॥ यद्वा। वृणाति। वृञ्॰ सृवृभूशुषिमुषिभ्य: कक्॥ शृगाले॥ कृत्रिमधूपे॥

वृकदंश:। पुं॰ कुक्कुरे॥ वृकान् दंशयति। दंश॰। कर्मण्यण्॥

वृकधूप:। पुं॰ नानासुगन्धिद्रव्यकृतधूपविशेषे। कृत्रिमधूपे॥ सरलद्रवे। वृक्षधूपे। श्रीवेष्टे॥ वृककृतधूप:॥ धूप्यतेऽनेन। धूपसन्तापे। घञ्। वृकनामाधूप: शाकपार्थिवादिर्वा॥

वृकधूर्त्त:। पुं॰ शृगाले॥

वृका। स्त्री॰ अम्बष्ठायाम्। पाठायाम्॥

वृकाघी। स्त्री॰ त्रिवृति॥

वृकाराति:। पुं॰ कुक्कुरे॥

वृकारि:। पुं॰ कुक्कुरे॥

वृकी। स्त्री॰ पाठायाम्॥

वृकोदर:। पुं॰ भीमाख्यपाण्डवे। भीमसेने॥ यस्यतीक्ष्णोवृकोनाम जठरेहव्यवाहन:। मयोदत्त: स

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नाथिकुलत्थैस्समाषैर्मुद्गैस्तिलैर्य
वैः। शृतशीतपयः सेकः फलपु
ष्पसमृद्धये ॥ १६ ॥ वृद्ध्यर्थंप्रयो
गः। आविकाजशकृच्चूर्णस्याढके
द्वे तिलाढकम्। सक्तुप्रस्थो जलद्रो
णो गोमांसतुलया सह ॥ सप्तरात्रो
षितैरेतैः सेकः कार्यो वनस्पतेः
। वल्लीगुल्मलतानाञ्च फलपुष्पाय सर्
वदा ॥ १८ ॥ अथ बीजानां वापन
विधानम्। वासरान् दश दुग्धभा
वितं बीजमाज्ययुतहस्तयोजितम्।
गोमयेन बहुशो विरूक्षितं क्रोडमार्ग
पिशितैश्च धूपितम् ॥ मांससूकर
वसासमन्वितं रोपितञ्च परिकर्म्मित
तावनौ। क्षीरसंयुतजलावसेचि
तं जायते कुसुमयुक्तमेव तत् ॥ २० ॥
अथ तिन्तिडीविधानम्। तिन्तिडी
त्यपि करोति वल्लरीं व्रीहिमाषतिल
चूर्णसक्तुभिः। पूतिमांससहि
तैश्च सेचिता धूपिता च सततं हरिद्र
या ॥ २१ ॥ अथ कपित्थबीजरोप
णम्। कपित्थवल्लीकरणाय मूला
न्यास्फोतधात्रीधववासिकानाम्।
पलाशिनीवेतससूर्यवल्लीश्यामाति
मुक्तैः सहिताष्टमूली ॥ क्षीरे शृ
ते चाप्यनया सुशीते तालं शतं स्थाप्य
कपित्थबीजम्। दिने दिने शोषित
मंशुपादैर्मासं विधिस्त्वेष ततोऽधि
रोप्यम् ॥ हस्तायतं तद्द्विगुणं गभी
रं खात्वाऽवटं प्रोक्तजलावपूर्णम्। शु
ष्कं प्रदग्धं मधुसर्पिषा तं प्रलेपयेद्भस्म
समन्वितेन ॥ चूर्णीकृतैर्माषति
लैर्यवैश्च प्रपूरयेन्मृत्तिकयान्तरस्थैः
। मत्स्यामिषाम्भः सहितञ्च हन्या
द्यावद्घनत्वं समुपागतं तत् ॥
उप्तञ्च बीजं चतुरङ्गुलाधो मत्स्याम्भ-
सा मांसजलैश्च सिक्तम्। वल्लीभवत्या
शु शुभप्रवाला विस्मायनी मण्डपमा
वृणोति ॥ २९ ॥ अथान्येषां रोप
णम्। शतशोऽङ्कोठसम्भूतफलकल्के
न भावितम्। एतत्तैलेन वा बीजं
श्लेष्मातकफलेन वा ॥ वापितं कर
कोन्मिश्रमृदि तत्क्षणजन्मकम्। फ
लभारान्विता शाखा भवतीति किम
द्भुतम् ॥ २८ ॥ श्लेष्मातकरोपण
म्। श्लेष्मातकस्य बीजानि निष्कुली
कृत्य भावयेत्प्राज्ञः। अङ्कोल्लविज्ज
लाद्भिश्छायायां सप्तकृत्वैव ॥ माहि
षगोमयपिष्टान्यस्य करीषे च तानि नि
क्षिप्य। करकाजलमृद्योगे व्युप्तान्य
ह्नाफलकराणि ॥ वृक्षाणां रोपणन
क्षत्राणि। ध्रुवमृदुमूलविशाखागु
रुभं श्रवणं तथाश्विनं हस्तम्। उक्ता
नि दिव्यदृग्भिः पादपसंरोपणे भा
नि ॥ ३१ ॥ इति ॥

वृक्षारुहा। स्त्री॰ वृक्षरुहायाम्। वृ
क्षमारोहतीति तथा ॥

वृक्षारोपकः। त्रि॰ वृक्षाणामारोप

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्वस्वकर्मणिस्वभावसिद्धाशक्तिः। अचिन्त्यक्रियाहेतुस्वप्रभावापरपर्यायः द्रव्याणांरसाद्यनुरूपकार्यकरणशक्तिः। उक्तञ्च। भूतप्रभावातिशयोद्रव्ये पाकेरसेस्थितः। चिन्त्याऽचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्यंधन्वन्तरेर्मतमिति॥ अस्याऽवधिमाह। यामंकल्ककषायवीर्यमखिलंचूर्णञ्च पञ्चत्रयंषण्मासान्घृतमोदकौसहगुडौमासत्रयंगुग्गुलोः। सिद्धानांरसभस्मनांसुविपुलंवीर्यंवर्षत्रयम्-किञ्चिद्गन्धविवर्जितंगुणपरंतैलंपुराणंसदृष्टितिनारायणदासकृतापरिभाषा॥ वीरे० अज्वीवेसाधु। तत्रसाधुरितियत्॥ यद्वा। वीर्यतेऽनेन। वीरविक्रान्तौ। अचोयत्। अघ्न्यादिर्वा॥ बले॥

वीर्यवान्। त्रि० मांसले॥ वीर्यमस्त्यस्यास्मिन्वा। मतुप्॥

वीर्य्यवृद्धिकरम्। न० वृष्ये। वाजीकरणे। शुक्रवृद्धिकारकौषधादौ॥

वीर्य्या। स्त्री० अतिशयशक्तौ॥

वीसर्प्पः। पुं० विसर्पे॥

वीहारः। पुं० बुद्धमन्दिरे। महालये॥

वुक्कः। पुं० वकपोदपे। शिवमल्ल्याम्॥ वाति। वा० बाहुलकात्कुक। कुगेकारस्योत्त्वंवा॥

बृंहणः। पुं० यावकाख्ये० खाद्यभेदे॥ संयावोबृंहणोगुरुः॥ त्रि० पुष्टिकारके॥

बृंहितम्। न० करिगर्जिते॥ बृंहणम्। बृंहिध्वनौ। नपुंसकेक्तः॥

वृकः। कोके॥ ईहामृगे। हुंडार० हू० भेडिया० हू० चभाषा० प्र०॥ वर्कते। वृकआदाने। इगुपधेतिकः॥ यद्वा। वृणोति। वृञ्० सृवृभूशुषिमुषिभ्यःकक्॥ शृगाले॥ कृत्रिमधूपे॥

वृकदंशः। पुं० कुक्कुरे॥ वृकान्दंशयति। दंश०। कर्मण्यण्॥

वृकधूपः। पुं० नानासुगन्धिद्रव्यकृतधूपविशेषे। कृत्रिमधूपे॥ सरलद्रवे। वृक्षधूपे। श्रीवेष्टे॥ वृक इवधूपः॥ धूप्यतेऽनेन। धूपसन्तापे। घञ्। वृकनामाधूपः शाकपार्थिवादिर्वा॥

वृकधूर्त्तः। पुं० शृगाले॥

वृका। स्त्री० अम्बष्ठायाम्। पाठायाम्॥

वृकाक्षी। स्त्री० त्रिवृति॥

वृकारातिः। पुं० कुक्कुरे॥

वृकारिः। पुं० कुक्कुरे॥

वृकी। स्त्री० पाठायाम्॥

वृकोदरः। पुं० भीमाख्यपाण्डवे। भीमसेने॥ यस्यतीक्ष्णोवृकोनाम जठरेहव्यवाहनः। मयादत्तः स

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नाशिकुलत्थैस्समाषैर्मुद्गैस्तिलैर्यवैः। शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पसमृद्धये ॥ १७ ॥ वृद्ध्यर्थं प्रयोगः। आविकाजशकृच्चूर्णस्याढके द्वे तिलाढकम्। सक्तुप्रस्थो जलद्रोणो गोमांसतुलया सह ॥ सप्तरात्रोषितैरेतैः सेकः कार्यो वनस्पतेः। वल्लीगुल्मलतानाञ्च फलपुष्पाय सर्वदा ॥ १८ ॥ अथ बीजानां वापनविधानम्। वासराणि दश दुग्धभावितं बीजमाज्ययुतहस्तयोजितम्। गोमयेन बहुशो विरूक्षितं क्रौडमार्गपिशितैश्च धूपितम् ॥ मांससूकरवसासमन्वितं रोपितञ्च परिकल्पितावनौ। क्षीरसंयुतजलावसेचितं जायते कुसुमयुक्तमेव तत् ॥ २० ॥ अथ तिन्तिडीविधानम्। तिन्तिडी ह्यपि करोति वल्लरीं व्रीहिमाषतिलचूर्णसक्तुभिः। पूतिमांससहितैश्च सेचिता धूपिता च सततं हरिद्रया ॥ २१ ॥ अथ कपित्थबीजरोपणम्। कपित्थवल्लीकरणाय मूलान्यास्फोतधात्रीधववासिकानाम्। पलाशिनीवेतससूर्यवल्लीश्यामातिमुक्तैः सहिताष्टमूली ॥ क्षीरे शृते चाप्यनया सुशीते तालं शतं स्थाप्य कपित्थबीजम्। दिने दिने शोषितमर्कपादैर्मासं विधिस्त्वेष ततोऽधिरोप्यम् ॥ हस्तायतं तद्द्विगुणं गभीरं खात्वावटं प्रोक्तजलावपूर्णम्। शुष्कं प्रदग्धं मधुसर्पिषा तं प्रलेपयेद्भस्मसमन्वितेन ॥ चूर्णीकृतैर्माषतिलैर्यवैश्च प्रपूरयेन्मृत्तिकयान्तरस्थैः। मत्स्यामिषाम्भःसहितञ्च हन्याद्यावद्घनत्वं समुपागतं तत् ॥ उप्तञ्च बीजं चतुरङ्गुलाधो मत्स्याम्भसा मांसजलैश्च सिक्तम्। वल्ली भवत्याशु शुभप्रवाला विस्मापनी मण्डपमावृणोति ॥ २७ ॥ अथान्येषां रोपणम्। शतशोऽङ्कोठसम्भूतफलकल्केन भावितम्। एतत्तैलेन वा बीजं श्लेष्मातकफलेन वा ॥ वापितं करकोन्मिश्रमृदि तत्क्षणजन्मकम्। फलभारान्विता शाखा भवतीति किमद्भुतम् ॥ २८ ॥ श्लेष्मातकरोपणम्। श्लेष्मातकस्य बीजानि निष्कुलीकृत्य भावयेत्प्राज्ञः। अङ्कोल्लविज्जलाद्भिश्छायायां सप्तकृत्वैव ॥ माहिषगोमयपिष्टान्यस्य करीषे च तानि निक्षिप्य। करकाजलमृद्योगे व्युप्तान्यह्नाफलकराणि ॥ वृक्षाणां रोपणनक्षत्राणि। ध्रुवमृदुमूलविशाखागुरुभं श्रवणं तथाश्विनं हस्तम्। उक्तानि दिव्यदृग्भिः पादपसंरोपणे भानि ॥ ३१ ॥ इति ॥

वृक्षारुहा। स्त्री० वृक्षरुहायाम्। वृक्षमारोहतीति तथा ॥

वृक्षारोपकः। त्रि० वृक्षाणामारोप

यितरि ॥

वृक्षाम्ला । स्त्री० महाजेटाख्याम् ॥

वृक्षालयः । पुं० खगे । पक्षिणि ॥

वृक्षाश्रयी । पुं० क्षुद्रोलूके ॥

वृक्षेशयः । पुं० विहगे ॥ वृक्षे शेते । शीङ्० । अधिकरणे शेतेरित्यच् । शयवासवासिष्वकालादित्यलुक् ॥

वृक्षोत्पलः । पुं० कर्णिकारे ॥

वृजनः । पुं० केशे ॥ न० पापे ॥ आकाशे ॥ वृणक्ति० वृज्यतेऽसौ । वृजीवर्जने । कॄपॄवृजीत्यादिनाक्युः ॥

वृजिनः । पुं० केशे ॥ न० कल्मषे । अघे ॥ रक्तचर्मणि ॥ कर्मफले । धर्माधर्मरूपेसंसारफलेकर्माणि ॥ पापवत्पुण्यस्याप्यनिष्टफलत्वात् ॥ त्रि० कुटिले । वक्रे ॥ वृज्यते । वृजी० । वृजेः किच्चेति० इनच् ॥

वृजिनच्छित्० छ् । त्रि० दुःखहन्तरि ॥

वृतः । त्रि० वृत्ते । व्यावृत्ते । कृतवरणे ॥ स्वयंवरादौस्त्रीकृतवरादौ ॥ व्रियतेस्म । वृञ् वरणे । क्तः ॥ आवृते ॥

वृतकोशा । स्त्री० देवदाल्याम् ॥

वृतपत्रा । स्त्री० पुत्रदात्र्यामोषधौ ॥

वृतपुत्रा । स्त्री० वृतपत्रायाम् ॥

वृतिः । स्त्री० वरणे । वेष्टने । वाटे । याकृतिग्रामीणप्रसिद्धिविषयेकण्टकशाखावरणे ॥ वरणम् । वृञ्० । क्तिन् ॥ गोपने ॥

वृतिङ्करः । पुं० विकङ्कतवृक्षे ॥ त्रि० वृतिकारके ॥

वृतिस्थः । पुं० सरटे ॥ त्रि० वृतौतिष्ठति ॥

वृत्तः । पुं० कूर्मे पुं० न० पद्ये ॥ यथा । पद्यंचतुष्पदीतच्चवृत्तंजातिरितिद्विधा । वृत्तमक्षरसङ्ख्यातंजातिर्मात्राकृताभवेत् ॥ वृत्तौ ॥ चारित्रे ॥ वेदबोधिताचारस्यपरिपालने ॥ छन्दसि ॥ कृतिच्छन्दोभेदे ॥ यथा । वृत्तमीदृग्जन्तुनामतौरजौरजौगुरुर्लघुश्च । यथा । चित्तवृत्तलीलयानिसर्गरम्यदेहरुपश्चिमगराजमानसद्गुणौविलाससम्पदाकलाकुतूहलेन । यः समंव्रजाङ्गनाजनैः सुराङ्गनानिभैः सुखंसमेत्यदिव्यवृत्तरासविभ्रमेकोऽपिषट्पदः समेसदास्तु ॥ त्रि० अधीते ॥ णेरध्ययनेवृत्तमितिनिपातितः । वृत्तंव्याकरणम्० अधीतमित्यर्थः ॥ अतीते ॥ अतिवर्त्तुले ॥ वृते ॥ मृते ॥ दृढे ॥ वर्त्ततेस्म० वृत्यतेस्मवा । वृतुवरणे । गत्यर्थेति क्तः ॥ वर्त्तनम् । वृतुवर्त्तनेवरणेवा । भावेक्तोवा ॥

वृत्तकम् । न० गद्यप्रभेदे ॥ तल्लक्षणोदाहरणे यथा । अकठोराऽक्षरंस्वल्पसमासंवृत्तकंमतम् । यथा । समितयासामर्जयन्नगणितः परमपुरुषः पुरुषोत्तमोदृष्टावयमरिपमुः

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

राङ्गीमवनिमवलोक्यकरुणार्द्रंहृद यस्तस्याभारमवतारयितुं रामकृष्ण स्वरूपेणांशतोयदुवंशेऽवततारयस्तुप्र सङ्गेनापिस्मृतोवागृहीतनामापुंसां संसारपारमवलोकयति ॥

वृत्तकर्कटिका। स्त्री० वृत्तकर्कट्याम् ॥

वृत्तकर्कटी। स्त्री० वृत्तोर्वारौ। षड्भु जायाम् ॥

वृत्तगन्धि। न० गद्यप्रभेदे॥ तल्लक्षणं यथा। भवेदुत्कलिकाप्रायंसमासा ढ्यंदृढाक्षरम्। वृत्तैकदेशसम्बन्धा द्वृत्तगन्धिपुनः स्मृतम्। तदुदा हरणंयथा। जयजयजयजनार्द्दनसु कृतिमनस्तडागविकस्वरचरणपद्मप द्मपत्रनयनपद्मापद्मिनीविनोदराज हंसाभभास्वरयशः पटलपरिपूरि तभुवनकुहर। हरकमलासनादिवृं दारकवृन्दवन्दनीयपादारविन्दद्वन्द्व द्वन्द्वनिर्मुक्तयोगीन्द्रहृदयमन्दिरावि ष्कृतनिरञ्जनज्योतिः स्वरूपनीर द्रूपविरूपश्चनाथनाथजगन्नाथमा मनवधिभवदुःखव्याकुलंरक्षरक्ष रक्ष ॥

वृत्तगुण्ड:। पुं० तृणविशेषे। दीर्घ मासे। जलाश्रये॥ अयंद्विधा। ल घुस्थूलभेदात्। तत्रस्थूलोऽधिकगु णः॥

वृत्ततण्डुल:। पुं० यावनाले॥

वृत्तत:। अ० वृत्तेनेत्यर्थे॥

वृत्तनिष्पावी। स्त्री० वृत्तनिष्पाविकाया म्। नखनिष्पावे॥

वृत्तपर्णी। स्त्री० महाश्रणपुष्पिकाया म्॥ पाठायाम्॥

वृत्तपुष्प:। पुं० कदम्बे॥ शिरीषे॥ वानीरे॥ कुब्जके॥ मुद्गरे॥

वृत्तफल:। पुं० दाडिमे॥ बदरे॥ न० मरिचे॥

वृत्तफला। स्त्री० आमलक्याम्॥ वा र्त्ताक्याम्॥ श्रगाण्ड्याम्॥

वृत्तमल्लिका। स्त्री० श्वेतार्के॥ मोदि न्याम्॥

वृत्तबीज:। पुं० भिण्डायाम्॥

वृत्तबीजका। स्त्री० पाण्डुरफल्याम्।

वृत्तबीजा। स्त्री० आढक्याम्॥

वृत्तसम्पन्न:। त्रि० सदाचारवति।

वृत्ता। स्त्री० झिञ्झिरिष्टायाम्॥ प्रि यङ्गौ। रेणुकायाम्॥ मांसरोहि ण्याम्॥

वृत्ताध्ययनर्द्धि:। स्त्री० ब्रह्मवर्च्चसे॥ वृत्तस्त्वाचार: ० अध्ययनञ्चगुरुमुखा द्दाक्षरग्रहणम् ० तयोर्ऋद्धिः॥

वृत्तानन्दम्। न० मात्रावृत्तान्तरे॥ तल्लक्षणोदाहरणंयथा। एकादश विश्रामि० सप्तविरामि० यदिवृत्ताह सम्भवति। छन्दोवृत्तानन्दमिहश्चा नन्दकारिफणिनृपतिरितिवदति॥ यथा। मधुरस्मितनवशालियदिव नमालिवदनकमलमवलोकये। श्च

धरसुधारसधामपरमभिरामभवलम्बे जीवितमये ॥

वृत्तान्त : । पुं० वार्तायाम् । प्रवृत्तौ । उदन्ते । समाचारे ॥ यथा । अतीतजन्मवृत्तान्तं बाल्ये प्राये ण पश्यति । ऐहिकं यौवनेऽन्ते तु तपश्चीभावि वीक्ष्यते ॥ वार्ताजनश्रुतिराख्यायिका चेतिस्वामी ॥ प्रभेदे । विशेषे ॥ प्रक्रियायाम् ॥ कार्त्स्न्ये । प्रस्तावे । अवसरे ॥ वृत्तोऽनुवर्तनीयो गवेषणीयोऽन्त : समाप्तिर्यस्य । वृत्तोन्तोस्य० वृत्तस्यान्तइति वा ॥ भावे ॥

वृत्तावृत्तम् । न० मात्रावृत्तान्तरे ॥ तस्य लक्षणोदाहरणे यथा । इहस प्त चतुष्कलगणनिर्मितपदं चलघुविराम भवति यदि । नागाधिपपिङ्गलभणितसुमङ्गलवृत्तावृत्तमिदं हि पदि ॥ यथा । हृदिता वदनेक : स्फुरति विवेकस्तपसि मनो नियतं भवति । यावन्न वहरिणीनयनातरुणीस्मितसुभगं न विलोकयति ॥

वृत्ति : । स्त्री० व्याख्यानग्रन्थविशेषे । विवरणे ॥ आजीवे । वर्तने । कृष्यादिजीवने । अनुच्छेदायां जीविकायाम् ॥ कैशिक्यादौ ॥ यथा । भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा । चतस्रो वृत्तयस्त्वेतायासु नाट्यं प्रतिष्ठितमितिभरत : ॥ शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुन: । रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्ति: सर्वत्र भारती । चतस्रो वृत्तयो ह्येता : सर्वनाट्यस्य मातृका : ॥ प्रवर्तने ॥ विधृतौ ॥ व्यवहारे ॥ वर्ततेऽनया । वृतुवर्त्तने । स्त्रियांक्तिन् ॥ प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिषु पञ्चविधासु ॥ लज्जादिवृत्तीनामपि पञ्चस्वेवान्तर्भाव : ॥ अर्थसन्निकृष्टेन्द्रिये ॥ इन्द्रियाणां व्यापारे । विषयाकारवृत्तिपरिणामे ॥ वृत्तीनामानन्त्यादर्चे यत्तां सूचयति पतञ्जलि : । वृत्तय : पञ्चतय्य: क्लिष्टाक्लिष्टा इति । वृत्तयश्चित्तस्य परिणामविशेषा : । रागद्वेषादिक्लिष्टरूपा : ० आसुरवृत्तय : क्लिष्टा : । रागादिरहिता दैववृत्तयोऽक्लिष्टा : । यद्यपि पञ्चस्वेव क्लिष्टानामक्लिष्टानामन्तर्भाव : ० तथापि क्लिष्टा एव निरोद्धव्या इति मन्दबुद्धिं वारयितुं ताभि : सहाक्लिष्टा उदाहृता : । नामधेयलक्षणाभ्यां वृत्तीर्विशदयितुं सूत्रषट्कमाह । प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय : । प्रत्यक्षानुमानागमा : प्रमाणानि । विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् । अतद्रूपप्रतिष्ठम् ० तस्यार्थस्य यद्रूपं न तस्मिन् रूपे प्रतिष्ठति ० तस्यार्थस्य यत्पारमार्थिकं रूपं न तत् प्रतिभा

स्यतीतियावत् । संशयोऽप्यतद्रूप
प्रतिष्ठत्वान्मिथ्याज्ञानम् । यथा स्था
णुर्वापुरुषोवेति । शब्दज्ञानानुपा
तीवस्तुशून्योविकल्पः । अभावप्र
त्ययालम्बनावृत्तिर्निद्रा । अनुभू
तविषयाऽसम्प्रमोषः स्मृतिः ॥
तत्रप्रमाणविपर्ययविकल्पाजाग्रद
वस्था । तएवयदानुभवबलात्प्रत्य
क्षायमाणाः सास्वप्नः । निद्रात्वसं
वेद्यमानविषया । स्मृतिश्चप्रमाणविप
र्ययविकल्पनिद्रानिमित्तेतिव्याख्या
तावृत्तयः ॥ कृत्तद्धितसमासैक
शेषसनाद्यन्तधातुरूपासुपञ्चसु ॥
विच्छिन्नस्यप्रतिविधाने ॥ अर्पित
वस्ने ॥

वृत्तिम्लानः । त्रि० वृत्तिहीने ॥

वृत्तिज्ञानम् । न० घटाकारज्ञाने ॥
यद्यपिवृत्तिज्ञानमपिस्वरूपज्ञान
मेव । तथापि । अन्तःकरणदोषैस्त
त्तथातयाभातीतिततोभेदः ॥

वृत्तिनिरोधः । पुं० वृत्तीनांप्रति
हनने ॥ तत्साधनंसूचयतिभगवा
न्पतञ्जलिः । अभ्यासवैराग्याभ्यां
तन्निरोधः । इति । प्रकाशप्रवृत्ति
नियमरूपाणांचित्तवृत्तीनामभ्या
सवैराग्याभ्यांप्रतिहननंसनिरोधः
यथातीव्रवेगोपितंनदीप्रवाहंसेतुब
न्धेननिवार्यकुल्याप्रणयनेनक्षेत्रा
भिमुखंतिर्यक्प्रवाहान्तरमुत्पाद्य
ते । तथावैराग्येणचित्तनद्याविषय
प्रवाहंनिवार्य । समाध्यभ्यासेन । प्र
शान्तप्रवाहः सम्पाद्यते । एतदुक्तं
भवति । तासांचिन्निवृत्तबाह्याभि
निवेशानामन्तर्मुखतयास्वकारणएव
चित्तेशक्तिरूपतयावस्थानम् । तत्र
विषयदोषदर्शनजेनवैराग्येण । तद्वै
मुख्यमुत्पाद्यते । अभ्यासेनचसुखज
नकशान्तप्रत्ययप्रवाहप्रदर्शनेनद्वारेण
दृढंस्थैर्यमुत्पाद्यतइत्याभ्यांभवतिचि
त्तवृत्तिनिरोधः ॥

वृत्तिभेदः । पुं० प्रवृत्तिनिमित्त
भेदे ॥

वृत्तिमान् । त्रि० वार्ते ॥ वृत्तिर
स्यास्मिन्वाऽस्ति । मतुप् ॥

वृत्तिविषयः । पुं० वृत्तिव्याप्ये ॥
आत्मनि ॥

वृत्तिविस्मरणम् । न० ध्यातृध्येया
कारवृत्तिशून्ये । द्वैतानुसन्धा
ने ॥

वृत्तिव्याप्यत्वम् । न० शिष्टशब्दा
दिप्रमाणबलात् । तत्तद्विषयाकारा
धीसमुन्मेषाभिव्यक्तत्वे ॥ ब्रह्मज्ञा
ननाशायवृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ॥

वृत्यः । त्रि० वरणीये ॥ वरणं । क्रिय
ते । वृञ् वरणे । एतिस्तुशास्
वृदृजुषः क्यप् ॥

वृत्त्यनुप्रासः । पुं० शब्दालङ्कारान्तरे
। यथा । एकस्याप्यसकृत्परः । ए

कस्य । अपिशब्दादनेकव्यञ्जनस्य । द्वि
र्वहुकृत्वोवासादृश्यंवृत्त्यनुप्रासः
। यथा । युधिष्ठिरंद्वैतवनेवनेचरद्
त्यत्र । द्वयोः स्वरव्यञ्जनसमुदाययो
रेकदैवावृत्तिः ॥

वृत्रः । पुं० ध्वान्ते । अन्धकारे ॥ अ
रौ । शचौ ॥ त्वष्टुः पुत्रे दानववि
शेषे ॥ वृजिनात्त्रातुमधुनायस्मा
च्छक्रोसिपुत्रक । तस्माद्वृत्रइति
ख्यातंतवनामभविष्यति ॥ घने ॥
शैलविशेषे ॥ वासवे । इन्द्रे ॥ वृ
णोति । वृञ् । वाहुलकात्त्रः
॥ वर्त्तते । वृतुवर्त्तने । स्फायित
ञ्चीत्यादिनारक्वा ॥

वृत्रद्विट् । पुं० इन्द्रे ॥ वृत्रंद्वेष्टि ।
द्विषअप्रीतौ । सत्सूद्विषेत्यादिना
क्विप् ॥

वृत्रभोजनः । पुं० गण्डीरे । समष्ठि
लायाम् । समठ० इ० गौ० दे० भा० ॥

वृत्रहा । पुं० इन्द्रे ॥ वृत्रंहतवान् ।
व्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विप् ॥

वृत्रारिः । पुं० शक्रे । इन्द्रे ॥

वृथा । अ० वन्ध्ये । मुधा । अविधौ ।
निरर्थके ॥ यथा । वृथावृष्टिः समु
द्रेषुतृप्तस्यभोजनंवृथा । वृथादानं
समृद्धस्यनीचस्यसुकृतंवृथा ॥ नि
ष्कारणे ॥

वृथाजन्म । न० निरर्थकजनने ॥ *

वृथादानम् । न० परिहासनिमित्त
षण्डादिभ्योदेये ॥ धूर्त्तेवन्दिनिम
ल्लेचकुवैद्येकितवेशठे । चारचार
णचौरेषुदत्तंभवतिनिष्फलम् ॥

वृथामांसम् । न० देवतादिकमनुद्दि
श्यकृतेमांसे ॥ तद्भक्षणेप्रतत्त्वंभव
तीत्युक्तंवह्निपुराणे । यथा । वृथा
रेतावृथामांसोवृथावादीवृथामतिः
। निन्दकोद्विजदेवानांसप्रेतोजाय
तेनरइति ॥

वृद्धः । पुं० वृद्धदारके ॥ न० गन्धद्रव्य
विशेषे । शैलजे । शैलेये । अश्मपुष्पे
। रन्दू । अ० छरीला । इत्यादिभाषाप्र
सिद्धे ॥ रूढे ॥ त्रि० जीर्णे । प्रवय
सि । स्थविरे । जीने । गतयौवने
॥ सप्ततिवर्षानन्तरंवृद्धउच्यते । य
था । वृद्धोजनोदुःखशतानिभुङ्क्ते
। इ० ॥ नतेनवृद्धोभवतियेनास्यप
लितंशिरः । योवैयुवाप्यधीयानस्तं
देवाः स्थविरंविदुरितिमनुः । वृ
द्धस्यप्रत्युत्थायाभिवादनंकार्य्यम् ॥
ज्ञे । पण्डिते ॥ वर्द्धतेस्म । वृधुवृ
द्धौ । गत्यर्थेतिक्तः । यस्यविभाषे
तिनेट् ॥

वृद्धकाकः । पुं० काकोले । द्रोणका
के ॥

वृद्धगङ्गा । स्त्री० कामरूपपीठस्थनदी
विशेषे ॥

वृद्धत्वम् । न० स्थाविरे । वार्द्धके ॥
वृद्धस्यभावः । तस्यभावस्त्वतलौ ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वृद्धदारकः । पुं० छगलान्त्राम् । विधारा० इ० भा ॥ वृद्धोदारकोऽस्मात् ॥ वृद्धत्वं दारयतिवा । ण्वुल् ॥

वृद्धदारु । न० वृद्धदारके । विधारा० इ० भा० प्रसिद्धे ॥ यथा । वृद्धदारुद्वयंगौल्यं पिच्छिलंकफवातनुत् । बल्यंकासामदोषघ्नं द्वितीयंस्वल्पवीर्यदम् ॥

वृद्धनाभिः । त्रि० उन्नतनाभौ । तुण्डिले । वृद्धाउन्नतानाभिरस्य ॥

वृद्धप्रपितामहः । पुं० प्रपितामहस्यजनके ॥

वृद्धप्रपितामही । स्त्री० प्रपितामहस्यजनन्याम् ॥

वृद्धबला । स्त्री० महासमङ्गायाम् ॥

वृद्धवाहनः । पुं० आम्रवृक्षे ॥ सुपक्वोवृद्धवाहनइतिकेचित् ॥

वृद्धविभीतकः । पुं० आम्रातके ॥

वृद्धश्रवाः । पुं० सुनासीरे । इन्द्रे ॥ वृद्धेभ्यः शृणोति । श्रुश्रवणे । असुन् ॥ वृद्धंश्रवसोऽस्येतिवा । वृद्धेषुपण्डितेषुश्रवोयशोयस्येतिवा ॥ वृद्धात्बृहस्पतेः शृणोतिवा ॥

वृद्धश्रावकः । पुं० कपालिनि ॥

वृद्धसङ्घः । पुं० वार्द्धके ॥ वृद्धानां सङ्घः ॥

वृद्धसूत्रकम् । न० इन्द्रतूले । ग्रीष्महासि । मरुद्ध्वजे । बुढियाकासूत० इ० भा० ॥

वृद्धा । स्त्री० गतयौवनायाम् । पलिक्न्याम् । जरत्याम् ॥ तदवस्थाकालोयथा । आषोडशाद्भवेद्बाला तरुणीत्रिंशतामता । पञ्चपञ्चाशतः प्रौढावृद्धाभवतितत्परम् । महाश्रावणिकायाम् ॥ अङ्गुष्ठे ॥

वृद्धाङ्गुलिः । स्त्री० अङ्गुष्ठे ॥

वृद्धिः स्त्री० वर्द्धने । स्फात्याम् । विष्कम्भादिष्वेकादशेयोगे ॥ तत्रजातस्यफलंयथा । प्रसूतिकालेयदिवृद्धियोगोनरः सुभोगीविनयान्वितश्च । धनप्रयोगग्रहणेषुदक्षोविचक्षणः स्यात्क्रयविक्रयाभ्यामिति । अष्टवर्गौषधान्तरे । योग्यायाम् । ऋद्धौ । सिद्धौ । लक्ष्म्याम् ॥ अस्यागुणायथा । ऋद्धिर्वृद्धिश्च मधुरासुस्निग्धातिक्तशीतला । रुचिमेधाकरीश्लेष्मकुष्ठक्रिमिहरापरा ॥ प्रयोगेष्वनयोरेकंयथालाभंप्रयोजयेत् । यत्रयद्दातुमिष्टं स्याद्द्वयमप्यत्रयोजयेदितिराजनिर्घण्टः ॥ ऋद्धिवृद्ध्योरुत्पत्तिलक्षणानगुणायथा । ऋद्धिर्वृद्धिश्चकन्दौद्वौभवतः कोशयामले । श्वेतलोमान्वितः कन्दोलताजातः सरन्ध्रकः ॥ सएवऋद्धिर्वृद्धिश्च

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रमप्येतयोर्गुणे । तूलयन्ति समां ऋद्धिर्वामावर्तफला च सा ॥ वृद्धिस्तु दक्षिणावर्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः । ऋद्धिर्योग्यं सिद्धिलक्ष्मीर्वृद्धेरप्याह्वयाह्वमे ॥ ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः । प्राणैश्वर्यकरी मूर्च्छारक्तपित्तविनाशिनी ॥ वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता बृंहणी मधुरा स्मृता । वृष्या पित्तास्रशमनी क्षतकासक्षयापहा ॥ राज्ञामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः । तस्माद्रस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुणं भिषक् ॥ मुख्यश्चैव प्रतिनिधिः ॥ प्रतिनिधिमाह । मेदाजीवककाकोलीऋद्धिद्वन्द्वे पि चासति । वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीश्च क्रमात् क्षिपेत् ॥ मेदामहामेदास्थाने शतावरीमूलम्० जीवकर्षभकस्थाने विदारीमूलम्० काकोलीक्षीरकाकोलीस्थानेऽश्वगन्धामूलम्० ऋद्धिवृद्धिस्थाने वाराहीकन्दं गुणैस्तुल्यं क्षिपेत् ॥ कलान्तरे । वृद्धौ । लाभे । सूद० व्याज० इ० भा० ॥ अभ्युदये ॥ समृद्धौ ॥ हर्षे ॥ मुष्कवृद्धौ । कुरण्डरोगे । शैलेये ॥ धने ॥ समूहे ॥ नीतिवेदिनां क्षयादित्रिवर्गान्तर्गतवर्गविशेषे ॥ कालाभावे ॥ वर्द्धनम् । वृधु वृद्धौ क्तिन् । वर्द्धतेऽनया वा ॥ उक्तर्णं मूलधनातिरिक्तं ग्राह्यधने ॥

वृद्धिका । स्त्री० ऋद्धिनामौषधौ ॥

वृद्धिजीविका । स्त्री० अर्थप्रयोगे । कुसीदे । ऋणदानजीविकायाम् ॥ वृद्ध्याजीविका ॥

वृद्धिजीवी । त्रि० कुसीदिके ॥ वृद्ध्यर्थं द्रव्यं वृद्धिः । तयाजीवितुं शीलमस्य । णिनिः ॥

वृद्धिदः । पुं० जीवके ॥ शूकरकन्दे ॥ त्रि० वृद्धिदायिनि ॥

वृद्धिश्राद्धम् । न० आभ्युदयिकश्राद्धे ॥ नांदीमुखश्राद्धे ॥

वृद्धोक्षः । पुं० जरद्गवे । वृद्धवृषे ॥ वृद्धश्चासावुक्षा च । अचतुरेति साधुः ॥

वृद्ध्याजीवः । त्रि० वृद्धिजीविनि । कुसीदिके ॥ वृद्धिराजीवो जीविकाऽस्य ॥

वृधसानः । पुं० मनुष्ये ॥ वर्द्धते । वृधु० । ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः किदित्यसानच् ॥

वृन्तम् । न० फलपत्रादिर्येन धार्यते तत्र । प्रसवबन्धने । बैंटा० बोंटा० इ० भा० ॥ वृणोति । वृञ्० । बाहुलकादञ्जिधृषीति क्तो नुम् च ॥ घटीधारायाम् ॥ कुचाग्रे । स्तनमुखे ॥

वृन्ताकम् । न० वार्ताकौ । अस्य गुणा यथा । वृन्ताकं कफपित्तकृत् ॥ अ

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पिच। वृन्ताकंस्वादुतीक्ष्णोष्णंकटुपाकमपित्तलम्। ज्वरवातबलासघ्नंदीपनंशुक्रलंलघु॥ तद्बालंकफपित्तघ्नंवृद्धंपित्तकरंगुरु॥ वृन्ताकंपित्तलंकिञ्चिदङ्गारपरिपाचितम्। कफमेदोनिलामघ्नमत्यर्थंलघुदीपनम्॥ तदेवहिगुरुस्निग्धंसतैलंलवणान्वितम्॥ अपरंश्वेतवृन्ताककुक्कुटाण्डसमंभवेत्। तदर्शःसुविशेषणहितंहीनञ्चपूर्वतः॥ पूर्वतः कृष्णात्॥ भोजनंधिगवृन्ताकंवृन्ताकंधिगवृन्तकम्। सवृन्तंधिगतैलाढ्यंसतैलंधिगरामठम्॥ सर्वासांशाकजातीनांवृन्ताकंशाकनायकम्॥

वृन्ताकी। स्त्री॰ वार्ताक्यां॥

वृन्तिका। स्त्री॰ वृन्तितायाम्। कटुक्याम्॥

वृन्दः। पुं॰ दशार्बुदे। शतकोटौ। महार्बुदे। चक्रे॥ न॰ समूहे॥ वृणुते वृणभत्रे। वृन्दादयश्चेतिसाधुः॥

वृन्दा। स्त्री॰ तुलस्याम्॥ जलन्धरस्य पत्न्याम्॥ केदारराजकन्यायाम्॥ राधाषोडशनामान्तर्गतनामविशेषे॥

वृन्दारः। त्रि॰ मनोज्ञे॥

वृन्दारकः। पुं॰ चमरे। देवतायाम्। सुरे। प्रशस्तंवृन्दंयस्यसः। शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्। स्त्रियांसूतकापुत्रिकावृन्दारकाणांवेतिवक्तव्यमिति॰वृन्दारका॰वृन्दारिकेत्यूभयम्॥ यूथपतौ॥ यथा। वृन्दारकः सुरेश्रेष्ठे मनोज्ञे यूथपाविति त्र्यादिः॥ त्रि॰मनोज्ञे॥ श्रेष्ठे॥

वृन्दावनम्। न॰ स्वनामप्रसिद्धे तीर्थविशेषे॥ वृन्दावनेकेशजालमुमानाम्नीचदेवता। भूतेशोभैरवस्तत्रसर्वसिद्धिप्रदायकः॥ इत्यागमः॥ वृन्दायचतपस्तेपेतत्तु वृन्दावनंस्मृतम्। वृन्दयाचकृता क्रीडातेनवामुनिसत्तम॥ इतिपुराणम्॥ वृन्दायावनम्॥

वृन्दावनेश्वरः। पुं॰ श्रीकृष्णे॥

वृन्दावनेश्वरी। स्त्री॰ राधायाम्॥

वृन्दिष्ठः। त्रि॰ अतिवृन्दारके॥ अयमेषामतिशयेनवृन्दारकः। इष्ठन्। प्रियस्थिरेतिसाधुः॥

वृन्दीयान्। त्रि॰ वृन्दारकतरे॥ अयमनयोरतिशयेनवृन्दारकः। ईयसुन्॰प्रियस्थिरेतिवृन्दारकस्यवृन्दादेशः॥

वृशः। पुं॰ आर्द्रके॥ मूले॥ वृणोति॥ वृञ्॰। जनिदेस्यादिनाशक्॥ उन्दुरौ॥

वृशा। स्त्री॰ ओषधीविशेषे॥

वृश्चिकः। पुं॰ अलौ। द्रुणे। विच्छू॰ इ॰भा॰प्र॰॥ वृश्चिकविषस्यलक्षणं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथा । दृहत्यग्निदिशादौ चाभिनतोऽवेदोमाशुच । वृश्चिकस्य विषं यातिपश्चाद्दंशोऽवतिष्ठते ॥ औषधन्तु । जीरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः । सुखोष्णो मधुनालेपाद्वृश्चिकस्य विषं हरेत् ॥ गन्धमाघ्राय मृदितं सूर्यावर्त्तदलस्य तु । वृश्चिकेन नरो विद्धः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥ अष्टमराशौ । तल्लग्नजातस्य फलं यथा । वृश्चिकोदयसञ्जातः शौर्य्यवानतिदुष्टधीः । भवेद्विज्ञानसम्पन्नो विग्रही सुभगः सुधीः ॥ शूककीटे । शुयपोका । इ० भा० प्र० ॥ ओषधीविशेषे । वृश्चति । ओव्रश्चू छेदने । व्रश्चिकृषोः किकन् । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् ॥

वृश्चिकप्रिया । स्त्री० पूतिकायाम् ॥

वृश्चिकर्णी । स्त्री० आखुकर्ण्याम् ॥

वृश्चिका । स्त्री० क्षुद्रक्षुपविशेषे । नखपर्ण्याम् । पिच्छिलायाम् । अलिप्रियायाम् ॥

वृश्चिकाधिपः । पुं० मङ्गले ॥

वृश्चिकाली । स्त्री० क्षुपविशेषे वृश्चिपत्र्याम् । विषघ्न्याम् । सर्पदंष्ट्रायाम् । भूरिदुग्धायाम् । भासुरपुष्पायाम् । बिछाटी० इ० गौ० भा० ॥ वृश्चिकाली विषघ्नी तु कासमारुतनाशिनी ॥

वृश्चिपत्री । स्त्री० वृश्चिकाल्याम् ॥

वृश्चीरः । पुं० श्वेतमूलपुनर्नवायाम् ॥

वृषः । पुं० धर्म्मे ॥ वर्षति फलम् । वृषु श्रेष्ठे सेचने च । इगुपधेति कः ॥ वर्षणात् सर्व्वकामानां धर्म्मो वृषः इति शङ्करभाष्यम् ॥ बलीवर्द्दे । उक्षणि । भद्रे । ऋषभे । वृषभे । अनडुहि । सौरभेये । गवि ॥ शिववाहनवृषस्य स्वरूपं यथा । शृङ्गायुधः शुक्लकायश्चतुष्पादसितक्षुरः । बृहत्ककुत्कृष्णपुच्छः श्यामस्कन्धो वृषः स्मृतः इति । वृषोत्सर्गे वृषे ॥ तल्लक्षणं यथा । चरणानि मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः । लाक्षारससवर्णश्च तं नीलमिति निर्द्दिशेत् ॥ एवंविधवृषाभावेऽन्यो वृषभो योयस्योपादेयः सोऽप्युक्तः । वर्णतस्ताम्रकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते । तथा । श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते । स्निग्धरक्तेन वर्णेन क्षत्रियस्य प्रशस्यते ॥ काञ्चनाभेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यन्त्यजन्मनः ॥ इति । वृषोत्सर्गकालस्त्वशौचान्तद्वितीयदिनम् । कार्त्तिकी चैत्री रेवतीयुताश्विनपूर्णिमा चेति ॥ शृङ्ग्याम् ॥ चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषे ॥ तल्लक्षणन्तु । बहुगुणबहुगन्धः शीघ्रकामो नताङ्गः सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषोयमि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ति ः ताबुरिसंज्ञे द्वितीयराशौ एतद्राशिजातफलंयथा । स्थिरम तिंसुमतिंकमनीयतांकृशलतांद्विनृणामुपभोगताम् । वृषगतोद्विम गुरूंशमादिशेत्सुकृतिनः कृतिनश्चसुखान्यपि ॥ तल्लग्नजातस्यफलन्तु । वृषलग्ने भवेज्जातोगुरुभक्तः प्रियंवदः । गुणीकृतीधनीलुब्धःशूरः सर्वजनप्रियइति ॥ उत्तरपदस्थः श्रेष्ठे ॥ वासे । बासके । अटरूषे ॥ मूषिके ॥ शुक्रले ॥ वास्तुस्थानभेदे ॥ रिपौ ॥ कामे ॥ बलवति ॥ ऋषभनामौषधे ॥ वर्षतिफलंमधुकामादीन् । वृषु० । इगुपधेतिकः ॥ वृष्यप्रयोगे ॥ श्रीकृष्णे ॥ पुण्ये ॥ वत्सविशेषे ॥ यथा । कोद्रवाः शालिमुद्गाश्च सक्तुमाषास्तथैवच । महार्घंजायतेसर्वंवृषेचसुरवन्दिते ॥ १५ ॥ न० जले ॥ पिच्छे ॥ वेतसे ॥ त्रि० पुण्यवति ॥

वृषकर्णी । स्त्री० सुदर्शनायाम् । सुदर्शनगुलुच्च० इ० गौ० भा० ॥

वृषकर्म्मा । पुं० भगवति ॥ वृषोधर्म्मलक्षणंकर्म्मास्य ॥

वृषकेतुः । पुं० कर्णस्यपुत्रे ॥

वृषगन्धा । स्त्री० अजान्त्र्याम् ॥

वृषचक्रम् । न० कृषिकर्म्मोक्तवृषाकारचक्रे ॥

वृषणः । पुं० मुष्के । अण्डकोषे । वृषणोभवत: सारौकफासृङ्मांसमेदसाम् । वीर्यंवाहिशिराधारौवृषणौपुरुषाकृती ॥ स्थूललिङ्गोदरिद्रः स्याद्दुःखीकवृषणोभवेत् विषमेस्त्रीचलोवैनृपः स्याद्वृषणेसमे ॥ प्रलम्बवृषणोऽल्पायुर्निर्द्रव्योमणिभिर्भवेत् ॥ वर्षति । वृषु सेचने । बाहुलकाल्ल्युः । बहुलमन्यत्रेतियुच्चा । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥

वृषणश्वः । पुं० इन्द्रस्याश्वे । उच्चैःश्रवसि । श्वेतहये ॥

वृषणवसु । न० इन्द्रस्यवने । नन्दने । कन्दसारे ॥

वृषदंशकः । पुं० आखुभुजि । बिडाले ॥ वृषान्मूषिकान्दशति । दंश० । कर्मण्यण् । स्वार्थेकन् ॥

वृषध्वजः । पुं० वृषाङ्के । शिवे ॥ वृषोध्वजश्चिह्नमस्य ॥ हेरम्बे ॥ पुण्यकर्म्मणि ॥

वृषा । पुं० कर्णे ॥ महेन्द्रे ॥ वृषभे ॥ तुरगे ॥ वर्षति । वृषु० । कनिन् युवृषितक्षिराजीत्यादिना० कनिन् ॥

वृषनाशनः । पुं० बिडङ्गे ॥

वृषपतिः । पुं० शिवे ॥ षण्ढे ॥

वृषपत्रिका । स्त्री० बस्तान्त्र्याम् । अजान्त्र्याम् ॥

वृषपर्णी । स्त्री० वृक्षविशेषे । दध्या

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

त्याम् । चक्राङ्ग्याम् । सुदर्शनायाम् । पुराती० इं०गौ०भा० ॥ आखुपर्ण्याम् ॥

वृषपर्व्वा । पुं० अन्धकसूदने । शम्भौ । ईशे ॥ दैत्यप्रभेदे ॥ भृङ्गारिणि । कशेरौ ॥ वृषरूपाणिपर्वाण्यस्य ॥

वृषभ: । पुं० श्रेष्ठे ॥ गवि । वृषे ॥ ओषधीभेदे । शृङ्ग्याम् ॥ वर्षति सूचेणभूमिं सिञ्चति । वृषु० । ऋषिवृषिभ्यांकिदित्यभच् । आदिजिने ॥ कर्णरन्ध्रे ॥

वृषभगति: । पुं० हरिहरे । शम्भौ । वृषभेणगतिर्यस्य ॥

वृषभध्वज: । पुं० महेश्वरे । शिवे ॥ वृषभोध्वजश्चिह्नमस्य ॥

वृषभाक्ष: । पुं० श्रीकृष्णे ॥ सर्वकामाभिवर्षकेश्वरिणीयस्स: । बहुव्रीहाविति षच् । वृषभोधर्मोदृष्टिरस्यवा ॥

वृषभाक्षी । स्त्री० इन्द्रवारुण्याम् ॥

वृषभानु: । पुं० सुरभानुपुत्रे । राधिकापितरि ॥

वृषभासा । स्त्री० अमरावत्याम् ॥

वृषय: । पुं० आश्रये ॥ वृणोति । वृञ् वरणे । वृञो: पुक् दुक्चेतिक्षयन्० धातो: षुगागमस्य ॥

वृषल: । पुं० गृञ्जने ॥ शूद्रे । चन्द्रगुप्तनृपे ॥ वाजिनि । तुरगे ॥ अधार्मिके ॥ वृष्यते० वर्षतिवा । वृषु० । वृषादिभ्यश्चिदितिकल: ॥ वृषं धर्मं लुनातिवा । लूञ्० । अन्येभ्योपीतिड: ॥ वृषंलातिवा । ला० । क: ॥ वृषोहिभगवान् धर्मस्तस्य य: कुरुतेह्यलम् । वृषलंतंविदुर्देवास्तस्माद्धर्मंनलोपयेत् ॥

वृषलपति: । पुं० शूद्रे० चौराणांराज्ञि ॥

वृषलवृत्ति: । पुं० शूद्रोपजन्मवृत्तौ ॥

वृषली । स्त्री० शूद्रायाम् । जातित्वान्ङीष् ॥ स्त्रीमात्रे ॥ निरुक्तस्वकुर्वन्ति । वृषस्यन्तीचपलयतिभर्त्तारमिति० वृषली० ब्राह्मणस्यपरिणीताब्राह्मण्यपिवृषलीति० श्राद्धभुग्वृषलीतल्पमित्यत्रकुल्लूकभट्ट: ॥ वन्ध्यातुवृषलीज्ञेया० वृषलीतुमृतप्रजा । अपरावृषलीज्ञेयाकुमारीयारजस्वला ॥ पितृगृहेअविवाहितायांरजस्वलायांकन्यायां ॥ यथाऽत्रिकाश्यपौ । पितुर्गेहेचयाकन्यारज: पश्यत्यसंस्कृता । भ्रूणहत्यापितुस्तस्या: साकन्यावृषलीस्मृता ॥ यस्तुतांवरयेत्कन्यांब्राह्मणोज्ञानदुर्बल: । अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयंतंविद्याद्वृषलीपतिमिति ॥ स्वपतिं परित्यज्यपरपतिगामिन्याम् । यथा । स्ववृषंयापरित्यज्यपरवृषे० वृषायते । वृषलीसाहिविज्ञेयानशूद्रीवृषलीभवेदिति ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वृषलीपति : । पुं० सवर्णामपरिणीय कृतशूद्राविवाहे ॥ वृषल्या: पति: ॥ यस्तुतांवरयेत्कन्यांब्राह्मणोज्ञानदुर्बल : । अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयंतंवि द्याद्वृषलीपतिम् ॥ यदिशूद्रांव्रजेद्विप्रोवृषलीपतिरेवस : । तांपितुर्गृहेसञ्जातरजस्कान् ॥

वृषलीफेन : । पुं० शूद्राया अधररसे ॥

वृषलोचन : । पुं० मूषिके ॥ त्रि० वृषनयने ॥

वृषवाहन : । पुं० शिवे ॥

वृषशत्रु : । पुं० विष्णौ ॥ इ० त्रि० ष: ॥ विडाले ॥

वृषस्कन्धौ । पुं० भृङ्गरोले ॥

वृषस्यन्ती । स्त्री० कामुक्याम् । मैथुनेच्छावत्याम् ॥ वृषंनरं० शुक्रलंवा ० इच्छत्यात्मन : । सुपआत्मन : क्यच् । अश्ववीरवृषलवणानामात्मप्रीतौक्यचौतिसुक् । लट : शतृ । उगितश्चेतिङीप् ॥

वृषा । स्त्री० मूषिकपर्ण्याम् ॥ कपिकच्छ्वाम् ॥ वर्षति । वृषेरिगुपधेति क : । टाप् ॥

वृषाकपायी । स्त्री० श्रियाम् ॥ गौर्य्याम् ॥ वृषाकपे : स्त्रीतिपुंयोगार्थे० वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्त इत्यैकारादेशोङीप्च ॥ वर्याम् । शतावर्याम् ॥ जीवन्त्याम् ॥ शच्याम् ॥ स्वाहायाम् ।

वृषाकपि : । पुं० हरे । स्मरहरे ॥ कृष्णे । वासुदेवे ॥ वर्षणात्सर्वकामानांधर्मोवृष : । कात्तीयात्भूमिमपादितिकपिर्वराह : । वृषत्वात्कपिरूपत्वाच्चवृषाकपि : । कपिर्वराह:श्रेष्ठश्चधर्मश्चवृषउच्यते । तस्माद्वृषाकपिंप्राहकश्यपोमांप्रजापतिरितिमहाभारतम् ॥ जातवेदसि । अग्नौ ॥ वृषंधर्मनकम्पयति । कपिकिञ्चिच्चलने । कुण्डकम्प्योर्नलोपश्चेति०इ : । वृषादधर्मादाकम्पयतिदुष्टानितिवा ॥ यद्वा । वर्षतिकामान् । वृषु० । इगुपधेतिक : । आकम्पयतिपापानि । पूर्ववदि : । वृषश्चासावाकपिश्च ॥ यद्वा । वृषादिन्द्रान कम्पते० आकम्पतेवाऽस्मात् ॥ यद्वा । वृषोधर्मो० वृषाइन्द्रोवा० वापिरिवश्रेयस्य ॥ यद्वा, वृषश्चक : कपिर्वराह : । शाकपार्थिवादि : । अन्येषामपीतिदीर्घ : ॥ यद्वा । वृषाइन्द्रस्य० अकम् वृषाकम् पिब्-ति० पिगतौ । अन्तर्भावितण्यर्थोवा । इन्द्रदु : खंप्राप्नोति० प्रापयतिवा:दैत्यान्०रक्षकत्वात् । विधिसंज्ञापूर्वकत्वान्नगुण : क्विपितु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नतुक् ॥

वृषाकर : । पुं० माषे ॥

वृषाकृति : । पुं० विष्णौ । नारायणे ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

धर्मार्थाआकृतिरस्य ॥ वृषशब्दस्ताद्दर्थ्ये॰ आकृतिराकारः शरीरम् । वृषार्थधर्मार्थाआकृतिः शरीरमस्येति ॥

वृषाङ्कः । पुं॰ शङ्करे ॥ साधौ ॥ वृषः अङ्कश्चिह्नमस्य ॥ भल्लातके ॥ मद्दत्तके ॥

वृषाङ्कज : । पुं॰ डमरुशब्दे ॥ इ॰ श॰ र॰ ली॰ ॥

वृषाश्वन : । पुं॰ शिवे ॥ इ॰ चि॰ ष : ॥

वृषाणक : । पुं॰ महाकाले ॥ इ॰ त्रि॰ ष : ॥

वृषाधिप : । पुं॰ शुक्रग्रहे ॥ वृषस्य राशिविशेषस्य अधिप : ॥

वृषान्तक : । पुं॰ जनार्द्दने ॥ विडाले ॥

वृषायण : । पुं॰ चटके ॥ इ॰ हा॰ ली॰ ॥

वृषासन : । पुं॰ शिवे ॥ वृषोबलीवर्द्द : आसनंयस्य ॥ वृषरूपद्यासने ॥

वृषाहार : । पुं॰ विडाले ॥ वृषोमूषिकआहारोऽस्य ॥ इ॰ हा॰ ली॰ ॥

वृषी । पुं॰ मयूरे ॥ इ॰ श॰ ला॰ ॥

वृषी । स्त्री॰ यतीनामासने ॥ व्रतिविष्टरे ॥ वर्षतिसुखम् । वृषु॰ । इगुपधेतिक : । गौरादि : ॥

वृषोत्सर्ग : । पुं॰ आद्वादौवत्सतरी चतुष्टयसहितत्रिशूलचक्राङ्कितवृषत्यागे ॥

वृष्ट : । त्रि॰ सिक्ते ॥ वृषि : क्त : ॥

वृष्टि : । स्त्री॰ वर्षे । मेघाज्जलपतने । वर्षणे ॥ वर्षणम् । वृषु॰ । स्त्रियांक्तिन् ॥ भाग्याख्यायाम् तुष्टौ ॥

वृष्टिघ्नी । स्त्री॰ भृङ्गपर्णिकायाम् । सूक्ष्मैलायाम् ॥ त्रि॰वृष्टिनाशके ॥

वृष्टिजीवन : । पुं॰ देवमातृकेदेशे ॥ वृष्टिर्जीवनंयस्यस : ॥ वृष्ट्याजीवनंयत्रवा ॥

वृष्टिप्रमाणम् । न॰ मेघाज्जलपतनेयत्तायाम् ॥ यथा । द्रोणोपद्मनिमित्तगर्भे॰चौराढकानिपवनेन । षड्विद्युतानवाभ्रैः स्तनितेनद्वादशप्रसवः ॥ इतिवराहोक्तौवृष्टेराढकद्रोणप्रमाणपरिज्ञानंपराशरआह । आढकाश्चतुरोद्रोणमपांविद्यात्प्रमाणत : । धनु : प्रमाणमेदिन्यांविद्याद्द्रोणाभिवर्षणम् ॥ समेविंशाङ्गुलाना हेविचतुष्काङ्गुलोच्छ्रिते । भाण्डे वर्षतिसम्पूर्णे॰ ज्ञेयमाढकवर्षणम् ॥ तथाचाचार्य्यः । हस्तविशालंकुण्डकमधिकृत्याम्बुप्रमाणनिर्द्देश : । पञ्चाशत्पलमाढकमनेनमिनुयाज्जलंपतितमिति ॥

वृष्टिभू : । पुं॰ भेके ॥ वृष्टौभवति ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भू० । भुव: संज्ञान्तरयोरिति-
क्विप् ॥

वृष्णि: । पुं० यादवे ॥ मेषे ॥ श्रीकृष्णे ॥ वर्षति । वृषु० । सृवृषिभ्यांकिदितिनि: ॥ त्रि०पाषण्डे ॥ चण्डे ॥

वृष्णिगर्भ: । पुं० श्रीकृष्णे ॥ वृष्णौगर्भोयस्य स: ॥

वृष्य: । पुं० माषे ॥ न०वाजीकरणे ॥ त्रि०शुक्रवृद्धिकारकौषधादौ ॥ वृष्यते । वृषु० । विभाषाकृवृषोरितिक्यप् । पक्षेण्यतितु०वर्ष्यम् ॥ वृषायहितं ॥ वृषायका मुकायहितम् । खलयवमाषेति-यत् ॥

वृष्यकन्दा । स्त्री० विदार्याम् ॥

वृष्यगन्धा । स्त्री० वृद्धदारके ॥

वृष्यगन्धिका । स्त्री० अतिबलायाम् ॥

वृष्यवल्लिका । स्त्री० विदार्याम् ॥

वृष्या । स्त्री० ऋद्धिनामौषधे ॥ शतावर्याम् ॥ आमलक्याम् ॥

वृसी । स्त्री० व्रतिनामासने ॥ ब्रह्मचार्यादासने ॥ वृवन्त: सीदन्त्यस्याम् ॥ पृषोदरादित्त्वाद्वृवच्छ व्दस्य०वृ०आदेश: । अन्येष्वपीत्य धिकरणे ड: ॥

बृहच्चञ्चु: । पुं० महाचञ्चुशाकेपक्षिविशेषे । दीर्घपादे । कुलङ्गइ०-भा० ॥

बृहच्चित्त: । पुं० बीजपूरे ॥

बृहच्छल्क: । पुं० चिङ्गटमत्स्ये ॥

बृहच्छुक: । पुं० दार्वाघाटे । काठकोरवा०इतिख्यातेखगे ॥

वैकट: । पुं० वैकटिके । मणिकारे । मणिआरा०इ०भा०प्र०भेकटी०इ०गौ०देशभाषाप्रसिद्धे मत्स्ये ॥ यूनि । जाततारुण्ये ॥ विदूषके ॥

वेग: । पुं० जवे । रंहसि । रये । स्यदे ॥ प्रवाहे । ओघे । धारायाम् ॥ किम्पाके । महाकालफले ॥ रेतसि ॥ मूत्रादिप्रवृत्तौ ॥ यथा । वेगान्नधारयेज्जातुविण्मूत्रक्षवतृट्-क्षुधाम् ॥ अपिच । वेगरोधीनकर्त्तव्योह्यन्यत्रक्रोधवेगत: ॥ पुनश्च । स्वभावत: प्रवृत्तानांमलादीनांजितोविषु: । नवेगान्धारयेद्धीर: कामादीनान्तुधारयेदिति । पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तौसंस्कारे । वेजनम् । ओविजीभयचलनयो: । घञ् ॥

वेगनाशन: । पुं० श्लेष्मणि ॥

वेगवान् । पुं० ईश्वरे ॥ त्रि० वेगिनि ॥ वेगोजवोस्यास्ति । मतुप् ॥

वेगवती । स्त्री० अर्द्धसमवृत्तभेदे ॥ यथा । विषमेप्रथमात्त्वरहीनंदोधकमेवहिवेगवतीस्यात् ॥ यथा । स्मरवेगवतीव्रजरामाकेशववंशरवैरतिमुग्धा । रभसान्नगुरूनगणय

न्तीकेलिनिकुञ्जगृहायजगाम ॥

वेगसर: । पुं॰ वेगिहये ॥

वेगित: । त्रि॰ सञ्जातवेगे । वेगविशिष्टे ॥ वेग: सञ्जातोऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

वेगी । पुं॰ श्येनपक्षिणि ॥ त्रि॰ वेगवति । तरस्विनि । जाङ्घिके ॥ अतिशयितोवेगोऽस्य । अतइनि: ॥

वेगिहरिण: । पुं॰ श्रीकारीमृगे ॥

वेङ्कट: । पुं॰ द्रविडदेशस्थेऽचलविशेषे ॥

वेचा । स्त्री॰ मूल्ये ॥ विचिर्॰ । अच् । टाप् । वेचामूल्यञ्चवेतनमितिहलायुध: ॥

वेजानी । स्त्री॰ सोमराज्याम् ॥

वेजित: त्रि॰ भीते ॥

वेडम् । न॰ सान्द्रविच्छिन्नचन्दने ।

वेडा ।) स्त्री॰ नौकायाम् ॥
वेडी ।)

वेण: । पुं॰ अङ्गात्सुनीथायामुत्पन्ने पृथो: पितरि: ॥ सतपुत्रेणतु जातेनवेणोपिचिदिवंययौ । पुन्नाम्नोनरकात्त्रात: सतेनसुमहात्मनेतिविष्णुपुराणम् ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥ यथा । वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नोवेणउच्यतइतिमनु: ॥

वेणा । स्त्री॰ भारतवर्षस्थनदीविशेषे ॥

वेणि: । स्त्री॰ वेण्याम् ॥ वेति॰ वीयतेंवा । वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । वीज्याज्वरिभ्यो नि: । बाहुलकात्सत्वम् ॥ यद्वा । वेणति । वेणृ॰ । इन् ॥

वेणिवेधिनी । स्त्री॰ जलौकायाम् ॥

वेणी । स्त्री॰ केशबन्धे । प्रवेण्याम् । प्रोषितभर्तृकादिधार्यकेशरचनाविशेषे ॥ यथा । जटानेयंवेणीकृतकचकलापोनगरलंगलेकस्तूरीयंशिरसिशशिरेखानतिलकम् । इयंभूतिर्नाङ्गेप्रियविरहजन्माधवलिमापुरारातिर्भ्रान्त्याकुसुमशरकिंमांव्यथयसि ॥ देवताडे ॥ नद्यादेरन्तरे ॥ सेतौ ॥ प्रवाहे ॥ मेष्याम् ॥ नदीविशेषे ॥ वेणति । वेणृगतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु ॥ इन् । कृदिकारादितिङीष् ॥

वेणीर: । पुं॰ अरिष्टवृक्षे ॥

वेणु: । पुं॰ नृपविशेषे । त्वक्सारे । वंशे ॥ वंशवाद्ये ॥ यथा । महानन्दस्तथानन्दोविजयोथजयस्तथा । चत्वारउत्तमावंशामतङ्गमुनिसम्मता: ॥ दशाङ्गुलोमहानन्दोनन्दएकादशाङ्गुल: । द्वादशाङ्गुलमानस्तुविजय: परिकीर्त्तित: । चतुर्दशाङ्गुलिमितोजयइत्यभिधीयते ॥ वेणति । वेणृगत्यादौ । बाहुलकादु: ॥ यद्वा । अ

जति । अजिवृरीभ्योनिदितिणुः । अजेर्वी ॥

वेणुकम् । न० तोत्रे । गजस्यतोदनद ण्डे । वेणुनानिर्वृत्तम् । निर्वृत्ते त्वक्षद्यूतादिभ्यइतिठक् । इसुसुक्ता न्तात्कः । संज्ञापूर्वकत्वान्नवृ द्धिः ॥

वेणुकर्क्करः । पुं० करीरवृक्षे ॥

वेणुजः । पुं० वेणुयवे ॥

वेणुदारी । पुं० नरकात्मजे वाणा सुरात्मजे ॥

वेणुध्मः । पुं० वैणविके । वंशीवाद के ॥ वेणुंधमति । ध्मा० आतोनु पसर्गेकः ॥

वेणुपत्री । स्त्री० वंशपत्रीवृक्षे ॥

वेणुयवः । पुं० वंशतण्डुले । वंशयवे ॥

वेणुवादः । पुं० वैणुके ॥

वेणुबीजम् । न० वंशयवे ॥

वेण्वा । स्त्री० तीर्थविशेषे ॥

वेण्वासङ्गमः । पुं० तीर्थविशेषे ॥

वेतः । पुं० वेत्रे ॥ इ० रा० नि० ॥

वेतनम् । न० कर्मकरस्य० भृतौ । कर्म ण्यायाम् । विधायाम् । भृत्यायाम् । निर्वेशे । कामकराद्० इ० भा० ॥ जीवनोपाये । आजीवे ॥ रूप्ये ॥ वीयतेऽनेन । वीगत्यादौ । वीपति भ्यांतनन् ॥

वेतसः । पुं० लताविशेषे । रथे । अ म्बुपुष्पे । विदुले । शीते । वानीरे । वञ्जुले । वेत० इ० भा० ॥ अत्रभावप्र काशः । वेतसोविदुलोनम्रोवञ्जु लोदीर्घपत्रकः । नादेयोगन्धपत्र श्चजलौकासम्भृतस्तथा ॥ नदीकूल प्रियस्त्वन्यः सुशीतोघनपुष्पकः । जलजातस्तोयकामोविदुलोजलवे तसः ॥ वेतसः शीतलोदाहशो थार्शोयोनिरुग्व्रणान् । हन्तिवीस र्पकृच्छ्रास्रपित्ताश्मरिकफानिलान् ॥ अयनम् । इण् । नपुंसकइति क्तः । वाविकल्पस्य० इतंज्ञानं० स्य ति । षोअन्तकर्म्मणि । आतोनुपेति कः ॥ यद्वा । अयते । वेञ् । वेञ स्तुट्चेत्यसच् । वाहुलकात्ह्रस्वं ॥

वेतसाम्लः । पुं० अम्लवेतसे ॥

वेतसी । स्त्री० वेतसे ॥

वेतसीका । स्त्री० तीर्थविशेषे ॥

वेतस्वान् । त्रि० बहुवेतसेदेशे ॥ वेत साः सन्त्यत्र । कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् । मादुपधायाइतिव ः ॥

वेतालः । पुं० ईश्वरद्वारपाले ॥ भू ताधिष्ठितशवे ॥ अकस्मात्भस्मा भासमानेभूतविशेषे ॥ शिवगणाधि पविशेषे ॥

वेत्ता । त्रि० वेदितरि । ज्ञातरि ॥ वेत्ति । विद० । तृच् ॥

वेत्रः । पुं० वेते । योगिदण्डे । सु दण्डे ॥ वीयते । वीगत्यादिषु । गुधृवीपचिवचीत्यादिना० त्रः ॥ वं

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शे ॥ फाल्गुन्याम् ॥ पुं० असुरविशेषे ॥

वेत्रधरः । पुं० द्वारपाले ॥

वेत्रधारकः । पुं० द्वाःस्थिते ॥

वेत्रवान् । त्रि० वेत्रधारके ॥

वेत्रवती । स्त्री० नदीविशेषे ॥ सा तु मालवदेशात् कालपीसमीपे यमुनायां मिलिता ॥ वेत्रासुरमातरि ॥ वेत्राणि सन्त्यस्याम् । मतुप् । ङीप् ॥

वेत्रावती । स्त्री० वेत्रवत्यां नद्याम् ॥

वेत्रासनम् । न० वेत्रनिर्मितासने । आसन्द्याम् ॥ स्याद्वेत्रासनमासन्दीति हेमचन्द्रः ॥

वेत्रासुरः । पुं० असुरविशेषे ॥

वेत्री । पुं० द्वारपाले ॥ त्रि० वेत्रयुक्ते ॥

वेदः । पुं० आम्नाये । श्रुतौ । क्रमोपगृहीतवर्णात्मन्यपौरुषेयवाक्ये ॥ वेदयति बोधयति आत्मानम् । विद ज्ञाने । इत्यतोऽण्यन्तात् पचाद्यच् ॥ नार्थं बुद्ध्वा वेदसृष्टिः कालिदासादिवाक्यवत् । किन्तु श्वासइवायत्नात् स्यादतोऽपौरुषेयता ॥ यथाहुराचार्याः । वेदोऽनादितया वा यद्वा परमेश्वरप्रणीततया । भवति परमं प्रमाणं वेदः नास्ति स्वतस्तु परतो वा ॥ नापेक्षते यदन्यं यदपेक्षन्तेऽखिलानि मानानि । वाक्यं तन्निगमानां मानं ब्रह्माद्यतीन्द्रियावगतौ ॥ मानं प्रबोधयन्तं बोधं मानेन ये बुभुत्सन्ते । एधोभिरेव दहनं दग्धुं वाञ्छन्ति ते महात्मानः ॥ ४६ ॥ वेदोऽनादिरमुष्य व्यञ्जक ईशः स्वयंप्रकाशात्मा । तदभिव्यक्तिमुदीच्य प्रोक्तोऽसौ सूरिभिः प्रमाणमिति ॥ रूपाणामवलोके चक्षुरिवान्यन्न कारणं दृष्टम् । तद्वद्दृष्टावगतौ वेदवदन्यो न वेदने हेतुः ॥ निगमेषु निश्चितार्थं तन्त्रे कश्चिद्यदि प्रकाशयति । तदिदमनुवादमात्रं प्रामाण्यं तस्य सिद्धमिति न किञ्चित् ॥ अंशद्वयवति निगमे साधयति द्वैतमेक एकोंऽशः । अद्वैतमेव वस्तु प्रतिपादयति प्रसिद्धमपरोंऽशः ॥ ५० ॥ स च वेदो मन्त्रब्राह्मणभेदाद्द्विविधः । विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादभेदात्पञ्चविधश्च भवति ॥ अज्ञातज्ञापको वेद इति प्रमाणविदः ॥ अथ वेदार्थज्ञानप्रशंसामाह कूर्मपुराणम् । न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्बुधः । पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥ योऽधीत्य विधिवद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् । स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥ व्यासश्च । वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य वापि यत् । अजानतार्थं तत्सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा ॥ यथा पशुर्भारवाही न तस्य भजते फलम् । द्विजस्तथार्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥ पाठमात्रवतां नित्यं द्विजातीनां स्वार्थवर्ज्जि-

तान् । पशूनिवचतान्प्राज्ञोवाङ्
माचेणापिनार्चयेत् ॥ श्रुतहीनम
धीतंयच्चेहनामुचतद्भवेत् । श्रुतन्तु
केवलमपिसमुद्धारायकल्पते ॥ यो
धीतेनार्थंतत्त्वज्ञस्तस्यतद्धारणाद्वथा
। भारवाहीसभृतकःकेवलंक्लेशभा
ग्भवेत् ॥ तस्मादर्थंपरिज्ञानेयत्नः
कार्योविजानता । ज्ञानंकर्मचसंयु
क्तंयुक्तार्थंकथितंमया ॥ अधीतंश्रुत
संयुक्तंतथाश्रेष्ठंनकेवलम् । अधीत्य
यत्किञ्चिदपितदर्थमवबुध्यच । स्व
र्गलोकमवाप्नोतिधर्मानुष्ठानविद्द्वि
जः इति । अपिच । वेदार्थज्ञोज
पंजप्त्वातथैवाध्ययनंद्विजः । कुर्व
न्स्वर्गमवाप्नोतिनरकन्तुविपर्यये॰इ
तिचव्यासः ॥ मनुः । वेदशास्त्रा
र्थतत्त्वज्ञोयचतत्राश्रमेवसेत् । इहै
वलोकेतिष्ठन्सब्रह्मलोकायकल्पते
इति ॥ व्यासः । समुच्चितंस्तोक
मपिश्रुताधीतंविशिष्यते । चतुर्णा
मपिवेदानांकेवलाध्ययनाद्द्विजाः ॥
अन्टचोग्रन्थिनःश्रेष्ठाग्रन्थिभ्योधा
रिणोवराः । धारिभ्यश्चार्थतत्त्वज्ञा
स्तेभ्योप्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ पुस्त
केवेदलिखननिषेधः पाद्मोत्तरख
ण्डे ११७ ऽध्यायेयथा । वेदस्यलिख
नंकृत्वायःपठेद्ब्रह्महाभवेत् । पुस्त
कंवागृहेस्थाप्यवज्रपातोभवेद्ध्रुवमि
ति ॥ विदन्त्यनेनधर्मम् । विदज्ञा

ने । हलश्चेतिघञ् ॥ वेदार्थवेदन
हेतुत्त्वाद्व्याकरणे ॥ व्याकरणेनहि
पदादिविभागश्चऋग्वेदादयोज्ञाय
न्ते ॥ अनुभवे । भावेघञ् ॥ वृत्तौ
॥ केशवे ॥ इन्द्रियादिदेवताप्रकाश
के ॥ मीनशरीरावच्छेदेनभगवद्वा
क्यमितिन्यायशास्त्रम् ॥
वेदगर्भः । पुं॰ अजयोनौ । ब्रह्मणि
॥ ब्राह्मणे ॥ वेदोगर्भेयस्यसः ॥
वेदगर्भा । स्त्री॰ दुर्गायाम् । वेदजन
यित्र्याम् ॥ अस्यमहतोभूतस्यनिश्व
सितमेतदृग्वेदइत्यादिश्रुतेः । म
मैवाज्ञापराशक्तिर्वेदसंज्ञापुरातनी
। ऋग्यजुःसामरूपेणसर्गादौसंप्रव
र्ततइतिकूर्मपुराणेद्वादशाध्यायेश्री
भगवद्वचनाच्च । तथाचचत्वारोवेदाः
साङ्गाःसरहस्याबहुधाभिन्नाः । ए
कशतमध्वर्युशाखाः । सहस्रवर्त्मा
सामवेदः । एकविंशतिधाबाह्वृच्य
म् । नवधाथर्वणोवेदइतिमहाभाष्य
म् ॥
वेदज्ञः । त्रि॰ वेदपारगे ॥ वेदंजानाति
। ज्ञा॰ । आतोनुपसर्गइतिकः ॥
वेदनम् । न॰ अनुभूतौ । संवेदने ॥
विदज्ञाने । ल्युट्चेति॰ल्युट्क्लीब
त्वम् ॥ विवाहे ॥
वेदना । स्त्री॰ ज्ञाने ॥ दुःखे । पी
डायाम् ॥ विदवेदनाख्याननिवा
सेषुचुरादिः । ण्यासेतियुच् ॥ य

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दृ । विदज्ञाने । घट्टिवन्दिविदिभ्य
श्चेतिवाच्यमितियुच् ॥

वेदनास्कन्ध: । पुं० विषयज्ञानप्रपञ्चे ।
विज्ञानस्कन्धजन्ययो: सुखदु:खयो:
॥ याप्रियाप्रियानुभवविषयस्कन्धेसुख
दु:खतद्रहितविशेषावस्थाचित्तस्य
जायते० सवेदनास्कन्धइतिशाचस्य
लि: । सुखादिप्रत्यये । वेदनास्कन्ध
इत्यानंदगिरि: ॥

वेदनिन्दक: । पुं० नास्तिके । वेदनि
न्दाकरे ॥ वेदंनिन्दति । णिदिकुत्सा
याम् । ण्वुल् ॥

वेदपारग: । पुं० मन्त्रब्राह्मणात्मकशा
खाध्यायिनि ॥ त्रि० अवगतवेदार्थ
तत्त्वे० ज्ञानिनि० सन्यासिनि ॥
वेदस्यपारंगच्छति । गम्लृ० । अ-
न्तात्यन्ते तिगमेर्ड: ॥

वेदभाग: । पुं० मन्त्रब्राह्मणयो: ॥
पूर्वैरुदाहृतेषुहेत्वादिषु ॥ तेयथा ।
हेतुनिर्वचनंनिन्दाप्रशंसासंशयोवि
धि: । परकृति: पुराकल्पोवधारण
कल्पनेतिहेत्वादय: ॥

वेदमाता । स्त्री० गायत्र्याम् ॥ सर्वशा
खाद्विजा: प्रोक्तानशेवानचवैष्ण
वा: । उपासतेद्व्यादिदेवींगायत्रींवे
दमातरम् ॥ अपिच । योधीतेऽहन्य
हन्येतांसावित्रींवेदमातरम् । वि
ज्ञायार्थंब्रह्मचारीसयातिपरमांगति
मिति ॥ दुर्गायाम् ॥

वेदमार्ग: । पुं० वेदबोधितेपथि ॥ य
था । जलौघैर्निरभिद्यन्तसितबोवर्ष
तीश्वरे । पाखण्डिनामसद्वादैर्वेद
मार्गा: कलौयथेतिश्री० । अपिच ।
एतस्माद्वेदमार्गाद्धियदन्यदिहजाय
ते । तत्तु दुष्कर्मविज्ञेयंरौद्रंशौच
विवर्जितमितिव०पु० ॥

वेदवती । स्त्री० कुशध्वजराजकन्याया
म् ॥ विवेकस्यप्रतीहार्याम् । वेद
विद्याभिमानिन्यांदेवतायाम् ॥

वेदवदनम् । न० व्याकरणे ॥ यथा ।
योवेदवेदवदनंसदनंहिसम्यग्ब्रा
ह्म्या: सवेदमपिवेदकिमन्यशास्त्र
म् । यस्मादत: प्रथममेतदधीत्य
धीमान्शास्त्रान्तरस्यभवतिश्रवणा
धिकारीतिसिद्धान्तशिरोमणि: ॥
योगिनोतन्त्रेप्ययमेवपाठ: ॥

वेदवादरत: । त्रि० वेदेयेसन्तिवादा:
०अर्थवादा: ०अक्षय्यंहवैचातुर्मा
स्ययाजिन: सुकृतंभवतीत्येवमाद
यस्तेष्वेवरते । वेदार्थंसत्यत्वंनैव
मेवैतदितिमिथ्याविश्वासेनसन्तुष्टे ॥

वेदवास: । पुं० ब्राह्मणे । वेदस्यवा
सोयस्मिन् ॥

वेदवित् । पुं० कर्मब्रह्माख्यवेदार्थवि
दि । कर्मकाण्डोपासनाकाण्डज्ञा
नकाण्डात्मकसर्ववेदार्थविदि ॥
वेदज्ञे ॥ ऋग्वेदादयोवेदाश्चत्वारस्त
त्त्वानीतिवेदंविदन्ति ॥ वेदंवेदार्थं

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्ववेत्ति॰विद्यते॰विन्तेवा। विद ज्ञाने॰विदसत्तायाम्॰विदविचारणेवा। सत्स्विति॰क्किप्॥

वेदव्यासः। पुं॰ शुकदेवस्यपितरि। माठरे। द्वैपायने। पाराशर्य्ये। बादरायणे॥ वेदं व्यस्यति। असु॰। अण्॥ यथा। वेदमेकंचतुर्भेदकृत्वाशाखाशतैर्विभुः। करोतिबहुलंभूयोवेदव्यासस्वरूपधृक्। द्वापरेतुयुगेविष्णुर्व्यासरूपीमहामुने। वेदमेकंसबहुधाकुरुतेजगतोहितः॥ यथासुकुरुतेतन्वावेदमेकंपृथक्प्रभुः। वेदव्यासाभिधानातुसासामूर्त्तिर्मधुद्विषइतिविष्णुपुराणम्॥

वेदः। न॰ धने॥ विद्यते॰लभ्यते। विद्लृलाभे। असुन्॥

वेदसारः। पुं॰ श्रीदेवीभागवते॥

वेदसन्न्यासी। पुं॰ वेदविहिताग्निहोत्रादिकर्मत्यागिनि॥

वेदस्वामी। पुं॰ आगमपे। आगमाधिपतौ॥ यथाहकालिदासः। गुरुशनोङ्गारकराजपुत्राज्ञेयाः क्रमेणागमपाः प्रवीणैः। निजागमेशाहनिमेखलायावन्यस्तदाचारकरेनिरुक्तः॥ इति॥ तदाचारकरः॰तेषांविप्रादीनामाचारकृत्॰उक्तम्॥

वेदाग्रणी। स्त्री॰ सरस्वत्याम्॥

वेदाङ्गम्। न॰ शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंछन्दोज्योतिषमितिश्रुतिवेधितेषुषट्सु॥ तत्राकारादिवर्णानांस्थलकरणप्रयत्नबोधिकाअकुहविसर्जनीयानांकण्ठइत्यादिकाशिक्षा। यागक्रियाणामुपदेशः कल्पः। साधुशब्दान्वाख्यानंव्याकरणम्। वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चेत्यादिनानिश्चयेनोक्तंनिरुक्तम्। श्रुतिच्छन्दसांप्रत्यायकंछन्दः। ग्रहणादिगणनशास्त्रंज्योतिषमितिसङ्क्षेपः॥ वेदस्यअङ्गम्॥ पुं॰ परमेश्वरे॥ वेदाअङ्गभूताअस्य॥

वेदादि। न॰ प्रणवे॥

वेदानुवचनम्। न॰ नित्यस्वाध्यायलक्षणेमन्त्रब्राह्मणाध्ययने॥ वेदस्यअनुवचनम्॥ वेदोऽनूच्यतेगुरूच्चारणानन्तरंपठ्यतेइति॥ अथवा। वेदस्यअनुपश्चात्गुरूपासनाऽनन्तरम्वचनम्॰पठनम्॥

वेदान्तः। पुं॰ उपनिषदि॥ तदुपकारिशारीरकसूत्रादौ॥ तथाचवेदानामन्तोऽवसानभागोवेदान्तइतिव्युत्पत्तियोगात्मुख्योवेदान्तशब्दोवेदविभागेत्वरभेदेषूपनिषत्सु॰शारीरकादौतूपचरितइति॥ वेदानामन्तेनिर्णये। प्रस्थानत्रयात्मकेशास्त्रे॥ आसुप्तेरामृतेःकालंनयेद्वेदान्तचिन्तयेतिसन्न्यासिनोयावज्जीवाग्निहोत्रप्रयोगवन्नित्यत्वेनविहितंश्रवणं

दि । ऋगृच्यादीनामनुग्रहणादिका
स्यम् । तदुक्तम् । दिनेदिनेतुवेदा
न्तश्रवणाद्भक्तिसंयुतात् । गुरुशुश्रू
षयालब्धात्कृच्छ्राऽशीतिफलंलभे-
दिति ॥ वेदेषुतिलेषुतैलवदन्तोऽ
वस्थितोयः । तैलवद्वेदेवेदान्तःउ
प्रतिष्ठितइतिश्रवणात् ॥

वेदान्तकृत् । पुं० वेदान्तार्थसम्प्रदा
यप्रवर्त्तकेवेदव्यासादौ ॥

वेदान्तगः । त्रि० ब्रह्मज्ञे ॥ वेदा
न्तानामुपनिषदामर्थंब्रह्मगच्छति ।
गम् ० । डप्रत्ययः ॥

वेदान्तसारः । पुं० वेदान्तस्यमथि
तार्थे ॥ वेदान्तस्यसारः ॥

वेदान्ती । पुं० ब्रह्मतत्त्वज्ञे ॥ येत्व
तांविद्यात्मिकांचेतोवृत्तिमुपेक्ष्यके
वलतदनुकूलयुक्त्यनुसन्धानकौश-
लेनैवतुष्यन्ति०तेतुनैयायिकादिस
दृशानिन्दिताएव । तदुक्तम् । वेदा
न्तावहुतर्ककर्कशमतिग्रस्ताः परं
मायया० भाट्टाः कर्मकलाकुला
हतधियोद्वैतानिवैशेषिकाः । अ
न्येभेदरताविवादकलहास्तेतत्त्वतो
वञ्चितास्तस्मात्सिद्धमतंस्वभावकम
यंधीरः परंसंश्रयेत् ॥ इति ॥ वे
दान्ताउपनिषदः प्रमाणमस्यास्ति
इनिः ॥

वेदाभ्यासः । पुं० वेदानुशीलने ॥ स
पञ्चविधोयथादक्षः । द्वितीयेच
तथाभागेवेदाभ्यासोविधीयते । वे-
दाभ्यासोहिविप्राणांपरमंतपउच्य-
ते । ब्रह्मयज्ञःपरंज्ञेयः षडङ्गसहि
तस्य: । वेदस्वीकरणंपूर्वंविचारो
ऽभ्यसनंजपः ॥ तद्दानञ्चैवशिष्ये
भ्योवेदाभ्यासोहिपञ्चधा ॥ यच्च
लिखितो नवेदमनधीत्यान्यांवि
द्यामधीयीतान्यत्रवेदाङ्गस्मृतिभ्यः ।

वेदारः । पुं० कृकलासे ॥ इ० वि०
षः ॥

वेदारण्यम् । न० वृन्दयादेव्यासमधि
ष्ठितेपुण्यस्थाने ॥

वेदिः । पुं० पण्डिते । बुधे । वे
त्ति । विद० । इपिपिरुदिछिइति
विदीतिइन् । न० अम्बष्ठायाम्
॥ स्त्री० परिष्कृतायांभूमौ ॥ प
रिष्कृता० यज्ञार्थं० पशुबन्धना
य० यज्ञपात्रासादनायचाहितसं-
स्काराभूमिर्वेदिरुच्यते ॥ विद्यते०
शोधनेनज्ञायते० विचार्यते० प्रा
प्यतेवा । पूर्ववद्देदिन् ॥ यद्वा ।
वेदयति० वेद्यतेवा । विदनिवा
सादौ० चुरादिः । अचङ्ः ॥ अ
ङ्गुलिमुद्रायाम् ॥

वेदिका । स्त्री० चतुरस्रायांकर्मार्थवे
द्याम् ॥ वितर्द्याम् । प्राङ्गणादि
युक्ते० उपवेशनस्थाने ॥ स्वा
र्थेकः ॥

वेदिका । स्त्री० द्रौपद्याम् । इतिहे

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मचन्द्र: ॥
वेदित :। त्रि॰ ज्ञापिते ।
वेदितव्य :। त्रि॰ विदुरे । ज्ञातरि ॥ इ॰ हे॰ चन्द्र : ॥
वेदी । पुं॰ पण्डिते ॥
वेदी । स्त्री॰ सरस्वत्याम् ॥ वेदिश ब्दार्थे ॥
वेदीतीर्थम् । न॰ तीर्थविशेषे ॥
वेदीश :। पुं॰ द्रुहिणे । विधौ । ब्रह्मणि ॥
वेदोदय :। पुं॰ रवौ । सूर्ये ॥
वेदोदित :। त्रि॰ वेदोक्ते ॥
वेदोपकरणम् । न॰ शिक्षादिवेदाङ्गे ॥ वेदस्यउपकरणम् ॥
वेद्धव्य :। त्रि॰ ताडयितव्ये ॥
वेद्य :। त्रि॰ वेदितव्यवस्तुनि । ज्ञेये । संविद्विषयभूते ॥ वेदितुंयोग्य :। विदेर्ज्ञानार्थात्कर्मणिण्यत् । सचार्हकृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थे । इत्याहभगवान् शङ्कराभाष्ये । निः श्रेयसार्थिभिर्वेदनार्हत्त्वाद्वेद्यइति ।
वेध :। पुं॰ व्यधे । वेधने ॥ वेधनम् । विधविधाने । घञ् ॥ उत्पणे ॥ गभीरतायाम् । गहरा॰इति भाषाप्र॰ ॥
वेधक :। पुं॰ अम्लवेतसे ॥ कर्पूरे । न॰धान्याके । त्रि॰वेधकर्तरि ॥
वेधनम् । न॰ वेधे । बींधना॰इ॰-भा॰ ॥ विध॰ल्युट् ॥ वेधसाधने ॥ विध्यतेऽनेन । करणेति-ल्युट् ॥
वेधनिका । स्त्री॰ मणिशङ्खादिवेधनोपकरणे । आस्फोटन्यास । भौरी॰ वर्मी॰ इ॰ भा॰ ॥ विध्यतेऽनया । विधविधाने । ल्युट् । स्वार्थेक :॥
वेधमुख्य : । पुं॰ कर्चूरे ॥ वेधेमुख्य:॥
वेधमुख्यक :। पुं॰ कर्चूरके ॥ द्राविडके । क ात्य॥ स्वार्थेकन् ॥
वेधमुख्या ।स्त्री॰ कस्तूर्याम् वेधेमुख्या॥
वेधा: । पुं॰ परमेष्ठिनि । धातरि॥ बुधे ॥ विष्णौ । हृषीकेशे ॥ रवौ ॥ श्वेतार्के ॥ विदधाति । डुधाञ॰ । विधाञोवेधचेतिविधादेशोऽसिप्रत्ययश्च । विधति । विधविधाने । असुन्वा ॥
वेधसम् । न॰ ब्रह्मतीर्थे । अङ्गुष्ठमूले । इ॰श॰चं॰का॰ ॥
वेधित :। छिद्रिते । विद्धे । विंधा॰ वींधा॰इ॰भा॰ ॥ वेध्यतेस्म । विध॰ण्यन्तोऽनेकार्थ :
वेधी । पुं॰ अम्लवेतसे ॥ त्रि॰वेधकर्तरि ॥ वेधविशिष्टे ॥
वेधिनी । स्त्री॰ रक्तपायाम् ॥ मेथिकायाम् ॥
वेध्यम् । न॰ लक्ष्ये ॥ त्रि॰ वेधनीये ॥
वेन :। पुं॰ प्रजापतौ ॥ अजति ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अज० । धाप्वस्यज्यतिभ्योन: । अजीर्वी ॥

वेन्ना । स्त्री० नद्याम् ॥ बनति । वन शब्दे सम्भक्तौ वा । वनेरिच्चोपधाया इति० नः । लघूपधगुणः ॥

वेपथुः । पुं० कम्पे ॥ वेपनम् । टुवेपृ कम्पने । ट्वितोऽथुच् ॥

वेपनम् । न० कम्पने ॥ टुवेपृ० । ल्युट् ॥

वेपः । न० अनवद्ये ॥

वेपमानः । त्रि० भयेनकम्पमाने ॥

वेमः । पुं० वायदण्डे ॥ यथा । वायदण्डः पुंसिवेमावेमोनावेमनद्वयोरितिश०र०३०ली० ॥

वेमा । पुं० न० वायदण्डे । तन्तुवायदण्डोवेयु०इ०गो०भो ॥ वयति० अनेन । वेञ्० । वेञः सर्वत्रेति०डमनिच् । अर्द्धर्चादिः । सामनी०वेमनी०इतिवृत्तिप्रयोगात् ॥

वेमनः । त्रि० वेमवति ॥ वेमाऽस्यास्ति । पामादित्त्वात्०नः ॥

वेरम् । न० कलेवरे । शरीरे ॥ वार्त्ताकौ । वृन्ताके ॥ कुङ्कुमे । घुसृणे ॥

वेरकम् । न० कर्पूरे ॥

वेरटः । पुं० नीचे ॥ न०बरटीफले ॥ त्रि०मिश्रीकृते ॥

वेलम् । न० आरामे । उपवने । कृत्रिमवने ॥

वेला । स्त्री० काले । समये ॥ मर्यादायाम् । सीमायाम् ॥ हीरायाम् ॥ यथा । चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते । पश्चिमार्द्धरात्रादिहोरायांविद्यतेक्रमद्भ० बह्निपुराणम् च ब्धेः कूले ॥ अक्लेविकारे । अक्लाब्धविकृतौ ॥ अक्लिष्टमरणे ॥ रागे ॥ ईश्वरस्यभोजने ॥ बुधस्यभार्यायाम् ॥ वाचि ॥ वेलति । वेलृ गतौ । पचाद्यच् ॥ वेल्यते०अनया वा । वेलकालोपदेशे । गुरोश्चहलइत्यः । टाप् ॥

वेलाकूलम् । न० ताम्रलिप्तदेशे ॥

वेलायाम् । अ० कालपरिमाणे ॥

वेल्लम् । न० पुं०विडङ्गे ॥ वेल्लति । वेल्ल चलने । पचाद्यच् ॥ अभ्यनुष्ठाने ॥

वेल्लजम् । न० मरिचे ॥ वेलनम् । वेल्ल० । घञ् ॥ वेल्लं जायते । जनो० । अन्तर्भावितण्यर्थः । अन्येष्वपीतिडः ॥

वेल्लनम् । न० भूमावश्वस्यलुण्ठने । लुठने । अङ्गपरिवर्त्तने ॥ बलनङ्ग० प्र०रोटिकानिर्माणार्थकाष्ठे ॥

वेल्लनी । स्त्री० मालादूर्वायाम् ॥

वेल्लन्तरः । पुं० सजलदेशप्रसिद्धवृक्षविशेषे । वीरतरौ । तथा । वेल्लन्तरोजगतिवीरतरुः प्रसिद्धः श्वेतासितारुणविलोहितनीलपुष्पः ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्याल्मातितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः स्यात्कण्टकीचवलदेशजएष वृक्षः ॥ वेल्लन्तरोरसेपाकेतिक्तस्तथाकफापहः । मूत्राघाताश्मविट्याहीयोनिमूत्रानिलार्त्तिजित् ॥

वेल्लहल : । पुं० केलिनागरे ॥

वेल्लि : । स्त्री० लतायाम् ॥

वेल्लिकाख्या । स्त्री० वृक्षविशेषे । मधुम्लानायाम् । बिल्वपत्र्याम् ॥

वेल्लितम् । न० चेष्टिते ॥ गमने ॥ त्रि० कुटिले ॥ विधते । कम्पिते ॥ वेल्लतिस्म । वेल्ल० । गत्यर्थेतिक्तः ॥

वेश : । पुं० वेश्यागृहे ॥ गृहमात्रे ॥ नेपथ्ये । अलङ्कारादिकृतशोभायाम् ॥ विशन्त्यत्र । विशप्रवेशने । हलश्चेतिघञ् ॥ विशति० वेशनम्० विश्यतेवा । विश० । पदरुजविशस्पृशोघञ्० घञ्वा ॥ पश्चस्त्रियाः भृतौ ॥ प्रवेशे ॥

वेशक : । पुं० गृहे ॥ वेशएव । स्वार्थे कः ॥

वेशजीवी । त्रि० वेशवति ॥

वेशदान : । पुं० सूर्य्यशोभायाम् ॥

वेशधरी । पुं० कुलतपस्विनि ॥ त्रि० वेशधारके ॥

वेशनम् । न० चणकचूर्णे । वेसण० इ० भा० प्र० ॥ यथा । दालयश्चणकानान्तुनिस्तुषायन्त्रपेषिताः । तच्चूर्णवेशनंप्रोक्तंपाकशास्त्रविशारदैः ॥

वेशनमोदक : । पुं० बुंदियाकालाडू० इतिख्यातेखाद्यप्रभेदे ॥ यथा सुक्ष्मामोदकवत्कार्य्यावेशनस्यचमोदकाः । वेशनाद्यख्याः शीताः विष्टम्भकरास्तथा । विष्टम्भिनोज्वरघ्नाश्चपित्तरक्तकफापहाः ॥ *

वेशनपटिका स्त्री० पकौरी० इ० प्र० खाद्यद्रव्ये ॥ पटिकावेशनस्यापिकथितायांनिमग्निता । रुच्याविष्टम्भजननीबल्यापुष्टिकरीस्मृता ॥

वेशन्त : । पुं० पल्वले । अल्पसरसि ॥ विशन्त्यत्रभेकादयः । विश० । तृविशिभ्यांझच् ॥ वह्नौ ॥

वेशर : । पुं० अश्वतरे ॥

वेशवार : । पुं० वेसर० इ० भा० प्र० मांसादिसाधकद्रव्ये ॥ यथा । द्रव्याणिवेशवारस्यनागवल्लीदलानिहि । तंडुलाश्चलवङ्गानिमरिचानिसमासतः ॥

वेशि : । पुं० जन्मकालेसूर्याक्रान्तराशेर्द्वितीयेराशौ ॥ यथा । सूर्याद्द्वितीयगृहंचवेशिस्थानंप्रकीर्त्तितंयवनैरिति ॥

वेशीकाता । स्त्री० पुत्रदात्रीलतायाम् ॥

वेश्मकलिङ्ग : । पुं० चटके ॥

वेश्मकूल : । पुं० चचिण्डायाम् ॥

वेश्म । न० गृहे । सद्मनि ॥ विशन्त्यत्र । विश० । मनिन् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वेश्मनकुल : । पुं० गन्धमूषिके ॥

वेश्मभू : । स्त्री० गृहरचनावच्छिन्नभूमौ । वास्तुनि ॥ वेश्मनोभू : ॥

वेश्म् । न० वेश्यालये ॥ वेशेभव : । दिगादित्वाद्यत् ॥

वेश्या । स्त्री० वारस्त्रियाम् । गणिकायाम् । रूपाजीवायाम ॥ वेशेननेपथ्येनसम्पद्यते । कर्मवेशाद्यत् ॥ वेशेवेश्यागृहेभवावा । दिगादित्वाद्यत् ॥ वेश : प्रवेशोस्त्यस्यवा । अन्येभ्योपीतियत् ॥ पाठायाम् ॥

वेश्यागण : । पुं० वेश्यावारे । वेश्यासमूहे ॥

वेश्याचार्य्य : । पुं० पीठमर्दे ॥

वेश्याजनसमाश्रय : । पुं० । गणिकागृहे । वेशे ॥ वेश्याजनस्यसमाश्रयोवासस्थानम् ॥

वेश्यालय : । पुं० वेशे ॥

वेष : । पुं० वेशे । प्रसाधने । अलङ्काररचनादिकृतशोभायाम् ॥ विवेष्टि । विष्लृव्याप्तौ । घञ् ॥

वेषन : । पुं० कासमर्दे । पचोपस्करे ॥

वेषणा । स्त्री० क्षितुन्नके । धन्याके ॥

वेष्ट : । पुं० वेष्टने ॥ निर्यासे ॥ श्रीवेष्टे । सरलरसे । वेष्टते । वेष्टवेष्टने । घञ् ॥

वेष्टक : । पुं० कुष्माण्डे । पुष्पफले ॥ प्राचीरे । वृतौ ॥ न० उष्णीषे ॥ निर्यासे ॥ श्रीवेष्टे ॥ त्रि० वेष्टनका

रके संवेष्टके ॥

वेष्टनम् । न० कर्णशष्कुल्याम् ॥ उष्णीषे ॥ मुकुटे ॥ वृतौ ॥ गुग्गुलौ ॥ व्यावर्त्तने । वेठन० लपेटन० इ० भा० प्र० ॥

वेष्टनक : । पुं० रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । जङ्घेपादस्येकस्यभुजान्तरैर्वेष्टयेद्यदि । कान्तकण्ठाश्रितानारीवन्धोवेष्टनक : स्मृत : ॥

वेष्टनवेष्टक : । पुं० रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । ऊरू पादद्वयंनार्याभुजाभ्यां वेष्टयेद्यदि । कराभ्यांकण्ठमालिङ्ग्यबन्धोवेष्टनवेष्टक : ॥

वेष्टनिका । स्त्री० वेढसिकायाम् ॥

वेष्टवंश : । पुं० काष्टकीटे ॥

वेष्टसार : । पुं० श्रीवेष्टे ॥

वेष्टित : । त्रि० वलयिते । संवीते । रुद्धे । आवृते ॥ न० लासके ॥ स्त्रीणांकरणान्तरे ॥ वेष्टयतिस्म ॥ वेष्टवेष्टने । क्त : ॥

वेष्प : । पुं० जले । नीरे । पानीये ॥ विवेष्टि । विष्लृ० । पानीविषिभ्य : प : । इतिप : ॥

वेष्य : । पुं० नटे । विषिदक्रुविमाकारेणसम्पद्यते ॥

वेष्या । स्त्री० गणिकायाम् । विवेष्टि । विष्लृव्याप्तौ । अघ्न्यादित्वाद्यत्

वेसनम् । न० चणकदालिचूर्णे । बेसने ॥

वेसर : । पुं० सङ्करास्वे । अश्वतरे ॥

वेसवारः । पुं० व्यञ्जनादौसंस्कारार्थं दीयमानेहिङ्ग्वादौ । उपस्करे ॥ द्रव्याणिवेसवारस्त्वनागवल्लीदलानि हि । तण्डुलाश्चलवङ्गाश्चमरिचानि समासतः ॥ सर्वव्यञ्जनपरिभाषाया न्तु । हिङ्गु:द्रंमरिचंजीरंचहरिद्रांधा न्यकंतथा । क्रमेणद्विगुणंसर्वंवेसवार मिमंजगुः । स्तोकेनवारिणासर्वंव द्धितंवस्त्रगालितम् । मात्रयाव्यञ्जने देयंवासमर्दंचतत्स्मृतम् ॥ वेसन म् । विसप्रेरणे । घञ् । वेसंप्रेरणं वारयति० वृणोतिवा । वृञ्० । कर्मण्यण् ॥

वेहत् । स्त्री० गर्भोपघातिन्यामगवि ॥ विहन्तिगर्भम् । संवत्तृपद्देहदित्य तिप्रत्ययेनसाधुः ॥

वेहारः । पुं० स्वनाम्नाख्यातेदेशविशे षे ॥ यथा । वेहारेचैवश्रीहट्टे कोश लेशवकर्णिके । अष्टादशभुजाकार्या माहेन्द्रेचहिमालये० इतिमत्स्यसू क्ते ५० पटलः ॥ महिषासुरमर्द्दि नीतिशेषः ॥

वै । अ० हेतौ ॥ पादपूरणे ॥ सम्बो धने ॥ विशेषे ॥ स्मरणार्थे ॥ अनुन ये ॥ प्रसिद्धौ ॥ निश्चये ॥ वाति । वागतिगन्धनयोः । ०वीगत्यादौवा । डैः ॥

वैंशतिकः । त्रि० विंशत्याक्रीते ॥

वैकचम् । न० तिर्यग्वक्षोलम्बिमा ल्ये ॥

वैकक्षकम् । न० उरस्युपवीतवत्ति र्यक्क्षिप्तमाल्ये ॥ विशिष्टः कक्षो स्मात् । विकक्षमुरस्तत्रभवम् । तत्र भवइत्यण् । स्वार्थेकन् ॥

वैकङ्कतः । पुं० विकङ्कते ॥ विकङ्क तस्यावयवोविकारोवा । पलाशादि त्वादञ् ॥

वैकटिकः । पुं० मणिकारे ॥

वैकर्णः । पुं० वात्स्ये ॥ विकर्णस्या पत्यम् । विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभ रद्वाजात्रिष्वित्यण् ॥

वैकर्णेयः । पुं० काश्यपे ॥ विकर्ण स्यापत्यम् । विकर्णकुषीतकात्का श्यपइतिढक् ॥

वैकल्पिकः । त्रि० विकल्पेनभवे ।

वैकल्यम् । न० विकलतायाम् ॥ अ विवेके ॥ विकलस्यभावः । ष्यञ् ।

वैकारिकः । पुं० देवानाङ्कारणेसा त्त्विकाहङ्कारे ॥ देवतावर्गे ॥ वस विशेषे ॥ अव्यक्तस्तेषां० येविकारा नेवभूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धिरूपान् ०पु रुषबुद्ध्यापासते । तान् प्रतीदमुच्य ते० दशमन्वन्तराणीहतिष्ठन्तीन्द्रिय चिन्तकाः । भौतिकास्तुशतंपूर्णंस हस्रन्त्वाभिमानिकाः ॥ बौद्धादशस हस्राणितिष्ठन्तिविगतज्वराः । पुरु षंनिर्गुणंप्राप्यकालसङ्ख्यानिवर्त्त ते ॥ तेखल्वमीविदेहायेषांवैकृति

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षोत्रस्थः ॥

वैकुण्ठः । पुं॰ विष्णुः । कृष्णः । वि
ष्टरश्रवसि ॥ विकुण्ठाया अपत्यम् ।
शिवाद्यण् । यथोक्तं विष्णुपुराणे ।
चाक्षुषस्यान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषो
त्तमः । विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकु
ण्ठैर्दैवतैः सह ॥ इति ॥ अपिच । कु
ण्ठं जडत्वं विष्णोर्घं विशिष्टत्वं करोति
या । विकुण्ठां प्रकृतिं वेदास्तत्त्वारस्य
वदन्ति ताम् ॥ गुणात्रयेण भगवान्
तस्यां जातः स्वसृष्टये । परिपूर्णत
मं तेन वैकुण्ठं विदुर्बुधाः ॥ विग
ताकुण्ठा नाशोऽस्य स विकुण्ठः ॰ वि
कुण्ठं स्थानं ज्ञानं वा अस्तिस्वरूपत्वेन
आश्रयत्वेन वाऽस्य । ज्योत्स्नादि
त्वादण् ॥ यद्वा । विविधा कुण्ठा
माया विद्यतेऽस्य ॥ अण् ॥ यद्वा ।
विकुण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ॰
त्राता वा । तस्येदमिति ॰ शैषिकेति वा
॰ अण् ॥ विगता कुण्ठाऽस्मात् प्रज्ञा
द्यण् ॥ स्वे तदीयाभिधेये विष्णोर्धाम
विशेषे । तद्वर्णनं यथा । उपरिष्टा
त् चितैरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम्
। सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमा
णतः ॥ भूर्लोकात् परिसङ्ख्यातः
कोटिरष्टादशप्रभो । यत्रास्ते श्रीप
तिः साक्षात् सर्वेषामभयप्रदः ॥
वैकुण्ठादुत्तरे शैवो लोकः षोडश
कोटयः । तिर्यग्गेवमहाराजकैला

साख्यस्तु पर्वतः ॥ पार्वत्या सहितः
शम्भुर्यत्रास्ते स्वगणैर्वृतः । इति
पाद्मे स्वर्गखण्डे ६ अध्यायः ॥
अपिच । अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं
परमं पदम् । हिरण्मयं मोक्षप्रदं ब्र
ह्मानन्दसुखाह्वयम् ॥ एवमादिगु
णोपेतं तद्विष्णोः परमं पदम् । यत्
स्वानं निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं हरेः ॥
न हि वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिशतै
रपि । अपि द्रष्टुमशक्यन्तद्ब्रह्मरुद्रा
दिदैवतैः ॥ ज्ञानेन शास्त्रमार्गेण
द्रक्ष्यते योगिपुङ्गवैः । तत् स्थानमु
पभोक्तव्यमव्यक्तब्रह्मसेविनाम् ॥
भौमाङ्घ्रिभक्तिसम्बैकरसाभोगविव
र्ज्जिताः । महात्मानो महाभागा भ
गवत्पदसेवकाः ॥ तद्विष्णोः प
रमं धाम शश्वच्छान्तिब्रह्मसुखप्रदम् । ना
नाजनपदाकीर्णं वैकुण्ठं तद्धरेः प
दम् ॥ प्राकारैश्च विमानैश्च सौधैर
लमयैर्युतम् । तन्मध्ये नगरी दिव्या
सायोध्येति प्रकीर्त्तिता ॥ चतुर्द्वार
समायुक्ता हेमगोपुरसंयुता । च
ण्डादिद्वारपालैस्तु कुमुदाद्यैः सु
रक्षिता ॥ चण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारे
याम्ये भद्रसुभद्रकौ । वारुण्यां जय
विजयौ सौम्ये धातृविधातरौ । कु
मुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वाम
नः । शङ्कुकर्णः सर्वनिद्रः सुमु
खः सुप्रतिष्ठितः तस्मिन् वन्यवि

निर्मुक्ताः प्राप्यं तैसुसुखं पदम् । यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तस्मान्मोक्षउदाहृतः ॥ मोक्षं परं पदं लिङ्गममृतं विष्णुमन्दिरम् । अक्षरं परमं धाम वैकुण्ठं शाश्वतं परम् ॥ नित्यञ्च परमं व्योम सर्वोत्कृष्टं सनातनम् । पर्यायवाचकान्यस्य परं धाम्नो च्युतस्य हि ॥ इति पाद्मउत्तरखण्डे २८ ऽध्यायः ॥ विहृतस्त्वैतन्नामसाहस्रे भाष्यकारैः विविधाकुण्ठागतेः प्रतिहतिर्विकुण्ठा०तस्याः विकुण्ठायाः कर्त्ता वैकुण्ठः । तथेद मित्यम् । जगदारम्भे विश्लिष्टानि भूतानि परस्परं संश्लेषयन्०तेषांगतिं प्रतिबध्नाति । मयासंश्लेषिताभूमिरद्भिर्व्योम च वायुना । वायुस्तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो ममेति शान्तिपर्वणीति ॥ भूमिरद्भिः सार्द्धं मयासंश्लेषिता परस्पराधारैकस्थापिता०पृथिव्यादीनि०भूतानि उत्तरैर्द्भिगुणैर्विकुण्ठयामीति विकुण्ठः विकुण्ठएव वैकुण्ठः इति०विकुण्ठायाः कर्त्तेति वेति मुख्यार्थः ॥ शक्रे । वासवे ॥ सिताऽर्के ॥

वैकृतः । त्रि० सात्त्विके । न०वैकृत्ये । बीभत्सरसे ॥ विकृतमेव । प्रज्ञादाण् ॥ त्रि०बीभत्सरसालम्बने मांसशोणितादौ । दुर्निमित्ते ॥

वैकृताहङ्कारः । पुं० सात्त्विकाभि-

मानि ॥

वैकृत्यम् । न० बीभत्सरसे ॥ त्रि० तदालम्बने ॥

वैक्रान्तम् । न० मणिविशेषे । तत्पर्यायगुणौ यथा । वैक्रान्तञ्च वविक्रान्तं नीचवज्रं कुवज्रकम् । गोनाशः क्षुद्रकुलिशं ओष्ठं वज्रं गोनसः ॥ वज्राभावे च वैक्रान्तं रसवीर्यादिकं समम् । क्षयकुष्ठविषघ्नञ्च पुष्टिदं सुरसायनम् ॥ वैक्रान्तं वज्रसादृश्यं वज्रवद्रसवीर्यकम् । यथाप्यभावे वज्रस्याद्यं वैक्रान्तमुत्तमम् ॥ वज्राकारतया प्रसह्य हरणाय सर्वरोगाणाम् । तद्विक्रान्तिं धत्ते तद्वैक्रान्तं बुधैरिहकथितम् ॥

वैक्लव्यम् । न० वैवश्यें ॥ व्याकुलतायाम् ॥

वैखरी । स्त्री० बुद्ध्युत्थितकण्ठगतनादरूपवर्णे ॥ यथा । मूलाधारात्प्रथमसुदितोयस्तुतारः पराख्यः पश्चात्पश्यन्त्यथ हृदयगोबुद्धियुङ्मध्यमाख्यः । वक्त्रे वैखर्यथ रुरुदिषोरस्यजन्तोः सुषुम्णा बद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे प्रथम किरणः । अस्यार्थः । यस्तु तारोनादो वर्णरूपः सनाभिरूपमूलाधारात्प्रथमसुदयप्राप्तः स तु परइत्याख्यासंज्ञायुक्तो भवति । अथानन्तरं स

वहृदयं विशत् गतश्चेत् रोदनसमये-
नासिकाद्वारा यथा कथञ्चिद्बहिर्याति ।
रुदद्दिशोर्जन्तोर्नासामध्यस्थितसुषु-
म्णानाड्यां वह्निः । तथा च नासाद्वारे
बहिर्यथा कथञ्चिन्नादस्वरूपः प्रत्यक्षो
भवतीत्यर्थः । तस्माद्वैखरीदशा-
पन्नान्नादात् पवनप्रेरितो वर्णसमू-
होऽवहिः सर्वेषां प्रत्यक्षविषयो भव-
तीत्यर्थः । परापश्यन्तीदशापन्न-
स्तु योगिनामेव प्रत्यक्षो न तु सर्वेषामि-
त्यपि बोध्यमिति तट्टीका ॥ हरिर-
प्याह । वैखर्या मध्यमायाश्च पश्य-
न्त्याश्चैतदद्भुतम् । अनेकतीर्थभे-
दायास्त्रय्या वाचः परं पदमिति ।
तत्र श्रोत्रविषया वैखरी मध्यमा हृद-
यदेशस्था पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यव-
हारकारणम् । पश्यन्ती तु लोकव्य-
वहारातीता योगिनां तु तत्रापि प्रकृ-
तिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति । प-
रायां तु नेति त्रय्या इत्युक्तम् । स्वरू-
ज्योतिरेवान्तः परा वागनपायि-
नी । तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिका-
रो निवर्त्तत इत्युक्तः । अनेकती-
र्थभेदायाः नामाख्यातादिबीजा-
नेकमृदङ्गशब्दादिरूपानेकभेदायाः
। आह स्वल्पपि चत्वारि वाक्परिमि-
तानीति श्रुत्यन्तरं तद्व्याख्या-
तारः ॥

वैखानसः । पुं० तपोविशेषाङ्गब्रह्मसं-
न्ये तापसविशेषे । वानप्रस्थे ॥ ब्र-
ह्मणो नखाज्जातः । येन खातास्ते वै-
खानसा इति श्रुतेः ॥ यद्वा । विख-
नसमुनिप्रोक्तं सूत्रमधिकृत्य तन्मा-
र्गानुसारी वैखानसः ॥

वैगुण्यम् । न० विगुणत्वे ॥

वैचक्षण्यम् । न० विचक्षणत्वे ॥

वैचित्त्यम् । न० [illegible] ॥

वैचित्र्यम् । न० विचित्रतायाम् ॥ *

वैजननः । पुं० सूतिमासे । विजा-
यतेऽस्मिन् । जनी० कारणे तिस्यु-
ट् । विजननएव । प्रज्ञाद्यण् ॥
यद्वा । विजननस्य गर्भमोचनस्या-
यम् । तस्येदमित्यण् ॥ नवमे दश-
मे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
निःसार्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण स-
ज्वरः ॥

वैजपायनः । पुं० ऋष्यन्तरे ॥

वैजयन्तः । पुं० गृहे ॥ शक्रध्वजे ॥
शक्रप्रासादे ॥ वैजयन्त्यः पताकाः
सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् ॥

वैजयन्तिकः । पुं० धृतपताके । पता-
किनि ॥ वैजयन्त्यस्यास्ति । व्रीह्या-
दिभ्यश्चेति ठन् ॥ यद्वा । वैजयन्त्या
पताकया चरति । चरतीति ठक् ॥

वैजयन्तिका । स्त्री० पताकायाम् ॥
जयन्तीवृक्षे । जाहीति प्रसिद्धे ॥ अ-
ग्निमन्थे ॥ विजयन्त्या अयम् । तस्ये-
दमित्यण् । स्वार्थे कन् ॥ यद्वा ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वैजयन्तीशब्दादिवे प्रतिकृतौ विति कन् ॥

वैजयन्ती । स्त्री॰ पताकायाम् ॥ जयन्तीपादपे ॥ अग्निमन्थे ॥ विजयते जि अभिभवे । तॄभूवहीति झच् । विजयन्तस्येयम् । तस्येदमित्यण् ॥ पञ्चवर्णमय्यां जानुपर्यन्तलम्बितायां मालायाम् ॥ सा चोक्ता विष्णुपुराणे । पञ्चरूपा या माला वैजयन्ती गदाभृतः । सा भूतहेतुसङ्घातभूतमाला च वै द्विज ॥ पञ्चस्वरूपा मुक्तामाणिक्यमरकतेन्द्रनीलवज्रसमानवर्णा हरेर्या वैजयन्त्याख्या माला॰ सा भूतहेतूनां पञ्चतन्मात्राणां सङ्घातः पङ्क्तिः भूतमाला च महाभूतपङ्क्तिरिति सूक्ष्मस्थूलभूतमयीत्यर्थः ॥

वैजयिः । पुं॰ अर्जुनात्मजे । विजयस्यापत्यम् । इञ् ॥ जिनचक्रवर्त्तिविशेषे । मघवति ॥

वैजयिकः । त्रि॰ विजयस्य निमित्ते॰ विजयस्य निमित्तं॰ संयोगः उत्पातो वा । तस्य निमित्तमिति ठञ् ॥

वैजवापः । पुं॰ गृह्यभेदे ॥

वैजिकः । पुं॰ सद्योऽङ्कुरे ॥ न॰ शिग्रुतैले । हेतौ । कारणे ॥ त्रि॰ बीजसम्बन्धे ॥ प्रतिषिद्धमैथुनसङ्कल्पादिना च पैतृकरेतोदोषजे पापे ॥

वैज्ञानिकः । त्रि॰ प्रवीणे । निपुणे । शिक्षिते । ज्ञातसुखे । कुशले ॥ विज्ञानजनिते ॥ विज्ञानं बुद्धिः विज्ञानेन युक्तः । तत्र नियुक्त इति ठक् । यद्वा । विज्ञानेन जयति । तेन दीव्यति खनति जयति जितमिति ठक् ॥

वैडालः । त्रि॰ बिडालसम्बन्धिनि ॥

वैडालव्रतम् । न॰ दुष्टाचारविशेषे ॥ यथा । यस्य धर्मध्वजो नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥

वैडालव्रतिकः । पुं॰ छद्मतापसे सर्वाभिसन्धिनि ॥ यथा मनुः । धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः । वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥ इति ॥ बिडालव्रतेन चरतीति वैडालव्रतिकः । बिडालो हि प्रायेण मूषिकादिहिंसार्थं तया ध्याननिष्ठ इव विनीतः सन्नवतिष्ठते तद्वृत्त्युपचारेणायं शब्दः ॥

वैडालव्रती । पुं॰ भण्डतापसे ॥ वैडालव्रतिनः पापाः सर्वधर्मविनाशकाः । सद्यः पतन्ति पापेषु कर्मणस्तस्य तत्फलम् ॥

वैणवम् । न॰ वेणुफले ॥ वेणोः फलम् । बिल्वादिभ्योऽण् विधिर्नाणो लुक् । त्रि॰ वेणोर्विकारे॰ दण्डादौ ॥ वेणोर्विकारः पूर्ववदण् ॥ पुं॰ रम्भे । उपनयने वेणुदण्डे ॥

वैणविक: । त्रि० वेणुवादे । वेणोर्विकार: । अण् । वैणवं शिल्पमस्य । शिल्पमितिठक् ॥

वैणवी स्त्री० यष्ट्यादौ वंशरोचनायाम् । वेणोर्विकार: । बिल्वादयण् । ङीप् ॥

वैणिक: । त्रि० वीणावादे वीणा० तत्सञ्चनायातद्वादनं शिल्पमस्य । शिल्पमितिठक् ।

वैणुक: । पुं० वेणुवादिनि ॥ न० तोत्रे । गजअङ्कुशादनदण्डे । हस्तिवालनार्थे लोहमुखवंशदण्डे ॥ वेणुनानिर्वृत्तम् । निर्वृत्ते ऽक्षद्यूतादिभ्यइतिठक् । इसुसुक्तान्तात्क: । साध्वर्थे० गुडादिभ्यष्ठञ् ।

वैण्य: । पुं० पृथुनाम्निधराधीशे ॥ यथा । वेणात्मजमथितपाणौसम्बभूवमहामुने । वैण्योनामसमहीपालोय: पृथु: परिकीर्त्यते ॥

वैतंसिक: । त्रि० कौटिके । मांसिके । मांसविक्रेतरि ॥ वीतंसेनमृगपक्ष्यादिबन्धोपायेनचरति । चरतीतिठक् ॥

वैतण्डिक: । त्रि० वितण्डावादिनि ॥

वैतत्यम् । न० महत्त्वे ॥ विततस्यभाव: । ष्यञ् ॥

वैतथ्यम् । न० वितथस्यभावे । असत्यत्वे ॥ वैतथ्यंसर्वभावानांस्वप्नआहुर्मनीषिण: । भावेष्यञ् ॥

वैतनिक: । त्रि० भृतके । भृतिभुजि । वेतनेनकर्मंकृति ॥ वेतनेनजीवति । वेतनादिभ्योजीवतीतिठक् ॥

वैतरणि: । स्त्री० वैतरण्याम् । इतिरुद्र: ॥

वैतरणी । स्त्री० यातुमातरि । राक्षसानांजनन्याम् ॥ तीर्थविशेषे । नरकनद्याम् । विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यांप्रेतनद्याम् ॥ यथा । नदीवैतरणीनामदुर्गन्धारुधिरावहा । उष्णतोयामहावेगाऽस्थिकेशतरङ्गिणीतियमद्वारे ॥ विगतस्तरणिर्यत्र० तत्रभवा । तत्रभवइत्यण् ॥ विगतातरणिर्नौर्यत्रवा । प्रज्ञाद्यण् ॥ वितरणेनदानेनलङ्घ्यते० इतिवा । शिषइत्यण् । ङीप् ॥ यमद्वारेमहाघोरेतप्तावैतरणीनदी । तांसन्तर्त्तुन्ददाम्येनांकृष्णांवैतरणींगामितिवैतरणीगोदानानन्तरंप्रार्थनामन्त्र: ॥

वैतस: । पुं० अम्लवेतसे ॥

वैतानम् । न० श्रौतकर्मणि । गार्हपत्यकुण्डस्थानग्नीन्० आहवनीयादिकुण्डेषुवितत्यक्रियतइति ।

वैतानिक: । पुं० श्रौतहोमे । अग्निहोत्रे ॥ गार्हपत्यकुण्डस्थानामग्नीनामाहवनीयदक्षिणाग्निकुण्डयोर्विहारोवितानम्० तत्रभव: । ठञ् ॥ कर्मयोगिनि ॥

वैतालिक: । पुं० खेट्टताले ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

त्रि० बोधकरे । मङ्गलपाठके । स्तु
त्यादिना प्रातर्जागरणकारिणि ॥
विविधेन तालेन० शब्देन चरति ।
चरतीति ठक् ॥ वैतालिकास्तुक
विभिः कथ्यन्ते सौख्यशायिकाः ०
कुलान्यच ॥

वैतालीयम् । न० छन्दोभेदे ॥ षड्वि
षमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नोनि
रन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला-
वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥ यथा ।
घुसृणे नमदेन चर्चितं तलपर्यङ्कन्दति
राधिकेकुचम् । सुदमा तनुतेऽपप
कृष्णमं तद्वैतालीयफलंधरैः ॥

वैदग्धी स्त्री० भङ्ग्याम् । कुभनि
मौलिकायाम् ॥ वैदग्ध्ये ॥ शो
भायाम् ॥ विदग्धस्य भावः ।
ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । षित्वा
न्ङीष् । यलोपः ॥ भर्त्तांनिः स्व
सितैप्यसूयति० मनोजिघ्रः सप
त्नीगणः० श्वश्रूरिङ्गितदैवतं० नय
नयोरीहालिहोयातरः । तद्दूरा
दयमञ्जलिः० किमधुनादृग्भङ्गि-
भागेनतेवैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिक-
व्यर्थोयमत्रश्रमः ॥

वैदग्ध्यम् । न० विदग्धभावकर्म्म
णोः । चातुर्य्ये । ब्राह्मणादित्वा
त् ष्यञ् ॥

वैदर्भः । पुं० विदर्भदेशाधिपतौ ॥ स
तु दमयन्त्याः पिता भीमसेनः० रुक्मिणी

जनकौ० भीष्मकश्च ॥ दन्तरोगवि
शेषे । यथा । घृष्टेषु दन्तमांसे
षु संरम्भो जायते महान् । भवन्ति
दन्ताश्चचलाः स वैदर्भोऽभिघात
जः ॥ ८ न० वाक्यवक्रत्वे ।
त्रि० विदर्भसम्बन्धिनि ॥

वैदर्भी । स्त्री० काव्यरीतिभेदे ॥
यथा । माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैः रचना ल
लितात्मिका अवृत्तिरल्पवृत्ति
र्वा वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥ उपनाग
रिकाद्यनुप्रासघटकवृत्तिभेदे ॥
लोपामुद्रायाम् । दमयन्त्याम् ।
रुक्मिण्याम् ॥

वैदलः । पुं० पिष्टके । पूपे ॥ शमी
धान्ये ॥ तद्गुणा यथा । वैदला
मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकि
नः । वातलाः कफपित्तघ्ना बद्ध
मूत्रमला हिमाः ॥ ऋते मुद्गमसूरा
भ्यामन्ये त्वाध्मानकारकाः ॥ मुद्ग
मसूरयोरनाध्मानकारित्वमन्यवैद
लापेक्षया० न च सर्वथा० एतयोर
पि किञ्चिदाध्मानकारित्वदर्शनात्
॥ न० भिक्षुकपात्रविशेषे ॥ यथा
। अलाबुं दारुपात्रञ्च मृन्मयं वैदलं त
था । एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वा
यम्भुवोऽब्रवीत् ॥

वैदिकः । पुं० वेदज्ञब्राह्मणे ॥ त्रि०
श्रुत्युपनिबद्धधर्मादौ । वेदोक्ते ।
यथोक्तं श्रीदेवीभागवते । यथा ।

शुकउवाच । सन्देहोवर्त्ततेचित्ते
नहिगच्छतिमेक्कचित् । भवताकथि
तंयत्तच्छृणवतेमेनराधिप ॥ वेदधर्मे
षुहिंसास्यादधर्मबहुलाहिसा । क
थंमुक्तिप्रदोधर्मोवेदोक्तोवदतभूपते ॥
प्रत्यक्षेणत्वनाचार : सोमपानंनरा
धिप । पशूनांहिंसनंतद्वद्भक्षणंचा
मिषस्यतु ॥ सौत्रामणौतथाप्रोक्त :
प्रत्यक्षेणसुराग्रह : । द्यूतक्रीडात
थाप्रोक्ताव्रतानिविविधानिच ॥ -
व्रतानि० ब्रह्मचारिपुंश्चल्योर्मैथुनादी
नि - ॥ श्रूयतेस्मपुराह्यासीच्छशबि
न्दुर्नृपोत्तम : । यज्वाधर्मपरोनि
त्यंवदान्य : सत्यसागर : ॥ गोप्ता
चधर्मसेतूनांशास्ताचोत्पथगामिना
म् । यज्ञाश्चविहितास्तेनबहवोभू
रिदक्षिणा : ॥ चर्मणांपर्वतोजातो
विन्ध्याचलसम : पुन : । मेघाम्बुप्ला
वनाज्जातानदीचर्मण्वतीशुभा ॥
सोपिराजादिवंयात : कीर्त्तिरस्या
चलाभुवि । एवंधर्मेषुवेदेषुनमेबु
द्धि : प्रवर्त्तते ॥ - स्वर्गाद्यनित्यफ
लकत्वाद्वेदोक्तस्यकर्मण : - ॥ स्त्री
सङ्गेनसदाभोगेसुखमाप्नोतिमानव:
। अलाभेदु : खमत्यन्तंजीवन्मुक्त:
कथंभवेत् ॥ जनकउवाच । हिंसा
यज्ञेषुप्रत्यक्षासाऽहिंसापरिकीर्त्ति
ता । उपाधियोगतोहिंसानान्यथेति
विनिर्णय : ॥ - अहिंसेतिच्छेद :

अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्रतीर्थेभ्यइ
तिश्रुते : । उपाधियोगत : इति ।
रागरूपोपाधिनाकृतातुहिंसैवभव
ति - ॥ यथाचेन्धनसंयोगादग्नौधू
म : प्रवर्त्तते । तद्वियोगेतथातस्मि
न्निर्धूमत्त्वंविभातिवै ॥ अहिंसा
चतथाविद्धिवेदोक्तांमुनिसत्तम । रा
गिणांसापिहिंसैवनिस्पृहाणांनसाम
ता ॥ आर्द्रेन्धनोपाधिनावह्ने : स
धूमत्त्वमन्यथानिर्धूमत्त्वम् । तथा
रागाद्युपाधिनापश्वालम्भस्यहिंसा
त्त्वमन्यथाहिंसात्वाभावइति - ॥
अरागेणचयत्कर्मतथाहङ्कारवर्जि
तम् । अकृतंवेदविद्वांस : प्रवदन्ति
मनीषिण : ॥ गृहस्थानान्तुहिंसैव
यायज्ञेद्विजसत्तम । -गृहस्थानांरा
गिणामित्यर्थ : । - । अरागेणचय
त्कर्मतथाहङ्कारवर्ज्जितम् । साहिं
सैवमहाभागमुमुक्षूणांजितात्मना
मित्यष्टादशोध्याय : प्रथमस्कन्धे ॥
वेदेभव : । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् ॥
न । वेदार्थज्ञाने ॥
वैदिकदर्शनम् । न० वैदिकानांसिद्धा
न्त ॥ यथा । अन्योविज्ञानमयतश्चा
नन्दमयआन्तर : । अस्तीत्येवोपल
ब्धव्यइतिवैदिकदर्शनमिति ॥
वैदुष्यम् । न० विद्वत्तायाम् ॥ यथा ।
वाग्वैखरीशब्दझरीशास्त्रव्याख्या
नकौशलम् । वैदुष्यंविदुषांतद्वद्भु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कर्य्येन्नचमुक्तयेदिति ॥ विदुषः कर्म्म भावो वा । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

वैदूर्य्यम् । न० लसुनिया० इति ख्याते कृष्णपीतवर्णमणौ । बालवायजे । बालसूर्य्ये । केतुरत्ने ॥ तच्छायालक्षणं यथा । एकं वेणुपलाशकोमलरुचा मायूरकण्ठत्विषा मार्जारेक्षणपिङ्गलच्छविजुषा ज्ञेयं त्रिधाच्छायया । यद्गात्रं गुरुतां दधाति नितरां स्निग्धन्तु दोषोज्झितं वैदूर्य्यं विशदं वदन्ति सुधियः स्वच्छन्तच्छोभनम् ॥ तस्य कुलक्षणं यथा । निच्छायं मृच्छिलागर्भं लघु रूक्षञ्च सक्षतम् । सत्रासं परुषं कृष्णं वैदूर्य्यं दूरतां नयेत् ॥ तत्परीक्षा यथा । घृष्टं यदात्मना स्वच्छं स्वच्छायां निकषाश्मनि । स्फुटं प्रदर्शयेदेतद्वैदूर्य्यं जात्यमुच्यते ॥ विशेषो गारुडे० युक्तिकल्पतरौ च द्रष्टव्यः ॥ विदूरात् प्रभवति । विदूराञ्ञ्यः । नन्वर्थासङ्गतिः० बालवायादसौ प्रभवति विदूरे तु संस्क्रियते । सत्यम् । बालवायस्यापि विदूरमिति संज्ञा । अथवा । बालवायस्य० विदूर आदेशः । अत एव भाष्ये० बालवायो विदूरञ्च प्रकृत्यन्तरमेवेति समाहितम् ॥

वैदूर्य्यभूमिः । स्त्री० बालवायप्रभवस्थाने ॥ उरगेन्द्रमूर्द्धन्यरत्नाङ्कुरैः सहोदितमेघध्वनेर्विदूरभूमिरुज्झिताङ्कुरा भवतीति प्रसिद्धिः । उरगसूर्द्धन्यरत्नसन्निधानात् कालेऽपि मेघागर्ज्जतीति वार्त्ता । केचित्तु यत्र वैरोगरं० मेघरसितस्य० तत्रैव वैदूर्य्यभूमिरित्याहुः ॥

वैदेहः । पुं० वणिजि ॥ निमिराजपुत्रे । जनके ॥ वैश्याद्ब्राह्मण्यामुत्पन्ने सङ्करजात्यन्तरे ॥ त्रि० विदेहदेशजाते ॥

वैदेहकः । पुं० वाणिजके ॥ शूद्राद्वैश्यासुते ॥ विदेहेषु भवः । धूमादिभ्यश्चेति वुञ् ॥ विदेग्धि वा । दिह० । ण्वुल् । प्रज्ञाद्यण् ॥ वैनिश्चितः देहउपचयो यस्येति वा । विदेहेषु भवः । तत्र भव इत्यण् ॥ विदेहस्यापत्यं वा । जनपदेत्यञ् । कः स्वार्थे ॥

वैदेही । स्त्री० रोचनायाम् ॥ सीतायाम् । जानक्याम् ॥ वणिक्स्त्रियाम् । वैदेहनार्य्याम् ॥ पिप्पल्याम् ॥ विदेहेषु भवा । अण् । ङीप् ॥

वैद्यः । पुं० भिषजि । रोगहारिणि । अगदङ्कारे । चिकित्सके ॥ स चतुर्विधः । रोगहरः १ । विषहरः २ । शल्यहरः ३ । कृत्याहरः ४ । इति भेदात् ॥ सञ्चयस्य प्रकोपस्य प्रसंस्थानमेव च । दोषाणाञ्चैव यो वेद स भवेद्भिषगुत्तमः ॥ व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कुचेल: कर्कशोदीन: क्षुधामीरुयमागत:। पश्चवैद्यानपूज्यन्ते धन्वन्तरिसमाअपि ॥ सुश्रुतनश्रुतंयेन हारीतंयेनहारितम्। नालोकितंचरकंयेनसवैद्योवैद्यनिन्दित:॥ हितोलिङ्गप्रशमनेरोगाणामपुनर्भवे। ज्ञानंचतुर्विधंयस्यसराजार्होभिषक्तम:॥ अपिच। एकंशास्त्रमधीयानोनविद्याच्छास्त्रनिश्चयम्। तस्माद्बहुश्रुत: शास्त्रंविजानीयाच्चिकित्सक:॥ शास्त्रंगुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्यचासकृत्। य: कर्मकुरुतेवैद्य: सवैद्योऽन्येतुतस्करा:॥ इतिसुश्रुत:॥ विद्यामधीते। तदधीतेतद्वेदेत्यण्॥ वासकवृक्षे॥ पण्डिते॥

वैद्यकम्। न० आयुर्वेदे। चिकित्साशास्त्रे॥

वैद्यनाथ:। पुं० देशविशेषे॥ शिवे। महालिङ्गविशेषे॥ यथा। झारखण्डवैद्यनाथोवक्रेश्वरस्तथैवच। वीरभूमौसिद्धिनाथोराढेचतारकेश्वर:॥ भैरवविशेषे॥ यथा। हार्दपीठेवैद्यनाथेवैद्यनाथस्तुभैरव:। देवताजयदुर्गाख्या। नेपालेजानुनीमम॥ इति॥

वैद्यबन्धु:। पुं० आरग्वधवृक्षे॥ *

वैद्यमाता। स्त्री० अटरूषे। वासके॥ वैद्यस्यमातेव॥

वैद्यसिंही। स्त्री० वासकवृक्षे॥

वैद्या। स्त्री० काकोल्याम्॥

वैद्यी। स्त्री० वैद्यपत्न्याम्॥

वैध:। त्रि० विधिबोधिते॥

वैधहिंसा। स्त्री० वेदबोधितप्राणिवधे॥ साचाहिंसैव। यथाहमनु:। यावेदविहिताहिंसानियतास्मिंश्चराचरे। अहिंसामेवतांविद्याद्वेदाद्धर्मोहिनिर्बभाविति॥

वैधात्र:। पुं० सनत्कुमारे॥ विधातुरपत्यम्। अण्॥ त्रि० विधातृसम्बन्धिनि॥ यथाहु:। कालचवैधात्रंकृतिकृतिभजन्तेनकवय: श्रियोदेव्या: कोवानभवतिपति: केरपिधनै:। मृदादेवंहित्वातवसतिसतीनामचरमेकुचाभ्यामासङ्ग: कुरबकतरोरप्यसुलभइति॥

वैधात्री। स्त्री० ब्राह्म्यामोषधौ॥

वैधृति:। पुं० विष्कम्भादिषुयोगेषुयोगे॥ तत्रजातस्यफलंयथा। मैत्रीविहीन: कुटिल: खलश्चमूर्खोदरिद्र: परवञ्चकश्च। कुकर्मकर्त्तापरदारभर्त्ताभवेन्नरोवैधृतिलब्धजन्मा॥

वैधेय:। त्रि० मूर्खे॥ विधियं० विधानम्। तस्यायमधिकारी। अविद्यावद्भिरयत्त्वाच्छास्त्राणाम्। तस्येदमित्यण्। स्त्रियां० वैधेयी॥

वैध्यत:। पुं० यमप्रतीहारे॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वैनतेय : । पुं॰ खगेश्वरे । गरुडे ॥ पक्षिणांमध्ये गरुडोभगवद्विभूतिः । वैनतेयश्चपक्षिणामित्युक्तेः । विनतायाअपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥ अरुणे । सूरसूते ॥

वैनयिक : । पुं॰ शस्त्राभ्यासरथे । योग्यरथे ॥ गुणविशेषे ॥ यथा । लोकधीगुरुशास्त्रेभ्योभातिवैनयिकोगुणः । यस्तुसद्यथावस्थितलोकबुद्धेर्गुरुतः शास्त्राद्वा॰समर्जितः सवैनयिको भाति । समर्जितोवैनयिकोमनोवाक्तनुचेष्टया । योमनोवाक्तनुचेष्टयाशुद्धव्यापारेणार्जितः सवैनयिकोबोद्धव्यः ॥ त्रि॰ विनयान्विते ॥ विनयादिभ्यष्ठगितिस्वार्थेठक् ॥

वैनाशिक : । पुं॰ बौद्धे ॥ सर्वक्षणिकत्ववादिनिपुणे वैनाशिके ॥

वैनाशिक : । त्रि॰ क्षयिके । परतन्त्रे । परायत्ते ॥ बौद्धे । असज्ज्ञादिनि ॥ पुं॰ ऊर्णनाभे ॥ न॰ नाडीनक्षत्रविशेषे ॥ निधनतारायाम् ॥

वैनीतक : । पुं॰ न॰ परम्परावाहने ॥ मीढूपरम्परया॰ यद्वाह्यं॰ बहवोद्व्यानरास्ववहन्ति॰ शकटशिबिकादि यथा॰ तद्वैनीतकम् । विनीतकानामिदम् । तस्येदमित्यण् ॥ यद्वा । विनीयतेस्म । क्तः । संज्ञायांकन् ॥

वैपरीत्यम् । न॰ व्यत्यासे । विपर्यासे । विपर्यये । व्यत्यये ॥ द्रु॰ पी॰न्द्रः ॥ विपरीतस्य । भावः । ष्यञ् ॥

वैपरीत्यलज्जालु : । पुं॰ स्त्री॰ स्वल्पक्षुपप्रहृतफलायांलज्जालौ ॥ यथा । लज्जालुर्वैपरीत्यान्यास्वल्पक्षुपप्रहृत्फला । वैपरीत्याचलज्जालुर्नाभिधानैप्रयोजयेत् । लज्जालुर्वैपरीत्याह्वा : कटूष्णाः कफापनुत् । रसेनियामकाश्चैवनानाविज्ञानकारकः ॥ द्रु॰ रा॰ नि॰ शटः ॥

वैवधिक : । त्रि॰ वार्त्तावहे । कांवडियाः द्रु॰ भा॰ प्र॰ ॥ विवधेन॰ वीवधेनवा॰ हरति । विभाषाविवधाद्वितिप्रत्यये ठक् । एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्॰ वीवधादपिठक् ॥

वैबोधिक : । पुं॰ वैतालिके ॥ विबोधः शीलमस्य । शीलमितिठक् ॥

वैभव : । पुं॰ विभवस्वरूपे ॥ न॰ ऐश्वर्ये ॥

वैभाजित्रम् । न॰ विभाजयितुर्धर्म्ये ॥ लक्षधर्म्यमित्यधिकारेविभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्वक्तव्यइत्यञ्णिलोपश्च ॥

वैभ्राजम् । न॰ सुराणामुद्यानविशेषे ॥ विपुलाख्यस्याद्रेर्मूले॰ वैभ्राजाख्यंनामवनमस्ति । यथा । वैभ्राजं वैपुलेमूलेसितोदस्यहृदोत्तमः । वैर्निर्विश्यतेछन्नः कमलैरंशुमत्प्रभैः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वैमात्र : । पुं॰ विमातृजे ॥ विमातुरपत्यम् । अण् ॥

वैमात्री । स्त्री॰ विमातुः कन्यायाम् ॥

वैमात्रेय : । पुं॰ वैमात्रे ॥ विमातुरपत्यम् । शुभ्रादिभ्यश्चेतिढक् ॥ स्त्रीभ्योढगित्यत्र॰ स्त्रीप्रत्ययान्तस्यग्राहात् ॥

वैमात्रेयी । स्त्री॰ विमातुः कन्यायाम् ॥

वैमानिक : । त्रि॰ विमानयायिनि देवादौ ॥ विमानेनचरतीत्यर्थे ठक् ॥

वैमेय : । पुं॰ विनिमये ॥

वैश्वकि : । पुं॰ विश्वात्मजे । विश्वस्यजात्यन्तरस्यापत्यम् । व्यासवरुडेत्यादिनेञ्॰ प्रकृतेरकङादेश: ॥

वैयाकरण : । त्रि॰ व्याकरणशास्त्राभिज्ञे ॥ व्याकरणमधीते॰ वेदवा॰ तदधीतेतद्वेदेत्यण् । ऐजागम : ॥ व्याकरणस्यव्याख्यान : व्याकरणे-भवोवावैयाकरण : । अण् ऋगयनादिभ्यश्चेत्यण् ॥ स्त्री वैयाकरणी ॥

वैयाघ्र : । त्रि॰ व्याघ्रचर्मावृतस्यन्दने । द्वैपे ॥ व्याघ्रस्यविकार : । प्राणिरजतादिभ्योञ् । वैयाघ्रेण चर्मणापरिवृतोरथ : । द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥

वैयाघ्रपद्य : । पुं॰ गोत्रश्रुतौ॰ मुनिविशेषे ॥ व्याघ्रपदोऽपत्यम् । ञाङ् ॥ द्वन्द्वद्युम्नसुनौ ॥ व्याघ्रपदो गोत्रापत्यत्वात् ॥ यद्वा । व्याघ्रस्येवपादावस्येतिबहुव्रीहौ पादस्यलोपइतिलोपे गर्गादित्वात्यञि पाद : पदितिपद्भावेनय्वाभ्यामित्यैच् ॥

वैयात्यम् । न॰ अविनीततायाम् ॥ विरूपंयातंगमनम्॰ चेष्टनंयस्य । वियातस्यभाव : । दृढादित्वात्-ष्यञ् ॥

वैयासम् । न॰ व्यासोपन्यस्तेवचसि ॥ शैषइत्यण् ॥

वैयासकि : । पुं॰ शुकदेवे ॥ व्यासस्यापत्यम् । व्यासवरुडनिषादचण्डालविम्वानाञ्चेतिवक्तव्यमितिवार्त्तिकादिञ्॰ अकङादेशश्च । नय्वाभ्यामित्यैजागम : ॥

वैरम् । न॰ विरोधे ॥ तस्यसमुत्थानं पञ्चविधम् । स्त्रीकृतम् १ यथाकृष्णशिशुपालयो : । वास्तुजम् २ यथाकौरवपाण्डवानाम् । वाग्जम् ३ यथाद्रोणद्रुपदयो : । सापत्नम् ४ यथामूषिकमार्जारयो : । अपराधजम् ५ यथापूजनीब्रह्मदत्तयो : ॥ वीरस्यकर्म । वैरमैथुनिकयोरितिनिर्देशात्॰ युवादित्वाद्वाण् । अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकञ्चन । नचेमंदेहमाश्रित्यवैरं कुर्वीतकेनचित् ॥

वैरङ्गिक : । त्रि॰ विरागयोग्ये ॥ विरागंनित्यमर्हति । छेदादिषु॰ वि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रागविरक्तश्चेतिपाठाद्वञ्० विरक्ता देशस्य ॥

वैरञ्च्यः । पुं० सनकादिषु ॥

वैरट्या । स्त्री० देव्यन्तरे ॥

वैरनिर्यातनम् । न० वैरशुद्धौ । प्रतीकारे । कृतापकारस्यप्रत्यपकारे । वैरस्यनिर्यातनम् । यतनिकारादौचुरादिः । ल्युट् ॥

वैरप्रतिक्रिया । स्त्री० वैरनिर्यातने ॥

वैरशुद्धिः । स्त्री० वैरनिर्यातने ॥ वैरस्यशुद्धिः ॥

वैरस्यम् । न० विरसत्वे ॥

वैरागी । त्रि० विषयेच्छारहिते । वैराग्ययुक्ते ॥ यथा । सनकश्चसनन्दश्चतृतीयश्चसनातनः । सनत्कुमारोवैरागीचतुर्थः पुत्रएवच ॥

वैराग्यम् । न० विषयेषुतुच्छबुद्ध्या रागाभावे ॥ तस्यच० यतमानसंज्ञा० व्यतिरेकसंज्ञा० एकेन्द्रियसंज्ञा० वशीकारसंज्ञेतिचतस्रः संज्ञाभवन्ति । तत्रैवं द्रष्टव्यम्० विषयांस्त्यक्तुमशक्नुवतोपिसस्मानेच्छात्यागश्चाद्यंवैराग्यम् । ततोविषयाणांमध्ये लवणादिव्यतिरेकेणापि वृत्तिर्द्वितीयम् । तथावृत्तावपिमनसिरागशैथिल्येन० बाह्येन्द्रियैरेव विषयसेवनंतृतीयम् । तत्राप्यौदासीन्यंचतुर्थम् । यथाहुः । वैराग्यमाद्यं यतमानसंज्ञंकश्चिद्विरागोव्यतिरेकसंज्ञम् । एकेन्द्रियाख्यं हृदिरागमोचस्तस्याप्यभावस्तुवशीकृताख्यमिति ॥ विषयेषुचयित्वाद्दोषदर्शनेन० वैतृष्ण्ये ॥ तद्वैराग्यंजुगुप्सायादर्शनश्रवणादिभिः ॥ देहादिब्रह्मपर्यन्तेह्यनित्येभोग्यवस्तुनि ॥ विषयेष्वौदासीन्यभावे ॥ ब्रह्मादिस्थावरान्तेषुवैराग्यविषयेष्वनु । यथैवकाकविष्ठायांवैराग्यं तद्धिनिर्मलम् ॥ त्यागेच्छायाम् ॥ दोषदृष्टिर्जिहासाचपुनर्भोगेष्वदीनता । हेतुस्वरूपकार्याणिवैराग्यस्यविदुः क्रमात् ॥ परमपरञ्चेति द्विविधंवैराग्यम् ॥ दृष्टेष्वानुश्रविकेषुश० भोगेषु० रागविरोधिन्यामस्पृहात्मिकायाम् चित्तवृत्तौ । दृष्टादृष्टविषयेषु० स्पृहाविरोधिचित्तपरिणामे ॥ वैराग्यात्प्रकृतिलयः ॥ असाची० नवनीलनीरजदलोपान्तातिसृष्टौतनुत्वङ्स्राचान्तरिता- मिषांयदिपुनर्नैवप्रजानांपतिः ; प्रत्यग्रज्वरदस्तमिश्रपिशितग्रासग्रहंगृध्नतोगृध्रध्वाङ्क्षवृकांस्ततोनिपततः कोवाकथंवारयेत् ॥ अपिच । श्रियोदोलालोलाविषयजरसाः प्रान्तविरसाःविपद्गेहंदेहंमहदपिधनंभूरिनिधनम् । बृहच्छोकोलोकः सततमबलाऽनर्थबहुलातथाप्यस्मिन्घोरेपथि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वतरतानात्मनिरता : ॥ विराग एव । स्वार्थेष्यञ् ॥
वैराजम् । न० सामविशेषे ॥ पुं० अण्डरूपेविराजोदेहे ॥
वैराज्यम् । न० अणिमादिसिद्धिभाक्त्वे ॥ विराजोभाव : । ष्यञ् ॥
वैराट : । पुं० विराटतनये ॥ इन्द्रगोपकीटे ॥
वैराटी । स्त्री० उत्तरायाम् । अभिमन्युपत्न्याम् ॥ विराटस्यापत्यं स्त्री । अण् । ङीप् ॥
वैरातङ्क : । पुं० अर्जुनवृक्षे ॥
वैरिञ्च : । पुं० सनकादिषु ॥ त्रि० विरिञ्चसम्बन्धिनि ॥
वैरी । पुं० रिपौ । शत्रौ वैरमस्यास्ति । इनि : ॥ षष्ठभवने ॥
वैरूपम् । न० सामविशेषे ॥
वैरूप्यम् । न० विरूपतायाम् ॥
वैरोचन : । पुं० रवेस्तनये ॥ विष्णुपुत्रे ॥ बलिदानवे ॥ सिद्धगणे बुद्धे ॥ अग्निपुत्रे ॥ त्रि० सवितु : सम्बन्धिनि ॥ विरोचनस्यायम् । अण् ॥
वैरोचननिकेतनम् । न० पाताले ॥
वैरोचनि : । पुं० अर्कपुत्रे ॥ बलिदैत्ये ॥ सुगते ॥ विरोचनस्यापत्यम् । अतइञ् ॥
वैरोचि : । पुं० बाणासुरे ॥
वैरोद्धार : । पुं० कृतापकारस्यप्रत्यपकारे । प्रतीकारे । वैरनिर्यातने ॥
वैलक्षण्यम् । न० विलक्षणत्वे ॥
वैलक्ष्यम् । न० व्यलीके ॥ विलक्षणस्यविस्मयान्वितस्यभाव : । ष्यञ् ॥
वैल्व : । पुं० बिल्वककाण्डे ॥ त्रि० बिल्वविकारे ॥ बिल्वस्यावयवोविकारोवा । बिल्वादिभ्योऽण् । वैल्व : खादिरोवायूप : स्यात् ॥ न० बिल्वशाके ॥ बिल्वफले ॥ त्रि० बिल्वसम्बन्धिनि ॥
वैवधिक : । पुं० वार्त्तावहे ॥ पसारी० इ० भा० प्र० विवधेनधान्यतण्डुलादिनाव्यवहरति । ठक् ॥ कृषिवृद्ध्यादिजीवे ॥
वैवर्ण्यम् । न० विवर्णतायाम् ॥
वैवस्वत : । पुं० श्राद्धदेवे । अन्तके । यमे ॥ सप्तमेमनौ ॥ विवस्वतोऽपत्यम् । अण् ॥ रुद्रविशेषे ॥ शनैश्चरे ॥
वैवस्वती । स्त्री० दक्षिणस्यांदिशि ।
वैवाहिकम् । न० धनविशेषे ॥ यथा । वैवाहिकन्तुतद्द्रव्याद्भार्यायायत् सहागतम् ; भार्याप्राप्तिकालेलब्धमित्यर्थ : ॥ त्रि० विवाहसम्बन्धिन्यग्न्यादौविवाहेभव : । अध्यात्मादेष्ठञ् इष्यते ॥
वैवाह्य : । त्रि० सम्बन्धिनि ॥
वैशम्पायन: । पुं० यजुर्वेदधरे० व्यासशिष्येमुनौ ॥ विशम्पस्यगोत्रापत्यम्

त्यम्। अश्वादिभ्यः फञ्॥

वैशसम्। न॰ हिंसायाम्॥ यथा। वरं हुतवहज्वालापुञ्जस्यान्तर्व्यवस्थितिः। न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसमिति कात्यायनः। शौरिचिन्ताविमुखेषु तन्निन्दापरेषु जनेषु यः संवासः स एव वैशसं हिंसा तन्नरकमित्यर्थः॥ नरकविशेषे॥

वैशस्त्रम्। न॰ विशसितुर्धर्म्ये॥ विशसितुरिड्लोपश्चाञ् वक्तव्यः॥

वैशाखः। पुं॰ मासविशेषे। माधवे। राधे॥ वैशाखी पौर्णमास्यस्मिन् सास्मिन् पौर्णमासीत्यण्॥ खजके। मन्थानदण्डे। रत्न॰ इ॰ भा॰ प्र॰॥ विशाखा प्रयोजनमस्य। विशाखाषाढादित्यण्॥ न॰ धन्विनां संस्थानभेदे। वितस्त्यन्तरे यस्मिन् पादद्वये विशाखाख्यस्थानं भवति। विशाख एव। स्वार्थेऽण्॥

वैशाखी। स्त्री॰ वैशाखपूर्णिमायाम्॥ विशाखया युक्ता पौर्णमासी। नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण्। ततो ङीप्॥ रक्तपुनर्नवायाम्॥

वैशारदी। स्त्री॰ मायायाम्॥ विशारद ईश्वरः। तस्येयम्। अण्। ङीप्॥

वैशारद्यम्। न॰ विशुद्धौ॥ विशारदस्य भावः। दृढादिषु॰ वेर्यातलाभमतिमनःशारदानामिति ष्यञ्॥

वैशिकः। पुं॰ त्रिविधनायकान्तर्गतनायकविशेषे॥ बहुवेश्याभोगी रसिको वैशिक इति तल्लक्षणम्॥

वैशिष्ट्यम्। न॰ विशिष्टत्वे। सम्बन्धपदार्थे। विशिष्टधीनियामके॥

वैशेषिकः। पुं॰ कणादमुनिकृतदर्शनविशेषे। परमार्थतो द्रव्यादिसमवायान्तषट्पदार्थवादिनि॥ यथात्मनो द्रव्यम्। तस्य गुणा बुद्ध्यादयो नव। वासनात्वेन वेदोक्ता इति वैशेषिकोदयः बुद्ध्यादिधर्मिणमन्तःकरणमेवात्मेति भ्रमित्वा आत्मगुणा एव वासनात्वेन॰ यथा। महारजनमित्यादिश्रुत्योच्यत इति वदन्तकाणादाद्भुत्यर्थः॥ अथ वैशेषिकग्रन्थविवरणम्। स तु विशेषपदार्थनिरूपकग्रन्थः। अस्य मतं न्यायदर्शनमततुल्यम्। अत्र जगतः कारणं परमाणुपर्यन्तं निरूपितम्॥ इह खलु निखिलप्रेक्षावन्निसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलात्मसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासतस्तद्धानोपायं जिज्ञासुः परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति। यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः। तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यतीत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात्। परमेश्वरस्य साक्षात्कारश्च॰ श्रवणमनन भावनाभि

वनीयः। यदाह। आगमेनानुमानेनध्यानाभ्यासबलेनच। त्रिधाप्रकल्पयन्प्रज्ञांलभतेयोगमुत्तममिति। तत्रमननमनुमानाधीनम्। अनुमानञ्चव्याप्तिज्ञानाधीनम्॰। व्याप्तिज्ञानञ्चपदार्थविवेकसापेक्षम्। अतः पदार्थषट्कम्॥ अथातोधर्मंव्याख्यास्यामः। द्रव्यादिकायांदशलक्षण्यांकणभक्षणभगवताव्यवस्थायि। तत्राह्निकद्वयात्मकेप्रथमेध्याये॰ समवेताशेषपदार्थकथनमकारि। तत्रापिप्रथमाह्निकेजातिमन्निरूपणम्द्वितीयाह्निकेजातिविशेषयोर्निरूपणम्। आह्निकद्वयात्मकेद्वितीयेभूतदिक्कालक्षणम्। तत्रापिप्रथमाह्निकेभूतविशेषलक्षणम्। द्वितीयेदिक्कालप्रतिपादनम्। आह्निकद्वयात्मकेतृतीये॰ आत्मान्तःकरणलक्षणम्। तत्रात्मलक्षणंप्रथमे। द्वितीयेऽन्तःकरणलक्षणम्। आह्निकद्वययुक्तेचतुर्थे॰ शरीरतदुपयोगिविवेचनम्। तत्रापिप्रथमेतदुपयोगिविवेचनम्। द्वितीयेशरीरविवेचनम्। आह्निकद्वयवतिपञ्चमे॰ कर्मप्रतिपादनम्। तत्रापिप्रथमेशरीरसम्बन्धिकर्मचिन्तनम्। आह्निकद्वयशालिनिषष्ठे॰ श्रौतधर्मनिरूपणम्। तत्रापिप्रथमेदानप्रतिग्रहधर्म विवेकः। द्वितीयेचातुराश्रम्योचितधर्मनिरूपणम्। तथाविधेसप्तमेगुणसमवायप्रतिपादनम्। तत्रापिप्रथमेबुद्धिनिरपेक्षगुणप्रतिपादनम्। द्वितीयेतत्सापेक्षगुणप्रतिपादनम्॰समवायप्रतिपादनञ्च॰। अष्टमेनिर्विकल्पकसविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम्। नवमेबुद्धिविशेषप्रतिपादनम्। दशमेअनुमानप्रतिपादनम्। तथोद्देशोलक्षणंपरीक्षाचेतित्रिविधास्यशास्त्रस्यप्रवृत्तिरितिवैशेषिकग्रन्थविवरणम्॥ कणादमुनिकृतदर्शनशास्त्रवेत्तरि। औलूक्ये॥ विनयादित्वात्स्वार्थेठक्॥ त्रि॰ विशेषविदि॥

वैशेष्यम्, न॰ भागाधिक्ये॥ भावेष्यञ्॥

वैश्यः। पु॰ अर्य्ये। ऊरुजे। भूस्पृशि। तमउपसर्जनरजःप्रधानेतृतीयवर्णे॥ तस्यचकृष्यादीनितादृशानिकर्माणिभवन्ति॥ तानिचवर्णाश्रमशब्दे द्रष्टव्यानि। निषिद्धानियथा। वैश्यानांधनलोभेनमिथ्यामूल्यप्रकाशनम्। अपालनंपशूनाञ्चवाणिज्याविभवेसतीतिपाद्मेस्वर्गखण्डे २७ अध्यायः॥ लक्षणन्तु। विशत्याशुपशुभ्यश्चकृष्यादानरुचिःशुचिः। वेदाध्ययनसम्पन्नःसवैश्यइतिसंज्ञितः॥ विशति।

विश० क्विप्। स्वार्थे० ष्यञ्॥
वैश्यकर्म। न० कृषिगोरक्षवाणिज्यादौ।
वैश्या। स्त्री० अर्य्याणाम्। आर्य्यायाम्।
बुद्धशक्त्यन्तरे॥ तारायाम्॥
वैश्रवणः। पुं० कुबेरे॥ विश्रवसोऽपत्यम्।
शिवादिषु विश्रवसो विश्रवणरवणौ वा
देशौ निपातितौ० अण्च॥
वैश्रवणालयः। पुं० वैश्रवणावासे
॥ वटवृक्षे॥
वैश्रवणावासः। पुं० वटद्रुमे॥ कुबे
रपुर्याम्।
वैश्रवणोदयः। पुं० वटवृक्षे॥
वैश्वः। पुं० उत्तराषाढानक्षत्रे।
वैश्वदेवः। पुं० अन्नसाध्ये होमबलि
दानातिथिभोजनात्मके सायम्प्रात-
र्गृहस्थं प्रति विहिते कर्मविशेषे॥
विश्वेदेवा देवता अस्य। साऽस्य देवते
त्यण्॥ न० उत्तराषाढान०॥
वैश्वदेवी। स्त्री० आमिक्षायाम्।
जगतीछन्दःप्रभेदे॥ तल्लक्षणादि
यथा। बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी म
मौ यौ। यथा। अर्चामन्येषां त्वं-
विहायामराणामद्वैतेनैकं विष्णुमभ्य
र्च्य भक्त्या। तत्राशेषात्मन्यर्चिते भा
विनी ते भ्रातः सम्पन्नाराधना वैश्व
देवी॥
वैश्वदेव्यम्। न० सामविशेषे॥
वैश्वानरः। पुं० अग्नौ। वह्नौ॥ अ
ग्न्यभिमानिन्यां देवतायाम्॥ जाठ
राग्नौ॥ चित्रकवृक्षे। विश्वेनरा अ
स्य। नरे संज्ञायामिति विश्वशब्दस्य
दीर्घः॥ विश्वानरस्यापत्यम्। ऋष्य
ण्। गोत्रापत्ये० विदादित्वादञ्-
वा॥ विश्वेषां नराणां कर्त्तरि॥ ब्रह्म
णि। जीवे॥ विश्वनराभिमानि
त्वात्० स्थूलसमष्ट्युपहिते चैतन्ये
॥ विश्वे च ते नराश्च० विश्वानराः।
पूर्वपदस्य दीर्घः। विश्वानरान्
नेतृत्वेनव्यवस्थितान् प्रति० अनेक
धा धर्माधर्मकर्मानुसारेण० सुखदुः
खादिप्रापणात्० अयं परमात्मा कर्म
णां फलदाता० वैश्वानरशब्दितो भव
ति॥ अथवा। विश्वश्चासौ नरश्च०
विश्वानरः। नरे संज्ञायाम्। वि
श्वानर एव। वैश्वानरः। स्वा-
र्थेऽण्॥
वैश्वानरमार्गः। पुं० दहनवीथ्या-
म्। पूर्वोत्तराषाढयोः समीपे।
वैश्वानरीवीथी। स्त्री० दक्षिणमार्गे
नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाविशेषे॥ य
था। शतभिषक् तथा। वैश्वानरी
भाद्रपदे रेवती चैव कीर्त्तिता। ए-
तास्तु वीथयस्तस्रो दक्षिणो मार्ग उ-
च्यत इति॥
वैश्वी। स्त्री० उत्तराषाढानक्षत्रे॥
वैषम्यम्। न० विषमत्वे॥ भावे० ब्रा
ह्मणादित्वात् ष्यञ्॥
वैषयम्। न० विषयाणां समूहे भि

चायण ॥

वैषयिकः। त्रि॰ विषयसम्बन्धिनि ॥

वैष्टुतम्। न॰ होमभस्मनि ॥

वैष्टम्। न॰ विष्णौ ॥ विष्टपे ॥ वेवेष्टि। विश॰ अस्‌जिगमिनमिहनि विश्यशांवृश्चिश्चे तिष्टन्॥ दिवि ॥ वायौ ॥

वैष्णवः। त्रि॰ विष्णूपासके। विष्णुमन्त्रदीक्षिते। काश्यां। हरे ॥ तल्लक्षणमाहात्म्यादियथा। फलसम्धानरहिताविष्णुभक्ताश्चवैष्णवाः। मत्प्रीतिभक्तिकामास्तेसर्वदास्वकर्मसु। गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रोयस्य कर्णेप्रविश्यते। जीवन्मुक्तंवैष्णवं तंवेदाः सर्वेवदन्तिच ॥ पुरुषाणां शतंपूर्वंपैतृकञ्चशतंपरम्। मातामहस्यचशतंमातरंमातृमातरम्। भगिनीभ्रातरञ्चैवभागिनेयञ्चमातुलम्। श्वश्रूश्चश्वशुरञ्चैवगुरुपत्नीं गुरोः सुतम्। गुरुञ्चज्ञानदातारंमित्रञ्चसहचारिणम्। भृत्यंशिष्यंतथाचेटींप्रजाः स्वाश्रमसन्निधौ॥ उद्धरेदात्मनासार्द्धंमन्त्रग्रहणमात्रतः। मन्त्रग्रहणमात्रेणजीवन्मुक्तोभवेन्नरः। तस्यसंस्पर्शमात्रेणपूतंतीर्थञ्चभारतम्। तस्यैवपादरजसासद्यः पूतावसुन्धरा ॥ पादोदकञ्चतस्यानंतीर्थमेवभवेद्ध्रुवम्। इ॰ ब्र॰ वै॰ ब॰ पुराणम्। येकण्ठलग्नतुलसीभवकाष्ठमालायेद्वादशाङ्गहरिनामकृतोर्द्ध्वपुण्ड्राः। येकृष्णभक्तिसुदृढाधृतशङ्खचक्रास्तेवैष्णवाभुवनमाशुपवित्रयन्ति ॥ अपिच। पशुर्मनुष्यः पक्षीवायेचवैष्णवसंश्रयाः। तेनैवतेप्रयास्यन्तितद्विष्णोः परमंपदमिति ॥ अस्याचारश्च। सर्वान्कामान्परित्यज्यदृढभक्तिञ्चसाधयेत्। सएववैष्णवाचारः कामसङ्कल्पवर्जितः ॥ विष्णोरयम्। अण् ॥ न॰ विष्णुपुराणे ॥ यथा। त्रयोविंशतिसाहस्रंवैष्णवंपरमाद्भुतमिति ॥

वैष्णवी। स्त्री॰ विष्णोः शक्तौ ॥ यथा। एवाचिच्छक्तिरुद्दिष्टानयसिद्धान्तगामिनी। एषाश्वेतापरासृष्टिः सात्त्विकीब्रह्मसंस्थिता ॥ एषैवरक्ताराजसिवैष्णवीपरिकीर्त्तिता। एषैवकृष्णातमसिरौद्रीदेवीप्रकीर्त्तिता ॥ अष्टादशतथाक्रोष्टेवैष्णव्याभेदउच्यते। याविष्णोराजसीशक्तिः पालनीचैववैष्णवी ॥ इतिवाराहपुराणम् ॥ दुर्गायाम् ॥ यथा। शङ्खचक्रगदाधारिविष्णुमातातथारिहा। विष्णुरूपाथवादेवीवैष्णवीतिनगीयते ॥ इतिदेवीपुराणम् ॥ गङ्गायाम् ॥ तुलस्याम् ॥ अपराजितायाम् ॥ शतावर्याम् ॥

वैसादृश्यम्। न॰ विसदृशत्वे ॥

वैसारिणः । पुं॰ मत्स्ये ॥ विविधंसर ति । स॰ । ग्रह्यादित्वाण्णिनिः । ततोविसारिणोमत्स्यइति-स्वार्थेऽण् ॥ सिद्धे ॥

वैहायसः । पुं॰ खेचरे

वैहायसी । स्त्री॰ भारतवर्षस्यनद्यन्तरे ॥

वैहार्यः । त्रि॰ परिहासेनलालनी-येश्यालसंबंध्यादौ ॥

वैहासिकः । पुं॰ वासन्तिके । केलिकिले । विदूषके । प्रहासिनि ॥

वोटा । स्त्री॰ चेट्याम् । दास्याम् ॥ इ॰हे॰न्द्रः॰ ॥

वोड्रः । पुं॰ गोनसाहौ ॥ भ्रूषान्तरे ॥

वोड्री । स्त्री॰ पणचतुर्थांशे । वुडि॰ इ॰गौ॰दे॰भा॰प्र॰ ॥

वोढव्यः । त्रि॰ वहनीये ॥

वोढुः । पुं॰ मुनिविशेषे ॥

वोढा । पुं॰ भारिके ॥ सूते । वोढु सहं । बह॰ । सहेर्बाध्यत्र्टचस्तिलच् । ढस्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । सहिवहोरोदवर्णस्येत्योकारः ॥ चलङुहि ऋषमे । परिणेतरि ॥ सूढे ॥

वोद्रः । त्रि॰ आर्द्रे ॥

वोदालः । पुं॰ पाठीनमत्स्ये ॥

वोद्रः । पुं॰ गोनसाहौ ॥ भाषान्तरे ॥

वोद्री । स्त्री॰ पणपादे । काकिन्याम् ॥

वोरकः । पुं॰ लेखके ॥ इ॰त्रि॰शेषः ॥

वोरटः । पुं॰ कुन्दपुष्पे ॥ इ॰त्रि॰शेषः ॥

वोरपट्टी । स्त्री॰ मन्दुरायाम् । मादरी॰काट्॰चटाइ॰इ॰भा॰प्र॰ ॥

वोरवः । पुं॰ वोरो॰इ॰गौ॰भा॰प्र॰ धान्यविशेषे ॥ यथास्यगुणाः । वोरवस्तुबुधैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्यप्रकोपणः । मधुरश्चाम्लपाकश्चव्रीहिः पित्तकरोगुरुः ॥

वोरुखानः । पुं॰ पाटलवर्णाश्वे ॥ इ॰हे॰न्द्रः ॥

वोलम् । न॰ गन्धरसे । अस्यगुणाः । वोलंरक्तहरंशीतंमेध्यंदीपनपाचनम् । मधुरंकटुतिक्तञ्चग्रहस्वेदत्रिदोषजित् ॥ ज्वरापस्मारकुष्ठघ्नंगर्भाशयविशुद्धिकृत्‌अपिच । वोलस्तुकटुतिक्तोष्णःकषायंरक्तदोषनुत् । कफपित्तामयान्हन्तिप्रदरादिरुजापहम् । पुं॰रसगन्धे ॥ वोलयति । कुलमज्जने । अच् ॥ कातिथा । वा॰ । पिञ्छादित्वाद्लच् ॥

वोलकः । पुं॰ लेखके ॥

वोला । स्त्री॰ दोलावृत्ते ॥ यथा । द्विगुणितरविमितकलितकलाभिर्ललितनिबद्धा॰ मङ्गलपिङ्गलभणितगणितकलयाकिलमद्धा । एकादशकलविरतिविदितसद्गतिरिह-

वीला० यशसापूरितभुवनभुवनर सनासनवीला ॥
वील्हाह : । पुं० अश्वविशेषे ॥ यथा वील्हाहस्त्वयमेश्यात्पाण्डुकेशरवालधि : ॥ इ० हे० चन्द्र:॥
वीहित्थम् । न० यानपात्रे । पोते । जहाज० इ० भा० प्र० ॥ इ० हे० चन्द्र : ॥
वौषट् । अ० देवहविर्दानमन्त्रे ॥ स्वाहादेवहविर्दानेश्रौषट्वौषट्वषट्स्वधेत्यमर : ॥ उह्यतेऽनेन । वह० । बाहुलकात्० डौषट् ॥
व्यंशक : । पुं० पर्वते ॥ इ० मुद्राङ्कितहेम चन्द्र : ॥
व्यंसक : । पुं० धूर्त्ते ॥
व्यंसित : । त्रि० वञ्चिते ॥
व्यक्त : । त्रि० स्फुटे ॥ मनीषिणि ॥ प्रत्यक्षे । हेतुमदनित्यमव्यापिसक्रियमनेकमाश्रितंलिङ्गम् । सावयवंपरतन्त्रंव्यक्तम् । इतिलक्षिते ॥ स्थूले ॥ यथा । अव्यक्तोव्यक्तकारणमिति ॥ व्यज्यतेस्म । अञ्जूव्यक्त्यादौ । क्त : । विपूर्वादस्मात् : क्तेतु० अञ्जेर्नत्वेव्यक्तप्रतिषेधइतिनिष्ठातस्यअञ्जोनपादानइतिमनत्वम् ॥
व्यक्तकाल : । पुं० स्थितिकाले ॥
व्यक्तदृष्टार्थ : । पुं० प्रत्यक्षिणि ॥ साक्षिणि । इ० त्रि० शेष : ॥
व्यक्तविशेष : । पुं० वुद्वौ ॥
व्यक्ति : । स्त्री० पृथगात्मताम् ॥ प्रत्यक्षे । स्पष्टतायाम् । शरीरविषयादिरूपायांभोगभूमौ ॥ प्रभावे ॥ व्यक्तिलक्षणमाहगौतम : । यथा । व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयोमूर्त्तिरिति । अस्यार्थ : । यद्यपिजात्यादेरपिव्यक्तित्वात्प्रमेयत्त्वमेवव्यक्तित्वम्० तथापिजात्याकृतिशक्तिविषयव्यक्तेरिदंलक्षणम् । तथाच० गुणविशेषोजात्याकृतिसमानाधिकरणोगुण:० सङ्ख्यादिभिन्नस्तदाश्रय :० मूर्त्तिर्व्यक्तिरितिसमानार्थकमित्यर्थ : । परेतु० गुणारूपादय:० विशेषाविशेषका:० उत्क्षेपणादयस्तेषामाश्रयोद्रव्यम्० तेन जात्याश्रयोव्यक्तिरित्याशय : । विशेषलक्षणमाहमूर्त्तिरिति । मूर्त्ति: संस्थानविशेषस्तद्वानित्याहु : । अत्रचमध्यमपदलोपीसमासइत्याशय: । अन्येतु० व्यक्तेर्लक्षणंमूर्त्तिरिति० सैवेक्त्याह । गुणविशेषाश्रयइति । गुणविशेषस्य० अवच्छिन्नपरिमाणस्याश्रयइत्यर्थइत्याहु : ॥ १३२ ॥ व्यज्यतेऽनया । अञ्जू० । स्त्रियांक्तिन् ॥ जने ॥ इ० हे० चन्द्र : ॥
व्यग्र: । त्रि० व्याहते । व्याकुले ॥ अग्रवर्जिते ॥ सोद्यमे । व्यासक्ते ॥

द्विविधं॰ विविधैश्चाग्रमश्वैर्वा : विरुद्धमगतिर्वा अग॰ ऋज्रेन्द्रे तिसाधु :॥

व्यङ्कट :। पुं॰ अद्रिप्रभेदे ॥

व्यङ्ग :। पुं॰ भेके ॥ मुखरोगविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । क्रोधायासप्रकुपितो वायु: पित्तेन संयुत: । मुखमागम्य सहसा मण्डलं विसृजत्यत:॥ नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ॥ त्रि॰ हीनाङ्गे॰ छिन्ननासिकादौ ॥ विकलानि॰ विगतानि वा अङ्गान्यस्य ॥ विकले ॥ विगतमङ्गमस्य ॥

व्यङ्गक :। पुं॰ शैले । पर्वते इ॰ त्रि॰ शेष : ॥

व्यङ्गाङ्ग :। त्रि॰ विकलाङ्गे । व्यङ्गमङ्गयस्य :॥

व्यङ्ग्य :। त्रि॰ व्यञ्जनया बोध्येऽर्थे ॥ यथा । वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो॰ लक्ष्यो लक्षणया मत: । व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ता : स्युस्तिस्र: शब्दस्य शक्तय: ॥ प्रकाश्ये । आन्तरे शब्दे ॥

व्यज :। पुं॰ तालवृन्ते । व्यजन्त्यनेन । अज॰ गोचरसञ्चरेति घप्रत्ययान्तो निपातित : ॥

व्यजनम् । न॰ व्याजे । तालवृन्ते ॥ चामरे ॥ व्यजन्त्यनेन । अज॰ । करणे ल्युट् । वीयाविति पक्षे वीन ॥

व्यञ्जक :। पुं॰ अभिनये ॥ त्रि॰ व्यक्तिकारके । प्रकाशके ॥ वैखरीरूपे शब्दे ॥ घटप्रत्यक्षसमये आलोको व्यञ्जको यथा ॥ व्यञ्जनया प्रतिपादके ॥ इ॰ सा॰ द॰ ण॰ ॥ व्यनक्ति । अञ्जू॰ । ण्वुल् ॥

व्यञ्जनम् । न॰ निष्ठाने । तेमने । दधिघृतादौ । सूपशाकादौ । तीवण इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ चिह्ने ॥ श्मश्रुणि ॥ अवयवे । स्त्रीपुंसयो : गुह्यदेशे । स्तन्यादिचिह्ने ॥ अहनि । दिने ॥ व्यज्यतेऽनेन वा ल्युट् ॥ स्वरहीनवर्णे ॥ अच्सहितस्यास्योच्चारणं न भवति । न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवतीति भाष्योक्ते:॥

व्यञ्जना । स्त्री॰ शब्दस्य वृत्तिविशेषे ॥ तस्या लक्षणं यथा । विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यते पर : । सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥ शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधालक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वोपक्षीणासु॰ ययान्योऽर्थो बोध्यते॰ सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययादेश्च वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया व्यञ्जना नाम ॥ विशेष : साहित्यदर्पणादौ द्रष्टव्य : ॥

व्यञ्जित : त्रि॰ प्रकटीकृते ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्यडम्बक : । पुं॰ एरण्डे ॥ व्यडंम लमम्बयति । अविस्रंसने । णिच् । ण्वुल् ॥

व्यडम्बनम् । न॰ एरण्डे ॥ व्यडंमलमम्बयति । अवि॰ । ल्युट्॰ युज्वा ॥ शुक्लैरण्डे ॥

व्यतिकर: । पुं॰ व्यसने ॥ व्यतिषङ्गे॰ ॥ मिश्रणे ॥ क्षोभे ॥ सम्बन्धे ॥

व्यतिकीर्ण : । त्रि॰ संकीर्णे ॥

व्यतिक्रम : । पुं॰ व्यत्यये । अन्यथात्वे । क्रमविपर्यये ॥ यथा । सर्वप्राङ्मुखोदाताग्रहीताचउदङ्मुख : । एषएवविधिर्दानेविवाहेतु व्यतिक्रम : ॥ व्यतिक्रमणम् । क्रम्॰, घञ् । नोदात्तोपदेशेतिन वृद्धि : ॥ अन्याये ॥

व्यतिभेद : । पुं॰ समावेशे ॥

व्यतिरिक्त : । त्रि॰ व्यतिरेकविशिष्टे । भिन्ने । अन्यस्मिन् ॥ व्यतिरिच्यतेस्म । रिचिर्विरेचने । क्त : ॥

व्यतिरेक : । पुं॰ अभावे । विरहे ॥ कारणकार्याद्व्यावृत्तौ । कार्यव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वे ॥ अलङ्कारविशेषे । यथा । व्यतिरेकोविशेषश्चेदुपमानोपमेययो: शैलाइवोन्नता : सन्त : किन्तुप्रकृतिकोमला: ॥ अयमुपमेयाधिक्यपर्यवसायीव्यतिरेक : ॥ यथावा । पल्लवत : कल्पतरोरेषविशेष : करस्यतेवीर । भूषयतिकर्णमेक : परस्तुकर्णंतिरस्कुरुते । तन्न्यूनत्वपर्यवसायी । यथा । रक्तस्त्वंनवपल्लवैरहमपिश्लाघ्यै:॰ प्रियायागुणैस्त्वामायान्तिशिलीमुखा: स्मरधनुर्मुक्ता : सखेमामपि । कान्तापादतलाहतिस्तवमुदेतद्वन्ममायावयो: सर्वंतुल्यमशोककेवलमहंधात्रासशोक : कृत : ॥ अनुभयपर्यवसायीयथा । दृढतरनिबद्धमुष्टे: कोषनिषण्णस्यसहजमलिनस्य । कृपणस्यकृपाणस्यकेवलमाकारतोभेद : । विशिष्ट:॰ अतिरेक:॰ पृथग्भाव : ॥ विपर्यये ॥

व्यतिरेकव्याप्ति : । स्त्री॰ साध्यनिषेधेसाधननिषेधरूपेण॰ प्रवृत्तायांव्याप्तौ ॥ यथा । यत्रवह्निर्नास्ति॰ तत्रधूमोनास्तीति॰ यथाह्रदे ॥

व्यतिरेकसंज्ञा । स्त्री॰ वैराग्यविशेषे । परिपाचनेचानुष्ठीयमानेकेचित्कषाया : पक्वा:॰ पच्यन्तेचकेचित् तत्रैवंपूर्वापरीभावेसतिपच्यमानेभ्य : कषायेभ्य : पक्वानांव्यतिरेकेणावधारणे । स्वचित्तेपूर्वंविद्यमानदोषाणांमध्येऽभ्यस्यमानविवेकेनैतेपक्वा॰ एतेऽवशिष्टाइतिचिकित्सकवद्विवेचनस्वरूपे ॥

व्यतिरेक्युदाहरणम् । न॰ उदाहरण

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विशेषे अक्षगौतम : । तद्विपर्य्ययाद्वाविपरीतंव्यतिरेक्युदाहरणमिति अस्यार्थ : । तद्विपर्य्ययात्॰साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनात् । तथाचसाध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणं॰व्यतिरेक्युदाहरणम् । यथाजीवच्छरीरं॰सात्मकम्प्राणादिमत्त्वात्॰यन्नैवम्॰तन्नैवम्॰यथाघटइति । वाकार : प्रयोगमपेक्ष्य॰तथाचान्वय्युदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं वाप्रयोक्तव्यमित्यर्थ : । ३६ ॥

व्यतिषक्त : । त्रि॰ सम्बन्धाच्छाते । सम्बद्धे । व्यतिषज्यतेस्म । षञ्जसङ्गे । क्त : । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वम् ॥

व्यतिषङ्ग : । पुं॰ विनिमये ॥ सङ्गे । परस्परमेलने ॥ व्यतिषञ्जनम् । षञ्ज॰ । घञ् ॥

व्यतिहार : । पुं॰ विनिमये । परस्परकरणे ॥ यथा॰त्वमहमस्मि॰अहन्त्वमसीतिव्यतिहार : सचैक्यतात्पर्य्यावगमकइतीति ॥ व्यत्यये । अन्यस्मिन्नन्यावभासे । व्यतिहरणम् । हृञ्॰ । घञ् । व्यतिह्रियतेऽनेनावा । घञ् । उपसर्गस्येतिपाक्षिकोदीर्घाभाव : ॥

व्यतीत : । त्रि॰ विगते । विशेषेण॰ अतीत : ॥

व्यतीपात : । पुं॰ महोत्पाते । उपद्रवे ॥ अपयाने । पलायने । योगविशेषे ॥ तत्रजातस्यफलंयथा । कठोरवाक्य : । पिशुनस्वभावोगदातुरोमातृहितोमनुष्य : । परस्यकार्य्येकृतपक्षपातोयस्यप्रसूतौव्यतिपातयोग । व्यतिक्रम्यपतनम् । पत्लृगतौ । घञ् । उपसर्गस्येतिदीर्घ : ॥ अन्वयोगे ॥

व्यतीहार : । पुं॰ परीवर्त्ते । व्यतिहरणम्॰व्यतिह्रियतेवा । हृञ्॰ । घञ् । उपसर्गस्येतिपाक्षिकोदीर्घ : ॥ परस्परमेकजातीयक्रियाकरणे ॥

व्यत्यय : । पुं॰ व्यतिक्रमे । व्यत्यासे । विपर्यासे । विपर्यये । व्यत्ययनम् इण॰ । एरच् ॥

व्यत्यस्त : । त्रि॰ व्यतिक्रमसहिते । यथा । व्यत्यस्तपाणिनाकार्य्यमुपसंग्रहणंगुरो : । सव्येनसव्य : स्पृष्टव्योदक्षिणेनचदक्षिणइतिमनु : ॥ उत्तानाभ्यांहस्ताभ्यांदक्षिणोपरिभावेनव्यत्यास : शिष्टसमाचारात् बोध्य : ॥

व्यत्यास : । पुं॰ व्यतिक्रमे । व्यत्यये ॥ व्यत्यसनम् । असुक्षेपणे । घञ् ॥

व्यत्त्या:सित : । त्रि॰ वैसादृश्यंप्रापिते ॥ तारकादित्वादितच् ॥

व्यथकः । त्रि॰ व्यथाकारिणि । दुःख जनके ॥ भयङ्करे । व्यथयतिव्यथभयचलनयोः । बहुल मन्यत्रापीतिक्वुन् ॥

व्यथा । स्त्री॰ पीडायाम् ॥ दुःखे ॥ व्यथ॰ ! घटादयः षितइतिषित्त्वादङ् । टाप् ॥

व्यथितः । त्रि॰ दुःखिते । पीडिते ॥ व्यथासञ्जातास्य । तारकादित्वादितच् ॥

व्यधः । पुं॰ वेधे ॥ व्यधनम् । व्यधताडने । व्यधजपोरित्यप् ॥ ताडने ॥

व्यधनम् । न॰ वेधने ॥

व्यध्यः । पुं॰ प्रतिकाये । धनुर्गुणे ॥

व्यध्वः । पुं॰ दुरध्वे । विपथे । निन्दितेवर्त्मनि ॥ विरुद्धोध्वा । प्रादयोगताद्यर्थेइतिसमासः । उपसर्गादध्वनइत्यच् ॥

व्यपगतः । त्रि॰ निवृत्ते ॥

व्यपदेशः । पुं॰ शब्दे । नामनि ॥ कपटे ॥ विशिष्टोऽपदेशः ॥ वाक्यविशेषे ॥ यथा । व्याजेनात्माभिलाषीत्रिव्यपदेशइतीर्यतइत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

व्यपवर्गः । पुं॰ । व्यपवृत्तिभेदे ॥

व्यपाकृतिः । स्त्री॰ अपह्नवे । अस्वीकारे ॥

व्यपाश्रयः । पुं॰ मरणे ॥

व्यपेतः । त्रि॰ अपगते ॥

व्यपोढः । त्रि॰ विपरीते ॥

व्यपोहः । पुं॰ व्यपोहने ॥

व्यपोहनम् । न॰ अपाकरणे ॥

व्यभिचारः । पुं॰ कदाचारे । भ्रष्टाचारे ॥ परिलोपे ॥ सखलित्ये ॥ दोषविशेषे ॥ तस्यलक्षणंयथा । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वंहिव्यभिचारइतिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावचिन्तामणिः ॥ सचिविधः । साधारणासाधारणा नुपसंहारिभेदात् । तत्रविपक्षवृत्तित्वंसाधारणत्वम् । सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वम् । व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावोयत्रसहत्वभिमतोऽनुपसंहार्यः । इतिसव्यभिचारचिन्तामणिः ॥ विशिष्टोभिचारः ॥ व्यभिचरणंवा । चर॰ । घञ् ॥

व्यभिचारिणी । स्त्री॰ परपुरुषगामिन्याम् । कुलटायाम् ॥ यथा । हताधिकारांमलिनांपिंडमात्रोपसेवनीम् । परिभूतामधःशय्यांवासयेद्व्यभिचारिणीम् ॥ व्यभिचारोव्यतिक्रमोस्त्यस्याः । इनिः । ङीप् ॥

व्यभिचारी । पुं॰ चतुस्त्रिंशत्प्रकारशृङ्गारभावविशेषे ॥ तेयथा । निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः । आलस्यञ्चैवदैन्यञ्चचिन्तामोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ व्रीडाचपलता

हर्षश्चावेगो जडता तथा गर्वो विषाद
औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥ सुप्तो
विबोधोऽमर्षश्चावहित्थमथोग्रता मतिः
। उपलक्षश्च व्याधिश्च उन्मादो मरणं त
था ॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्य
भिचारिण इति हेमचन्द्रः ॥ साहित्यद
र्पणे त्रयस्त्रिंशदुक्ताः । यथा । वि
शेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः
। स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च
तद्भिदाः ॥ स्थिरतया वर्त्तमाने हि
रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भावतिरो
भावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद्व्यभि
चारिणः कथ्यन्ते । केते० इत्या
ह । निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता
औग्र्यमोहौ विबोधः स्वप्नापस्मारग
र्वा मरणमलसतामर्षनिद्रावहित्थाः-
। औत्सुक्योन्माद शङ्काः स्मृतिम
तिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा हर्षासू
या विषादाः सधृतिचपलता ग्लानि
चिन्ता वितर्का इति ॥ त्रि० व्य
भिचारविशिष्टे ॥

व्ययः । पुं० अर्थापचये । वित्तस्या
पगमे । उठाव० खरच० इ० भा० ॥
पूर्वगृहीतदेहेन्द्रियादिवियोगे । ध
र्मादिषु विनियोगे ॥ क्षये ॥ व
त्सरविशेषे ॥ तत्फलं यथा । दुर्भि
क्षं जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।
अनावृष्टिः समाख्याता व्यये संवत्स
रे प्रिये ॥ २० ॥ न० लग्नाद्द्वादशभव
ने व्ययनम् । व्ययवित्तसमुत्सर्गे
ऽदन्तः । घञ् अज् वा ॥ विपूर्वा
दिण एरच् वा ॥

व्ययितः । त्रि० कृतव्यये ॥

व्ययी । त्रि० व्यययुक्ते ॥ यथा । द्रविणं
परिमितमधिकव्ययिनं जनमाकुली
कुरुते । चीनांशुकमिव पीनस्तनज
घनायाः कुलीनायाः ॥

व्यर्थः । त्रि० निरर्थके । मोघे । वि
फले ॥ यथा । भर्त्ता निश्वसितेऽप्य
सूयति मनोजिघ्रः सपत्नीगणः श्व
श्रूरिङ्गितदैवतं नयनयोरीहालिहो
यातरः । तद्दूरादयमञ्जलिः कि
मधुनाद्दृग्भङ्गिभागेन ते वैदग्धीमधु
रप्रबन्धरसिक व्यर्थोऽयमत्र श्रम इति
॥ विशेषेण गतः अर्थो यस्मात् ॥

व्यर्थभाषणम् । न० निरर्थकवाग्व्या
पारे । यथा । देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परा
र्थपरिकल्पनात् । नर्महासप्रसङ्गा
च्च भाषणं व्यर्थभाषणमिति देवलः ॥

व्यलीकः । पुं० नागरे । षिङ्गे ॥
न० अप्रिये ॥ अकार्ये ॥ वैलक्ष्ये ॥
पीडने । व्यङ्गे । विशेषणञ्चलति
वलभूषणादौ । अलीकादयश्चेति
साधुः ॥ विगतन्यूने । विगतम
लीकम् ॥ विपर्यये पीति स्वामी ॥

व्यवकलनम् । न० वियोगे । हीने ॥
अङ्कशांतरकरणे । बाकिकाटा०
इ० गौ० दे० भा० ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्यवकलित : । त्रि॰ कृतव्यवकलने । वियोजिते । न॰ व्यवकलने ॥

व्यवच्छिन्न : । त्रि॰ भिन्ने ॥ विशेषिते

व्यवच्छेद : । पुं॰ पृथक्त्वे ॥ बाणमुक्तौ ॥

व्यवच्छेदकम् । न॰ विशेषणे ॥

व्यवच्छेद्यम् । त्रि॰ विशेष्ये ॥

व्यवधा । स्त्री॰ अन्तर्धायाम् । तिरोधाने ॥ व्यवधानम् । डुधाञ् । आतश्चोपसर्गे इत्यङ् ॥

व्यवधानम् । न॰ अन्तर्द्धौ । तिरोधाने । वस्त्वन्तरकृतेऽवच्छेदे । खड्गादेः कोषादिवद्वावरणे ॥ व्यवपूर्वाद्धाञो ल्युट् ॥

व्यवधायक : । त्रि॰ व्यवधानकर्तरि ॥

व्यवधि । पुं॰ पिधाने । व्यवधाने ॥ व्यवधानम् । डुधाञ् । उपसर्गे घोः किः ॥

व्यवसर्ग : । पुं॰ दाने ॥ व्यवसर्जनं सृज॰ । घञ् ॥

व्यवसाय : । पुं॰ उपजीविकायाम् ॥ उद्यमे ॥ फलाव्यभिचार्युद्यमे ॥ यथा । व्यवसायिनांव्यवसाय : फलाव्यभिचार्युद्यमोभगवद्विभूतिरिति । निश्चये ॥

व्यवसायात्मिका । स्त्री॰ निश्चयात्मिकायांबुद्धौ ॥ व्यवसायोनिश्चयः आत्मायस्याः ॥

व्यवसायी । त्रि॰ कृतनिश्चये ॥ सोद्यमे ॥ व्यवसायविशिष्टे ॥ वाणिज्यकारके ॥ अनुष्ठातरि ॥

व्यवसित : । त्रि॰ निश्चये ॥ प्रतारिते ॥ अनुष्ठिते ॥ विशिष्टमवस्यतिस्म॰ अवसीयतेस्मवा । षोऽन्तकर्मणि । क्तः । द्यतिस्यतीतीत्त्वम् ॥

व्यवस्था । स्त्री॰ संस्थायाम् । सद्विषयकत्त्वनिर्धारणे ॥ विशिष्टावस्था ॥ शास्त्रनिरूपितविधौ ॥ रचनानियमे ॥ व्यवतिष्ठतेऽनया । ष्ठा॰ । आतश्चोपसर्गे इत्यङ् । टाप् ॥ व्यवस्थानंवा ॥

व्यवस्थान : । पुं॰ श्रीहरौ ॥ यस्मिन् व्यवस्थितिः सर्वस्य सः ॥ जातिवर्णाश्रमतद्धर्मादिकान्विभज्यकरोतिवा । कृत्यल्युटोबहुलमिति॰ बहुलग्रहणात्कर्तरिल्युट् । व्यवतिष्ठतेसर्वंजगदस्माद्भूर्येणाच । अधिकरणेल्युट्वा ॥ न॰ व्यवस्थितौ ॥

व्यवस्थापक : । पुं॰ व्यवस्थादातरि ॥

व्यवस्थापित : । त्रि॰ निश्चिते ॥

व्यवस्थित : । त्रि॰ अप्रचलिते । तत्तद्योगेनावस्थिते । प्रतिष्ठिते ॥ विशेषेणअवस्थितः ॥ व्यवस्थाप्राप्ते ॥ इतच् ।

व्यवस्थिति : । स्त्री॰ अवस्थाने । व्यवस्थाने ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्यश्च । अ॰ निश्चित्ये त्यर्थे ॥

व्यवहरणम् । न॰ व्यवहारे ॥

व्यवहर्त्ता । पुं॰ व्यवहारकर्त्तरि ॥ प्राड्विवाके ।

व्यवहार: । पुं॰ शास्त्रीयलौकिकादिव्यवहरणे । व्यौहार॰ इ॰ भा॰॥ यथाहु: । अहमिदमितिचमतिर्भ्यांसततंव्यवहरतिसर्वलोकोऽपि । प्रथमाप्रतीचिचरमानिवसतिवपुरिन्द्रियादिबाह्यार्थे ॥ इति ॥ द्रुमप्रभेदे । न्यासे ॥ पणे ॥ स्थितौ व्युत्पत्तौ ॥ विवादे । ऋणदानादिविषयचतुष्पान्न्याये ॥ ऋणदानाद्यष्टादशविषयो॰ विरुद्धार्थार्थिप्रत्यर्थिवाक्यजनितसन्देहहारीविचारएवव्यवहार: । यथाहकात्त्यायन: । विनानार्थेऽवसन्देहहरणं हारउच्यते । नानासन्देहहरणाद्व्यवहारइतिस्मृतइति ॥

व्यवहारज्ञ: । पुं॰ प्राप्तव्यवहारे ॥ सतुषोडशवर्षानन्तरंभवति । यथा । बालआषोडशाद्वर्षात्पौगण्डोऽपिनिगद्यते । परतोव्यवहारज्ञ:स्वतन्त्र: पितरावृतेइति ॥ त्रि॰ व्यवहारज्ञातरि ॥

व्यवहारदर्शनम् । न॰ न्यायदर्शने । विचारकरणे ॥

व्यवहारपदम् । न॰ वादिनाराज्ञिनिवेदने ॥ यथाहयाज्ञवल्क्य: । स्मृत्याचारव्यपेतेन॰ मार्गेणधर्षित: परै: । आवेदयतिचेद्राज्ञिव्यवहारपदंहितदिति ॥

व्यवहारपाद: । पुं॰ व्यवहारांशे । यथा । पूर्वपक्ष: स्मृत: पादोद्विपादश्चोत्तर: स्मृत: । क्रियापादस्तथाचान्यश्चतुर्थोनिर्णय: स्मृत इति ॥

व्यवहारमातृका । स्त्री॰ व्यवहारोपयोगिक्रियायाम् ॥ साचमिताऽक्षरातोऽनुसन्धेया ॥

व्यवहारमार्ग: । पुं॰ व्यवहारविषये । व्यवहारपदे ॥

व्यवहारविधि: । पुं॰ धर्मशास्त्रे । व्यवहारस्यविधाने ॥

व्यवहारविषय: । पुं॰ व्यवहारपदे ॥

व्यवहारिका स्त्री॰ लोकयात्रायाम् ॥ वर्द्धन्याम् । सम्मार्ज्जन्याम् ॥ इङ्गुदे ॥

व्यवहारी । त्रि॰ व्यवहारविशिष्टे ॥

व्यवहार्य्य: । त्रि॰ व्यवहरणीये । व्यवहर्त्तव्ये । व्यवहारयोग्ये ॥

व्यवहित: त्रि॰ दूरेस्थिते ॥ व्यवधानविशिष्टे । सान्तरे । भित्त्याद्यन्तरिते ॥ तिरोहिते ॥

व्यवहृत: । त्रि॰ कृतव्यवहारे ॥

व्यवहृति: । स्त्री॰ व्यवहारे ॥

व्यवाय: । पुं॰ सुरते । ग्राम्यधर्मे ।

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मैथुने ॥ अन्तर्द्धौ । व्यवधाने ॥ शुद्धावितिधरणिः ॥ न० ते जसि ॥ व्यवायनम् । इणगतौ० अयगतौवा । एरच्० घञ्वा ॥

व्यवायी । पुं० स्त्री० कामुके ॥ त्रि० द्रव्यविशेषे ॥ व्यवायोऽस्यास्मिन्वा ऽस्ति । इनिः ॥

व्यश्नुवानः । त्रि० व्याप्नुवति ॥ अश्नोतेर्लटः शानजादेशः ॥

व्यष्टिः । स्त्री० व्यस्तव्यापिनि ॥ विशेषे ॥ अध्यात्मादिविभागेनव्याप्तिर्व्यष्टिरितीरिता ॥

व्यसनम् । न० अशुभे ॥ सक्तौ ॥ दैवानिष्टफले । भ्रंसे ॥ पापे ॥ विपत्तौ ॥ निष्फलोद्यमे ॥ स्त्रीपानमृगयादिष्वष्टादशविधेषु ॥ यथोक्तंमनुना । मृगयाचोदिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियोमदः । तौर्य्यत्रिकंवृथाट्याचकामजोदशकोगणः ॥ पैशुन्यंसाहसंद्रोहईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्चपारुष्यंक्रोधजोपिगणोऽष्टकः ॥ कामजेषुप्रसक्तोहिव्यसनेषुमहीपतिः । वियुज्यतेर्थधर्माभ्यांक्रोधजेष्वात्मनैवतु ॥ द्वयोरप्येतयोर्मूलंयंसर्वेकवयोविदुः । तंयत्नेनजयेल्लोभंतज्जावेतावुभौगणौ ॥ पानमक्षाः स्त्रियश्चैवमृगयाचयथाक्रमम् । एतत्कष्टतमंविद्याच्चतुष्कंकामजेगणे ॥ दण्डस्यपातनंचैववाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेपिगणेविद्यात्कष्टमेतत्त्रिकंसदा ॥ सप्तकस्यास्यवर्गस्यसर्वत्रैवानुषङ्गिणः । पूर्वंपूर्वंगुरुतरंविद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥ तथाहि० द्यूतात्पानंकष्टतरम्० मद्यपानेनमत्तस्यसंज्ञाप्रणाशात्० यथेष्टचेष्टयादेहधनादिविरोधइत्यादयोदोषाः० द्यूतेतुपानेचक्रोधनाशान्निरस्यन्ति । स्त्रीव्यसनात्० द्यूतंकष्टम्० द्यूतेहिवैरोद्भवादयोनीतिशास्त्रोक्तादोषाः० मूत्रपुरीषवेगधारणाच्चव्याध्युत्पत्तिः० स्त्रीव्यसनेपुनरपत्योत्पत्त्यादिगुणयोगोऽप्यस्ति । मृगयास्त्रीव्यसनयोः स्त्रीव्यसनंदुष्टम्० तत्रादर्शनंकार्याणांकालातिपातेनधर्मलोपादयोदोषाः० मृगयायांतुव्यायामेनारोग्यादिगुणयोगोप्यस्तीत्येवंकामजचतुष्कस्यपूर्वंपूर्वंगुरुदोषम् ॥ क्रोधजेष्वपित्रिषु० वाक्पारुष्यात्० दण्डपारुष्यंदुष्टम्० अङ्गच्छेदादेरशक्यसमाधानत्वात्० वाक्पारुष्येतु० कोपानलो० दानमानपानीयसेकैः शक्यः शमयितुम् । अर्थदूषणात्० वाक्पारुष्यंदोषवन्मर्मपीडाकरम्० वाक्पारुष्यस्यदुश्चिकित्स्यत्त्वात् । एवंपूर्वंपूर्वंदुष्टतरंत्यजेदित्यर्थः । यतोव्यसनासक्तिरनर्थावहा ॥ व्यसनस्यचमृत्योश्चव्यसनंकष्टमुच्यते । व्यसनन्दधोधो

व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥ इति ॥ अन्यत्रापि । एकैकव्यसनासक्ताः सर्वे मृत्युवशंगताः । यः पुनः संहतान् सेवेद्विषयान् विषयी नरः । स पतिन्महदैश्वर्याच्छिन्नमूलद्रुमद्रुत ॥ चौर्य्यं वा व्यसनान्यथ कामजानि भवन्त्युत । मिथ्यावाक्यं परमकं तस्माद्द्रुतराघुभौ ॥ परदाराभिगमनं विनावै रक्षरौद्रतैतिरामायणम् ॥ व्यस्यति । असु क्षेपणे । भावकर्मकरणादौ ल्युट् ॥ सर्वथैतत् सम्पादयिष्यामीत्याग्रहो व्यसनम् ॥

व्यसनवारकः । पुं॰ राजर्षिविशेषे ॥

व्यसनार्त्तः । त्रि॰ उपरक्ते । दैवमानुषान्यतरपीडायुक्ते ॥ व्यस्यति श्रेयोमार्गात्॰ व्यसनम्॰ तेनार्त्तः ॥

व्यसनी । त्रि॰ व्यसनग्रस्ते । पञ्चभद्रे ॥ व्यसनमस्यास्ति॰ अस्त्यर्थे इनिः ॥

व्यस्तः । त्रि॰ व्याकुले । व्याप्ते ॥ प्रत्येकम् । पृथक्पृथगर्थे ॥ विपरीते ॥ व्यस्यतिस्म । असु क्षेपणे । क्तः ॥ विभक्ते ॥ विक्षिप्ते ॥ ॐ

व्यस्तपदम् । न॰ ऋणादानाभियोगेपदान्तरेणोत्तरे ॥ यथा ॥ सुवर्णशताभियोगे॰ अनेनाहंताडितइति ॥

व्यस्तारम् । न॰ हस्तिनो मदप्रयोगे ॥

व्याकरणम् । न॰ वेदस्यानेकशब्दशास्त्रे ॥ विशेषेणाव्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेन । डुकृञ्॰ ल्युट् । प्रादिसमासः ॥ अस्यारम्भेशुद्वयं यथा । नयेच्छब्दशास्त्रागमारम्भकालं कृती शेमुषी शोशने विद्विमेषु । चलत्विप्रमैत्रोडुशैवाश्रिते पुस्तके धर्मशास्त्रादिकारम्भकालमिति ॥ अत्रोक्तं महाभाष्ये । पुराकल्पएतदासीत् । संस्कारकालोत्तरंब्राह्मणाव्याकरणं स्माधीयते॰ तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदानित्तेभ्योवैदिकाः शब्दाउपदिश्यन्ते॰ तदद्यत्वे नतथा॰ वेदमधीत्यत्वरितावक्तारोभवन्तीति । त्वरिताविधादाक्षितिकैयटः । संस्कारउपनयनम् । करणमाभ्यन्तरप्रयत्नः । अनुप्रदानंनादादिर्वाह्यः प्रयत्नः । तेनअधीतव्याकरणशिष्येभ्यइत्यर्थः इतिविवरणम् ॥

व्याकारः । पुं॰ व्याकरणे ॥ कृञो घञ् ॥

व्याकीर्णः । त्रि॰ विकीर्णे । विक्षिप्ते ॥ ॐ

व्याकुलः । त्रि॰ शोकादिभिरितिकर्त्तव्यतापरिज्ञानशून्ये ॥ विह्वले ॥ व्याकोलति । कुलसंस्त्यानेबन्धुषु च । इगुपधेतिकः ॥ उपद्रुते ॥ सम्भ्रान्ते ॥

व्याकुलात्मा । त्रि॰ शोकाभिहतचित्ते ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्याकृत: । पुं॰ कार्यब्रह्मणि । सम्भूती । हिरण्यगर्भे ॥

व्याकृति: । स्त्री॰ भङ्ग्यां ॥ व्युत्पत्ती ॥ व्याकरणम् । डुकृञ्॰ । क्तिन् ॥ विशिष्टाआकृतिर्वा ॥ व्यञ्जने ॥

व्याकोश: । त्रि॰ व्याकोषे । विकसिते ॥ व्यावृत्त: कोश: सङ्कोचोऽस्मात् । प्रादिसमास: ॥

व्याकोष: । पुं॰ प्रफुल्ले । उत्फुल्ले । विकसिते ॥ व्यावृत्त: कोष: सङ्कोचोऽस्मात् । प्रादिभ्यो धातुजस्येतिसमास: ॥

व्याक्षेप: । पुं॰ अन्तराये ॥ अव्याक्षेपोभविष्यन्त्या: कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥

व्याख्या । स्त्री॰ विवरणे ॥ व्याख्यानम् । ख्या॰ । आतश्चोपसर्गइत्यङ् । टाप् ॥

व्याख्यागम्यम् । न॰ उत्तराभासभेदे ॥ यथा अस्तव्यस्तपदव्यापिनिगूढार्थं तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारञ्चनोत्तरंशस्यतेबुधै: ॥ व्याख्ययागम्यतेज्ञायतेयत् गम्लृ॰ । पोरदुपधादितियत् ॥ *

व्याख्यात: । त्रि॰ विवृते । कथिते । विस्पष्टमाख्याते ॥

व्याख्याता । त्रि॰ विवरणकर्त्तरि ॥

व्याख्यानम् । न॰ व्याख्यायाम् ॥ यथाऽस्यलक्षणम् । पदच्छेद: पदार्थोक्तिर्विग्रहोवाक्ययोजना । आक्षेपस्यसमाधानंव्याख्यानंपञ्चलक्षणम् ॥ व्याख्यानसाधने ॥ व्याख्यायतेऽनेन । ख्या॰ । करणेल्युट् ॥

व्याघात: । पुं॰ विष्कम्भादियोगान्तर्गतयोगभेदे ॥ अत्रजातस्यफलं यथा । व्याघातकर्त्ताचसतांनितान्तंव्याघातजन्मामनुज: कठोर: । असत्यभाषीकृपयाविहीनोमन्दश्च योदीर्घतनु: कृशाङ्ग: ॥ अन्तराये । विघ्ने । घाते । प्रहारे ॥ विशिष्टआघात: ॥ अलङ्कारविशेषे ॥ तस्यलक्षणंयथा । तद्यथासाधितंकेनाप्यपरेणतदन्यथा । तथैवयद्विधीयेतसव्याघातइतिस्मृत: ॥ येनोपायेनयदेकेनोपकल्पितं॰ तस्यान्येनजिगीषुतयातदुपायकमेणयदन्यथाकरणं॰ सस्वसाधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात्॰ व्याघात: ॥ उदाहरणम् । दृशादग्धंमनसिजंजीवयन्तिदृशैवया: । विरूपाक्षस्यजयिनीस्ता: स्तुवेवामलोचना: ॥

व्याघ्र: । पुं॰ शार्दूले । द्वीपिनि । रक्तैरण्डे ॥ करञ्जे ॥ नराद्युत्तरस्थ: श्रेष्ठे ॥ यथानरव्याघ्र: । व्याजिघ्रति । घ्रा॰ । व्याङिघ्राते अजाताविति क: । यद्वाआतश्चोपसर्गइतिक: । पाघ्राध्माधेट्दृश:

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शद्वतिशीनं। घ्रः संज्ञायांनेतिनि
षेधात्॥
व्याघ्रदलः। पुं० एरण्डे॥
व्याघ्रनखः। पुं० स्नुहीवृक्षे॥ व्या
लनखे। व्यसफले॥ व्याघ्रस्य नखे
॥ न० नखीनामनिगन्धद्रव्ये।
व्याडायुधे। करजे। चक्रकारके
कन्दविशेषे॥ नखक्षतविशेषे॥
व्याघ्रस्यनखमिव॥
व्याघ्रनखकम्। न० नखक्षते॥
व्याघ्रनायकः। पुं० शृगाले। इ०
रा० सटः॥
व्याघ्रपात्। पुं० विकङ्कते। ग्रन्थि
ले॥ व्याघ्रस्यपादाएवपादमूला-
न्यस्य॥ मुनिविशेषे॥ त्रि०
व्याघ्रतुल्यचरणे॥
व्याघ्रपादः। पुं० विकङ्कतवृक्षे।
विकण्टकवृक्षे॥ मुनिविशेषे॥
रक्तैरण्डे॥
व्याघ्रपुच्छः। पुं० एरण्डमात्रे। व्या
घ्रपुच्छमिवपुच्छमस्य॥
व्याघ्राटः। पुं० भरद्वाजपक्षिणि।
व्याघमटति। अट०। कर्मण्यण्।
व्याघ्रइवअटतिवा। पच्।
व्याघ्रादनी। स्त्री० त्रिवृतायाम्॥
व्याघ्रायुधम्। न० नखाख्यगन्धद्र
व्ये॥
व्याघ्रास्यः। पुं० बिडाले॥ न०
व्याघ्रमुखे॥

व्याघ्री। स्त्री० निदिग्धिकायाम्।
कण्टकार्याम्॥ व्याजिघ्रति।
घ्रा०। व्याघ्रादिभिरितिलिङ्गादा
तश्चोपसर्गइतिकः० नतुशः। गौ
रादिः॥ धूम्रवर्णायाम् वराटिका
याम्॥ व्याघ्रस्त्रियाम्॥ यथा
। व्याघ्रीवास्तेजराचायुर्यातिभि
न्नघटाम्बुवत्। निघ्नन्तिरिपुवद्रो
गास्तस्माच्छ्रेयः समाचरेत्॥ इ०
कुलार्णवः॥
व्याङ्गिः। पुं० व्यङ्गसुते॥ अपत्ये
इञ्। स्वागतादीनाञ्चेतिवृद्धिनि
षेधऐजागमश्चन॥
व्याचिख्यासितः। त्रि० व्याख्यातु
मिष्टे॥
व्याचिख्यासुः। त्रि० व्याख्यातु-
मिच्छौ॥
व्याजः। पुं० शाठ्ये। कुसृतौ॥
स्वरूपाच्छादने। अपदेशे। मिषे॥
व्यजन्ति० त्रिपन्त्यनेन। अज०
। हलश्चेतिघञ्। निष्ठायांसेट्
त्वान्नकुत्वम्॥
व्याजनिन्दा। स्त्री० अलङ्कारविशेषे॥
यथा। निन्दायांनिन्दयाव्यक्ति
र्व्याजनिन्देतिगीयते। विधेस
निन्द्योयस्तेप्रागेकमेवाहरच्छिरः॥
अनहरनिन्दया० विषमविपाकं सं
सारं प्रवर्त्तयतोविधेर्निन्दाव्यङ्
ग्या० व्याजनिन्दा॥ यथावा। वि

धिरेवविशिष्टगर्हणीयः करटस्त्वंरट कस्तवापराधः। सहकारतरौचकार योसौसहस्रासंसरलिनकोकिलेन॥ अ न्यस्तुल्या०अन्यस्तुत्यभिव्यक्तिरिति पञ्चमप्रकारव्याजस्तुतिप्रातवन्दीयं व्याजनिन्दा॥कपटकुत्सायाम्॥

व्याजस्तुतिः। स्त्री० अलङ्कारविशेषे॥ यथा। उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दा स्तुतिभ्यांस्तुतिनिन्दयोः। कः स्वर्धुनिविवेकस्ते पापिनोनयसेदिवम्॥ साधुदूतिपुनः साधु कर्त्तव्यं किमतः परम्। यन्मदर्थे विलूनासिदन्तै रपिनखैरपि॥ निन्दया स्तुतेः० स्तुत्यानिन्दयावा०अवगमनं व्याजस्तुतिः। कः स्वर्धुनीत्युदाहरणे०विवेकोनास्तीतिनिन्दा व्याजेन०गङ्गासुकृतिःदेव०महापातकिनोपि०स्वर्गं नयतीतिव्याजरूपयानिन्दयातत्प्रभावातिशयस्तुतिः। साधुदूतीत्युदाहरणे०मदर्थं मियन्तं क्लेशमनुभूतवत्यसीति व्याजरूपयास्तुत्या०मदर्थंनगतासि ०किन्तुरन्तुमेवगतासि०धिक्त्वांदूतिकांधर्मविरुद्धकारिणीमितिनिन्दावगम्यते॥कपटप्रशंसायाम्॥

व्याजोक्तिः। स्त्री० छलवाक्ये॥ अलङ्कारविशेषे॥ यथा॥ व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्यायदाकारस्यगोपनम्। सखिपश्यगृहारामपरागैरस्मिधूसरा॥ अत्रचौर्यरसक्तसङ्केतभूपृष्ठलुण्ठनलग्नधूलिजालस्यगोपनम्॥ कस्यवानभवेद्रोषः प्रियायाः सव्रणेधरे। सभृङ्गपद्माघ्रायीवारितापिमयाधुना॥ उपपतिनाखण्डिताधरायानायिकायाः सकाशमागच्छन्तंप्रियमपश्यन्त्येवसख्या नायिकांप्रतिद्वितीपदेशव्याजेनतम्प्रति०नायिकापराधगोपनंच्छेकापह्नुतिरस्याश्चायं विशेषः। यत्तस्यांवचनस्यान्यथानयनेनापह्नवः। अस्यामाकारस्यहेत्वन्तरवर्णनेन०गोपनमिति०लक्षणे०लक्ष्यनाम्निचोक्तिग्रहणमाकारस्यगोपनार्थहेत्वन्तरप्रत्यायकव्यापारमात्रेयलक्षणम्॥

व्याडः। पुं० हिंस्रपशौ॥ मांसादिपशौ॥ सर्पे॥ व्याडति। अडउद्यमे। व्याङ्पूर्वः। पचाद्यच्॥ खले। वञ्चके॥ इन्द्रे।

व्याडायुधम्। न० व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्ये॥ व्याडस्यव्याघ्रस्यायुधमिव॥

व्याडिः। पुं० मुनिभेदे। विन्ध्यस्थे नन्दिनीसुते। मेधाविनि॥ व्यडस्यापत्यम्। इञ्। स्वागतादित्वात् वृद्धिनिषेधऐजागमश्चन॥

व्यात्तः। त्रि० विवृते। वाया०दा० भा०प्र०॥ यथाव्यात्ताननः॥

व्याल्युची। स्त्री० रसिकजनानामन्योन्यंजलक्रीडने। करपात्रे। ज

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लक्रीडायाम् । करपत्त्रिकायाम् । छींटाखेलना० इ० छींटाछींटीसे खेलना० इ० च० भा० ॥ व्यतिहारेणोक्षणम्० परस्पराभ्युक्षणम् । उक्षसेचने । कर्म्मव्यतिहारेणच् स्त्रियामितिणच् प्रत्ययः । णचः स्त्रियामञ् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् ॥

व्यादितः । त्रि० प्रसारिते ॥

व्यादिष्टः । त्रि० सन्दर्शिते ॥ व्याङ्पूर्व्वाद्दिशेः क्तः ॥

व्याधः । पुं० मृगवधाजीवे । मृगयौ । लुब्धके ॥ अयंसर्व्वस्विभार्य्यायांचण्डियाज्जातः । यथोक्तंब्रह्मवैवर्त्ते । नापिताद्गोपकन्यायांसर्व्वस्वी० तस्ययोषिति । क्षत्राद्बभूवव्याधश्चबलवान् मृगहिंसकइति ॥ दुष्टे ॥ तारामयेखे ॥ भेदने ॥ विध्यति । व्यधताडने । श्याद्व्यधेतिणः ॥

व्याधभीतः । पुं० मृगे ॥

व्याधामः । पुं० वज्रे ॥ इ० है० न्द्रः ॥

व्याधिः । स्त्री० कुष्ठौषधौ ॥ रोगे । धातुवैषम्यनिमित्ते० ज्वरातीसारादिरूपेविकारे ॥ चिकित्साशास्त्रे० पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषइत्युच्यते । तस्मिन् क्रियासोऽधिष्ठानम्० कस्माल्लोकस्यद्वैविध्यात् । लोकोहिद्विविधः स्थावरोजङ्गमश्च । द्विविधात्मकएवाग्नेयः सौम्यश्च० तद्भूयस्त्वात् । पञ्चात्मकोवा । तत्रचतुर्व्विधोभूतग्रामः । स्वेदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजसंज्ञः । तत्रपुरुषप्रधानम् । तस्योपकरणमन्यत् । तस्मात्पुरुषोधिष्ठानम् । तद्दुःखसंयोगाव्याधयइत्युच्यन्ते । तेचतुर्विधाः० आगन्तवः० शारीरा० मानसाः० स्वाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तवोभिघातनिमित्ताः । शारीरास्त्वन्नपानमूलावातपित्तकफशोणित-सन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसास्तु० क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ष्याभ्यसूयादैन्यमात्सर्य्यकामलोभप्रभृतयइच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्यु-निद्राप्रभृतयः तएतेमनःशरीराधिष्ठानाः ॥ तेषांसंशोधनसंशमनाहाराचाराः सम्यक्प्रयुक्तानिग्रहहेतवः इत्यादिसुश्रुतेप्रथमाध्यायः ॥ विगतव्याधिरनेन ॥ विविधाव्याधयोस्माद्वा ॥ व्याधानंवा । उपसर्गेघोः किः ॥

व्याधिघातः । पुं० आरग्वधे ॥ व्याधीन्हन्ति । हन० कर्म्मण्यण् । हनस्तोचिण्णलोः ॥

व्याधितः । त्रि० व्याधियुक्ते । आमयाविनि । आतुरे ॥ व्याधिःसञ्जा

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तोऽस्य । तदस्यसञ्जातंतारकादिभ्य इतच् ॥
व्याधिहन्ता । पुं० वाराहीकन्दे ॥ त्रि० व्याधिघातके ॥
व्याधूत: । त्रि० कम्पिते ॥ विशेषेण आसमन्ताद्धूत: ॥
व्यान: । पुं० विष्वग्गमनवत्यखिलशरीरवर्त्तिनिदेहस्थपञ्चवाय्वन्तर्गतानिलविशेषे ॥ प्राणापानयोर्नियमनकर्माऽऽरब्धामन्युत्पादनादिवीर्यवत्कर्महेतुत्वादखिलशरीरवर्त्ती व्यानइत्यर्थ: ॥ व्यानोविनामयत्यङ्गंव्यानोव्याधिप्रकोपन: । प्रतिदानंतथाकण्ठाद्व्यापनाद्व्यानउच्यते ॥ व्याप्त्याअनित्यनेनहलश्चेतिघञ् ॥
व्यानतम् । न० रतिबन्धान्तरे ॥ यथा । स्वेच्छयाऽभ्रमतिवल्लभेपियायेषिदाचरतिवल्लभायितम् । व्यानतंरतमिदंयदिप्रियास्यादधोमुखचतुष्पदाकृति: ॥
व्यानद्ध: । त्रि० विशेषेणबद्धे ॥
व्यापक: । त्रि० अपरिच्छिन्ने । अन्यूनदेशकालवर्त्तौ ॥ विष्णौ ॥ स्वसत्ताप्रकाशाभ्यांनामरूपेऽव्याप्नोति । आप्लृव्याप्तौ । ण्वुल्तृचाविति ण्वुल् ॥ तद्भिन्नत्वात्यन्ताभावाऽप्रतियोगिनि ॥ यथा । साध्यस्यव्यापकोयस्तुहेतोरव्यापकस्तथा । सउपाधिर्भवेत्तस्यनिष्कर्षोयंप्रदर्श्यते ॥ इ०भा०प० ॥ आच्छादके ॥ यथा । पद्मस्यव्यापकंसारमसन्दिग्धमनाकुलम् । अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरंतद्विदोविदु: ॥ पद्मस्य० भाषार्थस्य० व्यापकमाच्छादकम्० अभियोगाप्रतिकूलमित्यर्थ: । इतिव्यवहारतत्त्वम् ॥ लिङ्गिनि ॥ येनचप्रतिबद्धंतद्व्यापकम् ॥ वाच्ये ॥
व्यापकता । स्त्री० व्यापकत्वे ॥
व्यापत्ति: । स्त्री० व्याधौ । मरणे ॥
व्यापद् । स्त्री० आपदि ॥ मृत्यौ ॥ व्याङ्पूर्वात्पदे: क्विप् ॥ विशिष्टाआपद् ॥
व्यापनम् । न० आच्छादने ॥ व्याप्तौ ॥
व्यापन्न: । त्रि० मृते ॥
व्यापाद: । पुं० द्रोहचिन्तने ॥ व्यापादनम् । व्याङ्पूर्वकपदधातोर्ण्यन्ताद्भावेघञ् ॥
व्यापादनम् । न० मारणे ॥ व्याङ्पूर्वात्पदधातोर्ण्यन्ताल्ल्युट् ॥
व्यापादित: । त्रि० मारिते ।
व्यापार: । पुं० कर्मणि । क्रियायाम् ॥ दशमभवने ।
व्यापारित: । त्रि० नियुक्ते ॥
व्यापारी । त्रि० व्यापारविशिष्टे व्यवसायिनि ॥
व्यापिका । स्त्री० व्यापिन्याम् । व्या

प्नोति । आप्लृ० ण्वुल् । टाप् । इत्त्वम् ॥

व्यापी । त्रि० विभौ । व्यापके । आत्मनि । पूर्णे ॥ सकलवस्तुव्यापनशीले ॥ व्याप्तुं शीलमस्य । आप्लृ० । सुप्यजातादिति णिनिः ॥

व्यापिनी । स्त्री० व्यापिकायाम् ॥

व्यापृण्वानः । त्रि० व्याप्रियमाणे ॥

व्यापृतः । पुं० कर्मसचिवे । आयुक्ते ॥ त्रि० व्यापारयुक्ते ॥

व्यापृतिः । स्त्री० व्यापारे ॥

व्याप्तः । त्रि० ख्याते ॥ समाक्रान्ते ॥ यथा । यद्यत्कार्यं कारणेन व्याप्तमन्तर्बहिश्चेति । कारणत्वेन सर्वकार्याणां व्यापनाद्व्याप्तः परमात्मा । पूर्णे ॥ व्याप्यतेस्म ॥ आप्लृ० । गत्यर्थाकर्मकेति क्तः कार्त्स्न्येन सम्बद्धे । तते ॥ सर्वं कार्यमुपादानत्वेन व्याप्नोति । विपूर्वादाप्नोतेः पूर्ववत्कर्त्तरि क्तः ॥

व्याप्तिः । स्त्री० व्यापने ॥ लाभे । इति मेदिनी ॥ लक्षणे । इति हेमचन्द्रः ॥ यत्र धूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमे ॥ व्यापनम् । आप्लृ० । क्तिन्नावादिभ्य इति क्तिन् ॥ आप्तौ ॥

व्याप्यम् । न० लिङ्गे । साधने ॥ अधिकदेशकालनियमं व्याप्यम् ॥ व्यापकाभावे व्याप्याभावोन्याय्यः ॥

व्याप्यते । आप्लृ० । ऋहलोर्ण्यत् ॥ कुष्ठौषधौ । पालके । व्याधौ । उत्पले ॥ त्रि० व्याप्तिविशिष्टे । व्याप्तिकर्मणि ॥ आन्तरे ॥ शङ्कितसमारोपितोपाधिनिराकरणेन च स्वभावप्रतिबद्धं व्याप्यमिति साङ्ख्याः ॥ अस्यार्थः । संशययुक्तः शङ्कितः । विपर्यययुक्तः समारोपितः । उपाधिर्विशेषणम् । स्वभावेति । भावः सत्ता । तया प्रतिबद्धमित्यर्थः । प्रतिबद्धं गृहीतम् । तेन लिङ्गिसत्ताभावेनाऽनुमानं सिद्ध्यति भावः ॥

व्याप्यत्वासिद्धः । पुं० सोपाधिके ॥ साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः । साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वम् । साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वम् । पर्वतो धूमवान्वह्निमत्त्वादित्यत्रार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः । यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोग इति साध्यव्यापकता । यत्र वह्निस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगो नास्ति । अयोगोलके आर्द्रेन्धनाभावादिति साधनाव्यापकत्वम् । एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः । सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्त्वं व्याप्यत्वासिद्धं हेत्वाभासः ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अव्यभिचारितसामानाधिकरण्यस्या भावे ॥

व्यामः । पुं॰ बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरे । स्वस्वपार्श्वप्रसारितयोर्बाह्वोर्मध्ये । व्यायामे । न्यग्रोधे ॥ विशेषेणाम्यतेऽनेन । अमगतौ । हलश्चेतिघञ् ॥

व्यामनम् । न॰ व्यामे ॥

व्यामिश्रः । त्रि॰ सङ्कीर्णे ॥

व्यामृष्टः । त्रि॰ प्रमृष्टे ॥

व्यामोहः । पुं॰ मोहे । विपरीतज्ञाने ॥

व्यायच्छमानः । त्रि॰ व्यायामंकुर्वति ॥

व्यायतः । त्रि॰ व्यापृते ॥ दीर्घे ॥ दृढे ॥ अतिशये ॥ विशेषेणायतः ॥

व्यायामः । पुं॰ विषमे ॥ दुर्गसञ्चरे ॥ शरीरायासजनकेपौरुषेश्रमे । मल्लक्रीडायाम् ॥ अस्यगुणायथा । व्यायामोहिसदापथ्योबलिनांस्निग्धभोजिनाम् । सचशीतेवसन्तेचतेषांपथ्यतमः स्मृतः । सर्वेष्वृतुषुसर्वेर्हि शूरैरात्महितार्थिभिः । शक्त्यर्द्धेनतुकर्त्तव्योव्यायामोहन्त्यतोव्यथाम् ॥ कक्षीललाटग्रीवायांयदाघर्मःप्रवर्त्तते । शक्त्यर्द्धंतंविजानीयादायतोच्छ्वासमेवच ॥ लाघवंकर्मसामर्थ्यंस्थैर्यंक्लेशसहिष्णुता । दोषक्षयोग्निवृद्धिश्चव्यायामादुपजायते ॥ व्यायामंकुर्वतोनित्यंविरुद्धमपिभोजनम् । विदग्धमविदग्धंवानिर्दोषंपरिपच्यते ॥ नचव्यायामसदृशमन्यत्स्थौल्यापकर्षणम् । नचव्यायामिनंमर्त्यंमर्दयन्त्यरयोबलात् ॥ नचैनंसहसाक्रम्यजरासमधिगच्छति । व्यायामक्षुण्णगात्रस्यपद्भ्यामुद्वर्त्तितस्यच ॥ व्याधयोनोपसर्पन्तिवैनतेयमिवोरगाः ॥ रक्तपित्तीचयोशोषीकासीश्वासीक्षतातुरः । भुक्तवान्स्त्रीषुचक्षीणोव्यायामंपरिवर्ज्जयेत् ॥ वातपित्तामयीबालोवृद्धोजीर्णीचसन्त्यजेत् ॥ अतिव्यायामतः कासोरक्तपित्तंप्रजायते । श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णाज्वरश्छर्दिश्चजायते ॥ इतिराजवल्लभः ॥ व्यामे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

व्यायामवान् । त्रि॰ व्यायामिनि ॥ व्यायामोऽस्त्यस्य । बलादित्वात्पक्षेमतुप् । तदभावे॰ इनिः ॥ व्यायामी ॥

व्यायासः । पुं॰ परिश्रमे ॥ विशिष्टः आयासः ॥

व्यायोगः । पुं॰ दशविधरूपकान्तर्गतरूपकविशेषे ॥ यथा । स्यान्नाटकंप्रकरणंभाणः प्रहसनंडिमः । व्यायोगः समवाकारोवीथ्यङ्केहामृगा इति । अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट्संस्कृतादिकाः ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्यालः। पुं॰ दुष्टगजे ॥ सर्पे ॥ श्वापदे ॥ सिंहे ॥ त्रि॰ खले ॥ शठे ॥ व्याडति। अडउद्यमेव्याङ्पूर्वः। पचाद्यच्। डलयोरैक्यत्वस्मरणाद्व्यालः यद्वा विरुद्धमासमन्तादलति॰ व्याडतिवाव्यल॰ अड॰। डलयोरैक्यत्वम्। पचाद्यच् ॥

व्यालकः। पुं॰ दुष्टगजे। गम्भीरवेदिनि ॥ द्र॰ त्रि॰ शेषः ॥

व्यालखड्गः। पुं॰ व्यालनखे ॥

व्यालगन्धा। स्त्री॰ नाकुल्याम्। रास्नायाम् ॥

व्यालग्रहः। पुं॰ व्यालग्राहिणि ॥

व्यालग्राही। पुं॰ आहितुण्डिके ॥ व्यालंगृह्णाति। नन्दिग्रहीति-णिनिः ॥

व्यालजिह्वा। स्त्री॰ महासमङ्गायाम् ॥

व्यालदंष्ट्रः। पुं॰ गोक्षुरे ॥

व्यालनखः। पुं॰ गन्धद्रव्यविशेषे। व्याघ्रनखे ॥

व्यालपत्रा। स्त्री॰ एर्वारौ ॥

व्यालबलः। पुं॰ व्यालनखे ॥

व्यालमालः। पुं॰ शिवे ॥ व्यालाः सर्पाएवमालायस्य ॥

व्यालमृगः। पुं॰ चित्रव्याघ्रे ॥

व्यालम्बः। पुं॰ रक्तैरण्डे ॥

व्यालायुधम्। न॰ व्याडायुधे ॥ व्यालस्यसिंहस्यवायुधमिव ॥

व्याली। त्रि॰ व्यालवति ॥

व्याली। स्त्री॰ दुष्टायाम् ॥

व्यालोडनम्। न॰ विमर्दने ॥

व्यालोलितः। त्रि॰ विलुलिते ॥

व्यावक्रोशी। पुं॰ परस्पराक्रोशने ॥

व्यावर्त्तः। पुं॰ रोगभेदे ॥ विशिष्टावर्त्ते ॥

व्यावर्त्तकः। त्रि॰ भेदके ॥

व्यावर्त्तनम्। न॰ इतरेतरवियोगस्थाने ॥ वेष्टने। वेठन॰ इ॰ भा॰

व्यावर्त्तयितुम्। अ॰ बाधितुमित्यर्थे

व्यावर्त्तिका। स्त्री॰ बाधिकायाम्। प्रतिबन्धिकायाम् ॥ यथा। वीभत्साप्रतिभान्तिकिन्नविषयाः किन्तुस्पृहायुष्मतो॰ देहस्यापचयोमतोनिविशतेगाढोगृहेषुग्रहः। ब्रह्मोपास्यमितिस्फुरत्यपिहृदिव्यावर्त्तिकावासना॰ कानामेयमतर्क्यमोहगहनादेवीसतांयातना।

व्यावर्त्तितः। त्रि॰ बाधिते। पराङ्मुखीकृते ॥

व्यावहारिकः। त्रि॰ व्यवहारसिद्धे ॥ व्यवहारेणचरति। चरतीतिठक्। स्वागतादिः ॥ विनयादित्वात्स्वार्थेवाठक् ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्यावृत्त : । त्रि॰ निवृत्ते ॥ वृते ॥

व्यावृत्ति : । स्त्री॰ व्यतिरेके ॥ निरसने ॥ खण्डने ॥ अवृत्तौ ॥ यथा सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेवदोषो॰ नविपक्षव्यावृत्तिरपितस्याननुगुणत्वात् ॥

व्याश्रय : । त्रि॰ विभिन्नाश्रये । नानापक्षसमाश्रये ॥ विभिन्नआश्रय : ॥

व्यास : । पुं॰ मुनिविशेषे । बादरायणे । पाराशर्य्ये । भगवति॰ कृष्णद्वैपायने । मुनीनांमध्येभगवतोविभूतौ ॥ येन॰ ऋग्वेदादिविभागेन॰ चतुर्धावेदाव्यस्ता : । तत्रऋग्वेदएकविंशतिधाकृत : यजुर्वेदधिकशतधाकृत : । सामवेद: सहस्रधाकृत : अथर्वण: पञ्चाशच्छाखाभेदेनकृत : । एवंविभागेनचतुर्धावेदाव्यस्ता : । अन्यानिचपुराणानि॰ व्यस्तान्यनेनेतिव्यास : ॥ तंवेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं-चर्माम्बरंसुरमुनीन्द्रनुतंकवीन्द्रम्-। कृष्णत्विषंकनकपिङ्गजटाकलापंव्यासनमामिशिरसातिलकंमुनीनाम् ॥ व्यस्यतिविभजतिविस्तारयति।विपूर्वादस्यतेर्बाहुलकात्कर्त्तरिघञ् । वेदविस्तारकरणाद्व्यासनामाभगवन्मुनिरितिभागवतम् ॥पाठकब्राह्मणे ॥ यथा । विस्पष्टमद्रुतंशान्तंस्पष्टाक्षरपदन्तथा । कलस्वरसमायुक्तंरसभावसमन्वितम् ॥ बुद्ध्यमान : सदर्थंवैग्रन्थार्थंकृत्स्नशोनृप। ब्राह्मणादिषुसर्वेषुग्रन्थार्थंश्चार्पयेन्नृप । यएवंवाचयेद्ब्रह्मन्सविप्रोव्यासउच्यते ॥ विस्तृते । प्रपञ्चे । विस्तारे ॥ मानभेदे ॥ गोलस्यमध्यरेखायाम् ॥ व्यसनम् । असुचेपणे । घञ् ॥

व्यासक्त : । त्रि॰ व्यापृते । विशेषेणासक्ते । संलग्ने ॥ व्यासक्त : कार्यान्तरंविस्मरतीहत्यसावधानोक्ति : ॥

व्यासङ्ग : । पुं॰विक्षेपे ॥ विशिष्टासङ्गे ॥ विशेषेणआसङ्ग : ॥ अभ्यासे ॥

व्यासमाता । स्त्री॰ सत्यवत्याम् । वासव्याम् ॥

व्यासिद्ध : । त्रि॰ निषिद्धे ॥

व्यासेध : । पुं॰ प्रतिषेधे ॥ व्यासेधम् । व्याङ्पूर्वात्सिधतेर्घञ् ॥

व्याहत : । त्रि॰ बाधिते ॥ विधूनिते ॥ क्षयंनीते ॥ विशेषेणआहत : ॥ व्यर्थे ॥

व्याहति : । स्त्री॰ व्याघाते ॥

व्याहन्यमान: । त्रि॰ प्रतिषिद्ध्यमाने ॥

व्याहरणम् । न॰ व्याहारे ॥ यथा । स्नातुस्तुवरुणस्तेजोजुह्वतोऽग्नि : श्रियंहरेत् । भुञ्जानस्ययमस्त्वायुस्

स्मान्नव्याहरेत्पिष्विंतिभविष्योत्त रपुराणम् ॥

व्याहरन्। त्रि० शब्दयति ।

व्याहारः। पुं० उक्तौ । लपिते । वचसि ॥ व्याहरणम् । व्याङ् पूर्वात्०हृञोभावेघञ् ।

व्याहृतम्। त्रि० उक्ते ॥ सन्दिष्टे ।

व्याहृतिः। स्त्री० भूरादिषु॥ व्याहरतिभूरादिसप्तलोकान् । हृञ्० । व्याङ्पूर्वस्ततः० क्तिन्॥ व्याहारे ॥

व्युच्छिन्नः। त्रि० विमुक्ते । विशेषेणोच्छिन्ने ॥

व्युतः। त्रि० स्यूते ॥ इ०हि०कोषः॥

व्युतिः। स्त्री० व्यूतौ इ०हि०कोषः॥

व्युत्क्रमः। पुं० क्रमविपर्यये । व्यतिक्रमे । उत्क्रमे । अक्रमे । विशिष्टउत्क्रमः ॥

व्युत्क्रमणम्। न० पृथगवस्थाने ॥ वा उत्पूर्वात्क्रमेर्ल्युट् ॥

व्युत्थानम्। न० स्वातंत्र्यकार्ये । चित्तमूढविक्षिप्ताख्यभूमिवये । समाधिपारणे ॥ विरुद्धमुत्थानम् । प्रादयोगतेतिसमासः ॥ वैपरीत्येनोत्थानंवा ॥ विरोधाचरणे । न्याय्यां वृत्तिंसमुल्लङ्घ्यतद्विरुद्धतयास्थितिः। व्युत्थानमुदितंराज्ञःसाम न्तोव्युत्थितोयथा ॥ एषयानुगुणतयास्थितिमतिक्रम्यतत्प्रतिकूलत्वेनयास्थितिः सा०व्युत्थानमित्युदितंमहद्भिरितिशेषः। तत्रप्रसिद्धिंप्रमाणयति । राज्ञइति ॥ प्रतिरोधने ॥ नृत्यभेदे ॥ विशेषेणोत्थाने ॥

व्युत्थापनम्। न० बाधने ॥

व्युत्पत्तिः। स्त्री० सम्यग्ज्ञाने ॥ संस्कारे ॥ विशेषेणोत्पत्तिः॥ विविधावोत्पत्तिः ॥ शक्तिज्ञाने ॥

व्युत्पन्नः। त्रि० व्युत्पत्तियुक्ते ॥ सम्यग्ज्ञानवति ॥ संस्कृते ॥ विशेषेणात्यन्तम्०उत्पन्नः परिचितः॥

व्युत्पादकः। पुं० व्युत्पत्तिजनके ॥

व्युदसनम्। न० निरसने ॥

व्युदस्तः। त्रि० प्रतिषिद्धे ॥

व्युदासः। पुं० प्रतिषेधे ॥

व्युषितः। त्रि० पर्युषिते । वुसा०इतिभाषाप्रसिद्धे ॥ व्युष्यतेस्म । उष० । क्तः॥ देशान्तरङ्गते ॥

व्युष्टम्। न० कल्ये । प्रभाते । काल० इ०भा० ॥ फले ॥ दिने ॥ त्रि० उषिते । पर्युषिते ॥

व्युष्टिः। स्त्री० फले ॥ समृद्धौ ॥ स्तुतौ ॥ व्युच्छनम्०व्युच्छातेवा । उच्छीविवासे ॥ स्त्रियांक्तिन् ॥ स्वकरणसंवेद्यविस्मृतत्त्वे । अपरोक्षख्यातौ ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्यूढः। त्रि॰ विन्यस्ते। व्यूहरचनया स्थिते॥ संहते॥ पृथुले॥ विशेषेणोह्यतेस्म। वहप्रापणे। क्तः॥
व्यूढकङ्कटः त्रि॰ सन्नद्धे। वर्म्मिते। सज्जे। दंशिते। धृतसन्नाहे॥ गूढोधृतः॰ कङ्कटः सन्नाहोयेन॥
व्यूढिः। स्त्री॰ व्यूहे॥ विन्यासे॥ संहतौ॥ पृथुलतायाम्॥
व्यूतः। त्रि॰ ऊते। तन्तुसन्तते॥
व्यूतिः। स्त्री॰ वस्त्रादिवानिवायो॥ विशिष्टाऊतिः। वेञः॰ ऊतिपूतीत्यादिनाक्तिनिनिपातितः॥
व्यूहः। पुं॰ निर्माणे॥ वृन्दे। समूहे। विभागे॥ तर्के॥ देहे॥ विस्तारे॥ वलविन्यासे। युद्धार्थसेनारचनायाम्। युद्धार्थसैन्यस्यदेशविशेषेविशिष्यदुर्लङ्घ्यत्वनिमित्तस्थापने॥ व्यूहते। ऊहवितर्के। इगुपधेतिकः॥ व्यूह्यतेवा। घञ्॥ विशिष्टऊहोवा॥
व्यूहनम्। न॰ सैन्यसंस्थाने॥
व्यूहपार्ष्णिः। पुं॰ व्यूहपृष्ठे। प्रत्यासारे। सैन्यस्यपृष्टेधनुःशतद्वयान्तरेस्थितसैन्ये॥ व्यूहस्यपार्ष्णिः पृष्ठभागः॥
व्यूहभेदः। पुं॰ वलविन्यासस्यप्रभेदे। व्यूहस्यभेदोविशेषः॥ यथाहः। समग्रस्यतुसैन्यस्यविन्यासःस्थानभेदतः। सव्यूहइतिविख्यातोयुद्धेषुपृथिवीभुजाम्॥ व्यूहभेदास्तुचत्वारोदण्डोभोगोऽस्त्रमण्डलम्। असंहतश्चनिर्णीतानीतिसारादिसम्मताः॥ अन्येपिप्रकृतिव्यूहाः क्रौञ्चचक्रादयः क्वचित्। तत्र। तिर्यग्वृत्तिस्तुदण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेवच। मण्डलंसर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः॥ इति॥ दण्डवदवस्थानंदण्डः। अन्योन्यानुगतावृत्तिर्भोगः। सर्पशरीरवदवस्थानं मण्डलम्। गजादीनांविजातीयैर्मिश्रितानांस्थानमसंहतः। शकटमकरपताकासर्वतोभद्रदुर्ज्जयादयोऽन्येपिव्यूहाः सन्तितेषांलक्षणंभारतादिषुद्रष्टव्यम्॥
व्यो। अ॰ लोहे॥
व्योकारः। पुं॰ लोहकारके॥ व्येतिव्ययंलोहवाचीतिशोभोजः। व्योकरोति। डुकृञ्॰। कर्मण्यण्॥
व्योमः। पुं॰ मयासुरपुत्रे॥
व्योमकेशः। पुं॰ शिवे॥ व्योमकेशायस्य। गङ्गाधारणायव्योमव्यापिनः केशायस्येतिवा॥
व्योमचारी। पुं॰ देवतायाम्॥ विहङ्गमे। ग्रहे॥ चिरजीविनि॥ त्रि॰व्योमचरे॥
व्योमचारिपुरम्। न॰ देवानांपुरे॥ व्योमचारिणांपुरम्। शोभे॥
व्योमधूमः। पुं॰ मेघे॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्योम । न॰ वारिणि ॥ आकाशे ॥ भास्करस्यार्चनाश्रये ॥ व्ययति । व्येञ् संवरणे । नामन्सीमन्व्योमन्नित्यादिनामन्नन्तं निपातितम् ॥ द्वा । व्ययति । विपूर्वादवतेर्मनिन् । ज्वरत्वरेत्यूठ् । समर्थ दर्घ : । सार्वधातुकेगुण : । अस्मके ॥ लग्नाद्दशमभवने ॥

व्योमनासिका । स्त्री॰ पक्षिविशेषे । भारत्याम् । गरुद्योधिनि ॥

व्योममञ्जरम् । न॰ पताकायाम् ॥

व्योममण्डलम् । न॰ आकाशे ॥

व्योममुद्गर : । पुं॰ निर्घाते ॥

व्योमयानम् । न॰ विमाने ॥ व्योम्नि यात्यनेन । करणे ल्युट् । व्योम याति कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्त्तरिल्युड्वा ॥

व्योमसद् । पुं॰ गन्धर्वे ॥

व्योमस्थली । स्त्री॰ भूमौ ॥

व्योमाभ : । पुं॰ बुद्धे ॥

व्योमोदकम् । न॰ दिव्योदके ॥

व्योष : । पुं॰ करिविशेषे ॥ न॰ त्रिकटुद्रव्ये । विशेषेणओषति । उषदाहे । पचाद्यच् ॥

व्रज : । पुं॰ गोष्ठे । गोकुले । गवांस्थाने ॥ अध्वनि । अयने ॥ वृन्दे । सङ्घे ॥ व्रजति । व्रजगतौपचाद्यच् व्रजन्त्यनेनवा । गोचरसञ्चरवहव्रजेत्यादिनाघान्त : साधु : ॥

व्रजक : । पुं॰ तपस्विनि ॥

व्रजकिशोर : । पुं॰ ललिताग्रामाधिवनाधिपेश्रीकृष्णदेवे ॥

व्रजनाथ : । पुं॰ श्रीकृष्णे ॥

व्रजभू : । पुं॰ सत्कदम्बे ॥ स्त्री॰ व्रजभूमौ ॥

व्रजमण्डलम् । न॰ व्रजभूमौ ॥

व्रजमोहन : । पुं॰ श्रीकृष्णे ॥

व्रजवर : । पुं॰ जावटाधिवनाधिपेश्रीकृष्णदेवे ॥

व्रजवल्लभ : । पुं॰ श्रीकृष्णे

व्रजाङ्गना । स्त्री॰ गोप्याम् ॥

व्रजेश्वरी । स्त्री॰ व्रजाधिष्ठातृदेव्याम् ॥ यशोदायाम् ॥ *

व्रज्या । स्त्री॰ अटाव्यायाम् । पर्यटने ॥ प्रस्थाने । जिगीषो : प्रयाणे ॥ गमने ॥ वर्गे ॥ व्रजनम् । व्रज॰ । व्रजयजोर्भावेक्यप् ॥

व्रण : । पुं॰ न॰ क्षते । ईर्मे । अरुषि ॥ व्रणोद्विधापरिज्ञेयोदोषजागन्तुभेदत : । दोषजोदुष्टदोषै : स्यादन्य : शस्त्रादिसम्भव : ॥ कर्मयोग्यस्तु । आयतस्त्वविशालश्चसुविभक्तोनिराश्रय : । प्राप्तकालकृतश्चापिव्रण : कर्मणिशस्यते ॥ व्रणति । व्रणशब्दे । पचाद्यच् ॥ यद्वा । व्रणयति । व्रणगात्रविचूर्णनेऽदन्त : । अच् ॥ *

व्रणकृत् । पुं॰ भल्लातके ॥ व्रणंकरो

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ति । डुकृञ्० । क्विप् । तुक् ॥ त्रि० क्षतकारके ॥

व्रणकेतुघ्नी । स्त्री० दुग्धफेन्याम् । गोजापर्ण्याम् ॥

व्रणहिट् । पुं० ब्राह्मणयष्टिकायाम् ॥ त्रि० व्रणद्वेषके ॥

व्रणशोधनम् । न० व्रणपरिष्करणे यथा । व्रणस्यत्वविशुद्धस्यक्वाथः शुद्धिकरः परः । पटोलनिम्बपत्रस्य सर्वं चैवप्रयुज्यते । वातिकेदशमूलानांचीरिणां पैत्तिकेव्रणे । आरग्वधादेः कफजेकषाय: शोधनंहितम् ॥

व्रणहः । पुं० एरण्डवृक्षे । त्रि० व्रणघातके ॥

व्रणहा । स्त्री० गुडूच्याम् ॥

व्रणहृत् । पुं० कलिकारीवृक्षे ॥

व्रणारिः । पुं० बोले ॥ अगस्त्यवृक्षे ॥

व्रतम् । न० पुं० अशने । भक्षणे ॥ इत्युणादिकोषः । पुण्यजनकोपवासादौ । नियमे । शास्त्रविहिते नियमानुष्ठाने । मधुमांसवर्जनादि नियमे ॥ तथाचवेदे० पयोव्रतोब्राह्मणोयवागूव्रतोराजन्यः आमिक्षाव्रतोवैश्यइत्युच्यते । व्रतशब्दनामत्र भ्यवहारार्थमुपादीयते । शक्यश्चानेनशालिमांसादीन्यपिव्रतयितुम् । तत्रनियमः क्रियते० इतिभाष्यम् । सत्यामपिप्राप्तौतायां पयएवव्रतयतीतिनियमोऽयंनतुविधिरितिकैयट ॥ उपनयने ॥ व्रियते । वृञ्० वृङ् वा । पृषिरञ्जिभ्यांकिदित्यतच् । बाहुलकाद्गुणोऽपि । कित्त्वान्नगुणः ॥ यद्वा । व्रजत्यनेनस्वर्गम् । गोत्ररसत्वरेतिवः । पृषोदरादिः । कन्यासङ्क्रान्त्यादौस्त्रीणांव्रतंनिषिध्यतिकालिदासोयथा । बर्हिणीनां व्रतोपासनंनोहितंकुम्भतोर्योदयेव र्हिणीष्वेहरौ । देवतासुप्तकालेऽथ मासेधिकेपूर्वदेवेज्यदेवेज्ययोरस्तके ॥ कुम्भतोर्योदये० कुम्भे घटे ० तोर्थयो निरुत्पत्तिर्यस्यसः ०कुम्भतोर्थः ०अगस्तिः तस्योदये । अयेदंकर्तव्य मिदंनकर्त्तव्यमित्येवंविधेसङ्कल्पविशेषे ॥

व्रततिः । स्त्री० विस्तारे ॥ वल्ल्याम् ॥ व्रजन्तोततिर्विस्तृतिरस्याः । पृषोदरादिः ॥ यद्वा । प्रतनोति । तनुविस्तारे । क्तिच्क्तौचसंज्ञायाम् । पृषोदरादित्वात्पस्यवः ॥ व्रतमिवकरोति । व्रतशब्दात्० तत्करोतीतिण्यन्ताद्बाहुलकाडतिर्वा ॥

व्रतती । स्त्री० वल्ल्याम् ॥ विस्तारे । इ० द्विरूपकोषः ॥

व्रतबन्धः । पुं० उपनयने ॥ व्रतानां शास्त्रीयाणांनियमानांबन्धोबन्धनं- यस्मिन्सः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

व्रतयज्ञ:। पुं॰ संमितव्रते॥
व्रतसङ्ग्रह:। पुं॰ दीक्षायाम्॥
व्रतस्थ:। पुं॰ ब्रह्मचारिणि॥
व्रतादेश:। पुं॰ उपनयने॥
व्रती। पुं॰ यजमाने॥ साधके॥ ब्रह्मचारिणि॥ चान्द्रायणादिव्रतकारिणि॥ व्रतमैणाजिनादिधारणंभोजनादिनियमोवास्यास्ति। इनि:। यद्वा। व्रतयति। व्रताञ्जोजनतन्निवृत्त्योरितिणिच्। व्रतेडुतिणिनि:॥
व्रतोपनयम्। न॰ व्रतस्योद्यापने॥
व्रतोपायनम्। न॰ वायने॥
व्रश्चन:। पुं॰ स्वर्णादिच्छेदनद्रव्ये। पत्रपरशौ। छेनी॰ इ॰ भा॰ व्रश्च्यतेऽनेन। ओव्रश्चू॰। करणेतिल्युट्॥ न॰ छेदने॥
व्राजि:। स्त्री॰ वात्यौ॥ वाताली॥ व्रजति। व्रजगतौ। वसिवपीत्यादिना॰ इञ्॥
व्रात:। पुं॰ सङ्घे। नानाजातीयानामनियतवृत्तीनामुत्सेधजीविनांसङ्घे॥ न॰ तेषांकर्मणि॥ व्रियते॰ नियम्यते॰ मुण्डमिश्रेतिख्यन्तात्व्रतशब्दात्॰ घञ्। व्रातच्फञोरितिलिङ्गाद्वृद्धि:॥ पुं॰ समूहमात्रे॥ व्याधादौ॥
व्रातीन:। त्रि॰ सङ्घजीविनो॥ शरीरायासजीविनि॥ व्रातेनशरीरायासेनजीवति॰ नतुबुद्धिवैभवेन। व्रातेनजीवतीतिखञ्॥
व्रात्य:। पुं॰ षोडशादिवर्षपर्यन्तमप्यसंस्कृतेभ्रष्टगायत्रीकेविप्रादौ। संस्कारहीने॥ यथाहमनु:। आषोडशाद्ब्राह्मणस्यसाविचीनातिवर्तते। आद्वाविंशात्क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विश:॥ अतऊर्ध्वंत्रयोप्येतेयथाकालमसंस्कृता: सावित्रीपतिताव्रात्याभवन्त्यार्यविगर्हिता:॥ नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपिहिकर्हिचित्। ब्राह्मान्यौनांश्चसम्बन्धानाचरेद्ब्राह्मण: सहेति॥ शरीरायासजीवेव्याधादिव्रात:॰ सङ्घ। शाखादिभ्योय:॥ यद्वा। व्रातमर्हति। दण्डादिभ्ययतियत्॥ उपनयनादिसंस्कारहीने॥
व्रात्यस्तोम:। पुं॰ यज्ञविशेषे॥
व्रीड:। पुं॰ लज्जायाम्॥ भावेघञ्॥
व्रीडनम्। न॰ लज्जायाम्॥
व्रीडा। स्त्री॰ लज्जायाम्। त्रपायाम्॥ गुरोश्चहल:। टाप्॥
व्रीडाकरवात:। पुं॰ गुदरवे। पर्दे॥
व्रीडित:। त्रि॰ लज्जिते॥ भावेक्त:॥
व्रीहि:। पुं॰ धान्यमात्रे॥ आशुधान्ये॥ वर्हति॰ उपचयंगच्छति। वृहवृद्धौ। इगुपधात्कि

दितीन् । पृषोदरादि : ॥ व्रीयते । व्रीङ् गत्याम् । बाहुलकाद्धिक्वा ॥ व्रीहे : फलं वा० व्रीहि : । विल्वादिभ्योऽण् । फलपाकशुषामिति० लुपि० युक्तवद्भाव : ॥

व्रीहिक : । पुं० धान्यविशिष्टे ॥ ठन् ॥

व्रीहिकाञ्चन : । पुं० मसूरे ॥

व्रीही । त्रि० व्रीहियुक्तचेतादौ ॥ व्रीह्यादिभ्यश्चेतिइनि : ।

व्रीहिपर्णी । स्त्री० शालपर्ण्याम् ॥

व्रीहिमय : । पुं० पुरोडाशे , व्रीहिविकार : पुरोडाश : । व्रीहे : पुरोडाशइतिमयट् ॥

व्रीहिराजक : । पुं० कामलिकायाम् । कङ्गुधान्ये ॥ चीनकधान्ये ॥

व्रीहिश्रेष्ठ : । पुं० शालिधान्ये ॥

व्रीह्यगारम् । न० कुसूले । धान्यगृहे ॥

व्रैह : । त्रि० व्रीहिनिर्मिते ॥

व्रैहेयम् । न० व्रीहिभूस्थले । धान्यसामान्यस्यकलमादेश्चोत्पत्तियोग्ये चेत्रे ॥ व्रीहीणांभवनंक्षेत्रम् । व्रीहिशाल्योर्ढक्

इत्यादि गौड़कुलोत्पन्ना डोचवालं प्रधानो पनाम तुलाराम मिश्रात्मज श्रीधनपति मिश्रापरनाम्ना श्रीसद्गुरु कुलावधूत श्रीपरमहंस परिव्राजकाचार्य श्री महरिहरानन्द नाथ भारती शिष्येण ब्राह्मावधूत श्री सुखानन्दनाथ परनामधेयेन विरचिते शब्दार्थचिन्तामणौ यवर्ग : समाप्तिङ्गत :

श्रीसुखानन्दनाथ तच्छिष्य श्री जगदीशमिश्रा परनाम ब्राह्मावधूत श्री जगदानन्दनाथ प्रीतिकामै : , श्रीमन्महा राजाधिराज रविकुलावतंस महोमहेन्द्र यावदार्यकुलकमल दिवाकरै: मेदपाटदेशाधीशै: अखिल भूपाल मौलिमणिभि : श्री १०८ श्रीयुत सज्जनसिंहै : संस्थापिते उदयपुरस्थ सज्जन यन्त्रालये मुख्यमन्त्रि कविराजिराज श्रीश्यामलदास प्रेरणया पण्डितवाजपेयि वंशीधरेण अकिञ्चनाजितदेव शर्मणाचशोधित: हैडजीवनराम शम्भूनाथ गुलाबराम लक्ष्मीनाथ प्राणनाथ लालसिंघ प्रभृतिभिर्द्विजै : वर्णक्रमेणदर्भित : सर्दारवेग यवनेन गौरीशङ्करेणच

मार्गशीर्षशुक्ला चतुर्दश्यां सोमवासरे शब्दार्थ-

चिन्तामणिकोशस्य यवर्गोमुद्रित :

एकोनविंशत्येकाधिकचत्वारिंशत्तमे १९४१ वैक्रमाब्दे राजधा
न्युदयपुरे सज्जनयन्त्रालये श्रीमेदपाटेश्वर
कोशधनव्ययात् वाजपेयिवंशीधरस्य
प्रबन्धतोमुद्रितः

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शः । पुं० शिवे ॥ शस्त्रे ॥ शकारे ॥

शंयुः । त्रि० शुभान्विते ॥ शमस्त्यस्य । कंशंभ्यांबभयुस्तितुतयसः इतियुस् । सकारः पदत्वार्थः ॥ पक्षेऽनुस्वारस्यपरसवर्णेऽनुनासिकोयः शय्युंः ॥

शंवः । पुं० मुषलाग्रस्थलौहमण्डलके ॥ वज्रे ॥ त्रि० शुभान्विते । शाम्यत्यरीन् । अन्तर्भावितण्यर्थाच्छमेर्वन् ॥ शंशुभमस्यास्त्यस्याभिद्यत्वादितिवा । कंशंभ्यामितिवः । पक्षद्वयेऽपिदन्त्योष्ठ्यः । अनुस्वारस्यवैकल्पिकेपरसवर्णेऽनुनासिकोवः । शव्वंः ॥

शंवट्० अन्तःकरणे ॥ आभिमुख्ये ॥

शंसन् । त्रि० कथयति ॥

शंसनम् । न० शंसायाम् ॥ सूचने ॥ कथने ॥ शंसुस्तुतौ । ल्युट् ॥

शंसा । स्त्री० वचसि । वचने ॥ वाञ्छायाम् ॥ प्रशंसायाम् ॥

शंसितः । त्रि० निश्चिते ॥ हिंसिते ॥ स्तुते ॥ अनुष्ठिते । शंसिः क्तः ॥

शंसितव्रतः । त्रि० अनुष्ठितव्रते ॥

शंस्ता । पुं० स्तोतरि ॥ होतरि ॥ शंसति । शंसु० । तृन्तृचौशंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायाञ्चानिटाविति तृन् । नप्त्रादिग्रहणस्यनियमार्थत्वान्नदीर्घः । शंस्तारौ । शंस्तर इत्यादि ॥

शंस्यः । त्रि० स्तुत्ये ॥

शकः । पुं० म्लेच्छजातिप्रभेदे । शकदेशोद्भवेपुरस्तात्क्षत्रियेऽपश्चाद्विहितक्रियालोपादिनाशूद्रत्वमापन्ने ॥ यथाहमनुः । शनकैस्तुक्रियालोपादिमाःक्षत्रियजातयः । वृषलत्वंगतालोकेब्राह्मणादर्शनेनच ॥ पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजायवनाः शकाः । पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराताःदरदाः खशाः । इति । अश्वसत्ययुगेसगरेणामस्तकार्धंमुण्डयित्वाविशान्यत्वंवेदबाह्यत्वञ्चाऽकारि । अर्द्धंशिरः शकानान्तुमुण्डयामाससभूपतिरिति पाद्मेस्वर्गखण्डेनिरूपितम् ॥ रूमइतिप्रसिद्धेदेशे । तत्रत्याः सर्वेशकपदवाच्याः ॥ शालिवाहननाम्नाप्रसिद्धेनृपतिविशेषे ॥ तस्यमरणदिनावधिवत्सरगणनाङ्कः शकाब्द० इतिसंज्ञयातिथिपत्रेव्यवह्रियते ॥

शककारकः । पुं० शकप्रवृत्तिकर्त्तरिनृपतिवरे ॥ यथाहकालिदासः । निहन्तियोभूतलमण्डलेशकान्सपञ्चकोट्यब्जदलप्रमान् ५५००००००० कलौ । सराजपुत्रः शककारकोभवेन्नृपाधिराजोऽद्भुतशाककल्पद्रुम । अब्जंशतकोटिसं

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सार्द्धपञ्चशतान्तिकोटिः ॥ कलौषट्शककारकानाह । युधिष्ठिरोविक्रमशालिवाहनौनराधिनाथौविजयाभिनन्दन : । इमेनुनागार्जुनमेदिनीविभुर्बलि : क्रमात्षट्शककारका कलौ ॥ एषामन्तरालवर्षाख्याह । युधिष्ठिराद्दयुगाम्बराग्नय : ३०४४ ॥ कलम्बरविश्वे १३५ ऽभ्रखखाष्टभूमय : १८००० इहायुतं १०००० लक्षचतुष्टयं४००००० क्रमात्महादिनागा ८२१ इति शाकवत्सरा : ॥ एषांजन्मभूमिमाह ॥ युधिष्ठिरोभूद्विहस्तिनापुरे० तथोज्जयिन्यांपारविक्रमाह्वय : । शालेयधाराभृतिशालिवाहन सुचित्रकूटेविजयाभिनन्दन: ॥ नागार्जुनोरोहितकेचितौबलिर्भविष्यतीन्द्रोभृगुकच्छपत्तने ॥ कृतप्रवृत्तस्तदनन्तरंभवेत्तदाभविष्यन्त्यशनीभृतोऽर्कत : ॥

शकट : । पुं० न० अनसि । छकडा० इ० भा० । गन्त्र्याम् । गाडी० इ० भा० । शक्नोतिभारं-वोढुं० जीवयितुंवा । शक्लृ शक्तौ । शकादिभ्योऽटन् ॥ तिनिशवृक्षे ॥

शकटव्यूह : । पुं० शकटाकारेबलविन्यासे । सूच्याकाराग्र : पश्चात् पृथुश्च : शकटव्यूहोभवति । तेन पृष्ठतोभयेसतियातव्यंमार्गंगच्छेत् ॥

शकटहा । पुं० श्रीकृष्णे ॥ त्रि० शकटनाशके ॥

शकटाह्वा । स्त्री० रोहिणीनक्षत्रे ॥

शकटिका । स्त्री० गन्त्र्याम् ॥

शकटी । स्त्री० मुनीनांवाहनविशेषे ॥ बह्वादित्वान् ङीष् ॥

शकट्या । स्त्री० शकटसङ्घे ॥ शकटानांसमूहः । पाशादिभ्योय : ॥

शकल : । पुं० न० खण्डे एकदेशे ॥ न० रोहितादिमत्स्यानांत्वचि ॥ रागवस्तुनि ॥ वल्कले ॥ पुं० ऋष्यन्तरे ॥ शक्यते० शक्नोतिवा । शक्लृ शक्तौ । शकिशम्योर्निदितकल : ॥

शकली । पुं० मत्स्ये ॥ शकलं० शल्कमस्यास्ति । अतइनि : ॥

शकलीकृत : । त्रि० खण्डीकृते ॥

शका । स्त्री० भाषान्तरे ॥ शक्नोतीत्यर्थेपचाद्यच् ॥

शकान्तक : । पुं० विक्रमादित्ये ॥

शकार : । पुं० राज्ञोऽनूढाया : स्त्रियाभ्रातरि ॥ यथा । मदमूर्खताभिमानीदुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्त : । सोयमनूढाभ्राताराज्ञ : श्याल : शकार इत्युक्त : ।

शकारि : । पुं० विक्रमादित्ये । माह साङ्के ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शकुनः । पुं॰ पक्षिमात्रे ॥ पक्षिवि
शेषे । गृध्रे ॥ विप्रप्रभेदे ॥ उत्स
वादिषु मङ्गलार्थं गेये गीतविशेषे ॥ न॰
शुभाशुभशंसिनि निमित्ते । शुभा
शुभस्य ज्ञाननिर्णयहेतौ ॥ यथा । श
कुनं कथ्यते तत्तु यच्छुभाशुभसूचक
म् । तथाहि । विप्राश्वेभफलान्नदु
ग्धदधिगोसिद्धार्थपद्माम्बरं वेश्यावा
द्यमयूरचाषनकुलाः बद्धैकपश्वामि
षम् । सद्वाक्यकुसुमेक्षुपूर्णकलशच्छ
त्राणि मृत्कन्यकारत्नोष्णीषसितोक्ष
मद्यससुतास्त्रीदीप्तवैश्वानराः ॥
आदर्शाञ्जनधौतवस्त्ररजको मीनाज्य
सिंहासनं शावं रोदनवर्जितं ध्वजम
धुच्छागास्त्रगोरोचनम् । भारद्वाज
नृयानवेदनिनदा माङ्गल्यगीताङ्कुशा
दृष्टाः सत्फलदाः प्रयाणसमये
रिक्तो घटः स्वानुगः ॥ नरो निरू
पः सितवाससा व्योशाचं प्रशस्तां म
धुराञ्च जल्पन् । एवंविधा योषिद
पि प्रयाणे प्रवेशकाले कुरुतेऽर्थसिद्धि
म् ॥ पृथ्वीपतिर्ब्राह्मणहर्षयुक्तो वे
श्या कुमारी सुहृदः सुवेशाः । ना
र्यो नराः श्वेतवृषाऽधिरूढाः शु
भाय दृष्टाः सकलोद्यमेषु । श्वेता
म्बरा श्वेतविलेपनाढ्या श्वेतां स्रजं
मूर्द्ध्नि धारयन्ती । हृष्टा प्रहृष्टा यदि
गौरवर्णा भारी नरैः स्यात्तदभीष्ट
सिद्धौ ॥ धृतातपत्रः शुचिशुक्लवा

साः पुष्पार्चितचन्दनचर्चिता
ङ्गः । निःश्वावयुक्तः कृतभोज
नो वा विप्रः पठन् यच्छति सर्वसिद्धि
म् अभ्युपगच्छति यस्य यियासोः
स्त्रीपुरुषोऽप्यथवा फलहस्तः । सर्वं
समीहितसिद्धिरवश्यं तस्य नरस्य भवे
त्यचिरेण ॥ आदाय रिक्तकलशं ज
लार्थी यदि व्रजेत् कोऽपि सहाध्वगेन ।
पूर्णं समादाय निवर्त्तते सो यथा कृ
तार्थः पथिकस्तथैव ॥ गोधाजाह
कसूकराहिशशकानां कीर्त्तनं शोभ
नं नो शब्दो॰ न विलोकनं च॰ कपिऋक्ष
योर्गा शुनो व्यत्ययः । नद्युत्तारभ
यप्रवेशसमरे नष्टार्थसंवीक्षणे व्यत्य
स्ताः शकुनान्नृपेक्षणविधौ याचो दि
तः शोभनाः ॥ वामाङ्गे कोकिला
पल्ली पोतकी शूकरी वला । पिङ्गला
छुच्छुका श्रेष्ठा शिवा पुरुषसंज्ञिता
छिक्करः पिप्पको भासः श्रीकण्ठो
वानरो रुरुः । स्त्रीसंज्ञकाः काक
ऋक्षश्वानः स्युर्दक्षिणे शुभाः ॥
प्रदक्षिणगताः श्रेष्ठाः यात्रायां मृ
गपक्षिणः । ओजा मृगा व्रजन्तो ति
धन्या वामे खरस्वनः ॥ श्यामा शि
वा पिङ्गलिकान्यपुष्टा पल्ली बला शूक
रिका तथैव । छुच्छुन्दरी चापि शु
भाय वामे पुन्नामधेयाः शकुनाश्च
सर्वे ॥ श्रीकण्ठछिक्काररुरुप्लवङ्गाः
श्रीकण्ठभासौ भषको मयूरः । श्ये

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नः सम: पिप्पकयाप्रशस्ताः श्री नामधेयाश्वपिदक्षिणेन॥ दुष्टेश कुनेजातेयत्कर्त्तव्यंतदाह । प्रा णायामांस्त्रपञ्चस्मरन्नायायादाम्रि शकुनेवैविरुद्धे। तिग्मान्कृत्वै वंहितीयेद्वतीयेघस्त्रप्रत्याम्नीचतुर्थे- गमः स्यात्॥ घस्त्रप्रत्यान्हिंस्त्र तुल्यान्तिग्मान्तीक्ष्णान्प्राप्येत्य र्थः शक्नोति। शक्लृ॰शकिरुनीन्तो न्त्युनयद्भस्युनप्रत्ययः॥

शकुनज्ञः। वि॰ शकुनज्ञातरि॥

शकुनज्ञा। स्त्री॰ ज्येष्ठ्याम् । प ल्ल्याम्।

शकुनाहृत:। पुं॰ शालिविशेषे॥

शकुनिः। पुं॰ विहगे। पक्षिणि॥ सौबले। दुर्योधनस्यमातुले॥ क रणान्तरे॥ तत्रजातस्यफलंयथा। परजनधनहर्त्तावञ्चकः क्रूरचेष्टः करधृतकरवालीव्याहृतः स्वामिप क्षः। चतिशयपरदारासक्तचित्तः सरोषीभवतिशकुनिजन्मामानवः शीघ्रकर्म्मा। शक्नोतीत्यर्थे। शकिरु नीन्तोन्त्युनयद्भत्युनिः॥

शकुनिकः। वि॰ शकुनीकुशले॥ आकर्षादित्वात्कन्॥

शकुनिप्रपा। स्त्री॰ पक्षिणांपानीय शालायाम्। शीग्रहे॥

शकुनी। स्त्री॰ श्यामाख्यविहगे॥

शकुनीश्वरः। पुं॰ गरुडे॥

शकुन्तः। पुं॰ कीटविशेषे। भा सपक्षिणि॥ विहङ्गमात्रे॥ श क्नोति। शकिरुनीन्तोन्त्युनयद्भति॰ उन्तः॥

शकुन्तला। स्त्री॰ दुष्यन्तपत्न्या भरतमातरि॥ निर्जनेतुवनेयस्मा त्॰ शकुन्तैः परिरक्षिता। शकु न्तलेतिनामाऽस्याः कृतञ्चापिततो मया॥ कालिदासविरचितेना- टके॥

शकुन्तलात्मजः। पुं॰ भरते॥ य न्नाम्नाभारतीवर्षं सुप्रसिद्धंधरा तले॥

शकुन्तिः। पुं॰ पक्षिमात्रे॥ शक्नो ति। शकिरुनीन्तोन्त्युनयद्भतिशकि रुन्तिः॥

शकुन्दः। पुं॰ करवीरे॥

शकुलः। पुं॰ मत्स्यविशेषे। कल के। शउल्॰ हु॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰॥ शक्नोतिगन्तुंवेगेन। बाहु लकाच्छकेरुलच्॥

शकुलगण्डः। पुं॰ शालमत्स्ये॥

शकुलाचकः। पुं॰ श्वेतदूर्वायाम्। गोलोम्याम्॥ शकुलस्यमत्स्यस्येवा चियस्याः। अच्चाऽदर्शनादित्यच्। स्वार्थेकन्॥

शकुलाची। स्त्री॰ गण्डदूर्वायाम्।

शकुलादनी। स्त्री॰ कृष्णभेदायाम्। क टुक्याम्॥ कसटशाके। जलपिप्प

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ष्याम् ॥ क्वाचड़ाटाम०द्रुति०गौ० भा०प्र० ॥ मांस्याम् ॥ किंशुलिकायाम् ॥ शकुलैरद्यते ॥ अद् ० । कर्मणिल्युट् ॥ ङीप् ॥ गजेषणायाम् ॥ कट्फले ॥

शकुलार्भकः । पुं० गडकमत्स्ये ॥ शकुलस्यमत्स्यविशेषस्यअर्भकः ॥

शकुली । स्त्री० मत्स्यविशेषे । सौरी० द्रु०दे०भा०प्र० । शृगाल द्रु० गौड०दे०भा० ॥ शकुलीयाहिची दृशामधुरातुवरास्मृतेतिभावप्रकाश : ॥ शकुलीरोहिताकाराभूमौ प्रायश्चरसौ ॥ गुर्वीपाकेषमधुराभेदिकादोषकोपणीतिराजवल्लभ : ॥

शक्नत् । न० विष्ठायाम् ॥ शक्नोति० शक्यतेवानिस्सर्तुंवानिस्सारयितुंवा । शकेर्ऋतिन् ॥

शकृत्करिः । पुं० वत्से ॥ शकृत्करोति । स्तम्बशकृतोरिन् ॥

शकृद्द्वारम् । न० गुदे । पायौ ॥ शकृतोद्वारम् ॥

शक्करः । पुं० वृषे ॥ द्रु०हे०चन्द्र : ॥

शक्करिः । पुं० द्रु०चि०शेष : ॥

शक्करी । स्त्री० चतुर्दशाक्षरायांवृत्तौ । शर्करायाम् ॥ नदीप्रभेदे ॥ मेखलायाम् ॥

शक्त : । त्रि० शक्तिविशिष्टे । समर्थे ॥ शक्० । कर्मणिक्तः ॥ शक्तानां

भूषणंक्षमा ॥

शक्ति : । स्त्री० अस्त्रविशेषे । सेल द्रु० भा०प्र० ॥ गौर्याम् । दुर्गायाम् ॥ यादेवीसर्वभूतेषुशक्तिरूपेणसंस्थिता ॥ चैतन्यरूपायाम् । चिच्छक्तौ । निर्विषयकसंविदि ॥ साचसर्वैकरूपा ॥ यथा । एकैवशक्ति : परमेश्वरस्यभिन्नाचतुर्धाव्यवहारकाले । भोगेभवानीपुरुषेषुविष्णुः कोपेषुकालीसमरेषुदुर्गा ॥ अपिच । एकमूर्त्तिरपिभिन्नरूपिणीबद्धगज्जननपालनक्षये । कान्यु तेश्वरतयाविनश्वरेब्रह्मशक्तिमहमानतोस्मितामिति ॥ तथाहिदेवीभागवते । निर्गुणायासदानित्याव्यापिकाऽविकृताशिवा । योगगम्याखिलाधारातुरीयायाचसंस्थिता ॥ तस्यास्तुसात्त्विकीशक्तीराजसीतामसीतथा । महालक्ष्मी : सरस्वतीमहाकालीतिता : स्त्रिय : ॥ तासांतिसृणांशक्तीनांदेहाङ्गीकारलक्षण : । सृष्ट्यर्थंचसमाख्यात : सर्ग : शास्त्रविशारदैरिति ॥ साचसच्चिदानन्दब्रह्मरूपिणी । तस्यायासात्त्विकीशक्तिस्तथाराजसीतथातामसीचयाशक्ति: तत्तच्छक्तिविशिष्टंयत्परब्रह्मत्यर्थ : । तन्महालक्ष्म्यादयोया: प्रसिद्धा: स्त्रियस्ता:स्त्रियोभवन्ति । साम्यावस्था

त्मकब्रह्मरूपिणीमूलदेवतातत्तदे-
कैकगुणविशिष्टब्रह्मरूपिण्योमहाल
क्ष्म्यादयोदेवताइतिभावः अतए
वश्रुत्यागमपुराणादिष्वासांसच्चिदा
नन्दरूपत्वमुक्तंनतुकेवलजडशक्ति-
रूपत्वंसृष्ट्यर्थंजगत्सर्जनाययस्ता-
सांतिसृणांशक्तीनांदेहाङ्गीकारोदे-
हधारणंतल्लक्षणोयःसर्गःसोऽ
त्रशास्त्रविशारदैःपण्डितैःसर्ग
शब्देनसमाख्यातइत्यर्थः॥ अपि
च। चौण्येवहिप्रमाणानिपठिता
निसुपण्डितैः। प्रत्यक्षश्चानुमा
नञ्चशाब्दञ्चैवतृतीयकम्॥ चत्वा
र्येवेतरेप्राहुरुपमानयुतानिच॥ इ
तरेनैयायिकैकदेशिनः। अर्थाप-
त्तियुतान्यन्येपञ्चप्राहुर्महाधियः
॥ सप्तपौराणिकाश्चैवप्रवदन्तिमनी
षिणः। पूर्वोक्तानिपञ्चसाक्षिरूपं
षष्ठम्। ऐतिह्यंसप्तममितिसप्तप्रमा
णानि। एतैःप्रमाणैर्दुर्ज्ञेयंय
द्ब्रह्मपरमच्युतत्॥ एतैरनेकधा
भेदभिन्नैःप्रमाणैर्दुर्ज्ञेयंयत्परंब्रह्म
तदेवपरमंमुख्यंजगत्कारणमस्तीा-
तिवेदान्ताचार्याहुरितिशेषः॥ एव
मेतानिसर्वंमतानिवेदे। एवसन्ति।
तत्रकिंमतंमुख्यमितिविमर्शोदुर्घट
एव। तथापियत्रश्रुतिवाक्यानांपर
स्परंविरोधस्तत्रोपक्रमोपसंहारादि
लिङ्गैःश्रुतितात्पर्यंनिर्णीयतात्पर्य

वतीश्रुतिःप्रबलेतिसिद्धान्तउत्तर
मीमांसायामुक्तः। ननुतेनसिद्धा
न्तेनब्रह्मैवजगत्कारणमितिसिद्धमी
तिचेत्तत्रानुमानेनागमेनश्रुतिवा
क्येनच। यद्ब्रह्मकिंसशक्तिकंजगत्का
रणमुतशक्तिरहितमितिविचारः
कर्त्तव्यइत्याहवितर्कइति। वित
र्कःस्वावकर्त्तव्योबुद्ध्याचैवागमेनच।
निश्चयात्मिकयायुक्त्याविचार्यंचपु
नःपुनः॥ वितर्कोऽनुमानमित्य
र्थः। बुद्ध्येत्यस्यार्थोनिश्चयात्मि
कयायुक्त्येति। प्रत्यक्षतस्तुविज्ञानं
चिन्त्यंमतिमतासदा। दृष्टान्तेना
पिसततंशिष्टमार्गानुसारिणा॥
किञ्चमतिमताप्रत्यक्षतोयद्विज्ञानं।
तदपिचिन्त्यंग्राह्यम्। प्रमाणत्वेने
त्यर्थः। शिष्टमार्गःशिष्टाचारस्त
दनुसारिणादृष्टान्तेन। व्याप्तिग्राहके
णापिसततमनुमेयमितिशेषः॥ तमे
वदृष्टान्तमाह। विद्वांसोपीति। वि
द्वांसोपिवदन्त्येवंपुराणैःपरिगीयते।
ब्रह्मणिसृष्टिशक्तिश्चहरौपालनशक्ति
ता॥ हरेसंहारशक्तिश्चसूर्येशक्तिः
प्रकाशिका। धराधरणशक्तिश्चशेषे
कूर्मेतथैवच॥ साद्याशक्तिःपरि
णतासर्वस्मिन्याप्रतिष्ठिता। दाह
शक्तिस्तथावह्नौसमीरेप्रेरणात्मिका॥
साद्येति। यासर्वस्मिन्। आद्याश
क्तिरस्तिसाशक्तिःपरिणता। तत्तद्

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्तिरूपिणीत्यर्थः ॥ शिवोऽपि शवतां याति कुण्डलिन्या विवर्ज्जितः । शक्तिहीनस्तु यः कश्चिदसमर्थः स्मृतो बुधैः ॥ एवं सर्व्वप्रभूतेषु स्थावरेषु चरेषु च । ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तं ब्रह्माण्डेऽस्मिन् महातपाः ॥ शक्तिहीनन्तु निन्द्यं स्याद्वस्तुमात्रं चराचरम् । अशक्तः शत्रुविजये गमने भोजने तथा ॥ तथा विद्वांसो वदन्तीत्यन्वयः ॥ एवं सर्व्वगता शक्तिः सा ब्रह्मेति विविच्यते । सोपास्या विबुधैः सम्यक् विचार्य्य सुधिया सदा ॥ एवमिति । यथा च सर्व्वपदार्थत्वावच्छेदेन शक्तिमत्त्वव्याप्तिर्गृहीता । तथा ब्रह्मणोऽपि पदार्थत्वावच्छिन्नत्वेन शक्तिरस्ति । सा च शक्तिः सामर्थ्यरूपा । न स्वाश्रयाद्भिन्नत्वेन भासते । अग्निशक्त्यादावदृष्टत्वात् । किन्त्वभिन्नैव । तदेव दर्शयितुमेवं सर्व्वगता शक्तिः सा ब्रह्मेति विविच्यते । इत्यनेन स्वाश्रयाद्भेद एवोक्तः तथा च श्रुतिप्रतिपाद्यं ब्रह्म । माया एषा नारसिंहीति न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते । इत्यादि श्रुतिभिरनुमानादिभिश्च सशक्तिकमेव जगत्कारणमिति तदेवोपास्यमिति भावः । एतेन का शक्तिरित्यस्योत्तरं ब्रह्मसामर्थ्यरूपा शक्तिरस्तीति बोधितम् । सोपास्ये

ति । यतो ब्रह्माभिन्ना न शक्तिस्ततस्तस्या भजने । अग्निशक्त्यां दाहे सोऽग्नौ दाहमस्यार्थसिद्धत्वाद् ब्रह्मण उपासनं जातमेवेति सर्व्वेषां कारणभूता सैव शक्तिः सत्या सम्यक् त्वमेवोपास्येत्यर्थः । विष्णोश्च सात्त्विकी शक्तिस्तया हीनोऽप्यकर्म्मकृत् । द्रुहिणो राजसी शक्त्यर्था हीनो ह्यसृष्टिकृत् । शिवे च तामसी शक्तिस्तया संहारकारकः । इत्यूह्यं मनसा सर्व्वं विचार्य्य च पुनः पुनः ॥ ब्रह्मविष्णुरुद्रादिषु प्रसिद्धेष्वन्वयव्यतिरेकं दर्शयंस्तेषामेकैकगुणवत्तया न्यूनत्वेन नोपास्यत्वं श्रीभगवद्रूपैवेति दर्शयति । विष्णोश्चेति ॥ शक्तिः करोति ब्रह्माण्डं सा वै पालयतेऽखिलम् । इच्छया संहरत्येषा जगदेतच्चराचरम् ॥ न विष्णुर्न हरः शक्रो न ब्रह्मा न च पावकः । न सूर्य्यो वरुणः शक्ताः स्वे स्वे कार्य्ये कथञ्चन ॥ तया युक्ता हि कुर्व्वन्ति स्वानि कार्य्याणि ते सुराः । सैव कारणकार्य्येषु प्रत्यक्षेणावगम्यते ॥ सगुणा निर्गुणा सा तु द्विधा प्रोक्ता मनीषिभिः । सगुणा रागिभिः सेव्या निर्गुणा तु विरागिभिः ॥ सगुणा एकैकगुणविशिष्टा । निर्गुणा साम्यावस्थोपाधिकब्रह्मरूपेत्यर्थः ॥ धर्म्मार्थकाममोक्षाणां स्वामिनी सा निराकुला । ददाति वाञ्छितान् कामान् पूजिता विधि

पूर्वकम् ॥ न जानन्ति जना मूढास्तां सदा मायया वृताः। जानन्तोऽपि नराः केचिन्मोहयन्ति परानपि ॥ पण्डिताः स्वोदरार्थं वै पाखण्डानि पृथक् पृथक्। प्रवर्त्तयन्ति कलिना प्रेरिता मन्दचेतसः ॥ कलावस्मिन् महाभागा नानाभेदसमुत्थिताः। नान्ये युगे तथा धर्मा वेदबाह्याः कथञ्चन ॥ विष्णुश्चरत्यसावुग्रं तपो वर्षाण्यनेकशः। ब्रह्मा हरस्तथैवेदं ध्यायन्तः कमपि ध्रुवम् ॥ कामयानाः सदा कामं ते त्रयः सर्वदैव हि। यजन्ति यज्ञान् विविधान् ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ यदि ब्रह्मादयो मुख्यास्तर्हि तेऽन्यं किमिति भजेयुः। भजन्ति च। तस्मान्न ते मुख्याः। किन्तु पराशक्तिरेवेति भावः ॥ ते वै शक्तिं परां देवीं ब्रह्माख्यां परमात्मिकाम्। ध्यायन्ति मनसा नित्यं नित्यां मत्वा सनातनीम् ॥ परं ब्रह्म वैतस्या रूपं नान्यमस्तीत्यभिप्रायेण। ब्रह्मात्मिकामित्युक्तम्। स्पष्टीकृतञ्चैतदस्माभिरुपोद्घाते ॥ तस्माच्छक्तिः सदा सेव्या विद्वद्भिः कृतनिश्चयैः। निश्चयः सर्वशास्त्राणां ज्ञातव्यो मुनिसत्तमाः। कृष्णात् कृतं मया चैतत् श्रीनारायणात् नारदात्। पितुः सकाशात्तेन पित्रा ब्रह्मणा विष्णुनाच्युतः ॥ न श्रोतव्यं न मन्तव्यमन्यवचनं बुधैः। शक्तिरेव सदा सेव्या विद्वद्भिः कृतनिश्चयैः ॥ यथा गजशरीरे प्रविष्टस्य चैतन्यस्य गज इति व्यवहारः। तथा प्रथमतो मायाशरीरे प्रविष्टस्य चैतन्यस्य मायाशक्तिरिति व्यवहारस्तदनन्तरं गुणोत्पादादिकैः कार्यैर्गुणविशिष्टमायाशबलब्रह्मणः ब्रह्मविष्णुरुद्र इत्यादि व्यवहारः। तथा च सर्वकारणं ब्रह्म मायाशक्तिसहितमेव भवतीति मायाशक्तिर्देवी भगवत्यादिमुख्यशब्दैर्देवीपाद्ये आह। शक्तिरेवेति ॥ प्रत्यक्षमपि द्रष्टव्यमशक्तस्य विचेष्टितम्। अतः सर्वेषु भूतेषु ज्ञातव्या शक्तिरेव हि ॥ इति श्रीदेवीभागवते प्रथमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ या शक्तिः परमात्मासौ योऽसौ सा परमात्मता। अन्तरं नैतयोः कोऽपि सूक्ष्मं वेद च नारदेति तृतीयस्कन्धे ७ऽध्यायः। इति ॥ उत्साहादौ। नीतिवेदिनां प्रभावोत्साहमन्त्रजास्तिस्रः ॥ तत्र प्रभुत्वं साधकत्वात् कोशदण्डौ प्रभुशक्तिः। विक्रमेण स्वशक्त्या विस्फुरणमुत्साहशक्तिः। सन्ध्यादीनां सामादीनाञ्च यथावस्थानं मन्त्रशक्तिः ॥ बले। सहसि। शौर्ये। पराक्रमे ॥ वृद्धिसामर्थ्ये ॥ स्त्रियाम्। योषिति। नार्याम् ॥ प्रकृतौ ॥ सम्भ्रमे ॥ अस्मात्पदाद

यमर्थोबोद्धव्यइतीश्वरसङ्केते ॥ शक्यतेऽनेनज्ञातुमनयावा । शक् शक्तौ । स्त्रियांक्तिन् । शास्त्रम् । शब्द शास्त्रे ॥ पुं० वशिष्ठमुनेर्ज्येष्ठपुत्रे ॥

शक्तिग्रहः । पुं० शिवे ॥ कार्त्तिकेये ॥ शब्दशक्तिज्ञाने ॥ अस्मात्पदादयमर्थोबोद्धव्यइतीश्वरेच्छाशक्तिरितितार्किकाः । तज्ज्ञानन्तु व्याकरणादिभ्यः । अतएव । शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदन्तिसान्निध्यतः सिद्धपदस्यवृद्धाः ॥ इतिप्राचः ॥

शक्तिग्राहकः । पुं० व्याकरणोपमानादौ ॥ त्रि० शक्तिग्रहीतरि ॥

शक्तित्रयम् । न० ज्ञानेच्छाक्रियाख्यशक्तित्रये ॥ यथा । इच्छाक्रियातथाज्ञानंगौरीब्राह्मीतुवैष्णवी । त्रिधाशक्तिः स्थितायत्रतत्परञ्ज्योतिरोमिति ॥ राज्ञांप्रभुमन्त्रोत्साहाख्यासु ॥ अत्रविजयार्थंराज्ञांशक्तित्रयंसादरमादरणीयंनतुहापनीयम् ॥ त्रिशक्तयोयथा । एषात्रिशक्तिरुद्दिष्टानयसिद्धान्तगामिति । एषाश्वेतापराशक्तिः सात्त्विकीब्रह्मसंस्थिता ॥ एषैवरक्तारजसिवैष्णवीपरिकीर्त्तिता । एषैवकृष्णातमसिरौद्रीदेवीतुकीर्त्तिता ॥ परमात्मायथादेवएकएवत्रिधास्थितः । प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैवत्रिविधाभवेदिति वाराहपुराणम् ॥ शक्तीनांत्रयम् ॥

शक्तिधरः । पुं० कार्त्तिकेये । स्कन्दे । त्रि० शक्तिभृति ॥ शक्तेर्धरः ॥

शक्तिपर्णः । पुं० सप्तपर्णवृक्षे ॥

शक्तिपाणिः । पुं० कार्त्तिकेये ॥ त्रि० शक्तिधारिणि ॥ शक्तिः पाणौयस्य सः ॥

शक्तिबन्धनम् । न० प्रजननसामर्थ्ये । शक्तिसम्बन्धे ॥

शक्तिभृत् । पुं० कार्त्तिकेये ॥ त्रि० शक्तिधारके ॥

शक्तिमान् । त्रि० शक्ते ॥

शक्तिहेतिः । त्रि० शक्तिधरे ॥

शक्तिहेतिकः । त्रि० शक्त्यस्त्रधारिणि । शाक्तीके ॥

शक्ती । स्त्री० शस्त्रान्तरे । शक्तौ ॥ बह्वादिषुशक्तिः शस्त्रइतिपाठात्पक्षेङीष् ॥

शक्त्यर्द्धः । पुं० श्रमद्वाराकुक्षिललाटग्रीवासूत्पन्ने घर्मे । दीर्घनिःश्वासे च ॥ यथा । कुक्षौललाटेग्रीवायांवाघर्मः प्रवर्त्तते । शक्त्यर्द्धंतंविजानीयाद्दीर्घोच्छ्वासमेवच ॥

शक्यः । त्रि० शक्तिविषये । शक्त्याश्रये । वाच्ये ॥ यथा । शक्योऽर्थोऽभिधयाज्ञेयः लक्ष्योलक्षणयामतः

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

। व्यङ्गोऽन्नयावाक्यस्तस्य: शब्दस्यत्व त्तयद्वृत्ति । ईश्वरसङ्केत: शक्तिस्तयाऽर्थबोधकंपदंशवाचकम् । यथागोत्वादिविशिष्टबोधकंगवादिपदं.तद्बोध्योगोगवादिर्वाच्य : सएवमुख्यार्थइत्युच्यते । समर्थे ॥ शक्रृ० । अशक्तिसद्दीखेतियत्साध्ये । शक्तौर्ये॥ शक्यतावच्छेदकम् । न० शक्यां शोभासमानार्थे

शक्र पुं०इन्द्रे । देवराजे ॥ कुटजवृक्षे ॥ अर्जुनपादपे शक्नोतिदैत्यान् नाशयितुम् । शक्रृ० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥ ज्येष्ठानक्षत्रे ॥

शक्रक्रीडाचल : । पुं० सुमेरुपर्वते ॥

शक्रगोप : । पुं० इन्द्रगोपकीटे ॥

शक्रज : । पुं० काके । श्रावके । गूढमैथुने ॥ इन्द्रपुत्रे ॥ शक्राज्जात : । जनी० ड : ॥

शक्रजित् । पुं० इन्द्रजिति । रावणपुत्रे । शक्रमजैषीत् । जि० । सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् ॥

शक्रधनु: । न० शक्रायुधे शक्रस्यधनु: ॥

शक्रध्वज : । पुं० इन्द्रध्वजे उत्सवविशेषे ॥ चतुरस्रध्वजाकारंराजद्वारेप्रतिष्ठितम् । आहु : शक्रध्वजंनाम पौरलोकसुखावहम् ॥ विशेषोदेवीपुराणे ०बाराहीसंहितादिषुचद्रष्टव्य : ॥ शक्रस्यध्वज:॥

शक्रनन्दन : । पुं० जयन्ते । अर्जुने वालिनि । काके ॥ शक्रस्यनन्दन: ॥

शक्रपर्याय : । पुं० कुटजवृक्षे ॥ शक्र: पर्यायोऽस्य ॥

शक्रपादप : । पुं० देवदारुवृक्षे शक्रस्यपादप : ॥ कुटजे ॥

शक्रपुष्पिका । स्त्री० शक्रपुष्प्याम् ॥

शक्रपुष्पी । स्त्री० अग्निशिखावृक्षे ॥ शक्रोऽर्जुनतरु: पुष्पमस्या : । शक्रशब्दस्तत्पुष्पेलाक्षणिक : । पाककर्णेतिङीष् ॥

शक्रभवनम् । न० स्वर्गे ॥

शक्रभित् ०द् । पुं० इन्द्रजिति । रावणौ ॥ शक्रमभैत्सीत् भिदिर्० । क्विप् ॥

शक्रभुवनम् । न० नाके । सुरलोके ॥ शक्रस्यभुवनम् ॥

शक्रभूभवा । स्त्री० इन्द्रवारुण्याम् ॥

शक्रमाता । स्त्री० भार्ग्याम् ॥ इन्द्रजनन्याम् ॥

शक्रमातृका । स्त्री० इन्द्रध्वजाङ्गयष्टिविशेषे ॥

शक्रमूर्द्धा । पुं० वल्मीके ॥ इ०वि० शेष : ॥

शक्रवल्ली । स्त्री० इन्द्रवारुण्याम् ॥

शक्रवारुणी । स्त्री० इन्द्रवारुण्याम् ॥

शक्रवाहन : । पुं० मेघे ॥

शक्रबीजम् । न० इन्द्रयवे ॥ शक्रसंज्ञकंबीजम् ॥

शक्रशरासनम् । न० इन्द्रधनुषि ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शक्रशाखी । पुं॰ कुटजवृक्षे ॥ शक्रा ख्य: शाखी ॥

शक्रशाला ।)
शक्रशालिका ।) स्त्री॰ प्रतिश्रये । स भायाम् ॥

शक्रशिर: । न॰ वल्मीके ॥ इन्द्रम स्तके ॥

शक्रसारथि: । पुं॰ मातलौ ॥

शक्रसुत: । पुं॰ जयन्ते ॥ वालिवान रे ॥ अर्ज्जुने ॥ काके ॥ शक्रस्यसु त: ॥

शक्रसुधा । स्त्री॰ कुन्दुरौ ॥

शक्रसृष्टा । स्त्री॰ हरीतक्याम् ॥

शक्राख्य: । पुं॰ पेचके ॥ त्रि॰ इन्द्र नामके ॥

शक्राणी । स्त्री॰ इन्द्राण्याम् ॥ शक्र मपतिकीर्त्तयति । ण्यन्तशब्दे । क र्मण्यण् । टिड्ढेतिङीप् ॥

शक्रायुधम् । न॰ इन्द्रायुधे ॥ अस्यल क्षणादिकंयथावाराह्याम् ॥ सूर्यस्य विविधवर्णा: । पवनेनविघट्टिता : करा: साभ्रे । वियतिधनु:संस्था नायेदृश्यंतेतदिन्द्रधनु: ॥ केचिद नन्तकुलोरगनि:श्वासोद्भूतमा हुराचार्या: । तद्यायिनांप्रयाणम भिमुखमजयावहंभवति ॥ अच्छिन्न मवनिगाढंद्युतिमत्स्निग्धंघनंविवि धवर्णम् । द्विरुदितमनुलोमंचप्रश स्तमम्भ: प्रयच्छतिच ॥ विदिग्भूतं दिक्पतिनाशंचव्यभ्रजंमरककारि । पाटलपीतकनीलै: शस्त्राग्निचुत्कृ तादोषा: ॥ जलमध्येऽनावृष्टिर्भुवि सस्यवधस्तरौस्थितेव्याधि: । व ल्मीकेशस्त्रभयंनिशिसचिववधायधनु रैन्द्रम् ॥ वृष्टिंकरोत्यवृष्ट्यांवृष्ट्यांवृ ष्टिंनिवारयत्यैन्द्र्याम् । पश्चात्सदै ववृष्टिंकुलिशभृतश्चापमाचष्टे ॥ चा पंमघोन: कुरुतेनिशायामाखण्ड लायांदिशिभूपपीडाम् । याम्याप रोदक्प्रभवंनिहन्यात्सेनापतिंनाय कमन्त्रिणौच ॥ निशिसुरचापंसित वर्णाद्यंजनयतिपीडांद्विजपूर्वाणा म् । भवतिचयस्यांदिशितद्दृश्यंनरप तिमुख्यंनचिराद्धन्यात् ॥ इति ॥

शक्राशन: । पुं॰ कुटजवृक्षे ॥ न॰भ ङ्गायाम् । विजयायाम् । संविदि ॥ अस्यगुणायथा । शक्राशनन्तुतीक्ष्णो ष्णंमेहकृत्कुष्ठनाशनम् । बलमेधा ग्निकृत्श्लेष्मदोषघ्नंरसायनम् ॥

शक्राह्व: । पुं॰ इन्द्रयवे ॥

शक्रोत्थानम् । न॰ शक्रध्वजोत्सवे ॥

शक्रोत्सव: । पुं॰ ध्वजोत्थाने । इन्द्र स्योत्सवे ॥

शक्ल: । त्रि॰ प्रियंवदे ॥ शक्नोति । श क्लृ॰ । मूशक्यविभ्य: क्ल: ॥

शक्वा । पुं॰ हस्तिनि ॥ शक्तौ ॥ श क्नोति । शक्लृ॰ । स्नामदिपद्य र्तिपृशकिभ्योवनिप् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शकरः। पुं० वृषे ॥

शक्करी। स्त्री० चतुर्द्दशाक्षरायां छन्दोजातौ ॥ नदीविशेषे ॥ मेखलायाम् ॥ सामविशेषे० नित्यं बहुवचनान्तोयम्० शक्वर्य्य इति० महानाम्नीषु ऋक्षु शक्वर्यो गीयन्ते । शक्वरी० अङ्गुलिरितिमन्त्रव्याख्यानम् ॥ वनीरचेतिडौवी ॥

शङ्कः। पुं० शकटवाहकवृषे । स्कन्धवाहे । अचधूर्त्तिले ॥ इ० हा०लौ ॥

शङ्कनकः। पुं० चन्द्रशङ्खे ॥ शङ्कते। शङ्किशङ्कायाम्। कर्त्तरि० अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् । संज्ञायां कन् ॥

शङ्करः। पुं० सदाशिवे ॥ एकादशरुद्राणां मध्ये भगवद्विभूतौ ॥ शङ्कल्याणं करोति । अभिधानात् संज्ञायामिति० अच् ॥ यथा । शङ्करोमि सदाध्यानात् परमं यन्निरामयम्। भूतानामसकृद्यस्मात् तेनाहं शङ्करः स्मृतः ॥ इतिस्कान्दे ॥ त्रि० कल्याणकारे ॥

शङ्कराचार्य्यः। पुं० स्वनामप्रसिद्धे० अद्वैतवादिनि० वेदान्तभाष्यकर्त्तरि० नरावतारे विश्वेश्वरे ॥ यथाहुः। सत्सम्प्रदायप्रथनाय तिष्येशिष्यैश्चतुर्भिः, सहयोऽवतीर्णः। उक्तोऽद्रवत् सङ्गमतन्त्रराजे श्रीशङ्कराचार्यं गुरुं तमीडे ॥

शङ्करावासः। पुं० कर्पूरप्रभेदे ॥ कैलाशे ॥

शङ्करावाससंज्ञः। पुं० कर्पूरे ॥

शङ्करी। स्त्री० मञ्जिष्ठायाम् ॥ पार्वत्याम् ॥ श्रीगिरीशङ्करीस्मृतेतिदेवीगीता ॥ जय्येश्वराधिवासिन्याम्बायाम् ॥ शम्याम् ॥

शङ्कव्यम्। न० शङ्कुप्रयोगिदारुणि । शङ्कवेहितम्। उगवादिभ्योयत् ॥

शङ्का। स्त्री० त्रासे ॥ वितर्के ॥ इति शब्दार्णवः ॥

शङ्कितः। त्रि० भीते ॥ वितर्किते । संशययुक्ते ॥ अविश्वस्ते ॥ शङ्कासञ्जाताऽस्य। तारकादित्वादितच् ॥ पुं० चोरकनाम्निगन्धद्रव्ये । दुष्पत्रे ॥

शङ्कितवर्णः।)
शङ्कितवर्णकः।) पुं० चौरे ॥

शङ्कुः। पुं० सङ्ख्याविशेषे ॥ सयथा। १००००००००००००० ॥ अस्त्रप्रभेदे । दीर्घायुधे । कुन्ते । शल्ये ॥ यादोभेदे । शङ्कोचमत्स्ये ॥ कीले ॥ दीपसूर्य्ययोश्छायापरिमाणार्थं काष्ठादिनिर्म्मितेक्रमेणसूच्याग्रे द्वादशाङ्गुलपरिमितेकीलके । ईशे । शम्भौ ॥ मेढ्रे ॥ कलुषे ॥ राचसे ॥ नखीनामगन्धद्रव्ये ॥ द्वादशाङ्गुलपरिमाणे ॥ स्थाणौ । शा

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

खावचद्वरिततरौ ॥ पद्मनाले ॥
पद्मशिरामाले ॥ शङ्कतेऽस्मात् ।
शकि० । खरुशङ्कुपीयुनिलङ्कुखि
ष्वितिकुप्रत्ययान्तः साधुः ॥

शङ्कुकर्णः । पुं० गर्दभे ॥ सिद्धस्था
नविशेषे ॥ शङ्कुकर्णध्वनिः प्रो
क्तेतिदेवीगीता ॥

शङ्कुकर्णी । स्त्री० औषधिप्रभेदे । पा
ककर्णत्यादिनाडीषु ॥

शङ्कुचिः पुं० शङ्कुमत्स्ये ॥

शङ्कुतरुः । पुं० शालवृक्षे ॥

शङ्कुरः त्रि० भयदे ॥ त्रासदायि
नि ॥

शङ्कुला । स्त्री० उत्पलपत्रिकायाम् ।
पूगकर्त्तन्याम् । सरौता० इ० भा०
प्र० ॥ शङ्कतेऽस्याः । शकि० । बा
हुलकादुलच् । टाप् ॥

शङ्कुवृक्षः । पुं० शालवृक्षे ॥

शङ्कुशिराः । पुं० दानवविशेषे ॥

शङ्कुश्रुतिः । पुं० पातालाधिपतिदै
त्यविशेषे ॥

शङ्कोचः । पुं० शङ्कुमत्स्ये । शंको
च० इ० गौ० दे० भा० प्र० ॥

शङ्कोचिः । पुं० शङ्कोचमत्स्ये ॥

शङ्खः । पुं० अलिकास्थ्नि । भा
लाऽस्थनि ॥ कुबेरस्यनिधिप्रभेदे ॥
नखीनामनिगन्धद्रव्ये । शुक्तौ ।
कीलदले ॥ कर्णसमीपास्थनि ॥
अष्टनागनायकान्तर्गतनागविशेषे ॥

हस्तिदन्तमध्ये ॥ दशनिखर्वसङ्ख्या
याम् । लक्षकोटौ ॥ धर्मशास्त्रप्रयो
जकमुनिविशेषे ॥ रणवाद्यविशेषे ।
भाषाभाषे० । ० ॥ पुं० न० कम्बौ ॥
अर्णोभवे । पावनध्वनौ । अन्तः
कुटिले । महानादे ॥ अस्योत्प
त्त्यादिकन्तुश्रीदेवीभागवतेब्रह्मवैव
र्ते च यथा । अस्थिभिः शंखचूडस्य श
ङ्खजातिर्बभूव ह । नानाप्रकाररू
पेण शश्वत्पूतासुरार्चने ॥ प्रशस्तं श
ङ्खतीयञ्च देवानां प्रीतिदम्परम् । ती
र्थतीयस्वरूपञ्च पवित्रं शंभुना विना
॥ शङ्खशब्दो भवेद्यत्र तत्र लक्ष्मीः सु
संस्थिरा । सस्नातः सर्वतीर्थेषु
यः स्नातः शङ्खवारिणा ॥ शंखो
हरेरधिष्ठानं यत्र शंखस्ततो हरिः
। तत्रैव वसते लक्ष्मीर्दूरीभूतममङ्ग
लम् ॥ स्त्रीणाञ्च शंखध्वनिभिः शू
द्राणाञ्च विशेषतः । भीता रुष्टा या
ति लक्ष्मीः स्थलमन्यत् स्थलात्तत
इति ॥ भूताद्यहङ्कारात्मके पाञ्चज
न्ये ॥ यथा ॥ भूतादिमिन्द्रिया
दिञ्च द्विधाहङ्कारमीश्वरः । बिभ
र्त्ति शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितमि
ति विष्णुपुराणम् ॥ शङ्खनति० जन
यति । खनु अवदारणे । अन्येभ्यो
पीति डः ॥ शं खमस्येति वा ॥ शा
म्यति चलक्ष्मीर्वा । शमु० । अन्त
र्भावितण्यर्थः । शमेः खः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शास्यत्यनेनवा ॥ असुरविशेषे ॥

शङ्खकः। पुं॰ शिरोरोगविशेषे ॥ तल्लक्षणादियथा। पित्तरक्तानिलादुष्टाः शङ्खदेशेविमूर्च्छिताः। तीव्ररुग्दाहरोगंहिशोथंकुर्वन्तिदारुणम् ॥ सशिरोविषवद्वेगान्निरुध्याशुगलंतथा। त्रिरात्राज्जीवितंहन्ति शङ्खकोनामनामतः। त्र्यहाज्जीवतिभैषज्यंप्रत्याख्येयस्यकारयेत्। पित्तरक्तानिला॰ अबकफोपियोज्यः। कृतानुतापः कफपित्तरक्तैरितिसुश्रुतवचनात्। विमूर्च्छिताः प्रवृद्धाः। त्रिरात्रात्त्रिरात्रमध्येमारयति। अस्यचिकित्सा शिरोरोगेभावप्रकाशेद्रष्टव्या ॥ न॰ वलये ॥ पुं॰ न॰ कम्बौ ॥

शङ्खकारः। पुं॰ शूद्रागर्भेविश्वकर्मौरसजाते॰ वर्णसङ्करजातौ। शाङ्खिके। शांखारी॰ इतिभा॰ ॥ शङ्खंकरोति। डुकृञ्॰ कर्मण्यण् ॥

शङ्खचरी। स्त्री॰ ललाटिकायाम् ॥ शङ्खेचरति। चर॰। पचादौचरडित्युक्तेर्ङीप् ॥

शङ्खचर्ची। स्त्री॰ ललाटिकायाम् ॥

शङ्खभिन्नः। पुं॰ कम्ब्वातायिनि ॥

शङ्खचूडः। पुं॰ दैत्यविशेषे ॥

शङ्खचूर्णम्। न॰ शङ्खजातचूर्णे ॥ शङ्खचूर्णकटुक्षारमुष्णंकृमिहरंपरम् ॥

शङ्खजः। पुं॰ कपोतडिम्बवद्वृहन्मुक्तायाम् ॥ त्रि॰ शङ्खजातवस्तुनि ॥

शङ्खद्रावी। पुं॰ अम्लवेतसे ॥

शङ्खधरा। स्त्री॰ हिलमोचिकायाम् ॥

शङ्खधारी। पुं॰ छन्दोविशेषे ॥ ध्वजानन्दकर्णाः षडेवाचवर्णाः। बुधानन्दकारीभवेच्छङ्खधारी ॥ यथा। स्फुरद्गोपनारीपरीरम्भकारी। हरिःपातुवृन्दावनाभ्यर्णचारी ॥

शङ्खध्मः। पुं॰ शङ्खवादके। शाङ्खिके ॥

शङ्खध्माः। पुं॰ शाङ्खिके ॥

शङ्खनखः। पुं॰ क्षुद्रशङ्खे ॥ शङ्खस्यनखइव ॥ शङ्खनतिवा। बहुलमन्यत्रापीतियुच्ल्युडवा। स्वार्थेकः। पृषोदरादिः नखीनामगन्धद्रव्ये। शङ्खनख्याम् ॥

शङ्खनखा। स्त्री॰ शङ्खनख्याम् ॥ द्विधाशङ्खनखास्त्वाऽन्यास्तुत्याश्चावदरीफलः ॥ इतिरत्नमाला ॥

शङ्खपुष्पी। स्त्री॰ मङ्गल्यकुसुमायाम् ॥ शङ्खपुष्पीतुशङ्खाह्वामङ्गल्यकुसुमापिच। शङ्खपुष्पीसरामेध्यापुष्पामानसरोगहृत्। रसायनीकषायोष्णास्मृतिकान्तिबलाग्निदा ॥ दोषापस्मारभूतास्रक्कुष्ठकृमिविषप्रणुत्। इतिभावप्रकाशः ॥ पाकर्णेतिङीष् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शङ्खप्रस्थ : । पुं॰ चन्द्रस्थचिह्ने ॥

शङ्खभृत् । पुं॰ विष्णौ ॥ भूतादहङ्कारात्मकं पाञ्चजन्याख्यं शङ्खं बिभर्त्ति । डुभृञ्॰ ॥ क्विप् । तुक् ।

शङ्खमुख : । पुं॰ कुम्भीरे ॥

शङ्खमूलम् । न॰ मूलके ॥

शङ्खसञ्ज्ञा । स्त्री॰ यात्रायोगान्तरे । यथा । स्वांशसंस्थे बुधेलग्ने शुक्रे वादेवपूजिते । शङ्खसंज्ञा ह्ययोयोगोयातु : कीर्त्तिप्रद : सदा ॥

शङ्खसेन : । पुं॰ चित्रगुप्तात्मजेकायस्थविशेषे ॥

शङ्खाख्य : । पुं॰ शङ्खनख्याम् ॥

शङ्खालुकम् । न॰ श्वेततायुक्तेकन्दविशेषे ॥

शङ्खाह्वा । स्त्री॰ शङ्खपुष्प्याम् ॥

शङ्खिका । स्त्री॰ तृणविशेषे चोरायाम् । चोरहुली॰ इ॰ गौ॰ भा॰ ॥

शङ्खी । पुं॰ हरौ ॥ समुद्रे ॥ त्रि॰ शङ्खवति ॥

शङ्खिनी । स्त्री॰ चोरपुष्प्याम् । केशिन्याम् । शांखाहुली॰ इ॰ भाषा ॥ श्वेतचुक्रायाम् । वधूभेदे । अबलाप्रभेदे ॥ तीर्थविशेषे ॥ बुद्धशक्तिविशेषे ॥ श्वेतपुन्नागे ॥ यवतिक्तायाम् ॥ श्वेतवृन्दायाम् ॥ शखङ्ध्याम् ॥ चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषे । तल्लक्षणं यथा । दीर्घासुदीर्घनयनावरसुन्दरीयाकामोपभोगरसिकागुणशीलयुक्ता । रेखात्रयेणचविभूषितकण्ठदेशासम्भोगकेलिरसिकाकिलशङ्खिणीसा ॥ शशकं पद्मिनीतुष्टाचित्रिनीरमतेमृगम् । वृषभं शङ्खिनीतुष्टाहस्तिनीरमतेहयम् ॥ पद्मिनीपद्मगन्धाचमीनगन्धाचचित्रिणी । शङ्खिनीक्षारगन्धास्यान्मदगन्धाचहस्तिनी ॥ नाडीविशेषे ॥ गान्धार्याश्चसरस्वत्या : स्थितामध्येचशङ्खिनी ॥ शङ्खा : सन्त्यस्या : शङ्खाकारपुष्पत्वात् । अतइनि : ॥

शङ्खिनीफल: । पुं॰ शिरीषवृक्षे ॥

शङ्खिनीवास : । पुं॰ शाखोटवृक्षे ॥

शचि । स्त्री॰ शच्याम् । इन्द्राण्याम् ॥ शचति । शचव्यक्तायांवाचि । सर्वधातुभ्यइन् ॥ स्त्रीकरणान्तरे ॥

शची । स्त्री॰ पुलोमजायाम् । पौलोम्याम् । इन्द्राण्याम् । शचति॰ व्यक्तं वदति । शच॰ । इन्नन्तात्॰ कृदिकारादितिङीष् ॥ शतावर्याम् ॥

शचीपति : । पुं॰ इन्द्रे ॥ शच्या : पति : ॥

शचीश : । पुं॰ इन्द्रे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शढः । पुं॰ देशान्तरे । शटैरच् । त्रि॰ अम्ले ।

शटा । स्त्री॰ जटायाम् । शटति । श टरुजाविशरणगत्यवसादनेषु । अ च् । टाप् ।

शटिः । पुं॰ शट्याम् । गन्धपला श्याम् । शट॰ । इन् ।

शटिका । स्त्री॰ शटीप्रभेदे । गन्ध पत्रायाम् ।

शटी । स्त्री॰ गन्धशट्याम् । गन्धमू ल्याम् । षड्ग्रन्थिकायाम् । कर्चू रे । पलाशे । गन्धपलाश्याम् । कचूर॰ हि॰ दे॰ भा॰ । बनआदा॰ हि॰ गौ॰ दे॰ भा॰ ॥ गन्धपलाशी सुगन्ध द्रव्यं काश्मीरे प्रसिद्धम् । शटति । शट॰ । अच् । गौरादिः ॥

शट्टः । पुं॰ शट्टके ॥

शट्टकम् । न॰ शट्टे । सांटा॰ हि॰ भा॰ प्र॰ ॥ शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शट्टकं वदेत् ॥

शठः । पुं॰ मध्यस्थपुरुषे ॥ धुस्तूरे ॥ धूर्ते । परवञ्चनार्थं मन्यथा ज्ञा मन्नप्यन्यथावादिनि । गूढविप्रियकृ ति । यथोक्तं विष्णुपुराणे । प्रियं व क्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् । व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बु धैरिति ॥ अपिच । परकार्यविमुखे । यथा । मनसा वचसा यस्तु दृश्यते कार्यतत्परः । कर्मणा विपरीतश्च सशठः स उदिरुच्यते ॥ चतुर्विधप त्यन्तर्गतपतिविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । कामिनीविषयकपटपटुरिति ॥ शठति॰ वञ्चयति । शठकैतवे । प चाद्यच् ॥ न॰ तगरे । कुङ्कुमे ॥ तीक्ष्णायसे ।

शठता । स्त्री॰ कुसृतौ । निकृतौ । मायायाम् । शाठ्ये ॥ भावकर्म णोस्तल् ॥

शठाम्बा । स्त्री॰ अम्बष्ठायाम् । छिन्न पत्र्याम् ॥

शणः । पुं॰ स्वनामप्रसिद्धक्षुपे । माल्यपुष्पे । कटुतिक्तके । त्वक्सा रे । दीर्घपल्लवे ॥ न॰ भङ्गायाम् । मातुलान्याम् ॥

शणघण्टिका । स्त्री॰ शणपुष्प्याम् ॥

शणपत्रम् । न॰ शणवल्कलनिर्मितप त्रे । कागद॰ हि॰ प्र॰ ॥

शणपर्णी । स्त्री॰ अशनपर्ण्याम् । श णः पर्णमस्याः । शणशब्दः शण पर्णसदृशे लाक्षणिकः । पाककर्ण ति ङीष् ॥

शणपुष्पम् । न॰ शणके ॥

शणपुष्पिका । स्त्री॰ घण्टारवायामो षधौ ॥ शणाः पुष्पं यस्याः । स्वा र्थे कन् ॥

शणपुष्पी । स्त्री॰ घण्टारवायाम् । घण्टेतिख्यातौषधौ ॥ शणाः पुष्पं यस्याः । शणशब्दस्तत्पुष्पसदृशेला

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शणिकः । पाककर्मतिङ्गोष ॥

शणपुष्पी । शणपुष्पोक्षटुत्तिक्ता वामिनीकफपित्तजित् ॥ आढक्याम् ।

शणसूत्रम् । न० शणद्रुमांशुसूत्रे । पवित्रके ॥ शणोति । शणशती । पचाद्यच् । शणस्यसूत्रम् ।

शणालुः ।) शणालुकः ।) पुं० आरेवते । आरग्वधे ॥ इ०श०र०ली० ॥

शणिका । स्त्री० शणपुष्प्याम् ॥

शणीरम् । न० शोणमध्यस्थपुलिने ॥ दर्दरीतटे ॥ इ० मेदिनिकर: ॥

शण्डम् । न० षण्डे । पद्मादिसमूहे ॥ पुं० असुरपुरोहिते ॥ शण्डते । शडिरुजायांसङ्घातेच । अस्मात् पचाद्यच् ॥

शण्डिकः । पुं० देशविशेषे ॥

शण्डिलः । पुं० मुनिविशेषे ॥ शण्डते । शडि० । सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्यइलच् ।

शण्ढः । पुं० गोपतौ । सांड०इ० भा० ॥ आकृष्टाण्डे ॥ वर्षवरे । अन्तर्महल्लिके । अभ्यन्तरस्त्रीरक्षके ॥ तृतीयप्रकृतौ । क्लीबे ॥ शाम्यतिशिश्नाभावात् । शमउपशमे । शमेढः ॥ वन्ध्यपुरुषे । उन्मत्ते

शतम् । न० दशगुणितदशसङ्ख्यायाम् । दशतौ । १००॥ दशदशतः परिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशतीतिनिपातनात् । प्रकृतेः शभावः० त प्रत्ययः ॥ सङ्ख्येये ॥

शतकः । त्रि० शतसङ्ख्याविशिष्टे सङ्घे ॥ शतंपरिमाणमस्य । सङ्ख्यायाअतिशदन्तायाः कन् ॥ शतेनक्रीतोवा ॥

शतकीर्त्तिः । पुं० भाव्यर्हद्विशेषे ॥

शतकुन्दः । पुं० करवीरे ॥

शतकुम्भः । पुं० पर्वतविशेषे ॥ श्वेतकरवीरे ॥

शतकोटिः । पुं० वज्रे ॥ शतंकोटयोधाराः क्षीणलक्षणाः यस्यसः ॥ दशार्बुदे । अब्जे । पद्मे ॥

शतक्रतुः । पुं० इन्द्रे ॥ शतंक्रतवोयस्यसः ॥

शतखण्डम् । न० सुवर्णे ॥ त्रि० शतभागे ॥

शतग्रन्थिः । स्त्री० दूर्वायाम् ॥

शतघ्नी । स्त्री० शिल्पविद्याप्रसिद्धेशस्त्रविशेषे ॥ प्राकाररचार्यनिर्मितयन्त्रविशेषे ॥ शतंहन्ति । हन० । अमनुष्यकर्तृकेचेतिटक् ॥ ङीप् ॥ लोहकण्टकसञ्छन्नाशतघ्नीमहतीशिलेति० विजयरक्षितः ॥ वृश्चिकाल्याम् ॥ करञ्जके ॥ शलरोगविशेषे ॥

शतच्छन्दः। पुं॰ काष्ठकुट्टखगे। दार्वाघाटे॥ शतंछदाअस्य॥

शततम:। त्रि॰ शतस्यपूरणे॥ नित्यंशतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्चेतिडटस्तमडागम:॥

शततारा। स्त्री॰ शतभिषायाम्॥

शतदन्तिका स्त्री॰ नागदन्त्याम्॥

शतद्रु:। स्त्री॰ सरिद्विशेषे। शतुद्री॥ तस्याजलगुणायथा। शतद्रौविंपाशायुजः सिन्धुनद्याः सुशीतंलघुस्वादुसर्वामयघ्नम्। जलंनिर्मलंदीपनंपाचनञ्चप्रदत्तेबलबुद्धिमेधायुषच्च। शतधाद्रवति। द्रुगतौ। हरिमितयोर्द्रुवः शतेचेतकुः। मितद्र्वादित्वाड्डुर्वा॥

शतधा।)
शतधा।) स्त्री॰ शतप्रकारे॥ दूर्वायाम्॥

शतधामा। पुं॰ विष्णौ। शतमनन्तानिधामान्यस्य॥

शतधारम्। न॰ पवौ। वज्रे॥ शतंधाराः कोणलक्षणायस्यसः त्रि॰ शतधाराविशिष्टे॥

शतधृतिः। पुं॰ इन्द्रे। शक्रे॥ परमेष्ठिनि। स्रष्टरि॥ दिवि। स्वर्गे॥

शतपत्र:। पुं॰ मयूरे॥ दार्वाघाटे॥ सारसे॥ राजकीरे॥ नूरीतोता॰ इ॰ भा॰ न॰ कमले शतंपत्राण्यस्य॥

शतपत्रक:। पुं॰ दार्वाघाटे। काष्ठकुट्टखगे॥ शतंपत्राण्यस्य॥

शतपत्रनिवास:। पुं॰ ब्रह्मणि। त्रि॰ पद्मस्थे॥

शतपत्रिका। स्त्री॰ शतपत्र्याम्। सेवन्त्याम्॥

शतपत्री। स्त्री॰ सेवन्त्याम्। सेवती॰ इ॰ भा॰॥ पाटलवर्णासौ॰गुलाब इ॰प्रसिद्धास्त्री॰उभयोः पर्यायाथा। शतपत्रीतरुण्युत्ताकर्णिकाचारुकेशरा। सहाकुमारीगन्धाढ्यालाक्षापुष्पातिमञ्जुला॥ शतपत्रीहिमाहृद्याग्राहिणीशुक्रलालघुः दोषत्रयास्त्रजिद्वर्ण्यातिक्ताकट्वीचपाचनी॥

शतपथ.। पुं॰ वेदैकदेशे।

शतपथिक:। त्रि॰ शतपथाध्येतरि॥ शतपथमधीतेवेदवा। इकन्पदोत्तरपदात्॰ शतषष्टे: षिकन्पथः इतिषिकन्॥ षित्वात्॰ स्त्री॰ शतपथिकी॥

शतपदचक्रम्। न॰ नामाक्षरचक्रनार्थंचक्रे॥ तद्यथा। चक्रं शतपदंवक्ष्ये॰ ऋक्षांशाक्षरसम्भवम्। नामादिवर्णतोज्ञेयाऋक्षराश्यंशकास्तथा॥ तिर्यगूर्द्ध्वंगतारेखारुद्रसङ्ख्यालिखेद्बुधः॥ जायतेकोष्ठकानाञ्चशतैकंनोत्रसंशयः॥ च॰ व॰ क॰ ह॰ डाएैगान्यां॰

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

म० ट० प० र० ता० इरिति० चाग्नेय्याम् । न० य० भ० ज० खा० नैऋत्यां० ग० स० द० च० ला० वायव्याम् ॥ पञ्चपञ्चक्रमेणैवर्षि अवर्णान्प्रयोजयेत् । पञ्चस्वरसमायोगेएकैकं पञ्चधाकुरु ॥ अवर्णाद्या स्वयोज्ञेयाः सन्ध्यक्षरयुतास्तथा । सजातीयैक्यमाश्रायपञ्चस्वरविनिर्णयः ॥ ऋदृलतोरप्यकारेण० शेन सखपरिग्रहः । कुर्यात्कुपु० भु० दु० स्थानेचोणिचोश्चराणिच ॥ कु० घ० ङ० छा० भवेत्तस्मेरौ द्रेस्त्रोशानगोचरे । पु० ष० ण० ठा० भवेत्तस्मिन्हर्स्ते चाग्नेयसंज्ञके ॥ भु० ध० फ० ढाभवेत्तस्मिंपूर्वाषाढे चनैऋते । दु० थ० झ० ञ० भवेत्तस्मेवायव्येभाद्रउत्तरे एवंतस्मचतुष्कस्यज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । धिष्ण्यानिकृत्तिकादीनिप्रत्येकंचतुरक्षरैः । सोभिजित्यंशकास्तवशतैकंदादशाधिकम् । यद्यर्णां शकोऽष्टस्थः क्रूरः सौम्योपिवा ग्रहः । तत्रस्थोवेधयेत्सम्यक्पुंसोमासादिमाक्षरम् । सौम्यैविद्धं शुभंज्ञेयमशुभंपापखेचरैः ॥ मिश्रैर्मिश्रफलंतत्रनिर्वेधेनशुभाशुभम् । यदाच्यं सर्वतोभद्रेयद्दोपग्रहभेदतः । शुभाशुभफलंसर्वंतदिहापि विचिन्तयेत् ॥ पञ्चस्वराः० अ०

इ० उ० ए० ओकारास्तैर्योगेधिष्ण्यानिनवचाणि । अचचतुर्भिर्वर्णैरेकनक्षत्रंयथा । च० चू० चे० चो० क्रुत्तिका । ओ० व० वि० वु० रोहिणी । वे० वो० क० कि० मृगशिरः । कु० घ० ङ० छ० आर्द्रा । के० को० ह० हि० पुनर्वसू । हु० हे० हो० ड० पुष्यः । डि० डु० डे० डो० श्लेषा । म० मि० मु० मे० मघा । मो० टा० टि० टु० पूर्वाफाल्गुनी । टे० टो० प० पि० उत्तराफाल्गुनी । पु० ष० ण० ठ० हस्तः । पे० पो० र० रि० चित्रा । रू० रे० रो० त० स्वाति । ति० तु० ते० तो० विशाखा । न० नि० नु० ने० अनुराधा । नो० य० यि० यु० ज्येष्ठा । ये० यो० भ० भि० मूलम् । भु० ध० फ० ढ० पूर्वाषाढा । भे० भो० ज० जि० उत्तराषाढा । जु० जे० जो० ख अभिजित् । खि० खू० खे० खो० श्रवणः । ग० गि० गु० गे० धनिष्ठा । गो० श० शि० शु० शतभिषा । शे० शो० द० दि० पूर्वभाद्रपदा । दु० थ० झ० ञ० उत्तरभाद्रपदा । दे० दो० च० चि० रेवती । चु० चे० चो० ल० अश्विनी । लि० लु० ले० लो० भरणी । कं स्वयुक्तः अकारयुक्तं नक्ष

य: । कस्येन्दीर्घश्चेय: । ताल
व्यशकारोपदन्त्यसकारोऽन्त्ये य: ॥ इ
ति शतपदचक्रम् ॥

शतपदी । स्त्री० कर्णजलौकायाम् ॥
शतं पादा यस्या: । कुम्भपदीषु चे
ति साधु: ॥ शतावर्याम् ॥

शतपत्रम् । न० श्वेतकमले । पुण्ड
रीके ॥

शतपर्वा । पुं० वंशे । त्वक्सारे ।
शतपर्वाख्यस्य ॥ इक्षुविशेषे । शत
पोरके ॥ यथा । शतपर्वा भवेत्
किञ्चित्कोषकारगुणान्वित: । वि
शेषात्किञ्चिदुष्णश्च सक्षार: पवना
पह: ॥

शतपर्वी । स्त्री० दूर्वायाम् ॥ वचा
याम् ॥ भार्गवभार्यायाम् ॥ कोजा
गरपूर्णिमायाम् ॥ कटुकायाम् ॥
शतं पर्वाण्यस्या: । पाक्षिक : कब
भाव ।

शतपर्विका । स्त्री० दूर्वायाम् ॥ वचा
याम् ॥ शतं पर्वाण्यस्या: । शेषा
दिति कप् ॥ यद्वा । शतं पर्वति ।
पर्व पूरणे । ण्वुल् ॥ यवे ॥

शतपर्वेश: । पुं० शुक्रग्रहे ॥ शत
पर्वाया ईश: ॥

शतपात्-द् । स्त्री० शतपद्याम् ॥ श
तं पादा यस्या: ॥ सङ्ख्यासुपूर्व
स्येति साधु: ॥

शतपादिका । स्त्री० शतपद्याम् ॥ का
कोल्याम् ॥

शतपादी । स्त्री० शतपादिकायाम् ॥

शतपुष्पा । स्त्री० सितच्छत्रायाम् ।
अतिच्छत्रायाम् । मधुरायाम् ।
सौंफ । धानसोआ० इ० भा० प्र० ॥
अस्या गुणा यथा । शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा
पित्तकृद्दीपनी कटु: । उष्णा ज्वरानि
लश्लेष्मव्रणशूलाक्षिरोगहृत् ॥ मिश्रे
या तद्गुणा प्रोक्ता विशेषाद्योनिशूलनु
त् । अग्निमान्द्यहरी हृद्या बद्धविट्क
मिशुक्रहृत् ॥ रूक्षोष्णा पाचनी का
सवमिश्लेष्मानिलान्हरेत् ॥ अपि
च । एकैवाहं मधुरसास्ववासैनैव
वासिता । शतपुष्पावदत्येवं छत्रं दत्त्वा
जिगीषया ॥ शतं पुष्पाण्यस्या: ।
सदच्काण्डेति टाप् ॥

शतपुष्पिका । स्त्री० शतपुष्पायाम् ॥

शतपोरक: । पुं० शतपर्वाख्येक्षु
विशेषे ॥

शतप्रसूना । स्त्री० शतपुष्पायाम् ॥

शतप्रास: । पुं० करवीरवृक्षे ॥ श
तं प्रासा इव पत्राण्यस्य ॥ शतं प्रा
सा: प्रासतिर्वा । असु क्षेपणे । कर्म
ण्यण् ॥

शतबलि: । पुं० कपोताख्यपक्षिवि
शेषे ॥

शतभिषक् । स्त्री० शतभिषानक्षत्रे
॥ त्रि० शतभिषजि जाते । वत्सशा
लेति जातार्थस्य । लुक् । पञ्चशा

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तभिषजः । शतभिषापि ॥

शतभिषा । स्त्री० अश्विन्यादिषु चतुर्विंशे ॥ तज्जातफलं यथा । शीतभीतिरलसाहसीसदानिष्ठुरो हिचतुरोनरोभवेत् । वैरिणामतिशयोहिदारुणोवारुणोडुर्यदियस्यसम्भवे ॥

शतभीरुः । स्त्री० मल्लिकायाम् । वेला० वेली० रायवेल० इ० च० भा० प्र० पुष्पे ॥ शतं बहवो वियोगिनो भीरवोऽस्याः ।

शतमखः । पुं० इन्द्रे । शचीपतौ ॥ शतं मखा अस्य ॥

शतमन्युः । पुं० दिवस्पतौ ॥ इन्द्रे ॥ शतं मन्यवो यागा अस्य । शतेषु दैत्येषु मन्युः क्रोधोऽस्येति वा । शतमन्यवो दैन्यान्यस्य वा । दैत्यैः पराजितत्वात् ॥

शतमानः । पुं० दशरूप्यधरणेषु । विंशत्यधिकरक्तिकाशतत्रयपरिमाणे इत्यर्थः ॥ धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः इति मनुः ॥

शतमार्जः । पुं० अस्त्रकारके ॥ इ० कश्चित् ॥

शतमूला । स्त्री० दूर्वायाम् ॥ वचायाम् ॥

शतमूलिका स्त्री० द्रवन्त्याम् । मूषिकपर्ण्याम् ॥

शतमूली । स्त्री० बहुसुतायाम् । शतावर्याम् ॥ शतं मूलान्यस्याः । पाककर्णीतिभाष् ॥

शतयष्टिकः । पुं० शतलतिकाहारे । देवच्छन्दे ॥

शतरुद्रियम् । न० हविरादौ ॥ शतं रुद्रादेवतास्य । शतरुद्राद्घश्चेति घः ॥

शतरुद्रीयम् । न० शतरुद्रिये ॥ शतरुद्राद्घश्चेतिचकाराच्छः । शतशब्दोऽनन्तवचनः ॥

शतरूपा । स्त्री० स्वायम्भुवमनोः पत्न्याम् ॥ ब्रह्मणः कन्यायाम्० पत्न्याञ्चेति मात्स्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

शतलुम्पः ।)
शतलुम्पकः ।) पुं० किरातार्जुनीयकाव्यकर्त्तरि भारविकवौ ॥

शतवीर्या । स्त्री० श्वेतदूर्वायाम् ॥ शतं वीर्याण्यस्याः ॥ कपिलद्राक्षायाम् ॥ शतावर्याम् ॥

शतवेधी । पुं० अम्लवेतसे ॥ शतं वेद्धुं शीलमस्य । विधविधाने । सुपीतिणिनिः ॥

शतवेधिनी । स्त्री० चुक्रिकायाम् । चूकाख्यशाके ॥

शतव्रजः । पुं० अनन्तगतौ । अपरिमितगतौ ॥

शतसहस्रम् । न० शतगुणितसहस्रे । लक्षे ॥

शतसहस्रकम् । न० तीर्थविशेषे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शतह्रदा । स्त्री० वज्रे ॥ विद्युति । सौदामिन्याम् ॥ शतं ह्रदाः ०ष र्वौ वि० अगाधजलाशया वासन्त्यस्याः । अच् ॥ शतं ह्रादायस्याः इति वा । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ॥

शतांशः । त्रि० शततमे भागे । सङ्ख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वम् । यथा । तस्याद्विषोडशांशेनया गङ्गासुरपूजिता । शतांशेन चतुलसीतेन विष्णोः प्रियासदेति मृत्युञ्जयतन्त्रम् । तस्याः सुरायाद्ग्रतस स्वधः ॥

शताक्षी स्त्री० पार्वत्याम् ॥ शतपुष्पायाम् ॥ रात्र्याम् ॥ शतमक्षीण्यस्याः । बहुव्रीहौ० षच् । ङीष् ॥

शताङ्गः । पुं० युद्धार्थरथे । स्यन्दने ॥ शतमङ्गान्यवयवा यस्य सः ॥ तिनिशद्रुमे ॥

शतानकम् । न० रुद्राक्रीडे । श्मशाने ॥

शतानन्दः । पुं० मुनिविशेषे । गौतमस्य सुते देवकीनन्दने ॥ गौतममुनौ ॥ जनकपुरोहिते ॥ ब्रह्मणि । विष्णुरथे । शतमानन्दा अस्य एक एव परानन्द उपाधिभेदाच्छतधाभिद्यते ॥ शतमनेके० अन्तःकरणवृत्तिविशेषोपाधिष्वभिव्यज्यमाना आनन्दा यस्य परमानन्दसिन्धो

र्वंस्यपाङ्गुलित्रा ॥

शतानीकः । पुं० व्यासशिष्ये० मुनिविशेषे ॥ वृद्धे ॥ नृपविशेषे । जनमेजयपुत्रे ॥

शतायुः । त्रि० शतवर्षवयसि ॥ शतं वर्षाणामायुर्यस्य सः ॥

शतारम् । न० वज्रे ॥

शतारुषी । स्त्री०
शतारुः । न० कुष्ठभेदे ॥ रक्तश्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥

शतावरी । स्त्री० शतमूल्याम् । इन्दीवर्याम् ॥ अस्या गुणाः । शतावरी गुरुः शीता तिक्ता स्वाद्वी रसायनी । मेधाग्निपुष्टिदा स्निग्धा नेत्र्या गुल्मातिसारजित् । शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्तास्रशोथजिदिति ॥ अस्याः पाको यथा । शतावरीमूलकल्कं कल्कात् क्षीरं चतुर्गुणम् । क्षीरतुल्यं घृतं गव्यं सितया कल्कतुल्यया ॥ घृतशेषं पचेत्तत्तु पलार्द्धं लेहयेत्सदा । रक्तपित्तं ह्यम्लपित्तं क्षयं श्वासस्वनाशयेत् इति लघुशतावरीपाकः ॥ शतध्याम् । इन्द्राण्याम् ॥ शतेनाव्रणोति । हञ्० । पचाद्यच् । गौरादिः ॥

शतावर्त्तः । पुं० विष्णौ ॥ शतमावर्त्ताः प्रादुर्भावा यस्य ॥

शतावर्त्ती । पुं० विष्णौ ॥

शतास्रिः । पुं० शतकोटौ ॥ वज्रे ॥

शताह्वा । स्त्री० शतपुष्पायाम् ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शलूका० इ० गौ० भा० ॥ मधुरिकायाम् । अतिच्छत्रायाम् ॥
शतिकः । त्रि० शत्ये ॥ शतेनक्रीतः० शतस्यविकारोऽवयवोवा । शतस्यनिमित्तंसंयोगउत्पातोवा- ॥ क्रीतवत् परिमाणादित्यतिदेशात् ० शताच्चठन्यतावशतइतिठन् ॥
शतेरः पुं० शत्रौ ॥ हिंसायाम् ॥ शीयते । शद्लृशातने । शदेस्तचेत्येरक् ॥
शत्यः । त्रि० शतिके ॥ शतिकवदतिदेशाद्यत् ॥
शद्रिः । पुं० कुञ्जरे । हस्तिनि । शीयते । शद्लृ । राशदिभ्यांत्रिप् ॥
शत्रुः । पुं० । स्वविषयान्तरावनिपे ॥ विषयानन्तरोराजेत्यमरः ॥ निपातकारिणि । रिपौ । वैरिणि । सपत्ने । अरौ । अभिघातिनि ॥ शत्रुर्द्विधा । आभ्यन्तरोबाह्यश्च । आभ्यन्तरः कामक्रोधादिरूपः ॥ बाह्यइष्टविघातादिकर्त्ता । यथाहुः । एकः शत्रुर्नद्वितीयोऽस्ति शत्रुरज्ञानतुल्यः पुरुषस्यराजन् । येनावृष्टः कुरुतेकार्यतेघोराणि कर्म्माणिसुदारुणानीति ॥ लग्नात् षष्ठस्थाने ॥ शातयति । शद्लृ० । ण्यन्तः । रुशातिभ्यांक्रुन् । बहुलमन्यत्रापीतिणिलुक् । प्रज्ञादिपाठाद्वाऽक्रस्वः ॥ शातयितरि । हन्तरि ॥ यथा । इन्द्रशत्रुः । इन्द्रस्यशत्रुर्हन्ता । इन्द्रः शत्रुर्हन्तायस्येतिबहुव्रीहिर्वा ॥
शत्रुघ्नः । पुं० सुमित्रातनये । शत्रुमर्द्दने । श्रीरामभ्रातरि ॥ शत्रून् हतवान् । हन० । मूलविभुजादित्वात्कः ॥ यद्वा । शत्रून् हन्ति । अमनुष्यकर्तृकेपिचेत्यपि शब्दात्० कृतघ्नशत्रुघ्नादयः सिद्धा इतिदुर्गसिंहः । पाणिनीयेपि० बहुलग्रहणाद्यथेष्टसिद्धिः । कृत्यल्युटोबहुलम् ॥ त्रि० अरिघ्ने ॥
शत्रुघ्नजननी । स्त्री० सुमित्रायाम् ॥
शत्रुजित् । पुं० भूपविशेषे । कुवलयाश्वपितरि ॥ त्रि० वैरिजयकारिणि ॥ शत्रून्जयतिअभिभवति । जि० । क्विप् ० तुक् ॥
शत्रुञ्जयः । पुं० विमलाद्रौ ॥ हस्तिनि । शत्रुंजयति जि० । संज्ञायां भृतॄवृजीतिखच् ॥ शत्रुजेतरि ॥
शत्रुता । स्त्री० शत्रुत्वे । वैरिभावे । तल् ॥
शत्रुन्तपः । त्रि० वैरितापकृति ॥
शत्रुमर्द्दनः । पुं० शत्रुघ्ने । त्रि० वैरिघ्ने ॥
शत्रुवलः । त्रि० शत्रुमति । शत्रुरस्त्यस्य । अन्येभ्योपिदृश्यतइति वलच् । असंज्ञात्वाद्वलइतिनदीर्घः ॥
शत्रुहा । पुं० क्रूरकर्मणिवक्रौ ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शर्वरी । स्त्री॰ निशायाम् ॥

शदः । पुं॰ फलमूलादौ ॥ शदेरच् ।

शद्रिः । पुं॰ अर्जुने । मेघे ॥ जिष्णौ ॥ हस्तिनि ॥ खण्डे ॥ स्त्री॰ तडिति । शीयतेशद्यतेवा । शद्लृ॰ । अदिशदीतिक्रिन् ॥

शनकावलिः । स्त्री॰ गजपिप्पल्याम् ॥

शनकैः । अ॰ अत्वरायाम् ॥ शनैरेव । अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरित्यकच् ॥ सम्भ्रमेपेत्यर्थे ॥

शनपर्णी । स्त्री॰ असनपर्ण्याम् ॥ कटुक्याम् ॥

शनिः । पुं॰ सप्तमग्रहे । सौरौ । शनैश्चरे । नीलवाससि । मन्दे । छायात्मजे ॥ कुक्कुरे ॥

शनिगृहम् । न॰ मकरराशौ ॥ कुम्भराशौ ॥ शनेर्गृहम् ॥

शनिप्रसूः । स्त्री॰ छायायाम् । सूर्यपत्न्याम् ॥

शनिप्रियम् । न॰ नीलमणौ ॥

शनिवारः । पुं॰ शनिभोग्यसावनदिने ॥ तत्तु॰ उदयकालादोदयकालः ॥

शनैश्चरः । पुं॰ शनिग्रहे ॥ शनैश्चरति॰ पङ्गुत्वात् । चर॰ । अच् ॥ त्रि॰ मन्दगामिनि ॥

शनैः । अ॰ क्रियामान्द्ये । स्वैरे ॥ अत्वरायाम् । अद्रुते । शनैश्चरे । शणति॰ । शानयतिवा । शणदाने॰ शानतेजनेवा । ऐस्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्॰ शस्यन ह्रस्वोश

शन्तनुः । पुं॰ प्रतीपभूपतनये । महाभिषे ॥

शपः । पुं॰ शपथे । निर्भत्सने ॥

शपथः । पुं॰ कारे ॥ आक्रोशे ॥ दिव्ये । समये । सुतादिभिः शपने ॥ शपन्ति शपआक्रोशे । शीङ्शपिरुगमीत्यादिनाऽथप्रत्ययः ॥

शपनम् । न॰ शपथे ॥ शप॰ । ल्युट् ॥

शपमानः । त्रि॰ क्रोशति ॥ स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥

शप्तः । त्रि॰ शापग्रस्ते ॥ शप्यतेस्म । शप॰ । क्तः । पुं॰ उल्॰ द्रू॰ गौ॰ भा॰ प्र॰ तृणविशेषे ॥

शफः । पुं॰ सुगन्धिद्रव्यविशेषे । नखे । कोलदले ॥ न॰ तरूणां मूले ॥ गवादीनांखुरे ॥ शंफणति । फणगतौ । अन्येष्वपीति डः । पृषोदरादिः ॥

शफरः । पुं॰ मत्स्यविशेषे । प्रोष्ठ्याम् । यूठी॰ द्रू॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ शफंराति । रा॰ । आतोनुपेतिकः ॥

शफराधिपः । पुं॰ द्रूलिशे॰ मत्स्ये । वारिकर्पूरे ॥ शफराणामधिपः ॥

शफरी स्त्री॰ शफरे । प्रोष्ठ्याम् ॥ जातेरितिङीष् ॥

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शबलः। पुं॰ एते। कर्बुरे। चित्रे। किर्मीरे॰ शपति॰ च क्रोशति वर्णान्। शप॰ शपेर्वश्चेतिकलप्रत्यये बत्वञ्च। श्रोष्ठ्यमध्यः॥ त्रि॰ तद्वति॥

शब्दः। पुं॰ अक्षरे॥ यशसि॥ गीतौ॥ वाक्ये॥ खे॥ श्रवणे॥ ध्वनौ। इतिहेमचन्द्रः॥ श्रोत्रग्राह्ये गुणपदार्थविशेषे॥ अस्य पर्यायायथा। शब्दे॰ निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः। स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः॥ आरवारावसंराबविरावाः। इत्यमरः॥ प्रयोगेणाभिज्वलितयाकाशदेशः शब्दः॥ सद्विविधः ध्वन्यात्मको॰ वर्णात्मकश्चेतिभेदात्। तथाहि। शब्दोध्वनिश्चवर्णश्च मृदङ्गादिभवोध्वनिः। कण्ठसंयोगादिजन्यावर्णास्ते कादयोमताः॥ सर्वः शब्दोनभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तुगृह्यते। वीचीतरङ्गन्यायेनतदुत्पत्तिस्तुकीर्त्तिता॥ कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते। उत्पन्नः कोविनष्टः कइतिबुद्धेरनित्यता॥ सोयंकइतिबुद्धिस्तुसाजात्यमवलम्बते। तदेवौषधमित्यादौसजातीयेऽपिदर्शनात्। इ॰ भा॰ प॰ शब्दंनिरूपयति। शब्दइति। नभोवृत्तिरा

काशसमवेतः। दूरस्थशब्दस्याऽग्रहणादाह। श्रोत्रोत्पन्नइति। ननुमृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्नेशब्दे॰ श्रोत्रेकथमुत्पत्तिरतआह। वीचीतरङ्गन्यायेनेति। आद्यशब्दस्यवहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेनैव शब्देनजन्यते॰ तेनचापरस्तद्व्यापकः एवंक्रमेणश्रोत्रोत्पन्नोगृह्यतइति कदम्बगोलकन्यायादिति। आद्यशब्दाद्दशदिक्षु॰ दशशब्दाउत्पद्यन्ते। ततश्चान्येदशशब्दाउत्पद्यन्ते॰ इतिभावः। अस्मिन्कल्पेगौरवादुक्तंकस्यचिन्मतइति। ननुशब्दस्यनित्यत्वादुत्पत्तिः कथमत आह। उत्पन्नः कइति। शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः। ननुसएवायंककारइत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानांनित्यत्वम्। इत्थंचोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपाचेत्यतआह। सोयंकइतिबुद्धिस्तुसाजात्यमवलम्बतेइत्यादि। तत्रप्रत्यभिज्ञानेतत्सजातीयत्वंविषयः। ननुतद्व्यक्त्यभेदोविषयः॰ उक्तप्रतीतिविरोधात्। इत्यञ्चद्वयोरपिबुद्ध्योर्भ्रमत्वमिति। ननुसजातीयत्वंसोयमितिप्रत्यभिज्ञायांभासते॰ इतिकुतइष्टमित्यतआह। तदेवेति। यदौषधंमयाकृतंतदेवान्येनापिकृतमित्या

दिदर्शनादिति भावः । इति मुक्तावली ॥ आप्तवाक्यम् । आप्तश्रुतिः । आप्तवचनन्त्विति सांख्याः । यथाप्तवचनमिति लक्ष्यनिर्देशः । शेषं लक्षणम् । आप्ता प्राप्ता युक्तेति यावत् । आप्ता चासौ श्रुतिश्च । आप्तश्रुतिः श्रुतिवाक्यजनितवाक्यार्थविज्ञानम् । तच्च स्वतः प्रमाणम् । अपौरुषेयवेदजनितत्वेन च सकलदोषाशङ्काविनिर्मुक्तं युक्तं भवति । एवं वेदमूलस्मृतीतिहासपुराणवाक्यजनितमपि ज्ञानं युक्तम् । आदिविदुषश्च कल्पादौ कल्पान्तराधीतश्रुतिस्मरणसम्भवः । सुप्तप्रबुद्धस्येव पूर्वेद्युरवगतानामर्थानामन्येद्युः । तथा चावट्यजैगीषव्ययोः संवादे भगवान् जैगीषव्यो दशमहाकल्पवर्त्तिजन्मस्मरणमात्मन उवाच । दशसु महाकल्पेषु परिवर्त्तमानेन मयेत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण । आप्तग्रहणेन च अयुक्ताः शाक्यभिक्षुकनिर्ग्रन्थिकसंसारमोचकादीनामागमाभासाः परास्ता भवन्ति । अयुक्तत्वञ्चैतेषां विगानाद्विच्छिन्नमूलत्वात् प्रमाणविरुद्धार्थाभिधानात् । कैश्चिदेव म्लेच्छादिभिः पुरुषापसदैः पशुप्रायैः परिग्रहाद्बोद्धव्यम् । तु शब्देनानुमानाद्व्यवच्छिनत्ति । वाक्यार्थो हि प्रमेयः । न च तद्धर्मो वाक्यं येन तल्लिङ्गं भवेत् । न च वाक्यं वाक्यार्थं बोधयत् सम्बन्धग्रहणमपेक्षते । अभिनवकविविरचितस्य वाक्यस्यादृष्टपूर्व्वस्याननुभूतचरवाक्यार्थबोधकत्वादिति । अध्ययनकार्य्यः शब्दः । शब्द इति शब्दजनितमर्थस्वरूपज्ञानमुपलक्षयति कार्य्ये कारणोपचारात् । सा द्वितीया सिद्धिः सुतारमुच्यते । तदिदं द्विधा श्रवणम् । अन्ये व्याचक्षते । यस्य सांख्यशास्त्रपाठमन्यदीयमाकर्ण्य तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते सा सिद्धिः शब्दः शब्दपाठानन्तरं भावात् । इति सांख्याः ॥ आप्तोपदेशः शब्दः । इति गौतमसूत्रम् । अस्यार्थः । शब्द इति लक्ष्यकथनं तदर्थः प्रमाणशब्द इति । आप्तोपदेश इति लक्षणम् । आप्तः प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् । तस्योपदेश इत्यर्थः । प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानप्रयुक्तः शब्द इति फलितार्थः । अथवा । आप्तो यथार्थ उपदेशः शब्दो बोधो यस्मात् तत् । शाब्दत्वञ्च जातिविशेषः । तथा च यथार्थशाब्दज्ञानकरणत्वमर्थः । अत्र च विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वतद्वति तत्प्रकारकत्वादिप्रमालक्षणानामेकम् । लक्षणपरञ्च लक्ष्यतावच्छेदके निवेशनीयमतो नाभेदः ॥ ७ ॥ विभजते । स द्विविधो दृष्टा

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दृष्टार्थत्वात् । सप्रमाणशब्दः श
ब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाण
गम्यार्थकोदृष्टार्थकः । शब्दतदुपजी
विप्रमाणमात्रगम्यार्थकोऽदृष्टार्थकः
॰ तथाचदृष्टार्थकत्वादृष्टार्थकत्व
भेदात् प्रमाणशब्दस्यद्वैविध्यमित्य
र्थः ॥ ८ ॥ शप्यते । शपआक्रोशे
। घञ्शपिस्यांददनाविति दन् ॥ शा
स्त्रेशब्दस्तुवाचकइति । शास्त्रे॰
व्याकरणादिशास्त्रे॰ योवाचकः
साधुशब्दः॰ सएवनिरुपपदेनशब्दश
ब्देनव्यवह्रियतेनध्वनिर्नचापभ्रंशः
। सद्विविधोलौकिकवैदिकभेदात्
। तत्रगौरश्वः पुरुषोहस्तीशकुनि
र्मृगोब्राह्मणइतिलौकिकः । शन्नो
देवीरभीष्टये॰ इषेत्वोर्जेत्वा । अग्नि
मीळेपुरोहितम्॰ अग्नआयाहिवीत
यइतिवैदिकइत्यर्थः ॥ वाक्यसन्द
र्भे ॥ शब्दप्रयोगविषयोयथा । म
हान्हिशब्दस्यप्रयोगविषयः । सप्त
द्वीपावसुमतीत्रयोलोकाश्चत्वारोवे
दाःसाङ्गाःसरहस्याबहुधाभिन्नाः ।
एकशतमध्वर्युशाखाः । सहस्रवर्त्मा
सामवेदः । एकविंशतिधाबाह्वृच्य
म् । नवधाथर्वणोवेदः । वाकोवा
क्यम् । इतिहासः । पुराणम् । वै
द्यकमित्येतावाञ्छब्दस्यप्रयोगविषयः
। एतावन्तंशब्दस्यप्रयोगविषयमन
नुनिशम्यसन्त्यप्रयुक्ताइतिवचनंकेव
लंसाहसमेव । एतस्मिंश्चातिमहति
शब्दस्यप्रयोगविषयेतेतेशब्दास्तत्रत
त्रनियतविषयादृश्यन्ते । तद्यथा ।
शवतिर्गतिकर्माकम्बोजेष्वेवभाषि
तोभवति । विकारएवैनमार्याभाष
न्तेशवइति । हम्मतिः सुराष्ट्रेषु
रंहतिः । प्राच्यमध्यमेषु । गमिमेव
त्वार्याः प्रयुञ्जते । दातिर्लवनार्थे
प्राच्येषु॰ दात्रमुदीच्येषु । इतिमहा
भाष्यम् । शोशतोमृतावस्थाविका
रस्तत्रेत्यर्थः ॥ इतिकैयटः ॥ श
ब्दश्चतुर्विधः । जातिगुणक्रियायदृ
च्छाशब्दभेदात् । तत्रजातिशब्दोय
थागौरश्वः पुरुषोहस्तीशकुनिर्ब्राह्म
णइत्यादिः । गुणशब्दोनीलोहरित
इत्यादिः । क्रियाशब्दः पचतिप
ठतिगच्छतीत्यादिः । यदृच्छाशब्दो
डित्थोडवित्थआलम्बज्ञोपालम्बज्ञ
स्तेत्यादिः ॥

शब्दकोषः । पुं॰ शब्दसमूहे ॥ शब्दा
नांकोषोऽर्थसमूहः शब्दकोषः ॥

शब्दग्रहः । पुं॰ कर्णे ॥ शब्दोगृह्यते
ऽनेन । ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् ॥

शब्दनः । त्रि॰ शब्दकारके । रवणे ॥
शब्दयतितच्छीलः । शब्दशब्दक्रि
यायाम् । चलनशब्दार्थादितियुच् ॥

शब्दब्रह्म । न॰ वेदे ॥

शब्दभावना । स्त्री॰ शाब्दीभावनाया
म् ॥ शब्दस्यभावना ॥ प्रेरणाधर्मकः

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शशब्दशासार: स्वज्ञानकरणक: स्तु त्यादिज्ञानेतिकर्तव्यताक : पुरुषप्रयत्नभाश्यनिष्ट: शब्दभावनोच्यते ॥

शब्दभेदी । पुं॰ अर्जुने । तृतीयपाण्डवे ॥ भिदनंभेद: । सोस्त्यास्ति॰ भेदी । शब्दस्य भेदी । बाणविशेषे । द्रू॰ रामायणम् ॥

शब्दयन् । त्रि॰ व्याहरति ॥ शब्दशब्दोत्॰ तत्करोतीतिण्यन्ताल्लट : शतृ प्रत्यय : । स्त्री॰ ङीप् ॥

शब्दयोनि: । पुं॰ भ्वेधस्पर्द्धादिधातुषु ॥ शब्दस्यनाम्नोयोनि : ॥

शब्दवृत्ति : । स्त्री॰ शब्दप्रवृत्तौ ॥ सा चचतुर्विधा यथा । तत्स्थतवर्मता भ्यःस्वतत्समीपतथापिच । तस्मादिचर्याच्छब्दानांवृत्तिरुक्ताचतुर्विधा ॥ साच॰ मुख्यलचणागुणभेदेन॰ त्रिधा । मुख्यापिरूढियोगभेदनद्विधारूढिस्स्वरूपेणजात्यागुणेनवानिर्दे शार्हेवस्तुनि॰ संज्ञासंज्ञिसङ्केतेन॰प्रवर्त्तते । यथा॰ डित्थ : डवित्थ : ॰गौ : शुक्ल इति । लचणाच तेनैवसङ्केतेनाभिहितार्थ सम्बन्धिनि । यथागङ्गायांघोषइति । गौणीच॰ अभिहितार्थलचितगुणयुक्ते तत्सदृशे । यथा॰ सिंहोदेवदत्तइति । योगवृत्तिस्तु॰ एतत्त्रिविधवृत्ति प्रतिपादितपदार्थयो : प्रकृतिप्रत्यार्थयोर्योगेन । यथा॰ पङ्कजम्॰ औपगव : ॰पाचकइत्यादि ॰ ॥

शब्दवेधी । पुं॰ अर्जुने ॥ दशरथे ॥

शब्दस्मृति : । स्त्री॰ व्याकरणे ।

शब्दहेतु : । पुं॰ यच्छ्यादिषु । यथा । यष्टीगुणक्रियाजातिरूढय : शब्दहेतव : । गौमान्नीलोत्पलश्चैवपाचकोघटएवच ॥ आकाशइतिशब्दानां तत्तदर्थप्रवर्तका : ॥

शब्दाधिष्ठानम् । न॰ कर्णे ॥

शब्दानुशासनम् । न॰ प्रकृत्यादिविभागेनशब्दव्युत्पादने ॥ उक्तञ्च यथा । विविक्ता : साधव : शब्दा : प्रकृत्यादिविभागत: । ज्ञाप्यन्ते येनतच्छास्त्रमत्रशब्दानुशासनमिति । व्याकरणे देसन्वर्थनामशब्दानुशासनमिति ।

शब्दार्थ: । पुं॰ शब्दजन्यज्ञानविषये । वस्त्वाकृतौ ॥ शब्दस्यअर्थ : । यत्पर : शब्द : सशब्दार्थ इतिमीमांसका : । संयोगोविप्रयोगश्चसाहचर्यंविरोधिता । अर्थ : प्रकरणंलिङ्गं शब्दस्यान्यस्यसन्निधि : । सामर्थ्यमौचितीदेश : कालोव्यक्ति: स्वरादय : । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव : ॥

शब्दितम् । त्रि॰ भाषिते ॥ मौते । प्रतिपादिते ॥ शब्दसंशब्दनेचौरादिक : । कर्मणिक्त : ॥

शम् । अ॰ कल्याणे ॥ सुखे ॥ शास्त्रे

शम: । पुं॰ शान्तौ । विषयेभ्यइन्द्रियोपरतौ ॥ मोचे ॥ अन्तरिन्द्रियनिग्र

दे । अन्तःकरणोपरमे ॥ मनोने
ष्ट्ये ॥ मनःप्रसादे ॥ अन्तःक
रणस्य विषयेभ्यो निवृत्तौ ॥ अथवा
इन्द्रियातिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निव
र्तने ॥ उपशान्तौ ॥ सर्वकर्मसंन्या
से ॥ सदैववासनात्यागः शमोयमि
तिसद्वदितः ॥ शमनम् । शम
उपशमे । भावेघञ् ॥ नोदात्तोप
देशेतिवृद्ध्यभावः ॥ शान्तिरसे ॥
शाम्यतेऽनेनेतिव्याख्यानात् ॥ पा
णौ । शये । हस्ते ॥ शाम्यतिकण्डू
र्मलोषानेन । हलश्चेतिघञ् ॥ उप
चारे । चिकित्सायाम् ॥

शमकः । त्रि० शान्तिकारके ॥

शमथः । त्रि० शान्तौ ॥ मन्त्रिणि ॥
शमनम् । शम० । शमादिभ्योऽथच्
॥ शाम्यतिशः । बाहुलकाद्दाथप्रत्य
यः ॥

शमनः । पुं० यमराजे । यमे । श्रा
द्धदेवे । अन्तके । पितृपतौ ॥ मृग
विशेषे ॥ कलापे ॥ न० शान्तौ ॥
वधे । हिंसायाम् ॥ परम्पराके ।
प्रोक्षणे । यज्ञार्थपशुहनने ॥ चर्व
णे ॥ शमयति । शम० । णिजन्ता
ल्ल्युः । भावेल्युड्वा ॥

शमनस्वसा । स्त्री० कालिन्द्याम् । य
मुनायाम् ॥ शमनस्यस्वसा ॥

शमनी । स्त्री० उन्मूलिन्याम् ॥

शमनीषदः । पुं० निशाचरे । राक्ष
से ॥

शमपरा । स्त्री० लोधप्रभेदे ॥

शमयिता । त्रि० विनाशके ॥

शमलः । पुं० अपराधे ॥ न० विष्ठा
याम् ॥ शम्यते । शाम्यति वा ।
शम० । शकिशम्योर्नित्तिकलः ॥

शमसुखम् । न० शान्त्यानन्दे ॥

शमादिषट्कम् । न० शमदमोपरति
तितिक्षासमाधानश्रद्धाः ॥ शमा
दीनांषट्कम् ॥

शमान्तकः । पुं० कामदेवे ॥ हू०
त्रि० शिवः ॥

शमिः । स्त्री० शिम्बायाम् ॥ शाम्य
ति । शम० । सर्वधातुभ्यइन् ॥

शमितः । त्रि० शान्ते । शीतीभाव
हने ॥ शम्यतेस्म । शम० । क्तः ।
वादान्तशान्तेतिपक्षेसाधुः ॥ वि
नाशिते ॥ निर्वापिते ॥

शमी । त्रि० शान्ते ॥

शमिरः । पुं० शमीवृक्षे ॥

शमी । स्त्री० सक्तुफलायाम् । शिवा
याम् । छौंकरा० जाटी० हू० भा० प्र०
वर्षे ॥ अस्याः गुणायथा । शमी
तिक्ताकटुः शीताकषायारेचनील
घुः । कम्पकासज्वरश्वासकुष्ठार्शः
क्रिमिजित्स्मृता ॥ शिम्बिकाया
म् ॥ वल्गुल्याम् ॥ शाम्यति ।
शम० । अच् । गौरादिः ॥ यद्वा
। शमयतिरोगान् । शमेरजन्तान्ङी

ष् ॥
शमीक : । पुं० मुनिविशेषे ॥ शाम्यति । शम० । अलीकादित्वादीकन् ॥
शमीगर्भ : । पुं० ब्राह्मणे ॥ अग्नौ ॥
शमीज : । पुं० शमीधान्ये ॥
शमीधान्यम् । न० वैदले । माषादौ । यथा । मुद्गामाषाराजमाष : कुलत्थ शणकास्तिल : । काकाण्डाचीबरट्ट तिशमीधान्यगण : स्मृत : ॥ शम्या धान्यम् ॥
शमीपत्रा । स्त्री० खदिरिकायाम् । लज्जालौ । शमीपत्रसदृशानिपत्राणियस्या सा ॥
शमीफलम् । न० शम्या : फले । सांगर०सैगर०इ०भा०प्र० । यथा । शमीफलंकोमलबीजसम्मितंतम्रोद्भके स्वेदितमेवकेवलम् । प्रलेहयोगेनविधिनाविपाचितंसराजिकंबादधिसैन्धवान्वितम् ॥ शमीफलंलघुस्वादु कुष्ठार्श : कफहृत्सरम् । सुरुच्यंपित्तलंरूचंमेध्यंपापविनाशनम् ॥
शमीर : । पुं० अल्पायांशम्याम् ॥ ह्रस्वाशमीत्यर्थे ०कुटीशमीशुण्डाभ्योर : ॥
शम्पा । स्त्री० शतह्रदायाम् । विद्युति ॥ भयङ्करत्वात्०शंसुखंपिबति । पा० । आतोनुपेतिक : । टाप् ॥
शम्पाक : । पुं० आरग्वधे । चतुरङ्गुले ॥ शङ्कल्याणंपाकोस्य ॥ विपाके ॥ पाचके ॥
शम्पात : । पुं० आरग्वधे ॥
शम्ब : । पुं० शंबे । मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके ॥ लोहकाञ्च्याम् । पवौ ॥ शम्बसम्बन्धने०चुरादि : । शम्बयतिसम्बध्नातिशत्रून्इतिविग्रहे पवर्गतृतीय : । अच् ॥ प्रतिलोमे । द्वितीयकर्षणे ॥ यथा । शम्बाकरोति०अनुलोमंकृष्टंक्षेत्रंपुनःप्रतिलोमंकर्षतीत्यर्थ: ॥ कृञोद्वितीयेतिडाच् ॥ त्रि० शुभान्विते ॥ शमस्यास्ति । कंशंभ्यामितिबः ॥ यद्वा । शाम्यति । शम० । शमेर्बन् ॥ दन्त्योष्ठ्य : औष्ठ्यवानपि ॥
शम्बर : । पुं० शवयान्महतिमृगविशेषे । सायर०इ०भा०प्र० ॥ अस्यमांसगुणा : । शम्बरस्यपलंस्निग्धंशीतलंगुरुचसमृतम् । रसेपाकेचमधुरं कफदरक्तपित्तहृत् ॥ दैत्यविशेषे । मत्स्यप्रभेदे ॥ गिरिविशेषे ॥ शंवृणोति । वृञ० । पचाद्यच् ॥ शंवसंवरणंरातिवा । क : ॥ शंवयति । बाहुलकादरन्नितिवा । शमिधातो: संज्ञायामित्यज्वा ॥ न० सलिले । जले ॥ चित्रे ॥ बौद्धव्रतविशेषे ॥
शम्बरकन्द : । पुं० बाराहीकन्दे ॥
शम्बरचन्दनम् । न० चन्दनविशेषे । कैरातेवहुलगन्धे ॥
शम्बरविद्या । स्त्री० मायायाम् । श

स्वरस्यदैत्यविशेषस्यविद्या ॥

शम्बरसूदनः । पुं० मदने । कामदेवे ॥ शम्बरंदैत्यविशेषं० सूदितवान्० सूदयति वा । सूद० । नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥

शम्बरारिः । पुं० मनसिजे । कामे ॥ शम्बरस्यदैत्यविशेषस्य० व्रतविशिष्यवा० ऽरिः शत्रुः ॥

शम्बरी । स्त्री० आखुपर्ण्याम् ॥ मायायाम् ॥ शंवृणोति । वृञ्० । शमिधातोरित्यच् । गौरादिः ॥

शम्बलः । पुं० न० कूले । तटे ॥ पाथेये ॥ मत्सरे ॥ शम्बयति । शम्ब० । बाहुलकात्कलः ॥

शम्बली । स्त्री० कुट्टन्याम् ॥ शंसुखं० बलते० बलतिवा । बलसंवरणे० बलप्राणनेवा । पचाद्यच् । गौरादिः ॥

शम्बाकृतम् । त्रि० द्विवारकृष्टक्षेत्रे । द्वितीयाकृते ॥ शमस्यास्ति । कंशम्बामितिवः । शंवशब्दोद्वितीयकर्षणेवर्त्तते । शंङ्वंकृतम् । कृञोद्वितीयतृतीयशंववीजात् कृषावितिडाच् ॥ यद्वा । शंवशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमेनकृष्टंक्षेत्रंपुनः प्रतिलोमेनकृष्टमित्यर्थः ॥

शम्बुः पुं० शम्बूके ॥ यथा । शम्बूकः शम्बुकोऽप्ययः पूर्वः का न्तस्तुसर्वदा । ककारेणविनाशेषो दृश्यतेग्रन्थविस्तरे ॥ इतिहट्टचन्द्रः ॥

शम्बुकः । पुं० शम्बूके ॥ शमेर्बाहुलकादुकप्रत्ययेबुगागमश्च ॥ शम्बूकमपिशम्बुकमितिद्विरूपकोशः ॥

शम्बुकः पुं० जलशुक्तौ ॥

शम्बूकः । पुं० गजकुम्भान्ते ॥ जलशुक्तिकायाम् ॥ शूद्रतापसे ॥ जलजन्तुविशेषे ॥ दैत्यविशेषे ॥ शङ्खे ॥ शाम्यति । शम० । उलूकादयश्चेत्यूकोवुक्च ॥ क्षुद्रशङ्खे ॥

शम्बूकपुष्पी । स्त्री० शङ्खपुष्प्याम् ॥

शम्बूका । स्त्री० जलशुक्तौ ॥

शम्भलः । पुं० ग्रामविशेषे ॥ तत्रवष्टितीर्थानिसन्ति० कल्कीचाविर्भूय सहस्रंसमाः स्थास्यति ॥

शम्भली । स्त्री० कुट्टन्याम् ॥ शंसुखंभलते । भलपरिभाषणे । पचाद्यच् । गौरादिः ॥

शम्भुः । पुं० महादेवे । ईशे । शिवे ॥ परमेष्ठिनि । ब्रह्मणि ॥ विष्णौ ॥ सिद्धे ॥ अर्हति ॥ श्वेतार्कपादपे ॥ शंसुखंभवति० भावयति भू० । मितद्र्वादित्वाड्डुः ॥ यद्वा । शंभवत्यस्मात् । भूसत्तायाम् । भूप्राप्तौवा । बाहुलकादपादानेपि० मितद्र्वादि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

त्वाङ्: । वर्णवृत्तविशेषे ॥ यथा । कुम्भपाणिकङ्कणयुग्मालङ्कृतमयं तनं वारं त्वम् । चरणं सन्नूपुरसंयुक्तांकु रुकर्णे राजत्ताटङ्कम् । रसनामा योजयमञ्जीरद्वयमेवं शम्भुं सहं त्वम् । भुविकान्तं गौरिचिरं सम्भावयतन्ना गाधीशेनोक्तम् ॥ यथा । जयमाधामा नवमूर्त्ते दानववंशध्वंसव्यापारी । वलमायोद्रावणदृत्याकारणलङ्का लक्ष्मीसंहारी । कृतकंसध्वंसनध र्माशंसनगोगोपीगोपानन्दी । वलि लक्ष्मीशासनलीलावामनदैत्यश्रे णीनिष्कन्दी ॥

शम्भुतनयः । पुं॰ कार्त्तिकेये ॥ ग णेशे ॥

शम्भुतिथिः । स्त्री॰ चतुर्दश्याम् ॥

शम्भुनन्दनः । पुं॰ कार्त्तिकेये । गणेशे ॥ शंभोर्नन्दनः ॥

शम्भुप्रिया । स्त्री॰ गौर्याम् ॥ श्याम लक्याम् । शम्भोः प्रिया ॥

शम्भुवल्लभम् । न॰ श्वेतकमले ॥ त्रि॰ शिवप्रिये ॥

शम्या । स्त्री॰ युगकीलके ॥ शम्य तेऽनया । शम॰ । अघ्न्यादिः ॥ यज्ञाङ्गभूतेशूलाकारेकाष्ठविशेषे ॥ दक्षिणहस्तगृहीततालविशेषे ॥ य ष्याम् ॥ यथा । धनुः शतंपरी णाहोग्रामक्षेत्रात्समन्ततः । श म्यापातास्त्रयोवापि त्रिगुणोनग रस्य तु ॥ अयमम्यायष्टिरिति कुल्लू कभट्टः ॥

शम्याक्षेपः । पुं॰ भ्रमितक्षिप्तयष्टि प्राप्तयावत्भूप्रदेशे । शम्यापाते ॥

शम्यापातः । पुं॰ शम्याक्षेपे ॥ य था । भ्रामयित्वाबहुशुणांयष्टिः क्षि प्तासम्प्राप्नुयात् । भुवः प्रदेशंयाव न्तंशम्यापातः सउच्यते ।

शम्याप्रासः । पुं॰ व्यासाश्रमे । य था । ब्रह्मनद्यांसरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमेतटे । शम्याप्रासइतिप्रोक्त ऋषीणांसत्त्ववर्द्धमकृति ॥

शयः । पुं॰ शय्यायाम् ॥ पन्नगा खे । पाणौ । शेतेऽस्मिन्सर्वम् । शीङ्स्वप्ने । पुंसीतिघः ॥ चक्री ॥ निद्रायाम् । पणे ॥

शयण्डः । पुं॰ निद्रालौ । शयालौ ॥

शयथः । पुं॰ अजगरे ॥ निद्रालौ । मरणे ॥ शेते । शीङ्शपिरुग मिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः । म- त्स्ये ॥ वराहे ॥

शयनम् । न॰ शय्यायाम् ॥ निद्रा याम् । करणानाम् उपशमे ॥ सुर ते । मैथुने ॥ शीङ्भावेल्युट् ॥ शय्यतेऽत्र । अधिकरणेल्युट् ॥ शयनेविशेषोयथा । स्नात्वाश्न श्नौसमुत्तानस्तानष्टौ : १६ पार्श्वे वदक्षिणे । ततस्तु द्विगुणान् ३२ वामे पश्चात्स्वप्याद्यथासुखम् ॥ बा ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मर्दिशायामनलीनाभेरूर्ध्वोऽस्तिजम्बू नाम् । तस्मात्तु वामपार्श्वे शयी तभुक्तप्रपाकार्थम् ॥

शयनासनम् । न० शयनगृहे । आस्यतेऽस्मिन् । आस० । करणाधिकरणयोरितिल्युट् । शयनस्यचासनम् ॥

शयनीयम् । न० शय्यायाम् ॥ शेते० शय्यतेऽनया । कृत्यल्युटइत्यधिकरणे शीङोऽनीयर् । त्रि० शयनयोग्ये ॥

शयनीयकम् । न० शय्यायाम् ॥

शयान : । त्रि० शय्यानिहिताङ्गे । शय्यायांसुप्ते । शयाना: भुञ्जतेयवना : । भुजिक्रियाया : शयनंलक्षणम् । लक्षणहेत्वो : क्रियायाइति लट : शानच् । निद्राणे इति ॥ शयानंनप्रबोधयेत् ॥ विश्रान्ते ॥

शयानक : । पुं० अजगरे ॥ कृकलासे ॥ शेते । आनक : शीङ्भिय : ॥

शयालु : । पुं० वाहसे । अजगरे । कुक्कुरे । शुनि ॥ मृतकान्तके । शृगाले । सियाल० सयाल० इ० भा० प्र० त्रि० निद्रालौ । स्वप्नजि । निद्रालु० इ० भा० प्र० । शयनशील: । शीङोवाच्यइत्यालुच् ॥

शयित : । पुं० शेलौ । श्लेष्मान्तके । वसन्तकुसुमे । त्रि० निद्रिते । निद्राणे । शेतेस्म । शीङ० । अकर्मकत्वात्कर्त्तरिक्त : । निष्ठाशीङिति नकित्त्वम् । स्थिते ॥

शयितवान् । त्रि० निद्रिते । शेतेस्म । शीङोकर्मकात्कर्त्तरिक्तवतु: । निष्ठाशीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषइतिन कित्त्वम् ॥

शयिता । त्रि० शयनकर्त्तरि ॥

शयु : । पुं० वाहसे । अजगरे ॥ शेते । भृ० मृ० शी० तॄ० चरि० तनि० धनि० मि० मस्जिभ्यउ : ॥

शयुन : । पुं० अजगरे ॥ शेतेऽत्यर्थम् । अजि० यमि० शीङ्भ्यश्चेतिशीङउनन् ॥

शय्या । स्त्री० शयनीये । तूलिकादास्तरणविशेषे ॥ शय्यतेऽत्र० शेतेऽस्यां वा । संज्ञायांसमजेतिशीङ : क्यप् । अयङ्यिक्ङितीतिशीङोऽयङादेश: । खट्वादौ । गुम्फने । शब्दगुम्फे ।

शय्याजन्तु : । पुं० मत्कुणे ।

शर : । पुं० तेजनके । गुन्द्रे ॥ बाणे । काण्डे । दध्यग्रे । दधिसारे ॥ न० सलिले । नीरे । जले ॥ शृणाति० अनेनवा । शॄहिंसायाम् । अच् । ऋदोरबवा ॥

शरजम् । न० हैयङ्गवीने ॥

शरजन्मा । पुं० षडानने । स्कन्दे ॥ शरेषुजन्मास्य ॥

शरट : । पुं० सरटे ॥ शृणाति : शकादित्वादटन् ॥ कुसुम्भशाके ।

शरणम् । न० गृहे ॥ रक्षितरि । वधे ॥ रक्षणे ॥ शीर्यन्तेदुःखमस्मिन्निति व्युत्पत्त्याप्रपन्नानामार्त्तिहृति । यथा । शरणंनहिममजननीनपितानसुतानसोदरानान्ये । परमशरणमिदमेवचरणंममपूर्ज्जदेशिकन्यस्तमिति ॥ आश्रये ॥ घातके ॥ शृणाति । शॄ हिंसायाम् । ल्युट् ० भावेवा ॥

शरणद: । पुं० स्वज्ञानदातरि० ईश्वरे ॥ त्रि० शरणदातरि ॥

शरणा । स्त्री० प्रसारण्याम् ॥

शरणागत: । त्रि० आश्रिते ॥ शरणापन्ने । शरणार्थिनि ॥ शरणेआगत: ॥ शास्त्रेषुनिष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि । शरणागतहातुस्तुनदृष्टानिष्कृति: क्वचित् ॥ शरणागतमार्त्तंयोजहातिनराधम: । सएवनरकंयातियावदाहूतसम्प्लवम् ॥

शरणागति: । स्त्री० शरणागमने ॥ साषड्विधायथा । आनुकूल्यस्यसङ्कल्प: प्रातिकूल्यस्यवर्ज्जनम् । रक्षयिष्यतिविश्वासोगोप्तृत्ववरणंतथा ॥ आत्मनिक्षेपकार्पण्येषड्विधाशरणागति: ॥

शरणार्थी । त्रि० शरणागते । अनुगते ॥

शरणार्पक: । पुं० शरणापन्ने । सत्वारजीविनि ॥

शरणि: । स्त्री० पथि ॥ शॄ० । बाहुलकादनि: ॥ आवलौ ॥ शरणिंहिंसामितिवेदभाष्यम् ॥ पृथ्व्याम् ॥

शरणी । स्त्री० पथि ॥ प्रसारण्याम् ॥ जयन्त्याम् । जयावृक्षे ॥

शरण्ड: । पुं० धूर्त्ते ॥ शरटे ॥ भूषणान्तरे ॥ पक्षिणि ॥ कामुके ॥ चतुष्पदे ॥

शरण्य: । त्रि० आर्त्तस्यरक्षितरि । त्रातरि ॥ शरणेरक्षणेसाधु: । तत्रसाधुरितियत् ॥ शृणातिभयंवा । शॄ० । शॄरम्योस्वेत्यन्य: ॥ शरणमिववा । शाखादिभ्योय: ॥

शरण्या । स्त्री० शरणार्हायाम् । दुर्गायाम् ॥ यथा । विषाग्निभयघोरेषुशरण्यास्मरणाद्यत: । शरण्यातेनसादेवीमुनिभि: परिकीर्त्तिता ॥

शरण्यु: । पुं० वारिदे ॥ वाते ॥

शरत्तृणम् । न० तृणप्रभेदे ॥

शरत्कामी । पुं० कुक्कुरे ॥

शरत्पद्मम् । न० सिताम्बुजे ॥

शरत्पर्व्व । न० दुर्गोत्सवे ॥ कोजागरे ॥

शरत्पुष्पम् । न० आढुल्यं० चुपिहलराख्ये । तगरे । शिम्बीफले । सुपुष्पे । पीतपुष्पे । काश्मीरेतरवटनाम्नाप्रसिद्धे । शारदपुष्पमात्रे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शरत्, द्। स्त्री० हायने। संवत्सरे। वर्षे॥ शृणाति भावान्। शृ हिंसायाम्। शृदृभसोऽदिः॥ ऋतुविशेषे। आश्विनकार्त्तिकयोः॥ वर्षावसाने॥ शीर्य्यन्तेऽस्यां पाकेनौषधयः। पूर्व्ववदादिः॥ तत्रजातस्य फलं यथा। नरः शरत्संज्ञककालजन्मा भवेत् सुकर्म्मा मनुजस्तरस्वी। शुचिः सुशीलो गुणवान् सुमानी धनान्वितो राजकुलप्रपन्नः॥

शरदः। त्रि० शरवर्षिणि॥ शरं ददाति। डुदाञ्०। आतइतिकः॥

शरदन्तः। पुं० हेमन्ते॥ शरदोऽन्तोऽस्मिन्॥

शरदा। स्त्री० सम्वत्सरे॥ शरदृतौ॥ शरदो भागुरिमते टाप्॥

शरदिजः। त्रि० शरत्कालजाते॥

शरदुदाशयम्। न० शरत्कालिकसरोवरे॥

शरधिः। पुं० तूणे। तूणीरे॥ शरा धीयन्तेऽस्मिन्। डुधाञ्०। उपसर्गे घोः किः। कित्वादाकारलोपः॥

शरपर्णी। स्त्री० ओषधिविशेषे॥

शरपुङ्खः। पुं० शोहवनी। सरफोंका। इ० भा० प्र० ओषधौ॥ अस्य गुणा यथा। शरपुङ्खो यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहः। तिक्तः कषायः कासास्रज्वरश्वासहरो लघुः॥

शरभः। पुं० मृगेन्द्रविशेषे। महामृगे। अष्टापदे। महासिंहे। पर्व्वताश्रये॥ अस्य लक्षणं यथा महाभारते। अष्टपादूर्ध्वनयन ऊर्द्ध्वपादचतुष्टयः। सिंहं हन्तुं समायातः शरभो वनगोचर इति॥ शृणाति। शॄ०। कृशृशलिकलिगर्द्दिभ्योऽभच्॥ करभे उष्ट्रे। वानरविशेषे॥ हरौ। विष्णौ॥ शीर्य्यन्त इति। शराः शरीराणि। शीर्य्यमाणत्वात्। तेषु प्रत्यगात्मतया भाति। भा दीप्तौ। आतइतिकः॥ पतङ्गे॥ वर्णवृत्तविशेषे॥ यथा। द्विजवरतिलककलितमिह सगणं कलय शरभमिदमतिसुखकरणम्। कविवरसकलहृदयकृतहरणं फणिवरनरपतिवदनविहरणम्॥ अत्र हि जवरशब्दश्चतुष्कलगणपञ्चमरूपवाचकस्तद्रूपं चतुर्लघु तेषां तलकेन चितयेन कलितं द्वादशलघुभिरिति यावत्॥ यथा। सकलकमलदलरुचिधरनयनः अधिजलनिधिफणिपतिफणशयनः। दनुजविजयसुरपतिनतिमुदितो हरिरपहरतु दुरिततति मुदितः॥

शरभङ्गः। पुं० गौतमवंशजे। रामायणप्रसिद्धे। मुनिविशेषे॥

शरभङ्गाश्रमः। पुं० तीर्थविशेषे॥

शरभूः। पुं० पार्व्वतीनन्दने। स्कन्दे॥

शरभूमिजः। पुं० गन्धर्व्वे॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शरमय : । त्रि॰ शरनिर्म्मिते ॥

शरमल्ल : । पुं॰ खगविशेषे । गूथलक्षे ॥

शरलकम् । न॰ जले ॥

शरवणोद्भव : । पुं॰ स्कन्दे ॥

शरवाणि: । पुं॰ शरमुखे ॥ शरजीविनि ॥ पदातौ ॥

शरवीजम् । न॰ धातुके । बीटुकाख्ये ॥

शरव्यम् । न॰ लक्ष्ये ॥ शरवेर्हिंसायाहितम् । उगवादिभ्योयत् ॥ यद्वा । शरान्व्ययति । व्येञ्संवरणे । सम्प्रसारणिभ्योड : ॥

शराघात : । पुं॰ प्रचलाके । वाणाघाते ॥

शराटि : ।)
शराडि : ।) स्त्री॰ शरारिविहगे ॥

शराति : । स्त्री॰ शरारौ । आडिविहगे ॥ शरंनीरमतति । अत॰ अञ्ज्यतिभ्याञ्चेतीण् ॥

शराभ्यास : । पुं॰ उपासने । शरक्षिप्तायाम् ॥ शरस्यशरमोक्षस्यअभ्यास : ॥

शरारि : । स्त्री॰ सुरगाड्डि॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ पक्षिविशेषे । आटौ ॥ शरंनीरमृच्छति । ऋगतौ अवद्ग : ॥

शरारु : । त्रि॰ हिंस्रे ॥ शृणाति । शृ॰ । शृवन्द्योरारु : ॥

शरालि : । स्त्री॰ शरारिपक्षिणि ॥

शरंनीरमृच्छति । ऋ॰ । अपद्गः । कपिलकादित्वाल्लत्वम् ॥

शरालिका ।)
शराली) स्त्री॰ शरालिविहगे ॥

शराव : । पुं॰ कुडवद्वयपरिमाणे चतु : षष्टितोलके । सेर॰ इ॰ भा॰ प्र॰ । माणिकायाम् ॥ मृत्पात्रविशेषे । वर्द्धमानके । सरावा॰ इ॰ भा॰ प्र॰ शरणम् । शृ॰ । ऋदोरप् ॥ शृणातिवा । अच् ॥ शरंशराद्वा॰ अवति । अवरक्षणादौ । अण्॰ अज्वा ॥

शरावती । स्त्री॰ रामात्मजस्यलवस्य राजधान्याम् ॥ नदीविशेषे ॥ इयस्रोत्तरपूर्व्वाभिमुखी॰ अस्यांदक्षिणपूर्व्वस्यांव्यवस्थितोदेश : प्राग्देश : उत्तरापरस्यांव्यवस्थितउदग्देश : । तथाचोक्तम् । प्रागुदञ्चौविभजतेहंस : क्षीरोदकंयथा । विदुषांशब्दसिद्धयर्थंसान : पातुशरावतीति ॥ शरा : सन्त्यस्याम् । मतुप् । शरादीनाञ्चेतिदीर्घ : ॥

शरावर : । पुं॰ कवचे ॥ तूणीरे ॥ यथा । शरावरौशरै : पूर्णौविभ्रतौपश्यलक्ष्मणेतिरामायणम् ।

शरावाप : । पुं॰ धनुषि ॥

शरावार्द्धम् । न॰ कुडवपरिमाणे । द्वात्रिंशत्तोलके । आधसेरइ॰ भा॰ प्र॰ परिमाणे ॥

A

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शराश्रयः। पुं० तूणे॥

शरासनम्। न० कोदण्डे। चापे धनुषि॥ शरा अस्यन्तेऽनेन। अस क्षेपणे। करणे ल्युट्॥

शरास्त्रम्। न० धनुषि॥

शरिः। पुं० हिंस्रे॥ शूले॥ शृणाति। शॄ०। इन्॥

शरिमा। पुं० प्रसवे॥ शृणाति यौवनम्। शॄ०। हृभृधृसृशॄभ्य इमनिच्॥

शरी। स्त्री० गुन्द्रायाम्। एरकातृणे। गौरादित्वान्ङीष्॥

शरीरम्। न० कलेवरे। गात्रे। वपुषि। संहनने। वर्ष्मणि। विग्रहे। समग्रेन्द्रियकलापे। देवपितृमनुष्यादीनां देहे। जरायुजाण्डजोद्भिज्जाख्यभेदभिन्ने। पादादिशिरोऽन्ते। शीर्यते। तत्त्वज्ञानादिनश्यतीति शरीरम्॥ शरीरलक्षणं यथा। चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति गौतमः॥ अत्र चेष्टादिमिलिताश्रयत्वं न लक्षणम्। वैयर्थ्यात्। अपितु। आश्रयपदस्य प्रत्येकमन्वयाच्चेष्टाश्रयत्वादिलक्षणत्रयं तात्पर्यम्। चेष्टात्वञ्च। प्रयत्नजन्यतावच्छेदको जातिविशेषः। न च शरीरावयवेऽतिव्याप्तिः अन्त्यावयवित्वेन विशेषणात्। न च निष्क्रियशरीरेऽव्याप्तिः। तादृशे मानाभावात्। अत एवाह। इन्द्रियाश्रय इति। इन्द्रियाश्रयत्वञ्च। अवच्छेदकतास्य स्वरूपसम्बन्धविशेषेण। चक्षुष्मान् देवदत्तोयमित्यादिप्रतीतेः। अर्थाश्रयत्वमित्यत्रार्थशब्दो न रूपादिपरः। तदाश्रयत्वस्य घटादावतिव्याप्तेः। किन्तु सुखदुःखान्यतरपरः। अत एव भाष्यं। यस्मिन्नायतने सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्त्तते। स एषामाश्रयस्तच्छरीरमिति। वस्तुतस्त्वन्यतराश्रयत्वमपि न लक्षणम्। किन्तु। सुखाश्रयत्वं दुःखाश्रयत्वं चेति लक्षणद्वयं तात्पर्यम्। शरीरस्य तदाश्रयत्वमवच्छेदकतासम्बन्धेन हस्तादेरलक्ष्यत्वे त्वन्त्यावयवित्वेन विशेषणीयम्। स्वर्गशरीरे नारकिशरीरे चादौ सुखदुःखस्वीकारान्नाव्याप्तिः। न च तच्छून्यखण्डशरीरेऽव्याप्तिः। सुखाद्याश्रयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। तादृशजातिश्च मनुष्यत्वचैत्रत्वादिः। कल्पभेदेन नरसिंहशरीराणां भेदान्नरसिंहत्वजातिमादाय नरसिंहशरीरे लक्षणसमन्वय इति॥ १॥ शृणाति। शीर्यते रोगादिना वा। शॄ०। कॄशॄपॄकटीतीरन्॥ अर्द्धर्चादिः॥

शरीरजः। पुं० रोगे॥ कामे॥ पुत्रे॥ त्रि० देहजाते॥ शरीरा

ज्जाते । ननी० । पञ्चम्योमिति ङ : ॥

शरीरभाक् । त्रि० देहभाजि ॥ भजी खि : ।

शरीरभृत् । पुं० प्राणिनि ॥ शरीरं बिभर्त्ति । भृञ : क्विप् ॥ विष्णौ । श्रीहरौ ॥ शरीरिणांश रीराणिधन्नरूपेणपोषयन् । प्राणरूपेणधारयन्० शरीरभृत् । स्वमायया शरीराणिबिभर्त्तिवा । डु भृञ्० । क्विपचेतिक्विप्तुक् ॥

शरीरयात्रा । स्त्री० वपुषःस्थितौ ॥

शरीरावरणम् । न० त्वचि । चर्म्मणि ॥ कायवेष्टने ॥

शरीरी । पुं० जीवे । प्राणिनि ॥ शरीरमस्यास्ति । अतइनिठनाविती नि : ॥ चेचनं ॥

शरु : । पुं० कोपे । क्रोधे ॥ वज्रे ॥ शरे । वाणे ॥ आयुधे ॥ शृणाति । शृ० । शृस्वृस्निहीत्यु : ॥

शरेष्ट : । पुं० आम्रे ॥

शर्करक : । पुं० मधुजम्बीरे ॥

शर्करजा । स्त्री० सिताखण्डे ॥

शर्करा । स्त्री० खण्डविकृतौ । सितायाम् । शुक्लायाम् । बूरा० इ० भा० प्र० ॥ मीनाखण्डाम् । सितोपलायाम् । चीनी० इ० भा० प्र० ॥ उपलायाम् । अश्मरू

पायांमृदि ॥ मृत्तिकामिश्रेषुक्षुद्रपाषाणेषु ॥ कर्परांशे ॥ मृत्कपालखण्डे ॥ शर्करान्वितदेशे ॥ शकले ॥ रोगप्रभेदे ॥ यथा । पच्यमानाश्मरीपित्ताच्छोष्यमाणाच वायुना । बिमुक्तकफसन्धानाक्षरन्ती शर्करामता ॥ शृणाति० शीर्यतेवा शृ० । शृ : करन् ॥ शर्करास्यस्य च । देशेलुबिलचौचेतिमत्वर्थीय स्याणोलुप् ॥

शर्कराचल : । पुं० दानार्थंकल्पिते शर्करामयेगिरिविशेषे ॥

शर्कराधेनु : । स्त्री० दानार्थंशर्करानिर्मितायांधेनौ ॥

शर्करापुष्प : । पुं० अर्कद्रुमे ॥

शर्कराप्रभा । स्त्री० जिनाजांनरकविशेषे ॥ यथा । रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमप्रभा । महातमप्रभावेत्यधोधोनरकभूमय इतिहेम० ॥

शर्करावान् । त्रि० सशर्करदेशे ॥ शर्करायाम् । शर्करिले । शार्करे शर्करायस्यच । देशेलुबिलचौचेतिचान्मतुप् ॥

शर्करावती । स्त्री० नदीविशेषे ॥

शर्करासप्तमी । स्त्री० वैशाखशुक्लसप्तम्याम् ॥

शर्करासव : । पुं० शर्करयाकृतेआसवविशेषे ॥

शर्करिल : । त्रि० शर्करावतिदेशे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शर्करायाम् । शाकरे । शर्करांऽस्त्य च । देशेलुविलचौचेतीलच् ॥

शर्करी । स्त्री० शर्करायाम् ॥

शर्करोदकम् । न० शर्करान्वितपानीये । रस०रसवत०द्र०भा०प्र० ॥ यथा ॥ जलेनशीतलेनैवघोलिताशुभ्रशर्करा । एलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्चसमन्विता ॥ शर्करोदकनाम्नेतत्प्रसिद्धं विदुषांसुखे । शर्करोदकमाख्यातंशुक्रलंशिशिरंसरम् ॥ बल्यंरुच्यंलघुस्वादुवातपित्तास्रनाशनम् । मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरशान्तिकरंपरम् ॥

शर्द : । पुं० अपानशब्दे ॥ शर्द्दनम् । शृधुशब्दकुत्सायाम् । घञ् ॥

शर्द्धञ्जह : । पुं० माषे ॥ शर्द्धमपानशब्दं जहाति । ओहाक्० । वात शुनीतिलशर्द्धेभ्यइतिखश् । अरुर्द्विषदितिमुम् । जहातिरत्रान्तर्भावितण्यर्थ : ॥

शर्द्धनम् । न० गुदशब्दे । पर्दे ॥

शर्म्म । पुं० ब्राह्मणस्योपपदे ॥ न० सुखे ॥ त्रि० तद्वति ॥ शृणात्यशुभम् । शॄ० । सर्वधातुभ्योमनिन् ॥

शर्म्मर : । पुं० वस्त्रविशेषे ॥

शर्मरा । स्त्री० दारुहरिद्रायाम् ॥

शर्म्मिष्ठा । स्त्री० दानवेन्द्रवृषपर्वणोदुहितरि ॥

शर्य्या । स्त्री० रात्रौ ॥ इ०वाचस्पति कोष : ॥

शर्य्याति : । पुं० वैवस्वतमनो:पुत्रे ॥

शर्व्व : । पुं० ईश्वरे । ईशाने । शिवे ॥ शृणाति०सर्वा : प्रजा : संहरतिप्रलयेसंहारयतिवा । शृणात्यसुरान्०भक्तानांपापंवा । शॄ० । कॄगॄशॄदॄभ्योव : ॥

शर्व्वरी । स्त्री० निशायाम् । यामिन्याम् ॥ स्त्रियाम् ॥ शृणातिचेष्टा: । शॄ० । कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्य : ष्वरच् । षित्त्वान्ङीष् ॥ वनिपितु० वनोरचेतिङीव्रौ ॥ हरिद्रायाम् ॥ वत्सरविशेषे ॥ तत्फलंयथा । क्वचिद्वर्षतिपर्ज्जन्योदेशेसंछिन्नमण्डल : । दुर्भिक्षंशर्वरीवर्षेव्यवहारोविपर्यय : ॥ ३४ ॥

शर्व्वरीश: । पुं० निशापतौ । चन्द्रे ॥

शर्व्वला । स्त्री० तोमराख्ये । गँडासा०सबली०इ०भा०प्र० ॥ हस्तचेप्येसशल्यदण्डे । रायवांस०इ०गौ०भा० ॥

शर्व्वाणी । स्त्री० उमायाम् । कात्यायन्याम् । गौर्य्याम् ॥ शर्व्वस्यस्त्री । इन्द्रवरुणभवशर्वेत्यादिना०ङीषानुकौ ॥ शर्व्वाणीमध्यमाभिधे । मध्यमेस्वरस्थानद्वयर्य : ॥

शर्शरीक : । पुं० हिंस्रे ॥ खले ॥ शृणाति । शॄ० । शॄपॄवृञांद्वेरुक्चाभ्यासस्येति०ईकन्०इत्वमभ्यासस्यचरुक् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शलः । पुं॰ भृङ्गिणि ॥ वंशप्रभेदे ॥ विधौ । ब्रह्मणि ॥ दीर्घायुधे । कुन्ते । विषाङ्कुरे ॥ उष्ट्रे ॥ शल्याख्यनृपे ॥ न॰ श्वाविल्लोम्नि । शलल्याम् । शलली ॥ शलति । शल चलने । पचाद्यच् ॥

शलकः । पुं॰ मर्कटे लूतायाम् । मकडी॰ मकडा॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

शलङ्गः । पुं॰ लोकपाले ॥ लवणविशेषे ॥

शलभः । पुं॰ कीटविशेषे ॥ पतङ्गे । ईतिविशेषे । टिड्डी॰ टीडी॰ इ॰ दे॰ भा॰ ॥ शलति । शल॰ । कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् ॥

शललम् । न॰ शल्ये । श्वाविल्लोम्नि । शलति । शलचलनसंवरणयोः ॥ वृषादित्वात्कलस्तित् ॥

शलली । पुं॰ श्वाविधि ॥ शललमस्यास्ति । इनिः ॥

शलली । स्त्री॰ शलले ॥ गौरादित्वाज्जातित्वाद्वा ङीष् ॥

शलाका । स्त्री॰ शल्ये ॥ मदनद्रुमे ॥ शारिकायाम् ॥ शल्लक्याम् छत्रपञ्जरादिकाष्ठ्याम् ॥ तिलि इ॰ भाषा॰ शरे ॥ आलेख्यकूर्चिकायाम् ॥ शलते । शल॰ । वलाकादयश्चेतिसाधुः । धातुमय्यामञ्जनकलिकायाम् । सलाई इ॰ भा॰ ॥

शलाकापुरुषः । पुं॰ जैनानां देवपुरुषेषु ॥ ते च त्रिषष्टिसङ्ख्यापरिमिताः ॥ तत्र द्वादशचक्रवर्त्तिनः । चतुर्विंशतिर्जिनाः । नववासुदेवाः । नवबलदेवाः । नवप्रतिवासुदेवाः । इति ॥

शलाटः । पुं॰ शकटपरिमाणे ।

शलाटुः । पुं॰ बिल्वे ॥ मूलविशेषे ॥ त्रि॰ आमफले ॥ शलति । शलचलनसंवरणयोः । पचाद्यच् । अटति । अटगतौ । मृगय्वादित्वात्कुः । शलश्चासावटुश्च ॥

शलाभोलिः । पुं॰ उष्ट्रे ॥ इ॰ हे॰ च॰ ॥

शलालु । न॰ सुगन्धिद्रव्यविशेषे ॥

शली । स्त्री॰ श्वाविधि ॥

शल्कम् । न॰ त्वचि । वल्कले ॥ शकले । खण्डे ॥ मत्स्यत्वचि ॥ शलति । शलचलने । शुण्भीकेति कन् ॥ शल्कैः काष्ठखण्डैरिति वेदभाष्यम् ॥

शल्कली । पुं॰ मत्स्ये । मीने ॥

शल्की । पुं॰ मीने ॥

शल्मलिः । स्त्री॰ शाल्मलितरौ ॥ शलते । शल॰ । क्विप् । मलते मलधारणे । सर्वधातुभ्य इन् । शल्चासौमलिश्च ॥ इ॰ हे॰ च॰ ॥

शल्मली । स्त्री॰ शाल्मलिद्रुमे ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शल्यः । पुं० मदनद्रुमे ॥ श्वाविधि ॥ नृपविशेषे । युधिष्ठिरमातुले ॥ सीम्नि ॥ शलाकायाम् ॥ बिल्ववृक्षे ॥ मत्स्यविशेषे ॥ न० चूडे ॥ दूषी । शरे । तोमरे । कुम्भे ॥ वंशकम्बिकायाम् ॥ पापे ॥ दुःसहे ॥ दुर्वाक्ये ॥ अस्थ्नि ॥ आयुर्वेदस्याङ्गविशेषे ॥ यथाह सुश्रुतः । तत्र शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थञ्चेति ॥ पुं० न० शङ्कौ । तोमरे । सेल इ० भा० ॥ शलति । शलगतौ । अघ्न्यादित्वाद् यत् ॥ यद्वा । सानांसवर्णसौत्यादिनाशलेर्यः ॥

शल्यकः । पुं० मदनद्रुमे । राठे ॥ श्वाविल्लस्वशेस्थूललोमबलिप्राणिविशेषे ॥ तन्मांसगुणास्तु । शल्यकः श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापहः । इति ॥

शल्यकण्टकः । पुं० शल्यके ॥

शल्यलोम । न० शलल्याम् ॥

शल्यहृत् । त्रि० व्रणचिकित्सके । शल्यहर्त्तरि ॥

शल्यारिः । पुं० धर्मपुत्रे । युधिष्ठिरे ॥

शल्लः । पुं० भेके ॥ न० त्वचि ॥

शल्लकः । पुं० शोणकवृक्षे ॥ न० त्वचि ॥

शल्लकी । स्त्री० श्वाविधि ॥ शल्यमृगे । अस्या मांसगुणा यथा । शल्यमांसं गुरुस्निग्धं शीतलं कफपित्तजिदिति ॥ द्रुमविशेषे । गजभक्ष्यायाम् । सुवहायाम् अस्या गुणास्तु । शल्लकी तुवरा शीता पित्तश्लेष्मातिसारजित् । रक्तपित्तव्रणहरी पुष्टिकृत्समुदीरितेति ॥ सलति । षलगतौ । क्वुन् । पृषोदरादिः । गौरादिः ॥ सल्क्यते । लकआस्वादने । क्वुन् ।

शल्लकीद्रवः । पुं० सिह्लके ॥

शल्वः । पुं० साल्वदेशे ॥

शवः । पुं० कुणपे । मृतशरीरे ॥ न० तोये । जले ॥ शवगतौ । पचाद्यच् ॥

शवकाम्यः । पुं० कुक्कुरे ॥

शवयानम् । न० काष्ठमञ्चे । शववहनार्थखट्वायाम् ॥

शबरः । पुं० अरण्यचरम्लेच्छविशेषे ॥ अप्सु । पानीये ॥ शङ्करे ॥ शास्त्रविशेषे ॥ हस्ते ॥ न० जले ॥ चिह्ने ॥ बौद्धानांव्रतविशेषे ॥ शवति । शव० बाहुलकादरः ॥ शवंरातिवा रा० । कः ॥

शवरथः । पुं० शवयाने । अरथी० इ० भा० ॥

शवपादपः । पुं० लोध्रे ॥

शबरलोध्र : । पुं० श्वेतलोध्रे ॥

शबरालय : । पुं० पक्कणे । भिल्लग्रामे । शबरगृहे । शवं शान्तीति शबरा : । तेषामालय : ॥

शबरावास : । पुं० शबरालये । शबराणामावास : ॥

शबरी । स्त्री० शबरभार्यायाम् ॥

शबल : । पुं० शबलि चित्रे । कर्बुरेवर्णे ॥ त्रि० तद्वर्णयुक्ते ॥ पश्यौष्ठमध्यम् ॥

शबलिमा । पुं० विचित्रतायाम् ॥ शबलस्यभाव : । पृथ्वादित्वादिमनिच् ॥ वर्णवाचकत्वात् । वर्णदृढादिभ्यष्ट्यञ्चेतिवा० इमनिच् ॥

शबली । स्त्री० शबलवर्णायांगवि ॥ शबलयोगादन्यतोङीष्

शब : । न० शवे ॥ शवयति । टु चोश्वि० । शवे : संप्रसारणञ्चेत्यमुन् । शवसी० शवांसि० इत्यादिबोध्यम् ॥

शवसान : । पुं० पथि ॥ शवति० गमयतेवा । शसती । छन्दसमानच् शुक्ष्याम् ॥

शव्यम् । न० शवकर्मणि ॥

शश : । पुं० बोले ॥ लोध्रे ॥ पशुविशेषे । शशके । लोमकर्णे । वनाखौ । स्त्री० इ० भा० ॥ अस्यमांसगुणायथा । शश : शीतो लघुर्ग्राहीरुक्ष : स्वादु : सदाहित :

। वह्निकृत्त्वकफपित्तघ्नोवातसाधारण : स्मृत : ॥ ज्वरातीसारशोषास्त्र श्वासामयहरश्चस : । अपिच । निरस्थिकृतंपलमेवशशांशंसहिङ्गुना ज्येनकृतंसुपाकम् । ससैन्धवंधूलनदत्तवासंकरोतिकोष्ठाग्निमतिप्रकाशं ॥ शशादिमांसानिविशेषवैप्रदेयानीत्याह । मार्गमांसं तथा च्छागं शाशंसमनुयुज्यते । एतानि हिप्रियाणिस्यु : प्रयोज्यानिवमुख्ये । तुल्येकादशीतत्वम् ॥ चतुर्विधपुरुषान्तर्गतपुरुषविशेषे । तल्लक्षणंयथा । मृदुवचनसुशील : कोमलाङ्ग : सुकेश : सकलगुणविधान : सत्यवादीशशोयमिति ॥ चन्द्रचिन्हे ॥ शशति । शशप्लुतगतौ । अच्

शशक : । पुं० वनाखौ । शशे ॥

शशघातक : । पुं० श्येने । बाजइ० भा० प्र० ॥

शशघ्नी । स्त्री० शकुन्याम् । शशंहन्ति । अमनुष्यकर्तृकइतिहन्तेष्टक् । ङीप् ॥

शशधर : । पुं० विधौ । चन्द्रे ॥ यथा । विलोक्यवदनंप्रियशशधरो क्रियापाण्डुर : कुचौकमलकोरका : स्फुटतिवक्षसासांप्रतम् । इदन्तु हिनच्छलाल्लवदलानिदन्तच्छदं प्रियेकथयजायतांसपदितन्निमूक :

पिक: ॥ शशस्याधरोधारक: कर्पूरे ॥

शशपानतीर्थम् । न० तीर्थविशेषे ॥

शशप्लुतकम् । न० स्तनादिस्थनखाघाते ॥

शशभृत् । पुं० विधौ । चन्द्रे ॥ शशं बिभर्त्ति ; डुभृञ्० । क्विप् ॥

शशलोम । न० शशोर्णे ॥ शशस्य लोम ॥

शशबिन्दु: । पुं० वासुदेवे ॥ राजान्तरे । चित्ररथपुत्रे ॥ चन्द्रे ॥ शशरूपबिन्दुस्वल्पलक्षमस्य ॥

शशशिम्बिका । स्त्री० जीवन्त्याम् ॥

शशस्थली । स्त्री० गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशे । अन्तर्वेद्याम् ॥ हू० मुद्रित चि० शेष: ॥

शशाङ्क: । पुं० चन्द्रमसि । कर्पूरे ॥

शशाङ्कमूर्त्ति: । पुं० चन्द्रे ॥ शशाङ्कामूर्त्तिर्यस्या ।

शशाण्डुली । स्त्री० कर्कटीप्रभेदे । बहुफलायाम् । तण्डुल्याम् । अस्या: पर्य्याया यथा । शशाण्डुलीबहुफला तण्डुलीचबसम्भवा । क्षुद्राम्लाशीमशफला धूम्रा दूतफला तथा ॥ अस्या: गुणा: । शशाण्डुली तिक्तकटुस्कोमला कड्वम्लयुक्ता मधुरा कफापहा । पाकेतु साम्ला मधुरा विदाहकृत् कफं तु शुष्का रुचिकृत् प्रदीपनी ।

शशाद: । पुं० विकुक्षिसंज्ञके० राजर्षिविशेषे ॥ श्येने ॥

शशादन: । पुं० श्येनपक्षिणि ॥ शशमत्ति । अद० ॥ ल्यु: ० ल्युट्०युज्वा ॥

शशिकला । स्त्री० अतिशक्वरी १५ छन्दोविशेषे ॥ तल्लक्षणन्तु गुरुनिधनमनुलघुरिहशशिकला । यथा । मलयजतिलकसमुदितशशिकला० व्रजयुवतिललितललिकगगनगता सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं व्यततनुतवितरभसपरितरलम् ॥ शशिन: षोडशांशे ॥

शशिकान्त: । पुं० चन्द्रकान्तमणौ ॥ न० कुमुदे । कह्लारे । कैरवे ॥ त्रि० चन्द्रसमे ॥

शशिदेव: । पुं० रन्तिदेवे ॥

शशिध्वज: । पुं० भल्लाटपुरनृपे ॥ कल्किपुराणस्य २५ ऽध्यायप्रसिद्धे ॥

शशी । पुं० हिमांशौ । चन्द्रे । नक्षत्रेशे ॥ नक्षत्राणांमध्येशशीविष्णोर्विभूति: ॥ सचजलमय: । यथा । सलिलमयेशशिनिरवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमोनैशम् । क्षपयन्तिदर्पणोदरनिहिताइवमन्दिरस्यान्तरिति ॥ वर्णवृत्तप्रभेदे । नरेन्द्रोयदिस्यात् । शशीकथ्यतेतत् ॥ यथा । जनानन्दकन्द: प्रियस्तान्मुकुन्द: ॥ षण्मासस्यद्वितीयप्रभेदे० ॥ ऽऽ०

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ अर्हद्बुजविशेषे ॥

शशिप्रभम् । न० मुक्तायाम् ॥ कुमुदे ॥ त्रि० चन्द्रसमदीप्तियुक्ते ॥

शशिप्रभा । स्त्री० ज्योत्स्नायाम् ॥

शशिभूषणः । पुं० चन्द्रशेखरे । शिवे ॥

शशिलेखा । स्त्री० चन्द्रमसः कलायाम् । इन्दुलेखायाम् ॥ गुडूच्याम् ॥ वाकुच्याम् । सोमराज्याम् ॥ चन्द्रलेखाभिधेवृत्ते ॥ रसालायाः प्रभेदे ॥ यथा । शर्कराशुभ्रयुक्तेन शृतदुग्धघृतेनच पटपूताशिखरिणीशशिलेखेतिकीर्त्तिता ॥ शशिलेखाहिमाबल्यारुच्यापुष्टिप्रदालघु । वातपित्तहराश्रेष्ठामहादाघविनाशिनी ॥

शशिलेखिका । स्त्री० शशिलेखायाम् ॥

शशिवदना । स्त्री० गायत्रीछन्दःप्रभेदे ॥ शशिवदनाख्यौ ॥ यथा । शशिवदनानांव्रजतरुणीनाम् । अधरसुधोर्मिंमधुरिपुरैच्छत् ॥ चन्द्रसमसुखायांयोषिति ॥

शशिवाटिका । स्त्री० पुनर्नवायाम् ॥

शशिशेखरः । पुं० ईश्वरे । चन्द्रमौलौसदाशिवे ॥ बुद्धभेदे । चक्रसंवरे । वज्रकपालिनि । वज्रटीके ॥

शशीर्षम् । न० शशलोमनि ॥ शशस्योर्णा॰शशीर्षम् । शशीर्षकारयंकरणमितिचन्द्रगोमिलिङ्गानुशा

सनात्॰क्लीबत्वम् ॥

शश्वत् । अ० आत्मप्रश्ने ॥ मङ्गले ॥ पुराकल्पे ॥ सदार्थे । नित्ये । निरन्तरे ॥ आभीक्ष्ण्ये ॥ पुनरर्थे ॥ शशतिगमनंवा । शश० । बाहुलकात्॰वत् ॥ सहार्थे ॥

शष्कुलः । पुं० छित्तौ । करञ्जे ॥

शष्कुली । स्त्री० पिष्टविशेषे । सोहालीतिख्याते ॥ यथा । समितायाघृताक्तायालोप्त्रींकृत्वाचवेलयेत् । आज्येतांभर्जयेत्सिद्धाशष्कुलीफेनिकागुणा ॥ कर्णरन्ध्रे ॥ यथाकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नंनभएवश्रोत्रमिति ॥ सौरी॰इ॰भा॰प्र॰मत्स्ये ॥ तद्गुणायथा । शष्कुलीग्राहिणीहृद्यामधुरातुवरास्मृता । गौरादित्वान्ङीष् ।

शष्पम् । न० नवीनतृणे । बालतृणे ॥ पुं० प्रतिभाहानौ ॥ शश्यते॰शुष्यतिवा । शसुहिंसायाम्॰शुषशोषणेवा । खष्पशिल्पशष्पेतिपोनिपातनात्॰षत्वञ्च ॥

शसनम् । न० परम्पराके । यज्ञार्थपशुहनने ॥ शसु० । भावेल्युट् ॥

शस्तम् । न० श्वःश्रेयसे । शिवे । क्षेमे ॥ त्रि० कल्याणयुक्ते ॥ स्तुते ॥ प्रशस्ते ॥ शस्यतेस्म । शंसुस्तुतौ । कर्म्मणिक्तः ॥

शस्तकम् । न० अङ्गुलित्राणे ॥

शस्तकेशकः । त्रि० प्रशस्तकेशवात

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शस्ताङ्गः । त्रि० रम्यतनौ ॥ शस्तान्यङ्गान्यस्य ॥ पुं० अतीतकल्पाहर्द्वन्द्वे ॥

शस्त्रम् । न० लौहे ॥ तीक्ष्णायसे : अस्त्रे । आयुधे ॥ शस्त्रास्त्रवर्हुधामुक्तैरित्यादौशस्त्रास्त्रयोर्भेदउक्त : । तथाहि । येनकरधृतेनहन्यतेतच्छस्त्रंयथासि । येनप्रक्षिप्तेनहन्यते तदस्त्रं काण्डादिइत्यनयोर्भेद : । अपिच । अस्त्रं मन्त्राभिमन्त्रितम् । शस्त्रं तदितरदिति ॥ शस्यतेऽनेन । शसुहिंसायाम् । दाम्नीतिष्ट्रन् । सर्वधातुभ्यष्ट्रनितिवा ॥ अमिचिमिदिशसिभ्य : क्त्रोवा ॥ अप्रणीतऋग्जातौ ॥ स्तोत्रादिनाशंस्यमानइत्यर्थ : ॥ अप्रणीतमन्त्रसाध्यायांस्तुतौ ॥ अप्रणीतमन्त्रसाध्यगुणनिष्ठगुणाभिधानंशस्त्रमितियाज्ञिकाः ॥ व्यवहार : ॥ पुं० खड्गे । तरवारौ ॥

शस्त्रकम् । न० अयसि । लौहे ॥ शस्यतेऽनेन । शसे : ष्ट्रन् । स्वार्थे क : ॥

शस्त्रकर्म । न० वैद्यानांप्रधानेकर्मविशेषे ॥ तदष्टविधंभवति । यथा । छेद्यं० भेद्यं० लेख्यं० वेध्यं० मेष्यमाहार्यं० विस्राव्यं० सीव्यमितिभेदात् ॥

शस्त्रकोशतरु : । पुं० महापिण्डीतरौ ॥

शस्त्रजीवी । पुं० शस्त्राजीवे ॥

शस्त्रधारणजीवक : । पुं० शस्त्राजीवे ॥

शस्त्रपाणि : । पुं० असिादिशस्त्रहस्ते ॥ आततायिविशेषे ॥

शस्त्रभृत् । पुं० शस्त्रधारिणि ॥

शस्त्रमार्ज : । पुं० असिधावके । शाणाजीवे ॥ शस्त्रंमार्ष्टि । मृजूशुद्धौ । कर्मण्यण् ॥

शस्त्रशास्त्रम् । न० अथर्ववेदस्योपवेदे ॥

शस्त्रहत : । त्रि० शस्त्राघातेनमृते ॥

शस्त्रहस्त : । त्रि० शस्त्रपाणौ ॥

शस्त्राजीव : । त्रि० काण्डपृष्ठे । आयुधीये । ० आयुधिके ॥ शस्त्रमाजीवति० उपजीवति । जीव० । कर्मण्यण् ॥

शस्त्राभ्यास : । पुं० शस्त्रशिक्षायाम् ॥

शस्त्रायसम् । न० पिण्डायसे । इस्पात इ० भा० ॥

शस्त्री । त्रि० शस्त्रविशिष्टे ॥

शस्त्री । स्त्री० छुरिकायाम् ॥ ष्ट्रन : षित्वान्ङीष् ॥

शस्यम् । न० वृक्षादिफले ॥ शस्यते । शसु० । तक्षिशसिचतीतियत् ॥ तालव्याअपिदन्त्याश्चशस्यशूकरपांशव : ॥ क्षेत्रधान्ये ॥ यथा । शस्यंक्षेत्रगतंप्राहु : सतुषंधान्यमुच्यते । आमंवितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतमितिस्मृति : ॥

शस्यध्वंसी । पुं॰ तुन्नवृक्षे । नन्दीवृक्षे ॥ त्रि॰ शस्यनाशके ॥

शस्यमञ्जरी । स्त्री॰ कणिशे । अभिनवनिर्गतधान्यादिशीर्षके ॥ शस्यस्य मञ्जरी ॥

शस्यशूकम् । न॰ यवाद्यग्रे । किंशारौ । शस्यस्य शूकम् ॥

शस्यसंवर: । पुं॰ अश्वकर्णे । सालवृक्षे ॥ शस्यै: संव्रियते । वृञ् ॰ । अप् ॥

शस्यसंवरण: । पुं॰ दीर्घपर्णे । अश्वकर्णे । जरणद्रुमे ॥

शस्यात् । त्रि॰ शस्यभक्षके ॥

शस्यारु: । पुं॰ शमीरे । अल्पशमीवृक्षे ॥

शांशप: । पुं॰ चमसे ॥ शिंशपाया विकार: । अञ् । देविकाशिंशपेत्यात्वम् ॥

शांशपायन: । पुं॰ मुनिविशेषे ॥

शाक: । पुं॰ द्वीपविशेषे । शाके शाकद्रुमस्तुङ्ग: शाकसंज्ञाभिबन्धनहृत्युत: ॥ कर्कशपत्रे मञ्जरिद्रुमे । क्रकचपत्रे । खरपत्रे । श्रेष्ठकाष्ठे । स्थिरसारे ॥ शक्तौ ॥ नृपविशेषे ॥ युधिष्ठिरविक्रमादित्यशालिवाहनादिशकनरपतीनामतीताब्दे ॥ वत्सरे । गीयानाम्न्ये ॥ पुं॰ न॰ हरितके । शाकभाजे ॥ मण्डूकपर्णी पालङ्क्या चिञ्चिकाचाप्युपोदिका । चाङ्गेरीहिलमोचाच कलम्बी शाकजातय: ॥ वास्तूके ॥ पत्रपुष्पादिषु । तत्र पत्रं निम्बादे: ० पुष्पं कोविदारादे: ० आदिपदात् फलं वार्ताकादे: ० मूलं मूलकादे: ० कन्द: शूरणादे: ० अङ्कुरो वंशादे: । आहच । मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् । त्वक्पुष्पं कवकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम् ॥ अधिरूढकं तालबीजाङ्कुरास्थिमज्जादीति गौडा: । अन्ये तु चोद्गतस्यफलमूलादे: स्वेदान्नवोद्भिन्नानङ्कुरान्मन्यन्ते ॥ शक्यते ॰ शक्नोत्यनेन वा भोक्तुम् । शक्लृ॰ । घञ् ॥ यद्वा । श्यति । शोतनूकरणे ॥ बाहुलकात् कन् ॥ भावप्रकाशे तु ॰ षड्विधं शाकमुक्तम् । यथा । पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरुविद्याद्यथोत्तरम् ॥ अथैतेषां गुणा: । प्राय: शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च । रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च ॥ शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् । प्रज्ञाक्षयं प्रकुरुते पलितञ्च नूनं हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञा: ॥ शाकेषु सर्वेषु वसन्ति रोगास्ते हेतवो देहविनाशनाय । तस्माद्बुध: शाकविवर्जनं तु कुर्यात् तथाम्लेषु स एव दोष: ॥ अपि च । सामा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्याम्येवबोध्या निशाकनिन्दावचांसि च । विशेषस्तत्र तेषान्तु तत्र तत्र निरूपितः ॥ शाकपाकविधिर्यथा । हिङ्गुजीरयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डितम् । लवणञ्चार्द्रं चूर्णादिसिद्धे हिङ्गूदकं क्षिपेत् ॥ तुल्यं सर्वशाकानां साधने विहितो विधिः ॥ वास्तूकं काकमाची च तत्सहलोयः पुनर्नवा । कोचुकं नालिकापाठा तत्स्यन्तोऽन्येन तद्गुणैः ॥ कासमर्दोयमेथो च पुन्नाटचणकोद्भवम् । रसाद्रन्त्वक्करहितं पक्वं सम्यग्विचक्षणैः । एवं वार्त्ताककूष्माण्डपटोलादिफलेष्वपि । तत्तन्नैर्विधिरुद्दिष्टो विशेषोऽथ सकथ्यते ॥ तप्ते तैले क्षिपेच्छाकं वास्तूकादि सुखण्डितम् । लवणं तोयमल्पञ्च सिद्धेऽर्द्धे माषकम् ॥ सधान्यवेशनैतक्रे गालितं क्वथितं क्षिपेत् ॥ ततः शुण्ठीं जीरकञ्च क्षिपेद्धिङ्गूदकं क्षिपेत् ॥ तुल्यमेवापरस्यापि चणकारस्य यदि । तत्सर्वं स्वेच्छयादेयं वर्णकृत् प्रथमं सुसम् । एवं यत्कथितं शाकं कषायं कटु तिक्तकम् । तद्गुणा मात्रया पूर्वं तक्रे यातदनन्तरम् । तप्ते तैले शिनिः क्षिप्य रक्षयेत्तद्ध्येच्छया । वर्णस्वरकारि देयं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् । ताम्बूलं यन्नयद्युक्तं तत्तत्प्रयोजयेत् ॥

शाकचुक्रिका । स्त्री० चिञ्चायाम् ॥

शाकटः । पुं० शकटवोढरि ॥ श्लेष्मातके । बहुवारके ॥ त्रि० शकटस्येदमित्यर्थे । शकटोपकरणे ॥ शकटं वहति । शकटाद्ण् ॥ शकटवाह्यभारे ॥ शकटेन उह्यते । शेषद्रव्यण् ॥

शाकटाख्यः । पुं० धववृक्षे ॥

शाकटायनः । पुं० मुनिविशेषे ॥

शाकटिकः । त्रि० शकटेनगमनकर्त्तरि ॥ शकटेनचरति० गच्छति । चरतीति ठक् ॥

शाकटीनः । पुं० विंशतितुलापरिमाणे । भारे । आचिते । शलाटे ॥

शाकतरुः । पुं० शाकवृक्षे । सागौ न० बं० भा० ॥ शाकाख्यस्तरुः ॥

शाकपत्रकः । पुं० शिग्रौ ॥

शाकम्भरी । स्त्री० । चण्डायाम् । दुर्गायाम् । शाकैर्भरणात् पोषणात् ॥ तस्याः स्थानं हिमाद्रेः प्रत्यन्तपर्वते प्रसिद्धम् ॥ तीर्थविशेषे ॥

शाकम्भरीयम् । न० सांभर० बं० भा० प्र० लवणविशेषे । अस्यपर्यायगुणा यथा । शाकम्भरीयं कथितं गडाख्यं रोमकं तथा । गडाख्यं लघुवातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तलम् ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तीक्ष्णा व्यवायिसूक्ष्मश्चाभिष्यन्दिक टुपाकि च ॥

शाकयोग्यम् । न० धान्याके ॥

शाकराट् । पुं० वास्तूके ॥

शाकराजः । पुं० वास्तूके

शाकरण्डः । पुं० ग्रन्थिफले ॥

शाकलः । पुं० उदीच्यग्रामे ॥ वाहीकग्रामे ॥

शाकल्यः । पुं० ऋषिविशेषे ॥ शकलस्यर्षेरपत्यम् । गर्गादित्वाद्यञ् ॥

शाकवालेयः । पुं० ब्रह्मयष्ट्याम् ॥

शाकबिल्वः ।) शाकबिल्वकः ।) पुं० वार्त्ताकौ ॥

शाकवीरः । पुं० जीवशाके ॥ पुनर्नवायां ॥

शाकवृक्षः । पुं० शाके । खरपत्रे । अर्जुनोपमे । क्रकचपत्रे ॥

शाकशाकटम् । न० शाकक्षेत्रे । शाकानां भवनं क्षेत्रम् । भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनाविति शाकटः ॥

शाकशाकिनम् । न० शाकशाकटे ॥ शाकानाम्भवनं क्षेत्रम् । भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनाविति शाकिनः ॥

शाकश्रेष्ठः । पुं० न० वास्तूकशाके ॥

शाकश्रेष्ठा । स्त्री० जीवन्त्याम् ॥ वार्त्ताकौ ॥ डोडीक्षुपे ॥

शाकाख्यम् । न० पत्रपुष्पादौ । यथा । मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् । त्वक्पुष्पं कवकञ्चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥ पुं० शाकवृक्षे । यतिपत्रे । श्रेष्ठकाष्ठे । स्थिरसारे । गृहद्रुमे । सागौनइ० गो० भा० ॥

शाकाङ्गम् । न० मरिचे ॥

शाकाम्लम् । न० वृक्षाम्ले ॥

शाकाम्लभेदनम् । न० चुक्रे । काञ्जिकप्रभेदे ॥

शाकालाबूः । स्त्री० राजतुम्ब्याम् ॥

शाकिनम् । न० महच्छाकवति । महच्छाकं शाको० लवति ॥ मलयेपामादित्वान्नः । शाकोपलालो दद्रूणाङ्क्लत्वक् ॥

शाकिनी । स्त्री० दुर्गाया अनुचरीविशेषे ॥ शाकयुक्तायां भूमौ ॥ यथा । मकटः शाकिनीगावोजालमश्वन्दनं वनम् । अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥ मकटो धान्यादिवहनदारेणोपजीव्यः । पत्रपुष्पफलादिषड्विधशाकयोगात् । शाकिनी० गृहवाटिका० शाकाद्याहरणेन । गावो । दुग्धादिना । जालं । मत्स्याद्याहरणेन अश्वस्पन्दनं रथस्थानात्याग० कृत्यादिलाभेन० व्याधिक्वनिवृत्त्या च । वनं फलपुष्पाद्याहरणेन । अनूपं बहूदकं

श :० सम्प्रदायशाक्तकाद्याद्वरणेन। पर्वतीगैरिकमृदाद्याद्वरणेन। राजाभैव्यादिनेत्यर्थः॥

शाकी। पुं० मत्स्यके॥

शाकुनः। पुं० न० पशुपक्ष्यादिरूपशकुनद्वारामनुष्यशुभाशुभनिश्चायकग्रन्थे। बसन्तराजादौ॥

शाकुनिः। त्रि० पक्षिजीविनि॥

शाकुनिकः। पुं० जीवान्तके। पक्षिहन्तरि। शकुनान्हन्ति। पक्षिमत्स्ये। त्यचपर्यायस्यापिग्रहणाट्ठक्॥

शाकुनेयः। पुं० कुक्कुले। पिङ्गले। क्षुद्रपेचके। शकुनेरपत्यम्। शुभ्रादित्वाड्ढक्॥

शाकुन्तलेयः। पुं० भरते। शकुन्तलाया अपत्यम्। स्त्रीभ्य ढक्॥

शाकुलिकः। पुं० मात्स्यिकविशेषे। शकुलान्हन्ति। पक्षिमत्स्येति ठक्॥

शाक्करः। पुं० अनडुहि॥

शाक्तः। त्रि० सर्वदेवमय्याः शक्तेरुपासके। शक्तिर्देवतास्य। सास्यदेवतेत्यण्॥ यथा। शाक्ता एव द्विजाः सर्वे न शैवा न च वैष्णवाः। उपासते यतो देवीं गायत्रीं परमाक्षरीम्॥ शक्त्युपासनानन्तरं सन्ध्योपासनविधेयथा। तस्याश्चाराधनं कृत्वा नान्यस्याराधनं चरेत्। अन्यस्यस्मरणाद्वै वियोगिनी शापमाप्तमेतिदिग्विम्बतत्त्वम्॥ देवीभक्तापराधस्तु खड्गातृत्वमुक्तं मुण्डमालातन्त्रे। शाक्तान्हिंसन्तिगर्जन्तिनिन्दन्ति बहुजल्पकाः। छिनत्तितेषांदेवी शीघ्रंशिरश्चक्रमेति॥ गर्जन्ति० कुप्यन्ति युध्यन्ति चेत्यर्थः॥

शाक्तिकः। त्रि० शक्त्युपजीविनि॥ शक्त्याजीवति। वेतनादित्वाट्ठञ्॥

शाक्तीकः। त्रि० शक्तिहेतिके। शक्तियोधिनि॥ शक्तिः प्रहरणमस्य। शक्तियष्ट्योरीकक्॥

शाक्यः। पुं० बुद्धे। शकोऽभिजनोऽस्य। शण्डिकादिभ्योञ्यः॥ शाक्यमुनौ॥ शीमन्तु॥

शाक्यमुनिः। पुं० शौद्धोदनौ। मायादेवीसुते॥ शकोऽभिजनोऽस्य। शण्डिकादिभ्योञ्यः॥ यद्वा। शाकवृक्षप्रतिच्छन्नंवासंयस्माच्चक्रिरे। तस्मादिक्ष्वाकुवंशास्ते शाक्याइतिभुविश्रुताः इतिसुन्दरानन्दचरितागमे॥ अयमर्थः। कोचनेक्ष्वाकुवंश्याराजपुत्राः पित्रावनवासायदत्ताज्ञाः गौतमवंशस्यकपिलस्याश्रमे शाकच्छन्नेवसतिंकृतवन्तइतिहेतोस्ते शाक्याः। शाकेभवाः। दिगादित्वाद्यत्। तद्वंशावतीर्णोमुनिः। शाक्यश्चासौमुनिश्चेति० शाक्यमुनिः॥

शाक्यसिंहः । पुं० सर्वार्थसिद्धे । शाक्यमुनौ ॥ शाक्यः सिंह इव । उपमितं व्याघ्रेति समासः ॥

शाक्री । स्त्री० दुर्गायाम् ॥

शाखः । पुं० छित्तौ । करञ्जे ॥

शाखा । स्त्री० पक्षान्तरे ॥ बाहौ ॥ ग्रन्थभेदे । अन्तिके ॥ द्रुमाङ्गे । लतायाम् ॥ वेदभागे ऋग्वेदादिकं मिलित्वा वेदाश्चत्वारः । तत्रैकविंशति शाखा ऋचः । नवाधिकशतशाखा यजुषः । सहस्रशाखाः साम्नः । पञ्चशाखा अथर्वणः । यदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे । स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयस्तु यः । कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य यत्कृतम् ॥ यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवदिति ॥ बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यत्कर्म कीर्त्तितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतं भवेदिति तत्त्वाधिविशेषः ॥ शाखति । शाखृ व्याप्तौ । पचाद्यच् । टाप् । यद्वा । शेतेऽस्यां पक्षी । शीङो ह्रस्वश्च त्वस्य० वृक्षावयव अचेतिदशपाद्यनुसारिणः ॥

शाखाकण्टः । पुं० स्नुहीवृक्षे ॥

शाखानगरम् । न० यन्मूलनगरादन्यत्पुरं तस्मिन् । मुख्यपुरस्य पार्श्वपुरे । अभिष्यन्दिरमणे । यथा । आरभ्य मूलनगरादपरं नगरं हि यत् । तदभिष्यन्दिरमणं शाखानगरमित्यपीति शब्दरत्नावली ॥ तरुस्थानीयस्य मूलनगरस्य शाखेव नगरम् ॥

शाखापित्तम् । न० पाणिपादांसमूलदाहे ॥

शाखापुरम् । न० शाखानगरे ॥ शाखेव पुरं ॥

शाखामृगः । पुं० कपौ । वलीमुखे । वानरे ॥ शाखाचरो मृगः पशुः । शाकपार्थिवादिः ॥

शाखामृगाधिपः । पुं० सुग्रीवे । शाखामृगाणामधिपः ॥

शाखाम्ला । स्त्री० वृक्षाम्लायाम् ॥

शाखारण्डः । पुं० स्वशाखां परित्यज्य शाखान्तराध्ययनकर्त्तरि । अन्यशाखके । स्ववेदशाखामुत्सृज्य परशाखाश्रयकर्मकर्त्तरि ॥

शाखारथ्या । स्त्री० षोडशहस्तप्रस्थे पथि । यथा । धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्मिताः । त्रिकाराश्चोपरथ्याः स्युर्द्विकराह्युपरथ्यकाः ॥ इति देवीपुराणम् ॥

शाखालः । पुं० वानीरवृक्षे ॥

शाखाशिखा । स्त्री० मूलादारभ्याग्रं यावद्गतायां लतायाम् । अवरोहे ॥

शाखिः । पुं० तुरुष्के । तुरकस्तान् इ० भा० प्र० देशे ॥ शा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

खृ० । इन् ॥
शाखी । पुं० पादपे ॥ वेदे । तुरुष्काख्यजने ॥ राजभेदे ॥ शाखाऽस्यास्ति । व्रीह्यादित्वादिनि : ॥ यद्वा । अवश्यं शाखति । शाखृ० । आवश्यकेतिणिनि : ॥
शाखोट : । पुं० सहोडा इ० भा० प्र० वृक्षे । पीतफले । यथास्यपर्य्यायगुणा : । शाखोट: पीतफलको भूतावास : खरच्छद : । शाखोटोरक्तपित्तार्शोवातश्लेष्मातिसारजिदिति ॥
शाखोटक : । पुं० शाखोटे ॥
शाङ्कर : । पुं० बलीवर्द्दे ॥ न० छन्दोभेदे ॥ त्रि० शङ्करसम्बन्धिनि । माहेश्वरे ॥ शङ्करप्रोक्ते ॥ यथा । आगमोक्तविधिंहित्वाय : श्राद्धं कुरुते नर : । श्राद्धंतद्विफलंसोपिपितृभिर्नरकंव्रजेत् ॥ तत्तोयंशोणितसमं पिण्डोमलमयोभवेत् । तस्मान्मर्त्त्य: प्रयत्नेनशाङ्करंमतमाश्रयेत् ॥ शङ्करस्यायम्० शङ्करेणप्रोक्तं वा । अण् ॥
शाङ्करि : । पुं० स्कन्दे ॥ गणेशे ॥
शाङ्करी । स्त्री० देवीविशेषे ॥ श्रीगिरीशाङ्करीस्मृतेतिदेवीशाङ्करीतुमहाकालि० इतिचदेवीगीता । अत्रशङ्करीशाङ्कर्य्योर्व्यत्ययेनपाठोगीतायांबोध्य : ॥

शाङ्कुची । स्त्री० शङ्कुयादसि ॥
शाङ्खिक : । पुं० काम्बविके । शङ्खवलयादिकर्त्तरिजातविशेषे ॥ शङ्ख: शिल्पमस्य । शिल्पमितिठक् ॥
शाङ्गुष्ठा । स्त्री० गुञ्जायाम् ॥ इ० र० माला ॥
शाट : । पुं० वस्त्रविशेषे । शाटके ॥ शटेकर्म्मणिघञ् ॥
शाटक : । पुं० न० पटप्रभेदे ॥ यथा आजानुलम्बितमलीमसशाटकानां भिक्षार्थमप्रथमयाचितभाटकानाम् । पुत्रार्थमिप्रियतमैकवराटकानां रक्षं दिव : पततुमूर्ध्नि कराटकानाम् ॥ स्वार्थेक : ॥
शाटिका । स्त्री० शाट्याम् ॥
शाटी । स्त्री० शाटके । स्त्रीपरिधेयवस्त्रे । साडी० इ० भा० प्र० ॥ शाट्यते । शटश्लाघायांचुरादि : । सर्वधातुभ्यइन् । कृदिकारादितिङीष् ॥
शाट्यायन : । पुं० मुनिविशेषे । न० प्रकृतकर्मवैगुण्यप्रशमनार्थे होमे ॥ नायंहोम : सर्वसम्मत : निर्मूलत्वात् । समूलत्वेशाखान्तरीयत्वमितिगौडा : ॥
शाठ्यम् । न० कुसृतौ । कपटे । व्याजे । निकृतौ । शठतायाम् ॥ शठति । शठकैतवे । पचाद्यच् । शठस्यकर्म । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ॥

यद्वा । शठनम् । ऋहलोर्ण्यत् ॥

शाणः । पुं० माषचतुष्टये । निष्के । टङ्के ॥ खड्गादितीक्ष्णीकरणयन्त्रे निकषे । कषे । कसौटी० इ० भा० प्र० पाषाणे ॥ शण्यते । शणु दाने । अकर्त्तरीति घञ् ॥ श्यति शा । शातनूकरणे । बाहुलका स: ॥ न० शणनिर्मितवस्त्रे ॥

शाणकम् । न० शणपुष्पे ॥ तच्छाकप्रकारो यथा । सुस्विन्नं शाणकं पुष्पं तक्रे तैले विपाचितम् । हिङ्गुना वासितं बल्लवचूर्णेनावचूर्णितम् । शणपुष्पं सरं बल्यमस्रकप्रदरनाशनम् । मधुरं रुचिरं पाके किञ्चिद्विष्टम्भकारकम् ॥

शाणाजीवः । पुं० असिधावके । शस्त्रमार्जे ॥

शाणिः । पुं० पट्टवस्त्रे ॥

शाणितः । त्रि० तेजिते । निशिते ॥

शाणी । स्त्री० प्रावरणान्तरे । शणसूत्रमय्यां पट्टिकायाम् ॥ यथा । शाणीप्रायाधिवस्त्राश्च शमीप्रायाम हीरुहाः । शूद्रप्रायास्तथा वर्णा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ इ० वि० पु० शाणी० शणसूत्रमयी पट्टिका० तत्तुल्यानि वस्त्राणीति तट्टीका ॥ छिद्रवस्त्रे ॥ हस्तकटाक्षादिसूचनायाम् । सैन० इ० भा० ॥ शणस्य विकारः । तस्य विकार इत्यण् । टिड्ढेति ङीप् ॥

शाण्डकी । स्त्री० मण्डलेशस्थानस्थायां देवतायाम् ॥

शाण्डिल्यः । पुं० गीताभक्तिसूत्रयोः कर्त्तरि मुनिविशेषे ॥ शाण्डिल्यो मुनिवृन्देषु मान्योतीव प्रकीर्त्तितः ॥ पावकविशेषे ॥ मालूरे । विल्ववृक्षे ॥ शण्डते । अहिरुजायां सङ्घाते च । सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् । शण्डिलस्य मुनेर्गोत्रापत्यम् । गर्गादिभ्यो यञ् । शाण्डिल्यवन्मान्यत्वाद्वा ॥

शाण्डिल्यविद्या । स्त्री० मनोमयात्मन उपासनायाम् ॥ शाण्डिल्येन मुनिना दृष्टा विद्या ॥

शातम् । न० सुखे ॥ त्रि० दुर्बले । निशिते ॥ सुखान्विते ॥ शायते स्म । शो० । क्तः । शाच्छोरन्यतरस्यामिति पक्षे इत्वाभावः ॥ श्यति दुःखं शा । शायते वा । बाहुलकात्तन् ॥

शातकर्णिः । पुं० मुनिविशेषे ॥

शातकुम्भः । पुं० अश्वमारके । करवीरे ॥ न० काञ्चने ॥ शतकुम्भे पर्वते भवम् । अण् ॥

शातकौम्भम् । न० काञ्चने । स्वर्णे । शतकुम्भे पर्वते भवम् । तत्र भव इत्यण् । अनुशतिकादीनाञ्चेत्युभय

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पद्धतिरितिस्वामी ॥

शातकौम्भाम्बरम् । न० सुवर्णरसाक्तवस्त्रे ॥

शातनम् । न० कार्श्ये ॥ विशीर्णने । यथा । वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम् । मोदमानाश्चतिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥ शदॢ शातने । णिच् । शदेरगता षितितत्वे ल्युट् ॥

शातपत्रः । पुं० शातपत्रके ॥ शतपत्रमिव । शर्करादिभ्योऽण् ॥

शातपत्रकः । पुं० चन्द्रिकायाम् । ज्योत्स्नायाम् । प्रकाशे ॥ स्वार्थे संज्ञायां वा० कन् ॥ इ० श० चं० का ॥

शातभीरुः । पुं० मल्लिकाप्रभेदे ॥

शातमानम् । त्रि० शतमानेन क्रीते ॥

शातयिता । त्रि० हन्तरि ॥

शातला । स्त्री० चर्मकषायाम् । सेहुण्डप्रभेदे ॥ शातं सुखं लाति । ला० । कः ॥ शातला कटुका पाके मातला शीतला लघुः । तिक्ता शोथकफानाहपित्तोदावर्त्तरक्तजित् ॥

शातह्रदम् । न० विद्युत्सम्बन्धिनि ज्योतिषि ॥

शातितः । त्रि० छिन्ने ॥

शात्रवः । पुं० द्विषि । शत्रौ ॥ स्वार्थेऽण् ॥ न० शत्रुसंहतौ ॥ शत्रुरो ॥ अण् ॥

शादः । पुं० कर्दमे । जम्बाले ॥ शष्पे । शीयन्तेऽस्मिन्ननेन वा । शदॢ० । घञ् ॥ यद्वा । शीयते० न श्यति । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ यद्वा । श्यति । शो० । शाशपिभ्यां ददनाविति दः ॥ शद्यतेऽनेन वा । शदॢ० । हलश्चेति भावे वा घञ् ॥

शादहरितः । त्रि० नवतृणप्रायदेशे । शाद्वले । शादैर्बालतृणैर्हरितः ॥

शादरः । त्रि० शाद्वले ॥ रलयोरभेदः ॥

शाद्वलः । त्रि० शादहरिते ॥ शादो बालतृणमस्मिन् । नडशादाड्ड्वलच् । शष्पवाचिन एव शादाड्ड्वलच्० न तु पङ्कवाचिनोऽनभिधानात् ॥

शानपादः । पुं० पारिपात्रशैले ॥ चन्दनघर्षणपाषाणे ॥

शान्तः । पुं० अभियुक्ते । त्यागिनि ॥ रसविशेषे ॥ नयचटु : खं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा । रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥ त्रि० शमान्विते । शमिते । संयतान्तःकरणे । अन्तरिन्द्रियनिग्रहकर्त्तरि । प्रशान्तचित्ते । दान्ते ॥ ० उपप्लवरहिते० सर्वानर्थोपशमरूपे० जात्यादिरहिते० अविकृते० निरस्त

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

समस्तोपाधित्वाद्विच्छेपादिविकार
शून्ये • आत्मनि ॥ रागादिदोषरहि
ते । निवृत्तिकतयानिरुद्धेन्द्रियव्या
पारे • संस्कारमात्रशेषे • चित्तवृत्ति
परहितेयतौ चतृतष्णारहिते ॥
सर्वविशेषप्रत्यस्तमितरूपे • अविक्रि
ये • सर्वान्तरे • सर्वबुद्धिप्रत्ययसाक्षि
णि • मुख्यआत्मनि ॥ आकाशादि
सुसूक्ष्मेषुसत्त्वप्रधानतया • केचिद्विशे
षाः शान्ताः सुखाः प्रकाशकाः
लघवस्तेशान्ताः कथ्यन्ते ॥ शाम्य
तिस्म । शम० । अन्तः । क्तः ।
वादान्तशान्तेतिसाधुः ॥ निवृत्ते
॥ यथा • शान्तोरोगः ॥

शान्तनवः । पुं० भीष्मे ॥ शन्त
नोरपत्यम् । अण् ॥

शान्तनुः । पुं० कुरुवंशजेनृपविशेषे ।
प्रातीपे । प्रतीपभूपतनये ॥ यो
यंगङ्गायांभीष्मंजनयामास ॥ यंयं
कराभ्यांस्पृशतिजीर्णंयौवनमेष्यति
। शान्तिमाप्नोतिचैवाग्र्यांकर्मणा
तेनशान्तनुः ॥ ललितिकातीर्थे ॥

शान्तम् । अ० वारणे ॥

शान्तमानाः । त्रि० नियतचित्ते ।
वशीकृतमनसि ॥

शान्ता । स्त्री० दुर्गायाम् ॥ सात्त्वि
क्यांमनसोवृत्तौ । आमलक्याम् ॥
शमीप्रभेदे । शुभायाम् । भद्रा
याम् । अपराजितायाम् ॥ श
मीवद्ध्याशुषाः ॥

शान्ताश्वः पुं० जयायाम् ॥

शान्तिः । पुं० अर्हद्विशेषे ॥
जिनचक्रवर्त्तिविशेषे ॥ दशमम
न्वन्तरीयेइन्द्रे ॥

शान्तिः । स्त्री० मङ्गले । भद्रे ॥
सम्पूजकानांकुलपालकानांयती-
न्द्रयोगीन्द्रतपोधनानाम् । देशस्य
राष्ट्रस्यकुलस्यराज्ञः करोतुशान्तिं
भगवान्कुलेशः ॥ विषयेभ्यइन्द्रि
योपरतौ । शमथे । शमे । तृष्णा
क्षये ॥ तल्लक्षणं यथा । यत्किञ्चि
द्वस्तुसम्प्राप्यस्वल्पंवायदिवाबहु ।
यातुष्टिर्जायतेचित्ते शान्तिः साग
द्यतेबुधैरिति ॥ सुशीलस्यभार्या
याम् । यथा । शान्तिर्लक्ष्मीश्चभा
र्येद्वेसुशीलस्यचपूजिते । याभ्यां
विनाजगत्सर्वमुन्मत्तमिवनारदे
ति ॥ कामक्रोधाद्यभावे ॥ सर्व
संसारोपरतौ । मुक्तौ । सहेतुक
स्यसंसारस्योपशमे ॥ सर्ववृत्त्युपर-
तौ ॥ विषयभोगस्पृहानिवृत्तौ ।
अन्तःकरणस्योपशमे ॥ सकार्या
विद्यानिवृत्तिरूपायांवेदान्तवाक्य
जन्यायां० ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्
कृतौ ॥ सर्वलौकिकालौकिकक
र्मविक्षेपनिवृत्तौ ॥ बाधितानुवृ
त्याऽविद्याकार्यनिवृत्तौ । अविद्या
तत्कार्य्यनिवृत्तिरूपायांमुक्तौ ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दुर्गायाम् ॥ यथा । उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजआदिगुणाश्रिता । सर्वज्ञा सर्ववेतृत्वाच्छान्तित्वाच्छान्तिरुच्यते ॥ गोपीविशेषे ॥ अनर्थनिवृत्तौ ॥ धर्म्मद्वारा ग्रहदौस्थ्यादुःस्वप्नादिसूचितैहिकानिष्टहेतुदुरितनिवृत्तौ ॥ यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनिवारकम् । तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥ अपिच । रोगकृच्छ्रग्रहादीनां निरासः शान्तिरीरितेति ॥ शमनम् । शम० । स्त्रियां क्तिन् । अनुनासिकेति दीर्घः ॥

शान्तिकामः । त्रि० शान्त्यभिलाषिणि ॥ श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् । वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नपि ॥

शान्तिगृहम् । न० यज्ञान्ते शान्त्यालये । शान्तिकुम्भजलेन स्नानगृहे ॥ आथर्वणे । इ० हे०न्द्र० ॥

शान्तिमार्गः । पुं० दुस्तर्कादिरहिते वर्त्मनि ॥

शापः । पुं० आक्रोशे । इदमनिष्टमेषामस्त्वित्येवंरूपे० अभिशापे ॥ शापदानात्तपः क्षयः ॥ दिव्ये । शपथे ॥ शपनम् । शप० । घञ् ॥ निन्दायाम् ॥ मिथ्याभिशंसने ॥ अनिष्टाचरणे ॥

शापास्त्रः । पुं० मुनौ ॥

शाफरिकः । त्रि० मात्स्यिकविशेषे ॥ शफरान् हन्ति । पक्षिमत्स्येति ठक् ॥

शाब्दः । त्रि० शब्दजन्ये ॥ शब्दसम्बन्धिनि ॥ शब्दे जातः ० शब्दे भवः ० शब्दस्यायं वा । अण् ॥

शाब्दबोधः । पुं० शब्दार्थज्ञाने ॥ न्यायमते० पदार्थज्ञानजन्यज्ञाने ॥ तस्य करणं पदज्ञानं । तस्य कारणं पदशक्तिज्ञानम् । कदाचिल्लक्षणाज्ञानम् । एवमाकाङ्क्षायोग्यतासत्तितात्पर्यज्ञानञ्च ॥ यथा । पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः । शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणीति० भा० प० ॥ संसारमोहनाशाय शाब्दबोधो न हि क्षमः । न निवर्त्तेत तिमिरं कदाचिद्दीपवार्त्तयेति कुलार्णवे १ उल्लासः ॥

शाब्दिकः । पुं० वैयाकरणे ॥ शब्दं करोति० प्रकृतिप्रत्ययविभागेनोत्पादयति० अत्रैवार्थे० शब्ददर्दुरं करोतीति ठक्० अभिधानस्वाभाव्यात् । तेनेह न । शब्दं करोति बर्बरः ॥ आदिशाब्दिका यथा कविकल्पद्रुमे । इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ इति ॥

शाब्दीभावना । स्त्री० पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषे ॥ यथा । यजेत० इत्यत्रास्त्यंशद्वयम्० यजिधातुः प्र

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

त्ययस्य। तत्प्रत्ययेप्यस्त्यंशद्वयम्• आख्यातत्वं•लिङ्त्वञ्च। तत्राख्यातत्वंदशलकारेषुविद्यते•लिङ्त्वञ्चकेवलेलिङ्येव। तत्राख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यांभावनैवोच्यते। साद्विविधा• शाब्दीभावना• आर्थीभावनाचेति। तत्रशाब्दीभावनालिङ्त्वांशेनोच्यते•लिङ्श्रवणे•अयंमांप्रवर्त्तयति•मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमितिनियमेनप्रतीयमानत्वात्। यच्चयस्मात्प्रतीयते•तत्• तस्यवाच्यम्। यथागोत्वम्। सचप्रवृत्त्यनुकूलोव्यापारविशेषोलौकिकपुरुषनिष्ठोभिप्रायविशेषः। वेदेतुपुरुषाभावाल्लिङादिशब्दनिष्ठएवशाब्दीभावनेत्युपदिश्यते। साचशाब्दीभावना•अंशत्रयमपेक्षते• साध्यं•साधनं•मितिकर्त्तव्यताञ्च। साध्यंस्वर्गादि•साधनंलिङादिज्ञानस्यकरणत्वेनान्वयत्वम्•इतिकर्त्तव्यताप्राशस्त्यज्ञानमितिकर्त्तव्यतात्वेनान्वीयते। यथोक्तमेवाएतत्• यज्ञस्यक्रियतेयत्प्रयाजानुयाजाद्युतिप्रयाजादिस्तुतिज्ञानम्। तथाहि• भाव्याकाङ्क्षायां• किंभावयेत्•स्वर्गंभावयेत्। कारणाकाङ्क्षायांकेनभावयेत्• यागेनभावयेत्। कथम्भावाकाङ्क्षायांयत्सन्निधौपठितमश्रूयमाणफलस्वक्रियाज्ञातंतदेवोपकार्याकाङ्क्षामामितिकर्त्तव्यतात्वेनान्वयमनुभवितुंयोग्यम्। तथाच• प्रयाजानुयाजसहकृतेनदर्शपौर्णमासेनस्वर्गोभाव्यः•इति॥

शामनी। स्त्री• यवाच्यांदिशि॥

शामिता। त्रि• वधकर्त्तरि॥

शामित्रम्। न• वधरूपेशमितुःकर्म्मणि॥

शामित्रकर्म। न• पशुहिंसने। शमितुरिदंशामित्रम्•तच्चतत्कर्मंचेति॥

शामीलम्। न• भस्मनि। शमीभस्मनि। शम्याविकारः। शम्याःष्लञ्। षित्वान्ङीष्। शामीलीस्रुक्॥

शाम्बरी। स्त्री• मायायाम्। इन्द्रजालादौ॥ शम्बरस्यदैत्यविशेषस्येयम्। तस्येदमित्यण्। ङीप्॥

शाम्भवः। पुं• गुग्गुलौ॥ कर्पूरे॥ शिवमल्ल्याम्॥ विषप्रभेदे॥ शम्भुपुत्रे॥ न• देवदारुणि॥ त्रि• शम्भुसम्बन्धिनि॥ कौलिके। माहेश्वरे॥ पुं• शम्भुप्रोक्तआचारे। कुलाचारे॥ यथा। अशाम्भवेनमार्गेणदेवतास्थापनंचरेत्। नसान्निध्यंभवेत्तत्रदेवतायाःकथञ्चन॥ इहामुत्रफलंनास्तिकायक्लेशोधनक्षयः॥ आगमोक्तविधिंहित्वायःश्राद्धंकुरुतेनरः। श्राद्धंतद्विफलं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शोऽपि पितृभिर्नरकं व्रजेत् ॥ ततो यं शोणितसर्कं पिण्डो मलमयो भवेत् । तस्मान्मर्त्यः प्रयत्नेन शाङ्करं मतमाश्रयेत् ॥ बहुनात्र किमुक्तेन सत्यं सत्यं मयोच्यते । अशाम्भवं कृतं कर्म सर्वं दैविनिरर्थकम् ॥ अस्तु तावत्परो धर्मः पूर्वधर्मोऽपि नश्यति । शाम्भवाचारहीनस्य नरकान्नैव निष्कृतिः ॥ शम्भोरयम् । शम्भोरागतः शम्भुना प्रोक्तं वा ॥ अण् ॥

शाम्भवी । स्त्री॰ पार्वत्याम् ॥ कुलीनायाम् ॥ नीलदूर्वायाम् ॥

शायिका । स्त्री॰ शयने ॥ शीङो धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । इत्वम् ॥

शार : । पुं॰ समीरणे । वाते ॥ अक्षोपकरणे ॥ त्रि॰ शबले । कर्बुरे ॥ पीते ॥ शीर्यतेऽनेन शृणाति वा । शॄ हिंसायाम् । शॄवायुवर्णनिवृतेष्विति घञ् ॥ शृणन्त्यनेन द्यूतकाराः परस्परम् । बाहुलकाद्घञ् ॥ शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः ॥

शारङ्ग : । पुं॰ सारङ्गविहगे ॥ शारयति॰ शीर्यते वातपादिना । शॄ॰ । तरत्यादिभ्यश्च इत्यङ्गच् ॥ शबले ॥ हरिणे ॥

शारङ्गी । स्त्री॰ वाद्ययन्त्रविशेषे ॥

शारद : । पुं॰ अब्दे । वत्सरे ॥ काशे ॥ बकुले ॥ पीतमुद्गे ॥ हरिन्मुद्गे ॥ रोगे ॥ न॰ सस्ये ॥ श्वेतपद्मे ॥ त्रि॰ शरज्जाते ॥ नवे । नूतने ॥ अप्रतिभे ॥ आलीने ॥ शृणाति । शॄ॰ । शॄदृभसोऽदिरिति॰ अदिः । प्रज्ञाद्यण् ॥ शरदि भवः । सन्धिवेलादीत्यण् ॥ शरदि पुष्प्यति कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेष्विति अण् ॥ शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः ॥

शारदक : । पुं॰ भू॰ दर्भविशेषे ॥ मुद्गविशेषे । शरदि जाताः । संज्ञायां शरदो वुञ् ॥

शारदा । स्त्री॰ सरस्वत्याम् ॥ दुर्गायाम् ॥ शरत्काले पुरा यस्मान्नवम्यां बोधिता सुरैः । शारदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः ॥ ब्राह्म्याम् ॥ शारिवायाम् ॥ शृणाति जाड्यम् । शॄ॰ अदिः । अण् । टाप् ॥

शारदिक : । पुं॰ रोगे । शारदे ॥ विभाषा रोगातपयोरिति ठञ् । पक्षे॰ शारदो रोग आतपो वा ॥ न॰ शरदि भवे॰ श्राद्धे ॥ श्राद्धे शरद इति ठञ् ॥

शारदी । स्त्री॰ तोयपिप्पल्याम् ॥ कोजागरपूर्णिमायाम् ॥ शरदि भवा । सन्धिवेलेत्यण् । ङीप् ॥ सप्तपर्णे ॥ शरदि पुष्प्यति । कालात्साधुपुष्प्यदित्यण् । ङीप् ॥

शारदीय : । पुं॰ दुर्गोत्सवे ॥ यथा ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अटूरेजगदम्बाया : शारदीयोमहोत्सव : ॥

शारदीयमहापूजा । स्त्री० शरत्कालिकदुर्गामहापूजायाम् ॥

शारद्वत : । पुं० कृपे ॥

शारि : । पुं० अक्षोपकरणे । द्यूतसाधने । खेलन्याम् । शारे । गुटिका० गोट० सारि० इ० भा० प्र० ॥ स्त्री० शकुनिकाप्रभेदे ॥ युद्धार्थगजपर्याणे ॥ व्यवहारान्तरे ॥ शृणाति । शृ० । अ: शकुनादिति ० इञ् ॥ कपटे ॥ बह्वादित्वात्पक्षे ङीषि० शारी ॥

शारिका । स्त्री० खगान्तरे । पीतपादायाम् । गोराख्याम् । मैना० इ० भा० ॥ शृणातिरु : खंविरहिणीनाम् । शृ० । ण्वुल् । प्रत्ययस्थादितीत्वम् ॥ वीणावादनदण्डे ॥ इ० हे० न्द्र : ॥

शारीफलम् । न० अष्टापदे । शारिखेलनाधारे । शारीणांखेलनाधारपट्टे । चौपड० इ० भा० शारीणांफलम्० पट्ट : ॥

शारिफलक : । पुं० न० शारिफले । अक्षपीठिकायाम् ॥

शारिवा । स्त्री० गोप्याम् । श्यामायाम् । अनन्तायाम् । उत्पलशारिवायाम् ॥ अस्यागुणा : । श्वेतकृष्णप्रभेदेनशारिवाद्विविधास्मृता ॥ शारिवायुगलंस्वादुस्निग्धंशुक्रकरंगुरु । अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासामविषनाशनम् ॥ दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनम् ॥ अपिच । एकंवाशारिवामूलंसर्वव्रणविशोधनमिति ॥ शरणम् । शृ० । कृमृदृत्यादिना० इण् । शारिरस्त्यस्या: । अन्येभ्योपीतिव : ॥

शारिशृङ्खला । स्त्री० पाशकविशेषे । पञ्चम्याम् ॥ यथा । चुम्बुरीतिक्तडीद्यूतं० पञ्चमीशारिशृङ्खला । नयपीठौचाष्टकाङ्गो० नव: स्याज्जयपुत्रक : ॥ एतेपाशकभेदा: स्यु० जंधकोलाहलोपिच । इति शब्दरत्नावली ॥

शारी । स्त्री० शारिपदार्थे ॥ कुशायाम् ॥

शारीर : । पुं० जीवे ॥ न० वृषे ॥ त्रि० देहजे ॥ शरीरेभव : शरीरेजातोवा । अण् ॥ कर्मविशेषे । शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने० कौपीनाच्छादनादिग्रहणभिक्षाटनादिरूपेशतिस्मृतिशास्त्राभ्यनुज्ञाते ॥ शारीरंकेवलंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषमिति भगवदुक्ते : ॥ शरीरप्रधानै : कर्त्रादिभि : साध्येचकर्मणिनतुकेवलेनशरीरेण० पञ्चैतेतस्यहेतवइत्युक्ते : ॥ शरीरमात्रसाध्येचकर्मणि ॥ तपोविशेषे ॥ यथा । देवद्विजगु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दृप्रासूपूजनं शौचमार्जवम्। ब्रह्मचर्यमहिंसाच शारीरंतपउच्यते ॥
शारीरकः पुं॰ जीवे ॥ शरीरमेव शरीरकम्। तत्रभवः। अण् ॥ शारीरकंभाष्यमितित्वभेदोपचारात् ॥
शारीरकसूत्रम्। न॰ उत्तरमीमांसायाम्। अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादिव्यासप्रणीतेषु॰ जीवयाथात्म्यवादिषु वेदान्तार्थसङ्ग्रहवाक्येषु॥ शारीरकोजीवःसमुच्यतेयाथातथ्येननिरूप्यतेस्मिन्नोतिव्याख्यानात्॥
शारीरकीयः। पुं॰ ग्रन्थविशेषे ॥ शारीरकमधिकृत्यकृतोग्रन्थः। अधिकृत्यकृतेग्रन्थइत्यर्थे॰ वृद्धाच्छः॥
शारुकः। त्रि॰ हिंसके ॥
शार्कः। पुं॰ शर्करायाम् ॥
शार्ककः। पुं॰ दुग्धफेने ॥ शर्करापिण्डे ॥
शार्करः। पुं॰ दुग्धफेने ॥ शर्करेव। शर्करादिभ्योण्॥ शर्करान्वितदेशे। शर्करायाम्। शर्करिले। शर्करास्थाने। देशेलुबिलचौचेतिचादण्॥ त्रि॰ शर्करासम्बन्धिनि ॥
शार्कराक्ष्यः। पुं॰ जनाख्यर्षौ ॥ शर्कराक्षस्यापत्यम्। गोत्रापत्ये॰ गर्गादित्वाद्यञ् ॥
शार्ङ्गः। पुं॰ न॰ विष्णोर्धनुषि। कार्मुकमात्रे ॥ शृङ्गस्यविकारः। अनुदात्तादेश्चेत्यञ् ॥ पुं॰ पक्षिणि ॥ शृणाति। शॄ॰। गत्वश्च नाविति मत्वा॰ तस्यनुट्। अचो ञ्णितीतिधातोर्वृद्धिः ॥ त्रि॰ शृङ्गसम्बन्धिनि ॥ [illegible]
शार्ङ्ग[illegible]। पुं॰ विष्णौ ॥ इन्द्रियाद्यहङ्कारात्मकं॰ शार्ङ्गंनामधनुर्यस्य। धनुषश्चेत्यनङ् ॥ यथा। भूतादिमिन्द्रियादिश्चद्विधाहङ्कारमीश्वरः। बिभर्त्ति शङ्खरूपेणशार्ङ्गरूपेणचस्थितिमिति वि॰ पु॰ ॥
शार्ङ्गपाणिः। पुं॰ विष्णौ ॥ शार्ङ्गंपाणौयस्य सः। प्रहरणार्थेभ्यः परेनिष्ठासप्तम्याविति पाणेः परनिपातः ॥
शार्ङ्गी। पुं॰ विष्णौ ॥ शार्ङ्गमस्यास्ति। अतइनिठनाविति॰ इनिः ॥ धन्विमात्रे ॥
शार्दूलः। पुं॰ व्याघ्रे ॥ पशुविशेषे ॥ राक्षसे। उत्तरस्थितःसत्तमे ॥ यथा॰ राजशार्दूलः ॥ अग्नौ। चित्रके ॥ शारयति। शॄ॰। स्वार्थेणिचः क्विप्। दूयते। दूङ्परितापे। अन्तर्भावितण्यर्थः। बाहुलकाल्लक्। शार्चासौदूलश्च। यद्वा। शृणाति। पिञ्जादित्वदूलच्। बाहुलकाद्दुक्। वृद्धिः ॥
शार्दूलललसितम्। न॰ धृति १८

क्रन्द: प्रभेदे ॥ तल्लक्षणं यथा । म: सौज: सततसाद्रिनैरक्रतुभि: शार्दूलललसितम् यथा । कृत्वाकंस मृगेपराक्रमविधिं शार्दूलललसितंयश्च क्षितिभारकारिपुसुराराति ध्वति ९.... यत्तोषंपरमन्तुदेयनिवहे चैलोक्यशरण्य श्र ५... नीत्वपी रमहिमालक्ष्मीप्रियतम: ॥

शार्दूलवाहन: । पुं० पञ्चविंशति पूर्वजिनान्तर्गतजिने ॥

शार्दूलविक्रीडितम् । न० अतिधृति १९ वृत्तप्रभेदे ॥ तल्लक्षणं यथा । सूर्याश्वैर्मसजस्तता: सगुरव: शा शार्दूलविक्रीडितम् । यथा । गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्करसैत्वं घोषथा हर्निशम् पाणीपूजयतंमन: स्मर पदेतस्यालयंगच्छतम् । एवंचेतुकुरुताखिलंमम हितंशीर्षादयस्तद्ध्रुवम् नप्रेचे भवतांकृतेभवमहाशार्दूलविक्रीडितम् ॥

शार्व्वरम् । न० अन्धतमसे । ध्वान्ते ॥ त्रि० घातुके । शर्वर्यांभवम् । तत्रभवद्रव्यम् । कालाट्ठञ् चित: ॥ शर्वरीसम्बन्धिनि ॥

शार्व्वरी । स्त्री० शर्वर्याम् । रात्रौ ॥

शार्वी । स्त्री० ऐशान्यांदिशि ॥

शाल: । पुं० मत्स्यविशेषे । गजर्के । गजाड० द्रु० प्र० । शालिवाहननृपे ॥ नदविशेषे ॥ सालवृक्षे ॥ शाडाते । शाङ्श्लाघायाम् । कर्मणि० घञ् । डलयोरैक्यम् ॥ श्वति । शीतमूकारणे । बाहुलकात्कालन्वा ॥

शालग्राम: । पुं० हरिक्षेत्रे ॥ गण्डकीशिलायाम् । विष्णवादिदेवानांप्रतिबिम्बरूपेपाषाणविशेषे । गण्डक्याश्च ....थलं स्मृतम् । पाषाणंतद्भवंयत्तत्शालग्राममितिस्मृतम् ॥ शालवृक्षोपलक्षितोग्राम: शालग्राम: शालग्रामोभव: । अण् ॥ अपिपापसमाचारोब्रह्महत्यायुतोपिवा । शालग्रामशिलातोयंपीत्वायातिपरांगतिम् ॥ तुलसीचन्दनंचक्रंशङ्खोघण्टाचचक्रकम् । शिलाताम्रपाचन्तुविष्णोर्नामपदामृतम् ॥ पदामृतन्तुनवभि: पापराशिप्रदाहकम् । वदन्तिमुनय: शान्ता: सर्वशास्त्रार्थकोविदा: ॥ सर्वतीर्थपरिस्नानात्सर्वक्रतुसमर्चनात् पुण्यंभवतियद्राजन्विन्दौविन्दौतदद्भुतम् ॥ शालग्रामशिलायत्रपूज्यतेपुरुषोत्तम: । तत्योजनमात्रन्तुतीर्थकोटिसमन्वितम् ॥ शालग्रामा: समा: पूज्या: समेषुद्वितयंनहि । विषमाएवपूज्यावैविषमेषुत्रयंनहि ॥ द्वारावतीभ

वंचक्रंतथावैगण्डकीभवम्। उभयोः सङ्गमोयत्रतत्रगङ्गासमुद्रगा॥ शालग्रामोहरेर्मूर्त्तिर्नगन्नाथसभावृतम्। कलिदंशहस्तान्तेयत्रुष्य ब्रूहरेः पदम्॥ विप्रक्षत्रियवैश्यानांशालग्रामशिलार्चने अधिकारोनशूद्राणांहरेर्वार्चनेतथा॥

शालग्रामगिरिः। पुं० शालग्रामोत् पादकपर्वते॥

शालङ्कटङ्कटः। पुं० सुकेशिनिराक्षसे॥

शालङ्कायनः। पुं० मुनिविशेषे। नन्दिनि। शिवद्वारपाले॥

शालङ्कायनकः। पुं० शालङ्कायनान विषयेदेशे। राजन्यादिभ्योवुञ्॥

शालङ्कायनजीवसूः। स्त्री० व्यासमातरि॥

शालङ्किः। पुं० मुनिविशेषे। पाणिनौ॥

शालजः। पुं० गर्जकभ्रषे। शालि॥

शालनिर्यासः। पुं० धूनके। सर्जरसे॥

शालपर्णिका। स्त्री० शालपर्ण्याम्॥

शालपर्णी। स्त्री० औषधिविशेषे। विदारिगन्धायाम्। अंशुमत्याम्। स्थिरायाम्। शालपाणी० इ० गौ० भा०॥ अस्यागुणायथा। शालपर्णी गरच्छर्दिज्वरश्वासातिसारजित्। शोषदोषत्रयहरीबृंहण्युक्तारसायनी॥ तिक्ताविषहरीस्वादुः क्षतकासकृमिप्रणुत्॥ पाककर्मे तिङीष्॥

शालभञ्जिका। स्त्री० शालभञ्ज्याम्॥

शालभञ्जी। स्त्री० पञ्चालिकायाम्। दन्तकाष्ठादिनिर्मितपुत्तिकायाम्॥ वेश्यायां॥

शालवः। पुं० लोध्रे॥

शालवेष्टः। पुं० धूनके। शालस्यवेष्टोनिर्यासः॥

शालसारः। पुं० तरौ। द्रुमे॥ हिङ्गुनि॥

शाला। स्त्री० गृहे॥ गेहैकदेशे। द्रुमस्कन्धशाखायाम्। स्कन्धात्प्रथमोत्पन्नप्रधानशाखायाम्॥ शल श्लाघ। शलगतौ। हलश्चेति० घञ्॥ यद्वा। शलति। शलचलने। ज्वलितीतिणः॥ श्यति। शो०। बाहुलकात्० कालन्वा॥

शालाकटङ्कटम्। न० चाणक्यमूलके॥

शालाकी। पुं० अस्त्रवैद्ये॥ नापिते॥ शिलधारिणि॥ द्रुतिकश्चित्॥

शालाक्यम्। न० आयुर्वेदस्याङ्गविशेषे॥ यथाहसुश्रुतः। तत्र० शालाक्यंनाम० ऊर्द्ध्वजत्रुगतानांरोगाणां० श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानांव्याधीनामुपशमनार्थमिति॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शालाग्निः । पुं॰ आवसथ्याग्नौ ॥

शालाङ्की । स्त्री॰ पुत्तलिकायाम् । पञ्चालिकायाम् ॥ इ॰ श॰ र॰ लौ ॥

शालाजिरः । पुं॰ न॰ शरावे ॥

शालाञ्जिः । स्त्री॰ शाकविशेषे । शालिञ्चे ॥

शालातुरीयः । पुं॰ पाणिनीयमुनौ ॥ शलातुरोऽभिजनोऽस्य । तूदीशलातुरेतिछण् ॥

शोलानी । विद्यार्थम् ॥

शालामृगः । मृगाले ॥

शालारम् । न॰ हस्तिनखे । पुरद्वारस्थसञ्चये ॥ सोपाने ॥ पक्षिपञ्जरे ॥

शालावृकः । पुं॰ शृगाले ॥ सारमेये ॥ वलीमुखे । मर्कटे । वानरे ॥ शालां वृणोति । वृञ् ॰ । सृवृभूशुषिभ्यः कक् ॥ विडाले ॥

शालिः । पुं॰ गन्धोतौ । गन्धमार्जारे ॥ कलमादिधान्ये ॥ आदिशब्दात् राजशाल्याद्या बोद्धव्याः ॥ ते यथा । राजान्नषष्टिकसितेतररक्तमुण्डस्थूलाशुगन्धतिरियादिकशालिसंज्ञाः । व्रीहिस्तथेति दशधा भुवि शालयश्च तेषां क्रमेण गुणनामगणं ब्रवीमि ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ शाडाले । शाडूञ्जाव्ये । डलयोरैक्यम् ॥ इन् ॥ शाल्यते वा । शल

चलने । स्यन्तः । अचटुः ॥ यद्वा । शृणाति । शॄ॰ । बाहुलकादिञ् शारिः । कपिलकादित्वात् लत्वम् ॥ शालयो द्विविधाः प्रोक्ता जलजाः स्थलजास्तथा । तत्र । कण्डनेन विना शुक्ला हैमनाः शालयः स्मृताः ॥ शालीनां नामान्याह । रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाहृतः । सुगन्धकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः ॥ पुष्पाण्डकः पुण्डरीकस्तथा महिषमस्तकः । दीर्घशूकः काञ्चनको हायनो लोध्रपुष्पकः ॥ इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदेशजाः । ग्रन्थविस्तरभीतेस्ते समस्ता नात्र भाषिताः ॥ अथ गुणाः । शालयो मधुराः स्निग्धा बल्या बद्धाल्पवर्चसः । कषाया लघवो रुच्याः स्वर्या वृष्या बृंहणाः ॥ अल्पानिलकफाः शीताः पित्तघ्ना मूत्रलास्तथा । शालयो दग्धमृज्जाताः कषाया लघुपाकिनः ॥ सृष्टमूत्रपुरीषाश्च रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ॥ कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रलाः । कषाया अल्पवर्चस्का मधुराश्च बलावहाः ॥ कैदाराः कृष्टवज्जाः ॥ स्थलजाः स्वादवः पित्तकफघ्ना वातवह्निदाः । किञ्चित्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुकाश्चपि ॥ स्थलजाः

अकृष्टभूमिजाः स्वयंजाताः ॥ वापिताभधुराम्बष्याबल्याः पित्तप्रणाशनाः । श्लेष्मलाश्वाल्पवर्चस्काः कषायागुरवोहिमाः ॥ वापिताः० कृष्टचेत्रे० अकृष्टचेत्रे वा ॥ वापितेभ्योगुणैः किञ्चिद्धीनाः प्रोक्तास्त्ववापिताः । कृष्टचेत्रे० अकृष्टचेत्रे वा । रोपितास्तुनवाहृष्याः पुराणालघवः स्मृताः ॥ रोपिता रोपितास्तु यः शीघ्रपाकागुणाधिकाः ॥ छिन्नरूढाहिमारूचाबल्याः पित्तकफापहाः ॥ बद्धविट्काः कषायाश्चलघवश्चाल्पतिक्तकाः ॥ रक्तशालिर्वरस्तेषुबल्योवर्ण्यस्त्रिदोषजित् । चचुष्योमूत्रलः स्वर्यः शुक्रलस्तृट्ज्वरापहः ॥ विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः । तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयोमहदादयः ॥ रक्तशालिः दोदखानी० इतिमगधदेशीयप्रसिद्धः ॥ इतिभावप्रकाशः ॥

शालिकरः । पुं० षण्मासस्यचयोदशप्रभेदे ०॥।॥०

शालिका । स्त्री० विदार्याम् ॥

शालिञ्चः । पुं० शाकविशेषे । दोपने ॥

शाली । त्रि० शोभायमाने ॥ शालते । शालकत्थने । तच्छीलः । णिनिः ॥ पदान्तेयुक्तवाचकोयं-यथा । स्मितशाली ॥

शालिनी । स्त्री० त्रिष्टुप् ११ छन्दोभेदे ॥ तल्लक्षणंयथा । मात्तौगौचेच्छालिनीवेदलोकैः ॥ यथा । अंहोहन्तिज्ञानवृद्धिंविधत्तेधर्मंधत्तेकाममर्थंचसूते । मुक्तिंदत्तेसर्वदोपास्यमानापुंसांश्रद्धाशालिनीविष्णुभक्तिः । इत्यादि ॥

शालिनीकरणम् । न० न्यग्भावने । तिरस्कारइतियावत् ॥ इ० चि० शेषः ॥

शालिपर्णी । स्त्री० माषपर्ण्याम् ॥

शालिपिष्टम् । न० स्फाटिकोपले । धौतशिले ॥

शालिवाहनः । पुं० वर्त्तमानशककर्त्तरि नृपविशेषे ॥

शालिहोत्रः । पुं० अश्वे । मुनिभुजि । घोटके ॥ मुनिविशेषे ॥

शाली । स्त्री० कृष्णजीरके ॥

शालीनः । त्रि० अधृष्टे । सलज्जे । शालाप्रवेशमर्हति । शालीनकौपीनेअधृष्टाकार्ययोरितिसाधुः ॥ शोभमाने ॥ यथा । वनहरिणशालीननयनाद्वल्याचार्याः ॥

शालीना । स्त्री० मिश्रेयायाम् ॥

शालीयः । त्रि० शालायाम्भवे ॥

शालुः । पुं० कषायद्रव्ये ॥ चौरकाख्यौषधौ ॥ मण्डूके । भेके ॥ न० शालूके ॥

शालुकम् । न० पद्मशूरणे ॥ शालूके ॥

शालूकम् । न० सौगन्धिकादीनां

कन्दे । पङ्कशूरणे ॥ शालूकंशी तलंवृष्यंपित्तदाहास्रनुद्गुरु । दुर्जरंस्वादुपाकञ्चस्तन्यानिलकफप्रदम् ॥ सङ्ग्राहिमधुरंरूक्षंभिषग्भिःसमुदाहृतम् ॥ जातीफले ॥ शल्यति० शलतिवा । शलचलनसंवरणयोः । शलिमण्डिभ्यामूकण्० वृद्धिश्च ॥

शालूकिनी । स्त्री० ग्रामविशेषे ॥ शालूकानिसन्त्यस्याः देशे । पुष्करादिभ्योदेशइति० इनिः ॥ तीर्थविशेषे ॥

शालूरः । पुं० भेके । दर्दुरे ॥ शाडते । शाडगतौ । खर्जपिञ्जादिभ्यऊरोलचाविल्यूरः । डलयोरैक्यम् ॥ शालतेवा । शालकत्थने ॥ पूर्ववदूरः ॥

शालेयः । पुं० मिसौ । मधुरायाम् ॥ त्रि० शाल्युद्भवेचेत्रे । धान्यसामान्यस्यकलमादेश्चोत्पत्तियोग्येचेत्रे ॥ शालीनांभवनंचेत्रम् । व्रीहिशाल्योर्ढक् । तदस्यास्ति । अर्शआद्यच् ॥

शालेयधाराभृत् । पुं० गिरिविशेषे । शालेरमो० इ० भा० प्र० । शालिवाहनजन्मस्थाने ॥

शालेया । स्त्री० मिश्रेयायाम् ॥

शाल्मलः । पुं० शाल्मलिद्रुमे ॥ शाल्मलिद्वीपे ॥

शाल्मलिः । पुं० स्त्री० पिच्छिलायाम् । पूरण्याम् । मोचायाम् । स्थिरायुषि । सेमल० सेंमर० इ० भा० । षष्टिवर्षसहस्राणिवनेतिष्ठतिशाल्मलिः ॥ अस्यागुणायथा । शाल्मलिः शीतलास्वादीरसेपाकेरसायनी । श्लेष्मलास्निग्धवीजाचवृंहणीरक्तपित्तजित् ॥ इति ॥ शालयति । शलचलनेण्यिजन्तः । क्मिप् । मलते । मलधारणे । सर्वधातुभ्यइन् । शाल्चासौमलिश्च ॥ द्वीपविशेषे । सहस्रयोजनोन्नतः सूर्यद्युति शाल्मलिश्च : शाल्मलिद्वीपेस्ति । यथा । शाल्मलेशाल्मलीवृक्षोहैमः साहस्रिकोर्कभाः । प्रियोमराणां तल्के तुः सततंख्यानिवन्धनइति ।

शाल्मलिकः । पुं० रोहितकवृक्षे । कूटशाल्मली ॥

शाल्मली । पुं० गरुडे ॥ इ० हा० ली ॥

शाल्मलिनिर्यासः । पुं० मोचरसे ॥

शाल्मलिनी । स्त्री० शाल्मलीवृक्षे ॥

शाल्मलिपत्रकः । पुं० सप्तच्छदवृक्षे ॥

शाल्मलिस्थः । पुं० गरुडे । शाल्मलिद्वीपस्थशाल्मलिवृक्षे तिष्ठति । स्था० । कः ॥

शाल्मली । स्त्री० शाल्मलिवृक्षे ॥ कृदिकारादक्तिनिङीष् ॥

शाल्मलीकन्दः । पुं० शाल्मलिवृक्षमूले । विजुले । मलघ्ने ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शाल्मलीपुष्पम् । न० पिच्छिलाकुसुमे ॥ तस्याकगुणाः । शाल्मलीपुष्पशाकन्तु घृतसैन्धवसाधितम् । प्रदरं नाशयत्येव दुःसाध्यञ्च न संशयः ॥ रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु । कफपित्तास्रजिद्ग्राहि शीतलञ्च प्रकीर्त्तितम् ॥

शाल्मलीफलः । पुं० तेजःफलवृक्षे ।

शाल्मलीवेष्टः । पुं० पिच्छायाम् । मोचरसे । मोचस्रावे सेमरगोंद इति ख्याते ॥ शाल्मल्यावेष्टः ॥

शावः । पुं० अर्भके । शिशौ । त्रि० शवसम्बन्धिनि । शव्यते । शवगतौ । घञ् । शवस्यायम् । अण् ॥

शावकः । पुं० शिशौ । बाले । शव्यते । शव० । घञ् । स्वार्थे कन् ॥

शावरः । पुं० पापे ॥ अपराधे ॥ श्वेतलोध्रे । गालवे ॥ शवराणामयम् । तस्येदमित्यण् ॥ शवरस्वामिकृतभाष्ये ॥ न० तन्त्रविशेषे ॥ मन्त्रविशेषे ॥ त्रि० शवरसम्बन्धिनि ॥

शावरभेदाख्यम् । न० ताम्रे ॥

शावरी । स्त्री० शूकरशिम्ब्याम् ॥ ङीप् ॥

शावरोत्सवः । पुं० म्लेच्छकृतोत्सवे ॥ यथा । पूजयित्वा महाष्टम्यां नवम्यां बलिभिस्तथा । विसर्जयेद्दशम्यान्तु श्रवणे शावरोत्सवैरित्यादि कालिकापुराणम् ॥

शाश्वतः । पुं० वेदव्यासे । त्रि० नित्ये० अनाद्यनन्ते० सदैकरूपे० परमात्मनि ॥ शश्वत् सर्वदा भवति० नापचीयते नापचीयते चयेोच्च शाश्वतः सोऽवचीयतेऽपचीयते च० चयन्तु न तथा ॥ सतते । अनारते । सापेच नित्ये ॥ शश्वद्भवः । तत्र भवद्रत्यण् । अनित्योऽव्ययानां टिलोपी वहिषष्टिलोपविधानाज्ज्ञापकात् ॥ पारिभाषिकशाश्वतं यथा गारुडे । शाश्वतं देवपूजादि० विप्रदानञ्च शाश्वतम् । शाश्वतीसगुणा विद्या० सुहृन्मित्रञ्च शाश्वतमिति ॥

शाश्वतिकः । त्रि० नित्ये ॥ शश्वद्भवः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । शाश्वतिक इति निर्देशान्नकादेशः ॥

शाष्कुलः । त्रि० आमिषाशिनि ॥ शष्कुलीमांसोपलक्षणम् । तामत्ति । शिषद्रत्यण् । पृषोदरादिः ॥

शाष्कुलिः । त्रि० मांसाशिनि ॥ शष्कुलीमांसोपलक्षणम् तामत्ति । शिवद्रत्यण् ॥

शाष्कुलिकम् । न० शष्कुलीवृन्दे । शष्कुलीनांसमूहः । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । त्रि० शष्कुलिप्रिये ॥ शष्कुल्यो भक्तिरस्य अचित्ताददेशका

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लाट्टक् ॥ शष्कुलीसदृशे ॥ श ष्कुलीव । अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ॥
शासकः । त्रि० शासनकर्तरि । उ पदेष्टरि । शास्तरि ॥ शास्ति । शासु० ण्वुल् ॥
शासनम् । न० राजदत्तोर्व्याम् ॥ लेखे । लिपौ । लेखायाम् ॥ आज्ञायाम् । प्रवर्त्तनायाम् ॥ शास्त्रे ॥ शास्तौ ॥ पत्रे ॥ श्रुतिरूपेश्वराज्ञावलौ ॥ शासुअनुशिष्टौ । ल्युट् ॥ ॥ त्रि० । शासयितरि ॥ चिकलाच्छासिनन्द्यादित्वान्न्यु ॥
शासनहरः । पुं० राजदूते ॥ आज्ञावाहके ॥
शासितः त्रि० कृतशासने ॥
शासिता । त्रि० शासनकर्तरि । उपदेष्टरि । शास्तरि ॥ ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य० चेतनाचेतनस्य० जगतोनियन्तर्यन्तर्यामिणिपरमात्मनि ॥ योयमन्यादीनामौष्ण्यादिनियमोयश्चादित्यादीनांभ्रमणादिनियमोयच्चकर्मणांफलंप्रतिनियतमेतत्सर्वंपरमात्माधीनमस्ति ॥
शास्तिः । स्त्री० आज्ञायाम् ॥ राजदण्डे शासु० । बाहुलकात् तिप्रत्ययः इत्वाभावश्च ॥
शास्ता । पुं० उपाध्याये ॥ पितरि ॥ राजनि ॥ बुद्धे ॥ समन्तभद्रे । जिने ॥ त्रि० शासके । देशके । शासितरि ॥ शास्तिशिष्येयान् इति० शास्ता । तृन्तृचौशंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायांचानिटाविति तृन्० तृचा । नप्तृ दियहन्त्रब्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थत्वान्नदीर्घः । पितृवत् शास्तृशब्दः ॥ योधाताचविधाताचयोराजाजगतः पतौ योशास्तासर्वलोकस्यजधर्माधर्मौप्रकीर्त्तितौविवित्तिर्लिङ्गपुराणेतुखलुतचावितिटच्वोध्यः ॥ प्रशासितरि । ईश्वरे ॥ सर्वेषांवर्णाश्रमाणांतत्तत्कर्मण्यधिकृतानांश्रुतिस्मृत्यादिभिरनुशिष्टिंकरोतीतितथा । शासिर्यद्यपिसेट्कस्तथापिबहुतरप्रयोगानुरोधात्नित्यमागमशासनमितिन्यायात् प्रसितस्कभितेत्यादिछन्दसिनिपातनाद्विडभावः ॥
शास्त्रम् । न० आज्ञायाम् । निदेशे ॥ आगमे । वेदे । शिष्यते० अनुशिष्यतेऽपूर्वोर्थोवोध्यतेऽनेनेति शास्त्रंवेदएव ॥ वेदोपजीविषु० स्मृतिपुराणागमादिषु ॥ एकप्रयोजनोपनिबद्धेऽशेषार्थप्रतिपादके ॥ छन्दोव्याकरणाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थाः शास्त्राण्यभिधन्ते ॥ प्रवृत्तिर्वानिवृत्तिर्वानित्येनकृतकेनवा । पुंसांयेनोपदिश्येततच्छास्त्रमभिधीयते ॥

तच्छास्त्रं त्रिविधं प्रोक्तं सात्त्विकादि विभेदतः। यथोक्तं देवीभागवते। सात्त्विकं तच्च वेदान्तं मीमांसादि नसंमतम्। तामसं न्यायशास्त्रं च हेतुवादाभियन्त्रितमिति ॥ तथाध्यात्मशास्त्रातिरिक्तशास्त्रनिन्दा यथा कुलार्णवे। षड्दर्शनमहाकूपे पतिताः पशवः प्रिये। परमार्थं न जानन्ति पशुपाशनियन्त्रिताः ॥ वेदशास्त्रार्णवे घोरे उह्यमाना इतस्ततः। षडूर्मिनिग्रहग्रस्तास्तिष्ठन्ति हि कुतार्किकाः ॥ वेदागमपुराणज्ञः परमार्थं न वेत्ति यः। विडम्बकस्य तस्यैव तत्सर्वं काकभाषितम् ॥ इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयमिति चिन्तासमाकुलाः। पठन्त्यहर्निशं देवि परतत्त्वपराङ्मुखाः ॥ वाक्यच्छन्दोनिबन्धेन काव्यालङ्कारशोभिताः। चिन्तया दुःखिता मूढास्तिष्ठन्ति व्याकुलेन्द्रियाः ॥ अन्यथा परमं तत्त्वं जनाः क्लिश्यन्ति चान्यथा। अन्यथा शास्त्रसद्भावो व्याख्यां कुर्वन्ति चान्यथा ॥ कथयन्त्युन्मनीभावं स्वयं नानुभवन्ति च। अहङ्कारहताः केचिदुपदेशादिवर्जिताः ॥ पठन्ति वेदशास्त्राणि बोधयन्ति परस्परम्। न जानन्ति परं तत्त्वं दर्वी पाकरसं यथा ॥ शिरो वहति पुष्पाणि गन्धं जानाति नासिका।

पठन्ति वेदशास्त्राणि दुर्लभो भावबोधकः ॥ तत्त्वमात्मस्थमज्ञात्वा मूढः शास्त्रेषु मुह्यति। गोपः कक्षगते छागे कूपे पश्यति दुर्मतिः ॥ संसारमोहनाशाय शाब्दबोधो नहि क्षमः। न निवर्त्तेत तिमिरं कदाचिद्दीपवार्त्तया ॥ प्रज्ञाहीनस्य पठनमन्धस्य दर्पणं यथा। देवी प्रज्ञावतः शास्त्रं तत्त्वज्ञानस्य साधनम् ॥ अग्रतः पृष्ठतः केचित्पार्श्वयोरिति केचन। तत्त्वमीदृक्तादृगिति विवदन्ति परस्परम् ॥ सद्विद्यादानशौर्यादिगुणैर्विख्यातमानवः। ईदृशस्तादृशश्चेति दूरस्थः कथ्यते जनः ॥ प्रत्यक्षग्रहणं नास्ति वार्त्तया ग्रहणं प्रिये। एवं ये शास्त्रसम्मूढास्ते दूरस्था न संशयः ॥ इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयं सर्वं तच्छ्रोतुमिच्छति। दिव्यवर्षसहस्रायुः शास्त्रान्तं नैव गच्छति ॥ वेदाद्यनेकशास्त्राणि चाल्पायुर्विघ्नकोटयः। तस्मात् सारं विजानीयात्क्षीरं हंस इवाम्भसः ॥ अभ्यस्य सर्वशास्त्राणि तत्त्वं ज्ञात्वाथ बुद्धिमान्। पलालमिव धान्यार्थी सर्वशास्त्राणि संत्यजेत् ॥ यथाऽमृतेन तृप्तस्य नाहारेण प्रयोजनम्। तत्त्वज्ञस्य तथा देवि न शास्त्रेण प्रयोजनम् ॥ न वेदाध्ययनान्मुक्तिर्न शास्त्रपठनादपि। ज्ञानादेव

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हि मुक्तिः स्यान्नान्यथा वीरवन्दिते ॥ नागमाः कारणं मुक्तेर्दर्शनानि न कारणम् । तथैव सर्वकर्माणि ज्ञानमेव हि कारणम् ॥ मुक्तिदा गुरुवागेका विद्याः सर्वा विडम्बनाः । काष्ठभारसहस्रेषु एकं सञ्जीवनं परम् ॥ अद्वैतं हि शिवप्रोक्तं क्रियायाससविवर्जितम् । गुरुवक्त्रेण लभ्येत नाधीतागमकोटिभिः ॥ आगमोत्थं विवेकोत्थं द्विधा ज्ञानं प्रचक्षते । शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥ अद्वैतं केचिदिच्छन्ति द्वैतमिच्छन्ति चापरे । समं तत्त्वं न जानन्ति द्वैताद्वैतविवर्जितम् ॥ द्वे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति ममेति च । ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते ॥ तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तिदा । आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम् ॥ यावत्कर्माणि दीप्यन्ते यावत्संसारवासना । यावदिन्द्रियचापल्यं तावत्तत्त्वकथा कुतः ॥ यावत् प्रयत्नवेगोऽस्ति यावत् सङ्कल्पकल्पना । यावन्न मनसः स्थैर्यं तावत् तत्त्वकथा कुतः ॥ यावद्देहाभिमानश्च ममता यावदेव हि । यावन्न गुरुकारुण्यं तावत् तत्त्वकथा कुतः ॥ तावत् तपो व्रतं तीर्थं जपहोमार्चनादिकम् ।

वेदशास्त्रागमकथा यावत् तत्त्वं न विन्दति ॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वावस्थासु सर्वदा । तत्त्वनिष्ठो भवेद्देवि यदीच्छेन्मोक्षमात्मनः ॥ धर्मज्ञानसुपुष्पस्य स्वर्गभोगफलस्य च । तापत्रयार्त्तिसन्तप्तश्छायां मोक्षतरोः श्रयेत् ॥ इति ॥ वह्निपुराणेऽपि । पुराणं भारतं वेदा धर्मशास्त्राणि यानि च । आयुषः क्षपणायैव धर्मं तत्त्वेन चाचरेत् ॥ पुत्रदारादिसंसारः पुंसां सम्मूढचेतसाम् । विदुषां शास्त्रसंसारः सद्योगाभ्यासविघ्नकृत् ॥ इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयं यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति । अपि वर्षशतेनापि शास्त्रान्तं नाधिगच्छति ॥ विज्ञायाक्षरतन्मात्रं जीवितञ्चापि चञ्चलम् । विहाय शास्त्रजालानि पारलौकिकमाचरेत् । पण्डितोऽपि हि मूर्खोऽसौ शक्तियुक्तोऽप्यशक्तिकः ॥ यः संसारान्न चात्मानं समुत्तारयितुं क्षमः ॥ इति ॥ शैवपाशुपतादिशास्त्रोत्पत्तिर्यथा गन्धर्वतन्त्रे ॥ प्रथमं हि मया प्रोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् । मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् ॥ कणादेन च सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यन्तु कपिलेन हि ॥ धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् । दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नाबुद्धिरूपिणा ॥ बौद्धशास्त्रं तथा प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् । आपत्यं श्रुतिवाक्यानां दर्शयन् लोकगर्हितम् ॥ कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपद्यते । सर्वकर्मपरिभ्रष्टं कल्मषन्तु तदुच्यते ॥ गौतमप्रोक्तशास्त्रार्थनिरताः सर्व एव हि । शार्गालीं योनिमापन्नाः सन्दिग्धाः सर्वकर्मस्विति ॥ शास्त्रविहीनोऽन्धः । यथोक्तम् । अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् । सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ इति ॥ शासनम्० शिष्यतेऽनेन वा । शासु अनुशिष्टौ । सर्वधातुभ्यष्ट्रन् ॥ विहाय शास्त्रजालानि यत् सत्यं तदुपास्यताम् ।

शास्त्रकृत् । पुं० ऋषौ । मुनौ ॥ त्रि० शास्त्रकारे ॥

शास्त्रगण्ड: । पुं० प्रघटाविदि । छात्रगण्डे ॥ पद्यादिविदि । श्लोकाद्यवेत्तरि ॥

शास्त्रचक्षु: । न० व्याकरणे ॥

शास्त्रचारण: । पुं० शास्त्रदर्शिनि ॥

शास्त्रज्ञ: । त्रि० शास्त्रविदि । आगमज्ञे । वक्तुर्योग्ये ॥ यथा । अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति । दैवीं वाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवतीति ॥ शास्त्रं जानातिनारद: । ज्ञा० । क: ॥

शास्त्रतत्त्वज्ञ: । परमार्थविदि ॥ गणके ॥ शास्त्रतत्त्वं जानाति । ज्ञा० । क: ॥

शास्त्रदर्शी । त्रि० शास्त्रज्ञे ॥

शास्त्रदृष्टि: । स्त्री० विवेकनयनचक्षुष्मत्तायाम् ॥

शास्त्रयोनि: । पुं० वेदप्रमाणके । परमात्मनि ॥ शास्त्रं योनि: कारणं प्रमाणमस्य । यतोऽशाद्दमानिभूतानीत्यादिशास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यते ॥ वेदात्मकनिश्वासे ॥

शास्त्रयोनित्वम् । न० शास्त्रस्य वेदस्यापि कारणत्वे ॥ शास्त्रं योनि: कारणम् प्रमाणं यस्य० तस्य भावे ॥

शास्त्रवित्० द्० । त्रि० अन्तर्यामी । शास्त्रज्ञे ॥ शास्त्रं वेत्ति । विद० । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ।

शास्त्रविधि: । पुं० शास्त्रसम्बन्धिलिङादिशब्दे । कुर्यान्नकुर्यादित्येवं प्रवर्त्तनानिवर्त्तनात्मककर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानहेतौ विधिविधायके ॥ विधिनिषेधातिरिक्तमपि ब्रह्मप्रतिपादकं शास्त्रमस्तीति सूचयितुं विधिशब्द: ॥

शास्त्रशिल्पिन: । पुं० भूम्नि वीरेषु । कश्मीरदेशे ॥

शास्त्रित: । त्रि० विहिते ॥ शास्त्रं सञ्जातमस्य । तारकादित्वादित

च् ॥
शास्त्री० । त्रि० शास्त्रज्ञानवति ॥ शा स्त्रमस्यस्यास्मिन्वा । इनि: ॥
शास्त्रीय: । त्रि० शास्त्रेसम्बन्धी ॥ वृद्धाच्छ: ॥
शास्य: । त्रि० शासनयोग्ये । शास नीये ॥
शिंशपा । स्त्री० पिच्छिलायाम् । अ गुरौ । सीसौं इ० प्र० द्रुमे ॥ गु णायथा । शिंशपाकटुकातिक्ता कषायाशोषहारिणी । उष्णवीर्या हरेन्मेद: कुष्ठश्वित्रवमिक्रमीन् ॥ वस्तिरुग्व्रणदाहास्त्रबलासान्गर्भपा तिनीति० भा० प्र० ॥ शिंशपा वातनाशिनीतिराजवल्लभ: ॥ शी घ्र० शीर्षंवापाति । पा० । स्यात इतिक: । पृषोदरादि: ॥ यद्वा । शिशिमित्यव्यक्तंशब्दं० शब्देनवा० शपति । शपआक्रोशे । पचाद्यच् ॥ शिंशाभि: शपतीतिवा । दे शिकाशिंशपेतिनिर्दे शात्शब्दलो- प: ॥
शिक्व: । त्रि० अव्यवसायिनि ॥
शिक्यम् । न० काचे । दर्भमौञ्जा दिरसनारचितेदुग्धदध्यादिद्रव्या- धारविशेषे ॥ संन्यासिनांभिक्षा- दिपात्राधारभूते । छींका इ० भा० प्र० ॥ संसतेऽस्मात् । संसुअध: पतने । ससे: शिकुट्किच्चेति०

धातो: शिरादेशोयत्प्रत्यय: कि त्० तस्यकुडागमश्च ॥
शिक्या । स्त्री० शिक्ये । काचे ॥
शिक्यत: । त्रि० काचते । शिक्य स्थापितवस्तुनि ॥ शिक्येधृतम् । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इतिणिच् । क्त: ॥
शिचक: । त्रि० शिक्षाकारके शि क्षाभिज्ञे ॥ शिक्षामधीते० वेदवा । क्रमादिभ्योवुन् ॥
शिक्षणम् । न० विद्योपादाने ॥ शि क्षायाम् । शिक्षविद्योपादने । ल्युट् ॥
शिक्षा । स्त्री० वेदाङ्गविशेषे । अका रादिवर्णानांस्थानप्रयत्नादिबोधके० अथशिक्षांप्रवक्ष्यामिपाणिनीयंमतं- यथेत्यादिपाणिन्यादिमुनिप्रोक्त- शास्त्रविशेषे ॥ शिक्षणे । प्रयोना कथने । शिक्ष्यतेस्थानादिक्रमन या । शिक्ष० । गुरोश्चहल: । टा प् ॥
शिक्षाकर: । पुं० वेदव्यासे । त्रि० शिक्षाकर्त्तरि । शिक्षके ॥
शिक्षाकार: । पुं० पाणिन्यादिमु नौ ॥
शिक्षागुरु: । पुं० विद्यादातरिगुरौ ॥
शिक्षित: । त्रि० कुशले । विज्ञे बोधि ते ॥ शिक्षासञ्जाताऽस्य । तारकादि त्वादितच् ॥ यद्वा । आशिक्षष्ट ।

शिख० । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्त: ॥

शिखितोच्चर: । पुं० च्चरमुखे । का चे ॥

शिख्य: । त्रि० नियम्ये ॥

शिखण्ड: । पुं० बर्हे । मयूरपिच्छे । मोरपङ्ख० इ० भा० ॥ चूडायाम् ॥ शिखिनाचस्यति । अमगल्यादिषु । अमन्ताड्ड: । शकन्ध्वादि: ॥

शिखण्डक: । पुं० काकपक्षे । पट्टे० इ० भा० । शिखाचये । यथा । बालानान्तुशिर: कार्यं चिशिखंमुखण्डमेवचेति ॥ पुं० न० केकिपुच्छे ॥

शिखण्डिक: । पुं० कुक्कुटे । शिखण्डोऽस्यास्ति । ठन् ॥

शिखण्डिका । स्त्री० शिखायाम् ॥

शिखण्डी । पुं० कलापे । बर्हे । मोरपङ्ख० इ० भा० ॥ मयूरे । बर्हिणि । गाङ्गेयारौ । भीष्मरिपौ । द्रुपदराजपुत्रे । कुक्कुटे ॥ बाणे ॥ गोपवेशधरेविष्णौ ॥ शिखण्डोबर्ह: कलापोलङ्करणमस्यास्मिन् वास्ति अतइनिठनावितीनि: ॥

शिखण्डिनी । स्त्री० गुञ्जायाम् ॥ यूथिकायाम् ॥ द्रुपदराजकन्यायाम् ॥ मयूरपिच्छभूषणायाम् ॥ मयूरकलापध्वजे ॥ शिखण्डोऽस्यस्या: । इन्नन्तान् ङीप् ॥

शिखण्डी । स्त्री० गुञ्जायाम् ॥ यूथिकायाम् ॥ गौरादित्वान् ङीष् ॥

शिखर: । पुं० न० द्रुमाग्रे । शिरसि । अग्रे ॥ अद्रिशृङ्गे । कूटे । शृङ्गे ॥ पुलके ॥ कक्षे ॥ पक्वदाडिमबीजाभमाणिक्यशकले ॥ अग्रे ॥ कोटौ ॥ शिखाऽस्यास्ति । शिखायाङ्गत्वे तिर: ॥ शिखारालिवा । रा० । क: । ङ्यापोरितिङ्गस्व: ॥

शिखरवासिनी । स्त्री० उमायाम् । दुर्गायाम् ॥ सालभञ्जुसुप्रीतादेवीशिखरवासिनी । उग्रे णतपसालब्धो यया पशुपति: पति: ॥

शिखरा । स्त्री० मूर्वायाम् ॥

शिखरिणी । स्त्री० रसालाप्रभेदे ॥ यथा । गव्यमावर्त्तितं दुग्धं निबद्धं दधिमाहिषम् । एकीकृत्यपटे घृष्टं शुभ्रशर्करयासमम् । एलालवङ्गकर्पूरमरीचैश्वसमन्वितम् । नाम्नाशिखरिणीकुर्याद्रुचिं सकलवल्लभा ॥ अत्यष्टि १७ प्रभेदे । यथा । रसैरुद्रैश्छिन्नायमनसभलागः शिखरिणी ॥ यथा । करादस्पष्टं नुशिखरिणीदृश्यतिशिशी । विलीना: स्म: सत्यंनियतमवधेयंतदखिलं: । इतिप्रत्नोपानुषितनिभृतालापजनितं स्मितं विभ्रद्देवोजगदवतुगोवर्द्धनधर: । इशिचतिशिशीइतिच्छेद: । नारीरत्ने । मल्लिकायाम् । रोमावल्याम् ॥ नवमालिकायाम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्राक्षाविशेषे ॥ मूर्वायाम् ॥

शिखरी । पुं॰ अपामार्गे ॥ शैले । पर्वते ॥ पादपे । द्रुमे ॥ कोट्टे ॥ कोयष्टौ ॥ वन्दाके ॥ कर्कटशृङ्ग्याम् ॥ कुन्दुरुसंज्ञकेनिर्यासे ॥ यावनाले ॥ शिखरमस्त्यस्य । अतइनि : ॥

शिखलोहित : । पुं॰ कुकुरमुडा॰ इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ वृक्षे ॥

शिखा । स्त्री॰ शाखायाम् ॥ बर्हिचूडायाम् ॥ लाङ्गलिक्याम् ॥ अग्रमात्रे ॥ शिरोमध्यस्थकेशेषु । चूडायाम् । केशपाश्यायाम् । चोटी॰ इ॰ भा॰ ॥ अग्निज्वालायाम् । ज्वाले । अर्चिषि ॥ प्रपदे ॥ प्रधाने ॥ शिफायाम् ॥ घृणौ । कामज्वरे ॥ मात्राछन्द : प्रभेदे ॥ यथा । द्विजवरमिहहिरसगुणितमुपनयतदनुजगणमपिनिधेहिस्वरगुणितमपरदलमपिकुरुवरफणिपतिमुखभणितरुचिरशिखेहि ॥ यथा । बकुलवनमृदुपवनरयनिहतविरहिशतसुरभिरयमेति । दयिततमविरहिममहृदयमतितपतिसखियदिहतविधुरयमुदेति ॥ शेते । शीङोह्रस्वश्चेतिख: । ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्नगुण : ॥

शिखाकन्दम् । न॰ गृञ्जने । सलगम॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

शिखाजट : । पुं॰ ब्रह्मचारिविशेषे ॥ शिखैवजटाजातायस्य स : ॥ अपरे॰ शिर : केशामुण्डिताअस्यतथाविधोब्रह्मचारी॰ शिखाजटइत्युच्यते ॥

शिखाण्डक : । पुं॰ काकपक्षे ॥

शिखातरु : । पुं॰ दीपवृक्षे ॥ दीवठ॰ इ॰ भा॰ प्र॰ दीपाधारविशेषे ॥

शिखाधर : । पुं॰ मयूरे ॥ मञ्जुघोषे ।

शिखाधार : । पुं॰ मयूरे ॥

शिखामूलम् । न॰ गृञ्जने ॥

शिखालु : । पुं॰ मयूरशिखायाम् ।

शिखावान् । पुं॰ अग्नौ ॥ चित्रके ॥ केतुग्रहे ॥ त्रि॰ शिखायुक्ते ॥ शिखास्त्यस्यमतुप् ॥

शिखावती । स्त्री॰ मूर्वायाम् ॥

शिखावर : । पुं॰ पनसद्रुमे ॥

शिखावल : । पुं॰ शिखिनि । मयूरे ॥ शिखास्त्यस्य । दन्तशिखात्संज्ञायामितिवलच् ॥

शिखावला । स्त्री॰ मयूरशिखायाम् ॥

शिखावृद्धि : । स्त्री॰ कायिकावृद्धौ ॥

शिखावृक्ष : । पुं॰ शिखातरौ ॥

शिखिकण्ठम् । न॰ नीले । मयूरग्रीवे । तुत्थाञ्जने ॥

शिखिग्रीवम् । न॰ तुत्थे ॥ शिखिनोग्रीवा । शिखिग्रीवाअस्त्यस्ति । तद्वर्णत्वात् ॥ अर्शआद्यच् ॥

शिखिध्वज : । पुं॰ कार्तिकेये ॥ शिखीमयूरोध्वजचिह्नमस्य ॥ धूमे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शिखनोध्वज : ॥

शिखी । पुं० अग्नौ । वैश्वानरे ॥ चित्रकवृक्षे ॥ बलीवर्द्दे ॥ शरे ॥ केतुग्रहे ॥ द्रुमे ॥ मयूरे ॥ कुक्कुटे ॥ हये ॥ शिखाः सन्त्यस्य । शिखास्त्यस्य वा । इन्द्रोपतापेति० इ० निः ० ब्रीह्यादित्वाद्वा ॥ अजलोमनि ॥ सितावरे ॥ मेथिकायाम् ॥ शूकशिम्ब्याम् ॥ त्रि० शिखायुक्ते ॥

शिखिनी । स्त्री० मयूर० शिखायाम् ॥

शिखिपुच्छम् । न० मयूरपिच्छे ॥

शिखिप्रिय : । पुं० लघुबदरे ॥

शिखिमण्डल : । पुं० वरुणद्रुमे ॥

शिखिमूलम् । न० गृञ्जने ॥

शिखिमोदा । स्त्री० अजमोदायाम् ॥

शिखियूप : । पुं० श्वेतकारीमृगे ॥

शिखिवर्द्धक : । पुं० कूष्माण्डे ॥

शिखिवाहन : । पुं० कार्त्तिकेये । महासेने ॥ शिखीमयूरोवाहनमस्य ॥

शिखिव्रतम् । न० व्रतविशेषे ।

शिग्रु : । पुं० शाकमात्रे ॥ शोभाञ्जने । अस्यपर्यायायथा । शोभाञ्जने शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः । रक्तोसौमधुशिग्रुः स्यादिति ॥ अस्य गुणायथा । शिग्रुस्तुकटुकः पाके तीक्ष्णोष्णोमधुरोलघुः । दीपनोरोचनोरूक्षः क्षारस्तिक्तोविदाहकृत् ॥ सङ्ग्राह्यः शुक्रलोहृद्यः पित्तरक्तप्रकोपणः । चक्षुष्यः । कफवातघ्नो विद्रधिश्वयथुकृमीन् ॥ मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान् हरेत् ॥ श्वेतः प्रोक्तगुणोज्ञेयोविशेषाद्दाहकृद्भवेत् । प्लीहानंविद्रधिंहन्तिव्रणघ्नः पित्तरक्तहृत् ॥ मधुशिग्रुः प्रोक्तगुणोविशेषाद्दीपनः सरः । शिग्रुवल्कलपत्राणांस्वरसंपरमार्त्तिहृत् ॥ अपिच । लोलिम्बराजकविनावनितावतंसेशिग्रोरमुष्यकथितास्तिकिमुपयोग : । एतञ्चपल्लवरसात्समधीः किमन्यद्दृष्ट्वाधिमात्रहरणेमहिलायगण्ये ॥ इति ॥ शिनोति । शिञ् निशाने । जम्ब्वादयश्चेतिनिपातितः ॥ शीघ्रं तीवा । शीघ्रसेचने । बाहुलकाद्रुक्० ह्रस्वो० गश्च ॥

शिग्रुकम् । न० वाह्लीकेषुप्रसिद्धेशाकविशेषे ॥

शिग्रुजम् । न० श्वेतमरिचे । शोभाञ्जनवीजे । अस्यगुणाः । चक्षुष्यंशिग्रुजंबीजंतीक्ष्णोष्णंविषनाशनम् । अवृष्यंकफवातघ्नंतन्नस्येनशिरोर्त्तिनुत् ॥ त्रि० शिग्रुभवे ॥ शिग्रोर्जायतेस्म । जनी० । डः ॥

शिग्रुपुष्पम् । न० शोभांजनकुसुमे ॥ तच्छाकगुणाः । शिग्रोः पुष्पन्तुकटुकंतीक्ष्णोष्णंस्नायुशोथनुत् । कृमिहृत्कफवातघ्नंविद्रधिप्लीहगुल्म

जित् ॥ मधुशिग्रोस्त्वचि हितं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥

शिग्रुमूलम् । न० शोभाञ्जनजटायाम् ॥ अस्य गुणाः । धौतं कुम्भरदन्तदोषिसदृशं सिन्धूत्थतैलासुरीराजीसङ्क्रमितं तथोत्तरसं मूलं नवं शिग्रुजम् । तस्माद्रोदरगात्रजो निविशते श्रीचन्द्रचूडप्रियापादाब्जोरुहरेणुरञ्जितशिरोथः प्राश्चिकालेपुमान् ॥ शिग्रुमूलन्तु वातघ्नं श्लेष्मशोथविनाशनम् । शमनं स्नायुरोगघ्नं पित्तकृत् कफनाशनम् ॥

शिग्रुबीजम् । न० शिग्रुजे ॥

शिङ्घाणम् । न० नासिकामले ॥ शिङ्घ्यते । शिघि घ्राणे । आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः । पृषोदरादित्वात् पक्षे कलोपः ॥ पुं० श्लेष्मणि ॥ न० काचपात्रे ॥ लोहमले । मण्डूरे ॥

शिङ्घाणकः । पुं० श्लेष्मणि ॥ न० नासिकामले ॥ शिङ्घ्यते । शिघि० । आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः ॥

शिङ्घिणी । स्त्री० नासिकायाम् ॥

शिङ्घितः । त्रि० घ्राते ॥

शिक् । स्त्री० शिक्ये ॥ स्निग्धाः सुशिग्वेवविषादवेशवः ॥ शिचेः क्विप् ॥

शिञ्जा । स्त्री० भूषणशब्दे ॥ धनुर्गुणे ॥ शिञ्जनम् । शिजि अव्यक्ते शब्दे ॥ गुरोश्च हलः प्रत्ययः । टाप् ॥

शिञ्जितम् । न० भूषणध्वाने । नूपुरशब्दे ॥ शिञ्जनम् । शिजि० । तालव्यादिः । भावे क्तः ॥ त्रि० शब्दायमाने । कर्त्तरि क्तः ॥

शिञ्जिनी । स्त्री० मौर्व्याम् । धनुर्गुणे ॥ शिङ्क्ते । शिजि० । आवश्यके णिनिः ॥

शिण्डाकी । स्त्री० खाद्यद्रव्यविशेषे । राजिकायुक्तैः सर्षपस्वरसैर्वा मूलकद्रवैर्निष्पन्नशाल्युत्थपिष्टके ॥ यथा । शिण्डाकी राजिकायुक्तैः स्यान्मूलकदलद्रवैः । सर्षपस्वरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥ सहितैरिति शेषः । शिण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

शितः । त्रि० दुर्बले । कृशे ॥ तीक्ष्णे । निशिते । श्यति स्म । शोतनूकरणे । शोङ् गतौ वा । क्तः । शाच्छोरितीत्वम् ॥

शितद्रुः । स्त्री० शतद्रुनद्याम् ॥ चौरमोरटे ॥

शितशूकः । पुं० यवे ॥ गोधूमे ॥ शितं शूकं यस्य ॥

शिताग्रः । पुं० कण्टके ॥

शितिः । पुं० भूर्जे ॥ त्रि० सिते । धवले ॥ असिते । श्यामले ॥ शोयते० । शिनोति स्नवा । शिञ् निशा

ने । क्तिन्० क्तिन्वा । शते : सौ
त्रात्० क्रमितमिशतिलक्ष्मामत
इत्येति० इनुसचकित्० अतद्रहा
देशीवा ॥

शितिकण्ठ : । पुं० शम्भौ । ईशे ।
शिवे ॥ शितिः काल : कण्ठोऽस्य
॥ दात्यूहखगे ॥

शितिचर : । पुं० सुनिषण्णशाके ॥

शितिचार : । पुं० शाकविशेषे ॥

शितिच्छद :)
शितिपक्ष :) पुं० हंसे ॥

शितिसार: । पुं० तिन्दुके । स्फूर्ज
के । तैंदू० इ० प्र० हचे ॥ शि
ति : काल : सारोमज्जायस्यसः ॥

शितिसारक : । पुं० शितिसारे ।

शिथिलम् । त्रि० श्लथे । ढीला इ०
भा० । न० मन्दबन्धने ॥ श्लथ
बन्धे ॥ संयोगविशेषे ॥ श्रथमो
चने । अजिरशिशिरशिथिलेतिकि
रच्० उपधायाइत्वम्० रेफलोपः
प्रत्ययरेफस्यलत्वञ्चनिपात्यते ॥

शिथिलित : । त्रि० विश्लथिते ॥

शिनि : । पुं० सात्यके : पितामहे०
क्षत्रियविशेषे ॥

शिनिनप्ता । पुं० सात्यकौ । शिने
र्नप्ता ॥

शिपि: । पुं० रश्मौ ॥ पशौ ॥ पा० ॥
बाहुलकात् कः ॥

शिपिविष्ट : । पुं० खलतौ । खल्वा
टे । दुश्चर्मणि ॥ पिनाकिनि । शिवे ॥
विष्णौ ॥ यथा । शैत्याच्छयनयोगा
च्चशीतजरिप्रचक्षते । तत्पानाद्र
क्षणाच्चैवशिपयोरश्मयोमता : ।
तेषुप्रवेशाद्विश्वेश : शिपिविष्टइहो
च्यते ॥ शिपिषु० रश्मिषु पशुषु वा
विष्टःप्रतिष्ठितोयज्ञरूपेणे तितथा ॥

शिप्र : । पुं० कालिकापुराणप्रसिद्धे०
सरोवरविशेषे ॥

शिप्रा । स्त्री० अवन्तिदेशप्रसिद्धपुण्य
सरिद्विशेषे ॥

शिफा । स्त्री० वटादिद्रुमाणांजटायाम्
। मूले ॥ सरिति ॥ मांसिकायाम् ॥
मातरि ॥ शतपुष्पायाम् ॥ हरिद्रा
याम् ॥ शेते । बाहुलकात्० शी
ङ : फक्ह्रस्वश्च ॥

शिफाक : । पुं० पद्ममूले ॥

शिफाकन्द : । पुं० करहाटे । पद्म
मूले ॥ शिफामूलतरुप्ररोह : तत्स
हित : कन्दोमूलम् ॥

शिफाधर : । पुं०
शिफाधरा । स्त्री० शाखायाम् ॥

शिफारुह : । पुं० वटवृक्षे ॥

शिम्डी । स्त्री० क्षुपविशेषे । मति
दायाम् । द्विपत्पत्न्याम् । वात
घ्नाम् । गुच्छपुष्पाम् ॥

शिम्ब : । पुं० रक्तचक्रमर्दके ॥

शिम्बा । स्त्री० सम्याम् । बीजगुप्
त्याम् । सेमफली० इ० भा० ॥

शिनोति । शिञ् । उल्वादयश्चेति साधुः ॥

शिम्बाभवः । पुं० शमीधान्ये ॥

शिम्बिः स्त्री० शिम्बायाम् । शिम्बी पुस्तकशिम्बीति भेदाच्छिम्बिर्द्विधा मता ॥ शिम्बिद्वयञ्च मधुरं रसे पाके हिमं गुरु । बल्यं दाहकरं प्रोक्तं श्लेष्मलं वातपित्तजित् ॥ शिनोति । शिञ् । इन् ॥

शिम्बिकः । पुं० कृष्णमुद्गे ॥

शिम्बिका । स्त्री० शिम्बायाम् ॥

शिम्बिजः । त्रि० शमीधान्ये ॥

शिम्बिपर्णी । स्त्री० मुद्गपर्ण्याम् ॥

शिम्बी । स्त्री० मुद्गपर्ण्याम् ॥ शूकशिम्ब्याम् ॥ शिम्बायाम् ॥

शिम्बीफलम् । न० बाहुल्ये । पीतपुष्पे । काञ्चनपुष्पके ॥

शिरः । पुं० पिप्पलीमूले ॥ मस्तके । शिरसि । यथा । शिरोवाचो शिरोऽहन्तीरजोवाचीरजस्तथे-तिकोषान्तरम् । पिण्डं दद्याद्गयाशिरे इति वायवीये ॥ शृणातेर्वञर्थे कः ॥

शिरःफलः । पुं० नारिकेले ॥

शिरःशूलम् । न० मस्तकवेदनारोगे ॥ तदौषधं यथा । श्वेतापराजितामूलं पिप्पलीशुण्ठिसंयुतम् । परिपिष्टं शिरोलेपाच्छिरःशूलविनाशनम् ॥

शिरजः । पुं० केशे । चिकुरे ॥

शिरः । न० मस्तके । मूर्द्धनि ॥ तद्रोगनाशकौषधं यथा । शिरोरोगहरं लेपात् गुञ्जामूलं सकाञ्जिकमिति ॥ सङ्गीतदामोदरे चक्रहारवर्णने शिरसश्चतुर्दशभेदा उक्ताः । यथा । आकम्पितं कम्पितञ्च० धुतं० विधुतमेव च । परिवाहित० माधूत० मवधूतं० तथाञ्चितम् । आकुञ्चितं० पराहत० मुत्क्षिप्त० ञ्चाप्यधोगतम् । लोलितं० प्रकम्पितं० चतुर्दशविधं शिर इति ॥ प्रधाने ॥ सेनाग्रे ॥ शिखरे ॥ नगाग्रे ॥ वृक्षाग्रे ॥ श्रीयते० उष्णीषादिना । श्रिञ् सेवायाम् । श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्चेत्यसुन्० धातोः शिरादेशश्च ॥

शिरसिजः । पुं० कुन्तले ॥ बाले । केशे ॥ शिरसि जातः । सप्तम्यामिति डः । तत्पुरुषे कृतीति० हलदन्तादिति वाऽलुक् ॥

शिरस्कम् । न० शिरस्त्राणे ।

शिरस्त्रम् । न० शिरोरक्षणसाधने । शीर्षण्ये । शीर्षके । टोप० इ० भा० ॥ शिरः त्रायतेऽनेन । त्रैङ् पालने । आतश्चेति कः ॥

शिरस्त्राणम् । न० शिरस्त्रे ॥

शिरस्थः । पुं० मिथोऽयुक्तकचे । स्नानादिना० निर्मलकेशे । शी

संज्ञे ॥ शिरसिभवः शिरसिहि
तो वा । शरीरावयवाद्यत् ॥

शिरा । स्त्री० धमन्याम् । नाड्या
म् ॥ शिनोति । शिञ् । बहुल
मन्यत्रापीति रक् ॥

शिरापत्रः । पुं० हिन्तालवृक्षे ॥ क
पित्थे ॥

शिरालम् । न० कर्मरङ्गे ॥ त्रि०
शिरासन्तते ॥

शिरालकः । पुं० अस्थिभङ्गवृक्षे ॥

शिरावृत्तम् । न० सीसके ॥

शिरिः । पुं० शलभे ॥ हिंस्रे ॥
हन्तरि ॥ शृणाति । शॄ० । कॄ
गॄशॄपॄकुटिभ्यादिनाइः ॥ खड्गे ॥
शरे ॥

शिरीषः । पुं० कपीतने । भण्डिले
। सिरसइतिप्रसिद्धवृक्षे ॥ शिरी
षोमधुरोनुष्णस्तिक्तस्तुवरोलघुः
। दोषशोथविसर्पघ्नः कासव्रणवि
षापहः ॥ शृणातिशीर्यते वा ।
शॄ० । कॄशॄपॄभ्यां किच्चेति० ईष
न् ॥

शिरीषपत्रिका । स्त्री० श्वेतकिणि
ह्याम् ॥

शिरोगृहम् । न० चन्द्रशालायाम् ॥
शिरसिगृहम् । बु० हे० न्द्रः ॥

शिरोधरा । स्त्री० ग्रीवायाम् ॥ शिर
सोधरा ॥ बु० हे० न्द्रः ॥

शिरोधानम् । न० उष्णीषके । उप
धाने । गण्डौ । सिराहना० बू०
भा० ॥ शिरोधीयतेऽत्र । डुधा
ञ् : करणाधिकरणयोश्च त्यधिकर
णेल्युट् ॥

शिरोधिः । स्त्री० ग्रीवायाम् ॥ शि
रोधीयतेऽस्याम् । कर्मण्यधिकरणे
चेतिकिः ॥

शिरोमणिः । पुं० स्त्री० शिरोधार्य
रत्ने । चूडामणौ ॥ शिरसः
मणिः ॥

शिरोमर्म्मा । पुं० शूकरे ॥

शिरोरत्नम् । न० शिरोमणौ ॥
शिरसोरत्नम् ॥

शिरोरुजा । स्त्री० सप्तपर्णवृक्षे ॥
शिरोरोगे ॥

शिरोरुहः । पुं० केशे । मूर्द्धजे ॥ शि
रसिरोहति । इगुपधेतिरुहेः कः ॥

शिरोरोगः । पुं० शिरपीडायां ॥

शिरोमल्ली । स्त्री० बर्हिचूडायाम् ॥

शिरोव्रतम् । न० मरिचे ॥ श्रीदेवी
भागवतैकादशस्कन्धे श्रीनारायण
प्रोक्तव्रतविशेषे ॥

शिरोवृत्तफलः । पुं० रक्तापामार्गे ॥

शिरोवेष्टः । पुं० उष्णीषे । चोलखण्ड
के ॥ बु० षि० शेषः ॥

शिरोवेष्टनम् । न० शिरोवेष्टे ॥

शिरोऽस्थि । न० मस्तकास्थनि । करो
टी । शिरस्त्राणे ॥

शिरोषिका । स्त्री० पारिशिरोषिका

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

याम् ॥ यथा । त्रिदोषविषकुष्ठार्शो हृद्रोगारिशिरीषिका ॥

शिल : । पुं० न० कणिशाद्यर्जने । लूनकेदारशेषधान्ये । मञ्जर्यात्मकानेकधान्योन्नयने ॥ शिलति । शिल उञ्छे । कोषज् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्नगुणः ॥

शिलक : । पुं० वेदप्रसिद्धे मुनिविशेषे ॥

शिलगर्भज : । पुं० पाषाणभेदने ॥

शिलहट्ट : । पुं० देशविशेषे ॥ यथा । गणेश्वरंसमारभ्यमहेन्द्रध्वान्तगंशिवे । शिलहट्टाभिधोदेश : पर्वतेसिष्ठति प्रिये ॥

शिला । स्त्री० पाषाणे । प्रस्तरे ॥ मन : शिलायाम् ॥ द्वाराधः स्थित दारुणि ॥ स्तम्भशीर्षे । कर्पूरे ॥ टाप् ॥

शिलाकर्णी । स्त्री० शल्लकीवृक्षे ॥

शिलाकुट्ट : ।) पुं० पाषाणदारणे
शिलाकुट्टक : ।)

। टङ्के । शिलावट० इ० भा० प्र० ॥

शिलाजम् । न० शैलेये । लौहे ॥

शिलाजतु । न० पर्वतजातौषधातुविशेषे । सिलाजीत० इ० भा० प्र० । अस्यपर्यायाद्योयथा । गैरेयमश्र्यं गिरिजमश्मजञ्चशिलाजत्वित्यमर : । शिलाव्याधौ ॥ निदाघघर्मसन्तप्ताधातुसारंधराधरा : । निर्यासवत्प्रमुञ्चन्तितच्छिलाजतुकीर्त्तितम् ॥ सौवर्णंराजतंताम्रमायसञ्चचतुर्विधम् ॥ शिलाजत्वद्रिजतुचशैलनिर्यासइत्यपि । गैरेयमश्मजञ्चापिगिरिजंशैलधातुजम् । शिलाह्वं कटुतिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम् । छेदियोगवहंहन्तिकफमेहाश्मशर्करा : ॥ मूत्रकृच्छ्रंक्षयंश्वासं वाताशौसिपाण्डुताम् । अपस्मारंतथोन्मादंशोथकुष्ठोदरक्रमीन् ॥ सौवर्णन्तुजवापुष्पवर्णंभवतितद्रसात् । मधुरंकटुतिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम् ॥ छेदियोगवहञ्चैवशीतलं कटुपाकिच ॥ राजतंपाण्डुरंशीतं कटुकं स्वादुपाकिच ॥ ताम्रंमयूरकण्ठाभंतीक्ष्णमुष्णञ्चजायते ॥ लौहंजटायुपक्षाभं ततुतिक्तं लवणंभवेत् । विपाकेकटुकंशीतंसर्वश्रेष्ठमुदाहृतम् ॥ चक्षुशोधनप्रकारोभावप्रकाशादितोऽवधेय : ॥ शिलायाजतुव ॥ षष्ठीतत्पुरुष : ॥

शिलाञ्जनी । स्त्री० कालाञ्जनीवृक्षे ॥

शिलाटक : । पुं० अट्टे । अट्टालके ॥ बिले । गर्ते ॥ इ० मे० नी० शिलाट्टयोरितमुद्रितहैमचन्द्रेपाठ : ॥

शिलाटिका । स्त्री० रक्तपुनर्नवायाम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शिलात्मज : । पुं॰ लौहे ॥
शिलात्मिका । स्त्री॰ मूषायां ॥
शिलाद्द्रु : । पुं॰ शैलेये ॥ शिलाजतुनि ॥
शिलाधातु : । पुं॰ सितोपले । खल्याम् । सेलखडी॰ हि॰ भा॰ ॥ स्वर्णगैरिके । सोनागेरू॰ हि॰ भा॰ प्र॰ ॥
शिलापट्ट : । पुं॰ पेषणार्थशिलायाम् । सिलवट्ट॰ भा॰ ॥
शिलापुत्र : । पुं॰ घर्षणाले । सिलबट्टा॰ लोढा॰ हि॰ भा॰ प्र॰ ॥
शिलापुष्पम् । न॰ शैलेये । अश्मपुष्पे । शिलाजतुनि ॥
शिलाभवम् । न॰ शिलापुष्पे ॥
शिलाभेद : । पुं॰ पाषाणभेदिनिवृत्ते ॥ ग्रावभेदकास्त्रे ॥
शिलारम्भा । स्त्री॰ काष्ठकदल्याम् ॥
शिलावल्का । स्त्री॰ औषधद्रव्यविशेषे । वल्कलायाम् । शैलगर्भायाम् । शिलावाक॰ हि॰ भा॰ प्र॰ ॥
शिलाव्याधि : । पुं॰ शिलाजतुनि ॥
शिलासनम् । न॰ शैलेये ॥ पाषाणरचितासने ॥
शिलासन्धि : । पुं॰ पर्वतगह्वरे । गुहायाम् ॥
शिलासारम् । न॰ लौहे ॥
शिलाह्वम् । न॰ शिलाजतुनि ॥
शिलि: पुं॰ भूर्जपत्रत्वचे । स्त्री॰ द्वाराध : स्थितकाष्ठे ॥
शिलिन्द : । पुं॰ मत्स्यविशेषे ॥ यथा ' शिलिन्द : श्लेष्मलोबल्योविपाकेमधुरोगुरु : । आमवातकरोहृद्योवातपित्तहरोमत : । हि॰ रा॰ भ : ॥
शिली । स्त्री॰ गण्डूपद्याम् ॥ स्तम्भशीर्षे ॥ द्वाराध : स्थितदारुणि ॥ शिलति । शिल॰ । इगुपधेतिक : । जातेरस्त्रीति॰ ङीष् ॥
शिलीन्ध्र : । पुं॰ मत्स्यविशेषे । चिचफले ॥ यथा । शिलीन्ध्र : श्लेष्मलोबल्योविपाकेमधुरोगुरु : । वातपित्तहरोहृद्यश्चामवातकरश्च-स : ॥ तरुप्रभेदे । न॰ कवके । छत्राके । कदलीपुष्पे ॥ त्रिपुटाख्ये ॥
शिलीन्ध्रकम् । न॰ हिलोरे । गोमयच्छत्रिकायाम् ॥
शिलीन्ध्री । स्त्री॰ विहगीविशेषे ॥ गण्डूपद्याम् ॥ मृदि ॥
शिलीपद : । पुं॰ श्लीपदाभिधपादरोगे । पादवल्मीके । गोद॰ हि॰ गौ॰ भा॰ प्र॰ । पीलुपांव॰ हि॰ भा॰ ॥ अस्यविप्रकृष्टंनिदानं॰ सामान्यलक्षणञ्चाह । पुराणोदकभूयिष्ठा : सर्वर्त्तुषुचशीतला : । येदेशास्तेषुजायन्तेश्लीपदानिविशेषत : ॥ य : सज्वरोवङ्क्षणजोभृ-

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रि : शिथिलमूर्धापादगतः क्रमे यतश्शीर्षदंष्ट्रात्करकर्णमेव शिल्प निष्ठनासामपि केचिदाहुः ॥

शिलीमुखः । पुं॰ अली । भ्रमरे ॥ काण्डे । बाणे ॥ शिली॰ शल्यं मुखेयस्य ॥

शिलूषः । पुं॰ ऋषिविशेषे ॥

शिलेयम् । न॰ शैलजे । शिलेय । शिलायाढः ॥

शिलोच्चयः । पुं॰ शैले । गिरौ ॥ शिलाभिरुच्चीयते । चिञ्॰ । एरच् ॥ शिखरे ॥

शिलोञ्छः । पुं॰ उञ्छशिले ॥

शिलोत्थम् । न॰ शैलेये ॥

शिलोद्भवम् । न॰ शैलेये ॥ चन्दनविशेषे ॥ यथा । सुशीतलं चन्दनं यत्सैलपर्णिकमुच्यते । उभयोस्तस्य पर्यायाः सोमयोनिशिलोद्भवम् ॥

शिलौकाः । पुं॰ गरुडे ॥

शिल्पम् । न॰ स्रुवे ॥ क्रियादौर्म्ये । कलादिकर्मणि । हस्तव्यापाररूपे॰ चित्रादिकर्मणि । कला॰ नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टिभेदभिन्ना यादिना सुवर्णकारादिकारुकर्मग्रहः ॥ क्रियाकौशल्ये । क्रियाऽभ्यासपूर्वकज्ञानविशेषे ॥ शील्यते॰ शल्यते वा । शीलसमाधौ॰ शलगतौ वा । खष्पशिल्पशष्पशा षड्पपर्णतल्पाबुलिलाघुः ॥

शिल्पकारः । पुं॰ शिल्पिनि ॥

शिल्पकारी । त्रि॰ शिल्पकर्मकर्त्तरि । सङ्करजातिविशेषे ॥ तदुत्पत्तिर्यथा । विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः । ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥ मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः । कुम्भकारः कांस्यकारः षडेते शिल्पिनां वराः ॥ सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च । पतितास्ते ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्कराः ॥ स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्याद्ब्राह्मणानां द्विजोत्तम । बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्म्मणा ॥ सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि । शीघ्रञ्च यज्ञकाष्ठञ्च न ददौ तेन हेतुना ॥ व्यतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा । पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाञ्च कोपतः ॥ कश्चिद्वणिग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः । स्वर्णचौर्य्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥ इति ब्र॰ वै॰ पु॰ ब्र॰ खण्डे १०अध्यायः ॥

शिल्पयोगः । पुं॰ क्रियाकौशल्ये ॥

शिल्पशाला । स्त्री॰ स्वर्णकारादिकारुकर्मगृहे । आवेशने । कारखाना॰ हू॰ प्र॰ । शिल्पशाला ।

शिल्पशास्त्रम् । न॰ वास्तुशास्त्रादिशिल्पकर्मग्रन्थे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शिल्पिका । स्त्री॰ तृणविशेषे ॥

शिल्पी । त्रि॰ कारौ । शिल्पक्रिया व्यवसायिनि कारकर॰ हू॰ भा॰ प्र॰ ॥ यथा । मद्याचतन्तुवायश्चनापितोरजकस्तथा । पञ्चमश्चर्म्मकारश्च कारवः शिल्पिनोमताः ॥ अपि च । मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः । कुम्भकारः कंसकारः षडेते शिल्पिनांवराः ॥ सूत्रधारश्चित्रकरः सुवर्णकारएव च । पतितास्ते ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्कराः ॥ शिल्पं क्रियाकौशलम् अस्ति अस्य इनिः ॥ शिल्पिनो वर्णसङ्कराः ॥

शिल्पिनी । स्त्री॰ कालदलौषधौ ॥

शिल्पिशाला । स्त्री॰ शिल्पशाला धाम् । आवेशने ॥ शिल्पिनांशाला ॥

शिवः । पुं॰ शम्भौ । ईशे । पशुपतौ । शूलिनि । महेश्वरे । महादेवे । हरे । चन्द्रशेखरे । अप्रतिबद्धनिरतिशयसर्वार्थदृक्क्रियाशक्तौ ॥ नामस्मरणमात्रेणास्मत् पापायन्तः शिवः । परिशुद्धे परमानन्दरूपे ॥ सर्वद्वैतोपशमत्वात् । तुरीये ॥ मोक्षे ॥ वेदे ॥ कीले । कीलकये ॥ वालुके ॥ गुग्गुलौ ॥ पुण्डरीकद्रुमे ॥ कृष्णधुत्तूरे । पारदे ॥ देवे । सुरे ॥ विष्कम्भादिषु विंशतितमेयोगे ॥ अवजातस्य फलं यथा । महेशभक्तः श्रुतपारदृश्वा जितेन्द्रियश्चात्ततनुर्महात्मा । शिवाभिधानः खलुयोगराजः प्रसूतिकाले यदि मानवानाम् ॥ आर्द्रानक्षत्रे ॥ दशमात्रस्यप्रथमपर्याये । मगण॰ ऽऽऽ॰ ॥ शेतेऽस्मिन् सर्वम् शेतेऽनेनवा । शीङ् स्वप्ने । सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपट्वप्रह्वेष्वाअतन्त्रे । इतिशीङोवन् । ह्रस्वश्चनिपातितः ॥ न॰ कल्याणे । मङ्गले । क्षेमे ॥ जले ॥ सुखे ॥ समुद्रलवणे ॥ सैन्धवे ॥ श्वेतटङ्कणे ॥ शिवं सुखं तदस्यास्ति । अर्शआद्यच् ॥ शिवयतीतिवा । तत्करोतीतिण्यन्तात् । पचाद्यच् ॥

शिवकः । पुं॰ कीलके । बन्धनकाष्ठे । खूंटा॰ हू॰ भा॰ ॥ गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातस्तम्भे । इतिशुभूतिः ॥ इतिगावककाण्डूम्॰ शेतेऽत्रवा । शीङ् स्वप्नेवा । सर्वनिघृष्वेतिसाधुः । स्वार्थेकः ॥

शिवङ्करः । त्रि॰ मङ्गलकारके ॥ पुं॰ अतीतकल्पार्हद्भेदे ॥

शिवकीर्त्तनः । पुं॰ भृङ्गरीटे शिवगणे ॥ असुरद्विषि । हरौ ॥ [illegible] ॥

शिवचर्म्मन् । न॰ । व्याघ्रविशेषस्य

रित : शतहस्तप्रमाणे सिद्धस्थाने ॥ तदुक्तं श्रीमहानिर्वाणे । यथा । लिङ्गरूपधरं शम्भुं परितो दिग्विदिक्षु च । शतहस्तप्रमाणेन शिवक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम् ॥ अस्य माहात्म्यमपि । ईशक्षेत्रं महापुण्यं सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । यत्रामरा विराजन्ते सर्वतीर्थानि सर्वदा ॥ यत्रमात्रं शिवक्षेत्रे योवसेत्भाव तत्पर : । स सर्वपापनिर्मुक्तो यात्यन्ते शङ्करालयम् ॥ अन्यत् क्रियते कर्म स्वल्पं वा बहुलं तथा । प्रभावाद्धूर्जटेस्तस्य तत्तत्कोटिगुणं भवेत् ॥ यत्र तत्र कृतात् पापान् मुच्यते शिवसन्निधौ । शैवक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपसमं प्रिये ॥ पुरश्चर्या जपं दानं श्राद्धं तर्पणमेव च । यत् करोति शिवक्षेत्रे तदनन्ताय कल्पते ॥ पुरश्चर्याशतं कृत्वा ग्रहेशशिदिनेशयो : । यत् फलं तदवाप्नोति सकृज्जप्त्वा शिवान्तिके ॥ गयागङ्गाप्रयागेषु कोटिपिण्डप्रदो नर : । यत् प्राप्नोति तदवैसकृत् पिण्डप्रदानत : ॥ अतिपातकिनो ये च महापातकिनश्च ये । शैवतीर्थे कृतश्राद्धास्ते पियान्ति परां गतिम् ॥ लिङ्गरूपी जगन्नाथो वेदाः श्रीदुर्गया सह । यत्रास्ते तत्र तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्द्दश ॥ स्थापितेशस्य माहात्म्यं किञ्चिदेवत्प्रकाशितम् । अनादिभूतभूतेशमहिमा वाग्गोचर : ॥ महापीठत्वशार्यामस्पृश्यस्पर्शदूषणम् । विद्यते विद्यतेनैतल्लिङ्गरूपधरे हरे ॥ यथा चक्रार्चने देवि कोऽपि दोषो न विद्यते । शिवक्षेत्रे महातीर्थे तथा जानीहि कालिके ॥ बहुना किमिहोक्तेन तत्वार्थे सत्यमुच्यते । प्रभाव : शिवलिङ्गस्य मया वक्तुं न शक्यते ॥ अयुक्तवेदितं लिङ्गं युक्तं वेदिकया प्रिये । साधक : पूजयेद् भक्त्या स्वाभीष्टफलसिद्धये ॥ इति ॥

शिवगति : । पुं० भूतार्हद्विशेषे ॥

शिवघर्मज : । पुं० मङ्गलग्रहे ॥

शिवङ्कर : । त्रि० मङ्गलकर्त्तरि । क्षेमङ्करे ॥

शिवचतुर्द्दशी । स्त्री० चतुर्द्दशीकर्त्तव्यशिवव्रतविशेषे ॥ फाल्गुनकृष्णाचतुर्द्दश्याम् । शिवरात्रौ ॥

शिवज्ञा । स्त्री० शिवोपासिकायाम् ॥ क्षेमज्ञायाम् ॥

शिवज्ञानम् । न० शुभाशुभकालबोधकशास्त्रे ।

शिवताति : । स्त्री० कल्याणकारिण्याम् । क्षेमङ्कर्याम् ॥

शिवद : । त्रि० परमसुखदे ॥

शिवदत्तम् न० विष्णुचक्रे । त्रि० शिवेन० शिवायवादत्ते द्रव्यमात्रे ॥

शिवदारु । न० देवदारुवृक्षे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शिवदूतिका । स्त्री० मातृकाविशेषे ॥
शिवदूती । स्त्री० भवान्याम् । दुर्गायाम् ॥ यतोनियुक्तोदौत्येनतयादेव्याशिवः स्वयं । शिवदूतीतिलोकेस्मिंस्ततःसाख्यातिमागता ॥ शिवेनदूतयतिसन्देशम्प्रापयतीत्यर्थे ०-गौरादेराकृतिगणत्वान्ङीष् । बहुव्रीहौतुटाप्स्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु० दुःशासेर्दुतनिर्व्यक्षिप्रत्यये तिमिहायांदौर्घेसत्यल्पसन्देशप्रापकत्वविवक्षायांतत्प्रत्ययात्व्याख्यायामिति० बहुव्रीहावपिङीप्सम्भवति ॥ मातृभेदे ॥ योगिनीविशेषे ॥
शिवद्रुमः । पुं० बिल्वे मालूरवृक्षे ॥
शिवद्विष्टा । स्त्री० केतक्याम् ॥
शिवधातुः । पुं० पारदे ॥
शिवनाभिः । पुं० शिवलिङ्गविशेषे ॥
शिवपुराणम् । न० उपपुराणविशेषे ॥
शिवपुरी । स्त्री० काश्याम् ॥
शिवप्रियः । पुं० बकद्रुमे ॥ स्फटिके ॥ धत्तूरे ॥ धत्तूरधूर्त्ततरुवृन्दनिवासयोग्यस्थानेपिशाचपतिनाविनिवेशितोसि । किंकैरवाणिविकसन्तितमः प्रयातिकिंवाद्रिरुन्नमतिकिंदृषदः स्रवन्ति ॥ न० रुद्राक्षे ॥ त्रि० शिवेष्टद्रव्ये ॥ शिवस्यप्रियः ॥
शिवप्रिया । स्त्री० उमायाम् ॥
शिवभट्टारकः । पुं० सर्वेशाना
मीशिते ॥
शिवमल्लकः । पुं० अर्जुनपादपे ॥
शिवमल्लिका । स्त्री० वसुके । बकवृक्षे ॥
शिवमल्ली । स्त्री० बकवृक्षे ॥ शिवप्रियामल्ली ॥
शिवरसः । पुं० अन्नोदकजे । त्रिरात्रस्थापितान्नाम्बुरसे ॥
शिवरात्रिः । स्त्री० शिवचतुर्दश्याम् ॥ अस्यामुपवासः प्रधानम् । यथा । नस्नानेननवस्त्रेणनधूपेनचार्चया । तुष्यामिनतथापुष्पैर्यथातत्रोपवासतः ॥ ततोरात्रौप्रकर्तव्यंशिवप्रीणनतत्परैः । प्रहरेस्नानंपूजाचेवविशेषतः ॥ शैवोवावैष्णवोवापियोवास्यादन्यपूजकः । सर्वंपूजाफलंहन्तिशिवरात्रिवहिर्मुखः ॥ शिवरात्रिव्रतेकालशुद्धिमाह । यथा । माघेनिशीथानुगताचतुर्दशीपक्षेऽपरेयाशिवरात्रिसंज्ञिका । भवेदुपोष्यासजयापिशाऽमयायुताचरित्रांप्रविहाय पारणा ॥ यदानिशीथद्वयगामिनीभवेच्चतुर्दशीसापरपूर्वगाक्रमात् । द्विविधयत्वादुतमुक्ततद्द्वयावक्तोविधेयाकिलकालवेदिभिः ॥ इति ज्योतिर्विदाभरणम् ॥ जयन्तीशिवरात्रिश्चकार्येभद्रनयान्विते । कृत्वोपवासंतिथ्यन्तेतदाकुर्याच्चपारणम् ॥ तिथ्यन्तपारणंतुजयन्तीमाघपर

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

म् । चतुर्दश्यामिवपारणम् । यथो क्तम् । ब्रह्माण्डोदरमध्येतुयानितीर्थानिसन्तिवै । पूजितानिभवन्तीह भूतायैपारणीकृतेइति ॥

शिवलिङ्गम् । न० महादेवस्यशिश्ने ॥

शिवलोकः । पुं० कैलासे ॥

शिववल्लभः । त्रि० शिवप्रिये ॥ शिवस्यवल्लभः । शिवोवल्लभोस्यवा ॥

शिववल्लभा । स्त्री० शतपत्र्याम् ॥

शिववल्लिका । स्त्री० लिङ्गिन्याम् ॥

शिववल्ली स्त्री० श्रीवल्ल्याम् ॥ लिङ्गिन्याम्

शिववाहनः । पुं० वृषभे ॥

शिववीजम् । न० पारदे ॥

शिवशेखरः । पुं० वकद्रुमे ॥ धत्तूरे ॥ शिवमस्तके ॥

शिवसायुज्यम् । न० शिवेनसहयोगे ॥

शिवसुन्दरी । स्त्री० भवगेहिन्याम् । गौर्याम् ॥

शिवा । स्त्री० गौर्याम् । भवान्याम् ॥ यथा । शिवामुक्तिः समाख्यातायोगिनांमोक्षगामिनी । शिवायर्याजपेद्देवींशिवालोकेततः स्मृतेतिदेवीपुराणम् ॥ अपिच, शिवाकल्याणरूपाचशिवदाचशिवप्रिया । प्रियैद्दातरिवाशब्दः शिवाप्तेन प्रकीर्त्तितेतिव्र० वै०पुराणम् ॥ पुनश्च । शिवःकल्याणवचनश्चैवोत्कृष्टवाचकः । समूहवाचकश्चैवदाकारोदातृवाचकः ॥ श्रेयःसङ्घोत्कृष्टदाचोशिवातेनप्रकीर्त्तिता । शवराशिर्मूर्त्तिमतीशिवातेन प्रकीर्तितेतिचव्र० वै० पु० ॥ श्वात्मानुभूतिनिष्णातोहं तभावविवर्ज्जिताः । तेपिप्रेमणाभजन्त्येनामित्यंसर्वोत्तमांशिवेत्युमासंहिता ॥ मुक्तौ ॥ फेरौ ॥ सक्तुफलायाम् । झाटामलौषधौ ॥ अभयायाम् ॥ आमलक्याम् ॥ शम्याम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ दूर्वायाम् ॥ गोरोचनायाम् ॥ बुद्धिशक्तिविशेषितारायाम् ॥ शिवमस्त्यस्याः शिवोस्तिभर्त्त्वेनयस्याइतिवा । अर्शआद्यच् ॥ शिवः शिवावा देवताअस्तिअस्याः अर्शआद्यच् । शकुनावेदकत्वात् ॥ शिवंकरोति । तत्करोतीतिणिच् । पचाद्यच् ॥ शिवयतिवा ॥

शिवाक्षम् । न० रुद्राक्षे ॥

शिवघाटिका । स्त्री० वंशपत्र्याम् ॥

शिवात्मकम् । न० सैन्धवे ॥ त्रि० शिवमये ॥

शिवानी । स्त्री० जयन्तीवृक्षे ॥ दुर्गायाम् ॥

शिवापीडः । पुं० चन्द्रमसि । बकवृक्षे ॥ शिवस्यआपीडः ॥

शिवाप्रियः । पुं० छागे ॥

शिवाफला । स्त्री० शमीवृक्षे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शिवारातिः । पुं० सारमेये ॥

शिवारुतम् । न० शृगालध्वानिनादे ॥

शिवालयः । पुं० हरमन्दिरे ॥ रक्ततुलस्याम् ॥ श्मशाने ॥

शिवालुः । पुं० शृगाले ॥

शिवास्मृतिः । स्त्री० जयन्तीवृक्षे ॥

शिवाह्लादः । पुं० बकवृक्षे ॥ शिवस्यानन्दे ॥

शिवाह्वयः । पुं० पारदे त्रि० शिवनामके ॥

शिवाह्वा । स्त्री० रुद्रजटायाम् ॥

शिविः । पुं० उशीनरदेशाधिपतौ भूपतिवरे ॥ औशीनरे ॥ उदारोयंमहीपतिर्येनस्वमांसंश्येनायदत्वा० शरणागतः कपोतोरक्षितः ॥ भूर्जपत्रवृक्षे ॥ व्याडे । हिंस्रपशौ ॥

शिबिका । स्त्री० याप्ययाने । झंपान० डोला० चौपाला० पालकी० इत्यादिभाषाप्रसिद्धे बहुविधे । शिवीरथे ॥ शिवैव । शिवंकरोतिवा । तत्करोतिण्यन्तात्० ण्वुल् ॥

शिबिरम् । न० युद्धवेश्मनि ॥ निवेशे । आगन्तुकसैन्यवसतौ ॥ सेनायावासस्थाने ॥ राजनिवेशे ॥ अथशिबिरलक्षणम् । श्रीभगवानुवाच । शिबिरंपरिखायुक्तमुच्चैःप्राकारवेष्टितम् । युक्तद्वादशशारद्वसिंहद्वारपुरस्कृतम् ॥ युक्तंचित्रैर्विचित्रैश्च कृत्रिमैश्चकपाटकैः । निषिद्धद्वारक्षितंप्रसिद्धैश्चपुरस्कृतम् ॥ सुलक्षणंचन्द्रवेधंप्राङ्गणस्थितयैवचेति । विशेषोब्रह्मवैवर्त्ते द्रष्टव्यः कृष्णखण्डे १०२ अध्याये ॥ शव मुत्यच । शवगतौ । बाहुलकात्किरच्० अतद्रूत्वञ्च ॥ यद्वा । शेरते राजबलान्यस्मिन् । शीङ्स्वप्ने । बाहुलकात्किरच् । शीङोवुग्ह्रस्वश्च ॥

शिवी । स्त्री० गौर्याम् ॥ पुंयोगेङीष् ॥

शिवीरथः । पुं० शिबिकायाम् ॥ दू० डाली ॥

शिवेष्टः । पुं० बकवृक्षे ॥ त्रि० शिवप्रिये ॥

शिवेष्टा । स्त्री० दूर्वायाम् ॥

शिशयिषुः । त्रि० शयितुमिच्छौ ॥ शेतेःसन्नन्तादुप्रत्ययः ॥

शिशिरः । पुं० हिमे । तुषारे ॥ द्वीपान्तरप्रसिद्धगिरिविशेषे ॥ पुं० न० ऋतुविशेषे । तपस्तपस्ययोः । माघफाल्गुनयोः । कम्पने । शीते । हिमकूटे ॥ अस्यगुणायथा । शिशिरः शीतलोऽतीवरूक्षोवाताग्निवर्द्धनः । अपिच । शिशिरंशीतलंरूक्षं शीतवातप्रकोपणमिति ॥ अत्रजातस्यफलम् । मिष्टान्नभोगीमधुरप्रवादीकलत्रपुत्रादियुतः क्षुधार्त्तः । क्रोधीसुधीश्चारुकलेवरश्चयःप्रसू

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ति. शिशिराभिधाने । इति ॥ त्रि० शीतगुणयुक्ते ॥ यथा । सुशीमः शिशिरोजडः । तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥ शशन्ति० धात्रन्तिर्यस्मिन्ननिकामाः । शश्लुतगतौ । अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः० इति किरच्० शशेरुपधाया इत्वञ्च निपात्यते ॥

शिशुः । पुं० पोते । पाके । अर्भके । डिम्भे । पृथुके । शावके ॥ अस्य लक्षणाद्युक्तं वृद्धशातातपेन यथा । शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं० बालस्याचमनं स्मृतम् । रजस्वलादिसंस्पृश्य स्नातव्यं तु कुमारकैः ॥ प्राक्चूडाकरणाद्बालः० प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् । श्यति० शायते ऽव वा । शो तनूकरणे । शः कित्सन्वच्च्व । ॥

शिशुकः । पुं० सुंसुकः इ० गौ० प्र० यादोविशेषे । उलूपिनि ॥ शिशुः शिशुमारः० तस्य प्रकृतिरिव । इवे प्रतिकृताविति कन् ॥ शिशुमारे ॥ बालके ॥ वृक्षविशेषे ॥

शिशुगन्धा । स्त्री० मधुमल्लयाम् ॥

शिशुचान्द्रायणम् । न० व्रतविशेषे ॥ यथा । चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान् विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ।

शिशुता । स्त्री० शिशुत्वे ॥ शिशोर्भावः । तल् । टाप् ॥

शिशुत्वम् । न० शिशुतायाम् । शैशवे ॥ शिशोर्भावः ॥ तस्य भावस्त्वतलौ ॥

शिशुपालः । पुं० दमघोषसुते नृपतौ । चैद्ये । चेदिराजे ॥

शिशुपालकः । पुं० दमघोषसुते । सत्कदम्बे ॥ शिशून्पालयति । पाल० । कर्मण्यण् । स्वार्थे कः ॥ त्रि० बालकपालके ॥

शिशुपालहा । पुं० श्रीकृष्णे ॥

शिशुप्रियः । पुं० इक्षुपाके । गुडे ॥ त्रि० बालकाभीष्टवस्तुनि ॥

शिशुभावः । पुं० शिशुत्वे ॥ यथा । अग्रे कस्यचिदस्ति कश्चिदभितः के नापि पृष्ठे कृतः संसारः शिशुभाववौवनजराभावावतारादयम् । बालस्तं बहु मन्यतामसुलभं प्राप्तं युवा सेव्यतां वृद्धस्तद्विषयाद्बहिष्कृत इह व्यावृत्य किं पश्यति ॥

शिशुमारः । पुं० यादोविशेषे । सुंसु इ० भा० प्र० महोच्छ्वासे । अस्य पर्याया यथा । जलकूर्मस्त्वम्बुकौशिवसाढ्यः शिशुकस्समइति० त्रिकाण्डशेषोक्ताः ॥ शिशून् मारयति । मृङ् प्राणत्यागे । णिजन्तात्कर्मण्यण् ॥ ताराात्मकाच्युते । तस्य विव

रणं विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्याये यथा। शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः सध्रुवो यत्र तिष्ठति। सन्निवेशस्तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम॥ यदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तं निशि मुच्यते। तावत्यश्चैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि॥ तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि तु। उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयो ह्युत्तरो हनुः॥ यज्ञोऽधरस्तु विज्ञेयो धर्मो मूर्द्धानमाश्रितः। हृदि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः॥ वरुणश्चार्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी। शिश्ने संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः॥ पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः। तारका शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम्॥ इत्येष सन्निवेशोऽयं पृथिव्यां ज्योतिषां तथा। द्वीपानामुदधीनाञ्च पर्वतानाञ्च कीर्त्तितः॥ वर्षाणाञ्च नदीनाञ्च ये च तेषु वसन्ति वै। तेषां स्वरूपमाख्यातं सङ्क्षेपः श्रूयतां पुनः॥ यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा। पद्माकारा समुद्भूता पर्वताब्ध्यादिसंयुता॥ ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च। नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य॥ ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावशेषमूर्त्तिर्न तु वस्तुभूतः। ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि॥ यदा हि शुद्धं निजरूपसर्वं कर्म्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम्। तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः॥ मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः। जनैः स्वकर्म्मस्तिमितात्मनिश्चयैरालक्ष्यते वस्तु किमत्र वस्तु॥ इति॥ अपि च। तारामयं भगवतः शिशुमाराकृति प्रभोः। दिवि रूपं हरेर्यत्तु तस्य पुच्छे स्थितो ध्रुवः॥ सैष भ्रमन् भ्रामयति चन्द्रसूर्य्यादिकान् ग्रहान्। भ्रमन्तमनु तं यान्ति नक्षत्राणि च चक्रवत्॥ सूर्य्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह। वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे बद्धानि तानि वै॥ शिशुमाराकृति प्रोक्तं यद्रूपं ज्योतिषां दिवि। नारायणोऽयनं धाम्नां तस्याधारः स्वयं हृदीति॥

शिशुवाहकः। पुं॰ वनच्छागे॥ त्रि॰ बालकवोढरि॥

शिशुवाह्यकः। पुं॰ एडके। वनच्छागे॥

शिश्नः। पुं॰ मेढ्रे। मेहने। शेफसि॥ शश्नति। शश॰। शिनोति वा। शिञ् निशाने। बाहुलकान्नक्। पृषोदरादिः॥

शिश्नकः। पुं॰ मेढ्रे॥ स्वार्थे कन्॥

शिश्विदानः। त्रि॰ अकृष्णकर्म्मणि।

। पुण्यकर्म्मणि ॥ शिश्विन्दे । श्वि
दिश्वैत्ये । बाहुलकाच्छिट : कानच्
। अनित्यत्वान्नलुम् ॥ यद्वा । श्वे
तितुमिच्छति । श्वितावर्णे । श्वि
तेर्द्दश्चेत्यानच् । द : सनोलुक्च
॥ कृष्णकर्मेत्यमरपाठान्तरात् । पा
पाचारेपि ॥

शिष्ट : । त्रि० आर्य्ये । साधुव्यवहा
रान्विते ॥ यथा । नपाणिपादचप
लोननेत्रचपलोऽर्थत : । नचवाक्च
पलश्चैवमितिशिष्टस्यलक्षणम् ॥
शान्ते ॥ स्वच्छशान्ते ॥ सत्कारणवा
दिनि ॥ धर्मेणाधिगतोयैस्तुवेद: स
परिवृंहण: । तेशिष्टाब्राह्मणाज्ञेया:
श्रुतिप्रत्यक्षहेतव : ॥ उर्वरिते ॥
शिष्यते । शिष्लृ० । क्त० ॥

शिष्टसमाचार: । पुं० आर्यव्यवहारे ॥

शिष्टाचार : । पुं० सदाचारे । साधु
व्यवहारे ॥ यथा । दानंसत्यंतपोऽ
लोभोविद्येज्यापूजनंदम : । अष्टौ
तानिचरित्राणिशिष्टाचारस्यलक्षण
म् ॥ शिष्टायस्माच्चरन्त्येनंमनु :
सप्तर्षयश्चये । मन्वन्तरेषुसर्वेषुशि
ष्टाचारस्तत : स्मृत : ॥ श्रुतिस्मृति
भ्यांविहितोधर्मोवर्णाश्रमात्मक : ।
शिष्टाचारविरुद्धस्तुधर्म :ससाधुस
म्मत : ॥ शिष्टानामाचार : ॥

शिष्टबुद्धि : । त्रि० शास्त्रार्थानुशि
ष्टमतौ ॥

शिष्टापरिग्रह : । पुं० सत्कारणवादि
भि : केनाप्यंशेनागृहीते० अणुका
दिवादे ॥ शिष्टानामपरिग्रहोयस्मि
न् ॥

शिष्टि : । स्त्री० आज्ञायाम् । शासने
॥ शासनम् । शासु० । स्त्रियांक्ति
न्नावादिभ्य : । शासइदङ्हलो : ।

शिष्य : । पुं० छात्रे । अन्तेवासिनि
। शासनयोग्ये ॥ तल्लक्षणंयथा ।
वाङ्मन : कायवसुभिर्गुरुशुश्रूष
णेरत : । एतादृशगुणोपेत : शि
ष्योभवतिनारद ॥ देवताचार्यशुश्रू
षांमनोवाक्कायकर्मभि : । शुद्ध
भावोमहोत्साहोबोद्धाशिष्यइतिस्मृ
त : ॥ अपिच । शान्तोविनीत :
शुद्धात्माश्रद्धावान्धारणक्षम :
। समर्थश्चकुलीनश्चप्राज्ञ: सच्चरितो
व्रती ॥ एवमादिगुणैर्युक्त : शिष्यो
भवतिनान्यथेति ॥ शिष्यते । शा
सु० । एतिस्तुशास्वृदृजुष : क्यप् ।
शासइदङ्हलो : । शासिवसीति
ष : ॥ पुत्रशिष्ययोस्तुल्यत्वंयथा ।
यथापुत्रस्तथाशिष्योनभेद : पुत्रशि
ष्ययो : । सर्वथैपि[illegible]मेवपात
नेपरिपोषणे ॥ यथाभ्रातापुत्र
स्तथाशिष्यस्तनिश्चितम् । इतीदंका
ण्वशाखायामुवाचकमलोद्भव : ॥

शी : । स्त्री० शान्तौ । शयने ॥

शीकर : । पुं० वातस्ताम्बुनि । वा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तालजले । अम्बुकरणेषु ॥ शीक ते । शीकसेचने । सालव्यादिः । ऋच्छेररन्निति बाहुलकादरन् ॥ न० सरलद्रवे ॥

शीघ्रम् । न० उशीरे । नलदे । चक्राङ्के ॥ त्वरिते । लघुनि । क्षिप्रे अरे । द्रुते । सत्वरे । चपले । तूर्णे । अविलम्बिते । आशुनि ॥ तूर्णपर्यायोयं क्रियाविशेषणद्रव्ये वर्त्तमानः क्लीवे । यथा० शीघ्रं जुहोति । सत्वगामीतु वाच्यलिङ्गः । यथा । कालो शीघ्राजरा० शीघ्रो मृत्युः शीघ्रंवयस्तथेति ॥ शिङ्क्ति० व्याप्नोति । शिघिआघ्राणे । शीघ्रादयश्चेति रगन्तो निपातितः ॥ त्रि० द्रुतगतौ ॥

शीघ्रगः । त्रि० नभसृति । वायौ ॥ त्रि० त्वरितगामिनि ॥

शीघ्रगामी । त्रि० आशुगमनशीले । द्रुतगतौ ॥

शीघ्रचेतनः । पुं० शुनि ॥ त्रि० त्वरितचेतनायुक्ते ॥

शीघ्रजन्मा । पुं० पूतिकरञ्जे ॥

शीघ्रपुष्पः । पुं० वकवृक्षे । अगस्त्यागे ॥

शीघ्रवेधी । पुं० लघुहस्ते । शिक्षितास्त्रे । आशुशरादिनालक्ष्यवेधकर्त्तरि ॥

शीघ्रा । स्त्री० उदुम्बरपर्णाम् । इत्या म् ॥

शीतः । पुं० वानीरे । वञ्जुले । वेतसवृक्षे । शीतमस्यास्ति । अर्श आद्यच् । शीतवीर्यत्वेपाठादस्य सम्बद्धः । उद्दाले । बहुवारके ॥ निम्बे ॥ पर्पटे । कर्पूरे ॥ अशनपर्णाम् ॥ नरकान्तरे । हिमर्तौ ॥ न० हिमगुणे । जले । त्वचे । दारचीनी० इ० भा० ॥ शीतंतुषारवानीरवहुवारद्रुमेषुचेत्यजयः ॥ त्रि० शीतले । अशिशीतस्पर्शे ॥ शीतंविद्यतेऽस्य । अर्श आद्यच् ॥ विशेष्यीभूतः शीतशब्दोनपुंसकम् । यस्मिन्द्रव्ये शीतः स्पर्शः स्यात् विशेषणीभूतस्तु शीतशब्दो विशेष्यनिघ्नः ॥ श्यायतइति शीतः । श्यैङ्गतौ । भावेक्तः । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यइति सम्प्रसारणम् । हलइति दीर्घः । श्योऽस्पर्श इति पर्युदासान्ननिष्ठानत्वम् ॥

शीतकः । पुं० शीतकाले ॥ स्ताबुशयोति० इ० यावादिषुपाठात्० स्वार्थेकन् ॥ अशनपर्णाम् ॥ त्रि० सुस्थिते । सुखे ॥ अलसे । दीर्घसूत्रिणि । मन्दे ॥ शीतंकरोति । शीतादिभ्यांकारिणीतिकन् । इ शत्रिके ॥

शीतकरः । पुं० चन्द्रे ॥ त्रि० शीतलपाकियुक्ते ॥ शीतकारिणि ॥

शीतकषायः। पुं॰ हिमकषाये यथा। चतुःसंद्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्जलपलैः प्लुतम्। शर्वरीमुषितः स्याद्धिमः शीतकषायकइतिवैद्यकम्॥

शीतकालः। पुं॰ हिमर्त्तौ। मार्गपौषयोः। हेमन्ते। कूपोदकंवटच्छाया श्यामास्त्रीइष्टकागृहम्। शीतकालेभवेदुष्णमुष्णकालेचशीतलम्॥ हेमन्तशिशिरर्त्वोः॥

शीतकिरणः। पुं॰ हिमांशौ॥ चन्द्रमसि॥ यथा। कान्तेकोयमुदेतिशीतकिरणोजातः कुतोवारिधेःकस्ते सुन्दरिसोदरः करमहोदत्तं त्वदीये सखे। धन्यास्त्वंयुवतीसखीकुलवतीभ्रातापिधन्यस्तवइत्थंश्रीपरिहासकेलिकलयामुग्धोहरिः पातु वः॥

शीतकुम्भः। पुं॰ करवीरे॥

शीतकुम्भी। स्त्री॰ जलजद्रव्यविशेषे। शिउलीछोप॰ इ॰ गौ॰ भा॰ प्र॰। अस्याः पर्यायायथा। शीतलीशीतकुम्भीचशुक्रपुष्पाजलोद्भवेतिरत्नमाला।

शीतकृच्छ्रः। पुं॰ व्रतविशेषे। यथा। त्र्यहंशीतंपिबेत्तोयंत्र्यहंशीतंपयः पिबेत्। त्र्यहंशीतंघृतंपीत्वावायुभक्षः परंत्र्यहमितियमस्मृतिः॥

शीतघारम्। न॰ श्वेतटङ्कणे॥

शीतगन्धः। पुं॰ श्वेतचन्दने॥

शीतगुः। पुं॰ चन्द्रे॥

शीतचम्पकः। पुं॰ आतर्पणे। तर्पणे॥ हिमे॥ दीपे॥ दर्पणे॥

शीतपर्णी। स्त्री॰ अर्कपुष्पिकायाम्। सूर्यवल्ल्याम्॥

शीतपाकिनी। स्त्री॰ महासमङ्गायाम्॥ काकोल्याम्॥

शीतपाकी। स्त्री॰ वाट्यालके। गुञ्जायाम्॥ काकोल्याम्॥

शीतपुष्पः। पुं॰ अर्कवृक्षे। शिरीषे॥ न॰ परिपेले॥ शैलेये॥

शीतपुष्पकः। पुं॰ अर्कवृक्षे॥ न॰ शैलेये॥

शीतपुष्पा। स्त्री॰ अतिबलायाम्॥

शीतप्रभः। पुं॰ कर्पूरे॥ त्रि॰ शीतलप्रभायुक्ते॥

शीतप्रियः। पुं॰ पर्पटे॥ त्रि॰ शीतलप्रीतियुक्ते।

शीतफलः। पुं॰ उदुम्बरे॥ बहुलवारे। शेलौ॥ पीलौ॥ शीतानिफलानियस्य॥

शीतबला। स्त्री॰ महासमङ्गायाम्॥

शीतभानुः। पुं॰ चन्द्रे॥ शीताभानवः किरणायस्यसः॥

शीतभीतः। त्रि॰ शीतार्त्ते॥

शीतभीरुः। स्त्री॰ मल्लिकायाम्॥ शीतात् भीरुः॥ त्रि॰ शीतभीते॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शीतभीरुक:। त्रि० शीतार्त्ते
शीतभीरुका। स्त्री० मल्लयाम्॥
शीतमञ्जरी। स्त्री० शेफाल्याम्॥
शीतमयूख:। पुं० चन्द्रे॥ कर्पूरे॥
शीतमरीचि:। पुं० इन्दौ॥ कर्पूरे॥
शीतमूलकम्। न० उशीरे॥
शीतरम्य:। पुं० प्रदीपे॥ त्रि० शीतरमणीये॥
शीतरश्मि:। पुं० चन्द्रे॥ कर्पूरे॥
शीतरस:। पुं० शीधुप्रभेदे॥
शीतल:। पुं० अशनपर्ण्याम्॥ अर्हद्विशेषे॥ सुधांशौ। चन्द्रे॥ व्रतविशेषे॥ चम्पके॥ बहुवारके॥ धूनके। राले॥ कर्पूरभेदे॥ न० पुष्पकासीसे॥ शैलजे॥ मलयोद्भवे। चन्दने॥ पद्मके॥ मौक्तिके॥ त्वचि॥ वीरणमूले॥ त्रि० सुषीमे। शिशिरे॥ शीतं गुणोऽस्यास्ति। सिध्मादित्वाल्लच्॥ शीतं लातिवा। ला आदाने। आतश्चोपसर्गे इति क:॥
शीतलक:। पुं० मरुवके॥ न० सितोत्पले॥
शीतलच्छद:। पुं० चम्पके॥ शीतलपत्रे॥
शीतलजलम्। न० उत्पले॥ शिशिरोदके। शीताम्बुनि॥ यथा मूर्च्छापित्तोष्णदाहविषविषरक्तमदात्यये। भ्रमश्रमविदग्धेऽन्नेतमकेव मथौतथा। ऊर्ध्वगेरक्तपित्ते चशीतमम्भ: प्रशस्यते॥ पार्श्वशूले प्रतिश्यायेवातरोगेगलग्रहे। आध्मानेस्तिमितेकोष्ठे सद्य: शुद्धौ नवज्वरे॥ अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषुविद्रधौ॥ हिक्कायांस्नेहपानेचशीताम्बुपरिवर्ज्जयेत्॥
शीतलत्वम्। न० शीतलतायाम्॥ जडत्वे॥
शीतलत्वकम्। न० शीतलत्वे॥
शीतलप्रद:। पुं० चन्दने॥ त्रि० हिमदातरि॥
शीतलवनम्। न० तीर्थविशेषे॥
शीतलवातक:। पुं० अशनपर्ण्याम्॥
शीतला। स्त्री० शीतलीदूर्वे॥ यथा। शीतलाशीतलीशीतकुम्भीपाण्डुरपुष्पकेतिशब्दचन्द्रिका॥ कुट्टिन्याम्। जलरुहायाम्॥ वालुकायाम्॥ आरामशीतलायाम्॥ देवताविशेषे। विस्फोटकविशेषाधिष्ठात्र्याम्॥ यथा। नमामिशीतलांदेवींरासभस्थांदिगम्बरीम्। मार्जनीकलशोपेतांसूर्पालङ्कृतमस्तकामितिस्कन्दपुराणम्॥
शीतली। स्त्री० जलजघविशेषे। शीतकुम्भ्याम्॥ कालानुसारि

षायाम् ॥
शीतवल्कः । पुं० उदुम्बरे ॥
शीतवीर्य्यकः । पुं० प्लक्षवृक्षे ।
त्रि० शीतलवीर्य्ययुक्ते ॥
शीतशिवः । पुं० सक्तुफलावृक्षे ॥ मधुरिकौषधौ ॥ न० सैन्धवलवणे । शा
खिमन्थे ॥ शैलेयनामगन्धद्रव्ये ॥ शी
तमस्यास्ति अच् । शिवमस्यास्ति ।
अच् । शीतश्चासौशिवश्च ॥
शीतशिवा । स्त्री० मिश्रेयायाम् ।
शमीवृक्षे ॥
शीतसहः । पुं० पीलुवृक्षे॥नीलसिन्धुवारके ॥
शीतसहा । स्त्री० नीलसिन्धुवारे॥ वासन्त्याम् ।
शीतहरः । पुं० कुचेष्मणि ॥ शी
तंहरति । हृञ्० । हरतेरनुद्य
मनेऽजित्यच् ॥ त्रि०शीतापहे ॥
शीता । स्त्री० रामपत्न्याम् । सीता
याम् ॥ यथा । शीतानभः सरिति
लाङ्गलपद्धतौचशीतादशाननरिपोः
सहधर्म्मिणीच । शीतंस्मृतंहिमगु
णे चतदन्वितेचशीतोऽलसेचबहुवा
रतरौचदृष्टः ॥ इतितालव्यादौध
रणिः॥ दूर्वायाम् ॥ शिल्पिन्यामो
षधौ ॥ अतिबलायाम् । कुटुम्बि
न्याम् । पथ्यायाम् ॥ कौमुद्या
म् । ज्योत्स्नायाम् । शितेश्च । ग
त्यर्थत्वादिनाशीङ. क्तः । टाप् ॥

शीतांशुः । पुं०विधौ। चन्द्रे॥ कर्पूरे
शीतांशुतैलम् । न० कर्पूरतैले ॥
शीताङ्गः । त्रि० शीतलाङ्गे ॥
शीताङ्गी । स्त्री० हंसपद्याम् । गोधा
पद्याम् ॥ शीतलाङ्ग्याम् ॥
शीतादः । पुं० दन्तरोगविशेषे ॥ त
ल्लिङ्गानंयथा।।शोणितंदन्तवेष्टेभ्योय
स्याकस्मात्प्रवर्त्तते । दुर्गन्धीनिस
कृष्णानिप्रक्लेदीनिमृदूनिच ॥ दन्त
मांसानिशीर्यन्ते पचंतिचपरस्परम्
। शीतादोनामसव्याधिः कफशो
णितसम्भवः ॥ अस्यौषधंयथा । शी
तादेहतरक्ते तुतोयनागरसर्षपान्
निष्क्वाथ्यत्रिफलाश्चापिकुर्याद्गण्डूष
धारणम् ॥ कासीसलोध्रकृष्णामनः
शिलाप्रियङ्गुतेजोह्वा । एतच्चूर्णं
मधुयुक्शीतादेपूतिमांसहरम् ॥
तेजोह्वा०तेजवला । तैलंघृतंवाप्य
नघं शीतादेसम्प्रशस्यते ॥ इ०भा०
प्र० म ः ॥
शीतार्त्तः । त्रि० शीतालौ ॥ शीतेन
ऋतः ॥
शीतालुः । त्रि० शीतार्त्ते । शीतन
सहते । शीतोष्णातृप्रेभ्यस्तदसहने
त्यालुः ॥ शीतालुराच्छादने ॥
शीतावला । स्त्री० महासमङ्गायाम् ॥
शीताश्मा । पुं० चन्द्रकान्तमणौ ॥ शी
तलपाषाणे ॥
शीतीभावः । पुं० मोक्षे ॥ इ० त्रि०

शेष : ॥

शीतोत्तमम् । न० जले ॥

शीत्कारः । पुं० वरस्त्रीणांरतिकाल ध्वनौ ॥ यथा । शीत्कारोरतनारा च : सुरतेवरयोषिताम् ॥

शीत्कृतम् । न० शीत्कारे ॥ इ० धर णि :

शीधुः । पुं० न० इक्षुरसे । मद्ये ॥ पुं० स्त्री० आसवे ॥ यथा । शीधुरिक्षुरसै : पक्वैरपक्वैरासवोभवेत् । इतिमाधव : ॥ अपिच । इक्षो : पक्वैरसै : सिद्ध : शीधु : ० पक्वर सश्चस : । आमैस्तैरेवय: सिद्ध : स तुशीतरस : स्मृत: ॥ शीधु : पक्वर स : श्रेष्ठ : स्वराग्निबलवर्णकृत् । वातपित्तकरोहृद्य : स्नेहनोरोचनो हरेत् ॥ विबन्धमेद : शोफार्श : शोषोदरकफामयान् । तस्मादल्प गुण: शीतरस: संलेखनस्मृ : त : ॥ शेरतेऽनेन । शीङोधुक् । शीध्य तेऽनेनेतिशीधुरितिमल्लिनाथ :

शीधुगन्ध : । पुं० बकुलवृक्षे ॥ मद्य गन्धे ॥ यथा । वेश्मावेश्मसुशीधुग न्धिललनावक्त्रासवामोदितैर्नीत्वानि र्भरमन्मथोत्सवरसैरुन्निद्रचन्द्रा : क्षपा : सर्वज्ञादितिदोक्षितादितिचि रात्प्राप्ताभिलेहेत्वादितिब्रह्मज्ञादिति तापसादितिदिवाभूत्वेजंगदस्तूयते ॥ इत्यंहिदाम्भिकाव्यवहरन्ति ॥

शीधुगन्धि : । त्रि० सुरागन्धयुक्ते ॥

शीधुप : । त्रि० मद्यपे । सुरापे ॥ शीधुपिबति । पापाने । गापोष्टगि त्यत० पिबते : सुराशीध्वोरितिवा र्त्तिकात्टक् । स्त्रियांटित्वान्ङीपि ० शीधुपी ॥

शीधुपुष्प : । पुं० कदम्बेबकुले ॥

शीधुपुष्पी । स्त्री० धातक्याम् ॥

शीधुरस : । पुं० आसवे ॥

शीधुसंज्ञक : । पुं० बकुले ॥

शीन: । पुं० अजगरे ॥ त्रि० मूर्खे ॥ द्रवावस्थाया : काठिन्यङ्गतेघृता दौ ॥ श्यैङ्गतौ । क्त : । द्रव मूर्तिस्पर्शयो : श्यइतिसम्प्रसार णम् । श्योऽस्पर्शइतिनत्व : ॥

शीभर : । पुं० शीकरे ॥

शीर : । पुं० अजगरसर्पे । सूर्ये ॥ शेते । स्फायितञ्चीतिशीङोरक् ॥

शीर्णम् । न० स्थौणेये ॥ त्रि० त नौ । कृशे ॥ विशीर्णे ॥ शीर्यते स्म । शॄ० । क्त : । ऋतइद्धातो : । रदाभ्यामितिन : । णत्वम् ॥

शीर्णपत्र : । पुं० पट्टिकालोध्रे ॥ कर्णि कारवृक्षे ॥ निम्बे ॥ न० विशी र्णपत्रे ॥

शीर्णपर्ण : । पुं० निम्बवृक्षे । न० विशीर्णपत्रे ॥

शीर्णपाद : । पुं० महिषध्वजे ॥ यमे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शीर्षपुष्पिका । स्त्री॰ अवाक्पुष्प्याम् ॥

शीर्षमाला । स्त्री॰ पृश्निपर्ण्याम् ॥ विशीर्षायांमालायाम् ॥

शीर्षवृन्तम् । न॰ गोडुम्बे । तरम्बुजे ॥

शीर्षाङ्घ्रिः । पुं॰ यमे ॥ त्रि॰ क्षशपादे ॥

शीर्विः । त्रि॰ हिंस्रे ॥ शृणोति शॄ॰ । जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ॥

शीर्षम् । न॰ कालागुरुणि ॥ मस्तके ॥ कुमारशीर्षयोरितिज्ञापकात्॰ शिरसः शीर्षादेशः ॥

शीर्षकः । पुं॰ विधुन्तुदे । राहुग्रहे ॥ शीर्षस्यप्रतिकृतिः इवेप्रतिकृताविति कन् न॰ शिरोऽस्थ्नि ॥ शिरोरक्षणसन्नाहे । शीर्षण्ये । शिरस्त्रे । टोपइतिभाषा ॥ शीर्षकंसुखमस्मात् ॥ जयपराजयपत्रे ॥

शीर्षच्छेदिकः । त्रि॰ वध्ये ॥

शीर्षच्छेद्यः । त्रि॰ वध्ये ॥ शिरश्छेदंनित्यमर्हति । शीर्षच्छेदाद्यच्चेतियत् । प्रत्यययोगेनशिरसः शीर्षभावोनिपात्यते ॥

शीर्षण्यः । पुं॰ सुकेशे । विशदकचे ॥ शिरस्ये । स्नानादिनाभियोऽसक्तकचे ॥ शिरसिभवः । शरीरावयवाद्यत् । येचतद्धितइत्य

च॰ वाकेशेष्वितिवचनात्॰ शिरसः शीर्षन्नादेशः ॥ न॰ शिरस्त्रे । शीर्षके ॥ शिरसेहितम् । यत् । येचतद्धितइतिशीर्षन्नादेशः । येषाभावेतिटिलोपाभावः ॥

शीर्षरक्षम् । न॰ शिरस्त्राणे । शिरस्के ॥

शीर्षा । स्त्री॰ उष्णिक्छन्दः ७ प्रभेदे ॥ यथा । उक्तावर्णाः सप्ताक्षां॰सर्वेदीर्घाः स्युर्यस्याम् । एषाशीर्षानिर्दिष्टाकेषांहर्षान्नादेष्टा ॥ यथा । दृष्टः कृष्णः कालिन्दी । तीरेगोपालानन्दी । वेणुक्वाणैरक्तानांचेतोहर्त्तागोपीनाम् ॥

शीर्षोदयः । पुं॰ राशिविशेषे ॥ यथा । मिथुनकेशरीकन्यातुलावृश्चिकभंतथा । कुम्भोधमीनएवैतेसप्तशीर्षोदयाः स्मृताः ॥

शीलः । पुं॰ न॰ स्वभावे । सहजधर्मविशेषे ॥ सद्वृत्ते । साधुवृत्ते । सच्चरित्रे ॥ हारीतोक्ते । ब्रह्मण्यतादिरूपे ॥ तदाह॰ हारीतः । ब्रह्मण्यता॰ देवपितृभक्तता॰ सौम्यता॰ अपरोपतापिता॰ अनसूयता॰ मृदुता॰ अपारुष्यम्॰ मैत्रता॰ प्रियवादित्वम्॰ कृतज्ञता॰ शरण्यता॰ कारुण्यम्॰ प्रशान्तिश्चेतित्रयोदशविधंशीलम् ॥ चरिपमार्गे ॥ शीलनम्॰ शील्यतेऽ

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तिमया । शीलसमाधौ० शुम्ना द्वा० घस्० घीवा ॥ यद्वा । शी क्षोषुकलक्षलश्चालनद्युति० ल क्ष । वईद्ग्चांदि: ॥

शीलनम् । न० पाठाभ्यासे । गुण न्याम् । भवित्याम् ॥

शीलवान् । त्रि० सुस्वभाववति । सु शीले । सद्वृत्ते ॥

शीलहीन: । त्रि० अनियतपुंस्त्वे द्वाक्षादिक्षने ॥

शीला । स्त्री० कौशिकस्यमुने: प त्न्याम् ॥

शीलितम् । न० शीर्ष ॥ त्रि० अ भ्यस्ते ॥ शील्यतेस्म । शील० । क्त: ॥

शीली । त्रि० शीलवति ॥ शीलम स्यास्य । सुखादिभ्यश्चेतीनि: ॥

शीवा । पुं० अजगरे ॥ शेते । शी ङ् स्वप्ने । शीङ्क्रुशिरुहिर्ज्ञिचिह्र धृभ्य: क्वनिप् ॥

शीवलम् । न० शैलेये । शैवाले । ज लेशेतेतिष्ठतिशीङ्षोवलन् । बाहुल कादृद्धाभाव: ॥

शु । अ० पूजायाम् ॥ आश्चर्ये ॥

शुक: । पुं० व्यासमुते । बादराय णौ ॥ कीरे । मेधाविनि । फला दने । तोता० हृ० भा० प्र० प क्षिवि ॥ अध्रुश्चमसू चकत्वं यथाव सन्तराजे । यास्म: पठनृराजशुका:

प्रयाणे० शुभंभवेद्विपाल: प्रवि शे । वनेचरा: काष्टशुका: प्रया तु: स्यु: सिद्धिदा: सम्मुखमाप तन्त: । इति । रावणस्यमन्त्रिणि । शिरीषवृक्षे ॥ न० ग्रन्थिपर्णे ॥ वस्त्रे । वस्त्राञ्चले ॥ शिरस्त्रे ॥ शोचति० अवतिशा । शुचशोके० शुगतौवा । शुकवल्कोल्काइतिसा धु: ॥ शोभते । शुभदीप्तौ । पूर्ववत्साधु: ॥ यद्वा । शोकति । शुकगतौ ॥ इगुपधेतिक: ॥

शुकच्छदम् । न० स्थौणेये ।

शुकजिह्वा । स्त्री० शुकाननायाम् । सुवाठोंठो० इ० भा० प्र० ॥

शुकतरु: । पुं० शिरीषवृक्षे ।

शुकतुण्ड: । पुं० चित्रकुलप्रभेदे ॥ सपीत: शुकतुण्डक: ॥

शुकद्रुम: । पुं० शुकतरौ ॥

शुकनामा । स्त्री० शुकजिह्वायाम् ॥

शुकनाशन: । पुं० इङ्गुदे ॥ त्रि० शुकनाशके ॥

शुकनास: । पुं० शोणकद्रुमे । शु कनासेवपुष्पमस्यास्ति । अर्शआद्य च् ॥ त्रि० शुकवन्नासायुक्ते ॥

शुकपिच्छ: । स्त्री० शुकशिम्ब्या म् ॥

शुकपुच्छ: । पुं० गन्धके ॥ शुकस्य लाङ्गूले ॥

शुकपुच्छकम् । न० स्थौणेये ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शुकपुष्प: । पुं० शिरीषवृक्षे ॥ न० स्थौणेये ॥

शुकप्रिय: । पुं० शिरीषद्रुमे ॥ त्रि० शुकवल्लभे ॥

शुकप्रिया । स्त्री० जम्ब्वाम् ॥ शिरीषे ॥

शुकफल: । पुं० अर्कवृक्षे ॥

शुकबर्ह: । पुं० न० स्थौणेये । ग्रन्थिपर्णे ॥ गन्धद्रव्यविशेषे ॥

शुकबर्हकम् । न० ग्रन्थिपर्णे ॥

शुकम् । न० शैव्ये ॥

शुकवल्लभ: । पुं० दाडिमे । त्रि० शुकप्रियवस्तुनि ॥

शुकाख्या । स्त्री० शुकजिह्वायाम् ॥

शुकादन: । पुं० दाडिमे ॥

शुकानना । स्त्री० शुकजिह्वायाम् ॥

शुकी । स्त्री० कश्यपस्यपत्नीप्रभेदे । शुकीशुकानजनयदुलूकीप्रत्युलूककानितिगारुडम् ॥

शुकोदरम् । न० तालीशपत्रे ॥ कीरजठरे

शुक्त: । त्रि० अम्ले ॥ यथा । यन्मस्त्वाऽऽदिशुचौभाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥ इति ॥ स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेनोदकवासादिना चाम्लयन्तितानि शुक्तानीति मन्वर्थमुक्तावल्यां कुल्लूकभट्ट: । पूते । घटिते । सडा० द्र० भा० शुच्यतेस्म शुचिरपूतीभावेक्त: ॥ द्रवद्रव्य

विशेषे ॥ यथा । कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च । यद्द्रवेऽभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते ॥ शुक्तं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु । पाण्डुक्रिमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् ॥ निष्ठुरे । कर्कशे ॥ काञ्जिके । मांसे ॥

शुक्ता । स्त्री० चुक्रिकायाम् ॥

शुक्ति: । स्त्री० कपालशकले । शङ्खे । शङ्खनखे । नख्याम् ॥ अश्वावर्त्ते ॥ यथा । वक्षस्था: शुक्तयस्तिस्रऋ द्धिराजयावहाइति ॥ दुर्नामनि । अर्शोरोगे ॥ मुक्तास्फोटे । सोपी० द्र० भा० प्र० ॥ दृग्व्याधिविशेषे । कर्षद्वयेन्मिते ॥ चतुस्तोलकपरिमाणे । अष्टमिकायाम् । शुच्यति शोषति० शोकर्त्तिवा । शुचक्लिपवे० शुचशोके० शुक्रगतौवा । क्तिच् ॥

शुक्तिका । स्त्री० चुक्रिकायाम् ॥ शुक्तौ । मुक्तास्फोटे ॥

शुक्तिजम् । न० मौक्तिके ॥

शुक्तिमान् । पुं० कुलपर्वतविशेषे । ऋषिकुल्याकुमाराद्या: शुक्तिमत्पादसम्भव: ॥

शुक्तिबीजम् । न० मौक्तिके ॥

शुक्र: । पुं० दैत्यगुरौ । काव्ये । उशनसि । भार्गवे । कवौ । सिते ॥ ज्येष्ठमासे ॥ अग्नौ । चित्रकवृक्षे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न० । मज्जजातधातौ ॥ तत्पर्याया यथा । शुक्रं० तेजोरेतसीच० बीजवीर्येन्द्रियाणिचेति ॥ नेत्ररोगविशेषे ॥ शुक्रवर्णे शुभ्रे । त्रि० तद्वर्णविशिष्टे ॥ शोचयति । ऋज्रेन्द्रेतिनिपातनात्कुत्वंरश्चक : ० रन् प्रत्ययश्च ॥ शोचतीतिशुक्र : । शुचशोके । पूर्ववत् ॥ शोचत्यनेनवा ॥ विरहिण : शोचन्त्यस्मिन् ० शुक्रोज्येष्ठमास : ॥

शुक्रकर : । पुं० मज्जनि ॥ त्रि० वीर्यकारके ॥

शुक्रगृहम् । न० वृषतुलयो : ॥

शुक्रभुक् ०ग् । पुं० मयूरे ॥

शुक्रभू : । स्त्री० मज्जनि । त्रि० वीर्योत्पन्ने ॥

शुक्रल : । त्रि० बहुवीर्यवति ॥ वीर्यदे ॥

शुक्रला । स्त्री० उच्चटायाम् ॥

शुक्रवार : । पुं० षष्ठवारे । शुक्रग्रहभोग्यदिने ॥

शुक्रशिष्य : । पुं० दितिसुते । असुरे ॥ शुक्रस्यशिष्य : ॥

शुक्राङ्ग : । पुं० मयूरे ॥

शुक्रास्त : । पुं० नष्टभृगौ ॥ अस्यया त्रादिनिषेधोयथाबृहद्राजमार्तण्डे- । यात्राविवाहव्रतबन्धवेश्मप्रासादचूडाकरणंहितैषी ॥ नष्टेभृगौनोपदिशेन्नराणांदेवप्रतिष्ठामपिकर्णवेधमिति ॥

शुक्रियम् । न० शुक्रदैवते० हविषि ॥ शुक्रोदेवताऽस्य । शुक्राद्घन् ॥

शुक्ल : । पुं० विष्कम्भादियोगान्तर्गतयोगविशेषे ॥ वर्णविशेषे । तत्पर्यायायथा । शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डुरा : । अवदात: सितोगौरोवलक्षोधवलोर्जुनइति ॥ वत्सरविशेषे ॥ तत्फलंयथा । रोगाबहुविधास्तेवमनुष्यावाजिकुञ्जरा : । सर्वएवप्रणश्यन्तिशुक्लेवर्षेवरानने ॥ इति ॥ शुक्लैरण्डे ॥ शुक्लपक्षे । न० रजते । रूप्ये ॥ नवनीते ॥ नेत्ररोगविशेषे ॥ यथा । सुश्वेतंमृदुशुक्लाभंशुक्लंतद्वर्द्धते चिरात् ॥ चिकित्साऽस्ययथाभुक्त्वा पाणितलंघृष्ट्वाचक्षुषोर्यद्दीयते अचिरेणैवतद्वारितिमिराण्यपोहति ॥ स्नानंकृष्णतिलैर्वापिचक्षुष्यमनिलापहम् । आमलै : सततंस्नानंपरंदृष्टिबलावहम् ॥ शुण्ठीनिम्बदलै : पिण्डो सुखोष्ण: स्वल्पसैन्धव: । धार्योनेत्रेऽनिलश्लेष्मशोथकण्डूव्यथाहरी ॥ त्रिफलापिण्डकानेत्रे वातपित्तकफापहेति ॥ शुभकर्मणि ॥ देवयानमार्गे ॥ त्रि० शुभ्रवर्णयुक्ते । शुक्लोगुणोऽस्याऽस्ति० अस्मिन्वा । मतुप् । गुणवचनेभ्योमतुपोलुगिष्टइतिलुक् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शुच्यतिवा । शुच० । ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिना रन्० निपातनात्कुत्वेस्य शुक्लः । पक्षे रेफस्य लः ॥

शुक्लकः । पुं० शुक्ले ॥ शुक्लपक्षे ॥

शुक्लकण्ठः । पुं० दात्यूहे ॥ त्रि० श्वेतगलयुक्ते ॥

शुक्लकन्दः । पुं० महिषकन्दे ॥ श्वेतमूले ॥

शुक्लकन्दा । स्त्री० अतिविषायाम् ॥

शुक्लकर्म्मा । त्रि० सत्कार्यकर्म्मणि ॥

शुक्लकुष्ठम् । न० श्वेतकुष्ठे ॥

शुक्लकृष्णम् । न० शुभाशुभे ॥

शुक्लचीरा । स्त्री० काकोल्याम् ॥

शुक्लदुग्धः । पुं० शृङ्गाटके ॥

शुक्लधातुः । पुं० कठिन्याम् ॥ शुक्लस्यासौ धातुश्च ॥

शुक्लपक्षः । पुं० सितपक्षे । विशुस्वस्मिन् शुक्लपक्षदशकलाक्रिया प्रचये ॥ तत् [illegible] । यथा । सितस्त्वापूर्यमाणः स्याच्छुक्लअविशद् शुचिः शुक्लपक्ष कृष्णपक्षौ बहुलो वदिच स्मृतद्गतिशुक्लपक्षान्ता ॥ स तु शुक्लप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तपक्षदशतिथ्यात्मकः । यथा । तत्र पक्षावुभौ मासि शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥ पञ्चदशास्तु तिथयः क्रमात् प्रतिपदमुखाः । द्वाभ्यां कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमामावास्यायुक्ते ॥

शुक्लपुष्पः । पुं० छत्रवृक्षे । चतिच्छवे । कुन्दपुष्पवृक्षे ॥ मरुवके ॥ त्रि० श्वेतकुसुमयुक्ते ।

शुक्लपुष्पा । स्त्री० नागदन्त्याम् ॥ शीतकुम्भ्याम् ॥

शुक्लपुष्पी । स्त्री० नागदन्त्याम् ॥

शुक्लपृष्ठः) । पुं० निसिन्धुके ।

शुक्लपृष्ठकः) । पुं० सिन्धुवारे ॥

शुक्लबलः । पुं० जिनविशेषे ॥

शुक्लरोहितः । पुं० श्वेतरोहितवृक्षे ॥

शुक्लला । स्त्री० उच्चटायां ॥

शुक्लवर्णः । पुं० श्वेतवर्णसजातीयद्रव्ये । शुक्लशुक्तिकपर्दकादौ ॥

शुक्लवायसः । पुं० बके । दीर्घचञ्चौ । बकोटे ॥

शुक्लशालः । पुं० षद्विनिम्बे ॥ इ० रा० स्टः ॥

शुक्ला । स्त्री० शारदायाम् । सरस्वत्याम् । वाग्देवतायाम् ॥ शुक्लां ब्रह्मविचारसारपरमामाद्यां जगद्व्यापिनीं वीणापुस्तकधारिणीमभयदां जाड्यान्धकारापहाम् । हस्ते स्फाटिकमालिकां विदधतीं पद्मासने संस्थितां वन्दे तां परमेश्वरीं भगवतीं बुद्धिप्रदां शारदाम् ॥ गतिविशेषे । ज्ञानप्रकाशमयत्वादर्चिरादिगतौ । वाममार्गत्वे नागमप्रसिद्धे देवयानमार्गे ॥ स्नुह्याम् ॥ काकोल्याम् ॥

विदार्याम् । शुभ्रवर्णायाम् ॥ टाप् ॥

शुक्लाङ्गी । स्त्री० शेफालिकायाम् ॥

शुक्लापाङ्ग: । पुं० मयूरे । त्रि० शुक्लवर्णनेत्रान्ते ॥

शुक्लार्जक: । पुं० सितपर्णासे । वर्वराप्रभेदे ॥

शुक्लार्म्म । न० चक्षूरोगविशेषे ॥ शुक्ले तन्मृदु शुक्लार्म्म शुक्लं तद्वर्द्धते चिरात् ॥

शुक्लिमा । पुं० शुक्लत्वे ॥

शुक्लोपल: । पुं० श्वेतपाषाणे ॥

शुक्लोपला । स्त्री० शर्करायाम् ॥

शुचि: । पुं० वायौ ॥ तेजसि । चित्रे ॥ शुच्यति । शुषशोषणे । शुषि कुषिशुषिभ्य: क्स: ॥

शुङ्ग: । पुं० न० वटे । आम्रातके ॥ पक्षव्याम् । अङ्कुरे । कार्य्ये ॥

शुङ्गा । स्त्री० प्लक्षवृक्षे ॥ नवपल्लवकोश्याम् ॥

शुङ्गाकर्म्म । न० पुंसवनसंस्कारविशेषे ॥

शुङ्गी । पुं० प्लक्षवृक्षे ॥ वटद्रुमे ॥

शुच् । स्त्री० शोके ॥ शोचनम् । शुचशोके । सम्पदादित्वात्क्विप् ॥ वशंप्राप्ते मृत्यो: पितरि तनयेवासुहृदिवा० शुचासन्तप्यन्ते भृशमुदरतो- ऽज्जडधिय: । असारे संसारे विरसपरिणामेतु विदुषां वियोगो वैराग्यं दृढयति वितन्वन् शमसुखम् ॥

शुचा । स्त्री० शोके ॥

शुचि: । पुं० ग्रीष्मे ॥ अग्नौ ॥ सौराग्नौ ॥ यथा । पावक: पवमानश्च शुचिरग्निस्त्रयस्तु ते । निर्मथ्य: पवमान: स्याद्वैद्युत: पावक: स्मृत: । यश्चासौ तपते सूर्य्य: शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृत: । तेषान्तु सन्तता वन्ये चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥ पावक: पवमानश्च शुचिस्तेषां पिताश्चय: । एते चैकोनपञ्चाशद्वह्नय: परिकीर्त्तिता: ॥ इ० कौर्म्मे १२ अध्याय: ॥ चित्रके ॥ शृङ्गाररसे ॥ उत्तमयुवप्रकृतिकत्वेन० जुगुप्सारहितत्वात्० शुचि: शृङ्गाररस: ॥ आषाढेमासि ॥ शुचिं पवित्रं करोति० शुचयति । तत्करोतीति ण्यन्तादच्‌प्रत्ययः ॥ यद्वा । शोचति । अन्तर्भावितण्यर्थ: शुचे रिगुपधात्किदितीन् ॥ शोधं तिविरहिणोऽस्मिन्निति वा । शोचत्यनेनवा ॥ विदुषि ॥ शोचति जनं क्लिश्यमानम् ॥ उपदाशुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठमासे ॥ स्त्री० कश्यपपत्न्यास्ताम्राया: सुतायाम् ॥ त्रि० धवले ॥ शुद्धे ॥ यथा । आसनं शयनं यानं जाया पत्यं कमण्डलुम् । आत्मन: शुचिरेतानि परेषामशुचीनि तु ॥ स्वभावत: संस्कारतश्च शुद्धे ॥ वाह्याभ्यन्तरशौचसम्पन्ने ॥ शो

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

र्थे शुचिर्हि समुचिन मृद्वारिशुचिः
शुचिः । अनुपहते । शुक्लगुणविशिष्टे ॥
शुचिता । स्त्री० शुचित्व ॥
शुचिद्रुमः । पुं० पिप्पलवृक्षे ॥
शुचिप्रणी । पुं० आचमने ॥
शुचिमणिः । पुं० स्फटिके ॥
शुचिमल्लिका । स्त्री० नवमालिकायाम् । ग्रैष्मोद्भवायाम् ॥
शुचिरोचिः । पुं० चन्द्रमसि ॥
शुचिव्रतः । पुं० युधिष्ठिरे ॥
शुचिश्रवाः । पुं० विष्णौ ॥ शुचीनि पावनानिश्रवांसिनामानिश्रवणीयानियस्य सः
शुचिषद् । पुं० परमात्मनि ॥ शुचि चित्ते सीदति । षद्लृ० । सत्सूद्विषेतिक्विप् ॥
शुटीरता । स्त्री० वीर्ये ॥ इ० त्रि० शिषः ॥
शुण्ठिः । स्त्री० शुण्ठ्याम् ॥ शुण्ठति कफम् । शुठि० । इन् ॥
शुण्ठी । स्त्री० शुष्कार्द्रके । महौषधे । विश्वे । नागरे । विश्वभेषजे । शृंगवेरे । कफारी । सूंठ० इ० भा० । अस्यागुणायथाभावप्रकाशे । शुण्ठीरुच्यामवातघ्नीपाचनीकटुकालघुः । स्निग्धोष्णामधुरापाकेकफवातविबन्धनुत् ॥ वृष्यास्वर्यावमिश्वासशूलकासहृदामयान् । हन्तिश्लीपदशोथार्शआनाहोदरमारुतान् ॥ आमनेयगुणभूयिष्ठतोयांशंपरिशोष्ययत् । सङ्गृह्णातिमलंतत्तुग्राहिशुण्ठ्यादयोयथा ॥ विबन्धभेदिनीयातुसाकथंग्राहिणीभवेत् । शक्तिर्विबन्धभेदेस्याद्यतोनमलपातने ॥ शुण्ठतिकफम् शुठिशोषणे । पचाद्यच् । गौरादिः ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥
शुण्ठीक्वाथः । पुं० विश्वाकषाये ॥ सचोक्तोयथा । बालंनिर्दलयन्नफंकबलयन्नुन्मूलयन्पीनसंदृष्टिनिर्मलयन्प्रभांप्रबलयन्हृद्रोगमुत्सारयन् । निःशेषंजठरामयंप्रशमयन्नुद्दीपयन्पावकंकासश्वास-निरासहसाधनमसौविश्वाकषायः कृतइति ॥
शुण्ठीपाकः । पुं० विश्वभेषजप्रधानेपाकविशेषे ॥ यथा । प्रस्थत्रयं शुद्धशुण्ठ्याः पचेद्दुग्धेचतुर्गुणे । शुण्ठीसमंगवांसर्पिः खण्डंद्वौरसमंपचेत् ॥ ताम्रायसिकटाहेच दर्व्यासंघट्टयन्पचेत् । जातीफलं जीरकेद्वेशताह्वात्रिफलातथा । एलाद्राक्षोपकुल्याचविदारीवनबालुका । बीजंखर्जूरकाणांचघनसारकमेवच । पलार्द्धमात्रांचैतेषांनालिकेरफलस्यच । पलान्यष्टौचपादांशीहतलोहस्यशस्यते ॥ चारवीजंमि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सिताविपिणुष्वतेद्दिपलार्द्धिकः । चि
ञ्चतायाः पलं च क्रमवशात्पण्डिकाः
भवेत् ॥ हन्त्यशीतिवातरोगान्च
त्वारिंशच्चपित्तजान् । विंशतिश्ले
ष्मसंभूतानष्टौचःपिञ्चरोगवान् ॥
द्दशस्तूचभवश्चन्रोगानन्यानपिनि-
वारयेत् । मदौषधप्रसादेनपरमः
सुन्दरोभवेत् । कृतिपाकावली ॥

शुण्ठाम् ।) न॰ शुण्ठाम् ॥
शुण्ठाक्षः ।) पुं॰

शुण्डः । पुं॰ मदनिर्भरे ॥

शुण्डकः । पुं॰ मण्डपारके ॥ युद्धवेषी ॥

शुण्डरोह : । पुं॰ भूतणे ॥

शुण्डा । स्त्री॰ मद्यपानालये ॥ जलहस्तिन्याम् । वेश्यायाम् ॥ हस्तिहस्ते ॥ सुरायाम् ॥ नलिन्याम् ॥ शन्यते ।शु नगतौ । अमन्त डुः ।

शुण्डापानम् । न॰ मदस्थाने ॥

शुण्डार : । पुं॰ शौण्डिके । स्वल्पशुण्डायाम् । ह्रस्वाशुण्डा । कुटीशमीशुण्डाभ्योरः ॥

शुण्डाल : । पुं॰ हस्तिनि ॥

शुण्डी । पुं॰ शौण्डिके ॥

शुण्डिमषिका ।) स्त्री॰ छुच्छुन्द
शुण्डिमूषी ।)
र्याम् ॥ इ॰ रा॰ नि॰ व॰ ॥

शुण्डी । स्त्री॰ हस्तिशुण्डावृचे ॥

शुतुद्रिः । स्त्री॰ शतद्रुसरिति ॥ शुपूजितंतुदति । तुद॰ । इगुपधात्किदितीन् । बाहुलकादुक् ॥

शुदि । अ॰ शुक्लपक्षे ॥

शुद्धम् । न॰ मरिचे । सैन्धवे ॥

शुद्ध : । त्रि॰ पूते । पवित्रे । अशुद्धिरहिते ॥ निर्मले । निर्लेपे ॥ निर्दोषे ॥ शुक्ले ॥ रागान्तरामिश्रितरागे ॥ प्रसन्ने ॥ नित्यनिरस्तसमस्तदोषपरसंविद्रूपे ॥ शुद्ध्यतिशुद्ध्यतेऽनेनवा । शुधशौचे । क्तः । प्रशस्ताशुद्धिरस्यवा । अर्शआद्यच् । ग्रहरहितभवने ॥ रागाद्यशुद्धिरहितेपरमात्मनि ॥

शुद्धचैतन्यम् । न॰ सर्वधर्मातीते ॥

शुद्धजङ्घ : । पुं॰ शुक्लकर्णे । गर्दभे ॥

शुद्धदत् । त्रि॰ शुक्लदन्तयुक्ते । शुद्धदन्ते । शुद्धादन्तायस्यसः ॥ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्चेति पचेदन्तस्यदत्रादेशः ॥

शुद्धमतिः । स्त्री॰ पवित्रमतौ । सुमतौ त्रि॰ सुमतिविशिष्टे ॥ पवित्रबुद्धियुक्ते ॥ शुद्धाचासौमतिश्च ॥ शुद्धामतिर्यस्यसः । पुं॰ चतुर्विंशतिभूतार्हद्दन्तर्गतजिनविशेषे ।

शुद्धमांसम् । न॰ मांसव्यञ्जन

विशेषे । सुधवांस० इ० भा० ॥ यथा । पाकपात्रे घृतं दद्यात्तैलं वा तदभावतः । तत्राहिङ्गुहरिद्राञ्च भर्जयेत्तदनन्तरम् ॥ छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डितं भृशम् । धौतं निर्गालितं तस्मिन्घृते तद्भर्जयेच्छनैः ॥ सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा लवणं चापचेत्ततः । सिद्धे जलेन संम्पिष्य वेसवारं परिक्षिपेत् ॥ द्रव्याणि वेसवारस्य नागरं शिद्रलानि हि । तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरिचानि समासतः ॥ अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् । शुद्धमांसं परं हृद्यं बल्यं रुच्यं गुरु स्मृतम् ॥ त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्द्धनमिति भावप्रकाशः ॥

शुद्धवती । स्त्री० वरुणस्य पुर्य्याम् ॥ यथा । शुद्धवत्यम्बुनाथस्य स्फटिकोपलनिर्मिता । पाण्डुराभ्रोपमैर्यादः सेविता भाति धामभिरिति स्कन्देन्द्रसंहिता ॥

शुद्धवल्लिका । स्त्री० गुडूच्याम् ॥

शुद्धसत्त्वम् । न० रजस्तमोभ्यामस्पृष्टे त्रिगुणाया मायाया अंशभूते० विमलसत्त्वगुणे ॥ त्रि० शुद्धान्तःकरणे ॥ शुद्धं रागादिकषायरहितं सत्त्वमन्तःकरणं यस्य ।

शुद्धान्तः । पुं० भूभुजां स्त्र्यागारे । अन्तःपुरे । अवरोधने । कक्षान्तरे । राजधानीस्थानविशेषे वासगृहाख्ये । इति स्वामी ॥ राजयोषिति ॥ शुद्धोऽन्तोऽस्य । रक्षकाः शुद्धा यत्र समीपेऽस्य वा ॥ अशौचान्ते ॥

शुद्धान्तपालकः । पुं० अन्तःपुररक्षके । गृहद्वारिके । कक्षारक्षके राविहिण्डके ॥ तल्लक्षणं यथा । शुद्धः कुलोद्गतः सूक्तः पितृपैतामहः शुचिः । राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतस्तु तथेष्यते ॥ इ० मत्स्यपु० ॥

शुद्धान्ता । स्त्री० राजयोषिति ॥

शुद्धापह्नुतिः । स्त्री० अलङ्कारविशेषे । यथा ॥ शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नवः । नायं सुधांशुः किन्तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहम् । इति ॥

शुद्धिः । स्त्री० । मार्जनायाम् ॥ दोषनिरासे ॥ वैदिककर्मार्हत्वप्रयोजकसंस्कारविशेषे ॥ कलिकल्मषदीनानां द्विजादीनां सुरेश्वरि । मेध्यामेध्यविचाराणां न शुद्धिः श्रौतकर्मणा ॥ न संहिताद्यैः स्मृतिभिरिष्टसिद्धिर्नृणां भवेत् । विनाह्यागममार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये ॥ कलावागममुल्लङ्घ्य योऽन्यमार्गे प्रवर्त्तते । न तस्य गतिरस्तीति सत्यं सत्यं न संशयः ॥ दुर्गायाम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथा । स्मरणाच्चिन्तनाद्वापि शोध्य
तेसद्धि पातकात् । तेनशुद्धिखला
ख्याताद्वेवीरुद्रतनौस्थितेति । शुधेः
स्त्रियांक्तिन् । देवतायैसुराप्रदाने
द्रव्यान्तरसंज्ञायाम् ॥ यथा । मांसं
मीनञ्चमुद्राचफलमूलानियानिच ।
सुधादानेदेवतायैसंज्ञैषांशुद्धिरी
रितेति ॥

शुद्धिलाभः । पुं० प्रायश्चित्ते ॥

शुद्धोदनः । पुं० नृपविशेषे ॥ शुद्धो
दनोऽस्य । शकन्ध्वादिः ॥ शुद्धो
दनोयतोभुङ्क्तेन्यायवच्छुद्धमोदन
म् ॥

शुद्धोदनसुतः । पुं० शाक्यमुनौ ॥

शुनः । पुं० वायौ ॥ कुक्कुरे ॥ य
थाहवाचस्पतिः । कुक्कुरस्तुशु
निः श्वानः कपिलोमण्डलः शु
नकइति ॥

शुनःशेपः ।) पुं० मुनिविशेषे । अट
शुनःशेफः ।) न०
चीकमुनिपुत्रे । आजीगर्त्ते ॥

शुनकः । पुं० कुक्कुरे । शुनति ।
शुनगतौ । कुन्शिल्पिसंज्ञयोरपू
र्वस्यापि ॥

शुनकचञ्चुका । स्त्री० क्षुद्रचञ्चुचुपे ॥

शुनकचिल्ली । स्त्री० शाकविशेषे । श्वा
नचिल्लिकायां ॥

शुनाशीरः । पुं० इन्द्रे ॥ शुनोवायुः
० शीरः सूर्यः ० तावस्यस्तः ।

अश्वाद्यच् । अन्येषामपीतिदी
र्घः ॥ शुनाशीरोद्वितालव्यः सु
नासीरोद्विदन्त्यकः । तालव्यादि
र्दन्त्यमध्यः शुनासीरश्चदृश्यते ।
इतिभरतः ॥

शुनासीरः । पुं० इन्द्रे । पुरुहूते ।
पुरन्दरे ॥ शुद्धत्वव्ययस्यपूजार्थक
त्वात् शोभनंनासीरंसेनाविशेषो
यस्यसः ॥ यद्वा । शुनोवायुः सी
रश्चादित्यः ० शुनश्चसीरश्चेति ।
देवताद्वन्द्वेचेत्यानङ् इतिवृत्तिका
रः । इत्यष्टतीयपाठोबहुसम्मतः ॥

शुनासीरीयम् । न० शुनासीर्य्यं ॥
शुनासीरोदेवताऽस्येत्यर्थे० द्यावा
पृथिव्यादिनाछः ॥

शुनासीर्य्यम् । न० शुनासीरीये० ह
विरादौ । शुनासीरोदेवताऽस्येत्य
र्थे० द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्व
दग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छचे
ति० चायत् ॥

शुनिः । पुं० कुक्कुरे । सारमेये ॥

शुनी । स्त्री० कुक्कुर्य्याम् । अश्वानच
र्या शुनीतिख्यमच ॥ कुष्माण्डयाम् ।
। गौरादित्वान्ङीष् ॥

शुनीरः । पुं० कुक्कुरीसमूहे । इति०
वि० शेषः ॥

शुन्ध्युः । पुं० अग्नौ ॥ शुन्धति । शु
न्धशुद्धौ । यजिमनिशुन्धिदसिज
निभ्योयुच् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शुन्यम्। न॰ शून्ये॥ शुनेर्हितम्। गवादिषुशुन: सम्प्रसारणं वाचदीर्घत्वमितियत्॥ शुनीनांसमूहे॥

शुभ:। पुं॰ विष्कम्भादिषु॰ त्रयोविंशेयोगे॥ तत्रोत्पन्नस्यफलंयथा। शुभप्रसूत: शुभकृन्नराणांशुभोदयेष्टोविदुषांसमाजे। करोतिनित्यं शुभकर्मधीमान्शोभाधिक: शोभनवेशधारीति॥ छागे॥ शुभहिंसायाम्। इगुपधेतिक:॥ न॰ कल्याणे। क्षेमे। भद्रे। मङ्गले॥ मौक्तिके॥ पद्मकाष्ठे॥ इष्टफले॥ परमानन्दरूपत्वेनमङ्गलानांमङ्गले॰मोक्षसुखे॥ त्रि॰ सुखरूपे॥ क्षेमशालिनि॥ खसम्बारिपुरे॥ प्रशस्ते॥ शोभते। शुभशोभायाम्। इगुपधज्ञाप्रीकिर: क:॥

शुभंयु:। त्रि॰ शुभान्विते॥ शुभमस्यास्ति। शुभमितिमान्तमव्ययम्। अहंशुभमोर्युस्॥

शुभकृत्। पुं॰ प्रभवादिवत्सरान्तर्गतवत्सरविशेषे। यथा। सुवर्णरूप्यधान्यानिजगत्सर्वंसुशोभनम्। ब्राह्मणावणिजस्तुष्टा: सुभिक्षे: शुभकृतिप्रिये॥ ३६॥ त्रि॰ शुभकारके॥

शुभगन्धकम्। न॰ बोले॥ त्रि॰ मङ्गलगन्धयुक्ते॥

शुभग्रह:। पुं॰ सौम्यग्रहे॥ चन्द्राधिक: शशीचैवगुरु: शुक्रस्तथैवच। पापाऽयुतोबुधश्चैवप्रोक्ताश्चैतेशुभग्रहा:॥

शुभङ्कर:। त्रि॰ क्षेमङ्करे। क्षेमकारे॥

शुभङ्करी। स्त्री॰ पार्वत्याम्॥

शुभद:। पुं॰ अश्वत्थवृक्षे॥ त्रि॰ शुभदातरि॥

शुभदन्ती। स्त्री॰ सुदन्त्याम्। सुदत्स्त्रियाम्॥ पुष्पदन्तेभयोषिति॥ शुभौशोभनौदन्तावस्या:। नासिकोदरौष्ठेतिङीष्॥

शुभपत्रिका। स्त्री॰ शालपर्ण्याम्॥ मङ्गलपत्रिकायाम्॥

शुभम्। न॰ क्षेमे। भद्रे॥

शुभवासन:। पुं॰ मुखवासकरगन्धे। मुखवासने॥

शुभस्थली। स्त्री॰ यज्ञभूमौ॥ भद्रभूमौ॥

शुभा। स्त्री॰ वंशरोचनायाम्॥ गोरोचनायाम्॥ प्रियङ्गौ॥ शम्याम्॥ श्वेतदूर्वायाम्॥ देवसभायाम्॥ उमासखीविशेषे॥ मङ्गलजनिकायाम्॥ छाग्याम्॥ टाप्॥

शुभाङ्ग:। त्रि॰ मङ्गलावयवयुक्ते। सुन्दरावयविनि॥ शुभानिलक्षणलक्षितान्यङ्गान्यस्य॥

शुभाङ्गी। स्त्री॰ कुबेरपत्न्याम्। कामदेवपत्न्याम्॥ मङ्गलावयवयुक्ता

याम् ॥

शुभाचारः । त्रि० शोभनाचारवति ॥

शुभाचारा । स्त्री० उमासखीभेदे ॥

शुभाञ्जनः । पुं० शिग्रौ ॥

शुभात्मिका । स्त्री० कल्याण्याम् । शुभौकौ ॥

शुभान्वितः । त्रि० मङ्गलयुक्ते । शुभंयौ ॥ शुभेनान्वितः कर्तृकरण इतिसमासः ॥

शुभ्रः । पुं० चन्दने ॥ शुक्लवर्णे ॥ शोभते । शुभदीप्तौ । स्फायितञ्चीतिरक् ॥ न० अभ्रके ॥ रूप्ये ॥ कासीसे ॥ गडलवणे ॥ शाकम्भरीये ॥ त्रि० उद्दीप्ते । शुक्लगुणयुक्ते ॥

शुभ्रदन् । त्रि० शुभ्रदन्ते ॥ शुभ्रा दन्ता यस्य सः । अग्रान्तशुद्धशुभ्रेति दन्तस्य दत्रादेशः ॥

शुभ्रदन्तः । त्रि० शुभ्रदति ॥

शुभ्रदन्ती । स्त्री० पुष्पदन्तभार्यायाम् ॥ शुभ्रौ दन्तौ यस्याः सा । नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चेति ङीष् ॥

शुभ्ररश्मिः । पुं० चन्द्रे ॥

शुभ्रा । स्त्री० गङ्गायाम् ॥ वंशरोचनायाम् । स्फट्याम् ॥

शुभ्रांशुः । पुं० सुधांशौ । औषधीशे । चन्द्रे ॥ शुभ्रा अंशवो यस्य ॥ कर्पूरे ॥

शुभ्रालुः । पुं० महिषकन्दे ॥

शुम्भिः । पुं० ब्रह्मणि । कमलासने ॥ दर्वीये ॥ शोभते । शुभशोभनार्थे । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्विन् ॥

शुम्भः । पुं० कश्यपाद्दित्यामुत्पन्ने । निशुम्भनमुचिभ्यां ज्येष्ठे । शिवाल्लब्धवरे असुरोत्तमे ॥ यथा । कश्यपस्य दितिर्नाम भार्यासीद् द्विजसत्तम । तस्याः पुत्रत्रयं जज्ञे सहस्राक्षाद्बलाधिकम् । ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः ॥ तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलपराक्रमः । इति वामनपुराणम् ॥

शुम्भघातिनी । शुम्भनिबर्हिणी । स्त्री० महासरस्वत्याम् ॥

शुम्भपुरम् । न० एकचक्रे । हरिगृहे । शम्भलइत्यधुनाप्रसिद्धे पुरश्रेष्ठे ॥

शुम्भपुरी । स्त्री० शुम्भासुरनगर्याम् । शुंभपुरे ॥

शुम्भमथनी । शुम्भमर्दिनी । स्त्री० दुर्गायाम् । महासरस्वत्यां ॥

शुम्भा । स्त्री० शोभायाम् ॥ शुम्भति । शुभशुम्भशोभायाम् । पचाद्यच् ॥

शुल्कः । पुं० न० घट्टादिदेये राजनिमित्तरूपे राजभागे । रत्नानिर्वेशो राजभागः शुल्कः • इत्युक्तेः । स्थलजलपथादिना • वाणिज्याकारि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भ्यो नियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण राजग्राह्यभागे । दानं इ० भा० प्र० ॥ घट्टादौत्यादिशब्दे न शुल्कप्रतीत्यादिग्रहः ॥ तथाविप्रावेश्यनैष्कास्यद्रव्येभ्यो राजग्राह्यभागोऽस्ति ॥ वरादर्थं ग्रहणे ॥ गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् । मूल्यं वस्तु यत्किञ्चिच्छुल्कं तत् परिकीर्त्तितम् ॥ गृहादिकर्मभिः शिल्पिभिस्तत्कर्मकरणाय० भर्त्रादिप्रेरणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदानं तच्छुल्कम्० तदेवमूल्यं प्रत्यर्थं त्वात् ॥ व्यासोक्तं च । यथा । यद्दानीसंभर्तृगृहे शुल्कं तत्परिकीर्त्तितम् ॥ भर्तृगृहगमनार्थमुत्कोचादियद्दत्तं तदित्यर्थः ॥ यन्त्रादिदेयवस्तुनि ॥ शुल्कयते । शुल्क अतिसर्जने । घञ् ॥

शुल्कशाला । स्त्री० आयस्थानविशेषे ॥

शुल्वम् । न० ताम्रे ॥ यज्ञकर्मणि ॥ आचारे ॥ जलसन्निधौ ॥ शलति । शलगतौ । उल्वादयश्चेतिसाधुः ॥ यद्वा । शुल्वयति । शुल्वतेर्वा । शुल्वमाने० ण्यन्तः । एरच्० घञ् वा ॥ वराटे । रज्जौ ॥

शुल्वा । स्त्री० रज्जौ ॥

शुल्वारिः । पुं० गन्धके ॥

शुश्रुवान् । त्रि० श्रुतवति ॥ शृणोतेः क्वसुः ॥

शुश्रूः । स्त्री० मातरि ॥ यथा । शिशोः शुश्रूषणाच्छुश्रूरितिमद्राभारतेसोद्यधर्मः ॥

शुश्रूषणम् । न० सेवायाम् । शुश्रूषायाम् ॥

शुश्रूषा । स्त्री० उपासने । परिचर्यायाम् । सेवायाम् ॥ यथाहभगवान् । नाहमिज्याप्रजातिभ्यां तपसोपशमेन वा । तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथेति ॥ कथने ॥ श्रोतुमिच्छायाम् ॥ शुश्रूषणम् । श्रुश्रवणे । सन्नन्तः । अप्रत्ययात् ॥

शुश्रूषुः । पुं० परिचारके ॥ श्रोतुमिच्छौ ॥ यथाखनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ शृणोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥

शुषः । पुं० गर्त्ते ॥ शोषणे ॥ इत्यजयपालः ॥

शुषिः । स्त्री० शोषे ॥ छिद्रे । शुषिरे ॥ शोषणम् । शुषशोषणे । इगुपधात् किदितीन् । शुष्यत्यनेनेतिवा ॥

शुषिरः । पुं० न० गर्त्ते ॥ वह्नौ ॥ मूषिके ॥ न० वंशादिवाद्ये ॥ आदिनावंशादिग्रहः ॥ यथा । वंशोऽयपारीमधुरीतित्तरीशङ्खकाहलाः । तोडहीमुरलीबुक्काशृङ्गिकास्वरनाभयः ॥ शृङ्गंकापालिकंवंश

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अमीर्वंशस्तथापर: । एते शुषिरभेदास्तु कथिता: पूर्वसूरिभिरिति ॥ विवरे ॥ त्रि० सरन्ध्रे । रन्ध्रान्विते । शुषिश्छिद्रमस्यास्मिन्वाऽस्ति । ऊषशुषीतिर: ॥ यद्वा । शुष्यति । शुष० इषिमदिमुदीति किरच् । शुष्कपीलुन्ये ॥

शुषिरा । स्त्री० नलीनामगन्धद्रव्ये ॥ शुषिरा विद्रुमलताकपोताङ्घ्रिर्नटीनली त्यमर: ॥ शुषिरमस्त्यस्य अर्श्आदित्वात् । अच् ॥

शुषिल: । पुं० समीरणे । वायौ ॥

शुष्क: । त्रि० नीरसे ॥ शुषित: । शुष: क्तइति० निष्ठातकारस्य ककार: ॥ यद्वा । शुष्यति । शुष० । स्वयम्भूशुषिमुषिभ्य: कक् ॥

शुष्कतर्क: । पुं० दुस्तर्के । अनुग्राहकमानहीनतया० निरालम्बने० ऽद्वैतेमाशिकादिकल्पितेऽनुमाने ॥

शुष्कपत्रम् । न० नीरसदले ॥ आतपादिशोषितपत्रशाके । नालिता० शुक्ता० इ० गौ० दे० भा० प्र० । अस्यगुणायथा । शुष्कपत्रं पर्येभिन्नं पित्तघ्नं ह्यज्वरापहम् । तच्छुष्कपत्रं जलदोषनाशनं विशेषत: पित्तकफज्वरापहम् । जलस्वतश्चापिचपित्तहारकं सुरोचनं व्यञ्जनये ॥ गकारकमितिराजवल्लभ: ॥

शुष्कमत्स्य: । पुं० आतपादिना नीरसे मीने ॥ शुष्कमत्स्या नवल्या: स्युर्दुर्जरा विड्विबन्धना: ॥

शुष्कमांसम् । न० आतपादिना० अनार्द्रे पिशिते । उत्तप्ते । वल्लूरे ॥ यथा । वृद्धानां दोषलं मांसं० बालाबलनं लघु । त्रिदोषकृद्यालघु ष्टं शुष्कं मूलकरं गुरु ॥

शुष्करेवती । स्त्री० मातृकाविशेषे ॥

शुष्कल: । त्रि० आमिषे ॥ शुष्कमांसस्यापणिके । पिशिताशिनि ॥ शुष्कलीमस्ति । शिखदुत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभाव: ॥

शुष्कली । स्त्री० शुष्कमांसे ॥ मांसमात्रे ॥

शुष्कवृक्ष: । पुं० पाण्डुतरौ । धवे ॥

शुष्कव्रण: । पुं० किणे ॥

शुष्काङ्ग: । पुं० धववृक्षे ॥ त्रि० निस्नेहावयवे ॥

शुष्काङ्गी । स्त्री० गोधायाम् ॥

शुष्कार्द्रम् न० शुण्ठ्याम् ॥

शुष्ण: । पुं० सूर्ये ॥ वह्नौ ॥ शुष्यत्यनेन । शुष० । तृषिशुषिरसिभ्य: कित् नः ॥

शुष्म: । पुं० सूर्य्ये ॥ अग्नौ ॥ अर्चिषि ॥ न० तेजसि ॥ ओजसि । बले ॥ शुष्यति जलम्० शुषिरन्तर्भावितण्यर्थात्० अविसिवि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शिशुषिभ्य: किदिति मन्प्रत्यय: । शुष्यत्यनेन वा । शुष० ॥

शुष्मा । पुं० अग्नौ । चित्रकवृक्षे ॥ सूर्ये ॥ न० तेजसि ॥ शुष्यत्यनेन । शुष० । अन्येभ्योऽपीति मनिन् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुण: ॥ शोषयति वा । बाहुलकात् सलुक् ॥

शुष्मी । त्रि० बलिष्ठे । मत्ते ॥ अस्त्यर्थे इनि: ॥

शूक: । पुं० शुङ्गे । श्यत्यतीत्याये । किंशारौरन्यस्मिन्० श्यत्यतीत्याये । ससादेरन्यत्र वृश्चिकादिकण्टके ॥ श्यति । शीतनूकर वो । उलूकादयश्चेति साधु: ॥ दयायाम् । न० शूकतृणे ॥

शूकक: । पुं० प्राबृटे । यवे । रसे ॥

शूककीट: । पुं० वृश्चिके ॥ शूकवान् कीट: । शूकयुक्त: कीट: । शाकपार्थिवादि: ॥ जर्णादिभक्षक: कीटविशेषो वृश्चिक: शूककीटश्च० भ्रमरप्रभेदोऽयम् ॥

शूककीटक: । पुं० शूककीटे ॥

शूकतृणम् । न० तृणविशेषे । शूकी । शूकाढ्ये । कनिष्ठके ॥ दू० रा० वाट: ॥

शूकधान्यम् । न० यवगोधूमादौ ॥ शूकस्य धान्यम् ॥

शूकपिण्डिका ।
शूकपिण्डी । } स्त्री० शूकशिम्ब्याम् ॥

शूकर: । पुं० कूलचरविशेषे । वराहे क्रोडे ॥ शूकोऽस्त्यस्य० खररोमत्वात् । र: ॥ यद्वा । शूकं राति । रा० आतदूतिक: ॥ यद्वा । शू० इति ध्वनिं करोति । अच्० टाषा ॥ शालिविशेषे ॥

शूकरकन्द: । पुं० वाराहीकन्दे ॥

शूकरपादिका । स्त्री० कोलशिम्ब्याम् । सुवरासेमइतिभाषाप्रसिद्धायाम् ॥

शूकरमुखम् । न० नरकविशेषे ॥

शूकराक्रान्ता । स्त्री० वराहक्रान्तायाम् ॥

शूकरी । स्त्री० शूकरस्त्रियाम् । जातेरिति ङीष् ॥ वृन्दस्याशुचिशूकरस्य च सुखे दु:खे न नास्त्यन्तरं स्वेच्छाकामनयोस्तयोरपि सुधाविष्ठा च भक्ष्याशनम् । रक्षो चाशुचिशूकरी च परमप्रेमास्पदं मृत्युत: सन्त्रासोऽपि सम: स्वकर्मगतिभिश्चान्योन्यभाव: सम: ॥ वराहक्रान्तायाम् ॥

शूकरेष्ट: । पुं० कशेरुणि ॥ त्रि० शूकरप्रियवस्तुनि ॥

शूकल: । पुं० दुर्विनीताश्वे ॥

शूकवान् । त्रि० शूकयुक्ते ॥

शूकवती । स्त्री० कपिकच्छ्वाम् ॥

शूकशिम्बा । स्त्री०
शूकशिम्बि । पुं०　} कपिकच्छ्वाम् ॥
शूकशिम्बिका ।
शूकशिम्बी । } स्त्री०

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

। कौमुदी० भा० ॥ शूकयुक्ताशिम्बा ० शिम्बि : शिम्बिका० शिम्बीवा ॥

शूकशिम्बा । } स्त्री०
शूकशिम्बि: । } पुं० कपिकच्छ्वाम् ।
शूकशिम्बी । } स्त्री०

मर्कट्याम् । कौंच० भा० प्र० ॥

शूका । स्त्री० शूकशिम्बायाम् ॥

शूकाख्यम् । न० शूकतृणे ॥

शूकापुट्ट : । पुं० तृणग्राहिणि । तयमणौ । कपूरद्रु० भा० प्र० ॥ द्रु ० हा० सी ॥

शूतिपर्ण : । पुं० आरग्वधे ॥

शूद्र : । पुं० अवरवर्णे । वृषले । जघन्यजे । अस्यान्नादिग्रहणं वैदिकब्राह्मणेनकर्त्तव्यमित्याहनारायण : । शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कं शूद्रेण चसहासनम् । तेयान्तिनरकंघोरं यावच्चन्द्रदिवाकराविति ॥ अस्योत्पत्तिरग्निपुराणे जातिमालायामुक्ता । तथाहि । आदौप्रजापतेर्जातामुखाद्विप्रा : सदारका : । बाहोश्चक्षत्रियाजाताऊर्वोर्वैश्याविजज्ञिरे ॥ पादाच्छूद्रश्चसम्भूतस्त्रिवर्णस्यसेवक : ॥ हीमनामासुतस्तस्यप्रदीपस्तस्यपुत्रक : ॥ कायस्थस्तस्य-पुत्रोऽभूत्प्रभूतलिपिकारक : । कायस्थस्यचयत्पुत्राविख्याताजगतीतले ॥ चित्रगुप्तश्चित्रसेनोविचित्रस्तथैव च । चित्रगुप्तोगत : स्वर्गेविचित्रो नागसन्निधौ ॥ चित्रसेन : पृथिव्यां वै इतिशूद्र : प्रचलतइति ॥ शोचति । शुचमेति । शुचेर्दश्चेतिरक्० दीर्घश्च ॥ अहहारैत्वाशूद्रेतिश्रुतौ तु० रुद्रेर्धातु० योगएवपुरस्कृत: तथाचोत्तरतन्त्रे भगवान्व्यास : । शुगस्यतदनादरश्रवणात्० तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ १ । ३ । ३४ । अस्यार्थ : । छान्दोग्ये चतुर्थप्रपाठके० शिष्यम्प्रतिशूद्रेतिसम्बोधनाच्छूद्रे धिकारइतिचेन्न । शुगस्येति । जनश्रुतेर्हंसैरपमानित्वनाद्दतोजानश्रुते : ० तदनादरश्रवणाद्याशुक्० तया० आशीघ्रं० रैक्वगुरुंप्रद्रवणात्सशूद्र : । एतद्विवृत्तं० शूद्रेतिसम्बोध्य० सर्वज्ञत्वख्यापनाय रैक्वेणसूच्यते ॥

शूद्रक : । पुं० अतिकुत्सितेशूद्रे ॥ कुत्सार्थेकन् ॥

शूद्रकर्म । न० द्विजपरिचर्यायाम् ॥ यथाहभगवान् । परिचर्यात्मकं कर्मशूद्रस्यापिस्वभावजम् इति । स्वभावजं रजउपसर्जनतमोगुणस्वभावात्मतम् कालिदासोपि । द्विजातिसेवाऽवमिदेवताश्रयाधर्मा विधि : शूद्रनिसर्गकर्म च । स्वभावकर्मप्रतिष्ठायोन्यथास्त्यपस्वरे तुसोन्त्यजकर्मनर्मभागिति ॥ शूद्रस्यकर्म ॥ अस्यनिषिद्धानिकर्मा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

विद्यया। शूद्राणाञ्चसदाराजन्यथे वधनसञ्चय:। शुश्रूषा: कृतकार्य्यस्यकृतसन्तानकर्म्मण:॥ अभ्यनुज्ञातराजस्यशूद्रस्यजगतीपते। अल्पान्तरगतस्यापिदशधर्म्मगतस्य च॥ आश्रमाविहिता: सर्व्वे वर्जयित्वानिराशिषमितिपाद्मे स्वर्गखण्ड:॥

शूद्रकृत्यम्। न० शूद्रकर्त्तव्यकर्म्मणि॥

शूद्रधर्म्म:। पुं० शूद्रस्यशास्त्रविहिताचारे॥ सधवर्णाश्रमशब्दे द्रष्टव्य:॥

शूद्रप्रिय:। पुं० पलाण्डौ॥ त्रि० तदिष्टद्रव्ये॥

शूद्रप्रेष्य:। पुं० शूद्रस्यपरिचारके ब्राह्मणादौ।

शूद्रयाजक:। पुं० शूद्रसम्बन्धियज्ञादावृत्विजि॥ शूद्रस्ययाजक:॥

शूद्रशासनम्। न० पट्टे। मकुली। शूद्रस्याधिकारे॥ कृत्ति० त्रि० शेष:॥

शूद्रशिष्य:। त्रि० शूद्राद्व्याकरणाद्यध्ययनकर्त्तरि।

शूद्रा। स्त्री० शूद्रजातौ। अन्यभार्यायामपिशूद्रजातीयायाम्॥ शूद्रीश्रूद्रस्यभार्यास्यात्० शूद्रातज्जातिरेवचेत्यमर:॥ शूद्राणामहत्पूर्वाजातिरितिटाप्॥

शूद्रान्नम्। न० शूद्रस्वामिकान्ने। यथा॥ शूद्रान्नेनतुभुक्तेनउदरस्थेनयोमृत:। सवै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति॥

शूद्राभार्य्य:। पुं० शूद्रास्वामिनि॥ शूद्राभार्य्यायस्यस:॥

शूद्रार्त्ता। स्त्री० प्रियङ्गुवृक्षे॥

शूद्रावेदी। पुं० सवर्णापरिणीयकृतशूद्राविवाहे॥ शूद्राविन्दति०परिणयति। विदेर्णिनि:॥ शूद्रावेदीपतत्यत्रे रुतथ्यतनयस्यच। शौनकस्यसुतोत्पत्त्यातदपत्यतयाभृगो:॥ अपिच॥ शूद्रांशयनमारोप्यब्राह्मणोयात्यधोगतिम्। जनयित्व सुतं तस्यांब्राह्मण्यादेवहीयते॥

शूद्री। स्त्री० शूद्रस्यभार्यायाम्। भिन्नजातीयायाम्शूद्रभार्यायाम्॥ शूद्रस्यस्त्री। पुं० योगादाख्यायामितिङीष्॥

शून:।) त्रि० शीर्यनि,स्फीते।
शूनवान्।)

वर्द्धिते। उत्श्वीयतेस्म। क्रमे० श्वयते:० क्तक्तवतू। यजादित्वात्सम्प्रसारणे० पूर्व्वरूपेयोदितश्चेतिनत्वेहलइतिदीर्घ:॥

शूनाच:। त्रि०। उच्छिताचे॥

शून्यम्। न आकाशे॥ विन्दौ॥ त्रि० निर्जनेदेशादौ। तुच्छे। रिक्ते। सून:० रीता० इ० भा०॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अविद्यजीवनं शून्यं दिक्शून्या चेदबान्धवा । पुत्रहीनं गृहं शून्यं सर्वशून्या दरिद्रता ॥ खपुष्पादिवदत्यन्ताभावरूपे । यथा । मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः । एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्द्धरः ॥ शुने हितम् । शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वमिति यत् ॥

शून्यकम् । न० शून्यार्थे । त्रि० तुच्छे ॥ शून्यरिक्तइतियावादिषु पाठात्कन् । स्वार्थे को वा ॥

शून्यता । स्त्री० चित्तस्य दोषे । रागद्वेषादितीव्रवासनया चित्तस्य सर्व्वाभाविकषाये । तुच्छतायाम् ॥ ध्यानं चिन्ताहितानाम्नि : शून्यताश्वासतापकृत् ॥ शून्यस्य भावः तल् ॥

शून्यतिथिः । स्त्री० तिथिविशेषे ॥ यथा । अष्टमी नवमी चैव पक्षयोरुभयोरपि । माधवे द्वादशी त्याज्या पक्षयोरुभयोस्तथा । ज्यैष्ठे त्रयोदशी निन्द्या सिते० कृष्णे चतुर्द्दशी । आषाढे कृष्णपक्षस्य षष्ठी० शुक्ले च सप्तमी । द्वितीया च तृतीया च श्रावणे सितकृष्णयोः । प्रथमा च द्वितीया च नभस्ये मासि निन्दिता ॥ दशम्येकादशी निन्द्या० मासीषे शुक्लकृष्णयोः । ऊर्ज्जे चतुर्द्दशी शुक्ला कृष्णपक्षे तु पञ्चमी ॥ सप्तमी चाष्टमी सौम्ये पक्षयोरुभयोरपि । पौषे पक्षद्वयोश्चैव चतुर्थी पञ्चमी तथा ॥ माघे तु पञ्चमी षष्ठी कृष्णे शुक्ले यथाक्रमम् । तृतीया च चतुर्थी च फाल्गुने सितकृष्णयोः ॥ तिथयो मासशून्याख्या वित्तवंशविनाशिकाः । आसु श्राद्धं प्रकुर्वीत नैव मङ्गलमाचरेदिति वशिष्ठः ॥

शून्यनक्षत्रम् । न० शून्यभे ॥ यथा । अश्विनी रोहिणी चैव शून्यभे परिकीर्त्तिते । चित्रास्वाती च वैशाखे० ज्यैष्ठे विश्वज्यतारके ॥ भगवासवमाषाढे० श्रावणे हरिविश्वभे । नभस्ये भारुणान्त्यर्क्षं मजपाद्यश्वयुज्यपि ॥ कार्त्तिके पित्र्यहन्नृक्षे सौम्ये चित्रादिदैवते । पौषेद्रास्करार्द्राः सार्पाघे मूलश्रविष्ठाभम् ॥ तपस्येऽश्विभरणी शून्यभान्याहुरग्रजाः । एषु यत्तु कृतं कर्म धनैः सह विनश्यति ॥

शून्यभम् । न० शून्यनक्षत्रे ॥

शून्यमध्यः । पुं० नले । पोटगले ॥

शून्यराशिः । पुं० मासविशेषगतराशिविशेषे । यथा । घटमत्स्यवृषायुग्म मेष कन्याः सवृश्चिकाः । तुलाचापकुलीराख्यामृगसिंहाश्च राशयः ॥ चैत्रादौ राशिशून्याख्या वित्तवंशविनाशदाः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शून्यलग्नम् । न० दग्धलग्ने ॥ यथा । पत्नादितस्त्वोजतिथौवटे यौ मृगेन्द्रनक्रौमिथुनाङ्गनेच । चापेन्दुभेकर्क हरीहयान्त्यौगोन्त्यौच नेष्टे तिथिशून्यलग्ने० तस्यांतस्यां तिथौ० द्वे द्वे लग्ने नेष्टे० निषिद्धे ॥

शून्यवादी । पुं० माध्यमिके । सौगते ॥ अस्यमतंयथा । विज्ञानं क्षणिकंनात्माविद्युदभ्रनिमेषवत् । अन्यस्यानुपलब्धत्वाच्छून्यंमाध्यमिकाजगुरिति ! अस्यापवादो यथा । अभावोयेनभावेनज्ञायते शून्यवादिनातस्यभावस्यसङ्गावोऽवदकेननिवार्यते ॥ अपिच । शून्यस्यापिहिशून्यत्वं तत्साक्षिणिसतोच्यते । असाक्षिकं चेतत्तत्सिद्धं साक्षिवत्स्यात्स्वयम्प्रभमिति ॥ शून्यंवदत्यवश्यम् । आवश्यकेणिनि : ॥

शून्यवृत्ति : । स्त्री० अभाववृत्तौ ॥

शून्यशून्य : । त्रि० शून्यप्रकारे । अनर्थप्राये ॥ प्रकारेगुणवचनस्येति द्विर्भाव : ॥

शून्या । स्त्री० नलृयाम् ॥ तूलिकायाम् ॥ सद्दाकण्टकिन्याम् । नागधूहर० नागफणाधूहर० इ० भा० ॥ वन्ध्यायाम् ॥

शून्यालय : । पुं० निर्जनमन्दिरे ॥

शूर : । पुं० भटे । वीरेयुद्धकर्मण्युत्साहवति ॥ यादवे । वसुदेवस्यपितरि ॥ सूर्ये ॥ शूरयति । शूरवीरविक्रान्तौ । पचाद्यच् ॥ यद्वा । श्वयति । शु : सौत्रोगत्यर्थ : । शुसिचिमीनांदीर्घश्चेतिक्रन् ॥ सिंहे । शूकरे ॥ कुक्कुरे ॥ चित्रकव्याघ्रे ॥ चित्रकवृक्षे ॥ साले ॥ डहौ । लकुचे ॥ मसूरे ॥ दगणे ऽ । ऽ ॥

शूरक : । पुं० कोकिलाक्षे ॥

शूरण : । पुं० अर्शोघ्ने । कंदे ॥ अस्यगुणायथा । शूरणोदीपनोरूक्ष : कषाय : कण्डुकृत्कटु : । विष्टम्भी विशदोरुच्य : कफार्श : कृन्तनोलघु : ॥ विशेषादर्शसेपथ्य : प्लीहगुल्मविनाशन: । सर्वेषांकन्दशाकानांशूरण : श्रेष्ठउच्यते ॥ दद्रूणांरक्तपित्तानांकुष्ठानांनहितोहि स : । सन्धानयोगसम्प्राप्त : ॥ शूरणोगुणकृत्पर : ॥ शूयते । शूरीहिंसायाम् । बहुलमन्यत्रापीतियुच् । कर्त्तरिल्युड्वा ॥

शूरणोद्भज : । पुं० हरिदङ्गपक्षिणि ॥

शूरदेव : । पुं० भाव्यर्हद्विशेषे ॥

शूरसेन : । पुं० चन्द्रवंशोयेनृपतिविशेषे ॥ शूरा: सेनायांयस्य ॥ शूराणां सेनासायस्यासौ ॥ पुं० भूम्नि० मथुरादेशेषु ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शूर्प्प : । पुं॰ द्रोणद्वयात्मकेपरिमाणे ॥ पुं॰ न॰ प्रस्फोटने । सूप॰ इ॰ भा॰ । शूर्पयति । शूर्प्यतेऽनेनवा । शूर्पमाने । पचाद्यच॰ पुंसीति घोवा ॥ यद्वा । शृणाति । शॄ॰ । सुशॄभ्यांनिच्चेतिप : । बाहुलकादुत्वम॰ रपरत्वम॰ हलिचेतिदीर्घ : ॥ न॰ शोणितभाजने ॥

शूर्प्पक : । पुं॰ कामदेवारातावसुरविशेषे ॥

शूर्प्पकर्ण : । पुं॰ गजे । नागे । गणेशे । विघ्नराजे ॥ शूर्पाविवकर्णौ यस्य ॥

शूर्प्पकाराति : ।) पुं॰ कामदेवे ।
शूर्प्पकारि : ।)

शूर्प्पणखा । स्त्री॰ रावणभगिन्याम् ॥ शूर्प्पवन्नखानियस्या : । पूर्वपदादितिणत्वम् । नखमुखात्संज्ञायामितिनङीष् । केवलयौगिकत्वेतु ङीष् ॥

शूर्प्पणखी । स्त्री॰ रावणस्वसरि ॥ शूर्पंशोणितभाजनम्॰ नखविदूषणइतिधातु : । शूर्पेण॰ शोणितभाजनेनयस्मात्क्रियानखयतिदूषयतीतिशूर्पणखी ॥ यद्वा । शूर्पाकाराणिनखानियस्या : साङीष् ।

शूर्प्पपर्णी । स्त्री॰ मुद्गपर्ण्याम् ॥

शूर्प्पवात : । पुं॰ सूर्पवायौ । फुल्लफाले ॥

शूर्प्पश्रुति : । पुं॰ हस्तिनि ॥ इ॰ हा॰ ली ॥

शूर्प्पी । स्त्री॰ शूर्पणखायाम् ॥ गौरादित्वान्ङीष् ॥ न्नुद्रसूर्पे ॥

शूर्म्म : । पुं॰)
शूर्म्मि : । स्त्री॰) शूर्मिकायाम्
शूर्म्मिका । स्त्री॰)
शूर्म्मी ।)

। लोहप्रतिमायाम् ॥

शूल : । पुं॰ न॰ आयुधविशेषे वर्छा॰ भाला॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ मृत्यौ ॥ केतने ॥ विष्कम्भादिषुनवमयोगे॰ तत्त्रजातस्यफलंयथा । भीतोदरिद्रोदयिताप्रियश्शूलोद्भवः शूलद्रवस्वजन्मौ : । विद्यामवाप्यांरहितोयशूलोकरोतिलेकिनहितंकदाचित् ॥ सुतीक्ष्णे ॥ वधहेतावय : कीलके ॥ व्यथायाम् ॥ विक्रेतव्ये ॥ यथा । अट्टशूलाजनपदा : शिवशूलास्तुप्पथा : । प्रमदा: केशशूलिन्योभविष्यन्तिकलौयुगे ॥ इतिमहाभारतेआदिपर्व ॥ रोगविशेषे ॥ अस्यदानादिकंभावप्रकाशे॰ शूलाधिकारेद्रष्टव्यम् ॥ रात्रंज्ञोरादिमध्यान्तेपुनश्चान्त्यादिमध्यत: । मध्येचान्तेतथादोषदोषैर्नात्यातिशूलकृत् ॥ भुक्तेजीर्यतिजीर्णेऽन्नेजीर्णेभुक्तेचजीर्यति । जीर्णेजीर्यतिभुक्तेचदोषैर्नात्या

तिरुक् क्रमात् ॥ ‡ दोषैर्वातपित्तकफैः शूलरुक् शूलाख्योरोगः । रात्रिस्सह्यस्रात्यन्तमेतयोरादिमध्यान्तेषुभागेषु वातेनशूलरुक् नभवतिशसंप्राप्नोति । अल्पाभवति ईषत् प्रादुर्भवति । अतिभवतिचात्यन्तं भवति ॥ रात्र्यह्नोरन्त्यादिमध्यतःअंत्यादिमध्येषुपित्तेनशूलरुक् नअल्पाअत्यन्तञ्चभवति ॥ तयोरेवमध्ये चान्त्ये चादौ चकफेनशूलरोगोनाल्पातिभवतीत्यर्थः । । भुक्तइति । अन्ने भुक्ते अभ्यवहृतेसतिजीर्यतिपाकं गच्छति । जीर्णे पाकं गतेऽन्ने इति० सर्वत्रसम्बध्यते । तेनायमर्थः । भुक्ते अन्ने वातशूलरुक् नभवति शान्तोभवतीत्यर्थः । जीर्यतिचाल्पाभवति । जीर्णे चातिभवति ॥ पित्तशूलरुक् ० जीर्णेऽन्नेन । भुक्तेऽल्पा । जीर्यतिअतिभवतिश्लेष्मा शूलरुक् जीर्णेऽन्नेन । जीर्यति अल्पा । भुक्तेऽतिभवति ॥ शूलति । शूलरुजायाम् । इगुपधेति कः ॥

शूलधन्यः । स्त्री० मालादूर्वायाम् ॥

शूलघातनम् । न० मंडूरे ॥

शूलघ्नः । पुं० तुम्बुरुवृक्षे । तीक्ष्णफले ॥ त्रि० शूलघातके ॥

शूलद्विट् । पुं० हिङ्गुनि ॥

शूलधन्वा । पुं० शम्भौ । शिवे ॥

शूलधरः । पुं० शिवे ॥ त्रि० शूलधारिणि ॥

शूलधरा । स्त्री० दुर्गायाम् ॥

शूलधारी । पुं० शूलिनि ॥

शूलधारिणी स्त्री० दुर्गायाम् ॥

शूलधृक् । पुं० शिवे ॥ स्त्री० दुर्गायाम् ॥

शूलनाशनम् । न० सौवर्चलेलवणे ॥

शूलपर्णी । स्त्री० गौडदेशेशूलीतिख्यातेतृणे ॥

शूलपाणिः । पुं० ईश्वरे । शिवे ॥ शूलं पाणौयस्य सः । प्रहरणार्थेभ्यः परेनिष्ठासप्तम्यौभवतः ॥

शूलप्रोतः । पुं० नरकविशेषे ॥

शूलभृत् । पुं० शङ्करे ॥

शूलशत्रुः । पुं० एरण्डवृक्षे ॥

शूलहन्त्री । स्त्री० यवान्याम् ॥

शूलहृत् । पुं० सूपधूपने । हिङ्गुनि ॥

शूला । स्त्री० पण्ययोषिति । दुष्टवधार्थकीलके ॥

शूलाकृतम् । त्रि० शूलविद्धपक्वमांसादौ । भटित्रे । शूल्ये । शूला० इ० भा० प्र० ॥ शूलेनकृतम् । शूलात्पाकइतिडाच् ॥

शूलिकः । पुं० शशके ॥ न० शूल्यं अङ्गारपरिपाचितेमांसे ॥

शूली । पुं० शिवे । महेश्वरे ॥ यथा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

। शूलं शूलीचक्रमादाय चक्री पाशं पाशीवज्रमादाय वज्री धावन्त्यग्रे पृष्ठतः पार्श्वतो वा दुर्गा दुर्गावादिनो रक्षणाय ॥ त्रि० शूलरोगग्रस्ते ॥ यथा । वर्जयेद्विदलं शूली कुक्षीमांसं च योषितमिति ॥ शूलमस्यास्ति । इनिः ॥

शूलिनः । पुं० भाण्डीरवृक्षे ॥

शूलिनी । स्त्री० दुर्गायाम् ॥

शूली । स्त्री० तृणप्रभेदे । शूलपर्ण्याम् । धूम्रमूलिकायाम् ।

शूलोत्खा । स्त्री० सोमराज्याम् ॥

शूल्यम् । त्रि० शूलके । लोहशलाकया पक्वमांसे । शूलाकृते ॥ शूले संस्कृतं मांसम् । तत्र संस्कृतमित्यर्थे० शूलोखाद्यत् ॥ तत्पाकप्रकारो यथा । कालखण्डानि मांसानि ग्रथितानि शलाकया । घृतं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् ॥ तत्तु शूल्यमिति प्रोक्तं पाकक्रमविचक्षणैः । शूल्यं बल्यं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु । कफवातहरं हृष्यं किञ्चित्पित्तकरं हितम् ॥ अन्योपि । अङ्गारकर्परास्याग्रस्थूलयन्त्रे पुटेयशः । भर्जनं विविधं प्रोक्तं सूपकारविशारदैः ॥ जलेनस्वेदयेत्पूर्वं प्रोतं शूलेन्तरान्तरम् । दध्यार्द्रं हिङ्गुलवणैर्लिप्तं खङ्गारपाचितम् ॥ तच्छूल्यन्तु सुधातुल्यं रुच्यं वह्निप्रदं लघु । तदे वाङ्गारतप्तन्तु प्रपक्वं वातशातनम् ॥

शूल्यकम् । त्रि० शूलविद्धपक्वमांसे । भटित्रे ॥ शूल्यमेव । कन् ॥

शृगालः । पुं० शिवायाम् । भूरिमाये । गोमायौ । मृगधूर्त्तके ॥ सियाल० इ० भा० ॥ सृजलिमायाम् । सृज० । वाहुलकात्कालन् । न्यङ्क्वादिः । पृषोदरादिः ॥ असृगालातिवा । पृषोदरादिः ॥ सृगं भिन्दिपालमलातिवा । पूर्ववत् ॥ तालव्यादिः । तालव्यापिदन्त्या श्वश्वभ्रश्वलशूकराः । रशनापिच जिह्वायां शृगालः कलशोपिचेतिशब्दभेदात् ॥ दैत्यभेदे ॥ वासुदेवे ॥ खले ॥ निष्ठुरे ॥ भीरौ ॥

शृगालकण्टकः । पुं० सियालकांटा इ० भा० प्र० क्षुपे ॥

शृगालकोलिः । पुं० क्षुद्रवदर्याम् । गोदघोण्टायाम् । झडवेरी० इ० भा० ॥

शृगालघण्टी । स्त्री० कोकिलाक्षे ॥

शृगालजम्बूः । स्त्री० गोडिम्बे ॥ घोण्टाफले ॥

शृगालविन्ना । स्त्री० पृश्निपर्ण्याम् ॥

शृगालिका स्त्री० शृगालयोषिति । शिवायाम् । लोमालिकायाम् । दीप्तजिह्वायाम् । लोमडी० इ० भा० प्र० ॥ त्रासात्पलायने । विद्रुतौ । भाजड० इ० भा० प्र० ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शृगाली । स्त्री॰ विद्रवे । डमरे । भीत्यापलायने ॥ कोकिलाचे ॥ बिडाराम् : सिराला॰ इ॰ भा॰ ॥

शृङ्खल : । चि॰ पुंस्कटीवस्त्रबन्धे । कौंधनी॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ पुंस्कटी भूषणे । तगडी॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ निगडे । पुरुषप्रचारनिरोधके । तोहरज्जौ । बेडी॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ बन्धने ॥ शृङ्गे : खलति । खलसञ्चये । अच् । पृषोदरादि : ॥

शृङ्खलक : । पुं॰ दारुविकारशृङ्खलाप्रायबन्धनयुक्ते॰ करभे । करभास्तु : शृङ्खलकादारवै : पादबन्धनैरित्यमर : । शृङ्खलं बन्धनमस्य । शृङ्खलमस्य बन्धनं करभइतिकन् । उष्ट्रे ॥

शृङ्खला । स्त्री॰ पुंस्कटीवस्त्रबन्धे ॥ निगडे ॥ कपाटादिबन्धयोग्यवस्तुनि । सङ्कल॰ सांकर॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ परम्परायाम् । परिपाट्याम् ॥ शृङ्गं प्राधान्यं खलति । खल॰ । अन्तर्भावितण्यर्थ : । अच् । पृषोदरादि : ॥ शृङ्गात् प्राधान्यात् ॰ खलत्यनेन । पुंसीतिघ : । भिदाद्यङ् वा । पृषोदरादि : ॥ कोकिलाचे ॥

शृङ्खली ।
शृङ्खलीका } स्त्री॰ कोकिलाचे ॥

शृङ्गः । पु॰ कूर्चशीर्षकवृक्षे । जीवकौषधौ ॥ मुनिविशेषे ॥ न॰ प्रभुत्वे ॥ शिखरे । कूटे । पर्वतोपरिभागे ॥ चिह्ने ॥ क्रीडाम्बुयन्त्रे ॥ विषाणे ॥ उत्कर्षे ॥ पर्वतसमभूभागे । सानौ ॥ महिषादिशृङ्गनिर्मितवाद्यविशेषे ॥ यथा । क्वचिदनाथायमनोदधद्ध्वजात् प्रात : समुत्थायवयस्यवत्सपान् । प्रबोधयन् शृङ्गरवेणचारुणाविनिर्गतोवत्सपुरस्सरोहरि : ॥ शृणाति । शृ॰ । शृणातेर्ह्रस्वश्चेति॰ गन्नुट् च ॥ कामोद्रेके ॥

शृङ्गक : । पुं॰ जीवकवृक्षे ॥ विषविशेषे ॥ परीक्षास्ययथा । यस्मिन् गोशृङ्गकेबद्धे दुग्धं भवतिलोहितम् । सशृङ्गकइतिप्रोक्तोद्रव्यतत्त्वविशारदैरिति ॥

शृङ्गकन्द : । पुं॰ शृङ्गाटके ॥

शृङ्गज : । चि॰ शृङ्गजाते ॥ न॰ अगुरौ ॥

शृङ्गमूल: । पुं॰ शृङ्गाटके ॥

शृङ्गमोही । पुं॰ चम्पके ॥

शृङ्गला । स्त्री॰ अजशृङ्ग्याम् ॥

शृङ्गवान् । पुं॰ इलावृतस्योत्तरवर्त्तिसहस्रयोजनविस्तीर्णपूर्वतोदीर्घकुरुवर्षस्यमर्यादागिरौ ॥

शृङ्गवेरम् । न॰ आर्द्रके ॥ शुण्ठ्याम् ॥ शृङ्गमिववेरं शरीरमस्य ॥ रामभिल्लनिषादाधिपतेर्गुहस्यपुरे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शृङ्गवेरकम् । न० आर्द्रके ॥

शृङ्गवेरपुरम् । न० तीर्थविशेषे ॥ यत्रासौ गङ्गामुत्तीर्णः ॥

शृङ्गवेराभमूलकः । पुं० गुन्द्रायाम् । गोंदपटेरा० हि० भा० प्र० ॥

शृङ्गाटः । पुं० अम्बुकण्टके स्वादुकण्टके ॥ कामाख्यादेशस्थपर्वतविशेषे । दीपवत्याः पूर्वतस्तु शृङ्गाटोनामपर्वतः ॥ न० चतुष्पथे ॥

शृङ्गाटकः । पुं० वारिकण्टके ॥

शृङ्गाटकम् । न० चतुष्पथे ॥ वारिकण्टके । सिँघाड़ा० हि० प्र० जलजलताफले ॥ गुणा यथा । शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम् । ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पित्तास्रदाहनुत् ॥ मांसशृङ्गाटके ॥ शृङ्गं प्राधान्यमटति । अट० । कर्मण्यण् । संज्ञायां कन् ॥

शृङ्गाटी । स्त्री० जीवन्त्याम् ॥

शृङ्गारः । पुं० सुरते । गजभूषणे । राजमण्डने ॥ मण्डने ॥ नाट्यरसे ॥ तल्लक्षणं यथा । पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्रति या स्पृहा । स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम् ॥ अपि च । शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः । उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥ इति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमियर्ति । ऋ० । कर्मण्यण् । यद्वा । शृङ्गारः शृङ्गारा इति । शृणातेरारन् । नुम् । गुक् । ह्रस्वश्च ॥ न० लवङ्गे ॥ नागसम्भवे ॥ चूर्णे ॥ कालागुरुणि ॥

शृङ्गारकः । पुं० शृङ्गारे ॥ स्वार्थे कः ॥ न० सिन्दूरे ॥ त्रि० शृङ्गवति ॥ शृङ्गमस्त्यस्य । शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥

शृङ्गारभूषणम् । न० सिन्दूरे ॥

शृङ्गारयोनिः । पुं० कामदेवे ॥

शृङ्गारितः । त्रि० मण्डिते । अलङ्कृते । सिंगारा० हि० भा० ॥ शृङ्गारो मण्डनं सञ्जातमस्य । तारकादित्वादितच् ॥

शृङ्गारी । पुं० गजे । द्विपे ॥ पूगे । क्रमुके ॥ पद्मरागे । माणिक्ये ॥ त्रि० सशृङ्गारे ॥ सुवेषे ॥ शृङ्गारोऽस्त्यस्मिन् वा । अतइनिठनाविति इनिः ॥

शृङ्गिः । स्त्री० मत्स्यविशेषे । शृङ्ग्याम् ॥

शृङ्गिकः । पुं० न० विषप्रभेदे ॥

शृङ्गिका । स्त्री० प्रतिविषायाम् ॥

शृङ्गिणः । पुं० मेषे ॥ शृङ्गेऽस्त्यस्य । ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणेत्यादिना शृङ्गादिनच् निपात्यते ॥

शृङ्गिणी । स्त्री० माहेय्याम् । सौरभेय्याम् । गवि ॥ शृङ्गेऽस्त्यस्याः । अतइनिः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शृङ्गी । पुं० नागे । हस्तिनि । वृषे ॥ पर्व्वते ॥ वर्षपर्व्वतविशेषे ॥ शमीकर्षितनये ॥ वटे ॥ प्रलयाम्भसि शृङ्गवति मत्स्यविशेषरूपे हरौ ॥ अतिशय: शृङ्गोऽस्त्यस्य । इनि: ॥ त्रि० शृङ्गयुक्ते ॥

शृङ्गी । स्त्री० विषायाम् । अतिविषायाम् ॥ कुण्डलादिभूषणानां स्वर्णे ॥ मीनविशेषे । मद्गुरस्त्रियाम् । सींगीमछली० इ० भा० प्र० ॥ अस्या गुणा यथा । शृङ्गी तु वातशमनी स्निग्धा श्लेष्मप्रकोपणी । रसे तिक्ता कषाया च लघ्वी रुच्या स्मृता बुधैरिति ॥ ऋषभौषधे । जीवकौषधे । अजशृङ्ग्याम् ॥ यथा अस्या गुणा: । शृङ्गी कषाया तिक्तोष्णा कफवातक्षयज्वरान् । श्वासोर्द्ध्ववातहृट्कासहिक्कारुचिवमीर्हरेत् ॥ शृणाति । शॄ० । शृणातेर्ह्रस्वश्चेति० गन्० ह्रस्वत्वं० नुडागमश्च । पुंयोगादिति० जातेरिति वा ङीष् । गौरादित्वाद्वा ॥

शृङ्गीकनकम् । न० कुण्डलाद्यलङ्कारसुवर्णे ॥ शृङ्गिणामौ० शृङ्गीकनति । कनी दीप्तौ । कन् ॥

शृणि: । पुं० स्त्री० अङ्कुशे । आंकस० इ० भा० प्र० ॥ शृणाति । शॄ० । शृणातेर्बाहुलकात् क्निरिति कश्चित् ॥ दन्त्यादिरेव साधु: ॥

शृत: । त्रि० क्षीरहविषो: पाके ॥ श्रायतेस्म । श्रापाके । शृतं पाके० इति साधु: । अनेन श्रातिश्रायत्यो रुपादिभ्यो क्षीरकर्मकत्वात्कर्त्तरि क्ते शृभावो निपात्यते० क्षीरहविषो: पाके । यथा० शृतं क्षीरं० स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थ: । शृतं हवि: स्वयमेव ॥ क्षीराद्यपयसां पाके ॥ क्वथिते ॥ इति रत्नमालाशब्दचन्द्रिका च ॥ यथा । जलजलजजलशाहैरेणुभिश्चौषधाग्निमिरै: शिशिरं जलं शृतं यदि सितोलिस्मराज: ॥

शृदर: । पुं० भुजङ्गमे ॥ शृणाति । शॄ० । क्रदरादयश्चेत्यदरप्रत्ययान्तो निपातित: ॥

शृधू: । पुं० गुदे । शर्द्धते । शृधुशब्दकुत्सायाम् । कृतिशृध्यो: कू ॥

शेखर: । पुं० आपीडे । शिखाविन्यस्तमालायाम् ॥ शिरोभूषणे ॥ न० लवङ्गे ॥ शिग्रुमूले ॥ शिङ्खति । शिखि गतौ । बाहुलकादर: । धागमश्चास्यानित्यत्वान्नुम् ॥ पञ्चमात्रिकस्य पञ्चमप्रभेदे० ॥ ऽ०।० ॥

शेखरित: । त्रि० मुकुटवत्कृते ॥

शेखरी । स्त्री० वन्दायाम् ॥

शेप: । पुं० शिश्ने । शेफसि ॥ शेते रेत: पाते । शीङ् स्वप्ने । बाहुलकात्पप्रत्यय: ॥

शेप: । न० शिश्ने ॥ शेते रेत: पाते ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् चेत्यसुन् ॥

शेपालः। पुं॰ न॰ शैवाले ॥ इ॰ श॰ र॰ ली ॥

शेफः। पुं॰ मेढ्रे। शिश्ने ॥ शेते रेतःपातानन्तरम्। बाहुलकात् फप्रत्ययः ॥

शेफः। पुं॰ मेढ्रे। शिश्ने ॥ शेते रेतःपाते। शीङ्॰। वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः फुट्चेत्यसुन्। अचपवर्गद्वितीयोऽप्यागमे ॥

शेफसी। स्त्री॰ शिश्ने ॥

शेफालिः। स्त्री॰ शेफालिकायाम् ॥

शेफालिका। स्त्री॰ सुवहायाम्। निर्गुण्ड्याम् ॥ नीलिकायाम्। हारशृङ्गार॰ पारिजाता॰ इ॰ भा॰ प्र॰ पुष्पवृक्षे। शिउली॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ ॥ चत्वारि शेफालिकामात्रे। शियलीतिख्यातनीलपुष्पायां शेफालिकायामिति केचित्। शेफालिकादिद्वयं शेफालिकामात्रे॰ निर्गुण्ड्यादिद्वयं नीलपुष्पशेफालिकायामिति केचित्। न्यवारीतिख्यातपुष्पविशेषे॰ इति चान्ये ॥ शब्दरत्नावल्युक्ताः पर्यायास्तु। शेफाली॰ मल्लिका॰ रजनीहासा॰ निशिपुष्पिका॰ सा शुक्लाचेत्॰ श्वेतसुरसा॰ भूतवेशीति ॥ राजनिर्घण्टोक्तास्तु। शुक्लाङ्गी शीतमञ्जरी॰ विजया॰ वातारिः॰ भूतकेशीति ॥ शेतेइति शेः॰ शीङोविच्। शयं फालयति। त्रिफलाविशरणे। अण्। स्वार्थेकन्कुन्वा ॥ शेफालिकायाः पुष्पम्। शेफालिका। पुष्पमूलेषु बहुलमिति॰ अनुदात्तादेरञोऽवस्य लुप्। लुपियुक्तवत् ॥ शेरते शेफा अलयोऽस्याम्। वा। ङीष्। स्वार्थेकन् ॥

शेफाली। स्त्री॰ निर्गुण्ड्याम्। शेफालिकायाम्। न्यशारीतिख्याते पुष्पवृक्षे। हारशृङ्गार॰ इ॰ च॰ भा॰ प्र॰ ॥ शेरते शेफा अलयोऽस्याम्। वाङीष् ॥ नीलसिन्दुवारे। संभालू॰ इ॰ भा॰ ॥

शेमुषी। स्त्री॰ बुद्धौ। प्रज्ञायाम्। मतौ ॥ शेतेइति शेः। शीङोविच्। शेः॰ मोहः॰ तं मुष्णातीति॰ शेमुषी। मुषस्तेये। मूलविभुजादित्वात्कः। गौरादित्वात्ङीष् ॥

शेयालः। पुं॰ जलनील्याम्। शैवले। जलेशेते॰ तिष्ठति। शीङो वालन् ॥ बाहुलकाद्वस्य यः ॥

शेलुः। पुं॰ श्लेष्मातके। बहुवारके। लसोडा इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ शिलति, शिल॰। बाहुलकादुः ॥

शेवः। पुं॰ अहौ ॥ शिश्ने ॥ त्रि॰ उन्नते ॥ शेते। इण्शीभ्यां

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वर्त्तते। शीङोवन्। शेतेऽत्यर्थम्। शेवयद्वेतिसाधुर्वा॥ सुखे॥

शेवधिः। पुं० सामान्यनिधौ। शे कल्याणे० मेदिनी० अवधिः। तत्पुरुषइत्यलुक्। यद्वा। शेतेऽनेनशेवंसुखम्। दूण्धीभ्यांवन्। शेवंधीयतेऽस्मिन्। कर्मण्यधिकरणेचेतिकिः॥

शेवलम्। न० शैवाले॥

शेवालम्। न० शैवले॥ जलेशेतेतिष्ठति। शीङोधुक्लक्वलञ्वालन्इतिवालन्॥

शेवालिनी। स्त्री० नद्याम्॥

शेवाली। स्त्री० आकाशमांस्याम्॥

शेषः। पुं० भगवतोद्वितीयायांमूर्त्तौ॥ यथा। एकाभगवतोमूर्त्तिर्ज्ञानरूपाशिवामला। वासुदेवाभिधानासागुणातीतासुनिष्कला॥ द्वितीयाकालसंज्ञाऽन्यातामसीशेषसंज्ञिता। निहन्तिसकलांश्चा-न्तेवैष्णवीपरमातनुरितिकौर्मे ४८ ऽध्यायः॥ सङ्कर्षणे। सीरपाणौ। बलदेवे॥ वधे॥ अनन्ते। नागजातिराजे। फणासहस्रसंयुते॥ शिष्यते। शिष्लृविशेषणे० शिषअसर्वोपयोगेवा। घञ्॥ परार्थः शेषइतिमीमांसकाः॥ षष्ठ्यर्थे॥ पुं० न० उपयुक्तेतरे॥ षष्ठमाह्निकस्यपञ्चमप्रभेदे०॥ ऽ०॥ त्रि० अन्ते॥ सौक्रतेतरवस्तुनि॥ अवशिष्टे॥ यथा। अत्यादरपरोविद्वानीहमानः स्थिरांश्रियम्। अग्नेः शेषमृणस्यापिशत्रोःशेषंनशेषयेत्॥ अपिच। ऋणशेषमग्निशेषंशत्रुशेषंतथैवच। पुनःपुनःप्रवर्द्धन्तेतस्माच्छेषंनशेषयेदितिगरुडपु० १६६ अ०॥ शिष्यते परिशिष्यते। शिषिघञ्॥

शेषत्वम्। न० उपकारित्वे॥ पारार्थ्ये। परोद्देश्यप्रवृत्तिकत्वे॥ यथा। शेषत्वमुपकारित्वंद्रव्यादावाहबादरिः। पारार्थ्यंशेषतातत्त्वसर्वस्वीतिजैमिनिरित्यधिकरणमालायांमाधवाचार्य्यः॥

शेषभूतः। त्रि० अङ्गभूते॥

शेषरात्रिः। स्त्री० रात्रिशेषे। उच्चन्द्रे। अपररात्रे॥

शेषवत्। न० अवीतानुमाने॥ शेषएवविषयतयाऽस्त्यस्यानुमानज्ञानस्य० तच्छेषवत्॥

शेषा। स्त्री० प्रसादेनस्वनिर्माल्यार्पणे। निर्माल्यदाने॥ वर्णवृत्तान्तरे॥ यथा। छन्दोविद्भिःप्रोक्ताषड्विंवर्णैरेषा। सर्वेवर्णायस्यांदीर्घा सास्याच्छेषा॥ यथा। किंवाकुर्य्यांकान्तः हंहोनैवायातः व्योमाभैः सम्पूर्णायाताः प्राणास्तूर्णम्॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शैषावस्था । स्त्री॰ वार्द्धक्ये ॥
शैषित:। त्रि॰ उर्वरिते ॥
शैच: । पुं॰ प्रथमारब्धवेदे । प्राथमकल्पिके ॥ शिक्षामधीते । तदधीते तद्वेत्यण् ॥ शिक्षायामयम्॰ तत्र भवोवा ॥ यद्वा । शिक्षांलभते । शैषइत्यण् ॥ यद्वा । शिक्षाशीलमस्य । छत्रादिभ्योण् ॥
शैख: । पुं॰ सङ्कीर्णजातिविशेषे । । भूर्जकण्टके ॥
शैखरिक: । पुं॰ अपामार्गे ॥ शिखरेप्रायेणभवति । अध्यात्मादित्वाठ्ठञ् ॥
शैखरेय: । पुं॰ अपामार्गे ॥
शैतृयम् । न॰ शीतत्वे ॥ भावेष्यञ् ॥ शैलंहियतःसाप्रकृतिर्जलस्य ॥
शैथिल्यम् । न॰ शिथिलतायाम् ॥ अनुद्यमे ॥ भावेष्यञ् ॥
शैनेय: । पुं॰ शिनेर्नप्तरि । सात्यकौ । श्रीकृष्णसारथौ ॥ शिनेर्गोत्रापत्यम् । इतश्चानिञइतिढक् ॥
शैर्षच्छेदिक: । त्रि॰ शीर्षच्छेद्ये ॥ शिरश्छेदंनित्यमर्हति । शीर्षच्छेदाद्यच्चेतिठञ्॰ प्रत्यययोगेनशिरस: शीर्षभावश्च ॥
शैल: । पुं॰ महीध्रे । अचले । शिलोच्चये ॥ प्रचुरा: शिला: संत्यत्र । ज्योत्स्नादित्वादण् ॥ न॰ शैलेये ॥ तार्क्ष्यशैले । रसाञ्जने ॥ शिलाजतुनि ॥
शैलकम् । न॰ शैलजे ॥
शैलगन्धम् । न॰ शावरचन्दने ॥
शैलगर्भा । स्त्री॰ शिलावल्कायाम् ॥
शैलगर्भाह्वा । स्त्री॰ शिलावल्कायाम् ॥ इ॰ रा॰ नि॰ रट: ॥
शैलजम् । न॰ शैलेये । सुगन्धिद्रव्यविशेषे ॥ शैलेजातम् । जनौ॰ । सप्तम्यांजनेर्ड: ॥ त्रि॰ पर्वतोत्पन्नेवस्तुनि ॥
शैलजा । स्त्री॰ गिरिजायाम् । पार्वत्याम् ॥ शैलाज्जाता । जनौ॰ । पञ्चम्यामितिड: । गजपिप्पल्याम् ॥ सैंहल्याम् ॥
शैलधन्वा । पुं॰ शम्भौ । शिवे ॥ इ॰ त्रि॰ शेष: ॥
शैलधर: । पुं॰ गिरिधरे । श्रीकृष्णे ॥ इतिधनञ्जय: ॥
शैलधातुजम् । न॰ शिलाजतुनि ॥
शैलनिर्यास: । पुं॰ अश्मजे । शिलाजतुनि ॥ शैलस्यनिर्यासइव ॥
शैलपत्र: । पुं॰ बिल्ववृक्षे ॥
शैलपीलु: । पुं॰ अचोटे ॥
शैलभित्ति: । स्त्री॰ टङ्के ॥
शैलराज: । पुं॰ मेरुपर्वते ॥ हिमालये ॥ शैलानांराजा । टच् ॥
शैलराजतनया । स्त्री॰ पार्वत्याम् ॥
शैलराजसुता । स्त्री॰ पार्वत्याम् ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दुर्गायाम् ॥ यथा । अरूपापर
भावत्वाद्बहुरूपाक्रियात्मिका । ना
ताशैलेन्द्रगेहेसाशैलराजसुतात-
त: ॥ इतिदेवीपुराणे४५अ० ॥

शैलवल्कला । स्त्री० शिलावल्कला
याम् ॥

शैलबीज: । पुं० भल्लातकवृक्षे ॥

शैलशिविरम् । न० वार्द्धौ । धर
णीप्लवे । समुद्रे ॥

शैलसुता । स्त्री० अम्बिकायाम् ।
पार्वत्याम् ॥ ज्योतिष्मत्याम् ॥

शैलाख्यम् । न० शैलजे ॥

शैलाग्रम् । न० शिखरे । शैल
शृङ्गे ॥

शैलाजम् । न० शैलेये ॥ इ०
रा० ट: ॥

शैलाट: । पुं० देवले ॥ सिंहे ॥
शुक्लकाचे । किराते ॥ इ० मे०
कर: ॥

शैलादि: । पुं० नन्दिनि । शिवग
णविशेषे ॥

शैलापगा । स्त्री० क्षुद्रनद्याम् ॥

शैलाली । पुं० नटे ॥ शिलालि
नाप्रोक्तंनटसूत्रमधीते । पाराश
र्यशिलालिभ्यांभिक्षुनटसूत्रयोरि
तिणिनि: ॥

शैलिक्य: । पुं० सर्वलिङ्गिनि ॥
शिलिकस्यभाव: कर्मवाष्यञ् ॥

शैली । स्त्री० सङ्केते ॥ प्रज्ञप्ति:

परिभाषाशैलीसङ्केतसमयकारा-
श्चेतिचकाण्डशेष: ॥ समवधान
पूर्विकायांप्रवृत्तौ ॥ यथाब्राह्मणै:
सहब्राह्मणाभोज्यन्तेक्षत्रियै: सह
क्षत्रियाइति ॥ शीलेभवा । अण्
ङीप् ॥

शैलूष: । पुं० विल्वे । मालूरवृ
क्षे ॥ नटे । शिलूषस्यापत्यम् ।
अण् । शैलूषइवेति० नानारूप
त्वात् ॥

शैलूषिक: । पुं० नटवृत्त्यन्वेषिणि ॥

शैलूषिकी । स्त्री० शैलूषिकजा
तिस्त्रियाम् ॥

शैलेन्द्र: । पुं० हिमाचले ॥

शैलेन्द्रस्थ: । पुं० भूर्जवृक्षे ॥

शैलेय: । पुं० मधुपे । भ्रमरे ॥
सिंहे, न० तालपर्ण्याम् । सैन्धवे
। शैलजे शैलजातगन्धद्रव्ये । छरी
ला० इ० भा० प्र० ॥ अस्यपर्यायाद
योयथा । शैलेयन्तुशिलापुष्पंवृद्ध
कालानुसार्यकम् ॥ शैलेयंशीतलं
हृद्यंकफपित्तहरंलघु । कण्डूकु
ष्ठाश्मरीदाहविषहृद्गुदरक्तहृदिति
॥ त्रि० शिलातुल्ये ॥ शिलाया
मुत्पन्ने ॥ शिलायांभव: । न
द्यादिभ्यश्चेतिढक् ॥ शिले: ।
शिलायाइतियोगविभागेनढञ्वा ।
ङीपिशैलेयी ॥

शैलेयी । स्त्री० पार्वत्याम् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शैलोदा । स्त्री० निम्नगान्तरे ॥

शैलोद्भवा । स्त्री० क्षुद्रपाषाणभेदाम् ॥ अम्बिकायाम् ॥

शैव : । त्रि० शिवोपासके । ऊर्द्ध्वस्रोतसिके ॥ न० शिवप्रोक्ते मार्गे ॥ यथा । नपादुकापरोमन्त्रो नदेवः श्रीगुरोः परः । नहि शैवात्परोमार्गोनपुण्यं कुलपूजनात् ॥ आचारविशेषे ॥ यथा । अष्टाङ्गयोगसंयुक्तोयत्रोद्दिष्टोविधानतः । यत्रध्यानंसमाधिश्चतावच्छैवः प्रवक्ष्यते ॥ विवाहविशेषे ॥ यथा । शैवोविवाहोद्विविधः कुलचक्रे विधीयते । चक्रस्यनियमेनैकोद्वितीयोजीवनावधिः ॥ अपिच । परिणीतानरमिताकन्यकाविधवाभवेत् ॥ साप्युद्वाह्यापुनः पित्राशैवधर्मेष्वयंविधिः ॥ शिवस्यायम् । तस्येदमित्यण् ॥ शिवे ॥ स्वार्थेऽण् ॥ वसुके । बकवृक्षे ॥ धत्तूरे ॥ देशविशेषे ॥ शिवानांविषयोदेशः । विषयोदेशइत्यण् ॥ न० शिवपुराणे ॥ शैवाले ॥ त्रि० शिवसम्बन्धिनि ॥

शैवल : पुं० शैवाले ॥ न० पद्मकाष्ठे ॥ जलेशेतेतिष्ठति । शीङो घुक्लुक्वलञ्वालनइतिवलञ् ॥

शैवावधूत : । पुं० अवधूतविशेषे ॥ तथोक्तः श्रीमहानिर्वाणे सदाशिवेन । पूर्णाभिषेकविधिनासंस्कृतायेचमानवाः । शैवावधूतास्तेज्ञेयाः पूजनीयाः कुलार्चितैरिति ॥

शैवलिनी । स्त्री० तरङ्गिण्याम् ॥ तटिन्याम् । नद्याम् ॥ शैवलमस्त्यस्याम् । अतइनिठनाविती निः । ऋन्नेभ्योङीप् ॥

शैवालम् । न० जलनील्याम् । शैवाले ॥ शैवालंतुवरंतिक्तंमधुरंशीतलंलघु । स्निग्धंदाहतृषापित्तरक्तज्वरहरंपरम् ॥

शैवालिनी । स्त्री० नद्याम् ॥

शैवी । स्त्री० शैवविवाहेनोढाहितायाम् ॥

शैव्य : । पुं० श्रीकृष्णरथस्याश्वविशेषे ॥ यथा । तुरगाः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥ पाण्डवानांसेनापतिविशेषे ॥

शैशवम् । न० शिशुत्वे । बाल्ये ॥ शिशोर्भावः कर्म वा । इगन्ताच्चलघुपूर्वादित्यण् ॥

शैशिर : । पुं० श्यामचटके ॥ दन्तरोगविशेषे ॥ त्रि० शिशिरसम्बन्धिनि ॥

शैशुमारम् । न० शिशुमाराकारे ज्योतिश्चक्रे ॥

शोक : । पुं० मन्यौ । शुचि । व्या

कुलतायाम् । इष्टवियोगानुचिन्तने । इष्टवियोगनिमित्तमनसः सन्तापे । इष्टवियोगे तल्लाभानर्हताज्ञाने ॥ स चानुचितएव॰ यतः । शोचमानास्तु सस्नेहा बान्धवाः सुहृदस्तथा । पातयन्ति गतं स्वर्गादश्रुपातेन राघव ॥ भूरिदुःखोगतः स्वर्गं पुण्यक्षेमपतितः पुनः । शोचितो वस्तु वर्गेस्वस्मृतिस्नेहं परित्यज ॥ इति वह्निपुराणे रामं प्रति वशिष्ठोक्तिः ॥ विवेकिनां चित्ते तु नास्त्येव शोकावकाशः । यतः । पान्थानामिव वर्त्मनि॰ क्षितिरुहां नद्यामिव॰ भ्राम्यतां॰ मेघानामिव पुष्करे॰ जलनिधौ सांयात्रिकाणामिव । संयोगः पितृमातृबन्धुतनयभ्रातृप्रियाणां यदा सिद्धो॰ दूरवियोग एव॰ विदुषां शोकोदयः कस्तदा ॥ शोचनम् । शुचशोके । घञ् ॥ संसारे ॥ स्वसंसृष्टं पुरुषं शोचयतीति शोकस्तमोमूलः संसारः । उक्तञ्च श्रीविद्यारण्यगुरुभिः । शोकं तरति चात्मविदिति ॥

शोकनाशनः । पुं॰ अशोकवृक्षे ॥ शोकं नाशयति । णशअदर्शने । नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥ परमात्मनि ॥ स्वाभेदसाक्षात्कारेण संसारिणां संसारशोकं नाशयति ॥

शोकहारी । पुं॰ वनवर्वरिकायाम् ॥

शोकातिगः । त्रि॰ मानसैर्दुःखैर्वर्जिते ॥ शोकमतीत्य गच्छतीति तथा ॥

शोकापनुदः । पुं॰ पुत्रे ॥ शोकमपनुदति । णुदप्रेरणे । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति सुखस्याहरणे कः ॥

शोकारिः । पुं॰ कदम्बवृक्षे ॥

शोकार्त्तः । त्रि॰ शोकाकुले ॥

शोचनम् । न॰ शुचि । शोके ॥ त्रि॰ शोकशीले । शोचति॰ तच्छीलः । शुचशोके । जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः । इति युच् ॥

शोचना । स्त्री॰ शोकोत्पादनायाम् ॥

शोचनीयः । त्रि॰ शोच्ये । शोचितुं योग्ये ॥ यथा । ये बालभावेन पठन्ति विद्यां ये यौवनस्था धनार्जदाराः । ते शोचनीया इह जीवलोके मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्तीति ॥

शोचिष्केशः । पुं॰ उषर्बुधे । अग्नौ ॥ शोचींषि ज्वालाः केशा इवास्य । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् ॥ चित्रकवृक्षे ॥

शोचिः । न॰ रोचिषि । प्रभायाम् ॥ शुच्यति॰ पूतीभवत्यनेन । ईशुचिर पूतीभावे । अर्चिशुचिहुसृपिछादिच्छर्दिभ्यः इसिः ॥

शोच्यः । त्रि॰ तपस्विनि । सापराधे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अनुकम्प्य ॥
शोच्यकः । त्रि० वृद्धे ॥
शोठः । त्रि० मूर्खे ॥ अलसे धूर्त्ते । नीचे ॥ पापरते ॥
शोणः । पुं० कृशानौ । अग्नौ श्योनाके ॥ लोहिताश्वे ॥ नदविशेषे । हिरण्यवाहौ ॥ योऽयममरकण्टकदेशात्पाटलिपुत्रे गङ्गायां मिलितः ॥ समुद्रविशेषे ॥ रक्तेक्षौ ॥ लवणाम्बुधेः पारस्थे रक्तजले ऽगाधे शोणग्रामिनिम्नब्रह्मद्वीपान्तर्वर्त्तिनि नदविशेषे ॥ अनुत्कटरक्ते । कोकनदवर्णे ॥ श्योनाकप्रभेदे ॥ न० सिन्दूरे ॥ रुधिरे ॥ त्रि० कोकनदच्छाये । कोकनदवर्णवति ॥ शोणति । शोणृ वर्णगत्योः । पचाद्यच् ॥ रक्तवर्णे ॥
शोणकः । पुं० श्योनाकतरौ । सोनापाटा० हि० भा० प्र० ॥ स्वार्थे कः ॥
शोणज्योतीरथीसङ्गमः । पुं० तीर्थविशेषे ॥
शोणझिण्टिका । स्त्री० रक्तसैरेये ॥
शोणझिण्टी । स्त्री० कुरवके ॥ कण्टकिन्याम् ॥
शोणपत्रः । पुं० रक्तपुनर्नवायाम् ॥
शोणपद्मम् । शोणपद्मकम् । न० रक्तपद्मे ॥

शोणपुष्पः । शोणपुष्पकः । पुं० कुद्दाले । कोविदारे ॥ शोणानि० तद्वर्णवन्ति पुष्पाण्यस्य ॥
शोणपुष्पी । स्त्री० सिन्दूरपुष्प्याम् ॥
शोणप्रभवः । पुं० तीर्थविशेषे ॥
शोणरत्नम् । न० पद्मरागमणौ ॥ माणिक्ये ॥ शोणञ्च तद्रत्नञ्च ॥
शोणा । स्त्री० शोणवर्णयुक्तायाम् । शोणायाम् ॥ शोणात्प्राचामित्यन्येषां मते टाप् ॥
शोणाकः । पुं० श्योनाकवृक्षे । शुकनासे ॥
शोणितम् । न० रुधिरे । रक्ते ॥ कुङ्कुमे ॥ शोणतिस्म । शोणृ० । गत्यर्थेति क्तः ॥
शोणितचन्दनम् । न० रक्तचन्दने ॥
शोणितपुरम् । न० बाणासुरपुरे सराहण० हि० भा० प्र० ॥ शोणितसंज्ञकं पुरम् ॥
शोणितह्वम् । न० कुङ्कुमे ॥
शोणितोत्पलम् । न० रक्तोत्पले ॥
शोणी । स्त्री० रक्तायाम् । रक्तोत्पलवर्णायाम् स्त्रियाम् ॥ शोणात्प्राचामिति वा ङीप् ॥
शोणोपलः । पुं० माणिक्ये ॥
शोथः । पुं० शोफे । श्वयथौ । त्वग्विवर्द्धने ॥ श्वयति । श्वगतौ । बाहुलकात् थः । श्वोरित्यूठ् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

बाहुल: । संज्ञापूर्वकत्वादेत्वे
धत्वूठ् खितिनद्वृद्धि: यद्वा । शव
ति । गुगतौ । पूर्ववत् । थः ।
उद्गामीनरकद्भ्यामधोगामीमुखा
त स्त्रियम् । उभयोर्वस्त्रिसस्कात:
शोथ इतिनसंशयः ॥

शोथकः । पुं० शोथे ॥

शोथकृत् । त्रि० शोफकारिणि ॥

शोथघ्नः । त्रि० शोथनाशके ॥

शोथघ्नी । स्त्री० रक्तपुनर्नवायाम् ॥
पुनर्नवायाम् ॥ शोथं हन्ति । अ
मनुष्यकर्तृकेपिचेतिटक् । ङी
प् ॥ शालपर्ण्याम् ॥

शोथजित् । पुं० भल्लातके ॥ पुनर्नवा
याम् ॥ त्रि० शोफहारके ॥

शोथहृत् । पुं० भल्लातके ॥

शोधः । पुं० शोधने ॥

शोधकः । त्रि० शुद्धिकारके ॥ न०
कङ्कुष्ठे ॥

शोधनः । पुं० निम्बे ॥ निम्बूके ॥
न० शुद्धौ । शौचे ॥ मलापनयने
॥ विष्ठायाम् ॥ कासीसे ॥ धा
तुनिर्दोषीकरणे ॥ ऋणादिपरिष्क
रणे ॥ लिखितपत्रादे: प्रमाणी
करणे ॥ विरुद्धलिखितस्य शुद्
धीकरणे ॥ अङ्कस्फुरणे । त्रि०
शुद्धिसाधने । शुद्धिकारके ॥

शोधनी । स्त्री० सम्मार्जन्याम् । सौ
दनी० इ० भा० ॥ शोध्यतेऽनया
। शुधशौचे । करणेल्युट् । ङीप्
॥ ताम्रवल्ल्याम् ॥ नील्याम् ॥

शोधनीयः । त्रि० शोधितव्ये । शो
ध्ये ॥

शोधनीबीजम् । न० जयपाले । म
लद्राविणि ॥

शोधितः । त्रि० सम्मृष्टे । मक्षिका
द्यपनयनेनकृतशोधनेव्यञ्जनादौ ॥
यथा । व्यञ्जने केशकीटादिशुद्धे स
म्मृष्टशोधितेद्वृतिशब्दरत्नावली । अ
पनीतमले । निर्णीते । मृष्टे ।
धौते ॥ शोध्यतेस्म । शुध । ए
न्तः कर्त्तरिक्तः ॥

शोफः । पुं० शोथे ॥ शवति । शव०
। बाहुलकात्फः । छ्वोरित्यूठ्
। बाहुल: । संज्ञापूर्वकत्वादेत्वे
धत्वूठ् खितिनद्वृद्धि: ॥ यद्वाशवति
। शु० । पूर्ववत्फः ॥

शोफकृत् । त्रि० शोथकृति ॥

शोफघ्नी । स्त्री० रक्तपुनर्नवायाम् ।
शालपर्ण्याम् ॥

शोफनाशनः । पुं० नीलवृक्षे ॥ त्रि०
शोथनाशके ॥

शोफहृत् । पुं० भल्लातके ॥ त्रि०
शोथहारके ॥

शोभनः । पुं० हरे ॥ विष्कम्भादि
द्विषुपञ्चमेयोगे ॥ तत्रजातफलं
यथा । शार्ङ्गे शोभनः शोभनयोगज
न्मादच्छो विपक्षप्रतिलब्धचित्तः ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सद्वृत्तस्सारवपुः सुधीरमः सम्मानयुक्तोमनुजः प्रवीणः ॥ शोभनकृतिवत्सरे । तत्फलं यथा । सुभिक्षं क्षेमसारोग्यं ह्यरोगा ब्राह्मणाः प्रिये । सुस्थिताः शोभनेवर्षे प्रजाः सर्वाः सुलोचने ॥ ३७ ॥ न० वारिजे । पद्मे ॥ त्रि० सुन्दरे । सुषमे । मनोज्ञे ॥ शोभते । शुभदीप्तौ । अनुदात्तत्वात् लयुच् । शोभयति । नन्द्यादित्वात् ल्युर्वा ॥

शोभनकः । पुं० शिग्रौ ॥

शोभनकृत् । पुं० शोभनेवर्षे ॥ त्रि० शोभनकारके ॥

शोभना । स्त्री० गोरोचनायाम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ इ० रा० टः ॥

शोभनीयः । त्रि० शोभितव्ये ॥

शोभमानः । त्रि० विराजमाने ॥ यथा । मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः । कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः ॥

शोभा । स्त्री० कान्तौ । द्युतौ ॥ तस्यालक्षणं यथा । सा शोभा रूपभोगाद्यैर्यत्स्यादङ्गविभूषणम् । शोभैव कान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनोज्ज्वलेति । इच्छायाम् ॥ गोपीविशेषे ॥ गोरोचनायाम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ कृतिच्छन्दः २० प्रभेदे ॥ यथा । रसाश्वाश्वैः शोभा नयुगलजठरा मेघविस्फूर्जिता चेत् ॥ यथा । सपीयूषोन्मीलत्सरसिजयुगला मध्यनम्रा फलाभ्यां कृतयोरूर्ध्वं राजत्तरलकिसलया श्लिष्टसुस्निग्धशाखा । लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रबिम्बान्विता या मद्दाशोभा मौलौ मिलदलिपटलैः कृष्णसा कापिवल्ली ॥ शोभते । शुभशुम्भशोभायाम् । पचाद्यच् ॥

शोभाञ्जनः । पुं० शिग्रौ । तीक्ष्णगन्धके । अक्षीवे । मोचके । सहिंजनो० सूंझना० इ० भा० प्र० ॥ शोभाञ्जनः कटुस्तिक्तः शोथविद्रधिगुल्मनुत् ॥ शोभामञ्जति । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । कर्त्तरि ल्युट् । बहुलमन्यत्रापीति युज्वा ॥

शोभितः । त्रि० शोभायुक्ते ॥

शोभनी । स्त्री० शोभनीयायाम् ॥

शोली । स्त्री० वनहरिद्रायाम् ॥

शोषः । पुं० शोषणे ॥ यक्ष्मणि ॥ संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते । अस्यौषधं यथा । वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्जं देवदारु च । मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रज-

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नीहयम् ॥ प्रियङ्गु निम्बवकट गोमूत्रेणावघर्षितम् । नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥ अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् । भूतेभ्यश्चभयं हन्ति राजद्वारे च शासनमिति ॥ रवेः पार्श्वगे ॥ शोषयति । शुषशोषणे पचाद्यच् ॥

शोषकः । त्रि॰ शोषणकर्त्तरि ॥

शोषणः । पुं॰ कामास्त्रविशेषे ॥ श्योनाके ॥ न॰ रसाकर्षणे । रसादाने । शोषे ॥ त्रि॰ शोषके ॥

शोषसम्भवम् । न॰ पिप्पलीमूले ॥

शोषापहा । स्त्री॰ क्षीतकी ॥

शोषितः । त्रि॰ जारिते ॥ यथा । समुद्रः शोषितो येन तमगस्तिं नमाम्यहम् ॥

शौकम् । न॰ शुकगणे ॥ शुकानां समूहः । खण्डिकादित्वादञ् ॥ शुकस्यावयवो विकारो वा । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ स्त्रीणां करणान्तरे ॥

शौकरम् ।) न॰ तीर्थविशेषे ॥
शौकरवम् ।)

शौक्तिकम् ।)
शौक्तिकेयम् । न॰) मुक्तायाम् ।
शौक्तेयम् ।)

मौक्तिके । शुक्तिसम्भवे ॥

शौक्लम् । न॰ शुक्लतायाम् ॥

शौङ्गः । पुं॰ भारद्वाजे ॥ शुङ्गस्यापत्यम् । विकर्णशुङ्गेत्यादिनाऽण् ॥

शौचम् । न॰ बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्ने पावित्र्यजनके कर्मणि । शुचितायाम् । तदुक्तं श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे । शौचन्तु द्विविधं देवि बाह्याभ्यन्तरभेदतः । ब्रह्मण्यात्मार्पणं यत्तच्छौचमान्तरिकं स्मृतम् ॥ अद्भिर्वा भस्मना वापि मलानामपकर्षणम् । देहशुद्धिर्भवेद्येन बहिः शौचं तदुच्यते ॥ गङ्गानद्यो ह्रदा वाप्यस्तथा कूपाश्च पुल्लकाः । सर्वं पवित्रजननं स्वर्णदीक्रमतः प्रिये ॥ भस्माग्नयाग्निकं श्रेष्ठं मृत्स्नातु मलवर्ज्जिता । वासोऽजिनतृणादीनि मृद्वानीहि सुव्रते ॥ किमत्र बहुनोक्तेन शौचाशौचविधौ शिवे । मनः पूतं भवेद्येन गृहस्थस्तत्तदाचरेत् ॥ निद्रान्ते मैथुनस्नान्ते त्यागान्ते मलमूत्रयोः भोजनान्ते मलेस्पृष्टे बहिः शौचं विधीयते॰ इति ॥ अत्रवर्त्तमाने प्रबले कलौ ॥ शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥ मृज्जलादिभिः कायादिक्षालनं हितमितमेध्याशनादि च॰ बाह्यम् । मैत्रीमुदितादिभिर्मदमानादिचित्तमलक्षालनमान्तरम् ॥ कायमलानां मृज्जलाभ्य

क्षालनं बाह्यम् । मनोमलानां रागद्वेषादीनां विषयदोषदर्शनरूपप्रतिपक्षभावनयाऽपनयनमाभ्यन्तरमिति विवेकः ॥ वैश्यधर्मे तु अर्थप्रयोगादौ मायाऽनृतादिराहित्यं न तु मृज्जलादिजनितं ग्राह्यं ॥ सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् । योऽर्थे शुचिर्हि सशुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिरिति मनुः ॥ आह्निके शौचविशेष उक्तः । गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रित इति । एतत्तु सर्व्वसाधारणम् । गृहस्थस्य तु । एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता । पादयोः षट् प्रकीर्त्तिता इति च ॥ व्रतीशौचमिच्छन्कुर्याद्द्विचतुर्गुणम् । यद्दिवा विहितं शौचं तदर्द्धं निशि कीर्त्तितम् ॥ तदर्द्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्द्धमध्वनि । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धमेनस्मिसूतवत् ॥ शौचविद्दक्षिणं हस्तं नाधः शौचे नियोजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्द्धं न शोधयेदिति ॥ मूत्रकरणे शौचन्तु एका लिङ्गे करे तिस्र उभयोर्मृद्द्वयं स्मृतमिति ॥ अशुद्धतानिरसनेन शुद्धेरापादकत्वञ्चास्य स्वरूपम् । यथा । अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितमिति ॥ सत्यशौचं मनःशौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदयाशौचं जलशौचन्तु पञ्चमम् ॥ यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ॥ शुचेः कर्म भावो वा । इगन्तात्मलघुपूर्वादित्यण् ॥ गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥ अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः । असङ्गोऽहमिति ज्ञानं शौचमेतत् प्रचक्षते ॥

शौचपरः । त्रि० बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्ते ॥

शौचिकः । पुं० वर्णसङ्करविशेषे ॥ यथा । कैवर्त्तस्य च कन्यायां शौण्डिकाद्दैव शौचक इति पराशरपद्धतिः ॥

शौचेयः । पुं० रजके ॥ इ० श० र० लो ॥

शौटीरः । पुं० वीरे ॥ त्यागिनि ॥ शौटति शौट्ट गर्वे । कृशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ॥

शौटीर्य्यम् । न० वीर्ये । गर्वे ॥ तदेतदिति शौटीर्यं मौड्लोमेन सृष्यतीति कल्पतरुः ॥ शौटीरस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

शौण्डः । त्रि० मत्ते । मदिरामत्ते ॥ प्रगल्भे ॥ विख्याते ॥ शुण्डायां पानागारे भवः । तत्र भव इत्यण् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शौण्डिकः। पुं॰ जातिविशेषे। आसुतीवले। मण्डहारके। सुंडी॰ कलवार॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा। ततोगान्धिककन्यायांकैवर्त्तादेश्शौण्डिकः। कैवर्त्तश्च कन्यायांशौण्डिकादेवसौचिकः ॥ इ॰ प॰ पु॰ ॥ शुण्डासुरा॰ पण्यमस्य। तदस्यपण्यमितिठक्। शुण्डिकादागतोवा। शुण्डिकादिभ्योण्॥

शौण्डी। पुं॰ शौण्डिके ॥

शौण्डी। स्त्री॰ पिप्पल्याम्॥ चव्ये॥ कटभ्याम्। मधुरेण्वौ ॥ शुण्डायांमद्यपानगृहेभवा। तत्रभवइत्यण्। ङीप्॥

शौण्डीरः। त्रि॰ शूरे॥ अहङ्कारिणि॥ शौटति। शौट्॰। औणादिकईरन्। पृषोदरादित्वान्नुम्॰ टस्य डत्व॥

शौण्डीर्य्यम्। न॰ पौरुषे॥ शौर्ये॥ भावे॰ ष्यञ्॥

शौद्रः। पुं॰ शूद्रायविप्रपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषे। पारशवे। त्रि॰ शूद्रसम्बन्धिनि॥

शौद्धोदनिः। पुं॰ शाक्यवंशजेमुनिविशेषे। सर्वार्थसिद्धे। गौतमे। मायादेवीसुते॥ शुद्धोदनस्यनृपतिविशेषस्यापत्यम्। अतइञ्॥

शौधिका। स्त्री॰ रक्तकाञ्जीइ॰ हे॰ चन्द्रः॥

शौनः। त्रि॰ पशुघातिनि॥

शौनकः। पुं॰ ऋषिविशेषे। अतिधन्वनि॥ शुनकस्यापत्यम्। बिदाद्यञ्॥ कापेयेमुनिविशेषे॥

शौभः। पुं॰ निलिम्पे। देवे। सुरे॥ गुवाके॥ न॰ व्योमपुरे। हरिश्चन्द्रपुरे। हरचँद्रावली॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ त्रि॰ शुभान्विते॥

शौभाञ्जनः। पुं॰ शिग्रौ॥ शौभाञ्जनएव। प्रज्ञाद्यण्॥ अस्यशाकप्रकारस्तु। शिग्रुमूलफलपुष्पकंशृतं तैलपक्वमुदकेष्वधिश्रितम्। क्षिप्तसैन्धवरजोयुतहिङ्गुजायतेसपदिदीपनमग्ने:॥ शिग्रुकः कटुतीक्ष्णोष्णः स्नायुशोथसमीरजित्। कृमिहृत्कासदोषघ्नस्तथातिप्लीहगुल्महा॥

शौभाञ्जनफलम्। न॰ शिग्रुफले॥ सौभाञ्जनफलंस्वादुकषायंकफपित्तनुत्। शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्महृद्दीपनंपरम्॥

शौभिकः। त्रि॰ इन्द्रजालिके। कुहकारिणि॥ इ॰ हारावली॥

शौरिः। पुं॰ वसुदेवे। वासुदेवे॥ श्रीकृष्णे॥ शूरस्यापत्यम्॰ वंशजत्वात्। वृष्णित्वेनऋष्यन्धकवृष्णीत्यणाभावम्। तथापिबाह्वादित्वादिञ्। शनैश्चरे॥

शौर्य्यम्। न॰ आरभट्याम्॥ बले।

शक्तौ ॥ शूरस्यकर्म भावोवा । ष्य
ञ् ॥ उत्साहे ॥

शौल्क : । पुं० शुल्कसम्बन्धिनि ॥

शौल्कशालिक : । पुं० शुल्कशालाया
अध्यक्षे ॥ अध्यक्षयद्गूमिठक् ॥

शौल्किक : । त्रि० शुल्काध्यक्षे ॥

शौल्किकेय : । पुं० विषप्रभेदे ॥ शु
ल्किकदेशेभव : । इतिकुक्षौतियो
गविभागाट्ठञ् ॥

शौल्विक : । पुं० कंसकारे । ताम्रकु
ट्टके । कसेरा० इ० भा० प्र० ॥ शु
ल्वघट्टनं शिल्पमस्य । शिल्पमिति
ठक् ॥

शौव : । पुं० श्वभिर्दृष्टे सामविशेषे ॥
दृष्टं सामेत्यण् ॥ न० शुनांसमूहे
॥ खण्डिकादित्वादञ् ॥

शौवस्तिकम् । त्रि० भाविदिनस्थायि
निद्रव्ये । श्वस्तने ॥ श्वोभवम् ।
श्वसस्तुट्चेति० ठक् । ऐजागम: ॥

शौवापदम् । त्रि० श्वापदे । श्वापद
सम्बन्धिनि ॥ श्वापदस्येदम् । अण्
। पदान्तस्यान्यतरस्यामितिपक्षे०
ऐच् ॥

शौषिर : । पुं० दन्तरोगविशेषे । य
था । श्वयथुर्दन्तमूलेषुरुजावान्
कफरक्तज : । लालास्रावीसविज्ञे
य : शौषिरोनामनात : ॥ ४ ॥

शौष्कल : । पुं० शुष्कमांसस्यापणिके
त्रि० पिशिताशिनि ॥ शुष्कलौंशु
ष्कमांसं० मांसमात्रं वाऽस्ति । शे
षद्भ्यण् ॥

श्च्योत : । पुं० प्राघारे । चरणे ॥
श्च्योतनम् । श्च्युतिर्चरणे ।
घञ् ॥

श्च्योतन् । त्रि० चरति ॥

श्म ॥ न० नान्त : ० मुखे ॥

श्मशानम् । न० प्रेतदाहभूमौ । श
वस्थाने । पितृवने ॥ शवा : शेरते
ऽत्र० शवानांशयनं वा । पृषोदरा
दित्वात्साधु ॥ श्मशब्देनशव : प्रो
क्त : शानंशयनमुच्यते । निर्वचन्ति
श्मशानार्थं मुनेशब्दार्थकोविदा: ॥

श्मशानकाली । स्त्री० कालीविशेषे ॥

श्मशानवासी । पुं० शिवे ॥ त्रि० श्म
शानवासकर्त्तरि ॥ श्मशानेवस्तुंशी
लंयस्य । बस० । सुप्यजातौणिनि: ॥

श्मशानवासिनी । स्त्री० कालिकाया
म् ॥

श्मशानवेश्मा । पुं० गिरिशे । शम्भौ ॥

श्मशानालयवासिनी । स्त्री० कालि
कायाम् ॥ श्मशानालयेवस्तुंशील
मस्या : । णिनि : । ङीप् ॥

श्मश्रु । न० पुंमुखलोमहृद्धौडाढीइ
० भा० केशश्मश्रुधारयतामग्र्याभ
वतिसन्ततिरितिदानधर्मेभारतम्
॥ श्म० मुखंश्रयति । श्रिञ्० । श्म
निश्रयतेडुन् ॥ यद्वा । श्मनिमुखे
श्रूयते० उपलभ्यते । श्रु० । मित

द्रादित्वात्ड, :। क्विब्वा आग
मशास्त्रस्यानित्यत्वान्नतुक्॥
श्मश्रुमुखी। स्त्री॰ श्मश्रुयोषिति। पो
टायाम्॥
श्मश्रुलः। त्रि॰ प्रवृद्धमुखरोमवति।
सिध्मादित्वाल्लच्॥
श्माशानिकः। पुं॰ पितृवनेपाठादि
कर्त्तरि। मत्ताखिना॰ इ॰ भा॰
प्र॰। श्मशानेऽधीते। अध्यायिन्य
देशकालादितिठक्॥
श्यानः त्रि॰ शीतात्सङ्कुचिते। स
ङ्कुचितमात्रे॥ श्यायतेस्म। श्यै
ङ्गतौ। क्तः। संयोगादेरातोधा
तोर्यण्वतइतिनिष्ठानत्वम्॥
श्यामः। पुं॰ प्रयागस्थवटे। वारिदे।
वृद्धदारके। पिके। कोकिले।
कृष्णवर्णे। हरिद्वर्णे। श्यामाके
। पीलुवृक्षे। धत्तूरे। दमनकवृ
क्षे। गन्धतृणे। न॰ मरिचे।
सिन्धुलवणे। त्रि॰ कृष्णवर्णवि
शिष्टे। हरिद्वर्णवति। श्यायतेम
नोऽस्मात्। श्यैङ्॰। इषियुधीन्धि
दसिश्याधूसूभ्योमगितिमक्। पुं
॰ ऋषभाद्रिजाति॰ तमालदलनि
भे॰ चन्दनविशेषे। श्रीकृष्णे।
श्यामकः। पुं॰ श्यामाके। सांवक
इतिभाषाप्रसिद्धेन्ने। न॰ रौहिष
तृणे। श्यामंवर्णमकति। अ
का॰। कर्मण्यण्। शकन्ध्वादिः॥

श्यामकण्ठः। पुं॰ मयूरे। शिवे।
पक्षिविशेषे॥
श्यामकन्दा। स्त्री॰ अतिविषायाम्॥
श्यामकाण्डा।) स्त्री॰ गण्डदूर्वाया
श्यामग्रन्थिः।)
म्। गण्डाल्याम्। मीननेत्राया
म्॥
श्यामपत्रः।) पुं॰ तमालपादपे।
श्यामपत्रकः)
श्यामलः। पुं॰ पिप्पले। कृष्णे।
श्यामे। नीलमार्कवे। त्रि॰ कृष्ण
वर्णविशिष्टे। सिध्मादित्वाल्लच्॥
श्यामलचूडा। स्त्री॰ गुञ्जायाम्॥
श्यामलता। स्त्री॰ शारिवायामोषधौ
। श्यामलिन्नि॥
श्यामला। स्त्री॰ पार्वत्याम्। कस्तू
र्याम्। अश्वगन्धायाम्। जम्बा
म्। कटभ्याम्॥
श्यामलिका। स्त्री॰ नील्याम्॥
श्यामलेक्षुः। पुं॰ कृष्णेक्षौ॥
श्यामवल्कः। पुं॰ शिरीषे।
श्यामसुन्दरः। पुं॰ श्रीकृष्णे।
श्यामशालिः। पुं॰ कृष्णशालौ।
श्यामा। स्त्री॰ कालिकायाम्। दुर्गा
याम्। पार्वत्याम्। श्यामायाउ
त्पत्तिर्यथा। ततः साकालिकादे
वीयोगनिद्राजगन्मयी। पूर्वंत्य
क्तासतीरूपाजन्मार्थंमेनकांययौ॥
समयस्यानुरूपेणमेनकाजठरेशिवा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

। सम्भूयचसमुत्पन्नासालक्ष्मीरिव सागरात् ॥ वसन्तसमयेदेवीनवम्यां मृगयोगतः । अर्द्धरात्रौसमुत्पन्नागङ्गेवशशिमण्डलात् ॥ ततस्तस्यान्तु जातायांप्रसन्नाश्चाभवन्दिशः । सानुकूलोववौवायुर्गन्धीरोगन्विलः शुभः ॥ वभूवपुष्पवृष्टिश्चतोयवृष्टिः परातथा । जज्वलुश्चाग्नयः शान्ताजगर्जुश्चघनाघनम् ॥ तस्यान्तु जायमानायांसर्वंस्वास्थ्यमपद्यत । तान्तुदृष्ट्वायथाजातांनीलोत्पलदलानुगाम् ॥ श्यामांसामेनकादेवीमुदमायातिहर्षिता । देवाश्चहर्षमतुलंप्रापुस्तत्रमुहुर्मुहुः ॥ तुष्टुवुस्तामन्तरीक्षेगन्धर्वाश्चाप्सरोगणाः । तान्तुनीलोत्पलदलश्यामांहिमवतः सुताम् ॥ कालीतिनाम्नाहिमवाञ्जुहावकृतेदिने । बान्धवास्तुस्वसन्तानांनाम्नातांपार्वतीतिच ॥ कालीतिचतथानाम्नाकीर्त्तितागिरिनन्दिनीतिकालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥ शारिवौषधौ ॥ कृष्णश्वेतासारिवायासाश्यामेतिनिगद्यते ॥ अप्रसूताङ्गनायाम् ॥ नारीविशेषे । यौवनमध्यस्थायाम् । अस्यालक्षणंयथा । स्निग्धनखनयनदशनानिरनुशयामानिनीस्थिरस्नेहा । सुस्पर्शशिशिरमांसलवराङ्गनासामताश्यामेति ॥ छायायाम् । भावानुरूपायाम् ॥ प्रियङ्गौ ॥ वागुज्यौ । सोमलतायाम् ॥ यमुनायाम् ॥ त्रियामायाम् ॥ कृष्णत्रिवृत्तिकौषधौ । यथा । श्यामात्रिवृत्ततोहीनगुणातीव्रविरेचिका । मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारिणी ॥ नीलिकायाम् ॥ गुग्गुलौ । गुन्द्रायाम् । गुडूच्याम् ॥ कस्तूर्याम् ॥ वटपत्र्याम् ॥ वन्ध्यायाम् । रोचनायाम् ॥ नीलपुनर्नवायाम् ॥ पिप्पल्याम् । कृष्णायाम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ नीलगव्याम् ॥ नीलदूर्वायाम् ॥ स्त्रियाम् ॥ पद्मवीजे । शिंशपायाम् ॥ पक्षिविशेषे । वाराह्याम् । पाण्डविकायाम् । शकुन्याम् । पीतक्याम् । कालिकायाम् । शितिसिम्बिन्याम् ॥ श्यामोवर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् ॥ मगन्ताद्वाटाप् ॥

श्यामाकः । पुं॰ तृणधान्यभेदे । श्यामके । श्यामेत्रिबीजे । अविप्रिये । राजधान्ये । सांवां॰ सांवक॰ हू॰ भा॰ प्र॰ ॥ श्यामाकः शोषणोरूक्षोवातलः कफपित्तहृत् ॥ श्यायते । श्यैङ्॰ । पिनाकादयश्चेतिसाधुः ॥ यद्वा । श्यामंवर्णम्॰ अकति । अक॰ । कर्मण्यण् ॥

श्यामाङ्गः । पुं॰ बुधग्रहे ॥ त्रि॰ श्या

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मशरीरे ॥

श्यामाङ्गी । स्त्री॰ मेघाङ्ग्याम् । कृष्णकलेवरायाम् ॥

श्यामाङ्गनी । स्त्री॰ लाङ्गल्यां ॥

श्यामाम्नी । स्त्री॰ दीर्घशाखिकायाम् । नीलाम्ल्याम् ॥

श्यामायमान: । त्रि॰ योऽश्यामइव भवतितत्र । लोहितादिडाज्भ्य: क्यष् । वाक्यषइत्यात्मनेपदेशान च् । आनेमुक् ॥

श्यामित: । त्रि॰ श्यामले ॥

श्यामैककर्ण: । पुं॰ श्वेतहयविशेषे

श्याल: । पुं॰ पत्नीसहोदरे । वाकीरे । साला॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ श्यायते । बाहुलकात्॰ श्यैङ: कालन् ॥ उच्छिष्टमधुपर्कवाचीश्याशब्द: । श्यालाति । आतोनुपेति कइतिमुकुट: ॥

श्यालक: । पुं॰ श्याले ॥ स्वार्थेक: ॥

श्यालिका । स्त्री॰ केलिकुञ्चिकायाम् । पत्नीभगिन्याम् । साली॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

श्याली । स्त्री॰ श्यालिकायाम् ॥

श्याव: । पुं॰ कपिशे । कृष्णपीतमिश्रितवर्णे ॥ धूम्रे । शुक्लानुविद्धेकृष्णवर्णे ॥ शाकवर्णे॰ इतिभावप्रकाश: ॥ मुद्गाभवर्णेइतिभट्टोत्पल: ॥ त्रि॰ तद्वर्णवति । श्यायते । कृगृशृदृभ्योवइति॰ बाहुलकात्॰

श्यैङोव: ॥

श्यावदन् । त्रि॰ श्यावदन्ते । कृष्णपीतमिश्रितवर्णदन्तयुक्ते ॥ श्यावादन्तायस्यस: । विभाषाश्यावारोकाभ्यामितिपक्षे दन्तस्यदत्रादेश: ॥

श्यावदन्त: । त्रि॰ जन्मनैवकृष्णदन्ते ॥ श्यावादन्तायस्य । विभाषाश्यावारोकाभ्यामितिपक्षे दत्रादेशाभाव: ॥

श्यावदन्तक: । त्रि॰ श्यावदन्ते ॥ प्रधानदन्तद्वयमध्यस्थचतुर्दन्तविशिष्टे ॥ प्रधानदन्तोपरिदन्तान्तरयुक्ते ॥ अत्रविष्णु: । अथनरकानुभूतदु:खानांतिर्यक्त्वमुत्तीर्णानांमानुष्येलक्षणानिभवन्ति । कुष्ठ्यतिपातकी॰ ब्रह्महायक्ष्मी॰ सुराप: श्यावदन्तक: ॰ सुवर्णहारीकुनखी॰ गुरुतल्पगोदुश्चर्माइत्यादि ॥ दन्तरोगविशेषे । यथा । योऽसृङ्मिश्रेणपित्तेनदग्धोदन्तस्त्वशेषत: । श्यावतांनीलतांवापिगत: सश्यावदन्तक: । १८ ॥ स्वार्थेक: ॥

श्येत: । पुं॰ शुक्लवर्णे । श्वेते । पाण्डुरे ॥ त्रि॰ तद्वर्णयुक्ते ॥ श्येयते । हृश्याभ्यामितन्निति॰ श्यैङइतन् ॥

श्येतकोलक: । पुं॰ मत्स्यविशेषे । राफरे । पुंटी॰ इ॰ गौ॰ भा॰ प्र॰ ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्येनः । पुं॰ पक्षिविशेषे । शशाद
ने । पक्षिणि । बाज॰ इ॰ प्र॰
॥ महाकायोमन्दवेगः श्येनइति
व्याख्यातारः ॥ श्यायते । श्यैङ्॰
। श्यास्त्याहृञविव्यधिनच् । पाण्डु
रे । शुक्ले ॥ त्रि॰ तद्वति ॥

श्येनघण्टा । स्त्री॰ दन्तीवृक्षे । एरण्ड
फलायाम् ॥

श्येनचित् । पुं॰ आहवनीयधारणा
र्थं॰ इष्टकानिर्मितस्थलविशेषे ।
श्येनइवचितः । चिञ्॰ । कर्मण्य
ग्न्याख्यायामितिक्विप् ॥

श्येनजीवी । पुं॰ क्रयविक्रयादिना
श्येनयोजीवति॰ तस्मिन् ॥

श्येनी । स्त्री॰ शुक्लवर्णायाम् । व
र्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनइति॰
ङीप्॰ तकारस्यनकारादेशश्च ॥
त्रिष्टुप्छन्दः ११ प्रभेदे ॥ यथा
। श्येन्युदीरितारजौरलौगुरुः ॥
यस्यकीर्त्तिरिन्दुकुन्दचन्दनश्वेत
शेषलोकपावनीसदा । जाह्नवीव
विश्ववन्द्यविक्रमातंभजामिभावग
म्यमच्युतम् ॥ श्येनयोषिति ।

श्येनीपुत्रः । पुं॰ जटायुषि । स
म्पातेरनुजे । दशरथराजसखे ॥

श्येनम्पाता । स्त्री॰ मृगयायाम् ॥ प
तनम्पातः । श्येनस्यपातः ।
कर्तृषष्ठ्यासमासः । श्येनपातो
ऽस्यांवर्त्तते । घञः साऽस्यांक्रिये
तिञः । श्येनतिलस्यपातेञे॰
इतिमुमागमः ॥

श्योनाकः । पुं॰ श्योनाकद्रुमे ।
सोनागाछ इ॰ गौ॰ भा॰ प्र॰ ॥
अस्यपर्यायायथा । मण्डूकपत्रप
त्रोर्णनटकट्वङ्गटुण्टुकाः । श्यो
नाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः
॥ शोणकश्चारलाविति । सोनापा
टा॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ अस्यगुणा
यथा । श्योनाकोदीपनः पाके
कटुकस्तुवरोहिमः । ग्राहीतिक्तो
ऽनिलश्लेष्मपित्तकासामनाशनः ॥
टुण्टुकस्यफलंबालंरूक्षंवातकफा
पहम् । हृद्यंकषायंमधुरंरोचनंल
घुदीपनम् । गुल्मार्शःकृमिहृत्
प्रौढंगुरुवातप्रकोपणम् ॥ श्यायते
। श्यैङ् गतौ । पिनाकादौ निपा
तितः ॥

श्रत् । अ॰ श्रद्धायाम् ॥

श्रथनम् । न॰ वधे ॥ यत्ने ॥ पुनः
पुनर्हर्षणे ॥ बन्धने ॥ मोचने ॥
शिथिलीकरणे ॥

श्रद्दधानः । त्रि॰ श्रद्धायुक्ते । श्रद्धा
वति ॥ यथा । श्रद्दधानः शुभांवि
द्यामाददीतावरादपि । अन्त्याद
पिपरंधर्मंस्त्रीरत्नंदुष्कुलादपीति ॥
श्रत्॰ श्रद्धांदधानोविभाणः ॥

श्रद्धा । स्त्री॰ सम्प्रत्यये । आदरे ।
आस्तिक्यबुद्धौ । शास्त्रार्थप्रत्यये ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गुरुवेदान्तादिवाक्येषु विश्वासे । गुरुवेदान्तादिवाक्येषु । इदमित्थमेवेति प्रमारूपायामास्तिक्यबुद्धौ । शास्त्राचार्योपदिष्टेऽर्थेऽननुभूतेप्येवमेवैतदिति विश्वासे ॥ निगमाचार्यवाक्येषु भक्तिः श्रद्धेति विश्रुतेति पूज्यपादोक्तिः ॥ प्रत्ययो धर्मकार्येषु दृढ श्रद्धेत्युदाहृता । नास्त्यश्रद्दधानस्य धर्मकृत्ये प्रयोजनमिति स्मृतिः ॥ इयं वैराग्यस्य पत्नी । वैराग्यस्य च द्वे भार्ये श्रद्धा भक्तिश्चेत्युक्तेः ॥ श्रद्धानम् । डुधाञ् । श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वाच्या । आतश्चोपसर्ग इत्यङ् । टाप् ॥ इच्छायाम् । काङ्क्षायाम् । स्पृहायाम् ॥ चेतसः प्रसाद इति पातञ्जलभाष्यम् ॥ श्रद्धा त्रिविधा । सात्त्विक्यादिभेदात् । यथा हि । श्रीभगवानुवाच । त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जना इति ॥

श्रद्धालुः । स्त्री० दोहदवत्याम् ॥ श्रद्दधाति । डुधाञ् । स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुजित्यालुच् । श्रद्दधत्तेतच्छीला वा ॥ त्रि० श्रद्धायुक्ते ॥

श्रद्धावान् । त्रि० श्राद्धे । अतिशयेन श्रद्दधाने । श्रद्धासमन्विते ॥ श्रद्धास्त्यस्यास्मिन् वा । मतुप् ॥

श्रद्धाविरहितः । त्रि० ऋत्विग्द्वेषादिना श्रद्धारहिते । अश्रद्दधाने ॥

श्रद्धेयः । त्रि० विश्वसनीये । श्रद्धातुमर्हे ॥ आगमोपपत्तिभ्यां हि निश्चितार्थः श्रद्धेयो भवत्यव्यभिचारादिति पूज्यपादाः ॥

श्रन्थः । पुं० श्रन्थने ॥

श्रन्थनम् । न० ग्रन्थने । गुम्फे ॥ यथा । सन्दर्भो रचना गुम्फः श्रन्थनं ग्रन्थनं समा इति हेमः ॥

श्रन्थितः । त्रि० ग्रन्थिते । गुम्फिते ॥ कृतवधे ॥

श्रपितः । त्रि० पक्वे । घृतदुग्धजलभिन्नपक्वद्रव्ये ॥ यथा । निष्पक्वं क्वथिते पक्वं त्वाज्यं क्षीरं पयः शृतम् । अन्यस्तु श्रपितं श्राणं समुदक्तोद्धृते समे० इति जटाधरः ॥ श्रापाक्तः ॥

श्रपिता । स्त्री० काञ्जिके ॥ इति केचित् ॥

श्रमः । पुं० अभ्यासे । अभ्यसने ॥ शस्त्राभ्यासे । खुरल्याम् । परिश्रये ॥ यत्नातिशये ॥ क्लमे । परिश्र

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मे । आयासे । व्यायामे ॥ तपसि ॥ खेदे । गमनादिप्रयुक्तखेदादौ । श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेरितिलक्षणम् ॥ श्राम्यत्यनेन । श्रमु तपसि खेदे । घञ् । नोदात्तोपदेशस्येतिवृद्ध्यभावः ॥

श्रमणः । पुं० तपस्विनि ॥ श्रमणः परिव्राडितिपूज्यपादाः ॥ बुद्धभिक्षुके । निर्ग्रन्थे । यतौ । जति० ० हू० भा० प्र० ॥ न० श्रमे ॥ त्रि० निन्द्यजीविनि ॥ तपस्विनि ॥ श्राम्यति । श्रमु० । ल्युः ॥

श्रमणा । स्त्री० सुदर्शनायाम् ॥ मांस्याम् ॥ मुंडीर्याम् ॥ शबरीभेदे ॥

श्रमणी । स्त्री० चतुर्थाश्रमप्राप्तायाम् । तपस्विन्याम् ॥

श्रमवारि । न० आयासेनस्वेदबिन्दौ ॥

श्रमी त्रि० श्रमयुक्ते ॥

श्रयः । पुं० आश्रये । श्राये ॥ श्रयणम् । श्रिञ् सेवायाम् । एरच् ॥

श्रयणम् । न० श्राये । आश्रये ॥ श्रिञो ल्युट् ॥

श्रवः । पुं० कर्णे । श्रवणे ॥ श्रूयतेऽनेनश्रवणं वा । श्रु श्रवणे । ऋदोरप् ॥

श्रवणः । पुं० नक्षत्रविशेषे । श्रवणायाम् । न० श्रुतौ । श्रोत्रकर्मणि । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु शब्दतात्पर्यावधारणे । तदर्थनिर्द्धारणानुकूलन्यायविचारे ॥ षड्विधलिङ्गैरशेषवेदान्तानामद्वितीयवस्तुनि तात्पर्यावधारणे ॥ वेदान्तानामशेषाणामादिमध्यावसानतः । ब्रह्मात्मन्येव तात्पर्यमितिधीः श्रवणं भवेदित्युक्तेः ॥ आचार्यस्य मुखादेव श्रवणं सफलं भवेत् ॥ कर्णेन्द्रियेण सगुणस्य निर्गुणस्य वा शब्दे न ज्ञाने । सुनना० हू० भा० प्र० । पुं० न० कर्णे । कान० हू० भा० प्र० । कर्णे पुंनपुंसकयोः । श्रवणावनिलस्येति दर्शनात् । नस्त्रियां श्रवणः कर्ण इतिहेमसमाख्यभिधानाच्च ॥ श्रूयतेऽनेन । करणे ल्युट् ॥

श्रवणद्वादशी । स्त्री० श्रवणनक्षत्रयुक्तायां भाद्रशुक्लद्वादश्याम् ॥

श्रवणशीर्षिका । स्त्री० श्रावणीवृक्षे । मुण्डीर्याम् ॥

श्रवणा । स्त्री० द्वाविंशतितमेनक्षत्रे । तत्रजातस्य फलं यथा । शास्त्रानुरक्तो बहुपुत्रमित्रः सत्पुत्रभक्तिर्विजितारिवर्गः । यज्जन्मकाले श्रवणाहियस्य प्रेमोपगारश्रवणे प्रवीणः ॥ श्रावणपूर्णिमायाम् । श्रावण्याम् ॥ श्रवणेनयुक्तापौर्णमासी । नक्षत्रेणेत्यण् । तस्य० लुबविशेषइति लुप् । टाप् ॥ मुण्डीरीवृक्षे ॥

श्रवणाह्वा । स्त्री० मुण्डीरिकायाम् ॥

श्रवः । न० यशसि ॥ कर्णे ॥ श्रूयते

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्राद्धम्

ऽनेनवा । श्रु० । सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ॥

श्रवाय्यः । पुं० यज्ञपशौ ॥ श्रवीति । श्रु० । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्यआय्यः ॥ श्रवाय्यः० श्रवणीयइतिवेदभाष्यम् । अस्मिन्नर्थे० वाच्यलिङ्गः ॥

श्रविष्ठा । स्त्री० धनिष्ठानक्षत्रे ॥ श्रवसं श्रवः । ऋदोरप् । प्रसिद्धः श्रवोऽस्त्यस्याः । मतुप् । अतिशयेनश्रवती । अतिशायनेतमबिष्ठनाविति इष्ठन् । विन्मतुपोर्लुगितिमतुपो लुक् ॥

श्रविष्ठाजः । पुं० बुधग्रहे ॥ त्रि० तज्जातमात्रे ॥

श्र[illegible]म् । न० सुंदरवाक्ये ॥

श्राणम् । त्रि० । पक्वे ॥ श्राति । श्रा पाके । क्तः । संयोगादेरातोधातोर्यण्वतइति० तस्यनः ॥ अपिते ॥

श्राणा । स्त्री० । उष्णिकायाम् । यवाग्वाम् ॥ श्रायतेस्म । श्रा० । कर्म्मणिक्तः । संयोगादेरितिनिष्ठानत्वम् ॥ पक्वायाम् ॥

श्राद्धम् । न० शास्त्रोक्तविधानेनपितृयांकर्म्मणि ॥ तल्लक्षणंयथा । संस्कृतव्यञ्जनाढ्यञ्चपयोदधिघृतान्वितम् । श्रद्धयादीयतेयस्मात्श्राद्धंतेन निगद्यते० इतिवचनात्० श्रद्धयाऽन्नादेर्दानंश्राद्धमितिवैदिकप्रयोगाधीनयौगिकमितिश्राद्धतत्त्वम् ॥ वेदबोधितपात्रालम्भनपूर्वकप्रमीतदैवतकत्यागविशेषे । सम्बोधनपदोपनीतान्० पित्रादीन्० चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य० हविस्त्यागे ॥ तच्चश्राद्धंद्वादशविधम्भवतिविश्वामित्रोक्तेः । तथाहि । नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंवृद्धिश्राद्धंसपिण्डनम् । पार्व्वणञ्चेतिविज्ञेयंगोष्ठ्यांशुद्ध्यर्थमष्टमम् ॥ कर्म्माङ्गंनवमंप्रोक्तंदैविकंदशमंस्मृतम् ॥ यात्रार्थैकादशंप्रोक्तंपुष्ट्यर्थंद्वादशंस्मृतमिति ॥ विशेषस्तेषांविष्णुपुराणेयथा । अहन्यहनियच्छ्राद्धंतन्नित्यमभिधीयते । वैश्वदेवविहीनंतदशक्तावुदकेनतु ॥ एकोद्दिष्टन्तुयच्छ्राद्धंतन्नैमित्तिकमुच्यते । तदप्यदैवंकर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद्द्विजान् ॥ कामायविहितंकाम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये । पार्व्वणेनविधानेनतदप्युक्तंखगाधिप ॥ वृद्धौयत्क्रियतेश्राद्धंवृद्धिश्राद्धंतदुच्यते । सर्व्वंप्रदक्षिणंकार्यंपूर्व्वाह्णेतूपवीतिना ॥ गन्धोदकतिलैर्युक्तंकुर्य्यात्पात्रचतुष्टयम् । अर्घ्यार्थंपितृपात्रेषुप्रेतपात्रंप्रसेचयेत् । येसमानाइतिद्वाभ्यांमन्त्राभ्यांएतज्ज्ञेयंसपिण्डनम् । नित्येनतुल्यंशेषंस्यादेकोद्दिष्टंस्त्रियाअपि ॥ अमावास्यांयत्क्रियतेतत्पार्व्वणमुदाहृ

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तम् । क्रियतेवापवर्गाणिवत् तत् प्रा
वर्ष्णमितिस्थिति: ॥ गोष्ठायां तत्
क्रियतेश्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते
। बहूनांविदुषांसम्पत् सुखार्थं पि
तृतृप्तये ॥ क्रियतेशुद्ध्येयत्तुब्रा
ह्मणानान्तुभोजनम् । शुद्ध्यर्थमि
तितत्प्रोक्तं वैनतेयमनीषिभि: ।
निषेककालेसोमेचसीमन्तोन्नयनेत
था । ज्ञेयं पुंसवनेचैवश्राद्धंकर्मा
ङ्गमेवच ॥ देवानुद्दिश्ययच्छ्राद्धंतद्दै
विकमिहोच्यते । हविष्येणविशि
ष्टेनसप्तम्यादिषुयत्नत: ॥ गच्छन्
देशान्तरंयत्तु श्राद्धंकुर्याच्चसर्पिषा ।
यात्रार्थमितितत्प्रोक्तंप्रवेशेचनसंश
य: ॥ शरीरोपचयेश्राद्धमर्थोप
चयएवच । पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौप
चायिकमुच्यते ॥ इति ॥ पञ्चविध
मपिवृहस्पतिवचनात् तद्यथा । नि
त्यं नैमित्तकं काम्यंवृद्धिश्राद्धंतथैव
च । पार्वणञ्चेतिमनुनाश्राद्धंपञ्च
विधंस्मृतमिति ॥ श्रद्धाभक्ति ।
प्रज्ञाश्रद्धाचर्म्योभ्युदितम: ॥ य
दा । श्रद्धाप्रयोजनमस्य । चूडा
दिभ्यउपसङ्ख्यानमित्यण् ॥ कलाव
स्थानुष्ठानमागमोक्तविधिनैवकार्यं
म् । यथाहभगवान् सदाशिव: ।
आगमोक्तविधिंहित्वाय: श्राद्धं
कुरुतेनर: । श्राद्धंतद्धफलंसोऽपि
पितृभिर्नरकंव्रजेत् । तत्तोयंश्रा

णितसमंपिण्डोमलमयोभवेत् । त
स्मान् मर्त्य: प्रयत्नेनश्राद्धंसंमतमा
श्रयेत्द्विज ॥ त्रि० श्रद्धान्विते ॥
श्राद्धदेव: । पुं० अन्तके । धर्मराजे
। यमे । श्राद्धस्यदेव: । अंशभा
क्त्वात् । पितृपतित्वाद्वा ॥
श्राद्धप्रदेश: । पुं० स्वगृहतीर्थादिषु ॥
श्राद्धशाकम् । न० कालशाके ॥
श्राद्धिक: । त्रि० श्राद्धिनि । अद्य
तनएवश्राद्धान्नभोजिनि । श्राद्ध
शब्द: कर्मनामधेयंतत्साधनेद्रव्ये
लक्षणयावर्त्तते । श्राद्धंभुक्तमनेन
। श्राद्धमनेनभुक्तमितिठनाविति
ठन् ॥ श्राद्धसम्बन्धिद्रव्ये ॥
श्राद्धी । त्रि० श्राद्धिके ॥ श्राद्धम
नेनभुक्तमितीनि: ॥
श्रान्त: । पुं० यतौ । शान्ते ॥ त्रि०
क्लान्ते । श्रमयुक्ते ॥ श्राम्यते: क्त: ॥
श्रान्तकाय: । त्रि० निवृत्तसंतापे ॥
श्रान्तसंवाहनम् । न० श्रमान्वितस्या
सनादिप्रदानद्वाराश्रमोपशमने ॥
श्राम: । पुं० मासे ॥ मण्डपे ॥ का
ले ॥
श्रामणेर: । पुं० जिनभिक्षौ । शिष्ये
। चेलुके । महापासके ॥
श्राय: । पुं० आश्रये । श्रयणे ॥ श्रय
णम् । श्रिञ् सेवायाम् । श्रिणीभु
वोनुपसर्गइतिघञ् ॥ त्रि० श्रीदे
वताकेहविरादौ ॥ श्रीर्देवताऽस्य

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

। श्रव् ॥

श्राव : । पुं० श्रवणे ॥

श्रावक : । पुं० शाक्यमुनेः शिष्ये ॥ काके । वायसे ॥ दूरध्वनौ । त्रि० श्रावयितरि ॥ श्रावयति । श्रु० । ण्वुल् ॥

श्रावण : । पुं० मासविशेषे । नभसि श्रावणिके ॥ श्रवणापौर्णमास्यस्मिन् । सास्मिन्पौर्णमासीत्यर्थे विभाषाफाल्गुनीतिपाचिकोण् ॥ शब्दे ॥ श्रवणे नगच्छति । शैषदूत्यण् ॥ पाषण्डे ॥ इ० मेदिनिकर : ॥

श्रावणा : स्त्री० दृश्यालोवृचे ॥

श्रावणिक : । पुं० नभोमासि । श्रावणे ॥ श्रवणापौर्णमास्यस्मिन्नस्ति । विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यइतिठक् ॥

श्रावणी । स्त्री० श्रवणायाम् । श्रावणमासस्यपूर्णिमायाम् ॥ अस्या स्तर्पितपर्ण भवति । तच्चकालादिकमाहकालिदास: । पूर्वाह्नेकाल समयाच्युतशारदान्तायापूर्णिमान भसिसङ्गवगातुतस्य म । शिष्यायुतोतरहितामुनितर्पणं स्याच्चेत्स ङ्गमोभश्तिवाग्रहणंतदान॥केचित्स समिच्छंतितदैवतर्पणं श्रुतौचहस्ते श्रुतिशाखिनोग्रहे । स्यात्सङ्क्रमे वासतिसर्वशाखिनांतत्तर्पणेश्रावणशुक्लपञ्चमी । स्यात्सङ्क्रान्ते व

मुपाकृतौस्यात्पूर्वान्विताचापिचपाकयत्तु । तथासितापञ्चदशीसमुत्तातथाष्टकेतत्समयाभिरूपे :। ज्यो० २१ अध्याय : । ४६ ४८ ॥

श्रवणेनयुक्तापौर्णमासी । नक्षत्रेत्वण् ; ङीप् । मुं डोर्याम् ॥

श्रावन्ती । स्त्री० देशविशेषे । धर्मपत्तने ॥

श्राविष्ठीय : । त्रि० श्रविष्ठायांजाते छण्प्रत्यय : ॥

श्राव्यम् : त्रि० श्रुतिपथमधुरे ।

श्रित : । त्रि० आश्रिते ॥ संलग्ने ॥ श्रयति । श्रिञ् । गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्त : ॥

श्रितवान् । त्रि० श्रिते ॥ श्रिञ : क्तवतु ॥

श्री : । पुं० सोमेश्वरमतेषड्रागान्तर्गतप्रथमरागे ॥ हनुमद्भरतयोर्मते पञ्चमरागे ॥

श्री : । स्त्री० वेशरचनायाम् ॥ शोभायाम् ॥ भारत्याम् । सरस्वत्याम् ॥ लवङ्गे ॥ सरलद्रुमे ॥ लक्ष्म्याम् । पद्मालयायाम् । पद्मायाम् । कमलायाम् । हरिप्रियायाम् ॥ त्रिवर्गसम्पत्तौ ॥ विधायाम् ॥ उपकरणे ॥ विभूतौ ॥ नात्मानमवमन्येतपूर्वाभिरसमृद्धिभि: । आमृत्यो : श्रियमन्विच्छेन्नैनांमन्येतदुर्लभाम् ॥ म

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

ती ॥ विल्वद्रुमे ॥ अंबुजे ॥ अ
धिकारे ॥ प्रभायाम् ॥ कीर्त्तौ
॥ वृद्धौ ॥ सिद्धौ ॥ वृत्ताई
न्मातरि । तारायाम्, । बुद्ध
देव्याम् ॥ श्रयति हरिम्० श्रय
न्त्येतामिति वा । श्रिञ्० । क्वि
ब्वचीति० क्विब्दीर्घौ ॥ कर्त्तरि
विहितस्य क्विपः कर्मण्यसम्भवः
कृदिकारादिति ङीष् तु न० कृत्प्रत्य
यो यदुकार इति व्याख्यानात् । कृ
दन्तं यदिकारान्तमिति पक्षेपि० कार
ग्रहणे तत्सामर्थ्यादेवकेवलग्रहणा
त् । दुर्घटस्तु० ङीषि० श्रीमिताऽपि
रक्षितइच्छतीत्याह ॥ विद्याशक्तौ
॥ अघतिपारतन्त्र्याच्चिदात्मानमिति
श्रीः ॥ राजलक्ष्म्याम् ॥ शरीर
शोभायाम् । सर्वोत्कृष्टत्वेना
न्तेस्वाश्रयतयाखौक्रियतेप्रलयसुषुप्
त्याद्दौसर्वभूतैरित्यन्या० जीव
स्योपाधिभूयामामविद्यायाम् ॥
देवादिनाम्नः पूर्वंश्रीशब्दप्रयोगः
कर्त्तव्यइत्याह । देवंगुरुंगुरुस्था
नंक्षेत्रंचदेवाधिदेवताम् । सिद्धंसि
द्धाधिकारांश्चश्रीपूर्वंसमुदीरयेदि
तिप्रयोगसारः ॥ स्वर्गगामित्वा
दिनासिद्धोऽधिकारीयेषांनराणा
मितानेन० जीवतांश्रीशब्दादित्वं
नाम्नोनतुमृतानामितिशिष्टाधुनिकशि
ष्टानामाचारः ॥ पत्रेश्रीशब्दद:

नप्रमाणं यथा । षड्गुरोः स्वामि
नः पञ्चदेभृत्येचतुरोरिपौ । श्री
शब्दानांत्रयंमित्रएकंकंपुत्रभार्य-
योरिति ॥ उक्थायां १ वृत्तौ ॥
ग. श्रीः । यथा । श्रीस्ते । सास्ता
म् ॥

श्रीकण्ठः । पुं० नीलकण्ठे । शि
वे ॥ कालकूटविषधारणात्० श्रीः
शोभाकण्ठेयस्यसः । धृतंकण्ठे
विषंघोरंततः श्रीकण्ठताममेति
नीलकण्ठस्ततः ॥ कुरुजाङ्गल
देशे ॥

श्रीकण्ठपदलाञ्छनः । पुं० माल
तीमाधवनाटककर्त्तरि० भवभू
तिकवौ ।

श्रीकण्ठसखः । पुं० कुवेरे ॥ इ०
ह० युधः ॥

श्रीकन्दा । स्त्री० वन्ध्याकर्कोटक्या
म् ॥

श्रीकरः । पुं० विष्णौ ॥ स्मरतांशृ
ण्वतांस्तुवतांकीर्त्तयतामर्च्चयतांभ
क्तानांश्रियंमोक्षसाम्राज्यंलक्ष्मींक-
रोति । कृञोहेतुताच्छील्यानुलो
म्येष्विति टः ॥ न० रक्तो
त्पले ॥ त्रि० श्रीकारके ॥ करो
ति । डुकृञ्० । अच् ॥ श्रियः
करः ॥

श्रीकरणम् । न० लेखन्याम् ॥

श्रीकरी । स्त्री० शक्तिविशेषे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्रीकान्तः । पुं० विष्णौ ॥
श्रीकारी । पुं० मृगविशेषे । वेगिहरिणे ॥ इ० रा० नि० वटः ॥
श्रीकुञ्जम् । न० सरस्वत्यास्तीर्थे ॥
श्रीखण्डः । पुं० न० चन्दने । इ० लि० शेषः ॥
श्रीगर्भः । पुं० विष्णौ ॥ श्रीर्विभूतिः गर्भे यस्य ॥ खड्गे ॥
श्रीग्रहः । पुं० पक्षिणांपानीयशालायाम् । शकुनिप्रपायाम् ॥
श्रीघनः । पुं० सर्वज्ञे । बुद्धे । जिने । मुनीन्द्रे ॥ श्रिया० ज्ञानपुण्यसम्भारेण० बुद्ध्यावा० घनः पूर्णः दुःखादित्वान्नपत्वम् ॥ न० दध्नि ॥
श्रीजः । पुं० कामदेवे ॥
श्रीतालः । पुं० तालवृक्षसदृशेवृक्षविशेषे । मृदुताले । विशालपत्रे । मसीलेख्यदले ॥
श्रीतीर्थम् । न० तीर्थविशेषे ॥
श्रीदः । पुं० पुण्यजनेश्वरे । कुबेरे ॥ श्रियंददाति० ददातिवा । देवोदःजीवा० आतहूतिकः ॥ चि० श्रीप्रदे । शोभादातरि ॥
श्रीदेवी । स्त्री० तीर्थविशेषे ॥
श्रीधरः । पुं० विष्णौ ॥ श्रियाः वक्षसिधरोधारकः ॥ भूतार्हन्हदे ॥ शालग्रामविशेषे । यथा । अतिचुद्रं द्विचक्रन्तुवनमालाविभूषितम् । श्रीधरं देवविद्धं यंश्रीप्रदंगृहिणांसदा ॥
श्रीनगरम् । न० श्रीविद्यास्थाने ॥
श्रीनन्दनः । पुं० कामदेवे ॥
श्रीनिकेतनः । पुं० विष्णौ ॥
श्रीनिवासः । पुं० विष्णौ । नारायणे ॥ श्रियेनिवासः । निनिश्चयेन० अपायंविना० श्रीर्वसत्यत्रवायस्यवक्षसिअनपायिनिश्रीर्वसति० सद्गत्यर्थः । यथा । श्रियेनिवासोयस्योरः पानपात्रंमुखंदृशाम् । बाहवोलोकपालानां सारङ्गानांपदाम्बुजमिति ॥ यद्वा श्रीशब्देनश्रीमन्तोलक्ष्यन्ते । श्रीमतस्तुनित्यंनिवासोऽस्य । यतोलक्ष्मीस्ततोहरिरित्युक्तं ॥
श्रीपतिः । पुं० पुरुषोत्तमे । विष्णौ ॥ अमृतमथनेसर्वान्सुरान्सर्वान्देवांश्चविहायविष्णुमेवपतित्वेनवृतवतीतिविष्णुपुराणप्रसिद्धे ॥ श्रियः पतिः ॥ नृपतौ । पृथिवीनाथे ॥
श्रीपथः । पुं० राजमार्गे ॥ इ० हे० चन्द्रः ॥
श्रीपर्णम् । न० अग्निमन्थे ॥ अब्जे । पद्मे ॥ श्रीः पर्णे० पर्णेषुवाऽस्य । अर्शआद्यच् ॥
श्रीपर्णिका । स्त्री० कट्फले । कायफल० इ० प्र० ॥ काश्मर्याम् ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गम्भार्याम् ॥ स्वार्थे कन् । ह्रस्वः ॥

श्रीपर्णी । स्त्री० काश्मर्याम् । ॥ गम्भार्याम् ॥ हठे । कुम्भ्याम् । वा रिपर्ण्याम् ॥ श्रीयुक्तानिपर्णान्यस्याः ० श्रीपर्णं पुष्पमस्याः । पाककर्णप र्ण्यादिनाङीष् ॥ कट्फले ॥ शा ल्मली ॥

श्रीपर्वतः । पुं० श्रीशैले ॥ तीर्थवि शेषे ॥

श्रीपिष्टः । पुं० सरलद्रुमरसे । सरल द्रवे ॥ श्रियः सरलद्रुमस्यपिष्टः ० तच्चूर्णेनजनितत्वात् ॥

श्रीपुत्रः । पुं० अश्वे । कामदेवे ॥

श्रीपुष्पम् । न० लवङ्गे ॥ पद्मकाष्ठे ॥

श्रीप्रसूनम् । न० लवङ्गे ॥

श्रीफलः । पुं० बिल्वे । मालूरे ॥ श्रीप्रदं ० श्रीप्रियंवाफलमस्य । शा कपार्थिवादिः । श्रीफलस्तुवरस्ति क्तोग्राहीरूक्षोग्निपित्तकृत् । वात श्लेष्महरोबल्योलघुरुष्णश्चपाचनः ॥ राजादनवृक्षे ॥

श्रीफला । स्त्री० आमलक्याम् ॥ नी ल्याम् ॥ क्षुद्रकारवेल्याम् ॥

श्रीफलिका । स्त्री० आमलक्याम् ॥ क्षुद्रकारवेल्याम् ॥ महानीलीवृ क्षे ॥

श्रीफली । स्त्री० धात्र्याम् । आमलक्या म् ॥ नीलिकायाम् ॥

श्रीवल्ली । स्त्री० कट्फलायाम् ॥

श्रीभद्रः । पुं० चित्रगुप्तसुतेकायस्थ जातिविशेषे ॥

श्रीभद्रा । स्त्री० भद्रमुस्तके ॥

श्रीभागवतम् । न० पुराणार्के । महा पुराणान्तर्गतपुराणविशेषे ॥

श्रीभ्राता । पुं० घोटके ॥ विधौ । च न्द्रे ॥ समुद्रोत्पन्नत्वात् ॥

श्रीमान् । पुं० तिलकवृक्षे । तुरके ॥ अश्वत्थवृक्षे ॥ शिवे ॥ विष्णौ ॥ कुवेरे ॥ इन्द्रे ॥ त्रि० मनोज्ञे ॥ धनिके । श्रीले ॥ सर्वातिशयितश्रि यि । अखण्डितैश्वर्यसम्पन्ने ॥ म हाराजचक्रवर्तिनि ॥ श्रीः लक्ष्मीः सम्पत् ० शोभा ० कान्तिर्वा ० सा अस्मिन् वास्ति । तदस्यास्त्यस्मि न्निति मतुप् ॥ कचायजूंषिसामा निसाहिश्रीरमृतासताम् । तया युक्तामहात्मानः श्रीमन्तः शास्त्र सम्मताः ॥

श्रीमति । स्त्री० राधायाम् ॥

श्रीमती । स्त्री० श्रीयुक्तायाम् ॥ येषि तामभिधानस्यपूर्वमेतत्प्रयोजये त् ॥

श्रीमदः । पुं० धनमदे । सर्वमदाध मे ॥ यथा । नह्यन्योजुषतोजोष्या न्बुद्धिभ्रंसोरजोगुणः । श्रीमदादा भिजात्यादिर्यत्रस्त्रीद्यूतमासवः ॥ हन्यन्तेपशवोयत्रनिर्दयैरजितात्म भिः । मन्यमानैरिमंदेहमजराम्

त्यु० नक्षत्रम् ॥
श्रीमलापहा । स्त्री० धूम्रपत्रायाम् ॥ गृध्रपत्रायां ॥
श्रीमस्तक : । पुं० रसोने ॥ ह० चि० शेष : ॥
श्रीमुख : । पुं० सप्तमेवत्सरे ॥ तत्फलंयथा । सुभिक्षंक्षेममारोग्यंवर्षाकालंसुशोभनम् । सस्यवृद्धिंविजानीयात् श्रीमुखेसुरवन्दिते ॥ ७ ॥ न० शोभितानने ॥
श्रीमूर्त्ति : । स्त्री० देवताविग्रहे ॥ विष्णुप्रतिमायाम् ।
श्रीयुक्त : । श्रीयुत : । त्रि० लक्ष्मीविशिष्टे । श्रीमति ॥
श्रीरङ्ग : । पुं० पुण्यक्षेत्रविशेषे ॥ श्रीरङ्गाख्यंमहापुण्यंयत्रसन्निहितोहरिरितितन्त्रम् ॥
श्रीरस : । पुं० सरलरसे । श्रीवेष्टे ॥
श्रीराग : । पुं० षड्रागान्तर्गततृतीयरागे ॥
श्रीराम : । पुं० दशरथात्मजे ॥
श्रील: । त्रि० श्रीमति । लक्ष्मीवति ॥ लक्ष्मणे । श्रियायुक्ते ॥ श्रीरस्यास्ति । सिध्मादित्वाल्लच् ॥ श्रियंलाति वाला० आदाने । आतोनुपसर्गे क : ॥
श्रीलता । स्त्री० महाज्योतिष्मत्याम् ॥
श्रीवत्स : । पुं० विष्णोश्चिह्नविशेषे । भृगुपादघातचिह्ने ॥ पदाघातरूपेरेखाविशेषे ॥ महापुरुषलक्षणभूते० वक्षस्थश्वेतवर्णदक्षिणावर्त्तरोमावर्त्तविशेषेवा ॥ प्रदक्षिणावर्त्तशिखिचरो सश्रीवत्सस्तदस्वविभूषिताङ्गमिति गरुडपुराणात् ॥ वदतिमहत्वम् । वदव्यक्तायांवाचि । वृतवदिहनिकमिकषिभ्य : सङ्गतिस : । श्रीयुक्तोवत्स : ॥ विष्णौ । कृष्णे । गृहविशेषे ॥ सुरुङ्गाप्रभेदे ॥ अर्हतोध्वजे ।
श्रीवत्सकी । पुं० हृद्गतवक्रावर्त्तहये ॥
श्रीवत्सभृत् । पुं० हरौ । विष्णौ ॥
श्रीवत्सलाञ्छन : । पुं० विष्णौ । श्रीवत्सोमहापुरुषलक्षणभूतश्वेतरोमावर्त्तविशेषोलाञ्छनंचिह्नमस्येतिविग्रह : ॥
श्रीवत्साङ्क : । पुं० विष्णौ ॥
श्रीवराह : । पुं० आदिवराहे । विष्णौ ॥
श्रीवल्लभ : । पुं० परमात्मनि ॥ श्रिया : विद्याशक्तेर्वल्लभस्तदाकारे ।
श्रीवाटी । स्त्री० नागवल्लीभेदे ॥
श्रीवारक : । पुं० शाकविशेषे । सितावरे । सूच्याह्वे । सूचीपत्रके । सिराला० सिरयारा० सिरियारी० ह० भा० प्र० ॥ तच्छाकप्रकारोयथा । श्रीवारकंदलंग्राह्यमारनालेसुसाधितम् । पीडितालोडितंतैलेकासमर्दसमन्वितम् ॥ वातपित्त

रामस्याविमल्याध्माननाशिनी । कफकृन्मूत्रकृच्छ्रघ्नीभेदिनीसारसायनी । सा० श्रीवालीत्यर्थः ॥

श्रीवाली । स्त्री० श्रीवारके० शाकविशेषे ॥

श्रीवासः । पुं० विष्णौ । नारायणे ॥ श्रियोवासः । अस्यवक्षसि० श्रीरनपायिनी० वसतीत्यर्थः ॥ शिवे । हरे ॥ पङ्कजे । वृक्षधूपे । सरलद्रवे । श्रीवेष्टे ॥ अस्यगुणाः । श्रीवासोमधुरस्तिक्तः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः । पित्तोवातमूर्द्धाक्षिस्वरोगकफापहः । रक्षोघ्नोस्वेददौर्गन्ध्ययूकाकण्डूव्रणप्रणुत् ॥

श्रीवास्तवः । पुं० चित्रगुप्तात्मजेकायस्थजातिविशेषे ॥

श्रीविद्या । स्त्री० महाविद्याविशेषे । परदेवतायाम् । त्रिपुरसुन्दर्याम् ॥

श्रीवृक्षः । पुं० विल्ववृक्षे ॥ अश्वत्थवृक्षे ॥ श्रीप्रदः ० श्रीप्रियोवावृक्षोस्य । शाकपार्थिवादिः ॥

श्रीवत्सकः । पुं० अश्वस्यवक्षस्यावर्त्ते ॥

श्रीवत्सकी । पुं० श्रीवत्सकावर्त्तविशिष्टेऽश्वे ॥ तल्लक्षणं यथा । वक्षोभवावर्त्तचतुष्टयन्तुकण्ठेभवेद्यस्यचरोचमानः । श्रीवत्सकीनामहयः सभर्त्तुः श्रीपुत्रपौत्रादिविवर्द्धयेत्यादि ॥ श्रीवत्सकीवक्षसिचेद्रोमावर्त्तो मुखेपिचेतितुवैजयन्ती ॥

श्रीवेष्टः । पुं० सरलद्रवस्सरसे । वृक्षधूपे । श्रीवासे । तस्यगुणायथा । श्रीवेष्टः कटुकस्तिक्तकषायः श्लेष्मपित्तजित् । योनिदोषरुजाजीर्णव्रणघ्राध्मानदोषनुत् ॥ श्रीसंज्ञकः ० श्रियोयावेष्टोनिर्यासः ॥

श्रीशः । पुं० विष्णौ । श्रीरामे ॥ श्रियईशः ॥

श्रीशैलः । पुं० भारतवर्षस्थेपर्वतविशेषे । स्थितंतथाविधमनोविलयांसमर्थांश्रीशैलशृङ्गकुहरेषुकदोपलभ्यं । गात्रं यथामरलताः परिवेष्टयन्तिकर्णेयथाविरचयन्तिखगाश्च नीडम् ॥ इतिशान्तरसावली ॥

श्रीसंज्ञम् । न० लवङ्गे ॥ श्रियः संज्ञा सञ्ज्ञायस्य ॥

श्रीहरिः । पुं० परमात्मनि ॥ श्रियं जीवत्वोपाधिभूतामविद्यांहरति० आत्मज्ञानप्रदानेननाशयति० इति श्रीहरिः ॥ श्रियंदधाने । विष्णौ ॥

श्रीहस्तिनी । स्त्री० भूरुण्ड्याम् हातीसूंडा० इ० गौ० दे० भा० प्र० ॥ श्रियाहस्तः ० श्रीहस्तः । सविद्यमेयस्याः । अतइनिः ॥ यद्वा । हस्तंगृह्णातिहस्तयति । अवश्यंश्रियंहस्तयति । आवश्यकेतिणिनिः ॥

श्रुघ्निका । श्रुघ्नी । स्त्री० सर्जिकाक्षारे ॥

श्रुतम् । न० शास्त्रे ॥ शास्त्रविचारे ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वेदे । श्रवणे । सुश्रुता० हु० भा० ॥ त्रि० विश्रुते । आकर्णिते । श्रवणगोचरे ॥ श्रूयते० श्रवणं वा । सुश्रुवणे । क्तः ॥ अश्रौषिवा । श्रु० । क्तः ॥

श्रुतकीर्त्तिः । पुं० देवर्षौ ॥ स्त्री० जनकभ्रातुः कुशध्वजस्यकन्यायाम् ॥ त्रि० कीर्त्तियुक्ते ॥

श्रुतदेवी । स्त्री० सरस्वत्यां ॥

श्रुतर्षिः । पुं० सुश्रुताद्यृषिषु ॥ सुश्रुताद्याः श्रुतर्षयइतित्रिकाण्डशेषः ॥

श्रुतश्रवाः । त्रि० आकर्णितयशसि ॥

श्रुतश्रवा । स्त्री० श्रीकृष्णस्यपितृष्वसरि । शिशुपालमातरि ॥

श्रुतश्रवोनुजः । पुं० शनैश्चरग्रहे ॥

श्रुतश्रेणी । स्त्री० द्रवन्त्यां ॥

श्रुतादानम् । न० ब्रह्मवादे ॥ हु० हा० ली० ॥

श्रुताध्ययनसम्पन्नः । त्रि० धर्मशास्त्रज्ञे ॥ यथा । श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः । राज्ञासभासदः कार्य्याः शत्रौमित्रे चयेसमाः ॥

श्रुतान्वितः । त्रि० शास्त्रज्ञे ॥

श्रुतार्थः । पुं० शाब्दबोधविषयीभूतार्थे । श्रवणमात्रबोध्येर्थे ॥ यथा । श्रुतार्थस्यपरित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्यबाधादित्येवं परिसङ्ख्यात्रिदोषिकेति ॥

श्रुतायुः । पुं० सूर्य्यवंशीयनृपतिविशेषे ॥

श्रुतिः । स्त्री० वेदे । आम्नाये । वेदाख्यपरदेवतायाम् ॥ विनियोगविधेः सहकारिभूतेप्रमाणविशेषे ॥ तत्रनिरपेक्षोरवः श्रुतिः । साच त्रिविधा । विधात्री० अभिधात्री० विनियोक्त्रीच । तत्राद्यालिङ्गाद्यात्मिका० द्वितीयाव्रीह्यादिश्रुतिः० यच्छब्दस्यश्रवणादेवसम्बन्धः प्रतीयतेसाविनियोक्त्री । साऽपि त्रिविधा । विभक्तिरूपा० एकाभिधानरूपा० एकपदरूपाचेति । तत्रविभक्तिश्रुत्याङ्गत्वम्० यथाव्रीहिभिर्यजेतेति० तृतीयाश्रुत्या० व्रीहीणांयागाङ्गत्वम्० तदपिपुरोडाश प्रकृतितया० अरुणयाएकहायन्या गवासोमंक्रीणातीत्यस्मिन्वाक्येआरुण्यापितृतीयाश्रुत्याक्रयाङ्गत्वम्० तदपिगोरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा० नतुसाक्षादमूर्त्तत्वात् । व्रीहीन् प्रोक्षतीतिप्रोक्षणस्यव्रीह्यङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या० तत्प्रोक्षणं० नव्रीहिस्वरूपार्थं तस्यतेनविनाप्युपपत्तेः । किन्त्वपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम्० व्रीहीन्प्रोक्ष्ययागानुष्ठानेऽपूर्वानुपपत्तेः । एवंसर्वत्राङ्गेषु० अपूर्वप्रयुक्तमङ्गत्वंबोध्यम् । एवमिमामग्रभ्णन्रसनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दृत्त० इत्यत्र० द्वितीयाश्रुत्या० म
न्त्रस्याग्न्यभिधानाङ्गत्वम् । यदाहव
नीयेजुहोतीत्याहवनीयस्य होमाङ्ग
त्वंसप्तमीश्रुत्या । एवमन्योऽपिविभ
क्तिश्रुत्याविनियोगोज्ञेयः । पशुना
यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः सामाना
धिकरण्यश्रुत्याकारकाङ्गत्वम् । य
जेतेत्याख्याताऽभिहितसङ्ख्याया
भावनाङ्गत्वमसमानाभिधानश्रुतेरे
वपदश्रुत्याचयागाङ्गत्वम्० नचामू
र्त्तायाःसङ्ख्याः कथंभावनाङ्गत्वम्०
कर्तृपरिच्छेदद्वारातदुपपत्तेः । क
र्त्ताचाक्षेपलभ्यः० आख्यातेनहि
भावनोच्यते० साचकर्त्तारंविनाऽनु
पपन्नेतितमाक्षिपति । सेयंश्रुति
र्लिङ्गादिभ्यः प्रबला० लिङ्गादिषु
नप्रत्यक्षोविनियोजकः शब्दोऽस्ति०
किन्तुकल्प्यः । यावच्चतैर्विनियो
जकः शब्दः कल्प्यते० तावत्प्र
त्यक्षयाश्रुत्याविनियोगस्यकॢप्तत्वेन
तेषांकल्पकत्वशक्तेर्व्याहतत्वात् । अ
तएवैन्द्र्यालिङ्गेनैन्द्रोपस्थानार्थत्व
म्० किन्त्वैन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठत
इत्यत्र० गार्हपत्यमितिद्वितीया
श्रुत्या० गार्हपत्योपस्थानार्थत्वम् ॥
अत्रदेवीगीतायांदेवीवाक्यंयथा ।
सर्वज्ञायाः सर्वशक्तेर्मत्तोवेदः
समुत्थितः । अज्ञानस्यममाभावा-
दप्रमाणानचश्रुतिरितिसर्वज्ञात्-

सर्वशक्तेश्चमत्तइतिपाठेतुमत्तोमत्
स्वरूपादित्यर्थः ॥ प्रयोगविध्युप
योगिनिप्रमाणविशेषे ॥ तत्रक्रमप
रंवचनंश्रुतिः । तच्चद्विविधम् ।
केवलक्रमपरम्० तद्विशिष्टपदार्थ
क्रमपरञ्च । तत्रवेदंकृत्वावेदिंक
रोतीतिकेवलक्रमपरम्० वेदि
करणादेर्वचनान्तरप्राप्तत्वात् । वष
ट्कर्त्तुः प्रथमभक्षइतितुक्रमवि-
शिष्टपदार्थपरम्० एकप्रसरताभ
ङ्गभयेनभक्षानुवादेनक्रममात्रस्यवि
धातुमशक्यत्वात् । सेयंश्रुतिरित
रप्रमाणापेक्षयाबलवती० तेषांव
चनकल्पनद्वाराक्रमप्रमाणत्वात् ।
अतएवाश्विनग्रहस्यपाठक्रमात्तृ-
तीयस्थानेग्रहणप्रसक्तावाश्विनोद
शमोगृह्यतइतिवचनाद्दशमस्थानेग्र
हणमित्युक्तम् ॥ कर्णे । अस्यप
र्यायाः । कर्णशब्दग्रहौश्रोत्रंश्रुतिः
स्त्रीश्रवणंश्रवः ॥ अस्यशुभाशुभ
लक्षणंयथा । रक्ताल्पपरुषस्थूलक
र्णाः स्युः पापमृत्यवः । निर्मां
सैश्चिपिटैर्भोगाः कृपणाह्रस्वकर्ण
काः ॥ शङ्कुकर्णाश्चराजानोरोम
कर्णाः शतायुषः । बृहत्कर्णाश्च
राजानोधनिनः परिकीर्त्तिताः
॥ श्रवणे । वाक्यजनितवाक्या
र्थविज्ञाने ॥ मनननिदिध्यासन
सहकृतेश्रवणज्ञाने ॥ श्रोत्रकर्मणि॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वार्त्तायाम् ॥ अभ्यासे ॥ षड्जादिस्वरारम्भकावयवे शब्दविशेषे ॥ तदुक्तम् । प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः । सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरावयवलक्षणेति ॥ श्रवणार्थे ॥ श्रूयते । स्त्रियां क्तिन्निति कर्मणि क्तिन् ॥ श्रूयते धर्मोऽनयेति वा । श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे इति क्तिन् ॥

श्रुतिकटः । पुं० प्रास्तलोहे ॥ सर्पे ॥ पापशोधने । प्रायश्चित्ते ॥ इ० मेदिनिहेमचन्द्रौ ॥

श्रुतिकटुः । पुं० कठोरशब्दे ॥

श्रुतिजीविका । स्त्री० स्मृतौ ॥

श्रुतितत्परः । त्रि० वेदाभ्यासरते ॥ सकर्णे ॥

श्रुतिधरः । त्रि० श्रुतमात्रेणधारके ॥ तदौषधमुक्तं गारुडे यथा । हरिरुवाच । हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्धर । सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलशतं शिव ॥ सक्षीरं भक्षितं कुर्यात्सप्ताहेन वृषध्वज । नरं श्रुतिधरं शूरं मृगेन्द्रगतिविक्रमम्-पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दशशतायुषा । षोडशाब्दाकृतिं विप्र सततं दुग्धभोजितम् । मधुसर्पिः समायुक्तं जग्धमायुष्करं भवेत् ॥ तज्जग्धं मधुनासार्द्धं दशवर्षसहस्रिणम् । कुर्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवल्लभमिति ॥ १६१ अध्यायः ॥

श्रुतिवर्ज्जितः । त्रि० बधिरे ॥ नास्तिके ॥ श्रुतिभ्यां० श्रुत्या वा वर्ज्जितः ॥

श्रुतिवेधः । पुं० कर्णवेधे ॥

श्रुतिस्फोटा । स्त्री० कर्णस्फोटायाम् । त्रिपुटायां लतायाम् ॥

श्रुतोपनिषत्कः । त्रि० ज्ञानिनि ॥

श्रेटी । स्त्री० लीलावत्युक्ताङ्कविशेषे ॥

श्रेणिः । पुं० स्त्री० वीथ्याम् । आलौ । पङ्क्तौ ॥ समानशिल्पिसंहतौ । कारुसंहतौ । एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति० तेषां समूहे ॥ श्रयति० श्रीयते वा । श्रिञ्० । वह्निश्रीति निः ॥ एकमुख्ये सजातिसमूहे । सेकपात्रे ॥

श्रेणिकः । पुं० मगधदेशीयनृपतिविशेषे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

श्रेणी । स्त्री० श्रेणिशब्दार्थे ॥

श्रेणीधर्मः । पुं० वणिगादीनां धर्मे ॥

श्रेयः । न० मुक्तौ । निर्वाणे । निःश्रेयसे । वेदबोधितपरमपुरुषार्थे । स्वरूपावस्थाने । अनपायिसुखावाप्तिलक्षणे । आगमज्ञापिते हिते ॥ यथा । इह वै नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः । गत्वा निरौषधं देशं व्याधिस्थः किं करिष्यति ॥ यावत्तिष्ठति देहोऽयं तावत्तत्त्वं समभ्यसेत् । सन्दीप्ते भवने को नु कूपं खनति पावं

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ति ॥ व्याघ्रीवास्ते जराचायुर्याति
भिन्नघटाम्बुवत् । निघ्नन्तिरिपुवद्रो
गास्तस्माच्छ्रेयः समाचरेत् ॥ या
वन्नाश्रयतेदुःखंयावन्नायान्तिचाप
दः । यावन्नेन्द्रियवैकल्यंतावच्छ्रे
यः समाचरेत् ॥ कालोनज्ञायते
नानाकार्यैः संसारसम्भवैः । सुख
दुःखैर्जनोहन्तनवेत्तिहितमात्म
नः इतिकुलार्णवेप्रथमोल्लासः ॥
कल्याणे । मङ्गले । शुभे ॥ धर्मे ।
। वेदविहितैःप्राणिनामभ्युदयनिः
श्रेयससाधने॰ प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्ष
णे । पुण्ये ॥ त्रि॰ अतिप्रशस्ते ।
शस्ते ॥ इदमनयोरतिशयेनप्रशस्त
म् । द्विवचनेतीयसुन् । प्रशस्यस्यश्रः
। विद्याद्यधिके ॥ धर्मार्थावुच्यतेश्रे
यः ॰ कामार्थौ॰ धर्म एवच । अ
र्थ एवेहवाश्रेयस्त्रिवर्ग इतितुस्थि-
तिः ॥ अयमुपदेशोऽबुभूत्सूनप्रति
बोध्यः ॥

श्रेयसी । स्त्री॰ करिपिप्पल्याम् ॥ अ
भयायाम् ॥ पाठायाम् । शठाम्बा
याम् ॥ श्रेष्ठायाम् ॥ उगित्वान्ङी
प् ॥

श्रेयांश: । पुं॰ व्रताहंद्विशेषे ॥

श्रेष्ठः । पुं॰ कुबेरे । धनदे ॥ विप्रे
॥ नृपे ॥ मुख्यप्राणे ॥ न॰ गोदु
ग्धे । गव्ये ॥ त्रि॰ अग्र्ये । वरे
। पुष्कले । सत्तमे । अतिशोभने ॥
अयमेषामतिशयेनप्रशस्यः । अति
शायनेतमबिष्ठनावितीष्ठन् । प्रश
स्यस्यश्रः ॥ प्रधानभूते ॥ ज्येष्ठे ॥
वृद्धे ॥

श्रेष्ठकाष्ठः । पुं॰ शाकवृक्षे ॥

श्रेष्ठता । स्त्री॰ श्रेष्ठत्वे ॥

श्रेष्ठा । स्त्री॰ स्थलपद्मिन्याम् ॥ उत्त
मायांनार्याम् ॥ ज्येष्ठानक्षत्रे ॥

श्रेष्ठाम्लम् । न॰ वृक्षाम्ले ॥

श्रेष्ठी । पुं॰ कुलोत्तमशिल्पिनि ॥

श्रोणः । त्रि॰ जङ्घाहीनेपङ्गौ ॥ श्रो
णति । श्रोणृसङ्घाते । पचाद्यच्
॥ यद्वा । शृणोति । श्रु॰ । बाहुल
कान्नः ॥

श्रोणिः । स्त्री॰ कट्याम् ॥ श्रोणति ।
श्रोणृ॰ । इन् ॥ यद्वा । श्रूयतेपुं
भिः । श्रु॰ । वहिश्रिश्रुयुद्रुग्ला
हात्वरिभ्योनिदितिनिः ॥ पथि ॥

श्रोणीफलम् । न॰ कटौ ॥

श्रोणीफलकम् । न॰ कटिपार्श्वे ।
कटे ॥ श्रोणेः फलकमिव॰ चर्मा
कारत्वात् ॥

श्रोणिबिम्बम् । न॰ कटिसूत्रे ॥

श्रोणिसूत्रम् । न॰ खड्गबन्धनसूत्रे ।
परतला॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

श्रोणी । स्त्री॰ कट्याम् ॥ पथि ॥ कृ
दिकारादक्तिनइतिपक्षेङीष् ॥

श्रोतव्यः । त्रि श्रवणीये । श्रोतुंयो
ग्ये ॥ श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्योम

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्तव्यस्योपपत्तिभिः ॥

श्रोतः । न० कर्णे ॥

श्रोता । त्रि० श्रवणकर्त्तरि ॥ योऽर्थं सम्यगवबुध्यते स एव श्रोता भवति ॥ यथा । वक्तुरेव हि तज्जाड्यं श्रोता यत्र न बुध्यते । इति ॥ अपि च । बोधविहीने श्रोतरि वक्तुर्वाक्यं प्रयाति वैफल्यम् । नयनविहीने भर्त्तरि लावण्यमिव खञ्जनाक्षीणामिति ॥ शृणोतीति । श्रु० । तृच् ॥

श्रोत्रम् । न० श्रुतौ । कर्णे । शब्दग्रहणलिङ्गे इन्द्रियविशेषे । शब्दाभिव्यञ्जकेन्द्रिये ॥ शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम् । शब्दस्य श्रवणं प्रति करणम् ॥ श्रूयतेऽनेन श । श्रु० । ष्ट्रन् । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्निति त्रन् ॥ कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रम् ॥

श्रोत्रियः । पुं० छान्दसे । अधीतवेदे ॥ विद्याचारवति ॥ स्नातके ॥ छन्दोऽधीते । श्रोत्रियश्छन्दोऽधीत इति० छन्दः शब्दस्य० श्रोत्रभावो घन् प्रत्ययश्छन्दोऽध्यायिनि निपात्यते ॥ छन्दोमात्राध्यायिनि ॥ श्रोत्रियलक्षणं यथा । जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्याभ्यासी भवेद्विप्रः श्रोत्रियस्त्रिभिरेव हि ॥ इति पाद्मे उत्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥ अपि च । एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च । षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥ इति दानकमलाकरः ॥

श्रोत्रियता । स्त्री० श्रोत्रे । श्रोत्रियत्वे ॥

श्रोत्रियत्वम् । न० श्रोत्रे । वेदवेदाङ्गपारगत्वे ॥ वेदान्तार्थपारगत्वे ॥ श्रोत्रियस्य भावः । त्व ॥ श्रोत्रिये कामराहित्यात् सर्वानन्दाः समास्थिताः । स श्रुते सकलान् कामान् सहेति प्राह तित्तिरिः ॥

श्रौतम् । न० अग्नित्रये । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु । त्रि० वेदसम्बन्धे ॥ श्रुतौ भवम् । श्रुतेरिदमित्याद्यर्थेषु वा । शैषिकोऽण् । श्रुतिविहितधर्मादौ ॥ यथा । धर्मज्ञैर्विहितो धर्मः श्रौतः स्मार्त्तो द्विधा द्विजैः । दानाग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ॥ स्मार्त्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः । पूर्वेभ्यो वेदयित्वेह श्रौतं सप्तर्षयोऽब्रुवन् ॥ ऋचो यजूंषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि सा श्रुतिः । मन्वन्तरस्यातीतस्य स्मृत्वा तन्मनुरब्रवीत् ॥ ततः स्मार्त्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागशः । एवं वै द्विविधो धर्मः शिष्टाचारः स उच्यते । विज्ञेयः श्रवणाच्छ्रौतः स्मरणात् स्मार्त्त उच्यते ॥ इज्या वेदात्मकः

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्रौत : स्मार्त्तोवर्णाश्रमात्मकइति माल्ये १२० अध्याय : ॥

श्रौतयज्ञ : । पुं० अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासादौ ॥ श्रुत्याप्रोक्त : श्रौत : । अण् । सचासौयज्ञश्च ॥

श्रौतसंस्कृति : । स्त्री० वेदोक्तसंस्क्रियायाम् ॥ यथा । गृहस्थस्यक्रिया: सर्वाआगमोक्ता: कलौशिवे । नान्यमार्गैः क्रियासिद्धिः कदापिगृहमेधिनाम् ॥ भैक्षुकेष्वाश्रमेर्देविवेदोक्तंदण्डधारणम् । कलौनास्त्येवतत्त्वज्ञे यतस्तच्छ्रौतसंस्कृतिरिति म० नि० तन्त्रम् ॥

श्रौत्रम् । न० श्रोत्रियतायाम् । श्रोत्रियस्यकर्मभावोवा । युवादित्वादण्० श्रोत्रियस्ययलोपश्च ॥ श्रोत्राणांसमूहे ॥ भिक्षाद्यण् ॥

श्रौषट् । अ० देवहविर्दाने ॥ श्रूयतेऽनेन । श्रु० । बाहुलकात्० डौषट् ॥

श्लक्ष्ण : । त्रि० स्तोके । अस्यपर्यायाय था । स्तोकाल्पक्षुल्लका : सूक्ष्मंश्लक्ष्णंदभ्रंकृशंतनु । स्त्रियांमात्राकुटि० पुंसिलवलेशकणाणव : ॥ इति ॥ मनोहरे ॥ सुखस्पर्शे । अपरुषे । स्निग्धे ॥ श्लिष्यते० श्लिष्यतिवा । श्लिषआलिङ्गने । श्लिषेरच्चोपधाया इतिक्स्न : ॥

श्लक्ष्णकम् । न० पूगफले ॥

श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रम् । न० शृङ्गे । शूके ॥ श्लक्ष्णंकृशमग्रंततंतीक्ष्णञ्च० तच्चतदग्रञ्च ॥

श्लक्ष्णत्वक् । पुं० अश्मन्तकवृक्षे ॥ सुन्दरवल्कले ॥

श्लक्ष्णभूमि : । स्त्री० कृष्णमृदि ।

श्लथ : । त्रि० शिथिलार्थे । शिथिले ॥

श्लाघनम् । न० अभिनन्दने ॥

श्लाघा । स्त्री० अभिलाषे । इच्छायाम् ॥ उपास्तौ । परिचर्यायाम् ॥ प्रशंसायाम् । अविद्यमानगुणस्वख्यापने ॥

श्लाघिष्ठ : । त्रि० श्लाघ्यतमे ॥

श्लाघ्य : । त्रि० प्रशंस्ये । श्लाघनीये । स्तुत्ये ॥ आशास्ये ॥

श्लिकु : । पुं० सेवके । भृत्ये ॥ श्लिष्यति० यावत्कार्यंलगतिव्याप्रियते । श्लिषआलिङ्गने । श्लिषे : कश्चेति कु : कश्चान्तादेश : ॥ षिङ्गे ॥ न० ज्योति : शास्त्रे ॥

श्लिषा । स्त्री० आलिङ्गने ॥

श्लिष्ट : । त्रि० सम्पृक्ते । गत्यर्थाऽकर्मकेति० श्लिषे : क्त : ॥ श्लेषयुक्तशब्दादौ । भिन्नार्थैकरूपान्वितवाक्ये ॥ तल्लक्षणंयथा । श्लिष्टमिष्टमविस्पष्टमेकरूपान्वितंवचइति ॥

श्लीपदम् । न० पादरुग्भिदि । पादवल्मीके ॥ अस्यनिदानन्तु । य : सज्वरोवङ्क्षणयोर्भृशार्त्ति : श्री

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्लेषः

थोन्मार्गपादगतः क्रमेण। तच्छ्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः॥ पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्व्वर्त्तुषु च शीतलाः। ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः। इति॥ विशेषतइत्युक्तेरन्यत्रापि भवतीति बोध्यते॥

श्लीपदप्रभवः। पुं॰ आम्रवृक्षे॥

श्लीपदापहः। पुं॰ पुत्रजीववृक्षे॥

श्लीपदी। त्रि॰ व्याधिनास्थूलचरणे॥

श्लीलः। त्रि॰ लक्ष्मीवति। श्लीले॥ श्रियं लाति। ला॰। कः। कपिलकादित्वाल्लत्वम्॥

श्लेषः। पुं॰ संयोगे। सन्धौ॥ शब्दालङ्कारविशेषे। तस्य लक्षणादयो यथा। वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युगपद्भाषणस्पृशः। श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोसावक्षरादिभिरष्टधा॥ अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शने॰ काव्यमार्गे स्वरो न गण्यत इति च नये॰ वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यद्युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति॰ भिन्नस्वरूपमपह्नुवते॰ स श्लेषः। स च वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां भेदादष्टधा। क्रमेणोदाहरणम्। अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवयाः। अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्व्वामरगुरोर्विधौ वक्रे मूर्द्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी॥ विधौ चन्द्रे एव॰ विधौ दैवे वक्रे कुटिले एव॰ वक्रे प्रतिकूले॰ मूर्द्ध्नि मस्तके स्थितवति सति सर्व्वामरगुरोर्महादेवस्यापीयमवस्था भवति॰ अमी मानुषा वयं पुनः के क्व स्थां गणनायामित्यर्थः। अत्र विधावित्युभयोः वर्णयोः श्लेषः॥ पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव। विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम्॥ भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी। नीलोत्पलस्पर्द्धिनी। ध्यानालम्बनताम्। समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये। लावण्यैकमहानिधौ रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः। एषवचनश्लेषोपि॥ महदे सुरसन्धम्मे तमव समासङ्गमागमाहरणे। हरबहुसरणं तं चित्तमोहमवसरउमे सहसा॥ अयं सर्व्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति। सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मजः॥ रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलोकक्षणसमयपराप्तापूर्वसम्पत्सहस्रम्। प्रथमनिबद्धमध्ये जातु चित्तप्रसादादहमुचितरुचिः स्यां नन्दितासातथा मे॥ सर्व्वस्वं हर सर्व्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः। नयोपकार

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

साम्मुख्यमायासितनुवर्त्तनम् ॥ भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् । नवमोऽपीत्यपि भिन्नक्रमः ॥ उदाहरणम् । योऽसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः । शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते ॥ अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ ॥ अर्थालङ्कारविशेषे ॥ तल्लक्षणादिर्यथा । श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः स श्लेषः । उदाहरणम् । उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतराम् । नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्त्तयति क्रियाः । रचयततरां स्वैराचारप्रवर्त्तनकर्त्तनम् । बत बत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥ अत्राभिधाया अनियन्त्रणात् । द्वावप्यर्कभूपौ वाच्यौ ॥ श्लेषणम् । श्लिष । घञ् ॥ ऐक्ये ॥ श्लिष्यति । श्याद्यर्थेलिया: ॥

श्लेषणम् । न० एकीभवने ॥

श्लेष्मकः । पुं० कफे ॥

श्लेष्मकरः । त्रि० कफवर्द्धकद्रव्येषु ॥ तानि यथा । भोजनानन्तरं स्नानं जलपानं तृषां विना । तिलतैलं स्निग्धतैलं स्निग्धामामलकीद्रवम् ॥ पर्युषितान्नं तक्रञ्च पक्वरम्भाफलं दधि । मायाम्बुशर्करातोयं सुस्निग्धस्थलसेवनम् ॥ नारिकेलोदकं रूक्षस्नानं पर्युषितं जलम् । तरुमुक्तापक्वफलं सुपक्वं कर्कटीफलम् ॥ खातस्नानञ्च वर्षासु मूलकं श्लेष्मकारणम् । तज्जलं ब्रह्मरन्ध्रे च महद्वीर्यविनाशनमिति० ब्र० वै० १६ अध्यायः ॥

श्लेष्मघना । स्त्री० मल्ल्याम् ॥ केतक्याम् ॥

श्लेष्मघ्नः । त्रि० श्लेष्मनाशके ॥ न० मधुनि ॥ श्लेष्माणं हन्ति । हन० । अमनुष्येति टक् ॥

श्लेष्मघ्ना । स्त्री० मल्लिकायाम् ॥ कम्पिल्लके ॥ इ० हे० न्द्रः ॥

श्लेष्मघ्नी । स्त्री० मल्लिकायाम् ॥ ज्योतिष्मत्याम् ॥ टित्वान्ङीष् ॥ त्रिकटुनि । व्योषे । इ० मे० करः ॥

श्लेष्मणः । पुं० श्लेष्मले । बहुवारके ॥ सन्धिस्थकफे ॥ त्रि० श्लेष्मवति । श्लेष्मास्त्यस्य । पामादित्वान्नः ॥

श्लेष्मणा । स्त्री० वृक्षभेदे । लपंग्राम् । गुरुस्कन्धे ॥

श्लेष्मा । पुं० कफे ॥ तस्य प्रकोपहेतुर्यथा । गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः । तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः सम्प्रकोपः प्रभवति

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते ॥ तल्लक्षणं यथा । स्तैमित्यं मधुरास्यता शिशिरता शौक्ल्यं प्रसेकोमलप्राचुर्यं स्थिरतां रसस्य लवणः कण्डूरतिस्वल्पता । आलस्यं चिरकारिता कठिनता शोथारुचिः स्निग्धता तन्द्रा तृप्त्युपदेहको सगुरुता एताः कफोत्था रुजः ॥ तत्प्रशमनताकारणं यथा । गुरुशीतमृदुस्निग्धं मधुरस्थिरपिच्छिलाः । श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनस्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागररतिक्रीडाप्रघातनम् । धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनम्वेदोपनाहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत् ॥ श्लिष० । सर्वधातुभ्यो मनिन् ॥

श्लेष्मलः । पुं० शेलौ । श्लेष्मातके ॥ त्रि० श्लेष्मयुक्ते । कफिनि ॥ श्लेष्माऽस्यास्ति । सिध्मादिभ्यश्चेति पक्षे लच् ॥

श्लेष्मवान् । त्रि० श्लेष्मले ॥ लजभावे मतुप् ॥

श्लेष्महः । पुं० कट्फलवृक्षे ॥

श्लेष्महरः । त्रि० श्लेष्महरद्रव्येषु ॥ तानि यथा । वह्निस्वेदं भृष्टभङ्गं पक्वतैलं विशोषकम् । भ्रमणं शुष्कभक्ष्यञ्च शुष्कपक्वहरीतकी । पिण्डारकमपक्वञ्च रम्भाफलमपक्वकम् । वेशवारं सिन्धुवारमनाहारमपानकम् ॥ सघृतं रोचनाचूर्णं सघृतं शुष्कशर्करम् । मरीचं पिप्पलीं शुष्कमार्द्रकं जीरकं मधु ॥ द्रव्याण्येतानि गम्यन्ते सदा श्लेष्महराणि चेति ब्र० वै० १६ऽध्यायः ॥

श्लेष्मातः । पुं० श्लेष्मातके । बहुवारके ॥

श्लेष्मातकः । पुं० शेलौ । शेले । बहुवारके । लसोडा० इ० भा० प्र० ॥ श्लेष्माणमतति । अत सातत्यगमने । कुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥

श्लैष्मिकः । त्रि० कफजे ॥ श्लेष्मणः शमनं कोपनं वा । वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरिति ठञ् । कफस्य शमने ॥

श्लोकः । पुं० पद्ये । अनुष्टुप्प्रभेदे ॥ यथा । पञ्चमो लो गुरुः षष्ठः सप्तमस्तु समे लघुः । पादे द्विविषमे गस्थेच्छ्लोकोऽनुष्टुप् प्रकीर्त्तितः ॥ क्वचित्पादे तु विषमे पञ्चमाद्याश्च येऽपि लाः । तेऽपि सर्वे गाः श्लोके क्वचित्केवलपञ्चमः ॥ यशसि ॥ यथा । पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥ वेदमन्त्रे ॥ सङ्घाते । श्लोक्य

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्रौत : स्मार्त्तौ वर्णाश्रमात्मकाविति मात्स्ये १२० अध्याय : ॥

श्रौतयज्ञ : । पुं० अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासादौ ॥ श्रुत्याप्रोक्त : श्रौत: । अण् । स चासौ यज्ञश्च ॥

श्रौतसंस्कृति : । स्त्री० वेदोक्तसंस्क्रियायाम् । यथा । गृहस्थस्य क्रिया: सर्वा आगमोक्ता: कलौ शिवे । नान्यमार्गै: क्रियासिद्धि: कदापि गृहमेधिनाम् ॥ भैक्षुकेष्वाश्रमेष्वेवं वेदोक्तं दण्डधारणम् । कलौ नास्त्येव तत्त्वज्ञे यतस्तच्छ्रौतसंस्कृतिरिति म० नि० तन्त्रम् ॥

श्रौत्रम् । न० श्रोत्रियतायाम् । श्रोत्रियस्य कर्म भावो वा । युवादित्वादण्० श्रोत्रियस्य यलोपश्च ॥ श्रोत्राणां समूहे ॥ भिक्षाद्यण् ॥

श्रौषट् । अ० देवहविर्दाने ॥ श्रूयते ऽनेन । श्रु० । बाहुलकात्० डौषट् ॥

श्लक्ष्ण : । त्रि० स्तोके । अस्य पर्यायाय या । स्तोकाल्पक्षुल्लका : सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु । स्त्रियां मात्रा त्रुटि० पुंसि लवलेशकणाणव : ॥ इति ॥ मनोहरे ॥ सुखस्पर्शे । अपरुषे । स्निग्धे ॥ श्लिष्यति० श्लिष्यति वा । श्लिष आलिङ्गने । श्लिषेरच्चोपधाया इति क्स्न : ॥

श्लक्ष्णकम् । न० पूगफले ॥

श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रम् । न० शृङ्गे । शूके ॥ श्लक्ष्णं कृशञ्च तत् तीक्ष्णाग्रञ्च० तच्च तदग्रञ्च ॥

श्लक्ष्णत्वक् । पुं० अश्मन्तकवृक्षे ॥ सुन्दरवल्कले ॥

श्लक्ष्णभूमि : । स्त्री० कृष्णमृदि ॥

श्लथ : । त्रि० शैथिल्याढ्ये । शिथिले ॥

श्लाघनम् । न० अभिनन्दने ॥

श्लाघा । स्त्री० अभिलाषे । इच्छायाम् ॥ उपास्तौ । परिचर्यायाम् ॥ प्रशंसायाम् । अविद्यमानगुणस्य स्वख्यापने ॥

श्लाघिष्ठ : । त्रि० श्लाघ्यतमे ॥

श्लाघ्य : । त्रि० प्रशंस्ये । श्लाघनीये । स्तुत्ये ॥ आशास्ये ॥

श्लिकु : । पुं० सेवके । भृत्ये ॥ श्लिष्यति० यावत्कार्यं लगति व्याप्रियते । श्लिष आलिङ्गने । श्लिषे : कश्चेति कु : कस्यान्तादेश : ॥ षिङ्गे ॥ न० ज्योति : शास्त्रे ॥

श्लिषा । स्त्री० आलिङ्गने ॥

श्लिष्ट : । त्रि० सम्पृक्ते । गत्यर्थाऽकर्मकेति० श्लिषे : क्त : ॥ श्लेषयुक्तशब्दादौ । भिन्नार्थैकरूपान्वितवाक्ये ॥ तल्लक्षणं यथा । श्लिष्टमिष्टमविस्पष्टमेकरूपान्वितं वच इति ॥

श्लीपदम् । न० पादरुग्भिदि । पादवल्मीके ॥ अस्य निदानन्तु । य : सज्वरो वङ्क्षणयोर्भृशार्त्ति : शो

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

थोन्नतांपादगतः क्रमेण । तच्छ्लीपदंस्यात्करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपिकेचिदाहुः ॥ पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्त्तुषुचशीतलाः । ये देशास्तेषुजायन्तेश्लीपदानिविशेषतः । इति ॥ विशेषतइत्युक्तेरन्यत्रापिभवतीतिबोध्यते ॥

श्लीपदप्रभवः । पुं॰ आम्रवृक्षे ॥

श्लीपदापहः । पुं॰ पुत्रजीववृक्षे ॥

श्लीपदी । त्रि॰ व्याधिनास्थूलचरणे ॥

श्लीलः । त्रि॰ लक्ष्मीवति । श्रीले ॥ श्रियंलाति । ला॰ । कः । कपिलकादित्वाल्लत्वम् ॥

श्लेषः । पुं॰ संयोगे । सम्बौ ॥ शब्दालङ्कारविशेषे । तस्यलक्षणादियथा । वाच्यभेदेनभिन्नायद्युगपद्भाषणस्पृशः । श्लिष्यन्तिशब्दाः श्लेषोसावक्षरादिभिरष्टधा ॥ अर्थभेदेन शब्दभेदइतिदर्शने॰ काव्यमार्गे स्वरोनगण्यतइतिचनये॰ वाच्यभेदेन भिन्नाअपिशब्दायद्युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति॰ भिन्नस्वरूपमपह्नुवते॰ सश्लेषः । सचवर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानांभेदादष्टधा । क्रमेणोदाहरणम् । अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवयाः । अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरोर्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं केपुनरमी ॥ विधौचन्द्रेएव॰ विधौदैवेवक्रेकुटिलेएव॰ वक्रेप्रतिकूले॰ मूर्ध्निमस्तकेस्थितवतिसतिसर्वामरगुरोर्महादेवस्यापीयमवस्थाभवति ॰अमीमानुषावयंपुनः केकस्यांगणनायामित्यर्थः । अत्रविधावित्युवर्णे॰ वर्णयोः श्लेषः ॥ पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव । विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोःसदनम् ॥ भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी । नीलोत्पलस्पर्धिनी । ध्यानालम्बनताम् । समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये । लावण्यैकमहानिधौ रसिकतां लक्ष्मीदृशौ तन्वती युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः । एववचनश्लेषोपि ॥ महदे सुरसन्धम्मे तमव समासङ्गमागमाहरणे । हरबहुशरणं तं चित्तमोहमवसरउमेसहसा ॥ अयंसर्वाणिशास्त्राणिहृदिज्ञेषुचवक्ष्यति । सामर्थ्यकृदमित्राणांमित्राणाञ्चनृपात्मजः ॥ रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलोकक्षणसमयपराप्तापूर्वसम्पत्सहस्रम् । प्रथमनिवहमध्येजातुचित्तप्रसादादहमुचितरुचिःस्यांनन्दितासातथामे ॥ सर्वस्वंहरसर्वस्यत्वंभवच्छेदतत्परः । नयोपकार

साम्मुख्यमायासितनुवर्त्तनम् । भेदाभावात् प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् । नवमोऽपीत्यपि भिन्नक्रमः ॥ उदाहरणम् । योऽसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः । शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते ॥ अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ ॥ अर्थालङ्कारविशेषे ॥ तल्लक्षणादयो यथा । श्लेषः स वाक्य एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः स श्लेषः । उदाहरणम् । उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतराम्, नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्त्तयति क्रियाः । रचयति तरां स्वैराचारप्रवर्त्तनकर्त्तनम्, बत बत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥ अत्राभिधाया अनियन्त्रणात् द्वावप्यर्कभूपौ वाच्यौ ॥ श्लेषणम् । श्लिष० । घञ् ॥ ऐक्ये ॥ श्लिष्यति । श्याद्व्यधेति णः ॥

श्लेषणम् । न० एकीभवने ॥

श्लेष्मकः । पुं० कफे ॥

श्लेष्मकरः । त्रि० कफवर्द्धकद्रव्येषु ॥ तानि यथा । भोजनानन्तरं स्नानं जलपानं तृषां विना । तिलतैलं स्निग्धतैलं स्निग्धामामलकीद्रवम् ॥ पर्युषितान्नं तक्रञ्च पक्वरम्भाफलं द-

धि । माषाम्बुशर्करातोयं सुस्निग्धस्थलसेवनम् ॥ नारिकेलोदकं रूक्षस्नानं पर्युषितं जलम् । तरुमुञ्जापक्वफलं सुपक्वकर्कटीफलम् ॥ वातस्नानञ्च वर्षासु मूलकं श्लेष्मकारणम् । तज्जलं ब्रह्मरन्ध्रे च महद्वीर्यविनाशनमिति । ब्र० वै० १६ अध्यायः ॥

श्लेष्मघना । स्त्री० मल्ल्याम् ॥ केतक्याम् ॥

श्लेष्मघ्नः । त्रि० श्लेष्मनाशके । न० मधुनि ॥ श्लेष्माणं हन्ति । हन० । अमनुष्येति टक् ॥

श्लेष्मघ्ना । स्त्री० मल्लिकायाम् ॥ कम्पल्लके ॥ इ० हे० न्द्रः ॥

श्लेष्मघ्नी । स्त्री० मल्लिकायाम् ॥ ज्योतिष्मत्याम् ॥ टित्वान्ङीप् ॥ त्रिकटुनि । व्योषे । इ० मे० करः ॥

श्लेष्मणः । पुं० श्लेष्मले । बहुवारके ॥ सञ्चितकफे ॥ त्रि० श्लेष्मवति । श्लेष्मास्त्यस्य । पामादित्वान्नः ॥

श्लेष्मणा । स्त्री० वृक्षभेदे । तर्पण्याम् । गुरुस्कन्धे ॥

श्लेष्मा । पुं० कफः ॥ तस्य प्रकोपहेतुर्यथा । गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः । तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः सम्प्रकोपः प्रभवति

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते ॥ तल्लक्षणं यथा । स्तैमित्यं मधुरास्यता शिशिरताशैत्यं प्रसेको मलप्राचुर्यं स्थिरतां रसस्य लवणः कण्डूरतिस्वल्पता । आलस्यं चिरकारिता कठिनता शोथारुचिः स्निग्धता तन्द्रालिप्त्युपदेहका सगुरुता एताः कफोत्था रुजः ॥ तत्प्रशमताकारणं यथा । गुरुशीतमृदुस्निग्धं मधुरस्थिरपिच्छिलाः । श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनस्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागररतिक्रीडापदाघातनम् । धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपनाहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत् ॥ श्लिष० । सर्वधातुभ्यो मनिन् ॥

श्लेष्मलः । पुं० शेलौ । श्लेष्मातके ॥ त्रि० श्लेष्मयुक्ते । कफिनि ॥ श्लेष्मास्यास्ति । सिध्मादिभ्यश्चेति पक्षे लच् ॥

श्लेष्मवान् । त्रि० श्लेष्मले ॥ लजभावे मतुप् ॥

श्लेष्महः । पुं० कट्फलवृक्षे ॥

श्लेष्महरः । त्रि० श्लेष्महरद्रव्येषु ॥ तानि यथा । वह्निस्वेदं भ्रष्टभक्तं पक्वतैलं विशोषकम् । भ्रमणं शुष्कभक्ष्यञ्च शुष्कपक्वहरीतकी ॥ पिण्डारकमपक्वञ्च रम्भाफलमपक्वकम् । वेशवारं सिन्धुवारमनाहारमपानकम् ॥ सघृतं रोचनाचूर्णं सघृतं गुडशर्करम् । मरीचं पिप्पलीं शुष्कमार्द्रकं जीरकं मधु ॥ द्रव्याण्येतानि गम्यं विसद्यश्लेष्महराणि चेति ब्र० वै० १६ऽध्यायः ॥

श्लेष्मातः । पुं० श्लेष्मातके । बहुवारके ॥

श्लेष्मातकः । पुं० शेलौ । शीते । बहुवारके । लसोडा० इ० भा० प्र० ॥ श्लेष्माणमतति । अत सातत्यगमने । कुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥

श्लैष्मिकः । त्रि० कफजे ॥ श्लेष्मणः शमनं कोपनं वा । वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरिति ठञ् । कफस्य शमने ॥

श्लोकः । पुं० पद्ये । अनुष्टुप्प्रभेदे ॥ यथा । पञ्चमो लो गुरुः षष्ठः सप्तमस्तु समे लघुः । पादे द्विविषमे गश्चेच्छ्लोकोऽनुष्टुप्प्रकीर्त्तितः ॥ क्वचित्पादे तु विषमे पञ्चमाद्यास्त्रयोऽपि लाः । तेऽपि सर्वे गाः श्लोके क्वचित्केवलपञ्चमः ॥ यशसि ॥ यथा । पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥ वेदमन्त्रे ॥ सङ्घाते ॥ श्लोक्य

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्वाश्वः । पुं० भैरवे ॥
श्वासः । पुं० श्वसिते । प्राणेनवायोरन्तः प्रवेशने । समाध्यङ्गरेचकविरोधिनि । प्राणवायौ । श्वसिति । श्वस० । श्वादघेतिघः ॥ रोगविशेषे ॥ पिशुनोनरकः स्यात्तोजायतेश्वासकासवान् । घृतंतैलंप्रदातव्यंसहस्रपलसङ्ख्यतमितिशातातपीयकर्मविपाकः ॥ अस्यौषधंयथाविभीतकस्यवैचूर्णंमधुश्वासनाशनम् ॥ पिप्पलीत्रिफलाचूर्णंमधुसैन्धवसंयुतम् । सर्वरोगज्वरश्वासशोषपीनसहृद्भवेदितिगारुडे १८९ अध्यायः ॥ प्राणे ॥ हारोद्घाटने ॥
श्वासकासः । पुं० श्वासयुक्तकासरोगे । श्वासजनककासे ॥ यथा । कासवृद्ध्याभवेच्छ्वासः पूर्ववादोषकोपनैरितिगरुडपुराणम् ॥
श्वासकुठारः । पुं० । श्वासरोगस्यौषधविशेषे ॥ यथा । रसोगन्धोविषञ्चापिटङ्कणञ्चमनःशिला । एतानिकर्षमात्राणिमरिचञ्चाष्टकर्षकम् ॥ कटुत्रयंकर्षयुग्मंपृथगत्रविनिःक्षिपेत् । रसःश्वासकुठारोयंसर्वश्वासनिवारण इतिभावप्रकाशः ॥
श्वासप्रश्वासधारणम् । न० प्राणायामे ॥ श्वासप्रश्वासयोर्धारणंयत्रतत्

श्वासहेतिः । पुं० निद्रायाम् । स्वापे ॥
श्वासारिः । पुं० पुष्करमूले ॥
श्वासी । पुं० वायौ । त्रि० श्वासरोगिणि ॥
श्वित्रम् । न० श्वेतकुष्ठे । कुष्ठे ॥ श्वेतत्वे । श्वितावर्णे , स्फायितञ्चीतिरक् ॥ अस्यौषधन्तु । धात्रीखदिरयोः क्वाथंपीत्वाचवल्गुसंयुतम् । शङ्खेन्दुधवलंश्वित्रंहन्तितूर्णंनसंशयः ॥
श्वित्रघ्नी । स्त्री० पीतपर्ण्याम् । बिहुटी० इति० गौ० भा० प्र० ॥
श्वित्री । त्रि० श्वेतकुष्ठवति । श्वित्रमस्यास्मिन्वास्ति । अतइनिठनावितीनिः ॥
श्वेतः । पुं० शुभ्रवर्णे । सपेद० इ० भा० ॥ द्वीपविशेषे । श्वेतद्वीपे ॥ अद्रिविशेषे । इलावृतस्योत्तरेद्विसहस्रयोजनविस्तीर्णप्रागायतेहिरण्मयवर्षस्यमर्यादागिरौ ॥ वानरविशेषे ॥ यथारामायणे । श्वेतोरजतसङ्काशश्चपलोभीमविक्रमः । बुद्धिमान्वानरवरस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतइति ॥ कपर्दके ॥ शुक्रग्रहे । शङ्खे ॥ श्वेताभ्रे । शिवावतारविशेषे ॥ म० रूप्ये । त्रि० शुक्लवर्णविशिष्टे । श्वेतते । श्विता० । पचाद्यच् ॥
श्वेतकः । पुं० वराटके । न० रूप्ये ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्वेतकण्टकारी । स्त्री० नाकुल्याम् । कण्टकार्य्याम् ॥

श्वेतकन्दा । स्त्री० अतिविषायाम् ॥

श्वेतकिणिही । स्त्री० गिरिकर्णिकायाम् । शिरीषपर्ण्याम् । विषघ्निकायाम् ॥ श्वेता चासौ किणिही च ॥

श्वेतकुञ्जरः । पुं० ऐरावते ॥ शुक्लगजे ॥ श्वेतश्चासौ कुञ्जरश्च ॥

श्वेतकुशः । पुं० तृणविशेषे ॥ सितदर्भे । ह्रस्वकुशे । पूते । यज्ञभूषणे । सूचीमुखे । पुण्यतृणे । बर्हिषि ॥

श्वेतकुष्ठम् । न० शुक्लकुष्ठे ॥ अस्यौषधं यथा । सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च मधुनास्वादितानि स्युः शुक्लकुष्ठहराणि वै ॥

श्वेतकेतुः । पुं० उद्दालकस्यर्षेस्तनये । श्रुतिप्रसिद्धे आरुणेयमुनौ ॥ केतुग्रहविशेषे ॥ बुद्धे ॥

श्वेतकेशः । पुं० रक्तशिग्रौ ॥ शुक्लकचे ॥

श्वेतकोलः । पुं० शफरमत्स्ये ॥

श्वेतखदिरः । पुं० शुक्लखदिरे । सोमवल्के । कदरे ।

श्वेतगजः । पुं० इन्द्रहस्तिनि । ऐरावणे । अभ्रमातङ्गे । चतुर्दन्ते ॥

श्वेतगरुत् । पुं० हंसे ॥ श्वेता गरुतोऽस्य ॥

श्वेतगुञ्जा । स्त्री० चूडालायाम् । श्वेतकाम्बोज्याम् । काकादन्याम् ॥

श्वेतचन्दनम् । न० शुक्लचन्दने ॥

श्वेतचिल्ली । स्त्री० शाकभेदे । वास्तुक्याम् । सुपथ्यायाम् । श्वेतचिल्लिकायाम् । ज्वरघ्न्याम् । शुद्धवास्तुक्याम् । बथुवा० इ० भा० प्र० ॥ अस्या गुणा यथा । श्वेतचिल्ली मधुरा क्षारा च शिशिरा लसा । त्रिदोषशमनी पथ्या ज्वरदोषविनाशिनी ॥

श्वेतच्छदः । पुं० हंसे ॥ श्वेताश्छदा यस्य सः । गन्धपत्रे । बाबु इ० इ० भा० ॥

श्वेतजीरकः । पुं० अजाज्याम् । गौरजीरके ॥

श्वेतटङ्कणम् । न० क्षारविशेषे द्रावकरे । मालतीतीरसम्भवे ॥

श्वेतदूर्वा । स्त्री० पाण्डुरदूर्वायाम् । अस्याः पर्यायास्तु । गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षका इति गुणास्तु । श्वेतदूर्वा कषायास्या तु स्वाद्वी शर्या च जीवनी । तिक्ता हिमा विसर्पास्रतृट्पित्तकफदाहनुत् इति ॥

श्वेतद्युतिः । पुं० इन्दौ । चन्द्रे ॥

श्वेतद्वीपः । पुं० शक्रहस्तिनि । हस्तिमल्ले । चतुर्दन्ते । ऐरावणे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्वेतद्वीपः । पुं० विष्णोर्धामविशेषे ॥ यत्रानिरुद्धमूर्त्तिर्भगवानास्ते ॥

श्वेतधातुः । पुं० खटिकायाम् ॥ शुक्लवर्णधातुमात्रे ॥

श्वेतधामा । पुं० इन्दौ । घनसारे अब्धिफेने ॥

श्वेतनीलः । पुं० अम्बुदे । मेघे ॥ शुक्लनीलवर्णे ॥

श्वेतपत्रः । पुं० हंसे ॥ न० शुभ्रपर्णे ॥

श्वेतपत्ररथः पुं० स्रष्टरि ब्रह्मणि । विधातरि ॥ श्वेतपत्रो हंसो रथो वाहनं यस्य ॥

श्वेतपद्मम् । न० पुण्डरीके । सिताम्भोजे । शंभुवल्लभे ॥

श्वेतपर्णा । स्त्री० कुम्भिकायाम् । वारिपर्ण्याम् ॥

श्वेतपर्णासः पुं० श्वेततुलस्याम् अर्जके । गन्धपत्रे ॥

श्वेतपाटला । स्त्री० शुक्लपाटलायाम् ॥

श्वेतपिङ्गः । पुं० सिंहे ॥ इ० हेन्द्रः ॥

श्वेतपिङ्गलः । पुं० सिंहे ॥ त्रि० शुक्लकपिलवर्णयुक्ते ॥

श्वेतपिण्डीतकः । पुं० महापिण्डीतके ॥

श्वेतपुष्पः । पुं० सिन्धुवारवृक्षे ॥ श्वेतार्के । श्वेतकरवीरे ॥ बकुलद्रुमे । न० शुक्लवर्णकुसुमे ॥

श्वेतपुष्पकः । पुं० करवीरवृक्षे ॥

श्वेतपुष्पा । स्त्री० मृदङ्ग्याम् । श्वेतघोषा० इ० गौ० भा० प्र० ॥ नागदन्त्याम् । कर्कटेर्वारौ ॥ श्वेतानि पुष्पाणि यस्याः ॥

श्वेतपुष्पिका । स्त्री० महाशणपुष्पिकायाम् ॥ पुत्रदात्र्याम् । इ० रा० राटः ॥

श्वेतप्रसूनकः । पुं० वृक्षविशेषे । वरुणद्रुमे ॥

श्वेतभण्डा । स्त्री० श्वेतापराजितायाम् ॥

श्वेतमन्दारकः । पुं० पृथ्वीकुरवके । दीर्घायुष्ये । श्वेतआकन्द० भा० प्र० ।

श्वेतमरिचम् । न० शिग्रुबीजे ॥ श्वेतं मरिचमिव ॥ शुक्लमरिचे ॥

श्वेतरक्तः । पुं० पाटलवर्णे ॥ श्वेतयुक्तो रक्तः ॥

श्वेतरञ्जनम् । न० सीसके ॥

श्वेतरथः । पुं० दैत्यगुरौ । शुक्रे ॥ श्वेतो रथो यस्य ॥ शुक्लवर्णस्यन्दने ॥

श्वेतराजी । स्त्री० चिचिंडे । सुदीर्घफले ॥

श्वेतरोचिः । पुं० चन्द्रे ॥

श्वेतरोहितः । पुं० सितपुष्पे । सि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तान्नये । श्वेतरोहिडा॰ इ॰ भा॰ प्र॰ वृक्षे ॥

श्वेतलोध्र : । पुं॰ पट्टिकालोध्रे ॥

श्वेतवचा । स्त्री॰ अतिविषायाम् ॥ वचाप्रभेदे । मेध्यायाम् । हैमवत्याम् । साक्षावच॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

श्वेतवल्कल : । पुं॰ उदुम्बरवृक्षे ॥ शुक्लत्वचि ॥

श्वेतवाजी । पुं॰ चन्द्रे ॥ पार्थे । अर्जुने ॥ कर्के । शुक्लाश्वे ॥

श्वेतवासा : । पुं॰ शुक्लवस्त्रधारिसन्यासिनि ॥ इ॰ हलायुध : ॥ त्रि॰ परिहितशुक्लवसने ॥

श्वेतवा : । पुं॰ इन्द्रे ॥ श्वेता एनं वहन्ति । वह॰ श्वेतवो ह्यवति वा । मन्त्रे श्वेतवहेति श्विनो विषये॰ श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति॰ यत्र पदत्वं तत्र श्विनोपवादो डस् । श्वेतवाहौ॰ श्वेतवाह॰ श्वेतवोभ्यामित्यादि ॥

श्वेतवाहन : । पुं॰ चन्द्रे । शशिनि ॥ धनञ्जये । अर्जुने ॥ मकरे ॥

श्वेतवाही । पुं॰ अर्जुने । पार्थे ॥

श्वेतवृन्ता । स्त्री॰ वनतिक्तायाम् । विसर्पिण्याम् । गिरिजायाम् ॥

श्वेतबृहती । स्त्री॰ क्षुद्रवार्ताक्याम् । श्वेतफलायाम् ॥

श्वेतवृक्ष : । पुं॰ वरुणद्रुमे ॥

श्वेतशरपुङ्खा । स्त्री॰ क्षुपविशेषे । सितसायकायाम् । सितपुङ्खायाम् ॥

श्वेतशिग्रु : । पुं॰ शुक्लशोभाञ्जने सुतीक्ष्णे । मधुशिग्रुके ॥

श्वेतशिंशपा । स्त्री॰ शुक्लशिंशपा वृक्षे ॥

श्वेतशिम्बिक : । पुं॰ निष्पावे । भटवांसु॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

श्वेतशृङ्ग : । पुं॰ यवे ॥

श्वेतशूरण : । पुं॰ वनशूरणे ॥

श्वेतसर्प्प : । पुं॰ शुक्लवर्णभुजगे । वरुणवृक्षे ॥

श्वेतसर्षप : । पुं॰ गौरसर्षपे ॥

श्वेतसार : । पुं॰ कदरे । खदिरे ॥

श्वेतसुरसा । स्त्री॰ श्वेतपुष्पशेफालिकायाम् । भूतवेश्याम् ॥ शोभनो रसोऽस्या : । श्वेता चासौ सुरसा च ॥ श्वेततुलस्याम् ॥

श्वेतस्पन्दा । स्त्री॰ विष्णुक्रान्ताभेदे ॥

श्वेतहय : । पुं॰ उच्चै : श्रवसि । इन्द्राश्वे ॥ अर्ज्जुने । पार्थे ॥ चन्द्रे ॥ शुक्लवर्णाश्वे । कर्के ॥

श्वेतहस्ती । पुं॰ ऐरावते । शुक्लगजे ॥

श्वेता । स्त्री॰ वराटिकायाम् ॥ काष्ठपाटलायाम् ॥ शङ्खिन्याम् ॥ अपराजितायाम् ॥ स्फट्याम् ॥ अतिविषायाम् ॥ श्वेतदूर्वायाम् ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

श्वेतकण्टकार्य्याम् ॥ पाषाणभेद्याम् ॥ श्वेतदूर्व्वायाम् ॥ शिलावल्कलायाम् ॥ वंशरोचनायाम् ॥ शर्क्करायाम् ॥ लताविशेषे । क्षुरिकापत्रिकायाम् । पर्व्वमूलायाम् ॥ अविप्रियायाम् ॥ गुणास्तु श्वेतातिमधुराशीतास्रन्यदारुचिकारिका ।

श्वेताचित्रत् । स्त्री० शुक्लचित्रतायाम् । चित्राण्डायाम् ॥

श्वेताम्लिः । स्त्री० क्षुपविशेषे । अम्लिकायाम् पिष्टोडाम् ॥

श्वेतार्कः । पुं० शुक्लार्कवृक्षे । तपने । शर्क्करापुष्पे । वृत्तमल्लिकायाम् ॥ अस्यगुणाः । श्वेतार्कः कटुकस्तिक्तउष्णोमलविशोधनः । मूत्रकृच्छ्रशोथकान्तिव्रणदोषविनाशनइति ।

श्वेतावरः । पुं० सितावरशाके ॥

श्वेताश्वः । पुं० अर्ज्जुने ॥ सहदेवपाण्डवे ॥

श्वेताह्वा । स्त्री० सितपाटलायाम् ॥

श्वेतेक्षुः । पुं० सितेक्षौ । वंशपत्रके । पाण्डुरेक्षौ ॥ अस्यगुणाः । श्वेतेक्षुः कठिनोरुच्योगुरुश्लेष्मकफमूत्रकृत् । दीपनः पित्तदाहघ्नो विपाकेक्षाबालस्थेति ॥

श्वेतोदरः । पुं० कुबेरे ॥ इ० त्रि

काण्डशेषः ॥

श्वोवसीयसम् । न० कल्याणे । मङ्गले ॥ वसुशब्दः प्रशंसावाची० ईयसुन्नन्तः । श्वस्शब्दउत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयमाह । श्वोवसीयइतिविग्रहे० मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वोवसीयः श्रेयस इत्यच्समासान्तः अथपरपदस्थाच्श्वः शब्दः कालवाच्यपि । अभिधत्तेस्वभावेनतेनेमौमङ्गलार्थकाविति पाणिनीयमतदर्पणः । श्वोवसीयसन्तेभूयात् ॥

षकाद्यरस्य प्रारम्भः

षः । पुं० षकारे ॥ कचे ॥ त्रि० विज्ञे । निपुणे ॥ श्रेष्ठे ॥

षट्कः । पुं० षण्मांसङ्घे ॥ सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्वितिकन् ॥ षष्ठेनरूपेणगृह्णातीत्यर्थेतु० तावतिथंग्रहणमितिकन्वक्तव्यः पूरणप्रत्ययस्यचनित्यंलुक् । षष्ठेनरूपेणगृह्णाति० षट्कोदेवदत्तः ॥

षट्कटु । न० षडूषणे ॥

षट्कर्णः । पुं० कर्णवेधहीनयोरपत्ययोर्विंश्यमनयोस्तृतीयस्यापत्यस्यसम्भावनायाम् ॥

षट्कर्म्मा । पुं० यागादिभिर्युते ब्राह्मणे ॥ षट्कर्म्माण्यध्ययनादीन्यस्य । तानियथा । इज्याध्ययन

दानानियाजनाध्यापनेतथा । प्र
तिग्रहश्चैवयुक्ता : षट्कर्माविप्रउ
च्यतइति ॥ बहुपोष्यवर्गेगृहस्थब्रा
ह्मणे ॥ ऋतायाचितभैक्षकृषिवा
णिज्यकुसीदानिषट्कर्माण्यस्य ॥
न० षण्णांकर्मणांसमाहारे । अध्या
पनादिषट्सुकर्मसु ॥ यथा । अ
ध्यापनमध्ययनंयजनंयाजनंतथा ।
दानंप्रतिग्रहश्चैवषट्कर्माण्यग्रज
न्मनइति ॥ शान्त्यादिषट्सुकर्म
सु ॥ तानियथा । शान्तिवश्यस्तम्भ
नानिविद्वेषोच्चाटनेतथा । मारणा
न्तानिशंसन्तिषट्कर्माणिमनीषि
णइति ॥ त्रि० षट्कर्मकर्त्तरि ॥

षट्काष्टकम् । न० विवाहादिविचारे
दोषविशेषे ॥ यथा । यदिकन्याष्टमे
भर्त्ताभर्त्तु: षष्ठेचकन्यका । षट्का
ष्टकंविजानीयात्वर्ज्जितंत्रिदशैर
पि ॥

षट्कूटा । स्त्री० भैरवीदेवताविशेषे ॥

षट्कोणम् । न० वज्रे ॥ षडस्रे ।
लग्नात्षष्ठगृहे ॥

षट्कोश : । पुं० न० षड्भ्य : कोषे
भ्यउत्पन्ने वपुषि ॥ यथाहु : । पितृ
भ्यामशितादन्नात्षट्कोषंजायतेव
पु: । स्नायवोऽस्थीनिमज्जाचजायन्ते
पितृतस्तथा । त्वङ्मांसशोणितमि
तिमातृतश्चभवन्तिहि ॥

षट्चक्रम् । न० शरीरस्थपद्माकारष
ट्प्रकारचक्रे ॥

षट्चरणा: । पुं० भ्रमरे ॥ यूकायाम् ॥

षट्तिली । पुं० माघशुक्लैकादश्यांभै
ष्म्यामुपवासंकृत्वाद्वादश्यांषट्तिला
चारविशिष्टे ॥ यथा । मृगशीर्षेश
शधरेमाघेमासिप्रजायते । एकाद
श्यांसितेपक्षेसोयवासीजितेन्द्रिय
॥ द्वादश्यांषट्तिलाचारंकृत्वापा
पात्प्रमुच्यते । तिलस्नायीतिलोद
र्त्तीतिलहोमीतिलोदकी ॥ तिलस्य
दाताभोक्ताचषट्तिलीनावसीदती
ति ॥

षट्त्रिंशत् । स्त्री० सङ्ख्याविशेषे ।
छत्तीस० इ० भा० प्र० चि० । स
ङ्ख्येये ॥ यथाषट्त्रिंशदुपचारा: ॥

षट्त्रिंशत्तत्त्वम् । न० शैवशास्त्रप्र
सिद्धेतत्त्वसमूहे ॥ यथा । प्राणापा
नसमानाश्चोदानव्यानौचवायव: ।
भूतैश्चपञ्चभि : सार्धैश्चतुर्दशभिरि
न्द्रियै : ॥ चतुर्विंशतितत्त्वानिसा
ङ्ख्यशास्त्रविदोविदु : । महान्का
ल : प्रधानञ्चमायाविद्याचपूरुष :
इतिपौराणिका : प्राहुस्त्रिंशतत
त्त्वानितै : सह । बिन्दुनादौशक्ति
शिवौशान्तातीतोपरंतत : ॥ ष
ट्त्रिंशत्तत्त्वमित्युक्तंशैवागमविशा
रदैरितिमानसोल्लास : ॥

षट्पद : । पुं० भ्रमरे ॥ षट्पदानि
यस्य ॥ यूकायाम् ॥ न० मात्रा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वृत्तान्तरे । यथा । षट्कलमादौत दनु चतुस्तुरगं परिसन्ततु ॥ इति द्विकलं कलयचतुष्पदमेवं सञ्चिनु० ॥ छन्द : षट्पदनामभवतिफणिना थकगीतं० रुद्रे विरतिसुपैतिन्टप तिसुखकरमुपनीतम् । उल्लालयुग लमन्तेभवेदष्टाविंशतिकलमिदम् ० शृणु ग्रन्दशेविरतिस्थितं पठनेप शिष्टजनहितम् ॥ तथा । बालक रीटरकलितकमलसोदररुचिवदना ० गुरुपुरतोपितवैबनामजल्पतिगु रुमदना० भवदभिलषणविशेषरभ सपरिशेषितदिवसा० मुञ्चतिचन्द भयेनरजनिमधिजीवितमपिसा । निजहृदिविनिहितभवदभिसरणर ङ्गतरङ्गमनङ्गवति० भवदीय विलोकनमन्तरानमनोरथसुखमनु भवति ॥

षट्पदप्रिय : । पुं० नागकेशरवृ क्षे ॥ न० रक्तोत्पले ॥

षट्पदा । स्त्री० यूकायाम् ॥

षट्पदातिथि : । पुं० आम्रवृक्षे ॥

षट्पदानन्द : । पुं० पुष्पवृक्षविशेषे । किङ्किराते । पीतभद्रे ॥

षट्पदानन्दवर्द्धन : । पुं० किङ्किराते । अशोकपादपे ।

षट्पदी । स्त्री० यूकायाम् । इ० हे० न्द्र : ॥

षट्पदेष्ट : । पुं० नीपे । कदम्बे ॥

षट्प्रज्ञ : । पुं० कामकेलौ । कामुके षिङ्गे ॥ धर्मादिशास्त्रविज्ञे ॥ यथा । धर्मार्थकाममोक्षेषुलोकतत्त्वार्थ योरपि । षट्सुप्रज्ञास्तियस्यासौ० सषट्प्रज्ञइतिस्मृत : ॥ इ० त्रि० शेष : ॥

षड : । पुं० पेथान्तरे । भेदे ॥

षडंश : । त्रि० षष्ठांशे ॥ सञ्ज्ञा शब्दस्यवृत्तिविषयेपूरणार्थत्वम् ॥

षडङ्ग : । पुं० वेदे ॥ षट्शिक्षादी न्यङ्गान्यस्य । चतुर्गोक्षुरके ॥ न० शिक्षादिवेदाङ्गेषु ॥ यथा । शि क्षाकल्पोव्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा । छन्दश्चेतिषडङ्गानिवेदानां वैदिकाविदु : ॥ छन्द : पादौतु वेदस्यहस्तौकल्पस्तुकथ्यते । ज्यो तिषामयनंनेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षाघ्राणन्तुवेदस्यमुखंव्याकर णंस्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यै वब्रह्मलोकेमहीयते ॥ इ० स्मृति : ॥ शरीरस्यषडवयवे । यथा । जङ्घे बाहू शिरोमध्यं षडङ्गमिदमुच्यते० इति ॥ हृदादिषु ॥ हृच्छिरश्शि खाचैवकवचं नयनत्रयम् । करतल करपृष्ठेचषडङ्गंन्यासकर्म्मणि ॥ गव्यविशेषे ॥ यथा ॥ गोमूत्रं गोमयंक्षीरं सर्पिर्दधिचरोचनाष डङ्गमेतन्माङ्गल्यंपवित्रंसर्वदागवा मितिस्मृति : ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

षडङ्गजित् । पुं० जनार्द्दने ॥ त्रि० षडङ्गजेतरि ॥

षडङ्गधूपः । पुं० । देवदेयधूमविशेषे ॥ यथा । गुग्गुल्वगुरुशीरशर्करामधुचन्दनैः । धूपयेद्यः स्वयं मिश्रैर्नीचैर्देवस्य देशिक इति ॥

षडङ्गवित् । पुं० शिक्षादिवेदाङ्गज्ञे । पङ्क्तिपावनब्राह्मणे ॥ षडङ्गानि शिक्षादीनि यो व्याचष्टे सः ॥

षडभिज्ञः । पुं० अद्वयवादिनि । सर्वज्ञे । बुद्धे ॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रं परचित्तज्ञानं पूर्वनिवासानुस्मृतिः आत्मज्ञानं वियद्गमनं कायव्यूहादिसिद्धिश्चेति षट् अभिज्ञा ज्ञायमाना यस्य सः । षट्सु दानशीलक्षान्तिचर्याध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आद्यं ज्ञानमस्येति वा ॥

षडशीतिः । स्त्री० अर्कसङ्क्रान्तिविशेषे ॥ यथा । षडशीतिर्भवेच्चापन्नृयुक्कन्याझषेषु चेति ॥ षडधिकाऽशीतिसङ्ख्यायाम् ॥

षडशीतिचक्रम् । न० मिथुनकन्याधनुर्मीनराशिस्थरवेः शुभाऽशुभफलज्ञानार्थं नक्षत्राङ्कनराकारचक्रे ॥ यथा । मुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रोडे बाणास्तथा वेदाः करे सव्येतरेऽपि च । द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके चितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्यां रवेः स्थिते ॥ मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि । कान्तासुखादिसम्पन्नं वामे हस्ते स्यात् स्वीयमेनूणाम् ॥ सम्मानं नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफलश्रुतिरिति ॥

षडष्टकम् । न० षट्काष्टयोगे ॥ सतु वरकन्ययोः स्वस्वराश्यपेक्षया परस्परषष्ठाष्टमराशिसम्बन्धः । स च मित्रारिभेदेन द्विविधः । तत्र मित्रषडष्टकं यथा मकरसमेतं मिथुनं । कन्या कलसौ मृगेन्द्रमीनौ च । वृषभतुलेऽलिमेषौ कर्कटधनुषौ च मित्रविधौ ॥ षडष्टकाविति शेषः ॥ अरिषडष्टकमाह । मकरः करिकुलरिपुणा कन्या मेषेण सह झषस्तुलया । कर्किघटौ वृषधनुषौ वृश्चिकमिथुने च वैरिविधौ ॥ यदि कन्याष्टमे भर्त्ता भर्त्तुः षष्ठे च कन्यका । षडष्टकं विजानीयात् वर्ज्जितं त्रिदशैरपि ॥

षडाननः । पुं० कार्त्तिकेये । महासेने । स्कन्दे । गुहे ॥ कृत्तिकानामग्निपत्नीनां षण्णां स्तनपानार्थं षट् आननानि यस्य सः ॥

षड्षणम् । न० । मिश्रितकटु षट्क द्रव्ये ॥ यथा । पञ्चकोलं समरिचं षड्षणमुदाहृतम् । पञ्चकोलगुणं तत्तु रूक्षमुष्णं विषापहमिति भाव

प्रकाश : ॥

षड्गया । स्त्री॰ षड्विधगयायाम् ॥ यथा । गयागजो गयादित्यो गायत्रीचगदाधरः । गयागयासुरश्चैव षड्गयामुक्तिदायिकेतिवायुपुराणे गयापद्धति : ॥

षड्गवम् । न॰ गो षट्कयुक्तहलादौ ॥ यथा । अष्टागवंधर्म्यहलंषड्गवं जीविकार्थिनाम् । चतुर्गवंनृशंसानांद्विगवंब्रह्मघातिनाम् ॥ षण्णांगवांसमाहार : । गोरतद्धितलुकीतिसमासान्तष्टच् ॥

षड्गुणरहित : । पुं॰ मधुरादिषड्गुणरहितेपरमात्मनि ॥

षड्गुणेश : । पुं॰ षडिन्द्रियनियन्तरि ॥

षड्ग्रन्थ : । पुं॰ महाकरञ्जपादपे । षट्ग्रन्थयोयस्य । अच्प्रत्यन्ववपूर्वादित्यचाजातियोगविभागादच् ॥ षट्ग्रन्थायस्यवा ॥

षड्ग्रन्था । स्त्री॰ वचायाम् ॥ षट्ग्रन्था : ग्रन्थयोयस्या : सा ॥ शठ्याम् ॥ शुक्लवचायाम् ॥

षड्ग्रन्थि : । पुं॰ षट्पर्वणि ॥ स्त्री॰ वचायाम् ॥ न॰ पिप्पलीमूले ।

षड्ग्रन्थिका । स्त्री॰ शठ्याम् । गन्धमूल्याम् ॥ षट्बह्वीग्रन्थयोयस्या : । स्वार्थेकन् ॥

षड्ज : । पुं॰ तन्त्रीसमुत्थिते॰ कण्ठोत्थितेचस्वरविशेषे ॥ षड्भ्य : स्थानेभ्योजात : । पञ्चम्यामितिड : ॥ यथा । नासांकण्ठमुरस्तालुजिह्वांदन्तांश्चसंस्पृशन् । षड्भ्यःसञ्जायतेयस्मात्तस्मात्षड्जइतिस्मृतः ॥ मयूरस्वरतुल्यमुरोयम् । यथा । षड्जंरौतिमयूरोहिगावोनर्दन्तिचर्षभम् । अजाविरौतिगान्धारंक्रौञ्चोनदतिमध्यमम् ॥ तानसेनमतेसप्तस्वराणांमध्येप्रथमस्वरोयम् ॥

षड्धा । अ॰ षट्प्रकारे ॥ सङ्ख्यायाविधार्थेधा ॥

षड्विध : । त्रि॰ षट्प्रकारे ॥ षट्विधा : प्रकारायस्य ॥

षड्भावविरहित : । त्रि॰ अस्तीत्यादिशरीरधर्मरहितेपरमात्मनि अस्तीत्यादयोयथा । अस्तिजायतेवर्द्धतेविपरिणमतेअपक्षीयतेविनश्यतीति ॥

षड्भुज : । त्रि॰ षड्हस्तयुक्ते ॥

षड्भुजा । स्त्री॰ चण्डिकायाम् ॥ रुद्रचण्डायाम् ॥ चण्डवत्याम् ॥ न॰ षड्रेखाभिधेफललताविशेषे । मधुफलायाम् । वृत्तकर्क्याम् । तिक्तफलायाम् । खरबूजा॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ अस्या : फलगुणाय था । तिक्तंबाल्येतदनुमधुरंकिञ्चि

दम्लञ्चपाकेनिष्पक्वचेत्तदघृतसमं-
तर्प्यं सं पुष्टिदायि । हृद्यं दाहश्रम
विश्रमनं मूत्रशुद्धिं विधत्ते पित्तो
न्मादापहरकफदं षड्भुजं वीर्यका-
रीति राजनिर्घण्ट : ॥

षड्रस : । पुं० मधुरादिषट्प्रकार
रसे ॥ यथा । मधुरोलवणस्तिक्तः
कषायोम्लः कटुस्तथा । सन्तीतिरस
भेदत्वादन्नाद्ये षडमीरसा : ॥ ए
षांनामलक्षणे यथा । मधुरंगौल्य
मित्याहुरिक्षुवादौ स चलक्ष्यते । ल
वणस्तुपटु : प्रोक्त : सैन्धवादौ स दृ
श्यते ॥ तिक्तस्तु पिचुमर्दादौ व्यक्त
मास्वाद्यते रस : । कषायस्तुवरः प्रो
क्त : स च पूगीफलादिषु ॥ कटु
स्तुवारसंज्ञ : स्यान्मरिचादौ स चे
ष्यते । इति राजनिर्घण्ट : ॥

षड्राचम् । न० षडहे ॥

षड्रेखा । स्त्री० षड्भुजायाम् ॥
खर्जूरी ॥

षड्लवणम् । न० सपञ्चलवणां स्तृ
ज्ञातलवणे । स्वर्जोपेतेपञ्चलव
णे ॥

षड्वक्त्र : । पुं० कार्त्तिकेये ॥

षड्वर्ग : । पुं० लग्नहोरादिषु ॥ यथा
। त्रिंशद्भागात्मकं लग्नं होरातस्यार्द्ध
मुच्यते । लग्नत्रिभागोद्रेष्काणो न
वभागोनवांशक : ॥ द्वादशांशोद्वा
दशांशस्त्रिंशांशस्त्रिंशदंशका : । ष
ड्वर्गा : कथिता ह्येते तेषांक्रमसुदी
रितम् ॥ षण्णांवर्ग : ॥ षडिन्द्रिय
सुखे ॥

षड्वर्ष : । त्रि० षड्वर्षाभिभूते० बाल
के ॥ तद्धितार्थेतिसमास : । चित्त
वतिनित्यमितिखठञोस्तद्धितयोर्लु
क् ॥

षड्वाट : । पुं० भ्रमरे ॥

षड्बिन्दु : । पुं० हरौ । विष्णौ ॥ की
टविशेषे ॥ शिरोरोगापहे० पक्वतै
लविशेषे ॥ यथा । एरण्डमूलंतग
रंशताह्वाजीवन्तिकासैन्धवरास्निके
च । भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिकाचवि
श्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ अजा
पयस्तैलविमिश्रितञ्चचतुर्गुणे भृङ्ग
रसे विपक्वम् । षड्बिन्दवो नासिक
यो : प्रदेया : सर्वान्निहन्यु : शिर
सो विकारान् ॥ च्युतांश्चकेशान्प
लितांश्चदन्तान्निर्बध्यमूलान्सुदृढीक
रोति । सुपर्णगृध्रप्रतिमञ्चचक्षु :
कुर्यात्तथा ह्यौरधिकं बलञ्च ॥ जीव
न्तिकाचहरीतकीशाकविशेष : ॥
इति भावप्रकाश : ॥

षड्बिन्ध्या । स्त्री० तैलिन्याम् ॥

षण्ड : । पुं० गोपतौ । वृषभे ॥ समू
हे ॥ पुं० न० कदम्बे । अजादिक
दम्बे । पद्मकुमुदादिसङ्घाते ॥ स
नोति । षणुदाने । जमन्ताड : ।
बाहुलकात्सत्वाभाव : ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

षण्डाली । स्त्री० सरस्याम् ॥ कामुकस्त्रियाम् ॥ तैलमाने । छटांक० इ० भा० प्र० ॥ इति हेमचन्द्रो मेदिनिकरश्च ॥

षण्ढः । पुं० षण्डशब्दार्थे ॥ शाम्यति शिश्नाभावात् । शमउपशमे । शमेर्ढः । बाहुलकात् षः ॥ यद्वा । सनति । षणसंभक्तौ । जनिदंत्यादिना षमेर्ढः । बाहुलकात् सत्वाभावः ॥ अस्य दर्शने सूर्यदर्शनम् । स्पर्शनम् । स्पर्शने तु स्नानं सूर्यावलोकनञ्च प्रायश्चित्तम् ॥

षण्मुखः । पुं० कार्त्तिकेये । स्कन्दे । षट् मुखान्यस्य ॥

षण्मुखा । स्त्री० षट्भुजायाम् । खरबूजा० इ० भा० ॥

षट् । त्रि० सङ्ख्यान्तरे । छ छै० इ० भा० ॥ सङ्ख्येये ।

षष्टिः । स्त्री० सङ्ख्यान्तरे साठ० इ० भा० ॥ सङ्ख्येये ॥ षट् दशतः परिमाणमस्य । प्रकृतेः षषभावस्ति प्रत्यये ऽपदत्वञ्च० पङ्क्तिविंशतित्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टीतिनिपातनात् ॥

षष्टिकः । पुं० न० शौष्मजी० धान्यविशेषे । साठी० इ० भा० प्र० ॥ षष्टिकादिधान्यविशेषाः षष्टिकाः षष्टिरात्रेणपच्यन्त इति तृतीयान्तात् कन् । रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते । धान्यविशेष एवायं साधुर्न मुद्गेषु० तेपि षष्टिरात्रेणपच्यन्ते ॥ अस्य लक्षणगुणास्तथा । गर्भस्था एव ये पाकं यान्तितेषष्टिकामताः ॥ षष्टिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ । महाषष्टिकइत्याद्याः षष्टिकाः समुदाहृताः ॥ एतेपि व्रीहयः प्रोक्ताव्रीहिलक्षणदर्शनात् ॥ षष्टिका मधुराः शीतालघवोबद्धवर्चसः । वातपित्तप्रशमनाः शालीनां सदृशा गुणैः । तत्र० साठीगुणाः षष्टिकायाम् ॥ अपिच । गौरीनील षष्टिको ऽयं द्विधाख्यातोद्यरुच्यः शीतलोदोषहारी । वन्य पथ्योदीपनोवीर्यवृद्धिं दत्ते तस्मात् किञ्चिदूनो द्वितीयः ॥

षष्टिका । स्त्री० साठीतिप्रसिद्धधान्ये । अस्याः गुणाः । षष्टिका प्रवरा तेषां लघ्वी स्निग्धा त्रिदोषजित् । स्वाद्वी मृद्वी ग्राहिणी च बलदा ज्वरहारिणीति ॥ रक्तशालिगुणैस्तुल्या ततः स्वल्पगुणाः परे ॥ तेषां षष्टिकशतपुष्पादीनाम् । परे० षष्टिकशतपुष्पादयः ॥ शरदि षष्टिकाभिः पार्वणं निर्वपेदिति वाचस्पतिमिश्राः ॥

षष्टिक्यम् । न० षष्टिकधान्योत्पत्त्युचितभूमौ ॥ षष्टिकानांभवनं क्षेत्रम् । यवयवकषष्टिकाद्यदिति यत् ॥

षष्टिज : । पुं॰ षष्टिकधान्ये
षष्टितम : । त्रि॰ षष्टे : पूरणे ॥
षष्टिदुर्गा । स्त्री॰ स्कन्दभार्यायाम् ॥
तिथिभेदे ॥
षष्टिधा । अ॰ षष्टिप्रकारे ॥
षष्टिमत्त : । पुं॰ गजे ॥ षष्टिवर्षप र्य्यन्तंवय : पूर्वार्द्धस्थित्या॰षष्टिमत्तो हस्तीतिसारस्वताभिधानम् ॥
षष्टिलता । स्त्री॰ भ्रमरमार्याम् ॥
षष्टिहायन : । पुं॰ गजे । हस्तिनि ॥ धान्यविशेषे ॥ त्रि॰ षष्टिसङ्ख्यक वत्सरवयोयुक्ते ॥
षष्ठ : । त्रि॰ षष्णांपूरणे ॥ तस्यपूरणे डट् । षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥
षष्ठान्नकालिक : । त्रि॰ तृतीयदिनभोजिनि ॥ न॰ द्विविदिनानन्तरभुक्ते ॥ यथा । द्यान्तरेत्यन्तरेभुक्तमाहु: षष्ठान्नकालिकम् ॥
षष्ठिका । स्त्री॰ षष्ठ्याम् ॥
षष्ठी । स्त्री॰ कात्यायन्याम् । गौर्याम् ॥ मातृकाविशेषे ॥ साचप्रकृति: षष्ठीकला॰स्कन्दभार्याच ॥ यथा । प्रकृतेरितिसम्बन्धे॰प्रधानांशस्वरूपा यादेवसेनाचनारद । मातृकासुपूज्यतमासाषष्ठीचप्रकीर्त्तिता ॥ पुत्रपौत्रादिदात्रीचधात्रीत्रिजगतांसती । षष्ठांशरूपाप्रकृतेस्तेनषष्ठीप्रकीर्त्तितेतिश्रीदेवीभागवतम् ॥
तिथिविशेषे । गुहतिथौ ॥ षष्णांपूरणाम् । ङस्॰ ओस्॰ आम्॰ इतित्रिके ॥ अथात्रसम्बन्धोर्थ : सचराजपुरुषौपगवादिशब्दानांप्रवृत्तीनिमित्तम् गोमान्धनवानित्यादीनांचप्रवृत्तिनिमित्तम्॰ अपत्यापत्यवत्सम्बन्धादे : शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥ पूरणप्रत्ययान्तत्वाट्टित्वात् ङीष् ॥षष्ठ्यान्तिथावुत्पन्नस्यफलं यथा । विद्वान्वरिष्ठश्चतुर : सुकीर्त्ति : प्रलम्बबाहुर्न्नयकीर्णगात्र : । सत्यप्रतिष्ठोधनपुत्रयुक्त : षष्ठीप्रसूतोमनुजश्चिरायुरिति ॥
षष्ठीद्वादशकपाठ : । पुं॰ । ग्रन्थविशेषे ॥ यत्रैकशतंषष्ठ्यार्याउक्ता : ॥
षाट्कौशिक : । पुं॰ स्थूलदेहे ॥ यथा । मज्जास्थिस्नायव : शुक्राद्रक्तात्त्वङ्मांसशोणितम् । इतिषाट्कौशिकोनामदेहोभवतिदेहिनाम् ॥
षाडव : । पुं॰ गाने । रागस्यजातिविशेषे ॥ सचषट्स्वरमिलितरागरागिण्यौ । यथा । औडव : पञ्चभि : प्रोक्त : स्वरै : षड्भिस्तुषाडव : । सम्पूर्ण : सप्तभिर्ज्ञेय एवंरागस्त्रिधामत : ॥ रसविशेषे ॥ सचरसविशेषउक्त : सूदशास्त्रे । यथा । सितामध्वादिमधुरोद्राक्षादाडिमजीरस : । विरलश्चेत्कृतोरा

गः सान्द्रस्वेत्षाडवः स्मृतः ॥ इति ॥ अपिच । षाडवामधुराम्लादिरससंयोगपाचितादिति । गुडाद्युपभृतयः षाडवाइत्यर्थः ॥

षाड्वर्गिकः । पुं॰ इन्द्रियषड्वर्गविषये ॥

षाड्गुण्यम् । न॰ राज्ञां राज्यकार्योपायेषुषट्सु ॥ यथा । सन्धानासनम् ॰ सन्धिं कृत्वाऽवस्थानम् १ यात्रा सन्धानम् २ । विगृह्यासनम् ॰ वैरं कृत्वावस्थानम् ३ । यात्रां सम्परिगृह्यासनम् ॰ शत्रोर्भयप्रदर्शनार्थं यानं प्रदर्श्य स्वस्थानेऽवस्थानम् ४ द्वैधीभावः ॰ उभयत्रसमीकरणम् ५ । अन्येषां संश्रयः ॰ दुर्गादिमहाराजस्यवाश्रयः ६ इति महाभारते राजधर्मः ॥ सन्धिर्नाविग्रहोयानमासनं द्वैधमाश्रयइत्यमरः ॥ षड्गुणा एव । चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् ॥

षाण्मातुरः । पुं॰ शक्तिधरे । कार्त्तिकेये ॥ षण्णांमातॄणामपत्यम् । मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाइत्यण् ॰ उत्वं रपरत्वञ्च ॥

षाष्ठः । त्रि॰ षष्ठे ॥

षिड्गः । पुं॰ कामकेलौ । कामुके । नागरे । विटे । लुच्चा॰ इ॰ भा॰ ॥ सेटति॰ षिध्यतेवा । षिटअनादरे । बाहुकाद्गन्॰ सत्वाभावश्च ॥

षुः । पुं॰ गर्भविमोचने ॥

षोडन् । त्रि॰ षड्दन्तयुक्ते ॥ षट्दन्ताअस्य । वयसिदन्तस्येतिदत्रादेशः । ततः षषउत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वञ्च॰ धासुवेतिवाच्यम् ॥

षोडशः । त्रि॰ षोडशानाम्पूरणे । तस्यपूरणेडट् ॥

षोडश । पुं॰ नित्यंबहुवचनान्तः । एकाधिकपञ्चदशसङ्ख्यायाम् ॥ गर्भाधानादिसंस्कारेषु ॥ तेयथा । गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनंतथा । जातकर्माभिधानञ्चनिष्क्रमः प्राशनन्ततः ॥ चूडोपनयनं वेदव्रतानाञ्चचतुष्टयम् ॥ गोदानं मेखलीन्मोक्षोविवाहः षोडशक्रमात् ॥ षट्चदशचषडधिकादशवा । षषउत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वञ्च॰ धासुवेतिवाच्यम् ॥ त्रि॰ सङ्ख्येये ॥

षोडशकः । पुं॰ षोडशसङ्ख्यापरिमितेगणविशेषे ॥ यथा । षोडशकस्तुविकारइति । पञ्चभूतानि॰ एकादशेन्द्रियाणिचेत्येतानिविकारपदवाच्यानि ॥

षोडशकलाः । स्त्री॰ चन्द्रमण्डलस्य षडधिकदशभागेषु ॥ यथा । अमृतामानदापूषातुष्टिः पुष्टीरतिर्धृतिः । शशिनीचन्द्रिकाकान्तिर्ज्योत्स्नाश्रीः प्रीतिरङ्गदा ॥ पूर्णापूर्णामृताकामदायिन्यः शशिनः

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ताः ॥

षोडशदानम् । न० श्राद्धादौ षोडशप्रकारदेयद्रव्ये ॥ ततक्रममाहुः साम्प्रदायिकाः । भूम्यासनंजलंवस्त्रं प्रदीपोऽन्नंततः परम् । ताम्बूलच्छत्रगन्धाश्चमाल्यंफलमतः परम् ॥ शय्याचपादुकागावः काञ्चनंरजतन्तथा । दानमेतत्षोडशकंप्रेतमुद्दिश्यदीयते ॥ तत्षोडशषोडशकैरेकोदानसागरोभवति ॥

षोडशभुजा । स्त्री० षोडशहस्तयुक्तायांदुर्गायां ॥

षोडशमातृकाः । स्त्री० गौर्यादिषु ॥ यथा । गौरीपद्माशचीमेधासावित्री विजयाजया । देवसेनास्वधाशान्तिः पुष्टिर्धृतिः क्षमा ॥ आत्मनोदेवताचैवतथैवकुलदेवता ॥

षोडशर्त्विक्क्रतुः । पुं० षोडशर्त्विक्साध्ये० ज्योतिष्टोमयागे० द्वादशाहसाध्यसत्रयागेच ॥ तत्रर्त्विजांनामानियथा । ब्रह्मा १ ब्राह्मणाच्छंसी २ आग्नीध्रः ३ पोता ४ एतेसार्ववेदीयाः ॥ होता ५ मैत्रावरुणः ६ अच्छावाकः ७ ग्रावस्तोता ८ एतेऋग्वेदिनः ॥ अध्वर्युः ९ प्रतिप्रस्थाता १० नेष्टा ११ उन्नेता १२ एतेयाजुषाः ॥ उद्गाता १३ प्रस्तोता १४ प्रतिहर्त्ता १५ सुब्रह्मण्यः १६ एतेसामगाः ॥ ज्योतिष्टोमेद्वादशशतगोदक्षिणाविभागः षोडशर्त्विजाम् । तद्विकृतीभूतेसत्रात्मकेद्वादशाहसाध्ये० शतेनार्द्धिनोदीक्षयन्तीत्यादिदर्शनेननिर्णीयते । तत्रविभागंमनुराह । सर्वेषामर्द्धिनोमुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशैकपादिनः ॥ दक्षिणागोशतविभागायश्रौतकात्यायनोऽपि । अथद्वादशद्वादशआद्येभ्यः षट्षट्द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रइतरेभ्यः । तुल्यत्रषोडशर्त्विजांचतुरश्चतुरः कृत्वाचत्वारोवर्गाइतिमलमासतत्त्वम् ॥

षोडशांशुः । पुं० शुक्रग्रहे ॥ षोडशअंशवोऽस्य ॥

षोडशाङ्गः । पुं० धूपविशेषे ॥ यथा । गुग्गुलुंसरलंदारुपत्रंमलयसम्भवम् । क्षौवेरमगुरुंकुष्ठंगुडंसर्जंरसङ्घनम् ॥ हरीतकींनखींलाक्षांजटामांसीञ्चशैलजम् । षोडशाङ्गंविदुर्धूपंदैवेपित्र्येचकर्म्मणि ॥ त्रि० षोडशावयववति ॥

षोडशाङ्घ्रिः । पुं० कर्कटे ॥

षोडशारम् । न० षोडशदलपद्मे ॥

षोडशार्चिः । पुं० शुक्रग्रहे ॥

षोडशावर्त्तः । पुं० शङ्खे ॥

षोडशिकाम्रम् । न० पलपरिमाणे ॥

षोडशी । पुं० यज्ञपात्रविशेषे ॥ ससी

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मकपाचविशेषे ॥ समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिन: स्तोत्रमुपाकरोति ॥
षोडशी । स्त्री० दशमहाविद्यान्तर्गत महाविद्याविशेषे ॥ यथा । काली तारामहाविद्याषोडशीभुवनेश्वरी । भैरवीछिन्नमस्ताचविद्याधूमावती तथा ॥ बगलासिद्धविद्याचमातङ्गी कमलात्मिका । एतादशमहाविद्या: सिद्धविद्या: प्रकीर्त्तिता: ॥ जलविंशतिपिण्डदानक्रियायाम् ॥ षोडशानांपूरणी । डट् । ङीप् ॥
षोढा । अ० षड्धा । षट्प्रकारे ॥ षोढाषट्धावाकुरु । सङ्ख्याया विधार्थे धा । षषउत्वं दतदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वञ्च० धासुवेतिवाच्यम् ॥
ष्ठीवनम् ।) ष्ठेवनम् ।) न० फूत्कृत्यश्लेष्म: प्रक्षेपे ॥ ष्ठिवुनिरसने । ल्युट् । ष्ठिवुसिवोर्ल्युटिदीर्घोवेतिस्वामी ॥
ष्ठ्यूतम् । त्रि० ष्ठीवने ॥ ष्ठिवु० । कर्मणिक्त: । च्छ्वोरित्यूठ् ॥ *

सकारचरणप्रारम्भ :

स: । पुं० सकारे । ईश्वरे । सर्पे ॥ पक्षिणि ॥ विष्णौ ॥ सगणे० ॥ ऽपुं० ॥
संय: । पुं० कङ्काले ॥ इ० श० च० का ॥
संयत् । पुं० स्त्री० युद्धे । आयोधने । समितौ ॥ संयतनम्० संयमनंवा । यतीप्रयत्ने० यमउपरमेवा । सम्पदादित्वात्क्विप् । गमादीनामितिमलोप: । तुक् ॥
संयत: । त्रि० बद्धे ॥ संयम्यतेस्म । यम० । क्त: ॥ कृतसंयमे ॥
संयतेन्द्रिय: । त्रि० वशीकृतेन्द्रिये ॥ संयतानिविषयेभ्योनिवर्त्तितानि० इन्द्रियाणियेनस: ॥
संयत्त: । त्रि० उद्युक्ते ॥
संयद्वर: । पुं० नृपे । संयच्छति । यम० । कृत्वरच्छत्वरेतिष्वरच् । निपातनान्मस्यद: ॥
संयन्ता । त्रि० संयमनकर्त्तरि । नियन्तरि ॥ संयच्छति । यम० । सम्पूर्व: । तृच् ॥
संयम: । पुं० व्रताद्यङ्गपूर्वदिनकर्त्तव्याचारे । नियामे । नियमे । यामे । यमे । संयामे । संयमने ॥ धारणाध्यानंसमाधिरितित्रयमेकविषयं० संयमशब्देनोच्यते । तयमेकत्र संयमइतिपतञ्जलि: ॥ सर्ववर्णानुष्ठेय: सकलपुरुषार्थोपयुक्तोयंसंयम: । तथाचमनु: । इन्द्रियाणांविचरतांविषयेष्वपहारिषु । संयमेयत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेववाजिनामिति ॥ विद्वान्० विषयेषुवर्त्तमानानामिन्द्रियाणांचयित्वादिदोषान्जानन्नित्यर्थ: ॥ धर्माधर्मफलदानेनानुग्रहेनिग्रहेच ॥ संयमनम् । यम: समुपनिविषुचेतिपक्षेऽप्

॥ संयते ॥

संयमक : । त्रि॰ नियन्तरि ॥ संयमिनि ॥

संयमन : । पुं॰ यमलोके ॥ न॰ बन्धने ॥ व्रते ॥

संयमनी । स्त्री॰ यमस्य पुर्य्याम् ॥ यथा तन्त्रश्रीमृगेन्द्रसंहितायाम् ॥ मृत्योः संयमनी तुङ्गलोहप्राकारमण्डला । कालपाशपितृव्याधिप्रेतमारीनिषेविता ॥ कालपाशादिजुष्टा॰ऽत्युन्नतायसप्राकारसमूहा॰ संयमनी नामदक्षिणस्यांयाम्यपुरीत्यर्थः ॥

संयमित : । त्रि॰ आत्तसंयमे ॥ तारकादित्वादितच् ॥ यमिते ॥

संयमी । पुं॰ मुनौ ॥ त्रि॰ संयमवति । स्थितप्रज्ञे ॥ यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्त्तिसंयमी ॥ संयमोऽस्यास्ति । इनिः ॥

संयात्रा । स्त्री॰ सम्भूययात्रायाम् । पोतेनद्वीपान्तरगमने ॥ समुदितानांगमने ॥

संयाम : । पुं॰ संयमे ॥ संयमनम् । यमः समुपनिविषुचेतिपक्षे घञ् ॥ संयते ॥

संयाव : । पुं॰ घृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धे भोज्यविशेषे ॥ यथा । संयावस्तुघृतक्षीरगुडगोधूमपाकजइति ॥ पिष्टकविशेषे । पेराक॰ पिराकी॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ यथा । पर्पस्यः साज्यसमितानिर्मिताघृतभर्ज्जिताः । कुट्टिताश्चालिताः शुभाः शर्कराभिर्विमर्दिताः ॥ तत्रचूर्णंक्षिपेदेलालवङ्गमरिचानिच । नालिकेरंसकर्पूरंचारबीजान्यनेकशः ॥ घृताक्तसमितापुष्टीटिकारचितास्ततः । तस्यांतत्पूरणंन्यस्यकुर्यान्मुद्रांदृढांसुधीः ॥ सर्पिषिप्रचुरेतान्तुसुपचेन्निपुणोजनः । प्रकारस्तैः प्रकारीयसंयावइतकीर्त्तितः ॥ मठकेनसमोज्ञेयः संयावोपिगुणैर्जनैः ॥ लोके॰ गूंझाइतिप्रसिद्धम् ॥ संयूयतेमिश्रीक्रियतेगुडादिभिः । यु॰ । समियुद्रुदुवइतिघञ् ॥

संयुक्त : । त्रि॰ संलग्ने । संयोगाश्रये ॥ सम्यक् युक्तः ॥

संयुक्तसमवाय : । पुं॰ सन्निकर्षे ॥ यथा॰ घटरूपप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः । चक्षुः संयुक्तेघटेरूपस्यसमवायात् ॥

संयुक्तसमवेतसमवाय : । पुं॰ सन्निकर्षविशेषे ॥ यथा॰ रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे॰ संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः । चक्षुः संयुक्तेघटेरूपंसमवेतम्॰ तत्ररूपत्वस्यसमवायात् ॥

संयुग : । पुं॰ युद्धे । आयोधने । जन्योरणे ॥ संयोजनम् । युजिर्॰ । घञ् । रथयुगेतिनिर्द्देशाद्गुणा

भावः । प्रतिजनादिषु संयुगशब्दपाठाद्वा ॥

संयुक् । त्रि० गुणवति । सम्बन्धिनि ॥ संयुज्यते । युज० । क्विप् चेति क्विप् ॥

संयुतः । त्रि० । संयुक्ते । बद्धे ॥

संयोगः । पुं० प्रश्लेषे । द्वयोः संयुक्तावितिव्यवहारहेतौ० नवद्रव्यवर्त्तिनि ॥ मेलने । सम्बन्धे ॥ सन्निकर्षभेदे ॥ चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगसन्निकर्षः ॥ संबन्धमात्रे ॥ संयुज्यतेऽनेन । युजिर्० । घञ् ॥ न्यायमते संयोगो गुणपदार्थः । स चाप्राप्तवस्तुद्वयस्य प्राप्तिरूपः सम्बन्धविशेषः । स त्रिविधो यथा । एककर्मजन्यः । यथा पर्वतेश्येनपक्षिसंयोगः । १ । उभयकर्मजन्यः । यथा मेषद्वयसंयोगः । २ । संयोगजन्यसंयोगः । यथा कपालतरुसंयोगजन्यतरुकुम्भसंयोगः । ३ । कर्मजन्यसंयोगोऽपि द्विविधः । अभिघातः० तस्माच्छब्दो जायते । १ । नोदनः० तस्माच्छब्दो न जायते । २ ॥ अथ प्रमाणम् । अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः । कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥ तथोभयोः कर्मजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः । आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः ॥ मेषयोः सन्निपातो यः सद्वितीय उदाहृतः । कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥ द्वितीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विविधः परिकीर्त्तितः । अभिघातो नोदनश्च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्यादिमोऽपि द्विविधो भवेदिति भाषापरिच्छेदः ॥ उदयात् पूर्वं दशम्याः शेषे ॥ यथा । उदयात् प्राक् दशम्यास्तु शेषः संयोग उच्यते । उपरिष्टात् प्रवेशस्तु तस्मात् तां परिवर्ज्जयेत् ॥ सन्निधौ ॥

संयोगपृथक्त्वम् । न० न्यायविशेषे ॥ यथा । एकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्याङ्गीकारे० नित्यानित्यसंयोगविरोधः । नैवम्० संयोगपृथक्त्वन्यायात् । स च न्यायश्चतुर्थाध्याये उक्तः । यथा । खादिरे पशुं बध्नाति० खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति श्रूयते । अत्र संशयः । किं काम्य एव खादिरता नित्येऽपि स्यादुत नेति । तत्र फलार्थत्वेनानित्यतया० नित्यप्रयोगाङ्गता न युक्ता । यत्तु नित्येऽपि खादिरत्वश्रवणं० तत् काम्यस्यैव प्रयुक्तस्य नायं यूपाश्रयज्ञापनार्थं मतो नित्ये खादिरतेति प्राप्ते० राद्धान्तश्चतुर्थाध्यायसूत्रम् । एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । अतः संयोगः सम्बन्धमा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तम॰ पृथक्त्वभेद : । एकस्यखा दिरस्यक्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वेवाक्यद्वयेनचक्रतुशेषत्वफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदावगमान्नित्यानित्यसंयोगविरोध : । तथा अग्रहणार्थं नित्यवाक्यं॰ सन्निधानादेवाग्रहलाभात् । अतउभयार्थाखादिरतेति । एवं दध्नाजुहोति॰ दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादावुभयार्थं तेव । दधित्वस्यदृधाश्रवणादितिप्रायश्चित्तत्वम् ॥

संयोगित : । वि॰ जातसंयोगे ॥ तार

संयोगी । त्रि॰ संयोगविशिष्टे ॥ कादित्वादितच् ॥

संयोजनम् । न॰ संयोगे ॥ रतिलक्षे । निधुवने । मैथुने । इ॰ हारावली ॥

संयोजित : । वि॰ पदार्थान्तरेणसंयुक्तीकृतेपदार्थे । उपाहिते । मेलिते ॥ संयोज्यतेस्म युजिर्॰ । ख्यन्त : । क्त : ॥

संरब्ध : । वि॰ संलग्ने । कुपिते ।

संरम्भ : । पुं॰ आटोपे ॥ उत्साहे ॥ यथा । कार्यारम्भेषुसंरम्भःस्थेयउत्साहइष्यते ॥ कोपे ; क्रोधे ॥ यथा । प्रणिपातप्रतीकार : संरम्भोहिमहात्मनाम् ॥ संरम्भणम् । रभराभस्ये । घञ् । रभेरशब्लुटोरितिनुम् ॥

संरम्भी । त्रि॰ क्षुभिते ॥ संरम्भयुक्ते ।

संराद्धि : । स्त्री॰ निष्पत्तौ ॥

संराधनम् । न॰ समाध्यादौ । भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठाने ॥ संराध्यतेऽनेन । राध ॰ । भावकरणादौल्युट् ॥

संराव: । पुं॰ आरवे । आरावे । शब्दमात्रे ॥ संरवणम् । रुशब्दे । उपसर्गेरुवइतिभावेघञ् ॥

संरावी । त्रि॰ प्रशस्तशब्दविशिष्टे ॥

संरुद्ध : । त्रि॰ प्रतिरुद्धे ॥ विरगयाद्वतिख्याते ॥

संरूढ : । त्रि॰ प्रौढे ॥ अङ्कुरिते । सम्पूर्वाद्रुहेर्गत्यर्थेतिक्त: । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घा : ॥

संरोध : पुं॰ क्षेपे ॥ रोधे ॥ संरोधनम् । रुधिर् । घञ् ॥

संलग्न : । त्रि॰ संयुते ॥ सम्यक्लग्न : ॥

संलय: । पुं॰ निद्रायाम् । शयने ॥ सम्यक्लीयतेऽत्र । लीङ्श्लेषणे । एरच् ॥ प्रलये ॥

संलाप : । पुं॰ प्रीत्यामिथोभाषणे । अन्योन्यप्रीतिभाषणे ॥ संलपनम् । लप॰ । घञ् ॥ आलापएकेनापिक्रियते॰संलापस्तुपरस्परभाषणमेवेतिभेद : ॥ उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यंसंलापइतिकीर्त्यते ॥ इत्युज्ज्वलनीलमणि : ॥

संव : । पुं॰ शम्बे । वज्रे । कुलि

णि ॥ संवयति । वय० । अच् ॥
संवत् । अ० वर्षे । वत्सरे ॥ संवय
ति । वयगतौ । क्विप् । यलोपः ।
तुक् ॥
संवत्सरः । पुं० वत्सरे । अब्दे ॥
सम्यग्वसन्त्यत्रर्त्तवोमासादयश्च ।
वसनिवासे । संपूर्वाच्चिदिसरप्रत्य-
यः । सस्यार्द्धधातुकइतिसस्तः ।
संवत्सरपरिवत्सरेडावत्सरानुवत्स
रेदावत्सरेषुप्रथमसंवत्सरे ॥ तत्र य
दाशुक्लप्रतिपदिसङ्क्रान्तिर्भवति।
तदासौरचान्द्रयोर्मासयोर्युगपदुप
क्रमोभवति। ससंवत्सरः । त
तः सौरमानेन। वर्षेषड्दिना
निवर्द्धन्ते। चान्द्रमानेन। ह्रस
न्तोद्विद्वादशदिनव्यवधानादुभयोर
पराङ्गाङ्गोभवति । एवंपञ्चवर्षा
णिगच्छन्ति । तन्मध्येद्वौमलमासौ
भवतः षष्ठः संवत्सरोभवति ।
तदेवचान्तरभेदेन। संवत्सरादिप
ञ्चकंसमामनन्ति ॥ एषामुद्धारस्तु
। शकाब्दात्पञ्चभिः शेषात्सम्व
त्सरादिषुवत्सराः । सम्परीदानुपू
र्वाश्चतथेदापूर्वंकामता। इति ।
कालात्मनास्थितेविष्णौ ॥
संवत्सरमुखी । स्त्री० ज्येष्ठशुक्लदश
म्याम् । दशहरायाम् ॥ यथा ।
ज्येष्ठस्यशुक्लदशमीसंवत्सरमुखी-
स्मृता । तस्यांस्नानंप्रकुर्वीतदान

ञ्चैवविशेषतः । इतिब्रह्मपुराण
म् ॥
संवत्सरा । स्त्री० दुर्गायाम् ॥
संवद् । अ० वर्षे ॥ संवदतिभावा
न् । वद० णिच् ॥
संवदनम् । न० संवादे ॥ समालो
चे ॥ वशीकृतौ ॥
संवननम् । न० वशक्रियायाम् । व
शीकरणे ॥ सम्पूर्वोवनुयाचने
वशीकरणार्थः । ल्युट् ॥
संवरः । पुं० अनेकान्तवादिनांसप्त
पदार्थान्तर्गतपदार्थविशेषे ॥ य
था । इन्द्रियसंयमलब्धप्रतिष्ठंध्यान
म्। आस्रवनिरोधात्मकत्वात्। सं
वृणोत्यास्रवमितिसंवरश्चतुर्थः ।
वृङ्वृञ्भ्यां। ग्रहवृ० इत्यादिना
कर्मण्यप् ॥
संवरणम् । न० गोपने ॥ सम्यक्
वरणवेष्टनम् । आवरणे ॥
संवर्गः । पुं० प्राणे ॥ वायौ ॥
संवर्जनादर्थात्सङ्ग्रहणात्। स
ङ्ग्रसनादोऽग्न्यादीनां। वायुः
संवर्गः । संवृङ्क्ते । वृजि० ।
घञ् । कुत्वम् ॥
संवर्गविद्या । स्त्री० वायूपासनवि
द्यायाम् ॥ संवर्गत्वविद्या ॥
संवर्त्तः । पुं० प्रलये ॥ संवर्त्तेज
गत् । वृतु० । हलश्चेतिघञ् ॥
मुनिविशेषे ॥ श्रुत्यादिप्रसिद्धेपर

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

महर्षिऽयैरवतारे ॥ अयद्रुमे । कर्षफले ॥ योगविशेषे ॥ यथा । समीरविवारेच्प्रतिपद्धवासरे । संवर्त्तसंज्ञकोयोगोगर्हित : शुभकर्मसु ॥ मेघाधिपविशेषे । संवर्त्तप्रदहूदक : ॥

संवर्त्तक :। पुं॰ कालाग्निरुद्रे ॥ बलदेवस्यलाङ्गले ॥ औवे । वाडवाग्नौ ॥ त्रि॰ प्रवर्त्तके ॥ संवर्त्तयति । वृतु॰ ण्वुल् ॥

संवर्त्तकी । पुं॰ बलदेवे । अच्युताऽग्रजे ॥ इ॰ लि॰ शेष : ॥

संवर्त्तवापी । स्त्री॰ तीर्थविशेषे ॥

संवर्त्ति :। स्त्री॰ पद्मादिनवदले । संवर्त्तिकायाम् । संवर्त्तते । वृतु॰ । स्वपिवृषिहितविदिच्छिदिकीर्त्तिभ्यश्चेतीन् ॥

संवर्त्तिका । स्त्री॰ पद्मादीनांनवदले ॥ पद्मस्यकेसरसमीपस्थदले ॥ संवर्त्तिदेव । स्वार्थेकन् ॥ गुणासु । संवर्त्तिकाहिमातिक्ताकषायादाहतृट्प्रणुत् । मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्तविनाशिनी ॥

संवर्द्धक :। पुं॰ संवर्द्धनकारिणि ॥

संवर्द्धनम् । न॰ सम्यग्वृद्धौ ॥ संवर्द्धितस्फोल : । वृधुवृधौ । अनुदात्तश्चेतियुच् ॥ संदीपने ॥

संवर्द्धित :। त्रि॰ पुष्टे ॥ सम्यग्वृद्धिविशिष्टे ॥

संवलनम् । न॰ मिश्रणे ॥

संवलित :। त्रि॰ मिलिते । मिश्रिते । एकीकृते ॥

संवसथ :। पुं॰ ग्रामे ॥ संवसन्त्यत्र । वस॰ । उपसर्गेवसइत्यथच् ॥

संवह :। पुं॰ सप्तवाय्वन्तर्गतप्रशस्तवायौ ॥ सतूद्वहवायोरुपरिष्टात्तिसिद्ध्यान्तशिरोमणि :॥ वायोश्चतुर्थस्कन्धे ॥ यथा । धवनोनयउत्सभोम : च पञ्चसाह्वय : । त्रिभियुग्मोथवाभेदश्चतुर्थ : संवहोगत : ॥ ४ ॥

संवाटिका । स्त्री॰ शृङ्गाटके ॥

संवाता । पुं॰ संवहतरि ॥ वाते गत्यर्थाच्छतृप्रत्यय :॥

संवाद :। पुं॰ परस्परवचनाविरोधे ॥ वाचिके । सन्देशवाक्ये । समाचारे ॥ संवदनम् । वद॰ । घञ् ॥

संवादिनी । स्त्री॰ सहस्त्रायाम् ॥ यथा । षड्जसंवादिनीतिरघु :॥

संवार्य :। त्रि॰ संवरणीये ॥

संवास :। पुं॰ गृहे ॥ पुरवासिनांविहारार्थंपुरमध्येबहिर्वाऽनावृतस्थाने । सन्निवेशे । निकर्षणे ॥

संवाहक :। पुं॰ अङ्गविमर्दके ॥

संवाहनम् । न॰ भारादिवाहने ॥ अङ्गमर्दने । पादमर्दनादौ ॥ वह

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रापणे । स्वार्थेण्यन्ताल्ल्युट् । वाहनमाहितादितिनिपातनाद्दीर्घं कृत्यके ॥

संबाधित :। त्रि० सञ्चारिते ॥

संविग्न :। त्रि० उद्विग्ने । सम्भ्रान्ते ॥ ओविजीभयचलनयोः संपूर्वः। क्तः । ओदितश्चेतिनः। श्वीदितइतिनेट् ॥

संवित्तिः। स्त्री० प्रतिपत्तौ ॥ जनाववादे ॥ विज्ञाने । स्त्रियांक्तिन् ॥

संवित्० द्० स्त्री० ज्ञाने । सम्भाषायाम् ॥ क्रियाकारे । आजौ । सङ्ग्रामे । नाम्नि ॥ अङ्गीकारे ॥ प्रतिज्ञायाम् ॥ आचारे । तोषणे ॥ संयमे ॥ सङ्केते । यथा । प्रवृत्तौचनिवृत्तौचसंविदःस्यापयेद्गणेइति । कृतव्यवस्थायाम् ॥ यथा । संविदंव्यतिक्रमइति ॥ मनीषायाम् ॥ संवेदनम्० संविद्यतेऽनयावा । विज्ञाने० विद चेतनादौवा । सम्पदादित्वात्क्विप् ॥

संविदित :। त्रि० अङ्गीकृते । ऊरीकृते । संविद्यतेस्म । विद्ज्ञाने । क्तः ॥

संविधा । स्त्री० भोग्यवस्तुनि । सामग्र्याम् ॥ संविधीयतेऽनया । संविपूर्वात्धाञःआतश्चोपसर्गइतिकः ॥

संविधानम् । न० उत्पादने ॥

संविभागः। पुं० विभज्यप्रतिपादने ॥

संविद्यतीर्थम् । न० तीर्थविशेषे ॥

संविषा । स्त्री० अतिविषायां ॥

संवीक्षणम् । न० अन्वेषणे । अपहृतवस्तुनस्तात्पर्येणान्वेषणे । सम्यक्तात्पर्येणविविधप्रकारैरीक्षणम् ॥

संवीत :। त्रि० रुद्धे । आवृते । वस्त्रादिनावेष्टिते । संवीयतेस्म । व्येञ्संवरणे । क्तः ॥

संवीताङ्गः। त्रि० आच्छादितदेहे ॥

संवृत :। त्रि० सङ्कुचिते । यथा । नासंवृतमुखः कुर्याद्धास्यंनजृम्भांतथाचुतमिति । निगूढे । गुप्ते । संवेष्टिते । सम्पूर्वाद्वृञः क्तः ॥

संवृति : । स्त्री० वागिन्द्रियप्रयुक्तौ व्यवहारे । गोपने ॥ संवरणम् । वृञ्० क्तिन् ॥

संवृत्त :। त्रि० सञ्जाते । सम्यक्प्रवृत्ते ॥ सम्पूर्वाद्वर्ततेः क्तः ॥ पुं० वरुणे ॥

संवृत्तिः। स्त्री० संवरणे ॥ अविद्याविषयेलौकिकेव्यवहारे । लौकिक्यांबुद्धौ ॥ अविद्यायाम् ॥ संव्रियते० आच्छाद्यतेतत्त्वंयया । विभ्रमे । संवर्त्तनम् । वृतु०

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्तिन् ॥

संवेगः । पुं० सम्भ्रमे । हर्षादिना कर्मसुत्वरणे ॥ अद्भुतपरचक्रादिदर्शनात्सत्वरतायाम् ॥ संवेजनम् । ओविजी० घञ् । सम्यग्वेगे ॥

संवेदः । पुं० वेदने । अनुभवे ॥ विदज्ञाने । सम्पूर्वः । घञ् ॥

संवेदनम् । न० संवेदे ॥

संवेद्यः । त्रि० ज्ञेये ॥

संवेशः । पुं० स्वापे । निद्रायाम् ॥ स्त्रीरतिबन्धे ॥ पीठे ॥ संवेशनम् । विश० । घञ् ॥

संवेशनम् । न० मैथुने ॥ उपभोगस्थाने ॥

संव्यानम् । न० उत्तरीयवस्त्रे ॥ अंशुके । वस्त्रे ॥ संवीयतेऽनेन । व्येञ् संवरणे । ल्युट् ॥

संशप्तकः । पुं० समयात् सङ्ग्रामादनिवर्त्तिनि ॥ समयात्० कुलाचाराच्छपथाद्वा० सङ्ग्रामादनिवर्त्तिनोऽपराङ्मुखाअपलायमानास्वाक्रोशन्ति० तेसंशप्तकाः कथ्यंते ॥ नारायणस्यसेनाविशेषे ॥ शपनम् । शपआक्रोशे । भावेक्तः । संशप्तंशपथंकरोति । तत्करोतीति णिच् । ण्वुल्० कृन्वा ॥ सम्यक्० शप्तंसत्यंयस्येतिवा ॥

संशमः । पुं० निरवशेषनाशे ॥ सं

शमनम् । शम० भावेघञ् ॥

संशमनम् । न० शमने । यथा । नशोधयतियद्दोषान्समान्नोदीरयत्यपि । समीकरोतिसंवृद्धांस्तत्संशमनमुच्यते ॥ नशोधयति० नोर्ध्वाधोमार्गाभ्यांपातयति । नोदीरयति० नवर्द्धयति ॥ इ०भा०प्र० ख : ॥

संशयः । पुं० सन्देहे । द्वापरे ॥ अस्यलक्षणंयथा । एकस्मिन्धर्मिणिविरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यज्ञानं० संशयइति । यथास्थाणुर्वापुरुषोवेति ॥ विचिकित्सायाम् ॥ योगः साधनीयेनवेत्युभयकोटिस्पृशिविज्ञाने ॥ अतद्रूपप्रतिष्ठत्वेन विपर्ययान्तर्गतोपिसन्नुभयकोटिस्पर्शित्वैककोटिस्पर्शित्वरूपावान्तरविशेषविवक्षयाऽविपर्ययाद्भेदो बोद्धव्यः ॥ प्रतिबन्धके ॥ संशयंलक्षयतिगोतमः । समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यानुपलब्ध्याव्यवस्थातश्चविशेषापेक्षोविमर्शः संशयः । १ । २३ । संशयइतिलक्ष्यनिर्देशः विमर्शइत्यत्र विशब्दोविरोधार्थः । मर्शिज्ञानार्थः एकस्मिन्धर्मिणीतिपूरणीयम् । तेन० एकधर्मिणिविरोधेन भावाभावप्रकारकंज्ञानम् संशयः । तच्चकारणमुखेनविशेषलक्षणान्या

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ह॰ समानेत्यादि । उपपत्तिज्ञानम् । तथाच॰ समानस्य विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्मस्य ज्ञानादित्यर्थः । तथाच साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्योऽसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यश्चेत्यर्थः । विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकः शब्दस्तस्मादित्यर्थः । यद्यपि शब्दस्य न संशायकत्वम्॰ तथापि शब्दात् कोटिद्वयोपस्थितौ मानसः संशय इति वदन्ति उपलब्धेर्ज्ञानस्य॰ अनुपलब्धेर्व्यतिरेकज्ञानस्य याऽव्यवस्था सद्विषयकत्वानिर्धारणं प्रामाण्यसंशय इति फलितोऽर्थः ॥ अन्ये तु उपलब्ध्यव्यवस्था प्रामाण्यसंशयः । अनुपलब्धिरुपलब्धिभ्रमत्वम्॰ तदव्यवस्था तत्संशय इत्याहुः । वस्तुतस्तु प्रामाण्यसंशयस्य न संशयहेतुत्वम्॰ किन्तु गृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य विरोधितया सति प्रामाण्यसंशये तज्ज्ञानस्याविरोधितया साधारणधर्मदर्शनादित एव संशयोत्पत्तिरिति । उपलब्धीत्यादिकं तादृशस्थले संशयो भवतीत्येतावन्मात्रपरम् । चकारोऽव्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं समुच्चिनोतीति वदन्ति । विशेषापेक्षः कोटिस्मरणसापेक्षः । वस्तुतस्तु संशयधारावाहिकत्वं स्यादतआह । विशेषेति । विशेषं विशेषदर्शनम्॰ अपेक्षते निवर्त्तकत्वेन॰ तथाच॰ विशेषदर्शननिवर्त्त्यत्वकथनमुखेन विशेषादर्शनजन्यः संशय इत्युक्तम् ॥ १।२३ ॥ संशयनम् । शीङ् एरच् ॥

संशयात्मा । त्रि॰ इदमेवं भवति न वेति सर्वत्र संशयाक्रान्तचित्ते ॥ संशये॰ आत्मा मनो यस्य सः ॥ संशयात्मा विनश्यति ।

संशयानः । त्रि॰ संशयापन्ने । संशययुक्ते ॥

संशयापन्नः । त्रि॰ संशयिनि ॥

संशयापन्नमानसः । त्रि॰ सन्देहके । संशयिते । सांशयिके ॥ संशयमापन्नं मानसं यस्य॰ यस्मिन् विषये वा ॥

संशयालुः । त्रि॰ संशयितरि ॥

संशयितः । त्रि॰ सन्देहविषये । विचिकित्सिते ॥

संशयिता । त्रि॰ सन्देहाश्रये । संशयकर्त्तरि ॥ यथाहुः । अस्ति स्वयमित्यस्मिन्नर्थे कस्यास्ति संशयः पुंसः । अत्रापि संशयश्चेत् संशयिता यः स एव भवसि त्वम् ॥ ४ ॥

संशितः । त्रि॰ सम्यक्सम्पादिते ॥ संशितं व्रतम् । सम्यक् सम्पादितमित्यर्थः ॥ व्रतविषयकयत्नवति ॥ संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकायत्नवानित्यर्थः ॥ सम्यक् शायते स्म

।शीतनूकरणे। क्तः। आच्छोरन्यतरस्यामित्यत्र० श्यतेरित्वम्०। व्रतेनित्यमिति० नित्यमित्वम् व्यवस्थितविभाषात्वाद्वा० व्रतविषयेश्यतेर्नित्यमित्वम्। सुनिश्चिते॥ सम्यक् तनूकृते। सूक्ष्मे॥

संशितव्रतः। त्रि० व्रतयत्ने॥ सम्यक् शितानितीक्ष्णीकृतानि० अतिदृढानिव्रतानियस्यसतथा। श्यतेरित्वंव्रतेनित्यम्॥

संशुद्धः। त्रि० सम्यक् शुद्धिविशिष्टे॥

संशुद्धिः। स्त्री० सम्मार्ज्जने। शरीरादिमार्जने। शौचे॥

संशुष्कः। त्रि० आतपादिनासंशोषितवस्तुनि॥

संशोकः। पुं० औष्म्ये॥

संशोकजः। त्रि० स्वेदजे॥ औष्म्याज्जायमनेयूकादौ॥ तेषांचाण्डजेऽन्तर्भावः॥ यद्वा। औष्म्याद्भूमिमुद्भिद्यजातेमशकादौ। तेषामुद्भिज्जेऽन्तर्भावः। तथाचसंशोकजोनाण्डजोद्भिज्जाभ्यामतिरिच्यते॥

संशोधनम्। न० संशुद्धौ॥ स्थानाद्बहिर्नयेदूर्द्ध्वमधोवादोषसञ्चयम्। संशोधनंतदेवस्याद्देवदालीफलंयथा॥

संशोधितः। त्रि० शुद्धीकृतवस्तुनि॥

संश्चत्। न० कुहके। इन्द्रजाले। मायायाम्॥ सञ्चिनोति। चिञ् चयने। संश्चत्तृपद्वेहदित्यादिः। निपातनात्० सुडिकारलोपश्च॥

संश्यानः। त्रि० शीतेनसङ्कुचिते॥

संश्रयः। पुं० राज्ञामाश्रयाख्येगुणे। अरिणापीड्यमानस्यबलवदाश्रयणे॥ आख्यायाम्॥ नवनेनन्दनोद्देशेनचैत्ररथसंश्रये० इतिरामायणेदर्शनात्॥ आश्रये॥ वले॥

संश्रवः। पुं० अङ्गीकृतौ। प्रतिज्ञाने॥ सम्पूर्वाच्छृणोतेः० ऋदोरप्॥

संश्रितः। त्रि० अनुजीविनि। आश्रिते॥

संश्रुतः। त्रि० अङ्गीकृते॥ संश्रूयते स्म। श्रुश्रवणे। क्तः॥

संश्लिष्टः। त्रि० आश्लिष्टे। मिलिते॥

संश्लेषः। पुं० उपगूहने॥ संश्लेषणम्। श्लिषआलिङ्गने। घञ्॥

संश्वत्। न० संश्चति। मायायाम्॥ संश्वत्तृपद्वेहदित्यत्र० सुभूतिचन्द्रः सम्पूर्वाच्छ्वयतेः संश्वदित्याह। संश्वत्तु कुहकेत्र्यंसंश्वत्तत्वैवतेसमे। इत्युणादिकोषश्च॥

संसक्तः। त्रि० अन्योन्यश्लिष्टे। अव्यवहिते। संलग्ने॥ संसज्यतेस्म। षञ्जसङ्गे। क्तः॥ लोहदारुमयैःपाशैर्दृढंबद्धोविमुच्यते। स्त्रीधना

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्विषुसंसक्तोमुच्यतेनकदाचन ॥

संसक्तिः। स्त्री॰ संश्लेषे ॥

संसत्॰द्। स्त्री॰ परिषदि। सभायाम्॥ संसीदन्त्यस्याम्। षद्लृविशरणादौ। सम्पदादित्वात्क्विप्॥

संसरणम्। न॰ असम्बाधचमूगतौ। रथादीनामसम्बाधगमने॥ घण्टापथे। नगरस्योपनिर्गमे॥ संसारे॥ रणारम्भे॥ समारम्भे॥ प्राणिजन्मनि॥ पुनः पुनर्योनिसम्बन्धे॥ गतौ॥ सम्यक्सरन्त्यनेन॰ सम्भूयसरन्त्यनेनाथवा। सृगतौ। करणादौल्युट्। बाहुलकाद्वाल्युट्। युवतुयुक्तः। घण्टालुडपथादत्वात्॥

संसर्गः। पुं॰ सङ्गे। सङ्गमे॥ समवायादिसम्बन्धे॥ संसर्जनम्॰ संसृज्यतेवा। सृज॰। घञ्॥

संसर्गाभावः। पुं॰ सम्बन्धरहितत्वे॥ न्यायमतेअभावपदार्थविशेषः। सतुभेदभिन्नाभावः। सचत्रिविधः। प्रागभावः १ ध्वंसः २ अत्यन्ताभावः ३ इतिभेदात्। यथा। अभावस्तुद्विधासंसर्गान्योन्याभावभेदतः। प्रागभावस्तथाध्वंसोप्यत्यन्ताभावएवच एवंत्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभावइष्यते। इ॰ भा॰ प॰॥ भेदत्वंतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्। विनाश्यभावत्वंप्रागभावत्वम् १ जन्याभावत्वम्ध्वंसत्वम् २ नित्यसंसर्गाभावत्वम्ध्वंसत्वम् २ नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वम् ३। इतिसिद्धान्तमुक्तावली॥

संसर्गी। त्रि॰ संसर्गविशिष्टे॥ मत्वर्थीयइनिः॥ सङ्गिनि॥ सम्पूर्वात्सृजेः॰सम्पृचानुरुधेतिघिनुण्॥

संसर्प्पः। पुं॰ मासविशेषे॥ यथा। यद्यक्षयमासोभवति॰ तदाक्षयमासस्यपूर्वोत्तरावधिमासौभवतः। तत्रपूर्वस्मिन्नधिमासे॥ सचनमलमासः किन्तुशुद्धतुल्यः। उत्तरएवासंक्रान्तोमलमासः। तथाच जाबालिः। एकस्मिन्नपिवर्षेचेद्द्वौमासावधिमासकौ। पूर्वोमासः प्रशस्तःस्यादपरस्तुमलिम्लुचइति॥ संसर्प्पणे॥

संसर्प्पणम्। न॰ सम्यक्प्रकारेणगमने॥

संसर्प्पी। त्रि॰ संसर्प्पविशिष्टे। सम्यग्गमनशीले।

संसारः। पुं॰ मृषाज्ञानसम्भूतवासनायाम्॥ यथा। संसारस्तमिथ्याधीप्रभवावासनेति॥ भवे। स्थाइष्टोपनिबद्धशरीरपरिग्रहे। जन्ममरणलक्षणे। प्रमातृताप्रमुखिकर्तृत्वाद्यनर्थे॥ अविद्यायाम्॥ यथोक्तंशङ्कराचार्यैः। संसारः स्वप्नतुल्योहिरागद्वेषादिसङ्कुलः। स्व

कालेसत्यवन्नातिप्रवेदीऽसत्यवन्नवेदि
ति ॥ अपिच । अयमतिचारितया
हृतवासंसारोऽतिरमणीयः । प
श्युनः परमार्थंदृशांनकिमपिसा
रोऽरमणीयश्चेतिमिलितश्चमिश्रः ॥
दुःखे ॥ कृच्छ्रेणामेध्यमध्येनिय
मिततनुभिःस्थीयतेगर्भवासे ०
कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषयो
यौवनेचोपभोगः । वामाक्षीणाम
वज्ञाविहसितवसतिर्वृद्धभावोऽप्यसा
धुः संसारेरेमनुष्याः वदतयदिसु
खंस्वल्पमप्यस्तिकिञ्चित् ॥ संसरति
कालान्तरम् । सृ० । घञ् ० ॥
संसरणम् ० वा ॥ दुःखमूलंहिसं
सारःसयस्यास्तिसदुःखितः ।
त्यागःकृतोयेनससुखीनापरःप्रि
ये ॥ प्रभवंसर्वदुःखानामालयं
सकलापदाम् । आश्रयंसर्वपापा
नांसंसारंवर्जयेत्प्रिये ॥ अवध्यस्य
न्वंघोरमखोकृतसर्वाविषम् । प
शस्त्रखण्डनंदेविसंसारः सचेतसाम् ॥ आदिमध्यावसानेषुदुःखंस
र्वमिदंयतः । तस्मात्संन्यस्यस
र्वंतत्त्वनिष्ठःसुखीभवेत् ॥ इ
तिकुलार्णवे १ उल्लासः ॥

संसारगुरुः । पुं, प्रद्युम्ने । काम
देवे । मनोजन्मनि । रूपास्त्रे ॥ सं
सारस्यगुरुः ॥

संसारबन्धनिर्मुक्तिः । स्त्री० नाना
योनिसम्बन्धनिवृत्तौ ॥ संसारएव
बन्धः ० तस्मान्नितरांमुक्तिः ॥

संसारमार्गः । पुं० मिथ्याज्ञाने ॥
भगे । योनौ ॥

संसारबीजम् । न० कामकर्मप्रवृत्ति
कारणे० अज्ञाने ॥

संसारवृक्षः । पुं० अव्यक्तादिस्थावरा
न्तेद्रुमसदृशे ॥ यथा । कदलीस्तम्भ
वन्निःसारोऽनेकशतपाखण्डबुद्धिवि
कल्पास्पदस्तत्त्वविजिज्ञासुभिर्निर्द्धा
रितेदन्तत्त्वो० वेदान्तनिर्द्धारितपर
ब्रह्ममूलसारो० ऽविद्याकामकर्मा
व्यक्तबीजप्रभवो० ऽपरब्रह्मविज्ञान
क्रियाशक्तिद्वयात्मकहिरण्यगर्भाङ्कु
रः ० सर्वप्राणिलिङ्गभेदस्कन्धः
० तत्तृष्णाजलावसेकोद्भूतदर्पो० बु
द्धीन्द्रियविषयप्रवालाङ्कुरः ० श्रु
तिस्मृतिन्यायविद्योपदेशपलाशो०
यज्ञदानतपआद्यनेकक्रियासुपुष्पः
सुखदुःखवेदनानेकरसः ० प्रा
ण्युपजीव्यानन्तफलस्तत्तृष्णासलि
लावसेकप्ररूढजटीकृतदृढबद्धमू
लः सत्यनामादिसप्तलोकब्रह्मादि
भूतपक्षिकृतनीडः ० प्राणिसुख
दुःखोद्भूतहर्षशोकजातनृत्यगीत
वादित्रक्ष्वेलितास्फोटितहसिताकृ
ष्टरुदितहाहामुञ्चमुञ्चेत्याद्यनेकशब्द
कृततुमुलीभूतमहारवो० वेदान्त
विहितब्रह्मात्मदर्शनासङ्गशस्त्रकृतो

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

च्छेद एष संसारवृक्षो निरूपितो वेदान्तेष्वाचार्यैः ॥ तथोक्तं श्रीकृष्णमिश्रैः । अमुष्य संसारतरोरबोधमूलस्यचोन्मूलविनाशनाय । विश्वेश्वराराधनबीजजाततत्त्वप्रबोधान्नपरोऽस्त्युपाय इति ॥

संसारहृत् । पुं॰ आत्मबोधे ॥

संसारहेतुः । पुं॰ आत्मनोऽविद्यायाम् ॥

संसारी । पुं॰ संसारविशिष्टप्राणिनि । भोक्तरि ॥ संसारोऽस्यास्ति । इनिः ॥ कर्तृत्वादिधर्मवति ॥

संसिद्धिः । स्त्री॰ सम्यक्सिद्धौ ॥ प्रकृतौ ॥ स्वभावे ॥ अष्टाङ्गायां क्रियायाम् ॥ मुक्तौ । मोक्षे ॥ देहेन्द्रियसङ्घातस्याऽशुद्धिक्षयेण सम्यग्ज्ञानोत्पत्तियोग्यतायाम् । श्रवणादिसाध्यायां ज्ञाननिष्ठायाम् ॥ फले ॥ साङ्गयोगमनुष्ठायपरिसमापनं संसिद्धिरिति योगिनः ॥ संसेधनम् । षिधु संराद्धौ । क्तिन् ॥

संसृतिः । स्त्री॰ संसारे ॥ प्रवाहे ॥ संसारणं । सृ॰ । क्तिन् ॥

संसृष्टः । त्रि॰ संसर्गे ॥ वमनादिनासंशुद्धे ॥ विभागानन्तरं प्रीत्या पुनः संमिलितधने ॥ यथा । विभक्तो यः पुनः पित्राभ्रात्राचैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथवाप्रीत्या सतु संसृष्ट उच्यते॰ इति बृहस्पतिः ॥ संसर्जनम् । सृज॰ । क्तः ॥

संसृष्टिः । स्त्री॰ काव्यालङ्कारविशेषे ॥ यथा । सैषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः । एतेषां शब्दार्थालङ्काराणां यथासम्भवमन्योन्यनिरपेक्षतया॰ यदिह॰ शब्दभागएव॰ अर्थविषयएव॰ उभयत्रापिवाऽवस्थानं॰ सैवायं समवायस्वभावसंसृष्टिः । तत्र शब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा । वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया । चलितयाविदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशान्यया ॥ अर्थालङ्कारसंसृष्टिर्यथा । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः । असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥ पूर्वत्रपरस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोजयतः । उत्तरत्रतु तथाविधौ उपमोत्प्रेक्षे । शब्दार्थालङ्कारयोः संसृष्टिर्यथा । सोऽव्यात् एत्य गामे जो एवं सहनच्छत्रताश्वम् । तदपांशिचचलुडिं परसंपतौं विधारे कुसमास्त्रिचयमेधएतास्फुरत्ता मश्वाम् । तच्चानां हृदयलुठनं परिसङ्क्रामति निदारयतीति संक्लमम् । हृदयलुठनमिति रूपकम् । आयुर्घृतमितिवत् । पूर्वार्द्धेत्वनुप्रासः । एवं शब्दार्थालङ्कारयोः संसृष्टिरियम् ॥ यत्रानुप्रा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सोरूपकस्तान्योन्यानपेक्षे । संसर्ग
स्तयोरेकत्रवाक्ये छन्दसिवासमवे
तत्वात् ॥

संसृष्टी । त्रि॰ संसृष्टत्वविशिष्टे ॥

संसेचनम् । न॰ सम्यगन्नादीनांउपभो
गे ॥ तवनिघण्ट्वादिप्रोक्तव्यतिरिक्ता
नांद्रव्याणांभक्षणं निषेधति । अज्ञा
तजातिगुणरूपविधानकानामन्नादि
बीजरसपुष्पफलौषधानाम् । संसे
वनंस्कृतसौख्ययशोभिवृद्ध्यै निः
संशयंनरवरोविदधीतनाच ॥

संस्कारः । पुं॰ अनुभवे । मानसकर्म
णि । वासनायाम् ॥ प्रतियत्ने
। उत्कृष्टगुणाधाने ॥ संस्क्रियते॰
अनेन ॰श्रौतेनस्मार्त्तेनवाकर्मणाःपु
रुषइतिसंस्कारः । श्रौतस्मार्त्तजा
तीसामान्यविशेषविहितवैदिकस्मा
र्त्तकर्मानुष्ठानद्वाराऽदृष्टविशेषाधा
यकइतियावत् । तल्लक्षणयातदर्थी
तादिनशुद्धादिरपिसंस्कारशब्देनो
च्यते ॥ अशीतौ श्रीमहानिर्वाणत
न्त्रे । संस्कारेणविनादेविदेहशुद्धि
र्नजायते । नासंस्कृतोधिकारीस्या
द्दैवेपित्र्येचकर्मणि ॥ अतोविप्रा
दिभिर्वर्णैः स्वस्ववर्णोक्तसंस्क्रि
याः । कर्तव्याः सर्वथायत्नैरि
ह मुत्रहितेप्सुभिः ॥ तेचदशषोडशा
ष्टचत्वारिंशद्भेदभिन्नाः प्रोक्तायथा
। जोवसेकः पुंसवनं सीमन्तोन्नय
नंतथा । जातनाम्नोनिष्क्रमणमन्नाश
नमतःपरम् ॥ चूडोपनयनोद्वाहाः
संस्काराः कथिताद्दश । शूद्राणांशूद्र
भिन्नानामुपवीतंनविद्यते ॥ तेषांन
वैवसंस्काराद्विजातीनांदशस्मृताः ॥
नित्यानिसर्वकर्माणितथानैमित्तिका
निच । काम्यान्यपिवरारोहेकुर्या
च्छाम्भववर्त्मना ॥ षोडशयथा । ग
र्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनंत
तः । जातकर्माभिधानञ्चनिष्क्र
मः प्राशनं तथा ॥ चूडोपनयनं वे
दव्रतानाञ्चचतुष्टयम् । गोदानंमे
खलोन्मोचोविवाहः षोडशक्रमा
त् ॥ अष्टचत्वारिंशद्यथा । गर्भाधा
नमथापिपुंसवनकंसीमन्तजातक्रि
यानामान्नादनचौलकोपनयनश्रौत
व्रतान्यथ्यथ । चत्वारिस्नपनंविवा
हकरणंपञ्चाभियज्ञाअपिसंस्थाः
सप्तचसप्तसप्तइतितेसंस्कारजाअप
मो । देवताप्रतिष्ठायांषट्संस्का
रायथा । जातनाम्नोनिष्क्रमणमन्न
प्राशनमेवच । चूडोपनयनञ्चैतेष
ट्संस्काराः शिवोदिताइतिमहा
निर्वाणतन्त्रम् ॥ संस्क्रियतेऽनेन
। कृञोघञ् ॥ व्युत्पत्तौ ॥ न्या
यमतेगुणविशेषे ॥ सत्रिविधः वेगा
ख्यसंस्कारः १ अयंमूर्त्तपदार्थ
स्थायी॰ क्वचिद्वेगजन्यः क्वचित्कर्म
जन्यश्च । स्थितिस्थापकसंस्कारः २

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अयं पृथिवीगुणः॰ केषाञ्चिन्मते पृथिव्यादिचतुष्पदार्थानां गुणः। अयमतीन्द्रियः स्पन्दनकारणञ्च। भावनाख्यसंस्कारः २ अयमात्मनोऽतीन्द्रियगुणः॰ उपेक्षानात्मकनिश्चयजन्यः॰ अयं स्मरणप्रत्यभिज्ञयोः कारणञ्च। यथाह विश्वनाथतर्कालङ्कारः। संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने। मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्मजो वेगजः क्वचित्॥ स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि। ॰ अतीन्द्रियः सविज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम्॥ भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः। उपेक्षाऽनात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत्॥ स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ कारणं भवेदिति॥ अयं जातकर्मादिक्रियाकलापः समग्रः उक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणामपि भवति। तथा च मनुः। अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः। संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्॥ वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः। पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रियेति॥ अत्र तु॰ जातकर्मादिक्रियाकलापः। गृहस्थस्यैव सायं प्रातः समिद्धोमादिरूपोऽग्निपरिचर्य्यार्थः॥

संस्कारजः। त्रि॰ संस्कारात् जाते॥

संस्कारवर्ज्जितः। पुं॰ व्रात्ये॥ त्रि॰ गर्भाधानादिसंस्कारविधुरे॥

संस्कारस्कन्धः। पुं॰ वासनाप्रपञ्चे। रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराणां वासनायाम्॥ रागद्वेषाभिनिवेशेषु। रागादयः क्लेशाः॰ उपक्लेशा अमदमानादयो॰ धर्माधर्मौ चेति वाचस्पतिमिश्राः॥

संस्कारहीनः। पुं॰ व्रात्ये॥ त्रि॰ गर्भाधानादिसंस्कारवर्ज्जिते॥ संस्कारैरुपनयनादिभिर्गर्भाधानादिभिर्वा॰ हीनः॥

संस्कार्य्यः। पुं॰ कर्मशेषे॰ व्रीह्यादौ॥ त्रि॰ संस्कारार्हे॥

संस्कृतम्। न॰ लक्षणोपेते। पाणिन्यादिव्याकरणबोधिते। गीर्वाणवाण्याम्॥ संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः॥ त्रि॰ कृत्रिमे॥ प्रस्ते॥ भूषिते॥ संस्क्रियते स्म। क्तः॥ व्युत्पन्ने॥ अपनीतमले। शोधिते॥ कृतसंस्कारे॥ पक्वे॥

संस्कृतात्मा। पुं॰ दीक्षया दीक्षिते॥

संस्कृतिः। स्त्री॰ संस्क्रियायाम्॥ संस्करणम्। डुकृञ्॰। क्तिन्॥

संस्क्रिया। स्त्री॰ संस्कृतौ। शवदाहादिक्रियायाम्॥ मलापनयने॥ संस्कारायकरणम्। डुकृञ्॰। कृञः श चेति शः। रिङ् इयङ्॥ बाह्य

योविप्रभिन्नस्वस्वधर्मोक्तसंस्क्रिया
म्। शैवैमवत्मं नाकुर्यादेशधर्मः
कलौयुगे।
संस्तर:। पुं॰ प्रस्तरे। पल्लवादिरचि
तशय्यायाम्। सांथरा॰ इ॰ भा॰
प्र॰॥ अध्वरे। यज्ञे॥ संस्तीर्यते
। स्तृञ् आच्छादने। ऋदोरप्॥
संस्तव:। पुं॰ परिचये। सङ्गतिस्त
वने॥ संस्तवनम्। ष्टुञ् स्तुतौ।
ऋदोरप्॥ सम्यक् स्तुतौ॥
संस्तवान:। त्रि॰ वाग्मिनि॥ संस्तौ
ति। ष्टुञ्॰। सम्यानच् स्तुवद्
त्वानच्॥
संस्ताव:। पुं॰ क्रतुषु द्विजन्मनां स्तु
तिभूमौ। यज्ञे छन्दोगैः क्रियमा
णायां स्तुतेर्भूमौ। यज्ञे स्तावक
द्विजावस्थानभूमौ॥ समेत्यस्तुवन्त्य
त्र। ष्टुञ्॰। यज्ञे समि स्तुव इति अ
धिकरणे ल्युटोपवादो घञ्॥ संस्त
वनं वा॥
संस्तुत:। त्रि॰ सम्यक् स्तुतिविषयी
भूते॥ संस्तूयतेस्म। ष्टुञ्॰।
क्त:॥ सहृदयत्वेमनिरूपिते॥ प
रिचिते॥
संस्त्यानम्। न॰ संहतौ। उपचये॥
संस्त्याय:। पुं॰ सन्निवेशे॥ संस्था
ने॥ विस्तृतौ॥ सङ्घाते॥ सं
स्त्यानम्। ष्ट्यै स्त्यै शब्दसङ्घात
यो:॥ घञ्। आतोयुक्॥ गृहे॥
यथा। संस्त्यायान् प्रविशेयुरिति॥
संस्थ:। पुं॰ चरे॥ निजराष्ट्रेचरे
॥ क्रतुभेदे॥ सन्तिष्ठतेऽनेन। ष्ठा॰
। अङ्॥ त्रि॰ अवस्थिते॥
संस्था। स्त्री॰ स्थितौ॥ सादृश्ये॥
नाशे॥ न्याय्यपथस्थितौ। मर्यादा
याम्॥ सन्तिष्ठतेऽनया। सम्यगव
स्थानं वा। ष्ठा॰ आतश्चोपसर्गइत्य
ङ्॥ व्यवस्थायाम्। समाप्तौ॥
व्यक्तौ॥ प्रलयचतुष्टये। यथा।
नैमित्तिक: प्राकृतिकोनित्यआ-
त्यन्तिकोलय:। संस्थेतिकवि
भि: प्रोक्तश्चतुर्द्धास्यस्वभावतइति
पुराणम्॥
संस्थानम्। न॰ आकृतौ॥ मृतौ॥
सन्निवेशे॥ चतुष्पथे॥ संस्थीयते
ऽत्रानेनवा॰ संस्थितिर्वा। ष्ठा॰।
भावाधिकरणादौ ल्युट्। चिह्ने॥
त्रि॰ शिवादौ॥ समीचीनंस्थान
मस्य॥
संस्थापनम्। न॰ स्थिरीकरणे॥
संस्थित:। त्रि॰ मृते॥ व्यवस्थिते।
सम्यक् स्थिते॥ उत्थिते॥ सन्तिष्ठ
तेस्म। ष्ठा॰ गत्यर्थाकर्मकेतिक्त:॥
संस्थिति:। स्त्री॰ तत्त्वे। संस्थाने॥
मृत्यौ॥
संस्पर्श:। पुं॰ स्पर्शे। त्वगि
न्द्रियग्राह्यगुणविशेषे॥ यथा। आ
लापाद्गात्रसंस्पर्शात्॰ नि: श्वा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सात्सदृशोजनात् । सदृशव्यासना ध्यायात्पापंसङ्क्रमतेनृणामिति-च्छागलेय: ॥ सम्प्रयोगे । सम्बन्धे ॥ संस्पर्शनम् । स्पृशसंस्पर्शने । अकर्त्तरिचकारकेसंज्ञायामितिघञ् ॥

संस्पर्शज: । त्रि० विषयेन्द्रियसंबन्धाज्जातेभोगे । येहिसंस्पर्शजाभोगादु:खयोनयएवते, आद्यन्तवन्त: कौन्तेयनतेषुरमतेबुध: ॥

संस्पर्शा । स्त्री० जतूकायाम् । जनीनामगन्धद्रव्ये । स्पृशति । संस्पृश्यतेवा । स्पृश० । पदरुजेति घञ्० पचाद्यच्० कर्मणिघञ् वा० ॥

संस्फाल: । पुं० मेषे ॥

संस्फुट: । त्रि० फुल्ले । विकसिते ॥ स्फुटति । स्फुटविकसने । इगुपधेतिक: ॥

संस्फेट: । पुं० युद्धे । रणे ॥ संस्फेटनम् । स्फिटअनादरे । घञ् ॥

संस्फोट: । पुं० युद्धे । संस्फोटनम् । स्फुटिर्० । घञ् ॥

संस्मरणम् । न० संस्कारजन्यज्ञाने । संस्मृतौ

संस्मृति: । स्त्री० संस्मरणे ॥ क्तिन् ॥

संस्वेदजम् । न० स्वेदजेशाकविशेषे ॥ तथाहि । उक्तंसंस्वेदजं शाकंभूमिच्छत्रंशिलीन्ध्रकम् । क्षितिगोमयकाष्ठेषुवृक्षादिषुतदुद्भवे- सर्वेसंस्वेदजा: शीता: दोषला: पिच्छिलाश्चते । गुरवश्छर्दतीसारज्वरश्लेष्मामयप्रदा: ॥ श्वेता: शुचिस्थलीकाष्ठवंशगोव्रजसम्भवा: । नातिदोषकरास्तेषु: शेषास्तेभ्योविगर्हिता: ॥ त्रि० भव: शरीरस्थघर्मसंस्वेदाद्दूषणेजातेदंशमशकादिरूपेभूतग्रामे ॥

संहत: । त्रि० सङ्गते । मिलिते दृढे ॥ दृढसन्धौ । संहन्यतेस्म । क्त: ॥

संहतजानु: । त्रि० संज्ञौ । संहतजानुके ॥

संहतजानुक: । त्रि० इज्ञौ ॥ संहतेमिलितेजानुनीयस्यस: ॥

संहतल: । पुं० मिलितपाणिद्वये । प्रतले । सिंहतले । विस्तृताङ्गुल्योर्मिलितयोर्वामदक्षिणयो:पाण्यो: ॥ संहतंसङ्घट्टंलाति । ला० । आतोनुपसर्गइतिक: ॥

संहति: । स्त्री० समूहे । वृन्दे । निकुरम्बे । कदम्बके ॥ अल्पानामपिवस्तूनांसंहति:कार्यसाधिका । तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्तेमत्तदन्तिन: ५ संहति: श्रेयसीपुंसां स्वकुलैरल्पकैरपि । तुषेणापिप

रित्यक्ताः नप्ररोहन्तितण्डुलाः ॥ घनतायाम् ॥ संहन्यते। हन्तेः क्तिन् ॥ घाते ॥

संहननम्। न० कलेवरे। गात्रे। शरीरे॥ संहंति० संहन्यतेवा हन०। कृत्यल्युटइतिल्युट् ॥ यद्वा। संहन्यन्तेऽस्मिन्भूतानि। करणेतिल्युट् ॥ दृढाङ्गत्वे॥

संहननाङ्गः। त्रि० कठिनावयवे॥ संहन्यतेनिविडीभवन्ति० अङ्गानि यस्यस:॥

संहर्षः। पुं० स्पर्द्धायाम् ॥ मुदि। सुखे॥ घर्षणे। धृष्टौ॥ प्रभञ्जने। पवने॥ संहर्षणम्। हृषतुष्टौ। घञ् ॥

संहारः। पुं० प्रलये॥ सङ्कोचने सङ्क्षेपे॥ नरकविशेषे॥ हरणंहारः। हञोभावेघञ्। सम्यक्हारोऽत्र॥ यद्वा। संह्रियतेऽनेन। अध्यायन्यायेतिघञन्तः साधुः॥ असितःङ्गादिभैरवान्तर्गतभैरवविशेषे॥

संहारमुद्रा। स्त्री० विसर्ज्जनमुद्रायाम्॥

संहितः। त्रि० सहिते। योजिते॥ सन्धीयतेस्म। डुधाञ्:क्तः। दधातेर्हिः॥ मिलिते॥

संहितपुष्पिका। स्त्री० मिश्रेयायाम्॥

संहिता। स्त्री० मन्वादिप्रणीतधर्म्मशास्त्रे॥ पुराणसंहितासु॥ पञ्चसंहितायथा। ब्रह्मणश्चशिवस्यापिप्रह्लादस्यतथैवच। गौतमस्यकुमारस्यसंहिताःपरिकीर्त्तिताः॥ चतस्रोयथा। ब्राह्मीभागवतीशैवीवैष्णवीचप्रकीर्तिताः। षतस्रः संहिताःपुण्याधर्मकामार्थमोचदाः॥ षट्संहितायथा। आद्यासनत्कुमारोक्ताद्वितीयासूतसंहिता। तृतीयाशाङ्करीविप्राश्चतुर्थीवैष्णवीमता। ततपरासंहिताब्राह्मीसौरान्त्यासंहितामतेति॥ संधौवर्णानामतिशयितसन्निधौ। वर्णसंयोगे॥ वेदैकदेशे॥ सम्पूर्वाद्धधातेःकर्मणिक्तः। दधातेर्हिः॥

संहूतिः। स्त्री० बहुभिर्विहिताह्वाने॥ समाह्वानम्। सम्पूर्वात्ह्वेञः स्त्रियांक्तिन्। वचिस्वपीति सम्प्रसारणम्॥

संहृतः। त्रि० कृतसंहारेसङ्क्षिप्ते॥

संहृतिः। स्त्री० संहारे॥

संहृष्टः। त्रि० प्रहर्षिते॥

सकटः। पुं० शाखोटवृक्षे॥

सकटाक्षः। पुं० दराक्षे॥ त्रि० कटाक्षसहिते॥

सकण्टकः। पुं० शैवाले। पूती

सकण्टक । त्रि० कण्टकयुक्ते ॥
सकर: । त्रि० सहस्ते । राजस्व विशिष्टे । शुण्डयुक्ते । सकिरणे ॥ करेणसहवर्त्ततेय : स: ॥
सकरुण: । त्रि० सदये । करुणा विशिष्टे ॥
सकर्ण: । त्रि० श्रवणशीले । श्रुति तत्परे । सावधाने ॥
सकर्म्मक: । पुं० कर्मयुक्तपचत्यादि धातुषु ॥
सकल: । पुं० सगुणे शिवे । यथा क्तं शारदातिलके । निर्गुण: सगुणश्चेतिशिवोज्ञेय : सनातन: । निर्गुण: प्रकृतेरन्य : सगुण: सकल: स्मृतद्रुति ॥ कलाप्रकृतिस्तयासहवर्त्तते ॥ त्रि० सम्पूर्णे । सर्वस्मिन् ॥ कलाभियुक्ते । कलाभि: परिपूर्णे ॥
सकलप्रिय: । पुं० चणके ॥ त्रि० सर्वेषांप्रीतिविषये ॥
सकलाज्ञानम् । न० समष्ट्यज्ञाने ॥
सकषाय: । त्रि० सरागे ॥ कषायेणकामक्रोधादिमलेनसहवर्त्तमाने ॥ कषायैर्विशिष्टे । कसैला० इ० भा० प्र० ॥
सकाम: । त्रि० कामनाविशिष्टे । कामिनि ॥ पुंसीयाविषयपिपासकामइतिभण्यते । तेनयुक्तोदीनमना: सकाम: प्रोच्यतेबुधै: ॥ सकामाश्चैवनिष्कामाद्विविधाभुविमानवा: । कामिनांफलमित्युक्तं चयिष्णुस्वप्रराज्यवत् । निष्कामायान्तुनिर्वाणंपुनरावृत्तिवर्ज्जितम् ॥ सहकामेनवर्त्तते । सहस्यस: ॥
सकाश: । पुं० समीपे ॥ त्रि० काशयुक्ते ॥
सकुरुण्ड: । पुं० साकुरुण्डवृक्षे ॥
सकुल: । त्रि० कुलान्विते ॥
सकुल्य: । त्रि० सगोत्रे । सप्तमपुरुषानन्तरंदशमपुरुषपर्यन्तसन्ततौ ॥ दशाहेनसपिण्डास्तुशुध्यन्तिप्रेतसूतके ॥ त्रिरात्रेणसकुल्यास्तु० स्नात्वाशुद्ध्यन्तिगोत्रजा: ॥ दायाधिकारिसकुल्यास्तु० पञ्चमपुरुषावधय: । यथाहबौधायन: । प्रपितामह:० पितामह:० पिता० स्वयं० सोदर्य्यभ्रातर: सवर्णाया: पुत्र:० पौत्र:० प्रपौत्रोवाएतानविभक्तदायादान्सपिण्डानाचक्षते । विभक्तदायादान्सकुल्यानाचक्षते सत्स्वङ्गजेषुतद्गामीह्यर्थोभवतीति ॥
सकृत् । अ० सहार्थे ॥ एकवारे ॥ एकवारम् । एकस्यसकृच्चेतिसुच् । संयोगान्तस्येतिसुचोलोप: ॥ सकृदंशोनिपततिसकृत्कन्याप्रदीयते । सकृदाहददानीतित्रीण्येतानिसतांसकृत् ॥
सकृत्प्रज । पुं० काके । वायसे ॥

सकृत्प्रजायस्यस : ॥ सिंहे ॥

सकृत्फला । स्त्री० कदल्याम् ॥ सकृत्फलान्यस्या : ॥

सकृद्गर्भ : । पुं० खेसरे । खच्चर० इ० भा० प्र० ॥

सकृद्विभात : । त्रि० एकदैवकृतस्नाऽभिव्यक्ते ॥ सदैवविभाते । सदाभारूपे ॥

सकृद्वीर : । पुं० एकवीरवृक्षे ॥

सक्त : । त्रि० अविरते । लग्ने ॥ अभिनिवेशेनलग्ने । कर्त्तृत्वाभिमानेनफलाभिसन्धिनाचकर्म्मण्यभिनिविष्टे ॥ सज्यतेस्म । सञ्जसङ्गे । क्त :

सक्तचेता : । त्रि० आसक्तचित्ते ॥ यथा । अनध्वबन्धनंघोरमस्वीकृतमहाविषम् । अशस्त्रखण्डनंदेवि संसार : सक्तचेतसाम् ॥

सक्ति : । स्त्री० सङ्गे ॥ षञ्जे : क्तिन् ॥

सक्तु : । पुं० न० भृष्टयवादिचूर्णे । सत्तू० इ० भा० प्र० ॥ सचति । षचसेचने । सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् ॥ अस्यलक्षणादयो यथा । धान्यानिभ्राष्ट्रभृष्टानियन्त्रपिष्टानिसक्तव : ॥ तत्रयवसक्तवो यथा । यवजा : सक्तव : शीतादीपना: लघव : सरा : । कफपित्तहरा रूक्षालेखनाश्चप्रकीर्त्तिता : ॥ ..ीताबलदावृष्याबृंहणाभेदनास्तथा । तर्प्पणामधुरारुच्या : परिणामेबलावहा ॥ कफपित्तश्रमक्षुत्तृट्व्रणनेत्रामयापहा : । प्रशस्ताघर्म्मदाहाध्वव्यायामार्त्तशरीरिणाम् ॥ चणकयवसक्तवस्तु । निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्यांशैश्चयवै : कृता : । सक्तव : शर्करासर्पिर्युक्ताग्रीष्मेतिपूजिता : ॥ शालिसक्तवोयथा । सक्तव : शालिसम्भूतावह्निदालघवोहिमा : । मधुराग्राहिणोरुच्या: पथ्याश्चबलशुक्रदा: नभुक्त्वानरदैश्छित्त्वा ननिशायांनवाबहून् । नजलान्तरितान्नहि: सक्तूनद्यान्नकेवलान् ॥ पृथक्पानंपुनर्दानंसामिषंपयसानिशि । दन्तच्छेदनमुष्णञ्चसप्तसक्तुषुवर्ज्जयेत् ॥ चर्द्दचार्दि : ॥

सक्तुक : । पुं० विषप्रभेदे ॥ यद्ग्रन्थि : सक्तुकैर्नैवपूर्णमध्य : सस क्तुक : ॥

सक्तुफला । स्त्री० शमीवृक्षे ॥ सक्तुवत्फलमस्या : । अजादित्वाट्टाप् ॥

सक्थि । न० जानूर्द्ध्वभागे । ऊरौ । सांथल० इ० भा० ॥ सजति० सज्यतेवा । सञ्जसङ्गे । असिसञ्जिभ्यांक्थिन् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सक्रियम् । न॰ व्यक्तौ । परिस्पन्दवति ॥ तथाहि । बुद्ध्यादयउपात्तमुपात्तं देहंत्यजन्ति॰ देहान्तरञ्चोपाददतइतितेषांपरिस्पन्दः । शरीरपृथिव्यादीनाञ्चपरिस्पन्दः प्रसिद्धएव ॥ त्रि॰ क्रियासहिते ॥

सक्षणः । त्रि॰ कृतावसरे ॥

सक्षत्रम् । अ॰ क्षत्रियाणांयोग्यत्वे ॥ क्षत्रियाणांसम्पत्तिः अव्ययं विभक्तीतिसम्पत्तावव्ययीभावः । सम्पत्तिश्चसमृद्धमानोत्तरपदस्थये व्यप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥

सक्षम्ः । त्रि॰ क्षमतायुक्ते ॥ क्षमाविशिष्टे ॥

सक्षारः । त्रि॰ लवणयुक्ते ॥

सखा । पुं॰ मित्रे । सुहृदि । वयस्ये । सवयसि । स्निग्धे । अहितेप्रतिषेधश्चहितेचैवप्रवर्त्तनम् । व्यसनेचापरित्यागस्त्रिविधंसखिलक्षणम् ॥ अपिच । सन्त्यागासहनोबन्धुः सदैवानुगतः सुहृत् । एकक्रियोभवेन्मित्रंसमप्राणः सखाभवेदिति ॥ समानः ख्यायतेलोकैः । ख्या प्रकथने । समानेख्यः सचोदात्तइतीण॰ सवडित्॰ यलोपः॰ समानस्यतूदात्तः सद्वत्यादेशश्च ॥ सहाये । अमात्यादौ ॥

सखिता ।) स्त्री॰ सख्ये.
सखित्वम् ।) न॰

सखी । स्त्री॰ आलौ । वयस्यायाम् ॥ सख्यशिश्वीतिङीष् ॥

सख्यम् । न॰ मैत्र्ये । मित्रतायाम् । साप्तपदीने । सौहार्द्दे ॥ दशाब्दाख्यंपौरसख्यंपञ्चाब्दाख्यंकलाभृताम् । त्र्यब्दपूर्वंश्रोत्रियाणांस्वल्पेनापिस्वयोनिषु ॥ इतिमनुः ॥ सख्युर्भावः कर्म्म वा । सख्युर्यः ॥ सख्येनिषिध्यायथा । कृतवैरेशठेस्तब्धे कामुके गतघृणे ।निर्लज्जे नैव कर्त्तव्यंसख्यंमतिमतासदेति ॥ हितार्शंसने ॥

सगद्गदः । पुं॰ भयेनहर्षेणवाश्रुपूर्णनेत्रत्वे । सति॰ कफरुद्धकण्ठतयावाक्चोमन्दत्वंसकम्पादिविकारस्तस्मिन् ॥ त्रि॰ तद्वति ॥

सगन्धः । पुं॰ बान्धवे । ज्ञातौ । दायादे । त्रि॰ गन्धयुक्ते ॥

सगरः । पुं॰ अयोध्याधिपतौ॰ बाहुराजपुत्रे॰ सूर्यवंश्येनृपतिवरे ॥ नामनिदानन्तु । सपत्न्यातुगरस्तस्यैदत्तोगर्भजिघांसया । गरेणसहतेनैवजातस्तत्सगरोऽभवदिति ॥ अर्हद्भेदे । त्रि॰ गरसहिते । सविषे ॥

सगर्भः । पुं॰ सोदरे ॥ समानेगर्भेभवः । सगर्भेतिनिर्द्देशात्समानस्यसः ॥ अभ्यन्तरितसूक्ष्मपत्रादियुक्तकुशादौ ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सगर्भा । स्त्री॰ गर्भवत्याम् ॥

सगर्भ्यः । पुं॰ सहोदरे ॥ समानेगर्भेभवः । सगर्भसयूथेतियत् । सगर्भेतिनिर्द्देशात्स्नः ॥ यद्वा । सहतुल्येगर्भेकुक्षौभवः ॥

सगुणः । पुं॰ गन्धादिविशिष्टे ॥ विद्यादियुक्ते ॥ यथा । सगुणोभिर्गुणोवापिसहायोवलवत्तरः । तुषेणापिपरिभ्रष्टस्तण्डुलोनाङ्कुरायते ॥ मायाशवलेसर्वज्ञेसर्वशक्तियुक्तेब्रह्मणि ॥

सगुणा । स्त्री॰ दुर्गायाम् ॥ गुणवत्याम् ॥

सगोत्रम् । न॰ गोत्रे । कुले ॥ पुं॰ सप्तमादूर्द्ध्वपुरुषे ॥ त्रि॰ अभिन्नगोत्रे । ज्ञातौ ॥ समानंगोत्रंकुलमस्य ज्योतिर्जनपदेतिसमानस्यसः ॥

सग्धिः । स्त्री॰ सहभोजने ॥ अदनम् । अद॰ । स्त्रियांक्तिन् । बहुलंछन्दसीतिघस् ; घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः । झलोझलीतिसलोपः । झषस्तथोर्द्धोधः । झलांजश्झशीति घस्यगः । समानाग्धिः । समानस्यच्छन्दसीतिसभावः ॥ सहग्धिर्वा । सहस्यसः संज्ञायाम् ॥

सङ्कटः । त्रि॰ सम्बाधे । सङ्कीर्णे । अल्पावकाशे । वर्त्मादौ ॥ सम्यक्कटति॰ आवृणोति । कटेवर्षावरणयोः । पचाद्यच् ॥ यद्वासम्बाधार्थात्संशब्दात्स्वार्थे॰ सम्प्रोदश्चेति कटच् ॥ न॰ दुःखे ॥

सङ्कटा । स्त्री॰ देवीविशेषे ॥ योगिनीप्रभेदे ॥

सङ्कटाक्षः । पुं॰ धववृक्षे ॥

सङ्कथनम् । न॰ सम्यग्भाषणे ॥

सङ्कथा । स्त्री॰ परस्परभाषणे । सम्भाषणे । मिथः प्रसङ्गोक्त्याम् ॥

सङ्करः । पुं॰ सम्मार्जन्यादिक्षिप्तधूल्यादौ । अवकरे । सङ्कारे ॥ सङ्कीर्यते । कॄविक्षेपे । सायांवा । ऋदोरप् ॥ व्यामिश्रत्वे । मिश्रितत्वे ॥ परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकत्राधिकरणे ॥ यथा मूर्त्तत्वंमनसिवर्त्तते॰ भूतत्वंनास्ति । आकाशेभूतत्वंवर्त्ततेमूर्त्तत्वंनास्ति । पृथिव्यांभूतत्वंनास्ति । पृथिव्यांभूतत्वंवर्त्तते॰ मूर्त्तत्वञ्चास्तीतिजातिसाङ्कर्यमिति ॥ सामान्यजातौ । वर्णसङ्करजातौ ॥ अलङ्कारविशेषे ॥ यथा । अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वन्तुसङ्करः । एतएवालङ्कारायत्रात्मन्यनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकतांदधति॰ सएषांसङ्कीर्यमाणस्वरूपत्वात्सङ्करः । उदाहरणम् यथा । आत्तेसीमन्तचिह्नेमरकतिनिहितेहेमताटङ्कपत्रेलुप्तायांमेखलायांझटितिमणितुलाकोटियुग्मेग्र

हीते । शोभां विम्बौष्ठकान्त्यात्वदरि
मृगदृशामित्वरीणामरण्ये राजन् गु
ञ्जाफलानां स्रजइति शबरा नैव हा
हरन्ति ॥ अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रा
न्तिमता प्रादुर्भूतं तदाश्रयेण च तद्गु
णः सचेतसां प्रभूतचमत्कृतिनिमि
त्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः ॥ अस्या
न्ये भेदाः काव्यप्रकाशादिषु द्रष्ट
व्याः ॥

सङ्करी । स्त्री० सङ्कारीम् ॥

सङ्करीकरणम् । न० नवविधपापान्त
र्गतपापविशेषे । यथाह विष्णुः ।
अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपु
त्रयं भवति० परिग्रहप्रसङ्गं अविशे
षात् गृहाश्रमिणः । तेनायमाक्रान्तो
ऽतिपातकमहापातकानुपातकोप
पातकेषु वर्त्तते० जातिभ्रंशकरेषु०
सङ्करीकरणेषु० अपात्रीकरणेषु०
मलावहेषु० प्रकीर्णकेषु० ॥ तथा
। खराश्वोष्ट्रमृगेभाजाविकवध
स्तथा । सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहि
महिषस्य चेति मनुः ॥ गर्दभतुरगो
ष्ट्रमृगहस्त्यजमेषमत्स्यसर्पमहिषा
णामन्यतमस्य वधः सङ्करीकरणं ज्ञे
यमिति कुल्लूकभट्टः ॥

सङ्कर्षकः । त्रि० सङ्कर्षणकर्त्तरि ॥

सङ्कर्षणः । पुं० सीरपाणौ । बलभ
द्रे ॥ सम्यक् कर्षति शत्रुशरीरमा
युधैः । कृषविलेखने । नन्द्यादि
त्वाल्ल्युः ॥ सम्यक् कृष्यते वा । क
र्मणि ल्युट् ॥ गर्भस्य सम्यक् कर्ष
णात् । यथोक्तं हरिवंशे । गर्भसं
कर्षणात्सोऽपि सङ्कर्षणः स्मृत
इति ॥ अहङ्काराधिष्ठातरि ॥ द्वन्द्व
योः सम्यक् कर्षणमेकीकरणं येन
न० अन्यत्रस्थितस्यान्यत्र नयने ॥ आ
कर्षणे ॥ सम्यक् प्रकारेणाकर्षणम् ॥

सङ्कलनम् । न० क्रमादुत्क्रमतो वाऽ
ङ्कयोगे । जोड़देना० इ० भा० प्र०
कलशब्दसङ्ख्यानयोः । सम्पूर्वः
। ल्युट् ॥

सङ्कलितः । त्रि० सङ्कटे । सङ्गृहीते
एकीकृते । अङ्कान्तरेणैकीकृता
ङ्के । जोड़दिया अङ्क इति भाषा ॥
सङ्कल्यते स्म । कलसङ्ख्याने । क्तः
॥ पुञ्जीकृतधान्यादौ ॥

सङ्कल्पः । पुं० मानसकर्मणि । इद
महं कुर्य्यामिति मनसो व्यापारे । इ
दङ्करिष्यामीत्यादिलक्षणेऽन्तःक
रणपरिणामे ॥ इदं नीलमिदं पीत
मिति विषयविवेचने ॥ इष्टसाधन
ताज्ञाने । समीचीनत्वेन भावने ॥
अहङ्करोमीति कर्त्तृत्वाभिमाने ॥ दु
ष्टेष्वपि विषयेषु० शोभनत्वादर्श
नेन शोभनाध्यासे ॥ अनेन कर्मणे
दमिष्टफलं साध्यते० इत्येवं विषया
यां बुद्धौ ॥ तिथ्याद्युल्लेखपूर्वकनाम
गोत्राद्युच्चारणपूर्वके वाक्यविशेषे ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

काम्यं कर्म्मणि सर्व्वत्र बुध: सङ्कल्पमाचरेत् । विधिवाक्यानुसारेण सम्पूर्णसुकृतात्मये इत्यागमोक्तेः ॥ यथा । स्मृत्वा विष्णुं ततः सदितिमासपक्षतिर्थीस्ततः । समुल्लिख्य निमित्तानि सङ्कल्पं रचयेत् सुधीः ॥ अत्र हारीतः । मनसा सङ्कल्पयति । वाचाऽभिलपति । कर्म्मणाचोपपादयतीति ॥ सङ्कल्पेन विना राजन् यत् किञ्चित् कुरुते नरः । फलञ्चाल्पाल्पकं तस्य धर्म्मस्यार्द्धक्षयो भवेत् ॥ सङ्कल्पनम् । कृप् सामर्थ्ये । भावे घञ् ॥ इच्छायाम् ॥ कामहेतौ ॥ सङ्कल्पमूल: कामो वै यज्ञा: सङ्कल्पसम्भवा: । व्रता नियमधर्म्माश्च सर्व्वे सङ्कल्पजा: स्मृता: ॥ काम जानामि ते मूलं सङ्कल्पात् किल जायसे । न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि ॥

सङ्कल्पजन्मा । पुं॰ मदने । कामदेवे ॥

सङ्कल्पसम्भव: ( )
सङ्कल्पमूल: ( ) पुं॰ कामदेवे ॥
सङ्कल्पयोनि: ( )

संकसुक: । त्रि॰ अस्थिरे । स्वल्पभावे ॥ दुर्ज्जने ॥ संकसति । कसगतौ । संनिकसउकन् । सम्यक् कसन्ति पलायन्ते जना अस्मात् ॥

संकार: । पुं॰ अग्निचटत्कारे ॥

सम्मार्ज्जन्यवपुञ्जिते । अवकरे । सकीर्य्यते । कॄ विक्षेपे हिंसायां वा । कर्म्मणि घञ् ॥

संकारी । स्त्री॰ नवदूषितकन्यायाम् । भुक्तकन्यायाम् इति मेदिनि हेमचन्द्रौ ॥

संकाश: । पुं॰ अन्तिके ॥ त्रि॰ उत्तरपदस्थस्तुल्यार्थे ॥ यथा॰ पद्मसंकाश: ॥ यथा वा । सम्पद: स्वप्नसंकाशा यौवनं कुसुमोपमम् । तडिच्चपलमायुष्यं कस्य स्याज्जानतो धृतिरिति ॥ संकाशते । काशृ दीप्तौ । पचाद्यच् ।

संकिल: । पुं॰ अग्निकुक्कुटे । दहनोल्कायाम् ॥

संकीर्ण: । पुं॰ अम्बष्ठादिचण्डालपर्य्यन्तमिश्रितजातौ । तथाह्यमर: । आचण्डालात्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादय: । शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्द्विजन्मन: ॥ शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो॰ मागध: क्षत्रियाविश: । माहिष्योऽर्य्याक्षत्रिययो:॰ क्षत्तार्य्याशूद्रयो: सुत: ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूत॰ स्तस्यां वैदेहको विश: । रथकारस्तु माहिष्यात् करण्यां यस्य सम्भव: ॥ स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन य: । इति ॥ मिश्रितरागे ॥ नानाजातीयवर्णे ॥ त्रि॰ निचिते ॥ अशुद्धे ॥ जनादिभिर्निरवकाशे । सं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कुले । आकीर्णे । संकीर्यतेऽस्मि । कृविक्षेपे । क्तः क्तद्धातोः । द्दाभ्यामितिनत्वम् ॥ संकटे ॥ परस्परविजातीये ॥

संकीर्तनम् । न० सम्यगुक्ते । सम्यक्प्रकारेणदेवतादिनामोच्चारणे ॥ यथा । अलमालमलं बह्वेस्तमसो भास्करोदयः । क्षान्तिः कलेरघौघस्यनामसंकीर्त्तनंहरेरिति ॥ नामसंकीर्त्तनंनित्यंच तत्रस्खलितादिषु । वियोगंमोप्रसाप्नोतिसर्वानर्थोनसंशयः । सम्यक्कीर्त्तनम् ॥

सङ्कीर्त्तित । त्रि० सम्यगुच्चरिते ॥

सङ्कुचितः । त्रि० सङ्कोचयुक्ते निद्राणे । मीलिते । मुद्रिते ॥ यथा । नससङ्कुचितः पन्थायेनवालोहतोगतः । समयेतिष्ठसुग्रीवमावालिपथमन्वगाः ॥ सङ्कुचति । कुचसङ्कोचने । कुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् ॥

सङ्कुलम् । न० परस्परपराहतेवाक्ये । क्लिष्टे । सातामेवन्ध्येति विरुद्धार्थवचने ॥ यथा । यावज्जीवमहंमौनीब्रह्मचारीपितामम । माताचममवन्ध्यासीत्स्मराभीनुपमोभवान् । इति ॥ संकीर्यतेति । कुलसंस्त्याने । इगुपधत्वात्कः ॥ युद्धे ॥ त्रि० जनादि भिर्निरवकाशे । व्याप्ते । आकीर्णे । सङ्कीर्णे ॥ अविस्पष्टवाचि ॥

सङ्कृतिः । स्त्री० चतुर्विंशत्यक्षरायांवृत्तौ ॥

सङ्केतः । पुं० स्वाभिप्रायव्यञ्जकचेष्टाविशेषे । प्रज्ञप्तौ । परिभाषायाम् । शैल्याम् । समये । आकारे ॥ न्यायमते० सङ्केताश्चेथा । सङ्केतोलक्षणाचार्थे पदवृत्तिः । वृत्त्यापदप्रतिपाद्योर्थः एवपदार्थ इत्यभिधीयते । इदंपदमिममर्थंबोधयत्विति० अस्माच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्यइतिचेच्छा० संकेतरूपावृत्तिः । तत्राधुनिकसङ्केतः परिभाषा । तयार्थबोधकंपदंपारिभाषिकम् । यथाशास्त्रकारादिसङ्केतितनदीवृद्ध्यादिपदम् । ईश्वरसङ्केतः शक्तिः० तयार्थबोधकंपदंवाचकम् । यथागोत्वादिविशिष्टबोधकगवादिपदम् । तद्बोध्योर्थोगवादिर्वाच्यः सएवमुख्यार्थइत्युच्यते । इतिगङ्गाधरीटीका । सङ्केतनम् । कितनिवासे । घञ् ॥

सङ्केतनिकेतनम् । न० प्रियमेलनार्थावधारितगृहे ॥

सङ्कोचः । पुं० मीनविशेषे ॥ बन्धे ॥ बहुविषयकशास्त्रार्थादेरल्पविषय

यस्थापने ॥ यथा । सामान्यश व्दार्थस्यविशेषनिष्ठत्वंसङ्कोचः ॥ न० कुंकुमे ॥ सङ्कोचति० सङ्कुच्यतेवा। यद्वा। सङ्कोचयतिसङ्कोच्यतेवाकुचस्यचनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु । अच्० घञ्वा । सङ्कुचतीतिविग्रहेनस्यङ् । कुचसङ्कोचनङ्त्वस्यकुटादित्वेनगुणाभावप्रसङ्गात् ॥

सङ्कोचनी । स्त्री० लज्जालुलतायाम् ॥

सङ्कोचपिशुनम् । न० कुंकुमे ॥

सङ्क्रन्दनः । पुं० दुश्चवने । इन्द्रे ॥ सम्यक्क्रन्दयति । क्रदि क्रदिच। ह्वानेरोदनेच । ल्यु: ॥ न० रोदने ॥

सङ्क्रमः । पुं० क्रमणे । जलोपरिगमनार्थंकाष्ठपाषाणादिभिर्निर्मिते० मार्गे ॥ सङ्क्रमश्चापीरयामिलोकानांसंक्रमंयथा । ददासौहतयास्वर्गेसंक्रमोमेप्रदीयताम् । भानोराश्यन्तरप्रवेशे । संक्रमणे ॥ त्रुटिः सहस्रभागीयः सकाशोरविसंक्रमः ॥ पुं० न० दुर्गसञ्चरे । दुर्गद्वारेफलकादिनिर्मितेसञ्चारमार्गे ॥ संक्रमणम् । क्रमु० । घञ् । नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेरितिन वृद्धिः ॥

संक्रमणम् । न० संक्रान्तौ ॥ सम्पूर्वात्क्रमेर्ल्युट् ॥ गमने ॥

संक्रान्तः । त्रि० ससङ्गे ॥ संक्रान्तिविशिष्टे ॥ क्रमागतधनादौ ॥ प्राप्ते ॥ गते ॥

संक्रान्तिः । स्त्री० राश्यन्तरसंयोगानुकूलव्यापारे । सूर्यादीनांप्राग्राशितोऽपरराशौसंक्रमणे ॥ तत्संज्ञाविशेषायथा । अयनेद्वेविषुवेद्वेच तस्रः षडशीतयः । चतस्रोविष्णुपद्यस्तुसंक्रान्त्योद्वादशस्मृताः ॥ अपिच । वृषालिघटसिंहेषुविष्णुपद्यकसंक्रमे । षडशीतिर्भवेच्चापन युक्कन्याभषेषुच ॥ विषुवस्तुसमाख्यातंतुलामेषाभयोस्तथा । याम्यायनंकर्कटेस्यान्मकरेचोत्तरायणम् । संक्रमणम् । क्रमु० । स्त्रियांक्तिन् । अनुनासिकस्येतिदीर्घः ॥

संक्रामः । पुं० दुर्गसञ्चरे ॥

संक्लेदः । पुं० आर्द्रीभावे ॥

संक्लेशः । पुं० दुःखे ॥ संक्लेशनम् । क्लिशूविबाधायाम् । घञ् ॥

संक्षयः । पुं० प्रलये ॥ नाशे ॥

संक्षिप्तः । त्रि० संहृते ॥ कृतसंक्षेपे । संक्षेपयुक्ते ॥

संक्षुब्धः । त्रि० आकुले ॥ आकुलीभूते ॥

संक्षेपः । पुं० सङ्ग्रहे ॥ स्वल्पे ॥ समासे ॥ स्तोकेनभूयसोऽभिधा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लक्ष्मीः तुल्यार्थसाक्षाच्छब्दयोगे।
तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति० तृ
तीयाप्रयोगउचितः। साक्षाल्लक्ष्मी
रित्यादिप्रथमान्तप्रयोगेतु० प्रत्यक्षा
र्थएवप्रतिभाति। ० लक्ष्म्यासा
क्षादिति० लक्ष्म्यातुल्येतिवत्०
लक्ष्मीसाक्षादितिभवतिच

साक्षात्कारः। पुं० इदानीमित्थमेवेत्थ
परीक्षज्ञाने ॥ प्रत्यक्षकरणे ॥
साक्षात्करणम्। कृञोघञ्॥

साक्षी। त्रि० प्रत्यक्षदर्शने। द्रष्ट
रि ॥ साक्षादिन्द्रियार्थसन्निकर्ष
विनैवेक्षतेपश्यतिप्रकाशयतीति०
निर्विकारे० आत्मनि ॥ स्वप्रकाश
ज्ञानमात्रस्वरूपोप्यात्माऽविद्योपहि
तः सन्० साक्षीत्युच्यते। यथा
हुर्वात्तिककाराः। मत्तेस्थादिक्रि
यांदुः खीसाक्षितांकाविकारिणः
धीविक्रियासहस्राणांसाक्ष्यतोहमवि
क्रियइति ॥ यथा। नेनस्वरूपवो
धेनपश्यतिसर्वमितिसाक्षी। वृत्ति
व्यवधानमन्तरेणस्वाध्यस्तंसर्वंस्वरू
पचैतन्येनपश्यतीत्यर्थः। साक्षाद्द्र
ष्टरिसंज्ञायामिति० इनिः ॥ शून्य
वादिभिरपिशून्यसिद्धयेसाक्ष्यभ्युपे
य० किमुवक्तव्यमितरैरित्याह। प्र
त्यक्षसाक्ष्यतिरेकेणनाभावोऽपिप्रसि
ध्यति। किमुभावोजगत्यस्मिन्सा
क्षीचानन्यसिद्धिकः। अभावोपि०
शून्यमपीत्यर्थः ॥ पुरेपौरान्पश्य
न्नरयुवतिनामाकृतिमयान्सुवेशा
न्स्वर्णालङ्करणकलितांश्चित्रसदृशा
न्। स्वयंसाक्षीद्रष्टेत्यपिचकलयं
स्तैः सहरमन्मुनिर्व्यामोहंभज
तिगुरुदीक्षाक्षततमः ॥ साक्षाद्द्र
ष्टरि। सर्वप्राणिनांसाक्षाच्छुभा
शुभद्रष्टरि ॥ चेतनस्त्वेनाविषय
त्वेनचसाक्षित्वंद्रष्टृत्वञ्च। चेतनो
हिद्रष्टाभवति। यस्मैप्रदर्श्यतेवि
षयः ससाक्षी ॥ तथालोके० अर्थि
प्रत्यर्थिनौ० विवादविषयंसाक्षि
णेदर्शयतः। एवंप्रकृतिरपिस्वच
रितंविषयंपुरुषायदर्शयतीतिपुरु
षः साक्षी। नचाचेतनोवा० वि
षयोवा० शक्योविषयंदर्शयितुमि
ति० चैतन्यादविषयत्वाच्चभवति
साक्षी। अतएवद्रष्टापिभवतीति
साङ्ख्यविदः ॥

साक्ष्यम्। न० साक्षिकर्मणि ॥ यथा
। समक्षदर्शनात्साक्ष्यंश्रवणाच्चैव
सिद्ध्यतीतिमनुः ॥

सांख्यम्। न० सख्ये।

सागरः। पुं० समुद्रे। अब्धौ। सग
रपुत्रैः खातेजलाशये ॥ सगरस्य
राज्ञोयम्० सगरेणावतारितत्वा
त्। तस्येदमित्यण् ॥ चीरादादि
ष्वप्युपमयासागरव्यपदेशइतिवृद्
धाः ॥ मृगविशेषे ॥ दशपद्मस

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ङ्ख्यायाम् ॥

सागरगा । स्त्री॰ नद्याम् ॥

सागरगामी । त्रि॰ सिन्धुगे । समुद्रयायिनि ॥

सागरगामिनी । स्त्री॰ नद्याम् ॥ सूक्ष्मैलायां ॥

सागरनेमिः ।) पुं॰
सागरमेखला ।) स्त्री॰ पृथिव्याम् ॥

सागरोनेनिर्मेखलावायस्याः ॥

सागरानूपः । पुं॰ समुद्रतीरप्रदेशे ॥ सागरस्यअनूपः ॥

सागराम्बरा । स्त्री॰धरायाम् । धरित्र्याम् ॥ सागरोऽम्बरं वस्त्रम् यस्याः ॥

सागरालयः पुं॰ प्रचेतो । वरुणे ॥

सागरोत्थम् न॰ समुद्रलवणे । त्रि॰ सिंधुजे ॥

सागुरुः । पुं॰ शिंशपायां ॥

साग्रः । त्रि॰ अग्रेणसहिते ॥

साङ्कर्य्यम् । न॰ सङ्करतायाम् ॥ जातिसाङ्कर्यम्॰पङ्क्तिसाङ्कर्यमिति । तत्रपङ्क्तिसाङ्कर्यदोषोयथा । नसंवसेच्चपतितैर्नचाण्डालैर्नपुक्कसैः । नमूर्खैर्नावलिप्तैश्चनान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥ एकशय्यासनंपङ्क्तिभाण्डपक्वान्नमिश्रणम् । याजनाध्यापनेयोनिस्तथैवसहभोजनम् ॥ सहाध्यायस्तुदशमः सहयाजनमेवच । एकादशसमुद्दिष्टा- दोषाः साङ्कर्यसंज्ञिताः ॥ समीपेवाप्यवस्थानात्पापंसंक्रमतेनृणाम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेनसाङ्कर्यंपरिवर्जयेत् ॥ पङ्क्तिसाङ्कर्यदोषवारणोपाययथा । एकपङ्क्त्युपविष्टायेन स्पृशन्तिपरस्परम् । भस्मनाकृतमर्यादानतेषांसङ्करोभवेत् । अग्निनाभस्मनाचैवषड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यतइति कूर्मे १५ अध्यायः ॥

साङ्काश्यम् । न॰ नगरविशेषे ॥ सङ्काशेननिर्वृत्तंनगरम् । सङ्काशादिभ्योण्यः ॥

साङ्कृतिः । पुं॰ मुनिविशेषे । वैयाघ्रपद्यगोत्रस्यप्रवरे ।

साङ्ख्यः । पुं॰ कपिलमुनिकृतदर्शनविदिकापिले ॥ सङ्ख्यांप्रकुर्वतेचैवप्रकृतिञ्चप्रचक्षते । तत्त्वानिचतुर्विंशत्तेनसाङ्ख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ औपनिषदेपुरुषे ॥ सम्यक्ख्यायते॰ सर्वोपाधिशून्यतया प्रतिपाद्यते॰ परमात्मतत्त्वमनयेति॰ सङ्ख्या॰ उपनिषद्॰ तयैवतात्पर्यपरिसमाप्त्याप्रतिपाद्यतेयः साङ्ख्यः । सचौपनिषदः पुरुषएव ॥ सन्यासे । सङ्ख्यासम्यगात्मबुद्धिः॰ तांप्रहतीति॰ ज्ञानान्तरङ्गसाधनतयाससाङ्ख्यः॰ सच सन्यासः ॥ न॰ वेदान्तशास्त्रे ॥ निरतिशयपुरुषार्थंप्राप्त्यर्थंसर्वा

नर्थं विवृत्यर्थं सङ्ख्यातव्याः जीवो० ब्रह्म० तयोरैक्यं० तद्बोधोपयोगिनश्रवणादयः पदार्थाः ० ते सङ्ख्यायन्ते ० व्युत्पाद्यन्तेऽस्मिन् ॥ आत्मज्ञाने ॥ शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते इति व्यासस्मृतिः ॥ ज्ञानशास्त्रे षड्दर्शनान्तर्गतदर्शनविशेषे । कापिले ॥ पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये साङ्ख्यं तत्त्वज्ञानविनिर्णयम् ॥ इति श्रीभागवतम् ॥ साङ्ख्यं सङ्ख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते० इ० मत्स्यपुराणम् ॥ सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनयेति० सङ्ख्या सम्यग्ज्ञानम्० तस्यां प्रकाशमानमात्मतत्त्वं साङ्ख्यमिति श्रीधरस्वामी ॥ अपिचाहुः । साङ्ख्यं हि कपिलमुनिना संसारविमुक्तिकारणं प्रोक्तम् । एताः सप्ततिरार्याभाष्यञ्चाप्यत्र गौडपादकृतम् ॥ एतत् पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ । आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् । शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः । संक्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य । आख्यायिकाविरचिताः परवादविवर्जितास्यापि ॥ इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् । अस्याध्ययने प्रारम्भशुद्धिमाह कालिदासो यथा । विद्युग्मौश्रवे युग्मभैः सद्ग्रहाणां समारब्धितं साङ्ख्यशास्त्रादिशास्त्रम् । मृदुक्षिप्रश्रभूङ्शभूङ्युक्तैर्दिनेष्वेव तद्बोधसिद्धिं तनोतीति ॥

साङ्ख्यमतम् । न० षष्टितन्त्रादौ ॥ साङ्ख्यानां मतम् ॥ यथा । त्रिगुणं यत्प्रधानं तत्पुरुषार्थेन हेतुना । प्रवर्त्तते वासनात्त्वकर्म्मसि० स्वच्छेति कापिलाः ॥ नान्तःकरणमेवात्मा० किन्त्वन्यः सर्वगतः स्वप्रकाश० तस्य भोगापवर्गानुगुण्येन हेतुना यत्प्रधानमस्ति तदात्मनैव स्थितमन्तःकरणं तत्सधर्म्मकं प्रवर्त्तते० तदेव शुध्यावासनात्वेनोच्यत इति वदन्तीत्यर्थः ॥

साङ्ख्ययोगः । पुं० चिन्तनविशेषे । निदिध्यासनपूर्वभाविना श्रवणमननरूपेण० नित्यानित्यविवेकादिपूर्वकेण० इमे गुणत्रयपरिणामाश्चानात्मनः सर्वे मिथ्याभूताः ० तत्साक्षीभूतो नित्यो विभुर्निर्विकारः सत्यः समस्तजडसम्बन्धशून्य आत्माहमित्येवं वेदान्तवाक्यविचारजन्ये चिन्तने ॥

साङ्गः । त्रि० अङ्गसहिते ॥ अङ्गेन अङ्गैर्वा सहितः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

साङ्गतिकः । त्रि० लौकिषु विचित्रप रिहासकथादिभिः सङ्गत्यावर्त्यर्थि नि ॥ सङ्गतौभवे ॥

साङ्गमः । पुं० सङ्गमे ॥

साङ्गुष्ठा । स्त्री० गुञ्जायाम् ॥

साङ्गोपाङ्गः । त्रि० सम्पूर्णे ॥ अङ्गो पाङ्गैः सहितः ॥

साङ्ग्रहसूत्रिकः । त्रि० सङ्ग्रहसूत्राभि ज्ञे ॥ सङ्ग्रहसूत्रमधीते० वेदवा । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥

साङ्ग्रहिकः । त्रि० सङ्ग्रहाभिज्ञे ॥ उक्थादित्वात् ठक् ॥

साङ्ग्रामिकः । त्रि० सङ्ग्रामोपयो गिरथादौ ॥ सङ्ग्रामेसाधुः ॥ गु डादिभ्यष्ठञ् ॥

साङ्घट्टिकः । त्रि० सङ्घट्टज्ञे ॥ सङ्घट्टं वेद । उक्थादित्वाट्ठक् ॥

साङ्घातिकः । त्रि० मारात्मके ॥ ज न्मभात् षोडशेनचत्रे ॥ सङ्घाते साधुः । गुडादिभ्यष्ठञ् ॥

साचि । अ० वक्रे । तिरोऽर्थे । तिर्य गर्थे ॥ सचनम् । षचसमवाये । इञजादिभ्यः ॥

साचिशाटिका । स्त्री० श्वेतपुनर्नवा याम् ॥

साचिव्यम् । न० साहाय्ये ॥ सचिव स्यकर्मभावोवा । ष्यञ् ॥

साञ्जनः । पुं० कृकलासे ॥

साटोपः । त्रि० ससम्भ्रमे ॥

सात् । त्रि० । सान्ते ॥

सातत्यम् । न० अविच्छिन्नतयावर्त्त माने ॥ सततस्यभावः । ष्यञ् ।

सातवाहनः । पुं० शालिवाहननृपे ॥

सातिः । स्त्री० दाने ॥ अवसाने । स मापनेसननम्० सानस्य । षणुदाने० षोऽन्तकर्म्मणिवाक्तिन् । ऊतिय तीत्यादिना० स्रुतेरीत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा० जनसनेत्यात्व म् । सनुताद्वा । क्तिच् क्तौचे तिक्तिच् ॥

सातिसारः । त्रि० अतिसाररोगयुक्ते । अतिसारकिणि ॥ सहअतिसारे णवर्त्तते ॥

सातीनकः । पुं० कलाये ॥ सती नकएव । प्रज्ञाद्यण् ॥

सात्मः । त्रि० हिते ॥

सात्यः । त्रि० सत्यशीले ॥ सत्यंशी लमस्य । छत्रादिभ्योणः ॥ स्त्रियां ० ताच्छीलिकेणेपीति० ङीप्० हलस्तद्धितस्ये तियलोपे० सात्ती० । सांची० द्र० भा० ॥

सात्यकिः । पुं० पार्थशिष्ये । युयुधा ने ॥

सात्यवतः ।) सात्यवतेयः ।) पुं० माठरे । बादरायणे । वेदव्यासे ।

सात्त्वान् । त्रि० उपासके ॥ भगवद्भ क्ते ॥ सत्त्वशब्देन० सत्त्वमूर्त्तिर्भग

द्विषु संसक्तौमुच्यतेनकदाचन ॥
संसक्तिः। स्त्री॰ संश्लेषे ॥
संसत्॰द्। स्त्री॰ परिषदि। सभायाम्॥ संसीदन्त्यस्याम्। षद्लृविशरणादौ। सम्पदादित्वात्क्विप्॥
संसरणम्। न॰ असम्बाधचमूगतौ। रथादीनामसम्बाधगमने॥ घण्टापथे। नगरस्योपनिर्गमे॥ संसारे॥ रणारम्भे॥ समारम्भे॥ प्राणिनाम्नि॥ पुनः पुनर्योनिसम्बन्धे॥ गतौ॥ सम्यक्सरन्त्यनेन॰ सम्भूयसरन्त्यनेनाचवा। सृगतौ। करणादौल्युट्। बाहुलकाद्वाल्युट्। युचतुयुक्तः। घञ्लुडपवादत्वात्॥
संसर्गः। पुं॰ सङ्गे। सङ्गमे॥ समवायादिसम्बन्धे॥ संसर्जनम्॰ संसृज्यतेवा। सृज॰। घञ्॥
संसर्गाभावः। पुं॰ सम्बन्धरहितत्वे॥ न्यायमतेअभावपदार्थविशेषः। सतुभेदभिन्नाभावः। सचत्रिविधः। प्रागभावः १ ध्वंसः २ अत्यन्ताभावः ३ इतिभेदात्। यथा। अभावस्तुद्विधासंसर्गान्योन्याभावभेदतः। प्रागभावस्तथाध्वंसोप्यत्यन्ताभावएवच। एवंत्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभावइष्यते। इ॰ भा॰ प॰॥ भेदत्वंतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्। विनाश्यभावत्वंप्रागभावत्वम् १ जन्याभावत्वम्ध्वंसत्वम् २ नित्यसंसर्गाभावत्वमध्वंसत्वम् २ नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वम्। ३। इतिसिद्धान्तमुक्तावली॥
संसर्गी। त्रि॰ संसर्गविशिष्टे॥ मत्वर्थीयइनिः॥ सङ्गिनि॥ सम्पूर्वात्सृजेः॰सम्पृचानुरुधेतिघिनुण्॥
संसर्पः। पुं॰ मासविशेषे॥ यथा। यद्याद्यममासोभवति॰ तदाद्यमासस्यपूर्वोत्तरावधिमासौभवतः। तत्रपूर्वस्मिन्नधिमासे॥ सचनमलमासः किन्तुशुद्धतुल्यः। उत्तरएवासंक्रान्तोमलमासः। तथाच जाबालिः। एकस्मिन्नपिवर्षेचेद्द्वौमासावधिमासकौ। पूर्वोमासः प्रशस्तःस्यादपरस्तुमलिम्लुचइति॥ संसर्पणे॥
संसर्पणम्। न॰ सम्यक्प्रकारेणगमने॥
संसर्पी। त्रि॰ संसर्पविशिष्टे। सम्यग्गमनशीले॥
संसारः। पुं॰ मृषाज्ञानसम्भूतवासनायाम्॥ यथा। संसारस्यमिथ्याधीप्रभवावासनेति॥ भवे। स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरपरिग्रहे। जन्ममरणलक्षणे। प्रमातृताप्रमुखकर्तृत्वाद्यनर्थे॥ अविद्यायाम्॥ यथा शङ्कराचार्यैः। संसारः स्वप्नतुल्योहिरागद्वेषादिसङ्कुलः। स्व

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कालिसत्यवज्ञातिप्रवीणेऽसत्यवज्ञवेदिति ॥ अपिच । अयमतिचारितचारुतयासंसारोभातिरमणीय: । अपुन: परमार्थदृशानकिमपिसारोरमणीयइतिशिल्हणमिश्र: ॥ दु:खे ॥ कृच्छ्रेणामेध्यमध्येनियमिततनुभि: स्थीयतेगर्भवासे ० कान्ताविश्लेषदु:खव्यतिकरविषयौयौवनेचोपभोग: । वामाक्षीणामवज्ञाविहसितवसतिर्वृद्धभावोप्यसाधु: संसारेरेमनुष्या: वदतयदिसुखंस्वल्पमप्यस्तिकिञ्चित् ॥ संसरति कालान्तरम् । स० । घञ् ० ॥ संसरणम्० वा ॥ दु:खमूलंहिसंसार: सयस्यास्तिसदु:खित: । त्याग: कृतोयेनससुखीनापर: प्रिये: ॥ प्रभवंसर्वदु:खानामालयं सकलापदाम् । आश्रयंसर्व्वपापानांसंसारंवर्जयेत्प्रिये ॥ अव्यध्यश्मनंघोरमखीकृतमहाविषम् । अशस्त्रखंडनंदेविसंसार: सक्तचेतसाम् ॥ आदिमध्यावसानेषु दु:खंसर्वमिदंयत: । तस्मात्सन्त्यज्यसंसारंतत्त्वनिष्ठ: सुखीभवेत् ॥ इतिकुलार्णवे १ उल्लास: ॥

संसारगुरु: । पुं० प्रद्युम्ने । कामदेवे । मनोजन्मनि । रूपास्त्रे ॥ संसारश्रगुरु: ॥

संसारबन्धनिर्मुक्ति: । स्त्री० नानायोनिसम्बन्धनिवृत्तौ ॥ संसारएवबन्ध: ० तस्यनितरांमुक्ति: ॥

संसारमार्ग: । पुं० मिथ्याज्ञाने ॥ भगे । योनौ ॥

संसारबीजम् । न० कामकर्मप्रवृत्तिकारणे० अज्ञाने ॥

संसारवृक्ष: । पुं० अव्यक्तादिस्थावरान्ते द्रुमसदृशे ॥ यथा । कदलीस्तम्भवन्निसारोऽनेकशतशाखण्डबुद्धिविकल्पस्पदस्तत्त्वविजिज्ञासुभिर्निर्द्धारितेदंतत्त्वो० वेदान्तनिर्द्धारितपरब्रह्ममूलसारो० ऽविद्याकामकर्माव्यक्तबीजप्रभवो० ऽपरब्रह्मविज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकहिरण्यगर्भाङ्कुर: ० सर्वप्राणिलिङ्गभेदस्कन्ध: ० तत्तृष्णाजलावसेकोद्भूतदर्पो० बुद्धीन्द्रियविषयप्रवालाङ्कुर: ० श्रुतिस्मृतिन्यायविद्योपदेशपलाशो० यज्ञदानतपआद्यनेकक्रियासुपुष्प: सुखदु:खवेदनानेकरस: ० प्राण्युपजीव्यानन्तफलस्तत्तृष्णासलिलावसेकप्ररूढजडीकृतदृढबद्धमूल: सत्यनामादिसप्तलोकब्रह्मादिभूतपक्षिकृतनीड: ० प्राणिसुखदु:खोद्भूतहर्षशोकजातनृत्यगीतवादित्रक्ष्वेडितास्फोटितहसिताक्रुष्टरुदितहामुञ्चमुञ्चेत्याद्यनेकशब्दकृततुमुलीभूतमहारवो० वेदान्तविहितब्रह्मात्मदर्शनासङ्गशस्त्रकृतो

च्छेदएषसंसारवृक्षोनिरूपितोवेदा
न्तिष्वाचार्यैः॥ तदोक्तंश्रीकृष्णमि
श्रैः। अमुष्यसंसारतरोरबोधमूल
स्यचोन्मूलविनाशनाय। विश्वेश्वरा
राधनबीजजाततत्त्वप्रबोधान्नपरोऽ
स्त्युपायइति॥
संसारहृत्। पुं॰ आत्मबोधे॥
संसारहेतुः। पुं॰ आत्मनोऽविद्याया
म्॥
संसारी। पुं॰ संसारविशिष्टे प्राणि
नि। भोक्तरि। संसारोऽस्यास्ति
। इनिः॥ कर्तृत्वादिधर्मवति॥
संसिद्धिः। स्त्री॰ सम्यक् सिद्धौ
॥ प्रकृतौ॥ स्वभावे॥ मदोद्यायां
स्त्रियाम्॥ मुक्तौ। मोचे॥ देहे
न्द्रियसङ्घातस्याऽशुद्धिक्षयेण स
म्यग् ज्ञानोत्पत्तियोग्यतायाम्। श्र
वणादिसाध्यायांज्ञाननिष्ठायाम्॥
फले॥ साङ्गयोगमनुष्ठायपरिसमा
पनंसंसिद्धिरितियोगिनः॥ सं
सेधनम्। षिधुसंराद्धौ। क्तिन्॥
संसृतिः। स्त्री॰ संसारे॥ प्रवाहे॥
संसरणं। सृ॰। क्तिन्॥
संसृष्टः। त्रि॰ संसर्गे॥ वमनादि
नासंशुद्धे॥ विभागानन्तरंप्रीत्या
पुनः संस्मिलितधने॥ यथा। वि
भक्तोयः पुनः पित्राभ्रात्रावैकत्र
संस्थितः। पितृव्येणाथवाप्रीत्या
सतुसंसृष्टउच्यते॰ इतिबृहस्पतिः

॥ संसर्जनम्। सृज॰। क्तः॥
संसृष्टिः। स्त्री॰ काव्यालङ्कारविशेषे
॥ यथा। सैषासंसृष्टिरेतेषांभेदेन
यदिहस्थितिः। एतेषांशब्दार्थाल
ङ्कारणांयथासम्भवमन्योन्यनिरपे
क्षतया॰ यदिह॰ शब्दभागएव॰ अ
र्थविषयएव॰ उभयत्रापिवाऽवस्था
नं॰ सैकार्थसमवायमूभावसंसृष्टिः
। तत्रशब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा। व
दनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसम्भ्रम
सम्भृतशोभया। चलितयाविदधेक
लमेखलाकलकलोलकलोलदृशान्य
या॥ अर्थालङ्कारसंसृष्टिर्यथा। लि
म्पतीवतमोऽङ्गानिवर्षतीवाञ्जनंन
भः। असत्पुरुषसेवेवदृष्टिर्निष्फ
लताङ्गता॥ पूर्वत्रपरस्परनिरपेक्षौ
यमकानुप्रासौसंसृष्टिंप्रयोजयतः
। उत्तरत्रतुतयाविधे॰ उपमोत्प्रे
क्षे। शब्दार्थालङ्कारयोः संसृष्टि
र्यथा। सौत्थिएत्थगामेजो
एएंमहमङ्ङतत्तनाअसम्। तरुणा
णंहिअअलुडिंपरिसंपंतीणिवारे
इसनाह्मिअत्थ.मेयएतांस्तु रत्ना
वण्याम्। तरुणानांहृदयलुठ
नंपरिसङ्कामतिनिवारयतीतिसं-
स्कृतम्॥ हृदयलुण्ठनमितिरूपक
म्॰ आयुष्टतमितिवत्। पूर्वार्धे
तुअनुप्रासः। एवंशब्दार्थालङ्कार
योः संसृष्टिरियम्॥ अत्रानुप्रा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

संस्कारः

सोऽरूपकत्वान्योन्यानपेक्षे । संसर्गस्तयोरेकत्र वाक्ये छन्दसिवासमवेतत्वात् ॥

संसृष्टी । त्रि॰ संसृष्टत्वविशिष्टे ॥

संसेचनम् । न॰ सम्यगन्नादीनां उपभोगे ॥ तत्र निघण्ट्वादिप्रोक्तव्यतिरिक्तानां द्रव्याणां भक्षणं निषेधति । अज्ञातजातिगुणरूपविधानकानामन्नादिवीजरसपुष्पफलौषधानाम् । संसेवनं सुकृतसौख्ययशोभिवृद्ध्यै निःसंशयं नरवरो विदधीत नाच ॥

संस्कारः । पुं॰ अनुभवे ; ज्ञानसकर्मणि । वासनायाम् ॥ प्रतियत्ने । उत्कृष्टगुणाधाने ॥ संस्क्रियते॰ अनेन । श्रौतेनस्मार्त्तेन वा कर्मणा पुरुष इति संस्कारः । स्वीयस्वीयजातौ सामान्यविशेषविहितवैदिकस्मार्त्तकानुष्ठानद्वाराऽदृष्टविशेषाधायक इति यावत् । तत्रचणयादर्थीत्तदिन शुद्ध्यादिरपि संस्कारशब्देनोच्यते ॥ अत्रोक्तं श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे । संस्कारेण विनादेवि देहशुद्धिर्न जायते । नासंस्कृतोऽधिकारीस्याद्दैवेपित्र्ये च कर्मणि ॥ अतो विप्रादिभिर्वर्णैः स्वस्ववर्णोक्तसंस्क्रियाः । कर्तव्याः सर्वथा यत्नैरिह मुत्र हितेप्सुभिः ॥ तेच दशषोडशाष्टचत्वारिंशद्भेदभिन्नाः प्रोक्ता यथा । जीवसेकः पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा । जातनाम्नी निष्क्रमणमन्नाशनमत परम् ॥ चूडोपनयनोद्वाहाः संस्काराः कथिता दश । शूद्राणां शूद्रभिन्नानामुपवीतं न विद्यते ॥ तेषां नवैव संस्कारा द्विजातीनां दशस्मृताः ॥ नित्यानि सर्वकर्माणि तथा नैमित्तिकानि च । काम्यान्यपि वरारोहे कुर्य्यात्स्वस्ववर्त्मना ॥ षोडशयथा । गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं ततः । जातकर्माभिधानञ्च निष्क्रमः प्राशनं तथा ॥ चूडोपनयनं वेदव्रतानाञ्च चतुष्टयम् । गोदानं मेखलोन्मोचो विवाहः षोडशक्रमात् ॥ अष्टचत्वारिंशद्यथा । गर्भाधानमथापि पुंसवनकं सीमन्तजातक्रियानामान्नादनचौलकोपनयनश्रौतव्रतान्यप्यथ । चत्वारि स्नपनं विवाहकरणं पञ्चाभियज्ञा अपि संस्थाः सप्त च सप्त सप्त इति ते संस्कारजा अष्टमी । देवताप्रतिष्ठायां षट् संस्कारा यथा । जातनाम्नौ निष्क्रमणमन्नप्राशनमेव च । चूडोपनयनञ्चैते षट् संस्काराः शिवोदिता इति महानिर्वाणतन्त्रम् ॥ संस्क्रियतेऽनेन । करणे घञ् ॥ व्युत्पत्तौ ॥ न्यायमते गुणविशेषे ॥ स त्रिविधः ; वेगाख्यसंस्कारः १ अयं मूर्त्तपदार्थस्थायी॰ क्वचिद्वेगजन्य॰ क्वचित्कर्मजन्यश्च । स्थितिस्थापकसंस्कारः २

चीयतेऽसौ । सम्पूर्वाच्चिञोतेः० कर्तीकुगुडपाय्यसाय्यानिकाय्य दाय्येतिनिपात्यते ॥

सञ्चारः । पुं० निर्गमे ॥ सञ्चरण म्० सञ्चरन्त्यनेनवा । चरगतौ । घञ् ॥ गमने ॥ यथा । सञ्चारो निगमान्तवीथिष्विति ॥ अकुतो भयसञ्चाराः प्रजाराजनिधार्म्मिके० कृतिच ॥

संचारजीवी । त्रि० नरपार्थिनि ॥

संचारिका । स्त्री० युगले ॥ कुट्ट न्याम् । दूत्याम् ॥ घ्राणे ॥ संच रति० संचारयतिवा । चर० । ण्वुल् ॥

संचारिणी । स्त्री० गोधापद्याम् ॥ संचरणशीलायाम् ॥

संचारी । पुं० धूपे ॥ वायौ ॥ भावविशेषे ॥

संचारितः । त्रि० संचाहिते ॥

संचाली । स्त्री० गुञ्जायाम् ॥ य था । संचालीप्रोच्यतेगुञ्जासाति स्वोरूपकंभवेत् ॥

संचितः । त्रि० रचिते ॥ संभृते । सम्पादिते ॥ भाविदेहारम्भके कर्मविशेषे ॥

संचितकर्म्म । न० ज्ञानोत्पत्तेः प्रागुत्पन्ने० अनारब्धफलेकर्मणि ॥ संचितंचतत्कर्मच ॥

संचिका । स्त्री० मूषिकपर्ण्याम् । मूषीकपर्ण्याम् ॥

संचिन्तितः । त्रि० सङ्कल्पेनकृते ॥

संचिन्वानः । त्रि० संचयंकुर्वा णे ॥ संचिन्वानकमेवेनंकामाना मभिसृप्तकम् । वृकीवोरणमासा द्यमृत्युरादायगच्छति ॥

संचेयः । त्रि० संचयनीये । संचे तव्ये ॥

सञ्छन्नः । त्रि० आच्छादिते ॥

सञ्जः । पुं० विधौ । ब्रह्मणि ॥ रु द्रे । शिवे ।

सञ्जननः । त्रि० उत्पादके ।

सञ्जयः । त्रि० रागद्वेषादिदोषाणां सम्यक्जेतरि ।

सञ्जवनम् । न० अन्योन्याभिमुख शालाचतुष्टयगृहे । चतुःशाले । सञ्जवन्त्यत्र । जुगतौऔव : । अधिकरणेल्युट् ॥

सञ्जा । स्त्री० अजायाम् । छाग्याम् ।

संज्ञतः । त्रि० संलग्ने । सञ्ज ण्यन्तात्क्तः ।

संजिहानः । त्रि० परित्यजति ।

सञ्जीवनम् । न० सञ्चरनेसम्यक्प्र कारेणप्राणधारणे ।

सञ्जीवनी । स्त्री० क्षुद्रक्षुपविशेषे अमृतस्रवायाम् । रुदन्तिकायाम् यात्रायोगान्तरे ॥ यथा । उच्चगे वगतश्चन्द्रोह्यचोयश्चरविर्गुरुः । सञ्जीवनीसमाख्योयंमृत्युयोगाप

हारक: ॥

संज्ञम्। न॰ पीतकाष्ठे ॥ वि॰ स

म्नजानुके। संहतजानुके॥ सं

ज्ञावति।

संज्ञपनम्। न॰ मारणे ॥ मारण

तोषणनिशामनेषुज्ञा। ज्ञपमिच्चे

तिवा। भावेल्युट्॥

संज्ञप्ति। स्त्री॰ मारणे॥ विज्ञप्तौ॥

संज्ञा। स्त्री॰ नामनि॥ ययाप्रत्या

य्यतेसासंज्ञेतिमहाभाष्यम्। प

र्यायमितियावत्। साचसंज्ञिनं

बोधयति॥ गायत्र्याम्॥ चेतना

याम्। बुद्धौ॥ रविपत्नीविति॥ ह

स्ताद्यैरर्थसूचनायाम्॥ संज्ञा

नम्। ज्ञाघवबोधने। आतश्चोप

सर्गइत्यङ्॥ सम्यक्ज्ञायतेइति

कर्मणिवाङ्॥ सङ्केते॥

संज्ञास्कन्धः। पुं॰ नामप्रपञ्चे। दे

वदत्तादिनामधेये॥ सविकल्पके

॥ सविकल्पप्रत्ययः॰ संज्ञासंसर्ग

योग्यप्रतिभासः। यथा। डित्थः॰

कुण्डली॰ गौरः॰ ब्राह्मणोगच्छ

तीत्येवंजातीयकइतिवाचस्पतिमि

श्राः। सविकल्पप्रत्ययइत्यनेन॰

विज्ञानस्कन्धोनिर्विकल्पइतिभेदः

स्कन्धयोर्ध्वनितइतिकल्पतरुः।

गौरश्वइत्यादिशब्दसङ्कल्पितप्रत्यय

इत्यानन्दगिरयः। गौरश्वइत्यादि

शब्दादिविशिष्टवस्तुविषयकसविक

ल्पप्रत्ययइतिवृत्तिकाराः॥

संज्ञी। त्रि॰ संज्ञावति॥ संज्ञया

यः प्रतीयतेससंज्ञीतिमहाभाष्य

कृत्॥ संज्ञाख्यास्ति। व्रीह्यादि

त्वादिनिः॥

संज्ञुः। वि॰ संहतजानुके॥ संह

तेसंलग्नेजानुनीयस्य। प्रसम्भ्यां

जानुनोर्ज्ञुः॥

सञ्ज्वरः। पुं॰ अग्निजतापे। सन्तापे

॥ संज्वरयति। ज्वररोगे। ण्यन्ता

त्॰ पचाद्यच्॥

सटम्। न॰ व्रतिनः शिखायाम्

सटा। स्त्री॰। जटायाम्॥

यथा। जटाजटिर्जटीजूटोजुटक

स्तुसटंसटा। कोटीरंजूटकंइत्तंशि

खायांव्रतिनामपीतिशब्दरत्नावली

॥ सटति। षटअवयवे। अच्॥

केसरे॥

सटाङ्कः। पुं॰ सिंहे॥ व्रतिनि॥ स

टाचङ्कश्चिह्नंयस्यसः॥

सटिः।
सटिका। स्त्री॰ } शट्याम्। गन्धप
सटी।

लाश्याम्। वनआर्द्रा॰ अम्लहरिद्रा॰

इ॰ गौ॰ भा॰ प्र॰॥

सट्टः। पुं॰ गर्वे॥

सण्डिशः। पुं॰ सन्दंशे॥

सण्डीनम्। न॰ खगगतिक्रिया

याम्। पक्षिणोहत्याद्दीपतने॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सड्डतंडयनम् । डीङ्विहायसा गतौ । नपुंसकेभावेक्त : । स्वादयश्चोदितइत्योदित्वान्निष्ठानत्वम् ॥ सण्डीनंसम्यक्पतनमितिमहाभारतम् ॥

सण्डीनडीनम् । न० खगानांशोभनगमनमार्गे ॥

सण्डीनिडीनम् । न० खगानांशोभने० ऊर्द्ध्वगमने ॥

सत् । अ० आदरे ॥ आदरानादरयो : सदसतीतिनिपातसंज्ञा ॥

सत् । न० सत्ये । सदास्थायिनि । अनृतशून्यस्याव्यक्ते । बाधाभावोपलक्षितस्वरूपसत्तात्मके । सत्स्वभावेवेदान्तसिद्धे परमेश्वरे । कालत्रयाबाध्ये ब्रह्मणि ॥ यद्विषया बुद्धिर्नव्यभिचरति० ततसदितिभाष्यम् ॥ त्रि० सत्ये । भावत्वाश्रये ॥ साधौ । नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनसम्पन्ने मुमुक्षौ । शिष्टे । वेदेनकारितेवेदशास्त्रानुसारेणवर्त्तमाने । धीरे ॥ मान्ये ॥ प्रशस्ते ॥ धार्मिके ॥ विद्यमाने । अस्तीतिविधिमुखेनप्रतीयमाने ॥ यत्सम्यक्स्थितयायविद्यते० ततत्तत्सदित्युच्यते ॥ व्यक्ते । विधिमुखेनप्रमाणस्यविषये ॥ कर्मवेगुण्यप्रमोदनसमर्थे ॥ पृथिव्यप्तेजसाम् ॥ सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणितथासच्छब्द : पार्थयुज्यते ॥ यज्ञे तपसिदानेचस्थिति: सदितिचोच्यते । कर्मचेवतदर्थीयंसदित्येवाभिधीयते ॥ अस्ति । अस भुवि । लट् अत्रादेश: अस्योरल्लोप : ॥ सत्ताशालिनि । अस्तिता मात्रेवस्तुनि । शान्ते ॥ अस्ति ब्रह्मेतिब्रह्मास्तितत्त्वविदि ॥ आविज्ञातोज्ञातुमिष्टोज्ञायमानोयविस्मृत : । स्मर्थतेस्मृतइत्येवंसन्नेव बहुधोच्यते ॥

सततम् । अ० सर्वदार्थे निरन्तरे

सततम् । न० अनारते । अश्रान्ते । सन्तते । सन्तन्यतेस्म । तनुविस्तारे । क्त : । अनुदात्तोपदेशेतिनलोप : । समोवाहिततयोरितिपक्षे समोमलोप : ॥ क्रियान्तरैरव्यवधानमस्यार्थ : । क्रियाविशेषणे एकत्वम् । द्रव्यविशेषणे तुत्रिलिङ्गम् ॥ पुं० विषमज्वरविशेषे ॥ तल्लक्षणंयथा । अहोराचेसततकोद्वौकालावनुवर्त्तत इति । द्वौकालौ० अन्येककालंराचाविककालमन्यतोरे । अथवामहोरात्रे प्रत्येकंद्वौद्वौप्रकोपकालौ ॥

सततग : । पुं० वायौ ॥ त्रि० सर्वदागमनशीले ॥ सततंगच्छति । गम् । ड : ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सततविमुक्तः । त्रि॰ सर्व्वदैवमुक्ते॰ नकदाचिदपिबद्धे ॥

सततयायी । त्रि॰ सदाविनश्वरे ॥

सततोत्थितः । त्रि॰ निरन्तरमुद्युक्ते ॥ सततमुत्थितः ॥

सतत्त्वम् । न॰ स्वभावे । याथात्म्ये ॥ त्रि॰ तत्त्वेनसहिते ॥ तत्त्वेनवास्तवरूपेणसहवर्त्ततइति ॥

सतर्क्कः । त्रि॰ सभये । तर्क्केणसहवर्त्तमाने ॥

सती । स्त्री॰ दक्षायण्याम् । उमायाम् ॥ साध्व्याम् । पतिव्रतायाम् ॥ सावित्र्याम् ॥ विद्यमानायाम् ॥ सौराष्ट्रमृदि ॥ प्रमाणान्तराबाधायोग्यायाम् ॥ इयं सत्यपत्नी । यथा । सत्यपत्नीसतीमुक्ता : पूजिताजगतीप्रिया । यथाविलाभवेल्लोकोबान्धुतारहितः सदा ॥ यत्रसत्यंसुखंनास्ति॰ तत्राविश्वासात्॰ मनुष्यःस्नेहंनकरोति॰ इतिबन्धुतारहितोभवतीत्युक्तमेव ॥ प्रतिष्ठाच्छन्दःप्रभेदे ॥ नागसती ॥ यथा । मुररिपोतवपदम् । नमतिसाननुसती ॥ अस्ति॰ एकस्मिन्नर्त्थे । अस॰ । शतृ । अस्तोरल्लोपः । उगित्वान्ङीप् ॥

सतीनः । पुं॰ वंशे । कलाये । वायौ ॥

सतीनकः । पुं॰ वंशे ॥ कलाये । खण्डके । भरतद्वि॰ भा॰ प्र॰ ॥ कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीनोवर्त्तुलोमतः इतिव्याडिः ॥ सतिनोवेदुनः प्रभुः । संज्ञायामितिसमासः । हलदन्तादित्यलुक् ॥ सतीनंवाद्युंकरोति । अन्येभ्योपीतिडः ॥

सतीर्थ्यः । पुं॰ परस्परमेकगुरोः शिष्ये । सहाध्यायिनि ॥ समानेतीर्थेगुरौवसति । समानतीर्थेवासीतियत् । तीर्थेये॰ इतिसमानस्यसः ॥

सतीलः । पुं॰ सतीने ॥ वंशे॰ इ॰ मुद्राङ्कितहारावली ॥

सतीलकः । पुं॰ सतीनके । भरतद्वि॰ भा॰ प्र॰ कलाये ॥ तिलेन॰ तिलवत्कृष्णवर्णचिह्नेनसहवर्त्तते॰ इतिसतीलः । निपातनादिकारस्यदीर्घः । स्वार्थेकः ॥

सतीला । स्त्री॰ कलायविशेषे । खण्डिकायाम् । त्रिपुटे ॥

सतुषम् । न॰ तुषयुक्तसस्ये ॥ धान्ये ॥ यथा । सस्यं चैवगतंप्राहुः सतुषंधान्यमुच्यते । आमंवितुषमित्युक्तंस्विन्नमन्नमुदाहृतम् ॥

सतूर्य्यः । त्रि॰ वादित्रसहिते । तूर्य्यैः तूर्य्यघोषैः सहितः ॥

सत्वट् । त्रि॰ त्वष्ट्रायुक्ते । त्वष्टरि ॥

सत्कदम्बः । पुं॰ कृष्णभुवि । कदम्बे ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सत्कर्म्म । न० वेदविहितक्रियायाम् ॥ सत्कर्मयोग्योनजनीनबाप : शौचकारणम् । यस्मिन्ननुदितेत स्नेनैदेवायभास्वते । इतिविष्णु पुराणम् ॥

सत्काञ्चनार : । पुं० रक्तकाञ्चने ॥

सत्काण्ड : । पुं० चिल्ले ॥

सत्कार : । पुं० अन्नातिथये ॥ साधु र्यंतपस्वीब्राह्मणादृत्ते य'क्रियमाणा यांस्तुतौ ॥ कौमुद्यादिपु ॥ यथा । तस्मादेता : सदापूज्या : भूषणा च्छादनाशनै : । भूतिकामैर्नरै र्नित्यंसत्कारेषूत्सवेषुचेति । ए ता : ० नार्य : । पूजायाम् ।

सत्कृत : । त्रि० कृतसत्कारे । पूजिते ॥ आदृते ।

सत्कृति : । स्त्री० सत्क्रियायाम् । स त्कारे ॥

सत्क्रिया । स्त्री० सत्कारे । आदर स्य क्रियायाम् । श्वदाहादिक्रिया याम् । संस्कृयायाम् ॥

सत्तम : । त्रि० पूज्यतमे । साधीयसि इत्त मे । अतिशेभने अयमेषामतिशयेनस न्‍ः अतिशायनेतमबिष्ठनाविति तमप् ॥

सत्ता । स्त्री० सजातीयविजातीयस्व गतभेदरहितानुभूतौ । विद्यमान तायाम् । साधुतायाम् । जाति विशेषे । इतिभाषापरिच्छेद : ॥ भावेतल् ॥

सत्तामात्रम् । त्रि० केवलपरमार्थस्वरूपे ॥

सत्य : । पुं० श्रीरामे । दशमुखान्तके ॥ विष्णौ ॥ यथा । औत्तमेप्यन्तरेवि ष्णु : सत्यै : सहसुधोत्तमै: । सत्या यामभवत्सत्य: सत्यरूपोजनार्दन इतिकौर्मे ४८ ऽध्याय : । अश्व त्थवृक्षे । नान्दीमुखश्राद्धदेवे । य था । इष्टिश्राद्धेक्रतुर्दक्ष : । सत्यो नान्दीमुखे सु : । नैमित्तिकेकाल कामौ० काम्येचधुरिलोचनाविति ॥ तपोलोकादूर्द्ध्वतमेलोके । सत्य लोके । यथोक्तं मृगेन्द्रसंहितायाम् । तत : सत्यधिय : स्थानंसत्य लोक : स्वयम्भुव : । कामातिश यसम्पन्न : कोटयेनवसप्तच । सा विचीमूर्त्तिमत्यास्त यत्रवेदाश्चसा नुगा : ॥ ततस्तपोलोकानन्तरम्० सत्यैकवृत्तित्वात्० प्रथमकस्याधि पतत्वात् ब्रह्मण : स्थानम्० इत्यर्थ: । न० कृतयुगे । शपथे । यथोक्तं श्रीमद्ब्राणनिर्वाणे । सत्यंत्रयोमिस ङ्कल्प्यस्पृष्ट्वाकोशंगुरुं द्विजम् । ग ङ्गातोयंदेवमूर्त्तिंकुलशास्त्रंकुला मृतम् । देवीनिर्माल्यमथवाकथनं शपथेभवेत् । तथान्तंवदनम त्यं : कल्पान्तंनरकंव्रजेत् ॥ अपा पत्रनिकार्यार्थांत्यागेवायदर्पिपशा । तत्कार्यमेवयाभवे : खोकृतं

अदर्थेनयत् ॥ स्तोकारोऽङ्गनाक्तु दृष्टं तु पञ्चमेकमभीप्सनैः । क्रमेणापितमुक्तं घ्यङ्कादृशाहं कषायनैः ॥ कुलधर्मोऽपि सत्येन विधिना चेन्न सेवितः । मोक्षायश्रेयसे न स्यात् कौलेऽपायकौशलम् ॥ इति ॥ सत्ये । अव्यभिचारिणि । अनृतविरोधिनि । यथादृष्टार्थभाषणे । प्रमाणेनावबुद्धस्यार्थस्य तस्यैव भाषणे । यथा च । यथा तिष्ठन्ति पुण्यानि सत्यमाश्रित्य पार्वति । तथाऽनृतं समाश्रित्य पातकान्यखिलान्यपि ॥ अतः सत्यविहीनः सर्वपापाश्रयश्च । ताडनाद्दमनाद्राजन पापाढ्यः शिवाज्ञया ॥ अकलमषमक्तं पापे क्रियायोगमारे । यथार्थकथनं यच्च सर्वलोकसुखप्रदम् ॥ तत् सत्यमिति विज्ञेयं न सत्यं तद्विपर्ययमिति ॥ तस्याकारादिक्तो महाभारते राजधर्मे यथा । सत्यञ्च समताचैव दमश्चैव न संशयः । अमत्सर्यं क्षमा चैव ह्रीस्तितिक्षानसूयता ॥ त्यागो ध्यानमथार्यत्वं धृतिश्च सततं दया । अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारास्त्रयोदशेति ॥ अत प्रशंसा यथा । नहि सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् । नहि श्रुतेः परो बन्धुर्न गुरुर्मन्त्रदात् परः ॥ बृ॰ ब्र॰ वै॰ पु॰ ॥ अपि च

सत्यः

महानिर्वाणतन्त्रे । प्रकटेऽवकलौ देवि सर्वधर्माश्च दुर्बलाः । स्थास्यत्येकं सत्यमात्रं तस्मात् सत्यमयो भवेत् ॥ सत्यधर्मं समाश्रित्य यत्कर्म कुरुते नरः । तदेव सकलं कर्म सत्यं जानीहि सुव्रते ॥ नहि सत्यात् परो धर्मो न पापमनृतात् परम् । तस्मात् सर्वात्मना मर्त्यः सत्यमेकं समाश्रयेत् ॥ सत्यहीना वृथा पूजा सत्यहीनो वृथा जपः । सत्यहीनं तपो व्यर्थमूषरे वपनं यथा ॥ सत्यरूपं परं ब्रह्म सत्यं हि परमं तपः । सत्यमूलाः क्रियाः सर्वाः सत्यात् परतरं न हि ॥ अतएव मया प्रोक्तं दुष्कृतप्रबले कलौ । कुलाचारोऽपि सत्येन कर्त्तव्यो गुप्तभावतः ॥ गोपनाद्धीयते सत्यं न गुप्तमनृतं विना । तस्मात् प्रकाशतः कुर्यात् कौलिकः कुलसाधनम् । कुलधर्मं समागुप्यार्थं नानृतं स्यात् जुगुप्सितम् । यदुक्तं कुलतन्त्रे पुनश्चैतं प्रबले कलौ ॥ क्रमैर्धर्मश्चतुष्पादस्त्रेतायां पादहीनकः । द्विपादो द्वापरे देवि पादमात्रं कलौ युगे ॥ तत्रापि सत्यं बलवत् तपः खण्डं दयापि च । सत्यपादे कृते लोपे धर्मलोपः प्रजायते ॥ तस्मात् सत्यं समाश्रित्य सर्वकर्माणि साधयेत् ॥ कुलाचारं विनायत्तनास्त्युपायः कुलेश्वरि

। तत्वानृतयोर्मध्ये त्वनृतान्निर्थेथ संभवेत् । इति ॥ अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेकं विशिष्यते ॥ अनृतभाषणरूपवाग्व्यापारनिरोधे, अनर्थाननुबन्धियथाभूतार्थवचने । प्रियहितयथार्थभाषणे ॥ अबाधिततत्त्वे विपर्ययेतत्त्वावेदके वेदाख्ये प्रमाणे ॥ तदुपजीविनि पुराणादौ ॥ प्रमाणमूलेऽबाधितार्थे वाक्ये ॥ सिद्धान्ते ॥ भूतपञ्चके ॥ सच्छब्देन पृथिव्यप्तेजांसि॰ त्यच्छब्देन वाय्वाकाशौ । सच्च त्यच्च॰ अनयोः समाहारः ॥ सम्यग्दर्शने । परमार्थरूपे । अद्वैतवस्तुनि॰ परमब्रह्मणि ॥ द्वैताद्वैतयोः प्रमाणभूतवेदप्रतिपाद्यत्वात् सत्यत्वं कथमसत्यत्वमित्याकाङ्क्षायामाहाचार्यः इदं द्वैतमसत्यं॰ तस्मिन्॰ द्वैतं॰ न सत्यमध्यस्तम् । रजतमिव॰ शुक्तिकायाम्॰ मृगतृष्णायामिवोदकस्फुरणम् । आरोपितं यदिदं॰ द्वैतं वस्त्व॰ऽवस्तुनि अद्वैते । युक्तं नैव॰ तदाख्यातं॰ सत्ये॰ अध्यासो॰ भवत्य॰ऽसत्यानाम् ॥ यद्यारोपण॰ सुभयो॰ स्तदा तिरस्करणकस्यचिद्॰भावः । आरोपणं न शून्ये॰ तस्मात्॰ द्वैतमसत्यताया

द्या ॥ परमार्थेऽद्वैतं श्रुतिरेव प्रमाण॰मित्याह । प्रत्यक्षाद्यनवगतं॰ श्रुत्या प्रतिपादनीयमद्वैतम् । द्वैतं न प्रतिपाद्यम्॰ तत्स्वयमेव लोकसिद्धत्वात् ॥ ५४ ॥ इति ॥ भूतपञ्चके । सच्छब्देन पृथिव्यप्तेजांसि । त्यच्छब्देन वाय्वाकाशौ । सच्च त्यच्च सत्यमिति व्याख्यानात् ॥ व्यक्ताव्यक्ततः पूर्वमूर्त्तमव्यक्तरूपकम् । सत्त्वमन्नाशं च सत्यं तद्वस्तु कथ्यते ॥ त्रि॰ तथ्यवाते ॥ अबाध्ये ॥ सति सत्सु वा साधुः तत्र साधुरिति यत् ॥ पारमार्थिके । यथा । सत्यस्य सत्यः परमेश्वरः । सत्यस्य भूतपञ्चकस्य सत्यः पारमार्थिको नाप्यशिष्यमाणरूपः ।

सत्यकामः । पुं॰ जाबालर्षौ ॥ ईश्वरे ॥ सत्या अवितथाः कामा यस्य सः ॥

सत्यगङ्गा । स्त्री॰ कामरूपदेशप्रसिद्धायां नद्यां ॥

सत्यंकार । पुं॰ अवश्यमयैतत्कर्त्तव्यमिति सत्यस्य करणं । सत्यापने ॥ सत्यस्य करणम् । भावे घञ् । कारेसत्यागदस्येति मुम् । समयकारे ॥

सत्यंकारकृतः । त्रि॰ अवश्यमयैतत्कर्त्तव्यमिति सत्यंकृत्वा यद्देयं तस्मिन् । इयाना॰ साङ्क॰ भा॰ प्र॰ ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सत्यतपाः । पुं॰ मुनिविशेषे ॥

सत्यधृतिः । पुं॰ ऋषिविशेषे ॥ त्रि॰ अवितथधैर्ये ॥ सत्या अवितथविषया धृतिर्यस्य ॥

सत्यनारायणः । पुं॰ स्कान्दपुराणप्रसिद्धे देवताविशेषे इति कश्चित् ॥

सत्यपरः । पुं॰ परमेश्वरे ॥ सत्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिन् सः ॥

सत्यफलः । पुं॰ बिल्ववृक्षे ॥

सत्यभामा । स्त्री॰ श्रीकृष्णस्याष्टमहिष्यन्तर्गतमहिषीविशेषे । दुर्गायाम् ॥

सत्यभारतः । पुं॰ कृष्णद्वैपायने । वेदव्यासे

सत्यम् । अ॰ अङ्गीकारे ॥ प्रश्ने ॥ अभ्युपगमे ॥ प्रतिबोधे ॥ सत्ये ॥

सत्यम्भरा । स्त्री॰ प्लक्षद्वीपस्थमहत्यां नद्याम् ॥

सत्ययज्ञः । पुं॰ पौलुषिनाम्निमुनिविशेषे ॥

सत्ययुगम् । न॰ चतुर्युगानां प्रथमयुगे । कृते ॥ यथा । कृतं सत्ययुगं त्रेताम्नायी॰ द्वापरश्चियौ । कलिर्भूमरकः कर्मयुगमिति त्रिकाण्डशेषः ॥

सत्ययोनिः । पुं॰ परमेश्वरे ॥ सत्यस्य भूतपञ्चकस्य योनिः कारणम् ॥

सत्ययौवनः । पुं॰ विद्याधरे ॥

सत्यरतः । पुं॰ सत्यव्रतराजपुत्रे ॥ व्यासे ॥ त्रि॰ सत्यवाचि ॥ सत्ये रतः ॥

सत्यलोकः । पुं॰ सप्तलोकान्तर्गतलोकविशेषे ॥ यथा । षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते । अपुनर्मारकाणां च ब्रह्मलोको हि स स्मृतः ॥ जनलोकापेक्षया षड्गुणेन द्वादशकोट्युच्छ्रायेण तपोलोकान्तरं सत्यलोकः । अपुनर्मारकाः पुनर्मृत्युशून्याः ॥

सत्यवर्चाः । पुं॰ ऋषौ ॥ त्रि॰ सत्यवादिनि ॥

सत्यवान् । पुं॰ नृपान्तरे ॥ त्रि॰ सत्यवाचि ॥ सत्यमस्यास्मिन् मतुप् । मादुपधायाश्चेति मतोर्वः ॥

सत्यवती । स्त्री॰ व्यासमातरि । काल्याम् ॥ नारदस्य पत्न्याम् ॥ ऋचीकमुनेर्भार्यायाम् ॥ सत्यवाग्विशिष्टायाम् ॥ उगित्वान्ङीप् ॥

सत्यवतीसुतः । पुं॰ व्यासे ॥

सत्यवाक् । पुं॰ ऋषौ ॥ काके ॥ त्रि॰ सत्यवादिनि ॥ सत्या वाग् यस्य ॥

सत्यवाक्यः । पुं॰ भगवतीपुराणप्रसिद्धे मुनिविशेषे ॥ त्रि॰ सर्वास्ववस्थास्वपि सत्यवचने ॥ सत्यं वाक्यमस्य

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सत्यवादी । त्रि० यथार्थवक्तरि । स त्योद्ये ॥

सत्यवृत्त: । त्रि० अकपटचरिते ॥

सत्यव्रत: । पुं० ईश्वरे ॥ सत्यं व्रतं सङ्कल्पोऽस्य ॥ सूर्यवंशीयस्त्रय्यारु णस्यात्मजेराजर्षिविशेषे । योसौ त्रिशङ्कुसंज्ञामवाप ॥ त्रि० सत्य सङ्कल्पे ॥

सत्यसङ्कल्प: । त्रि० अमोघवाञ्छिते । ईश्वरे ॥ सत्या: सङ्कल्पायस्य ॥

सत्यसङ्गर: । पुं० त्रिशिरसि । श्री दे । कुबेरे ॥ कूटास्त्रवर्ज्जितेशूरा णांयुद्धे ॥ त्रि० सत्यप्रतिज्ञे ॥

सत्यसन्ध: । पुं० कैकयीतनये । भ रते । जनमेजये ॥ त्रि० सत्यप्र तिज्ञे ॥ सत्यासन्धाप्रतिज्ञायस्य ॥

सत्यसन्धा । स्त्री० द्रौपद्याम् ॥

सत्या । स्त्री० दुर्गायाम् ॥ जनकात्म जायाम् । सीतायाम् ॥ व्यासमातरि । सत्यवत्याम् ॥ सत्यभामायाम् ॥ विनापिप्रत्ययंमित्युत्तरपदलोप: ॥ सत्यभामिष्यवाम् । अविनाशि न्यां ॥

सत्याकृति: । स्त्री० सत्यापने । मयै तदवश्यंकर्तव्यमितितथ्यकरणे । सत्यक्रिया० साङ्० भा० प्रसिद्ध नियमे ॥ सत्यस्यकरणं । स्त्रियांक्ति न् । सत्यादशपथे० इतिडाच् ॥

सत्याग्नि: । पुं० अगस्त्यमुनौ ॥ च डाकर्माग्नौ ॥

सत्यानृतम् । न० वाणिज्ये ॥ सत्यस हितमनृतम् । शाकपार्थिवादि: ॥

सत्यापनम् । न० सत्यङ्कारे । सत्या कृतौ ॥ सत्यस्यकरणम् । सत्याप पाशेतिणिजापुकौ । भावेल्युट् ॥

सत्योद्यम् । न० सत्यवचे । सत्यस्यवद ने ॥ वद: सुपिक्यप्चेतिक्यप् ॥

सत्त्रम् । न० क्रतौ । यज्ञे ॥ सदादा ने ॥ आच्छादने ॥ अरण्ये ॥ कैत वे ॥ यज्ञविशेषे । गवायनादिक्रतु विशेषे ॥ यत्रयजमानाएवसमाना ऋत्विगादिरूपेण० कर्म्मकुर्वन्ति० तस्मिन्यज्ञे सदच्छिद्रे सततान्नदा ने ॥ धने ॥ गृहे ॥ कर्म्मणि ॥ सी दन्त्यत्राऽनेनवा । षद्लृविशरणग त्यवसादनेषु । ष्ट्रन् ॥ गुधुमौल्या दिनाबोच: ॥ सत: साधून्त्रा यतेवा । त्रैङ्पालने । आतोनुपस र्गेकइतिक: । नपुंसकत्वात्सत्र न्नेति ॥

सत्त्रम् । अ० सदार्थे ॥ सहत्रायते । त्रैङ्पालने । अम् । यरोहित्वम् ॥

सत्त्रशाला । स्त्री० प्रतिश्रये । अन्नदा नाद्युद्दवसिते ॥

सत्त्रा । अ० सहार्थे ॥ सत्राकलतेगो ह्ंस्याम् ॥ सहत्रायते । त्रैङ्० । क्विप् ॥

सत्राजित् । पुं० कृष्णस्यश्वशुरे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सत्तायणम्। न॰ बहुयजमानके॰ वै
दिककर्म्मणि ॥
सत्ति:। पुं॰ गजे। हस्तिनि ॥ अब्दे
। मेघे ॥ त्रि॰ जयशीले ॥
सत्तिजातकम्। न॰ व्यञ्जनविशेषे ॥
यथा। मांसं बहुघृतेभृष्टं सिक्ताचै
षाम्बुनामुहु:। जीरकाद्यै समा
युक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥ तदेवघृ
ततक्राव्यं प्रदिग्धं सत्तिजातकम् ॥
सत्त्री। पुं॰ गृहपतौ। सदान्नादिदा
नकर्त्तरिगृहस्थे ॥ नाशौचं सत्रि
णांसते॰ नकारुणांस्वकर्मणि ॥
ऋत्विजि ॥ सत्त्रं॰ यज्ञतत्त्वमस्या
स्ति। अतइनिठनाविती नि: ॥
सत्त्व:। पुं॰ न॰ जन्तौ ॥ न॰ प्रकृ
तेर्गुणविशेषे। प्रीत्यात्मकेसत्त्वगुणे
॥ येतुप्रीतिर्न दु:खाभावादतिरि
च्यते॰ एवं दु:खमपिनप्रीत्यभा
वादन्यदितिमन्यन्ते॰ तान्प्रत्या
त्मग्रहणम्। नेतरेतराभावा: सु
खादय:॰ अपितुभावा:॰ आ
त्मशब्दस्यभाववचनत्वात्॰ प्रीति
रात्माभावोयेषांतेप्रीत्यात्मान:।
भावरूपताचैषांगुणानामनुभवसि
द्धा॰ परस्पराभावात्मकत्वे तुपरस्प
राश्रयापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभया
सिद्धिरितिभाव:। सत्त्वं लघुप्र
काशकमिष्टं साङ्ख्याचार्य्यै:। य
त्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्त्वम् ॥

चेतोधर्मविशेषे ॥ यस्मिन्सतिन
कुतश्चिद्भयमुत्पद्यतेनकस्यामप्यव
स्थायाम्विषाद: समुपजायतेत
त्सत्त्वमितिव्याख्यातार:। तथा
हि। एकाकिनीवनवासिनिश्चराज
लक्ष्मण्यनीतिशास्त्रे। सत्त्वोच्छ्रि
तेमृगपतौ॰ राजेतिगिर: परिण
मन्ति ॥ पिशाचादौ ॥ बले। परा
क्रमे ॥ द्रव्ये ॥ स्वभावे ॥ आत्मत्वे
॥ व्यवसाये ॥ असुषु। प्राणेषु ॥
चित्ते ॥ रसे ॥ आयुषि ॥ धने।
वित्ते ॥ यथा। अन्यदुच्छृङ्खलं
सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम्। सामा
नाधिकरण्यं हितेजस्तिमिरयो: कु
तइति ॥ जीवात्मनि ॥ अन्त:क
रणे ॥ निर्विकारमनसि ॥ यथा।
व्यसनेऽप्युदयेवापिह्यविकारेसदा
मन:। तत्तुसत्त्वमितिप्रोक्तमि
ति ॥ उत्साहशक्तौ ॥ चित्तधैर्य्ये ॥
सतोभाव:। तस्यभावस्त्वतलौ ।
सीदन्त्यस्मिन्गुणाद्या:। षद्लृ॰ ।
अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतित्वन्॥ ॥
सत्त्वतनु:। पुं॰ वासुदेवे ॥
सत्त्वरम्। न॰ शीघ्रे। अविलम्बिते
॥ त्रि॰ तद्वति ॥ सहत्वरयावर्त्तते
। सहस्य स: ॥ अविलम्बितेक्रिया
विशेषणत्वाद्द्रव्ये वर्त्तमानं क्लीवम्
। द्रव्ये तु त्रिलिङ्गं ॥
सत्त्वविशाल:। पुं॰ भुव: प्रभृतिस

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्यान्ते लोके ॥ त्रि० सत्त्वबहुले । ऊर्द्ध्वंसत्त्वविशालः॥ सत्त्वेनविशालः॥

सत्त्वसंशुद्धिः। स्त्री० अन्तःकरणस्य निर्मलतायाम् । श्रवणादिपरिपाकेणान्तःकरणस्यासम्भावनाविपरीतभावनादिमलराहित्ये ॥ सम्यक्शुद्धिः संशुद्धिः सत्त्वस्य संशुद्धिः । तस्याः सम्यक्ज्ञानभगवत्तत्त्वस्फूर्त्तियोग्यता ॥

सत्त्वसङ्क्षयः। पुं० चित्तभङ्गे ॥ प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादिर्विषादः सत्त्वसङ्क्षयः॥

सत्त्वसमाविष्टः। त्रि० सत्त्वेनयात्मना० आत्मविवेकज्ञानेहेतुनाचित्तगतेनातिशयेन० सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकरजस्तमोमलराहित्येन० आसमन्तात्फलाव्यभिचारेण० आविष्टेव्याप्ते ॥

सत्त्वसम्पन्नः। त्रि० सद्भावापन्ने ॥

सत्त्वस्थः। त्रि० सत्त्ववृत्तिप्रधाने ॥ पुं० विष्णौ ॥ सत्त्वंसत्वगुणंप्रकाशात्मकमधितिष्ठतिपालनोपाधितयाविष्णुरूपेणे तिसत्त्वस्थोविष्णुः। यद्वासत्त्वेषुसर्वप्राणिषुजीवरूपेणान्तर्यामिरूपेणचतिष्ठतीतिसत्त्वस्थः। ष्ठा०। सुपिस्थइतिकः॥

सत्पवम् । न० संवर्त्तिकायाम् ॥

सत्पथः। पुं० अर्चितेऽध्वनि । संख्यासौपथ्याश्च । सन्महदितिसत्पुरुषः। समासान्तश्च ॥

सत्पुत्रः। पुं० सद्पत्ये । सत्पुत्रोयतुजातेनवैयोपिविदितंश्रयो । पुन्नाम्नोनरकात्त्रात : सतेनसुमहात्मना ॥

सत्पुरुषः। पुं० पूज्यमानपुरुषे ॥

सत्प्रतिग्रहः। पुं० साधुजनदत्तद्रव्यग्रहणे ॥ सद्भ्यः साधुभ्यः प्रतिग्रहोदानग्रहणम् । यथा । सप्तवित्तागमाधर्म्यादायोलाभः क्रियोजयः। प्रयोगः कर्मयोगश्चसत्प्रतिग्रहएवचेतिमनुः॥

सत्प्रतिपक्षः। पुं० तुल्यव्यक्तौ । प्रतियोगिनि ॥ न्यायमते० साध्याभावसाधकंहेत्वन्तरंयस्यतस्मिन् ॥ यथा । शब्दोनित्यः श्रवणत्वात् शब्दवत् शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद् घटवदिति ॥ यद्वा । हृदोवह्निमान्धूमात्० हृत्वादीवह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदादिरिति ॥

सत्फलः। पुं० दाडिमवृक्षे ॥ शोभनफलवतिवृक्षे ॥

सत्सङ्गः। पुं० साधुसङ्गमे । सधर्म्मवत्लिंजनसमागमे । यथोक्तंकुलार्णवे । सत्सङ्गश्चविवेकश्चनिर्मलंनयनद्वयम् । यस्यनास्तिनरः सोन्धः कथंनस्यादमार्गगइति ॥

सत्सारः। पुं० खादिरे । खदिरसा

रे। वृक्षविशेषे॥
सथुत्कारम्। न॰ अम्बूकृते थुत्का
रेणसहवर्त्तमाने॥
सदंशकः। पुं॰ कर्कटे। कुलीरे॥
त्रि॰ दंशयुक्ते॥
सदंशवदनः। पुं॰ कङ्कपक्षिणि। र
वालङ्करणे। आमिषप्रिये॥
सदञ्जनम्। न॰ कुसुमाञ्जने॥
सदनम्। न॰ वस्त्ये। भवने। गृहे
॥ सीदन्त्यत्र। षद्लृ॰। अधिकर
णे ल्युट्॥ तोये। जले॥ ग्लानौ
॥ यथा। दौर्बल्यंसदनंकार्श्यंकु
चिशूलमथारुचिमिति॥
सदव्ययः। त्रि॰ विनाशापचयोपल
क्षितसर्वविकारशून्ये। संश्चासौ
अव्ययश्चेतिकर्मधारयः॥
सदश्वः। पुं॰ दान्ताश्वे॥
सदः। स्त्री॰ न॰ सभायाम्॥ सीद
न्त्यस्याम्। षद्लृ॰। असुन्॥
सदसदात्मकम्। न॰ स्वरूपपररूपा
भ्यांनिरूपणीयेसर्वस्मिन्जगति।
जगच्चेदं व्यवहारदृष्ट्यासत्॰ परमा
र्थदर्शनेनासत्। तत्स्वरूपम्॥
सदसतीआत्मास्वरूपंयस्यतत्॥
सदसज्ज्ञामनिर्वचनीयम्। न॰ अज्ञा
नस्योत्कृष्टलक्षणे॥ नेदमसम्भवि
॰अज्ञानस्यसत्वेचिदात्मवद्बाधाभा
वप्रसङ्गात्। असत्वेच॰वन्ध्यासुता
दिवदपरोक्षप्रतिभासानुपपत्तेः
बाध्यप्रतीत्योश्चाज्ञानेप्रसिद्धत्वाद्यु
क्तंतस्यानिर्वचनीयत्वम्॥
सदसद्योनिः। स्त्री॰ धर्म्माधर्म्ममिश्र
ब्राह्मणादिमनुष्येषु॥ तेषुहि
राजसंमिश्रंफलंभुज्यते॥ सदसतो
र्योनिः॥
सदसद्वादी। पुं॰ अकलङ्कचितयप्रभृ
तिषु॰ अर्हत्सु॥
सदसद्विकारम्। न॰ जगति॥ सत्
आकाशवायुरूपममूर्त्तभूतद्वयम्॰
असत् तेजोजलभूमिरूपंमूर्त्तभूत
त्रयम्। तयोर्विकारं तत्परिणा
मरूपंयत्तत्॥
सदस्पतिः। पुं॰ सभाधिपतौ। स
दसःपतिः॥
सदस्यः। पुं॰ विधिदर्शिनि। सभा
याम्न्यूनाधिकविचारके॰ ऋत्वि
ग्विशेषे॥ सदसिसाधुः। तत्रसा
धुरितियत्॥ सभ्ये॥ सदसियज्ञ
सभायामृत्विग्भ्योऽन्येमिलिताये
ब्राह्मणास्तेसदस्याः॥
सदा। अ॰ सर्वकाले। सर्वदार्थे॥
सर्वस्मिन्काले। सर्वैकान्यकिंय
त्तदः कालेदा। सर्वस्यसोन्यतर
स्यांदि॥
सदाकारः। पुं॰ आत्मनि। अस्ती
त्येतन्मात्रव्यवहारकारणभूतप्र-
कारोयस्यसः॥
सदागतिः। पुं॰ वाते। वायौ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सदागतिरस्य ॥ नाके ॥ निर्वाणे ॥ सदीश्वरे ॥ सूर्य्ये ॥
सदाचारः । पुं० प्रातःकृत्यादि नियमाचरणेनसाधुव्यवहारे । शिष्टाचारे ॥ यथमनुः । तस्मिन्देशेयआचारः पारम्पर्यक्रमागतः वर्णानांसान्तरालानांससदाचारउच्यते ॥ तस्मिन्देशे० ब्रह्मावर्तदेशे ॥ सतामाचारः ॥ सदाचारवतापुंसाजितौलोकावुभावपि ॥ विशेषः कालिकावामनपुराणादौ द्रष्टव्यः ॥ त्रि० तद्वति ॥
सदाचारवान् । त्रि० सदाचारविशिष्टे । सदाचारिणि ॥
सदातनः । पुं० विष्णौ ॥ त्रि० नित्ये ॥ सदाभवः । सायंचिरमित्यादिना० ट्युट्युलौतुट्च ॥
सदातोया । स्त्री० एलापर्ण्याम् ॥ सदानीरायांसरिति ॥
सदादानः । पुं० ऐभ्रमातङ्गे । ऐरावते ॥ हेरम्बे । लम्बोदरे ॥ गन्धहस्तिनि । मत्तगजे ॥ न० नित्यदाने ॥ त्रि० सर्वदादानशीले ॥ सदादानंयस्य ॥
सदानः । पुं० समदे ॥
सदाननः । त्रि० शोभनवदने । सत्आननंयस्य ॥
सदानन्दः । पुं० सदाशिवे ॥ सदाआनन्दः सन्० सर्वदास्थायीवाआनन्दोयस्य । सतः साधूनाआनन्दयतीतितथा ॥ त्रि० सततालह्लादयुक्ते ॥ यथा । ममानन्दे सदानन्दः सदानन्दोभविष्यति । ममानंदेनिरानन्दोनिरानन्दोभविष्यतीतिपुराणेभगवतीवाक्यम् ॥
सदानर्त्तः । पुं० खञ्जनखगे ॥
सदानीरवहा । स्त्री० करतोयायाम् ॥
सदानीरा । स्त्री० करतोयायांसरिति ॥ गौरीविवाहसमये० शङ्करकरगलितसम्प्रदानतोयप्रभवत्वात्० सदानीरंयस्याः चरनस्खलत्वात् । तथाचावस्मृतिः । प्रथमेकर्कटेदेवीत्र्यहंगङ्गारजस्वला । सर्वारक्तवहानद्यःकरतोयाम्बुवाहिनीति ॥
सदापुष्पः । पुं० नारिकेलवृक्षे ॥ श्वेतार्के ॥ न० कुंदे । माघ्ये ॥
सदापुष्पी । स्त्री० अरुणार्के । चादित्यपुष्पिकायाम् ॥
सदाप्रदः । त्रि० सततदातरि ॥
सदाप्रसूनः । पुं० अर्कवृक्षे ॥ रोहितके ॥ कुन्दवृक्षे ॥
सदाफलः । पुं० स्कन्धफले ॥ उदुम्बरे । नारिकेले ॥ बिल्वे ॥ सदाफलानियस्मिन् ॥
सदाफला । स्त्री० त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे ॥ वार्त्ताकुविशेषे । सदावृन्त० द्र० भा० ॥ सदाफलान्तिदोषघ्नी

रक्तपित्तप्रसादनी । कण्डूकच्छूह
रीचैव० वार्ताकीगुणवत्तरेतिराज
वल्लभ : ॥
सदाभद्रा । स्त्री० गम्भार्याम् । भद्र
पर्य्यायाम् ॥
सदामुदितम् । न० दानपदवाच्या
यांपञ्चम्यांसिद्धौ ॥ त्रि० सर्वदा
हृष्टे ॥
सदायोग : । पुं० स्वस्वरूपाविर्भावे ॥
सदायोगी । पुं० विष्णौ ॥ शिवे ॥
सदाविर्भूतस्वरूपे ॥ सदायोगो
स्त्यस्य । इनि : ॥ अन्येषांचित्त
वृत्तिनिरोधरूपयोगवशात्स्वरूपा-
विर्भाव : । ईश्वरस्यतुस्वरूपानाद
रणात्स्वरूपयाथात्म्याविर्भाव :
सर्वदास्तीत्यर्थ : ॥
सदाशय : । त्रि० साधुभिप्राये ॥
सत्आशयोयस्य ॥
सदाशिव : । पुं० महादेवे । शम्भौ
॥ सदासर्वदा० शिवंकल्याणंय
स्य० यस्माद्वा ॥
सदृच : । त्रि० सदृशे ॥ समानमात्म
नापश्यति० समानइवपश्यतिवा
। दृशिर्प्रेक्षणे । त्यदादिष्वित्यच०
क्सोपिवाच्यइतिक्स : । दृग्दृशेति
समानस्यसादेश : । रूढिरियंना
वयवार्थोग्राह्य : ।
सदृक् । त्रि० सदृचे ॥ समानमा
त्मनापश्यति० समानइवपश्यति
वा । दृशिर्० । त्यदादिष्विति०
क्विन् । दृग्दृशवतुष्वितिसभाव :
रूढिशब्दोयमितिनावदर्शनक्रिया
पेक्षास्ति ॥
सदृश : । त्रि० तुल्ये । समे । सदृशि
॥ समानमात्मना० समानइववाप
श्यति । दृशिर्० । त्यदादिष्वि
तिकञ् । दृग्दृशवतुष्वितिसभा
व : । रूढिरियमितिनावदर्शनक्रि
यापेक्षास्ति ॥ उक्तिः ॥
सदृशन्दनमस्य । न० निष्पन्दे ॥
सदेश : । त्रि० निकटे । देशान्विते
॥ समानोदेशोस्य ॥
सद्गति : । पुं० ईश्वरे ॥ सन्ति
ब्रह्मवादिन : सन्त : ० तैर्गम्यते
प्राप्यतेइतितथा ॥ स्त्री० शोभन
गतौ ॥ त्रि०सद्बुद्धिविशिष्टे ॥ स
तीगतिर्बुद्धिरस्य ॥ सतामस्तित्र
स्तीतिविदुषांगति : प्राप्यंस्थानंस
द्गति : ॥
सद्गुरु : । पुं० कौले ॥ यथोक्तंमहा
निर्वाणे । शाक्ते शाक्तोगुरु : श
स्त : शैवेशैवोगुरुर्मत : । वैष्णवे
वैष्णव : सौरेसौरोगुरुरुदाहृत :
॥ गाणपेगाणपश्चैवकौल : सर्वत्रसद्गु
रु : । अत : सर्वात्मनाधीमान्कौ
लाद्दीक्षांसमाचरेदिति ॥
सद्भाव : । पुं० अविद्यमानत्वशङ्कायां
विद्यमानत्वे । सत : सन्भावस्त्यो

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भावो धर्मः सत्त्वप्रमेयत्वादिरस्मिन् ॥ अस्तित्वे । देवदत्तस्य पुत्रादिकमस्तीत्यस्मिन्नर्थे ॥

सद्भूतः । त्रि० सत्ये ॥

सद्म । न० वेश्मनि । निकेतने । गृहे ॥ तोये । पानीये । नीरे ॥ सीदन्त्यत्र । षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु । मनिन् ॥

सद्यःकृतम् । न० नामनि ॥ त्रि० तत्कालकृते ॥

सद्यःप्राणकरः । त्रि० तत्क्षणात् बलकारकद्रव्यादौ ॥ यथा । सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतमुष्णोदकञ्चैव सद्यःप्राणकराणि षट् ॥

सद्यःप्राणहरः । त्रि० तत्क्षणात् बलायुषोर्नाशकद्रव्यादौ ॥ यथा । शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट् ॥

सद्यःशुद्धिः । स्त्री० सद्यःशौचे ॥ यथा । देशान्तरमृते बाले सद्यःशुद्धिर्यतौ मृते ॥ इ० गारुडे १०७ अध्यायः ॥

सद्यःशोथा । स्त्री० कपिकच्छ्वाम् ॥

सद्यःशौचः । पुं० कार्वादिषु ॥ तद्यथा । कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥ विशेषो गरुडकूर्मपुराणशुद्धिविवेकादौ द्रष्टव्यः ॥

सद्यः । अ० तत्क्षणे । सपदीत्यर्थे ॥ समानेऽहनि इत्यस्मिन्नर्थे । सद्यःपरुत्परार्य्यैषमइत्यादिना समानस्य सभावोऽद्यस्चाहनि निपात्यते ॥ यथा । सद्यो बलहरा नारी सद्यो बलकरं पयः । स्त्रियं गच्छेत् पयः पीत्वा तास्वक्त्वा पुनः पिबेदिति ॥

सद्यस्कः । त्रि० नवीने । नूतने ॥

सद्योजातः । पुं० शिवे । वत्से ॥ त्रि० तत्क्षणोत्पन्ने ॥

सद्योनिः । पुं० देवे । सुरे ॥ सात्त्विकीकृतफलभुजि । सती योनिः ॥

सद्योभावी । पुं० तर्णके । गोवत्से ॥ त्रि० तत्क्षणभवनयोग्ये ।

सद्रूपः । त्रि० अनाद्यस्वरूपे । सर्व्वदास्थायिस्वरूपे ॥ सत् सदास्थायी रूपं यस्य ॥

सद्वत्ता । पुं० सत्कथने । सद्यःसौवत्ताच ॥

सद्वृत्तम् । न० सच्चरित्रे । साधुस्वभावे ॥ त्रि० तद्युक्ते ॥ यथा । नासमञ्जसशीलैस्तु सहासीत कदाचन । सद्वृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्द्धमपि शस्यते ॥

सद्वृत्तिः । स्त्री० भाषाविवरणजीवने ॥ प्रमाणान्तरबाधायोग्यायां व्याख्याकारीयांवृत्तौ ॥ सती चासौ वृत्तिश्च

॥ सतिसवं दास्यायिनिवृत्तिर्वा ॥
सद्वृत्तिभाक् । त्रि० सद्वृत्तिविशिष्टे ॥ यथा । पथ्याशिनांशीलवतांनराणांसद्वृत्तिभाजांविजितेन्द्रियाणाम् । एवंविधानामिदमायुरवधिन्यंसदावदृधमुनिप्रवादः ॥
सधर्म्मचारिणी । स्त्री० गृहिण्याम् ॥
सधर्म्मा । त्रि० तुल्ये ॥ समानोधर्मोयस्यस : ॥ धर्मादनिच्केवलात् ॥
सधर्म्मिणी । स्त्री० समानधर्म्मवत्याम् भार्यायाम् । पत्न्याम् ॥ सहधर्मोऽस्त्यस्या : ० कर्मसुपत्न्यासहाधिकारात् । धर्म्मशीलवर्णान्ताच्चेति० इनि : । वोपसर्जनस्येतिवास : ॥
सधर्म्मी । त्रि० समानधर्माचारिणि ।
सधवा । स्त्री० पतिवत्नाम् ॥
सधि : । पुं० अग्नौ ॥ सहधारणे । सहस्थितौ ॥ धानंधि : । सहधि: सधि : ॥
सधि : । पुं० वृषभे ॥ सहते । षह० । सहेर्धश्चेतीसन् ॥
सध्रीची । स्त्री० सख्याम् ॥
सध्रीचीन : । त्रि० समीचीने ॥ विभाषाञ्चेरिति० ख : । सहस्यसध्रि: ॥
सध्यङ् । त्रि० सहचरे । सहगच्छति । सहाञ्चति । ऋत्विगादिनाञ्चे : क्विन् । सहस्यसध्रि : । अनदितामितिनिकारलोप: ॥

सन : । पुं० घण्टापाटलिवृक्षे ॥ पुं० स्त्री० हस्तिकर्णास्फाले ॥ दाने । सनोतिषणुदाने । प० अच् ॥ त्रि० अखण्डिते ॥
सनक : । पुं० विष्णो : पारिषदभेदे । ब्रह्मण : सुते । मुनिविशेषे ॥
सनत् । अ० नित्यार्थे ॥
सनत् । पुं० ब्रह्मणि । द्रुहिणे ॥
सनत्कुमार : । पुं० वैदृयसंज्ञिताग्रजेतरविब्रह्मण : पुत्रे । वेधावे ॥ सनत्० नित्यंकुमार : ॥ यद्वा । सनत्० ब्रह्मातस्यकुमारोऽपत्यम् ॥ तन्नामकारणमुक्तं हरिवंशे । यथोत्पन्नस्तथैवाहं कुमारइतिबिद्धिमाम् । तस्मात्सनत्कुमारेतिमम नामप्रतिष्ठितम् ॥ इति । जिनानांद्वादशसार्वभौमान्तर्गतसार्वभौमविशेषे ॥ न० उपपुराणविशेषे ॥
सनन्द : । पुं० सनन्दने । ब्रह्मण : पुत्रे । यथा । सनकश्चसनन्दश्च सनातनश्चात्मभू : । सनत्कुमारश्चमुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतस: ॥ असृजद्दिसम्बन्ध : ॥
सनन्दन : । पुं० ब्रह्मणश्चतुर्थपुत्रे ॥ यथा । धर्मस्यभार्याऽहिंसाख्यात स्यांपुत्रचतुष्टयम् । सम्प्राप्तंमुनिशार्दूलयोगशास्त्रविचारकम् ॥ ज्येष्ठ : सनत्कुमारोभूत्० द्वितीयश्चसनातन : । तृतीय : सन

कानामचतुर्थस्सनन्दनइति ॥ सनत्कुमारे ॥

सनपर्णी । स्त्री० अशनपर्ण्याम् ।

सना । अ० नित्ये ॥ सनति । षणसम्भक्तौ । आप्रत्ययः ॥

सनाखल: । पुं० सनखले । यथा । महेन्द्रभीमविमलकुरुक्षेत्रगयाः खलाः । सनापदोत्तराः साहस्राः सनखलाः खग ॥

सनात् । अ० नित्यार्थे ॥

सनातन: । पुं० अच्युते । विष्णौ ॥ शिवे ॥ अजे । वेधसि ॥ पितृणामतिथौ ॥ दिव्यमनुष्ये । ब्रह्मणः पुत्रे । मुनिविशेषे ॥ परम्पराप्राप्ते० उपाधिपरिच्छेदेपिवस्तुतः परमात्मस्वरूपत्वान्नित्ये० आत्मज्ञानंविनाछेत्तुमशक्येसंसारवृत्ते ॥ त्रि० स्थिरे । मुनिश्चले । सर्वदैकरूपे । अविनाशिनि ध्रुवे ॥ सनाभव: । सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौतुट् च ॥ अनादिपरम्परागते । चिरन्तने ॥

सनातनी । स्त्री० लक्ष्म्याम् ॥ सरस्वत्याम् ॥ दुर्गायाम् । भवान्याम् ॥ निर्वचनन्तु । सर्वकालेसनाप्रोक्तंविद्यमानेतनीतिच । सर्वंचसर्वकालेषुविद्यमानासनातनीति ॥ अपिच । निर्गुणस्यचनित्यस्यवाचकस्सनातनः । सदानित्यानिर्गुणायाकीर्तितासासनातनीति ॥ टित्वान्ङीप् ॥

सनात्कुमार: । पुं० ब्रह्मणः पुत्रे० सनत्कुमारे ॥ सनात्० नित्यंकुमारः ॥

सनाथ: । त्रि० सस्वामिके । नाथवति ॥

सनाथा । सनाथिका । स्त्री० पतिवत्याम् । जीवद्भर्तृकायाम् ॥

सनाभ: । पुं० सोदरभ्रातरि ॥

सनाभि: । पुं० ज्ञातौ । सपिण्डे ॥ सहोदरे । समानोनाभिर्मूलपुरुषोऽस्य । ज्योतिर्जनपदेतिसमानस्य स: ॥ त्रि० तुल्ये । सदृशे ॥

सनामक: । पुं० श्रीभाञ्जने ॥ त्रि० समाननामवति ॥

सनि: । स्त्री० भक्तौ । दाने ॥ सनोति । षणुदाने । खनिकषीत्यादिना० इन् ॥ सनन्दा ॥ अध्येषणायाम् । गुर्वादेः प्रार्थनयाकस्मिंश्चिदर्थे नियोजने ॥ यथा । हेस्वामिन्ममाभिषेकं कुरु । अपिच । वाहिनाथकुलाचारनलिनीकुलवल्लभ । त्वत्पादाम्भोरुहच्छायांदेहिमूर्ध्निकृपानिधे० इति ॥

सनित: । त्रि० प्रतिपन्ने ॥

सनिष्ठीवम् । न० सनिष्ठीवचसि । सनिष्ठीवे । निष्ठेवनम् । ष्ठिवुनिरसने । घञ् । लघूपधगुण: । ष्ट

षोद्‌रादित्वादीकारः । सहनिष्ठी वेन । श्लेष्मकणादिनिर्गमनेनवर्त्त तेइतिसनिष्ठीवम् ॥ त्रि० तद्वति ॥
सनिष्ठेवम् । न० सश्लेष्मवचसि । अ म्बूकृते ॥ निष्ठेवनम् । निष्ठेवः । ष्ठिवु० ; घञ् । लघूपधगुणः । सहनिष्ठेवेनश्लेष्मकणादिनिर्गमने नवर्त्ततइतिसनिष्ठेवम् ॥ अम्बूकृ तं सनिष्ठेवमित्यमरः ॥ त्रि० त द्वति ॥
सनी । स्त्री० सनिशब्दार्थे ॥
सनीडः । त्रि० निकटे । समीपे । उपकण्ठे ॥ समानं नीडं वासस्था नमस्य । सहनीडनेतिवा ॥
सनुतर् । अ० अन्तर्द्धाने ॥
सन्ततः । पुं० ज्वरविशेषे ॥ तल्लक्ष णंयथा । सप्ताहंवादशाहंवाद्वाद शाहमथापिवा । सन्तत्यायोऽविस र्पीस्यात्सन्ततः सनिगद्यतइति ॥ विकल्पोवातिकादिभेदात् । स न्तत्यानैरन्तर्येण । अविसर्पीअपरि त्यागी ॥ न० सतते ॥ त्रि० त द्वति ॥ व्याप्ते ॥ विस्तीर्णे ॥ सन्त न्यतेस्म । तनु० । क्तः । अनुदात्तो पदेशेतिनलोपः । समोवाहिततत योरितिपक्षे मलोपाभावः ॥
सन्ततम् । अ० सातत्ये ॥
सन्तताभ्यासः । पुं० स्वाध्याये ॥
सन्ततिः । स्त्री० गोत्रे । अभिजने । सन्ताने ॥ पङ्क्तौ । पुत्रपौत्राणां पारम्पर्ये ॥ विस्तारे ॥ तनये ॥ दुहितरि ॥ सन्तन्यते । तनोतेक्ति यांक्तिन् । पारम्पर्ये ॥
सन्तप्तः । त्रि० अध्वगमनादिनाश्रान्ते । तत्पर्यायायथा । सन्तापितस्तुस न्तप्तोधूपितधूपायितौचदूनश्चेति ॥ सन्तप्यतेस्म । तपसन्तापे । क्तः अकर्मकत्वात्कर्त्तरिवाक्तः ॥ प रमोद्विग्ने ॥ अग्निजतापयुक्ते ॥
सन्तमसम् । न० विष्वग्ध्वान्ते । व्याप कान्धकारे ॥ समन्तात्सर्वतः० तमः । अवसमन्धेभ्यस्तमसइत्य च् ॥
सन्तरणम् । न० तरणे । पारगमने । प्लवनपूर्वकदेशान्तरगमने ॥
सन्तर्जनम् । न० हठसंश्लेषे ॥
सन्तर्पणम् । न० प्रीणने । तृप्तौ ॥ द्राक्षादाडिमखर्जूरीकदलीशर्करा लाजाचूर्णमध्वाज्यसम्मिलिते ॥ त्रि० तृप्तिकारके ।
सन्तर्पितः । त्रि० सम्यक्प्रीणिते
सन्तानः । पुं० सन्ततौ । विस्तारे ॥ गोत्रे । वंशे । अन्ववाये ॥ अप त्ये ॥ सन्तन्यते । तनुविस्तारे ॥ घञ् ॥ सुरद्रुमे । कल्पवृक्षे ॥ सम्यक्तनोतिपुष्पाणिचलितीति सूत्रे० तनोतेरुपसङ्ख्यानाण्णः ॥ सम्यक्तन्यन्तेपुष्पाण्यस्मिन्नित्यधि

करणे इत्यस्येतिघञ् वा ॥

सन्तानिका । स्त्री॰ मर्कटजालके ॥ छुरिकाफले । फेने ॥ क्षीरादिसारे । मला॰ द्रू॰ भा॰ ॥ सन्तानिकागुरु: शीताद्वथ्यापित्तास्रवातनुत् । तर्पणीबृंहणीस्निग्धाबलासवलघुकरा ॥

सन्ताप: । पुं॰ अग्निजतापे । सञ्ज्वरे ॥ सन्तापयति । तपसन्तापे । ण्यंत: । पचाद्यच् ॥ सम्यगुत्तापे । शौष्ये ॥

सन्तापन: । पुं॰ स्मरशुगविशेषे ॥ त्रि॰ सम्यक् तापकारके ॥

सन्तापित: । त्रि॰ अध्वादिनाश्रान्ते । सन्तप्ते ॥ सन्ताप्यतेस्म । तपदाहेचुरादि: । क्त: । अकर्मकत्वात् कर्त्तरिवाक्त: ॥

सन्तार: । पुं॰ सन्तरणे ॥

सन्ति: । स्त्री॰ दाने ॥ अवसाने ॥ पुं॰ भृत्ये ॥

सन्तुष्ट: । त्रि॰ उत्पन्नालम्प्रत्यये । जितस्पृहे । सन्तोषयुक्ते ॥ यथा । अप्राप्तं हि परित्यज्य सम्प्राप्ते समतां गत: । अदृष्टखेदाखेदो य: सन्तुष्टइतिकथ्यतइति ॥ असन्तुष्टाद्विजानष्टा: सन्तुष्टाश्चमहीभुज: । सलज्जागणिकानष्टानिर्लज्जाश्चकुलाङ्गना ॥ पुं॰ अश्वखरजे । खच्चरद्र॰ भा॰ प्रसिद्ध ॥

सन्तृप्त: । त्रि॰ विद्धे । व्याप्ते ॥

सन्तोष: । पुं॰ विद्यमानभोगोपकरणादधिकस्यानुपादित्सारूपायांचित्तवृत्तौ । आनमने । यदृच्छालाभसन्तुष्टौअलाभेचाविषादे । अलम्बुद्धौ । यथासम्भवभृत्यात्मवाणधारणावश्यकपञ्चयज्ञाद्यनुष्ठानमात्रोचितधनानधिकायांस्पृहायाम् ॥ सन्तोषामृततृप्तानांयत् सुखं शान्तचेतसाम् । कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्चधावताम् ॥ धृतौ । स्थास्नुये ॥

सन्त्रास: । पुं॰ साध्वसे । भये ॥

सन्दंश: । पुं॰ कङ्कमुखे । संदंशीतिख्यातेलौहयन्त्रविशेषे । एकाङ्गानुवादेनविधीयमानयोरप्यङ्गयोरन्तरालेविहितत्वंसन्दंश: ॥ नरकविशेषे ॥

सन्दंशिका । स्त्री॰ सुचुट्याम् ॥ लौहयन्त्रविशेषे । कातरि॰ ङ्र॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ ॥

सन्दर्भ: । पुं॰ प्रबन्धे । रचनायाम् । ग्रन्थने ॥ प्रकरणे ॥

सन्दर्शनम् । न॰ साक्षात्कारे । संदृश्यते । दृशिर्॰ । ल्युट् ॥ सम्यक्प्रकारेणदर्शनंवा ॥

सन्दृष्ट: । त्रि॰ सम्यक्प्रकारेणदृष्टे

सन्दानम् । न॰ दामनि । देहनकालेपादबन्धनरज्जौ ॥ सन्दीयते

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सम्पूर्वाद्दाप्‌लवनइत्यस्मात्ल्युट् ॥ पुं० गजस्याक्षिबहिर्भागे ॥

सन्दानिका । स्त्री० खदिरे । विट्खदिरे ॥

सन्दानितः । त्रि० बद्धे ॥ सन्दान्यतेस्म ॥ दानखण्डने । क्तः ॥

सन्दानिनी । स्त्री० गोगृहे ॥

सन्द्रावः । पुं० पलायने । प्रद्रावे ॥ सन्द्रवणम् । द्रुगतौ । समि युद्रुदुवइतिघञ् ॥

सन्द्राहः । पुं० मुखताल्वोष्ठदाहे ॥

सन्दिग्धः । त्रि० संशयग्रस्ते । संशययुक्ते ॥ सन्दिह्यतेस्म । दिह० । क्तः ॥

सन्दिग्धमतिः । त्रि० सन्देहविषयीभूतबुद्धियुक्ते ॥

सन्दिग्धार्थः । पुं० सन्देहविषयीभूतार्थे ॥ त्रि० तद्विशिष्टे ॥

संदितः । त्रि० बद्धे । अस्यपर्यायाः । बद्धेसन्दानितंमूतमुदितंसन्दितंसितमिति ॥ सन्दीयतेस्म । दो अवखण्डने । क्तः ॥ सन्द्यतेस्म० वा ॥ ग्रथिते ॥

सन्दिष्टम् । न० वार्त्तायाम् । सन्देशे ॥ त्रि० व्याहृते । उक्ते । कथिते ॥

सन्दिष्टार्थः । त्रि० सन्देशहरे ॥ द्व० कश्चित् ॥

संदिहानः । त्रि० सांशयिके ॥ यथा । सन्दिहानः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ॥

सन्दिह्यमानः । त्रि० संशयविषयीभूते । सांशयिके ॥

सन्दी । स्त्री० खट्वायाम् ॥ निषद्या खट्विकासन्दीतिचिकाण्डशेषः ॥

सन्दीप्तः । त्रि० प्रज्वलिते । जलउठा० इ० भा० ॥ यथायावत्तिष्ठतिदेहोयंतावत्तत्त्वंसमभ्यसेत् । सन्दीप्ते भवनेकोनुकूपंखनतिपार्वति ॥ सन्दीप्यतेस्म । दीपीदीप्तौ । क्तः । ईदित्वान्नेट् ॥

सन्दीप्यः । पुं० मयूरशिखावृक्षे ॥

सन्दृशः । त्रि० सन्दर्शनविषये ॥ नसन्दृशेतिष्ठतिरूपमस्य ॥

सन्देशः । पुं० संवादे । संदेसा० इ० भा० ॥ घोटकस्यद्वयोरण्दन्तप्राख्योर्मध्यवर्त्तिनोद्वौदन्तौ सन्देशावुच्येते । सन्दिश्यते । दिश० ; हलश्चेतिघञ् ॥

सन्देशवाक् । स्त्री० वाचिकी । परकीयार्थस्यपरस्प्रत्युक्तौ ॥ सन्दिश्यतेइतिसंदेशः । संदेशार्थःतस्यवाक् ॥ सन्दिष्टोर्थोययोच्यते सा ॥

सन्देशहरः । पुं० दूते ॥ संदेशंवाचिकंहरति । हृञ्० । हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

संदेशहारकः। पुं० दूते॥ संदेशहारकः॥

सन्देहः। पुं० विचिकित्सायाम् । संशये। हृदयशङ्कौ। यथा। व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति। नहिसंदेहमात्रादलक्षणताभवति। पुनः प्रमाणान्तरेणनिश्चयोत्पादादिति॥ संदेहनम्। दिहउपचये। भावेघञ्। देहमध्यभागे॥ सन्दिह्यते। उपचीयतेइतिवा। पृथिव्यादिभूतैरुपचितेशरीरे। अलङ्कारविशेषे। यथा। विषयोविषयीयत्रसादृश्यात्कविसम्मतात्। संदेहगोचरौस्यातांसंदेहालङ्कृतिस्तथेति॥

सन्दोहः। पुं० निकरे। समूहे॥ सन्दुह्यते। दुहप्रपूरणे। घञ्॥

सन्द्रावः। पुं० पलायने। अश्वपर्यायाः यथा। प्रद्रावोद्रावसन्द्रावसन्दावाविद्रवोद्रवः। अपक्रमोपयानञ्चेति॥ सन्द्रवणम्। द्रुगतौ। समियुद्रुदुवइतिघञ्॥

सन्धा। स्त्री० स्थितौ॥ प्रतिज्ञायाम्॥ सन्धानि॥ सन्धानम्। प्रत्ययः। डुधाञ्। आतश्चोपसर्गेइत्यङ्॥

सन्धाता। पुं० श्रीहरौ॥ कर्मफलैः पुरुषान्सन्दधाति। डुधाञ्। तृच्। सन्धत्तेसंयोजयतिकर्मफलैःपुरुषान्वा॥ त्रि० सन्धानकर्त्तरि॥

सन्धानम्। न० अभिषवे। सुराकरणे। सुरोत्पत्तिप्रकारे। मद्यचुआवना० इ० भा०॥ सङ्घट्टने। शिथिलावयवसंयोजने। जोड़जोड़ना० इ० भा०॥ सन्धीयते। डुधाञ्। ल्युट्॥ काञ्जिके॥ मदिरायाम्॥ अवदंशे॥ सौराष्ट्रे॥ धनुर्बाणयोजने॥ यथा। तदाशुक्रुतसन्धानंप्रतिसंहररसायकम्। आर्त्तत्राणायवःशस्त्रंनप्रहर्त्तुमनागसि॥

सन्धानितः। त्रि० सन्धानविशिष्टे। सङ्घट्टिते॥ इतच्॥

सन्धानी। स्त्री० स्वर्णरूप्यान्यसद्मनि। कुप्यशालायाम्॥ संधाने। संधिकायाम्॥

संधार्य्यः। त्रि० अनुष्ठेये॥

संधिः। पुं० राज्ञांषड्गुणान्तर्गतगुणविशेषे। स्वर्णादिदानेनबन्ध्वादिभिःप्रीत्युत्पादनात्मकेशोकरणे। पणबन्धेनैकार्थ्ये। अरिविजिगीषोर्व्यवस्थाकरणरूपे। ऐक्यसंधौ॥ उभयोर्मेलने। यथा। प्राचीरंदृधिंपरिज्ञायचयंस्वस्यनिरीच्यच। स्वामिनेकथयेत्संधिमन्त्रीहितकरप्रभो॥ तथाचोक्तंरामा

यर्णे माल्यवता । यथा । ततस्तु सुमहाप्राज्ञो माल्यवान्नाम राक्षसः । रावणस्य च : श्रुत्वा मातुः पैतामहोऽब्रवीत् ॥ विद्यास्वभिविनीतो यो राजा राजन्नयानुगः । स शास्ति चिरमैश्वर्यमरींश्च कुरुते वशे ॥ सन्दधानो हि कालेन विगृह्णंश्चारिभिः सह । स्वपक्षवर्द्धनं कुर्वन् महदैश्वर्यमश्नुते ॥ हीयमानेन कर्त्तव्यो राज्ञा सन्धिः समेन च । न शत्रुमवमन्येत ज्यायान् कुर्वीत विग्रहम् ॥ अधिकबलस्तु शत्रुं नावमन्येत नोपेक्षेत० किन्तु तेन सह विग्रहं कुर्वीत । हीयमानः समश्च सन्धिं कुर्यादित्यर्थः ॥ तन्मह्यं रोचते सन्धिः सह रामेण रावण । यदर्थमभियुक्ताः स्म सीता तस्मै प्रदीयताम् ॥ तस्य देवर्षयः सर्वे गन्धर्वाश्च जयैषिणः । विरोधं मा गमस्तेन सन्धिस्तेन च रोच्यतामिति सन्धीयते पूर्वोत्तररूपेऽस्मिन्निति सन्धिः संयोगे । श्लेषे । सन्धाने ॥ सन्धानम् । भावे किः ॥ पर्वसन्धौ ॥ सन्धीयते दानादिकमस्मिन् । डुधाञ्० । उपसर्गे घोः किः ॥ सुरङ्गायाम् ॥ भगे ॥ योनौ ॥ सङ्घट्टने । एकपर्ये नजीविनां सङ्गे । सावकाशे ॥ रूपकाणां मुखाद्यङ्गे । नाट्याङ्गे ॥

यथा । मुखं प्रतिमुखं गर्भोऽवमर्शोपसंहृतिरिति सन्धयइति ॥ भेदे ॥ व्याकरणे तु० वर्णद्वयमेलने । संहितायाम् ॥ तल्लक्षणम् यथा । अर्द्धमात्रोच्चारणकालेनाव्यवहितयोर्वर्णयोर्द्रुततरोच्चारणं सन्धिरिति । सन्धिविधायकसूत्रविहितकार्यं वा।

सन्धिका । स्त्री० अभिषवे । मद्यसन्धाने ॥

सन्धिचौरः । पुं० चौरविशेषे । कुम्भिले । हारके ॥

सन्धिजा । स्त्री० पुष्पविशेषवृन्ते ॥ त्रिसन्धौ ॥

सन्धिजीवकः । त्रि० कुत्स्याविभवान्वेषिणि । पार्श्वके ॥

सन्धितः । त्रि० संधियुक्ते मिलिते ॥

सन्धित्सुः । त्रि० सन्धातुमिच्छौ । दधातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥

सन्धिनालः । पुं सुगंधिद्रव्यविशेषे । नखे । शङ्खे ॥

सन्धिनी । स्त्री० कृतमैथुनायां गवि । वृषभाक्रान्तायाम् ॥ अकालदुग्धोत्सायाम् । दोहकालेऽथाः । सौम्यादित्वादिनिः । अवश्यं सन्ध्येवा । आवश्यके णिनि

सन्धिपूजा । स्त्री० शारदीयमहापूजाङ्गतृतीयपूजायाम् ॥ यथा । अष्टमीनवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते । तत्र पूज्या त्वहं पुत्र योगिनीग

पासयुता ॥ अपिच । अष्टम्यांस धियोगीसकलपरिजनैः पूजयेत्स त्वभावैरिति ॥

संधिबंधः । पुं० भूमिचम्पके ॥

संधिबंधनम् । न० शिरायाम् ॥

संधिला । स्त्री० सुरङ्गायाम् । गूढमार्गे । सुरङ्ग० इ० भा० प्र० ॥ नद्याम् ॥ मन्दिरे । श्रोकसि ॥

संधिवल्ली । स्त्री० चित्रसन्धिपुष्पे ॥

संधिवेला । स्त्री० कालविशेषे । अहोरात्रादिमेलनकालरूपे ॥

संधिहारकः । पुं० कुम्भिले । संधिचौरे ॥

संधुक्षितः । त्रि० प्रदीप्ते ॥

सन्ध्यम् । न० स्वप्नस्थाने ॥ सन्ध्यं स्वप्नस्थानमितिवेददर्शनात् ॥

सन्ध्या । स्त्री० पितृप्रसूयाम् ॥ नदीविशेषे ॥ युगसन्धौ ॥ चिन्तायाम् संश्रवे ॥ सीम्नि ॥ संधाने ॥ कुसुमान्तरे ॥ दुर्गायाम् ॥ अहोरात्रसंधौ ॥ यथा । अहोरात्रस्ययः संधिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः । सा तुसंध्यासमाख्याता मुनिभिस्तत्वदर्शिभिरिति ॥ कालभार्यायाम् । यथाकालस्यतिस्रोभार्याश्चसंध्याराविदिनानिच । याभिर्विनाविधाताच सङ्ख्यांकर्तुंनशक्यतइति ॥ संध्याराविवद्दिनानामपिकालाधीनत्वात् स्त्रीसहगत्वात्स्त्रीत्वम् ॥ प्रातर्मध्याह्न सायाह्नरूपकालविशेषे ॥ त्रिकालविहितकर्मविशेषे ॥ यथोक्तंमहानिर्वाणतन्त्रे । संध्यास्तु कालिकोकार्यावैदिकीतान्त्रिकीक्रमात् । उपासनाया भेदेनपूजांकुर्याद्यथाविधि ॥ ब्रह्ममन्त्रोपासकानांगायत्रीजपनात्प्रिये । ध्यानाद्ब्रह्मेतितद्वाच्यं संध्या भवतिवैदिकी ॥ अन्येषांवैदिकी संध्या सूर्योपस्थानपूर्वकम् । अर्घ्यदानंदिनेशायगायत्रीजपनंतथा ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वाशतंवादशधापिवा । जपानांनियमोभद्रे सर्ववाह्निककर्मणि ॥ शूद्रसामान्यजातीनामधिकारोस्तिकेवलम् । आगमोक्तविधौदेविसर्वसिद्धिस्ततोभवेत् ॥ प्रातः सूर्योदयः काले मध्याह्नस्तदनन्तरम् । सायंसूर्यास्तसमयस्त्रिकालानामयंक्रमः । इति ॥ तत्काले० उपास्या० अपिदेवता० संध्या । तथाचयाज्ञवल्क्यः । संधौ संध्यामुपासीत नास्तगेनोद्गतेरवाविति ॥ उपासनोपक्रमस्नोदसंध्यस्तं । प्रातः संध्यां सनक्षत्रामुपासीतयथाविधि । सादित्यांपश्चिमांसंध्यामर्द्धास्तमितभास्करामिति ॥ गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनमेतत्वनुदितहोमीतरविषयम् । सन्ध्याकर्मान्त

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सानेतुस्वयंहैमोविधीयतइतिदक्षो
क्तिः ॥ मध्याह्नसन्ध्यायाअष्टम
मुहूर्तकालमाहस्मृतिः पूर्वा
परेतयासन्ध्ये सन्ध्ये प्रकीर्त्तिते ।
सप्तमसूर्येपिमध्याह्नेमुहूर्तः सप्त
मोपरीति ॥ विशेषमाहव्यासः
गायत्रीनामपूर्वाह्णे सावित्री
मध्यमेदिने । सरस्वतीचसायाह्ने
सैवसन्ध्यात्रिषुस्मृता प्रतिग्रहान्न
दोषाच्चपातकादुपपातकात् । गा
यत्रीप्रोच्यतेतस्माद्गायन्तंत्रायते
यतः ॥ सवितृद्योतनात्सैवसावि
त्रीपरिकीर्त्तिता । जगतः प्रसवि
त्रीत्वाद्वाग्रूपत्वात्सरस्वतीति ॥
एतत्सन्ध्यात्रयंप्रोक्तंब्राह्मण्यंय
दधिष्ठितम् । यस्यनास्त्यादरस्तत्र
नसब्राह्मणउच्यतइति । सन्ध्याहीनो
ऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्म
स्वितिचस्मृतिः । सन्ध्याहीनः
शूद्रवद्व्यवहर्त्तव्यः । यथाहमनुः
। नतिष्ठतितुयः पूर्वांनोपास्तेयश्च
पश्चिमाम् । सशूद्रवद्बहिष्कार्यः स
र्वस्माद्द्विजकर्मणइति अनेनैवप्र
त्यवायेनसन्ध्योपासनस्यनित्यतो
क्ता । नित्यत्वेपिसर्वदापेचितपाप
क्षयस्यफलत्वमविरुद्धमितिकुल्लूक
भट्टोगौडः । अत्रशातातपः । अ
ब्राह्मणास्तुषट्प्रोक्ता ऋषिणातत्त्वद
र्शिना । आद्योराजभृतस्तेषांद्वि

तीयः क्रयविक्रयी ॥ तृतीयोब
हुयाज्यः स्याच्चतुर्थोग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तुभृतस्तेषांग्रामस्यनगरस्यच
॥ अनादित्यान्तुयः पूर्वांसादित्यां
चैवपश्चिमाम् । नोपासीतद्विजः
सन्ध्यांसषष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥
राजभृतोराजसेवकः । ग्रामादेर्भृ
तोभरणीयः ॥ जननमरणाशौचेत
न्निषेधोयथा । सन्ध्यांपञ्चमहाय
ज्ञंनैत्यिकंस्मृतिकर्म्मच । तन्म
ध्येहापयेत्तेषांदशाहान्तेपुनः क्रि
या ॥ सायंसन्ध्यानिषेधकालो
यथा । सङ्क्रान्त्यौपक्षयोरन्तेद्वाद
श्यांश्राद्धवासरे । सायंसन्ध्यांन
कुर्वीतकृतेचपितृहाभवेत् ॥ इ
ति ॥ तत्कालेशयनादिनिषेधो
यथा । स्वप्नमध्ययनंस्नानमुद्वर्त्तं
भोजनंगतिम् ॥ उभयोःसंध्ययो
र्नित्यंमाध्याह्नेचैववर्ज्जयेदिति ॥
अस्याःगुणफलमाहशातातपः । अ
नृतंमद्यगन्धञ्चदिवामैथुनमेवच ।
पुनातिवृषलस्यान्नंबहिः सन्ध्याह्यु
पासिता । गृहेषुप्राकृतीसन्ध्यागो
ष्ठेशतगुणास्मृता । नदीषुशतसा
हस्रीह्यनन्ताशिवसन्निधौ । प्राकृ
तीएकगुणा ॥ कालपरिमाणमाह
याज्ञवल्क्यः । ह्रासवृद्धौहिसततं
दिवसानांयथाक्रमम् । सन्ध्यामु
हूर्तमात्रंहिह्रासवृद्धौचसासमेति ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

समाप्तिकालं चाह । जपन्नासीतसा
वित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् । सन्ध्यां
प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्श
नात् ॥ प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः ।
प्राक् पूर्वाभिमुखः । आसीतेति
सायं जपे आसीनतोर्थम् । तिष्ठे
दिति प्रातर्जपे ऊर्द्धत्वार्थम् । मध्या
ह्नसन्ध्याजपेप्यूर्द्धत्वं ॥ सम्यग्ध्या
यन्त्यस्याम् । ध्यै चिन्तायाम् । आ
तश्चोपसर्गे इत्यङ् ॥ यद्वा । सन्द
धाति । डुधाञ् । अघ्न्यादित्वाद्य
क् । आतो लोपः । तीर्थविशेषे ॥

सन्ध्यांशः । पुं० युगसन्धौ ॥ पश्चात्स्थ
विवरणं युगे ॥

सन्ध्याकालः । पुं० मुहूर्त्तमात्रे ॥ स
न्ध्याकाले प्रणवव्याहृतित्रयोपेतां सा
वित्रीं ब्राह्मणादिर्जपेत् । सन्ध्या
याः कालः ॥ आहारं मैथुनं निद्रां
सन्ध्याकाले विवर्जयेत् । कर्म चा
ध्ययनं चापि तथा दानप्रतिग्रहौ ॥

सन्ध्याचलः । पुं० शैलविशेषे । स
न्ध्यांशिष्टः कृतवान् तद्यस्मा
द्विधेः सुतः । अतः सन्ध्याचलं
नामतस्य गायन्ति देवताः ॥ स च द
क्षिणस्यां काष्ठायां चौभकाख्यशैला
दैशान्यां वर्त्तते ॥

सन्ध्यानाटी । पुं० शंभौ । शिवे ॥

सन्ध्यापुष्पी । स्त्री० जात्याम् । माल
त्याम् । सुमनायाम् ॥

सन्ध्याबलः । पुं० राक्षसे ॥

सन्ध्याबलिः । पुं० शिवालयोत्सृष्ट
वृषे ॥ ये शिवायतने त्सृष्टास्ते सन्ध्या
बलयो वृषाः ॥

सन्ध्याभ्रम् । न० स्वर्णगैरके ॥ सान्ध्य
मेघे ॥

सन्ध्यारागः । पुं० लोहिते । न० सि
न्दूरे ॥

सन्ध्यारामः । पुं० विधातरि ॥

सन्ध्यालक्षणम् । न० सन्ध्यास्वरूपे ॥
यथा । अर्द्धास्तमितानुदितात्सूर्या
दस्पष्टभं नभो यावत् । तावत्सन्ध्या
कालश्चिह्नैरेतैः फलं वाच्यम् ॥
चिह्नानि फलानि च० वाराहीसंहि
तायां द्रष्टव्यानि ॥

सन्ध्योपासनम् । न० संध्यायां ब्रह्म
णोऽभिन्नाया गायत्र्या ध्याने ॥ यथा
। न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा
सह । सोऽहमस्मीत्युपासीत विधि
नायेन केनचिदिति व्यासः ॥ सन्ध्या
याः सन्ध्याकालाधिष्ठात्र्या गायत्री
देव्या उपासनं ध्यानम् ॥ यथा ।
ब्रह्मणोपासिता सन्ध्या विष्णुना शङ्क
रेण च । कस्तां नोपासयेद्देवीं सिद्धि
कामो द्विजोत्तमः इति याज्ञवल्क्येन
देवीत्वे न कीर्त्तनात् सन्ध्यारूपाया-
देव्याः प्राणायामादिनोपासनमा
राधनमित्यर्थः ॥ यद्वा । संध्ये
ति प्राणायामादिकर्म नाम उपासनं

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सिद्धमनुष्ठानमितियावदित्यर्थः ॥

सन्न :। पुं॰ पियालवृक्षे ॥ त्रि॰ अवसादसंयुते ॥ शीर्णे ॥

सन्नक :। पुं॰ पियालवृक्षे ॥

सन्नकद्रु :। पुं॰ पियालवृक्षे । चार इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ सन्नोलीन : कद्रुः पिङ्गलवर्णोऽस्य ॥

सन्नत :। त्रि॰ सम्यक्प्रह्वीभूताङ्गे ॥ संनमतिस्म । सम॰ । क्त : ॥

सन्नति :। स्त्री॰ ध्वनौशब्दे । प्रणतौ ॥ नम्रतायाम् । यथा । हरिवंशे । यवक्री : श्री : स्थितातत्र । यत्रश्री स्तत्रसन्नति :। सन्नतिर्कीर्त्तयाश्री सनित्यंकृष्णेमहात्मनि ॥ सम्यक् ॰ नति : ॥ आनुकूल्ये ॥

सन्नद्ध :। त्रि॰ युद्धायसज्जे । धृतसन्नाहे । अस्यपर्य्यायायथा । सन्नद्धोवर्मित : सज्जोदंशितोव्यूढकङ्कट :। इति ॥ व्यूहरचनयास्थिते ॥ सन्नह्यति॰ सन्नह्यतेस्मवा । णहबन्धने । अकर्म्मकत्वात्॰ कर्त्तरि॰ कर्म्मणिवाक्त :। मन्त्रादिसंयुते ॥ सम्बद्धे ॥ यथा । लतेवसन्नद्धमनोज्ञपल्लवेतिरघु : ॥

सन्नद्रु :। पुं॰ पियाले ॥

सन्नय :। पुं॰ समवाये । समूहे । पृष्ठस्थायिबले । अनुसैन्ये ॥ सन्नयनम्सन्नीयतेवा । सन्नयतिवा । णी ञ प्रापणे । एरच् । पचाद्यच्वा ॥

सन्नहनम्। न॰ कवचादिधारणे ।

सन्नाह :। पुं॰ कवचे । वर्म्मणि ॥ संबध्नयति॰ सन्नह्यत्यात्मनेसज्जोभवति । सन्दंशते॰ दंशयते॰ सन्नाहेपदपञ्चकम् ॥

सन्नाह्य :। पुं॰ सन्नाहयोग्ये । युद्धार्हगजे ॥

संनिकर्ष :। पुं॰ संनिधाने । समीपे । निकटे ॥ अतिशयितसंनिधौ ॥ लयस्थाने ॥ न्यायमतेन॰ विषयेन्द्रियसम्बन्धे ॥ सचज्ञानस्यकारणम् ॥ संनिकर्षणम् । कृष॰ । घञ् ॥

संनिकर्षणम् । न॰ संनिधौ । संनिकर्षे ॥ कृषिल्युट् ॥

संनिकृष्ट :। त्रि॰ समीपे । संनिकृष्यतेस्म । कृषे : क्त : ॥

संनिधम् । न॰ संनिधाने । संनिधौ ॥

संनिधानम् । न॰ संनिधौ । निकटे ॥ आश्रये ॥ यथादोषाणांसन्निधानमिति ॥ न॰ लयस्थाने ॥ सम्यङ्निधीयतेऽस्मिन् । ल्युट् ॥

सन्निधि :। पुं॰ संनिधाने । सन्निकर्षे ॥ इन्द्रियगोचरे । प्रत्यक्षे ॥ वाक्यार्थज्ञानहेतौ । पदानामविलम्बेनोच्चारणे ॥ प्रहरेप्रहरेऽसंनिहितोच्चारितानि॰ गामानयेत्यादिपदानि नप्रमाणम्॰ सांनिध्याभावात् ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

संनिधानम्। डुधाञ्०। उपसर्गे घोः किः॥

संनिपतनम्। न० सम्यङ्निपाते॥

संनिपातः। पुं० सङ्गमे। मेलने॥ तालविशेषे॥ यथा। एकएवगुरुर्यत्र संनिपातः सउच्यतइति॥ त्रिदोषजनितव्याधौ॥ यथा। वृद्धैकोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्चषट्। समैश्चैकोविकारास्ते संनिपातास्त्रयोदश॰ इतिचरकोक्तत्रयोदशसंनिपाताउक्ताः। तेयथा। वातोल्बणः १। पित्तोल्बणः २। कफोल्बणः ३। वातपित्तोल्बणः ४। वातश्लेष्मोल्बणः ५। पित्तश्लेष्मोल्बणः ६। एवंषट्। अधिकवातोमध्यपित्तोहीनकफः १। अधिकवातोमध्यकफोहीनपित्तः २ अधिकपित्तोमध्यवातोहीनकफः ३। अधिकपित्तोमध्यकफोहीनवातः ४। अधिककफोमध्यवातोहीनपित्तः ५। अधिककफोमध्यपित्तोहीनवातश्चेतिषट् ६। समैर्वातपित्तकफैस्तुल्योल्बणएकः १। एवंत्रयोदशसंनिपाताः॥ संनिपतनम्। पत्लृ०। घञ्॥ समूहे॥

संनिपातज्वरः। पुं० त्रिदोषज्वरे॥ त्रिदोषजनकैर्वातपित्तश्लेष्मभिर्गृहीताः। बहिर्निरस्यकोष्ठाग्निंरसगा ज्वरकारिणः॥ अत्राह। संनिपातस्यकालस्यकश्चिद्भेदोनविद्यते। चिकित्सकोजयेद्यस्तंतस्मात्कोऽस्ति प्रतापवान्॥ त्रिदोषज्वरग्रस्तंमोचयेद्यस्तुवैद्यराट्। आत्मापितस्य दातव्यः किंपुनः कनकादयः इति बोधिम्मराजः॥

संनिपातनुत्। संनिपातारिपुः। पुं० नेपालनिम्बे। तृणनिम्बे। ज्वरान्तके॥

संनिबद्धः। त्रि० संयोजिते। सम्यग्बन्धनयुक्ते॥ संनिपूर्वाद्बधेः क्तः॥

संनिभः। त्रि० सदृशे॥ संनिभाति। भा०। आतश्चोपसर्गइतिकः॥

संनिरोधः। पुं० लये॥

संनिवायः। पुं० समुदाये॥

संनिविष्टः। त्रि० स्थिते॥ उपविष्टे॥

संनिविष्टोद्भमः। पुं० उपविष्टस्याभिभावे॥

संनिवृत्तः। त्रि० प्रत्यागते॥

संनिवृत्तिः। स्त्री० सम्यङ्निवर्त्तने॥

संनिवेशः। पुं० पुरादीनांरचनापरिच्छिन्नप्रदेशे। निकर्षणे॥ पुरादेर्बहिर्विहारभूमौ॥ नगरादिबहिः स्वैरविहारचारुभूमिषु। तत्त्रयंनिगदितंसंनिवेशोनिकर्षणमितिशब्दरत्नावली। संनिविशन्तेऽत्र। विश०। हलश्चेतिघञ्

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

। सम्यङ्निवेशने । रचनायाम् ॥

संनिहितम् । न॰ कुरुक्षेत्रे॰ सरोविशेषे । त्रि॰ समीपस्थे । निकटे ॥

संनिहितातीर्थम् । न॰ तीर्थविशेषे ॥

संनीतिः । स्त्री॰ सम्यङ्न्याये ॥ सम्प्रापणे ॥

सन्मानम् । न॰ आदरे ॥ यथा । असन्मानात्तपोवृद्धिः सन्मानात्तु तपः क्षयः । अर्चितः पूजितो विप्रो दुग्धा गौरिव गच्छतीति ॥ अपिच । तथाचरेत वै योगी सतां धर्ममनुस्मरन् । जना यथाऽवमन्येरन् गच्छेरन्नैव सङ्गतिमिति ॥ सच्च तन्मानञ्च ॥ महतां धने ॥ यथा । संसारेषु निमग्नानां स्वस्मिन् पूज्यत्वमानिनाम् । ईश्वरात्कामकामानां सन्मानं महतां धनं ॥

सन्मार्गः । पुं॰ सदाचारे । श्रुत्यनुसारिस्मृत्युक्तार्थे ॥ वेदमार्गे ॥ सतां स्वतः प्रमाणभूतानामप्रामाण्यकारणरहितानां वेदानां मार्गः॰ ब्रह्मपरत्वम् ॥

सन्न्यस्तः । त्रि॰ सम्यक्त्यागविशिष्टे॰ संन्यासिनि ॥ सम्यङ्न्यस्तानि॰ आत्मातिरिक्तानि येन । सम्यक्त्यक्ते । समर्पिते ।

सन्न्यासः । पुं॰ त्यागे । सर्वकर्मतत्फलपरित्यागे । सर्वकर्मणां भगवति समर्पणे । सफलकाम्यकर्मत्यागे । आत्यन्तिकत्यागरूपे चतुर्थाश्रमे ॥ यथा । यदा मनसि वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु । तदैव सन्न्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥ अपिच । वित्तस्य कर्महेतुत्वात्तत्त्यागो ज्ञानसाधनम् । एष वा अयं सन्न्यासो वित्तत्यागेन लक्ष्यते ॥ ज्ञानस्य हेतुः सन्न्यास इति शास्त्रेषु डिण्डिमः ॥ स च द्विविधो यथा । सन्न्यासद्विविधः प्रोक्तो विद्वद्विविदिषाश्रमैरिति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीति श्रुतौ॰ ब्राह्मणादृत्यत्र॰ ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादित्यत्र च॰ ब्राह्मणशब्दस्त्रैवर्णिकपरः । तेन॰ ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहादिति स्मृतेरविरोधः । तत्रैवं निर्णय आचार्याणाम् । यच्चतुर्थाश्रमरूपं दण्डधारणादिलिङ्गधारणं तत्तु विप्राणामेव । यश्च सर्वकर्मत्यागलक्षणस्तत्फलत्यागरूपो वा सन्न्यासः स तु त्रैवर्णिकसाधारण इति ॥ एतदेव स्पष्टमुक्तं श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे । चत्वारः कथिता वर्णा आश्रमा अपि सुव्रते । आचाराश्चापि वर्णानामाश्रमाणां पृथक् पृथक् ॥ कृतादौ कलिकाले तु वर्णाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च ।

एतेषांसर्ववर्णानामाश्रमौद्वौमहेश्व
रि । तेषामाचारधर्मांश्च शृणुष्वा
वहितामिते ॥ पुरैव कथितं तावत्
कलिसम्भवचेष्टितम् । तपःस्वा
ध्यायहीनानां नृणामप्यायुषामपि
क्लेशप्रयासाशक्तानां कुतो देहपरिश्र
मः । ब्रह्मचर्याश्रमो नास्ति वानप्र
स्थोऽपि न प्रिये । गार्हस्थ्यो भैक्षुकश्चै
वाश्रमौ द्वौ कलौ युगे । गृहस्थस्य
क्रियाः सर्वा आगमोक्ताः कलौ
शिवे । नान्यमार्गैः क्रियासिद्धिः
कदापि गृहमेधिनाम् ॥ भैक्षुकेऽप्या
श्रमे देवि वेदोक्तं दण्डधारणम् । क
लौ नास्त्येव तत्त्वज्ञे यतस्तच्छ्रौतसं-
स्कृतिः ॥ शैवसंस्कारविधिनाऽवधू
ताश्रमधारणम् । तदेव कथितं भ
द्रे संन्यासग्रहणं कलौ । विप्राणा
मितरेषाञ्च वर्णानां प्रबले कलौ उ
भयत्राश्रमे देवि सर्वेषामधिकारिता
सर्वेषामेव संस्काराः कर्माणि शैव
वर्त्मना । विप्राणामितरेषाञ्च क
र्मलिङ्गं पृथक् पृथक् । जातमा
त्रो गृहस्थः स्यात् संस्कारादाश्रमी
भवेत् । गार्हस्थ्यं प्रथमं कुर्यात् यथा
विधि महेश्वरि ॥ तत्त्वज्ञाने समु
त्पन्ने वैराग्यं जायते यदा । तदा स
र्वं परित्यज्य संन्यासाश्रममाश्रयेत् ॥
विद्यामुपार्जयेद्बाल्ये धनं दारांश्च यौ
वने । प्रौढे धर्म्याणि कर्माणि चतुर्थे

प्रव्रजेत्सुधीः ॥ मातरं पितरं वृद्धं
भार्याञ्चैव पतिव्रताम् ॥ शिशुञ्च तन
यं हित्वा नावधूताश्रमं व्रजेत् ॥ मा
तॄः पितॄन् शिशून् दारान् स्वजना
न् बान्धवानपि । यः प्रव्रजति हि
त्वैतान् स महापातकी भवेत् ॥ मा
तृहा पितृहा स स्यात् स्त्रीवधी ब्रह्मघा
तकः । असन्तर्प्य स्वपित्रादीन् यो
गच्छेद् भिक्षुकाश्रमे ॥ ब्राह्मणो वि
प्रभिन्नश्च स्ववर्णोक्तसंस्क्रियाः ।
शैवेन वर्त्मना कुर्यादेष धर्मः क
लौ युगे । इति । अपि च । अवधूता
श्रमो देवि कलौ सन्यास उच्यते । इ
त्युपक्रम्य । ब्रह्मज्ञाने समुत्पन्ने
विरते सर्वकर्मणि । अध्यात्मवि
द्यानिपुणः संन्यासाश्रममाश्रये
त् ॥ विहाय वृद्धौ पितरौ शिशुं
भार्यां पतिव्रताम् । त्यक्त्वाऽसमर्था
न् बन्धून् प्रव्रजन् नारकी भवेत् ॥ ब्रा
ह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सा
मान्य एव च । कुलावधूतसंस्कारे
पञ्चानामधिकारितेति ॥ सम्यङ्
न्यासः सन्न्यासः । सम्यग्वान्त
विष्ठादिवत् लोकद्वयभोगस्य न्या
सस्त्यागः संन्यास इत्यर्थः । य
स्यमुहूर्त्तमाह कालिदासः सन्न्या
सः श्रुतियुगले शये शिवर्क्षे वैरञ्चे रु
द्राग्निरसेन्द्रपूजितर्क्षे । नीरिक्ते
स्थिरसदनेऽपवर्गसिद्ध्यै सौम्येज्य

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ज्ञखरकरेषु चोत्तरासु ॥ नीरिक्ते स्थिरसदने कुम्भराशिवर्ज्जिते स्थिरराश्युदये सतीष्टार्थः ॥

संन्यासी । पुं॰ चतुर्थाश्रमिणि । अवधूते । अस्य पर्य्याया यथा । भिक्षुः परिव्राट् कर्म्मन्दी पाराशर्य्यपि मस्करीति ॥ ज्ञानसंन्यासिनः केचिद्वेदसंन्यासिनोऽपरे । कर्म्मसंन्यासिनस्त्वन्ये त्रिविधाः परिकीर्त्तिताः ॥ यः सर्व्वसङ्गनिर्मुक्तो निर्द्वन्द्वश्चापि निर्भयः । प्रोच्यते ज्ञानसंन्यासी स्वात्मन्येव व्यवस्थितः ॥ वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं निराशी निष्परिग्रहः । प्रोच्यते वेदसंन्यासी मुमुक्षुर्व्विजितेन्द्रियः ॥ यस्त्वग्नीनात्मसात् कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो द्विजः ज्ञेयः सकर्म्मसंन्यासी महायज्ञपरायणः ॥ त्रयाणामपि चैतेषां ज्ञानी त्वभ्यधिको मतः । न तस्य विद्यते कर्म्म न लिङ्गं वा विपश्चितः ॥ युगभेदे संन्यासिनां नामान्युपाधयश्च यथा । आदौ वेदान्ताचार्य्यो ब्रह्मा । द्वितीयाचार्य्यो विष्णुः । तृतीयाचार्य्यो रुद्रः । चतुर्थाचार्य्यो वशिष्ठः । पञ्चमाचार्य्यः शक्तिः । षष्ठः पराशरः । सप्तमो व्यासः । अष्टमः शुकः । नवमो गौडः । दशमो गोविन्दः । एकादशः श्रीशङ्कराचार्य्यः ॥ सत्ययुगे आचार्य्यत्रयं ब्रह्मविष्णुरुद्राः । त्रेतायामाचार्य्यत्रयं वशिष्ठशक्तिपराशराः द्वापरस्याचार्य्यद्वयं व्यासशुकौ । कलावाचार्य्यत्रयं गौड़गोविन्दशङ्कराचार्य्याः ॥ शङ्कराचार्य्यस्य चत्वारः शिष्याः स्वरूपाचार्य्यः पद्मपादाचार्य्यः त्रोटकाचार्य्यः पृथ्वीधराचार्य्यश्चेति । अथ दशनामानि । स्वरूपाचार्य्यस्य शिष्यौ तीर्थाश्रमौ । पद्माचार्य्यस्य वनारण्यौ । त्रोटकाचार्य्यशिष्याः गिरिपर्व्वतसागराः । पृथ्वीधराचार्य्यस्य शिष्यत्रयं सरस्वतीभारतीपुर्य्यश्चेति शङ्कराचार्य्यरचितसप्तमसूत्रम् ॥ अपि च । तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्व्वतसागराः । सरस्वतीभारतीच पुरीति दश कीर्त्तिताः ॥ तेषां लक्षणानि यथा । त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे । स्नायात् तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते ॥ १ ॥ आश्रमग्रहणे प्रौढ आशापाशविवर्ज्जितः । यातायातविनिर्मुक्त एतदाश्रमलक्षणम् ॥ २ ॥ सुरम्ये निर्झरे देशे वने वासं करोति यः । आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥ ३ ॥ अरण्ये संस्थितो नित्यमानन्दे नन्दने वने । त्यक्त्वा सर्व्वमिदं विश्वमारण्यलक्षणं किल ॥ ४ ॥ वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः । गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥ ५ ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वसेत् पर्वतमूले तु प्रौढो योऽध्यानधारणात् । सारात् सारं विजानाति पर्वतः परिकीर्त्तितः ॥ ६ ॥ वसेत् सागरगम्भीरो वनरत्नपरिग्रहः । मर्यादाश्च न लङ्घेत सागरः परिकीर्त्तितः ॥ ७ ॥ स्वरज्ञानवशो नित्यं स्वरवादी कवीश्वरः । संसारसागरे साराभिज्ञो यो हि सरस्वती ॥ ८ ॥ विद्याभारेण सम्पूर्णः सर्वभारं परित्यजेत् । दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्त्तितः ॥ ९ ॥ ज्ञानतत्त्वेन सम्पूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः । परब्रह्मरतो नित्यं पुरी नामा स उच्यते ॥ १० ॥ इति हरशङ्करविजये श्रीविद्यारण्यस्वामिनः ॥ अस्य धर्माचरणादिकं मनुस्मृतौ ब्रह्मवैवर्त्तगरुडकूर्म्मपुराणादिषु द्रष्टव्यम् । विधानन्तु श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे श्रीसदाशिवेनोक्तं तत् ततोऽवगन्तव्यम् ॥ सन्न्यासोऽस्यास्ति । यतिः ॥ यस्मान्नाग्निविधिमाहर्म्मो न कः । सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोदकक्रिया ॥ निदध्यात् प्रणवेनैव बिले भिक्षोः कलेवरम् । प्रोक्षणं खननञ्चैव सर्व्वं तेनैव कारयेत् इति ॥

सन्मुखः । त्रि॰ अभिमुखे ॥

सपक्षः । त्रि॰ निश्चितसाध्यवति । साध्यवत्त्वनिश्चयविषये । यथा धूमवत्त्वे॰ महानसम् ॥ अनुकूले । समानः पक्षः॰ इति विग्रहे॰ समानस्येति योगविभागात् सादेशः ॥ यद्वा । सशब्दः सदृशवचनः । तेनास्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः॰ समानः पक्षोऽस्य॰ इति सपक्षः ॥

सपक्षः । पुं॰ ग्रहे ॥ पर्णे न सह वर्त्तमाने॰ व्यवहारविशेषे ॥ यथा यद्य हमत्र पराजितो भवामि॰ तदा शतं दास्यामीति ॥

सपत्राकरणम् । न॰ अत्यन्तपीडने ॥ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथन इति डाच् ॥

सपत्राकृत । पुं॰ हतमृगादौ ॥ त्रि॰ अत्यन्तपीडिते ॥

सपत्राकृतिः । स्त्री॰ अत्यन्तदुःखे । निष्पत्राकृतौ ॥

सपत्नः । पुं॰ शत्रौ । सपत्नीव । व्यन् सपत्न इति निर्देशादकारः । इवार्थे वत् प्रत्ययो वा ।

सपत्नारिः । पुं॰ वेष्टवंशे ॥ शत्रौ : शत्रौ ॥ सपत्नस्य अरिः ॥

सपत्नी । स्त्री॰ समानपतिकायाम् ॥ समान एकः पतिर्यस्याः॰ इति विग्रहे॰ सपत्न्यादिषु समानस्य सभावो निपात्यते । नित्यं सपत्न्यादिष्विति ङीप् ॥

सपत्नीकः । पुं॰ पत्नीसहिते ॥ सह पत्न्या वर्त्तते इति तथा नद्यृतश्चेति

कप् ॥
सपदि । अ० तत्क्षणे । शीघ्रे । स म्पद्यतेऽस्मिन् । पदगतौ । इन् । पृषोदरादित्वात् समोऽन्त्यलोपः ॥
सपर्य्या । स्त्री० पूजायाम् । पर्य्याया स्तु । पूजानमस्याऽपचितिः सप र्य्यार्चार्हणाः समाइत्ति ॥ सपर्य्य ग म् । सपरपूजायाम् । कण्ड्वादि भ्योयक् । अप्रत्ययात् ॥
सपादः । त्रि० चरणयुक्ते ॥ चतुर्थ भागसहिते ॥
सपादपीठः । त्रि० पादपीठयुक्तसिं हासनादौ ॥
सपादमत्स्यः । पुं० गोडराभिधेमत्स्ये ॥ सपादमत्स्योमधुराक्रुम्मेदः क्षय करश्च सः । वातपित्तकरश्चापिरु चिकृत् परमोमतः ॥
सपादकाण्डः । पुं० न० सुगन्धद्वि शेषे । जाती० इ० भा० ॥
सपिण्डः । पुं० सनाभौ । सप्तपुरुषा वधिज्ञातौ ॥ यथा । प्रपितामहः । पितामहः । पिता । स्वयंसोदर्य्यभ्रा तरः । सवर्णायाःपुत्रःपौत्रप्रपौत्रः । एतानविभक्तदायादान्सपिण्डाना चक्षते । येषामर्यपिण्डदाता येवात त्पिण्डदातारस्तेऽविभक्तपिण्डरू पंदायमश्नन्तीत्यविभक्तदायादाः सपिण्डाः ॥ समानः पिण्डोदेहो मूलपुरुषोनिवापोवास्य । बान्यस्मि न्सपिण्डइतिनिर्द्देशात् समानस्य सः ॥ यद्वा । सहपिण्डेनवर्त्ततेइति तथा ॥ सपिण्डतातुपुरुषेसप्तमेवि निवर्त्तते । सचाशौचविवाहदायभे दात्त्रिविधः । तत्राशौचसपिण्डस्य लक्षणं यथा । सप्तपुरुषान्त० गंत त्वे सतिगोत्वैक्ये सतिदातृत्वभोक्तृ त्वान्यतरसम्बन्धे नपिण्डलेपान्यतर बत्त्वम् । दत्तकन्यानान्तु० भर्तृसा पिण्ड्येनसापिण्ड्यामुद्वदत्तानांपि त्रषधिविपुरुषसापिण्ड्यम् ॥ विवा हसपिण्डास्तु । पितृपितृबन्धुपित्तया सप्तमपुरुषावधयः । मातामहमा तृबन्धुपित्तयापञ्चमपुरुषावधयश्च । यथा । पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वंमातृतः पितृतः क्रमात् । सपिण्डतानिव र्त्ततसर्ववर्णेष्वयंविधिः ॥ दाय सपिण्डास्तु । त्रिपुरुषाऽवधयः । तेचपितृपितामहप्रपितामहाः । तेषांपुत्रपौत्रप्रपौत्रदौहित्राः । मा तामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः । तत्पुत्रपौत्रप्रपौत्राश्चेतिदायभा गः ॥
सपिण्डता । स्त्री० सापिण्ड्ये यथा । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डदः सप्तम स्तेषांसापिण्ड्यंसाप्तपौरुषमिति ॥ सगोत्रत्वे चेयं सपिण्डता । सपिण्ड तातुसर्वेषांगोत्रतः साप्तपौरुषी ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तेन मातामहादीनामेकपिण्डसम्बन्धे
पिन सपिण्डता ॥ सपिण्डस्य भावः
। तल् । टाप् ॥

सपिण्डीकरणम् । न॰ श्राद्धविशेषे ।
प्रेतपिण्डस्य पितृपिण्डेन सह मिश्री
करणे ॥ तच्चापूर्णे संवत्सरे सपि
ण्डीकरणमिति मुख्यकल्पः ॰ तदश
क्तौ नवमो मासः तदशक्तौ षष्ठो मासः
तत्राप्यशक्तौ त्रिपक्षः तत्राप्यशक्ता
वशौचापगमे प्रथममासस्य द्वादशभि
र्दिनैर्द्वादशमासिकानि श्राद्धानि नि
वर्त्तयेद् द्वादशाहः सपिण्डीकरणका
लः ॥ सपिण्डीकरणविषये कूर्म्मपु
राणं यथा । सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पू
र्णे संवत्सरे पुनः । कुर्य्याच्चत्वारि पा
त्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥
प्रेतार्थं पितृपात्रेषु पात्रमासेचयेत्त
तः । ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डा
नप्येवमेव हि ॥ सपिण्डीकरणं श्रा
द्धं देवपूर्वं विधीयते । पितॄनावाह
येदत्र पृथक् पिण्डं च निर्द्दिशेत् ॥ ये स
पिण्डीकृताः प्रेता न तेषां स्यात् पृथक्
क्रिया । यस्तु कुर्य्यात् पृथक् पिण्डं पितृ
हा सोऽभिजायते ॰ इति ॥

सपीतकः । पुं॰ राजकोषातक्याम् ॥

सपीतिः । स्त्री॰ आत्मीयेन जनेन सह
मिलित्वैककालकृते पाने । तुल्यपा
ने ॥ पानम् । पापानेरित्थां क्तिन्
। घुमास्थेतीत्वम् । समाना पीति
। समानस्य च्छन्दसीति सभावः । स
हपीतिर्वा । सहस्य सः संज्ञायां ॥

सपीतिका । स्त्री॰ हस्तिघोषायाम् ॥

सपुत्रः । त्रि॰ पुत्रेण सह वर्त्तमाने ॥

सप्तकः । पुं॰ सप्तसङ्ख्यायाम् ॥
त्रि॰ सप्तसङ्ख्याविशिष्टे ॥ सप्त
भिः क्रीतवस्तुनि ॥ सङ्ख्याया अ
तिशदन्तायाः कन्नित्यार्हीयेष्वर्थे
पुकन् ॥

सप्तकी । स्त्री॰ मेखलायाम् । काञ्च्या
म् । कटिभूषणे ॥ सपति । षप
समवाये । बाहुलकात् तन् । स्वार्थे
कन् ॥ यद्वा । सप्तभिरनेकाभिः
किङ्किणीभिर्वा॰ सप्तस्वरान् वा॰ का
यति । कै शब्दे । आतोऽनुपसर्गे
कः । गौरादित्वान्ङीष् ॥

सप्तगङ्गम् । न॰ तीर्थविशेषे ॥

सप्तगोदावरम् । न॰ सप्तानां गोदावरी
णां समाहारे ॥ तीर्थविशेषे ॥

सप्तच्छदः । पुं॰ सप्तपर्णवृक्षे ॥ का
ण्डे काण्डे सप्तच्छदा अस्य । सङ्
ख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्व
म् ॥ न॰ तत्पुष्पे ॥

सप्तजिह्वः । पुं॰ अनले । अग्नौ ॥ सप्त
काल्यादयो जिह्वा आहुतिग्रसनार्था
यस्य सः । ता यथा । काली कराली
च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्र
वर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च दे
वी लेलायमाना इति च सप्त जिह्वाः इति

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुण्डकम् ॥ उत्तरार्द्धे० उग्राप्रदीप्ताचक्रपीटयोनिःसप्तैवकीलाः कथितास्वजिह्वाः० इतिपाठान्तरमन्यच ॥

सप्तज्वालः । पुं० अग्नौ ॥

सप्ततन्तुः । पुं० यज्ञे । सवे । अध्वरे ॥ सप्तभिश्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा० तन्यते । तनु० । सितनिगमीतितुन् ॥ यद्वा । सप्तजिह्वाच्छन्दांसिवा० तन्यन्तेऽत्र ॥ सप्ततन्तवः संस्थायस्यवा ॥

सप्ततिः । स्त्री० दशाधिकषष्टिसङ्ख्यायाम् ७० । सत्तर० इ० भा० प्र० ॥ सङ्ख्येये ॥ सप्तदशतः परिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतमितिनिपातनान्प्रकृतेसप्तभावस्तिप्रत्ययश्च ॥

सप्ततितमः । त्रि० । सप्ततेः पूरणे ॥ तस्यपूरणेडट् । विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यामितिडटस्तमडागमः ॥

सप्तदशः । त्रि०सप्तदशानांपूरणे॥डट्॥

सप्तदश । त्रि० । सङ्ख्याभेदे । सप्ताधिकदशसु १७ ॥ सङ्ख्येये ॥

सप्तदशावयम् । न० लिङ्गशरीरे ॥ सप्तदशअवयवायस्यसः । तेयथा । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकम्० बुद्धिमनसौकर्मेन्द्रियपञ्चकम्प्राणादिपञ्चवायवइति ॥

सप्तदीधितिः । पुं० । सप्तदीधितौ । अग्नौ ॥

सप्तद्वीपपतिः । पुं० । सप्तद्वीपानामधिपतौ ॥ द्वीपास्तु० जम्बूशाककुशक्रौञ्चदयोद्वीपशब्दे द्रष्टव्याः ॥

सप्तद्वीपा स्त्री० । वसुमत्याम् । भूमौ ॥ यथा । मनोः स्वायम्भुवस्यासन्दशपुत्रास्तुतत्समाः । यैरियंपृथिवीसर्वासप्तद्वीपासपत्तना ॥ ससमुद्राकरवतीप्रतिवर्षंनिवेशितेति ॥ अस्याः परिमाणमुक्तंशैवतन्त्रे । कोटिद्वयंविपञ्चाशच्चीथिचततः परम् । पञ्चाशत्सहस्राणि सप्तद्वीपाससागरा ॥ ततोहिममयीभूमिर्दशकोट्योवरानने । देवानांक्रीडनार्थायलोकालोकस्ततः परमिति ॥सप्तद्वीपायस्यांसा ॥

सप्तधा । अ० सप्तप्रकारे ॥

सप्तधातुः । पुं० शरीरे । सप्तधातवस्त्वगादयोयस्मिन् ॥

सप्त । त्रि० सङ्ख्याविशेषे । सातइतिभा० प्र० ॥ सङ्ख्येये । यथासप्तसमुद्राः ॥ सपति । षपसमवाये । सप्यशूभ्यांतुट्चेतिकनिन् ॥

सप्तनाडीचक्रम् । न० खरादयोवृष्टिज्ञानार्थंग्रहनक्षत्राङ्कितसप्त नाडिकसर्पाकारचक्रे ॥

सप्तनामा । स्त्री० आदित्यभक्ता

याम् ॥

सप्तपत्रः । पुं॰ सप्तच्छदे ॥ मुद्गरवृक्षे ॥ सप्तसप्तपत्राण्यस्य ॥

सप्तपदार्थवादः । पुं॰ आर्हतानां वादे ॥ यथा ॥ जीवाजीवात्मकं विश्वं॰ चेतनः स्वशरीरवत् । परिणामावयवानजीवः षड्विधः स्मृतः ॥ महीधरादिरेकः स्यात्पञ्चधा चास्रवादिकः ॥ आस्रवः संवरो निर्जरोबन्धोमोक्षएवच ॥ इन्द्रियाख्यविवेकादिः केशोल्लुञ्चादिभिस्तपः ॥ जन्मान्यूर्ध्वंगतिश्चेतिपं चानामर्थ उच्यते ॥ स्यादस्तीत्यादिनासप्तभङ्गीन्यायेनवादिनः । सप्तैवक्रमशोऽपास्यमतथं साधयेत्सुधीरिति ॥

सप्तपदी । स्त्री॰ विवाहाङ्गसप्तपदीगमने ॥ सप्तानांपदानांसमाहारः । द्विगोरितिङीप् ॥

सप्तपर्णः पुं॰ छतवनीतिख्यातेवृक्षे । पर्यायास्तु । सप्तपर्णोविशालत्वक् शारदोविषमच्छदइति ॥ सप्तपर्णोव्रणश्लेष्मवातकुष्ठास्रजन्तुजित् ॥ दीपनः श्वासगुल्मघ्नः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः इतिगुणाः ॥ काण्डेकाण्डेसप्तसप्तपर्णान्यस्य ॥ क्वचित्सङ्ख्याशब्दस्यवृत्तिविषयेवीप्सार्थत्वमितिकैयटादिव्याख्यानात् ॥

न॰ मिष्टान्नविशेषे ॥ यथा । द्राक्षादाडिमखर्जूरम्रदितास्रंसशर्करम् । लाजचूर्णसमध्वाज्यंसप्तपर्णमुदाहृतम् ॥

सप्तपर्णी । स्त्री॰ लज्जालौ ॥

सप्तपलाशः । पुं॰ सप्तपर्णद्रुमे ॥ सप्तसप्तपलाशानिपत्राणिपर्वसुयस्य सः ॥ न॰ सप्तपर्णस्यपुष्पे ॥

सप्तपातालम् । न॰ सप्तसङ्ख्याकाधोभुवने ॥ यथा । अतलंवितलञ्चैवनितलञ्चगभस्तिमत् । महाख्यंसुतलञ्चाग्र्यंपातालंसप्तमंविदुरिति ॥ नामान्तराण्यपियथा । आभासंपरतालाख्यंवितलंचगभस्तिमत् । महातलंरसाकञ्चपातालंसप्तमंमुने ॥ इति ॥ एतेषामधिपायथा । सप्तस्वेतेषुदैत्येन्द्रभुजङ्गक्षणदाचराः । सप्तसप्तसमाख्यातास्तान्प्यथानिबोधमे ॥ दैत्याः शङ्कुश्रुतिः पूर्वंप्रह्लादः शिशुपालकः कर्कन्धुकोहिरण्याक्षोहहङ्गभीरस्तिलस्तथा ॥ काद्रवेयाः कुटिलकोवासुकिः कम्बलस्तथा । कार्कोटकोधकाकाङ्कोदुर्दशस्तथकस्तथा ॥ विकटाक्षोहितावक्त्रयमाख्योविकटाननः करालोभीमनिर्ह्रादः पिङ्गलश्चेतिराक्षसाः इति ॥

सप्तपुत्रसूः । स्त्री॰ सुतवत्स्कारायाम् । सप्तपुत्रायाम् ॥

सप्तप्राणाः। पुं० ब० सप्तेन्द्रियेषु ॥ यथा। अन्तःकरणत्वान्मनस एकत्वेन० पञ्चकर्मेन्द्रियाणामेकत्वसङ्ख्यया च द्वे० पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि० सङ्कलनया सप्तेन्द्रियाणि० सप्तप्राणपदवाच्यानि भवन्तीति० ॥ शीर्षण्येषु सप्तप्राणेषु ॥

सप्तभङ्गी। स्त्री० अनेकान्तवादिनां न्यायविशेषे ॥ देहग्रहणात् पूर्वं जीवः किमस्ति० उत नास्तीति यः पर्यनुयुङ्क्ते० तस्मिन्० अनेकान्तवादी स्युदगन्तव्यः। तद्यथा। स्यादस्ति० स्यान्नास्ति० स्यादस्ति च नास्ति च० स्यादवक्तव्यः० स्यादस्ति चावक्तव्यश्च० स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च० स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति। अत्र स्याद्यत्पर्यनुयोज्यं तत्तत्सदसत्तया समाधेयम्। तत्र वाच्यतयाऽवाच्यतया च विरोधहानिस्तु घटनीयः। इति सप्तभङ्गीनयज्ञा अमलाभजीयसिद्धिन्तु ॥ यतः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादिति पन्दगलिविभर्त्स्यते जगत्सर्वमिति ॥

सप्तभद्रः। पुं० शिरीषवृक्षे ॥

सप्तभूराद्यः। पुं० ब० प्राणिनां कर्मज्ञानफलोपभोगस्थानविशेषेषु० यथा पाठक्रमसुपर्युपरिवर्त्तमानेषु० भूर्भुवः स्वर्महर्जनतपः सत्येषु ॥

सप्तमः। त्रि० सप्तानां पूरणे। डट्। तस्य मडागमः ॥

सप्तमी। स्त्री० तिथिविशेषे। सांतं० इ० भा० प्र० ॥ तत्रोत्पन्नजनस्य फलं यथा। कन्याप्रजो दैरिकुलेभसिंहो विशालनेत्रः प्रथितप्रभावः। देवद्विजाचाररसिको महात्मा स्यात् सप्तमीजः पितृवित्तहर्त्ता ॥ व्रतादौ षष्ठीयुता ग्राह्या ॥ ङि० ओस्० सुप्० इति चिक्के ॥ टित्त्वान्ङीप् ॥

सप्तरक्तम्। न० शरीरस्थरक्तवर्णविशिष्टेषु सप्तावयवेषु ॥ तच्च सामुद्रवाक्यं यथा। पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च। तालुकाधरजिह्वाश्च सप्तरक्तं प्रशस्यते इति ॥

सप्तर्षयः। पुं० ब० मरीच्यादिमुनिषु० चित्रशिखण्डिषु। यथोक्तं पाद्मे भूगर्भखण्डे। सप्तर्षिमण्डलं तस्मादूर्ध्वे सर्वतोपरि। तत्र सप्तर्षयः सन्ति विनियुक्ताः प्रजासृजा ॥ मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः। वशिष्ठश्च महाभाग ब्रह्मणो मानसाः सुताः ॥ सप्त ब्रह्माण इत्येते उच्यन्ते ब्रह्मवादिभिः। सम्भूतिरनसूया च क्षमा प्रीतिश्च सन्नतिः ॥ अरुन्धती तथा लज्जा तत्पत्न्यो लोकमातरः। एतासां तपसा

चैतद्धार्यंतेभुवनत्रयम् ॥ सन्ध्यात्रयमुपासीनागायत्रीजपतत्पराः । तस्मिंल्लोकेनसन्त्येतेब्राह्मणाब्रह्मवादिनइतिपाद्मे ११ऽध्यायः ॥

सप्तला । स्त्री० नवमालिकायाम् ॥ सप्तलाति । ला० । आतोनुपेति कः ॥ चर्मकषायाम् । सातलायाम् ॥ गुञ्जायाम् ॥ पाटलायाम् ॥

सप्तवाहनः । पुं० आदित्ये ॥ सप्ताश्वावाहनान्यस्य ॥ सप्तनामकएकोऽश्वोवाहनमस्यवा ॥ एकोऽश्वोवहतिसप्तनामेतिश्रुतेः ॥ वहति० आदित्यरथम् ॥

सप्तशती । स्त्री० सप्तशतिकायाम् ॥ सप्तशतमन्त्रात्मकदेवीमाहात्म्ये ॥ गीतायाम् ॥ सप्तानांशतानांसमाहारः । द्विगोरितिङीप् ॥

सप्तशलाकः । पुं० विवाहोपयोगिवेधविशेषे ॥ यथा । ऊर्ध्वगाः सप्तरेखास्तुतिर्यक्सप्तविलिख्यच । कृत्तिकादिचतुःसप्तऋक्षाणितासुसंलिखेत् ॥ चन्द्ररेखास्थनक्षत्रेग्रहस्तिष्ठतिचेत्तदा । वेधःसप्तशलाकाख्योविवाहंतत्रवर्ज्जयेत् ॥ यद्रेखायांचन्द्रस्तिष्ठतिसाचन्द्ररेखा ० तत्रस्थितंयन्नक्षत्रंतस्मिन्यदिसूर्यादीनामन्यतमोग्रहः कश्चिद्ग्रहस्तिष्ठति० तदासप्तशलाकाख्योवेधःस्यात्० तत्रविवाहंवर्ज्जयेदिति ॥ यस्याःशशीसप्तशलाकभिन्नःपापैरपापैरथवाविवाहे । रक्तांशुकेनैवतुरोदमानाश्मशानभूमिंप्रमदाप्रयातीतिफलं ॥

सप्तशिरा । स्त्री० नागवल्ल्याम् ॥ ताम्बूल्याम् ॥

सप्तशृङ्गः । पुं० हिमाचले ॥ सप्तशृङ्गश्ति ॥ दक्षिणदेशप्रसिद्धेगिरिविशेषे ॥ तत्रप्रसिद्धेम्बिकास्थाने ॥

सप्तसप्तिः । पुं० दिवाकरे । सूर्ये ॥ सप्तगायत्र्यादीनिछन्दांसि० सप्तयोऽश्वाः० यस्यसः ॥ यथा । हयाश्वसप्तछन्दांसितेषांनामानिमेशृणु । गायत्रीचबृहत्युष्णिग्जगतीत्रिष्टुबेवच । अनुष्टुप्पङ्क्तिरेतानिछन्दांसिहरयोहरेरितिविष्णुपुराणम् । सप्ताश्वरूपाश्छन्दांसिवहन्तेवातरंहसइतिमत्स्यपुराणस्य ॥

सप्तसमिधः । स्त्री० बहुवचनान्तः० सप्तप्राणानांसप्तसुविषयेषु ॥ विषयैर्हिसमिध्यन्तेप्राणाः ।

सप्तसागरः । पुं० महादानविशेषे ॥

सप्तसारस्वतम् । न० तीर्थविशेषे ॥

सप्तसूः । स्त्री० सुतवस्करायाम् । सप्तपुत्रप्रसूतायाम् ॥

सप्तस्रोतः । न० तीर्थप्रभेदे । दक्षिणेनहिमवतऋषीणामाश्रमे ॥ यथा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्रोतोभिः सप्तभिर्याविश्वधुनीसप्तधान्यधात् । सप्तानांप्रीतयेनाम्नासप्तस्रोतः प्रचक्षते ॥

सप्तांशुपुंगवः । पुं० शनिग्रहे ॥

सप्तार्चिः । पुं० दमुनसि । शुक्रे । अग्नौ । वैश्वानरे ॥ सप्तअर्चिषो यस्य ॥ चित्रकवचे ।। शनिग्रहे ॥ त्रि० क्रूरचक्षुषि ।। सप्तार्चींषि०सप्तप्राणानांदीप्तयः स्वविषयान्द्योतनानीत्यर्थः ॥

सप्तावर्त्तः । पुं० तीर्थविशेषे ।।

सप्ताश्वः । पुं० हरिदश्वे । उष्णरश्मौ । सूरे । सूर्ये ॥ सप्तअश्वाः सन्त्यस्य ॥ अर्कवृक्षे ॥

सप्ताश्ववाहनः । पुं० सूर्ये ॥

सप्तिः । पुं० घोटके । पीतौ । तुरगे ॥ सपतिसेनायांसमवैति । षपसमवाये । क्तिच् । बाहुलकात् तिर्वा ॥

सप्तेन्द्रियम् । न० सप्तप्राणेषु ॥

सप्तोपधातवः । पुं० ब० सप्तसङ्ख्यकोपधातुषु ॥ यथा । माक्षिकंतुत्थकाभ्रे चनीलाञ्जनशिलाऽऽलकाः । रसकश्चेतिविज्ञेयाएतेसप्तोपधातवः ॥ शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोपधातुषु ॥ यथा । स्तन्यंरजश्चनारीणांकालेभवतिगच्छति । शुद्धमांसभवः स्नेहः सासङ्कोर्च्यंतेवसा ॥ स्वेदोदन्तास्तथाकेशा तथैवौजश्चसप्तमम्इतिधातुभवाज्ञेयाएतेसप्तोपधातवइति ॥

सफलः । त्रि० फलिते । फलवति ॥

सबलः । त्रि० सैन्ययुक्ते ॥ सामर्थ्यवति ॥ बलेनसहवर्त्ततेइति ॥

सबलिः । पुं० दिनावसाने । उत्सूरे । विकाले ॥ त्रि० बलिसहिते ।

सबाधः । त्रि० पीडायुक्ते ॥ निषेधयुक्ते ।। बाधया० बाधेनचसहवर्त्तमानः ॥

सब्रह्मचारी । पुं० समानवेदव्रताचारिणि । यथाहामरः । एकब्रह्मव्रताचारामिथःसब्रह्मचारिणइति । ब्रह्मवेदस्तदध्ययनार्थंव्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म० एकस्मिन्ब्रह्मणिव्रताचरणंयेषांतेमिथः परस्परं० सब्रह्मचारिणोभवंतीत्यर्थः ॥ समानंब्रह्मचरति । व्रतइतिणिनिः । चरणेब्रह्मचारिणीति० समानस्यसः ॥ समानेब्रह्मणिचरतिवा ॥

सभर्तृका । स्त्री० पतिवत्याम् ॥ सहभर्त्तास्तियस्याः । नद्यृतश्चेतिकप् ॥

सभा । स्त्री० गोष्ठ्याम् । समज्यापरिषद्गोष्ठीसभासमितिसंसदः । आस्थानीक्लीबमास्थानंस्त्रीनपुंसकयोः सदः० इत्यमरः ॥ सहभान्तियस्यांवा । भादीप्तौ । सुपीतिकः । अन्येष्वपीतिडोवा । भिदाद्यङ्वा ॥ समानाभान्त्यस्यामितिवा ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

समानक्षेतियोगविभागात्॰ सभा याइतिनिर्देशाहासमानस्यसादेशः। अस्यालक्षणं यथा। यस्मिन् देशे निषीदन्तिविप्रावेदविदस्त्रयः। रा ज्ञश्चाधिकृतोविद्वान् ब्रह्मणस्तांसभां विदुरितिमनुः॥ चत्वारोवेदधर्म्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेववा। साब्रूते यं सधर्मः स्यादेकोवाध्यात्मवित्तमः॰ इतियाज्ञवल्क्यः॥ विद्वत्संहतौ॥ भाः प्रकाशस्तयासहवर्त्तते॰ इत्युक्तेः॥ ग्रामनगरादौनियत जनसमूहस्थाने॥ सामाजिके। स भ्ये॥ द्यूते॥ मन्दिरे। राज्ञोऽमात्यादिदर्शनगृहे॥ अनुविधेयस्ययेः सभ्यपुरुषवतीजनतासभा। अनु विधेयोराजादिः॰ स्थेयान् मध्यस्थः॥

सभागः। त्रि॰ सभाज्ञते॥ अन्यैः पूज्यमाने॥ भजनंभागः॰ पूजा॰ सेवा। सहभागेनवर्त्तमानः॥ भागसहिते॥

सभाजनः। पुं॰ सभ्ये॥ न॰ गमनागमनादिसमयेसुहृदादेरालिङ्गनादि ग्यप्रश्नस्वागतादिनानन्दोत्पादने। आनन्दने। आप्रच्छने॥ सभाज प्रीतिसेवनयोः। ल्युट्॥

सभाजितः। त्रि॰ पूजिते॥

सभाज्यः। त्रि॰ पूज्ये। भजनीये॥

सभापतिः। पुं॰ समाजाधिपतौ॥ यथा। श्रीमद्राम्नपुरेसाचाहरनामासभापतिरिति॥

सभारचना। स्त्री॰ राजमन्दिरनिर्मितौ॥ यथा। चापाकृति न्यंस्तनृपासनाद्रा सती त्रिकोणा नृपगौरवोचिता। निशातवीरैर्विदधीत मन्त्रिणा नरै रनूचानरसामरैः सभा॥

सभासत्॰द्। पुं॰ सभास्तारे। सभ्ये। सामाजिके। सभासदानाह। श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः। राज्ञासभासदः कार्याः शत्रौमित्रेचयेसमाइतियाज्ञवल्क्याः॥ श्रुताध्ययनसम्पन्नाः॰ धर्मशास्त्रज्ञाः। कुलीनाः॰ साङ्कर्यदोषशून्यमातापितृवंशपरम्पराकाः॥ सभायामधिकृतत्वेनलोकानां धर्माधर्मावलोकनार्थं सीदन्तिउपविशन्ति। षद्लृ॰। सत्सूद्विषेति क्विप्॥ समाद्विशाकः सामान्यः सब्राह्मणपुरोहितः। ससभ्यः प्रेक्षकोराजास्वर्गं तिष्ठतिधर्मतः॥ तत्रब्राह्मणाअनियुक्ताः॰ सभ्यास्तु नियुक्ताइतिभेदः। तत्रनियुक्तानांयथावस्थितार्थकथनेऽपियदिराजान्यथाकरोतितदाऽसौनिवारणीयोन्यथादोषः। यथाहकात्यायनः। अन्यायेनापितंयान्तं येनुयान्तिसभासदः। तेपितद्भागिनस्तस्माद्बोध

नीय : सतैर्नृपइति ॥

सभास्तार : । पुं॰ सभासदि । सभांस्तृणाति । स्तॄञ् आच्छादने । कर्म्मण्यण् ॥

सभिक : । पुं॰ द्यूतकारके । प्रतिभूत्वादिनाद्यूतप्रयोजके ॥ सभाद्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति । व्रीह्यादित्वाट्ठन् ॥

सभोचित : । पुं॰ पण्डिते ॥ त्रि॰ सभायोग्ये ॥

सभ्य : । पुं॰ सभासदि ॥ यथा । सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्म्मार्थसहितं वच : । शृणोतियदिनोराजास्यात्तु सभ्यस्तदाऽनृण : इति ॥ शीतापनोदाद्यर्थं याज्ञिकै : प्रज्वलितेऽग्निविशेषे ॥ सभायांसाधु : । सभायाय : ॥ कुलीने ॥ साधौ ॥ त्रि॰ प्रत्ययिते । विश्वासपात्रे ॥ सभासम्बन्धिनि ॥

सम् । अ॰ शोभनार्थे ॥ समार्थे ॥ सङ्गार्थे ॥ प्रकृष्टार्थे ॥ सर्व्वतोभावे ॥ समुच्चये ॥

सम : । त्रि॰ समाने । तुल्यार्थे ॥ साध्वर्थे ॥ सर्व्वशब्दार्थे ॥ रागद्वेषादिरहिते ॥ समति । षम वैक्लव्ये । पचाद्यच् । सर्व्वार्थेसर्व्वनामसंज्ञा ॥ अवक्रे । निग्रहानुग्रहयोरनारम्भात् ॥ सर्व्वेषुभूतेष्वात्मौपम्येनसर्व्वत्रसुखंदुःखञ्चय :

पश्यतितस्मिन् ॥ न॰ सम्पूर्णे । सत्ताप्रकाशाभ्यांसर्व्वाभिन्ने॰ निर्व्विशेषे॰ सर्व्वविकारशून्ये॰ कूटस्थे॰ नित्ये॰ एकस्मिन्॰ सर्व्वत्रैकरूपे॰ प्रतिदेहमेकस्मिन्॰ ब्रह्मणि ॥ समस्थाने ॥ सईमर्थे ॥ अलङ्कारविशेषे ॥ यथा । समंयोग्यतयायोगोयदिसम्भावितःक्वचित् । इदमनयो : श्लाघ्यमितियोग्यतया सम्बन्धस्यनियतविषयमध्यवसानस्य तत्तदासमम् । तत्सद्योगेऽसद्योगेच । उदाहरणम् । धातु : शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषामृगाक्षी रूपेदेवोप्ययमनुपमोदत्तपत्र : स्मरस्य । जातंदैवात्सदृशमनयो : सङ्गतंयत्तदेतच्छृङ्गारस्योपनतमधुनाराज्यमेकातपत्रम् ॥ यथावा । चित्रंचित्रंबतबतमहच्चित्रमेतद्विचित्रंजातोदैवादुचितरचनासंविधाताविधाता । यन्निम्बानांपरिणतफलस्फीतिरास्वादनीयायच्चैतस्या : कवलनकलाकोविद : काकलोक : ॥ नृत्यविशेषाणांसंज्ञायाम् ॥ यथा । समंमृदुत्रिप्रसुप्तेऽग्निमघावपूर्व्वान्नपभमितिपञ्चदशनवेषु ॥ पुं॰ विष्णौ ॥ मयाश्रियासहवर्त्ततेइतितथा । सर्व्वकालेषुसर्व्वविकाररहितत्वाद्वा । राशिविशेषाणांसंज्ञाविशेषे ॥ यथा ।

क्रूरोऽथसौम्यः। पुरुषोऽङ्गनाच। ओजोऽथयुग्मं विषमः समश्च। चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः॥ मानस्यप्रकारविशेषे॥ सतु यदा गीतवाद्ययोस्तालो गानकर्त्तुर्हस्तपादादिचालनञ्च एकदा समभावेन पतति तदा भवतीति सङ्गीतशास्त्रम्॥

समकक्षः। त्रि० तुल्ये। समे॥

समकन्या। स्त्री० विवाहोपयुक्तायाम्॥ इति धनञ्जयः॥

समकोलः। पुं० अवभर्चे। द्विरसने। सर्पे॥ इ० त्रि० शेषः॥

समक्षम्। अ० अक्ष्णोः समीपे॥ अक्ष्णोः समीपं योग्यं वा। अव्ययं विभक्तीति समीपे० यथार्थेवाऽव्ययीभावः। प्रतिपरेति टच्॥

समगन्धकः। पुं० वृकधूपे॥

समगन्धिकम्। न० उशीरे॥

समग्रः। त्रि० समस्मिन्। सर्वस्मिन्। निखिलस्मिन्। अशेषे। सम्पूर्णे॥ सङ्गतमग्रमस्य॥ समं ग्रसते वा। अन्येष्वपीति ग्रसेर्डः॥ शोभनाग्रके॥ सहाग्रेण फलेन विद्यते यत्तत॥

समङ्कः। पुं० मूषके॥ सम्यक् प्रकारेण छिद्रादिकारणेन अङ्कयति० चिह्नयति वस्त्रादिकम्। अकि०। अच्॥

समङ्गा। स्त्री० मजीठइ० प्र० ओषधौ। पर्यायास्तु। मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका। मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डीयोजनवल्ल्यपीति॥ लज्जालौ। नमस्कार्याम्। गण्डकार्याम्॥ समन्तोऽङ्गति। अगि०। पचाद्यच्॥

समचित्तः। त्रि० हर्षविषादशून्यमनसि। आत्मविदि॥ समं चित्तं यस्य सः॥ एकविषयकान्तःकरणवृत्तौ॥

समजः। पुं० पशूनां वृन्दे॥ संवीयतेऽत्रवा। अज०। समुदोरजः पशुष्विति अप्॥ मूर्खसंहतौ॥ न० विपिने॥

समज्या। स्त्री० यशसि। कीर्तौ॥ सजे: सर्वैर्ज्ञायते। ज्ञा०। घञर्थे कः॥

समज्या। स्त्री० परिषदि। सभायाम्॥ समजन्त्यस्याम्। अज०। संज्ञायां समजेति क्यप्। अजेः क्यपि वीभावो न॥

समञ्जसम्। न० उचिते। न्याये॥ सम्यगञ्जोऽत्र। अचप्रत्ययान्तवेत्यचाऽजितिवेः अविभागादच्॥ यद्वा। सङ्गतमञ्जसा तत्त्वेन। क्लीबनपुंसकेति क्लीबत्वम्॥ त्रि० समीचीने॥ अभ्यस्ते॥ अविरुद्धे। युक्ते॥ न्याय्ये। ऋज्ववाधि॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

समकण्ठः । पुं० शाकभेदे । गण्डीरे ।

समता । स्त्री० साम्ये । समत्वे । समत्वमाराधनमच्युतस्येति प्रह्लादवचनम् ॥ समवर्त्तित्वे । मध्यस्थत्वे ॥ चित्तस्य रागद्वेषादिरहितावस्थायाम् । तल् ॥

समतिसृष्टः । त्रि० अनुज्ञाते ॥

समतीतः त्रि० चिरविनष्टे ॥

समत्रयम् । न० समभागसुगुडशुण्ठीहरीतकीषु ॥

समदर्शनम् । नं० समानदृष्टौ ॥

समदर्शी । त्रि० सम्यग्दर्शिनि । ज्ञानिनि । सर्वैकरूपवस्तुदर्शनशीले । पण्डिते । समं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं यस्य । णिनिः ॥

समदृक् । पुं० ज्ञानिनि । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानवति ॥ समं ब्रह्म पश्यति । दृशिर्० । क्विप् ॥ अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा । तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥

समदृष्टिः । स्त्री० सर्वत्र तुल्यदर्शने ॥ यथा । दुःखे सुखे च विप्रेन्द्र यथा दृष्टिर्वर्त्तते सदा । तथा शत्रौ च मित्रे च समदृष्टिश्च सा स्मृतेति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे १६ऽध्यायः ॥

समधिकः । त्रि० अधिके । अतिरिक्ते सम्यगधिकः ॥

समधिगतः । त्रि० प्राप्ते । अधिगते ॥ सम्यगधिगतः ॥ अधिगतपरमार्थान् पण्डितान् मावमंस्थास्तृणमिव लघु लक्ष्मीर्नैव तान् संरुणद्धि । अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां न भवति बिसतन्तुर्वारणं वारणानाम् ॥

समधुरः । त्रि० मधुररसयुक्ते ॥ समानभारे ॥ मधुरेण सह विद्यते ॥ समा धूर्भारो यस्य सः ऋक्पूरित्यः ॥

समन्तः । पुं० समन्तार्थे ॥ सीमनि ॥

समन्ततः । अ० चतुर्दिगभिव्याप्तौ । परितः । सर्वतः । विष्वक्० ॥ समन्तात् । आद्यादित्वात् तसिः ॥

समन्तदुग्धा । स्त्री० स्नुहीद्रुमे । सीहुण्डे ॥ समन्ताद्दुग्धमस्याः ॥

समन्तपञ्चकम् । न० कुरुक्षेत्रे ॥

समन्तभद्रः । पुं० सुगते । बुद्धे ॥ समन्तं भद्रं यस्य सः । समन्तात् सर्वतः पुण्यसम्भारतो ज्ञानसम्भारतश्च भद्रः श्रेष्ठः । पञ्चमीतियोगविभागात् समासः । पृषोदरादिः ॥

समन्तभुक् । पुं० अनले । अग्नौ ॥

समन्तात् । अ० समन्ततोऽर्थे ॥

समन्युः । त्रि० सक्रोधे ॥

समन्वयः । पुं० लिङ्गे शास्त्रस्य तात्पर्यसम्बन्धे ॥ भिन्नानां सरूपतायाम् ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सम्यगन्वयः ॥
समन्वारम्भणम् । न० समनुगमने ॥
समन्वितः । त्रि० सम्यगन्विते । संयुक्ते ॥
समन्वितलयः । पुं० एकताले ॥ सम्यक् अन्वितौ लयौ नृत्यगीतवाद्यानां यस्य सः ॥ सम्यगन्वितौ लयौ मध्यमलयौ वा यस्मिन् ॥
समपदः । पुं० रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । योषित्पादौ हृदिस्थाप्य कराभ्यां पीडयेत् स्तनौ । यथेष्टं ताडयेद्योनिं बन्धः समपदः स्मृत इति ॥ न० युद्धकाले धन्विनां पादन्यासविशेषे । धन्विनां पादयोस्तुल्यरूपतया धारणे ॥ धन्विनां स्थाने ॥
समपर्य्यासनम् । न० परिवर्त्तने ॥
समपादम् । न० धन्विनां पादयोस्तुल्यरूपतया धारणे ॥
समबुद्धिः । त्रि० सर्व्वत्र रागद्वेषशून्ये ॥ कः कीदृक् कर्म्मा० तुल्यव्यापृतबुद्धौ ॥
समभिव्याहारः । पुं० सहिते ॥
समभिव्याहृतः । त्रि० सहोच्चरिते ॥ सहिते ॥
समभिहारः । पुं० आभीक्ष्ण्ये । पौनःपुन्ये [illegible] ॥ समभिहरणम् । हृञ् । घञ् ॥ सम्यगभिहारो वा ॥ विप्रकीर्णानां द्रव्याणां पुञ्जीभावे । शेषशेषिवाचकपदयोः सहोच्चारणे ॥
समभूमिः । स्त्री० समानस्थाने । आजौ ॥
समम् । अ० सहार्थे । सार्द्धम् । सचम् ॥ समति । षम० । अम् ॥
समयः । पुं० काले । दिष्टे । अनेहसि ॥ सम्यगेति । इण् गतौ । पचाद्यच् ॥ कार्य्यकाले ॥ समयेऽपि सर्व्वमुपकारिकृतम् । सर्व्वं समये हि तमुपकार्य्यं भवति ॥ शपथे ॥ आचारे ॥ सिद्धान्ते ॥ धियि । संविदि ॥ क्रियाकारे ॥ निर्द्देशे ॥ सङ्केते ॥ भाषायाम् ॥ सम्पदि ॥ नियमे ॥ अवसरे ॥ समयनम्० समीयन्तेऽनेनवा० समेतिवा । इण्० इणगतौवा । एरच्० पुंसीति घो वा । पचाद्यज्वा ॥ सङ्गमे ॥
समयकारः । पुं० सङ्केते ॥
समयज्ञः । त्रि० कालज्ञे ॥ समयं जानाति । ज्ञा० । कः ॥
समयभेदी । त्रि० संविद्व्यतिक्रमकारिणि ॥
समया । अ० अन्तिके । निकटे ॥ मध्ये ॥ समेति० समयनं वा । इण्० । आः समिण्निकषिभ्याम् ॥ कालविज्ञापने ॥
समयाचारः । पुं० सम[illegible]चिताचरणे ॥ तन्त्रविशेषे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

समयाध्युषित : । पुं० सूर्यनक्षत्रव र्ज्जितकाले ॥ समय : अध्युषितो यस्मिन् ॥

समयी । पुं० भगवत्याराधनभक्तिभावप्रतिपादकशास्त्रनिष्ठे ॥

समर : । पुं० न० युद्धे । रणे ॥ समरणम् । ऋगतौ० भ्वादिः । ऋदोरप् ॥

समरभ : । पुं० रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । स्वजङ्घाद्वयसंयुक्तं कृत्वा योषित्पदद्वयम् । स्तनौधृत्वा रमेत् कामीबन्ध : समरभ : स्मृतइति ॥

समरविजया । स्त्री० यात्राप्रभेदे ॥ समरविजयाचयात्रायोगविलग्नच्चितौशयोगेषु ॥ च्चितौशयोगेषु० राजयोगेषु । सालग्नग्रहबलवशेननदधितियात्रायांद्रष्टव्या ॥

समर्थ : । त्रि० हिते ॥ शक्ते । शक्तिसम्पन्ने ॥ संबद्धे । उपायकुशले । समर्थयते० समर्थ्यंतेवा । अर्थउपयाच्ञायाम् । पचाद्यच० अच्वा ॥ सम्बद्धार्थे ॥

समर्थता । स्त्री० सामर्थ्ये ॥

समर्थनम् । न० अनुचितोचितनिश्चये ॥ सम्प्रधारणायाम् ॥ अर्थयते : सम्पूर्वात्० ल्युट् । चोद्यपरिहारे ॥

समर्थना । स्त्री० समर्थने ॥ युच् ॥

समर्थयिता । त्रि० प्रतिपादयितरि ॥

समर्थित : । त्रि० कृतसमाधाने ॥

समर्द्धक : । त्रि० वरदातरि । वरदे । इष्टार्थप्रदेदेवतादौ ॥ समृध्नोति । ऋधुवृद्धौ । ण्वुल् ॥

समर्पणम् । न० सम्यगर्पणे । आदरेणार्पणे । सौंपना० इ० भा० प्र० ॥

समर्पित : । त्रि० कृतसमर्पणे ॥ सम्प्रोते । सम्प्रवेशिते ॥ स्थापिते ॥

समर्य्याद : । पुं० समीपे ॥ त्रि० मर्यादासहिते ॥ समानामर्यादास्य । सहमर्यादयेतिवा ॥ हेमचन्द्रस्तु । समर्यादंमर्यादासहितेपिच । मुख्यानुयायिनिशिष्येप्रकृतस्यानुवर्त्तने । दोषोत्यादि० इत्याह ॥

समल : । त्रि० मलिने । आविले ॥

समवतार : । पुं० तीर्थे ॥

समवर्त्ती । पुं० परेतराजि । धर्मराजे । पितृपतौ । यमे ॥ त्रि० तुल्यवर्त्तनशीले ॥ समंवर्त्तितुंशीलमस्य । सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये : ॥

समवसर्गा । स्त्री० रज्ज्वाम् ॥ समवसृज्यते । सृज० । समवपूर्वाच्चे तिण्यत् । चजोरितिकुत्वम् ॥

समवस्थित : । त्रि० अविनाशिनि । जन्मादिविनाशान्तभावविकारशून्यतया० सम्यक्तयाऽवस्थिते ॥

समवाकार : । पुं० नाटकभेदे ॥

समवाय : । पुं० समूहे ॥ कण्याद्

त् क्रियाधर्मिलने । सम्बन्धविशे षे । यथा । घटादीनांकपालादौ द्रव्येषुगुणकर्मणो : । तेषुजातिश्चस म्बन्ध : समवाय : प्रकीर्त्तित : ॥ अवयवावयविनो॰ गुणगुणिनो: ॰ क्रियाक्रियावतो॰ जातिव्यक्त्यो॰ निं त्यद्रव्यविशेषयोश्चय : सम्बन्ध : स समवायइत्यर्थ : ॥ यथावा॰ श्रोत्रे णशब्दसाक्षात् कारे॰ समवाय : स न्निकर्ष : ॰ कर्णविवरवर्त्त्याकाश स्यश्रोत्रत्वात्॰ शब्दस्याकाशगुण त्वात्॰ गुणगुणिनोश्चसमवायात् । सचनित्यसम्बन्ध : । सचएकएव ॥ समवायते । सम॰ । घञ् ॥

समवायिकारणम् । न॰ उपादानका रणे ॥ यस्मिन्समवेतंकार्यमुत्पद्यते॰ तत्समवायिकारणम् । यथातन्त व : पटस्य॰ पटश्चस्वगतरूपादे : । यथावा॰ परमाणुद्व्यणुकस्य॰ कपा लश्चघटस्य । सर्वत्रसमवायिकार ण द्रव्यमेव । समवायीस्वयम् । द्यु नि : । तच्चतत्कारणञ्च ॥

समवेत : । त्रि॰ मिलिते । सङ्गते ॥ समवायसम्बन्धेनवृत्तौ । यथा । यत्समवेतंकार्यंभवतिज्ञेयन्तुसम वायिजनकंतत् ॥

समवेतसमवाय : । पुं॰ सन्निकर्षवि शेषे ॥ यथ श्रद्धत्वसाक्षात्का रेसमवेतसमवाय : सन्निकर्ष : ॰ श्रोत्रसमवेतेशब्दे॰ शब्दत्वस्यसम वायात् ॥

समव्याप्त : । त्रि॰ सम्यक्प्रकारेण व्याप्तिविशिष्टे ॥

समष्टि : । स्त्री॰ सामान्ये । समस्त व्याप्ते ॥ यथा । समस्तत्वेन- संव्याप्ति: समष्टिरितिकीर्तितेति । अपिच । समष्टिरीश : सर्वेषांस्वा त्मतादात्म्यवेदनात् । तदभावात् तदन्येतुजायंतेव्यष्टिसंज्ञयेति । सङ्गते ॥

समष्ठिल : । पुं॰ क्षुपविशेषे । भण्डी रे । नद्याम्रे । आम्रगन्धके । कोका थे । कण्टकिफले । उपदंशे ॥ कोकुआ॰ इ॰ भा॰ ॥

समष्ठिला । स्त्री॰ गण्डीरे । गण्ड दूर्वा॰ इ॰ प्र॰ शाके ॥ सम्यग ष्ठिलाबीजंयस्या : ॥

समसख्यज्ञानम् । न॰ सकलाज्ञाने

समष्ठिल : । पुं॰ समष्ठिले ॥

समष्ठिला । स्त्री॰ समष्ठिलायाम् ॥ समेतिष्ठति । भिथिलादयश्चेति साधु : ॥

समष्ठीला । स्त्री॰ समष्ठिलायाम् ॥

समसनम् । न॰ समासेपादानामैक्य साधने । अनेकस्यपदस्यएकपदीभव ने ॥ सङ्क्षेपणे ॥ असुक्षेपणे । सम्पूर्वात् ल्युट् ॥

समसुप्ति : । स्त्री॰ कल्पान्ते । महा

प्रकृथि । तुल्यवयनी ॥

समस्त : । त्रि० सर्वावयवविशिष्टे । सकले ॥ समस्मिन् । पूर्णे ॥ समस्यतेस्म । असु० । क्त : ॥ सी पकरणे ॥ सफले । पुञ्जीकृते ॥ नि : चिप्ते ॥

समस्थ : । त्रि० धनधान्यादियुक्ततया सम्यगवस्थिते । समेतिष्ठति । स्था० । सुपिस्थइतिक : ॥ समभावेन स्थिते । समाने ॥

समस्थली । स्त्री० अधस्थल्याम् ॥ अन्तर्वेदिसमस्थलीतिहेमचन्द्र : ॥

समस्या । स्त्री० श्लोकस्यैकेनपादेन० द्वाभ्यांत्रिभिर्वापूरणे। समासार्थायाम् ॥ समसनमन्योक्तप्रश्नस्यक्षेपणम् । असु० । ण्यत् ० संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभाव: ॥ सुमूर्षोकिंतवाद्यापिचित्रकाननानागरै : । स्मरमारायणंयेनचेतायांरावणोहत : ॥

समा । स्त्री० अलङ्कारविशेषे ॥ सासमालङ्कृतियोगोवस्तुनोरनुरूपयोरितिलक्षणात् ॥

समा : । स्त्री० शरदि । संवत्सरे । वत्सरे । हायने ॥ समन्ति० विक्लवंकुर्वन्तिसर्वम् । षमष्टमवैक्लव्ये । पचाद्यच० टाप् । प्रायेणायंबहुवचनान्त : ॥

समांशहारी । त्रि० समभागार्हे ॥ यथा । समांशहारिणीमातापुत्राणां

स्यान्मृतेपताविति दायतत्त्वम् ॥ पताविति प्रयोगस्तु प्रामादिक एव ॥

समांशिक : । त्रि० समभागार्हे ॥ यथा यदिकुर्यात्समानंशानुप त्न्य : कार्या : समांशिका : । नदत्तं स्त्रीधनंयासांदत्ते त्त्वेवं प्रकीर्तितमिति दायतत्त्वम् ॥

समांशी । त्रि० तुल्यभागिनि ॥ यथा । ज्येष्ठंवाश्रेष्ठभागेन सर्वे वास्यु: समांशिन इति दायतत्त्वम् ॥

समांसमीना । स्त्री० प्रतिवर्षंप्रसूता यांगवि ॥ समायांसमायांविजायते । समांसमांविजायतेइतिख : । उत्तरपदेद्वयोर्विभक्त्योर्लोप : ० पूर्वं द्वितीयलोपएव ॥

समाकर्ष : । पुं० सम्यगाकर्षणे ॥

समाकर्षी । पुं० दूरगामिगन्धे । निर्हारिणि ॥

समाकुल : । त्रि० संशयिते ॥

समाकृष्ट : । त्रि० सम्यगाकृष्टे ॥

समाक्रान्त : । त्रि० सम्यक्कृताक्रमणे । व्याप्ते ॥ अधिष्ठिते ॥

समाख्या । स्त्री० नाम्नि । संज्ञायाम् ॥ कीर्त्तौ । यशसि ॥ योगलभ्यार्थे ॥ विनियोगविधे : सहकारिभूतेप्रमाणविशेषे ॥ समाख्यायौगिक : शब्द : । साचद्विविधा । वैदिकीलौकिकीच । तत्र० होतुश्चमसभक्षणात्त्वं० होतृचम

सङ्गति० वैदिक्यासमाख्यया । य
च्चयौगिकत्वतत्पदार्थाङ्गत्वलौकिक्या
च्चयंर्बामितिसमाख्ययेतिसङ्क्षेपः
। लक्षणे ॥

समागतः । त्रि० सम्प्राप्ते ॥ आग
मनाश्रये । सम्यगागमनविशिष्टे

समागमः । पुं० संयोगे ॥ सम्यगा
गमने । संप्राप्तौ ॥

समाघातः । पुं० वधे ॥ युद्धे ॥
समाहननम् । घञ् । हनस्तोऽचि
ण्णलोः । इतिहन्तेरितिघः ॥

समाचयनम् । न० राशीकरणे ॥

समाचरणम् । न० समाचारे । समा
ङ्पूर्वाच्चरेर्ल्युट् ॥

समाचारः । पुं० सम्यगाचरणे । ब
र्णाश्रमादिधर्माणामाचरणे । समाच
रणम् । समाङ्चरेर्भावेघञ् ॥
व्रतग्रन्थे ।

समाजः । पुं० पशुभिन्नानांसमूहे
॥ यथा० समाजोब्राह्मणानां० स
माजः क्षत्रियाणाम् ॥ अनेकेषां
ग्रामाणिकजनानांवासस्थाने ॥ स
भायाम् । उत्सवेषुसङ्घाते । सं
मीयतेऽत्र । सज० घञ् । अघञ्
पोरित्युक्तेर्वीभावेन । अजिव्रज्यो
श्चेतिकुत्वनिषेधः । हस्तिनि ॥
इत्यनेकार्थकोषः ॥

समाज्ञा । स्त्री० ख्यातौ । समाज्ञा
यते । समाङ्पूर्वात्ज्ञाअवबोधने०
इत्यस्मादातश्चोपसर्ग इत्यङ् ॥

समादरः । पुं० सन्माने ॥

समादानम् । न० सङ्ग्रहे । समी
चीनग्रहणे ॥ सौगताह्निके । बौ
द्धानांनित्यकर्मणि । सम्भाषा
याम् ॥

समाधानम् । न० ब्रह्मणिमनःस्थि
रीकरणे । अवधाने । प्रणिधाने
॥ चित्तैकाग्र्यानुसन्नत्यै समाधान
मितिस्मृतमित्युक्तेः ॥ निगृहो
तस्यमनसः श्रवणादौ० तदनुगुणवि
षयेचसमाधिः समाधानमितिलक्ष
णलक्षिते ॥ श्रवणादावित्यत्रादिग
ब्दोमननादिसङ्ग्रहार्थः । तदनुगु
णे स्थल० गुरुशुश्रूषापुस्तकसम्पादन
तद्रक्षणादिः श्रवणाद्यनुगुणोविषयो
निर्दिश्यते० नपुनः सुखवासद्रव्या
न्नादिसङ्ग्रहादेरपिश्रवणाद्यनुकूल
त्वात्तदर्थमठारम्भप्रतिग्रहादावपि
चित्तसमाधिः कार्य्यइत्युपदिश्य
ते । दण्डमाच्छादनंकौपीनंपरिग्र
हेच्छेषंविसृजेदितिसन्यासकाले
नितरदण्डकौपीनाद्यतिरिक्तस०
विनाप्रतिप्रसवशास्त्रंसङ्ग्रहानुप
पत्तेरित्यर्थः । योग्ययोगसामर्थ्ये
। तत्परतायाम् । सम्यक्आधानम् ॥

समाधिः । पुं० समर्थने ॥ समर्थन
मशक्ये० अध्यवसायेदुर्घटस्यघ
टनंवा ॥ नीवाके । नीवाकोवचना

भावद्वृत्तिस्वामी । धान्यादिषुमूल्यो
त्कर्षपूर्वकोऽजनादरद्वृत्तिसुभूतिः
॥ नियमे । अङ्गीकारे ॥ मौनव्रता
दौ ॥ सिद्धान्ते ॥ इन्द्रियरोधे । ए
कान्तभक्तियोगे ॥ ध्याने ॥ काव्यगु
णविशेषे । अलङ्कारभेदे ॥ यथा ।
समाधिः सुकरकार्यं कारणान्तरयोग
तः । साधनान्तरोपकृतेन कर्त्ता ॰ यद
क्लेशेन कार्यमारभ्यते ॰ स समा
धिर्नाम । उदाहरणम् ॥ मानम
स्या निराकर्त्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः
। उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनग
र्जितमिति ॥ समाधीयतेऽस्मिन्
मनोऽजनैः । इ धाञ् ॰ । उपस
र्गे घोः किरित्यधिकरणे किः ॥
कारणसामग्र्याम् ॥ ध्याने । चित्त
स्यैकात्मनानिश्चलावस्थाने ॥ स
च समाधिर्द्विविधः । सविकल्पको
निर्विकल्पकश्चेति । तद्विवरणं स
विकल्पकनिर्विकल्पकशब्दे द्रष्टव्य
म् । ध्यानमेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरू
पशून्यमिव समाधिः । सर्वथा वि
जातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीय
प्रत्ययप्रवाहः । सतु चित्तभूमिभेदे
न द्विविधः । सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञा
तश्चेति । चित्तस्य हि पञ्चभूमयो भ
वन्ति । क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं
निरुद्धमिति । समाधीयतेऽस्मिन्
सर्वमिति व्युत्पत्त्या ॰ समाधिरन्तः

करणम् परमात्मा वा ॥ अद्वयवस्तु
न्यवस्थानं समाधिरिति गीयते ॥ द्वि
विधोहि समाधिर्भवति । लयपूर्व
को बाधपूर्वकश्चेति । तत्र ॰ तदन
न्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यइति न्याये
न ॰ कारणव्यतिरेकेण कार्यस्याभावा
त् ॰ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यं
व्यष्टिरूपं ॰ समष्टिरूपविराट्कार्यं
त्वात् ॰ तद्व्यतिरेकेण नास्ति । त
थापि ॰ पृथिवी ॰ शब्दस्पर्शरूपर
सगन्धाख्यपञ्चगुणाः तथा समष्टिरूप
मपि पञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकं कार्य
म् ॰ अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्य
त्वात् ॰ सा च पृथिवी ॰ गन्धेतरच
तुर्गुणाकार्यत्वात् ॰ तद्व्यतिरे-
केण नास्ति ॰ ताश्चतुर्गुणा आपो ॰
गन्धरसेतरत्रिगुणात्मकतेजः का
र्यत्वात् ॰ तद्व्यतिरेकेण नसन्ति
तदपि त्रिगुणात्मकं तेजो ॰ गन्धरस
रूपेतरद्विगुणवायुकार्यत्वात् तद्व्य
तिरेकेण नास्ति ॰ सोऽपि द्विगुणात्म
को वायुः । ॰ शब्दमात्रगुणाकाश
कार्यत्वात् ॰ तद्व्यतिरेकेण नास्ति
॰ स च शब्दगुण आकाशो बहुस्यामिति
परमेश्वरसङ्कल्पात्मकाहङ्कारकार्य
त्वात् ॰ तद्व्यतिरेकेण नास्ति ॰ त
दपीक्षणरूपं महत्तत्त्वं मायापरिणा
मत्वात् ॰ तद्व्यतिरेकेण नास्ति ॰
तदपि मायाख्यकारणं जडत्वेन चेत

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्योऽध्यस्तत्वात्॰ तद्व्यतिरेकेणनास्त्यनुसन्धानेन॰ विद्यमानेतिकार्य्यकारणात्मकेप्रपञ्चे॰ चैतन्यमात्रगोचरोयः समाधिः॰ सलयपूर्व्वकउच्यते । तत्तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यार्थज्ञानाभावेनाऽविद्यातत्कार्य्यस्याक्षीणत्वात्॰एवञ्चित्तवेपिकारणसत्वेन॰ पुनः कृत्स्नप्रपञ्चोत्थानात्॰ अयं सुषुप्तिवत् सबीजः समाधिर्न मुख्यः । मुख्यस्तु॰ तत्वमस्यादिमहावाक्यार्थसाक्षात्कारेण॰ अविद्याया निवृत्तौसर्गक्रमेण तत्कार्य्यनिवृत्तिरनाद्यविद्यायाश्चपुनरुत्थानाभावेनतत्कार्य्यस्यापिपुनरुत्थानाभावान्निर्व्वीजोबाधपूर्व्व-कः समाधिः । सएव॰ सर्व्वाणीन्द्रियकर्म्माणिप्राणकर्म्माणिचापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौजुह्वतिज्ञानदीपितइत्यनेनश्लोकेनप्रदर्शितः । तथाहि । सर्व्वाणिनिखिलानिस्थूलरूपाणिसंस्काररूपाणिच । इन्द्रियकर्म्माणि॰ इन्द्रियाणांश्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानांपञ्चानां॰ वाक्पाणिपादपायूपस्थाऽऽख्यानांवाह्यानाम्॰ आन्तरयोर्मनोबुद्ध्योः कर्म्माणि॰ शब्दश्रवणस्पर्शग्रहणरूपदर्शनरसग्रहणगन्धग्रहणानि॰ वचनादानगमनविहरणोत्सर्गानन्दा-ख्यानिच॰ सङ्कल्पाध्यवसायौच ।

एवं प्राणकर्म्माणिच॰ प्राणानां॰प्राणापानव्यानोदानसमानाख्यानांपञ्चानांकर्म्माणि॰ बहिर्नयनमधोनयनमाकुञ्चनप्रसारणाशितपीतसमानयनमूर्द्धनयनमित्यादीनि । अनेनपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि॰ पञ्चकर्म्मेन्द्रियाणि॰ पञ्चप्राणाः॰ मनोबुद्धिश्चेतिसप्तदशात्मकं लिङ्गमुक्तम्॰ तच्चसूक्ष्मभूतसमष्टिरूपं॰ हिरण्यगर्भाख्यमिहविवक्षितमितिवेदितुं सर्व्वाणीतिविशेषणम् । आत्मसंयमयोगाग्नौ॰ आत्मविषयकः सं. यमोधारणाध्यानसम्प्रज्ञातसमाधिरूपस्तत्परिपाकेसतियोगो॰ निरोधसमाधिः । यं॰ पतञ्जलिः सूत्रयामास । व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौनिरोधलक्षणचित्तान्वयोनिरोधपरिणामइति । व्युत्थानं॰ क्षिप्तमूढविक्षिप्ताख्यं भूमित्रयम्॰ तत्संस्काराः समाधिविरोधिनः तैर्योगिप्रयत्नेन प्रतिदिनंप्रतिक्षणञ्चाभिभूयन्ते॰ तद्विरोधिनश्चनिरोधसंस्काराः प्रादुर्भवन्ति॰ ततश्चनिरोधमात्रक्षणमचित्तान्वयोनिरोधपरिणामइति । तस्यफलमाह । ततः प्रशान्तवाहितासंस्कारादिति । तमोरजसोः क्षयाद्विक्षेपशून्यत्वेनशुद्धसत्वरूपंचित्तंप्रशान्तमित्युच्यते । पूर्व्वं

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पूर्वप्रशमसंस्कारपाटवेनतदाधि
क्यंप्रशान्तवाहितेति । तत्कारणञ्च
सूचयामास । विरामप्रत्ययाभ्यास
पूर्वः संस्कारशेषोऽन्यइति । वि
रामोवृत्त्युपरमः तस्यप्रत्ययः का
रणंवृत्त्युपरमार्थः पुरुषप्रयत्नस्त
स्याभ्यासः पौनः पुन्येनसम्पाद
नम्॰ तत्पूर्वकस्तज्जन्योऽन्यः स
म्प्रज्ञातादिलक्षणोऽसम्प्रज्ञातइत्य
र्थः । एतादृशोयश्चात्मसंयमयोगःस
एवाग्निस्तस्मिन्॰ ज्ञानदीपिते॰ ज्ञा
नंवेदान्तवाक्यजन्योब्रह्मात्मैक्यसा
क्षात्कारः॰ तेनाविद्यातत्कार्यनाश
द्वारादीपितेअत्यन्तोज्ज्वलितेशाधपूर्वं
कसमाधौसमष्टिलिङ्गशरीरमपरेजुह्व
तिप्रविलापयन्तीत्यर्थः । तदेकतान
तामेतिसससमाधिर्विधीयते ॥ तत्
॰ ध्यानम्॰ ऐकताननाम्॰ ध्येयै
कनिर्भासत्वम्॰ यदाऽभ्येति॰ त
दा॰ समाधिरितिशास्त्रेषुप्रदिश्यते
॥ लक्षणन्तु । निर्विकारतयावृत्त्या
ब्रह्माकारतयापुनः । वृत्तिविस्मर
णंसम्यक्समाधिर्ज्ञानसंज्ञकः ॥
अपिच । ध्यातृध्यानेपरित्यज्यक्र
माद्ध्येयैकगोचरम् । निवातदीपव
च्चित्तंसमाधिरभिधीयतइति । पु
नश्च । नित्यंशुद्धंबुद्धियुक्तंसत्यमा
नन्दमद्वयम् । तुरीयमक्षरंब्रह्मच
र्मास्मिपरंपदम् । अहमब्रह्मेत्यव

स्थानंसमाधिरितिगीयते ॥ इ॰
गा॰ ४४ ॥ अपिच । तस्यैवकल्प
नाहीनंस्वरूपग्रहणंहियत् । मनसा
ध्याननिष्पाद्यंसमाधिः सोऽभिधी
यते ॥ इ॰ वि॰ पु॰ अपरञ्च
। इसंगुणसमाहारमनात्मत्वेनप
श्यतः । अन्तः शीतलतायस्यस
माधिरितिकथ्यते ॥ इतियोगवा
शिष्ठे उपशमप्रकरणम् ॥ समाधी
यतेसर्वंमस्मिन्॰ समाधानमनेनवा
। समाङ्पूर्वधाञोऽधिकरणादौ॰
उपसर्गघोः किः ॥

समाधिविघ्नः । पुं॰ लयविक्षेपकषा
यरसास्वादलक्षणेषुचतुर्षु ॥

समाधिस्थः । त्रि॰ व्युत्थितचित्ते ॥
समाधियुक्ते ॥ यथा । मनःस
ङ्कल्परहितमिन्द्रियार्थानचिन्त
यन् । यस्यब्रह्मणिसंलीनंसमाधि
स्थः सकीर्त्तितः ॥ ध्यायतःप
रमात्मानमात्मस्थंयस्ययोगिनः ।
मनस्तल्लयतांयातिसमाधिस्थः स
कीर्त्तितः ॥ इतिगारुडेगीता
सारे २४॰ अध्यायः ॥

समानः । पुं॰ हृन्नाभिसर्वसन्धिवृत्तौ
वायुविशेषे । शरीरमध्यगतेऽशि
तपीतान्नपानादिसमीकरणकरेवा
यौ । नाभिसंस्थिते ॥ यथा । पी
तंभक्षितमाघ्रातंरक्तपित्तकफानि
लम् । समंनयतिगात्रेषुसमानो

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नाममात्रमिति । अइउऋऌवर्णे
षु ॥ समानशब्देनपूर्व्वाचार्य्यैर्न
दीर्घादकोऽभिधीयन्ते दशसमाना इ
तिवचनादिति कैयटः । वचना
दिति । अआ० इई उऊ ऋॠ
ऌॡ दशसमाना इति पूर्व्वव्याकरण
वचनादित्यर्थ इति विवरणम् ॥ त्रि०
सती । साध्वी ॥ समे । तुल्ये ।
ऊनातिरिक्तवर्ज्जे ॥ एकस्मिन् ॥
सम्मानादनित्यनेन । अन० । हल
श्चेति घञ् ॥ समतिथा अस० ।
ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्
। आगमशासनमनित्यमिति मुम् न
॥ सहमानेनवर्त्ततइति वा । वोप
सर्ज्जनस्येति सभावः ॥ समानं
मानमस्येति वा । समानस्य च्छन्द
सीति सः ॥

समानकालीनः । त्रि० समकालो
त्पन्ने ॥ यथा । गोषु दुह्यमाना
स्वागतः० दुग्धास्वागत इत्यादौ
समानकालीनत्वं भाषते । तेन गो
विषयकवर्त्तमानदोहनकालीनग
मनानुकूलकृतिमान् । एवं गोविष
यकातीतदोहनसमानकालीनाती
तगमनानुकूलकृतिमानिति बोधः ॥

समानयानकर्म्मा । पुं० सन्धेः प्रभेदे
॥ यथा । तात्कालिकफललाभा
र्थं मुत्तरकालीनफललाभार्थं वाय च
राजान्तरेण सह यान्यं प्रतियानादिक

र्म्म क्रियते । स समानयानकर्म्मा सन्धि
र्भेदः ॥

समानाधिकरणः । पुं० समानविष
ये ॥

समानाभिहारः । पुं० समानगुणानां
मिश्रणे ॥ यथा० तोयदमुक्तजल
विन्दूनां० जलाशये समाभिहारः
यथा गोमाहिषादिदुग्धपतितानां ग
व्यदुग्धानाम् ॥

समानालङ्कृतिः । स्त्री० अलङ्कारवि
शेषे ॥ यथा । समानालङ्कृतिर्यो
गे वस्तुनोरनुरूपयोरिति ॥

समानिका । स्त्री० वर्णवृत्तान्तरे ॥
हारसैकणाद्यदा सङ्कुला भवेत्तदा ।
सप्तवर्णनिर्म्मितासा समानिका मता
॥ यथा । पद्मचारुचक्षुषा नीलनीर
दत्विषा ॥ आलिमन्मनोहृतं वं
शनादमोहितम् ॥ अनुष्टुब्भेदेऽपि
। ग्लौ रजौ समानिका तु । यथा ।
यस्तु कृष्णपादपद्ममर्च्चयेत्तडागस
द्म । धीः समानिका परेण नो
चिताऽमत्सरेण ॥

समानोदकः । पुं० चतुर्द्दशपुरुषप
र्य्यन्ते जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्ते च ॥
गोत्रजमात्रे ॥

समानोदर्य्यः । पुं० सहोदरे । सो
दर्य्ये ॥ समानउदरे शयितः स्थि
तः । समानोदरे शयितश्चोचोदा
त्त इति यत् । विभाषोदर इति पा

चिकत्वात्सादेशोन ॥

समाप : । पुं॰ देवयजने ॥ समाया पोऽयस्मिन् । ऋक्पूरित्य : ॥

समापक : । त्रि॰ समापनकर्त्तरि ॥ समापयति । खवुल् ॥

समापत्ति : । स्त्री॰ यदृच्छयासङ्गतौ ॥

समापनम् । न॰ परिच्छेदे ॥ समाप्तौ ॥ वधे ॥ समाधाने ॥ लब्धे । प्राप्ते ॥

समापन्न : । त्रि॰ समाप्ते ॥ प्राप्ते ॥ क्लिष्टे ॥ वधे ॥

समापय्य । अ॰ समाप्तिं प्रापय्येत्यर्थे ॥

समापिका । स्त्री॰ वाक्यसमापकक्रियायाम् ॥ तन्तिवादयोभवन्ति । यथा । देवदत्तोगच्छति । क्वचित् क्तान्तादिपदेनापिवाक्यसमाप्ति : । यथा । नास्माहष्ट : शिवोजनै. । क्वचित्तव्याद्यन्तक्रिययाअपिवाक्यसमापकत्वम् । यथा । मया कांदिशंगन्तव्यम् । याकादन्तिक्रियाऽसमापिका॰ तलयवोदयोभवन्ति । यथा । गच्छन्भुङ्क्ते । भुक्त्वाव्रजति पीत्वास्वपिति ॥

समापित : । त्रि॰ कृतसमापने ॥ यथा । आरब्धंमलमासात्प्राक् यत्कर्मनसमापितम् । आगतेमलमासेपितत्समाप्यंनसंशयइतिमलमासतत्त्वम् ॥

समाप्त : । त्रि॰ समाप्तिंगते । समाप्तिविशिष्टे ॥ यथा । समाप्ते यद्विजानीयान्मयैतदन्यथाकृतम् । यतस्तदन्यथाभूतंततएवसमापयेदितितिथ्यादितत्त्वं ॥

समाप्ति : । स्त्री॰ अवसाने ॥ समर्थने ॥ समापनम् । आप्लृ॰ । क्तिन्नावादिभ्य : ॥ परिप्राप्तौ ॥

समाप्तिका । स्त्री॰ समाप्त्यर्थे ॥

समाप्त्यर्था । स्त्री॰ समस्यायाम् ॥

समाप्य : । त्रि॰ समापनीये ॥

समायोग : । पुं॰ संयोगे ॥ समवाये ॥ प्रयोजने ॥ समायोजनम् । युजिर्॰ । घञ् ॥ युद्धे॰ । रतौ॰ ; अन्वये॰ । वशीकरणसाधने ॥

समारत : । त्रि॰ उपरते ॥

समारम्भ : । पुं॰ उपक्रमे । चाल्वारम्भे ॥ यथा । समारम्भाभग्ना : कतिकतिनवारांस्तवपशो : पिपासोस्तुच्छेस्मिन्द्रविणमृगतृष्णार्णवजले । तथापिप्रत्याशाविरमतिनतेऽद्यापिशतधानजीर्णं यच्चेतोनिपतमशनिपावघटितमिति ॥ नीर्णम्॰ विदीर्णम् ॥ समारभ्यते । रभेर्घञ् । रभेरशब्लिटोरितिनुम् ॥

समारोपित : । त्रि॰ उपर्ययुक्ते ॥ सम्यक्कृतारोपणे । सम्यक्

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लिपतः ॥ सम्यक् आरोपितः ॥

समारोहः । पुं० सम्यगारोहणे । नीचादूर्द्ध्वगमने ॥ सोपाने । समारुह्यतेऽनेन० समारोहणम् । समारोहतिवा । रुहेः कर्मणि० भावे वाघञ् । पचाद्यच्वा ॥

समालम्बी । पुं० भूतृणे ॥

समालम्भः । पुं० विलेपने । कुङ्कुमादिविलेपे ॥ समालम्भनम् । डुलभष प्राप्तौ । घञ् । उपसर्गात्खल्घञोरितिमुम् । घातने ॥

समालम्भनम् । न० विलेपे । घातने ॥ सम्यक् स्पर्शने ॥

समालिङ्गः । पुं० समालिङ्गने ॥

समाली । पुं० कुसुमाकरे ॥

समावर्त्तः । पुं० विष्णौ० संसारचक्रस्य सम्यगावर्त्तकत्वादिति तथा । जननमरणादिरूपं संसारचक्रमज्ञानेन प्रतिसम्यगावर्त्तयन् समावर्त्त इत्यर्थः । समाङ्पूर्वाद्वृतेर्ण्यन्तात्पचाद्यच् । समावर्त्तनम् । वृतु० । भावेघञ् ॥

समावर्त्तनम् । न० साङ्गाधीतवेदस्य गुरोरनुज्ञयागृहागमे । वेदाध्ययनानन्तरगार्हस्थ्याधिकारप्रयोजककर्मणि ॥ सम्पूर्वाद्वृत्तेर्ल्युट् ॥

समावायः । पुं० समुदाये । समूहे ।

समावासः । पुं० स्थाने ॥

समाविष्टः । त्रि० अक्रान्ते ॥

समावृत्तः । पुं० लब्धानुज्ञे । साङ्गवेदाध्ययनानन्तरं त्वमिदानीं गृहस्थो भवेति गार्हस्थ्याय गुरोः प्राप्तानुज्ञे ॥ समावर्त्ततेस्म । वृतु० । गत्यर्थेतिक्तः ॥

समावेदनम् । न० निवेदने ।

समावेशः । पुं० विन्यासे ॥ एकत्र सहावस्थाने ॥

समावेशितः । त्रि० सहावस्थिते ॥ प्रविष्टे ॥

समाशः । पुं० सहभोजने ॥

समाश्रयः । पुं० वासस्थाने ॥ सम्यक्० आश्रयः । सम्यगाधारे । सहाये ॥

समाश्रितः । त्रि० सम्यक् शरणागते ॥ सम्यक् प्रकारेणाश्रितः ॥

समाश्वस्तः । त्रि० सञ्जातविश्वासे ।

समाश्वासः पुं० सम्यगाश्वासे ॥

समासः । पुं० सङ्क्षेपे । समर्थने ॥ ऐकपद्ये । पदयोः पदानां वा एकीकृतौ । समसने ॥ समसनम्० पदयोः पदानांवा० एकपदीकरणम् समासः सङ्क्षेपः । भावे घञ् । स चानेकपदैक्यम् । स च तुर्द्धा० प्रधानार्थस्य चातुर्विध्यात् । तथा चोक्तं महाभाष्ये । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः० कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः० कश्चि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दन्यपदार्थप्रधानः० कश्चिदुभय पदार्थप्रधानइति ॥ पुनश्चद्विविधो नित्याऽनित्यभेदात् । अविग्रहोनित्यसमासः ; ० अस्वपदविग्रहोवा० समस्यमानयावत्पदरहितविग्रहइतियावत् । । तद्भिन्नोऽनित्यः ॥ अपिच । कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चवृत्तयः । परार्थाभिधानंवृत्तिः० परशब्दस्यार्थस्तस्याभिधानमितियावत् । वृत्त्यर्थबोधकंवाक्यंविग्रहः । सद्विधा । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथाराज्ञःपुरुषः । राजन्ङस्० पुरुषसु० इति । अविग्रहोनित्यसमासःसोऽस्वपदविग्रहोवा । समासश्चतुर्द्धेतिप्रायोवादः० अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपिसहसुपेतिविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः० उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः० अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानोद्वन्द्वः इत्यपिप्राचांप्रवादः प्रायोभिप्रायः । सूपप्रति० उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे० अतिमालादौतत्पुरुषे० द्वित्राः सपुत्रइत्यादिबहुव्रीहौ० दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वेचाभादात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः० तद्विशेषोद्विगुः । अनेकपदत्वंद्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव० तत्पुरुषस्यक्वचिदेवेत्युक्तम् ॥ किञ्च । सुपां सुपातिङानाम्नाधातुनाऽथतिङांतिङा । सुबन्तेनेतिचज्ञेयः समासःषड्विधोबुधैः ॥ सुपा० राजपुरुषः । तिङा० पर्यभूषत् । नाम्ना० कुम्भकारः । धातुना० कटप्रूः अजस्रम् । तिङां० तिङा० पिबतखादत । तिङांसुपा० कृन्तविचक्षणेतियस्यांक्रियायांसाकृन्तविचक्षणा । एहीडादयोन्यपदार्थेइति० मयूरव्यंसकादौपाठात् समासः । समुदाये । समूहे ॥

समासक्तः । त्रि० सम्यगासक्ते । संयुक्ते ॥

समासञ्जनम् । न० समासङ्गे । मेलने संयोगे ।

समासत्तिः । स्त्री० संनिकर्षे ॥

समासन्नः । त्रि० प्रत्यासन्ने । निकटवर्त्तिनि ॥ समासीदतिस्म । षद्लृ० । गत्यर्थेतिक्तः । समासादयतेस्मवा ॥

समासवान् । पु० तुन्ने । नन्दिवृक्षे ॥ त्रि० समासाश्रये । समासविशिष्टे ॥

समासादितः । त्रि० आहृते । प्राप्ते ॥

समासाद्यः । त्रि० प्राप्ये । गम्ये ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

आप्नुं शक्ये । समासाद्यते । षद्लृ० । ऋदित्वात् ॥

समासार्था । स्त्री० समस्यायाम् । पूर्णकृतपदाकाङ्क्षायाम् । कविशक्तिपरीक्षार्थमपूर्णतयैवपठ्यमानायाम् । यथा । शतचन्द्रं नभस्तलमिति । तत्र० दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमल्लेनेत्यादिना० सा० पूर्यते ॥ समासार्थीयस्याः ॥

समासोक्तिः । स्त्री० अर्थालङ्कारभेदे ॥ यथा । परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः । प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन० श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यान्नतुविशेष्यस्यसामर्थ्यादपि० यदप्रकृतस्यार्थस्याभिधानंसासमासोक्तिः ॥ उदाहरणम् । लहिऊणतुज्झबाहुप्फंसंजीएसकोविउल्लासो । जअलच्छीतुहविरहेणहुज्जलादुब्बलाणसा ॥ अत्रजयलक्ष्मीशब्दस्यकेवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति । प्राकृतस्य संस्कृतन्तु । लब्ध्वातवबाहुस्पर्शं यस्याः सकोऽप्युल्लासः । जयलक्ष्मीस्तवविरहेनखलूज्ज्वलादुर्बलाननुसेति ॥ अत्रबाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तोल्लासादिसाधारणविशेषणबलाज्जयलक्ष्मीवृत्तान्तोनायिकावृत्तान्तरूपतयागम्यतइतिसमासोक्तिरलङ्कारः ॥

समाहरणम् । न० समाहारे ॥

समाहारः । पुं० । समुच्चये । ससमुदायकरणे । एकत्रकरणे । बहूनांभिन्नानांवाद्रव्यापारेणबुद्ध्यावापसमूलोत्रिभुवनमबद्धाशीकरणे । सङ्क्षेपे । समूहे । संहतिप्रधानेचार्थविशेषे ॥ यथा छत्रोपानहमुपाकल्पम् । शमीदृषदमिति ॥ अत्र संहतेरेकत्वादेकवचनं नित्यक्लीबतावभक्तौ ॥ समाहरणम् । हृञ् । घञ् । सम्यगाहारे ॥

समाहितः । त्रि० यतात्मनि । अनन्यमनसि । समाहितत्वमेकाग्र्यंमनसः श्रवणादिषु ॥ समाधिस्थे ॥ उक्तसिद्धान्ते ॥ आहिते ॥ निर्विवादीकृते ॥ प्रतिज्ञाते । संश्रुते । अङ्गीकृते ॥ समाधीयतेस्म । क्तः । दधातेर्हिः ॥ सम्यगाहितः स्थितोवा ॥ सावधाने ॥ अलङ्कारान्तरे ॥

समाहृतः । त्रि० सम्मिलिते ॥

समाहृतिः । स्त्री० सङ्ग्रहे । समाहरणम् । भावेक्तिन् ॥ एककर्तृकाणामनेककर्तृकाणांवाएकाभिप्रायाणांवाक्यानांसमाहरणे ॥ सङ्क्षिप्यते० सङ्क्षेपेणप्रतिपद्यतेऽनया । क्तिन् ॥

समाह्वयः । पुं० आहवे । सङ्गरे ॥ आह्वाने ॥ प्राणिद्यूते । पशुभिः

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पक्षिभिर्द्यूतं ॥ तस्य निषिद्धत्वं यथा । द्यूतं समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् । राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ प्रकाशमेतत्तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ । तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥ अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥ द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत वा । तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ इति ॥ स समाहूयतेऽत्र । ह्वेञ् स्पर्द्धायाम् । पुंसीति घः । बाहुलकान्नात्वम् ॥

समाह्वा । स्त्री० गोजिह्वायाम् । गोजियालता० इ० भा० प्रसिद्धा ॥

समित् । अ० निन्दायाम् ॥

समित् । स्त्री० युद्धे । आयोधने । रणे ॥ समयनम् । इण् गतौ । सम्पदादित्वात् क्विप् । तुक् ॥

समित : । त्रि० सङ्गते ॥ सम्यक् इतः ॥

समिता । स्त्री० गोधूमचूर्णविशेषे । मयदा० इ० भा० प्र० ॥ यथा । गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोषिताः क्षताः । प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिताः समिता स्मृतेति राजनिर्घण्टः ॥

समिति : । स्त्री० आजौ । रुम्पराये । अभ्यामर्द्दे । सङ्ग्रामे ॥ सभायाम् ॥ सङ्गमे ॥ साम्ये ॥ संहतौ ॥ सह विद्यमाना मिलिता वा समितिः प्रमऽस्याम् । समयनम्० समीयते वाऽस्याम् । इण् गतौ । क्तिन् । समयन्त्यस्यां वा ॥

समितिञ्जय : । पुं० श्रीहरौ ॥ समितौ युद्धे जयति । जि जये । संज्ञायां भृतवृजीत्यादिना खच् मुमागमः ॥ समितिं युद्धं जयतीति वा ॥

समितिनन्दन : । त्रि० युद्धोत्सुके ॥ नन्दतीति नन्दनः । समितौ युद्धे नन्दनः ॥

समिथ : । पुं० वह्नौ ॥ समेति । इण्० समीणइति थक् ॥ सङ्ग्रामे सम्यगेति जयार्थमत्र ॥

समिद्ध : । त्रि० प्रज्वलिते । सम्यग् दीप्ते । समिद्धेऽग्नावाहुतीर्जुहोतीति यथा ॥

समिद्वर : । पुं० किंशुकवृक्षे ॥

समित् । स्त्री० अग्निसन्दीपनार्थतृणकाष्ठादौ । इन्धने । एधसि । समिन्धने । ईंधन० इ० भा० प्र० ॥ समिध्यतेऽनया । ञिइन्धी दीप्तौ । सम्पदादित्वात् करणे क्विप् । नलोपः । होमीयकाष्ठे ॥ तल्लक्षणं यथा । प्रादेशमात्राः समिधाः सवल्काश्च पलाश[illegible]

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कल्पयेत्प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदेति मत्स्यपुराणम् ॥ छन्दोगपरिशिष्टेऽपि । नाङ्गुष्ठादधिका न्यूना समित्स्थूलतया क्वचित् । न निर्मुक्तत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥ प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका । न सपत्रा न निर्वीर्या होमेषु च विजानतेति ॥ निषिद्धलक्षणं यथा । विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः स्थूला द्विधाकृताः । कृमिदष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत् ॥ अत्र दोषो यथा । विशीर्णायुः क्षयं कुर्याद्विदला पुत्रनाशिनी । ह्रस्वा नाशयते पत्नीं वक्रा बन्धुविनाशिनी ॥ कृमिदष्टा रोगकरी विद्वेषणकरी द्विधा । पशून्मारयते दीर्घा स्थूला चार्थविनाशिनीति तन्त्रम् ॥ नवग्रहाणां समिधो यथा । अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः उडुम्बरः शमी दूर्वाः कुशाश्च समिधः क्रमादिति ॥

समिधः । पुं० असितार्चिषि । अग्नौ ॥

समिन्धनम् । न० समिधि ॥

समिरः । पुं० वायौ ॥ इ० है० चन्द्रः ॥

समी । स्त्री० शम्याम् । बीजगुप्त्याम् ॥ समति । षम० । अच् । गौरादिः ॥

समीकम् । न० साम्परायिके । युद्धे ॥ समनम् । षम० । अनीकादयश्चेति कन् ॥ सम्यगयनं यत्र । ईगत्यादौ । बाहुलकात् कः ॥

समीक्षम् । न० साङ्ख्यशास्त्रे ॥

समीक्षणम् । न० सम्यङ्निरूपणे ॥ प्रेक्षणे ॥ सम्यक्प्रकारेणेक्षणं दर्शनम् ॥

समीक्षा । स्त्री० तत्त्वे ॥ बुद्धौ ॥ निभालने । समीक्षणे । दर्शने ॥ मीमांसाशास्त्रे ॥ सम्यगीक्षणमनया वा ॥ ईक्ष० । गुरोश्च हलः ॥ टाप् ॥ यत्ने ॥

समीक्ष्यः । त्रि० समीक्षणीये । दर्शनीये ॥

समीक्ष्यमाणः । त्रि० प्रेक्ष्यमाणे ॥

समीचः । पुं० समुद्रे । अकूपारे ॥ संयन्त्यस्मिन् ॥ इण० । समीचाद्गतिचट् दीर्घत्वञ्च धातोः ॥

समीची । स्त्री० मृग्याम् । एण्याम् ॥ वन्दनायाम् ॥ टित्वान्ङीप् ॥

समीचीनम् । न० सत्ये । ऋते । तथ्ये ॥ त्रि० तद्वति ॥ सम्यगेव । विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामिति खः । समः समि ॥ शोभने ॥

समीनः । त्रि० समाम् । अधीष्टः । भृतः । भूतः । भावी । समायाः खः ॥ मीनसहिते ॥

समीपः । त्रि० अव्यवहिते । निकटे

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ सङ्गताआपोयस्मिन् । ऋक् पूरित्य : समासान्त : । द्व्यन्तरु पसर्गेभ्योपईत् ॥
समीपकम् । न० निकटे ॥
समीपता । स्त्री० समीपत्वे । सामीप्ये । नैकट्ये ॥
समीर : । पुं० मारुते । श्वसने । स्पर्शने । वायौ ॥ सम्यगीरयतिगच्छति । ईरयतिप्रेरयतिवा । ईरगतौ कम्पनेच । अच् । खातिनवृत्ते ॥ समीवृत्ते ॥
समीरण : । पुं० श्वसने । नभस्वति । वाते । पवने ॥ सम्यगीरयति० गच्छति० सम्यगीरयतिप्रेरयतिवा । ईर० । युच्० ल्युर्वा ॥ पथिके । पान्थे ॥ फणिज्झके । मरुवके । मरुवा० द्र० प्र० पुष्पवृक्षे ॥
समीरसार : । पुं० बिल्वे ॥
समीरित : । त्रि० उद्दीपिते । क्षिप्ते ॥ समीर्यतेस्म । ईर० । क्त : ॥
समीहन : । पुं० विष्णौ ॥ हृष्ट्यादर्थं समीहते । ईह० । नन्द्यादित्वा ल्ल्यु : ॥
समीहा । स्त्री० वाञ्छायाम् ॥ सम्यगीहनमनया । ईह० । गुरोश्चहल: ॥
समीहित : । त्रि० वाञ्छिते ॥ सम्यक्ईहित : ॥
समुख: । त्रि० वाग्मिनि । वावदूके ॥
समुचित : । त्रि० यथायोग्ये । सम्यगुचित : ॥
समुच्चय : । पुं० सद्भावस्थानलक्षणे० एकाधिकरणे ॥ समाहारे । राशीकरणे ॥ यथा । राशौद्वयोर्बहूनाञ्चसमाहार : समुच्चय : । चार्थविशेषे । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वये ॥ यथागार्ग्योवात्स्यश्चपचतिपठतिचचैव : ॥ समुच्चयनम् । चिञ्० । एरच् । द्वन्द्वे ॥ अर्थालङ्कारभेदे । यथा । तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करंभवेत्० समुच्चयोऽसौ ॥ तत्र प्रस्तुतस्यकार्यस्य० एकस्मिन्साधकेस्थिते० साधकान्तरोपादानेसमुच्चय : उदाहरणम् । दुर्वारा : स्मरमार्गणा : प्रियतमोदूरेमनोप्युत्सुकं गाढंप्रेमनवंवयोऽतिकठिना : प्राणा : कुलंनिर्मलम् । स्त्रीत्वंधैर्यविरोधिमन्मथसुहृत्काल : कृतान्तोक्षमीनोसख्यश्चतुरा : कथंनुविरह : सोढव्यइत्थं शठ : ॥ अत्रविरहासहत्वंस्मरमार्गणाएवकुर्वन्ति० तदुप्रियतमदूरस्थित्याद्युपात्तम् । एषएवसमुच्चय:० सद्योगे०ऽसद्योगे० सदसद्योगेचपर्यवस्यतीतिनपृथग्लक्ष्यते । तथाहि । कुलममलिनंभद्रामूर्त्तिर्मतिः श्रुतशालिनीभुजबलमलंस्फीतालक्ष्मी : प्रभुत्वमखण्डितम् । प्र

कृतिसुभगाच्चेतेभावाऽमीभिरयंज नोव्रजतिसुतरांदर्पंराजंस्तएवतथा: कृशा :॥ अवससंयोग:॰ उत्कोदा हरणे त्वसतांयोग : शशीदिवसधूसरो॰ गलितयौवनाकामिनी॰ सरोविगतवारिजं॰ मुखमनक्षरं स्वाकृते । प्रभुर्धनपरायण:॰ सतत दुर्गत : सज्जनोनृपाङ्गणगत : खलो॰ मनसिसप्तशल्यानिमे ॥ अत्रशशिनिधूसरेशल्ये शल्यान्तरा णीतिशोभनशोभायोग :॥ द्वितीय : समुच्चयोयथा। सत्त्वन्यायुग पद्गुणक्रिया : । गुणौतुक्रियेगुण क्रिया : । क्रमेणोदाहरणम्। विदलितसकलारिकुलंतवबलमिदम भवदाशुविमलञ्च । प्रखलमुखा निनराधिपमलिनानिचतानिजाता नि ॥ अथमेकपदेतयावियोग : प्रियया चोपगत : सुदु : सहोमे । नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यञ्च निरातपत्वरम्यै : कलुषञ्चतवाहि तेष्वकस्मात्सितपङ्करुहसोदरश्रि- चक्षु : । पतितञ्चमहीपतीन्द्रतेषां वपुषिप्रस्फुटमापदांकटाक्षै : ॥ बहूनांसमाहारे ॥ खलेकपोतन्या येनबहूनांकार्यसाधने । कारणानां समुद्योग : सद्वितीय: समुच्चय: ॥

समुच्छेद : । पुं॰ विनाशे ।

समुच्छ्रय : । पुं॰ विरोधे । वैरे ॥ उत्सेधे । उन्नतौ ॥ सुष्ठुऊर्द्ध्वंश्रय णम् । श्रिञ्॰ । एरच् ॥

समुच्छ्राय : । पुं॰ समुच्छ्रये ॥ सम्य गुच्छ्राय : ॥

समुच्छ्रित : । त्रि॰ उच्चे ॥

समुज्झित: । त्रि॰ त्यक्ते ॥ समुज्झ्यते स्म । उज्झउत्सर्गे । क्त : ॥

समुत्कीर्ण : । त्रि॰ सम्यगुल्लेखिते । विद्धे ॥

समुत्क्रम : । पुं॰ ऊर्द्ध्वगमने ॥ सम्यगुत्क्रमे ॥

समुत्क्रोश : । पुं॰ कुररपक्षिणि ॥ सम्यगुत्क्रोशति । क्रुश॰ । अच् ॥

समुत्त : । त्रि॰ क्लिन्ने ॥ समुनत्ति । उन्दीक्लेदने । अकर्मकत्वात् कर्त्तरिक्त : । नुदविदेतिपक्षे नत्वा ऽभाव : ॥

समुत्थ : । त्रि॰ समुद्भवे ॥ समुत्थिते ॥

समुत्थनम् । न॰ समुद्योगे ॥ व्याधीनांनिर्णये ॥ ऊर्द्ध्वगमने ॥ सम्यक्प्रकारेणोत्थाने । उठावना॰ ऊभाकर्ना॰ इ॰ भा॰ ॥ यथा । इन्द्रध्वजसमुत्थानं प्रमादान्नकृतंयदि । तदाद्वादशमेवर्षे कर्त्तव्यंनान्तरापुन : ॥

समुत्थित : । त्रि॰ सम्यगुत्थिते ॥

समुत्पतनम् । न॰ कूर्दने ॥

समुत्पन्न : । त्रि॰ समुद्भूते ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

समुत्पिञ्जः । त्रि० अत्यन्तव्याकुले ॥ समुत्पिञ्जति । पिजिहिंसायाम् । अच् ॥ पुं० भृशमाकुलसैन्ये । पिञ्जले ॥

समुत्सुकः । त्रि० अनुरक्ते ॥ सम्यगुत्कण्ठिते ॥ सम्यगिष्टार्थोद्युक्ते ॥

समुत् । त्रि० सानन्दे ॥ मुदासहवर्त्तते । द्व० ॥

समुदक्तः । त्रि० कूपादेरुद्धृतजलादौ । उदः ऋते । समुदच्यतेस्म । अञ्चु० । क्तः ॥

समुदयः । पुं० सङ्घे । गणे । समूहे । संयुगे । रणे । युद्धे ॥ समुद्गमे ॥ समुदीयते० समुदयते वा । इण० । अयगतौ वा । एरच० । पचाद्यच् वा ॥ समेत्योदये ॥ राज्ञांधान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थाने ॥ समुदयन्ति० उत्पद्यन्ते० अस्मादर्थाः । एरच् ॥ दिने । न० लग्ने ॥

समुदागमः । पुं० समन्ताज्ज्ञाने ॥

समुदाचारः । पुं० अभिप्राये । आश्रये ॥

समुदायः । पुं० समूहे ॥ युद्धे ॥ समुदायते । अयगतौ । आङ्पूर्वः । घञ् । समुदयनम् । अयदानादौ घञ् वा ॥ पृष्ठस्थायिबले ॥ उद्गमे ॥

समुदितः । त्रि० समुत्पतिते समुन्नते ॥ सम्यक्प्रकारेणकथिते ॥

समुड्डीयनम् । न० पक्षिणांपरस्परस्पर्द्धयागमने

समुद्गः । पुं० समुद्गके ॥ समुद्गच्छति । गम्लृ० । अन्येष्वपीतिडः ॥ यमकभेदे ॥ अर्द्धाभ्यासः समुद्गः स्यादस्यभेदास्त्रयोमताः ॥ त्रि० मुद्गसहिते ॥

समुद्गकः । पुं० सम्पुटके । भूषणाद्यावपने ॥ समुद्गच्छति । गम्लृ० । अन्येष्वपीतिडः । स्वार्थेकन् ॥

समुद्गतः । त्रि० उत्पतिष्णौ ॥

समुद्गमः । पुं० ऊर्ध्वंगतौ ॥ उत्पत्तौ ॥

समुद्गयमकम् । न० चित्रकाव्यप्रभेदे ॥ यथा । अयशोभिदुरालोकेकोपधामरणाहते ॥ अयशोभिदुरा० लोके० कोपधा०मरणाहते ॥ अस्यार्थः । अयः शुभावहोविधिः० अयशोभी० भाग्यवान् । सचासौ दुरालोकः० तेजस्वित्वाद्दुर्दर्शइतिविशेषणसमासः० तस्मिन् । कोपधामकोपाश्रयः कुपितइत्यर्थः । अतएवरणाहतः० रणार्थीत्यर्थः । कोपधामचासौ० रणाहतश्चतस्मिन्० एवंविधेवीरेलोके । अयशोभिदुरा० स्वाम्यनादरनिमित्ता

पकीर्त्तिनिर्वर्त्तिका॰ उपधा॰ उपा यः॰ मरणाद्दते॰ प्राणत्यागंविने त्यर्थः। का॰ नकापीत्यर्थः॥

समुद्गीतम्। त्रि॰ उच्चैर्गीते॥

समुद्गीर्णः। त्रि॰ वमिते॥ उत्तोलिते। कथिते॥

समुद्धतः। त्रि॰ अविनीते॥ समुद्गीर्णे॥ समुद्धन्तिस्म॰ समुद्धन्यतेस्मवा। हन्तेर्गत्यर्थत्वात्कर्त्तरिक्तः कर्मणिवा॥

समुद्धरणम्। न॰ उद्धरणे॥ सम्युद्धियते। उद्धरतेर्ल्युट्॰ भावेवा॥ वान्तान्ने॥ उन्नये॥ भुक्तोज्झितान्नमूलितयोः स्यादुद्धरणसमुन्नयेद्भतिरभसः॥

समुद्धर्त्ता। त्रि॰ उद्धारकर्त्तरि॥ ऋणशोधके॥ सम्यगनायासेन॰ उत्॰ ऊर्ध्वे सर्वबाधावधिभूतेशुद्धेब्रह्मणिधर्त्ता॰ धारयिता॥ उन्मूलयितरि॥ यथा॥ अनस्याणांसमुद्धर्त्तुरितिरघुः॥

समुद्धृतः। त्रि॰ समुत्क्षीर्णे॥ अपनीते॥ उत्थापिते॥ यथा। जलौघमग्नासचराचराधराविषाणकोट्याखिलविश्वमूर्त्तिना। समुद्धृतायेनवराहरूपिणासमेस्वयम्भूर्भगवान्प्रसीदतु॥ सम्यक्प्रकारेणउद्धृतः॥

समुद्भवः। पुं॰ उत्पत्तौ॥ कारणे

सम्यगुद्भवः॥ समुद्भवत्यस्मादा॥ अपादानार्थे॥ भुवोऽब्दिरप्॥

समुद्भूतः। त्रि॰ समुत्पन्ने॥

समुद्रः। पुं॰ अम्भोधौ। तत्पर्यायाः। समुद्रो॰ ब्धिरकूपारः॰ पारावारः॰ सरित्पतिः। उदन्वानुदधिः॰ सिन्धुः॰ सरस्वान्॰ सागरो॰ र्णवः। रत्नाकरो॰ जलनिधि॰ र्यादःपति॰ रपाम्पतिरिति॥ समुनत्ति॰ उन्दी॰। क्लेदनेतिरक्॥ चन्द्रोदयेसम्यगुन्दन्तिक्लिद्यन्तिआपोयत्रवा। अपाम्बैवसमुन्दनससमुद्रइतिस्मृतइ॰ वायुपुराणम्॥ समीचीनाः॰ उद्राः॰ जलचरविशेषायस्मिन्नितिवा॥ सहमुद्रयामर्यादयावर्त्तते॰ इतिवा॥ परमात्मनि॥ समुत्पद्यभूतानिद्रवंतिलयंगच्छन्त्यस्मिन्नितिव्याख्यानात्॥ सङ्ख्याविशेषे॥ अन्त्यादिंशतिगुणः समुद्रइति रामायणटीकायांमाहेश्वर्यांव्याख्यानात्॥ ढगणस्यद्वितीयपर्यायेआदिगुरुचिकले॰ऽ।॰। त्रि॰ मुद्रयासहितेपत्रादौ॥

समुद्रकफः। पुं॰ समुद्रफेने॥ समुद्रस्यकफइव॥

समुद्रकान्ता। स्त्री॰ नद्याम्॥ समुद्रस्यकान्ता। समुद्रः कान्तोयस्यावा॥ पृक्कायाम्॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

समुद्रगा । स्त्री॰ नद्याम् ॥
समुद्रगृहम् । न॰ जलयन्त्रालये । फुहारिकाघर॰ इ॰ भा॰ चि॰ शेषः ॥
समुद्रचुलुकः । पुं॰ अगस्त्यमुनौ ॥ समुद्रश्चुलुकोगण्डूषोस्य ॥
समुद्रदयिता । स्त्री॰ नद्याम् ॥
समुद्रनवनीतम् । न॰ पीयूषे ॥ चन्द्रे ॥ समुद्रस्यनवनीतमिव ॥
समुद्रनेमिः । स्त्री॰ समुद्रमेखलायाम् । भूमौ ॥ समुद्रोनेमिरिवनेमिरस्याः ॥
समुद्रफलम् । न॰ अब्धिफले । औषधविशेषे ॥ तद्गुणायथा । फलंसमुद्रस्यकटूष्णकारि॰ वातापहंभूतनिरोधकारि । त्रिदोषदावानलदोषहारिकफामयभ्रान्तिनिरोधकारीतिरा॰ नि॰ वर्गः॰ ॥
समुद्रफेनः । पुं॰ फेने । अब्धिकफे । हिण्डीरे ॥ समुद्रफेनश्चक्षुष्योलेखनः शीतलः सरः । कषायोविषपित्तघ्नः कर्णरुक्कफहृल्लघु ॥
समुद्रमेखला । स्त्री॰ भुवि । अचलायाम् । विश्वम्भरायाम् । स्थिरायाम् ॥ समुद्रोमेखलायस्याः ॥
समुद्रयात्रा । स्त्री॰ पोतेनसमुद्रगमने ॥ समुद्रयात्रादयः कलौनिषिद्धायथा । समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । द्विजानामसवर्णासुकन्यासूपयमस्तथा । देवरेणसुतोत्पत्तिर्मधुपर्केपशोर्वधः । मांसादनंतथाश्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥ दत्तायाश्चैवकन्यायापुनर्दानंवरस्यच । दीर्घकालंब्रह्मचर्यंनरमेधाश्वमेधकौ ॥ महाप्रस्थानगमनंगोमेधश्चतथामखः । इमान्धर्मान्कलियुगेवर्ज्यानाहुर्मनीषिणइतिबृहन्नारदीयम् ॥ अपिच । एतानिलोकगुप्त्यर्थंकलेरादौमहात्मभिः । निवर्त्तितानिकर्माणिव्यवस्था॰ पूर्वकंबुधैरिति ॥
समुद्रयानम् । न॰ पोते । बहित्रे ॥ यथा । समुद्रयानेरत्नानिमहामूल्यानिसाधुभिः । रत्नपरीचकैः सार्द्धमानयिष्येबहूनिचेतिवराहपुराणम् ॥
समुद्रयायी । त्रि॰ समुद्रेवहित्रादिनाद्वीपान्तरगामिनिजने ॥ समुद्रयायीबन्दीचतैलिकःकूटकारकः इतिमनुः ॥ समुद्रयायिभिः सार्द्धंसंविदंसुच्यनिर्गतइतिवराहपुराणं ॥
समुद्ररसना । स्त्री॰ पृथ्व्याम् ॥ समुद्रोरसनाकाञ्चीयस्याः ॥
समुद्रलवणम् । न॰ कौडके । विकृ

द्रे । सामुद्रे ॥ समुद्रस्थलवणम् । समुद्रजलजातं लवणं वा ॥

समुद्रवह्निः । पुं॰ बाडवे । वडवानले ॥

समुद्रविजयः । पुं॰ जिनार्हत्पितरि ॥

समुद्रसिन्धुसङ्गमः । पुं॰ । तीर्थविशेषे ॥

समुद्रसुभगा । स्त्री॰ गङ्गायाम् ॥

समुद्रा । स्त्री॰ शम्यां ॥ शम्यां ॥

समुद्रान्तम् । न॰ जातीफले ॥ अब्धावसाने ॥

समुद्रान्ता । स्त्री॰ तुण्डिकेरीयाम् कार्पास्याम् ॥ समुद्रोन्तोयस्याः ॥ यद्वा । मुद्रयासहवर्त्तमानोन्तः समीपोयस्याः । आच्छादकत्वात् ॥ दुरालभायाम् । यासे । यवासे ॥ समुद्रोन्तोऽस्त्यस्याः । अर्श आद्यच् ॥ समुद्रोन्तोऽस्यावा ॥ मरुन्मालायाम् ॥ पृक्कायाम् ॥ समुद्रोंतोऽस्याः ॥

समुद्राम्बरा । स्त्री॰ पृथिव्याम् । अचलायाम् ॥ समुद्रोम्बरं बसनं यस्याः ॥

समुद्रायणा । स्त्री॰ नद्याम् । सरिति ॥ समुद्रोऽयनं गतिर्यस्याः ॥

समुद्रारुः । पुं॰ ग्राहविशेषे ॥ सेतुबन्धे ॥ तिमिङ्गिले ॥

समुद्रेकः । पुं॰ प्रादुर्भावे ॥

समुन्दनम् । न॰ आर्द्रीभावे । तेमे । स्तेमे । उनदी॰ ल्युट् ॥

समुन्नः । त्रि॰ आर्द्रे ॥ समुनत्ति । उन्दी॰ अकर्मकत्वात् कर्त्तरिक्तः । नुदविदेतिपक्षे नत्त्वम् । सम्यग्नन्नं क्लिन्नं वा ॥

समुन्नतः । त्रि॰ समुन्नद्धे ॥ स्तम्भविशेषे । ह॰ धरणिः ॥

समुन्नतिः । स्त्री॰ समुच्छ्रये । उत्सेधे ॥ अतिवृद्धौ ॥

समुन्नद्धः । त्रि॰ समद्भूते ॥ पण्डितम्मन्ये ॥ गर्विते । दृप्ते ॥ ऊर्ध्वबद्धे ॥ प्रभौ ॥

समुन्नयः । पुं॰ समुच्छ्ये

समुन्नाहः । पुं॰ उच्छ्रये ॥

समुपक्रमः । पुं॰ आरम्भे ॥ समुपक्रमणम् । क्रमु॰ । घञ् ॥

समुपजोषम् । अ॰ आनन्दे । कल्याणार्थे ॥ समुपजोषणम् । जुषीप्रीतिसेवनयोः । अम्प्रत्ययः ॥

समुपस्थितः । त्रि॰ प्राप्ते ॥

समुपेतः । त्रि॰ सम्प्राप्ते ॥

समुपेयिवान् । त्रि॰ सम्यगुपगते ॥

समुल्लसत् । त्रि॰ सम्यगुल्लासयुक्ते ॥ यथा । दरस्मितसमुल्लसद्वदनकान्तिपूरामृतैर्भवानलविभर्जितानानिशमूर्जयन्तीनरान् । चिदेकमयचन्द्रिकाचयचमत्कृतिं तन्वतीतनोतु ममशंतनोः सपदिशन्तनोरङ्गना ॥

समुल्लिखन् । त्रि॰ पादादिनाभूमि

खननकर्त्तरि ॥

समुल्लेखः । पुं॰ सम्यक्कथने । सम्यगुल्लारणे ॥

समूढः । त्रि॰ पुञ्जिते । भुग्ने ॥ सद्योजाते ॥ अनुपप्लुते ॥ शोधिते ॥ दमिते ॥ ऊढे ॥ विवाहिते ॥

समूरुः । पुं॰ अजिनयोनौ । हरिणप्रभेदे ॥ शोभनाबूरुयस्य ॥

समूलः । त्रि॰ सप्रमाणके ॥ मूलसहिते ॥ मूलेनसहवर्त्तमानइति तथा ॥

समूहः । पुं॰ व्यूहे । सन्दोहे । व्रजे । समुदाये ॥ समूह्ये ॥ ऊह॰ घञ् ॥

समूहचारः । पुं॰ द्वारनिकुरम्बे ॥

समूहगन्धम् । न॰ जवादिनि । गन्धाढ्य ॥

समूहनी । स्त्री॰ ऊहन्याम् । सम्मार्जन्याम् ॥

समूहितः । त्रि॰ एकत्रीकृते ॥

समूह्यः । पुं॰ यज्ञाग्नौ । परिचाय्ये । उपचाय्ये ॥ समुह्यते॰ समूह्यतेवा । वहप्रापणे॰ ऊहवितर्के वा । अग्नौपरिचाय्योपचाय्यसमूह्याइतिसाधुः । अग्निधारणार्थस्थलविशेषे ॥

समृद्धः । त्रि॰ अधिकर्द्धौ । सम्पद्युक्ते ॥ सम्यग्ऋध्नोतिस्म । ऋधुवृद्धौ । अकर्मकत्वात्कर्त्तरिक्तः ॥

समृद्धिः । स्त्री॰ महद्दृद्धौ । एधायाम् । धनसम्पत्तौ । अपेक्षितार्थसम्पत्तौ ॥ समर्द्धनम् । ऋधु॰ । क्तिन् ॥

समेतः । त्रि॰ मिलिते । संयुक्ते ॥ यथा । श्रीनाथेनसमेताःस्वच्छन्दंकुरुकेलिमिति ॥ अपिच । नामसमेतंकृतसङ्केतंवादयतेमृदुवेणुमिति ॥

समेत्य । अ॰ मिलित्वेत्यर्थे ॥

समेधितः । त्रि॰ सम्यग्वर्धिते ॥

समोदकम् । न॰ मथितार्धाम्बुदधिनि । उदश्विति ॥ सममुदकंयस्मिन् ॥

समोसा । पुं॰ खनाम्नेबलोकभाषायाम्सूदशास्त्रेचप्रसिद्धेखाद्यविशेषे ॥ निर्माणप्रकारोयथा । मण्डकस्थलतापट्टीपूरणेनप्रपूरिता । वेष्ट्यशृङ्गाटकाकारंसम्बिलिप्येत्कनिष्ठया । घृतेपचेत्समोसेतिनाम्नाश्रेष्ठोतिसूपकः ॥ सुरुच्यंवातजिद्बल्यंवृष्यंपित्तापहंगुरु । विशेषेणगुणैर्योहिमांसभेदात्सजायते ॥

सम्पत्तिः । स्त्री॰ विभवोत्कर्षे । लक्ष्म्याम् । सम्पदि ॥ साचेशानपत्नी यथा । ईशानपत्नीसम्पत्तिःपूजितासुरैर्नरैः । सर्वलोकादरिद्राश्चनगत्स्वपययाविनेतिभागवतम् ॥ इष्टप्राप्तौ ॥ सम्पदनमनयावा । पदगतौ । स्त्रियांक्तिन् । सृतौ । ऋद्धिनामौषधौ ॥ गुणोत्कर्षे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सम्पत्०द्० ः स्त्री० भूतौ ॥ गुणोत्क
र्षे ॥ हारभेदे ॥ सम्पद्यन्तेऽनयाऽऽशा
। पद० । सम्पदादित्वात्क्विप् ॥
अथसम्पदउच्यन्तेस्वल्पेकर्मविक
र्मणः । महतश्चिन्तनंसम्पत्तया
प्राप्यंमहाफलम् ॥ इतीयतारायाम्
॥ वासनासन्ततौशरीरारम्भका
लेपुण्यादिकर्मभिरभिव्यक्तायाम्
॥ साद्विधा । दैवी० आसुरीति
भेदात् । अनयोर्विस्तारस्तुभगव
द्गीतायांषोडशाध्यायेयथा । श्रीभग
वानुवाच । अभयंसत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञा
नयोगव्यवस्थितिः । दानंदमश्चयज्ञ
श्चस्वाध्यायस्तपआर्जवम् । अहिं
सासत्यमक्रोधस्त्यागःशान्तिरपैशु
नम् । दयाभूतेष्वलोलुप्त्वंमार्दवं
ह्रीरचापलम् ॥ तेजःक्षमाधृतिः
शौचमद्रोहोनातिमानिता । भवं
तिसम्पदंदैवीमभिजातस्यभारत
॥ दम्भोदर्पोभिमानश्चक्रोधःपारु
ष्यमेवच । अज्ञानञ्चाभिजातस्य
पार्थसम्पदमासुरीम् ॥ दैवीसम्प
द्विमोक्षायनिबन्धायासुरीमता ।
माशुचःसम्पदंदैवीमभिजातोसि
पाण्डव ॥ द्वौभूतसर्गौलोकेस्मिन्
दैवआसुरएवच । दैवोविस्तरशः
प्रोक्तआसुरंपार्थमेशृणु ॥ प्रवृत्तिं
चनिवृत्तिञ्चजनानविदुरासुराः ।
नशौचंनापिचाचारोनसत्यंतेषुवि

द्यते ॥ असत्यमप्रतिष्ठन्तेजगदाहु
रनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतंकि
मन्यत्कामहैतुकम् ॥ एतांदृष्टि
मवष्टभ्यनष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणःक्षयायजगतोऽ
हिताः ॥ काममाश्रित्यदुष्पूरंदम्भ
मानमदान्विताः । मोहाद्गृहीत्वा
ऽसद्ग्राहान्प्रवर्त्तन्तेऽशुचिव्रताः
॥ १० ॥ चिन्तामपरिमेयाञ्चप्रलया
न्तामुपाश्रिताः । कामोपभोगपर
माएतावदितिनिश्चिताः ॥ आशा
पाशशतैर्बद्धाःकामक्रोधपराय
णाः । ईहन्तेकामभोगार्थमन्याये
नार्थसञ्चयान् ॥ इदमद्यमयालब्ध
मिदंप्राप्स्येमनोरथम् । इदमस्ती
दमपिमेभविष्यतिपुनर्द्धनम् ॥ अ
सौमयाहतःशत्रुर्हनिष्येचापरा
नपि । ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धो
हंबलवान्सुखी ॥ आढ्योभिजन
वानस्मिकोन्योस्तिसदृशोमया । य
क्ष्येदास्यामिमोदिष्यइत्यज्ञानविमो
हिताः ॥ अनेकचित्तविभ्रान्तामो
हजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताःकाम
भोगेषुपतन्तिनरकेऽशुचौ ॥ आत्म
सम्भाविताःस्तब्धाधनमानमदान्वि
ताः ॥ यजन्तेनामयज्ञैस्तेदम्भेना
विधिपूर्वकम् ॥ अहङ्कारंबलंद
र्पंकामंक्रोधञ्चसंश्रिताः । मामात्म
परदेहेषुप्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तानहं द्विषत : क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभाना सुरीष्वेव योनिषु ॥ आसुरीं योनि मापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मन : । काम : क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ एतैर्विमुक्त : कौन्तेय तमोद्वारै स्त्रिभिर्नर : । आचरत्यात्मन : श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ य : शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारत: । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्ते कार्याऽकार्यं व्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्त्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥ इति ॥

सम्पदम् । न० समेपदयुगे ॥

सम्पद्यमान : । त्रि० मिलिते ॥

सम्पद्या । स्त्री० अलक्ते । लाक्षारसे ॥

सम्पन्न : । त्रि० सम्पत्तिसहिते । समृद्धे ॥ साधिते ॥ सङ्गते । एकीभूते ॥ विशिष्टे ॥ सम्पद्यतेस्म । पद० । क्त : । रदाभ्यामितिनत्वम् ॥

सम्पराय : । पुं० समीके । युद्धे ॥ आपदि ॥ उत्तरकाले ॥ सम्यक् परेकालेऽर्यतेइतिसम्पराय: ० परलोकस्तस्मिन् ० इतिव्याख्यातार: ॥ सम्परायणम् । इण० । एरच् अय० इगतौवा । घञ्

सम्परायकम् ।) न० युद्धे ॥
सम्परायिकम् ।)

सम्परेत : । त्रि० मृते ॥

सम्पर्क : । पुं० मेलके ॥ रतौ । सुरते ॥ सम्बन्धे । संयोगे ॥

सम्पर्की । त्रि० सम्पर्कविशिष्टे ॥

सम्पाक : । पुं० आरग्वधे ॥ सम्यक्पाके ॥ त्रि० तर्कके । याचके ॥ धृष्टे ॥ सम्यक्पाकोऽस्य ॥ सम्यक्पचनम् ० सम्यक्पच्यतेऽनेनवा । डुपचष् ० । हलश्चेतिघञ् ॥

सम्पाट : । पुं० तर्कौ ॥ इ० श० माला ॥

सम्पात : । पुं० पक्षिगतिविशेषे । पतने ॥ सम्भूयपतने ॥ सञ्चारे ॥ सम्यक्पतनम् । पतॢ० । घञ् ॥ सम्यक्पतन्त्यनेनेतिव्युत्पत्त्या० कर्म्मण : चये ॥

सम्पाति : । पुं० पक्षिराजे । अरुणात्मजे० जटायुषोज्येष्ठभ्रातरि ॥ सम्यक्पाति । पातेरति : ॥

सम्पातिक : । पुं० सम्पातौ ॥

सम्पादक : । त्रि० निष्पादके । सम्पन्नकर्त्तरि । धनादिसङ्ग्राहके ॥

सम्पादनम् । न० निष्पादने । अर्जने ॥

सम्पादित : । त्रि० योजिते ॥ स

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्थिते ॥

सम्पीडः । पुं॰ नोदने ॥

सम्पीडनम् । न॰ सम्यक् प्रकारेणव्य यने ॥

सम्पुटः । पुं॰ कुरुवके ॥ समुद्गके ॥ पेटके ॥ एकजातीयोभयमध्यवर्त्तिनि ॥ रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । सम्प्रसार्य्योभयोपादौशय्यागतकपोलकः । भगलिङ्गस्यसंयोगाद्रमते सम्पुटोहिसः ॥

सम्पुटकः । पुं॰ समुद्गके । भूषणाद्यावपने । डव्वा॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ सम्पुट्यते । पुटसंश्लेषणे । क्वुन् ॥

सम्पूर्णः । पुं॰ रागजातिविशेषे ॥ यथा । औडवः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्भिस्तुषाडवः । सम्पूर्णः सप्तभिः प्रोक्तोरागजातिस्त्रिधामता ॥ त्रि॰ न्यूनत्वदोषरहिते । कृत्स्ने । परिपूर्णे ॥ साङ्गे ॥ सम्पूर्य्यतेस्म । पूरी॰ । क्यन्तः । कर्त्तरि॰ कर्म्मणिवाक्तः ॥

सम्पृक्तः । त्रि॰ खचिते । मिश्रिते । आरब्धे । कबरे । मिश्रे ॥ संयुक्ते ॥ संसृष्टे ॥ सम्पृच्यतेस्म । पृची॰ । क्तः ॥

सम्प्रचालः । पुं॰ तपोविशेषलब्धसंचकेबानप्रस्थविशेषे ॥

सम्प्रज्ञातः । पुं॰ समाधिप्रभेदे ॥ त्रि॰ सम्यक् प्रकर्षेणज्ञाते ॥

सम्प्रज्ञातसमाधिः । पुं॰ सविकल्पकसमाधौ ॥ ब्रह्माहमस्मीतिचिन्तयतो॰ यावच्चेतोव्यापृतिस्तावत्सम्प्रज्ञातसमाधिः ॥

सम्प्रतापनः । पुं॰ कुम्भीपाके ॥

सम्प्रति । अ॰ अधुनार्थे ॥ सम्॰ प्रति॰ एतयोः समाहारद्वन्द्वः ॥ न्याय्ये ॥

सम्प्रतिः । पुं॰ पूर्वकल्पस्थार्हद्भेदे ॥

सम्प्रतिपत्तिः । स्त्री॰ उत्तरविशेषे । साध्यस्यसत्यकथने ॥ श्रुत्वाभियोगंप्रत्यर्थीयदितंप्रतिपद्यते । सातु सम्प्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्भिरुदाहृता ॥ निश्चये ॥ उत्पत्तौ ॥

सम्प्रतिपन्नः । त्रि॰ सम्यग्ज्ञाते ॥

सम्प्रतिष्ठा । स्त्री॰ स्थितौ ॥

सम्प्रतीतिः । स्त्री॰ सम्यक्ख्यातौ ॥ सम्यक्ज्ञाने ॥

सम्प्रत्ययः । पुं॰ आदरे । भक्त्यतिशये ॥ ज्ञाने । निश्चये ॥ यथासंज्ञासम्प्रत्ययायसंज्ञात्वनिश्चयायेतितदर्थः ॥

सम्प्रदाता । त्रि॰ दातरि । सम्प्रदानकर्त्तरि ॥

सम्प्रदानम् । न॰ दानपात्रे । चतुर्थीकारके । त्यागोद्देश्ये ॥ सम्यक्प्रकर्षेणदीयतेऽस्मैतत् ॥ सम्यक्प्रकृष्टदानंवा ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सम्प्रदायः । पुं० गुरुपरम्परागतस
दुपदेशे । आम्नाये ॥ आगमोक्ता
वैष्णवसम्प्रदायायथा । श्रीशिवउवा
च । वैखानः सामवेदादौश्रीराधा
वल्लभीतथा । गोकुलेशोमहेशानित
थावृन्दावनीभवेत् ॥ पाञ्चरात्रः प
ञ्चमःस्यात्षष्ठः श्रीवीरवैष्णवः
। रामानन्दीहरिव्यासीनिम्बार्कश्च
महेश्वरि ॥ ततोभागवतोदेविदश
भेदाः प्रकीर्त्तिताः । शिखीमु
ण्डीजटीचैवद्विविदण्डीक्रमेणच ॥
एकदण्डीमहेशानिवीरशैवस्तथैवच
। सप्तपाशुपताः प्रोक्तादशधावै
ष्णवामता: । एतेषांलक्षणंदेवि
शृणुयत्नेनशाम्भवि । वेदेष्टिसर्वसं
व्याप्यवर्त्तते तिसवैष्णवः ॥ वैखा
नसादिदीक्षाद्यैर्भूषितःस्मार्त्तवै
ष्णवः । श्रीराधावल्लभंदेविशृणुय
त्नेनशाम्भवि । वैष्णवाचारनिर
तोविष्णुतन्त्रैकपारगः । अनन्यचे
ताः शान्तात्माविष्णुचिन्तापरायणः
॥ श्रीराधावल्लभीदेविगोकुलेशंशृणु
प्रिये । नानाभूषणसम्पन्नोनाना
सुगन्धिभूषितः । गोकुलंप्रीण
यिताकेलिकृष्णस्वरूपधृक् । शरीर
मर्थंप्राणांश्चतन्निवेदनकारकः ॥
मन्तः शक्तिपरोदेविबाह्येवैष्णवरू
पधृक् । गन्धर्वाचारनिरतोलतावे
ष्टनतत्परः ॥ सम्प्रदायेगोकुले
शः सर्वसिद्धिकरोमुनि । वृन्दाव
नाख्यंदेवेशिशृणुयत्नेनसाम्प्रतम्
॥ विगताशः प्रसन्नात्माविष्णुभक्ति
परायणः । कामिनीसङ्गचपलोव
नक्रीडाविनोदधृक् ॥ सौगन्ध्य
भूषिततनुः स्त्रीध्यानैकपरायणः
। विष्णुसारूप्यतत्त्वज्ञः प्रोक्तोवृन्दा
वनीशिवे ॥ पाञ्चरात्रोमहेशानित
थैववीरवैष्णवः । पूर्वमेवमहेशा
निकीर्त्तितः परमेश्वरि ॥ रामक्रि
रितिविख्याताम: शिवः परिकी
र्त्तितः । सदानन्दीशान्तचित्तःप्र
सन्नात्माविचारधृक् ॥ सर्वत्रसम
रूपश्चरामानन्दीप्रकीर्त्तितः । हरि
व्यासंमहेशानियथावद्गवधारय ॥
पापसंहरणाशक्तोविष्णुभक्तोजिते
न्द्रियः । यमादिनियमैर्युक्तोभक्त्या
चारपरायणः ॥ स्वोपयोगफलत्या
गीपरकार्यपरायणः । हरिव्यासी
महेशानिशिवभक्तिस्वरूपधृक् ॥ नि
म्बार्काख्यंसम्प्रदायंशृणुयत्नेनसा
म्प्रतम् । नित्यार्चनक्रमासक्तः
स्वतन्त्रैकपरायणः ॥ बाह्यपूजा
दिनिरतोनान्यभक्तः प्रसन्नधीः ।
न्यायपथान्वितःस्वच्छः स्वच्छन्दा
चारतत्परः ॥ स्वतन्त्रस्मार्तविद्वे
षीनिम्बार्कोभगवान्हरिः ॥ अथ
भागवतंदेविकथयामिशृणुप्रिये ।
विष्णुभक्त्येकनिपुणोविजितात्मा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रसन्नधी : ॥ स्मार्तगर्गान्विताद्दिवि तदन्याचारतत्पर : । आर्यपञ्चान्वितादेवितथास्वरूपवेशधृक् ॥ शैवश्चैषी तस्यसञ्जातपुत्र : स्नानपरायण : । केवलंविष्णुतत्त्वज्ञ: प्रोक्तोभागवत: शिवे ॥ इतिश्रीशक्तिसङ्गमतन्त्रे १ खण्डे ८ पटल : ॥ चत्वारोवैष्णवसम्प्रदायभेदा यथा । श्रीमन्नारायणोब्रह्मानारदोव्यासएवच । श्रीलमध्वपद्मनाभोनृहरिर्माधवस्तथा ॥ अक्षोभ्योजयतीर्थश्चज्ञानसिन्धुर्महानिधि: । विद्यानिधिश्चराजेन्द्रोजयधर्ममुनिस्तथा । पुरुषोत्तमोब्रह्मण्योव्यासतीर्थमुनिस्तथा । श्रीमांल्लक्ष्मीपति : श्रीमान्माधवेन्द्रपुरस्तथा ॥ सम्प्रदायविहीनायेसन्त्रास्तेनिष्फलामता : । अत : कलौभविष्यन्तिचत्वार : सम्प्रदायिन : ॥ श्रीमाध्विरुद्रसनकावैष्णवा : क्षितिपावनाइति ॥ सम्प्रदानम् । डुदाञ्० । घञ्० आतइतियुक् ॥

सम्प्रधारणम् । न० विचारे ॥ सम्प्रश्ने ।

सम्प्रधारणा । स्त्री० उचितानुचितनिश्चये ! सन्दर्भे । इदमुचितमेवेति निश्चये ॥ सम्प्रधारणम् । धृञ्० । ण्यन्त : । ण्यासेतियुच् ॥

सम्प्रमोष : । पुं० विस्मरणे ॥

सम्प्रयोग : । पुं० रते ॥ निधुवने ॥ ॥ अन्विती । सम्बन्धे ॥ कार्मणे । वशीकरणादिकर्मणि ॥ त्रि० प्रार्थिते ॥

सम्प्रयोगी । पुं० कलाकेली । कामी । कामुके ॥ सप्रयोजने ॥

सम्प्रश्न : । पुं० संप्रधारणे ॥

सम्प्रसाद : । पुं० सुषुप्तिस्थाने ॥ सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन् । षद्लृ० । घञ् ॥ विदुषि ॥ प्राज्ञे ॥

सम्प्रसाधनम् । न० पवित्रीकरणे ॥ शोभाजनके ॥

सम्प्रहार : । पुं० गतौ ॥ युद्धे । रणे सम्प्रहरणम् । हृञ्० । घञ् ॥ हनने० इतिधरणि ॥

सम्प्रहृष्ट : । त्रि० पुलकिते । पुलकितगात्रे ॥

सम्प्राप्त : । त्रि० समागते ॥ सम्यक् प्रकारेणप्राप्त : ॥

सम्प्राप्ति : । स्त्री० सम्यक् प्रापणे ॥

सम्प्रैष : । पुं० नियोगे । विधौ ॥

सम्प्लव : । पुं० एकीभावेनेतरेतरघनीभावे ॥ व्यामिश्रणे ॥ महापूरे ॥ वारिपूरे ॥ प्रलये ॥ सङ्क्षोभे । उन्नतौ ॥ यथा । मेघ : सम्प्लवते ॥ सम्प्लवनम् । प्लुङ्० । ऋदोरप् ॥ सम्प्लवतेवा । पचाद्यच् ॥

सम्प्लवोपल: । पुं० चन्द्रकांते ॥

सम्फाल : । पुं० मेषे ॥

सम्फुल्ल : । त्रि० विकचे । विकसिते । प्रफुल्ले ॥ सम्फलति । ञिफ

ताविशरणं । ओतः क्तः, आदि
तश्चेतोऽभावः ॥ उतफुल्लसम्फु
योरुपसङ्ख्यानमिति॰तस्य लः ॥
सम्बद्धः । त्रि॰ बन्धनविशिष्टे ॥ सम्यक्
प्रकारेण बद्धः । सम्बन्धयुक्ते ॥ सं-
बध्यते स्म । बध॰ । क्तः ॥
सम्बन्धः । पुं॰ समृद्धौ ॥ न्याय्ये ॥ इत्य
जयः ॥ संयोगादौ ॥ आदिना॰
समवायस्तादात्म्यं विषयविषयिभा
वश्चेति गृह्यते ॥ सम्पर्के ॥ स च त्रि
विधः । विद्यायोनिजः प्रीति
जश्चेति भेदात् ॥ संसर्गे ॥ यथा ।
एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धः सं
सर्गमर्यादया भासते॰स च॰प्रतियो
ग्यनुयोग्याधाराधेयविषयविषयि
भावादिरिति प्रथमव्युत्पत्तिवादीय
गादाधरी ॥ सम्बन्धो बहुविधो जन्य
जनकसेव्यसेवकयोर्बोध्यबोधकप्रतिपा
द्यप्रतिपादकादिभेदात् ॥ प्रश्ले
षे ॥ संश्लेषे ॥ षष्ठ्यर्थे ॥ तृतीया
नुबन्धे ॥ यथा वेदान्तिनां प्रत्यग्ब्रह्म
णोरैक्यप्रमेयस्य॰तत्प्रतिपादकोप
निषत्प्रमाणस्य च॰बोध्यबोधकभा
वलक्षणः सम्बन्धः ॥ सम्बन्धत्रये ॥
यथा । पदयोः सामानाधिकरण्यम
पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावः॰
प्रत्यगात्मपदार्थयोर्लक्ष्यलक्षणभाव
श्चेति । तदुक्तम् । सामानाधिक
रण्यञ्च विशेषणविशेष्यता । लक्ष्य
लक्षणसम्बन्धः पदार्थप्रत्यगात्मना
मिति ॥ दायविभागोपयोगिनि ॥
स द्विविधः । यथा । सम्बन्धो द्वि
धा ज्ञेयो विवाहाज्जन्मनस्तथा । त
त्रौद्वाहिकसम्बन्धादपरो बलवत्तरः ॥
इति ॥ बन्धनम्॰ बन्ध॰ । बन्धे
हं तस्येति घञ् । सम्यक्बन्धः ॥
यावन्तः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्
मनसः प्रियान् । तावन्तोऽस्य निख
न्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥ स्वदेहम
पि जायेयं मुक्त्वा याति कुलेश्वरि ।
स्त्रीमातृपितृपुत्रादिसम्बन्धः केन
हेतुना ॥ त्रि॰ शक्ते ॥ हिते ॥ स-
म्बध्यते । कर्मणि घञ् ॥
सम्बन्धी । त्रि॰ सम्बन्धविशिष्टे । गुण
वति । सयुजि । मातृपक्षे । श्व-
शुरादौ । जामातृश्यालकादौ ॥
सम्बन्धोऽस्यास्ति । इनिः ।
सम्बरः । पुं॰ दैत्यविशेषे । हरिणवि
शेषे ॥ मत्स्यभेदे ॥ शैलप्रभेदे ॥
जिनान्तरे ॥ सेतौ ॥ न॰ सलि-
ले । जले ॥ बौद्धव्रतविशेषे ॥ सं
यमे । संवयति । षम्बसम्बन्धने ।
बाहुलकादरन् ॥
सम्बरारिः । पुं॰ मनसिजे । कामदे
वे ॥ सम्बरस्य दैत्य॰विशेषस्य अरिः ।
सम्बरी । स्त्री॰ शतमूल्याम् ॥ अम्बष्ठ्या
म् ॥
सम्बराङ्गम् । न॰ गडलवणे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सम्बल : । पुं॰ न॰ पाथेये ॥ जले ॥

सम्बाकृतम् । त्रि॰ शम्बाकृते । द्वितीयाकृते । समृध्दे । जलतम्भे । सम्बन्त : । चव् । सम्बाकृतम् । डाजितिकश्चित् ॥

सम्बाध : । पुं॰ सङ्कटे ॥ भगे योनौ ॥ भये । सम्यक्बाधन्तेऽत्र । बाधृलोडने । हलश्चेतिघञ् ॥ अन्योन्यपीडायाम् ॥ सम्बाधनम् । भावेवञ् वा । सम्बाध्यतेवा । घञन्तस्यापिविशेष्यनिघ्नत्वम्॰सम्बाधमनुशस्त्वन्तइतिभाष्यप्रयोगादिष्यते । सम्बाधं हृदइपितद्भूयत्तृर्म्बैतिमाघ : ॥

सम्बाधनम् । न॰ द्वा : सदने ॥ शूलाग्रे ॥ द्वारपाले ॥ शूलिमेदनिका ॥

सम्बुद्ध : । त्रि॰ सम्यग्बुद्धवाति ॥ घर्माद्यन्त : । यथा । ज्ञानेनाज्ञानक्लृप्तेनतमसामूलेगगनेपमान् । ज्ञेयाऽभिज्ञेनतम्बुद्धस्त॰ वन्देविपदांवरम् ॥ सम्ज्ञाते । पुं॰ बुद्धे । समन्तभद्रे । सुगते ॥

सम्बुद्धि : । स्त्री॰ सम्यग्बुद्धौ ॥ सम्बोधनप्रथमायाएकवचने ।

सम्बोध : । पुं॰ सम्यग्बोधे ॥ सम्बोधने ॥

सम्बोधनम् । न॰ आमन्त्रणे । अभिमुखीकरणे । अन्यव्यासक्तस्य॰ कार्यान्तरेनियोजनार्थमाभिमुख्यविधाने ॥ यथा॰हेदेवदत्त॰हेरेदेइति व्याकरणम् ॥ हेदुत॰ हेलते॰ हे कल॰ इत्यादावचेतनेतप्रकार: ॥

सम्भक्ति : । स्त्री॰ संभजने भज॰ क्तिन ॥

संभली । स्त्री॰ कुट्टन्याम् । सम्यङ्नार्य्यन्यपतिसङ्गंभलते । भजपरिभाषणे । पचाद्यच् । गौरादि: ॥

संभव : । पुं॰ हेतौ । कारणे ॥ सम्भवत्यस्मात् । अकर्तरिचकारकइत्यधिकारादपादानार्थे॰स्वदेरप् ॥ उत्पत्तौ ॥ मेलके । आधेयस्याधारानतिरिक्तत्वे । आधाराधेयैकत्वे । भूय : सहचाराधीनज्ञाने ॥ यथासम्भवतिब्राह्मणे॰ विद्यासंभव त॰ सहस्रेशतम् । यथा खार्यांद्रोणाढकादाद्यवगमः ॥ विष्णौ । स्वेच्छयासमीचीनंभवनमस्य । समीचीनेभवेजन्मास्येति वा । धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामीतिवचनात् ॥ उत्पन्ने । संभवति । भू॰ । पचाद्यच् । सङ्गते ॥ अपाये । भवत्कल्याःहर्दन्तरे ।

सम्भार : । पुं॰ सम्भृतौ ॥ सङ्ग्रहे । समुच्चिये । भृञ्॰ । अकर्त्तरिचेतिघञ् । साधने । उपकरणे ॥ सम्पूर्णत्वे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सम्भावनम् । न० शक्त्युत्कर्षप्रकाशनायात्युक्तौ ॥ यथा अपि स्तुयाद्विष्णुम् । अत्राऽवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयादित्यधिकोक्तिः । एतादृशस्यान्यदीयस्तवने सामर्थ्यं मयास्तीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः ॥ सम्भाव्यते । ण्यन्तः । ण्यासश्रन्थो युच् ॥ सम्भावनं ॥ क्रियासु योग्यताध्यवसाय इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ अलङ्कारविशेषे ॥ यथा । सम्भावनं यदीदं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये । यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥

सम्भावना । स्त्री० योग्यतायाम् ॥

सम्भावनीयः । त्रि० सम्भावनायोग्ये । संभाव्ये ॥

सम्भावितः । त्रि० मानिते । बहुमानं प्राप्ते । पूज्यतां प्राप्ते । बहुमते ॥ यथा । भृत्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानामिति ॥ चिन्तिते ॥

सम्भाव्यः । त्रि० सम्भावितुं योग्ये । सम्भावनीये ॥

सम्भाषणम् । न० आभाषणे ॥ सम्पूर्वभाषेर्ल्युट् ॥ न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत ॥

सम्भाषा । स्त्री० संभाषणे ॥

सम्भिन्नः । त्रि० संयुक्ते ॥ सङ्घुभिते ॥ सम्यग्भेदविशिष्टे ॥

सम्भुः । पुं० जनितरि ॥ यजमाने ॥ सम्भवति । भू० । विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायामिति डुः ॥

सम्भूतः । त्रि० उत्पन्ने ॥ सम्भवति स्म । भू० । क्तः ॥

सम्भूतविजयः । पुं० श्रुतकेवलिसंज्ञके बौद्धविशेषे ॥

सम्भूतिः । स्त्री० हिरण्यगर्भाख्यायां देवतायाम् ॥ सम्यग्भूतिरैश्वर्यं यस्याः ॥ सम्भवनं वा ॥ सम्भूतिः । सम्भवमात्रे ॥ यथा । कामान्मातापिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः । सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते इति मनुः ॥ यद्योनौ मातृकुक्षावभिजायते अङ्गप्रत्यङ्गानि लभते । तत्तस्य सम्भवमात्रं पश्वादिसाधारणं । यतः । आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः । उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजराऽमरेति मनुः ॥

सम्भूयसमुत्थानम् । न० मिलित्वैकमत्या वणिगादीनां कर्मकरणे ॥ आदिना नटनर्त्तकप्रभृतयो गृह्यन्ते ॥ तत्तु विवादपदविशेषः ॥

सम्भृतः । त्रि० सम्पादिते ॥ संवृते ॥ पूर्णे ॥ सम्यक् पुष्टे ॥ जनिते ॥ सम्यक् अभारि । भृञ्० । क्तः ॥

सम्भृतिः । स्त्री० सम्भारे । सम्यक् पोषणे ॥ सम्यग्भरणे । सम्यग्धा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

र्षे ॥

सम्भेदः । पुं॰ सिन्धुसङ्गमे । सरितोर्मिथः सङ्गमे । नद्योर्नद्योर्नदीसमुद्रयोश्च मेलके ॥ सम्भिद्यन्ते मिलन्त्यत्र । भिदिर्॰ । हलश्चेति घञ् ॥ स्फुटने । सङ्गे । मेलने ॥

सम्भोगः । पुं॰ भोगे । रते । निधुवने । सुरते ॥ स्त्रीणां सम्भोगएव मण्डनम्॰ तदभावे सर्वमण्डनस्याप्यमण्डनत्वम् । जिनशासने । भुण्डायाम् ॥ हर्षे । शृङ्गारविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगः समुदाहृत इति साहित्यदर्पणम् ॥

सम्भोगी । पुं॰ केलिनागरे ॥ त्रि॰ सम्भोगवति ॥ सम्भोगोविद्यतेऽस्य । इनिः ॥

सम्भोजनी । स्त्री॰ बहुपुरुषभोजनात्मिकायां गोष्ठ्याम् ॥ यथाह मनुः । सम्भोजनी साऽभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनीति ॥ सहभुज्यतेऽनया । भुज॰ । ल्युट् । ङीप् । दक्षिणादानक्रियेत्यर्थः ॥

सम्भोज्यः । त्रि॰ संभोजयितव्ये ॥

सम्भ्रमः । पुं॰ भयादिजनितत्वरायाम् । संवेगे ॥ साध्वसे । भये ॥ आदरे ॥ अप्राप्तप्राप्तौ हि सम्भ्रमोऽभवत्यनाप्तकामस्य ॥ सम्भ्रमणम् । भ्रमणानवस्थाने । भावे॰ घञ् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिः ॥ महाश्रमे ॥ सूत्रे ॥ इत्यजयपालः ॥

सम्भ्रान्तः । त्रि॰ संविग्ने ॥

सम्मतः । त्रि॰ निर्णीते ॥ अनुमते । सम्मानभाजि । महाजनाङ्गीकृते ॥

सम्मतिः । स्त्री॰ अभिलाषे ॥ अनुज्ञायाम् ॥ अभिप्रायस्य बोधने ॥ पूजने ॥ यथा॰ देवदेववन्द्योऽसि । अवशाद्यादेरामन्त्रितस्येति सम्मतौ हितम् ॥

सम्मदः । पुं॰ हर्षे ॥ त्रि॰ तद्वति ॥ अहो हर्षे । प्रमदसम्मदौ हर्षे इत्यप् ॥

सम्मर्दः । पुं॰ सम्बाधे । परस्परपीडायाम् । भीड॰ इ॰ भाषा॰ प्र॰ ॥

सम्मर्दजः । पुं॰ गन्धप्रभेदे ॥ यथा । सगन्धकर्बौविस्तगन्धनीतिसकान्तघा । प्रभृतीन्मांसखायोऽसौ निष्पीडापरिगृह्यते । स सम्मर्दोद्भवो गन्धः सम्मर्दजइतीष्यत इति ॥

सम्मादः । पुं॰ मत्स्यविशेषे ॥

सम्मानम् । न॰ समादरे । गौरवे ॥ यथा । सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव । अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानन्तु सर्वतः ॥ इति ॥

सम्मानितः । त्रि॰ समादृते । गौरविते ॥

सम्मार्जकः । त्रि॰ सम्यङ्मार्जन

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कर्त्तरि ॥
सम्मार्ज्जनम् । न० संशुद्धौ । संशोधने । मलापनयने ॥ सम्यङ्-मार्ज्जनम् ॥
सम्मार्ज्जनी । स्त्री० शोधन्याम् । वर्द्धन्याम् । सोहनी०बढनी०इ०भा०॥ सम्मार्ज्यतेऽनया । मृज शुद्धौ । करणे ल्युट् । मृजेर्वृद्धिः ॥
सम्मार्ज्जितः । त्रि० विरजस्के । मांजा०इ०भा ॥ सम्यङ्मार्ज्जितः॥
सम्मितः । त्रि० सदृशे ॥ परिच्छिन्ने । मिते । मिणा०मिन० इ०भा० ॥ सम्यङ्मितः ॥
सम्मिश्रः । त्रि० संयुक्ते ॥
सम्मुखः । त्रि० अभिमुखे । अग्रपृष्ठे ॥
सम्मुखीनः । पुं० दर्पणे । समंसर्वंमुखं० सम्मुखम् । समशब्दस्याकारलोपोनिपातसिद्धः । सर्वस्य मुखस्यदर्शनः । यथामुखसम्मुखस्यदर्शनः खइतिखः ॥
सम्मूढः । त्रि० सम्यङ्मोहयुक्ते । मुग्धे ॥
सम्मूर्छनः । पुं० तृणादौ ॥
सम्मूर्छनम् । न० अभिव्याप्तौ ॥ उच्छ्राये । मोहे ॥ मुर्च्छामोहसमुच्छ्राययोः । ल्युट् । उपधायाश्चेति दीर्घः ॥
सम्मूर्छनोद्भवः । पुं० मत्स्यादौ ॥
सम्मूर्च्छा । स्त्री० सकलेन्द्रियमनसां स्वविषयग्रहणाशक्तिहेतावबस्थाविशेषे ॥
सम्मूर्छितः । त्रि० सम्पिण्डिते ॥ संहतकरणे । विज्ञानशून्ये ॥ प्रतिफलिते ॥
सम्मृष्टः । त्रि० संशोधिते । शुद्धान्ने ॥ संमृज्यतेस्म । मृज शुद्धौ । कर्म्मणिक्तः ॥ मक्षिकाद्यपनयनेनशोधितेव्यञ्जनादौ ॥
सम्मोदः । पुं० प्रीतौ ॥
सम्मोहः । पुं० विवेकायोग्यत्वे । कार्याकार्यविवेकाभावे । विकृतमतित्वे ॥ सम्मोह्यतेऽनेन । सम्पूर्वान्मुहेर्घञ् ॥
सम्मोहनम् । न० अस्त्रविशेषे ॥ सम्मोह्यतेऽनेन । मुहवैचित्ये । ल्युट् ॥
सम्मोहा । स्त्री० वर्णवृत्तान्तरे ॥ यथा । डौकर्णौहारः सम्मोहासारः । वर्णाः पञ्चैवंनागाधीशोक्तम् ॥ यथा । दूरंयातालोधेःरावण्यानी । कृष्णोमायावीनिर्वेदोभावी ॥
सम्मोहितः । त्रि० जातसम्मोहे । सम्यङ्मोहविषयीकृते ॥ स्वरूपावरणेनविचिप्ते ॥
सम्यग्ज्ञानम् । न० एकरूपेज्ञाने । औपनिषदेज्ञाने ॥ यथाग्निरूपाद्य तिज्ञानंवस्तुतत्त्वादेकरूपम् ॥ एवंनिर्विशेषचैतन्यात्मकोऽहमिति

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ज्ञानम् सम्यग्ज्ञानम् ॥

सम्यग्दर्शनम् । न० अद्वयात्मदर्शने । शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितेऽद्वयात्मदर्शने ॥ लोकानां स्वदत्वादात्म्यैकत्वबुद्धिरेवसम्यग्दर्शनमित्या हुर्भाष्यकाराः ॥

सम्यक् । अ० दृढे ॥ प्रशंसायाम् ॥

सम्यक् । त्रि० मनोज्ञे ॥ सङ्गते ॥ सत्यवचने । ऋते ॥ संशयादिशून्ये ॥ अर्थेनसहसम्यगञ्चतिसङ्गच्छतयितिसम्यक् । अञ्चु० ऋत्विगादिना० क्विन् । समः समीतिसम्यादेशः ॥

सम्यग्व्ययः । पुं० आयतुरीयांशव्यये ॥

सम्राट् । पुं० राजसूययागकर्त्तरि । राजसूयिनि । चतुरब्धसीमावच्छिन्नायाभूमेरीश्वरे । चक्रवर्त्तिनि । सार्वभौमेनृपवरे ॥ द्वादशराजमण्डलस्येश्वरे ॥ कियत्परिमाणायाभूमेराज्ञोनृपान्येभ्यत्यवदाज्ञयाशास्ति० तस्मिन्नृपे । राज्ञचाज्ञयाशासके ॥ यथाह येनेष्टंराजसूयेन० मण्डलस्येश्वरश्च यः ॥ शास्तियश्चाज्ञयाराज्ञः स सम्राडित्यमरः ॥ सम्यक्० राजति ॥ राजृ० । क्विप् । मोराजिसमः क्वौ ॥

सयावसानम् । न० तीर्थविशेषे ॥

सयोनिः । पुं० इन्द्रे ॥ त्रि० समानयोनौ ॥

सरः । पुं० कट्टरे । दध्यग्रे । दध्युत्तरे । दध्नउपरिस्नवमाने । गतौ ॥ वाणे ॥ लवणे ॥ निर्झरे ॥ नीरे । जले ॥ सरोवरे ॥ त्रि० सारके । भेदके ॥ सरति । सृ० । अच् । दध्नस्तूपरियोभागोघनःस्नेहसमन्वितः । सलोकेसरइत्युक्तोदध्नोमण्डस्तुमस्त्विति ॥ सरःस्वादुर्गुरुर्वृष्योवातवह्निप्रणाशनःसोम्लोवस्तिप्रधमनः पित्तश्लेष्मविवर्द्धनः ॥

सरःकाकः । पुं० हंसे ॥

सरःकाकी । स्त्री० वरटायाम् । हंस्याम् ॥

सरकः । पुं० न० शीधुपात्रे । शीधुपाने ॥ इक्षुशीधुनि ॥ अच्छिन्नाध्वगपङ्क्तौ । अच्छिन्नाध्वगानां पङ्क्तिर्यस्मिन् । सरक० सडक० इ० भा० प्र० वर्त्मनि ॥ न० गगने । आकाशे ॥ तीर्थविशेषे ॥ सरसि ॥ त्रि० गन्तरि । गतिशीले ॥ स्रियते । सृङ्गतौ । कृञादिभ्यः संज्ञायांवुन् ॥ सरति । सृगतौ । प्रसृल्वः समभिहारेवुन्० इतिवुन् ॥

सरघा । स्त्री० मधुमक्षिकायाम् ॥ रङ्घणम् । रघिगतौ । खनोघचे

तिचित्करणादन्ये भ्योपीतिघ : ।
आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्ननुम् । सह
रथेनगच्छावर्त्तते ।।

सरजम् । न० नवनीते ॥

सरजा : । स्त्री० मलिष्ठायाम् । रज
स्वलायाम् ॥ द्र० त्रि० शेष : ॥

सरट् । पुं० वायौ ॥ वारिदे ॥ सर
घायाम् ॥ सरति । सृ० । सर्त्त
रटि : ॥

सरट : । पुं० कृकलासे ॥ सरति ।
सृ० । शकादिभ्योऽटन् ॥

सराटि : । पुं० वायौ ॥ मेघे ॥

सरट् : । पुं० सरटे ॥

सरणम् । न० गमने ॥ लोहमले ॥
सरतितच्छील : । सृ० । जुचङ्
क्रम्येत्यादिनायुच् ॥ धावने ॥ भा
वेल्युट् वा ॥

सरणा । स्त्री० गन्धालिकायाम् ।
प्रसारण्याम् ॥ त्रिवृतायाम् ॥ स
रति । सृ० । बाहुलकात् युच्
। टाप् ॥

सरणि : । स्त्री० पङ्क्तौ ॥ मार्गे ।
पद्धतौ । अयने ॥ सरन्त्यनया ।
सृगतौ । अर्त्तिसृधृधमीत्यनि : ॥

सरणी । स्त्री० कटम्भरायाम् ।। प
थि । पङ्क्तौ ॥ ङीष् ॥ सर
नाई० इतिहिमगिरिप्रसिद्धेनिष्पद
यानविशेषे ॥

सरण्ड : । पुं० धूर्त्ते ॥ सरटे ॥

भूषणविशेषे । सरति । सृ० ।
अण्डन्कृसृभृवृञ्जडूत्यण्डन् ॥ का
मुके ॥ खगे ॥

सरण्यु : । पुं० वारिवाहे ॥ मात
रिश्वनि ॥ सरति । ससर्त्ति वा ।
सृ० । यजुवचिभ्योऽन्युजागूनक्षुच
डूत्यन्युच् ॥ सरण्यु : शीघ्रगामी
तिवेदभाष्यम् ॥ जले ॥

सरत् । पुं० तन्तौ ॥ सूत्रे ॥

सरथ : । त्रि० रथेनसहवर्त्तमाने ॥

सरद्वान् । पुं० गौतममुनौ ॥

सरपत्रिका । स्त्री० पद्मपत्रे ॥

सरभसम् । त्रि० ससत्त्वरे ॥

सरमा । स्त्री० कुक्कुर्याम् ॥ देवशुन्या
म् ॥ राक्षसीभेदे । बिभीषणस्यप
त्न्याम् ॥ सरति सृ० । बाहुल
कादम : ॥ कश्यपस्यस्त्रीविशेषे ।
भ्रमरादीनांमातरि ॥ त्रि० श्री-
युते ॥

सरयु : । पुं० पवने । वाते ॥

सरयु : । स्त्री० नदीविशेषे ॥ सरति
। सृ० । सर्त्तेरयु : ॥

सरयू : । स्त्री० नदीप्रभेदे ॥ सरति
। सृ० । सर्त्तेरयूरित्येके ॥ सरयू
सलिलंस्वादुबलपुष्टिप्रदायकं ॥

सरल : । पुं० पीतद्रौ । पूतिकाष्ठे
॥ अस्यगुणा : । सरलोमधुरस्ति
क्त : कटुपाकरसोलघु : । स्निग्धो
ष्ण : कर्णकण्ठाक्षिरोगरक्षोहर :

स्मृतः । कफानिलच्छेदस्थूल्यकृ-
सालक्षौहयापहः ॥ स्मृति ॥ देश
दारुश्शिग्रौ ॥ कुट्टधे ॥ अग्नौ ॥ स
रति । सृ० बाहुलकादलच् । तथा
हित्वाद्यावाल: । बाहुलकाङ्गुण:
॥ त्रि० उदारे ॥ ऋजौ । चवक्रे
॥ यथा । सरलाविरलायन्ते वनाय
न्ते कलिद्रुमाः ॥ लग्नमीनवपुन्ना
गाश्चस्मिन् संसारकानने ॥
सरलद्रवः । पुं हक्कधूपे । श्रीवेष्टे ॥
सरलस्यदेवदारोः द्रवः ॥
सरला । स्त्री० सर्वानुभूतौ । त्रिपुटा
याम् । त्रिवृति । श्वेतत्रिधारेति
ख्यातौषधौ ॥ सरति । सृ० । बा
हुलकात् कलन् । टाप् ॥
सरलाङ्गः । पुं० श्रीवेष्टे ॥
सरलाधिका । स्त्री० सालेय्याम् ॥
सरः । न० नीरे ॥ तडागे । सजा
नवीभयजलाशये । अस्यजलगुणाः
। सारसं लघुहृद्यांबल्यं स्वादुक
षायवदिति ॥ देवखातजलाशये ।
स्रियते । सृगतौ । कर्मण्यसुन् ॥
सरसम् । न० सरसि ॥ रसवतिमांसि
॥ त्रि० रससंयुक्ते ॥
सरसम्पातम् । न० सुद्यान् । वि-
कटे ॥
सरसा । स्त्री० द्राक्षायाम् ॥ रसविशि
ष्टायाम् ॥
सरसिजम् । न० पद्मे ॥ सरसिजातं

म् । जनजनने० जनोप्रादुर्भावे । ।
सप्तम्यांजनेर्डः । तत्पुरुषइति०
ङेरलुक् ॥
सरसी । स्त्री० कासारे । सरसि ॥
स्रियते । सृ० । कर्मण्यसुन् ।
गौरादित्वान् ङीष् ॥ प्रकृतिच्छ
न्दः २१ प्रभेदे ॥ तल्लक्षणोदाह
रणं यथा । नजभजजाजरौयदित
दागदितासरसीकवीश्वरैः ॥ चि
कुरकलापशैवलकृतप्रमदासुलसद्र
सोर्मिषु० स्फुटवदनाम्बुजासुविल
सद्भुजवालमृणालवल्लिषु । कुचयुग
चक्रवाकमिथुनानुगतासुकलाकु-
तूहली० व्यरचयदच्युतोजनमङ्गोन
यनासरसीषुविभ्रमं ॥
सरसीकः । पुं० सारसपक्षिणि ॥
सरसीरुहम् । न० पद्मे । नलिने ।
सारसे ॥ सरस्यांरोहति । रुह० ।
इगुपधेतिकः । तत्पुरुषेकृतीत्य
लुक् ॥
सरस्वान् । पुं० सागरे । अर्णवे ॥
नदे । सरोनीरं० गतिर्वाऽस्त्यस्मि
न् । भूम्निमतुप् । तसौमत्वर्थ इ
तिभत्वान्नपदकार्यम् ॥ त्रि० रसि
के ॥
सरस्वती । स्त्री० वाण्याम् । वाचि ॥
वाग्देव्याम् । पर्यायास्तु । ब्राह्मी
तुभारतीभाषागीर्वाग्वाणीसरस्वती
ति ॥ अस्याध्यानं यथा । वाणीम्

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पूर्णनिशाकरोज्ज्वलमुखीं कर्पूर कुन्दप्रभां चन्द्रार्द्धाङ्कितमस्तकां निजकरैः संबिभ्रतीं सादरात् । वीणामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्यां च तुङ्गस्तनीं दिव्यैराभरणैर्विभूषित-तनुं हंसाधिरूढां भजे ॥ नदीवि-शेषे । प्लक्षसमुद्रगायाम् ॥ वाक् प्रदायाम् । ब्रह्मसुतायाम् ॥ अस्याजलगुणा यथा । सरस्वत्या जलं स्वादु पूतं सर्वरुजापहम् । रुच्यश्च दीपनं पथ्यं देहकान्तिकरं लघु ॥ सा तु देशभेदेन सप्तनाम्नी यथा । पुष्करे पितामहयज्ञे समाहूता० सुप्रभा १ नैमिषसत्रयाजिभिरृषिभिराहूता० काञ्चनाक्षी २ गयदेशे गयराजयज्ञ आहूता० विशाला ३ उत्तरकोशलायामौद्दालकमुनियज्ञे समाहूता० मनोरमा ४ ऋषभद्वीपिकुरुक्षेत्रे कुरुराजयज्ञे समाहूता० ओघवती ५ गङ्गाद्वारे दक्षप्रजापतियज्ञे समाहूता० सुरेणुः ६ हिमालयेब्रह्मणः पुनर्यज्ञे समाहूता० विमलोदा ७ तत्सप्तसरस्वत्यः समागताः । अतस्तत्तीर्थं सप्तसारस्वतनाम्ना प्रसिद्धमिति महाभारतेशल्यपर्वं ॥ स्त्रीरत्ने । गवि ॥ नदीषु ॥ मनुपत्न्याम् ॥ ज्योतिष्मत्याम् ॥ ब्राह्म्यामोषधौ ॥ सोमवल्ल्याम् ॥ दुर्गायाम् ॥

बुद्धिशक्तिविशेषे ॥ सरोऽस्त्यस्याः । सरांसि सन्त्यस्यां वा । मतुप् । ङीप् ॥ तीर्थविशेषे ॥

सरस्वतीसङ्गमः । पुं० तीर्थविशेषे ॥

सरस्वतीसागरसङ्गमः । पुं० तीर्थविशेषे ॥

सरस्वत्यरुणासङ्गमः । पुं० तीर्थविशेषे ॥

सरहस्यः । त्रि० मन्त्रदेवताज्ञानसहिते

सरा । स्त्री० चित्रतायाम् ॥ गन्धालिकायाम् । प्रसारण्याम् ॥ झरे ॥

सरागः । त्रि० रागसहिते ॥

सरावः । पुं० शरावार्थे । सेर० डू० आ० प्र० कुडवद्वयपरिमाणे । मोनिकायाम् ॥ नृत्याङ्गविशेषे । वर्द्धमानके ॥ यथा । वरं सरावहस्तस्य चण्डालागारवीथिषु । भिक्षार्थमटनं कार्य्यं राज्यं नान्यचमूरिपु ॥ सरणम् । स्त० । कृदोरप् । सरतिवा । अच् । सरं सरादाऽवति । अव । अण्० अज्वा ॥

सरिः । पुं० स्त्री० निर्झरे । उत्से ॥ सरणम् । सृ० । अचइः ॥

सरिका । स्त्री० हिङ्गुपत्र्याम् ॥

सरित् । स्त्री० नद्याम् । तरङ्गिण्याम् ॥ सरति । सृ० । हृसृरुहियुषिभ्यइतिसर्व्वैरितिः ॥ सूत्रे ॥

सरिताम्नाथः । (पुं० समुद्रे ॥
सरिताम्पतिः । (

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सरिताम्वरा । स्त्री० गङ्गायाम् ॥ य
था । त्वं देवसरितांनाथः त्वं देवि
सरिताम्वरे । उभयोः सङ्गमेस्ना
त्वाम् मुञ्चामिदुरितानिवै ॥ इतिग
ङ्गासागरसङ्गमस्नानमन्त्रः ॥

सरित्पतिः । पुं० समुद्रे । पारा
वारे । सरिताम्पतिः ॥

सरिद्वरा । स्त्री० गङ्गायाम् । विष्णु
पद्याम् ॥ सरित्सु वरा ॥

सरिन्नाथः । पुं० समुद्रे ॥

सरिमा । पुं० अनिले । वायौ ॥ स
रति । सृ० । हृभृधृसृस्तृशृभ्यइम
निच् ॥

सरिलम् । न० सलिले । जले ॥ रल
योरैकत्वम् ॥

सरिषपः । पुं० सर्षपे । कटुस्नेहे ॥

सरी । स्त्री० निर्झरे ॥

सरीसृपः । पुं० सर्पे । पृदाकौ ।
आशीविषे ॥ कुटिलं सर्पति । सृ
प्लृ० । नित्यंकौटिल्येगताविति य
ङ् । पचाद्यच् यङोऽचिचेति य
ङोलुक् ॥ वृश्चिकराशौ ॥

सरीसृपन् । त्रि० अतिशयेनचलति ॥

सरूपः । त्रि० सदृशे ॥ समानंरूपमस्य
। ज्योतिर्जनपदेतिसमानस्यसः ॥

सरोजम् । न० अब्जे । पद्मे ॥ सर
सिजातम् । जनी । सप्तम्यांजनेर्डः
। तत्पुरुषेकृतिबहुलेनोर्ङ्लुक् ॥

सरोजखण्डः । पुं० पद्मवने ॥ स
रोजानांसमूहः । कमलादिभ्यः
खण्डः ॥

सरोजन्म । न० पद्मे ॥

सरोजी । पुं० ब्रह्मणि । सुरज्येष्ठे ॥
लोकनाथे । बुद्धभेदे ॥

सरोजिनी । स्त्री० कमलाकरे । पद्म
खण्डे ॥ पद्मे ॥ कासारे ॥ सरो
जानिसन्त्यस्याम् । पुष्करादित्वा
दिनिः ॥

सरोत्सवः । पुं० सारसखगे ॥

सरोधः । त्रि० रुद्धे ॥ रोधेनसहवर्त्त
मानः ॥

सरोरुट् ।) पुं० अम्बुजे ॥
सरोरुहम् ।) न०

सरोरुहासनः । पुं० ब्रह्मणि । कम
लासने ॥

सरोवरः । पुं० पद्माकरे । तडागे ॥

सर्गः । पुं० स्वभावे । निर्मोचे ॥
निर्मोचस्त्यागोमोचाभावोवा । मो
चाभावेयथा । इहैवतैर्जितः स
र्गोयेषांसाम्येस्थितंमनः ॥ निश्चये
॥ यथा । गृहाणास्त्रंयदिसर्गएष
ते० इति ॥ अध्याये ॥ मोहे ॥ उ
त्साहे ॥ अनुमतौ ॥ सृज्यते । सृज
विसर्गे । कर्मणिघञ् ॥ सृष्टौ ॥
यथा । सर्गश्चप्रतिसर्गश्चेति ॥ कौ
मारआर्षः प्राजापत्योमानवदैव्या
दिभेदैः पुराणेषुविस्तरेणोक्तः०
द्वैतप्रपञ्चे । स्थूलदेहोत्पत्तौ । अचे

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तनसृष्टौ ॥ सृज्यन्ते येषुसृष्टव्याः प्राणिनाइतिव्युत्पत्त्या॰ पृथिव्यादिलोकाः सर्गपदवाच्याश्च ॥ अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहम । भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानांसम्भवःसर्ग उच्यते ॥ इतिश्रीविष्णुभागवतम् ॥

सर्गक्रमः । पुं॰ प्रकृतेर्महदाद्युत्पत्तिक्रमे ॥ यथा । प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणस्तु षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्चभूतानीति ॥ सर्गस्योत्पत्तेः क्रमः ॥

सर्गबन्धः । पुं॰ महाकाव्ये ॥ सर्गाणांबन्धोयत्र ॥

सर्ज्जः । पुं सालवृक्षे । सखुआ॰ इतिख्याते ॥ सृजति । सृजेरिगुपधेतिकः ॥

सर्ज्जकः । पुं॰ पीतसाले । आसने । बन्धूकपुष्पे । विजयसार॰ इ॰ भा॰ प्र॰ वृक्षे ॥ सृजति । सृजविसर्गे । ण्वुल् ॥ यद्वा । सर्ज्यते । षर्जअर्जने कुन् ॥ त्रि॰ सृष्टिकर्त्तरि ॥

सर्ज्जगन्धा । स्त्री॰ रास्नायाम् ॥

सर्ज्जतैलम् । न॰ सर्ज्जस्नेहे । रालतेल इ॰ भा॰ ॥ तैलंसर्ज्जरसोद्भूतंविस्फोटव्रणनाशनम् । कुष्ठपामाकृमिहरंवातश्लेष्मामयापहम् ॥

सर्ज्जनम् । न॰ विसर्ज्जने ॥ सृष्टौ ॥

सर्ज्जनिर्यासः ।) पुं॰ राले । धूनके
सर्ज्जमणिः ।)

सर्ज्जरसः । पुं॰ धूनके । यक्षधूपे । सर्ज्जस्यसालस्यरसः ॥ वाद्यभाण्डविशेषे ॥

सर्ज्जिः ।) स्त्री॰) सर्ज्जिकाक्षारे ।
सर्ज्जिका ।)) सज्जी॰ इ॰ भा॰ प्र॰ सर्ज्जिकाल्पगुणातस्माद्विशेषाद्गुल्मशूलहृत्॰ । तस्मात्॰ यवक्षारात् ॥

सर्ज्जिकाक्षारः । पुं॰ कापोते । सुवर्चके । सौवर्चले । रुचके । सज्जी॰ साजी॰ इ॰ भा॰ प्र॰ सर्ज्जिकारजसः क्षारः । शाकपार्थिवादिः । सर्ज्जिकांदग्ध्वाक्रियमाणः क्षारइत्यर्थः ॥

सर्ज्जिक्षारः । पुं॰) सर्ज्जिकाक्षारे ॥
सर्ज्जी । स्त्री॰)

सर्ज्जूः । स्त्री॰ वणिजि । विद्युति । सर्ज्जति । षर्जअर्जने । कृषिचमितनिधनिसर्ज्जिखर्ज्जिभ्यऊः । अभिसारे ॥ हारे ॥

सर्ज्यः । पुं॰ सर्ज्जरसे ॥

सर्प्पः । पुं॰ अहौ । नागेभ्योपकृष्टे । अस्यपर्याया यथा । सर्प्पः पृदाकुर्भुजगोभुजङ्गोहिर्भुजङ्गमः । आशीविषोविषधरश्चक्रीव्यालः सरीसृपः ॥ कुण्डलीगूढपाच्चक्षुःश्रवाःकाकोदरःफणी । दर्वीकरोदी

र्यपृष्ठोद्भदशृङ्गोविलेशयः॥ उरगः पन्नगीभोगीजिह्मगःपवनाशनद्रष्टृत ॥ सर्पति । सृप्लृगतौ । पचाद्यच् ॥ नागकेशरे । समुभारिशिल्ले च्छ जातिविशेषे ॥ पञ्चमाचङ्गदितीय भेदे ।८०॥ षष्ठमाङ्गषष्ठप्रभेदे॰ ॥ ८८० ॥ सर्पणे । गमने ॥

सर्प्पकङ्कालिका । स्त्री॰ वृक्षभेदे ॥ सर्प्पकङ्कालिका॰ तीक्ष्णा॰ विषदंष्ट्रा ॰ विषापहेतिपर्याया: ॥

सर्प्पकङ्काली । स्त्री॰ सहायाम् । सर्प्पकङ्कालिकायाम् ॥

सर्प्पगन्धा । स्त्री॰ अहिभुजि । रक्तपत्रिकायाम् ॥ वृक्षविशेषे । छदाक्षी ॰ सर्प्पगन्धावरसनाचपलङ्केति पर्याया: ॥

सर्प्पगृह:। पुं॰ सर्पगृहवल्मीके ॥

सर्प्पघातिनी। स्त्री॰ सर्पकङ्काली भेदे । सर्प्पसहायाम् । सर्पाङ्ग्यां ॥

सर्प्पन् । लि॰ गच्छति ॥

सर्प्पहा:। पुं॰ नकुले ॥ इ॰ है॰ न्द्र: ॥

सर्प्पदंष्ट्र:। पुं॰ दन्तीवृक्षे ॥

सर्पदंष्ट्रा । स्त्री॰ वृश्चिकाल्याम् ॥

सर्प्पदंष्ट्रिका। स्त्री॰ अजशृङ्ग्याम् ॥

सर्प्पदण्डा। स्त्री॰ सिंहल्याम् ॥

सर्प्पदण्डी। स्त्री॰ गोरक्ष्यां ॥

सर्प्पदन्ती । स्त्री॰ नागदन्त्यां ॥

सर्प्पदमनी । स्त्री॰ बन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥

सर्प्पनामा। स्त्री॰ सर्पघातिन्याम् ॥

सर्प्पनिर्मोचन:। पुं॰ धूपविशेषे ॥ यथा, कार्पासास्थिभुजङ्गस्त्वग्यानिर्मोचनंभवेत्। सर्प्पनिर्मोचनोधूपः प्रशस्त: सततंगृहे ॥

सर्प्पपुष्पी। स्त्री॰ नागदन्त्याम् ॥

सर्पफणज:। पुं॰ सर्पफणजात मणौ ॥

सर्पभुक् । पुं॰ मयूरे ॥ सर्पान्भुङ्क्ते । भुज॰ । क्विप् ॥ द्विमुखाहौ । त्रि॰ सर्पभक्षके ॥

सर्पराज:। पुं॰ अहिराजे । वासुकौ ॥ सर्पाणांराजा । राजाह: सखिभ्यष्टच् ॥

सर्पलता। स्त्री॰ नागवल्ल्याम् ॥

सर्पविद्या। स्त्री॰ गारुडे ॥ सर्पाणांविद्या ॥

सर्पसत्रम् । न॰ जनमेजयारब्धेसर्पनाशकयज्ञविशेषे ॥

सर्पसत्री। पुं॰ जनमेजये ॥

सर्पसहा । स्त्री॰ सर्पघातिन्याम् ॥

सर्पसुगन्धा। स्त्री॰ रास्नायाम् ॥

सर्पहा । पुं॰ नकुले ॥ इ॰ है॰ न्द्र: ॥

सर्पाक्षम् । न॰ रुद्राक्षे ॥

सर्पाक्षी। स्त्री॰ कन्दविशेषे । गन्ध

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नाकुल्याम् ॥ वृक्षविशेषे । गण्डा
ल्याम् ॥ अस्याः गुणाः । सर्पाक्षी
कटु कातिक्ता सोष्णा कृमिनिकृन्त-
नी । वृश्चिकोन्दुरुसर्पाणां विषघ्नी
व्रणरोपणीति ॥ सर्पानक्षति । अ
क्षू व्याप्तौ । कर्म्मण्यण् । ङीप् ॥
सर्पाक्षीनागफणीतिभावमिश्रः ॥
सर्पाख्यः । पुं० महिषकन्दभेदे । ना
गकेसरे । त्रि० सर्पनामके ॥
सर्प्पाङ्गी । स्त्री० सर्प्पघातिन्याम् ।
सैंहल्याम् । रास्नायाम् ॥
सर्प्पादनी । स्त्री० व्यालगन्धायाम् ॥
सर्प्पारातिः । पुं० गरुडे ॥ सर्पाणा
मरातिः ॥
सर्प्पारिः । पुं० नकुले ॥
सर्प्पावासः । पुं० श्वेतचंदने । पा
ताले ॥ सर्प्पाणामावासः ॥ बहुव्री
हिर्वा ॥
सर्प्पाशनः । पुं० मयूरे ॥
सर्प्पाह्वयः । पुं० नागकेशरे ॥
सर्प्पिणी । स्त्री० सर्पस्त्रियाम् ॥
सर्पिर्दर्वी । स्त्री० तीर्थविशेषे ॥
सर्प्पिः । न० आज्ये । घृते । सर्प
ति । सृप्० । अर्चिशुचिहुसृपिच्छा
दिच्छर्दिभ्यइसिरितीसिः ॥
सर्प्पी । स्त्री० सर्पिण्याम् ॥ जातित्वा
न्ङीष् ॥
सर्प्पेष्टम् । न० श्रीखण्डचन्दने ॥
सर्म्मः । पुं० गमने ॥ सरति । सृ०

। अर्त्तिस्तुसुहुस्त्रितिमन् ॥
सर्व्वः । पुं० ईश्वरे । शिवे । हरे ॥
विष्णौ । हृषीकेशे । हरौ ॥ यथा
। असतश्चसतश्चैवसर्वस्यप्रभवाप्य
यात् । सर्वस्यसर्वदाज्ञानात्सर्व
मेतंप्रचक्षते ॥ असतः कारणात्म
कस्य० सतः कार्यात्मकस्यसर्वस्य
प्रपञ्चस्यप्रभवाप्ययात् उत्पत्तिप्रलय
स्थानत्वात् । तथाचसर्वोपादानत
यासर्वात्मकत्वात्सर्वइत्यच्युतेइ
त्यर्थः ॥ सर्वति । षर्वहिंसाया
म्० इत्यतःषर्वगताविस्यतोवा०
वशयोरभेदात्० पचाद्यच् । सरति
। सृगतौ । सर्वनिघृष्वेतिसाधुर्वा
सृतमनेनविश्वंवा । पूर्ववत् ॥
न० । नामरूपात्मकेजगति ॥ त्रि०
। विश्वस्मिन् । समस्मिन् । अशे
षे । निरवशेषे । कृत्स्ने ॥ यथा
। सर्वरत्नमयोमेरुः सर्वाश्चर्यमयं
नभः । सर्वतीर्थमयीगङ्गासर्वदे
वमयोहरिरितिवह्निपुराणं ॥
सर्व्वंसहा । स्त्री० वसुमत्याम् । भुवि
। भूमौ । सर्वंसहते । षहमर्षणे
। पूःसर्वयोर्दारिसहोरितिखच् । अरुर्द्वि
षदितिमुम् ॥ सर्वंसहावसुमतीस
हतेनत्विदंद्वयम् । अकार्यपादघा
तस्रदीपतापन्तथैवच ॥ सतीभूमौ
निराधारोदीपोनसंस्थाप्यः ॥
त्रि० सर्वसहिष्णौ ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्वकर्त्ता । पुं० स्रष्टरि । ब्रह्मणि ॥

सर्वकर्म्मसन्न्यासः । पुं० देहादिव्यापाराणामविद्ययात्मन्यक्रियेसमारोपितानांविद्ययाबाधे ॥ सर्वकर्मणां सम्यङ्न्यासः ॥

सर्व्वकर्मीणः । त्रि० पुरुषे ॥ सर्वंकर्माणिव्याप्नोति । तत्सर्वादेरितिखः ॥

सर्वकेशी । पुं० नटे ॥ सर्वकेशोऽस्यास्ति । सर्वादिश्चेति० इनिः ॥

सर्वचारः । पुं० बहुचारे । महाचारे । सावनड्० आ० प० । मलवस्त्रविशोधने ॥

सर्व्वगः । पुं० शङ्करे ॥ ब्रह्मणि । विभौ ॥ आत्मनि ॥ सर्वंगच्छति । गम्लृ० । अन्तात्यन्तेतिडः ॥ न० सलिले ॥ त्रि० सर्वत्रगामिनि ॥

सर्व्वगतः । त्रि० विभौ ॥ सर्वानुस्यूतेसन्मात्रे ॥ यच्चकिञ्चिज्जगत्यस्मिन्दृश्यतेश्रूयतेपिवा । अन्तर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणः स्थितः ॥ सर्वगतत्वंसर्वाव्यवधानमात्रमितिव्याख्यातारः । व्यापित्वमितियावत् ॥

सर्वगन्धम् । न० कुङ्कुमादिगन्धद्रव्यवृन्दे ॥ यथा । कुङ्कुमागुरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनेषु ॥ चतुर्जातकादौ । यथा ॥ चतुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम् । लवङ्गसहितञ्चैवसर्वगन्धंविनिर्दिशेदिति ॥

सर्व्वंगा । स्त्री० प्रियङ्गौ ॥

सर्व्वग्रन्थिः । पुं०) सर्व्वग्रन्थिकम् । नं०) पिप्पलीमूले ॥

सर्व्वंङ्कषः । त्रि० खले ॥ सर्वङ्कषति । कषहिंसायाम् । सर्वकूलाभ्रेतिखच् । अरुर्द्विषदितिमुम् ।

सर्वजनीनः ।) सर्व्वजनीयः ।) त्रि० सार्वजनिके ॥ सर्वस्यासौजनश्च । पूर्वकालैकेतितत्पुरुषः । सर्वजनायहितः । सर्वजनाट्ठञ्खञ्च ॥ षष्ठीतत्पुरुषात्तु० छः ॥

सर्व्वजित् । पुं० वत्सरविशेषे ॥ तत्फलंयथा । उद्यतोवर्षणेमेघो जलनैवोपजायते । महार्घंसर्वजिद्वर्षेसर्वमेवबरानने ॥ त्रि० सर्वजयकर्त्तरि ॥

सर्व्वजीवः । पुं० ईश्वरे ॥ सर्वान्जीवयति । जीव० । अच् ॥

सर्व्वज्ञः । पुं० शिवे । ईश्वरे ॥ सर्वंजानाति । सर्वविषयावच्छिन्नचैतन्यलक्षणज्ञानवानिति । ज्ञा० । आतोनुपसर्गेकः ॥ यद्वा । सर्वेज्ञायस्यात्मनः सर्वस्यापरोक्षत्वात् ॥ यद्वा । सर्वैज्ञायस्मात्० सर्वैज्ञायेनवा ॥ सर्वस्यासौज्ञश्चेतिवा ॥ आनन्दमयी ॥ यथा । अशेषप्राणिबुद्धीनांवासनास्तत्रसंस्थिताः । ता

भिः क्रोडीकृतं सर्वं तेन सर्वज्ञ इरितः ॥ तत्र॰ सौषुप्ते ऽज्ञाने कारणभूते कार्यभूतानां सर्वप्राणिबुद्धीनां वासना निवसन्ति॰ ताभिर्वासनाभिः सर्वं जगत्॰ क्रोडीकृतम्॰ विषयीकृतम्॰ तेन सर्वबुद्धिवासनावदज्ञानोपाधिकत्वेन सर्वज्ञत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ परमार्थपण्डिते ॥ जिनेन्द्रे ॥ बुद्धे । सुगते । त्रि॰ सकलज्ञातरि ॥

सर्वज्ञत्वम् । न॰ सर्वज्ञतायाम् ॥ परमार्थतोऽसङ्गस्यापि चैतन्यस्याध्यासिकसम्बन्धाज्ज्ञानद्वारा सर्वावभासकतायाम् ॥

सर्वज्ञा । स्त्री॰ दुर्गायाम् ॥ सर्वज्ञा सर्ववेत्तृत्वाच्छान्तित्वाच्छान्ति रुच्यते ॥ इति देवीपुराणम् ॥

सर्वज्ञानविमूढः । त्रि॰ सर्वकर्मणि॰ ब्रह्मणि॰ सगुणे निर्गुणे च॰ यज्ज्ञानं त्रिविधम्॰ प्रमाणतः प्रमेयतश्च॰ प्रयोजनतश्च तत्र मूढे॰ सर्वप्रकारेणायोग्ये ॥

सर्वतःपाणिपादम् । न॰ चैतन्ये ॥

सर्वतःशुभा । स्त्री॰ प्रियङ्गुवृक्षे ॥

सर्वतःश्रुतिमत् । न॰ चैतन्ये ॥

सर्वतन्त्रम् । न॰ सकल शास्त्रे ॥

सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । पुं॰ गौतमोक्तसिद्धान्तविशेषे ॥ तथाहि । सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ अस्यार्थः । सर्वतन्त्राविरुद्धः॰ सर्वशास्त्राभ्युपगत इति यावत् । वस्तुतो यथाश्रुत एवार्थः । अन्यथा॰ तन्त्रेऽधिकृत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः॰ अत एव चजात्यादेरसदुत्तरत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । न च तन्त्रेऽधिकृत इति स्पष्टार्थं लक्षणे तु न देयमेवेति वाच्यम् । मनस इन्द्रियत्वस्यापि सर्वतन्त्रसिद्धान्ततापत्तेः । नव्यास्तु सूत्रस्योपलक्षणमात्रत्वात्॰ वादिप्रतिवाद्युभयाभ्युपगतः कथानुकूलोऽर्थः सद्भिर्वदन्तीति । २८ ॥

सर्वतः । अ॰ समन्ततोऽर्थे ॥ सर्वस्मात् । पञ्चम्यास्तसिल् ॥

सर्वतापनः । पुं॰ कामदेवे ॥ त्रि॰ सर्वतापके ॥

सर्वतिक्ता । स्त्री॰ काकमाच्याम् ॥

सर्वतीर्थवरङ्गदः । पुं॰ तीर्थविशेषे ॥

सर्वतोभद्रः । पुं॰ चित्रकाव्यविशेषे ॥ तदुदाहरणम् यथा ।

स	का	र	ना	ना	र	का	स
का	य	सा	द	द	सा	य	का
र	सा	ह	वा	वा	ह	सा	र
ना	द	वा	द	द	वा	द	ना

॥ अस्यार्थः ।

पुनः कीदृशी सेना॰ सकाराः स

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथा : सोऽस्याहः । नाना । नाना
विधाश्च । ये । चाराः शरीरांस
मूहाः । तेषां कासाः । गतिभेदाः ।
छायाः । विग्रहाश्च । तेषां नादं
ददाति, द्रुतिसादादाः । नाशका
रकाः सायकायक्षांसातङ्का ।
रसेन । रागेण । आहवेयस्य ।
सा । रसाहवा । रणरागिणीत्यर्थः ।
आहवाराणामाहवश्रेष्ठानां । येनादाः
दृष्ट्यादिघोषाः तेषां नादं कलहं द
दाति । द्रुतिसादादानि । तैः सहक
लहायमानानि नादनानि । मायानि ।
यस्यांसा । वाहवारनादशाददवाद
वा । अतएवतेषां तुल्यतोक्तिरतिश
योक्तिः । सर्वतोभ्रमणात् सर्वतोभ
द्राख्यश्चित्रबन्धः । अतएव दण्डी ।
तदिष्टं सर्वतोभद्रम्भ्रमणं यदि सर्व
तद्भुतः ॥ निम्बे ॥ विष्णुरथे ॥ व्यू
हविशेषे ॥ सर्वतोभद्रमच । सर्वतो
भद्रं यस्मात् ॥ न० देवयानविशे
षे ॥ वर्षोत्सर्ग व्रतप्रतिष्ठादिषुपूजा
धारमण्डलविशेषे ॥ तच्चशारदादि
तन्त्रेषु द्रष्टव्यम् ॥ पुं० न० ईश्वर
सद्मविशेषे । चतुर्द्वारालिन्दशोभि
राजगृहान्तरे ॥ यतुः शालश्चतु-
र्द्वारः सर्वतोभद्रसंज्ञितइत्युक्तः ॥
सर्व्वतोभद्रा । स्त्री० गम्भार्याम् ॥ न
टयोषिति ॥ सर्वतोभद्रं यस्याः ॥
सर्वतोमुखः । पुं० विधौ । ब्रह्मणि ॥
उग्रे । रुद्रे । शिवे ॥ चेश्वरे ।
आत्मनि ॥ अग्नौ ॥ ब्राह्मणे ॥
स्वर्गे ॥ न० अम्भसि ॥ जले ॥ आ
काशे । खे ॥ सर्वतोमुखान्यस्य ।
सर्वदिग्गमनात् ॥

सर्व्वत्र । अ० सर्वस्मिन्काले ॥ सर्व
स्मिन्देशे ॥ सर्वस्मिन्दिशि ॥ सम
स्तस्थल् ॥ सर्वत्र खलु दृश्यन्ते साध
वो धर्मचारिणः । शूराः शरण्याः
सौमित्रे तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥

सर्व्वगः । पुं० वायौ ॥ त्रि० सर्व
व्यापिनि ॥ सर्वकारणे ॥ सर्वत्रग
च्छति । गम् ड० । डप्रकरणे सर्वत्र
पन्नयोरुपसङ्ख्यानात् ॥

सर्व्वगामी । पुं० अनिले ॥ त्रि०
सर्वत्रदिग्देशकालेषुगमनकर्त्तरि ।

सर्व्वसमदर्शनः । त्रि० सर्व-
स्मिन्नरिमित्रादौसमं दर्शनं यस्य त
स्मिन् ॥

सर्व्वथा । अ० हेतौ ॥ शाठ्ये ॥ सर्व
प्रकारेणेत्यर्थे ॥ सर्वैः प्रकारैः ।
प्रकारवचने थाल् ॥ यथा । विद्यते
नखलुकश्चिदुपायः सर्वलोकपरि
तोषकरो यः । सर्वथा स्वहितमाच
रणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः
। प्रतिज्ञायाम् ॥ भृशे ॥

सर्व्वथावर्त्तमानः । त्रि० सर्वथाप्रा
रब्धकर्मवशात् हिंसातिक्रम्यवर्त्त-
माने

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्व्वदमनः । पुं॰ शकुन्तलात्मजे॰ भरते ॥ कार्त्तवीर्य्ये ॥

सर्व्वदर्शनः । पुं॰ विष्णौ ॥ सर्व्वविदर्शनात्मकान्यचीषियश्चसर्व्वात्मकत्वात् ॥

सर्व्वदर्शी । पुं॰ विष्णौ ॥ सर्व्वेषां प्राणिनांकृताकृतंसर्व्वंपश्यतिस्वाभाविकेनबोधेनेतितथा ॥ बुद्धे ॥ त्रि॰ सर्व्वज्ञे ॥ सर्व्वद्रष्टृशीलमस्य । सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये ॥

सर्व्वदा । अ॰ सर्व्वस्मिन्काले ॥ सर्व्वैकान्यकिंयत्तदः कालेदा ॥

सर्व्वदुःखक्षयः । पुं॰ मोक्षे ॥ सर्व्वदुःखानांक्षयोविनाशोऽस्मिन्॰ इतितथा ॥ सर्व्वपीडानाशे ।

सर्व्वदृक् । त्रि॰ सर्व्वज्ञे । अखिलस्यपदार्थस्यावलोकयितरि । सर्व्वंपश्यति । दृशिर्॰ । क्विप् ॥ ईश्वरे ॥ सर्व्वमतीतानागतादि॰ पश्यतिस्वरूपबोधेनेतितथा । क्विन्प्रत्ययश्चेत्यलबहुव्रीह्याश्रयणात्-कुत्वम् ॥

सर्व्वदेवमुखः । पुं॰ अनले । अग्नौ ।

सर्व्वधातमः । त्रि॰ सर्व्वस्यधारयितृतमे ॥

सर्व्वधारी । पुं॰ वत्सरविशेषे ॥ तत्फलंयथा । कीदृशाः शालिमुद्गाश्चकङ्गुमाषास्तथैवच । सुलभंजायतेसस्यंजगद्वैसर्व्वधारिणि ॥ त्रि॰ सर्व्वधारणशीले ॥

सर्व्वधुरावहः । पुं॰ सर्व्वधुरीणे ॥ सर्व्वाचासौधूश्च॰ सर्व्वधुरा । पूर्व्वकालैकसर्व्वेतिसमासः । ऋक्पूरित्यः । वहतीति॰ वहः । पच् । सर्व्वधुरायाः वहः ॥

सर्व्वधुरीणः । पुं॰ रथलाङ्गलादिसर्व्वभाराणांवाहकेगवादौ । सर्व्वधुरावहे ॥ सर्व्वधुरांवहति । खः सर्व्वधुरादितिखः ॥

सर्व्वनाम । न॰ सर्व्वादिपञ्चत्रिंशत्सु ॥ तानियथा । सर्व्व॰ विश्व॰ उभ॰ उभय॰ डतर॰ डतम॰ अन्य॰ अन्यतर॰ इतर॰ त्वत्॰ त्व॰ नेम॰ सम॰ सिम॰ पूर्व्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणिव्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद्॰ तद्॰ यद्॰ एतद्॰ इदम्॰ अदस्॰ एक॰ द्वि॰ युष्मद्॰ अस्मद्॰ भवतु॰ किम्॰ इति ॥

सर्व्वनियन्ता । त्रि॰ परमेश्वरे । चिदात्मनि ॥ परमार्थतोऽसङ्गस्याऽपिचैतन्यस्य॰ आध्यासिकसम्बन्धसम्बद्धधाज्ञानद्वारासर्व्वजीवप्रवर्त्तकत्वेन॰ सर्व्वनियन्तृत्वमितिज्ञेयम् ॥

सर्व्वन्दमः । पुं॰ शाकुन्तलेये॰ भ

इति ॥

सर्व्वपथीणः । पुं० सारथौ ॥ सर्वं पथानं व्याप्नोति । तत्सर्वादि पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोतीति खः ॥

सर्व्वपथीनः । पुं० रथे ॥ सर्वं पथानं व्याप्नोति । तत्सर्वादेरिति खः ॥

सर्व्वपात्रीणः । पुं० ओदने ॥ सर्वं पात्रं व्याप्नोति । तत्सर्वादेरिति खः ॥

सर्व्वपूर्णत्वम् । न० सम्भारे ॥

सर्व्वभक्षः । त्रि० सर्व्वभक्षणकर्त्तरि ॥

सर्व्वभक्षा ।) स्त्री० गजस्तन्याम् ।
सर्व्वभक्ष्या ।) छाग्याम् । अजायाम् ॥ इ० हे० न्द्रः ॥

सर्व्वभूतगुहाशयः । पुं० चिदात्मनि० परमेश्वरे ॥ सर्वभूतानांस्थावरजङ्गमानां० गुहासुबुद्धिषुशेते । अधिकरणेशेतेरित्यच् ॥

सर्व्वभूतप्रणेता । पुं० लोकात्मनिपरमेश्वरे ॥ यथाहुः । द्यांमूर्द्धानंयस्य विप्रावदन्ति० खंवैनाभिंचन्द्रसूर्यौ चनेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धिपादौ क्षितिञ्चसोचिन्त्यात्मासर्वभूतप्रणेता । इति ॥

सर्वभूतात्मकः । त्रि० प्रत्यगभिन्नेपरमात्मनि ॥

सर्व्वभूतात्मभूतात्मा । पुं० आत्मज्ञानिनि ॥ यथा । जडाजडात्मकं सर्वमात्ममात्रं प्रपश्यति । सएवसर्वभूतात्मभूतात्माप्रोच्यतेबुधैरिति सर्वभूतश्चात्मभूतश्च० आत्मास्वरूपमस्य ॥

सर्वभूताशयस्थितः । त्रि० आत्मनि० चैतन्यानन्दघनेचिन्मात्रे ॥ सर्वभूतानामाशयेहृदे ग्रेन्तर्यामिरूपेण० प्रत्यगात्मरूपेणचस्थितोयः सएवसः ॥

सर्वभृत् । त्रि० नामरूपात्मकस्यजगतो धारके० पोषकेच० चिदात्मनि० ॥ मायया० सदात्मना० सर्वङ्कल्पितं० धारयति० पोषयतिच० निरधिष्ठानभ्रमायोगात् । डुभृञ्धारणपोषणयोः । क्विप् । तुक् ॥

सर्वमङ्गला । स्त्री० दुर्गायाम् ॥ सर्वेभ्यः सर्वेषांवामङ्गला ॥ सर्वाणिमङ्गलानियस्याइतिवा ॥ सर्वाणिहृदयस्थानिमङ्गलानिशुभानिच । ददातिचेप्सितांल्लोकेतेनसासर्वमङ्गलेतिदेवीपुराणम् ॥ अपिच । मङ्गलं मोक्षवचनमाशब्दोदातृवाचकः । सर्वान्मोक्षान्याददातितेनसासर्वमंगला । हर्षेसम्पदिकल्याणेमङ्गलंपरिकीर्त्तितम् । तान्ददातिचयादेवी साएवसर्वमङ्गला ॥ इ० ब्र० वै० पु० ॥ अन्यच्च । सर्वमङ्गलशब्दश्च सम्पूर्णैश्वर्यवाचकः । आकारोदातृवचनस्तस्मात्सासर्वमङ्गला ॥ ॥ इ० ब्र० वै० पु० श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ऽध्यायः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्व्वमयः । त्रि० सर्वात्मके ॥
सर्व्वमूल्यम् । न० कपर्द्दके ॥
सर्व्वमूषकः । पुं० अनेहसि ॥ काले ।
सर्व्वमेधः । पुं० सर्वस्वदक्षिणे० शिवजिदाख्ये यज्ञे ॥
सर्व्वर्त्तिः । पुं० प्राणे ॥ सर्व्वं स्विभर्त्ति । सर्वस्यमुमागमोऽक्ष्य-ञ्भूनिर्निपातनात् ॥
सर्व्वयोगविनिस्सृतः । त्रि० असङ्गे । सर्वसम्बन्धविनिर्गते ॥ योगशब्देनसम्बन्धउच्यते । सर्वेभ्योयोगाः सम्बन्धास्तेभ्योविनिस्सृतः विनिर्गतः ॥
सर्व्वरत्नकम् न० वाद्यविशेषे ॥
सर्व्वरसः । पुं० सर्जरसे । धूनके ॥ वीणाप्रभेदे ॥ लवणरसे ॥ सर्वेरसायते । रसआस्वादने । अदन्तोऽयन्तः । घञ् अच्वा ॥ सर्वेरसा यस्मिन्वा ॥ परमानन्दे० आत्मनि ॥ सर्वेरसाः सुखानिविद्यन्ते यस्मिन्सः ॥ पण्डिते ॥
सर्व्वरसाग्रः । पुं० लवणे ॥ रसस्यासावयश्च । रसस्याग्रद्रुतिरा ॥ अग्रोरसः ० रसाग्रः । राजदन्तादिर्वा । सर्वस्मरसाग्रः ॥
सर्व्वरसोत्तमः । पुं० लवणरसे ॥
सर्व्वर्त्तुपरिवर्त्तः । पुं० वत्सरे ॥
सर्व्वलिङ्गी । पुं० पाषण्डे ॥ वेदविरुद्धाचारे० सर्ववर्णाश्रमचिह्नधारिणि ॥ नानाव्रतधरानानावेषाः पाषण्डिनोमताः सर्वाणिचैतानि लिङ्गानिच । सर्वेषांलिङ्गानिसन्त्यस्य । अतइनिः ॥
सर्व्वलोहः । पुं० लोहमयवाणे । प्रक्ष्वेडने । समस्तधातौ ॥
सर्व्ववर्णिका । स्त्री० गम्भार्याम् ॥
सर्व्ववल्लभः । त्रि० सर्वप्रिये ॥
सर्व्ववल्लभा । स्त्री० असत्यास्त्रनार्याम् ॥
सर्व्ववाच्यः । त्रि० सर्व्वनिन्दावाग्विषये ॥
सर्व्वविक्रयी । पुं० प्रतिषिद्धद्रव्याणां विक्रेतरि ॥
सर्व्ववित् । पुं० परमेश्वरे ॥ त्रि० विदितात्मतत्त्वे ॥ सर्व्वंवसर्वं वेत्ति० विन्दतिवा । विद० विद्लृवा । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्
सर्व्वविषयातीतः । त्रि० सर्वात्मर्यामिणि ! सर्वमविद्यातत्कार्यात्मकंविषयमतीत्यावस्थितः ॥
सर्व्ववेदाः । पुं० विश्वजिदाद्यध्वरे । सर्वस्वदक्षिणोपेतयागकर्त्तरि ॥ यथाऽमरः । सर्ववेदाः सर्वैनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणदृति ॥ सर्वं वेदयति० लम्भयति० ऋत्विग्भ्य इतिसर्ववेदाः । विद्लृलाभे । असुन्तः । असुन् ॥

सर्व्ववेशी । पुं० नर्त्तके । नटे । सर्वेषांवेशः सोऽस्त्यस्य । इनिः ॥ सकलवेशधारिणि । बहुरूपी० इ० भा० ॥

सर्व्वव्यापी । त्रि० आकाशवत्सकलपदार्थव्यापनशीले ॥ यथा । सर्वव्यापिनमात्मानं ज्ञात्वाधीरोनशोचतीति ॥

सर्व्वशः । अ० सर्वप्रकारेणेत्यर्थे ॥

सर्व्वशाखामलम् । न० मद्यविशेषेषु ॥ यथा । भरवौक्रत्तिकापिल्यविशाखाश्रवणभानिच । सर्वशाखामलंप्रोक्तंव्रतंतत्रविवर्ज्जयेत् ॥

सर्व्वशास्त्रवित् । त्रि० सर्व्वानिर्शास्त्राणि गमन्ते ॥

सर्व्वशान्तिकृत् । पुं० दीः स्यन्तौ । शाकुन्तलेये ॥ त्रि० सर्वशांतिविधायिनि ।

सर्व्वसंसर्ग्गलवणम् । न० औषरके ॥

सर्व्वसङ्गतः । पुं० षष्टिकाख्यम् ॥ त्रि० सर्व्वप्रिये । सकलसङ्गतियुक्ते ।

सर्व्वसत्त्वसमुद्भवा । स्त्री० प्रावृषि ॥ सर्वेषांप्राणिनांसमुद्भवउत्पत्तिर्यतोजीवनतस्यस्याम् ॥

सर्व्वसन्नहनार्थकः । पुं० सर्व्वसैन्यसन्नहने । सर्वाभिसारे ॥ सर्व्वेषांसन्नहनम्० सर्वसन्नहनम् । सर्व्वसन्नहनमर्थोयस्यसः ॥

सर्व्वसन्नाहः । पुं० सर्वात्मनि ॥

सर्व्वसहः । पुं० गुग्गुलौ ॥ त्रि० सकलसहिष्णौ ॥

सर्व्वसाक्षी । पुं० परमात्मनि ॥ सर्वेषांशुभाशुभकर्म्मणां० साक्षी० साक्षाद्द्रष्टा ॥ त्रि० सर्व्वविषयद्रष्टरि ॥

सर्व्वसिद्धिः । पुं० श्रीफले बिल्वे ॥ त्रि० सिद्धियुक्ते ॥

सर्व्वसुखप्रदः । पुं० परमात्मनि ॥ भगवति ॥

सर्व्वस्वम् । न० समस्तधने ॥

सर्व्वस्त्री । पुं० गोपकन्यायांनापिताज्जातिसङ्करजातौ ॥ त्रि० सर्व्वस्वविशिष्टे ॥

सर्व्वहरः । त्रि० सर्वसंहारकारिणि ॥

सर्व्वहितम् । न० मरिचे ॥ त्रि० सर्वेषांहितकारिणि ॥

सर्व्वाकारः । त्रि० समस्तदेशाद्याकारविशिष्टे० भगवति ॥ यथाहुराचार्याः । सर्वाकारोभगवानुपास्यतेयेनयेनभावेन । तत्तद्भावम्भूत्वाचिन्तामणिवत्समभ्येतीति ॥ सर्वोपादानकारणत्वात् सर्वाकारत्वम् ॥

सर्व्वाङ्गम् । न० सकलावयवे ॥

सर्व्वाङ्गसुन्दरः । पुं० औषधविशेषे ॥ यथा । रसगन्धकतुल्यांशौर्भा

गौटङ्कणस्य च । मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खमवनीयसमांशत: ॥ हेमभस्मार्द्धभागञ्च सर्वं खल्ले निधापयेत् । निम्बुद्रवस्य योगेन पिष्टिकां कारयेद्भिषक् ॥ पश्चाद्गजपुटं दद्याच्छीतलञ्च समुद्धरेत् । हेमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णार्द्धं टङ्कणं मत: ॥ एकीकृत्य समस्तानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । तत: पूजां प्रकुर्वीत भक्षयेद्दिवसे शुभे ॥ सर्वाङ्गसुन्दरो ह्येष रोगराजनिकृन्तन: । वातपित्तज्वरे घोरे सन्निपाते सुदारुणे ॥ अर्शसंग्रहणीरोगे मेहे गुल्मे भगन्दरे । निहन्ति वातजान् रोगान् श्लैष्मिकांश्च विशेषत: ॥ पिप्पलीमधुसंयुक्तं घृतयुक्तमथापि वा । भक्षयेत् पर्णखण्डेन सितया चार्द्रकेण वा ॥ गुडूचीसत्त्वसहितं प्रमेहे च विशेषत: । रसरत्नाकर: प्रोक्त: सिद्धयोगो रसोत्तम: ॥ राजिकां हिङ्गु तैलाम्लं लवणाढ्यं विवर्जयेत् । इति भैषज्यरत्नावल्यां सर्वाङ्गसुन्दरो रस: ॥

सर्व्वाङ्गीण: । पुं॰ तापे ॥ सर्वाङ्गानि व्याप्नोति । तत् सर्वादेरिति ख: ॥ त्रि॰ सर्वावयवसम्बन्धयुक्ते ॥

सर्व्वातिथि: । पुं॰ विश्वरचितरि ॥ सर्वातिथिपूजके ॥ सर्वे॰ अतिथयो यस्य स: ॥

सर्व्वात्मा । पुं॰ सर्वस्वरूपे ॥ सर्व्वप्रयत्ने ॥

सर्व्वात्मता । स्त्री॰ सर्वस्यात्मभेदे ॥ भावे तल् ॥

सर्व्वाध्यक्ष: । त्रि॰ सर्वस्मिन्नधिकृते ॥ सर्व्वप्रत्यक्षे ॥ सर्व्वनियन्तरि ॥

सर्व्वानुकारिणी । स्त्री॰ शालपर्ण्याम् ॥

सर्व्वानुकारी । त्रि॰ सर्व्वसमे ॥

सर्व्वानुभूति: । स्त्री॰ श्वेतत्रिवृतायाम् ॥ सर्व्वा अनुभूतयोऽस्याम् ॥ सर्वैरनुभूयतेऽसौ । कर्म्मणि क्तिन् ॥ सकलज्ञाने ॥ पुं॰ भूतार्हद्विशेषे ॥ भाव्यर्हद्विशेषे ॥

सर्व्वान्नभक्षक: । त्रि॰ उदरपिशाचे । सर्वान्नभोजिनि ॥

सर्व्वान्नभोजी । त्रि॰ सर्वान्नीने ॥ सर्व्वेषामन्नानि॰ सर्व्वान्नानि । सर्वान्नानि भोक्तुं शीलमस्य । सुपीति णिनि: ॥

सर्व्वान्नीन: । त्रि॰ सर्ववर्णान्नभक्षके । सर्व्वान्नभोजिनि ॥ सर्वान्नानि भक्षयति । अनुपदसर्व्वान्नेति ख: ॥ भिक्षौ ॥

सर्व्वाभिसन्धक: । पुं॰ परगुणासहनतया सर्व्वाक्षेपके । वैडालव्रतिकादौ ॥ यथाह मनु: । धर्म्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भक: । वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्र: सर्व्वाभिसन्धक इति ॥

सर्व्वाभिसन्धी । पुं॰ वैडालव्रतिके ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

छद्मतापसी । चि० सर्वाभिसंधान विशिष्टे ॥
सर्व्वाभिसार : । पुं० सर्वौघे । सर्वस न्नहनार्थके । चतुरङ्गसैन्यसन्नाहे ॥ सर्वेण० अभिसरणम् । स० । भा वेघञ् ॥
सर्व्वार्थसाधिका । स्त्री० दुर्गायाम् ॥ त्रि० सकलप्रयोजनसाधके ॥
सर्व्वार्थसिद्ध : । पुं० बुद्धभेदे । शाक्य मुनौ । शौद्धौदनौ ॥ त्रि० लब्धा र्थे । समस्तप्रयोजनसिद्धियुक्ते ॥ सर्व्वार्थेषुसिद्धोनिष्पन्न । सिद्ध शुष्कपक्वयोर्घ्य० स्तेतिसमास : ॥ सर्वार्थ : सिद्धोऽस्येतिवा ॥
सर्व्वार्थसिद्धि : । स्त्री० योगविशेषे । सर्वार्थसिद्धिसहिते ॥ सर्व्वार्था नांसिद्धि: ॥
सर्वार्थसिद्धिसहित : । पुं० योगभे दे ॥ यथा । मूलोत्तराकरतुरङ्गम पुष्यभानिसूर्ये० हरीन्दुविधिमैत्र गुरु : शशाङ्के । सार्पोहुताशनउ पान्त्यभमेवभौमे० वज्रीन्दुमैत्रकर भानिविधिष्वसौम्ये ॥ मैत्रान्त्यपु ष्यतुरगादितिभानिजीवे० इर्यन्त्य मैत्रतुरगादितयश्शुक्रे । ब्राह्मानि लश्रवणभानिशनैश्वराहे० सर्वार्थ सिद्धिसहित : कथितोहियोग: ॥
सर्वार्थानुसाधनी । स्त्री० सर्वार्थसाधि न्याम् । अम्बायाम् । दुर्गायाम् ॥

यथा । धर्मादीश्चिन्तितान्यस्मात् सर्वलोकेषुयच्छति । ततोदेवीसमा ख्यातासासर्वार्थानुसाधिनीतिदेवी पुराणे ४५ ऽध्याय : ॥
सर्व्वावसर : । पुं० नि:संपाते । अ र्द्धरात्रे ॥ सर्वेषामवसरोऽस्मिन् ॥ इ० त्रि० शेष : ॥
सर्व्वाशी । त्रि० निषिद्धभोजनादि शीले ॥
सर्व्वाश्चर्य्यमय : । त्रि० अनेकाद्भुतप्र चुरे ॥
सर्व्वाश्रमनमस्कृत : । पुं० अन्त्याश्रमे । पारमहंस्ये ॥
सर्व्वासा । स्त्री० देवीविशेषे ।
सर्व्वाह्ण : । पुं० समस्तदिने ॥
सर्व्वीय : । त्रि० सार्वे । सर्वस्मैहित म् । सर्वाच्छेतिपक्षेछ : ॥
सर्व्वेन्द्रियगुणाभासम् । त्रि० श्वेयेव स्तुणि ॥ सर्वेषांबहि: करणानांश्रो त्रादीनां० मन्त : करणयोश्चबुद्धि मनसोर्गुणै० रध्यवसायसङ्कल्पश्रव णवचनादिभिस्तत्तद्विषयतयाऽवभा सतद्रूप० सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृ तमिवयत् ॥ तत्सर्वेन्द्रियाणिगु णांस्तद्विषयानाभासयतिवा ॥
सर्व्वेशान : । पुं० परमेश्वरे ॥ सर्व्वे षामीशान : ॥
सर्व्वेश्वर : । पुं० परशिवे ॥ परमार्थ तोऽसङ्गस्यापिचैतन्यस्य० आध्यासि

कसम्बन्धसम्बद्धधात्वानद्वारा सर्वमयीदाधारकसत्तारूपत्वेन परमेश्वरत्वम् ॥ सर्वेषाम्० ईश्वरः । ध्यानं हंसमये ॥ यथा । अयं यत् सृजते विश्वं तदन्यथयितुं पुमान् । नकोऽपि शक्तस्तेनाय सर्वेश्वर इति श्रुतः ॥ यथा वा । नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्गस्थितिप्रलयहेतुम् । सर्वज्ञः सर्वभूतः सर्वः सर्वेश्वरो भवतीति ।

सर्वौघः । पुं० सर्वसन्नहनार्थके ।

सर्वस्पोघः ॥ गुणविशेषे ॥

सर्वौषधिः । स्त्री० ओषधिवर्गविशेषे ॥ यथा । कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दनम् । वचाकर्पूरमुस्ताख्याः सर्वौषध्यः प्रकीर्त्तिताः ॥

सर्षपः । पुं० सरिषपे । तुभे । कटुस्नेहे ॥ सरति स्नेहोऽस्मात् । सृ० । सर्तेरप : शुक्चेत्यप : षुगागमश्च ॥ सर्षपस्तु रसे पाके कटुर्हृद्यः सतिक्तकः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः ॥ रक्षोहरो जयेत् कण्डूकुष्ठकोष्ठक्रिमिग्रहान् । यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥ स्थावरविषप्रभेदे ॥ लिक्षाषट्परिमाणे ॥ यथा । जालान्तरगते भानौ यच्च सूक्ष्मं प्रदृश्यते रजः । तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षाषड्

श्वसर्षपः ॥

सर्षपतैलम् । न० सर्षपप्राणतैले । कटुतैले च ॥ दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु । लेखनं स्पर्शवीर्योष्णं तीक्ष्णं पित्तास्रदूषकम् ॥ कफमेदोऽनिलार्शोघ्नं शिरःकर्णामयापहम् । कण्डूकोठक्रिमिश्वित्रकुष्ठदुष्टव्रणप्रणुत् ॥ तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत् ॥ राजिकयोः कृष्णराजिकारक्तराजिकातयोः ॥

सर्षपनालम् । न० सार्षपकाण्डे ॥ तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नालं वातश्लेष्मव्रणापहम् । कण्डूक्रिमिहरं दद्रुकुष्ठघ्नं रुचिकारकम् ॥ पाकप्रकारो यथा । सार्षपः कोमलो दण्डः स्विन्नस्तक्रेण पीडितः । ततस्तैलसहिङ्गूग्राभ्यां भर्जितः सैन्धवान्वितः ॥ इति ॥

सर्षपशाकम् । न० सार्षपशाके ॥ कटुकं सार्षपं शाकं बहुमूत्रमलं गुरु । अम्लपाकं विदाहि स्यादुष्णं रूक्षं त्रिदोषकृत् ॥ सक्षारं लवणं तीक्ष्णं स्वादुशाकेषु निन्दितम् ॥

सर्षपी । स्त्री० खञ्जनिकायाम् ॥

सलम् । न० जले ॥ सलति । सल० । अच् ॥

सलिलतम् । त्रि० सविलसे ॥

सलिरम् । न० जले ॥ सलति । सल० ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सलिकलीति । कुलच् । रलयोरैकत्वम् ॥

सलिलम् । न० जले । उपादानाख्यायांद्वितीयायांतुष्टौ ॥ सलति० गच्छतिनिम्नदेशम् । सलगतौ । सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्यइलच् । सलिलव्यञ्जकदेशादगार्गलेद्रष्टव्याः । कश्चिद्विशेषोवापिकालिदासेनोक्तो यथा । अर्ज्जुनोदुम्बरसिन्दुवाराः पर्णप्रवालातिविशालशाखाः । बल्मीकपार्श्वाः स्युरगाहिरूक्षतवास्तु निर्द्दिश्यमलंसमाशु ॥ येषांतिशीतलवसत्त्वपुष्टिरूर्मीसाखादु सान्द्रसलिलाखिलशीघ्रधारा । कुल्यंबिलोक्यवसुधामिहकूपवापीकासारकुण्डखननंविदधीतशश्वत् ॥ नीचगतजलदेशमाह । सिंधुपतानमरुकाण्डवगौडगौडेनिम्नधरान्तरगमस्युनिसर्गभावात् । चारान्नकुण्ठतरुवन्नुपिनिस्तृणोर्व्यांतदन्नविकृतिमञ्जुषमाहुरार्याः ॥ शुभजलस्थानमाह । यामादुदीरितदिशिस्युशनेर्भगेर्च्च्वेभशण्डलविभागवतिप्रशस्तम् । वाच्यंवनंतदिहगर्भकशौन्दुभागेनिम्नाद्रभूमितटिनीनगदिक्शिराभिरिति ॥

सलिलकुन्तल: । पुं० शैवाले । सलिलस्यकुन्तलइव ॥

सलिलकोष्ठ: । पुं० जलगृहे । जलमंदिरइ० भा० प्र० ॥

सलिलज: । वि० जलोत्पन्ने ॥ न० पद्मे ॥

सलिलनिधि: । पुं० समुद्रे ॥ यथा । पीत्वागस्त्यस्त्वपस्तेदिशिदिशिजलदास्त्वंशरण्योगिरीणांसुतामाताभाजामरविटपिनांजन्मभूमिस्त्वमेवागःश्रीयंकिन्तुतादृक्त्वयिसलिलनिधेकिन्तुविज्ञापयाम: सर्वोपायेनमैत्रावरुणिमुनिकृपादृष्टय: काङ्क्षणीया: ॥ जलानांनिधि: ॥

सलिलेन्धन: । पुं० वाडवाग्नौ ॥ सलिलमिन्धनंयस्य ॥

सलील: । वि० लीलयासहवर्त्तमाने ।

सलोकता । स्त्री० समानलोकतायाम् ॥

सल्लकी । स्त्री० गजभक्ष्यायाम् । शल्लक्याम् । सत्कृत्यलक्यतेस्वाद्यतेगजै: । लक० । क्वुन् । गौरादि ।

सल्लक्ष्यम् । न० प्रत्यगभिन्नब्रह्मणि । सच्चतल्लक्ष्यञ्चेतितथा ॥

सव: । पुं० यज्ञे ॥ सोमोयत्राभिषूयतेरसार्थंखण्ड्यतेयत्राध्वरेससव: ॥ सम्भवने ॥ सूयतेसोमोऽत्र । षुञ० । ऋदोरप् ॥ यद्वा । सूयतेऽनेनवा । षूप्रेरणे । अप्० घिवा ॥ न० जले ॥

सवनम् । न० यज्ञस्नाने । सूत्याभ्यां

सु । अभिषवे ॥ अध्वरे ॥ सोमनिर्दलने ॥ षुञ् अभिषवे । ल्युट् ॥ प्रसवे ॥ पुं॰ काले । समये ॥ चन्द्रमसि ॥ सवति॰ सुनोति॰ सुवति वा । सुयुरुवञोयुच् ॥

सवया: । पुं॰ वयस्ये । स्निग्धे ॥ समानं वयोऽस्य । ज्योतिर्जनपदेति समानस्य स: ॥

सवर: । पुं॰ सलिले ॥ शिवे ॥

सवर्ण: । त्रि॰ सदृशे ॥ तुल्यवर्णे । समानजातौ ॥ यथा । पाणिग्रहणसंस्कार: सवर्णासूपदिश्यते॰ इति ॥ समानो वर्णोऽस्य । ज्योतिर्जनपदेति स: ॥ तुल्यास्यप्रयत्ने वर्णे ॥

सवर्णा । स्त्री॰ शनिमातरि । छायायाम् ॥

सवर्णाख्यम् । न॰ तीर्थविशेषे ॥

सवहा । स्त्री॰ त्रिवृति ॥

सवासक: । पुं॰ वर्णवृत्तान्तरे ॥ द्विजगणमाहरभगणमुपाहर । भणति सवासकमिति गुणनायक ॥ यथा । गिरिवरनन्दिनि दुरितनिकृन्तनि । विहितनतौ मयि कुरु करुणामपि ॥

सविकल्पक: । पुं॰ सम्प्रज्ञातसमाधौ ॥ तथाहि । सविकल्पको नाम ज्ञातृज्ञानादिविकल्पभेदलयानपेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरवस्थानम् । तत्रोदाहरणम् । तदा मृन्मयगजादिभानेऽपि मृद्भानवत्॰ द्वैतभानेऽप्यद्वैतं वस्तु भासते॰ इति । तदुक्तम् । दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम् । अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्त इति ॥ त्रि॰ सविकल्पसहिते ॥

सविकार: । त्रि॰ विकारसहिते महाभूतादिधृत्यन्ते ॥ विकारेण सहित: ॥ कार्यमात्रोपादानतया सर्वकार्यतादात्म्यापन्ने ब्रह्मणि ॥

सविकाश: । त्रि॰ सप्रकाशे ॥

सविकास: । त्रि॰ विकासेन सह वर्त्तमाने ॥

सविग्रह: । त्रि॰ मूर्त्तिमति ॥

सविता । पुं॰ सूर्ये । सर्वभावानां प्रसवितरि ॥ यथाह याज्ञवल्क्य: । सविता सर्वभूतानां सर्वभावान् प्रसूयते । सवनात् पावनाच्चैव सविता तेन चोच्यत इति ॥ वह्निपुराणमपि यथा । धीशब्देनाच्यो ब्रह्मा यां प्रचोदयति सर्वदा । सृष्ट्यर्थं भगवान् विष्णु: सविता स तु कीर्त्तित: ॥ सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्तित: । यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते तत इति ॥ विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि । रसानां सततादानाद्रविरित्यभिधीयते । प्रजानाञ्च प्रसवनात् सवितेत्य-

भिधीयतइति ॥ सूयति ॥ सुव
ति० कर्मणिलोकंप्रेरयति । षूप्रे
रणे । तृच् । अर्कंहर्चे ॥

सवितृदैवतः । पुं० हस्तनक्षत्रे ॥ स
विता दैवतं यस्य ॥

सवित्रम् । न० प्रसवसाधने ॥ सूय
तेनेन । षू० । अर्त्तिलूधूसूख
नेतीत्र: ॥

सविद्यः । सूर्यसम्बन्धीये ॥

सवित्री । स्त्री० जनन्याम् ॥ तृजन्ता
त्ङीप् ॥

सविधः । त्रि० अन्तिके । निकटे ॥
समानाविधाऽस्य० सहविधयेतिवा
॥ सप्रकारे ॥

सविस्मयः । त्रि० आश्चर्ययुक्ते । वी
घापन्ने ॥ विस्मयेनसहवर्त्ततइति
तथा ॥

सवेशः । त्रि० निकटे ॥ वेशान्विते
समानोवेशोऽस्य० सहदेशेनेतिवा ॥

सव्यः । पुं० विष्णौ ॥ त्रि० वामे । प्र
तीपे । प्रतिकूले । दक्षिणे ॥ सूयते ।
षू० । अचोयत् ॥ यद्वा । सुनो
ति । बाहुलकाद्यः ॥

सव्यभिचारः । पुं० हेत्वाभासान्त
रे ॥ यथा । अनैकान्तिकः स
व्यभिचारः । सत्त्रिविधः । साधा
रणाऽसाधारणानुपसंहारिभेदात् ॥

सव्यलीकः । त्रि० सापराधे ॥

सव्यसाची । पुं० अर्जुने । पार्थे ॥
सव्येनवामेनहस्तेनापि०शरान्०
सचितुंसन्धातुंशीलंयस्य । णि-
निः ॥

सव्येष्ठः । पुं० सारथौ ॥ सव्येतिष्ठ
ति । सुपिस्थइतिकः । स्थास्थिन्
स्थृणामितिषः । हलदन्तादित्य
लुक् ॥

सव्येष्ठा । पुं० सूते ॥ सारथौ ॥
सव्येवामेतिष्ठति । ष्ठा० । सव्ये
ष्ठश्छन्दसीति० क्तः० डिच्च ।
अम्बाम्बेत्यत्र० स्थास्थिन्स्थृणामुपस
ङ्ख्यानात्षत्वम्० सुषामादित्वाद्वा
। हलदन्तादित्यलुक् । सव्येष्ठरौ०
सव्येष्ठरइत्यादिरूपाणि ॥

सशस्त्रः । त्रि० शस्त्रयुक्तेभूम्यादौ ॥

सशस्त्रा । स्त्री० नागदन्त्याम् ॥

सश्मश्रुः । स्त्री० श्मश्रुयुक्तस्त्रियाम् ।
नरमानिन्याम् ॥

ससत्त्वः । त्रि० प्राणियुक्ते ॥

ससत्त्वा । स्त्री० गर्भिण्याम् ॥

ससन्देहः । पुं० अर्थालङ्कारप्रभेदे ॥
यथा । ससन्देहस्तुभेदोक्तौ० तदनु
क्तौचसंशयः । भेदोक्तौयथा । अ
यंमार्त्तण्डः किंसखलुतुरगैः स
प्तभिरितः कृशानुः किंसर्वाः प्रसरति
दिशोनैवनियतम् कृतान्तः किं
साक्षान्महिषवहनोसाविति चिरंस
मालोक्याजौत्वांविदधतिविकल्पा
न्प्रतिभटाः ॥ भेदोक्ताविदमेननके

बलमय निश्चयगर्भोयावन्निश्चयान्तो पिसन्देह: स्वीकृत: । यथा। इन्दु: किंत्वकलङ्क सरसिजमेतत् किमस्तुकु वगतम् । ललितसविलासवचनैर्मु खमितिहरिणाक्षि निश्चितं परत: ॥ किन्तु निश्चयगर्भ इवनावनिंश्चय: प्रतीयमानइत्यपि चितोभट्टोइटेन । तदनुक्तीयथा । अस्या: सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रोनुकान्तिप्रद: शृङ्गारैकरस: स्वयंनुमदनोमासो नुपुष्पाकर: । वेदाभ्यासजड: कथंनुविषयव्यावृत्तकौतूहलोनिर्मा तुंप्रभवेन्मनोहरमिदंरूपंपुराणो मुनि: ॥ त्रि० सन्देहसहिते ॥

ससुर: । त्रि० सदेवे । सुरासहिते । सुरेण० सुरयावा० सहवर्त्तते इति ॥

सस्मित: । त्रि० ईषद्धास्ययुक्ते ॥ यथा । सस्मिताननसरोजमङ्गनेरिङ्ग मायमतिलोलकुन्तलम् । रोचनो ज्ञसितभालमस्तुमेकेशवं मनसिमे शवंवपुरित्यनुमितोजगदीश: ॥

सस्यम् । न० शस्ये । वृक्षादिफले ॥ धान्ये । शस्त्रे ॥ गुणे । सस्ते । षतषसिस्वप्ने । मोक्षासस्य्भोय: ॥

सस्यक: । पुं० मणिभेदे । नालिकेरान्त: सस्याभमणौ । असौ । खड्गे ॥ वस्त्रे ॥ साधौ ॥ सस्येनगुणेन परिजात: सस्यक: । सस्येनपरि जातइतिकन् ॥

सस्यमारी । पुं० महामूषके ॥

सस्यसंवर: । पुं० सालवृक्षे ॥ सस्यं संव्रियते । वृञ्० । ग्रहवृदृनिश्चय् ॥

सस्यसंवरण: । पुं० सालवृक्षे । सखुआ० इ० भा० प्र० ॥

सस्वेद: । त्रि० स्वेदसहिते ॥

सस्वेदा । स्त्री० दूषितायाम्कन्यायाम् ॥

सह । अ० साकल्ये ॥ विद्यमाने ॥ सादृश्ये । यौगपद्ये । सार्द्धम्० साकम्० सत्रम्० सममित्यर्थे । सहिते ॥ समृद्धौ । सम्बन्धे ॥ सहते । षहमर्षणे । पचाद्यच् ।

सह: । पुं० न० बले । पुं० मार्ग शीर्षे । न० पांशवे० लवणे । त्रि० क्षमे ॥ क्षान्ते ॥ सहते० क्षमते । षह० । पचाद्यच् ॥

सहकार: । पुं० अतिसौरभाम्रे ॥ सहार० इ० भा० प्र० ॥ सहकारयति० मेलयतिहृदम् । अच् । तुषारादयश्च व्यान्तोवासाधु: ॥ सादृश्ये ।

सहकारी पुं० प्रत्यये ॥ त्रि० सह कार्य्यं करोति ॥

सहकारित्वम् । न० तद्भिन्नत्वेसति तज्जन्यजनकत्वे० इतिनैयायिका: ॥

सहगमनम् । न० । अनुगमने ॥ यथा । अष्टौलोकपाला आदित्यचन्द्रानि लाग्न्याकाशभूमिजलहृदयावस्थित

न्तर्यामिपुरुषयमदिनरात्रिसन्ध्याधर्मायूयंसाक्षिणोभवत॰ज्वलच्चितारोहणेनपतिदेहेनसहगमनमहंकरोमीत्यनुगमनेसङ्कल्पः॥

सहचरः। पुं॰ नीलझिण्ट्याम्॥ पीतझिण्ट्याम्। पीयाबांसा इ॰ भा॰ प्र॰॥ त्रि॰ अनुचरे॥ सहचरति। चर॰। पचाद्यच्॥ वयस्ये॥ प्रतिबन्धके॥

सहचरितः। त्रि॰ सहानुष्ठिते॥ सहचारिते॥

सहचरी। स्त्री॰ नीलझिण्ट्याम्॥ पीतझिण्ट्याम्। झिण्टीमात्रे॥ भार्यायाम्। पत्न्याम्॥ वयस्यायाम्॥ सहचरति। चर॰। पचादौ चरडितिटित्वनिपातनात्॰ङीप्।

सहजः। पुं॰ निसर्गे। स्वभावे॥ तृतीयभवने॥ त्रि॰ सहोत्थे। सहसम्भवे। सहोदरे॥ सहतुल्ये॰ उदरे॰ जात॰। जनी॰। अन्येष्वपीतिडः॥

सहजन्मा। पुं॰ सोदरे॥ सहसमाने उदरेजन्मयस्यसः॥

सहजमित्रम्। न॰ स्वाभाविकसुहृदि। यथा। अरिर्मित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः। क्रमेणमण्डलंचिन्त्यंसामादिभिरुपक्रमैः॥ अरिः॰ शत्रुः। मित्रम्॰ सुहृद्॰। उभयविलक्षणः॰ उदासीनः। तेचत्रयस्त्रिविधाः। सहजाः॰ कृत्रिमाः॰ प्राकृताश्चेति॥ सहजंमित्रम्॰ भागिनेयपैतृष्वस्रीयमातृष्वस्रीयादिरितिमिताक्षरा॥

सहजा। स्त्री॰ भगिन्याम्। सहोदरायाम्॥ प्रकृतिप्रभेदे। आत्मनासहैवजातायाम्॥ यथापक्ष्यादीनामाकाशगमनादिलक्षणाप्रकृतिःसहजा॥ टाप्॥

सहजातः। त्रि॰ सहोदरे॥ यमजे॥

सहजारिः। पुं॰ स्वाभाविकशत्रौ॥ यथा। सहजारिःसापत्न्यपितृव्यतत्पुत्रादिरितिमिताक्षरायामाचाराध्यायः॥

सहडुकम्। न॰ अस्थिसहितेपक्वमांसे। सास्थिकमांसे। हडमांसइति प्रसिद्धे॥ यथा। छागादेर्मांसमूर्व्वादेः कुट्टितंखण्डितंपुनः। शुद्धमांसविधानेनपचेदेतत्सहडुकम्॥ सहडुकंगुणाग्रन्थेशुद्धमांसगुणंस्मृतमितिभावप्रकाशः॥

सहदेवः। पुं॰ पञ्चमपाण्डवे। माद्रीतनये। नकुलानुजे॥ जरासंधसुते॥ त्रि॰ देवेनसहिते॥

सहदेवा। स्त्री॰ बलायाम्॥ दण्डोत्पले। शारिवौषधौ॥ मरुदेवायाम्। अर्हन्मातरि।

सहदेवी। स्त्री॰ महाबलायाम्। पीतपुष्पायाम्॥ यथा। ज्वरंहंति

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शिरोबद्धासहदेव्याजटाध्रुवम् ॥ ज्वरं विषमज्वरम् ॥ सर्पाक्ष्याम् ॥ पीतदण्डोत्पलायाम् ॥ सहदेवभार्यायाम् ॥

सहदेवीगणः । पुं० प्रतिष्ठायाम् देवस्नानार्थमोषधीसमूहे ॥ यथा । पञ्चगव्यैः स्नापयेच्च सहदेव्यादिभिस्ततः । सहदेवी बला चैव शतमूली शतावरी ॥ कुमारी च गुडूची च सिंही व्याघ्री तथैव च । या ओषधीतिमन्त्रेण स्नानमोषधिमङ्गलैः ॥

सहधर्मिणी । स्त्री० वेदविधानेनोढायाम् । पत्न्याम् । द्वितीयायाम् । भार्यायाम् ॥ सहधर्मोऽस्त्यस्याः । पत्न्याः सहकर्मस्वधिकारात् । धर्मशीलवर्णान्ताच्चेतीनिः । वोपसर्जनस्य ॥

सहनम् । न० क्षमायाम् । प्रतीकारानिच्छायाम् ॥ यथा । सहनं सर्व्वदुःखानांतितिक्षासाशुभामतेति ॥ त्रि० क्षमयान्विते । सहिष्णौ । क्षमिणि ॥ सहतेतच्छीलः । षह० अनुदात्तेतश्चेतियुच् । नन्द्यादित्वाल्ल्युर्वा ॥

सहनर्त्तनम् । न० एकत्रमण्डलाकारनृत्यकरणे ॥

सहनशीलः । त्रि० सहिष्णौ ॥

सहपांशुकिलः । त्रि० वयस्ये ॥

सहपानम् । न० सपीतौ ॥

सहभावी । त्रि० सहाये ॥

सहभोजनम् । न० बहुभिः सम्मिल्यैकपात्रभोजने । सग्धौ ॥ सह० भोजनम् । सुप्सुपेतिसमासः ॥

सहमरणम् । न० मृतस्वामिनासह ज्वलच्चितारोहणेनप्राणत्यागे ॥

सहमानः । त्रि० सहिष्णौ ॥

सहमाना । स्त्री० चैलोक्यात्मनः श्रीशस्यदक्षिणदिग्भागे ॥ सहन्तेऽस्याः पापकर्मफलानियमपुर्यांप्राणिनइतितथा ॥

सहयज्ञः । त्रि० कर्माधिकृते ॥ यज्ञेनविहितकर्मकलापेन० सहवर्त्ततइति ॥

सहयायी । त्रि० मिलितगामिनि । साथी० इ० भा० ॥

सहयुद्वा । त्रि० कारितयुद्धे ॥ सहयोधितवान् । युध० सहेचेतिक्वनिप् ॥

सहरसा । स्त्री० मुद्गपर्ण्याम् ॥

सहर्षः । त्रि० हर्षयुक्ते ॥

सहवासः । पुं० सहावस्थाने ॥ यथा । नसंवसेच्चपतितैर्नचाण्डालैर्नपुक्कसैः । नमूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिरितिमनुः ॥

सहवासी । त्रि० एकस्थानेयौगपद्येनावस्थानकर्त्तरि ॥ यथा । सहवासीविजानातिचेष्टितंसहवासिनामिति ॥

सहाः । पुं० मार्गशीर्षे । मार्गे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ष्मन्तर्ती । सहते । षह० । अ सुन् ॥

सहः । न० बले ॥ मानसपाटवे ॥ ज्योतिषि ॥ सहते० सह्यतेऽनेना वा । षह० । असुन् ॥

सहसः । त्रि० सहासे ॥ हसेनसह वर्त्ततइति ॥

सहसा । अ० हठादर्थे ॥ अविमर्शे ॥ यथा । सहसाविदधीतनक्रियामवि वेकः परमापदांपदम् । वृणतेहि विमृष्यकारिणंगुणलुब्धाः स्वय मेवसम्पदः ॥ अतर्किते । आक स्मिके । अकस्मादर्थे ॥ सहसानि मृतेभावेयोग्यनित्यं हृदिस्थि तः । नाकारेगूहितुं शक्योऽहस्य तिसमैरपि ॥ तत्क्षणादर्थे ॥ दि वः प्रसूनंसहसापपातेतियथा ॥ सहते । षह० । असाप्रत्ययः ॥

सहसानः । ० पुं० मयूरे ॥ यज्ञे ॥ त्रि० क्षमायुक्ते ॥ सहते । षह० । ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः किदित्य सानच् ॥

सहस्यः । पुं० पौषमासे । सहसिब लेसाधुः । तत्रसाधुरितियत् ।

सहस्रम् । न० दशशते० १००० । अ नन्ते ॥ विश्वंशतंसहस्रंसर्वम क्षयंधावकमितिमहाभारतम् ॥

सहस्रकाण्डा । स्त्री० श्वेतदूर्वायाम् ॥

सहस्रकिरणः । पुं० सूर्ये ॥ सहस्रं किरणायस्य ॥

सहस्रगुः । पुं० आदित्ये । भानौ ॥ स हस्रंगवोरश्मीनांयस्य ॥ यत्र यादवः । तासांशतानिचत्वारिरश्मी नांवृष्टिसर्ज्जने ॥ शतत्रयंहिमो त्सर्गेतावद्घर्मसर्ज्जने ॥ आनन्दा स्तुहिमेध्याश्चनूतनापूतनाइति । च तुःशतंवृष्टिबाह्यास्ताः सर्वाश्चम् ताःस्त्रियइति ॥

सहस्रजित् । पुं० हरौ ॥ सहस्रा ण्यसुराणांजयति । जि० । क्विप् ॥

सहस्रणीः । पुं० भीष्मे । गाङ्गेये ॥ सहस्रंरथिनोनयति० पालयति । णीञ्० । सत्सूद्विषेतिक्विप् ॥

सहस्रतमः । त्रि० सहस्रस्यपूरणे ॥ नित्यंशतादीतिडट्तमडागमः ॥

सहस्रदंष्ट्रः । पुं० पाठीनमत्स्ये ॥ स हस्रंदंष्ट्रायस्य ॥

सहस्रदंष्ट्री । स्त्री० पाठीने । वोदा लमत्स्ये ॥

सहस्रदः । त्रि० बहुप्रदे ॥ सहस्रं ददाति । डुदाञ्० । कः ॥

सहस्रदोः । पुं० कार्त्तवीर्यार्ज्जुने ॥ ॥ सहस्रंदोषोबाहवोयस्य । ष त्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ ॥

सहस्रधारः । पुं० विष्णुचक्रे ॥

सहस्रधारा । स्त्री० देवतास्नानार्थंस हस्रच्छिद्रयुक्तपात्रगलितजलधारा याम् ॥ यथा । सहस्रधारयादेवीं०

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्नापयामिसुरेश्वरीमिति ॥

सहस्रनयनः। पुं॰ इन्द्रे ॥ सहस्रं नयनान्यस्य ॥

सहस्रनेत्रः। पुं॰ इन्द्रे ॥ विष्णौ । सहस्रनेत्राण्यस्य ॥

सहस्रपत्रम् । न॰ कमले । पद्मे । नलिने ॥ सहस्रम्बहूनिपत्राण्यस्य ॥

सहस्रपात् । पुं॰ विष्णौ ॥ सहस्रं पादायस्य । सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादस्यान्तलोपः ॥

सहस्रपादः। पुं॰ कारण्डे ॥ मार्त्तण्डे ॥ यज्ञपूरुषे । विष्णौ ॥

सहस्रभित् । न॰ कस्तूर्याम् । अम्लवेतसे ॥

सहस्रभुजः। पुं॰ विष्णौ ॥ कार्त्तवीर्यार्जुने ॥

सहस्रभुजा । स्त्री॰ दुर्गायाम् ॥ महालक्ष्म्याम् ॥

सहस्रमरीचिः। पुं॰ सूर्ये ॥

सहस्रमूर्द्धा । पुं॰ श्रीहरौ ॥ विष्णौ ॥ सहस्राणिअपरिमितानि मूर्द्धानोऽस्य ॥

सहस्रमूली । स्त्री॰ द्रवन्त्यामौषधौ ॥

सहस्रमौलिः। पुं॰ विष्णौ ॥ अनन्ते ॥

सहस्ररश्मिः। पुं॰ सूर्ये ॥

सहस्रवदनः। पुं॰ शेषे ॥ विष्णौ ॥

सहस्रबाहुः। पुं॰ कार्त्तवीर्यार्जुने ॥ बाणासुरे ॥

सहस्रवीर्या । स्त्री॰ दूर्वायाम् ॥ सहस्रंवीर्याण्यस्याः ॥ महाशतावर्याम् ॥

सहस्रवेधम् । न॰ काञ्जिकविशेषे । चुक्रे ॥

सहस्रवेधी । पुं॰ अम्लवेतसे । चुक्रे ॥ कस्तूर्याम् । न॰ रामठे । हिङ्गुनि । त्रि॰ सहस्रवेधकर्त्तरि ॥ सहस्रं वेधितुं शीलमस्य । विध विधाने । सुप्यजातौणिनिः ॥

सहस्रशिखरः। पुं॰ विन्ध्याचले ॥

सहस्रा । स्त्री॰ अम्बष्ठायाम् ॥

सहस्रांशः। पुं॰ सहस्रतमेभागे ।

सहस्रांशुः। पुं॰ भानौ । रवौ । तपने ॥ सहस्रमंशवोयस्य ॥

सहस्राक्षः। पुं॰ आखण्डले । इन्द्रे ॥ विष्णौ सर्वलोकसाक्षिणि ॥ सहस्रमक्षीण्यस्य । सहस्राण्यपरिमितान्यक्षीण्यस्यवा॰ । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ॥

सहस्रारः। पुं॰ न॰ शिरोवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमले ॥

सहस्रार्चिः। पुं॰ विष्णौ । सूर्ये सहस्राण्यर्चींषियस्यसः। सहस्राण्यनन्तान्यर्चींषिभासोयस्यविश्वरूपधरस्यविष्णोरिति ॥

सहस्री । पुं॰ सहस्रसङ्ख्यसैन्ययुते ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

साहस्रे ॥ सहस्रं बलमस्त्यस्य । तपःसहस्राभ्यां विनीनी० इतीनिः ॥ बलिनो ये सहस्रिणः साहस्रास्ते सहस्रिणः ॥

सहा । स्त्री० नखभेषजे । दण्डोत्पलायाम् । सहदेवायाम् ॥ मुद्गपर्ण्याम् ॥ घृतकुमार्याम् ॥ उर्व्याम् । भूमौ ॥ सहते । षह० । अच् । टाप् ॥ सेवन्त्याम् ॥ शुक्लझिण्ट्याम् ॥ सर्पकङ्काल्याम् ॥ रास्नायाम् ॥ स्वर्णचोर्याम् ॥ तरणीपुष्पे ॥ पीतदण्डोत्पलायाम् ॥

सहाचरः । पुं० पीतझिण्टाम् । कटसारिका० कटसरैया० इ० भा० प्र० ॥ सहचरे ॥ सह आचरति । चर० । अच् ॥

सहायः । पुं० चक्राह्वे । त्रि० सहचारिणि । अनुचरे । अभिसरे ॥ सह अयते० अयति वा । अय० । इ गतौ वा । पचाद्यच् ॥ राज्ञः सहाया यथा । सद्वृत्ताश्च तथा पुष्टाः सततं प्रतिमानिताः । राज्ञा सहायाः कर्त्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छता इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥ अप्युक्तं देवीभागवते व्यासेन । शक्रायेत्यं मतिदं ताहरिणा वृत्रघातिने । प्रविष्टा यपयपिं विष्णुः सहायः प्रत्यपद्यत । न चापदि सहायोऽभूद्वासुदेवः क

थञ्चन । समये स्वजनः सर्वः संसारेऽस्मिन् नराधिप ॥ दैवे विमुखतां प्राप्ते नकोऽप्यस्ति सहायवान् । पिता माता तथा भार्या भ्राता वाथ सहोदरः ॥ सेवको वापि मित्रं वा पुत्रश्चैव तथौरसः । प्रतिकूले गते दैवे नकोऽप्येति सहायतामिति ॥

सहायता । स्त्री० सहायौघे । सहायानां समूहः । गजसहायाभ्यामिति तल् ॥ साहाय्ये ॥ सहायस्य कर्म भावो वा । तल् ॥

सहायत्वम् । न० साहाय्ये ॥

सहारः । पुं० आम्रवृक्षे । रसाले ॥ महाप्रलये ॥ इति हलायुधः ॥

सहारी । पुं० वर्णवृत्तान्तरे ॥ आद्यन्तवर्णाः पञ्चाच्चवर्णाः । लघ्वेकधारीवाच्यः सहारी ॥ यथा । कां सारिकेतुं धर्मं कहेतुम् । वंदेव्रजनाभम० इन्दीवराभम् ॥

सहारोग्यः ॥ त्रि० नीरुजि ॥

सहितः । त्रि० सहिते । संयुक्ते ॥ सन्धीयते स्म । डुधाञ् क्तः । दधातेर्हिः । समो हिततत्योर्वा लोपः ॥ सम्यग्धिते । हितेन सह वर्त्तमाने ॥

सहिता । त्रि० सोढरि । सहनशीले ॥ सहते । षह० । तृच् । तीषसहेतिवेट् ॥

सहिष्णुः । त्रि० सहने । क्षन्तरि ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तितिक्षौ। क्षमिणि। सहनशीलः। यद्वा। सहते शीतोष्णादीनि। षह॰। अलङ्कृञिति॰ इष्णुच्॥

सहिष्णुता। स्त्री॰ क्षमायाम्॥

सहुरिः। पुं॰ आदित्ये। दिवाकरे॥ स्त्री॰ क्षितौ॥ सहते। षह॰ जसिसहोरुरिन्॥ सहुरिः सहनशील इति वेदभाष्यम्।

सहृदयः। त्रि॰ प्रशस्तचित्ते। हृदयालौ॥ सहहृदयेन। तेन सहेति बहुव्रीहिः। प्राणिमात्रस्य तथात्वादत्र॰ प्रशस्तपरत्वं हृदयशब्दस्य॥

सहृल्लेखम्। न॰ विचिकित्सितान्ने॥ यथा। विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते। सहृल्लेखन्तु विज्ञेयं॰ पुरीषन्तु स्वभावत इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

सहोक्तिः। स्त्री॰ अर्थालङ्कारविशेषे॥ यथा। सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्। एकार्थाभिधायकमपि सहार्थबलाद्युभयस्यावगमकं सा सहोक्तिः॥ यथा। सह॰ दिअस॰ णिसाहिं॰ दीहरा॰ सासदण्डा॰ सहमणिवलएहिं॰ बाहधारा॰ गलन्ति। सुहअ॰ तुह॰ विओए॰ उव्वेअणए॰ सीहअतनुलदाए॰ दुव्वला॰ जीविदासा॥ अस्य संस्कृतन्तु। सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः॰ सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति। सुभग॰ तव वियोगे॰ तस्याः॰ उद्वेगशीलायाः॰ सह च॰ तनुलतायाः॰ दुर्बला॰ जीविताशेति॥ दूत्या नायकं प्रतीयमुक्तिः। श्वासानां घनप्रचुरतया दण्डत्वेन निरूपणम्॰ कार्श्यान्मणिकङ्कणगलनम्॰ शोषायादुर्बलत्वं कादाचित्कत्वम्। श्वासदण्डादिगतं दीर्घत्वादिशब्दं दिवसनिशादिगतन्तु॰ सहार्थसामर्थ्यात् प्रतिपद्यते। अत्र सहोक्तिरलङ्कारः। अपि च। सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जन.। दिगन्तमगमत्तस्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सहेति॥ लक्षणान्तरमपि। सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तितः। कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरिहेष्यत इति॥

सहोटजः। पुं॰ मुनीनां पर्णशालायाम्। पर्णोटजे॥ यथा। मुनीनाश्चिता कुट्यां पर्णोटजसहोटजाविति हारावली॥

सहोढः। पुं॰ द्वादशपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषे॥ यथा। या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती। वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यत इति मनुः॥ संस्क्रियते॰ प

रिणीयते । अहायादेशाच्चयम् ॥ सहोढ़त्वेऽस्य । बहु० । ता : समासान्तम् । गुण : ॥ त्रि० कष्टेनसह वर्त्तमाने ॥

सहोत्थ : । पुं० तृतीयभङ्गे ॥

सहोदर : । पुं० सहजे । सोदरभ्रातरि ॥ सहउदरेणवर्त्तते । वोपसर्जनस्य ॥ सह० समानम्० उदरंयस्येतिवा ॥

सहौर : । त्रि० साधुनि ॥ सहते । षह० । किशोरादयश्चेत्यौरन् ।

सह्य : । पुं० मलयाद्रिसमीपवर्त्तिनिशैलविशेषे । न० आरोग्ये ॥ साम्ये । त्रि० सहनीये । सोढव्ये ॥ सुमधुरे ॥ सह्यते० सोढुं शक्योवा । षह० । शकिसहोश्चेतियत् ॥ गोदावरीभीमरथीकृष्णावेण्यादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवा नद्य : स्मृता : पापभयापहा : ॥

सा । स्त्री० लक्ष्म्याम् ॥ दुर्गायाम् ॥

सांयात्रिक : । पुं० पोतवणिजि । वहित्रगामिनिवणिग्जने ॥ संयात्रा द्वीपान्तरगमनायसम्भूययात्रासाप्रयोजनमस्य । तदस्यप्रयोजनमिति ठञ् ॥

सांयुगीन : । त्रि० रणोत्सुके । युद्धकुशले ॥ संयुगेरणेसाधु : । प्रतिजनादिभ्य : खञ् ॥

सांराविणम् । अ० न० समन्ताच्छब्दे । हट्टवद्ध्वनौ ॥ संहूतौ ॥

सांवत्सर : । पुं० गणके ॥ यस्यलक्षणमाहवराहमिहिर : । तत्रसांवत्सरोऽभिजात : प्रियदर्शनो० विनीतवेश :० सत्यवागनसूयक :० सम :० सुसंहितोपचितगात्रसन्धिरविकलश्चार० करचरणनखनयनचिबुकदशनश्रवणललाटभ्रूत्तमाङ्गोवपुष्मान्गम्भीरोदात्तघोष :० प्राय : शरीराकारानुवर्त्तिनोहिगुणाश्चदोषाश्चभवन्ति ॥ १ ॥ तत्रगुणा : शुचिर्दक्ष : प्रगल्भोवाग्मीप्रतिभानवान्देशकालवित्सात्त्विकोनपरिषद्भीरु : सहाध्यायिभिरनभिभवनीय : कुशलोऽव्यसनीशान्तिकपौष्टिका-भिचारस्नानविद्याभिज्ञोविबुधार्चनव्रतोपवासनिरत : स्वतन्त्राश्चर्योत्पादितप्रभाव : पृष्टाऽभिधाय्यन्यत्रदैवात्ययाद्ग्रहगणितसंहिताहोरा-ग्रन्थार्थवेत्ता ॥ २ विशेषायाराद्यां सांवत्सरसूत्रे द्रष्टव्य : ॥ संवत्सरं वेत्ति । तदधीततद्वेदेत्यण् ॥ न० फले ॥ पर्वणि ॥ सन्धिवेलादिषु० संवत्सरात्फलपर्वणोरितिशैषिकोऽण् ॥

सांवत्सरिक : । त्रि० संवत्सरसम्बन्धिनि ॥ कालाट्ठञितिशैषिकेष्वर्थेष्वण् ॥ संवत्सरंव्याप्यभूते ॥ प्रतिवर्षंकर्त्तव्ये श्राद्धादिकर्मणि ॥

सांवर्त्तकः । पुं० प्रलयाग्नौ ॥ प्रलयकर्त्तरि ॥

सांवादिकः । पुं० नैयायिके ॥ द्व० न० घरः ॥

सांशयिकः । त्रि० संशययुक्ते । संशयापन्नमानसे । सन्दिहाने ॥ संशयमापन्नः । संशयमापन्नइतिठक् ॥

सांसर्गिकः । त्रि० संसर्गनिमित्ते ॥

सांसारिकः । त्रि० संसरसम्बन्धिनि ॥ सांसारिकसुखासक्तं ब्रह्मज्ञोऽस्मीतिवादिनम् । कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टं तं त्यजेदन्त्यजं यथा ॥

सांसिद्धिकः । पुं० अपूनांगुणविशेषे ॥ यथा । विशिष्टधर्मसंस्कारसमृद्धोपितचेतसाम् । गुणः सांसिद्धिको भातिदेहापायेपिपूर्ववत् ॥ विशिष्टैर्नेष्टापूर्तादिधर्मसंस्कारैर्यास्यशुद्धोपितंपरोक्षितंचेतो येषांतेषांनपरदेहसंयोगे । यावद्देहापायेपिप्राग्वद्गुणः प्रकाशतेससांसिद्धिकोनामबोद्धव्यः ॥ सम्यक् सिद्धिः संसिद्धिः । तत्रभवः । ठक् ॥

सांसिद्धिकी । स्त्री० प्रकृतौ यथा योगिनांसिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिप्रकृतिः । सांसिद्धिकीस्वाभाविकीसहजाप्रकृताथथा । प्रकृतिः सेतिविज्ञेयास्वभावंनजहातिया ॥

सांस्थानिकः । त्रि० समीचीनस्थाने व्यवहर्त्तरि ॥ संस्थानेव्यवहरति । कठिनान्तेतिठक् ॥

सांहितिकः । त्रि० संहिताभिज्ञे ॥ संहितामधीतेवेदवा । क्रतूक्थादीतिठक् ॥

साकम् । अ० सहार्थे ॥ सहयुक्तम् । अमप्रत्ययः ॥ सहस्येतिसः । आभीक्ष्ण्ये णमुल्वा ॥

साकम्प्रस्थाप्यः । पुं० यागविशेषे ॥ साकम्प्रस्थाप्येनयजेतपशुकामः ॥

साकल्यम् । न० अशेषतायाम् ॥ सकलस्यभावः । ष्यञ् ॥

साकारः । त्रि० आकारविशिष्टे ॥ यथा साकारमनृतं विद्धीति । साकारापिनिराकारामाययाबहुरूपिणीतिच ॥ अपिच । साकारञ्चनिराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् । सर्वाधारञ्च सर्वञ्चस्वेच्छारूपंनमाम्यहमिति ॥

साकुरुण्डः । पुं० वृक्षविशेषे । ग्रन्थिफले । कर्बुरफले ॥

साकेतम् । न० अयोध्यायाम् ॥

साक्तुकः । पुं० यवे ॥ सक्तुषुसाधुः । गुडादिभ्यष्ठक् ॥ न० सक्तूनां समूहे । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥

साक्षरः । त्रि० अक्षरयुक्ते ॥

साक्षात् । अ० प्रत्यक्षे ॥ यथासाक्षाद्दृष्टा । सहाक्षेण । साक्षः । तमततिः । क्विप् ॥ तुल्ये ॥ यथासाक्षा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लक्ष्मी : तुल्यार्थं साक्षाच्छब्दयोगे॰ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति॰ तृतीयाप्रयोगउचित : । साक्षाल्लक्ष्मीरित्यादिप्रथमान्तप्रयोगेतु॰ प्रत्यक्षार्थकएवप्रतिभाति । ॰ लक्ष्म्यासाक्षादिति॰ लक्ष्म्यातुल्येतिवत्॰ लक्ष्मीसाक्षादितिभवतिच

साक्षात्कार: । पुं॰ इदानीमित्यमेवेत्य परोक्षज्ञाने ॥ प्रत्यक्षकरणे ॥ साक्षात्करणम् । कृञोघञ् ।।

साक्षी । त्रि॰ प्रत्यक्षदर्शने । द्रष्टरि ॥ साक्षादिन्द्रियार्थसन्निकर्षं विनैवेक्षतेपश्यतिप्रकाशयतीति॰ निर्विकारे॰ आत्मनि ।। स्वप्रकाशज्ञानमात्रस्वरूपोप्यात्माऽविद्योपहित : सन्॰ साक्षीत्युच्यते । यथा हुवार्त्तिककारा : । मत्तं स्थादिक्रियांतु : धीसाक्षितात्मा॰ इकारिण: धीविक्रियासहस्राणांसाच्यतोहमविक्रियइति ।। यथा । नेनस्वरूपवोधेनपश्यतिसर्वमितिसाक्षी । इत्ति व्यवधानमन्तरेणस्वाध्यस्तं सर्वंस्वरूपचैतन्येनपश्यतीत्यर्थ : । साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञायामिति॰ इनि : ॥ शून्यवादिभिरपिशून्यसिद्धयेसाक्ष्यभ्युपेय॰ किमुवक्तव्यमितरैरत्याह । प्रत्यक्षसाक्ष्यतिरेकेणनाभावोपिप्रसिद्धति । किमुभावोजगत्यस्मिन्साक्षीचानन्यसिद्धिक: । अभावोपि॰ शून्यमपीत्यर्थ : ॥ पुरेपौरान्पश्यन्नरयुवतिनामाकृतिमयान्सुवेशान्स्वर्णालङ्करणकलितांश्चित्रसदृशान् । स्वयंसाक्षीद्रष्टेत्यपिचकलयंस्तै : सहरमन्मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततम : ॥ साक्षाद्द्रष्टरि । सर्वप्राणिनांसाक्षाच्छुभाशुभद्रष्टरि ॥ चेतनत्वेनाविषयत्वेनचसाक्षित्वंद्रष्टुत्वञ्च । चेतनोहिद्रष्टाभवति । यस्मैप्रदर्श्यतेविषय : ससाक्षी ॥ तथालोके॰ अर्थिप्रत्यर्थिनौ॰ विवादविषयंसाक्षिणोदर्शयत : । एवंप्रकृतिरपिस्वचरितंविषयंपुरुषायदर्शयतीतिपुरुष : साक्षी । नचाचेतनोवा॰ विषयोवा॰ शक्योविषयं दर्शयितुमिति॰ चैतन्यादविषयत्वाच्चभवति साक्षी । अतएवद्रष्टापिभवतीति साङ्ख्यविद : ॥

साक्ष्यम् । न॰ साक्षिकर्मणि ।। यथा । समक्षदर्शनात्साक्ष्यंश्रवणाच्चैव सिद्ध्यतीतिमनु : ।।

साख्यम् । न॰ सख्ये ।

सागर : । पुं॰ समुद्रे । अब्धौ । सगरपुत्रै : खातेजलाशये ॥ सगरस्यराज्ञोयम्॰ सगरेणावतारितत्वात् । तस्येदमित्यण् ।।क्षीरादादिष्वप्युपमयासागरव्यपदेशइतिहृद्धा : ॥ मृगविशेषे ।। इणपत्रस

ङ् ख्यायाम् ॥
सागरगा । स्त्री० नद्याम् ॥
सागरगामी । त्रि० सिन्धुगे । समुद्रयायिनि ॥
सागरगामिनी । स्त्री० नद्याम् ॥ सूक्ष्मैलायां ॥
सागरनेमि : ।) पुं० पृथिव्याम् ॥
सागरमेखला :) स्त्री०
सागरोनेनिर्मेखलावायस्या : ॥
सागरानूप: । पुं० समुद्रतीरप्रदेशे ॥ सागरस्यअनूप : ॥
सागराम्बरा । स्त्री० धरायाम् । बरित्र्याम् ॥ सागरोऽम्बरंवस्त्रम् यस्या : ॥
सागरालय : पुं० अप्पतौ । वरुणे ॥
सागरोत्थम् न० समुद्रलवणे । त्रि० सिंधुजे ॥
सागुरु : । पुं० शिंशपायां ॥
साग्र : । त्रि० अग्रेणसहिते ॥
साङ्कर्य्यम् । न० सङ्करतायाम् ॥ जातिसाङ्कर्यम्० पङ्क्तिसाङ्कर्यमिति । तत्रपङ्क्तिसाङ्कर्यदोषायथा । नसंवसेच्चपतितैर्नचाण्डालैर्नपुक्कसै : । नमूर्खैर्नावलिप्तैश्चनान्त्यैर्नान्त्यावसायिभि : ॥ एकशय्यासनंपङ्क्तिभाण्डपक्वान्नमिश्रणम् । याजनाध्यापनेयोनिस्तथैवसहभोजनम् ॥ सहाध्यायस्तुदशम : सहयाजनमेवच । एकादशसमुद्दिष्टा-दोषा : साङ्कर्यसंज्ञिता : ॥ समीपेवाप्यवस्थानात्पापंसंक्रमतेनृणाम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेनसाङ्कर्यंपरिवर्जयेत् ॥ पङ्क्तिसाङ्कर्यदोषवारणोपाययथा । एकपपङ्क्त्युपविष्टायेनस्पृशन्तिपरस्परम् । भस्मनाकृतमर्यादानतेषांसङ्करोभवेत् ॥ अग्निनाभस्मनाचैवपङ्क्ति : पङ्क्तिर्विभिद्यतइति कूर्मे १५ अध्याय : ॥
साङ्काश्यम् । न० नगरविशेषे ॥ सङ्काशेननिर्वृत्तंनगरम् । सङ्काशादिभ्योण्य :
साङ्कृति : । पुं० मुनिविशेषे । वैयाघ्रपद्यगोत्रस्यप्रवरे ।
साङ्ख्य : । पुं० कपिलमुनिकृतदर्शनविदिकापिले ॥ सङ्ख्यांप्रकुर्वतेचैवप्रकृतिञ्चप्रचक्षते । तत्त्वानिचतुर्विंशत्तेनसाङ्ख्या: प्रकीर्त्तिता : ॥ औपनिषदेपुरुषे ॥ सम्यक्ख्यायते० सर्वोपाधिशून्यतयाप्रतिपाद्यते० परमात्मतत्त्वमनयेति० सङ्ख्या० उपनिषद्० तयैवतात्पर्यपरिसमाप्त्याप्रतिपाद्यतेय : साङ्ख्य : । सचौपनिषद : पुरुषएव ॥ सन्न्यासे ॥ सङ्ख्यासम्यगात्मबुद्धि : ० तांवहतीति० ज्ञानान्तरङ्गसाधनतयासःसाङ्ख्य : ० सच सन्न्यास : ॥ न० वेदान्तशास्त्रे ॥ निरतिशयपुरुषार्थंप्राप्त्यर्थंसर्वा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नर्थं विवत्स्यर्थं संख्यातव्याः जीवो॰ ब्रह्म॰ तयोरैक्यं॰ तद्बोधोपयोगिनश्च श्रवणादयः पदार्थाः॰ ते सङ्ख्यायन्ते॰ व्युत्पाद्यन्तेऽस्मिन् ॥ आत्मज्ञाने ॥ शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते इति व्यासस्मृतिः ॥ ज्ञानशास्त्रे षड्दर्शनान्तर्गतदर्शनविशेषे । कापिले ॥ पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये साङ्ख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥ इति श्रीभागवतम् ॥ साङ्ख्यं सङ्ख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते॰ इ॰ मत्स्यपुराणम् । सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनयेति॰ सङ्ख्या सम्यग्ज्ञानम्॰ तस्यां प्रकाशमानमात्मतत्त्वं साङ्ख्यमिति श्रीधरस्वामी ॥ अपि चाहुः । साङ्ख्यं हि कपिलमुनिना संसारविमुक्तिकारणं प्रोक्तम् । एताः सप्ततिरार्याभाष्यञ्चाप्यत्र गौडपादकृतम् ॥ एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ । आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् । शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः । संक्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ सप्तत्यां किलयेऽर्थास्ते ऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य । आख्यायिकाविरचिताः परवाद विवर्जिताश्चापि ॥ इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् ॥ अस्याध्ययने प्रारब्धयुद्धिमाह कालिदासो यथा । त्रियुग्मी अवी युग्मभैः सदृग्रहाणां समारम्भितं साङ्ख्यशास्त्रादि शास्त्रम् । मृदु क्षिप्र शक्रध्रुव शक्रध्रुवयुक्तैर्दिने श्वेवतद्बोधसिद्धिं तनोतीति ॥

साङ्ख्यमतम् । न॰ षष्टितन्त्रादौ ॥ साङ्ख्यानां मतम् ॥ यथा । त्रिगुणं यत्प्रधानं तत्पुरुषार्थे न हेतुना । प्रवर्त्तते वासनात्वकृप्तिं॰ स्वचेति कापिलाः ॥ नान्तःकरणमेवात्मा॰ किन्त्वन्यः सर्वगतः स्वप्रकाशः॰ तस्य भोगापवर्गानुगुण्येन हेतुना यत्प्रधानमस्ति तदात्मनैव व्यस्थितमन्तःकरणं तत्सधर्मकं प्रवर्त्तते॰ तदेव तुल्यावासनात्वेनोच्यत इति वदन्तीत्यर्थः ॥

साङ्ख्ययोगः । पुं॰ चिन्तनविशेषे । निदिध्यासनपूर्वभाविना श्रवणमननरूपेण॰ नित्यानित्यविवेकादिपूर्वकेण॰ इमे गुणत्रयपरिणामा अनात्मनः सर्वे मिथ्याभूताः॰ तत्साक्षीभूतो नित्यो विभुर्निर्विकारः सत्यः समस्तजडसम्बन्धशून्य आत्माहमेव वेदान्तवाक्यविचारजन्ये चिन्तने ॥

साङ्गः । त्रि॰ अङ्गसहिते ॥ अङ्गेन अङ्गैर्वा सहितः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

साङ्गतिकः । त्रि० लौकिषु विचित्रप रिहासकथादिभिः सङ्गत्यावच्छर्थि नि ॥ सङ्गतौभवे ॥
साङ्गमः । पुं० सङ्गमे ॥
साङ्गुष्ठा । स्त्री० गुञ्जायाम् ॥
साङ्गोपाङ्गः । त्रि० सम्पूर्णे ॥ अङ्गो पाङ्गैः सहितः ॥
साङ्घसूचिकः । त्रि० सङ्घसूत्राभि ज्ञे ॥ सङ्घसूत्रमधीते० वेदवा । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥
साङ्घिकः । त्रि० सङ्घाभिज्ञे ॥ उक्थादित्वात् ठक् ॥
साङ्ग्रामिकः । त्रि० सङ्ग्रामोपयो गिरथादौ ॥ सङ्ग्रामेसाधुः ॥ गु डादिभ्यष्ठञ् ॥
साङ्कृटिकः । त्रि० सङ्कृटज्ञे ॥ सङ्कृटं वेद । उक्थादित्वट्ठक् ॥
साङ्घातिकः । त्रि० मारात्मके ॥ ज न्मभात् षोडशेनचत्रे ॥ सङ्घाते साधुः । गुडादिभ्यष्ठञ् ॥
साचि । अ० वक्रे । तिरोर्थे । तिर्य गर्थे ॥ सचनम् । षच्समवाये । इञजादिभ्यः ॥
साचिशटिका । स्त्री० श्वेतपुनर्नवा याम् ॥
साचिव्यम् । न० साहाय्ये ॥ सचिव स्यकर्मभावोवा । ष्यञ् ॥
साञ्जनः । पुं० कृकलासे ॥
साटोपः । त्रि० ससम्भ्रमे ॥

साट्टः । त्रि० सान्द्रे ॥
सातत्यम् । न० अविच्छिन्नतयावर्त्त माने ॥ सततस्यभावः । ष्यञ् ।
सातवाहनः । पुं० शालिवाहननृपे ॥
सातिः । स्त्री० दाने ॥ अवसाने । स मापनेसननम्० सानस्य । षणुदाने० षोन्तकर्म्मणिचक्तिन् । ऊतियू तीत्यादिना० ऋतेरीङाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा० जनसनेत्यात्व म् । सनुताद्वा । क्तिच्क्तौचे तिक्तिच् ॥
सातिसारः । त्रि० अतिसाररोगयुक्ते । अतिसारकिणि ॥ सहअतिसारे णवर्त्तते ॥
सातीनकः । पुं० कलाये ॥ सती नकएव । प्रज्ञादाण् ॥
सात्मः । त्रि० हिते ॥
सात्यः । त्रि० सत्यशीले ॥ सत्यंशी लमस्य । छत्रादिभ्योणः ॥ स्त्रियां ० ताच्छीलिकेणेपीति० ङीप्० हलस्तद्धितस्येतियलोपे० सातो० । सांची० इ० भा० ॥
सात्यकिः । पुं० पार्थशिष्ये । युयुधा ने ॥
सात्यवतः ।) सात्यवतेयः ।) पुं० माठरे वादरायणे । वेदव्यासे ।
सात्त्वान् । त्रि० उपासके ॥ भगवद्भ क्ते ॥ सच्छब्देन० सत्त्वमूर्त्तिर्भग

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नाम्० सत्त्वपालनशा विद्यतेयस्य ।
मतुप् । स्वार्थेऽण् । वृद्धिः ।
आर्षत्वाद्णोऽश्रवणम् । यथा ।
सूतजानासि भद्रन्ते भगवान् सात्त्व
तांपतिरिति ॥ सात्त्वतं नामतन्त्र
म्० तत्करोति तदाचष्ट इति णिचि
कृते० क्विप् चेति क्विप् प्रत्यये णेरनि
टीति णिलोपे च कृते पदं सात्वदिति
सात्वतांपतिरिति नामभाष्यम् ॥
तयाच० सात्वतां सात्वततन्त्रमाच
क्षाणानां भक्तानां पतिः पालक इ
ति व्याख्येयम् ॥

सात्त्वतः । पुं० कामपाले । म
धुप्रिये । बलदेवे । रामे । हरौ ।
हिमशृङ्गे । श्रीकृष्णे ॥ दशार्हे ।
उपासके । भगवद्भक्ते ॥ यथोक्तं पा
द्मे० उत्तरखण्डे । सत्त्वं सत्त्वाश्रयं स
त्त्वगुणं सेवितकेशवम् । योऽनन्यत्वेन
मनसा सात्त्वत समुदाहृत : ॥ वि-
हाय काम्यकर्मादीन् भजेदेकाकिनं
हरिम् । सत्यं सत्त्वगुणोपेतो भक्त्या
तं सात्त्वतं विदुः ॥ मुकुन्दपादसेवा
यां तन्नामश्रवणेपि च । कीर्त्तने चर
तो भक्तो नाम्नः स्यात्स्मरणे हरेः ।
वन्दनार्च्चनयो भक्तिरनिशं दास्यस
ख्ययोः । रतिरात्मार्पणे यस्य दृढा
न त्वस्य सात्त्वतः ॥ इति ९९ अध्या
यः ॥ सत्त्वशब्दात् स्वार्थिकः प्र
त्ययः ॥ विजन्मनि । सुधन्वाचा
र्य्ये ॥ यादवे ॥ सत्वतोऽपत्यम्पुमा
न् उत्सादिभ्योऽञ् ॥ पुंभूम्नि०
देशविशेषे ॥ यथा । यदवस्तु दशा
र्हाः स्युः सात्वताः कुक्कुराश्च-
ते० इति त्रिकाण्डशेषः ॥ न० प-
ञ्चरात्रतन्त्रे ॥

सात्त्वततन्त्रम् । न० वैष्णवतन्त्रे ॥
पञ्चरात्रागमे ॥ सात्त्वतानाम् भग
वदुपासकानां तन्त्रम् ॥

सात्त्वतसंहिता । स्त्री० महापुराणे श्री
भागवते ॥ यस्यां वै श्रूयमाणायां कृ
ष्णे परमपूरुषे । भक्तिरुत्पद्यते पुं
सः शोकमोहभयापहा ॥

सात्त्वती । स्त्री० शिशुपालमातरि ।
कृष्णस्य पितृष्वसरि ॥ सात्त्वतोऽप
त्यं स्त्री । उत्सादिभ्योऽञ् । ङीप् ॥
नाट्यवृत्त्यन्तरे ॥

सात्त्वतीसूनुः । पुं० चैद्ये । शिशु
पाले ॥

सात्त्विकः । पुं० ब्रह्मणि । विभाव
रि ॥ त्रिविधभावान्तर्गतभाववि
शेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । सत्त्वोत्क
र्षमनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्वि
का इति विदुर्मुनिपुङ्गवास्ते ॥ ते य
था । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्व
रभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु
प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः ।
प्रलयो मूर्च्छा ॥ यन्त्रान्तरे ॥ यथा
। अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्रूयते । यदृव्यमिवेतिमन : समाधायससात्त्विक: ॥ आहारप्रभेदे । यथा । आयु : सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धना : । रस्या : स्निग्धा:स्थिराहृद्याआहारा : सात्त्विकप्रिया : ॥ सत्त्वेगुणेप्राधान्येन स्थित : ॥ नगणे० ॥।० ॥ त्रि०सत्त्वेगुणाढ्ये ॥ सत्त्वेनमानोद्दच्या निर्वृत : ॥ तेननिर्वृत्तमितिठञ् ॥ सत्वेभवोवा० अध्यात्मादित्वाट्ठञ्वा ॥

सात्त्विकधनम् । न० शुद्धेधने ॥ यथा । श्रुतशौर्यंतप : कन्याशिष्ययाज्याऽन्वयंगतम् । धनंसप्तविधंशुद्धंमुनिभि : समुदाहृतम् ॥ श्रुतेनाध्ययनेन०शौर्येणजयादिना० कन्यागतङ्कन्ययासहागतंश्वशुरादेर्लब्धम्०शिष्यागतंगुरुदक्षिणादिना० याज्यागतंयार्त्विज्यलब्धम्०अन्वयागतम्दायादेभ्योलब्धम्०शुद्धंसात्त्विकमित्यर्थ : ॥

सात्त्विकी । स्त्री० दुर्गायाम् ॥ पूजाविशेषे ॥ यथा । शारदीचण्डिकापूजात्रिविधापरिगीयते । सात्त्विकीराजसीचैवतामसीचेतितच्छृणु । सात्त्विकीजपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्चनिरामिषै : । माहात्म्यंभगवत्याश्चपुराणादिषुकीर्त्तितम् । पाठस्तस्यजप : प्रोक्त : पठेद्देवीमनास्तथेति ॥ देवीप्रकृतौ ॥

साद : । पुं० सन्नतायाम् । अवसादे ॥ सदनम् । षद्लृ० । घञ् ॥ कार्श्ये । कृशत्वे ॥ यथा । शरीरसादादसमग्रभूषणैर्लिरघु : ॥

सादनम् । न० गृहे । सद्मे ॥ स्वर्थण्यन्तात्सदेर्ल्युट् ॥ मज्जने ॥

सादनी । स्त्री० कट्क्याम् । चक्राङ्गाम् ॥ ङीप् ॥

सादि : । पुं० सारथौ ॥ योधे । योद्धरि ॥ सीदति । षद्लृ० । वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्यइञ् ॥ त्रि०आदियुते ॥

सादित : । त्रि० स्तम्भिते । विध्वस्तीकृते ॥

सादी । पुं० अश्वारोहे । असवार० इ०भा०प्र० ॥ मातङ्गारोहे ॥ रथारोहे ॥ अवश्यंसीदति०सादयतिवा । षद्लृ० । आवश्यकेतिणिनि : । यद्वादिर्वा ॥

सादृश्यम् । न० उपमायाम् । तुल्यत्वे । सदृशत्वे । तद्भिन्नत्वेसतितद्गतभूयोधर्म्मवत्वे ॥ यथा चन्द्रभिन्नत्वेसतिचन्द्रगताह्लादकत्वादिमत्त्वंमुखेचन्द्रसादृश्यम् ॥ तत्पर्यायायथा । तमन्वेत्यनुबध्नातितच्छीलंतत्निषेधते । तस्यचानुकरोतीतिशब्दा : सादृश्यवाच

का : दूतिदण्डौ ॥ सदृशस्यभाव : । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य : ष्यञ् ॥ स्त्रियांषित्वान् ङीषि० सादृशी ॥ ष्यञ : षित्करणादीकारोबहुलमिति वामनसूत्राद्वैकल्पिक : ॥

साद्वान्तः । पुं० राद्धान्ते ॥

साद्यस्कः । पुं० सोमयागविशेषे ॥

साधक : । त्रि० साधनकर्त्तरि । निष्पादके ॥ श्रवणाद्यनुष्ठातरि ॥ साध्नोति । साधसंसिद्धौण्वुल् ॥ पुं० पुत्रजीवद्रुमे ॥ षष्ठतारायाम् ॥

साधकतमम् । न० करणे । क्रियासिद्धौप्रकृष्टोपकारके ॥ हेतौ ॥ त्रि० अतिशयसाधके । अतिशायनेतमप् ॥ प्रकृष्टंसाधकंसाधकतमम् ॥

साधनम् । न० करणकारके ॥ साध्यते० कर्मनिष्पाद्यतेऽनेन । साध० । ल्युट् ॥ मृतसंस्कारे ॥ सैन्ये ॥ सिद्धौषधौ ॥ गतौ ॥ निवर्त्तने । निवृत्तौ ॥ उपाये ॥ साध्यमुद्दिश्य साधनंनिरूप्यते ॥ मेढ्रे ॥ दापने ॥ अनुगमे ॥ धने ॥ मारणे । बधे । प्रमाणे ॥ मैत्रे ॥ मोहने ॥ जवे । वेगे ॥ मन्त्रसिद्धिकरणे ॥ सिद्धौ ॥ मोक्षसाधकोधर्मविशेषे । साधनचतुष्टये । यथा । नित्यानित्यवस्तुविवेक : ० इहामुत्रार्थफलभोगविराग : ० शमदमादिषट्कसम्पत्ति : ० मुमुक्षुत्वञ्चेति ॥ साध० । भावकर्मकरणादौल्युट् ॥ साधयतिवा । नन्द्यादित्वाल्ल्यु : ॥ तपसि ॥ यथा । तपोभि : प्राप्यतेभीष्टंनासाध्यंहितपस्यत : । दुर्भगत्वंवृथालोकोवहतेसतिसाधने अल्पसाधनैरधिकारम्भोनसुकर : ॥

साधननिर्म्मुक्त : । त्रि० साधनाभ्यासरहिते ॥

साधना । स्त्री० आराधनायाम् ॥

साधनाव्यापकत्त्वम् । न० साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितायाम् ॥

साधनीय : । त्रि० साध्ये ॥

साधन्त : । त्रि० भिक्षुके ॥ साध्नोति साध० तृभूवहिवसीत्यादिना० झच्० षित् ॥

साधयन्ती । स्त्री० मांसिकायाम् ॥

साधर्म्यम् । न० समानधर्म्मत्वे ॥

साधर्म्यवैधर्म्यसमौ । पुं० न्यायमते जातिविशेषलक्षणे ॥ यथाहगौतम : । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारेतद्धर्मविपर्ययोपपत्ते : साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥ उपसंहारे साध्यस्योपसंहरणे० वादिनाकृते ० तद्धर्म्मस्यसाध्यरूपधर्मस्ययोवि पर्ययोव्यतिरेकस्तस्यसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यांकेवलाभ्यांव्याप्त्यनपेक्षाभ्यांयदुपपादनंततोहेतो : साधर्म्यवैधर्म्यंसमावुच्येते । सदृशमर्थ : ।

वादिना• अन्वयेन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते• प्रतिवादिना साधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुना तदभावापादनं साधर्म्यसमा। वैधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुना तदभावापादनं वैधर्म्यसमा। तत्र साधर्म्यसमा यथा। शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्• घटवत्• व्यतिरेकेण वा व्योमवत्• इत्युपसंहृते• नैतदेवम्• यद्यनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याद्वाऽनित्यः स्यात् नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वान्नित्यः स्यात्• विशेषो वा वक्तव्यः। वैधर्म्यसमा यथा। शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्• घटवत्• आकाशवदिति स्थापनायाम्• अनित्यघटवैधर्म्यादमूर्त्तत्वान्नित्यः स्यादिति विशेषो वक्तव्य इति। अत्र साधर्म्यस्य मात्र वैधर्म्यं त्वतावं वा गमकतौपयिकमित्यऽभिमानात् सत्प्रतिपक्षदेशनाभासे चेमे अनैकान्तिकदेशनाभासेति वार्त्तिकं तु अनैकान्तिकपदयोगात् सत्प्रतिपक्षपरम्। एकान्ततः साध्यसाधकत्वाऽभावात्॥

साधारणः। पुं॰ वत्सरविशेषः॥ सत्फलं यथा। तोयपूर्णा भवेन्मही सा वर्षत्येव दिने दिने। निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये॥ ४४ ॥ जाङ्गलाऽनूपलक्षणसम्पन्नदेशे॥ यथा। मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः। तस्मिन्देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम्॥ साधारणाम्बु मधुरं दीपनं शीतलं लघु। तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत्॥ त्रि॰ समाने। अनेकसम्बन्धिन्येकस्मिन्। सामान्ये॥ अनेकस्वामिकवस्तुनि॥ यथा। साधारणं समाश्रित्य यत् किञ्चिद्वाहनायुधम्। शौर्यादिना प्रीतिधनं भ्रातरस्तत्र भागिनः॥ सर्व्वे। तत्तदितरसम्बन्धिनि॥ सहसाधारणेन वर्त्तते। वोपसर्ज्जनस्येति• सभावः। आग्नीध्रसाधारणाभ्यामिति स्वार्थेऽञ्॥ साध्यस्य सिद्धेः• आरणो वाचकद्रवश्च॥ स्त्रियां साधारणी॥ हेत्वाभासविशेषे॥ यथा। अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः। कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासस्तु पञ्चधा॥ आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणोऽपरः। तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत्॥ यः सपक्षे विपक्षे च स तु साधारणो मतः। यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स त्वसाधारणो मतः। तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः॥

साधारणत्वम्। न॰ असाधारणभिन्नत्वे॥

साधारणधर्म्मः। पुं॰ चतुर्वर्णा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

त्व्यं । यथा । प्रजनार्थंस्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थंचमानवाः । तस्मात्साधारणोधर्म्मः श्रुतौपत्न्या सहोदितः ॥ अपिच । अहिंसा सत्यमस्तेयंशौचमिन्द्रियसंयमः । दमः क्षमार्जवन्दानंसर्वेषांधर्मसाधनमिति ॥ आत्मज्ञानंतितिक्षा चधर्म्मः साधारणोनृपेतिच ॥

साधारणस्त्री० । स्त्री० वेश्यायाम् ॥

साधारणानैकान्तिकः । पुं० हेत्वाभासान्तरे । साध्याभाववद्वृत्तौ ॥ यथापर्वतोऽग्निमान् । प्रमेयत्वादिति । प्रमेयत्वस्यवह्न्यभाववतिह्रदे विद्यमानत्वात् । साध्यवदन्यवृत्तौ । यथा । शब्दोनित्यः । नित्यः स्पर्शत्वात् नचविरुद्धसङ्कीर्णदोषः । उपधिवसङ्करेऽप्युपाधिरसङ्करात् ॥

साधारणी । स्त्री० सदृशायाम् । समानायाम् ॥ कुञ्चिकायामितिहेमचन्द्रः ॥

साधारण्यम् । न० साम्ये । कुञ्चिकायाम् । इतिहेमचन्द्रः ॥

साधारिका । स्त्री० घटिकायाम् । नाडिकायां ॥

साधिका । स्त्री० साधनकर्त्र्याम् ॥ सुषुप्तौ ॥ सुप्तस्तुसाधकेतिहैमः ॥

साधित: । त्रि० दापिते । धनादिना यत्नीकृते । धनादिप्रदापिते ॥ प्र-दापितधने ॥ साध्यतेस्म । साध० । तः ॥ सिद्धे ॥

साधिमा । पुं० साधुत्वे ॥ साधोर्भावः । इमनिच् ॥

साधिष्ठः । त्रि० अतिशयेनबाढे अतिदृढे । आर्य्ये ॥ न्याय्ये ॥ शोभनतमे ॥ अयमेषामतिशयेनबाढः । अतिशायिनेतमविष्ठनाविति ष्ठन् । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥

साधिष्ठान: । त्रि० जीवे । अधिष्ठानेन कूटस्थचैतन्येनसहिते ॥

साधीयान् । त्रि० अतिबाढे ॥ अतिशोभने । अतिसाधौ ॥ अयमनयोरतिशयितोबाढः साधुर्वा । द्विवचनेतीयसुन्० अंतिकबाढयोरिति बाढशब्दस्यसाधादेशः । टेरिति साधोष्टिलोपः ॥

साधुः । त्रि० उत्तमकुलोत्पन्ने । अस्य पर्य्यायायथा । महाकुलकुलीनार्य्यसभ्यसज्जनसाधवइति । वार्द्धुषिके ॥ चारौ । शोभने । मनोज्ञे । स्वभावसुन्दरे ॥ प्रवीणे । योग्ये ॥ स्वधर्म्मवर्त्तिनि ॥ अपकारिष्वप्युपकारशीले ॥ अद्रोहिणि ॥ पुण्यकारिणि ॥ वेदमार्गस्थे ॥ शास्त्रविहितकारिणि ॥ सर्वहिते ॥ नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयसम्पन्नेमुमुक्षौ ॥ कुलधर्माश्रिते ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्वपूज्ये ॥ यथा । शाक्तैर्वैष्णवैः शैवैः सौरैर्गाणपतैरपि । कौलधर्माश्रितः साधुः पूजनीयो तियत्नतः ॥ साध्नोतिपरकार्यम् । धर्मम् अर्थम् । कामम् । मोक्षं वा । साध० । कृवापीत्युण् ॥ पुं० व्याकरणेनप्रतिपादितेशास्त्रीयशब्दे ॥ यद्यपिसाधूनेवभाषेतेतिनश्रूयतेतथापिफलनिर्देशवाक्येतन्निर्देशादेवैदृशविधिः कल्प्यते० साधूनेवभाषितनापशब्दानिति ॥ मन्त्रोहीनः स्वरतोवर्णतोवेतिदर्शनात् ॥ मुनौ ॥ जिने ॥

साधुजः । त्रि० उत्तमकुलोद्भवे । साधौ ॥

साधुधी । स्त्री० वरवत्सलायाम् । श्वश्र्वाम् ॥ सुन्दरबुद्धौ ॥ त्रि० तद्वति ॥ साध्वीधीर्यस्याः ॥ कर्मधारयोबहुव्रीहिर्वा ॥

साधुनिन्दितः । त्रि० प्रणाय्ये । साधुभिर्निन्दिते । साध्वसम्मतइतियावत् ॥

साधुपुष्पम् । न० प्रपौण्डरीके । स्थलपद्मे ॥ साधुचतत्पुष्पञ्च ॥ उत्तमप्रसूने ॥

साधुभावः । पुं० असाधुत्वशङ्कायां साधुत्वे ॥

साधुवादः । पुं० सतामनुमोदने ॥ साधुवादोपबृंहितइतियथा ॥ सा

ध्वुत्तरे ॥

साधुवाहः । पुं० विनीताश्वे ॥ साधुश्चासौवाहश्च ॥

साधुवाही । पुं० विनीताश्वे । सुशिक्षिततुरगे ॥ साधुवहनशीलः । वह० । सुप्यजातौणिनिः ॥ त्रि० शोभनाश्वयुक्ते ॥

साधुवृक्षः । पुं० कदम्बद्रुमे ॥ वरुणवृक्षे ॥ साधुश्चासौवृक्षश्च ॥ मनोज्ञतरौ ॥

साधुवृत्तः । त्रि० सुचरित्रे ॥ साधूनामिवसमानसुखदुःखानांसुहृदांवृत्तम् ॥

साधुवृत्तिः । स्त्री० उत्तमजीविकायाम् ॥ सद्व्यवहारे ॥ सुन्दरवर्त्तने ॥ साध्वीचासौवृत्तिश्च ॥ साधुर्वृत्तिर्वा ॥ त्रि० तद्वति ॥ साध्वीवृत्तिर्यस्य ॥

साधुसङ्गमः । पुं० मनोनिग्रहस्योपायविशेषे ॥ यस्तुबोधितमपितत्त्वं नसम्यग्बुध्यते० योवाविस्मरति०तयोः साधुसङ्गमएवोपायः । साधवोहिपुनः पुनर्बोधयन्ति० स्मारयन्तिच ॥

साधुसमागमः । पुं० साधुसङ्गे । यथा । त्यजदुर्जनसंसर्गं भजसाधुसमागमम् । कुरुपुण्यमहोरात्रंस्मर नित्यमनित्यतामिति ॥

साधूतम् । न० वह्निसङ्घाते ॥ प

वयनीध्याम् ॥ आतपे ॥ इत्यज
यपालः । पाठान्तरे॰ साध्वतम
पि ॥

साध्यः । पुं॰ गणदेवताविशेषे ॥
साध्यं सिद्धिः । साध॰ । इहलो
र्थ्यंत्॰ इतिभावेण्यत् । साऽस्त्य
स्य । अर्श आद्यच् । साध्याद्वादश
विख्याताः पुराणेषु पुरातनैः ।
ते यथा । मनोमन्ता प्राणश्च नरोयाः
नोहयस्तथा । नारायणो नरश्चैवहं
सश्चित्तस्तथा विभुः ॥ प्रभुश्चद्वाद
शैवैते साध्याः प्रोक्ताः पुरातनैरिति
॥ विष्कम्भाद्यन्तर्गतयोगविशेषे ॥
तत्रोत्पन्नस्य फलं यथा । असाध्यसा
ध्यः किल साध्यजातः शूरोऽतिधी
रो विजितारिपक्षः । बुद्ध्याद्युपा
यैः परिसाधितार्थः परं कृतार्थः
सुतरां विनीतः ॥ स्मरे । कामे ॥
देवे । सुरे ॥ त्रि॰ साधनीये ॥
कृच्छ्रोपायः सुखोपायो द्विविधः
साध्य उच्यते ॥ साधनार्हाभिमते ॥
साध्यतेऽत्र । अनुपक्षः । यथा ।
प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कार
णान्वितम् । निश्चितं लोकसिद्धस्य
पक्षं पक्षविदो विदुः ॥ साध्यं साध
नार्हाभिमतं पक्षं विदुः । यद्यप्यन्य
त्र साध्यं ज्ञाप्यम्॰ तद्विशिष्टधर्मी
पक्ष इति भेदः । तथाप्यत्रवाक्प्रत्या
प्यत्वादिधर्मविशेषविशिष्टस्य पक्षत

याधर्मिणोऽधर्माणां पदैरेवसाध्यत्वात्
साध्यपक्षयोरभेदाभिधानमितिव्यव
हारतत्त्वम् ॥ व्याप्ये ॥ साध्यते
ऽनेनेति व्युत्पत्त्या पक्षे ॥ यथा ॰प
र्वतो वह्निमानित्यत्र पर्वतः ॥ सा
धयितुं योग्ये ॥ यथा पर्वतो वह्निमा
नित्यत्र वह्निः साध्यः ॥ साध्यस्य
वस्तुनोऽभावे साधनैः किं प्रयोजनम् ॥

साध्यतावच्छेदकम् । न॰ अनुमिति
विधेयांशे भासमानधर्मे ॥

साध्यव्यापकत्वम् । न॰ साध्यसमा
नाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि
त्वे ॥

साध्यसमः । पुं॰ हेत्वाभासान्तरे ॥
यथाह गौतमः । साध्याविशिष्टः
साध्यत्वात्साध्यसमः ॥ ४८ ॥
साध्येन वह्न्यादिना॰ अविशिष्ट॰
कुत इत्यत आह॰ साध्यत्वादिति॰
साधनीयत्वादित्यर्थः । यथाहि॰
साध्यं साधनीयं॰ तथा हेतुरपि चेत्
॰ साध्यसम इत्युच्यते । अत एव चा
सिद्ध इति व्यवह्रियते । अयञ्चाश्र
यासिद्धिस्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्
धिभेदात्॰ त्रिविधः । आश्रयासि
द्धिश्च॰ पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः
। यथा काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमा
नित्यादौ । स्वरूपासिद्धिः॰ प
क्षे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्याभा
वः । यथा ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

। व्याप्यत्वासिद्धिश्च। अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्याभावः। नच स्वरूपासिद्धेरेव सूत्राल्लभ्यत्वप्रतीतेर्नाभियोगलभ्यत्वमितिवाच्यम्। हेतुरितिपदञ्च स्वपूरणीयम्। हेतुपदञ्च गमकहेतौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य बोधकम्। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वञ्चैवापूर्यताम्। तथाच। तद्यत्किञ्चिदंशसाध्यत्वेनैव साध्यसमत्वम्। अतएव साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साधने साधनतावच्छेदकाभावस्य व्याप्यत्वासिद्धिः। यथा। पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षतावच्छेदकवद्भेदादेरन्यतमत्वेनाश्रयासिद्धित्वम्। यथाच। पक्षे हेत्वभाववद्धेतुमद्भेदादेरन्यतमत्वेन स्वरूपासिद्धित्वम्। तथा साध्यतावच्छेदकाभावादेरन्यतमत्वेन व्याप्यत्वासिद्धित्वं। चिन्तयान्यतमत्वस्यासिद्धिसामान्यलक्षणत्वं नीलधूमत्वादेरपि व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावं वदन्ति। तेषामयमाशयः। व्याप्तिर्हि साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपा। गुरुधर्मश्च साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकोऽतो नीलधूमत्वादेः साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वान्न व्याप्तिस्वरूपत्वम्। तथाच साध्यतावच्छेदकाभावादिरिव। साधनतावच्छेदके व्याप्यतानवच्छेदकत्वमपि भवति व्याप्यत्वासिद्धिरिति ।४८।

साध्यसिद्धिपादः। पुं। व्यवहारस्य चतुर्थपादे ॥ सच निर्णयपादः। यथा। प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यमिति। भाषापादः प्रथमः। श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्युत्तरपादो द्वितीयः। ततोऽर्थी लेखयेत् सद्य इति क्रियापादस्तृतीयः। तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोतीति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः। यथा। भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः। आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते। इति मिताक्षरा ॥

साध्वसम्। न। भये ॥ साधूनस्यति। असः। अजितिमुकुटः तन्न। अणः प्रसङ्गात्। तस्मात् साधूनामसः ॥ सम्भ्रमे ॥

साध्वी। स्त्री। दुर्गायाम् ॥ मेदायाम् ॥ पतिव्रतायाम् ॥ तल्लक्षणमाह हारीतः। आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रतेति ॥ मनुरपि। पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता। सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते। इति ॥ वोतो गुणवचनादिति ङीष् ॥ शोभनायाम् ॥

सानन्दः। पुं। गुच्छकरञ्जे ॥ ध्रुवकप्रभेदे ॥ यथा। अष्टादशाक्षरै

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यं क्रोधशोहर्षप्रदोध्रुवः । कदस्क संचकितालेसानन्दोवीरकेरसे ॥ त्रि॰ आह्लादयुक्ते ॥

सानन्दूरः । पुं॰ तीर्थविशेषे ॥

सानसिः । पुं॰ काञ्चने ॥ सनोति षणुदाने । सानसिवर्णसौख्यादि नाअसिप्रत्ययउपधावृद्धिश्च ॥ त्रि॰ सम्भजनीये ॥

सानिका । स्त्री॰ वाद्यविशेषे । सनाई॰ इतिलोकप्रसिद्धे ॥ वंशी-वाद्ये ॥

सानुः । पुं॰ न॰ स्त्री । प्रस्थे । पर्वतस्यसमभूभागे ॥ वने ॥ वात्यायाम् ॥ मार्गे ॥ अग्रे ॥ कोविदे ॥ सनोति । षणु॰ । दृसनिजनी तिञुण् ॥ अर्के ॥ पल्लवे ॥

सानुक्रोशः । त्रि॰ सदये ॥

सानुजः । पुं॰ तुम्बुरुवृक्षे । तीक्ष्णपत्रे ॥ न॰ प्रपौण्डरीके ॥ त्रि॰ अनुजेनसहवर्त्तमाने ॥ सानुजं राममीडे ॥

सानुबन्धः । त्रि॰ सपरिवारे ॥ अविच्छिन्ने । सानुस्यूते ॥

सानुमान् । पुं॰ पर्वते ॥ सानवोविद्यन्तेऽस्य । मतुप् ॥

सानेयिका । स्त्री॰ सानेय्याम् ॥

सानेयी । स्त्री॰ वंश्याम् ॥ इ॰ श॰ र॰ मा॰ ॥

सान्तपनम् । न॰ कृच्छ्रसान्तपनाभिधे व्रतविशेषे ॥ यथा । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥ गोमूत्रादिषड्द्रव्याण्येकीकृत्यैकस्मिन्नहनि भक्षयेत् । नान्यत् किञ्चिदद्यात् । अपरदिने चोपवास इत्येतत् । सान्तपनं कृच्छ्रं स्मृतमित्यर्थः ॥ सन्तपति । तप॰ । ल्युः । तस्येदं कर्म । अण् ॥

सान्तरः । त्रि॰ विरले ॥ अन्तरेणसहितः ॥

सान्त्वम् । न॰ अत्यर्थमधुरवाक्ये । कर्णमनःप्रीतिजनके ॥ सामनि । प्रियशब्दार्थप्रदानसम्बन्धादिभिः क्रोधोपशमने । द्रव्यं दास्यामि तुभ्यं माभैषीरित्यादिसमाधानोक्तौ ॥ सान्त्वयति । षान्त्वसामप्रयोगे । चुरादिरदन्तः । एरच् । घञ् वा ॥ दाक्षिण्ये ॥

सान्त्वनम् । न॰ प्रणये ॥ सामोपाये ॥ षान्त्व॰ । ल्युट् ॥

सान्त्वना । स्त्री॰ प्रणये ॥ प्रणयः सान्त्वमाननेतिकोषान्तरम् ॥ सामनि

सान्त्वनावादः । पुं॰ प्रियवचने ॥

सान्दीपनिः । पुं॰ मुनिविशेषे ॥ अस्त्रादिविद्याभिज्ञे । अवन्तिपुरवासिनि काश्ये रामकृष्णयोर्गुरौ ॥ सन्दीपनस्यापत्यम् । अतइञ् ॥

सान्द्रदृष्टिकम् । पुं॰ व्यापारानन्तरं

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

जायमाने॰यथा : फले । सन्दृष्टौप्र त्यक्षे भवम् । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । समानदृष्टिविषये ।

सान्द्रम् । न॰ वने । त्रि॰ घने । निविडे । मृदौ । सद॰ चन्द्यते । घ दित्वस्थने । बाहुलकाद्रक् ।

सान्द्रपुष्प : । पुं॰ बिभीतकवृक्षे ।

सान्द्रस्निग्ध : । त्रि॰ घनास्निग्धे । मेदुरे ।

सान्धिक : । पुं॰ शौण्डिके । त्रि॰ सन्धिकर्त्तरि ।

सान्धिवेलम् । न॰ संधिवेलायाम्भवे । सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योण् ।

सान्ध्य : । पुं॰ स्वप्ने । सन्धिभवे । सन्ध्यायाम्भव : । सन्धिवेलादित्वादण् ।

सान्ध्यकुसुमा । स्त्री॰ त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे ।

सान्नहनिक : । त्रि॰ योधानांरणसन्नाहप्रवर्त्तके । सन्नहनंप्रयोजनमस्य । तदस्यप्रयोजनमितिठक् ।

सान्नाय्यम् । न॰ होतव्यद्रव्ये । हवि- षिसम्यङ्नीयतेहोमायेत्यग्निंप्रति । णीञ्॰ । पाय्यसान्नाय्येतिण्यदा यादेश : सम्रोदीर्घश्चनिपात्यते ।

सान्निध्यम् । न॰ नैकट्ये । निकटे । सन्निधिरेव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थेष्यञ् ।

सान्निपातिक : । त्रि॰ सन्निपातजरो गे । सन्निपातप्रशमनन्क्वाथ्[?]पनंवा । सन्निपाताच्चेतिठञ् ।

साम्यासिक : । पुं॰ भिक्षौ । पारा[?] शिवि ।

सान्वय : । त्रि॰ सम्बन्धिनि । कुलसहिते । पुत्रपौत्रादिसहिते । यथा । येनधौतागिरि:[?] सर्वेद्रमन्यस्यकुलस्य मम् । सजीवन्नेवशूद्रत्वमाशुगच्छतिसान्वय : ।

सापत्न : । पुं॰ सपत्नीतनये । सपत्न्याअपत्यम् । शिवादिभ्योण् । ततस पत्नेतिपाठेपिलिङ्गविशिष्टपरिभाषया॰ सपत्नीशब्दादपिसामान्यचिन्तया॰ ठकंबाधित्वाऽणितिबोध्यम् । वैरिणस्तनये । तस्यापत्यमित्यण् ॰ शिवादित्वादा ।

सापत्नेय : । त्रि॰ सपत्न्यास्तनये । सपत्न्याअपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ।

सापत्नी । स्त्री॰ सपत्न्यादुहितरि ।

सापत्रपा । स्त्री॰ लज्जायाम् ।

सापराध : । त्रि॰ कृतापराधे ।

सापिण्ड : । पुं॰ सपिण्डे । प्रज्ञादिभ्यश्चेतिस्वार्थेऽण् ।

सापिण्ड्यम् । न॰ सपिण्डतायाम् ।

साप्तपदीनम् । सख्ये । मित्रत्वे । सप्तभि : पदैरवाप्यते । साप्तपदीनंसख्यमितिसाधु ।

साफल्यम् । न॰ सफलतायाम् ।

साभाव्यापत्ति: । स्त्री॰ साम्यप्राप्तौ ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सामकः । पुं० तर्कुशाणे ॥ साम्नाभिज्ञे ॥ सामअधीते० वेदवा । क्रमादिभ्योवुन् । न० मूलऋणे ॥

सामगः । त्रि० ब्राह्मणविशेषे । छान्दोगे ॥ सामगायति । गैशब्दे । गापोष्टगितिटक् । टिड्ढाणञ् : । ङीनस्त्रियांसामगी ॥

सामगर्भः । पुं० विष्णौ ॥

सामग्री । स्त्री० कारणसमूहे । यथा । सामग्रीचेत्फलविरहोव्याप्तिरेव तत्त्वमृच्छ० पद्माङ्कदूतः ॥ द्रव्ये ॥

सामग्र्यम् । न० समुदायत्वे ॥

सामजः । पुं० गजे ॥ कुञ्जरे ॥ त्रि० सामोत्थे । सामार्थे ॥

सामञ्जस्यम् । न० औचित्ये । युक्तियुक्ते ॥

साम । न० सहस्रशाखिपित्र्यदेवताकवेदविशेषे ॥ गीतिविशिष्टायामृचि ॥ ऋच्यध्यूढं सामोच्यते ॥ वाक्यविशेषस्यायांगीतौ ॥ सामपदन्तुगीतिमात्रस्यैवाभिधायकमित्यन्यत् । चतुर्णांवेदानांमध्येगानमाधुर्येणातिरमणीयत्वाद्विष्णोर्विभूतिः सामेत्युच्यते । राज्ञांशत्रुवशीकरणोपायविशेषे । सान्त्वे । प्रियवादार्थप्रदानसम्बन्धादिभिः शत्रोः क्रोधोपशमने ॥ यथा । परस्परोपकाराणांदर्शनंगुणकीर्तनम् । सम्बन्धस्यसमाख्यानमायत्याः सम्प्रकाशनम् ॥ वाचापेशलयासाधुतवाहमितिचार्पणम् । इतिसामविधानज्ञैः सामपञ्चविधंस्मृतम् ॥ स्यतिपापं० षोअन्तकर्मणि । सातिभ्यांमनिन्मनिणाविति मनिन् ॥ सान्त्वनम् । सामसान्त्वप्रयोगे । बाहुलकात् मनिन्वा ॥ त्रि० शोभने । अनवद्ये ॥

सामनः । पुं० सामवति ॥ सामास्यास्ति । पामादित्वान्नः ॥

सामनी । स्त्री० पशुबन्धनरज्जौ ॥

सामन्तः । पुं० प्रतिवासिनि ॥ सन्निकृष्टदेशीयस्य । प्रादिभ्योधातुजस्येतिसमासः । समन्तायाः स्वदेशाव्यवहितभूमेरयम् । तस्येदमित्यण् ॥ माण्डलिके ॥ चतुर्दिशिके ॥ त्रि० सहाये ॥

सामन्यः । पुं० सामविदि ॥ सामसुसाधुः० प्रवीणो० योग्योवा । तत्रसाधुरितियत् । येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावः ॥

सामयिकः । त्रि० समयोचिते । समयेकार्यकर्त्तरि ॥ समयः प्राप्तोस्य । समयस्तदस्यप्राप्तमितिठञ् ॥ कालिकयादित्वात्स्वार्थेठञ्वा । समयोत्थे ॥

सामयोनिः । पुं० ब्रह्मणि । द्रुहिणे । कुञ्जरे । गजे । त्रि० सा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सोल्ये ॥
सामरस्यम् । न॰ ऐकरस्ये ॥
सामर्थ्यम् । न॰ योग्यतायाम् ॥ श क्तौ ॥ विशेष्यविशेषणभावावगाह्यु पस्थितिजनकत्वरूपे. एकार्थीभावे ॥ परस्पराकाङ्क्षारूपायांव्यपेक्षा याम् ॥
सामर्षः । त्रि॰ सरोषे ॥
सामवायिकः । पुं॰ अमात्ये । म न्त्रिणि ॥ त्रि॰ समवायसम्बन्धि नि ॥ समवायोत्थे । सामूहिके ॥ समवायंसमवैति । समवाया न्समवैतीतिठक् । इहसमवपूर्वस्ये णोर्थः प्रविश्यैकदेशीभवनम् । ततगुणभूतंप्रवेशंप्रति॰ प्रकृत्यर्थ स्यकर्मतावोधाः । विशेष्यानुरो धेनतु॰ लोकेसप्तमीप्रायेणप्रयुज्य ते । कुरुषुचेसमवेताइतियथा ॥
सामवित् पुं॰ उद्गातरि ॥ सामा निवेत्ति । विद॰ । क्विप् ॥
सामवेदः । पुं॰ कुजाधिपेवेदवि शेषे ॥
सामाजिकः । पुं॰ सभासदि । स भास्तारे ॥ समाजंसमवैति । स मवायान्समवैतीतिठक् ॥ समा जंरक्षतिवा । रक्षतीतिठक् ॥
सामाधिपतिः । पुं॰ भौमग्रहे ॥
सामानाधिकरण्यम् । न॰ पदयोः सम्बन्धविशेषे । पदयोरेकार्थनिष्ठ त्वे सचसम्बन्धोभिन्नप्रवृत्तिनि मित्तानांशब्दानामेकस्मिन्नर्थेतात्प र्यसम्बन्धः । यथासोयंदेवदत्तइति वाक्येतत्कालविशिष्टदेवदत्तवाच कशब्दस्य॰ एतत्कालविशिष्टदे वदत्तवाचकायंशब्दस्यच॰ एकस्मि न्पिण्डेतात्पर्यसम्बन्धः ॥ यथो क्तमाचार्यैः । एकवृत्तिरर्थेशब्दानां भिन्नवृत्तिहेतूनाम् । सामानाधि करण्यम्भवतीत्येवंवदन्तिलाक्षणि काइति ॥ एकविभक्त्यन्तानांपदान विशेषणविशेष्यभावेनैकार्थनिष्ठत्वे । तच्चमुख्यगौणभेदेनद्विविधंयथा । सामानाधिकरण्येनित्वंस्त्वैक्येमुख्य तांव्रजेत् । खंछिद्रमुत्पलंनीलमि त्यादौतदवेक्षणात् ॥ अन्यस्यान्य वसम्पत्त्यात्सिंहस्यपुरुषेयथा । सामानाधिकरण्यस्यगौणंसिंहः पु मानिति ॥ समानमधिकरणंययो स्तयोर्भावः ॥ एकाश्रयत्वे ॥ अ न्यदुक्तंद्वन्द्वलंसत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रि तम्॰सामानाधिकरण्यंहितेनास्ति मिरयोः कुतः ॥
सामान्यः पुं॰ पञ्चमेवर्णे । वर्णस ङ्करे ॥ यथोक्तंमहानिर्वाणे । च त्वारः कथितावर्णाआश्रमाअपिसु व्रते । आचाराश्चापिवर्णानामाश्र माणांपृथक्पृथक् ॥ कृतादौकलि कालेतुवर्णाः पञ्चप्रकीर्त्तिताः ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव चेति ॥

सामान्यम्। न॰ जातौ ॥ तद्द्विविधम्। यथा। सामान्यं द्विविधम् प्रोक्तम् परञ्चापरमेव च। द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ परभिन्ना च या जातिः सैवापरतयोच्यते। व्यापकत्वात् परापि स्याद् व्याप्यत्वादपरापि च। द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ इति भाषापरिच्छेदः ॥ तल्लक्षणं यथा। नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वमिति। अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्ति॰ अतः सत्यन्तम्। नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्ति॰ अतउक्तमनेकेति। नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तिसामान्यमुपेक्ष्य समवेतत्वमुक्तम्। एकव्यक्तिवृत्तिस्तु न जातिः। यतउक्तम्। व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः। रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रहः ॥ एकव्यक्तिकत्वादाकाशत्वं न जातिः। तुल्यवृत्तिकत्वाद्घटत्वं कलसत्वं न जातिद्वयम्। सङ्कीर्णत्वाद्भूतत्वं मूर्त्तत्वं न जातिः। अनवस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः। विशेषस्य व्यावृत्तस्वभावस्य रूपहानिः स्यादतो विशेषत्वं न जातिः। समवायसम्बन्धाभावात् समवायो न जातिः। द्रव्यादित्रिकवृत्तिरिति। परत्वमधिकदेशवृत्तित्वम्॰ अपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वम्। सकलजात्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः परत्वम्। एतद्बोधनं यद्द्रव्यादीति। तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम्। परभिन्ना सत्ताभिन्ना। व्यापकत्वात् परापि स्याद्व्याप्यत्वादपरापि च। पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वात्॰ अधिकदेशवृत्तित्वात्॰ द्रव्यत्वस्य परत्वम्। सत्तापेक्षयाऽल्पदेशवृत्तित्वात्॰ द्रव्यत्वस्य॰ अपरत्वञ्च। तथा च धर्मद्वयसमावेशादुभयमविरुद्धम्। इति मुक्तावली ॥ नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्। तच्च द्रव्यगुणकर्म्मवर्त्ति॰ तर्कसङ्ग्रहः ॥ सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकतेति लक्षणलक्षितोऽलङ्कारविशेषः ॥ यथावा। प्रस्तुत[illegible]गुणसाम्यविवक्षया। ऐकात्म्यं बध्यते योगात् तत् सामान्यमिति स्मृतम्। अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितुं यदप्रस्तुतार्थेन सम्पृक्तमपरित्यक्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निबध्यते॰ तत्समानगुणनिबन्धनात्॰ सामान्यम्। उदाहरणम्। मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः सितत

रदन्तपत्रकृतशक्रचकचीकचिराञ्चलां
शुक्लाः । अशभ्रविततधाम्नि धव-
लयति धरामविभाव्यतां गताः प्रि
यवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभि
योऽभिसारिकाः ॥ अत्र प्रस्तुततद
न्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया निबद्धं
धवलत्वमेकात्मताहेतुः । अतएव
पृथग्भावेनानयोरुपलक्षणम् ॥
यथा वा । वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधू
नां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि । भृ
ङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन् कोऽवेद
यिष्यन्नवचम्पकानि ॥ अत्र निमित्ता
न्तरजनितापि नानात्वप्रतीतिः प्रथ
मप्रतिपन्नमभेदं नव्युदसितुमुत्सहते
प्रतीतत्वात्तस्यप्रतीतेश्चबाधायोगात्

सामान्यम् । त्रि० साधारणे । अवि
शेषे । तुल्यतायाम् ॥ अनेकसम्ब
न्ध्येकवस्तुनि ॥ उत्सर्गे ॥

सामान्यच्छलम् । न० छलप्रभेदे ॥
सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगाद
सम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम्
॥ ५३ ॥ सामान्यविशिष्टसम्भवद
र्थाभिप्रायेणोक्तस्य० अतिसामान्य-
योगादसम्भवदर्थकल्पनया० दू
षणाभिधानं सामान्यच्छलम् । य
था ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न इ-
त्युक्ते० ब्राह्मणत्वं न विद्याचरणसम्प
दं साधयतीति कल्पयित्वा० परो
ऽवदति कुतो ब्राह्मणत्वेन० विद्या
चरणसम्पत्० व्रात्येऽव्यभिचारा-
त् ॥ ५३ ॥

सामान्यतोदृष्टम् । न० अदृष्टस्वलक्ष
णसामान्यविषये वीतानुमाने ॥

सामान्यलक्षणा । स्त्री० अलौकिकस०
न्निकर्षविशेषे ॥ स तु० आश्रय
ज्ञापकसामान्यज्ञानम् । यथा ।
एक घटदर्शने सकलघटज्ञानं भव-
ति इदं घटत्वादिज्ञानम् । तत्
प्रमाणं यथा । अलौकिकः सन्नि
कर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगज
स्तथा ॥ आसत्तिराश्रयाणान्तु सा
मान्यज्ञानमिष्यते । तदिन्द्रियज
तद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्षते ॥ इति
भा० ॥

सामान्यविधिः । पुं० अनारभ्यवि
धौ ॥ यथा । नहिंस्यात्सर्वभू
तानीति ॥

सामान्यशासनम् । न० सामान्या
धिकारे ॥ राजलेख्यविशेषे ॥

सामान्या । स्त्री० नायिकाभेदे या
थान्तरे ॥ कथ्यततिथिशासर्द्धं
ष्वभिमतफलदाभवेच्च सामान्या ॥

सामान्याभिनयः । पुं० वागङ्गसङ्ग
जेऽभिनये ॥ यथा । सामान्या
भिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्गसङ्गजः इ
ति ॥

सामासिकः । पुं० साङ्घपिके ।

समासस्मृहे ॥
सामि । अ० अर्द्धे ॥ निन्दायाम् ॥ सामयति । षामसान्त्वप्रयोगे । अचट्ठ : ॥
सामिधेनी । स्त्री० धाय्यायाम् । अग्निज्वालनार्थं ऋचि । ऋक्सामिधेनीधाय्याचयास्यादग्निसमिन्धने ॥ समिधामाधानी । समिधामधानेषिण्यण् । षित्वान्ङीष् । यस्यहलदृतिलोप : ॥ समिधि ॥
सामिधेना : । पुं० मन्त्रविशेषे ॥ समिधामाधान : । समिधामाधानेषिण्यण् ॥
सामीची । स्त्री० वन्दनायाम् ॥
सामीप्यम् । न० सान्निध्ये । देशकालाभ्यांकृतायाम् प्रत्यासत्तौ । अव्यवहितत्वे ॥ समीपमेव । चतुर्वर्णादित्वात् ० ष्यञ् ॥
सामुद्रम् । न० देहलक्षणे ॥ लवणविशेषे । कडके । वशिरे ॥ अस्यगुणा यथा । सामुद्रंमधुरंपाकेसतिक्तंमधुरंगुरु । नात्युष्णंदीपनंभेदिसक्षारमविदाहिच ॥ श्लेष्मलंवातनुत्तिक्तमरूक्षंनातिशीतलम् ॥ समुद्रोदके सामुद्रमुदकंक्षारंसर्वदोषप्रकोपणम् ॥ समुद्रफेने ॥ धाराजलप्रभेदे ॥ तत्तुसक्षारलवणंशुक्रदृष्टिबलापहम् । विस्रन्दोषलंतीक्ष्णंसर्वकर्मसुगर्हितम् ॥ सामुद्रन्त्वाश्विनेमासिगुणैर्गाङ्गवदादिशेत् । यतोऽगस्त्यस्यदिव्यर्षेरुदयात्सकलंजलम् ॥ निर्मलंनिर्विषंस्वादुशुक्लंस्याददोषजम् ॥ तत्सामुद्रंजलम् । अपिच । फूत्कारविषवातेननागानांव्योमचारिणाम् । वर्षासुसविषंतोयंदिव्यमप्याश्विनंविनेति ॥ त्रि० समुद्रोत्पन्नवस्तुनि । समुद्रेभवम् । तत्रभवइत्यण् ॥
सामुद्रकम् । न० समुद्रलवणे ॥ समुद्रोक्तस्त्रीपुंलक्षणग्रन्थे ॥ तीर्थविशेषे ॥ त्रि० । स्त्रीपुंसयोश्चिह्नवेत्तरि ॥
सामुद्रिक : । त्रि० स्त्रीपुंसयोश्चिह्नज्ञे ॥ वेत्तास्त्रीपुंसयोश्चिह्नंसामुद्रिकउदाहृतइतिहारावली ॥ समुद्रसम्बन्धिनि ॥ समुद्रचारिणि ॥
सामूहिक: । त्रि० सामवायिके ॥ समूहंसमवैति । समवायान्समवैतीतिठक् ॥
साम्पराय : । पुं० परलोके ॥ परलोकसाधने । सम्पराय : परलोक : ० तत्प्राप्तिप्रयोजनेशास्त्रीयेसाधनविशेषे ॥
साम्परायिकम् । न० युद्धे । समीके । समरे । त्रि० पारलौकिके ॥ यथा । प्रभु : प्रथमकल्पस्ययोनुकल्पेनवर्त्तते । नसाम्परायिकंतस्यदुर्मतेर्विद्यतेफलम् ॥ पारलौकि

कीसाधने । सम्परायणम् । ययग
तौद्गतौवा । घञ् । ततोविनया
दित्वात् स्वार्थे ठक् ॥ सम्परायाय
प्रभवति । सन्तापादित्वाद्ञ् ॥
सम्परायार्हे । सम्परायमर्हति ।
तदर्हतीतिठक् ॥

साम्प्रतम् । अ० अधुनार्थे । इदानी
म् । उचितार्थे । सम्प्रतनम् ।
तनुविस्तारे । डम् । पृषोदरादि
त्वात् समोदीर्घः ॥ यद्वा । सम्०प्र
ति० एतयोः समाहारद्वन्द्वः ।
तस्मात् प्रज्ञाद्यण् । गणपाठा
न्मान्तत्वम् ॥

साम्प्रतिकम् । न० समे ॥ न्याय्ये ॥
सम्प्रतिशब्दाद्विनयादित्वात्स्वार्थे
ठक् ॥

साम्बम् । न० उपपुराणविशेषे ॥

साम्बरम् । न० गडलवणे ॥

साम्बरी । स्त्री० मायायाम् ॥ शाम्ब
रीसम्बरीमाया० मायाक्लृप्तकैन
टे० इ० शब्दरत्नावली ॥

साम्भवी । स्त्री० रक्तलोध्रे ॥

साम्मातुरः । पुं० भद्रमातुरे । स
तीतनये ॥ सम्मातुरपत्यम् । मा
तुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः ॥

साम्मुख्यम् । न० सायाह्नव्यापिन्या
न्तिथौ । साम्मुख्यंनामसायाह्न
व्यापिनीदृश्यतेयदौतिस्कन्दोक्तेः
॥ सम्मुखत्वे ॥

साम्यम् । न० तुल्यत्वे । समताया
म् ॥ चाण्डालान्त्यस्त्रियोगत्वाभु
क्त्वाचप्रतिगृह्यच । पतत्यज्ञानतो
विप्रोज्ञानात्साम्यन्तुगच्छति ॥ नि
र्विशेषे । सर्वभूतेषु विषमस्वपि
प्रवर्त्तमानस्यब्रह्मणः समभावे ।
समाङ्गविष्यञ् ॥

साम्राज्यम् । न० सार्वभौमपदे । इ
ण्डलस्याधिपत्ये ॥ यथा । तस्या
धिपत्यंराज्यंस्यात् साम्राज्यंदशम
ण्डले । शतलक्षैर्महीशानिमज्जासा
म्राज्यमुच्यतइतिवरदातन्त्रे द्विती
यः पटलः ॥ सम्राजोभावः ।
ष्यञ् ॥

साम्राणिकर्द्दमम् । न० नखादिनाम
निगन्धद्रव्ये । गन्धाढ्ये ॥ इ०
रा० नि० वर्गः ॥

साम्राणिजम् । न० मत्स्यपारिवते ॥

सायंसन्ध्या । स्त्री० पितृप्रसूाम् ॥
सायङ्कालीपास्यदेवतायाम् ॥

सायम् । अ० निशामुखे । दिनान्ते ॥
सानम् । षा० षम् । युगागमः ॥

सायः । पुं० काण्डे । शरे । वा
णे ॥ दिनान्ते । विकाले ॥ स्य
ति० समापयतिदिनम् । षो०
अन्तकर्मणीतिषः ॥ घञ् वा । आती
युक् ॥

सायकः । पुं० शरे ॥ खड्गे ॥ स्य
ति । षो० । ण्वुल् । युक् ॥

सायकपुङ्खा। स्त्री० शरपुङ्खायाम्॥

सायङ्कालः। पुं० सायाह्ने॥

सायम्। अ० निशामुखे। दिनान्ते। सानम्। षो०। घम्। युगागमः॥

सायम्प्रातिकः। त्रि० सायम्प्रातर्भवे॥ कालाट्ठञ्॥

सायन्तनः। त्रि० सायङ्कालसम्बन्धिनि॥

सायाह्नः। पुं० विकालके। दिनान्ते। पञ्चधाविभक्ताह्नः पञ्चमे भागे। यथा। सायाह्ने त्रिमुहूर्त्तं स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत्। राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्म्मसु॥ अह्नः सायम्। सङ्ख्याविसायेति ज्ञापकात् समासः। सायमह्नि मतोपद्धतिभाष्याद् साधुः॥

सायिका। स्त्री० क्रमस्थितौ।

सायुज्यम्। न० सयुग्भावे। एकदेहदेहित्वेऐक्ये॥ सयुजोभावः। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्॥

सायोत्सवः। पुं० विकाले।

सारः। पुं० बले॥ स्थिरांशे॥ यथा। वेदान्यनेकशास्त्राणि चाल्पायुर्विघ्नकोटयः। तस्मात् सारं विजानीयात् क्षीरं हंस इवाम्भसः॥ मज्जनि। मज्जायाम्॥ वज्रक्षारे। रोगे। द्युतिभरणौ॥ दाडिमे॥ पायौ॥ पावके। नवनीते॥ दध्यये। काव्यालङ्कारविशेषे॥ यथा। उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत् सारः परावधिः॥ परः पर्यन्तभागोऽवधिर्यस्य धाराधिरोहितया तच्चेदुत्कर्षस्य विश्रान्तिः। उदाहरणम्। राज्ये सारं वसुधा० वसुधायाम् पुरम्० पुरे सौधम्। सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम्। न० जले। धने॥ न्याय्ये। नवनीते॥ विपिने। लौहसारे। यथा। घसाभ्रष्टकरकारयङ्गान्यस्मिन्नलेदिते। लौहस्य यन्त्रसूक्ष्माणि तत्सारमभिधीयते॥ लौहसाराद्वयं हन्याद्ग्रहणीमतिसारकम्। अर्द्धसर्वाङ्गजं वातं शूलञ्च परिणामजम्॥ छर्द्दिञ्च पीनसं पित्तं श्लेष्माणं शम्यपि हन्ति। त्रि० वरे। श्रेष्ठे॥ यथा। असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम्। काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शिवपूजनम्॥ इति॥ विरन्तिष्ठन् सरति कालान्तरम्। सृ०। स्थिरे० इति घञ्॥ सारः शबलपीतयोरिति विश्वः॥

सारकः। पुं० तरलप्रवृत्तिहेतौ। जयपाले। त्रि० विरेचके॥ सरति। सृ०। ण्वुल्॥

सारखदिरः। पुं० दुष्खदिरे। पचतरौ॥

सारगन्धः। पुं० चन्दने॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सारग्राही । त्रि० सारग्रहणकर्त्तरि ॥

सारघम् । न० मधुनि ॥ सरघाभिः कृतम् । संज्ञायामित्यण् ॥

सारङ्गः । पुं० एणे । हरिणे ॥ चातके ॥ मतङ्गजे ॥ विहगान्तरे ॥ चञ्चरीके ॥ छत्रे ॥ राजहंसे ॥ चित्रमृगे ॥ वाद्यभेदे ॥ अंशुके ॥ चित्रवर्णे । नानावर्णे ॥ मयूरे ॥ कामदेवे ॥ धनुषि ॥ केशे ॥ स्वर्णे ॥ आभरणे ॥ पद्मे ॥ शङ्खे ॥ चन्दने ॥ कर्पूरे ॥ पुष्पे ॥ कोकिले ॥ मेघे भूमौ ॥ रात्रौ ॥ दीप्तौ ॥ सिंहे ॥ न० सारङ्गमांसे ॥ यथा । सारङ्गं जाङ्गलं स्निग्धं मधुरं लघुवृष्यदमिति राजनिर्घण्टः ॥ वर्णवृत्तान्तरे ॥ कर्णध्वजं जोहलं चामरदेहि चिह्नं सतालं सदा सन्निधेहि । सर्पाधिराजाधिराजस्तदावृत्तमूरीकरोतीह सारङ्गमेतद्धि ॥ यथा । यथापि नैवात्मनीनं कृतं कर्म यातं जनुः क्वापि लभ्यं न वैशस्यं । किन्दारदेहात्मजस्यार्णवृन्देन चेतो रतिं विन्दसे चेन्मुकुन्देन ॥ त्रि० चित्रवर्णवति । शबले ॥ भगवद्भक्ते ॥ यथा । श्रियो निवासो यस्योरः० पानपात्रं मुखं दृशाम् । बाहवो लोकपालानां सारङ्गानां पदाम्बुजमिति ॥ सरति । सृ० । वृन्दाजोर्वृद्धिश्चेत्यङ्गच् ॥ सारं गच्छति वा । गमल्ड० । खच् ॥ सारमङ्गं यस्य । शकन्ध्वादिः ॥ सहारङ्गं यस्य वा । सारङ्गायति वा । गैशब्दे । गापोष्टक् ॥

सारङ्गिकः । पुं० हारितिके ॥ सारङ्गान् हन्ति । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्तीति ठक् ॥

सारङ्गिका । स्त्री० वर्णवृत्तान्तरे ॥ द्विजवरकर्णौ सगणं विरचय यस्याश्चरणम् । जगदभिरामं दयिता भवति हि सारङ्गिकया ॥ यथा । प्रणमत राधारमणं जगन्नयबाधाशमनम् । असुरमदापाहरणं यदुकुलचूडाभरणम् ॥

सारङ्गी । स्त्री० वर्णवृत्तान्तरे । यथा मादौ कृत्वा कर्णौ दत्त्वाहारं ताटङ्कम० विद्युन्मालापादं दद्यादन्तेहारं यद्वृत्तम् । नागाधीशेनोक्तं तत्सारङ्गीत्याख्यातं सद्भिस्तच्छ्रुत्वा रीमाष्टि प्रायः सर्वेषां गाथाचाणि ॥ यथा । वृन्दारण्ये गोधुक्पूर्णे गोपायन्तं गोवृन्दं० बालैः साकं बालक्रीडाशीलं वन्दे गोविन्दम् । आभीरीणामौपन्यस्यव्याजाद्धासः कर्षं तद्वैलीकुञ्जे सन्मध्ये शूरे राधां दृष्ट्वा हृष्यन्तम् ॥ शबलायाम् ॥ अन्यकोडीषिविडीषु ॥

सारजम् । न० नवनीते ॥

सारणः । पुं० अतीसाररोगे ॥ रा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

बाणमन्त्रिणि । दशकन्धरदूते ॥ आम्रातके ॥ भद्रबलायाम् ।। न० गन्धभेदे ॥ मलनिर्गमने ॥

सारणिः । स्त्री० क्षुद्रनद्याम् ॥ प्रसारण्याम् ॥

सारिणी । स्त्री० प्रसारण्याम् ॥ स्वल्पनद्याम् ॥

सारण्डः । पुं० सर्पाण्डे ॥

सारतः । पुं० मुनौ ॥ त्रि० अर्त्तनसहवर्त्तमाने ॥

सारतरुः । पुं० कदलीवृक्षे ॥ द्व० धञ्जयः ॥

सारतः । अ० बलतइत्यर्थे ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥

सारथिः । पुं० सूते । नियन्तरि ॥ अस्य लक्षणं यथा । निमित्तशकुनज्ञानी हयशिक्षाविशारदः । हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूविभागविशेषवित् ॥ स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषाञ्च प्रियंवदः । शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तितइति ॥ सरत्यश्वान् । सृ० । अन्तर्भावितण्यर्थः । सर्त्तेर्णिच्चेतिगथिन् ॥

सारथ्यम् । न० सारथेः कर्म्मणि० भावे च ॥ पुरोहितादित्वाद्यक् ॥

सारदः । त्रि० सारदातरि ॥

सारद्रुमः । पुं० खदिरे ॥

सारपादः । पुं० धामनिवृक्षे ॥

सारभृत् । त्रि० सारग्राहिणि ॥

सारमितिः । स्त्री० वेदे । श्रुतौ । सारस्य यथार्थस्य मितिः ॥

सारमूषिका । स्त्री० देवदाल्याम् ॥

सारमेयः । पुं० कुक्कुरे । सरमाया अपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

सारमेयादनः । पुं० नरकविशेषे ॥

सारमेयी । स्त्री० शुन्याम् ॥ ढगन्तान्ङीप् ॥

सारलोहम् । न० लौहसारे ॥ इति भूरिप्रयोगः ॥

सारवः । त्रि० सरयूजातवस्तुनि ॥ सरय्वांभवः । तत्रभवइत्यण् । दाण्डिनायनेतियलोपः ॥ स्त्रियां टिड्ढेतिङीपि० सारवी ॥

सारवान् । त्रि० ससारे ॥

सारवती । स्त्री० छन्दोभेदे ॥ यथा । चेद्भगणत्रितयंक्रमतः० स्याद्गुरुरन्तगतोऽत्रमतः । श्रीयशवन्तनृपप्रथिता० सारवतीकविभिः कथिता ॥ सारविशिष्टायां ॥

सारसः । पुं० स्वनामप्रसिद्धे पक्षिविशेषे । पुष्कराह्वे ॥ अस्य शकुनंयथा । इष्टार्थसिद्धिः सकलासु दिक्षु स्यात्सारसद्वन्द्वविलोकनेन । श्रुत्वास्य पृष्ठे निनदं न गच्छेत् सिद्ध्यत्यभीष्टं गृहएव यस्मात् ॥ वामेनयोषित्कलहकारीशब्द-स्तथाग्रे तु परतीर्थलब्ध्यै । यः साारसाभ्यां युगपद्विरावः कृतोऽपि

रैवतकमतेऽपि वामः ॥ सर्वेदितव्यः कथितार्थकारी० क्रौञ्चद्वयस्याप्ययमेव धर्मः ॥ इति वसन्तराजः ॥ इन्दौ ॥ हंसे ॥ न० सरसीरुहे । पद्मे । भौमपानीयविशेषे ॥ यथा नद्याः शैलवराच्च भौमयवसंस्थम्य- लिष्ठति । तत्सरोजलजच्छन्नं सद्भिः सारसं स्मृतम् ॥ सारसं सलिलं स्वच्छं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु । रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं हितम् ॥ त्रि० सरोजाते ॥ सरसिभवः । अण् ॥

सारसनम् । न० तनुत्राणोरस्के । कञ्चुकदाव्यार्थिंमध्यकायनिबद्धपट्टिकादौ ॥ यथा । कञ्चुकोवारवाणोऽस्त्री० यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः । बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोऽथ शीर्षकमित्यमरः ॥ कञ्च्याम् । मेखलायाम् । कटिभूषणे ॥ स्त्री कट्यां वस्त्रबन्धने । सारमुत्कृष्टं सनमस्य पक्षसम्भक्तौ । षः । सः हारसनेनाल्पशब्देन वा सारं सनोति सा । यथा हाले कर्पूरः शैत्यविशेषणामच् । यथा । सारंपल मक्षते० दीप्यतेऽनेन । अश्वकलशीप्र्याद्यादिषु । करणे ल्युट् । अ कन्ध्यादि ॥

सारसिका । स्त्री० सारसाम् । स्वार्थे कः ॥

सारसी । स्त्री० सारसजायाम् । सारसस्त्रियाम् ॥

सारस्वतः । पुं० देशविशेषे ॥ बिल्वदण्डे ॥ कल्पविशेषे ॥ यथा । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तन्मात्स्यमिहोच्यते ॥ इति मात्स्ये ५३ अध्यायः ॥ सरस्वतीनदीपुत्रे मुनिविशेषे ॥ बुसिकल्पित् । सारस्वतदेशाह्वयब्राह्मणे ॥ स च पञ्चविधगौडेषु प्रसिद्धः । यथा । सारस्वताः कान्यकुब्जा इति ॥ न० ब्रह्मोवृते ॥ त्रि० सरस्वतीतीरवासिनि ॥ सरस्वतीतीरसम्बन्धिनि ॥ सारस्वतदेशसम्बन्धिनि ॥

सारस्वताः । पुं० भूम्नि० देशविशेषे । द्विजाधिकेषु ॥ यथा । कश्मीरास्तु मधुमन्ताः सारस्वतास्तु विकर्णिकाः इति हेमचन्द्रः ॥

सारस्वतकल्पः । पुं० स्वायम्भुवमात् कालात्सोऽतीत ऊर्ध्वरेभरस्वत्युपासनाप्रकरणे ॥

सारस्वतव्रतः । पुं० न० मत्स्यपुराणोक्तव्रतविशेषे ॥

सारस्वती । स्त्री० इष्टिविशेषे । याज्ञिकाः । पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणमिति महाभाष्यम्

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सारा । स्त्री॰ स्नुहीप्रभेदे ॥ दूर्वायाम् कृष्णत्रिवृतायाम् ॥

साराथः । त्रि॰ निष्कृष्टार्थे ॥

सारालः । पुं॰ तिले ॥

सारिः । पुं॰ स्त्री॰ पाशके ॥

सारिका । स्त्री॰ शारिकाख्यखगे । पीतपादायाम् । गैराटिकायाम् ॥ सरति । स॰ । ण्वुल् । प्रत्ययस्थादितीत्त्वम् ॥ वृत्तान्तरे ॥

सारिणी । स्त्री॰ कपिलशिंशपायाम् ॥ कार्पासिकायाम् ॥ दुरालभायाम् ॥ प्रसारण्याम् ॥ रक्तपुनर्नवायाम् ॥ सहदेव्याम् ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

सारी । त्रि॰ बलयुक्ते । सबले ।

सारिष्ठः । त्रि॰ अतिशयेनसारे ॥

सारी । स्त्री॰ सप्तलायाम् ॥

सारु । न॰ वर्णवृत्तप्रभेदे ॥ हारदण्डधारिसारु ॥ यथा । नन्दनन्दनम् भजामि ॥

सारुणः । त्रि॰ अरुणवर्णयुक्ते ॥

सारुणा । स्त्री॰ जपायाम् ॥

सारूप्यम् । न॰ सरूपतायाम् ॥

सारोष्ट्रः । पुं॰ देशभेदे ॥ सारउष्ट्रोयस्मिन् ॥

सारोष्ट्रिकः । पुं॰ विषविशेषे ॥ सारोष्ट्रे देशेभवः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् ॥

सार्गलः । त्रि॰ सप्रतिबन्धे ।

सार्थः । पुं॰ जन्तुसङ्घे ॥ वणिक्समूहे ॥ समूहमात्रे ॥ यात्रिकजनानांसङ्घाते ॥ त्रि॰ सधने ॥ सफले । अभिधेयसहिते ॥ सरति । स॰ । सर्त्तेर्णिद्दित्थन् ॥ अर्थेनसहवर्त्तमानोवा ॥ वापीष्विवस्रवन्तीषुवनेषूपवनेष्विव । सार्थाः स्वैरंतदीयेषुचेरुर्वेश्मस्विवाद्रिषु ॥

सार्थकः । त्रि॰ सप्रयोजने ॥ अर्थेनसहवर्त्तमानः । सार्थकः ॥

सार्थवाहः । पुं॰ वणिजि ॥ सार्थंवहति । वह॰ । कर्म्मण्यण् ॥

सार्थिमः । त्रि॰ सार्थेस्थिते । सार्थीतिख्याते ॥

सार्द्रः । त्रि॰ आर्द्रे ॥ पर्यायास्तु । आर्द्रंसार्द्रंक्लिन्नंतिमितंस्तिमितंसमुन्नमुत्तञ्चेति ॥ सहआर्द्रेणगुणेनेतितथा ॥

सार्द्धः । त्रि॰ अर्द्धसहिते ॥ अर्द्धेनसहवर्त्तमानः ॥

सार्द्धम् । अ॰ साकमर्थे । सत्रम् । समम् । सहार्थे ॥ ऋध्यति । ऋधुवृद्धौ । बाहुलकात्कम् । सहकर्द्धंवर्त्तते ॥

साप्पः । पुं॰ अश्लेषानक्षत्रे ॥ सर्पोदेवतास्य । साऽस्यदेवतेत्यण् ॥

साप्पराज्ञी । स्त्री॰ सर्पराजस्यवासुकेः पत्न्याम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सार्प्पिष : । त्रि॰ सर्पि : सम्बन्धिनि । सर्पिषा संस्कृते ॥ अण् ॥

सार्पिष्क : । त्रि॰ घृतसंस्कृते । सर्पिषा संस्कृतं । तेन संस्कृतमिति ठक् ॥ सार्पिष्कन्दाधिकं सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं क्रमादिति हेमचन्द्र : ॥

सार्व्व : । पुं॰ अर्हति । जिने ॥ त्रि॰ सर्व्वहिते । सर्व्वस्मै हित : । सर्व्वपुरुषाभ्यां णढञौ । इति ण : ॥

सार्व्वजनिक : । त्रि॰ सर्व्वजनीने ॥ सर्व्वजन : । पूर्व्वकालैकेति समास: । सर्व्वजनाय हित: । सर्व्वजनाट्ठञ् खश्चेति ठञ् ॥

सार्व्वभौम : । पुं॰ सर्व्वपृथ्वीपतौ । चक्रवर्त्तिनि । कान्यकुब्जदेशे । उत्तरदिग्गजे । सर्व्वस्याम् भूमौ विदित : । तत्र विदित इत्यण् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धि : ॥ सर्व्वभूमेरीश्वरो वा । तस्येश्वर इत्यण् ॥ सर्व्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा । सर्व्वभूमिपृथिवीभ्यामणञाविति अण् ॥

सार्व्वजनीन : । त्रि॰ सर्व्वजने साधौ ॥ खञ् ॥

सार्व्वलौकिक : । त्रि॰ सर्व्वलोकविदिते ॥ सर्व्वलोके विदित: । लोकसर्व्वलोकाट्ठञ् । अनुशतिकादि: ॥

सार्षपम् । न॰ सर्षपशाके ॥ गुणा यथा : कटुकं सार्षपं शाकं बहुमूत्रमलं गुरु । अम्लपाकं विदाहि स्यादुष्णं रूक्षं त्रिदोषकृत् ॥ सक्षारं लवणं तीक्ष्णं स्वादु शाकेषु निन्दितम् ॥ सर्षपतैले ॥ दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु । लेखनं स्पर्शवीर्य्योष्णं तीक्ष्णं पित्तास्रदूषकम् । कफमेदोनिलार्शोघ्नं शिर : कर्णामयापहम् । कण्डूकोष्ठकृमिश्वित्रकुष्ठदुष्टव्रणप्रणुत् ॥ तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत् ॥ राजिकयो : ॰ कृष्णराजिकारक्तराजिकयो : ॥

सार्ष्टिता । स्त्री॰ समानर्द्धित्वे । समानैश्वर्य्ये ॥

साल : । पुं॰ वृक्षमात्रे । प्राकारे । सर्ज्जपादपे । सखुआ॰ इ॰ भा॰ प्र॰ । सल्यते । षल गतौ । कर्म्मणि घञ् । न॰ धूनके ॥

सालग्राम : । पुं॰ शालग्रामे ॥

सालन : ।)
सालनिर्यास: ।) पुं॰ धूनके सर्ज्जरसे ॥

सालपर्णी । स्त्री॰ सालपर्ण्याम् । विदारिगन्धायाम् ॥ इ॰ श॰ र॰ लौ । साल : पर्ण्णमस्या : । सालशब्दस्य शालपर्णसदृशलक्षणया । पाककर्णेति ङीष् ॥

सालपुष्पम् । न॰ स्थलपद्मे ॥

सालरस : । पुं॰ राले । धूनके ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सालवेष्टः । पुं० धूनके ॥

सालशृङ्गम् । न० प्राचीराग्रे ॥

सालसारः । पुं० तरौ ॥ हिङ्गुनि ॥

सालिका स्त्री० शारिकायाम् ॥ षल० । ण्वुल् । टूत्त्वम् ॥

सालीक्यम् । न० एकलीकवासे । सलीकतायाम् ॥

सालूकः । पुं० पक्षिविशेषे । गूयलके । चुद्रचूडे ॥

साल्वः । पुं० देशविशेषे । तद्देशस्थे० पुंभूम्नि० कारकुचीयेषु ॥ साल्वास्तुकारकुचीयामरयस्तुदशेरकच्छुर्तहेमचन्द्रः ॥ पुं० नृपतिविशेषे ॥ न० मूलविशेषे ॥ साल्वस्यमूलम् । पुष्पमूलेषुबहुलमित्यणोलुक् ॥ वृत्तिप्रामाण्यात्साल्वशब्दस्यवृहत्वेपिबिल्वादित्वंमृग्यादित्वंवाबोध्यम् ॥ त्रि० साल्वदेशजे ॥ साल्वेषुभवः । कच्छादिभ्यश्चेत्यण् ॥ यथा० साल्वः पदतिर्व्रजति ॥

साल्वकः । त्रि० साल्वदेशजेवाह्मगादौ ॥ गवि । यवाग्वम् ॥ साल्वेषुजातः । अपदातौसाल्वादिति, गोयवाग्वोश्चेतिवुञ् ॥

साल्वती । स्त्री० नाव्यवृत्तौ ॥

साल्वहा । पुं० श्रीकृष्णे ॥

साल्वेयः । पुं० नृपान्तरे ॥ तस्यापत्ये ॥ साल्वेयस्यापत्यं० राजा वा । साल्वेयगान्धारिभ्याञ्चेत्यञ् ॥

सावधानः । त्रि० समाहितान्तःकरणे ॥ अवधानेनसहवर्त्तमानः । सचेतने ॥

सावनः । पुं० यज्ञकर्मान्ते ॥ यजमाने ॥ प्रचेतसि । वरुणे ॥ दिवसविशेषे ॥ यथा । उदयादुदयंभानोःसावनंतद्दिनस्मृतम् ॥ अपिच । अहोरात्रेणचैकेन सावनोदिवसःस्मृतः ॥ इति ॥ त्रिं शद्दिनात्मकेमासि ॥ त्रिंशतासौरदिवसैःसावनःपरिकीर्त्तितः ॥ न० सवनसम्बन्धिदिने ॥ सोमयागेसवनत्रयस्याहोरात्रसाध्यत्वात् तत्सम्बन्धिदिनंसावनमितिमाधवाचार्य्यः ॥

सावयवम् । न० व्यक्तौ ॥ अवयवैरवयवैर्मिथःसंश्लेषः मिश्रणंसंयोगइतियावत् अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः तेनसहवर्त्ततइतिसावयवम् । तथाहि० पृथिव्यादयः परस्परंसंयुज्यन्ते० एवमन्येपि । नतुप्रधानस्यबुद्ध्यादिभिः संयोगस्तादात्म्यात् । नापिसत्त्वरजस्तमसामपरस्परंसंयोगोऽप्राप्तेरभावात् ॥ त्रि० अवयवविशिष्टे ॥

सावरः । पुं० मृगविशेषे ॥ न० तन्मांसे ॥ यथा । मांसंसावरसम्भूतंपाचितंदुग्धघृते । वेसवारोभवा

कीर्णं हिङ्गुसैन्धवसम्भृते ॥ बलपुष्टिकारं रुच्यं विष्टम्भि गुरु पाचनम् । सावरं पललं शीतं सुस्वादु कफकृन्मतम् ॥ रसे पाके च मधुरं रक्तपित्तनिवारणम् तद्भुक्त्वा शर्करां भूयो भक्षणाय प्रकल्पते ॥ भावप्रकाशेऽपि । सावरं पललं स्निग्धं शीतलं गुरु दस्मृतम् । रसे पाके च मधुरं कफदं रक्तपित्तहृत् ॥ त्रि० सवरेण सहिते ॥

सावर्ण्णः । पुं० अष्टममनौ ॥ यथोक्तं देवीभागवते । छायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो मनुः । पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्ण्णस्तेन कथ्यते ॥ इति ॥

सावर्णिः । पुं० सूर्य्यतनये । अष्टममनौ ॥ अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः ॥ सवर्णाया अपत्यम् । अतइञ् । इत्यधिकारे । बाह्वादिभ्यश्चेति । इञ् ॥ यद्वा । अग्रजस्य वैवस्वतमनोः समानो वर्ण इति सावर्णिः । यथोक्तं विष्णुपुराणे । छायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो मनुः । पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णिस्तेन कथ्यते इति ॥ गोत्रविशेषे ॥ यथा । वात्स्यसावर्णिगोत्रयोरौर्वच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्नुवतः प्रवरा इत्युदाहृतम् ॥

सावर्णिकः । पुं० मन्वन्तरान्तरे ॥ सावर्णिकः प्रकाशीयस्मिन् ॥ अष्टममनौ । सावर्णिकोनाम मनुर्भवान् भुवि भविष्यतीत्युक्ते ॥

सावित्रः । पुं० शङ्करे ॥ वसौ ॥ ब्राह्मणे ॥ सूर्य्ये ॥ गर्भे ॥ न० यज्ञोपवीते ॥ सवितुरयम् । तस्येदमित्यण् ॥

सावित्री । स्त्री० शाल्वदेशीयसत्यवद्राजपत्न्याम् । मद्रदेशीयाश्वपतिराजकन्यायाम् ॥ ब्रह्मपत्न्याम् । सवितुः पृश्न्याम् पत्न्यां जातायाम् । उमायाम् ॥ तन्नामकारणं यथा । चिदग्नेरर्चिता देवी वेदयागेषु पूजिता । आत्मशुद्धस्वरूपा तु सावित्री तेन सा स्मृता ॥ इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः ॥ गायत्र्याम् ॥ सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्यते । यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः ॥ वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्रोच्यते बुधैरिति स्कन्दपुराणे ब्राह्मणप्रशंसानामाध्यायः ॥ सन्ध्यायामन्यत्र समये च व्यक्तसावित्रीजपः सायंप्रातर्होमादिरूपया स्वकीयक्रियया च स्वकाले व्यक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्योऽपि सज्जनेषु निन्दां गच्छति तस्मात् स्वकाले सावित्रीजपस्वक्रियासु न त्यजेत् सवितुरियम् । अण् । ङीप् । पुत्रदीपप्रसिद्धार्थानदाम् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सावित्रीव्रतम् । न० ज्येष्ठकृष्णचतुर्द्दश्यामुस्त्रीकर्त्तव्ये नियमविशेषे । वटसावित्री० इ० भाषाप्रसिद्धे ॥

सावित्रीसूत्रम् । न० यज्ञोपवीते ॥

साशङ्क: । त्रि० सभये ॥

साशूक: । पुं० कम्बले । इ० हारावली ॥

साश्रुधी: । स्त्री० श्वश्रूम् इ० चि० शेष: ॥

सास: । पुं० चापविशेषे ॥ असिन धनुषासहवर्त्तते । तेनसहेतिबहुव्रीहि: ॥

सासि: । त्रि० सखड्गे ॥ सहासिनावर्त्तते । तेनसहेतितुल्ययोगइतिबहुव्रीहि: ॥

सासुसू: । पुं० सबाणे ॥ असुसूभिर्बाणै: सहिते ॥

सास्थितास्र ङ्न् । न० कांस्ये ॥ इ० वि० ष: ॥

सास्ना । स्त्री० गलकम्बले । गवाङ्गलस्थितेकम्बलाकृतिमांसे ॥ सस्नि । प्रसस्नपे । रास्नासास्नेति साधु: ॥

साहङ्कार: । त्रि० गर्वयुते ॥

साहचर्य्यम् । न० साहित्ये । एकक्रियान्वयित्वे । सामानाधिकरण्ये एकाधिकरणवृत्तित्वे ॥ सहचरस्य भाव: । ष्यञ् ॥

साहस: । पुं० अग्निविशेषे ॥ यथा । प्रायश्चित्ते विधुश्चैवपाकयज्ञे तुसाहस: । लक्षहोमेतुवह्नि: स्यात्कोटिहोमेहुताशन: ॥ इतितिथ्यादितत्त्वम् ॥ दमे । दण्डविशेषे ॥ सचत्रिविधोयथा । प्रथम: साहस: स्मृत: । मध्यम: पञ्चविज्ञेय: सहस्रन्त्वेवचोत्तम: ॥ लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तुमोहात्पूर्वन्तुसाहसम् । भयाद्द्वौमध्यमौदण्डौमैत्र्यात्पूर्व्वंचतुर्गुणमितिमानवे साक्षिप्रकरणे ८ ऽध्याय: ॥ न० बलात्कारकृतकार्ये । बलात्समक्षक्रियमाणे पारुष्यादौ ॥ यथाचनारद: । सहसाक्रियतेकर्म्मयत्किञ्चिद्बलदर्पितै: । तत्साहसमितिप्रोक्तं सहोबलमिहोच्यते ॥ मनुष्यमारणंस्तेयंपरदाराभिमर्षणम् । पारुष्यमनृतञ्चेतिसाहसंपञ्चधास्मृतमिति ॥ दुष्कृतकर्म्मणि ॥ अविमृष्यकृतौ । पश्चाद्दोषमनालोच्यकरणे ॥ द्वेषे ॥ जीवानपेक्षितकर्म्मणि ॥ सहसिबलेभवम् । तत्रभव इत्यण् ॥ शास्त्रत्यागे

साहसाङ्क: । पुं० विक्रमादित्यभूपतौ ॥ साहसिके ॥

साहसिक: । पुं० चौरे । अविचार्यकारिणि ॥ बलेनपरद्रव्यादिग्रहणकारिणि ॥ चतरास्नासमान कार्या । यथाहमनु: । ऐन्द्रंस्थान

मभिप्रेप्सुर्यंशमाचयमव्ययम् । नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसत : । साहसस्य नर : कर्त्ता विज्ञेय : पापकृत्तम : ॥ साहसे वर्त्तमानन्तु यो मर्षयति पार्थिव: । स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् । समुत्सृजेत् साहसिकान् सर्वभूतभयावहान् इति ॥ सहसा बलेन वर्त्तते । ओजस्सहोऽम्भसा वर्त्तत इति ठक् ॥

साहसिक्यम् । न॰ सहसाप्रवर्त्तने ॥ साहसिकस्य कर्म्म । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

साहसी । त्रि॰ साहसान्विते ॥

साहस्र: । पुं॰ सहस्रसङ्ख्याकगजादिसैन्यपंक्ति ॥ सहस्रं बलमस्य । अण् चेत्यण् ॥ न॰ सहस्रशब्दे सहस्राणां समूह : । भिक्षादिभ्योऽण् ॥ सहस्रमाने ॥ स्वार्थेऽण् । यथा । हरित्ते साहस्रं कमलबलिमाधाय पदयोर्यदेको नेतस्मिन्निजमुदहरन्नेत्रकमलमिति । त्रि॰ सहस्रगुणाधिके ॥ यथा । विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणै : । उपांशु : स्याच्छतगुण : साहस्रो मानस: स्मृत इति ॥ सहस्रेण क्रीतं ॥ शतमानविंशतिकसहस्रवसनाद-

ण् ॥ सहस्रसम्बन्धिनि ।

साहस्रकम् । न॰ तीर्थविशेषे ॥

साहस्रम् । न॰ तीर्थविशेषे ॥

साहायकम् न॰ साहाय्ये ॥ सहायस्य कर्म भावो वा । सहायाद्वेति वुञ् । योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञिति वा ॥

साहाय्यम् । न॰ सहायतायाम् ॥ सहायस्य कर्म भावो वा । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥ साहाय्यं करवामा सीति यथा ॥

साहित्यम् न॰ मेलने ॥ सहितस्य भाव : । ष्यञ् ॥ तल्लक्षणं यथा । परस्परसापेक्षाणां तुल्यरूपाणां युगपदेकक्रियान्वयित्वं साहित्यमिति श्राद्धविवेक : ॥ एकक्रियान्वयित्वं वा ॥ मनुष्यकृतश्लोकमयभट्टिमाघादिग्रन्थे । काव्ये ॥

साह्वम् । न॰ साहाय्ये ॥ सहशब्द : सहायवाची । राक्षसानां वधे साह्वं लङ्कायास्तु प्रधर्षणे इति रामायणवचनात् ॥ सहितत्वे । मेलने ।

साह्वय : । पुं॰ समाह्वये ॥

सिंह : । पुं॰ मृगेन्द्रे । पञ्चास्ये । कण्ठीरवे ॥ महासिंहे ॥ हिनस्ति । हिंसि हिंसायाम् । पचाद्यच् । पृषोदरादि : ॥ सिंह : प्रसुप्तानां प्राणिनां सुहूर्त्तमाह । स्वामी चापि मनुष्याणां नाम्नि-

बलघ,भर्गकर्मेन्द्रैः। कर्म-
पालनमुखंहिसपूर्वैः पुण्डरीकमु
खहैतिनखानाम्। इति ॥ पं-
चमराशौ ॥ तल्लग्नोत्पन्नस्य फलमा
ह। सिंहलग्ने समुद्भूतो भोगी शत्रु
विमर्दनः। स्वल्पोदरोऽल्पपुत्रश्च
सोत्साहीगजविक्रमः॥ उत्तरस्थः
स्मृतः श्रेष्ठे। रक्तशोभाञ्जने।
अर्हताध्वजे॥ सिंहति। विचक्ष
रणे। सिंचेः संज्ञायांहनुमोक-
श्च।

सिंहकेलिः। पुं॰ पूर्वजिने। म
ञ्जुघोषे।

सिंहकेशरः। पुं॰ बकुले॥ सिंह
सटायाम्॥

सिंहतलः। पुं॰ संहतले। सव्यद
क्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्विस्तृ
ताङ्गुल्योः प्रतले॥ सिंहस्येव
तलमत्र॥

सिंहतुण्डः। पुं॰ सीहुण्डे। स्नुह्या
म्॥

सिंहद्वारन्। न॰ प्रवेशद्वारे प्रवेश
ने। सिंहपौल॰ इ॰ भा॰ प्र॰॥
द्वाराग्रस्तम्भोपरिचिते। तोरणे॥

सिंहध्वनिः। पुं॰ सिंहशब्दे॥

सिंहनादः। पुं॰ युद्धे सैन्यानांयोऽ
हङ्काररवः सिंहनादः। क्ष्वेडा
याम्॥ सिंहस्यनदनम्। नद॰
। घञ्॥ सिंहनादोभटानांहि
सिंहस्यनदनंस्मृतम्॥ गजयूथ
दर्शनात्॰ तद्भङ्गाय॰ यथासिंहस्य
नादस्तथा॰ परबलभङ्गाय॰ स्वोत्सा
हविवृद्धयेचयोरावः ससिंहनादः
॥ कलहंसःक्ष्वेडन्दोभेदेगुग्गुलौ॥

सिंहनादिका। स्त्री॰ दुरालभाया-
म्॥

सिंहपर्णी। स्त्री॰ वासके॥

सिंहपुच्छः। पुं॰ वासके॥

सिंहपुच्छिका। स्त्री॰ चित्रपर्णिका
याम्। चकुलिया॰ इ॰ गौ॰
भा॰॥

सिंहपुच्छी। स्त्री॰ पृश्निपर्ण्याम्॥ सिं
हपुच्छाकारपुष्पत्वात्। उपमाना
त्पच्चपुच्छाच्चेतिङीष्॥ माष
पर्ण्याम्। वासके॥

सिंहपुष्पी। स्त्री॰ पृश्निपर्ण्याम्॥

सिंहमुखी। स्त्री॰ वासके॥

सिंहयाना। स्त्री॰ दुर्गायाम्॥

सिंहरथा। स्त्री॰ दुर्गायाम्॥

सिंहलः। पुं॰ जम्बुद्वीपस्योपद्वीपप्र
भेदे। सिलोन॰ इ॰ गौ॰ दे॰
प्र॰। देशविशेषे। यथा। दक्षिणे
ऽवन्तिमाहेन्द्रमलयाश्चऋष्यमूककाः
चित्रकूटमहाराष्ट्रकाञ्चीसिंहलकोङ्क
णा इति। देशान्तरेऽपि च। मरुदे
शात्पूर्वभागेकामाद्रेर्दक्षिणेशिवे।
सिंहलाख्योमहादेशः सर्वदेशोत्तमो
त्तमः इति॥ न॰ पित्तले। रङ्गे

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

त्वचे । दालचीनी॰ इ॰ भा॰ ॥

सिंहलस्था । स्त्री॰ सैंहल्याम् ॥ त्रि॰ सिंहलदेशवासिनि ॥

सिंहलास्थान : । पुं॰ तालवृक्षसदृश वृक्षविशेषे । प्रोतफले ॥

सिंहलील : । पुं॰ रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । लिङ्गोपरि स्थितानारीभूमौदत्त्वापदद्वयम् । हृदयेदत्तहस्ता चसिंहलील : प्रकीर्त्तित : ॥ लिङ्गोपरिस्थितानारीकान्तोरस्थपदद्वया । हृदयेदत्तहस्ताचसिंहलीलो प्यसावपि ॥

सिंहवाहिनी । स्त्री॰ दुर्गायाम् ॥ यथा । सिंहमारुह्यकल्यान्तेनिहतोमहिषोयथा । महिषघ्नीततोदेवीकन्यावैसिंहवाहिनी ॥

सिंहविक्रान्त : । पुं॰ अश्वे हये ॥ त्रि॰ सिंहतुल्यविक्रमवति ॥

सिंहविन्ना । स्त्री॰ माषपर्ण्याम् ॥

सिंहविलोकितम् । न॰ मात्रावृत्तान्तरे ॥ शृणुसिंहविलोकितवृत्तवरंवरयमकमनोहरचरणधरम् । धरणीपतिमानसमधिकलितङ्कलिवेदचतुष्कलगणललितम् ॥ यथा । दिवसाद्यसादिततिमिरबलंबलजावलिबोधनिसर्गधनम् । धनदेन्द्रकृतान्तपाशिनमितमिनभुवनतलंनमदिवसकृतम् ॥ सिंहावलोकिते ॥

सिंहसंहनन : । त्रि॰ वराङ्गरूपोपेते ॥ सिंहसंहनन : सत्याद्योविसर्पोन्नसुन्दर : ॥ सिंहस्येवसंहननंदेहोऽस्य । रूढिशब्दोयम् ॥ न॰ सिंहस्यसम्यग्वधे ॥

सिंहसेन : । पुं॰ कृत्ताईत्पितरि ॥

सिंहा । स्त्री॰ धमन्याम् ॥ नाडाम् ॥

सिंहाणम् । न॰ मण्डूरे । लोहमले ॥ सिंहमानयति । अन॰ । कर्म्मण्यण् । पृषोदरादि : ॥

सिंहाधिप : । पुं॰ सूर्य्ये ॥

सिंहानम् । न॰ मण्डूरे ॥ सिंहहननमिति । अन॰ अच् ॥

सिंहासनम् । न॰ हेममयेराजासने ॥ सिंहद्वासने ॥ सिंहाकारमासनम् । सिंहस्थासनम्वा ॥ परासनस्थोयेराजायेराजाचनिरासन : सपरैर्हन्यतेसिंहैरिवमत्तोगजाधिप : ॥ पुं॰ रतिबन्धभेदे ॥ यथा । स्वजङ्घाद्वयबाहूचकृत्वाबिभ्रपदद्वयम् । स्तनौधृत्वारमेत्कामोबन्ध : सिंहासनोमत : ॥

सिंहास्य : । पुं॰ वासके ॥ सिंहस्यास्यमस्य । सिंहास्यसदृशपुष्पत्वात् ॥ त्रि॰ सिंहसमानमुखे ॥

सिंहिका । स्त्री॰ राहुमातरि ॥ कश्यपपत्न्यदितौतुसिंहिकाराहुवासुतमयावनोलमत । पूर्वजोहरिनिकृत्तकन्धरोदैवतैरवजोनिपातित :

सिंहिकात्मजः ।) सिंहिकासूनुः ।) पुं॰ राहौ विधुन्तुदे ॥ वास्तुपुरुषे ॥

सिंहनी । स्त्री॰ मात्रावृत्तान्तरे । यद्गाथातुर्यपदं विंशतिमात्रं चगाथिनी भवति । फणिपतिपिङ्गलभणितं तद्विपरीतन्तु सिंहिनीवृत्तम् । यथा । पर्याप्ता जलधारा विरमति न च हन्त लोचने जलधारा । जग्मुः प्रसादमाशास्तदपि न मे भवति जीवितस्याशा ॥

सिंही । स्त्री॰ कण्टकार्य्याम् । वार्त्ताकौ ॥ वासके ॥ राहुमातरि ॥ हिनस्ति । हिंसी॰ पचाद्यच् । पृषोदरादिः । गौरादिः ॥ सुवर्णवर्णवराटके ॥ मुद्गपर्ण्याम् ॥

सिंहीलता । स्त्री॰ बृहत्याम् ॥

सिंहोद्धता । स्त्री॰ शक्वरीछन्दोभेदे १४ । वसन्ततिलके ॥

सिकता । स्त्री॰ सिकतिले॰ देशे ॥ सिकताः सन्त्यत्र । देशे लुबिलचौ चेति॰ सिकताशर्कराभ्याञ्चेति विहितस्याणो लुप् ॥ कनि ॥

सिकताः । स्त्री॰ भूम्नि ॥ बालुकायाम् ॥ सिच्यते । सिच क्षरणे । बाहुकादतच् । पृषोदरादिः ॥

सिकतामयम् । न॰ बालुकामयदेशे । सैकते ॥ सिकतानां विकारः । मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरिति मयट् ॥

सिकतावान् । त्रि॰ बालुकाबहुलेदेशे सैकते ॥ पङ्कप्रायमृद्धिकेदेशे ॥ सिकताऽस्त्यत्र । मतुप् ॥

सिकतिलः । त्रि॰ सिकतावति ॥ सिकताऽस्त्यत्र । देशे लुबिलचौ चेति॰ इलच् ॥

सिक्तः । त्रि॰ अभिषिक्ते ॥ कृतसेचने । सेकाश्रये ॥ सिचेः क्तः ॥ एको मुनिः कुम्भकुशाग्रहस्त आम्रस्य मूले सलिलं ददानः । आम्रश्च सिक्तः पितरश्च तृप्ता एका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा ॥

सिक्थः । पुं॰ भक्तपुलाके । ग्रासे ॥ न॰ मधूच्छिष्टे । मेद॰ सिथा॰ डू॰ भा॰ प्र॰ गोम॰ डूतिच ॥ नील्याम् ॥ सिञ्चति । सिच्यते वा । षिच॰ । पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ॥

सिक्थकम् । न॰ सिक्थे । स्वार्थे कः ॥

सिक्थवर्त्तिका । स्त्री॰ मधूच्छिष्टवर्त्तिकायाम् । सिक्थदीपे । सिक्थस्य वर्त्तिका ॥

सिङ्घाणम् । न॰ सिङ्घाणे ॥

सिक् । स्त्री॰ वस्त्रे ॥

सिचयः । पुं॰ वस्त्रे ॥ जीर्णवस्त्रे ॥

सिञ्चन् । त्रि॰ स्नपयति ॥ षिचेः शतृप्रत्ययः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सिध्मिता । स्त्री॰ पिप्पल्याम् ॥

सितः । पुं॰ शुक्रग्रहे ॥ अवदाते । गौरवर्णे ॥ बाणे । शरे ॥ न॰ चन्दने ॥ रूप्ये ॥ मूलके ॥ त्रि॰ समाप्ते । अवसिते ॥ शुक्लवर्णविशिष्टे । धवले ॥ बद्धे । बं॰धा॰ इ॰ भा॰ ॥ ज्ञाते । सीयतेस्म । षिञ् बन्धने । क्तः । स्यतिस्म । षो॰ क्तः । द्यतिश्यतीतीत्त्वं वा ॥ सिनोतिवा । अज्विघृषिभ्यः क्तः ॥ समाप्ते ॥

सितकण्टा ।) स्त्री॰ श्वेतकण्टकार्याम् ॥
सितकण्टारिका)

सितकण्ठः । पुं॰ दात्यूहपक्षिणि ॥

सितकरः । पुं॰ चन्द्रे ॥ कर्पूरे ॥

सितकर्णी । स्त्री॰ वासके ॥

सितकुञ्जरः । पुं॰ इन्द्रे ॥ इन्द्रगजे ॥

सितगङ्गा । स्त्री॰ कामरूपप्रसिद्धनदीविशेषे । स्वर्णद्याम् ॥ इ॰ कालिकापुराणम् ॥

सितगुञ्जा । स्त्री॰ श्वेतगुञ्जायाम् । काकपीलौ ॥

सितचिह्नः । पुं॰ वालुकागडे॰ मत्स्ये ॥

सितच्छत्रम् । न॰ नृपच्छत्रे ॥

सितच्छत्रा । स्त्री॰ शतपुष्पायाम् ॥
सितं बद्धं शुभ्रं वाछत्रमस्याः ॥

सितच्छत्रितः । त्रि॰ श्वेतच्छत्रयुक्ते ॥

सितच्छदः । पुं॰ हंसे ॥ श्वेतच्छदविशिष्टे ॥ त्रि॰ सिताः शुभ्राः छदायस्य ॥

सितच्छदा । स्त्री॰ श्वेतदूर्वायाम् ॥

सिततुरगः । पुं॰ अर्जुनाख्यपाण्डवे ॥

सितदर्भः । पुं॰ श्वेतकुशे ॥

सितदीप्यः । पुं॰ श्वेतजीरके ॥

सितधातुः । पुं॰ कठिन्याम् ॥

सितपक्षः । पुं॰ हंसे । शुक्लपक्षे ॥ त्रि॰ तद्वति ॥

सितपर्णी । स्त्री॰ अर्कपुष्पिकायाम् ॥

सितपाटलिका । स्त्री॰ काष्ठपाटलायाम् ॥

सितपुङ्खा । स्त्री॰ श्वेतशरपुङ्खायाम् ॥

सितपुष्पः । पुं॰ तगरवृक्षे ॥ श्वेतरोहिते ॥ काशे । न॰ कैवर्त्तीमुस्तके ॥

सितपुष्पा । स्त्री॰ मल्लिकायाम् ॥

सितपुष्पी । स्त्री॰ श्वेतापराजितायाम् ॥ नागदन्त्याम् ॥

सितमरिचम् । न॰ शिग्रुबीजे ॥ शुभ्रमरिचे ॥

सितमाषः । पुं॰ राजमाषे ॥

सितरञ्जनः । पुं॰ पीतवर्णे ॥

सितरश्मिः । पुं॰ चन्द्रे ॥

सितवर्षाभूः । पुं॰ पुनर्नवायाम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सितवाजी । पुं० अर्जुने ॥
सितशिंशपा । स्त्री० श्वेतशिंशपायाम् ॥
सितशिम्बिकः पुं० गोधूमे
सितशूरणः । पुं० वनजीरके ॥
सितसर्षपः । पुं० रक्तोघ्ने । सिद्धार्थे ॥
सितसायका । स्त्री० श्वेतशरपुङ्खायाम् ॥
सितसारः पुं० शालिञ्चशाके ॥
सितसारकः । पुं० तिन्दुके ॥ शालिञ्चे ॥
सितसिंही । स्त्री० श्वेतकण्टकार्याम् ॥
सितसिन्धुः । स्त्री० गङ्गायाम् ॥
सिता । स्त्री० शर्करायाम् ॥ सिनोति । षिञ् बन्धने । अञ्जिष्ठिषिभ्यः क्तः । टाप् । शुभ्रवर्णत्वाद्वा ॥ खण्डन्तुसिकतारूपंसुश्वेतंशर्करासिता । सितासुमधुराकच्यावात पित्तास्रदाहहृत् ॥ मूर्च्छाछर्दिज्वरान्हन्तिसुशीताशुक्रकारिणी॥ मल्लाम् ॥ तेजन्यान् ॥ जरायाम् ॥ गिरिजातापराजितायाम् ॥ वाकुच्याम् ॥ चाधमाषायाम् ॥ मद्ये ॥ पिङ्गायाम् ॥ विदार्याम् ॥ सितकण्टकार्याम् ॥ श्वेतदूर्वायाम् ॥ चन्द्रिकायाम् ॥ कुटुम्बिन्याम् ॥ गङ्गायाम् ॥

सितांशुः । पुं० चन्द्रे ॥ कर्पूरे ॥
सितांशुतैलम् । न० कर्पूरतैले ॥
सिताखण्डः । पुं० मधुशर्करायां ॥
सिताङ्कः । पुं० वालुकागडमत्स्ये ॥
सिताङ्गः पुं० श्वेतरोहिते ॥
सिताजाजी । स्त्री० श्वेतजीरके ॥
सिताद्रिः । पुं० गुडे ॥ सितायाअद्रिः ॥
सितानन । पुं० गरुडे ॥
सितापाङ्गः । पुं० मयूरे ॥
सिताब्जम् । न० श्वेतकमले ॥
सिताभः । पुं० कर्पूरे ॥
सिताभ्रः पुं० हिमवालुकायाम् । कर्पूरे ॥ सितं श्वेत्यं० बन्धनं वा० चन्द्रं वा० अभ्रति । अभ्रगतौ । कर्मण्यण् ॥ शुक्लत्वात् । सिताभ्रमिववा ॥
सिताभ्रकम् । न० कर्पूरे ॥
सिताम्बरः । पुं० श्वेतवस्त्रपरिहितव्रतिनि ॥ त्रि० शुक्लवस्त्रवति ॥
सिताम्भोजम् । न० शुक्लपद्मे । पुण्डरीके ॥ सितं शुक्लञ्चतदम्भोजञ्च ॥
सितार्जकः । पुं० श्वेततुलस्याम् । कुठेरके ॥
सितालता । स्त्री० श्वेतदूर्वायाम् ॥
सितालर्कः । पुं० श्वेतमन्दारे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सिताशिकटभी । स्त्री० श्वेतकिणिही वृक्षे ॥

सितावरः । पुं० सूचीपत्रके । श्रीवारके । सिरिवारा इति ख्याते शाके । सुनिषण्णे ॥

सितावरी । स्त्री० बाकुच्याम् ॥

सितासितः । पुं० बलभद्रे । हलायुधे ॥

सिताह्वयः । पुं० श्वेतशिग्रौ ॥ श्वेतरोहिते ॥

सितेक्षुः । पुं० श्वेतेक्षौ ॥

सितेतरः । पुं० कृष्णशालौ ॥ कुलत्थे ॥ कृष्णे । त्रि० कृष्णवर्णवति ॥

सितेतरगतिः । पुं० वह्नौ ॥

सितोदः । पुं० सरोविशेषे ॥ विपुलाख्यस्याद्रेर्मूले वैभ्राजाख्यं वनं तत्र सितोदकं नाम सरः । यदर्ककान्तिभिरब्जैर्मण्डितं सुरैः सेव्यते । तदुक्तम् । वैभ्राजं वैपुले मूले सितोदश्च सरोत्तमः । देवैर्निषेव्यते छन्नः कमलैरंशुमत्प्रभैरिति ॥ सितमुदकं यस्य । उत्तरपदस्य चेत्युदकस्योदादेशः ॥

सितोदकः । पुं० सितोदे ॥ स्वार्थे कः ॥

सितोदरः । पुं० कुबेरे ॥

सितोपलः । पुं० स्फटिके ॥ शिलाधातौ ॥ सिताश्मनि । मि

श्री० ओला० इ० भाषाप्रसिद्धा ॥

सितोपला । स्त्री० शर्करायाम् ॥ शर्कराविकारभेदे । मिश्रीति लोके विश्रुते ॥ सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा । यथा यथा हि नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा ॥ स्नेहलाघवशैत्यानि सरत्वञ्च तथा तथा ॥

सिद्धः । पुं० व्यासादौ ॥ देवयोनिविशेषे । अणिमादिगुणोपेते विश्वावसुप्रभृतौ । विष्कम्भादियोगान्तरगतयोगविशेषे ॥ तज्जातफलं यथा । जितेन्द्रियः सर्वकलानिधानो गौरो विधूरो मधुरो विनीतः । सत्त्वोपपन्नः कृतभूरिभोगो यस्य प्रसूतौ किल सिद्धयोगः । इति ॥ गुडे । असेधीत् इति सिद्धः षिधु हिंसासंराद्ध्योः । गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्तः । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्श आद्यच् ॥ कृष्णधत्तूरे ॥ व्यवहारे ॥ रे । शब्दं शृणोमीत्यादिव्यवहारेषु प्रसिद्धे ॥ न० सैन्धवलवणे ॥ त्रि० योगिनि ॥ जन्मनैव विनाप्रयत्नं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्ते ॥ पूर्णमनोरथे ॥ अधिगतपरमार्थे । पुत्रभृत्यादिभिः सहायैः सम्पन्ने ॥ प्रसिद्धे ॥ नित्ये । यथा सिद्धा द्यौः० सिद्धा पृथिवी० सिद्धमाकाशमिमि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

॥ कार्ये च प्रवर्त्तते । तद्यथा सिद्धश्चोदनः सिद्धः सूपः सिद्धा यवागूरिति ॥ मुक्ते ॥ निष्पन्ने । पक्वे ॥ सिध्यतिस्म । षिधु संराद्धौ । क्तः । सिद्धे साधनाप्रयोगः ॥ सर्वंभूतादौ विश्वाधिष्ठाने परमेश्वरे ॥ उत्पत्त्या लब्धात्मकं हि घटादि सिद्धमित्युच्यते । परमात्मा तु सर्वदा लब्धस्वात्मकः सङ्कोचकप्रमाणाभावादिति नित्यनिष्पन्नरूपत्वान्नित्यसिद्ध उच्यते ॥ सिद्धिर्मोक्षो ज्ञानं वा तदुभयमीश्वरस्य स्वतः सिद्धं स्वयनन्याधीनसिद्धत्वात् सिद्धो वा ॥ सिद्धिविशिष्टे ॥

सिद्धकः । पुं॰ शालवृक्षे ॥ सिन्धुवारे ॥

सिद्धकामेश्वरी । स्त्री॰ कामाख्यायाः पञ्चमूर्त्त्यन्तर्गतप्रथममूर्त्तौ ॥

सिद्धकेरलः । पुं॰ केरलदेशान्तर्गतदेशविशेषे ॥

सिद्धगङ्गा । स्त्री॰ मन्दाकिन्याम् ॥

सिद्धजलम् । न॰ काञ्जिके । पक्वतोये ॥

सिद्धदेवः । पुं॰ शिवे ॥

सिद्धधातुः । पुं॰ पारदे ॥

सिद्धपीठः । पुं॰ सिद्धस्थाने ॥ यथा । शालग्रामशिलायं तत्रैव वा कोटिमङ्ग्लकः । महाविद्याजपः कोटिः सिद्धपीठः प्रकीर्त्तितः ॥

सिद्धपुरम् । न॰ भूगोलस्याधोदेशविशेषे ॥ तच्चोत्तरकुरुवर्षस्यान्तरदेशेऽस्ति ॥ यथा । लङ्कायुममध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येऽथयाम्ये वडवानलश्च ॥ कुवृत्तपादान्तरितानितानि स्थानानि षट् गोलविदो वदन्ति ॥

सिद्धपुरी । स्त्री॰ सिद्धपुरे ॥

सिद्धपुष्पः । पुं॰ करवीरवृक्षे ॥

सिद्धप्रयोजनः । पुं॰ गौरसर्षपे ॥ त्रि॰ लब्धकार्य्ये ॥ सिद्धं प्रयोजनं येन॰ यस्य वा ॥

सिद्धमन्त्रः । पुं॰ सिद्धिप्राप्तमन्त्रे ॥

सिद्धमोदकः । पुं॰ तवराजीयखण्डे ॥

सिद्धयोगिनी । स्त्री॰ योगिनीविशेषे ॥

सिद्धरसः । पुं॰ पारदे । रसे ॥ त्रि॰ व्याडिप्रभृतिषु ॥ सिद्धश्चासौ रसश्च ॥ सिद्धोरसोयेषाम् ॥

सिद्धविद्या । स्त्री॰ दुर्गायाम् ॥ महाविद्यायां ॥

सिद्धसङ्घः । पुं॰ कपिलादिसिद्धानांसमूहे ॥

सिद्धसलिलम् । न॰ काञ्जिके ॥

सिद्धसाधनः । पुं॰ गौरसर्षपे ॥ न॰ सिद्धस्यवस्तुनः साधने । सा

ध्यवक्त्वानिश्चयेसत्त्वेप्यनुमाने ॥
सिद्धसिन्धुः । स्त्री॰ धर्म्मद्रव्याम् । गङ्गायाम् । आकाशगङ्गायाम् ॥
सिद्धानांसिन्धुः ॥
सिद्धसेनः । पुं॰ कार्त्तिकेये ॥
सिद्धसेवितः । पुं॰ भैरवे ॥ त्रि॰ कपिलादिसिद्धैःसेविते ॥
सिद्धा । स्त्री॰ ऋद्ध्याख्यौषधौ ॥ सिद्धिरस्त्यस्याम् । अर्शआद्यच्टाप् ॥ योगिनीविशेषे ॥
सिद्धान्तः । पुं॰ वक्तृतात्पर्य्यविषयावधारणे ॥ पूर्वपक्षंनिरस्यसिद्धपक्षस्थापने । वादिप्रतिवादिभ्यांनिर्णीतेर्थे ॥ सिद्धान्तंलक्षयति गौतमोयथा । तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तइति ॥ अस्यार्थः । तन्त्रंशास्त्रंतदेवाधिकरणंज्ञापकतयायस्य॰ तादृशोयोभ्युपगमः॰ तस्यसमीचीनतयाऽसंशयरूपतयास्थितिः॰ तथाचशास्त्रितार्थनिश्चयः सिद्धान्तः । अत्रचाभ्युपगम्यमानोर्थः सिद्धान्तइतिभाष्यम् । अभ्युपगमः सिद्धान्तइतिवार्त्तिकटीका । नचात्रविरोधः शङ्कनीयः । आचार्य्यैः परिहृतत्वात् । तथाचविसूचीनिबन्धः । अर्थाभ्युपगमयोर्गुणप्रधानभावस्याविवक्षितत्वात्॰ अर्थाभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानोवार्थः सिद्धान्तः॰ वानसूत्रभाष्यवार्त्तिकटीकासुनविरोधः । अत्रचभाष्यानुसारात्सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमः सिद्धान्तान्यतमः सिद्धान्तइतिसूत्रार्थइतितुनयुक्तम् अग्रिमसूत्रानुत्थानापत्तेः तत्रसिद्धान्तत्वेनद्वयमनुगम्यतंत्राधिकरणाभ्युपगमान्यतमसिद्धान्तइतिकश्चित् ॥ २६ ॥ सिद्धान्तंविभजते । सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्योनामर्थान्तरभावात् ॥ २७ ॥ सचतुर्विधइतिशेषः । सर्वतन्त्रादिसंस्थितीनामर्थान्तरभावात्॰ भेदादित्यर्थः ॥ २७ ॥ राद्धान्ते ॥ सिद्धोऽन्तोनिश्चयोयस्मिन् ॥ नवविधज्योतिर्ग्रन्थेषु । ब्रह्मसूर्य्यसोमबृहस्पतिगर्गनारदपराशरपुलस्त्यवशिष्ठसिद्धान्तेषु ॥
सिद्धान्ताचारः । पुं॰ वामाचारादुत्तमआचारविशेषे ॥ यथा । आत्मानंदेवतांमत्वायजेद्दीक्षमानसैः । सदाशुद्धः सदाशान्तः सिद्धान्ताचारउच्यते॰ इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
सिद्धान्ती । पुं॰ मीमांसके ॥ सिद्धान्तोविद्यतेऽस्य ॥ इनिः ॥
सिद्धापगा । स्त्री॰ स्वर्णद्याम् । गङ्गायाम् ॥
सिद्धायिका । स्त्री॰ जिनशासनदेव

तादिशेषे ॥

सिद्धार्थः । पुं० विष्णौ ॥ सिद्धो निर्वृत्तो निष्पन्नः काम्यमानोऽर्थोऽस्य । यामकामस्यादिति ॥ स्कन्दे । सितसर्षपे ॥ शाक्यसिंहे । शौद्धोदनौ ॥ वृत्तार्हत्पितरि ॥ जिनमतपरिस्टौवर्चे ॥ सिद्धार्थोऽस्यादस्यथा ॥ वत्सरविशेषे ॥ तत्फलंयथा । तोयपूर्णाः स्मृताने घाबहुसस्याचमेदिनी । निष्ठुरापार्थिवादेवि सिद्धार्थे वत्सरानने ॥ ५२ ॥ त्रि० प्रसिद्धार्थे ॥

सिद्धार्था । स्त्री० वृत्तार्हन्मातरि ॥

सिद्धासनम् । न० ब्रह्मणि ॥ सिद्धं यत्सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमव्ययम् । यस्मिन्सिद्धाः समाविष्टास्तद्वै सिद्धासनं विदुः ॥ सिद्धश्च तदासनञ्च । सिद्धानामासनं वा । कर्मधारयतत्पुरुषाभ्याम् । ब्रह्मेत्यर्थः ॥ योगिनामासनविशेषे ॥ यथा । योनिस्थानकमङ्घ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसेन्मेढ्रे पादमथैकमेव हृदये कृत्वा समं विग्रहम् । स्थाणुः संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्यन्भ्रुवोरन्तरे तिष्ठेदेतदतो हि योगिसुखदं सिद्धासनं प्रोच्यते । इति । योनिस्थानकमिति । एकं पादमूलं लिङ्गमूले । द्वितीयं पादमूलं वृषणाधः इत्यर्थः ॥

सिद्धिः । स्त्री० निष्पत्तौ ॥ पादुकायाम् ॥ अन्तर्धा ॥ वृद्धौ ॥ ऋद्धौ नामौषधौ ॥ दुर्गायाम् ॥ सम्पत्तौ ॥ योगे । साङ्ख्यानामष्टविधसिद्धौ । यथा ॥ ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ । विहन्यमानस्तु दुःखस्य त्रित्वात्तद्विघातास्त्रय इति । इमा मुख्यास्तिस्रः सिद्धयः । तदुपायतया चेतरा गौण्यः पञ्च सिद्धयः । ता अपि हेतुहेतुमत्तया व्यवस्थिताः । तत्राध्ययनलक्षणा सिद्धिर्हेतुरेव । मुख्यास्तु हेतुमत्य एव । मध्यमास्तु हेतुहेतुमत्यः । पुस्तकस्थादिविषया बुद्धिर्या सिद्धिरनसा । पुंस्यात्मनि० प्रकृतावव्यक्ते० आदिग्रहणात् व्यक्ते च या बुद्धिर्विज्ञानं सा सिद्धिरित्युच्यते ॥ यात्रायोगान्तरे ॥ यथा वर्गोत्तमगते लग्ने शुभे वा यत्र लाञ्छिते । सिद्धिसंज्ञो महायोगो यायिनां सिद्धिदायकः । इति ॥ राज्ञां शक्तित्रयसाध्यासु पुरुषार्थलाभात्मिकासु० प्रभुसिद्धिमन्त्रसिद्ध्युत्साहसिद्धिषु ॥ सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इष्यते ॥ तथाच । कर्मणामारम्भोपायः । पुरुषद्रव्यसम्पत् । देशकालविभागः । विनिपातप्र

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तीकारः । कार्यसिद्धिश्चेति नीतिशास्त्रविदः ॥ मोक्षे ॥ सत्त्वशुद्धिद्वाराज्ञानोत्पत्तौ ॥ ब्रह्मभावलक्षणायाम् । पुरुषार्थप्राप्तियोग्यतारूपायामन्तःकरणशुद्धौ ॥ ज्ञाननिष्ठालक्षणायाम् ॥ सिध्यति । षिधु संराद्धौ । क्तिच् । यद्वा । करणे क्तिन् ॥

सिद्धिदः । पुं॰ प्रत्यगभिन्नब्रह्मापरोक्षज्ञानद्वारा स्वस्वरूपावस्थानलक्षणमुक्तिप्रदे श्रीगुरौ ॥ परमेश्वरे ॥ सिद्धिम् फलं कर्तृभ्यः स्वाधिकारानुरूपतो ददाति । डुदाञ्॰ । चातङ्कातकः ॥ भैरवे ॥ त्रि॰ सिद्धिदातरि ॥

सिद्धियोगः । पुं॰ शुभयोगविशेषे ॥ यथा । शुक्रे नन्दा बुधे भद्रा॰ शनौ रिक्ता॰ कुजे जया । गुरौ पूर्णा च संयुता॰ सिद्धियोगः प्रकीर्त्तितः ॥

सिद्धियोगिनी । स्त्री॰ योगिनीविशेषे । वह्निपुराणोक्तासु द्वात्रिंशत् कन्यासु

सिद्धिस्थानम् न॰ पुण्यस्थानविशेषे ॥

सिद्धेशः । पुं॰ कपिलमुनौ ॥ सदाशिवे ॥ सिद्धानामीशः ॥

सिद्धेश्वरः । पुं॰ शिवे ॥

सिद्धेश्वरी । स्त्री॰ देवीविशेषे

सिद्धौघः । पुं॰ गुरुक्रमविशेषे ॥

सिध्मम् । न॰ किलासरोगे । सिद्धु

धा॰ ड॰प्र॰ ॥ सिध्यति । षिधु संराद्धौ । बाहुलकात् मक् ॥

सिध्मा । पुं॰ न॰ किलासरोगे ॥ सिध्मा किलासं त्वक्पुष्पं सिध्ममिति हेमचन्द्रः । किलासं सिध्मइत्यमरः ॥

सिध्मलः । त्रि॰ किलासिनि ॥ सिध्मम् अस्यास्ति । सिध्मादिभ्यश्चेति लच् ।

सिध्मला । स्त्री॰ मत्स्यविकृतौ । मत्स्यचूर्णे ॥

सिध्मवान् । त्रि॰ किलासिनि ॥ सिध्मम् अस्यास्ति । मतुप् ॥

सिध्यः । पुं॰ पुष्यनक्षत्रे ॥ सिध्यन्त्यस्मिन् कार्याणि । षिधु॰ । पुष्यसिध्यौ नक्षत्र इति क्यपि निपातितः ॥

सिध्रः । पुं॰ वृक्षे ॥ साधौ ॥ सिध्यति । षिधु॰ । स्फायितञ्चीति रक् ।

सिध्रका । स्त्री॰ सीधुरिति भाषाप्रसिद्धे वृक्षे । सेवति॰ सिध्यति वा । षिधु॰ । बहुलमन्यत्रापीति॰ स्फायितञ्चीति वा रक् । ततः स्वार्थे कन् । क्षिपकादित्वादित्वाभावः ॥

सिध्रकारण्यम् । न॰ देवोद्याने ॥

सिध्रकावणम् । न॰ सिध्रकारण्ये ॥ सिध्रकाणां वनम् । वनं पुरगामिश्रकेत्युत्तरपदस्य वनस्य णत्वम् ॥

सिनः । पुं॰ ग्रासे ॥ पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो यदा दध्यादिव्यञ्जनसम्बन्धेनानुकूलो भवति तदा कर्मणः कर्तृत्वम् । तथा च सिनो ग्रासक

र्मकर्षतिनिष्ठातद्धनः ॥ काशो ॥ सिनोति । षिञ् । कृण् । षिञ तिनक् ॥ त्रि० शुक्लगुणविशिष्टे ॥ सिनी । स्त्री० शुक्लगुणवत्याम् । श्वेतासिता सिनीश्येनीतिव्याडिः ॥

सिनीवाली । स्त्री० दृष्टेन्दुकलामायाम् ॥ चतुर्दशीयोगाद्दृष्टचन्द्रासती० अमा० सिनी० वालीपदवाच्याभवति । एनविष्णुनासहवर्तते साल्क्ष्मीः । तद्योगात्सिनीचन्द्रकला । व्रीह्यादित्वादिनिः । सिनीवलति । वल० । कर्मण्यण् । ङीप् ॥ दुर्गायाम् । इ० मे० नो० ॥

सिन्दुकः । पुं० । सिन्दुवारे ॥ स्यन्दते । स्यन्दूप्रस्रवणे । स्यन्देः सम्प्रसारणञ्चेत्युः । वाहुलकाद्दवधोन । स्वार्थेसंज्ञायांवाकन् ॥ श्वेतनीलपुष्पभेदात्सिन्दुकोद्विविधोमतः ॥

सिन्दुवारः । पुं० निर्गुण्ड्याम् । सिन्दुकी । म्यौंडी० सम्हालू० वहणा० इ० भा० प्र० ॥ निसिन्दा० इनकरः० इ० गौ० दे० भा० ॥ सिन्दंवणोति० वारयतिवा । वञ्वरणेवञ्आदरणेवा । कर्मण्यण् ॥

सिन्दूरः । पुं० वृक्षविशेषे ॥ न० रक्तवर्णचूर्णविशेषे । नागसम्भवे । सीमन्तके ॥ तद्धारणात्स्त्रीस्याधु

वीत्वं विभवतियथोक्तं काशीखण्डे । हरिद्राकुंकुमञ्चैवसिन्दूरंकज्जलंतथा । कार्पासकञ्चताम्बूलंमाङ्गल्याभरणंशुभम् ॥ केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम् । भर्तुरायुष्यमिच्छन्तीदूरयेन्नपतिव्रतेति ॥ अस्यपर्यायादयोयथा । सिन्दूरंरक्तरेणुश्चनागगर्भञ्चसीसजम् । सीसोपधातुः सिन्दूरंगुणैस्तत्सीसवन्मतम् ॥ संयोगजप्रभावेणतस्याप्यन्येगुणाः स्मृताः । सिन्दूरमुष्णंवीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् ॥ भग्नसंधानजननंव्रणशोधनरोपणम् । अस्यशोधनंयथा । दुग्धाम्लयोगतस्तस्यविशुद्धिर्गदिताबुधैरिति ॥ स्यन्दते । स्यन्दू० । स्यन्देः सम्प्रसारणञ्चेत्यूरन् ॥

सिन्दूरकारणम् । न० सीसके ॥

सिन्दूरतिलकः । पुं० मतङ्गजे । हस्तिनि ॥

सिन्दूरतिलका । स्त्री० सधवायांनार्याम् ॥

सिन्दूरपुष्पी । स्त्री० सिन्दूरीतिख्याते पुष्पवृक्षविशेषे । वृषपुष्प्याम् । करच्छदायाम् ॥ अस्यागुणाः । कटुत्वम्० तिक्तत्वम्० कषायत्वम्० श्लेष्मवातशिरोऽर्त्तिभूतनाशित्वम्० चण्डीप्रियत्वञ्चेति ॥ सिन्दूरमिवपुष्पाण्यस्याः । पाककर्णेतिङीष् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सिन्दूररस: । पुं० रससिन्दूराभिधौषधे ॥

सिन्दूरित: । त्रि० सिन्दूरवत्कृते ॥ सिन्दूरवच्छब्दात् तत्करोतीतिण्यन्तात्कर्म्मणिक्त: । पाणिनिसूत्राणा त्० विन्मतोर्लुक् ॥

सिन्दूरी । स्त्री० रोचन्याम् ॥ रक्तचेलिकायाम् ॥ धातक्याम् ॥ सिन्दूरीविषपित्तास्रतृष्णावान्तिहरीहिमा ॥

सिन्धु: । पुं० अब्धौ । समुद्रे ॥ स्यन्दते० आपिऽच । स्यन्दू० । स्यन्दे: रुमम्रसारणं धस्य च्च : ॥ वमथौ ॥ रामेणभरतायार्पितेदेशविशेषे ॥ काश्मीरदेशप्रसिद्धे नदविशेषे ॥ गजमदे ॥ सिन्धुवारवृक्षे ॥ रागविशेषे ॥ श्वेतटङ्कने ॥

सिन्धु: । स्त्री० नद्यां । सरिति ॥ नदीविशेषे ॥ तज्जलगुणायथा । शतद्रोर्विपाशायुत: सिन्धुनद्या: सुशीतं लघुस्वादुसर्वशमघ्नम् । जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्चप्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुतञ्च ॥

सिन्धुक: । पुं० सिन्दुके । निर्गुण्डाम् ॥ सिन्धुशब्दात्स्वार्थे संज्ञायांवाकन् । गुणायथा । सिन्धुक: स्मृतिदस्तिक्त: कषाय: कटुकोलघु: । केश्योनेत्रहितोहन्तिशूलशोथाममारुतान् ॥ क्रिमिकुष्ठारुचिश्लेष्मज्वरान्नीलापितद्विधा ॥ सिन्धुवारजलं जन्तुशातघ्नं मुद्गरं लघु ॥ त्रि० सिन्धुसुजाते ॥ सिन्धुपकराभ्यांकन् ॥

सिन्धुकफ: । पुं० समुद्रफेने ॥

सिन्धुप्रभव: । पुं० तीर्थविशेषे ॥

सिन्धुरम् । न० श्वेतटङ्कने ॥

सिन्धुखिल: । पुं० सिन्धुदेशे ॥

सिन्धुजम् । न० सैन्धवलवणे ॥ सिन्धुसुजातम् ॥ सप्तम्यांजनेर्ड: ॥ त्रि० समुद्रजाते ॥

सिन्धुजन्मा । पुं० चन्द्रे । न० सैन्धवलवणे ॥

सिंधुजा । स्त्री० लक्ष्म्याम् ॥

सिंधुडा । स्त्री० मालवरागभार्यायाम् ॥

सिंधुनन्दन: । चन्द्रे ॥

सिंधुपुत्र: । पुं० चन्द्रे ॥ मर्कटेन्दौ ।

सिंधुपुष्प: । पुं० शङ्खे ॥

सिंधुमन्थजम् । न० सैन्धवलवणे ॥

सिंधुर: । पुं० हस्तिनि ॥

सिंधुरद्वेषी । पुं० सिंहे ॥

सिंधुरवदन: । पुं० श्रीगणेशे ॥

सिंधुराज: । पुं० समुद्रे ॥

सिंधुलवणम् । न० सैंधवे ॥

सिंधुवार: । पुं० उत्तमाश्वे ॥ सिंधुवारे । निर्गुण्डाम् ॥ सिंधुवारोविषघ्नश्चव्रणकुष्ठकफापह: ॥ सिंधुं द्रवतीति० वारयतिवा । इञ्

आच्छादनेशा । कर्मण्यण् ॥

सिंधुवारक: । पुं॰ सिंधुवारे ॥

सिन्धुवारित: । पुं॰ सिन्धुवारे ॥ त्रि॰ समुद्रेणवारिते ॥

सिन्धुवेषण: । पुं॰ गम्भार्याम् ॥

सिन्धुसङ्गम: । पुं॰ संभेदे । सिन्ध्वो: सङ्गमोमेल: ॥

सिन्धूत्तमम् । न॰ तीर्थभेदे ॥

सिन्धूद्भवम् । न॰ सैन्धवलवणे ॥ सिन्धुषुउद्भवोस्य ॥

सिन्धूपलम् । न॰ सैन्धवलवणे ॥

सिप्र: । पुं॰ चन्द्रे । हिमांशौ ॥ निदाघसलिले । स्वेदे ॥ न॰ सरोविशेषे ॥ यथोक्तङ्कालिकापुराणे । ततोहिमवत: प्रस्थे प्रतीच्यन्त: पुरस्यच । सिप्रंनामसर: पूर्णंदृष्टशुद्धंहियादयइति ॥

सिप्रा । स्त्री॰ नद्यन्तरे ॥ सिप्राख्यात्सरसोयस्मान्निर्गतासामहानदी । अत: सिप्रेतितन्नामपुरैवत्रह्मणाकृतमितिकालिकापुराणम् ॥ साचोज्जयिनीदेशेवर्त्तते । तस्याश्चोत्पत्ति: कालिकापुराणे २३ अध्यायेद्रष्टव्या ॥

सिम: । त्रि॰ समस्मिन् । सर्वशब्दार्थे ॥ सिनोति । षिञ्॰ । अविसिभ्यषिभ्य: किदितिमन् ॥

सिम्बा । स्त्री॰ शम्याम् । शिम्बायाम् । बीजगुप्तायाम् । सेम॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ फली, इ॰ प्र॰ च ॥ समति । षमवैकल्ये । उल्काद्यश्चेतिसाधु: ॥

सिम्बि: । स्त्री॰ शिम्बायाम् । सिम्बायाम् । नखनामगन्धद्रव्ये ॥

सिम्बी । स्त्री॰ शिम्ब्याम् ॥

सिर: । पुं॰ पिप्पलीमूले ॥

सिरा । स्त्री॰ नाड्याम् । अम्बुवाहिन्यांनाड्याम् । सीर॰ इ॰ भा॰ प्र॰ सिनोति । षिञ्॰ । बहुलमन्यत्रापीतिरक् ॥

सिराल: । पुं॰ सिरासन्तते ॥

सिरिण्टिका । स्त्री॰ क्षुद्रकण्टकिन्याख्यक्षुपे । दुराधर्षायाम् ॥

सिलक: । पुं॰ मलाशरोपथ्ये॰ ऋषिविशेषे ॥

सिल्हकी । स्त्री॰ शल्लकीत्वचि ॥

सिषाधयिषा । स्त्री॰ साधनेच्छायाम् ॥ यथा । सिषाधयिषयाशून्यासिद्धिर्यत्रनविद्यते । सपक्षस्तत्रहेतुत्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥

सिषिचा । स्त्री॰ सेक्तुमिच्छायाम् ॥

सिसृक्षन् । त्रि॰ स्रष्टुमिच्छति ॥

सिहुण्ड: । पुं॰ स्नुहीवृक्षे ॥ सीतिहुण्डते । हुडिवरणे । पचाद्यच् ॥ सिंहतुण्डस्यायमपभ्रंशइतिस्वामी॰ पृषोदरादि: ॥ अस्यगुणायथा । सिहुण्डोरेचनस्तीक्ष्णोदीपन: कटुकोगुरु: । शूलामाष्ठी

लिकाध्मानकफगुल्मोदरानिलान् उन्मादमोहकुष्ठार्शःशोथमेदोऽश्मपाण्डुताः । व्रणशोथज्वरप्लीहविषदूषीविषं हरेत् ॥ उष्णवीर्यस्तु ह्रीबेरं स्निग्धस्त्वकटु कं लघु । गुल्मानाहकुष्ठिनाशाय पित्तथैवोदररोगिणाम् ॥ हितमेव हि रेकार्थे येचान्ये दीर्घरोगिणः ॥

सिहुण्डदलम् । न० स्नुहीपत्रे ॥ तच्छाकगुणा यथा । सिहुण्डस्य दलन्तीक्ष्णं दीपनं रोचनं हरेत् । आध्मानाष्ठीलिकागुल्मशूलशोथोदराणि च ॥

सिह्लः । पुं० तुरुष्के । पिण्डके । यावने । लोबान० इ० भा० प्र० ॥ स्निह्यति । स्निहप्रीतौ । अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकात् । पृषोदरादि० ॥

सिह्लकः । पुं० सिह्ले । नागौरी गंद० इ० भा० लोबान० इ० यवनभाषाप्रसिद्धे ॥ सिह्लकः कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः शुक्रकान्तिकृत् । वृष्यः कण्डूस्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापहः ॥

सिह्लकी । स्त्री० सल्लक्याम् ॥ सिह्ले ॥

सिह्लभूमिका । स्त्री० शल्लक्याम् ॥

सिह्लसारः । पुं० तुरुष्के । धूम्रवर्णे । पीतसारे ॥

सीकरः । पुं० शीकरे ॥ धनपालादिमतेदन्त्यादिः ॥

सीता । स्त्री० लाङ्गलपद्धतौ । हलरेखायाम् ॥ जनकनन्दिन्याम् । मैथिल्याम् । वैदेह्याम् ॥ सीता लाङ्गलपद्धतिः । तदुत्पन्नत्वात्सीतेति निर्दिश्यते ॥ यथा । अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः । क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुतेति रामायणे ६६ सर्गः ॥ स्वर्गगङ्गायाम् ॥ यथा । पूर्वेण शैलात्सीता तु शैलं यात्यन्तरिक्षगा । ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्वेनैति सार्णवम् ॥ सा तु भद्राश्ववर्षगङ्गा । यथोक्तं श्रीभागवते ; सीता तु ब्रह्मसदनात्केशवाचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रसवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वान्तरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशतीति ॥ श्रियि ॥ दुर्गायाम् । सत्याधि देवतायाम् ॥ मदिरायाम् । गङ्गास्रोतसि । काञ्चनमालायाम् ॥ सीयते । षिञ्० । क्तः । पृषोदरादिः ॥

सीताद्रव्यम् । न० काष्ठकुद्दालादौ ॥

सीतापतिः ।) सीतायाःपतिः ।) पुं० रामचन्द्रे । दाशरथौ ॥

सीत्कारः । पुं० मनुष्याणां गुणानुरागजशब्दे ॥ यथा । शब्दो गुणानु

रागीत्य : प्रपादः सीत्कृतं नृणा मितिहेमचन्द्रः ।। दन्तनिष्पीडनायां । सीरितिशब्दे ।।
सीत्कृतम् । न० सीत्कारेसुरतध्वनौ ।।
सीत्यम् । न० धान्ये ।। त्रि० हल्ये । हलेनकृष्टेक्षेत्रे ।। सीतयासमितं सङ्गतं निम्नोन्नतादिरहितङ्कृतं समीकृतमितियावत् । नौवयोधर्मेतियत् ।।
सीदमानः । त्रि० अवसीदति ।।
सीद्यम् । न० आलस्ये ।।
सीधुः । पुं० शीधुशब्दार्थे ।।
सीधुगन्धः । पुं० बकुले ।।
सीधुपुष्पः । पुं० कदम्बे ।। बकुले ।।
सीधुपुष्पी । स्त्री० धातक्याम् ।।
सीधुरसः । पुं० आम्रवृक्षे ।।
सीधुसञ्ज्ञः । पुं० बकुलद्रुमे ।।
सीपः । पुं० तर्पणाद्यर्थं ताम्रादिनिर्म्मितेजलपात्रे । अर्घा० कोषा० इ० भा० प्र० ।।
सीम् । अ० सर्पतोभवे ।।
सीमा । स्त्री० आघाटे । मर्यादायाम् । सीमायाम् । ग्रामादीनामवधारितान्तभागे । सीम० इ० भा० प्र० ।। स्थितौ ।। क्षेत्रे ।। अण्डकोषे ।। सीयते । षिञ् ० । नामन्सीमन्नित्यादिनानिपातितः । मनङ्गतिनङीप् । सीमानौ० सीमानः ० इत्यादि ।।
सीमन्तः । पुं० सीमन्तोन्नयनसंस्कारे ।। पुं० न० केशवेशे । केशरचनाभेदे ।। केशेषुवर्त्मनि । मूर्द्धजमध्यपद्धतौ ।। सीमन्तमस्त्रियांस्त्रीणां केशमध्येतुपद्धतिरितिवैजयन्ती । सीम्नोऽन्तः । शकन्ध्वादिः ।
सीमन्तकः । पुं० नरकावासे ।। यथा । लक्षपञ्चैवनरकावासाः सीमन्तकादयः० हेमचन्द्रः ।। न० सिन्दूरे ।।
सीमन्तितः । त्रि० सीमन्तिनीकृते ।। सीमन्तशब्दान्मत्वन्तात्० तत्करोतीतिण्यन्तात् कर्म्मणिक्तः । या विष्टवद्भावे० विन्मतोर्लुक् ।।
सीमन्तिनी । स्त्री० नार्य्याम् ।। सीमन्तोऽस्त्यस्याः । अतइनिः । नान्तलक्षणोङीप् ।।
सीमन्तोन्नयनम् । न० गर्भाधानात् षष्ठेऽष्टमेवामासिकर्त्तव्ये० संस्कारविशेषे ।। यथा । मासिषष्ठेऽष्टमेवापिक्षत्रे पुंसवनोदिते । रिक्ताहीनेतिथौकुर्यात्सीमन्तोन्नयनंस्त्रियोः ।।
सीमा । स्त्री० आघाटे । मर्यादायाम् । सीमनि । ग्रामादीनामवधारितान्तभागे । सीम० इ० भा० प्र० ।। स्थितौ ।। क्षेत्रे ।। अण्डकोषे ।। सिनोति० सीयतेवा । षिञ् ० । नामन्सीमन्नित्यादिनानिपातितः

मनद्रुतिनङीप् । डाबुभाभ्यामिति पचे डाप् । सीमे॰ सीमा : ॰ द्र व्यादिवीध्यम् ॥ वेलायाम् ॥

सीमाविवाद : । पुं॰ ग्रामादीनांसीमाविषयकीकलहे ॥ सीमाविषयकी विवाद : सीमाविवाद : । सीमा चतुर्विधा । जनपदसीमा॰ ग्राम सीमा॰ चेत्रसीमा॰ गृहसीमेति भेदात् ॥

सीमिक : । पुं॰ वृक्षविशेषे ॥ वाल्मीके ॥ सूक्ष्मकृमिजाती । वृच पत्रदिभागकृतिकीटे ॥ स्यमति । स्यमुशब्दे । स्यमे : सम्प्रसारणञ्चे तिकिकन् ॥

सीर : । पुं॰ अर्के । सूर्य्ये ॥ हले । लाङ्गले ॥ सिनोति॰ सीयतेवा । षिञ्॰ । शुसिचिमीनांदीर्घश्चे ति॰ क्रन्॰ दीर्घत्वञ्च ॥

सीरक : । पुं॰ शिशुमारे ॥ अर्के ॥ हले ॥

सीरध्वज : । पुं॰ चन्द्रवंशीयनृपवि शेषे ॥

सीरपाणि : । पुं॰ बलभद्रे । कालि न्दीभेदने ॥ सीरोलाङ्गलंपाणा वस्य ॥

सीराङ्गम् । न॰ फालाधारे ॥

सीरी । पुं॰ बलदेवे ॥

सीलन्ध : । पुं॰ मत्स्यविशेषे । सिलिन्दा॰ इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ ॥ तद्गुणायथा । सीलन्ध : श्लेष्म लोवृष्यो विपाकेमधुरोगुरु : । वातपित्तहरोहृद्यआमवातकरस्तस: ॥

सीवनम् । न॰ सेवने । स्यूतौ । तुन्नवायकर्म्मणि । सोवना॰ इ॰ भा॰ ॥ षिबुतन्तुसन्ताने । ल्युट् पृषोदरादित्त्वाद्दीर्घ : ॥ षिवुसि व्योर्ल्युटिवादीर्घइतिस्वामी ॥

सीवनी । स्त्री॰ लिङ्गमध्यस्थ : सूत्रे । लिङ्गाग्राद्गुह्यपर्य्यन्तसीवने ॥

सीसम् । न॰ सीसके । यीगेष्टे । नागे । सीसा॰ इ॰ भा॰ प्र॰ धातौ ॥ सिनोति । षिञ्॰ । क्विप् । अनित्यत्त्वान्नतुक् । ईं स्यति । षो॰ । आतोनुपेतिक : । सिच॰ तत्॰ ईसञ्च॰ सीसम् ॥ अस्यगुणा यथा । सीसंरङ्गगुणंज्ञे यंविशेषान्मेहनाशनम् ॥ नागस्तुनागशततुल्य बलंददातिव्याधिंविनाशयतिजीव नमातनोति । वह्निंप्रदीपयतिका मबलंकरोतिमृत्युञ्चनाशयतिसन्ततसेवित : स : ॥ पाकेनहीनौकिलवंगनागौकुष्ठानिगुल्मांश्चतथाति-कष्टान् । पाण्डुप्रमेहानिलगन्दशोथभगन्दरादीन्कुरुत : प्रभुक्तौ ॥ अस्यशोधनमारणविधिर्य्यथा । तस्यसाङजिकादोषावंगस्येवनिदर्शिता : । शोधनंचापितस्येव॰ भिषग्भिर्दितंपुरा ॥ ताम्बूलरस

म्पिष्ट्वशिलालिप्तात् पुनः पुनः । द्वाविंशद्भिः पुटैर्नागो निरुत्थं भस्म जायते ॥ शिलासनः शिला । अन्यच्च । अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् । मृत्पात्रे विद्रुते नागे लोहदर्व्या प्रचालितः ॥ यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्यास्तामनःशिला । काञ्जिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्गजपुटेन च ॥ स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन च । पुनः पचेच्छरावाभ्यामेवं षष्टिपुटैः सिति ॥ अपि च । तैलतक्रे गवां मूत्रे काञ्जिके च कुलत्थके । त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्यात् स्वर्णादीनां समासतः ॥ मारणं पुनः । कुङ्कुमं नागपत्राणां कुनट्याः स्यात् प्रलेपनम् । तण्डुलीयरसैर्यामं वासारसैस्तथा । सम्मर्द्य चक्रिकां कृत्वा घर्मे संशोष्य तत् पुनः । शरावसम्पुटे कृत्वा पचेद्गजपुटे भिषक् ॥ एवं सप्तपुटैर्नागो भस्मीभवति निश्चितम् । हिङ्गुलोयं भुवं हन्यात् प्रमेहान् खिलानपीति वैद्यदर्पणः ॥

सीसकम् । न० सीसे ॥ स्वार्थे कः ॥

सीसपत्रकम् । न० सीसके ॥

सीहुण्डः । पुं० स्नुह्याम् । सिहुण्डे ॥ सीति हुण्डते । हुडि वरणे । पचाद्यच् ॥ सिंहतुण्डस्यापभ्रंशो यमिति स्वामी । पृषोदरादिः ॥

सु । अ० पूजायाम् ॥ भृशार्थे ॥ निर्भरे । अतिमात्रे ॥ अनुमतौ ॥ कृच्छ्रे ॥ समृद्धौ ॥ अनायासे ॥ सूयते० सवतिवा । सुगतौ । क्विप्० तुगभावः० दुर्गा ॥

सुकण्टका । स्त्री घृतकुमार्याम् ॥

सुकण्डुः । पुं० कण्डुरोगे ॥

सुकथा । स्त्री० नैमिषारण्याधिष्ठात्री देवतायां ॥

सुकन्दः । कशेरुणि ॥ धरणीकन्दे ॥

सुकन्दकः । पुं० पलाण्डौ ॥ शोभनमतीवशा० कन्दयति० भद्रकाख्य जातिभ्रंशकरत्वात् । कदि रोदने । अच् । स्वार्थे कन् । राखुल्था ॥ धरणीकन्दे । वाराहीकन्दे ॥

सुकन्दी । पुं० सूरणे ॥

सुकम् । अ० अतिशये ॥

सुकरः । त्रि० सुखकरे । सुखेन कर्तुं शक्ये । सुसाध्ये ॥ ईषद्दुःसु षु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । भावे० कर्मणिवा० अकृच्छ्रार्थे खल् ॥ अल्पसाधनैरधिकारक्षणेन सुकरः ॥

सुकरा । स्त्री० सुशीलायाङ्गवि । अचण्डायाम् ॥ सुसुखं करोति । अच् ॥ सुक्रियतेऽसौ । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥

सुकर्णः । पुं० हस्तिकर्णे ॥ त्रि० शोभनकर्णवति ॥

सुकर्णकः । पुं० हस्तिकन्दे ॥ त्रि०

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुन्दरकर्णवति ॥
सुकर्णिका । स्त्री० मूषीकर्ण्याम् ॥
सुकर्णी । स्त्री० इन्द्रवारुण्याम् ॥
सुकर्मा । पुं० विष्कंभाद्यन्तर्गतयोगविशेषे ॥ तज्जातफलं यथा । परोपकारीकुशलः कलासुहर्षेणयुक्तो नितरांयशस्वी, प्रसूतिकालेयदिचेत् सुकर्मानरः सुकर्माभवतिप्रसिद्धः । देशानांशिल्पिनि । विश्वकर्मणि ॥ त्रि० सत्क्रिये । शोभनकर्मकरणशीले ॥
सुकलः । त्रि० दातृभोक्तरिमानवे । यएकएवददाति० भुङ्क्तेचतत्र । दाताभोक्ता० इ० भा० प्र० ॥ सुकल्यते । कलशब्दसङ्ख्यानयोः । ईषद्सुर्ष्वतिखल् ॥ शोभनाकलायस्येतिवा ॥
सुकल्यः । त्रि० अतिनिपुणे ॥
सुकाण्डः । पुं० कारवेल्ले ॥ त्रि० शोभनकाण्डवति० इक्ष्वादौ ॥
सुकाण्डी । स्त्री० काण्डीरे । काण्डवेलइति० गौ० भा० प्र० लतायाम् ॥
सुकाण्डी । पुं० भ्रमरे ॥
सुकामा । स्त्री० त्रायमाणायाम् । बलिति० बहुलेतिच० गौ० भा० प्र० ॥
सुकाली । पुं० बशिष्ठात्मजेषु० शूद्रा पांपितृषु ॥
सुकालुका । स्त्री० डोडीक्षुपे ॥ इ० रा० रट ॥
सुकाष्ठकम् । न० देवकाष्ठे ॥
सुकाष्ठा ।) स्त्री० कटव्याम् ॥ का
सुकाष्ठिका ।)
ष्ठकदल्याम् ॥ इ० रा० रट ॥
सुकुन्दनः । पुं० बर्बरे ॥
सुकुमारः । पुं० पुण्ड्रेक्षौ । बनचम्पके ॥ चवे ॥ श्यामाके ॥ त्रि० कोमले । मृदौ ॥ सुष्ठु कुमार्यते । कुमारक्रीडायाम् । चुराद्यदन्तः । पुंसीतिघः । एरच्चा ॥ यद्वा । सुकाम्यते । कामेः किदुच्चोपधायाइत्यारन् ॥
सुकुमारकः । पुं० शालौ ॥ सुन्दरबालके ॥ न० तमालपत्रे ॥
सुकुमारतरः । त्रि० अतिपेलवे ॥
सुकुमारतरा । स्त्री० अतिपेलवायाम् । प्रकृतौ ॥ यथाह । प्रकृतेः सुकुमारतरं नकिञ्चिदस्तीतिमेमतिर्भवति । यादृष्टास्मीतिपुनर्नदर्शनमुपैतिपुरुषस्येति ॥
सुकुमारा । स्त्री० कदल्याम् ॥ शालव्याम् ॥ नवमालिकायाम् । जात्याम् ॥ पृक्कायाम् ॥ त्रिसन्धिपुष्पे ॥
सुकुमारी । स्त्री० नवमालिकायाम् ॥
सुकृत् । त्रि० पुण्याढ्ये ॥ धार्मिके ॥ सुष्ठु कृतवान् । डुकृञ् । सुकर्मपापेतिकृञः क्विप् । तुक् ।

सुकृतम् । न० शुभे । स्वर्गादिप्रापके । पुण्ये ॥ त्रि० सुष्ठु विहिते । सुविधाने । सुष्ठु कृतम् । प्रादिसमासः ॥ सुष्ठु क्रियतइतिवा । क्तः ।

सुकृतिः । स्त्री० सत्कर्मणि । शोभनाकृतिः ॥

सुकृती । त्रि० पुण्यवति । धन्ये ॥ सुकृतमस्यास्ति । अतइनिः ॥

सुकेतुसुता । स्त्री० ताडकायाम् ॥

सुकेशरः । पुं० बीजपूरे ॥

सुकेशी । स्त्री० अप्सरोविशेषे ॥ त्रि० शोभनकेशयुक्ते ॥

सुकोमलः । त्रि० अतिमृदुले ॥ अतिमनोज्ञे ॥

सुकोमला । स्त्री० सिन्दूरीतिप्रसिद्धे पुष्पे ॥

सुकोली । स्त्री० क्षीरकाकोल्याम् ॥

सुकोशः) पुं० कोषाम्रे । वृ-
सुकोशकः) क्षे ॥

सुखंसुप्तः । पुं० खट्वाङ्गे ॥ इति० हे० चन्द्रः ॥

सुखम् । न० आत्मवृत्तिगुणविशेषे ॥ मुदि । प्रीतौ ॥ हर्षे । सम्मदे । आनन्दे । शर्मणि । सर्वेषामनुकूलवेदनीये ॥ स्वर्गे । नाके । त्रिदिवे ॥ वृद्धिनामौषधे ॥ जले ॥ न्यायमते० धर्मजन्ये जगतां काम्ये ॥ यथ सुखन्तु जगतामेवकाम्यं धर्मेणजन्यते । अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥ तल्लक्षणोक्तिः (?) यथा । मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिरितिभा०प०१० । सुखं चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । तत्तु नित्यं जन्यञ्च । नित्यं परमात्मनो विशेषगुणान्तर्वर्त्ति । जन्यसुखं जीवात्मनो विशेषगुणान्तर्वर्त्ति । तच्च शुभादृष्टजन्यम्० धनमित्रलाभारोग्यमिष्टान्नपानपुरीषोत्सर्गपुत्रादिजन्मतत्पाण्डित्यकान्तासम्भोगादिजन्यञ्च । तस्य हितम (?) स्यापित्वं स्वोत्तरोत्पन्नानुभवनाश्यत्वात् । सुखाद्युपरागोपेतात्मनो मानसबोधः । सुखं तदुपायश्चेष्टः । बालस्य स्तन्यपानप्रवृत्तौ सुखसाधनत्वज्ञानं हेतुः तच्च सुखस्येष्टत्वम् । दुःखजनकगमनादिप्रवृत्तौ सुखोपायोधनं तदेवेष्ट० तत्साधनत्वज्ञानमेवहेतुः । यागादिप्रवृत्तावपि पारलौकिकसुखसाधनत्वज्ञानं कारणम्० सुखोपायस्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वज्ञानमपि कारणम् । सुखस्य कालावच्छेद्यत्वं शरीरावच्छेद्यत्वञ्चतोऽव्याप्यवृत्तित्वम्० शरीरैकदेशावच्छेदेन दुःखसम्भवेप्यन्यदेशावच्छेदेन सुखसम्भवात्० एकक्षणावच्छेदेनजीवस्य दुःखसम्भवेपि०

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चणांतराबच्छेदेनसुखसम्भवाच॰-
तस्तुविस्फोटकबतोमिष्टान्नभोजना
दौद्रष्टव्यमितिताकिंकाः॥ * ॥ सुख
रूपेब्रह्मणि ॥ चात्मानन्दलचणधान
दे ॥ सर्वतोनिवृत्तिकेनचित्तेनलय
विचेपविलचणे । विचेपेवृत्तिसत्त्वा
त्॰लयेचमनसोपिसुखरूपेणाऽसत्त्वा
त्॰सर्ववृत्तिशून्येनसूक्ष्मेणमनसा
सुखानुभवेसमाधौ ॥ धर्मासाधार
णकारणकेऽनुकूलवेदनीये । निरु
पाधीच्छाविषयीभूतधर्मासाधारण
कारणिकायांचित्तवृत्तौ । परमा
त्मसुखव्यञ्जिकायाम् । सोक्षानन्दे ॥
भोजनानन्तराह्लादे । दृप्तौ ॥ त
च्चसात्त्विकादिभेदात्त्रिविधम् ।
यथा । अभ्यासाद्रमतेयत्रदुःखा
न्तञ्चनिगच्छति । एतद्विदुर्बोति ।
यत्तदग्रे विषमिवपरिणामेऽमृतोप
मम् । तत्सुखंसात्त्विकम्प्रोक्त
मात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ विषयेन्द्रि
यसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥
परिणामेविषमिवतत्सुखंराजसं-
स्मृतम् ॥ यदग्रेचानुबन्धेचसुखं
मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमा
दोत्थंतत्तामसमुदाहृतम् ॥ चा
त्मगुणे ॥ चात्मतत्त्वरूपे ॥ शो
भनानिपरिपुष्टानि॰ खानीन्द्रिया
णियेनतत् ॥ यहा । सुखयति ।
सुखदुःखतत्क्रियायाम् । चुरा

दिः । पचाद्यच् । त्रि॰ अभेदेन॰
सुखविशिष्टे ॥ यथा । त्रिषुद्रव्ये
पापपुण्यसुखादिचेत्यमरः । पापपु
ण्यशब्दौसुखादयश्चशब्दान्तागुणेय
थोक्तलिङ्गाः उपचारात्तद्वतिद्रव्ये वि
शेष्यवर्तमानावाच्यलिङ्गाः । यथा ।
पापाऽऽर्तुमतीकन्यापापीराजाप्यर
क्तः । पापंव्याधकुलंहिंसंपापीविप्रश्च
सेवकः ॥ पुण्यंतीर्थंनदीपुण्याचाश्र
मःपुण्यएवच । सुखाभूतिः सुखो
वासः सुखंकामीकुलंमतम् ।
सुखसाध्ये ॥ अक्लेशे ॥ सुखदे
शौ ॥ सुखदुःखसाधनानामस्थि
रत्वंसुखस्यमनोविलासमात्ररूपत्व
ञ्चोक्तं विष्णुपुराणे । यथा । वस्त्वे
कमेवदुःखायसुखायेर्ष्योद्भवायच ।
कोपायचयतस्तस्माद्वस्तुवस्त्वात्मकङ्
कुतः ॥ तदेवप्रीतयेभूत्वापुनर्दु
खायजायते । तदेवकोपायततः प्र
सादायचजायते ॥ तस्माद्दुःखात्म
कंनास्तिनचकिञ्चित्सुखात्मकम् ।
मनसः परिणामोयंसुखदुः
खोपलचणइति २ अंशे ६ ऽध्यायः
॥ सर्वकामविहीनेऽतः सुखंसर्वव्य
वस्थितमित्यन्यच ॥ दुःखविद
सुखंप्राज्ञानवदन्तिसुखंकिलेतिदेवी
भागवतम् ॥ सर्वंपरवशंदुःखंस
र्वमात्मवशंसुखम् । एतद्विद्यात्
समासेनलक्षणंसुखदुःखयोः ॥

सुखकर:। त्रि० सुकरे॥

सुखङ्करी। स्त्री० लताविशेषे। जीवन्त्याम्॥ सुखकर्थम्॥

सुखङ्घुण:। पुं० शिवखट्वाङ्गे॥ इ० त्रि० शेष:॥

सुखचर:। त्रि० सुखगामिनि॥

सुखचार:। पुं० उत्कृष्टाश्वे॥

सुखजात:। त्रि० जातसुखे॥

सुखद:। पुं० परमात्मनि। विष्णौ॥ सद्वृत्तानां सुखं नित्यं ददाति। डुदाञ्०। असद्वृत्तानां सुखं द्यति खण्डयतीति वा। दो०। आत इति क:॥ त्रि० सुखप्रदे। न० विष्णो: स्थाने॥

सुखदा। स्त्री० गङ्गायाम्॥ सद्य:पातकसंहन्त्री सद्योदु:खविनाशिनी। सुखदा मोक्षदा गङ्गा गङ्गैव परमा गति:॥ शमीवृक्षे॥ सुखदात्याम्। स्वर्वेश्यायाम्॥

सुखदोह्या। स्त्री० सुखसन्दोह्यायां गवि॥ सुखेन दुह्यते। दुह०। ऋहलोर्ण्यत्॥

सुखमोदा। स्त्री० शल्लकीवृक्षे॥

सुखरात्रि:। सुखरात्रिका। स्त्री० दीपान्वितामावास्यारात्रौ॥ यथा। तुलाराशिगते भानावमावास्यां नराधिप:। स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या सम्पूज्याथ प्रणम्य च॥ कृत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुडादिभि:। ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृप:॥ लक्ष्मी: सम्पूज्यतां लोका उल्काभिश्चाभिचेष्टताम्॥ * ॥ दर्शे देवे प्रदोषव्याप्त्या निर्णय:। तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयो:। उल्काहस्ता नरा: कुर्यु: पितॄणां मार्गदर्शनम्॥ उभयत: प्रदोषप्राप्तौ परदिन एव। दण्डैकरजनीयोगो दर्शस्यात्परेहनि। तदा विहाय पूर्वेद्यु: परेह्णि सुखरात्रिका॥ उभयत्र प्रदोषव्याप्तावपि उल्कादानं परदिने पूर्वोक्तपार्वणानुरोधात्। भूतादिने प्रकुर्वन्ति उल्काग्रहमचेतस:। निराशा: पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्॥ अत्रैव लक्ष्मी: पूर्वाह्णे रात्रौ पूज्या। अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी। पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका॥ उल्काग्रहणादि पितृकार्यत्वात् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन कर्त्तव्यम्॥ तथा च मनु:। प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा। पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिनेति॥ उल्काग्रहणमन्त्रो यथा। शस्त्राशस्त्रहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयो:। उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवह्निनेति। दानमन्त्रो यथा। अग्निदग्धाश्च ये जीवा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

येप्यदग्धाः कुलिसम। उज्ज्वलज्योतिषादग्धास्ते यान्तु परमाङ्गतिमिति : विसर्ज्जनमन्त्रोयथा। यमलोकंपरित्यज्यआगतायेमहालये। उज्ज्वलज्योतिषावर्त्मप्रपश्यन्तोव्रजन्तुते ॥ इति ॥

सुखलुब्धः। पुं॰ देहिनि ॥ यथा मांसलुब्धोयथमत्स्योलोहशङ्कुंनपश्यति। सुखलुब्धस्तथादेहीयमबाधांनपश्यतीतिकुलार्णवतन्त्रम् ॥

सुखवर्च्चकः। पुं॰ सर्ज्जिकाक्षारे। सुखं वर्च्चयति। वर्च्चदीप्तौ। क्वुन् ॥

सुखवर्च्चाः। पुं॰ सर्ज्जिकाक्षारे ॥ सुखेनवर्च्चोयेन ॥

सुखवासः। पुं॰ तरमु॰ इ॰ प्र॰ फलविशेषे ॥

सुखवासनः। पुं॰ सुखवासनगन्धद्रव्ये यथा। सुखवासकोगन्धश्च मे दीप्तसुखवासनः। सुखवासनद्रव्यं कोशुभवासनद्रव्यपीतकवद्रक्तःवलौ ॥

सुखसंवित्तिः। स्त्री॰ सुखानुभवे।

सुखसन्दोह्या। स्त्री॰ सद्गव्याम्। सुलतायाम सुखेनसन्दुह्यते। दुह॰। ऋहलोर्ण्यत्।

सुखा। स्त्री॰ प्रचेतसः पुर्य्याम् ॥ अभेदेनसुखरूपायाम् ॥ शिभमनोन्द्रयायाम् ॥

सुखाधारः। पुं॰ स्वर्गे ॥ त्रि॰ सुखस्याधारे ॥

सुखायतः। पुं॰ उत्कृष्टाश्वे। सुशिक्षिताश्वे ॥ यथा। सुखायतः शुद्धमुखः सुखचारः सुखायनइत्यश्वमाला ॥

सुखायनः। पुं॰ उत्कृष्टघोटके ॥ सुखेनअयनंगमनंयेन ॥

सुखालुका। स्त्री॰ बहुःलख्याम्। जीवन्त्याम् ॥

सुखावती। स्त्री॰ बुद्धशक्तौ ॥

सुखावतीश्वर। पुं॰ बुद्धभेदे ॥

सुखाहः। पुं॰ भर्त्तरि ॥ त्रि॰ सुखदातरि ॥

सुखाशः। पुं॰ वरुणे। प्रचेतसि ॥ सुखभोजने ॥ तरम्बुजे। अस्यपर्य्यायःयथा। स्याद्गोलालिङ्गफलः सुखाशोराजतेमिषः। लतापनसनाटाम्रौसिदुरितिचिन्ताराडशेषः।

सुखासनम्। न॰ नरवाह्ययानविशेषे। ख॰ मा॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ सुखेनआसनंयस्मिन् ॥

सुखितः। त्रि॰ सुखंइतःइते ॥ सुखंसञ्जातमस्य। इतच् ॥

सुखी। त्रि॰ सर्वथानीरोगे। निरामयस्थिते ॥ त्वष्टरि ऋषौ ॥ सुखमस्यास्ति। सुखादिभ्य इति॰ इनिः। दुःखमुत्सहितसाधारःसप्रश्नास्तिसदुःखितः। तपत्यागः क्वतेयेनससुखीनापर प्रि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

इतिश्रीकुलार्णवतन्त्रम् ॥ ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तं मायया कल्पितं जगत् । सत्यमेकं परं ब्रह्म विदित्वैवं सुखीभवेदिति महानिर्वाणतन्त्रम् । विदित्वा गुरोर्मुखादध्यात्मविद्यायाः श्रवणादिभि : ॥

सुखोत्सव : । पुं॰ भर्त्तरि । पत्यौ ॥ सुखस्योत्सवोऽस्मिन् ॥

सुखोदकम् । न॰ सुखोष्णे । सुखजनके । जले ॥

सुखोद्भिज्जक : । पुं॰ सर्जिकाक्षारे ॥

सुखोष्णम् । न॰ सुखोदके ॥

सुग : । पुं॰ गन्धर्वे ॥ सुष्टु गायति । गै॰ क : ॥ न॰ विष्ठायाम् ॥ त्रि॰ सुगमे ॥ सुखेन गच्छत्यत्र । ड प्रकरणे॰ सुदुरोरधिकरणइति गमेर्ड : ॥

सुगत : । पुं॰ सर्वज्ञे । चार्व्वाकज्ञानात्मवादिनि । बुद्धे । शोभनं गतं ज्ञानमस्येति सुगत : ॥ सुष्ठु अपुनरावृत्त्यै गतइति वा ॥ सुखेन संसाराद् गतो वा ॥

सुगति : । पुं॰ धर्मेतकल्पार्हद्भेदे ॥ स्त्री॰ शोभनगतौ ॥ पुण्यात्मनां शरीरान्ते प्राप्यस्थाने ॥ यथा । सुवृत्त : शीलसम्पन्न : प्रसन्नात्मात्मविद् बुध : । प्राप्येह लोके सन्मानं सुगतिं प्रेत्य गच्छतीति ॥

सुगन्ध : । पुं॰ कर्पूरादिगन्धे ॥ यथा । कर्पूरो मृगनाभिश्च कस्तूरीति गन्धमामरिचोऽयं सुश्रीखण्डं पीतचन्दनम् ॥ कालीयकं रक्तकाष्ठं पतङ्गमगुरुद्वयम् । देवदारुश्च सरलस्तगर : पद्मकं पुर : ॥ सर्ज्जंनिर्यासकोरालः कुन्दु रुश्च शिलारस : । सिह्लकश्च लवङ्गश्च जातीपत्रीफलं तथा ॥ एलाद्वयं दारुचीनी त्वक् पत्रं नागकेशरम् । बालु कं वीरणं मांसी कुङ्कुमं रोचना नखम् ॥ सुगन्धवीरणं बालं जटामांसी मुराघन : । शटी कर्चूरएलाङ्गी सुगन्धोयं गणो मत : ॥ रक्तशिग्रौ ॥ चणके ॥ गन्धके ॥ भूतृणे ॥ न॰ क्षुद्रजीरके ॥ गन्धतृणे ॥ श्वेतचन्दने ॥ नीलोत्पले ॥ ग्रन्थिपर्णे ॥ कृष्णजीरके ॥ कतृणे ॥ पुं॰ तीक्ष्णगन्धे । रक्ततुलस्याम् ॥ त्रि॰ समवायातिरिक्तसम्बन्धेन सद्गन्धविशिष्टे ॥

सुगन्धक : । पुं॰ गन्धके ॥ रक्ततुलस्याम् ॥ ककोडा॰ इ॰ भा॰ प्र॰ फलशाके ॥ तस्य पर्यायायथा । कर्कोटक : किलासघ्नस्तिक्तपत्र : सुगन्धकइति हेमचन्द्र : । कांकरोल इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ ॥ शालीविशेषे ॥

सुगन्धतैलनिर्यासम् । न॰ गन्धद्रव्यविशेषे । जवादिनि । मृगधर्मजे । इति हेमे ॥

सुगन्धपत्रा ।)
सुगन्धपत्रिका ।) स्त्री॰ रुद्रजटा-

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

याम् ॥

सुगन्धभूतृणम् । न० गन्धतृणे ॥

सुगन्धमूला । स्त्री० रास्नायाम् ॥ स्थलपद्मिन्याम् ॥ सुगन्धीमूलेयस्याः ॥

सुगन्धा । स्त्री० रास्नायाम् ॥ शोभनो गन्धः । कुगतीतिसमासः । सुगन्धोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् । शल्याम् ॥ गङ्गापत्र्याम् ॥ वन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥ नवमालिकायाम् ॥ तुलस्याम् ॥ मधुकर्कटिकायाम् ॥ शतपुष्पायाम् ॥ स्वर्णयूथ्याम् ॥ रुद्रजटायाम् ॥ अनन्तमूले ॥ सल्लक्याम् ॥ माधव्याम् ॥ तीर्थविशेषे ॥

सुगन्धामलकम् । न० सर्वौषधिभिः शुष्कामलकत्वग्योगे । यथा । सर्वौषधिसमायुक्ताः शुष्कास्त्वामलकत्वचः । यद्वातद्वायं योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धिः । पुं० शोभनगन्धे । सुरभौ । घ्राणतर्पणे । इष्टगन्धे ॥ तुम्बुरुवृक्षे । तीक्ष्णकल्के ॥ परमात्मनि ॥ इतिमोक्षधर्मटीकायां नीलकण्ठः ॥ सहकारे । न० एलवालुके । ऐलेये ॥ कुस्तुम्बुरौ । धान्याके ॥ मुस्तके ॥ कशेरुणि ॥ गन्धतृणे ॥ पिप्पलीमूले ॥ त्रि० सुगन्धयुक्ते । शोभनो गन्धोऽस्य । गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इतीत्त्वम् ॥ गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं नाद्रियन्ते कवयः । यथा । काकूत्स्थतः कटभुवङ्करिणोमदेनस्कन्धं सुगन्धिमनुलीनवता नगस्येति माघे० सुगन्धिं शोभनगन्धमित्यर्थात् ॥

सुगन्धिकः । पुं० सिह्लके । तुरुष्के महाशाली ॥ गन्धके ॥ न० कह्लारे ॥ पुष्करमूले ॥ गौरसुवर्णे । बारिजे । पद्मशाकविशेषे ॥ सुपर्णे ॥ उशीरे ॥

सुगन्धिकुसुमम् । न० सुगन्धिपुष्पे पुं० पीतकरवीरे ॥ शोभनगन्धवन्ति पुष्पाण्यस्य ॥

सुगन्धिकुसुमा । स्त्री० पृक्कायाम् ॥

सुगन्धिता । स्त्री० सौरभ्ये ॥ शोभनो गन्धो यस्य० तस्य भावः । तल् । टाप् ॥

सुगन्धितोयम् । न० । सुगन्धिजले । केतकादिपानीये ॥

सुगन्धित्रिफला । स्त्री० जातीफले न० पूगफलेन च संयुक्ते लवङ्गकलिकाफले ॥

सुगन्धिनी । स्त्री० आरामशीतलायाम् ॥

सुगन्धिमूलम् । न० उशीरे ॥

सुगन्धिमूषिका । स्त्री० छुछुन्दर्याम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुगम : । त्रि॰ सुखेनगमनीयेस्थाना दौ ॥ सुखेनगम्यतेप्राप्यते । गम्लृ॰ । ईषद्दुःसुष्वितिखल् । यथासुगम : पन्था : ॥

सुगरम् । न॰ रङ्गने । हिङ्गुले ॥

सुगहन : । त्रि॰ निविडे ॥

सुगहनावृत्ति : । स्त्री॰ कुम्बायाम् । यज्ञस्थाने॰ चस्त्रस्थादिरक्षणार्था यनिविडवेष्टने ॥ सुगहनानि रक्षकाशावृत्ति : ॥

सुगृह : । पुं॰ चञ्चुसूचीखगे । पीततुण्डे । बया॰ हु॰ भा॰ प्र॰ ॥ न॰ शोभनालये ॥ त्रि॰ शोभनगृहवति ॥

सुगृहीत : । त्रि॰ सुन्दररूपेणज्ञातग्रहणे ॥

सुगृहीतनामा । पुं॰ शुभकास्ययाप्रात : स्मर्त्तव्ये युधिष्ठिरादौ ॥

सुग्रन्थि : । पुं॰ ग्रन्थिपर्णप्रभेदे । चोरके ॥ शोभना : ग्रन्थयोयस्मिन् ॥

सुग्रीव : । पुं॰ कपिपुङ्गवे । सूर्यपुत्रे । किष्किन्धाधिपे । श्रीरामसिवे ॥ विष्णोरश्वहये ॥ देवीप्रतिशुम्भनिशुम्भाभ्यांप्रेषितेदूतविशेषे ॥ छत्राईत्पितरि । शोभनाग्रीवायस्यस : ॥ शिवे ॥ इन्द्रे ॥ राजहंसे ॥ असुरविशेषे ॥ पर्वतविशेषे ॥ अस्त्रविशेषे ॥ नागप्रभेदे ॥ त्रि॰ शोभनग्रीवायुक्ते ॥

सुग्रीवी । स्त्री॰ कश्यपपत्नीविशेषे ॥

सुग्रीवेश : । पुं॰ श्रीरामचन्द्रे ॥

सुघोष : । पुं॰ विष्णौ । नारायणे ॥ शोभनोघोष : शब्दोवेदात्मकोयाऽस्य ॥ नकुलाख्यपाण्डवस्यशङ्खे ॥

सुचक्षु : । पुं॰ उदुम्बरे ॥ न॰ शोभननेत्रे ॥ वेदान्तजन्यज्ञाने ॥ यथा । एवंविधंत्वांसकलात्मनामपित्वात्मानमात्मात्मतयाविचक्षते । गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सुचक्षुषायेतेतरन्तीवभवानृताम्बुधिम् ॥ त्रि॰ उत्कृष्टाक्षे ॥ आत्मविदि ॥ शोभनेचक्षुषीयस्यस : ॥ सुष्ठुशोभनवस्तुचक्षुर्येतिवा ॥

सुचञ्चु : । पुं॰ महाचञ्चुशाके ॥

सुचतुर : । त्रि॰ शोभनानिचत्वारियस्य॰ तस्मिन् ॥ अचतुरविचतुरेत्यादिनासाधु : ॥

सुचरित्र : । त्रि॰ सुशीले ॥ शोभनंचरित्रमस्य ॥

सुचरित्रा । स्त्री॰ साध्व्याम् ॥ शोभनंचरित्रमस्या : ॥

सुचर्म्मा । पुं॰ भूर्जवृक्षे त्रि॰ सुचर्म्मवति ॥ शोभनंचर्मास्य ॥

सुचारु : । त्रि॰ मनोहरे ॥

सुचित्रम् । न॰ शोभनचित्रे ॥

सुचित्रक : । पुं॰ मत्स्यरङ्गविहङ्गमे ॥ चित्रसर्पे । मातुलाहौ ॥ त्रि॰ सुन्दरचित्रयुक्ते ॥

सुचित्रबीजा । स्त्री॰ विडङ्गे ॥

सुचित्रा । स्त्री॰ चिर्भिटायाम् ॥

सुचिरायुः । पुं॰ सुरे । देवे ॥ मार्कण्डेयादौ ॥ शोभनं चिरायुर्यस्य ॥

सुचुक्रिका । स्त्री॰ तिन्तिड्याम् ॥

सुचुटी । स्त्री॰ सन्दंशिकायाम् ॥ इति सन्दंशिकाशब्दार्थे मेदिनिकारः ॥

सुचेलम् । न॰ शोभनवस्त्रे ॥ शोभनं चेलम् ॥ त्रि॰ शोभनवस्त्रवति ॥

सुचेलकः । पुं॰ तद्वस्त्रे । पटे ॥ सुचेलमिव । स्वार्थे कन् ॥ त्रि॰ त॰ इति ॥

सुच्छत्री । स्त्री॰ शतद्रुसरिति ॥ इ॰ श॰ र॰ ली॰ ॥

सुजनः । पुं॰ कापाली ॥ सदाचारे । साधौ । सज्जने ॥ यथा । दुर्जनस्य हि सङ्गेन सुजनोऽपि विनश्यति । प्रसन्नं जलमित्याहुः कर्दमैः कलुषीकृतम् ॥

सुजनता । स्त्री॰ सौजन्ये ॥

सुजलम् । न॰ कमले ॥ शोभने जले ॥ त्रि॰ शोभनजलयुक्ते ॥

सुजल्पः । पुं॰ वाक्यविशेषे ॥ यथा । यत्रार्जवात् सगाम्भीर्यं सदैन्यं सहचापलम् । सोत्कण्ठश्च हरिः स्पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते ॥ इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

सुजातः । त्रि॰ सुन्दरे

सुजाता । स्त्री॰ सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । तुवर्याम् ॥

सुजिह्वः । पुं॰ हव्यवाहने ॥

सुजीवन्ती । स्त्री॰ स्वर्णजीवन्त्याम् ॥

सुज्ञः । त्रि॰ विज्ञे ॥ सुशोभनं जानाति । ज्ञा अवबोधने । आतश्चोपसर्गे इति कः ॥

सुज्ञेयः । त्रि॰ सुखविज्ञेये ॥ सुखेन ज्ञातुं योग्यः । ज्ञा॰ । अचो यत् । ईद्गुणौ ॥

सुडीनम् । न॰ पक्षिणः सुकुमारपाते ॥

सुतः । पुं॰ आत्मजे । तनये । पुत्रे ॥ मातृपितृस्वभावस्तु सम्भवे सुतकन्ययोर्भवतः । यथोक्तं वह्निपुराणे । शीलं सम्भजते पुत्रो मातुस्तातस्य वै सुता । यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत्सुतः ॥ । यद्वर्णा वै भवेद्भूमिस्तद्वर्णं सलिलं भवेत् । मातृणां शीलदोषेण पितृशीलगुणेन च ॥ विभिन्नाः सुप्रजाः सर्वा॰ भवन्ति भवशीलिनामिति ॥ सूयते स्म॰ सौति वा । षुञ् अभिषवे॰ षु प्रसवैश्वर्ययोर्वा । क्तः ॥ नृपे । पार्थिवे ।

सुतजीवकः । पुं॰ पुत्रजीवे ।

सुतनुः । स्त्री॰ नार्याम् । त्रि॰ सुकृशे ॥ स्वङ्गे ॥

सुतपादिका । स्त्री॰ हंसपद्याम् । गोधापद्याम् ॥

सुतपाः । पुं॰ सूर्ये ॥ मुनिविशेषे

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

। सुनी ॥ नरनारायणरूपेभगवति बदरिकाश्रमेसुशोभनं मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चकायस्यरूपंतपोऽसौ तिसुतपानरनारायणः ॥

सुतराम् । अ० अत्यन्ते । अतिशये ॥ अवधारितार्थप्रतिपादके ॥ यथा । शृणुद्विजमहाबुद्धेऽस्मैनापि श्रुतोहरिः । ददातिमोक्षंसुतरां किम्पुनर्दुःखवर्ज्जनादिति ॥ द्विवचनद्विभज्येत्यादिना० सुशब्दात्तरप् । किमेत्तिङव्ययेत्यादिनाम्प्रत्ययः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञा ॥

सुतर्कारी । स्त्री० देवदालीलतायाम् ॥

सुतर्द्दनः । पुं० ताम्रचूडे । कोकिले ॥

सुतलः । पुं० अट्टालिकाबन्धे ॥ नागलोकप्रभेदे ॥

सुतस्करा । स्त्री० सप्तपुत्रप्रसवाम् ॥

सुतश्रेणी । स्त्री० मूषिकपर्ण्याम् ॥

सुतानांश्रेणिरस्याः ॥ पुत्रहन्दे ॥

सुता । स्त्री० स्वापत्ये । कन्यायाम् ॥ दुरालभायां ॥

सुतात्मजः । पुं० पौत्रे । दौहित्रे । सुतस्यसुतायावाआत्मजः ॥

सुतात्मजा । स्त्री० पौत्र्याम् । दौहित्र्याम् ॥ सुतस्यसुतायावाआत्मजा ॥

सुतारम् । न० द्वितीयायामशब्दाख्यायाम्सिद्धौ ॥

सुतारका । स्त्री० बुद्धशासनदेवीविशेषे ॥

सुतिक्तः । पुं० भूनिम्बे । किराततिक्ते ॥ पर्पटे । पित्तपापडा० इ० भा० प्र० ॥

सुतिक्तकः । पुं० पारिभद्रे । भूनिम्बे ॥

सुतिक्ता । स्त्री० कोशातक्याम् । मृदङ्गफलिकायाम् ॥

सुतिक्तिका । स्त्री० कोशातक्याम् ॥

सुती । त्रि० पुत्रवति ॥

सुतीक्ष्णः । पुं० शिग्रौ ॥ श्वेतशोभाञ्जने ॥ रामायणप्रसिद्धेमुनिविशेषे ॥ नाम्नासुतीक्ष्णश्चरितेनदान्तः ॥ त्रि० अतिशयेनखरे ॥

सुतीर्थकम् । न० । तीर्थविशेषे ॥

सुतुङ्गः । पुं० नारिकेलागमे ॥ यद्वाग्रामुच्चांशविशेषे । अत्यन्ततुङ्गे ॥ त्रि० अतिशयोच्चे ॥

सुतृणः । पुं० कुन्दरे । उखर्वले । मृगबल्लभेतृणविशेषे ॥

सुतैजनः । पुं० धन्वङ्गे । धन्वनवृक्षे ॥

सुतेजाः । पुं० सुतेजस्त्वगुणविशिष्टेद्युलोके ॥ स्वर्गे ॥ प्राक्कल्पार्हद्विशेषे स्त्री० आदित्यभक्तायाम् ॥ त्रि० तेजसान्विते ॥

सुतेला । स्त्री० महाज्योतिष्मत्याम् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुत्या । स्त्री॰ अभिषवे । सोमलताकण्डने ॥ अभिषवदिने ॥ सवनम्॰ सूयते सोमोऽस्मिन्॰ अस्यां वा । षुञ् अभिषवे । संज्ञायां समजेति क्यप् ॥

सुत्रामा । पुं॰ गोत्रभिदि । इन्द्रे ॥ सुष्ठु त्रायते॰ पालयति । त्रैङ् पालने । आतोमनिन्॰ सर्वधातुभ्योमनिन् वा ॥

सुत्वा । पुं॰ अभिषवस्नाने । यज्ञाङ्गस्नानकर्त्तरि ॥ सुतवान् । षुञ्॰ । सुयजोर्ङ्वनिप् । तुक् ॥

सुत्वरी । स्त्री॰ मातरि ॥ ङ्वनिबन्तात्॰ वनोरचेति ङीब्रौ ॥

सुदग्धा । स्त्री॰ दग्धाख्यवृक्षे । सुदग्धिकायां ॥ मेरुजम्बुद्रुमे ॥

सुदग्धिका । स्त्री॰ कुरुट॰ इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ वृक्षे । दग्धरुहायाम् । भस्मरोहायाम् ॥

सुदण्ड : । पुं॰ वेत्रे ॥

सुदण्डिका । स्त्री॰ गोरक्ष्याम् ॥

सुदन् । त्रि॰ शोभनदन्तविशिष्टे ॥ शोभनादन्तायस्य स: । वयसिदन्तस्य दत् । नुम् ॥

सुदर्भा । स्त्री॰ तृणविशेषे । इक्षुदर्भायाम् ॥

सुदर्शन : । पुं॰ । हरिचक्रे ॥ अस्य लक्षणं यथा । द्वादशारन्तुषट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् । चक्रंस्या तृदक्षिणावर्त्त : शंखस्तथैव हरे: स्मृतइति ॥ जिनानांबलदेवे ॥ वृत्ताहंतृपितरि ॥ शोभनंदर्शनमस्य । भक्तै : सुखेन दृश्य इति वा । भाषायांशासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युच् ॥ गन्धर्वे ॥ जम्बूद्वीपे ॥ सुदर्शनाकारत्त्वात् ॥ मेरौ ॥ वंशे ॥ राजभेदे ॥ न॰ शक्रनगरे ॥ अनुगमने ॥ त्रि॰ सुदृश्ये ॥

सुदर्शनचूर्णम् । न॰ भावप्रकाशोक्ते ज्वररोगस्यौषधविशेषे ॥

सुदर्शनद्वीप : । पुं॰ न॰ जम्बुद्वीपे ॥

सुदर्शना । स्त्री॰ आज्ञायाम् ॥ औषधिप्रभेदे । सोमवल्ल्याम् । इक्षुपर्ण्याम् । सुदर्शनगुलञ्चइ॰ पद्मगुलञ्च॰ इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ ॥ सुदर्शनास्वादुरुष्णाकफशोफास्रवातजित् ॥ मेरुजम्ब्वाम् ॥ सुरोविशेषे ॥

सुदर्शनी । स्त्री॰ अमरावत्याम् ॥

सुदल : । पुं॰ चीरमोरटे ॥

सुदला । स्त्री॰ तरुण्याम् । गम्भार्याम् । सेवन्त्याम् । शालपर्ण्याम् ॥

सुदान्त : । पुं॰ शाक्यमुनिशिष्यविशेषे, त्रि॰ तप : सहे ॥

सुदामा । पुं॰ वारिधरे । मेघे ॥ पर्वतविशेषे ॥ गोपविशेषे समुद्रे ॥ श्वेतद्वीपे । ऐरावते ॥ श्रीकृष्ण

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मिचे ब्राह्मणविशेषे । चि॰ सुदात
रि ॥ सुष्ठुददाति । डुदाञ्॰ ।
आतोमनिन् ॥

सुदामा । स्त्री॰ नदीविशेषे । टाप् ॥

सुदायः । पुं॰ हरणे । कन्यादान
काले॰ व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्र
व्ये । सुष्ठु दीयते । डुदाञ्॰ । घ
ञ् । युगागमः ॥

सुदारुः । पुं॰ पारिपात्रकपर्वते ॥
सुदारुःपारिपात्रकइतिहेमचन्द्रः ॥
न॰ शोभनदारुणि ॥

सुदि । अ॰ शुक्लपक्षे ॥

सुदिनम् । न॰ शुभदिवसे ॥ त्रि॰
प्रशस्ते ॥ यथा । सुदिनासु समा
सुकार्यमेतत्प्रविचिन्वोत विशेषतः
स्वयमितिप्रयोगः ॥

सुदीर्घः । त्रि॰ अतिविस्तारे ॥

सुदीर्घघर्मा । स्त्री॰ असनपर्ण्याम् ॥

सुदीर्घफलिका । स्त्री॰ वार्त्ताकुविशे
षे । सिङ्गाबैंगन॰ इतिगौ॰ दे॰
भा॰ प्र॰ ॥

सुदीर्घा । स्त्री॰ चीनाकर्कव्याम् ।

सुदुर्दर्शः । त्रि॰ अत्यन्तंद्रष्टुमशक्ये ॥
सर्वथादर्शनायोग्ये परमात्मनि ॥
तस्यादृष्टरूपत्वात् ॥

सुदुर्लभः । त्रि॰ अतिदुष्प्राप्ये ।
दुःखेनापिलब्धुमशक्ये ॥ यथा ।
बहूनांजन्मनामन्ते ज्ञानवान्मांप्र
पद्यते । वासुदेवः सर्वमितिसम
हात्मासुदुर्लभइति ॥ सुव्रतिमा
चंदुर्लभः ॥

सुदुश्चरः । त्रि॰ अतिशयदुःखेना
चरणीये ॥

सुदुष्करः । त्रि॰ सर्वथाकर्त्तुमशक्ये
॥ अत्यन्तक्लेशकरे ॥

सुदुस्तरः । त्रि॰ अतिदुःखेनतर
णीये ॥

सुदूरः । त्रि॰ दवीयसि । दविष्ठे ।
अतिदूरे ॥ यथा । सुदूरमपिगन्त
व्यंयत्रमाहेश्वरोजनः ॥

सुदूरपराहतः । त्रि॰ अतिदूरनिरा
कृते ॥

सुदृढम् । न॰ अतिदृढे । गाढे ॥
त्रि॰ तद्वति ॥

सुदृढत्वक् । स्त्री॰ काश्मर्याम् ॥

सुदृक् । त्रि॰ शोभननेत्रयुक्ते ॥

सुदृश्यः । त्रि॰ सुन्दराकृतौ ॥

सुदेवी । स्त्री॰ नाभेर्भार्यायाम् । मेरु
जंब्वाम् ॥

सुदेशः । पुं॰ मत्स्यदेशे । उत्तमदेशे ॥

सुद्युम्नः । पुं॰ वैवस्वतमनोः पुत्रे ॥
त्रि॰ बहुधने । अतिबलशालिनि ॥

सुधन्वा । पुं॰ विश्वकर्मणि । त्वष्ट
रि । नृपविशेषे ॥ त्रि॰ धन्व
नि । प्रौढधानुष्के ॥ शोभनंध
नुर्यस्य सः । धनुषश्चेत्यनङ् ॥

सुधन्वाचार्य्यः । पुं॰ व्रात्याद्वैश्या
त्सवर्णायांजाते॰ जातिविशेषे ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कारुषे । यथाहमनुः । वैश्यात्तु जायते व्रात्यात्सुधन्वाचार्य एव च । कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव चेति ॥

सुधर्मः । पुं॰ जिनगणाधिपविशेषे ॥

सुधर्मा । त्रि॰ धर्मशालिनि ॥ कुटुम्बिनि ॥

सुधर्म्मा । स्त्री॰ देवसभायाम् । शोभनो धर्म्मोऽस्याम् । धर्मादनिच् केवलात् । डाबुभाभ्यामितिपचे टाप् । अनो बहुव्रीहेरिति ङीब्न । सुधर्मे॰ सुधर्म्मा इत्यादि । डाब भावे । सुधर्माणौ॰ सुधर्माण इत्यादि ॥

सुधा । स्त्री॰ पीयूषे । अमृते ॥ मद्ये । सुरायाम् ॥ सुखेनधीयते । धेट् पाने । आतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ्, लेपने । क्षुरायाम् ॥ मूर्व्याम् ॥ स्नुह्याम् ॥ गङ्गेष्टकायाम् ॥ गङ्गायाम् ॥ शालपर्ण्याम् ॥ विद्युति ॥ गुडूच्याम् ॥ जले ॥ तोये ॥ रसे ॥ धात्र्याम् ॥ आमलक्याम् ॥ पुष्परसे । मधुनि ॥ हरीतक्याम् ॥ सुष्ठु दधाति पुष्णाति । डुधाञ्॰ । क्विप् ॥

सुधांशुः । पुं॰ इन्दौ । चन्द्रे ॥ सुधायुक्ता अंशवो यस्य सः ॥

सुधांशुतैलम् । न॰ कर्पूरतैले ।

सुधांशुरत्नम् । न॰ मौक्तिके ॥ चन्द्रकान्ते ॥

सुधाकरः । पुं॰ चन्द्रे ।

सुधाधारः । पुं॰ सौधभूषणे । चू ना॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ सुधाधारोऽनिसङ्काशः पाकौत्कर्षे विहारयः ॥

सुधाङ्गः । पुं॰ चन्द्रमसि ॥

सुधाजीवी । पुं॰ पलगण्डे । लेपके । राज॰ इ॰ भा॰ ॥ सुधया लेपनेन जीवति॰ तच्छील: णिनिः ॥

सुधाधारः । पुं॰ चन्द्रे । इन्दौ । अमृतपात्रे ॥ सुधायाः आधारः ॥

सुधानिधिः । पुं॰ चन्द्रे ।

सुधाभुक् । पुं॰ गीर्वाणे । देवे ॥ सुधां भुङ्क्ते । भुज॰ । क्विप् ॥

सुधामय । पुं॰ सौधे । राजसदने त्रि॰ अमृतात्मके ॥

सुधामोदकः । पुं॰ यवासशर्करायाम् ॥

सुधामोदकजः । पुं॰ तवराजोऽक्षखण्डे ॥

सुधावर्षी । पुं॰ विधातरि । विश्वस्रजि । बुद्धभेदे ।

सुधावासः । पुं॰ चन्द्रे ॥ न॰ त्रपुषि ॥

सुधास्रवा । स्त्री॰ त्रपुष्याम् ॥

सुधासञ्चयोगः । पुं॰ अमृतसिद्धियोगे । यथा । हरावन्जर्द्वज्ये॰

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यद्वै निजघ्नं निजघ्नं ङ्क्रमाद॰ दा
समावि। सुमेधन्। कविदन्त्यधि
ष्ण्यस्वधियां॰ कविमुख्यं शमीचेन
दैवं सुधासंप्रयोगः॥

सुधासिन्धुः। पुं॰ अमृतार्णवे॥

सुधासूतिः। पुं॰ चन्द्रे। यथा।
प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरनीराजन
विधिः॰ सुधासूतेश्चन्द्रोपलजल
कणैरर्घ्यघटना। स्वकीयैरम्भोभिः
सलिलनिधिसौहित्यकरणं॰ त्वदी
याभिर्वाग्भिस्तव जननि वाचां स्तुति
रियमिति॥ अस्ति। दक्षी॥ पद्मं॥

सुधास्रवा। स्त्री॰ अधोजिह्विकाया
म्। गलशुण्डिकायाम्। घण्ट
कायाम्। छुड्गाण्ड्याम्। रुद
न्तीवृक्षे॥

सुधाहरः।) सुधाहृत्।) पुं॰ गरुडे॥ देवे॥

सुधितिः। पुं॰ स्त्री॰ स्वधितौ। प
रशौ॥

सुधीः। पुं॰ विदुषि। सति। को
विदे। पण्डिते। न्यायशास्त्रीसमी
क्ष्यार्थयाथके॥ सुष्ठु ध्यायति। ध्यै
॰। ध्यायतीः क्विपिसम्प्रसारणम्
। स्त्री॰ सुन्दरबुद्धौ॥ सुष्ठु धीः
त्रि॰ शोभनबुद्धियुक्ते॥

सुधूपः। पुं॰ सरलद्रवे॥

सुधूम्यः। पुं॰ स्वादुनामगन्धद्रव्ये॥

सुधोद्भवः। पुं॰ धन्वन्तरौ। दिवो
दासे॥

सुधोद्भवा। स्त्री॰ हरीतक्याम्॥

सुनन्दः। पुं॰ श्रीकृष्णस्य पार्षदविशेषे॥
हलायुधविधस्रजम्भकालम्बं मनुष्यवि
शेषे॥ सचदैव्यं राज्ञः सामस्तमे
नैकपद्यास्तत्ताः परिवाहिनवारि
महल॥ यथा। यत्रावैचक्षसि
मान तत्रतेने चक्रस्यना। राज्ञः
स्वहस्तलेकन्तुहीवे सर्वलानि; छिवी
त्॥ वायामेनसुनन्दः आह्वान
हस्ते स्वपक्षभिः। परिवाहिषतुर्भिः
सराजहस्ते: प्रतिष्ठत:। अथ
धिदेवताभौमैरवतीमानसुन्धराम्
द्वाराधिपैर्शतघ्नाधरणचित्राहता
निव॰ रत्नाहूतपुलीवैद्रः सरासा
र्थं प्रमाथकः। अलङ्क्रत्व महीपा
लः सुभिरपासमिदनीमानयु
सिकख्यातः॥ हैम्यं ५१ प्रस्थे
४०॥ न॰ हलभृन्मुनवी॥

सुनन्दा। स्त्री॰ रोचनायाम्॥ उ
मायाम्॥ अङ्गनायाम्॥ अनन्त्या
म्॥ उमासखीभेदे॥ कर्पूरवीज
र्थे। बुधिरमूल॰ बू॰ गौ॰ दे॰
धा॰ प्र॰॥

सुनन्दिनी। स्त्री॰ मञ्जुभाषिणीछ-
न्दसि॥

सुनयनः। पुं॰ मृगे। त्रि॰ शोभननेत्र
युक्ते॥ शोभनेनयनेयस्य सः॥

सुनयना। स्त्री॰ नार्याम्॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुरेन्द्राधिपः । पुं॰ यगणे । ऽऽ ॥

सुनाकृतः । पुं॰ कर्पूरके ॥ क॰ प्र॰ चन्द्रिका ॥

सुनाभः । पुं॰ मैनाकाचले ॥

सुनामद्वादशी । स्त्री॰ द्वादशमासी यद्द्वादशीकर्त्तव्यव्रतविशेषे ॥

सुनारः । पुं॰ शुनीस्तन्ये ॥ सर्पाण्डे ॥ चटके । कलविङ्के ॥

सुनालः । पुं॰ उशीरे ॥ लामज्जके ॥

सुनालकः । पुं॰ वकवृक्षे ॥ त्रि॰ सुन्दरनालयुक्ते ॥

सुनासिका । स्त्री॰ काकनासायाम् ॥ शोभननासायाम् ॥ त्रि॰ तद्युक्ते ॥

सुनासीरः । पुं॰ इन्द्रे ॥ नासते । नासृशब्दे । बाहुलकादीरन् । सुष्ठु नासीरं सेनामुखम्॰ नासीरम् अग्रेसरा वायस्य सः ॥

सुनिर्यासा । स्त्री॰ जिङ्गिन्याम् ॥

सुनिश्चितः । पुं॰ बुद्धविशेषे ॥

सुनिषसम् । न॰ सुनिषण्णकशाके । अम्ललोणिकासदृशे॰ चौपतिया॰ इ॰ प्र॰ जलप्रभवशाके । चतुष्पत्र्याम् । अस्य गुणा यथा । चाङ्गेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्दलइतीरितः । शाकोजलान्वितेदेशेचतुष्पत्रीति चोच्यते ॥ सुनिषण्णोहिमोग्राही मोहदोषत्रयापहः । अविदाहील घुः स्वादुः कषायोरुक्षदीपनः ॥ वृष्योरुच्योज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत् ॥ सितावरशाके । श्रीवारके ॥ त्रि॰ सूपविष्टे ॥

सुनिषण्णकम् । न॰ शाकविशेषे । वितुन्ने । सुनिषण्णे ॥

सुनीतिः । स्त्री॰ ध्रुवमातरि । शोभननये ॥ त्रि॰ शोभननीतियुक्ते ॥

सुनीथः । त्रि॰ धर्मशीलके ॥ नीतिमति ॥ पुं॰ बटौ ॥ ब्राह्मणे । सुष्ठु नयति । णीञ् । इनिकुषि नीत्यादिना क्थन् ॥

सुनीथा । स्त्री॰ मृत्योः कन्यायाम् । वेणस्य मातरि ॥

सुनीलः । पुं॰ नीलरत्ने ॥ दाडिमे ॥ सुन्दरनीलवर्णे ॥ न॰ लामज्जके ॥

सुनीलकः । पुं॰ नीलरत्ने ॥ नीलासने ॥ दाडिमे । नीलभृङ्गराजे ॥ न॰ वीरणाङ्घ्रौ ॥

सुनीला । स्त्री॰ दर्पविशेषे । चणिकायाम् । गोदुग्धायाम् । अतस्याम् । विष्णुक्रान्तायाम् । अरतीदणे ॥

सुनीलिका । स्त्री॰ सुनीलायाम् ॥

सुनेपाली । स्त्री॰ पिण्डखर्ज्जूरिकाप्रभेदे ॥ तद्गुणा यथा । सुनेपाली सुमृदुलावलिहीनफलाचसा । सुनेपालीश्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत् । सुलेमानीतिलोके ॥

सुन्द : । पुं० रामायणप्रसिद्धे वानरविशेषे । राक्षसविशेषे ॥ करुणाकरे परमेश्वरे । सुष्ठु उनत्ति । आर्द्रीकरोति । उन्दी० । पचाद्यच् । शकन्ध्वादि : ॥

सुन्दर : । पुं० कामदेवे । सुन्दरी० वृक्षे० गौ० दे० भा० प्र० वृक्षे ॥ त्रि० रुचिरे । चारुणि । शोभने । मञ्जुले ॥ सुद्रियते । दृङ्आदरे । बाहुलकात् व्यच् । पृषोदरादि : ॥ यद्वा । सुष्ठु उनत्ति० चित्तमार्द्रीकरोति । उन्दीक्लेदने । बाहुलकादर : । शकन्ध्वादि : ॥

सुन्दरिका । स्त्री० तीर्थविशेषे ॥

सुन्दरी । स्त्री० रूपलावण्यसम्पन्नायां नार्याम् ॥ द्रुमान्तरे । त्रिपुरसुन्दर्यां देव्याम् । योगिनीविशेषे ॥ हरिद्रायाम् ॥ काकमाच्याम् ॥ छन्दोविशेषे ॥ अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा ल्गौ यदि सुन्दरी तदा । यथा । यदवोचदवेक्ष्य मानिनी परित : स्नेहमयेन चक्षुषा । अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयम् । वर्णवृत्तान्तरेपि । कुसुमगन्धरसैरभिभूषिताचरणसङ्गतनूपुरमण्डिता । करसुवर्णलसद्वलयान्विता गुरुतिकाञ्चनचेतसि सुन्दरि । यथा । नसुलभा शरदिन्दुमुखी प्रिया सनसि कामविचेष्टि

तमीदृशम् । मलयमारुतचालितमालतीपरिमलप्रसरोहतशासर : ॥ सुन्दरशब्दस्य गौरादित्वान्ङीष् ॥ पार्वत्याम् ॥

सुन्वन् । त्रि० सोमयाजिनि । सोमाभिषवङ्कुर्वति ॥ सुञोतेर्लटः शत्रादेश : ॥

सुपक्व : । पुं० सुगन्धाम्रे । त्रि० शोभनपरिणते । परिपक्वे ।

सुपक्वक : । पुं० सहकाराम्रे ॥

सुपच : । पुं० पल्लिग्राहजातौ ॥ श्वादिश्वपचे । न० हेजपचे । पवके ॥

सुपचक : । पुं० शिल्पी ॥

सुपत्रा । स्त्री० पालङ्क्याम् ॥ शतावर्याम् ॥ शम्याम् ॥ रुद्रजटायाम् । शालपर्ण्याम् ॥

सुपत्रिका । स्त्री० जतुकायाम् ॥

सुपथ : पुं० । शोभनेवर्त्मनि । सत्पथे ॥ यथा । सत्पथस्त्वतिपन्थाश्च सुपन्था: सुपथोपि चेति शब्दरत्नावली ॥

सुपन्था : । पुं० अर्चितेऽध्वनि । सत्पथे । अतिपथि ॥ सु : पूजायाम् । कुगतीतिसमास : । नपूजनादिति समासान्तनिषेध : । कृतसमासान्तनिर्देशात् पथ : सङ्ख्याव्ययादेरितिनक्लीबत्वम् ॥

सुपथ्य : । त्रि० अपीडाकरेभोजनादौ ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुपथ्या । स्त्री॰ श्वेतचिल्याम् ॥
सुपद्म: । पुं॰ व्याकरणविशेषे ॥ पुं॰ न॰ शोभनारविन्दे ॥
सुपद्मा । स्त्री॰ वचायाम् ॥
सुपर्ण: । पुं॰ पन्नगाशने । गरुडे ॥ कनकमयत्वात्॰ शोभनपर्णं यस्य स: ॥ स्वर्णचूडे । पक्षि ॥ कृतमालके । राजवृक्षे ॥ सुष्ठुपर्णान्यस्य ॥ भगवतिवासुदेवे ॥ शोभनानिपर्णानिच्छन्दांसि॰ संसारतरुरूपिणोस्य सवेदोपर्णोऽद्धविशेषे ॥ अश्वमपभेदे ॥ वैनतेयानन्तरिपुह सुपर्णदुतिव्याख्यातार: ॥ सप्तपर्णे ॥
सुपर्णक: । पुं॰ चारुपत्रे । सप्तच्छदवृक्षे ॥ गरुडे ॥
सुपर्णकेतु: । पुं॰ विष्णौ ॥
सुपर्णा । स्त्री॰ कमलिन्याम् ॥ विनतायाम् ॥
सुपर्णाख्य: । पुं॰ नागकेशरे । तीर्थविशेषे । यथा । उत्पलाख्ये सुपर्णाख्ये । इति ॥
सुपर्णिका । स्त्री॰ स्वर्णजीवन्त्याम् ॥ पलाश्याम् ॥ वाकुच्याम् । रेणुकायाम् ॥ शालपर्ण्याम् ॥
सुपर्णी । स्त्री॰ कमलिन्याम् ॥ विनतायाम् ॥
सुपर्णीतनय: । पुं॰ गरुडे । तार्क्ष्ये
सुपर्व्वा । पुं॰ सुमनसि । देवे । शरे ॥ सुष्ठुपर्व्व अमावास्यादिचरितम्॰ अङ्गुल्यादिग्रन्थि: उत्सवो वा यस्य ॥ शरे ॥ वंशे ॥ पर्व्वणि । धूमे ॥
सुपर्व्वा । स्त्री॰ श्वेतदूर्व्वायाम् ॥
सुपर्व्वाङ्गना । स्त्री॰ देवललनायाम् ॥ यथा । सुपर्व्वाङ्गनागानगम्भीरतानस्वनत्खङ्गधीधाविपञ्चीरवेण । कलत्किङ्किणीनादपूर्णेन तूर्णं सुखेनाम्बसम्पूर्णधूर्णाकतोहि ॥
सुपाकिनी । स्त्री॰ गन्धपत्रायाम् ॥
सुपाक्यम् । न॰ विड्लवणे ॥
सुपात्रम् । न॰ दानयोग्यव्यक्तौ । शोभनभाजने ॥ त्रि॰ उत्तमपात्रयुक्ते ।
सुपान: । त्रि॰ पानयोग्ये ॥ सुखेनपीयते । पा॰ । कर्म्मणिल्युट् ॥
सुपार्श्व: । पुं॰ प्लक्षवृक्षे ॥ वृत्त:ईकदे ॥ सम्पाति: पुत्रे॰ पक्षिविशेषे । पञ्चसहस्रयोजने च्छाये॰ अरुणवर्णे मेरो: सौम्यदिशि॰ तस्य दक्षिणस्थिते॰ विष्कम्भगिरौ । तच्चसहस्रयोजनोन्नतमाश्वत्थपादपोऽस्ति ॥
सुपार्श्वक: । पुं॰ गर्द्दभाण्डे । कन्दराले । कपीतने । प्लक्षे । पीतवृक्ष॰ पीलङ्गा॰ निर्गण्डी॰ गँडी॰ दू॰ प्र॰ वृक्षे । शोभनम्॰ पार्श्वमस्य ॥ भाव्यहिशेषे ।

सुपिङ्गला । स्त्री० जीवन्त्याम् ॥ ज्योतिष्मत्यां ॥

सुपीतम् । न० गर्जरे ॥

सुपुट : । पुं० कोलकन्दे ॥ विष्णुकन्दे ॥

सुपुत्रिका । स्त्री० लताविशेषे । जतुकायाम् । जतुकार्याम् । तिर्यक्फलायाम् ॥

सुपुष्करा । स्त्री० स्थलपद्मिन्याम् ।

सुपुष्प : । पुं० राजतरुण्याम् ॥ हरिद्रौ । शिरीषे ॥ रक्तपुष्पके । पालितामदार० इ० गौ० दे०भा० प्र० ॥ न० लवङ्गे ॥ प्रपौण्डरीके ॥ तूले । तूदे । पार्श्वपिप्पलाभिधे ॥ स्त्रीणांरजसि ॥ आहुल्ये ॥

सुपुष्पिका । स्त्री० पाटलायाम् ॥ जीर्णदारुणि ॥

सुपुष्पी । स्त्री० श्वेतापराजितायाम् ॥ कदल्याम्० ॥ जीर्णफञ्ज्याम् । जीर्णदारुणि ॥ द्रोणपुष्प्याम् ॥ मिश्रेयायाम् ॥ शतपुष्प्याम् ॥

सुपूर : । पुं० बीजपूरे ॥

सुपूरक : । पुं० बकपुष्पवृक्षे ॥

सुपूर्व्वप्रवेश : । पुं० यात्रानिवृत्त्यनन्तरङ्गृहप्रवेशे ॥ यात्रावसाने तु सुपूर्वसंज्ञ : ॥

सुपेशल : । त्रि० अतिरम्ये । सुन्दरे ॥

सुपेशा । त्रि० सुकुमारे । कोमले ॥ सुरूपे ॥

सुप्तम् । न० साधिकायाम् । सुषुप्तौ ॥ त्रि० निद्रिते । निद्राणे । शयितेसुता० इ० भा० ॥ अस्यवेदनेविधिनिषेधौयथा । क्षुधितस्तृषित : कामीविद्यार्थीकृषिकारक: । भाण्डारोचप्रवासीचसप्तसुप्तान्प्रबोधयेत् ॥ मक्षिकाभ्रमरौसर्पौराजावैबालकस्तथा । परश्वापिच मूर्खश्चसप्तसुप्तान्नबोधयेत्इति ॥ स्वापितिस्म । ञिष्वप्शये । क्त: । सम्प्रसारणम् ॥

सुप्तघातक : । त्रि० दशेरे । हिंस्रे ॥ इ० त्रि० ष० ॥

सुप्तजन: । पुं० अर्द्ध रात्रे ॥ निद्रितेजने ॥

सुप्तज्ञानम् । न० सुप्तविज्ञाने । स्वप्ने ॥

सुप्ति : । स्त्री० स्पर्शाज्ञतारुजि ॥ विस्रम्भे ॥ शयने ॥ निद्रायाम् । स्वापे विज्ञानविरतौ ॥ अस्याः स्त्रैविध्यमुक्तंयथा । आहारादिविभेदेन० सात्त्विकीराजसीतथा । तामसीतिविधासुप्ति : सापराम्भ्यते त्रिधा ॥ सुखमस्वाप्समयाद्यदु : खमस्वाप्समयानु । गाढमूढोहम

स्वाप्समित्युक्तिः सार्वलौकिकीति ॥ जिष्वप्शये । क्तिच् । सुप्तःसुप्तिं नजानातिनासुप्ते स्वप्नजागरौ ॥

सुप्तोत्थितः । त्रि० सुप्त्वाहठादुत्थिते । आदौसुप्तः पश्चादुत्थितः ॥

सुप्रजाः । पुं० सत्सन्तानवति ॥ नित्यमसिच्प्रजामेधयोः ॥

सुप्रतिभा । स्त्री० मदिरायाम् ॥ प्रगल्भतायाम् । ज्ञानोत्कर्षे ॥

सुप्रतिष्ठा । स्त्री० शोभनप्रतिष्ठायाम् ॥ पञ्चाक्षरायांवृत्तौ ॥ साहिधा । पङ्क्तिप्रियाच ॥

सुप्रतिष्ठितः । पुं० उदुम्बरे ॥ त्रि० शोभनप्रतिष्ठायुक्ते ॥ सुस्थिरे ॥ यशस्विनि ॥

सुप्रतीकः । पुं० ईशानदिग्गजे ॥ शिवे ॥ कामदेवे ॥ शोभनाङ्गे ॥ त्रि० साधौ ॥ शोभनाङ्गविशिष्टे शोभनाः प्रतीकाः अवयवायस्य ॥ यद्वा । सुप्रपूर्वादिणोऽलीकादित्वात्कीकन् । ह्रस्वस्तुट्च ॥

सुप्रभः । पुं० जिनविशेषे । शुक्लबले ॥ त्रि० सुन्दरप्रभायुक्ते ॥

सुप्रभा । स्त्री० वाकुच्याम् ॥ अग्नेर्जिह्वाविशेषे ॥ सुप्रभापद्मरागाभावारुण्यांदिशिसंस्थितेतितन्त्रसारः ॥ शोभनदीप्तौ ॥

सुप्रभातम् । न० शुभसूचकप्रातःकाले ॥

सुप्रभाता । स्त्री० शोभनप्रभातयुतायांरात्रौ ॥ भद्रद्वीपस्थसरिति ॥

सुप्रयुक्तः । त्रि० शोभनप्रयोगविशिष्टे ॥

सुप्रयुक्तशरः । पुं० कृतहस्ते ॥

सुप्रयोगविशिखः । पुं० कृतहस्ते । सुशिक्षितबाणमोचके । सम्यक्कृतशराभ्यासे ॥ शोभनप्रयोगोऽस्य सुप्रयोगः । सुप्रयोगोविशिखोऽस्य ।

सुप्रलम्भः । त्रि० सुखलभ्ये ॥

सुप्रलापः । पुं० सुवचने । सुष्ठूक्तौ ॥ सुष्ठुप्रकृष्टं लपनम् । घञ् ॥

सुप्रसन्नः । पुं० कुबेरे ॥ कृष्णार्जके ॥ त्रि० सुप्रसादयुक्ते ॥

सुप्रसन्नकः । पुं० कृष्णार्जके ॥

सुप्रसरा । स्त्री० प्रसारण्याम् । गन्धालिकायाम् लतायाम् ।

सुप्रसादः । पुं० शिवे ॥ विष्णौ ॥ शोभनप्रसादोऽस्य ॥ अपचारवतां शिशुपालादीनामपिमोक्षप्रदात्वाद्वा ॥ सुप्रसन्नतायाम् ॥ त्रि० प्रसन्नमुखे ।

सुप्रातः । पुं० सुप्रभाते । शोभनंप्रातरस्य । सुप्रातसुश्वेत्यादिना० बहुव्रीहावच्प्रत्ययान्तोनिपातितः ॥

सुप्रिया । स्त्री० सुभगायाम् । भर्तुःप्रियायाम् । सुहृद्यायाम् ॥ मघाक्षत्रम् परित्यज्ययदा सिंहगुरु

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भवेत् । तथाच्चे कन्यकाचोढासुभगासुप्रियाभवेत्दूतिमाएडव्य : ॥
सुफल: । पुं० दाडिमे । बदरे । मुद्गे । कर्णिकारे । राजतरौ । आरग्वध विशेषे । छोटासोनालु० इ० गौ० दे० भा० प्र० ॥ कपित्थे ॥ सत्फले ॥ त्रि० शोभनफलवति । सुष्ठु शोभनानिफलान्यस्य ॥
सुफला । स्त्री० कूष्माण्डभेषधौ ॥ इन्द्रवारुण्याम् ॥ काश्मर्याम् । कदल्याम् ॥ कपिलद्राक्षायाम् ॥
सुफेनम् । न० समुद्रफने ॥
सुबन्ध : । पुं० तिले ॥
सुबलपुत्री । स्त्री० गान्धार्याम् ॥
सुबल्लरी । स्त्री० पुत्रदाव्याम् ॥
सुबल्ली । स्त्री० वाकुच्याम् । सोमराज्याम् ॥ शोभनावल्लिरस्या : ॥ कटूव्याम् ॥
सुब्रह्मण्य : । पुं० स्कन्दे । लिङ्गविशेषे ॥ गुहे ॥ केरलादिदेशप्रसिद्धसर्पाधिकृतदेशे० तत्रस्थे सर्पराजेच ॥
सुब्रह्मण्या । स्त्री० निगदविशेषे ॥
सुब्रह्मवासुदेव : । पुं० ब्रह्मरूपवसुदेवसुते ॥
सुभग : । पुं० चम्पके ॥ अशोके ॥ रक्ताम्लाने ॥ टङ्कणे ॥ त्रि० हृष्टे ॥ सुन्दरीचक्षुर्ष्ये ॥ शोभनम्० भगंश्रीर्यस्य ॥
सुभगा । स्त्री० दुर्गायाम् ॥ पतिप्रियायाम् । सुप्रियायाम् ॥ शालिपर्ण्याम् ॥ वनमल्लयाम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ सुवर्णकदल्याम् । चम्पककदल्याम् । चम्पाकेला० इ० भा० प्र० ॥ नीलदूर्वायाम् ॥ प्रियङ्गौ ॥ कस्तूर्याम् ॥ तुलस्याम् ॥ कैवर्त्तिकायाम् ॥ शोभनम्० भगंश्रीर्यस्या : ॥
सुभगासुत : । पुं० सौभागिनेये ॥ सुभगाया : सुत : ॥
सुभङ्ग : । पुं० नारिकेलवृक्षे ॥
सुभद्र : । पुं० विष्णौ । राजभेदे ॥ त्रि० सुमङ्गलयुक्ते ॥
सभद्रक : । पुं० विमाने । बिल्ववृक्षे ॥
सुभद्रा । स्त्री० श्रीकृष्णभगिन्याम् ॥ वृतमण्डायाम् ॥ श्यामालतायाम् ॥ काश्मर्याम् । गम्भार्याम् ॥
सुभद्राणी । स्त्री० त्रायन्त्याम् । बदुला इ० गौ० दे० भा० प्र० ॥
सुभद्रिका । स्त्री० दुर्गायाम् ॥
सुभद्रेश : । पुं० अर्ज्जुने ॥
सुभानु । पुं० वत्सरविशेषे ॥ तत् फलंयथा । सुभिक्षंक्षेममारोग्यं विश्वस्मिन्निरुपद्रवम् । व्यवहारोभवेद्दृष्ट: सुभानौदेवपूजिते ॥ १०॥
सुभाषित : । पुं० बुधे ॥ न० सुवचने ॥ हितोपदेशवचने ॥ यथा स्वर्गापवर्गसिद्ध्यर्थंभाषितंयत्सु

शोभनम् । वाक्यं मुनिवरैः प्रोक्ते सद्भिर्यत् सुभाषितमिति ॥

सुभिक्षः । त्रि० सुलभभक्ष्यद्रव्ये ॥ सुलभभक्ष्ययुक्तकालादौ ॥

सुभिक्षा । स्त्री० धातकीपुष्प्याम् ॥ शोभनायाम् ॥ भिक्षायाम् ॥ त्रि० लब्धान्ने ॥ सुष्ठु भिक्ष्यते० । भिक्ष याच्ञादौ । घञ् ॥

सुभीरवः । पुं० पलाशवृक्षे ॥

सुभूः । त्रि० सुजन्मनि ॥

सुभूता । स्त्री० कैलासात्मनः कौबेरोद्गभागे ॥ भूतिमद्भिरीश्वरकुबेरादिभिरधिष्ठितत्वात् ॥

सुभूतिकः । पुं० बिल्ववृक्षे ॥

सुभूमः । पुं० कार्त्तवीर्ये ॥

सुभृशम् । अ० बाढमित्यर्थे ॥

सुभ्राता । त्रि० स्निग्धे भ्रातरि । शोभनः स्निग्धो भ्राता यस्य सः । नद्यृतश्चेति कप् तु न भवति । वन्दिते भ्रातुरिति निषेधात् ॥

सुभ्रूः । स्त्री० योषिति ॥ त्रि० शोभनभ्रूविशिष्टे ॥

सुमम् । न० पुष्पे ॥

सुमङ्गलम् । न० पुष्पादिद्रव्ये ॥ त्रि० सदाचारे ॥ अतिशयश्च मवति ॥

सुमङ्गला । स्त्री० वायसोल्याम् । अश्वन्मातरि ॥

सुमतः । त्रि० अनुमते । सुन्दरज्ञानविषये ॥

सुमतिः । पुं० भरतात्मजे ॥ वृत्तार्हद्विशेषे । भूतार्हद्विशेषे ॥ स्त्री० शोभनमतौ । विष्णुयशसः पत्न्याम् । कल्किमातरि ॥ त्रि० सुबुद्धौ । निपुणे ॥

सुमदनः । पुं० आम्रवृक्षे ॥

सुमदात्मजा । स्त्री० स्वर्णनन्दायाम् । अप्सरसि ॥

सुमधुरः । पुं० जीवशाके ॥ न० अत्यर्थमधुरवाक्ये । सान्त्वे ॥ त्रि० अतिशयमधुररसयुक्ते ॥

सुमनः । पुं० गोधूमे ॥ सुष्ठु मन्यते । मनज्ञाने । अच् ॥ धत्तूरे । त्रि० मनोहरे

सुमनःपत्रिका । स्त्री० जातीपत्र्याम् जावित्री० इ० भा० प्र०

सुमनःफलम् । न० जातीफले ॥ पुं० कपित्थवृक्षे

सुमनाः । पुं० देवे । सुरे । धीरे । पण्डिते ॥ शोभनं मनो यस्य सः ॥ पूतीकरञ्जे । महाकरञ्जे ॥ निम्बे ॥ गोधूमे ॥ देवप्रायेणारब्धभूम्नि ॥ त्रि० प्रशस्तमनसि ॥

सुमनाः । स्त्री० सुमनसः स्त्री० भूम्नि० पुष्पे ॥ सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियांमितिमेदिन्यादेरेकत्वम् । वीप्सायां श्मशानसुमनाद्भवकर्णनीयेति कौर्म्मस्य ॥ स्त्रियः सुमनसः

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पुष्पम्प्रसूनङ्कुसुमंसुमनमित्यमरो
क्तेः । भूम्निस्त्रियः सुमनसइति
रत्नकोशात्तद्बहुत्वमपि ॥ सुष्ठुम
न्यतेऽभिः । मन० । असुन् ॥
यद्वा । शोभनंमनोऽस्याम् ॥ अतप
त्याम् ॥

सुमनः । न० पुष्पे ॥ पुष्पंसुमनः
कुसुममितिनाममाला । अप्रत्याख्ये
येऽर्थेसुमनसोतिप्रयोगस्यासक्तौ
बत्वेऽनुकूलः । क्लीबत्वंछान्दस
मित्येके ॥

सुमना । स्त्री० मालत्याम् । जातीपु
ष्पवृक्षे । चम्बेलीतिभाषाप्रसिद्धे-
सुमनायाश्चपत्राणीतिसुश्रुतेदर्श
नाद्बहुत्वापि ॥

सुमनोरजः । न० परागे ॥ सुमनसां
रजः ॥

सुमन्तुः । पुं० मुनिविशेषे । अथर्वा
ङ्गिरसान्धारकेव्यासशिष्ये ॥

सुमन्त्रः । पुं० कल्किदेवस्यज्येष्ठ
भ्रातरि ॥ यथा कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः
शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः । ता
तमातृप्रियकरागुरुविप्रप्रतिष्ठिता
इतिकल्किपु० २८०यः ॥ दशरथ
भूपतेः सारथौ ॥

सुमन्त्रा । स्त्री० दुर्गायाम् ॥

सुमर्षणः । त्रि० सुसहे ॥ सुखे
नमृष्यते । मृष० । भाषार्थांशा
सियुधीत्यादिनाखलर्थेयुच् ॥

सुमालतिका । स्त्री० वर्णवृत्तविशेषे
॥ यदाजगणादिभवेदमलघुःफ
णीविलतोतिसुमालतिकेति ॥ य
था । मनोजशरेणविषमतरेण । स
वादिनतेनभशद्दयितेन ॥

सुमित्रः । पुं० ईश्वरे ॥ सुष्ठुमि
त्रंजीवपक्षिणः सखा ॥ कृताह
न्तृपितरि ॥ इक्ष्वाकुवंशीयबृहद्वला
न्वयेसुरथराजपुत्रे ॥ न० हिते ॥

सुमित्रभूः । पुं० जिनचक्रवर्त्तिवि
शेषे । सगरे ॥

सुमित्रा । स्त्री० लक्ष्मणशत्रुघ्नयोर्ज
नन्याम् । दशरथराजपत्न्याम् ।
लक्ष्मणप्रस्वाम् ॥

सुमित्रानन्दवर्द्धनः । पुं० लक्ष्मणे ॥
सुमित्राया आनन्दंवर्द्धयति । नंद्या
दित्वाल्ल्युः ॥

सुमुखः । पुं० गरुडात्मजे ॥ नाग
विशेषे ॥ शाकप्रभेदे ॥ पण्डिते ॥
हेरम्बे ॥ वनबर्बरिकायाम् ॥ बर्बरे
सितार्जके ॥ प्रागदक्षिणपश्चिमद्वा
रगृहे ॥ भगवतिवासुदेवे ॥ शोभ
नंमुखमस्य ॥ न० नखक्षतविशेषे
॥ उत्तमाङ्गे ॥ त्रि० पण्डिते । म
नोज्ञे सुन्दरे ॥ सुन्दराननविशि
ष्टे । सुन्दरवदने ॥

सुमुखा । स्त्री० तार्क्ष्यवध्वाम् ॥

सुमुखी । स्त्री० देव्यन्तरे ॥ तार्क्ष्यव
ध्वाम् । त्रिष्टुप्छन्दो ११ भेदे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नजजलगैर्गदितासुमुखी । यथा । तरणिसुतातटकुञ्जगृहेवदनविधुस्मितदीधितिभिः । तिमिरमुदस्य मुखंसुमुखीहरिमवलोक्यचुचुम्वचिरम् ॥ सुन्दरवदनायाम् ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादितिङीष् ॥

सुमुष्टिः । पुं० विषमुष्टिक्षुपे । डोडिकायाम् ॥

सुमूलः । पुं० श्वेतशोभाञ्जने ॥

सुमूलकम् । न० गर्जरे ॥

सुमूला । स्त्री० शालपर्ण्याम् ॥ पृश्निपर्ण्यां ॥

सुमेखलः । पुं० मुञ्जे ॥ त्रि० शोभनमेखलायुक्ते ॥

सुमेधाः । स्त्री० ज्योतिष्मत्याम् । त्रि० सुबुद्धौ । विदुषि । शोभनामेधाप्रज्ञायस्यसः । नित्यमसिच् प्रजामेधयोरित्यसिच्समासान्तः ॥

सुमेरुः । पुं० पर्वतविशेषे । मेरौ । हेमाद्रौ । रत्नसानौ । सुरालये । मिनोतिक्षिपति० उच्चत्वाज्ज्योतींषि । डुमिञ्प्रक्षेपणे । मिपीभ्यांरुः । सुमेरुरित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थंस ॥

सुम्नम् । न० सुखे ।

सुम्यलुराठः । पुं० कर्पूरके ॥

सुम्भः । पुं० देशविशेषे ॥ असुरभेदे ॥

सुम्यम् । न० रज्जौ ॥ सुपूजितंमौयते । मीङ्गत्याम् । एरच् । बाहुलकाद्यण् ॥ सुमेपृष्ठेसाधुर्वा । तत्रसाधुरितियत् ॥

सुयन्त्रितः । त्रि० आत्मीयनियमिते विप्रादौ ॥

सुयामुनः । पुं० वत्सराजे । प्रासादे ॥ अद्रिविशेषे ॥ अच्युते । श्रीकृष्णे ॥ शोभनायमुनासम्बन्धिनः परिवेष्टारोऽस्य ॥ यामुनाः परिवेष्टारः पद्मासनादयः शोभनायस्येतिवा ॥

सुयोजितः । त्रि० नियुक्ते ॥

सुयोधनः । पुं० दुर्योधने ॥ सुखेनयुध्यतेसस्सुयोधनः । भाषायांशासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्योयुच् ॥

सुरः । पुं० अमरे । निर्जरे । देवे । सुरति । षुरप्रसवैश्वर्ययोः । तुदादिः । इगुपधेतिकः ॥ यद्वा । क्षीरसमुद्रोत्थासुरा० सास्त्यि० अर्श आद्यच् ॥ सुरापरिग्रहाद्वासुरः । तथाचार्षेरामायणे । वरुणस्यततः कन्यावारुणी रघुनन्दन । उत्पपातरसात्तस्मान्मार्गमाणापरिग्रहम् ॥ १६ ॥ दितेः पुत्रानतांरामजगृहुर्वरुणात्मजाम् । अदितेस्तुसुताप्रीतास्तांसमगृह्णन्तवैसुराः ॥ २७ ॥ सुरापरिग्रहाद्देवाः सुराइत्यभिविश्रुताः । अपरिग्रहणात्तस्यादैतेया

सासुराः स्तथेत्यार्षे रामायणे चादिकाण्डे अमृतोत्पत्तिनामनिषट्चत्वारिंशदध्यायेश्लोकाः ॥ शोभनं राजते । राज् दीप्तौ । अन्येभ्योपीति डः ॥ यद्वा । सुनोति । षुञ्० । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् ॥

सुरकः । पुं० अहिविशेषे ॥ सुरावर्णोऽहिः । सुरायाश्चाहाविति कन् ॥

सुरकवीन्द्रदर्पापहा । स्त्री० गङ्गायाम् ॥ यथा । भगीरथपथानुगा सुरकवीन्द्रदर्पापहा महेशमुकुटप्रभा गिरिशिरःपताका सिता । सुरासुरनरोरगैरजभवाच्युतैः संस्तुता विमुक्तिफलदायिनी भगवति त्वयं राजते ॥ इति कल्किपुराणे ३४ अध्यायः ॥

सुरकारुः । पुं० विश्वकर्म्मणि ॥

सुरकृता । स्त्री० गुडूच्याम् ॥

सुरक्तः । पुं० रक्तचन्दने । त्रि० मधुरकण्ठे ॥ अत्यन्तानुरक्ते ॥ शोभनरागयुक्ते ॥

सुरक्तकः । पुं० कोशाम्रे । स्वर्णगैरिके ॥

सुरगणः । पुं० इन्द्रादिदेवगणे ॥

सुरगण्डः । पुं० रोगविशेषे । वरगण्डे ॥

सुरगुरुः । पुं० बृहस्पतौ ॥

सुरग्रामणीः । पुं० इन्द्रे ॥

सुरङ्गः । पुं० नागरङ्गे ॥ भूमौगुप्तमार्गात्मकेगर्त्तविशेषे ॥ न० मस ङ्गे । बकम्० इ० भाषा० प्र० । हिङ्गुले ॥

सुरङ्गकृत् । पुं० खनकदूतिदूतिहासप्रथितेभूमौगुप्तमार्गकर्त्तरि ॥

सुरङ्गदम् । न० पतङ्गे ॥

सुरङ्गधातुः । पुं० गैरिके ॥

सुरङ्गयुक् । पुं० सुरङ्गयापहर्त्तरि । कुम्भिले ॥

सुरङ्गा । स्त्री० लताविशेषे । कैवर्त्तिकायाम् । दृशारुहायाम् ॥ तिर्य्यग्भूखाते । सन्धौ । सींध० इ० सुरङ्ग० इति च भाषाप्रसिद्धे ॥ सुष्ठु रज्यतेऽत्रानुरजसा । रञ्जरागे । हलश्चेति घञ् । घञोरिति कुत्वं ॥

सुरङ्गिका । स्त्री० मूर्व्वायां ॥

सुरङ्गी । स्त्री० काकनासायाम् । रक्तशोभाञ्जने० इति रत्नमाला ॥

सुरजःफलः । पुं० पनसवृक्षे ॥

सुरजनी । स्त्री० रात्रौ ॥

सुरज्येष्ठः । पुं० ब्रह्मणि ॥ सुराणां सुरेषु वा ज्येष्ठः ॥

सुरञ्जनः । पुं० गोपदले । गुवाकवृक्षे ॥

सुरतम् । न० निधुवने । मैथुने ॥ सुरतं द्विविधम्० बाह्याभ्यन्तरञ्च । तत्र बाह्यं प्रेक्षणभाषणालिङ्गनचुम्बनाद्यनेकविधम् । आभ्यन्तरञ्चासनादिभेदेनापि ॥ त्रि० दया

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

युक्तौ ॥ अभिरतौ ॥
सुरतकण्टक : पुं० रतकीले ॥ *
सुरतताली । स्त्री० दूत्याम् ॥ शिर: स्रजि ॥
सुरतरङ्गिणी । स्त्री० गङ्गायाम् ॥ यथा । आगतावतजरैवहिमानीसेव्यतांसुरतरङ्गिणीसदा । क्वचा वर्त्म निगुणान् कलयन्तोजीवनेषुजयन्त्यनुरागम् ॥
सुरतरु : । पुं० देवतरौ ॥ अश्वत्थद्रुमे ॥
सुरता । स्त्री० देवत्वे ॥ देवतायाम् ॥ एवंप्रभावेतल् । अपरचदेवा स्त्रलिति० देवशब्दोर्धपर : ॥ यद्वा । सुराणांसमूह : । गजसहाया भ्याञ्चेतिवार्त्तिके० चकारादन्यत्रापितल् ॥
सुरतोषक : । पुं० कौस्तुभमणौ ॥ वि० देवप्रीतिकारके ॥
सुरथ: । स्वारोचिषेऽन्तरेचैत्रवंशसमुद्भवेनृपतिश्वरे ॥ सचचन्द्रवंशीय : । यथोक्तंब्रह्मवैवर्त्ते । श्रीनारायण उवाच । अत्रिश्चब्रह्मण : पुत्रस्तस्य पुत्रोनिशाकर: । सचकृत्वाराजसूयं द्विजराजोबभूवह । गुरुपत्न्या सुतारायांतद्भूबुधसुत । बुध पुत्रश्चैतस्य स्तुत:सुरथस्तद्गति ॥
सुरदारु । न० देवदारुणि ॥
सुरदीर्घिका । स्त्री० मन्दाकिन्याम् दिव्यगङ्गायाम् ॥ सुराणांदीर्घिका ० वापीव ॥
सुरदुन्दुभि : । स्त्री० तुलस्याम् ॥ इ० रा० रुट : ॥
सुरद्रुम : । पुं० मन्दारादिदेवतरौ ॥ सुराणांद्रुम : ॥ देवनले ॥
सुरद्विट् । पुं० असुरे । पूर्वदेवे ॥ सुरान्द्वेष्टि । द्विषअप्रीतौ । सत्सूद्विषद्रुहदुहेत्यादिनाक्विप् ॥
सुरधनु : । न० इन्द्रायुधे । शक्रधनुषि ।
सुरधूप : । पुं० धूनके ॥
सुरनदी । स्त्री० गङ्गायाम् ॥
सुरनन्दा ।) स्त्री० नदीविशेषे ॥
सुरनन्दिका ।)
सुरनायक : । पुं० इन्द्रे ॥
सुरनाल : । पुं० देवनाले । नलोत्तमे ।
सुरनिम्नगा । स्त्री० गङ्गायाम् ॥ सुराणांनिम्नगा । छभ्वादि ॥
सुरनिर्गन्धम् । न० पत्रके ॥
सुरपति : । पुं० इन्द्रे । बलाराती सुराणांपति : ॥ आदिगुरुविकले ० ऽ । ० ॥ षगण तस्यचतुर्थप्रभेदे० ऽ । ऽ ० ॥
सुरपत्तनम् । न० स्वर्गे ॥
सुरपथम् । न० व्योम्नि ॥
सुरपर्णम् । न० देवपर्णे ॥
सुरपर्णिका : । पुं० सुरपुन्नागे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुरपर्णिका । स्त्री॰ पुन्नागे ॥

सुरपर्णी । स्त्री॰ पलाश्याम् ।

सुरपादप: । पुं॰ कल्पवृक्षे ॥

सुरपुन्नाग: । पुं॰ पुन्नागभेदे । न॰ मेरौ ॥

सुरपुरी । स्त्री॰ अमरावत्याम् ॥

सुरप्रिय: । पुं॰ अगस्त्यवृक्षे ॥

सुरप्रिया । स्त्री॰ जात्याम् । स्वर्णरम्भायाम् ॥

सुरभि: । पुं॰ चम्पके । वसन्ते ॥ जातीफले ॥ सुगन्धौ ॥ चैत्रमासे ॥ वा गुग्गुलौ ॥ धूनके ॥ कदम्बवृक्षे ॥ बकुलद्रुमे ॥ गन्धतृणे ॥ शमीवृक्षे ॥ न॰ स्वर्णे ॥ गन्धोपले । गन्धपाषाणे ॥ स:सुगन्धे ॥ सुन्दरे ॥ स्त्री॰ शल्लक्यामोषधौ । गजभक्षायाम् ॥ मातृभेदे ॥ मुरायाम् ॥ वधि । रुद्रजटायाम् ॥ नवमालिकायाम् । नवाल्याम् ॥ जात्याम् । चपितराचक्राम् । तुलस्याम् ॥ वर्वरीतुलस्याम् ॥ छायायाम् । सैहिंल्याम् । सुरायाम् ॥ गवांमातरि ॥ यथा । गवामधिष्ठात्रीदेवीगवामाद्यागवाम्प्रसू: । गवांप्रधान: सुरभि: गोलोकेसासमुद्भवा ॥ त्रि॰ सुगन्धौ ॥ कान्ते । शोभने ॥ विख्याते ॥ सचिवे ॥ धीरे ॥ सुष्ठुरमते॰ रभ्यतेवा॰ सुष्ठुरभते रभसयुक्ताभवन्त्यथवा । रभस्ये । सर्वधातुभ्यइन् । आगमानित्यत्वान्नुम् ॥

सुरभिका । स्त्री॰ स्वर्णकदल्याम् ॥

सुरभिगन्धा । स्त्री॰ मालत्याम् । चंबेली॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

सुरभिगन्धि: । त्रि॰ शोभनगन्धविशिष्टे । सुरभिर्गन्धोऽस्य । गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य: ॥

सुरभित: । त्रि॰ वासिते ॥

सुरभित्रिफला । स्त्री॰ सुगन्धित्रिफलायाम् ॥

सुरभित्वक् । स्त्री॰ बृहदेलायाम् ॥

सुरभिदारु: । पुं॰ सरलवृक्षे ॥

सुरभिपत्रा । स्त्री॰ जम्ब्वाम् ॥ राजजम्बूवृक्षे ॥

सुरभिवल्कलम् । न॰ गुडत्वचि ॥

सुरभिस्रवा । स्त्री॰ शल्लक्याम् ॥

सुरभी । स्त्री॰ चाक्रोदमाने ॥ सुरभौ । गवांप्रसवां ।

सुरभीरसा । स्त्री॰ शल्लकीवृक्षे ॥

सुरभूरुह: । पुं॰ देवदारुणि ॥ कल्पवृक्षादौ ॥

सुरमृत्तिका । स्त्री॰ तुवर्याम् । काक्ष्याम् । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । फटकरी॰ इ॰ भा॰ ॥

सुरमेदा । स्त्री॰ महामेदायाम् ॥

सुरराज: । पुं॰ इन्द्रे । सुराणांराजा । टच् ॥

सुरर्षि: । पुं॰ नारदादौ ॥ नारद

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

द्याः सुरर्षयइत्यमरः। सुराश्चतेऋष्यादिपुत्रत्वादृषयश्च॥ षष्ठीसमासोवा॥ ब्रह्मर्षिदेवर्षिराजर्षिमहर्षिपरमर्षिकाण्डर्षिश्रुतर्षिभेदात् सप्तप्रकाराऋषयः। तत्रनारदाद्याः सुरर्षयः॥

सुरलता। स्त्री० महाज्योतिष्मत्याम्॥

सुरला। स्त्री० पुरन्दरायाम्। गङ्गायाम्॥

सुरलोकः। पुं० द्यवि। दिवि। स्वर्गे॥ सुराणांलोकः॥

सुरवर्त्म। न० खे। आकाशे॥ सुराणांवर्त्म। सुरानभूमिस्पृशोन्तरीक्षगात्वेन॥

सुरवल्लभा। स्त्री० श्वेतदूर्वायाम्॥

सुरवल्ली। स्त्री० तुलस्याम्॥

सुरवैरी।)
सुरशत्रुः।) पुं० असुरे। दानवे॥

सुरशाखी। पुं० कल्पवृक्षे॥

सुरश्रेष्ठः। पुं० ब्रह्मणि॥

सुरश्रेष्ठा। स्त्री० ब्राह्म्याम्॥

सुरसः। पुं० मोचरसे॥ सिन्धुवारे॥ न० पर्णासे॥ बोले॥ त्वचे॥ 'दालचीनी'तिभा० प्र० वल्कले॥ गन्धतृणे॥ त्रि० स्वादौ॥ शोभनोरसोऽस्य॥

सुरसखः। पुं० इन्द्रसचिवे॥ गन्धर्वे॥

सुरसद्म। न० स्वर्गे॥

सुरसम्भवा। स्त्री० आदित्यभक्तायाम्॥

सुरसरित्। स्त्री० गङ्गायां॥

सुरसर्षपः। पुं० देवसर्षपे॥

सुरसा। स्त्री० रास्नायाम्॥ नागमातरि॥ तुलसीद्वेषायाम्। ववंरीतुलस्याम्॥ तुलस्याम्। पर्णासे॥ सुरसास्त्रीतुपर्णासे। इतिशब्दरत्नावली॥ पर्णासेतुनपुंसकमितिमुद्राङ्कितामेदिनी। पर्णासेपुंनपुंसकमितिहस्तलिखितामेदिनी। सुरसस्तुत्रिषु स्वादौपर्णासेननपुंसकमितिचकस्याञ्चिन्मेदिन्यांपाठः। पर्णासेसुरसास्त्रियामितितुवहवः॥ ब्राह्म्याम्॥ महाशतावर्याम्॥ कपित्थपर्ण्याम्॥ मिश्रेयायाम्॥ काश्मीरप्रसिद्धायांगन्धपत्रायामितिभावप्रकाशः॥ भारतवर्षस्थनदीप्रभेदे॥ अतिधृतिछन्दः १९ प्रभेदे॥ म्रौभ्नौयेनोगुरुश्चेत् स्वरमुनिकरणैराहसुरसाम्। यथा। कामक्रीडासतृष्णोमधुसमयसमारम्भरभसात्कालिन्दीकूलकुञ्जेविहरणकुतुकाकृष्टहृदयः। गोविन्दोवल्लभानामधररसमुधाम् प्राप्य सुरसांशङ्के पीयूषपानप्रचयकृतसुखंव्यस्मरदसौ॥ शोभनोरसोयस्याः॥

सुरसाष्टः। पुं० वृक्षगणविशेषे॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथा । निर्गुण्डीतुलसीब्रह्मीहट्ट
तीकण्टकारिका । पुनर्नवेतिमुनि
भिः सुरसाष्टः प्रकीर्त्तितः ॥
सुरसिन्धुः । स्त्री० गङ्गायाम् ॥
सुरसुन्दरी । स्त्री० देवाङ्गनायाम् ।
दुर्गायाम् । योगिनीविशेषे ॥
सुरा । स्त्री० चषके । सुरापानपात्रे
सरके । अनुतर्षणे ॥ यतभोजः
। यत्पानपात्रं भूपानांतज्ज्ञेयंचष
कं बुधैः । काञ्चनं राजतञ्चैवस्फा
टिकञ्चाचमेवच । वृत्तं भूराष्ट्र
दिक्कोणं चतुर्णां पृथ्वीभुजाम् ।
कृत्वन्यसम्मतंतेषांनिर्णयः पाठ
सम्मतः ॥ सुमुष्टिसम्मितंरत्नै
श्चतुर्वर्णसमन्वितम् । सार्द्धं
कंशायफालंवासर्वेषामुपयुज्यते ॥
काष्ठजंधातुजंशैलंजाङ्गलादिम-
हीभुजाम् । यदन्यत्तीयपा
नादिपात्रंपृथ्वीभुजांभवेत् ॥ ए-
वंतत्रापिनियमइतिभोजस्यनिश्च
यइति ॥ मद्ये ॥ तत्पर्यायाय
था । सुराहलिप्रियाहालापरिस्रु
द्वरुणात्मजा । गन्धोत्तमाप्रसन्नेरा
कादम्बर्यः परिस्रुता । मदिराक
श्यमद्येइति ॥ सुष्ठुरातियाम् ।
राद्दाने । सु० अतीवरायन्त्यनया
वा । रैशब्दे । आतश्चोपसर्गेइ
त्यङ् ॥ शोभनंराजन्तेऽनयावा ।
राजृदीप्तौ । अन्येभ्योपीतिडः

॥ गौडीपैष्टीतथामाध्वीत्रिविधा-
चोत्तमासुरा । सैवनानाविधाप्रो
क्तातालखर्जूरसम्भवा ॥ तथादेश
विभेदेननानाद्रव्यविभेदतः । बहु
धेयंसमाख्याताप्रशस्तादेवतार्चने॥
येनकेनसमुत्पन्नायेनकेनाहृतापि-
वा । नात्रजातिविभेदोऽस्तिशोधि
तासर्वसिद्धिदेतिमहानिर्वाणत-
न्त्रम् ॥ अन्यत्रापिपरिपक्वान्नसन्धा
नसमुत्पन्नासुरामतेति ॥ अपिच ।
गौडीपैष्टीतथामाध्वीफलोत्थाचसु
रास्मृतेति ॥ शालिषष्टिकपिष्टादि
कृतंमद्यंसुरास्मृता । सुरागुर्वीब
लस्तन्यपुष्टिमेदःकफप्रदा ॥ ग्रा
हिणीशोथगुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्र
नुत् ॥ सुराशब्दः पैष्टीमात्रेमु-
ख्योगौड्यादिमदिरासुगुणवृत्त्यापि
सुराशब्दप्रयोगोपपत्तेः । अतएव
भविष्यपुराणे । सुराचपैष्टीमुख्यो
क्तानतस्यास्त्वितरेसमेइति ॥ साच
दिव्याप्रसन्नाकृतसुरादिभेदाद्बहुवि
धाभवति । समुद्रमथनोत्पन्नादि
व्येतिपरिकीर्त्तिता । उक्तञ्चरामा
यणे । शर्करासवमाध्वीकाः पु
ष्पासवफलासवाः । वासचूर्णैश्चवि
विधैर्दृष्टास्तैस्तैः पृथक्पृथगिति ॥
तस्याः पानेप्रायश्चित्तंयथा । ब्रह्मघ्न
श्चसुरापश्चस्तेयीचगुरुतल्पगः ।
सेतुंदृष्ट्वाविशुद्ध्यन्ति तत्संयोगीच

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पञ्चम: ॥ सतीर्धेनुशतं दद्याद्ब्राह्म
णानां सभोजनम् । इति गारुडे
१२६ अध्याय: ॥ तस्मान्निशुक्ला
पीयते । सुरापानं दूषणं सम्प्राप
शिक्षां संज्ञामाश्रित्य अशक्तितो र-
म् । दृष्ट्वा कचस्यापि तथा विरूपं पीतं,
तया सुरया मोहितेन ॥ समन्युरुत्थाय
महानुभावस्तदोशना विप्रहितं चिकी
र्षु । काव्य: स्वयं वाक्यमिदं जगाद सु
रापानं प्रति वै जातमन्यु: ॥ यो ब्रा
ह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्चिन्मोहात् सुरां
पास्यति मन्दबुद्धि: । अपेतधर्मा ब्रह्म
हा चैव स स्यादस्मिन् लोके गर्हित:
स्यात् परे च । मया चेमां विप्रधर्मोक्ति
सीमां मर्यादां वै स्थापितां सर्वलोके
सन्तो विप्रा: शुश्रुवांसो गुरूणां देवा
दैत्याश्चोपशृण्वन्तु सर्वे ॥ इति मा
त्स्ये २५ अध्याय: ॥ ब्राह्मणक्षत्रिय
विशां विविधसुरापानप्रायश्चित्तादि
यथा । सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्नि
वर्णां सुरां पिबेत् । तया स काये नि
र्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्तत: ॥ गो
मूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयो घृतं वा मरणाद् गोशकृद्रसमेव वा
॥ कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा
सकृन्निशि । सुरापानापनुत्त्यर्थं वा
लवासा जटी ध्वजी ॥ सुरा वै मलम
न्नानां पाप्मा च मलमुच्यते । त
स्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पि

बेत् ॥ गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञे
या त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा स
र्वा न पातव्या द्विजोत्तमै: ॥ यक्ष:
रक्ष: पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरास
वम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानाम
श्नता हवि: ॥ अमेध्ये वा पतेन्मत्तो
वैदिकं वाप्युदाहरेत् । अकार्यम
न्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहित:
॥ यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्य
ते सकृत् । तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं
शूद्रत्वं च स गच्छति ॥ एषा विचित्रा
भिहिता सुरापानस्य निष्कृति: । इति
मानवे ११ अध्याय: ॥ अथ ईश्वर:
कुलार्णवे । पेयं मद्यं भक्ष्यं खाद्यं
समालोक्यं प्रियासुखम् । इत्थं वा
यत्र जप्यं परं प्राप्य परं पदम् ।
गुरुकारुण्यसुलभमीदृशं कुलदर्शन
म् । त्वज्ञात्वैव जानन्ति नैव भुक्ति
मुक्तिदम् ॥ गुरूपदेशरहिता मद्या
न्तेऽप्येव च । मोहयन्ति जनान्
कांश्चित् स्वयमप्येव विमोहिता: ।
दुराचारपरा: केचिद् स्वयं तिष्ठ
पामरा: । यथा भूता भवेत्स्वामी से
वका: स्युस्तथाविधा: ॥ कहत:
कौलिकं धर्मं मिथ्याज्ञानविडम्बया
। स्वबुद्ध्या कल्पयन्तीत्थं पारम्पर्य
विवर्जिता: ॥ मद्यपानेन मनुजा
यदि सिद्धिं लभन्ति चेत् । मद्यपान
रता: सर्वे सिद्धिं यान्तु समीहिताम्

मांसभक्षणमात्रेण यदि पुण्यागतिर्भवेत् । लोके मांसाशिनः सर्वे पुण्यवन्तो भवन्ति च ॥ स्त्रीसम्भोगेन देवेशि यदि मोक्षं व्रजन्ति चेत् । सर्वेपि जन्तवो लोके मुक्ताः स्युः स्त्रीनिषेवकाः ॥ कुलमार्गो महादेवि न मया निन्दितः क्वचित् । आचाररहिता येऽनिन्दितास्ते न चेतरे ॥ अन्यथा कौलिके धर्मे ह्याचारः कथितो मया । विचरन्त्यन्यथा देवि मूढाः पण्डितमानिनः ॥ कृपाणधारागमनाद्व्याघ्रकण्ठावलम्बनात् । भुजङ्गधारणान्नूनमशक्यं कुलवर्त्तनम् ॥ अथापानन्तु देवेशि सुरापानं तदुच्यते । तन्महापातकं ज्ञेयं वेदादिषु निरूपितम् ॥ अनाघ्रेयमनालोक्यमस्पृश्यञ्चाप्यपेयकम् । मद्यं मांसं पशूनान्तु कौलिकानां महत्फलम् ॥ अमेध्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥ सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिवेत् ॥ सुरादर्शनमात्रेण कुर्यात्सूर्यावलोकनम् । तत्समाघ्राणमात्रेण प्राणायामत्रयं चरेत् ॥ आजानुभ्यां भवेत्स्नानं मौन्यभ्युपवसेद्द्व्यहः । ऊर्द्धं नाभेः करान्तु मद्यस्पर्शने विधिः । सुरापाणे कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःक्षिपेत् । मुखे तया विनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ मद्यस्पर्शादिदोषस्य प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् । अविधानेन यो हन्यादात्मार्थं प्राणिनं प्रिये ॥ निवसेन्नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः सम्मितानि दुराचारस्तिर्यग्योनिषु जायते ॥ अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादिताऽष्टौ च ते समाः ॥ धनेन क्रयिको हन्ति खादिता चोपभोगतः । घातको वधबन्धाभ्यामित्येष त्रिविधो वधः ॥ मांसस्य दर्शनं कृत्वा सुरादर्शनवच्चरेत् । तस्मादविधिना मद्यं मांसं सेवेत न क्वचित् ॥ विधिवत्सेवितं देवि तरसा त्वं प्रसीदसि । नाशयस्यविधानञ्च सत्यमेतद्वरानने ॥ तत्त्वं वाप्यऽविधानेन च्छेदयेत्सकृदाघम् । विधिना गां द्विजं वापि हत्वा पापैर्न लिप्यते ॥ बहुनाऽत्र किमुक्तेन सारमेकं शृणु प्रिये । जीवन्मुक्तिसुखोपायः कुलशास्त्रेषु गोपितः ॥ यन्ममुखोः फलं देवि कनकस्येव सौरभम् । कुलज्ञोऽप्यूर्द्धं वित्क्षात्रेजनस्तत्त्वादनुत्तमः ॥ कुलशास्त्राणि सर्वाणि मयैवोक्तानि पार्वति । प्रमाणानि न सन्देहो न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ देवताभ्यः पितृभ्यश्च मधुवाता ऋतायते । खा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दिष्टयामदिष्टया॰ क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ हिरण्यपात्रं स्वाहेति॰ वध्नन्तुपुरुषं परम् । सद्योदोषयतोस्यास्या : प्रमाणं स्तुतय : प्रिये ॥ इतिश्रीकुलार्णवेहितीयोल्लास : ॥ श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे पिशोसदाशिवसाहवया । सुराद्रवमयीतारजीवनिस्तारकारिणी । जननीभोगमोक्षाणांनाशिनीविपदांरुजाम् ॥ दाहिनीपापसङ्घानांपाविनीजगतांप्रिये । सर्वसिद्धिप्रदाज्ञानबुद्धिविद्याविवर्द्धिनी ॥ मुक्तैर्मुमुक्षुभि : सिद्धै : साधकै : क्षितिपालकै : । सेव्यतेसर्वदादेवैरात्मस्वाभीष्टसिद्धये ॥ सम्यग्विधिविधानेनसुसमाहितचेतसा । पिवन्तिमदिरांमर्त्यास्‍अमर्त्याएवतेक्षितौ ॥ प्रत्येकतत्त्वस्वीकारात्हिधिनाश्चाधिकेन र : । नजानेपञ्चतत्त्वानांसेवनात् किंफलम्भवेत् ॥ इयंस्विदारूणीदेवीनिपीताविधिवर्ज्जिता । नृणांविनाशयेत्सर्वंबुद्धिमायुर्यशोधनम् ॥ अत्यन्तपानान्मद्यस्यचतुर्वर्गप्रसाधिनीबुद्धिर्विनश्यतिप्रा यो॰ लोकानांमत्तचेतसाम् ॥ विभ्रान्तबुद्धेर्मनुजात्कार्याकार्यमजानत : । स्वाऽनिष्टम्परानिष्टंजायतेऽस्मात्पदेपदे ॥ अतोनृपोवाचक्रेशोमद्यमादकवस्तुषु । अत्यासक्तजनान्‌ध्यायधनदण्डेनशोधयेत् ॥ सुराभेदाच्छक्तिभेदान्न्यूनेनाप्यधिकेनवा । देशकालविभेदेनबुद्धिभ्रंशोभवेन्नृणाम् ॥ अतएवसुरापाणादतिपानंनलक्ष्यते । स्खलद्वाक्‌पाणिपदहग्भिरतिपानंविचारयेत् ॥ नेन्द्रियाणिवशेयस्यमदविह्वलचेतस : । देवतागुरुमर्यादोल्लङ्घिनोभयरूपिण : ॥ निखिलानर्थयोग्यस्यपापिन : शिवघातिन : । दहेज्जिह्वांहरेदर्थींस्ताडयेत्तस्यपार्थिव : । विचलत्पादवाक्पाणिंभ्रान्तमुन्मत्तमुद्धतम् । तमुत्थयातयेद्राजाद्रविणञ्चाहरेत्तत : । अपवाग्वादिनरूमत्तंलज्जाभयविवर्ज्जितम् । धनादानेनतंशास्त्यात्मत्तोप्रीतिकरोनृप : ॥ शताभिषिक्त : कौलोऽपि तिदानात् कुलेश्वरि । पशुरेवसमन्तव्य : कुलधर्मबहिष्कृत : । पिवन्नतिशयंमद्यंशोधितंवाप्यशोधितम् । त्याज्योभवतिकौलानां दण्डनीयोपिभूभृत : ॥ ब्राह्मीभार्यांसुरांमत्ता : पाययन्तोद्विजातय : । शूद्रायुभार्याधासार्द्धमप्यहंकणभोजनात् ॥ असंस्कृतसुरापानात्क्षुद्‌ध्येदुपवसंत्र्यहम् । भुक्त्वाप्यशोधितंमांसमुपवासद्वयंचरेत् ॥ असंस्कृतमीनमुद्रे खादयन्नुपवसेदह : । अमेधंपञ्चकंकुर्वन्नराज्ञो

दण्डेन शुद्ध्यति ॥ अपि च । वीरघाती च या पापी वीराणां स्त्रीगमस्तथा । स्तेयी महापातकिनस्तत्संसर्गी च पञ्चमः ॥ कुलधर्मं कुलद्रव्यं कुलसाधकमेव च । ये निन्दन्ति दुरात्मानस्ते गच्छन्त्यधमां गतिम् ॥ नृत्यन्ति रुद्रडाकिन्यो नृत्यन्ति रुद्रभैरवाः । मांसास्थिचर्वणानन्दाः सुराकौलद्विषां नृणाम् ॥ दयालवः सत्यशीलाः सदा परहिते स्थिताः । तान् गर्हयन्तो नरकान्निष्कृतिं यान्ति न क्वचित् ॥ इति ॥ सुरामांसादिभिर्देवी गङ्गापि सुप्रसीदति । अत्र प्रमाणं सीतायाः वाक्यं सुस्पष्टमुच्यते ॥ तथा हि । मध्यन्तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्वनिन्दिता । वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः । निदेशं पालयत्वेष गङ्गे त्वदभिरक्षितः ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने । भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ततस्त्वां देवि सुभगे क्षेमेण पुनरागता । यक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामप्रदायिनि ॥ त्वं हि त्रिपथगे देवि ब्रह्मलोकं समीक्ष्यसे । भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन् सम्प्रदृश्यते ॥ सा त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने । प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ॥ गवां शतसहस्राणि वस्त्राण्यन्नञ्च शोभने । ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥ सुराघटसहस्रेण मांसभूतौदनेन च । यक्ष्ये त्वां प्रयता देवि पुरीं पुनरुपागता ॥ यानि त्वत्तीरवासीनि दैवतानि च सन्ति हि । तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ॥ पुनरेव महाबाहुर्मया भ्रात्रा च सङ्गतः । अयोध्यां वनवासात्तु प्रविशत्वनघोऽनघे ॥ तथा सम्भाषमाणा सा सीता गङ्गामनिन्दिता । दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे द्विपञ्चाशत्सर्गः ॥ पुनश्च । कालिन्दीमध्यमायाता सीता त्वेनामवन्दत । स्वस्ति देवि तरामि त्वां पारयेन्मे पतिर्व्रतम् ॥ यक्ष्ये त्वां गोसहस्रेण सुराघटशतेन च । स्वस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ कालिन्दीमथ सीता तु याचमाना कृताञ्जलिः । तीरमेवाभिसम्प्राप्ता दक्षिणं वरवर्णिनी ॥ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशत्सर्गः ॥

सुराकरः । पुं० नारिकेलवृक्षे ॥ मद्योत्पत्तिस्थाने ॥ यथा । आकराः शुद्धयः सर्वे वर्ज्जयित्वा सुराकरम् ॥

सुराग्र्यम् । न० यज्ञे सुराणामग्र्यं

श्रेष्ठम् ॥

सुराङ्गना । स्त्री० देवपत्न्याम् ॥ अप्सरस्सु ॥

सुराचार्य्यः । पुं० बृहस्पतौ ॥ सुराणामाचार्यः ॥

सुराजकः । पुं० भृङ्गराजे ॥

सुराजा । पुं० शोभननृपे ॥

सुराजीवी । पुं० शौण्डिके ॥

सुरानन्दः । पुं० हरौ ॥ सुरान् आनन्दयत्यमृतप्रदानेनेति तथा ॥ कौले सुरया० सुरायां वानन्दोऽस्य ॥

सुरापः । त्रि० मद्यपे । सुरापानकर्त्तरि ॥ सुरां पिबति । पा० । गापोष्टगित्यत्र० पिबतेः सुराशीध्वोरिति शक्तिं काद्यक् । टित्वात् स्त्रियां ङीप् । सुरापी ॥ ब्रह्महा जायते यच्च सुरापः स्याद्दन्तकः । सुवर्णहारी कुनखी दुश्चर्म्मा गुरुतल्पगः ॥

सुरापगा । स्त्री० गङ्गायाम् ॥

सुरापाणम् । न० मद्यपाने ॥ सुरायाः पानम् अदेशे ॥ वाभावकरणयोरिति पक्षे णत्वम् ॥

सुरापाणाः । पुं० भूम्नि० प्राच्येषु । पूर्वदेशस्थेषु ॥ पीयत इति पानम् । कर्म्मणि ल्युट् । सुरापानं येषाम् पानन्देशे० इ० णत्वम् ॥

सुरापानम् । न० सुरापाणे । मद्यपाने ॥ सुरायाः पानम् । वाभावकरणयोरिति पक्षे णत्वाभावः ॥ ब्राह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥

सुराभागः । पुं० सुराग्रे । सुराया अग्रभागे ॥

सुरामण्डः । पुं० सुराया अग्रभागे । कारोत्तरे ॥ सुराया मण्डः ॥

सुरारिः । पुं० दैत्ये । सुराणाम् अरिः ॥

सुरारिहा ।)
सुरारिहन्ता ।) पुं० विष्णौ । श्रीहरौ ॥ सुरारीन् हन्ति ॥ सुरारीणां हन्ता ॥

सुरार्हम् । न० हरिचन्दने ॥

सुरालयः । पुं० सुमेरुशैले ॥ स्वर्गे ॥ सुराणामालयः ॥ सुराया निलये ॥

सुराश्रयः । पुं० इन्द्रे ॥

सुराष्ट्रः । पुं० देशविशेषे । सूरत० इ० भा० प्र० ॥ शोभनोपवर्त्तने ॥

सुराष्ट्रजः । पुं० कृष्णमुद्गे ॥ विषविशेषे ॥ न० तुवरिकायाम् । सौराष्ट्रमृदि ॥ सुराष्ट्रे जातम् जनी० । सप्तम्यां जनेर्डः । त्रि० तद्देशजाते ॥

सुराष्ट्रजा । स्त्री० तुवरिकायाम् । सौराष्ट्र्याम् ॥ टाप् ॥

सुराह्वः । पुं० देवदारुणि ॥ मरुबके ॥ हरिद्रुवृक्षे ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुरी । स्त्री० देवाङ्गनायाम् ॥ पुरः सुरीणांभवकेवमानवी ॥

सुरुङ्ग: । पुं० शोभाङ्गके ॥

सुरुङ्गा । स्त्री० सुरङ्गायाम् । सन्धिलायाम् । सन्धौ । सौध० इ० प्र० खातविशेषे ॥

सुरुङ्गाहि: । पुं० सन्धिचौरे । कुजम्भिले ॥

सुरुक् । त्रि० अतिकमनीये ॥

सुरूप: । त्रि० शोभनरूपयुक्ते । सुन्दरे । रुचिरे । मनोज्ञे । मनोरमे । शोभनं रूपं यस्य स: ॥ विदुषि । विपश्चिति । न० तूले ॥

सुरूपा । स्त्री० भार्ग्याम् । शालपर्ण्याम् ॥ सुन्दर्याम् । रुचिरायाम् । मनोरमायाम् । शोभनं रूपं यस्या: ॥

सुरूहक: । पुं० गर्दभाश्वे । इ० हे०चन्द्र: ॥

सुरेज्य: । पुं० बृहस्पतौ ॥

सुरेज्या । स्त्री० तुलस्याम् ॥

सुरेन्द्र: । पुं० इन्द्रे ॥

सुरेन्द्रजित् । पुं० गरुडे ॥ सुरेन्द्रं जयति । जि० । क्विप् । तुक् । इन्द्रजिति ॥

सुरेभ: । पुं० देवहस्तिनि ॥ शोभनवर्णे । न० रङ्गे । मृदङ्गे ॥

सुरेष्ट: । पुं० राजपूगे । मुनिपूगे ॥

सुरेश: । पुं० भगवति । विष्णौ । शिवे ॥ सुराणामीश: स्वामी ।

सुरेशलोक: । पुं० ब्रह्मलोके ॥ यथा । नयचवैकुण्ठकथासुधापगानसाधवोभागवतास्तदाश्रया: । नयच यज्ञेशमहामहोत्सवा: सुरेशलोकोपिनवैससेव्यतामितिदेवीभागवतं ॥

सुरेश्वर: । पुं० इन्द्रे ॥ शिवे । शङ्कराचार्यशिष्यविशेषे । वार्त्तिककारे ॥

सुरेश्वरी । स्त्री० दुर्गायाम् । मन्दाकिन्याम् ॥ सुराणामीश्वरी ॥

सुरेष्ट: । पुं० वकवृक्षे । शिवमल्लाम् ॥ शाले ॥ सुरपुन्नागे ॥

सुरेष्टा । स्त्री० ब्राह्म्याम् ॥

सुरोत्तम: । पुं० सूर्य्ये ॥ त्रि० देवश्रेष्ठे ॥

सुरोत्तर: । पुं० चन्दने ॥

सुरोद: । पुं० सुरासिन्धौ । सुरासमुद्रे ॥ सुरा० उदकं यस्य । उत्तरपदस्योदकस्योदादेश: ॥

सुलक्षण: । त्रि० शोभनलक्षणविशिष्टे ॥

सुलक्षणा । स्त्री० उमाया: सखीविशेषे ॥

सुलभ: । पुं० विष्णौ ॥ यथा । पत्रेषुपुष्पेषुफलेषुतोयेष्वक्रीतलभ्येषुसदैवसत्सु । भक्त्येकलभ्येपुरुषेपुराणेमुक्त्यैकथं नक्रियतेप्रयत्न: इति महाभारतम् ॥ त्रि० अनायासप्राप्ये । सुखेनलभ्यते० इति । ईषत्

दुःसुष्विति लभेः खल् ॥

सुलभा स्त्री० तुलस्याम् ॥ धूम्रपत्रायाम् ॥ माषपर्ण्याम् ॥

सुललाटः । त्रि० शोभनभालविशिष्टे । ललाटेयस्यदृश्यन्ते चतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाद्व्युक्ताचतुर्लेखासौ भाग्यविशिष्टे ॥

सुललितम् । न० मात्रावृत्तविशेषे ॥ द्विजवरयुगमिहरचयविलघुकगणमथकलय । सुललितकलितरसपदि सरसिजमुखिभवतियदि । जगतिविदितसुललितमितिवरफणिपतिरितिवदति ॥ यथा । प्रविचल कुवलयनयनजलनिधिकृतवरशयन । दितितनयनिवहदमनशमनविविधभयशमन । मयिवरमुपनयसुचिरमभिनवजलधररुचिर ॥ त्रि० अतिसुभगे ॥ सुकोमले ॥

सुलेखा । स्त्री० दुर्गायाम् ॥

सुलोचनः । पुं० श्रीकृष्णे ॥ शोभनं लोचनं नयनं ज्ञानं वास्य ॥ मृगे । हरिणे ॥ त्रि० शोभननेत्रविशिष्टे ॥ शोभने लोचने यस्य सः ॥

सुलोचना । स्त्री० सुनेत्रायाम् ॥ माधवराजपत्न्याम् ॥

सुलोमशा । स्त्री० काकजङ्घायाम् ॥ त्रि० शोभनलोमयुते ॥

सुलोमा । स्त्री० मांसच्छदायाम् ॥ ताम्रवल्ल्याम् ॥

सुलोहकम् । न० पित्तले ॥

सुलोहितः । पुं० सुन्दररक्तवर्णे । त्रि० तद्वति ॥

सुलोहिता । स्त्री० अग्निजिह्वाविशेषे ॥

सुवक्त्रः । पुं० वनबर्ब्बर्य्याम् ॥ न० सुन्दरानने । त्रि० तद्वति ॥

सुवचनम् । न० सुप्रलापे, शोभनोक्तौ ॥ शोभनं वचनम् ॥

सुवचाः । त्रि० वाग्मिनि ॥ सुष्ठु वक्ति । वच० । सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥ यद्वा । मिथुनेऽसिः । उपसर्गविशिष्टोधातुर्मिथुनम् । तत्रासुनोऽपवादोऽसिः । स्वरभेदः ॥

सुवदनः । पुं० श्रीगणेशे । शोभनं वदनमस्य ॥ त्रि० सुन्दराननवति ॥ न० शोभनानने ॥

सुवदना । स्त्री० सुन्दराननविशिष्टायां नार्याम् ॥ कृतिच्छन्दः २० प्रभेदे ॥ ज्ञेयासप्ताश्वषड्भिर्म्मरभनययुताभ्लौगः सुवदना ॥ यथा । प्रत्याहृत्येन्द्रियाणित्वदितरविषयाण्यासाद्यनयना० त्वांध्यायन्तीनिकुञ्जे परतरपुरुषं हर्षोत्थपुलका । आनन्दाश्रुप्लुताक्षीवसतिसुवदनायोगैकरसिका० कामान्तं न्य-कृत्वा मानं नु नरकरिपो राधा मम सखी । सुष्ठु शोभनं वदनं यस्याः सा ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुवनः। पुं॰ दिवानाथे। सूर्ये॥ वह्नौ॥ सूते॰ सूयतेवा। षूङ्प्राणिगर्भविमोचने। भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसीतिक्युन्॥

सुवयाः। स्त्री॰ प्रौढायाम्॥

सुवर्च्चकः। पुं॰ सर्ज्जिकाक्षारे॥

सुवर्च्चला। स्त्री॰ सूर्यपत्नीविशेषे। सरण्वायाम्। अतस्याम्॥ ब्राह्म्याम्। आदित्यभक्तायाम्। हुलहुल॰ इ॰ प्र॰ शाके। अस्यागुणा यथा। सुवर्च्चलाहिमारूक्षास्वादुपाकरसागुरुः। अपित्तलाकटुः क्षाराविष्टम्भकफवातजित्॥ अन्यातिक्ताकषायोष्णासराहृद्यालघुः कटुः। निहन्तिकफपित्तास्रश्वासकासारुचिज्वरान्॥ विस्फोटकुष्ठमेहास्रयोनिरुक्कृमिपाण्डुताः॥

सुवर्च्चाः। त्रि॰ दीप्तमति॥ अतितेजस्विनि। शोभनंवर्च्चोयस्यसः॥

सुवर्च्चिकः। पुं॰ सर्ज्जिकाक्षारे॥

सुवर्च्चिका। स्त्री॰ जतुकायाम्। तरूबल्ल्याम्। जतुकायाम्। निशान्धायाम्॥ सर्ज्जिकाप्रभेदे। सोरा॰ इ॰ भा॰ प्र॰॥ सुवर्च्चिकासर्ज्जिकावद्बोद्धव्यागुणतोजनैः॥

सुवर्च्ची। स्त्री॰ सर्ज्जिकाक्षारे॥

सुवर्णः। पुं॰ स्वर्णकर्षे। विस्ते। हेमोच्चे। हेम्नः षोडशमाषेषु॥ षोडशभिर्माषैः परिमितेपरिमाणविशेषे॥ सुवर्णालौ॥ सुवर्णनामनियर्ग्ने॥ धत्तूरे॥ लङ्काद्वीपवत्॰ समुद्रान्तर्वर्त्तिनिद्वीपविशेषे॥ कर्णगुग्गुलौ॥ न॰ सोना॰ इ॰ भा॰ प्र॰ धातुश्रेष्ठे। तत्पर्य्यायायथा। स्वर्णंसुवर्णंकनकंहिरण्यंहेमहाटकम्। तपनीयंशातकुम्भंगाङ्गेयंभर्मकर्बुरम्॥ चामीकरंजातरूपंमहारजतकाञ्चने। रुक्मंकार्त्तस्वरंजाम्बूनदमष्टापदोस्त्रियामिति॥ तस्यधार्य्यत्वंसर्वदेवतात्मकत्वञ्चोक्तंरामायणे॰ महाभारतेचपरशुरामंप्रतिवशिष्ठवाक्यम्। सर्वरत्नानिनिर्मथ्यतेजोराशिसमुत्थितम्। सुवर्णमेभ्योविप्रेन्द्ररत्नंपरमनुत्तमम्॥ एतस्मात्कारणाद्देवगन्धर्वोरगराक्षसाः। मनुष्याश्चपिशाचाश्चप्रयताधारयन्तितत्॥ तथा। तस्मात्सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रंपरमंस्मृतम्॥ तथा। अग्निर्वैसकलादेवाः सुवर्णञ्चतदात्मकम्। तस्मात्सुवर्णंददतादत्ताः स्युः सर्वदेवताः॥ तस्मात्पादेनधार्यम्॥ अस्योत्पत्तिर्हेम्नि॰ गुणाश्चस्वर्णेद्रष्टव्याः॥ कृष्णागुरुणि॥ हरिचन्दने॥ स्वर्णगैरिके। वित्ते। धने॥ नागकेशरे॥ पुं॰ न॰ हेमोच्चे। अशीतिरक्तिकापरिमितेस्वर्णे॥ त्रि॰

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

उत्कृष्टवर्णे ॥ शोभनोवर्णः स्तुतिर्वासुष्ठुवर्ण्यतेवा । वर्णवर्णने । णान्तः । एरच् ॥

सुवर्णकः । पुं० आरग्वधवृक्षे ॥ पुष्पैः शोभनोवर्णोऽस्य ॥ न० पित्तले ॥

सुवर्णकदली । स्त्री० कनकमोचायाम् । चम्पकरम्भायाम् । चम्पा केला० इ० भा० प्र० ॥

सुवर्णकारः । पुं० स्वर्णकारे ॥

सुवर्णकेतकी । स्त्री० हेमकेतक्याम् ॥

सुवर्णगैरिकम् । न० गैरिकप्रभेदे । स्वर्णधातौ । सुरक्तके । सन्ध्याभ्रे । वानीमाटी० पीलागेरु० इ० भा० प्र० ॥ सुवर्णगैरिकन्त्वन्यत्ततोरक्ततरं हितम् । ततोगैरिकात् ॥ अस्यगुणाः । गैरिकंमधुरंशीतं कषायंव्रणरोपणम् । विस्फोटाग्नौऽग्निदाहघ्नंवरं स्वर्णादिकं शुभम् ॥

सुवर्णनकुली । स्त्री० महाज्योतिष्मत्याम् ॥

सुवर्णपुष्पः । पुं० राजतरुण्याम् ॥

सुवर्णप्रसरम् । न० एलवालुके ॥

सुवर्णमाक्षिकम् । न० स्वर्णमाक्षिके ॥

सुवर्णयूथी । स्त्री० सुगन्धायाम् । हेमपुष्पिकायाम् । सोनजुही० इ० भा० प्र० ॥

सुवर्णवणिक् । पुं० अम्बष्ठाद्वैश्यकन्यायांजातेवर्णसङ्करजातिविशेषे । कसद्वणिग्विशेषस्य संसर्गात्स्वर्णकारिणः । स्वर्णचौर्यादिदोषेणपतितोब्रह्मशापतः ॥

सुवर्णवर्णः । पुं० विष्णौ । त्रि० रुक्मवर्णे ॥ सुवर्णस्येववर्णोऽस्य ॥

सुवर्णवर्णा । स्त्री० काञ्चन्याम् । हरिद्रायाम् ॥

सुवर्णबिन्दुः । पुं० विष्णौ हरौ । बिन्दवोऽवयवाः सुवर्णसदृशाअस्य ॥ शोभनंवर्णमक्षरम्० बिन्दुश्च यस्मिन्मन्त्रेतदात्मकोवा ॥

सुवर्णा । स्त्री० स्वर्णचौर्याम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ वास्यालके ॥

सुवर्णाख्यः । पुं० नागकेशरे । धत्तूरे ॥

सुवर्णी । स्त्री० आखुपर्ण्याम् ॥

सुवर्त्तुलम् । न० कालिङ्गे ॥

सुवल्लिः । स्त्री० सोमराज्याम् ॥ शोभनावल्लिरस्याः ॥

सुवल्ली । स्त्री० सोमराज्याम् ॥ कट्व्याम् ॥

सुवसन्तः । पुं० मधूत्सवे चैत्राद्याम् ॥

सुवसन्तकः । पुं० वासन्त्याम् । मदनोत्सवे ॥

सुवहः । त्रि० सुखवाह्ये । सुखेन वहति । वह० । पचाद्यच् ॥ पुं०

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वायौ : प्रभेदे ॥

सुवहा । स्त्री॰ गोधापद्याम् ॥ सुष्ठु वहत्यामोदम् । वह॰ । अच् । टाप् ॥ शल्लकीद्रुमे ॥ एलापर्ण्याम् । तुलस्याम् ॥ वीणायाम् ॥ रास्नायाम् ॥ शेफालिकायाम् ॥ त्रिवृतायाम् ॥ नीलसिन्धुवारके ॥ रुद्रजटायाम् । हंसपद्याम् ॥ मुसल्याम् ॥

सुवास : । पुं॰ शोभनगन्धे ॥ उत्तमनिवासे ॥

सुवासा: । त्रि॰ । निर्णिक्तवाससि ॥

सुवासिनी स्त्री॰ ऊढाव्यवय : स्त्रियाम् । चिरण्टाम् ॥ सुष्ठु वसति पितृगेहे॰ तच्छीला । सुप्युपपदाजाते॰ णिनि : । बन्धवुना सुवासिनी । विवाहिताप्पदेवेशिबाला एवकुमारिका : सुवासिन्योमहाप्रौढा : सभयो नास्ति सुवती ॥ स्मृति ॥

सुविक्रम : । पुं॰ सुष्ठु पादविन्यासे ॥ विक्रमस्यसौष्ठवं नाम गजसिंहादिगतिसदृशत्वम् ॥ त्रि॰ तद्वति ॥

सुविज्ञ : । त्रि॰ अतिनिपुणे ॥

सुविज्ञेय : । त्रि॰ सम्यग्ज्ञातुं शक्ये ॥

सुविदत्रम् । न॰ कुटुम्बे ॥ सुष्ठु वेत्ति । विदज्ञाने । सुविदे. कत्र: ॥

सुविदित : । त्रि॰ प्रख्याते ॥

सुविधि : । पुं॰ उत्तमविधाने ॥ अर्हद्विशेषे ॥

सुविनीत: । त्रि॰ अतिविनयविशिष्टे

सुविनीता । स्त्री॰ सुकरायाम् ॥

सुवीजम् । न॰ खस्खसे । त्रि॰ साधुवीजे ॥

सुवीर : । पुं॰ देशविशेषे । त्रि॰ सुष्ठुवीरे । शोभनाविविधाद्दूरगतयोऽस्य ॥ शोभनवीर्योपेते ॥

सुवीरकम् । न॰ सौवीराञ्जने पुं॰ एकवीरवृक्षे ॥

सुवीरजम् । न॰ सौवीराञ्जने । सुवीरेजातम् । जनी॰ । ड: ॥

सुवीराम्लम् । न॰ काञ्जिके । सुवीरेषु॰ प्रभुतरम्लम् । शाकपार्थिवादि: ॥

सुवीर्य्यम् । न॰ वदरे ॥ उत्तमवीर्ये । त्रि॰ तद्वति ॥

सुवीर्य्या स्त्री॰ नाडीहिङ्गुनि ॥ वनकार्पास्याम् । महाशतावर्य्याम् ॥

सुवृत्त: । पुं॰ शूरणे ॥ त्रि॰ सदाचारनिष्ठे ॥ सुष्ठु वर्त्तुले । परिवर्त्तुले ॥

सुवृत्ता । स्त्री॰ काकलीद्राक्षायाम् ॥ शतपत्र्याम् ॥

सुवृष्टि : । स्त्री॰ सस्यहितशोभनवर्षणे ॥

सुवेगा । स्त्री॰ महाज्योतिष्मत्याम् ॥

सुवेल : । पुं॰ त्रिकूटाचले ॥ त्रि॰

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रणते ॥ शान्ते ॥

सुवेश: । पुं॰ श्वेतेक्षौ ॥ त्रि॰ उचितशृङ्गारसम्पन्ने ॥

सुव्रत: । पुं॰ श्रीहरौ ॥ शोभनंव्रतमस्य । यथा । सकृदेवप्रपन्नायतवास्मीतिचयाचते । अभयंसर्वथातस्मै ददाम्येतद्व्रतंममेति ॥ यद्वा । शोभनंव्रतयतिभुङ्क्ते सुदामादत्तपृथुकादीनीति॰ सुष्टुव्रतयतिभो जनान्निवर्त्ततेनरनारायणरूपेणतपश्चरन्निति वा । व्रतात् भोजनेनिवृत्तौ चेतिणिजन्तात्पचाद्यच् ॥ शिवमल्ल्याम् ॥ भाविकल्पीयार्हद्विशेषे ॥ वर्त्तमानकल्पीयार्हद्विशेषे त्रि॰ शोभनव्रतयुक्ते । सद्व्रते ॥

सुव्रता । स्त्री॰ सुखसंदोह्यायाङ्गवि ॥ शोभनंव्रतमस्या: ॥ सद्व्रतायाम् ॥ शम्याम् ॥ वर्त्तमानकल्पीयार्हन्मातरि ॥

सुशर्मा । पुं॰ भारतादिप्रसिद्धे नृपविशेषे ॥ शोभनंशृणाति । शॄ॰ । अन्येभ्योपिदृश्यतइतिमनिन् ॥ मिथुनेमनिरितिमनिर्वा ॥

सुशल्य: । पुं॰ खदिरे ॥

सुशाक: । पुं॰ तण्डुलीये ॥ पिण्डायाम् ॥ चञ्चौ । पत्रशाकविशेषे । विजलायाम् । चञ्चुपत्रे ॥ न॰ आर्द्रके ॥

सुशान्ता । स्त्री॰ कालिकापुराणप्रसिद्धायाम् शशिध्वजराजपत्न्याम् ॥

सुशिख: । पुं॰ अग्नौ ॥ त्रि॰ उत्तमशिखाइति ॥

सुशिखा । स्त्री॰ मयूरशिखायाम् ॥

सुशीत: । पुं॰ प्लक्षवृक्षे ॥ न॰ पीतचन्दने ॥

सुशीतलम् । न॰ गन्धतृणे ॥ वपुषि । खीरा॰ काकडी॰ इ॰ प्र॰ ॥ कतृणे ॥ त्रि॰ । अतिशीतगुणविशिष्टे ॥

सुशीता । स्त्री॰ शतपत्र्याम् ॥

सुशील: पुं॰ विष्णोर्दूतविशेषे ॥ त्रि॰ सद्वृत्ते । शोभनशीलयुक्ते ॥ शोभनंशीलंयस्य: ॥

सुशीला । स्त्री॰ श्रीकृष्णस्याष्टमहिष्यन्तर्गतमहिषीविशेषे ॥ इतिपद्मपुराणम् ॥

सुश्राव्यम् । न॰ नलरामयुधिष्ठिरादीनांयशसि ॥ शोभनवाक्ये ॥

सुश्री: । त्रि॰ सुंदरे ॥ शोभनाश्रीर्यस्य ॥

सुश्रीक: । त्रि॰ शोभनश्रीविशिष्टे ॥

सुश्रीका । स्त्री॰ शल्लक्याम् ॥

सुश्रुत: । पुं॰ विश्वामित्रमुनिपुत्रे॰ चिकित्साशास्त्रकर्त्तरि ॥ चिकित्साग्रन्थविशेषे ॥ सुश्रुतेनकृतंतन्त्रं सुश्रुतंबहुभिर्यत: । तस्मात्तत्सुश्रुतंनामविख्यातंक्षितिमण्डले ॥

सुश्रुत्वान् । त्रि॰ सुश्रुतवति ॥ शृणो

तिः क्रमुः ॥

सुषमः । त्रि० चारौ । रुचिरे । शोभने । सुन्दरे ॥ समे ॥ सुशोभनं समं सर्व्वमस्य । सुविनिर्दुर्भ्य इति षः ॥

सुषमा । स्त्री० परमायांशोभायाम् । अनन्तशोभायाम् ॥ जिनानाङ्कालभेदे ॥ वर्णवृत्तविशेषे ॥ कर्णौद्विलघुः कर्णौभगणः शेषेगुरुणापूर्णाक्षरणः । यस्यांभविलासविलेपरमासौषासुषमाद्योव्यत सुषमा ॥ यथा । वाणीनयनेकेलीकलहेप्रेयान् यदिकिञ्चित्कोकुरुते । धन्यासमणीसर्व्वसहतेदुःखंसुखयत्सान्तेसनुरौ ॥ शोभनं समं सर्व्वमनया । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाइति षत्वम् ॥

सुषवी । स्त्री० कारव्याम् । कृष्णजीरके ॥ जीरके ॥ कारवेल्ले ॥ सुखं सुवति । षूप्रेरणे । अच् । गौरादिः । उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् ॥ सुषवणं वा । रूदेरच् । सोऽस्यस्याः । पिप्पल्यादिः ॥ क्षुद्रकारवेल्ले । इतिराजनिर्घण्टः ॥

सुषिः । स्त्री० छिद्रे ॥ सुष्ठु ऊतिः । शो० । उपसर्गेघोः किरितिबाहुलकात्किः ॥

सुषिरम् । न० विवरे । विले । छिद्रे । सुषिरे ॥ सुषिरस्त्यस्य । ऊषसुषि

सुष्कमघोरः ॥

सुषीमः । पुं० सर्पविशेषे ॥ चन्द्रकान्तमणौ ॥ त्रि० शिशिरे । शीतस्पर्शयुक्ते ॥ चारौ । रम्ये । मनोज्ञे सुष्ठुसीमामर्यादायस्य । सुषामादिषुचेतिषत्वम् ॥

सुषुप्तः । पुं० न० स्वप्नान्ते ॥ सुषुप्तावस्थांतमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोः ॥ सुषुप्त्यवस्थायाम् ॥ यथा । योजागरेवहिरनुक्षणधर्म्मिणोर्थान् भुङ्क्ते समस्तकरणैः हृदितत्सदृक्षान् । स्वप्नेसुषुप्तउपसंहरतेसएकः स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिन्द्रियेशः । इ० भा० ११ स्कं० ११ ऽध्यायः ॥ त्रि० सुषुप्तियुक्ते ॥

सुषुप्तस्थानः । पुं० प्राज्ञे । सुषुप्तं स्थानमस्य ॥

सुषुप्तिः । स्त्री० सर्वोपरमावस्थायाम् । अहं किमपिनजानामिसुखेनमयानिद्राऽनुभूतेत्येवं प्रकारेसत्त्वप्रधानेऽज्ञाने ॥ तस्यानामान्तरङ्कारणशरीरम् । आनन्दमयकोशश्चेति ॥ सर्व्वस्यस्थूलसूक्ष्मोपाधेः कारणोपाधौलीनत्वं सुषुप्तित्वमितितल्लक्षणम् ॥ शोभनासुप्तिः सुषुप्तिः ॥

सुषुप्सुः । त्रि० स्वप्तुमिच्छौ ॥ स्वपेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । रुदविदेत्या

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

दिनासन : किस्वादिविस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् ॥

सुषुम्णा । स्त्री॰ नाडीविशेषे ॥ सा च । इडापिङ्गलयोर्मध्यवर्त्तमाना॰ पृष्ठवंशान्तर्गतानाडी॰ सुषुम्णेत्युच्यते ॥ शोभनं सुम्नं सुखं यस्याः ॥ पुं॰ ॥

सुषेण: । पुं॰ करमर्द्दे ॥ विष्णौ सुग्रीववैद्ये ॥ तारायावालिभार्य्यायाः पितरि । वेतसे ॥ शोभना सेना यस्य । एतिसंज्ञायामगादिति षत्वम् । रषाभ्यामिति णत्वम् ॥

सुषेणिका । स्त्री॰ कृष्णत्रिवृतायाम् ॥ सुष्ठु सेनयति । सेनाशब्दात् सत्यापपाशेति णिच् । पचाद्यच् । एतिसंज्ञायामगादिति षत्वम् । णत्वम् । स्वार्थे कन् ॥

सुषेणी । स्त्री॰ त्रिवृति ॥

सुषोमा । स्त्री॰ नदीभेदे ॥

सुष्ठु । अ॰ प्रशंसने ॥ अत्यर्थे ॥ सुतिष्ठति॰ सुस्थानं वा । ष्ठा॰ । अपदुःसुषुस्थ इति कुः । सुषामादित्वात् षत्वम् ॥

सुसंयत । त्रि॰ कृतसंयमे । यथाविधिसंयमविशिष्टे ॥

सुसंवृत: । त्रि॰ सिद्धे ॥ अतिनिगूढे । आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंवृताधर्मविदातुकार्य्याः ॥

सुसंस्कृत: । त्रि॰ घृतादिनानाद्रव्ये णप्रयत्नत : सुपक्वे व्यञ्जनादौ । प्रयस्ते ॥ सुष्ठु संस्क्रियतेस्म कर्म्मणि क्त: । सम्परिभ्यामिति सुट् ॥

सुसंस्थान: । त्रि॰ शोभनाकृतौ ॥

सुसत्या । स्त्री॰ जनकभार्य्यायाम् ॥

सुसम्पत्॰द् । स्त्री॰ परभागे ॥

सुसज्ज: । त्रि॰ अलङ्कृते

सुसह: । त्रि॰ दु:सहभिन्ने ॥

सुसाध्य: । त्रि॰ सुकरे ॥

सुसार: । पुं॰ रक्तखदिरे ॥ मणिविशेषे ॥ त्रि॰ अतिशयसारवति ॥ शोभन: सारोऽस्य ॥

सुसारवत् । न॰ स्फाटिके ॥

सुसिकता । स्त्री॰ शर्करायाम् ॥ शोभनवालुकायाम् ।

सुसीमा । स्त्री॰ साधुसीम्नि ॥ वृत्ताहर्न्मातरि ॥

सुसेव: । त्रि॰ सुष्ठु सेवितुं योग्ये ॥

सुस्थ: । त्रि॰ नीरोगे । स्वस्थे ॥

सुस्थता । स्त्री॰ आरोग्ये ॥

सुस्थिर: । त्रि॰ चाञ्चल्यरहिते । स्थिरतरे ।

सुस्ना । स्त्री॰ खञ्जकारी । खसारी॰ इ॰ प्र॰ शमीधान्ये ॥ सुस्नोद्र्वा लताकृचाकषायाविषदागुरुरिति-राजनिर्घण्ट: ॥

सुस्नात: । पुं॰ यज्ञान्तस्नानकृति ॥ त्रि॰ सुन्दररूपेण कृतस्नाने ॥

सुस्नातक: । पुं॰ शोभनस्नातके ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सुस्मितः । त्रि० सुन्दरेषद्धास्ययुक्ते ॥

सुस्वादुः । त्रि० सुमधुरे ॥

सुहस्तिः । पुं० बौद्धभेदे ॥

सुहितः । त्रि० विहिते । तृप्ते ॥

सुहिता । स्त्री० अग्नेर्जिह्वाविशेषे ॥

सुहृत्तमः । त्रि० उपकारानपेक्ष्योपकारके ॥

सुहृत्प्राप्तिः । स्त्री० चम्पकाख्यायां सिद्धौ । सुहृदांगुरुशिष्यसब्रह्मचारिणांसंवादकानांप्राप्तिः । न्याये स्वयंपरीक्षितमप्यर्थंतावन्नश्रद्दधते । यावद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सहनसंवाद्यते ॥

सुहृत् । पुं० मित्रे । सदैवानुगतीसाकर स्वपरभूरिक्रियानांप्रायशो हि सुहृदा : सहवास : ॥ शस्तचित्ते । प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणि । प्रत्युपकारमनपेक्ष्य० पूर्वं स्नेहंसम्बन्धस्वविनैवोपकर्त्तरि । कृतोपकारे सम्बन्धिनि । शोभनंहृदयमस्य । सुहृद्दुर्हृदाविति साधुः । सहाये । यथाहस्तुतिचारः । चन्द्रश्चन्दनमिन्दुधामधवलाराल्योद्विरेफावलीझङ्कारेन्मुखराविलासविपिनीपान्तावसन्तोदयाः । मन्दध्वानघनोदयाश्चदिवसामन्दाः कदम्बानिलाः शृङ्गारप्रमुखाः सकामसुहृदोनार्याजितायांजिताः ॥ कामस्य सुहृदः सहाया नार्याजितायांजिताः । सर्वेषांतदुपरञ्जकत्वात् । सर्वानार्यामिति ॥

सुहृदयः । त्रि० सुचेतसि । सहृदये । हृदयालौ ॥ शोभनंहृदयमस्य । मित्रत्वाविवक्षणान्नहृदयस्य हृद्भावः ॥

सुहृद्यः । पुं० शुचितादौ० मित्रस्यगुणे । यथा । शुचितात्यागिताशौर्यं समानसुखदुःखिता । अनुरागश्चदाक्षिण्यं सत्यताचसुहृद्गुणाः ॥

सुहोत्रः । पुं० वानरविशेषे ॥ चन्द्रवंशीयबृहदिषुराजपुत्रे ॥

सुह्मः । पुं० जातिविशेषे ॥ पुं० भूम्नि० नीवृद्विशेषे । सुह्मानांनिवासोजनपदः । सुह्माः । अणोलुप् । लुपियुक्तवद्भावः ॥

सू । पुं० प्रसवे सवनम षूङ्प्राणिप्रसवे । क्विप् ॥

सूक्तः । पुं० वायौ ॥ वाते ॥ उत्पन्ने ॥

सूकरः । पुं० वराहे । शूकरे । कुम्भकारे । मृगविशेषे ॥ सवनम् । षूङ्प्राणिगर्भविमोचने । सम्पदादिः । सुखं प्रसवकरोति । क्रमोहित्त्वि लटः ॥

सूकरी । स्त्री० क्षुपविशेषे । वराहक्रान्तायाम् ॥ शूकरस्त्रियाम् ॥

सूक्ष्म् । न० प्रवचने ॥ त्रि० गम्भी

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रार्थे ॥ शोभनोक्तिविशिष्टे ॥ वेदोक्तस्तोत्रमन्त्रादौ ॥

सूक्तवाक : । पुं॰ इदंद्यावापृथिवीभद्रमभूदित्यादिकेमन्त्रे ॥ मन्त्रमात्रे । सुभाषिते ॥ सूक्तंवक्ति । वच॰ । घञ् ॥

सूक्ता । स्त्री॰ चित्राख्याम् । शारिकायाम् ॥

सूक्ति : । स्त्री॰ शोभनोक्तौ ॥

सूक्ष्म : । पुं॰ कपटे ॥ कतके । सूत्रात्मनि ॥ जातिक्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तशून्यत्वान्मनोवागादीन्द्रियासामगोचरेपरमात्मनि ॥ चात्मा सूक्ष्मोऽणुपरिमाणइतिकश्चित् । तन्न । युगपदशेषशरीरव्यापिवेदनानुसन्धानासिद्धे : ॥ न॰ कैतवे ॥ शाठ्ये अध्यात्मे । सूक्ष्मशरीरे ॥ अलङ्कारविशेषे ॥ यथा । कुतोपिलक्षित : सूक्ष्मोप्यर्थोन्यस्मै प्रकाश्यते । धर्मेणकेनचिद्यत्रतत्सूक्ष्मं परिचक्षते ॥ कुतोप्याकारादिङ्गितादासूक्ष्म॰ स्तोक्ष्णमतिसंवेद्य : । उदाहरणम् । वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वाभिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे । पुंस्त्वं तन्व्याव्यञ्जयन्तीवयस्यास्मित्वापाणौखड्गलेखांलिलेख ॥ अत्राकृतिमालोक्यकयापिवित किंतंपुरुषायितमसिलतालेखनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतं पुंसा

शैवक्रूपाणपाणिताहोयत्वात् । यथावा । सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वाविदग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ अत्र जिज्ञासित : सङ्केतकाल : ॰ कयाचिदिङ्गितमात्रेणविदितोनिशासमयशंसिनाकमलनिमीलनेनलोलयाप्रतिपादित : ॥ त्रि॰ अल्पे । स्तोके ॥ इन्द्रियागोचरे ॥ सूच्यते । सूचपैशुन्ये । सूचे : स्मन् ॥

सूक्ष्मकृष्णफला । स्त्री॰ मध्यमजम्बूवृक्षे ॥

सूक्ष्मतण्डुल : । पुं॰ खसखसे ॥

सूक्ष्मतण्डुला । स्त्री॰ पिप्पल्याम् ॥

सूक्ष्मदर्शी । त्रि॰ पण्डिते ॥ कुशाग्रीयमतौ । प्रत्युत्पन्नमतौ ॥ विशेषज्ञे । इन्द्रियेभ्य :पराह्यर्थाइत्यादिप्रकारेणसर्वविशेषसूक्ष्मतापारम्पर्यंदर्शनेन॰ परंसूक्ष्मंद्रष्टुंशीलंयस्यतस्मिन् ॥

सूक्ष्मदल : । पुं॰ देवसर्षपे ॥

सूक्ष्मदला । स्त्री॰ दुरालभायाम् ॥

सूक्ष्मदारु । न॰ किलिञ्जे । तनुकाष्ठे ॥

सूक्ष्मपत्र : । पुं॰ धान्यके ॥ वनजीरके ॥ देवसर्षपे । लघुवदरे ॥ सुरपर्णे । वनबर्वर्याम् ॥ लोहितेक्षौ । ताम्रचूडे । कुकुरद्रौ । कुकुरौंधा॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ बाबलहत्

। स्वर्णपुष्पे ॥ न० बितुन्नके ॥ सूक्ष्मपत्रे ॥

सूक्ष्मपत्रक: । पुं० सूक्ष्मपत्रे ॥ स्वर्णक: ।

सूक्ष्मपत्रा । स्त्री० क्षुद्रजम्ब्वाम् ॥ जीवन्त्याम् । दीर्घपत्रायाम् । डोड्याम् ॥

सूक्ष्मपत्रिका । स्त्री० शतपुष्पायाम् ॥ क्षताबर्याम् । क्षुद्रोपोदिकायाम् दुरालभायाम् । आकाशमांस्याम् ॥ लघुब्राह्म्याम् ॥

सूक्ष्मपत्री० स्त्री० आकाशमांस्याम् ॥

सूक्ष्मपर्णी । स्त्री० जीर्णदारुणि । जीर्णफलञ्याम् ॥ डोड्याम् ॥

सूक्ष्मपर्णी । स्त्री० रामदूत्याम् । नागदन्तिकायां ॥

सूक्ष्मपिप्पली । स्त्री० वनपिप्पल्याम् ॥

सूक्ष्मपुष्पी । स्त्री० यवतिक्तायाम् ॥ गर्भे ॥

सूक्ष्मप्रयत्न । पुं० हिरण्यगर्भे ।

सूक्ष्मफल: । पुं० भूकर्बुदारे ॥

सूक्ष्मफला । स्त्री० तामलक्यां ॥

सूक्ष्मबदरी । स्त्री० भूबदर्यां ॥

सूक्ष्मभुवनाष्टकम् । न० अमरपुरविशेषे ॥ यथा । सूक्ष्मामरपुराण्यष्टौ बुधैपैशाचमादित: । राक्षसंयाक्षगान्धर्वं माहेन्द्रंसम्मतं तु हिंमत् ॥ सौम्यं प्राजेश्वरंब्राह्मं दीप्तपरमयाश्रियेति । बुद्धितत्त्वे० सूक्ष्मभुवनाष्टकम् । तेषु पैशाचमादितइत्यादौ पैशाचम् । ततो राक्षसादि । ब्राह्मं० दीप्तंपरमयाश्रियेति । महद्भिंमतो माहेन्द्रादपर्याप्तिशयाय । अधिककान्ति ॥ इ० मृ० स० ता ॥

सूक्ष्मभूतम् । न० अपञ्चीकृताकाशादिभूते ॥

सूक्ष्ममर्चिक: । पुं० मशके ॥

सूक्ष्ममूला । स्त्री० जयायाम् । वैजयन्तिकायाम् । जाहि० इ० प्र० पुष्पवर्गे । सूक्ष्ममूलमस्या: ॥

सूक्ष्मबदरी । स्त्री० भूबदर्याम् ॥

सूक्ष्मवल्ली । स्त्री० जतुकायाम् ॥ ताम्रवल्ल्याम् ॥

सूक्ष्मवस्त्रम् । न० सूक्ष्मवसने ॥

सूक्ष्मबीज: । पुं० खसखसे ॥

सूक्ष्मव्रण: । पुं० किणे ॥

सूक्ष्मशरीरम् । न० सप्तदशावयवे लिङ्गशरीरे ॥ विज्ञानमयतनोमयप्राणमयकोशा: । ज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिप्रधाना: एतत्कोशत्रयं मिलितसत् । सूक्ष्मशरीरमित्युच्यते । यथाहभगवतीहिमाद्रिंप्रतिदेवीगीतायाम् । ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैवपञ्चकर्मेन्द्रियाणिच । प्राणादिपञ्चकञ्चैवधियाचसहितंमन: ॥ एतत्सूक्ष्मञ्चशरीरंस्यान्ममलिङ्गं यदुच्यते । इति । सूक्ष्मश्चतत् । शरीरञ्च ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सूक्ष्मशर्करा । स्त्री० वालुकायाम् ॥
सूक्ष्मशाख: । पुं० वालबबुरे ।
सूक्ष्मशालि: । पुं० अणुधान्यविशेषे । सूचिशालौ ॥
सूक्ष्मषट्चरण: । पुं० पक्ष्मयूके ॥
सूक्ष्मा । स्त्री० यूथिकायाम् ॥ वालुकायाम् ॥ क्षुद्रैलायाम् ॥ करुणायाम् । सूचे: सनिकृत्टाप् ॥ आस्नातकेश्वराधिवासिन्यामस्त्रायाम् ॥
सूक्ष्मेक्षणम् । न० शिल्पविद्याप्रसिद्धयन्त्रविशेषे ॥
सूक्ष्मैला । स्त्री० उपकुञ्चिकायाम् । त्रिपुट्याम् । त्रुटौ । छोटीइलायची० इ० भा० । अस्या गुणा यथा । एला सूक्ष्मा कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रहृत् । रसे तु कटुका शीता लघ्वी वातहरी मता ॥
सूच: । पुं० दर्भाङ्कुरे ॥ सीव्यति । षिवु तन्तुसन्ताने । सिवेष्टेरूच्चेति चट् ॥
सूचक: । पुं० सीवनद्रव्ये । वेधके ॥ शुनि । ओतौ । विडाले । काके । वायसे । बुद्धे । सिद्धे ॥ पिशाचे ॥ कथके ॥ सूक्ष्मशालौ ॥ सूत्रधारे ॥ त्रि० पिशुने । दुर्जने । कर्णेजपे । परदोषोद्भासके । परस्य सतामसतां च दोषाणां ख्यापके ॥ सूचयति । सूच पैशुन्ये० द
ण्यादिरदन्त: । ण्वुल् ॥
सूचनम् । न० गन्धने ॥ ज्ञापने ॥ सूच० । ल्युट् ॥
सूचना । स्त्री० व्यधने । वेधनेऽपि ॥ दृष्टौ ॥ गन्धने । अभिनये । टाप् ॥
सूचि: । स्त्री० व्यधन्याम् । सूच्याम् । सुई० इ० भा० प्र० ॥ नृत्यप्रभेदे ॥ शिखायाम् । सूच्यतेऽनया । सूच० । अच्इ: ॥ अल्पगंले ॥
सूचिक: । पुं० सौचिके । तुन्नवाये ॥
सूचिका । स्त्री० सूच्याम् । सीवनद्रव्ये ॥
सूचिकाधर: । पुं० गजे । हस्तिनि ।
सूचिकापुष्प: । पुं० केतक्याम् ॥
सूचिकाभरणम् । न० औषधविशेषे ॥
सूचिकामुखम् । न० जलकरङ्के । जलजीवशङ्खे । त्रि० सूच्यास्ये ।
सूचित: । त्रि० ज्ञापिते ॥ सङ्केतेनादर्शिते । सूच० । क्त: ॥
सूचिपत्रक: । पुं० शितावरशाके ॥
सूचिपुष्प: । पुं० केतकवृक्षे ॥
सूचिरोमा । पुं० शूकरे ॥
सूचिवान् । पुं० गरुडे ॥ इ० श० र० ली ॥
सूचिवदन: । पुं० नकुले । मशके ॥ सूचितुल्यं वदनं यस्य ॥
सूचिशालि: । पुं० सूक्ष्मशालौ ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सूची । स्त्री० सीवनसाधने ॥ नाट्यकाऽभिनयान्तरे । अङ्गहारचेष्टायाम् ॥ स्त्रिया : करणं ॥ सीव्यतेऽनया । षिव् तन्तुसन्ताने । सिवेष्टेरूचेतिचट् । टित्वान्ङीप् ॥ त्रि० पिशुनइति० श्रीधरस्वामिन : ॥

सूचीदल : । पुं० सितावरे ॥

सूचीपत्रा । स्त्री० गण्डदूर्वायाम् ॥ जलस्थायाम् ॥

सूचीपाश : । पुं० सूचीबन्धनहेतुभूते छिद्रे ॥

सूचीपुष्प : । पुं० केतक्यां ॥

सूचीमुख : । पुं० शुक्लदर्भे ॥ व्यूहविशेषे ॥ न० हीरके ॥ नरकान्तरे ॥ त्रि० सूच्यास्ये ॥

सूचीरोमा । पुं० सूकरे । त्रि० सूचीतुल्यरोमविशिष्टे ॥ सूचीसदृशानिरोमाण्यस्य स : ॥

सूचीव्यूह : । पुं० सूच्याकारेव्यूहविशेषे ॥ पिपीलिकापङ्क्तिरिवाग्रपश्चाद्भावेन० संगतरूपतया० यत्र यत्र० सैनिकावस्थानं० सशीघ्रप्रवीरपुरुषमुख : सूचीव्यूह : । तेनागतोभयेसतियायात् ॥

सूच्यग्र : । पुं० खरच्छदे । उलूखड० इ० गौ० दे० भा० प्र० तृणविशेषे ॥ न० दर्भे ॥ सूच्यग्रभागे ॥

सूच्यग्रस्थूलक : । पुं० तृणविशेषे ॥ यथा । सूच्यग्रस्थूलकोदर्भोजूर्णाख्यश्चखरच्छदइतिरत्नमाला ॥

सूच्यास्य : । पुं० मूषिके ॥ महानरकस्यप्रभेदे ॥ त्रि० सूचीतुल्यमुखे ॥

सूच्याह्व : । पुं० सितावरे ॥

सूत : । पुं० सारथौ ॥ सुवतिगमयतिस्माश्वान् । षू० । गत्यर्थत्वात्क्त : ॥ त्वष्टरि । तक्षणि ॥ ब्राह्मण्यांक्षत्रियाज्जाते ॥ यथा । क्षत्रियाद्विप्रकन्यायांसूतोभवतिजातितइति । अत्रविवाहासम्भवात् कन्याग्रहणं स्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम् । ब्राह्मण्यांक्षत्रियाज्जातस्सूतनामासजायते ॥ पितामहदैवत्ये पृथोर्वैण्यस्ययज्ञे सूत्यांसोमाभिषवभूमौसौत्येऽहनिसमुत्पन्ने नारायणांशे० पुराणानांवक्तरि । पौराणिके ॥ यथोक्तंविष्णुपुराणे । हस्ते तु दक्षिणेचक्रं दृष्ट्वातस्यपितामह : । विष्णोरंशंपृथुं मत्वापरितोषंपरंययौ । तस्यवै जातमात्रस्ययज्ञे पैतामहेशुभे । सूत : सूत्यांसमुत्पन्न : सौत्येऽहनिमहामती ॥ तस्मिन्नेवमहायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोथमागध : । प्रोक्तौतदामुनिवरैस्तावुभौसूतमागधौ । स्तूयतामेषनृपति : पृथुर्वैण्य : प्रतापवान् । इति १ अंशे १३ऽध्याय : ॥ बन्दिनि ॥ सूर्ये ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पुं॰ न॰ पारदे ॥ त्रि॰ प्रसूते ॥ प्रेरिते ॥ सुबन्ति॰ सूयतेस्मषाभिषवे न । षूप्रेरणे । क्तः ॥

सूतकः । पुं॰ न॰ पारदे । रसे ॥ न॰ जनौ । जन्मनि ॥ जननाशौचे ॥ यथा । यावन्नच्छिद्यतेनालंतावन्नाप्नोतिसूतकम् । छिन्नेनालेततः पश्चात्सूतकन्तुविधीयते ॥ अपिच । मृतेनसूतकंगच्छेन्नेतरस्सूतकेनतु ॥ इहमनुरपि । शावस्योपरिशावेतुसूतकोपरिसूतके । शेषाहोभिर्विशुद्धिः स्यादूर्द्ध्वंसूतकंविनेति ॥ मरणाशौचे ॥ यथा । सर्वेषामसंस्पृश्यंतत्रस्यात्सूतकेसति । मध्येपिसूतकेदद्यात् पिण्डान्प्रेतस्यप्रत्यहमिति ॥ प्रतिबन्धके ॥ यथा । व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धेहोमेऽर्च्चनेजपे । आरब्धेसूतकंनस्यादनारब्धेतुसूतकमिति ॥

सूतका । स्त्री॰ सूतिकायाम् ॥ सूताशब्दात्स्वार्थेकन् । सूतकापुत्रिकावृन्दारकाद्यांवेतिसाधुः ॥

सूतकागृहम् । न॰ सूतिकागृहे ॥ सूतकायागृहम् ॥

सूततनयः । सूतनन्दनः । सूतपुत्रः । सूतपुत्रकः । } पुं॰ कर्णे । कुन्त्याज्येष्ठाऽपत्ये ॥

सूतराट् । पुं॰ पारदे । रसे ॥

सूतिः । स्त्री॰ प्रसवे ॥ सोमाभिषवभूमौ ॥

सूतिका । स्त्री॰ सूतकायाम् । नवप्रसूतायाम् ॥ तदन्नभोजनप्रायश्चित्तंयथा । चाण्डालान्नंभूमिपान्नंमजजीविकजीविनाम् । शौण्डिकान्नंसूतिकान्नंभुक्त्वामासंव्रतीभवेदितिशङ्खः ॥

सूतिकागारम् । सूतिकागृहम् । सूतिकागेहम् । सूतिकाभवनम् । } न॰ प्रसवालये । अरिष्टे ॥ तस्याकृतिर्यथा ।

सूतिकावासः । पुं॰ अष्टहस्तायतंचारुचतुर्हस्तविशालकम् । प्राचीद्वारमुदग्द्वारंविदध्यात्सूतिकागृहम् ॥ तत्रापिशाचानांवासोयथा । सर्वपगानप्रतिघान्सूतिकागृहसेविनः । पृष्ठतः पाणिपादांश्चपृष्ठग्रीवान्सुरंहसः । एवंविधान्पिशाचांश्चदृष्ट्वाब्रह्मानुकम्पया । अन्तर्द्धानंवरंप्रादात्कामचारित्वमेवचेतिवह्निपुराणम् ॥ अपिच । सूतिकावासनिलयाजन्मदानामदेवताः । तासांयागनिमित्तन्तुशुद्धिर्जन्मनिकीर्त्तिता । षष्ठेह्निरात्रियागन्तुजन्मदानान्तुकारयेत् ॥ इति सूतेर्वस्वार्थेकन् । सूतिकापुत्रिकेतिपक्षेऽसाधुत्वम् । सूतिकायाः॰

आगारे॰ गृहम्॰ गेहम्॰ भवनम्॰ आवासीवा ॥
सूतिकारोगः। पुं॰ नवप्रसूतायाव्याधिभेदे ॥
सूतिकाषष्ठी। स्त्री॰ सूतिकागारेजातबालकस्यषष्ठदिनेपूज्यदेवीविशेषे॥
सूतिगृहम्। न॰ सूतिकागारे॥
सूतिमासः। पुं॰ जन्ममासे। वैजनने॥ सूतेः प्रसवस्यमासः॥ सूतिमासोवैजननोनवमोदशमोपि चेतिजटाधरः॥
सूत्कटम्। न॰ गुडत्वचि। त्वक्पत्रे। चोचे॥
सूत्थानः। त्रि॰ दक्षे। चतुरे॥ सुष्ठु॰ उत्थानमुद्योगोस्य॥ न॰ शोभनोत्थाने॥
सूत्या। स्त्री॰ यज्ञस्नाने। अभिषवे। सवने॥ युवत्याम्॰ सूतयुवत्यामितिष्यङादेशः॥ सोमलतारसपाने॰ इतिकश्चित्भरतः॥
सूत्रम्। न॰ सूतङ्॰ भा॰ प्र॰ तन्तौ। व्यवस्थायाम्॥ शास्त्रादिसूचनाग्रन्थे। पदसाधकग्रन्थे॥ सूत्रलक्षणन्तु। यथा। संज्ञाचपरिभाषाचविधिर्नियमएवच। प्रतिषेधोधिकारश्चषड्विधंसूत्रलक्षणम्॥ अपिच। अल्पाक्षरमसंदिग्धंसारवद्विश्वतोमुखम्। अस्तोभमनवद्यञ्चसूत्रंसूत्रविदोविदुरि
ति॥ सूचनात्सूत्रमुच्यतइतिच॥ सूत्र्यते। सूत्रवेष्टने॰ अट्कः। एरच्॥ सीव्यतेनेनवा। षिवु॰। सिविमुच्योष्टेरूचेतिचकारात्॰ किनृष्ट्रन्चप्रत्ययः॥ भूतकारणे॥ यथा। अण्डारम्भकभूतानामपञ्चीकृतभूतजम्। सञ्चाङ्कारमिस्थे तदागमेनैवगम्यते॥ अण्डारम्भकपञ्चभूतकारणस्यापञ्चीकृतपञ्चभूतत्कार्यात्मकसूत्रस्यागमैकगम्यत्त्वात्तत्कागम्यत्वम्। तत्रस्मृतिम्प्रमाणयति। अचिन्त्याःखलुयेभावानतांस्तर्केणयोजयेत्। सूत्रान्तर्याम्यपराजितार्किञ्चानानुमन्वते॥ तर्काभासोभवेत्तेषुहेतुदृष्टान्तवर्जनादिति॥ पत्रपाचपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसिचेतिपुंस्त्वमपि॥
सूत्रकण्ठः। पुं॰ विप्रे। द्विजन्मनि॥ खञ्जरीटखगे॥ कपोते॥
सूत्रकोणः। पुं॰ डमरौ॥
सूत्रगण्डिका। स्त्री॰ एषण्याम्॥
सूत्रतन्तुः। पुं॰ सूत्रे॥
सूत्रतर्कुटी। स्त्री॰ तर्कुण्याम्। तकुवा॰ इ॰ भा॰॥
सूत्रधारः। पुं॰ इन्द्रे॥ शचीपतौ॥ नान्द्यन्तरसञ्चारिणि॰ नटविशेषे॥ सतुरङ्गभूमिंपरिक्रम्य-नाटकीयकथासूत्रसूचकः। तल्लक्षणंयथा। चतुरोजातनिषा

तोऽनेकभूषासमावृतः । नानाभाषकतत्त्वज्ञोनानानाट्यार्थतत्त्ववित् ॥ नानागतिप्रचारज्ञोरसभावविशारदः । वैणोपचारचतुरोनानाशिल्पिकलान्वितः । छन्दोऽभिधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः । तत्तद्गीतानुगणकः कलातालावधारणः ॥ अवधार्यप्रयोक्ताचयोक्तृणामुपदेशकः । एवंगुणगणोपेतः सूत्रधारः सउच्यते ॥ शिल्पकारिप्रभेदे । त्वष्टरि । रथकारे । वढइ० इ० दे० भा० । कुतार० इ० गौ० दे० भा० प्र० ॥ सूत्रंधरति । धञ् । कर्म्मण्यण् ॥

सूत्रपुष्पः । पुं० कार्पासे ॥

सूत्रभित् । पुं० सीवनकर्त्ते । सौचिके । तुन्नवाये ॥

सूत्रमध्यभूः । पुं० धूनके । यक्षधूपे ॥

सूत्रयन्त्रम् । न० वायसूत्राख्यकाष्ठे । सूत्रवेष्टनकाष्ठे । तांत० इ० गौ० भा० प्र० ॥ यथा । आवापनं सूत्रयन्त्रं यत्सूत्रैरभिवेष्ट्यते ॥ इतिशब्दमाला ॥

सूत्रला । स्त्री० तर्कुट्याम् ॥ इ० हा० लौ० ॥

सूत्रवीणा । स्त्री० वीणाप्रभेदे । लावुक्याम् ॥ इतिहारावली ॥

सूत्रवेष्टनम् । न० तन्तुवायोपकरणे । वसरे । तासनी० इ० गौ० भा० प्र० ॥ सूत्रस्यवेष्टनम् ॥ सूत्रंवेष्टतेवानार्थं यल्वेतितुस्वामी ॥

सूत्रात्मा । पुं० समष्टिलिङ्गशरीराभिमानिनिचैतन्ये । हिरण्यगर्भे ॥ सर्वत्रानुस्यूतत्त्वात्० सूत्रात्मा ॥ वायौ ॥ यथा । योऽण्डादहिः स्थितोवायुः सूत्रात्मेतिश्रुतीरितः ॥

सूत्रामा । पुं० गोत्रभिदि । इन्द्रे सुष्ठु० उत्० अत्यर्थम् पुनःपुनस्त्रायते । त्रैङ्पालने । आतोमनिन्निन्त्यादिनामनिन् ॥

सूत्राली । स्त्री० गलसूत्रे । गलमेखलायाम् ॥ इतिहारावली ॥

सूत्री । पुं० काके । अस्यपर्यायाय था । काकेतुकरटारिष्टवलिपुष्टसकृत्प्रजाः । ध्वांक्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसाअपीत्यमरः । काकेरतज्वरः सूत्रीश्रावकोमूढमैथुनः । कारवःपरमृत्युश्चलुटाकोमौद्गलिङ्गिकः ॥ शक्रजः सम्बकः काणोऽपकृष्टोनगरीबकः । ऐन्द्रिश्चनाडीजङ्घश्चविकाग्डकाकपायकाः ॥ त्रि० सूत्रविशिष्टे ॥

सूत्रोद्देशः । पुं० भूमिकायां ॥

सूदः । पुं० सूपकारे वल्लवे । आरालिके ॥ व्यञ्जने ॥ सारथ्ये ॥ लोध्रे ॥ अपराधे ॥ पापे ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सूदति० सूदयतिवा । षूद क्षरणे परस्मै० । पचाद्यच् ॥

सूदनम् । न० हनने ॥

सूदशाला । स्त्री० रसवत्याम् । पाकस्थाने । महानसे । रसोइ० हिं० भा० ॥ सूदानां सूपकाराणां शाला ॥

सूदाध्यक्ष: । पुं० पाकशालाध्यक्षे । पौरोगवे ॥ तल्लक्षणं यथा । कुलाहार्य: शुचिर्दक्ष: शिक्षितविद्याद: । सूदशास्त्रविशेषज्ञ: सूदाध्यक्ष: प्रशस्यते ॥ इति मात्स्ये १८९ऽध्याय: ॥

सूनम् । न० प्रसवे । पुष्पे ॥ पुं० किरणे । सूर्ये ॥ त्रि० पुष्पिते ॥ जाते ॥ सवनम् सूयतेवा । षूङ् प्राणिप्रसवे । भावे कर्मणि वा क्त: । स्वादयश्चोदित इति निष्ठानत्वम् ॥

सूना । स्त्री० पुत्र्याम् । अधोजिह्वायाम् । गलशुण्डिकायाम् । यष्टिकायाम् । जन्तुवधस्थाने । यथा । पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्कर: । कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् । सूनेः० सूना० हिंसास्थानगुणयोगात् । शुण्डायाम् । वेश्यायाम् । सुभोग्यायाम् । षुञ् अभिषवे । सुञोदीर्घश्चेतन: ॥ यद्वा । सवनम् सूयते वा । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । भावे कर्मणि क्त: । स्वादयश्चोदित इति निष्ठानत्वम् ॥

सूनु: । पुं० पुत्रे । अनुजे । अर्के । रवौ । सूयते । षूङ् प्राणिप्रसवे । सुव: किदिति नु: ॥ स्त्री० कन्यायाम् ॥

सूनू: । स्त्री० कन्यायाम् ॥

सूनृतम् । न० प्रियसत्योक्तौ । सत्यप्रियवाक्ये । इन्द्रीभवानिति प्रियम् नसत्यम् । शापोऽभिषानिति सत्यम् नप्रियम् । मङ्गले । सु उनृत्यन्त्यनेन । नृतौ । घञर्थे क: । अन्येषामपीति दीर्घ: ॥ त्रि० तद्वति ॥

सूनृता । स्त्री० प्रियसत्येवचसि । उक्ते । अतएव सूनृतावाचोऽमुक्ते ॥

सून्मद: । त्रि० उन्मत्ते ॥

सून्माद: । त्रि० उन्मादिनि । उन्मत्ते । उन्मादरोगविशिष्टे ॥ सु० अतिशयितउन्मादोऽस्य । सोपसर्गत्वान्मदेर्घञ् ॥

सूप: । पुं० सूदे ॥ भाण्डे । व्यञ्जने । दाल्याम् ॥ यथा । दलितन्तु शमीधान्यं दालिर्दालिश्च यामुभे । दालीतु चणिकेसिपालचणाद्रं काषि कृभि: । संयुक्ता सूपनामा यो पात् कथ्यन्ते तद्गुणाश्च । सूपोविष्टम्भक: शीतस्तुषविशेषत: । निस्तुषोभृष्टसिद्ध: सर्वाघर्षं उत्तरां नीत । शोभनाधापीऽस्मिन् । कथा

पूरित्यः ॥ कुसुयुभ्यश्चेत्यपचतउत् ॥ ऊदनोरित्यत्र दीर्घनिर्देशादन्यत्राप्यूदिति वा ॥ यद्वा, सवतिरसम् । षुप्रसवादौ । सुगृभ्यां निच्चेति पिः दीर्घश्च ॥

सूपकारः । पुं॰ पाककर्त्तरि । बल्लवे । आरालिके । औदनिके ॥ तल्लक्षणं यथा । इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् मिष्टपाचकः । शूरश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते । अपि च । पितृपैतामहो दक्षः शास्त्रज्ञो मिष्टपाचकः । शौचयुक्तो यथाक्रमं सूपकारः स उच्यते ॥ अथ सुशीलाः स्निग्धाः सूपकाराः क्रमागताः । धृताश्चोपासश्च यस्तथा वै दक्षशिक्षिताः ॥ अन्येऽपि तद्वर्गे चित्तरक्षिपरिचारकाः । तेऽपि चैवंविधा एव तदध्यक्षोऽपि तादृशः ॥ इति ॥ सूपं करोति । कृ॰ । कर्म्मण्यण् ॥ शूद्रपाकोपजीविनि ॥

सूपकारपतिः । पुं॰ पाचकाध्यक्षे ॥ तल्लक्षणं यथा । सूपकारपतिस्तत्र प्रायो वैद्यगुणान्वितः । सत्त्वहृद्य ज्ञानतत्त्वज्ञस्तत्प्राशनतत्परः । जीवनं जीवनामन्नं तद्युक्तं विधिवाचितम् । तदेवाविधिना भुक्तं परिणामे विषोपमम् ॥ सूपकाराणां पतिः ॥

सूपधूपनम् । न॰ हिङ्गुनि ॥

सूपपर्णी । स्त्री॰ मुद्गपर्ण्याम् ॥

सूपश्रेष्ठः । पुं॰ मुद्गे ॥

सूपाङ्गम् । न॰ हिङ्गुनि ॥

सूप्यः । पुं॰ वैदले । शमीधान्ये ॥

सूमम् । न॰ पुं॰ क्षीरे ॥ नभसि ॥ सूते । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूयते वा । षूङ् प्राणिप्रसवे । इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् ॥ पुं॰ चन्द्रे ॥

सूरः । पुं॰ सूर्य्ये । रवौ ॥ सुवति प्रेरयति कर्म्मणि लोकम् । सू प्रेरणे । सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन् ॥ यादवे । वसुदेवजनके । हताहं तृपिद्विशेषे ॥

सूरणः । पुं॰ अर्शोघ्ने । शूरणे । कन्दे ॥ सूर्य्यते । सूरी हिंसायाम् । बहुलमन्यत्रापीति युच् । कर्म्मणि ल्युड् वा ॥ बाहुले सूरणं नाद्यात् ।

सूरतः । त्रि॰ कृपालौ ॥ सुष्ठु रमते । रम॰ । क्तः । बाहुलकात् पूर्व्वपदस्य दीर्घः ॥ सूरेः कं सुखं ततः प्रतिवा डः ॥ उपशान्ते ॥ सौरते : कौरते : पूर्व्वपदस्य च दीर्घः । क्वित्वादनुनासिकलोपः ॥

सूरसूतः । पुं॰ अरुणे । गरुडाग्रजे ॥ सूरस्य रवेः सूतः सारथिः ॥

सूरिः । पुं॰ धीरे ॥ पण्डिते । सङ्ख्यावति ॥ सूते॰ सूयते वा । षू

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ङ् प्राणिगर्भविमोचने । प्राणिप्रसवे च । सूङः क्रिः । यादवे । सूर्ये ॥
सूरी । पुं॰ पण्डिते । विदुषि । सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयाऽस्य । अतइनिठनाविति इनिः । न॰ धूमि ॥
सूरी । स्त्री॰ कुन्त्याम् । पृथायाम् । सूर्यस्यस्त्री । पुंयोगादितिङीष् । सूर्यतिष्यागस्त्येतियलोपः । राजसर्षपे । राजिकायाम् ।
सूर्दनम् । न॰ आदरे । सूर्द आदरे । ल्युट् ।
सूर्द्यः । पुं॰ सावि ॥
सूर्पः । पुं॰ प्रस्फोटने । शोधितभाजने । कुम्भपरिमाणे । द्रोणद्वयपरिमाणे । कुतिश्चकपरिभाषा । सर्षिर्षि । सगतौ । सृसृभ्यामूङ् चेतिदशपादीस्थपाठात्पः ।
सूर्पणखी । स्त्री॰ रावणस्यभगिन्याम् । सूर्पशोधितभाजनम् । नख विदूषणे । सूर्प्यवच्छोधितभाजनेनयच्छादित्सत्क्रियानखयतिदूषयतीतिसूर्पणखी ।
सूर्पपर्णी । स्त्री॰ मुद्गपर्ण्याम् । पूर्वपदादितिणत्वम् ।
सूर्पारकम् । न॰ तीर्थविशेषे । रामतीर्थे ॥
सूर्मी । स्त्री॰ अयः प्रतिमायाम् । शोभनाऊर्मयः । बहुव्रीहिर्वा । सर्वतोक्तिन्नर्थादिति॰गौरादित्वाद्वा

ङीष् ॥ सूर्मीं ज्वलन्तीमालिङ्ग्य मृत्युवेगुरुतल्पगः ॥
सूर्य्यः । पुं॰ अर्कपर्णे ॥ सूरे । अर्यम्णि । आदित्ये । तपने । सवितरि । रवौ । अस्यद्ध्यादिभिः पूर्वोक्तावराहपुराणे । यथा । उदयान्निः सृतं यस्तु भक्त्या नरोद्विजः । दद्यच्चलाञ्जलिभिस्तु तस्मिः पूजयेच्छुचिः । तस्यभावप्रपन्नस्याशुभं यत्समुपार्ज्जितम् । तत्क्षणादेवनिर्दग्धं भस्मीभवतितस्यतदिति ॥ रश्मीनांप्राणानांरसानाञ्चस्वीकरणात्सूर्यः ॥ यद्वा । सरत्याकाशे । सृ॰ । कर्त्तरिक्यप् । निपातनादुत्वम् । तपरकरणात्वा हलिचेतिदीर्घः । यद्वा । सुवति॰ कर्मणि लोकं प्रेरयति । षूप्रेरणे । कर्त्तरिक्यप् । निपातनात्क्यपोरुडागमः । उभयत्रराजसूयसूर्य्यत्यादिनानिपातनम् ॥ सुवतेजगन्तिसर्वं जगदितिवा । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । पूर्ववन्निपातनम् सर्वावभासके ॥ पौर्णमासीचन्द्रे ॥ यथा । परीतन्तुदिवाप्रोक्तं विपरीतन्तुशर्वरी । पौर्णमासीगतश्चन्द्रः सूर्यइत्यभिधीयतइति ॥
सूर्य्यकान्तः । पुं॰ अग्निमणौ । अग्निगर्भे । सूर्यमणौ । सूर्याश्मनि । पुष्पकविशेषे । सूर्यमणौ

। पुष्परक्ते । पञ्चतपृष्टे । स्फटिके । सूर्य्यः कान्तोऽस्य ।

सूर्य्यकान्तिः । स्त्री॰ पुष्पविशेषे । यथा । सूर्य्यकान्तिस्तिलपर्णायोनुपर्यायेऽप्युपीतिमद्चन्द्रिका । सूर्य्यद्युतौ ।

सूर्य्यकालः । पुं॰ दिने ।

सूर्य्यकालानलचक्रम् । न॰ स्वरोदयप्रसिद्धे मानवानांशुभाशुभज्ञानार्थं मनुष्यघटितचक्रविशेषे । यथा । देहस्थमेव रोगार्त्तं ममनेतथा ।। सूर्य्यकालानलं चक्रं ज्ञातव्यं सुप्रयत्नतः ।

सूर्य्यगृहम् । न॰ सिंहराशौ । यथाह कालिदासः । पञ्चाननाख्ये हि यथैव चक्रे पञ्चाननाख्ये स्थितया सचक्रे । एवं हरिः पालयितुं सुमेरुस्तस्तंसदिव्ये तदगारमध्येरिति । सूर्य्यस्य गृहम् ।।

सूर्य्यग्रहः । पुं॰ सूर्य्योपरागे । सूर्य्यग्रहणे ।। यथा । सूर्य्यग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहो भवेत् । चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ।

सूर्य्यग्रहणम् । न॰ सूर्य्योपरागे । तत्कारणमुक्तं वह्निपुराणे । सूर्य्यग्रहोपरागस्तु योगस्तच्छायया भवेत् । चन्द्रोऽस्मद्योस्तयोरेकयासयोरेकताग्रता । यामसे चौलुकायेते

तथा तु सूर्य्यपक्षिणौ । तत्र पुण्यफलानाग : कलिराशिरस्तुदिवानेति ।

सूर्य्यजः । पुं॰ यमे । शनिग्रहे । मनौ । सुग्रीववानरे । कर्णे । कुम्भात्मजे । सूर्य्यात्जातः । जनौ । डः ।

सूर्य्यजा । स्त्री॰ कालिन्द्याम् । यमुनायाम् ।

सूर्य्यतनयः । पुं॰ यमे । शनिग्रहे । कर्णे । सुग्रीववानरे ।

सूर्य्यतनया । स्त्री॰ कालिन्द्याम् । यमुनायाम् ।। सूर्य्यस्य तनया

सूर्य्यतीर्थम् । न॰ तीर्थविशेषे ।

सूर्य्यपर्णः । पुं॰ अर्कपर्णे । आदित्यपर्णे । सूर्य्याभानितीव्रणानि पर्णानि यस्य ।

सूर्य्यपुत्रः । पुं॰ सूर्य्यजे सूर्य्यतनये ।

सूर्य्यपुत्री । स्त्री॰ यमुनायाम् । यथा । यमस्वसनं मत्तं सूर्य्यपुत्रीजलेकपूजिते । यदाभयमीनिर्मलं चर्य्यपुत्रिजमीसुते ।

सूर्य्यफालचक्रम् । न॰ स्वरोदयोक्तेमनुजानांसर्वकार्यशुभज्ञापकचक्रविशेषे ।

सूर्य्यवल्ली । स्त्री॰ अर्कपुष्पिकायाम् ।।

सूर्य्यभक्तः । पुं॰ बन्धूके ।। त्रि॰ सूर्य्यपूजके ।।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सूर्य्यभक्ता । स्त्री॰ सुवर्च्चलायाम् । आदित्यभक्तायाम् । हुलहुल॰ इ॰ भा॰ ॥

सूर्य्यमणिः । पुं॰ सूर्यकान्तमणौ ॥ पुष्पवृक्षविशेषे । मचत्पुटे । पुष्पवन्ते ॥

सूर्य्यमण्डलम् । न॰ अर्कबिम्बे ॥ सूर्य्यस्यमण्डलम् ॥

सूर्य्यमण्डलभेदी । पुं॰ परिव्राजि ॥ योगिनियश्चरणेऽभिमुखोभूत्वाहतस्तस्मिन् ॥

सूर्य्यलता । स्त्री॰ आदित्यभक्तायाम् ।

सूर्य्यमुखी । स्त्री॰ सूरजमुखीतिख्यातेपुष्पवृक्षे ॥ सूर्यमुख्याहरेत्स्फोटयोनिरुक्क्रमिपाण्डुताम् । अर्कपुष्पीतिशेषः ॥

सूर्य्यलोकः । पुं॰ सौरभुवने ॥

सूर्य्यवंशः । पुं॰ सूर्यसन्ताने ।

सूर्य्यसञ्ज्ञम् । न॰ कुङ्कुमे ॥

सूर्य्यसारथिः । पुं॰ अरुणे ॥

सूर्य्यहृदयम् । न॰ सूर्य्यस्तवविशेषे

सूर्य्या । स्त्री॰ सूर्यस्यदेवतायामोषिति सूर्यश्चदेवता । सूर्याद्दैवतायांचाप् । इन्द्रवारुण्यामोषधौ । विशालायाम् ॥ नवोढायाम् ॥

सूर्य्यार्घ्यम् । न॰ सूर्यसम्प्रदानकार्घ्ये ॥

सूर्य्यालोकः । पुं॰ आतपे ॥

सूर्य्यावर्त्तः । पुं॰ हुलहुल॰ इति प्रसिद्धक्षुपविशेषे । सुवर्च्चलायाम् ॥ सूर्यावर्तोविबन्धघ्नः ॥ सुवर्चि या॰ इ॰ गौ॰ हे॰ भा॰ प्र॰ शाकविशेषे ॥ अस्य पर्यायाश्च यथा । पार्वतेयस्तु करभोवशिरः कपिपिप्पली । आमातासौङ्काचित्प्रोक्ता सूर्यावर्तःसितोऽपरः इति रत्नमाला ॥ वराहकालोक्थितः सूर्य्यावर्त्तस्तु आख्यिकेरितिह राजलोकेशिरोरोगविशेषे ॥ यथा । सूर्योदयं या प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक्समुपैतिगाढम् । विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च ॥ शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाद्वा । सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यावर्त्तं तमुदाहरन्ति ॥ सूर्योदयमिति सर्वोहयारभ्येति यावत् । सूर्यावृत्तौ॰ सूर्यस्याधोगतौ ॥ इति ॥

सूर्य्याह्वा । स्त्री॰ आदित्यभक्तायाम् ॥

सूर्य्याश्मा । पुं॰ सूर्यकान्तमणौ ॥

सूर्य्याश्वः । सूर्यघोटके ॥ सूर्याश्वाःसाताटहरितौसमाविति त्रिकाण्डशेषः ॥

सूर्य्याह्वम् । न॰ ताम्रे ॥ पुं॰ अर्कवृक्षे ॥ त्रि॰ सूर्यनामके ॥

सूर्य्येन्दुसङ्गमः । पुं॰ दर्शे । अमा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वास्यायाम् ॥ सूर्य्येन्दू सङ्गच्छेतेऽस्मिन् । घः ॥

सूर्य्योढः । पुं० सूर्य्यास्तकालप्राप्तेऽतिथौ ॥ यथा । सूर्य्योढस्तु सम्प्राप्तो यः सूर्य्येऽस्तङ्गतेऽतिथिरिति हेमचन्द्रः । अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्य्योढो गृहमेधिनेति मनुः । सूर्य्येण ऊढः प्रापितः ॥ अस्तं गतसूर्य्ये ॥ यथा । दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत् । तदेवाष्टगुणं विद्यात् सूर्य्योढे विमुखे गते इति विष्णुपुराणम् ॥

सूर्य्योदयः । पुं० भानोः प्रकाशे । स यथा देवीभागवते । पञ्चपञ्च ५५ उषःकालः सप्तपञ्चा ५७ ऽरुणोदयः । अष्टपञ्च ५८ भवेत्प्रातः शेषः सूर्य्योदयः स्मृत इति । तत्र शयनं निषिद्धं यथा । सूर्य्योदये चास्तमिते च शयानं विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनमिति ॥

सृकः । पुं० वाणे ॥ कुमुदे । कैरवे । उत्पले । पद्मे वाते । वायौ ॥ सरति० सर्त्तिर्वा । सृ गतौ । सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् ॥ सृकं सरणशीलमिति वेदभाष्यम् ॥

सृकण्डुः । स्त्री० कण्डूरोगे ॥

सृका । स्त्री० शब्दवत्यां रत्नमय्यां मालायाम् ॥ अकुत्सितायां कर्म्मण्यां गतौ ॥ टाप् ॥

सृकालः । पुं० शृगाले ॥

सृक्कम् । न० सृक्कणि ॥

सृक्कणी । न० २ ओष्ठयोः प्रान्तभागे । सृजति लालादि । सृज विसर्गे । बाहुलकात् क्वनिन् । अस्य म् ॥ प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी इत्यमरः । ओष्ठकोणेति मतावेकवचनं ॥

सृक्क ।)
सृक्का ।) न० सृक्कणि ॥

सृक्कि । न० सृक्कणि ॥ दूष्यदर्शोभरतश्च ॥

सृगः । पुं० भिन्दिपाले ॥ सरति । सृ० बाहुलकात्० गक् ॥

सृगालः । पुं० गोमायौ । जम्बुके । शिवाल० फेरु० भा० प्र० मृगधूर्त्ते ॥ सृजति मायाम् । सृज० । बाहुलकात् कालन् । न्यङ्क्वादिः । असृगालाति वा । कः । पृषोदरादिः । सृगं नलाति वा । पूर्व्ववत् ॥ दैत्यविशेषे ॥

सृङ्का । स्त्री० सृक्कायाम् ॥ सृतौ ॥

सृङ् । पुं० सृष्टिकर्त्तरि ॥ सृजेः क्विप् ॥ सृजौ सृज० कृष्यादि पाणि ॥

सृजकाक्षरः । पुं० सर्ज्जिकाक्षारे ॥

सृज्यमानः । त्रि० सकलभूतसङ्घे ॥

सृञ्जयः । पुं० पाण्डवानां सेनापतौ ॥

सृणिः । पुं० चन्द्रे ॥ सूर्य्ये ॥ वायौ ॥ सरति । सृ० जनिदेत्या

दिनासर्त्तेः क्विन् ॥ शची । पुं० स्त्री० अङ्कुशे ॥ सृणिः स्त्रियामित्यमरः । सृणिः स्यादङ्कुशीपुमानितिकोषान्तरम् । तेनोभयलिङ्गोयमङ्कुशः ॥ सरत्यन्तरंगच्छति ॰ अनयाधा । सृ० । सृवृभ्यां किदितिनिः ॥

सृणिका । स्त्री० लालायाम् ॥ संज्ञायां कन् ॥

सृणीका । स्त्री० लालायाम् ॥ सरति । सृ० । सर्त्तेर्नुक्चेति ईकन् ॥

सृत । त्रि० गते ॥ सृधातोः क्तप्रत्ययेननिष्पन्नः ॥

सृतिः । स्त्री० गमने ॥ मार्गे ॥ सरन्त्यनया । सृगतौ । क्तिन् ॥ सृकायाम् । कुत्सितयांमूढजनप्रवृत्तायांगतौ ॥

सृत्वा । पुं० विसर्पे ॥ पक्षिणि ॥ हरौ ॥ प्रजापतौ । सरति । सृ० । श्रीङ्शीत्यादिना क्वनिप् । तुक् ॥

सृत्वरः । त्रि० गमनशीले ॥ सरतितच्छीलः । सृ० इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ॥

सृत्वरी । स्त्री० गमनकर्त्र्याम् ॥ टिड्ढेतिङीप् ॥

सृदरः । पुं० । सर्पे ॥

सृदाकुः । पुं० वायौ ॥ वज्रे ॥ ज्वलने ॥ अग्नौ ॥ प्रतिसूर्य्यके ॥ दावाग्नाविति हैमः ॥ सरत्यर्थम् । सृ० । सर्त्तेर्दुक्चेति काकुप्रत्ययः ॥

सृदाकुः । स्त्री० नद्याम् ॥

सृपाटः । पुं० सृपाट्याम् ॥

सृपाटिका । स्त्री० चञ्च्वाम् ॥

सृपाटी । स्त्री० माने । गौरादित्वान्ङीष् ॥ वस्त्रधारीयाम् ॥

सृप्तः । त्रि० गते । प्रविष्टे ॥

सृप्यमाणः । त्रि० पच्यमाने ॥ सृप्यमाणं पर्य्यायस्मिन्पतन्त्युपरिगाः खगाः ॥

सृप्रः । पुं० चन्द्रे । निशाकरे ॥ सर्पति । सृप्लृगतौ । स्फायितञ्चिवञ्चिशकीत्यादिनारक् ।

सृमरः । पुं० मृगविशेषे ॥ यस्य नीलवालैः कान्ताकचसाहाय्यं क्रियते ॰ सचमरविशेषाकृतिर्भवति । सरणशीलः । सृ गतौ । सृघस्यदः क्मरच् ।

सृष्टः । त्रि० निर्म्मिते । रचिते । युक्ते ॥ निश्चिते ॥ प्रचुरे । प्राज्ये । भूषिते ॥ मुक्ते । त्यक्ते । सर्जनम् । सृज० । भावे क्तः ॥

सृष्टिः । स्त्री० सर्गे । निर्माणे । निर्म्मितौ ॥ स्वभावे । त्यागे ॥ सर्जनम् । सृज० क्तिन् । सृज्यतेइतिकर्म्मणिक्तिन् ॥

सृष्टिप्रदा । स्त्री० गर्भदायोषधौ ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सि: । स्त्री० प्रकुल्लभार्यायाम् । दु
नाशाभिमतसहवर्त्तमाना । वीपस
र्ज्जनसिंह: ॥

सेक: । पुं० सेचने । धारे । सेच
नम् । षिच० । घञ् । कं भवेत् ॥

सेकद्रोणी । स्त्री० सेकपात्रे । सेक
स्य० सेकाय वा द्रोणी ॥

सेकपात्रम् । न० सेकद्रोण्याम् । सेच
ने । नौकाजलनिःसारणपात्रे ॥
येन नावोजलमुद्धियते । सेंउ
ती० इ० गौ० भा० । सेकस्य पा
त्रम् ॥

सेकभाजनम् । न० सेकपात्रे । सेक
स्य भाजनम् ॥

सेक्किमम् । न० मूलके ॥

सेक्ता । पुं० भर्त्तरि । त्रि० सेचन
कर्त्तरि । सिञ्चति । षिच० ।
तृच् ॥

सेक्त्रम् । न० सेकपात्रे । सिच्यतेऽ
नेन । षिचकरणे । दाम्नीशसयुयु
जेतिकरणे ष्ट्रन् ॥

सेचक: । पुं० मेघे । त्रि० सेक्तरि ।
सिञ्चति । षिच० । ण्वुल् ॥

सेचनम् । न० सेकपात्रे ॥ क्षरणे ॥
सेके । सिच्यतेऽनेन । षिच० । क
रणे ल्युट् ॥ रक्षणे ॥

सेट: । पुं० चेत्राभे । खाोपमसे ॥
गौड़भाषायाम् ॥

सेतिका । स्त्री० अयोध्यायाम् ॥

सेतु: । पुं० आलौ । व्यवस्थापके ।
स्थेऽहङ् घे बमध्ये दङ्क्षे च भिति
व्यवस्थापिते तौमदादिमये । ढीली०
मेंड० भिंडरी० इ० भा० प्र० ।
पिण्डिकी । सस्यार्थं जलधारणे ।
उद्गमसन्तानस्य विधातरि । जलब
न्धे । सङ्करे । बन्ध० इ० भा० प्र०
पुल० इ० भा० प्र० नदीसङ्क्रमे
। सांको० इ० गौ० भा० ॥ सेतौ
र्थे विष्यमुक्तं नारदेन । सेतुरहिवि
धो ज्ञेय : खेयो बन्ध्यस्तथैव च । तो
यप्रवर्त्तनात्खेयो बन्ध्य : स्यात्त
न्निवर्त्तनादिति ॥ धर्ममर्यादाया
म् । धर्म्मीयनियमे ॥ मर्यादाया
म् । कुमारके । वरुणवृक्षे ॥ मन्त्र
विशेषे ॥ सिनोति० सीदरैवा ।
षिञ् बन्धने । सितनीतितुन् । ति
तुर्थ्येतिनेट् ॥

सेतुक: । पुं० वरुणद्रुमे ।

सेतुबन्ध: । पुं० लङ्कागमनार्थं श्रीरा
मकृतसमुद्रबन्धनसेतौ । सगुद्वारी
। बालिबन्धे । सेतुबन्धनेऽहिमा
ह कालिदास: । यथा रिवारीपतमौ
यत रक्षाऽघुघ्न बाधिज्ञनआवदास
रान् । यमाय सार्द्ध स्फुजिती-
निराकुलानुबन्ध्य विहारमधसेतुबन्ध
ने । पादैशुभाल पञ्चतुपञ्चचांशस
मोदरैमञ्जपरांशकीसु : । पादिस
दापञ्जामता : परस्मिं स्तारावरा :

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सेतुसंसृष्टसंख्या: ॥ जगन्नाथमिमा इ । लोकेस्मिन्मातापितरौ भिनियेऽखिलाथि द्विपुंसि लग्नो सहसाऽम्बराये । चतुष्टयेविक्रमवेरिलाभगैस्साधुभि : सेतुर्निबन्धनं श्रियै ॥ इति १९ अध्याय : ॥

सेतुभेदी । पुं० दन्तीवृक्षे ॥

सेतुवृक्ष : । पुं० वरुणद्रुमे ॥

सेबम् । न० बन्धनद्रव्ये । निगडे । इत्येके० आ० प्र० ॥ सीयतेऽनेन । षिञ् बन्धने । दाम्नीशसेतिकरणे ष्ट्रन् ॥

सेदिवान् । त्रि० निषण्णे । षद्लृ० । भाषायां सदवसश्रुवः इति० लिट: क्वसादेश : लिटिधातोरिति द्वित्वे० अतएकहल् मध्यइति० एत्वाभ्यासलोपौ । इट् ॥ स्त्रियामुगितश्चेति ङीपि० वसोरितिसम्प्रसारणे वलादित्वाऽभावान्नेट् । सेदुषी ॥

सेदु : । पुं० नाटाम्रे । राजनिघण्टे : सरस्वुजे ।

सेना : स्त्री० ध्वजिन्याम् । वाहिन्याम् । पृतनायाम् । सैन्ये । इत्यमरः ॥ सिनोति । षिञ्० । कृवृजॄसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् इति नन् । टाप् ॥ सहइनेनस्वामिनावा ॥

सेनाग्रग: । पुं० सेनापतौ ॥ सेनाया अग्रे गच्छतीति गम् + ड : ॥

सेनाग्रणी : । पुं० सेनाग्रेसरे ॥

सेनाङ्गम् । न० हस्त्यादिचतुष्टये ॥ तद्यथा । हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमिति ॥ अम० नाविकादीनां पदातावन्तर्भाव: । नौकानां रथेष्वन्तर्भाव: । महिषादीनां गजाश्वेऽन्तर्भाव: । सेनायाअङ्गम् ।

सेनानायक : । पुं० बलाध्यक्षे । सेनापतिरथवाकस्यैकस्मिन् पत्यौ ॥

सेनानिवेश : । पुं० शिबिरे ॥

सेनानी : । पुं० अग्निभुवि । गुहे । कार्त्तिकेये । सेनापतौ ॥ पृतनाधिपे ॥ सेनां नयति । णीञ्० । सत्सूद्विषेतिक्विप् ॥

सेनानुचारी । पु० सेनाग्रगे ॥ सेनामनुचरतीतिगोकरोति । णिनि : ॥

सेनापति : । पुं० सैन्यपे । वाहिनीपतौ ॥ पञ्चदशकस्यैक : पति : सेनापतिरुच्यते । तल्लक्षणं यथा । कुलीन : शीलसम्पन्नोधनुर्वेदविशारद : । हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशल : श्लक्ष्णभाषण : ॥ निमित्ते शकुनज्ञानेवेत्ता चैवचिकित्सिते । कृतज्ञ : कर्मणांशूरस्तथाक्लेशसहो ऋजु : । व्यूहतत्त्वविधानज्ञ : फल्गुसारविशेषवित् । राज्ञासेनापति: कार्योब्राह्मण : क्षत्रियोथवेति मात्स्ये राजधर्म : । कार्त्तिकेये ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

महासेने । षडानने । गुहे । स्कन्दे ॥ सेनाया : वाहिन्या : पति : ॥

सेनामुखम् । न० तिसृषुपत्तिषु ॥ यथा । एकेभैकरथात्र्यश्वापत्ति : पञ्चपदातिका । पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणै : सर्वै : क्रमादाख्यायथोत्तरम् ॥ सेनामुखंगुल्मगणौवाहिनीपृतनाचमू : । अनीकिनीदशानीकिन्यक्षौहिणीति । तेनसेनामुखे० इभा : त्रि ३ । रथा : ३ । अश्वा : ९ । पदातय : पञ्चदश समस्तसङ्ख्यया ३० भवन्ति । एतत्परिमाणपरिमितासेनासेनामुखमुच्यते । सेनायामुखमुपक्रम : ॥

सेनारक्ष : । पुं० सैनिके । प्रहरिकादौ । पहरिया० इ० भा० प्र० ॥ सेनांरक्षति । रक्षपालने । कर्म्मण्यण् ॥

सैनिका : स्त्री० वर्णवृत्तविशेषे ॥ हारगङ्खकुण्डलेनमण्डितायापयोधरेणवीणयाङ्किता । रूपनूपुरेणचापिदुर्गभासैनिकाभुजङ्गराजवल्लभा ॥ यथा । सायुधाष्टबाहुराजिमण्डित:रक्तबीजरक्तपानपण्डिता । चण्डमुण्डशुम्भदम्भखण्डिकामङ्गलानिनोददातुचण्डिका ॥

सेपुरम् । न० बाहीकग्रामविशेषे ॥

सेर : । पुं० तुरुष्कपरिभाषितपाले । कप्रसिद्धसंज्ञयाविख्यातेधान्यमानविशेषे ॥ यथा । पादोऽनगद्याणतुल्यटङ्कैर्द्विसप्ततुल्यै : कथितोऽत्रसेरइतिलीलावती ॥

सेराह : । पुं० पीयूषवर्णाश्वे ॥ सतु दुग्धवच्छ्वेतवर्णा : इ० हेमचन्द्र : ॥

सेव : । पुं० सेवने । सेवते । सेव० पचाद्यच् ॥ न० सेविफले ॥ यथा । मुष्टिप्रमाणंबदरंसेवमाम्रंभिषग्वरा : । सेवंसमीरपित्तघ्नंबृंहणंकफकृद्गुरु । रसेपाकेचमधुरंशिशिरंरुचिशुक्रकृत् ॥

सेवक : । पुं० प्रसेवे । त्रि० अनुजीविनिपरिचर्म्मणि । परिकरे । भृत्ये । सेवाकर्त्तरि ॥ लक्षण : स्थिरमचलताम्सेवायांसेवकोमत: ॥ चस्तप्रभुर्मन्त्रधीमत्सकरत्वसत्त्वं यथा ॥ किङ्कर : किङ्करोवापिसर्वथाप्रष्टुमौश्वरम् । योयश्चसेवानिरत : सकंपृच्छतितंविना । सेवते । सेवृसेवने ण्वुल् ॥

सेवकालु : । पुं० दुग्धपुच्छाम । निशाभङ्गायाम् । दुग्धपीया० इ० गौ० भा० प्र० वृक्षे ॥

सेवती । स्त्री० कुमार्याम् । भट्टायां । तरुण्याम् ॥

सेवनम् । न० उपास्तौ । चित्तानुवृत्तौ । सेवनायाम् ॥ सूच्यादि

नावस्यादिसीवने । स्यूतौ । षि
वु तन्तुसन्ताने ल्युट् । सेवसेव
निवा ।

सेवना । स्त्री० परिचर्यायाम् । सेवा

सेवनी । स्त्री० सूच्याम् । शरीरावय
वसंयोगविशेषे । यथा । सेवन्यः
सप्त तासान्तु भवेयुः पञ्च मस्तके ।
एका शेफसि जिह्वायामेका विद्धेन्न
ताः क्वचिदिति भावप्रकाशः ॥

सेवन्ती । स्त्री० शतपत्र्याम् ॥

सेवा । स्त्री० । सेवने । भक्तौ । से
व्यचित्तानुवृत्तौ । सर्वभावेन सेव्या
नुकूलकारितायाम् । वृत्तौ । वे
तनग्रहणेनाज्ञाकरणं सेवेति व्याख्या
तारः । सेवातुदीनदृष्टिसन्दर्शन
स्वामितर्जननीचक्रियादिधर्मयो
गात् श्ववृत्तिर्भवति । ब्राह्मणे
नसा न कार्या । सेवा श्ववृत्तिराख्या
ता तस्मात्तां परिवर्जयेदिति मनुवच
नात् ॥ सेवनम् । सेव० । गुरोश्च ह
लः । टाप् । सेवनमाराधन
मुपभोग आश्रयणञ्चेति । यथा । प्रियां
सेवते । सुखं सेवते । तीर्थं सेवते सा
धुरिति । परस्मैपदपक्षेतु । नीचं
सम्भ्रममपि सेवति नीच एव । स्वाधी
ने विभवेऽप्यहो नरपतिं सेवन्ति किं मा
निनः । इत्याद्युदाहरन्ति ।

सेविः । न० सेवे । सेविते । मुष्टि
प्रमाणबदरे ॥

सेविका । स्त्री० दुग्धपक्वाल्पपिष्टके ।
सिमञो० सेवीं० इ० भाषा० प्र०
॥ यथा । समितावर्तिकाः क्ष
ष्णाः सुसूक्ष्मा यवसन्निभाः । शुष्काः
क्षीरेण संसाध्याः भोज्याः घृतसिता
न्विताः ॥ सेविकातर्पणी बल्या
गुर्वी पित्तानिलापहा ग्राहिणी
सन्धिकृद्रुच्या तां खादेन्नातिमात्र
या ॥

सेविकामोदकः । पुं० लड्डुकविशे
षे । सेवकालड्डू० इ० भा० प्र० ।
तत्प्रक्रिया यथा । घृताढ्या समि
तया क्लृप्ता सूत्राणि तानि तु । नि
पुणो भर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योज
येत् । युक्तेन मोदकान् कुर्यात्तेगु
णैः सेविका यथा ॥

सेवितम् । न० सेविबदरे । सेवफले
। त्रि० समुपासिते गुर्वादौ । वरि
वसिते । अनुष्ठिते । उपभुक्ते ।
आश्रिते ॥

सेव्यः । पुं० अश्वत्थवृक्षे ॥ हि
ज्जलद्रुमे । न० उशीरे । वीरण
मूले । त्रि० सेवार्हे । सेवि
तुमर्हः । षेवृ सेवने । ण्यत् ।

सेव्या । स्त्री० वन्दाकवृक्षे ॥

सैंहः । त्रि० सिंहसम्बन्धिनि । सिं
हस्याऽयम् । अण् ॥

सैंहली । स्त्री० सिंहपिप्पल्याम् ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्पदण्डायाम् । कुरुण्ट्याम् ॥ त्रि॰ सिंहलद्वीपजे ॥

सैंहिकः । पुं॰ राहौ ॥ पुं॰ स्त्री॰ । र॰ बली ॥

सैंहिकेयः । पुं॰ विधुंतुदे । राहौ । स्वर्भानौ ॥ सिंहिकाया अपत्यम् । ढक् ॥

सैकतम् । न॰ वालुकामयतटे । सिकतामये । त्रि॰ सिकतामये । सिकतावति । सिकतिले । सिकताः सन्त्यस्मिन् । सिकताशर्कराभ्याञ्चेति मत्वर्थेऽण् ॥ सिकतैरवा । शर्करादण् ॥

सैकतिकः । पुं॰ सन्न्यासे ॥ क्षपणके । न॰ द्वात्ययाचायाम् ॥ मङ्गलसूत्रे ॥ त्रि॰ भ्रान्तिजीविनि । सन्देहजीविनि ॥

सैकतेष्टम् । न॰ आर्द्रके ॥ त्रि॰ सैकतिलप्रिये ॥

सैतवाहिनी । स्त्री॰ नदीविशेषे । बाहुदायाम् ॥ सितानि ग्रहनानि यस्यार्जुनस्य॰ तस्येयम् । तस्येदमित्यणि टिड्ढेति ङीप् ॥ यद्वा । सितस्यार्जुनस्येयं सैती । सैती चासौ वाहिनी नदी च ॥

सैद्धान्तिकः । त्रि॰ सिद्धान्तज्ञे ॥

सैनापत्यम् । न॰ सेनापतेः कर्मणि ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ यद्वा । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ सेनापतिस्वामिनि ॥ सेनापतेः कर्म॰ सेनापतेरिदं वा ॥

सैनिकः । पुं॰ सेनारक्षे । प्रहरकारी ॥ सेनां रक्षति । रक्षतीति ठक् ॥ सैन्ये । सेनायां समवेते ॥ सेनां समवैति । सेनाया वेति ण्योऽभावे॰ ठक् ॥

सैन्धवः । पुं॰ जयद्रथनृपे ॥ सिन्धुदेशोद्भवे ॥ सिन्धुरभिजनोऽस्य । सिन्ध्वादिभ्योऽण् ॥ पुं॰ न॰ लवणभेदे । माणिमन्थे । सिन्धुजे ॥ अस्य गुणा यथा । सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु । स्निग्धं वृष्यं हिमं हृद्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत् ॥ सैन्धवं द्विविधं प्रोक्तं सितं रक्तमिति क्रमात् । रसवीर्यविपाकेषु गुणाढ्यं कथितं सितम् ॥ अपि च । पूर्वाह्णकाले चाश्वानां प्रायशो लवणं हितम् । शूलानाहविबन्धघ्नं लवणं सैन्धवं वरम् ॥ त्रि॰ सिन्धुदेशभवे । सिन्धुके ॥ सिन्धुवुनातो मशेषा ॥ कच्छादिभ्यश्च । अणञौ चेति वा ॥ पुं॰ सिंधुदेशे ॥ स्वार्थेऽण् । लङ्काप्रदेशमारभ्य मक्कां परमेश्वरि, सैन्धवाख्यो महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ॥

सैन्धी । स्त्री॰ तालादिमद्ये । हालायाम् ॥ सैन्धीशीताम्बुवायामपि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सदाहरिबनाशिनी । बालदाराजनि घण्टेनरसिंहेनवर्णिता ॥

सैन्यम् । न० बले । सेनायाम् ॥ सेनेव । चतुर्वर्णादित्वात्ष्यञ् ॥ त्रि० सेनासमवेते । सैनिके ॥ सेनांसमवैति । सेनायावेतिण्य: ॥ सेनायांसमवेतायेसैन्यास्तेसैनिकास्त्वते इत्यमर: । मिलितहस्त्यश्वरथपादातंसेना० तत्रयेसमवेताएकदेशीभूतास्तेसैन्या: सैनिकाश्च ॥

सैन्यनियाहिका । स्त्री० चक्रग्रहण्याम् । मिरचाइतियस्यायवनभाषा ॥

सैन्यपृष्ठम् । न० प्रतिग्रहे । यत्रस्थितोराजास्वसैन्यंप्रतिगृह्णाति ॥

सैरन्ध्री । स्त्री० सैरिन्ध्र्याम् । सीरंधरति । धृञ्० । मूलविभुजादित्वात्क: । बाहुलकादलुक् । सीरन्ध्रस्येयम् । तस्येदमित्यण् । शिल्पकरणात्कर्षकस्त्रीवत् ॥ यद्वा । स्वैरं स्वाच्छन्द्यंधरति । प्राग्वत्क: । पृषोदरादि: । गौरादि: चतु:षष्टिकलाभिज्ञाशीलरूपादिसेवनी । प्रसाधनोपचारज्ञासैरन्ध्रीपरिकीर्तिताइतिकात्य: ॥ द्रौपद्याम् ॥

सैरिक: । पुं० हालिके० वृषे । लाङ्गलिके ॥ त्रि० सीरसम्बन्धिनि । सीरेणखनति । वेमदौव्यतिखनतीति ठक् सीरस्येदंवा । हलसीराट्ठक् ॥

सैरिन्ध्र: । पुं० वागुरावृत्तौ० सङ्कीर्णजात्यन्तरे ॥ यथाहमनु: । प्रसाधनोपचारज्ञमदासंदासजीवनम् । सैरिंध्रंवागुरावृत्तिंसूतेदस्युरयोगवे० इति ॥

सैरिन्ध्री । स्त्री० सैरन्ध्र्याम् । परवेश्मस्थशिल्पकृत्सुस्वयशस्त्रियाम् ॥ सैरन्ध्रीपरवेश्मस्थास्ववशाशिल्पकारिकेत्यमर: । चतुष्षष्टिकलाभिज्ञाशीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञासैरन्ध्रीपरिकीर्तितेतिकात्य: ॥ वर्णसङ्करसम्भूतस्त्रियाम् ॥ मल्लिकायाम् ॥ द्रौपद्याम् । निश्चयोपनायाम् । याज्ञसेन्याम् ॥

सीरंधरति । धृञ्० । मूलविभुजादित्वात्क: । बाहुलकादलुक् । सीरन्ध्रस्येयम् । तस्येदमित्यण् । शिल्पकरणात्कर्षकस्त्रीव । पृषोदरादि: ॥ यद्वा । स्वैरं स्वाच्छन्द्यंधरति । प्राग्वत्क: । पृषोदरादि: । गौरादिश्च ॥

सैरिभ: । पुं० लुलाये । महिषे । कासरे ॥ सीरोऽस्त्येषाम् ॥ अत इनि: । सीरिणांकर्षकाणामिभइव । शकन्ध्वादि: प्रज्ञाद्यण् ॥ यद्वा । सीरस्यसूर्यस्यइभइव० पुत्रवाहनत्वात् । पूर्ववत् ॥ ग्रहाभवने । स्वर्गे ॥

सैरीय: । पुं० भिण्ट्याम् ॥ सीरेभ

वः । तत्रभवद्वत्सम् । कर्षः ।
सैरिभः । वराच्छः ॥ सैरीयः
कफवातहृत् ॥
सैरीयकः । पुं० झिण्टाम् ॥ संज्ञा
यांकन् ॥
सैरेयः । पुं० झिण्टाम् ॥ सैरिभ
वः । नद्यादिभ्योढक् ॥
सैरेयकः । पुं० झिण्टाम् ॥ सैरेय
शब्दात्संज्ञायांकन् ॥ अस्यगुणाय
था । सैरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डु
विषापहः । तिक्तोष्णोमधुरोदन्त्यः
सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥ इति ॥
सैवालम् । न० शैवाले ॥
सोढः । त्रि० क्षान्ते । सहिष्णौ ।
सम्यक्ते । षहमर्षणे । क्तः । स
हिवहोरोदवर्णस्य ॥
सोढा । त्रि० तितिक्षासंयुक्ते । सहित
रि ॥ शक्ते ॥ सहते । षहमर्षणे ।
खुल्तृचावितितृच् ॥
सोत्कण्ठः । त्रि० उत्कण्ठायुक्ते ।
उत्के । उन्मनसि ॥
सोत्प्रासः । पुं० सशब्दहासे ॥ छा
छुरितके ॥ स्यादाच्छुरितकं हा-
सः सोत्प्रासइत्यमरः ॥ उत्प्रा
सनम् । असूर्य्यपद्ये । असुगति
दीप्त्यादानेषु ॥ घञ् । उत्सहि
तः सोत्प्रासः । उत्प्रासेनाधिक्ये
नचोपचारेणसहितः सोत्प्रासः ॥
न० सोल्लुण्ठने । प्रियवाक्ये ॥

सोदकः । पुं० पिण्डप्रदातारं पुरुष
मारभ्यदशमपुरुषान्तेषु ॥ यथा ।
पिण्डदात्सप्तपुरुषाः सपिण्डाः क
थिताः प्रिये । सोदकादशमान्ताः
स्युस्ततः कीदलगोत्रजाइति ॥
सोदयः । त्रि० उदयेनसहवर्त्तमाने ।
वृद्धियुक्ते । लाभसमेत० इ० भाषा ॥
सोदरः । पुं० सहोदरे ॥ सहउ
दरेणवर्त्तते । वोपसर्जनस्येतिसः
। सहसमानमुदरंयस्येतिवा ॥ ज
न्मा तृतीयस्थाने ॥
सोदरा । स्त्री० सहोदरायांभगिन्या
म् । टाप् ॥
सोदर्य्यः । पुं० समानोदर्य्ये । सग
र्भ्ये । सहजे । समानेउदरेशयि
तः स्थितः । सोदराद्यः । वि
भाषोदरे० इतिसमानस्यसः ॥
सोनहः । पुं० लशुने ॥ इ० श०
र० लो ॥
सोन्मादः । त्रि० उन्मादिष्णौ । सोन्मा
दे । सहोन्मादेनवर्त्तते । वोपसर्ज
नस्य ॥
सोपकरणः । त्रि० उपकरणेनसह
वर्त्तमाने । उपकरणविशिष्टे ॥
सोपकारः । त्रि० उपकारविशिष्टे ॥
सोपधम् । त्रि० सच्छद्मदानादौ ॥
सोपपदा । स्त्री० अनध्यायविशेषे ।
यथा । सिताज्येष्ठेद्वितीयाचवा
शिवनेदशमीतथा । चतुर्थीद्वादशी

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

माधेरताःसोपपदाः स्मृताः ॥ इति ॥

सोपप्लवः । पुं० राहुग्रस्ते० इन्दौ । राहुग्रस्तेपूषणि । राहुग्रस्तेऽस्मिन्स्त्रीच० पूष्णिच । सोपप्लवोपरक्तौद्वावित्यमरः । राहुकर्तृकग्रहणकर्मीभूतचन्द्रपूषणोः । उपरक्ते ॥ सहउपप्लवेनराहुणा० इति सोपप्लवः । तेनसहेतितिसमासः । वोपसर्जनस्येतिसहस्यसः ॥ त्रि० आपद्गते ॥

सोपमर्दः । त्रि० तिरस्कारसहिते ॥

सोपवासः । त्रि० उपवासविशिष्टे ॥

सोपाकः । पुं० चण्डालेनपुक्कस्यांजनितेऽन्त्यजविशेषे । भङ्गीतिप्रसिद्धे ॥ मारणोचितापराधे० राजादेशेनमारणम्० तेनास्यवृत्तिः । यथा । चण्डालेनतुसोपाकोमूलव्यसनवृत्तिमान् । पुक्कस्यांजायते पापःसदासज्जनगर्हितः ॥ इतिमनुः ॥

सोपाधिः । वि० उपाधियुक्ते ॥ प्रतिज्ञाभिक्षादिनादानादौ ॥

सोपानम् । न० पाषाणादिरचिते० सौधाद्यारोहणे । आरोहणे । पैडी० इ० भा० प्र० । सहविद्यमानउपरिस्थानेगमनयेन । आरोहणस्यसोपानंपैडीइतिसमाह्वये । सोपानेकाष्ठघटितेनिःश्रेणिस्त्वधिरोहिणीतिशब्दरत्नावली ॥

सोभाञ्जनः । पुं० शोभाञ्जने ॥

सोमः । पुं० शिवे ॥ उमयासहितः ॥ हिमदीधितौ । चन्द्रे ॥ सोमेऽमावास्यायामस्तोदयमारभ्य स्नानकालपर्यन्तं मौनीभूत्वाऽऽत्मा- नृगोसहस्रदानफलमश्नुतेव्या ह्यासः । सिनीवालीकुहूर्वापि यदिसोमदिनेभवेत् । गोसहस्रफलंदद्यात्स्नानंयन्मौनिनाकृतमि- ति ॥ अमृतंसूते० सोमः । षुप्रसवैश्वर्ययोः । अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्नितिमन् ॥ वानरे ॥ कुबेरे ॥ पितृदेवे । यमे ॥ समीरणे ॥ वसुप्रभेदे । नीलवसौ ॥ कर्पूरे ॥ सोमलतौषधौ ॥ सोमलतारसे ॥ सोमलतासाधनकेयागे ॥ दिव्यौषध्याम् ॥ अमृते ॥ पर्वतविशेषे ॥ न० क्षीरे । जले ॥ काञ्जिके ॥ स्वर्गे ॥

सोमगर्भः । पुं० विष्णौ ॥ सोमोगर्भेऽस्य ॥

सोमजः । पुं० बुधे ॥ न० दुग्धे ॥ त्रि० चन्द्रजे । सोमाज्जातः । जनी० । डः ॥

सोमतीर्थम् । न० प्रभासतीर्थे ॥

सोमधारा । स्त्री० देवपथे । नभःसरिति ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सोमः । पुं॰ चन्द्रे । इन्दौ । सम्रु तं सौति । षु प्रसवने । नामन्सीमन्सीमन्नित्यनिन्दन्तपाद्यानि पातितः । सोमानाम्नः ॥

सोमपः । पुं॰ सोमपीतिनि याजे पीतसोमलतारसे । सोमं पिबति । पा पाने । आतोऽनुपेति कः ॥

सोमपलः । पुं॰ उलपे । सोमलतायाम् ॥

सोमपाः । पुं॰ सोमपे । यज्ञे सोमलतारसपानकर्त्तरि । सोमं पिबति । पा॰ क्विप् ॥ भृगोः पुत्रेषु॰ ब्राह्मणानां पितृषु ।

सोमपीती । पुं॰ यागे पीतसोमरसे । सोमपे ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः ॥

सोमपीथः । पुं॰ सोमपाने ॥

सोमबन्धुः । पुं॰ कुमुदे ॥ सोमो बन्धुरस्य ॥ सूर्य्यबुधयोः । यथा । मित्राणि सूर्यात्‌ शशिभौमजीवाः॰ सूर्येन्दुजौ॰ सूर्यशशाङ्कजीवाः । आदित्यशुक्रौ॰ रविचन्द्रभौमाः॰ बुधार्कजौ चन्द्रजभार्गवौ चेति॰ ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सोमभूः । पुं॰ बुधग्रहे ॥ जिनराजभेदे ॥ त्रि॰ सोमवंशोद्भवे ॥ सोमाद्भवति । भू॰ क्विप् ॥

सोमयागः । पुं॰ सोमलतारसपानाङ्गके वार्षिकयज्ञविशेषे ॥

सोमयाजी । पुं॰ सोमयागकर्त्तरि ।

सोमयोनि । न॰ चन्दनविशेषे ॥ यथा । सुशीतलं चन्दनं स्यात्‌ तैलपर्णं वा मुच्यते । उभौ तु यस्य पर्यायौ सोमयोनि॰ शिलोद्भवमिति शब्दचन्द्रिका ।

सोमराजः । पुं॰ चन्द्रे । द्विजराजे । सोमश्चासौ राजा च । टच् ॥

सोमराजिका । स्त्री॰ सोमराजिनि । वाकुच्याम् ॥

सोमराजी । पुं॰ ओषधिविशेषे । तत्पर्याया यथा । अवल्गुजः सोमराजी सुवल्ली सोमवल्लिका । कालमेषी कृष्णफला वागुजी पूतिफल्यपीति ॥ सोमराज॰ इ॰ ह कुच॰ इ॰ च॰ गौ॰ दे॰ भा॰ ॥ सोमइव । सोमेनवा॰ राजते । राज॰ । उपमानइति वा सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इति णिनिः ॥

सोमराजी । स्त्री॰ सोमलतायाम् ॥ वाकुच्याम् सोमराजिनि । गायत्रीछन्दोभेदे ॥ यकारद्वयेन प्रकृष्टाहिर्ताः । भवेत्‌ सोमराजीत था शङ्खनारी द्वियासोमराजीत्य पिलक्ष्यलक्षणम् । यथा । हरेः सोमराजीसमा तेयशः श्रीः । जगन्मण्डलाच्छिन्नत्यन्धकारम् । ङीप् ।

सोमलता । स्त्री॰ स्वनामप्रसिद्धायां लतायाम् । तस्याः पर्य्यायाश्च यथा सोमवल्ली सोमलता सोमाक्षीरी द्विजप्रिया । सोमवल्लीति-

दोषघ्नीकटुस्तिक्तारसायनीति ॥
अपिच । सोमवल्लीमहागुल्मायज्ञ
श्रेष्ठाधनुर्लता । सोमार्हागुल्मवल्ली
चयज्ञवल्लीद्विजप्रिया । सोमक्षीरा
चसोमाचयज्ञाङ्गारुद्रसङ्ख्यया ।
सोमवल्लीकटुः शीतामधुरापित्त
दाहहृत् । तृष्णाविशोषशमनी
पावनीयज्ञसाधनीतिरा० नि० घटः
॥ ब्राह्मीओषधौ ॥

सोमलतिका । स्त्री० गुडूच्यां । सोम
वल्ल्याम् ॥

सोमवंशः । पुं० युधिष्ठिरे । अजात
शत्रौ । चन्द्रवंशे । सोमस्यवंशः ॥

सोमवल्कः । पुं० धवलकटफले ।
खदिरे । रीठाकरञ्जे ॥ करञ्जे ॥
सोमस्यवल्कोवल्कलमस्य ॥

सोमवल्कलः पुं० कट्फले । श्वेत
खदिरे ॥ सोमस्यवल्कलमस्य ॥

सोमवल्लरी । स्त्री० ब्राह्म्यामोषधौ ।
सोमस्यवल्लरी । सोमलतायाम् ॥

सोमवल्लिका । स्त्री० सोमराजिनि ।
सोमस्यवल्ली । स्वार्थेकन् ॥

सोमवल्ली । स्त्री० वत्सादन्याम् । छि
न्नरुहायाम् । गुडूच्याम् । सोम
स्यवल्ली ॥ वाकुच्याम् । सोमलता
याम् । सोमवल्लीत्रिदोषघ्नीकटु
स्तिक्तारसायनी ॥ पातालगरुड्या
म् । ब्राह्म्याम् ॥ सुदर्शना-
याम् ॥

सोमवारः । पुं० सोमस्यमेऽस्यदिने

सोमविक्रयी । पुं० सोमलतारसवि
क्रयकर्त्तरि ॥

सोमवृक्षः । पुं० कटफलवृक्षे ॥ श्वे
तखदिरे ॥

सोमशकला । स्त्री० शशाङ्कल्याम्
॥ चन्द्रखण्डविशिष्टायाम् ॥

सोमसञ्ज्ञम् । न० कर्पूरे ॥

सोमसदः । भूम्नि० पितृगणान्तरे ॥
विराट्सुताः सोमसदः साध्या
नांपितरः स्मृताः ॥

सोमसवनः । पुं० ब्रह्मलोकस्याश्व
त्थवृक्षे ॥ सोमेऽमृतंसवतीति ।
युच् ॥

सोमसारः । पुं० खदिरे ॥

सोमसिद्धान्तः । पुं० बौद्धविशेषे ॥

सोमसिद्धान्ती । पुं० सोमसिद्धा
न्तवेत्तरि । कापालिके ॥ तत्स्वरू
पादिकंयथा । नरास्थिमालाकृत
चारुभूषणः श्मशानवासीनृकपा
लभोजनः । पश्यामियोगाञ्जनशु
द्धचक्षुषाजगन्मिथोभिन्नमभिन्न-
मीश्वरात् ॥ अपिच । मस्तिष्कान्त्र
वसाभिघारितमहामांसाहुतीर्जु
ह्वतां० वह्नौब्रह्मकपालकल्पितसु
रापानेननः पारणा ः सद्यः कृ
त्तकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारो
ज्ज्वलैरर्च्योनः पुरुषोपहारबलिभि
र्देवोमहाभैरवइति ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सोमसिन्धुः । पुं० राहुमूर्द्धभिदि । विष्णौ ॥

सोमसुता । स्त्री० नर्म्मदायाम् ॥

सोमसूत्रम् । न० देवालयाज्जलनिर्गमस्थाने ॥ यथा । शिवप्रदक्षिणे मन्त्रीचण्डचन्द्रक्रमेणतु । सव्यासव्यक्रमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ॥

सोमाख्यम् । न० रक्तोत्पले ॥

सोमालः । त्रि० कोमले ॥

सोमाश्रमः । पुं० तीर्थविशेषे ॥

सोमेश्वरः । पुं० काश्यां सोमकर्त्तृकप्रतिष्ठितशिवे ॥

सोमोद्भवा । स्त्री० रेवायाम् । नर्म्मदायाम् ॥ सोमात् सोमवंशजात् पुरूरवस उद्भवति निःसरतीति स्वात् ॥ यद्वा । सोमोऽमृतमुद्भवत्यस्याः स्वर्गप्रदत्वात् । अप् ॥ सोमाद्रुद्रादुद्भवतीति वा । पचाद्यच् । सोमोऽद्रिविशेषः उद्भवोऽस्या वा ॥

सोम्यः । पुं० उपद्वीपभेदे ॥ त्रि० प्रियदर्शने ॥ सोमवत् । शाखादिभ्यो यः ॥

सोरठा । स्त्री० गाथाछन्दोऽन्तरे ॥ तत्र सोरठाछन्दसमुदाये पतिरिति वदति । यदोहाविपरीतमिह जनादिसुरसमुपनयति ॥ यथा । अभिनवजलनिधिनीलममलकमलदलदीचनम् । सखि नमामि सदापि मधुमथनं अक्रमोचनम् ॥

सोल्लुण्ठः । पुं० सोल्लुण्ठने ॥

सोल्लुण्ठनम् । न० सोपहासपूर्व्वकोक्तौ । स्तुतिपूर्व्वकेऽहङ्कारे । सदुपहासाद्विलोपधायकवाक्ये ॥ लुण्ठति । लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ल्युट् । लुण्ठनेन सहितम् ॥

सोल्लुण्ठोक्तिः । स्त्री० सव्यङ्ग्योक्तौ ॥

सौकर्य्यम् । न० अनायासे ॥ सुकरस्य क्रियायाम् ॥

सौकुमार्य्यम् । न० मार्द्दवे ॥

सौक्ष्म्यम् । न० सूक्ष्मतायाम् ॥ सूक्ष्मस्य भावः । ष्यञ् । अवस्थाभावे । गुणविशेषे । यतः सर्व्वस्वरूपत्वं प्रत्यक्षसौक्ष्म्यमुच्यते ॥

सौखरात्रिकः । त्रि० सुखरात्रिप्रश्नकर्त्तरि ॥ सुखरात्रिं पृच्छति । पृच्छतौ सुस्नातादिभ्य इति ठक् ॥

सौखशायनिकः । त्रि० सुखशयनप्रश्नकर्त्तरि ॥ सुखशयनं पृच्छति । पृच्छतौ सुस्नातादिभ्य इति ठक् । अनुशतिकादिः ॥

सौखसुप्तिकः । त्रि० वैतालिके । वैतालिका बोधकराश्चार्थिकाः सौखसुप्तिकाः । इ० अमरः ॥

सौखिकः । त्रि० सुखार्थिनि । सौख्योत्पत्तिमात्रप्रसिद्धौ । म० भा० राजधर्म्मः ॥

सौख्यम् । न० सुखे । सुखमेव । स्वार्थे ष्यञ् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सौख्यैर्दुःखान्यपीहति ॥

सौगन्धिवनम्। न० तीर्थविशेषे ॥

सौगतः। पुं० बौद्धविशेषे। शून्यवादिनि। माध्यमिके ॥ सुगतो बुद्धोऽस्तिमंस्यनीशोऽस्य। भक्तिरित्यण् ॥

सौगन्ध्यम्। न० कत्तृणे। सौगन्धिके ॥

सौगन्धिकः। पुं० गन्धपाषाणे। गन्धके। सुगन्धव्यवहारिणि। गन्धवणिजि। गन्धीतिभाषाप्रसिद्धे। नपुंसकविशेषे। नासायोनौ। यः पूतियोनौ जायेत स वै सौगन्धिको भवेत् ॥ न० कह्लारे। श्वेतोत्पले। सौंधीबू० भा० प्र० ॥ पद्मरागमणौ। कत्तृणे। नीलोत्पले। इति राजनिघण्टुः ॥ सुगन्ध एव। स्वार्थे० विनयादिभ्यष्ठक् ॥ शोभनो गन्धोऽस्य० शोभनो गन्धो वा। सुगन्धः प्रयोजनमस्य। प्रयोजनमिति ठञ् ॥

सौगन्धिका। स्त्री० पद्मभेदे ॥ शू० म० भा० वनपर्व ॥

सौचक्यम्। न० सूचकस्य कर्म भावो वा। पुरोहितादित्वाद्यक् ॥

सौचि:। पुं० सौचिके।

सौचिकः। पुं० सूचिजीविनि तुन्नवाये ॥ वर्णसङ्करप्रभेदोऽयम्। कैवर्त्तकन्यायां शौण्डिकाद्देवसौचिकद्भातिपराशरपद्धतिवचनात् । सूचीशिल्पमस्य। शिल्पमिति ठक् ॥

सौचिक्यम्। न० सौचिकस्य कर्म भावो वा ॥ पद्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥

सौजन्यम्। न० सौहार्दे। सुजनतायाम् ॥ यथा। सौजन्यं० वरवंशजन्म० विभवो० दीर्घायु० रारोग्यता विज्ञत्वं विनयित्व० मिन्द्रियवशः० सत्पात्रदानेरुचिः। सन्मन्त्री० सत्सुतः० प्रियाप्रियतमा० भक्तिश्च नारायणे० सत्पुण्येन विनाऽत्रयोदशगुणाः संसारिणाम् दुर्लभाः ॥

सौत्यम्। न० सारथ्ये ॥ सूतस्य कर्म भावो वा। ष्यञ् ॥

सौत्रः। पुं० ब्राह्मणे। नियतप्रयोगाभावे धातुविशेषे ॥ त्रि० सूत्रसम्बन्धिनि ॥

सौत्रामणी। स्त्री० सुरायज्ञप्रधाने वैदिकयागविशेषे। सौत्रामण्यां सुराग्रहान् गृह्णीयादिति श्रुतिविहिते ॥ सौत्रामण्यां कुलाचारे ब्राह्मणः प्रपिबेत् सुराम्। अन्यथा कामतः पीत्वा पतितस्तु द्विजो भवेत् ॥

सौदामनी। स्त्री० तडिति। विद्युति। सुदामा ऐरावतगजः। सुदाम्नः एकदिक्। तेनैकदिगित्यण्। प

क्षितिप्रकृतिभावात् हिलोपाभावोऽपीन
भवत: ॥ यद्वा । सुदामापर्वत:
सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् । पूर्व
वदण् प्रकृतिभावौ । स्फटिकादिम
यपर्वतप्रान्तभवा हि विद्युदतिस्फु
टा भवतीत्यर्थात् ॥ सुदामामाला
। तत्र भवा वा । सौदामनी । माला
कारित्वर्थ: । तडिद्विशेषे ॥ अम
र: प्रभेदे ॥ देवविशेषे० इत्यज
य: ॥

सौदायिकम् । न० स्त्रीधनविशेषे ॥
अथाह कात्यायन: । ऊढया कन्य
यावापि पत्यु: पितृगृहेऽथवा । भ
र्त्तु: सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदा
यिकं स्मृतम् ॥ सौदायिकं धनं प्रा
प्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते । यस्मा
त्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तं तत्प्रजी
वनम् ॥ सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वा
तन्त्र्यं परिकीर्त्तितम् । विक्रये चैव
दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपीति ॥ सु
दायेभ्य: पितृमातृभर्तृकुलसम्ब
न्धिभ्यो लब्धं सौदायिकम् । आनृशं
स्यम्० अनैष्ठुर्य्यम् ॥ इति दायत
त्वम् ॥

सौदास: । पुं० इक्ष्वाकुवंशीयअयो
ध्याधिपतौ । कल्मषपादे । मि
त्रसहे ॥

सौध: । पुं० न० राजसदने । सुधा
लेपोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वादण्
ण् ॥ सुधयाऽवलिप्तं वा । रौप्ये
॥ त्रि० सुधासम्बन्धिनि ॥ पुं० दु
ग्धपाषाणे ॥

सौधभूषणम् । न० कटघर्घरायाम्
। चूना० इ० भाषाप्र० ॥

सौन: । त्रि० सूनायांभवे

सौनन्दम् । न० बलभद्रमुसले ॥

सौनन्दी । पुं० बलदेवे ॥ सौनंदम
स्यास्ति । इनि: ॥

सौनिक: । पुं० वधस्थानाधिकारि
णि ॥ वैतंसिके । मांसिके ॥ शा
कुनिके ॥ सूनयाचरति । ठक् ।

सौमिकी । स्त्री० दीक्षणीयेष्ट्याम् ॥

सौन्दर्य्यम् । न० सुंदरतायाम् ॥ त
ल्लक्षणं यथा । अङ्गप्रत्यङ्गकानां य:
सन्निवेशो यथोचितम् । सुश्लिष्टसन्धि
बन्धं यत्तत्सौन्दर्य्यमुदाहृतमित्यु
ज्ज्वलनीलमणि: ॥ सुन्दरस्य भाव:
। ष्यञ् ॥

सौपर्णम् । न० मरकते ॥ शुण्ठ्या
म् ॥ गारुत्मतास्त्रे ॥ त्रि० सुप
र्णसम्बन्धिनि ॥

सौपर्णी । स्त्री० पातालगरुडीलता
याम् ॥

सौपर्णेय: । पुं० गरुत्मति । गरुडे
॥ सुपर्ण्या अपत्यम् । स्त्रीभ्यो
ढक् ॥

सौपर्णेयी । स्त्री० सुपर्ण्या: पुत्र्याम्
॥ सुपर्ण्या अपत्यं स्त्री । स्त्रीभ्यो ढ

कः । टिट्ढाणञिति ङीप् ॥

सौप्तिकम् । न० रात्रिमारणे । रात्रियुद्धे ॥ महाभारतस्य पर्व्वविशेषे ॥ त्रि० सुप्तिसम्बन्धिनि ॥

सौभम् । न० खसञ्चारिपुरे ॥ हरिश्चन्द्रपुरे ॥

सौभगम् । न० सुभगत्वे ॥

सौभद्रः । पुं० सुभद्रातनयेऽभिमन्यौ ॥ सुभद्राया अपत्यम् । अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्य इत्यण् ॥ सङ्ग्रामविशेषे ॥ सुभद्राप्रयोजनमस्य । सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्य इत्यण् । ग्रन्थविशेषे ॥ सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यण् ॥ त्रि० सुभद्रासम्बन्धिनि ॥

सौभद्रेयः । पुं० अभिमन्यौ ॥ सुभद्राया अपत्यम् । स्त्रीभ्यो ढक् ॥ विभीतकवृक्षे ॥

सौभरम् । न० सामविशेषे ॥

सौभरिः । पुं० पुराणप्रसिद्धे परमहंसे । मुनिविशेषे । *

सौभागिनेयः । पुं० सुभगासुते ॥ सुभगाया अपत्यम् । कल्याण्यादीनामिनङिति ढक् । इनङादेशश्च । हृद्भगेत्युभयपदवृद्धिः ॥

सौभागिनेयी । स्त्री० सुभगात्मजायाम् ॥

सौभाग्यम् । न० विष्कम्भाद्यन्तर्गतयोगविशेषे ॥ तज्जातफलं यथा । सौभाग्यजन्मा सुभगो मनुष्यः श्लाघ्यो जनानां धनवान् गुणज्ञः । उदारचित्तो बलवान् विवेकी महाभिमानी प्रियभाषणश्चेति ॥ सिन्दूरे ॥ टङ्कणे ॥ सुभगत्वे । तल्लक्षणं यथा । अस्वप्ननिद्रोऽल्पभुग्वाग्मी मितभाष्यनसूयक इति ॥ सुभगस्य कर्म्म भावो वा । ष्यञ् । हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्व्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिः ॥ व्रतविशेषे ॥

सौभाग्यकरणम् । न० वाल्लभ्यहेतौ ॥ यः सार्व्वजन्यं सुभगत्वमिच्छेद्गुणान् स सर्व्वस्य वदेत्परोक्षम् । प्राप्नोति दोषानसतोऽप्यनेकान् परस्य यो दोषकथां करोति ॥

सौभाग्यचिन्तामणिः । पुं० सारकौमुद्युक्तौषधविशेषे ॥

सौभाग्यशुण्ठी । स्त्री० पाकविशेषे ॥ यथा । नागरस्य पलान्यष्टौ घृतं देयञ्च तत्समम् । क्षीरं द्विप्रस्थसंयुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं पलम् ॥ पचेन्मृद्वग्निना सम्यक् यथा पाको भवेत्तदा । चूर्णं दद्यात् त्रिजातस्य व्योषस्य च पलोन्मितम् ॥ भक्षयेद्यथाशक्त्या शुष्मिरक्शूलञ्च मारुतम् । सूर्य्यावर्त्तं हनुस्तम्भं मन्यास्तम्भं गलग्रहम् ॥ बलवर्णकरं हृद्यं वलीपलितनाशनम् । आमवातप्रशमनं सौभाग्यकरमुत्तममिति पाकावली ॥

सौभ्रात्रम् । न० सुभ्रातॄणां भावे ॥ यु

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

बादित्वादण् ॥

सौमदत्ति : । पुं॰ चत्त्रियविशेषे । भूरिश्रवसि । सोमदत्तस्याऽपत्यम् । अतइञ् ॥

सौमनसा । स्त्री॰ जातिपत्र्याम् ॥

सौमनसायनी । स्त्री॰ जातिपत्र्याम् । मालतीपत्त्रिकायाम् । जाविची ० इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

सौमनस्यम् । न॰ शोभनमनोभवे ॥ कुसुमसमूहे ॥ श्राद्धेपिण्डदानानन्तरंब्राह्मणहस्ते पुष्पदानमन्त्रे

सौमनस्यवान् । त्रि॰ प्रीतिमति ॥

सौमनस्यायनी । स्त्री॰ मालतीकलिकायाम् ॥ यथा । मालतीपुष्पकलिकांसौमनस्यायनींविदुरितित्रिकाण्डशेष : ॥

सौमिक : । पुं॰ सोमरससाध्येऽग्निष्टोमादियागे ॥

सौमिकी । स्त्री॰ दीक्षणीयेष्टौ ॥ इ॰ हे॰ चन्द्र : ॥

सौमित्र : । पुं॰ लक्ष्मणे ॥

सौमित्रि: । पुं॰ रामानुजे । लक्ष्मणे ॥ सुमित्रायाअपत्यम् । बाह्वादित्वादिञ् ॥

सौमी । स्त्री॰ ऋग्विशेषे ॥ सोमोदेवताऽस्या: । सोमाड्ड्यण् । ङीप् । यलोप : ॥

सौमेधिक : । पुं॰ सिद्धे ॥

सौमेरव : । त्रि॰ सुमेरुसम्बन्धिनि ॥

सौमेरुकम् । न॰ सुवर्णे ॥

सौम्य : । पुं॰ सोमात्मजे । बुधे ॥ वत्सरविशेषे ॥ तत्फलंयथा । सुभिचंचेममारोग्यंसुखञ्चनिरुपद्रवम् । सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजासौम्ये सौख्यंप्रकीर्त्तितमिति ॥ ४३ ॥ भास्करे ॥ इतिधरणौविप्रे ॥ उदुम्बरवृचे ॥ भूखण्डविशेषे ॥ कृच्छ्रव्रतविशेषे ॥ न॰ मृगशिरोनचत्त्रे ॥ तीर्थविशेषे ॥ करमध्ये सौम्यतीर्थम् ॥ त्रि॰ अनुग्रे ॥ साधौ ॥ मनोज्ञे ॥ सोमदैवते ॥ सोमद्रवसोम्य : । शाखादिभ्योय : । तत : प्रज्ञाद्यण् ॥ सोमोदेवताऽस्या । सोमाड्ड्यण् । यद्वा । सोमद्रवसोम : । ततश्चतुर्वर्णादित्वात्ष्यञ् ॥

सौम्यकृच्छ्र : । पुं॰ व्रतविशेषे ॥ यथा । पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनांप्रतिवासरम् । एकैकमुपवासश्चकृच्छ्र : सौम्योयमुच्यते ॥

सौम्यगन्धी । स्त्री॰ शतपत्र्याम् ॥

सौम्यग्रह : । पुं॰ शुभग्रहे ॥ यथा ॥ अर्द्धोनेन्दुर्कसौरारा : पापा : सौम्यास्तथापरे । पापयुक्तोबुध : पापोराहुकेतूचपापदौ ॥

सौम्यता । स्त्री॰ प्रियदर्शनतायाम् ॥

सौम्यत्वम् । न॰ सौमनस्ये ॥ स

र्वलोकहितैषित्वे ॥ प्रतिबिम्बभा चिन्तने ॥

सौम्यधातु : । पुं॰ कफे । श्लेष्मणि ॥

सौम्यवपु : । न॰ अनुग्रहशरीरे ॥

सौम्या । स्त्री॰ अनुग्राह्याम् ॥ मनोज्ञायाम् ॥ दुर्गायाम् । गौर्याम् ॥ शालपर्ण्याम् ॥ महाज्योतिष्मत्याम् ॥ गुञ्जायाम् ॥ उत्तरदिशि ॥ ब्राह्म्याम् ॥ मल्लिकायाम् ॥ रुद्रजटायाम् ॥ शट्याम् । महेन्द्रवारुण्याम् ॥ मधिषवल्ल्याम् ॥

सौम्या : । स्त्री॰ बहुत्वे॰ मृगशिर : शिर : स्थासु पञ्चतारकासु । इल्वलासु ॥

सौम्यायनम् । न॰ उत्तरायणे ॥

सौर : । पुं॰ शनैश्चरे ॥ मासविशेषे । सूर्यैकराशिभोगावच्छिन्नेमासि ॥ यथा । आदित्यराशिभोगेनसौरोमास : प्रकीर्त्तितइति । एकस्मात्सङ्क्रमाद्यासङ्क्रान्ति : सौरोभिधीयतइतिच ॥ दिनविशेषे ॥ वर्षविशेषे ॥ तुम्बुरुवृक्षे ॥ त्रि॰ सूर्यसम्बन्धिनि ॥ न॰ उत्तरपूरावविशेषे ॥ त्रि॰ सूर्योपासके ॥ सूर्यस्यार्कस्यायम् । तस्येदमित्यण् ॥

सौरज : । पुं॰ तुम्बुरुवृक्षे ॥ फलविशेषे ॥ त्रि॰ सौरजाते ॥

सौरदिनम् । न॰ सौरदिवसे ॥

सौरनक्तम् । न॰ व्रतविशेषे ॥ यथा । हस्तयुक्तेचार्कदिनेसौरनक्तंसमाचरेत् । स्नात्वात्वर्कंसमभ्यर्च्यनीरोगोबहुजीवति ॥ आत्मनोद्विगुणच्छायंयदास्यात्तिष्ठतेरवि : । सौरनक्तंविजानीयान्ननक्तंनिशिभोजनमितिनारसिंहे ६४ अध्याय : ॥

सौरभम् । न॰ कुङ्कुमे ॥ बोले ॥ सुगन्धितायाम् ॥ विषमवृत्तान्तरे ॥ अयमुन्नतासदृशमेवपदमिहद्वितीयमन्यथा । जायतेरनभगेयंयितंकथयन्तिसौरभमिदंतदीदृशम् ॥ यथा । परिभूतफुल्लशतपत्रवनविस्तृतगंधविभ्रमा । कस्यहृन्नहरतोह्यरिमुखपद्मसौरभकजातशङ्कुता ॥

सौरभेय : । पुं॰ वृषे ॥ सुरभ्याअपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

सौरभेयी । स्त्री॰ माहेय्याम् । गवि । उस्रायाम् ॥ सुरभ्यो : स्त्र्यपत्यम् । ढक् । ङीप् ॥

सौरभ्यम् । न॰ मनोज्ञत्वे ॥ सौगन्ध्ये । सुगन्धितायाम् ॥ गुणगौरवे ॥ पुं॰ कुबेरे ॥

सौरमास : । पुं॰ सूर्यैकराशिभोगावच्छिन्नकाले ॥ यथा । एकराशौरविर्यावत्कालंमास : सभास्कर : । अयषड्भि : सौरमासैरयनंपरिकीर्त्तितम् ॥

सौरसम्वत्सरः । पुं॰ सूर्यस्य द्वादशराशिभोगावच्छिन्नकाले । यथा । सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु । एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥

सौरसेनः । पुं॰ देशविशेषे । यथा । मागधाद्दक्षभागे तु विन्ध्यात् पश्चिमतः शिवे । सौरसेनाभिधो देशः सूर्यवंशप्रकाशकः ॥

सौरसेयः । पुं॰ कार्त्तिकेये । स्कन्दे । सुरसाया अपत्ये ॥

सौरसैन्धवः । त्रि॰ गङ्गासम्बन्धिनि ॥ सुरसिन्धोरयम् । अण् । हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिः ॥

सौराष्ट्रः । पुं॰ देशविशेषे ॥ कौङ्कणात् पश्चिमं तीर्थं समुद्रप्रान्तगोचरम् । हिङ्गुलाजान्तको देवि दशयोजनदेशकः । सौराष्ट्रदेशो देवेशि स्यात् गुर्जराभिधः ॥ कुन्दुरुके ॥ न॰ कांस्ये ॥

सौराष्ट्रकम् । न॰ पञ्चलौहे ॥

सौराष्ट्रमृत्तिका । स्त्री॰ काक्ष्याम् । तुवर्याम् । फटकरी॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

सौराष्ट्री । स्त्री॰ तुवर्याम् ॥

सौराष्ट्रिकः । पुं॰ विषप्रभेदे । सौमलखार॰ संखिया॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ सुराष्ट्रविषये जातस्सौराष्ट्रिक उच्यते ॥ त्रि॰ सुराष्ट्रजे, सुराष्ट्रदेशविशेषभवः । धूमादित्वाट् ठञ् ॥

सौराष्ट्री । स्त्री॰ सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् ॥ स्फटिकायामुषाः सर्वे सौराष्ट्राश्चपिकीर्त्तिताः ॥ सुराष्ट्रे भवा । अण् । ङीप् ॥ सौराष्ट्री कफपित्तघ्नी विसर्पव्रणनाशिनी ॥

सौरिः । पुं॰ शनैश्चरे । शनिग्रहे ॥ सूरस्यार्कस्यापत्यम् । अत इञ् । श्रीकृष्णे ॥ सूरो यादवेन्द्रश्शानपौत्रिमधुमाधवौ । स वसुदेवस्य पिता । तदंशत्वात् सौरिः कृष्णः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । असनन्तर्वे ॥ आदित्यभक्तायाम् ॥

सौरिकः । पुं॰ स्वर्गे ॥ न॰ सुरानिमित्तधने ॥

सौरिरत्नम् । न॰ नीलमणौ ॥

सौरी । स्त्री॰ रश्मौ । सूर्यकिरणे ॥ सूर्यस्येयम् । अण् । ङीप् । सूर्यतिष्येति यलोपः ॥

सौवः । त्रि॰ स्वकीये ॥ स्वस्येदम् । अण् ॥

सौवर्चलम् । न॰ सर्जिकाक्षारे ॥ सुवर्चलाया इदम् । तस्येदमित्यण् ॥ सच्चर॰ इ॰ प्र॰ लवणे । कृष्णलवणे । अक्षे । रुचके । सुष्ठु वर्च्चते । वर्च दीप्तौ । वृषादित्वात् कलच् ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

प्रज्ञाद्यण् ॥

सौवर्णः । त्रि० सुवर्णस्य विकारे कटकादौ ॥ तस्य विकार इत्यर्थे जातरूपेभ्यः परिमाण इत्यण् ॥

सौवर्णभेदिनी । स्त्री० प्रियंगौ ।

सौवली । स्त्री० गान्धार्य्याम् । सुवलस्यापत्याम् ॥

सौवस्तिकः । पुं० पुरोहिते ॥ त्रि० स्वस्तिकृति ॥

सौविदः । पुं० राजस्त्र्यागारे वर्षवराधिकृते । सौविदल्ले । कञ्चुकिनि । स्थापत्ये ॥ यदि : सञ्चरन्तोनामन्तः पुरस्त्रीणां प्रियकपुरुषान्तरवारणाय राज्ञा स्त्र्यागारे ये वेत्रधरा नियुक्तास्ते वर्षमल्लकाः सौविदल्लादिशब्दवाच्याः । सुष्ठु वेत्ति । विद ज्ञाने । इगुपधलक्षणः । सुविद एव । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् । यद्वा । सुविदस्य राज्ञः स्त्रियस्तासामयं रक्षकः । तस्येदमित्यण् ॥

सौविदल्लः । पुं० सौविदे ॥ सुष्ठु दन्तं विदांसमपि० लान्तिवशवर्त्तिनं कुर्वन्ति सुविदल्लाः । तासामयं रक्षकः । तस्येदमित्यण् ॥

सौवीरः । पुं० नीहदन्तरे । कुमालके ॥ शूरसेनात् पूर्वभागे गण्डक्याः पश्चिमे भवे । सौवीरदेशादेर्वेश्यः सर्वदेशाधमाधमः ॥ न० काञ्जिके ॥ यथा । सौवीरन्तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतम् । गोधूमैरपि सौवीरमाचार्य्याः केचिदूचिरे । सौवीरन्तु ग्रहण्यर्शः कफघ्नं भेदि दीपनम् । उदावर्त्ताङ्गमर्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते ॥ स्रोतोञ्जने । सौवीराञ्जने ॥ बदरीफले । महद्बदरे ॥ यथाहुः । पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं बदरं महत् । सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् । बृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणमिति ॥ सुवीरदेशभवम् । तत्रभव इत्यण् ॥

सौवीरकम् । न० सुवीराम्ले । काञ्जिके ॥ पुं० बदरवृक्षे ॥

सौवीरसारम् । न० स्रोतोञ्जने ॥

सौवीराञ्जनम् । न० स्रोतोञ्जने । सुरमा इति भा० प्र० । सौवीरहूतदञ्जनञ्च ॥ यथा । सौवीराञ्जनमिदमम्बपञ्चवीास्ते विन्यस्तं कनकशलाकया चयत् । तन्नूनं सलिलमपि त्वदचिराञ्चलेन्द्राद्यभिलषणीयतामियायेति शाङ्करीमानसपूजा ॥

सौशब्दः । पुं० गुणविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । सुप्तिङन्तपरावृत्तिः सौशब्दमिति ॥

सौष्ठवम् । न० सुष्ठुतायाम् ॥ सुष्ठु भावः । उद्गात्रादित्वादञ् ॥

सौस्नातिकः । त्रि० सुस्नातप्रश्नकर्त्तरि ॥ सुस्नातं पृच्छति । पृच्छतौ सुस्नातादिभ्य इति ठक् ॥

सौहार्द्दः । पुं० मित्रतनये ॥ सुहृ

दोपत्यं तस्यापत्यमित्यण् । हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदयोरादिवृद्धिः ॥ न० सौजन्ये । शोभनहृदयत्वे ॥ सख्ये । मैत्र्याम् ॥ सुहृदयस्य भावः कर्म वा । मित्रे सुहृदादेशः ॥

सौहार्दम् । न० सौहार्दे । सख्ये ॥ सुहृदयस्य भावः । ष्यञ् । वाशोकष्यञ् रोगेष्विति हृदादेशः ॥

सौहित्यम् । न० तृप्तौ ॥ सुहितस्य भावः । कर्म वा । पुरोहितादित्वाद्यक् ॥ पर्याप्तौ ॥

सौहृदम् । न० सौहार्दे । सख्ये ॥ सुहृदः कर्म भावो वा । युवादित्वादण् ॥ प्रेमणि ॥

सौहृद्यम् । न० सौहार्दे ॥ सुहृदयस्य भावः । ष्यञ् । वाशोकष्यञ् रोगेष्विति पक्षे हृदादेशाभावः ॥

स्कान्दः । पुं० कार्त्तिकेये । महासेने । पार्वतीनन्दने ॥ सेनापतीनामहं स्कन्द इति गीता । स्कन्दति गच्छति० शोषयति वा दैत्यान् । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । पचाद्यच् । तथा च वायुपुराणम् । स्कन्दिताद्दानवगणास्तेन स्कन्दः प्रतापवानिति ॥ देव्याहारपालविशेषे ॥ नृपतौ ॥ पुराणविशेषे ॥ शरीरे ॥ पारदे ॥ बालग्रहविशेषे ॥

स्कन्दनम् । न० रेचने ॥ क्षरणे ॥ गमने । शोषणे ॥

स्कन्दपुराणम् । न० स्कान्दे महापुराणविशेषे ॥ तच्छ्लोकसंख्योक्ता श्रीदेवीभागवते यथा । एकाशीतिसहस्राणि स्कन्दाख्यं परमाद्भुतमिति ॥

स्कन्दांशकः । पुं० पारदे ॥

स्कन्धः । पुं० देहावयवविशेषे । भुजशिरसि । अंसे ॥ अस्य लक्षणं यथा । कदलीस्तम्भसङ्काशा वृत्तस्कन्धाश्च ये नराः । राजानस्ते च विज्ञेया महाधीरा महाबलाः ॥ निर्मांसरोमबहुला निर्दिष्टाः प्रकीर्त्तिताः । दुःखितः समुद्रः । स्कन्द्यते । स्कन्दिर्० । कर्मणि घञ् । स्कन्देस्सहिष्णुर्हतिः० बाहुलकादनसुन्यपि धः पृषोदरादिर्वा ॥ नृपतौ ॥ सम्पराये ॥ व्यूहे । समूहे ॥ काये ॥ प्रकाण्डे ॥ यथा । अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोरिति । अमरः ॥ छन्दोभेदे ॥ विज्ञानादिपञ्चसु ॥ ते च० विज्ञानवेदनारूपसंज्ञासंस्काराः संज्ञकाः पञ्च नास्तिकानां ये प्रसिद्धाः ॥ ग्रन्थपरिच्छेदे ॥ पथि ॥ कं शिरो दधाति । डुधाञ्० । घातोऽनुपेतिकः । पारस्करादित्वात् सुट् ॥ वा स्कन्द्यते० आरुह्यते । स्कन्दिर्० । कर्मणि घञ् ॥ पृषो

इत्यादि ॥

स्कन्धकम् । न० मात्रावृत्तान्तरे ॥ स्कन्धकमितितत् कथितं यत्र चतुष्कलगणाष्टकेनार्द्धं स्यात् ॥ तत्स्य्यमपिमदलं भवतिचतुःषष्टिमात्रिकशरीरमिदम् यथा । यमितिविमलविद्युत्करालकरवाललसितजलधरकाल : उद्यन्नघनगर्जितजितपथिकाङ्गनानिवहहृदयतन : ॥

स्कन्धचाप : । पुं० वंशादिनिर्मिते शिक्याधारे । विहङ्गिकायाम् ॥

स्कन्धज : । पुं० वटे ॥ शल्लक्यादौ ॥ पत्रयीनयद्वृक्षच्छाया : स्कन्धजा: सल्लकीमुखा:० इतिहेमचन्द्र : ॥

स्कन्धतरु : । पुं० स्कंधफले ॥

स्कंधदेश : । पुं० आसने । द्विरदस्कंधे ॥ स्कन्धएवदेश : ॥ स्कंधमात्रे ॥

स्कंधफल : । पुं० नारिकेले ॥ स्कन्धेफलान्यस्य ॥ उदुम्बरवृक्षे ॥

स्कन्धफला । स्त्री० खर्ज्जूर्य्याम् ॥

स्कन्धबन्धना । स्त्री० मधुरिकायाम् ॥

स्कंधमल्लक : । पुं० कङ्कखगे ॥

स्कन्धरुह : । पुं० वटवृक्षे ॥

स्कन्धवाह : । पुं० शकटादिवाहकवृषे । षण्डे । अश्वधूर्त्तिले ॥

स्कन्धवाहक : । पुं० वृषे ॥

स्कंधशाखा । स्त्री० वृक्षस्यमुख्यशाखायाम् । शाखायाम् ॥ स्कंधजा शाखा ॥

स्कंधशृङ्ग : । पुं० महिषे ॥ इतिकश्चित् ॥

स्कंध : । न० वृक्षमूलाच्छाखावधिकभागे । प्रकाण्डे ॥ अंसे ॥ स्कन्द्यते । स्कन्दिर् ० । स्कन्देर्यस्माङ्कुत्यसुनृधस्यान्तादेश : ॥

स्कन्धाग्नि : । पुं० वडवाग्नौ ॥ समिन्धने : स्ततयज्ञाग्निभेदे ॥

स्कंधानल : । पुं० बृहत्काष्ठाग्नौ ॥

स्कंधावार : । पुं० कटके ॥ सैन्यस्थितौ ॥ राजधान्याम् ॥

स्कंधिक : । पुं० स्कंधवाहकवृषे ॥

स्कंधी । पुं० द्रुमे ॥

स्कन्नम् । त्रि० हस्तादित : पतिते अस्यपर्यायायथा । सस्तंध्वस्तंभ्रष्टं० स्कन्नं ० पन्नं च्युतं गलितमिति ॥ स्कन्द्यतेस्म । स्कन्दिर् ० । कर्मणिक्त : गत्यार्थाकर्मकेतिकर्त्तरि क्तोवा ॥ कठिनीभूते ॥

स्कोटिका । स्त्री० हापुत्रिकाखगे ॥

स्कोनगरम् । न० बाह्लीकग्रामविशेषे ॥

स्खदनम् । न० विद्रावणे ॥ स्खद स्खदने । ल्युट् ॥

स्खलत् । त्रि० चलति ॥

स्खलनम् । न० रिङ्गणे ॥ बालाभ्यां हस्तपादाभ्यांचलने ॥ निर्निमि

हस्तादितः पतने ॥ पिच्छिलादौ पतने ॥ धर्मादिस्खलने ॥ स्खल सञ्चलने । भाशेल्लुट् ॥

स्खलितम् । न० कूटयुद्धादिना युद्धमर्यादास्खलने । छले । छलिते ॥ भावे ॥ स्खलनम् । स्खल० । क्तः ॥

स्खालित्यम् । न० व्यभिचारे ॥

स्तनः । पुं० वक्षस उपाङ्गे । कुचे । पयोधरे । वक्षोजे ॥ स्तनौ पुंसस्त्वनार्यास्तु विशेषस्तूभयोरयम् । यौवनागमने नार्याः पीवरौ भवतः स्तनौ ॥ गर्भवत्याः प्रसूतायाः स्तनौ च क्षीरपूरितौ ॥ वरौ समौ स्तनौ पीनौ घनावविषमौ शुभौ ॥ स्तनमनोहरत्वकारकौषधं यथा । कुष्ठनागबलाचूर्णं नवनीतसमन्वितम् । तन्न पीयुषतीनाञ्च कुर्यान्मनोहरं स्तनम् ॥ स्तनयति क्षयति यौवनोदयम्० स्तन्यते शब्द्यते बालकामुकैः । स्तनशब्दे । अच्० पुंसीति घोषा ॥

स्तनम् । त्रि० शब्दायमाने ॥ स्तन० । मटः ; घतादेशः ॥

स्तननम् । न० धूनिमावे ॥ मेघशब्दे ॥ कुन्थिते ॥

स्तनंधयः । त्रि० अतिबालके । उत्तानशये ॥ स्तनंधयति । धेट् पाने । नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोरिति खश् । अरुर्द्विषदिति मुम् ॥

स्तनंधयी । स्त्री० स्तनपायाम् । अतिबालिकायाम् । उत्तानशयायाम् ॥ धेटष्टित्त्वान्ङीप् ॥

स्तनपः । पुं० अतिशिशौ । अर्भके ॥ स्तनौ पिबति । पा० आतोनुपेतिकः ॥

स्तनपा । स्त्री० डिम्भायाम् । स्तनंधय्याम् ॥ टाप् ॥

स्तनभरः । पुं० स्तनाभोगे ॥

स्तनभवः । पुं० रतिबंधविशेषे ॥ यथा । स्त्रीजङ्घाद्वयमध्ये तु कृत्वा योषित्पदद्वयम् । स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बंधः स्तनभवः स्मृतः ॥

स्तनमुखम् । न० चूचुके ॥

स्तनयित्नुः । पुं० वारिधरे, मेघे । मुस्तके ॥ स्तनिते । मृतौ । रोगे ॥ अशनौ ॥ विद्युति ॥ स्तनयति । स्तनशब्दो देवशब्दे० चुरादावदन्तः । स्तनिहृषिपुषिगदिभ्यो णेरित्नुच् । अयामन्तेति णेरयादेशः ॥

स्तनवृन्तम् ।) न०
स्तनशिखा ।) स्त्री० स्तनमुखे ॥
स्तनाग्रम् ।) न०

स्तनान्तरम् । न० हृदये ॥

स्तनाभोगः । पुं० कुचभरे । स्तनभरे ॥ कुचपरिपूर्णतायाम् ॥

स्तनालिङ्गनम् । न० कण्ठसूत्रे ॥ तल्लक्षणं यथा । उरसि दयितमुच्चै

त्यादिवन्तिवराङ्गीस्तनयुगमुपधत्ते य
त्स्तनाखिङ्गनंतदति ॥
स्तनितम् । न० गर्जिते । मेघनिर्घो
षे ॥ स्तनगदोदेवशब्दे । भावेक्तः
॥ त्रि० शब्दिते ॥
स्तनितफलः । पुं० विकङ्कटवृक्षे ॥
स्तन्यम् । न० दुग्धे ॥ स्तनेभवम् ।
शरीरावयवाद्यत् ।
स्तब्धः । त्रि० साभिमाने । अविनी
ते । अप्रगल्भस्वभावे । अनम्रे । गु
रुदेवतादिष्वप्यनम्रे । स्तम्भिते ।
जडीकृते ॥ स्तम० । क्तः ॥
स्तब्धरोमा । पुं० वराहे । सूकरे ।
त्रि० स्तब्धानि० अनम्राणि
रोमाणियस्य ॥
स्तम्बः । पुं० गुल्मे । स्कंधरहिते०
अप्रकाण्डद्रुमे ॥ तृणयवादिगुच्छे
॥ व्रीह्यादीनामप्रकाण्डे ॥ आला
ने । तिष्ठति० अनया । ष्ठा० ।
स्थस्तोम्बजवकाविस्त्वस्वच्० तिष्ठ
ते : स्तादेशश्च ॥ तृणादौ ॥
स्तम्बकः । पुं० स्तम्बे ॥ स्वार्थे० या
वादिभ्य : कन् ॥
स्तम्बकरिः । पुं० धान्ये ॥ स्तम्बङ्
करोति । स्तम्बशकृतोरिन् । व्री
हिवत्सयोरितिवक्तव्यम् ॥ त्रि० व
हुतृणे ॥
स्तम्बकारः । पुं० गुच्छकारके ॥
स्तम्बहा । पुं० स्तम्बघ्ने ॥

स्तम्बघनः । पुं० स्तम्बघ्ने । तृणादि
गुच्छोन्मूलनसाधने । स्तम्बघ्नस्तम्ब
घनः स्तम्बोयेननिहन्यते० इत्य
मरः । स्तम्बसृगांबोरुच । स्तम्बघ्न
तेयेन । स्तम्बे कचेत्यप्प्रत्यये घनादे
शः ॥ नीवारादिग्रहणार्थं क्षु
द्रखनित्रपात्रे ॥
स्तम्बघ्नः । पुं० तृणाद्युन्मूलकखनि
त्रादौ । स्तम्बघने ॥ स्तम्बोहन्यते०
येन । स्तम्बे कचेतिकः ॥ नीवारा
दिग्रहणार्थं क्षुद्रखनित्रपात्रे ॥
स्तम्बपूः । स्त्री० पुरीभेदे । सामखि
ले । विद्यागृहे । तमेलुक्० द्व०
भा० प्र० दृष्टि ॥
स्तम्बहननम् । } न० स्तम्बघ्ने ॥
स्तम्बहननी । } स्त्री०
स्तम्बेरमः । पुं० हस्तिनि । हस्ताव
ले । द्रुमे । स्तंबेरमते । रमु० । स्त
म्बकर्णयोरभिजपोरिच्यच् । हस्ति
सूचकयोरितिवक्तव्यम् । अन्यत्र
स्तम्बरम्मा । तत्पुरुषेकृतोति०
हलदन्तादितिसप्तम्यालुक् ॥
स्तम्भः । पुं० स्थूणायाम् । घञ्०
भा० ॥ जडत्वे । अङ्गजाड्ये ॥ स्त
भ्नाति । स्तनुभरोधने । पचाद्यच्
भावेघञ्वा ॥ गतिनिरोधे । नि
ष्प्रतिभतायाम् ॥ गर्वे ।
स्तम्भकारः । पुं० वेष्टने । त्रि० स्थूणा
कारके ॥ जाड्यकारके ॥

स्तम्भन:। पुं॰ कामवाणविशेषे। यथा। उन्मादन: शोषणश्च तापन: स्तम्भनस्तथा। सम्मोहनश्च पञ्चैते विख्याता: कामसायका:॥ न॰ मन्त्रप्रयोगादिरोधने॥ अभिचारकर्म्मविशेषे। प्रवृत्तिरोधे। यथा। प्रवृत्तिरोध: सर्वेषां स्तम्भनं समुदाहृतमिति॥

स्तम्भित:। त्रि॰ स्पन्दरहिते। जडीभूते। स्तम्भ: सञ्जातोऽस्य। इतच्॥ जडीकृते॥

स्तरिमा। पुं॰ तल्पे। शय्यायाम्॥ स्तृणोति। स्तृञ् आच्छादने। भृधूस्तृगृभ्य इमनिच्॥

स्तरी। स्त्री॰ धूमे। स्तृणाति। स्तृञ् आच्छादने। अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ई:॥

स्तव:। पुं॰ स्तोत्रे। नुतौ। स्तुतौ॥ स्तूयतेऽनेन॰ स्तवनं वा। ष्टुञ् स्तुतौ। ऋदोरप्॥

स्तबक:। पुं॰ गुच्छके। पुष्पकलिकादिसन्दर्भे। पुष्पादिसङ्घाते॥ ग्रन्थपरिच्छेदे। समूहे॥ स्तूयते। ष्टुञ्॰। खनादिभ्यो वुन्॥ यद्वा। तिष्ठति। ष्ठा॰ स्तोम्बजगमकाधिरस्यवका:॰ तिष्ठते: तादेशश्च॥

स्तवक:। पुं॰ स्तबकार्थे॥

स्तबकफल:। पुं॰ तेव: फले। श्री अमर॰ टी॰ भा॰ प्र॰ ह॰॥

स्तवेय्य:। पुं॰ इन्द्रे। इत्युणादिकोष:॥

स्तव्य:। त्रि॰ स्तुत्ये। सर्वै: स्तूयते॰ नक्तोतालस्यचित्। सोऽधुम ण:। अर्हे कृत्यतृचश्चेति अर्हार्थे यत्॥

स्ताव:। पुं॰ स्तवने। प्रस्तावे॥

स्तावक:। त्रि॰ स्तवकर्त्तरि। स्तुतिकारके॥ स्तौति। ष्टुञ्। ण्वुल्॥

स्तिभि:। पुं॰ समुद्रे॥ स्तभ्नाति। स्तन्भु॰। क्मितसौत्रादिनेन्। अतइत्। अनुनासिकलोप:॥

स्तिमित:। त्रि॰ अचञ्चले। निश्चले॥ आर्द्रे। क्लिन्ने॥ तिम्यति स्म। ष्टिम आर्द्रीभावे। अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त:॥ स्तिमित:॰ आर्द्रपर्य्यायगुणितमिति भरत:॥ यपक्षे। यथा। जोनव: स्तिमिते दीर्घे यदित्थं कालमातुर:। तापत्कालं समगृह्णमस्नीयात्सुविरक्तवत्॥

स्तिम्भि:। पुं॰ समुद्रे॥ स्तम्भाति समुद्ररोधने। क्मितसिमसिम आमतङ्घेति॰ इन्॥ बाधायाम्॥

स्तीर्वि:। पुं॰ अध्वर्य्यौ॥ स्तृणाति। स्तृञ्। ऋतृस्तृभ्य: क्विन्॥ रुधिरे॥

स्तुत:। त्रि॰ ईडिते। वर्णि।

यथायितै। यर्णितै। अभिष्टुतै। स्तूयतेस्म। ष्टुञ्‌। क्तः॥

स्तुतिः। स्त्री०। सतीगुणानांकथने। गुणोत्कर्षप्रतिपादिकायांवाचि। साधादिश्यर्थंप्रशंसार्थंकेवाक्ये। स्तूयतेऽनया। ष्टुञ्‌०। स्त्रियांक्तिन्॥ आदरेयथा। स्तौतिधनवन्तंयथेच्छया। तथाचेदिप्रक्षणरंकोनस्तुत्येतवञ्चनात्॥

स्तुतिपाठकः। पुं०। भाट० इ० प्र०। सङ्करजातौ। वन्दिनि। प्रातर्गेये। राजादेर्यशोवीर्यादिनास्तुतिकर्तरि। स्तुतेः पाठकः॥

स्तुतिग्रन्थः। पुं०। भोगावल्याम्। वन्दिपाठे॥

स्तुतिव्रतः। पुं०। स्तुतिपाठके॥

स्तुत्यः। त्रि०। स्तव्ये। स्तवनीये। यथा। प्रत्यक्षे गुरवः स्तुत्याः परोक्षे मित्रबान्धवाः। कर्मान्ते दासभृत्याश्च पुत्रा नैव मृताः स्त्रियः॥ स्तोतुंयोग्यः। ष्टुञ्‌०। एति स्तुशास्वृदृजुषः क्यप्‌। तुक्‌॥

स्तुत्या। स्त्री०। विद्रुमलतिकायाम्। सौराष्ट्रमृत्तिकायाम्। तुवर्याम्॥ टाप्‌॥

स्तुनकः। पुं०। छागे॥ इ० म० चं० का॥

स्तुभः। पुं०। छागे॥ स्तुभ्नोति। स्तुन्

भुरोधनी। मूलविभुजादित्वात्‌ क र्मणितुनलोपीनस्यात्‌॥

स्तुषेय्यः। त्रि०। स्तोतव्ये। स्तूयते। ष्टुञ्‌०। स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि। छान्दसोयम्॥

स्तूपः। पुं०। मृदादिकूटे। राशौ। उन्नतमृत्तिकादौ। समुच्छ्राये। स्तौति। ष्टुञ्‌०। स्तुवो दीर्घश्चेति पः॥

स्तेनः। पुं०। चौरे। तस्करे। प्रच्छन्नतस्करे। प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादय इति मनुः। यः परद्रव्यं परक्षेत्रमिति विशेषेण ज्ञात्वा न : परस्य स्वत्वहेतुमन्तरेण वस्तु समारोपयति० स स्तेन इति लोके प्रसिद्धम्॥ स्तेनयति। स्तेनचौर्ये। पचाद्यच्‌॥ परमंयत्नमातिष्ठेत्स्तेनानांनिग्रहेनृपः। स्तेनानांनिग्रहादस्य यशोराष्ट्रंचवर्द्धते॥ न०। स्तेये। चौरस्यकर्मभावः॥

स्तेमः। पुं०। आर्द्रीभावे। क्लेदने। समुन्दने। स्तेमनम्। ष्टिमआर्द्रीभावे। घञ्॥

स्तेयम्। न०। चौरस्यभावःकर्मवा। चौर्ये। यथास्तेयमार्गेषुपरद्रव्यस्यावरणे॥ स्तेयलक्षणन्तु। प्रच्छन्नंवाप्रकाशंवानिशायामथवादिवा। यत्परद्रव्यहरणंस्तेयंतत्परि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कीर्त्तितम् ॥ अपिच । अन्यायेनपरस्वग्रहणंस्तेयमुच्यते० स्मृति ॥ स्तेनस्यभावः कर्म वा । स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ महापातकेषु ब्राह्मणसुवर्णहरणे ॥ निःक्षेपस्यापहरणंनराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनाञ्चरुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥

स्तेयफलः । पुं० कण्टफले । देवः फले ॥

स्तेयी । पुं० चौरे । स्वर्णकारे ॥ स्तेयमस्त्यस्य । अतइनिः ॥

स्तैनम् । न० स्तेये ॥

स्तैन्यः । पुं० चौरे ॥ न० स्तेनस्यभावे० कर्म्मणि च । चौर्य्ये । स्तेनस्य भावः कर्म वा । स्तेनाद्यन्नलोपश्चेत्यत्र० स्तेनादिति योगविभागात् ष्यञ् ॥

स्तैमित्यम् । न० जडतायाम् ॥ शरीरस्यार्द्रचर्मावगुण्ठितत्वमिति वैद्याः ॥

स्तोकः पुं० चातके ॥ त्रि० अल्पे ॥ स्तुच्यते । ष्टुच प्रसादे । घञ् । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् ॥ स्तूयते वा । बाहुलकात्स्तुञः कः ॥

स्तोककः । पुं० चातके ॥ स्तोकंकं जलमस्य ॥ स्तोकंकायति वा । कै शब्दे । आतोऽनुपेति कः ॥

स्तोतव्यः । त्रि० स्तवनीये । स्तुत्ये ॥

स्तोता । त्रि० स्तवकर्त्तरि ॥ स्तौति ष्टुञ् । तृच् ॥

स्तोत्रम् । न० स्तवे ॥ स्तूयतेऽनेन ष्टुञ्० । दाम्नीतिकरणे ष्ट्रन् । तितुत्रेतिनेट् ॥ प्रगीतमन्त्रसाध्यायां स्तुतौ । उद्गात्रादिनागीयमाने ऋग्जाते । प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानंस्तोत्रमितियाज्ञिकानां व्यवहारः ॥

स्तोभः । पुं० न० अर्थशून्ये वर्णे ॥ स्तोभः साम्नामविच्छेदे हेलने स्तम्भनेऽपि चेति हेमचन्द्रः ॥ साङ्गत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव च । हेकुशठनामग्रहणमशीषा घहरं विदुरित्यत्र० स्तोभङ्गीतालापपूरणार्थंक्षरमिति श्रीधरस्वामिनः ॥

स्तोभितः । त्रि० प्रोत्साहिते ॥

स्तोमः । पुं० समूहे । यज्ञे । स्तोत्रे ॥ स्तूयतेऽनेन । ष्टुञ्० । अर्त्तिस्तुसुहु इति मन् ॥ सामयागैकदेशे : क्रियमाणायां पृष्ठादिसंज्ञकायां स्तुतौ ॥ मन्त्रसमूहे ॥

स्तोमधारः । पुं० सर्वधारे ॥

स्तोमवल्ली । स्त्री० काण्डीरे । नासासंवेदने । काण्डवेल० इ० गौ० भा० प्र० लताप्रभेदे ॥

स्तौपिकम् । न० बुद्धद्रव्ये । बौद्धा० इ० भा० प्र० ॥

स्त्यानम् । न० स्निग्धे ॥ प्रतिध्वाने ॥ घनत्वे ॥ आलस्ये ॥ स्त्यैष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः । क्तः ॥ अकर्म

स्यतायाम् । गुरुणाभिव्यमानस्या
प्यासनादिकर्मानर्हतायामितिया
वत् । भिक्षये
स्त्येनः । पुं० चौरे ॥ अमृते । सु
धायाम् । स्त्यायति । स्त्यै० । श्या
स्त्याहृञविभ्यइनच् ॥
स्त्री० । स्त्री० स्तनकेशवत्याम् । त
स्याः पर्यायायथा । स्त्रीयोषिदब
लायोषानारीसीमन्तिनीवधूः ।
प्रतीपदर्शिनीवामावनितामहिला
तथेति ॥ स्त्यायतिगर्भोऽस्याम् ।
स्त्यै० । स्त्यायतेर्ड्रट् । टिलोपः ।
यलोपः । टिड्ढेतिङीप् ॥ अपक
र्षकन्याश्विकमकारमीनराशिषु ।
अस्य कथ भेदे ॥ गोस्त्री । यथा ।
गोपस्त्रीभिः । कृष्णोरेमे ॥ देवति
र्यङ्मनुष्येषुपुन्नामाभगवान्ह-
रिः । स्त्रीनाम्नीलक्ष्मीर्मैत्रेयनान
योर्विद्यतेपरमितिविष्णुपुराणम्
॥ प्रजनार्थंमहाभागाः पूजार्हागृ
हदीप्तयः । स्त्रियः श्रियश्चगेहेषु
नविशेषोऽस्तिकश्चन ॥
स्त्रीकरणम् । न० रतबन्धे ॥
स्त्रीगवी । स्त्री० धेनौ ॥
स्त्रीचित्तहारी । पुं० भिण्टौ ॥ त्रि०
नारीमनोहारिणि ॥
स्त्रीचिह्नम् । न० भगे । योनौ ॥ स्त्री
णामसाच्यदेशस्यक्लिन्ननाडीव्रणस्य
च । अभेदेऽपिमनोभेदाज्जनः प्राये
णवञ्च्यते ॥ चर्मखण्डंद्विधाभि
न्नमपानोद्गारधूपितम् । येरमन्ते
नमस्तेभ्यः साहसंकिमतः परम्
॥ नारीलक्षणे ॥ स्त्रियाः चिह्नम्
स्त्रीचेष्टितम् । इ० स्त्रीणांव्यवहारे ॥
तासाञ्चातिविषमचेष्टितत्वमुक्तंय
था । शस्त्रेणवेणीविनिगूहितेनवि
दूरथंवैमहिषीजघान । विषप्रदि
ग्धेनचनूपुरेणदेवीविरक्ताकिलका
शिराजमिति ॥ तच्चाचरितन्तुब्रह्म
वैवर्त्तप्रकृतिखण्डे १४ ऽध्याये
द्रष्टव्यम् ॥
स्त्रीचौरः । पुं० कामुके । रतहिण्ड
के ॥ त्रि० योषिद्धर्त्तरि ॥ स्त्रि
याः चौरः ॥
स्त्रीजितः । पुं० स्त्रैणे । स्त्रीवशी
भूते ॥ वस्तुगत्यास्त्रीजितोयोनिन्दि
तः सर्वधर्महि । यथा । सनिन्दि
तश्चाप्यशुचिर्यः पुमांश्चस्त्रियाजि
तः । निन्दन्तिपितरोदेवाबान्ध
वाः स्त्रीजितंनरम् । स्त्रीजितंम
नसामातापिताभ्राताचनिन्दतीति
॥ अपिच । शुध्येद्विप्रोदशाहेनजा
तकेमृतकेयथा । भूमिपोद्वादशाहे
नवैश्यः पञ्चदशाहतः । शूद्रोमा
सेनवेदेषुमातृवद्धीनसङ्करः । अ
शुचिः स्त्रीजितः शुध्येच्चितादह
नकालतः ॥ नगृह्णन्तीच्छयातस्य
पितरः पिण्डतर्पणम् । नगृह्ण

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

न्ति यद्देवाय तत्र पुष्पजलादिकम् ॥
स्नानेन किं किं तपसा जपहोमप्रपूज
नैः । स्त्रियाश्चैव यच्च मा स्त्रीभिर्यं
समनोहृतमिति श्रीदेवीभागवते तु
लस्युपाख्यानम् ॥ तत्र स्वर्गोऽपि नि
षिद्धः । यथा । स्त्रीजितस्य गृ
मार्चं वसनं पुष्पं प्रणश्यति । नभू
मीपातकी पापात् पापिनां स्त्रीजिता
त् परः ॥ इति । स्त्रियाजितः ॥

स्त्रीधनम् । न० स्त्रीस्वाम्यदीभूतध
ने । यस्मिन् धने पतिनिरपेक्षतया
स्त्रिया अधिकारस्तस्मिन् ॥ तद्वि
धाः । पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्य
ग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकं बन्धु
दत्तं शुल्कान्वाधेयकमिति ॥ मनु
श्च । अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च
प्रीतिकर्मणि । भ्रातृमातृपितृप्रा
प्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ नारदो
ऽपि । अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्त्तृ
दायस्तथैव च । भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च
षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ याज्ञव
ल्क्यः । पितृमातृपतिभ्रातृदत्तम
ध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकाद्यञ्च
स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥ तदेव
मव्यवस्थितसङ्ख्यस्त्रीधनकीर्त्तना
त् षट्त्वसङ्ख्याविवक्षिता । कि
न्तु स्त्रीधनकीर्त्तनमात्रपराणि सु
निवचनानि । तदेव स्त्रीधनं यद्द
त्तः स्वातन्त्र्येण दानविक्रय

भोगान् कर्त्तुमधिकरोति । यदि
दं किञ्चित् सङ्क्षिप्याह कात्याय-
नः । प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या
चैव यदन्यतः । भर्त्तुः स्वाम्यं
भवेत्तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम् ।
अन्यतइति । पितृमातृभर्त्तृकुलव्य
तिरिक्ताद् । यस्माद्ध्यम् शिल्पं न
बाधयति तत्र भर्त्तुः स्वाम्य
म् स्वातन्त्र्यम् । अनापद्यपि भ
र्त्ता ग्रहीतुमर्हति । तेन स्त्रियास्व
पि धर्म्मं मत्स्त्रीधनमस्वातन्त्र्यात् । ए
तद्व्यतिरिक्तधनन्तु स्त्रिया एव
दानाद्यधिकारात् ॥ कुलार्णवे से
तौ श्रीमहानिर्वाणे श्रीसदाशिवः ।
पितृभिः श्वशुरैर्वापि दत्तं यद्धर्म्म
सम्मतम् । स्वशक्त्योपार्जितं यच्च
स्त्रीधनं तत् प्रकीर्त्तितमिति ॥
स्त्रियाः । धनम् ॥ न भर्त्ता नैव च
सुतो न पिता भ्रातरो न च । आदाने
वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णव इति
दायभागः । प्रभविष्णवः प्र
भवः ॥

स्त्रीधर्म्मः । पुं० ऋतौ । पुष्पे । आ
र्त्तवे । रजसि ॥ स्त्रीणामनुष्ठेये ॥
तत्र मनुः ५ बालया वा युवत्या वा
वृद्धया वापि योषिता । न स्वातन्त्र्ये
ण कर्त्तव्यं किञ्चित्कार्य्यं गृहेष्वपि ॥ बा
ल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौ
वने । पुत्राणां भर्त्तरि प्रेते न भजेत्

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्त्रीस्वतन्त्रताम् ॥ पित्रा भर्त्रा सुतै र्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः । एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्य्यादुभे कुले ॥ सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्य्येषु दक्षया । सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ यस्मै दद्यात् पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः । तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितञ्च न लङ्घयेत् ॥ मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः । प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥ अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पतिः । सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः ॥ विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्ज्जितः । उपचर्य्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत् पतिः ॥ नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् । पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा । पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत् किञ्चिदप्रियम् ॥ कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥ आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी । यो धर्म्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ॥ मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्रते स्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिवर्त्तते । सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥ नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे । न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्त्तोपदिश्यते ॥ पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते । निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्व्वेति चोच्यते ॥ व्यभिचारात्तु भर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् । शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता । सा भर्त्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता । इहाग्र्यां कीर्त्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥

स्त्रीधर्म्मिणी । स्त्री० ऋतुमत्याम् ॥ स्त्रीधर्म्मो रजोऽस्त्यस्याः । अतइनिठनाविति इनिः । ङीप् ॥

स्त्रीधवः । पुं० पुरुषे ॥

स्त्रीपरः । पुं० कामुके । षिड्गे ॥

स्त्रीपण्योपजीवी । पुं० सम्भोगार्थं मन्यस्मै स्त्रियं दत्त्वा तद्धनोपजीविनि ॥

स्त्रीपुंसौ । पुं० २ मिथुने । द्वन्द्वः ॥ स्त्री च पुमांश्च । अचतुरेत्यच् ॥

स्त्रीपुंसलक्षणा । स्त्री० पिटायाम् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्त्रीपुंसयोस्तं चयं चिह्नं स्तनश्मश्रुनिर्णयश्यामसा ॥

स्त्रीपुन्धर्म्मः । पुं॰ स्त्रीपुंसयोर्व्यवहारे ॥ स च मानवेन नवमाध्याये द्रष्टव्यः ॥

स्त्रीपूर्व्वः । पुं॰ स्त्रीजिते ॥

स्त्रीप्रमाणः । पुं॰ कुटुम्बिनि ॥ स्त्रीप्रमाणं यस्य । अप्पूरणीप्रमाण्योरित्यप् ॥

प्रशंसा । स्त्री॰ नारीश्लाघायाम् ॥ सा यथा । जयैधविल्याः पुरमेव सारं पुरे गृहं सद्मनि चैकदेशः तत्रापि शय्याशयने वरस्त्री रत्नोज्ज्वला राज्यसुखस्य सारम् ॥ रत्नानि विभूषयन्ति योषाः भूष्यन्ते वनिता न रत्नकान्त्या । चेतो वनिता हरन्त्यरत्ना नो रत्नानि विनाङ्गनाङ्गसङ्गम् ॥ आकारं विनिगूहतां रिपुबलं जेतुं समुत्तिष्ठतां तन्त्रं चिन्तयतां कृताकृतशतव्यापारशाखाकुलम् । मन्त्रिप्रोक्तनिषेविणाञ्चितिभुजामाशङ्किनां सर्व्वतो दुःखाम्भोनिधिवर्त्तिनां सुखलवः कान्तासनालिङ्गनम् ॥ श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं स्मृतमपि नृणां ह्लादजननम् न रत्नं स्त्रीभ्योऽन्यत् क्वचिदपि कृतं लोकपतिना । तदर्थं धर्म्मार्थौ सुतविषयसौख्यानि च ततो गृहे लक्ष्म्यो मान्याः सततमबला मानविभवैः ॥ येऽप्यङ्गनां प्रवदन्ति दोषान् वैराग्यमार्गेण गुणान् विहाय । ते दुर्ज्जना मे मनसो वितर्कः सद्भाववाक्यानि न तानि तेषाम् ॥ प्रब्रूत सत्यं कतरोऽङ्गनानां दोषोऽस्ति यो नाचरितो मनुष्यैः । धार्ष्ट्येन पुम्भिः प्रमदा निरस्ता गुणाधिकास्ता मनुनात्र प्रोक्तम् ॥ सोमस्तासां ददच्छौचं गन्धर्व्वः शिक्षितां गिरम् । अग्निश्च सर्व्वभक्षत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥ ब्राह्मणाः पादतो मेध्या गावो मेध्याश्च पृष्ठतः । अजाश्वा मुखतो मेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्व्वतः ॥ स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् । मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥ जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ जायाया जनितो वा सम्भवः स्त्रीकृतो नृणाम् । हे कृतघ्नाः स्त्रियो निन्दां कुर्व्वतां वः कुतः शुभम् ॥ दम्पत्योर्व्युत्क्रमे दोषः समः शास्त्रे प्रतिष्ठितः । नरा न तमवेक्षन्ते तेनात्र वरमङ्गनाः ॥ बहिर्लोमा तु षण्मासान् वेष्टितः खरचर्म्मणा । दारातिक्रमणे भिक्षां देहीत्युक्त्वा विशुध्यति ॥ न शतेनापि वर्षाणामपैति मदनाशयः । तत्राशक्त्या निवर्त्तन्ते नरा धैर्य्येण योषितः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पत्युर्धार्ष्ट्यमसाधूनां निम्नतामगमाः
स्त्रियः। सुगालामिव चौराणांति
ष्ठचौरेतिनश्यताम्। सुरुषखट्
लानिका मिमीनांकुरुतेयानिरहीन
तानिपश्यात्। सुकृतस्तव अङ्गना
गता सुनयग स्वप्रविशन्तिसर्पजिह्व-
म्॥ स्त्रीरत्नमेगोलिमन्दृष्टवचनानि.
स्त्रीपिसम्प्रत्यश्नीक्षरोसौ। राज्य
स्व सारोऽपनमङ्गनास्पृष्टानलो-
हीपमशाहम्रिवम्॥ कामिनीप्रथ
मदौकनाञ्चितामन्दश्लाघ्दुमीडि
तस्तनाम्। उत्सर्पीसमवलम्ब्य
यान्ति: सामधानभुवनेऽस्तिमेम
ति: । सबदेवमुनिसिद्धचारणै
राव्यमानपदसेव्यसेवनाम्। ब्र
तथा नृभवशेषिकिंमुखंद्वयः स
मत्त भव्यलक्षिवम्॥ चाब्रह्मकी
टान्तमिदं निबद्धं पुंस्त्रीप्रयोगेण
जगत्समस्तम्। व्रीडातत्र यत्र चतुर्मुख
त्वमीशोऽपि लोभाङ्गमितो युवत्याः॥
इति वाराहीसंहितायाम् ७१ अध्या
यः॥

स्त्रीप्रियः। पुं॰ षट्पदातिथौ। आ
म्रवृक्षे॥

स्त्रीमुखपः। पुं॰ दोहदे॥

स्त्रीयात्रा। स्त्री॰ योषित्प्रयाणे।
यथा। कुलीरकन्याघटसंस्थितेऽर्के
सितत्रवारे प्रथमामघोत्तराम्। शि
खायया चानिता सु पञ्चसी विशेषवि
शिनोऽन्यदशिवमुत्तमम्॥ प्रथमा प्र
तिपत्। उत्तरा॰ उत्तराचयम्॥

स्त्रीरोगः पुं॰ नारीणामामये॥

स्त्रीसंज्ञा। स्त्री॰ पिपीलिकाया
म्॥

स्त्रीसभम्। न॰ योषितांसमूहे॥
स्त्रीणांसभाचशालाचेतिनपुंसकत्व
म्॥

स्त्रीस्वभावः। पुं॰ महल्लके। सौ
विदल्ले॥ योषितांशीले॥ यथा।
एषाहिप्रकृतिः स्त्रीणामाहृष्टेरघुन
न्दन। समस्थमनुरज्यन्ति विषमस्थं
त्यजन्ति च॥ शतह्रदानां लोलत्वं
शस्त्राणां तीक्ष्णतां तथा। गरुडानि
लयोः शैघ्र्यमनुगच्छन्ति योषितः॥
ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे च यथा। हृ
दयं क्षुरधाराभं शरत्पद्मोत्सवं मुख-
म्। सुधापमं सुमधुरं वचनं
स्वार्थसिद्धये॥ प्रकोपे विषतु
ल्यं तदनू ह्यंशोत्कुत्सितम्। दु
र्ज्ञेयं तदभिप्रायं निगूढं कर्म केवल
म्॥ सदा तासामविनयं प्रबलं साह
संपरम्। स्त्रीकार्यं च्छलात्का
र्यं शश्वन्मायादुरत्यया॥ पुंसश्चाष्ट
गुणः कामः शश्वत्कामोऽजगद्गु
रो। आहारो द्विगुणो नित्यं नैष्ठुर्यं
च चतुर्गुणम्॥ कोपः पुंसः ष
ड्गुणश्च व्यवसायश्च निश्चितम्।
यच्चैते दोषनिवहाः कान्तान्तपि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तामह ॥ कान्क्रीडाकिंसुखंपुंसां
विषमूत्राश्रयवेश्मनि । तेनः प्रण
ष्टंसम्भोगेदिशालापेयश्च : क्षयः ॥
धनक्षयस्त्वतिप्रीतौरत्याःसक्तौवपुः
क्षयः । साहित्येपौरुषंनष्टंकालहे
मानताशनम् ॥ सर्वनाशश्च विश्वा
सेत्रक्षन्नारीषुकिंसुखम् ॥ यावद्व
नीचतिजस्त्रीसंग्रीकोऽयोग्यतापरः ।
पुमान्नारींवशीकर्तुं समर्थंस्तावदे
वहि ॥ रोगिणं निर्गुणं वृद्धंयो
षिन्नापेच्छतिप्रियम् । लोकाचारत
यातस्मैदद्याद्धारमल्पकमिति ॥

स्त्रैणः । त्रि० स्त्रीसम्बन्धिनि ॥ स्त्रि
या अयम् । स्त्रीषुभवः । स्त्रीभिरपर
ति । स्त्रीभ्योहितोवा । स्त्रीपुंसा
भ्यांनञ्स्नञाविति नञ् ॥ स्त्रिया
म् । स्त्रैणी ॥

स्त्र्यागारम् । न० स्त्रीणांगृहे ॥

स्थः । पुं० स्थले ॥ तिष्ठत्यस्मिन् ।
स्था० । घञर्थेकः ॥

स्थगः । त्रि० धूर्ते ॥

स्थगनम् । न० अपिधाने । अन्तर्धौ ॥

स्थगितः । त्रि० आच्छादिते । संवी
ते । रुद्धे ॥ स्तब्धे ॥

स्थगितगीः । त्रि० स्तब्धवाचि ॥

स्थगी । स्त्री० ताम्बूलपात्रविशेषे ।
ताम्बूलकरङ्के । पानबट्टा० इ०
भाषा० प्रसिद्धे ॥

स्थगिलम् । न० स्थलसीमनि । च-
त्वरे ॥

स्थगिलशायी । त्रि० चत्वरशायिनि ॥
स्थगिले० शेते । शीङ् शयने । व्र
ते० इतिणिनिः ॥

स्थगुः । न० गडौ ॥

स्थण्डिलम् । न० चत्वरे । यज्ञे ।
अजिरे । अनिस्रोन्नतायांपरिष्कृता
यांभूमौ ॥ यज्ञार्थं परिष्कृतायांभु
वि ॥ यज्ञे परिष्कृतस्थानेस्थातांस्थ
ण्डिलचत्वरे । इतिशब्दरत्नावली
॥ होमनिमित्ताऽग्निस्थापनार्थंपरि
मितभूमौ ॥ यथा । रम्ये परिष्कृ
तेदेशेतुषाङ्गारादिवर्जिते । हस्तमा
त्रप्रमाणेनस्थण्डिलं रचयेत्सुधीरि
तिमहानिर्वाणतन्त्रम् ॥ वशिष्ठसं
हितायामपि । तस्मात्सम्यक्परीक्ष्यै
वकर्तव्यं शुभवेदिकम् । हस्तमात्रं
स्थण्डिलं वासङ्क्षिप्ते होमकर्मणी
ति ॥ क्रियायोगसारेपि । कुंडमे
वंविधंनस्यात्स्थण्डिलं वासमाश्रये
दिति । शारदातिलकेपि । नित्यं
नैमित्तकं काम्यंस्थण्डिलेवासमाच
रेत् । हस्तमात्रेणतत्कुर्याच्चतुरस्रं
समन्ततइति ॥ केवलायांशुद्धभूमौ
॥ स्थलन्त्यस्मिन् । स्थलस्थाने । ति
ष्ठन्त्यस्मिन्निति वा । स्था० । मिथि
लादयश्चेतिसाधुः ॥

स्थण्डिलशायी । पुं० स्थण्डिले ।
यः स्थण्डिलेशेतेतपस्वी स्थण्डिल

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शाय्यसौ । स्थण्डिलेकुशाद्यास्तीर्णेस्थ लेशेते । ब्रती० द्युतिविनि: ॥

स्थण्डिलसितकम् । न० वेदाम् ॥ द्रु० हा० ली ॥

स्थण्डिलेशय: । पुं० स्थाण्डिले ॥ ब्रतेनस्थंडिलेशेते । शीङ्० अधि करणेशेतेरित्यच् । अलुक् ॥

स्थपति: । पुं० बृहस्पतौ । बृहस्पति सवकर्त्तरि । जीवेष्टियाजके । स गीष्पतीष्ट्यास्थपतिरित्यमर: । स यज्ज्वेतिसम्बन्ध: । कुबेरे । कञ्चु किनि । सौविदे । यज्ज्वनि । का रुभेदे । शिल्पिविशेषे । राज० था बौ० द्रु० भा० प्र० । तल्लक्षणं य था । वास्तुविद्याविधानज्ञोलघुह स्तोचितश्रम: । दीर्घदर्शीचशूरश्च स्थपति: परिकीर्त्तित: द्रति । स्थानंस्थ: । सुपिस्थइत्यच० स्थ इतियोगविभागात्क: । स्थस्यप ति: । यद्वा । तिष्ठन्त्यस्मिन् । स्था० । घञर्थेक: । स्थस्यासौपति श्च । त्रि० अमात्ये ॥

स्थपुट: । त्रि० विषमोन्नते । विष मसञ्चारजीविनि ॥

स्थलम् । न० जलशून्याकृत्रिमभूभा गे । स्थल्याम् । स्थलति । स्थल० । पचाद्यच् ॥ वस्त्रगृहे ।

स्थलकन्द: । पुं० अग्राह्यकन्दे । बन सोलइतिभाषाप्र० ।

स्थलकमलम् । न० स्थलपद्मे ॥

स्थलकुमुद: । पुं० करवीरे ॥ द्रु० रा० नट: ॥

स्थलपद्म: । पुं० मानके । मान कचू० द्रु० भा० । न० पुष्प प्रभेदे । छत्रपत्रे । तमालके । प्र पौण्डरीके । स्थलपद्मंसाधुपुष्पं इष्टिकृत्पुण्डरीयकमितिरभस: ॥

स्थलपद्मिनी । स्त्री० स्थलपद्मे ॥

स्थलपाकजम् । न० पक्कमांसविशेषे ॥ यथा स्थलेनपक्कंयन्मांसंतज् ज्ञेयंस्थलपाकजम् ॥

स्थलमञ्जरी । स्त्री० अपामार्गे ॥

स्थलविहङ्गम: । पुं० मयूरादौ ॥ स्थलस्थविहङ्गम: ॥

स्थलशृङ्गाट: ।) स्थलशृङ्गाटक: ।) पुं० गोक्षुरे ।

स्थलसीमा । पुं० सथंडिले ॥

स्थला । स्त्री० पुरुषेणसंस्कृतायां भूमौ । स्थलति । स्थल० । प चाद्यच् । टाप् ॥

स्थली । स्त्री० अकृत्रिमायांभूमौ । जानपदेतिङीष् ॥

स्थलेरुहा । स्त्री० घृतकुमार्याम् । दृग्धात्वचे । त्रि० स्थलजाते । स्थलेरोहति । रुह० । इगुपधेति क: । तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् ॥

स्थलेशय: । पुं० मृगादौ । स्थ लेशेते । अधिकरणेशेतेरितिशीङो

१८४. शयवासिष्वलुक् । त्रि॰ स्थलशायिनि ॥

स्थविः । पुं॰ स्थावरे । तन्तुवाये । तिष्ठति । ष्ठा॰ । कविघृष्विक्षुहिस्थदिक्षीभ्यः क्रिन्॰ निपातनाद्रूपः ॥ नाके । स्वर्गे ॥

स्थविरः । पुं॰ । ब्रह्मणि । सुरज्येष्ठे ॥ न॰ शैलेये । पक्षपुष्पे ॥ त्रि॰ वृद्धे । यथा । न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः । यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुरिति मनुः ॥ अचले । तिष्ठति । ष्ठा॰ । अजिरशिशिरेति किरच्॰ तिष्ठतेर्वुक्॰ ह्रस्वश्च ॥

स्थविरा । स्त्री॰ वृद्धायाम् । महाश्रावण्याम् ॥

स्थविष्ठः । त्रि॰ अतिस्थूले । स्थूलतमे अयमेषामतिशयेन स्थूलः । स्थूलदूरेतीष्ठनि साधुः । वैराजरूपे स्थविष्ठे भगवद्रूपे ॥

स्थवीयान् । त्रि॰ स्थूलतरे । अयमनयोरतिशयेन स्थूलः । ईयसुन् । स्थूलदूरेत्यादिना पूर्वस्य गुणलोपौ ॥

स्थाणुः । पुं॰ शम्भौ । छेदे । शिवे । प्रलयेऽपि तिष्ठति एकरूपेण । ष्ठा॰ । स्थः णुरिति णुप्रत्ययः । स्थितिशीलानि पृथिव्यादीनि तिष्ठन्त्यस्मिन्निति वा । कीले । गन्धद्रव्यविशेषे । जीवके । पुं॰ न॰ शाखापत्रादिरहिततरौ । ध्रुवे । अचले । त्रि॰ स्थैर्यान्विते । स्थिरे । अविकारिणि । सदैकरूपे ॥

स्थाणुप्रिया । स्त्री॰ कुरुक्षेत्रवर्तिन्यां नद्याम् ॥

स्थाणुवटतीर्थम् । न॰ तीर्थविशेषे ॥

स्थाणुतीर्थम् । न॰ तीर्थविशेषे । आद्ये : शिवस्थलिङ्गेनोपलक्षितं तीर्थम्॰ स्थाणुतीर्थम् । अन्त्ये स्थाणुसंज्ञके ।

स्थाण्डिलः । पुं॰ स्थण्डिलशायिनि । स्थण्डिले व्रतं चरयितुं नियमोऽस्य । स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते इत्यण् ।

स्थानाष्टकम् । न॰ अहङ्कारादिष्वष्टसु मा कीटादौ यथा स्थानाष्टकं हृदि जप्त्वा नाम ततः कथयामि ते । माकीटमण्डलेशानां हरसङ्घगलक्षकाः । स्थलस्थूलेश्वरौ बहुकर्षका लक्ष्मीरपीति । इदमहङ्कारेतन्मात्रेन्द्रियतत्त्वान्तरे॰ माकीटादिस्थानाष्टकं विततमित्यर्थः ॥

स्थाणीशा । स्त्री॰ स्थाणुतीर्थाधिष्ठात्र्यां देव्याम् ।

स्थाण्वीश्वरः । पुं॰ कुरुक्षेत्रस्थे शिवलिङ्गविशेषे ।

स्थातव्यः । पुं॰ स्थानीये ।

स्थानम् । न॰ सादृश्ये । अवकाशे ।

स्थितौ । वसतौ । ग्रन्थसन्धौ । भाजने । राज्ञोऽष्टवर्गस्यापचयोपचयाभावेन संस्थितौ ॥ अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः । तत्त्वेनोपचयेनाप्यपचयः स्थानम् । तदुक्तम् । क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् । क्षयवृद्ध्योरभावेन स्थानमुक्तं मनीषिभिरिति ॥ राज्ञा चिन्तनीये दण्डकोषपुरराष्ट्रेषु चतुर्षु ॥ तिष्ठत्यनेनेति । ष्ठा । करणे ल्युट् । तत्र दण्डोऽनेनेति दण्डोऽश्वरथपदातयः । तेषां पोषणं रक्षणादि राज्ञा चिन्तनीयम् । कोषोऽर्थनिचयः । तस्याय व्ययादि । पुरस्य रक्षणादि । राष्ट्रं देशः । तत्रासमनुष्यपश्वादिधारणमन्त्रादि राजा चिन्तयेत् ॥ भाजे ॥ तिष्ठत्यस्मिन् न तु कदाचिद्व्ययति । ष्ठा । अधिकरणे ल्युट् ॥ आधारे ॥ गृहे ॥ देशसामान्यं स्थानमिति मीमांसकाः । तद्द्विविधम् पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यञ्च । स्थानञ्च क्रमस्य स्थानसाहित्यमारम्, । पाठसादेश्यमपि द्विविधम्, । यथासङ्ख्यपाठः सन्निधिपाठश्चेति । तत्रैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्येवं क्रमविहितेषु । इन्द्राग्नी रोचना दिवेत्यादीनां याज्यानुवाक्यामन्त्राणां यथासङ्ख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं रूपो विनियोगो यथासङ्ख्यपाठात् । प्रथमपठितमन्त्रस्य कर्म्माकाङ्क्षायां प्रथमतो विहितं कर्म्मैव प्रथममुपतिष्ठते समानदेशत्वात् । एवं द्वितीयमन्त्रस्यापि वैकृताङ्गानां प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानां सदंशपतितानां विकृत्यर्थत्वं सन्निधिपाठात् । यथा । मासमग्निहोत्रमाना म् । तेषां हि कर्म्माकाङ्क्षायां फलं विकृत्यपूर्वमेवभाव्यत्वेन सम्बध्यते । उपस्थितत्वात् । एतन्मन्त्रफलस्य विकृतिसन्निधिपाठाद्वैयर्थ्यापत्तेः । पशुधर्म्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात् । औपवसथ्येऽह्नि अग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठीयते । तस्मिन्नेव दिने तैधर्म्माः पठ्यन्ते । अतस्तेषां कर्म्माकाङ्क्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितः पशुरपूर्वमेवभाव्यत्वेन सम्बध्यते । तच्च स्थानं समाख्यातः प्रबलम् । अतएव शुन्धध्वमन्त्रः सान्नाय्यपात्राङ्गम् । पाठसादेश्यात् । न तु पौरोडाशिकमिति समाख्यया पुरोडाशपात्राङ्गमिति ॥ सम्बन्धविशिष्टे पदमित्यस्य प्रसिद्धिः । यथा । पितृस्थानीयः । पितुरिव स्थानमस्येति बहुव्रीहिः ॥ स्थीयतेऽत्र । ष्ठा । अधिकरणे आवेशात् ल्युट्

। तिष्ठन्त्यस्मिन्‌शब्दाद्धुलिव्युत्पत्त्या क्वचित्‌स्थानशब्दोऽयं वाची ॥ निकटे । स्वधर्मानुष्ठायिनामसम्यग्वर्त्तिनाञ्चस्थानविशेषप्राप्तिर्यथा । वर्णानामाश्रमाणाञ्चसम्यग्‌धर्मानुपालिनाम्‌ । असम्यग्‌वर्त्तिनांलोकान्‌ब्रह्माचक्रेयथाक्रमम्‌ ॥ प्राजापत्यंब्राह्मणानांस्मृतंस्थानंक्रियावताम्‌ । क्षत्रियाणांतथैन्द्रंसङ्ग्रामेष्वनुवर्त्तिनाम्‌ । वैश्यानांमारुतंस्थानंस्वधर्ममनुवर्त्तिनाम्‌ । गान्धर्वंशूद्रजातीनांपरिचर्यानुकारिणाम्‌ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणांयतीनामूर्द्धरेतसाम्‌ । स्मृतंतेषान्तुयत्स्थानंतदेवगुरुवासिनाम्‌ ॥ सप्तर्षीणाञ्चयत्स्थानंस्मृतंतद्वैवनौकसाम्‌ । प्राजापत्यंगृहस्थानंगृहधर्मानुवर्त्तिनाम्‌ ॥ न्यासिनान्तुपरब्रह्मयोगिनाममृतंस्मृतम्‌ । एकान्तवासिनांब्रह्मध्यायिनांपरमंपदम्‌ ॥ तामिस्रमन्धतामिस्रंमहारौरवरौरवम्‌ । असिपत्रवनंघोरंकालसूत्रमवीचिमत्‌ ॥ वेदस्यनिन्दकानान्तुयज्ञव्याघातकारिणाम्‌ । स्थानमेतत्समाख्यातंस्वधर्मविनिवर्त्तिनाम्‌ ॥ इतिवह्निपुराणेसर्गकथननामाध्यायः ॥

स्थानकम्‌ । न० आलवाले ॥ नगरे ॥

स्थानचञ्चला । स्त्री० वर्वरायाम्‌ ॥

स्थानच्युतः । त्रि० स्थानभ्रष्टे । यथा । स्थानस्थितस्यपद्मस्यमित्रवरुणभास्करौ स्थानच्युतस्यतावेवक्लेदशोषणकारकौ ॥ इतिग० पु० ॥

स्थानपालः । पुं० स्थानरक्षके ॥

स्थानभ्रष्टः । त्रि० पदच्युते ॥ यथा । स्थानस्थितानि० पूज्यन्तेपूज्यन्तेचपदस्थिताः । स्थानभ्रष्टानपूज्यन्तेकेशादन्तानखानराः ॥ इतिगारुडेऽध्यायः ११५ ॥

स्थानाध्यक्षः ।)
स्थानिकः ।) त्रि० स्थानरक्षके ॥

स्थाना । त्रि० स्थानविशिष्टे । स्थानीयति ॥

स्थानीयम्‌ । न० पुरीम्‌ । पत्तने । निगमे । नगरे ॥ प्राकारादिनादुर्गंयोजनविस्तीर्णंनगरंस्थानीयम्‌ । स्थानायहितम्‌ । तस्मैहितमिति० छः ॥ त्रि० स्थानभवे ॥ स्थानसम्बन्धिनि ॥

स्थाने । अ० कारणार्थे । हेतौ । युक्ते ॥ सादृश्ये । साम्ये स्थानशब्दस्य रूपम्‌ । स्थानशब्दात्‌० तत्करोतीतिणिजन्तादिप्रत्ययः ॥

स्थापकः । त्रि० स्थापनकर्त्तरि ॥ स्थापयति । स्था० । णिजन्तात्ण्वुल्‌ ॥

स्थापत्यः । पुं० राज्ञांकारागारेवरोधरक्षाधिकृते । सौविदल्ले । कञ्चुकिनि । तिष्ठन्त्यपुरुषाः । अस्यर्थे

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कः। स्थामांदाशेणांपतिः पाल
कः। स्थपतिरेव। चतुर्वर्णादित्वा
त्स्वार्थेष्यञ्॥ न॰ स्थपतेर्भावे॥
स्थापनम्। न॰ रोपणे। निवेशने॥
पुंसवने॥ समाधौ॥ स्थितिहेतु
प्रयत्ने॥ स्थापयति। छा॰। ल्यु
ट्॥
स्थापना। स्त्री॰ स्थापने। निवेशने॥
मनुष्यादावाश्रयत्वे॥
स्थापनी। स्त्री॰ पाठायामोषधौ॥
स्थापितः। त्रि॰ निक्षिप्ते॥ न्यस्ते॥
स्थाप्यः। त्रि॰ रक्षितधने। न्यस्त-
धने॥
स्थाम। न॰ सामर्थ्ये॥ तिष्ठत्यनेन।
छा॰। सर्वधातुभ्योमनिन्॥
स्थायी। पुं॰ भावभेदे। रत्यादिभावे
षु॥ यथा। रतिर्हासश्च शोकश्च क्रो
धोत्साहौ भयन्तथा। जुगुप्सा विस्म
यश्चमी: स्थायिभावाः प्रकीर्त्ति
ताः॥ सम्येवः समुद्भूतः स्था
न्नेयश्चवतिष्ठते। भावः स्थायीस
विज्ञेयोव्यभिचारीततोऽन्यथेति॥
त्रि॰ स्थिरे। स्थितिमति॥ योहि
राजास्वदेशेदुर्गं कृत्वा तिष्ठति॰ स-
स्थायीत्युच्यते॥ तिष्ठति। छा॰।
याद्यादिस्थाश्विनिः। आतोयुक्
चिण्कृतोरितियुक्॥
स्थायुकः। पुं॰ एकग्रामाध्यक्षे॥
स्थातुंशीलमस्य। छा॰। लषप

तपदस्थोभूत्रषिद्युकञ्॥ त्रि॰
स्थिरे॥
स्थालम्। न॰ स्वर्णादिनिर्मितभोजन
पात्रे। थाल॰ इ॰भा॰प्र॰॥ तिष्ठ
त्यत्र। छा॰। स्थाचतीत्यालच्॥
स्थाली। स्त्री॰ ओदनादिपचनपा-
त्रे। पिठरे। उखायाम्। कु-
ण्डे। हांडी॰ इ॰भा॰प्र॥ तिष्ठति
छा॰। स्थाचतिमृजीरालच्बालञा
लीयचः। जातेरितिङीष्॥ पा
टलीवृक्षे॥
स्थालीपाकः। पुं॰ भोजनपक्वान्ना
दौ॥ मांसाष्टकाश्राद्धे स्थालीपाकस्य
मांसप्रतिनिधित्वं यथा गोभिलः।
अपिवा स्थालीपाकं कुर्वीतेति। त
द्विधानन्तु। स्थालीपाकं पशुस्थाने कु
र्याद्यथानुकल्पिकम्। श्रपयेतं सव
त्सायास्तरुण्या गोः पयस्तु। वृ
त्तिकन्दीगपरिशिष्टोक्तं ग्राह्यम्। अ
न्विति॰ ओदनचरोः पक्ववत्॥
स्थालीपुरीषम्। न॰ स्थालीलग्नोद
ग्धान्ने॥
स्थालीपुलाकः। पुं॰ न्यायविशेषे
॥ यथा। स्थालीस्थास्तण्डुलाएव स
र्वेसिक्तिविभागिनः। समकाला
ग्निसंयोगभागित्वात्प्रतिपक्ववत्।
इतिस्थालीपुलाकन्यायेनवैदिकलि
ङ्गत्वावच्छेदेनापूर्वशक्तिकल्पना
त्। प्रतिपन्नं हस्तमर्दनादिनास्तु

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

टितत्वेन ज्ञातमितिमलमासत्वम् ।
स्थालीबिलम् । न० पाकपात्राभ्य
न्तरे । स्थाल्याः शून्यभागे ॥
स्थालीबिलीयः ।) त्रि० पाकयोग्य
स्थालीबिल्यः ।)
तण्डुलादौ ॥ स्थालीबिलमर्हति
। स्थालीबिलादिति० क्रमेण छयत्
तौ ॥
स्थालीवृक्षः । पुं० नन्दीवृक्षे । अ
श्वत्थभेदे । बेलियापीपर० इ०
भा० प्र० ॥
स्थावरः । पुं० पर्वते ॥ न० ध
नुषि । कोदण्डे ॥ त्रि० जङ्ग
मेतरे । अचलवस्तुनि ॥ स्थिति
शीले ॥ स्थानशीलः । स्थेशभासि
तिवरच् ॥
स्थावरगुल्मः । पुं० एकस्थानस्थि
तपदातिसमूहे । थाना० इ० भा०
प्र० ॥ स्थावरश्चासौगुल्मश्च ॥
स्थावरादि । न० वत्सनाभविषे ॥
स्थाविरम् । न० वृद्धत्वे ॥ तत्तुसप्त
तिवर्षात्परं भवति । यथा । आषो
डशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते । वृ
द्धः स्यात्सप्ततेरूर्ध्वं वर्षीयान्नवतेः
परमितिस्मृतिः ॥ स्थविरस्यभावः
कर्म वा । युवादित्वादण् ॥
स्थासकः । पुं० चार्चिक्ये ॥ जला
देर्बुद्बुदे ॥ बुद्बुदाकारमण्डले ॥
हस्तबिम्बे । तत्रनिर्माणमुद्राया

म् । सांचा० इ० भा० प्र० ॥ ति
ष्ठति । ष्ठा० । बाहुलकात्सः ।
स्वार्थे कन् ॥
स्थास्नुः । त्रि० स्थिरतरे ॥ स्थान
शीलः । ग्लाजिस्थश्चग्स्नुः ॥
स्थायिनि ॥ शाश्वते ध्रुवे ॥
स्थिकः । पुं० कटिप्रोथे ॥ इ०
श० र० खौ ॥
स्थितः । त्रि० प्रतिज्ञातवति । स
प्रतिज्ञे ॥ ऊर्ध्वे ॥ निश्चले । स्थि
रे ॥ वर्त्तमाने ॥ समुत्थिते ॥
ष्ठा० । क्तः । द्यतिस्यतिमास्था
मितिकारान्तादेशः ॥ मर्यादया
न्विते ॥ निवृत्तिगतिकोयोहिस
स्थितः प्रोच्यतेजनः ॥
स्थितधीः । त्रि० स्थितप्रज्ञे ॥ स्थि
तानिश्चलाधीर्यस्य सः ॥
स्थितप्रज्ञः । त्रि० असम्मूढे । ए
षणात्रयान्निर्मुक्तविदुषि ॥ स्थिता
प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजाप्र
ज्ञायस्य सः ॥ स्थितानिश्चला० य
द्वाब्रह्मास्मीतिप्रज्ञायस्यवा ॥ यस्य
स्यादुर्भवति ॥ यथाहभगवान् । प्र
जहातियदाकामान्सर्वान्पार्थम-
नोगतान् । आत्मन्येवात्मनातुष्टः
स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ दुःखेष्वनु
द्विग्नमनाः सुखेषुविगतस्पृहः । वी
तरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्य
तइति ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्थितिः । स्त्री० अवस्थाने । ऊर्द्धाव स्थाने ॥ मर्यादायाम् । न्यायपथ स्थितौ । संस्थायाम् ॥ ईश्वरेच्छा निरुद्धस्य सर्वलोकस्य स्वर्गे चरेनि येगस्यापत्ते । विद्यमानतायाम् । सृष्टिप्रलययोर्मध्ये ॥ सीमनि ॥ स्थानम् । ष्ठा० । स्थागापापचोभा वे० क्तिन् ॥ तिष्ठत्यनया । वाहुलकादधिकरणे क्तिन् ॥

स्थितिस्थापकः । पुं० संस्कारविशेषे । अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादके घटादिपूर्ववर्त्तो ॥

स्थिरः । पुं० शनैश्चरे । मोचे । देवे । नगे । पर्वते ॥ वृक्षे । कार्त्तिकेये । धववृक्षे ॥ वृषे ॥ वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशिषु ॥ न० नक्षत्रविशेषेषु । यथा । उत्तरात्रय रोहिण्योभास्करश्च ध्रुवं स्थिरम् । तत्र स्थिरं बीजगेह शान्त्यारामादिसिध्यतीति ॥ त्रि० कठिने ॥ अचले । दृढप्रयत्ने ॥ रसादिशेनचिरकालस्थायिनिशरीरे । तिष्ठति । ष्ठा० । अजिरशिशिरशिथिलस्थिर स्फिरस्थविरखदिराः । इतिकिरच् । टिलोपः । षड्भावविकाररहितेसदेकरूपे ॥

स्थिरकर्म्मा । त्रि० आफलोदयकारिणि ॥

स्थिरगन्धः । पुं० चम्पके ॥ त्रि० स्थिरस्थायिसौरभयुक्ते । स्थिरोगन्धो यस्मिन् ॥ ॥

स्थिरगन्धा । स्त्री० पाटलायाम् ॥ केतक्याम् ॥

स्थिरचक्रः । पुं० मञ्जुघोषाभिधेजिनविशेषे । त्रि० सुस्थसैन्ये ॥

स्थिरच्छदः । पुं० भूर्जपत्रे ॥ स्थिराः छदायस्य ॥

स्थिरच्छायः । पुं० देवद्रुमे ॥ स्थिराचञ्चलाछायायस्य सः ॥ वृक्षमात्रे । छायावृक्षे ॥

स्थिरजिह्वः । पुं० मत्स्ये ॥

स्थिरजीविका । स्त्री० स्थिरवृत्तौ । शाल्मलौ ॥ त्रि० स्थिरवृत्तिमति ॥

स्थिरजीविता । स्त्री० शाल्मलिवृक्षे ॥

स्थिरतरः । त्रि० स्थास्नौ । स्थेयसि । अतिस्थिरे ॥ अतिशयेनस्थिरः । द्विवचनविभज्येतितरप् ॥ एकरूपतयातिस्थिरे ॥

स्थिरदंष्ट्रः पुं० भुजङ्गमे । वराहाकृतिविष्णौ । ध्वनाविष्णुजयः ॥

स्थिरदारुः । पुं० शाकवृक्षे ॥

स्थिरपत्रः । पुं० हिन्ताले ।

स्थिरपुष्पः । पुं० चम्पके ॥ बकुले ॥

स्थिरपुष्पी । स्त्री० तिलकद्रुमे ॥

स्थिरफला । स्त्री० कूष्माण्डाम् ॥

स्थिरबुद्धिः । त्रि० स्थिरप्रज्ञे । लब्धश्रवणमननफले ॥ सुस्थिरानिश्चला सन्न्यासपूर्वकवेदान्तवाक्यविचार

परिपाकेण सर्वसंशयशून्यत्वेन निर्विचिकित्सा निश्चिता ब्रह्मणि बुद्धिर्यस्य ॥

स्थिरमति: । स्त्री० निश्चलायां बुद्धौ ॥ परमार्थवस्तुविषयायांमतौ ॥ त्रि० तद्वति ॥ स्थिरा परमार्थवस्तुविषया मतिर्यस्य ॥

स्थिरयोनि: । पुं० द्रुमे ॥

स्थिरयौवन । पुं० विद्याधरे ॥ त्रि० चिरस्थायितरुणावस्थे ॥ स्थिरं यौवनमस्य ॥

स्थिररङ्गा । स्त्री० नील्याम् ॥

स्थिररागा । स्त्री० दारुहरिद्रायाम् ॥

स्थिरश्री: । पुं० विष्णौ ॥ त्रि० निश्चलश्रीविशिष्टे ॥ स्थिरा श्रीर्यस्मिन् । यस्तु वा । स्थिरोपायो हि विभुष: स्थिरश्रीरेव जायते । रक्षितुं नैव शक्नोति चपलश्चपलां श्रियमिति मत्स्यपुराणम् ॥

स्थिरसाधनक: । पुं० सिन्धुवारवृक्षे ॥

स्थिरसार: । पुं० शाकवृक्षे ॥

स्थिरा । स्त्री० भूमि: । धरित्र्याम् । विश्वम्भरायाम् ॥ शालपर्ण्याम् ॥ शाल्मलिवृक्षे ॥ तिष्ठति । ष्ठा० । अजिरशिशिरेत्यादिना किरच्० टिलोप: । टाप् । काकोल्याम् ॥

स्थिराङ्घ्रिप: । पुं० हिन्तालवृक्षे ॥

स्थिरायु: । स्त्री० शाल्मलिद्रुमे ॥ स्थिरमायुर्यस्या: ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि वनेजीवति शाल्मलिरिति वचनात् ॥

स्थूणा । स्त्री० गृहस्याधारभूतेस्तम्भे काष्ठमयीधिकारिं काष्ठस्थूणा भवति । थूणी० पुं० भा० प्र० गृहपूर्व: स्थूणाशब्द: क्लीबे । यथा गृहस्थूणमिति ॥ सूर्म्याम् ॥ तिष्ठति । ष्ठा० । रास्नासास्नेति साधु: ॥ रुगन्तरे ॥ इति हेमचन्द्र: ॥

स्थूर: । पुं० मनुष्ये ॥ तिष्ठति । ष्ठा० । स्थ: किच्चेति स्थूरन् ॥ स्थूरश्वरादङ्ग इति मन्त्रे तु योगपुरस्कारात् स्थिरस्यार्थ: ॥

स्थूरी । पुं० खरवृषभवत्पृष्ठेनभारवाहकेऽश्वे ॥

स्थूल: । पुं० शिराजि । पनसे ॥ न० कूटे । समूहे ॥ त्रि० निष्प्रज्ञे ॥ जडे ॥ उपचितावयवे । पीने । पीवन् । पीवरे । मोटा० हि० भा० ॥ स्थूलशरीरे । आत्मन उपाधिविशेषे ॥ स्थूलो देहो ऽहम्प्रत्ययादात्मेति लोकायतभेद: । तन्न । मृतसुषुप्तयोरपि सङ्गतत्वाविशेषाच्चैतन्यप्रसङ्गात् । एकैकस्य भूतस्य चैतन्यादर्शनात् । सङ्घातस्य चावस्तुत्वात् ॥ स्थूलयति । स्थूलपरिबृंहणे । चुरादयन्त: । पचाद्यच् ।

स्थूलक: । पुं० तृणविशेषे । सूच्य

भे। खरच्छदे। उलुखड॰ इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ ॥ त्रि॰ स्थूले ॥

स्थूलकङ्गुः। पुं॰ वरकधान्ये ॥

स्थूलकणा। स्त्री॰ स्थूलजीरके ॥

स्थूलकण्टकः। पुं॰ जालबर्बूरे ॥

स्थूलकण्टकिका। स्त्री॰ शाल्मलिवृक्षे ॥

स्थूलकण्टा।)
स्थूलकण्टिका।) स्त्री॰ वृहत्याम् ॥

स्थूलकन्दः। पुं॰ हस्तिकन्दे ॥ सूरणे ॥ मानकन्दे ॥ रक्तलशुने। गृञ्जने ॥

स्थूलकायः। पुं॰ स्थूलशरीरे ॥

स्थूलकाष्ठधृक्। पुं॰ वृहत्काष्ठाग्नौ। स्कन्धानले ॥

स्थूलकाष्ठाग्निः। पुं॰ स्कन्धाग्नौ।

स्थूलक्ष्वेडः। पुं॰ बाणे ॥

स्थूलकेश्वरः। पुं॰ सिद्धस्थानविशेषे ॥ स्थूलाख्यात् स्थूलकेश्वरे॰ इति देवीगीता ॥

स्थूलग्रन्थिः। स्त्री॰ वचाप्रभेदे। महाभरा॰ इ॰ भा॰ ॥

स्थूलचञ्चुः। पुं॰ महाचञ्चुशाके।

स्थूलचापः। पुं॰ तूलपरिष्कारार्थे धनुषि। तूलचापे ॥ इ॰ श॰ र॰ लौ ॥

स्थूलजीरकः। पुं॰ कृष्णजीरके। उपकुञ्चिकायाम्। कलौंजी॰ गरैला॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

स्थूलतालः। पुं॰ हिन्ताले ॥

स्थूलत्वचा। स्त्री॰ काश्मर्याम्। गम्भार्याम्।

स्थूलदण्डः। पुं॰ देवनले ॥

स्थूलदर्भः। पुं॰ मुञ्जे ॥

स्थूलदला। स्त्री॰ घृतकुमार्याम् ॥

स्थूलनालः। पुं॰ देवनले ॥

स्थूलनासः।)
स्थूलनासिकः।) पुं॰ सूकरे ॥ त्रि॰ पीननासायुक्ते ॥

स्थूलपटः। पुं॰ स्थूलशाटके। पटति। पटगतौ॰ पटविस्तारे वा। पचाद्यच्। स्थूलश्चासौ पटश्च ॥ त्रि॰ स्थूलवस्त्रयति। यथा। कुलगृहाः स्थूलपटाद्यवगीधूमशालिनः। प्रलयेऽपि न सीदन्ति यदि कन्या न जायते ॥

स्थूलपट्टः। पुं॰ कर्पासे ॥

स्थूलपट्टाकः पुं॰ स्थूलवस्त्रे ॥

स्थूलपादः। पुं॰ हस्तिनि ॥ व्याधिनास्थूलचरणे ॥

स्थूलपुष्पः। पुं॰ बकद्रुमे ॥

स्थूलपुष्पिका। स्त्री॰ गिरिजापराजितायाम् ॥

स्थूलप्रपञ्चः। पुं॰ शिरानि।

स्थूलफलः पुं॰ शाल्मलिवृक्षे ॥

स्थूलफला। स्त्री॰ शणपुष्प्याम् ॥

स्थूलभद्रः। पुं॰ श्रुतकेवलिजिनामनि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

जैनभेदे ॥

स्थूलभुक् । न० व्यष्ट्युपहितचैतन्ये० विश्वशब्दाभिधेये ॥ स्थूलान्विषयान्भुङ्क्ते । भुज० । क्विप् ॥

स्थूलभूतम् । न० पञ्चीकृताकाशादिभूते अपञ्चीकृतानामेषभूतानांपरस्परव्यञ्जनं प्राणिनिकायव्यवहारनिर्वाहकतदीयधर्माधर्मापेक्षपरमेश्वरसान्निध्यादिनिमित्तापेक्षयाविभागेन मिलितानांस्थूलतापत्तौ । पञ्चीकृतभूते ॥

स्थूलमरिचम् । न० कक्कोले ।

स्थूलमूलम् । न० चाणक्यमूलके ।

स्थूललक्ष : । त्रि० बहुदान्ये ॥ स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते ; लक्ष० । कर्म्मणिघञ् ॥

स्थूललक्ष्य: । त्रि० दानशौण्डे । बहुप्रदे । वदान्ये ॥ स्थूलंकूटंलक्ष्यमस्य ॥ स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यतेवा । लक्ष० । कर्मणिण्यत् ॥

स्थूलवल्कलत् । पुं० ब्रह्मयष्ट्याम् ॥

स्थूलवल्कल : । पुं० रक्तलोध्रे ॥

स्थूलवृक्षफल : । पुं० मदनवृक्षविशेषे । स्निग्धपिण्डीतके ॥

स्थूलवैदेही । स्त्री० गजपिप्पल्याम् ।

स्थूलशर : । पुं० महाशरे । वृहत्पर्वे ॥

स्थूलशरीरम् । न० आत्मनउपाधिविशेषे । अन्नमयकोषे ॥ यथा । स्वादिपञ्चीकृतभूतसम्भवंभोगालयं दु : खसुखादिकर्मणाम् । शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिरात्मन : ॥

स्थूलशाटक: । पुं० स्थूलवस्त्रे । वराशी ॥ शटति । शटरुजादौ । ण्वुल् । स्थूलश्चासौशाटकश्च ॥

स्थूलशाटका ।)
स्थूशाटिका ।) स्त्री० स्थूलवस्त्रे
स्थूलशाटि: ।)

। वराशौ ॥

स्थूलशालि : । पुं० महाशालौ । स्थूलतण्डुले ॥

स्थूलशिरा : । पुं० ऋषिविशेषे । न० वृहन्मस्तके ॥ त्रि० तद्युक्ते । स्थूलंशिरोयस्य : ॥

स्थूलशीर्षिका । स्त्री० क्षुद्रपिप्पलिकायाम् ॥

स्थूलषट्पद : । पुं० वरोलि । वीलता० द्र० गौ० भा० प्र० ॥

स्थूलस्कन्ध : । पुं० लकुचे ।

स्थूलहस्त : । पुं० करिशुण्डायाम् । हस्तिहस्ते ॥ त्रि० पीनभुजे ।

स्थूला । स्त्री० स्थूलैलायाम् । कृष्णपिपीलिकायाम् ॥ गन्धपत्रायाम् ॥ एर्वारौ ॥ गजपिप्पल्याम् ॥ स्थूलकेश्वरपायादिव्याम् ॥

स्थूलांशा । स्त्री० गन्धपत्रायाम् ॥

स्थूलाम्र: । पुं० महाराजाम्रे ॥

स्थूलास्य: । पुं० सर्पे । त्रि० वृहन्मुखे ।

स्थूलैरण्ड: । पुं० महैरण्डे ॥ स्थूलैरण्डो गुणाढ्य: स्याद्रसवीर्यविपक्तिषु ॥

स्थूलैला । स्त्री० वृहदेलायाम् ॥ अस्या गुणा यथा । स्थूलैला कटुका पाके रसे चानलकृल्लघु: । रूक्षोष्णा श्लेष्मपित्तास्रकण्डूश्वासतृषापहा ॥ हृल्लासविषवस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनुत् ॥

स्थूलोच्चय: । पुं० गण्डोपले । गण्डाश्मनि । स्थूलोपले ॥ असाकल्ये । अकात्स्न्र्ये ॥ वरण्डे ॥ गजानां मध्यमगतौ ॥ नीचैर्गतम् । स्थूलोच्चय: । वीथिमार्ग इति लोहस्तिगतय: ॥ उच्चयनम् । चिञ् । एरच् । स्थूलश्चोच्चय: । गजानां दन्तरन्ध्रे ॥

स्थेमा । पुं० स्थैर्ये । स्थिरस्य भाव: पृथ्वादित्वादिमनिच् । प्रियस्थिरेति स्थादेश: ॥

स्थेय: । पुं० विवादपदस्य निर्णेतरि । अक्षदर्शि । प्राड्विवाके ॥ तिष्ठत्यस्मिन् विवादपदनिर्णयार्थम् । ष्ठा० । बाहुलकादधिकरणे अचो यत् । ईद्यति ॥ पुरोधसि । त्रि० अतिस्थिरे ॥

स्थेयान् । त्रि० स्थास्नौ । स्थिरतरे ॥ अयमनयोरतिशयेन स्थिर: । द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनाविति ईयसुनि० प्रियस्थिरेति स्थादेश: ॥ स्त्री० स्थेयसी ॥

स्थेष्ठ: त्रि० स्थिरतमे । अयमेषामतिशयेन स्थिर: । अतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठनि० प्रियस्थिरेति स्थादेश: ॥ सुस्थिरे ॥

स्थैर्य्यम् । न० स्थिरत्वे । अचञ्चलत्वे । मोक्षसाधने प्रवृत्तस्याऽनेकविधविघ्नप्राप्तावपि तदपरित्यागेन पुन: पुनर्यत्नाधिक्ये ॥ स्थिरस्य भाव: । ष्यञ् । स्तब्धत्वे ॥

स्थोरी । पुं० भारवाहितुरगे ॥

स्थौणेयम् । न० ग्रन्थिपर्णप्रभेदे । कुकुरौंधाख्यौषधौ । गांठियाला० इ० गौ० दे० भा० प्र० ॥ अस्य प्रभेदा गुणाश्च यथा । ईषत्सुगन्धिस्थौणेयं थुनेर० इति लोके । स्थौणेयकं बर्हिबर्हं शुकबर्हं च कुक्कुरम् । शीर्णरोम: शुकश्चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम् । स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषनुत् । मेधाशुक्रकरं त्वच्यं रक्षोऽश्मज्वरजन्तुजित् ॥ हन्ति कुष्ठास्रतृट्दाहदौर्गन्ध्यतिलकालकान् । इति भा० प्रकाश: ॥

स्थौणेयकम् । न० सुगन्धद्रव्यभेदे ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वर्हिं शिखि । स्थौणेये ॥

स्थौरी । पुं० खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्वे । पृष्ठ्ये । स्थूलस्येदम् । तस्येदमित्यण् । रलयोरैक्यम् । स्थौरं बलमस्यास्ति । इनिः ॥

स्थौललक्ष्यम् । न० बहुप्रदत्वे ॥ *

स्थौल्यम् । न० स्थूलत्वे ॥ स्थूलस्य भावः । ष्यञ् ॥

स्नपनम् । न० अभिषिञ्चने ॥ स्नाने ॥ यथा । पूजनात् स्नपनं श्रेष्ठं स्नपनात्तर्पणं स्मृतम् । तर्पणान्नास्ति सदामन्तुमन्दिराजनिपातनमिति- दुर्गोत्सवप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्नपितः । त्रि० क्षालिते ॥ सिक्ते ॥ स्नातेर्ण्यन्तात् क्तः । अर्त्तिह्रीत्यादिना पुक् । मितां ह्रस्वः ॥ आप्लुते ॥

स्नवः । पुं० स्रवे । स्रवणे । क्षरणे ॥ स्नवनम् । आप्रस्रवणे । स्नुदोरप् ॥

स्नसा । स्त्री० स्नायौ ॥

स्नातः । त्रि० आप्लुते । कृतस्नाने ॥ यथा । स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्म्मणि । अस्नातस्य क्रियाः सर्वाः भवन्ति हि यतोऽफलाः ॥ प्रातः समाचरेत् स्नानमतो नित्यमतन्द्रितः ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत । शिरः स्नातश्च कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वेति स्मृतिः ॥ आप्लुते । भावे क्तः ॥

स्नातकः । पुं० आप्लुतव्रतिनि । समाप्तवेदपाठे० अगृहस्थे । आश्रमान्तरगते समाप्तवेदव्रते । कृतस्नाने ॥ यथाह हारीतः । त्रयः स्नातका भवन्ति । विद्यास्नातको० व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्चेति । तत्र यः समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्त्तते० स विद्यास्नातकः । यः समाप्य व्रतानि० असमाप्य वेदं समावर्त्तते स व्रतस्नातकः । य उभयं समाप्य समावर्त्तते स विद्याव्रतस्नातको भवति ॥ अत्र भवन्ति च यः पक्षाः । यथा । मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्यावबुद्ध्य च स्नायादित्येकः पक्षः । साङ्गवेदमधीत्यावबुद्ध्य च स्नायादित्यपरः । ग्रन्थमात्रमप्यधीत्य यस्तु विद्यास्नाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः पक्षः । यस्तु विद्याविरहेणाग्रन्थमात्रेऽधीतेन स्नायादिति निषेधः । यतो वेदाध्ययनं वेदविहिताग्निहोत्रादिकर्म्मानुष्ठानप्रयोजनमिति ॥ स्नातिस्म । आ० । गत्यर्थाकर्म्मकेति क्तः । संज्ञायां कन् ॥ यावादिषु० स्नातवेदसमाप्तौ चेति पाठात् स्वार्थे कन् ॥ गृहस्थब्राह्मणे ॥

स्नानम् । न० मज्जने । आप्लावे । आप्लवे ॥ स्नानं षड्विधं भवति । यथा

हृथङ्खः । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गमलकर्षणम् । क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्त्तितमिति ॥ विशेष एषां स्नानानां तत एवावगम्यताम् । तथा शङ्खस्मृतिः ॥ आग्नेयादिप्रभेदेन तच्च प्रोक्तं चतुर्विधम् । यथा । आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्यन्तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतमिति ॥ ष्णा शौचे । भावे ल्युट् ॥ स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं आह्नान्तं देवपूजनम् । आह्निकञ्च त्रिसन्ध्यान्तं विप्राणाञ्च श्रुतौ श्रुतम् । तत्प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हितम् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकमिति दक्षः । दृष्टङ् कर्माधिकारः । अदृष्टं जपादिद्वारा परलोकसिद्धिः ॥

स्नानतृणम् । न० कुशे ॥

स्नानीयम् । न० स्नानसाधने चूर्णादौ ॥ स्नात्यनेन । ष्णा० । कृत्यल्युटो बहुलमित्यनीयर् ॥

स्नान्ती । स्त्री० जलमवगाहमानायाम् ॥

स्नायी । त्रि० स्नानकर्त्तरि ॥

स्नायुः । स्त्री० वायुवाहिन्यां नाड्याम् ॥ वस्नसायाम् ॥ स्नाति । ष्णा० । बाहुलकादुण् । आतो युक् चिण्कृतोः ॥

स्नाय्वर्म । न० नेत्ररोगप्रभेदे ॥ तल्लक्षणं यथा । स्थिरं प्रस्तारि मांसाढ्यं शुष्कं स्नाय्वर्म पञ्चममिति माधवकरः ॥

स्नावा । पुं० रसिके ॥ स्नाति । ष्णा० । स्नामदिपद्यर्त्तिपॄशकिभ्यो वनिप् । धीवावत् ॥

स्नावरी । स्त्री० नद्याम् ॥ स्नान्त्यस्याम् । ष्णा० । वनिप् । वनो र चेति ङीब्रौ ॥

स्नावा । स्त्री० शिरायाम् ॥ स्नु प्रस्रवणे । स्नावयति शरीरमिति स्नावा ॥

स्निग्धः । पुं० वहुवारे ॥ रक्तैरण्डे ॥ सरलद्रवे ॥ वयस्ये ॥ न० समूहगन्धे । जवादिके ॥ सिक्थके ॥ त्रि० स्नेहयुक्ते । अरूक्षे । चिक्कणे । मसृणे ॥ सहजेनागन्तुकेन वा स्नेहेन युक्ते । प्रिये । वत्सले । स्निह्यति स्म । ष्णिह प्रीतौ । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । वा द्रुहेति वः ॥ मतिवुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति चाद्वर्त्तमाने वा क्तः ॥

स्निग्धकन्दा । स्त्री० द्रोणपर्ण्याम् । भूमिकदल्यां ॥

स्निग्धतण्डुलः । पुं० षष्टिशालौ ॥

स्निग्धता । स्त्री० स्नेहे ॥ प्रियत्वे ॥

स्निग्धदारु । न० देवदारुणि ॥ देवदारुप्रभेदे पूतिकाष्ठे ॥ सरलद्रवे ॥

स्निग्धपत्रः । पुं० गर्जरवृक्षे ॥ घृत

करञ्जे । गुच्छकरञ्जे ॥

स्निग्धपत्रा । स्त्री० बदर्य्याम् ॥ पालङ्क्याम् । काश्मर्य्याम् ॥

स्निग्धपर्णी । स्त्री० गम्भार्य्याम् ॥

स्निग्धपिण्डीतक: । पुं० मदनवृक्षविशेषे । स्थूलवृक्षफले ॥

स्निग्धफला । स्त्री० कर्कटीप्रभेदे । बालुङ्क्याम् । मूर्वलायाम् ॥

स्निग्धा । स्त्री० मेदायाम् ॥

स्नु: । पुं० प्रस्थे । सानौ । पर्वतसमभूभागे । स्नौतिजलम्० स्नाति वा । ष्णुप्रस्रवणे० ष्णाशौचेवा । मितद्वादित्वात्० डु: ॥ स्त्री० स्नायौ ॥

स्नुक्कुर: । पुं० चौरकस्तु्कौहचे ।

स्नुत: । त्रि० स्रुते । स्नुतजलादौ ॥ स्नूयतेस्म० । ष्णु० क्त: ॥

स्नुषा । स्त्री० सुतस्त्रियाम् । पुत्रबध्वाम् । स्नौति । ष्णु० । स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्य: कित्ति स: ॥ धुस्याम् ॥

स्नुक् । स्त्री० स्नुह्याम् ॥ स्नुह्यति । ष्णुहउद्गिरणे । क्विप् । वादुहेति कुत्वम् । तदभावेहोढइतिढत्वे स्नुट्स्नुड् ॥

स्नुहा । स्त्री० स्नुहीवृक्षे ॥ भागुरिमते० स्नुहष्टाप् ॥

स्नुहि: । स्त्री० स्नुह्याम् । स्नुह्यति । ष्णुह० । सर्वधातुभ्यइन् ॥

स्नुही । स्त्री० सिहुण्डे ॥ कृदिकारादक्तिनइति पक्षे ङीष् ॥

स्नेह: । पुं० सौहृदे । प्रेमणि । प्रियतायाम् ॥ तामसोयंचित्तवृत्तिविशेष: ० यस्मिन्सत्यन्यदीयेहानिवृद्धीस्वस्मिन्नारोप्येते । स्नेहविषय: प्रेमापरपर्याय: स्नेह: ॥ यथा । सृष्टवाविद्योगजं दु:खं त्यजस्नेहं प्रियेजने । अतिस्नेहपरिष्वङ्गाद्वर्त्तिरार्द्रापिदह्यतेइति । स्नेहयतिप्रीणयतिपुरुषम् । ष्णिह० । पचाद्यच् । स्निह्यन्ति पुरुषायस्मिन् । अधिकरणार्थे० घञ् ॥ घृतादिरसविशेषे ॥ यथा स्नेहश्चतुर्विध: प्रोक्तोघृतंतैलंवसातथा । मज्जाच० तंपिबेन्मर्त्य: किञ्चिदभ्युदितेरवौ ॥ स्थावरोजङ्गमश्चैवद्वियोनि: स्नेहउच्यते । तिलतैलंस्थावरेषुजङ्गमेषुघृतंवरमितिच ॥ द्वाभ्यांत्रिभिश्चतुर्भिर्वा० यमकस्त्रिवृतोमहान् ॥ न्यायमते० चूर्णादिपिण्डीभावहेतौ० गुणविशेषे० जलमात्रवृत्ती ॥ नलोपपरिमाणवन्नित्योऽन्यश्चानित्य: । तैलादावस्यप्रकर्षोस्यतस्तेषांदाहानुकूलताभवति । यथोक्तंभाषापरिच्छेदे । स्नेहोजलेऽसौनित्योयमनित्योऽवयविन्यसौ । तैलान्त

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वेतत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलतेति ॥

स्नेहनम् । ष्णिह० । भावेयत् ॥ स्निह्यतेऽनया ॥ स्नेहस्य दुःखमूलत्वमुक्तं गारुडे ११४ऽध्याये । यत्स्नेहाद्भयं तस्नेहो दुःखभाजनम् । स्नेहमूलानि दुःखानि तस्मिंस्त्यक्ते महत्सुखमिति ॥ स्निग्धतायाम् ॥ यथा । स्नेहः पञ्च सुलब्धो वाग् जिह्वाद्दन्तमेदनखसंस्थः । सुतधनसौभाग्ययुताः स्निग्धैस्तैर्निर्धनारूक्षैरिति ॥

स्नेहा । पुं० व्याधिप्रभेदे ॥ सुहृदि ॥ चन्द्रे ॥ स्निह्यति । ष्णिह० । अनुक्षन्पूषन्नित्यादिना० कनिन्० निपातनात् साधुः ॥

स्नेहनम् । न० तैलमर्दने । स्नेहने । अभ्यङ्गे ॥ स्निह्यतेऽनेन । ष्णिह० । ल्युट् ॥

स्नेहपात्रम् । न० कुत्वाम् । चर्ममयतैलादिभाण्डे ॥ स्नेहस्य तैलघृतादेः पात्रम् ॥

स्नेहप्रियः । पुं० प्रदीपे ॥ त्रि० तैलादिप्रिये ॥

स्नेहफलः । पुं० तिले । पापघ्ने

स्नेहभूः । पुं० श्लेष्मणि ॥ त्रि० स्निग्धभूमौ ॥

स्नेहरङ्गः । पुं० तिले ॥

स्नेहवती । स्त्री० मेदायाम् ॥ स्नेहोऽस्त्यस्याम् । रसादिभ्यश्चेति मतुप् । ङीप् ॥

स्नेहाश्रयः । पुं० प्रिये । प्रदीपे ।

स्नेहवस्तिः । स्त्री० अनुवासनवस्तौ । तैलपिचकारी० इ० भा० ॥ यथा । वस्तिर्द्विधाऽनुवासाख्यो निरूहस्ततः परः । यः स्नेहैर्दीयते सस्यादनुशासननामकः ॥

स्नेहबीजः । पुं० पियालवृक्षे ॥ त्रि० स्नेहकारणे ॥

स्नेहाशः । पुं० प्रदीपे । दीपे ॥

स्नेही । पुं० वयस्ये ॥ त्रि० स्नेहयुक्ते ॥

स्नेहुः । पुं० व्याधिभेदे ॥ चन्द्रे ॥ स्निह्यति । ष्णिह० । भृमृशीङ्स्नीहीत्यादिनाउः ॥

स्पन्दः । पुं० स्पन्दने । प्रस्फुरणे ॥ स्पन्दते । स्पदिकिञ्चिच्चलने । पचाद्यच् ॥

स्पन्दनम् । न० स्पन्दे । किञ्चिच्चलने ॥

स्पर्द्धकः । त्रि० स्पर्द्धाकारे ॥

स्पर्द्धा । स्त्री० सङ्घर्षणे । पराभिभवेच्छायाम् ॥ स्पर्द्धते शत्रुं निरंकुली ॥ साम्ये ॥ क्रमसमुन्नतौ ॥ स्पर्द्धसङ्घर्षे ॥ भिदादयङ् ॥

स्पर्धालुः । त्रि० स्पर्धायुक्ते ॥ स्पर्धां लाति । ला० । मितद्र्वादित्वात् डुः ॥

स्पर्शः । पुं० रुजायाम् ॥ सन्तप्ते ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सन्तापे । सपृशति । सपृशवा धनस्पर्शनयोः । पदरुजेत्यच॰ सपृशउपतापइतिकर्त्तरिघञ् ॥ यद्वा । सपर्शनंसपर्शः भावेघञ् ॥ दाने ॥सपर्शके । कादिमावसानेवर्गा चरे । उपतापे । रोगविशेषे । स्पर्शके ॥ मणिविशेषे । पारस॰ हु॰भा॰ प्र॰ ॥ त्वगिन्द्रियविषये । स्पर्शने । त्वगिन्द्रियमात्रयाह्ये गुणविशेषे ॥ सत्रविधः । शीतो ष्णानुष्णाशीतभेदात् । पृथिव्यप्तेजोमात्रवृत्तिः । तत्रशीतोजले । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः । रूपरसगन्धस्पर्शाः पृथिव्यांपाकजाः॰ अनित्याश्च । जलादावपाकजाः॰ नित्याः अनित्याश्च । नित्यगतानित्याः॰ अनित्यगताअनित्याः इत्याहुः । कठिनः पार्थिवः स्पर्शः शीतो ष्णोजलवह्निजो । मृदुर्वायोरिति स्पर्शविशेषाइहकीर्त्तिताः ॥ स्पर्शसामान्येस्पर्शविशेषाणांलयइति ॥ इन्द्रियैःस्पृश्यन्ते॰ इतिव्युत्पत्त्या॰ शब्दादिविषयेषु ॥ मात्रामात्रे॰ ।॰ ॥ स्पर्शनम् । स्पृश स्पर्शने । अकर्त्तरिचकारकेसंज्ञायामितिघञ् ॥ पुराणे॰ एकादशविधः स्पर्श उक्तोयथा । उष्णः शीतः सुखोदुःखः स्निग्धोविश दश्चच । खरोमृदुश्लक्ष्णश्चलघुर्गुरुरितिक्रमात् ॥ कामिनस्तु । शब्दादीनाञ्चपञ्चानांमध्येस्पर्शसुखंवरम् । । आनन्दरसमूलंवैनान्यदस्तिसुखंकिलेत्याहुः ।

स्पर्शकः । पुं॰ स्पर्शे ॥ त्रि॰ सपर्शनकर्त्तरि ॥

स्पर्शज्ञानम् । न॰ त्वाचप्रत्यक्षे ॥

स्पर्शनः । पुं॰ श्वसने । वायौ ॥ स्पृशति । स्पृश॰ । बहुलमन्यत्रापीतियुच् ॥ न॰ दाने ॥ स्पर्शे ॥ स्पृशेर्भावेल्युट् ॥

सपर्शमणिः । पुं॰ सपर्शे । पारस॰ हु॰ प्र॰ मणौ ।

सपर्शमणिप्रभवम्॰ । न॰ काञ्चने । स्वर्णे ॥

सपर्शलज्जा । स्त्री॰ लज्जालुवृक्षे ॥

सपर्शशुद्धा । स्त्री॰ शतमूल्याम् ॥

सपर्शसपन्दः । पुं॰ भेके ॥

सपर्शा । स्त्री॰ कुटलायां ॥

सपर्शानन्दा । स्त्री॰ रतिमदायाम् ।। अप्सरःसु । सपर्शेन॰ सपर्शेवाआनन्दोऽस्याः ॥

सपर्शितः । त्रि॰ प्रतिपादिते ॥

सपशः । पुं॰ सम्पराये । युद्धे ॥ प्रणिधौ । चरे । हेरिके । अस्पर्शायायया । यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः सपशः । चारश्च गूढपुरुषइति ॥ सपशति । सप

शस्पर्शनबन्धनयोः। पचाद्यच्॥

स्पष्टः। त्रि॰ स्फुटे। प्रव्यक्ते। उल्बणे। प्रकटे॥ स्पष्यतेस्म। स्पश॰। क्तः। वा दान्तेतिसाधुः॥

स्पष्टीकृतः। त्रि॰ व्यक्तीकृते।

स्पार्शनः। पुं॰ स्पर्शे। स्पर्शनेनगृह्यते शेषइत्यण्॥

स्पाशितः। त्रि॰ स्पृष्टे। स्पश॰। क्तः। वादान्तेतिसाधुः॥

स्पृक्का। स्त्री॰ सुगन्धिद्रव्यविशेषे। शाकभेदे। पृक्कायाम्॥ गुणास्तु। स्पृक्कास्वाद्वीहिमावृष्यातिक्तानिलदोषनुत्। कुष्ठकण्डूविषस्वेददाहाश्रीज्वररक्तहृत्॥ स्पृश्यते। स्पृशस्पर्शने। बाहुलकात् कक्॥

स्पृशा। स्त्री॰ भुजङ्गघातिनीवृक्षे। कङ्कालिका॰ इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰॥

स्पृशी। स्त्री॰ कण्टकार्याम्। स्पृशति। स्पृश॰। इगुपधेतिकः। गौरादिः॥ *

स्पृश्यः। त्रि॰ स्पर्शनीये।

स्पृष्टः। त्रि॰ कृतस्पर्शे॥

स्पृष्टास्पृष्टम्। न॰ परस्परस्पर्शने॥

स्पृष्टास्पृष्टि। अ॰ परस्परस्पर्शने। छु॰ अभेटी॰ छुवाछूत॰ इ॰ भा॰॥ यथा। तीर्थेविवाहेयात्रायांसङ्ग्रामेदेशविप्लवे। नगरग्रामदाहेचस्पृष्टास्पृष्टिनदुष्यति॥ आपद्यपिचकष्टायांभयेपीडितेतथा। मातापित्रोर्गुरोश्चैवनिर्देशेवर्त्तनात्तथा॥ स्पृष्टास्पृष्टि॰ द्वन्द्वम्। क्रियाव्यतीहारे। तथेतिनदुष्यतीत्यर्थः॥

स्पृष्टिः। स्त्री॰ स्पर्शे। पृक्तौ॥ स्पर्शनम्। स्पृशः। क्तिन्॥

स्पृहणीयः। त्रि॰ श्लाघ्ये॥ कमनीये। मनोहरे॥

स्पृहयालुः। त्रि॰ सस्पृहे। स्पृहाशीले। लोभिनि॥ स्पृहयति॰ तच्छीलः। स्पृहईप्सायाम्। स्पृहिगृहीत्यालुच्॥

स्पृहा। स्त्री॰ दोहदे। इच्छायाम्। काङ्क्षायाम्॥ भिदादेराकृतिगणत्वात्स्पृहेरङ्॥ धर्माविरोधिनप्राप्तीच्छायाम्। उच्चावचेषुपरधनेषुदृष्टमात्रेषु॰ येनकेनाप्युपायेनोपादित्सायाम्॥ हर्षात्मिकायांचित्तवृत्तौ। सुखानुभवकाले॰ तज्जातीयसुखस्यकारणंधर्ममननुष्ठायतदाकाङ्क्षारूपायांतामस्यांचित्तवृत्तौ॥ भ्रान्तिरेवसा। तस्मान्निन्दाप्रशंसेयथा। तपोवनंब्राह्मणानांतपः कल्पतरुस्तथा। तपस्याकामधेनुश्चतस्मात्तपसिस्पृहा॥ ऐश्वर्यंचविद्यांचस्वाराज्येचतथाविधाम्। शूद्राणांविप्रसेवा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यांस्पृहावेदेष्वनिन्दिता ॥ क्षत्रियाणांत्वतपस्विस्पृहातीवप्रशंसिता । ब्राह्मणानांविवादेषुस्पृहातीवविनिन्दिता ॥ क्षत्रियाणांरणेधर्मीरणे मृत्युर्नगर्हितः । रणेस्पृहाब्राह्मणानांलोकेदेविडम्बना ॥ तपोधनानांविप्राणांब्राह्मणानांयुगेयुगे । शान्तिस्वस्त्ययनंकर्म विप्रधर्मोनसङ्करः ॥ इतिब्रह्मवैवर्त्तेगणपतिखण्डे ३५ ऽध्यायः ॥

स्पृक्षः पुं॰ फलपूरे । मातुलुङ्गके । त्रि॰स्पृहार्हे । वाञ्छनीये ॥

स्प्रष्टा । त्रि॰ उपतापके । उपतप्तरि । स्पृशति । स्पृशसंस्पर्शने । तृच् । अनुदात्तस्येत्यमागमः ॥ स्पर्शनम् । हस्त्यल्पुटौमहुलामतिभावितज्ञ्वौ ॥ सप्तमे ॥ सन्तापे ।

स्फटः । पुं॰ स्फटायाम् ॥ स्फुटति ॥ स्फुटविकसने॰ चुरादिः । णिजभावे॰ पचाद्यच् । पृषोदरादिः ॥

स्फटा । स्त्री॰ फणायाम् । स्फटे ॥ टाप् ॥

स्फटिकः । पुं॰ स्वनामख्यातप्रसिद्धे मणौ । सूर्यकान्ते । भास्करे । शालिपिष्टे । शीतशिवे ॥ अस्य गुणादयो यथा । स्फटिकः समशीर्यश्च पित्तदाहार्त्तिदोषनुत् । तस्याच मालांजपतांदत्तेकोटिगुणंफलम् ॥ परीक्षाश्च यथा । यद्गङ्गातोयविन्दुच्छविविमलतमं निस्तुषं नेत्रहृद्यं स्निग्धं शुद्धान्तरालं मधुरमतिहिमं पित्तदाहास्रहारि । पाषाणैर्यन्निघृष्टं स्फुटितमपिनिजांस्वच्छतांनैवजह्यात् तज्जात्यं जातुलभ्यं शुभमुपचिनुते शङ्करत्नम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्य्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नंसरंशीतंकषायंस्वादुलेखनम् ॥ चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम्मितिराजवल्लभः ॥ तस्योत्पत्तिपरीक्षे यथा । कावेरीविन्ध्ययवनचीननेपालभूमिषु । लाङ्गलीव्यकिरन्मेदोदानवस्यप्रयत्नतः ॥ आकाशशुद्धं तैलाक्तमुत्पन्नंस्फटिकंततः । मृणालशङ्खधवलं किञ्चिद्वर्णान्तरान्वितम् ॥ नतत्तुल्यं हिरत्नानामथवापापनाशनम् । संस्कृतंशिल्पिनासद्योमूल्यंकिञ्चिल्लभेतत ः ॥ इतिगारुडे ७८ ऽध्यायः ॥ तथा । हिमालये सिंहलेच विन्ध्याटवितटे तथा । स्फटिकं जायतेचैवनानारूपंसमप्रभम् ॥ हिमाद्रौचन्द्रसङ्काशंस्फटिकंतद्द्विधा भवेत् । सूर्य्यकान्तन्तथैकंचन्द्रकान्तंतथापरम् । सूर्य्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निंवमतियत्क्षणात् । सूर्य्यकान्तं तदाख्यातंस्फटिकंरत्नवेदिभिः ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

पूर्णेन्दुकरसंस्पर्शादमृतंस्रवति क्षणात् । चन्द्रकान्तं तदाख्यातं दुर्लभं तत्कलौयुगे ॥ अशोकपल्लवच्छायं दाडिमीबीजसन्निभम् । विन्ध्याटवितटेदेशेजायतेमन्दकान्तिकम् ॥ सिंहलेजायतेकृष्णमाकरे गंधनीलकं । पद्मरागभवेस्थानेद्विविधं स्फटिकं भवेत् ॥ अत्यन्तनिर्मलं स्वच्छं स्रवतीवजलं शुचि । ज्योतिर्ज्वलनमाश्लिष्टं सुक्ताज्योतीरसंहित ॥ तदेवलोहिताकारंराजावर्त्तं मुदाहृतम् । आनीलं तत्तु पाषाणं प्रोक्तं राजमयं शुभम् । ब्रह्मसूत्रमयंयत्तु प्रोक्तंब्रह्ममयं द्विजेतिस्फटिकपरीक्षा । इतिभोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

स्फटिका । स्त्री० स्फट्याम् । रङ्गदायाम् । स्फटिकायाम् । फटकरी० इ०भा०प्र०पाषाणे ॥

स्फटिकाचलः । पुं० स्फाटिकोर्वीभृति । कैलासे ॥

स्फटिकात्मा । पुं० स्फटिके ॥

स्फटिकाभ्रः । पुं० कर्पूरे ॥

स्फटिकारिः । स्त्री० स्फटिकायाम् ॥

स्फटिकारिका ।) स्फटिकारी ।) स्त्री० स्फटिकायाम् ॥

स्फटी । स्त्री० स्फाटिकायाम् ॥

स्फुरणम् । न० स्फुरणे ॥ स्फरस्फुरण-

इत्यकारीपधं केचित्पठन्ति० स्वार्थं ण्यन्तादस्मात् युच् ॥

स्फटिकम् । न० स्फाटिकोपले ॥

स्फाटिका । स्त्री० स्फटिकोपले । फटकरीतिख्यातेपाषाणे ॥ अस्यागुणा यथा । स्फाटिकातुकषायोष्णावातपित्तकफव्रणान् । निहन्तिश्वित्रवीसर्पान्योनिसङ्कोचकारिणीति ॥

स्फाटिकोपलः । पुं० स्फटिकायाम् ॥ स्फटिके ॥

स्फाटिकोर्वीभृत् । पुं० कैलासे ॥

स्फातिः । स्त्री० वृद्धौ । स्फायनम् । स्फायीवृद्धौ । क्तिन् ॥

स्फायितः । त्रि० प्रवृद्धे ॥

स्फारः । पुं० विकटे ॥ स्वरकादेर्वुद्बुदे ॥ त्रि० विपुले । विशाले ॥ यथा । तस्मिन्स्विद्दर्पणे स्फारे समस्तावस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिबिम्बन्तिसरसीवतटद्रुमाः ॥ स्फायते । स्फायी० । स्फायितस्चीति रक् ॥ यद्वा । स्फुरणम् । स्फुरसञ्चलने । घञ् । स्फुरतिस्फुलत्योर्घञीत्यचआत्वम् ॥

स्फिग्घातनकः । पुं० कट्फले ॥

स्फिग्देशः । पुं० बालधिमूलप्रदेशे ॥

स्फिक् । स्त्री० कटिप्रोथे । कटिदेशस्थमांसपिण्डे । स्फायते । स्फायी० । बाहुलकाद्गिच्प्रत्ययः ॥

स्फेटति । स्फिट हिंसायाम् । क्विप् । स्फिगपूतेति निपातनात् टस्य चद्गतिमुकुट : ॥

स्फिर : । त्रि॰ प्रचुरे ॥ स्फायते स्फायी॰ । अजिरशिशिरेति किरच् टिलोपश्च ॥

स्फीत : । त्रि॰ समृद्धे ॥ विकसिते ॥ स्फायतेस्म । स्फायी॰ । क्त : । स्फाय : स्फी निष्ठायाम् ॥ कथं स्फोतिकाभद्गतिस्फोतमाच-ष्टे॰ इतिण्यं तादचद्द : । यलोप णिलोपौ ॥

स्फुट् । स्त्री॰ ईर्वारौ ॥ पादस्फोटे । स्फुटति । स्फुट॰ । क्विप् ॥

स्फुट : । त्रि॰ व्यक्ते । स्पष्टे ॥ सच घटादीनां विषयेन्द्रियसन्निकर्षं जन्यत्वज्ञानादुपायांप्रमाचभेदाद्भवतीति प्रसिद्धमेव । प्रफुल्ले ॥ व्याप्ते ॥ सिते । शुक्ले । स्फुटति । स्फुटवि कसने । इगुपधेतिक : ॥ स्फुटिते । भिन्ने ॥

स्फुटता । स्त्री॰ विशदार्थतायाम् ॥

स्फुटनम् । न॰ विदरे । विदरणे ॥ स्फुट॰ । कुटादि॰ । ल्युट् । वि कसने ॥

स्फुटबन्धनी । स्त्री॰ ज्योतिष्मत्याम् ॥ पारावताङ्घ्राम् ॥

स्फुटल : । पुं॰ तुम्बुरुवृक्षे । शू लघ्ने ॥

स्फुटा । स्त्री॰ फणायाम् ॥ स्फुट॰ । क : । टाप् ॥

स्फुटि : । स्त्री॰ पादस्फोटामये । विपादिकायाम् ॥ निर्भिन्नकर्कटीशस्ये । दुर्वारुशुक्तिकायाम् । स्फुट॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

स्फुटित : । त्रि॰ विकचे । विकसिते । दीर्णे । भिन्ने ॥ अस्फुटत् । स्फुट॰ । क्त : ॥

स्फुर : । पुं॰ फलके ॥ स्फुरणे ॥

स्फुरणम् । न॰ स्फरणे । फरक्ना॰ इतिभाषा ॥ यथा॰ अङ्गस्फुरणं नेत्रस्फुरणम् ॥ किञ्चिच्चलने ॥ भाने ॥ कम्पने ॥ स्फुरस्फुरणे सञ्चलनेच । कुटादि : । ल्युट् ॥

स्फुरन् । त्रि॰ कम्पनयुक्ते ॥ दीप्यमाने ॥

स्फुरितम् । न॰ स्फुरणे ॥ त्रि॰ मनस : कल्पनायाम् ॥ उल्लसिते ॥ उज्ज्वले ॥ प्रतिफलिते ॥

स्फुर्जक : । पुं॰ कालस्कन्धे । तिन्दुके ॥

स्फुर्जथु : । पुं॰ वज्रपतनजनितध्वनौ ॥ स्फूर्जथौ ॥

स्फुलम् । न॰ तम्बू॰ इ॰ प्र॰ वस्त्रवेश्मनि ॥

स्फुलिङ्ग : । त्रि॰ अग्निकणे । चिनगारी॰ इ॰ भा॰ ॥ स्फु॰ इत्यनुकरणशब्द : । स्फुना॰ फूत्कारेण॰

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लिङ्गति॰ गच्छति । लिगिगतौ । पचाद्यच् ॥

स्फुलिङ्गा । स्त्री॰ अग्निकणजातौ ॥ जातावपिनङीष् । अजादिशुपाठात्॰ टाप् ॥

स्फुलिङ्गनी । स्त्री॰ अग्नेर्जिह्वाविशेषे ॥

स्फूत्कारः । पुं॰ फूत्कारे ॥

स्फूर्जकः । पुं॰ तिन्दुकवृक्षे । तेंदू॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ स्फूर्जति । टुओस्फूर्जावज्रनिर्घोषे ॥ ण्वुल् ॥

स्फूर्जथुः । पुं॰ वज्रनिर्घोषे । वज्रपातजध्वनौ । स्फूर्जनम् । टुओस्फूर्जा॰ । ट्वितोऽथुच् । मेघनादे । ताण्डवीये ॥

स्फूर्जनः । पुं॰ तिन्दुके ॥

स्फूर्तिः । स्त्री॰ स्फुरणे ॥

स्फूर्तिमान् । त्रि॰ पाशुपते । यथा । पाश्वार्थिक : पाशुपतश्चिद्रूपः स्फूर्तिमान्मतः । इतित्रिकाण्डशेषः । स्फूर्तिविशिष्टे ।

स्फेमा । पुं॰ स्फिरत्वे । प्रचुरतायाम् ॥ स्फिरस्यभावः । पृथ्वादिभ्यइमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिनास्फादेशः ॥

स्फेयः । त्रि॰ प्रचुरतरे । स्फिरतरे ॥ इदमनयोरतिशयेनस्फिरम् । ईयसुन् । प्रियस्थिरेतिस्फादेशः ॥

स्फेरम् । त्रि॰ भूयिष्ठे ॥

स्फेष्ठः । त्रि॰ अतिशये । भूयिष्ठे ॥ अयमेषामतिशयेनस्फिरः । इष्ठन् । प्रियस्थिरेतिसाधुः ॥

स्फैयकृतः । पुं॰ स्फाकृतीपत्ये ॥ अण् ॥

स्फोटः । पुं॰ स्फोटके । विस्फोटे । पिडके । शब्दव्यापारे । स्फुट्यते॰ व्यज्यतेवर्णैः॰ स्फुटत्यर्थोयस्मादितिवा । स्फुटविकसने । घञ्॰ अच्वा ॥

स्फोटकः । पुं॰ फोडाइतिख्याते॰ रोगे । पिडके ॥ स्फोटति । स्फुटिर्विशरणे । ण्वुल् ॥

स्फोटनम् । न॰ विदारणे ॥

स्फोटनी । स्त्री॰ मणिगङ्गादिवेधोपकरणे । आस्फोटन्याम् ॥ स्फोट्यतेऽनया । स्फुटभेदनेचुरादिः । करणेल्युट् ॥

स्फोटवीजः ।) पुं॰ वातारीभल्लातके ॥
स्फोटवीजकः ।)

स्फोटायनः । पुं॰ मुनिविशेषे । कक्षीवति । स्फोटप्रतिपादनपरे॰ वैयाकरणे । स्फोटोऽयनं परायणं यस्यसः ॥

स्फोटिका । स्त्री॰ खञ्जनिकायाम् । हापुचिकायाम् ॥

स्फ्यः । पुं॰ यज्ञाङ्गभूते॰ खड्ग

कालकाष्ठे ॥
स्म । अ० अतीते ॥ पादपूरणे ॥ प्रसिद्धौ ॥ स्मयते ॥ ष्मिङ् ईषद्धसने । अन्येष्योपीतिडः ॥
स्मृति । स्त्री० उत्प्रेक्षायेवा ॥
स्मयः । पुं० अद्भुते ॥ गर्वे ॥ स्मयनम् । ष्मिङ्० । एरच् ॥
स्मरः । पुं० कामे । पञ्चशरे ॥ स्मरयति० उत्कण्ठयति । स्मृ आध्याने । घञादच् । स्मर्यते ऽनेनवा । पुंसिसंज्ञायांघः ॥ घन्तः स्मरणधर्मे स्मरणाख्ये ॥ स्मरणम् । भावेघोवा ॥
स्मरकूपकः । पुं० भगे । स्मरागारे । योनौ ॥
स्मरगृहम् । न० भगे । स्त्रीचिह्ने ॥
स्मरचक्रः । पुं० रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । धृत्वावामकरेणोरुं स्वपादं स्कन्धोपरिस्थितम् । हृढस्वरमतेकामी स्मरचक्रःप्रकीर्तितः ।
स्मरच्छत्रम् न० योनौ ॥
स्मरणम् । न० चिन्तायाम् । स्मृतौ ॥ आध्याने ॥ स्मृचिन्तायाम् । ल्युट् ॥ अलङ्कारविशेषे । यथा । यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः । स्मरणम् ? यः पदार्थः केनचिदाकारेणनियतोयदाकदाचिदनुभूतोऽभूत् । सकालान्तरे स्मृतिप्रबोधाधायिनि० तत्समानेव
स्तुनिदृष्टेसतियत्तथैवस्मर्यतेतद्वेतत्स्मरणम् । उदाहरणम् । निम्नाभिकुहरेषुयदम्भः प्लावितंचलदृशांलहरीभिः । तद्भवैः कुहरुतैःसुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम् ॥ यथावा । करतुगहितजसोदा० यथामृदैथिवैसिअधरपुटस्य । सम्भविपद्मजस्यस्मरणमहकाङ्क्षरोमदस्युम् । अन्यसंस्कृतंयथा । करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । स्मृतपाञ्चजन्यस्तनमतकृष्णस्यरोमाञ्चमिति ॥
स्मरणापत्यतर्पकः । पुं० कच्छपे ॥
स्मरदशा । स्त्री० कामावस्थायाम् ॥ सादशविधायथा । नयनप्रीतिः प्रथमंचिन्तासङ्गस्ततोथसङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्तनुताविषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ॥ उन्मादोमूर्च्छामृतिरित्येताः स्मरदशादशैवस्युरिति ॥
स्मरदायी । त्रि० कामोद्दीपके ॥
स्मरध्वजः । पुं० वाद्ये ॥ शिश्ने ॥ न० योनौ ॥
स्मरधूजा । स्त्री० ज्योत्स्नायांरात्रौ ॥
स्मरप्रिया । स्त्री० कामपत्न्याम् । रतौ ॥
स्मरमन्दिरम् । न० भगे । योनौ ॥
स्मरलेखनी । स्त्री० शारिकापक्षिणि ॥
स्मरवल्लभः । पुं० अनिरुद्धे ॥

स्मरशीथिका । स्त्री० वेश्यायाम् ॥

स्मरवृद्धि: । स्त्री० कामवृद्ध्याख्यायौषधौ । मदनायुधे ॥ स्मरस्य वृद्धिर्यया ॥

स्मरसख: । पुं० वसन्ते ॥ कामोद्दीपकत्वात् ॥ स्मरस्य सखा । टच् ॥

स्मरसह: । त्रि० कामोद्दीपके ॥ सहते । सह० । पचाद्यच् । स्मरस्य सह: ।

स्मरस्तम्भ: । पुं० उपस्थे । मेढ्रे ॥ स्मरस्य स्तम्भ इव स्तम्भ: ॥

स्मरसार्थ्य: । पुं० गर्द्दभे ॥

स्मरहर: । पुं० शिवे । स्मरं हरति । हरतेरनुद्यमनेऽच् ।

स्मरागारम् । न० भगे ॥

स्मराङ्कुश: । पुं० कामुके । नखे ॥

स्मरास्त्र: । पुं० राजाम्रे ॥

स्मरासव: । पुं० लालायाम् । मुखसुरे । मद्यप्रभेदे ॥

स्मरेष्टक: । पुं० आम्रे ।

स्मर्त्तव्य: । त्रि० स्मरणीये । यथा । स्मर्त्तव्य: सततं विष्णुर्विस्मर्त्तव्यो न जातुचित् । सर्वे विधिनिषेधा: स्युरेतयोरेव किङ्करा: ॥

स्माथ: । पुं० गूढहसिते ॥

स्मारक: । त्रि० स्मरणकारके ॥

स्मार्त्त: । त्रि० स्मृतिशास्त्रविदि ॥ स्मृतिविहिते । स्मृतिसम्बन्धिनि । न० स्मृतिशास्त्रोक्तकर्मणि । यथा । श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत् । अशक्तौ श्रौतमप्यन्य: कुर्यादाचारमन्तत: ॥

स्मार्त्तयज्ञ: । पुं० यज्ञविशेषे ॥ स च तुर्विधो यथा । देवयज्ञ: पितृयज्ञो भूतयज्ञस्तथैव च । मनुष्ययज्ञ इत्येवं स्मार्त्तयज्ञश्चतुर्विध: ॥

स्मितम् । न० ईषद्धास्ये ॥ तल्लक्षणं यथा । ईषद्विकसितैर्दन्तै: कटाक्षै: सौष्ठवान्वितम् अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेदिति ॥ ष्मिङ् ईषद्धसने । भावे क्त: ॥ त्रि० विकसिते ॥

स्मितदृक् । त्रि० स्मेराक्षे ॥

स्मृत: । त्रि० स्मृतिविषये । कृतस्मरणे ॥ यथा । आब्दिके पितृकृत्ये च मास्यश्चान्द्रमस: स्मृत: । विवाहादौ स्मृत: सौरो यज्ञादौ सावनो मत: ॥

स्मृति: । स्त्री० धर्मसंहितायाम् । मन्वादिप्रणीते धर्मशास्त्रे ॥ स्मर्य्यते अनुष्ठानप्रकारोऽनया । स्मृतिश्चिन्तायाम् । स्त्रियाम् क्तिन् । वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वाद्वा ॥ शास्त्रमात्रे । स्मरन्ति वेदमनया इति स्मृति: ॥ महर्षिभिर्वेदार्थस्मरणं स्मृति: । तद्योगाद्ग्रन्थोऽपि स्मृति: ॥ स्मरणे । कर्त्तव्यानुसन्धा

ने ॥ धियि । इच्छायाम् ॥ अनुभूतविषयज्ञाने ॥ स्वाम्याश्रितक्रियाजन्यसंस्कारजन्यज्ञानं स्मृतिरितिरसमञ्जरी ॥ शाखाचार्योपदिष्टार्थानुसन्धाने ॥ अनुभवान्यसंस्कारजन्यज्ञाने ॥ यथा । विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधामता । अनुभूतिः स्मृतिश्चस्यादनुभूतिश्चतुर्विधेतिभाषापरिच्छेदः ॥ साप्यस्मृतिर्द्विधा । यथार्था अयथार्थाच । तत्रप्रमाजन्यायथार्था अप्रमाजन्याऽयथार्था ॥ अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोषप्रत्यये ॥ पूर्वानुभवसंस्कारजेज्ञाने । चिरानुभूतार्थस्मरणशक्तौ ॥ एतज्जन्मनिपूर्वानुभूतार्थविषयायांवृत्तौ ॥ योगिनाञ्जन्मान्तरानुभूतार्थविषयापिस्मृतिर्भवति ॥ अनुभूतप्रियादीनामर्थानांचिन्तनंस्मृतिः । तत्रकम्पस्वेदवैवर्ण्याश्रुनिःश्वसितादयः ॥ तत्पर्यायाः । चिन्ता । आध्यानम् । चिन्तिया । ध्यानम् । स्मरणम् । चर्चेति ॥ स्मरणम् स्मृचाध्याने : क्तिन् ॥

स्मृतिमान् । त्रि० पूर्वानुभूतार्थाविस्मरणशीले ॥ स्मृतिविशिष्टे ॥ स्मृतिरस्त्यस्मिन्वा । मतुप् ॥

स्मृतिविभ्रमः । पुं० स्मृतेर्विचलने ॥

स्मृतिविरुद्धः । त्रि० धर्मशास्त्रविपरीते ॥ यथाकूर्मपुराणे हिमालयंप्रतिदेवीवाक्यम् । यानिशास्त्राणिदृश्यन्तेलोकेऽस्मिन्विविधानिच । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानिनिष्ठातेषान्तुतामसी ॥ करालभैरवञ्चैयामलंभामयतन्त्रकम् । एवमादीनिचान्यानिमोहनार्थानितानिवै ॥ मयासृष्टानिचान्यानिमोहायैषांभवार्णवे ॥ इति ॥ बौद्धप्रवर्त्तितकारौणिकानिचित्क्वथितानिचेतिमहानिर्वाणतन्त्रम् ॥

स्मृतिशास्त्रम् । न० धर्मसंहितायाम् ॥

स्मृतिहेतुः । पुं० स्मरणबीजे । वासनायाम् । संस्कारे । भावनायाम् ॥

स्मेरः । पुं० प्रकाशे । त्रि० प्रकाशयुक्ते ॥ ईषद्धसनशीले ॥ स्मयतेतच्छीलः । स्मिङ् ईषद्धसने । नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपोरः ॥

स्मेराक्षः । त्रि० स्मितदृष्टि ॥

स्यदः । पुं० जवे । वेगे ॥ सवेगगतिवचनेऽस्यप्रयोगः स्यन्दतेऽनेन । स्यन्दनंवास्यन्दूप्रस्रवणे । स्यदोजवइतिघञन्तोनिपातितः ॥ वेगास्यगुणे ॥

स्यन्दः । पुं० स्यन्दने ॥

स्यन्दनः । पुं० तिनिशवृक्षे । नेमि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

नि । रथद्रौ । अतिमुक्तके ॥ स्यन्दते
तकख्याऽस्मिन्दे ॥ न० स्रुतौ । च
रणे ॥ नीरे । सलिले ॥ पुं० न०
रथे । त्रि० स्रवके । स्यन्दके । स्य
न्द० । बहुलमन्यत्रापीतियुच् ।
चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्० इ
तश्रायुच् । यद्वा । स्यन्दते०
प्रवर्त्तते । स्यन्द० । नन्द्यादि
त्वाल्ल्युः ॥

स्यन्दनद्रुमः । पुं० तिनिशवृक्षे ॥

स्यन्दनारोहः । पुं० रथिनि । रथा
रूढयोद्धरि । स्यन्दनमारोहय
ति । रुह० । कर्मण्यण् ॥

स्यन्दनाह्वयः । पुं० तिमिशे ॥ ति
न्दुके । स्यन्दनमाह्वयोयस्यसः

स्यन्दनिः । पुं० तिनिशद्रुमे ॥

स्यन्दनिका । स्त्री० क्षुद्रनद्याम् ॥

स्यन्दनी । स्त्री० लालायाम् । मूत्र
नाड्याम् ॥

स्यन्दी । त्रि० स्रावशीले ॥

स्यन्दिनी । स्त्री० लालायाम् ॥ अव
श्यं स्यन्दते । स्यन्द० । आवश्यके
णिनिः ॥

स्यन्नः । त्रि० स्रुतेजलादौ ॥ स्यन्दते
स्म । स्यन्द० । क्तः । रदाभ्यामि
तिनत्वम् ॥

स्यन्नम् । त्रि० स्रुते । रीणे ॥

स्यमन्तकः । पुं० श्रीकृष्णकहस्तमणौ
। मणिः स्यमन्तकोहस्ते भुजमध्ये

तु कौस्तुभ इति हेमचन्द्रः ॥ सौरभा
द्रादेशचतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनेस्यमन्त-
कोपाख्यानंश्रुत्वावक्ष्यमाणमन्त्रेण
अभिमन्त्रितंजलंपिबेत् । मन्त्रस्तु ।
सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहोजाम्ब
वताहतः । सुकुमारकमारोदी
स्तवह्येषस्यमन्तकइति ॥

स्यमीकः । पुं० मुनिविशेषे ॥ पा
दपे । वृक्षे । नाके । वल्मीके
॥ स्यमति । स्यम् शब्दे । स्यमे
रीट्चेतिकन् ॥

स्यमीका । स्त्री० नीलिकायाम् ॥

स्याद्वादी । पुं० जिने ॥

स्यालः । पुं० पत्नीभ्रातरि । श्याले
॥ स्यामयति । स्यमवितर्के चुरा
दिः । अच् पृषोदरादिः ॥

स्यूतः । पुं० प्रसेवे । वस्त्रगणादि
निर्मितैर्थैलाइतिख्याते ॥ त्रि० कृ
ते । प्रोते । भुना० इ० भा० ॥
क्षतसीवने । सीव्यतेस्म । षिवु
तन्तुसन्ताने । क्तः च्छ्वोःशूडूठ् । य
यादेशः

स्यूतिः । स्त्री० सूच्यादिनावस्त्रा
दिसीवने । सेवने । सी० ना० इ०
भा० प्र० ॥ षिवेः क्तिन् । ऊठ्
। सन्ततौ ॥

स्यूनः । पुं० किरणे ॥ सूर्ये ॥
धौतकटे ॥ सीव्यतेऽनेनवा । षि
वु० । सिवेष्टर्यूचेतिनः । दीर्घो

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

चारणसामर्थ्यान्निगुणः ॥

स्यूमः । पुं॰ किरणे ॥ सूत्रतन्तौ ॥ सीव्यतिषिवु॰ । अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् । ज्वरत्वरे ऊठ् ॥

स्येगवा । स्त्री॰ मागमापत्येषु ॥ यथा । सञ्जुनस्तृडमेवाणामेशाः शिखण्डिनः । सीदन्तिमम गावाविमागमास्येगवाइवेति ॥ मागमाकर्कटीप्रोक्तातदपत्यानि- स्येगवाः ॥

स्येगविः । पुं॰ कर्कटपुत्रे ॥ कुलीरात्स्येगविरितिविकाण्डशेषः ॥

स्योतः । त्रि॰ स्यूते ॥

स्योनः । पुं॰ किरणे ॥ सूर्ये ॥ धौतकटे । सीव्यति । षिवु॰ । बाहुलकात् । स्कन्नठ् । अन्तरङ्गत्वाद्यण॰ । गुणश्च ॥ न॰ आनन्दे । त्रि॰ समीचीने । सुखकारिणि ॥

स्योनाकः । पुं॰ श्योनाके । पर्य्याये ॥ स्योनेनाकति॰ अकगतौ॰ । अक॰ । पचाद्यच्॰ घञ्वा ॥

स्रंसनम् । न॰ ऊर्द्ध्वगतदोषस्याधोनयने । स्रंस पतने ॥ स्रंसेल्युट् ॥

स्रंसमानः । त्रि॰ गलति ॥

स्रंसी । पुं॰ पीलुवृक्षे ॥ स्रंसयतिमलम् । स्रंसुध्वंसुभ्रंसुः पतने । आवश्यकेणिनिः

स्रंसनीफलः । पुं॰ भण्डीरे । शिरीषवृक्षे ॥

स्रक् । स्त्री॰ कीर्णे ॥

स्रक्सुगन्धः । पुं॰ भूमिजम्बूम् ॥

स्रग्धरा । स्त्री॰ प्रकृतिच्छन्दः २१ प्रभेदे ॥ तल्लक्षणं यथा । म्रभ्नैर्यानांत्रयेणत्रिमुनियतियुतास्रग्धरा कीर्त्तितेयम् ॥ यथावा । कर्णताटङ्कयुक्तं वलयमपिसुवर्णं स्वमञ्जीरयुग्मं पुष्पं गन्धं वहन्तीहिमकरुचिरान् पुरःनूपुरयुक्ताभङ्गहारं दधाना सुललितरसनारूपवत्कुण्डलाढ्यां मुग्धाक्षीपांन्चित्तं तरलयतिबलात् स्रग्धराकामिनीव ॥ यथा । मन्त्रपीतास्थिमालावलयितविलसत् बाहुदण्डप्रचण्डावेगव्यालोलमुण्डावलिकलितरणत्कारकण्ठोपकण्ठः । क्षुब्धं व्योमधममत्युग्रमगहनचलद्घर्घरध्वानमुच्चैरुत्कृत्तं हतमाङ्गैर्विदधतिचभिवाः क्रान्दुसक्रीडितानि ॥

स्रग्विणी । स्त्री॰ जगतीच्छन्दः १२ प्रभेदे ॥ तल्लक्षणं यथा । कीर्त्तितैषाचतूरेफकास्रग्विणी । यथा इन्द्रनीलोपलेनेवयानिर्मिताशातकुम्भद्रशलङ्कताशोभते । नव्यमेघ

क्वचि: पीतवासाहरेर्मूर्त्तिराव
कांजयाधीरसिस्रग्विणी ॥ माला
वत्याम् ॥
स्रग्वी । पुं० भूततन्मात्ररूपावैज
यन्त्याख्यांस्रजं बिभ्रति हरौ ॥ त्रि०
कुसुममालाधारिणि ॥ स्रग्विद्य
तेऽस्य । अस्मायामेधास्रजो विनि
रिति विनि: ॥
स्रक्, ग् । स्त्री० मूर्द्धन्यस्तपुष्प
दामनि ॥ माल्ये ॥ सृज्यते ।
सृज्यतेऽस्या । सृजविसर्गे । ऋत्वि
गित्यादिना । कर्म्मणि । कर्त्तरि
वाक्विन् । अमागमश्च । कुत्वम् ॥
अतिशक्वरीच्छन्द: १५ प्रभेदे ।
तल्लक्षणं यथा । स्रगियमपि चर
सनवरचितयति: । यथा । स्र
यिसहचरि० रुचिरतरगुणमयी म
दिमवदतिरनपगतपरिमला । स्र
गिव नि:सविलसदनुपमरसा सुमुखि
मुरहतदनुजदलनहृदये ॥
स्रज्वा । पुं० प्रजापतौ ॥ पटसङ्घे
॥ रज्जौ ॥
स्रव: । पुं० स्रवे ॥ स्रवणम् । स्रुगतौ
। ऋदोरप् ॥ वारिप्रवाहे । यथा
हेमचन्द्र: । निर्झरस्तु झर: स
रि: । उत्स: स्रव: प्रस्रवण
मिति ॥
स्रवणम् । न० सच्छिद्रद्दते: शनै:
शनैर्जलनिर्गमे । चरणे ॥ स्रु०
। ल्युट् ॥ मूत्रे ॥
स्रवत्तोया । स्त्री० रुदन्त्यां ॥
स्रवद्गर्भा । स्त्री० पतितगर्भायाङ्गवि ।
अवतोकायाम् ॥ पतितगर्भाया
म् ॥ स्रवन् गर्भो यस्या: ॥
स्रवद्रङ्ग: । पुं० पण्यग्रन्थौ । हाट० व
जार० इ० भा० प्र० ॥
स्रवन्ती । स्त्री० नद्याम् । सरिति । नि
म्नगायाम् ॥ स्रवति । स्रु० । ल
ट: शतृ । उगितश्चेति ङीप् । श
प्श्यनोरिति नुम् ॥ गुल्मस्थाने ॥
ओषधिभेदे ॥ द्रवन्त्याम् ॥
स्रवा । स्त्री० मूर्वायाम् । मुरहरा०
इ० भा० प्र ॥ स्रवति । स्रु० ।
अच् । गुणावादेशौ । टाप् । जी
वन्त्यामोषधौ ॥ जीवन्त्याम् ॥
स्रष्टा । पुं० प्रजापतौ । निर्म्मातरि ।
वेधसि । ब्रह्मणि । शिवे ॥ विष्णौ
॥ सृजति । सृजविसर्गे । तृच् ।
सृजिदृशोरित्यम् ॥
स्रस्त: । त्रि० च्युते ॥ स्रस्यतेस्म ।
स्रंसु अवस्रंसने । गत्यर्थाकर्म्मकेति
कर्त्तरि क्त: ॥
स्रस्तकम् । न० च्युते ॥
स्रस्तर: पुं० न० वीरणकटे । पत्र
वाटिकायां ॥ पुं० कुशमुष्टौ ॥
स्राक् । अ० द्रुते । झटित्यर्थे ॥ स्रै
पाके । सम्पदादित्वात् क्विप् । स्रा
मकाति । अवकुटिलायाम्गतौ ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्विप् ॥

स्राम: । त्रि० एकनेत्रे ॥ यस्य सदा च
चुर्नासिका वा स्रवति तस्मिन् ॥

स्राव: । पुं० क्षरणे ॥ आगर्भाधाना
च्चतुर्थमासपर्यन्तं गर्भस्य क्षरणे ॥

स्रावकम् । न० मरीचे ॥

स्रावणी । स्त्री० ऋद्धिवृद्धौ ॥

स्रावित: । त्रि० गालिते ॥

स्रुग्दारु । न० व्याघ्रपादवृक्षे । विक
ङ्कते ॥

स्रुघ्न: । पुं० आगराख्ये नगरे ॥
तदुपान्तदेशे ॥ मथुरायामिव० म
थुरावत्स्रुघ्ने प्राकारा इति कौमुदी ॥

स्रुघ्नी । स्त्री० सर्जिकाक्षारे ॥

स्रुक्,ग् । स्त्री० खादिरे हवनपात्र
विशेषे ॥ तद्भेदा यथा । ध्रुवोपभृज्
जुहूर्नाम स्रुवो भेदाः स्रुवः खदिरमू
त्यमरः । तच्चवटपत्राकृतिर्मुखा ।
उपभृच्चक्राकारा । जुहूरर्द्धचन्द्रा
कृतिः । वैकङ्कती ध्रुवा प्रोक्ता-
श्वत्थी चोपभृन्मता । जुहूः प
लाशकाष्ठस्य खदिरस्य स्रुवो मतः ॥
स्रुशब्दिकन्तु यज्ञादौ पात्रमित्यभि-
धीयते । स्रुवः पुमानेकहस्तो वा
हुमात्रा स्रुगीरिता । तद्विशेषाः
शरावाद्याः स्त्रीजुहूपभृद्ध्रुवे
ति शब्दरत्नावली ॥ स्रवति घृतादि
कम् । स्रु स्रवणे स्रुवः कथिक्
विति चिक् प्रत्ययः ऊकारउच्चारणा

र्थः । कङ्कत् । कुत्वम् ॥

स्रुत: । त्रि० क्षरितजलादौ ।
क्ते । रीणे । च्युते । स्रूयते स्म
। स्रुगतौ । क्त:

स्रुता । स्त्री० हिङ्गुपत्र्याम् ॥

स्रुव: । पुं० यज्ञपात्रविशेषे । स्रु
चि ॥ स्रवति । स्रु० । अच्
। संज्ञापूर्वकत्वान्नगुण: । उव
ङ् ॥ यद्वा । स्रवति घृतादिकम्
। स्रुवस्रवणे । स्रुव: क: ॥

स्रुवा । स्त्री० होमपात्रान्तरे । स्रुचि
॥ मूर्वायाम् ॥ शल्लक्याम् ॥
टाप् ॥

स्रुवावृक्ष: । पुं० विकङ्कते । स्वा
दुकण्टके ॥ स्रुवाधारवृक्ष: ॥

स्रू: । स्त्री० होमपात्रविशेषे ।
यज्ञोपकरणे ॥ स्रवे ॥ निर्झरे ।
स्रवत्यनेन घृतादिकम् । स्रु स्रवे ।
क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुकटप्रज्वादी
र्घोऽसम्प्रसारणञ्चेति क्विप् दीर्घौ ।

स्रोतम् । न० स्रोतसि ॥

स्रोतईश: । पुं० समुद्रे ॥ स्रोत
सामीश: ॥

स्रोत: । न० स्त्रीभ्वसरणे ॥ प्र
वाहे । वेगेनचलज्जले ॥ इन्द्रि
ये ॥ शरीरस्थमार्गच्छिद्रेषु ॥ स्र
वति । स्रुगतौ । स्रुरीभ्यां तु
ट् चेत्यसुन् तुडागमश्च ॥

स्रोतस्वती । स्त्री० नदीमात्रे सरि

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ति । ङीपवत्याम् । स्रोतांसिसन्त्य
स्याः । तदस्यास्तीतिमतुप् । मा
दुपधायाश्चेतिवत्वम् । उगितश्चे
तिङीप् ॥

स्रोतस्विनी । स्त्री० सरिति । स्रो
तांसिसन्त्यस्याः । अस्मायामेधा
स्रजोविनिः । नान्तत्वान्ङीप् ॥

स्रोतोञ्जनम् । न० सौवीरे । कापो
ताञ्जने । यामुने । अस्यलक्ष
णादयोयथा । तत्स्रोतोञ्जनंक
थ्यंसौवीरंश्वेतमीरितम् । वल्मी
कशिखराकारंभिन्नमञ्जनसन्निभम्
। घृष्टन्तुगैरिकाकारमेतत्स्रोतो
ञ्जनंस्मृतम् । स्रोतोञ्जनसमंज्ञेयं
सौवीरंतत्तुपाण्डुरम् ॥ स्रोतो
ञ्जनंस्मृतंस्वादुचक्षुष्यंकफपित्तनुत्
। कषायंलेखनंस्निग्धंग्राहिच्छर्दि
विषापहम् ॥ हिध्मघ्नास्रहृच्छो
तसेव्यनीयंसदाबुधैः । स्रोतो
ञ्जनगुणाः सर्वेसौवीरेपिमताबुधैः
॥ किन्तुदर्योरञ्जनयोःश्रेष्ठंस्रोतो
ञ्जनंस्मृतम् ॥ इतिभावप्रकाशः
स्रोतोञ्जनन्तुतद्विद्यादञ्जना-
भंयदञ्जनभित्तिमदनपालः ॥ अपि
च । स्रोतोञ्जनंमतंश्रेष्ठंविशुद्धंसि
न्धुसम्भवम् । दृष्टेः कण्डूमलघ्न
न्दाहक्लेदरुजापहम् ॥ अक्ष्णोरु
पावहञ्चसहतेमारुतातपौ । नैव
रोगाभजायन्तेतस्मादञ्जनमाचरेत्

स्रोतोञ्जनंकथ्यसुरमेतिप्रसिद्धम् ।
अञ्ज्यतेनयनमनेनचक्षुष्यत्वात् ।
अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । क
रणेल्युट् । स्रोतसोऽञ्जनंस्रोतो
ञ्जनम् ॥

स्रोतोभेदकः । पुं० प्रवहज्जलानांसे
तुभेदादिनादेशान्तरनेतरि ॥

स्रोतोवहा । स्त्री० नद्याम् ॥

स्वःसिन्धुः । स्त्री० गङ्गायाम् ॥

स्वः । पुं० आत्मनि ॥ ज्ञातौ ॥ पुं०
न० धने ॥ न० द्वितीयभवने ।
त्रि० आत्मीये । स्वनति । स्वनश
ब्देअन्येभ्योपीतिडः ॥

स्वकः । त्रि० स्वीये । आत्मीये ॥

स्वकम्पनः । पुं० वायौ ॥

स्वकार्य्यकृत् । त्रि० निजकार्य्यक
र्त्तरि ॥

स्वकीयः । त्रि० आत्मसम्बन्धिनि ।
स्वीये । निजे । आत्मीये ॥ स्वस्ये
दम् । गहादिषुस्वस्यैवेतिच्छः का
गागमश्च ॥

स्वकुलक्षयः । पुं० मत्स्ये ॥ निजवं
शनाशे । त्रि०तत्कर्त्तरि०तद्विशि
ष्टे च ॥

स्वगतम् । न० मनोगते । त्रि० आ
त्मप्राप्ते ॥ आत्मनोगते ॥

स्वगुप्ता । स्त्री० आत्मगुप्तायाम् । शू
कशिम्ब्याम् ॥ लज्जालौ ॥

स्वगृहः । पुं० कलिङ्कारपक्षिणि ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

। पुं॰ न॰ निजालये

स्वङ्गः। त्रि॰ सुरूपे। सुन्दराङ्गविशिष्टे। सिंहसंहनने। शोभनानि शाखोत्कलचलच्छितान्यङ्गान्यस्य॥ न॰ शोभनावयवे॥

स्वच्छः। पुं॰ स्फटिके॥ न॰ मौक्तिके॥ त्रि॰ प्रकाश्यगुणदोषसम्बन्धशून्ये परमात्मनि॥ निर्मले। यथा। आसनं वसनं पात्रं शय्या यानं निकेतनम्। गृह्यकं वस्तुजातञ्च स्वच्छं तु स्वच्छं प्रशस्यते इति व्याधिशून्ये॥

स्वच्छटी। स्त्री॰ अङ्गुलिमोटने। अङ्गुलिसन्दंशे॥

स्वच्छन्दः। त्रि॰ स्वतन्त्रे। स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रह इत्यमरः॥ स्वः आत्मा छन्दोऽभिलाषोऽस्य॥

स्वच्छन्दचारी। त्रि॰ स्वच्छन्दं विहरणशीले॥

स्वच्छपत्रम्। न॰ अभ्रके॥ स्वच्छञ्च तत्पत्रञ्च॥

स्वच्छमणिः। पुं॰ स्फटिके॥

स्वच्छवालुकम्। न॰ विमलोपरसे। निर्मले॥

स्वच्छा। स्त्री॰ श्वेतदूर्वायां॥

स्वजः। पुं॰ प्रस्वेदे। पुत्रे॥ न॰ रक्ते॥ त्रि॰ आत्मजाते॥

स्वजनः। पुं॰ ज्ञातौ। सगोत्रे॥

स्वश्चात्मीयश्चासौ जनश्च। आत्मीये बन्धुवर्गे॥ आङ्गिरसशाखवादौ॥

स्वजा। स्त्री॰ कन्यायाम्॥

स्वतन्त्रः। त्रि॰ स्वच्छन्दे। निरवग्रहे॥ यथा। समयादभयं प्राप्तस्तदर्थं यतते च यः। स पुनः समयं गन्तुं स्वतन्त्रत्वं नहीच्छतीति॥ न॰ अन्यतन्त्रानपेक्षे। तन्त्रविशेषे। स्वकीयशास्त्रे॥

स्वतन्त्रप्रज्ञः। पुं॰ व्यासादिषु। स्वस्य पेक्षामन्तरेण पौर्वापर्यालोचनया श्रुतिस्मृत्यादेः श्रुत्यर्थप्रतिपत्तिसमर्थोऽप्यितस्थः॥

स्वतः। अ॰ आत्मनइत्यर्थे॥

स्वत्वम्। न॰ शास्त्रसम्मतयथेष्टविनियोगार्हत्वे। सप्तपदार्थातिरिक्तपदार्थे॥

स्वदनम्। न॰ अशने। आस्वादे। लेहे॥

स्वदृष्टान्तः। पुं॰ स्वरचे। स्वः स्वीयः दृष्टान्तोयत्र॥

स्वधर्मः। पुं॰ स्ववर्णाश्रमोक्ताचारे। यं वर्णमाश्रमं वाश्रित्योविहितः सस्वधर्मः॥ स्वः स्वकीयो धर्मः॥

स्वधा। अ॰ पितृभ्यो दीयमानेऽन्ने। पितॄणामन्ने॥ पितृदाने॥ यथा। पितॄणामुपलोचनम् निभिर्मनुभिर्नरैः। मूर्छिता पितृदानं हि नि

पफलं चयया। विभीतिभागदत्तम्। पित्र्यदानमन्त्रे। देवहविर्दाने। यथा स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधेत्यमरः। अत्र पितरो देवता इति स्मृतेस्तेऽपि देवाः। स्वमात्मानं शरीरं पोषयतीति स्वधा। स्वधा पितृणामन्नमिति श्रुतिः। देवपितृहविर्दाने। स्वद्यतेऽनेन। ष्वद आस्वादने। आप्रत्ययः। पृषोदरादित्वाद्दस्य धः।

स्वधा। स्त्री॰ पितृदाने। स्वधाऽस्त्यस्याम्। अच्। टाप्। पितृपत्न्याम्। स्वा मृधत्ते इति व्युत्पत्तेः। नमः स्वधायै स्वाहायै॰ इति प्रयोगश्च।

स्वधाप्रियः। पुं॰ कृष्णतिले।

स्वधाभुक्। पुं॰ पितृगणे। द्विजपितरि। देवे।

स्वधाम। न॰ स्वरूपविस्फुरणे।

स्वधायी। पुं॰ पितृषु। स्वधागमनशीलः। सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।

स्वधावाचनम्। न॰ श्राद्धयोग्ये कालविशेषे। यथा। ऊर्द्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपाद्यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम्। मुहूर्त्तपञ्चकञ्चैतत्स्वधावाचनमिष्यते। कुतपादूर्द्ध्वं मुहूर्त्तचतुष्टयं॰ मुहूर्त्तपञ्चकञ्च कुतपात्पूर्वम्॰ अर्घादिकं मुहूर्त्त कुतपए॰। स्वधा वाच्यतेऽत्र। वच॰। अधिकरणे ल्युट्।

स्वधितिः। पुं॰ स्त्री॰ कुठारे। यथा। द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः इत्यमरः। स्वं धियति। धिधारणे। क्तिच्। छेदनीयमांसस्य शस्त्रविशेषे।

स्वनः। पुं॰ शब्दे। निनादे। निनदे। ध्वनौ। स्वननम्। स्वन शब्दे। स्वनहसोर्वेति पक्षेऽप्।

स्वनचक्रः। पुं॰ रतिबन्धविशेषे। यथा। धृत्वा बाहू तथा कण्ठं पादतो परिशिरः स्थितः। गूढस्तु कामयेत्कामी स्वनचक्रः प्रकीर्त्तितः इति रतिमञ्जरी।

स्वनितम्। त्रि॰ ध्वनिते। न॰ गर्जिते। मेघशब्दे। स्वन्यतेस्म। स्वन॰। क्तः।

स्वनिताह्वयः। पुं॰ तण्डुलीयशाके। अल्पमारिषे।

स्वनुष्ठितः। त्रि॰ सर्वाङ्गोपसंहारेण सम्पादिते।

स्वभोत्सहः। पुं॰ गण्डके।

स्वन्तः। त्रि॰ अन्ततोऽरकाले। शुभोदर्के।

स्वपन्। त्रि॰ निद्रामनुभवति। स्वपिति। ञिष्वप्॰। लटः शत्रादेशः।

स्वपतिः। पुं॰ आढ्ये। निजभर्त्तरि।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्वपनम् । न॰ निद्रायाम् । ञिष्वप् शये । ल्युट् ॥

स्वपिण्डा । स्त्री॰ पिण्डखर्ज्जूर्याम् ॥

स्वप्नः । पुं॰ निद्रायाम् । शयने । स्वापे ॥ प्रसुप्तस्य विज्ञाने । जाग्रद्वासनामये । जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्नइत्युक्तलक्षणे अन्तःकरणस्यार्द्रविकाशियथा- जाग्रदवस्थायांयद्दृष्टंश्रुतंतज्जनितवासनयानिद्रासमयेयः प्रपञ्चो यत्प्रतीयतेसा स्वप्नावस्थेतिवासुदेवसरस्वती ॥ तथाच । वाह्येषुकरणेषूपसंहृतेषुजागरितवासनानुसारेणमनसस्तद्यभासाकारावभासनं स्वप्नशब्दितम् ॥ यथाहुः । इन्द्रियाणामुपरमेमनोऽनुपरतं यदि । सेवतेविषयानेवतद्विद्यात्स्वप्नदर्शनमिति । सचसप्तविधोयथा । दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्चप्रार्थितः कल्पितस्तथा । भाविकोदोषजश्चेतिस्वप्नः सप्तविधः स्मृतइति ॥ स्वप्नजाग्रदादिकल्पनयात्रयश्चैविध्यमाह । स्वप्नस्मृतिरथास्वप्नस्मृतिरस्मृतिरित्यमी । स्वप्नभेदाः । स्वप्नमध्येजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयइति ॥ सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमितिश्रुतिः ॥ स्वपित्यनेन । ञिष्वप् शये । कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्योनिदिति नन् ॥ स्वप्नोऽन्यथाग्रहणं सर्पं दृष्ट्वा रज्ज्वामितिभाष्यम् । यथा रज्ज्वां सर्पोगृह्यमाणोऽन्यथागृह्यते॰ तथात्मनिदेहादिग्रहणमन्यथाग्रहणम्॰ आत्मनोदेहादिवैलक्षण्यस्यश्रुतियुक्तिसिद्धत्वात् ॥ अन्यथागृह्णतः स्वप्नोनिद्रातत्त्वमजानतः । विपर्य्यासेतयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥

स्वप्नकृत् । पुं॰ सुनिषण्णके ॥ जीवे ।

स्वप्नक् । त्रि॰ शयालौ । निद्राशीले । स्वप्नशीलः । ञिष्वप्॰ । स्वपितृषोर्नजिङ् ॥

स्वप्नदृक् । पुं॰ जीवे ॥ स्वप्नान्पश्यति । दृशिर्॰ । क्विप् ॥

स्वप्नस्थानः । पुं॰ तैजसे । स्थूलप्रपञ्चलयस्थानस्वप्नस्थस्योपहितचैतन्ये ॥ स्वप्नः स्थानमस्य ॥

स्वप्नान्तः । पुं॰ स्वप्नमध्ये । स्वप्नविज्ञेये ॥ सुषुप्तिस्थाने । स्वप्नस्यान्तोऽवसानं यस्मिन् ॥

स्वप्रकाशः । पुं॰ अन्यानपेक्षप्रकाशे । चन्द्रसूर्य्यादिप्रकाशनिरपेक्ष॰ स्वयमेवभासमानेद्रष्टरि । दृश्यानां जडानांबुद्ध्यादीनांदर्शनं स्वप्रकाशंद्रष्टारं विनानघटते । यथोक्तंच श्रीधरिसूरिभिः । नप्रकाशेदमित्युक्तिर्यत्प्रकाशे कथंचन । स्वप्रकाशं तमात्मानमप्रकाशः कथं स्पृशेदिति ॥ स्वेनात्मनैवप्रकाशते । काशृ दीप्तौ । पचाद्यच् ॥

स्वप्रमाणक: । त्रि॰ स्वत: सिद्धे ॥

स्वभाव: । पुं॰ सहजधर्मविशेषे । संसिद्धौ । प्रकृतौ । स्वरूपे । निसर्गे । स्वभावश्चान्तर: कश्चिद्येनसदाऽसदासदसदाकर्म निष्पद्यते । जन्मान्तरकृतधर्माधर्मादिशुभाशुभसंस्कारे । इदानीन्तनजन्मारम्भके प्राक्तनसंस्कारे ॥ सचसात्त्विकादिभेदात्त्रिविध: अनाद्यविद्यायाम् ॥ स्वतएवाविर्भावे ॥ यथा । वहिर्हिंत्वनपेक्षोतुस्वभावोयप्रकोर्त्तित: । निसर्गस्वस्वरूपसंज्ञोसोऽपि भवतिद्विधा । निसर्ग: सुदृढाभ्यासजन्य: संस्कारउच्यते । अजन्यस्तुस्वत: सिद्ध: स्वरूपंभावरूप्यतइत्युज्ज्वलनोलमणि: । स्वो भाव: सत्तायस्यसस्वभाव: अनन्याधीनसत्ताक: ॥

स्वभावोक्ति: । स्त्री॰ अर्थालङ्कारविशेषे । यथा । स्वभावोक्तिस्तुडिम्भादे: स्वक्रियारूपवर्णनम् । अयोस्तदेकाश्रययो: रूपंवर्ण: संस्थानञ्च । उदाहरणम् । पश्चादङ्घ्रीप्रसार्य्यत्रिकनतिविततद्राघयित्वाङ्गमुच्चैरासज्याभुग्नकण्ठोमुखमुरसिसटांधूलिधूम्रांविधूय । घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गोमन्दंशब्दायमानोविलिखतिशयनादुत्थित: क्ष्मांखुरेणेति ॥ स्वभावोक्तिरलंकारोयथावस्तुवर्णनमितिलक्षणान्तरम् ॥

स्वभू: । पुं॰ विष्णौ । हरौ ॥ ब्रह्मणि । प्रजापतौ । परमेष्ठिनि ॥ स्वतोभवति । भुवइतिक्विप् ॥

स्वमेक: । पुं॰ संवत्सरे ॥ यथा । स्वमेकमेकंवरदात्तप्राभवतिचण्डिका । रुधिरैर्घोरमत्यर्थहतपिताविधिवन्नृपेतिपुराणम् ॥ स्वमेकंसंवत्सरीयव्योमातइतिश्रुति: ॥

स्वयंहारिका । स्त्री॰ स्त्रीविशेषे ॥

स्वयङ्कृत: । त्रि॰ आत्मनाकृते ॥ स्वयङ्कृतेतितत्पुरुष: ॥

स्वयङ्गुप्ता । स्त्री॰ शूकशिम्ब्याम् ॥

स्वयङ्ग्रह: । पुं॰ प्रार्थनांविनाग्रहणे ॥

स्वयन्दत्त: । पुं॰ द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषे ॥ यथाहमनु: । मातापितृविहीनोयस्त्यक्तोवास्यादकारणात् । आत्मानंस्पर्शयेद्यस्मैस्वयन्दत्तस्तुसस्मृतइति । आत्मानंस्वयंददाति॰ तवाहंपुत्रोभवामीति॰ स्वयन्दत्त: उपनत: स्वयंप्राप्तइतियावत् ॥

स्वयम् । अ॰ आत्मनेत्यर्थे । आप्॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ सुख्यते । अयगतौ । अम् ॥

स्वयमुपस्थित: । त्रि॰ स्वयमागते ॥

स्वयम्प्रकाश: । त्रि॰ स्वत: साधना

त्तरनिरपेक्षतयाऽवभासमाने ।

स्वयम्प्रभः । त्रि० स्वयम्प्रकाशे स्वयंप्रभाप्रकाशोऽस्य । पुं० चतुर्थं प्रतिभाव्यर्हद्‌वृन्दगतेचतुर्थोर्हति ॥

स्वयम्भुः । पुं० विरिञ्चौ । इतिद्विरूपकोषः ॥

स्वयम्भुवा । स्त्री० क्षुपविशेषे । धूम्रपत्रायाम् ॥

स्वयम्भूः । पुं० चतुरानने । ब्रह्मणि । काले । परमात्मनि । परमेश्वरे । परमात्माहिस्वयंभवतिस्वेच्छयाशरीरपरिग्रहंकरोति० नत्वितरजीववत्कर्म्माधीनदेहः यद्वा । स्वयमेवस्वतन्त्रोभवतिसर्वदानपरतंत्रोजनकरहितत्वात् । स्वयमेवभवति । भुवइतिक्विप् ॥ अर्हद्भेदे । जिने । जिनचक्रवर्त्तिविशेषे । रुद्रतनये । माषपर्ण्याम् ॥

स्वयम्भूः । स्त्री० माषपर्ण्याम् । लिङ्गिन्याम् । इ० रा० नि० [illegible] ॥

स्वयम्बरः । पुं० विवाहविशेषे । स्वयम्वरे । यत्रकन्यापरीक्षांकृत्वास्ववृणोतिकामिनीवरंतत्र । सत्रिविधः । स्वयम्वरस्त्रिविधोविद्वद्भिः परिकीर्त्तितः । राज्ञांविवाहयोग्योवैनान्येषांकथितःकिल ॥ इच्छास्वयम्वरश्चैकोद्वितीयश्चपणाभिधः । यथारामेणभग्नंवैत्र्यम्बकस्यशरासनम् । तृतीयःशौर्यशुल्कश्च शूराणांपरिकीर्त्तितइति ॥ शौर्यशुल्कः शौर्यमेवशुल्कंयस्मिन् । यस्यशौर्यंवर्त्तते० तेनसर्वान्राज्ञोजित्वाकन्याहरणीयेतिदेवीभागवते तृतीयस्कन्धे १८ऽध्यायः ॥

स्वयम्वरा । स्त्री० स्वयंवरायाम् । स्वेच्छयाकृतपतिवरणायाम् । पीवायाम् । पतिंवरायाम् । वर्यायाम् ॥ स्वयंवृणीतेपतिम् । वृङ्सम्भक्तौ । संज्ञायांभृतॄवृजिधारिसहितपिदमइतिखच् ॥

स्वः । अ० प्रेत्य । परलोके । स्वर्गे । नाके । त्रिदिवे । सुरलोके । यथा । यन्नदुःखेनसंभिन्नंनचग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतंयत्तत्सुखंस्वःपदास्पदम् ॥ आकाशे । नभसि । व्योम्नि । शोभने । स्वृशब्दोपतापयोः । स्वर्य्यतेस्तूयते० इतिस्वः । अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिबाहुलकात्० कर्म्मणिविच् ॥ यद्वा । स्वरति० अप्राप्त्या० उपतापयति० इतिकर्त्तर्य्युत्पत्तिरूह्या ॥

स्वरः । पुं० अच्प्रत्याहारे । उदात्तानुदात्तस्वरितेषु । स्वरति । स्वृशब्दोपतापयोः । पचाद्यच् । स्वराश्च तद्धर्म्मत्वात्० उदात्तादयोपिस्वराउच्यन्ते । उक्तञ्च । उदात्तश्चानुदात्तश्चस्वरितश्चस्वरास्त्रयः ।

चतुर्थः प्रचयो नीचो यतो सौक्षान्द स: क्रमतद्भूति ॥ उदात्तादिभि: स्वयं राजन्तइतिनामोज्ज्युक्तं स्व ॥ स्वरइतिकण्ठगतं माधुर्यमितिभगवत्पूज्यपादा: ॥ श्रुत्यारव्धे ऽनुरणने ॥ तदुक्तम् । श्रुत्यनन्तरभावी य: स्निग्धोऽनुरणनात्मक: । स्वतोरञ्जयतिश्रोतुश्चित्तं सस्वरउच्यत इति ॥ शब्देध्वनौ ॥ यथा । करिवृषरथौघभेरीमृदङ्गसिंहाब्दनिस्वनाभूपा: । गर्दभजर्जररूचस्वरा स्त्वधनसौख्यसंत्यक्ताइति ॥ नासासमीरणे ॥ निषादादिसप्तसु ॥ ते यथा । निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवता: । पञ्चमश्चेत्यमीसप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिता: स्वरा: ॥ अ थाहनारद: । षड्जंरौतिमयूरस्तुगावोनर्दन्तिचर्षभम् । अजाविकौचगान्धारंक्रौञ्चोनदतिमध्यमम् । पुष्पसाधारणेकालेकोकिलोरौतिपञ्चमम् । अश्वस्तुधैवतंरौतिनिषादंरौतिकुञ्जरइति ॥ स्वरोय: श्रुतिस्थानेस्वनन्हृदयरञ्जन इत्यन्यच ॥

स्वरत: । अ० स्वरेणेत्यर्थे ॥ आद्यादित्वात्तसि: ॥ यथा । दुष्ट: श ब्द: स्वरतोवर्णतोवेति ॥

स्वरपत्तनम् । न० सामवेदे ॥ इ० वि० शेष: ॥

स्वरभङ्ग: । पुं० गलरोगविशेषे ॥

स्वरभङ्गी । पुं० पक्षिविशेषे ॥

स्वरभेद: । पुं० स्वरभङ्गरोगे ॥

स्वरमण्डलिका । स्त्री० वीणाविशेषे ॥

स्वरनासिका । स्त्री० वंश्याम् ॥

स्वरस: । पुं० वस्त्रनिष्पीडितरसे ॥ यथा । अहतात्तत्क्षणाकृष्टाद्द्रव्यात्क्षुण्णात्समुद्भवेत् । वस्त्रनिष्पीडितोयस्तुस्वरसोरसउच्यते ॥ अहत: कीटाग्निघीतादिभिरनुपहत: ॥ शिलापिष्टकल्के ॥ यथा । स्वोर स: स्वरस: प्रोक्त: कल्कोदृषदि पेषितइति ॥ कषायविशेषे ॥ य था । सद्य: क्षुण्णाद्द्रव्यादस्वस्त्रादिपीडनात् । योरसस्त्वभिनिर्यासिस्वरस: सप्रकीर्त्तितइति ॥ अपिच । पिष्ट: कल्कोविनीयस्तुस्वरस: पीडितोरस: । क्वाथ: कषायोनिर्यूहोनिर्यासोवेष्टकस्तथेति रत्नमाला ॥

स्वरा । स्त्री० ब्रह्मणोज्येष्ठपत्न्याम् । गायत्रीसपत्न्याम् ॥

स्वरांश: । पुं० सङ्गीतेस्वरस्यार्धपादेशे ॥

स्वराट् । पुं० स्वतोभासमानेसविता रि ॥ इन्द्रियानपेक्षस्वत: सिद्धज्ञानेपरमेश्वरे ॥ स्वेनैवराजते । राजृदीप्तौ ॥ सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्वरापगा । स्त्री० मन्दाकिन्याम् ॥

स्वरालु: । पुं० वचायाम् ॥

स्वरित: । पुं० मध्यस्वरे । उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् स स्वरितश्च ॥ शब्दनिष्ठधर्मविशेषे । स्वर: सन्नतीच । द्रुतश्च ॥

स्वरु: । पुं० शस्त्रे । कादिन्याम् । वज्रे ॥ यूपखण्डे । यूपितच्छसायो प्रथमपतितेशकले ॥ यूपैकदेशप्रादेशमात्रकाष्ठे ॥ अध्वरे ॥ शरे । बाणे ॥ स्वरति० स्वर्गतेषा । स्तृ शब्दोपतापयो: । शृस्तृस्निहित्रप्यसिश्सिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्चे-त्यु: ॥

स्वरुचि: । त्रि० स्वच्छन्दे । स्वतन्त्रे ॥ स्त्री स्वेच्छायाम् ॥

स्वरु: । पुं० स्वरौ । वज्रे । शोभनानिरुद्धिधारायस्यास्त: ॥

स्वरूपम् । न० स्वभावे । निसर्गे ॥ स्वस्वरूपम् । स्वमेवरूपंयस्यसा । परमानन्दप्रकाशीत्यात्मन: स्वरूपम् । येनधर्मेण यद्रूप्यतेनतत्तस्य स्वरूपम् ॥ त्रि० प्राज्ञे । विदुषि ॥ मनोज्ञे ॥ प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपावुधमनोज्ञयोरित्यमर: ॥

स्वरूपलक्षणम् । न० अध्यासाधिष्ठानत्वेनसत्यं सर्वं ॥

स्वरूपस्थिति: । स्त्री० समाधिविशेषे ॥ यथा । संशान्तसर्वसङ्कल्पायाशिलावदवस्थिति: । जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्तासास्वरूपस्थितिरीरिता ॥

स्वरूपासिद्ध: । पुं० हेत्वाभासविशेषे ॥ यथा । शब्दोगुणश्चाक्षुषत्वादिति । अत्रचाक्षुषत्वंशब्देनास्ति । शब्दस्यश्रावणत्वात् ॥ स्वरूपेणासिद्ध: ॥

स्वरूपासिद्धि: । स्त्री० साध्यसमाख्यहेत्वाभासभेदे । पक्षेहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावे । यथा । ह्रदोद्रव्यंधूमादित्यादौ । स्वरूपस्यासिद्धि: ॥

स्वरेणु: । स्त्री० सूर्यपत्नीविशेषे । संज्ञायाम् । यममातरि ॥

स्वरोदय: । पुं० स्वरज्ञापकग्रन्थविशेषे ॥

स्वरोदयवित् । त्रि० दिक्परमार्थवादिनि ॥ सर्वदिश: परमार्थविद्व्याहु: । भ्रान्तिमात्रमेतत् । तद्विदामपिपराजयदर्शनात् ॥

स्वर्ग: । पुं० नाके । त्रिदिवे । त्रिविष्टपे । देवलोके । सुखाधारे ॥ सुष्ठु अर्ज्यते । अर्ज अर्जने । कर्मणिघञ् । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । सामवेदे । दु:खविरोधिनि सुखविशेषे । उत्कृष्टसुखे ॥ सत्स्वर्ग: स्वसत्तयासमूलघातमपहन्ति दु:खम् । नचैषक्षयी । तथाहिश्रूयते । अपामसोमममृता अभूमेति

अश्वमेधे क्रतोऽमृतत्त्वसम्भवः । यद्वद् : खिन्नसम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतञ्च सुखं स्वर्गपदास्पदम् ॥ स्वर्यतेऽस्मिन्निति वा । स्वृ जगतिस्थानादौ ॥ स्वर्गोऽस्त्विति घञ् ॥ मनः प्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः । नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तमाः ॥ पारिभाषिकस्वर्गो यथा । मनोनुकूलः प्रमदारूपवत्यः स्वलङ्कृताः । साश्वः प्रासादपृष्ठेषु स्वर्गः स्याच्छुभकर्मणः । इति गारुडे १०९ ऽध्यायः ॥

स्वर्गगामी । त्रि॰ स्वर्गगमनकर्त्तरि ॥ यथा । सर्वहिंसानिवृत्ता ये सर्वदुःखसहाश्च ये । सर्वस्याश्रयभूता ये ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

स्वर्गङ्गा । स्त्री॰ मन्दाकिन्याम् ॥

स्वर्गद्वारम् । न॰ तीर्थविशेषे ॥

स्वर्गपतिः । पुं॰ इन्द्रे । पुरन्दरे

स्वर्गपरः । पुं॰ स्वर्गप्रधाने ॥ स्वर्ग एवं वंशाद्युदितस्त्वेनपर उत्कृष्टोयस्य सः ॥

स्वर्गलोकः । पुं॰ वैकुण्ठे ॥ स्वर्गीयते इति स्वर्गः । स्वर्गश्चासौ लोकश्च ॥ यजमाने । स्वर्गो लोको यस्य सः ॥

स्वर्गलोकेशः । पुं॰ इन्द्रे ॥ शरीरे ।

स्वर्गवधूः । स्त्री॰ सूर्वेश्यायाम् ॥

स्वर्गसरित् । स्त्री॰ मन्दाकिन्याम् ।

स्वर्गसरिद्वरा ।) स्वर्गापगा ।) स्त्री॰ भागीरथ्याम् ॥

स्वर्गायः । पुं॰ हरौ ॥ स्वर्गीयतइति स्वर्गीयः ॥

स्वर्गिगिरिः । पुं॰ सुमेरौ ॥

स्वर्गः । पुं॰ देवे । सुरे त्रि॰ स्वर्गगामिनि ॥ तल्लक्षणन्तु । दयाभूतेषु संवादः परलोकप्रतिक्रिया । सत्यं परहिताचोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ॥ गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गमः । सत्क्रियाभ्यसनं मैत्रीस्वर्गालक्षणं विदुरिति ॥

स्वर्गिवधूः । स्त्री॰ अप्सरसु ॥

स्वर्गिगिरिः । पुं॰ मेरौ । सुरालये ॥

स्वर्गौकाः । पुं॰ अमरे । सुरे ॥

स्वर्ग्यः । त्रि॰ स्वर्गलोकस्यप्राप्तिसाधनभूते ॥ स्वर्गस्यनिमित्ते । स्वर्गायहिते ॥ स्वर्गस्य निमित्तं संयोगउत्पातोवा । गोद्व्यचोऽसङ्ख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥

स्वर्णम् । न॰ लोहवरे । भृङ्गारे । अस्यपर्याया यथा । स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमहाटकम् । तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म्म कर्बुरम् । चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने । रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियामिति ॥ अस्यपरीक्षादिर्यथा । दाहेऽतिरक्तमथयच्छ स

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

तं छिद्रायां काश्मीरकान्तिच विभाति निकषपट्टे । स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यत्तुलायाम् जानीत देवकनकं मृदुरक्तपीतम् ॥ तच्चैकं रसवेधजं तदपरं जातं स्वयं भूमिजं किञ्चान्यद्बहुलोहसङ्करभवं चेति त्रिधा काञ्चनम् । तत्राद्यं किल पीतरक्तमपरं रक्ततरं चान्यथा गौराभं तदिति क्रमेण गदितं स्यात् पूर्वपूर्वोत्तमम् ॥ अत्युत्पत्तिपरोचे तु द्रष्टव्ये हेमनिस्फुटे । गुणानुभावप्रकाशीत्वात् पठामि मारणादिकम् । यथा । सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् । स्वादु तिक्तञ्च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् । पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम् । हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् । विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित् ॥ बलं सवीर्यं हरते नराणां रोगव्रजं पीडयतीह काये । असौख्यकार्यं च सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्यात् ॥ असम्यङ्मारितं स्वर्णं बलं वीर्यञ्च नाशयेत् । करोति रोगान् मृत्युञ्च तद्धन्याद्यत्नतस्ततः ॥ मारणायोग्यं सुवर्णमाह । दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम् । तारशुल्बोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत् ॥ उत्तमम् । तच्छ्वे-

सुवर्णम्

तं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् । दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे स्फुटलघु त्यजेत् ॥ अथ शोधनम् । पत्तलीकृत्यपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥ गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा । एवं हेम्नः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत् ॥ अथ मारणम् । सुवर्णस्य द्विगुणं सूतमम्लेन सह मर्दयेत् । तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम् ॥ सुवर्णं स्यमति तनूकृतपत्रञ्च ; गन्धं । गन्धकचूर्णं ॥ गोलकञ्च ततो रुद्ध्वा शरावदृढसम्पुटे । त्रिंशद्वनोपलैर्दद्यात् पुटान्येवं चतुर्दश ॥ निरुत्थं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः । रुद्ध्वा । सम्यक् पुटितं चिक्कणमृत्तिकया । वनोपल । गोइठा । इति लोके । निरुत्थं यत्पुनर्न जीवति ॥ अथवान्यप्रकारेण हेम्नो मारणमुच्यते ॥ काञ्चने गलिते नागं षोडशांशेन निःक्षिपेत् । चूर्णयित्वा तथाम्लेन घृष्ट्वा कृत्वा तु गोलकम् ॥ गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम् । शरावसम्पुटे धृत्वा पुटे त्रिंशद्वनोपलैः ॥ एवं सप्तपुटैर्हेम निरुत्थं भस्म जायते । अत्रापि पूर्ववद्गन्धः प्रदातव्यः पुनः पुनः ॥ काञ्चनाररसैर्घृष्टं समसूतक-

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

गन्धयोः । कज्जलीहेमपत्राणि लेपयेत्समयातया ॥ काञ्चनारत्वचः कल्कैर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् । धृत्वा तत्सम्पुटे गोलं मृन्मूषासम्पुटे च तत् । निधाय सन्धिरोधञ्च कृत्वा संशोष्य गोलकम् । वह्निं खरतरं कुर्य्यादेवं दद्यात्पुटत्रयम् ॥ निरुत्थं जायते भस्म सर्व्वकर्म्मसु योजयेत् । काञ्चनरप्रकारेण लाङ्गलीहन्ति काञ्चनम् ॥ लाङ्गलीकलिहारी ॥ ज्वालामुखी तथा हन्यात् तथा हन्ति मनःशिला । शिलासिन्दूरयोश्चूर्णं समयोरर्कदुग्धकैः ॥ सप्तधा भावनां दद्यात् शोषयेच्च पुनः पुनः । ततस्तु गलिते हेम्नि कल्कोऽयं दीयते समः ॥ पुनर्द्धमेदतितरां यथा कल्को विलीयते । एवं वेलात्रयं दद्यात् कल्कं हेमम्रियते भवेत् ॥ सुष्ठु ऋणोति । ऋणुयतो । पचाद्यच् ॥ यद्वा । अर्णनम् । घञ् । शोभनोऽर्णोऽस्य ॥ धुस्तूरे ॥ गन्धशाके । गौरसुवर्णशाके ॥ नागकेशरे ॥

स्वर्णकणः । पुं० कणगुग्गुलौ ॥

स्वर्णकायः । पुं० गरुडे ॥ त्रि० सुवर्णमयशरीरे ॥

स्वर्णकारः । पुं० वर्णसङ्करजातिविशेषे । नाडिन्धमे । कलादे । तदुत्पत्तिस्तु । विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः । ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥ मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः । कुम्भकारः कंसकारः षडेते शिल्पिनां वराः ॥ सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च । पतितास्ते ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्कराः ॥ स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्याद्ब्राह्मणानां द्विजोत्तम । बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्म्मणा इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० ऽध्यायः ॥ स्वर्णं करोति । डुकृञ्० । कर्म्मण्यण् ॥

स्वर्णकृत् । पुं० स्वर्णकारे ॥

स्वर्णकेतकी । स्त्री० हेमकेतक्याम् । कनकप्रसवायाम् । हैम्याम् ॥ अस्या लक्षणगुणा यथा । सुवर्णकेतकी स्वल्पा लघुपुष्पा सुगन्धिनी । केतकीकुसुमं वर्ण्यं केशदौर्गन्ध्यनाशनम् । हेमाभं मदनोन्मादवाहुल्यं सौख्यकारि च ॥ तद्वास्तनोऽतिशिशिरः कटुः पित्तकफापहः । रसायनकरो वर्ण्यो देहदार्ढ्यकरः परः ॥

स्वर्णक्षीरी । स्त्री० ओषधिविशेषे । पटुपर्ण्याम् । हैमवत्याम् । हिमावत्याम् । चोकषूतिलोके इति भावप्रकाशः ॥ अस्याः पर्य्याया यथा । स्वर्णक्षीरी स्वर्णदुग्धा काञ्चक्षीरी तथा । स्वर्णाह्वा रुक्मिणी तथा । सुवर्णाहिम

दुग्धीवद्धेमक्षीरीवत्काञ्चनी ॥ स्व-
र्णक्षीरीहिमाद्रिनाकशिपिवल्कका
पत्रा । मूत्रकृच्छ्राश्मरीशोफदाह-
ज्वरहरा परिकीर्त्तिता ॥ स्वर्णमिवपीत-
क्षीरमस्या: । गौरादि: ॥

स्वर्णगैरिकम् । न० सुवर्णगैरिके ।
सोमागैरि० इ० भा० प्र० ॥

स्वर्णपीठा । स्त्री० कामरूपदेशप्रसि-
द्धनद्याम् ॥ यथा । यानिर्गता पू-
र्वभागात्तस्माद्धिरिवरान्नदी । स्व-
र्णपीठेति विख्याता सा गङ्गासदृश-
फला ॥ तस्मात् नाटकशैलात् ॥

स्वर्णचूड: । पुं० चाषे । किकी-
दिवौ ॥

स्वर्णजम् । न० त्रपुणि । वङ्गे ।
रङ्गे ॥

स्वर्णजाति: । स्त्री० पीतमाल-
त्याम् ॥

स्वर्णजीवन्ती । स्त्री० जीवन्तीभेदे ।
हेमाह्वायाम् । हेमजीवन्त्याम् ।
हिमाश्रयायाम् ॥

स्वर्णतुला । स्त्री० नाराच्याम् ॥

स्वर्णधातु: । पुं० स्वर्णगैरिके ॥

स्वर्णदी । स्त्री० मन्दाकिन्याम् ॥ स्व:
स्वर्गस्य नदी । पूर्वपदात् संज्ञाया-
मगइति णत्वम् ॥ कामरूपप्रसिद्धा-
यां सितगङ्गायाम् ॥ यथा । नद्या:
स्वर्णश्रिया: पूर्वं नदीकामाख्ययात-
था । कामाख्याया: पूर्वभागे नदी
सोमासनाख्यया ॥ सोमासनाया:
पूर्वस्यां नदीनाम्ना पृष्ठिदका । तत:
पूर्वे कामरूपपीठान्ते जगतां प्रसू:
॥ जगन्माता महामाया देवी दिक्कर-
वासिनी । एतया: कथिता नद्य:
सकलाद्दिक्करवा: ॥ तासु स्ना-
त्वा पीत्वा प: स्वर्गलोकमवाप्नु-
यात् प्रान्ते दिक्करवासिन्या: प-
दावहति स्वर्णदी ॥ सितगङ्गाख्यया
सा क्लेशघ्नाखिलफलप्रदा । सा भू-
मिपीठसंस्थातु देवी दिक्करवासिनी
॥ पञ्चवर्णै: प्रावहन्तीयातिप्र-
च्छन्ना सुरै: । सितगङ्गाजलैस्ता-
स्ता: सृष्टा ब्रह्मपुरि विधिम् ॥ दृष्टा
ललितकान्ताख्यां पुनर्यौ नीलवायत
इति कालिकापुराणे ८२ऽध्याय:
॥ दक्षिणाख्याम् ॥

स्वर्णदीधिति: । पुं० अग्नौ ॥

सुवर्णदुग्धा । स्त्री० सुवर्णक्षीर्या-
म् ॥

सुवर्णद्रु: । पुं० आरग्वधे ॥

सुवर्णपक्ष: । पुं० गरुडे ॥

सुवर्णपद्मा । स्त्री० मन्दाकिन्याम् ॥

सुवर्णपालक: । पुं० टङ्कणे ।
लोहद्राविणि ॥

सुवर्णपारेवतम् । न० सत्तापारेवते ॥

सुवर्णपुङ्ख: । पुं० शरविशेषे ॥

सुवर्णपुष्प: । पुं० आरग्वधे ।
स्पके ॥

सुवर्णपुष्पा । स्त्री० कलिकार्याम् ॥ सातलायाम् ॥

सुवर्णपुष्पी । स्त्री० रामदूत्ये ॥ पीतझिर्कायाम् ॥ सुवर्णायाम् ॥ सातलायाम् । कलिकार्याम् ॥ स्वर्णयूथ्याम् ॥ स्वर्णकेतक्याम् ॥

स्वर्णप्रस्थः । पुं० जम्बुद्वीपोपद्वीपभेदे ॥

स्वर्णफला । स्त्री० पीतरम्भायाम् । त्रि० पीतफलके ॥

स्वर्णवणिक् । पुं० वर्णसङ्करजातिभेदे । सुवर्णवणिजि । यथा । स्वर्णकारः स्वर्णवणिक्कायस्थश्च नरेश्वर । नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कृपाहीना महीतले ॥ हृदयं क्षुरधाराभं तेषां नास्ति सादरम् । मतेषु सत्कामः कोऽपि कायस्थो नेतरो यतः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

स्वर्णभूषणः । पुं० आरग्वधे । त्रि० हेमाभरणविशिष्टे ॥

स्वर्णभृङ्गारः । पुं० स्वर्णभृङ्गराजे ॥ हेमकलसे ॥

स्वर्णमदा । स्त्री० नदीविशेषे ॥

स्वर्णमाक्षिकम् । न० उपधातुविशेषे । तन्माक्षिकगुणा यथा । स्वर्णमाक्षिकमाख्यातं तापीजं मधुमाक्षिकम् । ताप्यं माक्षिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्मृतः ॥ किञ्चित्सुवर्णसाहित्यात्स्वर्णमाक्षिकमीरितम् । उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्स्वर्णगुणान्वितम् ॥ तथा चकाप्यमाभवेदीयते स्वर्णमाक्षिकम् । किन्तु तस्यानुकल्पत्वात्किञ्चिदूना गुणास्ततः ॥ न केवलं स्वर्णगुणा वर्त्तन्ते स्वर्णमाक्षिके । द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणा यतः ॥ सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम् । चक्षुष्यं वस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम् । अर्शः शोथं विषं कण्डुं त्रिदोषमपि नाशयेत् । अशुद्धस्य दोषमाह । मन्दानलत्वं बलहानिमुर्वी विष्टम्भितां नेत्रगदान्सकुष्ठान् । तथैव मालां व्रणपूर्विकाञ्च करोति तापीजमशुद्धमेतत् ॥ शोधनन्तु । माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च । मातुलुङ्गद्रवैर्वाथ जम्बीरस्य द्रवैः पचेत् । चालयेल्लौहजे पात्रे यावत्पात्रं सुलोहितम् । भवेत्ततस्तु संशुद्धिं स्वर्णमाक्षिकमृच्छति ॥ अथ मारणम् । कुलत्थस्य कषायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत् । तक्रेण वाजमूत्रेण म्रियते स्वर्णमाक्षिकमिति भावप्रका० ॥

स्वर्णयूथी । स्त्री० पीतयूथिकायाम् । पीतिकायाम् । हेमपुष्पिकायाम् ॥

सुवर्णरेताः । पुं० वह्नौ ॥

सुवर्णलता । स्त्री० ज्योतिष्मत्याम् ॥

सुवर्णवर्णा । स्त्री० हरिद्रायाम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथाह व्यासः। सम्पूज्य गन्धपुष्पा
द्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत्। धर्म्म
कर्म्मणि माङ्गल्ये संग्रामाद्भुतदर्श
नइति॥ स्वस्त्ययनं स्वस्तिवाचनम्॥

स्वस्त्ययनम्। न॰ अभिप्रेतार्थस्य प्रा
पके॥ स्वस्तिप्रकाशने मन्त्रविशेषे॥
स्वस्तिपदवाच्यस्य अयनम्॥ स्वस्ति
क्षेमम्॰ ईयते प्राप्यतेऽनेन। इण्॰
। ल्युट्॥

स्वस्थः। त्रि॰ सुस्थे। प्रकृतिस्थे॥
यथा। समदोषः समाग्निश्च सम
धातुमलक्रियः। प्रसन्नात्मेन्द्रिय
मनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते॥ क्रि
याऽक्षमः। तेन समक्रियः॰ श
रीरानुरूपकर्म्मा॥ स्वात्मनि स्थिते
। उपसंहृतदेहमनोव्यापारे। स्वस्व
रूपस्थे॥ वरदे॥

स्वस्रीयः। पुं॰ भगिनीपुत्रे। भागि
नेये॥ स्वसुरपत्यम्। स्वसुश्छः॥

स्वस्रीया। स्त्री॰ भागिनेय्याम्॥

स्वा। स्त्री॰ आत्मीयायाम्॥

स्वाक्षरम्। न॰ स्वीयाक्षरे। सही इ॰
स्वहाथा॰ इ॰ चभाषाप्र॰॥

स्वागतम्। न॰ कुशलप्रश्ने॥ शुभाग
मने॥ सुखेनागतम्॥ स्वेनाग
तं वा॥ त्रि॰ स्वयमागते॥

स्वागता। स्त्री॰ त्रिष्टुप् ११ प्रभेदे
तद्यथा तु। स्वागतेति रनभाद्गुरु
युग्ममिति॥ अपि च। हारिणीकन

ककुण्डलयुता पुष्पयुक्तयुगावलय
श्रीः। वर्णिताहिपतिवक्त्रसह
स्रैः स्वागताचरलिकाञ्चनचेलः॥ य
था। पङ्कजं तदपि घासितमन्दं चन्द्र
माः सघनान्तरितोऽभूत्। तन्मु
खेन्दुतुलयाविरिनोऽहं हन्त नैव सह
तेऽत्रविधाः॥ स्वयमागतायाम्॥

स्वागतिकः। त्रि॰ स्वागतवादिनि॥
गतमित्याह। ठक्। स्वागता
दीनाञ्च ऐ आगमाभावः॥

स्वाङ्गः। पुं॰ त्रिपौ॥ स्वात्मैवाङ्
गं सहकार्यं अस्य जगत्सृष्ट्यादाविति
स्वाङ्गः॥

स्वाङ्गिः। पुं॰ स्वङ्गात्मजे॥ स्व
ङ्गस्यापत्यम्। अत इञ्। स्वाग
तादित्वान्नैगागमः॥

स्वाङ्गिकः। पुं॰ मार्दङ्गिके॥

स्वाच्छन्द्यम्। न॰ स्वच्छन्दताया
म्॥

स्वातन्त्र्यम्। न॰ अपराधीनताया
म्॥ परस्परानुमतिनैरपेक्ष्ये॥
यथा। प्रभुः स्वातन्त्र्यमापन्नो यदी
च्छति करोति तत्। पाणिनेर्दीर्घ
ज्ञापकं नावश्यलीनदी॥ इति॥
स्वतन्त्रभावः॥ ष्यञ्॥ त्रि॰
स्वाधीनताविशिष्टे॥

स्वातिः। स्त्री॰ सूर्यपत्न्यन्तरे॥
खड्गे॥ पुं॰ स्त्री॰ पञ्चदशनक्ष
त्रे॥ तत्र जातस्य फलं यथा। का

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्पर्शरूपप्रभयासमेतः कान्त्याऽन प्रीतिरतिप्रसन्नः । स्वातिः प्रसूतीयदिमानवकामदामतिः प्रीत विभूतियोगः ॥ त्रि० स्वात्यां जाते ॥ श्रविष्ठाफल्गुनीत्यणो लुक् ॥

स्वाती । स्त्री० पञ्चदशर्क्षे ॥

स्वातीपथः । पुं० छायापथे । स्वातीवीथ्याम् ॥

स्वातीवीथी । स्त्री० सूर्यादीनां मध्यमार्गे मध्यमवीथ्याम् । यथा । सूर्यादीनां त्रिधा मार्गा दक्षिणोत्तरमध्यमाद्वृत्त्युपजस्य । तथाश्वि चापि फल्गुन्यौ मघा चैव विभिर्मता । हस्तं चित्रा तथा स्वाति र्मध्यवीथ्यभिधि श्रुता स्वज्येष्ठा विशाखानुराधाच षिराङ्गमीमता । एतास्त्रीथ स्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यत इति वायुपुराणात् ॥

स्वात्मा । पुं० स्वकीयात्मनि ॥

स्वात्मामृतरसास्वादः । पुं० स्वात्मैवामृतरसः अमृतद्रवस्यास्वादने ॥

स्वादः । पुं० । रसग्रहणे स्वादनम् । स्वाद० । घञ् ॥

स्वादनम् । न० अशने । स्वादनमशनं भक्षणमाहारो भोजनं खदनमितिह लायुधः । प्रीतिकरणे ॥

स्वादितः । त्रि० आस्वादिते ॥

स्वादिमा । पुं० स्वादुतायाम् । स्वादो र्भावः । इमनिच् ॥

स्वादुः । पुं० मधुररसे । यथा । मधुरस्तु रसस्त्वोष्ठोगुल्पः स्वादुर्मधूलक इति हेमचन्द्रः ॥ गण्डोले । गुडे । जीवकौषधौ । सुगन्धिद्रव्यभेदे । अगुरुसारे । स्त्री० द्राक्षायाम् ॥ त्रि० मिष्टे । रसनाकर्षिणि । मधुरे नोष्णे । सुन्दरे ॥ स्वदते । स्वद आस्वादने । कृवापि ज्युण् ॥

स्वादुकण्टकः । पुं० विकङ्कते । गोक्षुरके । कण्टकोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच् । स्वादुश्चासौ कण्टकश्च । स्वादुः कण्टकोऽस्य वा ॥

स्वादुकन्दा । स्त्री० विदार्याम् ॥

स्वादुका । स्त्री० नागदन्त्याम् ॥

स्वादुखण्डः । पुं० गुडे । मधुरभागे ।

स्वादुगन्धा । स्त्री० विदार्याम् ॥

स्वादुङ्कारम् । अ० स्वादूकृत्य अर्थे । स्वादुमिणमुल् ॥

स्वादुपर्णी । स्त्री० दुग्धिकायाम् ॥

स्वादुपाका । स्त्री० काकमाच्याम् ॥ स्वादुः पाकोऽस्याः ॥

स्वादुपिण्डा । स्त्री० पिण्डखर्जूर्याम् ॥

स्वादुपुष्पः । पुं० कटभ्याम् ।

स्वादुफलम् । न० बदरीफले ॥

स्वादुफला । स्त्री० द्राक्षायाम् । कोली ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथाह व्यासः । सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । धर्मकर्मणि माङ्गल्ये सङ्ग्रामाद्भुतदर्शने इति ॥ स्वस्त्ययं स्ववाचनम् ॥

स्वस्त्ययनम् । न० अभिप्रेतार्थस्य प्रापके ॥ स्वस्तिप्रकाशने मन्त्रविशेषे ॥ स्वस्तिपदवाच्यस्य अयनम् ॥ स्वस्ति क्षेमम्० ईयते प्राप्यतेऽनेन । इण्० । ल्युट् ॥

स्वस्थः । त्रि० सुस्थे । प्रकृतिस्थे ॥ यथा । समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ क्रियाऽपकर्म । तेन समक्रियः० शरीरानुरूपकर्मा ॥ स्वात्मनिष्ठिते । उपसंहृतदेहमनोव्यापारे । सुस्वरूपस्थे ॥ वरदे ॥

स्वस्रीयः । पुं० भगिनीपुत्रे । भागिनेये ॥ स्वसुरपत्यम् । स्वसुश्छः ॥

स्वस्रीया । स्त्री० भागिनेय्याम् ॥

स्वा । स्त्री० आत्मीयायाम् ॥

स्वाक्षरम् । न० स्वीयाक्षरे । सही इ० स्वहाथा० इ० भाषा०प्र० ॥

स्वागतम् । न० कुशलप्रश्ने ॥ शुभागमने ॥ सुखेनागतम् ॥ स्वेनागतं वा । त्रि० स्वयमागते ॥

स्वागता । स्त्री० त्रिष्टुप् ११ प्रभेदे तल्लक्षणन्तु । स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्ममिति ॥ अपिच । हारिणीकनकुण्डलयुता पुष्पयुक्तयुगा बलयश्रीः । वर्णिताहि पतिवक्त्रसहस्रैः स्वागता हरति कस्य न चेतः ॥ यथा । पङ्कजं तदपि पाणिसमानं चन्द्रमाः सघनान्तरितोऽभूत् । तन्मुखेन्दुतुलनां विदिनोऽहं हन्त नैव सहते हतवेधाः ॥ स्वयमागतायाम् ॥

स्वागतिकः । त्रि० स्वागतवादिनि ॥ स्वागतमित्याह । ठक् । स्वागतादीनाञ्च इत्यैजागमाभावः ॥

स्वाङ्गः । पुं० शिवे ॥ स्वात्मैवाङ्गं सहकार्यं जगत्सृष्ट्यादावितिस्वाङ्गः ॥

स्वाङ्गिः । पुं० स्वङ्गात्मजे ॥ स्वङ्गस्यापत्यम् । अतइञ् । स्वागतादित्वान्नैजागमः ॥

स्वाङ्गिकः । पुं० मार्दङ्गिके ॥

स्वाच्छन्द्यम् । न० स्वच्छन्दतायाम् ॥

स्वातन्त्र्यम् । न० अपराधीनतायाम् ॥ परस्परानुमतिनिरपेक्षे ॥ यथा । प्रभुः स्वातन्त्र्यमापन्नो यदीच्छति करोति तत् । पाणिनेर्दीर्घ ह्रस्वं नावस्थलीनदी ॥ इति ॥ स्वतन्त्रस्य भावः ॥ ष्यञ् ॥ त्रि० स्वाधीनताविशिष्टे ॥

स्वातिः । स्त्री० सूर्यपत्न्यन्तरे ॥ खड्गे ॥ पुं० स्त्री० पञ्चदशनक्षत्रे ॥ तत्राजातस्य फलं यथा । स्वा

स्पर्शं रूपप्रसादसमेतः कान्त्यानन्दप्रीतिरतिप्रसन्नः । स्वातिः प्रसूतौ यदि मानवश्च मद्दामतिः प्राप्तविभूतियोगः ॥ त्रि० स्वात्यांजाते ॥ अविष्टाफल्गुनीष्वषोलुक् ॥

स्वाती । स्त्री० पञ्चदशर्क्षे ॥

स्वातीपथः । पुं० छायापथे । स्वातीवीथ्याम् ॥

स्वातीवीथी । स्त्री० सूर्यादीनांमध्यमार्गे मध्यमवीथ्याम् । यथा । सूर्यादीनांवीथीमार्गादिर्विणोत्तरमध्यमातुल्यपञ्चस्य० तथाहि चापिफल्गुन्यौमघा चैव त्रिभिर्मता । हस्तंचित्रातथास्वातिर्मध्यवीथ्यभिविश्रुताः स्व ज्येष्ठाविशाखानुराधाववीथिराजगवीमता । एतास्वातीपदस्तिस्रोमध्यमोमार्ग उच्यतइतिवायुपुराणात् ॥

स्वात्मा । पुं० स्वकीयात्मनि ॥

स्वात्मामृतरसास्वादः । पुं० स्वात्मैवामृतरसः अमृतद्रवस्तस्यास्वादने ॥

स्वादः । पुं० । रसग्रहणे स्वादनम् । स्वाद० । घञ् ॥

स्वादनम् । न० अदने । स्वादनमथर्मं भक्षणमाहारोभोजनंस्वदनमित्यमरायुधः । प्रीतिकरणे ॥

स्वादितः । त्रि० आस्वादिते ॥

स्वादिमा । पुं० स्वादुतायाम् । स्वादोर्भावः । इमनिच् ॥

स्वादुः । पुं० मधुररसे । यथा । मधुरस्तुरसश्चैवगुल्पः स्वादुर्मधूलकद्रुतिहिमचन्द्रः ॥ गण्डोले । गुडे । जीवकौषधौ । सुगन्धिद्रव्यभेदे । अगुरुसारे । स्त्री० द्राक्षायाम् ॥ त्रि० मिष्टे । रसनाकर्षिणि । मधुरे । मनोज्ञे । सुन्दरे ॥ स्वदते । स्वद आस्वादने । कृवापेत्युण् ॥

स्वादुकण्टकः पुं० विकङ्कते । गोक्षुरके । कण्टकोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् । स्वादुवासौकण्टकश्च । स्वादुः कण्टकोऽस्यवा ॥

स्वादुकन्दा । स्त्री० विदार्याम् ॥

स्वादुका । स्त्री० नागदन्त्याम् ॥

स्वादुखण्ड । पुं० गुडे ॥ मधुरभागे ।

स्वादुगन्धा । स्त्री० विदार्याम् ॥

स्वादुङ्कारम् । अ० स्वादूकृत्येत्यर्थे ॥ स्वादुमिणमुल् ॥

स्वापर्णी । स्त्री० दुग्धिकायाम् ॥

स्वादुपाका । स्त्री० काकमाच्याम् ॥ स्वादुः पाकोऽस्याः ॥

स्वादुपिण्डा । स्त्री० पिण्डखर्जूर्याम् ॥

स्वादुपुष्पः । पुं० कटभ्याम् ।

स्वादुफलम् । न० बदरीफले ॥

स्वादुफला । स्त्री० द्राक्षायाम् । कोली ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्वादुमज्जा । पुं॰ शैलपीलौ । अक्षोटे ॥

स्वादुरसका । स्त्री॰ खर्ज्जूर्य्याम् ॥

स्वादुमांसी । स्त्री॰ काकोल्याम् ॥

स्वादुमूलम् । न॰ गर्ज्जरे ॥

स्वादुरसा । स्त्री॰ काकोल्याम् । आम्रातकफले ॥ मदिरायाम् । शतावर्य्याम् ॥

स्वादुलता । स्त्री॰ विदार्य्याम् ॥

स्वादूदः । पुं॰ स्वादुवारिधौ ॥ स्वादु॰ उदकं यस्य सः । उत्तरपदस्य चेत्युदकस्योदादेशः ॥

स्वाद्वम्लः । पुं॰ दाडिमे । मधुराम्ले ॥

स्वाद्वी । स्त्री॰ द्राक्षायाम् । स्वद्यते । ष्वद आस्वादने । कृवापाजिमिस्वदीत्युण् । वोतो गुणवचनादिति ङीष् ॥ खर्ज्जूर्य्याम् ॥

स्वाधिष्ठानम् । न॰ षट्चक्रान्तर्गत द्वितीयचक्रे ॥ स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः । परलिङ्गस्याधिष्ठानं यतस्तस्मात् स्वाधिष्ठानमुच्यते इत्यर्थः ॥

स्वाधीनः । त्रि॰ स्वतन्त्रे । अपराधीने । स्ववशे ॥ यथा । वासोऽल्कलमास्तरः किशलयान्योकस्तरूणां तलं मूलानि क्षतये क्षुधां गिरिनदीतोयं तृषाशान्तये । क्रीडा मुग्धमृगैर्वयांसि सुहृदो नक्तं प्रदीपः शशी स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपतीन् याचन्त इत्यद्भुतम् ॥ इति शान्तिशतके शिह्लणमिश्राः । अपि च । स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तिता । ये पराधीनकर्माणो जीवन्तोऽपि च ते मृताः ॥ इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥ स्वस्मिन्नधि । सप्तमीशौण्डैरिति समासः । ततः स्वार्थे॰ अषडक्षेति खः ॥

स्वाधीनपतिका । स्त्री॰ स्वाधीनभर्तृकायाम् ॥ स्वाधीनपतिका सातुयानमुस्थितवल्लभम् । स्वाधीनः पतिर्यस्याः । कप् ॥

स्वाध्यायः । पुं॰ वेदे । जपे । स्वाभिमतप्रणवादिमन्त्रजपे । ब्रह्मयज्ञे । वेदाध्ययने । फलपदर्य्यानबोधपर्य्यन्ताध्ययने । अहरहर्यं स्वं दाध्ययनरूपे ब्रह्मयज्ञे । उपनिषद्ग्रन्थाद्वणौ ॥ मे. स्वशाखायामध्ययने । सुष्ठु आ ईषत् अध्ययनम् । इङ् अध्ययने । इङश्चेति घञ् ॥ स्वस्य अध्ययनं वा ॥

स्वाध्याययज्ञः । पुं॰ यथाविधि वेदाभ्यासपरे ॥ स्वाध्याय एव यज्ञो यस्य सः ॥

स्वाध्यायवान् । पुं॰ स्वाध्यायविशिष्टे ॥

स्वाध्यायाभ्यसनम् । न॰ यथाविधि

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वेदाभ्यासे ॥ स्वाध्यायस्याभ्यसनं ॥

स्वाध्यायी । पुं॰ पत्तनवणिजि ॥ स्वाध्याययुक्ते ॥ स्वाध्यायोऽस्यास्ति । इनिः ॥

स्वाध्वरिकः । त्रि॰ स्वध्वरयाजिनि ॥ शोभनोऽध्वरः स्वध्वरः । स्वध्वरमिष्ट्वा॰ तेनचरतिवा । ठक् । स्वागतादीनाञ्चेत्यैजागमो न ॥

स्वानः । पुं॰ निर्घोषे । निह्रादे । शब्दे ॥ स्वननम् । स्वनशब्दे । स्वनहसोर्वेतिपक्षे घञ् ॥

स्वानुभवः । पुं॰ आत्माकारान्तःकरणसाक्षात्कारे ॥

स्वान्तम् । न॰ हृदि । मानसे । मनसि । चित्ते ॥ गह्वरे । स्वन्यतेस्म । स्वन॰ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति मनस्यऽनिट्कमेतन्निपातितम् ॥ स्वस्यान्तोऽवच्छेदो भवत्यनेन तदितिवा ।

स्वापः । पुं॰ निद्रायाम् । कारणभावेनावस्थाने । शयने । शय्यायाम् । अज्ञाने । तत्त्वाप्रतिबोधे । दर्पणवत्त्वादृश्यमस्त्वेति द्विप्रकारनिरूपणीयावस्थाभेदे । दृग्भेदे । स्पर्शाज्ञतायाम् ॥ स्वपनम् । ञिष्वप्शये । घञ् ॥ धातोर्गुरुरुदात्तस्वराणां संविशेदुपरिनाप्यनुवंशम् । नोत्तरापरशि-

रामचन्द्रेण नैव चाङ्गं चरणः श्रियमिच्छन् ॥

स्वापतेयम् ।) स्वापतेयकम् ।) न॰ धने । वित्ते ॥ स्वस्यपतिः॰ स्वपतिः॰ । स्वपतौ धनस्वामिनीसाधु । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । स्वागतादित्वान्नैजागमः ॥

स्वापनः । पुं॰ न॰ अस्त्रविशेषे ॥ पुं॰ श्रीहरौ । विष्णौ ॥ स्वापयतिस्वमाययाआत्मज्ञानविधुरान्करोतीति । ञिष्वप्शये । अस्मात्ण्यन्तात्ल्युट् । चौरादिकोयुज्वा ।

स्वाप्ययः । पुं॰ सुषुप्तौ । स्वस्मिन्नप्ययः ॥

स्वाभाविकः । त्रि॰ स्वभावसिद्धे । स्वभावतउत्पन्ने ॥ स्वभावोऽनादिरविद्या॰ तत्कार्ये । सहजे । अकृत्रिमे ॥ स्वभावेभवः । स्वभावादागतोवा । ठक् ॥

स्वाभाविकी । स्त्री॰ प्रकृतौ । द्रव्यस्वभावतएवसिद्धायांप्रकृतौ ॥ यथाऽग्न्यादीनामुष्णप्रकाशादिलक्षणा स्वाभाविकीप्रकृतिः ॥

स्वाभासः । त्रि॰ रमणीये ॥ सुष्ठु आभासते । भास॰ । पचाद्यच् ॥ पुं॰ कुबेरे ॥ स्वेनधनेनआभासते ॥

स्वाभाव्यः । पुं॰ हरौ । स्वभा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

येनैवाभाव्योऽसाध्योनित्यनिष्पन्नरूपत्वात् ॥

स्वामिजङ्घी । पुं० परशुरामे ॥

स्वामिता । स्त्री० स्वामित्वे ॥ स्वामिनोभावः । तस्यभावस्त्वतलौ ॥

स्वामी पुं० कार्त्तिकेये । विशाखे । शिखिवाहने । पत्यौ । भर्त्तरि । गुरौ । श्रीनाथे ॥ यथा । गुरुं नाम्नानभाषेतजपकालादृतेशिवे । श्रीनाथदेवस्वामीतिविवादेवाधमैवदेत् ॥ हरे ॥ हरौ ॥ परमहंसे ॥ वात्स्यायनमुनौ ॥ प्राक्ल्पीयार्हद्दे ॥ नृपे । भूपे ॥ त्रि० अधिपतौ । तस्यपर्यायास्तु । स्वामीत्वीश्वरः पतिरीशिता । अधिभूर्नायकोनेताप्रभुः परिवृढोधिपइति ॥ स्वमैश्वर्यमस्यास्तिस्वामि ऐश्वर्यं इत्यामिनच् ० निपात्यते ॥

स्वाम्यम् । न० आधिपत्ये ॥

स्वायम्भुवः । पुं० प्रथममनौ । ब्रह्मणः पौत्रे ॥ स्वयम्भुवोऽपत्यम् । अण् । संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वान्नगुणः ॥

स्वायम्भुवी । स्त्री० ब्राह्म्यामोषधौ ॥

स्वारः । पुं० उपतप्तरि ॥ स्वरति । स्वृशब्दोपतापयोः । अच् । स्वरएव । प्रज्ञाद्यण् ॥ भावेवा घञ् ॥

स्वारस्यम् । न० स्वभावे ॥ स्वरस्यभावः । ष्यञ् ॥

स्वाराट् । पुं० इन्द्रे । नमुचिसूदने ॥ स्वः स्वर्गे राजते । स्वेषुदेवेषु० स्वेनधनेनवा० आराजते । सत्सूद्विषेतिक्विप् । रात्रीतिलोपे० द्रलोपइतिदीर्घः । जान्तः ॥

स्वाराज्यम् । न० स्वातन्त्र्ये । स्वराड्भावे ॥ ष्यञ् ॥

स्वारामगुच्छकम् । न० ग्रन्थिपर्णे ॥ ऐन्द्रेपदे ॥

स्वारोचिषः । पुं० द्वितीयमनौ । स्वरोचिषोऽपत्यम् । अण् ॥

स्वार्थः । पुं० स्वप्रयोजने ॥ स्वीयाभिधेये ॥ स्वकीयधने । स्वीयवस्तुनि ॥

स्वार्थदर्शनः । त्रि० निजार्थावलोकने ॥ स्वस्यात्मनोऽर्थं पश्यतीतितथा ॥

स्वार्थानुमानम् । न० स्वानुमितिहेतौ ॥ तथाहि । स्वयमेवभूयोदर्शनेनयत्रधूमस्तत्राग्निरितिमहानसादौव्याप्तिंगृहीत्वा० पर्वतसमीपङ्गतः ० तद्गतेचाग्नौसन्दिहानः पर्वतेधूमं पश्यन्व्याप्तिंस्मरतियत्रधूमस्तत्राग्निरिति । तदनन्तरंवह्निव्याप्यधूमवानयंपर्वतइतिज्ञानमुत्पद्यते । अयमेवलिङ्गपरामर्शइत्युच्यते । तस्मात्प

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

र्वतोवह्निमान् । इत्यग्निमनुमितिरुत्पद्यते । तदेतत्स्वार्थानुमानम् ॥

स्वाश्रयः । त्रि० अनन्याश्रये ॥

स्वास्थ्यम् । न० आरोग्ये ॥ स्वरूपेऽवस्थाने । सन्तोषे ॥ स्वस्थस्यभावः । ष्यञ् ॥

स्वाहा । अ० देवहविर्दानमन्त्रे । स्वाहते । स्वादआस्वादने । आप्रत्ययः । पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वः ॥ सुष्ठु आहूयतेऽनेनवा । डाप्रत्ययः ॥

स्वाहा । स्त्री० अग्नेः पत्न्याम् । अग्नाय्याम् ॥ यथा । स्वाहादेवीवह्निपत्नीप्रतिविश्वेषुपूजिता । ययाविनाहविर्दानंनगृह्णीतुंसुराः क्षमाइतिदेवीभागवतम् ॥ सुष्ठु आहूयन्तेदेवाअनया । अन्येभ्योपीतिडः । टाप् ॥ स्वाहाऽस्त्यस्यावा । अर्शआद्यच् ॥ स्वानृचाजिहीतेवा ॥ बुद्धशक्तिविशेषे । तारिण्याम् ॥

स्वाहापतिः । पुं० अग्नौ ॥ इ० धरणी ॥ *

स्वाहाप्रियः । पुं० वैश्वानरे । वह्नौ ॥ स्वाहाप्रियायस्य । अपूर्वीप्रियादिष्वितिनिषेधान्नपुंवद्भावः ॥

स्वाहाभुक् । पुं० त्रिदशे । देवतायाम् ॥

स्वित् । अ० प्रश्ने ॥ वितर्के । नानापक्षावमर्शे ॥ पादपूरणे ॥ सुष्ठु एति ० अयतिवा । इण्गतौ० इगतौवा । क्विप्० तुक् ॥

स्विदितः । त्रि० स्वेदिते ॥

स्विन्नः । त्रि० प्रस्विन्ने । स्वेदान्विते । घर्मयुक्ते ॥ स्विन्नोघर्मोपितेजनइतिहलायुधः ॥ पक्वे ॥ यथा । शस्यंक्षेत्रगतंप्राहुः सतुषंधान्यमुच्यते । आमंवितुषमित्युक्तंस्विन्नमन्नमुदाहृतमितिवशिष्ठः ॥

स्विष्टम् । न० सम्यग्यजने ॥ त्रि० सम्यक्पूजिते ॥

स्विष्टकृत् । पुं० पूर्णाहुत्यन्तेक्रियमाणेहोमविशेषे । सु० सुष्ठुशोभनं इष्टंसर्वमपिकरोति । उकृञ्० क्विप्तुक् ॥

स्विष्टिकृत् । पुं० होमविशेषे । शोभनादृष्टिः स्विष्टिः । तांकरोति । कृञ् । क्विप्तुक् ॥

स्वीकारः । पुं० अङ्गीकारे । स्वीकरणम् । च्व्यन्तस्वशब्दपूर्वात्कृञो भावेघञ् ॥ यावतास्यात्स्वनिर्वाहः स्वीकुर्यात्तावदर्थवित् । आधिक्ये न्यूनतायाञ्च च्यवतेपरमार्थतः ॥

स्वीकृतः । त्रि० अङ्गीकृते ॥

स्वीयः । त्रि० आत्मीये ॥ प्राक्क्रीताच्छः ॥

स्वीया । स्त्री० स्वामिन्येवानुरक्तायांनायिकायां ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्वृद्धः । त्रि॰ सुसमृद्धे ॥

स्वेच्छा । स्त्री॰ आत्मेच्छायाम् । यदृच्छायाम् । स्वैरितायाम् ॥ स्वस्य इच्छा ॥

स्वेच्छाचारी । त्रि॰ स्वैरिणि ॥ स्वेच्छाचारोऽस्त्यस्य । इनिः ॥

स्वेच्छामृत्युः । पुं॰ भीष्मे ॥ स्वेच्छया मृत्युर्यस्य सः ॥ स्वेच्छया मरणे ॥ त्रि॰ तद्वति ॥

स्वेच्छाविहारी । त्रि॰ स्वेच्छाचारिणि ॥ यथा । नन्दीश्वरात्मजं स्रष्टुं तत्प्रवाहं निवारितुम् । स्वेच्छाविहारिणं सन्तं धीरा धारयितुं क्षमः ॥ सन्तं कौलम् ॥

स्वेदः । पुं॰ घर्मे । घर्माम्बुनि । श्रमादिना देहान्निःसृतजले । पसीना इ॰ भा॰ । तत्पर्य्यायवद्व्याख्या तापेनक्लेदरूपः ॥ स्वेदने । आचरा॰ कु॰ गौ॰ हे॰ भा॰ प्र॰ । प्रस्वेदितेतापि ॥ स चतुर्विधो यथा । स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्मस्वेदसंज्ञितः । उपनाहो द्रवस्वेदः सर्वे वातार्तिहारिणः । तापस्वेदः॰ उष्मस्वेदश्च॰ सभ्यां संज्ञितः । उपनाहः॰ उपनाहः स्वेदः । स्वेदौ तापोष्मजौ प्रायः श्लेष्मघ्नौ समुदीरितौ । उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसंसर्गिद्रवो हितः । द्रवो द्रवस्वेदः ॥ स्वि-

द्यत्यनेनाङ्गम् । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । घञ् ॥

स्वेदकः । पुं॰ अयस्कान्तप्रभेदे ॥ त्रि॰ स्वेदकर्त्तरि ॥

स्वेदजः । त्रि॰ कृमिदंशादिजन्तुषु ॥ यथा । स्वेदजं दंशमशकयूकामक्षिकमत्कुणम् । ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत्किञ्चिदीदृशम् ॥ स्वेदजनकत्वादूष्मा स्वेदः । तस्माज्जातः । पञ्चम्यामिति डः ॥ स्वेदमुद्भिद्य जायमानं दंशमशकादि॰ तदुद्भिज्जोऽन्तर्भवति । यद्वा स्वेदजं यूकादि॰ तच्चाण्डजेऽन्तर्भवतीति नाण्डजोद्भिज्जाभ्यां स्वेदजो नातिरिच्यते ॥

स्वेदनम् । न॰ स्वेदे ॥ दोलायन्त्रे ॥ यथा । निक्षिप्यौषधं सूतं भूर्जे तत्त्रिगुणाम्बरे । रसपोटलिकां बद्धा काष्ठे दृढं बध्वा गुणेन हि । सन्धानपूर्णकुम्भान्तः सावलम्बनसंस्थितम् । अधस्ताज्ज्वालयेद्वह्निं तत्सदुक्तक्रमेण हि ॥ दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि । सन्धानं काञ्जिकादि ॥ अपि च । साम्बुस्थालीमुखे बद्धे वस्त्रे स्वेद्यं निधाय च । पिधाय पच्यते यत्र तद्यन्त्रं स्वेदनं स्मृतम् ॥ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ *

स्वेदनिका । स्त्री॰ कन्दौ ॥ अर्जनपात्रे ॥ अर्जनशालायाम् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

स्वेदनी। स्त्री० कन्दौ ॥ कन्दुशालायाम्। स्विद्यतेऽस्याम् अधिकरणे ल्युट्। ङीप्॥

स्वेदमलोज्झितदेहः। पुं० सर्वज्ञस्थौयजिनोत्तमे ॥ स्वेदमलरहितशरीरे ॥ त्रि० तद्वति ॥

स्वेदावरोधः। पुं० प्रस्वेदानिर्गमे ॥ दोषैर्जाठराग्नेराच्छन्नतायाम् ॥ स्विद्यतेऽनेनेति स्वेदोऽग्निः। तस्यावरोधः ॥

स्वैरः। त्रि० स्वच्छन्दे। स्वतन्त्रे ॥ मन्दे ॥ स्वेन स्वातन्त्र्येण° ईर्त्तिवा। ईर गतौ कम्पने च° ईर प्रेरणे वा। पचाद्यच्। स्वादीरेरिणोरिति वृद्धिः ॥

स्वैरिणी। स्त्री० स्ववर्णरतायाम्। व्यभिचारिण्याम्। अस्याः पर्यायास्तु। पुंश्चली धर्षणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी। स्वैरिणी पांशुलेत्यमरः ॥ अस्या विशेषस्तु। स्वैरिणी या पतिं त्यक्त्वा सवर्णं कामतः श्रयेत्। चतुर्विधा सा सम्प्रोक्ता नारदेन सुरर्षिणा ॥ यथा। स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति। कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥ कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता। पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥ मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या। उपगच्छेत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥ प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या। तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तितेति ॥ स्वया इच्छया° स्वेन स्वातन्त्र्येण वा° स्वेनात्मना वा ईरितुं शीलमस्याः। ईर गतौ। सुप्यजातौ णिनिः। नान्तत्वान्ङीप्। स्वादीरेरिणोरिति वृद्धिः ॥ महाभारते आदिपर्व्वणि चतुःपुरुषगामिनी स्वैरिणीत्युक्ता ॥

स्वैरिता। स्त्री० अन्यानपेक्षणे। यदृच्छायाम्। स्वच्छन्दतायाम्। स्वैरिणो भावः। तल् ॥

स्वैरी। त्रि० स्वतन्त्रे। स्वेनेरितुं शीलमस्य। ईर गतौ। सुप्यजातौ णिनिः। स्वादीरेरिणोरिति वृद्धिः ॥ परदारगमनशीले ॥

स्वैरिन्ध्री। स्त्री० सैरिन्ध्र्याम् ॥ स्वैरं स्वाच्छन्द्यं धरतीति तथा ॥ ह० रभसः ॥

स्वोपार्जितम्। न० स्वयमर्जितधने ॥ तदुक्तं श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे। पुत्रं वित्तविद्याचनाश्रयेदरोरिण-म्। शरीरन्तु पितुर्यस्मात् किं न स्यात् पैतृकं वसु ॥ पृथगन्नैः पृथक्चित्तैर्मनुजैर्यदुपार्जितम् सर्वं तत्पितृसंक्रान्तं तदा स्वोपार्जितं कुतः ॥ अतीमहैश्रिखायासेर्थेन

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यद्धनमर्जितम् । स्त्रीपार्जितं तदेवस्यात्सततस्वामीनचापरः इति ॥ त्रि॰ स्वार्जितधनादौ ॥ स्ववित्तसूक्तम् । पिताचेत्पुत्रान् विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपार्जितेऽर्थे । पैतामहे तु पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वमिति ॥

(**—*‡*‡*—**)

हकारस्य प्रारम्भः

ह । अ॰ सम्बोधने ॥ पादपूरणे ॥ विनिग्रहे ॥ नियोगे ॥ क्षिपायाम् क्षेपणे ॥ कुत्सायाम् ॥ पेति ह्यर्थे ॥ प्रसिद्धौ ॥ हन्ति । हन हिंसागत्योः । अन्येभ्योऽपीति ड ॥ हस्ताबद्योतकोऽयं निपात इति वैदिकाः ॥

हः । पुं॰ शिवे ॥ सलिले ॥ शून्ये ॥ धारणे ॥ मङ्गले ॥ गगने ॥ नकुलीशे ॥ रक्ते ॥ नाके ॥ स्वर्गे ॥ पापहरणे ॥ चन्द्रे ॥ हरौ ॥ हंसे ॥ रणे ॥ रोमाञ्चे ॥ वाजिनि ॥ दर्पे ॥ हकारे ॥ सकोपवारणे ॥ शुष्के ॥

हंसः । पुं॰ मानसौकसि । श्वेतगरुति । चक्राङ्गे ॥ अस्य मांसगुणा यथा । स्निग्धं हिमगुरुष्यं मांसं जलप्लवानुवातघ्नम् । तेष्वपि च हंसमांसं वृष्यतमं शिशिरं स्वरवर्णदं चेति रा॰ निर्घण्टः ॥ अस्य शकुनन्तु । काष्ठासु सर्वासु प्रदर्शनेन हंसस्य शब्देन तु सर्वसिद्धिः । नामानि हंसस्य स्मृतीनि यस्तु प्रयाति मार्गं दुरितानि तस्य ॥ वीरैः समं दर्शनमस्य शब्दे निधिर्निशीथेऽथभयं तृतीये । युद्धं चतुर्थे॰ नृपतिप्रसादः स्यात्पञ्चमे हंसरवेनराणामिति वसन्तराजः ॥ निर्लोभनृपे ॥ विष्णौ ॥ अर्के ॥ परमात्मनि ॥ मत्सरे ॥ योगिभेदे ॥ मन्त्रभेदे ॥ शरीरस्थमरुद्विशेषे । प्राणवायौ ॥ ब्राह्मणे ॥ अश्वमेधीयाश्वे ॥ यथा । किमयं दीयते हंसः सति सैन्ये चतुर्विधे॰ इत्यादिपुराणम् । अयतः स्थित श्रेष्ठे । गुरौ ॥ शिवे ॥ विष्णुवे ॥ पर्वते ॥ गन्धर्वविशेषे ॥ लोभे ॥ चतुर्विधावधूतान्तर्गतावधूतविशेषे । यथा । श्रीदेव्युवाच । द्विविधावाश्रमौ नौ गार्हस्थ्यो भैक्षुकस्तथा । किमिदं श्रूयते चिन्मयधूताश्चतुर्विधाः ॥ एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वतः कथय प्रभो । चतुर्विधाऽवधूतानां लक्षणं सविशेषतः ॥ श्रीसदाशिव उवाच । ब्रह्ममन्त्रोपासका ये ब्राह्मणाः क्षत्रियादयः । गृहाश्रमे वसन्तोऽपि ज्ञेयास्ते यतयः प्रिये । पूर्णाभिषेकविधिना संस्क

तावेचमानवाः। शैवावधूतास्ते
ष्वेयाः पूजनीयाः कुलार्चिते।
ब्राह्मावधूताः शैवाश्च स्वाश्रमाचा
रवर्त्तिनः॥ सिद्धाः सर्वकर्मा
णि मद्दीरितवर्त्मना॥ विनाब्र
ह्मार्पितं नैवै तथाचक्रार्पितं विना
। निषिद्धमन्नं तोयञ्च नगृह्णीयुः
कदाचन॥ ब्राह्मावधूतकौलानां कौ
लानामभिषेकिणाम्। प्रागेवकथि
तं धर्मं शैवानामपरान्मे। स्नानं
सन्ध्याशनं पानं दानं दारपरिग्रहम्
। सर्वमागमसमार्गेण शैवब्राह्मावधू
तयोः॥ उक्तावधूतो द्विविधः पू
र्णापूर्णविभेदतः। पूर्णः परम
हंसाख्यः परिव्राडपरः प्रिये॥
कृतावधूतसंस्कारो यदि स्याद्ज्ञा-
नदुर्बलः। तदालोकालये तिष्ठन्ना
त्मानं संशोधयेत्॥ त्यजन् सूत्रा
दिचिह्नञ्च कुर्वन् कर्माण्यकौलकम्
। सदाब्रह्मपरोभूत्वा साधयेत् ज्ञा
नमुत्तमम्॥ जीवन्मुक्तस्तु
च्छ सोऽहमस्मीति चिन्तयन्। कुर्या
दात्मोचितं कर्म सदावैराग्यमाश्रि
तः॥ कुर्वन् कर्माण्यनासक्तो नलि
प्तोऽदृष्टकर्मवत्। यतेतात्मानमुद्ध
र्त्तुं मत्स्याज्ञानविमोहितः॥ कृच्छ्रपक्व
स्योत्तमम्। चतुर्णामवधूतानां तुरी
यो हंस उच्यते। त्रयोऽन्ये योगभो
गाढ्या मुक्ताः सर्वे शिवोपमाः।
हंसो न कुर्यात् स्त्रीसङ्गं नवा धातुपरि
ग्रहम्। प्रारब्धमश्नन् विहरेन्निषेध
विधिवर्ज्जितः॥ त्यजेत् स्वजा
तिचिह्नानि कर्माणि गृहमेधिनाम्
। तुरीयो विचरेत् क्षौणीं निःसङ्क
ल्पो निरुद्यमः॥ सदात्मभावसन्तु
ष्टः शोकमोहविवर्ज्जितः। नि
र्निकेतस्तितिक्षुः स्यान्निःशङ्को
निरुपद्रवः॥ नार्पणं भक्ष्यपेयानां
नसत्यध्यानधारणाः। मुक्तो विर
क्तो निर्द्वन्द्वो हंसाचाररतो यतिः॥
इति संकथितं देवि चतुर्णां कुलयोगि
नाम्। लक्षणं सविशेषेण साधूना
मत्स्वरूपिणाम्॥ एतेषां दर्शनस्प
र्शालापात् परितोषणात्। सर्वं
तीर्थफलावाप्तिर्जायते मनुजन्मना
म्॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यक्षे
त्राणि यानि च। कुलसन्न्यासिनां देहे स
न्ति तानि सदा प्रिये॥ इति महानिर्वा
णतन्त्रे १४ उल्लासः॥ हन्ति गच्छति।
सूर्यांशुभंवा। हन०। पचाद्यच्। भ
वेद्यागमाद्धंसदूतिसक्॥ हन्ति
। वृत्तरत्नावलीतिसौ॥ तस्य विशि
ष्टेः। पिङ्गलादिष्टोमात्राविशिष्टः
कर्णयुग्मोमोभानिनिहंसः॥ यथा
। एतिवसन्तो यातिदिगन्तो। किंस
खिकान्तः कोपितकान्तः॥
हंसकः। पुं० पादकटकम्। पादाल
ये। हंसद्रुवकायति मधुरध्वनित्वात्

त् । क्लैवदे । यन्त्रे योपीतिङः ॥ हंसद्रवाहंसकान्तिस्यात् । दृष्टिप्रतिकूलताविलिङ्कन् । स्वार्थे वा कन् ॥ राजहंसे । तालप्रभेदे । यथा । लघुगुरुलघुश्चेत्तदा हंसकः स्मृतइति ॥

हंसककालकः । पुं० रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । नारीपादद्वयं कण्ठे कान्तस्कन्धयुगोपरि । कटिसन्धोलम्बियुता बन्धोऽयं हंसकोलकः ॥

हंसकेरलः । पुं० रागेश्वरवैकुण्टेश्वयोर्देशे ॥

हंसगः । पुं० सुरज्येष्ठे । परमेष्ठिनि ॥

हंसगद्गदा । स्त्री० मधुरभाषिण्याम् । मधुरनिस्वनायाम् ॥

हंसगामिनी । स्त्री० ब्रह्माण्याम् । ताम्बूल्योर्मिनः । नारीविशेषे । हंसवद्गच्छति । गम् + । कर्त्तर्युपमाने णिनिः ॥

हंसडिम्ब । पुं० हंसबीजे ॥

हंसदाहनम् न० अगुरुणि ।

हंसनादिनी । स्त्री० नारीविशेषे ॥ यथा । गजेन्द्रगमनातन्वी कोकिलानादसंयुता । नितम्बगुर्विधीरा सा कथ्यन्ते हंसनादिनी ।

हंसपदी । स्त्री० हंसपदीविशेषे । मधुस्रवायाम् । हंसपादाम् । त्रिपद्याम् ॥ गोधापद्याम् ॥ यथा ।

हंसपदीगुणः शीताहन्तिरक्तविषव्रणान् । विसर्पदाहातिसारलूताभूताग्निरोहिणी ॥

हंसपादः । पुं० हिङ्गुले ॥ यथा । जपाकुसुमसंकाशो हंसपादो महोत्तमः ॥ पुं० हंसचरणे ॥

हंसपादिका । स्त्री० हंसपद्याम् । गोधापद्याम् ॥

हंसपादी । स्त्री० गोधापद्याम् ॥

हंसमाला । स्त्री० कलहंसे । हंससमूहे ॥

हंसमाषा । स्त्री० माषपर्ण्याम् ॥

हंसरथः । पुं० ब्रह्मणि । द्रुहिणे ॥ हंसो रथोऽस्य ॥

हंसलोमशः । पुं० न० कासीसे ॥

हंसलोहकम् । न० पित्तले ॥

हंसवती । स्त्री० हंसपादीलतायाम् ॥ त्रि० हंसयुक्ते ॥

हंसवाहनः । पुं० ब्रह्मणि । सुरज्येष्ठे ॥ हंसो वाहनमस्य ॥

हंसबीजम् । न० हंसडिम्बे । यथा । हंसबीजं परं वृष्यं बृंहणं वातनाशनम् । पाकेलघुतरं प्रोक्तं सर्वामयविनाशनशिशिरामिघर्षटः ॥

हंसाङ्घ्रिः । पुं० गोधापद्याम् ॥ हिङ्गुले ।

हंसाधिरूढा । स्त्री० सरस्वत्याम् ॥

हंसाभिख्यम् । न० रूप्ये ॥

हंसारूढ । पुं० कमलासने । ब्रह्मणि ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हंसारूढा । स्त्री० ब्रह्माण्याम् ॥

हंसिका । स्त्री० हंस्याम् । इति । हन० । हनिशिभ्यां सिकन् ॥

हंसिनी । स्त्री० शिखरिण्याः प्रभेदे । यथा । निर्नीरसुरभिक्षीरसंयुक्तं गालितं दधि । शर्करैलामसाहारसंयुक्तं हंसिनी भवेत् ॥ हंसी शिखरिणी रुच्या शुभा वाङ्गविकाशिनी । सुशीतजननी चैव कफपित्तविनाशिनी ॥

हंसी । स्त्री० हंसयोषिति । वरटायाम् ॥ हंसन्याम् । आकृति २२ प्रभेदे ॥ तल्लक्षणन्तु । मौ गौ नाश्च त्वा रो गो गो वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी । यथा । सान्द्रैः कान्ते नैकान्ते सौविकचकमलमधुसुरभिविन्दीकामक्रीडाकूतस्फीतप्रमदसरसभरमलघुरसन्ती । कालिन्दीयेप्सारण्ये पश्चनयतनपरितरलपरागे कंसारातेप्रश्यस्वच्छंसरभसगतिरिह विलसति हंसी ॥ हस्तान्तरेऽपि । यथा । स्याच्छैर्द्धौ श्वनगणतः पश्चाद्दीर्घौ विपुलफणतः । हंसीख्याताश्रुतिरसयतिस्तत्राकिंषां नयति मतिः ॥

हंसोदकम् । क्ली० अंशूदके । यथा । नादेयं नवमृद्घटेषु निहितं सन्त्यप्तमर्कांशुभिर्यामिन्यां शिशिरं महन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलितम् । एलाद्यैः परिवासितं श्रमहरं पित्तोष्णदाहे विषमूर्च्छारक्तमदात्ययेषु चाहितं वदन्ति हंसोदकमिति राजनिघण्टः ॥

हंहो । अ० प्रश्ने ॥ दम्भे । दर्पे ॥ सम्बोधने ॥

हक्कः । पुं० गजसमाह्वाने ॥

हक्कारः । पुं० आह्वाने ॥

हञ्जा । अ० नाट्योक्तितश्चेटीसम्बोधने ॥

हञ्जिः । पुं० क्षुति । क्षवे ॥

हञ्जिका । स्त्री० भार्ग्याम् ॥ भनक्ति रोगान् । भञ्जो मर्द्दने । ण्वुल् । पृषोदरादिः ॥

हञ्जी । स्त्री० हञ्जिकायाम् । भार्ग्याम् ॥ हन्ति रोगान् । पचाद्यच् । पृषोदरादिः । गौरादिः ॥

हञ्जे । अ० नाट्योक्त्या चेटीसम्बुद्धौ ॥ हिण्डते । हिडिगत्यनादरयोः । बाहुलकादेप्रत्ययः । डलोऽका रोडस्य जोऽपि ॥

हटपर्णिका । स्त्री० शैवाले ॥

हट्टः । पुं० क्रयविक्रययोः प्रसिद्धस्थाने । आपणे । हाटइति भाषा प्रसिद्धिः ॥

हट्टचौरः । पुं० प्रसह्यचौरे । बन्दीकारे । चिल्लाभे ॥

हट्टवणिक् । पुं० हट्टवाणिज इति ख्याते नैगमविशेषे ॥

हट्टविलासिनी । स्त्री॰ गन्धद्रव्यविशेषे । धमन्याम् । अञ्जनकेश्याम् ॥ हरिद्रायाम् । हट्टे विलसति॰ तच्छीला । लसक्रीडायाम् । सुप्पे तिणिनिः ॥

हट्टाध्यक्षः । पुं॰ अधिकर्मिके ॥

हट्टी । स्त्री॰ क्षुद्रहट्टे । पुरतट्याम् ॥

हठः । पुं॰ प्रसभे । बलात्कारे ॥ अम्बुपर्ण्याम् । प्रश्न्याम् ॥ हठनम् । हठप्लुतिशठत्वयोः । पुंसीति॰ खनोघचेतिशाघः ॥

हठनिग्रहः । पुं॰ मूढानुगृहीतनिग्रहविशेषे ॥ तथाहि । चक्षुः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि॰ वाक्पाण्यादीनि कर्मेन्द्रियाणि च॰ तत्तद्गोलकमात्रोपरोधेन हठान्निगृह्यन्ते । तद्दृष्टान्तेन मनोऽपि हठेन निग्रहीष्यामीति मूढस्य भ्रान्तिर्भवति । न च तथा निग्रहीतुं शक्यते॰ तद्गोलकस्य हृत्कमलस्य निरोद्धुमशक्यत्वात् । अतः क्रमनिग्रह एव युक्तः ॥

हठपर्णी । स्त्री॰ अम्बुताले । शैवाले ॥

हठयोगः । पुं॰ पातञ्जलोक्तप्रसिद्धेऽष्टाङ्गयोगे । योगतरङ्गोदयोक्तो योगे । यथा । इदानीं हठयोगस्तु कथ्यते हठसिद्धिदः । कृत्वासनं पावनांशं शरीरे रोगहारकम् । पूरकं कुम्भकं रेचकं वायुना भजेत् । इत्थं क्रमोत्क्रमं ज्ञात्वा पवनं साधयेत्सदा । धौत्यादिकं षट्कर्म कुर्याद्धठसाधकः । एतन्नाडीशुद्धेर्योगवायुपूर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ततो मनो निश्चलं स्यात्तत आनन्दमेव हि । हठयोगान्महाकालः स्यान्मनः शून्ये भवेद्यदि । इदानीं हठयोगस्य द्वितीयं भेदमच्छृणु । नासाग्रे नासिकाग्रे तु सूर्यकोटिसमं स्मरेत् । श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णमित्यादिरूपतः । एवं ध्यात्वा चिरायुः स्यात् ज्ञानेनवर्ज्जितः ॥ शिवतुल्यो महात्मासौ हठयोगप्रसादतः । हठान् ज्योतिर्मयो भूत्वा स्यान्तरे च शिवो भवेत् ॥ तृतीयं हठयोगः स्यात् सिद्धिदः सिद्धसेवितः इति ।

हठालुः ।)
हठालुका ।) स्त्री॰ कुम्भिकायाम् ॥

हठी । त्रि॰ हठविशिष्टे ॥

हठी । स्त्री॰ वारिपर्ण्याम् ॥

हडिः । पुं॰ बन्धनसाधनकाष्ठयन्त्रविशेषे । यथा । निगडो लोहबन्धेऽस्त्री हडिः काष्ठमयः पुमान्॰ इति शब्दमाला ॥

हडिकः । पुं॰ मलाकर्षी । नीचजातिविशेषे । हाडि॰ इ॰ गौ॰ भा॰ ।

हड्डम् । न॰ अस्थिनि ॥

हड्डकः । पुं॰ हडिके ॥

हड्डजम् । न॰ मज्जनि ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हड्डि : ।)
हड्डिक : ।) पुं० हडिकेमलेग्रही (
हड्डिप) : ।

हण्डा । अ० कुत्सिताह्वाने । नीचस म्बोधने ॥ यथा हञ्जेतिचेटकाह्वानं मध्य:ह्वानंहलेतिच । हण्डेतिकुत्सित:ह्व:नमार्योमारिषउच्यतइति भागुरि : ॥ हण्डाहञ्जाहलाशब्दाः क्षय : सम्बोधशापका : ॥ पाच विशेषे ॥

हण्डिका । स्त्री० हाण्डो०इतिप्र०ख्यात्यांचे । उखायाम् ॥

हण्डिकासुत : । पुं० क्षपणे । छोटो हांडो०इ०भा० ॥ इतिधिकाखण्डशेष : ॥

हण्डो । स्त्री० हण्डिकायाम् ॥

हण्डे । अ० नाट्योक्त्यानीचांप्रस्याह्वाने ॥ हिण्डते । हिण्डगत्यनादरयो : । बाहुलकादिप्रत्यय : हुतीऽकारस्य ॥

हत : । त्रि० हननक्रियाकर्मभूते । नष्टे प्रमापिते ॥ आशोरहिते । भग्नमनसि । मनोहते । प्रतिहते । प्रतिबद्धे ॥ अहते । गुणिते । ताडिते ॥ छन्यतेस्म । हन० । क्त : ॥

हतक : । पुं० नीचलोके ॥

हताश : । त्रि० निर्दये ॥ आशारहिते ॥ पिशुने ॥ हताआशायस्मात्०

इत्यादिविग्रह : ॥ वन्ध्ये ॥

हति : । स्त्री० अपकर्षे ॥

हतौजा : । त्रि० निस्तेजस्के ॥

हत्नु : । पुं० व्याधौ ॥ अस्त्रे ॥ हन्ति०आहारमन्यथा । हन० ; क्रहनिभ्यांत्नु: । अनुनासिकोपदेशित्वादिनाऽनुनासिकलोप : ॥ हन्तरि ॥

हत्या । स्त्री० हनने । वधे ॥

हथ : । त्रि० विषमे ॥ हन्ति । हन० । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्य : क्थन् ॥ * ॥

हन : । त्रि० हननकर्तरि ।

हननम् । न० प्राणवियोगफलकव्यापारे । वधे ॥ मूरणे ॥

हनु: । स्त्री० हट्टविलासिन्याम् ॥ मृत्यौ ॥ अस्त्रे । गदे ॥ अगदे । रक्तरोगे ॥ हरिद्रायाम् ॥ नखौषधौ । नृत्यारम्भे ॥ आयुधे ॥ पुं०स्त्री०कपोलावयवे । कपोलाधोभागे ॥ हन्ति । हन० मृगय्वादित्वात् उ: ।

हनुग्रह : । पुं० हनुस्तम्भाख्येवातव्याधौ ॥

हनुमान् । पुं० वायुजे । हनुमति । आञ्जनेये । योगचरे । रामदूते । महावीरे । अतिशयितेहनुर्विद्यतेऽस्य । अतिशायनेमतुप् ॥

हनुस्तम्भ : । पुं० अनुग्रहे ।

हनू : । स्त्री० हनुशब्दार्थे ॥ इत्यम

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

रटीकायांभरत : ॥

हनूमान् । पुं० । वातात्मजे । महावीरे ॥ यथा । जयत्यतिबलोरामो लक्ष्मणश्चमहाबल : । राजाजयति सुग्रीवोराघवेणाभिपालित: ॥ दासोऽहंकोशलेन्द्रस्यरामस्याक्लिष्टकर्मण: । हनूमान्शत्रुसैन्यानांनिहन्ता मारुतात्मज : ॥ नरावणसहस्रंमेयुद्धे प्रतिबलीभवेत् । शिलाभिस्तुप्रहरत : पादपैश्चसहस्रश : ॥ अर्दयित्वापुरींलङ्कामभिवाद्यचमैथिलीम् । समृद्धार्थोगमिष्यामिमिषतांसर्वरक्षसामिति ॥ अतिशयितौ-हनुरस्त्यस्य । अतिशायनेमतुप् । अन्येषामपिदृश्यतइतिपाणिनिकोदीर्घ : ॥ शरादीनाञ्चेतिदीर्घइति रघुव्याख्यानेमल्लिनाथ : ॥

हनूष : । पुं० राक्षसे । हन्ति० । हन० । कहनिभ्यामूषन् ॥

हन्त । अ० वाक्यारम्भे । खेदे । शोके । यथा । कालेनव्यायतेनानाकार्यै : संसारसम्भवै : सुखदु : खैर्जनेहन्तनवेत्तिहितमात्मनइति । विषादे । अवसादे ॥ हर्षे ॥ सम्भ्रमे ॥ यथार्थे ॥ दाने ॥ अनुकम्पायाम् ॥ निश्चये ॥ प्रमादे ॥ अनुमतौ । इदानीमर्थे ॥ हन्ति । हन० । वा हललवात : ॥ आर्तौ । वादे । वाक्यकल्पने ।

हन्तकार : । पुं० अतिथयेदानार्थंषोडशग्रासेषु ॥ यथा । भिक्षाञ्चयतयेदद्यात्परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् । ग्रासप्रमाणंभिक्षास्यादग्रंग्रासचतुष्टयम् ॥ अग्रंचतुर्गुणंप्राहुर्हन्तकारंद्विजोत्तमा : भोजनंहन्तकारंवा अग्रंभिक्षामथापिवा ; अदत्त्वातुनभोक्तव्यंयथाविभवमात्मन इति ॥ हन्तशब्दे ॥ इतिमार्कण्डेयेमदालसोपाख्यानम् ॥

हन्ता । त्रि० हननक्रियाकर्त्तरि । जघ्नौ । घातके ॥ हन्ति । हन् । तृच् ॥

हन्न : । त्रि० कृतपुरीषोत्सर्गे । गूने । हदतेस्म । हदपुरीषोत्सर्गे । क्त : ॥

हन्यमान : । त्रि० ताड्यमाने ॥

हपुषा । स्त्री० हबुषायाम् ॥

हबुषा । स्त्री० हपुषायाम् । हौहवेर० । इ० हाउवेर० इ० । चर्मसदृशफलविशेषे ॥ तच्चफलंद्विविधम् । मत्स्यसदृशंविस्रगन्धंप्रथमम् । अश्वत्थफलसदृशंसल्लगन्धमपरम् । गुणायथा । हबुषादीपिनीतिक्ताकटूष्णातुवरागुरु : । पित्तोदरसमीरार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृत् । तदप्येतद्गुणाप्रोक्तारूपभेदेद्वयोरपि ॥

हम् । अ० रुषोक्तौ । रोषभाषणे ॥ अनुनये । अनुशये । प्रश्ने । असूयायाम् ॥ स्मृतौ । अपाकृतौ ॥

हम्वा । स्त्री० हम्भायाम् ॥

हम्भा । स्त्री० गोध्वनौ । रम्भायाम् ॥

हय: । पुं० घोटके । तुरगे । अश्वे । वाजिनि । तस्य सर्वाङ्गहिताल्लक्ष्मीः सन्निधयोत्तमाश्चयाः । हयति । हयगतौ । अच् ॥ हिनोति वा । अच् ॥ शरीररथस्याकर्षकादिन्द्रियेषु ॥ धनूराशौ ॥

हयकातरा ।
हयकातरिका ।) स्त्री० अश्वकातरायाम् ॥ यथा । कातरा हयपर्यायैः कातरान्तैः प्रकीर्त्तिता ; । अश्वकातरिका तिक्ता वातघ्नी दीपनी परा ॥ इ० रा० नि० वट: ॥

हयगन्धम् । न० काचलवणे ॥

हयगन्धा । स्त्री० अश्वगन्धायाम् ॥ अजमोदायाम् ॥

हयग्रीव: । पुं० वेदोद्धारार्थं विष्णोरवतारविशेषे । असुरप्रभेदे ॥

हयग्रीवहा । पुं० विष्णौ ॥

हयङ्कष: । पुं० मातलौ ॥

हयद्वीप: । पुं० लङ्कादिद्वीपवत् समुद्रान्तर्वर्त्तिनि द्वीपविशेषे ॥

हयनम् । न० पुरुषस्कन्धवाह्ये घोडोलाख्ये यानविशेषे । कर्णीरथे । हयगतौ । ल्युट् ॥

हयपुच्छी । स्त्री० माषपर्ण्यामोषधौ ॥ हयपुच्छमिव पर्णान्यस्याः । गौरादि: ॥

हयप्रिय: । पुं० यवे ॥ इति हेमचन्द्र: ॥

हयप्रिया । स्त्री० अश्वगन्धायाम् ॥ खर्ज्जूर्य्याम् ॥ इति राजनिर्घण्ट: ॥

हयमार: । पुं० करवीरे ॥

हयमारक: । पुं० करवीरे ॥ हयानां मारक: ॥

हयमारण: । पुं० अश्वत्थवृक्षे ॥

हयवाहन: । पुं० सूर्यपुत्रे । रैवन्ते ॥ त्रि० हयारोहे ॥ हयो वाहनीय अस्य ॥

हयवानशङ्कर: । पुं० रक्तकाञ्चने ॥

हयशाला । स्त्री० मन्दुरायाम् । अश्वालये ॥

हयशीर्ष: । पुं० विष्णौ ॥

हया । स्त्री० अश्वगन्धायां ।

हयाध्यक्ष: । पुं० अश्वाध्यक्षे ॥ स लक्षणस्तु । हयशिक्षाविधानज्ञस्तच्चिकित्सितपारग: । अश्वाध्यक्षो महीभर्त्तु: स्वासनश्च प्रशस्यते ॥

हयानन्द: । पुं० मुद्गे ॥

हयायुर्वेद: । पुं० अश्वचिकित्साशास्त्रे ॥

हयारि: । पुं० करवीरे ॥ महिषे ॥

हयाशना । स्त्री० शल्लकीवृक्षे ॥

हयाह्वया । स्त्री० अश्वगन्धायाम् ॥

हयी । स्त्री० वाम्याम् । अश्वायाम् । वडवायां । घोडी० इ० भा० प्र० ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

स्त्रीविषयादिस्वत॰ ग्रैापधप्रतिषे
धेगवयहयमुकथमनुष्यमत्स्यानाम
प्रतिषेधइतिङीष् ॥

हयेष्टः । पुं॰ यवे ॥

हयोत्तमः । पुं॰ कुलीनाश्वे । आ
जानेये । वाताश्वे ॥

हरः । पुं॰ स्मरहरे । शम्भौ । शङ्क
रे । हरतिसहेतुकंसंसारदुःख
म् । हृञ्हरणे । पचाद्यच् ॥ वै
श्वानरे ॥ वानरयूथपतिविशेषे ॥
त्रि॰ नाशके ॥

हरगौरी । स्त्री॰ अर्द्धनारीश्वरमू
र्त्तौ ॥

हरचूडामणिः । पुं॰ चन्द्रे ॥ शिव
शिरोरत्ने ॥

हरणम् । न॰ सुदाये । यौतकादीनां
द्रव्ये । यौतकादिधने ॥ दोष्णि ।
भुजे ॥ हृतौ ॥ भाज्याङ्काङ्गाज
काङ्कद्वाराभागहरणे ॥ क्रियते ।
हृञ्हरणे । कर्म्मणिल्युट् ॥ हर
णम्॰ प्रापणमूस्वीकारः स्तेयंना
शनञ्चेतिवैयाकरणाः । उदाहर
न्तिचसे । भारंहरति॰ प्रापयति ।
अंशंहरति॰ स्वीकरोति । स्वर्णंह
रति॰ चोरयति । पापंहरति॰ ना
शयतीति ॥

हरतेजः । न॰ पारदे ॥

हरवल्लभा । स्त्री॰ पार्वत्याम् ॥

हररूपः । पुं॰ महेश्वरे । शिवे ॥

जातेइ॰ अ॰ र॰ जो॰ ॥

हरबीजम् । न॰ पारदे ॥

हरशेखरा । स्त्री॰ गङ्गायाम् ॥

हराक्षम् । न॰ रुद्राक्षे ॥

हराद्रिः । पुं॰ कैलासे ॥

हरिः । पुं॰ ब्रह्मणि । भूम्नि । ई
श्वरे ॥ ब्रह्मदातरिश्रीगुरौ ॥ हर
त्यविद्यामात्मज्ञानप्रदानेनेतिनिरु
क्तेः । विष्णौ । नारायणे ॥ य
था । हराम्यघंहिस्मर्तॄणांहविर्भा
गंक्रतुष्वहम् । वर्णश्चमेहरिच्छ्रेष्ट
स्तस्माद्धरिरहंस्मृतः ॥ हरति ।
हृञ्॰ । अचइः । हृपिपीत्यादि
नेन्वा । चन्द्रे ॥ अर्के । भानौ
। यमे ॥ अनिले । वाते ॥ इन्द्रे
॥ सिंहे । अंशौ । अश्वे । वा
जिनि । शुके । अहौ । सर्पे ॥
कपौ । वानरे । भेके ॥ हरे ।
शिवे । अजे । परमेष्ठिनि । लो
कान्तरे । वर्षविशेषे । मयूरे ॥
कोकिले । हंसे ॥ अग्नौ । भर्तृ
हरौ । त्रि॰ कपिलवर्णे । पि
ङ्गे । हरिद्वर्णे ॥ पीतवर्णे ॥
श्रीकृष्णरूपगुणवर्णनप्रास्वर्गवो-
धाधिकारइहचेद्गलमन्यशास्त्रैः ।
तत्प्रेमभावबलभक्तिविलासनाम
हासेषुचेन्यदिरति : किमुकामि
भिः । तंचेतसाविभजतांव्रज
बालकेन्द्रं वृन्दावनक्षितितलंयमुना

जलस्य । तल्लोकनाथपदपङ्कजधूलि भिर्वलिप्तं वपुः क्लिन्नयाऽगुरुच न्दनाद्यैः ॥ इतिपाद्मेपातालख ण्डे १२ ऽध्यायः ॥

हरिकः । पुं॰ पीतहरितवर्णाश्वे । । हालके ॥

हरिकेलीयाः । पुं॰ भू॰ वङ्गदेशेषु । त्रि॰ तद्देशस्थे ॥

हरिकेशः । पुं॰ शिवे । शिवभक्ते य क्षविशेषे ॥

हरिकान्तः । पुं॰ यक्षे । त्रि॰ का ण्डविशेषः ॥

हरिक्रान्ता । स्त्री॰ विष्णुक्रान्तायाम् ॥

हरिक्षेत्रम् । न॰ हरिहरक्षेत्रे । पुल हाश्रमे । ददरिक्षेत्र॰इ॰भा॰प्र॰ ॥

हरिगन्धनम् । न॰ हरिचन्दने ॥

हरिगीतम् । न॰ मात्रावृत्तप्रभेदे ॥ तल्लक्षणन्तु । इन्द्रासनं प्रथमं विस र्जयतदनुसन्तनुषट्कलम्॰ इहत दनुपञ्चकलद्वयं किलकुरुविरामेकु ण्डलम् । अष्टाधिकाविंशतिं यतिं सकला: कलार्थसुन्दरं॰ हरि गीतमितिहरिगीतकंवरवृत्तमतिर समन्दिरम् ॥ यथा । सखिवसन्त मियतीभृशं जगदेवशून्यमवेक्ष्यते- हरिभिवसीममहृदयमम नमम सम्प्र तिबोध्यते । परिहीयतेवपुराम्र, श्रं नलिनीबहिमकरसङ्गमा॰ रद तीपरं वदतीतिसासुदतीरतोयवश

ङ्गता ॥

हरिगृहं । न॰ एकचक्रे । युंभपुर्य्याम् । हरिमंदिरे ॥

हरिचक्रम् । न॰ सुदर्शने ॥ सिंहोधे ॥

हरिचन्दनम् । न॰ गोशीर्षे । तैलप र्णिके ॥ अस्यगुणायथा । हरिचन्द नन्तुदिव्यं स्यात्तदिहदुर्लभं मनुजैः । पित्तादीपविनाशिवमथुश्रमशो थमान्द्यभेदाहदति ॥ पारिभाषि कहरिचन्दनन्तु । घृष्टस्तुलसीका ष्ठंकर्पूरागुरुयोगतः । यथवाकेश रैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥ ज्योत् स्नायाम् ॥ कुङ्कुमे । अतिशीतेपी तचन्दने ॥ कान्ताङ्गे । पद्मकेशरे ॥ पुं॰ न॰ सुरतरुविशेषे ॥ चन्द यति॰ आह्लादयति । चदिआह्लाद ने । ण्यन्तः । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । हरेश्चन्दनोहरिश्चन्दनः ॥ हरेरि न्द्रस्यचन्दनम् । हरिः कपिलवर्णं चन्दनंवा ॥

हरिणः । पुं॰ सारङ्गे ॥ अस्यपर्य्यायाः । मृगैकुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोन यइति । ताम्रवर्णोयम् । अस्यमां सगुणायथा । हरिणः शीतलोबद्ध विण्मूत्रोदीपनोलघुः । रसेपाकेच मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहृत् ॥ त्रि॰ विशदे । पाण्डुवर्णवति । ध वले ॥ हरतिमनः॰ क्रियतेगीतेनवा । हृञ्॰ श्यास्त्या॰ इत्यादिना इनन्॰ ।

हरिणनर्त्तकः । पुं॰ किन्नरे । मृगनर्त्तके ॥

हरिणप्लुता स्त्री॰ अर्द्धसमवृत्तप्रभेदे ॥ विषमे सगणत्रितयं लगावथ समे नगणौ भगणौ रः । यथा स्फुटमल्लीदितानकिकुले रमला हरिणप्लुता ॥

हरिणहृदयः । त्रि॰ भीरौ ॥

हरिणाक्षी । स्त्री॰ रमण्याम् । मृगलोचनायाम् । हट्टविलासिनीनामगन्धद्रव्ये ॥

हरिणाङ्कः । पुं॰ चन्द्रे । शशिनि ॥

हरिणी । स्त्री॰ मृग्याम् । एण्याम् ॥ हरिणस्त्री । पुंयोगादिति ङीष् । हरितायाम् ॥ वर्णादनुदात्तादिति ङीप्नौ । नारीभेदे । चारुयोषिति । सुवर्णप्रतिमायाम् । स्वर्णयूथ्याम् । मञ्जिष्ठायाम् । सूर्य्याख्यायाम् । अत्यष्टिच्छन्दः १७ प्रभेदे । तल्लक्षणं यथा । नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणीमता । च । एव । भवति हरिणी न्सौ म्रौ स्लौ गो रसाम्बुधिविष्टपैरिति ॥ यथा । व्यथितसविधिर्नैवं नीत्वा भृशं हरिणीगणात् । व्रजमृगदृशां मन्दोल्लापो हसन्नयनश्रियाम् । यदयमनिशं दूर्वाभ्यामेमुरारिकलेवरेण किरदधिकं श्लाकाङ्क्षी विलोलविलोचनम् ॥

हरित् । पुं॰ अश्वविशेषे । नीलपीतमिश्रितवर्णे । पालाशे । हरिते । हराङ्कितभाषाप्रसिद्धे । मुद्गे ॥ स्त्री॰ दिशि । हरिद्रायाम् । पुं॰ न॰ तृणे ॥ त्रि॰ हरिद्वर्णविशिष्टे ॥ हरति॰ हरन्ति विनयन्त्यनया वा । हृञ्॰ । हृसृरुहियुषिभ्य इतिरितीति : ॥

हरितः । पुं॰ हरिद्वर्णे । पालाशे । हरा॰ तु॰ भा॰ प्र॰ । मन्थानके तृणे । न॰ स्थौणेयके । त्रि॰ हरिद्वर्णयुक्ते । हरति । हृञ्॰ हृश्याभ्यामितन्नितीतन् ॥

हरितकम् । न॰ शाके । शिग्रौ । हरितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच् । स्वार्थे कन् ॥ हरति । ह्रियते वा । हृञ्॰ । हृश्याभ्यामितन् । कन् ॥

हरितपत्रिका । स्त्री॰ पाठ्याम् ॥

हरितशाकः । पुं॰ शिग्रौ ॥

हरिता । स्त्री॰ दूर्वायाम् । जयन्त्याम् । आष्टो॰ दू॰ प्र॰ पुष्पवर्णे ॥ हरिद्रायाम् ॥ पाठ्याम् ॥ कपिलद्राक्षायाम् । नीलदूर्वायाम् ॥ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति पक्षे ङीप्नकारादेशयोरभावः ॥

हरितालम् । न॰ धातुविशेषे । पिञ्जरे । पीतके । ताले । आले । हरितालके । तत्तु हरेर्वीर्य्यम् ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथोक्तम् । हरितालं हरेर्वीर्य्यमल्लवीर्य्यं मनःशिला । पारदं शिववीर्य्यं स्याद्गन्धकं पार्व्वतीरजः ॥ इति ॥ तन्निरूपणं यथा । हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम् । तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम् । स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रञ्चाभ्रपत्रवत् । पत्राख्यं तालकं विद्याद्गुणाढ्यं तद्रसायनम् । निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु । स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डतालकम् ॥ हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् । कण्डूकुष्ठाऽऽस्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान् ॥ हरति च हरितालं चारुतां देहजातां सृजति च बहुतापानङ्गसङ्कोचपीडाम् । वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्याद्दहनमशितमशुद्धं मारितञ्चाप्यसम्यक् ॥ अशुद्धस्यास्य दोषमाह । अशुद्धं तालमायुर्हृत् कफमारुतमेहकृत् । तापस्फोटाङ्गसङ्कोचान् कुरुते तेन शोधयेत् ॥ अथास्य शोधनविधिः ॥ तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके क्षिपेत् दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजे जले ॥ तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च त्रिफलारसे । दोलायन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुद्ध्यति तालकम् ॥ अथ मारणम् । सदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु । खल्वे विमर्द्य दिवसं दिनं पश्चाद्विशोषयेत् ॥ संशोष्य गोलकं तस्य कुर्य्यात्तच्च शोषयेत् । ततः पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत् ॥ तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् । आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ॥ स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् । दिनान्यत्र शून्यानि पञ्च वह्निं प्रदीपयेत् ॥ एवं तन्म्रियते तालं मात्रास्यैव रक्तिका । अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥ इति । तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् । शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यं वृद्धिं तथायुषः ॥ हरितं वर्णं आलाति । ला आदाने । आतोऽनुपसर्गे कः ।

हरितालः । पुं० पीतवर्णपक्षिविशेषः । हरियाल० इति गौ० भा० प्र० । तन्मांसगुणा यथा । हरितालो हिमस्तिक्तः कषायो मधुरो लघुः । रक्तपित्तप्रशमनस्तृषाघ्नो वातकोपनः ॥

हरितालकम् । न० हरितालम् । स्वार्थे कः ॥

हरितालिका । स्त्री० हरिताल्याम् । भाद्रशुक्लचतुर्थ्याम् । दूर्वायाम् ॥

हरिताली । स्त्री० दूर्वायाम् ॥ आकाशरेखायाम् ॥ खड्गलतायाम् ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

सर्वेष्वायाम् ॥ भाद्रशुक्लचतुर्थ्याम् । यथा । भाद्रे मासि सिते पक्षे वसु देवतसंयुता । हरितालीचतुर्थी सा च्छर्वाणीप्रीतिदा सदा ॥ भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्यामभियोषितः । ददाति बिल्विपत्रे च रंदेश्वन्द्रेष्वसंशयः ॥ कश्चिच्चापनलक्षेषु हरीसूर्यें चतुर्थि वा । हरितालो समाख्याता रुद्राणीप्रीतिदा सदा ॥

हरिताश्मम् । न० तुत्ये । नीलाश्मनि ॥

हरिताश्म । न० तुत्ये ॥ पुष्परागे ॥

हरितोषणम् । न० भगवत्प्रीतिकरे सर्वभूतदयात्मधर्मे धर्मविशेषे ॥ हरेराराधने ॥ हरेस्तोषणं येन ।

हरित्पर्णम् । न० मूलके ॥

हरिदर्भः । पुं० हरित्कुशे ॥ मरुवके ॥

हरिदश्वः । पुं० रवौ । सूर्ये ॥ हरन्ति शीघ्रं गमन्ति देशं प्रापयन्तीति हरितो हरिन्नामका अश्वाः यस्य सः ॥ अर्कवृक्षे ॥

हरिदासः । त्रि० भगवद्भक्ते ॥

हरिदेवः । पुं० श्रवणर्क्षे ॥ हरिर्देवो यस्य सः ॥

हरिद्रवः । पुं० नागकेशरचूर्णे ॥

हरिद्रा । स्त्री० निशाख्यायाम् । काञ्चन्याम् । पीतायाम् । वरवर्णिन्याम् । हलदी० इ० भा० प्र० ॥ अस्या गुणास्तु । हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत् । वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा ॥ आम्रगन्धिहरिद्रान्या सा शीता वातलामता । पित्तघ्नामधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनीति ॥ हरिद्रवम् विशिष्टं द्राति । द्राक् गतौ । आतोऽनुपेति कः । हरिद्रूयते वा । हरितं द्रवति वा । द्रु गतौ । अन्येष्वपीति डः ॥ हरितं राति वा ॥ टाप् ॥

हरिद्राङ्गः । पुं० हरितालपक्षिणि ॥ हरिद्राङ्गान्यस्य ॥

हरिद्राभः । पुं० पीतवर्णे । गौरे ॥ असनद्रुमे ॥ कर्पूरे । त्रि० पीतवर्णवति ॥ हरिद्रेवाभा दीप्तिरस्य ॥

हरिद्रारागः । त्रि० अस्थिरस्नेहे । चलसौहृदे ॥ हरिद्रारागवद्वरागो यस्य । हरिद्रारागस्याचिरस्थायित्वात्तद्वदित्याख्यानम् । यथा । क्षणमात्रानुरागीच हरिद्रारागउच्यत इति हलायुधः ॥

हरिद्रुः । पुं० द्रुमे । वृक्षे ॥ दारुहरिद्रायाम् ॥ वृक्षविशेषे । पीतदारुणि । पीतकाष्ठे । हलदुवा० इ० भा० प्र० ॥ हरित्पिङ्ग० पीतैवास्त्रुद्रम् ॥ यद्वाहरिभिद्रूयते । द्रु गतौ । हरिमितयोर्द्रुवः

स्तुतिज्ञः ।

हरिद्वारम् । न० तीर्थविशेषे । गङ्गाद्वारे । मायापुर्याम् ॥

हरिनामा । पुं० मुद्गे ॥

हरिनाम । न० श्रीहरेराख्याने ।

हरिनेत्रम् । न० श्रीहरेश्चक्षुषि । श्वेतपद्मे ॥

हरिनेत्रः । पुं० पेचके । घूके ॥

हरिन्मणिः । पुं० गारुत्मते । मरकतमणौ ॥ हरिद्वर्णो मणिः । शाकपार्थिवादिः ॥

हरिन्मुद्गः । पुं० वनमुद्गे ॥

हरिपदम् । न० विष्णुपदे ॥ रवेः सङ्क्रान्तिविशेषे ॥ यथा । वृषभसङ्क्रमतोऽवनमेभवेद्धरिपदमिति । २ । ५ । ८ । ११ ॥

हरिपर्णम् । न० मूलके ॥

हरिप्रस्थः । पुं० इन्द्रप्रस्थे ॥

हरिप्रियः । पुं० कदम्बवृक्षे ॥ विष्णुकन्दे ॥ पीतभृङ्गराजे ॥ बन्धूके ॥ शङ्खे ॥ करवीरे ॥ न० उशीरे ॥ कृष्णचन्दने । कालीयके ।

हरिप्रिया । स्त्री० लक्ष्म्याम् । पद्मालयायाम् ॥ हरेः प्रिया ॥ तुलस्याम् ॥ भूम्याम् ॥ गङ्गादिषु च ॥ यथा । गङ्गासरस्वतीलक्ष्मीसैताः स्मृताः प्रियाहरेः । तुलसीसहिता सर्वाः कीर्तिताः शुभाः स्मृतिदेवीभागवतम् ॥

हरिवालुकम् । न० एलवालुके । ऐलेये ॥ हरिवर्णवालुकम् ॥ पुं० हारीतपक्षिणि ॥

हरिभक्तः । पुं० हरिसेवके ॥ तल्लक्षणं यथा । सर्वजीवेषु यो विष्णुंभावयेत् समताधिया । हरौ करोति भक्तिं च हरिभक्तः स उच्यते ॥

हरिभद्रम् । न० हरिवालुके ॥

हरिभुक् । पुं० मयूरे ॥ सर्पे ॥

हरिमा । पुं० काले ॥ हरति । हृञ् ० । हृमृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् ॥

हरिमन्थः । पुं० अग्निमन्थे । गणिकारिकायाम् ॥ चणके ॥ हरिभिर्मथ्यते । मन्थ विलोडने ॥ कर्मणि घञ् ॥

हरिमन्थकः । पुं० चणके ॥ स्वार्थे कः ॥

हरिमन्थजः । पुं०० चणके ॥ हरीणां मन्थं जनयति । जनी० अन्येष्वपीति डः ॥

हरिमन्दिरम् । न० विष्णोरायतने ॥ तिलकविशेषे ॥ यथा । तिलकान्तु द्वौ पुण्ड्रौ मध्ये छिद्रं हिमारद । यदि कुर्याल्ललाटे तद्विज्ञेयं हरिमन्दिरम् ॥ हरेः सर्वावताराणां ब्रह्मादीनां विशेषतः । उदरनासिकान्तं च ललाटे हरिमन्दिरं लिखेद्बहु पुराणम् ॥ अपि च । नासिकाया स्त्रिभागे तु भागैर्मानैर्मयो भवेत् । भ्रुवोर्मध्य ।

हय : स्यामसन्तमहर्मनीषिण :
इति ॥
हरिय : । पुं० पीतवर्णहये ॥
हरिलोचन : । पुं० तिर्य्यग्यामे । कुलीरे ॥
हरिवंश । पुं० महाभारतीयपर्वविशेषे ॥ श्रीकृष्णान्वये ॥
हरिवान् । पुं० इन्द्रे । त्रि० हरिविशिष्टे ।
हरिवर्षम् । न० निषधहेमकूटयोर्म्मध्यवर्त्तमानवर्षविशेषे ॥ यथा । निषधाद्धरिवर्षं यद्यावत्तद्धेमकूटतः इति ॥ अपिच । हरिवर्षं नैलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयोऽयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षं किम्पुरुषभारतानां यथासंख्यमिति श्रीभागवतम् ॥
हरिवल्लभा । स्त्री० लक्ष्म्याम् । तुलस्याम् । जयायाम् । भवायाम् ॥
हरिवासर : । पुं० न० द्वादश्याःप्रथमपादे ॥ यथा । द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्पर० इति ॥ इति विष्णुधर्म्मोत्तरसंहिता ॥
हरिवाहन : । पुं० गरुडे ॥
हरिविक्रम : । पुं० हरेः पराक्रमे ॥ योऽपि देशवरस्थे समुच्छ्रितेऽजायसे हि हरिविक्रमात्त्वमिति लाञ्छितेऽक्षिपावि

शेषे ।
हरिवीजम् । न० हरिताले ॥
हरिखण्डम् । न० हरिवर्षे ॥
हरिशयनम् । न० हरेर्निद्रायाम् । तच्चाषाढशुक्लैकादशीत: प्रसिद्धम् ॥
हरिश्चन्द्र : । पुं० नृपतिविशेषे । स तावीभक्ते । त्रिशङ्कुजे । रुद्रविशेषे । प्रस्कारवश्चरिश्चन्द्रात्तपोऽद्गति साधु : । चन्द्रस्य देवीस्थानतीर्थविशेषे । इति देवीगीता । श्रुमेश्च रोहरिश्चन्द्रदृश्यागम : ॥
हरिश्चन्द्रपुरम् । न० सौभे । खपुरे । जङ्गीपुरे । हरचन्द्रावली० इ० भा० प्र० ॥
हरिषेण : । पुं० जिनचक्रवर्त्तिविशेषे । हरिसुते । यथा । हरिषेणोहरिसुतोवलोविजयनन्दन : । लक्ष्मणस्तुर्य्यछादन : सर्वे वेणाकुरंगजा : ॥ हरि, सेनापत्रं । पतिसंज्ञाना मगादितिष : ॥
हरिसुत : । पुं० स्मरे । कामे । सौनकेसणे । हरिषेणे ॥
हरिहय : । पुं० इन्द्रे । सप्तपतौ । हरितवर्णोऽश्वस्य । अश्वविशेषे ॥ यथा । स्थकृन्तेनपालरो मातिसुश्चोभा न्निषच्छातु । हरि : सवर्णतोऽश्वस्तु पीतश्वेतयसप्रभद्र्सिणालिदीप : ॥ सूर्ये ॥
हरिहर: । पुं० संयुक्तहरिहरमूर्तौ ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

यथा । हरिहरमनुसरसाधो पारंप
र्यात् विरञ्चिरनुजलधेः । रूपत
मयं तव दर्शितवस्तुतएकं न जानासि ॥

हरिहरक्षेत्रम् । न० हरिक्षेत्रे ॥

हरिहरात्मकः । पुं० शिववृषभे ॥
गरुडे ॥

हरीतकी । स्त्री० स्वनामख्यातप्रसिद्धपथ्या
वृक्षे । तत्फले ॥ तत्पर्य्याया यथा
अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽ
मृता । हरीतकी हैमवती चेतकी श्रे
यसी शिवेति ॥ अस्याः प्रभेदा गु
णाश्च यथा । हरीतक्यमृतोत्पन्ना सप्त
भेदैरुदीरिता । तस्या नामानि वर्णांश्च
वक्ष्याम्यहं यथाक्रमात् ॥ विजया रो
हिणी चैव पूतना चामृताऽभया । जी
वन्ती चेतकी चेति नाम्ना सप्तविधा स्मृ
ता ॥ अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रो
हिणी मता । स्वल्पत्वक् पूतना ज्ञे
या स्थूलमांसाऽमृता स्मृता ॥ पञ्चा
स्रा चाभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्ण
भाक् । त्र्यस्रा स्याच्चेतकी विद्यादित्था
सां रूपलक्षणम् ॥ विन्ध्याद्रौ विजया
हिमाचलभवा स्याच्चेतकी पूतना-
सिन्धौ स्याद्रोहिणी तु विजया जा
ता प्रतिष्ठानके । चम्पायाममृता
ऽभया च जनिता देशे सुराष्ट्राह्वये जी-
वन्तीति हरीतकी निगदिता सा सप्त
भेदा बुधैः ॥ सर्वप्रयोगे विजयाथ
रोहिणी क्षतेषु लेपेषु च पूतनोदिता
। विरेचने स्यादमृता गुणाधिका जी
वन्तिका स्यादिह सर्वरोगजित् ॥
स्याच्चेतकी सर्वरुजापहारिका नेत्रा
मयघ्नीमभयां वदन्ति ताम् । वृत्तं य
था रोगमियं प्रयोजिता ज्ञेया गुणा
ढ्या न कदाचिदन्यथा ॥ चेतकी च धृ
ता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः । ता
वद्विरिच्यते वेगात् तत्प्रभावान्न संश
यः ॥ सप्तानामपि जातीनां प्रधानं
विजया स्मृता । सुखप्रयोगसुलभा
सर्वव्याधिषु शस्यते ॥ विन्ध्यासु नि
मज्जति यासा ज्ञेया गुणवती भिषक्
प्रवरैः । यच्चैव भूयो निमज्जनं
सा गुणाढ्या ख्याता ॥ हरति प्रसभं व्या
धीन्भूयस्तत्कालिकद्रुः । हरीतकी
तु सा प्रोक्ता तत्कालदीपना च का ॥
हरीतकी तृष्णायां हनुस्तम्भे गलग्र
हे । शोषे नवज्वरे चैव गुर्विण्यां नैव
शस्यते । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च भावप्रकाशे । नवा स्निग्धा घ
ना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता च याऽम्भसि । नि
मज्जेत् सा प्रशस्ता कथिता ति गुणप्र
दा ॥ नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्वि
कर्षता । हरीतक्याः फले यत्र द्वयं त
च्छ्रेष्ठमुच्यते ॥ चर्विता वर्द्धयत्यग्निं
पेषिता मलशोधिनी । स्विन्ना सङ्
ग्राहिणी पथ्या भृष्टा प्रोक्ता त्रिदोषनु
त् ॥ उन्मीलिनी बुद्धिबलेन्द्रियाणां
निर्मूलिनी पित्तकफानिलानाम् ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

क्षिसं सिनीसूयशक्तन्मलामांहरीत कीश्यात्सहभोजनेन ॥ अन्नपानकृतान्दोषान्वातपित्तकफोद्भवान् । हरीतकीहरत्याशुभुक्तस्योपरियोजिता ॥ लवणेनकफं हन्ति पित्तं हन्तिसशर्करा । घृतेनवातजान् रोगान् सर्वरोगान् गुडान्विता ॥ सिन्धूत्थशर्करा शुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् । वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा । अध्वातिखिन्नोबलवर्जितश्च रूक्षः कृशो लङ्घनकर्षितश्च । पित्ताधिकोगर्भवतीचनारी विमुक्तरक्तस्त्वभयां न खादेत् । इति ॥ अस्याः सेवनेदिनसुदधिमाहकालिदासः । कृष्णाभयानागरपूर्वसेवनात्क्षो विधेयो लघुभेन्यभेसृगे । भवस्वयेकेन्दसितिन्ध्यवासरैः पूर्णानयानन्दत्तीषु धीमतीति ॥ हरीतक्याः फलं हरीतकी । विकारावयवयोरुत्पन्नस्यप्रत्ययस्य० हरीतक्यादिभ्यश्चेतिलुप् । लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने । हरीतक्यादिषुव्यक्तिरितिलिङ्गमेवप्रकृतिवन्नसङ्ख्या ॥ पथ्यामज्जातुचक्षुष्यो वातपित्तहरोगुरुः ॥ अस्यापाकःपाकावल्यादृश्यं नीयः ॥

हरीश्वरः । पुं० हनूमति ॥ बालिवानरे ॥ सुग्रीवे ॥

हरीषा । स्त्री० पक्वमांसप्रभेदे ॥ यथा । पाकपात्रे तु संहृतिमांसखण्डानि निःक्षिपेत् । पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गुजीरकम् ॥ हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च । तण्डुलांश्चापिगोधूमान्क्षुण्णान् राघारसान्वहन् ॥ यथा सर्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि । तथा पचेत निपुणो बहुमण्डस्थितिर्यथा ॥ एषा हरीषा बलकृद्वातपित्तापहा गुरुः । शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सदा सन्धानकारिणी । इ० भा० भ : ॥

हरेणुः । पुं० सतीने । कलाये । कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीनो वर्त्तुलोमलः । हरेणुस्त्रिपुटोज्ञेयो विशेषाय सुदाहृतः ॥ हरति । हञ्० । कृहृभ्यामेणुः ॥ स्त्री० रेणुकायाम् । भस्मगन्धिन्याम् ॥ कुलस्त्रियाम् इति ॥

हरेणुकः । पुं० कलाये ॥

हर्त्ता । त्रि० हरणकर्त्तरि ॥ हरति । हञ्० । तृच् ॥

हर्म्म । न० जृम्भणे ॥ इ० म० र० णौ ॥

हर्म्मितः । त्रि० क्षिप्ते । दग्धे ॥

हर्म्यम् । न० धनिनांवासे । काष्ठेष्टकादिनाकृतेभवनमात्रे ॥ यथा । रम्यं हर्म्यतलं नकिं वसतये श्राव्यं नगीतादिकं किंवा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकं प्रीतये । किन्तु

प्रान्तपतत्पतङ्गपवनव्यालोलदीपाङ्कुरच्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं-सन्तोवनान्तं यताः ॥ हरतिमनः हृञ्० । यन्नादित्वात् ०मुटच् ॥

हर्य्यक्षः । पुं० सिंहे ॥ हरिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्य सः । बहुव्रीहौ षिच्‌ ॥ कुबेरे ।

हर्य्यतः । पुं० वायौ ॥ अश्वे ॥ हर्यति । हर्य गतिकान्त्योः । भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्षिभ्योऽतच् ॥ हर्य्यतः सर्वैः स्पृहणीयकृतिवेदभाष्यम् ॥

हर्य्यश्वः । पुं० इन्द्रे । हरिहये ॥ वृ० क्षिपत् ॥

हर्षः । पुं० मुदि । प्रीतौ । धर्मषि । सुखे ॥ स्वच्छप्रबलाभिरामासङ्गसुपातादिहेतुरानन्दाभिव्यञ्जकचित्तवृत्तिविशेषो हर्षः हृष्यर्थः । हृषतुष्टौ ॥ घञ् ॥

हर्षकः । पुं० पर्वतविशेषे ॥ त्रि० हर्षकारके ॥

हर्षचयः । पुं० धातुचये ॥

हर्षणः । पुं० अक्षिरुग्भेदे ॥ श्राद्धदेवे ॥ योगविशेषे ॥ तत्रजातस्य फलन्तु । सुचारुगात्रः स्फुटपद्मनेत्रः धात्रप्रबले धनयोपपन्नः । प्रसूतिकालेयदिहर्षणः स्याद्दमर्षणोनैव जनः कदाचित् ॥ न० हर्षे ॥ त्रि० हर्षके । हर्षकारके ॥

हर्षमाणः । त्रि० विकुर्वाणे । प्रमनसि । हृष्टमानसे ॥ हर्षति । हृषु अलीके । ताच्छील्यचानश् ॥

हर्षयित्नुः । पुं० पुत्रे । सुते ॥ न० काञ्चने । स्वर्णे ॥ हर्षयति । हृष तुष्टौ । तनिहृषीतीत्नुच् ॥ त्रि० हर्षणशीले ॥

हर्षस्वनः । पुं० किलकिलायाम् ॥ इ० त्रि० शेषः ॥

हर्षणी । स्त्री० विजयायाम् ॥

हर्षितः । त्रि० हृष्टे । सञ्जातहर्षे ॥ हृषु० । क्तः । हर्षः सञ्जातोऽस्य वा । इतच् ॥

हर्षुलः । पुं० मृगे ॥ कामिनि । कामुके ॥ हृष्यति । हृषतुष्टौ । हृषेरुलच् ॥

हलम् । न० लाङ्गले । गोदारणे । सीरे ॥ हलति । हलविलेखने । अच् ॥ अवगीयोजनेदोषादेःषीयथा । अष्टागवंधर्महलं षड्गवंजीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवंब्रह्मघातिनामितिहारीतः ॥

हलदण्डः । पुं० ईषायाम् । हलयुगयोर्मध्यकाष्ठे ॥

हलदी । स्त्री० हरिद्रायाम् । इ० रा० नट ॥

हलधरः ।)
हलभृत् ।) पुं० बलदेवे ॥ हालिके ॥

हलपद्धति : स्त्री० लाङ्गलपद्धतौ । सीतायाम् । हलरेखायाम् । हलस्य पद्धतिः ॥

हलप्रवाह : । पुं० सीरकर्षणे ॥

हलभूति । स्त्री० कृषिकर्मणि ॥

हलभृति : । पुं० मुनिविशेषे । उपचर्ये ॥ कृषिकर्मणि ॥

हलराक्षसम् । न० चातुर्ल्ये । कासुकपुष्पकी । तरपट० दू० काश्मीरभाषाप्र० ॥

हलरेखा । स्त्री० सीतायाम् ॥ हलस्य रेखा ॥

हला । अ० नाट्योक्तयासख्याह्वाने ॥ समानाभिलयासख्योर्हलाभाष्यः परस्परमितिभरतः ॥ हल० । था बहुलकादाप्रत्ययः ॥

हला । स्त्री० सख्याम् ॥ पचाद्यजन्तादृषसाट्टाप् ॥ मद्ये । जले । भूमौ ॥

हलायुध : । पुं० बलदेवे ॥ हलमायुधं यस्य ॥ हलञ्चबलभद्रस्यगगनादागतं ज्वलदितिकरासन्धयुद्धेऽगोविन्दपुराणम् ॥

हलाह : । पुं० चित्रिताश्वे ॥

हलाहल : । पुं० ब्रह्मसर्पे ॥ हयभाले ॥ हलो । बुद्धभेदे ॥ पुं० न० विषप्रभेदे ॥ हलतिजठरम् । हल० । अच् । नञ्हलति० चाहलतिवा । अच् । अहलम्० आहलं वा ।

मत : कर्मधारय : ॥ स्त्री० यन्त्रणायाम् ॥ हल्याम् ॥

हलि : । पुं० महाहले । जिह्वायाम् । कृष्टसमीकरणार्थस्थूलकाष्ठे ॥

हली । पुं० बलभद्रे ॥ हलोस्त्यस्य । सुखादिभ्यश्चेतीनिः ॥ कर्षके ॥

हलिनी । स्त्री० लाङ्गलिकायाम् ॥ हलसमूहे ॥

हलिप्रिय : । पुं० कदम्बवृक्षे । हलिनोबलदेवस्यप्रियः० सुराधाधिवासकत्वात् ॥

हलिप्रिया । स्त्री० सुरायाम् । मदिरायाम् ॥ हलिनः सङ्कर्षणस्य प्रिया ॥

हली । स्त्री० कलिकायाम् ॥

हलीन : । पुं० शिंशपायाम् । शाकवृक्षे ॥

हलीमक : । पुं० पाण्डुरोगप्रभेदे ॥ यदातुपाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितश्यावपीतकः । बलोत्साहक्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वंमृदुज्वरः ॥ स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्चश्वासतृष्णारुचिभ्रमाः । हलीमकंतदातस्यविद्यादनिलपित्ततः इतिभावमिश्रः ॥ पाण्डोः पाण्डुरोगिणः ॥

हलीषा । स्त्री० लाङ्गलदण्डे ॥

हल्यम् । त्रि० हलकृष्टक्षेत्रे । कृष्टे ॥ हलेनकृष्टम्० हलस्यकर्षः । मतजनहलादितियत् ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हल्या । स्त्री० हलसमूहे ॥ हलानां समूह: । पाशादिभ्योय: ॥

हल्लकम् । न० रक्तसंध्यके । रक्तसौ धीतिख्याते । हैला० दू० गौ० भा० प्र० पुष्पे ॥ रक्तवर्णविकाल विकाशिपुष्पविशेषे० दूत्यन्ये ॥ ह लति । हलविकसने । खल् ॥ य द्वा । हलनम् । सम्पदादित्वात् क्विप् । हलं लाति । लादाने । आतोनुपेतिक: । संज्ञायांकन् ॥

हल्लनम् । त्रि० प्रचलायिते । दू० ज० धर: ॥

हल्लीषम् । न० योषितांमण्डलीनृत्ये ॥ स्त्रीणांहल्लीषं सहनर्त्तनमितित्रि काण्डशेष: ॥

हल्लीषकम् । न० स्त्रीणांमण्डलिका नृत्ये । मण्डलेनतुयन्नृत्यंस्त्रीणां हल्लीषकन्तुतद्विदितिहेमचन्द्र: ॥ ए कस्यपुंसोबह्वीभि: स्त्रीभि: स हक्रीडने ॥ तत्तुरासक्रीडा ॥ य था । गोपीनांमण्डलीनृत्यबंधेहल्ली षकंविदुरितिकोषात् । तल्लक्षणं रासगोष्ठ्यांद्रष्टव्यम् ॥

हव: । पुं० आज्ञायाम् । निदेशे ॥ आह्वाने । हूतौ ॥ अध्वरे । सप्त न्तौ ॥ ह्वानम् । ह्वेञ् स्पर्द्धायांश ब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् सम्प्र सारणञ्च ॥ हूयतेऽत्रेतिवा ॥ चा हवे० दूलवेदनिद: । चाहूयन्ते

परस्परं युद्धार्थं योद्धारोऽत्र ॥

हवङ्ग: । पुं० कांस्यपात्रे दधिमिश्रि तान्नभक्षणे । दूतिकश्चित् ॥

हवनम् । न० होमे ॥

हवनायु: । पुं० अग्नौ ॥

हवनी । स्त्री० हवनकुण्डे ॥

हवनीयम् । त्रि० हविषि । होमीय द्रव्ये ॥ हूयते । हु० अनीयर् ॥

हविर्धा । स्त्री० होमकुण्डे ॥

हविरशन: । पुं० अग्नौ ।

हविर्गन्धा । स्त्री० शम्यां ॥

हविर्गृहम्) न० हवनगृहे । हो
हविर्गेहम् ।) मीये ॥

हविर्भुक् । पुं० अङ्गिरस: पुत्रेक्षत्रि याणांपितरि । अग्नौ ॥ हवींषि । भुङ्क्ते । भुज० । क्विप् ।

हविर्भू: । स्त्री० पुलस्त्यस्यपत्न्याम् ॥

हविर्मन्थ: । पुं० अग्निमन्थे । श्री पर्णे ॥

हविष्कृत् । स्त्री० देवानामर्थायाहवि: सम्पादयतितस्याम् ॥

हविष्मत् । पुं० हविर्भुजि । त्रि० आज्यादिमति ॥ ध्यानभावनाव- ति ॥

हविष्यम् । न० हवनीये ॥ भोज्यभेदे ॥ मुन्यन्नादिषु ॥ घृते ॥ हविषेहि तम् । उगवादिभ्योयत् ॥

हविष्यान्नम् । न० हविष्ये । व्रतादा

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

वहनीयद्रव्यविशेषे ॥ हविष्यस्वत
दन्नच ॥

हवि : । न० होतव्यद्रव्ये । सान्नाय्ये
। देवतोद्देशेनाग्नौत्यज्यमानद्रव्ये
। त्यागप्रघे पक्रियायाः साक्षात्
कर्मकारके ॥ तद्द्विविधम् । पुरो
डाशरूपमाज्यरूपञ्च ॥ घृते । सर्पि
षि ॥ हविषांपरिणामोयंयदेतद
खिलंजगत् ॥ हूयते । हुदानाद
नयोः अर्चिशुचिहुसृपीत्यादिने
सि : ॥ मुन्यन्नानिपयःसोमोमां
संयच्चानुपस्कृतम् । अक्षारलवण
ञ्चैवप्रकृत्याहविरुच्यतइतिमनुः ॥

हवुषा । स्त्री० हपुषायाम् ॥

हवै । अ० हृतार्थस्मरणार्थौनिपा-
तौ ॥ प्रसिद्धार्थद्योतकौवेदेनि
पातौ ।

हव्यम् । न० देवैऽन्ने । हवनीये ॥
हूयन्तेप्रीण्यन्तेदेवायेन० हूयते०
प्रक्षिप्यतेवा । हु० । अचोयत् ।
गुणाशदेशौ ॥

हव्यपाकः । पुं० चरौ ॥ पच्यते ।
पचेः कर्मणिघञ् । हव्यस्यतत्०
पाकस्य । यद्वा । भावेघञ् । पच
नम्० पाकः । हव्यस्यपाकः ०
पाकोऽधिकरणम् ॥

हव्यवाट् : । पुं० अग्नौ ॥

हव्यवाहनः । पुं० अग्नौ । हव्यंवा
हयति । वहस्माद्वहेर्ण्युः ॥

हव्याशः ।)
हव्याशनः ।) पुं० अग्नौ ॥
हव्येशः ।)

हसः । पुं० हास्ये ॥ हसनम् । ह
सेहसने । स्वनहसोर्वेत्यप् ॥

हसन् । त्रि० हास्यंकुर्वति ॥ हसेर्लं
टः शतृ ॥

हसनम् । न० हास्ये ॥ हसे० । ल्युट् ॥

हसनी । स्त्री० अङ्गारधान्याम् ॥ ह
सति । हसे० । कृत्यल्युटबहुलमितिल्यु
ट् । टिड्ढेतिङीप् ॥

हसनीमणिः । पुं० पर्पटीके । अ
ग्नौ ॥

हसन्तिका । स्त्री० हसन्त्याम् । अङ्गा
रधान्याम् ॥

हसन्ती । स्त्री० अङ्गारधान्याम् ॥ मल्लि
काप्रभेदे ॥ शाकिनीविशेषे ॥ हस
ति । हसे० । लटः शतृ । उगितश्चे
तिङीप् । शप्श्यनोरितिनुम् ॥

हसितम् । न० अट्टहास्ये ॥ हास्ये ॥
त्रि० विकसिते । फुल्ले ॥ हसे० ।
नपुंसकेभावेक्तः ॥

हस्तः । पुं० करे । पञ्चशाखे । शये
। पाणौ । शब्द० इ० भा० प्र० ॥
करिकरे शुण्डायाम् । सं० ह०
इ० भा० प्र० ॥ मानभेदे । चतुर्विं
शत्यङ्गुलमितेसप्रकोष्ठकरे ॥ यथा
। यवानांतण्डुलैरेकमङ्गुलंचाष्ट
भिर्भवेत् । चतुर्विंशतिहस्त

स्तुर्विंशद्भिरङ्गुलैरितकालिको पुराणम् । द्रुमेदे । वसीदगर्च्च । हस्तायाम् ॥ यथा । पुष्योहस्तोमे चमयाश्विनयवस्त्वार्यहः सर्वदि गद्वारकाणीति ॥ कैथात्परीभाति ॥ यथाकीयहस्तः । क्षसम्कृहत्य र्थः ॥ हसति॰ हस्यतेवा । हसि॰ । हसिमूर्यिपिर्तितन् ॥ स्त्रि॰हस्ता यांजाते ॥ अविष्ठाफल्गु नीयर्थोलु क् । न॰ चर्मप्रसेविकाय ॥

हस्तधारणम् । न॰ परित्राणे ॥ प्राह्रस्तु मुद्यतस्यहस्तस्यधारणंरोधः । रक्ष कस्यपृष्ठेहस्तस्थापनंवा ॥ मुडग- हणे ॥

हस्तपुच्छम् । न॰ कन्युषि । कलाये । हाथोंछा॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

हस्तवारणम् । न॰ परित्राणे । मार णोद्यतस्यनिवारणे ॥ हस्तेन॰- हस्तस्यवा॰ वारणम् ॥ करेणनि षेधे ॥

हस्तविम्बम् । न॰ चन्दनादिनादेह विलेपनविशेषे । स्थासके ॥

हस्तसिद्धिः । स्त्री॰ भृतौ । वेतने । हस्ताभ्यांसाध्यासिद्धिः ॥

हस्तसूत्रम् । न॰ करसूत्रे । कंगना । द्युतिविनाहेप्रसिद्धे ॥

हस्ता । स्त्री॰ अश्विन्यादौत्रयोदशर्क्षे ॥ तत्रजातस्यफलंयथा । दातायश स्वीसुतरांमनस्वीभूदेवदेवार्चनक्ष न्नयनः । प्रसूतिकालेकिलयस्यह स्ताहस्तस्थितातस्यसमस्तसम्पत् ॥

हस्ताङ्गुलिः । स्त्री॰ करशाखायां ॥

हस्तामलकम् । न॰ करस्थितामलकी फले ॥ करस्थितस्वच्छजले ॥ वेदा न्तग्रन्थविशेषे ॥ पुं॰ शङ्कराचार्य शिष्यविशेषे ॥

हस्तावसेचनम् । न॰ उत्तरापोशाने ॥

हस्तास्त्रम् । न॰ प्रहरणे । हथियार इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

हस्तिकन्दः । पुं॰ बृहत्कन्दविशेषे । कुष्ठहन्तरि॰ गजकन्दे ॥

हस्तिकन्दकः । पुं॰ हस्तिकन्दे । स्वा र्थेकः ॥

हस्तिकरञ्जः । पुं॰ महाकरञ्जे ॥

हस्तिकर्णः । पुं॰ उरुबूके । एरण्डे । रक्तैरण्डे । स्वनामख्यातेप लाशप्रभेदे ॥ हस्तिकर्णः परंवृष्यो मेधायुर्बलवर्द्धनः ॥ हस्तिकन्दे ॥ गणदेवताप्रभेदे ॥

हस्तिकर्णकः ।) पुं॰ हस्तिकर्णा
हस्तिकर्णदलः ।) भिधेपलाशे । किंशुके ॥

हस्तिकारवी । स्त्री॰ अजमोदायां ॥

हस्तिकोलिः । गोपघोण्टायाम् ॥

हस्तिगिरिः । पुं॰ काञ्चीदेशे ॥

हस्तिघोषा । स्त्री॰ कोशातकीप्रभेदे । महाकोशातक्याम् । तुनिरा॰ घो षातोरञो॰ इ॰ भा॰ ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हस्तिचारिणी । स्त्री० महाकरञ्जे ॥

हस्तिचेष्टितम् । न० गजेङ्गिते ॥ तद्यथा । तत्रादौ दन्तकल्पनविधानम् । दन्तस्य मूलपरिधिं द्विरायतं प्रोज्झ्य कल्पयेच्छेषम् । अधिकमनूपचराणां न्यूनं गिरिचारिणां किञ्चित् ॥ कल्पितदन्तलक्षणन्तु । श्रीवत्सवर्द्धमानच्छत्रध्वजचामरानुरूपेषु । छेदे दृष्टेष्वारोग्यविजयधनवृद्धिसौख्यानि ॥ प्रहरणसदृशेषु जयो नन्द्यावर्त्ते प्रणष्टदेशाप्तिः । लोष्टे तु लब्धपूर्व्वस्य भवति देशस्य सम्प्राप्तिः ॥ स्त्रीरूपेऽस्वविनाशो भृङ्गारेऽभ्युत्थिते सुतोत्पत्तिः । कुम्भेन निधिप्राप्तिर्यात्राविघ्नञ्च दण्डेन ॥ ४ ॥ कृकलासकपिभुजङ्गेष्वसुभिक्षव्याधयो रिपुवशित्वम् । गृध्रोलूकध्वाङ्क्षश्येनाकारे जनमरकः ॥ ५ ॥ पाशेऽथवा कबन्धे नृपमृत्युर्जनविपत् स्रुते रक्ते । कृष्णे श्यावे रूक्षे दुर्गन्धे चाशुभं भवति ॥ शुभच्छेदलक्षणन्तु । शुक्लः समः सुगन्धिः स्निग्धश्च शुभावहो भवेच्छेदः । गलनम्लानफलानि च दन्तस्य समानि भङ्गेन ॥ अथ शुभाशुभमाह । मूलमध्यदशनाग्रसंस्थिता देवदैत्यमनुजाः क्रमात्ततः । स्फीतमध्यपरिपेलवं फलं शीघ्रमध्यचिरकालसम्भवम् ॥ अत विशेषफलमाह ।

दन्तभङ्गफलमथ दक्षिणे भूप्रदेशबलविद्रवप्रदम् । वामतः सुतपुरोहितेभयान् हन्ति साटविकदारनायकान् ॥ पुनरपि । आदिशेदुभयभङ्गदर्शनात् पार्थिवस्य सकलं कुलक्षयम् । सौम्यलग्नतिथिभादिभिः शुभं वर्द्धते शुभमथोऽन्यथा भवेत् ॥ दन्तभङ्गस्य विशेषफलमाह । क्षीरमिष्टफलपुष्पपादपेष्वापगातटविघट्टनेन वा । वाममध्यरदभङ्गखण्डने शत्रुनाशकृदतोऽन्यथा परम् ॥ ११ ॥ अधुना गजेङ्गितमाह । स्खलितगतिरकस्मात्त्रस्तकर्णोऽतिदीनः श्वसिति मृदु सुदीर्घं न्यस्तहस्तः पृथिव्याम् । द्रुतमुकुलितदृष्टिः स्वप्नशीलो विलोमो भयकृदहितभक्षी नैकशोऽसृक्छकृत्कृत् ॥ १२ ॥ शुभचेष्टितमाह । वल्मीकस्थाणुगुल्मक्षुपतरुमथनः स्वेच्छया हृष्टदृष्टिर्यायाद्यात्रानुलोमं त्वरितपदगतिर्वक्त्रमुन्नम्य चोच्चैः । कक्ष्यासन्नाहकाले जनयति च मुहुः शीकरं बृंहितं वा तत्काले वा मदाप्तिर्जयकृदथ रदं वेष्टयेद्दक्षिणञ्च ॥ प्रवेशनं वारिणि वारणस्य ग्राहेण नाशाय भवेन्नृपस्य । ग्राहं गृहीत्वोत्तरणं हि पश्येत्तोयात् स्थलं वृद्धिकरं नृपस्य ॥ १४ ॥ इति वाराह्यां ८२ऽध्यायः ॥

हस्तिच्छाया । स्त्री० गजच्छायायाम् । कुञ्जरच्छायायाम् ॥

हस्तिजिह्वा । स्त्री॰ नाडीविशेषे । यथा । हस्तिजिह्वेत्यलम्बुषाख्यानाडी तस्याः पुरः स्थिता । तस्यादिडायाः । सव्यभागस्थमूर्द्धादिपादाङ्गुष्ठान्तमाश्रिता । हस्तिजिह्वाख्यानाडी दक्षिणे चक्षुषि स्थितेति ॥

हस्तिदन्तः । पुं॰ मूलके । मूली॰ इ॰ प्र॰ मूलि ॥ नागदन्ते । खूंटी॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ हस्तिभीरदे ॥

हस्तिदन्तकम् । न॰ मूलके ॥

हस्तिदन्तफला । स्त्री॰ एर्वारौ । ककडी॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥ हस्तिदन्तवत्फलान्यस्याः ॥

हस्ती । पुं॰ महामृगे । पीलौ । अस्य पर्यायास्तु । दन्ती दन्तावलो हस्ती॰ द्विरदोऽनेकपो द्विपः । मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ इभः स्तम्बेरमः पद्मीति ॥ हस्तः शुण्डोऽस्यास्ति । हस्ताज्जाताविती निः ॥ हस्तिनापुरस्य निर्माणकर्त्तरि सुहोत्रराजपुत्रे ॥ यथा । बृहत्क्षत्रस्य सुहोत्रः पुत्रः सुहोत्राद्धस्तीति विष्णुपुराणम् । नारीचैव कामुकोन्मत्तं गजं राजा महाधनम् । दृष्ट्वामुक्तं तत्परत्वे हविषो दतीति कालिकापुराणम् ॥

हस्तिनखः । पुं॰ अवक्षोपाने । पूर्द्वारि मृत्कूटे । पुरद्वाराऽऽवरणार्थं कृते कर्मनिम्ने मृत्कूटे ॥ दुर्गं पुरद्वार समीपे युद्धार्थं यद्वर्त्तते मन्तः सोपानयुक्तमृत्कूटं यवक्षिस्त्वा॰ विपक्षेषु खण्डादिकं क्षिप्यते तत्र हस्तिनखश्चान्यो ॥ पूर्द्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नित्यमरः । हस्तिनो मखमिव । हस्तिनानखमस्त्यस्य इति वा । खनु अवदारणे । अन्ये त्वपीतिडः ॥

हस्तिनपुरम् ।)
हस्तिनापुरम् ।) न॰ गजाह्वये हास्तिनपुरे ॥ हस्ती नाम राजा॰ तेन निर्मितत्वात् ॥

हस्तिनी । स्त्री॰ गजयोषायाम् । करिण्याम् ॥ धेनुकायाम् । वशायाम् ॥ भाद्रपदादौ हस्तिनी प्रसूते तदाह महाकालिदासः । भावी तदाधिकरमेकलभः करिण्या चेयं प्रसूयत इति शुभी न भवि । चन्द्रव्ययेन रपतेर्यदि भूमिदेवे तद्दानमस्ति तदुपद्रवशान्तयेऽस्य॰ इति ॥ नारीजातिविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला । कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च नितम्बखर्वा खलु-हस्तिनीयमिति ॥ हट्टविलासिन्याम् ॥ हस्तिशुण्ड्याम् ॥

हस्तिनीदुग्धम् । न॰ हस्तिन्याः क्षीरे ॥ तद्गुणा यथा । वृंहणं हस्तिनीदुग्धं मधुरं तुवरं गुरु । वृष्यं बल्यं हिमं स्निग्धं चक्षुष्यं स्थिरताकरमिति ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हस्तिनीपुरम् । न० हस्तिनापुरे ॥

हस्तिपः । पुं० हस्तिपके ॥ हस्तिनं पाति । पा० । आतोनुपे- तिकः ॥

हस्तिपकः । पुं० हस्त्यारोहे । आधोरणे । निषादिनि ॥ स्वार्थे कन् ॥

हस्तिपदः । पुं० हस्तिकन्दे ॥

हस्तिपर्णिका । स्त्री० राजकोशातक्याम् ॥

हस्तिपर्णी । स्त्री० राजकोशातक्याम् । मेनुका० इ० भा० प्र० ॥ एर्वारौ । कर्कट्याम् ॥ मोरटायाम् ॥

हस्तिमदः । पुं० गजमदे । दाने ॥

हस्तिमल्लः । पुं० सुरद्विपे । ऐरावते । अभ्रमातङ्गे ॥ विनायके । विघ्नराजे ॥ शङ्खनागे ॥

हस्तिमुखः । पुं० गणेशे ॥ हस्तिन इव मुखं यस्य ॥

हस्तिरोहणकः । पुं० महाकरञ्जे ॥

हस्तिलक्षणम् । न० गजस्वरूपे ॥ तन्निरूपणं यथा । भद्रो मन्दो मृगो मिश्र एतस्रो गजजातयः ॥ तत्रादौ भद्रलक्षणम् । मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा न चोपदिग्धा न कृशाः क्षमाश्च । गात्रैः समैश्चापसमानवंशा वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥ मन्दलक्षणं यथा । वक्षोऽथ कक्ष्यावलयः श्लथाश्च लम्बोदरस्त्वग्बहली गलश्च । स्थूलाथ कुक्षिः सह मेचकेन सैंही दृक् च मन्दस्य मतङ्गजस्य ॥ २ ॥ मृगसङ्कीर्णलक्षणन्तु । मृगास्तु कृशाधरवालमेढ्रास्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः । स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्नाः ॥ ३ ॥ अथ तेषामुन्नतिदैर्घ्यपरिणाहानां प्रमाणमाह । पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्यमष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् । एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥ अथ तेषां वर्णमदलक्षणमाह । भद्रस्य वर्णो हरितो मदश्च मन्दस्य हारिद्रकसन्निभाश्च । कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥ ५ ॥ गजानां शुभलक्षणान्याह । ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः । चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशास्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः ॥ ६ ॥ विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः कूर्मोन्नतैर्द्विनवविंशतिभिर्नखैश्च । रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवालाः धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥ दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्कराः सजलाम्बोदनिनादबृंहणाः । बृहदायतवृत्तकन्धरा धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥ ८ ॥ अथाशुभलक्षणान् गजानाह । निर्मदाभ्यधि

कहीनमखाङ्गान् कुब्जवामनकमेव
विषाणान् । हस्त्यकोषफलपुष्कर
हीनान् श्यावनीलमथवासिततालू
न् ॥ स्वल्पवक्त्ररुहमत्कुणषण्ढा
न् हस्तिनीसदृगजन्सहयुक्तान् । ग
र्भिणीश्च नृपतिः परदेशं प्रापयेद्बहु
विरूपफलास्ते ॥ १० ॥ अथ कुब्जा
दीनां लक्षणानि तु । सङ्क्षिप्तवक्षो
जघनः पृष्ठमध्यसमुन्नतः । प्रमा
णहीनस्तन्नाभिः स कुब्जो वारणा
धमः ॥ आनाहायामसंयुक्तो यो
निह्रस्वो भवेद्गजः । वामनः स स
म्ख्यातो भग्नुनीचवक्षः प्रदः ॥
सर्वथाप्यवसम्पूर्णो हस्तो सुपरिवर्जि
तः । मत्कुणः स समाख्यातः
सङ्ग्रामे प्राणघातकः ॥ पादयोः स
न्निकर्षः व्याहसनागमगच्छतः
। सम्प्रष्टोऽध्वनियुद्धे बलवर्जनं
पूजितः ॥ अनन्ताभ्यधिकं यस्य वि
स्तारेणायतनान्तरम् । विकटः स वि
निर्दिष्टो दुर्निमित्तो गजः ॥
इति वाराह्यां ६२ अध्यायः ॥

हस्तिलोध्रः ।) हस्तिलोध्रकः ।) पुं० लोध्रे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिवाहः । पुं० अङ्कुशे ॥

हस्तिविषाणी । स्त्री० कदल्याम् ॥

हस्तिशाला । स्त्री० चतुरे । गजगृहे । पीलुस्थाने ।

हस्तिशुण्डा ।) हस्तिशुण्डी ।) स्त्री० क्षुपविशेषे । हस्तिशुण्ड्याम् । भूरुण्ड्याम् । हातीशुंडा० इ० गौ० भा० प्र० । अस्थिसंहारे ॥ यथा । पञ्चपल्ल्यऽस्थिसंहारी हस्तिशुण्डीसमालिकेति हारावली ॥

हस्तिश्यामाकः । पुं० हातियाश्यामा इति गौडप्रसिद्धे शस्ये ॥

हस्ते । अ० पाणौ ॥

हस्तेकरणम् । न० पाणिग्रहणे । विवाहे ॥

हस्त्यध्यक्षः । पुं० गजाध्यक्षे ॥ तल्लक्षणं यथा । हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वन्यजातिविशारदः । क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो हस्त्यध्यक्षः प्रशस्यते ॥ इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥

हस्त्यायुर्वेदः । पुं० हस्तिचिकित्साशास्त्रे । गजायुर्वेदे ॥

हस्त्यारोहः । पुं० हस्तिपके । निषादिनि ॥ तल्लक्षणन्तु । एतैरेव गुणैर्युक्तः स्थानासनविशेषवित् । हस्त्यारोही नरेन्द्रस्य सर्वकर्मसु शस्यते ॥ इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥ एते हस्त्यध्यक्षगुणाः ॥ हस्तिनमारोहति । रुहेः कर्मण्यण् ॥

हस्त्यालुकम् । न० कुञ्जरालुके । दीर्घवृन्तायुक्ते महाशरीरे कन्दविशेषे ।

हस्रः । त्रि० मूर्खे । हसति । हसि०

। स्फायितश्चौतिरक् ॥

हहलम् । न० हालाहले । इ० श० चं० का ।

हहाः । पुं० हाहानामगन्धर्वे ॥

हा । अ० विषादे । शुचि । शोके । अर्त्तौ । पीडायाम् । दुःखे । कुत्सायाम् । विस्मये । धातौ ॥ जहाति । ओहाक् त्यागे । क्विप् ॥ यथा । प्रारब्धव्ये निरुद्योगो जागर्त्तव्ये प्रसुप्तकः । विश्वस्तव्ये भयस्थाने हा नरः कोन हन्यते ॥

हाकलि: । स्त्री० मात्रावृत्तप्रभेदे ॥ लक्षणन्तु । द्विजगणसगणभगणकलिताभवतिचतुर्दशकलकलिता । अन्तेगुरुमुपधायसदा हाकलिरेषा भवति लता ॥ यथा । कौमुदकुमुदबन्धुवदना स्मितपीयूषजनितमदना । चपलविलोचनविजितहरिणी हरति मनः सुमनस्तरुणी ॥

हाङ्गर: । पुं० ग्राहाख्ययादसि ॥

हाटक: । पुं० न० स्वर्णे । हेमनि । कनके । हटति । हटदीप्तौ । णवुल् । हाटकमिव । कन् । धत्तूरे । त्रि० स्वर्णनिर्मिते ॥

हाटकेश: । पुं० पातालाधिपतीश्वरे ॥ हाटकाख्यस्वरसविशेषकृद्भवः ॥

हाटकेश्वर: । पुं० गोदावरीतीरस्थशिवविशेषे ॥

हातव्य: । त्रि० त्यक्तव्ये ॥ यथा । बीभत्सा विषयाजुगुप्सिततमः कायो वयोगत्वरं प्रायो बन्धुभिरध्वनीव पथिकैर्योगो वियोगावहः । हातव्योऽयमसारएषविरसः संसारइत्यादिकं सर्वस्यैव हि वाचि चेतसि पुनः कस्यापि पुण्यात्मनः ॥

हानम् । न० स्तौ । वेतने । प्रस्थाने । पुं० राक्षसे ।

हानम् । न० त्यागे । उत्सर्गे ॥ आक्षान्तिकोपक्रमे ॥

हानि: । स्त्री० अल्पत्वे ॥ अपचये । क्षतौ ॥ आयुषः क्षणमात्रोऽपि नलभ्यः स्वर्णकोटिभिः । सचेन्निष्फलतां याति का नाम हानिस्ततोऽधिका ॥ विनाशे । हानम् । ओहाक् त्यागे । ग्लास्थाहाभ्यो निः ॥ यद्वा । हीयते । ओहाक्० । वहिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् इति निः ॥

हानु: । पुं० दन्ते ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हान्तम् । न० स्तौ । मरणे ॥ हन्ति । हन० । असजिगमिनमिहनिभ्यश्चक्षांशुद्धिर्ष्टिनिष्ठन् ।

हापनीय: । ० वञ्चनयोग्ये ।

हापित: । त्रि० त्याजिते । हानिङ्गमिते ॥

हापुत्रिका ।) स्त्री० पक्षिविशेषे ॥
हापुत्री ।)

तत्पर्यायायथा । अयस्सर्पी० ख
ञ्जनिकातुलिका० स्फोटिकेतिचि
काण्डशेष: । गोभण्डीर: वङ्ग
कोरेहापुरीराजभट्टिकेतिहाराव
ली ॥

हाफिका । स्त्री० जृम्भणे । जृम्भाया
म् । उपपुष्पिकायाम् । जम्भाई०
ई० भा० ॥

हायन: । पुं० अर्चिषि । ज्वालि ।
अग्ने: शिखायाम् ॥ व्रीहिप्रभे
दे । नीवारादावितिमुकुट: ।
षष्टिकव्रीहिस्वामी । शालिजातिवि
शेषे इतिभरत: ॥ पुं० न०
संवत्सरे । शरदि । वर्षे ॥ जहा
तिभावानुदकम् । ओहाक्त्यागे ।
भावान्जिहीतेव्याप्नोतिवा । ओ
हाङ्गतौ । हृश्रीहिकायिषीवि
त्युणवलाट् ।

हार: । पुं० मुक्तावली । मुक्तादाम
नि । युधि । सङ्ग्रामे । संयुगे ।
गुरुवर्णे ऽऽ ॥ सुग्रीववानरस्यश्व
शुरे । न० हरेश्चरिते ॥ वि० मनो
हरे ॥ मनोह्रियतेऽनेन । हृञ्० ।
घञ् ॥ यद्वा । हारयतिमन: ।
स्वार्थेण्यन्तादच् ॥ हरणम् । भा
वेघञ् ॥

हारक: । पुं० कितवे । चौरे ॥ ग
द्यभेदे ॥ विज्ञानविशेषे ॥ शाखोट
वृक्षे ॥ आजकाङ्के ॥ वि० हरणक
र्त्तरि ॥ हरति । हृञ्० । ण्वुल्
॥ ह्रियते । बाहुलकात्कर्मणि
ण्वुल् ॥

हारहारा । स्त्री० कपिलद्राक्षायाम् ॥

हारहूरम् । न० मद्ये ॥ पुं० हिमव
न्द्र: ॥

हारहूरा । स्त्री० द्राक्षायाम् ॥

हारहूरका । स्त्री० गोस्तन्याम् ॥

हारावली । स्त्री० पुरुषोत्तमकृतको
षविशेषे ॥ हारपङ्क्तौ ॥

हारि: । स्त्री० पथिकसन्ताने । पथि
कपङ्क्तौ ॥ द्यूतादौपराजये ॥
वि० मनोज्ञे । रुचिरे ॥ शुभे ॥
हरति । हृञ्० । बाहुलकादिञ् ॥

हारिकण्ठ: । पुं० कोकिले ॥ वि०
हाराऽन्वितगले ॥

हारिणिक: । पुं० मृगयौ ॥ हरिणा
न्हन्ति । पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ती
तिठक् ॥

हारिणी । स्त्री० अत्यष्टिच्छन्द १७
प्रभेदे ॥ तल्लक्षणन्तु । वेदर्त्वश्वैर्म्भ
भनमयलागश्चेत्तदाहारिणी । य
था । यस्यानित्यंश्रुतिकुवलयेशो
भालिनीलोचनेराग: स्त्रीयोऽधर
किसलयेलाक्षारसारञ्जनम् । गौ
रीकान्ति: प्रकृतिरुचिरारत्याङ्गराग
च्छटासालंसारेरजनिनकथंराधाम
नोहारिणी ॥ हारवत्याम् ॥

हारित: । पुं० पक्षिविशेषे । हारी

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

लक्ष्मणम्। हल०। ज्वलतीतिण:॥ हन्यतेऽनयावा। हलमेतिघञ्॥ हालाहलं हन्ति चैकं हालातु साम्रपीठकम्। तालमर्थे॥

हालास्यस्थानम्। न० चिदम्बराभिधेदेश्या: स्थाने।

हालाहल:। पुं० न० विषप्रभेदे॥ तत्स्वरूपन्तु। गोस्तनाभफलोगुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा। तेजसाथस्य दह्यन्ते समीपस्थाद्रुमादय: किञ्चिन्मात्रां हिमालये। दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते॥ हालेव आहलति। हल० पचाद्यच्॥ हालाहलेनैव विषं विषं रसादरं जनाल्पयमेवमन्वति। योगेन जागर्ति निपीयतं शिव: स्वयन्त्ररसांमुच्यति निद्रया हरि:॥

हालाहल:। पुं० कीटविशेषे। अञ्जनिकायाम्। कुटिलकीटके॥

हालाहलधर:। पुं० सर्पे। हालाहलस्य धरो धारक:॥

हालाहला। स्त्री० अञ्जनिकायाम्। गिरिकायाम्। बालमूषिकायाम्॥

हालाहली। स्त्री० मदिरायाम्॥

हालिक:। पुं० कर्षकवृषे। सैरिकी। हलेन खनति। सेनदीव्यतिखनतीति ठञ्॥ हलं वहति० हलस्यायं वा। हलसीराट्ठक्॥

हालिनी। स्त्री० स्थूलपल्ल्याम्॥

हाली। स्त्री० कनिष्ठशालिकायाम्। यथा। कनिष्ठाश्यालिकाहालीयन्त्रिकाकेलिकुञ्चिकेतिहेमचन्द्र:॥ मदिरायाम्॥

हालु:। पुं० दन्ते॥

हाव:। पुं० आह्वाने। स्त्रीणां विलासादौ। नारीणां शृङ्गारभावसूक्रियायाम्॥ यथा। स्त्रीणां विलासो बिब्बोको विभ्रमो ललितं तथा। हेला लीलेत्यमी हावा: क्रियाशृङ्गारभावजा:॥ शृङ्गाराम्० रत्यादे: भावान्मनोविकाराज्जाता: क्रियास्ते हावशब्दवाच्याविलासादिका हावशब्दवाच्या इत्यर्थ:॥ ह्वनम्। हुदानादनयो:। क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते० इत्यव्विषयेघञ्। इतिशब्द: प्रकारे। तेनान्येऽपि बोध्या:। लीलाविलासो विच्छित्तिर्विभ्रम: किलकिञ्चितम्। मोट्टायितं कुट्टमितं विब्बोको ललितं तथा। विहृतञ्चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजा इति॥ ह्वयन्ते रागिणोऽनेनेति हाव:। यद्वा ह्वयन्ते रागिण: कामाज्ञानेनेति हाव:। अधिकरणे करणे वा घञ्। यथोक्तम्। युवानोऽनेन ह्वयन्ते नारीभिर्मदनानले। अतो निरुच्यते हावस्ते विलासादयो मता इति। हाक

हंवाययतिशोभयति वेशोभर्थे । ड: ॥

हासः । पुं० हास्ये ॥ हसनम् । हसि हसने । स्वनहसोर्वेतिपक्षे घञ् ॥ प्रकाशे ॥

हासिका । स्त्री० हासे । हासी० इ० भा० ॥ हसि० । धात्वर्थनिर्देशेण्वुल् ॥ प्रकाशे ॥

हास्तिकम् । न० गजतायाम् । करिसमूहे ॥ हस्तिनांसमूहः । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ हस्तिनीनांसमूहो वा ॥ भस्याढेतिपुंवद्भावः ॥ त्रि० हस्त्यारोहे ॥ हस्तिनाचरति० गच्छति । चरतीतिठक् ॥

हास्तिनम् । न० हस्तिनापुरे ॥ हस्तिदघ्नं । गजपरिमाणे ॥ हस्तिप्रमाणमस्य । पुरुषहस्तिभ्यामण् चेत्यण् । इनण्यनपत्येइतिप्रकृतिभावः ॥

हास्तिनपुरम् । न० हस्तिनापुरे ॥

हास्तिनायनः । पुं० हस्तिनोगोत्रापत्ये ॥ नडादित्वात्फक् । हास्तिनायनेतिटिलोपाभावः ॥

हास्यम् । न० रसविशेषे । हसे । हासे । यथा । विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् । हास्योहासः स्थायिभावः श्वेतः प्रथमदैवतः ॥ विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्यहसेज्जनः । तदत्रालम्बनंप्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनंमतम् ॥ अनुभावो विसर्गाद्वदनस्मेरतादिकः निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ज्येष्ठानांस्मितहसितेमध्यानां विहसितावहसितेच । नीचानामपहसितं तथातिहसितन्त्वषड्भेदाः ॥ ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात्स्पन्दिताधरम् । किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्रहसितं कथितंबुधैः । मधुरस्वरंविहसितंसांसशिरःकम्पमवहसितम् । अपहसितंसास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् । हसि० । ऋहलोर्ण्यत् ॥ त्रि० परिहसनीये ॥

हाहलम् । न० हालाहले ॥

हाहा । अ० विस्मये । शोके ॥

हाहाः । पुं० गन्धर्वविशेषे । हाहाहूहूश्चैवमाद्यागन्धर्वास्त्रिदिवौकस इत्यमरः ॥ हाइतिशोकव्यञ्जकशब्दंजहाति । ओहाक्त्यागे । विच् । प्रसिद्धाह: । अव्युत्पत्तिपक्षे० प्रसि० हाहान् । आतोधातोरित्यस्याप्रवृत्तेः ॥

हाहाकारः । पुं० शोकध्वनौ ॥ हाहाशब्दे । हाहाकरणम् । भावेघञ् ।

हाहालम् । न० हालाहले ।

हाहाः । पुं० देवगन्धर्वे । साम्नायम् । गन्धर्वौहाहाहूहुप्रोक्तौगन्धर्वोगायनोऽपिचेतिसाहसाङ्कः । गन्धर्वप्रीतिहाहासौरितिवाचस्पतिः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हाहहूहू । पुं० गन्धर्वः ।

हि अ० पादपूरणे । हेतौ । विशेषे । अवधारणे । प्रश्ने । हेत्वपदेशे । सम्भ्रमे । असूयायाम् । अप्यर्थे । विषदनुभवप्रासङ्गौ । हिनोति । हि गतौ । विच् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । क्विपतुगभावो वा । भावे वा प्रत्ययौ ।।

हिंसकः पुं० व्याघ्रे । हिंस्रपशौ । अथर्ववेदज्ञब्राह्मणे । शत्रौ । त्रि० हिंसाकर्त्तरि । नृशंसे । घातुके । हिनस्तच्छीलः । हिसि हिंसायाम् । निन्दहिंसक्लिशेति वुञ् । शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्नतु । चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ।

हिंसा । स्त्री० चौर्यादिकर्मणि । आदिनाऽर्धनवाससताडनादयो ग्राह्याः । घाते । वधे । अमरः । प्राणिवधे । सा च कृतकारितानुमोदितभेदेन त्रिविधा । कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां पीडने । प्राणवृत्तिच्छेदे । स्वाभिप्रायप्रकटनेन परवृत्तिच्छेदने । कायक्लेशं मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः । यः प्रवर्त्तयति तेषामसौ हिंसेति समासतः । इति देवलः । हिंसनम् । हिसि० । गुरोश्च हलः । टाप् । एहैमुराश्शरण्ये वानिवसन्नात्मवान् द्विजः । नाऽवेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् । कथं तर्हि तुल्ये हिंसात्वे वैदिकी दीक्षादिगा हिंसा नाधर्मायेत्यत आह । या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे । अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ । इति मनुः । या श्रुतविहिता कर्मविशेषदेशकालादिनियता । अस्मिन् जगति स्थावरजङ्गमात्मनि० अहिंसामेव तां जानीयात्० हिंसाजन्याधर्मविरहात् । दैवपशुहननम्० अधर्म० प्राणिहननत्वात्० ब्राह्मणहननवदित्याद्यनुमानम्० उपजीव्यशास्त्रबाधादेव न प्रवर्त्तते । दृष्टान्तोक्तब्राह्मणहननस्याप्यधर्मत्वे । शास्त्रमेवोपजीव्यम् । वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ । यस्मादनन्यप्रमाणको धर्मो वेदादेव निःशेषप्रकाशतां गत इति कुल्लूकभट्टः ।। यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः । भृत्यानाञ्चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा ।। बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् । पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ।। तमनु । पुरातनेष्वपि ऋषिकर्त्तृकयज्ञेषु भक्ष्याणां मृगपक्षिणां मांसैः पुरोडाशा अभवन् । तस्मात्० यज्ञार्थमधुनातनैरपि मृगपक्षिणो वध्या इति कुल्लूकभट्टः ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हिंसाकर्म्म । न॰ अथर्ववेदोक्तमन्त्रयन्त्रादिनिष्पादितमारणोच्चाटनादिक्रियायाम् । अभिचारे ॥ हिंसाफलं कर्म्म । शाकपार्थिवादिः ॥

हिंसात्मकः । त्रि॰ हिंसास्वभावे ॥

हिंसारुः । पुं॰ व्याघ्रे ॥

हिंसालुकः । पुं॰ खादुकेशुनि । कटखना॰ खाणया॰ कुत्ताइ॰ भा॰ ॥

हिंसितः । त्रि॰ प्राप्तहिंसे । हिंसांप्राप्ते ॥ यथा । यस्तु कन्यां पितादत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः । अष्टौ पितृगणास्तेन हिंसिता नात्र संशयः ॥ इ॰ वाराहपु॰ ॥

हिंसीरः । पुं॰ व्याघ्रे ॥ त्रि॰ खले । दुष्टे ॥ हिनस्ति हिंस॰ । हिंसीरश्चीरचौ । खरेभेदः ॥

हिंस्रः । पुं॰ घोरे ॥ भीमसेने ॥ हरे ॥ त्रि॰ हिंसाशीले । घरारौ । घातुके ॥ हिंस्राणां हिंसने दोषाभावो यथा । क्रूराकार्यासताधश्च हिंस्रेषु च जन्तुषु । हिंसायां न हि दोषश्च हिंस्राणां स्वव्रजेश्वर । इ॰ ब्र॰ वै॰ कृ॰ जन्मखण्डे ८५ अध्यायः ॥ हिनस्ति । हिंस॰ । नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥

हिंस्रकः । पुं॰ हिंस्रपशौ । व्याडे ॥ स्वार्थे कः ॥

हिंस्रपशुः । पुं॰ हिंसकजन्तौ । व्याडे । हिंसके ॥

हिंस्रा । स्त्री॰ हीस॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ख्याते । काकादन्याम् ॥ जटामांस्याम् ॥ वसायाम् ॥ हिनस्ति । हिंस॰ । रः । टाप् । इगवेतुकाधाम् ॥ नाड्याम् ॥

हिक्का । स्त्री॰ ऊर्द्ध्ववातप्रवृत्तौ शब्दविशेषे ॥ रोगोपसर्गविशेषे ॥ रोगविशेषे ॥ अस्याविप्रकृष्टनिदानमाह । विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः । शीतपानाशनस्नानरजोधूमैस्तथानिलैः ॥ व्यायामकर्म्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः । हिक्काश्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ अपतर्पणम्॰ अनशनादि । सम्प्राप्तिमाह । वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्कां करोति हि । अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ॥ सामान्यलक्षणन्तु । मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् । सदोषवानाशु हिनस्त्यसून् यतस्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैरिति ॥ हिनस्तीति हिक्का । पृषोदरादित्वत् साधुः । हिगिति कायति॰ शब्दं करोतीति वा । हिक्कनम् । हिक्क अव्यक्ते शब्दे गुरोश्च व्यः टाप् ॥ यद्वा । हिक्कयते । हिक्क हिंसाम् । पचाद्यच् ॥

हिक्कारः । पुं॰ सामभक्त्यन्तरे । पाद्य

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भक्तिकस्य साम्नः प्रथमायाम् भक्तौ ॥

हिङ्गु । न० मूलविशेषस्य निर्य्यासविशेषः ॥ तस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा । सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं हिङ्गु रामठम् ॥ हिङ्गूष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासहृत् । रसे पाके च कटुकं स्निग्धं लघ्वग्निदीपनम् ॥ शूलगुल्मोदरानाहकृमिघ्नं पित्तवर्द्धनमिति ॥ हिनोति । हि गतौ वृद्धौ च । हिं गच्छतीति वा । मृगय्वादिः ॥ वंशपत्र्याम् ।

हिङ्गुनाडिका । स्त्री० नाडीहिङ्गुनि । रामस्यम् ॥

हिङ्गुनिर्य्यासः । पुं० निम्बवृक्षे । हिङ्ग्वाकारो हिङ्गुगन्धो वा निर्य्यासोऽस्य । हिङ्गुरसे ॥

हिङ्गुपत्रः । पुं० इङ्गुदीवृक्षे । हिङ्गोटाङ्क० आ० प्र० ॥ हिङ्गुनः पत्रमिव पत्रं यस्य ॥

हिङ्गुपत्री । स्त्री० कारव्याम् । पृथुकायाम् । त्वक्पत्र्याम् । तस्या गुणा यथा । हिङ्गुपत्री भवेद्रुच्या तीक्ष्णोष्णा पाचनी कटुः । हृद्वस्तिरुग्विबन्धार्शःश्लेष्मगुल्मानिलापहा ॥ हिङ्गुपत्रमिव पत्रमस्याः ॥ हिङ्गुनः पत्रे ॥

हिङ्गुपर्णी । स्त्री । वंशपत्र्याम् ॥

हिङ्गुलः । पुं० न० कुरुविन्दे । हंसपादे । अग्निनामा । लक्षणानि गुणाश्च यथा । हिङ्गुलं दरदं म्लेच्छं चित्रासं चूर्णपारदम् ॥ दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः । हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरः ॥ चर्मारः शुक्लवर्णः स्यात्सपीतः शुकतुण्डकः । जपाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥ तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि । हृल्लासकुष्ठज्वरकामलांश्च प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति ॥ ऊर्द्ध्वपातनयुक्त्या तु डमरुयन्त्रपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य सूतन्तु शुद्धमेव न शोधयेत् ॥ शोधनविधिस्तु । मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम् । सप्तवारान् प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् । शोधितस्य गुणास्तु तिक्तं कषायमित्यादिना । हिङ्गुलाद्रसाकर्षणविधिर्यथा । निम्बूरसैर्निम्बपत्ररसैर्वा याममात्रकम् । घृष्ट्वा दरदमूर्द्ध्वन्तु पातयेत्सूतयुक्तिवत् । ततश्चोर्द्ध्वपिठरीलग्नं गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् । शुद्धमेव हि तत्सूतं सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ इ० भा० प्र० ॥ सिन्दूरे ॥

हिङ्गुला । स्त्री० देशविशेषः । यथा । ब्रह्मरन्ध्रं हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः । कोट्टवी सा महामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी ॥ इति तन्त्रचूडा ।

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

मणीपीठमाला ॥ वामनपुराणे मपि यथा । कन्याचैतृप्वे दस्ता तासां स्वशिलिहिङ्गुता । ततस्ता मा इत्वालाकं प्रभाभिरत्नमूर्त्तिमान् शङ्करोवरदोलिकाश्रेयोऽर्थायचेतस इत त्वां पूजयिष्यन्ति सुराश्चये पितरस्तथा ॥ यक्षविद्याधराः स्वैर मानवांश्च शुभङ्करि । त्वांलोप्यन्ति स दादेविबलिपुष्पोत्करैः करैः । चर्चिकेति शुभं नामयस्मात्रुधिरचर्चिता । इत्युक्तेशमुक्ता वरदेन चर्चिकाभूता नु याता हरिचर्मवासिनी- महीसमन्ताद्विचचार सुन्दरीसमलंगता हैङ्गुलमाद्यमुत्तममिति ॥

हिंगुलिः । पुं० हिंगुले ॥

हिंगुलिका । स्त्री० कण्टकार्य्याम् । भण्टाक्याम् ॥

हिंगुली । स्त्री० वार्त्ताक्याम् । सिंह्याम् । भण्टाक्याम् ॥ हिंगुला ति । ला० । आतोऽनुपसर्गे कः । गौरादित्वात् ङीष् ॥ बृहत्याम् । कण्टकार्य्याम् ॥

हिंगुलुः पुं० न० रङ्गद्रव्यविशेषे ॥ यथा । दारदस्तु हिंगुलुः स्याद्धिङ्गुलः रक्तपर्य्यायमिति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिंगुशिराटिका । स्त्री० वंशपत्र्याम् ॥

हिंगूलम् । न० आलुविशेषे । मधुमूले । मौचालू० इ० गौ० दे० भा० प्र० ॥

हिज्जः । पुं० हिज्जले ॥

हिज्जलः । पुं० इज्जले । निचुले । जलवेतसविशेषे ॥ यथा । इज्जलो हिज्जलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा । जलवेतसवद्दोषो हिज्जलोयं विषापहः । इति भावप्रकाशः ॥ हिनोति हिगतौ वृद्धौ च । क्विप् । हित् जलमस्य ॥ स्थलवेतसइत्यन्ये ॥ समुद्रफलेति ख्यातद्रुमे इत्यपरे ॥

हिञ्जीरः । पुं० हस्तिपादबन्धे । निगडे । अन्दुके ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

हिडम्बः ।)
हिडिम्बः ।) पुं० असुरविशेषे ॥

हिडिम्बजित् ।)
हिडिम्बनिसूदनः ।) पुं० भीमसेने ॥
हिडिम्बभित् ।)

हिडिम्बा । स्त्री० हिडिम्बासुरभगिन्याम् ॥

हिडिम्बापतिः ।)
हिडिम्बारमणः ।) पुं० हनूमति । रामदूते । अर्जुनध्वजे ॥

हिण्डनम् । न० भ्रमणे । रते ॥ याने । क्रीडायाम् ॥ हिडि गत्यनादरयोः । ल्युट् ॥

हिण्डकः । पुं० लग्नाचार्ये ॥

हिण्डिरः । पुं० डिण्डीरे ॥

हिण्डी । स्त्री० शिखरवासिन्याम् । दुर्गायाम् ॥ इ० वि० शिवः ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हिण्डीप्रियतम: । पुं॰ शिवे ॥

हिण्डीर: । पुं॰ समुद्रफेने । अब्धिकफे । फेने । हिण्डीतिशब्दमीरयति । ईरगतौकम्पनेच । पचाद्यच् । अण् वा ॥ यद्वा । हिण्डते ॰ इतस्ततोगच्छति । हिडि॰ । बाहुलकादीरन् ॥ वार्त्ताकौ ॥ पुरुषे ॥ रुचके । बलुङ्गवे ॥

हितम् । न॰ आप्तवाक्ये । परिणामे सुखकरवाक्ये । त्रि॰ पथ्ये । उत्तरकालेष्टफलवति । अनुकूले ॥ गते ॥ धृते ॥ आप्ते । उपकर्त्तरि ॥ डुधाञ् : क्त: । दधातेर्हि: ॥ मङ्गले ॥

हितक: । पुं॰ शिशौ ।

हितकारी । त्रि॰ मङ्गलकारके ॥

हितप्रणी । पुं॰ चारे । हिते ॥

हितावली । स्त्री॰ औषधविशेषे । अङ्गारकुष्ठके ।

हितैषी । त्रि॰ हितार्थिनि । हितेच्छाकारिणि ॥ हितमिच्छतीतिश्च य: ॥ विमलंकलुषीभवच्चचेत: कथयत्येवहितैषिणंरिपुञ्च ॥

हितोक्ति: । स्त्री॰ पथ्यवचने ॥

हितोपदेश । पुं॰ सत्परामर्शदाने ॥ विष्णुशर्म्मकृतनीतिग्रन्थविशेषे

हिन्ताल: । पुं॰ वृक्षविशेषे । अस्य पर्यायगुणाश्चयथा । हिन्ताल: स्थूलतालश्चवन्यपत्रोबहद्दल: । स्थिरपत्रोहिंधालिश्च : शिरापत्रोस्थिराङ्कुर: । गर्भस्रावीनीलतालीभीषणोबहुकण्टक: । अम्लसारोहहलाख: स्याच्चतुर्दशधाभिध: ॥ हिन्तालोमधुराम्लश्चकफकृत्पित्तदाहनुत् । श्रमतृष्णापह: रोचिशिशिरोवातदोषकृत् ॥ तृणराजविशेषोयम् । यथाहवशिष्ठ: । गुवाताल हिन्तालास्तथातालीचकेतको । खर्ज्जूरनारिकेलौचसप्तैतेतृणराजका इति । पूगेरस्तुहिन्ताल: कौवंकिरिटितत्फलमितिचिकाण्डशेष: ॥ हीनोऽल्पस्ताल: । पृषोदरादि: ॥

हिन्दु: । पुं॰ कलौ । साम्प्रतानां चतुर्वर्णानांसंज्ञेयम् । अथोक्तंमेरुतन्त्रे २३ प्रकाशे । पश्चिमाम्नायमन्त्रास्तुप्रोक्ताश्चारब्भभाषया । अष्टोत्तरशताशीतिर्येषांसंसाधनात्कलौ ॥ पञ्चखाना: सप्तमीरानवशाहामहाबला: । हिन्दुधर्मप्रलोप्तारोजायन्तेचक्रवर्त्तिन: ॥ हीनञ्चदूषयत्येवहिन्दुरित्युच्यतेप्रिये । पूर्वाऽऽम्नायेनवशतंषडशीति: प्रकीर्त्तिता: । फिरङ्गभाषयामन्त्रास्तेषांसंसाधनात्कलौ । अधिपामन्दिराणाश्चसङ्ग्रामेष्वपराजिता: । इङ्ग्रेजानवषट्पञ्चलण्डजाश्चापिभाविनङ्गन ॥

हिन्दोलः । पुं० श्रावणशुक्लपक्षविहितभगवद्यात्राविशेषे । दोलयात्रेति प्रसिद्धे षड्रागान्तर्गतरागविशेषे । यथा । भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा । श्रीरागो मेघरागश्च षडेते पुरुषाह्वयाइति ॥

हिन्दोलकः । पुं० यानविशेषे । दोलायाम् । प्रेङ्खायाम् ॥

हिन्दोलनम् । न० दोलने ॥

हिन्दोला । स्त्री० दोलिकायाम् ॥

हिबुकम् । न० लग्नाच्चतुर्थभवने ॥

हिम : । पुं० चन्दनवृक्षे ॥ कर्पूरे ॥ चन्द्रे । हेमन्तर्तौ ॥ हिमालयपर्वते ॥ न० तुषारे । रजनीजले । तत्पर्यायायथा । अवश्यायस्तुनीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् । प्रालेयं महिकेति ॥ चन्दने ॥ नवनीते ॥ मौक्तिके ॥ पद्मकाष्ठे ॥ रङ्गे ॥ शीते ॥ त्रि० शीतले । हन्ति । हन० । हन्तेर्हिचेतिमक् ।

हिमकः । पुं० विकङ्कतवृक्षे ॥

हिमकरः ।) पुं० चन्द्रे । कर्पूरे
हिमकिरणः ।)

। हिमाः करा किरणायस्य सः ॥

हिमकूटः । पुं० शिशिरर्तौ ॥ हिमकदम्बे ॥

हिमगिरिः । पुं० हिमालयपर्वते ॥

हिमजः । पुं० मैनाकाचले । मेनकापुत्रे । हिमात् जातः । जनी० । पञ्चम्यामितिडः । त्रि० हिमोद्भवे ॥

हिमजा । स्त्री० गौर्याम् । पार्वत्याम् । हिमात् हिमालयात् जाता । जनी० । डः । टाप् । शट्याम् । इन्द्राण्याम् । क्षीरिण्याम् ॥

हिमझटि : । पुं० भूमिकायाम् । कुहेलिकायाम् ॥

हिमतैलम् । न० कर्पूरतैले ॥

हिमदुग्धा ।) स्त्री० क्षीरिण्याम् ॥
हिमदुग्धिका ।)

हिमदुर्दिनम् । न० पतद्धिमे । हिमनिपातितेनदुखदायकदिने ॥

हिमद्युतिः । पुं० इन्दौ । चन्द्रे । हिमाद्युतिर्यस्य सः ॥

हिमद्रुमः । पुं० महानिम्बे ॥

हिमनामा । पुं० कर्पूरे ॥ हिमस्यनामान्येवनामान्यस्य ॥

हिमप्रस्थः । पुं० हिमगिरौ ॥

हिमवान् । पुं० उमागुरौ । नगाधिराजे । हिमालये । शतद्रूचन्द्रभागाद्याः हिमवत्प्रभवानदीः स्मृताः । सर्ताानिषेव्यो हिमवान् भोगिनांमलयाऽचलः ॥ हिममस्त्यस्मिन् । मतुप् । वत्वम् ॥

हिमवत्सुतः । पुं० हिरण्यनाभे । मैनाकाचले ॥

हिमवत्सुता । स्त्री० उमायाम् ।

गौर्य्याम् । हिमवतः सुता । ग
ङ्गायाम् । इ० ध० य० ॥

हिमवत्सुताबन्धः । पुं० । भौमे
तीर्थविशेषे ॥

हिमवालुकः । पुं० कर्पूरे । इ०
राजनिघण्टः ॥

हिमवालुका । स्त्री० कर्पूरे । हि
माचासौवालुकाच ॥

हिमशर्करा । स्त्री० यावनाल्याम् ॥

हिमशैलः । पुं० हिमवति । मे
नाधवे । हिमप्रधानः शैलः ॥

हिमशैलजा । स्त्री० पार्वत्याम् ॥

हिमसंहतिः । स्त्री० महाहिमे ।
हिमान्याम् । हिमानां संहतिः ॥

हिमहः । पुं० आदित्ये ॥ वह्नौ ॥
हिमं आहन्तीति हिमहः । डः

हिमहासकः । पुं० हिन्तालवृक्षे ॥

हिमा । स्त्री० नागरमुस्तके । सू
क्ष्मैलायाम् ॥ रेणुकायाम् ॥ पृ
क्कायाम् । भद्रमुस्तायाम् ॥ च
णिकायां ॥

हिमांशुः । पुं० चन्द्रमसि । हि
मा अंशवोयस्य सः ॥ कर्पूरे ॥

हिमांशुभिख्यः । पुं० कर्पूरे ।
न० रौप्ये ॥

हिमागः । पुं० हिमालये ॥ हि
मप्रधानोगः ॥

हिमागमः । पुं० हेमन्ते ॥ हि
मस्यागमोयस्मिन् ॥

हिमाचलः । पुं० हिमालये ॥

हिमात्ययः । पुं० वसन्तर्तौ । हि
मस्यात्ययोयस्मिन् ॥

हिमाद्रिः । पुं० हिमशैले ।

हिमाद्रिजा । स्त्री० पार्वत्याम् ॥
हिमाद्रेर्जाता । जनी० । डः ।
टाप् ॥ क्षीरिण्याम् ॥

हिमाद्रितनया । स्त्री० पार्वत्याम् ॥

हिमाद्रितनयापतिः । पुं० शिवे ॥

हिमानी । स्त्री० हिमसंहतौ । मह
द्धिमम् । हिमारण्ययोर्महत्त्वइति
ङीषानुकौ । यथा । आगतावत-
सरेवहिमानीसेव्यताम् सुरतरङ्गि-
णीसदा । कृष्णवर्त्मनिगुणानुकूल
यन्तीजीवनेविपुलवयन्त्यनुरागम् ॥
यावनालशर्करायाम् ॥

हिमारातिः । पुं० शीतद्विषि । ध-
नञ्जये । किरणमालिनि । सूर्ये ॥
हिमस्यारातिः ॥

हिमालः । पुं० हिमशैले । हिमेन
अल्यते । अलभूषणादौ । घञ् ॥

हिमालयः । पुं० भारतवर्षस्यसी
मावर्त्तिनि । उदग्गद्रौ । नगपतौ ।
मेनाधवे । उमागुरौ । स्थावराणां
मध्ये भगवतोविभूतिरयम् ॥ हि
मस्यआलयः ॥ शुक्लखदिरे ॥

हिमालयसुता । स्त्री० पार्वत्याम् ॥

हिमालया । स्त्री० भूम्यामलक्याम् ॥

हिमाजम् । न० उत्पले ॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हिमावती । स्त्री० स्वर्णक्षीर्याम् ॥ हिममस्त्यस्याः । मतुप् । शरादीनाञ्चेति दीर्घः ॥

हिमाश्रया । स्त्री० स्वर्णजीवन्त्याम् ॥

हिमाह्वयः । पुं० कर्पूरे ॥

हिमिका । स्त्री० तृणोपरिपतितहिमे ॥ इति कश्चित् ॥

हिमेलुः । त्रि० हिमार्त्ते । हिमक्लिष्टे ॥ हिमं न सहते । हिमाचेलुः ॥

हिमोत्तरः । त्रि० शीतले ।

हिमोत्तरा । स्त्री० कपिलद्राक्षायाम् ॥

हिमोत्पन्ना । स्त्री० यावनाल्याम् ॥

हिमोद्भवा । स्त्री० शट्याम् ॥ क्षीरिण्याम् ॥

हिम्याः । पुं० भूम्नि हिमवति पर्वते ॥ प्रशस्तं हिममस्मिन्नस्ति । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति यप् ॥

हिरणम् । न० रेतसि ॥ स्वर्णे ॥ वराटे ॥ हिरण्यमिव वराटे इ० हेमचन्द्रः ॥

हिरण्मयः । पुं० सुरज्येष्ठे । ब्रह्मणि । विष्णुसृष्टि । न० भारतवर्षादिनववर्षान्तर्गतवर्षविशेषे ॥ त्रि० तैजोमये ॥ सुवर्णमये ॥ हिरण्यस्य विकारः । मयट् । दाण्डिनायनेति टिलोपो निपात्यते । हिरण्यये० छन्दसि मलोपो निपात्यते । हिरण्यये न सविकेति दर्शनात् ॥

हिरण्यम् । न० रेतसि । द्रव्ये ॥ शातकुम्भे । स्वर्णे ॥ वराटे ॥ अक्षये ॥ मानभेदे । अकुप्ये ॥ रूप्ये ॥ श्वेतपर्वतादुदीच्यां दिशि वर्त्तमाने वर्षविशेषे ॥ हर्यति । हर्य गतिकान्त्योः । हर्यतेः कन्यन् हिरच्च ।

हिरण्यकः । पुं० देवदत्तादेर्हिरण्येच्छायाम् ॥ हिरण्ये कामः । धनहिरण्यात् काम इति कन् ॥

हिरण्यकशिपुः । पुं० कश्यपाद्दित्यां जाते दैत्यविशेषे ॥ हिरण्यं कशिपुरस्य ।

हिरण्यकशिपुहा । पुं० विष्णौ ॥

हिरण्यकामधेनुः । स्त्री० षोडशमहादानान्तर्गतमहादानविशेषे ॥

हिरण्यकोषः । पुं० घटिताघटितहेमरूप्ययोः ॥ यथा । हिरण्यकोशाः कुप्यान्नि हेम्नि रूप्ये कृताकृते० इति हेमचन्द्रः । अमरस्तु० स्यात्कोशश्च हिरण्यञ्च हेमरूप्ये कृताकृते ताभ्यां बिना यदन्यत् तत्कुप्यमित्याह ॥

हिरण्यगर्भः । पुं० ब्रह्मणि । लोकेशे । चतुरानने ॥ हिरण्यं हिरण्मयमण्डम्० तद्गर्भ इव तदन्तर्वर्तित्वात् । यथाह मनुः । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन्जज्ञे स्वयंब्रह्मा सर्वलोकपितामह इति ॥ यद्वा हिरण्यं हिरण्मयमण्डं गर्भोऽस्य ॥ अथवा० हिरण्यं हिरण्मयं सुवर्णं प्रचुरम्० तद्वत्प्रकाशबहुलं ब्रह्मा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ण्डं गर्भ उदरे यस्य स हिरण्यगर्भः ।
विराड्देहान्तर्गतवैराजपुरुषस्य तद्
न्तर्यामिणश्चाभेदेनोपासना हिरण्य
गर्भोपासकैः कर्तव्येति विवक्षयेयं
निरुक्तिः सङ्गच्छते । द्युपतय एव
तेन वयुरन्तमनन्ततया त्वमपि यद्
न्तराण्डनिचयाननुसाश्चर्याः । खलु व
रजांसि भान्ति वयसा सह यच्छ्रुतयस्त्व
यि विफलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधना
इति वेदस्तुत्यन्तर्गतत्वात् । यद्वा ।
विराडपरनाम्नो हि हिरण्मयब्रह्माण्ड
स्य गर्भो भ्रूणरूपान्तर्वर्त्तित्वाद्वैराजपु
रुष एव हिरण्यगर्भ इत्युच्यते इति ।
अथवा हिरण्यं वेदलक्षणमक्षयद्रव्यं ग
र्भे उदरे यस्य सः । हिरण्मयं यद्
व्यं ब्रह्माण्डं स्वर्णरेतसो रिव्यभिधाना
दिति ॥ समष्टिलिङ्गशरीराभिमा
निनि चैतन्ये । ज्ञानशक्तिमदन्तः
करणो... ...त् ज्ञानशक्तिप्रधा-
ने । सूक्ष्मरूपे । प्राणे । सूत्रात्म
नि । ईशे । ईश्वरे । हिरण्यंगर्भो
नाम सूक्ष्मप्रपञ्चाभिमानी । सूर्यम-
ण्डलान्तर्गतः सूक्ष्मसमष्टिदेहोलि
ङ्गात्मा चक्षुर्गोलकानुगतेन्द्रियानु
ग्राहकः संसारिणोऽर्थान्तरमिति
व्याख्यातारः । मायोपाधिकः प
रमात्मा लिङ्गशरीरसमष्ट्यभिमानी
न हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । अथ स्वा
दिपुरुष आदिजीव ईश्वरश्चोच्यते ।

यथा । स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरु
ष उच्यते । आदिकर्त्ता स भूतानां ब्र
ह्माग्रे समवर्त्तत इति स्मृतेः । वि
ष्णौ ॥ शालग्रामविशेषे । महादा
नविशेषे ।

हिरण्यदंष्ट्रः । पुं० अमृतदंष्ट्रे । अ
भग्नदंष्ट्रे ॥

हिरण्यदः । पुं० समुद्रे । त्रि० स्व
र्णदातरि ॥

हिरण्यदा । स्त्री० भूमौ ॥

हिरण्यनाभः । पुं० मैनाकाचले ॥
हिरण्यमिव नाभिरस्य । अच् प्रत्य
न्वेत्यचाजितियोगविभागादच् ॥

हिरण्यबाहुः । पुं० शोणनदे । हिर
ण्यवाहावस्य ॥

हिरण्यरेताः । पुं० हुतभुजि । अग्नौ
॥ हिरण्यरेतोऽस्य ॥ सूर्ये ॥ चित्र
कवृक्षे ॥ शिवे ॥

हिरण्यवः । पुं० दैवधने । न० नि
धिविशेषे । त्रि० सहिरण्ये ॥ हिर
ण्यमस्त्यस्य । अन्येभ्योऽपीति वप्र-
त्ययः ॥

हिरण्यवर्णः । त्रि० शुद्धवर्णे ॥

हिरण्यवर्णा । स्त्री० नद्याम् ॥ इ०
हे० न्द्रः ॥

हिरण्यवाहः । पुं० शोणनदे । हिर
ण्यं वहति । कर्मण्यण् ॥

हिरण्यष्ठीवः । पुं० सप्तद्वीपस्थाद्रिवि
शेषे ।

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हिरण्यस्तूप : । पुं० ऋषिविशेषे । अङ्गिरस : पुत्रे ॥

हिरण्याक्ष : । पुं० कश्यपाद्दित्यांसमुत्पन्ने० आद्यदैत्यविशेषे ॥

हिरण्याश्व: । पुं० तुलापुरुषादिषोडशमहादानान्तर्गतमहादानविशेषे ॥

हिरण्याश्वरथ : । पुं० षोडशमहादानान्तर्गतमहादानविशेषे ॥

हिरुक् । अ० विनार्थे ॥ हिरुक् कर्मणिमेघ : ॥ मध्यार्थे ॥ हिनोति । हिगतौ । रुक् प्रत्यय : । सामीप्ये ॥ अधमार्थे ॥

हिलमोचि. । स्त्री० हिलमोचिकायाम् ॥

हिलमोचिका । स्त्री० ब्राह्म्याम् । आचार्याम् । चक्राङ्ग्याम् । हिलसा० हु० गौ० भा० प्र० हिलसाख्यशाके । यथा । शोथ कुष्ठ कफ पित्त हरतेहिलमोचिका ॥ हिलति । हिलभावकरणे । इगुपधेतिक : । मोचयति । मुचेर्ण्वुल् । हिलाचासौमोचिका । ङ्यापोरितिह्रस्व : ॥ पुन्नो ॥

हिलमोची । स्त्री० हिलमोचिकायां ॥

हिल्ल : । पुं० शरारिपक्षिणि ॥

हिल्लोल: । पुं० तरङ्गे । नद्यादिजलस्यवायुनातिर्यग्गूर्ध्वगमने । रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । हरिकल्याणविधि: पादौ धाराऽयांधारयेत्कुचौ । यथेष्टंताडयेद्योनिंबन्धोहिल्लोलसंज्ञक : ॥

हिल्वला । स्त्री० मृगशीर्षतारायाम् ॥

हिबुकम् । न० लग्नाच्चतुर्थभवने ॥

ही । अ० दु: खहेतौ ॥ विषादे ॥ विस्मये ॥ यथा । हतविधिलुलितानांहीविचित्रोविपाक : ॥ हिनोति । हि० विच् । संज्ञापूर्वकत्वान्नगुण : । क्विपितुगभावोवा । भावेवाप्रत्ययौ । पृषोदरादित्वादीर्घ : ॥ हननमुबाहुलकाड्डीर्वा ॥ ग्रोक्तौ ॥

हीन : । त्रि० गर्ह्ये ॥ ऊने ॥ प्रतिवादिविशेषे ॥ यथाहनारद : । अन्यवादीक्रियाद्वेषीनोपस्थायीनिरुत्तर : । आहूतप्रपलायी चहीन : पञ्चविध : स्मृतइति ॥ जहाति० हीयतेस्मवा । ओहाक्त्यागे । आदिकर्मणिक्त: ० कर्मणिवा । ओदितश्चेतिनत्वम् । घुमास्थेतीत्वम् ।

हीनक्रिय : । त्रि० जातकर्मादिक्रियावर्जिते ॥

हीनवर्ण : । त्रि० नीचजातौ ॥ यथा । हीनवर्णोवभुक्तावाज्याज्यावध्यापिवाभवेदिति ॥

हीनवादी । त्रि० विरुद्धार्थवादिनि ॥ यथाहनारद : । पूर्ववादंपरित्यज्ययोन्यमालम्बतेपुन : । वादसङ्क्रमणाज्ज्ञेयोहीनवादीसवैनरइति ॥ वाक्यवर्जिते । अधरे ॥

हीनाङ्ग : । त्रि० स्वभावतोन्यूनाधि

कांगी। विकलाङ्गी। अपांगखर्डे। तेनसहपरिहासनिषेधोयथा। जातिहीनंविलहीनं कुलहीनमड्गच म। हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गं तेनदोषेतु वर्नाद्विषे। कुलिनस्त्रापुराणाद् बेदोघार्थविनिश्चयमितिकालिका-पुराणे ४४ऽध्यायः॥

हीनाङ्गी। स्त्री॰ क्षुद्रपिपीलिकायाम्॥

हीरः। पुं॰ शङ्करे। शिवे। हरे। प्रलयेजगत्सर्वं हरति। हृञ्॰। पचाद्यच्। पृषोदरादित्वाद्दीत्वम्। वज्रे। सर्पे। श्रीहर्षकवेः पितरि॥ हरि। लगबे॰ ऽऽ॥॰।

हीरकः। पुं॰ रत्नमुख्ये। सूचीमुखे। दधीच्यस्थ्नि। हीरे। वज्रे। हीरा॰ दू॰ भा॰ प॰ रत्ने। अत्रयत्संखितु योग्यं तदत्रैलिखितं मया। तवे वत्सा द्रष्टव्यं गुणनामादिवर्णनम्। भावप्रकाशे। यथा। षड्कोटगतमन्त्यरणगमे अस्य श्रीभितम्॰ षष्ठ्यस्तुरङ्गिनागन्तूपतिवलदद्दनितिनोन्हितम्। राजभजनकालपठनएवस्टनस्थ्रजनंहीरकद्युतिनामभवतिकामश्वीतसज्जनम्। यथः। ध्यानमटतसामठतनामरटतको यवंधर्मं स्यतधर्मं भजतक्कर्मं सजतणघवम्। द्वारभवनद्वारमयसारक्यनशासनातावदयति-नावतरति॰ कालनृपतिशासनास्वार्थकः॥

हीरा। स्त्री॰ लक्ष्म्याम्। श्रियि। तैलपायिकायाम्। पिपीलिकायाम्। आम्रवर्णाम्॥

हीराङ्गः। पुं॰ इन्द्रस्याम्। वज्रे कुलिशे॥

हीलम्। न॰ रेतसि। शुक्रे स्थित्॥

हीलुकम्। न॰ मद्यविशेषे। गौडाम्॥

हीहो। अ॰ विस्मये। हास्ये। यथा। वाल्लवीहितलोचनास्य चरणोहंसः कुतोमानमात्। किंत चालितसुवर्णवन्धनस्वनौरंसदानि मंदम्। रत्नमानिचय: प्रवालतिकांदूयं रोह: क्वचिन्मखण्डकाः किलसरसन्निनवकरोकण्ठंहीहीकारम्॥

हुङ्कृतम्। न॰ हुङ्कारे। वन्यवराहशब्दे॥

हुङ्कृतिः। स्त्री॰ रणबीरध्वनौ॥

हुडः। पुं॰। मेषे। पांजिकाकाटा द्रू॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प॰। चौरादिनिवारणार्थं भूमिनिहितलौहमयतीक्ष्णपञ्जविशेषे। लगुडे। द्रू॰ महाभारतम्। भाषयापुरजइतिख्याते योधगणाश्वरवस्थाने। विशम्ोत्सर्जनस्थ्राने॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हुडम्ब : । पुं॰ हुडुम्बे ॥
हुडु : । पुं॰ मेषे ॥
हुडुवा : । पुं॰ दात्यूहे ॥
हुडुक्क : । पुं॰ वाद्यप्रभेदे मदमत्ते ॥ दात्यूहपक्षिणि ॥ दण्डके । हुडका इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ लगुडविशेषे ॥
हुडुत् । न॰ वृषशब्दे ॥
हुडुम्ब : । पुं॰ भ्रष्टचिपिटे । हुडुम॰ इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ ॥
हुण्ड : । पुं॰ व्याघ्रे ग्रामशूकरे ॥ मूर्खे ॥ राक्षसे ॥
हुत : । पुं॰ देवयज्ञाख्ये होमे ॥ लि॰ वषट्कृते । मन्त्रेणाग्नौ प्रक्षिप्ते घृतादौ । हवि : प्रक्षेपे ॥ हूयते । हुदानादनयो : । क्त : ॥ न॰ हवने होमे । अग्नौ हवि : प्रक्षेपक्रियायाम् । नपुंसके भावे क्त : ॥
हुतभुक्प्रिया । स्त्री॰ अग्निपत्न्याम् ॥ स्वाहायाम् ॥ हुतभुज : प्रिया ॥
हुतभुक् । पुं॰ वैश्वानरे । वह्नौ ॥ हुतं भुङ्क्ते । भुज॰ । क्विप् ॥ चित्रकवृक्षे ॥ हुतं होमं भुनक्ति पालयति विगुणमपि सगुणं करोति स्वनामोच्चारणादिति हुतभुक् ॥
हुतवह : । पुं॰ अग्नौ ॥ हुतस्य वह : ॥

हुताश : । पुं॰ अग्नौ ॥ हुतमश्नाति । अश॰ । कर्मण्यण् ॥
हुताशन : । पुं॰ अग्नौ ॥ हुतमशनमस्य ॥ यथा । लक्ष्महोमे तु वह्नि : स्यात् कोटिहोमे हुताशन: । पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरद : सदा ॥ शिवे ॥
हुताशनी । स्त्री॰ होलिकायाम् ॥
हुति : । स्त्री॰ हवने हु॰ क्तिन्॰ ॥
हुम् । अ॰ स्मृतौ ॥ अपाकृतौ ॥ अर्थप्रश्ने ॥ अभ्यनुज्ञायाम् ॥ वितर्के ॥ भये । भर्त्सने । कोपे । हूयते । हु॰ । बाहुलकान्मु : ॥
हुलहुली । स्त्री॰ मुखघण्टायाम् । स्त्रीणां मङ्गलजनकमुखध्वनिविशेषे । हुलहुलु इ॰ गौ॰ दे॰ भा॰ प्र॰ ॥
हुहु : ।) पुं॰ गन्धर्वविशेषे ॥ यथा । हूहूर्हुहुश्च द्विविधे हूहूर्हूहुश्च कुत्रचिदिति शब्दरत्नावली ॥
हुहू : ।)
हू । अ॰ आह्वाने । अवज्ञायाम् । अहङ्कारे ॥ शोके ॥
हूङ्कार : । पुं॰ हूमिति भयजनकध्वनिकरणे ॥
हूड : । पुं॰ मेषे ॥
हूण : । पुं॰ । म्लेच्छजातिविशेषे ॥ यथा । श्वपाकश्च॰ पुरुष्क

म्लेच्छगणोयवमद्ध्यपि । लोकवाह्यस्तु थावः श्रिगवाद्याचारवर्जित :॥ म्लेच्छ : किरातशवरपुलिन्दाद्यास्तु तद्विदेतिजटाधर :॥ देशविशेषे ॥ यथा । कामगिरेर्दक्षभागेमद्रदेशात्तथोत्तरे । म्लेच्छदेश : समाख्यात : शूरास्तत्रमन्तिच ॥

हृतम् । न० आह्वाने । नाम्नि ॥ त्रि० आहूते ॥

हूति । स्त्री० आकारणायाम् । आह्वाने ॥ ह्वानम् । ह्वेञ : क्तिन् । वचिस्वपीतिसम्प्रसारणम् ॥

हुम् । अ० प्रश्ने ॥ वितर्के ॥ स्वीकारे ॥ अनुनये । स्मृतौ । सम्भाव्ये ॥ अभ्युपगमे । कुत्सने ॥ प्राकाश्ये । हूयते । हु० । बाहुलकात् : । पृषोदरादि : ॥ यद्वा । हवनम् । ० डुम् प्रत्यय : ॥

हूरव : । पुं० शृगाले ॥

हूर्छनम् । न० कौटिल्ये ॥

हूहु : । पुं० गन्धर्वविशेषे ॥

हूहू : । पुं० देवगन्धर्वे ॥ हूहूरिति स्याह्वयति । ह्वेञ स्पर्द्धायांशब्देच । क्विप् । वचिस्वपीतिसम्प्रसारणम् । हलइतिदीर्घ : । अजादौ० हुहुवौ० हूहुवइत्यादिरूपाणि । अव्युत्पत्तिपक्षेतु हूहौ० हूहूइत्यादि ॥

हृच्छय : । पुं० मदने । मन्मथे । कामदेवे ॥ हृदिशेतेस्वविवेकिनांचेतसि

शेते । शीङ् स्वप्ने । अधिकरणेशेतेरित्यच् ॥

हृच्छयालु : । पुं० कामदेवे ॥

हृच्छूलम् । न० हृदयशूले ॥ यथा । कफपित्ताववद्धस्तुमारुतोरससूर्च्छित : । हृदिस्थ : कुरुतेशूलमुच्छ्वासच्छावरोधकम् ॥ सहृच्छूलइतिख्यातोरसमारुतकोपज : ॥

हृणिया । स्त्री० जुगुप्सने ॥

हृणीया । स्त्री० अर्त्तने । जुगुप्सने ॥ हृणीङ् कण्ड्वादि : । यक् । अप्रत्ययात् ।

हृत : त्रि० मुषिते । आकृष्टे ॥ अपहारि । हृञ० । क्त : । उपात्ते ॥

हृति : । स्त्री० हरणे । देशाद्देशान्तरप्रापणार्थां

हृत्कम्प : । पुं० हृदयकम्पने ॥

हृत्पति : । पुं० अन्तर्यामिणि ॥

हृत्स्थ : । त्रि० बुद्धिस्थे ॥

हृत् । न० बुक्के । चित्ते । बुद्धौ । मानसे । अन्त : करणे । हृदयकमले ॥ नवमभवने । हृदयस्य० पद्दन्नित्यहृदादेश : ० प्रभृतिग्रहणस्यप्रकारार्थत्वात्क्वचित्स्वादावपि । यद्वा । हरति० क्रियतेवा हृञ० । क्वौ : सुक् तुकौचेति० बाहुलकात्केवलादपितुक् ॥ यथा । अचलं पृथुतुङ्गस्तनपार्श्वं हृदयं सृतम् । विपरीतं सिरालञ्चरोमशं दु :

स्वभागिनामिति ॥

हृदयम् । न० उरसि । वक्षसि । बुक्कायाम् । हृदयान्तर्गतमांसविशेषे । अग्रमांसे । मानसे । स्वान्ते । स्मृतिप्रत्ययास्पदे ज्ञाने ॥ हरति० आहरति विषयान् । कथ्यते विषये वा । हृञो : षुक् दुकौ चेति कयन् दुगागमश्च ॥ परमात्मनि ॥ हृदिस्थम् ॥ हृदयकमले ॥ यथा । पद्मकोषप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत् ॥ अपि च । हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् । जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति । आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनस्थानमुत्तमम् । अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिनः स्वपन्ति हि ॥

हृदयग्रन्थिः । पुं० अहङ्कारे । चिज्जडग्रन्थनरूपेऽहङ्कारे चिदहङ्कारतादात्म्यरूपे ॥ चिज्जडात्मकत्वात् ग्रन्थिरिव ग्रन्थिः ॥ हृदयमेव ग्रन्थिर्वा ॥ हृद्ग्रन्थे ॥

हृदयङ्गमम् । त्रि० सुखजनकोक्तौ । युक्तियुक्तवाक्ये । सङ्गते ॥ हृदयं गच्छति । गमश्चेति खच् ॥

हृदयजः । पुं० पुत्रे ॥ त्रि० हृदयउत्पन्ने ॥

हृदयज्ञः । त्रि० हृदयप्रिये ॥ हृदयाभिज्ञे ॥

हृदयदौर्बल्यम् । न० मनसोऽक्षमत्वादिरूपेऽधैर्ये ॥ हृदयस्य दौर्बल्यम् ॥

हृदयवान् । त्रि० हृदयालौ ॥ मतुप् ॥

हृदयशङ्कुः । पुं० सन्देहे ॥

हृदयशुद्धिः । स्त्री० अनवरोधे ॥ हृदयस्य शुद्धिः ॥

हृदयस्थः । त्रि० सर्वान्तर्यामिणि ॥

हृदयस्थानम् । न० भुजान्तरे । क्रोडे । उरसि ॥

हृदयस्पृक् । त्रि० मनोज्ञे । हृद[illegible]त । स्पृश० । स्पर्शोऽनुदके क्विन् ॥

हृदयात्मकः ।)
हृदयात्मा ।) पुं० कङ्कखगे ॥

हृदयालुः । पुं० प्रसन्नचेतसि । सुहृदये । प्रशस्तं हृदयमस्यास्ति । हृदयाच्चालुरन्यतरस्यामित्यालुः ॥

हृदयावित् । त्रि० पिशुने ॥ हृदयमाविध्यति । क्विप् ॥

हृदयिकः । त्रि० प्रसन्नचेतसि । हृदयिनि ॥ हृदयं प्रशस्तमस्यास्ति । ठन् ॥

हृदयी । त्रि० प्रशस्तचेतसि । हृदयालौ ॥ हृदयं प्रशस्तमस्य । इनिः ॥

हृदयेशः । पुं० धवे । भर्तरि । पत्यौ ॥

हृदयेशा । स्त्री० प्रेयस्याम् । भार्यायाम् । कान्तायाम् ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हृदामयः। पुं० हृद्रोगे ॥

हृदावर्त्तः। पुं० अश्वहृदयावर्त्ते। श्रीवत्सके ॥ इ० वि० टीप: ॥

हृदिस्पृक्। त्रि० मनोज्ञे। हृद्ये। हृदिस्पृशति। क्विप् ॥

हृदीकृतः। त्रि० हृदयेप्रवेशिते ॥

हृद्गतः। त्रि०। वागव्यक्तार्थहृदयप्रकाशिते। अन्तर्गते ॥

हृद्गोलः। पुं० पर्वतविशेषे ॥

हृद्गोलीयः। पुं० आयुधजीविविशेषे। हृद्गोलोऽभिजनोऽस्य। आयुधजीविभ्यश्छः। पर्वते ॥

हृद्ग्रन्थिः। पुं० हृद्व्रणे ॥

हृद्यः। पुं० वशक्रद्वेदमन्त्रे। हृदयस्य बन्धनः। बन्धनेचर्षाविति यत्। न० धवलजीरके। गुडत्वचि ॥

हृद्यः। त्रि० हृज्ञे। हृदिते। हृत्प्रिये। हृदयङ्गमे। मनोज्ञे। मनोहरे। दुर्गन्धाशुचित्वादिदुष्टदृष्टदोषशून्ये। हृदयस्यप्रियम्। हृदयस्यप्रियमित्यत्। हृदयस्य हृल्लेखेतिहृदादेश: ॥

हृद्यगन्धः। पुं० बिल्वे ॥ न० सौवर्चले ॥ स्वल्पजीरके ॥ त्रि० सुगन्धे। सुरभौ ॥ हृद्योमनोहरोगन्धोऽस्य ॥ हृद्यस्यापीगन्धश्च ॥

हृद्यगन्धा। स्त्री० मालत्याम्। जात्याम् ॥

हृद्यगन्धि। न० चन्द्रजीरके। हृद्योगन्धोऽस्य ॥

हृद्या। स्त्री० वृद्धिनामौषधौ ॥

हृद्रोगः। पुं० व्याधिप्रभेदे। हृदयपीडायाम्। हृदयरोगे। अस्य विप्रकृष्टनिदानन्तु। अत्युष्णगुर्वम्लकषायतिक्तश्रमाभिघाताध्ययनप्रसङ्गैः। संचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥ सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणन्तु। दूषयित्वारसंदोषाविगुणाहृदयंगताः। हृदिबाधांप्रकुर्वन्तिहृद्रोगंतंप्रचक्षते। इति। शुण्ठीसौवर्चलंहिङ्गुपीतंहृदयरोगनुत्। कामे। यथा। हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेणधीरइति ॥ हृदयस्यरोगः। वाशोकष्यञ्रोगेष्वितिहृदादेशः। कुम्भराशौ ॥

हृद्रोगवैरी।) पुं० अर्जुनवृक्षे ॥
हृद्रोगारिः।)

हृद्वण्टकः। पुं० जठरे। इ० श० चं० का ॥

हृद्वण्टुकः। पुं० कोष्ठरोगे ॥

हृल्लासः। पुं० हिक्कायाम् ॥ हिक्का हिक्का च हृल्लासइतिहेमचन्द्रः। हिक्काभिधेरोगे। हृदयाल्लासनिर्गमे। हृदयादीषदूर्ध्वगामिहितान्नपानोद्गिरणं हृल्लासः। तद्वितहृदः ॥ हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासेष्विति०

हृदादेशः ॥

हृल्लेखः । पुं० तर्के ॥ ज्ञाने ॥ हृदयं लिखति । लिख० । कर्म्मण्यण् । हृदयस्य हृल्लेखेत्यादिना हृदादेशः ॥

हृल्लेखा । स्त्री० मायाबीजे ॥ औत्सुक्ये ॥ भुवनेश्वर्याम् ॥ ज्ञानिनां हृदयाम्भोजे हृल्लेखा परमेश्वरीति देवीगीता । हृदि लेखैः जागर्त्ति प्राणशक्तिरियं परा हृल्लेखा कथ्यते तस्मा द्विभुवनेश्वरीरहस्यम् ॥

हृषितः । त्रि० विस्मिते ॥ प्रीते ॥ प्रहते ॥ हृष्टरोमनि ॥ प्रणते ॥ वर्म्मिते ॥ हर्षं तस्य० हृष्यतिस्म वा । हृषु अलीके० हृषतुष्टौ वा । क्तः । हृषेर्लोमस्विति विकल्पे नेट् ॥

हृषी । पुं० अग्निविशेषः ॥

हृषीकम् । न० श्रोत्रादीन्द्रिये ॥ हृष्यत्यनेन । हृष० । अनिहृषिभ्यां कि च्चेतीकन् ॥

हृषीकेशः । पुं० विष्णौ ॥ सर्वेन्द्रियप्रेरकत्वेन सर्वान्तर्यामिणि । स र्वाङ्ग : कारणत्वाज्ज्ञे । सर्वनिगूढाभिप्रायज्ञे ॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशो ऽधिष्ठाता ॥ हृषीकाणि यस्याहं यत : प्रत्युपागत : । हृषीकेशस्ततो नाम्ना तत्रैव संस्थित : ।

हृषुः । पुं० हर्षे ॥ सूर्ये ॥ अग्नौ ॥ शनौ । राहौ । हृष्यति । हृष तुष्टौ हर्षं तस्मा हृषु अलीके । पृभिदिव्यधिगृधिधृषहृषिभ्यस्वे-तिपठित्वा० एष्वर्थं षु कु प्रत्ययश्चे तिकेचिदितिमनोरमा ॥

हृष्टः । त्रि० जातहर्षे । अस्यपर्यायाः यथा । हृष्टमत्तस्तृप्त : प्रह्ल न्न : प्रमुदित प्रीतइति ॥ रोमाञ्चिते । अप्रतिहते । विस्मिते ॥ हर्षं तस्म० हृष्यतिस्म वा । हृषु० वा । क्त : । हृषेर्लोमस्विति विकल्पितेटकत्वात्० यस्यविभाषेति नेट् ॥

हृष्टमानसः ॥ त्रि० सहर्षमानसे । हर्षमाणे । विक्कुर्वाणे । प्रमनसि ॥ हृष्टं मानसं यस्य स : ॥

हृष्टरोमा । त्रि० रोमाञ्चिते ॥ हृष्टानि रोमाणि यस्य स : ॥

हृष्टिः । स्त्री० आनन्दे । माने ॥

हृष्यत् । त्रि० रोमाञ्चिते ॥

हे । अ० सम्बोधने ॥ आह्वाने असूयादौ ॥ हेमोलि । हेगतो । पिच ॥ पादपूरणे ॥

हेक्का । स्त्री० हिक्कायाम् ॥ हु० वि० शेष : ॥

हेठः । पुं० बाधायाम् । विहेठे ।

हेडावुक्कः । पुं० अश्वविक्रयिणि । घोटकविक्रयकारिणि ॥

हेतिः । स्त्री० रवेरर्चिषि । अस्त्रे ॥ वह्निज्वालायाम् ॥ हिनोति

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हुतस्तोगच्छति हि० । ऊतियू
तिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्चेति-
क्तिन्नन्तानिपातिताः ॥ हन्ति० घ
न्यतेऽनयावा । क्तिन् । ऊतियूती
तिसाधुः ॥

हेतुः । पुं० कारणे । बीजे । निमि
त्ते । नियतपूर्वभाविनि । येन
विनायन्नभवतितस्मिन् ॥ हिनो
तिव्याप्नोतिकार्यम् । हिगतौ
कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्चेति-
तु ॥ फलसाधनयोग्ये पदार्थे ॥
हेतुलक्षणमितिगौतमः उदाहरणसा
धर्म्यात्साध्यसाधनंहेतुस्तथावैधर्म्यात् ॥ ३४ ॥ अस्यसाध्यसाधनंहेतुरि
तिसामान्यलक्षणम् । साध्यसाध
नंसाध्यसिद्धप्रमुकूलज्ञापकत्त्वबो
धकत्वमित्यर्थः तथाचसाध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नसाध्यान्वितज्ञापकत्त्वबो
धकः साध्यान्वितस्वार्थबोधकोऽव
यवइतिफलितार्थः । तच्चद्वैविध्य
मेव उदाहरणसाधर्म्यात् तथा
वैधर्म्यादिति । साधर्म्यमन्वयः
वैधर्म्यंव्यतिरेकः । ततश्चव्या
प्तिरितिफलितार्थः । उदाहरणं
साधर्म्यम् उदाहरणेयोव्याप्त्यन्वय
व्याप्तिस्तेनेऽन्वयीहेतुर्ज्ञातव्यः उ
दाहरणमितिषष्ठ्यर्थम् । तथाच
ज्ञातान्वयव्याप्तिकहेतुबोधकोहेत्व
वयवः । अज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिक
हेतुबोधकोहेत्ववयवः इतिफलि
तार्थः । एवमप्रतीतान्वयव्याप्ति
कहेतुबोधकोहेत्ववयवोव्यतिरेकी
हेतुः इत्यमेवप्रतीतान्वयव्यतिरेक
व्याप्तिकहेतुबोधकोहेत्ववयवोऽन्व-
यव्यतिरेकीत्यपिसूचितमितिवद-
न्ति । साधने ॥

हेतुकः । पुं० कारणे ॥ स्वार्थेकः ॥
त्रि० तत्सम्बन्धिनि ॥

हेतुता । स्त्री० कारणतायाम् । हेतु
त्वे । सङ्गतिविशेषे । प्रत्यक्षप्रमा
णे हेतुतासङ्गतः ॥ हेतोर्भावः ।
तस्यभावस्त्वतलाविति तल् ॥

हेतुमत् । त्रि० व्यक्ते । कारणवति
युक्तियुक्ते । हेतुरस्यास्मिन्नस्त्यस्यमतु
प् फले ॥

हेतुशास्त्रम् । न० तर्कशास्त्रे ॥

हेतौ । अ० निमित्तार्थे ॥

हेत्वाभासः । पुं० हेतुदोषे ॥ सप्रत्य
भिधः । सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रति
पक्षासिद्धबाधितभेदात् । यथो
क्तंभाषापरिच्छेदे । अनेकान्तोवि
रुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्चहेत्वाभासास्तुप
ञ्चधा । आद्यः साधारणस्तुस्यात्
असाधारणोऽपरः । तथैवानु
पसंहारीत्रिधानैकान्तिकोभवेत् ॥
यः सपक्षेविपक्षेचभवेत्साधारणस्तु
सः । यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः सचा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

साधारणोमतः । तथैवानुपसंहारो केवलान्वयिपक्षकः । यः साध्यवतिनैवास्तिसविरुद्धउदाहृतः ॥ आश्रयासिद्धिराद्यास्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ । व्याप्यत्वासिद्धिरपरास्यादसिद्धिरतस्त्रिधा । पक्षाऽसिद्धिर्यत्रपक्षोभवेन्मणिमयोगिरिः कृदोद्रव्यधूमवत्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ व्याप्यत्वासिद्धिरपरानीलधूमादिकेभवेत् । विरुद्धयोः परामर्शेहेत्वोः सत्प्रतिपक्षता । साध्यशून्योयत्रपक्षस्त्वसौबाधउदाहृतः । उत्पत्तिकालीनघटेगन्धादिर्यत्रसाध्यते । इति । सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालाहेत्वाभासइतिचाचार्यसूत्रम् । हेतुलक्षणरहितेहेतुवदाभासमानोहेत्वाभासः ॥

हेमः । पुं॰ माषकपरिमाणे । इ॰ वैद्यकपरिभाषा ।

हेमकन्दलः । पुं॰ प्रवाले ॥

हेमकान्तिः । स्त्री॰ दारुहरिद्रायाम् । त्रि॰ सुवर्णद्युतिमति ॥

हेमकारः । पुं॰ स्वर्णकारे । हेमकर्तरि ॥

हेमकिञ्जल्कः । पुं॰ नागकेशरे ॥

हेमकूटः । पुं॰ हिमालयादुत्तरे॰ इलावृतवर्षदक्षिणे दिसहस्रयोजनविस्तीर्णेपूर्वतोदीर्घेकिम्पुरुषवर्षसमर्यादागिरौ ॥ हेम्नः कूटोराशिः ॥

हेमकेतकी । स्त्री॰ सुवर्णकेतक्याम् ॥ उष्णातिक्तरसाकट्वीयाचचक्षुष्याहेमकेतकी ॥

हेमकेलिः । पुं॰ वह्नौ । इ॰ र॰ माला ॥

हेमकेशः । पुं॰ शिवे ।

हेमक्षीरी । स्त्री॰ स्वर्णक्षीर्याम् ३॥ सङ्कक्षीरमस्याः । गौरादिः ॥

हेमगर्भिनी । स्त्री॰ रेणुकाख्यगन्धद्रव्ये । इतिरत्नमाला ॥

हेमगौरः । पुं॰ । अशोकवृक्षे । किङ्किराते । त्रि॰ स्वर्णवद्गौरवर्णयुक्ते ॥

हेमज्वालः । पुं॰ वह्नौ । अनले ।

हेमतारम् । न॰ अञ्जनविशेषे । नीलतुत्थे । तूषातुत्थे ॥

हेमदुग्धः । पुं॰ उदुम्बरवृक्षे ।

हेमदुग्धकः । पुं॰ उदुम्बरवृक्षे । यज्ञाङ्गे । हेमवर्णदुग्धमस्य । कः ॥

हेमदुग्धा । स्त्री॰ स्वर्णक्षीर्याम् ॥

हेमदुग्धी । पुं॰ यज्ञाङ्गे । उदुम्बरे ॥

हेमदुग्धी । स्त्री॰ स्वर्णक्षीर्याम् ॥

हेमा । पुं॰ बुधग्रहे ॥

हेम । न॰ काञ्चने । स्वर्णे । अस्त्रोत्वादिकं यथा । पुरानिजाश्रमस्थानांसप्तर्षीणांजितात्मनाम् । पत्नीर्विलोक्यलावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयौवनाः । कन्दर्पदर्पविध्वस्तचेतसो

जातवेदसः । पलितं यत्तरापृष्ठेरे मस्तद्धेमतामगात् । कृत्रिमञ्चापि भवतितद्रसेन्द्रस्यवेधतः । स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यहेमहाटकः ॥ तपनीयंकलधौतंगाङ्गेयंगर्भकाञ्चनम् । चामीकरं शातकुम्भं तथाकार्त्तस्वरञ्चतत् ॥ जाम्बूनदं जातरूपं महारजतमित्यपि । दाहेरक्तंसितं छेदेनिकषेकुङ्कुमप्रभम् ॥ तारशुल्वोज्झितंस्निग्धंकोमलंगुरुहेमसत् । तच्छ्वेतंकठिनंरूक्षंविवर्णंसमलंदलम् ॥ दाहेच्छेदेऽसितंश्वेतंकषेत्याज्यंलघुस्फुटम् । दलं॰ दोषसङ्कुलितैःकैः । स्फुटंयद्घनाहतं ॥ स्फुटतीति नोतिष्ठीयतेवा । हिमतीवशीत । मलिन् ॥ धत्तूरे ॥ नागकेसरे ॥

मन्तः । पुं॰ ऋतुविशेषे । सहसहस्ययोः । अग्रहायणपौषयोः ॥ हन्तिलोकान्शैत्येन । हन्तेर्मुट्चेतिझच्प्रत्ययः । हन्तेर्हिं चेतिहिरादेशेमुडागमोगुणश्च ॥

हेमन्तनाथः । पुं॰ कपित्थे ॥

हेमपर्वतः पुं॰ सुमेरुगिरौ ॥

हेमपुष्पम् । न॰ अशोके ॥ जवापुष्पे ॥ पुं॰ चम्पकवृक्षे ॥ हेमवर्णपुष्पं यस्य ॥ राजवृक्षे ॥

हेमपुष्पकः । पुं॰ चम्पकवृक्षे । हेमवर्णपुष्पमस्य ॥ लोध्रे ॥ अशोके ॥

हेमपुष्पिका । स्त्री॰ स्वर्णयूथिकाया म् । पीतयूथिकायाम् ॥ गणिका यूथिकाम्बष्ठासापीताहेमपुष्पिका ॥ हेमवर्णपुष्पमस्याः । पाककर्णेति ङीष् । स्वार्थेकन् । ह्रस्वः ॥

हेमपुष्पी । स्त्री॰ स्वर्णयूथ्याम् । मुसल्याम् ॥ स्वर्णुल्याम् ॥ कण्टकार्याम् ॥ इन्द्रवारुण्याम् ॥ स्वर्णजीवन्त्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ हेमवर्णपुष्पमस्याः । पाककर्णेतिङीष् ॥

हेमफला । स्त्री॰ स्वर्णकदल्याम् ॥

हेममाला । स्त्री॰ यमपत्न्याम् ॥ स्वर्णस्रजि ॥

हेममाली । पुं॰ सूर्ये ॥ कालवीर्ये ॥ त्रि॰ हेममालायुक्ते ॥

हेमयूथिका ।) हेमयूथी ।) स्त्री॰ स्वर्णयूथिकायाम् ॥

हेमरागिणी । स्त्री॰ घर्षण्याम् । हरिद्रायाम् ॥

हेमलः । पुं॰ कलादे । स्वर्णकारे ॥ कृकलासे । सरटे ॥ शिलान्तरे । कषपाषाणे । कसौटी॰ इ॰ भा॰ प्र॰ ॥

हेमलता । स्त्री॰ स्वर्णजीवन्त्याम् ॥

हेमलम्बः । पुं॰ वत्सरविशेषे ॥ तत्फलं यथा । पीडान्ते सर्वशस्यानि देशेदेशेशुचिस्मिते । हेमलम्बे प्रजाः सर्वाः चौर्य्यरोगाद्यसंशयः ॥ ३१ ॥

हेमवलम् । न॰ मौक्तिके ॥

हेमशङ्खः । पुं॰ विष्णौ ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

हेमशिखा स्त्री॰ स्वर्णचौर्य्याम् ॥

हेमसारम् । न॰ तुत्थे । पु॰ रसच न्द्रिका ॥

हेमसूत्रकम् । न॰ हारविशेषे ॥

हेमहस्तिरथ । पुं॰ महादानविशेषे ॥

हेमा । स्त्री॰ अप्सरसांभेदे ॥ सुन्दर्यां नार्य्याम् ॥

हेमाङ्गः । पुं॰ गरुडे परमेष्ठिनि ॥ सुमेरौ ॥ सिंहे ॥ चम्पके विष्णौ ॥ न॰ हेमवर्णशरीरे ॥ त्रि॰ तद ति ॥ हेमेवाङ्गमस्य बस :॥

हेमाद्रि: । पुं॰ सुरपर्वते । मेरौ ॥ हेमोऽद्रि: ॥ चिन्तामणिकामधेनु कल्पद्रुमनामकग्रन्थसङ्ग्रहकारकेच चिरेराजविशेषे ॥

हेमाद्रिजरण: । पुं॰ स्वर्णचौर्याम् ॥

हेमाह्व: ।) हेमाह्वय: ।) पुं॰ वनचम्पके ॥ चम्प के ॥ धत्तूरे ॥

हेमाह्वया । स्त्री॰ स्वर्णजीवन्त्याम् ॥ हेमाह्वयोयस्या: ॥

हेमाह्वा । स्त्री॰ हेमचौर्याम् । चोके ॥ गुणायथा । हेमाह्वारोचनीतिक्ता मादिन्युत्क्लेदकारिणी । कृमिक ण्डूविषानाहकफपित्तास्रकुष्ठनुद ति ॥ स्वर्णजीवन्त्याम् ॥

हेय: । त्रि॰ त्याज्ये । हातव्ये ॥ पुरु षश्चोहेयमसिद्धयेयदुपयुक्तमविरो धितदुपादेयं विपरीतन्तुहेयम् । हा

सुगीय: । ओहाक् । अचोयत् ईद्यति । गुण: ॥

हेर: । त्रि॰ मुकुटप्रभेदे ॥ हरिद्रायाम् ॥ आसुर्यांमायायाम् ॥ पु॰ क श्चित् ॥

हेरम्ब: । पुं॰ विनायके एकदन्ते । लम्बोदरे । विघ्नराजे । गणेशे ॥ हे शङ्करे॰ रम्बे वा शिवसमीपेशब्दयति । रबिशब्दे । घोऽशीपध: । पचा द्यच् । तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् । हेड, पसिरम्बते॰ इतिस्वामी ॥ महिषे ॥ शौर्यगर्विते॰ बुद्धविशेषे । हेरुके । बटुके ।

हेरम्बजननी । स्त्री॰ दुर्गायाम् ॥

हेरम्बहट्ट: । पुं॰ देशविशेषे ॥

हेरिक: । पुं॰ चरे ॥

हेरुक: । पुं॰ कामाख्यायांप्रसिद्धेशि वलिङ्गविशेषे ॥ महाकालगणे ॥ बु द्धभेदे ॥ बटुके ।

हेलञ्ची । स्त्री॰ हिलमोचिकायाम् ॥

हेलनम् । न॰ अवज्ञायाम् । अवहेलने ॥ हेडृअनादरे । ल्युट् । डलयो रैक्यम् ॥

हेला । स्त्री॰ अवज्ञायाम् ॥ वरयोषि तांविलासे । स्त्रीणांशृङ्गारभावजक्रि याविशेषे ॥ स्फुटशृङ्गारसूचकोहावोहेला ऽस्लैवानुभावनम् । अपिच । हाव एवभवेद्धेलाव्यक्त: शृङ्गारसूचक इति ॥ सुरतेप्रौढेच्छायाम् ॥ यदा

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ह। प्रौढेच्छायातिरूढानां नारीणां हि सुरतोत्सवे। शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैर्हेला सा परिकीर्त्तितेति ॥ हिलभाव करणे। हेडु अन्‍ दबा। डलयोरभेदः। भ.वदन्‌ ॥

हेलावुकः। पुं॰ अश्वविक्रयिणि ॥ इ॰ हारावली ॥

हेलिः। पुं॰ रवौ। सूर्य्ये ॥ हिलति। हिल॰ इन्‌ ॥

हेलिः। स्त्री॰ हेलायाम्‌

हेषा। स्त्री॰ हयशब्दे। हेषायाम्‌ ॥ हेषणम्‌। हेष शब्दे। गुरोश्चेत्य

हेषी। पुं॰ अश्वे। हेषा॰ अस्त्यस्य। ब्रीह्यादित्वादिनिः ॥

हेहे। अ॰ सम्बोधने। हूतौ। दूरात्‌ सम्बोधने। हैचहैच।

है। अ॰ सम्बोधने। आह्वाने। हिनोति। हिगतौ। डैप्रत्ययः ॥

हैतुकः। त्रि॰ सद्युक्तिव्यवहारिणि ॥ यथाह मनुः। त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरेति। हेतुद्वारा सत्कर्मसु सन्देहकर्त्तरि। शुष्कतार्किके। यथा। पाषण्डिनो विकर्मस्थान्‌ वैडालव्रतिकान्‌ शठान्‌। हैतुकान्‌ बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेदिति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः। पाषण्डादीनां लक्षणन्तु। भ्रष्टः स्वधर्मात्पाषण्डी। विकर्मस्थो निषिद्धकृत्‌। यश्च धर्मध्वजी नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ॥ प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्‌। वैडालव्रतमस्यास्ति वैडालव्रतिकस्तु सः। प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम्‌। व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः। सन्देहकृद्धेतुभिर्यः सत्कर्मसु स हैतुकः। अर्वाग्दृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥ शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतिरुदाहृत इति तट्टीकाकृत्‌। हेतुना चरति। ठक्‌। फलाभिसन्धियुक्ते। स्त्री॰ हैतुकी ॥

हैम। पुं॰ भूनिम्बे। न॰ प्रातर्हिमे। हिमजले। दिव्यपानीयप्रभेदे ॥ यथा। हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूय अभिवर्षति। यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्मनीषिणः ॥ हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्द्धनमिति भावप्रकाश ॥ अन्ये तु। शीतनिलधूमेरितमम्बु समुद्रस्य यद्घनीभूतम्‌। पतनानीतमुदीच्यां तद्धिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥ हिमन्तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि। न तु दूषयते वातं न च पित्तं न श्लेष्माकफमित्याहुः ॥ त्रि॰ हिमभवे ॥ हिमजाते। हिमो विकारे ॥

हैमनः। पुं॰ न॰ हेमन्तर्त्तौ ॥ पुं॰ मार्गशीर्षे ॥ हिमकालीनषष्टिकधान्ये। यथा। हैमनास्तु हिमाद

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ष्य मधुरा बद्धवर्चसइति ॥ त्रि० हेमन्तसम्बन्धिनि । हेमन्ते त्वे । हेमन्तेजात : ० भव : ० साधुर्वा । सर्वत्राणचतलोपश्चेत्यण् ॥

हैमन्तम् । न० । पुं० हेमन्तर्त्तौ ॥ त्रि० हेमन्तसम्बन्धिनि ॥ हेमन्तभवे ॥ सन्धिवेलेत्यादि० ऋत्वण् ॥

हैमन्तिकम् । न० शालिधान्ये । आमनधान० इ० गौ० भा० प्र० ।

हैमवत : । पुं० विषप्रभेदे ॥ न० भारतवर्षे । यथा । नाम्नेदं भारतं वर्षं हिमाद्रेस्तच्च दक्षिणे । तेन हैमवतं नाम परिख्यापं वमुब्रयेत् ॥ इलावृतं सौमेरवं सुमेरो : परितो हितदिति ॥ त्रि० हिमवतिजाते ॥

हैमवतवर्षम् । न० हैमवते । भारतवर्षे । यथा । एतद्धैमवतं वर्षं भारतीयवसन्तति : । हेमकूटं परं यत्र नाम्ना किम्पुरुषो मतइति ॥

हैमवती । स्त्री० उमायाम् । काल्याम् । पार्वत्याम् । हिमवतोपत्यं स्त्री । हिमवतो भवा वा । अण् । ङीप् ॥ गङ्गायाम् ॥ हिमवत : प्रभवति प्रकाशते । तत्र प्रथमं दृश्यत इति वाक्यत् । प्रभवतीत्यण् । स्वर्णक्षीर्याम् । पटुपर्ण्याम् । हिमावत्याम् । इयं पीतक्षीरा नागजिह्वाकारा भवति । यथा । हैमवत्यं पथ्यत्वा हिमवद्भूमिसम्भवा । सा नागजिह्वाकारात

न्मूलं शाखिजौषधमिति । हरीतक्याम् । श्वेतवचायाम् । हिमवतिजाता । भवा वा । तत्र जात इति० तत्र भव इति वाऽण् । क्षीरिण्याम् । रेणुकायाम् । अतस्याम् । कपिलद्राक्षायाम् ॥

हैमा । स्त्री० पीतयूथिकायाम् ॥

हैमी । स्त्री० पीतयूथिकायाम् । हैमम् व्याम् । स्वर्णकेतक्याम् । क्षीरिण्याम् । काञ्चनक्षीर्याम् । हिमाद्रिकायाम् ॥

हैयङ्गवीनम् । न० एकरात्रिपर्युषितादह्नउत्पन्ने० ह्योगोदोहोद्भवे घृते । तत्र हैयङ्गवीनं यत् ० ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्यमर : । यथा । हविर्ह्यस्तनदुग्धोत्थं तत्स्याद्धैयङ्गवीनकम् । हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं रुचिकृत्परम् । बलकृद्बृंहणं वृष्यं विशेषात् ज्वरनाशनम् ॥ ह्योगोदोहस्य विकार: । हैयङ्गवीनं संज्ञायामिति ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशो विकारार्थे खञ्निपात्यते । नवनीते ॥

हैरण्यगर्भ : । पुं० स्वायम्भुवमनौ । हिरण्यगर्भस्यापत्यम् । अण् हिरण्यगर्भोपासके ॥

हैरिक : । पुं० चौरे ॥

हैहय : । पुं० कार्त्तवीर्ये । एकवीरनृपे । हय्यास्यापत्यम् । स्त्रीभ्यो ढक् । पृषोदरादि: । यद्वा । हेषाब्दे न हेषा० नामैकदेशेन नामग्रहणात् । हेषाशब्दं कुर्वन् हयति गच्छतीति हैहयो ऽ

स्वस्त्यायं हैहयः । यद्वा । हेमन्तः हेमन्त इति वदन् हयति गच्छतीति हेहये विष्णुस्तस्यायम् हैहय । देशविशेषे ॥ यथा । पश्चिमे हैहयास्तालम्लेच्छा आसन्धकादय इति कूर्मचक्रम् ॥

हैहयः । पुं० कार्त्तवीर्ये । कृ० अ० र० ली ॥

हो । अ० विस्मये । सम्बोधने । आह्वाने । ह्वानम् । आह्वाङ्गतौ । डो प्रत्ययः ॥

होडः । पुं० तराक्षीवहने । भट्ट० हुडो० दु० गौ० दे० भा० प्र० नौकाविशेषे ॥ न० लोप्त्रे । चौरधने ।

होडा । स्त्री० बालिकायाम् । अथास प्रथम इति ङीपं बाधित्वा अजादित्वात् टाप् ॥

होडा । पुं० चौरे । ककारान्त । इति कश्चित् ॥

होढम् । न० चौरकर्तृकहृतधने ।

होता । पुं० । ऋग्वेदविदि । देवानामावाहनकर्त्तरि ऋग्वेदर्त्विजि । अग्निर्वै देवानां होतेति श्रुतेरग्नौ । होमकर्त्तरि । जुहोति । हु दानादनयोः । नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ इत्यादिना साधुः । तन्विधानं त्विच् चानुसर्गस्येति तन्त्वा ॥

होत्रम् । न० हविषि । हूयते हु० । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ॥

होत्रा । स्त्री० ऋत्विजि ॥ टाप् ॥

स्तुतौ ॥

होत्री । स्त्री० यजमानरूपायां शिवमूर्तौ ॥

होत्रीयम् । न० होमालये । त्रि० होत्रस्य सम्बन्धिनि ॥

होमः । पुं० । पञ्चमहायज्ञेषु देवयज्ञे ॥ साधयज्ञात् होमयोः ॥ सावित्रचन्द्रहोमादौ । हवने । देवतोद्देशेनाग्नौ हविःप्रक्षेपे । याग एव त्यज्यमानद्रव्यस्याग्नौ प्रक्षेपाद्धोम इत्युच्यते ॥ अलाभे कल्पस्तोमम् । ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एतैरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि । हवनम् हु० । अर्त्तिस्तुसुहुसृति इत्यादिना मन् ॥

होमकः । पुं० होतरि ॥

होमकुण्डम् । न० हवन्याम् ।

होमधान्यम् । न० तिले ॥

होमधूमः । पुं० निगमे । इति हेमचन्द्रः ॥

होमभस्म । न० वैष्टुते ॥

होमाग्निः । पुं० यज्ञाग्नौ । महाज्वाले । महावीरे ॥

होमिः । पुं० पावके । अग्नौ । घृते ॥

होमी । पुं० होमकर्त्तरि । जुहोति । हु० । उत्स्नुमादर्ति होमिन इति होतेर्मिनिः ॥

होमीयः । त्रि० होतव्यद्रव्ये ॥

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

होम्यम्। न० घृते॥ वि० होमीयद्रव्यमात्रे॥

होम्यधान्यम्। न० तिले। पिष्टतर्पे॥

होरा। स्त्री० रेखाप्रभेदे। शास्त्रविशेषे। लग्ने॥ राश्यर्द्धे॥ तथाहि। विषमर्क्षेषु प्रथमा होराः सूर्य्यखण्डरोचिषः। द्वितीयाः शशिनो युग्मव्यत्ययाद्गणयेत् सदा। मेषमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेषु प्रथमार्द्धं सूर्य्यस्य। द्वितीयार्द्धं चन्द्रमसो होरा। वृषकर्कटकन्यावृश्चिकमकरमीनेषु प्रथमहोरा चन्द्रस्य। द्वितीया सूर्य्यस्येत्यर्थः॥ मार्त्तण्डेन्दुहोरयुग्मे समभे चन्द्रभान्वोस्तु होरे इति बृहज्जातकम्॥ सार्द्धदण्डद्वयात्मककाले। औअर० इति० इङ्गरेजभाषाप्रसिद्धे॥ यथा। चतुर्विंशतिहोराभिरहोरात्रं प्रवर्त्तते। पश्चिमादर्द्धरात्राद्द्विहोराणां विद्यते क्रमः इति वह्निपुराणम्॥ होलति० हुल्यते वा। हुल हिंसासंवरणयोः। पचाद्यच्। घञ् वा। रलयोरैक्यत्वम्॥

होलकः। पुं० तृणाग्निना भृष्टार्द्धपक्वशमीधान्ये। होरहा० होला० इति लोकप्रसिद्धे। यथा। अर्द्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः॥ होलकोऽल्पानिलो मेदः कफदोषश्रमापहः। भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत्॥

होलाकः। पुं० स्वेदविशेषे। यथा। धीतीकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत्। शयनान्तः प्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च॥ सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत्। स्वच्छन्नः सुखं तत्राभ्यक्तः स्विद्यति नासुखम्॥ होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणा॥ धीतीका० शुष्कगोमयकृताग्निविशेषः। इति चरकसूत्रस्थाने॥

होलाका। स्त्री० वसन्तोत्सवे होलिकायाम्। होली इति भा०॥

होलिका। स्त्री० हुताशन्याम्। भविष्यपुराणोक्ते वसन्तोत्सवे। अस्या निर्णयमाह कालिदासः। हुताशनी फाल्गुनपूर्णिमायां निशीथपूर्वस्तनयेक्षुभार्यौ। पश्चात्तमेतज्ज्वलने दिशावान्पश्चिमयं हन्त्यपि पद्यते वा। सूर्य्यास्तकालावधिरेव पूर्णिमाऽधिकैनगाबाकलया तदाकृते। भावे चतवज्ज्वलता हुताशनी नन्दातिथौ स्याद्व्रजसोत्सवः श्रियै॥ रिक्तान्विता यद्युतिः पूर्णिमा नेया स्तगेतद्ज्वलनैरवाविह। विष्टिस्तु मन्निन्त्यतया न दोषकृत्तथापरं गम्परिपूर्णिमारणः॥ ४५॥ अर्थस्तु। निशीथपूर्वमध्यरात्रतः प्राक् हुताशनीं नयेत् कुर्य्यात्। द्विकर्मकोनीः॥

अपुनः पश्चात् तस्मिन्ज्वलने॰ मध्यरात्रे पश्चात् तस्यामेव प्राप्तं तत् ज्वलनं यत्तस्मिन् १ आश्चर्यवादिवादिनो हुताशनौज्ज्वलने सति पश्यति : प्रतिपत् पान्थपांशुरं राज्यलक्ष्मीं हन्ति ॥ भूय्यास्तेति। यदा सूर्य्यास्तकालावधिः सूर्य्यास्तसमयं यावत् पूर्णिमा एव निर्धारणे वा अथवा कलया च क्षीण॰ अधिका वा जनाहीना हुताशनो स्यात् तदा कैश्च ऋद्धेः सतितज्ज्वलिता हुताशनौ होलिका स्यात्। अपुनः रज सारेण नाडत्सव : प्रियैस्यात्। कस्मिन् मन्दातिथौ प्रतिपत्तिथौ ॥ रिक्तेति। ज्वलने होलिका ज्वलने रिक्तान्विता चतुर्द्दशीयुक्ता॰ उतअथवा युता प्रतिपदा युक्ता पूर्णिमा नैवा। दर्शे सूर्य्येऽस्तगे सति॰ दुष्टे होलिकायाम् तु रक्षयोर्बिष्टिर्भद्रादोषकृत् स्यात्। कस्मात् नित्यत्वतया होलिकायाः नित्यभावात्। तथा उपरागग्रहणं दोषकृत्त्वतया परिपूर्णिमारजोदोषकृत्त्वादिति ॥ ४५ ॥ इति ज्योतिर्विदाभरणे २१ ऽध्यायः॥

होहो। अ॰ सम्बोधने। हूतौ। आकारणायाम्। आह्वाने॥

हौ। अ॰ सम्बोधने। आह्वाने॥

हौत्रम्। न॰ ऋत्विग्विहिते। उद्गात्रादिभ्योऽञ्। होतुः कर्म्म भावो वा। युवादित्वादण्॥

हौम्यम्। न॰ घृते। त्रि॰ होमार्हे द्रव्ये॥

हौम्यधान्यम्। न॰ तिले॥ हौम्यञ्च तद्धान्यञ्च॥

ह्यः। अ॰ गतेऽह्नि। यातमहः। पृषोदरादिः। ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्यामिति निर्द्देशसामर्थ्यानुकूलः॥

ह्यस्तनम्। त्रि॰ ह्योभूते। अतीतेऽह्नि जाते॥ ह्योभवम्। ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्यामिति पक्षे त्युट्तुटौ॥

ह्यस्त्य। त्रि॰ ह्यस्तने॥ ह्योभवम्। ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्यामिति त्यप्॥

ह्योगोदोहीनम्। न॰ हैयङ्गवीने। ह्यस्तद्वृतिदोहः। गोदोहः। गोदोहः। ह्यस॰ सुप्सुपेति समासः। ह्योगोदोहस्तद्भवति। भू॰। अण्॥

ह्रदः। पुं॰ अगाधजले। स्थलपातात् उदकमागच्छति स्वयमेव स ह्रदः। तज्जलगुणास्तु। ह्रदवारि बह्निजननं मधुरं कफवातहारि पथ्यञ्चेति॥ ह्रादते। ह्राद अव्यक्ते शब्दे। पचाद्यच्। पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वः॥ धीरे॥

ह्रदग्रहः। पुं॰ जलशूकरे। कुम्भीरे॥

ह्रदालयेशः। पुं॰ शिवविशेषे। रेवाखसर॰ कु॰ भा॰ प्र॰। कोपज्ञा॰ कु॰ महेश्वीनभा॰ प्र॰॥ यथा। ह्रदालयाः सुराः सर्व्वे तेषामीशो जगद्गुरुः। ह्रदालयेश्वराख्यस्तु तैरेव परिसेवित इति स्कन्दपुराणम्॥

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ह्रदालयेश्वरः । पुं॰ ह्रदालयेशस्वामिवे ॥

ह्रदिनी । स्त्री॰ नद्याम् । सरिति ॥ ह्रदाः सन्त्यस्याम् । अतइनिः । ङीप् ॥

ह्रसिमा । पुं॰ ह्रस्वत्वे ॥ ह्रस्वस्य भावः । पृथ्वादिभ्यादिमनिच् । स्थूलदूरेति साधुः ॥

ह्रसिष्ठः । त्रि॰ अतिह्रस्वे । ह्रस्वतमे ॥ अयमेषामतिशयेन ह्रस्वः । इष्ठनि स्थूलदूरेति साधुः ॥

ह्रसीयान् । त्रि॰ ह्रस्वतरे ॥ अयमनयोरतिशयेन ह्रस्वः । ईयसुनि स्थूलदूरेति साधुः ॥

ह्रस्वः । पुं॰ द्व्यणुके ॥ एकमात्रवर्णे ॥ न॰ परिमाणविशेषे ॥ यथा । अणुदीर्घमहद्ध्रस्वमितितन्त्रेदर्शि तद्वति ॥ गौरसुवर्णशाके । पुष्पकासीसे ॥ त्रि॰ प्रकृतपुरुषपरिमाणात्॰ न्यूनमनुष्ये । खर्वे । वामने । मेना॰ हृ॰ भा॰ प्र॰ ॥ क्षुद्रवस्तुमात्रे । वामने । न्यचि । नीचे । खर्वे ॥ ह्रसति॰ ह्रस्वतेवा । ह्रसशब्दे । बाहुलकाद्वः । उल्वादिर्वा ।

ह्रस्वकुशः । पुं॰ श्वेतकुशे ॥

ह्रस्वगर्भः । पुं॰ कुशे ॥

ह्रस्वगवेधुका । स्त्री॰ नागबलायाम् । काँगहीतिख्यातायाम् ॥ गविभूमौ एधते । एध॰ । बाहुलकादुः । संज्ञायांकन् । ह्रस्वा चासौ गवेधुका च ॥

ह्रस्वजम्बुः । स्त्री॰ क्षुद्रजम्ब्वाम् ॥

ह्रस्वतण्डुलः । पुं॰ राजान्ने ॥

ह्रस्वदर्भः । पुं॰ श्वेतकुशे ॥

ह्रस्वदा । स्त्री॰ शल्लक्याम् ॥ इतिराजनिघण्टुः ॥

ह्रस्वपत्रः । पुं॰ गिरिजमधूकागमे ॥

ह्रस्वपत्रिका । स्त्री॰ अश्वत्थ्याम् ॥

ह्रस्वप्लक्षः । पुं॰ क्षुद्रप्लक्षे । पुण्ड्रे । ह्रस्वपर्णे । पीपरी ॥ गुणास्तु । प्लक्षः कटुः कषायश्च शिशिरो रक्तदोषजित् । मूर्च्छाभ्रमप्रलापघ्नो ह्रस्वप्लक्षोविशेषतद्गुति ॥

ह्रस्वफलः । पुं॰ मधुनालिकेरे ॥

ह्रस्वफला । स्त्री॰ भूमिजम्ब्वाम् ॥

ह्रस्वमूलः । पुं॰ रक्तेक्षौ ॥

ह्रस्वशाखाशिफः । पुं॰ ह्रस्वशाखामूले । क्षुपे ॥ शाखाच॰ शिफामूलञ्चतेशाखाशिफे । ह्रस्वे शाखाशिफे यस्य सः ॥

ह्रस्वा । स्त्री॰ खर्वायाम् । वामन्याम् ॥ नागबलायाम् । मुद्गपर्ण्याम् ॥ भूमिजम्ब्वाम् ॥

ह्रस्वाग्निः । पुं॰ शिवके । हयाग्नौ ॥

ह्रस्वाङ्गः । पुं॰ अष्टवर्गगतजीवकौषधौ । कूर्चशीर्षे । ह्रस्वान्यङ्गान्यस्य ॥

ह्रस्वैरण्डः । पुं॰ रक्तैरण्डे ॥

ह्राद : । पुं॰ स्तनिते । गर्जिते । श

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शब्दे । हिरण्यकशिपोः कनीयसि पुत्रे ॥

ह्रादनिः । पुं० गर्जितशब्दे ॥

ह्रादी । त्रि० सशब्दे ॥

ह्रादिनी । स्त्री० वज्रे । ह्रादस्यावश्यम् । ह्रादश्चाव्यक्तशब्दे । आवश्यके णिनिः । ह्रादः स्फूर्जथुरस्यस्या इतिवा । ह्रनिः । तडिति । विद्युति । ह्रादोऽव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्याः । ह्रनिः । अव्यवहितोत्तरेत्वामितकत्वं यस्मादितिषष्ठ्यर्थः ॥ शल्लक्याम् । गजभक्ष्यायाम् । सुवहायाम् । नद्याम् ॥ ह्लादयत्यवश्यम् । ह्लादी सुखिष्व । आवश्यके णिनिः । रलयोरैक्यम् ॥

ह्रासः । पुं० शब्दे । अभिलापे । ध्वनौ ॥ यथा । शब्दोऽभिलापोऽस्त्वभिधाऽभिधानं वाचको ध्वनिः । ह्रासः कुहरितं स्वेति सुद्राद्भिकाण्डशेषः ॥ आरवे ॥ क्षये । यथा । ह्रासश्च वीचसततं दिनरात्र्योर्यथाक्रमम् । सन्ध्यामुहूर्तमाख्यातं ह्रासे वृद्धौ च सा समेति ॥

ह्रिबेरम् । न० ह्रिवेरे । ह्रीवेरे । द्र० हि० व : ॥

ह्रीः । स्त्री० लज्जायाम् । अकार्यप्रवृत्त्या रम्भे तत्प्रतिबन्धिकायां लोकलज्जायाम् ॥ ह्रीलज्जायाम् । सम्पदादित्वात् क्विप् । पार्थ्याम् ॥

ह्रीकः । पुं० काके । नकुले । सहदेवे । त्रि० लज्जिते । जिह्रेति । ह्री० । ह्रियेरश्चलो वेतिकन् ॥

ह्रीका । स्त्री० त्रपायाम् । लज्जायाम् । टाप् । त्रासे ॥

ह्रीकुः । पुं० जतुके । त्रपुणि । वालि । मार्जारे । त्रि० अप्रशस्ते । अप्रगल्भे । सलज्जे । लज्जिते । जिह्रेति । ह्री० । ह्रियः कुक् रश्चलो वा । क्षिप्वादगुणः ॥

ह्रीकूः । स्त्री० भुवि ।

ह्रीजितः । त्रि० सलज्जे । लज्जायोगे । लज्जिते ॥ ह्रियाजितः ॥

ह्रीणः ।) ह्रीतः ।) त्रि० लज्जिते । सपत्रे ॥

अह्रैषीत् । ह्री० । क्तः ॥ नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्यामिति निष्ठातस्य नो वा ॥

ह्रीता । स्त्री० लज्जितायाम् । ह्रियः कर्मणि क्तः ॥

ह्रीवेरम् । न० सुगन्धिवाला । बू० भा० प्र० गन्धवस्तुनि । तत्पर्यायो यथा । बालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनामचेति ॥ गुणास्तु । ह्रीवेरं छर्दिहृल्लासतृष्णातीसारनाशनमिति[illegible]जव[illegible]भः ॥ ह्रीयुक्तं वेरमस्य ॥

ह्रेपितः । त्रि० ह्रियं लज्जां प्रापिते । जिह्रेतेर्ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । अर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागमः ॥ *

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

ह्रेषा । स्त्री॰ अश्वशब्दे । हेषायाम् । ह्रेषणम् । ह्रेषृशब्दे । गुरोश्च हलः । टाप् ।

ह्लादः । पुं॰ आह्लादे । प्रमोदे ॥

ह्लादकः । त्रि॰ ह्लादकुशले ॥ आकर्षादिभ्यः कन् ॥

ह्लादिः । त्रि॰ । आह्लादके ॥

ह्लादी । त्रि॰ । ह्लादविशिष्टे ।

ह्लादिनी । स्त्री॰ शल्लक्याम् । गजभक्ष्यायाम् । ह्लादयत्यवश्यम् । ह्लादि सुखि च । आवश्यके णिनिः ॥ शक्तिविशेषे । यथा । ह्लादिन्या संविदाश्लिष्टः सच्चिदानन्द ईश्वरः । स्वाविद्यासंवृतो जीवः संक्लेशनिकराकरः ॥

ह्रीकः । पुं॰ नकुले ॥ सहदेवे ॥ त्रि॰ लज्जिते । सत्रपे । जिह्रेति । ह्री॰ । ह्रियेरुक्लोवेतिकन् ॥

ह्रीका । स्त्री॰ त्रपायाम् । लज्जायाम् ॥ जिह्रेति । ह्रीलज्जायाम् । ह्रियेरुक्लोवेतिकन् । टाप् ॥

ह्रीकुः । पुं॰ जतुनि ॥ त्रपुणि ॥ बाले ॥ मार्जारे । त्रि॰ लज्जिते ॥ अप्रशस्ते ॥ अप्रगल्भे ॥ जिह्रेति । ह्री॰ । ह्रियः कुक्रस्वश्चेति कुक् ॥

ह्लीकूः । स्त्री॰ धरित्याम् । भूमौ ॥

ह्लेषा । स्त्री॰ ह्रेषायाम् ।

ह्वरणम् । न॰ कौटिल्ये ॥ कुटिलत्व

मिथस्सजीवभुजगो विश्वं यदज्ञानतः प्रोन्मीलत्यवतन्नमीलति तरां यज्ज्ञानतः सर्वतः ॥ शान्तं निष्कलमद्वितीयममलं सच्चिद्घनं व्यापकं स्वात्मानं सकलाश्रयं श्रुतिशिरःसारं सदोपास्महे ॥ १ ॥ श्रीमच्चिद्धृदात्मकं हरिहरानन्दाभिधानं निजं संसारभजक्षमैकमतुलं संसारपाशच्छिदम् ॥ नत्वा तच्चरणाम्बुजन्मसुखपूर्णानन्दनाथो मुदे । साधूनां सुधियां चकार सुखदं शब्दार्थचिन्तामणिम् ॥ २ ॥ अथ्यत्यङ्कधरामितवर्षे चैत्राङ्गिरोनाम्नि माघासितसप्तम्यां शनौ समाप्तिं गतो ग्रन्थः ॥ श्रीसुखानन्दनाथस्य कृतिरेषा गरिमता प्रोच्यै भूयाज्जगतीमंबानो विश्वना ययोः ॥ इति श्रीहरिहरानन्दनाथभारतीशिष्यब्रह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथसङ्गृहीतः शब्दार्थचिन्तामणिः समाप्तः ।

श्रावण कृष्णसप्तम्यां द्विवेदाङ्कशशाङ्कमिति वैक्रमेब्दे शब्दार्थचिन्तामणिकोशः पण्डितवंशीधरवाजपेयिनोधिकारेणमुद्रितः

ॐ

तत्सत्

१९१७

(❊—❊⁑❊⁑❊—❊)

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठे	पङ्क्तिः
ऽ ऽ - त्तुक्	००-००	१	प्र०	१६
- त	यच्चाप्रयय्कर्दम:	१	द्वि०	१६
- च्चः	वटवृच्चे	१	०	१७
- य	द्रक्ष्यते	२	०	१४
- ष	आकूत्या०	३	प्र०	१४
- षं	विशेषे	३	०	१५
- ष्ट	अतिपूर्वपि०	३	०	२२
- शु	मखे	३	०	२६
- ष्टो	ज्योतिष्टोमा०	३	द्वि०	१९
- व्ह	जुह्वति	३	०	२८
ऽ - रिचच	परिचचते	४	प्र०	१२
- द्रौ	शूद्रास्तु	४	०	२४
० ष्टा	यज्ञश्रेष्ठा। स्वो०	४	द्वि०	२५
- व्हो	अग्निजिह्वोदर्भरोमा	५	प्र०	१८
- घा	नखोघोर:	५	०	२४
- ह्या	गुह्योप०	५	द्वि०	५
- ह्रि	व्रोह्रीन्	५	०	१५
- स्फय	स्फ्यकपालादि०	५	०	२६
- स्फय	स्फ्यश्चकपालानि	५	०	२७
- र्हं - त्यु	तत्कर्मार्हतीत्युपरुङ्	६	प्र०	९
- र्व्व	सुयज्ञोर्व्विप्	६	द्वि०	१४
- न् - न्	अहंदेवान्नमासि०	७	प्र०	१
- ष्य	हविष्याशौ०	७	द्वि०	१८
- स्व	खञ्जनरते	८	प्र०	३
- य। था	तथाशब्दस्तथशब्दो	८	द्वि०	२२
० भा	यथार्थानुभव:। पुं०	९	प्र०	२५
- थ	अर्थगतं	१०	द्वि०	२४
- न	असाधून्	११	प्र०	२३
ऽ ऽ -असाधून्	० ० ० ०	११	०	२४
- घ। य	माधुर्यैदर्शेतियमा:	१२	द्वि०	१८
- पि पि	प्रहरमयिनचिरमयि	१३	प्र०	१४
ऽ -भिशोशो	अजियभिशोऽभ्य:	१४	द्वि०	१०
·ते	नृपतो	१४	०	२२
·यो:	आपो:	१४	०	२९
-स्य	स्वल्पयशकीर्त्तित:	१५	प्र०	१०
- र्या	स्वर्यालकरोगुरु:	१५	०	१४
- रो	स्थैर्यकारोच	१५	०	१६
- थो	यौति	१५	०	२९
- न्हि	वह्निदीपन:	१५	द्वि०	२१
-प्र-च्चा	गोराइ०भो०प्र०९चारे	१५	०	२५
- प	युवाभ्याम्	१५	०	२९
व्ह	जुर्णाह्वये	१६	०	५
ष्पि	पुष्पिकायाम्	१६	०	६
- स्य	यवनस्य	१६	०	११
- स्या	फलाभ्यस०	१६	०	१८
- ढ	ढकायाम्	१८	प्र०	९
- ष्टे	विशिष्टे	१८	द्वि०	१५

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ:	पङ्क्ति:
२ १ - पलङ्ग	पिङ्गला०	१८	०	२०
०ष्ठि	यष्टि.मधु।	१९	०	२
- स्म	स्वातीग्नि	२०	प्र०	१७
- ज	अभिजित्	२०	द्वि०	२
- न्हा	चिह्नानि	२०	०	२५
- थि	अस्याश्चिज्जन्तात्	२२	०	७
- स	सायाना	२३	०	२३
- स्य	तस्यँदमित्यण्	२४	प्र०	२२
- दा	स्त्रिं अच्छता निच	२६	०	८
- म - तौ	यामवतौ। स्तौ	२६	०	२१
- न्	कमादिभ्यो वुन्	२७	द्वि०	१०
- य	पर्यन्ते	२७	०	१५
- त्या	वहियुभ्यांशिदित्थ सच्	२८	प्र०	२५
- नं	याक्यमुनिपूर्वे	२८	०	२७
- स - ना	सांवत्सरंदेवानां	३०	०	१०
- व	युग्मं पुत्र.मस्य	३१	०	२३
- तो	वीचित्तैवा	३२	द्वि०	५
- यु - स	युधसम्प्रहारे	३२	०	१५
- ध :	युद्धे :	३३	प्र०	११
- ब	ह्रद : स्यात्	३३	द्वि०	१९
-त्वम्। त्रि० शब्दं यं व्याख्यानवस्मुद्रितानपङ्क्तिभ्यःपूर्वैर्वर्णैर्द्वयित्वःशब्दलेखवत्मेयमशुद्धि :		३४	प्र०	८
- ष	पुस्ते	३४	द्वि०	४
ऽ ऽ -पिशुक्षयु	लुपियुक्तवत्	३४	०	१७

अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ:	पङ्क्ति:
- सं - त	सं-त०	३४	०	२५
- त्व	तत्त्वम्	३५	प्र०	४
- श्रा	चषाले	३५	०	८
- षु :	वपु :	३५	द्वि०	१३
- र्मा - ष्ट	सुकर्माचधृति :	३५	०	१९
- खड्ये	गखड्गोह्यद्विभु वस्वैव	३५	०	२०
- यं	सम्यग्दर्शनोपाये	३५	०	२१
- त-आ	चित्तैकाग्रतयाज्ञा	३६	प्र०	२
- त्व। अ	तत्त्वस्यस्वानुभवा०	३६	०	३
- वृं	निर्वृत्ति०	३६	०	६
- दाध्यो:	सिद्ध्यसिद्ध्यो :	३६	०	७
- त्व	तत्त्वमस्यादि	३६	०	१२
- इ	ईश्वरसङ्कल्पे	३६	०	२१
- न्ये	याज्ञौपम्येन०	३८	०	२०
- सु	देवतासु	३८	०	२०
- ष्ठ	दष्टयोगिनो :	३८	द्वि०	१
ऽ द,यियि	प्रदायिनो	३९	प्र०	५
य	ऋद्धिनामौषधी	३९	द्वि०	७
- यु०	युज्०	४०	प्र०	६
- ष	कोषचतुष्टये	४१	०	८
ऽ - ने :	गर्भधानस्थाने	४१	०	७
- य	प्रदर्शनीया०	४१	द्वि०	२८
ऽ ऽ -द्राकार वि	मुद्राविशेषे	४२	प्र०	१
- मा	मार्गेषु	४२	०	२४

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
-आ-न्त। ता	विजानन्तिमनसा तानपण्डिताः	४२	द्वि०	१
व:	सर्वभूतानां	४२	०	३
हि ऽ त	अर्हति	४२	०	१२
न्धि: भि	संबन्धिनि	४३	प्र०	२७
-बि	निषेवितम्	४३	द्वि०	८
-च	कुचे	४३	०	१७
-स्य	संवर्तयौवनास्य	४३	०	२३
-थ	चतुर्थत्व०	४४	प्र०	१५
-न	नेत्रान्तानि	४४	द्वि०	३
-ष्ठो	धराष्ठीव	४४	०	४
-त	पित्तत:	४४	०	१४
-स्ता	स्रावणोप०	४४	०	२५
-द्ये	पाद्ये	४५	प्र०	२०
-त : ङ्ग	पतङ्गे	४५	द्वि०	१
-दर्पे	हृचे	४५	०	१६
० ; । -	रक्तपुष्प : । पुं०	४७	प्र०	२
-कुं	कन्दूरी०	४७	०	२२
-ङ्	कुङ्कुमे	४८	द्वि०	१९
-खाद	रक्तखदिरे	४९	प्र०	२
-च	रचिका :	५०	द्वि०	२
-ष्यो	भविष्योत्तरे	५१	प्र०	१०
-ग्ध	दुग्धे	५२	द्वि०	२८
-न	रजस्वर्णम्	५३	प्र०	३
-णि	०निर्णिक्त्या०	५४	द्वि०	१०
-त	धातक	५४	०	१७
-गौरादि त्वान्ङीप्	कदिकारादितिङी ष्	५५	प्र०	२२
-रज	रञ्जनम्	५५	द्वि०	२५
-न्हि	चतुर्बह्नि	५६	प्र०	१५
-ता	बहुलत्वात्	५६	द्वि०	२०
-त्या	रागीत्यादनर्थ स्ये	५७	प्र०	२०
-ग	जनपद	८९	०	५
-पौ- च	रक्तपीतच	६१	०	६
-स्य	भोलमस्य०	६२	द्वि०	४
-ष्य	पुष्पसंयुता	६२	०	२२
-प्रो	प्रीतये	६२	०	२५
-ष्य	त्वाष्ट्रं म्	६३	०	६
-प	नित्यचुत्यरि	६४	प्र०	१६
२ १ -स्यलग्न	दन्तलग्नस्य	६४	द्वि०	३
-रु	रूत्वैस-	६४	०	२०
-न्दू-स	। रुन्दूरसरणी	६७	०	१७
-न्त्या	बहन्त्यपोग०	९६	प्र०	३
-च	सचान्त्यै०	७०	०	८
-सो	सरसीनोभवत्	७५	द्वि०	२५
-का	मधुरकोमल :	७६	प्र०	६
० स्य	राजसेन्द्र : पुं०	७७	द्वि०	१
-त्स	व्युत्पत्त्या -	७७	०	२७
-गं	तेरागाद्इति -	७८	०	३
-त्रो	त्रिगर्त-	७८	०	२९

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ:	पङ्क्ति:
- म	मान्नाचैव -	७९	प्र०	१०
- क्ष	मध्याक्ष्णा -	७९	द्वि०	५
- क्षा	यक्षोत्थानं -	७९	०	१९
- दी	मन्दिरे - -	८०	प्र०	२२
- षि	निषण्णा०	८०	द्वि०	८
- त्रि	षड्गाणांस्तोपु	८३	०	१२
- थ्ये	देविकापुष्पं	८४	०	२
त्रि :	रात्रि	८४	०	२५
- से	अविरोधेन	८६	प्र०	१४
- व	- स्वचक्रस्य	८६	०	१९
ता०म्	चित्रताम्	८६	द्वि०	२४
- णा	वेत्रणम्	८८	प्र०	२६
- न्धा	राजन्यदेशे	८८	द्वि०	८
-विराजते	विराटजे	८८	०	२१
- ल्प	चरतेल्पधौ :	८९	०	२९
- क्षा	नेत्रवक्षविका०	९०	०	६
० ण	राजभोगीनम्	९१	०	१२
- ग	ततोमत :	९२	प्र०	१९
- स्व	वामस्वे न्नि	९२	द्वि०	८
ऽ - ल्युट्	कर्तरि०ल्यु :	९५	प्र०	२२
- र्श्यं	प्रदर्श्य०	९५	द्वि०	२०
- स्वऽपप	चापलस्वपरित्यज्य	९६	प्र०	२९
- ष्ट्र	पुरराष्ट्रं	९८	द्वि०	१४
- पु	राधेय:पुं०	१०२	प्र०	१९
-स्मऽनृक्त	लोकेस्मिँ स्तान्मध्यं	१०२	द्वि०	२६
- मू	मूलाती	१०५	प्र०	११
- श्रो	श्रीक्षणस्य०	१०७	द्वि०	१
० र	विरंसु : त्रि०	१०९	प्र०	१८
ऽ ० म् : ।	रिष्फम् । न०	१०९	द्वि०	६
- ये	स्वादयश्चोदित :	१०९	०	२४
- य	सन्ताप	११०	०	१६
० रि	रीतिकम् । न०	११०	०	२५
: श्रि	श्रीभायाम्	१११	०	२०
० चि	रुचौ । स्त्री	११२	०	२६
- थै :	कर्दिविदिभ्यांश्छिदित्यथ :	११३	प्र०	२४
- दो	नदीप्रकारा०	११३	द्वि०	७
- स्य	वत्सस्य ष्टाधिक्यं :	११५	प्र०	६
- शु	शुकवक्त्र०	११५	द्वि०	५
- श्र	रुद्रहिंसायाम्	११६	प्र०	२४
२ १ हरीजरु	रुद्रबीजजन्म न०	११६	द्वि०	११
- क्रु	क्रतायाम्	११६	०	२८
- तर:	प्रतरथार्थ०	११७	प्र०	१
त्या	पक्षाद्यादीनां	११७	०	२४
- र्वं :	दीर्वा :	११८	०	२
- ङ्गा	अङ्गान्य	११८	०	१४
२ १ - । :	०नीलमणि : ।	११८	०	१७
- र्वन्ती	कुर्वन्ति०	११९	०	२५
- त्या	त्यक्तौ	११९	०	७२
- प्य । श्रा	कर्प्यंशीतकषायाम्लं-	११९	द्वि०	१८
- ट	पाटपाट	१२०	०	१९

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेख	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	कोष्ठः	पङ्क्तिः
- न्य	न्यकादित्वात्कुत्वम्	१२३	०	२२
- ड़े	रोगाणांदारुणे	१२४	प्र०	६
- रे	गोरोचना०	१२५	०	१२
- क	रूपविमोहने	१२६	द्वि०	१३
- रुप	रूप्यते	१२६	०	१५
- म :	रोमं । न०	१२७	०	१०
- ञ्झि	झिञ्झिरिष्टा०	१२८	०	८
- म्बे	रोमाञ्चे	१२८	०	१[illegible]
० ट	रोदं । त्रि०	१२८	०	२७
- ष	हेमघर्षणे	१२९	प्र०	६
- मा - न	समाधानकालः	१२९	द्वि०	८
- ष्टो	श्रेष्ठोसौ	१३०	०	५
० त्या	पौत्यातादिना०	१३१	प्र०	४
० ला	लल्लाः पुं०	१३१	द्वि०	२
- ला	लल्लाभोजने	१३१	०	३
- बिम्बे	बिम्बे	१३१	द्वि०	२६
- नं	लौहित्य०	१३२	०	१०
- त्व	तत्त्वम्	१३२	०	१३
- र	वकारः	१३२	०	२९
- न्दि	वह्निकरं०	१३३	प्र०	१५
- भ०	भा०	१३३	०	१९
० पुं०	लक्षणा । स्त्री०	१३४	०	१५
- त्या	कृत्य०	१३४	द्वि०	१७
- त्प	वैकल्यं०	१३४	०	२०

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	कोष्ठः	पङ्क्तिः
- त्या	कृत्या०	१३५	प्र०	१
- त्या	कृत्या०	१३५	०	७
- त्या	गुणकृत्या०	१३५	०	८
- सु	दुष्यादिना०	१३५	द्वि०	२०
- च्छे	विच्छे	१३६	प्र०	१२
- च	चेति०	१३६	०	१४
- क्ष	श्रीसुक्षे	१३६	०	१५
- या	पाशादित्वाश्च :	१३६	०	१६
- क्ष	लक्ष्मणासुः । स्त्री०	१३६	०	१८
- चर	भामचरम्	१३६	०	२५
- न्य	दुर्योधनकन्यायाम्	१३६	द्वि०	२
- ल	कल्गुणे	१३६	०	४
- य	तृणानिर्यासत्वात्	१४०	०	७
- स	मतोसारं	१४१	प्र०	७
- छे	पुच्छे	१४१	०	१७
- स्यं	दक्षिणास्यं०	१४१	द्वि०	८
- ड़ु	लड्डुकाः	१४१	०	१२
क्षा	पयोभ्यांपक्षे	१४३	प्र०	४
- ल्या	वल्या०	१४३	०	११
- वी	सुप्रीता०	१४३	०	१४
- म्हा	ब्रह्मा०	१४४	०	१०
- भि	सन्नताभिः	१४५	द्वि०	१८
- ल	ललाटे०	१४६	प्र०	[illegible]
- ल्प	माल्यधारी०	१४६	द्वि०	१३

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
- क्रि	नेत्रादिक्रिया०	१४६	०	१९
- स्म	लिम्पन्तौ०	१४६	०	२३
ईप्सि ते	ईप्सि ते	१४७	प्र०	१२
मै	देवकुसुमे	१४७	द्वि०	१२
- मा०	भा०	१४७	०	१५
- य - ।	स्वादुकरस्वसारकस्य।	१४८	प्र०	७
- थ	विषये	१५०	द्वि०	१९
- त्व	सत्त्वशुद्धि	१५०	०	२५
- ख्या :	कृत्वाऽख्या :	१५१	०	२४
- कोऽस	औणादिकोसण्	१५२	०	२८
२ नाट	नैऋत्याम्	१५३	प्र०	२४
- म्न	लग्नेऽकेन्दु०	१५३	द्वि०	२३
- ष्ट	तिष्ठत	१५४	प्र०	६
-ला -च्चे	ललामच्चेतिठक्	१५४	०	१२
हलस्तद्धितस्येति	पृषोदरादित्वात्	१५४	द्वि०	२३
- श्रु	श्वशुरेणवा०	२५५	प्र०	८
० वू	साधूः। स्त्री०	१५५	०	२०
- न	लवणमौले	१५५	०	२१
- रद	ऋद्धलोर्ण्यत्	१५५	०	१६
- ङ्गि :	लिप्सापङ्ग.स०	१५६	०	६
-खि - तं	प्रमार्णलिखितं	१५६	०	२०
- ङ्कि	शङ्कितिo	१५६	०	२७
ङ्ग	लिङ्गादिनियोगे०	१५७	०	५
- त्त	निमित्तन्तु०	५५७	द्वि०	२४

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
- द	ऋदिकारादितिङीष्	१५८	०	२१
- ग्धे	दिग्धे	१५८	०	२५
- लङ्	लोङ्स्रौषधी	१५८	०	२८
- त्या	प्रत्ययस्यपुट्	१५९	प्र०	१
- ङ्का	न्यङ्क्वादित्वाद्वा	१६०	द्वि०	१६
- र्द्ध	लुभमाध्यै	१६१	०	७
- य	लुतयासावापस्य	१६१	०	१२
- य	लुतापकन्दः । पुं०	१६१	०	१७
- स	लुतापकान्ता स्त्री०	१६१	०	१८
- ल्पे	वाल्पे	१६१	०	२८
- या-न्तु	लूतायास्तन्तुः	१६१	प्र०	१५
- ल्पे	चाल्पेन	१६२	द्वि०	२०
- न्वे	हितान्वेषी	१६३	प्र०	५
- च्छ	छर्दने	१६३	०	१३
- खं	लेख०	१६३	द्वि०	१
- ठ	कण्ठान्यतः	१६३	०	१७
- ल्पे	ताक्ष्ण्ये	१६४	०	१७
- क	आत्मलोक०	१६५	०	१४
० । - ज	लोकधातुः। पुं० जम्बु	१६६	प्र०	१०
० पं०	लोकलोचनः। पुं	१६६	०	१९
- स्य	यस्येतिवा	१६७	०	२
- स्मि	इस्मिन्नित्यादिना०	१६८	द्वि०	२२
० भ्र - स	लोभ्रकलसः। पुं०	१६९	प्र०	९
- ० सा	लोपः। पुं०	१६९	०	७

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
-प्ट	लुप्त०	१६९	०	२४
-नी	लोभनीये	१७०	०	२:
-त्या	स्योत्पत्या,दयो	१७२	०	१३
-त्वा	दत्त्वा	१७२	द्वि०	२३
-त्वा	दत्त्वोपधि०	१७२	०	२८
-ष्ठा	प्रतिष्ठा,या-	१७५	प्र०	४
-त्व	सत्त्व,मिति०	१७५	द्वि०	६
-टू	टुवमउद्गिरणे	१७६	०	१७
-को	संज्ञको	१७८	प्र०	१६
-ति	जगतीप्रसिद्धे	१७८	०	२१
-त्ये	कुत्ये	१७८	द्वि०	१३
-कः	वालुकः	१७८	०	२८
-कु	कूष्मा०	१७९	प्र०	१
-ञ्	ब्रूञ॰देशीया	१७९	द्वि०	१०
-ज्ञा	महाराज्ञी०	१७९	०	२९
-ब	कुटिलावयवे	१८०	द्वि०	८
-वौक्र	वक्रौ। पुं०	१८०	०	१०
-ब	-नैवा:०बलानां भवान्	१८२	०	२०
-ब	अक्षीकेने०	१८०	०	२४
-क्षु	क्षुरिकायाम्	१८२	०	२
-ष	विशेषेण-	१८३	०	१६
-स	धानराम्	१८४	प्र०	०
-श्रो	श्वेतलोहित-	१८४	द्वि०	१७
-सु	लोहसुन्दर०	१८४	०	२५

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
-त्व	सत्त्ववर्जिताः	१८५	प्र०	२९
-क्लीवा	क्लीवान्	१८५	द्वि०	१७
-ष्यु	चक्षुष्या०	१८६	प्र०	२
-द्वी	प्रचद्विपक्षा	१८६	०	२१
-म	दध्यासनम् न०	१८८	प्र०	४
-भ्रु	बभ्रु	१८८	द्वि०	८
-षि	विशिषि	१८८	०	२८
-ता	पूजिताः	१८९	प्र०	१०
-ल्यं	वल्यं शाखा	१९०	द्वि०	५
२ १ -शाधा	आधारा-	१९०	०	२६
-क्रा	अनुक्रोशे	१९१	०	२२
-प	तर्पयति	१९१	०	२९
-भ्	मातरम्	१९२	प्र०	८
-म्पा	अनुकम्पा,या	१९२	[illegible]	
-ना	बलादनो स्त्री०	१९३	०	२६
-प्रा०	प्र०	१९४	प्र०	१६
-य	नवोढायाम्	१९४	०	२५
-श्र	मिश्रेयायाम्	२००	०	१५
-टु	डुवप्	२००	०	२३
टु	डुवप्	२००	द्वि०	१
-पु०	वपुनः। पुं०	२००	०	११
-टु	डुवप्	२०१	प्र०	१४
-र्द्वे	अर्द्दने	२०१	०	२२
-पुं	पयः। न-	२०१	द्वि०	१२

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
-हा ऽ तियोगवि	वयोवाचित्वाद्यसि-	२०२	प्र०	२
ऽ भागात्मकः	सपौतिकः	२०२	०	२८
-त्तौ	वृत्तौ	२०२	द्वि०	२२
-ष्णा	मूर्तिसुखस्य सर्वाङ्गी	२०५	प्र०	२८
-वराटका				
रजाः।	पुं० नागकेशरवृक्षे	२०६	द्वि०	१८
त्रि०	त्रि०	२०८	द्वि०	१
-रु	वरुणा०	२०९	प्र०	१६
-हो	यन्दिपितस्य०	२०९	०	२२
-भ्यां	जूहुभ्यां सूयन्	२०९	प्र०	१५
-त्रि०	पूर्त	२११	प्र०	५
-ण:	वर्णसङ्कर:	२१४	०	२१
-नं	सर्मये	२१६	०	२१
-ङ्ग	सङ्ग०	२१६	०	२८
-चा	आममचा	२१६	०	२८
-स्व	माचास्थ धीन्	२१७	०	१८
-ष्टं	श्रेष्ठं	२१७	द्वि०	२८
-त	मनः पूतं-	२१८	प्र०	२
ऽ -संध्यान्	सध्या०	२१८	०	१२
-त०	प्रातः सूर्योदयः	२१८	०	१८
-वा	कमलायां च	२१८	द्वि०	७
-र्थं	प्रसिद्धार्थं	२१८	०	१०
-न०	अर्थायानं-	२१८	०	१८

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
-त	ब्रजतां-	२१९	प्र०	१२
-ना	द्रव्याम्	२१९	०	२७
-ङ	सङ्ग्रामो-	२१९	द्वि०	१३
ऽ -दयाया	देहयात्रा प्रसिद्धये	२१९	०	१८
-व्य	नवोढव्यं	२२०	प्र०	८
-य०	स्वयं-	२२०	द्वि०	३
ऽ -त्वदद	तत्त्वदर्शिना	२२०	०	७
-ज्य	यादिज्यं	२२०	०	१४
-षं	वसङ्गाषां	२२१	प्र०	२०
-व	ज्ञात्वैवं	२२२	द्वि०	७
-ज्ञा	आग्जनः	२२३	प्र०	१
०न०	वर्गिः। पुं०	२२३	०	१०
-त्य -स्य	प्रत्ययस्यादितौत्वं।	२२३	०	१९
-ति -ति	कृतौ तिवन्तोध्य:	२२५	०	२०
-टा	लौङ्कटा	२२५	द्वि०	५
-ते	वृत्ते	२२५	०	७
-च्छे	नैनच्छदे	२२५	०	१३
२ १ -वरु० व	ववरु०	२२७	०	११
-यू	पूर्वपदविशेषे	२२७	०	१२
-यू	धारापूर्वप्रकृतत्-	२२७	०	१४
-॥-	॥ कृतौ ऽ	२२८	०	९
ऽ ऽ विकृतौ।	-पंविभाजकगिरौ	२२८	०	१०
भा -म	प्रथमं	२२८	०	२१
-मा	प्रमाणमन्त्रोक्ति०	२२९	०	१०

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
- ध्या	ओष्ठादिः	२३०	प्र०	२५
ऽ ·।ऽऽ०	।ऽ०	२३०	द्वि०	२०
-ला-या	वलाकायाम्	२३०	०	२८
॥-त्व	॥ न० त्वचे।	२३१	प्र०	२२
-चौ	सावौत्०	२३१	द्वि०	८
- ण	त्वणे	२३३	प्र	१०
- णौ	त्वणे त्वौ	२३३	०	२१
- ध्याम्	वन्ध्यगवि	२३३	द्वि०	१८
- वु	अश्वधौ	२३४	०	१०
- म	गजपिप्पल्याम्	२३४	०	११
- व	वश्याभावे पि०	२३४	०	२४
ऽ -निवया	वसानिवापे	२३५	०	२
- स्	हीलाकायाम्	२३६	०	१२
॥-क	।पुं०करिपिप्पल्याम्	२३९	प्र०	२
- सू	वास्तूके	२३७	द्वि०	१
- ख	खेतचिल्लीशाके	२३८	०	१३
·घ्य	द्विदक्षे	२३८	०	२३
० ज	वस्तरञ्जिनी। स्त्री०	२४०	०	१
पृ	धापॄवस्य्व्यतिथ्योनः	२४०	०	१०
०म।म	वस्नम्। न०	२४०	०	१२
- ष्ट	धापॄवस्य्च्यतिथ्योनः	२४०	०	१५
- ध्या। पु	व्यध्यु पहितचैतन्ये	२४१	०	७
०।-	वह्लीकः।पुं-	२४३	प्र०	१७
०।-	वा। व-	२४३	०प्र	१९
- द्द	कुवमर्द्देतारे	२४३	द्वि०	२६
- नि	इति -	२४५	०	१९
- व्य	वाक्याभि-	२४५	०	२७
-वा- ङ	वादुङ	२४६	०	८
- र्मी	वरोधर्मी	२४६	०	१५
- न्त	वामंशान्तं	२४७	०	१८
- यू	पू.पविशेषे	२४८	प्र०	२७
- बि	श.लापकः	२४९	०	७
- र्यं	वीर्य बल.बद्रव्ये	२५०	द्वि०	७
-श-दु	अश्वदुष्ट-	२५०	०	१३
- ञ्जि	सञ्जि.कायाम्	२५१	प्र०	१०
-त्ति	वृत्ति.स्थाने	२५१	०	१
- त्तौ	वृत्तौ.	२५१	०	१३
- ध	वाटधानः पुं०	२५१	०	१६
- ध	पाखरोधक०	२५१	०	२०
- ट	वृक्कट.व्रणे	२५१	द्वि०	३
- वा	वडवाग्नौ	२५१	द्वि०	२२
- ह्न	वाहप्रयत्ने	२५२	प्र०	१०
- प्रा	प्रसादवंश्या	२५२	द्वि०	२६
- ध्यास्तु	स्त्रिधाहृद्याः स्तु. पूजिताः	२५३	०	२२
-वा	अपराजिता.याम्	२५४	प्र०	३
- त्रा	स्वर्गोत्रा-	२५४	द्वि०	१०
-व- ष्ट	उन्मत्ताद्वनष्टचन्द्र-	२५५	प्र०	८
- चे	वृहसूत्र	२५५	०	१८
- ङ	शरसङ्के	२५६	०	१५

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
० त	वाताङ्गः । पुं०	२५६	द्वि०	२२
-व	वाताङ्गः	२५६	०	२३
-र्	रुग्वधादारु०	२५७	०	३
-सथा	राजयक्ष्मारणमीद-वम्	२५७	०	६
-म	आपटारूपाम्	२५८	प्र०	२
-मद्दे	मोक्षताहते	२५८	०	१५
-:-॥	पक्षापयशोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहोऽभवद् ॥	२५८	द्वि०	१४
-म	भावनम्	२५८	द्वि०	१७
-ध्य-: :	मध्यस्थः	२६०	प्र०	१०
-ढ	दुर्दुरूढ्वादिनि	२६०	०	१३
-भ्या	योऽन्यायाभाव	२६३	द्वि०	७
-व्य	भङ्गाव्ये	२६३	०	१६
-षा	कषायवीजं	२६४	प्र०	६
-म्रा	सम्बवात्	२६४	०	२७
० द	वादामम् । न०	२६४	०	४
-व	भूयादिष्टभ्योऽपिचल्	२६४	द्वि०	१७
० नौ	मलावणी	२६५	प्र०	१५
-न्य	संयोग्यात्व.सावणो	२६५	द्वि०	१२
-द्रे	तारिमन्द्रे. चम येव	२६५	०	१५
-न्य :	तत्त्वगन्तु.थिरोदेमा	२६६	प्र०	१६
-लौ	समुर्लि ०	२६६	प्र०	१६
-च	चारजम	२६७	०	१८
-धो	प्रमच्छेदमादुर्यंयथा	२६८	०	९
-जा-या	गजवदायम्	२६८	०	१२
-कि-धि	तकिधिवतकिधिक०	२६८	०	१४
-क्ष २१	तक्क०	२६८	०	१५
-नज	ठेजन	२६८	०	२२
-ज्	भ्रज् भ्रातासस्य	२६९	०	१५
-घो-धा २१	मघोदधाङ्.	२६९	०	१८
-यवे ऽ	वावधे	२७१	०	४
-यावे ॥ ऽ	दौर्घिकायाम् ॥	२७१	द्वि०	२९
-पप	परिमाणी	२७२	प्र०	१
-णावाधा	गुणवापि	२७२	०	८
-रा.ति	छद्दिकारादिति०	२७२	०	२३
-मौ	वलगौ	२७२	द्वि०	१२
-।वा	॥ न०वायससम्.हे	२७४	०	१९
-मा	मरातिः	२७४	०	२६
--स्व	शब्दस.ग्रं गुली	२७५	प्र०	१४
-मं	तस्यकर्मा०	२७५	०	२०
-सृ	सृपादेः	२७५	द्वि०	१४
-ये-च	स्तथैवच०	२७६	०	३
-ख	खे	२७७	प्र०	१७
० यू	वायूं०स्वदम् । न०	२७७	द्वि०	६
० व	वारटा । स्त्री०	२७८	प्र०	८
-र	वारायस्याम्	२७८	०	२२
-ध्वं	वराहार्थे	२८०	द्वि०	१०
० वारिः स्त्री० शब्दोयंव्याख्यातवत्रमुद्रितम्		२६९	प्र०	५
-री	वारी	२८१	प्र०	३

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेख	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	कुक्षि	पङ्क्तिः
-लु	कुक्षिकायाम्	२८१	०	२१
-न्या	पर्यान्यस्याः	२८१	०	२५
-प्य	अप्पती	२८२	प्र०	१६
-य	सुखायाम्	२८२	०	२२
-घ	मेघे	२८२	०	२४
०षी	तोञ्	२८२	०	६
०ब	वातकिः । पुं०	२८२	द्वि०	१२
-म । ह	व्याम०कर्णादिनिञ्	२८२	०	१३
०व	वात्यकर्म०न	२८२	०	१८
-स्र	सचायुक्ता	२८२	०	२९
-स	सामदावारुणौ०	२८२	प्र०	६
-वा	चन्द्रावनस्य०	२८३	०	१९
-प्पा	क्षिप्यादितीश्चकार्य०	२८३	०	२४
०सु	सुदन्	२८३	द्वि०	६
-नि-स	निःसृक्तौ०	२८३	०	१८
-वे	भाजने	२८३	०	२६
-वः	कमूचे	२८४	प्र०	६
०र्गा	शार्ह्यं दुर्गम् । न०	२८४	०	९
०व	वातीकः । पुं०	२८४	द्वि०	१२
-क्य	भण्टाक्याम्	२८४	०	१९
-भ्र	शुक्लप्रद०	२८४	०	२५
-त्व	उरूपादित्वाट्टक्	२८५	प्र०	२२
-न्त	भयन्ते	२८५	०	२८
ऽ -हह	वृअएव	२८६	द्वि०	२२
ऽ -सादअ	वायमायायामौच-धौ	२८७	०	१
-द	वावदूक०	२८८	०	२५
तः	वाहुतः । त्रि०	२८८	०	२
-त्य	वाहुल्यमैसा	२८८	द्वि०	३
२ १ टाप्। कः	कःटाप्	२८८	०	१२
०ष्टी	वाग्निष्ठी । स्त्री०	२८८	०	१२
ह्ना	०ह्नाह्निय्यइत्यत्र	२८८	०	२७
-स-को	वासःकोषः-पुं०	२८९	०	१
-क्षि	विक्षिलखोवै	२९०	०	११
-ध	वाध्यन्तर०	२९०	०	२४
-द	वहुन्तोवा	२९१	प्र०	१
-पा०	पट्टाम्रादिघोटे	२९२	द्वि०	११
ऽ -चदैग	सचणश्चयथा	२९४	०	५
-क्र-ध	०तक्रमधस्तात्पञ्च	२९४	०	६
-स्य	शयमास्यदे	२९४	०	२०
-स्ता	वास्तोष्पतीये	२९५	०	२४
-ण	कुड्व०	२९६	प्र०	५
ऽ -गावव	रागावल्	२९६	द्वि०	११
-प	स्वयप्ला०	२९८	प्र०	२५
-र्सी	तयोर्देरेतसी	२९८	द्वि०	१५
०घ	वाह्निः । पु०	२९९	प्र०	३
-म	वह्निकदेशेभवः	२९९	०	७
-म्य	भारभ्य०	२९९	०	१२
-न्य	वाचवन्यवे	३००	०	१४

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेख :	शुद्धिलेख :	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धिलेख :	शुद्धिलेख :	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
- ल्य	भाविस्फुट्	२००	द्वि०	१२	- ०न०	विज्जिलम् । त्रि०	२१८	०	९
- न्य	करशून्ये	२००	०	२७	- भा	जटामांस्याम्	२१८	०	१८
- ॥ वि	।न० विचे पत्ते	२०३	०	८	- त्त्व	तत्त्वं	२१९	द्वि	२
- मांत	ह्रीमाने	२०४	प्र०	२	- ऽस्वच	स्वयञ्चर्माणकत्वतः	२१९	०	१०
- ऽतो सक	जायते सर्वमस्थानि	२०४	द्वि०	८	- द्रा	वीडा	३१९	०	१९
- क्षि :	विन्दुपातो :	२०६	द्वि०	१०	- त	तिर्यङ्	३२०	०	६
० क्ष	विक्षेपकः । त्रि०	२०६	०	२४	- श्र	श्रादत्ते	३२१	प्र०	१६
- स्य	मिथयोर्व्यवृत्त्ये	२०७	प्र०	७	- ष्णे	तीक्ष्णांश्च	३२१	द्वि०	१८
- ऽवि वि	विगत :	२०७	०	२४	- ण-प्र	रणि ।: प्रतापणि।:	३२१	०	२३
- द्रु-वा	द्रुतवाराहीक्षिः	२०७	द्वि०	२३	० म्वि	विडम्बितः । त्रि०	३२१	०	२७
- ऽयोवाङ्गा	मयोङ्गाव :	२०८	प्र०	१५	- रचो	परपचो०	३२२	०	२९
- स्या	[illegible]	२०८	द्वि०	५	- स्य	कुरुङ्ख्या०	३२३	०	११
- म	कर्मण्येव च्	२१२	प्र०	२८	- स्फा	स्फटामलोपची	३२४	प्र०	६
- स	विचारीत्यत्र	३१२	०	२	- पा	वीसर्पं	३२४	०	११
- स्य	अभ्यन्तरे	३१३	०	२४	- द्व	लज्जाद्द्रुतीवभवति –	३२४	०	२५
- भ्र	मूर्धवत्त्वे	३१३	द्वि०	१६	- त	रतिक्षाषु :	३२४	द्वि०	२
- ङ्ग	तरङ्गे	३१४	प्र०	१	- तीर्थं	सदाहतदं०	३२६	०	१८
० क	विचेष्टनम् । न०	३१४	०	११	- । -वा	विद्वज्जानसंज्ञायां वा०	३२७	०	१७
० छ	विच्छित्तिः । स्त्री०	३१४	द्वि०	१	- टुदुउपनाति	। दुस्पवितापि।	३२७	०	२६
० च्छ	विच्छिन्नावस्था । स्त्री०	३१४	०	१८	-स्वादिभ्यश्चेति	स्वादयश्चोदितद्द्रसादितश्चेति	३२७	०	२६
- ल्य	अल्पतीया०	३१५	प्र०	१८	- ी	स्थैमाद्रौ	३२८	०	२५
- दि-गु	स्वयमिर्गुणैर्विश्वम्	३१५	द्वि०	२	- ऽन्दफाफ	नन्दफलको	३२८	०	२५
- धो	जलनिधो	३१६	प्र०	२८	नि:पृ	वर्धानिनपृथक्	३२९	०	२८
- व	प्रालिवर्षे परे	३१८	०	४	-स्व-का	स्वफक्रायत्वं	३३०	प्र०	१६

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
-बा	बाद्भिर्बद्भिर्दर्ददेहि	२२१	द्वि०	२५
-स्वास्य। पू	[illegible]	२२२	०	१०
-[illegible]	[illegible]	२२३	प्र०	७
-[illegible]	[illegible]	२२४	०	१२
-[illegible]	[illegible]	२२५	०	२८
-[illegible]	[illegible]	२२६	०	१
-वो	[illegible]	२२६	द्वि०	५
-प	नियम :	२२७	प्र०	[illegible]
-षि-त	[illegible]	२२८	प्र०	८
-[illegible]	[illegible]	२२८	०	१९
-त। दि	[illegible]	२२८	द्वि०	१४
-दि	[illegible]	२४०	०	[illegible]
-[illegible]	[illegible]	२४१	०	[illegible]
-[illegible]	यथा[illegible]	२४[illegible]	[illegible]	६
-[illegible]	[illegible]	२४१	०	८
-:- त। [illegible]	[illegible]	२४२	०	[illegible]
-[illegible]	[illegible]	२४[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	२४[illegible]	०	१८
-वि	[illegible]	२४३	प्र०	४
-[illegible]	[illegible]	२४४	द्वि०	६
-प	विपंचति	२४५	प्र०	[illegible]
-ण	यथा	२४५	०	२८
-ष्टे :	विशिष्टे	२४५	द्वि०	१८
-तं-सि	[illegible]	२४७	०	२५
-[illegible]	तस्य[illegible]यथा	२४८	०	७
-त्या	[illegible]	२४९	प्र०	६
-[illegible]	[illegible]	२४९	०	१६
[illegible]	० ० ० ०	२५०	०	८
-[illegible]	[illegible]	२५१	द्वि०	६
-प	[illegible]	२५१	०	८
-[illegible]	[illegible]	२५२	०	८
-[illegible]	[illegible]	२५२	०	२०
-[illegible]	[illegible]	२५२	०	[illegible]
-[illegible]	[illegible]	२५६	प्र०	८
-[illegible]	[illegible]	२५६	द्वि०	१४
-तु-[illegible]	[illegible]	२६२	प्र०	१४
-[illegible]	[illegible]	२६२	०	१६
-प	[illegible]	२६२	०	१७
-ष्ट	[illegible]	२६२	०	२२
० [illegible]	[illegible]	२६२	०	२४
-[illegible]	[illegible]नियतम्	२६३	द्वि०	[illegible]
[illegible]	नृपतेः	२६४	प्र०	१
[illegible]	सुकुरा०	२६४	०	३
-न	[illegible]	२६४	०	१६
०-चि	[illegible]	२६५	०	१६
-[illegible]	[illegible]	२६७	०	१७
-त	[illegible]	२६८	०	१६
-तं	[illegible]	२६८	०	२०

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	कुक्षि	पङ्क्तिः	अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	कुक्षि	पङ्क्तिः
-तं	सुक्तं ०	२६८	द्वि०	२०	-क्त	सुअक्तं	२७८	०	१
-थि-।।	पेथिका।।	८६८	०	२९	-न्या	चान्योन्य-	२७८	०	१९
-ख-थ	थख्यस्थाइ।	२६९	०	१४	-ख	सन्निकर्षं	२७८	०	२१
-ती	अपावृतौ	२६९	०	१८	सादृश्यैः	विशेषादित्यर्थं	२७८	०	२५
-न्द	आनन्दं	२७०	प्र०	३	०धा	विशेषाधिनौ / स्लो०	२७८	द्वि०	२६
-न	पं॰चनं	२७०	द्वि०	८	-श्च	विश्वामे	२७९	प्र०	१२
-ख	विरुद्धं	२७०	०	१०	स्था	स्थामृध्द :	२७९	प्र०	२९
-शे	विवाहयोग्ये	२७१	०	६	-श	कौङ्श्य	२७९	द्वि०	५
-क्षे	क्षादिकरणे-	२७१	०	१२	-ष	मोक्ष-	२७९	०	६
-ष	येनाहं०	२७२	प्र०	११	-प	पाणिनीयम्	२७९	०	८
-पा	धारणादिरूपा-	२७२	प्र०	२०	-वि ऽ	वीरसुरुद्दतिषत्र	२७९	द्वि०	२८
-ष	हंसाश्रम :	२७२	०	२१	-घस	सत्वीनान्द्रो०	२८०	०	२२
-य	थायैश्वहुषा०	२७२	०	२२	-त्यू	कुत्वात्पूर्वं ०	२८२	०	१८
-म	समेंद्रगडमेषां	२७२	द्वि०	६	-ठ	चेतिटक	२८६	०	४
-थ	मारणं	२७४	प्र०	१६	-थै	विषपुष्पै जं॰मित:	२८७	०	२
-शेत्य	मत्येनरंहितायाम्	२७४	०	२९	-स	लूपतुष्कं	२८८	प्र०	१६
-तचौ ऽ	यस्यामतौवसवे०	२७५	०	४	०:-कामि	विषमेषु : /पुं-कामि	२८८	प्र०	२०
-शःथत्र	विमायस०	२७५	०	८	-स-म्	लक्षणम्	२८९	द्वि०	५
-।व ऽ	विरुद्धे	२७५	०	१९	-द्र	द्रूपं शुक्लभास्वरम्	२८९	द्वि०	१२
-रजि ऽ	तमिविभि०	२७५	द्वि०	२६	-नि ऽ	दृष्टाधीनं	२९०	प्र०	१८
-तुगन	भावतुनवाफला-	२७५	०	१३	नविवि ऽ	त्रिविधावयोर्योगवि-शेषे	२९०	द्वि०	१२
-पा	सर्वज्ञा।	२७६	प्र०	२३	-ततशी ऽ	त्रिमादृश्य तमोमङ्ग	२९१	०	१२
-हि-त	त्रिविनयो०	२७६	०	२७	-ववत्वे	समावत्वेनानु०	२९१	०	१८
तातच	रिम प्रकृति:त्रिवृ-अथ०	२७६	०	२९	यो	व्यासयोषितम्	२९३	०	१८

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिरेवं :	शुद्धिरेवं :	पृष्ठांक :	स्तम्भ :	पंक्ति :
- था	मामावदीयय	२९४	०	१९
- छ	यथाहित्र मिद	२९५	प्र०	[illegible]
- प	स्वरूप	२९६	द्वि०	२[illegible]
- त्	० मान् सत्वमो ०	३९७	प्र०	१४
- स्था	विष्वग् देवयोरि-स्त्र०	३९८	द्वि०	२२
- मा-सो	विमायश्चोऽयलमिद	३९९	प्र०	२०
- स्म	भजितात्मानो	४००	०	२७
-॥ न्यायेनोपार्जितस्यधनादे : सत्पात्रे विनियोगे ०		४०२	०	२३-२४
-न०-दानि	न०न्यायेनोपार्जितस्यधनादेः सत्पात्रे विनियोगे दान	४०३	०	२५
- ०।	विद्यारक्षट्टस्नान०	४०३	द्वि०	१६
- ष	विष्कृतं	४०४	प्र०	९
- पु	अजिघुध्नीय्या०	४०४	०	२९
- ।०	भोजनम् मं०	४०५	द्वि०	२२
- स्य	स्युवंनस्यति	४०६	प्र०	२८
- र-ति	वादयति	४०७	०	१५
- ल-ण	कलशस्य०	४०८	०	८
०।- ऽ	यौतस्थुरः । चि :	४०८	द्वि०	१०
- । नम	। माक्षौ	४१०	प्र०	१५
- ।-शु० ऽ	न० शुक्र्यान्	४१०	०	१७
- पुं०वो	यौरयति	४१०	०	२६
- ये	सहुभवं	४१०	द्वि०	२
-र्धा-स्तो	स्तोत्राणांमिति	४१०	०	८
- ब	स्तुवन्नै :	४११	०	५
- क्षा	मौदात्	४११	०	२१

अशुद्धिरेवं :	शुद्धिरेवं :	पृष्ठांक :	स्तम्भ :	पंक्ति :
- ।-वि	दुरितायाम् कादुर्व्वरिकायाम्	४११	द्वि०	२८
ऽ - २।० म	वीराआम स्वक्ते	४१२	प्र०	१२
- ०क्ष :	वीरोऽक्षा : पुं०	४१२	द्वि०	१२
० : ।	श्रुकः पुं०भौकी।	४१३	०	६
ऽ मयति	दंमयति	४१३	०	१२
- मा	गोमयेन	४१५	प्र०	२२
- स्य	वनस्पति :	४१६	०	७
- प	वृषादानं	४२१	०	२५
- ष	तदा सं०	४२४	०	३
- क	वृत्ताकं	४२४	०	९२
ऽ - ०र्क :	वृन्दावनेश्वरः पुं०	४२४	द्वि०	१५
- । दृ	तस्माद् घाकपिं०	४२८	०	७
- णो	द्वाव : पक्षनिमित्ते	४२९	०	१५
- म	विधिमचनाम०	४३३	०	१५
- स्य	वाचस्पति :	४३५	प्र०	७
- द	वृन्दे सां०	४३५	०	२७
- सुम	सकुरुते०	४३६	०	१२
-ला। ठ	वेदान्तःसुप्रतिष्ठित०	४३७	०	६
० ण	वेदस्योच्चारणं	४३७	द्वि०	४
० ष्य	मिथ	४३७	प्र०	५
- प	वेदावः पुं०	४३७	०	९
- द	पूर्वेऽहि देरिन्	४३७	०	२१
वेदितम:। वि०वेद्यो । भास्यो । पदे । एतच्छुतम्		४३८	प्र०	३
०वेदिता। वि० विदुरीज्ञातवि । पु०हि० सङ्कः एतच्छ०		४३८	०	३

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेशः	शुद्धिलेशः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
-धी	वैधिर्त्तिं	४२३	प्र०	२७
-ष्य	[illegible]	४२८	द्वि०	१०
०।-०	वेधितः। चि०	४२८	०	[illegible]
-द्धी	[illegible]	४३९	प्र०	[illegible]
-स	[illegible]	४३[illegible]	द्वि०	[illegible]
-ष	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
-त	[illegible]	[illegible]	०	२७
-भ	[illegible]	४४०	प्र०	११
०य	[illegible]	४४०	द्वि०	७
-स्या-क	[illegible]	४४०	०	८
-दृ	[illegible]	४४१	०	११
-स्य	[illegible]	४४[illegible]	[illegible]	२
० ला	[illegible]	४४[illegible]	द्वि०	१७
-ञ्ज	[illegible]	४४४	०	[illegible]
-ष्या	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
-कु-णा	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
-ला	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
-स्य	[illegible]	४४६	[illegible]	[illegible]
-पार्क्षि०	पा[illegible]	४४८	०	[illegible]
-ती	[illegible]	४४[illegible]	०	[illegible]
-न्द-डा	[illegible]	४५[illegible]	०	२७
-म	[illegible]	४५३	द्वि०	२६
-खे	[illegible]	४५४	प्र०	२७
-था	[illegible]	४५४	द्वि०	[illegible]
-इ	[illegible]	४५[illegible]	०	२७
-म	विम्रादृश्यभावः	४५६	प्र०	२७
-स	भूमिसर्शम	४५७	द्वि०	१८
-ठ	[illegible]	४५८	प्र०	१३
-ङ	वैहाय्यः चि०	४६०	प्र०	७
-ता-म्	पृथगाख्यायाम्	४६१	द्वि०	२
-ध्य	[illegible]	४६१	०	१२
-ल्यां	[illegible]	४६१	०	२२
-[illegible]	[illegible]	४६२	प्र०	२
० ञ्च	व्यञ्जकः। पुं०	४६२	द्वि०	१
-व्य	व्यावृत्ती	४६३	प्र०	२३
० स्य	[illegible] व्याप्तिः। क्ली०	४६३	द्वि०	१६
गा।	[illegible]	४६४	प्र०	१५
०प	व्यपेतः। त्रि०	४६५	०	२९
-ऽ२ए	निद्रापस्मारएवच	४६६	०	२
-द	[illegible]	४६६	०	१५
-[illegible]	[illegible]	४६६	द्वि०	१७
-[illegible]	[illegible]	४६६	०	२८
-[illegible]	[illegible]	४४७	०	२
० [illegible]	[illegible]। त्रि०	४७०	प्र०	१४
-[illegible]	[illegible]	४७०	द्वि०	१२
-[illegible]	[illegible]	४७२	प्र०	४
-ए	[illegible]	४७२	०	१८
-[illegible]	[illegible]	४७२	द्वि०	२४
-पि	[illegible]	४७५	प्र०	२२

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
- भ	उपाधिर्भवेत्	४७५	द्वि०	१
- अधि	अनधिकदेश	४७६	प्र०	२७
- स	संशययुक्तः	४७६	द्वि०	७
- प्रा	प्रतियोगित्वं	४७६	०	१९
० ष	व्यामृष्टः त्रि०	४७७	प्र०	१०
-व्या-मो	व्यायामो०	४७७	०	२०
- वि	ौच्यङ्क	४७७	द्वि०	२६
० ग्र ऽ	व्यालग्राहः । पुं०	४७८	प्र०	१४
- व्यवस्य	व्यस्यति	४७८	०	२४
- स ।	संस्कृते	४८०	द्वि०	१३
- स्ये-	कस्ये	४८१	०	२२
- पू-व	विपूर्वाद्वते०	४८२	प्र०	५
- व	सवर्ण०	४८२	०	३
- स्त्रा	गोजापर्य्याम्	४८३	०	४
- म	सुभिक्षाले०	४८३	द्वि०	१०
- व्र ।	व्राह्मान्	४८४	द्वि०	१२
- ह्र	नाचरेद्वाह्मणः	४८४	०	१३
० म	व्रात्यस्तोमः । पुं०	४८४	०	१८
☞	यवर्गःसमाप्तिङ्गतः			
०।-अ ऽ	शंबट । अ० अन्तःकरणे	४८९	प्र०	१५
- म्वरवि	कम्बविम्बे	४८८	०	८
- म्	क्रमान्	४८८	०	११
- न	वाहनः	४८८	०	१६
- स	संयुक्तः	४८८	द्वि०	२५

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
मा	साहसाङ्के	४४८	०	२८
- क्य	सद्वाक्यं	४८९	प्र०	१०
- नि:	नरोभिरूपः	४८९	०	१८
- व:	छत्रातपत्रः	४८९	०	२९
- त्ता	धारायित्तिं	४८९	द्वि०	७
- क	छिक्करः	४८९	०	१९
- सो	श्रीकण्ठभाष्ये	४८९	०	२९
- त्म	पत्न्याम् ॥	४९०	०	५
-:- त्वा	अत्वाऽदर्शनादित्व्य	४९०	०	२५
- र-क्षौ ऽ	रथ्यक्षौ	४९१	प्र०	१३
-तुं वानि	निस्सर्तुं निस्सारयितु	४९७	०	१७
- य	तद्वत्स्न	४९२	द्वि०	५
- दं	वदन्त्येवं	४९२	०	२१
- घै:	स्मृतोबुधैः	४९३	प्र०	४
- क्	सम्यग्	४९३	०	१२
- या	सोपास्येति	४९३	०	२९
-होनोप्प	हीनोप्यक्रमंक्रत्	४९३	द्वि०	७
- क	संहारकारकः	४९३	०	९
२ १ ·दे ग	जगदेतच्चराचरम्	४९३	०	१७
- ष	कोषाम०	४९५	प्र०	१०
- र	परंज्योतिरोमिति	४९५	०	१९
- ति	सिद्धान्तगामिनो	४९५	०	२४
-ङ्गो-ञ्ज	व्यङ्गोव्यञ्जनयाज्ञेय	४९६	०	१
- म	अर्जुनपादपे	४९६	०	११

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ:	पङ्क्ति:
-शे	शक्र: पर्यायोक्ता	४९६	द्वि०	३
ता	चापंमघोम:	४९७	०	९
२ १ -हदि	शःखापत्ररहिलतरौ	४९८	प्र०	१
-श्र	शङ्कमस्येतिवा	४९९	द्वि०	२७
ऽ -बवति	त्राहाज्जीवतिभैषज्य	५००	प्र०	९
-षण	सुषण	५००	०	२८
-पुष्पा	पुष्यामान०	५००	द्वि०	२४
-नौ	चिचिणोरमती ०	५०१	०	७
ऽ -॥ शष	॥ शङ्का :	५०१	०	१३
० चो	शचि : । स्त्री०	५०१	०	१९
-पे	मध्यस्थपुरुषे	५०२	प्र०	२१
-श	शोणके ॥	५०२	द्वि०	२३
-थं	प्राकाररचार्थं	५०३	०	३२
-श	गलरोगविशेषे	५०३	०	२८
०न्द :	शतच्छद: । पुं०	५०४	प्र०	१
-लद	निर्मलदीपन	५०४	०	१२
०) -	शतधा]ग्र०	५०४	०	१६
-स्थौ	पद्मस्थे	५०४	द्वि०	४
-च्ण	लघुतीक्ष्णा	५०६	०	६
-जि-त्वा	र:जितत्वात्	५०७	प्र०	१८
-दे-च्छ	देवच्छन्दे	५०७	द्वि०	४
-त्या	पत्न्यांसेति	५०७	०	१३
-द्र :	द्रुन्द्र :	५०९	०	२
-स	निर्भर्त्सने	५१०	०	५

अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ	पङ्क्ति
-याय	मित्यस्य ब्युत्पत्ति :	५११	०	१४
-श्र	श्रामशाक्ये	५१२	प्र०	२
-ति-क्य	श्रुतिर्वाक्यजनितं	५१२	०	७
त्ला	तत्वाद्दचर्या-	५१४	०	१४
-य	षष्ठ्यादिषु	५१४	द्वि०	३
-ष्टौ	षष्ठे गुणक्रिया	५१४	द्वि०	४
-व्द	शब्दानुशासन०	५१४	०	१४
-मौ	गौते	५४१	०	२४
-ष्टा	निष्ठायाम्	५१५	०	४
-श्य	शास्यति	५१६	०	१३
० क	शम्बुक : । पुं०	५१७	०	३
-ण	करणेत्युद्वा	५१८	०	२५
-न्त	श्लेषातके	५१[illegible]	०	२७
+ म्	-उनम्	५१९	द्वि०	१३
-प	यङादेश :	५१९	०	१७
-फल्	प्रातिकूल्यस्य	५२०	प्र०	२३
-रि	सम्प्रदारणिभ्योड:	५२२	०	१३
-स्यां	अस्यादचिण०	५२२	द्वि०	१५
-य	मन्वयाच्चे ष्टा०	५२३	प्र०	२४
-न्त	भेदान्तरविहत्व०	५२३	द्वि०	२३
-।१-॥	॥ ११ ॥	५२३	०	२४
२ १ -रस	सरवत०	५२५	प्र०	५
२ १ -रपूं	कर्पूरमरिचैव	५२५	०	७ २६
ऽ -तिलि ऽ द-भाषा	० ० ० ०	५२६	०	२

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	कुक्षिः	पङ्क्तिः
२१ चक्र	चक्रवर्तिन :	५२६	द्वि०	४
-।।- श	।। शवति । शवगतो	५२७	०	१६
० व -पा	शवरपादप :। पुं-	५२७	०	२९
× सु	स्वसुन्	५२८	प्र०	१८
- खो	वनाखो	५२८	०	२७
- दें	नरेन्द्रोयदिस्यात्	५२९	द्वि०	२६
- । त	शवति	५३०	०	२९
० स्ता	शस्ताङ्गः । त्रि०	५३१	प्र०	१
- स्त	शस्तास्तै र्हुधा-	५३१	०	५
ऽ -भेदेदा	भेदात्	५३१	०	२६
- भा	शाकभावे	५३२	०	२७
- ल	मूलं मूलकादेः	५३२	द्वि०	४
- र्चा	वर्चांसि	५३२	०	२१
२१ - दक	वर्णस्यकरणे०	५३३	प्र०	२७
- कं	शाङ्कभरीयं	५३३	द्वि०	२७
- च्ण	नीचणं	५३४	प्र०	१
२१ -वंन्ध	गन्धवं तन्त्वम्	५३५	द्वि०	१
दु - ख	दुःखदाढत्व-	५३५	०	१
- शा	खशाखाश्रय०	५३६	प्र०	१३
- ष्ठो	श्लष्णोक्तं	५३६	०	१८
- ख	खरच्छदः	५३७	०	१०
- स्त	वस्ते	५३९	०	३
०ताम	शातमानम् । त्रि०	५३९	०	१७
-स्मा	स्माभाव्यात्	५४१	द्वि०	२०
ऽ -द्विविधा	शाद्विधा०	५४२	प्र०	६
- सा	काङ्क्षायामिति	५४२	द्वि०	१
- शां	शारदीरोग०	५४३	०	२१
० स्र	शार्ङ्करः । पुं०	५४५	प्र०	२०
+ ड्डा	शालाट्०	५४६	०	२३
- ख	श्यति	५४६	द्वि०	४
- स्र-न्तु	पदास्रतन्तु-	५४६	०	१९
ऽ -:सस्रवं-स्वास्त्रर्थः	ऽ सर्वशास्त्रार्थवीविदः	५४६	०	२०
- स्रा	शालग्राम०	५४६	०	२४
- हरा	हारवती	५४६	०	२९
० ञ्जि	शालाञ्जि: । स्त्री-	५४८	प्र०	६
०।- वि	शालानो (स्त्री-भिदार्थम् ।।	५४८	०	११
०।- मृ	शालामृगः । पुं-मृगाले ।।	५४८	०	१२
- क्ता	प्रोक्तास्तवापिता:	५४९	०	७
- य	यथा	५४९	०	२९
- श्र	शंडोहन्ति	५४९	द्वि०	४
- ति	सूर्यद्युतिः	५५०	०	१२
ऽ -करभि	सूकभिस्वाम् ।।	५५१	प्र	२५
०लि:	शाष्कल : त्रि०	५५१	द्वि०	२३
- ह	बाहुलकात्	५५२	प्र०	२६
- की	शामकं	५५२	द्वि०	१
-र्षा	सर्वेषां	५५२	०	१२
- रेड	वीरजह्यमाना०	५५३	प्र०	१०
- स्य	तस्यैव०	५५३	प्र	१४

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ:	पङ्क्ति:
-न:	कथ्यते जनै:	५५२	द्वि०	१५
-हि	सुदर्पणा	५५५	प्र०	१
-सान्द	सन्दिग्धा०	५५५	०	८
०।-प	शास्त्रतत्त्वज्ञ:/ब्रि० पर० ऽ	५५५	द्वि०	१
-संस्त	स्तं सतेस्मात्	५५६	प्र०	२८
-।च	काचिते	५५६	द्वि०	४
-।-ह	ध्रुहशिक्षतिशिष्यो०	५५७	०	२७
वे ऽ	रोमावक्षयाम् ।	५५७	०	२८
-श्यायाम्	केशपाश्याम्	५५८	प्र०	१३
क	कातिरये	५५९	०	१९
०म।	शिङ्घायम् । न०	५६०	०	१४
-श	शालिपिष्टक०	५६०	द्वि०	१३
-ग्व	लत्वञ्च निपात्यते	५६१	प्र०	२१
ए	प्रयोगतम्	५६२	द्वि०	११
-ता	नाडाम्	५६३	प्र०	३
-श	[illegible]	[illegible]	०	२
०ले	[illegible]	५६६	०	१०
-ये।	[illegible]	[illegible]	०	१८
-व्र।न	व्रश्चनाङ्क	५६६	द्वि०	१९
-ष्ठ ऽ	शीष्ठे	५६७	०	१९
-मकक	-गात्रसङ्कुम्	५६८	०	२०
-त्व	महापीठित०	५६८	०	२
-तं	पयुक्तवेदिकं लिङ्ग	५६८	०	१०
-स	सवल्लि	५६९	प्र०	२५

अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ:	पङ्क्ति:
-०म	शिवभट्टारका: पुं०	५६९	०	२९
-म	ऽमयायुताच०	५६९	द्वि०	२१
-।-च ऽ	।अन्नचतुर्दश्यामिव०	५७०	प्र०	१
०शिवव।	शिवाटिका स्त्री	५७०	द्वि०	२१
-य	याथ्यथाने	५७१	प्र०	१७
।-शिवं	।संज्ञायांकन्।शिवं०	५७१	०	२०
-प्र-क्ष०	तस्यप्रतिक्रतिरिव	२५७	०	२३
-स्या ऽ	उत्तानपादस्तस्य।०	५७३	०	८
-करणि	अम्बकणेषु	५७५	०	१
-द-ण	विशेषणत्वाद०	५७५	०	९
-ष	शिधिआम्नाणि	५७५	०	१४
-प	करे०	५७५	द्वि०	६
-आ।अ	अर्शआद्यच्	५७५	०	१२
-व	वायुभक्ष्य:	५७६	प्र०	२७
०शो	शीतचम्पक:।पुं०	५७६	द्वि०	३
-त	शीतार्तं।	५७७	प्र०	१
-न्द	दुन्दौ	५७७	०	५
-ष्ट	वेष्टभ्यो	५७८	द्वि०	७
-व	द्रवावस्थयो:	५७९	०	१२
०ण ऽ	शणौ म०	५७९	०	१९
-यतम्	कारुण्यम्	५८०	०	२७
-।-ल	।शीलनम्	५८०	०	२९
-स्त	वस्ते	५८१	०	
-ण्य	रूप्ये	५८३	०	१३

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
-शु	सुशोषण ०	५८३	०	२२
० म	शुक्लकर्मा। चि०	५८४	प्र०	१०
- न्ता	शुक्लसचान्ता :	५८४	०	२२
- क	तिष्याश्लक	५८४	०	२४
- श्व	श्वेतकुसुमयुक्तो :	५८४	द्वि०	३
- ध	सजातीयद्रव्ये	५८४	द्वि०	१४
- द	विशुद्धधीत्	५८५	०	१९
-ज	जायापत्यं	५८५	०	२६
- ब	संयन्ने	५८५	०	२९
त्व ।	शुचित्वे	५८६	प्र०	४
-चा।कव-षाप	चैकसर्वेषांपिण्डिकाभवेत्	५८७	प्र०	२
- श	शुष्यते	५८९	०	१८
- न्त	अमन्ताहङ :	५८७	०	१९
० म	शुण्डिमूषका। स्त्री ०	५८७	०	२६
- शु	शुद्धःकुलोद्गत :	५८८	द्वि०	९
- स	व्योमगङ्गा	५८८	०	१७
- वे	भवेत्	५८८	०	२५
- भा।मि	अहंशुभसायुंक्	५९०	प्र०	२०
- च	चेमङ्करे	५९०	द्वि०	४
- ष्या	कष्यायाम्	५९१	प्र०	५
- भि	श्रोतुमिच्छो	४९२	द्वि०	१६
- न्द्रे	अनान्द्रे पिधिते	४९३	०	५
-ला-षनं	षाल्लानांवलदं लघु	५९३	०	१७
० श्व	शुष्काङ्गः। पुं०	५९३	०	१९

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
- त्व	संज्ञापूर्वकत्वात्मगुणः	५९४	प्र०	६
०पुं०-शु०	शूकः। पुं०नशुक्के	५९४	०	१०
- पस्य	शूकरस्य च	५९४	द्वि०	१५
- य०	वायस्यस्यय :	५९५	प्र०	२७
- त्व	जनयित्वा	५९६	द्वि०	१५
ऽ श्मशान	श्मशाना०	५९६	०	१५
- मा	शूद्रस्यभार्यायाम्	५९६	०	१५
- स-शू	भिन्नजातीयायामपिशूद्र०	५९६	०	१७
ऽ - ज्ञ	अज्ञो	५९७	प्र०	२७
- टै	तिर्थोघटे	५९८	०	२
- ग्ने ०	लग्ने॥एनेतिविशून्यलग्ने	५९८	०	५
- त्रि	स्रोत्रोगत्यर्थः	५९८	द्वि०	५
- य	शूयते	५९८	०	२०
- द्र	हरिद्राद्रुपचिणि	५९८	०	२३
- स्य-दा	अस्यमिदानादिकं	५९९	०	२१
- थ	जीयते	५९९	०	२७
० क	शूलधृक्पुं ०	६००	द्वि०	६
-षि०-शू	षि०शूलास्त्रधारिणि षि०	६०१	प्र०	४
- यां	दुर्गायाम्	६०१	०	९
० ल	शूल्यवे	६०१	०	१२
० षुं	पुं०	६०२	०	११
- ख	शृणाति	६०२	द्वि०	१०
- रा	गजमण्डले	६०३	प्र०	२१
-स्य-स्मि	शृङ्गारोस्यस्यास्मिन्वा	६०३	द्वि०	१८

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
- क्षो	कर्तरिक्षो	६०४	द्वि०	४
- र्त	तत्सुष्यातीति	६०५	०	१८
- श	शिप्रसंज्ञिता	६०६	प्र०	२०
- ६	११६	६०६	द्वि०	९
- न	नानारूपत्वात्	६०८	०	९
ऽ -मम । स्य	मत्तादिभ्यश्चेतिठञ्	६०८	०	२५
- मे	योगविभागेन०	६०८	०	२७
० म०	पुं०	६०९	प्र०	५
- सु	शौण्डीधुक्०	६०९	०	२८
- प	दस्युपाशेनराघव	६१०	०	७
ऽ -रु-शीर्षांच	पुरुषं शीर्षयतीति	६१०	०	२० २१
- । भि	गुरुभिः	६१०	०	२२
- प्य	अनुकम्प्ये	६११	०	१
- ख	लोहिताख्ये	६११	०	६
- णु	शीर्णवर्णगत्योः	६११	०	१६
० त	शीर्षिताह्नम् न०	६११	द्वि०	१२
- थे	सांथोरन्ति०	६१२	०	६
- शी	शीर्षि०	६१२	०	७
२१ - नेन	रत्नपुनर्नवायाम्	६१२	०	१०
ऽ अऽपनार्क षुचे	अनलुखात्तृ केचेति ऽक्	६१२	०	११
- भा	शोफहारके	६१२	०	१५
- तॅरि	कर्मणिक्तः	६१२	द्वि०	१३
ऽ भादिदि	विष्कम्भादिषु०	६१२	द्वि०	२६
ऽ रम०	सुधीरः०	६१२	प्र०	१

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
ऽ -थानील क्ष	मत्स्योप्याण्यनीक्ष केति	६१२	०	२८
- खे:	रक्षाखाखैः	६१३	द्वि०	१
- से	पिफलाक्षेता	६१३	०	२९
- स-मि	आरुममिति	६१४	प्र०	६
- त	कोतनके	६१४	०	१४
० धी	धीकम् । न०	६१४	०	१८
- म	श्लक्ष्णतायाम्	६१४	०	१९
- से	वासोऽजिन०	६१४	द्वि०	१५
- भ्य	सूक्ष्माभ्यां	६१४	०	२९
ऽ - यक्ष	चयमरं	६१५	प्र०	११
-:- को	कूर्मपृष्टीपटि०	६१५	द्वि०	२१
- तं	जायते	६१६	०	१४
० ख्वि	शौख्वि कः । पुं०	६१७	प्र०	१०
- ल्क	शुल्कवट्टकं	६१७	०	१२
- ना-त:	शौषिरोनामनामतः	६१७	०	२७
- ॥-सि	॥श्यामत्वमस्यास्ति । शिखा०	६१८	द्वि०	१२
- क	कालिकायाम्	६१८	०	२४
- घ	घनाघनम्	६१९	प्र०	९
० वं	सर्वैस्वास्यनपद्यत	६१९	०	१०
- णा	कृष्णाख्ये	६१९	०	२२
- को	वाक्कोरे	६२०	०	१४
ऽ - द्वर्ण	तद्वर्णयुक्ते	६२०	द्वि०	२५
- रा	शक्रे	६२०	०	२७
-:- भा	श्मारुय । इव	६२१	प्र०	५

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	[illegible]	पङ्क्तिः
-स्या	सम्पातिरनुमे	६६१	०	२५
-च	सक्ङ्कपर्यपभोर्ग	६२१	द्वि०	५
-ति	पत्निःस्थां	६२२	०	१०
-त्य	शब्दतात्पर्या०	६२३	प्र०	२८
-क्षा	शुक्लाद्वादश्यां	६२३	द्वि०	१६
-य । इ वि	अतिशयेनतमविष नावि	६२४	प्र०	१०
० ग्र-म्	अयम् । न०	६२४	०	१५
-र्च	पुष्पिणाञ्च	६२५	द्वि०	८
-द	आदर्श	६२५	प्र०	२८
ऽ -त्सस	केचित्तमिच्छन्ति	६२६	०	२५
-य	मियमन्य०	६२६	द्वि०	२८
ऽ -भूथामा म	भूतायामविद्यायाम्	६२७	प्र०	२०
-ष्ट	चन्दने	६२८		५
-द	वुद्बुधाधा	६२८	०	१३
-नि	अनपायिनी	६२८	द्वि०	९
ऽ -वी	पृथिवीनाथ	६२८	०	२१
-फ	काट्फले	६२९	०	२८
-ष्ट	गृह्यायाम्	६२९	प्र०	२
-र्था	समर्था	६३१	द्वि०	११
-म्	ओषीनमोक्ष०	६३२	०	१६
-ग	गाङ्गत्वम्	६३३	प्र०	१०
-ङ्ग	लिङ्गात्मेन्द्रो०	६३३	०	२२
-पुं	अयुतैर्पुम्भिः	६३५	द्वि०	१६
:न ॥	०स्वमिति मनुः ॥	६३६	प्र०	१६
-स्य	मन्वन्तरस्य ।	६३६	द्वि०	२४
-द्वि	वक्ते मूर्द्धि०	६३८	०	१
-द्वि	भूर्द्धि मस्तके	६३८	०	४
-धि	नीलोत्पलस्यद्धिनो	६३८	०	१३
-न	शमनं	६३८	०	१७
-ट	प्रतिपादका	६३९	प्र०	१२
-ध्या	निध्यमा०	६३९	प्र०	२८
-धा	अपाम्बु०	६३९	द्वि०	१
-र्ता	स्थिता०	६४०	प्र०	४
-र्ध	स्निग्धमधुर०	६४०	०	९
-र्षो	खेदापह०	६४०	०	१५
-ङ	कङ्कति	६४०	द्वि०	२९
-खो	स्तम्भौष्ठाग्नमे०	६४१	द्वि०	८
-म	श्रूद्रगालय:	६४२	प्र०	९
स्य	काल्पतरु:	६४२	०	२०
-स्य	वामियस्या	६४२	०	२२
-म	लम्बकर्णो	६४२	०	२४
-णा-तु	क्षणाचतुर्दशो०	६४२	द्वि०	१
-त्यत	तस्योत्पत्तिर्यथा	६४३	प्र०	११
-वे	खग्रन्तेति०	६४३	द्वि०	२५
-न	मितिनिर्देशस्य०	६४४	प्र०	१५
-त	घृतंतेन०	६४५	०	८
-र्षम	०र्षमधुस्वाद०	६४५	०	११
-व	श्लोककुठार: । पुं०	६४५	०	२०

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
-खा	खेतखाखो०	६४६	०	८	-सन्धानं-	याचासनम्० युद्धार्थं यानम्	६५७	०	९
०म	खेतदूर्वा । स्त्री०	६४६	द्वि०	९१	-षि	रिप्यतेवा	६५७	०	२७
०द्वी	खेतद्विप :। पुं०	६४६	०	२७	-ना-ख	देवसेनास्वधास्वाहा	६५८	०	१५
०वि-पुष्प	खेतपुष्पक :। पुं०	६४६	०	३	-ल्लि	वं‍डग्रल्लिंकसाध्ये	६५८	०	१९
-का	सादावच-	६४८	प्र०	६	-ववव	ववववमि	६५८	द्वि०	२१
-छय	श्वेतेनोच्यते	६४८	०	१५	-॥ऽ पुं-।	॥ ऽ	६५९	प्र०	२४
-द	चुद्रवार्ताख्याम्	६४८	०	२६	-न्यो-र	अन्यो। रणे	६६०	द्वि०	२८
०र्प	खेतसर्षप :। पुं०	६४८	द्वि०	१२	-द्गु	षाड्गुण्याभाव :	६६०	०	२९
-वी	खेतदूर्वायाम्	६४९	प्र०	२	-ल	कीर्तित :	६६१	०	४
-भा	त्रिभण्डराम्	६४९	०	१०	-स-	संयोगद्दृश्यते	६६१	०	१०
-ख्ये	सख्ये ये	६५०	द्वि०	१५	+र-	तारका।इत्वादित्व	६६२	प्र०	१२
-विं	चतुर्विंशति	६५०	०	२०	-। कादित्वादितच्।। ००•०		६६२	०	१४
-ट	ट्पदानि	६०५	०	२८	-ल्लु	रमेऽग्रवल्लिटो	६६२	०	२७
-वा	मात्राष्टत्तोन्तरे	६५०	०	२९	-थ्य	क्रमन्तीति -	६६३	०	१६
-र-	गदाधर :	६५३	प्र०	४	-धा	कालाञ्जना-	६६३	०	२५
-कीकीर्ति	०नुकीर्ति -	६५३	०	१२	-:-।	: पदार्थ :।	६६३	द्वि०	१५
-नि॥य	षडिन्द्रियनियन्तरि०	६५३	०	१५	-त्थ	संवर्गस्थविद्या-	६६३	०	२६
-स्वा	मासाद्यतेरस :	६५४	०	१४	-षे	परमहंसेऽग्ने रवतारे	६६४	०	१
-सर्वनम्-	० ० ० ०	६५५	प्र०	१०	-थि	तीर्थविशेषे	६६४	प्र०	१२
०ष्ठि :	षष्टि :। स्त्री०	६५५	०	१९	-ष्व	समवाय्वन्तर्गत-	६६४	द्वि०	६
-म	शतपुष्पादीनाम्	६५५	द्वि०	२३	०बि	संवीत :। चि-	६६५	०	१०
-ष्ठि	षष्टि क०	६५५	०	२४	-नि-र्त्ति	निवर्तिनी -	६६६	प्र०	२१
-यौ	राजपुरुषौ०	६५६	०	४	-सि	उपपत्तिज्ञानम्	६६७	०	१
० द्य,	षाड्गुण्यम् । न०	६५७	प्र०	६	-वि	पत्तिविं कष्ठ०	६६७	०	७

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ:	पङ्क्ति:
-ऽटणं	निर्धारणं	६६७	प्र०	१३
-स०	संशयो०	६६७	०	२३
-च	विशिषापिच:	६६७	०	२७
-स षां	ज्ञायमाने मेषाश्चा०	६६८	०	१८
-स	संसृज्यते वा	६६९	०	१७
-न	सङ्गिनि	६६९	द्वि०	६
-ऽहिसंसं	दुःखमूलं हि संसारः	६७०	प्र०	१४
-।-त्य	। सत्यत्यागः	६६०	०	१६
-खो	मखीकृतमहाविषम्	६७०	०	२०
-स्य	सङ्घातस्या०	६७१	०	१६
-सा	संसरणम्	६७१	०	२३
-स	सम्मोक्षितधने	६७१	०	२६
-व	भावासंसृष्टः	६७१	द्वि०	८
-स्थ	पर्यस्थगामि	६७१	०	२०
-र्णौ	सम्यन्तौणित्रावे	६७१	ऽ०	२३
-ष्या	उत्कृष्टगुणाधाने	६७२	प्र०	१४
-ऽस्मास्मा।र्त	०स्मार्तक०	६७२	०	१८
-धा	शुद्ध्यादि०	६७२	०	२०
-ह	विहा०	६७२	०	२७
-ज्ञ	पञ्चाभियज्ञा	६७२	द्वि०	१८
-त्य	व्युत्पत्तौ	६७२	०	२५
-स्य	क्वचिद्वै गजन्य:	६७२	०	२८
-स्य	अगाधस्थिति	६७३	प्र०	९
-स्क	संस्कारः	६७३	०	११
-स्य	कश्चित्सन्दो०	६७३	०	१३
तेऽनेन।	संतिष्ठते ।	६७४	द्वि०	२
-स्त्	आतस्वेतिक:	६७४	०	४
-ष-वी	दूषणमणी०	६७५	०	२०
-स्य	स्पर्धायाम्	६७६	प्र०	१२
०दृ	संहृतिः । स्तौ०	६७६	द्वि०	१८
-ध्य	मध्यस्थ०	६७८	प्र०	१६
०ऽपु०न०	सम्भवःपुं०	६७८	०	२१
-व	मचरिधृते	६७८	प्र०	२३
-च-या	नैचाशयापहा	६७८	द्वि०	५
-स्य	सम्पत्तिस०	६७९	प्र०	११
०पुं०	सगुणः । त्रि०	६८०	०	६
-न्या	सम्माजन्या	६८०	द्वि०	९
-श्रो	अभिश्रोत्रि	६८०	०	२१
-स्य	परस्परमनु०	६८०	०	२४
-ह	हारं	६८१	प्र०	२
-म	कर्मस्व	६८२	०	१
-ष्णु	स्मृत्वा विष्णुं	६८२	०	४
-त	सङ्कीर्तितः	६८३	०	१४
-ङ्कि	ऽकङ्कवशकोषने	६८३	०	२०
-म्य	सम्पर्कं ०	६८४	०	५
-स्र	सम्मानकृत्वा०	६८५	०	८
-बुं	अर्बुदमर्म	६८६	०	११
-र्त्तां।म	त्वत्तां नमस्यते	६८६	द्वि०	१७

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
-स्म	परस्मिन्	६८८	प्र०	६	-स-व	सत्त्वं वर्त्ति	७०१	द्वि०	२०
-इ-।	इति	६८७	०द्वि	७	-नी	एकाकिनि	७०२	०	५
-न्दा	दयाइच्छा ०	६८९	०	११	-र	निर्विकारे	७०२	०	१६
०स-य	सङ् यहभीजनमान०	६८८	०	१८	-ग्र	ग्रावणत्वात्	७०३	०	१७
०थ-या	सङ्ग्रामः पुं०	६८८	०	२०	-।स्म	सर्वस्मिन्	७०४	प्र०	२१
-स ऽ	भवेच्छायाम्	६९०	द्वि०	२	स्वा	प्रतीत्योत्र।ज्ञाने	७०४	द्वि०	१५
०न्दलल ऽ	सच्चिदानन्दलक्षणम्	६९१	०	१२	-दे	कुन्दे	७०५	०	१७
-सयोःपु	पुंसोपुत्रे	६९१	०	२५	+ त्व	त्यदादिष्वितिकञ्	७०६	०	७
-।-स	।समानोजातीयःप्रमा०	६९८	प्र०	१	-ने।स	सत्कार्ये। सँस्कारो०	७०७	०	१४
-स्था	कल्याणा ०	६९२	०	२६	-नि	मकारलोपः	७०८	प्र०	२९
-षा	व्यभिचरति	६१५	०	१७	०त्क	सनत्कुमारः। पुं०	७०८	द्वि०	९
-ट	लटःशत्रादेशः	६९५	द्वि०	६	-ग्र	ग्राश्नते	९७०	प्र०	१९
-स्तित्व	०स्तित्वविद्धि	६९५	०	९	× ष्ट	पृषोदरादित्वा०	७०९	द्वि०	२९
० श्रा	श्रावणाती	६९५	०	४	-ड	सहनीड़ेनेति	७१०	प्र०	१४
-व	वंशे	६९६	प्र०	२७	-म्य	पारम्पर्ये	७१०	द्वि०	२
-स्त	समस्ताद्	६९९	०	४	-तस्तुस ऽ	सन्तापितसन्तप्तो	७१०	०	६
-त	भूतार्थवचने	६९९	प्र०	६	× व	हलश्चेतिघञ्बा	७११	प्र०	१
-त।त्व	सत्त्वत्वकस्यासत्त्व०	६९९	०	१८	-श।	चौरादिसरे	७११	०	३
-प्य	सप्येकरूपकम्।	६९९	द्वि०	९	-ध	प्रसिद्धे	७११	०	२९
-ि	सद्धिरन्तर्गत०	७००	प्र०	१२	-ध-लु	कुतस्ताद्धनलुब्धाना	७११	द्वि०	१०
-र्ण	चतुर्युगाणां०	७००	०	२३	-व्यु	ल्युट्	७११	०	१५
० र्व:	सत्यवचाः पुं०	७००	द्वि०	१३	०न्द	सन्दानिनी।स्त्री०	७१२	प्र०	७
-श	सत्यवचने	७००	०	२९	-ह	वाचिकांहरति	७१२	द्वि०	२८
-कतं	कृतत्र्यमिति०	७०१	प्र०	२५	-स्था	मोल्यवान्नामराक्षसः	७१४	प्र०	२

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेख :	शुद्धिलेख :	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
- शु	मस्रुते	७१४	०	९
ऽ - घशस	मथनत्रधाने	७१४	द्वि०	८
- लो-	दीक्ष्कालेदुग्धायाङ्गवि॥	७१४	०	२२
- ॥ -	॥सन्ध्यास्त्यस्या:	७१४	०	२३
०क :	कम्रुचित: । चि०	७१५	प्र०	१५
-ङ्गा	सङ्गां०	७१५	०	२८
- दुङ्कि	वमूदवदुद्विष्कार्यः	७१६	०	२२
- लं	ततूकाले०	७१६	द्वि०	१६
०स्य	मस्यापुष्पो । स्रो०	७१७	प्र०	२८
- ॥ -	॥ व्यूढे ।	७१८	०	१९
-कर्मणित्रा ज्ञा :	भावेवाक्ष :	७१८	०	२२
- घ	इ युक्त वधं०	७१९	०	७
ऽ ०त्रास्रा	०ब्राह्मण :	७२०	द्वि०	१३
- र्गे:	नान्यमार्गैः	७२१	प्र०	११
- स्यै	कलीनास्त्येव	७२१	०	१४
ऽ - द्रेससं	अद्रे संन्यासग्रहणं	७२१	०	१७
- म	सन्न्यास :	७२१	द्वि०	२३
ऽ - दयव्य	स्यात्सन्येवव्यवस्थित:	७२२	प्र०	१२
- या	लोटकाधार्य :	७२२	द्वि०	५
ऽ - यद्द	अयद्यनानामानि	७२२	०	६
- त	धारणात्	७२३	प्र०	२
- पु-द्र	पुराणादिपुचद्रष्टव्यम्	७२३	०	१८
ऽ ऽ अव	तते:अवगन्तव्यम्	७२३	०	२०
- या	पिण्डाम्	७२४	द्वि०	१०

अशुद्धिलेख :	शुद्धिलेख :	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
ऽ - ति	समालापोति:	७२५	प्र०	२९
- ङ्ग	कुलिङ्गिनी०	७२५	द्वि०	२८
- न्ति	मातृप्रकृते :	७२६	प्र०	१६
-॥ वत्	॥तस्यपूर्वोक्तं ॥	७२६	०	२१
०यम	समदृशावयवम्०	७२६	प्र०	२४
० च	कोञ्चादयो०	७२६	द्वि०	७
-खलचो	चिपश्चाघ्नलचाणिच	७२६	०	१२
ऽ स-अतंथं सो	०पास्यस्त्वमतंसाधयेत्	७२७	प्र०	१६
- स्लि	स्निग्धोद्य०	७२७	०	२५
-सा-क	वसाङ्क्ष०	७२७	द्वि०	१५
: य :	घटनीया	७२८	प्र०	२०
- षि :	समार्चींषि	७३०	प्र०	९
- न्	स्वविषयाणां	७३०	०	१०
- त	स्तथैवोजस	७३०	द्वि०	१
- स	षोमाजिके	७३१	प्र०	१२
ऽ - येलुसु	समयेसुहृदादे०	७३१	०	२३
- मा	सप्राड्विवाक :	७३१	द्वि०	२०
- स	सार्द्धसर्वे	७३२	०	६
. चे	वसानश्चेत्	७३२	०	१०
- त	विधाता	७३२	०	२०
- द	ऋज्वबबाधे	७३३	०	२९
-त्वं	समशतिं त्वं	७३४	प्र०	४
- गं	-रागद्वेषादि	७३४	०	५
- गोसु	सभागेषु.	७३४	०	९

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेख :	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ:	पङ्क्ति:	अशुद्धिलेख :	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ:	पङ्क्ति:
-प्र	समन्तात्	७३४	द्वि०	१६	× ति	अनीकादस्य तोकन्	७४८	०	३
-य	समति	७३५	०	५	-ना।मा-यां	शोभनाशोभनयोग:	७५१	प्र०	११
-त्या	दोषोत्पादे	७३६	०	१५	-ये -गु	क्रियेगुणक्रिया	७५१	०	१३
-सु	सुमसुवान: । त्रि-	७३७	०	३	है	सहामि	७५१	०	१९
-वे	स्रोकस्यैकेन	७३८	प्र०	१३	० त्थ	समुत्थानम् न	७५१	द्वि०	२०
-ह्	सासमालङ्कृति	७३८	०	२१	-हृ	उद्धते	७५२	प्र०	११
-मा	लक्षणात्	७३८	०	२२	-वे	मत्	७५२	[illegible]	२७
-प	संशयिते	७३८	०	१८	-ध	उद्धृत :	७५३	०	२८
-न	मपुन :	७३९	०	१७	-नि ऽ	विरोधकारीति	७५४	०	१८
-मु २१	पहानुपपत्ते-	७३९	०	२४	-प्र प	प्रत्यायाम्	७५४	०	२४
-विश	काव्यशुद्धविशेषे	७४०	प्र०	६	-सं	सांसविद०	७५४	द्वि०	२५
-र	नन्तरित :	७४०	०	२३	० स	समुद्रसिन्धुसङ्गम: । पुं०	७५५	प्र०	६
-व	एवंविधस्तेपि-	७४१	प्र०	७	-द्रो	समुद्रान्तो-	७५५	०	१७
-त्ति	निहरिरनाद्य-	७४१	०	१३	० न्	समुद्रदुष : । त्रि०	७५५	०	१०
-नि	पदेनापि-	७४४	०	१७	-म्य	सम्यामि	७५५	०	२१
-कां।शां।ऽव्यम्	कादिग्रामन्त्र्या	७४४	०	२१	-ब्ध ऽ	गन्धाब्धे	७५६	प्र०	१७
-प	नियत०	७४४	द्वि०	२४	-ऽवच	पारचयीश्च	७५७	०	२१
० स	समासादित : । त्रि०	७४६	०	२८	-ल्प	नोऽल्प०	७५७	द्वि०	४
-भ्रु २१	लक्षितजगतुभ्रू०	७४७	प्र०	१७	-म	मा।मा।क्मपर०	७५७	०	२८
-हरैस ऽ	शिरहैनत्कल-	७४७	०	२४	० गै	मांकुले	७६०	प्र०	२२
-।हस ऽ	। समुदायकरणे	७४७	द्वि०	२	-म	सक्तो	७६०	द्वि०	१६
-नवन	त्रिभुवनवद्०	७४७	०	५	-ष्टे	विशिष्टे	७६२	प्र०	४
-स । क्रि	समाश्रियते	७४७	०	२५	-व	क्षिपवे०	७६२	प्र०	८
० म	समिति : । स्त्री०	७[illegible]	०	१	-प	स्पककवाक्ती	७६२	०	७

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
- स	आचार्यस्त्वस्यां	७६४	द्वि०	१८
- स	सालोक्ये	७६५	प्र०	२२
- पूजज	पूजने	७६५	द्वि०	१०
- क्य	अत्रवाक्यादे०	७६५	०	११
- स्ये	मैत्रत्त्ववुद्धि०	७६७	प्र०	५
- ति	रात्रै	७६७	०	२७
- ट	कट्वरे	७६७	द्वि०	३
० गू:	सरयू: । स्त्री०	७६८	०	२३
- स	साज्ञानजो०	७६९	प्र०	१८
- तं	सरसिजातम्	७६९	०	२९
- तत्पुरु	षेकृतोत्यलुक्	७६९	द्वि०	१९
- ढा	रूढाभजे	७७०	प्र०	६
- व	सम्भव:	७७२	०	५
- जस:	कारसज:	७७२	द्वि०	१४
० ज्जो	सर्ज्जो । स्त्री०	७७२	०	१८
- त्यच्यु ते	इत्युच्यतइत्यर्थ०	७७४	०	१०
० स	सर्व्वंगत: । त्रि०	७७५	प्र०	१८
- न्त	विरद्धस्तन्ते	७७६	०	२९
- रु:	विरुद्ध:	७७६	द्वि०	२
- णा	वाह्मणश्रेष्ठानां	७७७	प्र०	९
- दा	बादना	७७७	०	१४
- क्षि	क्षिप्	७७८	०	१८
- दे	तत्सर्वादि:	७७९	०	३
- ॥- स	॥त्रि० सकल०	७८१	०	२
- क्ष	सवस्यक्षात्क्षमिदे	७८२	द्वि०	२
- का	वचोकर्चूर०	७८४	प्र०	१५
- हे	स्नेहेऽस्मात्	७८४	०	१९
- क्यै क्यै	हिङ्ग्वाक्यै	७८४	द्वि०	१८
- ।-	।पृषोदरादि:।	७८५	०	२०
- बा	यतस्तद्दैवतादिषो	७८६	द्वि०	२६
० ।-	सविचिय: । त्रि०	७८७	प्र०	९
- स्थ्	स्थ्णामितिष:	७८७	द्वि०	६
- स्थ्	स्थ्णामुप०	७८७	०	११
- पृ	पुष्याकर:	७८८	प्र०	११
- ष-हा	ईषद्धास्ययुक्तो	७८८	०	१७
- आल्प	साकल्ये	७८८	द्वि०	९
- ति:	क्रांति	७८८	०	२४
- धा	वेदविधिने	७९०	प्र०	१२
- तति	पतिते०	७९०	द्वि०	२२
- त f	नसंवमेत्रपतिते०	७९१	प्र०	२४
- स्मृ	निस्मृताभावो	७९१	०	१४
- क्यौ	सक्या	७९१	०	१५
- र्षा	श्वेतदूर्वायाम्	७९१	०	२८
- पाल	प्रापयति	७९२	द्वि०	१३
- पा	पंचाण्यस्य	७९२	प्र०	७
- ति	मिच्छतेति	७९३	०	२४
- ति	पातने	७९३	०	१७
- त्य	प्रलये	७९३	द्वि०	१४

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
- र्णाः	वर्णवृत्तान्तरे	७९३	०	१५
- ग्धि	सम्यग्धृतिं	७९३	०	२४
- द	विकलस्वात्०	७९५	०	७
- यं	पायः शरीरा०	७९५	०	८
स	संसारसम्बन्धिनि	७९६	प्र०	१०
- ष्टं	भयभ्रष्टं	७९०	०	१२
- का	संस्कार	७९६	०	१५
- सा·म्र	साकम्प्रस्थाप्येन	७९६	द्वि०	११
- स	साकुरुष्ठः। पुं०	७९६	०	२०
ऽ-क्	गुडादिभ्यष्ठञ्	७९६	०	२४
ऽ-लक्ष्या साचा ऽ दिति-	० . . .	७९७	प्र०	५
-व	यथापूर्वात्तिंककाराः	७९७	०	१७
-।।वधाने	साक्षाद्व्यवधानेन	७९७	0	२०
- य·र	साचभ्युपेयः रित्याह	७९७	०	२६
- ष्टु	द्रष्टुत्वञ्च	७९७	द्वि०	८
- । -य	नाचेतनःसाक्षीवद्दर्शितविषयीभवति यस्मै-	७९७	द्वि०	१०
०सां	सांख्यम् । न०	७९७	०	२०
- प्य	अप्यतौ	७९८	प्र०	१३
- त	सर्वप्रयत्ने	७९८	द्वि०	५ ३
ऽ -कपपङ्क्त्यु-	एकपङ्क्त्युप	७९८	०	५
- वि	निवृत्तार्थे	७९९	प्र०	१
- श्चान	तत्स्थग्राम	७९९	०	११
ऽ स्यमिमि	साङ्ख्यामिति	७९९	०	१७
- य	रुद्रयाद्यणां	७९९	द्वि०	४

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
० साः	साङ्गमःपुं ०	८००	प्र०	४
- पं०	सातवाहनि	८००	द्वि०	४
×तौदित्या	जतियूतौत्यदना	८००	१	८
- त्व	सत्वं सत्वाश्रयं	८०१	प्र०	१७
- य	ऽनयागतम्	८०२	०	१४
-०- क	०तपसा/जपहोमदेवा चनादिना०क०	८०२		१६
- स्य	वैधर्म्याभ्यां	८०३	द्वि०	२६
- भ्ये	साध्ये	८०४	प्र०	२
- त	अपसाधर्म्यत्वमात्	८०४	०	१७
२१ -कर्ण	चतुर्वर्णकर्तव्ये	८०४	द्वि०	२९
०।-स	सामपदीनम् न०स०	८१०	०	२५
- न	पदानां	८१२	०	११
- थ	यथोक्तं	८१२	०	२५
- त्ति-सा	वृत्तित्वमत्यन्ताभावस्याप्यस्तित्वमतोवृत्तिसाम०	८१३	प्र०	१७
- च्च	सामग्र्यपेक्ष्यते	८१४	द्वि०	१५
-म	सन्निधानाधाने०	८१५	प्र०	८
- व	विनेति	८१५	द्वि०	७
- सायम्	। अ० निशामुखे । दिनान्ते । सानम्। या० याम्युगागमः।	८१६	०	२२
- च	॥ पद्मतरौ	८१७	०	२७
ऽ -।।मयूरी।	मयूरावलिङ्गपर्यन्तोऽधिकायपाठः	८१८	प्र०	१० १८
- श	विशारदः	८१९	०	१७
-वि-स्य	विस्वार्थः	८१९	०	२२
-दः	सारपार्श्वं । पुं-	८१९	०	२८

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
तना।मो	तनुचिणामुरस्को	८२०	प्र०	१३
-ङ्ग	अधिकाङ्गाऽथ०	८२०	०	१७
-स्म	घणसम्भ.क्तौ	८२०	०	२१
-त	असगति ०	८२०	०	२५
०म:	सार्थिकः त्रि०	८२१	द्वि०	१४
-स्र	आर्द्रे	८२१	०	१६
-दु-व्र	कुष्टदुष्टव्रण०	८२२	०	९
-न	संज्ञदिन	८२३	०	८
-स	सावर्णि:	८२४	प्र०	२१
-थ।ता	कथितो मनु:	८२४	०	२३
-क्तो	भविष्यतीत्युक्तो:	८२४	द्वि०	३
-का।प	स्वकालेखाविज्ञोजपं	८२४	०	७२ ९२
-ते	सहित:	८२५	प्र०	१७
-ऽमिहु	कोटिहोमिहुताशन:	८२५	द्वि०	३
-।-प्र	पणानांहे मतेखार्द्धे प्रथम:	८२५	०	५
-स्त्र	ओजसूष्ठहो	८२६	प्र०	११
-य	सटायाम्	८२७	०	१५
०सि	सिंहतल:।पुं०	८२७	०	१६
-च	पञ्चास्त्र०	८२७	द्वि०	१५
०सि	सिंहरथा।स्त्री०	८२७	०	३०
०स्थ	सिंहलास्थान:।पुं०	८२८	प्र०	४
-था	महिषीयया।	८२८	०	१५
-हिं	अखे।हये	८२८	०	१७
-न्दु	धनदेन्द्र०	८२८	०	२६
०स	सिंहसंहनन: त्रि०	८२८	०	२९
०	सिंहिनी।स्त्री०	८२९	०	४
०ति।क्ष:	सिक्षतिक्ष:।त्रि	८२९	द्वि०	६
-गो	सोम०	८२९	०	१७
-न्	तेजन्याम्	८३१	प्र०	२३
-सु	सुनिषसो	८३२	०	५
-ष्णा	कृष्णधत्तूरे	८३२	द्वि०	२०
ऽ ऽ ०रे०	० ० ० ०	८३२	०	२०
-।त	सिध्यतिस्म	८३३	प्र०	४
-ध-मौ	तदुभयमपो०	८३३	०	१३
-ग-सं	भ्युपगमसंस्थितो	८३४	द्वि०	१०
०द	सिद्धार्थ:।पुं०	८३५	प्र०	२
-ध	अन्तर्धौ	८३५	द्वि०	२
-ऽतत्क	गतकन्यासु	८३६	प्र०	२२
-ला	सभालू०	८३७	०	२२
-द	आ।बरशिरा	८३७	०	२६
-त्रं	दूरयेत्र	८३७	द्वि०	६
-प्र	सिप्राख्यात्	८३९	प्र०	१८
-सि-शु	अविसिविशुषिस्य:	८३९	०	२७
-ना:	पाण्डुता:	८४०	०	३
-स	प्रस्रवन्ती	८४०	द्वि०	१७
-य/य	दैवतायाम्भर्दरायाम्	८४८	०	२१
-ङ्ग	गङ्गास्रोतसि०	८४०	०	२१
-क	सीत्कृतं	८४१	प्र०	१

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ:	पङ्क्ति:
- पं । भ	सर्वतोभावे	८४१	०	२२
- बा	वल्मीके	८४२	०	१०
- म्	क्रन्	८४२	०	१८
- ल्यु	व्योर्ल्युटि	८४२	द्वि०	८
- स्ये	वंगस्येव०	८४२	०	२७
- स स्मि	रससम्मिष्ट०	८४२	०	२९
- मे	यामेकेन	८४३	प्र०	७
- ना	समासत:	८४३	०	१५
० - क	सुकन्द:। पुं० कशी०	८४३	द्वि०	१०
- सु	सुष्विति०	८४३	०	१९
- ट	कट्व्याम्	८४४	०	४
- का	कर्म:	८४४	०	१२
- न	सुकुमारतरं	८४४	०	१९
- त	जगताङ्भाष्ये	८४५	प्र०	२८
- थ	यथा	८४५	०	२९
- विं	चतुर्विंशति	८४५	द्वि०	५
- स्व	०पायस्वेष्ट:	८४५	०	१६
- दु-ख	दु:खसम्भवेपि	८४५	०	२९
- र-क	रचक:	८४६	०	७
- स्व-वे	स्वर्गवेश्यायाम	८४७	प्र०	१९
- यु	कुर्युः	८४७	०	७
- थ	यथा	८४८	०	८
- क्र	क्रुन्	८४८	०	१२
-०-स	तरमुक्ष०	८४८	०	१५

अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख.	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ	पङ्क्ति:
- ख।भा	सुखानुभवे	८४८	०	२२
- म	सुव्रतायाम्	८४८	०	२४
- ऽधा।रे	सुखस्याधारे	८४८	द्वि०	१
०। घे	घेटके	८४८	०	६
- ष	त्रिकाखशेष:	८४८	०	१८
ऽजायतस्य	जातस्य	८४८	द्वि०	२३
- मि	रोगे	८४८	०	२४
- ये	लक्षये। क्षिते	८४८	०	२५
+ य	सुखादिभ्यश्चेति	८४८	०	२६
- मु	विदित्वाशुरे।०	८४९	प्र०	५
- ज्जि	सर्ज्जिकाक्षारे	८४९	०	११
- द्वीत	द्वीत्वम्	८५०	द्वि०	२
- पर्णे	सुपर्णि	८५०	०	१२
- ल्य	सुशल्य:। पुं०	८५२	प्र०	२३
- से	सोत्कण्ठश्च०	८५२	०	२५
- ते	सुतेजास्त्रो०	८५३	द्वि०	२९
- ॥-जि०	॥सिकतास्वद्रुमे॥ जिनानां	८५४	०	२
- द्वी०	श्वेतद्वीपे	८५४	०	२९
- ष्ट	दृष्टरूपत्वात्	८५५	प्र०	२५
-जव्याम्	सेकदेव्याम्	८५५	द्वि०	२०
- य	विजन्मा च०	८५६	प्र०	३
० टा	डाप्	८५६	०	११
- ध	सुष्टुदधाति	८५६	०	२५
- ष्णो	धिष्णिक०	८५७	०	३

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शुद्धाशुद्धपत्रम्

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	[illegible]	पङ्क्तिः
- मा	रक्तौमा०	८५७	द्वि०	१३
० र्	रन्दरी स्त्री०	८५८	प्र०	१५
- स्फु	स्फुरति	८५८	०	१७
- त्य	त्वयी	८५८	द्वि०	२३
० स	सुपर्णकेतुः । पुं०	८६०	प्र०	११
[illegible]त	तस्यदःत्वार्थं	८६०	द्वि०	२२
- श्यो	श्रीकुल्यो	८६१	प्र०	१७
ष् [illegible]	[illegible]स्	८६१	०	२४
- बि	चिवासुप्तिः	८६१	द्वि०	२७
- पा	इशानदिग्गजे	८६२	प्र०	१६
- शु	शुक्लचले	८६२	०	२२
- [illegible]	सुखलम्भ्ये	८६२	द्वि०	१०
- [illegible]ा	अपकारवतां	८६२	०	१९
- फ	समुद्रफेने	८६३	प्र०	१२
- दु	शट्यास्	८६३	०	१८
- री-चं	सुन्दरे । चतुर्थे	८६३	०	[illegible]७
० स	सुभद्रकः पुं०	८६३	०	१४
तरा	नायन्त्याः	८६३	०	१९
- क्र	अर्कीनमातरि	८६४	प्र०	१७
- श्य	पुष्ये	८६४	द्वि०	२६
- थ	यथा	८६५	प्र०	२१
- १	२६	८६६	द्वि०	२४
ा म	०दितिकन्	८६७	प्र०	८
- त	पत्तङ्गे	८६७	द्वि०	६
० ।-खा	सुरथः। पुं० खारी	८६८	प्र०	२०
- न्दा-दि	मन्दारादिदेवतरी	८६८	द्वि०	
दि	शुभ्रादिः	८६८	०	२०
- ख्ल	धवलाचल	८६८	०	२४
- षि	महर्षि	८७०	प्र०	४
- र्प	अनुतर्पणि		०	८
- ना	भूपानां	८७१	०	९
- र्ग	चतुर्वर्गः	८७१	०	१५
- ङ्ग	जाङ्गलादि०	८७१	०	१७
- षु	चिकीर्षुः	८७२	०	६
- ये	पयोघृतं	८७२	०	२४
- र्वं	पूर्वविसोढिताः	८७२	द्वि०	२१
- स्य	मस्तृष्णचाप्य	८७३	प्र०	१७
- म्यि	सुराम्पिवेत्	८७३	०	२४
- नं	धनम्	८७४	०	२२
- षा	सुरामाणा	८७४	द्वि०	४
ऽ -दयनु	०खाऽदनुप	८७४	०	२८
- णां	दक्षिणं	८७५	द्वि०	२२
० पुं०	स्त्री०	८७६	प्र०	८
- भा ख्ये	गर्भाभाख्ये	८७७	०	१७
- ट	वशिष्टे	८७[illegible]	०	५
- का	पुलका	८७८	द्वि०	२४
ऽ नं-दनन	शोभनंवदनं	८७९	०	२८
- सु	सुगन्धायाम्	८८०	प्र०	२७

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ:	पङ्क्ति:	अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ:	पङ्क्ति:
०ल्प	सुगल्प: । पुं०	८८२	०	२४	०-चि	सूचिशालि : पुं०	८८८	०	२८
-पि	भिक्षायाम्	८८२	०	२५	-णं	करणे	८८९	प्र०	३
२१ -नोत्व	लोनत्वम्	८८३	द्वि०	२५	-श	संहृतरूपतया ०	८८९	०	२२
-म	स्वमुभिच्छै।	८८३	०	२८	-च्च	सूच्याग्रभागे	८८९	०	२८
-पु०	पृ०	८८४	प्र०	७	-के	नरकस्यप्रभेदे	८८९	द्वि०	५
-त	सुसंयत : । त्रि०	८८४	०	२४	-षे	यज्ञे०	८८९	०	२२
-ष्टे	विशिष्टे	८८४	०	२५	-पि	प्रैरिते०	८९०	प्र०	२
-ग।	रूपेण	८८४	द्वि०	२८	-क्षां	स्यादुदक्षां	८९०	०	१२
-क्तौ	शोभनोक्तौ	८८६	प्र०	९	-कं	सूतकांविनेति	८९०	०	१२
-आ	विदग्धया	८८६	द्वि०	३	-ना	प्रसूतायाम्	८९०	द्वि०	५
-प्र	परिखते	८८६	द्वि०	१५	-चा	तत्रपिशाचानां	८९०	०	१७
-स्य	इन्द्रियेभ्य :	८८६	०	१७	-ब	सूत्रवेष्टने	८९१	०	२
-न्वा	चुद्रजन्वाम्	८८७	प्र०	५	-तृ	योतृणा०	८९१	प्र०	८
-था	पोटिकायाम्	८८७	०	९	-ष्ट	वेष्ट्यते	८९२	द्वि०	३
-ज	फजन्याम्	८८७	०	१४	-ष्टा	निष्ठानत्वम्	८९३	प्र०	१७
-ष्ट २१	रामदूत्याम्	८८७	०	१५	-बा	मिष्टपाचक :	८९४	०	१२
०या:	सूक्ष्मप्रपञ्च: । पुं०	८८७	०	२०	-र	सूर :	८९४	द्वि०	१०
-क्यां-१	तामलक्याम् ॥	८८७	०	२२	-शा	-दशपादी०	८९५	प्र०	१७
-स	दोस	८८७	०	२८	-र्पो	सूर्पोण	८९५	०	२०
-म	सूक्ष्ममूलमस्याः	८८७	द्वि०	११	-(	सुग्रीववानरे	८९६	द्वि०	११
-त	मनोमय	८८७	०	१९	-।।-यस्यय मत	सूर्यस्यतनया	८९६	०	१२
-त	मिलित	८८७	०	२२	-शुभ-चा।	शुभ्राशुभ्रज्ञापके	८९६	०	२५
-ल्प	अल्पाग्रेऽ	८८८	०	९	:। -नि	येगिनि ।।	८९७	प्र०	१०
०चि	सूचिवदन:।पुं०	८८८	०	२७	०य्या-स्व	सूर्याख्य : । पुं०सूर्य-	८९७	द्वि०	४

CC0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शुद्धाशुद्धपत्रम्

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
-च्छे	सञ्च्छतां०	८९८	प्र०	१
-स्तं	अस्तातस्तुर्ये	८९८	०	८
× भ्य	ः सुषभ्यः कक्	८९८	०	२४
० पं०	स्कन्दः पुं०	८९८	०	२६
० क-।	स्कन् । पुं०	८९८	द्वि०	८
० क्र ।	स्कन । पुं०	८९८	०	९
० च	स्कन्धाचारः पुं०	८९८	०	२५
० स	स्कन्धयः पुं०	८९८	०	२७
-ता	व्यचित्तानुवृत्तौ	९०३	प्र०	१०
-या	आश्रयवस्वेति	९०३	०	२५
-ष	पचेतु	९०३	०	२३
-द-व्या	कुकमृध्याम्	९०४	०	१
-प-से	चि०सेनापति	९०४	द्वि०	१
-हे	प्रहरिकादी	९०४	०	४
से	सोमापुं०	९०८	प्र०	१
ङ्क ने	पानाङ्कचै०	९०८	प्र०	२८
ति	यतते	९०८	द्वि०	१
य	उभौतुतस्य	९०८	०	३
ल-क ऽ ऽ	वबलखद्रिरीकट्कले	९०९	प्र०	१४
खद्रि	० ० ० ०	९०९	०	१५
-भू	सोमसदः पुं०भूम्नि०	९०९	द्वि०	८
० सि-ब	सौगन्धिकबलमान०	९११	प्र०	२
ती	अवतो	९१२	०	६
र्यं	स्वातन्त्र्यं	९१२	०	११

अशुद्धिलेखः	शुद्धिलेखः	पृष्ठाङ्कः	स्तम्भः	पङ्क्तिः
-भा	सूनायामिवे	९१२	द्वि०	९
-ति	जातोपलराम्	९१४	प्र०	२४
-र	सुराष्ट्रनि	९१६	द्वि०	९
० र:	सौरिः पुं०	९१६	०	८
-री	सौरिःकथा:	९१६	०	१३
० सौ	सौहिदः पुं०	९१७	प्र०	१०
-त्ता	उद्वावर्त्तोङ्ग	९१७	द्वि०	२
-त	भीतं	९१७	०	८
-चि	षष्टिमात्रक०	९१९	प्र०	६
-ष	काष्ठाग्नौ	९१९	द्वि०	११
-न्यां	बालानां०	९१९	०	२८
-दा-य	मर्यादायासक्ते	९२०	प्र०	५
-ढ	घेट् प्लिवान्	९२०	द्वि०	१२
० य	स्तनपः। पुं०	९२०	०	४
× दि-भ्यो ऽ	०गद्दिमनिभ्यो०	९२०	०	१९
+ ·तिब। ङे	हलन्तादितिङेरलुक	९२१	०	२२
-स्ता	तापनः	९२२	प्र०	२
-भृ	भूते	९२२	०	१
-षु	ष्टुञ्	९२२	०	२३
-स्म	तिस्य तिस्म	९२२	द्वि०	२०
+ क्ष	मूलविभुजादित्वात् कः	९२३	०	१
-न:	स्तेनः। पुं०	९२३	०	१०
-शं	प्रकाशं	९२३	०	२८
-च	तेष्वत्र	९२४	प्र०	१६

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

शुद्धाशुद्धिपत्रम्

अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख:	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ:	पङ्क्ति:
- ह्य	साङ्कित्यं	८२४	द्वि०	१०
० स्तो	स्तौ पिकम् । न०	८२४	०	२५
- थ	अत्युक्थामिदे	८२५	प्र०	१५
- धं	निषिद्धः	८२६	०	६
- च्छि·का	क्षिच्छितुमार्थं	८२६	द्वि०	२७
- हि	अङ्गिःपाध्वीति०	८२७	०	१५
- ङ्ग	पिङ्गे०	८२७	०	२४
० पुं०औ	स्त्रीपुंसौ ।पुं०	८२७	०	१[illegible]
०	स्त्रीप्रथमा।स्त्री०	८२८	प्र०	११
- चा	तत्रापि	८२८	०	१२
- ष्ट	विनिगडतादिपु०	८२८	०	१८
- ति	सर्वतो	८२८	०	२१
- ले	लोकपतिना	८२८	०	२६
- ख्याःध्याः	रजाङ्ग०सुखतोमिध्यं	८२८	द्वि०	१२
- द्	दुष्कृतान्यपि०	८२८	०	१५
- प	पूजिताः	८२८	०	१७
- न्त	वेदान्ते	८२८	०	२४
- ङ्ग	सामाङ्गमिती-	८२८	प्र०	२०
- षमिमि	क्षिपिषमिषां०	८२८	०	२८
- त्रै	यत्र मिरीच०	८२८	द्वि०	२८
० मु	स्यग् ।न०	८३०	०	५
- चि	जितश्रमः	८३१	प्र०	१६
- धुं	तिष्ठतिधुंक्	८३१	०	१५
- मि	अयमिषामति०	८३२	०	१८

अशुद्धिलेख:	शुद्धिलेख	पृष्ठाङ्क:	स्तम्भ:	
- ण्ड	दण्डाती	८३३	०	
- मो	मोच	८३३	०	१
- दं	सन्दंशपतिन:०	८३३	द्वि०	
- त्य	व्युत्पत्या	८३४	प्र०	
- ग्र	सङ्ग्रामे	८३४	०	
- जि	अष्टाशीति	८३४	०	१
भास्को	भास्करौ	८३४	द्वि०	
० ना	स्यानौ।चि०	८३४	[illegible]	
--ा	स्थानभवं	८३४	०	१८
- तै	यत्नौ	८३४	०	२
- सु	मनुष्या-	८३५	प्र०	८
- ध्ये	सामर्थ्ये	८३५	०	१५
- धौ	क्रोधीस्तादौ	८३[illegible]	०	१८
- मा	स्यादिभावा:	८३५	प्र०	१८
- श्च	यश्चाव०	८३५	०	२१
- या	यस्यादित्वा०	८३५	०	२६
- स्य	स्यालोपाकस्य०	८३५	द्वि०	१३
- श्च	पश्चात्	८३५	०	२०
· ति	मितीकारान्ता०	८३६	०	१
- स्थि	चिरस्थायि	८३७	प्र०	२८
० स्तौ	स्थिरपुष्पौपुं०	८३७	द्वि०	२५
० ष्ट	स्थूलकाष्ठमकपुं०	८३८	प्र०	१
० स्य	स्थूललक्षिकौपुं०	८३८	०	२०
- का	कार्णिमे	८३८	द्वि०	

CC0, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

Collections, Haridwar. Digitized by eGangotri